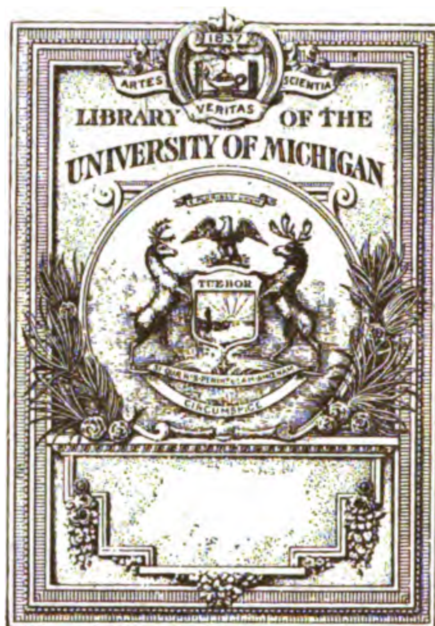

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

HISTORISCH GEDENKBOEK

UITGEGEVEN DOOR

HET NIEUWS VAN DEN DAG

BIJ DE INHULDIGING VAN

KONINGIN WILHELMINA

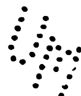
EENE HALVE EEUW

EENE HALVE EEUW

1848—1898

NEDERLAND

ONDER DE

REGEERING VAN KONING WILLEM DEN DERDE EN HET REGENTSCHAP
VAN KONINGIN EMMA

DOOR NEDERLANDERS BESCHREVEN

ONDER REDACTIE VAN

DR. P. H. RITTER

EERSTE DEEL

HISTORISCH GEDENKBOEK UITGEGEVEN DOOR „HET NIEUWS VAN DEN DAG" BIJ DE INHULDIGING VAN
KONINGIN WILHELMINA

AMSTERDAM — J. L. BEIJERS & J. FUNKE — 1898

EENE HALVE EEUW

1848—1898

HISTORISCH GEDENKBOEK

UITGEGEVEN DOOR

HET NIEUWS VAN DEN DAG

BIJ DE INHULDIGING VAN

KONINGIN WILHELMINA

EERSTE DEEL

AMSTERDAM
J. L. BEIJERS & J. FUNKE
1898.

EERSTE DEEL

STAAT EN MAATSCHAPPIJ

VOORREDE

Toen Commissarissen en Directeuren van „Het Nieuws van den Dag" besloten hadden tot eene feest-uitgave bij de Inhuldiging van Hare Majesteit de Koningin, docht hen daartoe geen boekwerk meer aangewezen dan eene schets van den toestand des Lands op het oogenblik dat Hare Majesteit de regeering in Eigen handen neemt.

Zoude zulk eene schets evenwel van eenige waarde zijn, dan mocht zij niet beperkt blijven tot een verslag van het voorhandene, maar het voorhandene moest men teekenen in zijn wording: het verslag moest rijzen tot geschiedverhaal.

En nu was er voor dit geschiedverhaal geen aanvangspunt geschikter dan het Jaar 1848. Dat jaar immers sloot de veelbewogen halve eeuw af, waarin de Republiek onder hevige stuiptrekkingen den geest had gegeven, de Natie hare onafhankelijkheid had verloren en terug gewonnen, eene hereeniging met de Zuidelijke Nederlanden onmogelijk was gebleken en Oranje en Nederland de formule hadden gevonden, onder welke het verbond tusschen beiden zou worden voortgezet, verbond, dagteekenend van drie eeuwen her. Afsluitend een tijdperk van zoeken en worstèlen, van vernedering en wederoprichting, van dwaasheid en bezinning, maar van loutering bovenal, opende 1848 een nieuw verschiet. Helaas! de gedachte aan een Rijk van Zeventien Gewesten; aan een Land zoo heerlijk van ligging, zoo edel van taal, zoo bijeenbehoorend krachtens oude historie en natuur, en door de vereeniging van alle Zeventien zoo in eigen boezem alles bezittende wat een volk sterk kan maken en welvarend als geen ander land in de gansche wereld — die gedachte had men moeten opgeven. Hare verwezenlijking ware te schoon geweest. Voltrokken werd op nieuw de scheiding, verwerkt werd het leed — maar nu had Noord-Nederland dan ook zichzelf gevonden. Klein was het nu, maar in zijn bestaan was nu Waarheid. En het had toch altijd nog zijn Oranje en zijne eigene schoone Historie, het had nog zijn Taal en zijn Zee, zijn Koloniën en zijn Handel, zijn goeden Wil en zijn Geloof aan zichzelf. Zwaar ging het wel gebukt onder de naweeën van den strijd, maar Koning en Natie hadden de handen ineen geslagen, het Land werd voor het staatsbankroet bewaard

door de offervaardigheid en de vaderlandsliefde van Vorst en Volk. En terwijl daarna gansch Europa in beroering geraakt door den strijd der volken om vrijheid, komt in Noord-Nederland, door den eigen wil van Vorst en Volk te gader, in het zuiver doorgevoerde Constitutioneele Koningschap zonder schokken eene nieuwe bedeeling tot stand. Naar dat jaar 1848 gaat, wie het Heden beschrijft, terug, want 1848 was voor ons Vaderland de morgen van een nieuwen dag, van nieuw leven het aanvangspunt. Toen stroomde eene zuivere lucht door onze lage landen, toen was het Lente, overal.

Teruggaande tot 1848, beschrijft men een tijdperk van juist Vijftig Jaren. De loop der dingen heeft het zoo gewild, dat in het jaar van Koningin Wilhelmina's Inhuldiging het zuiver Constitutioneele Koningschap juist Eene Halve Eeuw bestaat en dat Nederland dit tijdperk heeft doorleefd onder de Regeering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma, dat is: onder Wilhelmina's Vader en Moeder.

Hoe schoon is dit Tijdperk geweest! Schaduwzijden? Voorzeker! Wie denkt niet, om maar iets te noemen, aan den oorlog op Atjeh; wie herinnert zich niet met smart, dat dit tijdvak is het tijdvak van het verval onzer vloot! Wie is er, die zou willen beweren, dat de heilstaat in Nederland tot werkelijkheid kwam; de oogen zou willen sluiten voor toestanden en verhoudingen, die luide roepen om verbeteringen in de wetgeving! Immers niemand. Nochtans, tot hoe groote dankbaarheid stemt eene vergelijking van het Heden met het Verleden! Want naast de schaduwen, welk een licht! De bevolking klom van drie tot vijf millioen; van drie-en-dertig tot vier-en-veertig jaar steeg de gemiddelde levensduur; overwonnen werden de financieële moeilijkheden, waarmede het tijdperk aanving; tot steeds dieper lagen breidde de welvaart zich uit; handel en nijverheid verhieven zich, zij het ook in slingerende beweging, tot eenen in lang niet gekenden bloei; onze schilders zijn beroemd door heel de wereld; hooger peil dan in Nederland bereikte nergens het muzikale leven; aan de wereldwetenschap namen onze geleerden deel, om hunne werken te verstaan leert men in den vreemde de Nederlandsche taal; het onderwijs deed in menig opzicht reuzenschreden vooruit; ontzaglijk was de ontwikkeling van het verkeer; het anti-semitisme, in andere deelen van de wereld aanleiding tot menschonteerende gruwelen, kon geen wortel schieten in Nederlands vrijen bodem — en eindelijk: deze halve eeuw was voor Nederland eene halve eeuw van Europeeschen vrede.

Dit Geheel van Vijftig Jaren, rein afgesloten door inwendigen samenhang en uitwendigen vorm, is het onderwerp, dat in de volgende bladzijden wordt behandeld. De rijkdom van stof eischte eene splitsing in Twee Deelen, waarvan

het Eerste aan Staat en Maatschappij, het Tweede aan Wetenschap, Kunst en Godsdienst werd gewijd.

Sedert het verdrag van Augsburg, in 1548, waarbij Karel V alle Nederlandsche Gewesten vereenigde, zijn zeven halve eeuwen voorbij gegaan. In een werk over de laatste dier zeven moest, als Inleiding tot het geheel, het Eerste Hoofdstuk de plaats aanwijzen, welke deze laatste halve eeuw onder het zustertal inneemt. Na die Inleiding moest de Geschiedenis worden behandeld van het Vorstenhuis, dat met Nederland lief en leed deelde en daarop moest de Geschiedenis volgen der Volksvertegenwoordiging, uitvloeisel van dat hernieuwde verbond tusschen Oranje en de Natie, dat den 3en November 1848 was afgekondigd.

Berust de Staat op eene Uitvoerende en eene Wetgevende Macht, zijn bestaan is afhankelijk van de erkenning van andere Staten. Na Vorstenhuis en Volksvertegenwoordiging dienden onze „Betrekkingen tot het Buitenland" te worden behandeld. Daarop moesten de Bezittingen volgen van het Rijk buiten Europa: onze Koloniën. Na de erkenning van het Buitenland en onze Bezittingen buiten Europa kwamen de middelen aan de beurt om die erkenning en dat bezit te behouden en te handhaven: de Marine en het Leger. Met een hoofdstuk over het Wezen van het Recht, de ziel —, en een ander over de Financiën, de zenuw van den Staat, kon de reeks, aan den Staat gewijd, worden gesloten.

Van den Staat moest een blik worden geslagen op den Bodem, tooneel waarop het volksleven zich afspeelt en bron van bijna alles, wat voor het bestaan noodig is. In dit hoofdstuk kon worden aangetoond, dat het verschil in hoogte van het terrein den loop bepaalt der rivieren; hoe der rivieren loop invloed oefent op den aard van den grond; hoe op hunne beurt van den aard van den grond weder de aard van het bedrijf, de wijze van leven, de dichtheid van bevolking en wat al niet meer afhangen. Na de vermelding van hetgeen er met dien bodem is geschied, diende verhaald te worden wat er is gedaan om het Verkeer tusschen het eene punt van dien bodem en het andere te verbeteren of tot stand te brengen, is gedaan om aan dien bodem de bestaansmiddelen te ontwoekeren: Openbare Werken, Landbouw, Veeteelt en Visscherij eischten een hoofdstuk.

Nu kwamen Handel, Scheepvaart en Nijverheid aan de beurt en daarna moest de slotsom, waartoe een en ander had geleid, worden opgemaakt in eene geschiedenis van de Volkswelvaart en der Volksgezondheid. Waar resultaten besproken zijn, vindt men een rustpunt. Toch kon hier van de Maatschappij nog geen afscheid worden genomen. In geen tijdperk is in die mate het verkeerswezen uitgebreid als in de laatste halve eeuw en weinig oefent op de beschaving zulk een ingrijpenden invloed als juist die uitbreiding. Eene beschrijving van dien invloed mocht in dit werk niet worden gemist. Maar ook wordt

ons tijdperk gekenmerkt door pogingen om te komen tot betere levensverhoudingen. Aan eene beschrijving van die pogingen zijn twee hoofdstukken gewijd: het eene handelende over de Vrouwenbeweging, het andere over de beweging onder de Arbeiders. Nu kon een greep „Uit het Leven" de afdeeling „Maatschappij" en tevens het Eerste Deel besluiten.

Voor het Tweede deel bleven dus Wetenschap, Kunst en Godsdienst bewaard. Naar de bekende verdeeling in „geestelijke" en „exacte" werden de Wetenschappen behandeld. Hierna eischten Hooger, Middelbaar en Lager Onderwijs elk eene monographie. Van de Kunsten werden eerst de beeldende of reëele, daarna de minder stoffelijke of ideëele in hare geschiedenis beschreven. Onder de beeldende kunsten ontving de Bouwkunst de eereplaats, zij,

„Der kunsten Kroon en haar Begin,
„Haar Moeder en Vorstin."

Met haar moest de Beeldhouwkunst gepaard gaan en op deze twee moest de Schilderkunst volgen. Na de Schilderkunst werd een afzonderlijk hoofdstuk aan de Etskunst gewijd, gelijk ook aan de Kunstnijverheid, voor welke het behandelde tijdvak van zoo groote beteekenis is geweest. Eene beschrijving van onze Kunstverzamelingen mocht de reeks „Beeldende Kunsten" sluiten. Van de ideëele kunsten kunnen wij alleen een hoofdstuk over de Muziek aanbieden en over de Letteren, in welke laatste studie tevens de ~~ontwikkelingsgeschiedenis der~~ levende Taal werd opgenomen. De Welsprekendheid werd niet afzonderlijk behandeld, maar vond eene plaats, deels in de Geschiedenis van de Volksvertegenwoordiging, deels in die van de Kerkgenootschappen. De afdeeling: Kunsten werd met de geschiedenis van het Tooneel besloten.

Het hoogste leven, zooals het zich openbaart in Godsdienst en Kerk en in wat eigenaardig door Brandes „Geestelijke Stroomingen" is genoemd, werd nu beschreven.

Daarop kon het laatste hoofdstuk volgen, dat, gelijk het eerste hoofdstuk van het Eerste Deel het verband der Halve Eeuw aanwees met het Verledene, nu aan het slot het verband zou aanwijzen van ons tijdperk met de Toekomst.

Een aantal autoriteiten op verschillend gebied verklaarden zich bereid dit schema te helpen uitwerken. Worden er misschien in dit werk verschillende voorstellingen aangetroffen omtrent dezelfde zaak, men houde in het oog dat bij een zoo groot aantal medewerkers, van welke ieder zich verantwoordelijk stelt voor zijn eigen arbeid, die mogelijkheid niet was af te snijden.

Duiden de namen der schrijvers in hoofdzaak de richting aan van hem, die zich de vrijheid veroorloofde hen tot medewerking uit te noodigen, dit heft de

mogelijkheid niet op, dat in dit werk meeningen worden aangetroffen, die hij misschien zelf óf niet óf niet aldus onder woorden zou hebben gebracht.

Gaarne hadden wij meer onderwerpen in dit werk opgenomen. Aan de geschiedenis van Tuinbouw en Tuinkunst, van Armwezen en Philanthropie, van Vermaken en Sport van de Criminaliteit, van de Methoden bij het Onderwijs, van de Journalistiek en van zoo vele andere gewichtige zaken hadden wij gaarne eene monografie gewijd. Maar wij moesten ons beperken. Wat aanvankelijk bedoeld was als te zullen verschijnen in één band, dijde toch reeds uit tot twee deelen. Hadden wij ons geen grens gesteld, de rijkdom van de stof zou ons hebben gevoerd tot de uitgave niet van een Historisch Gedenkboek maar van eene Historische Bibliotheek.

Met groote dankbaarheid zie ik terug op het jaar, besteed aan het bijeenbrengen van de verschillende bijdragen tot dit werk. Door de samensprekingen over zoo vele onderwerpen, buiten het terrein mijner eigene studie liggende, met zoovele mannen van wetenschap, kunst en ervaring, heb ik veel mogen leeren. Daarenboven werden oude vriendschapsbanden vernieuwd, nieuwe aangeknoopt.

Bij het herdenken van dit alles komt mij het vriendelijk beeld voor den geest van den man, die zich bereid verklaarde de behandeling van de paragraaf over het Rechtswezen op zich te nemen: het beeld van Mr. M. S. Pols. Die paragraaf heeft hij niet mogen schrijven. In den nacht van 28 op 29 December des vorigen jaars werd hij van ons genomen. Den avond vóór zijn verscheiden woonde hij nog eene samenkomst bij ten huize van den grijzen Beets, en sprak daar nog met een vriend en voormalig ambtgenoot over ons Gedenkboek en over het aandeel, dat hij daarin nemen zou. Wie hem gekend hebben spreken van den adel van zijn karakter — de mannen der wetenschap roemen de fijnheid van zijn geest, den omvang en de diepte zijner kennis. Aan dit werk, welks plan hij van ganscher harte heeft toegejuicht en aan welks samenstelling hij zijne hulp toezegde, mag niet ontbreken een woord van eerbiedige hulde aan zijne diep vereerde nagedachtenis.

Aan Mr. G. van Tienhoven, Mr. J. G. Gleichman, Prof. Dr. R. Fruin en Prof. Dr. J. Bosscha betuig ik mijne groote erkentelijkheid voor de vruchtbare aanwijzingen, die ik in het belang van het werk van hen mocht ontvangen.

En U allen, die door het bewerken van een der hoofdstukken deze uitgave mogelijk hebt gemaakt, breng ik mijn hartelijken en ongeveinsden dank. Uwe namen, alom in den lande — van velen Uwer ook daarbuiten — met eere bekend, staan in dit werk, ik behoef ze hier niet weder te noemen. Toch zij het mij

veroorloofd eene enkele uitzondering te maken voor U, Eerbiedwaardige Geertsema! die van allen de Oudste zijt, maar als de jongste van allen zoo jong nog van hart. Wel gingen er over Uw hoofd reeds meer dan tachtig jaren, maar — beschamend voorbeeld voor velen! — Gij behieldt Uw vertrouwen in de toekomst, Uw geloof aan het goede in den mensch, bij een warm hart een verlichten en onbekrompen geest. Waar het maar mogelijk was het goede zoekend en aanwijzend, hebt Gij de Geschiedenis van ons Parlement beschreven over de laatste Halve Eeuw, een tijdperk, geheel door U medegeleefd. Dat ons Gedenkboek dit hoofdstuk mocht ontvangen juist van Uwe hand, is voor het werk een sieraad te meer — het bewijs, hoe een belangstellend hart nog in hoogen leeftijd de kracht schenkt tot ernstigen arbeid.

Aan het einde van Uw langen levensdag, welk een schoon avondrood! Toef nog lang in ons midden!

Zoo ga dan nu dit werk de wereld in en worde door den landgenoot gunstig ontvangen. Veel van hetgeen er in wordt medegedeeld was nog niet beschreven. Veel, dat wel te boek was gesteld, was nog nooit, gelijk hier, samengebracht tot een aaneengeschakeld verhaal. Zij dit werk voor velen eene liefelijke herinnering aan den tijd hunner jeugd; voor anderen een bron van kennis en een middel tot verwijding van hunnen gezichtskring; voor het opkomend geslacht een boek tot leering en een prikkel tot arbeid tevens. En mogen allen door dit boek opnieuw worden versterkt in hunne gehechtheid aan onzen gezegenden Geboortegrond, in hunne liefde voor ons dierbaar en heerlijk Vaderland! Bij Zijne Inhuldiging sprak Koning Willem de Derde deze woorden: „Ik verbind Mij aan een Volk, grooter in deugden dan in het bezit van een uitgestrekt grondgebied; krachtiger door eensgezindheid dan door zielental. Het is een grootsche roeping Koning van zulk een Volk te zijn." Die lofspraak is nog van kracht. 's Konings woorden — de volgende bladzijden bewijzen het — zijn door de laatste vijftig jaren niet beschaamd. „Holland is niet oud geworden," Nederland is niet ontaard.

De dag nadert, waarop Koningin Wilhelmina Zelf de teugels des bewinds in handen nemen zal. Die dag is een groote en aandoenlijke dag: voor de trouwe en dankbare Natie, die haar oude Verbond met Oranje weder vernieuwt; voor de Jonkvrouwe, in Wier gemoed het dan zal ruischen als een echo van 's Vaders woorden: „Het is een grootsche roeping Koningin van zulk een Volk te zijn!"

De dag van Koningin Wilhelmina's Inhuldiging sluit een schoon tijdperk. Moge hij tevens aanvangspunt zijn eener schoone Toekomst!

Amsterdam, 10 Juni 1898. P. H. RITTER.

INHOUD VAN HET EERSTE DEEL

STAAT EN MAATSCHAPPIJ

		Blz.
I	**De Laatste Halve Eeuw uit een Historisch Oogpunt,** door PROF. DR. P. J. BLOK	1
II	**Nederland en Oranje,** door MR. O. W. STAR NUMAN	17
III	**De Volksvertegenwoordiging,** door MR. J. H. GEERTSEMA	61
IV	**De Betrekkingen met het Buitenland,** door MR. T. M. C. ASSER.	97
V	**De Koloniën,** door JHR. MR. H. VAN DER WIJCK	117
VI	**De Marine,** door *Vice-Admiraal* N. MAC LEOD	133
VII	**Leger en Defensie,** door *Generaal-Majoor* W. ROOSEBOOM	165
VIII	**Rechtswezen,** door PROF. MR. D. SIMONS	181
IX	**Financiën,** door PROF. MR. W. A. REIGER	195
X	**Nederlands Bodem,** door PROF. DR. C. M. KAN	217
XI	**Onze Openbare Werken,** door R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS	233
XII	**Landbouw en Veeteelt,** door MR. C. J. SICKESZ VAN DE CLOESE en F. B. LÖHNIS	249
XIII	**Onze Zeevisscherijen,** door MR. E. N. RAHUSEN	267
XIV	**Handel en Nijverheid,** door DR. J. H. H. HÜLSMANN	281
XV	**De Ontwikkeling der Volkswelvaart,** door PROF. MR. J. BARON D'AULNIS DE BOUROUILL	349
XVI	**De Gezondheidstoestand,** door PROF. DR. R. H. SALTET	365
XVII	**De Voortbeweging,** door C. VAN NIEVELT	379
XVIII	**De Vrouwenbeweging,** door Jonkvrouwe JELTJE DE BOSCH KEMPER	391
XIX	**De Arbeidersbeweging,** door DR. J. TH. DE VISSER	403
XX	**Uit het Leven,** door JUSTUS VAN MAURIK	423

Een groot verleden is een plicht der toekomst.

A. S. C. WALLIS.

I

DE LAATSTE HALVE EEUW UIT EEN HISTORISCH OOGPUNT

DOOR

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden.

ij het begin eener nieuwe regeering aan het einde onzer zoo veelszins merkwaardige eeuw wendt zich als van zelf de blik achterwaarts, naar de tijden, die zijn geweest. Wie echter den sleutel der toekomst in het verleden zoekt, wie de geheimen van wat eerlang geschieden zal, hoopt te ontraadselen door de beschouwing van wat geschied is, zal in verre, verreweg de meeste gevallen bedrogen uitkomen. Talloos toch zijn de in den schoot van het oogenblik verborgen kiemen, waaruit toekomstige gebeurtenissen zich kunnen ontwikkelen, en niemand onzer kan zeggen, welke van die kiemen — gesteld, dat ons oog ze kon ontdekken — tot rijpheid zullen geraken, welke ten doode zijn opgeschreven. Omvangrijk is onze kennis, maar duizendmaal omvangrijker is onze onwetendheid.

Neen, het hoogste, wat geschiedkundig onderzoek bereiken kan, is eene zoo volledig mogelijke kennis van het verleden. Dat verleden kan ons alleen dienen om het tegenwoordige beter te begrijpen en de eenige troost, dien de geschiedenis ons kan geven met betrekking tot het menschelijk

verklaarbare streven om door te dringen in de toekomst, is deze: wie het tegenwoordige in zijne ontwikkeling goed heeft begrepen, is toegerust met een machtig werktuig om dat tegenwoordige te behandelen en daardoor invloed te oefenen op de toekomst. Dat en niet meer kan de geschiedenis ons geven; en dat nog slechts, voorzoover onze kennis van het verleden reikt.

Meer dan 2200 jaren zijn verloopen sedert de weetlustige reiziger Pytheas uit Massilia, de oude Phenicische kolonie bij den mond der Rhône, de grimmige Noordzee bezocht, gelijk thans de zucht om te weten de onherbergzame Poolzeeën doet doorkruisen. Kelten en Germanen vond hij hier aan de Rijnmonden, visschers en jagers, in nomadische vrijheid rondzwervende langs de woeste kust. Dat zijn de eersten onzer voorouders, van wie de geschiedenis spreekt. Bijna drie eeuwen later dringen Rome's legerscharen onder den grooten Caesar van Gallië uit tot den Rijn door, bedwingen de daar gevestigde Germaansch-Keltische stammen, sluiten verdragen met hen, brengen hun de voor- en nadeelen eener hoogere beschaving. Onder Rome's machtigen invloed wijzigen zich de toestanden in deze streken en zoo lang de geduchte Romeinsche vestinggordel, door sterke garnizoenen beschermd, aan den Rijn de uit Germanië aandringende barbaren nog kan tegenhouden, leeft men er in betrekkelijke rust en welvaart in de verspreide dorpen, op de ruime landgoederen, in de eenzame hoeven.

Maar omstreeks 400 na Christus is na tallooze aanvallen de rij dier grensvestingen voor goed doorgebroken en de woeste Germanenvloed dringt langs de zorgvuldig aangelegde Romeinsche wegen en dijken het onbeschermde gebied binnen, alles omverwerpend in wilde vaart. Nog eeuwen later getuigen verbrande puinhoopen van de verwoestingen in het veroverde land. Doch ook de Frankische barbaar ondergaat ten slotte den invloed der Romeinsche beschaving. Tot het Christendom bekeerd, verwerpt hun Koning, de groote Clovis, aan het hoofd zijner volksgenooten wat hij heeft aangebeden en bidt aan wat hij heeft verworpen. Zijn goed zwaard maakt den Frank tot heerscher over allen: Friezen en Saksen buigen zich na eeuwen van strijd omstreeks 800 onder den schepter van Karel den Groote, den Frankischen Christenheld, den machtigen veroveraar, den genialen organisator der Germaansche wereld. Hij brengt hun met den vrede het Christendom, met het Christendom de herleving van welvaart en maatschappelijke orde.

Uit zijn machtig rijk ontstaan er na het verdrag van Verdun drie: Oost- en West-Francië, tusschen beiden in het in deze streken door Schelde en Rijn begrensde Lotharingen, het rijk van Lotharius; het laatste een speelbal weldra der beide machtiger naburen, die het elkander betwisten, totdat in het midden der 10de eeuw het Duitsche Rijk de Scheldegrens voor goed als de zijne heeft bevestigd. Sedert vormen deze streken, terwijl Vlaanderen aan Frankrijk gehecht blijft, een deel van het groote Duitschland.

In dat rijk worden zij begrepen onder den ouden naam van Lotharingen, en wel van Neder-Lotharingen, sedert ongeveer denzelfden tijd een zelfstandig Duitsch hertogdom, waarbij dan het land aan onze kusten, onder den alouden naam van Friesland samengevat, als aanhangsel kan worden beschouwd. Neder-Lotharingen is de eerste algemeene naam voor datgene, wat later de Nederlanden zal heeten; dit hertogdom is de eerste eenheid van staatkundigen aard, die deze streken met elkander verbindt.

Maar die verbinding was zwak. Van de Duitsche hertogdommen, die het eene na het andere in een aantal kleine deelen uiteenvielen, is het reeds vroeg door de verwoestende Norentochten der 9de eeuw geteisterde Lotharingen een der eerste geweest. Neder-Lotharingen heeft van het begin af een weinig samenhangend complex van oud-Frankische gouwen uitgemaakt en in het midden der 11de eeuw blijft den Hertogen weinig anders dan de titel over, weldra voor dien van Brabant plaats makend.

De Nederlanden, welke geographische naam in de 11de eeuw het eerst wordt gebruikt om de „lage landen bi der zee" aan te duiden, afgelegen streken, ver van de groote middelpunten der rijksregeering, zien bij het spoedig verzwakken der hertogelijke macht in Lotharingen reeds vroeg het ontstaan van een aantal kleine graafschappen, eerst onderdeelen van het koninklijk bestuur, weldra meer en meer onafhankelijke vorstendommen, ten deele onder geestelijke, ten deele onder wereldlijke heeren. Brabant, het centrum van het oude Neder-Lotharingen, Limburg, Henegouwen, Luik, Utrecht, Holland, Gelre vormen zich tot zulke afzonderlijke leenstaatjes, gelijk Vlaanderen in het Fransche rijk over de Schelde. Al die kleine leenvorstendommen hebben een gelijkvormig bestaan. De machtigste, de meest ontwikkelde op stoffelijk en geestelijk gebied zijn die van het Zuiden, links van den Rijn, Brabant, Henegouwen, Vlaanderen vooral. Daar ontwikkelt zich een machtige ridderschap, voortgekomen uit de behoefte aan krachtige verdediging in den woesten krijg van allen tegen allen. Daar ook vormen zich in de 11de en 12de eeuw onder aanzienlijke ridders heerlijkheden, leenen weder van den Graaf, gelijk die van den Koning leenman was; behalve die heerlijkheden weldra steden, middelpunten van verkeer, door eene steeds aangroeiende vrije bevolking bewoond, die, dikwijls om een beschermend kasteel gegroepeerd, weldra rijk en machtig genoeg wordt om zich eene afzonderlijke plaats in het maatschappelijk leven te verwerven. Daar ontwikkelt zich ten platten lande de oude in de tijden van verwarring uitgebreide lijfeigenschap tot den zachteren vorm der hoorigheid. En wat in de 10de, 11de en 12de eeuw in het Zuiden geschiedt, vindt in de 11de tot de 14de navolging in het Noorden. Ook daar, ook in Holland, in het Sticht, in Gelre, in Friesland ontstaat eene ridderschap, ontstaan heerlijkheden en steden, deze laatsten de steun weldra van den kleinen landsheer tegen de machtige edelen, die zijne heerschappij bedreigen, gelijk hij en de zijnen die van den Koning, den opperheer, hadden bedreigd, ja afgeworpen; ook daar verbetert zich het lot van den hoorige ten platten lande.

Zes eeuwen lang duurt het ontwikkelingsproces, ten gevolge waarvan al die miniatuurstaatjes ten slotte zich oplossen in eene grootere eenheid. Het zijn eeuwen van krijg en roof, van onrust en onveiligheid. De kleine staten beoorlogen elkander, vereenigen zich of worden tijdelijk gescheiden door verovering, door huwelijk, door erfenis. Bij de algemeene verzwakking der landsheerlijke macht dreigen zij elk op zijne beurt ten onder te gaan in de inwendige twisten der 13de, 14de en 15de eeuw: Clauwaerts en Leliaerts, Hoekschen en Kabeljauwschen, Hekerens en Bronkhorsten, Schieringers en Vetkoopers beoorlogen elkander binnen hunne grenzen; burchten worden belegerd en geslecht, steden en dorpen verwoest, dijken verwaarloosd en doorgesneden, landen en velden aan vernieling en overstrooming prijsgegeven; in de steden worstelen gilden en kooplieden, armen

en rijken, geregeerden en regeering. Ook de geestelijkheid, eenmaal de beschavende macht in de wilde ordeloosheid der vroege Middeleeuwen, landen ontginnend, wateren betoomend, kennis verspreidend, tucht en zedelijkheid bevorderend, is verwilderd bij de algemeene verwildering. Gelijk bijna overal in Europa zoo ook in de Nederlanden roepen op het einde der Middeleeuwen de wereldsche belangen om een machtigen heerscher, die orde en recht zal herstellen in den bajerd van krijg en veete, in eene maatschappij vol ordeloosheid en rechtsverkrachting, de geestelijke belangen om hervorming der kerkelijke misbruiken, om herstel van tucht en geloof. Maar geen Keizer, geen Koning, geen Hertog, Graaf of Heer is in staat de burgerlijke orde te handhaven; geen Paus, geen Bisschop, geen Concilie, geen hervormend geestelijke is bij machte om de Kerk te zuiveren.

Op het einde der 14de eeuw komt dan in de Nederlanden de factor te voorschijn, die met krachtige hand de orde, sedert Karel den Groote bijna zonder ophouden verstoord, zal herstellen: de machtige Bourgondische Hertog, de Fransche vorstenzoon, gesteund door allen, die bij de maatschappelijke orde belang hebben, door de stedelijke burgerijen in de eerste plaats, maakt zich meester van Vlaanderen, waar hij dynastieke rechten kan doen gelden; zijne opvolgers zijn het weldra van Brabant, van geheel het Zuiden behalve Luik, daarna van Holland en Zeeland. Nog weerstreven Utrecht, Gelre en het Sticht den Bourgondiër, maar ook hier doet zich zijn sterke hand gevoelen. Philips de Goede en Karel de Stoute streven zelfbewust naar de bemachtiging van alle Nederlandsche gewesten te zamen, naar het herstel van het oude Lotharingen als onafhankelijk koninkrijk tusschen Duitschland en Frankrijk in, naar de oppermacht ten slotte ook in die rijken, zij, nakomelingen van den grooten Karel. Karel de Stoute, geniaal en stoutmoedig, bereikt bijna het vurig begeerde doel, maar het slagveld bij Nancy ziet zijn idealen met zijn leven ten onder gaan.

Zoo schijnt het ten minste. Doch Habsburg, door Maximiliaan's huwelijk met Karel's eenige dochter hier inheemsch, bereikt in de Nederlanden, wat Bourgondië te vergeefs nastreefde. Zeventig lange jaren nog duurt de worsteling, totdat eindelijk de machtige Karel V, de heerscher, in wiens rijk de zon niet onderging, door de kracht van zijn zwaard aan alle verzet een einde maakt. Van zijne keizerlijke waardigheid gebruik makend, vereenigt hij in 1548, dat is dus nu juist drie en een halve eeuw geleden, na de onderwerping van Gelre, het laatste der weerspannige gewesten, door het verdrag van Augsburg de „zeventien Nederlanden" met inbegrip van het pas voorgoed aan Frankrijk ontrukte Vlaanderen en Artois tot ééne weldra tot een ondeelbaar dynastiek geheel vereenigde Bourgondische kreits in het Duitsche Rijk, door een lossen band slechts aan dat rijk verbonden.

Daarmede scheen de vorming van een de zeventien gewesten omvattenden Nederlandschen staat ingeleid. Europa sprak reeds van de Pays-Bas, van de Nederlanden, als van een samenhangend gebied, onder de heerschappij van den machtigen Keizer krachtig zich verheffend naast de andere staten van het werelddeel. Brabant en Vlaanderen vormden het centrum van dit gebied, met verbazingwekkende snelheid stijgende in welvaart en aanzien, een voorwerp van bewondering voor allen, die het leerden kennen, van rechtmatigen trots voor den Nederlander. Naast Brabant en Vlaan-

deren, van ouds de machtigste gewesten in het Zuiden, verhief zich in het Noorden Holland, evenzoo sedert eeuwen reeds het belangrijkste gewest in het Noorden, nadat het Sticht van Utrecht, van waar eenmaal als middelpunt voor die noordelijke streken beschaving en heerschappij waren uitgegaan, in de 11de eeuw op den achtergrond was geraakt.

Maar de omstandigheden hebben zich niet in die richting kunnen ontwikkelen: een Nederlandsche staat is niet uit de bewonderenswaardige schepping van Karel V voortgekomen en de Nederlandsche gewesten, van ouds weinig met het Duitsche Rijk samenhangend, hebben den zwakken band, die hen in 1548 nog met dat rijk verbond, spoedig verbroken.

Doch niet om als een zelfstandig zich ontwikkelende staat allen gezamenlijk een geheel te vormen. Toen de vóór zijn tijd verouderde heerscher in 1555 zijne waardigheden nederlegde en zich uit de wereld terugtrok, erfde zijn eenige zoon Philips de keizerlijke waardigheid niet maar bleef, Koning van Spanje, ook de Nederlanden beheerschen. Zoo werd het ook in het begin zijner regeering nog rijke, machtige, door handel en nijverheid bloeiende, in kunst en wetenschap uitmuntende gebied der Nederlanden een aanhangsel van Spanje, het bolwerk weldra dier mogendheid in noordelijk Europa, een der hoeksteenen misschien eenmaal van de groote katholieke wereldmonarchie, die Philips zich droomde.

Maar de vrije zelfstandige Nederlander begeerde dit lot niet. Fier op zijne duur gekochte vrijheden, afkeerig van geloofsvervolging, naijverig op zijne zelfstandigheid, op zijne gewestelijke zelfstandigheid niet het minst, verzette hij zich tegen Philips' streven om de Nederlanden te maken tot een eenig en ondeelbaar, den monarch gehoorzaam, uitsluitend katholiek koninkrijk gelijk Spanje zelf was. Van groote beteekenis was het daarbij, dat, nog vóór de katholieke Kerk zelve, door de groote hervormingsbeweging bedreigd, zich door de hervormingen van het Concilie van Trente had gezuiverd van vele gebreken, de denkbeelden eerst van Luther, dan van de Wederdoopers, daarna van Calvijn ook hier te lande bij velen ingang hadden gevonden en een deel der bevolking afkeerig had gemaakt van de oude Kerk, ook al deden regeering en Inquisitie haar best om deze tegen de ketterij te beschermen.

De woelingen der voorname Edelen tegenover Granvelle, de wilde uitbarstingen der volkshartstochten in 1566, het jaar van den Beeldenstorm, werden spoedig met wapengeweld onderdrukt. De leiders der beweging namen de vlucht of werden door Alva's streng straffende hand getroffen. Omstreeks 1570 scheen het plan om de Nederlanden tot een samenhangend koninkrijk te maken rijp te zijn en Alva maakte zich op het verlangen van zijn vorst gereed om deze gewesten voorgoed onder 's Konings gezag te doen buigen en hen te dwingen zijne verdere plannen te dienen. Doch reeds had het verzet in prins Willem van Oranje een voortreffelijken leider gevonden en Alva's alom verbittering wekkende tirannie gaf kans op een volksopstand tegen het „Spaansche regiment", tegen het gehate stelsel van willekeur en onderdrukking. Na een mislukte poging in 1568 gelukte het den Prins in 1572 met hulp der talrijke uitgewekenen, der Watergeuzen in de eerste plaats, der burgerijen weldra vasten voet te krijgen in Holland en Zeeland: de vrijheidsoorlog was begonnen.

Die oorlog had spoedig de scheiding tusschen Zuid en Noord ten gevolge. Even tien jaar na het uitbreken van den opstand bleek het Zuiden, door het Spaansche wanbestuur eindelijk tot deelneming aan het verzet genoopt, niet bestand tegen de list en het geweld van den grooten Spaanschen veldheer en diplomaat Alexander van Parma, tegen de elementen van verdeeldheid, die door het veldwinnen, het bruisend doorbreken van den nieuwen godsdienst en den overal toenemenden invloed der burgerijen onder het volk waren opgekomen. 's Prinsen bijna bovenmenschelijke pogingen om alle Nederlanden bijeen te houden, om met Fransche hulp een vrijen Nederlandschen bondsstaat te stichten, een door een aan vaste wetten gebonden vorst bestuurden staat van feitelijk zichzelf regeerende burgers, waarin Katholiek en Protestant door een algemeenen godsdienstvrede verzoend samen zouden wonen, mislukten ten eenen male. De Pacificatie van Gent, de „Generale" Unie van 1576, moest in Januari 1579 plaats maken voor twee Uniën: de Unie van Atrecht, die de gewesten van het katholieke Zuiden het eene na het andere weldra weder aan Spanje verbond, tegenover de Unie van Utrecht, aan wier hoofd de Prins in het meer en meer Protestantsche Noorden den opstand voortzette. Het was de scheiding der Nederlanden in twee deelen, sedert voorgoed uiteengegaan.

Een tiental jaren van onzekerheid volgden. Het Frankrijk der ontzenuwde Valois stelde den Prins teleur. Hijzelf viel door het moordstaal van den afschuwelijken dweper, aan wiens handen de ban van Spanje's Koning hem had overgeleverd. Engeland's te elfder ure gekomen hulp bleek machteloos. Wanneer Parma al zijne krachten tegen de nog zich verzettende gewesten van het Noorden had kunnen wenden, zou hij na den val van Antwerpen in 1585 naar menschelijke berekening geslaagd zijn in zijne plannen om ook deze te veroveren. Maar Philips' wereldomvattende begeerten leidden zijne aandacht af van het kleinere doel, de beëindiging van den Nederlandschen opstand, en in Oldenbarnevelt en den jongen Maurits vond deze laatste nieuwe leiders, waardig de plaats van den vermoorden Prins in te nemen.

Zoo begon in 1588 het Noorden zich van den aartsvijand te ontslaan. Van aangevallene werd de opstandeling aanvaller. De jonge Prins met zijn neef Willem Lodewijk aan het hoofd van het leger en Oldenbarnevelt als leider der Statenregeering bevrijdden, ten deele met hulp van Frankrijk en Engeland, in nogmaals tien jaren — de „Tien Jaren" — het gansche Noorden over de rivieren en meer dan dat van het Spaansche juk: de noordelijke gewesten, in voorloopigen burgerlijk-republikeinschen staatsvorm zich samenvoegend, begonnen onder leiding der Staten-Generaal een zelfstandigen staat te vormen. Het jaar 1598, juist een halve eeuw na het verdrag van Augsburg, wijst de voltooiing van dien strijd aan.

De wanhopige poging van den stervenden Philips om het verzet te doen ophouden door de stichting van een door Spanje beschermd afzonderlijk rijk der Nederlanden onder eene nieuwe dynastie, waarvan Albertus en Isabella de grondleggers zouden zijn, miste haar doel. Het Bestand van 1609, met steun van Frankrijk en Engeland den vijand afgedwongen, erkende feitelijk reeds de onafhankelijkheid der jonge Republiek, al begeerde de Koning van Spanje nog niet voorgoed de hoop op herstel zijner heerschappij op te geven en scheen werkelijk het smeulende vuur

van burgerlijke en godsdienstige twisten den zich vormenden staat te zullen vernietigen. Maar de hoop van den landsvijand werd beschaamd, de strijd na 12 jaren hernieuwd en de derde groote Oranje, prins Frederik Hendrik, de talentvolle jongste zoon van den vermoorden Prins, breidde het grondgebied van het bloeiende Noorden nog meer uit ten koste van het steeds meer terugzinkende Zuiden.

Sedert 1585 was het Noorden, reeds in de eerste helft der 16de eeuw waardig naast het Zuiden omhoog gestegen, snel in welvaart en beteekenis toegenomen. Handel en nijverheid, kunst en wetenschap, uit het weder geketende Zuiden gevlucht, hadden in het vrije Noorden te midden eener bloeiende burgermaatschappij een ruim veld van ontwikkeling gevonden. De vrede van Munster in 1648, die vóór twee en een halve eeuw een einde maakte aan den langen krijg, bezegelde de onafhankelijkheid van den nieuwen staat, gelijke van Europa's groote mogendheden dier dagen. Uit de uiteengevallen Nederlanden van Karel V was ten gevolge van den opstand in het Noorden de vrije en machtige Republiek gegroeid, wier kracht ongerept was, wier machtsfeer over de oceanen reikte, terwijl de afhankelijke Spaansche gewesten in het Zuiden een kwijnend leven bleven leiden, geknot in hunne ontwikkeling, belemmerd door de sluiting hunner handelswegen.

De ontwikkeling van de geschiedenis der Nederlanden had zoo tegen het midden der 17de eeuw het aanzijn gegeven aan twee staten; de eene schitterend in bloei en welvaart, haar „gouden eeuw" vierend in triomf op triomf, geleid door mannen als Frederik Hendrik, als Jan de Witt, als Willem III, rijk aan schitterende figuren op elk gebied, als Rembrandt en Vondel, Christiaan Huygens en Spinoza, de Trompen en de Ruyters en wie meer haar naam deden klinken tot in lengte van dagen; de andere vervallen en ontzenuwd, door Frankrijk onophoudelijk belaagd, krachteloos en roemloos, geketend aan de verrotte Spaansche monarchie. De kleine burgerlijke Republiek, nauwelijks $1\frac{1}{2}$ tot 2 millioen bewoners tellend, hoe ook geteisterd door binnenlandsche verschillen, door den strijd tusschen Oranje en de regenten-aristocratie der staatsgezinden, bleef zich langer dan zestig jaren naast, dikwijls tegenover Frankrijk en Engeland handhaven op hare eereplaats onder Europa's mogendheden. Al dreigde zij in 1672 in den strijd tegen Frankrijk en Engeland beiden onder te gaan, zij rees onder Willem III's voortreffelijke leiding met nieuwe kracht op, de verdedigster thans van Europa's onafhankelijkheid tegen Frankrijk's begeerten, het bolwerk nog steeds van de gewetensvrijheid, van het Protestantisme tegen een thans niet meer van Spanje, Rome of Weenen, maar onder Lodewijk XIV van Frankrijk uit opnieuw aanvallend Katholicisme. Zij strekte hare beschermende hand uit over de oude zustergewesten, thans hare voormuur tegen Frankrijk, over Spanje zelf, beiden in haar eigen belang verdedigend tegen den machtigen veroveraar. Sedert 1688 met Engeland, de oude mededingster als handelsnatie, vast verbonden, nadat met hare hulp en door haren Prins ook daar Protestantisme en burgervrijheid voorgoed waren gered, nauw verbonden ook met het zich verheffende keizerlijke Oostenrijk, glansde hare macht nog in het begin der 18de eeuw vriend en vijand schitterend in de oogen. De vrede van Utrecht schonk haar eindelijk met de rust het recht, den plicht om als Europa's schildwacht de Barrière tegen Frankrijk te behoeden.

Maar hare kracht was toch reeds gebroken. Haar vermolmde regeeringsvorm, een ingewikkeld samenstel van middeleeuwsch-monarchale en zestiende eeuwsch-republikeinsche staatsorganen, ontaardde meer en meer in eene baatzuchtige regenten-oligarchie. Hare in de 17de eeuw zoo gespannen energie toonde duidelijke teekenen van verslapping. Hare nationaliteit stelde zich veel minder krachtig tegenover de andere natiën van Europa. Hare groote mannen hadden geen hunner waardige opvolgers; hare ondernemende kooplieden waren rekenende renteniers, hare schitterende geleerden ijverige veelweters, hare geniale kunstenaars zorgvuldige ambachtslieden, hare voortreffelijke generaals en vlootvoogden soldijtrekkende nietsdoeners, hare vrije burgers onderdanige regentendienaren geworden.

De aanval van den Franschen erfvijand op haar grondgebied scheen een oogenblik haar uit haar diep verval te zullen verheffen. Op den naam van Oranje schaarde het volk zich in 1748 om den door de regentenpartij teruggezetten erfgenaam van dien titel. Maar de tot erfstadhouder van alle gewesten verheven Willem IV was de man niet om de slapende natie wakker te schudden. Hoog was zijne waardigheid, hooger dan die van een zijner voorvaderen, ja monarchaal behalve den titel, maar hij zelf was niet de energieke hervormer, van wien alleen verbetering kon worden gewacht. Buitendien, hij stierf na korten tijd en noch zijne weduwe, zich evenals de Hertog van Brunswijk, zijn en haar plaatsvervanger, beijverend om de verkregen erfstadhouderlijke macht zooveel mogelijk ongerept aan den jongen Willem V over te dragen, noch die zwakke onbeholpen vorst zelf was in staat om het verzuimde in te halen. De ontevredenheid nam gaandeweg toe; de ongelukkige oorlog van 1780 met Engeland, de vernedering tegenover den Keizer, die de Barrière ophief, het in alle opzichten duidelijk aan den dag komende verval wekte steeds dieper ergernis. De lokkende stem van Frankrijk deed hopen op verbetering door verandering van buitenlandsche politiek met verwerping van de oude Engelsche alliantie. De Patriotten begonnen met hulp van Frankrijk hun kleingeestig spel tegenover de niet minder kleingeestige op Engeland steunende regeeringspartij van Oranje. Vreemde inmenging scheen het eenige redmiddel van den ondergang; bedenkelijk middel voor een onafhankelijken staat!

Wie van de mogendheden zou de taak aanvaarden? Frankrijk, Engeland of het door dynastieke banden met Oranje verbonden jonge Pruisische koninkrijk? Pruisen greep in 1787 in overleg met Engeland toe om den Prins te steunen. In een oogenblik waren de Patriotten verslagen, maar de thans gehoopte hervormingen bleven uit, leden schipbreuk op de apathie, de belangzucht der heerschende factie en bij den eersten krachtigen stoot der Fransche Revolutie, die Europa's grondvesten deed schudden, viel het kaartenhuis ineen, tot verbazing zelfs van den aanvaller, niet voorbereid op zulk een val. En met de vermolmde Republiek zonk de heerschappij van Oranje, roemloos als deze, op een somberen Januaridag van 1795 in het niet — een waarschuwing voor den nakomeling, die er uit zien kan, waartoe ontzenuwende welvaart, waartoe wanhopig vastklemmen aan een versleten regeeringsstelsel, waartoe toomelooze factiezucht een eertijds roemrijk en vrijheidlievend volk kan brengen.

Tot nog toe was er in onze geschiedenis van eigenlijke volksregeering

weinig sprake geweest. Zondert men de oud-Germaansche tijden uit, waarin het gansche vrije volk zekeren invloed had op het bestuur, dan is er in onze gansche historie van dien invloed weinig te bespeuren. Alleen in het Friesche land bij ontstentenis van een landsheer of wel ten gevolge van den verren afstand, waarop hij zich bevond, en de daardoor ontstaande moeielijkheid om zijn gezag te handhaven, ook in kleine afgelegen districten als Drente bleven de oud-Germaansche staatsvormen min of meer behouden nog in de grafelijke tijden en zelfs later. Overal elders bijna geraakte het landsbestuur in de Middeleeuwen zoo goed als uitsluitend in handen van den landsheer, onder wien de adel bijna het gansche platteland beheerschte, beiden alleen beperkt door de oude gewoonten, die nog waren in stand gebleven, sedert de 12de en de 13de eeuw door de privilegiën, die zij, meestal tegen geldelijke offers, hadden verleend. Ook in de toen ontstane steden was de invloed van alle burgers op het bestuur steeds meer ingekrompen; de strijd tusschen gilden en aanzienlijken, gemeente en regeering was overal ten gunste van de laatste beslist en reeds in de 14de eeuw ziet men alom het begin der regenten-aristocratie, die onder de Bourgondisch-Habsburgsche vorsten met hunne medewerking zich overal in de macht bevestigd zagen. De opstand tegen Spanje zag alleen de oude katholieke regenten door gereformeerden of ten minste door niet-katholieken vervangen, geen vermeerdering van de volksmacht. De steden onder de stadsregenten, het platteland onder den adel, stadsregenten en adel samen in gewestelijk en algemeen bestuur, de Gereformeerde Kerk zoo goed als staatskerk met uitsluiting van Katholieken en andersdenkende Protestanten uit de posten — ziedaar den toestand tijdens de Republiek, ook in die gewesten, waar zich nog zwakke sporen van den voormaligen volksinvloed vertoonden als herinneringen aan een bijna vergeten verleden.

Alle pogingen om dat te veranderen waren afgestuit op het verzet der adellijke en burgerlijke regenten, zich vereenigend tot den meer en meer gesloten aristocratischen regentenstand, die in de 18de eeuw het hoogtepunt zijner macht tegelijk, zooals het gaat, met dat van zijn inwendig bederf had bereikt. Prins Willem en Leycester beiden hadden getracht den volksinvloed als tegenwicht tegen de aanmatiging der regenten aan te wenden, maar de Staten hadden die pogingen verijdeld. Wel steunde Oranje steeds tegenover de staatsgezinden op de sympathie der burgerij en maakte daarvan zoo noodig gebruik, maar de omwentelingen van 1618 en 1672 gelijk die van 1747/8 en 1787 hadden toch geen versterking van den volksinvloed op de regeering ten gevolge, alleen de nieuwe verheffing, de versterking der in haar bestaan bedreigde stadhouderlijke macht en de verwisseling hoogstens van staatsgezinde met oranjegezinde regenten, even baatzuchtig als deze.

In 1747/8 was tegenover de ergerlijke misbruiken der regentenregeering de eisch tot vermeerdering van volksinvloed hier en daar iets krachtiger geweest dan te voren en Willem IV zou, wanneer hij gewild had, in staat geweest zijn deze door te zetten; men verwachtte iets dergelijks van hem, maar hij heeft geweigerd en daardoor een deel der burgerij, zelfs velen van hen, die zich de vurigste Oranjegezinden plachten te toonen, van zich vervreemd. Zijn zoon, in regentenvrees grootgebracht, was nog minder dan hij geneigd dezen weg in te slaan en zoo had de gegoede burgerij

zich ten slotte van Oranje afgewend. In doortastende hervorming, zoo mogelijk nog mèt, maar zoo noodig zonder Oranje, scheen steeds meerderen in den lande het eenige heil te bestaan en zij, die buiten de Gereformeerde Kerk stonden, Katholieken, Dissenters, sloten zich aan bij de democratische tegenstanders der regenten-aristocratie, die ook hen van allen invloed op de regeering uitsloot.

Thans, in 1795, zou dat alles anders worden onder invloed van de denkbeelden van volksvrijheid en volksregeering, in Amerika en Frankrijk reeds toegepast. Volksregeering, democratische beginselen, staatseenheid, vrijheid, gelijkheid en broederschap zouden hare intrede doen in de hervormde maatschappij. Gelijke rechten voor alle staatsburgers zonder onderscheid van rang of stand, zonder onderscheid van arm en rijk, zonder onderscheid van geloof; gelijkheid van allen voor de wet, ondeelbare eenheid van den onafhankelijken staat... zoo droomde men. Dat waren de idealen, die op den voorgrond stonden bij het maken van de eerste Grondwet, die van 1798, thans vóór juist honderd jaren, die aan de nieuwe „Bataafsche" Republiek een beteren grondslag zou geven dan de Unie van Utrecht voor de voormalige Republiek der Vereenigde Nederlanden was geweest. De oude vormen moesten als met één slag verdwijnen om plaats te maken voor nieuwe, overeenkomende met de denkbeelden van den tijd.

In de moeielijke jaren, die volgden, twintig jaren bijna van oorlog en binnenlandsche beroering, van afhankelijkheid van Frankrijk, ten slotte uitgeloopen op de langgevreesde annexatie door den schijnbaren vriend en bondgenoot, in waarheid overheerscher, onder gemeenschappelijken strijd en gemeenschappelijk lijden is de volkseenheid van Nederland bevestigd, is uit den voormaligen bondstaat, dikwijls bijna een statenbond, een eenheidsstaat voortgekomen. Onder de snel opeenvolgende staatsvormen van den „Franschen Tijd" is het denkbeeld van bijeen te behooren in één ondeelbaar staatsverband ten slotte meer dan ooit versterkt, is voorgoed de grondslag gelegd voor gelijkheid van alle burgers in dat staatsverband, al werd het denkbeeld van volksregeering spoedig losgelaten.

En toen na drie jaren van vernederende slavernij, van schrapping uit de rij der vrije volkeren het oogenblik der verlossing daar was, toen Van Hogendorp en de zijnen bij de nadering der Geällieerden moedig de vaan van den opstand verhieven, leefde reeds de gedachte aan den eenheidsstaat onder de souvereiniteit van Oranje, gevestigd met de beperking, die eene nieuwe volgens de toenmalige denkbeelden vrijzinnige Grondwet zou opleggen ter verzekering van de oude zoowel als van de pas verkregen volksvrijheden tegen misbruik van macht van de zijde ook van den nieuwen door allen gewenschten Souverein, den drager van den geliefden Oranjenaam, niet Willem VI Erfstadhouder, maar Willem I, Souverein Vorst.

De oude Republiek herleefde zoo als Staat der Vereenigde Nederlanden, weldra als Koninkrijk der Nederlanden, het kunstig werk van het Congres van Weenen, dat België aan haar voormalig grondgebied toevoegde ten einde het nieuwe rijk wederom te maken tot Europa's bolwerk tegen Frankrijk. Dat rijk zou de hereeniging der Nederlanden van Karel V, na meer dan twee eeuwen van scheiding, thans onder Oranje tot stand brengen.

Maar die twee eeuwen hadden twee nationaliteiten doen ontstaan, die niet dan met groote moeite, onder omzichtige leiding en na langen tijd misschien weder tot ééne natie hadden kunnen samengroeien: de eene rijk, welvarend, machtig, zelfs nog een oogenblik vóór haar val gerekend onder de eersten van Europa, thans zelfstandig tot nieuw leven herboren; de andere kwijnend, afhankelijk, versuft onder den druk eerst van Spanje, daarna van Oostenrijk, eindelijk een deel van Frankrijk, waaraan het met geweld van wapenen was ontrukt, en thans aan Nederland toegewezen. Die samengroeiing is mislukt en onder heftige volksbewegingen maar ten slotte toch met wederzijdsch goedvinden gingen vijf en twintig jaren later de beide ongelijke deelen weder uiteen. Het Koninkrijk der Nederlanden behield het grondgebied der oude Republiek met den in 1814 en '15 gekozen staatsvorm, met den zelfgekozen Vorst uit het oude Huis van Oranje.

Die staatsvorm was zeer monarchaal, nog meer in de werkelijkheid dan volgens de Grondwet. Van volksinvloed op de regeering van stad en land was weinig sprake, hoogstens van eene feitelijk weinig beteekenende contrôle der koninklijke regeering door eene volgzame vertegenwoordiging, naar een zeer beperkt aristocratisch getint leerstelsel gekozen. Gelijkheid van alle burgers voor de wet was verkregen, maar gelijke rechten der standen, der kerkgenootschappen... daaraan ontbrak veel. De landsvaderlijke willekeur van koning Willem I, de financieele verwarring, sedert 1815 reeds door sommigen als een der voornaamste bezwaren van den nieuwen staat erkend en vooral na de zware inspanning van 1830 tot 1839 op schromelijke wijze toenemend, gaf den eersten stoot tot aandrang op herziening der Grondwet. Maar wat in 1840 te dien opzichte werd gegeven, hoezeer in 's Konings eigen oogen nog te veel, bleek weldra onvoldoende. De geniale Thorbecke stelde zich aan het hoofd van hen, die vooral een ruimer kiesstelsel, ingrijpende hervorming van het staatswezen verlangden. Wat Willem I zonder zich lang te bedenken geweigerd had, ongezind zelfs om zich in de weinig beteekenende herziening van 1840 te schikken en vrijwillig afgetreden, toen deze haar beslag had gekregen, weigerde Willem II eveneens maar minder krachtig, minder principieel, totdat de gebeurtenissen in Europa in het voorjaar van 1848 hem uit vrees voor de revolutie tot toegeven bewogen, hem in 24 uur van een „zeer conservatief" tot een „zeer liberaal" man maakten. Een nieuwe Grondwet, niet maar „een mager schepje" uit Thorbecke's „ketel" maar de volle maat gevend zijner denkbeelden, werd den 3den November 1848 ingevoerd. Zij opende den weg tot werkelijke zelfregeering, tot werkelijke contrôle der regeering door het thans volgens een ruimer kiesstelsel gekozen parlement, tot verbetering en regeling van verouderde instellingen en toestanden. Nauwelijks echter was de nieuwe Grondwet in werking, of de Koning, na zijn toegeven meer populair dan ooit, overleed en zijn zoon, koning Willem III, nam de regeering in handen met het heilige voornemen om de plechtig bezworen Grondwet te handhaven.

Zoo begon de halve eeuw, aan welker beschouwing de hierachter volgende bladzijden gewijd zijn.

Het oogenblik is nog niet gekomen om historisch te kunnen beoordeelen,

welke plaats die halve eeuw in onze volksgeschiedenis inneemt. Wij vermogen uit het oogpunt van historie alleen aan te wijzen, welke ontwikkeling haar vorafging; om een historisch billijk oordeel over haar te kunnen vellen, zouden wij ook moeten weten, wat de gevolgen van hare eigene ontwikkeling zijn geweest. Het beste, wat wij, tijdgenooten, ten opzichte van haar kunnen doen, is haar te beschrijven zooals zij naar onze meening werkelijk geweest is. En dat doel hebben de bewerkers van dit boek, elk voor zich, trachten te bereiken. Zij hebben getracht te doen zien, elk op zijn gebied, hoe uit den toestand van 1848, het resultaat der ontwikkeling, die in den loop van zeven halve eeuwen in 1548, 1598, 1648, 1748, 1798, 1848 eene toevallig vrij wel geregelde reeks van merkwaardige rustpunten aanbiedt, zich die van 1898 geleidelijk of wel met sprongen heeft ontwikkeld.

Als van zelf leidt deze wijze van handelen tot eene algemeene vergelijking tusschen het begin en het einde dezer periode. Het is hier niet de plaats om deze vergelijking in bijzonderheden uit te werken, maar een enkel woord in het algemeen over wat toen was en wat nu is, mag hier niet achterblijven.

Welk een verschil tusschen het Nederland van 1848 en dat van 1898! Zij, die beide jaren met kennis van zaken hebben beleefd, kunnen zich de verandering bijna niet voor den geest brengen zonder zich te verbazen over wat er werkelijk veranderd is. En niet alleen bij ons veranderd. Geene halve eeuw in de geschiedenis der wereld, zelfs niet die uitgezonderd, waarin de grondslagen werden gelegd der moderne toestanden — ik bedoel den overgang van de 15de tot de 16de eeuw met de grootsche ontdekkingen, met de beweging der geesten, waarvan die tijd getuige was — heeft eene zoo snelle ontwikkeling op ieder gebied getoond. Het uiterlijk voorkomen zoowel als het inwendig leven onzer maatschappij heeft zich op bijna verbijsterende wijze vervormd.

Hoe weinig zou een in 1848 gestorvene zich thuis gevoelen in onze omgeving. Het grondgebied van den staat in Europa is hetzelfde gebleven, de regeeringsvorm is niet gewijzigd, maar wat is er al veranderd binnen onze grenzen te midden eener met $^{2}/_{5}$ vermeerderde, thans tot 5 millioen gestegen bevolking! Hoe zou hij verbaasd staan over het wegvallen van muren en poorten in onze steden, over het verdwijnen van zoo menig overoud gebouw, ja zoo menig benauwd maar antiek stadskwartier, over de uitbreiding van stad en dorp ver buiten voormalige grenzen, over onze ruime straten, over zooveel licht en lucht in plaats van de bedompte atmosfeer der vroegere woonplaatsen. Meren en plassen werden ook vóór en in zijn tijd gedempt, kanalen ook vóór en in zijn dagen gegraven, wegen ook door zijne regeering aangelegd en verbeterd, maar toch zou hij met bewondering aanschouwen, wat in deze halve eeuw onder leiding onzer ingenieurs ten onzent is geschied, hoe rivieren hare bedding hebben zien verleggen, hoe nieuwe waterwegen, waaraan toen alleen enkele genieën konden denken, door duin en zandgrond zijn gesneden, hoe de afgelegenste gehuchten door goede wegen in het verkeer zijn opgenomen. De ontzaglijke verandering, daardoor te weeg gebracht in het uiterlijk onzer landen en steden, zou hem met verbazing slaan Het alom aanleggen

van spoor- en tramwegen, waardoor steeds meer steden en dorpen in staat zijn gesteld om deel te nemen aan de algemeene ontwikkeling, de toenemende volmaking van het materiaal, waarmede deze wegen worden bereden, zou hem de wonderwerken van zijn tijd, de eerste spoorwegen in Holland en langs den Rijn, met een gevoel van teleurstelling doen gedenken. De geregelde snelle stoomverbindingen met Amerika, Afrika en Azië, met Indië in de eerste plaats, zoodat de afstand van Amsterdam tot Batavia van maanden tot dagen is ingekrompen; de telegrafen, in zijn tijd nauwelijks uitgevonden, welhaast reusachtig ontwikkeld, onder de oceanen door de verst afgelegen landen en steden met elkander verbindend, de telefonen, waarvan hij zich geene voorstelling zou hebben kunnen maken, overspannen thans onze zeeën, onze straten, onze landwegen met een steeds dichter net. De olielantarens op palen, verbeterde uitvinding der 17de eeuw, waarmede hij vol zelfvoldoening zijne straten des avonds „verlicht" zag, hebben plaats gemaakt voor de schitterende uitvindingen der gasverlichting, die den nacht maken tot een verlengden dag, op hare beurt weldra weder bedreigd door de nog schitterender electriciteit, welker toepassing in het verkeer steeds grootscher vormen aanneemt. De urenlange Rome's grootsche waterwerken overtreffende waterleidingen, de reine, goed onderhouden straten, de trotsche openbare gebouwen, de ruime fraai aangelegde parken en pleinen in onze steden, zelfs in onze dorpen, het gewoel eener dubbele, drie-, vierdubbele bevolking in onze steden, in verreweg de meeste onzer dorpen.... Waarlijk hij zou reeds bij den eersten oogopslag meenen in eene andere wereld verplaatst te zijn en moeite hebben zich dat alles niet als een fantastischen droom maar als deugdelijke werkelijkheid voor te stellen. Hij zou den kalmen, deftigen, stijven Hollander der traditie zelf nauwelijks herkennen in den modernen Nederlander, op wien de zenuwachtige snelheid van het verkeer uiterlijk en innerlijk haar merk heeft gedrukt.

Want niet alleen naar het uiterlijk is er oneindig veel veranderd. De vaderlijk geregeerde staat der Nederlanden uit de dagen van de eerste twee Koningen heeft onder Willem III plaats gemaakt voor een, waarin het volk werkelijk contrôle oefent over de regeering van stad en land, ja meer dan dat, ingrijpt in die regeering. Wat Thorbecke's tijdgenooten vóór 1848 met vrees zagen naderen, is kalmweg grootendeels werkelijkheid geworden maar zonder vooralsnog de schrikbarende gevolgen, die velen hunner van zulk een verandering verwachtten, zonder algeheele plotselinge omverwerping van al het bestaande. Het regeeren is niet meer, gelijk toen, een voorrecht, of beter, een plicht der aanzienlijken alleen, der door geboorte of rijkdom verre boven anderen zich verheffenden: het is — men moge het goed- of afkeuren — in den gezichtskring, onder het bereik gekomen eerst der gegoede burgerklasse, van den „derden stand," daarna van hen, die men in 1848 reeds als „vierde stand" hoorde beschrijven en hoorde treden naar het staatstooneel met dreunenden stap uit de verte: een zeer uitgebreid kiesrecht heeft kortelings het oude meer beperkte stelsel vervangen en reeds schijnt een nog uitgebreider, een algemeen stemrecht in aantocht, door sommigen als een eisch des tijds beschouwd.

Wat in 1848 talloos velen in den lande nog uiterst bedenkelijk scheen, de volledige toepassing tegenover Katholieken en welk ander kerkgenoot-

schap ook van het in theorie reeds in 1798 aangenomen stelsel der gelijkheid van allen voor de wet, wordt thans door niemand openlijk als onrecht afgekeurd: niemand zou — openlijk ten minste — een ander meer uit eenige betrekking durven weren op grond alleen van diens geloof. De volledige vrijheid van godsdienst is voor allen zonder eenige beperking erkend, ook in de praktijk, naast de reeds vroeger bestaande vrijheid ook voor allen om te denken, wat men wil, en naast de vrijheid om die gedachten — behoudens den eerbied voor het gezag — in woord of geschrift uit te spreken. Vrijheid in alle richtingen, recht voor allen om invloed te hebben op den gang der zaken — dat is bij zeer velen de leus, al denken anderen met bekommering aan de mogelijkheid van misbruik ook van die vrijheid, ook van dien invloed gemaakt en aan middelen om dat misbruik te weren.

Machtig is de beweging der geesten in deze halve eeuw geweest. De kennis is door een zorgvuldig ingericht onderwijs ontzaglijk uitgebreid over alle klassen der bevolking, is meer en meer doorgedrongen tot in de diepste lagen der maatschappij en maatregelen worden genomen om haar steeds vollediger aan allen te brengen. Naast het staatsonderwijs, nog steeds, gelijk in 1848, op den voorgrond tredend, maar toen bijna uitsluitend heerschend, heeft zich een krachtig bijzonder onderwijs gevestigd, dat luide roept om te deelen in staatszorg, om volkomen gelijke rechten met het staatsonderwijs, ja om de plaats daarvan in te nemen als het volksonderwijs bij uitnemendheid. En dat bijzonder onderwijs draagt grootendeels een kerkelijk karakter; velen streven er naar om volksonderwijs en kerk weder nauw aan elkander te verbinden. De wetenschap heeft ook hier te lande gelijk elders reuzenschreden gedaan, zoowel voorzoover zij ten doel heeft om de natuur dienstbaar te maken aan den mensch als voorzoover zij alleen begeert dieper door te dringen in de kennis van al het bestaande, zoowel op het gebied van het stoffelijke als op dat van het geestelijke leven. De dagelijksche pers, in 1848 nog ter nauwernood uit de windselen der kindsheid losgemaakt, heeft, van het dagbladzegel verlost, steeds grooteren invloed op de denkbeelden der steeds in aantal toenemende courantenlezers, duizendmaal talrijker dan voor jaren, die iederen dag offeren op haar altaar. De boekenmarkt wordt meer dan ooit overstroomd met gewrochten van den geest, rijp en groen, ingericht naar de behoeften, de wenschen, de begeerten, goed of slecht, van alle klassen, alle standen, alle leeftijden. De kunst is evenzeer sedert 1848, al was zij geen regeeringszaak, in vele opzichten een nieuwen tijd van bloei ingetreden, met name de schilderkunst, die zich zonder schroom kan meten met wat het buitenland oplevert, de kerkelijke bouwkunst, die onze straten en pleinen siert. Ook op het gebied der fraaie letteren geeft men zich meer algemeen dan toen rekenschap van wat kunst van vaardigheid onderscheidt.

De algemeene welvaart is ontegenzeggelijk op merkwaardige wijze toegenomen, dank zij de ontzaglijke ontwikkeling van handel, nijverheid en verkeer, waarvan deze halve eeuw ook in ons land de duidelijkste bewijzen heeft gegeven. Rotterdam's handel, Twente's industrie, zoo menige tak van handel en nijverheid bloeit met ongekenden bloei, in Indië zoowel als hier te lande — in Indië niet het minst, waar met de gestadige uitbreiding van het Nederlandsch gezag die van den Nederlandschen handel en de Neder-

landsche nijverheid is samengegaan. Wel is ook de armoede nog steeds voelbaar en de toenemende welvaart van velen werpt op den achteruitgang, of ten minste het achterblijven van anderen, van talloos velen een schriller licht, maar men heeft evenmin als vroeger in deze halve eeuw verzuimd de aandacht ook op de minder bedeelden te vestigen en strijdt zooveel mogelijk tegen de armoede met de liefde, die de grondslag is van alle armenzorg, met de hulpmiddelen, die de nieuwere tijd ook hiervoor verschaft.

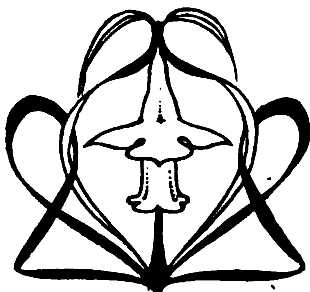
Maar.... ons kort en uitteraard onvolledig algemeen overzicht zou misschien het denkbeeld kunnen doen ontstaan, dat wij thans met volle tevredenheid mogen terugzien op wat geschied is en met gerustheid de toekomst kunnen te gemoet gaan zonder ons veel te bekommeren om verbetering van wat thans is, eenvoudig voortgaande op de ingeslagen wegen.

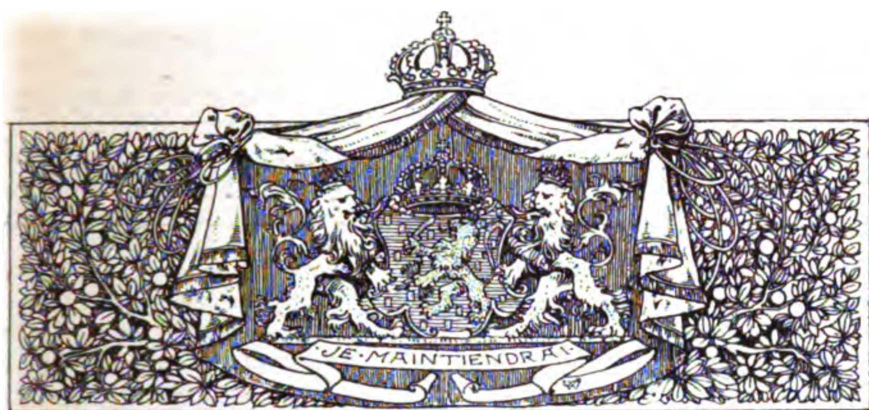
Wie met bewustheid, met kennis van de werkelijkheid om zich ziet, weet wel anders. Dat er in deze halve eeuw ontwikkeling heeft plaats gehad, merkwaardige ontwikkeling — wie zal het ontkennen? Maar alle ontwikkeling is nog geen vooruitgang en niemand zal beweren, dat wij sedert 1848 in alle opzichten zijn vooruitgegaan, dat alleen een gevoel van tevredenheid ons mag bezielen bij de gedachte aan wat achter ons ligt. Bijna alle partijen in den lande — en haar aantal is in de laatste jaren. gevolg van een krachtiger (ook gezonder?) politiek leven, verre van verminderd — belijden onder den invloed van het sedert 1848 meer ontwikkelde gemeenschapsgevoel, dat de wetten, waaronder wij leven, volstrekt niet in alle opzichten voldoende zijn om ons volk, onze maatschappij in al haar schakeeringen den geregelden, trapsgewijzen vooruitgang te verzekeren, die, naar wij vastelijk gelooven, op den duur in de toekomst der menschheid ligt.

De meer of minder ingrijpende hervormingen, die men begeert en die onder de nieuwe ook in verband daarmede gewijzigde Grondwet van 1887 in ruime mate mogelijk geacht kunnen worden, zijn hervormingen van socialen, van maatschappelijken aard vooral, hervormingen, wenschelijk geacht juist wegens de buitengewoon snelle ontwikkeling van het moderne leven. Men moge het oneens zijn over de vraag, of de gemeenschap beter gediend is door aan den individu onder zekere voorwaarden grootere vrijheid van handelen te verzekeren dan wel door van staatswege die individueele vrijheid aan banden te leggen; men moge theorie tegenover theorie, wet tegenover wet, daad tegenover daad stellen — allen erkennen gereedelijk, dat het hoogste doel is de verzekering van eene zoo groot mogelijke mate van geluk aan zoo velen mogelijk, niet aan eene of meer klasse van menschen maar aan allen te zamen. Aan het hoofd der zaken staat eene regeering, die zich heeft voorgesteld, vastknoopend aan de sedert 1848 onder leiding van Thorbecke gevolgde vrijzinnige traditie in ons staatsleven, deze sociale hervormingen tot stand te brengen, en met spanning wordt tegemoet gezien, hoe zij, de verschillende schakeeringen der vrijzinnigen in den lande vereenigend onder hare banier, hare denkbeelden zal trachten uit te werken. Onder die hervormingen treedt de zorg voor de landsverdediging, voor het volksonderwijs, voor de bescherming der economisch zwakken tegen de

gevaren, waarmede de moderne maatschappelijke ontwikkeling hen bedreigt, sedert omstreeks 1870 steeds dringender op den voorgrond; de zorg voor de landsverdediging niet het minst, want wie hecht aan het vaderland, aan het voortbestaan der natie, waartoe hij behoort, heeft tot duren plicht dat vaderland, hoe dan ook — over het hoe heeft men lang genoeg, te lang gedacht en gestreden — te beschermen of te doen beschermen tegen het gevaar van overheersching, van verovering door andere staatsorganismen, tegen inwendige woelingen tevens. Ook dat vooruitzicht maakt het tijdstip, waarop koningin Wilhelmina de regeering aanvaardt, tot een tijdstip van buitengewoon groote beteekenis in onze geschiedenis.

Moge de toekomst beantwoorden aan de gekoesterde verwachtingen en dientengevolge eenmaal het jaar 1898 in onze geschiedenis eene belangrijke plaats innemen gelijk het jaar 1848 het aanvangspunt was eener merkwaardige periode in de geschiedenis der ontwikkeling van het Nederlandsche volk. De vijftig thans verloopen jaren, den regeeringstijd omvattende van koning Willem III en van zijne doorluchtige weduwe, koningin-regentesse Emma, zullen in ieder geval eene merkwaardige bladzijde vormen in de geschiedenis onzer natie.

II

NEDERLAND EN ORANJE

DOOR

Mr. O. W. STAR NUMAN,

Griffier van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

---

iemand verwachte in de volgende bladen eene volledige geschiedenis van de verhouding tusschen het Nederlandsche Volk en ons Koninklijk Huis gedurende de laatste helft dezer eeuw.

Wij herinneren slechts enkele feiten, die den aard dier verhouding in het licht stellen.

In het bijzonder wenschte ik de woorden, die Koning Willem de Derde en die Hare Majesteit de Koningin-Regentes bij verschillende gelegenheden tot het volk hebben gesproken, uit de *Handelingen der Staten Generaal* en uit de *Nederlandsche Staatscourant* te voorschijn te halen en opnieuw aan het licht te brengen.

Voorts meende ik menigen voortreffelijken landgenoot sprekende te mogen invoeren, die mijne eigen overtuiging zóó had uitgedrukt, dat ik allerminst kans zag hem te verbeteren.

I.

„.....is en blijft...."
De Grondwet.

Deze woorden zijn ontleend aan art. 10 der Grondwet:

„De Kroon der Nederlanden is en blijft opgedragen aan Zijne Majesteit ***Willem Frederik***, Prins van Oranje-Nassau, om door Hem en Zijne wettige nakomelingen te worden bezeten erfelijk, overeenkomstig de navolgende bepalingen."

In 1813 had Willem de Eerste gewenscht als Erfstadhouder in Nederland te komen.

Gijsbert Karel van Hogendorp begeerde in verband met de nieuwere orde van zaken geen stadhouder terug. Van den anderen kant wilde hij de historische betrekking tot het Huis van Oranje eerbiedigen. Vandaar, dat hij zijne *Schets eener Grondwet* aldus aanving:

„De Souvereine Vorst bezit de Souvereiniteit erfelijk, voor Hem en zijne wettige mannelijke nakomelingen."

Eveneens in haar eerste artikel, maar krachtiger, sprak de Grondwet van 1814 1):

„De Souvereiniteit der Vereenigde Nederlanden is en blijft opgedragen" en verder zooals de bepaling thans luidt, behalve dat waar wij nu lezen: „navolgende" destijds stond: „na te melden". Aan de puristen het oordeel, welke dezer beide uitdrukkingen de voorkeur verdient.

Nadat het congres te Weenen den Souvereinen Vorst tot Koning had verheven, werd bij de herziening der Grondwet in 1815 de uitdrukking „de Souvereiniteit der Vereenigde Nederlanden" vervangen door „de Kroon der Nederlanden", eene uitdrukking, overeenkomstig met den rang, dien de Souverein voortaan in zijn land en dien het land in het statenstelsel van Europa stond in te nemen.

Sedert bleef de bepaling ongewijzigd. Art. 12 der Grondwet van 1815 is gelijkluidend aan art. 11 der Grondwet van 1840; aan art. 11 der Grondwet van 1848; aan art. 10 der tegenwoordige Grondwet. De Eerste Afdeeling *Van de Troonopvolging* van het Tweede Hoofdstuk onderging in 1840, in 1848 en vooral in 1887 meer of minder belangrijke wijzigingen, alle beöogende onduidelijkheden van vroegere redactiën weg te nemen en de Troonopvolging zelve zoo mogelijk telkens vaster te verzekeren, maar de wijsheid, het doorzicht, de vaderlandsliefde, de historische zin van den grondwetgever lieten bij elke herziening ons art. 10, dat die afdeeling opent en den grondslag uitmaakt, waarop de regeling der Troonopvolging steunt, onveranderd.

Dit *is en blijft* maakt de Grondwet Nederlandsch.

Dit *is en blijft* doodt den waan, alsof wij staatsrechtelijk zouden leven onder een maatschappelijk verdrag.

Dit *is en blijft* zegt met al de duidelijkheid, waarover onze eerlijke moedertaal beschikken kan, dat in 1814 de Prins van Oranje reeds Souverein was, alvorens de Grondwet Hem in de Souvereiniteit bevestigde; en het drukt uit, dat Hij Souverein blijft.

Dit *is en blijft* boekt de slotsom onzer historie over in de Grondwet.

Onzer historie!

De Prinsen van Oranje, de Vader des Vaderlands aan het hoofd, hebben in dit land der martelaren goed en bloed over gehad voor de vrijheid van belijdenis en geweten en voor de burgerlijke vrijheid. De strijd onder aanvoering van dit „Makkabeëngeslacht" 2) was een strijd op leven en dood.

Eéne greep zij vergund uit de Archives de la Maison d'Orange-Nassau, het grootsche gedenkteeken door Groen van Prinsterer's edel talent opgericht.

Nimmer is het hachelijke van dien strijd kernachtiger uitgedrukt dan door Prins Willem zelven. Hij schrijft aan Graaf Jan van Nassau:

„Toujours aurons cet honneur d'avoir faict ce que nulle aultre nation n'a faict devant vous, assavoir de nous estre deffendus et maintenus, en ung si petit pays, contre si grands et horribles efforts de si puissans ennemis, sans assistance quelconque."

Zóó schreef de Prins op 7 Mei 1574. Zoo kon hij schrijven, want buitenlandsche hulp kwam eerst later. Doch bondgenooten of niet: immers had hij op 9 Augustus des vorigen jaars, na den val van Haarlem, aan die van het Noorderkwartier geschreven, „dat hy al eer wy oit dese sake „en de beschermenisse der christenen en andere verdrukten in desen „lande aengevangen hebben, wij metten alderoppersten Potentaet alsucken „vasten verbond hebben gemaekt....."

Hoeveel was er toen reeds doorleefd en wat zou er nog worden doorstaan eer de kamp was volstreden.

Maar hij *werd* volstreden.

De vrede van Munster bekroonde den strijd.

Een Willem de Derde plant de banier van het Protestantisme en van de vrijheid in Engeland, wederstaat Lodewijk den Veertiende, bestrijdt in hem den Franschen geest en maakt de Republiek tot wat zij in zijne dagen geweest is. 3)

„Aan de Oranjes, aan den eersten bovenal en aan den laatsten, zijn wij Nederlanders het verschuldigd, dat wij in de XVIe en XVIIe eeuw een grootsche rol hebben vervuld, en meêtellen in de wereldgeschiedenis"....

Slechts op hun voorbeeld en onder hun leiding heeft ons voorgeslacht voor recht en vrijheid zijn heldendaden verricht.

„De wil van den Prins van Oranje (Willem III) heeft de vreesachtigheid en de berusting van zijn landgenooten en mederegenten eerst te bestrijden gehad en moeten onderwerpen, eer hij hun macht mocht aanwenden om de heerschzucht der buitenlandsche vijanden te bedwingen."

Het zijn de woorden van den hoogleeraar R. Fruin, die wij met volle instemming herhalen. 4)

Is in later tijd de band tusschen Nederland en Oranje niet altijd even nauw geweest, op den duur blijken deze twee

Twee zielen gloênde aaneengesmeed,
of vast geschakeld en verbonden
in lief en leed. 5)

Dáárom dit *is en blijft* in de Grondwet.

Ook van 1848 tot 1898 lag in dit *is en blijft*, van binnen en naar buiten, onze nationale kracht.

II.

Den 17en Maart 1849 overleed Koning Willem de Tweede.

In den aangrijpenden zang des Tijds: *Rouw en Trouw* uitte Da Costa de bede:

De Koning stierf. De Koning leef'!
En dat hem God Zijn zalving geef'!

Onmiddellijk aanvaardt de Prins van Oranje, Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk, de Regeering, uitvaardigende deze

PROCLAMATIE 1).

Geliefde Landgenooten en Onderdanen van alle rangen en standen!

Door het afsterven van Mijnen onvergetelijken Vader geroepen tot den Troon der Nederlanden, gevoel Ik diep het gewigt van de taak die op Mij rust.

Met het oog op God en vol vertrouwen op een Volk, dat zoo innig met Mijn Huis is verbonden, aanvaard ik de Regering.

Mijne eerste behoefte was, hiervan, uit Mijne residentie, openlijk bekendmaking te doen, ofschoon treurige en heilige pligten Mij onverwijld elders roepen.

Willem de Eerste nam het Souverein Gezag op, om het naar eene Constitutie uit te oefenen.

Willem de Tweede wijzigde, in overleg met de Vertegenwoordiging, de Grondwet naar de behoeften des tijds.

Mijne roeping zal het zijn, op denzelfden voet aan die Grondwet volledige werking te geven.

Ik reken, bij de vervulling van die roeping, op de getrouwe medewerking van alle grondwettige magten.

Ik bevestig alle ambtenaren, alle officieren van het leger, van de vloot en van de schutterij, van welken rang zij ook mogen zijn, in hunne betrekkingen.

Nederlanders! blijft getrouw aan de spreuk uwer Vaderen: „Eendragt maakt Magt," en zoekt met mij de ware vrijheid in onderwerping aan de Wet.

Lasten en bevelen, dat de tegenwoordige Proclamatie zal worden afgekondigd in eene plegtige openbare teregtzitting van den Hoogen Raad der Nederlanden, van de Provinciale Geregtshoven en van de Arrondissements-Regtbanken, mitsgaders van de puije der raadhuizen van de hoofdplaatsen der provinciën en der arrondissementen, alwaar zij bovendien zal worden aangeplakt ter plaatse waar zulks aldaar gebruikelijk is, en eindelijk, dat zij in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

Gedaan te 's Gravenhage, op heden den 21sten Maart 1849.

WILLEM.

De Minister van Marine,
J. C. RIJK.
De Minister van Justitie,
D. DONKER CURTIUS.
De Minister van Buitenlandsche Zaken,
LIGHTENVELT.
De Minister van Binnenlandsche Zaken,
J. M. DE KEMPENAER.
De Minister van Oorlog,
VOET.
De Minister v. de zaken der Hervormde en andere Eerediensten,
S. VAN HEEMSTRA.
De Minister van Finantiën,
VAN BOSSE.
De Minister van Koloniën,
G. L. BAUD.
De Minister voor de Zaken der Roomsch-Katholijke Eeredienst.
J. A. MUTSAERS.

Na de aanvaarding der regeering de beëediging en de inhuldiging.

Merkwaardig is het verschil tusschen de Belgische constitutie en de Nederlandsche Grondwet.

In België is bij den dood des Konings het monarchaal gezag tijdelijk dood. „A dater de la mort du Roi et jusqu' à la prestation du serment de son successeur au trône ou du régent, les pouvoirs constitutionnels du Roi sont exercés, au nom du peuple belge, par les ministres, réunis en conseil et sous leur responsabilité."

Droevig bewijs van wantrouwen!

Doch het oordeel zij niet te streng. Die bepaling, hoe onlogisch ook in eene constitutie, die het erfrecht huldigt, is te verklaren uit België's ge-

schiedenis. Tot deze en dergelijke bepalingen komt men in een land met eene dynastie, die niet is *geworden*, maar *gemaakt*.

Volgens de Nederlandsche Grondwet wordt daarentegen de Koning, de regeering aanvaard hebbende, „zoodra mogelijk" plechtig beëedigd en ingehuldigd binnen de stad Amsterdam, in eene openbare en vereenigde vergadering der Staten-Generaal.

Er is dus eene spanne tijds, waarbinnen de Koning regeert, zonder nog te zijn beëedigd en gehuldigd.

Dat Z. M. ook gedurende dien tijd de Grondwet zal naleven, dit vertrouwt, dit *weet* het Nederlandsche volk.

„Wij zijn van goeden huize." 2)

Aangaande „De plechtige Inhuldiging" bericht het regeeringsblad: 3)

„Omstreeks één uur verscheen H. M. de Koningin, met H.H. K.K. H.H. den Prins van Oranje en Prins Maurits der Nederlanden, en vergezeld van H.H. K.K. H.H. de Prinsessen en plaatste zich in de Koninklijke tribune naast den troon. Kort daarna trad Z. M. de Koning, omhangen met den Koninklijken mantel, en voorafgegaan door de teekenen der Koninklijke waardigheid, bij het Programma vermeld, met H.H. K.K. H.H. de Prinsen, en vergezeld van een schitterend gevolg, het gebouw binnen en beklom den troon. Aldaar nedergezeten zijnde, rigtte Zijne Majesteit zich tot de Staten-Generaal en sprak de volgende rede uit:

MIJNE HEEREN! LEDEN DER STATEN-GENERAAL!

Door Mijne geboorte en de Grondwet, na het afsterven van Mijnen onvergetelijken Vader, tot den Koninklijken troon der Nederlanden geroepen, heb Ik onmiddellijk de Regering aanvaard en dit plegtig aan alle Mijne beminde onderdanen bekend gemaakt.

Thans is het oogenblik daar, dat Ik, onder het oog van den Almagtige, die het lot van Koningen en Volken in handen heeft, Mij, onder inroeping van Zijnen Heiligen Naam, aan Mijn edel, trouw en ordelievend Volk zal verbinden.

Hoog is de betrekking waarin Ik geplaatst ben. Zwaar zijn de pligten die op Mij rusten. Ook den Koningen kleven menschelijke zwakheden aan, en daarom behoeven zij instellingen en zelfstandige voorlichting, opdat de Kroon een brandpunt blijve, dat weldadigen gloed verspreidt.

Dit Volk, dat een der eerste 4) is geweest om uit de duisternis, het geweld en de verdrukking der middeleeuwen orde en vrijheid en waarborgen voor het behoud van beide te voorschijn te roepen, heeft ook thans weder, naar de behoefte des tijds, zijne instellingen herzien en bevestigd. Koning en Volk, Oranje en Nederland hebben met kalmte dit gewigtig werk volbragt, en de onberekenbare voorregten van rust en vrede zijn het deel van den dierbaren Nederlandschen grond gebleven.

Indien wij het oog slaan op de beroeringen, die een groot deel van Europa teisteren, op de vernietiging der bronnen van bestaan en welvaart, die zulke treffende lessen geven, laat ons dan Gode dankbaar zijn, die het dierbaar Vaderland heeft behoed, en sluiten wij ons naauwer en naauwer aaneen, opdat wij Zijnen zegen mogen waardig blijven.

Laten wij ons dagelijks afvragen, of wij onze pligten als Nederlanders jegens het Vaderland, Ik als Koning, Gij, Mijne Heeren! als Vertegenwoordigers des Volks, allen hebben vervuld, en die Regter, die in ons binnenste is, dien niemand verloochenen kan, zal ons den weg wijzen tot handhaving der eer, tot bevordering van het belang des Lands.

Onze rustige houding in deze bewogene tijden heeft ons niet slechts behoed voor groote rampen: zij heeft ook het aanzien des Rijks vermeerderd; want zij heeft de bewondering van alle beschaafde volken tot zich getrokken.

Ik verbind Mij aan een Volk, grooter in deugden dan in het bezit van een uitgestrekt grondgebied; krachtiger door eensgezindheid dan door zielental. Het is eene grootsche roeping, Koning van zulk een volk te zijn!".

Na het houden dezer rede verhief zich de Koning en sprak met luider stem den bij de Grondwet voorgeschreven eed uit:

„Ik zweer aan het Nederlandsche volk dat ik de Grondwet van het Rijk „steeds zal onderhouden en handhaven.

„Ik zweer (beloof) dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des „Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat ik de alge- „meene en bijzondere vrijheid en de regten van alle mijne onderdanen zal „beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en „bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten ter „mijner beschikking stellen, zoo als een goed Koning schuldig is te doen.

„Zoo waarlijk helpe mij God almagtig." 5)

De Koning mocht met voldoening na volbrachte vijfentwintigjarige Regeering op het verledene terugzien.

Men hoore.

Z. M. voelde wederom behoefte zijn volk toe te spreken.

PROCLAMATIE. 6)

Geliefde Landgenooten en Onderdanen in Nederland en zijne Overzeesche Gewesten!

Een hartelijk woord tot U op dezen heugelijken dag!

Vijf en twintig jaren geleden heb Ik de regering over het Nederlandsche Volk plegtig aanvaard.

Ik beloofde de regten en vrijheden van alle Mijne onderdanen te beschermen en hunne welvaart te bevorderen met alle middelen, die de wetten ter Mijner beschikking stellen.

Mijn ernstig streven is geweest dat Koninklijk woord, zooveel in Mijne magt was, gestand te doen.

's Lands Vertegenwoordiging heeft Mij daarbij gesteund.

Gij, geliefde Landgenooten, hebt Mijne zorgen beloond door uwe gehechtheid aan orde, Uwe gehoorzaamheid aan de wet, Uw noeste vlijt, maar vooral door Uwe onverflaauwde liefde voor Mij en Mijn Koninklijk Huis.

God heeft ons gemeenschappelijk werken met rijken zegen gekroond.

Is er één tijdperk in de geschiedenis van ons Vaderland, dat op meer ontwikkeling, meer vooruitgang, grooter vrijheid in elke rigting, grooter welvaart en bloei kan bogen, dan dat, waarop wij heden terugzien!

Op Mijn vijf en twintigjarig feest zie ik Mij aan het hoofd van een trouw en gelukkig Volk, en de hechte band, door onze geschiedenis geweven, die heden, zoo innig als ooit te voren, Mijn Huis en Mijn Volk verbindt, boezemt allerwege eerbied in.

Dat vervult Mijn hart met diepgevoelde erkentelijkheid.

De blijde toonen, die alom in den lande zich jubelend doen hooren, getuigen dat één zelfde gevoel allen bezielt.

Ook uit onze eenstemmige vreugde spreekt luide de eendragt, die onze magt maakt.

Gaan wij zóó, naauw vereenigd, op den tot hiertoe gevolgden weg voort!

Spannen wij, elk in zijn kring, onze krachten in, om de belangen van het Vaderland, dat ons dierbaar is, te bevorderen, om het op de plaats, die het te midden der beschaafde volken inneemt, met eere te handhaven.

Amsterdam, 12 Mei 1874. WILLEM.

Voorwaar een „hartelijk" woord.

Het was, men heeft het opgemerkt, ditmaal niet slechts gericht tot de

„geliefde Landgenooten en Onderdanen in Nederland", maar ook tot die in „zijne Overzeesche Gewesten" 7).

Het was ditmaal niet geteekend door de raadslieden der Kroon, ofschoon het ongetwijfeld de vrucht was van het overleg met hen, maar door den Koning zelven alleen. In den vollen zin een woord van het hart tot het hart. Zulk een woord moet een persoonlijk woord zijn.

Wederom zijn vijftien jaren verstreken. Bij de vervulling der veertigjarige Regeering op 12 Mei 1889 opnieuw zulk een persoonlijk woord. Even hartelijk als de beide vorige, maar nu korter.

PROCLAMATIE. 8)

Geliefde Landgenooten en Onderdanen!

Heden zijn veertig jaren voorbijgegaan sedert den dag waarop Ik plechtig de Regeering over het Nederlandsche Volk heb aanvaard.

Zal Mijn Volk van Mij getuigen, dat Ik Mijn Koninklijk woord heb gestand gedaan, Ik weet dat in lief en leed, in blijde en droeve dagen, Mijn Volk getrouw is gebleven aan Mij en Mijn Huis.

Ik heb er steeds naar gestreefd, de welvaart en den bloei van ons Vaderland te bevorderen.

Met innigen dank jegens den Almachtige zie Ik op het vervlogen tijdperk terug. Zijn zegen heeft het oud verbond van Oranje en Nederland bevestigd.

Over de toekomst van Mijn Huis en Mijn Volk roep Ik op dezen plechtigen dag dienzelfden zegen in. De herinnering aan het verleden is Mij een waarborg voor de toekomst: *Oranje en Nederland onder Gods zegen één, krachtig en vrij!* 9)

Het Loo, 12 Mei 1889. WILLEM.

Zoo sprak in 1849, in 1874, in 1889 de Koning tot zijn volk. Zóó spreekt Hij nog, nadat Hij gestorven is.

„Nog hoor ik," zeide Dr. C. E. van Koetsveld, de grijze hofprediker, *integer* zoo als weinigen, aan het graf van den Koning, „zijne stentorstem bij de eerste-steen-legging voor het monument in 't Willemspark, toen hij zeide: „Een Prins van Oranje kan nooit, nooit te veel voor het volk van Nederland doen." "

Den *mensch* oordeelt God alleen; de geschiedenis oordeelt den *Koning.* 10)

Zij bevestigt de verzekering des Konings: onder zijne regeering zijn het aanzien en de waardigheid van Nederland gehandhaafd; zijn de rechten en de vrijheden van het volk geëerbiedigd; is Nederland toegenomen „in stoffelijke welvaart en verstandelijke kracht" 11); hebben wetenschappen en kunsten gebloeid.

Krachtens art. 52 der Grondwet van 1848 (in art. 53 der tegenwoordige onveranderd gebleven) werd op dien 12den Mei 1849 onmiddellijk na het afleggen van den eed de Koning in dezelfde vergadering gehuldigd door de Staten-Generaal, wier voorzitter deze plechtige verklaring uitsprak, vervolgens door hem en elk der leden, hoofd voor hoofd, beëedigd of bevestigd:

„Wij ontvangen en huldigen, in naam van het Nederlandsche volk en krachtens de Grondwet, U als Koning; wij zweren (beloven), dat wij uwe onschendbaarheid en de regten uwer kroon zullen handhaven; wij zweren (beloven) alles te zullen doen wat goede en getrouwe Staten-Generaal schuldig zijn te doen."

Met gelijken nadruk meldt de geschiedenis, dat de Staten-Generaal *hunnen* eed hebben gehouden.

En het Nederlandsche volk? Het „is en blijft" ook in dit tijdperk Oranje onwankelbaar trouw.

Ook de Grondwet is menschelijk werk en geen menschelijk werk is volmaakt.

Met hoe veel zorg zij ook oorspronkelijk is opgesteld en later herzien, geschillen over den zin harer voorschriften zijn niet uitgebleven.

Zelfs niet over den zin dier bepalingen, waarin de rechten der Kroon en de rechten der Staten-Generaal zijn omschreven.

Is de Koning der Nederlanden Souverein? Kan men spreken van een grondwettig verbond? Heeft Koning Willem de Tweede „toen hij aan de wenschen der Staatshervormers van zijn Land heeft toegegeven, de kracht van het Souverein gezag toekomende aan zijn Huis, genoeg gehandhaafd, om het genot der nieuwe vrijheden verleend aan zijn volk, onschadelijk te doen zijn"? 12) Hoe is in dit opzicht te oordeelen over de herziening van 1887? Welke is de staatsrechtelijke verhouding tusschen Kroon en Ministers? 13) Is de wetgever, in 1896 de rechten van het *hedendaagsche Staatsburgerschap* nader omschrijvende, wel genoegzaam het ernstige of moet ik zeggen het naïeve woord van Thorbecke indachtig geweest: „Men wordt geroepen om te stemmen, in de onderstelling dat men een wil hebbe?" 14)

In de vergaderingen van de Tweede en van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, in de gehoorzalen onzer hoogescholen, in de geschriften onzer geleerden, in de pers zijn deze en dergelijke vragen, somtijds met hartstocht, gesteld en beantwoord.

Maar hare behandeling heeft aan de eigenaardige verhouding tusschen Oranje en Nederland geen afbreuk gedaan.

Tijdens de regeering van Willem den Derde is er één oogenblik geweest, waarop de staatkundige partijen door een *vóór of tegen de Kroon?* schenen te zullen worden gescheiden.

Ik bedoel niet het jaar 1853. Toen was het vóór alles het Protestantsche karakter der natie, dat zich openbaarde.

Veeleer heb ik het oog op het najaar van 1866. Tot zoodanige scheiding gaf de toenmalige *Proclamatie des Konings* op zich zelve geen aanleiding hoegenaamd. Een gemoedelijk woord, waarin de wensch wordt geuit, dat in de Tweede Kamer eene bestendiging van richting — welke? dit wordt niet gezegd — kracht van bestuur en uitvoering zoude verzekeren en waarin de Koning tot trouwe opkomst ter stembus opwekt.

Men oordeele.

PROCLAMATIE. 15)

Wij WILLEM III, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz. enz. enz.

Geliefde Landgenooten en Onderdanen!

Ik heb het noodig geoordeeld, gebruik makende van Mijn grondwettig regt, de Tweede Kamer der Staten-Generaal te ontbinden.

Zal ons dierbaar Vaderland voortdurend orde en eensgezindheid blijven bewaren en daarmede, onder Hoogeren Zegen, rust en welvaart blijven genieten, dan behoort de Regering een middelpunt te zijn, waarop de blikken des Volks zich met vertrouwen kunnen vestigen.

Aan dat vereischte kan geene Regering voldoen, wanneer tusschen haar en de Volksvertegenwoordiging de overeenstemming ontbreekt, zonder welke de eendragtige zamenwerking der grondwettige magten, zoo onmisbaar voor de behartiging der nationale zaak, onmogelijk is.

De ondervinding der laatste tijden heeft overtuigend bewezen, dat die overeenstemming en zamenwerking niet te verkrijgen zijn met de jongste zamenstelling van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

De gedurige verwisseling van Mijne verantwoordelijke Raadslieden zou allengs schadelijk worden voor de zedelijke en stoffelijke belangen der Natie: zij verlamt de kracht der Regering; bestendiging van rigting brengt daarentegen kracht van bestuur en van uitvoering mede.

Om daartoe te geraken roep Ik thans Mijn geliefd Volk op, ten einde van zijne wenschen te doen blijken.

Nederlanders! beschouwt den 30sten October aanstaande als een gewigtigen dag in uw volksleven! Uw Koning noodigt U allen, aan wie de wet de uitoefening van het kiesregt toekent, tot de stembus: laat uwe trouwe opkomst toonen, dat gij er prijs op stelt aan Zijne roepstem gehoor te geven!

Gedaan op het Loo, den 10den October 1866.

WILLEM.

Het was de beteekenis der motie, in September te voren voorgesteld door Mr. Keuchenius en door de Tweede Kamer aangenomen, die de hoofden en harten verdeeld hield. Zij luidde: „De Kamer, de gedragslijn van het Kabinet, ten opzichte der uittreding van den Minister van Koloniën, Mr. P. Myer, afkeurende, gaat over tot de orde van den dag."

Had deze motie, in verband met de discussie over haar gevoerd, zoo al niet de bedoeling, dan toch de strekking de rechten der Kroon aan te randen?

Groot was het verschil van gevoelen; warm de strijd.

Neen! antwoordden Thorbecke en Groen van Prinsterer, de hoogleeraar Buys in overeenstemming met dertien ambtgenooten.

Ja! antwoordde met de hoogleeraren de Bosch Kemper, Vreede en de Wal Mr. J. M. de Kempenaer.

Aan beide kanten kunde, vaderlandsliefde, goede trouw.

Te midden van den verkiezingsstrijd zong de geliefde volksdichter Dr. I. P. Heije (hij verborg zich onder den naam van Jan van Amstel), terwijl hij te gelijk de candidaten aanbeval der richting, aan wie de Regeering straks bij de opening der Staten-Generaal het *Binnen de grenzen!* toeroepen zou:

Wij buigen voor den Koning neer
En roepen wel: Lang zal Hij leven!
Maar dat is slechts uitwendige eer
En die het plicht is Hem te geven.
Maar zoo met 't innigst van 't gemoed

Hem lief te hebben zonder maten,
En huis en hof en eer en goed
Voor Hem en 't Vaderland te laten,
Dat staat er of ik heb het mis,
Dat staat er in geen wet geschreven,
Dat is veel meer nog dan te geven,
Den Koning wat des Konings is! 16)

De dichter voelde het: de liefde tot het Huis van Oranje *kan* niet zijn het monopolie eener staatkundige partij.

In denzelfden geest sprak in diezelfde dagen in de Eerste Kamer der Staten-Generaal met echt Zeeuwsche goedrondheid de heer J. Fransen van de Putte en sprak onlangs, in de vergadering van de Tweede Kamer op 2 December des vorigen jaars, Z. Exc. Mr. N. G. Pierson, het hoofd van het tegenwoordige kabinet. 17)

De Minister had in zijne vorige rede gezegd, dat voor hem de kroon noch het fundament, noch het ornament, maar het hoofd en het hart van den Staat was.

Toen men verklaarde niet te begrijpen wat hij hiermede bedoeld had, was hij bereid zijne bedoeling duidelijk te maken:

„Ik bedoel, dat, als de vraag, wat eigenlijk het recht is van de monarchie en welke aanspraak zij heeft op het gezag, buiten de studeerkamer treedt en ernstig in den lande wordt gesteld, het gedaan is met de monarchie. Dan komt een Karel I op het schavot, dan vlucht een Jacobus II uit Engeland, dan is het uit met de Bourbons. Neen, de kracht der monarchie is, dat zij niet rust op een staatsrechtelijke theorie, maar wortelt in de historie, in de liefde van het volk, dat zij het natuurlijk hoofd is van den Staat, omdat zij het geheele Staatswezen bezielt."

In 1866 was de brandende vraag dier dagen „buiten de studeerkamer getreden" en „ernstig in den lande gesteld," maar het was de vraag omtrent de grondwettelijke bevoegdheden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal: de monarchie, of liever het grondwettig koningschap, bleef buiten discussie; „de aanspraak van Oranje op het gezag" is in Nederland geene vraag.

Want nog eens: „Dat Nederland en Oranje hecht is niet een verdrag, niet een gelofte, niet een eed, het is dankbaarheid en liefde. Zij zijn niet verbonden, want wat verbonden is kan worden losgemaakt; zij zijn één, onafscheidelijk één; om ze van elkander te scheiden, zou men ze vaneen moeten scheuren." 18)

Scheuren?

Gods hand knoopt banden die nooit scheuren:
Oranje en Neêrland blijven één,
In Dood en Leven lotgemeen! 19)

Wil men een enkele proeve uit het leven van het volk, dat zich om staatsrechtelijke vragen, hoe belangrijk ook, maar opgeworpen in staatsvergaderingen of in de scholen der wetenschap niet of nagenoeg niet bekreunt, doch voor wie *Oranje* de naam is, waarin het denkbeeld zijner vrijheid en onafhankelijkheid leeft?

Men herinnert zich hoe weemoedig de laatste levenstijd van Koning Willem I is geweest. „Het scheen" schrijft Groen van Prinsterer „dat

de beklagenswaardige Vorst, aan het einde zijner menigvuldige lotswisselingen, de meest grievende ervaring, in de veranderde gezindheid van het Nederlandsche volk te gemoet ging." 20) Veranderde gezindheid? Toch niet algemeen. Na den afstand van den troon en na zijn tweede huwelijk met eene roomsche vrouw was 's Konings populariteit ook te 's-Gravenhage afgenomen. Doch zie, wat gebeurt. Op zekeren dag gaat Z. M., slechts door een adjudant vergezeld, te voet door het Noordeinde in de richting naar de Zeestraat. Aan den anderen kant komt eene Scheveningsche vischvrouw, door hare gemeentenaren Oranje-Ka geheeten. Zij krijgt den Koning niet in het oog, of zij loopt op hem toe, omhelst hem en roept uit: „Je bent toch mijn Willempie." 21)

Zóó herhaalde zich hier hetgeen in 1813 in het groot was geschied: toen waren, naar de uitdrukking van den hoogleeraar Brill, de natie en de Prins „elkander in de armen gevlogen." 22)

Dit gebeurde vóór 1848.

Ziehier een andere proeve nog uit onzen tijd.

Niet lang geleden gaf in eene vergadering van „kleine luyden" te Amsterdam een man uit het volk lucht aan zijne liefde voor het koninklijk huis. Een der aanwezigen vond, dat hij daarin wat al te ver ging. „Als ik sterf", gaf hij ten antwoord, „wil ik, dat men mij in een Oranjehemd in de kist legt." 23)

Dàt is Oranje en Nederland.

En is niet de studentenmaatschappij een beeld van de groote samenleving?

Wij schrijven November 1863. Het Leidsche studentencorps herdenkt feestelijk de herstelling van ons volksbestaan in 1813. Onze Matthias de Vries (wie kon het anders zijn?) spreekt de kweekelingen der hoogeschool toe in het Groot Auditorium. Opgewekt en toch ernstig. Welk eene waarschuwing tegen partijgeest: „het oude Nederland heeft er genoeg door geleden." Ook nu is de grondtoon: „Nederland en Oranje rekenen op u, stelt die verwachting niet te leur!" 24) Gelijk altijd, boeit hij het oor, ontvlamt hij het hart. Vroolijk en blij wandelen wij studenten later door de jubelende stad. De aandrang tot verbroedering met het volk wordt onweerstaanbaar. Op de botermarkt voelt een der muzenzonen behoefte om ik weet niet aan welken eerzamen Leidenaar duidelijk te maken, dat hij hem voor een braven Oranjeklant houdt. Hij drukt hem den hoed op het hoofd zoodanig, dat ongeveer 's mans schouderbladen tot steun gaan strekken aan den rand van zijn hoofddeksel..... Ai mij! wat zal er gebeuren?.... „Oranje boven!" klinkt het dof, maar duidelijk uit de duisternis.

Nog eene uiting van hetzelfde gevoel en wel uit een gansch anderen kring.

Ik ben haar te weten gekomen in mijne ambtelijke betrekking. Doordrongen van den eersten plicht van den ambtenaar: de beoefening der kunst van het zwijgen, zoude ik haar niet mededeelen, wanneer ik daardoor iets van de *arcana imperii* zou ontdekken. Maar het gebeurde is indertijd uitgelekt en het behoort tot de geschiedenis.

De Koningin is geboren. De mededeeling van het heuglijk feit aan de vertegenwoordiging heeft plaats gehad. Het ontwerp-adres van gelukwensching aan den Koning wordt door de Eerste Kamer onderzocht. In eene der Afdeelingen geeft een lid — het was de geestige afgevaardigde uit

Utrecht, Mr. E. du Marchie van Voorthuyzen, die zijne medeleden zoo menigmaal en ook nu op een ex-tempore onthaalde — in overweging om Zijne Majesteit ditmaal in dichtmaat toe te spreken. Men begrijpt, het is een scherts. Maar de dichtregelen gaan als een loopend vuur van mond tot mond. Zij bereiken ook het oor van den griffier, die ze in het geheugen bewaarde.

Men herkent in den aanhef de toespeling op een bekend kinderlied van van Alphen:

Welkom, lieve kleine zus!
Welkom in het leven!
Sire, mogen wij een kus
Aan 't Prinsesje geven?

Denk niet, dat de jaloezij
Minnaars Haar zal rooven:
Senatoren, zooals wij,
Zijn die lang te boven.

Niet als Koning, maar als Man
Komen we u thans eeren;
't Is de tijdgenoot, die kan
U het best waardeeren.

Zoo uitten zich spontaan de Blijdschap en de Liefde in eene gemeenzaamheid, die allerminst aan den eerbied afbreuk deed.

III.

„In lief en leed, in blijde en droeve dagen" zijn Vorst en Volk elkander trouw gebleven.

De Koning deelende in het lief des volks.

Hoe vele „blijde dagen" heeft Nederland niet doorleefd gedurende 's Konings regeering.

Wien komen zij niet voor den geest?

In 1863 de herinnering aan Neerlands herstel in 1813. Reeds hoorden wij wat toen de Koning, omringd door nagenoeg al de leden van het Koninklijk Huis, bij het leggen van den eersten steen van het monument in het Willemspark op 17 November 1863 sprak tot zijn volk. . .

En dan die herinneringsdagen uit den worstelstrijd tegen Spanje's overheersching.

23 Mei 1868. Eerste-steen-legging van het gedenkteeken te Heiligerlee ter nagedachtenis van Graaf Adolf van Nassau. Dien dag werd „Een vaderlandsch lied, op het veld bij Heiligerlee, Vorst en Volk toegezongen" door Nicolaas Beets. In wegsleepende verzen teekent de dichter den loop onzer historie. Daarna schetst hij het tegenwoordige:

En nu — hier staan wij, Vorst en Volk!
Een eeuw, en nog een eeuw verdwenen;
Niet altijd heeft de zon geschenen;
Niet zelden dreigde wolk bij wolk.

Soms was de Vrijheid in gevaar;
Soms werd haar dierbaar erf geschonden;
En eenmaal werd, op haar altaar,
Het heilig vuur gedoofd bevonden.

Maar op dit veld, waar Adolf viel,
Waar Lodewijk zijn lauwer haalde,
Waar de eerste straal van licht op daalde,
Betuige 't onze dankbre ziel:

Met Nassau, met Oranje aan 't hoofd,
Beveiligd door zijn staf en degen,
Is ons geen voorrecht ooit ontroofd,
Maar wel 't verloorne weergekregen.

Die hoogste macht beschikte 't zoo,
Die over ons deez' hemel welfde:
Het bloed der *Nassau's* bleef het zelfde,
Van Heilgerlee tot Waterloo.

En zoo, om 't even van wat kant,
Een vijand dreigde of onheil baarde,
Zien zoudt gij dat het niet ontaardde,
Altijd gereed voor volk en land.

Wij weten 't Vorsten! die ik groet!
Waar 't nood — des Konings bloed zou vloeien,
En, met het Uwe, een grond besproeien,
Gedrenkt met Uwer Vaadren bloed.

Zoo lang — (o God! dat niets ons scheid'!) —
Oranje Neerland's Kroon zal dragen,
Wordt strafloos nooit een hand geslagen
Aan Neerlands Onafhanklijkheid.

En straks:

Vrij — o mijn Volk! wie is 't als gij,
In uw oranje-schaäuw gezeten?
De tong, de pen, de pers, 't geweten,
Aanbidding en belijdnis vrij!

Waardeer uw voorrecht, Nederland!
Erken 't als gift van Gods genade;
Kweek, eer, ontzie het vroeg en spade;
Versterk het door uw eendrachtsband!

Ditmaal vertegenwoordigden de Prins van Oranje en Prins Hendrik der Nederlanden den Koning op het feest.

Maar herhaaldelijk was bij eene nationale viering als deze Zijne Majesteit zelf tegenwoordig.

Onder anderen op 1 April 1872 toen de inneming van den Briel door de Watergeuzen herdacht werd en Matthias de Vries de tolk was van hetgeen er in den Nederlander omgaat bij de gedachte aan den Geus.

Het uur van vertrek verraste den Koning, die van geen afscheid wilde weten en later dan was bepaald vertrok.

Het was de tweede Paaschdag. Beets schetste dien dag van den kansel te Utrecht den gang der geschiedenis van Oranje en Nederland als eenen gang *door Lijden tot Heerlijkheid* 1).

In het volgend jaar herdacht Beynen te Haarlem wat de Spaarnestad van den Spanjaard had geleden.

„Van Alkmaar de Victorie." Daar is op 8 October Beets wederom de feestredenaar. En dezen schoonen dag van herinnering brengt de Koning vergezeld van geliefde Vorsten uit zijn Doorluchtig Huis in het midden der bevolking van dit *Alcmaria Victrix* door.

Binnen 's jaars, den derden Octoberdag, „onsterfelijker gedachtenisse", 1874 breekt het derde eeuwfeest van Leidens ontzet aan. De hoogleeraar Tiele houdt de feestrede in de Pieterskerk. „Met erkentelijkheid en geestdrift, Sire! begroet u de jubelende stad. Nooit, allerminst op dezen dag, zou zij kunnen vergeten, wat zij naast God aan Oranje verschuldigd is, haar bevrijding uit de vreeselijkste ellende en het loon harer standvastigheid, die Hoogeschool, die steeds haar dierste kleinood en haar hoogste roem is gebleven. Zij voelt zich gelukkig, dat zij U dit heden als 't ware zelf verzekeren mag. Toen de blijmaar: „Leiden ontzet!" Uw grooten voorzaat, den grondlegger onzer onafhankelijkheid, bereikt had, snelde hij aan, het gevaar der besmetting niet achtend. Met eigen oogen moest hij het wonder aanschouwen, en de trouwe burgers moesten uit zijn eigen mond vernemen, hoe hoog hij de offers waardeerde door hen voor 't vaderland gebracht. Daarom zou ons feest onvolledig zijn zonder Uwe Majesteit; het is een vaderlandsch feest, het is een Oranjefeest ook; het wordt verhoogd en bekroond, nu Gij het met ons wilt vieren."

Om kort te gaan: waar een vaderlandsche gedenkdag werd gevierd of het standbeeld van een roemrijken landgenoot werd onthuld: te Amsterdam in 1867 voor Vondel, in hetzelfde jaar te Rotterdam voor Gijsbert Karel van Hogendorp, in 1883 te Utrecht voor Graaf Jan van Nassau 2), in 1884 te Leiden voor Van der Werff 3), op 25 September 1886 te Delft voor Hugo de Groot 4), vierde de Koning het feest „met ons" mede.

En nevens Hem H. M. Koningin Sofie en de Prinsen van het Koninklijk Huis. Ook zij gaven het bewijs, hoe zeer Neerlands roem hun ter harte ging.

Toen Leidens Hoogeschool, de Alma Mater van den Prins van Oranje en van Prins Alexander, gelijk zij de Alma Mater van den Koning en Zijn Broeder was geweest, in Februari 1875 het derde eeuwfeest van haar bestaan vierde, noodigde Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden, wiens lust het was de eer van het vaderland hoog te houden, de Leidsche hoogleeraren en de vertegenwoordigers der buitenlandsche hoogescholen den 10den Februari 5) op het huis *de Pauw*.

En toen op 14 Juni van hetzelfde jaar Nicolaas Beets als feestredenaar voor de oud-studenten en studenten der Leidsche Hoogeschool optrad, was deze „edele Prins" onder het gehoor 6).

De Koning zelf had evenzeer hart voor studenten en oud-studenten.

De oud-studenten aan onze verschillende Hoogescholen, de Leidsche en de Utrechtsche jagers en de Groninger flankeurs, die tijdens den Belgischen opstand te wapen waren gesneld, kwamen op gezette tijden bijeen om de dagen van weleer te herdenken. Talrijke blijken van belangstelling schonk hun de Koning.

Één voorbeeld. Ik ontleen het aan het verslag van de derde Reünie der vrijwillige jagers van de Utrechtsche Hoogeschool op 12 Augustus 1856. 7) Het was het zilveren feest der compagnie, vijf en twintig jaren na den dag van den slag bij Leuven. De Koning schonk aan de Utrechtsche compagnie (evenals aan die van Leiden en Groningen) een zilveren beker. Op zich zelf een vorstelijk geschenk; maar het ontleende vooral de waarde aan den brief, die het vergezelde. „De brief," zegt het verslag, „was van den Koning zelven".

Aan de voormalige compagnie Vrijwillige Jagers,
uit de Studenten aan de Academie te Utrecht.

Academici! Oud-soldaten mijns Vaders!

„Nog vijf jaren en het vierde eener eeuw zal vervlogen zijn, sedert Gij, op de roepstem mijns Grootvaders, de wapens hadt aangegord, voor de verdediging van Land en Troon. — Zoo de Almagtige, in wiens hand het menschelijk leven rust, met het uwe ook mijn hoofd spaart; ook dan hoop ik u aller nog eens indachtig te zullen zijn."

Zoo sprak ik tot u in 1851.

Dat oogenblik is dáár, en wij beleven het, met een dankbaar gemoed onder den ruimsten zegen van God.

Wakkere jongelingen van 1831 -- mannen! thans reeds in den herfst uws levens! Ontvangt bij het zilveren feest dat gij heden viert, uit mijne hand nevensgaanden *zilveren beker*, als blijk mijner belangstelling in uw zamenzijn.

Ik wensch dat van nu af aan, op uwe verdere vereenigingen, bij den feestdronk *„op 't heil van ons gemeenschappelijk vaderland"*, deze beker op voorvaderlijke wijze, broederlijk in uwe reijen moge rondgaan.

Als eenmaal de laatste ure voor den laatsten uwer zal geslagen hebben, dan verlang ik, dat deze beker geplaatst worde bij de banier, waaronder gij in de jaren 1830 en 1831 hebt gestreden.

Het Loo, den 12den Augustus 1856. (get.) WILLEM.

De compagnie dankte den Koning „met een kort woord uit de ziel":

„Wij zijn thans zamen, Sire, in hartelijke onderlinge vriendschap, met mannelijke bezadigdheid en jeugdige vrolijkheid, met eene vaderlandsliefde, krachtig als van mannen en warm als van jongelingen, met gehechtheid aan vrijheid, orde, wet en regt."

„Bij deze gevoelens bezielt ons gehechtheid aan Oranje. Dat Huis heeft met onbevlekten eerbied voor wet en regt ons volk geholpen. Gods hoede en voorzienigheid eerende en dankende, bidden wij om de verdere onafhankelijkheid en welvaart van ons Vaderland; doch ook dat het Huis, welks roem met de geschiedenis van ons volksbestaan is vereenigd, blijve een kracht en middelpunt en bescherming voor Nederland".

Dat de Koning de Utrechtsche Hoogeschool een goed hart toedroeg was gebleken bij zijn bezoek 14—16 September 1853. 8)

'sKonings belangstelling omvatte evenzeer de beide andere Hoogescholen. Toen er eens in zijne tegenwoordigheid sprake was van de opheffing der oudste Hoogeschool, sprak hij in dezen geest: *Eerder een baan uit Neerlands vlag, dan de opheffing van Leiden!* En in de feestrede door den Rector Magnificus Dr. W. J. A. Jonckbloet ter viering van het twee honderd vijftig jarig bestaan der Groninger Hoogeschool 14 September 1864 uitgesproken, verzekert de redenaar: „Het Bestuur van Stad en gewest, zoowel als de Vorsten uit het Huis van Oranje schonken ons hunne machtige bescherming; en nog mogen wij ons verheugen in diezelfde welwillendheid. Herhaaldelijk betuigde onze geëerbiedigde Koning zijne ingenomenheid met eene stichting, waarbij zijne voorzaten de rektorale waardigheid niet hebben versmaad." 9)

En gelijk dus de Koning gaarne hulde bracht aan al wat goed en edel op geestelijk gebied geschiedde of feestelijk herdacht werd, evenzoo wist Hij te waardeeren en te huldigen wat op het gebied der toegepaste wetenschap, van openbare werken, van landbouw en van nijverheid tot stand kwam.

Ik herinner slechts aan de eerste-steen-legging van de spoorwegbrug te Zutphen in het najaar van 1859 en, om nog één voorbeeld te noemen,

aan de opening der nieuwe havens te Vlissingen in tegenwoordigheid van den Koning en van Prins Hendrik op 8 Sept. 1873.

's Konings Broeder, Prins Hendrik, toonde zich doordrongen van zijne roeping „om getrouw naast den Troon te staan" 10).

En 't woord, eens van uw mond gehoord:
„o Land, waar Vrede en Vrijheid wonen,
„Mijn glorie blijft: me *uw* Zoon te toonen",
Klinkt tot den laatsten Naneef voort. 11)

IV.

Van zijnen kant deelde het Nederlandsche volk in de blijdschap van het Koninklijk Huis.

Den Koning te zien was eene vreugde. Niet altijd trok Z. M. terstond door zijn optreden aan. Maar meestal duurde het niet lang, of Hij won de harten van hen, met wie Hij sprak. „Hij wandelde," werd aan zijn graf getuigd. „vrij onder ons, want de liefde van zijn volk was zijne lijfwacht; en nu, nu stemmen alle partijen samen in dezelfde rouwklacht. Alleen niet, wie de maatschappij willen omkeeren en verwoesten."

Zoo waren de feestdagen voor het Koninklijk Huis ook feestdagen voor de natie. De geboortedagen der Koninklijke familie, vooral de geboortedag des Konings, werden jaar in jaar uit alom in den lande met geestdrift gevierd.

Vooral die Zaterdag, 19 Februari 1887, toen de Koning zijn zeventigsten verjaardag mocht beleven. De Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage kon nauwelijks de menigte bevatten, die zich met den voorganger, Dr. G. J. van der Flier, later den opvolger van Dr. van Koetsveld als hofprediker, vereenigde in lof en dank jegens God.

De geboorte van Z. K. H. Prins Alexander, 25 Maart 1851, deed bij de natie levendige blijdschap ontstaan 1).

Ook de Prinsessen van het Koninklijk Huis, die tengevolge van huwelijk het vaderland metterwoon hadden verlaten, bleven met de aloude Oranjeliefde gevolgd.

Bij gelegenheid van het gouden huwelijksfeest van Hunne Koninklijke Hoogheden den Groothertog en de Groothertogin van Saksen op 8 October 1890, heeft elke van de beide Kamers der Staten-Generaal tot het Gouden Echtpaar een adres van gelukwensching mogen richten en hebben tal van Nederlanders blijken van belangstelling gegeven.

En gelijk het huwelijk, 18 Juli 1871 gesloten tusschen 's Konings beminde Nicht Prinses Wilhelmina Frederika Anna Elisabeth Maria, Dochter van Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik der Nederlanden, en Zijne Doorluchtige Hoogheid Prins Willem Adolph Maximiliaan Karel Vorst von Wied, door de Natie met ingenomenheid was begroet, zijn vijfentwintig jaren later door onderscheidene Nederlanders aan het Zilveren Paar geschenken aangeboden, die met gratie werden aanvaard 2).

V.

Sterker dan de vreugde bindt de smart.

Door het gemeenschappelijk dragen van hartzeer zijn Oranje en Nederland te hechter vereenigd.

Nauwelijks had de Koning de Regeering aanvaard en was Hij uit de

hoofdstad teruggekeerd naar de residentie, of Hij toonde hoezeer Hij deelde in een nationale ramp.

Als zoodanig toch was de ontzettende brand te beschouwen, die op 13 Mei 1849 een gedeelte van de Leuvehaven, eene der schoonste havens van Rotterdam, vernielde en eene schrikkelijke verwoesting aanrichtte. Zoodra de Koning te midden der feestelijkheden het gebeurde vernam, zond Hij een Zijner adjudanten om den omvang der ramp op te nemen en Zijn hulp aan te bieden tot al wat het geweld der vlammen kon bedwingen. Gelukkig werd die hulp toen al niet meer vereischt: men was den brand meester. Maar dat te hooren was Z. M. niet genoeg. Nauwelijks in den Haag teruggekeerd spoedde Hij zich, denzelfden avond, naar Rotterdam.

Ondanks de waarschuwing tegen de gevaarlijke onderneming beklom de Koning de nog rookende puinhoopen, terwijl slechts weinigen hem durfden volgen. Zijne Majesteit vroeg naar alles, vooral naar hen, die zich bij de blussching gunstig hadden onderscheiden en verzekerde onder alle lief en leed zijne sympathie voor Rotterdam. Overbodig te zeggen, dat de hulde die hem de bevolking aanbood, zich waardig aansloot bij die, waarvan Hij kort te voren te Amsterdam en te 's-Gravenhage het voorwerp was geweest. 1)

Die sympathie met het lijden van het volk, die moed om het gevaar te trotseeren, bij het begin der regeering getoond, zijn den Koning bijgebleven.

Dat heeft Hij bewezen bij den watersnood van 1855 en niet minder bij dien van 1861.

Van het bezoek des Konings in 1855 op de plaatsen, die het meest waren geteisterd, meldt een tijdgenoot: „Treffend moet het geweest zijn op te merken, hoezeer de Koning begaan was met het fel geteisterde dorp (Dreumel); Hij trad de armoedige hutten binnen, onderhield zich met de behoeftigen, sprak hun troost en moed in, en was telkens omringd door eene schare dier ongelukkigen, die hem in waarheid aanmerkten als een vader zijner onderdanen." 2)

Evenzoo in 1861. Wederom verscheen de Koning op het tooneel van de ramp; Hij waagde het leven; ook nu hielp, troostte, bemoedigde Hij. spoorde Hij hen aan. Hij won aller bewondering, aller liefde.

De Rector Magnificus der Leidsche Hoogeschool bracht in de redevoering op den dies natalis der Alma Mater, den 8sten Februari van het laatstgenoemde jaar, in classiek Latijn hulde aan den Koning, die niet slechts de wetenschap aanmoedigde door uit eigen middelen gouden en zilveren eerepenningen beschikbaar te stellen voor de bekroning van prijsvragen door studenten, maar die in diezelfde dagen den nood van tallooze ongelukkigen lenigde door woord en daad. 3)

Onder dagteekening van den volgenden dag, 9 Februari 1861, schreef Beets in dat eenige „Gesprek met Vondel":

„Vondel reikte mij de hand. Een traan van edele geestdrift tintelde in zijn helder oog.

„O", hervatte ik nog eenmaal, „ik kan gevoelen wat het zegt in de geschiedenis zijns volks schoone oogenblikken te beleven. Ik gevoel het in deze zelfde dagen, dagen van rust en vrede, waarin de Nederlandsche dapperheid niet geroepen wordt op het krijgsveld te schitteren, noch de Neder-

landsche wijsheid gelegenheid heeft bij de beslissing der Europeesche geschillen hare oude eer te handhaven; maar waarin de oude Nederlandsche burgerdeugd, op nieuwe proeven gesteld, hare veerkracht niet verloochent. Want Nederlands oude vijand, hem niet dan geveinsdelijk onderworpen, of, wilt gij, zijn verraderlijke bondgenoot: het water, heeft hem op nieuw zijn kracht en woede getoond; dijken gescheurd of beklommen, landen overstroomd, bezittingen verwoest, kostbare levens verzwolgen, en duizenden van de kinderen onzes lands aan gebrek en verkleuming, lijfsgevaar en de bangste vooruitzichten van kommer en nood overgegeven. Maar tegenover den grooten nood — welk een ontwikkeling van kracht en moed en waakzaamheid, en van eene liefde, welker stroom rechtend en troostend tegen alle verwoestende stroomen inbruischt! Het geheele volk, Oranje aan het hoofd, is in deze liefde onuitputtelijk, is in deze liefde één. Het penningsken der weduwe voegt zijnen zegen van vermenigvuldiging bij de milde gaven van een Vorst, die, door hulpvaardige tegenwoordigheid op het jammertooneel, de waarde zijner weldadigheden nog verdubbelt. Wien zijn geld te weinig voorkomt, offert de gaven zijns geestes of den arbeid zijner handen op het altaar der menschlievendheid. Roomsch noch onroomsch wordt gekend. God beware ons den ootmoed onder de kastijdingen Zijner hand! maar dankbaar en hoog klopt het hart, dat de Nederlandsche trouw bij dit Nederlandsche leed, als van ouds, niet te kort schiet." 4)

De tocht door Rotterdam en de intocht in de residentie, nadat de Koning het jammertooneel verlaten had, behooren zeker tot de schoonste oogenblikken van Zijn leven. 5)

In de vergadering der Tweede Kamer van 27 Februari brachten de heer Begram en de Minister van Binnenlandsche Zaken, Mr. S. baron van Heemstra, hulde aan het hulpbetoon van vorst en volk.

Onder dagteekening van 6 Februari bevorens had de Koning in warme taal zijne beminde landgenooten uitgenoodigd om „op onze roepstem" bij al wat het reeds deed nieuwe offers der liefde te voegen bij gelegenheid eener collecte, te houden op 19 Februari, Zijnen aanstaanden geboortedag. 6)

Nederland gaf aan die roepstem gehoor.

Dertien jaren later, op 12 Mei 1874, zeide de Voorzitter der Tweede Kamer, Mr. W. H. Dullert, uit haar naam tot den Koning: „Gij hebt, waar een deel des lands door zware rampen werd getroffen, U tot de edelste zelfopoffering bereid getoond."

Toen in 1866 eene vreeselijke epidemische ziekte talrijke offers eischte, leed de Koning met de natie mede.

Over de smartelijke ramp, die in 1882 in het vergaan van den monitor de *Adder* met zijne brave bemanning het vaderland trof, droegen Koning en volk gelijkelijk rouw.

De bijna voorbeeldelooze vulkanische uitbarsting, die in 1883 een deel van westelijk Java en van Sumatra's Zuidkust verwoestte, trof het hart van den Koning en van de natie.

Met de wonden, die de oorlog in Atjeh sloeg, toonde hij zich bijzonder begaan. Bij zijn bezoek aan Groningen, in den voorzomer van 1873, verzuimde hij niet den vader van den generaal Köhler, die gevallen was als slachtoffer van den krijg, in zijne, in eene achterbuurt gelegen, woning

op te zoeken en hem zijn deelneming te betuigen. En dén dag van zijn vijfentwintigjarig regeeringsjubileum stelde Hij een afzonderlijk eereteeken in, om daardoor te doen blijken „van Onze bijzondere waardeering, zoowel van de dapperheid en volharding door Onze vloot en Ons leger bij de in 1873 in Atchin aangevangen en in 1874 voortgezette krijgsverrichtingen betoond, als van andere plaatselijk daarbij bewezen diensten." 7)

Milddadigheid is van oudsher een karaktertrek der Oranje's geweest. „Gij hebt met milde hand weldaden verspreid," mocht de Voorzitter der Tweede Kamer bij de zoo even genoemde gelegenheid tot den Koning zeggen. En die woorden sloegen niet alleen op Zijne giften tot leniging van de rampen van den watersnood. De Koning heeft zijn leven lang veel wèl gedaan. Ook in stilte. Ik zou het kunnen staven met feiten, waarvan ik getuige ben geweest.

Hij en de overige leden van het Koninklijk Huis deelden op onbekrompen wijze in het leed van het volk.

VI.

En het volk deelde weerkeerig in het hartzeer van den Koning en van het Koninklijk Huis.

Keer op keer werden de Koninklijke grafkelders te Delft ontsloten om het stoffelijk overschot van een lid van dat Huis te ontvangen.

Op 4 April 1849 werd Koning Willem de Tweede begraven, op 10 Juni van het volgende jaar de zesjarige Prins Maurits, den 4den tevoren overleden.

Gij, slechts een oogenblik voor onze hoop verschenen,
een vriendelijke ster aan Neêrlands horizon,
toch met uw schoonen naam niet uit ons oog verdwenen,
voor dat uw lief gelaat nog harten voor zich won! 1)

1 Maart 1865 verloor Z. M. Zijne Moeder, Anna Paulowna, Grootvorstin van Rusland, Gemalin van Koning Willem II.

Ruim vijf jaren later, 6 December 1870, Zijne Tante, Louisa, Gemalin van Prins Frederik der Nederlanden.

Op 1 Mei 1872 Zijne Schoonzuster, Amalia, Gemalin van Prins Hendrik der Nederlanden, geb. Hertogin van Saksen.

Op 3 Juni 1877 Zijne Gade, Sophia Frederika Mathilda, Koningin der Nederlanden, geb. Prinses van Würtemberg. 2)

Binnen twee jaren Zijnen Broeder Willem Frederik Hendrik, Prins der Nederlanden, 13 Januari 1879 in Luxemburg, dat even als Nederland Hem liefhad, gestorven. 3)

In hetzelfde jaar, den 11den Juni, Zijnen oudsten Zoon, Willem Nikolaas Alexander Frederik Karel Hendrik, Prins van Oranje. Hij bezweek te Parijs. 4)

Wederom na twee jaren, op 8 Sept. 1881, Zijn Oom, Willem Frederik Karel, Prins der Nederlanden. 5)

Ruim anderhalf jaar later, 29 Mei 1883, Zijne Tante, Prinses Marianne, die tot in het laatst van haar leven zoo gaarne op haar „Rusthof" onder Voorburg vertoefde.

En toen op 10 Juli 1884 in de Nieuwe kerk te Delft de nagedachtenis gehuldigd werd van Prins Willem van Oranje, den Vader des Vaderlands, drie eeuwen te voren op dien dag verraderlijk doodgeschoten:

Daar klimt hij vriendlijk af, de borst vervuld van vrede,
daar stort hij, laag belaagd door moordpistool en dolk,
in 't eind den moord in d' arm, met de onvergeetbre bede
Voor eigen zielsbehoud, en voor Gods arme volk, — 6)

toen stond het lijk boven aarde van 's Konings jongsten Zoon, Willem Alexander Karel Hendrik Frederik, Prins van Oranje, die op 21 Juni was gestorven 7)

Met stillen eerbied hebben wij ons de reeks der overledenen herinnerd. Zij leven voort in de heugenis van het nageslacht.

Aan hun graf is hun karakter in sprekende trekken geteekend; en de hofpredikers, Ruytenschild en van Koetsveld bleken voor die zware taak berekend.

Laatstgenoemde, die op 11 October 1878 tot „Hofkapellaan" was benoemd, heeft het door hem aan de graven der Vorsten gesprokene uitgegeven. „Deze toespraken vormen eene bladzijde — met een rouwband omgeven en door tranen besproeid! — van de Vaderlandsche geschiedenis."

Monumentum aere perennius.

De laatste der toespraken is gehouden op 4 December 1890 bij de begrafenis van Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk, Koning der Nederden, Prins van Oranje-Nassau, Groothertog van Luxemburg, gestorven op het Loo, 23 November.

Nog eenmaal werden de deuren van den vorstelijken grafkelder ontsloten in 1896. Toen werden aldaar bijgezet de stoffelijke overblijfselen van Prins Willem George Frederik van Oranje-Nassau, in 1799 te Padua overleden. 8)

De redenaar bij het graf des Konings herdacht ook de Koninklijke Zuster. „Vier malen zag ik hem daar tegenover mij; en nu, in dezen wijden kring van vorsten, al waardeeren wij hunne belangstelling, geen eigen zoon, of broeder zelfs, om te troosten! De eenige zuster weent te huis in stilte. God trooste haar!"

Die eenige zuster bleef haar vaderland, ook na haar huwelijk met Z. K. H. den Groothertog van Saksen, lief hebben. Wederkeerig was zij hier geëerd en bemind. Zij was en bleef onze „Prinses Sofie." 9)

Daarbij kwam, dat haar Gemaal, de Groothertog, zich altijd in Nederland te huis heeft gevoeld.

Haar overlijden op 23 Maart 1897 dompelde het Groothertogdom in rouw en wekte in Nederland innige deelneming.

Zij ligt in de Fürstengruft te Weimar begraven, in onmiddellijke nabijheid van Schiller en Göthe.

Haar leven bleef zoo nauw met Nederlands lief en leed verbonden, Hare genegenheid voor Koning Willem den Derde, voor de Koningin-Regentes en voor Koningin Wilhelmina was zoo innig, dat het vergund zij een oogenblik bij haar karakter stil te staan.

Kenmerkend is dit gezegde van Haar:

„Il faut agir en parlant le moins possible. Vous voyez, que mon origine se fait valoir." 10)

Wat Van Koetsveld voor Haren broeder, Haren oom en Hare neven heeft

gedaan, heeft voor Haar beproefd te doen eene Hollandsche leerlinge van het Sophienstift, de door Haar gestichte meisjesschool. De schrijfster had het voorrecht in latere jaren met Hare Koninklijke Hoogheid in aanraking te blijven. 11)

„De hoofdtrek van het karakter van H. K. H. Mevrouw de Groothertogin van Saksen, Prinses Sofie der Nederlanden, was *trouw*. Trouw aan de plichten door geboorte en afkomst opgelegd, of als echtgenoot en Vorstin door Haar aanvaard. Trouw aan beginselen en traditiën, aan personen, die zich aan Haren dienst wijdden, aan de zaken die zij als „Moeder des Lands" met eene ongeëvenaarde werkkracht, toewijding, offervaardigheid vóórstond. Met die door buitengewoon helder doorzicht vruchtbaar gemaakte, actieve trouw, hingen al hare overige deugden samen. Gedragen werd zij door eene warme geloofsovertuiging. 12)

„Maar zij eischte diezelfde trouw van hare omgeving. Wie zijn post verliet, eene taak niet afhad, een voorgenomen doel opgaf, verloor Hare hoogachting.

„Zij was eene vrouw uit één stuk. En daaraan is het toe te schrijven, dat zij zelve wies en toenam tot het einde, maar ook hare waardeering langzaam, doch voortdurend is toegenomen. De hooge, diepe, bijkans stroeve ernst, in de jeugdige Vorstin niet altijd verstaan, heeft toen het veld Harer werkzaamheid ruimer, de middelen om tot stand te brengen overvloediger werden, aan allen, aan mannen van kerk, staat, wetenschap, kunst of philanthropie, ja aan Europa achting ingeboezemd. „Es wächst der Mensch mit seinen gröszern Zwecken."

„Doch geheel verstaan in Hare geestkracht en zelfbeheersching, in het gereserveerde Harer diepe genegenheden hebben Haar slechts de besten en edelsten.

„Lief gehad hebben Haar ook de minsten en geringsten."

VII.

Was het laatste gedeelte van 's Konings leven door zware verliezen gekenmerkt, toch heeft Hij een liefelijken levensavond genoten.

In September 1878 was Hij getuige van het huwelijk van Zijnen Broeder Hendrik met Maria, Prinses van Pruisen. De inzegening der verbintenis geschiedde te Potsdam door Dr. Rudolf Kögel, die jaren lang aan het hoofd der Duitsche gemeente te 's-Gravenhage had gestaan en de verhouding tusschen *Nederland en Oranje* kende. 1)

Hoe lieflijk komt een rozeknop
Zich aan 't Oranjeloof vertrouwen.
God geve er Zijn zegen op
En doe ze ons lang vereend aanschouwen. 2)

De hoogste Wijsheid heeft die laatste bede niet verhoord. 2)

Nadat Ten Kate in zijn *In Memoriam* de „jonge weduwe, de Duitsche roze nog pas in Hollands hof verplant" had vertroost, vertroost de dichter den Koning en eindigt met

Één bede, een laatste! De Almacht wake
Voor U en blijve U steeds nabij!
Een Engel zond Hij aan uw zij:
Dat zij U lang gelukkig make!

Deze bede is wèl verhoord.

Het tweede huwelijk van Koning Willem den Derde met Mevrouw de Prinses Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont 7 Januari 1879 te Arolsen voltrokken, is gelukkig geweest.

Het werd gezegend door de geboorte, te 's-Gravenhage, van eene dochter op 31 Augustus 1880, die bij den doop in diezelfde Willemskerk, die hun Koninklijke Vader in 1853 aan de Hervormde gemeente der residentie geschonken had, op 12 October daaraanvolgende bleek de namen te hebben ontvangen van Wilhelmina Helena Pauline Maria.

Het koninklijk gezin was een der gelukkigste gezinnen in Nederland.

In Mei 1888 begaf de Koning zich met de Zijnen uit 's-Gravenhage naar het Loo. Hij zou de residentie niet terugzien, Zijne gezondheid was toen reeds kwijnende. Meer en meer vertoonden zich ernstige sporen eener ongeneeslijke ziekte. Moedig heeft Hij het lijden doorstaan. Zijne gemalin was „eene hulpe tegenover Hem."

Het moet Z.M. rust gegeven hebben, dat in den zomer van 1888 de wettelijke regeling der voogdij over Prinses Wilhelmina tot stand kwam.

Den 30sten November van dat jaar herdacht de Voorzitter der Tweede Kamer, Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland, op welsprekende wijze het vijf-en-zeventigjarig bestaan van het koningschap.

„Luide toejuiching op al de banken, onder het geroep van Leve de Koning!"

In de avondvergadering wordt mededeeling gedaan van 's Konings antwoord:

> „Wij verzoeken U Hoogwelgeboren voor zich zelven en voor de leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal de betuiging te willen aannemen Onzer diepgevoelde erkentelijkheid voor de gevoelens van gehechtheid en trouw jegens Onzen Persoon en Mijn Huis betoond bij de gelegenheid van den 30sten November, bij den 75sten verjaardag der aanvaarding der Regeering over ons Vaderland door Mijnen steeds hartelijk geliefden Grootvader."
>
> (get.) WILLEM.

Inmiddels nam het lijden des Konings toe.

In de vergadering van de Tweede Kamer van 26 Maart 1889 achtte de Minister van Binnenlandsche Zaken, Mr. Æ. baron Mackay, zich verplicht aan de Kamer de pijnlijke mededeeling te doen, dat de hoofden der ministerieele departementen, den vorigen dag in rade vereenigd, bevonden hadden, dat Z. M. de Koning buiten staat was geraakt de regeering waar te nemen en zij den Raad van State hadden uitgenoodigd om binnen een bepaalden termijn advies uit te brengen. (Art. 38 der Grondwet.)

Na ontvangen advies bleven de Ministers bij hun oordeel. Zij riepen de Staten-Generaal in vereenigde vergadering bijeen en deden hun, onder overlegging van het advies van den Raad van State, van den voorhanden toestand verslag.

In die vergadering gehouden op 3 April 1889, onvergetelijk voor allen die haar bijwoonden, niet enkel wegens haar ernstig karakter, maar ook door de wijze, waarop zij door den Voorzitter van de Eerste Kamer Mr. W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll werd geleid, bracht de Minister-President het bij de Grondwet (Art. 39) voorgeschreven verslag uit.

Daarna zeide de Voorzitter — ieder gevoelde aan bewoording en toon dat hij sprak uit het innigst gemoed: —

„Met de diepste ontroering hoorden de Staten-Generaal het verslag van den Ministerraad aan, zoo oneindig smartvol voor het vaderland en zijn Koninklijk Huis.

„De Vertegenwoordiging van het Nederlandsche Volk beseft hoe zwaar de heden vervulde taak den Ministers moet vallen; in niet mindere mate voorzeker gevoelt zij al het onuitsprekelijk leed en den hoogen ernst aan de haar door de Grondwet opgelegde taak verbonden, daar het den laatsten Vorst uit ons innig geliefd Stamhuis van Oranje geldt."

Den volgenden dag wordt met eenparige stemmen besloten: „De Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering verklaren, dat het in art. 38, eerste lid der Grondwet omschreven geval aanwezig is."

Deze beslissing, zeide de Voorzitter, is

wel de meest bitter smartelijke beslissing waartoe de Nederlandsche Volksvertegenwoordiging kon geroepen zijn.

Zoolang de Regent ontbreekt aanvaardt (4 April) de Raad van State het koninklijk gezag.

Bij koninklijk besluit van 25 April 1889 n°. 6 wordt bepaald, dat in eene vereenigde vergadering van de Staten-Generaal zal worden aangeboden een ontwerp van wet tot benoeming van eene Regentes van het Koninkrijk zoolang de Koning buiten staat blijft te regeeren

Gelukkig behoefde aan dit met zooveel weerzin genomen besluit niet zoo dadelijk uitvoering gegeven te worden. Een tijdelijke beterschap, met vreugde waargenomen, veroorloofde naar ieders begeeren er nog bij tijds op terug te komen.

In een nader besluit van 29 April n°. 13 wordt, met wijziging van het laatstgenoemde voorgeschreven, dat alvorens het daarbij bedoelde ontwerp van wet wordt aangeboden aan de vereenigde vergadering van de Staten-Generaal zal worden voorgesteld, een besluit te nemen, dat het geval van art. 38, eerste lid, heeft opgehouden te bestaan.

Dat besluit werd in de vereenigde vergadering van 2 Mei met eenparigheid genomen.

„Dit besluit, hetwelk," zeide de Voorzitter, „door het Nederlandsche volk met de meeste ingenomenheid zal worden begroet, zal op de bij de Grondwet voorgeschreven wijze worden afgekondigd.

„Leve de koning, leve de koning, leve de koning!"

De Handelingen melden: *Teekenen van bijval op al de banken.*

De vergadering machtigt den Voorzitter op diens voorstel namens haar een telegram van gelukwensching te zenden aan Z. M. den Koning „met het herstel van Hoogstdeszelfs gezondheid en met de herneming door Zijne Majesteit van de waarneming der Regeering."

En nu volgde op 12 Mei 1889 het boven vermelde koninklijk woord tot het volk.

Doch de beterschap hield niet lang aan. In het laatst van September 1890 trad eene verheffing van het chronisch nierlijden in, die geen langer uitstel vergunde.

Op 29 October besluiten de Staten-Generaal in den bij de Grondwet

voorgeschreven vorm met 109 tegen 5 stemmen, dat Z. M. de Koning buiten staat is de Regeering waar te nemen.

De Voorzitter der Eerste Kamer, Mr. A. van Naamen van Eemnes, sloot de plechtige vergadering met de uit het hart opgewelde bede: „Moge de Almachtige ons dierbaar vaderland en ons geliefd Vorstenhuis behoeden".

30 October aanvaardt de Raad van State het koninklijk gezag.

Het wetsontwerp tot benoeming van Koningin Emma tot Regentes gedurende den tijd, dat de Koning de regeering niet kon waarnemen, kwam 12 November bij de vereenigde vergadering in.

Het Algemeen Verslag der Commissie van Rapporteurs verscheen den volgenden dag. Daarin wordt diepe smart uitgedrukt over 's Konings toestand. Met den inhoud van het onvermijdelijk ontwerp vereenigde men zich „algemeen en volkomen".

Geen zweem van aarzeling omtrent de vraag aan wie het Regentschap behoorde te worden opgedragen; de opdracht „aan Hare Majesteit onze geëerbiedigde koningin" is in overeenstemming „met het belang van het vaderland en met den wensch van een getrouw volk."

„Men vertrouwde, dat Hare Majesteit bereid zal zijn het regentschap te aanvaarden en dat zij, die alle harten wint door de wijze, waarop zij, niet het minst in deze moeilijke dagen, hare roeping vervult, — tot de nieuwe taak, die Haar wacht, kracht zal vinden in de eenstemmigheid, waarmede Regeering en Volksvertegenwoordiging Haar het regentschap opdragen".

14 November wordt dit wetsontwerp „zonder beraadslaging met algemeene stemmen aangenomen".

Van diezelfde smart over 's Konings lijden, van datzelfde vertrouwen in de toewijding van Koningin Emma getuigt de rede van den Voorzitter, uitgesproken in de vereenigde vergadering van 20 November, waarin Hare Majesteit de Koningin Regentes den bij art. 43 der Grondwet voorgeschreven eed aflegde.

Mevrouw!

Ik heet Uwe Majesteit welkom in dit plechtig, maar smartelijk oogenblik. Nederland — gedurende meer dan veertig jaren tevreden en gelukkig door de grondwettige Regeering van zijn geëerbiedigden Koning — is sedert eenigen tijd met diepe droefheid vervuld door de langdurige ziekte van zijn geliefden Vorst, waarvan de genezing — hoezeer ook afgebeden — steeds onzeker blijft.

In deze donkere dagen is het een heldere lichtstraal, dat iedereen Uwe Majesteit heeft leeren hoogachten en liefhebben als Gemalin, als Moeder, als Koningin.

Daarom ziet het Nederlandsche Volk met vol vertrouwen tot Uwe Majesteit op, omdat het vast overtuigd is, dat Uwe Majesteit met geheele toewijding van hart en geest het goede voorbeeld van Uwen Koninklijken Gemaal zal volgen, nu Uwe Majesteit geroepen is in Zijne plaats te regeeren. Daarom ook verheugt de Volksvertegenwoordiging zich zeer, dat Uwe Majesteit, aan hare eenparige roepstem gehoor gevende, bereid is het Regentschap te aanvaarden. Als haar Voorzitter neem ik thans de vrijheid Uwe Majesteit eerbiedig te verzoeken den door de Grondwet van den Regent gevorderden eed in mijne handen te willen afleggen.

De in den avond van dien dag verschenen *Staatscourant* van 21 November bevat deze

PROCLAMATIE van den 20n November 1890 (*Staatsblad* N°. 175), betreffende de aanvaarding van het Regentschap door Hare Majesteit Koningin EMMA.

In naam van Zijne Majesteit WILLEM III, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

Wij EMMA, Koningin der Nederlanden, Regentes van het Koninkrijk,

In de ernstige dagen, waarin 's Konings toestand ons allen met droefheid vervult, treed Ik op als Regentes van het Koninkrijk.

Ik gevoel al het gewicht der taak, die Mij is opgelegd, maar uit liefde tot het Nederlandsche Volk aarzel Ik niet haar te aanvaarden, nu de Staten-Generaal met eenparigen, vertrouwen wekkenden, aandrang Mij daartoe riepen.

Mijne kracht en wijsheid zoek ik bij den Almachtigen en Alwijzen God. Ik reken op den trouwen steun van het geheele Nederlandsche Volk, dat Mij door zoovele blijken van liefde en verknochtheid voor altijd aan zich verbond

De Koning, Mijn geliefde en geëerbiedigde Gemaal, gaf Mij altijd een hoog voorbeeld van de vorstelijke plichtsbetrachting en de werkzaamheid in het belang van Land en Volk, die het Huis van Oranje steeds onderscheidden. Ik acht het Mijn plicht dat voorbeeld na te streven.

Moge God het lijden van Onzen Koning verzachten en Nederland nemen onder Zijne heilige hoede.

Lasten en bevelen, dat deze Proclamatie in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

Gedaan te 's-Gravenhage op heden den 20sten November 1890.

EMMA.

De Minister van Buitenlandsche Zaken,
HARTSEN.
De Minister van Justitie,
RUYS VAN BEERENBROEK.
De Minister van Binnenlandsche Zaken,
DE SAVORNIN LOHMAN.
De Minister van Marine,
DYSERINCK.
De Minister van Financiën,
GODIN DE BEAUFORT.
De Minister van Oorlog,
J. W. BERGANSIUS.
De Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid,
HAVELAAR.
De Minister van Koloniën,
MACKAY.

Het lijden nam spoedig een einde.

Zijne Majesteit de Koning ontsliep in den morgen van Zondag 23 November 1890 te 5 uur 45 minuten „zacht en kalm." 3)

Den volgenden dag sprak H. M. de Regentes tot het Nederlandsche volk.

PROCLAMATIE van den 24sten November 1890 (*Staatsblad* No. 177), betreffende de komst tot den troon van Hare Majesteit Koningin WILHELMINA en van de aanvaarding van het Regentschap door Hare Majesteit de Koningin-Weduwe EMMA.

In naam van Hare Majesteit WILHELMINA, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz.

Wij EMMA, Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk,

Het heeft Gode behaagd Mijnen geliefden en geëerbiedigden Gemaal, Koning Willem den Derde, tot zich te nemen.

Ruim een en veertig jaren schaarde zich het Nederlandsche Volk om Zijnen Troon en gedurende dit tijdvak werden onder 's Heeren zegen rust, vrede en welvaart aan het Vaderland geschonken.

De Kroon is door Zijn afsterven, dat ons allen met diepen rouw vervult, overgegaan op Mijne beminde Dochter WILHELMINA HELENA PAULINE MARIA. Haar Troon vinde zijnen hechten steun in de innige trouw en verknochtheid van het Nederlandsche Volk aan het Huis van Oranje.

Moge de Almachtige God de gebeden verhooren, die tot Hem opgezonden worden voor onze Koningin WILHELMINA; Hij neme Haar onder Zijne heilige hoede en bescherming.

Krachtens de wet ben Ik, gedurende Hare minderjarigheid, geroepen als Regentes van het Koninkrijk het Koninklijk gezag voor Haar waar te nemen.

Vertrouwende op Hem, in Wiens hand het lot is der Vorsten en Volkeren, neem Ik de Mij toevertrouwde regeeringstaak op Mij met de bede dat hare vervulling in allen deele moge strekken tot heil van Land en Volk en tot bevestiging van het Koninkrijk.

Lasten en bevelen, dat deze Proclamatie in al de Gemeenten des Rijks zal worden aangeplakt en afgekondigd ter plaatse waar zulks gebruikelijk is en dat zij in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

Paleis het Loo, den 24n November 1890.

EMMA.

(Hier volgen de handteekeningen der Ministers.)

Nicolaas Beets richtte den avond van Zondag 30 November bij het stoffelijk overschot des Konings, dat den volgenden dag naar de residentie werd overgebracht, woorden van opbeuring en troost tot H. M. de Koningin-Weduwe en H. M. de Koningin.

Den 4den December werd de Koning te Delft begraven.

Op 8 December hadden twee vergaderingen van de vereenigde vergadering der Staten-Generaal plaats.

De eerste, te twaalf uren, was bestemd voor de beëediging van Koningin Emma.

De Voorzitter sprak tot Hare Majesteit:

Met diepen weemoed heet ik Uwe Majesteit opnieuw welkom. Nauwelijks toch was Uwe Majesteit uit deze Vergadering teruggekeerd aan het ziekbed van Uwen geliefden Gemaal of de treurmare weerklonk: „Zijne Majesteit Koning Willem III is de eeuwige ruste ingegaan."

Ik zal thans niet herhalen wat onze zoo betreurde Koning voor Nederland geweest is, wat ons Vaderland in Hem verloren heeft. Liever wil ik wijzen op den kostbaren schat, dien Zijne Majesteit aan Nederland heeft nagelaten in onze beminde Koningin Wilhelmina met Uwe Majesteit als Leidsvrouw en Moeder.

Het Nederlandsche Volk ziet in Zijne jeugdige Koningin het beeld eener schoone toekomst; omdat het overtuigd is dat Hare vorming en opvoeding bij Uwe Majesteit als Regentes en Voogdes volkomen veilig en in de beste handen zijn.

De Volksvertegenwoordiging deelt ten volle die overtuiging, welke zij reeds vroeger in wettelijken vorm heeft uitgesproken. Als haar Voorzitter neem ik de vrijheid Uwe Majesteit te verzoeken, den in de Grondwet voorgeschreven eed als Koningin-Regentes gedurende de minderjarigheid van Koningin Wilhelmina in mijne handen te willen afleggen.

Daarna legde H. M. den eed af, eerst als Regentes, daarna als Voogdes.

De eed als Regentes is (behoudens de noodige veranderingen) gelijkluidend aan den eed door den Koning bij de aanvaarding der Regeering afgelegd.

De andere eed luidt:

„Ik zweer trouw aan de Koningin; ik zweer al de plichten, welke de voogdij mij oplegt, heilig te vervullen, en er mij bijzonder op te zullen toeleggen om de Koningin gehechtheid aan de Grondwet en liefde voor haar volk in te boezemen."

De Voorzitter besloot met den wensch:

Moge de Almachtige God Uwe Majesteit gezondheid, kracht en wijsheid geven om de dankbare, maar moeilijke taak van Regentes en Voogdes te vervullen tot geluk van onze beminde Koningin Wilhelmina en tot heil van ons dierbaar Vaderland.

Dankbaar waardeert de Nederlander, dat in den ruimsten zin deze eeden gehouden, deze beden verhoord zijn.

En de Christen is jegens deze Koninklijke Moeder bovenal dankbaar, omdat Zij de plichten, Haar bij den Heiligen Doop opgelegd, eveneens „heiliglijk" vervuld heeft. 4)

Zelden werd een kind met zoo algeheele toewijding, met zoo alles omvattende en nooit falende zorg voor zijn bestemming groot gebracht als dit Koningskind door Haar uitnemende Moeder. Zelden, zoo ooit, werd voor een Natie haar aanstaande Vorst op zoo verstandige wijze opgevoed en tot het regeeren voorbereid als deze Stamhoudster der Oranjes voor de onze. Dank en eere derhalve aan H. M. de Regentes, de Weduwe van Koning Willem III, die de plichten van den vader nevens die der moeder zoo voorbeeldig heeft weten te vervullen.

Zoo God wil, heeft H. M. de Koningin 31 Augustus aanstaande haar achttiende jaar vervuld en aanvaardt Zij dien dag de Regeering 5).

In de jongste Troonrede, 21 September 1897 uitgesproken, zeide Hare Koninklijke Moeder, ditmaal voor het eerst bij de opening van de zitting der Staten-Generaal door Hare Koninklijke Dochter vergezeld:

Worden mijne dierbaarste wenschen en die van het Nederlandsche Volk vervuld, dan zal vóór het einde van dit zittingjaar Mijne beminde Dochter de Regeering aanvaarden.

In het adres van antwoord van elk van de beide takken der volksvertegenwoordiging vindt men op deze woorden een weerklank.

„In afwachting van het oogenblik," zeide de Eerste Kamer, „waarop in overeenstemming met de dierbaarste wenschen van Uwe Majesteit en van het nederlandsche Volk Uwe beminde Dochter tot de Regeering zal geroepen worden, waardeeren wij met innige erkentelijkheid al hetgeen door Uwe Majesteit is verricht om onze geliefde Koningin voor Haar gewichtige taak voor te bereiden."

In denzelfden geest sprak de Tweede Kamer:

Is het een dierbare volkswensch, dat het Harer Majesteit de Koningin gegeven worde in den loop van dit zittingjaar de Regeering te aanvaarden, Uwe Majesteit moge zich verzekerd houden van de innige dankbaarheid van het Nederlandsche Volk voor de liefderijke en wijze zorg, waarmede Uwe Majesteit Hare beminde Dochter voorbereidde tot de gewichtige taak, die Haar wacht."

In den namiddag ten half vier van dienzelfden 8sten December 1890 was eene tweede vereenigde vergadering van de Staten-Generaal gehouden. Daarin had plaats de beëediging van de leden van den Raad van Voogdij over Hare Majesteit de Koningin.

VIII.

Macaulay en Motley, Guizot en Ranke hebben in het tweede gedeelte der negentiende eeuw den naam en den roem van Oranje, vooral van den Vader des Vaderlands en van Prins Willem III, aan de oude en aan de nieuwe wereld verkondigd.

Streelend voor het nationaal gevoel!

Maar van andere en van diepere beteekenis is het feit, dat gedurende dien tijd de eeuwenoude band tusschen Vorst en volk zoo mogelijk nog nauwer is toegehaald en bij onze landgenooten de overtuiging bevestigd, „dat Gods wil Nederland en Oranje aan elkander verbonden heeft door de gebeurtenissen van het verledene, door de behoeften des tijds en door de voorwaarden van beider geluk in de toekomst.” 1)

„Een volk dat zulk een verleden heeft is aan zichzelven verplicht eene toekomst te hebben.” 2)

Moedig gaan wij haar tegen.

„God in het hart, kennis in het hoofd, en het Vaderland als het dierbaarste voorwerp van ons denken en handelen.” 3)

H. M. Koningin Wilhelmina, die gereed staat den troon te beklimmen, wordt gedragen door de liefde en het gebed van haar volk.

Zij „is en blijft” de oogappel der natie.

De liefde is waar. Zij vrijwaart tegen vleierij.

Het leven van den enkelen mensch, maar evenzeer het leven van een volk is een voortdurende strijd.

Dwaas wie dien strijd ontkent, laf wie hem niet aandurft.

Arbeid, moeite, gevaar sterken de spieren, stalen de kracht.

Wij kennen het nationale doel.

„De herinnering aan het verledene”, telkens weder klinkt ons dat laatste woord des Konings in het oor, „is Mij een waarborg voor de toekomst: *Oranje en Nederland onder Gods zegen één, krachtig en vrij!*”

Zoo zij het!

Oranje-boven!

Dit „is en blijft” de grondtoon van het land.

In dien toon nimmer een wanklank te mengen, het gezag van Oranje vrij te dienen, is dat niet de voorwaarde onzer eer? 4)

’s-Gravenhage, 6 Maart 1898.

AANTEEKENINGEN.

I.

1) Overeenkomstig het gebruik spreek ik van de Grondwet van 1814, de Grondwet van 1815, van 1848 enz. Juist is de uitdrukking niet. Immers het is dezelfde Grondwet van 1814, maar gewijzigd in 1815, 1840, 1848 (1884) en 1887. Te recht gaf prof. Buys aan het derde deel van zijn commentaar, dat hij na de herziening van 1887 uitgaf dezen titel: *De Grondwet. Toelichting en kritiek van de wijzigingen* in 1887 ingevoerd.

2) De uitdrukking is ontleend aan *De slag op de Mookerheide*. Rede, gehouden bij de onthulling van het monument te Heumen, op 14 April 1891, door Dr. P. J. Blok, hoogleeraar te Groningen, Gron. 1891 bl. 19. — Men vergelijke Kuno Fischer. Groszherzogin Sophie von Sachsen, Königliche Prinzessin der Niederlande. *Gedächtniszrede in der Trauerversammlung am 8. October 1897 im Sophienstift zu Weimar*. Heidelberg 1897, bl. 16: „In diesen Volks- und Glaubenskriegen der Niederländer — der Ruf hiesz „Für Gott und Volk!" — sind Wilhelm, seine Brüder und Söhne wirklich gewesen, wie ein neuerer Geschichtsschreiber sie genannt hat: „die Makkabäer des Protestantismus.""

3) „In the evening he arrived at Helvoetsluys and went on board of a frigate called the Brill. His flag was immediately hoisted. It is displayed the arms of Nassau quartered with those of England. The motto, embroidered in letters three feet long, was happily chosen. The House of Orange had long used the elliptical devise, "I will maintain". The ellipsis was now filled up with words of high import, "The liberties of England and the Protestant religion". Het doel van Willem III: "defense of the reformed religion and of the independence of Europe". Macaulay, *History of England*, Tauchnitz edition, III. 279.

4) Prof. R. Fruin: „*Prins Willem III in zijne verhouding tot Engeland*", in de Gids van Februari, Maart, April en Mei 1889. De aangehaalde woorden vindt men in de aflevering van Mei blz. 331 en 332.

Merkwaardig stemt hiermede overeen hetgeen onlangs Kuno Fischer zeide: „Wilhelm I, seine beiden Söhne, Moritz und Friedrich Heinrich, dessen Sohn und Enkel, Wilhelm II., und Wilhelm III., Statthalter der Niederlande und König von Grossbritannien: diese fünf Männer sind die *grossen Oranier*, ohne welche die heutige Gestalt der Welt, ich meine die fortgeschrittene, nicht sein würde, was sie ist. In einem und demselben Hause, in vier Generationen fünf grosse Männer, von denen der letzte vielleicht der grösste war: eine solche Reihenfolge zum Herschen geborener und berufener Talente, Staatsmänner und Helden hat kaum ihres Gleichen in den Annalen der Welt!" T. a. p. bl. 14. — De Nederlander denkt hierbij aan de „beeltenissen" door da Costa geschilderd, „der eedle Reeks van 't vijftal zonder gâ." Zie da Costa's *Kompleete Dichtwerken*, uitgegeven door J. P. Hasebroek, zevende druk, I, bl. 190—197. *Vijf bijschriften* onder het motto *je maintiendrai*. Dan volgen de vijf Prinsen onder deze motto's: *Unus qui restituit rem. — Esse quam videri. — Fortes creantur fortibus. — Tu Marcellus eris! — Hic murus aheneus esto!*

5) Reeds Groen van Prinsterer paste Vondels dichtregelen op de verhouding tusschen Nederland en Oranje toe. *Advies* in de Tweede Kamer der Staten-Generaal 19 Oct. 1863.

II.

1) Nr. 69*. Buitengewone Nederlandsche Staatscourant, Donderdag 22 Maart.

2) *Feestrede* op het derde eeuwfeest van Leiden's ontzet den 3en October 1874 in de Pieterskerk gehouden door C. P. Tiele, Leiden 1874, bl. 22.

3) Nr. 112. 1849. Buitengewone Nederlandsche Staatscourant, Zaterdag 12 Mei. — Verg. *Gedenkschrift van de inhuldiging des Konings Willem III, binnen de hoofdstad des Rijks, 12 Mei 1849,* door A. L. G. Toussaint. Haarlem, A. C. Kruseman. 1849.

4) *„Een der eerste".* „Unsere Aula ist ein Refektorium der Jesuiten; das Jesuitenzeichen prängt noch groszmächtig inmitten der Decke. Es war mir eine absonderliche Freude, in diesem Raume von den Niederländischen Helden des Protestantismus zu reden und von der ältesten Freistatt konfessioneller Duldung". Dit schrijft von Treitschke 20 Januari 1864, den dag na zijne inaugureele oratie als hoogleeraar te Freiburg over „die Geschichte der Vereinigten Niederlande". Heinrich von Treitschke's *Lehr- und Wanderjahre 1834—1866.* Erzählt von Theodor Schiemann, München und Leipzig 1896, bl. 210.

Aldus zelfs de geschiedschrijver-journalist, die doorgaans op zulk een onvriendelijken toon over ons vaderland schrijft. Hoe anders is de toon van een Arndt, een Moltke, een Ranke! „Vous êtes l'aînée des nations libres" schreef, indien ik mij wel herinner, Laboulaye.

5) Art. 51 der Grondwet van 1848.

De woorden ***van het Rijk*** zijn in art. 52 der Grondwet van 1887 weggevallen. De reden ligt voor de hand. „Immers deze grondwet geldt ook voor de koloniën, terwijl volgens het bepaalde in art. 2 met de uitdrukking „het Rijk" enkel gedoeld wordt op het Rijk in Europa." Mr. J. T. Buys, *De Grondwet,* Derde Deel, 1888, bl. 85. ***Al*** van 1848 werd in 1887 ***alle.*** ***Ter*** werd in 1887 ***te.*** Overigens bleef het artikel onveranderd.

6) Nr. 112*, 1874. Buitengewone Nederlandsche Staatscourant. Dingsdag 12 Mei.

7) Minister van Koloniën was destijds de Heer J. D. Fransen van de Putte.

8) Nr. 112*. 1889. Buitengewone Staatscourant. Zondag 12 Mei.

9) Op de slotwoorden gaf de Eerste Kamer der Staten-Generaal een weerklank in haar adres van rouwbeklag, wegens het overlijden des Konings, aan H. M. de Koningin-Weduwe van het Koninkrijk: „Wij, leden der Staten-Generaal, houden vast aan het laatste woord door den ontslapen Koning tot zijne beminde landgenooten en onderdanen gesproken: „Oranje en Nederland onder Gods zegen één, krachtig en vrij."" Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1889—1890. bl. 33.

10) *Bij de graven van Oranje-Nassau.* Vijf toespraken in de Nieuwe kerk te Delft, 1878—1890, door C. E. van Koetsveld. Amsterdam, Tj. van Holkema. 1891. Bl. 50, 52. — De redenaar haalt uit het geheugen aan. 's Konings woorden zooals zij zijn medegedeeld in de Ned. Staatsc. van 20 November 1863 zijn nog warmer: „... voor dat Nederlandsche Volk, waarvoor Wij ***nooit,*** ja ***nooit genoeg*** „kunnen doen!"

11) J. Bosscha. *Schets der Algemeene geschiedenis en van die des Vaderlands,* negentiende druk. Breda 1874, bl. 245.

12) *Het leven van Willem den Tweede, koning der Nederlanden en groot-hertog van Luxemburg,* beschreven door Johannes Bosscha, hoogleeraar te Amsterdam. Te Amsterdam 1852, bl. 743. Op de vraag wie in Nederland Souverein is gaf mijn vader in 1850 dit antwoord: „Om te weten, wie Souverein is? behoeft men, onder anderen, slechts te vragen: WIE de Wet VERBINDEND verklaart? in Wiens naam de vonnissen worden geveld en uitgevoerd? bij Wien het regt van gratie berust?" Zede- en Staatkundige Toespraken van Dr. W. E. Channing. Met eene voorrede van Mr. C. Star Numan. Groningen. J. B. Wolters, 1850/51.

13) Over de beteekenis der kroon is in later tijd niets belangrijker dan Bosscha's *Kroon en Ministers* (1863) en Thorbecke's *Narede*; zijn politiek testament, waarin de slotsom zijner staatkundige levenservaring is bewaard. Men vergelijke de discussie tusschen Groen van Prinsterer en Thorbecke, over de zoogenaamde paleiswet. Handelingen der Tweede Kamer 1863/1864. bl. 49 en vlgd. en 140 en vlgd. Men raadplege ook het uitnemend advies van Mr. A. J. Duymaer van Twist dd. 25 April 1867 in de Eerste Kamer.

14) *Exempli gratia..* „Van onze thuisblijvers moeten 200 meer naar de stembus *gezweept, desnoods gesleept.*" De herstemming. In *Het Vaderland* van 26 Februari 1898, eerste blad.

15) Nederlandsche Staatscourant van Vrijdag 12 October 1866, No. 241.
16) *Volkswijsheid en Staatmanskunst.* Een rustig woord in onrustigen tijd, door Dr. Jan van Amstel. Amsterdam, P. N. van Kampen, 1866. Zie de opgave zijner geschriften door J. E. van Renesse. Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1877, Leiden, E. J. Brill, 1877, bl. 56.
17) Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1897—1898, bl. 301.
18) Prof. Tiele, t. a. p. bl. 21.
19) Ten Kate aan het slot van zijn straks te noemen *In memoriam.*
20) *Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het Vaderland* § 1097.
21) Mededeelingen in November 1890 van een ooggetuige, wijlen J. H. Bekker, in leven koster der Duitsche kerk te 's-Gravenhage.
22) Het herstel van Neerland's volksbestaan in 1813, opgenomen in zijne Voorlezingen over de Geschiedenis der Nederlanden, 3de stuk. Leiden, E. J. Brill, 1864, bl. 101. Verg. bl. 86 en 87.
23) Mij medegedeeld door den Amsterdamschen predikant H. V. Hogerzeil.
24) Slotwoord van de (onuitgegeven) toespraak bij de opening zijner lessen in September 1858. De Toespraak van November 1863 zag in dat jaar te Leiden het licht.

III.

1) De Toespraak verscheen te Utrecht, 1872.
2) 15 October 1883. Zie Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van Maandag 15 October 1883 en het Bijvoegsel bij het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 16 October 1883.
3) 3 October 1884 was prof. De Vries de feestredenaar te Leiden.
4) De Feestrede, bij gelegenheid der onthulling uitgesproken door Mr. W. H. de Beaufort, is uitgegeven te Delft bij M. J. Couvée.
5) Notulen van den Academischen Senaat. Zij vermelden echter alleen, dat op dien dag Rector en Secretaris van den Senaat genoodigd waren in rok. Welwillende mededeeling van prof. P. L. Muller. Over het Leidsche eeuwfeest, zie Mr. H. P. G. Quack. *In de Leidsche Senaatskamer*, uit *De Gids* overgedrukt in zijne *Sociale Studiën en Schetsen.* Haarlem 1877.
6) De Toespraak verscheen bij P. van Santen te Leiden, 1875.
7) Utrecht, J. A. van Westenberg, 1857. Men vindt het begrijpelijk, dat de zoon van den Sergeant Numan, President der Reünie en die de toespraak hield, dit verslag als type koos.
8) Men zie het Verslag van dat bezoek in hetzelfde jaar uitgegeven te Utrecht bij van der Post.
9) *Het verleden onze roem, de toekomst onze hoop.* Groningen, 1865, bl. 55.
10) Woorden van den Prins, Zie v. Koetsveld t. a. p. bl. 14.
11) *In Memoriam.* Bij den dood van Prins Hendrik der Nederlanden. Door J. J. L. ten Kate, Amsterdam, D. B. Centen. 1879. Men leze ook de *eerste* aanteekening. Op den avond van 13 Febr. 1879, den sterfdag van den Prins, sprak Dr. L. R. Beijnen, de leermeester in de Hollandsche taal, geschiedenis en letteren, van H. K. H. Prinses Hendrik en straks van H. M. de Koningin Emma, over hem in de Haagsche vereeniging *Geloof en Vrijheid*, zooals hij alleen spreken kon en ontplooide Ten Kate in eene improvisatie over den Prins de volle kracht zijner dichterlijke gave.

IV.

1) Adres van gelukwensching aan den Koning, vastgesteld door de Eerste Kamer 27 Augustus 1851.
2) De Prins von Wied gaf onlangs blijk van belangstelling in eene levensvraag voor 's-Gravenhage door de uitgave van: *„Zustand des Wassers in den Canälen der Stadt 's-Gravenhage und Vorschlag zu seiner Verbesserung.* Von Wilhelm Fürst zu Wied. (Als Manuscript gedruckt.) October 1897. — Ten geschenke gezonden aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Handelingen van 29 Dec. 1897 bl. 59; aan de Tweede Kamer, Handelingen 1 Maart 1898, bl. 709.

V.

1) Men zie de berichten in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, overgenomen in de *Nederlandsche Staatscourant* van 15, 16, 17 Mei 1849.

2) *Schets van den watervloed in Gelderland, Noordbrabant, Utrecht en Zuidholland* in Maart 1855, door Mr. W. van de Poll, regter in de Arrondissements-Regtbank te Tiel, opgedragen aan Z. M. den Koning der Nederlanden. Tiel, 1855, bl. 83. Met eene plaat van Alexander Verhuell.

3) Admirari cunctos decet eximiam Principis virtutem, quem his ipsis diebus, ubi miseris civibus aquarum nivalium saevitia obrutis auxilium ferendum fuit. minaces spumantesque et adstrictu gelu horridas undas aspernari atque ex imo arcae suae fundo haurire audivimus, legimus, vidimus, — nec tamen minus placidis favere literarum exercitiis." Joannis de Wal de Munere Rectoris Magnifici origine eiusque creandi ratione diversis temporibus ac locis diversa. Accedunt Academiarum Neerlandicarum Fasces rectorales. Lugdunum Batavorum MDCCCLXI, p. 36.

4) *Gesprek met Vondel,* naar aanleiding van 't hem toegedacht standbeeld. Eene voorlezing door Nicolaas Beets. Te Haarlem, bij de erven F. Bohn, 1861. bladz. 42.

5) In de vergadering van de Eerste Kamer der Staten-Generaal van 22 Mei 1861 werd medegedeeld een ingekomen schrijven van den Prince de Ligne, Voorzitter van den Belgischen Senaat, ten geleide van 3000 francs, het bedrag van eene inschrijving in den Belgischen Senaat ten behoeve der slachtoffers van den watersnood. Daarbij een zeer fraai in rood marokijnen band gebonden album gevoegd, bevattende de eigenhandige naamteekeningen der gevers. In de *Handelingen* der Kamer zijn de brief van den Prins en het antwoord namens de Kamer tot hem door haren Voorzitter gericht, afgedrukt. Deze schreef o.a.: „Il est consolant à l'occasion d'une catastrophe, de voir comment en divers pays on vient s'associer aux efforts du Roi et de la nation pour subvenir aux besoins d'un grand nombre de malheureux."

6) *Nederlandsche Staatscourant* van Vrijdag 8 Februari 1861.

7) Buitengewone Nederlandsche Staatscourant van 12 Mei 1874, Nr. 112*.

VI.

1) Da Costa, *Dichtwerken,* III, bl. 84 der aangehaalde uitgave.

2) Over Haar: „De Koningin der Nederlanden, Sophia van Wurtemberg." — door H. P. G. Quack, in *de Gids* van 1877. III. 1—VIII. De herinnering aan de begaafde Vorstin leeft voort in de „Sophiastichting" (1880) „ter gedachtenis van Hare Majesteit Sophia Frederika Mathilda, Prinses van Würtemberg, Neerlands diep betreurde Koningin door een dankbaar volk opgerigt". Zij werd ingewijd door eene treffende rede van Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen in tegenwoordigheid van Prins Frederik en Prins Alexander.

3) Naar aanleiding van den dood van Prins Hendrik dichtte J. J. L. Ten Kate het reeds genoemd: *In Memoriam;* sprak J. J. van Toorenenbergen eene kerkrede uit over *„Eens volks rouw";* Rotterdam, 1879; schreven P. H. Witkamp en Martin Kalff *„Eene levensschets van Prins Hendrik der Nederlanden",* Amsterdam 1879. Ook Mr. E. du Marchie van Voorthuyzen wijdde dichtregelen aan 's Prinsen nagedachtenis, die wel gedrukt maar niet in den handel zijn verschenen. De Prins Hendrik-stichting te Egmond aan Zee beschreef wijlen de heer A. C. Wertheim in Eigen Haard van 1893, No. 48.

4) Op bl. 21 van Van Koetsveld's Toespraken staat bij vergissing 3 Sept. 1840 als de dag van geboorte van Prins Willem opgegeven. Dit moet zijn 4 Sept.

De beschrijving van den dienst bij het lijk van den Prins van Oranje in de Nederlandsche ambassade te Parijs in tegenwoordigheid van Prins Alexander op 21 Juni 1879 treft men aan in de *Nieuwe Rotterdamsche courant* van 22 Juni 1879, Tweede Blad. De toespraak daarbij gehouden door den predikant Eugène Bersier vindt men vertaald in dezelfde courant van 22 Juni 1879, Derde Blad.

5) Van Koetsveld vermeldt t. a. p. bl. 29 en 61, als sterfdag 3 Sept. Dit moet zijn: 8 Sept.

Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd door F. de Bas, Luitenant-kolonel der Huzaren. Met portretten, platen en kaarten. Schiedam, Roelants. Het uitgebreide werk begint de voltooiing te naderen.

6) Da Costa, t. a. p. III, bl. 162. — De rede in de Nieuwe kerk werd gehouden door prof. de Vries en verscheen dienzelfden dag te Delft in druk.

7) Over Z. K. H. Prins Alexander zie men: J. T. Buys, De dood van den Kroonprins, in *de Gids,* 1884. III. I—IV.

8) Dr. G. A. Hulsebos, destijds conrector aan het stedelijk Gymnasium te

Utrecht, had het eerst de aandacht op de wenschelijkheid der overbrenging gevestigd.

9) Zie de meesterlijke *Gedächtniszrede,* boven reeds genoemd, van Kuno Fischer, hoogleeraar te Heidelberg, vroeger te Jena (vandaar de betrekking tot het hof te Weimar), bl. 36.

10) T. a. pl. bl. 56.

11) Mevrouw A. W. Posthumus Meyjes, geb. Star Numan.

12) „Diesem tiefen und frommen Glauben gemäsz hat sie die Art und Weise bestimmt, wie sie bestattet sein wollte: „Die Rede sei kurz, aufrichtend, stärkend, voll Trost und Kraft. Wenn der Sarg versinkt, ein leise gesungener Choral, zum Schlusz hell und triumphirend: „Ein feste Burg ist unser Gott." "Fischer, t. a. p. bl. 63. De Weimarische Zeitung von Dienstag 30 März 1897 bevat: „Die Beisetzungsfeierlichkeiten Ihrer königlichen Hoheit der Durchlauchtigsten Frau Groszherzogin von Sachsen, *Sophie,* königlichen Prinzessin der Niederlande."

De in den avond van 23 Maart 1898 verschenen dagbladen vermelden met voorkennis van H. M. de Koningin Regentes den afscheidsgroet aan Nederland uit het testament aan H. K. Hoogheid.

De dankbetuiging van Z. K. H. den Groothertog namens zichzelven, Zijne kinderen en kleinkinderen aan Nederland voor de deelneming betoond bij het overlijden van H. K. H. de Groothertogin is door tusschenkomst van het Duitsche Gezantschap in den Haag medegedeeld aan de pers. Zie o. a. de N. Rott. courant van 7 April 1897, Eerste Blad B.

VII.

1) *Zur Vermählung Ihrer königlichen Hoheit der Prinzessin Maria von Preuszen mit Seiner königlichen Hoheit dem Prinzen Heinrich der Niederlande am 24 August 1878.* Traurede, gehalten von Dr. theol. Rudolph Kögel, königl. Hofprediger und Schloszpfarrer. Das Recht der Uebersetzung in die Holländische Sprache vorbehalten. Berlin 1878. Verlag von Carl Chun. Lützow-Strasze 11. — Kort; kernachtig; warm. Model van gewijde welsprekendheid.

2) De Weduwe van Z. K. H. Prins Hendrik hertrouwde met Prins Albert van Sachsen-Altenburg 6 Mei 1885. Na de bevalling van eene tweede dochter bezweek zij aan kraamvrouwenkoorts 29 Juni 1888.

3) Tweede buitengewone *Staatscourant* van dien dag.

4) 25 October 1896 werd H. M. de Koningin door den hofprediker Dr. G. J. van der Flier in het paleis te 's-Gravenhage bevestigd als lidmaat der Nederlandsche Hervormde kerk. Den volgenden dag ging zij, vergezeld door H. M. de Koningin Regentes, in de Kloosterkerk aan het H. Avondmaal.

Vrijdag te voren, 23 October, was Hare Majesteit *aangenomen.* Over de plechtigheid der *bevestiging* en der eerste deelneming aan het Heilig Avondmaal zie men de uit de couranten dier dagen overgenomen berichten in het *Nieuw Kerkelijk Handboek,* door M. W. L. van Alphen, oud-hoofdcommies bij het departement van Financiën, Afdeeling Eerediensten. Jaargang 1897. Met Bijlagen. Niet in den Handel. Bl. 67—71.

Tot aanvulling dit. Tot de aanwezigen bij de *bevestiging* op 24 October behoorden ook sommige Harer toenmalige leermeesters. Te weten de hoogleeraren Kan, Krämer, Blok en de heeren Kossmann, Salverda de Grave, Gediking, Jansen en Stortenbeker. (Mij welwillend medegedeeld door prof. Blok.)

Er worden „kerkelijke autoriteiten" en „hooggeplaatste personen" genoemd, die rechts van den predikant aan de tafel, waaraan HH. MM. de Koninginnen gezeten waren, hadden plaats genomen. Tot wegneming van een onjuisten indruk, dien dit bericht, in een der bladen opgenomen, destijds deed ontstaan, zij vermeld, dat aan dien disch *de gemeente* heeft aangezeten, zonder onderscheid des persoons.

5) Art. 31 der Grondwet. De leeftijd van achttien jaren is afkomstig van de Gouden Bul. Zie Dahlmann, *Politik,* I. 3te Auflage, 1847, bl. 92.

VIII.

1) Bosscha, *Leven van Willem de Tweede.* De aangehaalde woorden zijn ontleend aan de „Opdracht aan Uwe Majesteit Anna Paulowna, Groot-Vorstin van Rusland, Koningin weduwe van Zijne Majesteit Willem de Tweede."

2) Woorden van Prof. Brill in *de Gids* van 1848.

3) De zoon van Joan Melchior Kemper in 1848 in de dubbele Kamer, Mr. H. P. G. Quack in een opstel over Jhr. Mr. I. de Bosch Kemper; opgenomen in zijne *Studiën op sociaal gebied*, Haarlem 1877, bl. 186. Men lette op het verband, waarin prof. Quack die woorden aanhaalt.

4) Schraag, als een eenig man, den troon,
En meng geen wanklank in den toon
Van 't oud „Oranje-Boven!"

Beets, Madelieven, 2e druk 1870, bl. 34. *(October 1866!)*

BIJLAGE.

HET KONINKLIJK HUIS EN DE STATEN-GENERAAL.

OVERZICHT, OPGEMAAKT UIT DE DESBETREFFENDE BESCHEIDEN

DOOR

W. F. PFEIFFER,

hoofdcommies ter griffie van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

KONING WILLEM III. KONINGIN-WEDUWE EMMA, REGENTES DER NEDERLANDEN.

I. Toestemming tot het huwelijk van den Erfprins van *Oranje* (later Koning Willem III) en Prinses *Sophia Frederika Mathilda* van *Wurtemberg.* (wet van 8 December 1838, *Staatsblad* N°. 39.)

II. Mededeeling door Koning Willem I van de voltrekking van het huwelijk op 18 Juni 1839, bij Koninklijke Boodschap van 17 Juli 1839.
Adres van de beide Kamers der Staten-Generaal aan den Koning, vastgesteld den 19n Juli 1839, luidende:

„Sire!

Was het voor de Staten-Generaal een streelend genoegen, hunne toestemming grondwettelijk te geven tot het Huwelijk van Uwer Majesteits Beminden Oudsten Kleinzoon, den Erfprins van Oranje, en Hare Koninklijke Hoogheid de Prinses Sophia Frederika Mathilda van Wurtemberg, niet minder aangenaam is het ons, na de van Uwe Majesteit ontvangen kennisgeving, aan Hoogstdezelve onze gelukwenschen toe te brengen wegens de voltrekking dier echtverbindtenis. Bij de innige vereeniging in Nederland tusschen Vorst en Volk, deelen wij volkomen in al wat aan het geluk van het Koninklijk Huis bevorderlijk kan zijn, en als Vertegenwoordigers der Natie bieden wij aan Uwe Majesteit de uitdrukking dier gezindheid plegtig aan. Met onzen heilgroet juichten wij de aankomst toe van het jeugdig Vorstelijk paar, eene eer en sieraad des Vaderlands, bestemd om eenmaal deszelfs verwachtingen te vervullen. Onze opregte wensch is het, dat deze echtverbindtenis, welke eene zoo regtmatige stoffe van verblijding voor het Stamhuis van Oranje en het Volk van Nederland uitmaakt, onder den Goddelijken zegen, nog voor de late nakomelingschap, de ruimste en heilrijkste vruchten drage." [1])

[1]) Het verslag der Handelingen, waarin dit adres zal voorkomen, is nog niet in druk verschenen.

III. Geboorte van Prins *Willem Nikolaas Alexander Frederik Karel Hendrik*. 4 September 1840.

ZITTING 1841—1842.

IV. Toestemming tot het huwelijk van Prinses *Wilhelmina Maria Sophia Louisa* met den Erf-Groothertog *Karel Alexander Augustus Jan* van *Saksen—Weimar—Eisenach*.

(wet van 4 Juli 1842, *Staatsblad* N°. 15.)

Het wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **207** [2]). — bl. 41.

Aanneming van het wetsontwerp, bl. **207**.— bl. 54.

Programma der plechtigheden, Bijlagen der Handelingen, bl. 238.

ZITTING 1842—1843.

V. De voltrekking van het huwelijk op 8 October 1842, medegedeeld in de Troonrede van 17 October 1842. (Verslag der Vereenigde Vergadering, bl. 1).

Gelukwensch van de Staten-Generaal bij hun adres van antwoord op de Troonrede, t. a. p. bl. 19.

VI. Geboorte van Prins *Willem Frederik Maurits Alexander Hendrik*, 15 September 1843.

Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **780**. — bl. 499.

Adres van gelukwensching der beide Kamers, bl. **780**.— bl. 561.

Antwoord van den Koning, bl. 628.

ZITTING 1847—1848.

VII. Overlijden van Prins *Willem Alexander Frederik Konstantijn Nicolaas Michaël* op het eiland Madeira.

Koninklijke Boodschap van 17 Maart 1848, bl. 255.

Adres van rouwbeklag van de beide Kamers, bl. 266.

Antwoord van den Koning, bl. 288.

ZITTING 1849.

VIII. Overlijden van Koning Willem II, 17 Maart 1849.

Mededeeling van het overlijden aan de Staten-Generaal, bl. **41**. — bl. 257.

Adres van rouwbeklag aan Koning Willem III, bl. **42**. — bl. 260.

Antwoord van den Koning, bl. **42**. — bl. 260.

Het overlijden bekend gemaakt door de Ministers in de Ned. Staatscourant van 18 Maart 1849, N°. 66.

Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. G. Ruitenschild), alsvoren van 6 April 1849, N°. 81.

IX. Proclamatie van Koning Willem III. (*Staatsblad* van 21 Maart 1849, N°. 7. — Staatscourant van 22 Maart 1849, N°. 69*.)

Programma voor de plechtige beëediging en inhuldiging, Staatscourant van 8 Mei 1849, N°. 107.

Plechtige intrede in- en inhuldiging te Amsterdam, buitengewone Staatscourant van 12 Mei 1849, N°. 112.

Plechtige intrede in de residentie, Staatscourant van 16 en 17 Mei 1849, N°s. 114 en 115.

's Konings bezoek aan Rotterdam, Staatscourant van 17 Mei 1849, N°. 115.

ZITTING 1849—1850.

X. Toestemming tot het huwelijk van Prinses *Wilhelmina Frederika Alexandrina Anna Louisa* met den Kroonprins (sedert 8 Juli 1859 Koning) van Zweden en Noorwegen.

(wet van 28 April 1850, *Staatsblad* N°. 19.)

---

[2]) Deze cijfers verwijzen naar de gedrukte verslagen der Handelingen van de Staten-Generaal. De *vet* gedrukte betreffen de Handelingen der Eerste Kamer, de andere die der Tweede Kamer.

Het wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **105**. — 25 April, bl. 1.
en aangenomen, bl. **105**. — 26 April, bl. 1.
Het huwelijk werd voltrokken den 19n Junì 1850.

XI. Benoeming van Prins *Willem Frederik Hendrik* tot Regent van het Koninkrijk gedurende de minderjarigheid van den Troonopvolger op het tijdstip zijner komst tot den troon.
(wet van 4 Mei 1850, *Staatsblad* N°. 21.)
Het wetsontwerp is ingekomen in de Vereenigde Vergadering van 19 April 1850 (Verslag van de Handelingen dier Vergadering, bl. 1)
en aangenomen den 2n. Mei d. a. v. (als voren bl. 48).

XII. Regeling der voogdij over den Troonopvolger voor het geval van diens minderjarigheid bij zijne komst tot den Troon.
Het wetsontwerp is ingekomen in dezelfde Vereenigde Vergadering van 19 April 1850 (alsvoren, bl. 1)
en verworpen den 2n. Mei d. a. v. (bl. 57).

XIII. Overlijden van Prins Maurits, zoon des Konings, 4 Juni 1850.
Mededeeling aan de Staten-Generaal, bl. **135**. — 5 Juni, bl. 1.
Adres van rouwbeklag, bl. **135**. — 6 Juni, bl. 1.
Antwoord van den Koning, bl. **150**. — 11 Juni, bl. 1.

ZITTING 1850—1851.

XIV. Geboorte van Prins *Willem Alexander Karel Hendrik Frederik*, 25 Augustus 1851.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **195**. — bl. 1251.
Adres van gelukwensching van de Eerste Kamer aan den Koning, bl. **213**.

ZITTING 1851—1852.

Antwoord des Konings aan de Eerste Kamer, bl. **2**.
Gelukwensching van de Tweede Kamer bij haar adres van antwoord op de Troonrede, bl. 5, 11.
Dankbetuiging des Konings aan de Tweede Kamer bij Zijner Majesteits wederantwoord op het adres van antwoord, bl. 59.

ZITTING 1852—1853.

XV. Toestemming tot het huwelijk van Prins Hendrik met Prinses *Amelia Maria da Gloria Augusta* van *Saksen-Weimar-Eisenach*.
(wet van 4 November 1852, *Staatsblad* N°. 192.)
Wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **10**. — bl. 53.
en aangenomen, bl. **13**. — bl. 66.
Het huwelijk werd voltrokken den 19n Mei 1853.

ZITTING 1853.

XVI. *Aprilbeweging*.
Zie de Troonrede bij de opening van de Vergadering der Staten-Generaal op 14 Juni 1853 nà de ontbinding der Tweede Kamer.
Voorts de adressen van antwoord der beide Kamers, bl. **15**. — bl. 23.
en de wederantwoorden des Konings, bl. **23**. — bl. 45.

ZITTING 1855—1856.

XVII. *Watersnood* van 1855.
Zie de adressen van antwoord der beide Kamers op de Troonrede van 17 September 1855, bl. **6**. — bl. 26.

ZITTING 1860—1861.

Watersnood van 1860/1861.
Zie het verslag der Handelingen, bl. **125**. — bl. 567.
Voorts het adres door den Voorzitter der Tweede Kamer op 12 Mei 1874 tot den Koning gericht in de Nieuwe kerk te Amsterdam. (Staatscourant van 13 Mei 1874, N°. 113.)

ZITTING 1861—1862.

Zoomede de rede van den Voorzitter der Eerste Kamer. bl. **3**, **4**. en de adressen van antwoord der beide Kamers op de Troonrede van 16 September 1861, bl. **7**, **8**. — bl. 17.
Koninklijk besluit van 6 Februari 1861 betreffende het houden eener algemeene collecte. (Staatscourant van 8 Februari 1861, N°. 34.)

ZITTING 1863—1864.

XVIII. Herdenking van Nederlands vijftigjarig onafhankelijk volksbestaan, 17 November 1863.
Zie te dezer zake de schriftelijke en mondelinge behandeling van het ontwerp der tot dusver onuitgevoerd gebleven wet van 1 November 1863 (*Staatsblad* N°. 129) tot het stichten van een paleis voor de Staten-Generaal; welk wetsontwerp werd ingediend uit overweging, volgens de considerans, „dat het wenschelijk is, het Grondwettig Verbond van Ons Stamhuis met het Nederlandsche Volk, waartoe de grondslagen in November en December 1813 gelegd zijn, op eene waardige wijze te doen herdenken", — bl. **16**—**20**, **21**[1], (rectificatie bl. **27**). — bl. 43—57. Bijl. bl. 228, 229, 242.
Besluit der Eerste Kamer om eene audiëntie bij den Koning aan te vragen, ten einde de leden *en corps* hunne gelukwenschen kunnen aanbieden, bl. **24**.
Gelijk besluit door de Tweede Kamer, bl. 62. Rede van den Voorzitter bij gelegenheid der audiëntie, *Staatscourant* van 21 November 1863, N°. 275.
Zie overigens nog § 1 van het adres van antwoord der Tweede Kamer op de Troonrede van 21 September 1863; de daarover door den heer Groen van Prinsterer en den Minister van Binnenlandsche Zaken, den heer Thorbecke, gevoerde discussie; en het wederantwoord des Konings, bl. 19, 20, 33.
En voorts de opmerkingen van den heer Groen van Prinsterer naar aanleiding der afgeloopen *feestviering* en der *paleiswet* en de beantwoording daarvan door den Minister Thorbecke, bij gelegenheid der algemeene beraadslaging in de Tweede Kamer over de Staatsbegrooting voor 1864, bl. 141, 143, 156, 157.

Verslag der feestviering te 's-Gravenhage en van de grondsteenlegging door den Koning voor het monument in het Willemspark aldaar, Staatscourant van 19 November 1863, N°. 273.
Rede van den Koning, bij die gelegenheid uitgesproken, alsvoren van 20 November, N°. 274.
Proces-verbaal der grondsteenlegging, alsvoren van 21 November, N°. 275.

ZITTING 1864—1865.

XIX. Overlijden van de Koningin-Weduwe Anna Paulowna, 1 Maart 1865.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **186**. — bl. 539.
Brief van rouwbeklag van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **186**. — Gedachtenisrede van den Voorzitter der Tweede Kamer, bl. 539.
Adres van rouwbeklag, bl. **203**, **204**. — bl. 541.
Antwoord des Konings, bl. **207**. — bl. 641.
De adressen werden door de leden der Kamers *en corps* aangeboden,
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. G. Ruitenschild.) Staatscourant van 19/20 Maart 1865, N°. 66.

ZITTING 1866—1867.

XX. Proclamatie des Konings bij de ontbinding der Tweede Kamer in 1866 (*Staatsblad* van 10 October 1866, N°. 165. — Staatscourant van 12 October 1866, N°. 241).
Gedachtenwisseling te dier zake in de Eerste Kamer, bl. **74, 75, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98.**
en in de Tweede Kamer, bl. 150, 167, 168, 177, 178, 179, 182, 183, 190, 205, 206, 207, 210, 226, 232, 233. Bijl. bl. 354, **445**, **446**.

2e ZITTING 1867—1868.

XXI. Voorstel van de heeren *Cremers, van Eysinga, van Swinderen, Nobel* en *Hein,* leden der Eerste Kamer, dat deze in een adres aan den Koning eerbiedig haar oordeel uitdrukke „over den tegenwoordigen toestand des lands en over hetgeen haar daarin raadzaam schijnt."
Behandeling en verwerping van het voorstel, bl. **17—19, 37—46.**
Voorstel van den heer *de Bosch Kemper,* lid der Tweede Kamer, dat door dit Staatscollege een adres van gelijke strekking aan den Koning worde aangeboden.
Beraadslaging over- en verwerping van het voorstel, bl. 195—205.

ZITTING 1869—1870.

XXII. Toestemming tot het huwelijk van Prinses *Wilhelmina Frederika Anna Elisabeth Maria* met den Prins van Wied.
(wet van 31 December 1869, *Staatsblad* N°. 213.)
Wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **74.** — bl. 669.
en aangenomen, bl. **85.** — bl. 773.
Het huwelijk werd voltrokken den 18n Juli 1871.

ZITTING 1870—1871.

XXIII. Overlijden van Prinses Frederik, 6 December 1870.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **67.** — bl. 191.
Adres van rouwbeklag, bl. **73, 77.** — bl. 203, Bijl. bl. 800.
Antwoord des Konings, bl. **87.** — bl. 231.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. G. Ruitenschild,) Staatscourant van 23 December 1870, N°. 302.

ZITTING 1871—1872.

XXIV. Overlijden van Prinses Hendrik, 1 Mei 1872.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **313.** — bl. 1207.
Adres van rouwbeklag, bl. **315—317.** — bl. 1212, Bijl. bl. 2236.
Antwoord des Konings, bl. **322.** — bl. 1213.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. G. Ruitenschild), Staatscourant van 19/20 Mei 1872, N°. 117.

ZITTING 1873—1874.

XXV. Vijf-en-twintig-jarige regeering van Koning Willem III, 12 Mei 1874.
Besluit van de beide Kamers der Staten-Generaal tot het aanbieden van een adres, bl. **210.** — bl. 1230.
Behandeling van het ontwerp-adres in Comité-generaal, bl. **237.** — bl. 1401.
De adressen werden door de leden der Kamers *en corps* aangeboden.
Proclamatie des Konings, Staatscourant van 12 Mei 1874, N°. 112*.
Verslag der plechtigheid te Amsterdam, Staatscourant van 13, 14, 17/18 Mei 1874, Nos. 113, 114, 116.
Adressen der Eerste en Tweede Kamer, voorgelezen bij de plechtigheid in de Nieuwe kerk te Amsterdam en antwoord des Konings, Staatscourant van 13 Mei 1874, N°. 113.
Verslag der plechtigheid te 's-Gravenhage, Staatscourant van 17/18 Mei 1874, N°. 116.

Alsvoren te Rotterdam, id. van 23 Mei, N°. 121.
Dankbetuiging des Konings, id. van 24/25 Mei, N°. 122.
Verslag der plechtigheid te Batavia, id. van 30 Juni, N°. 152.

ZITTING 1876—1877.

XXVI. Overlijden van Koningin Sophia, 3 Juni 1877.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **379**. — bl. 1459.
Rede van den Voorzitter, bl. **379**. — bl. 1459.
Adres van rouwbeklag, bl. **382**. — bl. 1464.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Ds. G. Molenkamp te Delft), Staatscourant van 22 Juni 1877, N°. 143.

ZITTING 1877—1878.

XXVII. Toestemming tot het huwelijk van Prins Hendrik met Prinses *Maria* van *Pruisen*.
(wet van 5 Mei 1878, *Staatsblad* N°. 28)
Wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **120**. — bl. 669.
en aangenomen, bl. **135**. — bl. 673.
Het huwelijk werd voltrokken den 24n. Augustus 1878.

ZITTING 1878—1879.

XXVIII. Toestemming tot het huwelijk van Koning Willem III met Prinses *Adelheid Emma Wilhelmina Theresia* van *Waldeck-Pyrmont*.
(wet van 19 October 1878, *Staatsblad* N°. 147.)
Wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **12**. — bl. 61.
en aangenomen, bl. **15**. — bl. 67.
Adres van gelukwensching, bl. **31**. — bl. 341.
Antwoord des Konings, bl. **51**. — bl. 552.
Bekendmaking der verloving in de buitengewone Staatscourant van 30 September 1878, N°. 229*.
Programma voor de aankomst te Amsterdam en te 's-Gravenhage, en dat der feestelijkheden, Staatscourant van 18 December 1878, N°. 297.
Het huwelijk werd voltrokken den 7n. Januari 1879.

XXIX. Overlijden van Prins Hendrik, 13 Januari 1879.
Gedachtenisrede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **63**.
Alsvoren der Tweede Kamer, bl. 575.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **85**. — bl. 575.
Adres van rouwbeklag, bl. **105**. — bl. 579.
Antwoord des Konings, bl. **127**. — bl. 585.
De Staatscourant van 18 Januari 1879, N°. 15, maakt melding van het Koninklijk besluit van 7 Januari 1879, waarbij Prins Hendrik werd benoemd tot Admiraal van de vloot, met machtiging tot het voeren van den maarschalkstaf van wijlen Koning Willem II.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. C. E. van Koetsveld), Staatscourant van 28 Januari 1879, N°. 22.

XXX. Overlijden van Prins Willem, 11 Juni 1879.
Gedachtenisrede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **171**.
Alsvoren der Tweede Kamer, bl. 1243.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **171**. — bl. 1243.
Adres van rouwbeklag, bl. **189**. — bl. 1245.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. van Koetsveld), Staatscourant van 28 Juni 1879, N°. 147.

ZITTING 1879—1880.

Antwoord des Konings, bl. **7**.

XXXI. Geboorte van Prinses *Wilhelmina Helena Pauline Maria*, 31 Augustus 1880.

Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **261.** — bl. 1283.
Rede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **261.**
Adres van gelukwensching, bl. **263.** — bl. 1286, 1287, 1288.

ZITTING 1880—1881.

Antwoord des Konings, bl. **6, 7.** — bl. 10.

ZITTING 1881—1882.

XXXII. Overlijden van Prins F r e d e r i k, 8 September 1881.
Koninklijke boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **4.** — bl. 10.
Gedachtenisrede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **4.**
Alsvoren der Tweede Kamer, bl. 10.
Adres van rouwbeklag, bl. **8.** — bl. 16.
Antwoord des Konings, bl. **9.** — bl. 43.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. van Koetsveld), Staatscourant van 25/26 September 1881, N°. 226.

ZITTING 1882—1883.

XXXIII. Overlijden van Prinses M a r i a n n e, 29 Mei 1883.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **299.** — bl. 1155.
Gedachtenisrede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **299.**
Rede van den heer *van Kerkwijk*, lid der Tweede Kamer, naar aanleiding van het voorstel van den Voorzitter dier Kamer tot het zenden van een adres van rouwbeklag, bl. 1155.
Adres van rouwbeklag, bl. **300.** — bl. 1160.

ZITTING 1883—1884.

Dankbetuiging namens den Koning, bl. **7.** — bl. 10.

XXXIV. Overlijden van Prins A l e x a n d e r, 21 Juni 1884.
Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **337.** — bl. 1692.
Gedachtenisrede van den Voorzitter der Eerste Kamer, bl. **337.** — Alsvoren der Tweede Kamer, bl. 1677.
Adres van rouwbeklag, bl. **348.** — bl. 1693.
Antwoord des Konings, bl. **409.** — bl. 1835.
Verslag der begrafenisplechtigheid (lijkrede van Dr. van Koetsveld), Staatscourant van 19 Juli 1884, N°. 168.

VEREENIGDE VERGADERING 1884.

XXXV. Benoeming van Koningin E m m a tot Regentes van het Koninkrijk voor het geval van minderjarigheid van den Troonopvolger op het tijdstip zijner komst tot den Troon.
(wet van 2 Augustus 1884. *Staatsblad* N°. 188.)
Wetsontwerp bij de Vereenigde Vergadering ingekomen den 29n Juli 1884. (Zie het verslag der Vereenigde Vergadering van dien dag.)
Het wetsontwerp aangenomen den 1n Augustus 1884. (als voren.)

ZITTING 1886—1887.

XXXVI. Zeventig-jarig geboortefeest van Koning W i l l e m III, 19 Februari 1887.
Huldebetuiging der Staten-Generaal, bl. **237.** — bl. 793, 898.
Algemeene dankbetuiging namens den Koning in de Staatscourant van 22 Februari 1880, N°. 44.

VEREENIGDE VERGADERING 1888.

XXXVII. Regeling der voogdij over Prinses W i l h e l m i n a voor het geval van minderjarigheid bij Hare komst tot den Troon.
(wet van 14 September 1888, *Staatsblad* N°. 150.)

Wetsontwerp bij de Vereenigde Vergadering ingekomen den 16n Juli 1888, bl. 2.
Het (gewijzigde) wetsontwerp aangenomen den 17n September 1888, bl. 17.

ZITTING 1888—1889.

XXXVIII. Vijf-en-zeventig-jarig bestaan van het Koningschap. 30 November 1888.
Herdenking daarvan in de Tweede Kamer, bl. 351, 352.
Dankbetuiging des Konings, bl. 371.

VEREENIGDE VERGADERING 1889.

XXXIX. Gezondheidstoestand van Koning Willem III.
Verslag daaromtrent aan de Staten-Generaal in de Vereenigde Vergadering, bl. 1 v.v. (Zie ook de bespreking te dier zake in de Tweede Kamer, bl. 920, Handelingen der Zitting 1888—1889.)
Verklaring der Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering, dat het in art. 38, eerste lid, der Grondwet omschreven geval aanwezig is, bl. 5. (Besluit van 3 April 1889, *Staatsblad* N°. 33.)
Aanvaarding door den Raad van State van de waarneming, in naam des Konings, van het Koninklijk gezag. (Besluit van 4 April 1889, *Staatsblad* N°. 34.)
Koninklijk besluit van 25 April 1889, N°. 6, waarbij wordt bepaald dat in eene openbare Vereenigde Vergadering zal worden aangeboden een ontwerp van wet tot benoeming van eene Regentes van het Koninkrijk, zoolang het zooeven bedoelde geval niet heeft opgehouden te bestaan, bl. 7.
Koninklijk besluit van 29 April 1889, N°. 13, waarbij met wijziging van het Koninklijk besluit van 25 April 1889, No. 6, wordt bepaald, dat, alvorens het daarbij bedoelde ontwerp van wet tot benoeming van eene Regentes van het Koninkrijk wordt aangeboden, aan de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal zal worden voorgesteld een besluit te nemen, waarbij wordt verklaard, dat het in art. 38 der Grondwet omschreven geval heeft opgehouden te bestaan, bl. 7, 8.
Nader verslag omtrent 's Konings gezondheidstoestand, bl. 8.
Verklaring der Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering, dat het in art. 38 der Grondwet omschreven geval heeft opgehouden te bestaan, bl. 11. (*Staatsblad* van 2 Mei 1889, N°. 43.)
Telegram van gelukwensching aan den Koning, bl. 11.
Intrekking der machtiging tot het indienen van het bovengenoemde wetsontwerp tot benoeming eener Regentes van het Koninkrijk, bl. 12.
Dankbetuiging des Konings voor het telegram van gelukwensching der Staten-Generaal. (Verslag Handelingen Eerste Kamer, Zitting 1888—1889, bl. **265**. — Alsvoren Tweede Kamer, bl. 1151.)

ZITTING 1888—1889.

XL. Veertig-jarige regeering van Koning Willem III, 12 Mei 1889.
Proclamatie des Konings in de buitengewone Staatscourant van 12 Mei 1889, N°. 112*.
Dankbetuiging namens den Koning voor de gelukwenschen, door de Staten-Generaal aangeboden, bl. **283**. — bl. 1235.

VEREENIGDE VERGADERING 1890.

XLI. Gezondheidstoestand van Koning Willem III.
Verslag daaromtrent aan de Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering, bl. 1 v.v. (Zie ook het verslag der Handelingen van de Tweede Kamer, Zitting 1890—1891, bl. 97, en de aldaar gehouden beschouwingen over wettelijke voorziening in de voogdij over den persoon des Konings, id., bl. 144—148.)
Verklaring van de Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering, dat het in art. 38, eerste lid, der Grondwet omschreven geval aanwezig is (Besluit van 29 October 1890, *Staatsblad* N°. 155), bl. 9.
Kon. besluit van 30 October 1890 (*Staatsblad* N°. 156), waarbij wordt

medegedeeld, dat de Raad van State de waarneming, in naam des Konings, van het Koninklijk gezag aanvaard heeft.

XLII. Benoeming van Koningin Emma tot Regentes van het Koninkrijk gedurende den tijd, dat de Koning buiten staat is de regeering waar te nemen.

(wet van 14 November 1890, *Staatsblad* N°. 170.)

Aanbieding van het daartoe betrekkelijk wetsontwerp aan de Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering, bl. 11.

Aanneming van het wetsontwerp, bl. 17.

Programma voor de eedaflegging door de Koningin-Regentes, Staatscourant van 19 November 1890, N°. 272.

Beëediging der Koningin-Regentes in de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal van 20 November 1890, bl. 19.

Rede van den Voorzitter der Vereenigde Vergadering, bl. 19.

Proclamatie betreffende de aanvaarding van het Regentschap door Koningin Emma (*Staatsblad* van 20 November 1890, N°. 175) in de Staatscourant van 21 November 1890, N°. 274.

ZITTING 1890—1891.

XLIII. Overlijden van Koning Willem III, 23 November 1890.

Mededeeling daarvan in de 2e buitengewone Staatscourant van dien dag.

Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **32**. — bl. 153.

Gedachtenisrede van den Voorzitter, bl. **32**. — bl. 154.

Adres van rouwbeklag, bl. **33**. — bl. 156.

Antwoord der Koningin-Weduwe, Regentes, bl. **37**. — bl. 157.

Proclamatie van de Koningin-Weduwe, Regentes, (*Staatsblad* van 24 November 1890, N°. 177) in de buitengewone Staatscourant van 24 November 1890.

(Programma's voor het vervoer van het Koninklijk Lijk op 1 December 1890 van het kasteel het Loo naar het paleis te 's-Gravenhage en voor de begrafenis; mededeeling betreffende het toelaten van deputatiën, Staatscourant van 28 November, N°. 280, 29 November, N°. 281, 30 November, 1 en 2 December, N°. 282.

Wijziging van het programma voor de begrafenis op 4 December 1890, Staatscourant van 3 December, N°. 283.)

Verslag der begrafenisplechtigheid (rede van Dr. van Koetsveld), Staatscourant van 6 December 1890, N°. 285.

(Het Koninklijk Lijk werd o.a. gevolgd door:
den Vorst van Waldeck en Pyrmont,
den Groot-Hertog van Saksen,
den Groot-Hertog van Luxemburg.
Grootvorst Alexis van Rusland,
Aarts-Hertog Frederik van Oostenrijk,
Prins Albert van Pruisen, Regent van Brunswijk,
Prins Eduard van Saksen-Weimar,
Prins Victor Emanuël van Savoye, Graaf van Turijn,
den Graaf van Vlaanderen,
Prins Wilhelm van Wurtemberg,
Prins Waldemar van Denemarken,
den Erf-Groot-Hertog van Saksen,
den Erf-Groot-Hertog van Luxemburg,
den Hertog van Mecklemburg-Schwerin,
den Prins van Schaumburg-Lippe,
den Prins von Wied,
den Prins von Bentheim und Steinfurt;
door bijzondere vertegenwoordigers van
den Koning van Zweden en Noorwegen,
den Hertog van Saksen-Altenburg,
den Koning van Portugal,
den Groot-Hertog van Mecklemburg—Strelitz,
den Sultan van Turkije,

den Koning van Spanje,
den Koning van Griekenland,
den Koning van Rumeniën,
de Fransche Republiek,
de Hertogin van Albany;
en door deputatiën van de Oostenrijksche, Russische en Pruisische regimenten).

Dankbetuiging der Koningin-Weduwe, Regentes, in de Staatscourant van 7/8 December 1890, N°. 286.

VEREENIGDE VERGADERING 1890.

XLIV. Eedaflegging door de Koningin-Weduwe als Regentes gedurende de minderjarigheid der Koningin.

Programma voor die plechtigheid, Staatscourant van 7/8 December 1890, N°. 286.

Beëediging der Koningin-Weduwe als Regentes in de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal van 8 December 1890, bl. 21.

Rede van den Voorzitter der Vereenigde Vergadering, bl. 21.

Beëediging der leden van den Raad van Voogdij over Koningin Wilhelmina, bl. 23.

ZITTING 1892—1893.

XLV. Gouden huwelijksfeest van Prinses Sophia en den Groot-Hertog van Saksen-Weimar, 8 October 1892.

Gelukwensch der Staten-Generaal, bl. **67, 83, 84**. — bl. 122.

Dankbetuiging, bl. **84**. — bl. 123.

ZITTING 1896—1897.

XLVI. Overbrenging naar Nederland der stoffelijke overblijfselen van den in 1799 te Padua overleden Prins *Willem George Frederik* van Oranje-Nassau.

Mededeeling daaromtrent in de Memorie van toelichting van hoofdstuk III der Staatsbegrooting voor 1897, bl. 1 en 2.

XLVII. Overlijden van Prinses Sophia, 23 Maart 1897.

Koninklijke Boodschap bij de Staten-Generaal ingekomen, bl. **310**. — bl. 1078.

Gedachtenisrede van den Voorzitter, bl. **310**. — bl. 1061.

Adres van rouwbeklag, bl. **313**. — bl. 1099.

Antwoord der Koningin-Regentes, bl. **316**. — bl. 1131.

ZITTING 1897—1898.

XLVIII. Troonsbestijging van Koningin Wilhelmina.

Herinnering in de Troonrede bij de opening van de Zitting 1897—1898 der Staten-Generaal op 21 September 1897 aan de op handen zijnde troonsbestijging.

Adres van antwoord, bl. **10**. — bl. 61.

XLIX. Intrede van Koningin Wilhelmina in de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal op 21 September 1897.

Zie verslag der Vereenigde Vergadering van dien dag.

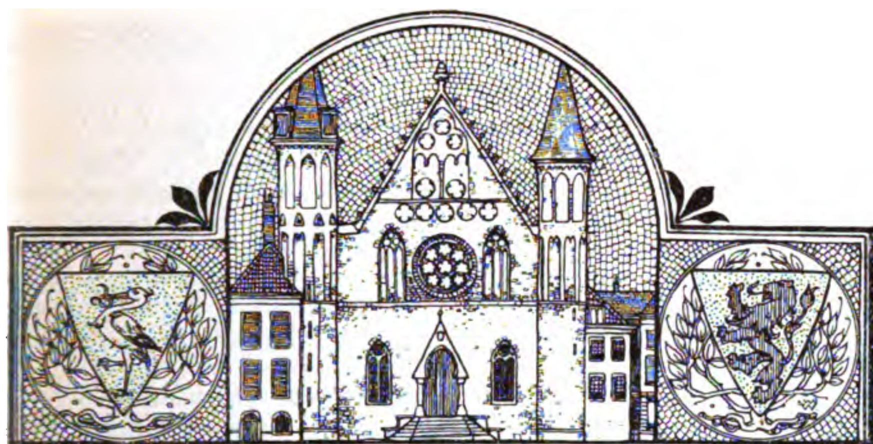
L. Plechtige beëediging en inhuldiging van Koningin Wilhelmina te Amsterdam op 6 September 1898.

Mededeeling daaromtrent in de Staatscourant van 8 December 1897, N°. 288.

De Koningen van Wapenen en Wapen-Herauten, door den Minister van Justitie aangewezen om bij de inhuldiging dienst te doen, zijn vermeld in de Staatscourant van 8 Maart 1898, N° 56.

Vraag van den heer Donner, lid der Tweede Kamer, aan de Regeering of de natie zal worden uitgenoodigd op 31 Augustus Gods bescherming voor H. M. in te roepen (Handelingen, bl. 751).

'S GRAVENHAGE, 16 Maart 1898.

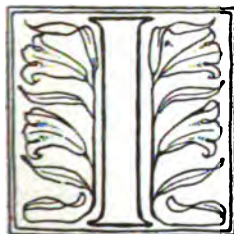

III

DE VOLKSVERTEGENWOORDIGING

DOOR

Mr. J. H. GEERTSEMA,
Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

In den gedachtengang van hen, bij wie het denkbeeld opkwam, om bij gelegenheid van de troonsbestijging van onze beminde Jonge Koningin aan hunne landgenooten een overzicht aan te bieden, van alles, wat geacht kan worden in verband te staan met onzen geestelijken en stoffelijken vooruitgang gedurende de laatste halve eeuw, dus van 1848 tot 1898, mocht de herinnering aan ons staatkundig leven, zooals dat zich afspiegelt in het Parlement, niet ontbreken. Aangezocht in dien zin een beeld te geven van ons Parlement in diens streven en werken gedurende dien tijd, heb ik vermeend mij aan die taak niet te mogen onttrekken.

De wijze waarop ik die taak wensch op te vatten, zal, naar ik vrees, hen niet bevredigen, die eene meer pragmatische behandeling, eene critische beschouwing van onze parlementaire politieke geschiedenis in hare oorzaken en gevolgen mochten verwacht hebben. Daarvoor ligt het tijdvak nog te dicht bij ons. Velen van hen, die in de gebeurtenissen van dien tijd handelend zijn opgetreden, leven nog onder ons. Van den tijdgenoot, allerminst van hem, die zelf in die politiek gemengd is geweest, kan een geheel onpartijdig oordeel niet verwacht worden. Ik moet mij dus bepalen tot eene korte herinnering aan de feiten, om alleen iets langer

stil te staan bij datgene, wat mij voorkomt meer bijzonder onze aandacht te verdienen [1]).

Het jaar 1848 zal merkwaardig blijven in onze geschiedenis.

De in dat jaar door het zelfstandig optreden van Koning Willem II in overeenstemming met de wenschen der natie tot stand gekomen herziening onzer Grondwet, bracht in onze Staatsregeling eene hervorming, die den weg tot vooruitgang en ontwikkeling voor ons ontsloot.

Hoe uitgebreid en wezenlijk die hervorming ook was, zij was niet anders dan de herziening van de in 1840 ietwat gewijzigde Grondwet van 1815, die door Koning Willem I in Zijn besluit van 22 April 1815 gezegd werd te zullen zijn *een verbond tusschen de natie en Hem.* [2])

Door dit op den 3den November 1848 plechtig afgekondigd hernieuwd verbond tusschen Koning en Volk werd ons eene staatsregeling geschonken waarbij, met behoud van de zelfstandige monarchie, de volle parlementaire verantwoordelijkheid voor alle regeeringsdaden werd gelegd op de ministers, die daardoor gesteld werden onder de onbeperkte contrôle van de vertegenwoordiging, rechtstreeks door de ingezetenen verkozen.

Op den 13den Februari 1849 werd de eerste zitting van de beide Kamers der Staten-Generaal, gekozen naar het voorschrift van artikel 7 der additioneele artikelen van de nieuwe grondwet, door Koning Willem II geopend verklaard.

„Vertegenwoordigers van het Volk" — zoo sprak toen de Koning — „dat „bij de afgeloopen verkiezingen heeft getoond zijne rechten op prijs te „stellen, maar ook te willen uitoefenen in ordelievenden zin en met kalmte, „zult gij, ik vertrouw zulks, in denzelfden geest handelen en met warme „belangstelling, zonder vooringenomenheid in beraden overleg met mij „voor het heil des Vaderlands zorgen."

Hoe de nieuwe vertegenwoordiging, gedachtig aan die schoone koninklijke woorden hare taak heeft opgevat, of zij gezegd kan worden zich het door den Koning uitgesproken vertrouwen waardig te hebben gemaakt, daarop zal de geschiedenis van ons parlement gedurende het laatst verloopen, bijna vijftigjarig tijdvak het antwoord kunnen geven.

Die geschiedenis krijgt voor ons eerst waarde met November 1849.

Wel werd na het overlijden van Willem II op 17 Maart 1849, door Zijn Opvolger het bestaande ministerie DE KEMPENAER — DONKER CURTIUS gehandhaafd, maar het bleek al ras, dat tusschen dat bewind en de Tweede Kamer, — in hare samenstelling de vrij juiste afspiegeling van den geest der natie, zooals die zich in de laatste jaren omtrent de herziening onzer Staatregeling had geopenbaard, — niet de overeenstemming bestond,

---

[1]) Bij de beperkte ruimte, die mij in dit boek kan worden toegestaan, zal ik hetgeen in die lange jaren in het parlement is voorgevallen, niet dan in zeer concreten vorm kunnen teruggeven. Hij die meer in de bijzonderheden kennis wil nemen van de handelingen der staten-generaal, verwijs ik naar de, met groote kennis en uitnemende nauwkeurigheid geschreven „Schets eener parlementaire geschiedenis sedert 1849 door Mr. W. J. van Welderen Baron Rengers," een werk, dat mij, — 't zij met dankbaarheid erkend — ter opfrissching van mijne herinnering, zeer is te stade gekomen.

[2]) Dit besluit is in zijn geheel te vinden bij Lipman, Constitutioneel Archief Deel I bladz. 28.

noodig om de veelomvattende taak, door de nieuwe Grondwet den wetgever opgelegd, tot een goed einde te brengen.

Nadat dit Kabinet zijn ontslag had gevraagd en bekomen, trad THORBECKE op als hoofd van het nieuwe Ministerie.

Onder dit bij besluit van 1 November 1849 benoemd Ministerie, geleid door de krachtige persoonlijkheid van THORBECKE en gesteund door de meerderheid in het parlement, is het mogelijk geworden in betrekkelijk korten tijd de meest belangrijke wetten tot stand te brengen, waarin de richting werd belichaamd, die bij de uitvoering en toepassing van de Grondwet zou dienen gevolgd te worden. Niet alle leden van de vertegenwoordiging konden zich met die richting vereenigen.

Scherp teekende zich het verschil in opvatting bij de behandeling van de door THORBECKE ingediende Kieswet, waarin het stelsel der rechtstreeksche verkiezingen, wellicht de meest ingrijpende wijziging in onze Staatsregeling, werd vastgelegd. In de zitting van de 2de Kamer van 18 Juni 1850 verklaarden zich 19 van de 65 der aanwezige leden tegen het ontwerp, ongezind als ze waren het beginsel der rechtstreeksche verkiezing op zoo onbekrompen wijze toe te passen als door de regeering werd voorgesteld.

Het was vooral de Heer GROEN VAN PRINSTERER, die zich bezorgd maakte over het verband tusschen het kiesrecht en de volkssouvereiniteit. De wet bevatte, naar hij beweerde, revolutionaire bestanddeelen, gevaarlijk voor de belangen van het land. Het verwerpen van de wet zou dan ook enkel de beteekenis hebben van een niet medegaan met de revolutie.

Bij de behandeling van de provinciale wet, die zijns inziens dezelfde democratische strekking had, kwam de begaafde spreker op zijn bezwaar terug. Hij voorzag, dat de beginselen in beide wetten ontwikkeld tot tweedracht in den lande en overmacht van het gepeupel zouden leiden.

Het wets-ontwerp, regelende de samenstelling en de macht van de Provinciale Staten, kwam in Juni 1850 bij de 2de Kamer in behandeling en werd met geringe verandering aangenomen met 58 tegen 6 stemmen, eene uitspraak, die in de 1ste Kamer met 33 tegen 2 stemmen werd bekrachtigd. De gemeentewet volgde in 1851. De openbare beraadslagingen over die wet werden in de 2de Kamer aangevangen den 12den Mei en onafgebroken voortgezet tot 4 Juni, in het bijblad der Staatscourant niet minder dan 400 folio bladzijden innemende. In de 2de Kamer werd de wet aangenomen met 52 tegen 13 stemmen; in de 1ste Kamer met 28 tegen 7.

Het Staatsblad van 1850, 1851 en 1852 geeft een denkbeeld van de werkzaamheid door de regeering, inzonderheid door den minister van binnenlandsche zaken, aan den dag gelegd. Onder meer andere wetten van minder groot belang, vinden wij daarin geplaatst: de kieswet, de provinciale wet, de wet op het Nederlanderschap en die, regelende de uitoefening van het recht van Enquête, de gemeentewet, de onteigeningswet en de wet tot verzekering der uitvoering van sommige voorschriften van plaatselijke verordeningen. De meest gewichtige dezer wetten zijn en blijven voorzeker de provinciale wet en de gemeentewet. Inderdaad is door deze beide wetten aan de bepaling van de Grondwet, waarbij de regeling van het bestuur aan de provincien en de gemeenten wordt overgelaten, eene toepassing gegeven, die de belangstelling en zelf-

werkzaamheid der provinciale, zoowel als van de gemeentebesturen voortdurend heeft doen toenemen. Dat bij die organieke wetten is uitgegaan van en vastgehouden aan het zelf-Gouvernement, zal ten allen tijde de groote waarde van dezen arbeid uitmaken.

Zij, die niet zoo als ik, de tijden van 1840 tot 1848 beleefd hebben, kunnen zich thans moeilijk het gevoel van dankbaarheid voorstellen, dat ons, destijds jonge Staatsburgers, vervulde, toen, als gevolg van de nieuwe grondwet, sedert jaren verbeid, de wetten waren aangenomen, waardoor aan onze provinciale- en gemeentebesturen eene mate van zelfstandigheid werd geschonken, die overal leven en ontwikkeling moest brengen en ook werkelijk gebracht heeft.

Erkennende, dat die ontwikkeling onzer gansche maatschappij gedurende de laatst verloopen vijftig jaren, nieuwe inzichten, andere behoeften en ook andere eischen heeft doen ontstaan, die door de bestaande wetten niet alle kunnen bevredigd worden, schijnt het mij zeker toe, dat de wijze waarop die organieke wetten zijn tot stand gekomen, voor Nederland is geweest een groote weldaad, die wij ongetwijfeld aan de krachtige persoonlijkheid te danken hebben van THORBECKE.

Voor wij dit meest belangrijk tijdvak onzer parlementaire geschiedenis afsluiten, een woord over de verhouding tusschen de vertegenwoordiging en de regeering, zooals die zich afspiegelt in de belangrijke adviezen en redevoeringen uitgesproken door GROEN VAN PRINSTERER, VAN HALL, BAUD, I. P. P. VAN ZUYLEN, SLOET TOT OLDHUIS, VAN DAM VAN ISSELT, VAN HOËVELL en andere bekwame en welsprekende leden van het parlement.

De meerderheid in de 2e Kamer was ook na de verkiezingen van 1850 en 1852 aan de zijde der liberale partij. Kon de meerderheid in de 1ste Kamer ook al niet gezegd worden ministerieel te zijn, van scherpe principieele bestrijding had zij zich steeds onthouden. Bij de bekrachtiging der door de 2e Kamer aangenomen organieke wetten werd over den wetgevenden arbeid der regeering meermalen een zeer waardeerend oordeel uitgesproken.

In de 2e Kamer ondervond het beleid der regeering van conservatieve en antirevolutionaire zijde nu en dan critiek. GROEN VAN PRINSTERER vooral liet zich niet onbetuigd. Toch was er bij sommige leden van de conservatieve partij eenige toenadering te bespeuren. Bij de behandeling van de begrooting voor 1852, werd door den Heer VAN DAM VAN ISSELT, een welsprekend lid van de Kamer vóór 1849, deze merkwaardige verklaring afgelegd: „Ik ben steeds een vriend geweest van vooruitgang, maar ik wil niet ontkennen, dat er een tijd is geweest, waarop de regeering mij voorkwam te ver vooruit te snellen en toen ben ik blijven staan. Thans wensch ik met deze regeering te blijven op de hoogte, waarop zij 's lands zaken behartigt; met haar wil ik tot welzijn van het Vaderland medewerken." Hadden de omstandigheden het vergund, dat THORBECKE aan het bewind had kunnen blijven, wellicht was die geest van toenadering ook bij de andere leden der conservatieve partij levendig geworden. Al het onverkwikkelijke, dat de eerstvolgende jaren ons brachten, ware ons dan bespaard gebleven.

Wij komen nu aan de ongelukkige gebeurtenissen van April 1853, de zoogenaamde April-beweging, die de verstandige verdraagzaamheid,

die destijds tusschen protestanten en katholieken bestond, voor langen tijd heeft verstoord en tevens de aanvang is geweest van den strijd, die tot 1862 is moeten gevoerd worden tegen hen, die geneigd waren aan onze Staatsregeling eene, in de oogen der liberale partij, reactionaire toepassing te geven.

De 2e Kamer was, als naar gewoonte, half Februari opgeroepen tot hervatting harer werkzaamheden. Er was algemeene tevredenheid, de welvaart nam toe, overal werd ontwikkeling van handel en nijverheid opgemerkt.

Die rustige stemming werd plotseling verstoord door de pauselijke Breve van den 4en Maart 1853, waarbij ééne Aartsbisschoppelijke en vier Bisschoppelijke zetels in Nederland werden gevestigd.

Verraste de tijding van invoering der bisschoppelijke hierarchie — waartoe de kerk trouwens bevoegd was — velen, door de bewoordingen, waarmede die gebeurtenis door den Paus aan de wereld werd verkondigd, de Protestantsche bevolking gevoelde zich gekwetst. Na te hebben herinnerd, hoe het bisdom van Utrecht sedert de 7e eeuw had gebloeid en door paus Paulus IV met de metropolitaan-rechten was verrijkt, gewaagt de Breve van het voor de protestantsche bevolking meest roemrijke tijdperk der Nederlandsche geschiedenis in de volgende bewoordingen:

„Toen de hoop geflikkerd had dat deze beminde wijngaard des Heeren, „behoorlijk voorzien en door sterker waarborgen omgeven, met elken dag „rijkere vruchten zou voortbrengen, had men later te betreuren, dat weldra „de vijandige mensch denzelven door allerlei middelen trachtte te ver„woesten, ten gronde te richten en te misvormen. Men heeft het, helaas, „genoeg ondervonden hoevele en groote nadeelen en onheilen de dwaalleer „van Calvijn zoozeer bloeiende kerken berokkend heeft; ja zoover ging „het geweld en de aandrift dier ketteren, dat het was alsof de naam van „katholiek in die streken ware uitgeroeid en alsof er voor herstel van „zulke groote verliezen geene mogelijkheid scheen te bestaan." [1])

[1]) Vreemd blijft het, dat Rome, die bij het bespreken en voorstaan van de belangen der katholieke kerk steeds te rade pleegt te gaan met de tijdsomstandigheden, juist nu hare waardeering van de medewerking onzer regeering om overeenkomstig het haar toegekend recht, de bisschoppelijke hierarchie weder op den ouden voet in te richten, heeft uitgesproken in een vorm, die voor de protestantsche bevolking onaangenaam moest zijn, en gevaarlijk moest worden voor de goede verstandhouding, die hier te lande tusschen protestanten en katholieken bestond.

Aan den anderen kant mag worden aangenomen, dat zonder het stoken der anti-Thorbeckiaansche partij, de beweging zeer zeker die groote afmeting niet zou verkregen hebben.

Wij weten het toch allen — en het hindert ons niet — dat de Roomsch-Katholieke kerk, bij wie, evenals bij de ultra-Orthodoxe protestanten onwrikbaar de meening vaststaat, dat zij en zij alleen in het bezit der waarheid is, nog altijd treurt en treuren moet over het onheil dat het optreden van Luther en Calvijn aan de Katholieke kerk heeft berokkend. Daarbij is volkomen begrijpelijk, dat bij haar de stellige overtuiging blijft postvatten, dat eenmaal alle die ongelukkige ketters in den schoot der moederkerk zullen terugkeeren.

Wie onzer heeft zich beleedigd gevoeld, toen onze gevierde dichter Schaepman in 1866, als ziener en profeet de toekomst van het pausdom aldus aan ons voorstelde:

...........'t pausdom? 't Zal
nog fier, nog heerlijk staan, als met een doffen knal
het rijk van Luther en zijn Stichting zal verzinken.

Door de politieke tegenstanders van Thorbecke werd onmiddelijk partij getrokken van den indruk, dien het pauselijk woord op de protestantsche bevolking gemaakt had. In Utrecht werd een adres aan den Koning ontworpen, waarin Zijne hulp werd ingeroepen tot afwering van het onheil, dat het protestantsche Nederland boven het hoofd hing. In tal van pamfletten werd de natie opgestookt en wantrouwen verwekt in de regeering, aan wier slecht beleid al het gebeurde werd toegeschreven. [1]).

Het adres, door duizenden onderteekend, werd 15 April door den predikant B. ter Haar, met eene commissie van elf Amsterdamsche Heeren den Koning ten paleize te Amsterdam aangeboden en de beteekenis daarvan nader mondeling toegelicht. Het antwoord des Konings was welwillend tegenover de commissie, maar bevatte geene bepaalde toezegging in den door de adressanten bedoelden zin. Toch meende de regeering in het antwoord onzekerheid te vinden met betrekking tot het vertrouwen van de kroon in hare verantwoordelijke ministers. Zij verzocht den Koning eerbiedig die onzekerheid door eene openlijke verklaring weg te nemen of wel de ministers van de hun opgedragen taak te ontlasten.

De Staatscourant van 19 April behelsde het besluit, waarbij het den Koning had behaagd het verzoek om ontslag van de ministers aan te nemen.

Bij een volgend besluit werd VAN HALL benoemd tot minister van Buitenlandsche Zaken, Donker Curtius, van Reenen en van Doorn, respectievelijk tot ministers van Justitie, Binnenlandsche zaken en Financiën. De Tweede Kamer werd ontbonden en het daartoe strekkend voorstel der regeering werd met 's Konings goedvinden in de Staatscourant opgenomen.

Dat merkwaardig staatsstuk verdient in tweeërlei opzicht onze aandacht.

Vooreerst werd daarin den volke aangekondigd, dat het de bedoeling des Konings is geweest, om, door veranderen van ministerie, met eerbiediging altijd van de rechten van de Roomsch-Katholieken, aan een groot deel der natie eene billijke bevrediging te verschaffen.

In de tweede plaats worden eenige punten van Staatsrecht ter sprake gebracht, en twijfel geopperd of de afgetreden ministers de grondwet in dien zin hadden opgevat, in welken zij was ontworpen en vastgesteld.

Neen, alles is voorbij, — de dag dien ik zag blinken
is nacht geworden en de onwrikbre Petrusrots
straalt in den lichtgloed van de heilgenade Gods!

Dat deze dichterlijke ontboezeming geen oogenblik onzen weerwil gaande maakte is wel het bewijs, dat de gevoeligheid, die zich in 1853 bij de protestantsche bevolking vertoonde, in 1866 plaats had gemaakt voor die verstandige verdraagzaamheid, zonder welke het voor de twee kerkelijke richtingen niet mogelijk zal zijn, het algemeen landsbelang naar eisch te bevorderen.

[1]) Het ontstaan en het geheele beloop van de Aprilbeweging is uitvoerig beschreven in het werk van J. A. de Bruyne. „De geschiedenis van Nederland in onzen tijd," Schiedam 1891. Als een staaltje van de liefelijke kleuren, waarmede Thorbecke aan den volke werd voorgesteld, lees ik daar de navolgende in een vlugschrift voorkomende woorden: „Zij slaan dus daarom een oog op den man in hun midden, die als de oude dondergod Thor het vaderland beroert, de protestantsche kerk wil doen wankelen, den vorstentroon omver wil rukken." Een ander roept: „Wáarom is Oldenbarneveld gevallen en wáarom zijn de gebroeders de Witt door het volk vermoord? Er zijn schrikkelijke tooneelen te wachten.... bijaldien de koning geen besluit neemt overeenkomstig het verzoek van de duizenden adressanten."

Kennelijk stelde de regeering hare richting tegenover die, welke sedert 1849 door de overgroote meerderheid der vertegenwoordigers was gevolgd en in de reeds aangenomen wetten was belichaamd; eene richting, die de conservatieve partij heeft gebracht op den weg van reactie, waardoor tot groote schade van de gezonde verstandhoudingen in het parlement, de ware conservatieve beginselen op den achtergrond zijn geraakt. Daarover werd de natie geroepen bij en door de keuze harer vertegenwoordigers, hare meening uit te spreken! De uitslag der verkiezingen, waarbij op vele plaatsen kerkgeloof den doorslag gaf, was voor de Thorbeckiaansche partij niet gunstig. Van der Linden, Dullert en Heemskerk Bzn. werden niet herkozen. [1]) Thorbecke dankte zijn zetel aan de kiezers van Maastricht.

Om aan het protestantsch deel der natie de toegezegde bevrediging te verschaffen, werd door de regeering een wetsontwerp ingediend tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen. Nadat tengevolge van de in het voorloopig verslag gemaakte bedenkingen het preventief karakter voor een groot deel uit de wet was verdwenen, bleef er slechts een weinig beteekenend wetteke over, dat in de 2e Kamer met 41 tegen 27 en in de 1ste Kamer met 22 tegen 16 stemmen werd aangenomen.

Waren vele bedrukte gemoederen slechts matig gerustgesteld, langzamerhand kwam er weer kalmte en kon de regeering zich aan de belangen van 's lands zaken gaan wijden.

Gebrek aan werkzaamheid, het moet erkend worden, kon aan de regeering niet worden verweten. Ettelijke wetten zijn door haar tot stand gebracht. Daaronder behoort het uit een staatkundig en oeconomisch oogpunt zoo hoogst gewichtig door den minister Pahud ingediend reglement op het beleid der regeering in Nederlandsch Indie. Het werd bestreden door Thorbecke, Elout van Soeterwoude, Groen, Mackay, Sloet tot Oldhuis en van Hoëvell. De redevoering op 18 Juli 1854 door laatstgenoemden gehouden, gaf in keurigen vorm het onderscheid aan tusschen den gedachtengang, waarin het aangeboden regeeringsstelsel was ontworpen en de wijze waarop spreker meende, dat in Indië diende geregeerd te worden, met het oog ook op de plichten, die Nederland jegens de bevolking in zijne koloniën en bezittingen heeft te vervullen.

Wat het reglement in de opvatting der regeering beoogde, werd door den Heer J. C. Baud in dier voege teruggegeven:

1°. behoud van hetgeen wij hebben;

2°. de gelegenheid openlaten tot verbeteringen;

3°. aan de regeering den plicht opleggen zich die verbeteringen voortdurend tot taak te stellen.

In dat vooropgestelde behoud van hetgeen men heeft, zag van Hoëvell de bestendiging van het bestaande, zijns inziens eenzijdig stelsel, dat in de memorie van toelichting verdedigd, volgens hem geheel werd teruggegeven in deze stelling: Nederlandsch-Indië is een wingewest, dat behoudens de welvaart van de Indische bevolking, aan Nederland moet blijven verschaffen de stoffelijke voordeelen, die het doel waren der verovering."

Na op enkele punten op aandrang van de liberale woordvoerders te zijn

---

[1]) Ze kwamen bij de eerstvolgende verkiezingen alle weer in de Tweede Kamer terug.

gewijzigd, werd het reglement in beide Kamers met eene vrij groote meerderheid aangenomen.

Heeft van Hoëvell niet alles verkregen wat hij wenschte, ontegenzeggelijk is het aan de welsprekende en overtuigende wijze, waarop hij sedert zijn optreden in de Kamer, de belangen van den Javaan heeft bepleit, te danken, dat een reglement op het regeeringsbeleid in Indië is voorgesteld en aangenomen, dat gebleken is geen beletsel te zijn voor de verdere ontwikkeling van Indie, ook in het belang van de bevolking.

Door den minister van Reenen was, ter vervanging van een reeds in 1854 aangeboden ontwerp, ingediend een wetsontwerp op het lager onderwijs, waarin de gemengde voor allen toegankelijke school als Staatsschool werd gehandhaafd. Bleek uit het voorloopig verslag der 2de Kamer, dat de meerderheid met het behoud van dat beginsel instemde, buiten de Vertegenwoordiging werd eene krachtige beweging uitgelokt, waarvoor het terrein in de Kamer door Groen was voorbereid.

Het wetsontwerp, ofschoon in staat van wijzen, kwam niet in openbare behandeling. Slechts enkele dagen na de verkiezing van 10 Juni 1856 kwam het verrassend bericht, dat van Hall zijn ontslag had gevraagd, en de overige ministers spoedig daarna dat voorbeeld gevolgd hadden.

Vreemd genoeg werd het antirevolutionaire Oud-Kamerlid VAN DER BRUGGHEN benoemd als minister van Justitie. Met hem zouden optreden Dr. Simons als minister van Binnenlandsche Zaken en Jhr. Mr. Gevers van Endegeest voor Buitenlandsche Zaken, terwijl Forstner, van Rappard en Vrolik zich bereid hadden verklaard zich met de hun toevertrouwde portefeuilles te blijven belasten.

Door de verkiezingen, die in Juni plaats hadden gehad, was de meerderheid in de 2de Kamer nog versterkt, terwijl Groen niet was herkozen.

Desongeacht trad een ministerie op, dat met het oog op den man aan wien de samenstelling was opgedragen, geroepen scheen de belangen van de minderheid in de Kamer voor te staan. De verklaringen, door de regeering in de 2de Kamer afgelegd, lieten ten dien opzichte geen twijfel over.

De opdracht, die van der Brugghen van den Koning had ontvangen, was het samenstellen van een ministerie, dat het middel zou zoeken om het onderwijs in dier voege te regelen, dat niemands geweten werd gekwetst, zonder af te wijken van het beginsel der gemengde school.

Bij de gevoerde discussie verklaarde Thorbecke de regeering aan het werk te willen zien en sprak daarbij de hoop uit, dat de regeering middel tot verzoening mocht vinden en wel derwijze, *dat niet de wet met de petitionarissen, maar de petitionarissen met de wet werden verzoend.*

De regeering heeft het middel tot verzoening niet kunnen vinden.

Door den minister van Binnenlandsche Zaken, VAN RAPPARD, die opgevolgd was aan Dr. Simons, wiens begrooting intusschen was verworpen, werd een ontwerp-Schoolwet ingediend waarbij de voor alle kinderen toegankelijke school werd gehandhaafd, maar waarbij als middel om aan de gemoedsbezwaren der antirevolutionairen te gemoet te komen werd voorgesteld, om in de wet weder op te nemen, dat het onderwijs dienstbaar zal worden gemaakt aan de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden, zooals in de wet van 1806 was voorgeschreven, en voorts de bevoegdheid tot het subsidieeren van bijzondere scholen, wanneer

bleek, dat de kinderen wegens Godsdienstige bezwaren der ouders van het bezoeken der openbare school werden teruggehouden. Het eerste middel werd ondanks den heftigen tegenstand der antirevolutionairen aangenomen, terwijl het tweede werd verworpen met medewerking van antirevolutionairen en katholieken, die vreesden, dat door het subsidie-stelsel de vrijheid van het bijzonder onderwijs zou worden verkort.

De wet werd in de 2de Kamer aangenomen met 47 tegen 13 stemmen, waaronder slechts twee katholieken. Het verdient opmerking, dat Jhr. van Nispen van Pannerden, als woordvoerder der katholieken in de Eerste Kamer, de wet met instemming meende te kunnen begroeten.

Het ministerie, dat de pacificatie niet had kunnen tot stand brengen, bleef nog eenigen tijd aan het bewind, maar ging eindelijk heen.

Het oogenblik om Thorbecke weder aan de regeering te brengen, scheen naar het oordeel der raadslieden van de Kroon, nog niet gekomen.

Aan Rochussen werd de samenstelling van een kabinet opgedragen.

Omtrent de vorming en bedoeling van dit kabinet, gaf Rochussen eene verklaring, die voor de kennis van de verschillende schakeeringen van de politieke richting dier dagen in meer dan een opzicht leerrijk is.

„Het kan" — zoo sprak de minister — „aan de aandacht van niemand „ontgaan, dat er nog altijd zijn, en daaronder hoogst achtenswaardige „Vaderlandslievende mannen, die getroffen door den indruk der gebeurte-„nissen van 1848, de veranderingen gedurende dat jaar in onze Staats-„regeling gebracht, beschouwen als verderfelijk voor Koning en Vaderland „en die daarom, al kunnen zij niet hopen op eene terugkeering tot instel-„lingen van vroeger tijden, toch zouden wenschen de beginselen en voor-„schriften, bij de herziening der grondwet daarin aangebracht, in zooveel „mogelijk beperkten zin te zien toepassen.

„Door deze stemming wordt menige schrede op den weg van beraden „vooruitgang tegen gehouden."

De richting van het opgetreden kabinet — dat was vóór de benoeming den Koning medegedeeld — was *„gematigd* liberaal." Afkeuring alzoo van het reactionair regeeringsbeleid van het kabinet van Hall, maar ook aanduiding van de reden waarom de nieuwe ministers vrijheid vonden de regeeringstaak op te vatten zonder het erkend hoofd der liberale partij.

Ofschoon welwillend ontvangen, heeft dit ministerie in de geschiedenis geen andere beteekenis, dan die het gevolg was van de spoorweg-agitatie, welke zich gedurende haar bewind overal begon te openbaren.

In November 1858 werd een ontwerp aangeboden, strekkende om aan de heeren Sloet en Reuchlin van staatswege ondersteuning te verleenen als concessionarissen voor den aanleg van een spoorweg van Harlingen naar Groningen en van daar over Meppel naar Arnhem een ontwerp, dat zoo in als buiten de Kamer heftigen tegenstand ontmoette, op grond, dat de bijzondere plaatselijke belangen daarbij, naar men meende, te veel hadden voorgezeten. Daarbij kwam, dat Amsterdam zich gekrenkt gevoelde door een bij de regeering nog aanhangig ontwerp voor den aanleg van een zuiderspoorweg, waarbij men beweerde, dat de belangen der hoofdstad tegenover Rotterdam zouden zijn benadeeld.

Het wetsontwerp, waarbij men intusschen ook het ontwerp voor het Zuidernet had gevoegd, werd in de 2de Kamer ongewijzigd aangenomen

met 39 tegen 32 stemmen. De oppositie in het land nam toe in eene mate, die de aanneming van het ontwerp in de 1ste Kamer zeer twijfelachtig maakte. Het werd dan ook, na door de ministers van Bosse en van Tets met veel talent te zijn verdedigd, door de Eerste Kamer verworpen. Hiermede waren wel de beide concessiën van de baan maar de spoorweg-agitatie bleef; aan het rechtmatig verlangen der natie om door den aanleg van spoorwegen in het bezit te komen van de betere middelen van vervoer, waarin andere landen zich reeds mochten verheugen, moest voldaan worden.

Van Hall werd door den Koning met de vorming van een ministerie belast en, vreemd genoeg, ging de gematigde liberaal Rochussen, als minister van Koloniën over in het kabinet, waarvan de man, die geacht kon worden te behooren tot de richting die hij bij zijn optreden scherp had afgekeurd, als voorzitter was aangewezen!

Van Heemstra trad op als minister van Binnenlandsche Zaken, Godefroi voor Justitie. De regeering, die kennelijk de oplossing van de spoorwegkwestie als haar voornaamste roeping beschouwde, had reeds enkele weken na haar optreden een wetsontwerp ingediend, waarbij nagenoeg aan ieder kiesdistrict de verlangde lijn werd toegezegd. Ondanks de krachtige protesten in de Tweede Kamer, wier meerderheid steeds den aanleg door particulieren had voorgestaan, werd de wet aangenomen met 29 tegen 23 stemmen. De Eerste Kamer hechtte in hare zitting van 17 Augustus met 34 tegen 5 stemmen hare goedkeuring aan de wet, die aan Nederland het zoolang begeerde spoorwegnet schenken zou. Na het aannemen dier wet had het ministerie van Hall geen reden meer van bestaan en was het te voorzien, dat het zich tegen de toenemende oppositie in de Tweede Kamer, niet zou kunnen staande houden.

De discussiën over de Staatsbegrooting waren vrij heftig.

De begrooting van den Minister van Koloniën Rochussen, werd in de Tweede Kamer verworpen. Het ongunstig oordeel, dat vrij algemeen over de staatkundige richting, die in de laatste jaren aan het roer was geweest, werd uitgesproken, werd door Thorbecke teruggegeven in deze woorden:

„Wanneer ik mij bevinde tegenover eene politiek, die niet op de goede „eigenschappen, maar op de zedelijke zwakheid en krachteloosheid der „menschen bouwt, eene politiek, die zich naar alle elementen en stelsels, „hoe ongelijksoortig vereenigd, even bereid toont de dienares te zijn van „reactie, als wanneer de omstandigheden dit medebrengen of de berekening „van een vermoedelijk succès het vordert, dienares van vooruitgang.

„Eene politiek, die ik de parasietische politiek zou willen noemen, omdat „zij zich slingert om elk gezag, om elk incident, om elk belang, om elken „volksindruk, ten einde naar voren te komen; eene politiek zonder gesta„digheid, zonder waarborg voor den dag van morgen, zonder moreelen „invloed, maar van een zeer ruim geweten; van alles los, behalve van den „machtstitel, en die politiek heet regeeren. Mijnheer de Voorzitter, wanneer „ik mij bevinde tegenover zulk eene politiek, hetzij in mijn kamp, hetzij „in dat mijner tegenstanders, die politiek stem ik af."

In deze rede, die in het land diepen indruk maakte, gaf het hoofd der liberale partij eindelijk lucht aan den onwil, die ongetwijfeld reeds lang bij hem had bestaan, tegen de politiek, sedert 1853 door de opvolgende regeeringen gevoerd.

Nadat van Hall de plaats van Rochussen nog had aangevuld gekregen door de benoeming van Cornets de Groot tot Minister van Koloniën, nam hij kort daarop zijn ontslag, niet om politieke redenen, maar omdat zijne ambtgenooten hem niet weder wilden herbenoemen tot Voorzitter van den Ministerraad, waartoe hij bij zijn optreden in Februari 1860 door den Koning voor een jaar was aangewezen.

„Bijna geen enkel blad — zoo zegt de Heer van Welderen Rengers in „zijne parlementaire geschiedenis — bracht over het einde van het „openbaar leven van Mr. Floris Adriaan van Hall, een woord van hulde „aan den man, wiens werkzaamheid en energie, gedurende het tijdvak van „1841—1861 voor ons Vaderland van groote beteekenis zijn geweest, maar „die te zeer de vooruitstrevende richting van zijn tijd miskende en daarbij „te vaak de vroeger door hem beleden beginselen ter wille van het gezag „verzaakte, om bij zijne tijdgenooten die waardeering te vinden, waarop „zijne groote diensten aan den Staat hem overigens aanspraak konden „geven."

Ondanks den klimmenden invloed van Thorbecke in en buiten de vertegenwoordiging, werd die staatsman nogmaals voorbijgegaan en aan zijn vroegeren ambtgenoot Baron van Zuylen van Nijevelt de samenstelling van eene nieuwe combinatie opgedragen.

Heemstra, Godefroi [1]) en de Casembroot werden uit het kabinet overgenomen, terwijl van Tets belast werd met de portefeuille van financiën en Loudon met die van Koloniën. Ofschoon van Zuylen zich bij de formatie van zijn kabinet afscheidde van zijne oude politieke vrienden, bleek hij toch, krachtens wat hij omtrent richting en bedoeling van het Ministerie in de Kamer mededeelde, nog altijd te behooren tot hen, die van meening zijn, dat de beginselen van 1848 het meest hebben bijgedragen tot bevestiging onzer monarchie. Door haar programma, *„liberaal in Nederland, behoudend in Indië"* droeg dit ministerie evenwel in de dagen van meer opgewekte belangstelling in al wat Indië betrof, de kiem van ontbinding in zich. Zeer spoedig werd de minister van Zuylen, tengevolge van een verschil van meening over de koloniale politiek, dat aan den Koning werd onderworpen tot aftreden genoopt.

De begrooting van den minister van Binnenlandsche Zaken van Heemstra werd, met 37 tegen 33 stemmen verworpen, terwijl ten bewijze, dat men het geheele ministerie wilde treffen, een voorstel werd aangenomen van den Heer Ten Bruggen Hugenholtz, strekkende om de post van onvoorziene uitgaven op hoofdstuk XI tot op de helft te verminderen.

Het verdient opmerking, dat Heemskerk Az., Schimmelpenninck, Foreest, Wintgens, Graaf van Zuylen en Myer hunne stem vóór het amendement

---

[1]) De Minister van Justitie Godefroi mocht de voldoening hebben, dat de door hem ingediende wet op de rechtelijke organisatie, reeds vroeger in de Tweede Kamer aangenomen, ook in de Eerste Kamer werd goedgekeurd. Tengevolg van eene in de wet opgenomen bepaling, dat het tijdstip der invoering later bij de wet zou worden vastgesteld, is ze nimmer in het Staatsblad verschenen. Door denzelfden Minister werd ook nog ingediend eene wet, regelende de samenstelling en de bevoegdheid van den Raad van State, die met eene door Thorbecke voorgestelde wijziging door beide Kamers werd aangenomen.

uitbrachten [1]). Dit op den 21sten December plaats gehad hebbend feit, moest noodwendig het aftreden van het geheele ministerie tengevolge hebben. Eerst den 31 Januari 1862 verscheen het Koninklijk besluit, waarbij Thorbecke opnieuw als hoofd van het door hem samengestelde ministerie tot het bewind werd geroepen [2]).

Na sedert het aftreden van van Hall door den invloed van het reactionaire deel der conservatieven van de regeering te zijn geweerd, trad de leider van de liberale partij opnieuw als hoofd van het kabinet op. De stroom keerde — alzoo THORBECKE in zijn bekende Narede — in zijn natuurlijk bed terug.

Had het de regeering van de tegenovergestelde richting niet mogen gelukken hare inzichten door de meerderheid zoo in als buiten het parlement te doen deelen, het bleek al spoedig, dat de Anti-Thorbeckiaansche partij in de Tweede Kamer nog niet voornemens was den strijd optegeven.

Zelden heeft in ons parlement de oppositie meer blijk gegeven van persoonlijke partijzucht dan gedurende de jaren 1862—1865. Ik breng in herinnering hoe het wakkere lid der Tweede Kamer, Jhr. Storm van 's Gravesande, verontwaardigd over de kleinzielige oppositie van een der conservatieve woordvoerders, uitriep „aan zoo'n oppositie doe ik niet meê!"

Intusschen nam het ministerie, zooals Thorbecke zeide, de zaken aan op den weg, waarop het die vond, om ze zonder schok of stoornis tot goede uitkomst te brengen.

Heeft uit den aard der zaak Thorbecke van dit zijn tweede ministerie niet zooveel sporen nagelaten als van zijn eerste optreden, toch zijn er belangrijke wetten onder dit, zijn tweede bewind tot stand gekomen.

De slavernij in onze Westindische bezittingen werd afgeschaft. Nagenoeg 33000 slaven werden door de wet tot vrije menschen verklaard. Als schadevergoeding aan de slavenbezitters werd ruim 10 millioen door de Nederlandsche Schatkist uitbetaald.

Door beide Kamers werd een wet aangenomen ter verbetering van de verbinding onzer twee groote Koopsteden met de Noordzee.

Reeds in 1861 was aan den Heer Jäger concessie verleend tot het graven van een Kanaal van Amsterdam door de duinen van Velzen.

Door Thorbecke werd voorgesteld de doorgraving van Holland op zijn Smalst mogelijk te maken, door eene rente te waarborgen van $4^1/_2$% over het benoodigde kapitaal ad 15 millioen. Amsterdam had een subsidie van $5^1/_2$ millioen toegezegd. De Staat zou den aanleg van den nieuwen Water-

---

[1]) Lag de ontevredenheid van een deel der conservatieve partij met het bewind van den minister van Heemstra vooral in diens handelingen betreffende de akademie te Delft, het regeeringsbeleid van den ministor Loudon ontmoette bij die conservatieve leden zeer sterken tegenstand, graaf Schimmelpenninck resumeerde zijn gevoelen aldus: „De minister, die den tegenwoordigen minister van Kolonien ter zijde blijven staan mag ik niet afscheiden van het wantrouwen, dat zijn regeeringsbeleid mij inboezemt, en ik zal mij, hoe ongaarne ook, genoodzaakt zien, ditmaal, tenzij mijne overtuiging door nadere inlichtingen mocht gewijzigd worden, een afkeurend votum tegen de begrootingen van al de departementen uit te brengen."

[2]) In dit kabinet namen zitting, voor het departement van Justitie Olivier, voor Financiën Betz, voor Marine Huyssen van Kattendijke, voor Oorlog Blanken, voor Koloniën Uhlenbeck, tewijl den 12den Maart als Minister van Buitenlandsche Zaken optrad van der Maesen de Sombref, lid van Gedeputeerde Staten van Limburg.

weg ten behoeve van Rotterdam, waarvan de kosten nog niet konden geraamd worden, voor zijne rekening nemen.

Vele bezwaren en twijfelingen werden tegen deze stoute en kostbare onderneming aangevoerd. Het is — zeide Thorbecke — een gewaagd stuk, maar men *moet* het wagen!

Het waagstuk is gelukt, zij het dan ook niet zonder teleurstellingen en met opoffering van veel geld.

In het voorjaar van 1863 mocht het Thorbecke gelukken de wet op het middelbaar onderwijs door de wetgevende macht te doen aannemen. Daardoor werd in eene sedert lang gevoelde behoefte voorzien en wanneer ook al de ondervinding sommige gebreken aan het licht heeft gebracht, zeker is het, dat die wet de ontwikkeling onzer groote middenklasse heeft bevorderd op eene wijze, die der gansche maatschappij ten bate is gekomen.

Op voorstel van den minister van Koloniën Fransen van de Putte, die aan Uhlenbeck was opgevolgd werd het tarief van uit- en doorvoer in Nederlandsch Indië bij de wet vastgesteld en het tolgebied omschreven. Daarbij werden de differentieele rechten op de vlag afgeschaft en die op den in- en doorvoer van goederen met 40 pCt. verminderd.

De wet houdende regeling van de wijze van beheer en verantwoording der geldmiddelen in Nederlandsch Indië, die daarna door dienzelfden bewinds-man werd ingediend en verdedigd en waarin de vaststelling van de begrooting bij de wet was opgenomen, mag na de vaststelling van het Indische regeerings-reglement wel als de meest verstrekkende maatregel op het gebied der Koloniale Staatkunde na 1848 beschouwd worden.

Thorbecke bracht de geneeskundige wetten tot stand, die hoe verschillend ook beoordeeld, ongetwijfeld een heilzamen invloed hebben uitgeoefend.

De accijns op de turf en de steenkolen werd afgeschaft, terwijl later tot de algeheele opheffing van de plaatselijke accijnsen werd besloten.

De door den minister van Koloniën ingediende reglementen op het bestuur onzer West-Indische bezittingen werden aangenomen. Was de arbeid alzoo niet geheel onvruchtbaar geweest, het kan niet ontkend worden, dat men van dit Ministerie meer had verwacht.

Thorbecke was in de samenstelling van zijn Kabinet niet gelukkig geweest. De minister van Koloniën Uhlenbeck was gebleken niet berekend te zijn voor de taak die hij op zich had genomen. Zijn eerste begrooting werd in de Eerste Kamer verworpen. Ook de begrooting van den minister van Buitenlandsche Zaken van der Maesen, wiens handelingen in zake van de Poolsche nota, ook in de Tweede Kamer streng waren veroordeeld, werd in de Eerste Kamer op grond van wantrouwen in zijn beleid afgestemd. Ofschoon voor de beide departementen in de personen van Fransen van de Putte en Cremers uitnemende opvolgers waren gevonden, kon de verwerping dier begrooting in de Eerste Kamer wegens gebrek aan vertrouwen in het regeeringsbeleid der twee ministers, niet zonder invloed blijven op de waardeering van het algemeen beleid, dat door het hoofd van het bewind werd gevoerd. Hierbij kwam, dat de minister van Financiën, Betz, na eene nieuwe wet op den accijns van het gedistilleerd en van het tarief van rechten op in- en doorvoer en de afschaffing van de gemeentelijke accijnsen tot stand te hebben gebracht, voor zijne verdere plannen ter hervorming onzer belastingen, geen voldoende steun mocht ondervinden. De door

hem ingediende wet regelende de belasting op het personeel werd, na afstemming van artikel 1 ingetrokken. Evenzoo het ontwerp op het recht van zegel, na aanneming van een door den minister bestreden amendement. Toen nu in den herfst van het jaar 1865 door de Limburgsche pers een in 1864 vertrouwelijk door Betz aan zijn oud-collega van der Maesen gericht schrijven openbaar was gemaakt, waaruit kon worden afgeleid, dat de minister van Financiën door mededeeling zijner voornemens, getracht had invloed op de verkiezingen te oefenen, was diens aanblijven eene onmogelijkheid geworden. Dat heeft Thorbecke, die met de persoonlijkheid van Betz zeer was ingenomen zich sterk aangetrokken, en ik ben overtuigd, dat de indruk daardoor bij hem teweeggebracht niet zonder invloed is gebleven op zijn in den aanvang van 1866 genomen besluit Ware Betz minister gebleven, wellicht zou aan het, tusschen Thorbecke en Fransen van de Putte gerezen verschil van meening, eene gewenschte oplossing hebben kunnen gegeven worden.

Op den 1sten December 1865 had de minister van Koloniën op de vraag van den Heer van Nierop naar den stand der wetgeving voor Oost-Indië geantwoord, dat hij wegens de urgentie om een nieuw Strafwetboek in Indië in te voeren, en de bezwaren, ja ondoenlijkheid van zoodanig Wetboek thans bij de wetgevende macht te doen behandelen, voornemens was te handelen in den geest van het besluit der Tweede Kamer genomen bij de vaststelling van het regeerings-reglement voor West-Indië.

Thorbecke en Olivier waren van meening, dat de invoering diende te geschieden bij de wet. De minister van Koloniën was met de overige ministers van oordeel, dat met het oog op de door niemand betwiste noodzakelijkheid om zoo spoedig mogelijk een eind te maken aan de verouderde en hoogst onvoldoende Strafrechtpleging voor Europeanen, de invoering diende plaats te hebben bij Koninklijk Besluit. Ook de Raad van State was die zienswijze toegedaan. Toen er geene overeenstemming in den boezem van het Ministerie kon verkregen worden, werd door den minister van Koloniën op eigen verantwoordelijkheid aan den Koning de invoering der wetboeken bij Besluit voorgedragen.

De voordracht werd door den Koning aan den ministerraad verzonden, waarop Thorbecke - na afloop van de begrootings-werkzaamheden bij de Eerste Kamer, zijne ambtgenooten zijn voornemen mededeelde zijn ontslag aan te vragen, op grond, dat door de handeling van den minister van Koloniën de eenheid van het bewind verbroken was.

Op sterk aandringen van al de ministers verklaarde hij van zijn voornemen te zullen afzien, zoo men den strijd terwille van andere belangen liet rusten. Het bezwaar, dat dit denkbeeld bij den minister van Koloniën in overeenstemming met zijne andere ambtgenooten ontmoette, deed den minister van Binnenlandsche Zaken in zijn besluit volharden. Hij verzocht met den minister Olivier zijn ontslag. Aan Fransen van de Putte werd de samenstelling van een nieuw ministerie opgedragen. Daarin namen, behalve de drie aan het bewind blijvende ministers, zitting van Bosse voor Financiën, Geertsema voor Binnenlandsche Zaken en Pické voor Justitie.

De taak van dit ministerie was aangewezen; het zoo mogelijk tot stand brengen van de Cultuurwet. De bedoeling van dit wetsontwerp was, om

aan de inboorlingen het recht te verzekeren van vrije beschikking over hunne personen en hun arbeid, maar tevens grondeigendom aan den Javaan toe te kennen, indien hij het communaal grondbezit in individueelen eigendom wenschte te converteeren. De vraag bij wien de eigendom van den grond berust, werd in dien zin beslist, dat de Javaansche bezitter of gebruiker *eigenaar* zou worden van zijne Sawavelden en de Staat van alle overige gronden, voor zoover die niet door anderen onder geldigen titel bezeten werden. Bij de behandeling van het ontwerp in de Tweede Kamer op den eersten Mei, bleek al zeer spoedig, dat er groot verschil van meening bestond over de vraag of het voor de bereiking van het hoofddoel van het ontwerp noodig was den Javaan een privaat eigendom van den grond toe te kennen.

Bij de behandeling van artikel 1 werd die vraag door Thorbecke in ontkennenden zin beantwoord.

Intusschen was door den Heer van Nierop een amendement voorgesteld, dat de strekking had om het recht van eigendom, na behoorlijke voorbereiding, den Javaan binnen vijf jaren toe te kennen, terwijl het wetsontwerp dat recht terstond in beginsel wilde verleenen, om eerst later te kunnen werken. Jammer, dat de wijze waarop dit amendement aanstonds door Kappeyne en van Heukelom, die den minister bij de samenstelling van de wet behulpzaam waren geweest, bestreden werd, het den minister onmogelijk maakte, zich met dat amendement te vereenigen, waardoor met vrij wat zekerheid te voorzien was, dat de wet in behouden haven zou gebracht worden. Had toch de minister zich bereid verklaard zich bij het amendement neer te leggen, het amendement daarna door den Heer Poortman opgesteld, ware achterwege gebleven. Dat amendement had wel de strekking om den inlander het recht op individueel grondgebruik te waarborgen, maar wilde echter tevens de Godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken in werking houden.

Onmiddellijk door de conservatieven ondersteund werd het bij monde van van Zuijlen, Wintgens en Myer toegelicht en bestempeld als de meest stellige afkeuring van de door hen bestreden hoofdbeginselen van de wet.

Nadat de minister nogmaals in eene warme rede had doen uitkomen, dat de regeling van den grondeigendom de grondslag was, dien hij voor de hervorming in Indië noodig achtte en mitsdien het amendement Poortman hem onbevredigd moest laten, werd het amendement van Nierop verworpen en dat van Poortman aangenomen door de vereenigde conservatieven, gesteund door Thorbecke met zeven liberalen en enkele katholieken.

Den volgenden dag verklaarde de minister met machtiging des Konings het wetsontwerp in te trekken, overtuigd als hij was, dat een ander besluit door hem niet met eere kon genomen worden.

Is hierdoor de zoo noodzakelijke hervorming in onze Oost-Indische bezittingen voor geruimen tijd tegengehouden, toch heeft de Koloniale politiek door Fransen van de Putte van het oogenblik van zijn optreden af voorgestaan en bij de behandeling zijner begrootingen en van zijne comptabiliteitswet telkens breed toegelicht, blijvenden invloed geoefend op de zienswijze van het meer ontwikkeld deel van het Nederlandsche volk, welks rechtgevoel in opstand is gekomen tegen de wijze, waarop Indië

gedurende een reeks van jaren enkel alleen in het geldelijk belang van het moederland is beheerd.

Ware de cultuurwet aangenomen, had de liberale partij zich vereenigd om op de door Fransen van de Putte voorgestelde grondslagen de Koloniale hervorming door te voeren en die tegen Myer en zijne medestanders te verdedigen, ongetwijfeld zou haar daarbij de steun der natie niet hebben ontbroken. Nu was de kracht der liberale partij verlamd. Als vooruitstrevende partij op Koloniaal gebied had ze de vlag gestreken voor het stelsel van behoud. Het ministerie, dat ter wille van de cultuurwet was opgetreden, vroeg en verkreeg zijn ontslag.

De samenstelling van een nieuw bewind werd opgedragen aan Mr. MYER met wiens programma de meerderheid der Tweede Kamer geacht moest worden zich te hebben vereenigd. Met hem namen zitting van Zuylen, Schimmelpenninck, Heemskerk Azn. en Borret.

Op den dag waarop in de eerste Kamer over de Indische begrooting zou gestemd worden, vernam men dat Mr. Myer benoemd was tot gouverneur-generaal en de Heer TRAKRANEN in zijne plaats als Minister van Koloniën zou optreden.

Het was Mr. Keuchenius, die, in Arnhem in de plaats van van Zuylen gekozen, in de Tweede Kamer eene zeer scherpe afkeuring over de uittreding van Myer uitsprak en daarbij de volgende motie voorstelde:

„De Kamer, de gedragslijn van het kabinet ten opzichte van de uittreding van den Minister van Koloniën afkeurende, gaat over tot de orde van den dag."

De motie werd aangenomen met 39 tegen 23 stemmen.

Onmiddellijk daarna stelde de regeering aan den Koning eene kamerontbinding voor, op grond, *dat de Tweede Kamer met overschrijding van hare grondwettige bevoegdheid, getreden was op het gebied der uitvoerende macht, bij den Koning berustende en inbreuk had gemaakt op het praerogatief der Kroon.* Den 28sten September werd de Kamer ontbonden en richtte de Koning zich bij proclamatie tot de kiezers, met uitnoodiging om door trouwe opkomst bij de stembus aan zijne roepstem gehoor te geven.

Die proclamatie, in de Staatscourant geplaatst en door den Minister Heemskerk gecontrasigneerd, werd met de nationale kleuren versierd aan alle kiezers toegezonden. Daarop werd door twaalf professoren in de rechten een advies uitgegeven, strekkende, om in strijd met het gevoelen der regeering te betoogen, dat de vraag — de eenige vraag door de regeering zelve gesteld — of de Tweede Kamer de grondwet geschonden had, naar hunne overtuiging niet met ja, kon beantwoord worden, zonder recht te noemen, wat onrecht is, en zonder de Nederlandsche Grondwet omver te halen.

Was de partij-strijd bij de stembus in de Octoberdagen van 1866 buitengewoon heftig, de uitslag was, wat de kwestie betrof, zooals die door de regeering was gesteld, niet beslissend. In sommige kiesdistricten werden tegelijk voor- en tegenstanders gekozen. Eene meerderheid, waarop ze kon rekenen, had de regeering niet verkregen. Toch bleef ze aan het bewind.

Op het einde van de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting voor 1867 stond Thorbecke op, om in eene korte rede zijne grieven tegen

de handelingen van de regeering uit te spreken. Zonder kwetsende persoonlijkheden, werden in eenige sterk saamgedrongen stellingen, de ongerechtigheden van het ministerie aangetoond.

„In tweeërlei opzicht, zeide hij, èn wat de bevoegdheid der Kamer èn wat de verkiezingen betreft, heeft het ministerie gezag in de plaats van grondwettige vrijheden geplaatst.

„Gij stelt gezag in de plaats eener grondwettige vrijheid, wanneer gij het oordeel der Vertegenwoordiging vreest door beroep op een prerogatief des Konings.

„Benoeming van ambtenaren, als *daad* des *Konings*, is onaantastbaar; niet als *ministeriëele daad*, hetgeen zij altijd te gelijk is. Ook ten aanzien van deze zal de vertegenwoordiging steeds een zekere reserve moeten in acht nemen; en terecht zal een ministerie desnoods haar de noodzakelijkheid om de reserve te betrachten, herinneren. Doch geheel iets anders is het eene benoeming door het prerogatief der Kroon te dekken. Die dat doet tracht de ministerieele verantwoordelijkheid door autocratie te verdringen."

Door deze stellingen, waarvan de juistheid door niemand meer wordt betwijfeld, is het onbeperkte recht van contrôle van de vertegenwoordiging over alle regeeringsdaden voorgoed bevestigd.

Nu gezegd was, wat gezegd moest worden, was de stemming bij den aanvang van de behandeling der verschillende hoofdstukken kalm en niets deed vermoeden, dat een ernstig conflict aanstaande was.

Bij de behandeling van het rapport van de commissie over het Londensche tractaat betreffende de Limburg-Luxemburgsche verhouding tot Duitschland, had de minister bij de verdediging zijner handelingen de onvoorzichtigheid in een minder gunstige beoordeeling te treden van het beleid van zijn voorganger. In de volgende zitting trad Mr. Geertsema, destijds afgevaardigde voor Haarlem, op tot verdediging van zijn voormaligen ambtgenoot Mr. Cremers, en legde op het bureau van den president, ter kennisneming, twee door den gezant te Berlijn in 1866 aan den heer Cremers, toen minister van Buitenlandsche Zaken gerichte brieven, die ofschoon volgens de meening van den heer Cremers van particulieren aard, toch op afdoende wijze de ongegrondheid van de tegen hem ingebrachte beschuldiging moesten bewijzen. Later is uit de mededeelingen van den minister van buitenlandsche zaken Roest van Limburg gebleken, dat de brieven, waarvan Van Zuylen beweerd had geen kennis te hebben gedragen, in afschrift in het dossier aan het departement van buitenlandsche zaken aanwezig waren.

De begrooting van Buitenlandsche Zaken werd afgestemd. Het ministerie vroeg zijn ontslag, dat door den Koning werd geweigerd.

De Tweede Kamer werd andermaal ontbonden. De nieuwe verkiezingen brachten geene verandering in de verhouding der partijen, toch verklaarde minister Heemskerk bij de opening van de zitting op 15 Februari 1868, dat de regeering de toekomst met vertrouwen te gemoet ging. Ook nu weder stond de grijze staatsman op de bres om de gezonde toepassing van de grondwet te handhaven.

Na op den voorgrond te hebben gesteld, dat de Koning in het oordeel over de ontbinding niet betrokken is, maar dat de ministers de ontbinding

als *hunne* daad hebben te verantwoorden, eindigde Thorbecke met aan de regeering de vraag te stellen:

„Welk groot, dringend, overwegend, landsbelang noodzaakte tot ontbinding?"

De niet zeer afdoende verdediging der regeering lokte nog veel discussie uit, die zich oploste in de aanneming eener door Mr. Blussé voorgestelde motie, waarbij de Kamer als haar oordeel uitsprak, dat geen landsbelang de ontbinding had gevorderd. [1])

Den 28sten April werd de begrooting van van Zuylen voor de tweede maal verworpen.

De mogelijkheid eener derde ontbinding deed eenige leden van de Eerste Kamer het initiatief nemen tot bijeenroeping der Kamer om een door hen in te dienen voorstel te overwegen, strekkende tot het aannemen van een adres aan den Koning, naar aanleiding van de buitengewone spanning in het land, grootendeels te weeg gebracht of versterkt door beslissingen in de Tweede Kamer genomen en door besluiten van den Koning, die daarop waren gevolgd. Nadat in de vergadering van 1 Mei de minister Heemskerk had medegedeeld, dat aan een bekend staatsman, den Heer van Reenen, de opdracht tot vorming van een nieuw ministerie was gedaan, werd het voorstel van de Heeren, dat wellicht op de houding der regeering niet zonder invloed is geweest, verworpen. Den ministers werd op hun verzoek ontslag verleend [2]).

De poging van van Reenen tot vorming van een kabinet mislukt zijnde, werd Thorbecke door den Koning geroepen, die aan Z. M. een bewind meende te moeten voordragen, waarin slechts personen zouden worden opgenomen, die niet of slechts van verre bij de gebeurtenissen in de laatste jaren betrokken waren geweest. Ook Thorbecke zelf begreep in de gegeven omstandigheden geen gehoor te moeten geven aan den drang, die van de zijde der liberale partij werd uitgeoefend, om in dat kabinet op te treden. Dit nieuwe kabinet was samengesteld uit Mr. Fock, burgemeester van Amsterdam, voor Binnenlandsche Zaken, van Bosse voor Financiën, Lilaar voor Justitie, E. de Waal voor Koloniën, generaal van Mulken voor Oorlog, de kapitein ter zee Brocx voor Marine en Roest van Limburg voor Buitenlandsche Zaken. De optreding van dit kabinet schonk

---

[1]) Dat het verschil van inzicht over het beleid van den minister van Buitenlandsche Zaken allerminst geschikt was, om aan het oordeel der kiezers te worden onderworpen, is later door Mr. Heemskerk in zijn „Praktijk onzer grondwet" erkend.

[2]) Tegenover de constitutioneele zonde, die naar de meening der liberale partij, door Heemskerk werd bedreven, mag de groote kracht en het uitnemend beleid niet vergeten worden, waarmede hij als minister van binnenlandsche zaken de steeds voortwoekerende ziekte onder het rundvee heeft weten te bedwingen. Afmaking van aangetaste koppels op een gunstig tijdstip bij een dalend ziektecijfer, dat was het denkbeeld, waarvoor hij van de vertegenwoordiging de noodige gelden wist te verkrijgen. Reeds in het voorjaar van 1867 kon de minister met de uitvoering van zijn plan aanvangen en hij heeft het doorgezet met volharding, in weerwil van de gemoedsbezwaren van antirevolutionaire zijde, met dat gelukkig gevolg, dat hij het land heeft bevrijd van eene ziekte, die gedurende eenige jaren buitengewoon groote schade aan onze welvaart had berokkend.

verademing, niet alleen in de Tweede Kamer, maar ook daar buiten, waar het gewicht van den strijd niet altijd was begrepen.

Gedurende de twee en een halfjarige regeering van dit kabinet heerschte in het parlement eene ongewone kalmte. Geen der beide politieke partijen had lust den strijd opnieuw aan te binden. Daardoor mocht het aan het ministerie gelukken meer dan één belangrijke wet te doen aannemen.

Ik wijs slechts op de hoogst praktische wijziging in de armenwet, de afschaffing van de doodstraf, de afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertentiën in de nieuwsbladen, op de zoogenaamde Agrarische wet van den minister de Waal, waarbij de uitgifte van woeste gronden geregeld werd; de rechten van de inlanders op hunne gronden gehandhaafd werden en hun de bevoegdheid verleend werd om hunne velden voor zekere termijnen aan niet-inlanders te verhuren, die tot nadere regeling van de gouvernements suikercultuur en de invoering van het uniform briefport.

Eerst bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede bij de opening van de zitting 1871/72 vertoonde zich in de Tweede Kamer eene minder tevreden stemming. Omtrent het beleid van den minister van Oorlog, van dien van Buitenlandsche Zaken en van dien van Justitie, was kennelijk het vertrouwen zeer zwak. De drie ministers namen daaruit aanleiding nog vóór de behandeling hunner begrooting hun ontslag aan te vragen, terwijl ietwat later ook de minister van Koloniën, om reden van gezondheid verzocht van zijn taak te worden ontheven.

Toen de poging tot reconstructie van het kabinet was mislukt, liet Thorbecke zich door zijne politieke medestanders overhalen, de teugels van het bewind weder in handen te nemen.

Bij de terugkomst der tweede Kamer op 28 Februari 1871, deelde Thorbecke mede, dat bij de taak, die de regeering zich had voorgesteld, twee zaken op den voorgrond traden; te weten de verbetering onzer weerbaarheid en de daarmede samenhangende herziening van ons belastingstelsel.

Door het publiek, nog onder den indruk van hetgeen na 1870 omtrent den toestand van ons defensie-wezen aan den dag was gekomen, werd dat optreden van Thorbecke „met 't geweer op schouder" met vrij algemeene instemming begroet.

De regeling dier beide zoo hoogst belangrijke onderwerpen, mocht, helaas, niet tot stand komen! De minister van oorlog Booms bleef slechts eenige weinige weken aan het bewind, terwijl zijn opvolger de kolonel Engelvaart wegens verschil van meening met zijne ambtgenooten over de regeling der levende strijdkrachten bij de wet, zijn ontslag meende te moeten vragen. Zijn opvolger generaal Delprat in Februari 1872 opgetreden, werd geen tijd gelaten, zijne denkbeelden in een wets-voorstel aan de vertegenwoordiging voor te leggen.

De ernstige pogingen van den minister Blussé om eene rijks-inkomstenbelasting te doen aannemen, mislukten. Het hoofdartikel werd in de Tweede Kamer, verworpen, met 53 tegen 27 stemmen. Behalve de conservatieven en de antirevolutionairen stemden 13 liberalen tegen de wet. Nog vóór dat de Koning op het door het ministerie ingediend verzoek om ontslag, had beschikt, was de eminente Staatsman, het hoofd van het Kabinet, op 5 Juni voor altijd heengegaan.

Diep was de indruk, die zijn verscheiden in het gansche land teweegbracht.

In THORBECKE verloor Nederland den Staatsman, wiens overwegende invloed op de ontwikkeling onzer Staatsinstellingen, zich reeds vóór 1848 had doen gevoelen; wiens groote talenten, onvermoeide werkzaamheid en groote gouvernementeele kracht zelfs door zijne tegenstanders werden erkend.

Aan hem — velen in den lande gevoelden dat — is het te danken dat de vrijzinnige geest in de grondwet van 1848 neergelegd, trots den daartegen bij herhaling gevoerden strijd, de grondtoon van geheel onze Staatsregeling is gebleven.

Bij 's mans plechtige begrafenis waren mannen uit alle standen, uit alle oorden des lands in grooten getale opgekomen, om getuigenis af te leggen van hunne vereering van den grooten Staatsman, en erkenning van het vele, dat Nederland aan hem verschuldigd is.

Na den dood van den man, die gedurende 25 jaren de leider der liberale partij in Nederland was geweest, trad de verandering in de denkwijze en de verhouding der politieke partijen in ons parlement, die zich in den laatsten tijd nu en dan had laten gevoelen, meer zichtbaar aan het licht.

Reeds aan het einde van het ministerie Thorbecke van 1862, werd de eenheid in de liberale partij kennelijk met moeite vastgehouden. Een groep van jonge leden was dikwijls ongezind in het oude partij-verbond mede te gaan, terwijl de houding van een deel der partij, die later met Thorbecke de koloniale hervorming, door Fransen van de Putte voorgesteld, had tegengehouden, zeker niet bevorderlijk was, om de kracht der partij te verhoogen. Maar wat vooral de kracht der liberale partij moest verlammen, was, dat een deel der liberalen, zoo in als buiten de Kamer, begon te gevoelen, dat, hoe vast de grond ook moge zijn, waarop wij met en door onze Staatsregeling nog altijd staan, er langzamerhand in de maatschappij behoeften en eischen waren opgekomen, die straks dringend voorziening zouden vragen. Op dit verschijnsel werd door Mr. S. van Houten gewezen, toen hij in zijn op 25 April 1871 uitgesproken rede, den nieuwen geest der jongere liberalen stelde tegenover dien van de mannen van 1848.

„In het jaar 1848 — zeide de spreker — dreigde een ernstig conflict in „ons land tusschen de oude vormen en den nieuwen geest, en het is de „onvergankelijke verdienste van den minister van Binnenlandsche Zaken, „dat hij in die dagen tusschen de oude vormen en den nieuwen geest het „aanknoopingspunt heeft gevonden, en een nieuwen toestand heeft helpen „in het leven roepen, die aan de beginselen der historische richting vol„deed. Hij heeft een stap voorwaarts gedaan, waarop niet kan worden „teruggekomen. Maar het is eene dwaling, dat met dien eenen stap de „strijd reeds voor goed zou zijn volstreden. De strijd heeft zich hernieuwd „en vooral in onze dagen is hij weder aan de orde. Ook nu zijn er „krachtige aspiratiën werkzaam, waaraan de oude levensvormen niet „voldoen: het ware onwetendheid dit te ontkennen."

Ook de toestand der conservatieve partij was anders geworden. Wel bleef zij, als zij stond tegenover liberale regeeringen, als oppositie steeds aaneengesloten, maar als partij had zij haar steunpunt verloren.

In 1853 was zij door en met van Hall in eene reactionaire richting gebracht. Volgens Rochussen in zijn aan den Koning gericht schrijven, de richting van hen, die de meening waren toegedaan, dat door de liberale

partij onder de leiding van Thorbecke, de grondwet was opgevat en toegepast in een anderen zin, als waarin die was ontworpen en aangenomen.

Mocht men al gedacht hebben, dat de daarover gevoerde strijd bij het wederoptreden van Thorbecke was uitgestreden, de conservatieve leden in de Tweede Kamer bleven hunne anti-Thorbeckiaansche oppositie voortzetten.

Na de gebeurtenissen van 1866—1868, onder het in zekeren zin neutrale Kabinet, Fock—van Bosse, scheen het alsof de conservatieve leden voorgoed afscheid nemende van alle reactie, hunne taak als politieke partij wenschten op te vatten, zooals dat in andere parlementen door die partij pleegt te geschieden; met de liberalen in bedaarden stap de belangen van het land bevorderen, remtoestel zijn, zoodra de liberale partij te sterk of te haastig vooruitstrevend wordt: steeds gereed als regeeringspartij op te treden, zoo dikwijls de liberalen tijdelijk onmachtig worden, om dan het werk op te vatten en voort te zetten, zooals haar voorgangster dat achterliet. Toch bleek het dadelijk na het wederoptreden van Thorbecke dat de natuur sterker was dan de leer. Het anti-Thorbeckiaansche kwam, wellicht onbewust, weder boven.

Reeds in 1862 werd de conservatieve partij door Groen van Prinsterer aangeduid als dat deel der vrijzinnige richting, hetwelk inconsequent en daarom in zich zelve tegen de door haar gevreesde ontwikkeling van haar eigen beginsel niet bestand is. De absolute juistheid dier karakterschildering daarlatende, meen ik te mogen beweren, dat in 1872, met uitzondering wellicht van het Koloniaal beleid, tusschen de conservatieven en de liberalen geen principieel verschil meer bestond.

Heemskerk en van Lynden van Sandenburg hebben, zoo dikwijls zij later het bewind in handen hebben gehad, dan ook geheel overeenkomstig de vrijzinnige beginselen geregeerd en laat ik er aanstonds bijvoegen, met den steun der liberalen veel goeds tot stand gebracht.

Niettegenstaande den persoonlijken invloed van de leden der oud-conservatieve partij, kon die partij, als politieke partij aan haren geheelen ondergang niet ontkomen. Weldra zou slechts één hunner leden, als unicum in het parlement overblijven, als de vertegenwoordiger van die eenmaal zoo machtige groep, die door de bekwaamheid van een deel harer leden, meer dan eens het overwicht in het parlement wist te verkrijgen.

Opmerkelijk is het, dat naarmate het getal conservatieven in het parlement afnam, het getal en de kracht der antirevolutionairen toenam. Of dit oorzaak dan wel gevolg is geweest durf ik niet beslissen, maar gewis is het, dat de beide verschijnselen samenvielen, met dat gevolg, dat het ideaal van Groen gedurende eenigen tijd in het parlement in zoover is verwezenlijkt, dat twee partijen, de liberale en de kerkelijke tegen elkander hebben gestaan.

Had de geschiedenis van het laatste ministerie Thorbecke geleerd, dat op den steun der liberale partij niet onvoorwaardelijk was te rekenen, ook het ministerie De Vries—Fransen van de Putte, dat na den dood van Thorbecke optrad, zou het gemis van dien steun ondervinden.

Met het oog op het verschil van meening, dat onder de leden der liberale partij bestond, zoo over het koloniaal beheer als over de hervorming van ons belasting-stelsel, oordeelde de regeering het wenschelijk, die onderwerpen ter hand te nemen, waarvan verwacht kon worden, dat ze door geheel de liberale partij met ingenomenheid zouden begroet worden, en die

daardoor zouden kunnen strekken om de éénheid in de liberale partij in het parlement te herstellen en de belangstelling van de natie optewekken.

In dien gedachtengang werden achtereenvolgens aan de Kamer ingediend: een nieuw tarief van in- en doorvoer in Nederlandsch Indië, met afschaffing van alle differentieëele rechten en bepaling van een recht op den invoer van 6 pCt., de wet op de rechtelijke organisatie, voorstellen tot afschaffing van de plaatsvervanging en tot verlaging van den census voor de kiesbevoegdheid en eene wet op het hooger onderwijs.

Het bleek alras, dat een kleine groep van liberalen in de Tweede Kamer ongezind was met het ministerie mede te gaan. Dat was als naar gewoonte het sein voor de conservatieve partij om als aaneengesloten oppositie alle regeeringsvoorstellen af te stemmen. Wel werd het nieuw tarief van in- en doorvoer in Nederlandsch-Indië aangenomen, maar de wet op de rechterlijke organisatie werd, nadat alle artikelen, sommige daarvan geamendeerd, waren aangenomen, met 39 tegen 37 stemmen verworpen. Het ontwerp tot afschaffing van de plaatsvervanging, viel een nog ongunstiger lot ten deel; het werd verworpen met 43 tegen 25 stemmen.

Door den minister van Financiën was een wetsvoorstel ingediend, strekkende om in navolging van het door Duitschland gegeven voorbeeld voor ons muntwezen den gouden standaard aan te nemen. Ondanks de talentvolle verdediging van den minister van Delden mocht het hem niet gelukken, zijn stelsel door de meerderheid van de Kamer te doen aannemen. Artikel 2 van de wet werd afgestemd met 40 tegen 29 stemmen. Het ontwerp werd daarop ingetrokken.

Tegen de wet tot verlaging van den census stemden de geheele rechterzijde met uitzondering van het antirevolutionaire lid Teding van Berkhout en acht liberalen, tengevolge waarvan artikel 1 werd verworpen met 39 tegen 32 stemmen.

De minister Weitzel, die den generaal Van Stirum was opgevolgd, mocht zijn vestingwet aangenomen zien, waarbij tal van zoogenaamde schadelijke vestingen werden opgeruimd en de omvang van onze verdedigingswerken werd vastgesteld.

Ik mag niet vergeten, hier nog melding te maken van het voorstel, ingediend door het lid der Tweede Kamer, Mr. van Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan. Dit voorstel in Februari 1873 ingediend, maar later door den Heer van Houten ietwat gewijzigd, werd door de beide Kamers aangenomen en verscheen 19 September 1874 in het Staatsblad.

Bij alle teleurstellingen, die het ministerie in het parlement moest ondervinden, werd het nog daarenboven belast met de verantwoordelijkheid voor den oorlog in Atjeh, met alle zorgen en moeilijkheden daaraan verbonden.

Nog heden ten dage is die oorlog niet geëindigd en komt nu en dan de vraag weder te sprake, in hoe verre hij geacht kan worden door de destijds bestaande omstandigheden gerechtvaardigd te zijn. De zorgen, die het gevolg waren van dezen geheel onverwacht uitgebroken oorlog, kwamen natuurlijk in de allereerste plaats op de schouders van den minister van Koloniën, die bovendien in het parlement een harden strijd had te voeren tegen de heftige aanvallen van de conservatieve partij, die haren ouden

antagonist op koloniaal gebied geen oogenblik met rust heeft gelaten. [1])

Na verwerping van het wetsvoorstel tot verlaging van den census voor de kies-bevoegdheid vroeg het ministerie zijn ontslag.

Aan den Heer Heemskerk, die gedurende eenigen tijd rustig in den Hoogen Raad recht had gesproken, werd de samenstelling van een ministerie opgedragen. Met het oog op het gebrek aan eenheid in de liberale partij, scheen dit extra parlementaire ministerie het eenig mogelijke.

Naast Heemskerk, die weder naar Binnenlandsche Zaken ging, trad op Jhr. van der Heim voor Financiën en Baron van Lynden van Sandenburg voor Justitie en van Goltstein voor Koloniën.

Het ministerie werd bij zijn optreden welwillend ontvangen.

Bij de behandeling van de begrooting voor 1875 werd door Mr. Kappeyne eene rede uitgesproken, die destijds grooten indruk maakte. Het was kennelijk de bedoeling van den begaafden scherpzinnigen spreker, om te trachten in de ontredderde partij, waarvan hij toen de leiding op zich nam, nieuw leven te wekken, door zijne partijgenooten te wijzen op de taak, die straks voor hen was weggelegd en op de richting, die daarbij zou dienen gevolgd te worden. Die richting moest, volgens hem, zijn eene progressistische. Hij wees er op, dat de vroegere opvatting, dat de Staat niet anders was, dan eene groote politiemacht, niet meer was vol te houden; dat de moderne levensbeschouwing het volksbelang stelt als hoogste doel van den Staat; dat de Staat van zijne ingezetenen kan vergen al wat tot zelfbehoud der vereeniging noodzakelijk is, maar dat hij ook aan allen moet verschaffen wat vereischt wordt, om hun het volle genot der beschaving te verzekeren, alles wat onontbeerlijk is, om het volk te doen toenemen in kennis, zedelijkheid en rijkdom.

Het kabinet Heemskerk toog aan het werk en mocht er in slagen wets voorstellen omtrent de rechterlijke organisatie en het hooger onderwijs door de beide Kamers te doen aannemen. Een voorstel door eenige leden der Tweede Kamer ingediend tot uitbreiding van ons spoorwegnet werd door de regeering overgenomen en goedgekeurd.

De klip, waarop het ministerie na eene drie-en-een-half jarige regeering zou stranden, was de door Heemskerk ingediende wet op het lager onderwijs. Dat in December 1876 ingediend ontwerp was onmiddelijk in de afdeelingen onderzocht. De beantwoording van het in Maart 1877 uitgebracht voorloopig verslag liet op zich wachten, maar daarentegen werd de Kamer verrast met een voorstel tot algeheele hervorming van het Kiesrecht.

Het antwoord op het Kamerverslag over de onderwijswet kwam eindelijk in de maand Augustus in. Ware dit antwoord met de daarin vervatte voorstellen tijdig genoeg ingezonden om voor het eind der zitting in discussie te worden gebracht, wellicht hadden door gemeen overleg, waartoe de minister Heemskerk zich bereid verklaarde, de wenschen der liberale partij bevredigd kunnen worden. Nu was het te laat. De periodieke verkiezingen hadden in de samenstelling der Kamer verandering gebracht.

---

[1]) Men zie daarover de parlementaire redevoeringen van Fransen van de Putte van 1873—1885, in 1886 uitgegeven bij Roelants te Schiedam, en het belangrijk werk van den majoor Petit, La conquete de la Vallée d'Atchin par les Hollandais. Paris 1891.

Schimmelpenninck van der Oye, van Rappard, Nierstrasz, Messchert van Vollenhoven en Fabius, waren respectievelijk vervangen door van Delden, Dijckmeester, Schagen van Leeuwen, Roëll en Rutgers van Rozenburg.

In het antwoord op de troonrede, bij de opening van de zitting 1877/78 werd de teleurstelling uitgesproken over het gemis aan overeenstemming tusschen de regeering en de vertegenwoordiging met betrekking tot het gewichtig volksbelang, dat bij de zoo gewenschte verbetering van de onderwijswet betrokken was.

De meerderheid der liberale partij was kennelijk niet gezind de wet met den minister Heemskerk te behandelen. De minderheid achtte de aftreding van het Kabinet op dat oogenblik niet wenschelijk. De Heer Fransen van de Putte, ofschoon verklarende, dat hij het zich tot een eer zou rekenen, straks de luitenant, des noods de soldaat onder Kappeyne te zijn, gaf als zijne meening te kennen, dat noch van eene aftreding van het Ministerie, noch van eene Kamer-ontbinding heil te wachten was, maar dat de wet op het lager onderwijs moest worden afgewacht, omdat de partij-kwestie eigenlijk in die wet was gelegen en men kans had door de behandeling dier wet eene reformatie der politieke partijen tot stand te brengen. Het adres van antwoord werd aangenomen zooals het werd voorgesteld en het Ministerie vroeg zijn ontslag, dat met 1 November 1877 door den Koning verleend werd.

Mr. Jan Kappeyne van de Coppello trad den 3den November als Minister van Binnenlandsche Zaken en als hoofd van het Kabinet op. Naast hem namen zitting Mr. Tak van Poortvliet, als hoofd van het nieuwe departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, dat nu voorgoed van Binnenlandsche Zaken werd gescheiden; Mr. J. G. Gleichman, als Minister van Financiën, Mr. H. J. Smidt voor Justitie, de Roo van Alderwerelt voor Oorlog, Jhr. H. O. Wichers voor Marine, Baron v. Heeckeren van Kell voor Buitenlandsche Zaken en Mr. P. P. van Bosse voor Koloniën.

Groot waren de verwachtingen, die door de optreding van dit Kabinet in het land werden opgewekt. Voortgekomen uit de meerderheid van het parlement, was het samengesteld uit hoogstbekwame mannen, wier verleden vertrouwen gaf voor de toekomst. De omstandigheden, waaronder dit Ministerie was opgetreden, brachten in de eerste plaats de verplichting mede om den schoolstrijd tot oplossing te brengen. Voor en aleer dit onderwerp aan de orde kwam, waren door den Minister van Financiën, Gleichman, voorstellen ingediend, strekkende om ter voorziening in buitengewone behoeften eene leening aan te gaan van 42 millioen en tot het heffen van successiebelasting in de rechte lijn. Beide voorstellen werden aangenomen; het laatste niet dan na warme bestrijding van de kerkelijke en conservatieve partijen. Van dezen Minister ging nog uit een wetsvoorstel tot herziening van de ongebouwde eigendommen, dat aanleiding gaf tot uitvoerige discussie over den aard der grondbelasting.

In Maart 1878 werd door Kappeyne de wet op het lager onderwijs ingediend. Daarbij was rekening gehouden met de paedagogische en hygiënische eischen, die sedert jaren, zoo in als buiten de Kamer gesteld en geformuleerd waren in het door het Kamerlid Moens aangeboden voorstel, dat na de indiening van het wetsontwerp Heemskerk was ingetrokken. Ofschoon niet aan alle eischen van de radicale schoolwetmannen was

voldaan, kwamen toch van alle zijden petitiën in, strekkende om de voorgestelde wet, door Dr. Kuyper genoemd „de scherpe resolutie" te verwerpen.

Na eene zeer warme discussie werd dit belangrijk wetsontwerp in de Tweede Kamer aangenomen met 52 tegen 38 stemmen. In de Eerste Kamer brachten, behalve de acht Katholieken, slechts twee leden hunne stem tegen het wetsontwerp uit.

Door eene deputatie van antirevolutionaire zijde, met Jhr. Elout van Soeterwoude aan het hoofd, werd den Koning op het Loo een smeekschrift aangeboden, strekkende om de wet niet te bekrachtigen.

Op verlangen des Konings werd hierover door den Minister van Binnenlandsche Zaken een rapport uitgebracht, dat in de Staatscourant openbaar gemaakt, in hooge mate den toorn der kerkelijke partijen heeft opgewekt.

De wet werd door den Koning bekrachtigd.

Moet men zich in het belang der openbare volksschool in de aanneming der wet Kappeyne verheugen, het valt niet te ontkennen, dat de wijzigingen, die daardoor in de wet van 1857 gebracht werden, het in stand houden der bijzondere school niet weinig zou bemoeilijken en het mag, naar mij voorkomt, als vrij zeker worden aangenomen, dat de erkenning van dat feit, langzamerhand meer algemeen geworden, veel heeft bijgedragen om het den Minister Mackay mogelijk te maken, de door hem ingediende subsidie-wet tot stand te brengen.

Nog vóór het einde van het jaar overleed de Minister van Oorlog, de Roo van Alderwerelt, aan een hevig lijden, dat zich bijna tegelijk met zijn optreden had geopenbaard. Een inderdaad tragisch einde van den begaafden en kundigen man, die zich kennelijk had voorgesteld eenmaal de hervormer van ons krijgswezen te worden, en die eindelijk in de gelegenheid gesteld zijne denkbeelden in toepassing te brengen, onmachtig werd de taak te volvoeren, waartoe hij, naar zijne meening, boven zooveel andere militaire specialiteiten was aangewezen.

In Februari van het volgend jaar overleed Mr. van Bosse, een veteraan in de liberale partij, die een werkzaam deel in de staatkundige gebeurtenissen van ons land na 1848 had genomen. In de plaats van de Roo trad op de Kolonel den Beer Poortugael en voor Koloniën de Heer O. van Rees, een bekend voorstander der liberale koloniale politek.

Door Mr. Tak van Poortvliet werd een wetsontwerp ingediend, strekkende tot den aanleg van een Kanaal van Amsterdam door de Geldersche Vallei naar de Boven-Waal en tot verbetering van waterwegen in Drente, Limburg en Overijsel en van de vaart van Amsterdam naar Rotterdam langs Alphen en den Hollandschen IJsel.

In Mei 1879 in behandeling genomen, werd het onderwerp heftig bestreden en eindelijk artikel 1 afgestemd met 40 tegen 39 stemmen. Onder de tegenstemmers waren niet minder dan 13 liberalen. De Minister Tak verzocht zijne ontslag. Kappeyne volgde weinige dagen daarna dat voorbeeld, terwijl de overige leden van het Kabinet verzochten van hunne taak te worden ontslagen, indien het den Koning mocht behagen het ontslag aan den Minister Tak en Kappeyne te verleenen. De Koning weigerde het ontslag. In de Eerste Kamer, waar Kappeyne, daarover geinterpelleerd, de bovenstaande feiten had medegedeeld, werd door den Heer Duymaer van Twist de hoop uitgesproken, dat het Ministerie, dat blijkbaar bij voortduring het

vertrouwen des Konings genoot, meer lettende op het belang des lands dan op eigen wenschen, besluiten mocht aan te blijven, ten einde de moeilijke taak, die het op zich genomen had, voort te zetten. Kappeyne verklaarde zich bereid, om zich naar 's Konings verlangen te voegen, indien hij de verzekering mocht ontvangen van de medewerking der Kroon voor eene wijziging van de Grondwet betreffende het kiesrecht en de defensie, daarbij te kennen gevende, dat, mochten die voorstellen door de vertegenwoordiging niet worden aangenomen, eene ontbinding zou moeten volgen. De Koning deelde daarop aan den Ministerraad mede, dat de Kroon een zoo gewichtig voorstel niet kon aannemen enkel om een Minister te behouden en een onderzoek naar den omvang eener grondwetsherziening vooraf diende te gaan. Op dit bericht volgde de collectieve aanvraag om ontslag, dat ook verleend werd. Een Ministerie ging heen, van hetwelk zooveel verwacht werd en waarvan zoo weinig vruchten werden gezien.

Wat was er geworden van den geest, van de opgewektheid, van het vertrouwen in de toekomst, waarmede Kappeyne in zijne rede van November 1874 de vooruitstrevende richting had aangewezen, als die, waarin de liberale partij zich straks zou dienen te bewegen? Mag het als vrij zeker worden aangenomen, dat het treurig uiteinde van de Roo in wiens roeping als hervormer van ons krijgswezen hij geloofde, zeer sterk op de stemming van den impressionabelen man heeft teruggewerkt, daaraan alleen mag de verminderde opgewektheid, ik zou haast zeggen, de moedeloosheid van den leider der liberale partij niet worden toegeschreven.

Uit het weinige, dat toen en later door Kappeyne zelf omtrent de beweegredenen zijner handelingen werd losgelaten, mag worden opgemaakt, dat hij tot de overtuiging was gekomen, dat de door hem in 1874 met zooveel gloed geschilderde toekomst der liberale partij niet anders te bereiken zou zijn, dan door verandering in den grondslag van het Kiesrecht, zooals dit in de bestaande grondwet was aangenomen. Hoe dat zij, de verwerping van de Kanaalwet heeft gevolgen gehad van meer beteekenis dan destijds door de tegenstemmende leden der liberale partij schijnt bevroed te zijn. Terecht mocht in de Eerste Kamer bij het optreden van het volgend Kabinet, door den Heer Duymaer van Twist de vraag gesteld worden, of de liberale partij niet gezegd moest worden, voor het oogenblik althans, te hebben geabdiceerd.

Nadat Fransen van de Putte, Cremers en de Vries, aan wie de Koning de vorming van een Ministerie had opgedragen, na raadpleging met hunne partij, vermeend hadden, zich niet aan de ondankbare taak te moeten wagen, werd Baron van Lijnden van Sandenburg geroepen een nieuw Kabinet samen te stellen. Met het oog op de verhouding der partijen in het parlement, voorwaar geene gemakkelijke taak!

De Kabinetsformeerder kwam met een fusie-ministerie, waarin twee beroemde Hoogleeraren van de Leidsche Universiteit, Mr. Vissering en Mr. Modderman, bekend als onvervalschte liberalen, zich hadden laten overhalen, respectievelijk als Minister van Financiën en Justitie op te treden. Met hen namen zitting de Heeren Klerck voor Waterstaat, Six voor Binnenlandsche Zaken, Baron van Goltstein voor Koloniën, Taalman Kip voor Marine en Reuther voor Oorlog.

Bij het adres van antwoord in de volgende zitting bleek, bij monde

van den Heer Elout van Soeterwoude, dat de antirevolutionairen verontwaardigd waren over de houding van den afvalligen vroegeren partijgenoot, thans formeerder van een Kabinet, dat de onderwijswet van Kappeyne wilde handhaven. Merkwaardig was de daarop gevolgde verklaring van van Lijnden, dat hij reeds sedert jaren tegenover zijne positief Christelijke geestverwanten de meening had verkondigd, dat men in den strijd tegen de openbare school een verkeerden weg volgde en men ook van die zijde alles behoorde te doen om de Staatsschool te verheffen en beter te maken.

De wet tot invoering van de postspaarbank van het vorig kabinet afkomstig, werd aangenomen.

De behandeling van het nieuwe strafwetboek, door Smidt ingediend, werd, na door eene daartoe benoemde Commissie in de Tweede Kamer met zorg te zijn voorbereid, aan de orde gesteld.

De minister Modderman, hoogleeraar in het strafrecht, die als lid van de Staatscommissie van 1870 grooten invloed op de samenstelling van het ontwerp had geoefend, was ongetwijfeld de rechte man om den geest te verdedigen, die bij den arbeid der commissie had voorgezeten. Die verdediging, getuigenis gevende van een warm, onwrikbaar geloot aan de beginselen, waarop het ontwerp rustte, was meesterlijk en buitengemeen welsprekend.

De Kamer kwam 2 Maart 1881 weder bijeen. Dullert, die jaren achtereen met beleid en onpartijdigheid het voorzitterschap in de Kamer had bekleed, was eenige dagen te voren overleden. Geheel de man van de richting van 1848, wist hij rústig en zonder ophef zijn gezag in de Kamer te doen gelden. Zijn heengaan was inderdaad een verlies voor de liberale partij. Door zijn persoonlijken invloed waren meermalen moeielijkheden voorkomen of uit den weg geruimd. Tot zijn opvolger werd benoemd Mr. Mirandolle.

De wet van den minister Vissering, waarbij eene belasting van de inkomsten van roerend goed werd voorgedragen, kwam in behandeling.

De stemming van de Kamer was niet welwillend. Na eene verwarde discussie van dertien dagen werd de verdere behandeling op verzoek van den minister verschoven. Na eerst een verlof te hebben gehad tot herstel van zijn gezondheid, verzocht de minister Vissering zijn ontslag.

De minister van Buitenlandsche Zaken, van Lijnden, verwisselde zijne portefeuille met die van Financiën. Jhr. Mr. Rochussen trad in zijne plaats op als hoofd van het departement van Buitenlandsche zaken.

De wet tot beteugeling van het misbruik van sterken drank werd aangenomen, terwijl aan den minister Klerck voor het door hem voorgestelde Merwedekanaal, de millioenen werden toegestaan, die aan den minister Tak voor zijn kanaal door de Geldersche vallei geweigerd waren.

Nadat de Tweede Kamer aan twee achtereenvolgens door de regeering met Frankrijk gesloten traktaten hare goedkeuring had geweigerd, vroeg het ministerie zijn ontslag. Reeds eenigen tijd te voren had de minister Six om reden van gezondheid zijne portefeuille neergelegd en was hij opgevolgd door den Heer C. Pijnacker Hordijk, hoogleeraar te Utrecht.

De Koning riep Mr. Tak van Poortvliet, die echter aan zijne bereidverklaring de voorwaarde verbond, dat hem zou worden toegestaan eene

grondwetsherziening voor te dragen. Daar de Koning oordeelde, dat de tijd voor die herziening nog niet gekomen was, werd de opdracht niet aangenomen.

Bij de opening van de zitting in September bleek het dat de ministers aanbleven, met uitzondering van den Heer van Goltstein, in wiens plaats was opgetreden Mr. W. M. de Brauw, vroeger hoofdambtenaar aan Koloniën. Nadat in October eene wijziging was voorgedragen van de kieswet, werd bij de behandeling van de begrooting door den minister van Financiën medegedeeld, dat een nieuw uitgebreid plan van belastinghervorming was ontworpen. In Februari 1883 kwam aan de orde de conclusie van de commissie, die rapport had uitgebracht over de door den den Gouveneur-Generaal gesloten overeenkomst met de maatschappij tot exploitatie van de tinmijnen in Biliton. Die conclusie, strekkende om te verklaren, dat bij die overeenkomst 's lands belang niet was behartigd, werd met groote meerderheid aangenomen.

Na de aanneming van een voorstel tot het aangaan van een leening ad 60 millioen, werd op verzoek van de regeering door den voorzitter aan de Kamer voorgesteld, de ingediende wijziging van de kieswet aan de orde te stellen. De meerderheid van de Kamer verklaarde daarop, daartoe niet gezind te zijn. Het geheele ministerie verzocht zijn ontslag.

De onderstelling schijnt niet gewaagd, dat het krachtig woord door de Eerste Kamer in haar verslag over de begrooting omtrent de houding van de regeering uitgesproken, tot het aanvragen van het ontslag zal hebben medegewerkt.

Den 23sten April trad Mr. Heemskerk op als hoofd van het kabinet, dat zich met 's Konings goedvinden ten taak stelde de grondwetsherziening tot stand te brengen [1]).

Reeds bij Koninklijk besluit van 11 Mei 1883 werd eene staatscommissie ingesteld tot onderzoek der vraag, van welke bepalingen der grondwet herziening noodzakelijk en thans raadzaam is [2]).

Ofschoon de beteekenis van het ministerie Heemskerk hoofdzakelijk lag in de voorbereiding van het tot stand brengen van de grondwets-herzie-

---

[1]) Met den Heer Heemskerk als minister van Binnenlandsche Zaken, namen zitting: Jhr. Mr. van der Does de Willebois voor Buitenlandsche Zaken, Mr. M. W. Baron du Tour voor Justitie, W. J. L Grobbeé voor Financiën, J. G. van den Bergh voor Waterstaat, Weitzel voor Oorlog, Geerling voor Marine en van Bloemen Waanders voor Koloniën. Later werden de Ministers van Financiën, van Waterstaat, van Marine en van Koloniën respectievelijk door de Heeren Bloem, Bastert, Gericke en Sprenger van Eyk (?)

[2]) Die commissie bestond: uit den minister van Binnenlandsche zaken Heemskerk voorzitter, Mr. J. T. Buys hoogleeraar te Leiden, ondervoorzitter, Mr. van Naamen van Eemnes, Jhr. Verheijen, beide leden van de eerste Kamer; Mr. E. Cremers, Jhr. Mr. van Nispen van Sevenaer, Jhr. Mr. J. Roëll, Jhr. Mr. de Savornin Lohman, leden van de tweede Kamer; Mr. G. de Vries Az. lid van den raad van State, J. W. Binkers schout bij nacht, J. M. van der Star chef van den generalen staf, Mr. B. I. Lintelo baron de Geer, hoogleeraar te Utrecht, Mr. B. D. H. Tellegen, hoogleeraar te Groningen, Mr. Asser hoogleeraar te Amsterdam, Mr. Farncombe Sanders oud inspecteur van het lager onderwijs, Jr. Mr. Beelaerts van Blokland, referendaris aan het departement van Justitie. Als Secretarissen werden aan de commissie toegevoegd: Mr. Arntzenius, referendaris aan Binnenlandsche zaken en Graaf van Randwijck, referendaris bij den Raad van State.

ning, zoo meen ik toch melding te moeten maken van enkele wetten, die onder dat bewind door de vertegenwoordiging zijn aangenomen.

Bij de wet van 2 Augustus werd Hare Majesteit Koningin Adelheid Emma Wilhelmina Theresia benoemd tot Regentes voor het geval de Dochter van den Koning gedurende Hare minderjarigheid tot de Kroon zou geroepen worden. Bij de wet van 5 December werd artikel 198 van de Grondwet veranderd in dien zin, dat gedurende het regentschap geen verandering in de troonsopvolging mocht gemaakt worden.

Bij de wet van 15 April 1886 werden bepalingen aangenomen, regelende het in werking treden van de wet van 1 Maart 1886 vastgesteld wetboek van Strafrecht, terwijl in Mei de door den minister van financiën Bloem voorgestelde conversie plaats had van de 4% Nederlandsche schuld in 3½ %.

De twaalf ontwerpen van wet, betreffende de verandering der grondwet, werden ingediend bij koninklijke boodschap van 15 Maart 1885.

In het voorjaar van 1886 in de Tweede Kamer aan de orde gesteld, besloot de meerderheid het ontwerp over de verandering van art. 194 (lager onderwijs) het eerst in behandeling te nemen. In dat ontwerp was ter gemoetkoming aan de bezwaren van de voorstanders van het bijzonder onderwijs, opgenomen, dat door de wet bepaald wordt „of en in hoeverre onderstand uit openbare kassen aan de bijzondere scholen zal verleend worden. Na dagen lange discussie werden al de verschillende op het wetsontwerp ingediende amendementen verworpen. Daarna had het regeeringsvoorstel hetzelfde lot. Het ministerie vroeg zijn ontslag. Nadat de Heer Mackay voor de hem verstrekte opdracht tot samenstelling van een nieuw kabinet had bedankt, werd het gevraagde ontslag geweigerd. Daarop volgde de ontbinding van de Kamer, die de meerderheid weder bracht aan de liberale partij.

De grondwetsherziening werd met den minister Heemskerk voortgezet. In het voorjaar van 1887 werden al de ontwerpen aangenomen. Het artikel over het onderwijs, thans artikel 192, bleef gelijkluidend met artikel 194 van de oude grondwet.

Aan de uitnemende zorg, waarmede deze gewichtige arbeid door de commissie was voorbereid, werd destijds terecht groote lof toegekend, terwijl de behandeling in de vertegenwoordiging, niet het minst de verdediging van den minister van Binnenlandsche Zaken, altijd getuigenis zullen geven van de groote kennis en waardeering van de beginselen van ons Staatsrecht, zoowel van de regeering als van de vertegenwoordiging [1]).

Konden de voorgestelde wijzigingen niet gezegd worden de grondslagen van onze Staatregeling te raken en meestal op technisch gebied bewogen zij zich, toch waren er twee gewichtige onderwerpen, waarover de denkbeelden uiteenliepen. In de eerste plaats het openbaar onderwijs, artikel 194 van de grondwet. De anti-revolutionairen en de Katholieken hadden reeds vroeger verklaard alleen tot de grondwetsherziening mede te werken, als artikel 194 in hun zin gewijzigd werd. Het artikel is onveranderd gebleven.

---

[1] Alles wat tot deze grondwetherziening betrekking heeft, is bijeengebracht in een door de gebroeders Belinfante, onder leiding van den kundigen secretaris der commissie Mr. A. R. Arntzenius uitgegeven „Handelingen over de herziening der Grondwet."

In de tweede plaats het Kiesrecht.

Uit den smeltkroes der discussie is een meerderheid voortgekomen van tegenstanders van het algemeen stemrecht, die de kiesbevoegdheid niet meer door de grondwet wenschten vast te binden aan de betaling van eene zekere som in directe belastingen, maar toe te kennen aan de mannelijke ingezetenen, die de door de wet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd hebben bereikt, welke echter niet beneden de 23 jaar mag zijn.

De door de vertegenwoordiging aangenomen veranderingen in de grondwet werden bij Koninklijk besluit van 6 November 1887 vastgesteld en den 15den daaraan volgenden geproclameerd.

De door den Koning uitgevaardigde proclamatie luidde aldus:

„Gedurende den loop Onzer regeering zijn vele belangrijke maatregelen genomen, ten einde de bij de Grondwet van 1848 gehuldigde beginselen leven en werking te geven.

Intusschen is bij de grondwet zelve voorzien, dat hare herziening in den loop des tijds noodig zou kunnen worden.

Na een nauwgezet onderzoek tot de overtuiging gekomen zijnde, dat eenige harer bepalingen voor de wetgeving en den gang der regeling belemmerend waren, hebben Wij niet geaarzeld, eene nadere herziening der hoogste Staatswet te bevorderen en, dank zij de ijverige medewerking der Staten Generaal, zijn elf wetten tot herziening op de door haar voorgenomen wijze tot stand gebracht.

Verklaren, dat de in die wetten vastgestelde bepalingen met de onveranderd gebleven hoofdstukken en artikelen der grondwet voortaan en wel op het oogenblik harer plechtige afkondiging, de grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden zullen uitmaken."

Verklaarde de koning alzoo vast te houden aan de beginselen, aangenomen bij de herziening der grondwet in 1848 en aan de wetten, die aan die beginselen leven en werking gaven, de aangenomen veranderingen maken met het onveranderd geblevene de grondwet uit, die hoezeer in 1848 gewijzigd, toch altijd is gebleven de hoogste Staatswet van 1815, door Koning Willem I gezegd te zijn: het verbond tusschen Koning en Volk. De verkiezingen, die nu plaats hadden volgens de wijzigingen door artikel VII van de additioneele artikelen in de bestaande kieswet gebracht, waren gunstig voor de anti-revolutionaire partij. Daardoor trad het ministerie Heemskerk af en werd het vervangen door het ministerie Mackay, die als minister van Binnenlandsche Zaken optrad met nog drie antirevolutionaire leden, Godin de Beaufort, Keuchenius en Havelaar, twee katholieken Ruys van Beerenbroek en generaal Bergansius, terwijl de Heeren Hartsen, streng conservatief op koloniaal gebied en de minister van marine Dyserinck niet gezegd konden worden te behooren tot een der beide kerkelijke partijen. Door dit eerste uit de kerkelijke partijen voortgekomen ministerie, werd eene wijziging voorgesteld in de wet van 17 Augustus 1878 op het lager onderwijs.

De voornaamste dier wijzigingen was de verplichting, die op den Staat werd gelegd, om voor elk dienstjaar aan de besturen van bijzondere lagere scholen, mits voldoende aan de bij de wet gestelde voorwaarden, eene bijdrage uit te keeren, volgens denzelfden maatstaf als bij art. 45 sub.

1 der wet aan de gemeenten ten behoeve van de openbare school werd toegekend.

Dit voorstel ging uit van de stelling: 1° dat artikel 192 van de grondwet het verleenen van subsidie aan het bijzonder onderwijs niet in den weg stond en 2° dat door die billijke tegemoetkoming aan de voorstanders van het bijzonder onderwijs, de zoo gewenschte pacificatie zou verkregen worden van den strijd, die gedurende vele jaren onze politiek had beheerscht.

Een 17 tal leden van de liberale partij meenden aan dien billijken eisch van het bijzonder onderwijs te moeten toegeven. In de Tweede Kamer werd de wet aangenomen met 71 tegen 27 stemmen; in de Eerste Kamer met 31 tegen 18.

Nadat bij de wet van 29 October 1890, door de Staten-Generaal in vereenigde zitting verklaard was, dat de Koning buiten staat was geraakt de regeering waar te nemen en den 19en November daaraanvolgende de Koningin benoemd was tot Regentes, overleed Koning Willem III op den 23en dierzelfde maand.

Werd de dood van den laatsten mannelijken telg uit het Huis van Oranje, onder wiens ruim veertigjarige regeering Nederland grooten voorspoed had mogen genieten, door de natie diep betreurd, Hij liet ons, Gode zij dank, in de jonge Koningin Wilhelmina eene spruit na, op wie alle hoop gevestigd bleef, en die thans, opgevoed en gevormd door hare voortreffelijke Moeder, weldra als Koningin over het vrije Nederland zal regeeren.

De Koningin Regentes handhaafde het door den overleden Koning benoemde ministerie. In dat ministerie was eene wijziging gekomen, doordien de Eerste Kamer de begrooting van den minister Keuchenius, wegens gebrek aan vertrouwen in diens beleid, had verworpen. Baron Mackay verwisselde de portefeuille van Binnenlandsche Zaken met die van Koloniën, terwijl Jhr. de Savornin Lohman diens plaats aan Binnenlandsche Zaken innam.

Door den minister van oorlog Bergansius werd eene wet ingediend tot reorganisatie van onze levende strijdkrachten. De daarin opgenomene afschaffing van de plaatsvervanging bracht verkoeling te weeg in de tot dusver bestaande goede verhouding tusschen de beide kerkelijke partijen.

Waarschijnlijk heeft dit verschil van meening over een in de oogen van velen belangrijk onderwerp invloed geoefend op de periodieke verkiezingen van 1891. De anti-revolutionaire partij moest niet minder dan elf zetels aan de liberalen afstaan, waardoor de vereenigde kerkelijke partijen in de minderheid geraakten en genoodzaakt werden af te treden.

Op 20 Augustus werd het opgevolgd doòr het ministerie VAN TIENHOVEN, waarin zitting namen Mr. Tak van Poortvliet, Mr. Pierson, Mr. W. K. van Dedem, Mr. H. J. Smidt, kolonel Seyffardt en de Hoofdingenieur voor scheepsbouw Jansen. Het had zich meer bijzonder tot taak gesteld de verbetering van ons belasting-wezen en het tot stand brengen van de kieswet.

Het eerste deel van die taak is, althans voor een groot deel door den minister van Financiën Pierson kunnen volbracht worden. Achtereenvolgens werden aangenomen de door hem ingediende wetten tot invoering van de vermogensbelasting en van de bedrijfsbelasting, tot afschaffing van de patentbelasting en van den accijns op de zeep; de vermindering van de grondbelasting en van de mutatierechten, de wijziging van de wet op de heffing van den accijns op het zout en de verhooging van den accijns op het gedistilleerd met *f* 3.

Hoezeer de eerstgenoemde twee wetten tegenstand en bestrijding moesten ondervinden bij de bezittende klasse, niet zoozeer om het bedrag van den last, die haar werd opgelegd, als wel wegens de telken jare terugkeerende verplichting tot het opgeven van den staat harer bezittingen en inkomsten, ontegenzeggelijk is daardoor eene betere, meer billijke verdeeling van lasten tot stand gebracht, die niet alleen aan de nijvere en handwerkende klasse, maar ook aan den landbouwenden stand ten bate is gekomen.

Met de door den minister Tak van Poortvliet ingediende Kieswet was de regeering minder gelukkig. Bij dit goed uitgewerkte ontwerp werd als kenteeken van maatschappelijken welstand aangenomen, dat men in eigen onderhoud en dat van de zijnen kon voorzien, en als kenteeken van geschiktheid het kunnen lezen en schrijven.

Een deel der Tweede Kamer was van oordeel, dat het voorgestelde kenteeken van welstand niet geacht kon worden te voldoen aan het voorschrift der grondwet, dat stellige, positieve kenteekenen eischt. Wat door de regeering werd voorgesteld, was, zoo beweerde men, geheel negatief en kon worden omgezet in de formule, dat ieder mannelijk ingezeten, die den vereischten leeftijd bereikt heeft, kiezer is zoo hij niet om een van de in de grondwet aangegeven redenen, van de uitoefening van het kiesrecht is uitgesloten. Dat kwam, naar veler oordeel overeen met de toekenning van het allemanskiesrecht, hetwelk de grondwetgever niet heeft gewild.

Het bekende amendement de Meyier had de strekking om aan dat bezwaar tegemoet te komen, door eischen te stellen in den geest der wijzigingen, die door artikel VII van de additioneele artikelen van de grondwet in de Kieswet van 4 Juli 1850 gebracht waren.

Zeker is het te betreuren, dat over dat amendement in de Tweede Kamer een misverstand is ontstaan, dat tot intrekking van de wet heeft geleid. Hadden de omstandigheden veroorloofd, dat de gedachte, waarvan het amendement uitging, door den minister had kunnen worden overgenomen en door hem geformuleerd op eene wijze, die, beter dan was voorgesteld, in zijn ontwerp had gepast, de wet ware ongetwijfeld met groote meerderheid aangenomen.

Een ander ministerie moest optreden met de bepaalde roeping om te trachten het kieswet-vraagstuk tot oplossing te brengen.

Het door Jhr. Mr. J. Roëll samengestelde ministerie bestond uit de heeren Mr. S. van Houten, als minister van Binnenlandsche Zaken, Mr. Sprenger van Eyk voor Financiën, Mr. Bergsma voor Koloniën, Van der Sleyden voor Waterstaat, Schneider voor Oorlog en Jhr. van der Wyck voor Marine.

Het zal den minister van Houten steeds als een groote verdienste worden toegerekend, dat na alles wat bij de behandeling van het ontwerp Tak was voorgevallen, en bij de ontstemming, die daardoor onder de leden van de liberale partij was teweeggebracht, hij eene wet heeft weten te ontwerpen, die door de meerderheid in de beide Kamers der Staten-Generaal kon worden aangenomen. Hij had te strijden, zoowel met hen, die tegen eene ietwat groote uitbreiding van het kiesrecht gekant waren, als met hen, die alleen in het algemeen kiesrecht heil zagen. Behalve dit belangrijk vraagstuk, dat door het talent van den minister van Houten tot oplossing kwam, hebben wij aan de werkzaamheid van dit ministerie, vooral van

den minister van Financiën, gewichtige wetten te danken. Ik wijs op de verbetering in de heffing der invoerrechten, de regeling der belasting op de suiker en de wet op de personeele belasting.

Door die laatste is een groot deel van de nijvere en handwerkmansklasse ontlast en daardoor op nieuw een stap gedaan op den door des ministers voorganger ingeslagen weg tot betere, meer billijke verdeeling van den belastingdruk tusschen de gegoede en minder gegoede ingezetenen.

De aanneming van de Kieswet vorderde een nieuwe Tweede Kamer, gekozen door hen, die door de nieuwe wet tot de uitoefening van het kiesrecht geroepen waren. De beweging, die daardoor in het land ontstond, de wijze waarop de verschillende partijen getracht hebben aan hunne geestverwanten bij de stembus de zege te doen behalen, dat alles ligt bij ieder nog te versch in het geheugen, dan dat het noodig zou zijn daarover iets te zeggen.

De uitslag van de verkiezingen gaf aan de kerkelijke partij geen meerderheid. Het overwicht bleef bij de liberale partij, zij het ook dat tusschen de schakeeringen, die in die partij gevonden worden, verschil van meening, omtrent enkele punten bestaat, dat echter wèl beschouwd, minder de beginselen, dan de toepassing daarvan raakt. Die verschillende schakeeringen zijn door den formeerder van het nieuwe kabinet, Mr. Pierson, vrij wel in het thans bestaande ministerie vertegenwoordigd. Sommige leden van de liberale partij worden door hunne vooruitstrevende medeleden geacht *te* behoudend te zijn, maar van eene conservatieve partij kan, zoolang kerkgeloof onze verkiezingen beheerscht, wel geen sprake wezen.

Hoewel ik niet zou durven beweren, dat het einde van dien toestand nabij is, ben ik toch vast overtuigd, dat de natie binnen een niet al te lang tijdsverloop tot het besef zal komen, dat het overbrengen van den strijd over godsdienstige begrippen, over kerkgeloof, op het politiek gebied, nimmer aan eenig land ter wereld tot zegen is geweest.

Strijd zal er altijd blijven, ook in het parlement; strijd over den weg, waarlangs het heil van den Staat het best zal kunnen bevorderd worden.

Maar ongeacht alle verschil van meening, dat daarover bestaat, houd ik mij overtuigd, dat op den schoonen dag, waarop onze jonge Koningin bij Hare plechtige inhuldiging, het door Hare Voorzaten met het Nederlandsche Volk gesloten verbond, ook Harerzijds zal bevestigen, wij allen, welke kerkelijke of politieke richting ook toegedaan, behoefte zullen gevoelen, om zonder eenige nevengedachte, met diep gevoelde dankbaarheid jegens het Opperwezen, ons te vereenigen in de bede, dat aan onze jeugdige Koningin, onze Hope voor de toekomst, eene langdurige gelukkige regeering, over een gelukkig volk moge zijn weggelegd.

Ik ben aan het einde van mijn taak en wensch thans den lezer de vraag voor te leggen: heeft ons parlement beantwoord aan de op 13 Februari 1849 door Koning Willem II uitgesproken verwachting, dat de vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk, rechtstreeks gekozen, met warme belangstelling, zonder vooringenomenheid, in bedaard overleg met de Kroon voor het heil des Vaderlands zou zorgen? Die vraag, in algemeenen zin opgevat, mag, naar het mij voorkomt, bevestigend worden beantwoord. Te ontkennen is niet, dat partijbelang meermalen

te sterk sprak en er dikwijls door breedsprakigheid veel tijd is verloren.

Toegegeven moet het worden, dat vooral de liberale partij het verwijt niet kan ontgaan, dat zij, door vasthoudendheid aan eigen begrip, ook daar waar het geen verschil over beginselen betrof, dikwijls het goede heeft tegengehouden en daarenboven meermalen in de verhouding der partijen eene verwarring heeft gesticht, die niet altijd het algemeen belang ten bate is gekomen.

Men vergete echter niet, dat, zooals Thorbecke het uitdrukte, geen parlement denkbaar is zonder discussie en strijd en dat zelfstandigheid en onwil om aan een wachtwoord te gehoorzamen overal het kenmerk was der liberale partijen. De beste hoedanigheden, het is bekend, kunnen soms in hare toepassing schadelijk worden.

Mogen bij enkele gelegenheden, de gemoederen ietwat warm zijn geworden en de discussie scherper dan noodig was, in den regel heerschte er een kalme, een goede parlementaire toon, die gunstig afsteekt bij hetgeen in andere parlementen pleegt te worden opgemerkt, en, als Nederlander wijs ik er op met trots, dat noch aan de regeering, noch aan de vertegenwoordiging ooit is kunnen verweten worden, dat zij bij hunne handelingen of bij het uitbrengen van hunne stem, geleid werden door het uitzicht op persoonlijk geldelijk voordeel. De eerlijkheid van ons parlement heeft, God zij dank, altijd boven alle verdenking gestaan. Maar afgescheiden van dit alles meen ik geen tegenspraak te zullen ontmoeten, wanneer ik beweer, dat, moge ook al de uitkomst niet altijd de juistheid van de beslissingen der meerderheid in het parlement bevestigd hebben, wij de ontwikkeling en den voorspoed, waarin Nederland zich in het behandelde tijdvak heeft mogen verheugen, voor een groot deel aan den invloed van onze Volksvertegenwoordiging te danken hebben.

Belemmeringen zijn weggenomen en op elk gebied zijn door de wetgevende macht wetten tot stand gebracht, die der geheele natie, niet het minst aan de arbeidende klasse, zijn ten bate gekomen.

Nieuwe, betere begrippen omtrent de verhouding tusschen patroons en werklieden en omtrent de vrijheid van arbeid werden gehuldigd; de bepalingen van de artikelen 414—416 van het Wetboek van Strafrecht, waardoor de werklieden in hunne vrijheid om in vereenigingen hunne belangen te bespreken, werden beperkt, zijn ingetrokken. De doodstraf zoowel als de barbaarsche straffen bij de marine zijn afgeschaft.

Een nieuw strafwetboek in humanitaire richting werd ingevoerd, dat in het buitenland werd geprezen en ten voorbeeld gesteld.

Het zegelrecht op de dagbladen en advertentiën werd afgeschaft, wat niet alleen ten bate kwam aan de groote dagbladen, maar het ontstaan mogelijk heeft gemaakt van tal van kleine blaadjes, die ongetwijfeld de belangstelling van de arbeidende klasse hebben verhoogd in alles wat op het maatschappelijk gebied voorvalt en daardoor hare ontwikkeling in niet geringe mate bevorderd.

Voor het volkonderwijs werd zeer veel gedaan. Niet alleen de openbare lagere, voor allen toegankelijke school, werd voortdurend verbeterd, ook het bijzonder lager onderwijs werd door subsidie uit 's Rijks kas in staat gesteld beter aan de eischen van den tijd te voldoen. De wet op het middelbaar onderwijs, die wij aan Thorbecke te danken hebben, heeft aan den

breeden zoom van onzen burgerstand de gelegenheid geopend, om hunne kinderen in den strijd van het leven eene wapenrusting te geven, die niet genoeg gewaardeerd kan worden.

Ons belastingstelsel is herzien en wel op eene wijze, waardoor de druk voor de mindere klasse zeer is verlicht. De afschaffing toch van de belasting op het gemaal, op het schapen- en varkensvleesch, op de brandstoffen en de zeep, de vermindering van den zout-accijns, de vroeger reeds door den minister Betz tot stand gebrachte afschaffing van de plaatselijke accijnsen en de laatstelijke in de wet op de personeele belasting gebrachte wijzigingen, hebben ongetwijfeld het leven voor de minder met aardsche goederen gezegende ingezetenen veel gemakkelijker gemaakt.

Voor de verbetering van onze verkeersmiddelen, zoo te water als te lande en van onze zeehavens is veel gedaan, waardoor overal meer ontwikkeling in handel, scheepvaart en industrie is kunnen gebracht worden en de algemeene welstand meer is toegenomen dan in de eerste helft dezer eeuw het geval was. Dit alles moge strekken tot weerlegging van de beschuldiging, zoo dikwijls uitgesproken, dat het parlement wel heeft gezorgd voor de belangen der bezittende klasse, maar geen oog zou hebben gehad voor de nooden en behoeften van den arbeider.

Ook van de verplichting, die als koloniale mogendheid op ons rust, heeft de wetgevende macht zich in de laatste 40 jaren op meer humanitaire wijze dan vroeger gekweten. Het dikwijls te ver gedreven winstbejag heeft moeten plaats maken voor eene minder zelfzuchtige opvatting; de belangen van de inheemsche bevolking zijn meer op den voorgrond getreden. Tegelijk daarmede is de algemeene ontwikkeling van onze buitenlandsche bezittingen, met medewerking van de vertegenwoordiging bevorderd op eene wijze, die zoowel aan de inheemsche bevolking als aan Nederland ten bate is gekomen [1]).

Maar wat, naar mijne innige overtuiging, de grootste verdienste van onze Volksvertegenwoordiging uitmaakt, is wel dit, dat zij de groote beginselen van onze Staatsregeling, die door de persoonlijke tusschenkomst van Koning Willem II in onze Grondwet zijn neergelegd, ondanks allen strijd heeft weten te handhaven en nauwlettend heeft toegezien, dat geen inbreuk gemaakt werde op de grondslagen van onze Constitutioneele monarchie, waarvan de hooge waarde zoo juist en kernachtig door Thorbecke in zijne Narede is omschreven. Na de grondslagen onzer Staatsregeling te hebben aangegeven, vervolgt de Kenner van ons Staatsrecht aldus:

„Op de aangeduide grondslagen gebouwd, schijnt mij de Constitutioneele monarchie de meest of de best georganiseerde aller tot dus verre bekende Staatsvormen; die de grootste mate van vrijheid verdraagt, zonder haar

---

[1]) Bij de grondwetten van 1815 en 1840 was het Opperbestuur van onze Koloniën uitsluitend aan den koning. In koloniale zaken geen inmenging van de Vertegenwoordiging. De artikelen 59 en 60 van de grondwet van 1848 droeg den wetgever op de vaststelling van de regeringsreglementen, de regeling van het muntstelsel, de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen en andere onderwerpen, zoodra de behoefte daaraan zich doet gevoelen.

Dat deze in 1848 en nog lang daarna door vele indische specialiteiten veroordeelde inmenging der vertegenwoordiging tot heil heeft verstrekt van onze koloniën en bezittingen, inzonderheid van de inheemsche bevolking, wordt zeker door weinigen betwijfeld!

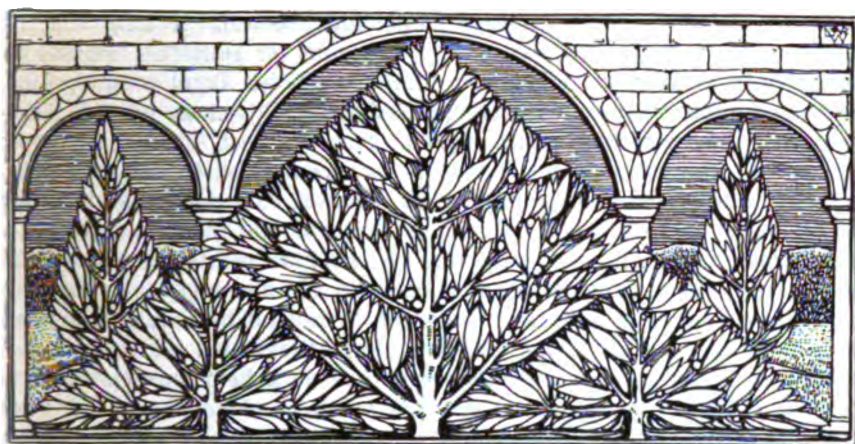
wezenlijk karakter te verliezen; voor velerlei verscheidenheid van ontwikkeling van maatschappij, politieken geest en regeering, zoowel als gestadigen vooruitgang vatbaar; het gelukkigste samenstel om de harmonie van algemeene en bijzondere belangen te vinden. Geen ander Staatswezen bezit zooveel elasticiteit; noch in die mate de middelen om, bij strijd of stoornis, regeering en vrijheid in hare juiste werking te herstellen."

Inderdaad, indien wij soms getroffen worden door de onregelmatige ebbe en vloed, waaraan de partijverhoudingen in ons parlement onderhevig waren, door den meermalen zeer hevigen strijd om beginselen, door de verwarring eindelijk, die meer dan eens in het politiek leven, zoo in als buiten de Kamer, werd opgemerkt, telkens zien wij de gelukkige werking van die elasticiteit, waarop Thorbecke wees. Telkens keert, zonder groote stoornis de stroom in zijne natuurlijk bedding terug. Daaraan is het te danken, dat het schip van Staat, ook bij ruw weer en storm, telken reize veilig de haven kon bereiken en dat heden ten dage, de socialisten en andere utopistische hervormers onzer maatschappij overal, zooveel hun lust, in de volksvergaderingen en in het parlement, hunne leer kunnen verkondigen en verdedigen, zonder schade toe te brengen aan orde en gezag. Dat alles geeft vertrouwen voor de toekomst.

En dat vertrouwen hebben wij noodig. Wellicht gaan wij een moeilijken tijd tegemoet. Wij leven in een tijd van overgang van sommige oude vormen in nieuwe, waardoor, naar veler meening, de gemeenschap tot haar recht zal moeten komen. Het vraagstuk is thans aan de orde en eischt oplossing. Het geldt daarbij de regeling van den omvang der verplichting van den Staat om aan al de leden der gemeenschap te verschaffen, niet alleen alles wat hun het volle genot der beschaving kan verzekeren, maar ook de middelen om in hun onderhoud te kunnen voorzien. De vraag naar de grenzen van het recht van den Staat, om van de meervermogenden zooveel te vragen, als hij, hetzij tijdelijk, hetzij voortdurend, noodig acht om in de behoeften van de gemeenschap te voorzien, houdt daarmede verband. De oplossing van dat vraagstuk, waartoe het aller plicht is mede te werken, is — ieder gevoelt dat — uitermate moeilijk. Niet omdat wij niet bereid zouden zijn meer ten bate van de gemeenschap aftestaan, maar wel om te voorkomen, dat door de groote uitbreiding van de Staatszorg de zelfwerkzaamheid van den enkelen mensch, die onmisbare drijfkracht in de welgeordende maatschappij niet worde verlamd en ten eenenmale verloren ga.

Laat ons hopen, dat onder de regeering van Koningin Wilhelmina de nieuwe vormen voor onze sociale verhoudingen tot stand mogen gebracht worden, even vreedzaam, met even goed gevolg als onder de regeering van Haren Doorluchtigen Grootvader Koning Willem II de nieuwe vormen op het Staatsrechtelijk gebied, die nog altijd de hechte grondslagen uitmaken van onze Constitutioneele Monarchie, die zoolang de Kroon gedragen wordt door een telg uit het aloude huis van Oranje-Nassau, terecht mag beschouwd worden te zijn de beste waarborg voor ons zelfstandig nationaal voortbestaan.

IV

DE BETREKKINGEN MET HET BUITENLAND

DOOR

MR. T. M. C. ASSER,
Lid van den Raad van State.

De bepaling der Grondwet van 1848, die den Koning het recht van oorlogsverklaring toekende, is bij de Grondwetsherziening van 1887 (voorbereid door de Staats-Commissie van 1883) (1) niet gewijzigd, schoon van verschillende zijden was aangedrongen op beperking der Koninklijke macht in dit opzicht, b.v. door de voorafgaande goedkeuring van de Staten-Generaal als vereischte voor eene oorlogsverklaring te stellen. (2) Het vertrouwen, door den Grondwetgever aan het Hoofd van den Staat geschonken, is door de geschiedenis der laatstvervlogen halve eeuw volkomen gerechtvaardigd. Laat men toch de in Indië gevoerde oorlogen buiten rekening, dan kan men zeggen dat Nederland gedurende de Regeering van Koning WILLEM III en het Regentschap van Koningin EMMA een tijdvak van ongestoorden vrede heeft doorleefd.

Met een diep gevoel van erkentelijkheid verdient dit feit in de eerste plaats te worden herdacht door hem, die een overzicht heeft te geven van de geschiedenis der buitenlandsche betrekkingen van den Nederlandschen staat sinds Mei 1849.

En zulks te meer, daar bij herhaling de vrees is ontstaan dat ons land in eenen door andere staten gevoerden oorlog zou worden medegesleept.

Zoo heeft gedurende vele jaren de tweeslachtige toestand van het Hertogdom Limburg, — tegelijkertijd provincie van Nederland en lid van den

Duitschen Bond, — tot bezorgheid aanleiding gegeven. Koning Willem I had den 16 Augustus 1839 door Zijnen Gezant ter Duitsche Bondsvergadering doen verklaren dat Hij voor Limburg tot den Bond toetrad, en dat, ofschoon Limburg eene provincie van Nederland blijven en door de Nederlandsche Grondwet beheerscht worden zou, dit toch de toepassing der Duitsche Bondswetten in het Hertogdom geenszins zou in den weg staan. Duidelijk was hierdoor uitgesproken dat, ingeval van strijd tusschen beide wetgevingen, de Nederlandsche voor de Duitsche zou moeten wijken.

Dit was voorzeker een eenigszins bedenkelijke rechtstoestand. Voegt men daarbij de internationale moeilijkheden die b.v. ingeval de Duitsche Bond in een oorlog gewikkeld werd, voor Nederland hadden kunnen voortvloeien uit de omstandigheid, dat eene zijner Provinciën lid was van dien Bond, dan is het licht verklaarbaar dat, toen de gebeurtenissen van 1848 tot eene feitelijke oplossing van den Duitschen Bond hadden geleid, velen niet alleen in Limburg, maar ook in de andere deelen van Nederland, hoopten dat van die omstandigheid zou worden gebruik gemaakt om de betrekking van het Hertogdom tot Duitschland te doen eindigen. Niet zonder teleurstelling werd dan ook vernomen dat de Nederlandsche Regeering, bij akte van 23 November 1849, voor Limburg was toegetreden tot het verdrag, op 30 September van dat jaar tusschen Oostenrijk en Pruisen gesloten omtrent de vestiging van een nieuw voorloopig Centraal Bestuur voor Duitschland. Onze Regeering had gemeend hiertoe te moeten overgaan uit eerbied voor de tractaten; — en zoo trad weldra de oude betrekking tusschen Limburg en Duitschland weder in het leven.

De vrees voor internationale verwikkelingen als gevolg van die betrekking deed zich o.a. in 1859 levendig gevoelen. Frankrijk en Italië waren in oorlog met Oostenrijk, en de Duitsche Bond had, naar aanleiding daarvan, besloten het bondsleger in staat van „Kriegsbereitschaft" (eene voorbereiding tot de mobilisatie) te brengen. Ook door Limburg moest aan dit besluit worden gehoorzaamd. De daartoe noodige wetsvoordrachten werden door onze Regeering bij de Staten-Generaal ingediend. Het eene betrof het samenblijven der miliciens van het Limburgsche Bondscontingent, het andere, de regeling der uitgaven daardoor te veroorzaken. Met allen ernst werd bij die gelegenheid gewezen op het gevaar, waarmede Nederlands neutraliteit bedreigd werd ingeval, bij het uitbarsten van een oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk, Nederlandsche miliciens in het Duitsche leger aan den strijd zouden moeten deelnemen. (3)

Zoover is het intusschen niet gekomen. Eerst in 1870 barstte de gevreesde oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland los, nadat reeds in 1866 de oorlog, tusschen Pruisen en Oostenrijk gevoerd, aan den Duitschen Bond voor goed een einde had gemaakt, terwijl Limburg niet was toegetreden tot den toen gevormden Noord-Duitschen Bond.

Ten allen overvloede is in Art. 6 van het Tractaat, op 11 Mei 1867 te Londen, tusschen Nederland, België, Frankrijk, Groot-Brittanje, Oostenrijk, Pruisen en Rusland gesloten, de erkenning opgenomen dat de betrekking van het Hertogdom Limburg, gezamenlijk met het Groothertogdom Luxemburg, tot den Duitschen Bond, had opgehouden te bestaan.

De toenmalige Nederlandsche Regeering verklaarde, tegenover de oppositie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zooveel waarde te hechten aan

deze uitdrukkelijke erkenning bij Tractaat, dat zij daarom gemeend had te moeten berusten in eene andere bepaling (Art. 2, laatste lid), waarbij alle contracteerende partijen zich verbonden de in hetzelfde Tractaat bedongen onzijdigheid van het Groothertogdom Luxemburg te *garandeeren*.

De parlementaire oppositie in Nederland heeft, intusschen, deze poging om de toetreding van Nederland tot den collectieven waarborg van Luxemburgs onzijdigheid te rechtvaardigen, niet afdoende geoordeeld. De begrooting van het Departement van Buitenlandsche Zaken voor 1868 werd door de Tweede Kamer verworpen, en nadat hierop de ontbinding der Kamer en de verkiezing eener nieuwe Kamer had plaats gehad, volgde eene tweede verwerping dier begrooting en weldra de aftreding van het geheele Kabinet.

Aan het Tractaat van 11 Mei 1867 was voorafgegaan eene onderhandeling tusschen Frankrijk en den Groothertog van Luxemburg over den afstand van dit Groothertogdom aan eerstgenoemd Rijk. Toen den Groothertog gebleken was dat die afstand te Berlijn zeer slecht zou worden opgenomen, en tot ernstige verwikkelingen, misschien zelfs tot oorlog tusschen den kort te voren opgerichten Noord-Duitschen Bond en Frankrijk zoude aanleiding geven, had, ofschoon Nederland in deze zaak niet betrokken was, de Nederlandsche Minister van Buitenlandsche Zaken (Graaf van Zuijlen van Nyevelt) begrepen zijne tusschenkomst niet te mogen weigeren, omdat, naar zijn oordeel, vooral wegens de toen nog bestaande *persoonlijke* Unie tusschen Nederland en Luxemburg, het voor Nederland dubbel wenschelijk was dat de vrede bewaard bleef.

Velen meenden, daarentegen, dat juist om de begripsverwarring, waartoe die persoonlijke Unie zoo dikwijls had aanleiding gegeven, de Nederlandsche Minister zich van inmenging had moeten onthouden *a*) en zij keurden vooral ten sterkste af het deelnemen van Nederland aan de collectieve garantie van Luxemburgs onzijdigheid. Al moge het begrip van collectieve garantie, naar streng recht, medebrengen dat deze slechts verplichtingen oplegt voor het geval dat *alle* garanten bereid zijn tot handhaving der gewaarborgde onzijdigheid op te treden, zoodat, ingeval een der garanten zelf die onzijdigheid niet eerbiedigt, de andere garanten van hunne verplichting ontheven zijn (eene leer o. a. door den Minister Lord Stanley in het Engelsche Parlement verkondigd), zoo staat toch daartegenover het gevoelen van hen, die zoodanige opvatting met den aard en de strekking eener collectieve garantie in strijd achten, vooral waar onder de garanten juist die staten behooren, van wie het niet eerbiedigen der onzijdigheid bovenal te duchten is. (4)

---

a) Eenige jaren vroeger (in 1862) toen door onze Regeering aan de Russische eene Nota naar aanleiding der Poolsche onlusten was gericht, waarin Nederland verklaarde zich aan te sluiten bij de andere Mogendheden die hare afkeuring hadden uitgesproken over de tuchtiging der Polen na het bedwingen van den opstand, had die tusschenkomst evenzeer eene scherpe kritiek in de beide Kamers der Staten-Generaal uitgelokt. De verwerping der begrooting van Buitenlandsche Zaken voor het jaar 1863 en de aftreding van den Minister Van der Maesen de Sombreff was daarvan het gevolg. — In 1877, tijdens den Russisch-Turkschen oorlog, is door de Nederlandsche Regeering tot de Porte eene Nota gericht, waarin den Turken verweten werd dat zij zich in den oorlog aan onmenschelijke handelingen schuldig maakten. Ook deze Nota heeft in onze Tweede Kamer, (bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1878) critiek uitgelokt.

Gelukkig heeft de Fransch-Duitsche oorlog van 1870—1871 geene aanleiding gegeven tot het inroepen der garantie-clausule. Nederland heeft zich ook in dien oorlog onzijdig weten te houden.

Tusschen Nederland en Luxemburg zelf was, intusschen, al sinds vele jaren een geschil hangende over wederzijdsche geldvorderingen, ten gevolge van de vereeniging der beide landen in 1815 en hunne, bij het Tractaat van 19 April 1839 bekrachtigde afscheiding. Het geschil betrof de bewering van Nederland dat in het bij dat Tractaat door Nederland overgenomen gedeelte der gemeenschappelijke staatsschuld van het Koninkrijk der Nederlanden (Noord- en Zuid-Nederland) begrepen was het gedeelte dat ten laste van Luxemburg moest komen, en Nederland vorderde dit bedrag van Luxemburg terug, terwijl het Groothertogdom zijnerzijds beweerde dat Nederland ten onrechte den koopprijs van in Luxemburg gelegen en sinds lang verkochte domeinen had ontvangen, welke koopprijs dus van Nederland teruggevorderd werd.

Na langdurige onderhandelingen tusschen de Regeeringen van beide landen (hoogst onaangenaam voor den Koning-Groothertog) is men het in 1878 eindelijk eens geworden over eene regeling, waarbij de beslissing van het geschil werd opgedragen aan de uitspraak van drie scheidslieden. Ten einde wel te doen uitkomen dat het bij deze regeling aan geene van beide zijden te doen was om eenig geldelijk voordeel te behalen, maar alleen om een einde te maken aan het bestaande geschil, was in de ontworpen overeenkomst deze bepaling opgenomen, dat, welke ook de beslissing van de arbiters mocht zijn, de eene partij aan de andere niet meer dan fr. 100,000 (met inbegrip der kosten van het scheidsgerecht) zou te betalen hebben. De wederzijdsche vorderingen bedroegen respectievelijk omstreeks 1½ en 2 millioen gulden.

Nadat deze regeling tot stand was gekomen, het verslag in ontwerp vastgesteld en de drie arbiters waren benoemd (5), werd Baron van Heeckeren van Kell als Minister van Buitenlandsche Zaken vervangen door den Baron (later Graaf) van Lijnden van Sandenburg. Deze Staatsman achtte eene regeling met gesloten beurzen verkieselijk boven eene beslissing door scheidslieden met bepaling van een gering maximum voor het te betalen bedrag, en zoo werd op 7 Januari 1880 te 's-Gravenhage tusschen Nederland en Luxemburg de overeenkomst gesloten, waarbij partijen wederkeerig en zonder eenig voorbehoud afzagen van alle geldvorderingen of andere aanspraken van welken aard ook, ten gevolge van de vereeniging der beide landen in 1815 en hunne scheiding, bekrachtigd bij het Tractaat van 19 April 1839.

De bij gelegenheid van het sluiten dezer overeenkomst door Nederland aan Luxemburg gedane toezegging dat aan Nederlandsche diplomaten de behartiging van Luxemburgsche belangen zou worden opgedragen, (vóór het Londensche Tractaat van 11 Mei 1867 was dit ook het geval geweest) heeft in de Tweede Kamer, bij de behandeling van het wetsontwerp tot goedkeuring van het tractaat, veel tegenstand uitgelokt. Men vreesde dat de gelijktijdige behandeling van Nederlandsche en van Luxemburgsche aangelegenheden door denzelfden diplomaat tot het terugkeeren der vroeger dikwijls betreurde verwarring zou leiden en men meende dat dit des te bedenkelijker zou zijn nu Luxemburg onzijdig verklaard was en ook Nederland die onzijdigheid moest waarborgen.

Eerst nadat de Regeering verklaard had zich te vereenigen met eene door de Tweede Kamer, op voorstel van den oud-Minister Cremers, aangenomen motie, die hoofdzakelijk ten doel had de verwachting uit te spreken dat de tusschenkomst der Nederlandsche diplomaten zich tot de bijzondere belangen van Luxemburgsche onderdanen zou bepalen, en de gezantschappen te Brussel, Parijs en Berlijn van de regeling uitgesloten zouden zijn, werd de overeenkomst goedgekeurd.

Behalve door de Limburgsche en Luxemburgsche aangelegenheden is enkele malen ook door andere zaken de vrees ontstaan voor verwikkelingen, waarvan vredesverstoring het gevolg had kunnen zijn.

Zoo hebben bij herhaling de onlusten en burgeroorlogen in Venezuela en de klachten van de Regeering dezer Republiek omtrent beweerde, met de neutraliteit strijdige handelingen van ingezetenen van het naburige eiland Curaçao, de Regeering van Venezuela tot het nemen van weinig vriendschappelijke en voor den Nederlandschen en Curaçaoschen handel nadeelige maatregelen geleid, als b. v. het sluiten der havens van Laguaira en Caracas. In 1874 kwam daarbij, de aanhouding van het schip Midas, toebehoorende aan een der ingezetenen van Curaçao, die de verbolgenheid der Venezuelaansche Regeering had opgewekt. Een zeer krachtig vertoog van Nederland, waarin de onrechtmatigheid dier aanhouding en gevangenneming werd aangetoond, heeft de vrijlating van schip en gezagvoerder ten gevolge gehad.

De diplomatieke betrekkingen tusschen beide landen bleven echter afgebroken en zijn eerst weder hersteld nadat bij een op 20 Augustus 1894 te 's Gravenhage geteekend Protokol verklaard was dat van alle wederzijdsche vorderingen werd afgezien. De Nederlandsche Regeering verklaarde tevens dat haar voornemen was ook in het vervolg elke met de plichten der neutraliteit strijdige handeling zoowel op Curaçao als op Bonaire, Aruba, St. Martin, Eustatius en Saba te beletten.

De Regeering heeft dus niet erkend in het verledene in dit opzicht iets verzuimd te hebben. Zeker is het dat, bij herhaling, verordeningen zijn afgekondigd omtrent het verbod van uitvoer van buskruit uit Curaçao, alleen om te beletten dat aan eene der in Venezuela strijd voerende partijen de middelen tot voortzetting van den strijd zouden worden verschaft. Deze maatregelen werden streng gehandhaafd en het geval heeft zich wel eens voorgedaan dat daardoor schade toegebracht werd aan de onderdanen van andere mogendheden die, zonder met die verordeningen bekend te zijn, buskruit hadden ingevoerd met het doel het weder uit te voeren, en te laat vernamen dat dit laatste niet geoorloofd was. De conflicten, hieruit ontstaan, heeft onze Regeering intusschen in der minne weten op te lossen.

De zucht om den vrede te handhaven was zeker gedurende het geheele 50-jarige tijdvak, waarop deze bladzijden betrekking hebben, de grondtoon der buitenlandsche politiek van Nederland.

Toch heeft onze regeering begrepen geene uitdrukkelijke verklaring te moeten afleggen in den geest van den door het Parijsche Congres van 1856 (na afloop van den Krim-oorlog) uitgesproken wensch, dat bij het ontstaan van een geschil met een anderen staat, door haar steeds de *bons offices* eener bevriende mogendheid zouden worden ingeroepen vóór dat men

tot de wapenen zijne toevlucht zoude nemen. Slechts drie staten (Portugul, Saksen-Coburg-Gotha en Saksen-Altenburg) hadden uitdrukkelijk aan de Fransche Regeering hunne instemming met den bedoelden wensch te kennen gegeven. Trouwens, een bepaald verzoek om van die instemming te doen blijken, was wel van het Congres van Parijs uitgegaan met betrekking tot de hieronder te vermelden beginselen van *zeerecht*, maar niet ten aanzien van den wensch omtrent het inroepen der *bons offices*.

Op eene andere wijze, intusschen, heeft Nederland, in het tijdvak waarmede wij ons bezig houden, krachtig medegewerkt tot het bevorderen eener vredelievende oplossing van internationale geschillen: wij bedoelen de opdracht der beslissing aan scheidsrechters.

Verscheidene malen is, na het ontstaan van een geschil met eene andere mogendheid, eene daartoe strekkende overeenkomst getroffen.

Bij herhaling ook is in door Nederland gesloten verdragen het beding opgenomen, om geschillen, die zouden kunnen ontstaan, aan scheidsrechterlijke beslissing te onderwerpen.

Overeenkomsten als die, in de eerste plaats vermeld, zijn gesloten:

in 1886 met de Dominicaansche Republiek, naar aanleiding van de verbeurdverklaring van het schip *Havanna Packet*, Sch. Harken, ter zake van het door eene Dominicaansche wet verboden vervoer van buskruit van eene haven der Republiek naar eene andere: ofschoon de hoogste Dominicaansche rechter de verbeurdverklaring had bekrachtigd, is toegestemd in het onderwerpen van het geschil aan de beslissing van den President der Fransche Republiek, Grévy, die ten gunste van Nederland uitspraak heeft gedaan;

in 1889 met Frankrijk, naar aanleiding van een geschil over de grensscheiding tusschen Nederlandsch en Fransch Guyana: de Keizer van Rusland, tot arbiter benoemd, heeft het betwiste gebied aan Nederland toegewezen;

in 1895 met Engeland, ter beslissing der vordering van schadevergoeding, wegens de aanhouding van Carpenter, den gezagvoerder van het schip Costa-Rica-Packet, op last der rechterlijke autoriteiten in Nederlandsch-Indië, door dien gezagvoerder, alsmede door de bemanning en de reeders van het schip tegen Nederland ingesteld: de heer de Martens, door den Keizer van Rusland, krachtens de opdracht van partijen tot arbiter benoemd, heeft de schadevordering toegewezen.

Het beding om geschillen, die later mochten ontstaan, aan scheidsrechterlijke beslissing te onderwerpen, is door Nederland opgenomen in de volgende Tractaten:

dat met *Italië*, van 9 Januari 1884, omtrent de toelating der onderdanen van elk der beide landen tot het kosteloos procedeeren in het andere land;

het handelsverdrag met *Spanje* van 8 Januari 1887;

het tractaat met *België* van 31 October 1892, omtrent het kosteloos procedeeren;

dat met *Portugal* van 10 Juni / 20 Juli 1893, tot regeling der onderlinge verhouding in den Archipel van Timor en Solo;

dat met *Portugal* van 5 Juli 1894, tot voorloopige regeling der handelsbetrekkingen tusschen beide landen;

het handelsverdrag met den *Oranje-Vrijstaat* van 9 April 1895.

Het arbitrage-beding betreft de geschillen die met betrekking tot den

inhoud van het verdrag zullen ontstaan: — dat in de overeenkomst met Portugal, tot voorloopige regeling der handelsbetrekkingen en dat in het handelsverdrag met den Oranje-Vrijstaat, tevens alle andere geschillen, tusschen de contracteerende staten, die niet hunne zelfstandigheid of hunne autonomie raken.

Het denkbeeld om een permanent gerechtshof ter beslissing van de geschillen tusschen staten te doen oprichten, is in den laatsten tijd geopperd en heeft ook in Nederland weerklank gevonden. Men meent dat, zoo de groote mogendheden mochten weigeren tot de verwezenlijking van dit denkbeeld mede te werken, het wenschelijk zou zijn dat althans de zoogenaamde mogendheden van den tweeden rang eene daartoe strekkende overeenkomst zouden sluiten en men heeft zelfs in bedenking gegeven dat Nederland in deze zaak het initiatief zoude nemen.

Op goede gronden heeft de Minister van Buitenlandsche Zaken, Mr. W. H. de Beaufort, onlangs, bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1898 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal, die meening bestreden en aangetoond dat, zelfs indien het mogelijk ware eene overeenkomst als de bedoelde tot stand te brengen, men de zaak daardoor voor het vervolg meer zou benadeelen dan bevoordeelen. (6)

Het veld winnen van het stelsel van arbitrage strekt zeer zeker tot het bevorderen van eene goede verstandhouding tusschen de mogendheden door het uit den weg ruimen van conflicten. Veel is gedurende het tijdvak, waarop ons overzicht betrekking heeft, in dezelfde richting geschied door het vaststellen van beginselen van internationaal recht, waaromtrent vroeger onzekerheid bestond en door het tot stand brengen van internationale regelingen omtrent onderwerpen van algemeen belang, waardoor òf in het belang van het wereldverkeer een nieuw rechtsstelsel in het leven geroepen, òf wel *nationale* instellingen van algemeen nut, tot *internationale* samengesmolten zijn.

Nederland heeft aan deze beweging een werkzaam en eervol aandeel genomen.

Allereerst trekt op dit gebied onze aandacht hetgeen geschied is tot bepaling der rechten van neutralen in den zee-oorlog.

Bij den aanvang van den Krim-oorlog, in 1854, bestond er nog onzekerheid omtrent het stelsel dat de oorlogvoerenden (Frankrijk, Engeland, Sardinië, Turkije en Rusland) ten aanzien der neutrale koopvaardijschepen en hunne ladingen zouden aannemen. Weldra bleek — althans door eene verklaring der Engelsche Regeering, — dat de regels *vrij schip, vrij goed,* en *onvrij schip, vrij goed,* (dus de erkenning der onschendbaarheid van onzijdig eigendom, ook aan boord van schepen van den vijand,) zouden worden gehuldigd, voorzoover het niet gold oorlogscontrabande of wel brieven tot den vijand gericht. Ook goederen, die men, door schending eener *effectieve* blokkade, in een geblokkeerde haven zou wenschen in te voeren, zouden onderhevig zijn aan verbeurdverklaring.

Deze beginselen werden, na het einde van den Krim-oorlog, op 16 April 1856, door het Parijsche Congres uitdrukkelijk als regelen van volkenrecht vastgesteld, tegelijk met de afschaffing der kaapvaart en de uitsluitende erkenning der *effectieve* blokkade.

Op de uitnoodiging om tot dit besluit toe te treden, namens het Congres

van Parijs, door den Franschen Minister van Buitenlandsche Zaken gedaan, heeft de Nederlandsche Regeering bij een Nota van 7 Juni 1856, door den Minister van Hall tot den Franschen Gezant te 's-Gravenhage, Baron d'André, gericht, uitdrukkelijk van hare instemming met de vastgestelde regelen doen blijken (*Nederl. Staatscourant* van 25 Juni 1856).

De aandacht der diplomatie en niet minder die der kooplieden en reeders bleef intusschen op de hervorming van het zeerecht in oorlogstijd gevestigd, vooral ook ten gevolge der houding door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika tegenover de voorstellen van het Congres van Parijs aangenomen. De Amerikaansche Secretaris van Staat Marcy had in zijne beroemd geworden Nota aan den Franschen Gezant te Washington, Graaf de Sartiges, te kennen gegeven dat zijne Regeering verder wilde gaan dan de afschaffing der kaapvaart, en de onschendbaarheid van den bijzonderen eigendom, ook in den zeeoorlog, wenschte uitgesproken te zien.

Dit beginsel heeft toen, o.a. in de Hanseatische koopsteden, krachtigen steun gevonden, en nadat een op 2 December 1859 te Bremen gehouden *meeting* van reeders, handelaren, assuradeuren enz. besluiten in dien geest had genomen en den Senaat der stad had verzocht, het beginsel bij de Regeeringen ingang te doen vinden, is de Hanseatische gezant te Berlijn, de Heer Geffcken, naar Nederland vertrokken, met het doel de Nederlandsche Regeering uit te noodigen het initiatief te nemen, ten einde tot eene algemeene internationale erkenning der zoogenaamde „Bremer voorstellen" te geraken.

De toenmalige Minister van Buitenlandsche Zaken in Nederland Baron J. K. van Goltstein, gaf aan dien wensch gehoor en het mag hier als een niet onbelangrijk feit op het gebied der diplomatieke geschiedenis worden herinnerd, dat in den aanvang van het jaar 1860 door dien Staatsman eene circulaire tot de Nederlandsche gezanten in het buitenland is gericht, waarin zij worden uitgenoodigd de vreemde mogendheden tot erkenning van het beginsel op te wekken. Deze stap was te merkwaardiger omdat die erkenning, hoe wenschelijk ook uit een algemeen humanitair oogpunt, voor eenen meestal *onzijdigen* staat, als Nederland, niet voordeelig zou zijn; wordt toch de onschendbaarheid aangenomen van bijzonderen eigendom ter zee, dus ook van schepen aan onderdanen van een oorlogvoerende mogendheid behoorende, dan verliezen de neutrale schepen gedurende den zee-oorlog, het monopolie der vrachtvaart dat zij thans bezitten.

Het doel, met de Nederlandsche circulaire van 1860 beoogd, is toen niet bereikt, maar men kan zeggen dat het voor de scheepvaart zoo belangrijk beginsel steeds meer voorstanders vindt.

Aan de meeste internationale regelingen, in het belang der scheepvaart gedurende de laatst verloopen 50 jaren tot stand gekomen, heeft Nederland deelgenomen, op sommige zelfs een bijzonderen invloed uitgeoefend. Tot die maatregelen behooren de afkoop van den Sondtol (ingevolge de algemeene overeenkomst tusschen Denemarken en een aantal mogendheden op 14 Maart 1857 en de bijzondere tusschen Denemarken en Nederland op 17 April 1857 gesloten), — de afkoop van den Stadetol, ingevolge een overeenkomst tusschen Hannover en een aantal mogendheden op 22 Juni 1863 gesloten, — voorts de afkoop van den Scheldetol, geregeld bij de overeenkomst tusschen Nederland en België van 12 Mei 1863, de op grond dezer

overeenkomst door den Nederlandschen Gezant te Brussel op 15 Juni 1863 afgelegde verklaring en de overeenkomst tusschen België en een aantal andere mogenheden op 16 Juli 1863 gesloten. Alle deze regelingen berusten op het beginsel, dat de tot tolheffing gerechtigde staat in de afschaffing toestemt tegen een schadevergoeding, die door de belanghebbende staten, (ieder in verhouding tot zijn belang bij die afschaffing) wordt betaald.

Met voldoening mag hier, waar de opheffing van scheepvaart-tollen vermeld wordt, het eervolle initiatief van Nederland in zake de opheffing der Rijntollen herinnerd worden. Deze maatregel, in eene wet van 8 Augustus 1850 vervat, vormde een onderdeel der vrijzinnige scheepvaartwetgeving, op voordracht van den Minister van Financiën van Bosse, in dat jaar tot stand gebracht. De strekking en de beteekenis dier wetgeving uit een te zetten en hare gevolgen voor de nationale welvaart na te gaan, behoort tot de taak van hen, die de ontwikkeling van onze scheepvaart, scheepsbouw en handel hebben te schetsen. Wat de afschaffing der Rijntollen betreft, dient hier vermeld te worden dat deze maatregel, bij een Nederlandsche wet genomen, natuurlijk alleen de tollen op den Nederlandschen Rijn betrof, zoodat deze drukkende heffingen op den Duitschen Rijn toen nog in stand gebleven zijn. Nadat de krachtige pogingen, door particulieren aangewend, in 1861 een belangrijke vermindering dier tollen ten gevolge hebben gehad, zijn zij eerst op 1 Januari 1867 geheel afgeschaft, krachtens het daaromtrent bepaalde in de vredestractaten, die in 1866 aan den tusschen Pruisen en de Zuid-Duitsche Staten gevoerden oorlog een einde hebben gemaakt. (7)

Tot de minder belangrijke algemeene maatregelen ten behoeve der scheepvaart, waaraan Nederland heeft deel genomen, behoort de op 31 Mei 1865 door ons land, te zamen met België, Oostenrijk, Spanje, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, Frankrijk, Groot-Brittanje, Italië, Portugal en Zweden met den Sultan van Marokko gesloten overeenkomst omtrent het beheer en het onderhoud van den vuurtoren op Kaap Spartel. Terwijl Zijne Scherifiaansche Majesteit de plaatsing van den vuurtoren voor rekening van Marokko had gelast, namen de andere mogendheden het onderhoud op zich: elke staat, met uitzondering van Marokko, dat geene marine en dus geen belang bij de zaak heeft, verbond zich voor een gelijke som tot de kosten bij te dragen: de herstellings- en vernieuwingskosten zouden voor rekening van Marokko zijn: de Sultan zou steeds zorgen voor bewaking door eene wacht, bestaande uit een kaid en vier soldaten. Eindelijk verbonden alle contracteerende mogendheden zich, de *neutraliteit* van den vuurtoren te waarborgen.

Van meer belang, ook om het aandeel door Nederland aan het tot stand komen der regelingen genomen, zijn de bepalingen omtrent de scheepvaart voorkomende in den zoogenaamden „Acte Général de Berlin" van 28 Februari 1885 (de *Congo-Akte*), gewijzigd (maar niet wat het op de scheepvaart betrekkelijk gedeelte betreft) bij den „Acte Général de Bruxelles" van 2 Juli 1890, — en het Tractaat, op 29 October 1888 te Londen gesloten tot waarborging van het vrije gebruik van het Suez-Kanaal.

De Congo-Akte (uitvloeisel der van November 1884 tot Februari 1885 te Berlijn gehouden diplomatieke conferentie) bevat, behalve de vaststelling van het beginsel der handelsvrijheid door het voor het geheele Congo-gebied geldende verbod om gedurende de eerste twintig jaren invoerrechten te

heffen, en de bepaling der formaliteiten die bij de vestiging van nieuwe staten in dat gebied zouden moeten worden in acht genomen, — de toepassing op de groote Afrikaansche stroomen, Congo en Niger, van het beginsel der vrije scheepvaart, bij de slot-akte van het Weener-Congres van 1815 voor de groote Europeesche stroomen vastgesteld. Alleen het heffen van zoogenaamde „taxes de compensation," — rechten strekkende ter vergoeding der kosten in het belang der scheepvaart gemaakt en in de Akte bepaald aangeduid, werd toegestaan. Niet alleen werd het stelsel van vrije vaart gehuldigd voor de beide genoemde rivieren zelve, maar ook, — en van deze bepaling had Nederland het eerst de wenschelijkheid aangetoond, — het vrije verkeer gewaarborgd op de wegen en spoorwegen en in de kanalen, die zouden kunnen worden aangelegd of gegraven om te voorzien in de onbevaarbaarheid of gebreken van het vaarwater van den Congo op enkele plaatsen (bepaaldelijk daar waar de Yellala-watervallen Beneden- en Boven-Congo scheiden) (8)

Toen de geldnood, waarin de Congo-Staat zich bevond, België het initiatief had doen nemen tot afschaffing van het verbod om invoerrechten te heffen, heeft Nederland, in het belang van den handel op dit gedeelte van Afrika, zich zoo lang mogelijk daartegen verzet, maar eindelijk was onze Regeering, die bij geene andere mogendheid steun vond, genoodzaakt den „Acte Général de Bruxelles" van 2 Juli 1890, waarbij op dit punt de „Acte de Berlin" gewijzigd en heffing van invoerrechten tot een maximum van 10 percent van de waarde der goederen vergund werd, te onderteekenen.

Het Tractaat omtrent de vrije vaart door het Suez-Kanaal, had tot grondslag de beroemde circulaire, op 3 Januari 1883 door Lord Granville tot de Engelsche Ambassadeurs te Parijs, te Berlijn, te Weenen, te Rome en te St. Petersburg gericht. Toen omstreeks twee jaren later de vertegenwoordigers van de groote Mogendheden en van de Porte te Londen bijeen waren om den financieelen toestand van Egypte te regelen, werd tevens besloten, den 30 Maart 1885 te Parijs eene commissie te doen samenkomen ten einde een verdrag voor te bereiden en te ontwerpen om voor alle staten, ten allen tijde, het vrije gebruik van het Suez-Kanaal te waarborgen.

Dit besluit werd op 17 Maart 1885 in den vorm eener verklaring vervat, dus slechts 13 dagen vóórdat de Commissie zoude samenkomen. Een aantal staten verzochten toen, met de groote mogendheden en Turkije, aan die bijeenkomst deel te nemen. Vooral Nederland deed, met een beroep op het belangrijk aandeel der Nederlandsche handelsvloot in de scheepvaart door het Suez-kanaal (in 1884 was Nederland zoowel wat het aantal als wat de gezamenlijke tonnemaat der schepen betreft, de derde in rang van de staten, die aan de Suez-vaart deelnamen) zijne aanspraken gelden om in de Commissie vertegenwoordigd te worden, en de toenmalige Minister van Buitenlandsche Zaken, Jhr. van der Does de Willebois, mocht de voldoening smaken dat, behalve Spanje, ook Nederland tot deelneming aan de Parijsche Conferentie werd toegelaten. Al blijkt het niet uit de openbaar gemaakte stukken mag hier toch wel vermeld worden dat men vooral aan den invloed van Italië, waar Mancini toen Minister van Buitenlandsche Zaken was, den gunstigen uitslag der door Nederland aangewende pogingen te danken heeft gehad.

Toch was het pleit nog slechts ten deele gewonnen. Nadat de Parijsche Conferentie waarin, voor Nederland, de Staatsraad W. H. Jansen en de schrijver van dit overzicht zitting hadden, tot overeenstemming was gekomen omtrent de vast te stellen beginselen met betrekking tot de vrije vaart door het Kanaal, kwam het voorstel ter sprake om aan eene internationale commissie het toezicht op de handhaving der bepalingen van het verdrag op te dragen. Deze commissie zoude, volgens het voorstel, zijn samengesteld uit vertegenwoordigers van de groote mogendheden en van Turkije. Tegen deze wijze van samenstelling verzetten zich Nederland en Spanje. Nadat hun verlangen om mede in de commissie van toezicht vertegenwoordigd te zijn door een Nederlandsch lid der Parijsche Conferentie was toegelicht, werd besloten de vermelding der staten in het artikel dat van de commissie van toezicht handelde, te schrappen en eene open ruimte te laten, waarin later de namen der in die commissie te vertegenwoordigen staten zouden worden ingevuld. Hierdoor was feitelijk aan het verlangen van Nederland en Spanje voldaan. Toen dan ook later besloten was, in plaats van de voorgestelde bijzondere commissie van toezicht, de in Egypte gevestigde vertegenwoordigers der mogendheden met het toezicht te belasten, werden onder deze mogendheden begrepen alle staten, die het Tractaat van 29 October 1888 hebben onderteekend en dus ook Nederland en Spanje (Art. VIII van het Tractaat). Bij Art. IX werd de Khedive van Egypte belast met het nemen der maatregelen die noodig mochten blijken om de uitvoering van het verdrag te verzekeren Schieten de krachten der Egyptische Regeering hierbij te kort, dan doet de Khedive een beroep op de Porte, die, zoo noodig, in overleg treedt met de mogendheden die de Londensche verklaring van 17 Maart 1885 onderteekend hebben, d. z. de zes groote mogendheden.

Nederland en Spanje behooren dus tot de staten, die met het toezicht belast zijn, zonder dat zij verplicht zijn deel te nemen aan de maatregelen die moeten strekken tot handhaving der bepalingen van het Tractaat.

Men heeft opzettelijk in het Tractaat niet van „onzijdigverklaring" van het kanaal gesproken. Met het begrip van „onzijdigheid" toch, zou het toestaan van de doorvaart aan oorlogsschepen van belligerenten in strijd zijn geweest, terwijl de geheele regeling juist ook moet strekken om, in oorlogstijd, aan de Europeesche mogendheden het recht te verzekeren hare oorlogsschepen door het kanaal naar de Indische wateren te doen stevenen.

Het is verboden het kanaal aan blokkade te onderwerpen, geenerlei krijgsverrichting, ten doel hebbende de vrije vaart door het kanaal te belemmeren, mag in het kanaal of zijn toegangshavens, of binnen eenen afstand van drie zeemijlen van die havens, plaats vinden, zelfs indien de Porte eene der oorlogvoerende partijen is.

Het Tractaat bevat voorts bepalingen omtrent de voorwaarden der toelating van oorlogsschepen van belligerenten in het kanaal en de toegangshavens, alsmede omtrent de behandeling van prijsgemaakte schepen. Volgens Art. 8 van het ontwerp zou elke staat die schade aan het kanaal of de kanaalwerken had toegebracht (b.v. door aanvaring van een zijner schepen) verplicht zijn de kosten van herstel dier schade onmiddellijk te vergoeden, behoudens beroep op den bevoegden rechter, indien men

meende dat de betaalde vergoeding niet verschuldigd was. Deze bepaling, alleen in het financiëel belang der Suez-kanaalmaatschappij in het ontwerp opgenomen, is, als onbillijk en noodeloos streng, op voorstel van de Nederlandsche afgevaardigden ter Parijsche conferentie, geschrapt.

Op de regeling van den rechtstoestand van het voor onze scheepvaart zoo belangrijke Suez-kanaal is dus door Nederland in onderscheidene opzichten invloed geoefend. (9)

Onder de internationale scheepvaart-aangelegenheden, waarin Nederland betrokken is, neemt alles wat de Rijnvaart betreft, eene voorname plaats in. Reeds is hierboven gewag gemaakt van de afschaffing der Rijntollen op Nederlandsch gebied, een voorbeeld door Duitschland eerst na den oorlog van 1866, tusschen Pruisen en de Zuid-Duitsche Staten, gevolgd. Als een uitvloeisel van dienzelfden oorlog is te beschouwen de herziening der zoogenaamde „Mentzer Conventie" van 31 Maart 1831 en hare vervanging, op 17 October 1868, door de „herziene Rijnvaart-Akte". Dit verdrag tusschen Nederland, Pruisen, Baden, Beijeren, Hessen-Darmstadt en Frankrijk (welk land, na den Fransch-Duitschen oorlog van 1870—1871 door het Rijksland Elsas-Lotharingen als Rijnoeverstaat vervangen is) vormt thans nog met de bepalingen der Weener Congres-akte, de grondwet van den conventioneelen Rijn (van Basel tot Krimpen en Gorinchem, behoudens de erkenning van het beginsel der vrije vaart *tot in zee*). Zoowel de politieverordening voor de scheepvaart en de vlotvaart op den Rijn, — laatstelijk, na herziening, vastgesteld in de buitengewone zitting der Centrale Commissië voor de Rijnvaart, in Mei 1897, — als een aantal andere verordeningen en regelingen, de scheepvaart op den grooten stroom betreffende, zijn sedert door onderling overleg tot stand gekomen, en vele processen, uit die scheepvaart voortgevloeid, door de genoemde Commissie, als rechter in het hoogste ressort, beslist. (10)

Bij al die gelegenheden is, menigmaal, in den boezem der Centrale Commissie, van verschil van opvatting omtrent de wederzijdsche rechten en verplichtingen gebleken, — maar zij, die gedurende het laatstverloopen tijdvak de eer hebben gehad Nederland in die Commissie te vertegenwoordigen, zullen zeker gaarne getuigen, dat de goede verstandhouding tusschen hen en de Commissarissen der Duitsche oeverstaten nimmer verstoord is en dat de behandeling van internationale geschillen met die oeverstaten in de Centrale Commissie dikwijls het erlangen eener bevredigende oplossing heeft bevorderd. (Men denke b.v. aan den veeljarigen strijd over het bedrag der havengelden te Rotterdam, in verband met Art. 27 der herziene Rijnvaart-akte en de, na veel debat bij vroegere gelegenheden, in de buitengewone zitting der Centrale Commissie van het jaar 1893, afgelegde voor Nederland gunstige verklaringen ten gunste van het door Nederland ingenomen standpunt).

Met de belangen der Rijnvaart hangt de regeling van het internationale goederenvervoer op de spoorwegen nauw samen. Hier mag dan ook de merkwaardige, op 14 October 1890 te Bern omtrent dat vervoer gesloten overeenkomst vermeld worden, die het uitvloeisel was van drie vrij langdurige, in de Zwitsersche Bondsstad gehouden conferentiën (in 1878, 1881 en 1886). Nederland heeft aan de drie conferentiën deelgenomen en bij de twee laatste zelfs een bijzonderen invloed op de besluiten kunnen

uitoefenen door de omstandigheid dat de sub-commissie met het ontwerpen der niet zuiver technische bepalingen belast, aan een der Nederlandsche afgevaardigden — den schrijver dezer regelen, — de taak van Rapporteur heeft opgedragen (in 1881, nadat een der eerst benoemde Rapporteurs verplicht was geweest de conferentie te verlaten, — in 1886 van den aanvang af.)

Terwijl de Rijnvaart-akte voor den conventioneelen Rijn in het belang der scheepvaart eenige algemeen verbindende regelen stelt, door de politie-reglementen aangevuld, maar niet treedt op het gebied van het privaatrecht, zoodat geene rechtseenheid is verkregen ten aanzien der verhouding tusschen de bevrachters van schepen en de schippers en reeders, heeft men bij de Bernsche spoorweg-conventie van 14 October 1890 (gesloten tusschen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije, Duitschland, Italië en Rusland, terwijl later nog andere mogendheden zijn toegetreden) vooral beoogd de nadeelen door het internationale goederenvervoer op de spoorwegen, ten gevolge van het verschil tusschen de handels-wetgevingen ondervonden, uit den weg te ruimen door het stellen van algemeene regelen voor dat vervoer, en daarbij dit voor den handel zeer gewichtige beginsel aangenomen, dat al de lijnen, die zich achtereenvolgens met het vervoer eener directe zending belasten, tegenover den afzender en den gedestineerde als ééne lijn worden aangemerkt. (11)

Enkele door de ervaring wenschelijk geachte wijzigingen der overeenkomst, in eene te Parijs in Maart en April 1896 gehouden conferentie (waaraan ook Nederland heeft deelgenomen) vastgesteld, hebben nog niet de goedkeuring van alle contracteerende mogendheden erlangd.

Nederland behoort tot de leden der algemeene Post-Unie en der algemeenen Telegraaf-Unie (*Union Postale Universelle, — Union Télégraphique Universelle*) en heeft aan de Congressen, waarin die overeenkomsten tot regeling van het internationale post- en telegraafverkeer ontworpen en van tijd tot tijd verbeterd en aangevuld zijn, een veelbeteekenend aandeel genomen, door de medewerking van de kundige vertegenwoordigers der Nederlandsche Regeering op die Congressen, van welke hier vooral de vóór eenige jaren overleden specialiteit, J. P. Hofstede en de oud-Minister, thans Directeur-Generaal van de Posterijen en de Telegrafie, J. P. Havelaar, te vermelden zijn.

Ook de Unie tot bescherming van den industrieëelen eigendom is met medewerking van Nederland tot stand gekomen. Zij steunt op de overeenkomsten, den 20 Maart 1883 te Parijs en den 14 April 1891 te Madrid gesloten, als uitvloeisels der conferentiën, gehouden te Parijs in 1880, waarin Nederland door nu wijlen Mr. Verniers van der Loeff en te Madrid in 1891, waarin ons land door Mr. Snijder van Wissenkerke (Directeur van het Bureau voor den Industrieëelen Eigendom, te 's-Gravenhage) vertegenwoordigd was.

Op een ander gebied, — dat der visscherij in de Noordzee, — zijn onder de leiding van Nederland twee overeenkomsten tot stand gekomen, die hier vermelding verdienen, die van 16 Mei 1882, tusschen Nederland, Duitschland, België, Denemarken, Frankrijk en Groot-Brittanje, bevattende politie-bepalingen omtrent die visscherij, uitvloeisel eener te 's-Gravenhage, onder voorzitterschap van Mr. E. N. Rahusen, gehouden conferentie, — en die van 16 November 1887, tot beteugeling der misbruiken waartoe de drankverkoop onder de visschers in de Noordzee aanleiding geeft. Deze

laatstgenoemde overeenkomst is eerst krachtens het Protokol, op 14 Februari 1893, namens alle voormelde mogendheden, met uitzondering van Frankrijk, onderteekend, in werking getreden.

In 1882 heeft de Nederlandsche Regeering door twee afgevaardigden (den Staatsraad W. H. Jansen en den schrijver van dit overzicht) deel genomen aan eene te Parijs gehouden conferentie, waarin 26 Staten door 54 gedelegeerden, vertegenwoordigd waren, ten einde een verdrag voor te bereiden tot bescherming der onderzeesche telegraafkabels. De Commissie van vijf leden, door de vergadering met het samenstellen van een ontwerp-verdrag belast, was samengesteld uit een afgevaardigde van elke der drie groote mogendheden Frankrijk, Duitschland en, Groot-Brittanje, den afgevaardigde van Mexico (nadat de gezant der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, te Parijs, zich verontschuldigd had) en den tweeden afgevaardigde van Nederland. Zoo heeft ons Vaderland ook op deze niet onbelangrijke regeling, den 14 Maart 1884 in den vorm van een tractaat tusschen 26 staten tot stand gekomen, eenen bijzonderen invloed kunnen uitoefenen. Het merkwaardige dezer overeenkomst bestaat hierin, dat zij voor de niet-territoriale zee een bindend recht vestigt. Zoowel de strafrechtelijke als de privaatrechtelijke gevolgen van beschadiging der onderzeesche telegraafkabels werden geregeld, terwijl tevens de rechter werd aangewezen, bevoegd om van de overtredingen kennis te nemen.

Vermeld dient nog te worden Nederland's deelneming aan de algemeene sanitaire conferentiën, als die te Venetië in 1892, die te Dresden in 1893, waaruit de overeenkomst van 15 April 1893 betreffende de in Europa te nemen maatregelen tegen de cholera is voortgevloeid, die te Parijs, in 1894, hoofdzakelijk betreffende de pelgrimstochten naar de heilige plaatsen in Arabië (eene voor Nederlandsch-Indië niet onbelangrijke aangelegenheid), welke conferentie tot de overeenkomst van 3 April 1894 heeft geleid, die te Venetië in 1897, waarin maatregelen tot beteugeling van de pestziekte zijn ontworpen, opgenomen in de Conventie van 19 Maart 1897, enz. (12)

Zeer groot is het aantal der bijzondere verdragen over allerlei onderwerpen van staatsbeleid, door Nederland met eenen of enkele der andere staten gesloten. Daartoe behooren de vele post- en telegraaf-overeenkomsten, die tot wering van den sluikhandel aan de grenzen, die tot uitlevering van misdadigers op den grondslag eerst van de wet van 13 Augustus 1849, later van die van 6 April 1875, — die bevattende eene regeling omtrent grenzen of grondgebied enz. Onder die der laatstbedoelde soort zijn misschien wel de belangrijkste het tractaat op 25 Februari 1871 met Groot-Brittanje gesloten, omtrent den afstand aan dit land van de Nederlandsche bezittingen aan de Kust van Guinea en dat van 2 November 1871 met hetzelfde land omtrent het eiland Sumatra. Het behoort echter niet tot mijne taak, hier den inhoud en de gevolgen te schetsen van deze beide de *koloniën* betreffende staatsstukken die, volgens velen, tot den treurigen Atjeh-oorlog hebben aanleiding gegeven.

De beteekenis der handels- en scheepvaartverdragen met bijna alle staten gedurende de laatstverloopen halve eeuw door Nederland gesloten en hun invloed op de volkswelvaart in het licht te stellen zij overgelaten aan hem, die de geschiedenis van Nederlands handel en scheepvaart gedurende dat

tijdvak te schrijven heeft. Slechts enkele, uit een algemeen diplomatiek oogpunt gewichtige feiten, met het sluiten van dergelijke verdragen in verband staande, mogen hier niet onvermeld blijven.

Zoo is het op 22 November 1862 met Zwitserland gesloten handelstractaat door de Tweede Kamer der Staten-Generaal, met 33 tegen 17 stemmen verworpen, op grond van een onvrijzinnig artikel in de toenmalige Zwitsersche Bondsconstitutie, dat het recht van vrije vestiging in Zwitserland beperkte tot personen „de l'une des confessions Chrétiennes", van welke bepaling door enkele kantons was gebruik gemaakt om den Joden te verbieden zich binnen hunne grenzen te vestigen. De in het tractaat, ook wat het vestigingsrecht betreft, bedongen gelijkstelling der wederzijdsche ingezetenen, zou dus wat de rechten der Nederlanders in Zwitserland aangaat, eene uitwerking gehad hebben, in strijd met de in Nederland door de Grondwet gewaarborgde rechtsgelijkheid van *alle* ingezetenen, zonder onderscheid van geloof. Wat door den Minister van Buitenlandsche Zaken, Jhr. Van der Maesen de Sombreff, hiertegen werd aangevoerd, was vrij zwak.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer van een op 7 December 1872 met België gesloten overeenkomst tot aanvulling van het Handels- en Scheepvaartverdrag met dat land van 12 Mei 1863, zijn onderscheidene leden met kracht opgekomen tegen den jegens Nederland onheuschen en dreigenden toon, waarin men van Belgische zijde zich verzet had tegen de afdamming van de Ooster-Schelde ter aansluting van de Zeeuwsche eilanden aan het Nederlandsche spoorwegnet. Deze bezwaren hebben echter, na verwerping van eene motie tot afkeuring van het in België gebeurde, niet belet dat de overeenkomst met bijna algemeene stemmen door de Tweede Kamer werd goedgekeurd.

Merkwaardig in menig opzicht is de geschiedenis der, na de opzegging van het vrijgevige handelstractaat van 7 Juli 1865, met Frankrijk gesloten tractaten van handel en scheepvaart: het eerste, van 26 November 1881, na de invoering van het protectionistische stelsel in Frankrijk gesloten, maar door de Tweede Kamer verworpen, omdat men de daarbij bedongen voordeelen te gering achtte. Ook het daarna (op 24 Maart 1882) gesloten tweede Tractaat onderging in de Tweede Kamer hetzelfde lot, hoofdzakelijk wegens de bepaling, dat onze tarieven gedurende tien jaren niet gewijzigd zouden mogen worden; — het derde eindelijk, van 19 April 1884, waarbij de behandeling op den voet der meest begunstigde natie toegekend werd en slechts enkele in ons tarief opgenomen rechten, die toch niet zoo licht verhoogd zouden zijn, vastgelegd werden, mocht de goedkeuring der wetgevende macht verwerven; maar, ofschoon reeds op 12 Juli 1884 de Eerste Kamer het Tractaat had aangenomen, was het een jaar later nog niet geratificeerd, ten gevolge van het verlangen van Frankrijk om in het Tractaat nog eene wijziging gebracht te zien (deze, namelijk, dat door ons afstand zou worden gedaan van de vermindering van het door Frankrijk geheven invoerrecht voor kartonnen doozen). Volgens de toen nog geldende Grondwet van 1848 was niet het geheele Tractaat, maar waren slechts de bepalingen die wettelijke rechten betroffen, in de goedkeuringswet opgenomen; daartoe behoorde niet de bepaling omtrent de kartonnen doozen. Toch was de Regeering huiverig, zonder dat gebleken was van de instem-

ming der Staten-Generaal, de door Frankrijk verlangde wijziging toe te staan. Zij is hiertoe eerst overgegaan nadat de Tweede Kamer, door de aanneming eener motie van den Heer Mees, verklaard had daartegen geen bezwaar te hebben.

Het aldus tot stand gekomen Tractaat heeft intusschen slechts gedurende weinige jaren onze handelsbetrekkingen met Frankrijk beheerscht. Sinds 27 Januari 1892 berusten die betrekkingen op eene briefwisseling tusschen den Minister van Tienhoven en den Franschen Gezant Legrand, waarbij de Fransche Regeering zich verbonden heeft op de Nederlandsche goederen het minimum-tarief toe te passen, zoolang de Fransche producten in Nederland op den voet van die der meest begunstigde natie behandeld worden: eene eenigszins vreemde, maar door den economischen toestand van Frankrijk gerechtvaardigde regeling.

De moeielijkheid die zich bij de ratificatie van het Handelsverdrag met Frankrijk, van 19 April 1884, heeft voorgedaan, zou, onder de heerschappij der tegenwoordige Grondwet (van 1887) niet meer kunnen voorkomen. Wanneer toch thans een gesloten verdrag bepalingen bevat, die volgens Art. 89, 3e lid der Grondwet, de goedkeuring der Staten-Generaal behoeven, betreft de goedkeuringswet niet alleen deze bijzondere bepalingen, maar het geheele verdrag waarin zij voorkomen. (13)

Onder de, in het laatstverloopen jaar, op deze wijze in hun geheel door de Staten-Generaal goedgekeurde verdragen, is er zeker geen dat zoowel uit een algemeen als vooral ook uit een Nederlandsch oogpunt belangrijker is, dan het bij de wet van 31 December 1897 goedgekeurde verdrag van 14 November 1896, met het daarbij behoorende protokol van 22 Mei 1897, omtrent onderwerpen van internationaal privaatrecht, het burgerlijk proces betreffende.

Met een kort woord over de wording en de beteekenis van deze internationale regeling, wenschen wij ons overzicht te besluiten.

Sinds lang was door velen (juristen en staatslieden) de wenschelijkheid betoogd om aan het recht dat de verhouding tusschen ingezetenen van verschillende landen regelt, een vasteren grondslag te geven, dan de hier en daar in de wetboeken opgenomen bepalingen en bij gebreke daarvan de uitspraak van rechts-collegiën en de meening van schrijvers opleveren, en tevens de belemmeringen uit den weg te ruimen die de burgerlijke rechtspleging ten gevolge van het verschil van wetgeving ondervindt. Het Instituut van Internationaal Recht had reeds terstond nadat het was opgericht (in 1873) aan eene commissie uit zijn midden opgedragen, een onderzoek in te stellen naar de middelen die tot bereiking van dit tweeledig doel konden worden aangewend, met uitnoodiging tevens om voorstellen te doen omtrent de beginselen die ter oplossing van internationale rechtsconflicten in verdragen tusschen de mogendheden zouden kunnen worden vastgesteld. In 1874 werd, namens die commissie, door hare beide Rapporteurs (den Italiaanschen rechtsgeleerde Mancini en den schrijver van dit overzicht) een verslag uitgebracht, dat als de inleiding van den daarop gevolgden arbeid kan worden aangemerkt.

Deze arbeid was, zoo wat het procesrecht als het burgerlijk en handelsrecht betreft, voor een goed deel, en voor enkele onderdeelen zelfs geheel voltooid, toen in 1892 door de Nederlandsche Regeering aan de andere

Europeesche mogendheden eene Nota werd aangeboden, waarin de wenschelijkheid der codificatie van het internationaal privaatrecht, althans voor een aantal onderwerpen, werd betoogd, en de mogendheden werden uitgenoodigd zich door afgevaardigden te doen vertegenwoordigen bij eene te 's-Gravenhage in 1893 te houden diplomatieke conferentie tot voorbereiding van de in de Nota aanbevolen regeling.

Dat door een groot aantal mogendheden de uitnoodiging werd aangenomen. en bij de op 15 September 1893 geopende eerste conferentie, Duitschland, België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Zwitserland, Spanje, Portugal, Oostenrijk-Hongarije, Denemarken, Rumenië en Rusland vertegenwoordigd waren, was voor onze Regeering reeds een groote voldoening; dat voorts in het slotprotokol dezer eerste conferentie, den 25 September 1893 onderteekend, overeenstemming tusschen de afgevaardigden van al die mogendheden omtrent vier verschillende, hoogst belangrijke onderwerpen, werd geconstateerd, was de beste wederlegging van de nog kort te voren, ook in onze Eerste Kamer uitgesproken meening, dat het internationaal privaatrecht nog niet rijp was voor eene algemeene regeling, bij wet of tractaat.

Den 25 Juni 1894 kwam, weder te 's-Gravenhage, een tweede conferentie bijeen, ten einde den arbeid deels te herzien, deels voort te zetten. Thans waren ook Zweden en Noorwegen vertegenwoordigd. In het slotprotokol (den 13 Juli 1896 onderteekend), werden drie der vier reeds in 1893 voorloopig vastgestelde ontwerpen, (betreffende het huwelijksrecht, het erfrecht en het procesrecht) gewijzigd en aangevuld opgenomen en daaraan nog twee andere (omtrent voogdij en faillissement) toegevoegd. (14)

Als eerste uitvloeisel van deze beide conferentiën werd op 14 November 1896 te 's-Gravenhage door de gemachtigden van tien Staten eene overeenkomst geteekend, die eene algemeene regeling van vijf onderwerpen van burgerlijke rechtsvordering bevat. Op 22 Mei 1897 werd dit verdrag door een additioneel protokol eenigszins gewijzigd en aangevuld. Achtereenvolgens traden ook de mogendheden, die, ofschoon zij aan de conferentiën hadden deelgenomen, het verdrag nog niet onderteekend hadden, tot de regeling toe, — het laatst op 31 December 1897, Rusland en Rumenie, zoodat nu zoodra het verdrag zal zijn bekrachtigd, voor geheel continentaal Europa (met uitzondering van de in 1892 niet uitgenoodigde staten, Turkije, Griekenland, Servie, Bulgarije) éénheid van recht zal zijn verkregen ten aanzien van enkele onderwerpen, waaromtrent het verschil tusschen de wetgevingen vaak bezwaar oplevert.

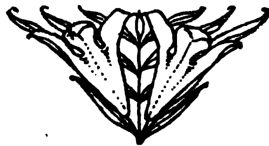
Van veel meer beteekenis, intusschen, zal de hervorming zijn, die men mag te gemoet zien als uitvloeisel eener derde conferentie, waartoe de staten van het Europeesche vaste land thans door Nederland zijn uitgenoodigd en waarin men, na herhaalde herziening en aanvulling der vroeger vastgestelde ontwerpen, omtrent drie onderwerpen (huwelijksrecht, erfrecht en voogdij) definitief overeenstemming hoopt te erlangen. De thans ten aanzien van deze belangrijke onderdeelen van het familierecht bestaande, hoogst betreurenswaardige onzekerheid, zoo dikwijls het personen geldt van verschillende nationaliteit of in verschillende landen gevestigd, zal, indien de aangewende pogingen slagen, voor eene op vaste grondslagen gevestigde regeling plaats maken.

Moge, onder de Regeering van onze Koningin WILHELMINA, dank zij

het door Nederland genomen initiatief, deze zoo gewenschte hervorming, waardoor voor het internationale recht een nieuw tijdvak geopend wordt in haren geheelen omvang tot stand komen! (15)

Als slotsom van dit overzicht meenen wij te mogen zeggen dat gedurende de halve eeuw, waarop het overzicht betrekking heeft, Nederland bij de in Europa gevoerde oorlogen zijne onzijdigheid op eervolle wijze heeft gehandhaafd; dat ons land, al moge het op den algemeenen politieken toestand geenen invloed van beteekenis hebben kunnen uitoefenen, toch aan velerlei regelingen van algemeenen aard, hoofdzakelijk in het belang van handel en scheepvaart en verkeer te lande, een werkzaam aandeel heeft genomen' en dat het tot stand brengen der op uitnoodiging en onder leiding van ons land ondernomen hervorming van het internationale burgerlijk recht en procesrecht, op een vasten, door geheel het Europeesche Continent aangenomen grondslag, ook in de toekomst de schoone taak van Nederland zal blijven.

AANTEEKENINGEN.

De richting mijner studiën en de aard van mijnen werkkring hebben mij aanleiding gegeven vele der in dit overzicht vermelde onderwerpen in bijzondere geschriften te behandelen. De inhoud dier geschriften kan als aanvulling van het korte overzicht beschouwd worden en ik mag mij daarom wel veroorloven hieronder naar die geschriften te verwijzen. Waar een andere schrijver wordt aangehaald, wordt steeds diens naam vermeld.

(1) De Staatscommissie voor de Grondwetsherziening was samengesteld uit Mr. J. Heemskerk Az., Minister van Binnenlandsche Zaken, als Voorzitter, Prof. J. T. Buys, als Onder-Voorzitter, de Heeren Van Naamen van Eemnes en Jhr. Verheyen, leden van de Eerste Kamer, Jhr. Van Nispen van Sevenaer, Jhr. de Savornin Lohman, Cremers en Jhr. Röell, leden van de Tweede Kamer, Staatsraad G. de Vries Azn., den Vice-Admiraal Binkes, Generaal van der Star, de Hoogleeraren Baron Lintelo de Geer van Jutphaas, T. M. C. Asser en B. D. H. Tellegen, Jhr. Beelaerts van Blokland en Mr. Farncombe Sanders, later leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Van de 16 zijn reeds 9 overleden.

(2) *Grondwetsherziening,* Kantteekening bij enkele voorstellen der Regeering, Amsterdam 1887, bl. 17 vgg. (A. Recht van Oorlog en Vrede). Aldaar is, in overeenstemming met het reeds vroeger *(Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen,* Amsterdam 1860, bl. 363—377) door mij betoogde, 's Konings recht om zelfstandig oorlog te verklaren, verdedigd. Onder den invloed van den Fransch-Duitschen oorlog van 1870—1871 was hier te lande eene beweging ontstaan ten gunste der beperking van 's Konings oorlogsrecht. Op uitnoodiging van het „Algemeen Nederlandsche Vredebond" waren belangrijke adviezen over het vraagstuk uitgelokt. Mr. Heemskerk Azn. had in zijn merkwaardig werk: „De praktijk der Grondwet" zich een voorstander der beperking verklaard, maar de door hem gepresideerde Staatscommissie tot herziening der Grondwet, besloot tot handhaving van het oude stelsel, en de Grondwetgever vereenigde zich met die zienswijze, na verwerping door de Tweede Kamer van een door den Heer Heldt voorgesteld en o. a. door den Heer Schaepman met groote welsprekendheid bestreden amendement, dat 's Konings recht van oorlogsverklaring van voorafgaande toestemming door de Staten-Generaal afhankelijk wilde maken. (Handelingen Tweede Kamer, 1886—1887).

(3) *Le Dûché de Limbourg et la Confédération Germanique,* La Haye 1863. *Limburg en Sleeswijk* (in de „Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur", Dl. VI bl. 125 vgg.)

(4) Het Luxemburgsche incident van 1867 is op even keurige als volledige en onpartijdige wijze geschetst door *Mr. W. H. de Beaufort,* in een zijner bekende Gids-artikelen „Dertig jaren uit onze Geschiedenis. 1863—1893," *De Gids,* 1895 bl. 520 vgg.

(5) De Hoogleeraren Laurent te Gent, Arntz en Rivier, te Brussel.

(6) Handelingen Eerste Kamer, 1897—1898, bl. 178.

(7) Vg. over de Rijntollen en de geschiedenis der afschaffing: *Iets over de Rijntollen,* Amsterdam 1860 en *De Kluisters van Rhenus* (in „De Gids", Maart 1861).

(8) *De Congo-Akte* (in „De Gids" Mei 1885).

(9) *La Convention de Constantinople pour garantir le libre usage du Canal de Suez,* in de „Revue de Droit International et de Législation Comparée". Vol XX, 1888.

(10) De bezwaren tegen de opdracht van rechtspraak aan de Centrale Commissie voor de Rijnvaart, uiteengezet in „De Rijnvaart-Regter", Amsterdam 1869, zijn door mijne als lid dier Commissie opgedane ervaring niet uit den weg geruimd.

(11) Vg. *Mr. C. D. Asser Jr.* De Bernsche Spoorweg-conventie 's-Gravenhage 1881 en *Dezelfde,* International Goederenvervoer langs de spoorwegen, 's-Gravenhage 1893.

(12) Naast den diplomatieken vertegenwoordiger, Mr. Ruyssenaers te Dresden, Ridder de Stuers te Parijs, en Jhr. Mr. van der Does de Willebois, te Venetië, heeft Dr. W. P. Ruijsch, Adviseur aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, ons land op al die conferenties als geneeskundige specialiteit vertegenwoordigd.

(13) Het nieuwe, in de Grondwet van 1887 gehuldigde stelsel omtrent de goedkeuring van verdragen door de Staten-Generaal, werd reeds in 1860 verdedigd in „Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen", bl. 385—387. Vg. *Grondwetsherziening,* Kantteekeningen, enz. Amsterdam 1887, bl. 24.

(14) *La codification du Droit International Privé,* in de „Revue de Droit International et de Législation Comparée," 1894, bl. 6, en *Het Haagsche Verdrag van 14 November 1896,* in de „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen" Afd. Letterkunde, 1897, bl. 173 vgg.

(15) De Haagsche Conferentiën van 1893 en 1894 en de hervorming op het gebied der internationale wetgeving, door die Conferentiën voorbereid, heeft reeds eene rijke literatuur doen ontstaan. In Frankrijk, België, Duitschland, Zwitserland, Italië, Polen, Spanje, Noorwegen, enz. is de arbeid der Conferentiën in grootere of kleinere geschriften behandeld.

V

DE KOLONIËN

DOOR

Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK,
Lid van den Raad van State.

In een beknopt overzicht van den gang van zaken in onze koloniën gedurende de laatste halve eeuw komt de eerste plaats toe aan eene beschouwing van de gesteldheid van ons koloniaal bezit in politieken zin.

Van eenige onbeduidende posten in Afrika, aan de Kust van Guinea, werd in 1871 afstand gedaan ten behoeve van Engeland, om aan eene voor de inlandsche bevolkingen schadelijke gemengde heerschappij een einde te maken. Ons koloniaal bezit in Amerika onderging geen verandering. Maar in den Oostindischen archipel breidde zich het Nederlandsch gezag belangrijk uit, hetzij doordien tot dusver onafhankelijke landschappen onder onze souvereiniteit werden gebracht, hetzij doordien eene weinig ingrijpende suprematie, meest op politieke contracten met inlandsche vorsten berustende, werd vervangen door intensiever bestuur.

Die gezagsuitbreiding vond plaats in verscheidene gedeelten van den archipel. Het belangrijkst was zij op Sumatra. In het zuiden — Benkoelen, de Lampongs, Palembang — kreeg ons bestuur wijder vertakkingen in geheel het binnenland, waar jaren lang aanhoudend strijd moest worden gevoerd tegen weerbarstige elementen, maar sedert de Pasoemah-expeditie

van 1866 rust heerschte en althans in de goed bevolkte streken de welvaart aanzienlijk toenam. In Djambi gaf ons de expeditie van 1858, die tot vervanging van den pas opgetreden, tegen ons gezag in verzet gekomen sultan leidde, vasten voet, doch bleef onze wezenlijke invloed nog beperkt. De uitgestrekte oostkust was in 1849 slechts in naam, niet onbetwistbaar en niet onbetwist, Nederlandsch gebied. Het politiek contract met Siak van 1 Februari 1858, ter afwending van vreemden invloed noodig geworden en door den sultan zelf begeerd, legde daar den grondslag voor eene gezagsoefening, die de vestiging van Europeesche ondernemingen mogelijk gemaakt en, zonder het gezag van de inlandsche vorsten te schaden, zich uitgebreid heeft naar den eisch der omstandigheden, zooals die gewijzigd werden door de wonderbaarlijke ontwikkeling van deze landstreek. Dat onze invloed zich ook over de noordkust moest uitstrekken, lag in den aard der politieke verhoudingen in den Indischen archipel. Die noodzakelijkheid was reeds in 1824, toen tot regeling der betrekkingen tusschen Nederland en Engeland in dien archipel het Londensch tractaat van 17 Maart gesloten werd, erkend, hoewel toen, door de toezegging dat Atjeh onafhankelijk zou blijven, tevens een beletsel tegen eene goede regeling van onzen invloed werd opgeworpen. Het beletsel is, nadat de behoefte aan die regeling, wegens de aanmatigingen van Atjeh en de onveiligheid welke het in zijne omgeving veroorzaakte, zich al langer hoe dringender had doen gevoelen, bij het zoogenaamd Sumatra-tractaat van 2 November 1871 opgeheven, en daarop is onzerzijds naar eene vriendschappelijke regeling gestreefd; maar de vijandige gezindheid van Atjeh voerde in 1873 tot den oorlog, waaruit reeds spoedig de vestiging van ons gezag ook in dit rijk voortvloeide. Hier echter bleef het een voorbeeldeloos hardnekkig en actief verzet ondervinden, hetwelk, in den vorm van een guerillaoorlog ook na de gevoeligste slagen telkens weder oplevende en voor iedere politiek van verzoening ongevoelig, nu reeds eene kwart eeuw lang eene ontzaglijke inspanning van onze strijdkrachten heeft gevorderd. Daarentegen werden sedert 1879 een groot aantal tusschen het gouvernement van Sumatra's Westkust en de residentie Oostkust van Sumatra gelegen Bataksche en enkele Maleische landschappen, op het geheel vrije verlangen van de hun eigen wanbeheer moede en door de rustige werking van onze instellingen aangetrokken hoofden en bevolking, onder ons bestuur gebracht.

Op Borneo nam vooral de intensiteit van ons bestuur toe. Niet alleen in de Zuider- en Oosterafdeeling, waar een in 1859 uitgebroken opstand, niet zonder zwaren strijd bedwongen, tot opheffing van het sultanaat van Bandjermasin en invoering van ons rechtstreeksch gezag leidde en onze bemoeiingen met de vazalstaten ter oostkust zich uitbreidden, maar ook in de Westerafdeeling, waar de onmacht der inlandsche vorsten om de Chineesche bevolking en de Dajaks in de binnenlanden in toom te houden in 1850 omvangrijke krijgsverrichtingen en ook later nog menige interventie van onze strijdkrachten en gedurige uitzetting van ons bestuur noodzakelijk maakte.

In het zuiden van Celebes hadden o. a. de expeditiën tegen Boni (1859) eenige uitbreiding van ons rechtstreeksch gezag ten gevolge, en zij kwam geleidelijk ook in het noorden tot stand in de aan de Minahassa grenzende Gorontalosche landschappen. Op Bali gaf ons de expeditie van 1849 politieken invloed in de verschillende inlandsche rijken en volgde in 1854 en

1856 de plaatsing van ambtenaren in een paar landschappen, waar echter eerst in 1882 rechtstreeksch bestuur werd ingevoerd. Ten aanzien van Lombok geschiedde dit dadelijk nadat in 1894 een bloedige strijd gevoerd en geëindigd was met den val van het inlandsche vorstenhuis, dat door zijn wanbeheer de tusschenkomst van het Gouvernement noodzakelijk gemaakt en door zijne wederspannigheid den strijd uitgelokt had.

De genoemde krijgsverrichtingen zijn die, welke in de politieke en in de krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië gedurende de laatste halve eeuw de voornaamste plaats innamen; maar nog tal van andere werden in dat tijdvak van het leger en van de zeemacht, te zamen of afzonderlijk, gevorderd. Zelden ging een jaar voorbij, dat niet hier of daar eene expeditie noodig was, om onlusten te bedwingen, weerbarstige vazallen tot rede te brengen of zwakke in hun gezag te steunen, of om vijandige aanvallen uit grenslanden af te weren of te bestraffen.

Met eene formatie van omstreeks 20000 man (zonder de officieren), als het Indische leger in 1849 had, ware niet te doen geweest wat later zijne taak is geworden. Reeds de in 1853 vastgestelde legerformatie rekende op eene versterking met 5000 man; in de volgende jaren nam de sterkte toe en gedurende de krijgsverrichtingen tegen Bandjermasin bedroeg zij bijna 29000 man, waarvan ruim 10000 Europeanen. Daarna was de sterkte in den regel weinig grooter dan 26000 man. Met den Atjeh-oorlog kwam de behoefte aan uitbreiding. Sedert 1873 is de legersterkte nooit minder dan 29000 man, in den regel omstreeks 33000 man geweest, en in sommige jaren werd zij opgevoerd tot 38000 à 40000 man. Het aantal Europeanen klom in dit tijdvak tot 14000 man en somtijds tot over de 16000. Zulke sterke rijzingen konden eerst in den laatsten tijd verkregen worden zonder uitbreiding van de werving van vreemdelingen. Terwijl het getal Nederlanders in het Indische leger tot 1883 in den regel minder dan 8000 man bedroeg, klom het in de volgende drie jaren gestadig, bleef van 1887 af steeds boven de 10000 (waaronder ruim 1300 Indo-Europeanen), en steeg in 1894/6 tot 12000 à 13000 man.

Van niet minder beteekenis dan de vergrooting der numerieke sterkte, was de verhooging van het gehalte der legermacht, door de verbeteringen, van lieverlede gebracht in de organisatie, de opleiding van het officierscorps, de bewapening, de huisvesting en al wat verder de materieele belangen der troepen betreft. Een werkelijke generale staf verving de instelling die vroeger daarvan slechts den naam had. Strijdvaardige en niet strijdvaardige troepenafdeelingen werden behoorlijk gescheiden en de samenstelling der veldbataljons werd krachtiger gemaakt. De groote verbeteringen in de bewapening der Europeesche legers werden bij het Indische leger overgenomen. In het binnenland van Java en van Sumatra's Westkust werden uitgebreide kampementen opgericht, opdat de veld- en depôtbataljons niet in de minder gezonde kustplaatsen behoefden gelegerd te blijven. Aan de kleeding, voeding en verpleging werd bestendige zorg gewijd.

De samenstelling der zeemacht in Indië heeft verschillende phasen doorloopen, maar is altijd meer gelaakt dan geloofd geworden. In de vervulling harer feitelijke taak schoot intusschen de marine niet te kort. Aan den zee- en menschenroof in den Indischen archipel heeft zij een einde gemaakt. Eene beschrijving van het belangrijk aandeel, dat zij zoowel op

zee als op de groote rivieren van Sumatra en Borneo in tal van krijgsverrichtingen heeft gehad, zou hare medewerking tot handhaving van het gezag slechts doen kennen voorzoover die een repressief karakter had; maar ook ter voorkoming van rustverstoringen heeft zij niet minder medegewerkt dan het leger. In vroeger jaren dikwijls ook voor civiele diensten aangewend en in den regel aan vaste stations gebonden, is de oorlogsvloot, nadat de gouvernementsmarine uitgebreid en de communicatie tusschen Java en de buitenbezittingen door telegraphische en stoomvaartverbindingen verbeterd was, in ruimere mate voor hare eigenlijke bestemming beschikbaar geworden en in de Atjehsche wateren in de ruimste mate daarvoor aangewend.

In 1849 maakte de oorlogsvloot in Indië, gevormd door samensmelting van de opgeheven koloniale marine met het auxiliair eskader, een deel uit van de Nederlandsche zeemacht, zoowel wat het materieel als wat het personeel betreft. Onvoldoende aanvulling van de vloot uit Nederland had reeds den aanbouw van kleine oorlogsschepen voor Indische rekening noodig gemaakt, toen in 1866, bij de regeling van het aandeel dat het Rijk en dat Indië zelf in de marine-uitgaven zouden hebben bij te dragen, het materieel gesplitst werd in een tot de Nederlandsche zeemacht behoorend eskader en eene voor Indische rekening en uitsluitend voor den Indischen dienst gebouwde scheepsmacht. Deze regeling werd bestendigd bij eene nadere regeling van het jaar 1896. Gewoonlijk bestond het tot de Nederlandsche zeemacht behoorend eskader uit vier, de voor Indische rekening gebouwde vloot uit ruim een twintigtal schepen. Eene uitbreiding van het aantal, met belangrijke verhooging van de strijdkracht der tot de Nederlandsche zeemacht behoorende, ook voor verdediging tegen een Europeeschen vijand bestemde schepen en inkrimping van de uitsluitend voor de handhaving van het gezag tegenover inlandsche volkeren dienende, voor Indische rekening gebouwde scheepsmacht, is de strekking van de in 1897 tot stand gekomen organieke regeling van de formatie der zeemacht in Indië.

Niet minder dan het politiek gezag, heeft zich het burgerlijk beheer in Indië ontwikkeld, onder den invloed van de wetgevende macht. De grondwet van 1848 had daarvoor de baan geopend, door te bepalen dat jaarlijks verslag zou worden gegeven van den staat en het beheer der koloniën; dat de reglementen op het beleid der regeering bij de wet zouden worden vastgesteld; dat ook het muntstelsel, de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen, en zoo noodig nog andere koloniale aangelegenheden bij de wet zouden worden geregeld. Eene wet van 1 Mei 1854 bracht het in vroegere jaren bedorven muntwezen op gelijken voet als het Nederlandsche, waarmede het daarna ééne lijn bleef gaan. Het in datzelfde jaar vastgestelde regeeringsreglement gaf eene geheel andere plooi aan het Indisch beheer, dat sedert de invoering van het cultuurstelsel hoofdzakelijk gericht was op het verkrijgen van baten ten behoeve van het moederland. Het bestuur kreeg een minder autocratischen vorm, doordien voor algemeene verordeningen overeenstemming tusschen Gouverneur-Generaal en Raad van Indië gevorderd werd; de belangen van de Inlandsche bevolking traden meer op den voorgrond; aan de Europeesche landbouw-nijverheid, tot dusver in de meeste gewesten van Java slechts

in dienst van de gouvernementscultures toegelaten, werd plaats gegeven. Van even heilzamen invloed als het regeeringsreglement, was het voorschrift van de comptabiliteitswet van 1864, dat de Indische begrootingen, te beginnen met die van 1867, bij de wet zouden worden vastgesteld, omdat de medewerking der Staten-Generaal tot de regeling van de Indische uitgaven en ontvangsten aan de Regeering niet alleen een prikkel, maar ook den onmisbaren steun gaf tot het nemen van belangrijke maatregelen met ver strekkende financieele gevolgen.

Ten aanzien van de gouvernementscultures bevatte het regeeringsreglement in art. 56 eenige goed bedoelde, maar in de practijk weinig beteekenend gebleken voorschriften. Koninklijke beschikkingen hebben in 1863—66, het tijdvak waarin van regeeringswege de grootste stoot werd gegeven aan economische hervormingen in Indië, een einde gemaakt aan de bemoeiingen van het Gouvernement met onderscheidene cultures, die voor de bevolking groote bezwaren en meerendeels voor 's lands kas geen voordeel opleverden; alleen met de indigo-cultuur werd eene bate (voordeelig verschil tusschen ontvangsten en uitgaven), op anderhalf millioen gulden 's jaars te stellen, prijs gegeven. De suikercultuur bleef toen de eenige gouvernementscultuur waarbij over de bouwgronden en arbeidskrachten der bevolking werd beschikt ten behoeve van ondernemingen, die door particulieren onder den last van levering van een gedeelte van het product aan den lande, maar overigens te eigen bate gedreven werden. Een in 1853 aangevangen uitgebreid onderzoek, de daaruit voortgevloeide regeling van 1860 en eene nadere regeling van 1863 hadden ten doel de bezwaren te verminderen, welke de bevolking van deze cultuur ondervond, zonder opheffing van de bate van omstreeks vijf millioen gulden 's jaars, die zij aan 's lands kas verschafte. Zonder dat de bezwaren voor de bevolking geheel vervielen, werd de toestand nu meer en meer onhoudbaar voor de fabrikanten, die te strijden hadden tegen de toenemende mededinging van de bietsuikerindustrie. In 1870 werd eindelijk bij eene wet tot aanvulling van artikel 56 van het regeeringsreglement de geleidelijke opheffing van de gouvernements-suikercultuur bevolen, in dier voege, dat zij zonder schokken in vrije cultuur kon overgaan. Voordat het overgangstijdperk, dat met 1891 zou eindigen, nog geheel verstreken was, hebben de omstandigheden ten opzichte van de suikercultuur reeds eene beperking noodig gemaakt van de lasten, voor den duur van dat tijdperk op de fabrikanten gelegd ten behoeve van 's lands kas.

De gouvernements-koffiecultuur, die geen beschikking over de bouwgronden der inlanders, noch tusschenkomst van particuliere ondernemers voor de bewerking van het product vereischt, bleef, met de daaraan verbonden verplichte levering van alle door inlanders geteelde koffie, op Java zoowel als ter Sumatra's Westkust en — tot in 1898 — in de Minahassa, gehandhaafd, maar in allengs milderen vorm, met vermijding van arbeid op verre afstanden en met betere betaling. Bij doorgaans gunstige oogsten en goede marktprijzen, waren de baten, die deze cultuur den lande afwierp, hoogst aanzienlijk, terwijl zij tevens veel geld onder de inlandsche bevolking bracht. Voor het tijdvak 1849—66 zijn de koffiebaten bij benadering (de voor die jaren niet bekende uitgaven voor koffiezakken geraamd op *f* 250000 's jaars) te stellen op 410.6 millioen gulden, of gemiddeld 22.8

millioen per jaar. In 1867—75 bedroegen zij 280 millioen, of gemiddeld 31.1 millioen per jaar; in 1876—90 397.3 millioen, of gemiddeld 26.5 millioen per jaar. Door de bladziekte aangetast en door belangrijke afschrijvingen zeer ingekrompen, sedert 1893 in enkele gewesten van Java geheel prijs gegeven, is de cultuur in den laatsten tijd minder gaan opbrengen. In 1891—93 bedroegen de koffie-baten 51.6 millioen gulden, of gemiddeld 17.2 millioen per jaar; in 1894—96 43.5 millioen, of gemiddeld 14.5 millioen per jaar. De beteekenis van de cultuur voor de financiën van Indië zelf is niet af te meten naar de genoemde cijfers. Om die beteekenis juist te beoordeelen, moet men in het oog houden dat uit de Indische geldmiddelen over 1849—66 481.8 millioen, of gemiddeld 26.7 millioen per jaar, over 1867—75 139.4 millioen, of gemiddeld 15.5 millioen per jaar, en sedert 1876 niets werd besteed voor bijdragen aan het Rijk en aan de andere koloniën.

Niet ter versterking van 's lands inkomsten, noch met dwang, maar als humanitaire maatregel en geheel in vrijen arbeid, zijn de gouvernements-kinaplantsoenen in de Preangerregentschappen aangelegd, nadat het in 1854 gelukt was kinazaad uit Zuid-Amerika machtig te worden. Daardoor is aan particulieren het voorbeeld gegeven om zich ook op de kinacultuur toe te leggen, toen in ruime mate de gelegenheid geopend was om woeste gronden ter ontginning te verkrijgen.

Cultuurnijverheid van bijzondere personen zou volgens het regeeringsreglement plaats kunnen vinden op woeste gronden, van het Gouvernement gehuurd, en in 1856 werden bij Koninklijk besluit de verhuringen geregeld. De korte termijnen en het gemis van zakelijk recht beletten eene groote uitbreiding van de Europeesche landbouwindustrie op dezen voet. Zij had bovendien voor sommige cultures weinig aan gronden zooals ter beschikking van het Gouvernement waren, maar behoefde daarvoor bevloeibare gronden, tot de dessa's behoorende. Of zulke gronden van de bevolking gehuurd mochten worden, stond niet vast. Ten einde op dit punt zekerheid te geven, het verkrijgen van woeste gronden met het zakelijk recht van erfpacht op langen termijn mogelijk te maken, en tevens de rechten der bevolking op hare gronden te bevestigen, werd art. 62 van het regeeringsreglement in 1870 bij de wet aangevuld. Nadat de regelingen ter uitvoering van deze (agrarische) wet waren tot stand gekomen, heeft de groote landbouwnijverheid op Java, zoowel op erfpachtsgronden als op gronden van de inlandsche bevolking gehuurd, een grooten omvang verkregen, en ook in verschillende buitenbezittingen, waarvoor gelijksoortige regelingen werden gemaakt, verrezen onderscheidene cultuurondernemingen. In 1895 produceerden de hier bedoelde ondernemingen op Java (waaronder ook die welke vroeger voor de gouvernementssuikercultuur werkten) omstreeks 7770000 pikols suiker, 332000 pikols koffie (d.i. 12000 pikols meer dan de gouvernements-oogst op Java bedroeg), 3960000 K.G. thee, 7200000 K.G. tabak, 3570000 K.G. kinabast, 475000 K.G. cacao en 144000 K.G. indigo; cijfers die getuigen van een krachtigen ondernemingsgeest, hoewel de laatste vijftien jaren voor de cultuur van stapelproducten niet gunstig waren, wegens de daling der marktprijzen van bijna alle producten en wegens de ziekten in het suikerriet en in de koffieplantsoenen. In het eerste jaar van dit tijdperk, 1884, werd de landbouwindustrie op Java, ook

in de Vorstenlanden, bovendien in gevaar gebracht door den kritieken toestand waarin sommige financieele instellingen. van welke zij haar werkkapitaal betrok, kwamen te verkeeren door de plotselinge daling der suikerprijzen en een overmatig gebruik van wisselcrediet; doch deze crisis werd spoedig door energieke maatregelen bezworen.

Met de genoemde productie-cijfers vóór zich, en denkende aan de wijze waarop allengs groote werken voor openbaar verkeer zijn tot stand gekomen, zou men nauwelijks gelooven dat er een tijd is geweest dat de mogelijkheid van vrijen arbeid op Java werd in twijfel getrokken. Intusschen zou niet zooveel vrije arbeid kunnen zijn aangeboden, wanneer niet voor de inlandsche bevolking de vrije beschikking over eigen arbeid zooveel ruimer ware geworden, door de beperking van de cultuurdiensten niet alleen, maar vooral ook van de heerendiensten.

In 1849 had het vorderen van heerendiensten op Java geen grenzen.. Krachtens de adat, of wat daarvoor doorging, werd de inlandsche bevolking tot arbeid, veelal tot onbetaalden arbeid geroepen voor alle landswerken en behoeften van den openbaren dienst, voor de exploitatie van 's lands bosschen (blandongdiensten), voor de huisvesting en bediening der inlandsche hoofden, voor de bewerking hunner ambtsvelden; en daarmede gingen gedwongen leveringen van materialen, transportmiddelen, huiselijke benoodigdheden voor de hoofden gepaard. Nu en dan werd van regeeringswege tot matiging aangespoord, maar regelingen, waaraan besturende ambtenaren en inlandsche hoofden zich te houden hadden, bestonden er niet. Het regeeringsreglement van 1854 eischte gewestelijke heerendienstregelingen, om de vijf jaren te herzien, met het doel om de diensten geleidelijk te verminderen. Met het beperken van de heerendiensten was toen reeds een begin gemaakt en werd op bescheiden voet voortgegaan, terwijl gedwongen leveringen niet langer werden toegelaten. Maar eene regeling, die aan het wetsvoorschrift voldeed, werd eerst in 1864 gemaakt, evenwel niet voor elk gewest op zichzelf, maar voor Java en Madura in het algemeen; terwijl door de nieuwe regeling van het beheer en de exploitatie van 's lands bosschen in 1865 de blandongdiensten kwamen te vervallen. Periodieke herzieningen van de heerendienst-regeling hebben plaats gevonden tot in 1890, maar niet dáárbij zijn de groote verminderingen in de heerendiensten gebracht, doch bij tusschentijdsche regelingen, die wegens hare geldelijke gevolgen slechts met toestemming van den begrootingswetgever konden tot stand komen.

In 1867 werden, met gelijktijdige verhooging van de bezoldigingen der inlandsche hoofden en met bepaling dat van landswege in veler huisvesting zou worden voorzien, de heerendiensten te hunnen behoeve beperkt. Aanvankelijk niet op de Preangerregentschappen toegepast, is deze regeling bij de opheffing van het zelfstandig regentenbestuur (het zoogenaamde Preanger stelsel) in 1870 ook in dat gewest ingevoerd. In 1874 werden de diensten bij inlandsche ambtenaren, niet met gezag over de bevolking bekleed, geheel afgeschaft, weder met verhooging van hunne traktementen. De groote stap volgde in 1882, toen voor het eerst het beginsel werd toegepast om de belasting in arbeid te vervangen door belasting in geld. Met gelijktijdige invoering van een hoofdgeld van f 1 's jaars voor elken dienstplichtige, werden niet alleen alle heerendiensten ten behoeve van de

— niet tot het dessabestuur behoorende — hoofden afgeschaft, maar ook een aantal categorieën van diensten ten behoeve van den lande. Aan hoofdgeld werd jaarlijks meer ontvangen dan voor betaling der aan de inlandsche hoofden toegekende indemniteiten en ter voorziening in de behoeften van 's lands dienst, waarvoor vroeger heerendiensten waren gevorderd, noodig was, en het overschot werd zooveel doenlijk ten bate van de dienstplichtige bevolking aangewend, doch slechts in geringe mate tot verdere geheele afschaffing van heerendiensten, zoolang het niet mogelijk geacht werd om andere dan algemeen voor Java en Madura geldende regelingen te maken. Toen echter in 1889—93 eindelijk de door het regeeringsreglement gewilde regelingen voor de verschillende gewesten of gedeelten van gewesten afzonderlijk tot stand werden gebracht, met inachtneming van het beginsel dat de afschaffing van heerendiensten in elk gewest verband moest houden met de opbrengst van het hoofdgeld in het gewest zelf, kwamen in onderscheidene gewesten weder heerendiensten te vervallen, het meest in Pasoeroean, waar het hoofdgeld op *f* 1.50 kon worden gesteld. Voor de buitenbezittingen waren gewestelijke regelingen reeds sedert 1866 gemaakt. Zij bevatten eerst slechts eene opsomming van de te vorderen diensten, doch sedert 1881 werden zij even volledig als de Javasche regelingen. Vervanging van belasting in arbeid door belasting in geld is daar nog niet mogelijk geoordeeld. Heerendiensten ten behoeve van inlandsche hoofden, niet tot de dorpsbesturen behoorende, werden vóór 1881 in de Minahassa en vóór 1898 in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo gevorderd, doch zijn afgeschaft bij gelegenheid dat de bezoldigingen dier hoofden werden verbeterd.

Heeft door beperking van cultuur- en heerendiensten de inlandsche bevolking vrijere beschikking over hare arbeidskrachten gekregen, zij erlangde ook ruimere vrijheid van beweging, door de afschaffing van het passenstelsel voor reizen over land, eerst, in 1863, voor Java en Madura, in latere jaren ook voor de buitenbezittingen. Heffingen, die haar handelsverkeer belemmerden en de aanschaffing van eerste levensbehoeften bemoeilijkten, kwamen te vervallen, toen in 1851—55 de verpachte belasting op de bazaars en warongs op Java en Madura (die meer dan 3 millioen gulden 's jaars opbracht) en in 1863 de eveneens verpachte belasting op de visscherijen (wier opbrengst een half millioen 's jaars bedroeg) werden ingetrokken.

De verpachte middelen bleven echter eene groote plaats in het Indische financiewezen innemen. De vervanging van de pacht der pandhuizen door het licentiestelsel, waartoe in 1869 besloten werd, had voor de bevolking niet de weldadige uitwerking die verwacht werd, en tien jaren later werd de pacht hersteld, behalve in een deel der buitenbezittingen. Onlangs is de in drie gewesten van Java bestaande tabakspacht afgeschaft. Verreweg de grootste beteekenis had de tusschenkomst van pachters, zonder uitzondering Chineezen, bij de exploitatie van het opium-monopolie. Een der vele nadeelige gevolgen van die tusschenkomst was, dat zij de toeneming van het opium-verbruik bevorderde. Beperking van dat verbruik, door voor zekere kringen verbodsbepalingen uit te vaardigen als sedert 1824 voor de Preangerregentschappen hebben gegolden, is wel eens beproefd, doch waar de bevolking niet van nature een tegenzin tegen opium had, misten die verbodsbepalingen hare uitwerking. Verschillende streken op Java en Sumatra, die in 1861—64 voor den invoer en het bezit van opium werden

gesloten, moesten in 1870 en 1873 weder opengesteld worden, omdat de sluikhandel niet was te bedwingen. Werd vroeger zelfs niet gedacht aan de mogelijkheid om het opium-monopolie zonder de tusschenkomst van Chineesche pachters te exploiteeren, sedert 1893 zijn in enkele gewesten proeven genomen met de toepassing van de opium-regie, die zoo goede uitkomsten hebben opgeleverd, dat bij het einde van 1897 het besluit kon worden genomen om over geheel Java en Madura en op Lombok dit stelsel in te voeren, dat mettertijd wellicht tot beperking van het opium-verbruik zal kunnen leiden, en waardoor de inlandsche bevolking in menig ander opzicht zal worden gebaat.

Van groot belang niet alleen voor de inlandsche bevolking, maar voor alle ingezetenen, voor elk bedrijf dat in Indië werd uitgeoefend, waren de hervormingen, die sedert 1849 in het handelsstelsel werden gebracht.

In het gebied, waarover de Indische handels- en scheepvaartwetgeving zich uitstrekte — d. i. buiten de inlandsche staten — waren vroeger de in Indië te huis behoorende schepen en de inlandsche vaartuigen bij alle andere schepen, ook Nederlandsche, bevoorrecht wat de kustvaart betreft. In 1850 werden echter de Nederlandsche schepen tot de kustvaart toegelaten, ingevolge eene bepaling van de scheepvaartwet van 8 Augustus. Het aantal voor den algemeenen handel opengestelde havens — waaronder vroeger vier, sedert 1853 (wet van 8 September) acht vrijhavens, behalve Riouw alle in het oostelijk gedeelte van den archipel — werd in 1858 belangrijk uitgebreid, doch in 1859 weder beperkt voorzooveel den invoér betreft. In die havens stonden de vreemde schepen met de Nederlandsche gelijk ten aanzien van de bevoegdheid om in te voeren van en uit te voeren naar havens buiten het tolgebied; maar wat de handelstarieven betreft, was de Nederlandsche vlag, de Nederlandsche nijverheid, vooral de katoen-nijverheid, de invoer van — zoowel als de uitvoer naar Nederland bevoorrecht, zoo sterk als het geschieden kon zonder vreemden meer te weren dan met het Londensch tractaat van 1824 vereenigbaar was. De scheepvaartwet van 8 Augustus 1850 stelde de vlaggen van reciprociteit verleenende staten met de Nederlandsche gelijk. De eerste tariefwet, van 3 Juli 1865, die de gelijkstelling van alle vlaggen volkomen maakte, handhaafde nog het stelsel van differentieele tarieven, maar bracht daarin groote matiging, vooral voor het tijdvak ingaande met 1869. De tariefwet van 17 November 1872 brak geheel met dat stelsel. Zij bevatte een zuiver fiscaal tarief, zóó matig, dat het in 1886, toen versterking der Indische middelen noodig was, zonder bezwaar verhoogd kon worden voor verschillende artikelen van invoer. De streken, waarin de vrijhavens gelegen waren, werden door de tariefwetten buiten het tolgebied gelaten, maar dit is sedert 1875 belangrijk uitgebreid, naar gelang van de inlandsche vorsten langs de oostkust van Sumatra het recht tot belastingheffing werd overgenomen, en ook Lombok werd in 1895 daaraan toegevoegd, terwijl in 1898 voor een gedeelte der residentie Menado het vrijhaven-stelsel werd opgeheven.

De volledige toepassing van het stelsel van vrijen handel heeft geen andere dan goede gevolgen gehad, zoowel voor de ontwikkeling van de Nederlandsche nijverheid met betrekking tot Indische verbruiksartikelen en van de scheepvaart en handel tusschen Nederland en Indië, als voor de welvaart in Indië zelf, en zij heeft Nederland's aanzien als koloniale mogend-

heid verhoogd, evenals geheel het nieuwere, door het regeerings-reglement van 1854 ingeleide, bestuurs-regime dat gedaan heeft, naarmate het zich openbaarde in maatregelen, strekkende om Indië te beheeren niet als een domein dat zijn eigenaar zooveel mogelijk moet opbrengen, maar als een land met eigen nooden en behoeften, van wier voorziening zijn bloei afhankelijk is.

Wat de rechtsbedeeling betreft, was in 1849 reeds in eene groote maatschappelijke behoefte voorzien door de invoering van de nieuwe wetboeken voor Europeanen in Indië, op de leest van de Nederlandsche wetboeken geschoeid, en van eene regeling van het formeele recht voor de inlandsche bevolking op Java en Madura. Eene regeling van eenige onderwerpen van strafwetgeving, welke dadelijk voorziening vereischten, vormde een deel van de nieuwe wetgeving. Daarbij waren de straffen van brandmerk en geeseling afgeschaft, maar onder de straffen wegens misdrijven en overtreding van inlanders was nog die van rottingslagen behouden. Zij werd in 1866 afgeschaft, en kort daarna verviel de genoemde regeling voor Europeanen geheel door de invoering van een wetboek van strafrecht. In 1872 kwam vervolgens ook zulk een wetboek voor inlanders tot stand, zoomede een politiestraf-reglement voor Europeanen en een voor inlanders.

Eene belangrijke hervorming werd in de rechtspleging op Java en Madura gebracht ten gevolge van de in 1869 genomen beslissing, dat de ambtenaren van het gewestelijk bestuur geleidelijk door rechterlijke ambtenaren zouden worden vervangen in het voorzitterschap der inlandsche rechtbanken en in de rechtspraak over Europeanen, voorzoover die hun was opgedragen. Zoowel het binnenlandsch bestuur, waaraan de ambtenaren zich nu meer uitsluitend konden wijden, als de rechtspraak, die in meer bevoegde handen kwam, moesten winnen door de uitvoering van deze beslissing, waarmede vele jaren zijn gemoeid geweest, doch die in 1891 geheel voltooid was. De rechtsmacht over inlanders in strafzaken, voorzoover die bij omgaande rechters berustte, is daarbij tevens op de voorzitters van landraden overgedragen. De besturende ambtenaren bleven nu alleen met de politierechtspraak belast.

In 1873 en volgende jaren werden voor de verschillende buitenbezittingen reglementen op het rechtswezen vastgesteld, waarbij ook voor de inlanders in die gewesten het formeele recht volledig geregeld werd. Onderscheidene rechtbanken voor inlanders kregen rechtsgeleerde voorzitters, en de raden van justitie, waarin vroeger leden zonder juridische opleiding zitting hadden, werden uitsluitend uit rechtsgeleerden samengesteld.

De onderwerpen, waartoe de codificatie van 1848 betrekking had, omvatten niet het instituut van de slavernij. Voorzoover zij destijds bestond in dezen vorm, dat slaven bij Europeanen en vreemde oosterlingen als huisbedienden en op de Bandasche specerijperken als werklieden verbonden waren, werd zij, ingevolge een voorschrift van het regeeringsreglement, in 1859 afgeschaft. De eigenaren der huisslaven kregen als schadevergoeding op Java en Madura ruim *f* 225000, in de buitenbezittingen ruim *f* 559000; de Bandasche perkeniers werden op andere wijze geholpen in het verkrijgen van werkkrachten voor hun arbeid ten behoeve van het specerij-monopolie, dat eerst ingevolge eene in 1863 getroffen regeling geleidelijk is opgeheven. De hier en daar in de buitenbezittingen als weinig waarneembare inlandsche instelling bestaande slavernij lag buiten den

gezichtskring van de wetgevende macht tijdens de vaststelling van het regeeringsreglement; zij werd in 1876 en later afgeschaft voorzooveel daartoe mogelijkheid werd gevonden.

De betrekkingen van het Gouvernement tot het rechtswezen werden vroeger niet geleid bij een departement van algemeen bestuur, en ook bij de reorganisatie der departementen in 1866, die overigens getuigde van eene heel wat breedere opvatting van de bestuurstaak dan uit de oudere organisatie sprak, bleef een departement van justitie ontbreken. Het is eerst in 1870 ingesteld.

De organisatie van 1866 vermeldde daarentegen wel het onderwijs als tak van het algemeen bestuur. Voor het inlandsch onderwijs was toen van regeeringswege nog niet veel gedaan. Weldra werd echter op dit gebied eene groote werkzaamheid ontwikkeld, die een vasten grondslag kreeg door de regelingen, in 1871/2 uitgevaardigd. Het aantal kweekscholen voor inlandsche onderwijzers werd opgevoerd tot drie voor Java en zes voor de buitenbezittingen, en elk jaar verrezen een aantal inlandsche scholen. De practijk leerde evenwel dat de organisatie te weelderig was. Er was geen behoefte aan zooveel onderwijzers als bij de kweekscholen werden opgeleid, weshalve in 1886 en later vier van de kweekscholen in de buitenbezittingen werden opgeheven en één op Java, die echter in 1896 weder hersteld werd. Maar ook het onderwijs bleek te hoog opgevoerd. Het leerplan op de kweekscholen werd in 1886 beperkt. Ook het leerplan op de inlandsche scholen; maar aangezien dit daarna nog te uitgebreid werd geoordeeld voor het gros der inlandsche bevolking, werd het bij de in 1893 uitgevaardigde nieuwe regelingen betreffende het inlandsch onderwijs weder beperkt voor de scholen waar geen leerlingen uit de hoogere standen der inlandsche bevolking te verwachten waren. Voor zonen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders waren reeds in 1879/80 drie speciale scholen op Java en één te Menado opgericht met gelijksoortig leerplan als bij de kweekscholen, en in 1894 werd aan een dier scholen eene afdeeling voor de opleiding van inlandsche ambtenaren verbonden.

Het inlandsch onderwijs is ook door de Christelijke zending, die in menige streek met goed gevolg werkzaam was en o. a. bij de Bataks een nieuw en vruchtbaar arbeidsveld vond, zeer ter harte genomen. Haar beschavingswerk wordt in veel ruimer mate dan vroeger bevorderd door subsidiën uit 's lands kas, sinds in 1890 en 1895 met dat doel de regeling is herzien, die in 1874 ten aanzien van de ondersteuning van het bijzonder onderwijs werd gemaakt.

Openbaar lager onderwijs voor Europeanen moest volgens het regeeringsreglement van 1854 gegeven worden overal waar er behoefte aan bestond en de omstandigheden het toelieten. Het werd in 1849 gegeven op 25 scholen, in 1896 op 162. De in 1868 en 1894 vastgestelde onderwijs-verordeningen regelden het op gelijken voet als in Nederland. De Europeesche bevolking werd voorts gebaat door drie instellingen voor middelbaar onderwijs. Het „gymnasium Willem III" te Batavia, dat in 1860 geopend was als „instituut voor opvoeding en gymnasiaal onderwijs", maar als zoodanig geen resultaten had opgeleverd, werd in 1867 hervormd in eene inrichting met twee afdeelingen: de eene bestemd voor onderwijs in de

vakken van het in 1864, na de opheffing der Koninklijke Academie te Delft, ingestelde grootambtenaarsexamen (hoedanig onderwijs in Nederland gegeven werd in 1864—77 bij eene Rijksinstelling en in 1877—92 bij eene gemeentelijke instelling te Leiden, en sedert 1864 bij eene gemeentelijke instelling te Delft, die sinds 1894 uit de Indische geldmiddelen gesubsidieerd wordt en onder regeeringstoezicht staat); de andere eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus. In 1875 en 1877 werden te Soerabaija en te Samarang hoogere burgerscholen met driejarigen cursus opgericht, die in 1879 een vijfjarigen cursus kregen, en in 1882 verrees te Batavia eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes. Voor eenig technisch onderwijs zorgde het Gouvernement te Soerabaija, terwijl het in de laatste jaren ambachtsonderwijs te Batavia en te Samarang subsidieerde.

In dezelfde periode, waarin meer zorg aan het onderwijs gewijd werd, kwamen inrichtingen van wetenschappelijken aard tot stand, die allengs meer beteekenis, zoo voor de kolonie als voor hare betrekkingen met de beschaafde wereld hebben gekregen. 's Lands plantentuin te Buitenzorg, aanvankelijk niets dan een tropische hortus in het park van den Gouverneur-Generaal, in 1868 hervormd tot „eene wetenschappelijke instelling tot nut der koloniën, der botanische inrichtingen in Nederland, en der wetenschap in het algemeen", voldoet aan die veelzijdige bestemming met groote volkomenheid, sedert daaraan in latere jaren de thans bestaande organisatie is gegeven. Uit eene bescheidene inrichting voor magnetische en meteorologische waarnemingen is een volledig observatorium gegroeid, dat onder de over den aardbol verspreide inrichtingen van dien aard eene eervolle plaats inneemt. Ook is zeer veel gedaan voor de verzameling van gegevens omtrent de physische gesteldheid van Indië en omtrent de economische gesteldheid der bevolking. In een groot deel van den archipel zijn astronomische plaatsbepalingen verricht; over geheel Java en Madura en een gedeelte van Sumatra zijn driehoeksmetingen en topographische opnemingen volbracht, wier uitkomsten, evenals die van de aanhoudende hydrographische opnemingen, in voortreffelijke kaarten zijn wedergegeven. Uitgebreide administratieve onderzoekingen hebben een beter inzicht verschaft in de inlandsche huishouding, waarin het bestuur in vroegeren tijd huiverig was door te dringen, uit vrees voor ontstemming van de inlandsche bevolking. Goed geregelde geologische en mineralogische opnemingen hebben de gesteldheid van den bodem in verschillende deelen van Indië doen kennen.

Het corps mijningenieurs, dat die opnemingen verrichtte, werd in 1852 georganiseerd en later aanzienlijk uitgebreid. Zijne werkzaamheid heeft altijd meer het algemeen nut, dan de ontginning van delfstoffen voor het Gouvernement ten doel gehad. Voor het Gouvernement werd van ouds tin gedolven op Banka en in 1849 eene kolen-ontginning in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo begonnen; maar toen in 1850 bij Koninklijk besluit voor het eerst regelen voor de ontginning van delfstoffen werden gesteld, werd daarbij uitgegaan van het beginsel, dat die ontginning in den regel aan de bijzondere nijverheid zou worden overgelaten. Eene concessie voor tin-ontginning op Billiton was destijds reeds aangevraagd en werd in 1852 verleend. De daaruit voortgevloeide onderneming is lang de eenige in hare soort in Indië geweest. Eerst in den laatsten tijd, vooral

nadat op Sumatra en op Java rijke petroleum-afzettingen gevonden waren, is eene groote bedrijvigheid op het gebied der particuliere mijnindustrie ontstaan. De gouvernements-kolenontginning op Borneo, door den Bandjermasinschen opstand gestoord, later hervat, is in 1884 wegens hare onvoldoende uitkomsten gestaakt; maar daarentegen werd in 1892 aangevangen met de ontginning van een reeds in 1869 bij eene geologische opneming ontdekt steenkolenveld in de Padangsche bovenlanden, nadat door den aanleg van een spoorweg de afvoer dier kolen naar de kust was mogelijk gemaakt. Door deze ontginning is het Gouvernement, wat de kolenvoorziening voor de vloot betreft, onafhankelijk geworden van aanvoer uit den vreemde.

Naarmate het politiek gezag, het burgerlijk bestuur, de handel, de Europeesche nijverheid, en met dat alles de welvaart van de inlandsche bevolking zich ontwikkelde, nam de behoefte aan middelen van verkeer en gemeenschap, zoowel in Indië zelf, als tusschen Nederland en Indië toe, en in die behoefte is, eenerzijds van bestuurswege, anderzijds door den particulieren ondernemingsgeest, in ruime mate voorzien, zij het ook niet altijd zoo tijdig als gewenscht had kunnen worden. Met subsidiën uit 's lands kas zijn geregelde stoomvaartverbindingen in den Indischen archipel onderhouden: in 1854—65 door een in Indië gevestigden ondernemer; in 1866-90, ingevolge uitbestedingen in 1863 en 1865 gehouden, door eene in haren vorm Nederlandsche, doch in haar wezen Engelsche maatschappij; sedert 1891, op grondslagen in 1888 bij de wet gesteld, door eene werkelijk nationale onderneming. Die verbindingen, aanvankelijk gering in aantal en in uitgestrektheid, zijn gestadig uitgebreid, en thans worden jaarlijks omstreeks 95000 geographische mijlen afgelegd door de stoomschepen die de gesubsidieerde diensten onderhouden, terwijl de paketvaart-onderneming daarenboven tal van geregelde diensten buiten contract onderhoudt. Sedert de opening van het Suez-kanaal zijn ook tusschen Nederland en Indië geregelde stoomvaartverbindingen tot stand gekomen, die zich geleidelijk tot een gecombineerden wekelijkschen maildienst hebben ontwikkeld. Het zijn deze stoomvaartverbindingen, die aanleiding hebben gegeven tot den bouw van de zeehaven te Tandjong Priok bij Batavia (1877—85), een machtig werk, opgezet en uitgevoerd naar den trant der groote havenwerken, die elders ten dienste van de scheepvaart en den handel staan. In 1856—59 werd een telegraafnet over Java tot stand gebracht en in 1870 de eerste wel geslaagde verbinding met het wereldtelegraafnet verkregen. Ook Sumatra erlangde de noodige telegraphische verbindingen, in aansluiting met die op Java, en later werden verschillende zeekabels gelegd om Java in telegraphische verbinding met de buitenbezittingen te brengen. Op het gebied van den spoorwegbouw werd in 1863 de eerste stap gezet door het verleenen van eene concessie met rentegarantie voor de lijn Samarang—Vorstenlanden, weldra gevolgd door eene concessie voor de lijn Batavia—Buitenzorg. Hoe verder te gaan, bleef lang eene vraag waarvoor vergeefs eene oplossing gezocht werd. Eerst in 1875 werd de weg ingeslagen, die gebleken is ter voorziening in de behoefte aan spoorwegen op Java de juiste te zijn. Met den aanleg van eene kleine lijn begonnen, is de staatsspoorwegbouw stuksgewijze voortgezet en thans over de geheele lengte van Java bijna voltooid. Inmiddels heeft zich de particuliere ondernemingsgeest op den aanleg van stoomtramwegen geworpen

9

en zijn of worden die in verschillende deelen van Java over belangrijke afstanden gelegd. Voor Sumatra's Westkust, waar de spoorwegbouw verband moest houden met de kolenontginning, is na eenige weifeling in 1887 tot staatsaanleg besloten en in korten tijd een spoorweg met de noodige havenwerken aangelegd. Ter Oostkust van Sumatra kwam een particuliere spoorweg tot stand. In Atjeh voorzag het Gouvernement in de behoefte aan stoomtramwegen voor militaire doeleinden.

Eene ontzaglijke uitbreiding kreeg ook de staatszorg voor andere openbare werken, die in 1849 nog zóó beperkt was, dat slechts *f* 625000 werd uitgegeven voor gebouwen en waterstaatswerken. Van 1854, toen eene afzonderlijke directie voor openbare werken ingesteld en het technisch personeel versterkt werd, dagteekent eene grootere en steeds toenemende werkzaamheid op dit gebied, vooral op Java, maar zij bepaalde zich langen tijd over het algemeen tot gebouwen, wegen, bruggen en weinig omvangrijke bevloeiingswerken. Het tijdvak van de groote waterstaatswerken, uitgevoerd met ruime aanwending van Europeesche krachtwerktuigen, werd geopend met den havenbouw bij Batavia. In 1882 begon de uitvoering van uitgebreide werken voor bevloeiing en waterafvoer in Demak en tot verbetering van de vaarwaters in straat Madura, toegang gevende tot Soerabaija. In 1886 werd de organisatie van het technisch personeel in dier voege gewijzigd, dat een deel daarvan zich uitsluitend aan de bevloeiingswerken kon wijden. Over geheel Java werden toen opnemingen verricht, die geleid hebben tot de uitvoering van een aantal belangrijke werken, waarvan het voornaamste, de bevloeiing en afwatering van de Solovallei, in 1893 begonnen, aan de irrigatie van 229,000 bouws bevorderlijk zal zijn.

Niet uit overvloed van geldmiddelen werden de groote openbare werken aangelegd, maar om in dringende behoeften te voorzien en tevens in de hoop, door uitbreiding van het vertier en verheffing van de welvaart der bevolking de Indische financiën op den duur te verbeteren. Een zeer ruim excedent van Indische inkomsten boven Indische uitgaven was er geweest tot het jaar 1876. Reeds is hierboven vermeld dat van de Indische inkomsten over 1849—75 621.2 millioen gulden aan de Rijksmiddelen toegewezen of (vóór 1867) ten behoeve van Suriname, Curaçao en de Kust van Guinea aangewend werd. Wel was in 1873—75 reeds 53.5 millioen voor den Atjeh-oorlog uitgegeven, maar dat was juist een tijdvak van buitengewoon groote koffiebaten: in 't geheel 130.5 millioen. De dienst van 1876 was de eerste die met een tekort sloot, en uit de Indische inkomsten van dat jaar en van volgende jaren heeft het Rijk geen uitkeering meer genoten. De hooge uitgaven voor den Atjeh-oorlog bleven aanhouden; daarbij voegden zich die voor de groote openbare werken; de koffiebaten gingen achteruit; tekorten op de Indische diensten werden regel, overschotten uitzondering. In 1883 moest door eene leening van 45 millioen, later, in afwachting van eene nieuwe leening, door uitgifte van bewijzen van vlottende schuld, in de behoeften der Indische kas worden voorzien. Rente en aflossing kwamen ten laste van de Indische middelen. De financieele toestand is dus geheel veranderd, doch, beschouwd uit het oogpunt dat de Indische ontvangsten alleen behooren te dienen tot bestrijding van de Indische uitgaven, reeds dáárom niet ongunstig te noemen, dewijl het nadeelig slot van de gezamenlijke Indische diensten

ver overtroffen wordt door hetgeen voor den aanleg van staatsspoorwegen is uitgegeven.

De voornaamste bronnen van inkomst, naast de producten, bleven altijd de monopoliën van opium en zout, de landrente en de in- en uitvoerrechten. Met de toeneming van de bevolking — op Java en Madura in 1849, naar schatting, nog geen 10 millioen zielen, thans meer dan 26 millioen — en met de uitbreiding van ons bestunr is de opbrengst dier middelen belangrijk gestegen: in zeer globale cijfers, van 7 tot 19 millioen gulden voor het opium-monopolie, van 4 tot 8.5 millioen voor het zout, van 9 tot 17 millioen voor de landrente, van 5 tot 10.5 millioen voor de in- en uitvoerrechten. Eveneens ging het met de andere middelen, en sedert de intrede van het tijdperk der Indische tekorten zijn aan die middelen onderscheidene nieuwe toegevoegd — als: de personeele belasting en het patentrecht voor Europeanen, de hoofdelijke belastingen in verschillende buitenbezittingen, de accijnzen op petroleum en lucifers, — en bestaande belastingregelingen herzien ter verhooging van de inkomsten, terwijl de exploitatie der staatsspoorwegen eene stijgende bate oplevert en in de laatste jaren ook 's lands bosschen op Java meer productief zijn gemaakt. Terwijl in 1849 de Indische ontvangsten 76.7 millioen gulden bedroegen, waaronder omstreeks 35 millioen voor cultuurproducten, werden zij voor 1898 laatstelijk geraamd op 135.3 millioen, waaronder voor koffie omstreeks 21.5 millioen. In dit verschil, evenals in de stijging der Indische uitgaven, van 53.8 millioen in 1849 tot 149.5 millioen volgens de begrooting voor 1898, is de weerschijn te zien van den algemeenen gang van zaken, in de voorgaande bladzijden geschetst.

De voor dit overzicht bestemde ruimte werd reeds overschreden, zoodat nog slechts een enkel woord kan worden gewijd aan de Westindische koloniën, wier belangrijkheid trouwens door die van menig gewest in Oost-Indië wordt overtroffen.

Voor deze koloniën was de laatste halve eeuw geen tijdperk van bijzonderen bloei. Ook nadat, ingevolge eene bepaling van de regeeringsreglementen van 1865, de wedde en verblijfkosten van de Gouverneurs en de kosten der militaire bezettingen ten laste van het Rijk waren gebracht, moest Suriname ieder jaar worden gesubsidieerd, en Curaçao alleen niet in 1873 en in 1882-94, toen de kolonie ruime inkomsten trok uit eene in 1879 verleende concessie voor de ontginning van phosphorzure kalk op Aruba. Ten gevolge van deze financieele afhankelijkheid van het moederland, moest het bij de regeeringsreglementen aan deze koloniën toegedachte zelfbestuur beperkt blijven. Voor beide werd in 1854 de Nederlandsche muntwet toepasselijk, met 1 Juli 1863 de slavernij afgeschaft (waarvoor in Suriname 9.8 millioen, in Curaçao 2 millioen gulden aan schadevergoedingen is betaald), met 1 Mei 1869 de nieuwe burgerlijke en strafwetgeving op den voet der Nederlandsche ingevoerd. Beide kregen in 1884 eene geregelde stoomvaartverbinding met Nederland. Curaçao werd in 1889, Suriname in 1890 in verbinding gebracht met het wereld-telegraafnet. In beide koloniën had het Bestuur vroeger eenige landbouwondernemingen; de Surinaamsche werden in 1864, de Curaçao-

sche in 1867 verkocht. Voor den landbouw hebben de Curaçaosche eilanden wegens de bodems- en klimaatsgesteldheid steeds weinig beteekenis gehad; de phosphaat-ontginningen op Aruba, Curaçao en Klein-Curaçao leverden goede uitkomsten op zoolang het product een goeden prijs maakte; de ontginning van andere delfstoffen is op Curaçao, Aruba en Saba beproefd, doch niet of onvoldoende geslaagd; de uitkomsten van de zoutwinning op St. Martin waren zeer wisselvallig; de Curaçaosche doorvoerhandel, altijd in groote mate afhankelijk van den politieken toestand in de nabij gelegen republieken, kreeg een knak toen Venezuela in 1881 een additioneel recht van 30 percent ging heffen van goederen uit Europa via de Antillen in die republiek ingevoerd.

Suriname behield in het algemeen het karakter van eene landbouwkolonie, voor de cultuur van stapelproducten steunende op ingevoerde werkkrachten; maar in 1874 is er ook met de ontginning van goud en in 1889 met die van balata een aanvang gemaakt, welke beide industrieën goede uitkomsten gaven. Sedert de afschaffing van de slavernij, gevolgd door een tienjarig overgangstijdvak van werkplicht onder staatstoezicht, vorderde de aanvoer van vrije arbeiders voor den grooten landbouw, die reeds sinds 1853 nu en dan had plaats gehad, alle zorg. Aanvankelijk aan de belanghebbenden overgelaten en van staatswege alleen door subsidiën gesteund, werd de immigratie geheel en al bestuurszaak en een onderwerp van zeer uitvoerige wetgeving, nadat het zoogenoemd koelie-tractaat met Engeland, in 1870 gesloten en in 1872 geratificeerd, de groote arbeidsmarkt van Britsch-Indië voor Suriname had opengesteld.

De oprichting van het immigratiefonds in 1880 strekte tot verlichting van de geldelijke lasten, op de belanghebbenden bij den aanvoer van arbeiders rustende. Voor de bevordering der immigratie werd 1 millioen gulden beschikbaar gesteld bij de emancipatie-wet en in 1874 en 1895 achtereenvolgens bestemd *f* 900.000 en 1½ millioen, door koloniale leeningen te verkrijgen. Vóór den aanvang van de immigratie uit Britsch-Indië, in 1853—72, werden 5405 vrije arbeiders, meest uit China en West-Indië, in Suriname aangevoerd; in 1873—96 bedroeg het aantal (mannen, vrouwen en kinderen) 21434, waarvan 16294 uit Britsch-Indië en 676 Javanen, de laatsten in 1890 en 1894 aangebracht. Feitelijk is er meer schaarschte aan kapitaal, dan aan werkkrachten voor den grooten landbouw geweest. Het areaal van de suikercultuur is gestadig kleiner geworden, doch de productie niet in gelijke mate gedaald, omdat de weinige overgebleven suikerplantages door betere bereiding eene zooveel grootere opbrengst kregen dan vroeger. De katoencultuur ging geheel te niet; van de koffiecultuur was weinig overgebleven, toen zij in de laatste jaren weder eenige belangstelling begon te vinden; de cacaocultuur daarentegen nam sterk toe. De kleine landbouw breidde zich slechts zeer matig uit. Vooral om dezen te bevorderen, is in 1896 een aanvang gemaakt met den aanleg van belangrijke werken tot verbetering van de communicatie en van den waterafvoer, te bekostigen uit eene door het Rijk gewaarborgde koloniale leening.

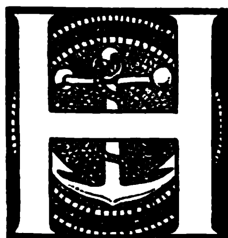

VI

DE MARINE

DOOR

N. MAC LEOD,
Vice-Admiraal.

Het was op den 21n Maart 1849, dat Koning Willem de Derde uit Engeland te Hellevoetsluis aankwam om den troon van zijn onverwacht overleden Vader te gaan bestijgen. Zijne Majesteit werd toen in die zeehaven opgewacht door de Koningin en door twee Ministers, namelijk den Vice-Admiraal J. C. Rijk, tijdelijk voorzitter van den raad van Ministers en Minister van Marine, en Mr. Jacob Mattheus de Kempenaer, Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Admiraal Rijk was de Nestor onder zijn collega's, hij was zeven jaar achtereen Minister geweest. Veel was er gedurende zijn bestuur, onder de wijze Regeering van Koning Willem II, tot stand gebracht. Wel belette eene moeielijk te overtreffen bezuinigingswoede dat het materieel der Zeemacht op eene voldoende sterkte werd gebracht, maar daarentegen had het gehalte een hoogen graad van volkomenheid bereikt. Artillerie en oefening, de hoofdfactoren voor eene oorlogsvloot, waren voorwerpen van aanhoudende zorg geweest. Onder Rijk werd eenheid van bewapening en geschutkaliber ingevoerd; door de invoering van slagtoestellen in plaats van vuursteensloten, van opzetten, van metalen buskruitkisten, van de door C. L. de Bourbon uitgevonden percussie-granaten, van exercitiereglementen, door bepalingen op het houden van ernst-exercitiën, door aanstelling van matrozen-kanonniers, door het scheppen van eene instructie-

kanonneerboot, bleef onze artillerie op eene hoogte om voor geene andere Zeemogendheid onder te doen. Eenheid van dienstbepalingen, instructiën voor vlag-officieren, voor commandeerende officieren en een reglement op den inwendigen dienst, bevorderden niet weinig de bruikbaarheid der schepen en eskaders, die, ondanks de lage budgetten, steeds tot oefening in dienst waren.

Van 1843 tot 1847 waren de oefenings-divisiën steeds gecommandeerd door 's Konings tweeden Zoon, Prins Hendrik, een zeeofficier, wiens naam eene schoone en blijvende figuur in de geschiedenis van ons zeewezen is en wiens kalmte, flinkheid en vertrouwen ten allen tijde tot voorbeeld mogen gesteld worden. Het eskader, waarmee de Prins in 1843 eene reis in de Middellandsche Zee maakte, bestond uit de fregatten *Rijn* en *Sambre*, kuilkorvetten *Jason*, *Castor* en *Boreas*, brikken *Haai*, *Pijl* en *Lynx*, en het raderstoomschip *Bromo*. Op de thuisreis raakten de schepen door stormweer in het kanaal van elkander: de Prins liep met alleen de *Rijn*, *Boreas*, *Lynx* en *Bromo* naar Vlissingen. Des morgens van den 14en October voor de kust komende, zag men geen loods, althans geen Nederlandschen, en de Prins weigerde stellig een Belgischen te nemen. Hij deed om 8 uur sein om „vooruit te loopen ter opsporing van Vlissinger loodsen" aan de *Bromo*, die daarop met 9 mijls vaart voor den wind naar de uiterton liep, terwijl het eskader onder klein zeil bij den wind hield. De eerste officier van de *Rijn* achtte de positie niet vrij van gevaar en zeide: „Hoogheid, mag ik U in overweging geven dat U de verantwoordelijkheid hebt over zooveel menschenlevens als hier op 't eskader zijn?" Maar de 23-jarige Prins antwoordde: „mag ik U in overweging geven dat ik kommandeer!" De *Bromo* had om 10 uur nog geen loods gezien en stoomde naar het admiraalschip terug; toen werden eindelijk de schepen van *Nederlandsche* loodsen voorzien en liepen daarmee binnen.

In 1845 maakte Prins Hendrik als commandant van de *Rijn* alleen eene reis naar IJsland en Newfoundland. Bij het aandoen van laatstgenoemde kust was het mistig, maar kalm weer. De Prins vertrouwde op het bestek en bleef 's avonds, ofschoon men op geringen afstand van den wal moest staan, onder klein zeil in den wal loopen, terwijl hij zich gekleed op eene canapé ter ruste legde. Op de eerste-wacht stonden de officier en de adelborst van de wacht op den bak uit te kijken en uit te *luisteren*. Op eens meent de officier van de wacht branding te hooren. — „Ga den Prins waarschuwen" zegt hij. De adelborst vliegt naar den Commandant en brengt het rapport over. „Dan zou ik de bramzeils maar bijzetten," was het kalme antwoord, waarvan de adelborst niets begreep. — Wat belieft Uwe Hoogheid?! — „De bram-zeils bij-zet-ten" — Best, de verbijsterde adelborst rent weer naar den officier van de wacht, die in 't eerste oogenblik ook niet dadelijk vatte dat de Prins, juist om het gevaar, zeker wilde zijn van de wending, en daarom eerst meer zeil wilde maken. Maar de Prins was dadelijk aan dek, en kommandeerde *zelf* de wending, — die gelukte.

Geen wonder dat, onder zulk een voorganger van Koninklijken bloede, in de Marine een goede geest heerschte en zij zich in het buitenland met eere vertoonde, al bestonden onze eskaders slechts uit 4, hoogstens 5 fregatten en kuilkorvetten, met een of 2 brikken en hoogstens een paar

kleine raderstoomschepen. Wel bezaten wij in dien tijd nog 6 of 7 linieschepen, van 84 en van 74 stukken, maar deze werden, zuinigheidshalve, niet in dienst gesteld. Voor de oefeningen was dit ook niet noodig; op de schepen met ééne overdekte batterij werd dezelfde „grootscheepsdienst" gedaan als op de linieschepen; de bezeildheid en zeewaardigheid der fregatten was, zoo niet beter, in geen geval minder. Zelfs in gevecht wogen in vele gevallen de voor- en nadeelen van een fregat tegen die van een linieschip op.

Onze zeemacht was dan ook qualitatief nog op de hoogte van den tijd, maar de getalsterkte was voor eene eventueele verdediging van vaderland en koloniën ten eenenmale onvoldoende. Bij het vaststellen van die sterkte werd niet uitgegaan van de vraag, wat er noodig was, maar de sterkte werd slechts passend gemaakt in een hoogst bekrompen budget. Besteedde men van 1794 tot 1798 gemiddeld $11^1/_2$ millioen 'sjaars, zoo was dit cijfer steeds dalende, en bedroeg het van 1841 tot 1848 gemiddeld slechts *f* 5.317.000. Vroeg de minister van Marine meer, dan werd zijne begrooting in den ministerraad besnoeid, of wel door de Tweede Kamer afgestemd, zoodat zij opnieuw tot een lager bedrag moest worden opgemaakt. Op die wijze was vooruitgang bijna onmogelijk.

In het jaar 1849 verkeerde onze zeemacht in een toestand van verval. De vloot heette nog te bestaan uit 7 linieschepen, 16 fregatten, 12 kuilkorvetten, 2 geraseerde fregatten, 3 gladdekskorvetten, 42 brikken, schoenerbrikken en schoeners, 16 raderstoomschepen, 1 schroefstoomschip, 8 transportschepen en 74 kanonneerbooten, maar toen, 3 jaar later, eene commissie, op voorstel van den minister van Marine saamgeroepen, onder voorzitterschap van den Luitenant-Admiraal Prins Hendrik, den toestand der zeemacht onderzocht, bleek, dat niet meer schepen in vrij goeden staat waren dan 4 linieschepen, 8 fregatten, 7 korvetten, 1 geraseerd fregat en 10 brikken, behalve de stoomscheepjes, transportschepen en kleine vaartuigen. Was dus de sterkte zeer verminderd, in betrekkelijken zin, bij vergelijking met de zeemacht van andere Mogendheden ging zij nog meer achteruit, ten gevolge van de in het midden dezer eeuw aanvangende groote omwenteling in het zeewezen, beginnende met de noodzakelijkheid om alle oorlogsschepen door middel van stoomwerktuigen voort te stuwen. Wel bestond ook bij andere Mogendheden de kern der vloten nog uit zeilschepen, maar in Frankrijk stond reeds in 1849 de *Vingt-quatre-février* (later *Napoléon*) op stapel, een schroefstoomlinieschip van 90 stukken, dat 10 à 11 mijl zou stoomen, en in 1854, tot verbazing en ontsteltenis der Engelschen, een driedekker van 120 stukken, met 8 mijlsvaart door de Dardanellen zou sleepen: een der grootste triomfen van Fransch vernuft op Engelsche inbeelding en overmoed. Met dit schip was het schroefstoomoorlogschip tot wet geworden.

Bij ons werd dit niet dadelijk ingezien. De genoemde commissie oordeelde dat onze zeemacht moest bestaan uit: 20 zware schepen, 18 kuilkorvetten met *hulp*stoomvermogen, 30 schroefschoeners met idem, 29 diverse, meest kleine, stoomschepen met vol vermogen, 5 wachtschepen, 2 transportschepen en 75 kanonneerbooten. In de eerstvolgende 12 jaren zouden aangebouwd worden: 4 fregatten, 18 kuilkorvetten en 30 schoeners, behalve

een aantal stoomschepen met vol vermogen en kanonneerbooten. De bedoeling was dus dat de kern der vloot, de „zware" schepen, vooreerst nog door de bestaande zeilschepen zou gevormd worden.

In 1852 werd dan ook slechts ééne schroefkuilkorvet op stapel gezet: in 1853 nog een, en in dat jaar begon men een op stapel staand linieschip te veranderen tot een schroeffregat met hulpstoomvermogen. Het budget werd echter slechts verhoogd tot *f* 5.475.000 voor 1852 en *f* 5.655.000 voor 1854. In dat jaar werd een groot schroefstoomfregat met vol vermogen op stapel gezet: wij volgden de Franschen dus op een afstand van minstens 5 jaar. De minister van Marine toonde in zijne memorie van toelichting bij de begrooting voor 1855 het diepe verval der marine aan, doch de Regeering verzuimde daarbij de noodige middelen tot herstel te vragen: de begrooting beliep slechts *f* 5.900.000. De Tweede Kamer nam hiermee geen genoegen en verwierp deze begrooting, waarop de minister aftrad.

De volgende minister, Schoutbijnacht A. J. DE SMIT VAN DEN BROECKE, die lid was geweest van de commissie van 1852, vroeg dadelijk *f* 7.546.000, en deed zijne eerste begrooting vergezeld gaan van een zeer uitgewerkt plan van organisatie. Men vond het denkbeeld der commissie hierin terug, maar in zooverre verbeterd, dat nu geen sprake meer was van *hulp*stoomvermogen en dat de zeilschepen niet in de voorgestelde organisatie werden opgenomen; daarentegen werden voor stoomkuilkorvetten, gladdeksstoomschepen in de plaats gesteld. Het voorgestelde minimum der Zeemacht was: 20 stoomfregatten, 20 gladdekstoomschepen van 250 p.k., 20 van 100 p.k., 12 kleine raderstoomschepen, 2 blokschepen, 2 transportschepen, 5 wachtschepen en 100 kanonneerbooten. Met matigen spoed werd in de volgende jaren dit programma voor een klein gedeelte uitgevoerd.

Intusschen had reeds in 1855 Frankrijk de wereld weder verrast met eene belangrijke nieuwigheid. Russische landbatterijen moesten door schepen beschoten worden: houten schepen waren daartoe weinig geschikt, omdat zij te veel van het vijandelijk granaatvuur te lijden hadden; een bombardement van Sewastópol door linieschepen, den 17n October 1874, had geen effect gehad, doch de schepen zwaar beschadigd. Een jaar later verscheen eene Fransch-Engelsche vloot voor de Russische vesting Kilboern aan den mond der Dnjeper: de groote schepen konden door ondiepte niet nabij komen, maar eenige Fransche drijvende batterijen met stoomvermogen, gepantserd met ijzeren platen van 10 cM., kwamen dicht onder de vesting en bombardeerden haar met zooveel succes, dat zij den 17n October capituleerde.

De twee blokschepen, in het zoo even genoemde programma voorkomende, zouden ongetuigde linieschepen of fregatten zijn, die aan de westzijde van het Pampus verankerd zouden worden om Amsterdam te helpen verdedigen tegen een mogelijk geachten (doch wel onwaarschijnlijken) aanval dóór de Zuiderzee. Overigens rekende men de binnenwateren te zullen verdedigen met de 100 kanonneerbooten, en de zeegaten met stoomfregatten. Weldra werd aan het vraagstuk der kustverdediging meer aandacht gewijd: in 1856 werd aan een comité van defensie opgedragen hierover een rapport uit te brengen. In het daarna aangenomen verdedigingstelsel werd aan verankerde schepen (blokschepen) een uitgebreider werkkring toegedacht, en in 1857 begon men de laatst overgeblevene onzer linieschepen en

enkele zeilfregatten in zulke „drijvende batterijen" te veranderen; zij verkregen daartoe een platten bodem, om zijwaarts van de vaarwaters op de banken neergelegd te kunnen worden. Vermoedelijk onder den indruk van het bombardement van Kilboern werden deze drijvende batterijen gepantserd, maar alleen aan de vóór- en achterzijde. Een der redenen tot deze eigenaardige wijze van pantseren zal wel geweest zijn dat de drijvende batterijen, bij hare bestemming om vaarwaters te verdedigen tegen opkomende schepen, hare einden langer aan het vijandelijk vuur zouden blootgesteld hebben dan de zijden, die alleen door voorbijvarende schepen beschoten zouden worden (genoeg evenwel, om juist dán door eenige granaten, op korten afstand treffende, vernield te worden). Enkelen werden later ook van zijpantser voorzien. Zoo verdwenen de laatstelingen, waarop de zeeofficieren nog met trots zagen, al lagen ze slechts onder kappen op de werf. Het linieschip van 84 stukken *Koning der Nederlanden* herkreeg als drijvende batterij zijn vroegeren naam *Neptunus*, maar niemand die op de *Neptunus* later diende, dacht daarbij aan het prachtige schip wat het eenmaal geweest was; de *Koningin* werd *Orkaan*, de *Zeeuw: Jupiter;* de *Prinses Sophie: Olifant*, de *Prins Frederik: Salamander*, de *Prins Hendrik: Draak*. Parodie op metamorfose en zielsverhuizing. De *Olifant* verdween van de lijst voordat hij klaar was. Tegelijkertijd verzon men een variant op de oude houten kanonneerbooten, namelijk de zoogenaamde „verdedigingsvaartuigen", die een weinig grooter waren, 3 stukken meer hadden, twee masten in plaats van één, maar overigens niet meer geschikt en minder handelbaar. Van 1857 tot 1860 werden 13 van deze monsters gebouwd: slechts enkelen kwamen in dienst.

Terwijl wij zóó zuinig sukkelden, ging Frankrijk krachtig op den weg der vernieuwing van het zeewezen voort. Terwijl wij hare eerste drijvende batterijen, 3 jaar later, flauw nabootsten, werd dáár een geheel gepantserd stoomfregat, de *Gloire*, op stapel gezet; in 1859 waren dit schip en de *Normandie* reeds half gereed en nog twee anderen stonden op stapel, om weldra door meerdere gevolgd te worden. De aanbouw geschiedde zóó geheim, dat eerst in laatstgenoemd jaar de Engelschen er van verwittigd werden. Zij haastten zich, het óók te doen, en bouwden achtereenvolgens de *Warrior* (1860), *Black Prince* (1861) en anderen, grooter dan de *Gloire*, maar overigens slechts navolgingen van dit schip, nl. fregatten met ééne doorgaande overdekte batterij in de breede zijde.

In 1861 trad in Nederland een nieuwe Minister van Marine op. Deze vestigde, bij de aanbieding zijner begrooting voor 1862, de aandacht der volksvertegenwoordiging op den toestand van het materieel, dat hij terecht onvoldoende achtte, en gaf tevens te kennen, zich niet geheel te vereenigen met de zienswijze van zijn voorganger. De Tweede Kamer werd hierdoor ontstemd en besloot tot het houden van eene parlementaire enquête, meenende hierdoor tot „meerdere bepaaldheid van inzichten te komen, met opzicht tot de richting, aan onze marine te geven". De instelling van een Raad van Marine, uit deskundigen samengesteld, en die permanent kon werken, zou voor het beoogde doel beter geweest zijn.

In aanmerking nemende, dat de Tweede Kamer voor verreweg het grootste gedeelte uit niet-deskundigen op maritiem gebied bestaat, kon de enquête

wel niet op een ongelukkiger tijdstip ingesteld zijn. Immers, nauwelijks was zij aangevangen, toen op den 9en Maart 1862 op de reede van Hampton in Noord-Amerika het merkwaardige gevecht tusschen de gepantserde stoombatterij *Merrimac* en het geheel nieuwerwetsche torenvaartuig *Monitor* plaats had, dat weder eene nieuwe phase van omwenteling in het zeewezen bracht.

Het getuigt van voortvarendheid in den Minister Huyssen van Kattendijke, dat hij, bij ontstentenis van een Raad van Marine, onmiddellijk aan eene commissie, die reeds in Februari belast was geworden met het onderzoeken van ontwerpen voor gepantserde kanonneerbooten opdroeg: „de beoordeeling en het onderzoek van het pantseren van oorlogsschepen in het algemeen.” De inhoud van het rapport dezer commissie was in verschillende opzichten belangrijk, vooral omdat zij de overtuiging uitsprak, dat tengevolge van de groote kostbaarheid der nieuwe oorlogsschepen, voor ons „niet meer te denken viel aan het dingen naar zekere mate van heerschappij ter zee”, en wij daardoor gedwongen waren ons althans vooreerst te bepalen tot de binnenlandsche verdediging van het Rijk en zijne Koloniën. Voor die van Nederland wenschte zij te bestemmen de toen bestaande 5 stoomfregatten met het linieschip *Tromp* en de zeilfregratten *Prins van Oranje* en *Doggersbank*, die tot gepantserde stoombatterijen zouden vervormd worden, waardoor men 8 schepen tot verdediging van de stelling Helder zou verkrijgen, terwijl 6 bestaande gladdeksstoomschepen na eene dergelijke vervorming bestemd zouden worden tot verdediging van het zuiderfrontier. Deze macht zou verder worden aangevuld met drijvende batterijen en gepantserde kanonneerbooten. Voor de verdediging van Indië (Java) zouden de stoomkuilkorvetten en eenige gladdeksstoomschepen van eenig pantser moeten voorzien worden, maar de commissie voorzag dat deze eikenhouten schepen op die wijze spoedig onbruikbaar zouden worden en gaf daarom het denkbeeld aan, gepantserde schepen van djatihout of van ijzer te bouwen, speciaal bestemd voor de verdediging van Soerabaia, Batavia en Tjilatjap. Verder wees zij er op, dat het aanwijzen van schepen voor kustverdediging noodzakelijk gepaard moet gaan met het versterken van havens, waartoe Soerabaia en Tjilatjap, en ook de baai van Merakh genoemd werden [1]).

Geen wonder, dat door het gevecht van de *Merrimac* en *Monitor* en door het bovenvermeld rapport geheel nieuwe gezichtspunten werden geopend. Den 25en Mei diende de commissie haar rapport in, en den 5en Juni deelde de Minister het aan de Tweede Kamer mede, haar tevens zijne instemming met de voorstellen der commissie te kennen gevende. De commissie van enquête noemde zich echter door deze veranderde zienswijze van den Minister „verrast” en constateerde „dat hij zijn stelsel, in de memorie van toelichting tot de begrooting van 1862 ontwikkeld, eenige maanden later weder nagenoeg geheel heeft laten varen”. In verband met de tijdsomstandigheden kan deze opmerking niet anders dan een onbillijk verwijt genoemd worden.

Wie intusschen gehoopt mocht hebben dat de enquête tot het vinden van een stelsel, of zelfs slechts tot verbetering van den toestand onzer zeemacht

[1]) Het is hoogst opmerkelijk dat deze wijze van verdediging van Java, 36 jaren geleden en dikwijls daarna aanbevolen, in 1898 nog niet tot stand gekomen is.

zou leiden, zag zich bedrogen. De gehoorde deskundigen hadden verklaard dat onze schepen, ja, *voor den tijd waarin zij gebouwd waren*, op eenige uitzonderingen na, goed waren, maar dat de meesten de voornaamste eigenschappen voor een oorlogschip misten, en verder dat onze zeemacht onvoldoende was voor het verdedigen der zeegaten. Maar de commissie van enquête kwam desniettegenstaande tot het besluit dat er overdrijving bestond in de klacht over het „verval der zeemacht" en dat wij niet zoodanig gebrek aan oorlogsbodems hadden als men uit sommige gezegden zou opmaken! En welk gevolg de enquête op den toestand der zeemacht had, is het best op te maken uit hetgeen in de eerstvolgende jaren gedaan werd. Ware het advies der door den minister benoemde deskundige commissie gevolgd, dan zou de grondslag gelegd zijn voor eene pantservloot voor kustverdediging, aanvankelijk verkregen door eenige der bestaande schepen te pantseren. Wel zou de tijd ontbroken hebben om het programma geheel uit te voeren, evenals ook dat van 1855 slechts gedeeltelijk tot uitvoering was gekomen, maar na de gepantserde oude houten schepen zouden nieuwe ijzeren met torens gebouwd zijn, Oost-Indië zou pantserschepen en versterkte havens gekregen hebben; in één woord: wij zouden voortgewerkt hebben en met den tijd meegegaan zijn. Maar nu.... was het bedrag der begrooting voor 1863, *f* 880.000 *kleiner* dan dat van 1862, en in plaats van krachtigen aanbouw of vervorming van schepen ziet men dat in 1862 niets op stapel werd gezet dan één stoomkanonneerboot van 2 stukken en 120 p.k. (die slecht voldeed); in 1863 een stoomtransportschip en een gladdeksschroefstoomschip dat weer een nieuw denkbeeld vertegenwoordigde, nl. het jacht maken op koopvaardijschepen, zooals in den Amerikaanschen secessie-oorlog de *Alabama* gedaan had: geen *oorlogsschip* dus; en in 1864 een houten stoomfregat, eigenlijk reeds uit den tijd, dat dan ook nimmer eene reis gemaakt heeft. Voor de kustverdediging bepaalde men zich tot het vervormen van het fregat *de Ruyter* tot gepantserde stoombatterij, en het geheel pantseren van de gedeeltelijk gepantserde drijvende batterijen *Jupiter* en *Draak*. De enquête bleek niets anders geweest te zijn geweest dan een blok op den weg: de achterlijke toestand der marine bleef voortduren en de bekwame M. H. Jansen kon in zijne *Omwenteling in het Zeewezen* terecht schrijven: „Het gevecht van den *Monitor* dreef Engeland en alle andere zeemogendheden, behalve Nederland, tot handelen." Dit was het gevolg van de inmenging van leeken.

De Regeering verloor evenwel de belangen der defensie niet uit het oog. In 1864 werd eene commissie benoemd tot het herzien van de kustverdediging, voornamelijk wat betreft de maritieme middelen. Ook deze commissie beval het aanschaffen van pantserschepen aan, namelijk ramschepen en monitors, allen met twee schroeven, benevens twee stoombatterijen, waarbij dan de bestaande drijvende batterijen zouden gebruikt worden. Verder wees de commissie op het nut van versperringen en watermijnen, en zij liet niet na, ook te spreken van schepen tot verdediging van Nederlandsch-Indië. Daarop werd eindelijk, maar alweer eenige jaren te laat, met de aanschaffing van het zoo hoog noodige moderne materieel begonnen: in 1865 werd ons eerste pantserschip, de *Prins Hendrik*, op stapel gezet.

Dit schip was werkelijk op de hoogte van den tijd: een zeewaardig ramschip met 2 schroeven, zijn geschut voerende in draaiende torens als van een monitor. De Engelsche kapitein ter zee COLES was de uitvinder, de Gebroeders LAIRD te Birkenhead waren de ontwerpers en bouwmeesters van dit type, waarvan slechts in hetzelfde jaar 1865 de eersteling (*Scorpion*) van stapel geloopen was, nadat in 1864 de eerste proef met een schip met 2 schroeven was genomen.

De *Prins Hendrik* was bewapend met getrokken kanonnen van 23 cM., toen een der nieuwste geschutsoorten. Getrokken kanonnen waren bij ons in 1863 voor het eerst in de wapening opgenomen. Reeds in 1847 waren voor de Sardinische Regeering getrokken achterlaadkanonnen (stelsel Cavalli) vervaardigd, bestemd voor de verdediging der haven van Genua; in 1851 waren in Frankrijk en bij Berlijn proeven genomen met getrokken geschut; in 1852 beproefde men het in Noord-Amerika, en in 1855 verscheen in de Krim het Engelsche Lancaster-kanon, met eene schroefvormige ziel, ovaal in doorsnede. Daarop werden, in Frankrijk, bestaande gietijzeren kanonnen met stalen banden versterkt („frettés”) en van trekken voorzien; Engeland antwoordde hierop in 1858 met het Armstrong-geschut (stalen kanon met gesmeede banden van gewonden staafijzer) en het Whitworth-geschut (gesmeed staal met zeshoekige ziel). Alle Fransche pantserschepen werden met het zooeven genoemde getrokken geschut bewapend; de Engelschen voerden overhaast het Armstrong-geschut bij de marine in, aanvankelijk achterladers, die echter niet voldeden en daarom in 1864 in voorladers veranderd werden. De Fransche marine bezat toen ook reeds achterlaadgeschut. Onze eerste getrokken kanonnen waren bronzen, stalen of ijzeren van 16 cM. De ijzeren waren oorspronkelijk gladde van 30 ℔; zij werden uitgeboord tot een kaliber van 22.5 cM., daarna met brons volgegoten, weer uitgeboord tot 16 cM. en van trekken voorzien; de bronzen waren óf nieuw aangemaakt óf zij waren verkregen door oude caronnades van 60 ℔ vol te gieten en een weinig te verlengen, en vervolgens uit te boren.

Eindelijk waren wij dan op een goeden weg: er was een maritiem verdedigingsstelsel, althans voor het Rijk in Europa, aangenomen. Toen in Februari 1866 de minister HUYSSEN VAN KATTENDIJKE overleden was, zette zijn opvolger, de schout-bij-nacht PELS RYCKEN, zich met groote kracht aan het verkrijgen eener vloot voor dat stelsel aan het werk. De eerste door hem ingediende begrooting beliep *f* 11.205,000, waaronder *f* 2.725,000 speciaal voor pantserschepen. Deze kwam echter niet dadelijk in behandeling. Tengevolge van haar afkeurend votum over de benoeming van den minister van Koloniën tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië werd de Tweede Kamer ontbonden; de nieuwe Kamer kon de begrooting niet voor het einde van het jaar afdoen en verzocht dat credietwetten zouden ingediend worden. In Februari 1867 kwamen de definitieve begrootingen in behandeling. Reeds was het voorloopig verslag over die van Marine uitgebracht, toen de Minister, bij zijn memorie van beantwoording, nog even *f* 3,450.000 meer vroeg, zoodat nu *f* 6.175.000 voor de aanschaffing van pantserschepen werd gevraagd. „De veranderde tijdsomstandigheden”, namelijk de jongste gebeurtenissen in Midden-Europa: de oorlog van Pruissen en Italië tegen Oostenrijk, de zeeslag van Lissa, de gewelddadige inlijving van Hanover en

andere staten bij Pruissen hadden tot die verhooging geleid, en onder den heilzamen indruk dier gebeurtenissen werd, nu eens bij uitzondering, het gevraagde met weinig moeite toegestaan. De geheele begrooting beliep bijna 15 millioen. In 1867 werden 4 ramschepen en 5 monitors op stapel gezet; ook waren gelden aangevraagd tot aanschaffing van torpedo's.

De groote omwenteling in het zeewezen was ook bij ons volbracht. Van nu af werd wel de terstond aangevangen strijd tusschen artillerie en pantser onafgebroken voortgezet, waardoor steeds grootere schepen moesten gebouwd worden om de vereischte gewichten te kunnen dragen, maar het gronddenkbeeld van het moderne oorlogsschip: een gepantserde romp, zwaar getrokken geschut achter pantser, veelal (bij ons altijd) in draaiende torens, tweelingschroeven, weinig of geen zeiltuig, bleef tot in den tegenwoordigen tijd behouden.

In 1869 werden nog 2 monitors op stapel gezet: in 1870 drie en in 1871 begon men stoomkanonneerbooten te bouwen. Bij deze kleine vaartuigen was het denkbeeld van pantser noodwendig losgelaten; men stelde zich voor, met het zeer zware kanon dat zij, als drijvende affuiten, droegen, onze binnengaatsche wateren tegen pantserschepen te verdedigen, hopende dat hare kleine afmetingen op voldoende wijze de trefkans der vijandelijke projectielen tegen haar zouden verkleinen.

Door een en ander ontstond een werkelijk georganiseerd materieel voor de landsverdediging. Jammer was het, dat de zorg voor het materieel voor de verdediging van Oost-Indië hiermede geen gelijken tred hield. Het voor de landsdefensie zoo gewichtige jaar 1866 zag eene regeling geboren worden, die voor de zeemacht in Indië noodlottig was. De Minister, die in dat jaar en het volgende zoo boud meer dan 6 millioen vroeg voor nieuw materieel, verklaarde tegelijk dat hij vooreerst voor Indië niets meer wenschte aan te bouwen dan om aldaar in den loopenden dienst te voorzien, en dan nog slechts voor zoover het de grootere schepen betrof, omdat er een besluit ontworpen was om de Indische regeering voor eigen materieel te laten zorgen. Zelfs liet hij den aanbouw staken van enkele groote houten schepen. Dit laatste was zeer goed gezien, omdat te verwachten was dat dergelijke schepen weldra hunne oorlogswaarde zouden verloren hebben. Maar toen, tengevolge van het bedoelde besluit, dat den 16n November 1866 door den Koning geteekend werd, de Minister van Koloniën gelden aanvroeg om in 1868 te beginnen met pantserschepen voor Indië te laten bouwen, werden deze door de Tweede Kamer geweigerd.

Van dit oogenblik af, ging de toestand der maritime defensie van Indië achteruit. Terwijl geene schepen, speciaal daarvoor bestemd, werden gebouwd, waren die, welke eventueel door Marine er voor aangewezen zouden worden, bekend als „schepen voor algemeenen dienst", slechts oude stoomfregatten, korvetten en gladdeksstoomschepen, die weldra hunne oorlogswaarde zouden verliezen. Tengevolge van de, op onduidelijke wijze verdeelde verantwoordelijkheid lieten de Ministers van Koloniën slechts kleine vaartuigen bouwen, voor de defensie van geene waarde, en die van Marine voorzagen niet of karig in de behoefte, omdat zij voor het materieel voor de landsverdediging te veel te doen hadden. Alleen werd in 1871 het ramtorenschip *Koning der Nederlanden* met bestemming voor „algemeenen

dienst" op stapel gezet. De overige schepen dezer kategorie verouderden gaandeweg en vorderden dikwijls herstelling. Toen dan ook, in 1873, na onze oorlogsverklaring aan den Sultan van Atjeh, meer dan gewone diensten van de marine moesten gevorderd worden, viel deze toestand van het materieel bijzonder in het oog. Men heeft den toenmaligen Minister van Marine daarvan een verwijt gemaakt, maar, zooals uit het bovenstaande blijkt, hadden vele anderen daaraan schuld.

Welke evenwel, in den loop der kwart-eeuw, die wij tot hiertoe beschouwd hebben, de toestand van het materieel ook moge geweest zijn, het personeel der Marine heeft er altijd zijn plicht mee gedaan en veel mee weten te verrichten. Tot oefening en tot vlagvertoon werden onze schepen over de geheele wereld gezien. Meestal voeren zij afzonderlijk, enkele malen in eskader. Prins Hendrik, die den 1 Januari 1848 tot Schout-bij-nacht bevorderd werd, voerde echter na dien tijd geen commando meer. Daarentegen genoot de Marine nog de eer, den Kroonprins op hare schepen te zien varen, ten einde met den scheepsdienst en het scheepsleven bekend te worden. Reeds op 14-jarigen leeftijd maakte Z. K. H., die toen den rang van luitenant ter zee der 2e klasse had, een reisje met het raderstoomschip *Amsterdam;* aan Wieringen, Terschelling en Vlieland viel het voor die eilanden zeldzame voorrecht te beurt, door den Prins bezocht te worden en het Engelsche Kanaal werd bevaren tot Wight. Ook Hellevoetsluis en Vlissingen werden door den Prins bezocht en zijne reis eindigde op de aardig bedachte wijze dat hij, evenals zijn overgrootvader in 1813 deed, over het Scheveningsche strand weer huiswaarts keerde. In 1855 maakte Prins Willem eene reis met Z. M. fregat *Doggersbank,* vergezeld van het raderstoomschip *Sindoro,* naar de Middellandsche Zee en de Kanarische eilanden: gedurende deze reis werd Z. K. H. tot luitenant ter zee 1e klasse bevorderd; in het volgende jaar werd de Prins kapitein-luitenant ter zee, a/b van het raderstoomschip *Merapi,* op eene reis naar Noorwegen, IJsland, de Shetlands en Schotland, en in 1857 ging hij, in den rang van kapitein ter zee nog eenmaal naar de Middellandsche Zee, aan boord van het schroefstoomschip *Groningen,* waarna hij in 1858 den rang van Schout-bij-nacht verkreeg. De Prins toonde zich altijd een joviaal Vorstelijk kameraad van de officieren.

In dien tijd maakten onze schepen in den vreemde nog eene goede vertooning: die van andere Mogendheden waren niet anders, ons artillerie-materieel werd door vreemde officieren met belangstelling bezichtigd, de *Doggersbank* was in de Middellandsche zee bekend als „la bella fregata"; wanneer onze schepen zich met anderen in het zeilen beproefden bleven zij niet achter; onze officieren konden bij ontmoetingen met vreemden opmerken dat onze technische kennis allicht beter was dan de hunne: maar — ons eskader van 3 zeilfregatten, een brik, een schoenerbrik en een raderstoomschip, dat in 1853 en 1854 in de Middellandsche Zee voer, ontmoette op die reis reeds de eerste stoomlinieschepen der Franschen of Engelschen. In 1857, toen de Prins van Oranje aan boord van de *Groningen* in de Middellandsche Zee was, hadden wij daar 2 zeilfregatten, een schroefstoomfregat en eene brik en in 1859 werd voor het eerst een stoom-eskader, bestaande uit 2

schroeffregatten en 3 gladdeksschroefstoomschepen samengesteld, dat onder bevel van den Schout-bij-nacht F. X. R. 'T HOOFT eene oefeningsreis in den Atlantischen Oceaan maakte. Als curiositeit is te vermelden dat daarentegen in 1866 nog eene divisie van zeilschepen, nl. 3 korvetten, tot oefening in dien oceaan voer.

Waren al zulke reizen nuttig tot vorming van het personeel en tot het maken van vergelijking met andere natiën, waardoor ondervinding opgedaan kon worden tot verbetering van materieel en personeel, de ware actie vond plaats in het Oosten, waar de Marine kon toonen waartoe zij in staat was.

Reeds bij den aanvang van het hier beschreven tijdperk zien wij eene vrij groote scheepsmacht van 3 fregatten, eene korvet, 6 schoenerbrikken en 7 stoomschepen, benevens een schoener en 12 kruisbooten van de civiele marine, deelnemen aan de 3e Balische expeditie. Had de aanwezigheid van dit eskader al weinig invloed op den gunstigen uitslag, de stoomschepen waren toch van veel nut en hunne diensten werden zeer op prijs gesteld.

Meer rechtstreeks was de Marine werkzaam bij het uitroeien van eene gedurende lange jaren heerschende plaag, den zeeroof, die voornamelijk van Magindano en de ten zuiden der Filipijnen gelegen Sollok-eilanden uitging, en zich tot zelfs in de Java-zee uitstrekte. Ook hierbij bleek het groote nut van stoomvaartuigen, boven de zeilschoeners en zeil- en roeivaartuigen, waarmede te voren op de roovers jacht gemaakt moest worden. In 1852 werd door den Schout-bij-nacht VAN DER PLAAT een vast plan van bekruising van den Archipel tegen den zeeroof vastgesteld, met het gevolg dat deze overlast zeer verminderde. Herhaaldelijk werden hierbij belangrijke gevechten geleverd, zooals in 1850 door de *Vesuvius* bij de Boompjes-eilanden, in Januari 1850 door de *Hekla* bij Kangean, en in hetzelfde jaar, door de *Hekla* en *Samarang* op een tocht naar Kalatoea, Flores en Roesa-radja, waarop niet minder dan 19 groote rooversprauwen verbrand werden. In het bijzonder verdienen ook genoemd te worden de onvermoeide kruistochten van de *Reinier Claeszen* in 1860, die eindelijk, toen het schip tijdelijk gecommandeerd werd door den Luitenant 2 kl. J. P. M. WILLINK, met gunstigen uitslag bekroond werden door het vinden van 8 Magindanosche prauwen, op Sailoos, een der Paternoster-eilanden, benoorden Soembawa. Merkwaardig is de hardnekkigheid, waarmede de roovers zich verdedigden. Nadat hunne prauwen en woningen verbrand en zij in het bosch gevlucht waren, werd gedurende 4 dagen het eilandje door de landingsdivisie doorzocht, en toen zij eindelijk gevonden waren, verdedigden zij zich zóó goed, dat het niet gelukte hen gevangen te nemen; waarop de *Reinier Claeszen*, na eenige dooden en gewonden bekomen te hebben, naar Makasar terugkeerde. Toen dit schip, met het raderschip *Gedeh*, waarbij zich later nog de *Phoenix* voegde, weer voor Sailoos ten anker gekomen was, werd nogmaals een gevecht geleverd waarbij eenige manschappen verloren werden, doch eerst nadat ook 200 Bimanezen geland waren, met wie dagelijks tochten door het eiland werden gedaan, vielen de roovers gaandeweg in onze handen of sneuvelden zij in verschillende gevechten. Naar Makasar werden nog 29 roovers meegenomen, terwijl het aantal nog levend bevrijde

menschen ongeveer 18 mannen, 51 vrouwen en 43 kinderen bedroeg.

In de volgende jaren werd de geheele archipel voortdurend bekruist, terwijl steeds berichten van zee- en strandroof inkwamen. Het was altijd echter moeielijk de roovers te vinden, daar zij zich gewoonlijk snel verplaatsten en allerlei schuilhoeken hadden. Op een zijner kruistochten benoorden Celebes kwam de Commandant van Z. M. S. *Reteh*, de luitenant 1e klasse Jhr. M. W. Bowier, door berichten eenige rooversprauwen zóó na op het spoor, dat het hem gelukte ze te vinden aan de binnenzijde van een eilandje in de baai van Lobo, aan den westkant van het eiland Karakelang, het noordelijkste der Talaur-eilanden, bijna aan de uiterste grens van onzen archipel, op slechts 27 geographische mijlen van Magindano, zoodat het maar weinig scheelde, of zij waren ontsnapt. Het waren 10 prauwen, en de roovers hadden 3 bentengs opgeworpen waarin hun gegeschut, 10 kanonnen en lejla's, was opgesteld. Na beschieting met het geschut van de *Reteh* werden de sloepen naar den wal gezonden en met een hevig vuur ontvangen, waardoor de 1e officier, de luitenant 2e klasse Jolly, doodelijk getroffen werd en eenige manschappen vielen. De bentengs werden echter genomen en de prauwen verbrand. Van de roovers sneuvelden er, volgens later ingekomen berichten, 40 of 50; eenigen werden gevangen genomen en de overigen zwommen naar Karakelang. Het aantal bevrijde menschen werd 150 genoemd.

In 1865 werden op een ander der Talaur-eilanden, Salibabo, door de *Haarlemmermeer* 5 Solloksche rooversprauwen verbrand; in 1870 vernielden de *Timor* en *den Briel* er eenigen in de bocht van Tomini (Celebes) en namen de *Vesuvius* en de *Telegraaf* (der gouvernementsmarine) op Boeroe 20 roovers gevangen. In het daaropvolgende jaar vernielde de *Borneo* 10 prauwen en eene nederzetting van roovers op een der eilanden benoorden Ambon.

Meer vredelievend waren de belangrijke reizen naar Nieuw-Guinea in 1857 en 1858, door Z. M S. *Etna*, waarop in de Humbold-baai, aan het oostelijk uiteinde onzer bezittingen, een volk bezocht werd dat in ontwikkeling nog in het steentijdperk scheen te verkeeren; waarvan de meeste individuen geene andere kleeding droegen dan versierselen in het haar, den neus, de ooren en om de armen en enkels; dat geen metalen voorwerpen bezat, doch daarentegen lichamelijk fraai ontwikkeld was, in vrij goede paalwoningen leefde en zelfs tempels bezat. Met dit volk werden de eerste vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt; een Nederlandsche vlag werd van een hunner tempels uitgestoken.

In andere deelen van den archipel was het jaar 1858 rijk aan wapenfeiten. Landingsdivisiën van Z. M S. *Amsterdam* waren driemaal in gevecht op het eiland Flores, waar schipbreukelingen waren gevangen gehouden en zich zeeroovers ophielden. De *Groningen*, *Celebes*, *Onrust* en *Kinsbergen* namen een zeer werkzaam aandeel in de expeditie tegen het rijk van Djambi, welks Sultan weigerde het tractaat te vernieuwen, met zijn overleden voorganger gesloten. Nadat hem, na zijne herhaalde weigering, zijne vervallenverklaring was aangezegd, moest zijn versterkte verblijfplaats (dalam), gelegen aan de door vele bentengs bestreken rivier, worden genomen door 3 compagnien infanterie en eene marine-landingsdivisie. De schepen, de rivier opstoomend, bereidden elken aanval voor, en zoo werden achter-

eenvolgend de versterkingen en de dalam genomen; de laatste, nadat de bestorming tweemaal afgeslagen was. Meer dan 50 vuurmonden hadden getracht den onzen het naderen te beletten.

Niet minder meldenswaard is de expeditie tegen Reteh, in hetzelfde jaar. Deze werd geheel door een zeeofficier, den luitenant 1e kl. A. J. Kroef, geleid en ten einde gebracht. Zij betrof het onschadelijk maken van een vreemdeling, eigenlijk een hoofd van zeeroovers, die zich sedert vele jaren in de delta der Reteh-rivier gevestigd, den titel van Panglima-besar aangenomen had en wiens onderhoorigen de kust voortdurend onveilig maakten. De hiertoe aangewende macht bestond aanvankelijk slechts uit Z. M. S. *Soembing* met 3 kruisbooten en 21 gewapende prauwen. Kroef verkende het drassige terrein, in welks midden de twee versterkingen gelegen waren, waarin de Panglima zich ophield, zette alle toegangen met vaartuigen af en besloot, waarschijnlijk meenende, dat een rechtstreeksche aanval met de geringe macht waarvoor hij te beschikken had, te weinig kans van slagen opleverde, de plaats door een geregeld beleg te nemen. Zelf debarkeerende, liet hij op de weeken bodem, waaraan door boomtakken en struiken vastheid moest gegeven worden, batterijen aanleggen, ontscheepte 6-℔ers, 4-℔ers, 3-℔ers, een houwitser, 2 mortieren en lejla's, behoorende tot de bewapening zijner vaartuigen, stelde die vuurmonden op in de batterijen en op sampans (als drijvende affuiten), de lejla's op afgezaagde boomen, en zond eindelijk zijn eigen schip, de *Soembing*, naar Riouw om versterking te halen. Deze gewerd hem, nadat Z. M. brik *Haai* en schoenerbrik *Padang* met de *Soembing* vóór de rivier aangekomen waren, in den vorm van de kleine landingdivisiën dezer vaartuigen en 25 soldaten van het garnizoen te Riouw. Zijne stormkolonne bedroeg daardoor evenwel nog slechts 125 man, behalve een aantal Boeginezen en Maleiers, die echter, toen het er op aan kwam, niet medevochten. Met deze kleine macht werd den 7en November de grootste versterking bestormd en na een gevecht van man tegen man genomen. De Panglima werd doodelijk gewond en stierf. (Aan twee schepen der Marine werden later de namen van Djambi en Reteh gegeven).

In 1859 had de Marine een belangrijk aandeel in de expeditie tegen het rijk van Boni. Z. M. schepen *Prinses Amelia*, *Medusa*, *Amsterdam*, *Gedeh*, *Merapi*, *Ardjoeno*, *Groningen*, *Phoenix*, *Madura*, *Celebes*, *Onrust*, *Kinsbergen*, *Lansier*, *Sylph* en *Rembang* maakten hierbij de zeemacht uit. De landingsdivisie onderscheidde zich bij het eerste object: het nemen van de strandplaats Badjoa. Bij de landing het strand bereikt hebbende vóór de infanterie, werd zij dadelijk door Boniërs te paard aangevallen; zij sloeg in carré den aanval af en maakte zich vervolgens met de bajonet meester van Badjoa, waar het marine-bataillon gelegerd bleef. Ook het sloepengevecht in de Tjinrana-rivier, op den 19en Februari, verdient vermelding. Aan beide oevers der rivier lagen bentengs, waaruit, zoodra de sloepen zich vertoonden, een wel onderhouden vuur werd geopend. tevens lagen eenige prauwen dwars in de rivier; bij eene versperring, zoodanig geplaatst dat de sloepen alleen bij hoog water er over konden, hadden deze veel van het daarop geconcentreerde vuur te lijden. Door kort langs een der oevers te loopen, ontging men het vuur der versterkingen aan die zijde; vervolgens werd geland en 's Konings verjaardag

gevierd met het verdrijven der Boniërs uit hunne bentengs. Toen men vervolgens de rivier verder opvoer en geen tegenstand meer verwachtte, zag de flotille,' bij het omgaan van een hoek, de trompen der kanonnen van drie groote oorlogsprauwen op haar gericht; eerst na eene kanonnade van 2 uren was hun vuur tot zwijgen gebracht en werd de mond der Tjinrana door de Boniërs ontruimd. Dat dit veroverde punt niet bezet bleef, was niet de schuld der Marine; zij had haren last prachtig uitgevoerd.

Gedurende vele jaren had de Marine krijgsverrichtingen in de Zuider en Ooster-afdeeling van Borneo. Nadat, bij een opstand der Dajakhs, in de Boven-Doeson-rivier Z. M. raderstoomschip *Onrust* overvallen en afgeloopen, en de geheele bemanning vermoord was, vertrok in 1860 eene expeditie daarheen, onder het bevel van den luitenant 1e kl. R. L. de Haes, met de stoomschepen *Suriname, Celebes* en *Boni*, waarbij zich later de *Montrado* voegde, die van de Kapoeas-rivier opgeroepen werd. De kampong Lahei, waarbij de gezonken *Onrust* lag, door den zoo dikwijls en plotseling veranderlijken waterstand van den bergstroom soms met het dek boven water, soms met 8 à 9 vadem water er op, lag 55 geografische mijlen de rivier op, zonder de ontelbare kronkelingen mede te rekenen. De kampongs, die langs de rivier waren opgegeven als schuldig aan het gepleegde feit, werden verbrand. De Dajakhs hadden het 30 ℔ kanon van de *Onrust* afgehaald en op eene hoogte in batterij gebracht; bij de eerste poging om het te herwinnen, op den 11en Februarij, werden de schepen er mee beschoten, zoodat de *Suriname* een schot door den ketel kreeg en de schepen weer eenige mijlen de rivier afzakten. Elf dagen later werd de aanval hernieuwd, de versterking en de kampong Lahei vermeesterd en vernield.

Dat de marine, onder het bevel van bovengenoemden officier en na hem, den Luitenant 1e kl. J. A. Vandevelde, vele andere belangrijke diensten verrichtte bij het dempen van den uitgebreiden opstand in dit door vele diepe rivieren doorsneden groote rijk, behoeft nauwelijks gezegd te worden; als wapenfeiten stippen wij alleen nog aan de verovering van Amoentai op den 9en Februari, waaraan door de landingsdivisie van de *Kinsbergen* werd deel genomen, en het nemen van eene benteng op den 11en Maart, door de landingsdivisiën van de *Montrado* en *Bali*, onder het bevel van den luitenant 1e kl. P. J. Buyskes, bij Poeloe Kanamit in de Kapoeas-rivier. Verscheidene gevechten voor de landingsdivisiën vielen in volgende jaren voor tegen de opstandelingen onder Antasari, Hidajat en Soerapati. In 1863 onderscheidde zich die van de *Celebes*, onder bevel van den luitenant 2e klasse de Ruyter de Wildt, op een tocht, 3 dagmarschen het land in, tegen een opstandeling, die zich Pangeran-adipati noemde; deze werd gedood en daarbij 8 lejla's buitgemaakt.

Op eene andere, schitterende wijze onderscheidde zich in hetzelfde jaar Z. M. stoomkorvet *Medusa*, onder bevel van den kapitein-luitenant Jhr. F. de Casembroot. Dit schip, naar Japan gezonden om, in vereeniging met het stoomschip *Vice-Admiraal Koopman*, de vlag te vertoonen, kwam aldaar aan in een tijd dat het land in beroering was tegen de Europeanen. De Engelsche regeering had een eisch gesteld tot genoegdoening voor een moord, eenige maanden te voren op een Engelsch onderdaan, den heer

Richardson, gepleegd; de Japansche regeering dacht er ernstig over, alle Europeanen te verdrijven; de Taikoen, uitvoerder van het oppergezag van den Mikado, was echter den Europeanen niet ongenegen, terwijl daarentegen de landheeren en andere hooge adel, de Daimio's, in dit opzicht het met het opperbestuur eens waren. De *Medusa* vertoefde aanvankelijk op de reede van Jokohama, gelegen aan de oostzijde van het eiland Nipon (het eigenlijke „Japan"); deze plaats werd in geval van het uitbreken van vijandelijkheden het meest bedreigd, en werd dan ook, met behulp van de Engelsche en Fransche eskaders, in staat van verdediging gebracht. Te Jokohama woonde in den regel de Nederlandsche consul-generaal, doch thans was die tijdelijk afwezig en werd de waarneming zijner betrekking opgedragen aan den consul te Nagasaki, gelegen op het eiland Kiu-Siu, ten zuiden van Nipon. Deze hoofdambtenaar verzocht den commandant der *Medusa*, hem naar Jokohama over te brengen. De *Medusa* vertrok daartoe naar Nagasaki. Nadat zij daar drie weken gelegen had, kwam bericht dat de door Engeland geëischte boete betaald was, waardoor de hoop op het behoud van den vrede herleefde. Den volgenden dag vertrok de *Medusa*, met den consul-generaal aan boord, om door de straat van Simonoseki en de Binnenzee, d. i. tusschen Kiu-Siu en Nipon door, naar Jokohama te gaan. Even buiten de baai van Nagasaki werd van een Fransch stoomscheepje vernomen, dat het in genoemde straat door Japansche batterijen beschoten was geworden. De commandant der *Medusa* gaf echter zijn voornemen niet op. De reis vervolgende, stoomde hij den 11en Juli 's morgens de straat door, werd ook beschoten en doorstond gedurende 1½ uur het vuur van een aantal batterijen aan de noordzijde der straat en van een paar ten anker liggende schepen. De *Medusa*, die het vuur krachtig beantwoordde, werd 17 maal getroffen, waaronder tweemaal door granaten, die brand veroorzaakten; zij bekwam 4 dooden en een aantal gewonden, maar passeerde de straat en kwam behouden te Jokohama aan. Eenige dagen daarna zag eene Amerikaansche stoomkorvet zich door de batterijen van Simonoseki genoodzaakt terug te keeren, na 5 dooden en 7 gewonden gekregen te hebben, en vervolgens werden de batterijen getuchtigd door een Fransch stoomfregat, dat van haar vérdragend getrokken geschut gebruik maakte om zelf buiten het bereik der Japansche kanonnen te blijven. Van de drie genoemde wapenfeiten blijft dat van de *Medusa* bovenaan staan. De Engelsche marine bleef niet in gebreke de Japanners met hare artillerie te laten kennismaken; zij deed eene demonstratie in de baai van Kago-Sima op Kiu-Siu, om van den landheer van Satsuma de uitlevering van de moordenaars van Richardson te eischen en had daar een hevig gevecht met de batterijen en een verlies van 16 dooden en 47 gewonden. De slimme Japanners gingen intusschen voort met hunne pogingen om de Europeanen te verwijderen; eerst beproefden zij of deze niet tevreden zouden zijn met twee havens, nl. Nagasaki op Kiu-Siu, ten zuiden, en Hakodadi, op Jeso, ten noorden van Nipon; op die wijze zou dan toch het eigenlijke Japan van hen verlost zijn. Daarna gaven zij het voornemen te kennen, een fort te bouwen bij Jokohama, „ter bescherming van de vreemdelingen", maar juist gelegen op een punt, vanwaar de geheele reede bestreken kon worden. Deze mededeeling werd natuurlijk door de vlootvoogden der Europeesche eskaders op zulk eene wijze ont-

vangen dat van het voornemen werd afgezien. Eenige maanden verliepen nu, gedurende welke een Japansch gezantschap naar Europa ging, doch middelerwijl kwamen de regeeringen van Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland en de Vereenigde Staten overeen, gezamenlijk tegen Japan op te treden en wel, door zoo noodig met geweld de straat van Simonoseki te openen.

De sterkte der eskaders in Japan groeide nu steeds aan: het Nederlandsche werd gebracht op 4 schepen, nl.: *Metalen Kruis*, *Djambi*, *Amsterdam* en *Medusa*. Op den 5en September 1864 werden de batterijen in straat Simonoseki door 17 schepen voor goed tot zwijgen gebracht, de Japanners door landingstroepen verdreven en hunne 62 bronzen kanonnen buit gemaakt. Japan had hierdoor het overwicht der Europeanen gevoeld en begon zich te moderniseeren. De commandant der *Medusa* mocht later terecht schrijven „dat de Nederlandsche oorlogsschepen bewijzen gegeven hebben, dat de Marine, hoe klein ook in vergelijking met die der groote zeemogendheden, in geen opzicht bij deze ten achteren staat, in alles wat zeemanschap, geoefendheid en zelfopoffering voor de belangen van het vaderland betreft".

Tot den Indischen archipel terugkeerende, zien wij nog in 1863 de landingsdivisie van de *Reinier Claeszen* deelnemen aan de operatiën in het binnenland van Nias, waarbij eene versterkte plaats, na driemaal bestormd te zijn, genomen werd.

In 1868 waren van belang de tochten der landingsdivisiën van de *Coehoorn*, *Suriname*, *Aert van Nes*, *Sumatra* en *Cachelot*, in vereeniging met troepen van het Leger, naar Toeroekapaja (Pankadjene) op Celebes, tegen den opstandeling Kraeng Bonto-Bonto. Bij een dezer tochten waren zij 3 weken van hunne schepen afwezig en bleven zij 10 dagen in het binnenland, om den rebel langs moeielijke bergpassen en op steeds hooger en hooger gelegen rotsen te vervolgen.

Tegelijkertijd ageerden de *Bromo*, *Amsterdam* en *Cycloop* met de landmacht tegen Bandjar op Bali, dat 3 aanvallen weerstond en eerst genomen werd nadat de kolonel DE BRABANT met belangrijke versterking was aangekomen; ook hier bleven de landingsdivisiën gedurende een paar weken gedebarkeerd.

In een ander werelddeel was het jaar 1869 voor de Marine merkwaardig door een belangrijk wapenfeit. Op de kust van Guinea was het landschap Commenda in 1867 bij tractaat van het Engelsche onder het Nederlandsche gezag overgegaan, doch de bevolking wilde zich hierin niet schikken, ook niet nadat haar aan het strand gelegen „krom" (dorp) in 1868 door het geschut van Z. M. S. *Metalen Kruis* gedeeltelijk vernield was. Hunne vrienden, de Fantijnen, die nabij onze nederzetting St. George d'Elmina woonden, hadden steeds ongenoegen met het volk van Elmina. Ten einde den vrede zoo mogelijk te herstellen werd de kolonel NAGTGLAS, die vroeger gouverneur van deze bezitting geweest was, uit Nederland uitgezonden Op den 15en Mei aanvaardde hij het bestuur. Aanvankelijk ging alles goed, maar op den 26en had een ongeluk plaats dat onberekende gevolgen na zich sleepte. Eene sloep van Z. M. S. *Amstel*, dat voor het, 3½ uur gaans bewesten Elmina gelegen Commenda geposteerd lag, ging eene rivier verkennen en sloeg in de branding om. De luitenant t/z

Vriemoet Drabbe verdronk met nog 5 man, de luitenant t/z F. Zegers Veeckens werd met 3 man door de Fantijnen gevangen genomen, terwijl een matroos, die zich verzette, vermoord werd. Door tusschenkomst van den Engelschen gouverneur van Cape Coast-castle werden de gevangenen, na allerlei kwellingen te hebben doorgestaan, den 22en Juni tegen een losgeld van ƒ 12,000 uitgeleverd. — Z. M. S. *Vice-Admiraal Koopman* werd in Augustus naar de kust van Guinea gezonden om de schuldigen te straffen. Eene kolonne werd gevormd uit de landingdivisiën van de *Koopman* en *Amstel* met eene compagnie Afrikaansche soldaten. Deze macht, onder het bevel van den luitenant t/z 1e klasse P. ten Bosch, betrok een bivak, dat later kampement werd, aan het strand, bij eene plaats waar landen met sloepen mogelijk was en dus gemeenschap met de schepen onderhouden kon worden. Van hier uit werd den 11en November naar Commenda opgerukt, dat verlaten bevonden, maar uit het omliggende bosch bestookt werd. Nadat een weg gemaakt was, werd den 9en December het, verder westwaarts, nabij het strand gelegen krom Anoema-atjenim, na lang zoeken in het bosch, gevonden, bestormd en verbrand. — Later werd besloten ook het Kwassie krom, dieper in het land gelegen, aan te tasten Dit geschiedde op den 11en Januari 1870. De weg erheen was een smal boschpad, waarop men, op één gelid marcheerende, aanhoudend beschoten werd; aan het in het krom uitloopende einde konden de negers een geconcentreerd vuur op de déboucheerende aanvallers richten; niettemin werd het krom bestormd en genomen. Medegenomen negers staken het vervolgens, tegen de bedoeling van den commandant der colonne, in brand.

Deze expeditie kostte ons 4 dooden en 46 gekwetsten. Een Engelsch blad had geschreven: „wat zullen troepen en kanonnen in het bosch uitrichten? In 1863 trokken de Engelschen uit om de Ashantynen te bevechten, en welk was het resultaat? Dat de soldaten bij honderden bezweken en ten slotte met achterlating van geschut en munitie naar Cape Coast terug moesten keeren.” — Maar de luitenant van Braam Houckgeest, die de expeditie medemaakte, kon in 1870 schrijven: „De Nederlandsche zeelieden hebben *in het bosch* den vijand opgezocht en hem verdreven uit zijne woonplaatsen, die hij zoo sterk achtte dat daar nooit een blanke zonder zijn wil zou kunnen komen.”

In Oost-Indië namen in 1872 de landingsdivisiën van de *Banka* en *den Briel* deel aan de gevechten op 16 en 17 Mei en de vermeestering van versterkingen bij Timbang Langkat in Deli. De annexatie van landschappen op Sumatra bij het Rijk van Insulinde was hierdoor genaderd tot die van Atjeh.

Toen, na het sluiten van het tractaat met Engeland in 1871, waarbij eenerzijds de kust van Guinea aan dat rijk werd afgestaan en anderzijds aan Nederland de vrije hand gelaten werd tot uitbreiding van gezag in het noorden van Sumatra, doch tevens de verplichting opgelegd om daar orde te houden, de Nederlandsch Indische regeering nadere aanraking met den Sultan van Atjeh zocht en pogingen aanwendde om door een nieuwe overeenkomst met dien vorst aldaar een beteren toestand in het leven te roepen, waren het de *Marnix* en *Djambi* die beurtelings Atjeh bezochten en vervolgens de *Maas-en-Waal* die, in October—November 1872, een brief aan den Sultan overbracht. De Atjehers, die het bedreigen hunner onaf-

hankelijkheid vermoedden en reeds in September begonnen waren zich krachtig te wapenen, gingen niet in op het voorstel tot het sluiten van een tractaat, maar zonden in December een gezantschap naar den resident van Riouw, om door diens tusschenkomst de Indische regeering de verzekering te geven van des Sultans vriendschap. In Januari 1873 bracht de *Marnix* de zendelingen naar Atjeh terug, maar kort daarna bleek dat zij de reis benut hadden om te Singapoera betrekkingen aan te knoopen met de consuls van andere mogendheden, bij wie zij bescherming zochten tegen onze regeering. Om inmenging van vreemde regeeringen, die hiervan het gevolg had kunnen zijn, te voorkomen, haastte de Nederlandsche zich om voor Atjeh eene krijgsmacht bijeen te brengen, ten einde aan haar vertoogen klem bij te zetten en des noods met geweld het gevraagde te verkrijgen. Het eerste gevolg hiervan was, voor de zeemacht, het brengen naar Atjeh van den Vice-president van den Raad van Indië, als Gouvernements-Commissaris, met de *Citadel van Antwerpen* en de *Siak*, waarbij zich gedurende de reis de *Marnix* en *Coehoorn* voegden. Den 22sten Maart kwamen deze schepen, zeer nabij den wal en de monding der Atjeh-rivier, ten anker. Hoe, door deze dreigende verschijning, door het stellen van den eisch van erkenning onzer Souvereiniteit, door het doen voeren van de onderhandelingen door den mahomedaan Sidi Tahil, in plaats van door een Europeesch ambtenaar, door meer te denken aan oorlog dan aan eene vredelievende oplossing en eindelijk door overhaasting, zulk eene oplossing onmogelijk werd gemaakt en binnen 4 dagen de oorlogsverklaring volgde, *tien dagen vóór de aankomst der troepen, die den oorlog moesten voeren,* behoeft hier niet omstandig te worden verhaald. De Marine trachtte, in afwachting van de troepen, zooveel mogelijk het werken aan de strandbatterijen tegen te gaan. Op den 6en en den 8en April bereidde zij de landingen voor en dekte die, en schoot bres in de versterkingen aan het strand, die de landmacht eerst getracht had in een aanloop te nemen; zij transporteerde vivres en andere behoeften; eene landingsdivisie van 400 man rukte mede op naar de Mesdjid op den 10en, werd den 13en naar het strandbivak terug gezonden en embarkeerde op den 17en, toen men de zaak opgaf. Nadat vervolgens 8 dagen werkeloos waren doorgebracht, embarkeerde ook de landmacht, zonder gedurende die dagen eenig letsel van den vijand bekomen te hebben.

Na het vertrek der expeditie werd aan de Marine het blokkeeren der geheele kust van Noord-Sumatra, van Melaboe aan den west-, tot Deli aan den oostkant, opgedragen. Vele prauwen werden genomen, contrabande ontdekt, vaartuigen opgebracht die de blokkade schonden, veelal onder Engelsche vlag. Prijsgeld werd nog al eens verdiend. Een schip werd de kust langs gezonden met proclamatiën aan de verschillende staatjes, in naam of werkelijk aan Atjeh onderhoorig, waardoor hun werd kenbaar gemaakt dat wij alleen tegen den Sultan oorlog voerden en zij dus niets van ons te vreezen hadden, zoolang zij voor Atjeh geen partij trokken. Aan hen die dit deden, moest echter zooveel mogelijk nadeel worden toegebracht. Deze last had tot gevolg dat op de oostkust, door landingdivisien van de *Koopman*, *Timor*, *Coehoorn* en andere schepen, onder bevel van den luitenant 1e kl. C. H. Bogaert, in Edi-ketjil, in Djolo en aan de Arakoendoer-rivier versterkingen werden genomen en kampongs verbrand.

In November ving de 2e expeditie tegen Atjeh onder het opperbevel van den Generaal VAN SWIETEN aan. Bij de 2e brigade waren 300 mariniers, uit Nederland gezonden, ingedeeld. Zij bleven eerst te Padang in reserve, en kwamen den 19en Januari met het 2e bataillon in Atjeh. De diensten der Marine waren bij deze expeditie van veel belang. Vooral de transportdiensten op de reede en in de rivier werden door haar onvermoeid en met uitstekend gevolg verricht. Het oprukken der troepen ondersteunde zij met haar vuur; op den 18en December bombardeerde zij de versterkte verblijfplaats des Sultans, den dalam, gewoonlijk, doch verkeerd, door ons „kraton" genoemd; den 19en voeren 19 sloepen met 2 stoombarkassen de rivier op; eene benteng werd genomen en door mariniers van de schepen bezet; deze heeft daarna steeds den naam van marinebenteng behouden. Den 26en namen de op de rivier aanwezige sloepen deel aan het hevige gevecht, toen de troepen langs beide rivieroevers in de richting van den dalam oprukten. Den 28en gingen 5 schepen naar Pedir om eene afleiding te bewerkstelligen, daar vele Pedirezen met de Atjehers medevochten. Nadat de Pedirsche kust den 29n en 30n beschoten was geworden, gingen den 31n 2 sloepen en 3 stoombarkassen de rivier van Pedir op, om te landen. Dit had niet aanstonds veel succes, maar door het bombardement was eene versterking vernield, een kruitmagazijn gesprongen en aan de kampong groote schade toegebracht; ook meende men dat de Pedireezen grootendeels het Atjehsche leger verlaten hadden.

Den 6en Januari 1874 namen de sloepen deel aan het gevecht, dat met het voor de derde maal innemen van de mesdjid eindigde. En nadat de dalam tengevolge van het nemen der om haar heen gelegen versterkingen en kampongs, onder de leiding van den generaal G. M. VERSPYCK, verlaten en daarna door onze troepen bezet was, en daarmede het eerste en belangrijkste object der expeditie bereikt was, dat weldra op den 26n April, gevolgd werd door het vertrek van den opperbevelhebber, die den last achterliet dat men het bezit van het veroverde zou consolideeren en toenadering van de bevolking afwachten, werd het weer de taak der Marine. langs de kust de pacificatie, zoo noodig den oorlog, voort te zetten.

Maar voor wij verder gaan met het noemen van de belangrijkste feiten uit de laatste 24 jaren, willen wij eerst nog een blik werpen op het materieel.

De marinebegrooting voor 1874, opgemaakt kort na het ontijdig opgeven van de 1e expeditie naar Atjeh, werd door de Tweede Kamer verworpen. De minister trad af en zijn ambtgenoot voor Koloniën werd voorloopig met de portefeuille van Marine belast. De definitive begrooting voor 1874, ruim 2 millioen hooger dan de vorige, was gegrond op een stelsel, dat eigenlijk niets anders beoogde dan eene meer krachtige ontwikkeling van het bestaande. Ramschepen, monitors en stoomkanonneerbooten voor de kustverdediging, een paar pantserschepen en verder ongepantserde schroefstoomschepen voor „algemeenen" en Indischen dienst bleven daarin behouden; alleen werden nog gepantserde riviervaartuigen en torpedobooten, beiden voor de landsverdediging, in het plan opgenomen, terwijl de zeilverdedigingsvaartuigen en kanonneerbooten vervielen. De typen der verschillende schepensoorten werden meerendeels slechts een

weinig gewijzigd; alleen was de wijziging belangrijk voor de zoogenaamde schroefstoomschepen 1e klasse (kruisers), die geheel nieuw ontworpen werden en eene kuilbatterij van achterlaadkanonnen van 17 en 12 cM. bekwamen; het waren eigenlijk fregatten, welke benaming zij echter eerst vele jaren later verkregen. Behoudens het onvoldoende der voor de verdediging van Indië aangewezen middelen (waaraan het besluit van 1866 de grootste schuld had), was deze organisatie der vloot nog op de hoogte van den tijd en had zij ten gevolge kunnen hebben dat dit voortdurend ook van het materieel kon gezegd worden, ware het niet dat ongelukkigerwijs de Tweede Kamer door een votum hare sanctie er aan gegeven had. Het was zóó gemakkelijk, dat dit lichaam, gewoonlijk zoo lastig in het toestaan van gelden, eindelijk zich voor eenige jaren als 't ware verbonden had om vrede te hebben met de voor aanbouw gevraagde sommen, dat nu ook jaren lang op dezelfde wijze werd voortgegaan en men nog fregatten bouwde toen deze soort reeds lang verouderd was. Het materieel verkeerde daardoor steeds in een betrekkelijken stilstand, dat is: achteruitgang.

Gelukkig hielden artillerie en torpedowezen gelijken tred met het beste wat daarvan bestond. Waar wij slechts enkele namen noemen, mogen wij dien van den inspecteur over de artillerie W. L. A. Gericke niet vergeten, aan wiens tienjarige geniale leiding de Marine te danken heeft dat zij in dit opzicht nimmer stilstond. Reeds in 1875 was in beginsel bepaald dat onze pantserschepen met achterlaadkanonnen van 28 cM., van Krupp, zouden bewapend worden en gaandeweg werd deze bewapening toegepast ook op de reeds bestaande schepen, wier torens daartoe gewijzigd en van beter pantser voorzien werden.

Onze eerste torpedobooten voerden natuurlijk alleen spartorpedo's. Ook werden eenige schepen van dit wapen voorzien. In 1877 bezaten wij 3, in 1882 20 spartorpedobooten. In 1883 werd besloten ook vischtorpedo's in te voeren. De torpedovloot breidde zich voortdurend uit, ook met grootere booten, die men zich voorstelde tevens tot adviesbooten te kunnen laten dienen, wat weldra bleek, slechts in beperkten zin mogelijk te zijn.

In 1884 hing de toenmalige minister nog altijd aan het programma van 1874; verbetering van de bestaande schepen werd echter ernstig ter hand genomen. Onze achterlijkheid kwam in het buitenland uit, toen het fregat *de Ruyter* in 1885 Malta aandeed en de Engelsche officieren hunne verwondering uitspraken dat dit pas afgebouwde schip geen zoeklicht, geen torpedosloep en geen torpedonetten had. Het laatste schip van het programma, de *Johan Willem Friso*, in 1886 te water gelaten, had, hoewel overigens geheel uit den tijd, zooveel mogelijk waterdichte schotten, verbeterde lensmiddelen, meer vuur in de kielrichting dan zijne voorgangers, bescherming van de ketels tegen enfileerschoten, en vischtorpedo's. De schepen van de defensie-vloot waren ook, waar mogelijk, van meer schotten voorzien en werden door het verstrekken van zoeklichten, stoomspillen, stoomroeren, betere commandotorens, distilleertoestellen enz. zooveel mogelijk gemoderniseerd. Intusschen was de minister Gericke, die in 1885 optrad, overtuigd dat met het aanbouwen van betere schepen niet langer mocht worden gedraald, en bracht hij een pantserschip, van het type waaraan voor onze zeemacht de meeste behoefte bestaat, ongeveer het

midden houdend tusschen slagschip en gepantserden kruiser, op de begrooting. De meerderheid der Tweede Kamer wilde echter tot deze hoog noodige versterking van het materieel niet medewerken en toen, na verwerping van dezen post, door den minister als compensatie nog 3 torpedobooten werden gevraagd, bij de 3 welke reeds op de begrooting voorkwamen, nam zij zelfs het beruchte amendement-Goeman Borgesius aan, waardoor ook die werden geweigerd. De minister trad af, omdat hij de verantwoordelijkheid voor de uitvoering der zoo besnoeide begrooting niet wilde dragen. Zijn opvolger bleef het eerste jaar betrekkelijk werkeloos, vroeg een pantserschip aan voor 1888, maar nam het, zonder stemming, weer terug, bevreesd voor de oppositie die zich tegen de aanvraag scheen voor te doen. Het eerste moderne oorlogsschip, hoe klein ook, de pantserdekkorvet *Sumatra*, werd in 1888, vreemd genoeg, voor rekening van de Indische begrooting gebouwd. De minister van Marine droeg in dat jaar aan particuliere firma's en aan den hoofdingenieur-adviseur voor Scheepsbouw A. J. H. Beeloo het ontwerpen van een pantserdekschip voor algemeenen dienst op; dit had tengevolge dat het ontwerp van laatstgenoemden aangenomen en door den volgenden minister op de begrooting voor 1889 gebracht werd. Op deze begrooting kwam ook een schip voor, meer bijzonder bestemd om mede te werken tot de verdediging van het zuiderfrontier. Beide schepen werden toegestaan.

Het eerste, de *Koningin Wilhelmina*, werd den 22sten October 1892 door Hare Majesteit zelve te water gelaten. Met dit schip gloorde eindelijk eenige verbetering in den toestand van het materieel. Toen in 1888, bij de opening van de tentoonstelling te Barcelona, aldaar ongeveer 80 oorlogsschepen van een tiental zeemogendheden vereenigd waren, behoorde ons *nieuwste* schip, de *Johan Willem Friso*, daar aanwezig, reeds tot de verouderde typen. In 1892 maakten, voor de Columbus-feesten, de *Bonaire*, te Huelva, en weder de *Friso*, te Genua en later voor Huelva, een arm figuur, toen alle andere, daar vertegenwoordigde mogendheden, 9 in aantal, zelfs Griekenland en Argentinië, pantserschepen of pantserdekschepen hadden gezonden; niet minder was dit het geval in 1893 te New-York, waar 8 zeemogendheden door moderne kruisers met pantserdek of pantsergordel waren vertegenwoordigd, doch de negende, Nederland, door het in 1874 ontworpen fregat *Van Speyk*; en het toppunt werd bereikt in 1895, toen bij de prachtige schepenverzameling bij de opening van het Noord- en Oostzee-kanaal, de eersteling *Atjeh*, 19 jaar, en de *Alkmaar*, 20 jaar oud, daar als historische curiositeiten vertoond werden!

Gelukkig was een belangrijk onderdeel van het materieel voor de verdediging, de torpedovloot, dank zij vooral de kundige en ijverige leiding van den kapitein ter zee W. J. A. Nolthenius, die van 1884 tot 1889 aan het hoofd van dezen tak van dienst stond, op de hoogte van den tijd gebleven, en had het aantal torpedobooten in 1891 het maximum van 38 bereikt.

Men mag aannemen dat in 1892 eindelijk tot de meerderheid der volksvertegenwoordiging het besef was doorgedrongen dat onze vloot vernieuwing eischte. Zij stond in dat jaar de gelden toe voor 3 kleine pantserschepen, die in de beide volgende jaren werden afgebouwd, en vervolgens werden in 1894 en 1896 telkens 3 kruisers toegestaan, waarbij echter

helaas alle eigenschappen van vechtschip ten achter gesteld werden bij het behalen van groote snelheid. Belangrijk mag nog genoemd worden de invoering van het repeteergeweer van 6.5 m.M., in navolging van de Landmacht. De minister van Marine, die in 1897 voor de tweede maal optrad, bracht weder een pantserschip op de begrooting voor 1898, doch dit werd, meer om politieke dan om technische redenen, verworpen, en de minister, nu collega van den vroegeren afgevaardigde, wiens amendement in 1885 een minister had doen aftreden, viel thans op dezelfde wijze. Met zijn opvolger is het bestuur der marine in handen van een ervaren zee-officier gekomen, van wien voorstellen te verwachten zijn tot het aanvullen der vloot met degelijke oorlogschepen.

Met den 26sten April 1874 vangt een nieuw tijdperk voor de zeemacht in Indie aan, zeer verschillend van dat der voorafgegane 25 jaren. Het grootste deel van het eskader bevond zich voortdurend in de Atjehsche wateren; de stations, waarin de archipel verdeeld was, werden verminderd, soms geheel ingetrokken; de aangename stationsdienst, de opwekkende jachten op zeeroovers, het deelnemen aan kleine, soms groote expeditiën, afgewisseld met rustdagen op de hoofdplaatsen, waar officieren en minderen zich „inburgerden", maakte nu plaats voor eene voortdurende blokkade, nu dichter en strenger, dan losser en vrijgeviger, al naarmate de bestuursinzichten of de houding der Atjehers zich wijzigden in dezen zonderlingen oorlog, waarin van den beginne af nooit lang genoeg doortastend gehandeld werd, zoodat behaalde voordeelen steeds weer verloren gingen, en elk in toepassing gebracht stelsel, door verandering van meening, of om te groote kostbaarheid, of door het afstuiten op het taai volgehouden verzet, telkens voor een ander plaats maakte.

Nadat de Atjehsche dalam genomen en hiermede, volgens het goed gemeende, maar helaas te vroeg uitgesproken woord van den Generaal VAN SWIETEN, de „oorlog geëindigd" was, werden weer schepen rondgezonden met proclamatiën, maar tegelijkertijd werd de geheele kust van Noord-Sumatra met schepen bezet, met het doel om de aan Atjeh onderhoorige staatjes, door het beletten van den invoer van oorlogsbehoeften, soms van levensmiddelen, van den uitvoer van pinang en peper, van de vischvangst en van het verkeer met Atjeh tot onderwerping aan ons gezag te dwingen. Dan werd hier, dan daar, een gedeelte der kust „opengesteld" of weer „gesloten"; voortdurend kruisten onze schepen op de kust, die 's nachts door sloepen onder den wal bewaakt werd; steeds werden koopvaardij-schepen en prauwen naarmate van omstandigheden gevisiteerd, afgewezen, opgebracht, beschoten of vernield. Waar ernstig verzet plaats had werden kampongs „met granaten getuchtigd". De Atjehers beschoten wederkeerig onze schepen met klein geschut en geweervuur.

Terwijl in de vallei der Atjeh-rivier, al die jaren lang, meer of minder hevig gestreden werd om onze vestiging in Kota-radja te behouden, waaruit Atjehsche benden, door onverzoenlijke hoofden aangevoerd, ons trachtten te verdrijven, scheen langs de kust de oorlog, enkele belangrijke wapenfeiten daargelaten, gaandeweg te ontaarden in eene wederzijdsche plagerij,

die slechts verbittering wekte en waardoor ook bij de Marine de geest hardvochtig werd en soms tot handelingen tegen de „sloebers" leidde, welke men anders zou gewenscht hebben en niet dienden om pacificatie te bevorderen. Want al is het doodschieten en overboord jagen der geheele bemanning van eene prauw, die visitatie tracht te ontkomen, een gruwel; al rilt men bij het verhaal dat visschers, toen hun gevraagd werd hoe het mogelijk was dat zij zich willens en wetens aan ons kanon- en geweervuur blootstelden, ten antwoord gaven: „wij moeten wel, want wij hebben niet te eten", en dat hun dat visschen tóch niet gegund werd, toch zijn deze jammeren, voor een geheel volk slechts speldeprikken, die wel tot meer verzet, maar niet tot dadelijke onderwerping leiden, zooals op groote schaal krachtdadig doorgezette slagen zouden doen; daargelaten dat persoonlijke aanraking met de hoofden en bevolking, zonder wapengeweld te gebruiken, dikwijls veel beter is.

In dit opzicht mogen wij al aanstonds de verdienste van den luitenant ter zee 1e klasse C. H. Bogaert roemen, die in 1874 en 1875, als commandant van Z. M. S. *Timor* en van het station Oostkust, ook met de leiding der politieke zaken belast was en door zijne studie van de landstaal en veelvuldige persoonlijke besprekingen met de hoofden, wellicht meer deed in het belang van den vrede dan met schieten en branden mogelijk was. Door zijn beleid teekenden de hoofden van Edi, Soengie-raja, Kerti, Pasej, Tamiang, Perlak, Telokh Semawe en Djolo reeds toen de acte van souvereiniteitserkenning en heschen zij onze vlag. Simpang-olim echter, het door Atjehers bewoonde noordelijkste staatje op de oostkust, kon slechts met geweld onderworpen worden. In October en November 1876 en Januari 1877 werd hier, onder leiding van den stations-commandant, met gewapende sloepen, die zware diensten te verrichten hadden, geageerd door de *Merapi*, *Bromo*, *Sambas*, *Amboina* en *Bommelerwaard*, met de *Siak*, *Boni* en *Tjinrana* der gouvernements-marine, troepen der Landmacht en inlandsche hulptroepen van het aangrenzende staatje Merbau. De weerspannige vorst van Simpang-olim werd verdreven. In Mei vertoonde hij zich weer aan de Arakoendoer-rivier, waar de Marine opnieuw met de Landmacht tegen hem optrad. Ook werd in die maand met medewerking der Marine ons gezag aan de Langsar-rivier bevestigd. Middelerwijl nam zij deel aan verschillende operatiën op de Noordkust en Westkust, hetzij slechts door het helpen en dekken van landingen van troepenafdeelingen, hetzij door ook aan den wal handelend op te treden, zooals op 17 April de *Bromo*, *Palembang*, *Sambas* en *Sumatra* bij Lohong, en bij Melaboe en Merbau aan de Westkust, waar de gewapende sloepen en landingsdivisie van de *Bromo*, *Bandjarmasin* en *Deli* behulpzaam waren tot het verkrijgen van vasten voet en het oprichten van een militairen post.

Aan de belangrijke expeditie tegen Samalangan in Augustus, onder den kolonel K. van der Heyden, namen 13 schepen deel. De landing, op den 10en dier maand, was merkwaardig, door de onversaagdheid waarmede zij, ondanks hevige branding, werd uitgevoerd. Niet minder dan 23 sloepen werden hoog op het strand geworpen, 17 daarvan gingen verloren. Toch waren vóór den avond van den volgenden dag de munitie, victualie, en drinkwater voor de troepen aan den wal gebracht. Gedurende de verrichtingen der Landmacht bleef de Marine steeds drukke en vermoeiende

diensten bewijzen. De expeditie eindigde in September met het teekenen van de acte van onderwerping door den radja en onze vestiging in eene versterking.

Het nabij Samalangan gelegen Merdoe werd daarna door de *Palembang*, *Samarang*, *Bandjarmasin* en *Sambas* beschoten en onderwierp zich.

De *Watergeus*, *Merapi*, *Soerabaia* en *Metalen Kruis* werkten in Mei 1878 onder den kolonel VAN DER HEYDEN te water en te land mede tot het onderwerpen van den radja van Gigen en het verdrijven van de benden van Tongkoe DI TIBO, die onze posten te Pedir en te Segli aanvielen. In dezelfde maand en in Juni namen landingsdivisiën van de *Borneo*, *Palembang* en *Bandjarmasin* een zeer werkzaam aandeel aan de verrichtingen tegen het nabij Edi gelegen vijandige Gedong, en vervolgens ook de *Soerabaia* en *Metalen Kruis*, toen de gouverneur VAN DER HEYDEN met eene grootere macht was gekomen om het te onderwerpen. In Juli werd Pasangan in brand geschoten, waarop de radja door zijn volk werd afgezet en de nieuwe zich onderwierp.

Was het in Atjeh, toen het plan van den opvolger van generaal VAN SWIETEN, den generaal PEL: de afsluiting van het door ons bezette gedeelte der vallei door eene reeks versterkingen, in het begin van 1877 voltooid was, tamelijk rustig, toch hadden steeds kleine aanvallen op die posten plaats, en toen, door den tocht naar Gedong, ons gebied in zekere mate van troepen ontbloot was, maakte de habib ABDOEL RACHMAN daarvan gebruik om een inval te doen. Deze had het krachtig optreden van den kolonel VAN DER HEYDEN in de zuid- en oostwaarts gelegen XXII en XXVI moekims tengevolge, waardoor ABDOEL RACHMAN zich onderwierp, die vervolgens met Z. M. S. *Curaçao* naar Djeddah overgevoerd werd, waar hij het hem toegelegde jaargeld van 12000 dollars zou gaan verteeren.

Nadat in het volgende jaar de generaal VAN DER HEYDEN de geheele Atjeh-vallei was doorgetrokken, de gewapende benden verjaagd waren, vele hoofden zich onderworpen hadden en posten waren opgericht tot bewaking van de vallei, van Indrapoeri af, ongeveer 25 kilometers landwaarts in gelegen, scheen het dat de oorlog geëindigd was; zelfs liet de bevolking zich gedeeltelijk ontwapenen. De zeemacht kon zich in 1880 en '81 grootendeels bepalen tot het controleeren van den in- en uitvoer, en, daargelaten de mislukte maar toch door het beleid van den generaal VAN DER HEYDEN tot een goed einde gebrachte 2e expeditie naar Samalangan (het vergeefs bestormen van Batoe Ilikh), was het op de kust rustig. De *Atjeh* maakte eene reis langs de kustplaatsen en werd bezocht door de radja's van Gigen, Pedir, Pedada, Pasangan, Telokh Semawé en anderen. De Atjehers zelf beschouwden den oorlog als afgeloopen en hun bard Abdoel-Karim zong later van een „driejarig tijdperk van rust", „voortdurende feestviering", „voordeelige handel" en „hulde aan den éénoogigen Koning" (Generaal VAN DER HEYDEN.)

In 1882 waren nog slechts 7 schepen op Noord-Sumatra gestationneerd, maar in dat jaar eindigde de rust. In Atjeh was civiel bestuur ingevoerd; zoodra militaire kracht minder gevoeld werd, daagden weer overal gewapende benden op met aanvallen in ons gebied, zelfs op Penajong, naast Kota-radja gelegen. Binnen ons gebied legden zij versterkingen aan. Hoewel vele hoofden goedgezind waren en nog eenige zich onderwierpen, kondigde

in 1882 de partij der priesters en der vijandelijk gebleven hoofden den prang sabil (heiligen oorlog) af. Tongkoe DI TIRO werd leider van het verzet. Terwijl een tocht naar het westelijk heuvelland (de IV moekims) werd gemaakt om hem en zijne macht te overvallen, moest de Marine de bezetting van Olehleh met 40 man versterken, omdat *vijandelijke* Atjehers aan den mond der *Atjeh-rivier* gezien waren! De uit de IV moekims verdreven benden roofden zelfs op het kleine eiland Bras, met *onzen* vuurtoren en kolenstation. In Augustus was het zóó erg geworden, dat eindelijk de gouverneur PRUYS VAN DER HOEVEN de kostbare proef staakte en aan het militair gezag de vrije hand liet, waarna, door krachtiger optreden, tegen einde October wat rust verkregen werd.

Te Samalangan werd onze versterking door Atjehers bedreigd: de *Koningin Emma* en *Atjeh* kregen last haar te beschermen. Op den 5en September deed de vijand een aanval op het fort; de schepen beschoten hem, op van den wal ontvangen sein. Den 7en debarkeerden zij hunne landingsdivisiën, waarbij de sloepen in de rivier hevig beschoten werden. Men had een schip naar Olehleh gezonden om tijding te brengen van den aanval, en den 12en en 13en had de ontscheping plaats van de van daar gekomen troepen, munitiën enz., steeds onder hevig vijandelijk vuur. Den 14en namen de landingsdivisiën deel aan den uitval, de bestorming van de Atjehsche loopgraven en boschrand en het op de vlucht drijven van den vijand, waarmede de verjaardag van Prinses Hendrik gevierd werd. Samalangan bleef echter bewaking en bescherming noodig hebben en de „tuchtigingen" vingen weer aan, waarvan Paleuh, Pasangan, Merdoe e. a. hun deel kregen.

Ook op de westkust hadden weer vijandelijkheden plaats. In Lepong was Toekoe OEMAR, de gelukzoeker, die sedert zulk eene afwisselende en beruchte rol heeft gespeeld, opgestaan. Den 24en November 1882 beschoot daar de *Makasar* de kampongs en verbrandde hare landingsdivisie de huizen der hoofden. Met een paar honderd volgelingen viel OEMAR in de IV moekims. Lepong werd daarvoor den 3en en 4en Januari 1883 door troepen, met de *Soerabaia*, *Makasar* en *Palembang*, nogmaals getuchtigd en de kampongs verbrand.

Toen in April 3 kolonnes werden uitgezonden om de vereenigde benden van Tongkoe DI TIRO en NJA HASAN van Kroeng Raba te verdrijven, hielp de marine ze beschieten.

In November 1883 werd de bemanning van het gestrande Engelsche schip *Nisero* door den radja van Tenom gevangen genomen. Vier schepen met troepen werden daarheen gezonden; met gewapende sloepen werd gedebarkeerd; de bemanning van ééne daarvan bestormde en nam eene versterking en verder bewees de Marine belangrijke diensten. Tenom werd vervolgens voortdurend met geschut beschoten. Toekoe OEMAR meende zich te kunnen bevoordeelen door zich onder zekere voorwaarden aan het gouvernement te onderwerpen. Dit werd voorloopig aangenomen, mits hij medewerkte, om de gevangenen van de *Nisero* te bevrijden. Met de *Benkoelen* overgevoerd zijnde naar Lambesi, overviel zijn gevolg de bemanning der sloep waarmede het naar den wal gebracht werd, misschien met geen ander doel dan om zich meester te maken van hare geweren. OEMAR was daarna weer onze vijand. De bevrijding der gevangenen van

de *Nisero* werd eerst eenige maanden later, na onderhandelingen en beloften, in vereeniging met de Britsche regeering, verkregen.

De toenemende vijandigheid, waarin ook de oost- en noordkust deelden, deed in 1884 besluiten de blokkade aanmerkelijk te verscherpen; zij werd nu gehouden door 15 vaartuigen der oorlogs- en 9 der gouvernements-marine, welke laatsten allen een detachement der oorlogsmarine aan boord hadden. Alleen Olehleh, Segli, Samalangan, Telokh Semawé, Edi, Melaboe en Tampat-toewan bleven voor den handel open, mits passen en visitatie. Dit had echter in Atjeh geen merkbare gevolgen. Hoewel de gezeten bevolking rustig was, kon men het daar tegen de benden niet uithouden. Daarom werd besloten de buitenste posten in te trekken en eene gesloten keten om Kota-Radja te maken, omgeven door eene 1000 M. breede kale strook, terwijl het bestuur weer geheel in de militaire hand kwam. Deze „concentratie", die in het oog der Atjehers wel niet anders dan zwakheid zal geweest zijn, begon 19 November 1884 en kwam in 9 maanden tot stand. Van de hoofden gingen weer eenigen tot de vijandelijke partij over, anderen werden weer bevriend, een daarvan kreeg den titel van Panglima-prang besar.

In Mei 1885 werd de strenge blokkade opgeheven. Vervolgens werden opnieuw bezoeken aan bevriende hoofden gebracht en boeten opgelegd aan anderen, die zoo noodig tot betaling gedrongen werden door de vischvangst te beletten of hunne kampongs te beschieten.

Ondanks de afsluiting van ons stukje terrein in Atjeh drongen de ons steeds tergende benden tot binnen de linie door; vijandelijkheden hadden zelfs plaats nabij Olehleh; de eilanden waren *nog* niet ongestoord in ons bezit. Op Bras werden een schijfschietende troep van een der schepen en de kazerne van den bewakingspost der kolenlootsen overvallen; onze schepen werden beschoten uit de VI moekims, op 2 kilometers van Olehleh en op 4 kilometers van Kota-radja gelegen!

Toen in Juni 1886 Toekoe Oemar het stoomschip *Hok Canton* had doen afloopen en de opvarenden gevangen genomen, maakten de *Merapi*, *Sambas* en *Palembang* met geëmbarkeerde en op verschillende plaatsen der westkust landende troepen te vergeefs jacht op hem. Hij bleef de Marine werk geven, die steeds met haar geschut de ons goedgezinde hoofden en bevolking steunde bij hunne pogingen om hem te verjagen en de door hem bezette plaatsen te hernemen.

De VI moekims werden den 1en October 1886 door granaten van *de Ruyter*, *Makasar* en *Merapi* getuchtigd.

Bij Boekit-radja-bedil, een heuvel, ongeveer 1 K.M. beoosten den mond der Atjeh-rivier, aldus genoemd naar het groote kanon, dat daar vroeger was opgesteld en bij de 2e expeditie in 1873 door ons buitgemaakt werd, werden herhaaldelijk sterke benden van Toekoe di Tiro verzameld; de Marine assisteerde met sloepen bij de steeds vruchtelooze pogingen om ze te vangen. Later landden de *Merapi* en *Bali* 350 man troepen op Poeloe Bras, tegen een handvol kwaadwilligen, die weer naar dat eiland overgestoken waren. Op Olehleh werd zelfs de havensloep gestolen; op Bras 22 koeien.

Andere Atjehsche benden bedreigden in 1888 onzen post te Segli en legden in de nabijheid daarvan versterkingen en loopgraven aan, die steeds

door de Marine moesten beschoten worden; deze toestand duurde daar voort tot zelfs in 1897.

In Mei 1889 braken dergelijke vijandelijkheden uit tegen onze vestiging te Edi. De marine beschoot de aanvallers en verleende met hare landingsdivisie hulp aan de bezettingen. In 1890 hadden de *Prins Hendrik* en *Benkoelen* een belangrijk aandeel aan de operatiën, waardoor in vereeniging met de landmacht, op 29 April, 15 en 31 Mei, 3, 5, 11 en 21 Juni de Atjehers uit hunne stellingen van Pedawa-pontong verdreven werden en Edi bevrijd werd; bijzonder onderscheidde zich daarbij de luitenant 1e kl. J. M. P. Kluit, die de landingsdivisie der *Prins Hendrik* aanvoerde, en de Luitenant 2e kl. C. J. van der Hegge Spies, die ook gewond werd.

Intusschen verbeterde de toestand in Atjeh niet; onze linie werd om zoo te zeggen door de aaneengesloten benden der oorlogspartij belegerd. In 1889 en 1890 moest de Marine herhaaldelijk met haar geschut uitvallen van sterke troepenafdeelingen ondersteunen, gericht tegen de Atjehsche versterkingen van Kota-toewankoe, tegenover Kota-Pohama, slechts 4 K.M. beoosten de Atjehrivier, op den uitersten linkervleugel van onze geconcentreerde stelling gelegen.

Op de oostkust was het in den regel rustiger. Daar werd de prauwvaart scherp gecontroleerd, de vele riviermondingen door sloepen bewaakt en doorzocht en gewapende prauwen ontwapend. Vijandelijkheden vielen hier minder voor. Bijzondere vermelding verdienen een paar stoute stukjes van den Luitenant 2e kl. S. Woldring, het nemen van eene met rijst geladen prauw bij Soengei-raja en van 2 prauwen met peper, die zich aan de visitatie onttrokken hadden en onder hevig vuur van de Atjehers weggehaald werden.

De strenge blokkade en het verbod van in- en uitvoer en vischvangst, gehandhaafd door het vernielen van prauwtjes en vischtuig en het werpen van granaten in de kampongs, waarmede van 1890 tot 1893 zestien schepen belast waren, verbitterde de bevolking, die zeker niet altijd schuld had aan de vijandigheid tegen ons gezag, uitermate. Men verzette zich tegen eene gewone visitatie en dergelijke vreedzame handelingen met geweervuur. De taak der marine was daardoor zeer moeielijk en daarbij ondankbaar, omdat de kust niet overal „gesloten" was en dikwijls door den gouverneur van Atjeh, vooral in 1891, licentiën gegeven werden. Ook werd op deze wijze het doel, de isoleering van de vijandig gezinden, niet bereikt, daar zij toch overland, door de opengestelde havens, konden verkrijgen wat zij verlangden.

In 1891 werd echter, wellicht in verband met het overlijden van de twee voorname aanvoerders Tongkoe di Tiro en Panglima Polim, eenige verbetering merkbaar. Op de westkust waren de hoofden van Wailah, Tenom, Rigas, Telokh Kroet, Kloeang, Lambesi en Lohong toegenaderd; op de noordkust betaalden die van Pedada en Pasangan zonder verzet eene hun opgelegde boete. Bewesten Samalangan echter bleef men zich steeds gewapend verzetten.

De oostkust werd in 1892 verontrust door het bendehoofd Nja Makam; deze kust werd een korten tijd gesloten omdat de bevolking hem niet verjoeg, en daar hij dientengevolge niet meer te eten kreeg, verwijderde hij zich. Doch in 't volgend jaar vertoonde hij zich aan de Tamiang-

rivier, waar hij roofde en brandde, zich versterkte bij Rantau Pakam, beneden onze vestiging te Seroewai, en de rivier aldaar versperde. De sloepen en landingsdivisiën der *Sindoro*, *Semarang*, *Flores*, *Sambas*, *Sumbawa*, *Koning der Nederlanden* en *Madura* namen met de landmacht deel aan de expeditie om NJA MAKAM te verdrijven. Den 15en Februari 1893 werden langs de Tamiangrivier 16 bentings genomen om Seroewai te bereiken en den 16en werd nog hoogerop eene bende verdreven. Den 18en Maart was de rivier weer bij Rantau Pakam versperd, waarop den 30en dier maand eene herhaling van het gebeurde op 16 Februari plaats had.

Het op strand zetten en berooven van het stoomschip *Raja-kongsi-Atjeh*, in Juli 1892, door daarop ingescheepte Atjehers, nadat zij den gezagvoerder en stuurman vermoord hadden, en het overvallen van een schijfschietenden troep der marine, nabij Segli, getuigen overigens van steeds voortdurende vijandigheid.

In 1893 hadden belangrijke veranderingen plaats. De blokkade, die de bevolking zeer verarmd had, ging over in een zoogenaamde „scheepvaartregeling", d. w. z. vrije vaart onder beperkende bepalingen. Eenige havens werden voor den algemeenen handel opengesteld, andere daarentegen, zooals Simpang-olim, welks bevolking, ondanks de goede gezindheid van den radja, zich aan zee- en strandroof schuldig maakte, en Pedir en Gigen, die zich bleven verzetten, werden geheel gesloten, hetgeen evenwel niet belette dat de in naam afgesloten streken over land van alles voorzien werden. De handel werd ook weer toegestaan, van binnen de linie om Kota-radja, naar buiten. Toen werden de ter markt gaande lieden beroofd door volk van MAD AMIN, een zoon van Tongkoe DI TIRO. Toekoe OEMAR hielp de bevolking der VI moekims tegen hem en bood aan, onze vriend en *bondgenoot* te worden. Dit werd in Juli door den generaal DEYKERHOFF aangenomen en in September veranderde hij zijn naam in DJOHAN en verkreeg hij den titel van Panglima-prang besar (Groot-legeraanvoerder, Grand-connétable!) De *Benkoelen* bracht 137 volgelingen van hem over, die eenige Beaumontgeweren, *van de marine afkomstig*, bij zich hadden!

Terwijl, in de beide volgende jaren, rondom onze geconcentreerde linie door Toekoe DJOHAN ruimte werd gemaakt, de bevolking van dit plekje rust vond tegen de benden der onverzoenlijke geestelijke oorlogspartij, en hoogere en lagere hoofden bezoldigd werden, hadden voor de zeemacht geen wapenfeiten van belang plaats, doch ging het over en weer beschieten — straks door ons „plagerij" genoemd — steeds voort; 12 à 13 schepen waren steeds met den dienst op de kust belast.

Nadat in Maart 1896 de beruchte afval van Toekoe OEMAR en de meeste andere hoofden in Atjeh had plaats gehad, werd de scheepsmacht met 3 bodems versterkt, en gaf het waken tegen mogelijke bewegingen te water, het beschieten van afvallige kampongs en het steunen van de operatiën der landmacht, nu met scheepsgeschut, dan met landingsdivisiën, weer nieuw werk. Vooral op de Westkust, bij Lepong en Lohong, waar OEMAR zich ophield, hadden in 1896 en 1897 weer dergelijke operatiën als in 1883 plaats; op verschillende plaatsen der noordkust wisselden de schepen schoten met Atjehsche benden, zoowel in de nabijheid van Telokh Semawe als van Kota Radja; in den omtrek van Segli lagen

steeds talrijke Atjehers in versterkingen. Deze werden echter in Augustus 1897 door eene macht van 1400 man troepen verdreven, welke door het geschutvuur van de *Prins Hendrik*, *Bali*, *Lombok* en *Nias* ondersteund werden.

Had OEMAR's afval op nieuw eene "concentratie" ten gevolge, weldra maakte deze plaats voor eene tactiek van handelen in de ruimte, als in 1878, waardoor wij thans kunnen zeggen weer meester van de Atjeh-vallei te zijn, en wanneer, naar gehoopt wordt, met de onderwerping van Pedir ons gezag in Atjeh voor goed zal bevestigd zijn, dan zal voorzeker de Marine daarin alsnog een werkzaam aandeel gehad hebben.

De voortdurende inspanning in de wateren van Noord-Sumatra belette niet dat ook in andere deelen van den Archipel de zeemacht werkzaam bleef. In 1876 en 1877 waren de *Pontianak* en *Banka* bezig met het dempen van den opstand, onder zekeren HASSAN, op Halmaheira. Nadat eene menigte prauwen, tot zijne vloot behoorende, vernield waren, gaf hij zich den 21n Juni 1877 aan boord der *Banka* gevangen. In 1878 bestrafte de *Samarang* Maumeri op Flores wegens roof, door de kampong en 34 prauwen te vernielen; de landings-divisie bekwam daarbij 9 gewonden waarvan 3 overleden. Op de oostkust van Borneo hadden vele door slavenhalers geroofde menschen aan de Marine hunne vrijheid te danken. In 1879 werden er door de *Salak* 27, door de *Riouw* 85, door de *Sindoro* 34 verlost; in het laatste geval tegelijk met het bemachtigen van 5 prauwen en 22 slavenhandelaars. De *Batavia* verloste in den Bangaai-archipel 22 geroofden. Nadat sedert 1880 de riviermondingen in de Lucia-baai, aan het noordoostelijk uiteinde van ons gebied op Borneo, voortdurend door schepen bezocht of bezet werden, kwam dit gaandeweg minder, eindelijk niet meer voor.

In 1880 maakte de *Batavia* eene belangwekkende reis naar de zuid- en noordkusten van Nieuw-Guinea, waar men de nog zoo oorspronkelijke bevolking sedert 1858 weinig veranderd vond.

In 1882 was de *Watergeus* behulpzaam bij het bedwingen van ongeregeldheden aan de oevers van de Indragiri-rivier op Sumatra's oostkust; de *Salak*, die tot het in het binnenland gelegen Ringat opstoomde, was het eerste oorlogsvaartuig wat daar ooit kwam.

Na de merkwaardige uitbarsting van Krakatau, in 1883, deed zich het zeldzame geval voor, dat onder de tropische zon een schip — de *Prins Hendrik* — als in het ijs ingesloten was, maar nu in eene zes voet dikke laag puimsteen, waaruit het, nadat het machinekamerpersoneel 30 uren achtereen gearbeid had om de onbruikbaar geworden machines weer in orde te brengen, na 2 dagen gelukkig bevrijd werd.

In de binnenlanden van Borneo hadden weer ongeregeldheden plaats op de Teweh-rivier, waar de *Onrust* beschoten en vervolgens de benteng der opstandelingen beschoten, bestormd en genomen werd door dit stoomschip, met de *Boni* en *Djambi* van de gouvernementsmarine en troepen der landmacht.

In 1886 werd op de Djambi-rivier eene kruisboot door oproerlingen genomen. De Luitenant 2e kl. C. BEELS van de *Soembing* hernam die en verjoeg de kwaadwilligen, die echter later uit eene opgeworpen benteng de *Soembing* met lejla-kogels beschoten. Nadat de *Pontianak* door de

Soembing ter hulp geroepen was, vermeesterde en slechtte men de versterking.

In 1887 werd weder eene reis naar Nieuw-Guinea gemaakt, door de *Java*. In het oosten van den archipel maakte de marine overigens voortdurend reizen in verband met bestuursaangelegenheden, het waken tegen zeeroof en ongeregeldheden, en het bewaren van rust en orde, dat echter niet plaats had zonder het, helaas, vernielen van eigendommen en het gebruiken van onze moderne wapens tegen betrekkelijk weerlooze bevolkingen. Zoo werden in 1888 kampongs aan den mond der Karama-rivier (westkust Celebes) door de *Prins Hendrik*, *Madura* en het gouvernementsstoomschip *Sperwer* „getuchtigd" *zonder dat daarbij tegenstand ondervonden werd*, en moesten de *van Speyk*, *Java* en *Flores* eene dergelijke strafoefening houden op Selaroe, een der Tenimber eilanden. Ditzelfde en andere eilanden dier groep waren in 1892 nogmaals getuigen van deze wijze van rechtspreken, weinig geschikt om beschaving in te voeren. De *Koningin Emma* vernielde de kampong Oliliet en eenige anderen met geschut en landingsdivisiën, tegenover „naakte mannen met pijl en boog", die zich aan eenige gevallen van *onderlingen* roof en moord schuldig gemaakt hadden! In 1890 werden door de *Java*, op een tocht met eene hongi-vloot van 1500 koppen naar Wandammen (Geelvink-baai, Nieuw-Guinea) verscheidene welvarende kampongs, die geen tegenstand boden, verbrand. Hetzelfde had plaats op de zuidkust van Nieuw-Guinea, waar een Engelsch vaartuigje was afgeloopen, waarvan werkelijk eenige afkomstige voorwerpen gevonden werden.

Dit uiterste oosten trekt in nog jongere jaren meer de aandacht, sedert de parelvisscherij, vroeger alleen door inlanders uitgeoefend, ook door Engelschen gedreven wordt, en daarom onze „territoriale wateren" moeten bewaakt worden, terwijl het tevens meer noodzakelijk is geworden bepaald aan te toonen dat ons gebied zich tot den 141en graad oosterlengte uitstrekt. — Ontevredenheid over de parelvisscherij had in 1892 op een der Aroe-eilanden een opstand onder een orang-kaja tengevolge, waarbij eene aanranding van de hoofdplaats Dobo, en roof en moord op daar gevestigde Chineezen plaats hadden. Het dorp Watoelee werd daarvoor getuchtigd, waarbij een officier en 12 minderen gewond werden.

In het laatst van 1892 deed de *Java* eene belangwekkende reis naar de Zuidkust van Nieuw Guinea, waar, nabij onze oostelijke grens, te Selérika een post werd opgericht, die echter drie weken later weer verlaten werd, daar de posthouder de houding der bevolking niet vertrouwde. In 1894 kwam daar de *Borneo*, en vond de bevolking evenwel niet vijandig noch bevreesd, maar kinderachtig, vroolijk en goedig. Wanneer zij het schip bezocht hadden, staken zij de kleurige bladeren en bloemen, waarmede hun naakte lichaam versierd was, als aandenken aan het schip vast. Liefelijke poëzie van natuurmenschen! Mochten nimmer onze beschaafde vuurwapenen ontijdig of onbedachtzaam tegen hen worden aangewend!

Wij willen niet nalaten ook de reis te vermelden der *Sumbawa* naar Siam in 1893, toen daar oneenigheid met Franschen was gerezen. De *Sumbawa* zag de Fransche schepen de Mei-nam forceeren en blokkeeren, en beschermde in vereeniging met Engelsche en Duitsche oorlogsschepen een gedeelte der Europeesche wijk van Bang-kok.

Was in 1887 weer eens eene demonstratie noodig geweest tegen Bali en Lombok, waaraan de *van Speijk, de Ruijter, Ceram, Madura* en *Pontianak* deelnamen, en die overigens in vrede afliep: in 1892 begon laatstgenoemd rijkje meer last te veroorzaken, toen de Mohamedaansche Sasakkers zich tegen het dwangbestuur van den Hindoeschen radja begonnen te verzetten en deze eigen stoomscheepjes onder Lomboksche vlag in de vaart bracht en daarmede gewapend Balisch volk naar Lombok overvoerde. Daar deze eigenmachtige handelingen en het onderdrukken van zijne onderdanen niet konden goedgekeurd worden, werden zijne schepen door de marine in beslag genomen en het eiland Lombok rondom bekruist om, zooveel mogelijk, overvoer van gewapend volk en invoer van oorlogsbehoeften te beletten; en toen in 1894 noodig geoordeeld werd de rust gewapenderhand te herstellen en den radja te dwingen naar de inzichten onzer regeering te handelen, traden de *Koningin Emma, Tromp, Prins Hendrik, Sumatra, Borneo* en eenige vaartuigen van andere takken der Indische zeemacht daarbij op. Nadat den 6[den] Juli de landing der troepen had plaats gehad, debarkeerde op den 11[den] eene landingsdivisie, sterk 17 officieren en 300 onderofficieren en minderen, om het strand bij het oprukken der troepen te bezetten; zij keerde echter spoedig terug. Meer noodig was haar hulp op en na den 26sten Augustus, toen onze troepen, tengevolge van te veel vertrouwen op de ridderlijkheid der Baliërs, overvallen en haar de gevoelige slagen toegebracht werden, die later, helaas door vernietiging van dit oude rijk, zoo tragisch schitterend gewroken werden. De landingsdivisiën van de *Koningin Emma, Prins Hendrik, Tromp* en *Bali* namen, tot aan den afloop der krijgsverrichtingen, op verschillende wijzen er aan deel; in 1895 bleef de marine de Lomboksche kust bewaken en in 1896 was de *Atjeh* in de gelegenheid met hare landingsdivisie handelend op te treden toen de rust weer dreigde verstoord te worden.

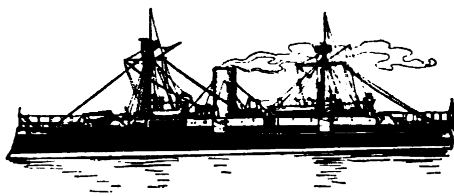
Op een der weinig beschaafde eilanden in het oosten van den archipel werden in 1897 nog eene kampong en eenige prauwen verbrand, wegens het niet betalen van eene opgelegde boete. Van de overige diensten verdienen vermelding 3 reizen naar Nieuw-Guinea, vooral die van de *Borneo* naar de noordkust, waarop weder belangrijke bijzonderheden betreffende dit wel meer bekend en bezocht wordende, maar toch nog zoo eigenaardige land verzameld werden. Ook daar moest eenmaal machtsvertoon plaats hebben, om de vrijlating van 6 slaven te verkrijgen, maar 2 granaten van 10.5 cM., die een huis vernielden, het electrische zoeklicht en de stoom-sirene (fluit), maakten daartoe voldoenden indruk.

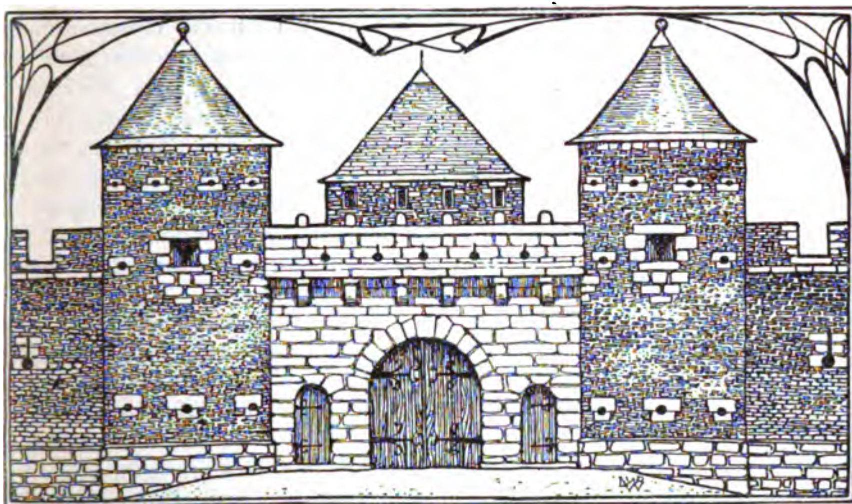
Wij sluiten dit overzicht van de handelingen der Marine in Indië met de vermelding dat zij niet *altijd* wrekend en bestraffend optrad, maar ook ontelbare malen hulp verleende aan koopvaardijschepen van allerlei natiën, bij stranding, brand, schipbreuk, verzeilen en andere ongevallen.

Niet minder dan in de vorige kwart-eeuw, werd in de jongste de hand gehouden aan oefening. Tot 1882 waren daartoe jaarlijks 3 of 4 schepen voor „algemeenen dienst" (kruisers) tot een divisie vereenigd, die den Atlantischen Oceaan bevoer, West-Indie, de Middellandsche Zee, soms ook Oost-Indie bezocht, terwijl andere schepen reizen naar Australie of China en Japan maakten. Verder werd meer aandacht dan vroeger gewijd aan

oefeningen in rechtstreeksch verband tot de landsverdediging. In 1898 hadden voor het eerst kustmanoeuvres in vereeniging met de Landmacht plaats, die van belang waren als leering betreffende de mogelijkheid van het afweren van landingen. Jaarlijks werden de zeemiliciens geoefend aan boord der schepen waarop zij voor oorlog waren ingedeeld; na 1882 werd daarvoor regelmatig elk jaar ongeveer een vierde deel van het defensie-materieel in dienst gesteld. Herhaaldelijk werden gecombineerde manoeuvres met de landmacht gehouden en de schepen tot eene divisie voor binnenlandschen dienst vereenigd, in de latere jaren vooral tot oefening in het verdedigen van de maritime stellingen, die onder het bevel van vlagofficieren staan en van de Zuiderzee. In 1889 werden weer 3 kruisers tot eene oefeningsdivisie voor buitenlandschen dienst vereenigd, evenzoo in 1891. Overigens voeren de schepen voor buitenlandsche oefeningen meest afzonderlijk. Van hunne reizen trekken het meest de aandacht: die van *het Zilveren Kruis* om kaap Hoorn naar China en Japan in 1888; het bij de bespreking van het materieel reeds genoemde bijwonen van verschillende feestelijkheden; het in de baai van Rio de Janeiro tegenwoordig zijn van *de Ruyter* bij den opstand der Braziliaansche marine in 1894; de demonstratie voor Marokko van de *van Speyk* en *Friso* tot het eischen van schadevergoeding voor het afloopen van een Nederlandsch koopvaardijschip, en ten slotte, als bewijzen van een begin van wedergeboorte van ons materieel: de welgeslaagde reizen van de oorlogswaardige *Koningin Wilhelmina* naar de Delagoa-baai in 1895 en naar China en Japan in 1896 en 1897, en van eene divisie van 3 pantserschepen naar de Middellandsche Zee in 1896. In het jongst verloopen jaar vertoefden verscheidene schepen beurtelings in de Turksche wateren, in verband met den politieken toestand aldaar, en werd, bij de grootsche vertooning van oorlogsschepen ter gelegenheid van het 60-jarig regeeringsfeest der oudste Koningin in Europa, onze zeemacht door een der nieuwe pantserschepen vertegenwoordigd.

Hier eindigt onze schets van de geschiedenis der Nederlandsche Zeemacht van de laatste halve eeuw. Het was het tijdperk van de gedaanteverandering, maar ook van het verval der vloot; moge de regeering van Koningin Wilhelmina, de jongste Vorstin van Europa, dat van haar wederopkomst en hernieuwden bloei zijn!

VII

LEGER EN DEFENSIE

DOOR

W. ROOSEBOOM,

Generaal-Majoor, Commandant der Stelling van Amsterdam.

Het klokgebom van oord tot oord
Plant voort het zieldoorvlijmend woord:
„Aan d' overzij van de Moerdijk,
Daar ligt des Konings dierbaar lijk."
De doodsklok dreunt, heel Neerland weent
En bij het Delftsche grafgesteent'
Pleegt het den Tweeden Willem rouw,
Zweert het den Derden Willem trouw.

n deze verzen schetst de dichter de gevoelens van het Nederlandsche volk bij de mare van het plotseling overlijden van Koning Willem II. Leed de geheele natie door den dood van den geliefden Vorst een groot verlies, een nog zwaardere slag trof het leger, want in Hem verloor het den ridderlijken Veldheer, die reeds op jeugdigen leeftijd strijd had gevoerd tegen den onderdrukker van Zijn volk; wiens bloed voor dat volk had gevloeid op de velden van Waterloo; en die in de onvergetelijke Augustusdagen van het jaar 1831 in den veldtocht van tien dagen Zijn leger ter overwinning had gevoerd.

Reeds dadelijk na de aanvaarding der regeering door den nieuwen

Koning had het leger echter het voorrecht in de meest ondubbelzinnige bewoordingen Zijne welwillende belangstelling te mogen ondervinden. Bij dagorder van 23 Maart 1849 gaf Koning Willem III aan het leger te kennen, dat de innige betrekking, waarin de overleden Koning tot het leger stond, de liefde, welke Hij het toedroeg, het Zijne Majesteit tot een heiligen plicht maakte, met dezelfde vaderlijke zorg de belangen van dat leger te behartigen, waartoe Hij te meer behoefte gevoelde, omdat Hij zijne militaire loopbaan daarbij had begonnen. Tevens gaf Z. M. de verzekering, dat het welzijn van het leger steeds een Zijner vurigste wenschen zou uitmaken.

Met die gevoelens bezield moet het voor den nieuwen Vorst ongetwijfeld eene pijnlijke taak zijn geweest met Zijne handteekening te bekrachtigen de besluiten tot vermindering van het leger, welke besluiten Hem reeds spoedig na den aanvang Zijner regeering door het Ministerie werden aangeboden. Maar waar Zijn Koninklijke Vader, wien het ook zeker zeer zwaar zal gevallen zijn tot een verzwakking der strijdkrachten Zijne toestemming te geven, was voorgegaan, kon en mocht Hij niet anders handelen.

„Redding door bezuiniging" was in die dagen de leuze en dat de Koning ook zelf bezuiniging noodig achtte, daarvan had Hij het sprekend bewijs gegeven, door met loffelijke belangeloosheid toe te stemmen, dat het inkomen der Kroon, onder Koning Willem II reeds tot twee derde teruggebracht, op nieuw werd verminderd met vier ton gouds.

In een verslag, door de tijdelijke Ministers in November 1848 Koning Willem II aangeboden, waren de grondslagen aangegeven, volgens welke besparing van uitgaven zoude worden verkregen. Wat het leger betreft, waren bij de aanvaarding der regeering door Koning Willem III die bezuinigingen nog slechts bij het wapen der infanterie, bestaande in de opheffing van 18 depot-compagnieën en eene vermindering der sterkte bij de overige afdeelingen, tot stand gekomen.

In den zomer van 1849 kwam nu de beurt aan de andere wapens. De cavalerie werd met 6 eskadrons of één vierde harer sterkte, de bereden artillerie met 2 treincompagnieën en het bataljon mineurs en sappeurs met ééne compagnie verminderd. Na deze wijzigingen bestond het leger uit:

1 regiment grenadiers en jagers van 4 veld-bataljons en 8 regimenten infanterie, elk van 4 veld-bataljons en 1 depot-compagnie;

4 regimenten dragonders van 4 eskadrons;

1 korps jagers te paard van 2 eskadrons;

1 regiment veld-artillerie van 7 veld-compagnieën en 1 depot-compagnie;

1 regiment rijdende artillerie van 4 rijdende compagnieën en eene depot-compagnie;

2 regimenten vesting-artillerie, elk van 16 vesting-compagnieën en 1 depot-compagnie;

1 bataljon mineurs en sappeurs van 3 compagnieën; totaal:

144 veld- en 8 depot-compagnieën infanterie,

18 eskadrons cavalerie,

8 compagnieën veld-artillerie, waarvan eene depot-compagnie,

5 compagnieën rijdende artillerie, waarvan eene depot-compagnie,

34 compagnieën vesting-artillerie, waarvan twee depot-compagnieën;

voorts: 1 compagnie pontonniers en 2 compagnieën maréchaussée.

Hoewel nog stemmen opgingen tot verdere vermindering van het leger, werd aan dien drang weerstand geboden en ging onze krijgsmacht, althans in de eerste jaren, die nu volgden, eene betere toekomst te gemoet. Reeds in 1850 werd bij de infanterie, met het oog op het bij dit wapen meer op den voorgrond treden van het gevecht in verspreide orde, bij elk veldbataljon opgericht een 5de of tirailleurcompagnie, van een juister schietend wapen voorzien; bovendien werd het aantal depot-compagnieën verdubbeld, zoodat het wapen met 44 compagnieën werd versterkt. Nadat in 1860 een depot van 2 compagnieën bij het regiment grenadiers en jagers was opgericht, telde de infanterie 198 compagnieën.

Bij de cavalerie werd in 1851 bij elk der vier regimenten een depot-eskadron gevormd. Verder werd het korps jagers te paard in 1854 veranderd in een vijfde regiment, sterk drie eskadrons en een depot, en in 1855 als 5e regiment dragonders bestemd om het contingent voor het Hertogdom Limburg tot het Duitsche bondsleger uit te maken, tot welk doel het zou versterkt worden met één of twee eskadrons der overige regimenten.

Toen echter in April 1859 de Duitsche bondsvergadering, met het oog op den oorlog tusschen Oostenrijk, Frankrijk en Sardinië, bepaalde, dat de hoofdcontingenten van het bondsleger in marschvaardigen toestand zouden worden gebracht, werd het regiment met twee eskadrons vermeerderd en bij de terugbrenging van het korps op voet van vrede in Juli 1859 bleef het uit vijf eskadrons en 1 depot bestaan.

Het regiment veld-artillerie werd in 1852 met 4 compagnieën en in 1860 met 2 compagnieën artillerie-transporttrein vermeerderd, zoodat het in het laatste jaar 11 compagnieën, 1 depot-compagnie en 2 compagnieën trein sterk was.

Verder werd in 1852 de vesting-artillerie vermeerderd met 4 compagnieën en 1 depot en ingedeeld in 3 regimenten, elk van 12 compagnieën en 1 depot. In 1860 werd elk dezer regimenten nog met 1 compagnie versterkt.

Eindelijk werd ook het bataljon mineurs en sappeurs in 1860 weder met 1 compagnie uitgebreid en op 3 compagnieën gebracht.

Den 19den Augustus 1861 kwam eene nieuwe militiewet tot stand. Zij bracht verscheiden verbeteringen. Behalve de aanwijzing der dienstplichtigen onmiddellijk na de loting en de grootere duidelijkheid van de administratieve voorschriften, was vooral van belang dat de sterkte der jaarlijksche lichting, die sedert 1818 *kon* worden opgevoerd tot $^1/_{300}$ deel der bevolking, nu vastgesteld werd op dat deel der bevolking volgens de volkstelling van 1859, namelijk op 11000 man. Wel was voorgesteld om de jaarlijksche lichting op $^1/_{300}$ deel der steeds vermeerderende bevolking te stellen, maar dat voorstel kon de goedkeuring der Volksvertegenwoordiging niet verwerven. Als gevolg daarvan is de jaarlijksche lichting nog altijd hoogstens 11000 man sterk, terwijl het $^1/_{300}$ deel der bevolking thans ongeveer 16,500 man zou bedragen.

Verder werd de eerste oefeningstijd der militie uitgebreid, daar de wet voorschreef, dat de jongste lichting voor eerste oefening hoogstens twaalf maanden onder de wapens kon worden gehouden, terwijl de Regeering

daarbij het recht verkreeg om zoo noodig $^1/_7$ gedeelte der geheele militie onder de wapenen te doen blijven.

De oorlog, dien Denemarken in 1864 te voeren had tegen twee Groote Mogendheden en de aanzienlijke vermindering van grondgebied, waaraan het zich na den afloop van dien oorlog moest onderwerpen, deden hier te lande de oogen open gaan voor het gevaar, dat de kleine Staten van Europa kan bedreigen. Toen daarop in 1866 tengevolge van den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog de Duitsche Bond werd opgelost, waarbij tevens een einde werd gemaakt aan het zelfstandig bestaan van een aantal kleine Duitsche Staten, terwijl Pruisen, dat in de laatste twee oorlogen als aanvaller was opgetreden, over onze geheele Oostelijke grens onze onmiddellijke nabuur werd, ontstond bij een deel der Nederlandsche jongelingschap de wensch zich ook buiten het leger en de schutterij in den wapenhandel te oefenen, hetgeen aanleiding gaf tot de vorming van tal van vereenigingen in verschillende plaatsen van het land, die zich oefening met de wapenen ten doel stelden. In 1867 werd van Regeeringswege eene regeling voor die vrijwillige oefeningen vastgesteld en sedert is door de Regeering voor die oefeningen steeds bescherming, medewerking en steun verleend aan de Vereenigingen, die zich bij die regeling aansloten.

Voor het leger had het uiteenspatten van den Duitschen Bond het onmiddellijk gevolg, dat het Limburgsch bondscontingent kon vervallen. Het 5de regiment dragonders werd daarom in 1867 opgeheven; daaruit werden voor elk der overige vier regimenten, die van toen af den naam van huzaren ontvingen, een reserve-eskadron gevormd. Elk regiment bestond dus daarna uit 4 veld-eskadrons, 1 reserve- en 1 depot-eskadron.

Bij de 8 regimenten infanterie kwam daarentegen in het zelfde jaar eene uitbreiding der formatie tot stand met 3 depot-compagnieën per regiment, zoodat de geheele sterkte der infanterie bedroeg 44 bataljons van *vijf* en 1 bataljon van *twee* compagnieën, totaal 222 compagnieën.

Ook de veld-artillerie werd in 1867 vermeerderd met 3 veld-compagnieën en in 1869 nog met eene compagnie transporttrein. In dit jaar verkregen de veld-compagnieën der bereden artillerie den naam van batterijen.

Bij de regimenten vesting-artillerie werden in 1867 de depots opgeheven maar elk regiment gevormd uit 14 compagnieën. In de 42 compagnieën waren 1 torpedo-compagnie en 1 instructie-compagnie begrepen.

Bij het bataljon mineurs en sappeurs werd in hetzelfde jaar eene vijfde compagnie opgericht, aanvankelijk bestemd voor den torpedodienst, welke dienst echter in 1868, voorzoover de landmacht betrof, geheel naar de artillerie overging.

De pontonniers werden gereorganiseerd tot een korps, bestaande uit 1 veld-compagnie tot de bediening van een bespannen en een vlottenden trein en 1 depot, bestemd tot schipbruggen en tot aanvulling.

De regeling der schutterijen berustte op de wet van 1827. Na de herziening der militiewet, kwam deze aan de orde. Een nieuw ontwerp tot regeling der schutterijen werd dan ook in 1867 door de Tweede Kamer aangenomen, maar door de Eerste Kamer verworpen.

Latere ontwerpen door verschillende Ministeries ingediend, om eene

herziening der schutterijwet tot stand te brengen, bereikten echter niet de openbare behandeling in de Volksvertegenwoordiging, zoodat de schutterijen thans nog beheerscht worden door de geheel verouderde wet van 1827 met haar talrijke gebreken en haar geheel onvoldoende voorschriften met betrekking tot de oefening der schutters.

In 1868 werden ook schutterijen voor den dienst der vesting-artillerie aangewezen en bepalingen vastgesteld, waardoor bij de oefening der schutterijen over hulp van officieren en kader van het leger kan worden beschikt.

De sterkte der actieve schutterijen, die op grond van de bepalingen der wet 2 percent der bevolking moet bedragen, bereikt echter bij verre niet dit bedrag, omdat zij nog altijd bepaald wordt naar de sterkte der bevolking volgens de volkstelling van 1869.

Toen in het midden der maand Juli 1870 plotseling een oorlog uitbrak tusschen Frankrijk en den Noord-Duitschen Bond, vereenigd met de Zuid-Duitsche Staten, besloot de Nederlandsche Regeering eene strikte onzijdigheid te handhaven. Om die onzijdigheid ook te doen eerbiedigen werden, niet als in 1859 slechts *twee*, maar *alle* lichtingen verlofgangers der militie onder de wapens geroepen en het leger gemobiliseerd.

Het veldleger werd ingedeeld in drie divisiën, elke van twee brigades, en drie afzonderlijke brigades.

Ook de mobilisatie der schutterijen werd voorbereid.

Door den loop der omstandigheden kon reeds na een paar maanden het leger weder op voet van vrede gebracht worden.

Deze mobilisatie had echter doen zien, dat onderscheiden leemten en gebreken in onze militaire inrichtingen bestonden en dat, indien Nederland in een oorlog gewikkeld ware, ernstige bezwaren zouden zijn voortgevloeid uit de wetgeving met betrekking tot het tijdperk van voorbereiding, dat den oorlog onmiddellijk voorafgaat.

Vrij algemeen had zich de overtuiging gevestigd, dat onze militaire organisatie niet op deugdelijken grondslag berustte. Het Ministerie, dat in 1871 optrad, sprak onverholen uit, dat bij de werkzaamheden van de Volksvertegenwoordiging de voorrang moest hebben de plicht om de middelen onzer verdedigbaarheid meer en beter te verzekeren. Toch vermocht het niet iets in die richting tot stand te brengen.

Door verschillende opvolgende Ministers werd eveneens getracht den bestaanden toestand te verbeteren, maar te vergeefs. Een voorstel om bij de militie den persoonlijken dienstplicht in te voeren werd in 1873, een ander om de sterkte der jaarlijksche lichting van 11000 op 14000 man te verhoogen, in 1876 in de Tweede Kamer verworpen.

Intusschen stuitte men bij de pogingen tot verbetering veelal op de bepalingen der Grondwet van 1848. Niet alleen waren daarin ten opzichte der militie te enge voorschriften gegeven, zoodat bijv. de duur van den geheelen diensttijd — oorlog en andere buitengewone omstandigheden uitgezonderd — niet langer mocht zijn dan vijf jaar, maar ook werd daarin aan de schutterijen een gemeentelijk karakter toegekend. Meer en meer won de overtuiging veld, dat bij die gemeentelijke inrichting der schutterijen — hoe eerbiedwaardig zij ook uit een historisch oogpunt mocht wezen —

niet voldoende van die macht partij zou getrokken kunnen worden, vooral bij den aanvang van een modernen oorlog.

Ook daaraan moet het worden toegeschreven, dat de verschillende pogingen, in de jaren na 1870 aangewend, om door wetswijziging den toestand te verbeteren alle schipbreuk leden.

Toen dan ook in 1879 eene herziening van de Grondwet van 1848 voor het eerst ernstig ter sprake kwam, was in de daarin opgenomen bepalingen omtrent de defensie een hoofdgrond gelegen, waarop de noodzakelijkheid eener zoodanige herziening werd betoogd.

In 1883 trad het Ministerie op, waaraan het gelukte die herziening tot stand te brengen.

Van toen af was de Grondwet geen beletsel meer om tot eene doeltreffende regeling der levende strijdkrachten te geraken. Op den voorgrond wordt daarin gesteld de verplichting van alle Nederlanders, daartoe in staat, om mede te werken tot handhaving van de onafhankelijkheid van het Rijk en de verdediging van zijn grondgebied, terwijl daarbij bepaald wordt, dat de wet ook de verplichtingen zal regelen die aan hen, die niet tot de zee- en landmacht behooren, ten aanzien van 's Lands verdediging opgelegd kunnen worden.

Gehandhaafd wordt de bepaling, dat de dienstplichtigen te land niet dan met hunne toestemming naar de koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen mogen worden gezonden.

Van de schutterijen wordt in de gewijzigde Grondwet met geen woord melding gemaakt.

Voor de Regeering, die in 1888 als gevolg van de eerste verkiezingen na het in werking treden der nieuwe Grondwet optrad, was dus het veld der grondwettelijke bepalingen geheel verruimd en door haar werd dan ook ingediend een ontwerp op den dienstplicht, 't welk tot grondslag had het voorstel van eene Staatscommissie. Zeker is het dat het wetsontwerp — ware het tot wet verheven — welke wenschen het ook mocht hebben overgelaten, in hooge mate onze levende strijdkrachten zou hebben versterkt. Terwijl de schutterijen zouden worden opgeheven, was in het ontwerp het beginsel opgenomen, dat een ieder, die voor den dienst werd aangewezen, ook persoonlijk zijn dienstplicht moest vervullen. Aan dit beginsel, reeds in 1813 in Pruisen van kracht, wordt in niet geringe mate de oorzaak toegeschreven van het overwicht, dat het Pruisische leger in de oorlogen van 1866 en 1870/71 op zijne tegenstanders had.

Dat het voorstel om de plaatsvervanging en de nummerverwisseling bij de militie af te schaffen een belangrijk aandeel had in den tegenstand, welke het laatstbedoeld ontwerp tot regeling van den verplichten krijgsdienst had te verduren, lijdt geen twijfel. Of het ten slotte aangenomen zou zijn, kan niet worden bepaald, aangezien de beraadslaging in de Tweede Kamer werd afgebroken door de periodieke verkiezingen van 189 , welke tot gevolg hadden, dat het Ministerie aftrad en vervangen werd door een ander, dat zich met den inhoud van het aanhangige ontwerp niet kon vereenigen. Ook door dit Ministerie werden wetsontwerpen samengesteld tot regeling van den verplichten krijgsdienst, waarbij aan de schutterijen weder een belangrijke rol werd toegekend; maar aan die wetsontwerpen werd zoo weinig aandacht gewijd, dat zij niet eens in de afdeelingen der Tweede Kamer werden onderzocht.

Intusschen hadden herhaalde wijzigingen in de organisatie van het leger plaats.

In 1873 werden de voor het veldleger bestemde troepen ingedeeld in 4 divisiën, elke van twee brigades, en eene reserve-brigade; voorts uit eene reserve-brigade cavalerie en eene reserve-artillerie. Voor de verdedigingslinién en stellingen werden bezettingstroepen aangewezen.

In 1876 werd de veld-artillerie geformeerd in 2 regimenten, samen tellende 14 batterijen van 8 stukken, 1 depot en 3 compagniën trein, waardoor het aantal stukken met een derde werd vermeerderd

In 1878 werd de vesting-artillerie, bij behoud van het aantal compagnieën, ingedeeld in 8 afdeelingen van verschillende sterkte, totaal bestaande uit 40 compagnieën, 1 instructie-compagnie en 1 compagnie voor het torpedowezen.

In 1881 kwam eene geheel nieuwe organisatie van het leger tot stand.

De vijfde compagnieën der bataljons infanterie kwamen te vervallen; de depot-bataljons werden vijfde bataljons; dat van het regiment grenadiers en jagers werd daarbij met 2 compagnieën versterkt.

De infanterie werd ingedeeld in 3 divisiën, elke van 3 regimenten à 4 bataljons, terwijl de 9 overige bataljons de infanterie-bezettingstroepen zouden vormen.

Bij de cavalerie werden de reserve-eskadrons opgeheven en dit wapen teruggebracht tot 3 regimenten, elk sterk 5 veld-eskadrons en 1 depot; het zestiende veld-eskadron werd bestemd tot de vorming van een eskadon ordonnansen.

De veld-artillerie werd ingedeeld in 3 regimenten, elk van 2 afdeelingen; de eerste tellende 4 veldbatterijen, de tweede 2 veldbatterijen en 2 compagnieën trein. Het regiment rijdende-artillerie werd met 2 batterijen verminderd en ging over in het korps rijdende-artillerie, bestaande uit den staf, 2 batterijen en eene instructie-batterij, dienende tot opleiding van kader voor de bereden artillerie.

De vesting-artillerie werd ingedeeld in 4 regimenten à 10 compagnieën.

Het bataljon mineurs en sappeurs, dat in 1874 reeds versterkt was met eene afzonderlijke brigade, belast met den dienst der veldtelegraaf, en waarbij in 1878 eene zesde compagnie als school- en telegraafcompagnie was opgericht, ging in 1881 over in een korps genietroepen, bestaande uit 3 veld- en 3 vestingcompagnieën, 1 spoorweg- en telegraafcompagnie en 1 school- en depotcompagnie.

Zoowel de pontonniers als de torpedisten vormden 1 korps van 2 compagnieën; de hospitaalsoldaten 3 compagnieën.

Hoewel bij deze organisatie, die tot heden in hoofdzaak onveranderd is gebleven, het leger met 42 compagnieën infanterie, 5 eskadrons cavalerie en 16 veldvuurmonden verminderd werd, bleef de totale sterkte ongeveer dezelfde. Veel aandacht werd daarbij gewijd aan de verschillende hulpdiensten en in het algemeen aan de noodige maatregelen om eene snelle mobilisatie van het leger mogelijk te maken. Verder werd eene garnizoensindeeling voor het leger vastgesteld, waarin echter door latere bepalingen wijzigingen zijn gebracht.

De vesting-artillerie werd in 1886 nog versterkt met 3 compagnieën pantserfort-artillerie, welke bij de oprichting van eene 4de compagnie in 1893 tot een korps werden vereenigd.

In 1888 werd bij het korps genietroepen eene 4de vestingcompagnie opgericht en in 1896 de spoorwegafdeeling tot eene afzonderlijke compagnie gevormd, zoodat het korps thans 10 compagnieën telt.

Bij de regimenten veld-artillerie werden in 1894 depots opgericht en die regimenten in 1896 elk verdeeld in 2 afdeelingen van 3 batterijen, eene treinafdeeling en een depot.

Het wapen der maréchaussée werd in de laatste jaren herhaaldelijk uitgebreid.

De omstandigheid, dat eene nieuwe wet op den dienstplicht, vooral met het oog op de geringe sterkte van het leger zoo dringend noodig, niet tot stand kwam, gevoegd bij de geringe militaire waarde der schutterijen had er sedert 1887 toe geleid jaarlijks den diensttijd der miliciens met één jaar te verlengen, waardoor in geval van mobilisatie 6 in plaats van 5 lichtingen beschikbaar zouden zijn. In 1890 en 1891 werd in deze richting voortgegaan en de verlenging van den diensttijd telkens op twee jaar gebracht, totdat in 1893 wijzigingen, voor den duur van drie jaar van kracht, in de militiewet werden gemaakt, waarbij de diensttijd der militie op zeven jaar wordt bepaald. Tot tweemaal toe, in 1895 en 1898 is deze termijn met drie jaar verlengd, zoodat de wijzigingen — behoudens nadere verlenging van den termijn — tot 1 Mei 1901 van kracht blijven.

Door deze verlenging van den diensttijd der miliciens was het mogelijk zoodanige voorbereidende maatregelen te nemen, dat bij mobilisatie dadelijk reservetroepen zijn geformeerd.

De sterkte van het leger, die in 1860 1595 officieren en 53720 minderen bedroeg, was in den zomer van 1897 1975 officieren en 75000 minderen.

Al mocht het dus onder de regeering van Koning Willem III en het regentschap van Zijne Koninklijke Weduwe niet gelukken tot eene bevredigende oplossing van het vraagstuk betreffende eene regeling onzer levende strijdkrachten te komen, het is er verre van daan, dat ons krijgswezen in dit tijdsverloop van nagenoeg een halve eeuw niet belangrijk is vooruitgegaan.

Aan de oefening van het personeel en de opleiding van officieren en kader werd voortdurend veel zorg besteed.

Bepaalde men zich vroeger voor de oefeningen op groote schaal tot het samentrekken eener troepenmacht in een kamp, sinds 1875 werden in de meeste jaren veldmanoeuvres gehouden, waarbij de werkelijke oorlog meer wordt nagebootst, doordien de troepen bij voortduring op voor hen onbekende terreinen optreden. Ook zijn in verschillende jaren oefeningen in den vestingoorlog in gedeelten onzer liniën en stellingen gehouden, die ongetwijfeld zullen bijdragen tot betere verdediging dier liniën en stellingen, wanneer die eenmaal mocht gevorderd worden.

Kort na de aanvaarding der regeering door Koning Willem III werd besloten tot de oprichting van het instructie-bataljon, dienende tot opleiding van kader. Groote diensten heeft het bataljon aan het leger bewezen, vooral toen de zucht tot vrijwillige dienstneming bij het leger begon te verminderen. Aan het bataljon was voorts een cursus verbonden, waar jongelieden tot 2en luitenant der infanterie en 2en luitenant-kwartiermeester werden opgeleid.

Tot het jaar 1869 bestonden bij alle regimenten infanterie cursussen tot opleiding van onderofficieren tot officier. Tot betere voorziening in die veeltijds gebrekkige opleiding werden deze cursussen in het genoemde jaar opgeheven en twee hoofdcursussen met hetzelfde doel te Maastricht en 's Hertogenbosch opgericht. In 1877 werd die te Maastricht opgeheven, maar een tweede hoofdcursus bij het instructie-bataljon opengesteld.

Als tijdelijke maatregel werd, ter voorziening in het incompleet aan infanterie-officieren, in 1887 eene militaire school te Haarlem opgericht met tweejarigen cursus, aansluitende bij het onderwijs der hoogere burgerscholen en gymnasia.

In 1869 werd bij de cavalerie tot een soortgelijken maatregel overgegaan als in dat jaar bij de infanterie werd genomen; van toen aan had de opleiding van onderofficieren van dat wapen tot officier aan een cursus te Haarlem plaats; deze cursus werd echter in 1881 weder opgeheven.

De goede vruchten, die het instructie-bataljon voor de aanvulling van het infanteriekader opleverde, gaven in 1862 aanleiding tot de oprichting van eene instructie-compagnie voor de artillerie te Schoonhoven, tot opleiding van korporaals en onderofficieren der artillerie.

In 1873 kwam eene nieuwe regeling van het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen artillerie tot stand; te Utrecht werd een voorbereidende cursus en te Delft een hoofdcursus opgericht. Sedert is de cursus tot opleiding van artillerie-officieren te Delft gebleven — van 1885 af bij eene aldaar opgerichte artilleriecursuscompagnie, alwaar het onderwijs aansloot bij dat der hoogere burgerscholen — tot de wet op het militair onderwijs van 1890 aan die opleiding te Delft een einde maakte.

Naast die opleiding bij de korpsen of bij cursussen bleef de in 1828 opgerichte Koninklijke Militaire Academie op ruime schaal officieren voor het leger leveren. De regeling dier inrichting was echter aan verschillende wisselingen onderhevig. Nadat in 1857 de laatste adelborsten voor den zeedienst de inrichting hadden verlaten, werd in 1868 de vierjarige cursus in een driejarigen veranderd. Deze duurde tot 1872 toen, als gevolg van de wet van 1869, de cursus, zich aansluitende bij den vijfjarigen cursus der hoogere burgerscholen, op twee jaar werd gebracht, met nog een applicatiejaar voor de nieuw benoemde officieren der artillerie en genie.

Deze regeling werd in 1877 weder vervangen door eene andere met vierjarigen cursus, omdat bij de vorige zich niet genoeg aspiranten aanmeldden.

Sedert 1868 werd ook de aandacht gewijd aan de hoogere vorming van den officier en eene stafschool opgericht met vierjarigen theoretischen en practischen cursus met het doel officieren op te leiden voor den generalen staf. In 1875 ging deze inrichting over in eene krijgsschool voor officieren met driejarigen cursus en deze in 1880 in eene tweede afdeeling der krijgsschool met tweejarigen cursus. Beide inrichtingen hadden eene ruimere strekking dan de stafschool en stelden zich ten doel ontwikkeling van officieren in militair-wetenschappelijken zin, benevens opleiding van officieren voor den dienst bij de intendance.

In 1890 werden de geheele opleiding tot en de hoogere vorming van den officier in ééne wet geregeld. Voor de opleiding tot officier bleven alleen de Koninklijke Militaire Academie met driejarigen en de Hoofdcursus

te Kampen met tweejarigen cursus bestaan; deze laatste uitsluitend voor de opleiding tot officier der infanterie en der militaire administratie. Als voorbereiding tot het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie werd te Alkmaar eene Cadettenschool met tweejarigen cursus opgericht zonder verplichting echter om deze te doorloopen; als voorbereiding voor den Hoofdcursus dient evenzoo een cursus van twee studiejaren bij het wapen der infanterie.

Voor de hoogere vorming van den officier werd opgericht eene Hoogere Krijgsschool, waarbij de duur van den cursus weder op drie jaar werd gebracht.

De opleiding der officieren van gezondheid had tot 1868 plaats aan de Kweekschool te Utrecht, daarna te Amsterdam. Sedert de in werkingtreding van de wet van 1880 op den geneeskundigen dienst der landmacht werden tot officieren van gezondheid alleen benoemd zij, die den titel van arts aan eene universiteit hebben verkregen en werd voorts de gelegenheid geopend tot de benoeming van reserve-officieren van gezondheid.

Is het over het algemeen vrij wel mogen gelukken het officierskorps behoorlijk aangevuld te houden, met het mindere kader liet dit veelal te wenschen over en veelvuldig zijn de pogingen geweest om in dit euvel te voorzien. In 1867 werd getracht reserve-kader te bekomen door onderofficieren en korporaals desverlangd vervroegd ontslag uit den dienst te verleenen, onder verplichting na dit ontslag gedurende eenigen tijd beschikbaar te blijven voor tijden van oorlog en oorlogsgevaar In 1873 werd deze maatregel opgeheven, omdat zij niet voldeed aan het doel daarmede beoogd. In plaats daarvan kwam de instelling der aspirant-korporaals en onderofficieren, zijnde jongelieden, die reeds bij hunne indiensttreding zich ten doel stellen den graad van korporaal en onderofficier te verwerven.

Op ruime schaal is voorts sedert 1860 kader uit de militie benoemd; in 1883 werd deze instelling van het militiekader ook tot de bereden wapens, de torpedisten en de genietroepen uitgebreid. In dit jaar werd ook de mogelijkheid geopend den rang van militie-officier te verkrijgen; nadat dit slechts aan zeer enkelen gelukt was, is deze mogelijkheid in 1897 weder opgeheven.

Ten einde de spoedige opleiding bij de militie te bevorderen wordt sinds 1887 aan jongelingen van minstens 17 jaren, die zich daartoe aanmelden, practisch en theoretisch onderwijs gegeven in den wapenhandel en de bediening van het geschut, terwijl, om grondstof te leveren voor latere kadervorming, in 1877 te Nieuwersluis eene pupillenschool werd opgericht tot opleiding van knapen van 12 tot 16 jaar tot den krijgsdienst. Deze school werd in 1895 echter weder opgeheven.

In de laatste jaren is eindelijk getracht door de instelling van het reservekader het leger van kader te voorzien en wel door het aannemen van jongelieden voor den krijgsdienst, die aan zekere eischen van theoretische en practische bekwaamheid voldoen en het opleiden van deze in een beperkten oefeningstijd tot korporaal, onderofficier en vaandrig. Deze vaandrigs kunnen tot reserve-luitenant worden benoemd.

Aanvankelijk in 1894 alleen voor infanterie en vesting-artillerie open-

gesteld, werd de inrichting van het reserve-kader in 1897 ook uitgebreid tot de cavalerie en het korps genietroepen.

De bewapening van het leger werd steeds op de hoogte van den tijd gehouden. Nadat in 1855 bij de tirailleurcompagnieën het tirailleurgeweer in gebruik was gegeven, werd de geheele infanterie in 1860 bewapend met het getrokken geweer, dat in 1867, ten einde spoedig in het bezit van een achterlaadgeweer te komen, in een zoodanig wapen werd veranderd. In 1872 werd dit geweer vervangen door het Beaumont-geweer, welk geweer in 1889—91 gewijzigd werd in een repeteergeweer. Eindelijk werd in de laatste jaren het geweer van zeer klein kaliber model 1895 met rookzwak kruit bij de infanterie ingevoerd.

In 1890 werden de vesting-artillerie en de torpedisten ook van geweren voorzien.

Bij de cavalerie werd in 1854 de getrokken karabijn aangenomen en deze in 1871 vervangen door de achterlaadkarabijn Remington, welk wapen in gebruik bleef tot de invoering van de karabijn klein kaliber, model 1895, zoowel bij dit wapen als bij de pontonniers en de torpedisten. De niet met eene karabijn bewapende ruiters werden in 1874 van een revolver voorzien, welk wapen in 1880 eveneens aan de bereden artilleristen werd verstrekt.

Nadat van 1861—64 getrokken kanonnen, zoowel bij veld- als vesting-artillerie, in gebruik waren gekomen, werd in 1870 het eerste achterlaad-kustgeschut en in 1873 het eerste achterlaad-vestinggeschut ingevoerd, terwijl in 1874 het achterlaadgeschut bij de veldartillerie zijne intrede deed. In 1878 kwam het eerste stalen geschut bij de vesting-artillerie, in 1880 bij de veldartillerie in gebruik.

De steeds meer volkomen wordende vuurwapens hadden in 1867 geleid tot de oprichting van eene normaal-schietschool voor de infanterie te 's Gravenhage en bij de artillerie tot de oprichting in 1866 van eene Commissie van proefneming en in 1878 van eene artillerieschietschool op de Oldebroeksche heide.

Groote zorg werd bij voortduring besteed aan de goede remonteering en het rijkunstig onderwijs bij de bereden wapens.

In 1859 werd eene rijschool geopend, die in 1861 overging in eene rij- en hoefsmidschool. In 1895 werd eene afzonderlijke rij- en trekschool voor de bereden-artillerie te Bergen-op-Zoom opgericht.

De oprichting van een remonte-depot in de legerplaats bij Milligen in 1886 had ten doel krachtige jonge paarden bij het leger in dienst te stellen.

In 1889 werd eene regeling vastgesteld omtrent de verbintenis van burgerpersonen als militaire wielrijders ten einde voor ordonnansendienst gebezigd te worden. Thans worden echter geene zoodanige personen meer aangenomen, maar bij de regimenten infanterie militairen tot wielrijders opgeleid.

Voorts werd een militaire postduivendienst georganiseerd en werden bovendien maatregelen genomen ten einde bij mobilisatie partij te kunnen trekken van de postduiven in het bezit van burgerpersonen.

De oprichting eener permanente militaire spoorwegcommissie en eener oorlogstelegraaf-commissie had plaats om het militaire spoorwegvervoer en de telegrafische gemeenschap in oorlogstijd beter te regelen.

De militaire verkenningen en de topografische inrichting zorgden bij voortduring voor eene zorgvuldige opname van het terrein en uitgave van kaarten van het Nederlandsche grondgebied.

Eindelijk werd in de laatste jaren, onder oprichting van een krijgsgeschiedkundig archief bij den generalen staf, veel aandacht gewijd aan krijgsgeschiedkundige nasporingen.

Ook voor de bijzondere belangen van de tot het leger behoorende personen werd gezorgd. Vergelijkt men den toestand van den minderen militair in 1850 en thans, dan is ongetwijfeld belangrijke verbetering waar te nemen, zoowel wat de kazerneering, als wat soldij en verpleging betreft. Hoewel ook thans nog eenige kazernes te wenschen overlaten, zoo zijn toch langzamerhand de slechtste door nieuwe vervangen. Bovendien geven de geheel belangeloos beheerde cantines den soldaat ook in de kazerne een gezellig verblijf, waar hij zich voor zeer weinig geld versnaperingen van goede qualiteit en gepaste genoegens kan verschaffen.

Het gedeelte der soldij, dat als zakgeld kan worden beschouwd, is verdubbeld, terwijl de voeding thans van Rijkswege geschied en zeer goed mag genoemd worden.

Ook de zieke militair kan zich in het Nederlandsche leger in eene zorgvuldige verpleging verheugen; sedert 1887 is aan de legerplaats bij Milligen eene tijdelijke bestemming gegeven als herstellingsoord voor militairen.

Voor een kleinen Staat, omringd door machtige naburen, kan de waarborg zijner onafhankelijkheid niet uitsluitend gelegen zijn in de levende strijdkrachten. Deze behoeven tegenover de veel sterkere macht des vijands steun in het terrein en kunstmatig aangelegde versterkingen. Vandaar dat reeds van den tijd af, waarin de Vereenigde Nederlanden in het strijdperk traden, er altijd een streven is geweest naar het inrichten van permanente verdedigingsliniën. Was uit den aard der zaak na de vereeniging met België tot een Koninkrijk, onmiddellijk volgend op de Napoleontische oorlogen, de aandacht hoofdzakelijk gevestigd op het Zuidelijk frontier, na de afscheiding der Zuidelijke provinciën werd begrepen, dat de Oostelijke grens niet mocht verwaarloosd worden.

Bij het begin der regeering van Koning Willem III was men, voornamelijk tengevolge van het krachtdadig optreden van Zijn Koninklijken Vader, reeds gedurende eenige jaren bezig met de verbetering van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Koning Willem II had toch reeds in 1840 met nadruk bevolen terstond aan te vangen met het compleet voltooien van de linie van Utrecht en hare reduitstelling van Amsterdam.

Intusschen waren al de oude vestingen ook buiten die linie blijven bestaan. In 1843 werd echter reeds door den destijds onbekenden Oud-Soldaat (den luitenant der artillerie Stieltjes) de strijd tegen die zoogenaamd schadelijke vestingen geopend, een strijd, waarin hij in de volgende jaren door anderen krachtdadig is bijgestaan. Ook bij de behandeling van de eerste oorlogsbegrooting, sedert Koning Willem III de Kroon had

aanvaard, werd in de Tweede Kamer der Staten-Generaal krachtig aangedrongen op de opheffing der nuttelooze en schadelijke vestingen. De toenmalige Regeering kon zich echter met die denkbeelden niet vereenigen, van oordeel zijnde, dat alle deelen des lands dezelfde aanspraak hebben om door het gouvernement te worden beveiligd tegen overlast en overval.

Het is echter niet onwaarschijnlijk dat die drang er mede toe aanleiding heeft gegeven, dat door den Koning in April 1850 als eene inrichting van blijvenden aard werd ingesteld het Comité van defensie, bestemd om den Minister van Oorlog van advies te dienen omtrent alle zaken 's Rijks verdediging betreffende, of daarmede in verband staande.

Hoewel dit Comité in het geheim beraadslaagde, is toch voldoende gebleken, dat het zich in het algemeen verzette tegen het denkbeeld om op eenigszins ruimer schaal tot de opheffing van de zoogenaamde schadelijke vestingen over te gaan en het heeft een langdurigen strijd, zoowel in als buiten het Parlement, gekost alvorens het daartoe kwam. Wel werd in 1850, na advies van het Comité, besloten de Bourtanger-linie en eenige buitenwerken of andere deelen van vestingwerken te slechten, maar bij de klassificatie der vestingwerken van 1854 bleven o. a. Groningen, Nijmegen, Grave, Bergen-op-Zoom, Breda, Vlissingen, Breskens, Veere, 's Hertogenbosch, Maastricht, Venlo, Deventer, Zutphen, Doesburg, Koevorden, Langackerschans en tal van kleinere werkjes in de Provincie Groningen als vestingen of verdedigingswerken behouden.

Op een advies van het Comité van defensie in 1859 uitgebracht, werd zelfs de hand geslagen aan verschillende verbeteringen aan Nijmegen, de Grebbe-linie, enz.

Op dien weg nu werd in 1866 en 1867 gekeerd. Bergen-op-Zoom, Bath, Maastricht, Venlo en Vlissingen werden als vestingen opgeheven; weldra volgde ook Breda; tevens werd de aangevangen arbeid aan de Grebbelinie bij het einde van 1856 weder gestaakt, omdat de Regeering eerst wenschte te zorgen voor de voltooiïng der Amsterdamsche stelling en der Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Ter verdediging van het zoo belangrijke acces der Houtensche vlakte werden dan ook in de jaren 1868—1870 twee krachtige forten gebouwd, terwijl ten Noorden van die vlakte nog twee werken werden aangelegd.

De overige schadelijke vestingen bleven echter nog versterkte plaatsen, totdat door de aanneming der zoogenaamde vestingwet in 1874 werd besloten, zich wat aangaat het behoud van verdedigingswerken, in hoofdzaak te bepalen tot de werken, dienende tot verdediging der provinciën Noord- en Zuid-Holland en het westelijk gedeelte der provincie Utrecht, maar deze dan ook te voltooien.

Buiten de bedoelde verdedigingswerken werden nog behouden eenige werken tot afsluiting van spoor- en waterwegen, de stelling van de Geldersche vallei met die in de Betuwe (zoogenaamde Grebbelinie) als voorpoststelling der Nieuwe Hollandsche Waterlinie, de vesting Neuzen met het daartegenover liggende fort Ellewoutsdijk en de Zuider Waterlinie van de Maas boven St. Andries tot den Amer beneden Geertruidenberg.

Aan de tot standkoming dier vestingwet is het bovendien te danken, dat sedert bij den aanleg van verdedigingsmiddelen naar een vast stelsel

is te werk gegaan; de inundatie-middelen en verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, de stelling van den Helder, die van Willemstad en op het eiland Voorne zijn belangrijk verbeterd; nieuwe werken werden aangelegd en kustverdedigingsforten gebouwd nabij de verschillende vaarwaters, die tot het hart des lands toegang geven. Geschut is voor al die werken aangeschaft. Intusschen zouden de nieuwere oorlogsmiddelen het noodig maken, dat op nieuw tot de verbetering dier werken werd overgegaan, voornamelijk om de bomvrije dekkingen beter bestand te maken tegen het worpvuur uit zware vuurmonden met projectielen met brisante lading.

Eindelijk is krachtig de hand geslagen aan de stelling van Amsterdam. Aldaar zijn de inundatiemiddelen geheel in orde gebracht en de grondslagen gelegd voor eene reeks verdedigingswerken op de accessen in de inundatiën, op welke grondslagen daarna, op een paar uitzonderingen na, aarden werken zijn gemaakt.

Wordt nu krachtig voortgegaan met het maken van bomvrije gebouwen in die werken, een arbeid, waarmede in 1897 een aanvang is gemaakt en die — vooral tegenover de nieuwere artillerie — bepaald onmisbaar moet worden geacht en wordt het reeds aanwezige geschut behoorlijk aangevuld, dan zal Nederland over enkele jaren eene verdedigingstelling bezitten, die in passieve sterkte wellicht hare wederga niet heeft.

In het tijdvak van 1849—1898 kwamen nog verscheiden wetten tot stand, die hoewel zij niet rechtstreeks op de versterking der levende strijdkrachten of de verbetering van ons vestingstelsel betrekking hebben, toch in belangrijke mate er toe zullen bijdragen het leger in de ure des gevaars beter aan zijne bestemming te doen beantwoorden. Zóó werden in de wet op de onteigening ten algemeene nutte van 1851 ook bepalingen vastgesteld omtrent onteigening bij vestingbouw, of wel bij oorlog of oorlogsgevaar: zóó kwam in 1853 de wet tot stand betrekkelijk het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen zekeren afstand der vestingwerken. Zóó bereikte verder in 1866 het Staatsblad eene wet, later herhaaldelijk gewijzigd, betrekkelijk de inkwartieringen en het onderhoud van het krijgsvolk en de transporten en leverantiën, zoowel in tijd van vrede, als bij oorlog en oorlogsgevaar.

Voorts gaven twee artikelen der Grondwet, na de herziening in 1887, gelegenheid tot eene doeltreffende wettelijke regeling van twee bij de verdediging des lands gewichtige onderwerpen, namelijk het stellen van militaire inundatiën in geval van oorlog en oorlogsgevaar en den rechtstoestand van den staat van oorlog en van beleg. Omtrent het eerste onderwerp kwam in 1896 eene wettelijke regeling tot stand, waardoor de militaire autoriteit in tijd van oorlog en ook reeds bij oorlogsgevaar de bevoegdheid verkrijgt tot het voorbereiden en stellen van militaire inundatiën. Omtrent het tweede onderwerp werd eene wet ingediend, die echter niet in openbare behandeling kwam, maar onlangs, eenigszins gewijzigd, op nieuw bij de Volksvertegenwoordiging is ingediend.

Eene herziening van de verouderde wetten van militair strafrecht en militaire rechtspleging kwam niet tot stand. Alleen werden daarin eenige wijzigingen gebracht, zoowel in 1879, waarbij hoofdzakelijk beoogd werd

afschaffing der lijfstraffen en het toepasselijk verklaren van eenige bepalingen van het gemeene recht op het militair strafrecht, als in 1886, toen bij de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafrecht aansluiting werd gebracht aan het strafstelsel en de algemeene beginselen in dit wetboek nedergelegd. In 1887 kwamen op het initiatief van eenige leden der Volksvertegenwoordiging eenige mildere bepalingen omtrent de desertie tot stand.

Intusschen is ook deze aangelegenheid ernstig ter hand genomen en werden reeds ontwerpen van een Wetboek van Militair Strafrecht en van een Wetboek van Krijgstucht bij de Volksvertegenwoordiging aanhangig gemaakt.

Herhaaldelijk werd door Koning Willem III blijk gegeven van Zijne hooge belangstelling in het leger en van de sympathie welke Hij het leger toedroeg. Niet het minst werd daarvan getuigenis afgelegd door de benoeming van de Zonen uit ons Vorstenhuis tot hooge waardigheden bij het leger. Slechts enkele weken na de aanvaarding der Kroon droeg de Koning Zijn Oom Prins Frederik der Nederlanden als Veldmaarschalk het oppertoezicht over de verschillende wapenkorpsen van het leger op, welk toezicht door den Prins-Veldmaarschalk tot 1868 werd uitgeoefend.

Op den dertienden verjaardag van den Prins van Oranje stelde de Koning Zijn Zoon in de legerplaats van Zeist aan het leger voor als Eerste Luitenant bij het Regiment Grenadiers en Jagers en gedurende eene reeks van jaren heeft de Kroonprins tot dat leger behoord en daarin belangrijke functiën vervuld. In 1858 op achttienjarigen leeftijd tot Generaal-Majoor en commandant der reservebrigade benoemd, werd de Prins in 1860 tot Luitenant-Generaal bevorderd en in het volgende jaar benoemd tot Inspecteur der Cavalerie, welke functie gedurende tal van jaren door Hem werd vervuld.

Gedurende de mobilisatie van 1870 trad de Prins van Oranje als Opperbevelhebber van het leger te velde op.

'sKonings jongste Zoon, Prins Alexander, trad in 1861 als Tweede-Luitenant in het leger en bereikte in 1877 den rang van Generaal-Majoor.

Het leger mocht de groote voldoening smaken, dat na het overlijden van Koning Willem III, Zijne Koninklijke Weduwe als Regentes van het Koninkrijk ook Hare hooge belangstelling wijdde aan alle zaken, dat leger betreffende.

Dat op het gevechtsveld bewezen diensten door Koning en Koningin-Regentes steeds hoog werden gewaardeerd, bleek herhaaldelijk door het instellen van verschillende eereteekenen: in 1865 voor de oudstrijders van 1813—15; in 1869 voor het deelnemen aan belangrijke krijgsverrichtingen; in 1874 voor hen, die in Atjeh de Nederlandsche vlag hadden geplant; in 1877 voor hen die eervol werden vermeld en eindelijk in 1895 voor hen, die deelgenomen hadden aan de expedities op Lombok.

Werd het Nederlandsche leger gedurende de regeering van Koning Willem III en het regentschap Zijner Koninklijke Weduwe niet geroepen om de wapenen te voeren tot het keeren van vreemd geweld, waar het op moest treden tot handhaving der openbare orde of bij de afmattende

diensten ter beteugeling der ziekte onder het vee, heeft het trouw zijn plicht vervuld. Werd voor het Indische leger aanvulling of steun gevraagd, nooit klonk die roepstem te vergeefs en tal van officieren en minderen van het Nederlandsche leger hebben met hun bloed hunne trouw aan het vaderland bezegeld.

Wij zijn thans — April 1898 — niet ver meer verwijderd van het tijdstip, waarop de Koninklijke Moeder de teugels van het bewind zal overgeven aan de jonge Koningin Wilhelmina. Zal het einde van het regentschap van Koningin Emma nog door een gewichtige daad der natie worden bekroond? Zal het aanhangige ontwerp op den persoonlijken dienstplicht nog vóór dat einde zijn aangenomen en zal de Vorstelijke Vrouwe bij de overgave der regeering aan Hare Koninklijke Dochter kunnen zeggen, dat het Nederlandsche volk met der daad heeft getoond, dat als het in de toekomst mocht gelden den strijd voor Koningin en Vaderland, niemand zich zal willen onttrekken aan zijne verheven taak?

Wij kunnen thans op die vraag geen antwoord geven, maar dit weten wij, dat de totstandkoming der wet op den persoonlijken dienstplicht zou zijn het schoonste geschenk, dat de natie aan hare jonge Koningin bij de aanvaarding Harer Regeering kan geven, als daarbij gepaard ging de gedachte, dat de invoering van dat beginsel slechts is de voorbereiding van eene zoodanige, eerlang tot stand te brengen regeling onzer levende strijdkrachten, dat daardoor voldoende waarborgen worden verkregen voor het behoud onzer onafhankelijkheid.

Onvergetelijk blijft voor het Nederlandsche leger de Septemberdag van het jaar 1893, de dag, waarop het uit de hand van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina mocht ontvangen de nieuwe vaandels en standaards; de dag, waarop Hare Majesteit de Koningin-Regentes aan officieren en minderen de verzekering gaf der oprechte gehechtheid van de Koningin en van Haar Zelve aan het leger en daarbij uitsprak den *wensch*, dat de nieuwe vaandels en standaards slechts in tijden van vrede en voorspoed mochten gedragen worden als het zinnebeeld van datgene wat ons allen heilig is: de eer van het Leger, dat is: de eer van het Vaderland; en het *vertrouwen*, dat wanneer ooit een zwaardere taak van het leger mocht worden geeischt, geen offer aan dat leger te groot zal zijn tot handhaving van ons onafhankelijk volksbestaan.

Dat vertrouwen hoopt het leger zich waardig te maken.

VIII

RECHTSWEZEN

DOOR

MR. D. SIMONS,

Hoogleeraar aan de Rijks Universiteit te Utrecht.

De rechtsgeschiedenis van een volk vormt een belangrijk onderdeel van de geschiedenis zijner beschaving. Het karakter der natie openbaart zich in hare rechtsstellingen en de ontwikkelingsgang harer denkbeelden vindt zijn schaduwbeeld in de regelen, die het rechtsleven beheerschen. Wie den graad van beschaving wil vaststellen, door een volk in een gegeven tijdperk bereikt, vindt in het geldende rechtswezen een waardemeter van groote beteekenis. Maar bij het gebruiken van dien maatstaf dreigt een ernstig gevaar. Het in de wetten neergelegde recht is lang niet altijd in overeenstemming met de bij het volk levende rechtsovertuigingen, kan die overtuigingen vooruit zijn, staat meermalen bij haar ten achter. Het wijzigingsproces der wetgeving gaat zeer langzaam; de rechtsbehoeften en het rechtsbewustzijn ondergaan veranderingen, die eerst na geruimen tijd haren invloed op den inhoud der wetten doen gelden. Doch op den duur houdt geene wetgeving stand, die met het beschavingsniveau der natie niet in overeenstemming is en aan hare rechtsovertuiging geene bevrediging schenkt. Dan ontstaat er strijd tusschen rechtsbewustzijn en wet; het in de natie levende en wordende recht verovert schrede voor schrede het terrein op de geldende wet en heerscht naast, soms boven haar. Niet alleen dus de wet maar vooral ook de

wijze, waarop zij naar het rechtsgevoel des volks wordt toegepast wijst de plaats aan, welke aan een bepaald volk tusschen de andere toekomt, beoordeeld naar den aard van zijn rechtsleven. Wet en recht, het laatste in den aangegeven zin, behooren alzoo beide in hun ontwikkelingsgang te worden gevolgd door hem, die een blik wil doen slaan in de Nederlandsche rechtsgeschiedenis gedurende de tweede helft dezer eeuw.

De wetgeving, waarin het thans nog geldende recht is belichaamd, dagteekent voor een zeer groot gedeelte van het jaar achttien honderd acht en dertig. Onmiddellijk nadat de Republiek der Vereenigde Nederlanden tot de Bataafsche Republiek geworden was en de verbonden, maar ieder op zich zelf souvereine provinciën tot één Staat vereenigd waren, werd met den arbeid aangevangen, die ten doel had ook in de eenheid van wetgeving uitdrukking te geven aan het nieuwe staatkundig beginsel. Doch eerst onder de regeering van Holland's eersten Koning en met diens belangstellende en krachtige medewerking gelukte het enkele wetboeken tot stand te brengen en te doen afkondigen. Twee daarvan werden ingevoerd; het eerste, het Wetboek Napoleon, ingericht voor het Koningrijk Holland was, zooals reeds de naam aanduidt, eene navolging van den Code Napoleon; het andere, het Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland, in het Wetgevend Lichaam tot een kunstgewrocht gestempeld, was een nationale arbeid van groote beteekenis. De ingevoerde wetboeken mochten intusschen hunne kracht van wet niet lang behouden. Tengevolge van de aanhechting bij Frankrijk werden de kort te voren in dat land ingevoerde wetboeken ook in ons land van kracht verklaard en werd aldus de vrije ontwikkeling van het vaderlandsche recht voor langen tijd gebroken. Wel stond het onmiddellijk na de bevrijding van de Fransche overheersching bij de nieuw opgetreden regeering vast, dat naar eene nationale wetgeving moest worden gestreefd, maar de vereeniging met België was aan de bereiking van het nagestreefde doel niet bevorderlijk. Hier en ginds waren de opvattingen omtrent hetgeen als recht gewenscht werd zeer verschillend; terwijl men in het Noorden aansluiting verlangde aan den ontwikkelingsgang van het vaderlandsche recht, streed men in het Zuiden voor de getrouwe navolging van de Fransche wetgeving en zoo kon het werk, dat door de rechtsgeleerden van zeer uiteenloopende richting werd tot stand gebracht, niet anders dan het kenmerk eener schikking vertoonen, waarbij beide partijen een deel harer overtuigingen hadden moeten ten offer brengen. Na de scheiding van België verkreeg de wetgever meerdere vrijheid en van die vrijheid werd gebruik gemaakt om meer dan was geschied aan nationale rechtsopvattingen eene plaats te geven in de wet. Maar het werk was te ver gevorderd om meer dan eene gedeeltelijke wijziging te beproeven; eene geheele omwerking, die onze wetgeving los zou hebben gemaakt van het Fransche voorbeeld. werd niet ondernomen; zij bleef eene navolging van Napoleon's wetten. Het burgerlijk recht werd, naar het Fransche model, over twee Wetboeken, het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel, verdeeld; het burgerlijk proces werd geregeld in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, het strafproces in het Wetboek van Strafvordering. Al deze wetboeken, met de reeds in 1827 aangenomen Wet op de Rechterlijke Organisatie en met enkele bijbehoorende wetten, werden met 1 October

1838 ingevoerd en namen aldus de plaats in der tot dien tijd gehandhaafde Fransche wetgeving. Alleen het strafrecht deelde niet in die algeheele hervorming; de Code Pénal, door het Souverein Besluit van 1813 met zeer belangrijke wijzigingen vooral in het strafstelsel bij provisie gehandhaafd, werd eerst bijna eene halve eeuw later dan de invoering onzer nationale wetgeving door het Nederlandsche Wetboek van Strafrecht vervangen.

Het jaar 1838 werd aldus als de aanvang eener nieuwe periode, een hoogst belangrijk jaar in de Nederlandsche rechtsgeschiedenis. Zestig jaar scheiden ons van de invoering der eigen Nederlandsche wetgeving en nog altijd beheerscht zij het rechtsleven in ons vaderland. Geen enkel der toen van kracht geworden wetboeken vermocht eene algeheele herziening te erlangen, hoe dringend in menig opzicht de behoefte zich deed gevoelen. Vooral aan de herziening van de wet op de rechterlijke instellingen werd een en andermaal gearbeid, maar het verhaal van al die aangewende pogingen brengt slechts eene droeve lijdensgeschiedenis. In het jaar 1861 gelukte het den Minister Godefroi eene nieuwe wet tot stand te brengen maar hare invoering werd niet verkregen; zij bleef een papieren, niet tot werkelijk leven te brengen kind. Een andermaal, in het jaar 1872, wijdde de Tweede Kamer een groot getal zittingdagen aan een ontwerp van den Minister de Vries; eene zeer geringe meerderheid deed het ontwerp vallen. Sinds dien had onze wetgever den moed verloren en bepaalde zijn arbeid zich tot eene vermindering van het aantal rechterlijke colleges, gepaard aan eene matige verhooging van de salarissen der rechters. Eene nadere wijziging werd door de invoering van het Wetboek van Strafrecht noodzakelijk. De onderscheiding van de strafbare feiten in drie soorten was verlaten en eene tweeledige daarvoor in de plaats gesteld. De Fransche Code sprak van crime en délits naast de contraventions, de overtredingen; het nieuwe wetboek vereenigde misdaden en wanbedrijven onder den naam van misdrijven. Tot dusver waren de misdaden, de zoogenaamde crimineele zaken, ter berechting toevertrouwd aan de Gerechtshoven; de wanbedrijven onderworpen aan de rechtspraak van den correctioneelen rechter, de Rechtbanken. Met de onderscheiding tusschen de strafbare feiten verwierp de wetgever de onderscheiding in de berechting en verwees als regel de misdrijven alle naar de Arrondissements-Rechtbanken. Een belangrijk voordeel werd daardoor verkregen. Terwijl vroeger de zwaarste misdrijven slechts eenmaal in openbare zitting werden onderzocht en hooger beroep niet mogelijk was, werd thans voor alle misdrijven de mogelijkheid van dubbele berechting geopend en daarmee aan de beklaagden de zekerheid verschaft, dat indien bij de eerste behandeling zijne zaak niet volkomen tot haar recht was gekomen, een beter ingelichte rechter de uitspraak van den eersten zou kunnen veranderen en eene onjuiste veroordeeling voorkomen. Menigmaal had echter het recht van het met de vervolging belaste Openbaar Ministerie, om ingeval van vrijspraak zijnerzijds eene tweede onderzoek te vragen, het voor den beklaagde treurige gevolg, dat de hoogere rechter zich van schuld overtuigd verklaarde en eene veroordeeling uitsprak. Ik herinner hier slechts aan het beruchte Osscher drama; twee broeders, door de Rechtbank vrijgesproken, werden door het Gerechtshof te 's Hertogenbosch als mede-

plichtigen aan den moord op den wachtmeester Hoek tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld.

De Wet op de Rechterlijke Organisatie bracht het alzoo niet tot eene algeheele herziening en evenmin was dit met een der straks vermelde Wetboeken het geval. Vooral het belangrijkste onder deze alle, het Burgerlijk Wetboek, de regeling alzoo van de voornaamste en men zou kunnen zeggen van de dagelijksche rechtsbetrekkingen, bleef in hoofdzaak onveranderd. Allerminst geschiedde dit uit de overtuiging dat herziening niet gewenscht zou zijn. Reeds in 1880 werd hare noodzakelijkheid erkend door de benoeming eener uitgebreide Staatscommissie, aan wie de taak werd opgedragen de herziening van het Burgerlijk Wetboek voor te bereiden en reeds sinds 1886 wacht een ontwerp voor een nieuw Eerste Boek op de belangstelling van regeering en vertegenwoordiging. Het rechtsbewustzijn van de meest intellectueele krachten der natie verlangt dringend naar verandering in onze huwelijkswetgeving, naar betere erkenning van de rechten der vrouw, naar verzekering van de belangen der gehuwde vrouw ten opzichte van haar vermogen, naar opheffing, althans naar vermindering van de stuitende rechtsongelijkheid van de „natuurlijke" kinderen, naar afschaffing van den regel, die door het onderzoek naar het vaderschap te verbieden aan de ongehuwde moeder al de gevolgen doet dragen van een stap, waarvoor met haar de man de verantwoordelijkheid moest hebben te torsen.

Vooral bij deze onderwerpen zijn wet en rechtsbewustzijn niet meer met elkander in overeenstemming en voor zoover de wet het slechts eenigermate toelaat drongen nieuwe opvattingen bij hare verklaring naar den voorgrond. Onze wet kent als de Code het voorschrift; dat de vrouw aan haren man gehoorzaamheid verschuldigd is en verplicht is hem overal te volgen, waar hij zijn verblijf wenscht te vestigen. Volgens de aanvankelijke opvatting mocht die bepaling aldus worden opgevat, dat de vrouw krachtens eene rechterlijke uitspraak *gedwongen* kon worden zich van hare verplichtingen tot samenwoning en samenleving te kwijten. Geen rechter, die er thans nog aan zou denken eene dergelijke rechtsvordering toe te wijzen, indien iemand dwaas genoeg was haar in te stellen.

Onze wetgeving is der echtscheiding niet gunstig gezind; de ontbinding des huwelijks door onderling goedvinden is eerst te verkrijgen langs een omweg, welken af te leggen jaren vordert. Toch worden bijna dagelijks huwelijken door den rechter ontbonden, omdat de echtgenooten hebben leeren inzien, dat de samenleving tusschen hen allen zedelijke grondslag is gaan missen en voor beide slechts jammer en ellende beteekent. In enkele weken is een vonnis tot echtscheiding verkregen op grond van beweerd overspel, door de tegenpartij uitdrukkelijk of, door niet verschijning op de dagvaarding, stilzwijgend erkend. Nog slechts een vijftiental jaren geleden vorderde de Nederlandsche rechter, voordat hij eene dergelijke actie toewees, het bewijs door getuigen van de gestelde feiten; uitgaande van de stelling dat de wetgever echtscheiding bij onderling goedvinden verbood, weigerde hij eene bekentenis van het gestelde overspel als bewijs daarvoor aan te nemen en weigerde hij evenzeer de rechtsvordering toe te wijzen wanneer de gedaagde verstek had laten gaan.

ngzaam aan wijzigde zich de rechtspraak; eerst werd door ons

hoogste rechtscollege de bekentenis ook bij echtscheidingsprocedures als bewijsmiddel toegelaten; toen werd de algemeene regel, voor verstekzaken geldend, ook voor die rechtsgedingen erkend. Het eene rechtscollege volgde na het ander; een enkel hield den strijd tegen de nieuwe interpretatie langen tijd vol, maar de eenmaal doorgedrongen opvatting liet zich de zege niet meer betwisten. Andere inzichten over de maatschappelijke beteekenis der echtscheiding hadden den grondslag gelegd voor eene andere wetsverklaring en terwijl de wet dezelfde was gebleven, was het recht belangrijk veranderd. Deze enkele voorbeelden zouden gemakkelijk met andere zijn te vermeerderen — ik noem nog de uitbreidende beteekenis gegeven aan de uitdrukking „buitensporigheden", als een der gronden voor scheiding van tafel en bed door de wet gesteld en waardoor die scheiding mogelijk is geworden in vele gevallen, zeer waarschijnlijk door den wetgever niet bedoeld; ik wijs nog op de bij onze rechterlijke macht reeds meermalen geslaagde poging om door toepassing van art. 1401 van het Burgerlijk Wetboek vergoeding van schade te verkrijgen door de zoogenaamde concurrence déloyale toegebracht, — de genoemde mogen volstaan ter verdediging van de stelling dat de verklaring van de wet en dus de ontwikkeling van het recht onder den voortdurenden invloed staat van veranderende maatschappelijke en zedelijke inzichten. Te ver gaan zij, die aan die inzichten de macht zouden willen geven om zich boven de wet en hare voorschriften te stellen ook wanneer zij met den duidelijk uitgesproken wil des wetgevers in strijd zijn, maar waar de letter der wet het slechts even gedoogt, mag het als een gelukkig verschijnsel beschouwd worden, dat de wetenschap en de practijk van het recht zich meer bekommeren om de maatschappelijke rechtsbehoeften, om de eischen van het zich naar die behoeften wijzigend rechtsbewustzijn dan om het starre wettelijk voorschrift. Vooral is dit waar bij eene organisatie der wetgevende macht als te onzent. Zij werkt te langzaam om de opkomende behoeften tijdig te bevredigen; zij moet op de hulp der sneller voortschrijdende wetenschap kunnen rekenen, willen niet wet en recht als eene eeuwige ziekte van geslacht op geslacht worden overgebracht en aldus het wezen van het recht in een verouderden en knellenden vorm worden verstikt.

Naast het algemeene burgerlijke recht vinden de bijzondere rechtsinstellingen van den handel hare regeling in het Wetboek van Koophandel. Ook die regeling onderging geene belangrijke wijzigingen. Nog altijd worstelt de wetenschap met verouderde bepalingen omtrent den wissel en doet het mogelijke om hare nieuwere opvattingen te wringen in het keurslijf der oude voorschriften; nog altijd wordt het geheel gewijzigde moderne scheepvaartverkeer geregeld door eene wet, welke slechts zeilschepen kende en niet dacht aan die groote zeemonsters, welke thans in betrekkelijk weinige dagen naar andere werelddeelen snellen. Ook hier wordt gewacht op een ingrijpen van den wetgever, opdat ons eenmaal zooberoemd zeerecht zijne oude reputatie niet verlieze. Slechts een deel van het handelswetboek onderging eene algeheele herziening door invoering van de Faillissementswet met 1 September 1896. Deze wet, vrucht van den arbeid der Staatscommissie, die geroepen was de herziening van het Wetboek van Koophandel voor te bereiden, bracht behalve belangrijke verbe-

teringen in den gang van het faillissementsproces, behalve de zeer noodzakelijke oplossing van tal van vragen, die de oude wet geheel had opengelaten, vooral deze groote verandering, dat zij de scheiding tusschen kooplieden en niet kooplieden liet vallen en met afschaffing van den alleen voor deze laatsten bestemden staat van kennelijk onvermogen allen gelijkelijk aan het faillissementsinstituut onderwierp.

Het kenmerk der nieuwe wet mag verder vooral daarin worden gezocht, dat zij geen onderscheid maakt tusschen eerlijke en niet-eerlijke kooplieden, m. a. w. dat zij het faillissement niet beschouwt als een rechtsmaatregel, die den persoon van den gefailleerden aantast, maar alleen als een middel van inbeslagneming van het vermogen van den debiteur, die niet meer in staat is zijn geldelijke verplichtingen na te komen, tenbate zijner gezamenlijke schuldeischers. „Het faillissement is eenvoudig een vermogensexecutie zonder meer" — verklaarde de Minister die de wet verdedigde — „niet een oordeel over, veel minder eene veroordeeling van het karakter of de moraliteit van den schuldenaar." Door verschillende voorschriften, o. a. door scherpere bepalingen omtrent het akkoord en door de regeling, dat na beeindiging van het faillissement zonder akkoord ieder crediteur zijne rechten zelfstandig kan doen gelden op het vermogen van den schuldenaar, heeft de wetgever beproefd er voor te waken, dat het faillissement blijft een werkelijk middel van executie en niet ontaarde in eene welkomen gelegenheid voor een roekeloozen, met het geld zijner schuldeischers spelenden, schuldenaar om op eene gemakkelijke manier van zijne schulden af te komen ten einde dan weer als een herboren koopman op nieuw den strijd aan te binden met het dikwerf, helaas! te gemakkelijk zich overwonnen gevende crediet.

Van niet minder gewicht dan de voorschriften, welke de rechten en rechtsverhoudingen zelf vaststellen en regelen, zijn de bepalingen der wet omtrent de wijze waarop in geval van strijd de door de wet erkende rechten kunnen worden gehandhaafd. Het proces toont ons het recht op voet van oorlog en de oorlogsorganisatie van het recht beslist over zijn kracht en zijn beteekenis voor den tijd van vrede. Ook op dit terrein was tot voor korten tijd de wetgeving van 1838 in hoofdzaak onveranderd gebleven en de krachtige aandrang tot verbetering, die zich meermalen had doen gevoelen, was niet sterk genoeg geweest om de gewenschte hervorming te verkrijgen. Voor goed recht had de wetgever trachten te zorgen; voor snel recht had hij weinig gedaan. De weerbarstige schuldenaar vond, gesteund door een niet al te kieskeurigen raadsman, in het wettelijk arsenaal wapenen te over om den hem vervolgenden schuldeischer op een eerbiedigen afstand te houden en menig crediteur, die ten slotte, na met zijn schuldenaar een belangrijk deel van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering doorworsteld te hebben, een veroordeelend vonnis verkreeg, had daarmede niet veel meer dan eene zedelijke overwinning behaald. Reeds ruim dertig jaren geleden was een ontwerp saamgesteld voor een nieuw wetboek op het burgerlijk proces, maar het bleef ontwerp; sinds dien liet men elke poging tot geheele herziening rusten. Eene wet van het jaar 1879 bracht eene belangrijke wijziging in de regeling van den rechtsbijstand, door aan iedereen, die de bevoegdheid had om als advocaat op te treden, ook het recht te geven zich als procureur te laten

inschrijven en tevens aan de verliezende partij alleen de verplichting op te leggen aan de tegenpartij een door een rechter te bepalen bedrag voor kosten te vergoeden, bij welke bepaling slechts met het honorarium van één rechtskundige zou worden rekening gehouden. Deze wet werd levendig bestreden; vast staat, dat zij den stand der Nederlandsche balie niet heeft verhoogd. Eene verbetering in den gang van het proces kwam door die wet niet tot stand; veeleer deed het half vrije, tweeslachtige procuraat sommige gebreken nog scherper aan den dag treden.

Eerst het krachtig initiatief van Amsterdam's afgevaardigde ter Tweede Kamer, mr. A. F. K. Hartogh, bracht ons eene ingrijpende wijziging in de regeling van het burgerlijke proces. Het hoofddoel dier wijziging was, gelijk de auteur der wet, die na levendigen tegenstand, vooral in de Eerste Kamer, den 7en Juli 1896 de koninklijke sanctie mocht erlangen, zelf mededeelt, betere handhaving van het recht in hoofdzaak door vereenvoudiging en bespoediging der procedure en door uitbreiding der middelen tot bewaring van ieders rechten. Het gaat moeilijk in een kort bestek al de middelen aan te geven, door welke bij die jongste herziening beproefd is het aangewezen doel te bereiken. Tot de ernstigste grieven tegen de geldende regeling behoorde de door haar aan den gedaagde gelaten mogelijkheid, om door het opwerpen van incidenteele bezwaren telkens den gang van het proces op te houden en aldus eene beslissing gedurende geruimen tijd onmogelijk te maken. Thans vordert de wet, dat op enkele uitzonderingen na de gedaagde al zijne verdedigingsmiddelen tegelijkertijd voordraagt, opdat de rechter in staat zij over alle bij een zelfde vonnis zijne beslissing te geven. Daarnaast heeft de rechter de bevoegdheid verkregen, om in meerdere gevallen dan tot dusver aan zijn vonnis uitvoerbaarheid toe te kennen, ondanks beroep op den hoogeren rechter en hij mag bovendien bepalen, dat van een door hem gegeven tusschenuitspraak geen hooger beroep zal mogen worden ingesteld dan tegelijk met het eindvonnis. Liet vroeger de rechter den eischer toe, hetgeen hij tot grondslag van zijne vordering stelde door getuigen te bewijzen, een hooger beroep van den gedaagde verschoof die bewijslevering tot na een — dikwijls eerst na geruimen tijd te verkrijgen — eindbeslissing van den hoogeren rechter; de zooeven vermelde rechterlijke bevoegdheid maakt het mogelijk zonder schorsing der zaak door een beroep bij den hoogeren rechter omtrent de voorloopige beslissing een einduitspraak van den eersten rechter te verkrijgen. Naast deze en verdere voorzieningen van gelijke strekking mogen ook die worden vermeld, welke ten doel hebben het vinden der waarheid ook bij het burgerlijk proces te bevorderen. Tegenover eene ontkentenis der eene partij staat de andere partij, wanneer zij zich niet beroepen kan op schriftelijke bescheiden, vaak geheel machteloos. De wet gat haar het recht haar tegenstander te ondervragen omtrent hem vooraf kenbaar gemaakte, door den rechter goedgekeurde vraagpunten, en die ondervraging moest dan geschieden zonder tegenwoordigheid der ondervragende partij, zonder aanwezigheid der wederzijdsche raadslieden, in het gesloten kabinet van een der leden der Rechtbank. Ook hierin bracht de nieuwe wet belangrijke wijziging, door dat verhoor voor te schrijven voor de geheele rechtbank, in tegenwoordigheid van de andere partij en van de raadslieden en aldus aan die ondervraging eene werkelijke

beteekenis te geven. Ook op betere bescherming van rechten was de wetgever bij de wetsherziening bedacht door uitgebreider regeling van de middelen tot bewaring van nog niet door den rechter onderzochte en erkende rechten, door o. a. aan de vrouw, eischeresse tot scheiding van goederen of van tafel en bed of tot echtscheiding, de gelegenheid te openen een voorloopig beslag te doen leggen op de goederen onder beheer van den man, maar al te vaak voor de verkregen toewijzing der ingestelde vordering door hem verduisterd en aan eene mogelijke executie van de zijde der vrouw onttrokken. Door deze en andere bepalingen bracht de wet Hartogh belangrijke verbeteringen in ons te langzaam, weinig bevredigend burgerlijk proces. De ontwerper dier wet zal zelf allerminst meenen dat het voorgestelde doel volledig is bereikt. Daarvoor zullen ingrijpender wijzigingen vereischt zijn dan zijn voorstel gaf. Vooral zal het noodige moeten worden gedaan, opdat eene rechterlijke beslissing spoediger worde verkregen. Aan sommige rechterlijke colleges treedt na afloop van de wisseling der schriftelijke stukken een rusttijd van maanden in, eerdat eene mondelinge toelichting en dus eene beslissing mogelijk wordt. Niet onwaarschijnlijk zullen sommige bepalingen der wet die kwaal nog verergeren; dergelijke toestanden maken het recht tot eene bespotting. Dringend is hier voorziening noodig, zoo het moet door aanstelling van meerdere rechters. Goede rechtspraak is de grondzuil van den staat; de enkele duizenden meer daaraan geofferd versterken het gezag der wet, verhoogen de kracht van het recht, bevorderen de rechtszekerheid en het vertrouwen der burgerij in de bescherming, die de rechtspraak haar brengt.

Voor verbetering van het burgerlijk recht heeft dus de wetgever der toekomst, wil hij de rechtsbehoeften der maatschappij naar waarheid bevredigen, nog eene omvangrijke taak te vervullen; op elk gebied wordt de vervulling verwacht van lang gedane beloften. Maar ook op het andere gedeelte van het recht, in wetboeken saamgebracht, ligt nog een groot arbeidsveld open; strafrecht en strafvordering verlangen hun aandeel in de aandacht van den wetgever. Het strafrecht zelf heeft — het mag met instemming en vreugde worden vermeld — in de laatst verloopen vijftig jaar een reuzenafstand afgelegd. Toen in 1838 het nieuw gecodeficeerde recht werd ingevoerd, bleef het strafrecht onaangeroerd. Dat recht was neergelegd in Napoleon's Code Pénal, bij het Souverein Besluit van 1813 voorloopig gehandhaafd. Vergeleken met het strafrecht, dat nog in het laatste gedeelte der achttiende eeuw én in Frankrijk én te onzent werd toegepast, beduidde de Code Pénal een belangrijke schrede voorwaarts; de ruwe wreedheid der vorige periode had plaats gemaakt voor meer menschelijke opvattingen. Maar die menschelijkheid was eene betrekkelijke, want ook nog in den Code bleef het denkbeeld gehandhaafd, dat de straf uitsluitend bestemd was van het misdrijf af te schrikken. De vorm was gewijzigd, het beginsel niet. Een enkele blik op de lijst der straffen: doodstraf, dwangarbeid, brandmerking, de kaak, algeheele verbeurdverklaring van goederen, toont ons hoe weinig die wetgever voelde en voelen kon voor de zedelijke strekking der straf. Wie zich overtuigen wil van den geest van dat Wetboek, hij leze het artikel, waarbij als straf voor den vadermoordenaar wordt bepaald, dat hij naar de strafplaats zal worden gebracht: in een hemd gekleed, blootsvoets met een zwarten

sluier over het hoofd, dat hij op het schavot zal worden tentoongesteld terwijl de deurwaarder het veroordeelend arrest aan het volk voorleest, dat hem daarna de rechterhand zal worden afgekapt en hij vervolgens onmiddellijk zal worden terdood gebracht. Eene dusdanige strafoefening getuigde wel van de bedoeling des wetgevers om door een afschrikkend voorbeeld indruk te maken op het gemoed der toeschouwers en getuigde tevens dat de meer humane denkbeelden nog niet diep waren doorgedrongen. Behalve door dusdanig strafstelsel kenmerkte de Code Pénal zich door eene bijzondere strengheid bij alle misdrijven, welke zich richten tegen staatsgezag en overheid; de hand van den alleenheerscher deed zich ook in die bepalingen kennen; eerbied en onderworpenheid aan het gezag ook dan, wanneer het zichzelf geen recht op eerbiediging verwierf door recht en rechtvaardigheid toe te passen, was een eisch, dien de Code stelde en door strenge strafbedreiging handhaafde. Voor individueele rechten hadden zijn samenstellers weinig gevoel, voor bescherming van persoonlijke belangen der onderdanen minder aandacht. De Code droeg — kon het anders — den stempel van den tijd, waarin hij tot stand kwam.

Het Souverein Besluit, dat den Code voorloopig in zijn gezag bevestigde, bracht enkele belangrijke wijzigingen. De dwangarbeid verdween om plaats te maken voor het tuchthuis, eene gemeenschappelijke gevangenis met groote gebreken maar toch eene verbetering tegenover het vervangene; de algeheele verbeurdverklaring werd afgeschaft, maar in plaats daarvan de geeselstraf en de tepronkstelling ingevoerd. Eene verwijdering van lijf- en onteerende straffen lag nog niet in de richting van den tijd. Maar de ontwikkeling der denkbeelden ging haren gang en dwong den wetgever met haar rekening te houden.

Bij de verschillende pogingen in de eerste helft dezer eeuw gedaan om een Nederlandsch Wetboek van Strafrecht tot stand te brengen liep de strijd vooral over het al dan niet behouden van de lijfstraffen, welker toepassing meer en meer aanstoot gaf aan het zedelijk bewustzijn der natie. De school van wijsgeeren en strafrechtsleeraren, die den grondslag voor de straf zocht in de door haar te bereiken zedelijke verbetering van den misdadiger, deed ook in ons land haren invloed gelden en telde ook bij ons invloedrijke woordvoerders. De invoering van het stelsel der afzonderlijke opsluiting in 1851 tot een maximum van zes maanden was een gevolg van de door die school bepleite meeningen. Spoedig daarna volgde eene belangrijke gedeeltelijke herziening van de strafwet door de wet van 29 Juni 1854. De doodstraf werd in hare toepassing beperkt; de geeselstraf, de tepronkstelling en de brandmerking werden afgeschaft; tal van strafbare feiten werden in plaats van met tuchthuis met gewone gevangenis strafbaar gesteld en dus van misdaden tot wanbedrijven gemaakt; aan den rechter werd de bevoegdheid gegeven, wanneer hij naar eene zeer ruim gestelde formule omstandigheden aanwezig achtte, die de beteekenis van het misdrijf verkleinden, in plaats van de bedreigde onteerende tuchthuisstraf een laag gestelde correctioneele gevangenisstraf op te leggen. Door deze wijzigingswet, die tevens het maximum der afzonderlijke opsluiting tot twaalf maanden verhoogde, werd aan de oude afschrikkingstheorie voor goed de oorlog verklaard en het beginsel gehuldigd, dat, zal eene straf goed zijn, zij niet den zedelijken ondergang

van het individu mag ten gevolge hebben. Aan dit beginsel, later door Modderman zoo kernachtig omschreven in zijne beroemd geworden formule „Straf een leed geen kwaad" kon echter slechts ten deele uitvoering worden gegeven. Naast de doodstraf, die eerst in het jaar 1870 uit ons strafstelsel verdween, bleef voor de zwaarste misdaden de tuchthuisstraf behouden, eene straf, die in gemeenschap moest worden ondergaan en bij welker toepassing met de individualiteit van den gevangene weinig rekening kon worden gehouden. Wel werd in 1871 de afzonderlijke opsluiting tot een maximum van twee jaar toegelaten en kon dus de correctioneele gevangenisstraf grootendeels in afzondering worden ondergaan, maar de gemeenschappelijke opsluiting bleef in ons gevangenisstelsel eene belangrijke plaats behouden. Wil men weten wat zij beteekende voor de verbetering van den misdadiger en dus voor de vermindering der misdaden, ik herinner, dat men de gevangenis te Hoorn: „het Gymnasium", het tuchthuis te Leeuwarden: de „Rijks-Universiteit voor de misdaad" noemde.

Ik vermeldde zooeven het jaar 1870 als het jaar, waarin voor ons land de doodstraf werd afgeschaft. Nog in een ander opzicht is dat jaar in de geschiedenis van het Nederlandsche Strafrecht merkwaardig, omdat daarin de benoeming plaats greep van de Staatscommissie voor de samenstelling van een nieuw Nederlandsch Strafwetboek. Ik zal hier niet de geschiedenis verhalen van de totstandkoming van dat in 1881 afgekondigde, met 1 September 1886 ingevoerde Strafwetboek noch de namen vermelden van allen, wier medewerking aan dien nationalen arbeid hun recht geeft op de dankbaarheid van onze natie. Van al de leden der Staatscommissie is alleen nog mr. A. A. de Pinto, thans raadsheer in den Hoogen Raad, in leven. Maar hij, die door zijne meesterlijke verdediging in de Staten-Generaal de aanneming van het Ontwerp in hoofdzaak ongewijzigd verkreeg, mocht de invoering niet beleven: Modderman overleed, nog voordat hij, benoemd lid van den Hoogen Raad, aan de verklaring der nieuwe wet zijne krachten mocht wijden. In de geschiedenis van ons strafrecht blijft zijn naam, blijft Moddermans naam, met eere vermeld.

Het ontwerp, dat onder zijne leiding tot wet werd verheven en na een omvangrijken invoeringsarbeid eindelijk als Wetboek van Strafrecht met 1 September 1886 den Code Pénal verving, staat op de hoogte der toenmalige wetenschap en legt een eervol getuigenis af voor de rechtsontwikkeling en den beschavingstoestand onzer Nederlandsche natie. Geen ruwe afschrikking kenmerkt de bepalingen der strafwet; al stond naar uitdrukkelijke verklaring der samenstellers bescherming der maatschappelijke orde als doel der strafbedreiging en der straftoepassing op den voorgrond, de zedelijke belangen van den gestrafte werden niet uit het oog verloren. Vooral het aangenomen strafstelsel toont aan, dat de wetgever van de noodzakelijkheid doordrongen was om de straf voor zoover mogelijk ook aan de zedelijke en maatschappelijke verbetering van het individu dienstbaar te maken. Geen doodstraf, — de redevoering waarmeê de Minister Modderman hare wederinvoering bestreed, blijft een klassiek voorbeeld van parlementaire welsprekendheid — geene uit den aard onteerende straffen — Corneille's woord „Le crime fait la honte et non pas l'échafaud" was den wetgever tot richtsnoer — geene voor menig gestrafte verderfelijke gemeenschappelijke opsluiting, geen tuchthuis. Als

hoofdstraf, als voornaamste, voor misdrijven van beteekenis vrijwel uitsluitende straf: afzonderlijke opsluiting tot een maximumtijd van vijf jaar. De levenslange gevangenisstraf werd behouden, maar, naar het woord van Modderman, met een bloedend harte; de gemeenschappelijke opsluiting aangenomen voor straffen langer dan vijf jaar, na verloop van de eerste vijf jaren der straf, omdat de wetgever voor een nog langere afzonderlijke opsluiting terugdeinsde. De eenvoudigheid van het strafstelsel is stellig een der meest kenmerkende eigenschappen van ons nieuw wetboek, vooral als men bedenkt, dat het Italiaansche wetboek van 1889, dat evenmin als het onze de doodstraf kent, voor misdrijven drie soorten van vrijheidsstraf onderscheidt en daaronder een bijzonderen, zwaren vorm voor de, voor het leven uitgesproken, gevangenisstraf.

Naast die eenvoudigheid van strafstelsel is zeker wel de voornaamste karaktertrek van het Wetboek, de groote speelruimte, die het bij de toemeting der straf aan den rechter heeft gelaten. Voor elke strafsoort, gevangenisstraf en hechtenis, de laatste de lichtere vrijheidsstraf voor niet opzettelijke misdrijven en overtredingen, en geldboete bepaalt de wet slechts één algemeen minimum en wel voor de vrijheidsstraf straf van een dag, voor de geldboete boete van vijftig cents. Bij het zwaarste misdrijf, aanslag op het leven van den Koning of moord, mag de rechter dus dalen tot één dag gevangenisstraf en heeft hij de keuze tusschen dat minimum en een maximum van twintig jaar of zelfs levenslange gevangenisstraf. De wetgever ging uit van de overweging dat zelfs het zwaarste misdrijf zich kan voordoen in zoodanigen vorm, dat daarvoor de laagst mogelijke straf voldoende is. Hij heeft, door aan die gedachte het aangenomen stelsel te ontleenen, getuigenis afgelegd van zijn groot vertrouwen in den Nederlandschen rechter en daarmeê een vleiend oordeel uitgesproken, dat gelukkig in eene welgevestigde ervaring zijn grond vond en waarvan de onjuistheid in de bijna twaalf jaren, dat het Wetboek van kracht is, allerminst is gebleken. Zoo onze natie zich op iets mag verhoovaardigen, dan is het zeker op de onkreukbaarheid, de onpartijdigheid, de onafhankelijkheid harer rechterlijke macht. Ook zij is zeker allerminst feilloos; ook hare leden zullen geene volstrekte objectiviteit van oordeel kunnen bereiken, want daarvoor zouden zij alle individualiteit moeten missen; ook zij heeft wel eens vonnissen gewezen, die rechtmatige critiek verdienden, maar van de groote bevoegdheid, haar door de wet gegeven, heeft zij zoodanig gebruik gemaakt, dat geene stem zich heeft doen hooren, die de imkrimping wenschelijk oordeelde.

Behalve op deze zooeven aangestipte karaktertrekken van onze nieuwe strafwet mag er op worden gewezen, dat zij ook in hare speciale voorschriften eerbied heeft getoond voor de thans met ons volk saamgegroeide rechten en vrijheden. Van eene eenzijdige bescherming van het gezag is geen sprake meer; de ambtenaar staat als zoodanig eerst dan onder de vleugelen der wet, wanneer zijn ambtsuitoefening rechtmatig is en blijft binnen de grenzen der wet. Machtsmisbruik stelt hem aan ernstige bestraffing bloot.

De vrijheid van gedachtenopenbaring is geëerbiedigd zoowel in de omschrijving der misdrijven, welke door middel van de drukpers worden gepleegd, als in de regeling der aansprakelijkheid voor die misdrijven. Reeds vóór de totstandkoming der nieuwe strafwet en terwijl de vroe-

gere, aan de vrijheid der gedachtenopenbaring weinig gunstige, ten deele in gelegenheidswetten neergelegde voorschriften nog van kracht waren, hadden vrijzinniger beginselen hun invloed op de rechtspleging doen gelden. In de jaren, die aan de grondwetsherziening van 1848 onmiddellijk voorafgingen, werden meer drukpersprocessen van politieken aard behandeld dan in tientallen jaren daarna. Ook op dit terrein was, terwijl dezelfde strafbepalingen waren blijven gelden, onder den invloed van veranderde politieke toestanden en daardoor gewijzigde inzichten, de toepassing eene andere geworden. In dat opzicht bracht dus de nieuwe wet geene aanmerkelijke wijziging. Maar niettemin verdient het toejuiching, dat zij de vrijzinniger opvattingen door hare voorschriften heeft gesanctioneerd. In woeliger tijden en bij het feller woeden van den socialen strijd ware de mogelijkheid niet uitgesloten dat men de oude, reeds ietwat verroeste, wapenen opnieuw zou hebben te voorschijn gebracht. Reeds heeft de ondervinding geleerd, dat zelfs onze geldende strafwet niet het pogen belet om door ingestelde strafvervolgingen Kroon, Staat en Maatschappij te beschermen tegen aanvallen in woord en schrift, welke dikwijls alleen aan die vervolgingen hunne beteekenis ontleenen. De eer der Koningin wordt niet aangetast door, behoeft niet te worden in bescherming genomen tegen aanvallen, welke niet gereleveerd, zonder invloed te oefenen voorbijgaan. Kunnen strafbepalingen, zooals onze wet te dien opzichte kent, niet worden gemist, hoe minder zij worden ingeroepen, hoe beter het doel wordt bereikt, waarvoor zij geschreven zijn.

Is onze strafwet sober op een terrein, waarop de Fransche wetgever zijn bepalingen met kwistige hand had verspreid, aan de andere zijde heeft zij tal van leemten aangevuld in de bescherming van individueele rechtsbelangen. Vele inbreuken op vermogensrechten, vroeger straffeloos gelaten, worden voortaan getroffen en uit menige bepaling blijkt dat met de verschillende maatschappelijke toestanden ernstig rekening is gehouden. Aan de andere zijde heeft de wetgever zich op het gebied van godsdienst en zedelijkheid van strafbepalingen onthouden tegen feiten, die, hoezeer indruischend tegen de moreele gevoelens der natie, toch niet geacht kunnen worden de rechtsorde aan te randen en wier bestraffing veelal meer kwaad dan goed zou uitrichten. De strafbaarstelling van het overspel is als eene concessie aan het rechtsbewustzijn van een groot gedeelte der natie behouden, maar door een dubbelen wal tegen te veelvuldige toepassing beschermd en bedrieg ik mij niet dan is, sinds de invoering der nieuwe strafwet, nog geene veroordeeling wegens overspel uitgesproken. Ook op deze zelfbeperking van den wetgever mag als op een teeken van vooruitgang worden gewezen en eene vergelijking met vreemde wetgevingen leert ons, dat ons volk hier meer vrijheid kan verdragen dan met de toestanden in andere landen vereenigbaar schijnt.

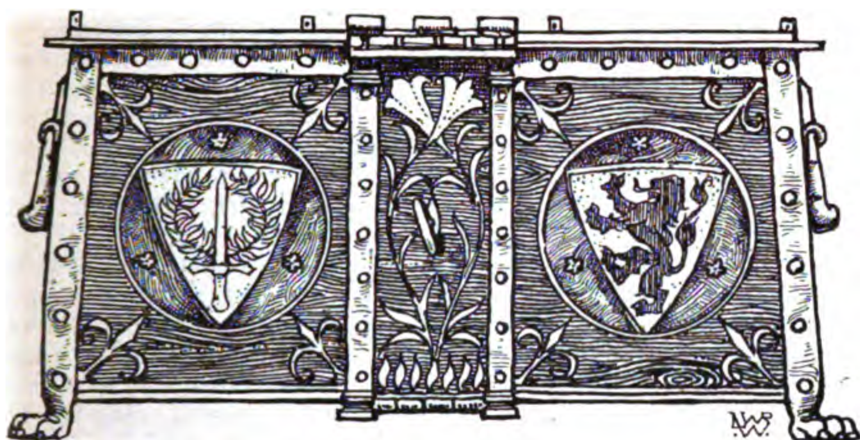
Onze nieuwe strafwetgeving verdient aldus rechtmatige sympathie, al zou ik de eerste zijn om te erkennen dat naast hare deugden ook groote gebreken zijn aan te wijzen. Minder gunstig mag het oordeel luiden over ons nog altijd op den grondslag der wetgeving van 1838 rustend strafproces. De invoering van het Wetboek van Strafrecht dwong den wetgever tot eene wijziging van het Wetboek van Strafvordering, maar al bracht

die herziening ons enkele niet te miskennen verbeteringen, zij liet de hoofdbeginselen onaangetast. En tot die hoofdbeginselen behoort de rechteloosheid van den beklaagde in het vooronderzoek, tijdens de dikwerf langdurige instructie door den Rechter-Commissaris. Over de preventieve hechtenis van den beklaagde, een maatregel die zóó machtig ingrijpt in het leven van het individu, dat hij, eenmaal toegepast, diens geheele toekomst kan vernietigen, wordt beslist zonder dat de Rechtbank hem hoort, zonder dat eenig rechtsmiddel voor hem openstaat; in strijd met een reeds tweemaal gegeven uitspraak van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging blijft voor den raadsman de toegang tot den gedetineerde gesloten; alle invloed, alle toezicht op den gang van het onderzoek is hem onmogelijk. Hij is het voorwerp van dat onderzoek, niet de zelfstandige procespartij, van den aanvang gerechtigd om voor zijne belangen te waken. Dit strafproces is ontleend aan den Franschen Code, die op zijn beurt weer in eene thans meer dan twee eeuwen oude ordonnantie zijn basis vindt. In Frankrijk zelf is die Code nu onlangs belangrijk gewijzigd; in alle beschaafde landen van ons werelddeel gelden voor het strafproces meer vrijzinnige, individueele rechten eerbiedigende voorschriften. Op dit terrein is onze wetgever ten achter, ten achter ook bij de in het ontwikkelde deel der natie levende rechtsopvattingen, ten achter bij de denkbeelden door de meerderheid onzer rechtsgeleerden voorgestaan. De toezegging van den tegenwoordigen Minister van Justitie biedt de gegronde verwachting, dat het zijn ernstig streven zal zijn in ons strafproces de lang gewenschte hervorming te brengen. De wederindiening van het ontwerp voor een nieuw militair strafwetboek doet de hoop ontstaan, dat ook aan dit werk ernstig de hand zal worden geslagen om daarna ook voor de militaire rechtspraak eene hervorming voor te bereiden en tot stand te brengen, die geen langer uitstel gedoogt.

Veel blijft er dus onder de Regeering onzer jeugdige Vorstin voor den wetgever te doen. Het nog jonge Strafwetboek is reeds weer op menig punt bij den voortgang der denkbeelden ten achter; nieuwe stroomingen doen zich gelden en menige quaestie, die voor nog weinige jaren beslist scheen, vraagt opnieuw volle aandacht. De bestrijding van de criminaliteit der jeugd vordert andere maatregelen dan onze wet mogelijk maakt; nieuwe instituten strijden om wettelijke erkenning. Herziening van het strafproces, van het militaire strafrecht en de militaire rechtspleging staat op de parlementaire agenda en verlangt de krachtige medewerking van alle factoren der wetgeving. Het burgerlijk proces, slechts gedeeltelijk herzien, wacht op eene regeling naar in velerlei opzicht andere beginselen; de handelsrechtelijke wetgeving eischt grondige hervorming. En naast deze allen, misschien boven deze allen, als het meest ingrijpend in het dagelijksch leven der geheele natie, staat de regeling van het burgerlijk recht, welke als niet meer passende voor onze samenleving, als niet meer in overeenstemming met onze volksovertuiging, naar nieuwe, veel veranderde bepalingen vraagt. In de zestig jaren, die ons van de wetgeving van 1838 scheiden, hebben de opvattingen omtrent staat en maatschappij zich gewijzigd en daarmee ook de overtuiging omtrent de onderlinge verhouding van de leden dier maatschappij. Nieuwe toestanden zijn geboren, die van den wetgever regeling en erkenning

vragen; nieuwe behoeften hebben zich doen kennen, wier vervulling medewerking ook van den wetgever vordert. Het ware treurig gesteld met onze maatschappelijke ontwikkeling, wanneer eene zestigjarige wetgeving nóg de frischheid der jeugd zou hebben kunnen behouden. Men behoeft, om te weten hoezeer zij verouderd is, slechts de denkbeelden te vergelijken van onze juristen, ik zeg niet van voor zestig jaren maar van voor vijf en twintig jaar met die, welke thans door vele worden verkondigd. Sinds 1870 formuleert de Nederlandsche Juristen-Vereeniging de wenschen van onze rechtsgeleerden; welnu, niet alleen de uitspraken dier Vereeniging maar reeds de onderwerpen door haar behandeld wijzen op de ontwikkeling der rechtsideeën in de laatste tientallen jaren onzer eeuw. De sociale wetgeving dringt ook door tot het burgerlijk recht; de maatschappelijke toestanden vragen steeds dringender om wettelijke regeling van het arbeidscontract. De moderne staathuishoudkunde predikt, met verwerping van louter individualistische opvattingen, erkenning van gemeenschapszin en algemeen belang als grondslagen voor de economische inrichting; eene zelfde richting verlangt van den burgerlijken wetgever, dat hij zich niet blijft buigen voor een eenzijdig vrijheidsbeginsel maar door regelen van dwingend recht de economisch zwakkeren beschermt. Van het strafrecht wordt gevraagd krachtdadiger bestrijding van de criminaliteit ook door andere maatregelen tegen jeugdige misdadigers; het strafrecht verlangt daarvoor hulp bij het burgerlijk recht en wenscht beperking van de ouderlijke macht opdat het kind aan verderfelijke invloeden tijdig kunne worden onttrokken. Herziening van de huwelijkswetgeving, meerdere erkenning van de rechten der vrouw, betere bescherming van hare belangen door hervorming van het huwelijksgoederenrecht, de rechtsovertuiging van het ontwikkeld deel der natie verlangt het een én het ander als gebiedend noodzakelijk. Doch waarmede zou ik eindigen wilde ik het vele noemen dat onzen wetgever te verrichten staat? Het werk van 1838 moet op nieuw gedaan worden; eene nieuwe codificatie moet in de twintigste eeuw bevrediging komen geven aan de zich snel ontwikkelende rechtsbehoeften. Moge het aan onze Koningin beschoren zijn, Haar zegel te kunnen hechten aan deze nieuwe wetgeving, waaraan onze natie behoefte heeft; moge Háár regeering de vervulling brengen van de te dien opzichte reeds lang gekoesterde wenschen en met eerbiediging van recht en wel begrepen vrijheid aan de ontkiemde of ontkiemende rechtsideeën een veilige plaats verzekeren in onze herziene wetboeken.

IX

FINANCIËN

DOOR

Mr. W. A. REIGER,
Hoogleeraar aan de Rijks Universiteit te Groningen.

---

oen Koning Willem III in Maart 1849 de kroon aanvaardde, lagen de gebeurtenissen van het pas verstreken jaar 1848 versch in ieders geheugen. Een groot deel van Europa ging nog gebukt onder de nawerking van den geweldigen schok en in ons land heerschte een algemeen gevoel van dankbaarheid, dat hier orde en rust waren bewaard gebleven. Sommigen begrepen, wilden althans wel gelooven, dat die orde en rust zooal niet te danken waren aan het tot stand komen van de Grondwetsherziening, dan toch wel door haar bevorderd moesten wezen en brachten aan hen, die er toe hadden medegewerkt, meer of minder stille hulde. Velen bleven echter nog vreezen voor de toekomst en twijfelden of het niet een te groot waagstuk was geweest, dat verzekeren van een ruimen invloed op wetgeving en bestuur aan het nederlandsche volk. Het besef, dat daarin een levenwekkende kiem lag voor nieuwe krachtsontwikkeling, was misschien slechts bij een klein getal van scherpzienden aanwezig, maar bij hen dan ook levendig en sterk. De wijze, waarop de Koning in zijne toespraak, gehouden bij de inhuldiging te Amsterdam, zoowel aan de Grondwetsherziening als aan den veelbewogen tijd van het vorige jaar herinnerde, geeft den indruk, dat hij in hoofdzaak mede voelde en weêrgeven wilde, hetgeen in de gemoederen omging. „Dit volk," zoo

sprak hij o. a.: „dat een der eerste is geweest om uit de duisternis, het „geweld en de verdrukking der middeleeuwen, orde en vrijheid en waar- „borgen voor het behoud van beide te voorschijn te roepen, heeft ook „thans weder, naar de behoefte des tijds, zijne instellingen herzien en „bevestigd. — Koning en Volk, Oranje en Nederland hebben met kalmte „dit gewichtig werk volbracht, en de onberekenbare voorrechten van rust „en vrede zijn het deel van den dierbaren Nederlandschen grond gebleven."

Over den toestand der staatsfinanciën uitte de Koning zich niet. Van elke toespeling daarop onthield hij zich. Dit laat zich verklaren uit de omstandigheden, die tot opgewektheid ten opzichte van dit onderwerp waarlijk geene aanleiding gaven. Nog slechts drie maanden geleden had de Minister van Financiën, Mr. P. P. van Bosse, in de Memorie van Toelichting tot het ontwerp van wet, houdende eene belasting tot dekking van het te kort in de middelen over de jaren 1848 en 1849 een overzicht van den stand van zaken gegeven, waaruit ten duidelijkste bleek, niet alleen dat inkrimping der uitgaven dringend noodig was, maar ook dat naar nieuwe middelen ernstig moest gezocht worden. Trouwens: dat de financiën in zorgwekkenden staat verkeerden was geen nieuws. Het was zoo dikwijls gezegd en herhaald, dat het Nederlandsche volk, voor zoover het niet min of meer onverschillig was geworden, den moed voelde zinken en begon te twijfelen of het wel ooit verlost zoude worden van de voortdurend kwellende vrees voor het dreigend staatsbankroet. De gevolgen van de politiek der volharding en van het gebrekkig financiëel beheer onder Willem I drukten zwaar, de hooge belastingen eischten groote offers en belemmerden of verlamden in niet geringe mate alle pogingen om door handel en nijverheid weêr tot welvaart te komen. Het in Juli 1848 ingediende wetsontwerp, strekkende tot onderwerping van het kapitaal, van de traktementen en de pensioenen aan eene nieuwe belasting, had — ofschoon het niet tot wet was verheven, een diepen indruk gemaakt, zelfs aanleiding gegeven tot het vermoeden, dat gedacht werd aan herhaling van de krasse maatregelen in 1844 op voorstel van den Minister Van Hall genomen en samengevat in de wet „tot het vaststellen eener buitengewone belasting op de bezittingen en „daarmede gepaard gaande vrijwillige geldleening." De aandrang tot Grondwetsherziening was telkens en telkens gesteund door den kreet „bezuiniging door vereenvoudiging", die niet alleen in de pers zich luide had laten hooren, maar ook in de Staten-Generaal krachtigen weêrklank had gevonden. „De belastingen zijn hoog, zij drukken door haar bedrag, maar nog meer knellen zij door haar vormen," zoo was met nadruk betoogd door verscheidene leden en ook de regeering had erkend doordrongen te zijn van de wenschelijkheid, dat de weg tot degelijke bezuiniging mocht worden geopend, en haar zelfs gebruikt als een argument om aan hare ontwerpen eene meerderheid te verzekeren.

En onmiddellijk nadat zij deze had verkregen zette zij zich aan den arbeid, door een uitvoerig onderzoek in te stellen nopens de mogelijkheid om in alle departementen bezuinigingen aan te brengen. Reeds den 13en November diende zij aan den Koning haar rapport in, waaruit bleek, dat door verschillende vereenvoudigingen eene besparing van twee millioen

zou kunnen verkregen worden, welk bedrag „in 't vervolg van tijd voor uitbreiding vatbaar zou zijn," maar reeds in 1849 — vooral op de uitgaven betreffende het departement van oorlog — zou kunnen bereikt worden. Van de kiezers kon zeker verwacht worden, dat zij de Regeering in deze richting zouden steunen. Aan raadgevingen lieten de dagbladen het niet ontbreken. Ook de Gidsredactie liet hare stem hooren en wekte hen in haar staatkundig overzicht van November 1848 op aldus te handelen, tevens alle mannen, die geschikt waren als volksvertegenwoordigers het vaderland te dienen, aansporende om zich eene candidatuur te laten welgevallen. „Met vreugde" — zoo sprak zij — „zagen wij oproepingen aan „militairen gericht. Te lang werden zij uit de Tweede Kamer geweerd, „en als wij in het oog houden, dat vereenvoudiging en bezuiniging aller„eerst van het departement van oorlog worden verwacht, maar dat „tegelijkertijd aan een goed ingericht defensie-wezen, vooral bij mindere „sterkte der legermacht, alles gelegen is, dan achten wij de verkiezing „en den invloed van bekwame officiers hoogst wenschelijk." Inderdaad wees de begrooting voor 1849 aan, dat van alle uitgaven ten behoeve van den algemeenen dienst — dus na aftrek van hetgeen de nationale schuld eischte — de departementen van Oorlog en Marine te zamen ongeveer de helft verslonden.

Dat trouwens de schatkist niet in staat was uitgaven van eenige beteekenis te doen in het belang van volkswelvaart en volksontwikkeling, leert reeds eene oppervlakkige kennismaking met de cijfers dier begrooting, gelijk eene eenvoudige opsomming van de middelen inlichting kan geven nopens de al- of niet gegrondheid der klachten over het ongunstige van den toestand [1]).

Worden van het totaal afgetrokken de uitgaven voor de Nationale Schuld en die voor de beide militaire Departementen, dan blijft er ruim *f* 18,229,000.— over, tegen meer dan *f* 70,600,000.— op de begrooting van 1898. Voor Waterstaat en Publieke Werken was dan ook niet meer dan *f* 2,162,875.—, voor Onderwijs niet meer dan *f* 521,930.—, voor de Posterijen niet meer dan *f* 469,189,82½ beschikbaar. Groote werken kwamen niet voor.

[1]) Voor de verschillende hoofdstukken der begrooting voor 1849 waren de volgende bedragen geraamd:

Hoofdstuk	I.	Huis des Konings.	„ 1.250.000.—
„	II.	Hooge Colleges van Staat en Kabinet des Konings.	„ 650.939.—
„	III.	Departement van Buitenlandsche Zaken . .	„ 540.933.—
„	IV.	„ „ Justitie.	„ 2.491.364.—
„	V.	„ „ Binnenlandsche Zaken. .	„ 4.318.608.—
„	VI.	Hervormde en andere Eerediensten. . . .	„ 1.649.896.52½
„	VII.	Roomsch-Katholieke Eeredienst	„ 562.376.18½
„	VIII.	Departement van Marine	„ 5.353.632.05
„	IX*a*.	Nationale Schuld	„ 36.271.811.33
„	IX*b*.	Departement van Financiën.	„ 6.276.909.07½
„	X.	„ „ Oorlog.	„ 11.675.000.—
„	XI.	„ „ Koloniën	„ 88 695.—
„	XII.	Onvoorziene uitgaven	„ 400.000.—
		Totaal	*f* 71.530 164.16½
Nader verhoogd tot.			*f* 71.731.315.61

Ten opzichte van de middelen valt al dadelijk de aandacht op twee belangrijke posten, omschreven als volgt: „de uitkeeringen te zamen van ƒ 9,800,000 „uit de geldmiddelen der overzeesche bezittingen van den Staat ter kwijting „der renten ten laste dier bezittingen daargesteld," en „de sommen „beschikbaar zullende blijven als het batig slot van de ontvangsten en „uitgaven der volkplantingen en bezittingen van het Rijk in andere „werelddeelen, overeenkomstig art. 59 der Grondwet, en die wanneer het „juiste bedrag daarvan zal kunnen worden bepaald, nader bij de wet „aan de schatkist zullen worden toegewezen." Schoon de aanvankelijke raming op ƒ 14,650,000.— later te hoog is gebleken, heeft de post toch bijna 11 millioen opgeleverd, terwijl het totaal der ontvangsten bijna ƒ 78,285,000.— is geweest, verdeeld als volgt:

Directe belastingen	ongeveer...	ƒ 19,105,000.—
Accijnsen	„ ...	„ 19,461,000.—
Indirecte belastingen	„ ...	„ 8,720,000.—
In- uit- en doorvoerrechten en formaatzegel)	„ ...	„ 4,749,000.—
Posterijen	„ ...	„ 1,351,000.—
Domeinen	„ ...	„ 1.322,000.—
Staatsloterij	„ ...	„ 424,000.—
Koloniën	„ ...	„ 20,750,000.—
Zoogenaamde kleine middelen	„ ...	„ 2,403,000.—
Totaal	„ ...	ƒ 78,285,000.—

Meer dan een vierde dus van de inkomsten uit de koloniën verkregen!

Men kan zich begrijpen, dat de koloniën niet enkel spottenderwijs, doch wel eens in vollen ernst werden genoemd „de kurk, waarop Nederland dreef", maar ook dat de toekomst tot ernstige bezorgdheid aanleiding gaf, vooral tijdens den ongelukkigen strijd op Bali! Hetgeen aan rijksbelastingen moest worden opgebracht, ƒ 52,278,014.83½, uitmakende ƒ 17.43 per hoofd der bevolking, scheen destijds, toen men aan de hoogere cijfers van den tegenwoordigen tijd nog niet gewoon was, bovenmatig veel en was, neemt men de ongunstige welvaartstoestanden in acht, werkelijk zéér veel. Maar wat zich uit die cijfers niet laat aflezen, dat was het alom gevoeld bezwaar, dat de meeste belastingen slecht verdeeld, slecht geregeld waren, zoodat zij niet alleen op de min gegoeden veel te zwaar drukten maar ook handel en bedrijf veel meer belemmerden dan noodig was. Werd van de in latere jaren zoo bekende grieven tegen het patentrecht en tegen de registratie-, zegel-, hypotheek- en griffierechten (reeds door Gogel genoemd: „verfoeielijk") nog niet veel gewag gemaakt, toch werd de druk wel degelijk gevoeld, vooral in de ongunstige tijden. Dan de scheepvaartrechten, de belastingen op den in- uit- en doorvoer van bijna alle goederen met al hunnen omslag en hinder, voorts de accijnsen, waaronder die op de eerste levensbehoeften als het zout, de zeep, de brandstoffen, het gemaal, het geslacht, waarbij nog het collectief zegel op de accijnsen en de opcenten op alle belastingen de berekeningen lastiger en ingewikkelder maakten. Viel er ten opzichte van de heffingen ten behoeve der provinciën, die tot een bedrag van ongeveer ƒ 1,100,000.— grootendeels plaats vonden in den vorm van opcenten op grondbelasting en personeel, weinig aan te merken (de in drie provinciën nog geheven accijnsen waren niet van

noemenswaarde beteekenis) ten opzichte van de gemeentelijke belastingen (tot een bedrag van bijna 10 millioen opgebracht wordende) was de zaak anders gesteld. Voor niet minder dan ƒ 6,567,000.— daarvan werd aan accijnsen geheven, belemmerend voor verkeer en nijverheid, terwijl talrijke onevenredigheden en gecompliceerde dubbelbelastingen uit de gelijktijdige heffing door het Rijk en door tal van gemeenten voortvloeiden, bovendien last, kosten en oponthoud veroorzaakten wegens de vereischte aangiften, visitatiën, beperkingen van het vervoer tot bepaalde wegen en tijden, formaliteiten als verklaringen en vrijbiljetten, voorgeschreven bij doorvoer enz.

Voorzeker, de regeeringstaak, welke Willem III in 1849 op de schouders nam, was niet licht! Daaromtrent kon geen twijfel bestaan. Niet zoo zeker was het, of de volksvertegenwoordiging, onder de gewijzigde Grondwet gekozen, de noodige kracht en het juiste inzicht zou bezitten om den Koning zijne taak te helpen verlichten door mede te werken tot, zoo noodig aan te dringen op hervorming der wetgeving in goede richting en door de haar verleende bevoegdheden zóó te gebruiken, dat het bestuur niet alleen in Nederland, maar ook in de buitenlandsche bezittingen het landsbelang ruimschoots en duurzaam zou ten bate komen. Intusschen hadden reeds de nieuwe Kamers van hare gezindheid doen blijken. Belangrijk waren vooral de beraadslagingen, den 23 en 24 Februari 1849 in de Tweede Kamer gevoerd over het door Thorbecke ontworpen en toegelichte zelfstandig Adres van Antwoord op de Troonrede, belangrijk ook de inhoud van dat Adres. „Levendig," zoo uitte zich o. a. de Kamer, „beseffen wij „het gewigt der pligten, welke de Grondwet aan de Volksvertegenwoordiging „oplegt. Wij wenschen, tot vervulling der groote, veelomvattende taak, „waartoe zij den wetgever roept, mede te werken, met het doel, dat „tusschen de natie en hare regering, die innige overeenstemming, welke „de kracht der regering is, meer dan immer worde gevestigd. Dit heeft „Uwe Majesteit gewild, toen Uw Koninklijk woord de hervorming besliste; „en hieraan moet in ons oog, de onverwijlde ontwikkeling der vrijheden „en regten, welke de Grondwet aan het Nederlandsche volk waarborgt, „hieraan moet de regeling van het bestuur, die zij verlangt, dienst„baar wezen.

„Wij gelooven Sire! dat, wanneer aldus de Regeering nationale kracht „wordt, de moeilijkheden, welke onze finantiele toestand aanbiedt, kunnen „worden te boven gekomen.

„Die moeielijkheden zijn vermeerderd door een tekort; doch zullen met „dekking van dat tekort niet verdwijnen. Zij eischen vooral, dat *en* ons „stelsel van uitgaven, *en* dat onzer belastingen worde herzien en verbeterd.

„De natie zal des te gewilliger zijn, naarmate zij meer overtuigd is, dat „de offers, die men van haar vergt, teregt worden gevraagd, naar behooren „verdeeld, en doeltreffend besteed.

„Aan den wil zal het vermogen zich paren, zoo de nijverheid haar levens„beginsel, vrije beweging, door wetgeving en bestuur ziet eerbiedigen en bij „beide een juist begrip harer belangen ontmoet.

„De koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen hebben „hooge aanspraak op nationale belangstelling. Wij zullen het onzen plicht „achten, van het huishouden dier gewesten zorgvuldig kennis te nemen

„en de maatregelen, welke tot bevordering van hunnen voorspoed noodig „zijn, ijverig te ondersteunen."

Dat de aangehaalde woorden van dit staatsstuk, waarin feitelijk een geheel regeeringsprogramma lag opgesloten, getuigen van eene breede opvatting, een helder inzicht, een ruimen blik en een vasten wil, behoeft wel niet te worden gezegd. En de hooggespannen verwachting aangaande hetgeen zou worden tot stand gebracht is in den loop der jaren in menig opzicht vervuld, ook wat de financiën en de daarmede zoo nauw samenhangende volkswelvaart en volksontwikkeling betreft. Al spoedig kon de hand aan den ploeg worden geslagen. De aanvankelijke belemmering tegen vruchtbaren wetgevenden arbeid, gelegen in het gebrek aan overeenstemming tusschen Ministerie en Tweede Kamer, gaf geene aanleiding tot langdurige vertraging, daar de Ministers den 10en September hun ontslag verzochten en den 1en November hunne zetels inruimden voor een kabinet Thorbecke. Inmiddels waren de omstandigheden in enkele opzichten gunstiger geworden. Europa was allengs meer tot rust gekomen, zoodat de politieke toestanden aan handel en nijverheid weer de gelegenheid begonnen te openen tot vernieuwden bloei; de zege onzer wapenen te Djagaraga was, zooals, de regeering den 25 Juli had gezegd, van beslissenden invloed geweest op de onderwerping van Bali, en wat vooral voor de staatsfinanciën van beteekenis was, de prijzen der koloniale producten begonnen zich te herstellen, terwijl de oogst in Nederland over het algemeen gezegend mocht heeten. In zijne Troonrede van den 17en September 1849 kon de Koning, op die omstandigheden wijzende, dan ook verklaren: „de markt „van onze koloniale voortbrengselen heeft voordeelen verschaft, die, ge„voegd bij de niet ongunstige opbrengst der belastingen en de reeds tot „stand gebrachte aanzienlijke bezuinigingen, veel hebben bijgedragen tot „de verbetering van 's Lands geldmiddelen."

Inderdaad was de rijzing der koffieprijzen van 17 cent, waarop zij in 1848 gestaan hadden, tot 34, zelfs tot 37½ cent, welken zij in 1850 bereikten, van groote beteekenis. Voor ons land was de hooge opbrengst van dit product toen van zooveel te meer belang omdat zij, aan het chronisch geldgebrek een eind makend, aan regeering en wetgever eenige meerdere vrijheid van beweging schonk, zoodat kon gedacht worden aan het nemen van maatregelen, in het volksbelang zeer gewenscht, doch wegens de kosten niet, althans voorloopig niet, bereikbaar. Vele volgende jaren zijn voortgegaan met die meerdere vrijheid van beweging te schenken, en wij zullen aanstonds nagaan welk gebruik de wetgever daarvan heeft gemaakt. Hier worde herinnerd, dat door het moederland van 1849 tot 1864 jaarlijks voor *f* 9.100.000 (in de jaren 1856—1858 nog meer) is beschikt als „aandeel van de geldmiddelen van Nederlandsch-Indië in de „uitgaven, wegens uitgifte of beleening van vlottende schuld en wegens „voorgeschoten gelden, alsmede in de uitgaven voor rente en aflossing „van Nationale schuld." Bovendien leverde tot aan 1877 elk dienstjaar een min of meer belangrijk batig saldo ten behoeve van de schatkist, onder den naam: „Bijdrage van Nederlandsch-Indië aan de middelen tot „dekking van 's Rijks uitgaven."

Daar deze bijdragen uit den aard der zaak afhankelijk waren eensdeels van den uitslag der oogsten, anderdeels van den prijs der producten, kon

haar bedrag niet anders dan wisselvallig zijn. [1]) Maar een veel ernstiger bezwaar lag in de onzekerheid of er zelfs wel op mocht gerekend worden dat zij op den duur zouden beschikbaar blijven, te meer omdat de behoeften van den Indischen dienst zelven zonder twijfel allengs moesten stijgen. Het steunen op de koloniale bijdragen, hoewel in de eerste jaren zooal niet onvermijdelijk, dan toch zeer verklaarbaar, kon juist omdat het zoo gemakkelijk was licht hoogst bedenkelijk worden, niet alleen wegens de verleiding tot het afwijken van het zuinigheidsbeginsel en dus tot het uitzetten der uitgaven in het moederland, maar ook tot het toepassen van een bekrompen regeeringstelsel op de bezittingen, waarbij het duurzaam welzijn van die gewesten zou worden uit het oog verloren, en zou worden opgeofferd aan de oogenblikkelijk te trekken winsten. Ernstige waarschuwingen tegen die politiek van het batig saldo hebben zich dan ook herhaaldelijk laten hooren. En terecht, vooral in 1867, toen de Regeering op de staatsbegrooting voor 1868 niet alleen twee batige sloten bracht tot dekking der uitgaven, n. l. dat, wat van 1865 over was, en dat wat van 1866 te wachten was, maar bovendien dat, wat zij in 1868 nog hoopte te ontvangen: „niet alleen" — zoo drukte mr. van Bosse het kernachtig uit —, een *verkregen* en een *verwacht* batig slot: de regeering „voegt er nog eene derde categorie bij: „een *problematiek* batig slot, dat zij „hoopt te kunnen ontleenen aan het zoogenaamd administratief kapitaal „van Nederlandsch-Indië. Voor de toekomst rekent zij.... op mogelijke „verhooging van de Indische bijdragen!"

---

[1]) In het jaar 1849 was het bedrag ƒ 10,951,394,32½

In het jaar 1849	was het bedrag	ƒ 10,951,394,32½
„ „ „ 1850	„ „ „	„ 7,200,000,00
„ „ „ 1851	„ „ „	„ 6,582,698,15½
„ „ „ 1852	„ „ „	„ 4,700,000,00
„ „ „ 1853	„ „ „	„ 4,769,399,34
„ „ „ 1854	„ „ „	„ 10,644,140,97
„ „ „ 1855	„ „ „	„ 14,547,850,62
„ „ „ 1856	„ „ „	„ 19,531,700,23½
„ „ „ 1857	„ „ „	„ 31,058,421,20
„ „ „ 1858	„ „ „	„ 19,255,637,28½
„ „ „ 1859	„ „ „	„ 3,800,000,00
„ „ „ 1860	„ „ „	„ 22,559,171,43
„ „ „ 1861	„ „ „	„ 23,194,720,95
„ „ „ 1862	„ „ „	„ 10,067,470,01½
„ „ „ 1863	„ „ „	„ 30,649,166,36½
„ „ „ 1864	„ „ „	„ 22,682,477,95
„ „ „ 1865	„ „ „	„ 34,038,758,63½
„ „ „ 1866	„ „ „	„ 32,690,964,76½
„ „ „ 1867	„ „ „	„ 14,856,334,63
„ „ „ 1868	„ „ „	„ 10,771,359,39
„ „ „ 1869	„ „ „	„ 13,475,000,00
„ „ „ 1870	„ „ „	„ 13,007,749,00
„ „ „ 1871	„ „ „	„ 10,671,685,65½
„ „ „ 1872	„ „ „	„ 20,395,586,00
„ „ „ 1873	„ „ „	„ 10,427,695,00
„ „ „ 1874	„ „ „	„ 10,544,579,00
„ „ „ 1875	„ „ „	„ 23,111,685.00
„ „ „ 1876	„ „ „	„ 2,700,000,00
„ „ „ 1877	„ „ „	„ 2,300,000,00
		ƒ 441,185,645,91½

Naar dergelijke waarschuwende stemmen is niet altijd voldoende geluisterd, al bleef voortdurend eene krachtige minderheid streven naar onafhankelijkheid van de indische baten en al werd die in 1872 en 1873 tijdelijk bereikt. Het jaar 1877 heeft de laatste bijdrage van niet meer dan f 2.300.000.— geleverd en sints dien tijd heeft het moederland moeten leeren op eigen beenen te staan.

Maar om tot 1849 terug te keeren. Ofschoon de omstandigheden een gunstigen keer hadden ondergaan, bleef men toen en ook in de eerstvolgende jaren getrouw aan de leuze „bezuiniging door vereenvouding". Dat was destijds zooveel te meer natuurlijk, omdat de rijzing van den prijs der koloniale producten in den aanvang niet zeer snel en geregeld was. Na in 1849 tot 34, in 1850 tot 37½ cents, gestegen te zijn, dobberde de koffie in 1851 en 1852 tusschen 23 en 27 cents. Met de ondervinding voor oogen, in vroegere jaren opgedaan, vooral in 1847 en 1848, dacht zelfs niemand er zoo spoedig aan, in die rijzing een vasten grondslag te zoeken, waarop men mocht bouwen om de staatsuitgaven te verhoogen en door het aangaan van geldleeningen zware lasten op de toekomst te leggen. Wel voelde de regeering ieder jaar wat sterker, dat haar eenige meerdere vrijheid van beweging ten deel viel. In de troonrede van den 7en October 1850 luidde de zinsnede betreffende de financiën als volgt:

„De gesteldheid der geldmiddelen is voldoende. Genoegzaam alle bron„nen van 's Rijks inkomsten beantwoorden ruim aan de verwachting.

„Deze omstandigheid, gepaard met de inkomsten van een spaarzaam „beheer, opent het uitzigt, dat, zonder onvoorziene voorvallen, het slot van „de loopende dienst, méér dan toereikend zal zijn om het nog overgeble„ven deel van het te kort van een vroeger dienstjaar te dekken.

„Er zullen U wetten worden voorgesteld, zoo tot verbetering van het „belastingstelsel, als ter uitvoering van artikel 122 en 176 der Grondwet," (comptabiliteit en rekenkamer).

In ieder der eerstvolgende jaren kon de troonrede op den gunstigen loop van zaken wijzen. In 1851 reeds werden maatregelen aangekondigd om tot schuldvermindering te geraken, in 1852 werd ook uitzicht geopend op de mogelijkheid van renteverlaging, in 1853 voortgezette schulddelging in overweging gegeven, in 1854 zelfs gewezen op de mogelijkheid dat daarmede kon worden voortgegaan en bovendien eenige verlaging van belasting zoude in aanmerking komen, waarop de Tweede Kamer in haar adres van antwoord verklaarde: „Wij verblijden ons dat de staat der geldmid„delen voortdurend stof tot tevredenheid oplevert. Spaarzaam beheer zal een „voornaam middel zijn om dien gunstigen toestand te bestendigen.

„Vermindering van lasten zal ons dubbel aangenaam wezen, wanneer „onze medewerking wordt verlangd tot maatregelen, die de eerste levens„behoeften en daardoor de nijverheid ontheffen.

„Tot delging van schuld blijft de Kamer bereid het ingetreden spoor te „volgen, en het verheugt ons van Uwe Majesteit te hooren, dat deze met „vermindering van lasten hand aan hand zal kunnen gaan."

In de volgende jaren werd steeds gewezen op voortzetting der schulddelging, in 1857 bovendien de aandacht gevestigd op verbeterde regeling der gemeente-financiën, in 1858 op den aanleg van spoorwegen en emancipatie van slaven, in 1859 op de uitvoering van groote werken van alge-

meen nut (spoorwegen en een kortere waterweg van de Hoofdstad naar de Noordzee), waarvoor evenwel misschien de voorgenomen belasting-vermindering zou moeten uitgesteld worden, en op verdere schulddelging. Maar ook werd de aandacht gevestigd op de noodzakelijkheid van financiëele opofferingen in het belang van Indië.

„Wanneer ik den hoogstbevredigenden toestand van 's lands geldmid-„delen dankbaar erken" zoo sprak de Koning, — „en overweeg, dat die „grootendeels de vrucht is der voordeelen door de Oost-Indische bezittin-„gen aan het Rijk opgeleverd, dan besef ik niet minder Mijne roeping om „den bloei en de verdere ontwikkeling dier bezittingen te bevorderen. De „offers, tot dat einde en tot handhaving van het gezag aldaar vereischt, „worden met geen karige hand gebragt."

In 1860 kon worden aangestipt, dat onmiddellijk nadat de daartoe betrekkelijke wet was uitgevaardigd, een begin was gemaakt met den aanleg van spoorwegen, dat het telegraafnet was uitgebreid, dat een zeer vereenvoudigd tarief van in- en uitgaande rechten, dat eene, nu meer dan ooit gewenschte, vermindering der formaliteiten bij den doorvoer in onderzoek was, en dat binnen kort een voorstel was te wachten tot het aanleggen van nieuwe waterwegen ter betere verbinding van Amsterdam en Rotterdam met de Noordzee.

Wees de Troonrede van 1861 nogmaals op de waterwegen en op voortzetting van de schulddelging, het adres van antwoord van de Tweede Kamer sprak de hoop uit „dat de wettelijke regeling van het toezigt op de „geldmiddelen, zooals de Grondwet die vordert, en de herziening van het „belastingstelsel, ook in verband met de gemeente-financiën, niet uit het „oog worde verloren." En in 1862 kon de Koning, na te hebben verklaard, dat 's Rijks geldmiddelen voortdurend in gunstigen toestand verkeerden, mededeelen „dat het plan eener geleidelijke herziening van het belasting-„stelsel, waarbij de belangen der gemeenten in het oog zijn gehouden," zoude worden ingediend.

Intusschen: een overzicht van de gedachtenwisseling tusschen den Koning en de Staten-Generaal kan slechts aangeven, welke hoofdpunten de aandacht trokken. Het Staatsblad dient geraadpleegd te worden, wanneer men wenscht na te gaan, wat er is tot stand gekomen, welk gebruik de wetgever heeft gemaakt van de grootere vrijheid van beweging, hem door de ruimere toevloeiing van de rijksmiddelen geschonken. In de eerste jaren blijft de leuze „bezuiniging door vereenvoudiging" in eere, aan buitengewone schulddelging wordt trouw de hand gehouden, belangrijke uitzetting der uitgaven wordt gekeerd en tot het prijsgeven van inkomsten van eenige beteekenis ontbreekt bijna de moed. Maar wanneer de noodige moed werd verzameld, dan was het om belastingen, hinderlijk voor het verkeer, — zooals scheepvaartrechten, doorvoerrechten, tollen op rivieren, patent op de binnenvaartuigen — geheel of gedeeltelijk af te schaffen; andere, drukkend op onmisbare levensbehoeften, zooals den accijns op schapen-lammeren- en varkensvleesch en invoerrechten op de granen geheel of zoo goed als geheel in te trekken. En alsof de leuze langzamerhand iets van haar bindende kracht verloor, werden reeds in 1855, onder eene klimmende begrooting van uitgaven, de gemaal-accijns, die *f* 4,577,000 en het tonnegeld der zeeschepen, dat *f* 500,000 opleverde, zeer in het volksbelang op-

geheven. Vond de fiscus slechts voor een klein deel vergoeding in verhoogden accijns op suiker en gedistilleerd, gelukkig wezen de gewone middelen eene bijna onafgebroken vermeerdering aan, zoodat in 1863 in het voordeel zoowel van de mingegoeden als van de nijverheid de accijns op turf en steenkolen, die ruim drie millioen opbracht, kon worden afgeschaft, terwijl bovendien aan het heffen van opcenten op den in- en uitvoer een eind kon gemaakt worden, al moest, met afwijking van het beginsel om de eerste levensbehoeften te ontzien, een deel van het aequivalent gevonden worden in verhooging van het invoerrecht op granen. Minder bezwaar had in 1863 eene nieuwe verhooging van het gedistilleerd, al was zij niet gering, t. w. van *f* 22 tot *f* 35. In de rekbaarheid van dezen accijns is altijd een ruim vertrouwen gesteld. Reeds twee jaren later werd hij op *f* 50 gebracht ten einde voor een gedeelte het verlies van ongeveer *f* 6,500,000 goed te maken, dat de fiscus zoude lijden door den afstand aan de gemeenten van 4/5 der opbrengst (hoofdsom en opcenten) van het personeel. Liet zich ditmaal de verhooging volkomen verdedigen, daar toch de gemeente-accijnsen, waaronder het gedistilleerd eene belangrijke plaats innam, te gelijkertijd werden afgeschaft, in 1869 werd er als aequivalent voor het dagbladzegel nog eens *f* 3.— opgelegd, in 1877, bij gelegenheid van de tariefswijziging: *f* 4.— in 1884 (eerst tijdelijk, maar in 1886 voor goed) weêr *f* 3.—, eindelijk in 1892 bij de afschaffing van den accijns op de zeep en de verlaging van dien op het zout, nog eens *f* 5.—, zoodat deze belasting thans *f* 65.— per hectoliter bedraagt en in 1898 eene opbrengst van *f* 26,000,000 wordt verwacht uit hetzelfde artikel dat in 1849 niet meer dan *f* 4,508,000 opleverde. Daargelaten, in hoeverre zij gelijk hebben, die bezwaar zien in deze voortdurende verhooging van eene belasting, welke grootendeels door de lagere klassen wordt opgebracht, — de in 1865 aangenomen verhooging vindt hare rechtvaardiging in de mogelijkheid, die zij aan den Minister Betz gaf om den weg te openen tot uitroeiing van de plaatselijke accijnsen met al hunnen nasleep en tot verruiming van de geldmiddelen der gemeenten, waartoe aan deze ook de vrijheid werd verleend om meer opcenten op de grondbelasting van de gebouwde eigendommen te leggen. Die uitroeiing was eene opoffering waard, de gemeenten hebben er wèl bij gevaren, al was ook de nieuwe regeling volstrekt niet boven bedenkingen verheven, gelijk zij op den duur onthoudbaar is gebleken. Het verloop van de zaak is bekend. De uitkeering van het 4/5 deel der opbrengst van het personeel is in 1885 gefixeerd op een bedrag van *f* 8,571.457.20, ten einde het voordeel van de geleidelijk toenemende opbrengst dier belasting voortaan geheel te verzekeren aan het Rijk, in plaats van voor het grootste deel aan de gemeenten, en sinds dien tijd is het zoeken naar eene betere regeling van de gemeente-financiën aan de orde van den dag gebleven, totdat de, door den Minister Sprenger van Eyk verdedigde, wet van 24 Mei 1897, *Stbl.* No. 156 aan de gemeenten eene met hare bevolking klimmende toelage uit 's Rijks schatkist heeft verzekerd, tot een bedrag, dat voor het jaar 1898 is geraamd op *f* 12,190,000.

Na de belangrijke veranderingen van 1865 kon behalve tot eenige kleine verlagingen van enkele belastingen nog tot de reeds zeer lang en zeer

dringend gewenschte afschaffing van het dagbladzegel (1869) en tot die van de vuur-, ton- en bakengelden (1875) worden overgegaan, voorts tot groote vereenvoudiging en belangrijke verlaging van het tarief der invoerrechten (1877) waarbij tevens het nog overgebleven uitvoerrecht op de lompen verdween.

Maar, ofschoon de opbrengst der gewone middelen geregeld toenam, ook de uitgaven, zoowel in het moederland als in Indië, zetten zich voortdurend uit, de periode der krachtige buitengewone schuldaflossingen was sints 1866 gesloten, en tegen 1877 bleken de reeds ingekrompen Bijdragen van Nederlandsch-Indië voor goed te moeten worden vaarwel gezegd. De oorlog in Atjeh eischte zware opofferingen, de ontwikkeling van Java, ook door aanleg van groote werken, mocht niet op gronden van zuinigheid worden vertraagd. Meer groote uitgaven stonden voor de deur: hier te lande moesten spoorwegaanleg en verbetering der groote waterwegen worden voortgezet, moest het vestingstelsel worden voltooid en het was te voorzien, dat eerlang het lager onderwijs eene belangrijke vermeerdering van kosten zoude eischen, niet alleen van de gemeenten maar ook van het Rijk. Kortom: wij stonden voor een keerpunt in onze financieele geschiedenis, en niet alleen krachtige maatregelen, maar met het oog op het te kort van meer dan *f* 33,000,000.— ook spoedige, waren noodig. En het was voor den Minister Gleichman weggelegd eensdeels de periode der geldleeningen te heropenen, anderdeels de financiën te versterken. Eene uitbreiding van de successie-belasting tot de vererving en in de rechte lijn, waarvan eene opbrengstvermeerdering van *f* 2,345,000.— werd verwacht, werd in 1878 ondanks felle oppositie aangenomen. Tot herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen werd besloten na eene zeer belangrijke discussie, waaruit bleek, dat de gevoelens zeer uiteenliepen over de vraag of de uitkomsten van die herziening zouden leiden tot verhooging of wel alleen tot verbeterde regeling der belasting, een verschil van gevoelen, dat ook later tot menige gedachtenwisseling aanleiding heeft gegeven. Het mocht den Minister niet gelukken zijne ontwerpen tot het heffen van eene effectenbelasting en van eene belasting op de goederen in de doode hand tot wet te zien verheffen: de behandeling moest wegens de aftreding van het ministerie worden afgebroken. Onder zijne opvolgers: Vissering, Van Lynden van Sandenburg, Grobbée, Bloem en Godin de Beaufort bleef natuurlijk de algemeen gedeelde overtuiging vaststaan, dat versterking der middelen noodzakelijk was, maar de strooming naar hervorming der belastingen, die zich reeds eenigen tijd had geopenbaard, begon sterker en sterker te worden en zou eerlang blijken onweërstaanbaar te zijn. Menig plan was geschetst, menig ontwerp ingediend, maar wat tot stand kwam was niet van groote beteekenis. Vermeld worden hier dan ook alleen: de verbetering in de wetgeving op de registratie in 1882, in hoofdzaak neërkomende op afschaffing van het evenredig obligatierecht, en van het recht op overbedeeling bij scheidingen, waarvoor de schatkist vergoeding moest vinden deels in verhooging van opcenten op diverse registratie-rechten en op de hypotheekrechten, deels in de opbrengst van het kwitantiezegel en van het zegelrecht op handelspapier; voorts de verbeterde heffing van den suikeraccijns, in 1884, waarvan eene opbrengstvermeerdering

van *f* 1,700,000.— werd te gemoet gezien. Deze accijns heeft den wetgever gedurende vele jaren — men mag zeggen van de eerste invoering af — veel hoofdbrekens gekost. Toch is hij omdat de schatkist hem niet scheen te kunnen missen, in stand gehouden, hoezeer van vele zijden op geheele afschaffing op goede gronden is aangedrongen met het oog vooral op het groote belang, dat onze handel had bij het behoud der suikermarkt. Maar eene juiste regeling van de heffing bleef altijd hoogst moeielijk, hetzij men de belangen der inlandsche producenten meende te moeten ontzien, op het gevaar af van hunne industrie kunstmatig te beschermen ten koste van de Indische, hetzij men bij voorkeur op de eischen der schatkist het oog hield, op het gevaar af van hun belang, en daardoor indirect het landbouw-belang, te benadeelen. De regeling, die na vele elkander opvolgende pogingen, en ten koste van veel moeite ten slotte in 1896 is tot stand gekomen, doet voor 1898 eene opbrengst van *f* 10.400.000.— uit dit middel verwachten, dat in 1849 *f* 767.000.— opleverde. Per 100 kilo werd toen *f* 13.50, sedert 1865 wordt *f* 27.— geheven.

Eindelijk worden nog vermeld de onder den Minister Bloem aangenomen ontwerpen tot verhooging en uitbreiding van het in de successiebelasting opgenomen recht van overgang van effecten en rentegevende schuldvorderingen, waarvan *f* 1,056.000.— en tot uitbreiding van het zegelrecht op effecten, waarvan *f* 400,000.— als opbrengst werd verwacht. Pogingen tot meer ingrijpende verandering mochten niet slagen.

Had natuurlijkerwijze de Grondwetherziening van 1887 en hare voorbereiding den tijd en de aandacht van den Wetgever in beslag genomen, zoodat de financiën min of meer op den achtergrond geraakten, door het initiatief van de Heeren Goeman Borgesius en vier andere Leden der Tweede Kamer, in het voorjaar van 1889, werd belastinghervorming aan de orde gesteld. En ofschoon art. 1 van hun ontwerp betreffende eene inkomsten-belasting door eene geringe meerderheid is verworpen, kwam bij de behandeling duidelijk aan het licht hoe de aandrang steeds machtiger werd tot grondige verandering niet enkel in sommige belastingen, maar in het belasting*stelsel*, waarbij bovenal met de draagkracht rekening zou worden gehouden.

In zooverre schenen de omstandigheden voor eenen hervormingsgezinden Minister niet ongunstig en een gelukkig voorteeken mocht worden gezien in het optreden in 1891 van Mr. Pierson, die door zijne voortreffelijke geschriften op financiëel gebied een grooten naam had verworven en zijne denkbeelden over de hoofdzaken, met uiteenzetting en toelichting van plannen, reeds meer dan eens had bekend gemaakt. Dat hij niet zoude talmen bleek al dadelijk uit de Troonrede van September 1891. In de eerste plaats kondigde deze een wetsontwerp aan tot regeling van het kiesrecht, om verder te verklaren: „Herziening der provinciale- en gemeente- „wetten zal hierop volgen. In afwachting daarvan kunnen tijdelijke maat- „regelen getroffen worden tot ondersteuning van te zwaar belaste gemeenten" en verder: „verbetering van het Rijksbelastingstelsel is een dringende „eisch der rechtvaardigheid. Wetsontwerpen om hieraan te voldoen, zullen „u spoedig bereiken."

Weldra werd ten behoeve van de zoogenaamd noodlijdende gemeenten

eene som op de staatsbegrooting beschikbaar gesteld, die als subsidie zou kunnen verdeeld worden — een maatregel, die uit den aard der zaak bedenkelijk, door den drang der noodzakelijkheid geboden scheen, en verbetering van het Rijksbelastingstelsel bleef niet uit. In den vorm van de gesplitste belasting naar het inkomen werd tot stand gebracht wat bijna een halve eeuw lang was gewenscht, door opheffing of verlaging van andere belastingen werden onbillijkheden en belemmeringen, die de ontwikkeling der volkswelvaart hinderden, opgeruimd. Gesteund door eene nieuwe verhooging van den accijns op het gedistilleerd, kon de vermogensbelasting opwegen tegen eene belangrijke vermindering van sommige evenredige registratie-rechten en van de hypotheekrechten, tegen afschaffing van den accijns (met wijziging van het invoerrecht) op de zeep en verlaging met twee derden van den accijns op het zout, terwijl de door niemand meer verdedigde patentbelasting werd vervangen door de belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten. Wel had het moeite gekost het van ouds bekende bezwaar tegen de inkomstenbelasting te overwinnen, dat gelegen was in de verhouding van deze tot de grondbelasting, bepaaldelijk die op de ongebouwde eigendommen. Maar het mocht aan Pierson gelukken den te verwachten tegenstand te verzwakken, door tot op zekere hoogte beide partijen tevreden te stellen, zoowel hen, die bezwaar hadden tegen het heffen van belasting op het inkomen uit grondbezit tegelijk met het heffen van grondbelasting, als hen die, den druk der als vaste rente werkende grondbelasting voor lang geämortiseerd achtende, den aanslag in beide belastingen voor plichtmatig hielden. Den grondeigenaren kwam ten bate de verlaging der registratie-rechten, geheven van elken overgang van vaste goederen, want bij eventueelen verkoop zou de opbrengst met het bedrag der belastingverlaging ruim 4 pCt. minder gedrukt worden dan tot nu toe. Hun kon nog eene andere verlichting van lasten worden verzekerd, daar de wetgever nog geene beslissing had genomen over de in 1879 opengebleven vraag, welken invloed de uitkomst van de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen zoude hebben op de heffing der grondbelasting. Hij had, nu die opbrengst van *f* 49.600.000 tot *f* 102.141.422.63 was gestegen, de keuze om òf zich te bepalen tot eene nieuwe verdeeling van het tot dusverre geheven totaal-bedrag over de perceelen, zoodat elk daarvan werd aangeslagen naar de nieuw vastgestelde huurwaarde, en niet anders werd beoogd dan een peraequatie met verlaging der percentage van $12\frac{18}{100}$ op 7 ten honderd, òf naar aanleiding van de herziening eene verandering te brengen in het totaal geheven bedrag. Dezen laatsten weg heeft hij ingeslagen en — zooals in eenen tijd van achteruit gegane waarde van het grondbezit voor de hand lag — de verandering kwam neer op eene verlaging. In plaats van *f* 6.736.000.— met inbegrip van de 12½ Rijksopcenten, zou voortaan *f* 5.776.000.— met uitsluiting van Rijksopcenten worden geheven, daar de percentage, die 7 zoude worden wanneer eene gelijke opbrengst als tevoren moest worden verkregen, werd gesteld op zes ten honderd van de belastbare huurwaarde, en de jaarlijks door de grondeigenaren op te brengen last werd alzoo *f* 960.000.— lichter. Aan den anderen kant werden de grondeigenaren wel aangeslagen in de vermogensbelasting, en ook in de bedrijfsbelasting, maar bij de regeling van deze werd eene methode van

berekening der inkomsten uit het landbouwbedrijf aangenomen, voor hen zeer aannemelijk. Het landbouwbedrijf n.l. werd geacht eene winst van 4 pCt. van het daarin gebezigde kapitaal op te leveren, en aangezien een aftrek van 4 pCt. over de in eenig bedrijf aangewende kapitalen, als onder de vermogensbelasting vallende, geoorloofd is, blijven feitelijk de inkomsten van het landbouwbedrijf geheel vrij van de bedrijfsbelasting. Men kan van gevoelen verschillen over het billijke en redelijke van deze regeling: het is niet onmogelijk dat zonder haar het volledig tot stand komen van de inkomstenbelasting zou verhinderd zijn.

Tengevolge van de aftreding van het Ministerie moest Pierson zijne verdere hervormingsplannen, o. a. afschaffing der rijkstollen op wegen en kanalen, verbetering van de personeele belasting, nadere regeling der invoerrechten, overlaten aan zijn opvolger, Mr. Sprenger van Eijk. Ook deze heeft zich niet onbetuigd gelaten. In 1895 zag hij zijn ontwerp aangenomen, „houdende nadere bepalingen omtrent de heffing van inkomende „rechten naar de waarde," waarvan de strekking was, niet om die rechten te verhoogen, maar om te zorgen dat hetgeen volgens de wet betaald moest worden ook in werkelijkheid betaald werd. Een jaar later kwam de herziening van de personeele belasting tot stand, waarvan de strekking was, de kleinere verteringen te ontlasten, deels door de grootere te bezwaren, deels door een verlies van ongeveer ƒ 2.366.000 aan opbrengst voor rekening van de schatkist te nemen, welk verlies eenigermate zal inkrimpen, wanneer het komt tot invoering van de nog aanhangige uitbreiding van de personeele belasting over den grondslag „rijwielen". Nog twee wetten gaven uitzicht op eenige versterking van de staatsinkomsten, en wel eene nadere regeling van het recht van successie en overgang bij overlijden en eene nadere regeling van het zegelrecht van effecten. Daarentegen zal de mede door hem tot stand gebrachte, reeds vermelde, nieuwe regeling der gemeentefinanciën eene verhoogde uitgaaf aan de schatkist opleggen, aanvankelijk van 36 ton, welk bedrag bij toeneming der bevolking zal stijgen, zooals reeds is gebleken uit de millioenenrede in September ll. uitgesproken door den inmiddels weer als Minister opgegetreden heer Pierson.

Menigvuldig waren de verhoogingen en de verlagingen van belastingen, die wij op onzen weg hebben ontmoet — en waarbij nog verscheidene van geringere beteekenis konden genoemd zijn. Vatten wij het bedrag van allen te zamen, dan vinden wij dat de verhoogingen ongeveer 35, de verlagingen ruim 38 millioen hebben bedragen Gedurende de regeeringen van Koning Willem III en de Koningin-Regentes Emma is alzoo de druk der belastingen met ruim drie millioen verminderd, terwijl de bevolking met ongeveer een millioen en negen honderd duizend zielen is vermeerderd.

Maar vloeit dan toch nu niet — zoo zal misschien iemand vragen — eene veel grootere som aan belastingen in de schatkist dan een halve eeuw geleden? Werd niet toen ƒ52,278,000, thans blijkens de opbrengst over 1896 ƒ108,000.000, of naar de raming voor 1898 ƒ106,130,500, toen ƒ17.43, thans ƒ19.90 per hoofd van de bevolking geheven?

Zeker! deze totaalcijfers zijn juist, en wie zich daarmede tevreden stelt zonder ze aan eene nadere ontleding te onderwerpen, zoude onder eenen min gunstigen, doch tevens min juisten indruk kunnen geraken, maar deze indruk zal onmiddellijk wijken voor een meer nauwkeurig onderzoek, 't welk overtuigend aantoont, dat de toegenomen opbrengst der belastingen haar oorsprong vindt in de allengs vermeerderde volkswelvaart en in de uitbreiding en ontwikkeling van het verkeer, dus in een natuurlijk accres, zooals het pleegt genoemd te worden, terwijl de verdeeling van den druk veel billijker, veel redelijker is geworden. Maak eenige vergelijkingen van de bestanddeelen waardoor de 52 millioen van 1849 en de 108 millioen van 1896 worden gevormd en uwe twijfelingen zullen wegsmelten als sneeuw voor de zon.

In de eerste plaats de directe belastingen, die toen 19, thans 36.6 millioen opleveren.

Natuurlijk zou de opbrengst van de grondbelasting met ongeveer drie in plaats van twee millioen zijn gestegen, zoowel tengevolge van den aanbouw van zeer vele huizen, vooral in de steden, als tengevolge van inpoldering en toemaking van landerijen, ware niet bij de toepassing van de nieuwe schatting der belastbare opbrengst de belasting op de ongebouwde eigendommen met dat bedrag verlaagd. De stijging der opbrengst van het personeel met meer dan 80 pCt. is eenvoudig te verklaren uit meerdere vertering, welke de trouwens met 66 pct. toegenomen bevolking zich heeft kunnen veroorloven. Met ingang van 1 Januari 1897 is de verlaging ingetreden, waarvan vooral de minvermogenden en de middenklasse, met name de ambtenaren, onderwijzers, kantoorbedienden en de plattelandsbewoners de heilzame gevolgen zullen ondervinden. Zij worden over het algemeen lager aangeslagen en menigeen heeft daarenboven wegens den aftrek voor kinderen minder te betalen dan vroeger.

In plaats van het patent is in 1893 de belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten ingevoerd, welke den druk veel beter regelt. Ieder betaalt nu niet meer naar zijn verwachte winst, enkel wegens het uitoefenen van een bedrijf, maar naar zijn werkelijk inkomen, tenzij dit minder dan *f* 650.— bedraagt, terwijl de meer winstgevende bedrijven naar eene progressieve heffing worden aangeslagen en een eind is gemaakt aan eenige bedenkelijke vrijstellingen.

De vermogens, die vóór 1892 door geen enkele afzonderlijke belasting werden getroffen, behalve door het successierecht bij overlijden en door de zegel- en registratierechten bij overdracht, brengen nu 7 millioen op in de staatsbelasting, waarbij eveneens progressieve aanslag geldt en waarvan de vermogens kleiner dan *f* 13,000.— zijn vrijgelaten.

Zoo blijkt de opbrengst van de directe belastingen thans veel grooter, de regeling thans veel rechtvaardiger dan een halve eeuw geleden: de minder gegoeden zijn ontheven, de meer gegoeden dragen een grooter deel.

Van niet geringer beteekenis zijn de veranderingen in de belastingen, die op voorwerpen van gebruik drukken. Zij brachten in 1849 op 24.2, in 1896 52.2 millioen, of meer dan het dubbele, niettegenstaande de afschaffing, in het belang van den handel, van een drietal heffingen, in het belang der verbruikers, van de invoerrechten op granen enz., en op grond-

stoffen en herhaalde verlaging van die op fabrikaten en halffabrikaten. De hoogere opbrengst is alleen verkregen door ruimer verbruik en door beter geregeld toezicht op de aangiften.

Nog sterker spreken de verschillen ten opzichte van de accijnsen, waarvan de opbrengsten, in de zoo even genoemde totaalcijfers begrepen, van 19.4 millioen tot 43.8 millioen zijn toegenomen, dus ook meer dan verdubbeld, ondanks de afschaffing van de hoofdzakelijk op de mingegoeden neêrkomende accijnsen op het gemaal, op de turf, op de steenkolen, op het schapen- en rundvleesch en de verlaging van dien op het zout met twee derden, terwijl de plaatselijke accijnsen, die in 1849 *f* 6.567.000.— (en in 1865, het jaar der afschaffing *f* 9.098.000.—) opbrachten, thans, op enkele niet noemenswaarde uitzonderingen na, zijn verdwenen. De verklaring ligt in de vermeerderde opbrengst, tot een bedrag van 22 millioen, uit het gedistilleerd, dat zeker geene onmisbare levensbehoefte mag genoemd worden en tot een bedrag van 9 millioen uit de suiker, die, zoo al niet onder de weeldeartikelen te rangschikken, althans voor het grootste gedeelte door de meergegoeden wordt verbruikt.

Eindelijk de indirecte belastingen: zegel, registratie, hypotheek en successierechten.

De vermeerderingen van 8.7 tot ruim 20 millioen, voorzoover zij niet voortvloeien uit verhooging der heffingen, zijn het gevolg het zij van meerderen omzet, van waardeverhooging der goederen, het zij van toeneming der vererfde vermogens, en wijzen zoo goed als uitsluitend op verzwaring van druk op de meergegoeden. Het vijfcents-quitantie zegel en voor een deel ook de registratie- en hypotheekrechten maken in dit opzicht eene uitzondering. Intusschen zoude de opbrengst der laatstgenoemde rechten in veel sterkere mate zijn toegenomen, als die niet in 1892 zeer belangrijk verlaagd waren. Het zegel van effecten en zeer zeker het successie-recht komt neer op de vermogenden. En tot de vermeerdering van de opbrengst van dit laatste is *f* 2.375.000.— bijgedragen door de uitbreiding van de heffing tot de rechte lijn, waarin de kleine boedels niet deelen, daar van kinderen voor elks erfdeel beneden de *f* 1000 niets wordt gevorderd.

Kortom, wie de allengs aangegroeide en ten slotte sterk geklommen cijfers der belastingopbrengst in hunne bestanddeelen ontleedt, verkrijgt een gansch anderen indruk dan dien welke een oppervlakkige kennisneming alleen van de totaalcijfers aanvankelijk op hem had kunnen maken.

Ondanks de steeds hooger stijgende eischen door den dienst, zoowel in het moederland als in de koloniën aan de schatkist gesteld, worden de lasten gemakkelijker gedragen, niet alleen doordien hun druk zich over eene in getal en in welvaart belangrijk toegenomen bevolking verspreidt, maar ook wijl de wetgever bij de verdeeling van dien druk over de ingezetenen meer en meer is te rade gegaan met het draagvermogen en bij de regeling bijna voortdurend heeft getracht belemmering van handel en nijverheid te vermijden. Veel van hetgeen door de hervormingsgezinden in 1848 werd verlangd, is, zij het dan ook langzaam, op het gebied van het belastingwezen tot stand gebracht. En inmiddels opgekomen plannen, wier verwezenlijking schadelijk zou zijn gebleken, werden gekeerd.

Tegenover de belastingen treden andere bronnen van het staatsinkomen,

al heeft hun gezamenlijk bedrag (ruim 15 millioen) allengs eene niet geringe beteekenis verkregen, op den achtergrond, vooral sedert de koloniale saldo's vroeger daaronder voorkomende, schitteren door hunne afwezigheid. Hier worde slechts herinnerd dat zij alle: de domeinen, de posterijen, de rijkstelegraaf, die eerst van 1852 dagteekent, de waarborg op de gouden en zilveren werken, de loodsgelden, die sedert de regeling van 1859 in de staatskas vloeien, en eindelijk de nog altijd in stand gehouden staatsloterij, de eene meer de andere minder, in opbrengst zijn toegenomen; dat echter voor het meerendeel de toeneming der inkomsten wordt opgewogen door die der uitgaven ten behoeve van de betrekkelijke takken van dienst.

Eindelijk worde hier vermeld de opbrengst van eene menigte diverse ontvangsten, gewoonlijk samengevat onder den naam „overige middelen", waarvan het min of meer wisselvallig bedrag thans op ongeveer *f* 12,000,000 mag worden gesteld, en waaronder de aandacht valt op *f* 3,885,000.— als aandeel in de opbrengst der exploitatie van Staatsspoorwegen en op *f* 995,000.— als aandeel in de winst van de Nederlandsche Bank. Van deze diverse ontvangsten kan een goed deel beschouwd worden als tegemoetkoming in de uitgaven van de verschillende Departementen.

Het wordt meer en meer tijd eenen blik te slaan op de staatsuitgaven op de wijze waarop de inkomsten werden en worden besteed. Vergelijking van de staatsbegrooting voor 1849 met die van 1898 ligt voor de hand [1]).

[1]) De ontwerp-begrooting die — behalve het Hoofdstuk Marine — met geringe wijzigingen is goedgekeurd, geeft de volgende cijfers.

Hoofdstuk	I.	Huis der Koningin	*f*	800.000.—
„	II.	De Hooge Colleges van Staat en het Kabinet der Koningin	„	701.681.—
„	III.	Departement van Buitenlandsche Zaken	„	838.436.—
„	IV.	„ „ Justitie	„	5.643.437 —
„	V.	„ „ Binnenlandsche Zaken	„	14.455.836·50
„	VI.	„ „ Marine	„	15.533.996·67
„	VIIA.	Nationale Schuld	„	32.491.093·44
„	VIIB.	Departement van Financiën	„	23.452.348·08½
„	VIII.	„ „ Oorlog	„	22.333.006·—
„	IX.	„ „ Waterstaat. Handel en Nijverheid	„	24.055.195.36½
„	X.	„ „ Koloniën	„	1.388.716.—
„	XI.	Onvoorziene uitgaven	„	50.000.—
		Totaal	*f*	141.743.746.06

Herinnerd wordt, dat de Departementen voor de Eerediensten in 1870 zijn opgeheven en het beheer der bij de Staatsbegrooting voor de onderscheidene Kerkgenootschappen toegestane geldmiddelen met de daarmede in verband staande werkzaamheden is opgedragen aan den Minister van Financiën, zoodat Hoofdstuk VIIB thans in deze uitgaven (die ongeveer twee millioen bedragen) voorziet; verder, dat het Departement van Waterstaat enz. eerst van 1877 dagteekent en dat de uitgaven, waarin sinds werd voorzien door Hoofdstuk IX, vroeger ten laste kwamen van Hoofdstuk V Binnenlandsche Zaken, afdeelingen „Waterstaat en Publieke Werken" en „Nijverheid", onder welk Hoofdstuk met ingang van 1898 de landbouwzaken nog zijn geconcentreerd. Eindelijk, dat de post van *f* 12.190.000 als uitkeering aan de gemeenten onder Hoofdstuk VIIB Financiën uitgetrokken, in werkelijkheid niet bestemd is om in den algemeenen rijksdienst te helpen voorzien.

Dat het totaalcijfer van *f* 71,530,164.16½ tot *f* 141,743,746.06 toenam zal geen verbazing wekken bij hem, die de inkomsten in ongeveer gelijke verhouding zag vermeerderen; wel dat het eindcijfer van bijna alle Hoofdstukken — uitgezonderd zijn alleen: „Huis der Koningin," „Nationale schuld" en „Onvoorziene Uitgaven" — is verhoogd, van sommige meer dan verdubbeld. Onwillekeurig komt de vraag boven: is dan de leuze van 1848 „bezuiniging door vereenvoudiging" ten slotte volledig prijsgegeven?

In geenen deele, — zoo zal op deze vraag worden geantwoord door verreweg de meesten van hen, die in den loop der halve eeuw in het staatsbestuur een werkzaam aandeel hebben gehad — maar het is onmogelijk gebleken in de behoeften van den staat voldoende te voorzien zonder voortgaande uitzetting van de uitgaven. De bevolking is toegenomen, de eischen aan alle takken van dienst gesteld zijn hooger geworden en de kring der onderwerpen, welke de staatszorg zich aantrekt, uitgebreider: de groei der cijfers is dus geweest een natuurlijke groei, getuigende van den wasdom der maatschappij en pogingen om hem te keeren konden niet anders dan machteloos, ja schadelijk blijken, zelfs een streven om hem te vertragen zou alleen dan tot gunstigen uitslag kunnen leiden, wanneer het met de uiterste voorzichtigheid, met de uitnemendste zorgvuldigheid en de meest onverpoosde zelfbeheersching werd toegepast.

De waarheid zal wel in het midden liggen, het ideaal „voortreffelijk werk voor weinig geld" zal wel nimmer in zijn vollen omvang verwezenlijkt worden, zeker is het nog niet bereikt. Het beste bewijs leveren wellicht de militaire uitgaven. In 1848 werd „allereerst" daarin bezuiniging verwacht, onder opmerking edoch „dat te gelijkertijd aan een goed „ingericht defensiewezen vooral bij mindere sterkte der legermagt alles „gelegen is." Zelfs „de verkiezing en de invloed van bekwame officiers," die in geenen deele is uitgebleven, heeft niet kunnen verhinderen dat de sterkte der legermacht is vermeerderd in plaats van verminderd en dat nog altijd ernstige twijfel bestaat of het defensiewezen mag geacht worden nu goed ingericht te zijn, al werden achtereenvolgens in den vorm van zoogenaamd „buitengewone uitgaven" ruim *f* 103,000,000 en *f* 20,000,000 er aan besteed. Maar wat hiervan zij — de jaarlijks terugkeerende uitgaven drukken veel zwaarder en wie de uitzetting daarvan betreurt, kan tot op zekere hoogte troost vinden in de wijze waarop een groot deel daarvan wordt aangewend: voor verhoogde soldijen van onderofficieren en soldaten, verbeterde huisvesting, kleeding, voeding, uitrusting en bewapening, versterking van den geneeskundigen dienst, vermeerderde zorg voor onderwijs en studie, zoo bij de zee- als bij de landmacht. En hij zal in aanmerking nemen, dat de kosten der marechaussee ad zeven ton, welke, schoon zij strekken in het belang der justitie, uit het Hoofdstuk „Oorlog" en die van loodswezen, betonning, bebakening, verlichting en hydrographie ad twee en twintig ton, welke, schoon zij strekken in het belang van de scheepvaart uit het Hoofdstuk „Marine" worden bestreden, toch niet onder de militaire uitgaven behooren te worden gerangschikt.

Gelukkig geeft het nog altijd „meest beladen" Hoofdstuk „Nationale

Schuld" tot soortgelijke twijfelingen geene aanleiding. Het is gedaald van *f* 36.344.000.— tot *f* 32.491.000.—, waarvan in 1849 *f* 759.000.— in 1898 *f* 2.628.100.— beschikbaar voor aflossing.

De veranderingen, welke onze staatsschuld in dit tijdvak heeft ondergaan, hangen uit den aard der zaak nauw samen met de geschiedenis der financiën. Openden de ruime overschotten, die de Oost-Indische bezittingen in de eerste jaren opleverden, de gelegenheid om den rentelast door aflossing allengs te verlichten, van die gelegenheid is — zooals reeds is vermeld — al dadelijk gebruik gemaakt. En zoolang die overschotten toevloeiden zijn Regeering en Volksvertegenwoordiging voortgegaan ze tot schulddelging te bestemmen voorzooverre niet andere eveneens „productieve" doeleinden de voorkeur verdienden. Behalve de gewone aflossingen, die gemiddeld jaarlijks ongeveer *f* 560.000.— hebben bedragen, kon tot 1875 in 't geheel ruim *f* 205.000.000.— of gemiddeld ieder jaar *f* 7.615.000.— aan buitengewone amortisatie worden besteed, zoodat de rente van *f* 35.585.299.05½ tot *f* 25.594.109.44½ daalde, en dus eene besparing van *f* 10.000.000.— werd bereikt. Maar er is een keerpunt gekomen: het jaar 1877 aanschouwde het laatste koloniale batig slot, zooals het jaar 1875 de laatste buitengewone amortisatie had gezien — de enkele later voorgekomen extra-aflossingen waren het gevolg van daar tegenover staande extra-ontvangsten. Na 1877 zien wij dan ook vermeerdering in plaats van vermindering der staatsschuld. De onder handen genomen groote publieke werken eischten een vernieuwd beroep op het staatscrediet en het jaar 1878 beleefde eene 4 pCts. geldleening groot *f* 43,000,000.—, die in 1883 werd gevolgd door eene van *f* 60,900,000.— en in 1884 door eene van *f* 59,700,000 — terwijl aan 4 pCts schuldbekentenissen der Amsterdamsche kanaalmaatschappij *f* 5,825,000.— als schuld van den staat werd overgenomen. Zoo groeide de hoofdsom met *f* 169,425,000 de rente met *f* 6,777,000.-- en bereikte het jaar 1885 aan uitbetaalde rente weer een bedrag van niet minder dan *f* 31,900,687.78. Een cijfer als dit is later niet weêr voorgekomen. Wel zijn nog in 1890 de schulden van de Nederlandsche Rhijnspoorweg-maatschappij, nominaal groot *f* 25,297,214 overgenomen en is in 1891 eene 3½ pCts geldleening ten laste van N.-Indië groot *f* 44,700,000.— gesloten, zoodat de rentelast met *f* 2,522,269 werd verzwaard, maar deze verzwaring is ruimschoots opgewogen, deels tengevolge van den sedert 1878 aangenomen regel, dat jaarlijks een bedrag der staatsschuld moet worden afgelost, stijgende naarmate door aflossing op de rente wordt bespaard — deels ten gevolge van enkele extra-aflossingen — o. a. in 1892 van *f* 22,283,50 van de twee jaren te voren ten laste van den staat gebrachte schulden der Rhijnspoorwegmaatschappij, deels tengevolge van de twee conversiën, die eene belangrijke besparing verschaften. In 1886 werd de 4 pCt. schuld ten bedrage van 348 millioen in eene van 3 pCt. verwisseld, en in 1896 die nieuwe schuld, welke intusschen tot 373½ millioen was vergroot, weêr veranderd in eene schuld die slechts 3 pCt. rente draagt. Zoo werd eerst *f* 1.740.000.— en later nog eens *f* 1.867.800.— aan rente uitgewonnen.

Terwijl het geheele Hoofdstuk Nationale Schuld in 1849 eene som van *f* 36.344.229.05½ vorderde, in 1885 eene van *f* 33.369.501.33 en in 1895 eene van *f* 34.775.261.41, zal de dienst 1898, mede ten gevolge van wijziging

in de geregelde aflossing kunnen volstaan met *f* 32.491.093.44. In het tijdvak 1849 tot 1898 is aldus het nominaal bedrag der staatsschuld met ruim 1107 millioen verminderd, daarentegen met ruim 966 vermeerderd, per saldo met bijna 141 millioen verminderd. Thans is het *f* 1.090.184.200.— waarvan *f* 626.008.900.— 2½ pCts. en *f* 464.175.300.— 3 pCts., waarbij nog ruim 3 millioen komt aan 6 en 5 pCt. schuld, overgenomen van de Rhijnspoorweg-maatschappij. Van deze kapitalen zijn *f* 18.788.000.— 2½ pCt. en *f* 4.343.700.— 3 pCt. ingeschreven ten name van het „fonds tot verzekering van de verwisseling der muntbiljetten in standpenningen," zoodat aan rente *f* 600.011.— vrijvalt. Nog sprekender toont zich de verbetering in den toestand, wanneer men eene vergelijking maakt tusschen het bedrag, dat in 1849 van de gewone middelen beschikbaar bleef na aftrek van hetgeen de staatsschuld eischte en dat voor 1898 geraamd: destijds niet meer dan *f* 21.511.000.— thans niet minder dan *f* 101.941.000. —

En wat leert eene vergelijking van de andere hoofdstukken en hunne onderdeelen? Hoe aanlokkelijk de taak moge zijn door een onderzoek naar de bijzonderheden een welgestaafd antwoord op deze vraag te geven, — wij moeten aan de verleiding weerstand bieden en ons bepalen tot enkele hoofdpunten.

Voor onderwijs wordt uit de Rijkskas thans *f* 9.903.863.— beschikbaar gesteld tegen *f* 521.930.— in 1849, voor kunsten en wetenschappen *f* 845.447.— tegen *f* 115.860.—, voor medische politie *f* 608.688.50 tegen nihil, voor post- en telegraaf *f* 10.578.380 (ongeveer opgewogen door de opbrengsten) tegen *f* 469.189.83½; daarenboven 13 millioen voor waterstaat, handel en nijverheid tegen *f* 2.162.875.— voor waterstaat en publieke werken, met *f* 192.200.— voor Nijverheid (feitelijk uitsluitend bestemd voor premiën tot aanmoediging der visscherij, en eenige subsidiën) in 1849. Genoeg om aan te toonen, dat er zoowel voor de verstandelijke als voor de stoffelijke ontwikkeling der natie verbazend veel meer kan worden gedaan en wordt gedaan dan toen.

Inmiddels zijn onder de voortdurende uitzetting der jaarlijks terugkeerende staatsuitgaven, en onder vermindering van het bedrag der staatsschuld toch de middelen gevonden om groote werken te steunen en tot stand te brengen, ruim 330 millioen (waarvan 160 millioen uit Indische baten), voor de spoorwegen, ruim 35 millioen voor den Rotterdamschen waterweg, ruim 20 millioen voor het Merwede-kanaal.

En thans — de Minister van Financiën heeft het in zijne millioenenrede van September l.l. verklaard — is de bloei van onze financiën onmiskenbaar!

Maar sluit niet onze begrooting met een t e k o r t van *f* 7.300.000.— en staan wij niet op het punt eene nieuwe geldleening aan te gaan, van 45 millioen, en zijn dat niet ongunstige teekenen?

Wat het te kort betreft, zoo heeft de Minister onder aanwijzing van de oorzaken waaraan het is toe te schrijven en onder opmerking dat het zich in de werkelijkheid tot 1½ millioen zal bepalen, overtuigend aangetoond, dat het tot ongerustheid hoegenaamd geene aanleiding geeft.

En de leening? Mag deze buiten beschouwing worden gelaten op grond dat zij bestemd is voor Indische behoeften? Er is veel geschreven en ge-

sproken (ook in onze Staten-Generaal) over de verhouding van de Indische tot de Nederlandsche geldmiddelen en er zijn meermalen pogingen aangewend om tot eene duurzame regeling van die verhouding te komen door het bepalen van eene vaste bijdrage. Maar in den grond zijn de Indische financiën niet anders dan een onderdeel van de Staatsfinanciën. Wel is het voor de belastingschuldigen in Nederland en Nederlandsch-Indië geen onverschillige zaak, of in geval er geld te kort komt, het bestuur nieuwe heffingen in het eene dan wel in het andere gedeelte des Rijks beveelt, maar deze vraag is onafhankelijk van den meer of min bloeienden staat der respectieve beheersafdeelingen. „Nu er regelmatig op de Indische begrooting" — zoo schreef mr. van Houten in 1893 — „een nadeelig saldo geraamd wordt en ook de „nadeelige saldo's der rekeningen de voordeelige overtreffen, zoodat te „korten uit de opbrengsten van Nederlandsche geldleeningen moeten wor„den gedekt, hebben die quaestiën niet alleen alle belang, maar ook alle „opportuniteit verloren."

Terecht — en het zou dus niet aangaan de nu voorgestelde geldleening buiten beschouwing te laten. Op den financieëlen toestand van Indië moet wel degelijk gelet worden, als men zich rekenschap wil geven van dien van het geheele Rijk. Maar ondanks de te korten van de laatste jaren, waarvan natuurlijk Atjeh de hoofdoorzaak is — geeft de toestand alle reden tot gerustheid. De Minister van Koloniën schatte in zijne memorie van beantwoording van het voorloopig verslag der Tweede Kamer over de Begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1898 de gezamenlijke te korten op hoogstens 46 millioen, en gaf de volgende geruststellende uiteenzetting: „Deze 46 milloen zullen door leening gevonden „moeten worden: voegt men daarbij de 44 millioen der reeds ten „laste van Indië zijnde leening, dan kan deze schuld van 90 millioen „inderdaad niet onrustbarend groot worden genoemd, wanneer men daar„tegenover stelt de vele productieve werken, die in de laatstverloopen 25 „jaren in Indië van Staatswege zijn aangelegd .... Het geheele bedrag, „dat uitgegeven is aan openbare werken, wier opbrengst rente en aflossing „der daarvoor op te nemen gelden geheel dekt, zal dus wel veilig op 150 „millioen mogen gesteld worden. Eene schuld van 90 millioen daartegen„over is dus inderdaad niet onrustbarend."

Door beide Ministers alzoo worden de meest geruststellende verzekeringen gegeven aangaande de financiën, een hunner noemt haren bloei onmiskenbaar.

Hoe geheel anders luidden de mededeelingen en rapporten van hunne ambtsvoorgangers van 1848 en 1849!

Inderdaad: er is zeer veel veranderd zoo hier te lande als in de overzeesche bezittingen, niet alleen in het bedrag der uitgaven, maar ook in hare bestemming en besteding; niet alleen in het bedrag der inkomsten, maar ook in de bronnen waaruit ze geput en, voor zooverre zij uit belastingen worden gevonden, in de wijze waarop deze geregeld en verdeeld zijn.

Wie nu nog eens het hierboven weergegeven Adres van Antwoord op de Troonrede van Februari 1849 herleest zal er nog meer in zien dan een regeeringsprogram, hij zal den profetischen blik bewonderen, dien het in de toekomst wierp.

Ons vaderland *is* de financieele moeilijkheden te boven gekomen, het *heeft* én zijn stelsel der uitgaven én zijn stelsel der inkomsten herzien en verbeterd.

De natie is des te gewilliger geweest naarmate zij meer overtuigd werd dat de offers, die men van haar vergde, te recht gevraagd, naar behooren verdeeld en doeltreffend besteed werden.

Aan den wil heeft het vermogen zich gepaard, de nijverheid heeft haar levensbeginsel: vrije beweging, zien eerbiedigen door wetgeving en bestuur en bij beide een juist begrip ontmoet van haar belangen.

De koloniën en bezittingen hebben nationale belangstelling gevonden, van haar huishouden is zorgvuldig kennis genomen en vele maatregelen tot bevordering van haren voorspoed zijn tot stand gekomen.

En het geloof van de Kamer, dat door de ontwikkeling der vrijheden en rechten, welke de Grondwet aan het Nederlandsche Volk waarborgde, de Regeering nationale kracht zouden worden, is niet teleurgesteld.

Hoe men ook denke over het meer of mindere, dat nog te wenschen overblijft: op het gebied der financiën althans heeft zij zegen gebracht in ruime mate.

X

NEDERLANDS BODEM

DOOR

DR. C. M. KAN,

Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

Bij het maken eener vergelijking tusschen de toestanden, van het Nederlandsche volk tegen het midden en tegen het einde dezer eeuw, kan de bodem niet onbesproken blijven. Daarop speelt zich het volksleven af; het gebruik, van dien bodem gemaakt, is een belangrijke factor van de volkswelvaart; zooals de geschiedenis van het volk in de laatste 50 jaren de geschiedenis van vroeger tijden voortzet, knoopt ook de tegenwoordige toestand van den bodem zich vast aan dien in vroegere geologische periodes, doch evenzeer aan den strijd, bij voortduring, ook in de laatste 50 jaar, door den bewoner tegen de zee, de onbeheerde rivieren en het overtollige water gevoerd. Ook het gebruik, van dien bodem gemaakt, en de kennis, ervan verkregen, hebben hunne geschiedenis.

Wat die **kennis** betreft, zij nam in de laatste 50 jaren belangrijk toe. Geschiedden in het vorige tijdperk (1800—1850) de nieuwe driehoeksmeting

en de topographische opneming, in het onze verschenen o.a. de topographische en militaire kaart van het Koningrijk der Nederlanden, de chromotopographische, de waterstaatskaart en de algemeene hoogtekaart van Nederland; ook nam Nederland deel aan de internationale graadmeting en werden nauwkeurigheidswaterpassingen verricht. In dit jongste tijdperk valt STARING's werkzaamheid op het gebied der geologie en, in nauwe aansluiting daaraan, op het gebied van den landbouw en der volksvlijt in het algemeen. Toen in 1877 de Nederlandsche universiteiten met leerstoelen in de geologie werden verrijkt, hebben de hoogleeraren in die wetenschap en niet minder hunne leerlingen den Nederlandschen bodem, die bij den aanleg van nieuwe werken of putboringen werd omgewoeld en omhooggebracht, tot het onderwerp hunner ernstige studie gekozen en hebben sommigen hunner niet opgehouden, evenals Staring, het belang dier grondige kennis van den bodem voor meer dan één middel van volksbestaan in het licht te stellen. Kort voor 1877 werd het Aardrijkskundig Genootschap opgericht, dat in zijn tijdschrift zeer vele bijdragen tot de kennis van dien bodem heeft geleverd, en was een werk voltooid, dat onder den naam van „Algemeene Statistiek" over alles wat op dien bodem betrekking had, de belangrijkste bijzonderheden inhield, door specialiteiten bijeengebracht. Een oud genie-officier stelde den zoo eigenaardigen hydrographischen toestand van dien bodem door woord, kaart en relief in het licht; voortreffelijke handboeken en atlassen brachten die nieuw verkregen kennis op de verbeterde inrichtingen van onderwijs en maakten ze daardoor tot een gemeengoed van het ontwikkelde deel der natie.

De toestand van dien Nederlandschen bodem met zijn vele eigenaardigheden schuilt in zijn **ontstaan** m. a. w. in zijn wordingsgeschiedenis en bestanddeelen.

In de oudste tijdperken dier wordingsgeschiedenis, meer of min samenhangende met die van N. W. Duitschland, België en Zuid-Engeland, werden de *oudste bestanddeelen* van dien bodem gevormd. Zij vertoonen zich, zooals bekend is, in het Z.-O. van ons land hoofdzakelijk als zand- en kalksteen, voorzien van steenkolenlagen, die een voortzetting zijn van de Belgisch-Rijnsche formatie; voorts als krijtlagen, eveneens in Z. O.-Limburg (het Geuldal), doch tevens bij Winterswijk en Losser; eindelijk als tertiaire gesteenten, al weder in Zuid-Limburg, doch voornamelijk in Oost-Gelderland en Overijsel. Die oude gesteenten treden aan de oppervlakte of liggen onder het diluvium. Soms zijn zij op grootere diepten, tot 100 en 200 meter, een enkele maal, bij putboringen, nog dieper aangetroffen.

Dat zij zoo zelden aan de oppervlakte treden en ook hun aanwezigheid in de diepte nog slechts zelden is aangewezen, kan dáárin zijn grond hebben, dat Nederland in die oudere tijdperken, als zelfstandig eiland of wellicht ook met de bovengenoemde landen samenhangende, reeds boven de zee uitstak, zoodat die oudere gesteenten, welke in de zee moesten gevormd worden, toen niet konden ontstaan. Niet onmogelijk is het ook, dat die oude gesteenten later door denudatie en erosie werden weggevoerd, terwijl eindelijk het vermoeden niet is buitengesloten, dat zij hier en daar zóó diep zijn gelegen, dat zij tot dusver niet werden gevonden. Doch hoe

ook, het feit, dat zij te zamen thans te nauwernood $^1/_{10}$ % van den Nederlandschen bodem aan de oppervlakte innemen — het alluvium en diluvium daarentegen de overige ruim 99 % — geeft hun een ondergeschikt belang en ontslaat ons van den plicht er langer bij stil te staan. Voor zoover zij het landschap kenmerken en de bruikbaarheid van den bodem verhoogen, komen wij er later nog even op terug.

Om het Nederlandsche *diluvium* goed te verstaan, moet men letten op zijn bestanddeelen en op de krachten, die tot de vorming en het transport dier bestanddeelen medewerkten. Het diluvium bestaat òf uit overwegend zand, dat bijna geen grint bevat, meer horizontaal gelegen is, doch hier en daar een golvende oppervlakte vertoont (zanddiluvium); òf uit zand, met grint vermengd (grintdiluvium), welk grint dan opgehoopt, verspreid of in lagen gelegen is en onderling nog daardoor verschilt, dat het grootere grint niet afgerond is, wat met het kleinere wel het geval is. Het diluvium bevat voorts leem, dat in het zand- minder dan in het grintdiluvium voorkomt, en òf in zuivere lagen gevonden wordt, òf vermengd is met zand (zavelgronden), òf banken vormt, omgeven door zand en grint. Naar dit leem, waarin soms keien voorkomen (keienleem) heet het laatst besprokene ook wel leemdiluvium. Al de hier gemaakte onderscheidingen hebben, met het oog op de bruikbaarheid van den bodem, hun waarde.

De krachten, die tot de vorming en het transport der genoemde bestanddeelen hebben medegewerkt, zijn: de rivieren, de gletschers of het inlandijs en de wind. Wij zullen ze, vooral bij het bespreken der wijze van transport, nader in hun werking leeren kennen.

In het laatst van het tertiaire en in het begin van het diluviale tijdperk, vooral in den ijstijd, bezaten de rivieren Maas en Rijn een grootere werkzaamheid. Deze hing samen met het koelere klimaat, den grooteren regen- en sneeuwval en de daarmede gepaard gaande grootere uitgestrektheid der gletschers, die zich toen zooveel noordelijker dan thans uitstrekten. Die grootere werkzaamheid openbaarde zich: in onstuimiger watermassa's; den aanvoer van grooter steenen, grover zand en zwaarder ijsschollen; het ophoogen en uitbreiden der rivierbeddingen. Zelfs toen die werkzaamheid later iets minder werd, onderscheidde zij zich nog van die der tegenwoordige rivieren door grooteren aanvoer van zand en de afwisselende ophooging en verdieping der bedding. Zoo ontstond het niet door de zee gevormde, maar door stroomend rivier-, beek- en gletscherwater meegevoerde en afgezette grint, zand en leem, dat, vooral bij de monden der zich nog dikwijls verplaatsende rivieren, en dus niet enkel voor den toen oostelijker gelegen Rijn- en Maasmond, nedergelegd, een diluviale delta deed ontstaan. Deze delta is ouder dan het Noordelijk diluvium (door inlandijs en gletschers gevormd) en wordt daarom wel praeglaciaal diluvium geheeten.

Het Noordelijk of Scandinavisch diluvium ontstond niet door Maas en Rijn, doch werd hier ook niet door drijfijs, zooals men vroeger meende, over zee aangebracht. Het werd hier op dezelfde wijze gevormd als dit voor Zweden, Noord-Duitschland en elders is aangetoond, nl. door inland-

ijs en gletschers, die ons land toen met een ijskap bedekten, zooals dit thans nog in Groenland het geval is. Het is dit ijs, dat, volgens de onderzoekingen van Van Calkar, Lorië van Cappelle, Schroeder van der Kolk en anderen, den Hondsrug, de Roode-, Mirdumer- en Mirnserkliffen, als frontmoraines in het ijs- of gletscherlandschap, achterliet en dien Hondsrug zich tot Nieuw-Amsterdam deed verlengen. Het is hetzelfde ijs, dat elders gletschermeren, keien met gletscherkrassen, gekneusde steenen, veelkanters, kleileem en keizand achterliet en de oppervlakte van het praeglaciale diluvium, soms ook van de oudere gesteenten, opschoof en plooide.

Het Scandinavisch diluvium werd dus niet, als het Maas- en Rijndiluvium, in het water afgezet, tenzij daar, waar, bij de nadering van dat inland- en gletscherijs, het smeltwater beken en stroomen vormde.

Dit verschil in wijze van onstaan is van grooten invloed geweest op de ligging der meegevoerde stoffen, en deze ligging weder op het tegenwoordige relief van onzen bodem. Immers dat in water afgezette Maas- en Rijndiluvium of praeglaciale moet in lagen liggen en heet dan ook „gelaagd". Dat wat van het Noordsche diluvium gevormd werd in het smeltwater, hetwelk, zooals gezegd, het inlandsch ijs en de gletschers vooraf ging, was natuurlijk ook geslaagd, doch heet, ter onderscheiding van het eerste, „glaciaal gelaagd", terwijl eindelijk het door dat ijs en die gletschers zelven aangevoerde diluvium veel meer verspreid ligt of opgehoopt, doch minder in lagen, en daarom den naam draagt van „ongelaagd glaciaal" diluvium. Dat de grenzen tusschen deze niet overal, evenmin als tusschen het Rijn-, Maas- en Scandinavisch diluvium, scherp te trekken zijn, spreekt vanzelf. Daarom spreekt men van gemengd diluvium, wat dan zoowel op den oorsprong als op de ligging (al of niet gelaagd) betrekking heeft en dat zich natuurlijk dáár bevindt, waar de ontmoeting der op verschillende wijze ontstane diluvia plaats had. — Ten slotte zij nog opgemerkt, dat het Scandinavisch, als jonger dan het Rijn- en Maasdiluvium, bij die ontmoeting in vele gevallen boven kwam te liggen. Het laatstgenoemde zet zich dan natuurlijk onder het Scandinavische voort, wat alles niet wegneemt, dat daarbij de oudere lagen soms onder de boven gelegene uitschieten. Zij liggen dan ver noordelijk, zooals, omgekeerd, ook de uit Scandinavië afkomstige gesteenten, de Noorsche zwervelingen, veel zuidelijker liggen dan men vroeger meende. Men heeft dus het diluvium èn naar de horizontale uitbreiding, èn naar de verticale ligging te onderscheiden, waarbij dan enkel met de afkomst en wijze van ontstaan kan te rade gegaan worden, daar het naast elkaar liggen der lagen volstrekt geen zelfde afkomst aanwijst.

Tot zoover het diluvium, dat, volgens min of meer globale berekeningen, 40.77 % van onze bodemoppervlakte inneemt. Daarvan komen voor het grintdiluvium circa 10 %, voor het zanddiluvium, waaronder ook de diluviale rivier-oeverbanken, ruim 29 %. Wat overblijft wordt ingenomen door het löss (ruim 1 %), een in Limburg voorkomende, hooggelegen, geelachtig grijze, weeke klei met veel kalkdeelen en zeer vruchtbaar. Het löss wordt door sommigen als een voortzetting van het diluvium voorgesteld; door anderen wordt het als een aeolische

formatie beschouwd. In beide gevallen is het echter een overgangsvorm. Dit geldt ook van die terreinen, waar de wind zich van de zand- en steenstoflagen meester maakte en weder andere aeolische formaties in het leven riep (zandverstuivingen, duinen, enz.), die wij onder het alluvium nader ter sprake brengen.

Alluvium rust dikwijls op het diluvium en is daarvan niet altijd scherp te onderscheiden. Het is òf een door verschillende invloeden gewijzigd diluvium, òf bestaat uit van elders aangevoerd nieuw materiaal. Dit laatste werd geleverd door planten, door zee, rivier en beek of door den wind. Waren planten werkzaam, dan ontstonden bij nagenoeg geheele afsluiting der lucht, waardoor verrotting werd tegengegaan, onder zekere hydrographische toestanden door bepaalde plantensoorten *venen*, wier onderscheiding in hoog-, laag-, moerasveen, enz. hoofdzakelijk op het verschil dier planten en hun hoogte boven het omringende water berust. Doch tevens komt de ondergrond, waarop zij liggen, vooral met het oog op de ontginning, in aanmerking. De hoogvenen liggen boven dat water en rusten op zand- en grintdiluvium, soms op laag veen. Zij vertoonen dus bij afgraving meest drogen dalgrond. De veenstof wordt gevormd door heide, wollegras, veenbies, veenmos en eenig houtgewas. Bij de laagvenen is een en ander juist omgekeerd. Zij ontstonden in grootere en kleinere plassen, als deze niet te diep waren of door strooming en golfslag te zeer in beweging werdèn gebracht. Zij liggen daar, waar een breede strook grond de oudere diluviale terreinen van de hedendaagsche zeebezinkingen en duinen afscheidt, soms ook geïsoleerd in de duinvalleien. Zij rusten dikwijls op zeeklei, die na 't vervenen en droogmaken der veenplassen een beteren bouwgrond aanbiedt dan de dalgronden en bijv. in Holland eenige meters onder zeeniveau gelegen is. De veenstof wordt hoofdzakelijk gevormd door rieten, plompen, scheren, dullen, sekgras en eenig houtgewas. De moerasvenen vormen dáárom een overgang tusschen laag- en hoog veen, dewijl zij dikwijls ontstaan in de stroomdalen der kleine rivieren, die vroeger dras lagen of overstroomden, en zij dus gevormd werden op moerassige, niet blank staande gronden. Ook ontstonden zij in ondiepe kommen of op terreinen zonder geregelde afwatering en eindelijk door afgraving van hoogveen. Door deze wijze van ontstaan en als gevolg der onvoldoende afsluiting van de lucht is de turf dier moerasvenen vermengd met zand, slib en humus.

Behalve de venen vormen de planten onder gewijzigde omstandigheden, als de lucht niet afgesloten wordt, en dus, geholpen door vochtigheid en warmte, verrotting veroorzaakt, een aan koolstof rijke, kruimelige zelfstandigheid, die *humus* heet, en dus, evenals de bouw- of teelaarde, uit verweerings- en plantenproducten ontstaat. Eindelijk hebben de planten ook hun aandeel in de vorming der hooge bouwgronden, in Drente, Overijsel en Gelderland *esschen* geheeten, en in het ontstaan van het *zand-* en *ijzeroer*, als zij het zand door humusstoffen verbinden en humusstoffen naast ijzeroxyde voorkomen.

Tot zoover de planten.

Bij de werking van zee, rivier en beek onderscheide men de zandafzettingen en de vorming der kleilagen.

De *zandafzettingen* spelen een belangrijke rol in de wordingsgeschiedenis van ons land, omdat zij, reeds in het diluviale tijdperk begonnen, medewerkten tot het ontstaan van die banken, op eenigen afstand van de kust gelegen, welke een meer of minder volkomen afsluiting der zee teweegbrachten. Daar achter bevond zich een haf of lagune, zooals er thans nog aan de Noordkust der Oostzee worden aangetroffen. Die oorspronkelijke afsluitingswal, een product van het zand onzer diluviale rivieren en van de zandbanken der ondiepe Noordzee (Lorié noemt hem „schoorwal"), deed, als hij bij ebbe droog kwam te liggen, geholpen door den wind, duinen ontstaan, wier ondergrond nog dikwijls dat oude zand vertoont. Daar de bank- en duinvorming in westelijke richting plaats had (de overstuiving in oostelijke richting geschiedde zeldzamer), kwamen de eerste duinen steeds dieper binnenlands te liggen. De binnenduinen behooren dus tot de oudste van ons land. Daar achter lag dan het groote laagveengebied, dat vroeger veel grooter en breeder en samenhangender was dan thans en zich, zooals gezegd, van de duinen tot het diluvium uitstrekte. Onder de later gevormde rivier- en zeeklei ligt dan ook dikwijls nog een door die klei samengeperst veen, derg of derrie geheeten.

Naast deze zandafzettingen der zee en der rivieren, die aan de kust, doch evenzeer in en langs de rivieren zelve plaats hadden, dienen de *kleivormingen* genoemd te worden. Hun ontstaan hangt af van de snelheid van het water, de getijden, den aard en de hoeveelheid der meegevoerde stoffen, de gesteldheid der zeeboezems en terreinen, waar die stoffen worden neergelegd, doch vooral van de windrichting. Dit alles kan hier, met het oog op de beschikbare ruimte, niet verder worden besproken. Genoeg zij het er aan te herinneren, dat de stadiën in de vorming dier kleilanden vóór de inpoldering door verschillende namen worden aangewezen, bijv. *plaat*, als de bank alleen bij laag water bovenkomt; *slikken*, als zij nog zonder plantengroei zijn gebleven; *kwelders*, *kardoezen*, *schorren*, *gorzen*, als zij begroeid raken. Het ligt in den aard der zaak dat deze jongere zeeklei, dikwijls op laagveen liggende, verschilt van de oudere, die op vele plaatsen onder de laagvenen gelegen is en in de droogmakerijen te voorschijn treedt. Verder pleegt men die zeeklei tegenover de rivier- en beekklei te stellen, ofschoon toch ook die zeeklei haar ontstaan aan stoffen, door de rivier in zee neergelegd, heeft te danken. Overigens wordt het slib der kleine riviertjes en beekjes ook dikwijls gevormd door het klei of leem, dat aanwezig is in den bodem, dien zij doorstroomen. Daar die riviertjes en beekjes tevens vele half verrotte plantendeelen en humus medevoeren, zijn hunne bezinkselen natuurlijk minder zuiver. De door hen gevormde gronden, meestal met gras begroeid, heeten groengronden.

Als derde kracht bij de vorming van het alluvium noemden wij den wind. Zij openbaart zich door de vorming der *duinen* aan de kust en der *zandverstuivingen* in het binnenland. Het ontstaan der laatsten komt in

hoofdzaak met dat der eersten overeen. De heuvels liggen echter meer onregelmatig verstrooid; het zand er van is grover, laat gemakkelijker water door en is onvruchtbaarder. —

Wij hebben hiermede ook de bestanddeelen en het ontstaan van het alluvium besproken. Voor het geleidelijke overzicht noemen wij de eersten hier nog eens, daar achter gevoegd het cijfer der %, die zij aan de oppervlakte van Nederlands bodem innemen:

lage venen (11.14); hooge venen (2.79); dalgronden of verveende hooge venen (2.57); moerasvenen (2.07); venen te zamen............... 18.58

zeeduinen en geestgronden (2.84); zandverstuivingen (2.20); oud zeezand (0.72); rivierzand, rivierduinen, heibanen (0.08); samen.... 5.86

zeeklei (20.66); rivierklei (10.52); beekklei (groengronden) (1.93); oude zeeklei der droogmakerijen (1.57); samen................. 34.70

Voor alle alluvium te zamen........................... .. 59.14

Zagen wij tot dusver bij de vorming van onzen bodem de natuurkrachten aan het werk, natuurlijk was de *bewoner* dier lage landen daarbij geen ledig toeschouwer en kon hij dit niet zijn in den strijd tegen de door getijden en stormen opgezweepte wateren. Moest hij al vroeg zijn kusten en rivieren door dijken en het versterken der duinen beschermen, dáárin bestond zijn voornaamste werkzaamheid, dat hij het zeewater, zooals wij reeds zagen, door inpoldering (beter: door indijking) terugdrong en het binnenwater door het droogmaken van moerassen, meren en plassen binnen de noodige grenzen hield. Dit gold het meest van het gedeelte, dat, tusschen een ring van heuvelen, duinen, zee- en rivierdijken gelegen, tot eenige meters beneden zeeniveau afdaalde. Het moest niet enkel tegen het buitenwater beschermd en van het overtollige binnenwater dier meren, moerassen en riviertjes ontdaan worden, maar diende ook bij het toenemen der bevolking iets meer op te leveren dan bosch, veen, visch of weidegrond voor koeien. Beide, het beschermen en vruchtbaar maken, geschiedde zóó, dat eerst kleine gedeelten door kaden of dijken omgeven werden, die het water er buiten hadden af te weren en het binnenwater te beheerschen. Daarna werden in de 15e en 16e eeuw, nadat het hoosvat voor den watermolen had plaats gemaakt, die kleine gedeelten, „polres" geheeten, steeds grooter, totdat eindelijk, nog vóór het gebruik der stoomgemalen, zoogoed als het geheele laagveengebied kon worden ingedijkt.

Daarna kwam de beurt aan de meren en uitgeveende plassen: eerst aan de kleinere en ondiepere, toen ook aan de grootere, die weinig opleverden, doch gevaarlijk waren voor hun naaste omgeving, bij storm terreinen onder water zetten, zich steeds uitbreidden en dorpen deden te gronde gaan. Door deze droogmakerijen kwam een diep gelegen kleilaag bloot (bij de meren soms ook zand of veen) en werden uitgestrekte terreinen voor landbouw en veeteelt geschikt gemaakt. Benoorden het IJ, waar zij bijna uitsluitend uit meren ontstonden, liggen zij meer verspreid; ten Z. van het IJ daarentegen in 2 groepen, nl. een eerste: de Haarlemmermeerpolder en oostwaarts tot en met die ten N.-W. van Utrecht, en een tweede: in Rijnland, Delftland en bijna geheel Schieland.

Tot zoover het ontstaan van dien bodem. Wij verplaatsten ons lang in het verleden, omdat daarmede alles nauw samenhangt, wat wij verder over het heden van dien bodem in het midden hebben te brengen: de aanwinst van grond, de hoogte en helling dezer landen, de waterwegen, de bruikbaarheid van den bodem, de daarmede samenhangende middelen van bestaan en de dichtheid van bevolking. Vooral bij de laatstgenoemde onderdeelen zullen wij kunnen aantoonen, dat het betere gebruik, van den bodem gemaakt, in de laatste jaren de woeste gronden niet weinig heeft doen afnemen.

Nog onder den indruk van het gezegde over de indijkingen en droogmakerijen, zal het den lezer niet moeilijk vallen in te zien, dat de *landaanwinst* niet gering kan zijn. Aan de hand der berekeningen, daarvan in de „Algemeene Statistiek" en door dr. Blink gemaakt, mag deze gerust op minstens 373,500 H. A. gesteld worden. Onder deze bedijkingen, zooals zij in N.- en Z.-Holland, Friesland, Groningen, N.-Brabant en Zeeland voorkwamen, reiken die van N.-Holland en Zeeland tot in ons tijdperk, resp. tot 1864 en 1859, de Hollandsche droogmakerijen (81906 H. A.) tot 1864, terwijl de jongste bedijkingen, de IJpolders, Legmeerpolders, de verschillende bedijkingen in Groningen enz. (samen minstens 10,000 H. A.) natuurlijk geheel tot dit tijdperk behooren. Omgekeerd, behoort het landverlies, zoo als dit langs de Noordzeekust, aan de Zuiderzee en de Wadden of aan den Dollart plaats vond, en dat, waaraan de namen het Bergsche Veld, het land van Roemerswaal en van Saaftingen, de Braakman, de eilanden Schooneveld en Orisand e. a. herinneren, zeker overwegend tot het vroegere tijdperk. Ook zijn van die verloren gegane gronden, samen ca. 581,000 H. A., reeds een gedeelte weder teruggewonnen. Mochten de Zuiderzeeplannen tot uitvoering komen, dan zal de balans van aanwinst en verlies nog geheel anders dienen opgemaakt te worden. Dan zal de waarde der gewonnen terreinen, welke die der verloren gegane overtreft (reeds Staring schatte de eersten ƒ 29000000 hooger) een nog grooter overwicht verkrijgen.

De invloed van het ontstaan op **relief, hoogte** en **helling** van den bodem treedt terstond in het licht, als men weet, dat vermoedelijk reeds in de oude gesteenten plooiingen zijn aan te wijzen; dat ook het landijs door aanzienlijken druk die plooiingen in de diluviale en oudere gesteenten kon teweegbrengen; dat hetzelfde landijs en het stroomende water door het neerleggen der meegevoerde stoffen, het erodeeren van valleien, de vorming van cirkelvormige kommen, later met veen gevuld, en andere werkingen een niet onaanzienlijk verschil van relief en hoogte konden in 't leven roepen, terwijl, vergelijkenderwijze gesproken, het oude diluviale land reeds hoog moest liggen. Hooger liggen dan natuurlijk nog de grintheuvels en het hoogst de oudere vormingen en het löss in Limburg, terwijl, omgekeerd, de in het haf gevormde gronden, de laagvenen en kleigronden veel lager en de droogmakerijen het allerlaagst zijn gelegen. In het westen bereiken dan de aeolische formaties, de duinheuvels, weder een grootere hoogte. — Met het oog op dit alles ligt bij ons land een onderscheiding der terreinen naar hun hoogte in twee helften voor de hand: de lage landen, die tot —

5 M. (A. P.) afdalen en 38 % van den bodem beslaan, tegen over de hooge landen, die 62 % innemen. Een nadere onderscheiding, van iedere goede hoogtekaart als 't ware af te lezen, wijst op zeven terreinen, welke zich beoosten de duinen (wier gemiddelde hoogte 10 M. bedraagt) meer of min evenwijdig aan elkander, in breedere of smallere strooken, doch niet altijd samenhangende, van Z. W. naar N. O. uitstrekken en in het Z. O. hun grootste hoogte bereiken. Die terreinen zijn (daarachter gevoegd de % der oppervlakte, welke zij innemen): die van gem. — 2.5 tot 0 M. (25 %) en van 0 tot + 1 M. (13 %), welke beiden zonder duin of dijk bij gewonen vloed zouden onderloopen. Een derde en vierde terrein of de hoogtegordels van 1—5 en 5—10 M. gem. hoogte nemen beiden 12 % der oppervlakte in. Daarachter liggen een vijfde van 10—25 M. (24 %), een zesde van 25—50 (12 %) en een zevende van 50—100, die slechts 2 % inneemt. De hier opgegeven gemiddelde hoogten moeten onderscheiden worden van die der zich boven de genoemde cijfers verheffende heuvels, die, bijv. op de Veluwe, in een rij van N. naar Z. gaande, opklimmen tot 50 en 100 M., in den Imbosch tot 110. In Overijsel, Utrecht en Limburg vindt men op terreinen van resp. 5—10, 10—25 en 100 m. heuvelrijen, waarvan de hoogsten tot ca. 80, ruim 100 en ten Z. van Vaals (trouwens het hoogste punt des lands) tot 322 M. stijgen.

Hoe gering die hoogteverschillen bij den geleidelijken overgang der terreinen mogen zijn, toch zou het niet moeilijk vallen de gevolgen er van voor de vruchtbaarheid van den bodem in het licht te stellen of te wijzen op den invloed, dien zij op het klimaat en den gezondheidstoestand uitoefenen. Natuurlijk hebben de meer of minder geaccidenteerde terreinen ook bij den aanleg van verkeerswegen, vooral van rijwegen en later van spoorwegen, hun gewicht in de schaal gelegd, zooals in de lagere deelen de kosten voor den aanleg van dijken en bruggen de richting van vele wegen hebben bepaald. Doch vooral bij de afwatering en de *rivieren* laat zich de invloed van hoogte en helling gelden. Bij de laagste landen ontstond een kunstmatig stelsel van afwatering en dijken; ook bij het polderland vindt men het stroomend water nog weinig ontwikkeld; eerst in de hoogere deelen treft men de groote en kleine rivieren aan. Van dezen volgden de groote rivieren de algemeene helling van den bodem van Z. O. naar N. W.; doch de kleinere zochten in de plateau's de hellingen en de dalen op, die tijdens, voor en na de ijsbedekking door het smeltwater waren gevormd en die zij zelven verder uitgroeven. Of zij volgden de dalen, door de groote rivieren in het diluvium uitgediept, en die door deze waren verlaten. In Z. O. Friesland liggen die dalen en stroomden de rivieren in Z. W. richting, evenwijdig aan elkander; van het Drentsche plateau verwijderde zich het smeltwater in alle richtingen en schiep allerwege de dalen voor kleine rivieren. Het IJseldal, het Eemdal en de Geldersche vallei herinneren waarschijnlijk aan den vroegeren loop of aan oude vertakkingen van den Rijn, zoo als Aa, Dommel en Mark aan die van Schelde en Maas.

Dat met deze helling van den bodem en de zoo juist genoemde vorming van de dalen het verval, de breedte, de diepte en daarmede de bruikbaarheid der rivieren in nauw verband staan, behoeven wij slechts even in herinnering te brengen. De Waal is de diepste en tevens de meest

15

bevaren rivier; de Neder-Rijn kan slechts bij lagen waterstand niet door de Rijnaken bevaren worden; de Maas heeft behalve geringe diepten een zeer onregelmatig verval en een ongeregelden wateraanvoer; de IJsel is bij lage waterstanden, vooral boven Zutphen, soms moeilijk of niet te bevaren. Het is echter vooral de richting (evenzeer een gevolg der bodemhelling), die naast de bruikbaarheid als waterweg, de beteekenis onzer rivieren bepaalt, zoodat dan ook langs Rijn en Waal, als verbindingswegen tusschen Duitschland en Rotterdam (van Gorkum af naar Amsterdam en van Dordrecht af naar Antwerpen), verreweg het grootste verkeer met het buitenland plaats heeft. — Juist echter de minder gunstige physische gesteldheid der overige (vooral der kleine) rivieren, boven met een enkel woord aangewezen, was het die de behoefte aan *kanalen* in het leven riep. Zij dienden de groote rivieren onderling te verbinden of in gemeenschap te stellen met Noordzee, Schelde en Dollart; zij moesten de groote steden en hoofdplaatsen der provincien vereenigen of hadden als veenkanalen en provinciale vaarten dienst te doen. Natuurlijk kon daarbij van de kleinere rivieren gebruik worden gemaakt, die eerst daardoor voor de scheepvaart beteekenis ontvingen en tevens hun waarde als afvoerwegen van het water verhoogd zagen. De diepte, waarop deze kanalen gegraven zijn, en het cijfer der scheepvaartbeweging hangen nauw samen met de rol, die zij hebben te vervullen. De waterweg van Rotterdam naar Zee, het Noordzee-kanaal en het kanaal door Walcheren met hun diepten van 7—8 meter of daar boven en hun scheepvaartbeweging van resp. 24, 11 en 3 millioen ton vormen wel een tegenstelling met vele provinciale vaarten en veenkanalen, wier diepte tot 2 à 1 m. daalt en wier scheepvaartbeweging door 1 en 1/2 millioen ton wordt aangewezen. Dat de voornaamste dezer kanalen en tegelijk daarmede vele riviercorrecties in het jongste tijdperk tot stand kwamen, zij hier slechts terloops vermeld en zal zeker onder het hoofdstuk „Publieke werken" nader ter sprake worden gebracht.

Ten slotte de samenhang tusschen het ontstaan en de **bruikbaarheid van den bodem.** Beter dan door uitvoerige beschrijvingen wordt de bruikbaarheid van den bodem en het gebruik, daarvan in de verschillende provinciën gemaakt, in het licht gesteld door de tabel hiernevens.

De cijfers voor den bouwgrond, den weidegrond e. a. wijzen de % aan, die zij aan de bodemoppervlakte der provincien innemen. Daardoor werd een vergelijking, afgescheiden van de grootte dier provincien, mogelijk. Waar deze cijfers bij de gecultiveerde gronden boven het gemiddelde gaan en bij de woeste beneden dat gemiddelde blijven, of liever: boven en beneden de %, welke die gronden aan de oppervlakte van het geheele Rijk innemen, zijn zij zwaarder gedrukt. In horizontale richting overziet men dus de afzonderlijke provincien, voor zoover zij meer bruikbare of minder woeste gronden bezitten. In verticale richting ziet men de verdeeling dier gronden over de verschillende provincien. In de beide laatste kolommen wordt aangewezen, dat ook hier de laatsten (Utrecht en Zeeland) de eersten kunnen zijn.

Wil men echter de bruikbaarheid van den bodem meer tot in bijzonder-

BRUIKBAARHEID VAN DEN NEDERLANDSCHEN BODEM.

NAMEN DER PROVINCIËN.	Grootte in Hectaren.	Verhg tot de grootte van het Rijk in %.	Bouwgrond.	Weidegrond.	Warmoezerij en Tuinen.	Boomgaarden en Kweekerijen.	Bosch.	Totaal der geculti-veerde gronden.	Gecultiveerde gronden	Woeste gronden.	Totaal der ongecul-tiveerde gronden.	Verhg der ongec. gronden tot de oppervl. der prov. in %.	Volgorde der provinciën naar de grootte.	Volgorde der provinciën naar de bruikbaarh. van den bodem.
			Verhouding tot de oppervlakte der provinciën in %.						Verhouding tot de oppervlakte der prov. in %.					
Groningen	229767	7	**51.9**	25.1	**1.5**	0.26	0.3	188451	**79**	**9.3**	48757	**21**	8	3
Friesland	332035	10	15.4	**60.2**	0.7	0.3	2.1	264711	**78.7**	**7.5**	71471	**21.8**	4	4
Drente	266282	8	13.0	24.9	0.6	0.07	2.8	116173	41.3	51.1	153262	58.7	7	11
Overijsel	334492	10	18.1	33.1	0.3	**1.14**	5.0	196419	57	30.7	143573	43	3	10
Gelderland	508902	15.4	24.5	27.9	**1.15**	**1.7**	**13.8**	358035	69	21.6	156873	31	2	8
Utrecht	138416	4.5	18.0	**49.6**	0.8	**1.6**	**11.2**	111989	**81.2**	**6.0**	27180	**18.8**	11	2
Noord-Holland	273965	8.5	13.9	**59.6**	0.8	0.6	2.6	203290	**77.6**	**9.8**	72587	**22.4**	6	5
Zuid-Holland	302161	9	21.6	**54.1**	**1.5**	**1.04**	2.6	247606	**75.6**	**6.3**	56233	**24.4**	5	6
Zeeland	178003	5 5	**58.7**	21.1	0.7	**0.9**	0.8	147311	**82.2**	**1.5**	30333	**17.8**	10	1
Noord-Brabant	512820	15.5	**28.5**	22.6	0.8	0.3	**9.2**	326864	61.3	25.2	187198	38.7	1	9
Limburg	220452	6.5	**40.7**	11.5	**1.1**	**3.5**	**15.2**	155693	**72**	**16.3**	66521	**28**	9	7
Het Rijk	3.297266	100	26.1	34.7	0.9	0.75	6.9	2.316542	69.3	21.5	1.013994	30.7		

heden nagaan, vooral in haar invloed op **bestaansmiddelen** en **dichtheid van bevolking,** dan doet men goed dien bodem, afgescheiden van de staatkundige indeeling, in bepaalde landschappen te verdeelen, die zich, hoewel soms in elkander overgaande, toch duidelijk door verschil van uiterlijk, van bestaansmiddelen (voorzoover deze aan het gebruik van den bodem zijn verbonden) en door een daar mede gepaard gaand verschil van volksdichtheid onderscheiden. Wij laten ze hier volgen.

I. Het overwegend Scandinavisch diluvium in Drente, Groningen en Friesland kenmerkt zich door zijn zand, grint, veen en dalgronden, zijn boekweit- en aardappelvelden, zijn haver en gerstakkers, zijn esschen, broek- en watergronden. Het heeft een eigenaardigen landbouw (het drieslagstelsel), zijn eigen veestapel, een groot aantal en bijzondere soorten van schapen. Naast landbouw en veeteelt leveren het kloppen van grint, het bezigen van leem, het vervaardigen van bezems, het steken der plaggen, het winnen van akkermaalshout en de bijenteelt een ruimer of kariger middel van bestaan. Op de eigenlijke grint- en heidegronden daalt het gem. cijfer der bevolkingsdichtheid (25) soms tot 17 op den □ kil., om op de betere bouw- en grasgronden tot 50 te stijgen. Op het niet afgegraven hoogveen wordt de rootbouw bij de cultuur der veenboekweit nog aangetroffen; bij de dalgronden of het afgegraven hoogveen treden na het vervenen en turfgraven de scheepsbouw, de scheepvaart, een levendiger landbouw en de industrie, aan scheepsbouw en landbouw verbonden, als bestaansmiddelen op den voorgrond en stijgt het cijfer der bevolking tot 100 en meer op den □ kilometer.

II. Het diluvium beoosten den IJsel, overwegend gemengd, verschilt met zijn geringer aantal venen en grooter aantal heuvelruggen, zijn weinig uitgestrekte zand- en heidegronden, die minder schapen voeden en dus meer mastbosch en akkermaalshout opleveren, zijn talrijker groengronden en beter vee (althans op die groengronden), — genoegzaam van het Scandinavisch diluvium om het als een afzonderlijk landschap te kenmerken. Daarbij komen dan nog het ijzeroer, dat hier menigvuldiger voorkomt dan elders, en de oudere gesteenten, wier grijs leem, wel te onderscheiden van het diluviale, als het den kern der heuvels vormt, bronnen en riviertjes in het leven roept en den grond vruchtbaarder maakt. De Twentsche korenbouw (weinig boekweit, veel aardappelen en rogge; zelfs tarwe, boonen en oliezaden) vermag dan ook het landschap, al is het slechts voor een zeer klein gedeelte, terstond een geheel ander uiterlijk te schenken. Ook de grootindustrie roept op dat diluvium plaatselijk geheel andere middelen van bestaan en een grootere dichtheid van bevolking in het leven dan op het Noordsche.

III. Dat zelfde geldt van het diluvium in Gelderland, Utrecht en N. Holland bewesten den IJsel, dat door zijn grintheuvels en zandstuivingen, zijn schralen landbouw, zijn vele langstaartige, maar kortgehoornde schapen, het meest aan het eerste der beschreven landschappen herinnert, maar zich overigens door zijn uitgestrekte wouden (bij Hoog Soeren, Putten, Dieren, Beekbergen en elders), door zijn levendigen houthandel en de

met schapenmest vruchtbaar gemaakte tabaksvelden, door zijn wolkammerijen en de industrien, aan de kleinere rivieren en beken verbonden, daarvan voldoende onderscheidt.

IV. De andere oorsprong van het Rijndiluvium (Rijkswald en Mookerheide) en dat der Maas (in Brabant en Limburg) valt reeds aan de oppervlakte duidelijk te bespeuren: men vindt er kleiner keien, bijna geen grintheuvels, meer zand, doch met geringer hellingen, en dus een grooter gemis van waterscheidingen voor de rivieren. In het Z. O. wordt die oppervlakte gekenmerkt door het voorkomen van löss en de oudste gesteenten. Doch ook de middelen van bestaan wijzen op dat verschil. Wel keert soms, als op het Scandinavisch diluvium, het drieslagstelsel terug, doch in de baronnie van Breda heeft men de Vlaamsche bouwerij, op verschillende plaatsen tuin- en ooftbouw en op het vruchtbare löss een zeer ontwikkelden landbouw (tarwe). De roodschimmels en het Kempensche schaap, met fijne en korte wol, wijzen op een anderen veestapel en de industrie van Brabant, aan die van Twenthe herinnerende, wordt voor Limburg aangevuld met eene, welke zich aan den zandsteen en de steenkool der oude formaties vastknoopt. Daarentegen vormen de vele woeste heidevelden en de buiten het Helenaveen niet in het groot, noch volgens een vast plan ontgonnen venen den schaduwkant van deze landschappen. Hoezeer het ontstaan van den bodem, bij alle nuanceering der sub II, III en IV genoemde gronden aan de oppervlakte, toch ten slotte de dichtheid van bevolking bepaalt, kan hier uit blijken, dat het cijfer steeds als op het Scandinavische diluvium, zich tusschen de 25 en 50 blijft bewegen. In Zuid-Limburg stijgt het op de Maasklei tot 100, op de lössterreinen, waar bergbouw en industrie den landbouw steunen, tot 200 en daarboven.

V. In het duinlandschap verschilt de plantengroei aanzienlijk op den duinheuvel, in de duinpannen en valleien of op den geestgrond. Daar mede loopen ook de middelen van bestaan uiteen, die zich aan de eigenlijke kust tot visscherij met strandvonderij, het loodswezen en de afzanderij bepalen, om meer binnenlands voor bloemisterij en een zeer ontwikkelden tuinbouw plaats te maken. Daarom blijft het cijfer der bevolking, zoowel in de duinen als op de waddeneilanden, tusschen 25 en 50, om soms beneden het eerstgenoemde cijfer te dalen. Het vormt dan wel een tegenstelling met dat der daaraan grenzende landschappen van het Westland, Noordwijk of bij den Ouden Rijn, waar de betere grond en de vele steden en dorpen het cijfer tot 200, ja 400 doen stijgen.

VI. Op de rivierklei, zooals die tusschen het Noordelijke en Zuidelijke diluvium voorkomt, en die wij dus tusschen Rijn-Lek en Waal, tusschen Waal en Maas, in het dal van den Gelderschen IJsel, in de landen van Altena en Heusden en elders hebben te zoeken, vertoont het landschap zich natuurlijk geheel anders door zijn soms breede wateren, de uiterwaarden met hun riet, gras en grienden, de dijken, die met hooge oevers afwisselen, de rivierduinen, zand- en zavelgronden. Doch tevens geven de andere veldvruchten op die rivierklei (hop, koolzaad, suikerbieten, tabak,

hennep en vlas) aan den landbouw, en daarmede ook aan het landschap, een ander karakter. Tevens treden, naast dien landbouw, riviervisscherij, scheepvaart en handel reeds meer op den voorgrond.

VII. Dit alles is echter veel meer het geval op de zeeklei, die overigens door haar vlakke, lage ligging en een zekere eentonigheid wordt gekenmerkt.

Het naast ligt bij die zeeklei de onderscheiding voor de hand in de oude zeeklei (die niet zelden den strijd om het bestaan met het laagveen heeft gevoerd en ook diep in het diluviale rivierdal is doordrongen) en de jongere zeeklei, zooals deze zich in het N. van ons land (Groningen Friesland en N.-Holland) en in het Z. (het Overmaasche, het N.-W. van Brabant en bijna geheel Zeeland) wordt aangetroffen. Doch van grooter gewicht is voor dit lage deel van ons land de onderscheiding in zeeklei, laag veen en droogmakerij. Immers op de zeeklei vindt men geheel andere bestaansmiddelen en een veel grootere dichtheid. Zijn de zandplaten, slikken, gorzen of kwelders reeds niet geheel improductief door de oesterteelt en mosselvangst, de schelpvisscherij en de kalkbranderij, het kweldergras en de schapenteelt, verre daarboven staat natuurlijk de zeepolder met zijn eigen stelsel van landbouw (den polderbouw), zijn eigen producten van dien landbouw, van welke hier alleen de tarwe, oliezaden, peulvruchten en wortels kunnen genoemd worden, zijn eigen veetype, doch vooral door de aan kusten verbonden bestaansmiddelen: het winnen van zout, de visscherij, de groothandel en een scheepvaart, die in beteekenis de riviervaart overtreft.

VIII. Let men op de ligging der laagveengronden, dan volgt daaruit van zelf een onderscheiding naar het aantal droogmakerijen en de verdere bruikbaarheid dier gronden. De lage venen van Groningen liggen langs of op zeeklei, welke, als woelklei opgedolven, een vruchtbaren bouwgrond levert; die van Friesland en Overijsel, rijk aan plassen, waterwegen en verveningen, bezitten dus minder droogmakerijen: niet enkel om den zandigen ondergrond, maar meer nog om de beteekenis dier wateren voor visscherij, scheepvaart en als boezemwateren; die van Holland en Utrecht eindelijk hebben vele droogmakerijen en zijn belangrijker dan het Friesch-Overijselsche, dewijl zij geheel aan of dicht bij het buitenwater zijn gelegen, langs de rivieren met rivierklei bedekt zijn of elders op oude zeeklei rusten. — Naar de middelen van bestaan verschillen de beschreven gronden evenzeer. Op de woelklei en in de droogmakerij treedt de landbouw op den voorgrond, met producten (tarwe, koolzaad, peulvruchten, enz.), die aan de zeekleipolders herinneren, terwijl sommige gronden tot warmoezerij en boomgaarden gebezigd worden. Bij de laagveengronden speelt daarentegen buiten de vervening een zeer ontwikkelde veeteelt de hoofdrol, die zich kenmerkt door eigenaardige veetypes (de Beemster, de Lakenveldsche e.a.), door een eigenaardige mesting van het vee met spoeling der branderijen en door een voortreffelijke zuivelbereiding. Daarom ontbreken ook hier echter de bloem- en vruchtkweekerijen niet en zijn tevens jacht, visscherij en scheepvaart meer of min bloeiende middelen van bestaan. Wij noemen hier slechts even de

nijverheid, als volstrekt niet altijd uit de bodemgesteldheid te verklaren maar van grooten invloed op de dichtheid van bevolking.

Wat de laatste betreft, zij loopt op de sub VI, VII en VIII genoemde landschappen nog dikwijls zeer uiteen. De eigenlijke laagveenweiden in Holland, Friesland en Overijsel alsmede enkele gedeelten op de zeekleilanden, bijv. in 't midden van Schouwen, in 't W. van Putten en de Hoeksche Waard of bezuiden Goes en ten O. van Aardenburg, brengen het niet verder dan 50 op den □ kil. of blijven daarbeneden en herinneren dus aan de diluviale gronden of het duinlandschap, waartoe zij soms ook gedeeltelijk behooren. In de Groninger veenkoloniën en het Z. IJseldal, op de rivierklei van Waal en Maas, in het N. W. van Brabant, op de meeste zeekleilanden en droogmakerijen gaat die dichtheid boven de 100, om in de Langstraat, langs Noord en Maas, tusschen Leiden en Haarlem en elders, waar scheepsbouw en industrie de bevolking concentreeren, tot 200 en daarboven te stijgen.

Tot zoover de landschappen.

Bleek ons reeds boven, dat de bodem in de laatste 50 jaar door indijking en inpoldering aan goeden grond had gewonnen en dat men door 't vervenen, droogmaken en tegengaan der zandstuivingen weinig bruikbare terreinen in productieve had herschapen — dit blijkt nog beter uit een vergelijking der woeste gronden voor de jaren 1850 en 1897. Zij bedroegen resp. 773716 en 712514 H. A. en zijn dus met een 60000 H. A. verminderd. De bebouwde gronden stegen daarentegen van 2.126365 tot 2.316542 en vermeerderden met 190174 H. A. In hoeverre die gecultiveerde grond als bouw- of weidegrond, als warmoezerij en tuingrond, als boomgaard, kweekerij of boschgrond, thans meer produceert dan voor 50 jaar en in hoeverre de aan dien bodem verbonden industrieën n.l. het winnen van turf, steenkool, ijzeroer, steen, enz. zich hebben ontwikkeld, dient onder de hoofden landbouw, veeteelt en industrie nader aangetoond te worden.

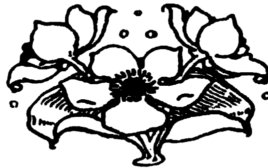
Wij wijzen er alleen op dat in 1850 (volkstelling 19 Nov. 1849) 3.056,879, thans 4 à 5 millioen zielen op dien bodem verblijf houden en dat van de 1.658,500 productieve bewoners dezer landen 525000, dus ca. 1/3, zich met landbouw, veeteelt, tuinbouw, bloem- en boomkweekerij bezighouden. Alle deze, en zeker ook menig industrieel, ambtenaar, ingenieur en beoefenaar der wetenschap hebben groot belang bij den toestand van dien bodem of bij de vermeerdering der kennis daarvan.

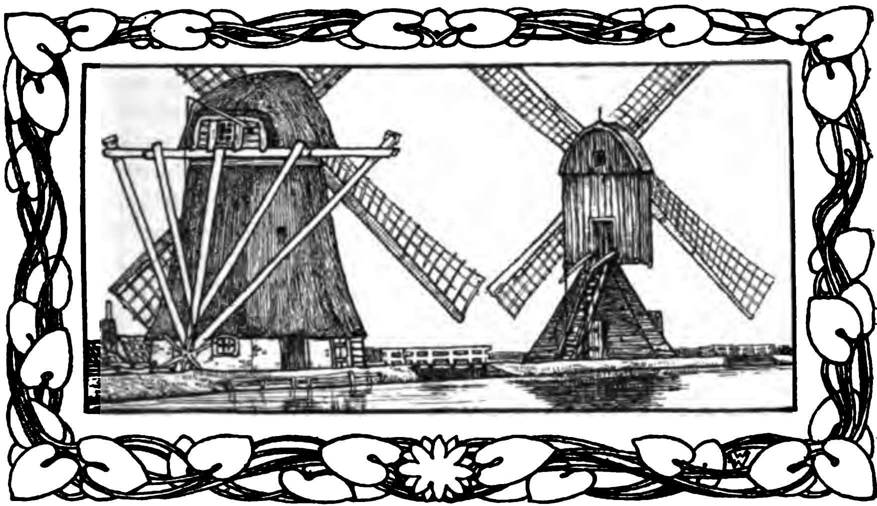
Nog slechts dit.

Welken invloed die bodem uitoefende, kon door ons slechts in hoofdtrekken en uit geographisch oogpunt in het licht worden gesteld. Die invloed reikt echter verder en strekt zich ook uit tot het karakter zijner bewoners, hun kunst, wetenschap en taal. Vermogen wij hierop slechts met een enkel woord te wijzen, daarop leggen wij nog eens den nadruk, dat in dien bodem reeds bij zijn wording, evenals in zijn bewoner, de kiem der ontwikkeling was gelegd. Het nagaan dier ontwikkeling is even belangwekkend en onmisbaar als het vervolgen van het ontwikkelingsproces bij

die bewoners zelven, en dat des te meer, daar zij steeds in onderling verband staan en op een zelfde hoogere organisatie wijzen. Wordt het een beschaafde natie ten plicht gesteld, dien bodem steeds beter te leeren kennen en in diens ontwikkelingsgeschiedenis in te grijpen, om hem ten slotte geheel te beheerschen — dan heeft Nederland de laatste 50 jaar trouw dien plicht vervuld.

Moge het daarmede voortgaan!

XI

ONZE OPENBARE WERKEN

DOOR

R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS,
Ingenieur van den Rijks Waterstaat.

I

TE LAND

ijt gij, lezer, wel eens terwijl de laatste, trage kleppen van het klokgelui wegtrillen, een Veluwsch kerkje binnengetreden? Waar dan allen reeds gezeten zijn, en op den doezeligen ondergrond van stemmig zwarte rokken, boven breede reien roodkleurige hålsdoeken, wit uitglanzen de blanke hoofdkappen van vrouwen en jonge maagden, zacht wiegelen en trillen de zwart donzen huifjes van blonde kinderen? Schuchter nieuwsgierig zaagt gij dan al die huifjes en kappen, zich de eene na de andere omwenden, terwijl gij plaats naamt in het heerengestoelte tegen den kerkwand. En later nog richtte menige blik zich verstolen derwaarts, terwijl reeds aller aandacht moest gewijd zijn aan het doel van het samen-opgaan.

Ach, tegenover een vreemdeling, vooral tegenover een, die de pen voert, zijn en waren wij, Nederlanders, steeds Geldersch nieuwsgierig; en zoo konden den 12 Mei 1849 —, op den dag der inhuldiging van Koning Willem III — èn de romantische Toussaint, èn de lyrische Bosdijk, evenmin als de nuchtere Dekker (geschiedschrijvers der plechtigheid) nalaten

steelsche blikken te werpen naar het gestoelte der gezanten, dat daar in de Nieuwe Kerk oprees, schuins tegenover den troon. Want daar, uit den gouden hoop, òòk goud-gerokt, (wel is waar in een andermans frakje en met een gehuurde maskerade-klak onder den arm) steekt een kroesharige half-neger uit; een markies: Davy de la Pailleterie; maar niet daar krachtens stand of geboorte, doch enkel en alleen als zelf-afgevaardigd vertegenwoordiger van het genie, als zichzelf: als Alexander Dumas — Dumas père!

Wat „hij" dacht, maar vóóral wat „hij" zoude schrijven?.... O, wat waren zij er nieuwsgierig naar! Nu, Dumas heeft zijne bevindingen en gewaarwordingen niet voor zich gehouden, en in een tweetal luchtige, vluchtige, maar tòch zeer wereldwijze brieven geopenbaard. Alleen van de tweede, welke meer bepaald op de inhuldiging betrekking heeft, is eene vertaling verschenen; wat toch al veel voeten in de aarde had, want een deftig Amsterdammer vindt het niet prettig, dat de eerzame sledekoets, waarin hij, zijn vader, en de vader van zijnen vader, zijn voortgezeuld, aanleiding geeft tot eene opmerking als deze: *On est trainé à Amsterdam comme les tonneaux de bière à Paris.* Maar wat Dumas in zijnen eersten brief over een bezoek aan Broek in Waterland schreef! ja, dàt weigerde de Nederlandsche pen over te nemen; en zoo bleef onvertaald het verhaal van zijne reis uit Parijs hierheen, waarmede dat schrijven aanvangt, en dat juist voor ons, die weten willen, hoe men toen reisde, zoo belangrijk is.

Die reis valt mede. Van Antwerpen naar Rotterdam per stoomboot; en overigens geheel per spoor. Doch welk een slakkengang! 's Avonds ten 8 ure uit Parijs, met juist genoeg oponthoud in Brussel om aan de douaniers voor niet-gedragen laarzen, en te Antwerpen in een koffiehuis voor niet verorberde pekelharingen te offeren. Op de Schelde klokkemiddag aan boord; 's avonds ten 8 ure te Rotterdam; twee uren later te 's Gravenhage; en alzoo 26 uren reis over eenen afstand, welke thans in veel minder dan het halve aantal uren wordt afgelegd. Maar de kosten waren niet hoog: Dumas was over voor 54¾ frank, terwijl thans (enkele reis) het levend colli van 's Gravenhage naar Parijs in de eerste klasse voor *f* 24.— in de tweede voor *f* 17,35 wordt gestoomd.

Doch Parijzenaars waren — zooals steeds — bevoorrechte lui! Aan menig ter inhuldiging opgaand Nederlander heeft de vaderlandsche reis meer tijd, en daarbij radbraken gekost. Slechts Rotterdam en Arnhem waren met ijzeren banden aan de hoofdstad verbonden, en voor wie uit het Graafschap, over Kampen, met de Zuiderzee-beurtman overstak, of uit de noordelijke gewesten over den zilten plas zeilde, voor hem werd — groot toch was het gevaar! — van af den kansel voor behouden reize gebeden.

En dat weinig betrouwbare water was dan toch nog het beste middel van vervoer; en voor wie niet vreesde, het geriefelijkste. Zoo keert Koning Willem II van een tocht door Utrecht en Gelderland per jacht over de Waal naar 's Hage, om een paar dagen later weder terug te varen naar Nijmegen, ten einde van daar uit Brabant en Limburg te bezoeken. Zoo ook gaat de tocht naar het geliefd Tilburg, per stoomboot van Rotterdam naar Geertruidenberg. Aldus 's Konings laatste reize, levend; aldus de terugkeer van zijn stoffelijk overschot....

* *
*

Ware Dumas twee jaren eerder hier heen gereisd, dan zoude hem te Rotterdam een schuit of wagen hebben opgenomen. Want tusschen die stad en 's Hage was de ijzeren baan nog slechts in wording; smart barend aan de aandeelhouders, die voor de onteigening met haren nasleep, per bunder meer dan driemaal het wegens bittere ondervindig elders, hoog geraamde bedrag moesten uitlengen! Twaalf-duizend gulden als gemiddelde prijs voor een hectarental, dat met *f* 600 goed betaald ware geweest! Maar toen ook heerschte de onteigeningswet van 1841, die zooveel meer nog dan de tegenwoordige van 1851, het opnam voor de villende partij!

En een Rijswijkenaar had gevraagd — en verkregen — een heel hooge schutting: opdat de melk in zijnen kelder niet door den rook der voorbij snellende treinen zoude bederven; en te Hof van Delft waren eenige magazijnen — op niet minder dan 250 M. van de baan verwijderd! — te vrijwaren van vonken door eene schutting van 150 M. lengte en 1.50 M. hoogte. En een Delftsche houtzaagmolenaar eischte — tenzij men den molen verplaatste — dat over zijnen grond, uit vrees voor brand, de treinen onder een kap van 80 M. lengte zouden rijden. En vlak bij het tegenwoordig Agnēta park werd voor een strepel lands, nauwelijk honderd gulden waard, *f* 20.000 geëischt; en toen de Maatschappij ten einde raad, wilde procedeeren, was het juist aan drie Haarlemsche heeren verkocht, en op het nippertje had een dezer een stukje van het stukje overgedaan aan een heer op Java, met erg onzeker adres, dat dan maar eens een deurwaarder met zeebeenen moest zoeken! Hoe geholpen door het gemeentebestuur, het bewuste stukje land werd omgereden, doch door eene bocht, zóó scherp, zóó gevaarlijk, dat een bord met groote letters door „Wacht u voor de Krommelijn! èn het perikel èn den naam van den hoofdigen grondeigenaar deed kennen, ziedaar wat onder meer te lezen valt in het geestig verslag omtrent de onteigening, den aandeelhouders als penne-dividend door den ingenieur F. W. Conrad aangeboden. —

Troosten wij ons met de wetenschap, dat het dure grasland ten slotte in de ijzeren karn genoeg boter heeft opgeleverd! Maar dat kon in 1847 de Maatschappij nog niet bevroeden, toen nog maar 4 treinen heen en weer kropen, waar thans meer dan viermaal zooveel, — tusschen Haarlem en Amsterdam zelfs achtmaal zooveel — voortsnellen, en waarvan sommige zelfs minder dan den halven tijd van toenmaals noodig hebben.

Maar spoorwegen waren toch ook eigenlijk in dit waterland weelde! Had niet nog in 1836 de Rotterdâmsche Kamer van Koophandel eene spoorwegverbinding van die stad met Keulen voor overbodig uitgekreten, en voor Amsterdam voldoende geacht, — 't is waar, 't is Rotterdam dat spreekt! — een dienst van snelvarende en verbeterde.. trekschuiten naar Vreeswijk, om dáár goederen en personen over te laden op de stoombooten van en naar.... Rotterdam! Maar ook de Commissie, door den Koning ingesteld om na te gaan of er bij het bestaan van zoovele middelen van vervoer hier te lande, wel voldoende termen waren om een of meer spoorwegen aan te leggen, had in hetzelfde jaar plechtig verklaard dat eigenlijk de middelen van vervoer tusschen de welvarendste steden van ons land *niets* te wenschen overlieten, meer bepaald die tusschen Amsterdam en Rotterdam.

Ja, hadden niet de Belgen een spoorweg van Antwerpen naar Keulen ontworpen, wie weet of die Commissie wel eene spoorwegverbinding van Amsterdam met den Rijn te Arnhem hadde aanbevolen; eene lijn, welke *des noods*, later, naar Duitschland konde worden voortgezet!

En nog minder verlangend naar vermelde middelen van verkeer was de Volksvertegenwoordiging, welke dan ook in April 1838, met 46 tegen 2 stemmen verwierp het plan eener geldleening voor dien ijzeren weg naar Arnhem, met zijtak van Utrecht naar Rotterdam.

Doch daar waakte in Nederland een man, een Koning, wien de harde school van het lot méér had geleerd dan aan zijne landgenooten; die krachtig was, òòk door de macht van het goud; en, goed financier, tòch voor geene opofferingen terugdeinsde, waar het den bloei van zijn land gold. Zoo dan gelaste die eerste Koning der Nederlanden nog in dezelfde maand, waarin de wet was verworpen, den aanleg van den weg; met eigen vermogen waarborgend de leening, welke de Kamer had geweigerd....

Zoo kwamen onze groote handelslijnen tot stand!

* * *

Alle ellenden van den Nederlandschen spoorweg-aanleg te beschrijven, van het ijzeren net, hetwelk wij, verwenden! thans zoo ijl en grof van mazen vinden, zoude te veel vergen van het geduld; zoude onze feeststemming bederven; ons doen twijfelen aan het inzicht der vaderen....

Nog lang nadat de tweede helft dezer eeuw was aangebroken, waren de jaren even rijk aan plannen als arm aan daden. Veel hoofdbrekens kostte de overbrugging onzer rivieren; maar eindelijk, nadat reeds 65 concessie-aanvragen ter ziele waren gegaan, opgezweept door het steeds sterker besef van achterlijkheid, werd de groote sprong gewaagd. En nauwelijks had de Eerste Kamer de concessiën voor een Noorder- en een Zuidernet verworpen, of — in 1860 — werd besloten tot den aanleg van een net van Staatsspoorwegen; om den verloren tijd in te halen, op minstens acht plaatsen te gelijk aan te vangen. Tien millioen gulden werden jaarlijks beschikbaar gesteld, en zoo zag 1872 een primair net van ongeveer 900 Kilometer lengte voltooid, dat wel — hoogst onbeholpen — in een noorder- en een zuiderdeel was gescheiden, maar dat toch als een nieuw aderenstelsel zich over Nederland uitspreidend, frisscher en sneller het levensbloed deed stroomen. Werd bij wet van 1873 — wel wat laat — de noodzakelijkheid erkend van eene verbinding tusschen beide deelen; bij wet van 1875 werd het net met bijna de helft uitgebreid, zoodat thans onze Staatsspoorwegen eene lengte van ruim 1350 Kilometer bereiken. En toch maakt zulks nog maar de helft van de geheele lengte uit van ons ijzeren stelsel; want ook particulieren hebben niet stilgezeten, en ten deele draden geweven tusschen het Staatsspinneweb, ten deele uitloopers naar den vreemde gesponnen; wel kleine lijnen, doch voedsters van het geheel. Oòk enkele grootere, meer in het harte van Nederland, zooals den Centraalspoorweg en den Oosterspoorweg; zoodat met inbegrip van de lijnen der beide maatschappijen: de Hollandsche IJzeren en de Rijnspoorweg — die tevens van lieverlede zich uitbreidden — ons land behalve het Staatsnet thans een duizendtal kilometer groote spoorbanen rijk is.

Doch het nieuwe vervoermiddel trok niet enkel het bestaande verkeer

tot zich; het schepte een nieuw verkeer, ongekend groot; en naast het doorgaand verkeer ontwikkelde zich daarenboven een niet minder belangrijk plaatselijk vervoer. En gelijk geen boomstam in omvang kan toenemen, geen bladerenkroon welig omhoog schieten, indien niet de onaanzienlijke haarwortels in aantal groeien en levenssappen toevoeren, zoo moest, wilde geen stilstand intreden, het spoorwegnet zich uitbreiden met kleinere lijnen, zich allerwege vertakkende in het platteland, die voedster en tevens afneemster van de metropolen. Buurtspoorwegen en stoomtrams, ziedaar wat Nederland met zijne over zoovele kleine centra verbreidde bevolking behoefde; doch eerst de wet van 1878, welke lagere eischen van veiligheid stelt voor met geringe snelheid bereden lijnen, en algeheele vrijheid laat aan de stoomtrams, welke zich met hoogstens 15 kilometer snelheid in het uur bewegen, — althans behooren te bewegen, — maakte den aanleg van secondaire en tertiaire lijnen mogelijk! [1]) Dien ten gevolge werden dan ook — over het geheele land verspreid — te samen reeds bijna 300 K.M. lokaalspoor aangelegd, en telken jare spruiten nieuwe takken uit, dank zij het sedert 1893 gehuldigde stelsel van staats-subsidiën.

Doch meer, véél meer, dan door den aanleg van buurtspoorwegen, staat de geografie van Nederland veranderd te worden door den aanleg van trams, zoowel stedelijke als landelijke.

De stedelijke, waarvan de eerste in 1863 werd geopend, hebben thans te samen eene lengte van ruim 100 K.M., en zullen, zich steeds uitbreidend, ten slotte de opeenhooping der bevolking in groote steden te niet doen: aan honderd duizenden licht en lucht verschaffen, en de eigenlijke stad van woonplaats tot enkel werkplaats maken. Heerlijke taak! welke echter nog geenszins vervuld is, en het zeker niet zoude worden indien niet eene nieuwe, meer plooibare kracht: de electriciteit, voor de wagens kon worden gespannen.

En niet minder roerig maken de buurttrams het landvolk. Deze trams, die zich thans reeds over meer dan 1000 K.M. uitstrekken, hebben in enkele jaren als het ware de bevolking verdubbeld, verviervoudigd, ja, vertienvoudigd! Voormaals vervoerde bijv. tusschen Joure en Heereveen de omnibus jaarlijks hoogstens 7500 personen; nu bergt er de tram 81000! Waar tusschen Heereveen en Gorredijk het nieuwe verkeersmiddel 78000 reizigers vervoert, kon eertijds de wagendienst er slechts 5500 opsporen; en zelfs waar de spoorweg reeds zijne diensten aanbood, heeft de minder pretentieuse stoomtram, welke de passagiers aan hunne huizen opzoekt en op hunne wenk stilstaat, nieuwe menschendrommen gelokt. Zoo vervoerde de Hollandsche spoor tusschen Haarlem en Leiden in buurtverkeer 115.000 reizigers; door de opening van den tram nam die toevloed met 30.000 af,.... maar de tram zelf vervoert er nog 375.000 bij! Hier verviervoudigde dus het verkeer ten gevolge van het nieuwe verkeersmiddel! Zoo verdubbelde het om gelijke reden tusschen Delft en den Haag; verdriedubbelde het tusschen Rotterdam en Schiedam. En waar de deftige spoor tusschen Purmerend en Alkmaar slechts 1100 reizigers toeliet, wist de tram, in het eerste jaar, er reeds 20.000 te trekken!

---

[1]) In 1889 werden de toe te laten snelheden voor de buurtspoorwegen tot 40 K.M., voor de trams tot 20 K.M. per uur verhoogd.

Dat zelfs bij geringe spoorwijdte een aanzienlijk goederenvervoer op tramwegen mogelijk is, bewijst de lijn Dieren—Gendringen, welke zoovele ijzergieterijen en andere inrichtingen bedient.

En dan het verkeermiddel der toekomst! De automobile, welke zich vrijelijk op alle wegen kan bewegen, en afnemer en producent aan huis kan opzoeken, waar zij ook wonen! Want het klein-vervoer, dat te samen het grootst-vervoer uitmaakt, eischt nog kleinere middelen dan tram of spoor kunnen geven, en die aan tijd nog richting gebonden zijn. Zoo rollen, even als voor vijftig jaren, nog heden ten dage de zware Deventer vrachtkarren over de straatwegen het Graafschap in, tot Winterswijk toe, langs Zutphen heen, ten spijt van alle ijzeren lijnen!

* * *

Doch ook om andere redenen bevindt zich het mechanisch verkeer nog steeds in het tijdperk van overgang. De wijze van exploitatie blijft steeds zéér gebrekkig. Trouwens reeds van den aanvang af wist men zich geen denkbeeld te vormen van wat geëischt werd. Zoo schreef in 1845 de Regeering voor dat de spoorwijdte van alle binnenlandsche spoorwegen 2 Meter moest bedragen, terwijl dan toch reeds in Engeland, waar breed spoor het eerst ingang vond, slechts 300 KM. van dat type waren gelegd, en dáár het smaller spoor reeds op 2000 KM. lengte kon bogen! En zelfs dwong de Regeering de Hollandsche Spoorwegmaatschappij het deel harer baan, dat zij smaller had aangelegd, door een breed spoor te vervangen!

Zoo werden onze ijzeren wegen in plaats van een middel tot internationaal verkeer, als een nieuwen slagboom, en zouden wij verstijfd zijn in onze afzondering, indien niet Pruissen alle aansluiting had geweigerd, zoo niet werd overgegaan tot het thans algemeen gebruikelijke spoor van 1,43⁵ M. wijdte. Vele millioenen en veel tijd zijn door dat voorschrift van 1845 verloren! En later; hoe onbezorgd werden niet honderde millioenen uitgegeven voor een Staatsspoorwegen-net, dat niet levensvatbaar was, omdat de lijnen van machtige maatschappijen de verbinding met de groote steden versperden, en dat daarenboven langen tijd, in twee niet verbonden deelen was gescheiden! Van 1863 tot 1879 duurde deze zonderlinge toestand. Toen tot meerder macht gekomen door aansluiting der lijnen, kon de Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen den strijd aanbinden met de beide andere groote machten; een strijd welke in 1890 door den aankoop van den Rijnspoor beslist werd? Neen, te feller ontbrandde, en nog geen einde laat voorzien. Aldus heeft helaas, Nederland bewezen ook op dit gebied beter in staat te zijn tot het vormen van doode dan tot het organiseeren van levende strijdkrachten; en de half verscholen dompige tunnels van het tweeslachtige Centraalstation te Amsterdam zijn maar al te zeer een symbool van onze spoorweg-politiek, de politiek van de slappe hand, slechts krachtig genoeg om uit de schatkist geld te putten voor aankoop of subsidie, en om een wijzer van de klok twintig minuten terug te zetten; doch onmachtig tot het voorschrijven van wetten.

Doch de nieuwe toestand in 1890 geschapen door de zoogenaamde Spoorweg-overeenkomsten, waarbij aan de Hollandsche Maatschappij het recht van gemeenschappelijk gebruik werd gegeven over 253 M. kilometer

spoorbaan van de Exploitatie Maatschappij, aan deze recht van gemeenschappelijk gebruik over 132 K.M. van eerstgenoemde — zoodat beide thans gelijkelijk èn België èn Duitschland èn onze havens kunnen bereiken — behoort minder tot het verleden, dan tot de toekomst. In plaats dan ook van dit overzicht omtrent het verkeer te land te eindigen met sombere voorspellingen, willen wij het liever besluiten met de vermelding van een helkleurig feit, dat onze Hollandsche huismoeders, zoo wit- en verfkwast minnend, goed aan 't harte moet doen. Weet gij, hoevele bunders verf, daar hoog in de lucht, boven onze rivieren, schitteren en blinken? Alleen reeds op de lijnen der Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen is aan bruggen een oppervlak van 66 hectaren te verven!

Wat al wit! wat al wit!

II

TE WATER

Maar daar is een ander wit, nog blanker, doorschijnender en brozer — het wit dat de winter toovert op onze wateren; dat op de grachten der stad, slechts tot ijsvermaak uitnoodigt; maar dat daar buiten, waar enkel een smalle aarden strook: de dijk, het water in den band houdt, zooveel bekommernis kan wekken, onbewust zulke ontzettende rampen kan doen ontstaan....

Wie de Amsterdamsche courant van den 5en Februari 1861 opslaat, leest het volgende:

„Men schrijft ons van het Loo den 3en dezer. Nadat Z. M. de „Koning maatregelen had doen nemen om onverwijld naar de dijkbreuk „bij Leeuwen op reis te gaan, zoodra het bericht alhier was ontvangen dat de tocht derwaarts te ondernemen was, is H. D. met „H. H. K. K. H. H. den Prins van Oranje en Prins Hendrik benevens „gevolg, heden morgen ten 7½ ure naar die plaats vertrokken; „waarschijnlijk zal Z. M. te Tiel kunnen overnachten en Maandag „of Dinsdag hier terugkeeren. Vóór Z. M. vertrek heden morgen „heeft Hoogstdeszelve bij zich verzocht den burgemeester dezer gemeente, en dezen het verrassend bericht medegedeeld dat twee „bruggen over het nieuwe kanaal van Apeldoorn naar Dieren, in de „nabijheid van het eerstgenoemde dorp, door Z. M. uit H. D. bijzondere fondsen zullen worden gemaakt. De gemeenteraad had het „maken van die bruggen als onmisbaar voor den landbouw van het „Rijk verlangd, doch hierop was afwijzend beschikt. 's Konings „belangstelling in deze gemeente en den bloei van den landbouwstand is hierdoor bij vernieuwing gebleken en dankbaar maken „wij melding van deze koninklijke gunst, te meer te waardeeren, nu „in de laatste dagen de tooneelen van rampspoed en jammer het „hart des Konings ernstig hebben getroffen en bezig gehouden.

„Van eene andere zijde niet minder goed geinformeerd, kunnen „wij nog mededeelen dat toen na 's Konings komst op het Loo de „latere onheilen bekend werden, Z. M. zich oogenblikkelijk gereed

„maakte om naar de nieuwe ramptooneelen te vertrekken. Men gat „den Koning in overweging, dat er, naar een verkregen wenk, geen „gelegenheid was tot voegzaam nachtverblijf. *Dan ben ik nog sterk „genoeg* (was het antwoord) *om des noods een nacht op den dijk door te „brengen.*

„Bij de opmerking, hoe door de nieuwe overstroomingen de som „van *f* 45000, onlangs door Z. M. geschonken tot leeniging van den „nood, zou kunnen te kort schieten, was 'sKonings antwoord: *Dan „maar verder stoppen zoo veel wij kunnen, en ons een jaar er voor „behelpen.*

„Dit komt overeen met onze bescheiden van zeer goede hand. In „zoo verre toch is het bedoelde cijfer niet *bezijden* maar *beneden* de „waarheid, dat de aanwijzing reeds met *meer dan* tweederde is ver„hoogd. Bescheidenheid verbiedt ons cijfers te noemen, maar *eere „den Koning!"*

Zoo werd wat in hermelijn en purper, in tegenwoordigheid der aanzienlijken was bezworen, op de ijzige vlakte, aan schamelen en hongerigen gestaafd!

Het is hier niet de plaats de rampen van 1861 te schetsen: Hoe in den aanvang van Januari op de Waal, bij het vastzetten van het drijfijs, zich een dam vormde, welke het water tot over den kruin der waterkeeringen opstuwde, en door overloop den dijk bij Brakel deed doorbreken; den volgenden dag — terwijl te Zuilichem een bedreigd punt met alle macht versterkt werd — een weinig verderop het zelfde onheil zich herhaalde; te zelfder tijd tweemaal te Nieuwaal; waardoor de Bommelerwaard den ganschen winter lang een stroomend water werd, dat door een nieuwe dijkbreuk zich bij Poederoyen in de Maas ontlaste, en de 19000 inwoners der 21 dorpen dwong elders een heenkomen te zoeken. Hoe, later, bij intredenden dooi, op den eersten Februari, de ijsgang de sterk gekiste kade op den dijk te Leeuwen wegscheerde, en plots, met een verval van ruim 5 Meter, water en ijs zich in het land van Maas en Waal stortten, juist ter plaatse, waarheen wegens gevaar elders de beangste bevolking gevlucht was; twintig huizen en een veertigtal menschen in de draaikolk meevoerende. Hoe reeds tegen het einde van Januari de Koning — steeds per schietschouw, over de bevrozen watervlakte — de geteisterde plaatsen in de Bommelerwaard had bezocht; te 's Hertogenbosch en te Heusden de derwaarts gevluchten moed had ingesproken; hoe hij nogmaals, toén de Februari-ramp het land van Maas en Waal trof, naar de verontredderde streken trok, met oogen en hart door gansch Nederland gevolgd. Hoe daarna zijn doortocht te Rotterdam, zijn terugkomst te 's Gravenhage, meer dan triomftochten waren van een zegevierend keizer; hoe het dundoek, zooals nooit, de straten dekte; spontaan zich eerewachten vormden; bij het later bezoek te Amsterdam een nimmer gekende hulde werd gebracht, en eindelijk — best van allen — de algemeene collecte, bij Koninklijk besluit voor den 19den Februari (zijn verjaardag) uitgeschreven, den van alles beroofden vorstelijke giften deed toevloeien... Ziedaar wat wel — omdat die meest glorierijke dagen der halve eeuw niet mogen onvermeld blijven — met enkele woorden moet worden geboekstaafd, maar te beschrijven onnoodig is, omdat dergelijke oogenblikken voortleven in

de harten des volks — niet enkel op de plaatsen des onheils, — maar overal; en in de herinnering oprijzen, marmerblank, evenals het beeld der Faam, dat omgeven van geurende rozen en lachende bosquetten, in zonniger tijd werd „aangeboden door Neerlandsch vrouwen aan Oranje's liefde, Zijn volk betoond in de rampspoedige dagen van de maanden Januari en Februari."

Het jaar 1861 zag de laatste, zéér grimmige pogingen van het water om het oude riviergebied te herwinnen; sedert mochten wij 37 jaren van betrekkelijke rust genieten, en bleven verschoond van rampen als in de 17e en 18e eeuw telkens twee en twintig malen troffen, in deze eeuw nog tien maal. Is dan voor goed de kracht van water en ijs gebroken? IJdel ware het hierop bevestigend te antwoorden; doch wèl mag worden verklaard dat tot het zeldzamer worden van dijkbreuken des menschen hand heeft bijgedragen, zooveel zij vermocht, èn door het verbeteren der waterkeeringen, en — bovenal — door het wegnemen der hinderpalen in den stroombaan: het effenen en beperken van het zomerbed der rivieren.

Geen tijdsverloop zag in dit opzicht zooveel tot stand komen als de laatste twintig jaren. De vroeger zoo veelvuldige smalle en weinig sterke kaden op binnen- of buitenkruin (het zoogen. zandpad), welke aan de te geringe hoogte van het dijklichaam ter hulpe moesten komen, werden overbodig door eene algemeene dijksverhooging, tevens gepaard met kruinsverbreeding; de glooiingen van den dijk werden verflauwd; de meest aangevallen deelen — soms gansche dijksdistrikten — in een basalten pantser gestoken. En langs kolken en wielen werden de dijken hoog aangebermd, tot steun van den voet; de gevaarlijke kwelkaden daarentegen doorsneden. Onverbiddelijk werden de beplantingen opgeruimd, welke den dijkgrond loswoelden — zoo zag Bommel haar eeuwenoude tooi vallen — en scherper werd het toezicht op het bouwen van huizingen langs de dijken uitgeoefend.

Werd aldus den toestand verbeterd, niet minder zorgde men voor het behoud van het verkregene, door aan de dijksgeslaagden, die elk voor zich, soms slechts een paar voet breedte dijk onderhielden, eene uitkeering in geld op te leggen, en het onderhoud der dijken van bestuurswege te doen geschieden.

Doch hoe ook de rampen van 1855 en 1861, de hooge vloeden van 1876 en 1880/81 tot werken aanmaanden, deze zouden tot wenschen zijn gebleven, indien niet de stijging in waarde van de landerijen nieuwe lasten lichter hadden doen dragen, en de overvloed van geld in den lande het sluiten van leeningen hadde mogelijk gemaakt. Zoo kwam de welvaart van het heden, die der toekomst verzekeren; en met een gansch ander gevoel dan vóór 1880 — in welk jaar aan den Lekdijk, van Amerongen tot beneden Vreeswijk, een millioen ten koste werd gelegd — kan thans bij hoogen waterstand, van de rivier ten Zuiden, de blik weiden over den diepen polder ten Noorden, naar Utrecht, dat den Domtoren verheft, en verder over die ontzachelijke vlakte van 200,000 Hectaren, welke Schieland, Delfland, Rijnland, Woerden en Amstelland heet, en door den Lekdijk-bovendams wordt behouden.

Doch alles ware tevergeefs gewerkt, indien niet de dragers van het onheil: de rivieren, tevens tot plicht waren gebracht. Nog bij het aanbreken der tweede eeuw-helft verkeerde ons deel van den Rijn in den meest barbaar-

schen toestand, alsof de Hollanders, die eenmaal onder den veertienden Lodewijk aanboden de Loire te verbeteren, hun eigen rivieren hadden vergeten. Maar de Internationale stroombevarings-commissie van 1849 dwong tot verbetering ten behoeve der internationale scheepvaart, en de rampen van 1855 en 1861 deden de beurs zich ruim openen óók ten behoeve van de eigen oeverbewoners. Was dan ook reeds sedert 1851 aangevangen met het vastleggen der talrijke eilanden en banken aan den eenen of anderen oever, opdat de stroombaan zich niet langer zoude splitsen; waren reeds tal van kribben uitgebracht ten einde de scherpe bochten te verflauwen of buitensporige breedten te beperken, nu werd met kracht de vorming eener nieuwe rivier ondernomen: de Nieuwe Merwede, welke beter dan de Killen van den Bieschbosch, het Waal-ijs kan afvoeren. En aan dit werk sluit zich aan de verlegging van de uitmonding der Boven-Maas: het graven der Bergsche Maas, welke eenmaal, langs den Amer, het alsdan geheel van het Waalwater afgescheiden Maaswater zeewaarts zal voeren.

* * *

Maar hoe talrijk die werken ook zijn, tegen eenen zoo geduchten vijand als het ijs, is nimmer eenige voorzorg te veel. En naast al die passieve verdedigingsmiddelen, die wel het weerstandsvermogen vergrooten, doch den vijand niet keeren, is nog te stellen het actieve middel, het middel tot aanval: de ijsbreker.

Al lang geleden was men zich hiervan bewust, en had in deze richting een poging gewaagd. Doch de beschikbare krachten van toenmaals waren tegenover die van den ijsvorst, als van een kind; de normaliseering onzer rivieren was daarenboven te weinig gevorderd om zulk een middel baat te doen geven, en de teleurstelling baarde moedeloosheid. Daarenboven werden langen tijd zulke overdreven verwachtingen gekoesterd omtrent den invloed der rivierverbeteringen, dat al het andere overbodig scheen.

Derhalve werd de aanval, in 1861 door den ingenieur J. J. A. Waldorp gewaagd, niet voor 1871 herhaald. En hoewel in latere jaren vermenigvuldigd met gehuurde sleepbooten, aan den voorsteven met tijdelijke ijsploegen voorzien, duurde het tot 1894, vóórdat, bij het waarschuwend bulderen der Duitsche ijsmijnen, tot krachtiger middelen werd besloten. Toen werd in navolging van hetgeen meer noordelijke landen aanwezen, overgegaan tot den bouw van althans één ijsbreker — een schroefboot met eigenaardigen kielvorm, welke met volle kracht op het ijsveld aanstoomend, boven daarop schuift, en met hare zware massa drukkend, den ijskorst verbrijzeld. En de ondervinding leerde in den volgenden winter dat dergelijke ijsbrekers ook hier aan het doel beantwoorden. Toch zijn zij alléén niet voldoende, want de door hen gevormde geul moet nog ter weerszijden verwijd worden, en hiertoe zijn de reeds vroeger gebezigde, met tijdelijke ijsploegen voorziene stoombooten beter geschikt. Deze lichten bij het varen tegen den ijskorst, het ijs op; stuwen het langs de zijden van den ploeg brekend omhoog, en laten het verbrijzeld neervallen. Derhalve moeten de vaartuigen als in twee gelederen op den vijand instoomen: de ijsbrekers vooraan, dan de ijsploegen.

Wat de ijsvelden betreft, welke meer nabij de rivieroevers vastzitten, en dus onbereikbaar zijn voor diepgaande stoombooten, deze zijn met ijsmijnen los te maken — voor zoover althans de haalgolf der met volle kracht daar langs stoomende rammers, ze niet los scheuren. En tot dit meer bescheiden arbeidsveld dienen de mineurs zich te bepalen, want het vóóruit doen springen van mijnen op het werkveld der ijsbrekers, verzwakt den ijskorst niet voldoende, en is te vol gevaars, daar elk oogenblik het ijs in beweging kan geraken. —

Moge de 20e eeuw de pogingen hier beschreven, steeds met goeden uitslag zien bekroond!

* * *

Thans nu de oeverbewoners in veiligheid zijn, kan onbezorgd de aandacht gewijd worden aan onze scheepvaartbelangen.

Is het noodig stil te staan bij de rivierverbetering? Herinnert zich niet een ieder hoe in 1875 door de instelling van het Rivierbeheer — die krachtige, eenige poging tot organisatie van den Waterstaat — de spreuk onzer vaderen: eenheid maakt macht, òòk op technisch gebied werd tot waarheid, zoodat aan de sedert 1851 aangevangen normaliseering, alstoen door den ingenieur H. S. J. Rose een oordeelkundiger, eenvormige uitvoering kon worden gewaarborgd? Hoe vervolgens, bij het blijkbaar welslagen, èn de eischen stegen, èn het vertrouwen, zoodat thans sinds enkele jaren nieuwe, groote sommen zijn toegestaan, om — steunende op Fargue's onderzoekingen — te streven naar eene diepte: op de Waal anderhalven meter, op Nederrijn, Lek en IJsel, één meter meer dan oudtijds?

Doch wat ware het heugelijk feit dat thans schepen van meer dan 2000 ton inhoud en 2.68 M. diepgang den Rijn kunnen bevaren, geweest zonder de ommekeer zeewaarts, welke niet enkel die groote schepen lokt, doch uitnoodigt tot den bouw van zeekasteelen van 10.000 ton inhoud en 8.38 M. diepgang! Maar ook hier zijn enkele woorden voldoende: Want wie weet niet hoe nog een kwart eeuw geleden de zeeweg van Rotterdam uitsluitend leidde over Brouwershaven of Hellevoetsluis; in den regel met overlading in lichters, terwijl uiterlijk vaartuigen van 5 meter diepgang toegang konden vinden, en in gunstige gevallen de reis naar zee in 18 uren werd afgelegd, doch somwijlen 5 à 8 dagen vereischte? Hoe, toen in 1857 plannen voor verbetering van den onhoudbaren toestand werden gevraagd, men hoogstens durfde streven naar een diepgang van 7 meter bij hoog water, en hoe ten slotte de jong-ingenieur P. Caland, der Staatscommissie enkel toegevoegd ten einde andermans ontwerpen te notuleeren, zelf het eenige geniale denkbeeld te berde bracht, en op hechte theoretische grondslagen vestte! En, — eenig feit in de annalen der techniek! — meer gaf dan beloofde! Want de onbereikbaar gedachte diepte van 7 meter schuurde reeds tot bijna 10 M. uit..... Doch lof is overbodig; het is voldoende te wijzen op het steeds aangroeiend mastbosch van Rotterdam, en het sedert 1873 zevenvoudig toegenomen en steeds toenemend verkeer op den Waterweg.

Moge al Amsterdam niet een zoo hooge vlucht hebben genomen, toch is ook daar de ommekeer geweldig. Want in de richting waarin Koning

Willem I, toen hem indertijd het plan voor het Noord-Hollandsch Kanaal werd voorgelegd, reeds een potloodstreep op de kaart trok, werd eindelijk het Noordzeekanaal gegraven. Niet zonder aarzeling: „Want zoude het „ooit mogelijk zijn dit kanaal zeven meter diep te maken? Zoude dit met „den baggerbeugel kunnen geschieden, dan wel met baggerwerktuigen door „stoom gedreven, gelijk die ergens, heel ver van hier .... te Toulon, in Frankrijk waren gezien?" Maar men kòn niet meer in 1852 volstaan met dat „groot" Noord-Hollandsch Kanaal, al ware de dáár veroorloofde diepgang van 4.8 M. reeds zulk eene verbetering ten opzichte van den toestand in den aanvang der eeuw, toen op Pampus niet meer dan 3 meter water stond! En eindelijk, na lang finantieel en staatkundig gehaspel kwam dan ook het groote werk tot stand, en Amsterdamsch zeeverkeer, dat reeds meer dan dertig jaren staande was gebleven, kon in de twintig jaren, welke na de opening (1876) zijn verloopen, zich reeds bijkans vervijfvoudigen! En als de diepte gaandeweg van 7 op 8 M., straks op 10 M. gebracht is, de klippen in de vaart door het verruimen der bruggen en het regelen van den spoorwegdienst, zijn weggenomen, dan zal Amsterdam een toegangsweg tot zee hebben verkregen, welke voor die van Rotterdam niet behoeft onder te doen.

* * *

En thans zoude van uit Amsterdam verder oostelijk zijn in te varen, indien het niet, aan wie eenmaal het strand onder de voeten voelt, zooveel moeite kostte, van zee en duin te scheiden. Daarenboven, al is dit overzicht niet gelijk aan een wensch van Thomasvâer of Pieternel, toch mogen niet onvermeld blijven zulke belangrijke werken als de havenverbetering van Harlingen, met den dam op de Pollen (1875—1882), die zoozeer de ontwerpers tot eer strekt, omdat, toen de natuur de verwachte diepte juist aan de andere zijde schuurde, zij haar niet dwongen ongelijk te bekennen. Dank deze mêegaandheid, kunnen thans schepen van 5.4 M. diepgang Harlingen bereiken, waar twintig jaren geleden nauwelijks 3.5 M. diepgang werd gevonden.

Mag ook de haven van Vlissingen worden vergeten, dat onvoltooid monument van de moedeloosheid, welke een korte pooze de natie beving, toen de nieuwe Rotterdamsche waterweg niet onmiddellijk aanbracht, wat geëischt werd!.... En die lichtorens daar hóóg op het duin; die lichtboeien en lichtschepen daar in de verte; het gansche zoo volmaaktere stelsel van verlichting, betonning en bebakening; van waarschuwing, òòk met misthorens en sirenen!.... En dan het strand zelve! Niet enkel is eene geheele ommekeer gebracht in de wijze van verdediging; heeft het tijdperk der paalwerken en staketsels plaats gemaakt voor dat van den steen (omdat die houten verdediging meer onderhoud kostte en minder weerstand bood); maar waar vroeger bij den aanval der golven werd teruggeweken, wordt thans elke duim gronds betwist en blijft behouden. Duinregels, vroeger verwaarloosd, worden thans aaneengesloten en door riet- en rijsschermen aangestoven; lange strandhoofden worden uitgestoken om het vlak, tusschen eb en vloed gelegen, te behouden en te vergrooten. Zoo heeft alleen Delfland reeds in de laatste halve eeuw driemaal meer uitgegeven dan in de voorafgaande vijftig jaren! — Doch

ook de diep onder den waterspiegel gelegen glooiing wordt thans in Zeeland door een vernuftig en betrekkelijk spaarzaam stelsel van plaatselijke bezinking tegen uitbreiding der zoo geduchte „vallen" behoed.

Dies kunnen wij, verzekerd dat voortaan geen land meer, eenmaal aan de baren ontwoekerd, verloren zal gaan, onbekommerd oostwaarts trekken; het jongste en grootste onzer kanalen: het Merwede-kanaal in, hetwelk de kronkelende Keulsche vaart vervangt; die vaart door lage spoorwegbruggen, hooge sluisdrempels en zware tollen bijna gesloten, en hoogstens den doortocht gevende aan vaartuigen van 53 M. lengte, 7.50 M. breedte en 2.10 M. diepgang. Thans daarentegen kunnen schepen ter lengte van 85 M., ter breedte van 10.50 M. en met een diepgang van 2.60 M. de nieuwe poort te Vreeswijk binnen varen, de Goudene poort, waarop Amsterdam hare hope heeft gesteld, en die daarom werd geopend en gewijd door de hoop van Nederland: Koningin Wilhelmina.

Talrijk trouwens zijn de steenen peetekinderen van het huis van Oranje. Zoo werd naast de dubbele Willemsluis van het Groot Noord-Hollandsch kanaal — te klein geworden bij het toenemen der afmetingen van de koopvaardijschepen — in 1864 de schutsluis Willem III geopend; door de Oranjesluizen vaart de Zuiderzeevloot bij Schellingwoude het afgedamde IJ binnen, evenals de Rijnvloot te Vreeswijk door de Koninginnensluis binnenvalt. En de groote poort naar zee: de nieuwe schutsluis te IJmuiden, welke sedert 1896 schepen van 220 M. lengte, 23.50 M. breedte en 9.30 M. diepgang binnenlaat; is dit grootste waterbouwkundige monument uit het regeeringstijdperk onzer Koningin-Regentes, niet de Regentesse-sluis bij uitnemendheid?

Zoo waakt dus aan alle waterpoorten ons Vorstenhuis over den voorspoed van Amsterdam!

* * *

Thans zelfs maar met name te noemen, al de andere kanalen, welke het vijftigjarig tijdperk zag graven of verruimen, wie durft dit eischen? Met een vijfhonderdtal kilometer breidde het kanalennet zich uit, en alleen reeds in de Noordelijke Provinciën werd hieraan 22 millioen ten koste gelegd. Ten deele was het te doen om nieuwe binnenlandsche verkeerwegen te scheppen, zooals de Overijselsche kanalen; of een bestaande gemeenschap te verbeteren: het Eemskanaal. Ten deele werd verbinding met het buitenland gezocht: het kanaal Almelo-Noordhorn; dan weder werden bestaande stelsels verbonden: o. a. door het Noord-Willemskanaal en het Stieltjeskanaal. Somwijlen moesten de kanalen dienen om bestaande waterwegen, door spoorbanen afgedamd, te vervangen: zoo die door Walcheren en Zuid-Beveland; meermalen werden zij aangelegd om ontginning van veenen mogelijk te maken. Aldus in het Zuiden van ons land: de Noorder-, Helena- en Deurnevaarten; in het Noorden: het Oranjekanaal en de Hoogeveensche vaart.

Eindelijk werd een enkele maal een kanaal gegraven ter vermijding van de droogten eener rivier. In 1859/69 nl. werd ter vervanging van de IJssel bij lagen rivierstand, het kanaal Dieren-Apeldoorn aangelegd; welk werk aansluit aan het vorstelijk geschenk van Koning Willem I: het kanaal Apeldoorn-Hattem. Moge de verbinding Dieren-Hattem door de krachtige

verbetering van de IJssel in de laatste jaren hare beteekenis als zij-kanaal ten eenemale hebben verloren, toch strekt zij ten zege aan eene uitgebreide landstrook, welke zonder die vorstelijke gift zeker nimmer een dergelijk verkeermiddel zoude hebben ontvangen.

* * *

Waren sedert eeuwen de scheepvaartwegen ons tot weldaad, en den vreemdeling tot voorbeeld, geminacht werden de kleinere wateren, welke geen vaartuigen konden dragen, geen tastbaren rijkdom dus aanbrachten. Doch deze wreekten zich voor die verwaarloozing door de landen te overstroomen, welke zij tot afwatering dienden. Vooral waar meer waakzame naburige mogendheden haar deel der kleine rivieren verbeterden, werd de toestand door het mildelijker toeschietend water onhoudbaar. Tevergeefs smeekte de landbouw om uitkomst; eindelijk in 1890 leende de Kamer een meer gewillig oor, en thans zijn reeds ten deele gereed, ten deele onderhanden, de voornaamste Geldersche en Overijselsche stroomen, alsmede enkele Limburgsche. (Dat reeds in 1874 met de verbetering van de Dommel werd aangevangen, was slechts het gevolg van bijzondere, buitenlandsche toestanden.) Overigens wachten tal van noordelijke en zuidelijke riviertjes hare beurt af, en niet onwaarschijnlijk zullen er nog meerdere ontdekt worden; want moge door het stelsel van subsidieering aan inderdaad ernstige nooden te gemoet worden gekomen, het valt niet te ontkennen dat even als de gelegenheid den dief, hier somwijlen de subsidie de behoefte schept.

Doch met de verbetering der kleine rivieren en de zoo nauw daarmede samenhangende bevloeiing staan wij reeds op den drempel der 20e eeuw; zéér zeker staan wij in die eeuw met de middelen ter voorkoming van de verontreiniging der openbare wateren, en zoo worde het dus aan een later geschiedschrijver overgelaten den voortgang op dit gebied te boekstaven. Hij ook melde het aandeel dat de meer en meer tot landbouw-technicus zich vervormend waterstaatsingenieur zal nemen in de ontginning en vruchtbaarmaking van dat kwart deel van ons vaderland, hetwelk uit heide en duin of min-waarde hebbenden grond bestaat. Liever ten slotte nog eens den blik gewend naar onze vette polders, waar de stoom niet minder dan elders, eene ommekeer heeft te weeg gebracht.

Want de stoom — het door de 19e eeuw ontketend element, — is de bewerker, middelijk of onmiddelijk van al wat in de vorige bladzijden werd beschreven. Niet enkel bezielt hij de treinen, rekte en plette het ijzer, dat hoog over de stroomen de bruggen slaat; drijft de luchtpomp, welke het mogelijk maakt, diep onder water, in ijzeren hulsels tot den zandigen bodem door te dringen en daarop de bouwgevaarten te vesten; maar de stoom heeft ook de baggerwerktuigen geschapen, zonder welke nimmer die diepe rivieren en breede kanalen gevormd zouden zijn, zonder welke de toegangen tot onze havens niet in stand zouden blijven, noch die groote zandmassa's waren geplempt, waarin thans, het veen ten spijt, de sluizen, als op een rotsgrond, te midden der drillende vlakten worden opgetrokken. En meer nog dan dat: omgeblazen heeft de stoom de hooge en zware scheidsmuren tusschen volk en volk, tusschen stad en stad, door

vorige eeuwen moeitevol onderhouden; weggeblazen heeft de stoom vooroordeelen en wanbegrippen, en goud tooverend als uit het niet, in gestadige wisselwerking nieuwe werken en nieuwe rijkdommen geschapen.

Is het dan wonder dat die machtige ook den wind heeft onttroond? Moedeloos ontvielen één voor één de roeden aan den watermolen; de bontverwige kap, welke eens zoo welgemoed naar alle hemelstreken draaide, ziet zich vervangen door een duf, rieten dak. Want het zuinige noodlot vergunt zelfs niet dit verminkt signatuur van ons oud Hollandsch landschap te verdwijnen; maar besmeurd met roet, dat uit den schoorsteen van het nieuwe stoomgemaal tartend in breede wolken aanwentelt, moet de romp tot verblijfplaats strekken van een machinist!

Reeds houden de 444 stoomgemalen een grooter oppervlakte droog dan de 1953 nog bestaande windmolens, en velen dezer worden enkel nog geduld omdat de landbouw de lasten eener vervanging niet kan dragen.

Slechts enkelen had indertijd het wèlslagen van de stoombemaling bij de groote droogmakerijen in de eerste helft dezer eeuw, tot het bouwen van stoomwerktuigen aangespoord; eerst later, bij het stijgen der landbouwprijzen, vooral in het tijdperk 1866—1884, werd het nieuwe opvoerwerktuig in grooten getale opgericht. Doch ook hier is de ommekeer nog slechts ten halve voltrokken; de volgende eeuw zal ook op dit gebied de electriciteit zien toegepast; want deze maakt het mogelijk van uit één werkplaats vele gemalen in beweging te brengen, zoodoende niet slechts op de uitgaven van personeel en brandstof te besparen, maar ook die van aanleg te verminderen. Dergelijke gemalen toch eischen slechts kleine, niet zwaar gefundeerde gebouwen; en dit is in vele gevallen, bij onzen slappen bodem, van het hoogste belang.

Doch al snorren de centrifugalen, al klateren en plassen de waterraderen, hoe stil en doodsch is het platteland voor wie luistert naar den machtigen stroom van nieuw leven, welke daar bruischt door de steden; die nieuwe Staten in den Staat, elk machtiger dan oudtijds een geheele landstreek!

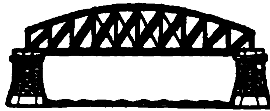
Doch ook wat dáár de gemeenschap deed geboren worden: havens en kaden, telefoon, licht- en waterverzorging, slachtplaatsen en markthallen, zijn minder laat geborenen der 19e eeuw dan de vroeggeborenen der komende; werken die ons manen dat hoeveel grootsch ook en goeds de vervlogen vijftig jaren wrochten, (méér zelfs dan vorige eeuwen te samen), zij toch niets meer zijn dan het morgengloren van het goudener tijdperk, dat daar in de Septembermaand zal aanbreken, en ingehaald worden met kransen van groen, vlaggegewapper en vroolijk klokkegelui.

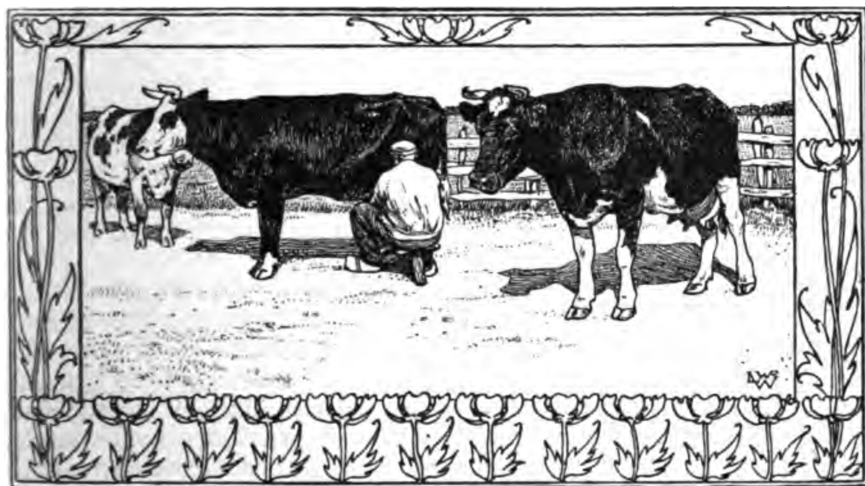
Als dan op dien heugelijken Septemberdag het machtig gewoel van een vrij volk vol verlangen ruischen en golven zal over straten en pleinen dan zal, wie niet enkel hoopt, doch tevens herdenkt — niet zonder weemoed herdenkt dien tijd, welke voor hem òòk eenmaal toekomst was... zijne feestvreugde en zijn weemoed uitstorten willen in die eenzaamheid, welke als de moederschoot, steeds kalmte en rust hergeeft aan het hoofd van wie zich daar neervleit.

Zoo zal ik op dien dag der dagen, na mijn huis te hebben getooid in

Oranje, en de driekleur te hebben ontvouwd, stil henensluipen, en door het joelend Apeldoorn afslaan, waar ter rechter het vorstelijk Loo — zonder standaard — schijnbaar niet in de feestvreugde deelt. Over den met denne- en berkeloof overschaduwden Soerenschen straatweg zal ik dan opklimmen naar de heuvelen, dicht begroeid met beuken en eiken; steeds hooger stijgend, treden door den hollen weg, waarover de beukenreuzen zich welven; steeds hooger en hooger, door de eindlooze boomenreien, met ter rechter het heideveld, gaan tot waar bij den tweesprong oprijst een hoog houten gevaarte, op het meest verhevene punt der vlakte.

Dan de wankelende treden beklimmend, zal daar uitgebreid liggen, diep, verweg, de gansche Veluwe, waaruit van rondom lichte geluiden van juichend volk en klingelende klokken opstijgen om zich te mengelen tot één eindloozen feestpsalm. En over de bloeiende heidevelden en groenende dalen heen, zal dan daar Westwaarts aan den horizon opglanzen als een fijne metaal- helle streep, de breede, ruime, golvende Zuiderzee; en het oog, zich herinnerend, zal zoeken ver, ver weg, waar òòk in het Westen, in den aanvang der regeering van Neerland's laatsten Koning eene wilde, woelige vlakte verstijfd werd tot eene vruchtdragende landouw;.... en van de lippen zal de bede opstijgen dat het eenmaal aan de eerste van Neerland's Koninginnen moge gegeven zijn dit groote gebied, deze ontbrekende provincie te voegen bij de landen harer kroon, opdat aldus door Haar worde voleindigd de taak, door de natuur Nederland opgelegd!

XII

LANDBOUW EN VEETEELT

DOOR

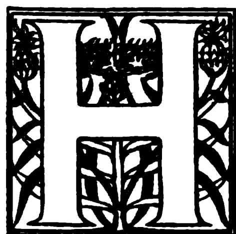
MR. C. J. SICKESZ VAN DE CLOESE,

Directeur-Generaal, chef der Afdeeling Landbouw aan het Departement van Binnenlandsche Zaken

EN

F. B. LÖHNIS,

Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs, in het bijzonder belast met het toezicht op de Landbouwscholen.

et was op den 20sten April 1854 dat wijlen Zijne Majesteit Koning Willem III een aantal wetenschappelijke en practische mannen uit verschillende deelen des lands op het Huis ten Bosch bij Den Haag vereenigde, om eenige door Zijne Majesteit zelve gestelde vraagpunten, de ontwikkeling van onzen landbouw betreffende, te bespreken, voornamelijk echter om te overwegen of wellicht nauwere aaneensluiting der bestaande landbouwvereenigingen, niet meer eenheid zoude kunnen brengen in de bevordering der belangen van onzen landbouw.

Getuigde de bijeenroeping van die vergadering van 's Konings warme belangstelling in den vaderlandschen landbouw, het doel waarmede die bijeenkomst was samengeroepen gaf blijk van juist inzicht in de voorwaarden, noodig om dien te brengen tot ontwikkeling.

Merkwaardige woorden werden bij die gelegenheid door den Koning gesproken.

Terwijl Zijne Majesteit den landbouw noemde: „de rijke bron van bloei en geluk des vaderlands" en door den Koning gewezen werd op Zijne voortdurende pogingen om de ontwikkeling van den landbouw te bevorderen, eindigde de Koninklijke Voorzitter der vergadering met deze voor dien tijd zeker merkwaardige woorden: „Kennis is de grondslag van den landbouw en de aanraking van wetenschap en practijk moet voor den landbouw heilzaam werken."

Al te lang en al te veel is dit Koninklijk woord vergeten. Eerst langzamerhand zou het volkomen worden begrepen. Niet dan na jarenlangen strijd zou het tot zijn recht komen. Eerst in den allerlaatsten tijd zou het beginsel, dat er mee werd uitgesproken, in volle toepassing geraken. Door den nood gedwongen, zou men leeren inzien, dat ook op landbouwgebied kennis macht is en dat, wat men ook van Staatshulp voor den landbouw verwachten moge, de landbouwer, met behoorlijke wetenschappelijke kennis toegerust, in de allereerste plaats door eigen energie en eigen krachtsinspanning de bezwaren moet leeren overwinnen, waarmede hij in zijn bedrijf te kampen heeft.

De geschiedenis van onzen landbouw gedurende de vijftig jaren die achter ons liggen, levert voortdurend het bewijs van de waarheid van 's Konings beweren, dat kennis moet wezen de grondslag van den landbouw.

De tweede helft dezer eeuw begon met voor den landbouw goede voorteekenen. Na het plotseling optreden der aardappelziekte in 1845 en de slechte roggeoogsten in 1846, schenen in 1847 de meer gunstige jaren te zijn aangebroken. Toen den 6en Mei van dat jaar de Minister van Financiën van Hall in de Tweede Kamer der Staten-Generaal het wetsontwerp verdedigde tot intrekking der wet van 29 December 1835, betreffende de rechten op granen en andere levensmiddelen, welk wetsvoorstel ten slotte met 54 tegen 4 stemmen werd aangenomen, kon de Regeering verklaren, dat „de gunstige omstandigheden waarin de landbouw zich bevond en de vooruitzichten, welke voor den landbouw geopend waren, de noodzakelijkheid deden vervallen van de buitengewone maatregelen, welke de wet te zijnen behoeve had vastgesteld."

Merkwaardig zijn de woorden waarmede van Hall die Kamerleden beantwoordde, die vreesden dat de voorgestelde afschaffing den landbouw te zeer zou benadeelen en die de bestaande schaalrechten gehandhaafd wenschten te zien om de prijzen der granen te doen rijzen.

„Laat", zoo sprak hij, „het volk van Nederland een weinig meer graan tegen goedkoope prijzen van buitenslands kunnen ontvangen en daarentegen meer andere voortbrengselen van den landbouw duur verkoopen, dat zal de algemeene welvaart beter doen bloeien, dan wanneer kunstmiddelen dure granen doen ontstaan en de vermenigvuldiging tegenhouden van andere voortbrengselen, welke men met hooger prijzen kan verkoopen."

De naaste toekomst heeft deze woorden van Van Hall bewaarheid. Door een samenloop van omstandigheden stond men aan den aanvang

van een tijdperk van steeds stijgende prijzen, dat ongeveer een dertigtal jaren aanhield, om toen echter te worden gevolgd door een periode van val, zóó sterk als niemand had kunnen vermoeden.

De vijftig jaren landbouwgeschiedenis, welke wij in deze bladzijden zullen behandelen, kunnen dan ook in twee zeer scherp afgescheiden perioden worden verdeeld.

De eerste kenmerkt zich door voortdurende stijging der prijzen van schier alle landbouwproducten, waarvan een groote materieele welvaart onder de plattelandsbevolking het gevolg was. In stede echter dat de energie door dien voorspoed geprikkeld werd, ontstond er verslapping onder den boerenstand. De overtuiging, dat men zonder krachtsinspanning rijk kon worden, deed de landbouwers niet naar nieuwe middelen grijpen om hun bedrijf tot ontwikkeling te brengen, integendeel, met minachting werd op de wetenschap neergezien. In die periode van materieelen vooruitgang doch van intellectueele depressie trok de Regeering zich meer en meer op agrarisch gebied terug, overtuigd dat de landbouw allerminst Staatshulp van noode had.

Deze tijd van zoogenaamden bloei werd echter gevolgd door een tijdperk van teruggang, welke een crisis deed ontstaan, die zoowel in omvang als in duur, bijna alle vorige op dit gebied overtreft. Voor ons land werd zij verergerd door de achterlijkheid waarin onze boerenstand, als geheel genomen, verkeerde en tevens door de economische wetgeving in de ons omringende landen, welke door het invoeren van beschermende maatregelen onzen uitvoer in hooge mate benadeelde. Maar hoeveel leed en ellende deze crisis ook aan onze landbouwers moge hebben bezorgd, zij heeft toch ook voorzeker hare lichtzijden. Onze landbouwers begrepen meer en meer, dat met den ouden sleur moest worden gebroken. Verbeteringen in het bedrijf, waarover vroeger met minachting was gesproken, werden beproefd, toegepast en in menig opzicht proefhoudend bevonden. Daarbij kwam dat de Regeering gaandeweg haar lijdelijke rol liet varen. De publieke opinie was wakker geschud en de overtuiging, dat de landbouw geholpen moest worden, brak baan zoowel in Regeeringskringen als daarbuiten. En zoo doet zich thans het merkwaardige verschijnsel voor dat, moge het landbouwbedrijf uit een geldelijk oogpunt nog altijd weinig bemoedigende gezichtspunten opleveren, de techniek ervan in hooge en in steeds meerdere mate vooruitgang vertoont en dat thans krachtig gewerkt wordt om het verlorene op dit terrein te herwinnen.

Wij stellen ons voor, in de volgende bladzijden den gang van dit merkwaardig proces meer in bijzonderheden in het licht te stellen.

Het was in het jaar 1851 dat, na een strijd van jaren, het vrijhandelsbeginsel in Europa over de geheele linie zegevierde; de havens werden vrij en open verklaard en de invoerrechten zoowel op vee als op granen afgeschaft. Door deze maatregelen stegen bij ons in de eerste plaats de prijzen van het vette vee en van kalveren, die voor ons land toch al niet laag waren, aanmerkelijk en de gouden tijd voor de veehouderij brak aan. Ook breidde zich onze handel in boter en kaas naar Engeland en andere landen ontzaglijk uit, terwijl de graanprijzen voortdurend bleven stijgen. Op de koop- en pachtprijzen der landerijen had dit natuurlijk

een zeer merkbaren invloed. Algemeen werd aangenomen dat deze opwaartsche beweging zou voortduren, waardoor de overtuiging meer en meer veld won, dat de grond als het speculatieve fonds bij uitnemendheid was te beschouwen. De weelde onder den boerenstand nam toe, nieuwe behoeften werden geschapen en de landbouwers werden de beste klanten van commissionnairs in effecten en van goud- en zilversmeden. Het landbouwbedrijf was een der meest voordeelige geworden; men werd slapende, althans zonder noemenswaardige inspanning rijk en onder die omstandigheden bestond er dan ook geenszins drang om het bedrijf te verbeteren. Men verkeerde bovendien in den waan, dat het buitenland ons noodig had en het niet buiten ons kon stellen. Vandaar dat men het met de eischen van het geweten niet zoo nauwkeurig ging nemen. Tal van slechte praktijken verkregen gewoonterecht in onzen buitenlandschen handel zoowel bij den uitvoer van zuivelproducten als van voortbrengselen van den tuinbouw.

Het lag voor de hand dat onze Regeering zich op het standpunt plaatste dat het landbouwbedrijf als zoodanig geen steun noodig had, maar alleen moest kunnen beschikken over de grootst mogelijke mate van vrijheid van beweging. Vandaar dat, in stede van nieuwe maatregelen te nemen tot steun van den landbouw, de Regeering de bestaande regelingen als verouderd ophief, om hoe langer hoe meer alles aan het particulier initiatief over te laten. Zoo werden in 1851 de officieele Provinciale Commissies voor den landbouw, die ten tijde der Bataafsche Republiek waren ingesteld, opgeheven en hare bemoeiingen overgedragen aan de Provinciale Landbouwmaatschappijen, die in geen officieele verhouding tot de Regeering stonden. Eveneens werden gaandeweg de bestaande reglementen op de paardenfokkerij ingetrokken; de schaalrechten, in 1835 ter bescherming van den inlandschen graanbouw ingesteld, werden in 1852 vervangen door matige inkomende rechten op granen, die in volgende jaren voortdurend verminderden en in 1875 geheel werden afgeschaft. Aan verbetering der kleine rivieren, gelegen in het oostelijk deel van ons land en welke Staatseigendom zijn, werd niet gedacht, niettegenstaande de schandelijk verwaarloosde toestand den aangelanden ontzaglijk veel schade berokkende. Ook aan het landbouwonderwijs liet de Regeering zich weinig of niet gelegen liggen. Wel was bij de wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863, het oprichten van een *Rijks*-landbouwschool verplichtend gesteld, doch eerst in 1876 werd aan dit gebiedend voorschrift door de Regeering gevolg gegeven. In dien tusschentijd had zij zich tevreden gesteld, met het verleenen van een zeer gering subsidie aan de particuliere landbouwschool te Groningen. Toen deze in 1870 werd opgeheven, bepaalde de Regeeringszorg zich tot het subsidieeren van de landbouwcursussen, verbonden aan de Hoogere Burgerscholen te Warffum en te Wageningen. Ook aan het tuinbouwonderwijs besteedde de Regeering weinig zorg. Alleen de particuliere tuinbouwschool te Watergraafsmeer ontving een gering Rijkssubsidie. Eerst in 1896 nam de Regeering deze taak zelve ter hand door de stichting eener Rijkstuinbouwschool als afdeeling der Rijkslandbouwschool te Wageningen.

Het veeartsenijkundig onderwijs was reeds vroeger van Regeeringswege

geregeld. Op voorstel van den Utrechtschen hoogleeraar A. Numan was in 1821 de buitenplaats Gildesheim te Utrecht aangekocht en werd de daar gevestigde veeartsenijschool bekostigd uit het Fonds van den landbouw. Na het opheffen van dit Fonds in 1849 werden de kosten der school geheel ten laste der Staatsbegrooting gebracht. In 1861 en 1874 werd de school gereorganiseerd, terwijl hare huishouding door een Reglement werd geregeld, dat in 1893 werd herzien.

Ook met de regeling van den veterinairen dienst was het in den aanvang van het door ons behandelde tijdperk treurig gesteld. Het zooeven genoemde Fonds van den Landbouw, tijdens de Bataafsche Republiek gesticht hoofdzakelijk ter bestrijding der kosten van besmettelijke veeziekten en der veeartsenijkundige school, was in 1849 te niet gegaan, voornamelijk ten gevolge van de buitengewone kosten tot bestrijding der longziekte onder het rundvee. Tusschen 1833 en 1849 werd door de Regeering voor dat doel een bedrag van *f* 2.084.000 aan de landbouwers uitbetaald ter vergoeding van 109.000 stuks rundvee, aan die gevreesde ziekte gestorven. Deze groote uitgaven hadden echter zoo weinig doel getroffen dat in 1849 de ziekte over het geheele land verbreid was en onuitroeibaar scheen. De Regeering zag dan ook van alle verdere bestrijding af en legde de handen in den schoot. Deze toestand bleek echter al ras voor een veehoudend land als het onze onhoudbaar en toen in 1863 de runderpest zich bovendien in hevige mate vertoonde, besloot de Regeering krachtige maatregelen te nemen. Niettegenstaande het hevig en dweepziek verzet der boeren werd de ziekte in 1867 door stelselmatig afmaken tot staan gebracht. In die dagen was echter duidelijk gebleken hoeveel er aan onze veterinaire wetgeving ontbrak. Dit leidde er toe, dat in 1870 de wet op het veeartsenijkundig Staatstoezicht tot stand kwam, welke in de plaats trad van het samenstel van bepalingen, die tot op dat tijdstip gegolden hadden. In 1878 werd nog eene bijzondere wet ter beteugeling van de longziekte onder het rundvee ingesteld, met hulp waarvan de Regeering er in slaagde in 1884 ook deze gevreesde ziekte bij ons te lande uit te roeien.

Reeds in den aanhef van deze verhandeling werd er door ons op gewezen dat, al mocht de Regeering zich aanvankelijk weinig bekommeren over de behartiging der belangen van den landbouw, dit geenszins het geval was met Zijne Majesteit Koning Willem III. Reeds spoedig na Zijne troonsbestijging waren Zijner Majesteits zorgen er op gericht, uit de verschillende landbouwmaatschappijen eene centrale landbouwvereeniging voor het geheele land te vormen. In den aanvang van het jaar 1851 ontvingen verschillende besturen van Maatschappijen van land- en tuinbouw van Zijne Majesteit een schrijven, waarin hun gevoelen werd gevraagd omtrent datgene wat door Zijne Majesteit zou kunnen worden gedaan, om persoonlijk en door eigen middelen in het belang van den Nederlandschen landbouw werkzaam te zijn. Reeds toen was Zijne Majesteit overgegaan tot het benoemen van een particulieren secretaris, speciaal voor de zaken van landbouw en nijverheid. Door dezen werd een résumé opgesteld uit de ingekomen antwoorden, hetwelk weder aan de besturen der Maatschappijen verzonden werd.

Ter nadere bespreking daarvan werd door Zijne Majesteit den 20en April 1854 de hierboven genoemde vergadering belegd van afgevaardigden der Besturen der landbouwmaatschappijen. Deze bijeenkomst, gehouden in de

Oranjezaal op het Huis ten Bosch, werd door den Koning persoonlijk geopend met een rede, waarin hoofdzakelijk werd aangedrongen op het stichten eener Nederlandsche Vereeniging, die de belangen van den landbouw in het geheele land zou behartigen. Dit denkbeeld vond algemeene ondersteuning en zoo kwam onder Beschermheerschap van den Koning, de Koninklijke Landbouwvereeniging tot stand, waarvan de Heer Gevers van Endegeest door Zijne Majesteit tot Voorzitter werd benoemd.

Bedroevend, doch kenschetsend voor de weinige belangstelling, welke in die dagen voor samenwerking op landbouwgebied werd gevoeld, is het wel dat deze onder zóó schitterende vooruitzichten tot stand gekomen Maatschappij al spoedig na haar ontstaan een kwijnend leven begon te lijden en in 1862 geheel te niet ging.

Een ander bewijs van de belangstelling des Konings voor den landbouw is te vinden in de in 1855 te Arnhem gehouden tentoonstelling van landbouw, welke op initiatief van Zijne Majesteit tot stand kwam.

Ook voor het landbouwonderwijs had de Koning een geopend oog. Zoo werd den 15en Juli 1853 bij Koninklijk besluit eene Commissie benoemd, waaraan eenige vragen, betrekking hebbende op de regeling van het landbouwonderwijs ter beantwoording werden voorgelegd. In een hoogst belangrijk rapport voldeed die Commissie aan den haar opgedragen last, maar zij mocht niet de voldoening smaken haar voorstellen verwezenlijkt te zien.

Naast den Koning waren er in die jaren ook eenige mannen in de verschillende provinciën werkzaam, om door woord en geschrift er op te wijzen, dat de landbouwers behoefte hadden aan meer wetenschappelijke ontwikkeling en dat zij zich moesten aaneensluiten om hunne eigene belangen te behartigen. Wij noemen hier in de eerste plaats de namen van Staring, Wttewaal, van den Bosch, van Hall, Gevers van Endegeest, Sloet tot Oldhuis. Aan hun krachtig initiatief is het te danken, dat de Provinciale landbouwmaatschappijen tot stand kwamen, dat de particuliere landbouwschool te Groningen werd gesticht, dat het Landhuishoudkundig congres bijeenkwam en dat de Landbouwstatistiek op beteren grondslag werd gevestigd.

Eigenaardig en kenschetsend voor de bestaande toestanden in die dagen is het voorzeker, dat deze geheele beweging grootendeels buiten den eigenlijken boerenstand omging. Wellicht moet hierbij de provincie Groningen worden uitgezonderd, waar de landbouwersstand, dank zij vooral de daar geldende wijze van grondgebruik, op een hooger standpunt van ontwikkeling stond dan in andere provincies. De overgroote meerderheid der landbouwers bij ons te lande was echter niet van voorlichting van de zijde „der Heeren" gediend. Zij beschouwden zich sterk genoeg om hunne eigen belangen te behartigen of „niet te behartigen" op de wijze zooals hun goed dacht en voelden volstrekt geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat gegrondvest op de ondervinding van jaren, hun zulke schitterende geldelijke uitkomsten opleverde.

Trouwens ook in meer ontwikkelde kringen had men zeer eigenaardige begrippen omtrent het landbouwbedrijf. Wie van eene wetenschappelijke ontwikkeling van den landbouwer durfde spreken, moest het verwijt hooren, dat hij van de boeren „professors" wilde maken. De zoogenaamde „practische boer" was het ideaal van de meesten, waarmee dan werd bedoeld, dat de landbouwer alleen zijn handen en niet zijn hoofd behoefde

te gebruiken, en dat het rijden met den mestwagen naar het land het voornaamste werk van den boer behoorde te zijn. Waar in een gezin een zoon was, tot inspannenden geestesarbeid ongeneigd of ongeschikt, hij werd bij voorkeur bestemd voor den landbouwersstand, waarop zeer velen met zekere minachting neerzagen, zonder eenig recht begrip te hebben van de hooge beteekenis van eene ontwikkelde landbouwende bevolking voor de geheele maatschappij. Tot in regeeringskringen en in de vergaderzalen van gewestelijke en landsvertegenwoordiging was deze meening aangaande den landbouw de heerschende. Met moeite waren de provinciale besturen en de Ministers er toe te brengen eenige luttele subsidies voor te stellen om de landbouwmaatschappijen te steunen in hare pogingen om door het houden van landbouwvoordrachten de landbouwers in kennis te brengen met de noodzakelijke, elders in het buitenland reeds lang aangebrachte verbeteringen in het bedrijf. En waar zulke meest zeer bescheidene bijdragen op de provinciale of op de staatsbegrooting waren gebracht, daar moest door de vrienden van den landbouw soms een harde strijd gevoerd worden om deze voor afstemming te behoeden. In het algemeen kon inderdaad niet zonder recht de landbouw worden genoemd het stiefkind van natie, regeering en vertegenwoordiging.

Deze toestand van materiëelen bloei en intellectueele malaise op landbouwgebied duurde tot in de tweede helft der zeventiger jaren. Toen had een plotselinge teruggang in den voorspoed van den landbouw plaats die, steeds grooter afmetingen aannemend, tot op den tegenwoordigen tijd voortduurt.

Verschillende oorzaken werkten daartoe mede. De voornaamste zijn wel: de daling der prijzen van granen en van zuivelproducten door de verhoogde buitenlandsche mededinging en de bemoeilijking, welke de afzet van onze landbouwproducten in het buitenland ondervond, tengevolge van de beschermende handelspolitiek der meeste Regeeringen.

Het is algemeen bekend dat de daling der graanprijzen in de eerste plaats is te wijten aan de reusachtige ontwikkeling der graanproductie in streken, die vroeger braak lagen, doch die tengevolge van de ongehoorde uitbreiding der middelen van verkeer in staat gesteld werden op de wereldmarkt te concurreeren en ten tweede aan de daling van den zilverprijs, waardoor aan de landen, waar de zilveren standaard als wettig betaalmiddel bleef gehandhaafd, een aanmerkelijke premie van uitvoer tegenover de zoogenaamde goudlanden wordt verzekerd. De daling der graanprijzen was zeer aanzienlijk en bereikte in 1893 haar laagsten stand. In de Jaarcijfers, uitgegeven door de centrale commissie voor de statistiek, worden dienaangaande de volgende cijfers medegedeeld:

Prijs der tarwe per Hectoliter:

Tusschen 1871 en 1880 *f* 10.98
in 1895 „ 4.79

de prijs van de rogge daalde van *f* 7.60 tot *f* 3.56; van gerst van *f* 6.76 tot *f* 3.39; van haver van *f* 4.56 tot *f* 2.48; van koolzaad van *f* 12.30 tot *f* 6.81. [1])

[1]) Deze daling der producten-prijzen oefende ook een zeer merkbaren invloed op de prijzen van den grond.

Door den Heer A. Venema werd in de Economist van het vorig jaar eene hoogst belangrijke studie geleverd aangaande den achteruitgang van de landprijzen sedert 1879. Daaruit blijkt dat de prijs van al het land in Nederland

Ook de prijzen der zuivelproducten en van het vleesch gingen aanmerkelijk terug, hoewel niet in dezelfde mate als die der granen. Voor ons land deed zich echter ten opzichte van den handel in deze producten nog een bijzonder verschijnsel voor. Nederland was van ouds het klassieke land der zuivelbereiding; Hollandsche boter en Hollandsche kaas hadden terecht in het buitenland een grooten roep van voortreffelijkheid. Zij waren dan ook voor ons zeer belangrijke artikelen van uitvoer. Gaandeweg begonnen echter ook andere landen zich meer en meer op het vervaardigen van zuivelproducten toe te leggen. Vooral Denemarken bleek al ras een mededinger, tegen wien wij niet waren opgewassen en die ons langzamerhand van de wereldmarkt verdrong. Dit land dankt dezen merkwaardigen voorspoed op dit gebied, hoofdzakelijk aan zijn voortreffelijk vakonderwijs, waardoor groote verbeteringen werden ingevoerd in de wijze van bereiding der boter en aan de doeltreffende maatregelen, zoowel door Regeering als door particulieren genomen, om zich een ruim afzetgebied te verzekeren. Voornamelijk door de bemoeiingen der Deensche landbouwmaatschappij was men in het kleine Denemarken rusteloos bezig om de boterbereiding te verbeteren, aanvankelijk door toepassing van de Swartsche methode op de boerderij, weldra vervangen door de machinale bereiding in de fabriek. Deze fabriekmatige boterbereiding was mogelijk geworden door de toepassing van een, door den Duitschen Ingenieur W. Lefeldt uitgevonden, geheel nieuw ontroomingsproces door middel van de centrifuge. Daardoor werd een product verkregen, dat door zijn goede eigenschappen en groote gelijkmatigheid bij uitstek geschikt was om in het groot te worden verhandeld, veel beter dan de boter op de boerderijen volgens de oude methoden bereid.

Het kon niet uitblijven dat deze schitterende resultaten ook in het buitenland in hooge mate de aandacht trokken. Eerst in Duitschland en vervolgens in de overige landen van Europa, maar ook weldra in de Nieuwe Wereld, in Amerika, in Canada en in Australië, vond de nieuwe methode toepassing. Een reusachtige uitbreiding der boterproductie, schier over de geheele wereld, was daarvan het gevolg. Ook bij ons te lande deed de invloed daarvan zich natuurlijk in hooge mate gevoelen. Aanvankelijk wilden de Nederlandsche zuivelbereiders niets van die nieuwigheden weten, prat op het bewustzijn, dat zij op dit gebied de eersten waren. De voortdurend lagere prijzen van het Nederlandsche product op de wereldmarkt, openden echter gaandeweg de oogen. Aan de Friesche Maatschappij van Landbouw komt de eer toe, het eerst de koe bij de horens te hebben gevat. In 1878 werd door die Maatschappij een commissie van drie leden naar Denemarken afgevaardigd, welke aldaar verschillende fabrieken en werkplaatsen en vele meijerijen bezocht en hare

---

in de periode 1885—1893 vergeleken met die van 1872—1879 verminderd is met de kolossale som van 694 millioen gulden. De achteruitgang van den prijs van het bouwland bedroeg in de periode 1880—1884 21 pCt. en van 1885–1893 27 pCt. vergeleken met de prijzen in de periode 1872—1879. Voor grasland was de val niet zoo groot n.l. 15 pCt. en 17 pCt.

Ook de centrale commissie voor de statistiek leverde eveneens eene belangrijke statistiek aangaande dit onderwerp, doch daar als uitgangspunt werd genomen het jaar 1882, toen reeds eene aanmerkelijke daling in de prijzen had plaats gehad, zijn de uitkomsten van hare berekening niet zoo sprekend als die van den Heer Venema.

bevindingen in een uitvoerig rapport ter kennis bracht van het Nederlandsche publiek.

De strekking van dat rapport was duidelijk. Wilde Nederland op het gebied der zuivelbereiding niet door het buitenland worden overvleugeld, dan moesten de nieuwe werkwijzen worden toegepast. Van dat oogenblik af kreeg de verbeterde boterbereiding bij ons te lande vasten voet en breidt zij zich sedert voortdurend uit.

Maar niet alleen het vasthouden aan verouderde methoden benadeelde onze zuivelindustrie, ook de bedriegelijke handelwijzen, gaandeweg in den boterhandel ingeslopen, waren daaraan schuld. Zoolang de Nederlandsche zuivelbereiders de buitenlandsche markt beheerschten, maakten ze maar al te vaak misbruik van hunne positie door een weinig zorgvuldige behandeling van het product. Hierbij kwam nog eene andere omstandigheid, die het den knoeiers gemakkelijk maakte hunne afkeuringswaardige praktijken in toepassing te brengen, n. l. de ontwikkeling der kunstboterindustrie. Het proces der kunstboterbereiding dankt zijn ontstaan aan den Franschen scheikundige Mèze-Mouriez, die, hoofdzakelijk op aandrang van Napoleon III om een goedkoope botersoort als volksvoeding te verkrijgen, reeds vóór den Fransch-Duitschen oorlog een kleine fabriek van kunstboter te Poissy had opgericht. Deze industrie breidde zich gaandeweg uit, maar vond nergens een zoo vruchtbaar arbeidsveld als in Nederland. In de jaren 1880—1884 en nog daarna was ons land de grootste producent van kunstboter en werden fortuinen daarmede verdiend. Ware de kunstboter steeds onder haar waren naam verkocht zoo zouden tegen deze industrie geen billijke grieven zijn in te brengen. Maar al te dikwijls echter werd de kunstboter gebruikt tot vermenging met natuurboter, welk mengsel dan als zuivere boter werd in den handel gebracht. Deze vervalsching nam weldra reusachtige afmetingen aan en werd zoowel tegenover den binnenlandschen als tegenover den buitenlandschen afnemer in toepassing gebracht. Het vertrouwen in het Nederlandsche zuivel werd dan ook zwaar geschokt en daar buitenlandsche regeeringen door een strenge wetgeving deze kwade praktijken hadden weten te beperken, deden de nadeelige gevolgen zich hoe langer hoe meer voor onzen landbouwerstand gevoelen. Wel werd ook bij ons te lande in 1886 de wet tot wering van knoeierijen in den boterhandel ingediend, maar deze heeft het euvel geenszins weggenomen. En dit kan ook moeilijk anders. Behalve dat de wet zelve zeer slecht werd gehandhaafd, wilde de Nederlandsche wetgever alleen den binnenlandschen consument tegen de gevolgen der vervalsching behoeden, terwijl hij den buitenlandschen afnemer onbeschermd liet. In andere landen, met name in Denemarken, heeft de wetgever zich op een geheel ander standpunt geplaatst en is de wet juist hoofdzakelijk gericht tegen knoeierijen in den handel in boter naar het buitenland.

Maar er dreigden, gelijk wij reeds opmerkten, voor onzen exporthandel nog andere gevaren. Door de daling van de prijzen der producten en de daardoor ontstane crisis gingen de meeste Regeeringen er toe over hun nationale nijverheid door beschermende rechten te steunen. Op Nederland, op het gebied van veeteelt en zuivelindustrie een exportland bij uitnemendheid, moesten deze belemmerende maatregelen een hoogst nadeeligen invloed oefenen. Wat

den veehandel betreft, zoo voegde zich daarbij nog een andere factor, welke niet minder nadeelig werkte, n.l. wettelijke bepalingen tegen den invoer van vee tot wering van besmettelijke veeziekten. Zooals wij boven reeds hebben gezien, was Groot Brittannië in het midden dezer eeuw onze groote afnemer van vet vee, terwijl het fokvee hoofdzakelijk naar Duitschland, België en Frankrijk werd gezonden. Ter bescherming van den nationalen veestapel werd in die landen het toezicht op het van buiten ingevoerde vee voortdurend verscherpt, wat bij het heerschen van veeziekten bij ons te lande eene totale sluiting der buitenlandsche grenzen voor ons vee tengevolge had. Engeland ging daarin het verst door in 1895 bij de wet voor goed den invoer van levend vee te verbieden. Doch ook voor Duitschland, België en Frankrijk, waar de Regeeringen de nationale veefokkerij zoo krachtig mogelijk wenschten te bevorderen, boden heerschende veeziekten als mond- en klauwzeer en tuberculose eene welkome gelegenheid om onzen uitvoer van levend vee te verbieden of althans in hooge mate te bemoeilijken, zeer ten nadeele van onze veefokkers.

Zoo werkte alles samen om voor den Nederlandschen landbouwer den strijd om het bestaan te bemoeilijken. Aanvankelijk vleide men zich met de hoop, dat de crisis slechts van korten duur zou zijn en dat de gouden jaren weldra weder zouden aanbreken. Maar toen men meer en meer overtuigd werd dat de malaise, waaronder de landbouw gebukt ging, van zeer samengestelden aard was, dat men niet te doen had met voorbijgaande oorzaken en dat men er op moest rekenen, dat in de naaste toekomst geen herstel van het ziekte-proces te wachten was, toen werd meer en meer het besef levendig, dat de Nederlandsche landbouwer door ontwikkeling van energie en door inspanning van alle krachten de bezwaren te boven moest trachten te komen, die hij in zijn bedrijf ontmoette. Met den ouden sleur moest worden gebroken; nu het getij verliep moesten de bakens worden verzet; de bodem moest worden gebracht tot zijn hoogst mogelijke productiviteit en de producten van het uitgebreide landbouwbedrijf moesten zijn van eerste kwaliteit. Dat waren de geneesmiddelen welke door de voorgangers op landbouwgebied meer en meer werden aangeprezen. Wel deden zich ook bij ons stemmen hooren, die aandrongen op het invoeren van beschermende rechten. Mannen, die in beginsel steeds het vrijhandelstelsel hadden voorgestaan, drongen op opportuniteitsgronden tot tijdelijke invoering van graanrechten aan. Een meerderheid konden zij echter tot heden bij regeering en volksvertegenwoordiging niet verkrijgen. Werd dus ontwikkeling van den landbouwer, verbetering van het bedrijf als het hoofdmiddel aangeprezen om tegen de ongunst der tijden te strijden, men zag in, dat daarbij de steun van de Regeering onmisbaar was. Intusschen, Nederland bezat niet alleen geen afzonderlijk Ministerie van Landbouw, maar men had er zelfs niet aan gedacht, dat de Staat zich ernstig de zorg voor de belangen van den Landbouw had aan te trekken. Aan geen enkel Departement van Algemeen Bestuur was een ambtenaar te vinden, die ook maar eenigszins met landbouwtoestanden vertrouwd was. Toen de Regeering intusschen door de omstandigheden gedrongen werd zich meer dan vroeger met den landbouw in te laten, waren het allereerst de Landbouwmaatschappijen bij welke zij om raad begon te vragen. Doch zij gevoelde alras dat deze, zonder eenigen onderlingen samenhang ieder op zich zelve

plaatselijk werkende vereenigingen niet geschikt waren om op den duur als adviseurs te dienen voor algemeene landbouwaangelegenheden. De behoefte deed zich gevoelen aan een meer geconcentreerd adviseerend lichaam. Niet het minst had de bestrijding van den veetyphus doen zien, hoezeer men zulk een college noodig had. Het was daarom dat de Minister Heemskerk, die bij zijn krachtige bestrijding van den veetyphus getoond had, een diep besef te hebben van de waarde van een welvarenden landbouw voor den geheelen Staat, een som op de Staatsbegrooting bracht, om daaruit de kosten te bestrijden van een op te richten Landbouwraad. De Tweede Kamer kon zich echter met dat denkbeeld niet vereenigen en schrapte den post. Toen vatten de provinciale landbouwmaatschappijen het denkbeeld van meerdere concentratie op. Op voorstel van de jonge Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw werd een commissie van afgevaardigden uit de verschillende Landbouwvereenigingen benoemd, die de statuten voor een onderling te constitueeren landbouwraad ontwierpen. Maar ook daarvoor bleek ten slotte bij de Maatschappijen geen meerderheid te vinden te zijn.

Toen had er eene gebeurtenis plaats, die het begin mag genoemd worden van een geheelen omkeer op landbouwgebied. Het dagelijksch bestuur der Geldersche Maatschappij van Landbouw stelde in het jaar 1882 aan de besturen der Hollandsche en Friesche Maatschappijen van Landbouw voor te trachten een Internationale Landbouwtentoonstelling te organiseeren, daarvoor de medewerking der zustermaatschappijen in te roepen en zoodoende die aaneensluiting te verkrijgen, die wellicht zoude kunnen leiden tot het oprichten van een Nederlandsche Maatschappij van Landbouw, waartoe mannen als Armand Sassen en anderen hadden opgewekt, die daarbij wezen op de kracht welke in het buitenland van zulke groote Vereenigingen uitging. Had aanvankelijk het bestuur der Friesche Maatschappij zich daarbij teruggetrokken, het gelukte der Geldersche en Hollandsche Maatschappijen toch ten slotte alle zustervereenigingen voor het denkbeeld te winnen. De groote Internationale Landbouwtentoonstelling in 1884 te Amsterdam gehouden was er het gevolg van. Van dien tijd af dateert de groote verandering in de denkbeelden in ons land aangaande de beteekenis van de Staatszorg voor den landbouw. Laat ons het maar bekennen, op dien grooten wedstrijd op landbouwgebied werd Nederland over de geheele linie door het buitenland geslagen. Alleen onze veerassen, door toedoen der eenigen tijd vroeger opgerichte Hollandsche en Friesche rundveestamboeken aanmerkelijk verbeterd, traden tot op zekere hoogte met eere uit den strijd te voorschijn, maar in al het andere, zelfs in het hooggeroemde zuivel, bleken wij de minderen te zijn.

Het werd duidelijk hoeveel er was verzuimd en hoe noodzakelijk het was alle krachten in te spannen om dit verzuimde in te halen.

Allereerst begrepen de Landbouwmaatschappijen dat meerdere aaneensluiting en samenwerking eischen des tijds waren geworden, zóó dringend, dat zij niet langer mochten worden afgewezen. Bovendien had de, wat hare organisatie betreft, uitnemend geslaagde tentoonstelling bewezen, wat men met vereende krachten vermocht. Aanvankelijk scheen het primitieve denkbeeld van de Geldersche Maatschappij om één Nederlandsche Maatschappij van Landbouw te vormen, waarvan de bestaande provinciale

Maatschappijen de Afdeelingen zouden vormen, kans van slagen te hebben. Het leed echter schipbreuk op de bepaalde weigering van Friesland om daartoe mede te werken. Toen werd, op voorstel der Friesche Maatschappij de commissie van afgevaardigden uit de provinciale Maatschappijen, die de tentoonstelling had tot stand gebracht, gecontinueerd en onder den naam van Landbouw-Comité met daarvoor vastgestelde, Koninklijk goedgekeurde statuten tot vertegenwoordiging van den Nederlandschen landbouw verheven.

Maar ook buiten de Maatschappijen kwam onder de landbouwers leven en beweging. Nu eenmaal de oogen waren opengegaan zat men niet stil maar richtte men van verschillende zijden tot de Regeering aanvragen om financieelen steun voor het tot stand komen van middelen tot opbeuring van het landbouwbedrijf De toenmalige Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, van den Berg, zag terecht in, dat het niet aanging die vragen zonder vast systeem in te willigen. Zijn departement miste echter, evenals de overige departementen, deskundige ambtenaren op het gebied van den landbouw. Het jeugdige Landbouw-comité had nog niet de noodige kracht om met een zeer omvangrijke taak te worden belast en zoo besloot de Minister van den Berg in overleg met het Landbouw-comité, om met de Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Justitie en van Financiën eene Staatscommissie te benoemen, aan welke werd opgedragen een onderzoek in te stellen naar den actueelen toestand van den landbouw in Nederland, en tevens tot de Regeering voorstellen te richten, die konden dienen om den landbouw uit zijn gedrukten toestand op te heffen. Dat Z. M. Koning Willem III den Nederlandschen Landbouw nog altijd een goed hart toedroeg, was o. a. ook gebleken uit zijne belangstelling in de internationale tentoonstelling te Amsterdam waarvan Z. M. het Beschermheerschap op zich nam en dat toonde de Koning ook nu weder, door bij particulier schrijven den Voorzitter der Staatscommissie geluk te wenschen met zijne benoeming als zoodanig en hem op te dragen, Z. M. steeds door directe toezending van brieven op de hoogte te houden van de werkzaamheden der commissie.

Zes jaren, van 1886—1892, bleef de commissie werkzaam. Uit het enquête-verslag door haar uitgebracht, bleek ten duidelijkste in welk een benarden toestand onze landbouw verkeerde en hoe noodig het was dat de Regeering haar lijdelijke rol liet varen en door gepaste middelen den gedrukten landbouw te hulp kwam. Verschillende uitgewerkte adviezen werden door de Staatscommissie der Regeering daartoe aangeboden. die bijna alle door wetten of Koninklijke besluiten werden verwezenlijkt. Zoo kwam in 1889 de wet, houdende bepalingen op den boterhandel tot stand. In datzelfde jaar had de stichting plaats van drie nieuwe proefstations naast het reeds bestaande te Wageningen. In 1898 is er nog een nieuw station bijgekomen, zoodat er thans vijf bestaan en wel te Wageningen, te Groningen, te Goes, te Hoorn en te Maastricht. In 1890 werd voor het eerst op de Staatsbegrooting een post uitgetrokken voor de aanstelling van een Rijkslandbouwleeraar en thans zijn alle Provinciën in het bezit van zulk een ambtenaar. In zes provinciën zijn thans naast de Rijkslandbouwleeraren, zuivelconsulenten aangesteld, die hunne benoeming ontvangen van de Landbouwmaatschappijen doch die voor een groot deel bezoldigd worden door Rijk en Provincie.

Aan de Rijkslandbouwleeraren is de zorg opgedragen voor de vanwege het Rijk gesubsidieerde proefvelden, waarvoor ook in 1890 de eerste post op de Staatsbegrooting werd gebracht. Wat het landbouwonderwijs betreft, zoo stelde de Regeering in 1889 voor het eerst gelden beschikbaar tot het ondersteunen van landbouw-vakscholen, waaruit sedert verschillende zulke inrichtingen worden gesubsidieerd. Het sterkst echter begon zich het landbouwonderwijs te ontwikkelen sedert de Minister Tak van Poortvliet in 1892 een afzonderlijken Inspecteur met het toezicht op het Landbouwonderwijs belastte, die nu al zijn krachten aan de organisatie van dat onderwijs kon wijden, waartoe den vroeger daarmee belasten Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs de noodige tijd ontbrak, met hoeveel toewijding hij zich ook van zijn taak had gekweten.

Op het gebied van het lageronderwijs werden sedert gelden beschikbaar gesteld ter ondersteuning van landbouwcursussen, gegeven door onderwijzers der lagere school in het bezit der vereischte akte-landbouwkunde. Het toezicht op deze wintercursussen, waarvan er thans 72 bestaan, is opgedragen aan de Rijkslandbouwleeraren. Om voor Rijkssubsidie in aanmerking te komen wordt als voorwaarde gesteld, dat Reglement en Leerplan door de Regeering worden goedgekeurd. Van de zijde der landbouwers wordt veel belangstelling in dit onderwijs getoond en ook van den kant der onderwijzers wordt veel medewerking ondervonden. Dit kan o. a. blijken uit het feit dat in 1893 zich slechts 3 onderwijzers aanmeldden voor het verkrijgen der landbouwakte, dat er in 1894 reeds zeven waren, terwijl in volgende jaren zich ongeveer een 50 tal jaarlijks aanmeldde. De gelegenheid is thans ook op verscheidene plaatsen in ons land voor deze onderwijzers opengesteld om speciale cursussen in landbouwkunde te volgen, welke eveneens onder leiding staan der Rijkslandbouwleeraren.

In 1893 werden de eerste Rijkslandbouwwinterscholen opgericht, waarvan er thans zes bestaan en wel te Groningen, te Goes, te Sittard, te Dordrecht, te Schagen en te Leeuwarden.

In 1896 werd de eerste Rijkstuinbouwwinterschool gesticht te Naaldwijk, sedert gevolgd door de oprichting van dergelijke instellingen te Aalsmeer en te Tiel.

In 1896 kwam tevens de hervorming tot stand der Rijkslandbouwschool te Wageningen. Deze instelling is thans te beschouwen als een Landbouw-polytechnicum. Zij bestaat uit 4 afzonderlijke afdeelingen met afzonderlijke Directeuren n. l. de Afdeeling Hoogere Burgerschool, de Afdeeling Tuinbouwschool, de Afdeeling Landbouwschool en de Afdeeling Hoogere Land- en Boschbouwschool. Aan het onderwijs in de Indische cultures en aan de Indische houtteelt wordt thans ook te Wageningen bijzondere zorg besteed.

Voor het hoefbeslag werden speciale cursussen opgericht, ten deele uitgaande van de Regeering, anderdeels door eenige Landbouwmaatschappijen met Rijkssubsidie gegeven.

Ook voor de paardenfokkerij werden overeenkomstig het voorstel der Landbouw-Commissie posten op de Begrooting gebracht, zoowel van wege het Departement van Waterstaat, later van Binnenlandsche Zaken, als van Oorlog, om daaruit subsidies te kunnen verleenen. Door de Regeering werd een Algemeen Reglement vastgesteld. Speciale Provinciale Com-

missies werden gevormd. Van Regeeringswege werd gedwongen hengstenkeuring als voorwaarde voor de toekenning van Rijkssubsidie gesteld. Verschillende Provinciale besturen trokken zich eveneens de behartiging aan van de belangen der paardenfokkerij door het brengen van meer of min belangrijke posten voor dit doel op de provinciale begrootingen.

Ook voor de veefokkerij werden door de Provinciale besturen gaandeweg belangrijke sommen uitgetrokken. In 1897 werden voor het eerst op de Staatsbegrooting gelden voor dit doel beschikbaar gesteld. Evenals voor de paardenfokkerij werd een Algemeen Reglement ontworpen. In de verschillende Provinciën werden afzonderlijke Commissies aangesteld

Al deze subsidies kwamen in hoofdzaak ten laste van het Departement van Binnenlandsche Zaken, maar ook de andere Departementen van Algemeen Bestuur trokken zich de landbouwbelangen aan. Zoo werd in 1893 door den Minister van Waterstaat eene Staatscommissie benoemd ten einde middelen te beramen om de bevloeiing bij ons te lande te bevorderen. Het hoogst belangrijk Rapport dier Commissie is sedert verschenen en als uitvloeisel daarvan werd op de Staatsbegrooting van 1897 een post van *f* 5300, uitgetrokken als subsidie aan de Nederlandsche Heidemaatschappij ten einde het tot stand komen van bevloeiingen in de hand te werken.

Door dit Departement werd nu ook eindelijk de verbetering der kleine rivieren ter hand genomen. Thans is met behulp van het Rijk of geheel voor Rijksrekening achtereenvolgens de verbetering van de Tjonger, den ouden IJsel, de Berkel, de Regge en de Overijselsche Vecht onderhanden genomen en zullen deze werken binnen enkele jaren zijn afgeloopen.

Intusschen was het meer en meer gebleken, hoe nadeelig het was, dat de Staatszorg voor den landbouw niet in één hand was geconcentreerd, maar over verschillende departementen van Algemeen Bestuur verdeeld. Had sedert 1892 het Ministerie van Binnenlandsche Zaken het geheele landbouwonderwijs en al wat daartoe behoort, aan zich getrokken, terwijl onder dat Departement ook het veterinair Staatstoezicht, de paarden- en vee-fokkerij ressorteerden, zoo was aan het Departement van Waterstaat opgedragen de zorg voor de uitvoering der boterwet, de wet ter bescherming van nuttige diersoorten, terwijl ook het Landbouwcomité en het Landbouwverslag onder dit Ministerie ressorteerden.

Het Departement van Financiën had als Bestuurder der Domeinen den aanleg en het onderhoud van Staatsbosschen in Noordbrabant onder zijn beheer. Deze taak breidde zich gaandeweg uit, ten eerste door het bebosschen der Rijksduinen te Schoorl en in 1897 door den aankoop van een groote uitgestrektheid heide en zandverstuiving op de Veluwe ten einde die voor rekening van het Rijk door bemiddeling der Nederlandsche Heidemaatschappij te bebosschen.

Het Departement van Oorlog eindelijk had een deel van de kosten ter bevordering der paardenfokkerij voor zijne rekening, eensdeels door het verleenen van subsidies in overleg met het Departement van Binnenlandsche Zaken, anderdeels door het oprichten van het hengstveulen-depôt te Bergen-op-Zoom met het doel aldaar inlandsche hengstveulens voor de fokkerij op te kweeken.

Deze versnippering van krachten en verdeeling van verantwoordelijkheid

over de verschillende Ministeriën bleek voor een doelmatige behartiging der belangen van den landbouw uiterst nadeelig. Sedert jaren werd dan ook door den landbouw op concentratie aangedrongen. Men verschilde echter zeer van gevoelen aangaande de wijze waarop deze moest worden tot stand gebracht. Wenschten wellicht de meesten een afzonderlijk Ministerie van Landbouw, al of niet verbonden met Handel en Nijverheid, anderen meenden dat het beter zoude zijn de landbouwbelangen te vereenigen bij een afzonderlijke afdeeling aan een der bestaande Ministeriën, aan het hoofd van welke Afdeeling men een, met eene groote mate van zelfstandigheid begiftigden chef wenschte te zien geplaatst. Aan dit laatste gaf de in het vorig jaar opgetreden Minister de voorkeur. En zoo is dan nu aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken een afzonderlijke Afdeeling van Landbouw verbonden, onder een tot op zekere hoogte zelfstandig hoofd met den titel van Directeur-Generaal aan welke afdeeling thans de geheele Staatszorg voor den landbouw is geconcentreerd.

Uit bovenstaande uiteenzetting blijkt in welke mate de Staatszorg ten behoeve van den landbouw zich in de laatste jaren ook bij ons te lande heeft uitgebreid.

De gunstige gevolgen daarvan zijn niet uitgebleven, te meer daar ook het besef, dat nieuwe banen moeten worden bewandeld, tot het bewustzijn onzer landbouwers meer en meer is doorgedrongen. Moge ook de financieele toestand van den boerenstand in de tegenwoordige dagen nog steeds reden tot bezorgdheid geven, het is toch verblijdend te kunnen constateeren, dat in het eigenlijke bedrijf groote verbetering is gekomen. Wat den akkerbouw betreft, de teelt van tarwe, boekweit, koolzaad, meekrap, vlas, hennep, tabak en hop is in de laatste jaren afgenomen, alsmede de uitgestrektheid van het braakland. Vergrooting der oppervlakte vertoont daarentegen de teelt van rogge, haver, erwten, aardappelen, suikerbieten, wortelgewassen en klaver.

Nemen wij de Jaarcijfers ter hand dan blijken die verschillen als volgt te zijn:

Vermindering in oppervlakte van 1871—80 in vergelijking met 1895 voor:

tarwe	25.359	H. A.	hennep	1.246	H. A
boekweit	22.981	„	tabak	969	„
koolzaad	9.456	„	hop	117	„
meekrap	1.707	„	braak	6.267	„
vlas	4.659	„			

De vermeerdering der oppervlakte bedroeg gedurende dat tijdvak voor:

rogge	13.965	H. A.	suikerbieten	21.188	H. A.
haver	17.360	„	wortelgewassen	4.345	„
erwten	7.881	„	klaver	15.805	„
aardappelen	15.639	„			

Ook de teelt van groenten en van ooft verkreeg aanzienlijke uitbreiding.

De verhouding van grasland tot bouwland heeft in die periode niet veel verandering ondergaan. In 1833 was die verhouding als 42.4 % tot 57.6 % en in 1895 als 42.5 % tot 57.5 %.

In dat opzicht vertoont ons land dus een groot onderscheid met

Engeland, waar blijkens het ten vorigen jare verschenen Eindrapport van de Enquête-Commissie, het bouwland van 1875—1895 met 2.137,000 acres verminderde en het weideland met 3.299,000 acres vermeerderde.

De opbrengst per Hectare is thans, blijkens de Jaarcijfers, voortdurend stijgende. Zoo bedroeg voor tarwe de opbrengst per hectare

van 1876—1880	21.2	H. L.
1881—1885	22.4	"
1886—1800	24.4	"

van rogge was de opbrengst in die perioden: 17.4, 11.5 en 19.7 H. L. en van haver, 37, 36.7 en 39.9. H. L. Voor de overige landbouwgewassen valt een dergelijke vooruitgang te constateeren. Voorzeker is dit een verblijdend feit, dat voor een groot deel te danken is aan de verbeterde cultuurwijze en aan het gebruik van kunstmeststoffen. Dit gebruik heeft in de laatste jaren, dank zij de Rijkslandbouwleeraren, de proefvelden en de Rijkslandbouw-proefstations eene groote uitbreiding verkregen en nog jaarlijks neemt het toe. Nieuwe methoden, zooals het toepassen van groene bemesting, het ensileeren van groenvoeder en andere deugdelijk bevonden praktijken vinden in het landbouwbedrijf meer en meer toepassing. De zuivelbereiding, wij hebben er boven reeds de aandacht op gevestigd, heeft een geheele hervorming ondergaan. Ook op het gebied van veeteelt, en van paardenfokkerij is in de laatste jaren groote vooruitgang merkbaar. Het aloude Nederlandsche paardenslag is grootendeels verdwenen, maar door het invoeren van buitenlandsch bloed is men op vele plaatsen er in geslaagd op nieuw een deugdelijk paard te fokken, dat ook voor den buitenlandschen handel meer en meer gezocht wordt. Onweersproken is het feit, dat de zorg van overheidswege krachtig heeft mede gewerkt om deze verbetering tot stand te brengen, alhoewel van den anderen kant niet vergeten mag worden dat het particulier initiatief zich op dit gebied bijzonder krachtig doet gelden.

Bij den rundveestapel houdt men zich, en terecht, geheel aan de inlandsche slagen. Buitenlandsch bloed wordt zorgvuldig geweerd. Ook op dit terrein heerscht tegenwoordig opgewekt leven en bestaat er eene verblijdende samenwerking van particulieren en van Regeering om dit belangrijk onderdeel van het landbouwbedrijf tot meer ontwikkeling te brengen. Rundveestamboeken werden reeds in de tweede helft van de zeventiger jaren opgericht en alhoewel men de nuttige werking daarvan zeker niet kan ontkennen, zoo ondervinden zij van het meerendeel onzer veefokkers nog niet voldoende belangstelling. Zoolang het buitenland, met name Amerika, de groote afnemer was van het stamboekvee en dit duur betaalde, traden velen tot het stamboek toe. Nu het buitenland ons vee niet meer koopt, is bij onze veehouders eene aanmerkelijke bekoeling voor stamboeken ontstaan. Het afwisselend sluiten van de buitenlandsche grenzen voor ons vee met het oog op heerschende veeziekten oefent op de veeprijzen een zeer nadeeligen invloed. Meer dan ooit is het echter noodig onzen veestapel te veredelen, omdat dit het krachtigste motief zal zijn voor het buitenland om ons vee weder toe te laten, zij het dan ook onder beperkende voorwaarden.

De lage graanprijzen hebben in de laatste jaren de ontginning van heide tot bouwland niet in de hand gewerkt, hoewel van den anderen

kant de kunstmeststoffen meer en meer te waardeeren bondgenooten in den strijd tegen de heide bleken. Er is echter zeker vooruitgang en leven op dit gebied. In 1833 bedroeg de geheele uitgestrektheid woeste gronden bij ons te lande 906.507 hectaren, in 1893 was deze uitgestrektheid tot 596.961 H. A. teruggegaan. In de laatste jaren heeft de Heidemaatschappij, in 1889 op het initiatief der Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw opgericht en door Koning Willem III, die haar een aanzienlijke geldsom schonk, krachtig gesteund, een grooten invloed op de lust tot ontginning uitgeoefend en is door haar optreden de boschcultuur bij ons te lande in eere hersteld. Ons land behoort met Engeland tot de meest boscharme landen van Europa. Gaandeweg wint de overtuiging veld, dat van de groote uitgestrektheid woeste gronden, die in ons land gevonden wordt, een groot deel door bebossching tot waarde is te brengen. Voor die meening heeft de Heidemaatschappij krachtig propaganda gemaakt, hoewel zij haar werkkring ook op ander gebied uitstrekt, zooals blijkt uit de talrijke bevloeiingen die in de laatste jaren door hare bemiddeling, hoofdzakelijk in het Oosten en het Zuiden van ons land zijn tot stand gebracht. De Heidemaatschappij treedt nu als adviseur voor de Regeering op in alle zaken het Staatsboschbeheer betreffende; nu de Staatszorg zich ook op dit gebied gaandeweg uitbreidt zeker geen gemakkelijke taak. Maar verblijdend is het zeker dat thans ook in Regeeringskringen het denkbeeld wortel heeft geschoten, dat de Staat in zake boschcultuur niet langer werkeloos mag blijven, maar een grootsche taak te vervullen heeft.

Nog op een ander gebied is vooruitgang te constateeren en wel op dat van de coöperatie. Langen tijd heeft het geduurd voor dat onze landbouwers het nut der coöperatie begrepen, maar gelukkig breekt thans op dit ruime veld ter bearbeiding de coöperatie zich meer en meer baan. Coöperatieve zuivelfabrieken zijn er reeds over de 400. Coöperatieve aankoopvereenigingen voor meststoffen en voedermiddelen zal men weldra in ieder dorp van ons vaderland vinden. Onderlinge veeverzekering, onderlinge brandverzekering wordt meer en meer toegepast. Ook het onderling landbouwcrediet, dat zoo lang bij ons te lande kwijnde, schijnt nu eindelijk wortel te zullen vatten. Onderlinge fokvereenigingen zoo voor paarden als voor vee zijn op tal van plaatsen opgericht, terwijl ook onderlinge verkoopsvereenigingen voor vruchten en groenten, voor graan en voor eieren reeds hier en daar tot stand zijn gekomen. Het denkbeeld van coöperatie zal zich in de eerstvolgende jaren zeker nog op groote schaal onder onze landbouwers ontwikkelen. Men mag er zich over verheugen dat de sedert kort bij ons te lande opgerichte Boerenbonden krachtig ijveren voor de toepassing van de coöperatie ook op landbouw-gebied.

En hiermede zijn wij aan het eind gekomen van onze beschouwing van het 50 jarig tijdperk, dat achter ons ligt. Nooit voorzeker heeft onze boerenstand in zulk een kort tijdsbestek zooveel belangrijks doorleefd als in deze laatste 50 jaren. Eerst een tijdperk van ongekenden geldelijken voorspoed maar van stilstand in de ontwikkeling van het bedrijf; vervolgens een periode van crisis, veroorzaakt door achteruitgang der prijzen

zoo hevig dat een algemeene verarming het gevolg er van was en in sommige deelen van ons land menigeen tot vertwijfeling werd gebracht. Eindelijk het krachtig ontwaken van het bewustzijn, zoo bij de Regeering als bij den landbouw zelven, dat met den sleur moest gebroken en dat de handen uit de mouw gestoken moesten worden. De ongunst der tijden bracht energie en alhoewel de tijdsomstandigheden voor een groot deel onzer landbouwers nog benard zijn, zoo bestaat toch het gegronde vooruitzicht, dat als er weer eens betere dagen zullen aanbreken, en er valt reeds inderdaad verbetering te constateeren, de winsten overvloediger zullen zijn dan ooit, omdat het bedrijf voortdurend meer gaat rusten op den waren grondslag op dien van kennis.

De heilzame aanraking van wetenschap en practijk heeft plaats gehad.

Het woord des Konings is waarheid geworden.

Moge Koningin Wilhelmina onder Haar regeering dien beteren tijd weer zien aanbreken, die dan niet in schijn maar in waarheid een bloeitijd zal blijken, gevestigd op het fundament door Haar Koninklijken Vader aangewezen.

XIII

ONZE ZEEVISSCHERIJEN

DOOR

Mr. E. N. RAHUSEN,

Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

n dit opstel wordt eene schets geleverd van den toestand, waarin onze zeevisscherijen verkeerden, toen Koning Willem III de Regeering aanvaardde, van hare lotgevallen tot heden en van den toestand, waarin zij tegenwoordig zich bevinden.

A

TOESTAND, WAARIN DE ZEEVISSCHERIJEN ZICH BEVONDEN, TOEN KONING WILLEM III DE REGEERING AANVAARDDE.

Hun, die met de zaak niet geheel zijn vertrouwd, moet ik alvorens tot dit deel van mijn onderwerp over te gaan, herinneren dat de zeevisscherijen in grove trekken verdeeld kunnen worden in:

a. de groote of zout-haringvisscherij.
b. de schrobnetvisscherij.
c. de beugvisscherij.

De haring wordt gevangen met onze lange *haringnetten,* waarmede aanzienlijke afstanden op zee worden bezet.

De *schrobnet- of trawlvisscherij* wordt gedreven met geballaste kuilnetten,

die langs den bodem der zee worden gesleept, om tarbot, tong en anderen langs en op den grond zwemmenden platvisch te vangen.

De *beugvisscherij* geschiedt met lange reepen aan de oppervlakte van het water drijvende, waaraan korte reepen van afstand tot afstand zijn bevestigd, aan elk waarvan een haak zit, van aas voorzien. Hiermede wordt schelvisch en kabeljauw gevangen.

Voor de welvaart onzer zeevisschers in het algemeen is de haringvisscherij beslissend, evenzeer als de ansjovisvisscherij beslissend is voor de welvaart onzer Zuiderzeevisschers. Ik begin dus met den toestand der

Haringvisscherij. Deze tak van volksnijverheid is uit België tot ons gekomen, hetgeen te opmerkelijker is, dewijl deze nijverheid aldaar is te niet gegaan. In de tiende en elfde eeuw vonden de groote steden van Vlaanderen daarin eene belangrijke bron van welvaart.

Van Vlaanderen is deze industrie overgestoken naar Zeeland. Reeds in de twaalfde eeuw oefenden Zeeuwen de haringvisscherij uit op de kusten van Noorwegen en Zweden.

Maar eerst toen Willem Beukelszoon het *kaken*, d. i. het schoonmaken van de haring en het zouten aan boord had uitgevonden, verkreeg die visscherij belangrijke uitbreiding. Het is opmerkelijk dat deze nijverheid, toen van Zeeland naar Holland werd overgebracht, en in Zeeland evenzeer ten onderging, als zij in België ondergegaan was. In Holland kreeg zij eene merkwaardige uitbreiding. In het jaar 1601 schijnt zij met meer dan 1500 vaartuigen te zijn uitgeoefend, terwijl het gemiddeld getal dier vaartuigen in de zeventiende eeuw niet lager mag worden gesteld dan 1000. In den regel deden zij elk jaar drie reizen en 40 last haring per schip en per reis stond als eene gewone gunstige vangst bekend. Sedert ging deze nijverheid zeer achteruit. In 1747 bedroeg het aantal buizen slechts 200. Vele oorzaken werkten daartoe mede. Veelvuldige oorlogen, het sluiten van buitenlandsche havens voor onzen visch, slechte vangsten en eindelijk de opkomende mededinging van Engeland. Toen heeft men getracht den toestand door het uitloven van premiën te herstellen. Voor den tijd van 12 jaren werd aan iedere buis eene premie van *f* 500 toegekend.

In het einde der vorige eeuw ging deze visscherij door allerlei omstandigheden verder achteruit. Na den vrede van Amiens (1802) werd de visscherij met 168 vaartuigen hervat, doch de achteruitgang ging nu snel, waartoe de staatkundige omstandigheden in het begin dezer eeuw het hare toebrachten. In 1808 zeilden nog 30, in 1812 en 1813 slechts 3 haringbuizen uit.

Na het herstel van Neerlands onafhankelijkheid klom deze nijverheid spoedig weder tot betrekkelijken bloei. In 1814 zeilden weder 98 buizen uit, en in 1830 was het aantal tot 173 gestegen. Met de Belgische onlusten en de afscheiding van België ging deze industrie weder achteruit en in 1849 was het aantal buizen weder tot 110 verminderd. Deze achtergang bleef voortduren in de eerste jaren der Regeering van Willem III. In 1853 bedroeg het aantal slechts 92.

In die dagen begonnen er velen te komen, die den achteruitgang onzer zeevisscherijen toeschreven aan het keurslijf, haar door wetten en regle-

menten aangelegd. Het behaagde den Koning bij besluit van 9 Februari 1854 eene commissie van 4 leden te benoemen waarvan 2 uit het Collegie van Gedeputeerde Staten van Zuid Holland, en 2 uit het Collegie van Noord Holland, en hun het onderzoek op te dragen der vraag, „of de „bestaande wetten en verordeningen omtrent de zeevisscherijen geheel „kunnen worden ingetrokken, of wel dat het in het algemeen belang en „dat der visscherijen noodig is eenige voorschriften omtrent dien tak van „nijverheid te behouden of nieuwe vast te stellen". De commissie bestond uit de heeren: D. van Koetsveld, tevens voorzitter en de heeren: C. B. Nederburg, W. Kaars Sypesteijn en Mr. G. de Vries Az. Tot secretaris werd aan die commissie toegevoegd de heer Mr. J. Th. Buys, die sedert optrad als secretaris van het bij de wet van 1857 ingestelde collegie voor de zeevisscherijen.

Van de benoeming dezer commissie dagteekent de herleving onzer zeevisscherijen. Toen Koning Willem III de Regeering aanvaardde, zuchtten onze zeevisscherijen nog onder de wet van 12 Maart 1818 (*Staatsblad* no. 15.) Het is opmerkelijk hoe spoedig toestanden veranderen kunnen. Het jaar 1849 ligt velen nog in het geheugen. Het schijnt niet ver af. En toch, wanneer men de bepalingen der wet van 12 Maart 1818 naleest, denkt men zich in vroegere eeuwen te bevinden. Het is voor de kennis van den toestand in die dagen van belang de voornaamste bepalingen dier wet na te gaan.

Merkwaardig reeds is de vaderlijke considerans.

„Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat de groote of haringvis„scherij van dit Rijk een *voortdurend voorwerp is geweest van de bezorgd„heid en bescherming van het Gouvernement;*

„dat er in onderscheiden tijden *maatregelen* zijn genomen ter voorkoming „van de nadeelige gevolgen van alle handelingen en kwade practijken, „welke *voor den roem* der door de visscherijen van dit Koninkrijk *gevangen „en gekaakt* wordende *haring schadelijk* en *verderfelijk* zouden kunnen zijn;

„dat het *gelukkig gevolg* dezer maatregelen een *bestendig bewijs* oplevert van „*derzelver doelmatigheid,* en dat er derhalve alle *reden* is om dezelve „*krachtdadig te handhaven;*

„Overwegende alverder, dat voorzeide visscherij in zeker opzicht niet „in alle Provinciën van dit Rijk op dezelfde wijze wordt uitgeoefend, en „dat het van belang is om voor te komen, dat door de bescherming der „beide [1]) visscherijen niet de eene en de andere voor elkander nadeelig „worden, en om te zorgen dat integendeel beide medewerken ter bevordering „van den groei en bloei van dezen tak van algemeene inwendige nijverheid."

Dan volgen *de algemeene bepalingen*:

„1. De haringvisscherij onder Nederlandsche vlag vermag *alleen* te wor„den uitgeoefend *voor rekening van inwoners des Koningrijks en met schepen „aan dezelve toebehoorende.*

„2. *Niemand* mag aan eenen *vreemdeling* in de uitrusting voor de haring„vaart *eenig aandeel* geven, of hem *zijnen naam daartoe leenen,* op eene „boete van *f* 2000. —

[1]) Dit woord is hier niet duidelijk. Bedoeld is vermoedelijk de haringvisscherij en de kustvisscherij. Door eene wijziging der redactie is de onduidelijkheid waarschijnlijk geboren.

„3. Op dezelfde boete is het aan alle inwoners van het Rijk *verboden*, „*zelfs indirectelijk, deel te nemen* in eenige haringvisscherij, die *onder* „*vreemde vlag* wordt uitgeoefend.

„4. Alle degenen, welke mochten ondernemen ingezetenen van dit Ko- „ninkrijk *direct* of *indirect uit te lokken*, om in een vreemd land de haring- „visscherij uit te oefenen, zullen gestraft worden met eene boete van „ *f* 2000,— of 1 jaar gevangenis.

„5. De *visscher*, die zich verbindt, om *vreemde* haringvisscherij *uit te* „*oefenen*, of dit zal hebben gedaan, zal gestraft worden met eene gevan- „genis van 6 maanden.

„6. *Geen vreemde haring*, hetzij versch, gekookt, gezouten of gerookt „zal binnen dit Rijk mogen *ingevoerd* worden, op fine van *verbeurdverkla-* „*ring* en eene boete van *f* 500 voor iedere ton gezouten pekelharing en „van *f* 5 voor 100 stuks versche of gerookte haring.'"

Niemand zeker zal deze vaderlijke bepalingen van flauwheid verdenken.

Verder wordt er eene *uitwendige* en eene *inwendige* politie georganiseerd.

De *uitwendige* is algemeen en wordt door den Koning uitgeoefend.

De *inwendige* berust in elke provincie bij de Staten. Hunne verordeningen zullen niet mogen strijden met de algemeene bepalingen. De inwendige politie bevat de bijzonderheden der *uitrusting*, de *wijze* van aanvragen om „ter haring" te mogen varen, het verkrijgen van *permissie* daartoe, de *wijze* van den haring te *bereiden*, het *zonderen* en *zouten* van dezelve.

En alle die provinciale zorgen werden weder gewaarborgd door straffen, gevangenisstraf en boete.

Is het wonder dat niettegenstaande eene zoo „milde" wetgeving het doel niet werd bereikt? En kon het verwondering baren, dat toen ook in Nederland de meer vrijzinnige beginselen hadden gezegevierd, aan eene Staatscommissie de vraag werd onderworpen, of de bestaande wetten en reglementen geheel kunnen worden ingetrokken? Het rapport der Staatscommissie en de wet die daaruit is voortgevloeid zal ik in het tweede deel behandelen. Ik ga er nu toe over met een enkel woord den toestand der overige visscherijen te beschrijven, zoo als die bestond bij den aanvang van de Regeering van Koning Willem III.

De Kustvisscherij. Van Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort, Egmond en Helder benevens van Vlaardingen en Maassluis werd deze visscherij alstoen gedreven met circa 200 schuiten bevaren door ongeveer 1700 koppen. Behalve de steurharingvisscherij (ongekaakte, doch slechts gezouten haring) wordt ook de beugvisscherij uitgeoefend.

Tot deze soort van visscherij mag ook gerekend worden die in de provincie Zeeland en langs de eilanden der Noordzee en de kusten van Friesland en Groningen wordt gedreven. Ten einde de concurrentie van de bomschepen voor de haringvisscherij onmogelijk te maken werd reeds in de voorgaande eeuw door Hun Edel Mogend gecommitteerden voor de groote visscherij bepaald, dat het *kaken* van haring met bomschuiten gevangen, *verboden* werd. Een bittere strijd werd daarover gevoerd, doch het privilegie der haringbuizen bleef gehandhaafd, en in onze eeuw in de wet van 1818 weder opgenomen. En dat, niettegenstaande met volkomen zekerheid kon worden aangewezen, dat de haring door de bom-

schuiten gevangen, *dezelfde* haring was, als door de buizen aangebracht.

Om dit onrecht eenigszins goed te maken was bij K.B. van 5 Juni 1827 Staatsblad no. 20, houdende goedkeuring van het Provinciale Reglement van Holland dd 5 Juli 1826 bepaald, dat aan alle stuurlieden ter zoutharing varende, *verboden* werd eenigen haring te *steuren* of *ongekaakt* aan te brengen. En zoo werd aan *beide* visscherijen een *monopolie* toegekend.

Voor de visscherij langs de kusten is natuurlijk het gebruik van het schrobnet van groote beteekenis. Alleen daarmede toch worden de fijnere vischsoorten, als tarbot, tong, rog, griet en andere platvisch gevangen. Maar ook geene visscherij brengt grootere schade aan den visch toe. Men beklaagt zich thans overal langs de kusten van de Noordzee over het afnemen van deze soort van visch, en algemeen is men het er over eens, dat het gebruik van het schrobnet, dat over den grond wordt gesleept, daarvan de oorzaak is.

Welnu er is niets nieuws onder de zon, ook in dit opzicht. Reeds bij placcaat van 19 April 1583 werd deze visscherij op eene boete van *f* 600.— *geheel verboden*, en dit verbod is in de 17de eeuw *vele malen herhaald.* En de voorspelling schijnt niet gewaagd, dat weldra internationale maatregelen zullen moeten worden genomen, om aan de kusten der Noordzee die vischrijkheid te hergeven, die thans door het te overvloedig gebruik van het schrobnet overal is verdwenen. Ik zeg *internationale* bepalingen, en ook in dit opzicht zijn de tijden veranderd. Thans geen verbod van invoer, geene straffen aan het deelnemen in vreemde visscherij, maar de overtuiging dat alleen *gemeenschappelijk* en *in onderling overleg* kan worden verbeterd, wat een gemeenschappelijk belang is. Ook in dit opzicht gaat de wereld vooruit en worden de menschen verstandiger.

B.

LOTGEVALLEN TOT OP HEDEN.

Ik meen met het bovenstaande in grove trekken te hebben geschilderd den toestand, waarin onze zeevisscherijen zich bevonden, toen Koning Willem III de Regeering aanvaardde en thans te kunnen overgaan om de geschiedenis, de zeer belangrijke geschiedenis, te schetsen, welke deze tak van volksnijverheid sedert heeft gehad.

Hierboven gewaagde ik reeds van de Staats Commissie in 1854 benoemd. De beperkte ruimte, waarin ik mij hier moet bewegen, gedoogt niet het belangrijk rapport door die Commissie reeds op 29 September van dat jaar uitgebracht in zijne onderdeelen te bespreken. Ik moet mij bepalen tot de voorstellen door haar gedaan. Zij diende:

I°. een Ontwerp van Wet in, dat voor zich zelf spreekt en slechts weinige aanteekeningen zal behoeven.

Bij Artikel 1 werd voorgesteld alle belemmeringen op te heffen, waaraan de zeevisscherijen tot dusverre onderworpen waren geweest.

Het groote beginsel luidde, in lijnrechten strijd met de wet van 1818 „Behoudens de voorschriften van deze wet, wordt aan elkeen *volkomen* „*vrijheid* gelaten de verschillende takken van zeevisscherij *naar eigen* „*goedvinden* uit te oefenen." En daarnaast stond Art. 2.

„De *zeevisch*, van *vreemde* visscherijen afkomstig, wordt voortaan *vrij* „*van inkomende rechten* hier te lande ingevoerd.

Bij Art. 3 werd *de keuring*, die tot dusverre *verplicht* was *facultatief* gesteld, zoowel wat betreft die voor den haring uit het zeeschip, als die bestemd voor uitvoer van den haring, terwijl bij Art. 4 straf werd bedreigd tegen het vervalschen of namaken van de keur.

Bij Art. 5 werd de benoeming van een Collegie voorgesteld, om de Regeering van consideratien en advies te dienen omtrent *alle met de zeevisscherij in verband staande onderwerpen*, en tevens om te trachten de *ontwikkeling* van dezen tak van nijverheid ook door het opsporen, bekend maken en helpen invoeren van elders tot stand gebrachte verbeteringen zooveel mogelijk te bevorderen.

De helft der leden moest op geenerlei wijze in de belangen der zeevisscherij betrokken zijn.

Art. 6 bepaalde dat de keurmeesters, op alle plaatsen waar die noodig bleken, door het Collegie werden benoemd.

Bij Art. 7 werd voor de *kustvisscherij* bepaald dat van 15 November tot 1 Februari geen ander want dan beug- of hoekwant zoude mogen worden gebruikt. Deze bepaling was niet toepasselijk op de Zuiderzeevisscherij.

Dit verbod diende tot bescherming van den platvisch tegen het schrobnet.

Eindelijk werden voorgesteld te worden afgeschaft:

a. de wet van 6 Maart 1818, Staatsblad N°. 15.

b. de wet van 10 April 1854, Staatsblad N°. 21, waarbij aan den Koning de bevoegdheid werd verleend, om de opening der haringvisscherij tot 1 Juni te vervroegen.

c. tal van reglementen vastgesteld door de Staten van Holland en later door die van Zuid-Holland en Noord-Holland, bij evenzoovele Koninklijke Besluiten goedgekeurd.

II. Werd de uitvaardiging van een K. B. voorgesteld, waarbij zouden worden *ingetrokken alle Koninklijke Besluiten op de Zeevisscherij betrekking hebbende*

III. Werd de *vrijdom van zoutaccijns* ten behoeve van de verschillende producten der zeevisscherijen voorgesteld.

IV. Men wenschte te zien bepaald, dat voorloopig twee stoomvaartuigen van het Rijk de haringvloot zouden vergezellen en een hospitaalschip ten dienste der visschers zoude worden ingericht.

V. Pogingen moesten worden aangewend om in den vreemde, vooral in Rusland en België betere voorwaarden te bedingen voor den *invoer* van Hollandschen visch.

Deze beginselen vonden ingang bij Regeering en volksvertegenwoordiging. Wel een bewijs, hoezeer de tijden in bijna 40 jaren waren veranderd.

Met de wet van 12 Juni 1857, Staatsblad N°. 86 begint een nieuw tijdperk voor de zeevisscherijen. In één opzicht ging de wet nog verder dan het ontwerp. De verboden tijd voor de kustvisscherij wordt in de wet niet teruggevonden. En het werd overbodig geacht in de wet op te nemen, dat twee oorlogsschepen de vloot moesten vergezellen. Bij het Departement van Marine bestond nog al bezwaar.

En welke was nu de werking der nieuwe wet, op de beginselen van vrijheid gevestigd. Ik geloof, dat men die werking moeielijk anders dan als gunstig kan qualificeeren.

Wij zullen dit aan de hand van de Verslagen van het nieuwe Collegie trachten aan te toonen en heel moeijelijk is dit niet.

Hierboven stipte ik reeds aan, dat in 1853 het aantal haringbuizen tot 92 was gedaald. In 1856 bedroeg dit cijfer 82. In 1857, het eerste jaar waarin de vrijzinnige beginselen werden toegepast, klom dit cijfer reeds tot 90. De vangst was evenwel ongunstig, zoodat de totale besomming van ruim ƒ 800,000 daalde tot ƒ 600,000. De verschharingvisscherij werd uitgeoefend met 157 bomschepen, 10 meer dan het jaar te voren. Ook voor deze was de visscherij ongunstig. Tegenover ruim 4½ ton in 1856 nog geen 3½ ton in 1857.

Voor de Zuiderzeevisscherij was het een zeer voordeelig jaar wegens de ansjovis-visscherij, een tak van nijverheid, die ook nu nog beslist over de meerdere of mindere welvaart in de, in en langs de Zuiderzee gelegen, visschersplaatsen.

Te Monnikendam, de hoofdmarkt, werden in 1857, 3873 ankers (een anker staat gelijk met 37 kan) aangebracht en in 1858 21,125 ankers. Welk een verschil!

Onze ruimte laat niet toe om ieder jaar uitvoerige cijfers mede te deelen. Wij zullen ons dus tot enkele beperken.

Het is jammer dat vrijheid van handelen, hoe weldadig ook, zoo dikwerf tot misbruik aanleiding geeft. Immers misbruiken werden al spoedig geconstateerd. Men voerde met Nederlandsche schepen vreemden haring in. Men pakte die over in hollandsch fust van het officieele merk voorzien, zonder die te laten keuren. De straf volgde natuurlijk wel altijd op zulke knoeierijen, omdat men zelf zijne waar ook voor de toekomst discrediteert, doch het ongeluk is, dat de straf zoowel den eerlijke als den oneerlijke treft, waardoor de eerlijke zoo licht wordt verleid het voorbeeld van zijnen oneerlijken concurrent te volgen.

Zoo ging het in zoo menigen tak van nijverheid, niet het minst in ons vaderland, zoo ging het ook met de haringvisscherij. Er was wel een nieuw officieel merk ingevoerd, dat alleen na keuring kon worden verkregen, maar in het buitenland was dit niet overal bekend, en het oude afgeschafte merk werd gebruikt, neen misbruikt om den vreemdeling te bedriegen. En het natuurlijke gevolg was, dat de schotsche haring, die meer en meer concurrent der hollandsche was geworden, de hollandsche haring begon te verdringen van de buitenlandsche markt.

In dezen tijd werd eene uitvinding gedaan, die eenigermate eene omkeering heeft gebracht in de haringvisscherij. De heer A. E. Maas te Scheveningen was hier te lande de eerste, die met gunstigen uitslag proeven nam om de *hennepnetten* door *katoenen netten* te vervangen. In Engeland was van zulke netten te Lowestoft reeds eene fabriek opgericht, die de netten machinaal leverde. De ondervinding toch had geleerd, dat het katoenen net veel beter vischt, omdat het lichter is, waardoor de mazen beter openstaan. Het katoenen net werd met cachou getaand en herhaaldelijk aan die bewerking onderworpen, en het gevolg was, dat het duurzamer was dan het hennepnet.

Met den invoer van het katoenennet valt gelijktijdig zamen de bouw van loggerschepen naar Fransch model, die veel beter voor de visscherij geschikt bleken en veel gunstiger resultaten afwierpen, dan de oude

haringbuizen. Van dit oogenblik begint dan ook de herleving onzer zeevisscherijen krachtiger te worden. Het aantal schepen voor de zoutharingvisscherij in 1864 tot 80 gedaald is in 1867 weder geklommen tot 89 en de kustvisscherij, die in het eerstgenoemde jaar beschikte over 180 bomschepen, telde in het laatstgenoemde jaar 198 zulke schepen. Tegelijkertijd neemt ook de invoer van vreemden haring, meestal van Schotland en Noorwegen, toe. En in 1870 is het cijfer der schepen voor de zoutharingvisscherij bestemd reeds gerezen tot 120 schepen.

Ook in die dagen werd door het Collegie voor de Zeevisscherijen reeds herhaaldelijk aangedrongen op een haven te Scheveningen, want het feit deed zich voor, dat ook Scheveningers loggers begonnen te bouwen, die uit den aard der zaak slechts de Maas konden uitgaan en aldaar binnenvallen, zoolang Scheveningen geen haven zal bezitten.

De meerdere bloei ging evenwel gepaard met een euvel, dat ook wel vroeger zal hebben bestaan, maar nu meer aan het licht kwam. Er werd meer en meer geklaagd over rooverijen en baldadigheid niet alleen langs de kusten, maar ook in open zee. Men werd er op bedacht, om door het geven van nummers aan de visschersschepen althans het uitvinden van den schuldige gemakkelijker te maken.

De kunstmatige oesterteelt op de banken in de Oosterschelde bij Yerseke begon zich evenzeer in die dagen te ontwikkelen.

Meer en meer openbaarde zich de meening, dat handhaving der keuring bij den uitvoer, wegens de groote hoeveelheden haring en de verschillende soorten van die visch, eene onmogelijkheid was geworden, en men beter zou doen, dat gedeelte der keuring te doen vervallen. Ieder koopman kon dan op zijn fust zijn eigen merk zetten, maar elk officieel merk kon slechts tot misleiding aanleiding geven. Bij de wet van 7 Mei 1878 St.bl. N°. 37 werd dan ook die keur, evenzeer als de officiëele brand opgeheven, doch de bevoegdheid om bij aanvoer uit zee te keuren bleef bestaan overeenkomstig den schier algemeenen wensch van de belanghebbenden.

Opmerkelijk is de ontwikkeling dezer nijverheid in die jaren. De toename van het aantal schepen is betrekkelijk gering. Van 80 in 1864 beloopt dit cijfer 113 in 1878, doch de vangst der zoutharingvisscherij is geklommen van 1914 last tot 5100 last en de verkoopwaarde van *f* 578,000 tot *f* 1,670,000. De gemiddelde besomming van elk schip steeg van *f* 7,500 tot *f* 14,700.

Hand aan hand ging daarmede eene toenemende welvaart te Vlaardingen, Maassluis, de Maasdorpen en Scheveningen. Terwijl de bedeeling in laatstgenoemde plaats vroeger een bedrag van *f* 40,000 vorderde, was dit in 1878 geslonken tot *f* 5000. In één enkel jaar werden daar 25 nieuwe bomschuiten gebouwd. De toestand voor den visscher was intusschen gunstiger dan die voor den reeder en handelaar. Hooge kosten van uitrusting en lage prijs van den haring werkten ongunstig, en de Schotsche haring bleef de Hollandsche haring op de buitenlandschen markten overvleugelen.

Als débouchés voor onzen haring beginnen behalve de Rijnprovincie en Zuid-Duitschland nu ook Noord-Duitschland de aandacht te trekken.

Stettin begint meer en meer de toongevende markt te worden. Doch ook in Duitschland zelf begint de haringvisscherij zich te ontwikkelen. De kleine stad Emden had hare visscherij met 11 loggerschepen en deze visscherij werd door den Pruisischen Staat krachtig gesteund.

Doch men kan te veel visch vangen en vooral te veel visch vernietigen met de sleepnetten. Met uitzondering van Volendam — waar de hoofdschuldigen woonden — begonnen alle visschersplaatsen langs de Zuiderzee gelegen over het misbruik te klagen, om jong goed met den geballasten wonderkuil weg te vangen en als eendenvoeder of als mest voor landerijen te verkoopen. Een kilogram, houdende vaak duizenden vischjes, werd voor *f* 0.35 verkocht. Was het wonder dat op die wijze de visscherij op de Zuiderzee achteruitging. Eene enquête werd door het Collegie in bijna alle aan de Zuiderzee gelegen plaatsen ingesteld en het gevolg was, dat het Collegie aan de regeering voorstelde de wonderkuil en de kwakkuil van 15 Mei — 15 Juli geheel te verbieden. De Regeering nam het voorstel over, de volksvertegenwoordiging vereenigde zich er mede en Art. 8 van de wet van 21 Juni 1881 Staatsblad N°. 76 was daarvan het gevolg.

Reeds hierboven maakte ik gewag van klachten, die in den laatsten tijd door visschers van verschillende nationaliteit waren aangeheven over roof en geweldadigheid op de Noordzee. De Engelsche Regeering had bereids aan den advocaat Higgins opgedragen deswege een onderzoek in te stellen. Het bleek dat de twee oorzaken moesten gezocht worden in:

1° het verschillend materiëel, dat de haringvisschers en de schrobnetvisschers gebruiken. De haringvisscher zet met zijne netten ontzettend groote afstanden tot ongeveer een uur gaans af. De schrobnetvisscher of trawler sleept zijn kuilnet aan een lange reep over den bodem der zee. De haringvisscher heeft geen lust, om voor den schrobnetvisscher een doortocht te maken, de laatste niet om door het ophijschen van het schrobnet schade aan de haringvloot te voorkomen.

2° het misbruik van sterken drank.

De Engelsche Regeering stelde dit uitvoerig rapport in handen der Nederlandsche Regeering met de bereidverklaring aan eene conferentie tusschen de betrokken mogendheden deel te nemen. Op advies van het Collegie van de Zeevisscherijen werd het initiatief daartoe genomen door den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken, den heer Baron van Lijnden van Sandenburg, die aan de Regeeringen der om de Noordzee gelegen landen namens den Koning voorstelde zich door eene commissie te doen vertegenwoordigen op eene te 's Hage te houden conferentie. Dit voorstel vond onverdeelden bijval en op 8 October 1881 vereenigden zich de gedelegeerden van Engeland, Frankrijk, Duitschland, Denemarken, Zweden en Noorwegen, België en Nederland. Nederland was daar bij vertegenwoordigd door schrijver dezes, en den te vroeg heengeganen — ook voor de visscherijen — Secretaris van het collegie Mr. J. Th. Buys. Mijn bestek laat niet toe eene uitvoerige beschrijving der op die conferentie gevoerde debatten te geven. Ik moet mij bepalen tot de resultaten. Alleen mag ik opmerken, dat alle gedelegeerden bezield waren met een geest van onderlinge welwillendheid en waardeering. De resultaten zijn te vinden in het Tractaat op 6 Mei 1882 te 's Gravenhage in de bekende Trèveszaal geteekend, goedgekeurd bij de wet van 15 Juni 1883, Staatsblad N°. 73. Het Tractaat werd door al de Regeeringen, die gedelegeerden hadden gezonden voor de conferentie geteekend, behalve die van Zweden en Noorwegen. De Regeering van deze beide landen begreep ten onrechte dat zij dientengevolge de eigene inwendige wetgeving zoude hebben te wijzigen.

Bij dat tractaat werden:

1° de grenzen der Noordzee, voor zoovere daarop een gemeenschappelijk politietoezicht zou worden uitgeoefend, omschreven.

2° dat gemeenschappelijk toezicht zou uitsluitend betreffen de „mer commune", dat is de zee buiten de territoriale wateren.

3° de grenzen der territoriale zee werden bepaald op 3 zeemijlen van 60 in den graad = 5555 meter.

4° binnen die grenzen werd de visscherij gereserveerd voor de bewoners van den oeverstaat.

5° alle visschersschepen die de Noordzee bevaren zouden dragen het letterteeken van de plaats, waar zij thuis behooren en het nummer, waaronder zij aldaar zijn gebracht.

6° de naam van ieder visschersvaartuig moet met letters van aangegeven grootte geschilderd zijn op het vaartuig, evenzeer als de haven waar het thuis behoort.

Maar de belangrijkste bepaling en waaromtrent het het moeilijkste was overeenstemming te erlangen, en die dan ook eigenlijk de ziel van het tractaat is, is die van Art. 19.

„Wanneer schrobnetvisschers in het zicht zijn van drijfnetvisschers „of van visschers met de beuglijn, moeten eerstgenoemden de noodige „maatregelen nemen om alle schade aan de laatste te voorkomen. In „geval van schade rust de verantwoordelijkheid op de schrobnetvisschers, „tenzij deze aantoonen, dat de schade een gevolg is van overmacht of „dat zij niet door hunne schuld is veroorzaakt".

Ik moet hier voorbijgaan de bepalingen omtrent het ankeren, het voorkomen dat haringnetten in de haringnetten van andere visschers drijven, het moedwillig stuksnijden van netten, het verward raken van de beuglijnen, het verbod om den zoogenaamden „diable" (een soort van werpanker) voor den boeg te hangen, om andere netten te pakken en te vernielen, van hoeveel belang die zaken ook zijn voor de visscherij op de Noordzee.

Bij dit tractaat is verder het beginsel aangenomen, dat ingeval van overtreding ieder visscher berecht wordt *door den rechter van het land en van de plaats, waar hij thuis behoort.*

En ten slotte mag ik vermelden, dat aan dit tractaat, mijns erachtens, een heerlijk denkbeeld ten grondslag ligt, te weten, dat dit *gemeenschappelijk* toezicht wordt uitgeoefend door de maritieme vloten van de verschillende kustmogendheden der Noordzee. Schepen dus, in tijd van oorlog bestemd elkander te *vernielen*, doen in tijd van vrede *hand in hand politiedienst* op de Noordzee. Dat noem ik een goede schrede in de richting der ware beschaving.

Algemeen is de overtuiging, dat dit tractaat goed werkt. De klachten hebben opgehouden en in den regel heerscht thans vrede en welwillendheid, waar vroeger ruwheid en baldadigheid feest vierden.

De conferentie van 1881 heeft zich met het vraagstuk van den sterken drank niet bezig gehouden, maar dit voor eene latere conferentie gereserveerd. Te zijner plaats zal ik daarvan melding maken.

Ik maakte reeds met een enkel woord melding van de wet van 21 Juni

1881 Staatsblad No. 76, die de wet van 13 Juni 1857 Staatsblad No. 86 verving. Eene nieuwe wet toch was om verschillende redenen noodzakelijk geworden. De afschaffing van de keur na verpakking der haring, het verplichte nummeren, het verbod van aanvoer, verkoop, koop, vervoer, voorhanden hebben of gebruik van ondermaatsche visch, het verbod van 15 Mei tot 15 Juli, van wonderkuil en kwakkuil op de Zuiderzee, de uitbreiding van het collegie van 9 tot 15 leden, en nog eenige andere onderwerpen maakte eene herziening wenschelijk. Die wet van 21 Juni 1881 is de nog geldende wet, behoudens enkele wijzigingen, waarop ik zal terugkomen.

Het verbod van wonderkuil en kwakkuil op de Zuiderzee had ten doel het verder dood visschen van de Zuiderzee te voorkomen. De vrijstelling gedurende 2 zomermaanden was alleen toegestaan met het oog op de ansjovisvangst, die — ik stipte het reeds aan — beslist voor de welvaart in de aan de Zuiderzee gelegen visschersplaatsen. Alras openbaarde zich tegenwerking bij hen, die het moorddadigst gebruik maakten van den wonderkuil, de Volendammers. Aan hun wensch kon natuurlijk niet worden toegegeven, omdat de wonderkuil, waarmede tusschen twee botters in over den bodem van de Zuiderzee wordt gejaagd, de grootste slachting onder den visch te weeg brengt. Ten einde hen evenwel zooveel mogelijk te vreden te stellen, werd het verbod van den kwakkuil ingetrokken, en dewijl nu wonderkuil, kwakkuil en dwarskuil eigenlijk het zelfde net is en het slechts de wijze van aanspanning is, die verschilt, verlieten de Volendammers den wonderkuil, om met den kwakkuil, die slechts door één botter of schokker getrokken wordt, te visschen. Die toestand zou evenwel niet lang duren. De Heer Reekers, lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal nam het initiatief om ook het verbod tegen het gebruik van den wonderkuil op te heffen. Zijn voorstel werd in 1885 en 1887 door de Eerste Kamer der Staten Generaal verworpen doch, in 1889 diende hij het weder in en toen werd het aangenomen, en den 14den Juni 1890 Stbl. No. 95 tot wet verheven. Sedert dien tijd kunnen de visschers op de Zuiderzee weder elk vischtuig gebruiken en tevens zooveel visch vernielen als hun goeddunkt.

Ik betwijfel zeer of de visschers door dien maatregel zijn gebaat.

Opmerkelijk is dat juist in deze jaren de groote visscherij op de Noordzee zich zoo uitbreidde. Werd in 1878 de zoutharingvisscherij nog uitgeoefend met 113 schepen, in 1884 is dit cijfer reeds geklommen tot 169. Ook de vloot te Scheveningen was geklommen tot 224 bomschepen. De totale besomming loggers en sloepen steeg van *f* 1.600.000 tot bijna *f* 2.500.000.

Ik moet nu nog twee zaken herinneren, die in deze periode der visscherijen vallen, beide van internationalen aard.

De eerste is het *Zalmtractaat met de Rijnoever Staten*.

Reeds sedert vele jaren, maar vooral sedert de Visscherij-tentoonstelling te Berlijn in 1880 gehouden, beklaagde Duitschland zich over de roofvisscherij, die in Holland — dus beweerde men — werd gepleegd. Wat beteekenden de pogingen om langs kunstmatigen weg de zalmrijkheid van den Rijn te vermeerderen, indien tegelijkertijd de zalmen die de rivier opzwemmen om langs natuurlijken weg aan de voortteling deel te nemen,

in Holland werden weggevangen? Dat in deze klacht veel overdrijving heerschte, ligt in den aard der zaak. Het waren voornamelijk de pachters der zalmvisscherijen in Duitschland, die hunne Regeering opzett'en om aan Nederland moeielijkheden in den weg te leggen. Aan den anderen kant kon het niet geloochend worden, dat door gemeenschappelijke regeling dezer zaak ook op dit gebied wederzijdsche bevoordeeling kon plaats hebben, en door zijne geographische ligging aan den mond van de verschillende takken van den Rijn bleef Nederland toch altijd gewaarborgd het leeuwendeel in de zalmvisscherij te zullen behouden. Na eenige voorloopige besprekingen nam de Nederlandsche Regeering dan ook het voorstel van Duitschland aan om in de Decembermaand van 1884 te Berlijn eene conferentie te houden. Behalve door den gezant Jhr. van der Hoeven, was Nederland daar vertegenwoordigd door schrijver dezes, als voorzitter van het college en door den directeur der Domeinen, den heer Holsboer. De leden van den Bondsraad, de Zwitsersche gezant en de Nederlandsche gedelegeerden maakten de conferentie uit. Allereerst werd aan Nederland de eisch gesteld, dat men daar evenzeer als in Duitschland slechts de helft van de breedte van den stroom mocht bevisschen. Doch die eisch werd van den aanvang af door Nederland met beslistheid terug gewezen. Aan het vischrecht mocht niet worden geraakt, men was bereid mede te werken, om den zalmstapel te vermeerderen langs kunstmatigen weg door het pooten van jonge zalmpjes en langs natuurlijken weg door het regelen van gesloten tijden, maar aan eene beperking van ons vischrecht kon niet worden gedacht. Eene verwerping van een tractaat dat op dien basis berustte, kon als stellig worden voorspeld. De Duitsche gedelegeerden lieten daarop na een tweedaagschen strijd, in den aanvang van weerszijde niet altijd vriendelijk gevoerd, hunnen eisch vallen en het resultaat was het zalmtractaat van 30 Juni 1885, goedgekeurd bij de wet van 14 April 1886 (Staatsblad No. 60). De hoofdbepalingen waren de volgende:

1. Vaste versperringen van de rivier over meer dan de helft harer breedte zijn verboden. In Nederland komen die niet voor.

2. Drijfnetten mogen niet dieper zijn dan $2\frac{1}{2}$ meter.

3. De zegenvisscherij is vrij behoudens de gesloten tijden Deze zijn voor Nederland van 16 Augustus tot 15 October, voor Duitschland en Zwitserland van 27 Augustus tot 26 October.

Buitendien werd een Zondagsche gesloten tijd ingevoerd van 24 uur.

Op den Rijn boven Mannheim mag van 27 October tot 31 December slechts met vergunning der overheid gevischt worden en onder voorwaarde, dat de kuit en de hom van gevangen paairijpe zalmen voor de kunstmatige teelt behouden blijven.

Deze bepalingen zijn toepasselijk op den Moesel.

Voorts werden bij slotprotocol bepalingen gemaakt in het belang der voortteling op de bovenrivier en hare affluenten en eenige zaken van detail geregeld.

Dit tractaat heeft tot dusverre *niet* aan zijne bedoeling beantwoord. In stede van vermeerdering is de zalmstapel geringer geworden. Niet *door* het tractaat, want dit is niet wel mogelijk, maar *ondanks het tractaat*

Het schijnt wel, dat de resultaten van de zalmvisscherij met groote en langdurige tijdruimten klimmen om dan weer even langzaam te dalen.

In allen gevalle hebben de resultaten van de kunstmatige teelt zich nog niet geopenbaard.

De tweede zaak, die in deze periode valt te vermelden, is het *tractaat tot wering van misbruik van sterken drank op de Noordzee.*

Op pag. 9 maakte ik reeds melding van het rapport van den heer Higgins en van het misbruik van sterken drank als eene der oorzaken van de geweldenarijen op de Noordzee. Zoo als ik hierboven reeds vermeldde, liet de conferentie van 1881 dit onderwerp aan eene latere conferentie over, wijl zij een nieuw onderzoek noodzakelijk achtte. Ook onze Regeering stelde een onderzoek in, en het verwonderde niemand dat Nederland in dit opzicht het meest schuldige land was. Op nieuw werd eene conferentie te 's Gravenhage bijeengeroepen en 16 November 1887 werd aldaar een tractaat geteekend door dezelfde mogendheden die de conventie van 1881 hadden aangegaan, waarvan het om zoo te zeggen eene aanvulling was. De hoofdbepalingen zijn de volgende:

I. Het tractaat is van toepassing op de Noordzee buiten de territoriale wateren en binnen de grenzen vastgesteld bij de conventie van 1881.

II. Het is verboden sterken drank te verkoopen aan personen, die zich bevinden aan boord van visschersvaartuigen of die tot deze vaartuigen behooren. Omgekeerd is het aan deze personen verboden sterken drank te koopen.

Het is verboden sterken drank te ruilen tegen visscherijproducten, voorwerpen behoorende tot de uitrusting van het schip of vischgereedschappen.

Voor sterken drank wordt gehouden elk door distillatie verkregen vocht, dat per hectoliter meer dan 5 liter alcohol bevat.

III. Het recht om aan de visschers provisiën of andere artikelen tot hun gebruik dienende, met uitzondering van sterken drank, te verkoopen, is afhankelijk van eene vergunning, afgegeven door den Staat tot welken het schip behoort.

Deze vergunning moet o. a. de volgende voorwaarden behelzen:

1° Het schip mag geene grootere hoeveelheden spiritualiën aan boord hebben, dan noodig wordt geacht voor het gebruik van zijne bemanning.

2° Elke ruiling van de bovenbedoelde artikelen tegen producten van de visscherij, voorwerpen behoorende tot de uitrusting van het schip of vischgereedschap is verboden.

IV. Evenals zulks bij de conventie van 1881 was bepaald, is de bevoegde rechter om van de overtredingen kennis te nemen, de rechter van de plaats, waar het schip thuis behoort.

V. Het toezicht wordt uitgeoefend door de oorlogsschepen met de politie op de visscherij op de Noordzee belast.

Bij het slotprotocol werd nog bepaald, dat de winkelschepen sub III vermeld een herkenningsteeken zouden voeren. Daartoe is later aangenomen een witte vlag met een zwarte S in het midden, gevoerd aan den mast.

Reeds meermalen was gebleken, dat er behoefte bestond bij het Collegie voor de Zeevisscherijen iemand aan te stellen, die op zuiver ichthyologisch gebied het Collegie kon dienen van advies. Met ingang van 1 April 1888 werd als zoodanig aan het collegie verbonden dr. P. P. C. Hoek.

C.

TEGENWOORDIGE TOESTAND.

Wanneer wij 1898 vergelijken met 1848 dan ontdekken wij schier allerwege een gunstig verschil. Voor het heden ontleen ik de cijfers aan het Jaarverslag van het Collegie voor de zeevisscherijen over 1896. Het verslag over 1897 zal eerst verschijnen wanneer deze schets is afgedrukt.

En dan moet ik allereerst vermelden de opening van de *visschershaven te Ymuiden* op 1 Juli 1896. Reeds lang was er de aandacht op gevallen dat Ymuiden op korten afstand van Amsterdam gelegen en aan het Europeesche spoorwegnet aangesloten, eene uitnemende plek was voor eene visschershaven. En die verwachting is niet beschaamd. Reeds nu toch is die haven, nog geen twee jaren geopend, eene der allerbelangrijkste op het Vasteland van Europa.

Omtrent de *zoutharingvisscherijen* of zoogenaamde groote visscherij stipte ik aan, dat in 1849 het aantal buizen tot 110 was verminderd, welk cijfer bleef achteruitgaan tot 82 in 1856. Met de nieuwe wet, het vervangen der hennep- door katoenen netten begon dit cijfer te rijzen, de buizen werden langzamerhand door loggers vervangen en in 1896 waren er niet minder dan 269 loggers, kotters en sloepen in de vaart, voornamelijk toebehoorende aan reeders te Vlaardingen, Maassluis en Scheveningen. Alleen in 1896 werd het getal met 36 schepen vermeerderd.

De *bomschuiten*, die in 1849 circa 200 telden, waren in 1896 geklommen tot 324. Scheveningen alleen telde, niettegenstaande de groote moeielijkheden van localen aard, waaraan het blijft blootgesteld, daarvan 231 stuks.

De gezamenlijke haringvangst van de Maas en de kuilvisscherij was gerezen tot 485,645 tonnen, makend tot een middenprijs van *f* 9½ per ton ruim 4½ millioen gulden.

De *schrobnetvisscherij* kan op een cijfer van *f* 181.000 wijzen.

Alleen te *Ymuiden* werd in één jaar voor *f* 1.200.000 visch verkocht te *Nieuwediep* voor bijna *f* 450.000.

De *panharingvisscherij* op de Zuiderzee bragt bijna *f* 340.000 op. De *spieringvisscherij* bijna *f* 45.000. De *botvisscherij* ruim *f* 209.000. De *ansjovisvisscherij* *f* 219.000.

Eene visscherij, die in de laatste jaren daarentegen niet bloeit, is de oestervisscherij in Zeeland. Ook hiervan mag evenwel gezegd worden, dat die minder bloeiende toestand, voor een deel althans, is toe te schrijven aan min oordeelkundige handelingen der industrieëlen zelve, waardoor het product in mindere of meerdere mate werd gediscrediteerd.

Met deze weinige doch welsprekende cijfers meen ik te kunnen volstaan. Zij zijn voldoende om aan te toonen, dat in de laatste 50 jaren op bijna ieder gebied der zeevisscherijen ontwikkeling is waar te nemen, en dat de zeevisscherijen ten huidigen dage zijn — ofschoon niet meer als in 1818 „een voorwerp van bescherming" — eene zeer belangrijke volksnijverheid. Het stelsel van vrijheid, in 1857 voor het eerst toegepast, heeft ook op dit gebied schoone vruchten afgeworpen, en er is geen enkele reden om aan te nemen, dat dit stelsel ook niet voor de toekomst het beste zal blijken, mits de nijveren slechts zelve daarvan geen misbruik maken.

XIV

HANDEL EN NIJVERHEID

DOOR

Dr. J. H. H. HÜLSMANN,

Directeur van de Openbare Handelsschool te Amsterdam.

et is een stout ondernemen de geschiedenis van handel en nijverheid van Nederland gedurende de tweede helft dezer eeuw te schrijven in een zoo kort bestek, als door het doel van dit gedenkboek is voorgeschreven en in een zoo korten tijd, als door de omstandigheden is gegund. De moed daartoe zoude dan ook ontbroken hebben, als het schrijven dezer geschiedenis niet met het oog op de gunstige ontwikkeling van handel en nijverheid, beide onder de Regeering van Koning Willem III en het Regentschap van Koningin Emma, een aangename en loonende taak was en als niet tevens een beeld van den grooten vooruitgang kon geschetst worden zonder in alle détails te treden, alleen met het oog op hoofdzaken. In de volgende schets zal men daarom niet de volledigheid van eene geschiedenis mogen verwachten. Er kunnen alleen grepen in het rijke materiaal worden gedaan, om te doen zien, dat genoemd tijdperk in alle opzichten voor nijverheid en voor handel gezegend was, te meer, omdat het der bevolking bij de wijsheid der Regeering niet aan initiatief, aan voortvarendheid en kracht van handelen ontbrak, omdat goed beleid van boven en geest van kloekheid en veerkracht onder het volk samenwerkten om Nederland te verheffen uit de treurige gedruktheid, waarin het langen tijd had verkeerd.

Handel en nijverheid zijn nauw aan elkander verbonden, de nijverheid moet de goederen tot stand brengen, welke de handel naar vreemde landen vervoert en inruilt tegen andere goederen, die onze nijverheid minder goed of minder goedkoop kan voortbrengen. De nijverheid is dus de ware grondslag van den gezonden handel. Onder nijverheid verstaan wij hier zoo wel de landbouw-nijverheid der koloniën als die van ons land zelf. De koloniale nijverheid is langen tijd de voornaamste voedster van den Nederlandschen handel geweest en in eene geschiedenis van Nederlands handel en nijverheid mag zij niet ontbreken. Wat onder de tropische zon van het rijke Insulinde of van Zuid-Amerika is voortgebracht, met Europeesch kapitaal en met Europeeschen ondernemingsgeest, wordt door de schepen onder Nederlandsche vlag naar de markten van het moederland vervoerd en bereikt van daar de landen van consumptie.

De nijverheid van ons land, vroeger wel eens gering geschat, heeft zich in den laatsten tijd bijzonder gelukkig ontwikkeld, zoodat ook zij tot de uitbreiding van den handel zeer veel heeft bijgedragen.

Wij zullen daarom in deze beknopte schets het eerst over de koloniale nijverheid en daarna over de industrie in eigen land spreken. Vervolgens moet de ontwikkeling van de verkeers- en handelswegen te land en te water en ten slotte de eigenlijke handel ter sprake komen.

I. KOLONIALE NIJVERHEID.

a. Rijst. — De rijst is het voornaamste voedsel der inboorlingen in den Indischen Archipel, in 't bijzonder op Java, en de rijstbouw is de lievelingsbezigheid van den Javaan. Bij de rijstcultuur toont de Javaan werkelijk, dat hij een kundig landbouwer is. De wijze waarop de sawah's door het water, dat van de berglanden naar de laagvlakte stroomt, worden besproeid en de verdeeling van dit water over al de ingedijkte sawah's, liggende tusschen de bergen en de zee, wekt de bewondering ook van kundige Europeanen op voor het verstand en het beleid van den Javaan op dit gebied.

In zijn boek over Indische Heil-und Nutzpflanzen zegt dr. A. Tschirch over de rijstcultuur van Java: De natte rijstvelden, sawah's, beslaan niet slechts de uitgestrekte alluviaal-vlakten van Noord- en Oost-Java, maar gaan ook nog ver in het gebergte, op 2000, zelfs op bijna 3000 voet boven de zee. In 't laagland grenst het ééne vierkant aan het andere; terrasvormig klimmen zij langs de berghoogten naar boven, over de voorbergen strekken zij zich uit en komen, de hellingen volgende, zelfs tot in het gebergte, een toonbeeld van intensieve cultuur, dat men overal elders misschien zoude kunnen verwachten, slechts niet bij de bewoners van Java. Het schijnt als of alle intellectueele krachten van dit goedhartige volk zich op dit gebied hadden geconcentreerd, om tot eene schitterende ontwikkeling te komen. Wij kunnen wegens gebrek aan ruimte den schrijver niet volgen bij de gedetailleerde beschrijving van den aanleg en de besproeiing der sawah's, van de cultuur, den oogst en de bereiding van de rijst, evenmin bij de uiteenzetting, welke rol de rijst, met toespijzen als sambal en kerrysaus, bij de voeding van den Javaan speelt. Doch uit een en ander blijkt aan den eenen kant de hooge ontwikkeling der cultuur en aan den anderen kant de groote beteekenis van dit gewas voor de volksvoeding.

Daar het grootste gedeelte der geoogste rijst in het land zelf verbruikt wordt, geven de exportcijfers geen denkbeeld van den omvang der werkelijke productie, ofschoon deze cijfers niet onbeduidend zijn.

Java exporteerde aan rijst volgens Tschirch:

1884	76811 pikols	1891	469500 pikols
„ 85	158800 „	„ 92	397500 „
„ 86	461685 „	„ 93	298900 „
„ 87	992972 „	„ 94	412100 „
„ 88	1174494 „	„ 95	556900 „
„ 89	907500 „ [1]	„ 96	531800 „
„ 90	435100 „	„ 97	387200 „

Natuurlijk zijn in deze cijfers groote schommelingen wegens den uiteenloopenden oogst der verschillende jaren. Doch zij toonen voldoende de beteekenis van den rijstbouw op Java aan. Het verschil in prijs tusschen Javarijst en andere rijstsoorten bewijst de superioriteit van de eerste.

b. Specerijen. — Voor de cultuur van en den handel in specerijen zijn somtijds vele wreedheden begaan. De hongi-tochten in den Molukschen Archipel, tot handhaving van het monopolie van cultuur en handel in nootmuskaat, foelie en kruidnagelen, vormen donkere bladzijden in de koloniale geschiedenis. Die tijden zijn thans voorbij. Het monopolie bestaat niet meer. Genoemde specerijen zijn naar andere eilanden van Insulinde, zelfs naar andere tropische gewesten overgeplaatst. Ook op dit gebied bestaat thans concurrentie met andere landen. Voor nootmuskaat concurreert Nederland met Engelsch-Indië (Malakka, Pinang, Singapore, Bengalen) voor kruidnagelen met de Maskareenen en Zanzibar.

En in Nederlandsch-Indië heeft de bevolking een tegenzin behouden tegen de cultuur nog van de tijden der hongi-tochten.

Een en ander heeft ten gevolge gehad, dat de hoeveelheid der produkten op de Molukken is verminderd, terwijl de kwaliteit, wegens de uitnemende voorwaarden van grond en klimaat, altijd nog boven die van de voortbrengselen van andere landen geroemd wordt.

Peper is van de kust van Malabar uit de wouden van Malabar en Trawankore naar den Nederlandschen Archipel overgebracht. Thans bloeit de cultuur op Sumatra (Atjeh en Lampongsche districten) in den Riouw Lingga Archipel, waar de gambier-cultuur met die van de peper verbonden is, en in enkele deelen van Java.

Vanille is uit Mexiko naar Java overgebracht. Op dit eiland ontbraken de insekten, welke in Mexiko de bevruchting van deze klimplant te weeg brachten. Doch aan den plantkundige Teysmann gelukte het, door kunstmatige bestuiving met de menschenhand de vruchtvorming tot stand te brengen, zoodat de cultuur der vanille zich op Java kon handhaven. De Java-vanille bevat een hoog gehalte aan vanilline, doch het aroma is niet zoo fijn als dat der Mexiko-vanille.

Van andere specerijen werden in Nederlandsch-Indië nog voortgebracht: lange peper, staartpeper of cubeben, kaneel.

De uitvoer van Java en Padang aan peper (witte en zwarte) bedroeg volgens bericht van Duuring & Zoon:

---

[1] Volgens bericht van Duuring & Zoon.

1888/89	29100 pik.	1892/93	132900 pik.
„ 89/90	66200 „	„ 93/94	37800 „
„ 90/91	54800 „	„ 94/95	90100 „
„ 91/92	20500 „	„ 95/96	63700 „
		„ 96/97	74900 „

c. Koffie. — De koffie-cultuur, welke in het jaar 1696 zonder succes en in 1699 met goed gevolg van Malabar naar Java werd overgebracht, was in het midden dezer eeuw over geheel Java en een gedeelte van Sumatra, Celebes en over eenige kleine Soenda-eilanden verspreid, voordeel afwerpend voor den Staat en tevens aan de inboorlingen eenige vergoeding gevende voor hun werk. Op haar was van 1830 tot 1833 het cultuurstelsel van Luitenant-Generaal Van den Bosch toegepast. Bijna in alle residenties van Java was koffie aangeplant en werd de bereide koffie tegen den prijs van *f* 14.— per pikol door de inboorlingen aan het Gouvernement afgeleverd. De gouvernements-koffie werd aan de Handelmaatschappij geconsigneerd en door haar op de Nederlandsche markt verkocht. De prijzen varieerden van *f* 25 tot *f* 75 per pikol. Door de politieke omstandigheden waren de prijzen in het jaar 1849 gedrukt; doch de totale productie bedroeg gemiddeld per jaar ongeveer 1 millioen pikol. Toen de rust in de Europeesche staten hersteld was, klommen ook de prijzen en door de groote hoeveelheid, welke geoogst en aan de markt gebracht werd onder den weldadigen invloed van rust en vrede, kwamen de jaren van de batige sloten der Indische schatkist. Dat Indië jaarlijks aan het moederland 10 millioen gulden en meer kon afstaan ter vergoeding van ontvangen weldaden, is voor een groot gedeelte aan de uitkomst der koffie-cultuur te danken. Doch „mit des Geschickes Mächten ist kein ewiger Bund zu flechten."

Dit ondervond ook de bloeiende koffie-cultuur.

In de jaren 1864—'70 brak op Ceylon in de koffietuinen de koffiebladziekte uit, welke voortkwam uit de woekering van een plantaardigen fungus in de bladeren van den koffieboom en welke de boomen deed afsterven en de tuinen verwoestte. Dit was in Ceylon het sein voor het verlaten der koffie-cultuur en de invoering op groote schaal van den kinabouw, waarvan men zich gouden bergen voorspelde. Van Ceylon werd later, na 1870, de koffiebladziekte naar Java overgebracht. Hoewel zij daar ook groote schade aan de koffietuinen toebracht en eene der voorname oorzaken van de vermindering der totale productie werd, zoo was dit nog niet de oorzaak van het verlaten der cultuur, daar het Nederlandsch karakter vasthoudender bleek te zijn. Men bestreed de ziekte door rationeelen landbouw en door alle middelen, welke wetenschap en onderzoek aan de hand deden. De koffie-cultuur bleef in Nederlandsch-Indië ondanks de ziekte krachtig bestaan.

Verschillende invloeden, waartoe ook uitputting van den grond, vooral in de gouvernementstuinen, behoort, hebben er toe bijgedragen, de jaarlijksche hoeveelheid van het product te verminderen. Ofschoon het Gouvernement er niet toe wilde overgaan de cultuur vrij te maken, zoo heeft het toch langzamerhand meer woeste gronden voor de koffiecultuur aan particulieren afgestaan, zoodat de vermindering der gouvernementscultuur

door toeneming der particuliere cultuur eenigszins gedekt was. Op de particuliere plantages sloeg men voor de bereiding der koffie een anderen weg in. In de plaats van de gewone droge Java-bereiding, bediende men zich van de natte of West-Indische bereiding. De blauw-groene koffiesoorten, daardoor op de markt gebracht, werden naast de bruine tot hooge prijzen verkocht.

Verder werden spoedig pogingen in het werk gesteld tot overplanting van de Liberia-koffie naar Nederlandsch-Indië: Java en Sumatra. Ofschoon die overplanting niet zonder bezwaar is geweest en ook teleurstelling heeft opgeleverd, kon de proef toch in meerdere of mindere mate als geslaagd worden beschouwd.

De lage koffieprijzen van 18 cents per ½ kilo goed ordinair Java, welke in 1849 door de politieke omstandigheden veroorzaakt werden, klommen langzamerhand en bereikten in 1874 een maximum van 72½ cents (per ½ kilo goed ordinair Java), terwijl overigens de prijzen varieerden tusschen 30 à 40 cents of 50 à 60 cents.

Uitklaringen van koffie uit Nederlandsch-Indië hadden, volgens bericht der makelaars Joosten & C°., plaats: in 1895 701,500 pikol, 1896 666,500 pikol, 1897 783,500 pikol.

Van 1850 tot '70 bedroeg de uitvoer circa 1 millioen pikol per jaar.

d. Cacao. — De cacaoplant heeft haar vaderland in de laagvlakten en rivierdalen van Zuid-Amerika. Verklaarbaar is dan ook, dat reeds lang in Suriname eene cacao-cultuur bestond, en dat deze zich, ondanks gebrek aan werkkrachten, heeft gehandhaafd. Doch daar de laagvlakten van Java ten opzichte van warmte en vochtigheidstoestand aan de eischen voldoen, is het een merkwaardig feit, dat de cultuur der cacao op grootere schaal pas in den nieuwsten tijd is ingevoerd. Sedert een 10 à 15 tal jaren is van cacaoteelt op landen in Samarang en Soerakarta, wier aantal thans 14 [1] bedraagt, en waarvan de jaarlijksche productie op eenige honderd duizend K. G. kan geschat worden, sprake. Bovendien heeft de bevolking van de Preanger Regentschappen zich op dien tak van landbouwnijverheid toegelegd en heeft men het goede voorbeeld op Amboina gevolgd. Deze cultuur, die elders goede winsten afwerpt, bevindt zich dus nog in het eerste stadium harer ontwikkeling. Toch moedigt de uitslag aan, om op den ingeslagen weg voort te gaan. Aan cacao exporteerde Java volgens bericht van den makelaar B. Harrenstein:

1889/90	1347	pikol	1893/94	12050	pikol
„ 90/91	9340	„	„ 94/95	15050	„
„ 91/92	5072	„	„ 95/96	14266	„
„ 92/93	7221	„			

e. Thee. — Ook de theecultuur op Java, ofschoon in 1825 ingevoerd, is in hare tegenwoordige uitgebreidheid van betrekkelijk jonge dagteekening. Oorspronkelijk was deze cultuur een monopolie van het Hemelsche Rijk en het Rijk der Opgaande Zon. Doch toen op Ceylon de koffie door de bladziekte verwoest en de cultuur daarvan verlaten was, toen naderhand de kina, ten gevolge van overproductie geen winsten meer

[1] Met de aanplantingen op de buitenbezittingen wel twaalf maal meer.

afwierp, trachtte men de thee-cultuur op Ceylon en in andere deelen van Engelsch-Indië winstgevend te maken. Daarin slaagde men op uitnemende wijze en dit goede voorbeeld wekte in Java tot navolging op. Daar had de kina-cultuur een zwaren strijd: de koffie was niet in alle deelen van het vruchtbare eiland even voordeelig. Daarom werd menige kina- en koffie-onderneming in eene theeplantage herschapen. In de Preanger voornamelijk, verder in Bantam en Buitenzorg ontstonden langzamerhand theeplantages met een bebouwde oppervlakte van circa 4000 bouws en een productie van circa 700.000 K. G. Men heeft op Java den Chineeschen *adat* bij de cultuur en bereiding verlaten en beide op rationeele grondslagen gelegd, met vermijding van al het overtollige werk. Daarbij werden meestal voor bereiding in het groot machines toegepast, als theerollers, welke zindelijker en regelmatiger werken dan menschelijke handen, dryers of drogers en sorteermachines. De Java-thee heeft zich inmiddels een welverdiende reputatie verworven. Verscheidene van de Preanger thee-ondernemingen, gelijk de Parakan Salak, de Sinagar, Tjikadjan, worden, ook door buitenlanders, als modelondernemingen geroemd. Onder de bevolking van de berglanden verspreidt de thee-cultuur welvaart door geregelden arbeid.

Van Java-thee werden in Nederland aangevoerd:

in 1891......20900/4	kisten	in 1894......56700/4	kisten
〃 〃 92......43700/4	〃	〃 〃 95......47800/4	〃
〃 〃 93......44500/4	〃	〃 〃 96......57400/4	〃

f. Suiker. — De geschiedenis van de suiker-cultuur en -bereiding op Java is eene afspiegeling van den strijd tusschen suikerriet en beetwortels. In het midden dezer eeuw kon niemand vermoeden, dat de fabrikage van suiker uit suikerriet ooit door de beetwortelsuiker in het nauw zoude worden gebracht. Het suikerriet immers met zijn 18% gehalte aan suiker stond zoo hoog als rijke grondstof boven den armen beetwortel, dat zelfs de toen in Indië veelal nog in zwang zijnde ouderwetsche manier van koken en bereiden aan de inkomsten der z. g. suikerlords geen afbreuk deed. Langzamerhand werden, ten opzichte van uitdampen en koken, verbeteringen van de Europeesche industrie overgenomen.

Tusschen 1850 en 1860 werden veelal de kook- of vacuüm-pannen ingevoerd, tegen 1866 de uitdamptoestellen van Robert (double of triple effet) waardoor de ouderwetsche manier van koken aan de lucht onder de gewone drukking van den dampkring bij circa 100 °C temperatuur, die zoo nadeelig op de suiker inwerkt en aanleiding geeft tot inversie van de suiker of tot omzetting in druiven- en vruchtensuiker, geheel werd ter zijde gezet. Maar alle vorderingen der Europeesche techniek kon men om verschillende redenen niet naar Java overbrengen, als b.v. de diffusie en carbonatatie. Evenwel had men in het jaar 1874, waarin, volgens de agrarische wet, de planters de vrije beschikking over hun product kregen, het zoo ver gebracht, dat men uit een bouw suikerriet circa 64 pikol suiker verkreeg. En 12 jaren later in 1884 had men het op 92 pikol per bouw gebracht.

Door de overvoering der markt daalden de prijzen, b.v. van Java-suiker, van *f* 14 per pikol No. 14 tot op *f* 8, d.i. een marktprijs beneden

den productieprijs. In Indië ging men tot betere werkwijze over en daar diffusie, wegens de duurte der brandstof, niet overal mogelijk bleek, zoo trachtte men door herhaalde persing en imbibitie al het suikersap uit het riet te verkrijgen, ten einde onwaar te maken, dat men in Indië suiker met suiker stookt.

Inmiddels had men in Europa niet slechts de methoden der fabricatie verbeterd en door invoering van de diffusie een bijna volkomen uitloging der suiker uit de beetwortels tot stand gebracht, maar bovendien door rationeele cultuur het gehalte der bieten aan suiker doen klimmen, zoodat omtrent het jaar 1870 het oorspronkelijk gehalte van 6 % suiker reeds op het dubbele, op 12 % gebracht was. Door een en ander, alsmede door de beschermende wetten, klom in Europa de hoeveelheid van productie en bereikte tegen het jaar 1884 het cijfer van 25 millioen centenaars (van 100 K. G.), waarmede de Europeesche en Noord-Amerikaansche suikerindustrie in produceerend vermogen gelijk stond met de koloniale rietsuiker-nijverheid.

Dit feit had de crisis van het jaar 1884 ten gevolge, welke de Java suiker-industrie en tal van credietinstellingen, door Nederlandsch kapitaal opgericht, met den ondergang bedreigde. In Nederland slaagde men tevens door financiëele operaties, d. w. z. door vermindering van het nominaal kapitaal en door toevoer van nieuw preferent kapitaal, er in, den ondergang van Indische banken tegen te gaan. Bij deze operaties trad in vermeld jaar als redder in den dreigenden nood de Heer A. C. Wertheim, die helaas kort geleden door een plotselingen dood aan Nederland is ontrukt, bijzonder op den voorgrond. Toen men in Indië met behulp van het Europeesch kapitaal kon voortwerken, ging men langzamerhand er toe over, ook de diffusie, na het welslagen der daaromtrent gedane proeven, in de rietsuiker-industrie in te voeren en trachtte de beetwortelsuiker-industrie, ten opzichte van de verbeteringen in de techniek op den voet te volgen en alle uitvindingen, op dit gebied in Europa gedaan, naar Indië over te brengen.

Tusschen deze beide industrieën was nu „struggle for life" ontstaan, die aan beide zijden gunstigen invloed had op de methode van werken. Daardoor klom evenwel de hoeveelheid der productie 1e. in Europa, waar men bovendien nog door uitvoer-premies in de voornaamste landen beschermde en 2e. in de koloniale landen, ook op Java, waar men wel niet beschermd, maar door de schorsing en later door de opheffing van het uitvoerrecht ten minste niet belemmerd werd. De opbrengst per bouw klom bij 34 ondernemingen op meer dan 100 pikol, bij een zelfs op 154. In 1894 bedroeg de productie van Java 6682952 pikol, in 1895 8527622 pikol. Het jaarlijksche productie-cijfer van de suiker steeg binnen 10 jaren van 50 op 70 millioen centenaars, waarvan de beetwortelindustrie het leeuwen-aandeel van 40 millioen bezat, terwijl de overige 30 millioen voor de koloniale industrie overbleven.

Thans, 14 jaren na de crisis van 1884, bedraagt de wereld-productie in suiker, per jaar een getal, dat op zich zelf reeds overproductie en vermindering van marktprijs aanduidt, daar de consumptie in de verschillende landen, met het oog op de hooge accijnsen, daarmede niet gelijken tred heeft kunnen houden. Het ontstaan eener kleine crisis, ook voor de

Java-industrie, is daarvan het gevolg geweest en thans is nog niet te overzien, welke de uitslag van dezen reusachtigen strijd tusschen de koloniale en beetwortelsuiker-industrie zal zijn. Wel zullen de beschermende premies voor de beetwortelsuiker in Europa vervallen. Doch aan den anderen kant gorden zich de Vereenigde Staten van Noord-Amerika met hunne hooge beschermende rechten aan, de beetwortelsuiker-industrie in het onmetelijke gebied te steunen en uit te breiden en de consumptie in eigen land van het buitenland geheel onafhankelijk te maken. Getuige de prospectussen, welke tot oprichting van nieuwe suikerfabrieken in de U. S. of A. verspreid worden.

Laat ons hopen, dat het klimmen der graanprijzen deze vaart eenigszins zal stuiten. Want gelijk de lage graanprijzen voor den boer een prikkel waren om over te gaan tot den voordeeligen bouw van bieten, zoo zal een rijzen der graanprijzen hem wellicht tot den graanbouw terugroepen en zoodoende er toe bijdragen, dat de uitbreiding der beetwortel-cultuur eene niet al te groote vlucht neme. De suikeroogst voor geheel Europa wordt geraamd:

in 1894/95	op	4790532	ton,	in 1896/97	op	4917840	ton,
„ „ 95/96	„	4285429	„	„ „ 97/98	„	4925000	„

d. i. in het algemeen 10 millioen centenaars meer dan ongeveer 8 jaar geleden.

g. Tabak. — In den tabaksbouw kan in de laatste helft dezer eeuw op een uiterst merkwaardigen vooruitgang worden gewezen. Eerst begon de tabaks-cultuur op Java te bloeien. Groote plantages werden in de laagvlakten van dit vruchtbare eiland aangelegd en met zorg onderhouden, gelijk in Kediri, de Vorstenlanden, Probolinggo, Bezoeki en in andere residenties. De Java-tabak veroverde zich eene positie op de wereldmarkt en werd niet slechts voor pijptabak, maar ook voor sigaren en voor dekblad gebruikt. Later ging, na een tijdperk van grooten bloei, deze cultuur wel achteruit, gedeeltelijk door uitputting van den grond, gedeeltelijk, wat de opkooptabak betreft, door de zorgeloosheid van den inlander, die zijn gewas veelal aan geldschieters verpandt en voor zich zelven uit zijn vroeger eigendom nog tracht te halen, wat te halen is, ten nadeele van het te veld staande gewas. Doch Java is een belangrijke producent van tabak tot het einde der eeuw gebleven, in hoeveelheid van productie ongeveer gelijk staande met Sumatra, doch ten aanzien van de kwaliteit en waarde onder doende voor deze machtige mededingster. In Sumatra, in het land van Deli, iets ten noorden van den Evenaar gelegen, van maagdelijke bosschen en rijken humusgrond voorzien, voldoende en gelijkmatig besproeid, verrees als het ware de tabakszon, tusschen de jaren 1860 en 1870.

„Het was in 1862, dat een Arabier de aandacht eener Bataviasche handelsfirma kwam vestigen op het landschap Deli, een land, waar peper en tabak geproduceerd werden en waar men ruimen aftrek voor Europeesche goederen zou kunnen vinden. Dit was de aanleiding tot eene handelsexpeditie in Maart 1863, waarbij zich aansloot een Javasch tabaksplanter, de Heer J. Nienhuijs, speciaal met het doel, om de geschiktheid der Delische gronden voor de tabakscultuur op te nemen.

„Met open armen ontvangen door den toenmaligen Sultan van Deli,

Mahmed Perkasee Aham, sloten de handels-agenten handels- en cultuur-overeenkomsten. Deze echter liepen op niets uit, en het eenige resultaat der onderneming was, dat de Heer Nienhuys in Deli vasten voet vatte.

„Door een Rotterdamsche firma van de noodige middelen voorzien, zond hij in 1865 zijn eerste 50 pakken, in 1866 189 pakken naar Europa, en deze wekten bij kenners zoodanige belangstelling, dat de Heer P. W. Janssen op aanraden van een tabakshandelaar den Heer A. Clemen, en vol vertrouwen op de mededeelingen van Nienhuys, die naar Amsterdam was overgekomen, besloot hem financiëel te steunen, dit vooral, wijl Nienhuys zeer voordeelige contract-aanbiedingen van den Sultan van Deli medebracht. De aanvankelijke uitslag dezer onderneming was zeer gunstig; de eerste partij van oogst 1868 werd nog in dat zelfde jaar verkocht voor 225 cts per ½ kilo en dit gaf aanleiding, om de zaak op breedere schaal op te zetten. De ondergeteekende (P. W. Janssen) vond daarvoor steun bij de Nederlandsche Handelmaatschappij en zoodoende kon de Heer Clemen in Mei 1869 vertrekken, om in Deli gronden voor eene op te richten maatschappij te verwerven en den Heer Nienhuys ter zijde te staan.

„Vijf maanden later overleed de Heer Clemen; ondanks dit verlies werd echter in dezelfde maand October, den 23en, met de Nederlandsche Handelmaatschappij de overeenkomst gesloten, tot oprichting der Deli-Maatschappij, ingaande op den 1en November 1869." Zoo luidt het eenvoudig verhaal van den Directeur der Deli-Maatschappij.

Het succes dezer maatschappij vindt nauwelijks haar wederga. Van 1315 pakken tabak, welke in 1870 in Nederland aan de markt kwamen, klom de productie in 1877 op 9519 pakken, in 1881 op 21187 pakken, in 1889 op 31427, in 1890 op 49952 en is sedert dien tijd ongeveer op dezelfde hoogte gebleven. De minimum prijs, die daarvoor per ½ kilo betaald werd, bedroeg in 1890 83 cents, de maximum prijs 182 cents in 1873 en de gemiddelde prijs bedroeg van 1869 tot 1893 138 cents. De totale waarde van het jaarlijksch product klom van *f* 270,000 in 1870 tot *f* 12,800,000 in 1893.

Het financiëele succes der maatschappij is hiermede reeds aangeduid. Acht jaren keerde zij 100 of meer dan 100% als dividend aan de aandeelhouders uit, wat beteekent, dat het gansche voorgeschoten kapitaal, in den vorm van rente, acht volle jaren van de 24 aan de geldschieters terug werd betaald. Dat ongeëvenaarde succes is in de eerste plaats te danken aan de gunstige natuurlijke voorwaarden van klimaat en grondgesteldheid; ten tweede aan het beleid, waarmede men de moeilijkheid van het gebrek aan geschikte werkkrachten door het invoeren van Chineesche koelies en het sluiten van werkcontracten wist te overwinnen, en ten derde, aan de zorg, welke besteed werd aan de cultuur zelve, aan de bereiding of fermentatie en last not least aan de sorteering. Daardoor verkreeg men niet alleen een goed product, dat aan alle eischen, welke men aan een uitnemend dekblad kan stellen, voldeed, maar won tevens door accurate sorteering, in hooge mate het vertrouwen der koopers, die overtuigd waren, dat de waar, welke zij in de pakken hadden gekocht, met de getrokken monsters geheel in overeenstemming was.

Geen wonder, dat anderen, door een zoo schitterend voorbeeld aangespoord, dit wenschten te volgen en dat naast de groote Deli-Maatschappij

tal van andere maatschappijen, Nederlandsche, Duitsche, Engelsche voor de tabaks-cultuur in het land van Deli werden opgericht, en dat men, toen in Deli geen land meer te krijgen was, buiten de grenzen van het eigenlijke Deli tabaksplantages begon aan te leggen en te exploiteeren in Langkat, Serdang, Asahan en andere gewesten van Oost-Sumatra. De voornaamste Nederlandsche maatschappijen, welke met de Deli-Maatschappij in de cultuur van tabak wedijveren, zijn: Deli Batavia-Maatschappij, Amsterdam-Deli-Compagnie, Tabak-Maatschappij Arendsburg, Nederlandsche Asahan-Tabak Maatschappij, Deli-Cultuur Maatschappij enz. De Sumatra-oogsten zijn in 1864 met 50 pakken aan de markt begonnen, klommen tot 1869 op 1081, bereikten in 1882 de hoogte van 102,000 pakken, in 1890 zelfs die van 219,000 pakken, terwijl na 1890 de totale oogst meestal dicht bij de 200,000 pakken bleef, met uitzondering van de jaren 1892 en '93. De prijzen bedroegen gemiddeld 121 cents per $^{1}/_{2}$ kilo.

De totale waarde van de jaarlijksche productie klom van *f* 4000 in 1864 tot *f* 1,000,000 in 1872, tot *f* 10,356,000 in 1879, tot *f* 21,500,000 in 1882, tot *f* 32,450,000 in 1886 en is met weinige uitzonderingen naderhand op dezelfde hoogte gebleven.

Ook buiten Sumatra werkte de gunstige invloed der Deli-Maatschappij. In Borneo met zijne uitgestrekte laagvlakten en rijke besproeiing begon men eveneens op groote schaal de tabaks-cultuur, zoowel in het onder Nederlandsch gezag als in het onder Engelsch gezag staande gedeelte. Ook daar is men op uitnemende wijze geslaagd, ofschoon de productie niet hooger dan tot 18,000 à 19,000 pakken is gestegen en de gemiddelde prijs, aan de markt behaald, niet meer dan 94 cents per pond bedraagt. In enkele jaren heeft de prijs zelfs de hoogte van 131 of 139 cts. bereikt. De totale productie was in de laatste jaren 10 à 17,000 pakken, de waarde van den jaarlijkschen oogst lag tusschen *f* 1,200,000 en *f* 2.200,000. Hiervan komt gemiddeld meer dan $^{2}/_{3}$ voor Britsch- en $^{1}/_{3}$ voor Nederlandsch Borneo.

h. Kina. — De overbrenging van den kinaboom uit de oerwouden der Andes van Zuid-Amerika naar Java was een heldendaad der Nederlandsche Regeering ten bate van de lijdende menschheid, welke, naar het oordeel van wetenschappelijke en bevoegde beoordeelaars, door een onverdedigbaren roofbouw met het verlies van een der kostbaarste geneesmiddelen bedreigd werd. Met die moeilijke en verdienstelijke taak werd Dr. Hasskarl belast, die zich in de jaren 1852—1854 daarvan op voortreffelijke wijze kweet. Een gedeelte der door hem verzamelde planten en zaden kwam over Nederland naar Java, het overige werd door een oorlogsbodem direkt van Peru naar Java overgebracht. De eerste aanplant geschiedde onder leiding van Teyssmann op het Gedeh-gebergte, doch op raad van Dr. Junghuhn, den Javaanschen v. Humboldt, na het aftreden van Hasskarl tot leider der kina-cultuur benoemd, hadden de voornaamste aanplantingen op de hoogvlakte der Preanger Regentschappen, op de bergen ten noorden en ten zuiden van Bandoeng, den Tankoeban Prahoe en het Malawargebergte plaats, ten einde den boom op Java zooveel mogelijk onder dezelfde omstandigheden als in de Andes te brengen. Onder Junghuhn, Dr. van Gorkom, Bernelot Moens e. a. kwam eene bloeiende kina-cultuur tot

stand. Zij werd niet geplaatst onder het heerschende dwangsysteem, maar in vrijen arbeid ontwikkeld.

Door den aankoop van zaden, welke Ledger door zijn plantenkundigen bediende Manuël Inkrah Mamami had laten verzamelen en door zijn broeder der Nederlandsche Regeering te koop had laten aanbieden, slaagde deze er in een soort van boomen te kweeken van een zeer hoog alcaloïdegehalte, [1]) de trots der kinacultuur op Java; onder zaakkundige leiding breidde de Gouvernements-kinacultuur zich langzamerhand uit en werden tevens aan particulieren geschikte gronden in erfpacht gegeven ter vestiging van deze cultuur, waartoe op onbekrompen wijze tevens de zaden van gouvernementswege werden verstrekt.

Doch de eerste vruchten der kinacultuur werden niet door Nederland maar door Engeland geplukt. Dit land had in de jaren 1858—60 eene expeditie, bestaande uit een staf van natuur- en plantkundigen, naar Zuid-Amerika tot inzameling van kina-planten en zaden gezonden, dus bijna 6 jaren later dan Nederland. Maar Engeland is gewoon dadelijk krachtig handelend op te treden.

In Engelsch Voor-Indië, in het Himalaya-gebergte, in de omstreken van Madras, maar voornamelijk op Ceylon werd spoedig eene kinacultuur gevestigd.

Op Ceylon had koffiebladziekte de koffietuinen verwoest, de koffiecultuur werd verlaten en in haar plaats de kinacultuur verkozen. Met eene snelheid, die verbazing wekt, werd gewerkt en in een betrekkelijk kort tijdsverloop werden, van Ceylon uit, groote hoeveelheden kinabast naar Europa aan de markt gebracht. De productie en uitvoer namen op zoo schrikbarende wijze toe, dat de consumptie daarmede niet gelijken tred kon houden en de prijzen van den bast, bijna onder de productiekosten, daalden. Het was een zware strijd voor de kinacultuur op Java tegen de overvoering van de markt door Engelsche productie; doch zij heeft deze moeielijke tijden kunnen doorworstelen, zonder te niet te gaan, omdat het Nederlandsch product van zoo hoog gehalte aan zwavelzuurkinine bleek te zijn, dat daarin ten minste eenigszins eene vergoeding voor de lage marktprijzen kon worden gevonden. Met het begin van het jaar 1897 heeft zich, onder den invloed van verschillende factoren, weder eene rijzing der markt vertoond en de uniet, die kort geleden nog voor 2 à 3 cents verkocht werd, klom op eene waarde van 7 à 10 cents. Wanneer deze klimmende beweging nog eenigen tijd blijft bestaan, mogen wij verwachten, dat aan den Indischen kinabouw eene vergoeding voor vroegere verliezen zal worden gegeven.

i. Indigo. — De Java-Indigo heeft steeds tot de fijnere soorten behoord en stond in het algemeen op gelijke lijn met de Bengaal-Indigo. De cultuur en de bereiding daarvan werd in de Vorstenlanden en Kediri gedreven. Door gebruik van Guatemala-zaad trachtte men de plant telkens als het ware te vernieuwen, terwijl de gewone voortplanting door middel van stekken geschiedde.

[1]) De z. g. Cinchona Ledgeriana; Ledger ontving voor de zaden de som van *f* 600; toen hij later in behoeftige omstandigheden verkeerde, werd hem op voorstel der Regeering een jaargeld van *f* 1000 door de Staten-Generaal toegekend.

Het procédé Saijers, dat trouwens niet meer toegepast wordt, bestaande in het toevoegen van ammonia liquida in de gistkuip, leverde de z. g. ammonia-Indigo op, een indigo-soort, welke zich door hoog gehalte aan indigotine en gering gehalte aan aschbestanddeelen onderscheidde; toch schijnt de bereiding van ammonia het struikelblok voor de algemeene invoering van het genoemde procédé geweest te zijn. Ofschoon men een ammonia-fabriek te Klaten had opgericht, zoo bleef de toepassing er van beperkt.

Het procédé berust op de overweging, dat indigotine zich met eene basis als ammonia tot een, in looghoudend water oplosbaar, lichaam verbindt. Daardoor wordt de extractie van indigotine uit de plant bevorderd.

Een ongeveer gelijke strekking tot vermeerdering van het productie-quantum heeft het procédé van Lookeren Campagne. Men gebruikt hierbij weer Natal-indigo, een op Java inheemsch geworden variëteit, aangezien bij de Guatemala-indigo de sterke gisting te spoedig zou intreden en dientengevolge het product bederven.

In plaats van ammonia wordt gebluschte kalk in de gistkuip gedurende de fermentatie bijgevoegd. Ook hier verbindt zich de indigotine met de sterke basis (gebluschte kalk) en wordt daardoor in looghoudend water oplosbaar.

Doch de kalk mag niet met indigotine verbonden blijven, daar anders het gehalte aan minerale bestanddeelen in de bereide indigo veel te groot zoude worden. Men onttrekt de kalk weder aan de indigotine door verdund zwavelzuur in den klopbak (of slagkuip) er bij te voegen. Daardoor vormt zich zwavelzuur-kalk, welke bijna niet oplosbaar in water zijnde, op den bodem bezinkt. Op deze calciumsulphaatlaag legt zich dan het door oxydatie gevormde indigoblauw in fijn verdeelden toestand.

Verder maakte de heer van Lookeren Campagne bij de gistkuip van water van hoogere temperatuur gebruik, 55° C, (normale temp. 26—29° C) waardoor de hoeveelheid van het verkregen product toeneemt, doch waardoor tevens het gehalte aan indigorood (van 8—12 %) en van indigo-bruin grooter wordt. Alhoewel de verbruikers hun oordeel nog niet in alle opzichten over de door het procédé van Lookeren Campagne verkregen indigo hebben uitgesproken, zoo schijnt de uitkomst voorloopig althans niet ongunstig te zijn. Bij de tegenwoordige zeer lage prijzen van ƒ2.50 – 2.80 per ½ kilo wordt dit product zeer gezocht. In allen gevalle getuigt het procédé van het streven, om de indigo-cultuur en bereiding in Java op zulk eene hoogte te houden, dat voldaan wordt aan de eischen der koopers en aan den anderen kant rekening gehouden wordt met de belangen der planters en producenten.

De productie van Java-indigo was in de laatste jaren:

in 1891	711 000 kilo	in 1895	604 000 kilo
〃 〃 92	688 000 〃	〃 〃 96	680 000 〃
〃 〃 93	632 000 〃	〃 〃 97	804 000 〃
〃 〃 94	495 000 〃		

Zoo was de stand van zaken, toen kort geleden het bericht kwam, dat de Badensche Anilin- und Sodafabriek te Ludwigshafen er in geslaagd was, kunstmatige indigo te maken tot een prijs, niet veel hooger dan die van natuurlijke indigo, en in eene kwaliteit, welke voor algemeene toe-

passing vatbaar zoude zijn. In een brochure werden de voordeelen van deze kunstmatige indigo, (Indigo-rein B. A. S. F.) uiteengezet; vooral werd de zuiverheid van het product bijzonder op den voorgrond gesteld. Doch daartegenover staat, dat geraffineerde natuurlijke indigo tot denzelfden prijs als „indigo-rein" kon worden geleverd. Er wordt evenwel beweerd, dat het „indigo-rood" van de natuurlijke indigo niet waardeloos is, maar er toe bijdraagt, om het indigo-blauw op de vezels vast te hechten; wanneer dit waar is, dan zal de zuivering der natuurlijke indigo de waarde daarvan verminderen, en zal het kunstproduct, wegens zijn gemis aan indigo-rood, in de ververijen minder bruikbaar zijn, dan de natuurlijke indigo. De hoeveelheid, welke de Badische A. S. fabriek voorloopig in den handel kon brengen, is nog gering in verhouding tot het totale verbruik van indigo (Ca. 3 à 4 %); ofschoon reeds enkele ververs met de fabriek contracten hebben gesloten, schijnt de kans, om tot veel lageren prijs te leveren, niet groot te zijn. Toch is het duidelijk, dat door het overbrengen van laboratorium-proeven naar fabrieken voor de wereldmarkt op den duur de toekomst van de natuurlijke indigo kan bedreigd worden. En bij de tegenwoordige prijzen is de cultuur ook niet loonend.

k. Landbouw-ondernemingen en naamlooze vennootschappen. — Voor het landbouwbedrijf in Indië is kapitaal noodig, dat door een enkel persoon of door maatschappen kan opgebracht worden. In vroegere tijden waren het meestal enkele ondernemers, welke hun kapitaa in Indische zaken trachtten te beleggen. Wanneer dan door een minder gunstigen uitslag der zaken of door tegenspoeden als bandjirs, ziekten in de tuinen, slechte oogsten, de geldmiddelen ontoereikend waren, werden leeningen gesloten bij banken, welke geld beschikbaar stelden onder het sluiten van contracten, waardoor zij zich niet slechts een bepaalde rente wisten te verzekeren, maar tevens het recht van verzending en verkoop volgens het consignatie-stelsel te verkrijgen.

Naast dit oude stelsel heeft zich in den laatsten tijd de naamlooze vennootschap ontwikkeld voor het drijven van Indische landbouwzaken. De eerste naamlooze vennootschap in Indië was de bekende Deli-Maatschappij, op 1 Nov. 1869 te Amsterdam opgericht. Ofschoon de buitengewoon gunstige uitkomsten van haar bedrijf anderen tot navolging konden aansporen, zoo bleef die navolging in het algemeen tot na 1884, het jaar der bekende Indische crisis, achterwege. Tot dien tijd waren banken steeds gewillig voorschot te geven, maar gemeld jaar, waarin het bestaan van vele maatschappijen bedreigd werd, maakte aan die geneigdheid een einde.

Zoo kwam men door den nood gedreven, tot den vorm der naamlooze vennootschap. Men ging daartoe over, om bestaande ondernemingen voor den ondergang te redden en in leven te houden. Later maakte men van dezen vorm gebruik, om ondernemingen uit te breiden of om nieuwe te stichten. Het is niet te ontkennen, dat vele van deze naamlooze vennootschappen aan de aandeelhouders teleurstelling hebben gegeven. Doch andere hebben bij een uitstekend beheer groote winsten afgeworpen en er tevens toe bijgedragen, het vertrouwen van het publiek in dezen vorm van deelneming in Indische zaken te vestigen. Voor het tot stand

komen eener naaml. vennootschap is in den regel een groot aantal deelhebbers of geldschieters noodig. Daardoor wordt de belangstelling voor Indische zaken meer uitgebreid, zoodat niet slechts eenige weinige groote kapitalisten, maar ook de kleine burger en ambtenaar zijn spaarpenningen in Indische zaken met hoop op ruime winst steekt.

In den laatsten tijd is deze vorm hoe langer zoo meer algemeen geworden. Volgens den Heer N. P. v. d. B. bedroeg in 1895 het aantal cultuur-maatschappen in Nederland gevestigd 64, in Indië 167 samen 227, wier maatschappelijk kapitaal op *f* 122,799,000.— kon geschat worden, terwijl door 42 maatschappen obligatie-leeningen waren uitgegeven, waarvan het gezamenlijk uitstaand bedrag *f* 13,498,000.— beliep.

l. Delfstoffenrijk. De landbouw, de cultuur van tropische gewassen voor de Europeesche markt bestemd, was oorspronkelijk de eenige bron en bleef tot heden de voornaamste bron, waaruit de koloniale nijverheid tot scheppen van nieuw kapitaal kon putten.

In de laatste helft dezer eeuw is daarin eenige verandering gekomen, doordat men begonnen is de rijkdommen van het delfstoffenrijk in Insulinde op te delven.

Banka was reeds in de vorige eeuw om zijn tinrijkdom bekend. In deze eeuw begon de Staat de exploitatie der tinmijnen.

Aan het Gouvernement behooren thans 250 mijnen, waarin 6 à 7000 arbeiders werken. De gemiddelde opbrengst per jaar bedraagt 60 à 70000 pikol, waarvan Ca. 16000 van particulieren, Ca. 54000 uit gouvernements mijnen afkomstig zijn, terwijl een klein gedeelte door trasmelters geleverd wordt. Een schuitje d. i. ½ pikol tin kost aan het gouvernement *f* 13.50; het brengt aan de markt gemiddeld *f* 50.- op.

In 1850 werd aan Croockewit opgedragen, in Blitoeng of Billiton, het naburige eiland, naar tin te zoeken. Door de bevolking misleid, verklaarde hij, dat er geen tin aanwezig was. Daarna kreeg Prins Hendrik concessie, de tinlagen op Billiton te exploiteeren, hetgeen tot de oprichting der Billiton-Maatschappij leidde. De concessie werd van 1852 tot 1892 verleend. De Mij. exploiteerde de tinmijnen van Billiton met behulp van Chineesche mijnwerkers, welke eerst van Singapore uit, later door directe werving uit China daarheen verplaatst werden. In 1885/86 had de productie eene hoogte van ruim 81,000 pik. bereikt, waarvan 42.000 uit het district Mangar afkomstig waren.

Van 1853/86 was de totale opbrengst 1¼ millioen pikol. In de latere jaren bedroeg de opbrengst gemiddeld 80,000 pikol per jaar, de zuivere winst 4 à 5 millioen gulden, soms wel 9 millioen.

Sedert 1865 wordt het tin te Batavia verkocht, ca. drie vierden daarvan gaan naar Nederland. De prijs van tin varieerde in de jaren van 1865 tot 1885 tusschen *f* 40 en 89 en *f* 92 en *f* 92.48 per pikol. Het Gouvernement ontving een pacht van 3 pCt. der opbrengst, bovendien ca. *f* 150,000, aan uitvoerrechten en had tevens het zoutmonopolie. Nadat de verlenging der concessie, door den Gouverneur-Generaal 's Jacob verleend, door de Regeering in Nederland onwettig was verklaard, kwam later op 4 Maart 1892 eene nieuwe overeenkomst (bekrachtigd door de wet van 18 Juni 1892, Ind. Stbl. No. 182) tot stand, volgens welke de Billiton Mij. jaarlijks

aan het Gouvernement *vijf achtste gedeelten* van het voordeelig saldo betaalt, waarmede hare winst- en verliesrekening wordt afgesloten.

Er werd in 1867 besloten, Sumatra's Westkust door mijn-ingenieurs te laten onderzoeken. Deze onderzochten de ertsaderen en kolenlagen en brachten de *Ombiliën*-kolenvelden op de Padangsche bovenlanden in kaart. In de nabijheid van de Ombiliën-rivier, waar het landschap door zijne steile zandsteenwanden en scherpe kalktoppen aan Saksisch-Zwitserland herinnert, bevindt zich in eene kwarts-zandsteen-étage, welke afdruksels van planten, maar geen dierlijke versteeningen bevat, eene laag van steenkolen, het z.g. Ombiliën-kolenveld, welks kolen met de beste uit het carbonische tijdvak kunnen gelijk gesteld worden. Zij bevatten 77 pCt. koolstof en geen fossielhars. Naar schatting zijn pl.m. 200 millioen tonnen zeer goede steenkolen daarin aanwezig, van welke wel het vierde gedeelte door een eenvoudige galerijmijn kan ontgonnen worden. Een spoorweg, onder leiding van den hoofdingenieur J. W. IJzerman over den Barisan in de jaren 1887/92 gebouwd, verbindt thans de mijn met de Koninginne-baai. De exploitatie is in handen van den Staat en komt geheel Nederlandsch-Indië ten bate, doordat de kostbare brandstof op min kostbare wijze van de Koninginne-baai naar Java en de andere eilanden kan worden vervoerd.

Bleven genoemde exploitaties van tin en kolen tot den Staat en betrekkelijk weinige aandeelhouders beperkt, het Nederlandsche volk zoude ruimer aandeel hebben in de ontginning van petroleumbronnen, welke in den laatsten tijd werden gevonden.

Reeds in 1883 werd de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleum-bronnen in Nederlandsch-Indië met een kapitaal van *f* 5,000,000, voor 75 jaren opgericht. Hare bronnen lagen in Langkat, het land van de tabaks-cultuur. Na de eerste proefnemingen, welke minder gelukkig waren, slaagde zij er later in hare productie in 1897 uit te breiden tot 4½ millioen uniets van 29 liter. Naast haar zijn in 1897 nog vele andere petroleum-maatschappijen met aanvankelijk goed succes opgericht, welke haar te ontginnen terrein op Sumatra en Java hebben. De voornaamste daarvan zijn:

de Dordtsche-Petroleum-Industrie Maatschappij (Japara);
de Petroleum-Maatschappij Moeara Enim (Palembang);
de Petroleum Maatschappij Sumatra-Palembang.

Het was lang bekend, dat de Noordkust en de omstreken van Gorontalo van het noordoostelijk schiereiland van Celebes (de Minahassa) goudstof bevatten. Van deze ontdekking werd pas in den laatsten tijd partij getrokken door het oprichten van een 9 à 10 tal maatschappijen tot exploratie en exploitatie van goud op de terreinen van genoemd schiereiland, hoofdzakelijk gelegen tusschen de westkust en Gorontalo. Van eigenlijke resultaten kan nog niet gesproken worden. Toch is daar eene goudmijnindustrie in wording, welke aan kolonie en moederland ten zegen moge strekken.

Uit een en ander betreffende de aangroeiende beteekenis der mijnexploitatie blijkt genoegzaam, dat de landbouw-nijverheid, hoe belangrijk voorzeker, niet meer alléén den scepter over Insulinde kan zwaaien, maar dat een nieuw tijdperk schijnt aangebroken te zijn, waarin de schatten, onder den grond verborgen, worden opgedolven en de mijn-industrie zich

krachtig naast hare oudere zuster plaatst, om een gedeelte der werkkrachten van het moederland tot zich te trekken en tevens een gedeelte van het kapitaal tot het scheppen van nieuwe waarden te gebruiken.

m. Handelmaatschappij en Cultuurbanken. — In het jaar 1824, bij Besluit van 29 Maart No. 163, riep Koning Willem I de Nederlandsche Handel-Maatschappij in het leven, eene particuliere instelling, een compagnieschap zonder firma, behoorende tot de vereenigingen, bij de wet bekend onder den naam van Naamlooze Maatschappijen, die bestaan zoude tot en met ultimo December 1849, met dien verstande, dat zij zich vóór of op 1 Jannari 1847 zou hebben te verklaren, of zij al dan niet prolongatie begeerde. Van deze bevoegdheid werd gebruik gemaakt, en de voortzetting der vennootschap voor 25 jaren werd tweemaal goedgekeurd, bij besluit van 7 Aug. 1847 No. 58 en van 21 December 1871 No. 11.

Het kapitaal der Maatschappij, waarvoor de Koning eene rente van 4½ pCt. waarborgde, daalde van 37 millioen tot 21 millioen gulden, om later weder te klimmen tot *f* 38,500,000. Bovendien werden de middelen, waarover de Maatschappij beschikte, tot driemaal toe door het sluiten van leeningen uitgebreid.

De Maatschappij, aanvankelijk gevestigd te 's Gravenhage, bracht haren zetel in November 1831 naar Amsterdam over. Het doel der Maatschappij werd in de artikelen der overeenkomst als volgt omschreven (art. 64):

Het doel der Maatschappij is de bevordering van den nationalen handel, scheepvaart, scheepsbouw, visscherij en landbouw, fabrieken en trafieken, en zulks door, met in-achtneming van haar eigen belangen,

de bestaande en voor Nederland voordeelige handelsbetrekkingen uit te breiden; door nieuwe wegen voor den Nederlandschen handel te openen, en door alle zulke ondernemingen, welke het vertier der voortbrengselen van de Nederlandsche nijverheid kunnen vermeerderen en bevorderen.

In dien geest handelde de Maatschappij, aanvankelijk met minder gunstig succes, later evenwel met beteren uitslag. Door de Regeering werden de Gouvernementsproducten volgens het cultuurstelsel van Luitenant-Generaal Van den Bosch verkregen, aan de Handelmaatschappij geconsigneerd, welke voor de verzending naar Nederland en voor den verkoop zorg droeg.

Het zoude het bestek van dit opstel geheel te buiten gaan, wanneer alle bijzonderheden van de geschiedenis der Maatschappij hier werden vermeld. Alleen moet aangestipt worden, dat zij later van hare oorspronkelijke bestemming is afgeweken en meer als geldschietster van landbouw- en nijverheidsondernemingen in Indië is opgetreden. Zij is als cultuur-, als wissel-, als deposito- en als beleen- en disconto-bank in Nederlandsch-Indië van groote beteekenis geworden en een onmisbare steun voor handel- en landbouwondernemingen, gelijk in het crisisjaar 1884 duidelijk is gebleken. Behalve de Nederlandsche Handelmaatschappij werken nog nieuwe crediet-instellingen voor landbouwondernemingen, welke men gewoonlijk cultuurbanken noemt.

Deze zijn in hoofdzaak:

de Nederl.-Indische Handelsbank,

de Nederl.-Indische Landbouw-Maatschappij,
de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam,
de Handelsvereeniging Amsterdam,
de Koloniale Bank,
de Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden,
de Nederl.-Ind. Escompto-Maatschappij.

Het aantal ondernemingen, waaraan zij fondsen verstrekken, wordt op ca. 400 geschat. De kapitalen, door de aandeelhouders verschaft of door uitgifte van obligatiën verkregen, waarmede deze cultuurbanken werken, worden op ca. 75 millioen gulden begroot.

Zij werken meestal in consignatie-contract met de ondernemingen en maken, zoo noodig, gebruik van het oogstverband. De invoering hiervan staat in verband met de bekende crisis van 1884, tengevolge van welke de cultuurbanken nieuwe middelen van zekerheid en de ondernemingen nieuwe middelen van crediet trachten te vinden. Het is bekend, dat men roerende goederen in pand kan geven, d. i. tot waarborg voor de stipte vervulling van aangegane verbintenissen, doch uitsluitend roerende goederen, door wier overgave in de macht van den schuldeischer de naleving van aangegane verbintenissen kan gewaarborgd worden. Onroerende goederen, een te velde staand gewas en derg. zijn daarvoor niet geschikt. Dit geldt voor ons eigen land, maar niet voor Indië. Daar is sedert 1886 vastgesteld, „dat men op de te veld staande onafgeplukte of reeds geoogste „landbouwproducten en op de ter bereiding daarvan bestemde onderne„mingen en inrichtingen een zakelijk recht, *oogstverband* genoemd, kan „vestigen, tot zekerheid van de nakoming eener verbintenis, om die pro„ducten aan een geldschieter af te leveren ter verkoop in commissie, ten „einde op de opbrengst te verhalen de voorgeschoten gelden, interesten, „kosten en provisie.

„De akte, waarbij deze in pandgeving geschiedt, wordt, volgens voorge„schreven model, verleden ten overstaan van een of twee commissarissen „uit den raad van Justitie, binnen wiens rechtsgebied het verbondene ligt, „bijgestaan door den griffier." [1])

II. NEDERLANDSCHE NIJVERHEID.

a Aardewerk en Glas. — De aanwezigheid van klei in Nederland heeft reeds vroeg aanleiding gegeven tot het bakken van steenen, als bouwstof voor woningen en huizen. Het gebrek aan natuurlijken rotsachtigen steen is daardoor niet voelbaar geworden en baksteen heeft zich tot algemeen bouwmateriaal verheven.

Bij de groote uitbreiding, welke de steden hebben ondergaan, is het bedrijf der steenbakkerij ook vooruit gegaan. Door de invoering van den ringoven van Hofmann heeft men een beter en meer gelijkmatig produkt verkregen.

Van klei wordt ook het aardewerk voor gewoon huiselijk gebruik gemaakt. Vroeg vestigde zich in Nederland, te Delft, de majolika-industrie. Het zoogenaamde oud-Delftsch met zijn blauwe tinten, door kobalt ver

[1]) De cultures van Oost-Indiëdoor Mr. W. Reilingh.

kregen, was een echt nationaal voortbrengsel, behoorende tot het gebied der majolika of oud-faïence, omdat eene onzuivere grondstof door een ondoorschijnend en beschilderd glazuursel aan het oog moest worden onttrokken.

Hoe hoog dit oud-Delftsch ook geschat werd, het moest wijken voor de verbeteringen, welke de groote pottenbakker van Engeland, Josua Wedgewood, op dit gebied had ingevoerd. Wedgewood wist door zuiveringsprocédés en door toevoeging van cornish-stone en kiezel de grondstof zoo te veredelen, dat zij helder wit brandde en niet meer door een bedekkend ondoorzichtig glazuursel aan het oog behoefde te worden onttrokken. Daarom werd het ondoorschijnend glazuursel vervangen door helder doorzichtig glas en zoo ontstond het nieuw faïence. Tegen het jaar 1840 fabriceerde men in de fabriek de Porceleinen Flesch van Joost Thooft te Delft nog oud-faïence of majolika, maar tusschen 1850 en 1860 had de verandering in de fabriek plaats, waardoor het maken van nieuw-faïence mogelijk werd. Sedert dien tijd heeft deze industrie steeds een tijdperk van voorspoed en bloei beleefd. Schoon van vorm, artistiek beschilderd naar de schilderijen van Nederlandsche groote meesters, waren de voortbrengselen van Delft in het buiten- en binnenland gewaardeerd.

Geen wonder, dat dit de mededinging van anderen opwekte. In den Haag werd de fabriek Rozenburg opgericht, welke met alle kleuren werkte en zoowel door vorm als door kleurschakeeringen aan hare produkten een eigenaardig cachet wist te geven, dat bij het publiek niet minder bijval vond. Andere fabrieken werden voor fijn aardewerk opgericht te Utrecht en te Purmerend, terwijl de onder de regeering van Koning Willem I te Maastricht opgerichte faïence-fabriek van den Heer P. Regout en die van de Société Céramique haren goeden naam handhaafden.

Op het gebied der glasfabricage trad in de eerste plaats op den voorgrond het maken van flesschen niet slechts voor jenever, maar ook voor wijn, bier en huiselijk gebruik. Bovendien ontwikkelde zich ook de fabricage van fijn glas, dat uit zuivere grondstoffen wordt gemaakt, en door verschillende bewerkingen als slijpen en polijsten, graveeren, etsen etc. tot een produkt van kunstwaarde wordt gemaakt, gelijk de Leerdammer glasfabriek bewijst..

b. Diamant. — De diamantslijperij, de Zuid-Nederlandsche kunst van L. v. Berchem, heeft in de afgeloopen eeuw, perioden van grooten bloei en van harden strijd beleefd. Vooreerst zij vermeld, dat door een Amsterdamsch diamantslijper, den Heer Baszanger, de beroemde diamant der Engelsche kroon, de Co-hi-noor, van een Indisch vorst afkomstig, uit den bijna ruwen vorm in dien van een briljant is geslepen in een atelier, dat voor hem in Londen was gereed gemaakt. Toen de diamantvelden in Zuid-Afrika waren ontdekt en de toevoer van ruwe diamant in hooge mate toenam, was er overvloed van werk en ging het den diamantslijpers te Amsterdam goed, zoodat zij ongekend hooge loonen verdienden. Het waren de vette jaren, welke later door magere zouden gevolgd worden. Deze bleven niet uit, omdat de aanvoeren verminderden en bovendien door eene maatschappij met het oog op de behoefte aan diamant van het publiek geregeld en beperkt werden. Daardoor ontstonden te Amsterdam,

dat aan overvloed gewend was, in het diamantwerkersvak moeilijke tijden en schaarschte aan werk, bij overvloed van werklieden. Doch ook in dit tijdperk blonk Amsterdam nog uit.

Want hier werden in de fabriek van den Heer Jac. S. Metz onder diens persoonlijke leiding, in een daarvoor afzonderlijk ingericht atelier, twee groote diamanten door den Heer M. B. Barends in den briljantvorm geslepen, namelijk: 1°. de Victoriadiamant, 2°. de diamant President Reitz of jubilé-diamant.

De eerste had in ruwen toestand een gewicht van 457 karaat, hetgeen op zich zelf reeds een feit van groote beteekenis was. Eerst werd daarvan een stuk, wegende 45½ karaat afgekloofd en daaruit een wonderschoone briljant van 18⅛ karaat gewicht geslepen, die aan den Koning van Portugal voor *f* 200,000 is verkocht. De hoofdsteen zelf heeft een briljant van 180 karaat en van het eerste water opgeleverd; de vorm was evenwel eenigszins in afwijking van den gewonen, daar het syndicaat slechts oog had voor een zoo groot mogelijk gewicht. De steen is voor *f* 4.000.000 aan een inlandsch Aziatisch vorst verkocht. De President Reitz, evenals de vorige te Jagersfontein gevonden, heeft de Victoria-diamant ver overtroffen. Van prima water en volmaakt zuiver woog hij niet minder dan 633¾ karaat. Ook daarvan is een stuk afgekloofd, waarvan een prachtvolle pendelok in peervorm is geslepen van 13 karaat. De hoofdsteen heeft een briljant van 239 karaat gegeven, die in alle opzichten, door vorm, water en vuur de bewondering van allen, aan wie het vergund geweest is hem te aanschouwen, heeft opgewekt. Hij is nog onder berusting van het Londensche syndicaat.

De diamantnijverheid verkeerde niettemin in den laatsten tijd in een tijdperk van gedruktheid en achteruitgang. Mag men voor een gedeelte althans de algemeen heerschende malaise, die op een weelde-artikel als diamant zonder twijfel haren invloed doet gelden, daarvoor aansprakelijk stellen, het is ook waar, dat het hoog opvoeren van de inkomende rechten op geslepen diamant in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, de hoofdoorzaak was. Amsterdam zag niet meer dien stroom van Amerikaansche kooplieden, die geregeld hier markt hadden. De ruwe diamant vond bij groote hoeveelheden zijn weg naar New-York, om daar door Europeesche werklieden geslepen te worden. Toch zijn naderhand de rechten in de V. S. zeer verlaagd, de naar Amerika verhuisde werklieden zijn voor het grootste gedeelte teruggekomen; de vraag naar geslepen diamant is hier aan de Amsterdamsche markt weer toegenomen en zoo mocht het jaar 1897 op eene verlevendiging van de diamantindustrie wijzen, welke aan duizenden menschen ten goede gekomen is. Mogen de goede verwachtingen, welke men voor 1898 en volgende jaren koestert, niet beschaamd worden.

In de Amsterdamsche diamantnijverheid zijn ongeveer 8000 à 9000 mannen en vrouwen werkzaam, waaronder ongeveer 4500 briljantslijpers, 1500 roosjesslijpers en 150 kapslijpers.

Door de „de Beers Maatschappij" wordt jaarlijks voor ongeveer *f* 50.000.000 aan diamant geproduceerd en voor circa *f* 10.000.000 uit Jagersfontein en andere niet onder de contrôle der „de Beers Maatschappij" staande groeven. Van deze *f* 60.000.000 wordt naar schatting ongeveer de helft te Amsterdam

bewerkt. Het daarvoor per jaar uitbetaalde arbeidsloon wordt geraamd op *f* 15.000.000 (hieronder begrepen de kosten der slijpers), zoodat de in Amsterdam jaarlijks bewerkte diamant op circa *f* 45.000.000 geschat kan worden.

c. Stoomwezen en Machinebouw. — Onze eeuw is de eeuw van den stoom, waarin deze groote natuurkracht op ieder gebied der nijverheid in ruime mate wordt toegepast en het mechanische werk meer aan de machine, de intellectuëele arbeid aan den mensch wordt overgelaten. Die landen, welke van de daartoe noodige grondstoffen, steenkolen en ijzererts, ruim waren voorzien, als b. v. Engeland, hadden veel voor boven de andere en konden zich sneller en voorspoediger op industriëel gebied ontwikkelen. Nederland behoorde in dit opzicht niet tot de bevoorrechte landen, daar het bijna geen steenkolen en ijzererts bezat. Daardoor bleef het in de ontwikkeling op nijverheidsgebied tegen het midden dezer eeuw, achter bij landen als Engeland en Duitschland. Doch deze periode van achterlijkheid duurde niet lang. De verkeersmiddelen werden verbeterd; spoorwegen en kanalen werden aangelegd, regelmatige stoomvaartlijnen in het leven geroepen.

Daardoor kwamen de grondstoffen ook onder het bereik van de Nederlandsche nijveren. Spoedig trokken deze van de gunstige gelegenheid partij en eene algemeene herleving op het gebied der nijverheid in al hare ververtakkingen was daarvan het gevolg. Dit geldt van stoomwezen en machinebouw, van den scheepsbouw, in 't kort van alle onderdeelen der nijverheid, welke stoom als drijfkracht noodig hadden. In den machinebouw heeft Nederland eene eervolle plaats weten te verwerven, het heeft de buitenlandsche mededinging met veel succes geweerd, en is meer en meer op eigen beenen gaan staan. Dit heeft de Heer C. F. Stork in eene verhandeling over Nederlandsche Machine-Nijverheid, voorkomende in het Gedenkboek van het Kon. Instituut van Nederlandsche Ingenieurs, duidelijk aangetoond. Van de 40 machinefabrieken had hij nadere inlichtingen ontvangen, terwijl enkele fabrieken aan zijn verzoek, om inlichtingen te verstrekken geen gevolg gaven.

Uit de verstrekte inlichtingen bleek, dat in Nederland bestonden:

1847	7	fabrieken	met	3015	werklieden	in	1897,
'57	13	〃	〃	4320	〃	〃	1897,
'67	17	〃	〃	5600	〃	〃	1897,
'77	26	〃	〃	7560	〃	〃	1897,
'87	36	〃	〃	8443	〃	〃	1897,
'97	40	〃	〃	9858	〃	〃	1897.

Het aantal fabrieken had zich dus van 1849—1897 vervijfvoudigd. Wat het aantal werklieden betreft, zoo is dit aanmerkelijk toegenomen. Uit de verstrekte opgaaf volgt namelijk:

van 9 fabrieken	in 1867,	1877,	1887,	1897,
aantal werklieden	1552,	2103,	2174,	3671,
van 15 fabrieken				
aantal werklieden		2487,	3419,	5777,

van 26 fabrieken } 1887, 1897,
aantal werklieden } 3935, 6585.

In de 9 eerste fabrieken is het aantal werklieden gedurende 30 jaren (1867—1897) meer dan verdubbeld, in de 15 volgende gedurende 20 jaren (1877—1897) meer dan verdubbeld, in de 26 laatste fabrieken gedurende 10 jaren (1887—1897) bijna verdubbeld.

Dit zijn zonder twijfel welsprekende cijfers voor den vooruitgang van de machinefabrikage.

Wil men zich een denkbeeld vormen over den vooruitgang der industrie met stoomvermogen in het algemeen, dan kan als norm voor die ontwikkeling beschouwd worden, de vermeerdering van het *aantal* en het *vermogen* der stoomketels.

Volgens den Heer W. A. M. Piepers (Ontwikkeling van het stoomwezen in Nederland, Gedenkboek van het Instituut van Nederlandsche Ingenieurs) bevonden zich in het jaar 1848 hier te lande ongeveer 400 stoomketels, in het jaar 1855 bedroeg het aantal 875 stoomketels, waaronder 62 spoorweglocomotieven.

Op 1 Januari 1871 telde men hier te lande 3188 ketels (daaronder niet begrepen die van de Kon. Ned. Marine, noch die van spoorweglocomotieven).

Op 1 Jan. 1881 bedroeg het aantal ketels 6093 met 174215 M. verw. oppervl.
" 1 " 1891 " " " " 8521 " 269382 " " "
" 1 " 1895 " " " " 9375 " 317529 " " "
" 1 " 1896 " " " " 9589 " 332822 " " "

Tusschen 1871 en 1881 is het aantal stoomketels dus bijna verdubbeld, terwijl het tusschen 1881 en 1896 met ruim 50 % is toegenomen, maar het vermogen (M^2 verwarmd oppervlak) bijna is verdubbeld.

Hierbij zij opgemerkt, dat de toepassing van gas- en petroleummotoren voornamelijk na 1881 op eenigszins grootere schaal heeft plaats gevonden.

Ten bewijze, dat de binnenlandsche nijverheid een steeds grooter aandeel bekomt in de vervaardiging van ketels en machines diene het volgende:

	Ketels.		Machines.	
	Binnenlandsch fabrikaat.	Buitenlandsch fabrikaat.	Binnenlandsch fabrikaat.	Buitenlandsch fabrikaat.
1 Januari 1881	3454	2639	2973	2846
1 " 1891	5055	3466	4353	3705
1 " 1895	5737	3638	4873	4035
1 " 1896	5930	3659	5012	4104

Zoodat op 1 Januari 1881 ruim 56 % en op 1 Jan. 1896 ruim 62 % van de stoomketels van binnenlandschen oorsprong waren.

In het bijzonder zijn het de scheepsketels, die slechts bij uitzondering uit het buitenland afkomstig zijn: op 1 Januari 1896 toch waren 1450 scheepsketels van binnen- en 341 van buitenlandsch fabrikaat.

Van de 265 tramlocomotieven, op 1 Januari 1896 aanwezig, waren er 75 hier te lande vervaardigd.

d. Scheepsbouw. — Tot in het begin dezer eeuw heeft de scheepsbouw gedurende een tijdperk van bijna drie eeuwen geen belangrijke

veranderingen ondergaan of groote vorderingen gemaakt. Een schip in 1612 gebouwd verschilde in hoofdzaak slechts zeer weinig van een vaartuig in 1812 te water gelaten.

Eerst toen ijzer en staal als bouwstoffen voor den scheepsbouw werden ingevoerd, toen het zeil als voortstuwings-werktuig vervangen werd door de raderen en de schroef, voortbewogen door stoom, eerst toen ontstond een ommekeer in dezen tak der nijverheid, welke ten gevolge heeft gehad, dat de scheepsbouw den hoogen trap van ontwikkeling heeft kunnen bereiken, waarop hij thans staat. Deze evolutie dateert van nog geen vijftig jaar herwaarts; juist omdat deze ontwikkelingsperiode betrekkelijk zulk een gering aantal jaren bevat, terwijl hare gevolgen zoo verstrekkend zijn, is het zeer belangwekkend, dien ontwikkelingsgang te volgen. Hier evenwel moeten wij volstaan met eene aanstipping van de voornaamste feiten en het vastknoopen daaraan van eenige korte beschouwingen.

Nauwelijks zoude iemand, nu 50 jaren geleden, hebben durven voorspellen, dat in de toekomst schepen even regelmatig als een spoortrein en veel regelmatiger dan de toen nog in zwang zijnde omnibussen en diligences, op tijd zouden vertrekken en aankomen. En toch leveren de prachtige stoomschepen van de Maatschappij Zeeland dagelijks het bewijs, dat storm en slecht weder geen hinderpalen zijn bij een modern schip, niet slechts om zijn koers te vervolgen, maar ook om het traject in den bepaalden tijd te doorloopen.

Ook de riviervaart levert sprekende voorbeelden voor den vooruitgang van den scheepsbouw. Een reis van Rotterdam naar de Ruhr kon vroeger maanden duren. Zeilen, paarden, riemen, boomen en vooral bovenmenschelijk geduld waren noodig, om zulk een reis tot een goed einde te brengen. Thans wordt aan de sleepbooten de eisch gesteld, dat zij eene lading van 2400 last (eene last is 2000 Kg.), geladen in vier lichters, binnen 48 uren van Rotterdam naar de Ruhr moeten slepen. Dat de snelvarende stoomschepen van de Nederlandsche stoomboot-reederij, waarvan alle schepen in Nederland gebouwd zijn, en van de Duitsche reederijen, wier schepen voor het grootste gedeelte in ons land worden vervaardigd, dit traject in veel korter tijd afleggen, behoeft geen betoog.

Vroeger hadden de vaartuigen voor eene reis van Rotterdam naar boven 10 à 12 last; thans wordt op eene bekende werf te Alblasserdam een zoogenaamde Rijnlichter gebouwd, welke 1500 last (d. i. 3 millioen K.G.) lading moet medenemen. Zulk een vaartuig moet slechts weinig diepgang hebben, zoo eenvoudig mogelijk en zoo licht mogelijk samengesteld worden; daarom dienen bij den bouw eigenaardige technische bezwaren op afdoende wijze overwonnen te worden. Even als voor riviervaartuigen, valt ook voor zee- en zeilschepen een enorme vooruitgang in bouw- en laadvermogen waar te nemen. Een vrachtschip, dat 50 jaren geleden in staat was eene lading van 3.500.000 KG. mede te voeren, was reeds een flink schip. De Jeannette Françoise, het op de werf van den Heer K. Smit te Krimpen a/d Lek gebouwde viermastschip, is het grootste zeilschip, dat onder Nederlandsche vlag vaart en is in staat bijna 35 millioen KG. lading over den Oceaan naar ver verwijderde streken te voeren.

Terwijl 50 jaren geleden eene kleine bark varen moest met eene bemanning van 30 of 40 koppen, is het opmerkelijk, dat een viermastschip

als de Jeannette Françoise, alles geteld, dus kapitein enz., medegerekend, slechts 18 man telt, hetgeen hoofdzakelijk aan den verbeterden bouw en aan beter materiaal moet worden toegeschreven.

De oorlogsmarine levert verder een zeer geschikten en juisten maatstaf op, voor de vergelijking van vroeger met thans. Maken wij tusschen het vroegere Nederlandsche oorlogsfregat Evertsen met zijn prachtig tuig, zijn drie dekken, met zooveel ponders, zijn zwarte vierkante geschutpoorten eene vergelijking met het tegenwoordige Nederlandsche pantserschip Evertsen, dan valt op te merken, dat het oorlogsmasten maar geen zeilen heeft, machines bevat van 5000 paardenkracht, zwaar gepantserde geschutstorens met kanonnen van 21 centimeter bezit, welke met hun drieën zwaarder zijn dan al het geschut aan de vroegere Evertsen samen.

Eén tak van den Nederlandschen scheepsbouw is vrijwel op hetzelfde standpunt blijven staan.

De Friesche en Zeeuwsche Tjalk met haar bruingeteerde zeil, de scheepjes, die zoo goed met den volksaard overeenkomen, scheepjes, die hetzelfde karakter hebben als de opvarenden, de Vlaardinger logger en Pernisser sloep met hunne fraaie vormen, de plompe Scheveningsche pink en de elegante handige Friesche boeier van 50 jaren geleden zagen er nagenoeg uit als die van den tegenwoordigen tijd.

De invloed, door den scheepsbouw en zijne ontwikkeling op de tegenwoordige toestanden uitgeoefend, is verbazend groot. Het bestek van dit opstel gedoogt niet hierbij langer stil te staan en het zij voldoende er op te wijzen, dat het voor den econoom eene interessante en dankbare taak is, die invloeden in alle bijzonderheden na te gaan en aan te toonen.

Thans staan wij weder aan een keerpunt in de geschiedenis van den scheepsbouw. Het gebruik van aluminium en de toepassing der electriciteit kunnen even goed als de invoering van staal, ijzer en stoom eene algeheele revolutie in den scheepsbouw te weeg brengen en daardoor op de sociale en maatschappelijke toestanden van onberekenbaren invloed zijn.

Moge het aan Koningin Wilhelmina gegeven zijn, deze ontwikkeling te leiden in banen, die voor Nederland weldadig zullen wezen.

Volgens de mededeelingen van den Heer C. F. Stork (Gedenkboek van het Kon. Instituut van Ingenieurs) wordt de scheepsbouw in Nederland door de volgende firma's beoefend:

1. Boon, Molema en de Cuik, Hoogezand, leverden af: 221 booten, o. a. in 1891 het S. S. Carolina Johanna voor de kustvaart op Java.

2. Botje Ensing en Co., Groningen, leverden af: 58 stoomschepen van 6 tot 80 P. K., waaronder 6 voor Duitsche en voor Engelsche rekening.

3. Joh. Kievits en v. Reede Czn., Papendrecht, maakten verscheidene stoombooten voor binnen- en zeevaart, o. a. het S. S. Goteborg van 530 ton met triple-compound machine van 750 P. K.

4. Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij Leiden: stoomschepen voor de binnenvaart, o. a. in 1869 een salonboot voor de Rijnvaart voor Duitsche rekening; scheepsmachines; smeedwerken als: schroefstevens, ankers, kettingen enz.

5. Koninklijke Maatschappij „de Schelde", scheepsbouw en werktuigenfabriek, Vlissingen: oorlogsschepen, torpedobooten en mailbooten, o. a. in 1876/96 oorlogsschepen en torpedobooten voor de Nederlandsche Marine en

Koloniën met een gezamelijken tonneninhoud van 13633 en een vermogen van 43738 P. K., 1882/97: 7 mailstoomschepen voor de Rotterdamsche Lloyd Rotterdam, 1888/90; 4 mailstoomschepen voor de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, in 1896 een mailstoomer „Koningin Wilhelmina” voor de stoomvaartmaatschappij „Nederland” Amsterdam.

6. Machinefabriek „de Yssel” W. E. Penning, Kampen.

7. Maatschappij „de Maas”, Rotterdam.

8. Maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw Feyenoord, Rotterdam: mailbooten o. a. „Prins Willem III”, „Carpentier”, „van Diemen”, „Olafkyrre”, „Koningin Wilhelmina”, „Didam”; flotillevaartuigen: „Java”, „Reiger”, „Zeeduif”, „Pelikaan”, „Flamingo”, „Glatih”, H. M. pantserschip „Piet Hein”, H. M. Kruiser „Friesland”.

9. Naamlooze Vennootschap Machinefabriek voorheen onder de firma B. Wilton, Rotterdam.

10. E. J. Smit en Zoon, Hoogezand, stalen zeil- en stoomschepen, o. a. „Dr. von Stephan” van Emden op Borkum varend.

11. L. Smit en Zoon, Kinderdijk, stalen zeil- en stoomschepen, mailbooten o.a. „Maetsuyker”, snelvarende raderbooten o.a. „Deutscher Kaiser” enz., zeesleepbooten o. a. „Oceaan”, „Oostzee”; riviersleepbooten o. a. „Colonia” I, II, III, IV, electrische booten.

12. H. F. Wiegerink en C°., Nijmegen.

In 1897 werden te water gelaten te Amsterdam: 4 stoombooten, 4 zeestoombooten (één van 3250 ton), 2 zeezeilschepen (1910—2650 ton), te Rotterdam: 5 zeilvaartuigen voor de zeevisscherij, 2 Stoomhopperzuigers, 3 lichters, 2 zeestoombooten (650 ton elk), 19 rivierstoombooten, 1 electrische rivierboot, te Vlissingen: 1 kruiser, 2 flotillevaartuigen, in andere plaatsen 245 vaartuigen van verschillenden aard.

e. Zuivelbereiding, margarineboter. — De zuivelbereiding is een oud nationaal bedrijf, de producten er van: Hollandsche boter, Goudsche, Edammer en Leidsche kaas, zijn alom bekend en gewaardeerd. De uitgestrekte weilanden van Friesland, Groningen, Noord- en Zuid-Holland gaven steeds aanleiding tot een succesvolle veeteelt. Op hare beurt verzekerde de krachtige veestapel aan Nederland eene eerste plaats onder de zuivelproduceerende landen van Europa.

Twee oorzaken hebben in dien toestand wijziging gebracht. De uitvinding der margarine verleidde vele Hollandsche boterhandelaars tot mengen van de natuurboter met dit kunstproduct; het gevolg was, dat het buitenland wantrouwend werd en vooral de Engelsche markt voor een groot deel voor ons verloren ging.

Aan de andere zijde begon Denemarken zich op eene meer rationeele bereiding door middel van centrifuges voor de afscheiding der room en lagere temperaturen ter voorkoming van bederf toe te leggen. Tegen dit wetenschappelijk verbeterd systeem kon de Hollandsche boer met zijn verouderde bereidingswijze niet blijven concurreeren en meer en meer zag men het Deensch product terrein winnen.

Nederland moest inhalen en met genoegen mogen wij constateeren, dat in den laatsten tijd ernstige pogingen, met aanvankelijk succes bekroond in het werk werden gesteld, om Holland weer zijn oude plaats te doen

innemen. Tal van roomboterfabrieken, waarin volgens Deensche methode gewerkt wordt, leveren thans eene uitstekende boter, die zich belangrijk beter voor export eigent dan de zoogenaamde boerenboter. En indien nu nog de inmiddels tot stand gekomen wet, waarin tegen bedrog en vervalsching gewerkt wordt, strenger uitgevoerd werd, dan zou men met vertrouwen de toekomst onzer zuivelbereiding te gemoet mogen zien. Het gezegde betreft alleen de boter, niet de kaas, welke steeds op hetzelfde standpunt is blijven staan.

Ofschoon met de zuivelbereiding niet direct verwant, moet hier toch de kunstboterbereiding ter sprake komen, omdat de kunstboter als een belangrijk surrogaat van de natuurboter moet worden beschouwd. Den prikkel tot de uitvinding der kunstboterbereiding heeft Napoleon III gegeven, die wenschte, dat men eene soort boter kon bereiden, die smakelijk, voedzaam, onschadelijk, duurzaam en tevens lager in prijs dan natuurboter zoude zijn. In 1869 vond de Franschman Mégé-Mouriéz in Vincennes een procédé uit voor de bereiding der kunstboter als surrogaat der natuurboter. Dit procédé komt op drie hoofdbewerkingen neer. 1°. Het gezuiverde en in stukken gesneden rundervet wordt voorzichtig verwarmd en gesmolten, daarna langzaam afgekoeld tot 20° C. Hierbij zullen de vetdeelen, welke stearine bevatten, stollen en in korrelig-vasten toestand zich van het overige meer vloeibare vet, oleo-margarine genaamd, afscheiden. Door persing worden beide vetsoorten van elkander gescheiden, het stearine houdende vet aan de zeep- of stearinekaarsen-fabrikanten verkocht en de oleomargarine als grondstof voor de margarineboter gebruikt. 2°. De margarine wordt gesmolten, in eene karn naar bepaalde verhouding met melk en natuurlijke roomboter gemengd, door staven, die zich snel rondbewegen, gekarnd en de daardoor verkregen geelachtige brei bij het uitstroomen uit de afvoerbuis met een koudwaterstroom tot stollen gebracht. 3°. De vetdeeltjes voegen zich bij elkander, worden gezouten en gekneed en ten slotte in den vorm van boter, die op het uiterlijk weinig van natuurboter verschilt, verpakt.

De firma Anton Jurgens, te Osch in Noordbrabant, is eene der eersten in Nederland geweest, welke zich op de fabricatie van dit artikel heeft toegelegd. In 1871, dus twee jaar na de uitvinding, kocht zij van den Franschman, Mégé-Mouriéz, het geheim der uitvinding en bouwde de firma de thans zeer uitgebreide fabriek. Behalve de fabriek te Osch, welke wekelijks 350,000 KG. kunstboter vervaardigt, bezit de firma nog twee fabrieken, een te Aubervilliers bij Parijs, welke maandelijks 150,000 KG. oleo-margarine uit rundervet bereidt, en een te Goch in Duitschland (Rheinprov.) welke wekelijks 200,000 KG. kunstboter voortbrengt.

Later heeft zij nog een fabriek te Antwerpen opgericht met eene wekelijksche productie van 130,000 KG.

Een groot getal andere kunstboterfabrieken zijn na 1870 in Nederland verrezen; hun product werd voor een groot gedeelte naar Engeland geïmporteerd. Wanneer wij nu de cijfers over den invoer van kunstboter in Engeland raadplegen, dan geven deze ons een tamelijk duidelijk beeld van de uitgestrektheid der kunstboterfabricatie in Nederland.

Er werden ingevoerd in Engeland:

1886	886,573	hunderd	weights	margarineboter.
1887	1,273,095	"	"	"
1888	1,138,174	"	"	"
1889	1,240,760	"	"	"
1890	1,079,996	"	"	"
1891	1,235,430	"	"	"
1892	1,308,830	"	"	"
1893	1,300,033	"	"	"
1894	1,109,313	"	"	"
1895	940,168	"	"	"
1896	925,934	"	"	"
1897	936,343	"	"	"

Deze invoer was afkomstig uit Nederland, Frankrijk en Noorwegen en het aandeel, dat Nederland in deze invoeren had, bedroeg p. m. 95 pCt.

f. Beetwortelsuikerfabrieken, Cultuur tot veredeling van de beetwortels. — De ontdekking van Marggraf tegen 1750 gedaan, dat in de beetwortel (beta vulgaris) circa 6 pCt. suiker, (Saccharose) aanwezig was, kwam pas tegen het einde der vorige en in het begin dezer eeuw tot haar recht, toen door Achard en anderen, fabrieken werden opgericht, om suiker uit de beetwortel te bereiden. Het continentaalstelsel van Napoleon I gaf aan de jonge industrie eenige bescherming en nieuwen impuls, zoodat zij ook na opheffing der afsluiting van het continent, tegen koloniale producten kon blijven bestaan. Alras werd het koken der suikersappen uitgevoerd in de z. g. vacuumpan onder verminderde luchtdrukking, bij hoogere temperatuur (45—65° C) en zonder aanraking met de dampkringslucht. Daardoor werd een voorname bron voor omzetting der saccharose in druiven- en vruchtensuiker, dus voor verlies in de fabriek weggenomen. Na dit eerste succes legde men zich meer en meer toe op de verbetering der fabrikatie en tevens op de veredeling van de bieten, om daarin het suikergehalte zoo hoog mogelijk op te voeren.

In het jaar 1850 kwamen de uitdampapparaten van Tischbein, later van Robert in toepassing, om het dunne sap in diksap over te brengen. Twee, drie, vier ketels achtereenvolgens, zoodanig met elkander verbonden, dat de dampen uit den eersten komende, den tweeden verwarmen enz. tevens verbonden aan een luchtpomp, welke lucht en waterdamp verdunt en beider spankracht vermindert, vormden een verdampingsgeheel, waarin met de geringste kosten en zonder inwerking der dampkringslucht, bij lagere temperaturen, een betrekkelijk dun suikersap tot groote concentratie kon worden uitgedampt. De toestellen van Robert zijn nog overal, ook in de Nederlandsche fabrieken, in zwang.

In het jaar 1863 werd de diffusie ingevoerd. Vóór dien tijd werd het sap uit de beetwortels geperst, maar zelf met hydraulische persen was het niet mogelijk al het aanwezige suikersap uit de beetwortels te verwijderen. Het verlies was nog al aanzienlijk. De diffusie was eene belangrijke verbetering. Zij rust op de ondervinding, dat uit de in water gelegde plantencellen bij eene temperatuur van 60°—70°, waarbij het eiwit stolt, de zouten en de suiker door den celwand naar buiten treden, terwijl omgekeerd het water door den celwand in het binnenste der cel door-

dringt en er niet eerder evenwicht ontstaat, vóór dat de concentratie der oplossing binnen en buiten de cel dezelfde is.

Om hiervan partij te trekken, worden de beetwortels in kleinere stukjes, eerst schijfjes, later snijdsel of lange repen, gesneden, deze in ijzeren ketels op een geperforeerden bodem geplaatst, de ketel van onderen met water gevuld, het water verwarmd tot 60%—70% C. Na eenigen tijd is een gedeelte van de suiker uit de cel in het water overgegaan met een gedeelte der zouten. Die bewerking wordt in een tweeden ketel herhaald met andere snijdsels, maar met hetzelfde vocht. Zoo doorloopt hetzelfde vocht, achtereenvolgens 12 verschillende ketels met verschillende snijdsels en bereikt zoodoende eene concentratie, bijna gelijk aan de concentratie van het suikersap in de versche snijdsels, terwijl de snijdsels omgekeerd van achteren naar voren in suikergehalte meer en meer afnemen. Eene dergelijke samenvoeging van 12 of 14 ketels voor vermeld doel noemt men de diffusiebatterij. De ketels worden òf op den omtrek van een cirkel òf in twee evenwijdige rijen geplaatst.

De invoering der diffusie was voor de beetwortelsuikerindustrie een belangrijke stap voorwaarts, om haast zonder verlies te werken. Hierdoor is men er in geslaagd de in de bieten aanwezige suiker bijna geheel tot op een restant van 0,2 % er uit te halen. Daarom dan ook, dat diffusie de in Europa, ook in Nederland, gebruikelijke methode is geworden tot verkrijgen van suiker uit bieten.

In Nederland werd de eerste beetwortelsuikerfabriek opgericht te Zevenbergen, in 1858, gevolgd door Oudenbosch en Halfweg in 1860, daarna zeer vele in 1864 en 1865 en volgende jaren, zoodat er in 1870 29 fabrieken bestonden. Zij waren ingericht als volgt: hijdraulische persen met raspen voor het verkrijgen van het sap; zuivering bestond in defecatie met enkele carbonatatie, bezinkbakken, houten schuimpersen, beenzwart-filtratie; Robertsche toestellen, triple of double effet, en kookpan met luchtledig; warme kamers voor naprodukten.

In 1864 werd eerst de (Robertsche) diffusie toegepast te Halfweg en langzamerhand werd zij tot 1870 overal ingevoerd. De eerste fabriek, waar direct diffusie werd ingericht, was die te Naarden, in 1872 opgericht.

In 1864 of '65 had de uitvinding der dubbele carbonatatie door Perrier—Pezoz, met behoud van defecatie en bezinkbakken, plaats.

Van 1865—1870 had invoering van filterpersen met montejus voor het zuiveren van het gedefeceerde suikersap plaats en na 1875 werd het beenzwart als filtratie- en zuiveringsmiddel afgeschaft, terwijl mechanische filtratie werd ingevoerd.

Omstreeks 1880 had de uitvinding van het afzoeten (uitwasschen) der schuimaarde, deels in de persen, deels door oplossen in water en opnieuw persen plaats; kort daarna werden de schuimpersen verbeterd, zoodat het mogelijk was al het sap te filtreeren en de bezinkbakken af te schaffen.

In 1878 werd het eerst de osmose voor de ontsuikering der melasse en voor het verkrijgen der naproducten in de fabriek te Naarden toegepast.

Van 1885—1890 valt een algemeen streven naar stoombesparing door middel van verschillende systemen (Billiena, Panly, etc.) waar te nemen. Na 1890 is men daarmede doorgegaan.

In 1893 begint de laatste groote verbetering. n.l. de kristallisatie in

beweging met toepassing van allerlei procédés (Bock, Huck, etc.) waarvan het doel is, meer eerste en minder naproducten te verkrijgen; deze beweging heeft aanleiding gegeven tot uitvinding van het nieuwste procédé Lensen—Freitag, waardoor uitsluitend eerste produkt en melasse wordt gemaakt. Indien de wetgeving niet ongunstig was, zoude men alleen eerste productsuiker en melasse verkrijgen.

In 1896 had de oprichting van de laatste suikerfabriek te Groningen plaats.

De capaciteit der fabrieken is steeds stijgende geweest; er zijn verschillende fabrieken, welke in 1885 nog slechts 120,000 Kg. per dag (24 uur) verwerkten en die nu op één millioen Kg. zijn gekomen.

Dit is één factor van den grooten vooruitgang der produktie, terwijl een tweede factor ligt in de vermeerdering van het suikergehalte der beetwortelen.

De beetwortelcultuur leverde in 1858 en '64 slechts bieten op met 8 à 10 % suiker in het sap; hierin brachten eerst de Fransche zaadkweekers (Desprez-Simon, Legrand, Vilmorin) langzaam verbetering en deden tot tegen 1880 het gehalte met 1 à 2 % vooruitgaan, hoewel de opbrengst per H. A. daardoor aanmerkelijk werd verminderd.

In 1882 à '83 voerden de Duitschers witte beetwortelen in, waarvan in enkele jaren het gehalte aanzienlijk verhoogd werd door toepassing van selectie op de zaaddragers. In 1889 steeg het gehalte op 14 % en ging daarna wel eens achteruit, doch bereikte in 1896 de nog niet gekende hoogte van iets boven 15 %.

In Nederland werd dit nagevolgd door de oprichting der firma Kuhn & Co. bij Naarden, welke zich de beetwortelzaadcultuur en verhooging van het suikergehalte in de bieten ten doel stelde.

De bieten worden in het najaar geoogst en gedurende den winter op suikergehalte door polarisatie onderzocht. De bieten, welke een te laag gehalte hebben, worden tot koebieten bestemd, die van hoog gehalte daarentegen tot zaaddragers. Deze worden in het voorjaar weder in den grond gezet en brengen in het tweede jaar het zaad voort, dat voor de cultuur der bieten verkocht wordt. Thans gebruikt men bijna uitsluitend zaden van Duitschen of Hollandschen oorsprong.

In Nederland zijn voortgebracht aan ruwe suiker:

1885/86	35	millioen	K.G.	1891/92	50	millioen	K.G.
„ 86/87	36	„	„	„ 92/93	68	„	„
„ 87/88	40	„	„	„ 93/94	75	„	„
„ 88/89	45	„	„	„ 94/95	85	„	„
„ 89/90	70	„	„	„ 95/96	110	„	„
„ 90/91	76	„	„	„ 96/97	170	„	„

Dus in circa 12 jaren is de productie bijna vervijfvoudigd. In de algemeene wereldproductie van beetwortelsuiker kan natuurlijk Nederland met zijn geringe uitgestrektheid geen hoogen rang innemen. Toch is de rang relatief hoog met het oog op de uitgestrektheid van het gebied en het getal inwoners. Duitschland produceert ongeveer 10 maal meer dan Nederland maar heeft ook ongeveer 10 maal meer inwoners, zoodat de betrekkelijke rang, met het oog op produktie per hoofd der bevolking, van Duitschland en Nederland dezelfde is.

De suikerraffinaderijen, waarin de ruwe suiker opgelost, de oplossing

door filtrums ook van beenzwart gezuiverd en, na in de kookpan uitgedampt te zijn, tot kristallisatie gebracht wordt, zijn in den algemeenen vooruitgang niet achtergebleven. Aan den eenen kant zijn de productiekosten verminderd, aan den anderen kant de zuiverheid der produkten verhoogd. In plaats van de oude klassieke vorm van geraffineerde suiker, het bekende kegelvormige suikerbrood, is veelal tot groot gerief der huishoudens, die van platen getreden, welke op eenvoudige wijze tot klontjes van verschillenden vorm gesneden worden.

De omvang van het bedrijf in Nederland wordt door de volgende globale getallen aangeduid:

In	1885/86	zijn	verwerkt	tot	geraffineerd	105	millioen	K.G.
"	" 86/87	"	"	"	"	123	"	"
"	" 87/88	"	"	"	"	126	"	"
"	" 88/89	"	"	"	"	117	"	"
"	" 89/90	"	"	"	"	151	"	"
"	" 90/91	"	"	"	"	136	"	"
"	" 91/92	"	"	"	"	120	"	"
"	" 92/93	"	"	"	"	156	"	"
"	" 93/94	"	"	"	"	148	"	"
"	" 94/95	"	"	"	"	149	"	"
"	" 95/96	"	"	"	"	159	"	"
"	" 96/97	"	"	"	"	174	"	"

d.i. in 12 jaren met 65—71 pCt. of gemiddeld ieder jaar met plm. 5 pCt. toegenomen.

Het mag hier niet onvermeld blijven, dat de beetwortelsuikerindustrie in haar concurrentie met de koloniale rietsuikernijverheid door de verschillende staten van Europa is beschermd geworden. Ook in Nederland genoot zij eene bedekte bescherming. Volgens de suikerwet van 1862 werd de fabrikant belast voor de hoeveelheid suiker in het sap aanwezig en kreeg hij afschrijving van belasting bij uitslag van suiker uit de fabriek. Deze wet bleef in beginsel tot 1895 bestaan. De industrie werkte met bedekte bescherming, daar de fabrikant z. g. overponden maakte, d. w. z. meer suiker uit het sap haalde dan waarvoor hij aangeslagen was.

In 1897 had invoering van het entrepôt-stelsel plaats met open productiepremie (ƒ 2.10 per 100 Kg.) die in 10 jaren afloopend verminderd wordt, totdat zij vervallen is.

Over de vermoedelijke consumptie van suiker geven de volgende getallen een denkbeeld.

in 1885/'86	35	millioen	KG.	1891/'92	40	millioen	KG.
" 1886/'87	35	"	"	1892/'93	41	"	"
" 1887/'88	36	"	"	1893/'94	43	"	"
" 1888/'89	37	"	"	1894/'95	45	"	"
" 1889/'90	38	"	"	1895/'96	48	"	"
" 1890/'91	38	"	"	1896/'97	50	"	"

g. Graan, meel, alcohol, bier, gist, aardappelmeel, druivensuiker. — Voor consumptie en voor verschillende industrieële doeleinden. wordt graan in Nederland geïmporteerd, daar de eigen bodem, bij de

groote uitgestrektheid der weilanden, niet in al deze behoeften kan voorzien. Goede magazijnen voor de hier of daar opgestapelde granen zijn daarom een hoofdvereischte, magazijnen waarin het graan, zonder aan bederf onderhevig te zijn, voor langeren tijd kan bewaard blijven en die over alle hulpmiddelen van horizontaal en vertikaal vervoer beschikken. Dergelijke magazijnen, in het buitenland reeds lang toegepast, sillos genaamd, zijn in den laatsten tijd verrezen, één te Delft verbonden aan de bekende Gist- en Spiritus-fabriek, en een te Amsterdam. Dit is zonder twijfel een goed begin in de goede richting en waarschijnlijk zullen binnenkort bij uitbreiding van den graanhandel en de industrieën, daarmede in verband staande, de sillos meer algemeen in zwang komen.

Het graan wordt in de molens tot meel gemalen en het meel tot brood gebakken. In de plaats van de tallooze kleine meelmolens, door windkracht gedreven, zijn in verschillende deelen van het land voornamelijk in de groote steden, vele meelfabrieken verrezen, waarin de oude molensteenen meestal door cilindervormige walsen zijn vervangen en waarin alle zorg aan de zuivering en de sorteering van het meel in zijne verschillende bestanddeelen besteed wordt.

Gelijken tred met deze goed ingerichte meelfabrieken, welke alle door stoomkracht gedreven worden, om van weer en wind onafhankelijk te zijn, houden de broodfabrieken, waarin het bakkersbedrijf op groote schaal wordt uitgeoefend.

Onder de granen is gerst van groote beteekenis voor de jenever, spiritus en bierbereiding.

Uit de gerst wordt eerst door ontkieming en latere droging mout gemaakt, waarin zich een ferment, diastase genaamd, bevindt, dat in staat is, bij eene temperatuur van 60° à 70° C. zetmeel in suiker om te zetten. Bij de jenever-bereiding gebruikt men derhalve een mengsel van roggemeel en moutmeel, bij de spiritus-bereiding meel van gerst- en mais-mout en bij de bierbrouwerij uitsluitend meel van gerstmout.

Het gistingsbedrijf is een oud Nederlandsch. De Schiedammer is van oude vermaardheid en nog is Schiedam niet gesloten. Het aantal branderijen is evenwel verminderd.

Het bedroeg	in	1875	429	branderijen	1e	klasse
"	"	1880	490	"		"
"	"	1885	439	"		"
"	"	1889	359	"		"
"	"	1890	297	"		"
"	"	1895	233	"		"
"	"	1897	221	"		"

Daarentegen is het aantal distilleerderijen toegenomen.

In	1875	199	distilleerderijen	1e	en 2e	klasse
"	1880	220	"	"		"
"	1885	230	"	"		"
"	1889	241	"	"		"
"	1890	246	"	"		"
"	1895	296	"	"		"
"	1896	315	"	"		"

De opbrengst van de accijns op het gedistilleerd was:

In	1885	23512	duizend	gulden
〃	1889	23819	〃	〃
〃	1890	24113	〃	〃
〃	1895	26233	〃	〃
〃	1896	26497	〃	〃

Naast de eigenlijke jeneverbereiding heeft zich de groote industrie der gist- en spiritus-fabricatie ontwikkeld. Een schitterend voorbeeld hiervan is de overal in den lande gunstig bekende gist- en spiritus-fabriek te Delft. De grondstoffen, welke in deze fabriek tot alcohol worden verwerkt, zijn gerst en mais. Uit beide wordt door ontkieming mout gemaakt. Het moutmeel wordt door diastase versuikerd en de suikeroplossing door gisting in alcohol veranderd. Een laboratorium, voor bacteriologie, voor wetenschappelijk onderzoek bestemd, controleert het bedrijf en verschaft tevens betere methoden der technische uitvoering. Algemeen bekend is de fabriek door haren socialen werkkring. De arbeiders ontvangen een gedeelte der winst, zoodat ieder werkman bij den goeden gang van zaken in de fabriek belang heeft en het eigenbelang tot krachtsinspanning en zorgvuldig werken prikkelt. Ook bestaat voor de werklieden de gelegenheid eigenaar van kleine aandeelen te worden. Door dergelijke en andere middelen van maatschappelijken en socialen aard wordt de band tusschen fabriek en personeel, tusschen directie en arbeiders en tusschen deze onderling nauwer toegehaald, dan in de meeste industriëele ondernemingen het geval is. De fabriek verheugt zich dan ook in goede resultaten.

Het gebruik van bier is in de laatste tientallen van jaren in Nederland toegenomen. Naast de talrijke kleine bierbrouwerijen zijn vele groote inrichtingen ontstaan, waarin ook voor het export naar het buitenland wordt gewerkt.

In deze is meestal de Beiersche methode van het maken van het beslag door koken, beneden-gisting door afkoeling en ruime toepassing van ijs en kouden pekel, ingevoerd.

Met goeden uitslag kan het Nederlandsche exportbier in het buitenland met het Beiersche bier concurreeren. De uitvoer van bier is meestal grooter dan de invoer en bovendien klimmende; het saldo van den uitvoer boven den invoer heeft bedragen:

in	1847—56	gemiddeld	30	millioen	gulden.
〃	〃 74		18	〃	〃
〃	〃 80		19	〃	〃
〃	〃 85		87	〃	〃
〃	〃 90		182	〃	〃
〃	〃 95		236	〃	〃
〃	〃 97		249	〃	〃

Er is nog eene soort van industrie, welke met meel in verband staat, afkomstig niet van de graankorrels, maar van de aardappelen. Uit den aardappel worden de zetmeelkorrels door mechanische middelen (raspen

en uitwasschen) verkregen, zij bezinken uit het water op den bodem, worden herhaaldelijk gezuiverd door wasschen en zeven, daarna weder tot nederzetten gebracht, gedroogd en verpakt. Een gedeelte wordt met verdund zwavelzuur bij eene temperatuur van 114° tot 120° gekookt, gaat daardoor in kunstmatige druivensuiker of dextrose over; de oplossing wordt tot binden van het zuur met fijn gemalen krijt behandeld, door filterpersen gedreven, in eene beenzwart batterij gezuiverd en ontkleurd, daarna met behulp van eene vacuum- of kookpan tot stroop ingedampt, uit welke stroop men de dextrose of druivensuiker (massé genaamd) kan laten kristalliseeren. Deze industrie van de bereiding van aardappelmeel, van z. g. aardappelstroop en kunstmatige druivensuiker, heeft zich voornamelijk in de omstreken van Veendam ontwikkeld en een hoogen trap van bloei bereikt, omdat daar de grond voor de aardappelteelt zoo bijzonder geschikt bleek te zijn.

h. Vetten, zeep, stearine. — De vetten geven aanleiding tot de volgende industrieën. 1. olieslagerijen of oliefabrieken 2. zeepfabrieken, 3. stearinekaarsenfabrieken.

1. Uit raap- en lijnzaad of andere oliehoudende vruchten wordt het vet, de raap- of lijnolie, door persen verkregen en gezuiverd. Dit geschiedt op de oude wijze door molens met behulp van verschillende stampers of met behulp van stoom door hydraulische persen.

2. De vetten bestaan meestal uit een mengsel van drie scheikundige verbindingen, waarvan het eene bestanddeel het bekende glycerine [$C_3 H_5 (O H)_3$] en het andere een der drie vetzuren: stearinezuur $C_{18} H_{36} O_2$) palmitinezuur ($C_{16} H_{32} O_2$) oleïnezuur $C_{18} H_{34} O_2$ is. Wanneer men nu op de vetten een sterke basis b. v. bijtende kali of natron bij hoogere temperatuur laat inwerken, dan verbindt deze zich met de vetzuren tot eene verbinding, welke niets anders is dan onze zeep, terwijl de glycerine vrij komt. Op dit beginsel berust de zeepfabrikatie.

3. Wanneer de vetten door stoom of door zwavelzuur in hunne bestanddeelen worden ontleed, dan krijgt men aan den eenen kant glycerine, aan den anderen kant oleïnezuur en het vaste palmitine- en stearinezuur. Het mengsel van de beide laatste, dat gesmolten wordt en waaruit de kaarsen worden gegoten, heeft den naam van stearine; daarvan is de naam van stearinekaarsen afgeleid.

Olieslagerijen bestonden van oudsher aan de Zaan. In het jaar 1847 waren daar 106 oliemolens, welk getal in 1897 tot 56 was gedaald. Doch deze industrie was niet achteruitgegaan. Want in de plaats van de verdwenen 50 windoliemolens waren 13 stoomoliemolens getreden.

Neemt men nu in aanmerking, dat de grootste stoomoliefabriek evenveel grondstof verwerkt als ongeveer 30 windoliemolens en jaarlijks circa 4 millioen K. G. lijnolie en 8 millioen lijnkoeken fabriceert, dan is uit deze gegevens gemakkelijk op te maken, dat de industrie belangrijke vorderingen heeft gemaakt. Zeepziederijen zijn over het geheele land verspreid; daarin wordt de zachte kalizeep (groene zeep) of de harde natronzeep gemaakt, om van andere soorten zeep niet te spreken.

In de jaarcijfers der statistiek wordt opgegeven, dat er bestonden

in 1875	60 zeepfabrieken voor zachte	17 zeepfabrieken voor harde zeep	
" " 80	63 " "	20 " "	
" " 85	63 " "	21 " "	
" " 89	66 " "	25 " "	
" " 90	64 " "	27 " "	
" " 95	na 1 Mei 1893 niet meer vermeld.		
" " 97			

Verder zij opgemerkt, dat in de jaarcijfers, de accijnsen van zeep voor de jaren 1850—83 werden opgegeven als volgt:

in 1850	f 1,276.000	in 1878	f 1,633.971
" 73	" 1,436.433	" 83	" 1,783.163

in 92 geraamd op f 2,005.000 per jaar

waaruit een regelmatige groei der industrie kan worden afgeleid, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de rechten bij invoer niet meer circa f 12 à 16 duizend gulden per jaar hebben opgebracht.

Er zijn drie stearinekaarsenfabrieken in Nederland, een te Amsterdam, een te Gouda en een te Schiedam.

Zij zijn voorzien van de nieuwste installaties op dit gebied voor het scheiden der vetten in hunne bestanddeelen, voor de distillatie der vetzuren, de persing der vetkoeken, voor de afscheiding van het oleïnezuur en voor het gieten der kaarsen. Het fabrikaat gaat voornamelijk naar Nederlandsch-Indië waar het artikel stearinekaarsen nog veel gevraagd wordt. Volgens de opgaven van het Résumé statistique pour le Royaume des Pays-Bas bedroeg het plus van den uitvoer van kaarsen

in	het	jaar 1850	circa	247	duizend	gulden.
"	"	60	"	2267	"	"
"	"	70	"	3554	"	"
"	"	75	"	9507	"	"
"	"	80	"	2396	"	"
"	"	85	"	7379	"	"
"	"	90	"	8030	"	"
"	"	95	"	9762	"	"

Omtrent de geschiedenis der stearinekaarsen-fabrikatie zij nog het volgende vermeld:

Omstreeks het midden dezer eeuw bestonden in Nederland twee stearinekaarsen-fabrieken: de Koninklijke fabriek van Waskaarsen (eerst eigendom van N. D. Brandon, later naamlooze vennootschap) te Amsterdam, en de Patent Waskaarsen-fabriek genoemd Chevreul, van de firma Schoneveld, Westerbaan & C°. te Gouda. (Men scheen zich toen niet los te kunnen maken van den naam *was*kaarsen, ofschoon die grondstof nimmer verwerkt werd).

In beide fabrieken werd naar het oude verzeepings-procédé gewerkt: ontleding der vetten door kalk en der verkregen kalkzeep door zwavelzuur. Glycerine ging in die dagen verloren. In 1857 en '58 zijn beide fabrieken

overgegaan tot de onderhandeling voor het invoeren van de zoogenaamde zwavelzure verzeeping en daaropvolgende distillatie der vetzuren, een systeem van vetontleding en vetzuur-verkrijging, dat met goed gevolg het eerst in België toegepast werd, en waarvan het hoofdvoordeel bestond in het verkrijgen van een grooter rendement van *vaste* vetzuren (kaarsenmateriaal).

Leverde de gewone kalkverzeeping circa 45 à 47 pCt. stearine uit de vetten, de bewerking met zwavelzuur gaf circa 58 tot 60 pCt. In elk der beide fabrieken (ook de fabriek te Gouda was in 1858 geworden eene *Naamlooze Vennootschap de Stearine Kaarsenfabriek Gouda*) werden in 1861 ongeveer 450000 K.G. grondstoffen (palmolie en talk) verwerkt.

Omstreeks 1865 verrezen drie andere fabrieken:

de stearine-kaarsenfabriek Apollo te Schiedam;

de Nederlandsche Palmitinefabriek en

de Hollandsche stearine-kaarsenfabriek te Amsterdam; de twee laatste hebben slechts eenige jaren bestaan; zoo dat thans nog drie fabrieken in werking zijn: de Kon. fabriek van Waskaarsen te Amsterdam, de stearine-kaarsenfabriek Apollo te Schiedam, de stearine-kaarsenfabriek Gouda te Gouda.

De productie breidde zich regelmatig uit; en ongeveer 80 pCt. der gefabriceerde kaarsen werd geëxporteerd. In de drie fabrieken samen worden jaarlijks circa 20 millioen K.G. vetten verwerkt. De hieruit verkregen stearine wordt hoofdzakelijk in den vorm van kaarsen, maar voor een niet onbelangrijk deel als zoodanig afgeleverd, en wel naar landen, die niet gunstig voor de eigen fabrikatie gelegen zijn, of waar een hoog invoerrecht op kaarsen wordt geheven, terwijl kaarsen met voordeel uit stearine gefabriceerd kunnen worden.

De 80 pCt. oleïne (oliezuur), als bijprodukt verkregen, worden geplaatst in de textiel-industrie (voor het smouten der wol) en verder in de zeepfabrieken.

Glycerine wordt eerst sedert 1864 als bijproduct verkregen; de toenemende vraag naar en de waarde van de grondstof voor de nitro-glycerine fabrikatie bracht de produktie steeds hooger. Tegenwoordig mag worden aangenomen, dat de drie Nederlandsche fabrieken 1,600,000 Kilo ruwe glycerine per jaar aan de markt brengen, d. i. 8 pCt. van de verwerkte vetten.

i. — Rijst- en koffiepellerijen, cacaofabrieken. De invoer van verschillende koloniale producten heeft aanleiding gegeven tot nieuwe industrieën in het moederland, welke zonder dien invoer niet zouden bestaan; daartoe mogen gerekend worden de meer mechanisch werkende rijst- en koffiepellerijen, de cacao- en chocoladefabrieken, welke uit de ingevoerde cacaoboon òf het bekende poeder der Hollandsche cacao òf chocolade òf beide bereiden, de fabrieken voor het maken van sigaren en de verschillende andere vormen van tabak voor rooken, snuiven en pruimen, en de chininefabriek, waarin uit de kinabast d. z. g. fabrieksbast, het zwavelzuurchinine voor de apotheek wordt gemaakt.

De pelmolens zijn van oude dagteekening. Tot in het midden dezer eeuw werden zij hoofdzakelijk door wind gedreven, gelijk de meeste andere

nijverheidsinrichtingen van dien tijd.in Holland. De zetel dezer nijverheid was hoofdzakelijk de Zaanstreek, langs de Zaan en Wormer.

Tegen 184) bood dit nijvere land een eigenaardigen aanblik; windmolen stond naast windmolen met het Hollandsche vleugelkruis, geheele groepen bij elkander en onafzienbare rijen in de verte, voor allerhand bedrijf bestemd: zaagmolens, oliemolens, pelmolens enz. Hieronder bevonden zich toen 55 pelmolens en men dacht er nauwelijks aan ze door stoom te vervangen. Doch de drijvende kracht der concurrentie was sterker dan de zucht tot behoud van het oude, dat door degelijkheid van bouw en voortreffelijkheid in werking nog steeds voldeed. Men moest met den tijd mede en zoo zijn dan van de 55 pelmolens van 1849 nog slechts 36 overgebleven, terwijl in de plaats van de verdwenen pelmolens 5 stoom-rijstpellerijen zijn gekomen.

De grootste rijstpellerij vervangt 40 windpelmolens, welke per jaar gemiddeld 1000 ton verwerken. —

Zoolang bij de cultuur der Javakoffie de gewone Javabereiding, de z.g. droge bereiding werd toegepast, was er in Europa bijna geen behoefte aan koffiepellerijen. De koffie werd in Indië op primitieve wijze door stampen van de schillen ontdaan, met hand en oog gelezen en gesorteerd en kwam in gele of bruine kleur naar Europa op de markt. Maar later, toen de Regeering door het uitgeven van woeste gronden ten behoeve van de koffie-cultuur van haar monopolie meer en meer afzag, toen de particuliere planters aan de West-Indische of natte bereiding, de voorkeur gaven boven de droge, ontstond er behoefte aan koffiepellerijen, ook in Europa. De West-Indische bereiding levert immers blauw-groene koffie op, waarvan de intensieve kleur ook bijdraagt tot de marktwaarde en den prijs. Wordt deze koffie nu in gepelden toestand naar Europa verzonden, dan begint de kleur door de inwerking van lucht en licht te verbleeken en de koffie verliest aan waarde. Daarom wordt door importeurs veelal de voorkeur er aan gegeven, de koffie in de gele hoornschil (z.g. gebah) naar Europa over te laten komen en hier te laten pellen. Dan blijft de kleur behouden, en de prijs van de koffie rijst. Hoewel nu de winst, door den hoogeren prijs gemaakt, niet geheel opweegt tegen de meerdere kosten van vracht en vervoer, door grooter gewicht en volume teweeggebracht, zoo verkiezen planters en importeurs toch om verschillende reden de koffie in Europa te laten pellen. Hieraan hebben de talrijke koffie-pellerijen in de groote handels-centra en in de nabijheid daarvan haar ontstaan te danken. In deze zijn twee verschillende systemen van werken vertegenwoordigd, het Europeesch systeem van Cordon en het Amerikaansche of Braziliaansche systeem.

Volgens het eerste rollen twee niet te zware wielen van ijzer, die aan den omtrek getand zijn, door eene goot, waarin de koffie in de hoornschil of gabah zich bevindt, met groote snelheid heen, samenverbonden aan eene horizontale as, welke door eene vertikale as gedreven wordt. Tot vermijding van stof is deze variëteit van een koldermolen in een houten beschot opgesloten. Het tweede stelsel bestaat uit een ijzeren buis van circa 1 Meter lengte en twee d.M. middellijn, waarin eene schroef van Archimedes zich beweegt. Wanneer nu aan den eenen door eene plaat afgesloten kant dezer buis koffie door een trechter wordt binnengelaten,

dan zal deze door de zich bewegende schroef naar het andere uiteinde der buis worden gedreven en zoude daar er uit vallen, zoo het andere uiteinde niet ook door een plaat (met een deurtje er in) gesloten was. De koffie wordt tegen de plaat gedrukt, de drukking plant zich naar achterwaarts voort en onder deze drukking zullen de schillen der boonen, die tegen elkander en tegen de wanden wrijven, gebroken worden. Zoodra de drukking boven zekere grens toeneemt, gaat het deurtje open en de koffie verlaat met de gebroken schillen de pelmolen, valt in eene vertikale buis, waarin een luchtstroom de gebroken schillen verwijdert.

Beide systemen werken goed. Verder zijn in eene koffiepellerij nog toestellen voor machinale sorteering in rondboon, grof, middel, fijn gewone boon en piksel of triage, toestellen voor het glansen enz.

De koffiepellerij hier te lande is eene nieuwe industrie in opkomst, welke zich reeds aanzienlijk heeft uitgebreid, doch voor meerdere uitbreiding vatbaar is, wanneer de particuliere koffie-cultuur op Java het terrein meer en meer verovert.

Cacao, Hollandsche cacao is een naam, die een goeden klank heeft, niet slechts in Nederland, maar ook in Engeland, Frankrijk, België en Duitschland. Dit woord herinnert aan een kop geurige chocolade, welke een genotmiddel, maar ook een deugdelijke voedingstof is. Slechts eens is die naam aangerand en de waarde er van betwist, te Parijs, doch in de zelfde stad heeft de rechter de beschuldigingen afgewezen en beslist, dat toevoeging van eenige pct. alkali tot bevordering van de z. g. oplosbaarheid geen vervalsching is te noemen. De Hollandsche cacao heeft de vuurproef van het rechterlijk onderzoek doorstaan.

Zij is een poeder, dat verkregen wordt door malen en ontvetting van de cacaoboon. Nadat de boon geroost is tot opwekking van het aroma, van de schillen ontdaan en in kleinere stukjes gebroken, wordt zij tweemaal in een molen tot een zeer fijne brij gemalen; deze brij wordt door eene hydraulische pers onder stoomverwarming van een gedeelte van het daarin aanwezige vet ontdaan. Het vet eenigszins door filtreeren gezuiverd, levert de bekende cacaoboter op, welke tegen bederf in hooge mate bestand is en in vele industrieën toepassing vindt. De achtergebleven cacaomassa wordt in koldermolens tot poeder gemalen, gezeefd en verpakt De cacao-industrie is nog betrekkelijk jong.

Doch zij heeft reeds een hooge vlucht genomen. Te Weesp, te Amsterdam, aan de Zaan te Wormerveer, te Rotterdam en elders zijn cacaofabrieken, welke hun smakelijk produkt voor het grootste gedeelte naar andere landen exporteeren. Om een denkbeeld te geven van den tegenwoordigen omvang dezer industrie, zij het vergund op de cijfers van jaarlijkschen invoer van cacaoboonen in Nederland te wijzen. Volgens de cacaoberichten heeft die invoer bedragen:

in 1893	8,283 tons	in 1895	8,592 tons
„ „ 94	9,656 „	„ „ 96	11,367 „

De invoeren in Europa bedroegen in:

in 1893	61,963 tons	in 1895	74,456 tons
„ „ 94	66,822 „	„ „ 96	72,918 „

Hieruit blijkt, dat de invoeren zoowel in Nederland als in Europa klimmende zijn, dat Nederland hoofdzakelijk tot verwerking in zijne cacao en chocolade-fabrieken, circa 1/8 à 1/7 van den totalen invoer van Europa behoeft, zonder twijfel een zeer groot gedeelte, wanneer men in aanmerking neemt, dat Nederland slechts 5 millioen inwoners telt en dienovereenkomstig niet meer dan 1/10 gedeelte van den invoer van Duitschland moest hebben d. i. p. m. 2000 tons. De werkelijke invoer bedraagt 4 à 5 maal meer, dan de verhoudings-cijfers der bevolking doen verwachten.

Maandelijksch worden aan de Amsterdamsche markt veilingen gehouden in cacaoboter van vier inlandsche firma's, waarvan de firma C. J. van Houten en Zoon de voornaamste is.

Door deze firma's werden aan de markt gebracht:

in 1889	± 520.000 kilo	cacaoboter	in 1894	± 748.000 kilo	cacaoboter
„ „ 90	„ 718.500	„	„ „ 95	„ 780.000	„
„ „ 91	„ 776.500	„	„ „ 96	„ 730.000	„
„ „ 92	„ 789.000	„	„ „ 97	„ 742.000	„
„ „ 93	„ 780.000				

De prijs per ½ kilo bedroeg 56½ à 73 cents. Neemt men in aanmerking, dat het geproduceerde cacaopoeder ruim tweemaal meer in gewicht bedraagt, zoo kan men zich eene voorstelling maken van de productie dezer firma's.

j. T e x t i e l i n d u s t r i e. K a t o e n. — In de textielindustrie bekleedt Twente eene zeer voorname plaats. Oorspronkelijk bestond daar huisindustrie, welke gepaard ging met eenig klein landbouwbedrijf. Nadat België zich in het jaar 1830 van Noord Nederland had afgescheiden en de nijverheid van Gent niet meer kon gerekend worden tot de Nederlandsche te behooren, trachtte de Handelmaatschappij hare katoenen goederen voor Indië bestemd, in Twente te laten maken. Dit was het uitgangspunt voor de herleving der Twentsche nijverheid. Onder leiding van den Engelschman Thom. Ainsworth werd de snelspoel bij het weefgetouw ingevoerd, d. w. z. de spoel werd van raadjes voorzien, zoodat zij door den ketting kon rollen als een karretje over den zandweg. Ten slotte werd de z. g. kikvorsch aan het weefgetouw verbonden, zoodat de spoel niet rechts en links door de hand opgevangen werd, maar door twee lederbuisjes, aan elken kant één, die beide met een touw aan een houten handvatsel bevestigd waren. Aldus was één hand in staat, door het trekken van het touw (de zweep) naar rechts en naar links de spoel naar rechts of links met behulp van het buisje te drijven. In 1833 werd de weefschool in Goor door de Handelmaatschappij opgericht. Spoedig werden nog drie andere in het leven geroepen, te Holter, Enter en Diepenhein, welke alle een gunstigen invloed op de ontwikkeling der Twentsche nijverheid oefenden. Tot ongeveer in het midden dezer eeuw stond Twente onder het patronaat der Handelmaatschappij, welke hare orders gaf tot het vervaardigen van calicots voor de Indische markt, welke zeker welvaart verspreidde, maar aan den anderen kant bijna de geheele streek in eene soort van afhankelijkheid hield. Tegen het jaar 1850 kwamen de meer onafhankelijke Twentenaren op de gedachte, zelf in Indië om te zien. Toen ontwaarden zij, dat calicot niet het eenige produkt was, waarvoor in Indië

de markt open stond, maar tal van andere goederen, door Engelschman en Zwitser gefabriceerd en geleverd. Met deze ontdekking begonnen de reizen der jonge Twentenaren, zoons van fabrikanten, naar Engeland en Zwitserland, om in den vreemde te leeren en het geleerde later t'huis in toepassing te brengen, en naar Indië, om de behoeften van dit uitgestrekte gebied zelf te leeren kennen en van de kennismaking bij de fabrikatie gebruik te maken. Dit was de eerste stap tot de onafhankelijkheid van Twente en tot vrije mededinging zoowel voor de Indische als voor de overige markten.

Inmiddels werden de verkeerswegen tot aanvoer van steenkolen en grondstoffen en afvoer der vervaardigde produkten verbeterd, spoorwegen aangelegd, het Overijselsche kanaal in 1850 geopend. Ook werden in 1850 de rechten op ruwe katoen met vele andere opgeheven.

Dit was de tijd, dat de stoom zijn scepter begon te zwaaien en zijn intrek nam in de fabrieken van Twente.

Was de stoom vroeger reeds toegepast voor het drijven der spinnerijen, thans werd er gebruik van gemaakt, om in de plaats van de handweefgetouwen de machinale of powerlooms in te voeren. Terwijl in 1854 slechts één stoomweverij in Twente bestond, was dit getal in 1861 tot 13 geklommen (naast 10 stoomspinnerijen).

Bij den bloei, die daaruit ontstond, bleven de beproevingen niet achterwege. Door den Amerikaanschen burgeroorlog ontstond de groote katoencrisis van 1861, '62 en '63.

Daarbij werd Enschedé op 7 Mei 1862 door een vreeslijken brand geteisterd, waardoor vele fabrieken en huizen in de asch werden gelegd. Doch ook dit werd overwonnen, evenals de crisis, welke ten gevolge van den Fransch-Duitschen oorlog ontstond. Tot het jaar 1874 had Twente moeilijke tijden, van dit jaar af dateert een onafgebroken tijdperk van bloei en voorspoed. Die bloei kenmerkte zich aan den eenen kant door invoering van de nieuwste machinerieën op het gebied der spinnerij en weverij, aan den anderen kant door uitbreiding van de industrie.

Van 1874 tot 1895 is het aantal spindels van 230000 tot 270000 d i. met 17.4 pCt., van het aantal weefgetouwen van 11000 tot 27000, d. i. met 145.4 pCt. toegenomen. Werd in 1874 voor eene waarde van ca $4^1/_2$ millioen gulden afgezet, in 1887 bedroeg de afzet bijna 7 millioen en in 1894 vertegenwoordigde deze een bedrag van plm. 11 millioen gulden. Het steenkolenverbruik was in 1895 gestegen tot 36 millioen K.G.

In het zelfde tijdperk is de ververij met reuzenschreden vooruitgegaan, de appreteerderij tot haar recht gekomen.

Ten einde de toekomst van de industrie te verzekeren, werd een goede grondslag gelegd door degelijk onderwijs, in de eerste plaats voor zoons van fabrikanten, door de oprichting van de Twentsche Industrie- en Handelsschool in 1862, welke later in 1886 plaats maakte voor de Nederlandsche school voor Nijverheid en Handel, te recht een unicum genoemd op het gebied van onderwijs, en in de tweede plaats voor de kinderen der fabriekarbeiders, doordat, op kosten der fabrikanten, dag- en avond- of herhalingsscholen voor de kinderen der werklui in het leven geroepen en in stand gehouden werden.

Met een enkel woord willen wij bij de Nederlandsche school voor Nijverheid en Handel stil staan. Aan eene voorbereidende H. B. School met

3 jarigen cursus sluit zich aan eene technische school met practisch en theoretisch onderwijs in weven, spinnen, verven, appreteeren en bleeken, bovendien eene handelsafdeeling met eenjarigen cursus. Van de beste en nieuwste hulpmiddelen voor de verschillende onderdeelen der techniek rijk voorzien, den eenvoudigen weefstoel niet minder dan den ingewikkelden powerloom met revolverspoelen en de Jacquardmachine, van stoom en electriciteit, is zij werkelijk eenig in haar soort op het gebied van onderwijs in Nederland en kan de vergelijking met de goede inrichtingen in het buitenland gemakkelijk doorstaan. Zij zal voor de toekomst een waarborg blijven, dat de Twentsche industrie, zoo de omstandigheden eenigszins medewerken, van hare tegenwoordige hoogte niet daalt. Ook in sociale opzichten heeft men het oog op de toekomst gehad; in het jaar 1895 werd te Enschedé een arbeidsraad in het leven geroepen, de eerste in Nederland, wiens taak het is, botsingen tusschen de werkgevers en werknemers en stagnatie zooveel mogelijk te voorkomen. Daarom mogen wij de hoop koesteren, dat Twente niet al te zeer geschokt zal worden, wanneer de Staat er eenmaal toe zal overgaan, eene z.g. sociale wetgeving betreffende verzekering tegen ongelukken, pensioen voor den ouden dag enz. tot stand te brengen.

Jute. — Bij deze beschouwingen hebben wij voornamelijk het oog gehad op de katoen-nijverheid. Doch naast deze heeft zich in Twente eene belangrijke jute-industrie ontwikkeld. De jute is een vezelstof uit Bengalen in Engelsch-Indië, van 1 à 2 meter lengte, grijze of eenigszins gele kleur en glanzend uiterlijk, welke het eerst verwerkt werd te Dundee in Schotland, hoofdzakelijk voor het maken van zakken ter verpakking van koffie, cacao enz. de z. g. gonjes of goenizakken.

Van Dundee is deze industrie naar Twente overgebracht, waar thans eenige bloeiende fabrieken bestaan, waarin de jute gesponnen, geweven en tot zakken machinaal verwerkt wordt.

Na de afscheiding van België werd in Oldenzaal een koffiezakfabriek, tot werkverschaffing, opgericht, welke evenwel later weder ophield te bestaan. Verder werden naderhand op verschillende plaatsen in Twente, zooals Oldenzaal, Goor, Enschedé en Rijssen koffiezakken-weverijen in het leven geroepen, die aanvankelijk bijna uitsluitend op bestellingen van de Handelmaatschappij werkten. De benoodigde garens werden uit het buitenland, voornamelijk uit Schotland, aangevoerd. De meeste weverijen zijn langzamerhand weer verdwenen, terwijl enkele door stoomweverijen zijn vervangen. Thans bestaan behalve twee stoomweverijen te Oldenzaal nog de stoomspinnerij en stoomweverij der Heeren ter Horst & Co. te Rijssen. In 1864 werd deze stoomspinnerij voor jute opgericht. Zij is thans de eenige in ons land.

Tegelijk met de oprichting dezer spinnerij werden ook de stoomweefgetouwen ingevoerd en langzamerhand konden spinnerij en weverij uitgebreid worden. De stoommachines dezer fabriek hebben een vermogen van 1000 paardenkracht, terwijl het aantal spindels circa 5600, het aantal weefgetouwen circa 250 bedraagt. In de fabriek zijn circa 1100 werklieden aan den arbeid.

Linnen. — De linnen-weverij is vertegenwoordigd in Noord-Brabant in de plaatsen Eindhoven en omstreken, Boxtel, Veghel, Tilburg, enz. Meestal is zij huisindustrie. De fabrikant ontvangt het vlasgaren van buitenlandsche fabrieken (meestal Engelsche en Duitsche) van verschillende nummers, bereidt het vóór tot en met het scheren en geeft het aan den werkman, die het in zijn eigen huis op een handweefgetouw tot linnen weeft en het weefsel aan den fabrikant aflevert. Damast wordt op de bekende Jacquard-machine geweven. Het weefsel wordt later in de fabriek gewasschen, gebleekt, gecalanderd en verpakt.

Bij Tilburg en in enkele andere plaatsen bestaan stoomfabrieken voor linnen met machinale weefgetouwen.

Zeildoek. — Het zeildoek wordt uit hennep gesponnen en geweven. Daar de zeilschepen gaandeweg in de tweede helft dezer eeuw voor de stoomschepen hebben plaats gemaakt, zoo is het begrijpelijk, dat de omvang der zeildoekindustrie gedurende hetzelfde tijdperk steeds teruggaande is geweest.

Onze koopvaardijvloot telde in 1860 nog 2023, waaronder 1985 zeilschepen en 38 stoomschepen, met een inhoud van circa 400,000 tonnen. Op 1 Jan. 1898 bestond zij uit 620 schepen, n.m. 416 zeilschepen en 204 stoomschepen. Terwijl het aantal stoomschepen van 1860 tot 1898 de aanzienlijke vermeerdering van 38 tot 204 heeft ondergaan, toont de zeilvloot een achteruitgang van 1985 op 416 gedurende hetzelfde tijdperk.

Ongeveer 50 jaren geleden werd de zeildoekindustrie hoofdzakelijk in Krommenie uitgeoefend, waar 13 grootere en kleinere handweverijen en bleekerijen gevestigd waren; verder leverden toen zeildoek Alblasserdam, Werkendam en Rotterdam. Van al deze weverijen bestaan op het oogenblik nog slechts twee fabrieken in Krommenie, bovendien heeft eene maatschappij te Scheveningen het weven van katoenzeildoek onder hare werkzaamheden opgenomen. Toch zoude het verkeerd wezen hieruit de gevolgtrekking te maken, dat de zeildoekindustrie in Nederland als het ware vernietigd is.

De twee te Krommenie bestaande fabrieken hebben naast de handweverij machinale getouwen opgericht en weten de concurrentie met het buitenland krachtig vol te houden. In hun ernstig streven werden zij ondersteund door de zeer aanzienlijke uitbreiding der binnenvaart, den grooteren omvang der handelsbeweging, zoowel te water als per spoor, de daardoor ontstane behoefte aan dekkleeden, de meerdere zorg, door onze stoomboot-maatschappijen aan passagiersvervoer besteed, ten gevolge waarvan een zeer aanmerkelijk gebruik van tenten het vroegere gebruik van zeilen min of meer vervangt.

Jammer is evenwel, dat de tariefwetgeving van Frankrijk, Duitschland en Amerika het ondoenlijk maken het zeildoek in die Staten in te voeren, terwijl de karaktertrek van den Engelschen zeeman en freetrader, om in vreemde havens uitsluitend dat artikel te koopen, dat van een bekend Engelsch merk voorzien is, den Hollandschen fabrieken geducht lastig kan worden. Ofschoon door de felle concurrentie van de sterk beschermde industrieën van Duitschland, Frankrijk en Amerika de toestand der zeildoekfabrikanten niet benijdenswaardig is, zoo desespereeren zij toch niet en houden den strijd vol.

Wol. — De wolindustrie heeft zich te Leiden en in Noord-Brabant, hoofdzakelijk te Tilburg, gevestigd. Leiden is bekend wegens zijne fijne lakens en wollen dekens, Tilburg fabriceert lakens, bukskins, doeskins, duffels, flanels, etc. Van de jaren 1874 tot nu heeft Tilburg in het algemeen in grooten voorspoed verkeerd, behalve in de jaren 1880 en 1891, waarin de toestand der nijverheid volgens de verslagen der Kamer van K. en F. gedrukt en achteruitgegaan was. Maar ook na deze minder gunstige jaren is beterschap ingetreden. Het aantal der wollen stoffenfabrieken vari eerde nog al, het bedroeg:

in 1874	142 fabrieken,		in 1881	145 fabrieken.	
〃 〃 76	133	〃	〃 〃 89	116	〃
〃 〃 77	136	〃			

In het jaar 1891 werd de achteruitgang der wollenstoffen-industrie door de Kamer v. K. en F. uitvoerig uiteengezet en er op gewezen, dat in het jaar 1881 de uitvoer uit het vrije verkeer voor Tilburg had bedragen *f* 1,532,000.-, terwijl in het jaar 1890 dit bedrag tot minder dan $\frac{1}{3}$ n.m. *f* 464,000.—, was gedaald. In de jaren na 1891 zijn de berichten weder gunstiger. In Leiden bestonden in 1896 volgens het verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken 12 fabrieken voor wollen stoffen, lakens, duffels, dekens, sajetten, enz. met 25 stoomketels en 19 stoommachines, welke gezamenlijk 1128 paardenkrachten bezaten.

Papier. — In nauw verband met de textiel nijverheid staat de papierfabricatie. De grondstoffen voor papier worden immers aan de textielnijverheid ontleend. Lompen van linnen, katoenen, jute-weefsels (geen wol en geen zijde) afval van touwen uit verschillende stoffen gemaakt, stroostof, houtstof, zijn de ingrediënten voor papier.

Holland was reeds vroeg door zijne papierfabrikatie in het buitenland gunstig bekend. In Holland werd de papiermolen, Hollander genaamd, uitgevonden, die in de Europeesche papier-industrie het algemeene werktuig, om de vezelstoffen met water tot een fijne brij te vermalen, is geworden en tot nu toe is gebleven. Het Hollandsche papier had ook in het buitenland een goeden naam en werd voor bijzondere doeleinden bij voorkeur gebruikt, thans wordt nog veel Hollandsch geschept papier in het buitenland voor muntbiljetten en banknoten besteld.

Tegen het midden dezer eeuw werd het Hollandsch papier geschept, het was z. g. handpapier. Langzamerhand is daarin verandering gekomen. Thans bedraagt het hand- of geschept papier nog geen 140ste gedeelte van het machinale papier, hetgeen uit den volgenden staat kan opgemaakt worden.

Er bestaan thans ca. 9 fabrieken voor hand- of geschept-, schrijf-, druk- en pakpapier met 8 stoommachines, 1 windmolen en 5 waterraderen en met 23 kuipen. Deze produceeren jaarlijks ca. 495,000 Kg. handpapier, dus nog geen half millioen Kg.

Voor machinaal schrijf-, druk- en pakpapier bestaan 18 fabrieken met ca. 39 stoommachines (1 turbine, 3 waterraderen en 1 motor), te zamen 8354 p.k. en 34 papiermolens.

Deze hebben eene jaarlijksche productie van ongeveer 25,500,000 K.g. machinaal papier.

Bovendien bestaan 8 fabrieken voor stroo- carton en papier, welke 37 stoommachines hebben van 1586 p.kr. en 21 papiermolens hebben. Deze brengen jaarlijks ongeveer 45,280,000 Kg. stroo-carton en papier voort.

k. — Tabak, sigaren, sigaretten. Nederland brengt zelf tabak voort, ofschoon het buiten de noordelijke tabaks-grens ligt, welke over Bonn gaat. Bij Nijkerk, in de Betuwe, bij Rhenen en Wageningen, in de Peel bij Helenaveen bestaat eene niet onvoordeelige tabakscultuur. Doch meer nog dan de inlandsche tabak hebben de aanzienlijke invoeren van de in Insulinde en in Amerika voortgebrachte tabak er toe geleid, eene zeer uitgebreide industrie in het leven te roepen tot het fabriceeren:

1. van sigaren, sigaretten en kerftabak,
2. „ snuiftabak,
3. „ pruimtabak.

Het geringe invoerrecht (*f* 0.70 op 100 kilo onbewerkte tabak) heeft zonder twijfel veel tot den bloei dezer industrie bijgedragen. Aan de verleiding, om van de tabak hooge invoerrechten te heffen of zelf de fabrikatie en den verkoop tot een monopolie van den Staat te maken, heeft men ten gevolge van de krachtige volksbeweging van den kant van allen, welke bij de industrie en den handel van tabak betrokken waren, weerstand moeten bieden.

Beginnen wij bij de nobele passie van het snuiven.

Hiervoor gebruikt men vettige zware tabak, zwaar Hollandsch best goed of Virginiatabak. Deze wordt gesaust. aan een fermentatie onderworpen en geraspt of gemalen en daarna in stanniool of aardenpotten verpakt.

Daar de gewoonte van te snuiven hoe langer hoe meer vermindert en wij niet meer in den tijd leven, dat een gouden of zilveren snuifdoos tot de benoodigdheden van een gentleman behoort, is deze industrie klein-industrie gebleven en wordt nog slechts in enkele plaatsen van ons land beoefend, als Eindhoven en Tilburg.

Meer omzet heeft de pruimtabak, omdat zij aftrek vindt bij de talrijke schare der werklieden, soldaten en matrozen, voor welke het pruimen een zenuwprikkel is in oogenblikken, dat niet gerookt mag worden. Deze tabak, die ook vettig en zwaar moet zijn, wordt gesausd, gesponnen, geperst, gedroogd en verpakt. Over de totale productie laat zich moeilijk eene betrouwbare opgave doen. Doch kan het cijfer daarvan niet gering zijn.

Behalve cavendish, negro-head, lumbs, gebruikt men ook veel krullen, welke gelijken op kerftabak, waarvan zij zich door hun donkere kleur onderscheiden. Vooral het merk B. S. K. (beste zwarte krullen) schijnt bij de werklieden zeer in zwang te zijn. Of deze industrie in de toekomst nog voor uitbreiding vatbaar is? Dat zal voornamelijk daarvan afhangen, of het rooken de wereld niet nog meer en meer verovert.

Merkwaardig en eenig verschijnsel in de cultuur-geschiedenis, dat eene gewoonte van onder naar boven, van wilde stammen naar de beschaafde maatschappij, en in deze van de onderste rangen: matrozen, soldaten, arbeiders, naar de hoogere kringen tot in de vorstelijke salons doordringt.

Geen straffen of verbodsbepalingen konden dezen zegetocht van de rooktabak tegen houden.

Het rooken wordt hoe langer hoe meer algemeene gewoonte, ook niettegenstaande de bezwaren, welke door geneesheeren daartegen in het midden worden gebracht, met het oog op keel, ademhaling en zenuwen. Nederland is het land der rookers. De Hollandsche jongen heeft reeds vroeg zijn sigaar in den mond en blijft haar tot het einde getrouw. Doch Nederland profiteert daarvan niet slechts als een soort van genotmiddel, maar ook met het oog op de voordeelen, welke de industrie van tabaksbereiding kan afwerpen. De nijverheid heeft zich van het rookterrein meester gemaakt en verschaft aan de rookers wat zij verkiezen, kerftabak, sigaretten of sigaren.

In de drie onderdeelen van het bedrijf heeft het handwerk de bovenhand boven den machinalen arbeid.

Voor de bereiding van kerf wordt de tabak, na de sorteering, gesaust, met de hand of machinaal door messen fijn gesneden, in eene eest gedroogd en verpakt.

Voor het maken van sigaretten moet de tabak ook op dergelijke wijze worden gekorven, dan in een vooraf klaar gemaakt buisje van fijn z.g. zijdepapier op handige manier gestoken en de aldus ontstane sigaret afgewerkt worden. Voor het insteken van de gekorven tabak in de buisjes bedient men zich veelal van machines. Tot het maken van sigaren zijn ook machines uitgevonden, door welke het binnengoed van een omblad voorzien en de dekker in spiraalvormige winding er om heen gelegd wordt. Doch die machines worden hier te lande nog niet gebruikt. De sigaren-fabrikatie is nog handwerk op groote schaal.

In groote zalen zitten tot honderd en meer werklieden, met jongens als helpers, aan lange werktafels. Vóór hen ligt de voorbereide tabak, die gebruikt moet worden als binnengoed, omblad of dekblad. De jongens beschikken over binnengoed en omblad, de baas over dekblad.

Het omblad of liever twee ombladen worden door den jongen op de werktafel gelegd, het binnengoed, met beide handen in een soort van prop samengevoegd, komt op het omblad te liggen. Het omblad wordt van beide zijden om het binnengoed heengeslagen, het ontstane bosje (of wikkel) over de werktafel naar achteren en voren gerold en aan den baas overgegeven, die het naziet en verbetert, den dekker snijdt en spiraalvormig er om heen legt, met kleefstof voorziet, de punt vormt en het overbodige afsnijdt.

Zoo maken de werklieden de eene sigaar na de andere, honderden per dag, zeker een eentonig en afmattend werk. Doch bij eenige handigheid kunnen zij veel geld verdienen, *f* 10 tot *f* 25 per week voor moeder de vrouw mede brengen, hetgeen een prikkel is bij den arbeid, daar alles per stuk betaald wordt. Hoe veel zulke zalen, zulke fabrieken in het land verspreid zijn, is niet mogelijk bij benadering op te geven. Sigarenfabrieken vindt men in grooten getale in de steden, van de hoofdplaatsen tot de kleine stadjes en dorpen, over het geheele land verspreid. Daarin wordt met de vlijt en onverdrotenheid van de bij gewerkt, en overal veel geld verdiend, zoodat deze tak van nijverheid van groote beteekenis is voor de volkswelvaart.

Eenig denkbeeld van de uitgebreidheid dezer industrie kan gegeven

worden door de mededeeling van de cijfers, waarmede de uitvoer van sigaren in waarde den invoer overtreft.

Het plus van den uitvoer boven den invoer bedroeg:

in 1847—56	gemiddeld	774	duizend gulden
„ „ 57—66	„	573	„
„ „ 67—76	„	1028	„
80		1139	„
85		1614	„
90		2684	„
95		3383	„
97		3252	„

Omvang en uitbreiding dezer nijverheid kan hieruit worden afgeleid.

l. Kininefabriek: — Toen de daad van Dr. Hasskarl, het overbrengen der kina van Zuid-Amerika naar Java en het werk van zijne opvolgers Dr. Junghuhn, Dr. van Gorkom enz. vruchten begon af te werpen en de aanplant van kina op Java, aanvoeren voor de markt ten gevolge had, werd te Amsterdam in het jaar 1881 de kininefabriek opgericht, met het doel, uit de aangevoerde kinabast het medicament, zwavelzure kinine, te bereiden. De eerste maatschappij werkte met een kapitaal van ƒ1.000.000.— waarvan aandeelen tot een bedrag ƒ400.000.— werden uitgegeven. Dadelijk ging men tot het bouwen over en legde den eersten steen op 3 Augustus van hetzelfde jaar. In 1882 begon het bedrijf en in 1883 werd aan de fabriek door de jury van de Algemeene Internationale Tentoonstelling voor Koloniën en Uitvoerhandel de gouden medaille toegekend. De prijzen evenwel van het kininepreparaat daalden kort daarna plotseling en sterk; het kilo kininesulfaat viel van ƒ250.— op ƒ30.—. Tegenover dergelijke verliezen was het maatschappelijk kapitaal niet toereikende en daar de wijze van fabriceeren ook tegen de concurrentie niet bestand was, zoo werd in het jaar 1886 tot liquidatie besloten, bij welke slechts het een tiende van het maatschappelijk kapitaal kon gered worden.

Op de ruines van de geliquideerde zaak vormde zich in 1887 de tegenwoordige naamlooze vennootschap met een kapitaal van ƒ250.000.— waarvan tot dusverre ƒ200.000.— betaald zijn. De nieuwe vennootschap kocht den geheelen ouden inventaris, hernieuwde in zekeren zin de fabriek, daar met het oog op hoogere productie een ander procédé moest worden ingevoerd. Ook na deze wijzigingen werd het bedrijf nog niet loonend, zoodat in het jaar 1891 nog eens tot eene verandering en tevens vergrooting werd overgegaan. Hierdoor was men in staat, de 6 à 8-voudige hoeveelheid van vroeger te fabriceeren. Van dit tijdstip af kon eene klimmende rentabiliteit worden aangetoond. Eene conventie der Duitsche fabrieken van het artikel bevestigde de markt. Op de tentoonstelling van geneeskundige en nuttige planten, in 1895 in den Haag gehouden, verwierf de Amsterdamsche Kininefabriek de groote zilveren medaille der Mij. voor Nijverheid en de gouden medaille van het geneeskundig gezelschap te 's Gravenhage. Daar ook in de laatste jaren de rentabiliteit der fabriek gunstig is, zoo blijkt voldoende, dat men zich van de tegenspoeden der

eerste jaren heeft weten te herstellen en zoo wel door doelmatige inrichting van de fabrikatie als door zorgvuldig werken de fabriek voor goed op de hoogte van den tegenwoordigen tijd, uit een wetenschappelijk en technisch oogpunt, heeft weten te verheffen.

m. Verlichtings-industrie. Gas en Electriciteit. — De negentiende eeuw wordt de verlichte eeuw genoemd, zij was het ten minste in deze beteekenis, dat andere en betere middelen tot verlichting van huizen, straten en pleinen werden uitgevonden en toegepast dan vroeger gebruikelijk waren. Onder deze bekleedt het gas een voorname, zoo niet de eerste plaats. In de vorige eeuw uitgevonden en in de eerste helft dezer eeuw in Engeland het eerst toegepast, kwam het gas gedurende de tweede helft dezer eeuw op het continent van Europa tot algemeene toepassing niet slechts in de groote steden, maar ook in kleine plaatsen en dorpen, in publieke gebouwen, op straten en pleinen in huizen en fabrieken.

Langzamerhand werden in alle gemeenten, groote, middelgroote, kleine, gasfabrieken opgericht, hetzij ten koste en in beheer van de Gemeente zelve, hetzij door maatschappijen, waaraan concessie werd verleend. Geleidingen werden onder den grond aangelegd, om over de straten en in de huizen de weldaad eener voldoende verlichting te kunnen verspreiden.

Het bedrijf zelf onderging in den loop van de tweede helft dezer eeuw verschillende verbeteringen. In de plaats van gewone ovens voor de droge distillatie der steenkolen voerde men watergas- of generator-ovens in, waardoor eene groote bezuiniging in de te gebruiken brandstof mogelijk werd. De afkoelers voor het verwijderen van de vloeibare en vaste bestanddeelen werden doelmatiger ingericht, zoodat zij gedurende zomer en winter eene behoorlijke afkoeling en condensatie konden tot stand brengen. De zuivering van het gas in de kisten onderging eene verbetering, doordat men als zuiveringsmiddel niet slechts kalk, maar ook zaagsel en ijzeroxyde gebruikte. Het daardoor ontstane ijzersulfide en carbonaat kan men door inwerking der dampkringslucht weder tot nieuw gebruik reviveeren. De regulatoren voor den gelijkmatigen afvoer van het gas naar de geleidingsbuizen werden meestal ingevoerd; evenzoo werden aan vele gasfabrieken, voor het benuttigen van het ammoniakwater, kleine fabrieken van zwavelzure ammonia, een zeer gezochte meststof, verbonden.

Dat in de oprichting en het beheer der gasfabrieken Engeland de landen van het continent vooruit was en daarom vele gasfrieken, ook van ons land, zich in handen van Engelsche maatschappijen bevonden, is een bekend feit, verklaarbaar door de uitvinding en eerste toepassing van gas in Engeland en door de gunstige omstandigheden, waarin Engeland ten opzichte van de grondstof der gasfabricatie, de steenkolen, verkeerde. —

Toen de electrotechniek met dynamo-machines verrijkt werd, welke in staat waren sterke, gelijk gerichte of wisselstroomen te leveren, kwam het vraagstuk der verlichting in een ander stadium. De electriciteit werd toen een ernstige mededingster van het gas, omdat niet aan de dure galvanische batterij met hare schadelijke dampen, maar aan de dynamo-machines, welke door stoom gedreven worden, de electrische stroomen voor de

booglamp ter verlichting van pleinen, straten en groote zalen en voor de gloeilamp ter verlichting van kamers en woonvertrekken moesten worden ontleend.

In Amsterdam werd de maatschappij Electra opgericht; deze begon haar bedrijf in Februari 1887 met twee machines, welke gelijk gerichte stroomen leverden van 1000 Ampères en 65 Volts spanning; de stoommachines, daarvoor benoodigd, hadden 130 paardenkrachten en 2 pijpketels met 125 M^2 verwarmingsoppervlakte. De installatie voor de electrische verlichting werd geleverd door Helios te Ehrenfeld bij Keulen.

In Maart 1890 werd voor de verlichting van een gedeelte van Amsterdam: Nieuwendijk, Kalverstraat, Doelenstraat, etc. eene wisselstroommachine voor 1500 gloeilichten van 16 normaalkaarsen in werking gesteld. Gedreven door eene stoommachine van 160 p.kr. leverde zij stroomen van 2000 Volts spanning, welke op 56 Volts spanning getransformeerd werden. In Mei 1832 werd de groote centrale installatie aan den Haarlemmerweg tot aanvaarding der concessie voor de geheele stad geopend met 3 machines van 600 paardenkracht.

Thans zijn daarin werkzaam 1 machine van 1000 p.kr., 3 machines van 300 p.kr. en 1 machine van 200 p.kr., waarvoor 8 stoomketels, welke 150 M^2. verwarmingsoppervlakte bezitten. Op 1 Jan. 1898 waren aangesloten 27,000 lampen van 16 normaalkaarsen.

„Wanneer [1]) wij de electrische verlichting beschouwen, dan kunnen wij „constateeren, dat de grootste gemeenten in ons land (Amsterdam, „Rotterdam en Den Haag) eene centrale installatie voor verlichting van „beduidenden omvang bezitten, dat in tal van andere kleinere gemeenten „het vraagstuk overwogen is of wordt, en dat het aantal particuliere „installatiën in fabrieken, op stations-emplacementen, op buitengoederen, „enz. volstrekt niet onbelangrijk is. En dat het niet nog grooter is, moet „dat niet geweten worden aan het, op zichzelf te waardeeren feit, dat „onder de kundige leiding van onze gasfabrikanten, in Nederland, beter „en goedkooper gas wordt gefabriceerd, dan bij onze buitenlandsche „naburen, niettegenstaande hier de steenkolen moeten worden aangevoerd „en men b.v. in Duitschland, op vele plaatsen in de onmiddellijke nabij„heid der mijnen de voor gasfabricatie benoodigde steenkolen aantreft?

„Dat men in ons land de hygiënische voordeelen, de veiligheid bij goeden „aanleg, het gemak, enz. niet laat opwegen tegen den hoogen prijs van „het electrisch licht, moge in sommige gevallen niet te verklaren en te „betreuren zijn, maar zal toch wel in vele gevallen verklaarbaar moeten „worden geacht.

„Maar tevens moeten onze fabrikanten bedacht zijn op verbetering van „het electrisch licht en verlaging, daardoor, van den prijs. Aan onze „dynamos valt waarlijk niet veel meer te verbeteren, aan onze geleidings„en verdeelingsstelsels evenmin. De gloeilampen zijn het, die het zwakke „punt der electrische verlichting uitmaken, niet in dien zin, dat zij op „zichzelf niet uitstekend geconstrueerd zouden zijn, maar in dit opzicht, „dat zij voor een bepaalde lichtsterkte een groote hoeveelheid arbeids-

[1]) Prof. J. A. Snijders in de vergadering der Nederl. vereeniging voor electriciteit van 26 October 1895.

„vermogen gebruiken. Juist aan gloeilampen-fabrieken is Nederland nu „betrekkelijk zoo rijk. Laten onze gloeilampfabrikanten niet alleen „produceeren volgens een door ieder voor zichzelf vast aangenomen „methode, maar laat in hunne werkplaatsen, zooals de ingenieur von Miller „zeide, ook voortdurend onderzocht, beproefd, gemeten worden; laat men „er met volharding naar zoeken, bij behoud van een levensduur der lampen „van 1000 à 1200 branduren, een Wattverbruik van 2 à 2½ Watt per „normaalkaars te verkrijgen, in plaats van 3 Watt, zoo als thans noodig „zijn, en de kosten van het electrisch licht zullen onmiddellijk belangrijk „dalen. Welk een groot verschil maakt het niet of men 12 of 20 lampen „met één paardenkracht kan doen branden? In deze richting is voor de „Nederlandsche gloeilampen-industrie een dankbaar veld van onderzoek te „vinden, dat, ik houd er mij van overtuigd, in het buitenland op allerlei „wijzen reeds beproefd en bewerkt wordt."

In Nederland bestaan twee accumulatoren-fabrieken:
één te Maarsen van C. E. Wolff
„ „ Utrecht van C. Greve
verscheidene gloeilampen-fabrieken o. a.:
M. IJ. Phaëten te Nijmegen,
Goossens, Pope & Co. te Venlo,
Philips & Co. te Eindhoven
één fabriek voor electrische installatie:
W. Smit te Slikkerveer bij Rotterdam.

III. VERKEERSWEGEN TE LAND EN TE WATER.

a. Spoorwegnet. — In Sept. 1830 werd de eerste spoorweg van Europa geopend, de lijn Liverpool—Manchester.

Op 20 Sept. 1839 werd de eerste spoorweg in Nederland, de lijn Amsterdam—Haarlem, voor het verkeer opengesteld.

Op 1 Januari 1850 waren in Nederland geen andere spoorweglijnen voor het verkeer in gebruik dan de lijn Amsterdam—Rotterdam van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, op 8 Aug. 1837 opgericht te Amsterdam, en de lijn Amsterdam—Arnhem van de Nederlandsche Rijnspoorwegmaatschappij (opgericht 3 Juli 1845 te Amsterdam) beide ter lengte van 176.4 K. M.

In het volgende tiental van jaren werden vele plannen voor spoorwegen gemaakt, doch niet veel uitgevoerd.

Voor de exploitatie werden geopend:

1. Op 23 Oct. 1853 de lijn Maastricht—Aken, de eerste spoorwegverbinding met het buitenland.

2. Op 20 Oct. 1854 de lijn Antwerpen—Oudenbosch met omnibusdienst Oudenbosch—Moerdijk en met stoombootdienst Moerdijk—Rotterdam.

3. Op 30 Juli 1855 de zijtak Utrecht—Rotterdam van den Nederlandschen Rijnspoorweg;

4. Op 1 October 1856 de lijn Maastricht—Hasselt.

Bij den aanvang van 1860, dus ongeveer 21 jaren na de opening van den eersten spoorweg in ons land, bedroeg de lengte van het in exploitatie gebrachte net niet meer dan circa 335 K.M., d. w. z. van een eigenlijk

spoorwegnet kon nog in het geheel geen sprake zijn, alleen van enkele spoorwegen. Daardoor bleef ongetwijfeld Nederland in de algemeene ontwikkeling van het verkeer en in de ruime toepassing der ruwe grondstoffen 10 jaren bij andere landen ten achter.

Nadat een voorstel tot ondersteuning van particulieren spoorwegaanleg door middel van rentegarantie door de 1e Kamer der Staten Generaal in hare zitting van 8 Febr. 1860 was verworpen en het Ministerie zijn ontslag had genomen, bracht het nieuwe Ministerie spoedig een ander wetsontwerp bij de Kamer in tot aanleg van spoorwegen door den Staat, welk voorstel onderteekend was door den Minister van Binnenl. Zaken Mr. S. baron van Heemstra en den Minister van Financiën Mr. F. A. baron van Hall.

Het voorstel werd met geringe wijziging in de richting der lijnen door de Staten Generaal aangenomen en op 18 Aug. 1860 door den Koning bekrachtigd.

Door deze wet werd de aanleg van de volgende lijnen voorgeschreven:

1. van Arnhem naar Leeuwarden,
2. van Harlingen langs Groningen naar de Hannoversche grenzen,
3. van Groningen naar Meppel,
4. van Zutphen langs Almelo, Hengelo naar de Duitsche grenzen,
5. van Maastricht langs Venlo tot Breda,
6. van Roozendaal naar Vlissingen,
7. van Venlo naar de Pruisische grenzen,
8. van Utrecht langs Kuilenburg naar Boxtel,
9. van Rotterdam langs Dordrecht naar Breda,
10. van Amsterdam door de Zaanstreek naar Nieuwediep.

Tevens werd door de wet bepaald, dat jaarlijks 10 millioen gulden voor den bouw der spoorwegen op de staatsbegrooting moesten worden uitgetrokken.

In het jaar 1870 was het geheele spoorwegnet der wet van 1860 voltooid, behalve de gedeelten Zaandam—Amsterdam en Mallegat - Rotterdam.

Zoodoende was door de voortvarendheid, welke bij den bouw voorzat, binnen 10 jaar tijds een spoorwegnet verkregen, dat de verschillende deelen des Rijks met hunne voornaamste steden op voldoende wijze met elkander in gemeenschap bracht.

De exploitatie, zoo luidde de bepaling der wet van 1860, zoude aan bijzondere ondernemers bij concessie worden gegund. Bij Kon. Besluit van 11 Aug. 1863 werd concessie verleend aan T. van Heukelom, H. Luden, W. Poolman en A. Vrolijk, door welke op 21 Sept. 1863 de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen te 's-Gravenhage werd opgericht.

In 1870 werd de zetel der Maatschappij naar Utrecht overgebracht.

Hierdoor was een degelijke basis verkregen voor verdere ontwikkeling van het spoorwegnet.

Naast de Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen stonden als grootere lichamen nog de Nederlandsche Rijnspoorweg-Maatschappij en de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij. De Nederlandsche Rijnspoorweg, ter lengte van 204 K.M. werd 10 Juli 1890 door den Staat overgenomen, hetwelk door de wet van 22 Juli 1890 werd bekrachtigd.

De exploitatie van deze lijn werd 15 Oct. 1890 aan de Maatschappij tot Exploitatie van S.S. opgedragen.

Zoo bleven eindelijk behalve enkele kleinere spoorwegmaatschappijen, als die van den Centraal-spoorweg en van de lijn Maastricht-Aken, twee groote lichamen naast elkander bestaan, de Maatschappij tot Exploitatie de Staatsspoorwegen en de Hollandsche IJzeren Spoorweg Mij.

De laatste was inmiddels uit hare geïsoleerde positie van een soort lokaal-spoorweg voor Noord- en Zuid-Holland getreden door verbindingen en lijnen, aansluitende aan het Duitsche spoorwegnet, door uitbreiding harer lijnen naar het Oosten, voornamelijk naar Twente en Nijmegen-Kleef. Volgens haar verslag over de eerste 50 jaren van haar bestaan, in 1889 uitgegeven, werden in exploitatie gebracht de lijnen:

den Helder—Alkmaar	geopend	20	December	1865
Alkmaar—Uitgeest	"	1	Mei	1867
Haarlem—Uitgeest	"	1	Mei	1867
Uitgeest—Zaandam	"	1	November	1869
Amsterdam—Amersfoort	"	10	Juni	1874
Hilversum—Utrecht	"	10	Juni	1874
Amersfoort - Zutphen	"	15	Mei	1876
Zutphen—Winterswijk	"	24	Juli	1878
Zaandam—Amsterdam	"	15	October	1878
Ymuiden—Velsen	"	1	November	1883
Zaandam—Hoorn	"	20	Mei	1884
Winterswijk—Hengelo	"	1	October	1884
Ruurlo—Noede	"	15	October	1884
Hoorn—Enkhuizen	"	6	Juni	1885
Winterswijk—Zevenaar	"	15	Juli	1885
Deutichem - Ruurlo	"	15	Juli	1885
Borkulo—Enschede	"	7	December	1885
Amersfoort—Kesteren	"	18	Februari	1886
Den Haag—Scheveningen	"	12	Juni	1886
Nijmegen—Kleef	in exploitatie genomen	1	Juli	1886
Dieren—'t Loo	geopend	2	Juli	1887
't Loo—Epe	"	2	November	1887
Hoorn—Medemblik	"	3	November	1887
Epe—Hattem	"	21	November	1887
Apeldoorn—Deventer	"	21	November	1887
Deventer—Almeloo	"	1	September	1888
Haarlem—Zaandvoort	in exploitatie genomen	1	Juni	1889.

Ten gevolge van deze uitbreidingen kwam de Hollandsche Spoorweg-maatschappij langzamerhand ten opzichte van de overige Europeesche Maatschappijen in een andere positie, daar zij uit haar isolement was getreden, en aansluiting had gevonden. Daarin zag zij aanleiding, zich bij het Bestuur van het Verein Deutscher Eisenbahn-Verwaltungen aan te melden, om onder de leden van dat Verein te worden opgenomen. Dit laatste had plaats bij besluit van 20 Januari 1873. Ook de Staat bleef niet achterwege het tusschen 1860—1870 aangelegde net van Staatsspoorwegen na 1870 verder uit te breiden, aan te vullen en te voltooien.

Zoo bedroeg de lengte van het spoorwegnet

Op 1	Januari	1870	1315	K.M.
„ 1	„	1875	1621	„
„ 1	„	1880	1854	„
„ 1	„	1897	2713	„

daarvan aan den Staat behoorende 1605 K.M.
Lokaal-spoorwegen 285 „
aan de Holl. IJz. Spoorweg-Mpij. 782 „
of 1248 „
(met inbegrip de gemeenschappelijke lijnen).

Dit spoorwegnet is voor den Nederlandschen handel, evenals voor de nijverheid, van de grootste beteekenis geweest. Op gemakkelijke wijze konden de goederen naar de landen van afzet worden vervoerd en de ruwe grondstoffen als kolen, ijzer, etc. aangevoerd. De uitbreiding van het spoorwegnet was het sein voor het herleven en de uitbreiding der industrie. De nijverheidscentra ondervonden dadelijk daarvan de goede en weldadige gevolgen, gelijk ook de handel zijne vleugels beter kon uitslaan.

Het spoorwegnet bevindt zich thans, behoudens enkele kleinere deelen, in handen van de twee genoemde groote maatschappijen, waardoor een eigenlijk monopolie is uitgesloten en eene gezonde concurrentie in het leven is geroepen, welke aan het publiek ten goede komt.

b. Noordzeekanaal, nieuwe Waterweg naar den hoek van Holland [1]). — Door de aanslibbing in de Zuiderzee was het noodig geworden, een kanaal te graven tot instandhouding van eene geregelde en veilige verbinding van Amsterdam met de zee, ten einde Amsterdam voor een wissen dood als groote handelsstad te bewaren. In de jaren 1819—1825 werd voor dit doel onder bijzondere protectie van Nederlands eersten Koning Willem I het Noordhollandsch kanaal aangelegd van het Nieuwe Diep tot Amsterdam, een grootsch werk voor dien tijd en tevens voldoende voor de toenmalige scheepvaart. Daarvoor werd circa 11 millioen gulden gegeven. Maar de ontoereikendheid van dit kanaal bleek tegen het midden dezer eeuw hoe langer hoe meer. De booten verkregen grootere afmetingen in lengte en diepgang en zoo ontstond de noodzakelijkheid, tot behoud van Amsterdam als haven en handelsstad, een beteren weg naar zee te vinden. Men koos de richting, vroeger door Koning Willem I met potloodstreep op de kaart aangeduid, toen hem het plan tot den aanleg van het Noordhollandsch kanaal werd voorgelegd.

De inham der Zuiderzee, het IJ, strekte zich, alhoewel in zeer ondiep water uitloopende, westelijk tot aan de duinen uit. Wat scheen eenvoudiger te zijn, dan in het IJ eene vaargeul uit te diepen en in westelijke richting door de duinen naar zee voort te zetten? Het kanaal door Holland op zijn smalst, zoo was de publieke opinie, moest de redding en het behoud van Amsterdam worden.

In het jaar 1852 benoemde de Raad van Amsterdam eene commissie

[1]) De gegevens zijn ontleend aan de opstellen over genoemde onderwerpen van de Heeren resp. Mr. A. J. Cohen Stuart en W. F. Lemans, voorkomende in het Gedenkboek van het Kon. Instituut van Ingenieurs 1847—1897.

van vijf leden, tot onderzoek van de doorgraving van Holland op zijn smalst. In hetzelfde jaar diende deze commissie hare voorstellen omtrent dit kanaal in. De Raad van Amsterdam en het Kon. Instit. van Ingenieurs toonden de algemeene belangen van Nederland wel te begrijpen, door uitlooving van een prijs van *f* 2000.— voor de beste oplossing der hangende kwestie. Doch van de tien ingekomen ontwerpen kon geen den prijs behalen.

Eindelijk toonde ook de regeering belangstelling in de zaak. Met machtiging van Z. M. den Koning werd door den Minister van Binnenl. Zaken in April 1859 aan het Gemeentebestuur van Amsterdam medegedeeld, dat de aanleg van een kanaal door of langs het IJ en door Holland op zijn smalst, met een haven aan de Noordzeekust, door de Regeering zoude worden bevorderd. Op 19 April van hetzelfde jaar werd een Raad van Waterstaat benoemd, welke in Augustus daaraanvolgende een uitvoerig verslag indiende. De voorstellen van dezen Raad kwamen in hoofdzaak overeen met het plan der Commissie van 1852. Overeenkomstig dit plan werd in 1860 een wetsvoorstel ingediend, doch door de Tweede Kamer der St. G. verworpen.

Toen het Rijk de zaak liet varen, namen de concessie-aanvragers haar weder op. Zij wisten te bewerken, dat in het begin van 1863 een wetsontwerp, betreffende de verleening der concessie voor het graven van een kanaal door Holland op zijn smalst en betreffende de verbetering van den waterweg van Rotterdam naar zee werkelijk tot wet verheven werd.

Twee jaren later, op 8 Maart 1865, werd door het Bestuur der intusschen opgerichte Kanaal-Maatschappij, welke de concessie aanvaard had, de eerste spade in den grond gestoken en nog ruim 12 jaren later, op den 1en November 1876 werd het Noordzeekanaal door Koning Willem III geopend en de haven van IJmuiden ingewijd. In het jaar 1882 nam de Staat het Kanaal van de Maatschappij over. De kanaalgelden werden in het jaar 1890 afgeschaft.

In dit jaar bezat Amsterdam eindelijk een vrijen waterweg naar zee, eenigszins beantwoordende aan de eischen der scheepvaart en van den handel.

Het kanaal heeft de verwachtingen niet teleurgesteld, want de scheepvaart is na 1876 belangrijk vooruitgegaan gelijk de statistiek bewijst, zelfs in die mate, dat het kanaal niet meer aan de behoefte voldoet.

De afmetingen der schepen zijn in lengte en diepgang weder vergroot. Om daarmede gelijken tred te houden, zal noodzakelijk eene verbreeding en eene uitdieping van het kanaal in de eerste jaren te wachten zijn, een plicht, waaraan het Rijk zich naar het oordeel van den Heer Telders, ingenieur-hoogleeraar aan de Polytechnische school te Delft, niet kan onttrekken. Bovendien moeten alle belemmeringen, welke der scheepvaart op het kanaal hinderlijk zijn, worden weggeruimd als de Velserbrug, de Hembrug etc.

Een stap in die richting is reeds gedaan door den aanleg en de opening van de nieuwe schutsluis te IJmuiden, lang 225 M., breed 25 M. en diep 10 M. onder A. P. of 9.50 M. beneden kanaalpeil. Zij werd in December 1896 geopend en is thans de grootste schutsluis der wereld.

Het kanaal, oorspronkelijk 7,50 M. diep, is thans op 9 M. diepte onder A. P. gebracht, de bodembreedte wordt tot 32 M. uitgebreid.

Doch wellicht zullen al deze maatregelen voorloopige zijn, omdat de afmetingen der schepen, bij den vooruitgang van handel en scheepsbouw, nog belangrijk kunnen toenemen, zoo zeer, dat wellicht geen kanaal met schutsluis in staat is, in de behoeften van Amsterdam te voorzien. Dan zal de tijd komen, om het plan van den Heer A. Caland, dat warm en met overtuiging door den Heer Huet te Delft wordt verdedigd, ernstig in overweging te nemen, het stoute denkbeeld namelijk, om door een open riviermond toegang tot de haven van Amsterdam te verschaffen. Wellicht is dan het grootste gedeelte der Zuiderzee gedempt en kan het IJselwater uit het nog bestaande IJselmeer langs Amsterdam naar zee worden gevoerd. Wellicht zal dan het plan Calland-Huet, dat thans geen genade in de oogen der deskundigen vindt, gunstiger beoordeeld worden en bij technischen vooruitgang, ook in de waterbouwkunde, uitvoerbaar blijken.

Ofschoon Amsterdam veel voldoening heeft van den aanleg van het Kanaal door Holland op zijn smalst, is Rotterdam door de natuur meer begunstigd, tot dusverre ook gelukkiger geweest in het vinden van een waterweg naar zee.

In het jaar 1857 ging de zeevaartweg van Rotterdam over Brouwershaven en Hellevoetsluis langs het Voornsche kanaal, terwijl langs Brielle slechts kleinere vaartuigen Rotterdam konden bereiken, daar het Brielsche vaarwater niet meer dan 3—4 M. diepte bij hoog water had. Stoomschepen van 5.3 à 5.5 M. diepgang hadden soms 5 à 8 dagen noodig om van Rotterdam in zee te komen.

Het was eene algemeene overtuiging, dat aan dezen ellendigen toestand, in het belang van den handel van Nederland, een einde moest worden gemaakt.

In 1858 maakte de ingenieur P. Caland een ontwerp voor een open waterweg, waarvan de mond in zee tot de vereischte diepte zoodanig uitgebouwd zoude zijn, dat door het terugstroomen van het vloedwater aanslibbing voor den mond zoude worden voorkomen. Daarmede zoude normaliseering van de breedte der rivier tot Krimpen gepaard gaan, zoodat de breedte onder eene bepaalde verhouding van den mond naar binnen regelmatig zoude afnemen.

Door de reeds genoemde wet van Januari 1863, waarbij concessie voor den aanleg van het Kanaal door Holland op zijn smalst was verleend, werd tevens de verbetering van den Waterweg langs Rotterdam naar zee volgens het ontwerp van den ingenieur Caland vastgesteld. Het geheele werk werd geraamd op *f* 6,300,000,— bij een tijd van uitvoering van 6 jaren.

In Augustus 1863 werd reeds met het werk een aanvang gemaakt en in October van hetzelfde jaar werd door Z. Kon. Hoogheid den Prins van Oranje de eerste spade te Hoek van Holland gestoken.

Op 26 November 1868 werd de buitendam doorgestoken. In September 1870 voeren de eerste vaartuigen naar zee en op 9 Maart 1872 het eerste stoomschip van de lijn Rotterdam-Harwich.

Door de voltooing van dezen waterweg is Rotterdam de voornaamste uitvoerhaven voor de producten van landbouw, veeteelt en van de Nederlandsche fabrieken geworden en tevens van al de havens in Noord-Westelijk Europa degene, welke het gemakkelijkst en het spoedigst te

bereiken, daarbij ook in de strengste winsters zonder ijsbelemmering is.

Deze waterweg heeft den handel en de scheepvaart van Rotterdam in hooge mate vooruit doen gaan, want in 1847 bedroeg de vaart door het kanaal van Voorne 3043 zeilschepen met 1,483,357 M³ inhoud,

in 1896 door den nieuwen waterweg 12484 zeilschepen met 28,656,774 M³ inhoud.

Deze cijfers zijn zoo welsprekend, dat verdere uitweiding niet noodig is. Ten overvloede willen wij den groei der scheepvaart gedurende de laatste 25 jaren door eenige cijfers aanduiden.

In 1872	kwamen	4471	schepen	met	3738680	M³	inhoud.
„ 1880	„	7008	„	„	8382969	„	„
„ 1890	„	9637	„	„	17078007	„	„
„ 1896	„	12484	„	„	28656774	„	„

c. Stoomvaartmaatschappijen. De stoomvaartlijnen, welke eene geregelde vaart tusschen Nederland en de Koloniën in Insulinde onderhouden zijn:

1). de Stoomvaartmaatschappij Nederland en

2). de Rotterdamsche Lloyd.

1. *De Stoomvaartmaatschappij Nederland* werd den 13en Mei 1870 te Amsterdam opgericht.

Zij begon hare zaken met een kapitaal van *f* 3,500,000,— met 981 deelhebbers, welke de oprichting als eene nationale zaak beschouwden.

Bij de vestiging der Maatschappij werd Z. M. Koning Willem III haar Beschermheer.

Met de Regeering was op 13 Febr. 1870 een contract gesloten, dat door den oud-Minister van Koloniën E. de Waal onderteekend was.

Op 8 Mei 1871 kwam het eerste stoomschip Willem III te Nieuwediep binnen.

Op 18 Mei 1871 stoomde hetzelfde schip uit de haven te Nieuwediep, den gekozen voorhaven van Amsterdam.

De eerste reis was ongelukkig. In den avond van den 19en ontdekte men, dat er brand aan boord was; alle pogingen tot blussching waren vergeefsch en het schip werd den volgenden dag, nog steeds brandende, op de droogten in de nabijheid van Portsmouth gesleept. Niemand der opvarenden kreeg eenig letsel.

Laat ons toonen, zoo besloot het verslag over deze gebeurtenis, dat rustige volharding onder aanvankelijken tegenspoed niet vreemd is aan onzen volksaard.

In 1872 nam Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden welwillend het Eere-Voorzitterschap der Maatschappij op zich.

In 1873 werden drie nieuwe stoomschepen gebouwd, en in 1874 bestond de vloot uit zes stoomschepen, waarmede de lang gewenschte regelmatige vaart met vaste vertrekdagen definitief kon worden gevestigd.

In October 1875 werd de eerste postdienst tusschen Nederland en Java geopend, via Southampton en Napels, met regelmatige vierwekelijksche vertrekken aan beide zijden der lijn.

Aanleghavens in de Middellandsche Zee waren achtereenvolgens Napels,

Marseille, Genua. Voor het aandoen der laatste haven betaalde de Italiaansche Regeering eene subsidie van 70,000 Lire per jaar.

Het eerste dividend werd in 1873 met 5 pCt. betaald, later waren de jaren 1884 en 1886 nog minder voordeelig, doch in het algemeen werd van 1871 tot 1894 $5^{3}/_{8}$ pCt. dividend per jaar betaald.

Binnen kort kon een driewekelijksche dienst met 7 schepen, en in 1879 de veertiendaagsche dienst begonnen worden, met nog twee nieuwe stoomschepen.

De uitbreiding der vloot bleef doorgaan.

Als concurrenten tegen de Maatschappij Nederland traden achtereenvolgend op:

1876 de Stoomvaartmaatschappij Java, welke in 1887 likwideerde,

1882 de Stoomvaartmaatschappij Insulinde, welke in 1886 in likwidatie trad en hare schepen verkocht,

1883 de Rotterdamsche Lloyd, welke thans nog bestaat en eendrachtig met de Mpij. Nederland de scheepvaartbelangen op en in de Koloniën behartigt.

Door deze samenwerking werd het mogelijk, een wekelijkschen dienst tusschen Nederland en de Koloniën te openen. Beide maatschappijen hebben daarvoor een veertiendaagschen dienst, doch laten hunne schepen beurtelings om de week vertrekken.

Door diezelfde samenwerking kwam de Kon. Nederl. Paketvaart-Maatschappij tot stand en werd de stoomvaartdienst in Nederl. Indië uit de handen van Engelschen in die van Nederlanders gebracht.

De Maatschappij Nederland bezat in 1894 16 stoomschepen, welke bruto ongeveer 347000 tonnen meten en voor circa *f* 5,524,000.— of *f* 12,350 per ton op de balans gebracht waren.

2. *De Rotterdamsche Lloyd.* Te Rotterdam werd in 1883 door de aandeelhouders in de verschillende reederijen van de stoomschepen, die onder de directie W. Ruijs & Zn. voeren, de wensch te kennen geveven, om die verschillende reederijen te vereenigen in een Naamlooze Vennootschap op aandeelen. Een commissie van 8 leden werd benoemd, om de statuten te ontwerpen en drie deskundigen aan te wijzen, die de schepen zouden taxeeren. De statuten werden vastgesteld in eene gecombineerde vergadering der aandeelhouders in de reederijen en op deze statuten werd, bij besluit van 15 Juni 1883 de Koninklijke goedkeuring verkregen. Het kapitaal werd vastgesteld op 8 millioen, waarvan voorloopig slechts 4 millioen werd uitgegeven.

Zoo kwam de Stoomvaartmaatschappij De Rotterdamsche Lloyd tot stand.

De uitslag is volgens de jaarverslagen de volgende:

Jan.	1884	werden	20	reizen	naar	Java	en	Sumatra	gedaan	met	7	st.schepen
〃	1890	〃	23	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	9	〃
〃	1895	〃	25	〃	〃	〃	6 extra reizen		〃	〃	15	〃
〃	1896	〃	26	〃	〃	〃	8	〃	〃	〃	16	〃

Het uitgekeerde dividend varieerde tusschen een minimum van 2 pCt. en een maximum van 11 pCt. en bedroeg gemiddeld ruim 6 pCt.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat het aantal schepen in 12 à 13 jaren is verdubbeld en gemiddeld een dividend van ruim 6 pCt. aan de

aandeelhouders is uitgekeerd, dan mag de onderneming wel geslaagd heeten en is vooruitgang niet te ontkennen.

3. *De Kon. West-Indische Maildienst.* De verbinding met Nederland en de Kolonie in Zuid-Amerika, Suriname of Nederlandsch Guyana, is door de Kon. West-Indische Maildienst tot stand gebracht.

Zij werd gesticht op 15 Aug. 1882 en opende hare vaart in het voorjaar van 1884. De vaarten hadden eerst maandelijks plaats, later van 1890 af om de drie weken.

De vaarten gaan van Amsterdam naar Paramaribo en van daar naar de Antillen.

Het aantal schepen bedroeg eerst 3. In 1889 verloor de Mpij. de boot Prins Willem I en liet de vloot in 1890 met twee schepen vermeerderen, Prins Willem II en Prins Willem III.

Omtrent de schepen wordt in het verslag van 1894 der Mpij. het volgende vermeld:

„In 1884 vingen wij den dienst aan met 3 stoomschepen, die eene gezamenlijke maat hadden van 3900 ton; thans hebben wij 6 stoomschepen in de vaart met ± 9300 ton, terwijl nog een zevende stoomschip in aanbouw is, dat ongeveer 1750 tonnen zal meten, zoodat de tonnenmaat dan ongeveer 11000 zal bedragen of nagenoeg driemaal zooveel als bij den aanvang."

„De maandelijksche dienst van Nederland op Suriname en Curaçao, waarmede de vaart in 1884 werd geopend, werd gedurende het afgeloopen tienjarig tijdvak uitgebreid tot een drieweekschen op deze kolonie, terwijl bovendien de plaatsen in West-Indië door een drieweekschen dienst met New-York werden verbonden."

In de eerste jaren werd geen dividend uitgekeerd, later zoo veel, dat gemiddeld in de eerste tien jaren 3 pCt. aan de aandeelhouders kon worden toegekend:

In 1894	bedroeg	het	dividend	8	pCt.
„ „ 95	„	„	„	8	„
„ „ 96	„	„	„	8½	„

4. *De Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij.* Deze maatschappij werd den 1en Mei 1873 opgericht.

In het eerste jaar maakte zij met 3 stoomschepen 12 reizen naar New-York en terug, waardoor vervoerd werden circa 23700 ton aan vrachtgoederen, benevens 198 kajuit- en 2820 tusschendekspassagiers.

In het tweede jaar 1874 maakte zij met 6 stoomschepen 20 reizen. Geregeld had er in de volgende jaren opklimming plaats. Na 1890 bezat de Maatschappij 10 resp. 11 stoomschepen en maakte in 1896:

70 rondreizen op New-York, terwijl buitendien twee vrachtstoomers werden gecharterd voor eene reis van New-York herwaarts.

5. *De Koninklijke Nederl. Stoomboot-Maatschappij.* Het doel dezer vennootschap is om de vrachtvaart hoofdzakelijk tusschen Amsterdam en Rotterdam en buitenlandsche havens uit te oefenen, hetzij onmiddellijk door eigen afgehuurde stoomschepen, hetzij middellijk door andere, met haar verwante ondernemingen, hare ondersteuning te verleenen.

Zij werd opgericht in het jaar 1856.

In	het	jaar	1869	bestond	hare	vloot	uit	17	schepen	met	10100	tons
"	"	"	" 70	"	"	"	"	17	"	"	12600	"
"	"	"	" 75	"	"	"	"	28	"	"	31970	"
"	"	"	" 80	"	"	"	"	24	"	"	23775	"
"	"	"	" 85	"	"	"	"	22	"	"	22800	"
"	"	"	" 90	"	"	"	"	23	"	"	23900	"
"	"	"	" 95	"	"	"	"	25	"	"	26300	"
"	"	"	" 97	"	"	"	"	26	"	"	26950	"

De cijfers duiden met uitzondering van een tijdelijken achteruitgang na 1875 een gestadigen langzamen vooruitgang aan. De jaren 1875—1879 waren minder gelukkig en sloten met een nadeelig saldo. In de andere jaren, sedert 1869, heeft de maatschappij geregeld dividenden uitgekeerd, liggende tusschen 5 en 12 pCt., gemiddeld in de 28 jaren 5.4 pCt., of wanneer men de jaren met nadeelige saldos niet mederekent 7.2 pCt.

6. *De Stoomvaartmaatschappij Zeeland.* De haven van Vlissingen werd in het jaar 1873 geopend. Door Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden werd het eerst het denkbeeld geopperd, om een geregelden dienst ter overbrenging van brieven, goederen en passagiers van Nederland en Duitschland naar Engeland tot stand te brengen. Het plan vond veel medewerking en na rijp beraad, werd Queenboró als landingsplaats in Engeland uitgekozen.

In 1875 werd de nachtdienst geopend met een kleine vloot van in Engeland aangekochte raderbooten.

Spoedig werden drie groote raderbooten, welke geheel naar de eischen des tijds en speciaal voor den Kanaaldienst ingericht zouden worden, bij eene firma te Glasgow besteld. In 1877 liepen twee dezer schepen, de Prinses Marie en Prinses Elisabeth van stapel. In 1880 werd een dergelijk vaartuig voltooid, dat naar den stichter der Maatschappij Prins Hendrik genoemd werd. Hierbij werd in 1883 nog gevoegd de Willem, Prins van Oranje.

De tonnenmaat van ieder dezer schepen bedroeg 1570 bruto, 860 netto.

In 1876 werden 13000 reizigers vervoerd, terwijl dit getal in 1886 op 68000 gestegen was, dus in 10 jaren vervijfvoudigd.

In 1887 werden bij dezelfde firma te Glasgow drie nieuwe booten besteld, welke uitsluitend voor den dagdienst bestemd waren en welke de Nederland, Duitschland en Engeland genoemd werden. Elk had een tonnenmaat van 1650 bruto en 870 netto.

Het vervoer der goederen bedroeg in 1886 27000 ton en klom in 1894 tot op 66350, werd alzoo in 8 jaar meer dan verdubbeld.

Ten einde aan de zwaarder wordende concurrentie het hoofd te kunnen bieden, werden in 1894 weder bij dezelfde firma te Glasgow drie nieuwe booten voor den nachtdienst besteld, welke huns gelijke niet zouden vinden onder de vele schepen, welke tot nu toe in het Kanaalwater werden gebruikt: de Koningin Wilhelmina (23 Mei 1895 te water gelaten), de Koningin-Regentes (7 Juli 1895) en de Prins Hendrik (22 Aug. 1896).

d. Scheepvaart in het algemeen. — Wanneer wij een terugblik werpen op hetgeen op scheepvaartgebied gedurende de laatste 50 jaren is voorgevallen, dan springt terstond in het oog, dat wij hier niet

staan voor eene aaneengesloten periode, doch dat twee geheel verschillende stadia vallen te onderscheiden. De overgang van het eerste naar het tweede blijkt dan te hebben plaats gevonden in de jaren 1873—76.

Omtrent het eerste tijdperk valt het volgende op te merken.

De Nederlandsche handelsvloot bestond in 't begin dezer periode bijna uitsluitend uit zeilschepen, wier aantal echter ieder jaar belangrijk verminderde, zonder dat de afneming in tonnenmaat door den aanbouw van een voldoend aantal stoomschepen weder werd aangevuld. Hierin bleven wij veel ten achter bij het buitenland, dat in het algemeen, voornamelijk Engeland, krachtig werkte aan den bouw zijner stoomvloot. In 1870 was de verhouding van het aantal zeilschepen en dat der stoomschepen over de geheele wereld als 85 en 15, in Nederland waren deze cijfers 91 en 9. In 1860 bedroeg het aantal Nederlandsche zeilschepen 1985 en dat der stoomschepen 38 met een gezamenlijke tonnenmaat van 400000 ton. In 1873 waren deze cijfers respectievelijk 1295, 61 en 326000; de zeilvloot was alzoo met bijna 700 schepen verminderd, terwijl de stoomvloot slechts eene toename van 23 vaartuigen aanwees. Dit was dan ook oorzaak dat, terwijl in 1850 de Nederlandsche koopvaardijvloot nog de vierde plaats innam onder de zeevarende mogendheden, ons land in 1873 op de negende plaats was teruggedrongen.

De scheepvaart-beweging in onze havens was destijds nog van bescheiden afmeting, terwijl van overzeesche verbindingen nog nauwelijks sprake was. In 1846 werden te Amsterdam ingeklaard 2910 schepen metende 430000 ton, en te Rotterdam 1830 schepen, metende 370000 ton; in 1860 bedroeg de ingeklaarde tonnenmaat voor Amsterdam 406200 en voor Rotterdam 600000 ton. De verhouding van de overige zeehavens, zooals Delfzijl, Harlingen, enz. tot Amsterdam en Rotterdam was echter toen veel gunstiger dan thans.

De scheepsbouw toonde in dit tijdperk nog een droevig beeld. Stoomschepen werden uitsluitend in het buitenland gebouwd en daar de zeilvloot steeds verminderde, ging ook dit eenmaal zoo bloeiende bedrijf snel achteruit. In 1873 overtrof voor het eerst het aantal in het buitenland aangebouwde Nederlandsche schepen dat der nationale werven.

Ten gevolge van de steeds grooter wordende afmetingen der stoomschepen gingen reeds vóór 1860 stemmen op, om de toegangen uit zee naar onze groote havens, met name Amsterdam en Rotterdam, meer in overeenstemming te brengen met de eischen des tijds. Zooals reeds medegedeeld is, werd toen besloten om zoowel Amsterdam als Rotterdam eene betere verbinding met zee te verschaffen. Rotterdam kreeg een open rivier, den nieuwen waterweg, Amsterdam een kanaal met sluizen, het Noordzeekanaal. Deze werken werden op respectievelijk 30 en 55 millioen gulden geschat.

Hiermede vangt een geheel nieuw tijdperk aan op scheepvaartgebied; groote moeilijkheden zijn sedert overwonnen en al is thans nog niet alles, zooals wij het zouden wenschen, wij kunnen zonder schaamte, veeleer met trots op de afgeloopen 25 jaren terugzien. Gaan wij dan eerst na, hoe het sedert 1873 met de scheepvaartbeweging in ons land gesteld is. Nadat de Waterweg en het Noordzee-kanaal voor het verkeer geopend waren, werden door Amsterdam en Rotterdam, vooral door laatstgenoemde haven, geen opofferingen gespaard om de havenwerken zoo volledig mogelijk in

te richten, om daardoor het verkeer naar hier te lokken. Zoo heeft de gemeente Amsterdam in deze 25 jaren voor dat doel 12½ millioen gulden besteed, Rotterdam 20 millioen, terwijl voor verleden jaar door deze gemeente nog eene som van 9 millioen voor den aanleg van een nieuwe haven werd toegestaan. Dat deze kapitalen rentegevend zijn geweest en nog zijn, blijkt uit de volgende cijfers. Inklaringen te Amsterdam en Rotterdam in netto tonnen:

	Amsterdam	Rotterdam
1880	720,000	1.681,000
„ 85	1.015,500	2.120,500
„ 90	1 182,500	2.918,500
„ 95	1.281,670	4.215,000
„ 97	1.590,000	5.430,000

Deze cijfers getuigen van gestadigen vooruitgang, doch tevens vormde zich een afscheiding tusschen Amsterdam en Rotterdam. De belangen van deze beide havens zijn niet meer dezelfde. Waar Amsterdam is gebleven de koopstad bij uitnemendheid, de stapelplaats van vele onzer koloniale en industrieële producten, daar heeft Rotterdam zich, dank zij hare gunstige ligging en haar open waterweg, een enormen transito-handel weten te veroveren ten nadeele grootendeels van Antwerpen, wier voorsprong op Rotterdam jaarlijks kleiner wordt. In welke mate de Rijn- en binnenvaart in deze haven is toegenomen, blijkt uit de volgende cijfers. In 1886 kwamen aldaar aan 75504 binnenschepen, metende 5235000 M^3, in 1896 bedroegen deze cijfers 103,848 en 11.605,000 of resp. 37 en 121 pCt. meer! Amsterdam's vooruitgang op scheepvaartgebied is geheel afhankelijk gebleven van hetgeen de handel tot stand bracht; het transito-verkeer van deze haven toch, dat in 1883 150.000 ton bedroeg, is ondanks de tot standkoming van het Merwede-kanaal in 1897 slechts gestegen tot 340000 ton. Wel is dit percentsgewijze een aanzienlijke vooruitgang, doch het totaalquantum is nog niet zeer belangrijk.

Ter vergelijking met het scheepvaartverkeer der voornaamste continentale havens diene nog het volgende staatje:

Toeneming in de jaren 1892 tot 1897 in netto tonnen:

Bremen	300,000	ton	of	15	pCt.
Hamburg	1.070,000	„	„	18½	„
Amsterdam	410,000	„	„	35	„
Antwerpen	1.680,000	„	„	37	„
Rotterdam	2.310,000	„	„	74	„

Minder rendeerend zijn de gelden geweest, besteed aan nieuwe havenwerken te Vlissingen, Harlingen, Stavoren, welke ongeveer 7 millioen hebben gekost. Alleen Harlingen heeft nog eene vrij belangrijke scheepvaart, doch de nieuwe haven heeft daaraan geen deel, daar deze geheel verzand is. De scheepvaartbeweging te Dordrecht neemt meer en meer toe en toonde gedurende het jaar 1897 zelfs eene vermeerdering van ruim 66 pCt. Plannen tot het maken van eene goede verbinding van deze haven met zee zijn thans in onderzoek. Ook Zaandam zag hare haven steeds

drukker bezocht worden, al is dit ook gedeeltelijk ten koste van Amsterdam.

Wanneer wij resumeeren, kan geconstateerd worden, dat de scheepvaartbeweging in Nederland krachtig toeneemt, hetgeen wijst op eene gunstige ontwikkeling van den handel. Wel zouden wij gaarne meer Nederlandsche schepen onze havens zien binnenvallen, want op dit punt zijn wij bij vóór 50 jaren nog verre ten achter, doch, zooals uit het volgende blijkt, is ook hierin verbetering te bespeuren. Onze handelsvloot die, gelijk wij zagen, in 1873 tot 325,925 ton was gedaald, is sedert langzaam toegenomen.

Groote stoomvaart-maatschappijen, zooals de Mpij. „Nederland," West.-Ind. Maildienst, Kon. St. Mpij., Rotterdamsche Lloyd, Holland-Amerika zijn weder opgericht en daarmede kwamen uitgebreide overzeesche verbindingen tot stand. De toename onzer vloot blijkt uit de volgende cijfers:

In	1880	927	zeilschepen	79	stoomschepen	354,400	ton
„	„ 90	555	„	131	„	371,480	„
„	„ 96	417	„	159	„	384,000	„
„	„ 97	412	„	199	„	412,000	„

Het is een gelukkig verschijnsel, dat thans bij eene vermindering der zeilvloot eene flinke vermeerdering der stoomtonnenmaat valt waar te nemen. Onze stoomvloot neemt thans de 7e plaats in tusschen Noorwegen en Italië, terwijl de zeilvloot langzamerhand onderaan op het lijstje komt te staan. Gedurende het laatste jaar werden wederom een groot aantal schepen besteld of aangekocht, waarvan verscheidene op Nederlandsche werven worden of zijn gebouwd.

Reederij 1897. — Het stoomschip „Rotterdam" (8301 ton) van de Holland-Amerika lijn kwam in den afgeloopen zomer in de vaart. Het s.s. „Amsterdam" (10,400 ton) nadert zijne voltooiing en zal in Juni 1898 in de vaart gebracht worden, terwijl een nieuw stoomschip de „Rijndam" (12,000 ton) in Nov. 1897 in aanbouw werd gegeven. Drie kleinere schepen de „Zaandam", „Caland" en „Schiedam" werden verkocht naar het buitenland. De Stoomv.-Mpij. „Nederland" bracht begin Januari 1897 haar nieuw gebouwd stoomschip Madura (3250 ton) in de vaart. Een nieuwe mailboot Koning Willem I werd bij de Kon- Mpij. „de Schelde" te Vlissingen in aanbouw gegeven. De Conrad werd gesloopt, de Celebes verkocht; voorts kwamen de voor de Kon. Pakketvaart te Nieuw Castle gebouwde stoomschepen van Swol en van der Lijn in de vaart. De Rotterdamsche Lloyd bestelde te Hamburg een vrachtboot van 5000 ton. Het stoomschip Utrecht verongelukte, de Gelderland werd gesloopt.

De Kon. Nederl. Stoomboot Mij. bestelde te Rotterdam drie stoomschepen onderscheidenlijk van 400, 900 en 1000 ton.

De Kon. West. Ind. Maildienst bracht in de vaart de Prins Willem II (1750 ton) en opnieuw de Oranje-Nassau (1304 ton) en kon daardoor haar dienst in plaats van om de 3 weken, geregeld op den 1en en 15en der maand verrichten. De Nederl. Stoomvaart-Mij. Oceaan bracht de stoomschepen „Agamemnon" (2346 ton), „Achilles" (2262 ton) en „Anchises" (2718 ton) onder Nederlandsche vlag.

De st. sch. „Jason” (2088 ton), „Deucalion” (2102 ton) en „Palinurus” (2295 ton) werden daarentegen onder vreemde vlag gebracht.

De Nederl. Stoomvaart-Mij. vermeerderde haar vloot met twee stoomschepen, Batavia II en Batavia III elk van 1140 ton.

IV. MARKTEN EN HANDEL VAN NEDERLAND.

a. Koffie. — De Java-koffie behoort tot de zuiversmakende koffiesoorten en heeft daarom steeds een voorname plaats ingenomen op de markt. De Java-oogst kwam behalve die hoeveelheden, welke te Batavia geveild werden, in Nederland aan de markt.

De gouvernementskoffie werd aan de Nederlandsche Handelmaatschappij geconsigneerd, welke de veilingen beurtelings te Amsterdam en te Rotterdam deed plaats hebben.

Behalve Java zenden ook Celebes en Sumatra hun koffie-contingent naar Nederland. In de jaren 1850—1860 bedroeg de oogst ongeveer 1 millioen pik. per jaar. Later is de hoeveelheid, vooral van de geoogste gouvernements-koffie, langzamerhand verminderd. Na het jaar 1874, waarin de z. g. agrarische wet werd gegeven, kwamen meer woeste gronden in erfpacht van particulieren, zoodat het verlies van de gouvernements-cultuur eenigszins gedekt werd door den particulieren oogst. Doch is het totaal cijfer der productie niet weder tot de vroegere hoogte geklommen, hetgeen in het algemeem aan de uitputting van den grond bij gebrek aan bemesting en wisselbouw wordt toegeschreven.

Niettegenstaande deze vermindering is de hoeveelheid van den oogst op de Nederlandsche koffiemarkt steeds van groote beteekenis gebleven; behalve koffie van gewone Javabereiding werd veel koffie van West-Indische bereiding en veel Java-Liberia aan de markt gebracht.

In de laatste jaren werden in de Nederlandsche havens aangevoerd, volgens berichten van de makelaars J. A. Joosten & Co.:

	1888		1889		1890		1891	
N. H. Maatsch.	306000	Bn.	463125	Bn.	340670	Bn.	246821	Bn.
Particul. O. I.	388140	„	389850	„	303520	„	403148	„
„ W. I.	43200	„	152670	„	250820	„	259673	„
	737340	„	1005645	„	895010	„	909642	„

	1892		1893		1894		1895	
N. H. Maatsch.	227752	Bn.	387238	Bn.	178534	Bn.	269348	Bn.
Particul. O. I.	376300	„	311440	„	513839	„	405975	„
„ W. I.	235837	„	306840	„	225332	„	482805	„
	839889	„	1005518	„	917705	„	1158128	„

	1896		1897	
N. H. Maatsch.	197790	Bn.	225468	Bn.
Particul O. I.	461577	„	354432	„
„ W. I.	515604	„	635193	„
	1169371	„	1215093	„

Uit deze stastistiek blijkt, dat de gezamenlijke invoer in Nederland nog ± 1 millioen pik. bedraagt, maar dat de aanvoer uit Zuid-Amerika (W. I.) sterk is toegenomen bij vermindering van de aanvoer uit Oost-Indië.
De prijzen der koffie d. i. van goed ordinair Java, hebben van 1894 tot nu belangrijke schommelingen ondergaan.

Zij waren in	1849	18	c	tot	34	c	per ½ Kl.
	'50—60	30	c	〃	38½	〃	
	'60—65	38½	〃	〃	45	〃	
	'65—70	45	〃	〃	32½	〃	
	'70—75	32½	〃	〃	58	〃	(in 't jaar 1874 ééns 72½ c)
	'75—80	58	〃	〃	38½	〃	
	'80—83	38½	〃	〃	26	〃	
	'83—85	26	〃	〃	24	〃	
	'85—90	25½	〃	〃	58	〃	
	'90—95	58	〃	〃	51	〃	
	'96—97	53	〃	〃	38	〃	

Thans is de koffiemarkt wegens de enorme productie in Brazilië weder in dalende stemming en verkeert helaas de cultuur van Liberia-koffie op Java en Sumatra door de groote daling der prijzen in gevaar.

b. Thee. — Vroeger bestond in Nederland bijna geen theemarkt. De Chineesche en de Oost-Indische theesoorten gingen hoofdzakelijk naar Londen. In den laatsten tijd heeft zich in Amsterdam een theemarkt ontwikkeld, sedert in de Pranger Regentschappen op verschillende particuliere ondernemingen thee aangeplant en het product naar Nederland aan de markt gebracht werd. De aanvoeren zijn in de laatste tien jaren niet onbelangrijk geweest. Zij bedroegen volgens de berichten van den pakhuismeester van het thee-etablissement te Amsterdam,

in 1888	2269000	½ K. G.
'89	2589000	〃
'90	2304000	〃
'91	1433000	〃
'92	3043000	〃
'93	3083000	〃
'94	4441000	〃
'95	3732000	〃
'96	4456000	〃
'97	4871000	〃

De prijs bedroeg in het laatste jaar 32½ c. per ½ Kgr. gemiddeld. De aanvoer in Nederland van China en Ceylon-thee was betrekkelijk gering.

c. Cacao. — Een markt van cacao bestond vroeger in Amsterdam ook niet. Deze is in den laatsten tijd van eenige beteekenis geworden, waartoe bijgedragen heeft de vooruitgang der cacao-industrie in Nederland, vooral bij Amsterdan, en de aanplant van cacao op Java. Deze laatste geschiedde nu ongeveer 12 jaren geleden.

Volgens de berichten van den makelaar B. Harrenstein bedroegen de importen in Nederland in het algemeen

in 1870	874	tons		in 1893	8283	tons
" '90	6995	"		" '94	9656	"
" '91	7981	"		" '95	8592	"
" '92	8100	"		" '96	11367	"

Een mooie vooruitgang, welke voor de toekomst veel doet hopen!

Wat speciaal de Java-cacao betreft, zoo werden daarvan in Nederland ingevoerd

in 1890	ongeveer	2.729	Bn.	in 1894	ongeveer	12.500	Bn.
" " 91	"	5.823	"	" " 95	"	15.200	"
" " 92	"	6.860	"	" " 96	"	12.600	"
" " 93	"	8.630	"	" " 97	"	13.800	"

Niettegenstaande de schommelingen in de verschillende oogstjaren is eene zeer duidelijke en flinke opklimming waar te nemen. In zeven jaren is de invoer meer dan verviervoudigd. In het laatste jaar zijn ook ongeveer 140 Bn. Celebes-cacao hier ter markt gekomen.

d. Suiker. — Vroeger kwam de Java-suiker in groote hoeveelheden aan de Nederlandsche markt. Men beschouwde het toen in Duitschland als een voorrecht Javasuiker in Nederland te kunnen koopen. Daarin is langzamerhand vermindering gekomen, de Java suiker vermijdt thans de Nederlandsche markt en wordt hoofdzakelijk naar Engeland en Noord-Amerika geïmporteerd.

De oorzaak daarvan wordt veelal toegeschreven aan de hooge accijnsen van *f* 27,— per 100 K. g. zuivere suiker, hier te lande op suiker gelegd. Wel is waar kunnen hooge invoerrechten den invoer van een of ander artikel belemmeren, doch een accijns, welke de ingevoerde en de in het land bereide suiker gelijkelijk treft, kan die uitwerking onmogelijk te weeg brengen. Waarschijnlijk is daarom het verloopen der O. I. suikermarkt in Nederland aan andere oorzaken toe te schrijven.

Men dient niet uit het oog te verliezen, dat Duitschland vroeger het achterland van Nederland was voor den verkoop van Java-suiker. Duitschland stond toen onder de suiker procudeerende landen nog op een lagen trap en had groote behoefte aan invoer van suiker.

Hoe geheel anders is dit thans! Duitschland staat onder de landen, welke suiker uit de beetwortels produceeren, boven aan met een jaarlijksche productie van 15 à 18 millioen meter Centenaars. In plaats van suiker uit het buitenland te nemen, moet het een groot gedeelte zijner productie uitvoeren en wordt daarin door den Staat, die eene uitvoer-premie toestaat, ondersteund.

Alzoo is Duitschland thans voor Java-suiker gesloten.

Bovendien bevat de Java-suiker in ruwen toestand meer of minder glucose (druiven en vruchtensuiker) en is daarom in de raffinaderijen, vooral bij de tegenwoordige wetgeving, moeielijker maar ook minder voordeelig te verwerken dan de ruwe beetwortelsuiker, welke in den regel geen glucose heeft. Dit is de reden, waarom de Java-suiker hier te

lande in de raffinaderijen ook niet gezocht, maar integendeel geweerd wordt.

Zoo nu voor Java-suiker geen aftrek bestaat noch in het achterland noch in eigen land, waarvoor zoude dan de Java-suiker hier aan de markt komen?

Wanneer eene waar niet meer met voordeel verkocht wordt, zal zij andere gunstiger markten moeten opzoeken. Zoo is het o. i. met de Java-suiker gegaan, welke Nederland bijna niet meer aandoet, maar in Engeland en Noord-Amerika ter markt komt.

Daarom is evenwel de suikermarkt van Nederland niet gedood. Integendeel gaan hier belangrijke zaken in beetwortelsuiker om, maar deze onttrekken zich uit den aard der zaak aan de bekendheid.

e. Tabak. — De tabaksmarkt is in Amsterdam gedurende de tweede helft dezer eeuw steeds van groote beteekenis geweest en bovendien in belangrijkheid hoe langer hoe meer toegenomen.

Van 1849 tot na 1860 was het tijdperk van den bloei der Java-tabak, waarvan groote hoeveelheden van goede kwaliteit werden aangevoerd. Tegen 1865 kwam de eerste Sumatra (Deli) tabak aan de markt, eerst in geringe hoeveelheid, maar van uitstekende kwaliteit, zoodat de planters door de behaalde prijzen aangespoord werden, op den ingeslagen weg door te gaan en hunne aanplantingen uit te breiden. De Deli-maatschappij en na haar tal van andere maatschappijen, werden opgericht, welke ten doel hadden tabak in Deli en aangrenzende landen voort te brengen. De aanvoeren aan de Amsterdamsche markt namen met reuzenschreden toe. Van Sumatra ging de tabaks-cultuur naar Borneo over. Zoo werd in Nederland een zeer belangrijke markt in het leven geroepen van Java-, Sumatra-, en Borneo-tabak, waarbij zich nog tabaksoorten van anderen oorsprong voegden. Om een beeld te geven van de groote beteekenis der Amsterdamsche tabaksmarkt, behoeven wij slechts de aanvoeren der genoemde productie-landen uit de verslagen der makelaars J. H. Lieftink & Zn. hier over te nemen.

Java tabak				doorsneecijfer van opbrengst		Ongeveer waardeberekening
Gewas	1871	129,070	pakken	74	C (per 1/2 kl.)	f 15,456.000.—
"	" 75	183,467	"	50	" "	" 15,138.000.—
"	" 80	149,630	"	40	" "	" 10,067.000.—
"	" 85	109,701	"	36½	" "	" 7,228.000.—
"	" 90	182,406	"	25½	" "	" 8,000.000.—
"	" 95	153,350	"	38	" "	" 9,810.000.—
"	" 96	197,243	"	40	" "	" 13,440.000.—
			gemiddeld	42½	C "	

Sumatra tabak						
Gewas	1864	50	pakken	48	C (per 1/2 kl.)	f 4,000.—
"	" 65	189	"	149	" "	" 40,000.—
"	" 70	3,114	"	122	" "	" 500,000.—
"	" 75	15,355	"	170	" "	" 3,921.000.—

Gewas	1880	64,965	pakken	113	C (per $^1/_2$ kl)	„ 11.251.000.—
„	„ 85	124,718	„	141	„ „	„ 26,870.000.—
„	„ 90	219,044	„	73½	„ „	„ 24,510.000.—
„	„ 95	200,921	„	90	„ „	„ 27,746.000.—
„	„ 96	189,039	„	111½	„ „	„ 32,250.000.—
			gemiddeld	121	C „	

Borneo tabak

Gewas	1886	27	pakken	131	C (per $^1/_2$ kl)	*f*	5,000.—
„	„ 90	9,327	„	70	„ „	„	956,000.—
„	„ 95	13,369	„	103	„ „	„	1,981.000.—
„	„ 96	17,952	„	86½	„ „	„	2,282.000.—
			gemiddeld	94	C „		

Van Mexico tabak (gewas 1896) zijn 3695 colli aan de Amsterdamsche markt gebracht, deze brachten ongeveer 92 c per ½ K. g. op en hadden een ongeveer waardebedrag van *f* 450,000.— Van Manado-tabak 334 pakken à 41½ c per ½ kilo tot eene waarde van ± *f* 55.000.—

Bovenstaande cijfers zijn welsprekende getuigen van den bloei der Nederlandsche tabaksmarkt, waarop eene jaarlijksche omzet plaats heeft van 45 à 50 millioen gulden.

f. Kina. — Het is nog niet lang geleden, dat in Nederland geen kinamarkt bestond. Londen was toen de kinamarkt bij uitnemendheid.

Daarheen werd de kinabast niet slechts uit de Andes van Zuid-Amerika, maar ook die van Engelsch-Indië en Ceylon gebracht. De enorme aanvoeren uit Ceylon hadden zoo belangrijke prijsverlaging ten gevolge, dat de kinacultuur als niet meer loonend door velen werd verlaten. Doch de voorraad van Ceylon werd langzamerhand uitgeput. Ceylon zegde der kinacultuur vaarwel en legde zich op de theeaanplant toe. Java trad toen op den voorgrond en deed zich meer en meer op de markt gelden. De Java-basten met hun hoog kinine- en alcaloide-gehalte beheerschten spoedig de markt.

Aanvankelijk werden ook zij naar Londen ter markt gebracht. Doch de gelegenheid om goede monsters voor het chemisch onderzoek der fabrieksbasten te maken en om nauwkeurig de pharmaceutische basten te bezichtigen, ontbrak. De makelaars gingen langs eene partij opgeslagen bast, namen uit iederen baal een handvol bast, lieten deze vermalen en verdeelden naar goedvinden het poeder onder de belanghebbenden, welke het scheikundig lieten onderzoeken. Geen wonder, dat de uitkomsten dezer onderzoekingen sterk uiteen liepen en geen der monsters als een representant van de partij kon worden beschouwd. In deze leemte trachtte men te Amsterdam te voorzien. In het Entrepotdok legde men er zich op toe, ieder monster een representant van de geheele partij te doen zijn. Dit heeft men ten naaste bereikt door het doelmatig en oordeelkundig trekken der monsters uit de verschillende balen der partij, door het fijnmalen der monsters met behulp van een desintegrator, welke door eene machine (gasmotor) wordt bewogen, ten slotte door een bijna wiskundig juiste verdeeling van het verkregen en goed door een gemengde poeder. Door

zulke installaties, gelijk zij in het kina-etablisement van het Entrepôtdok worden aangetroffen, heeft men den stoot er toe gegeven, de kinamarkt van Londen naar Amsterdam over te brengen. Hier nam de kinamarkt langzamerhand zoo zeer in beteekenis toe, dat een tweede kina-etablisement in het Vriesse Veem kon opgericht worden. De aanvoeren te Amsterdam werden van jaar tot jaar belangrijker, gelijk de navolgende statistiek van den makelaar P. Brusse bewijst. Verkocht werden:

in 1889	2073380	Kg. Java-kinabast	inhoudende	77660	Kg. zw. z. kinine
" " 90	2901891	" "	"	108400	" " " "
" " 91	3431530	" "	"	133724	" " " "
" " 92	2983826	" "	"	130481	" " " "
" " 93	3369506	" "	"	149540	" " " "
" " 94	3316339	" "	"	157820	" " " "
" " 95	4484438	" "	"	225138	" " " "
" " 96	4977182	" "	"	263421	" " " "

In 7 jaren is de hoeveelheid aangevoerde kinabast meer dan verdubbeld en de hoeveelheid daaruit verkregen zwavelzure kinine meer dan verdrievoudigd. Het gehalte der basten aan kinine is dus ook toegenomen.

De groote aanvoeren aan de markt te Amsterdam hadden ook hare schaduwzijde, omdat zij niet in overeenstemming waren met de behoefte. Het verbruik van een medicament blijft altijd binnen zekere grenzen beperkt en is in korten tijd niet voor belangrijke uitbreiding vatbaar. Daarom moeten snel klimmende aanvoeren de prijzen drukken, hetgeen bij kina ook het geval is geweest. In het jaar 1893 daalden de prijzen zoo sterk, dat de unit d. i. een pond (1/2 Kg.) bast met 1 pCt. gehalte aan zwavelz. kinine voor 2 1/2 cent in de veiling werd verkocht. Later herstelden de prijzen zich eenigszins en zijn na eenige schommelingen in 1897 op eene hoogte van 7 cents per unit blijven staan.

Andere markten in Nederland. — Ons bestek gedoogt slechts aan te stippen, dat nog de volgende markten van beteekenis zijn:

1. in *verfwaren*, voornamelijk Java-Indigo, Bengaal Indigo, verfhouten, looimiddelen, harsen, terpentijnolie enz.

Van *Java-Indigo* werden te Amsterdam en Rotterdam aangevoerd:

in 1878	4312	kisten	in 1885	8403	"	in 1895	5192 "
" " 81	5779	"	" " 90	7414	"	" " 97	9242 "

De prijzen bedroegen *f* 3 á *f* 4 per pond, in den laatsten tijd *f* 2 1/2.

2. in *Drogerijen*, fijne werkhouten en aanverwante artikelen als *Cassia fistula*, waarvan in de laatste 12 jaren gemiddeld 2401 pik. te Amsterdam zijn aangevoerd, gemiddeld tegen *f* 7 1/2—10 1/2. *Cassia-Vera* gemiddeld in de laatste jaren te Amsterdam 4800 pakken.

Cubehen en staartpeper, gemiddeld in de laatste jaren 1065 balen te Amsterdam aangevoerd:

Benzoë, Copal, Damar, Gom elastiek, Balata, Gutta-Percha, Kanga- en Kaje poetie-olie, Bindrotting, Gemoetie, Bamboevezels, Copra etc.

3. *Rijst.* Hiervan zijn in Nederland ingevoerd in tonnen (v. 1000 K. G.)

	Totaal	Java	Akyab	Rangoon	Bassein	Japan
1887	101292	14951	16072	30061	29167	11041
„ 90	111149	20100	28294	27554	18313	—
„ 93	130212	15360	11397	45400	29497	11691
„ 96	115227	19086	9163	41226	32555	7055

4. *Specerijen.* In de laatste jaren werden ingevoerd:

	Noten		Foelie		Nagelen		Peper	
1889	527	tons	125	tons	2800	Bn. v. 50 Kgr.	4600	Bn. v. 50 Kgr.
„ 90	738	„	185	„	1000	„ „ „ „	5600	„ „ „ „
„ 91	600	„	165	„	250	„ „ „ „	21000	„ „ „ „
„ 92	670	„	172	„	—	„ „ „ „	27000	„ „ „ „
„ 93	930	„	236	„	3700	„ „ „ „	80000	„ „ „ „
„ 94	841	„	175	„	—	„ „ „ „	55000	„ „ „ „
„ 95	730	„	210	„	500	„ „ „ „	41000	„ „ „ „
„ 96	848	„	208	„	240	„ „ „ „	28000	„ „ „ „
„ 97	870	„	173	„	420	„ „ „ „	32000	„ „ „ „

5. *Huiden.* Aanvoer van O. I. Runder- en buffelhuiden sedert 1869:

1869	137521	1875	313270	1885	347134	1895	308772
„ 70	149142	„ 80	256710	„ 90	247175	„ 97	364116

6. *Katoen en Kapok.* Aanvoer van Katoen te Amsterdam in de laatste 25 jaren:

	totaal		Amerikaansche	O. Ind. en andere soorten
1873	66687	bal.	42519	24168
„ 75	55881	„	27178	28708
„ 80	48218	„	34448	13770
„ 85	32751	„	29734	3017
„ 90	30939	„	28801	2638
„ 95	18787	„	18787	—
„ 97	8680	„	8680	—

Aanvoer van Kapok in Nederland:

1878	18100	pakken	1885	16000	pakken	1895	21530	pakken
„ 80	6500	„	„ 90	13900	„	„ 97	24746	„

Algemeene handel in Nederland. — Het was de taak van deze eeuw, het in de achttiende eeuw op het gebied van den handel verloren terrein te herwinnen. Daartoe werd in de eerste helft dezer eeuw onder het bestuur van Z. M. Koning Willem I het krachtig initiatief genomen. De oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij getuigde van een ernstig streven, de oude O.-Ind. Compagnie met haar energiek optreden, zoo niet voort te zetten of te doen herleven, dan ten minste door eene modern ingerichte Maatschappij en naamlooze vennootschap te vervangen. De invoering van het cultuurstelsel van Luit.-Generaal van den Bosch in 1830—33 bewees, dat men het rijke en vruchtbare Insulinde niet als een doode bezitting beschouwde, maar als een schat, welke door werken van den inlander en leiding van den Europeaan cijnsbaar moest worden gemaakt aan de welvaart der inlanders en tevens aan den handel van het moederland. Hoe gebrekkig dit stelsel later toepassing op de verschillende cultures ook gebleken is te zijn, het had de verdienste

van voortvarendheid, waardoor de cultuur, tijdelijk althans, werd vooruitgestuwd en eene grootere productie voor de Nederlandsche markt werd gekregen. Evenwel is het gelukkig voor den Javaan, dat thans alle cultures, behalve die van de koffie, aan den dwang van dit stelsel zijn ontrukt.

In de tweede helft dezer eeuw werd in de richting van het herkrijgen van het vroeger bezeten terrein voortgewerkt.

In de jaren 1850—70 bleef men eenvoudig voortgaan op het eens ingeslagen pad, doch toen waren ondernemingsgeest en energie nog niet ten volle ontwaakt. Eerst nadat het kanaal van Suez voor de groote vaart was geopend, toen Amsterdam door zijn Noord-Zeekanaal aan den wissen ondergang van eene handelsstad van den eersten rang was onttrokken, toen Rotterdam zijn nieuwen waterweg naar den hoek van Holland had gekregen en daarmede eene prachtige havenstad met een diep naar het binnenland doordringende rivier was geworden, toen de spoor- en verkeerswegen van het binnenland het steenkolenrevier van de Ruhr ook voor alle bedrijvige plaatsen van Nederland als het ware had ontsloten, toen begon Nederland zijne vleugels weder krachtig uit te slaan en een groot gedeelte van het vroeger bezeten terrein te heroveren. Het moederland werd door geregelde Nederlandsche stoomvaartlijnen eerst met Insulinde, daarna met West-Indië verbonden, de producten van Oost en West werden onder Nederlandsche vlag naar onze havens vervoerd en de voortbrengselen van de nijvere bevolking van het moederland en van andere landen werden in ruil aan de bewoners der koloniën en bezittingen teruggebracht.

De koloniale nijverheid begon te bloeien, ofschoon ook tegenspoed en crisissen op koloniaal landbouwkundig gebied niet uitbleven.

In vele cultures werden de bekende en oude wegen verder bewandeld, maar in vele opzichten een andere koers ingeslagen. De Deli-Maatschappij af het voorbeeld van intensieve en rationeele cultuur op groote schaal.

Zij was de eerste naamlooze vennootschap op het gebied van landbouw in Indië, welke uitbreiding der belangstelling in Indische zaken onder een groot Nederlandsch publiek in de hand werkte en welke bij flinke behartiging der algemeene belangen de meest zorgzame en in alle details beredeneerde cultuur in het leven riep. Haar goed voorbeeld werd door andere naamlooze vennootschappen op het gebied der tabakscultuur zoowel als ook op het gebied van andere Indische voortbrengselen opgevolgd. De naamlooze vennootschap werd de moderne vorm van koloniaal landbouwbedrijf en trad in de plaats van den vroegeren vorm van werken met eigen kapitaal. Twee voordeelen vloeiden daaruit voort; ook de minder gefortuneerde Nederlander deed mede aan Indische Zaken, en bij het toenemen van het aantal der belanghebbenden werd de belangstelling daarvoor algemeen, zoodat groote zaken tot stand konden worden gebracht.

Op het gebied van koffie, suiker, kina, cacao, indigo enz. ontwaarde men spoedig den weldadigen invloed van den modernen vorm van cultuurondernemingen. Het cultuurstelsel van v. d. Bosch kon zonder nadeel uit de landbouw-industrie verdwijnen. De particuliere ondernemingen traden op ieder gebied daarvoor in de plaats. Nieuwe terreinen werden veroverd. De kina, de thee, de cacao-cultuur werden in hoofdzaak tusschen 1850 en 1890 op Java ingevoerd en meer of minder tot bloei gebracht. De Nederlandsche handel plukte van dit op elk gebied nieuw ontwaakt

leven de zekere vruchten. De invoeren en uitvoeren klommen van jaar tot jaar, gelijk onderstaande tabellen bewijzen:

Uitvoer uit het vrije verkeer.		Import tot verbruik.	Transit.
1850	144 mill. gulden	188 mill. guld.	92 mill. guld.
1855	314 " "	249 " "	96 " "
1860	388 " "	316 " "	136 " "
1865	344 " "	403 " "	94 " "
1870	399 " "	507 " "	140 " "

De cijfers beteekenen voor den uitvoer bijna een verdrievoudiging, voor den invoer eveneens bijna eene verdrievoudiging in 20 jaren. Na het iaar 1870 zijn deze kategorieën in millioenen kilogrammen opgegeven:

	Uitvoer.	Import.		Uitvoer.	Import.
1872	485 mill. K.G.	617 mill. K.G.	1890	1088 mill. K.G.	1300 mill. K.G.
1875	539 " "	719 " "	1895	1178 " "	1444 " "
1880	630 " "	840 " "	1896	1340 " "	1636 " "
1885	891 " "	1090 " "			

d. i. voor uitvoer bijna eene verdrievoudiging en voor invoer eene vermenigvuldiging met $2\frac{1}{2}$ in circa 25 jaren d. i. in percent uitgedrukt voor uitvoer eene vermeerdering met 176 pCt. en voor invoer met 165 pCt. Deze cijfers zijn welsprekend genoeg en bewijzen, dat men op het gebied van den handel niet stil gezeten maar de handen flink uit de mouw gestoken heeft.

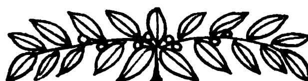
Wanneer men in aanmerking neemt, dat de uitvoer van 1872 tot 1896 is toegenomen.

Van Frankrijk	met — 10 pCt.	Van Ver. Staten	met + 144 pCt.
" Duitschland	" + 68 "	" Rusland	" 96 "
(of volgens a. met + 46 pCt.)		" Oost-Hongarije	" 47 "
" Groot Brittanië	" " 17 "	" België	" 41 "

dan is de vooruitgang van Nederland gedurende genoemd tijdperk op het gebied van export veel grooter geweest, dan in de genoemde staten; zelfs de in jeugdige kracht zich nog ontwikkelende Vereenigde Staten van Noord-Amerika worden door Nederland verre overtroffen.

Dit zijn goede teekenen des tijds. Zoo dezelfde geest van werk- en wilskracht ook onder de regeering onzer jeugdige Koningin Wilhelmina, blijft voortleven, zal wel het tijdstip niet ver verwijderd zijn, waarop het geleden verlies geheel zal zijn hersteld en de vroegere rang onder de handeldrijvende volkeren herkregen.

Aan het einde mijner schets gevoel ik behoefte, mijn welgemeenden dank te betuigen aan kamers van koophandel en aan maatschappijen, welke mij hare jaarverslagen welwillend hebben afgestaan, en over het algemeen aan allen, welke door verstrekken van gegevens en inlichtingen mij de voltooiing mijner taak hebben mogelijk gemaakt.

XV

DE ONTWIKKELING DER VOLKSWELVAART

DOOR

Mr. J. Baron D'AULNIS DE BOUROUILL,
Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht.

In het eerste regeeringsjaar van Koning Willem III was de storm geweken, die in het voorgaande jaar over Europa had gewoed. Wel lichtte nog hier en daar het wegtrekkend onweêr. In Denemarken, in Italie, in Spanje, in Hongarije werd met de wapenen gestreden; in Duitschland traden de Pruisische troepen op om de orde te handhaven; doch in het land, dat in Februari 1848 het sein gegeven had tot den storm, had reeds in dat zelfde jaar het republiekeinsche Bewind met krachtige hand de grondslagen der maatschappelijke ordening beschermd. Te Parijs waren de socialisten overwonnen. Eén oogenblik hadden zij er overwegende macht gehad. Hun plan, althans hun aangekondigd plan was geweest, den arbeid te organiseeren, de heerschappij van den burgerstand te vernietigen, een nieuw maatschappelijk stelsel, in hetwelk geen plaats meer zou zijn voor vrije mededinging, in te voeren. De fransche schrijver LouisBlanc had kort te voren, in 1845, verklaard: de burgerstand arbeidt aan zijn eigen ondergang, „la société d'aujourd'hui se sent mourir." Dit had in 1848 geschenen waarheid te worden. De burgerstand immers, — zoo luidde het orakel, dat deze schijver in een geruchtmakende brochure *Organisation du Travail* verkondigde, — deze stand had zijne macht gevestigd op de mededinging, beginsel van onderdrukking. Doch hieraan zou hij te gronde gaan. De grootere nijverheid zou de kleine verslinden. Gene zou op hare beurt door een nog grootere industrie worden vermoord, die zelve weder ontaardt in een dobbelspel, hetwelk eindigt in schande voor den een en in zelfmoord voor den ander. En hierbij kwamen thans, in 1845, de spoorwegen. Zij ontvolken het platte land en hoopen de menschen op waar reeds geen plaats meer is om zonneschijn

te genieten. Zij vergrooten de gruwelijke wanorde, welke reeds geslopen is in de rangschikking der arbeiders, de verdeeling der beroepen, de verspreiding der voortbrengselen. De spoorwegen hadden een onmetelijke vooruitgang kunnen zijn in eene goed georganiseerde maatschappij, maar in de onze zijn zij een nieuwe ramp. Dit alles had Louis Blanc geschreven, en menigeen had hem geloofd.

Toen echter in 1848 met het nieuwe stelsel een proef zou worden genomen, was het dezelfde man, die den raad gaf om toch eerst een weinig te beraadslagen hoe men aan het werk zou gaan. Middelerwijl kwamen in de maatschappij personen met overwegenden invloed op, die de proef met het oude stelsel wenschten voorttezetten. Dat oude wàs eigenlijk nog niet zoo oud. De vrijheid van beroep, de vrijheid van woonplaats, de gelijke bescherming van persoon en goed, de vrijheid van drukpers, de volksinvloed op de regeering geoefend door volksvertegenwoordiging, dat alles waren rechten en denkbeelden, die op het vaste land van Europa gebracht waren in het tijdperk der groote Revolutie, en dat tijdperk lag nauwelijks vijftig jaren in het verleden. Op het gebied der natuurwetenschappen was men pas kort te voren gekomen tot een vaste en vruchtbelovende methode van onderzoek. De nieuwe ontdekkingen waren er nog betrekkelijk schaarsch en toch konden zij reeds, nu zij waren toegepast op de nijverheid, veel doen verwachten. Het stoomwerktuig was nauwelijks in het fabriekswezen ingevoerd. Het verkeer door stoomboot en spoortrein, de snelle overbrenging der gedachte langs den electrischen draad, het waren dingen van den allernieuwsten tijd. Het vrije handelsverkeer gold eigenlijk nog alleen voor den handel in het binnenland. Voor het verkeer tusschen de natiën had het beginsel van vrijheid pas even te voren, in 1846, in Engeland met de afschaffing der graanwetten zijn eerste overwinning behaald. Uit al dat nieuwe, waarmeê de tweede helft der 19e eeuw opende, kon nog heel wat groeien. Met moed en met vertrouwen schreed men de toekomst te gemoet, ook in Nederland, en noch door de onheilsprofetieën der socialisten noch door hunne deliberatiën liet men zich ophouden.

Toen in Maart 1849 Koning Willem III de regeering over Nederland aanvaardde, was door de invoering van rechtstreeksche verkiezingen de volksinvloed belangrijk vermeerderd. De algemeene belangstelling in het staatsbestuur was geklommen. De publieke opinie werd erkend als „de „groote beweegkracht, waardoor de staatkunde wordt bepaald". Van velerlei kant werd getracht die opinie voor te lichten. Meer en meer breidde de journalistiek zich uit. Ook verscheen van de hand van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper in 1849 het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje, de eerste jaargang eener merkwaardige reeks van uitgaven, waarin van jaar tot jaar de feiten der volkswelvaart in Nederland staan opgeteekend tot verspreiding van kennis omtrent onze toestanden. Een vast beleid heeft sedert dien tijd de Nederlandsche staatkunde in haar algemeen karakter beheerscht. De grenzen open; de barrières der stedelijke accijnzen weggeruimd; het verkeer bevorderd met Oost en West; het spoorwegnet voltooid; kanalen gegraven; rivieren verbeterd; der individueele veerkracht ruimte gelaten tot ontplooiing van kracht; voor volksonderwijs zorg gedragen; eenvoud en openbaarheid in de financiën gehuldigd; het denkbeeld nagestreefd dat de Staat de algemeene voorwaarden moet verwezenlijken, onder welke de

persoonlijkheid der burgers zich ontwikkelen kan. Hierbij bleef nu eens stilzwijgend beaamd, dan weer uitdrukkelijk uitgesproken dat de taak van den Staat geen scherp belijnden omvang heeft. Nieuwe tijden schenken nieuwe behoeften. Ziet men op de feiten van het maatschappelijk leven scherp toe, dan ontdekt men in den loop der tijden nieuwe voorwaarden, welke moeten worden vervuld, willen sommige klassen in de maatschappij gelegenheid tot groei vinden. De wetgeving heeft een werk te verrichten, dat nooit is afgeloopen. Van de zeer algemeene regelen komt zij gaandeweg tot minder algemeene, tot voorschriften, die slechts voor enkele klassen, soms slechts voor enkele bedrijven gelden.

Wat is tot dus ver de uitkomst geweest van dit beleid? Thans na een proefneming van 50 jaren, kan men een oordeel vellen dat op ondervinding steunt. Thans schijnt ook menige bedenking te kunnen worden beantwoord, welke in het midden dezer eeuw omtrent de naaste toekomst werd opgeworpen.

Klein was ons volk vijftig jaren geleden en machtig hebben zich sedert dien tijd alle verhoudingen ontwikkeld.

Allereerst treft ons de toeneming der bevolking. Op Nederlands grondgebied woonden, naar de volkstelling van 1849, 3.056.879 zielen [1]). Doch waar met talent gearbeid werd, bleek plaats te zijn voor meer bewoners. Op 31 Dec. 1896 telde Nederland 4.928.658 zielen, een getal dat in den loop der jaren door een steeds sterkeren groei gevormd is. Bedroeg immers de jaarlijksche toeneming van 1850 tot 1870 27.600 zielen, zij steeg tusschen 1870 en 1890 tot 46.594, en tusschen 1890 en 1897 tot 69.540. In dezen aanwas hebben zoowel de bevolking der steden als die van de kleinere gemeenten haar deel gehad. De cijfers bewijzen, dat er geen sprake is van „ontvolking" van het platte land. Want de geheele vermeerdering der bevolking sedert den aanvang van 1850 bedroeg 1.872.000 zielen, en hiervan zijn 900.000 ten bate gekomen aan de 21 gemeenten in Nederland, die in 1889 meer dan 20.000 inwoners telden. Sterk groeiden onze groote steden aan. Amsterdam klom van 224.035 inwoners tot 494.189; Rotterdam van 90.073 tot 286.105; 's-Gravenhave van 72.225 tot 191.530; Utrecht van 47.781 tot 96.349. Doch ook buiten die groote steden wies de bevolking. Op de meest duidelijke wijze wellicht valt dit in het oog, wanneer men den groei der bevolking in iedere Provincie nagaat, en hierbij in het oog houdt dat hierbij menige provincie is waar de stedelijke bevolking betrekkelijk weinig is toegenomen, gelijk Friesland, Groningen, Drente, Overijsel, Noord Brabant en Zeeland:

Provinciën.	Bevolking naar:		Bevolkingsaanwas in percenten.
	de volkstelling van 1849.	de bevolkingsregisters op 31 Dec. 1896.	
Noord-Brabant .	396.420	539.725	36 pCt.
Gelderland	370.716	548.748	48 "
Zuid-Holland ...	563.425	1.082.678	92 "

[1]) De cijfers omtrent den loop der bevolking zijn ontleend aan de *Jaarcijfers*, over 1896 en vroegere jaren, uitgegeven door de Centrale Commissie voor de Statistiek.

Provinciën.	Bevolking naar: de volkstelling van 1849.	de bevolkingsregisters op 31 Dec. 1896.	Bevolkings-aanwas in percenten.
Noord-Holland..	477.079	933 692	95 pCt.
Zeeland..... ..	160.295	211.617	32 "
Utrecht.......	149 380	241.178	61 "
Friesland	247.360	339.425	37 "
Overijsel..... .	215.763	319.494	48 "
Groningen	188.442	292.834	55 "
Drente.........	82.738	143.028	72 "
Limburg.......	205.261	276.239	34 "

Is soms deze toeneming gepaard gegaan met klimmend gebrek eenerzijds, en met opeenhooping des rijkdoms aan de andere zijde? Reeds van voren af zou dit onwaarschijnlijk zijn. Waar de levensvoorwaarden ontbreken, kan men moeilijk aannemen dat, meer dan een menschenleeftijd lang, het leven zelf in steeds zwellenden stroom aanwast. Men zou moeten onderstellen dat er wel eene groote bevolking aanwezig is, doch dat de vele geboorten door sterfte van zeer velen op jeugdigen leeftijd worden gevolgd. Dit is de eenige weg om twee dingen te doen samengaan: talrijke bevolking en afwezigheid van levensvoorwaarden. Men zou dan ontwaren dat de gemiddelde levensduur der bevolking achteruitgaat. Doch zie, in Nederland heeft het omgekeerde plaats gevonden. Door nauwgezette telling der sterfgevallen in verband met den leeftijd heeft men tabellen van sterftekansen vervaardigd, welke tot grondslag strekken van het bedrijf der levensverzekering. Van de verschillende methoden om langs dezen weg de sterftekansen op zekere tijdstippen onderling te vergelijken, kiezen wij, hoewel van streng wetenschappelijk standpunt aan een vrij ingewikkelde de voorkeur zou moeten worden verleend, de meer eenvoudige, welke hierin bestaat dat wij uit de gemiddelde tijdperken den gemiddelden levensduur vergelijken, gelijk deze door de deskundigen is berekend. De gemiddelde levensduur bedroeg:

in de jaren:	voor Mannen	voor Vrouwen
[1]) 1840/51	33.33 jaar	36.13 jaar
1850/59	33 62 "	35.93 "
1870/80	38.4 "	40.7 "
1880/89	42.5 "	45. "

Op vermeerdering van lichamelijken welstand wijst nog een andere waarneming, de meting van de lengte der lotelingen. Het is waar, lichaams-

[1]) De cijfers voor de perioden 1840/51 en 1850/59 zijn ontleend aan de *Algemeene Statistiek van Nederland, beschrijving van den maatschappelijken toestand van het Nederlandsche Volk in het midden der negentiende eeuw* (uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland) IIe deel, bl. 123; die voor

lengte staat niet altijd in verhouding tot lichaamskracht. Doch wanneer dit niet het geval is moeten er bijzondere kwalen zijn, die het gestel ondanks zijn vollediger groei ondermijnen; in het algemeen is groei een teeken van kracht. Nu is het verrassend hoe in den loop der jaren bij hen, die voor de nationale militie werden gemeten, het getal personen beneden de maat is verminderd, zelfs de personen van normale lichaamslengte een weinig minder talrijk zijn geworden, en hiertegenover een sterke toeneming aan te wijzen valt bij de lotelingen van de grootste lichaamsmaat. De vroegste opgaven, welke omtrent dit onderwerp ter beschikking staan, dateeren wel is waar niet van het jaar 1850; eerst sedert 1863 had eene regelmatige verzameling der gegevens over het geheele Rijk plaats. Doch de richting, die door de waarnemingen sedert 1863 aan den dag is getreden, is standvastig genoeg en het jaar 1863 is dicht genoeg bij het midden dezer eeuw gelegen, om recht te geven tot een eindoordeel. Wij vermelden in het hiervolgend overzicht de gemiddelde verhoudingscijfers op iedere 10.000 gemetenen.

Jaren	beneden 1.55 M.	M. 1.55—1.60	M. 1.60—1.70	boven 1.70
1863—1867 [1])	1116	1446	5042	2396
1870 [2])	932	1391	5178	2499
1880	550	1209	5441	2800
1890	368	901	5294	3437
1896	373	911	4994	3722

Onderzoeken wij thans de levenswijze van het Nederlandsche volk van naderbij. Zou het mogelijk zijn na te gaan hoe het stond met de *woning* en de *voeding* in den aanvang van het tijdperk dat wij beschrijven? Het spreekt van zelf dat men niet kan volstaan met beschrijvingen in algemeene termen van hetgeen deze of gene in eigen kring destijds heeft opgemerkt. Men verlangt terecht meer nauwkeurige mededeelingen. Maar de stelmatige waarneming van het geheele volk is op dit gebied uiterst moeilijk. Zij heeft als onderdeel van het staatsbestuur zich in den loop dezer eeuw ontwikkeld, doch verkeerde in 1850 nog in hare kindsheid. Toch weten wij iets uit dien tijd dat van belang is. Er bestaan gegevens omtrent den toestand der woningen destijds [3]). Ook toen werd de Personeele Belasting geheven, en een harer grondslagen was ook destijds het getal haardsteden in de woning. Hierdoor kunnen wij bij benadering berekenen hoevele woningen er in 1849 waren met éene, hoevele met twee haardsteden, enz. Hetzelfde kunnen wij doen voor den tegenwoordigen tijd. Men kan derhalve opsporen welke soort van woningen,

---

1870—1880 aan de *Sterftetafels voor Nederland*, uit waarnemingen over dat tijdvak bewerkt door Prof. A. J. van Pesch; en die over 1880/90 aan de door Prof A. J. van Pesch bewerkte *Sterftetafels van Nederland* over het tijdvak 1880—1890.

[1]) *Algemeene Statistiek van Nederland*, uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek, 1870, II bl. 144.

[2]) *Jaarcijfers*, no. 1 en volgende.

[3]) *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* voor 1851, bl. 151.

die der betere of der slechtste soort, zich het sterkst heeft vermenigvuldigd. Er is misschien geen statistiek meer dan deze geschikt om na te gaan welke klassen der bevolking, de zeer welgestelde, de middenklasse of de armere, zich het meest heeft uitgebreid in verhouding tot de andere. Ziehier de cijfers, welke ik langs dezen weg gevonden heb:

	Aantal woningen		De vermeerdering bedraagt:
	in 1848/49	in 1895/96	
Woningen met 1 haardstede	162017	239799	van 100 tot 147
" " 2 "	124107	284297	" 100 " 229
" " 3 "	34999	105115	" 100 " 300
" " 4 "	13486	40957	" 100 " 303
" " 5 "	5770	16473	" 100 " 285
" " 6 en meer haardsteden [1])	8761	20855	" 100 " 237
Totaal..............	349140	707496	van 100 tot 202

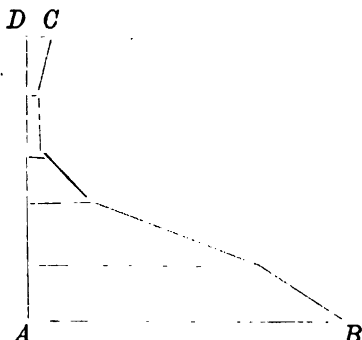
Het aantal woningen is alzoo meer dan verdubbeld, terwijl de bevolking in diezelfde jaren klom met 61 %. Dit bewijst dat er thans minder opeenhooping van menschen in dezelfde woning bestaat. Ook de bewoonbaarheid zelve is geklommen. Want het aantal haardsteden is gestegen in sterker verhouding dan de woningen zelve. Wanneer men immers uit den bovenvermelde staat het aantal haardsteden voor de verschillende tijdperken berekent, komt men tot eene stijging van 100 tot 223. Voorts treft men, blijkens dien staat, de meeste toeneming van woningen aan in de middenklasse, namelijk in de woningen met 3 en 4 haardsteden. Zou dit de verdwijning der middenklasse bewijzen, of bewijst dit het tegendeel? De geringste toeneming daarentegen wordt aangetroffen in de woningen der slechtste soort, die met ééne haardstede.

Gaan wij deze cijfers na, dan blijkt hoe verkeerd de voorstelling is, welke sommigen zich vormen van den groei onzer maatschappij. Zij verkondigen telkens dat de diepste lagen, de armste klasse des volks voortdurend in breedte winnen, dat de middenstand slinkt en dat de zeer welgestelden steeds minder talrijk worden, doch zich daarentegen meer en meer in weelde baden. Geheel anders echter is het beeld der maatschappelijke ontwikkeling, zoo wij het ontwerpen naar de werkelijkheid. Stellen wij ons eene Figuur voor *A B C D*, hieronder geteekend, waarvan de basis *A B* en de hooger liggende horizontale lijnen nauwkeurig in lengte evenredig zijn aan het getal van woningen in iedere klasse van haardsteden

1) In de statistieke bronnen staat wel vermeld hoeveel haardsteden er gevonden worden in woningen *met 6 haardsteden en meer*, doch niet hoeveel woningen van dien aard er zijn. Het getal dier woningen moest derhalve hier bij benadering worden berekend, en wel door het getal haardsteden te deelen door het getal 8, zijnde het vermoedelijk gemiddeld getal haardsteden op iedere woning in de hoogste klasse.

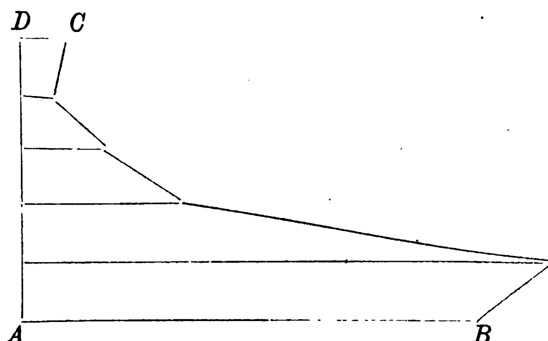
in het jaar 1849. Deze figuur zal den naar dien maatstaf gemeten welstand van de bevolkingsklassen weergeven. Zij zal dezen vorm hebben:

Lijn *D C*,	woningen met 6 haardst. en meer..............				(8761)
	woningen met 5 haardst.				(5770)
	〃	〃	4	〃 ;	(13486)
	〃	〃	3	〃 ;	(34999)
	〃	〃	2	〃 ;	(124,107)
A B,	〃	〃	1	〃 ;	(162.017)

Doch deze figuur zal naar den toestand van het jaar 1895, den volgenden vorm verkrijgen

Lijn *D C* woningen met 6 haardst. en meer		(20855)
met 5 haardst.		(16473)
4	〃	(40957)
3	〃	(105.115)
2	〃	(284.297)
Lijn *A B* 1	〃	(239.799)

De groei eener maatschappij is alzoo mogelijk, — de feiten bewijzen het, — in de middenlagen bij voorkeur. Komt deze ontwikkeling ook niet het meest met onze idealen overeen? Wel is in de beide figuren de klasse der allerbeste woningen talrijker dan de vlak daarondergelegene, doch in de hoogste klasse zijn dan ook de woningen van allerlei betere soort samengevat, terwijl iedere klasse daaronder met slechts éene haardstede van de daaropvolgende verschilt.

Veel moeielijker dan de vraag omtrent de volkshuisvesting is de vraag, of de voeding van ons volk sedert 1850 verbeterd is? Hieromtrent zijn de gegevens verre van volledig, al worden zij niet ten eenenmale gemist. De Nederlanders hebben het voorrecht in hun handelsbedrijf, vooral wat betreft hun voedingsmiddelen, niet of nauwelijks met ambtenaren der belasting in aanraking te komen. De algemeene statistieke gegevens omtrent dat verkeer zijn dientengevolge schaarsch. De Centrale Commissie voor de Statistiek heeft korten tijd geleden, onder voorlichting van des-

kundige handelaren, uitvoerig en zorgvuldig de voorhanden gegevens bewerkt. In een boekwerk [1]), dat algemeen verkrijgbaar is gesteld en waarvan de cijfers door ieder, die er lust toe heeft, kunnen worden nagerekend, kwam zij tot de volgende uitkomsten:

Jaarlijksch verbruik van voedingsmiddelen in Nederland
per hoofd der bevolking:

	in de jaren 1852—1856	in de jaren 1887—1891	Verschil
Tarwe	0.43 Hectoliter	1.29 Hectoliter	+ 0.86 Hectol.
Rogge	1.08 "	1.15 "	+ 0.07 "
Gerst	0.31 "	0.33 "	+ 0.02 "
Boekweit	0.43 "	0.25 "	— 0.18 "
Aardappelen	2.58 "	3.47 "	+ 0.89 "
Rijst	6.65 Kilogram	12.09 Kilogram	+ 5.44 Kilogr.

Van *suiker*, een accijnsplichtig artikel, kon het gebruik per hoofd gemakkelijker worden nagegaan. Het bedroeg

in	1851/53	2.7	kilogram,
"	1862	4.5	"
"	1872	5.2	"
"	1876	7.5	"
"	1892	8.8	"

Omtrent andere eerste benoodigdheden bezitten wij uit het midden dezer eeuw geen gegevens, die den omvang van het verbruik doen kennen, doch

---

[1]) *Bijdragen tot de Statistiek in Nederland,* no. II, onderzoek naar het verbruik van sommige voedings- en genotmiddelen. 's-Gravenhage, 1895.

Ik mag niet nalaten bij deze historische schets eenige gegevens te voegen, uit welke, voor zoover de beschikbare ruimte hier gedoogt, eenigermate de voortgang en in latere jaren, gelukkig, de vermindering van het betreurenswaardig drankmisbruik blijkt. De officieele gegevens omtrent het verbruik vind ik van het jaar 1860 af (Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje, 1875, bl. 107). Zij zijn voor de volgende jaren in de *Jaarboekjes* of *Jaarcijfers* medegedeeld, of uit de daar gepubliceerde cijfers omtrent de opbrengst der belasting af te leiden. Het verbruik was *per hoofd* der bevolking:

in 1860	7.72 Liter	in 1880	9.80 Liter
1861	8.07 "	1885	9.16 "
1862	8.07 "	1890	8.91 "
1866	7.55 "	1892	8.93 "
1868	7.44 "	1893	8.76 "
1870	7.46 "	1894	8.87 "
1872	8.38 "	1895	8.68 "
1875	9.38 "	1896	8.65 "
1877	9.97 " (hoogste cijfer)		

De accijns bedroeg tot 1864 *f* 22 per Hectoliter, en werd daarna vermeerderd als volgt:

in 1864—1865 was het bedrag der accijns	*f* 35;
" 1865—1869 " " " " " "	50;
" 1869—1877 " " " " " "	53;
" 1877—1886 " " " " " "	57;
" 1886—1892 " " " " " "	60;
Sedert 1893 " " " " " "	63.

De Wet tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling der openbare dronkenschap dateert van 28 Juni 1881.

wel kan men gissen hoe schamel het er hiermee uitzag, wanneer men het oog vestigt op den hoogen prijs, waarvoor vele goederen destijds moesten worden gekocht. Het tarwebrood in de Hollandsche steden kostte in de jaren 1847—1850 [1]) dooreen 21 à 34 cents per kilogram (thans ongeveer 12 à 15 cents). De steenkolen vindt men in een bericht uit Noord-Brabant gemeld [2]) als *f* 16 per ton (thans ongeveer *f* 8.50). De patentolie kostte in Groningen [3]) in 1850 47 cents per liter, terwijl thans de liter petroleum te verkrijgen is voor 8 cents. Sommige voortbrengselen van den landbouw gelijk het rundvleesch en de boter, zijn in prijs gestegen. Wij vinden voor boter prijsnoteeringen in Zuid-Holland [4]) van 80 à 65 cents (thans *f* 1.60), voor rundvleesch [5]) van 55 à 50 cents (thans ± *f* 0.90) het kilogram. Daarentegen is de margarine-industrie ontstaan, welke haar kunstboter voor 90 à 70 cents het kilogram beschikbaar stelt.

Een ander teeken van den groei des welstands vindt men in de ontwikkeling van het Spaarbankwezen sedert 1850. [6]). In dat jaar bestonden in Nederland slechts 82 spaarbanken, en het saldo der inleggers aan het einde van dat jaar bedroeg slechts *f* 3.810.100, verdeeld over 30.396 boekjes. En wat heeft nu de loop der jaren op dit gebied gebracht? De welsprekende cijfers laten wij hier volgen. Tot toelichting zij enkel vermeld, dat het jaar 1882 het eerste was, waarin de Rijkspostspaarbank ten volle werkte.

In de openbare en bijzondere spaarbanken te zamen was dus op het einde van 1895 belegd een kapitaal van meer dan *f* 116.000.000. Het aantal bijzondere spaarbanken was 282.

In het voorgaande zijn de gegevens vermeld, welke langs statistischen weg kunnen worden vastgesteld omtrent den algemeenen toestand des volks sedert 1849 in zijn individueel leven. De omvang der bevolking, haar aanwas, haar gemiddelde levensduur, de lichaamslengte, haar huis-

Jaren.	Aantal boekjes in omloop		Saldo's der inleggers aan het einde van het jaar.	
	bij de Partic. Spaarbanken.	bij de Rijkspostspaarbank.	particuliere Spaarbanken.	Rijkspostspaarbank.
1850..........	30396		*f* 3.810.000	
1860..........	54374		„ 5.545.000	
1870..........	89704		„ 11.105.000	
1880..........	224069		„ 36.671.000	
1882..........	243044	22831	„ 41.760.000	*f* 2.157.710
1885..........	270380	112308	„ 49.233.000	„ 6.368.000
1890..........	301928	281870	„ 61.545.000	„ 21.251.000
1895..........	344592	499963	„ 72.584.000	„ 44.185.000

[1]) Staatk. en Staath. Jaarboekje voor 1850, bl. 49 en voor 1851, bl. 46.
[2]) Jaarboekje voor 1851, bl. 48.
[3]) t. a. p.
[4]) Jaarboekje 1851, bl. 46.
[5]) t. a. p.
[6]) *Jaarcijfers* voor 1896, en vroegere jaren.

vesting, haar voeding, het spaarbankwezen, op dit alles vestigden wij de aandacht. Thans worde een ander onderwerp onderzocht, die zijde namelijk van de volkswelvaart, welke in het openbaar leven der natie tot uiting komt.

Hoe was het hiermede in 1849 gesteld?

De economische verhoudingen in het openbaar leven waren in die dagen heel wat kleiner dan tegenwoordig. Men vergelijke eens het budget van uitgaven van onzen Staat uit het jaar 1850 [1]) met dat van een der laatstverloopen jaren, bijvoorbeeld 1897:

Begrooting van Uitgaven van het Rijk.

Hoofdstukken.		*voor 1850.*		*voor 1897.*	
1. Huis des Konings..	*f*	800.000	*f*	800 000	
2. Hooge collegiën v. Staat............	〃	590.874	〃	673.887	
3. Dept. van Buitenl. Zaken...........	〃	519.052	〃	850.918	
4. Dept. van Justitie..	〃	2.305.979	〃	5.455.666	
5. Dept. v. Binnenl. Zk. (m. inbegr. v. Waterst.)	〃	4.544.414	〃	36.809.916	*a.* Binnenl. Zk. *f* 14.112.164 *b.* Waterstaat, Handel en Nijverheid. . ,, 22.697.752 Totaal.. *f* 36.809.916
6. Dept. v Herv. Eeredienst............	〃	1.638.962		deze behooren thans tot het Dept. van Financiën.	
7. Dept. v. R. Cath. Eeredienst........	〃	533.848			
8. Dept. v. Marine.....	〃	5.323.600	〃	15.585.555	
9. Nationale Schuld...	〃	36.424.608	〃	32.643.746	
10. Dept. van Financiën.	〃	6.186.570	〃	20.792.736	
11. Dept. van Oorlog. .	〃	10.558.000	〃	23.728.839	
12. Dept. van Koloniën.	〃	118.232	〃	1.337.579	
13. Onvoorziene uitgaven...............	〃	100.000	〃	50.000	
Totaal..........	*f*	69.644.139	*f*	138.728.842	

De voor waterstaatszaken bestemde Afdeeling van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken kostte, volgens de begrooting voor 1850, eene som van *f* 2.256.772. Men kan den vermeerderden omvang harer werkzaamheden wel niet beter zich duidelijk maken dan wanneer men overweegt dat zij sedert een twintigtal jaren verheven is tot een zelfstandig Departement en dat hare begrooting thans meer dan 22 millioen gulden bedraagt. Dit nieuwe Departement heeft in zich opgenomen het beheer der Posterijen en der Telegraphie, en de uitgaven voor dezen tak van dienst alleen werden in 1897 begroot op *f* 10.044.960. In 1850 daarentegen werd voor de Posterij in ons land slechts *f* 582.100 besteed en vond men voor de Telegrafie *niets* uitgetrokken. Deze tak van verkeer was destijds in zijn eerste begin.

[1]) Jaarboekje voor 1850, bl. 134 en vlgg.

In tegenstelling met de telegrafie door middel van signalen van toren tot toren, sprak men toen van de merkwaardige ontdekking der electro-magnetische telegrafie. Met eenigen nadruk vindt men in het Jaarboekje voor 1850 (bl. 13) verkondigd, dat het belangrijk nut der nieuwe manier van telegrafeeren viel op te maken uit het steeds toenemend gebruik van den telegraafdraad langs de geheele lijn van den Hollandschen Spoorweg, d.i. van Amsterdam over Haarlem naar Rotterdam.

Van spoorwegen gesproken: behalve de baan van Amsterdam naar Rotterdam kende ons land destijds nog enkel de lijn van de Rhijnspoorwegmaatschappij van Amsterdam-Utrecht-Arnhem. En van de Posterij mogen wij geen afscheid nemen zonder te vermelden, dat juist in 1850 voor het eerst in Nederland veroorloofd werd om tot voldoening van briefport van postzegels gebruik te maken [1]). Dat bij eene wet van 1852 de eerste regeling der telegraphie tot stand kwam, ook omdat, — zoo luidt de aanhef der wet, — „het raadzaam is de voornaamste plaatsen in „het Rijk door electro-magnetische Telegrafie met elkander en met het „buitenland in gemeenschap te brengen", dit bewijst wel den geringen omvang ook van ons handelsverkeer in dien tijd.

Dat verkeer was in 1850 nog zóo beperkt, dat het, indien men de tegenwoordige cijfers raadpleegt, bijna den schijn heeft alsof wat thans bestaat eigenlijk eerst sedert dien tijd is opgegroeid. Zoo was de gezamelijke inhoudsmaat der in 1850 in onze havens in- en uitgeklaarde schepen slechts 2.235.000 tonnen [2]), of 6.325.000 kub. Meter, terwijl zij in 1896 44.182.000 kub. Meter bedragen heeft. De latere Leidsche hoogleeraar Mr. S. Vissering berekende [3]) in 1851 de waarde, waarover onze internationale handel in 1849 liep, op de volgende sommen:

Invoer tot verbruik......... *f* 180.624.148
Uitvoer uit het vrije verkeer „ 127.609.532

Doch in de periode 1867—1871 [4]), alzoo een twintigtal jaren later, waren deze cijfers reeds geklommen tot:

Invoer tot verbruik......... *f* 493.000.000.
Uitvoer uit het vrije verkeer „ 392.000.000.

Wie echter had in 1870 durven hopen, dat die cijfers nog in steeds klimmende reden zouden toenemen? Toch is dit geschied, want zij hebben bedragen:

	Invoer tot verbruik	Uitvoer uit het vrije verkeer
in 1883	*f* 1.072.000.000	*f* 684.000.000
„ 1896 [5])	„ 1.634.900.000	„ 1.340.500.000

Het is moeielijk te schatten welke voordeelen uit dit handelsverkeer voortvloeien. Het handelsbedrijf komt ten slotte neder op ruil van goederen. Voor de voortbrengselen, welke wij naar het buitenland zenden, ontvangen wij die van elders in de plaats. Het belang, dat wij bij den buitenlandschen

[1]) Wet van 12 April 1850 (Staatsbl. n°. 15).
[2]) *Jaarcijfers* voor 1881, bl. 50, 1891 bl. 144, 1896 bl. 156.
[3]) *Jaarboekje* voor 1850, bl. 247.
[4]) *Jaarcijfers* over 1881 en vorige jaren, bl. 20.
[5]) *Jaarcijfers* over 1896.

handel hebben, is in den grond der zaak het belang, dat wij hebben bij onze deelneming in de groote gemeenschap der volkeren, welke onderling samenwerken tot vervulling van elkanders behoeften. De goederen, die elders beter of gemakkelijker dan bij ons worden voortgebracht, ontvangen wij tegen de voortbrengselen van eigen bodem en eigen nijverheid. Reeds Adam Smith, de grondlegger der Staathuishoudkunde, noemde deze wijze van verwerving treffend juist eene niet-rechtstreeksche voortbrenging. Dat handelsverkeer is de onmisbare voorwaarde voor den bloei, neen, voor het bestaan zelf van allerlei takken van nationalen arbeid, die hunne voortbrengselen naar den vreemde zenden. Bestond geen invoer, Nederland zou zijne bedrijven, die voor den uitvoer werken, terstond zien kwijnen en te niet gaan. De Engelsche historieschrijver en wijsgeer Thomas Buckle schreef in zijn *Geschiedenis der Beschaving* [1]) dat het groote werk, in hetwelk Adam Smith den aard en de oorzaken van den Volksrijkdom onderzocht, misschien het belangrijkste boek is geweest, dat ooit geschreven is, daar het deed inzien dat het handelsverkeer geen wederkeerige roof, doch een wederzijdsch voordeel is voor de natiën, en dat elke opheffing van belemmeringen des verkeers een stap voorwaarts is op de baan van den vooruitgang. Dank zij den invloed en de voorlichting van staatslieden gelijk van Hogendorp en Thorbecke, en van economisten gelijk Ackersdijk, de Bosch Kemper, de Bruijn Kops en Vissering, is ook in Nederland de kennis van den waren aard der internationale betrekkingen meer en meer het gemeen goed der natie geworden, en deze heeft hiervan blijk gegeven door daden, want sedert 1850 heeft hare Vertegenwoordiging onafgebroken het stelsel van vrijheid voorgestaan. De uitkomsten er van liggen thans vóor ons. De gestadige vermeerdering onzer volkswelvaart is zonder twijfel ook aan andere oorzaken te danken. Een menigte uitvindingen en ontdekkingen, waarmeê de wereld in deze eeuw werd begiftigd, vonden ook in Nederland ruime toepassing. Op allerlei gebied is kennis verspreid. Wat op het gebied van opvoeding en zedelijkheid met dagelijksche zorg wordt verricht, dringt telkens dieper in allerlei lagen des volks door en is ook voor den stoffelijken welstand van onberekenbaar nut. De strikte orde in het openbaar bestuur, de eerlijkheid en de onpartijdigheid in de rechtsbedeeling zijn eveneens voorwaarden van welvaart. Dit alles moge van groot gewicht zijn, doch dat Nederland bij eene enghartige afsluiting der grenzen niet geworden zou zijn wat het thans is, mag niet worden in twijfel getrokken.

In het midden dezer eeuw roerde een schrijver van ongewone gaven, een wijsgeer en staatsman, een vraagstuk aan, op hetwelk destijds geen antwoord kon worden gegeven. Het was Mr. J. R. Thorbecke in 1844. Zal, vroeg hij in een opstel over het Hedendaagsch Staatsburgerschap [2]), niet in onze maatschappij het getal der bezitters steeds geringer worden, en wanneer men het kiesrecht slechts toekent aan hen die zekeren wel-

---

[1]) Th. Buckle, *History of civilization in England,* I, hoofdst. IV: „In the year 1776 Adam Smith published his *Wealth of Nations,* which, looking at its ultimate results, is probably the most important book that has ever been written."

[2]) Dat opstel is later opgenomen in Thorbecke's *Historische Schetsen,* 2e druk, 's Gravenhage, 1872, bl. 84 en volgg.

stand bezitten, terecht uitgaande van de meening, dàt de eisch van een zeker bezit niet onredelijk is, — beteekent dit feitelijk iets anders, dan dat meer en meer het kiesrecht tot weinigen beperkt geraakt, nadat men begonnen is het onder de wijsgeerige leus van Algemeen Staatsburgerschap aan alle burgers voor te spiegelen als een gemeen recht? „Wanneer met „toenemenden rijkdom aan den eenen, armoede aan den anderen kant „zich uitbreidt; wanneer de rijke nog rijker, hij die weinig heeft, nog „armer moet worden; wat is de wetgeving, die allen Staatsburgerschap „aanbiedt onder eene door weinigen bereikbare voorwaarde, wat is die „wetgeving tenzij ironie? Persoonlijk standsvoorregt heet afgeschaft, opdat „aan bekwaamheid en verdienste hare natuurlijke baan worde geopend; „maar een op bezit van uitwendige goederen gegrond stelsel van voor„regten komt in de plaats. Burgerstand beteekent opnieuw een deel, eene „klasse van het volk. Te midden eener maatschappij, op gemeen regt „der leden gebouwd, wordt een onoverklimbare grens tusschen bevoegden „en onbevoegden gesticht. Wie vindt den toon, waarin deze dissonant „zich oplost?" [2])

Men vindt hier omtrent den loop der historie dezelfde stelling als die het refrein vormt der socialisten, zoowel destijds als heden ten dage. Wat Thorbecke onderstellenderwijs schreef, verkondigde Louis Blanc als onweersprekelijke zekerheid. Het is later de grondtoon geworden van de agitatorische geschriften van Karl Marx, en in Duitschland wordt het nog gepredikt door Liebknecht als de uitkomst, tot welke het privaatbezit met noodzakelijkheid voert. Doch de economische ontwikkeling sedert 1844 heeft Thorbecke's vrees beschaamd. De welstand heeft zich tot steeds dieper lagen uitgebreid, velen uit de lagere klassen hebben zich tot welstand omhoog gewerkt. De tegenstrijdigheid der beginselen, de dissonant is aanwezig... in schijn. Zij vloeit voort uit de naast elkander plaatsing van twee *woorden*. Het één, een nevelachtig en dubbelzinnig woord: „algemeen Staatsburgerschap," dat de gedachte opwekt alsof het allerlei rechten belooft. In dien zin, waarin Mr. Thorbecke het niet wist te verzoenen met den ook door hem voorgestanen en redelijk geachten eisch van welstand als kenmerk voor kiesrecht, is het woord ontleend aan het boek eener thans voorbijgegane school van wijsbegeerte op staatsrechtelijk gebied. Immers niet uit de woorden der philosophen mogen de rechten der ingezetenen worden afgeleid, doch uit de overweging van de belangen van Staat en Maatschappij. Het andere woord: „onoverklimbare „grens tusschen bevoegden en onbevoegden" getuigt van gemis aan vertrouwen, en van een onzeker, wijfelend inzicht in den organischen groei eener maatschappij, waar economische vooruitgang heerscht. Men moge in 1844, onder den indruk van de opkomst der groot-industrie en van de vereeniging van krachten en kapitalen tot bereiking van te voren ongekende uitkomsten in de voortbrenging, menigmaal getwijfeld hebben aan de veiligheid van den weg, waarop men voortschreed, — wie is er, die nooit getwijfeld heeft bij het betreden van nieuwe wegen? Men moge toen aan zijn twijfel uiting hebben gegeven in den vorm eener stellige kreet: *wij dwalen!*

---

[2]) t. a. p. bl. 95.

doch thans, nu ondanks deze waarschuwing een halve eeuw lang in dezelfde richting is voorwaarts gegaan, nu mogen de uitkomsten worden geraadpleegd ter beslissing of niet zij de goede gidsen zijn geweest, die van den aanvang af met goeden moed hebben gewezen op den gezonden rechtsgrondslag onzer maatschappelijke instellingen, op de mogelijkheid om hierop voort te arbeiden en alzoo te komen tot grooten vooruitgang van het geheele volk.

In Nederland is sedert 1850 het kiesrecht toegekend naar zekere kenteekenen van welstand, welke tot 1887 in de Grondwet zelve en nà dat jaar in andere wettelijke bepalingen waren aangewezen. Ware Thorbecke's vrees bewaarheid, dan zou het aantal kiezers in elke periode, gedurende welke de kenteekenen onveranderd gebleven zijn, gestadig hebben moeten verminderen. Men raadplege echter de feiten, die aan het licht gebracht zijn. De eerste periode, welke in aanmerking komt, ligt tusschen de jaren 1850 en 1888. Toen rustte het kiesrecht uitsluitend op de betaling eener vrij hooge som in drie belastingen, te weten, die op den grond, die op het personeel, en die van het patent. Welnu, in deze eerste periode is sedert 1853 (het eerste jaar, waaromtrent het cijfer der kiezers bekend is) het getal kiezers gestegen. In de tweede periode, loopende van 1888 tot 1897 was, volgens art. VII der Additioneele artikelen der Grondwet van November 1887, het kiesrecht op ruimer schaal toegekend. Van de lagere vereischten waren de aanslagen in de grondbelasting en in de belasting op het personeel verreweg de belangrijkste. Wel werd, daar het kiesrecht mede afhankelijk werd van eigen aangifte, sedert 1888 het getal kiezers niet meer zóo uitsluitend als vroeger afhankelijk van belastingbetaling; de kiezers echter, wier recht afhankelijk was van eigen aangifte, hebben altijd een zeer gering deel van het geheele getal uitgemaakt. De stijging in de beide perioden kan uit de volgende getallen worden vastgesteld [1]:

	Aantal kiezers voor de		
Jaren	Tweede Kamer	Provinciale Staten	Gemeenteraden
1853	83.561	84.044	141.362
1887	134.987	134.380	221.682
1888	292.613	292.427	291.988
1896	302.021	301.802	301.443

De bevolkingstoeneming van 1850 tot 1887 heeft bedragen 43 percent, doch in de iets kortere spanne tijds van 1853 tot 1887 bedroeg, blijkens de voorgaande cijfers, de vermeerdering der kiezers voor de Tweede Kamer 61 op iedere honderd.

Thans is ter uitvoering van art. 80 onzer Grondwet, het kiesrecht verleend naar de kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand, welke in de kieswet van 7 September 1896 zijn aangewezen. Het aantal kiezers voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal in 1897 bedroeg, volgens de opgaaf der Regeering [2], 577.059, doch hoogst onzeker is het hoe-

[1] *Maandcijfers*, uitgegeven door de Centrale Commissie voor Statistiek, no. 7, 1896.
[2] Bijlagen tot de Handelingen der Tweede Kamer St.-G. 1897—1898, no. 17 (I, 2, 3).

veel het wel zou bedragen hebben, indien niet zeer velen hadden nagelaten de plaatsing op de kiezerslijst te verzoeken. Het thans bereikte cijfer van bijna 600.000 kiezers zou niet heel ver meer geweest zijn van het cijfer, dat men in 1850 zou verkregen hebben, indien men toen het kiesrecht geheel algemeen, zonder eenigen welstandeisch, aan alle mannen, die het 25ste levensjaar hadden bereikt, had toegekend.

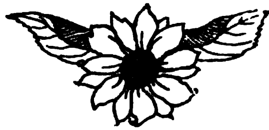
Zoo even schreef ik, dat in de tweede helft dezer eeuw ons algemeen staatsbeleid steeds in dezelfde richting is voorwaarts gegaan. Maar is dan door de sociale wetgeving geen belangrijke wijziging in deze richting gebracht? En moet niet veel goeds aan de nieuwere opvattingen worden gedankt?

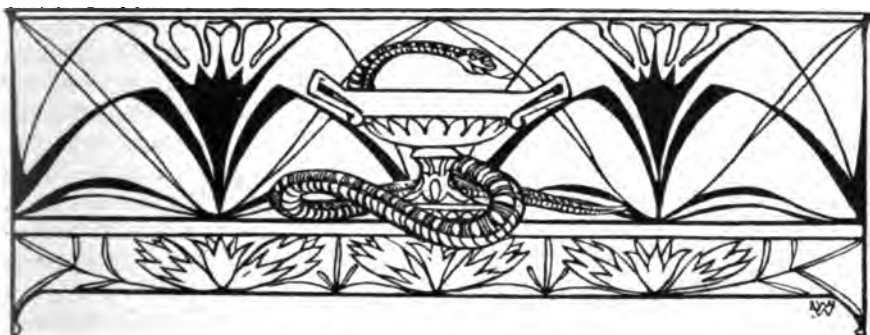
Er zijn velen, die omtrent de taak, welke de Staat in de maatschappij te vervullen heeft, een omkeer in de denkbeelden meenen te mogen opmerken. Vroeger, namelijk in het midden dezer eeuw, onder de heerschappij der liberale partij, zou die taak zijn opgevat als iets bloot negatiefs; thans echter zou het inzicht ontstaan zijn dat de Staat een vormende, opbouwende kracht is, die op de verdeeling des rijkdoms een gewichtigen invloed moet oefenen door stellige maatregelen, eene kracht die niet slechts ten behoeve van enkelen werken mag, nu allen door haar bestaan, maar die voor allen moet zorgen, bijzonderlijk de zwakke leden der maatschappij moet steunen en helpen. In het stelsel van vrije mededinging en persoonlijke vrijheid trede de Staat beschermend op tegenover hen, die uit eigenbaat tot uitoefening komen van overmacht.

In deze tegenstellingen tusschen opvattingen van voorheen en thans heerscht, naar mij toeschijnt, schromelijke overdrijving. Het valt zoo licht zich zelven als den voorvechter van nieuwe waarheden te doen doorgaan, wanneer men begint van vroegere opvattingen een beeld te leveren, dat niet veel meer is dan een caricatuur. Nooit zijn onze leidende staatslieden van meening geweest en nooit is onze staatkunde beheerscht door de gedachte, dat de Staat enkel de rol moest vervullen van handhaver der rechtsveiligheid en der openbare orde. Steeds is zijn werkkring breeder opgevat. De waarheid is dat de bemoeizieke overheidsvoogdij en de op allerhande gebied zich uitende reglementeerzucht in vroegere eeuwen het uitvloeisel waren gebleken van grove willekeur, van bekrompen wantrouwen in de kracht der persoonlijke vrijheid, soms zelfs van schandelijke eigenbaat. Dat stelsel kwam ten val. De wetgeving is tot eenvoudiger vormen en tot vaste beginselen teruggebracht. Waar wanorde en grilligheid heerschten, kwamen orde en vastheid van gedachte. Doch evenmin als het maatschappelijk leven stilstond, heerschte stilstand in onze kennis van de maatschappij. Op menig terrein, — men denke hier vooral aan de toestanden in het fabrieksleven en in de groote steden, — werd men gewaar, dat het voor de ontwikkeling der levensvoorwaarden des volks in al zijn deelen niet voldoende is algemeene regels te stellen. Bijzondere toestanden in het volksleven eischen menigmaal bijzondere wetten. Toch heerscht bij deze dikwijls in kleine bijzonderheden afdalende wetgeving geene principieel andere gedachte dan bij de algemeene. De kracht der gemeenschap rust op de persoonlijke kracht der leden. De laatste tot ontwikkeling te brengen, en in de eerste plaats haar te beschutten tegen de gevaren, welke voor gezondheid en zedelijkheid drei-

gen uit toomeloos najagen van stoffelijke doeleinden, is in beginsel geen andere taak, dan die de meer algemeene wetgeving beoogt. De oude wetgeving wordt hierbij niet verdrongen van hare gewichtige plaats. De algemeene beginselen behouden overwegenden invloed. Het nieuwe is gedwongen zich bij het levenskrachtige, dat reeds bestaat, aan te sluiten.

Geen omkeer in de denkbeelden omtrent Staatsbeleid is de oorzaak van den vooruitgang, over welken Nederland zich mag verheugen. Deze is te vinden in de geleidelijke ontwikkeling onzer instellingen en de daarmêe gepaarde klimmende veelzijdigheid van het nieuwe leven. Op de oude grondslagen kan worden voortgebouwd. Onder de zegenrijke regeeringen van Koning Willem III en van de Koningin-Weduwe-Regentes Emma heeft Nederland zich meer en meer tot industrie- en handelsstaat gevormd. Ons vaderland moge door zijne ligging en zijne taal eenigermate afgezonderd zijn van het overige Europa, doch deze omstandigheden zijn in geen opzicht gebleken aan het volksgeluk in den weg te staan. Een eigen volkskarakter en een eigen taal zijn de beste waarborgen voor onze onafhankelijkheid. In het thans afgesloten tijdperk is onder de hoede van een eigen geëerbiedigd en geliefd Vorstenhuis Neêrlands historie verrijkt met eervolle bladzijden.

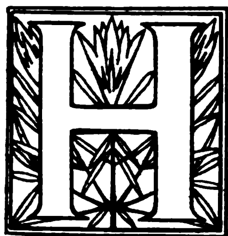
XVI

DE GEZONDHEIDSTOESTAND

DOOR

Dr. R. H. SALTET,

Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

oe men de eeuw, die haar einde nadert, zal noemen, hangt af van het vak hetwelk men beoefent. Zeker is er geen wetenschap of kunst te bedenken, die niet in deze eeuw de grootste verandering heeft ondergaan. Slechts weinig steunpilaren van het oude gebouw zijn staande gebleven, overal is er gewijzigd. De een zal de bewonderingswaardige vorderingen van de techniek, de ander de ware of vermeende vooruitgang van de menschheid in ethischen zin, meer op den voorgrond plaatsen. Mijn taak is het in het kort te beschrijven hoe de Nederlandsche natie heeft partij getrokken van de omstandigheden, die een verbetering van de volksgezondheid lieten verwachten in het tijdperk dat tusschen de aanvaarding der Regeering door Koning Willem III en onzen tijd is gelegen.

In dien tijd is de Geneeskunst sterk vooruitgegaan. Zoo zeer dat het moeilijk is voor een man van middelbare jaren om zich een voorstelling van den ouden tijd te maken. Kort voor de Regeering van den vader onzer jonge Koningin was Europa door een hongersnood geteisterd. De cholera had Europa in 1830 voor het eerst bezocht en eischte in Nederland in 1832/33: 9500 slachtoffers; hierbij zijn de overledenen in Noord-Brabant en Limburg niet medegerekend, omdat vertrouwbare gegevens uit deze provinciën niet waren te verkrijgen. In 1848/49 stierven aan deze ziekte wederom meer dan 22000 personen. De vaccinatie tegen de pokken werd wel veelvuldig toegepast, maar niet op verstandige wijze bevorderd. Door belooningen trachtte men de geneeskundigen, die reeds toen met dit voorbehoedmiddel waren ingenomen, tot meer geregeld vaccineeren te bewegen. In enkele steden werd door verordening het schoolbezoek aan ongevaccineerden verboden en er waren ook enkele provinciën, waar hieromtrent

verordeningen bestonden, maar toch eischten de pokken nog talrijke slachtoffers. De tusschenpoozende koortsen waren zeer verspreid; malaria ondermijnde menig gestel; het sterftecijfer in het algemeen was hooger dan thans. Waterleidingen waren er niet; afvoer van faecaliën werd zoo mogelijk nog meer verwaarloosd dan in onze dagen. Geneeskundigen waren er van velerlei soort en zeer verschillende opleiding voor het platteland en voor de steden, voor de chirurgie en de inwendige geneeskunde. Hoe het met de ziekenverpleging gesteld was kan iedereen zich voorstellen, die nog voor 20 jaren de primitieve toestanden in het Binnengasthuis te Amsterdam heeft gekend.

Het chloroform, dat machtige hulpmiddel van de chirurgie, was pas in 1847 ingevoerd en zeker nog niet in Nederland algemeen in gebruik. In de ziekenhuizen verliepen de wonden zeer slecht, koudvuur en wondroos sleepten er menigen lijder ten grave. Van antisepsis of asepsis geen spoor. Pasteur en zijn leerling Lister hadden nog niet hunne beroemde ontdekkingen gedaan. De eene operateur was „gelukkiger" dan de andere, maar ongelukken waren niet zeldzaam. Aan de chirurgie der ingewanden kon wegens het gevaar voor den lijder natuurlijk slechts in den uitersten nood gedacht worden. Behoorlijk geneeskundig toezicht ontbrak; de statistische gegevens waren gebrekkig. Het tijdperk 1829—1850 is een in dit opzicht duister gebied. Hoe de zaken stonden kon eigenlijk eerst bij de volkstelling blijken, van geheele provinciën kon men niet eens te weten komen, hoevelen er tijdens een toch zoo vreeswekkende epidemie als de cholera waren bezweken.

Men mag niet denken, dat alleen de directe maatregelen tot verbetering, die er onder de Regeering van Willem III en tijdens het Regentschap zijn genomen, hoe doelmatig men die moge achten, den toestand hier te lande in vergelijking met vroeger zooveel gunstiger hebben gemaakt. Er is heel wat geschied om andere redenen, dat indirect een grooten invloed heeft uitgeoefend op ons lichamelijk welzijn. De gemakkelijke middelen van verkeer hebben ook de geneeskundige hulp meer onder ieders bereik gebracht; de drooglegging van plassen en de regelmatige bemaling van polders met stoommolens, die onafhankelijk zijn van den wind, hebben de malaria nagenoeg doen verdwijnen. Maar de wegen zijn niet aangelegd voor de geneeskundigen en de polders zijn beter bemalen, opdat er dan meer gewassen op den grond geteeld konden worden. Toch werkten deze maatregelen mede tot verbetering van den gezondheidstoestand. En dan mogen wij ook niet vergeten, dat de vrede ongestoord is gebleven en dat handel en bedrijf in ons gunstig gelegen land met onze rijke koloniën in de laatste 50 jaren groote voordeelen aan de bevolking hebben bezorgd. De voornaamste levensmiddelen daalden in prijs, de loonstandaard en de levensstandaard stegen en hiermede werd de gezondheid bevorderd.

In andere hoofdstukken van dit werk worden door bevoegden deze indirecte hygiënische maatregelen besproken. Hier zij eerst de toestand beschouwd zooals deze in den loop der jaren veranderd is en daarna worde een overzicht gegeven van de gewichtigste maatregelen die tot verbetering van den gezondheidstoestand werden genomen.

De beste maatstaf voor de volksgezondheid is het sterftecijfer. Ster-

ven er in een jaar op de duizend bewoners meer dan gemiddeld in vorige jaren het geval was, dan moeten ongunstige toestanden te vinden zijn, die de talrijker ziekte- en sterftegevallen hebben veroorzaakt. Dit geldt alleen voor overigens gelijke omstandigheden. Wij weten dat de sterftekans niet voor alle menschen gelijk is. Het jonge kind en de grijsaard zijn teerder dan de volwassene, de man is sterfelijker dan de vrouw. Het is dus noodzakelijk de leeftijdsklassen en de mannen en vrouwen afzonderlijk te beschouwen, als er in de ouderdomsbezetting en de geslachtsbezetting belangrijke wijzigingen optreden of wel als men de sterfte in een land met die in een ander wil vergelijken. Voor het aangegeven tijdperk heb ik gemeend in dit overzicht wat meer beknopt te kunnen zijn.

De structuur der bevolking van Nederland, de opbouw naar leeftijdsklassen is in de laatste 50 jaren vrijwel gelijk gebleven, ook de verhouding in getalsterkte tusschen mannen en vrouwen veranderde niet veel. Bij de volkstelling van 1849 werden 490 mannen tegen 510 vrouwen aangetroffen, en deze verhouding wijzigt zich langzaam ten gunste van het mannelijk geslacht, zoodat in 1889: 494 mannen en 506 vrouwen op de 1000 Nederlanders werden geteld. Ook de verdeeling naar leeftijdsklassen blijkt in de 5 volkstellingen niet belangrijk te zijn gewijzigd. Het percentage van de 0—1-jarigen vooral is weinig afwisselend. Het schommelt tusschen 26.9 op de duizend in 1849 en 32.9 in 1879 en is bij de andere 3 volkstellingen 30.1, 30.4 en 30.3. Daar de zuigelingen door hun getalsterkte en hun altijd belangrijke mortaliteit een grooten invloed op het algemeen sterftecijfer uitoefenen, heb ik in het staatje A hieronder ook de sterfte der 0—1-jarigen opgenomen. Die sterfte-verhouding variëert volgens vele onderzoekers met het geboortecijfer. Hoe meer kinderen er geboren worden, hoe meer er van elke duizend sterven; het cijfer der geboorten wordt dus ook vermeld. De getallen zijn berekend op 1000 inwoners, met uitzondering van de sterfte der zuigelingen, die op de 1000 in-het vorige-jaar-geborenen is berekend. Als grondslagen voor de berekening worden de bevolkingscijfers van de volkstellingen aangenomen. In de eerste jaren van het beschouwde tijdperk waren de bevolkingsregisters niet betrouwbaar en dus moest ik wel gebruik maken van de door interpolatie verkregen waarden voor de tusschen twee volkstellingen gelegen jaren. Ik verdeelde het tijdperk in 5 deelen; de eerste vier elk van 10 jaren en het laatste tot en met 1896 van 8 jaren.

Tabel A. Gemiddelde geboorte en sterfte in het jaar.

JAREN.	Geborenen zonder levenloos aangegevenen per 1000 inwoners.	Overledenen zonder levenloos aangegevenen per 1000 inwoners.	Overledenen p. 1000 geborenen zonder levenloos aangegevenen.	Levenloos aangegevenen per 1000 geboorten.
1849—'58	33.8	25.7	197	49.6
1859—'68	35.4	26.1	205	51.6
1869—'78	36.2	24.6	207	51.0
1879—'88	35.1	21.6	184	49.7
1989—'96	33.1	19.6	166	46.0

Wij kunnen dus constateeren, dat het cijfer der geboorten na gestegen te zijn weer daalde. In twee jaren, 1876 en 1879, was het 37 ‰, het hoogste cijfer van de lijst, de laagste cijfers, 32.3 en 32.1 ‰ zijn voor 1855 en 1892 opgeteekend. Ware de vruchtbaarheid in het laatste achttal jaren gelijk geweest aan die in het 3e tienjarige tijdperk, dan zouden er per jaar gemiddeld *14462 kinderen meer* levend ter wereld zijn gebracht.

Op dezelfde wijze laat zich berekenen, dat er in de laatste 8 jaren gemiddeld *30237 sterfgevallen per jaar minder* plaats vinden, waaronder *6069* zuigelingen, dan er zouden geconstateerd zijn als de sterfte zoo hoog ware gebleven als in het tijdperk van 1859 tot 1868.

Het zielental is dus, afgezien van de immigratie en de emigratie, in het laatste tijdperk, niettegenstaande het verminderd geboortecijfer sterker toegenomen. Het vermoedelijk iets te hooge cijfer der doodgeborenen kan op deze becijferingen geen invloed oefenen.

Hoe dichter de bevolking, hoe grooter de sterfte, meent men uit een aantal statistieken te mogen afleiden. Koning Willem III regeerde in 1849 over 3.056.879 onderdanen, op 31 December 1896 telde Nederland 4.928.658 bewoners. De bevolking had zich dus vermeerderd met 61 %. Waar in 1849 100 menschen moesten wonen en den kost verdienen, verlangden in 1896 161 hun plaats onder de zon, voorwaar geen klein verschil, maar eene belangrijke vermeerdering van de dichtheid der bevolking! En de verspreiding der bevolking is ook niet in hygiënisch gunstigen zin geschied; integendeel de steden hebben zich uitgebreid: de oude wallen en de fraaie singels met groote oude boomen beplant, een gordel van rust om een stad die af was, hebben plaats gemaakt voor rommelige buitenwijken. In de voornaamste 21 gemeenten woonden in 1849 773.309 menschen, zijnde 25.3 % van de bevolking, in 1896 woonden er 1.677.759 of 34.5 %.

Nederland had in 1849 maar één stad met meer dan honderdduizend zielen: Amsterdam; in 1896 telde het er drie. In *groote* steden woonden in 1849 224.000 personen of 7.3 % van 's lands kinderen, maar in 1896 waren er in Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage 971.824 ingeschreven of 19.7 % van de bevolking.

Dus niettegenstaande den aanwas der groote bevolkingscentra, met klachten zonder tal over vermeerderde armenzorg, werkloosheid, slechte woningen, bezwaarde gemeentefinanciën..... een steeds vooruitgaande volksgezondheid.

Men meent wellicht, dat deze verbetering is toe te schrijven aan het verminderen van epidemieën of aan eene verminderde sterfte aan besmettelijke ziekten in het algemeen.

En het is niet te ontkennen, dat deze factor voor de sterfte van gewicht is. Het is echter niet mogelijk juiste cijfers voor de overledenen aan de verschillende doodsoorzaken vóór het jaar 1866 te verkrijgen. Eerst in 1865 werd den Geneesheer de verplichting opgelegd de oorzaak van den dood aan te geven van zijne overleden patiënten en eerst sedert dien tijd werden jaarlijks de uit die opgaven samengestelde tabellen gepubliceerd. Wat van vroeger dagen bekend is, beperkt zich tot mededeelingen en statistieken uit enkele steden en eenige cijfers over de cholera in het in 1872 verschenen verslag der choleracommissie, die hierbovenreeds zijn aangevoerd.

Sedert dien tijd hebben twee belangrijke epidemieën ons land geteisterd: de cholera 1866/67, die meer dan 21000 sterfgevallen veroorzaakte en de pokken in 1871/72 met meer dan 19000 dooden. In die jaren maakt de sterfte aan besmettelijke ziekten een belangrijk percentage van de algemeene sterfte uit. Op 1000 inwoners berekend, was toch de cholerasterfte in de beide bovengenoemde jaren 5.7 en 0.4; de pokkensterfte in 1871 en '72 bedroeg, op dezelfde wijze berekend, 4.3 en 1 per 1000, hooge cijfers, die evenwel niet meer in latere jaren worden aangetroffen.

Tellen wij de overledenen aan typhus, pokken, roodvonk, mazelen, croup, diphterie, kinkhoest en cholera in de jaren 1869 tot 1896, dan is de gemiddelde sterfte aan al deze ziekten zooals hieronder is aangegeven, terwijl naast ieder getal tusschen haakjes is geplaatst het °/₀₀-cijfer van de overledenen aan andere ziekten dan de genoemde.

Tabel B. Sterfte aan typhus, pokken, roodvonk, mazelen, croup, diphtherie, kinkhoest en cholera op 1000 inwoners in het jaar.

JAREN.	Sterfte per 1000 inwoners.
1869—'78	2.28 (22.3)
1879—'88	1.38 (20.2)
1889—'96	1.04 (18.6)

Uit deze cijfers blijkt ten duidelijkste dat beide groepen van doodsoorzaken in de drie tijdperken die voor deze berekening konden gebruikt worden, in beteekenis verminderd zijn. Deze vermindering is niet gelijk voor alle genoemde ziekten. Zeer sterk is zij voor Typhus, die in 1866 en '68 meer dan 3700 maal als doodsoorzaak werd aangegeven, welk getal sedert 1878 de 1000 niet overschreed en in de laatste jaren tot ongeveer 500 daalde. De Pokken veroorzaakten na de epidemie van 1871/72 eene eenigermate belangrijke sterfte, slechts in 1883 en 1894 toen er 673 en 625 overledenen aan deze ziekte werden geteld. Het Roodvonk trad in 1884 en '85 met rond 1000 en 1.300 sterfgevallen op den voorgrond, maar is in de laatste jaren tot een onbeteekenende sterfteoorzaak teruggegaan. De sterfte aan Mazelen schommelt tusschen rond 600 en 2200, zonder dat van eene geregelde vermindering der sterfgevallen sprake kan zijn. Evenmin is bij Kinkhoest een verminderde sterfte te constateeren. Croup en Diphterie, die vooral in 1867—'71 en 1883—'87 heerschten, zijn eerst in de laatste jaren, naar het schijnt, verminderd, maar veroorzaken toch nog meer dan 900 sterfgevallen per jaar. En eindelijk de Aziatische Cholera; die zoo gevreesde ziekte heeft gelukkig ons land slechts in 5 jaren na 1867 bezocht in 1873, 1874, 1892, 1893 en 1894, en een matig aantal slachtoffers geëischt: 277, 48, 193, 113 en 58.

———

Zoo is dus het sterfte cijfer verminderd en gaarne geeft men de oorzaken aan waaraan dit verschijnsel moet worden toegeschreven. Over de hoogstbelangrijke, het gansche volksleven wijzigende, omstandigheden, die in

50 jaren zijn opgetreden heb ik al mijn meening gezegd, maar er mag niet worden voorbijgezien dat een land meer of minder voordeelen van den stroom des tijds kan trekken, meer of minder tegenover andere beschaafde landen terug kan blijven. Wat baat vooruitgang der medische wetenschap aan een volk, als er in het eigen land geen ambtenaren, inrichtingen, geneeskundigen zijn, die de vruchten van het werk van enkelen onder het bereik brengen van het algemeen!

In 1849 waren wij hier ver ten achter, het medisch onderwijs was onvoldoende en het stond achter bij dat van Duitschland bv. Het blijkt uit geschriften uit die dagen, dat dit hier zoo werd ingezien en dat men hartelijk en ernstig verbetering beoogde en de zoo sterke verschillen in de inrichting van het onderwijs hier en elders wel gevoelde.

In de „Bijdragen tot de Geneeskundige Staatsregeling" over 1842 vind ik eene opgave van het aantal studenten en docenten bij de geneeskundige faculteiten in Binnen- en Buitenlandsche Universiteiten. Berlijn had toen 408 studenten in de geneeskunde en 37 docenten, Bonn 106 studenten en 12 leermeesters, de faculté de Médecine te Parijs 62 hoogleeraren en andere docenten, maar Leiden, Utrecht en Groningen met 160, 104 en 116 studenten in de medicijnen, hadden slechts 4, 4 en 3 leeraren, Aan het Athenaeum te Amsterdam werd medisch onderwijs gegeven, en dit was ook het geval aan de klinische scholen te Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, Hoorn, Alkmaar en Middelburg, maar de klachten over gebrekkige gelegenheid tot practisch werk, over onvoldoend onderwijs aan het ziekbed waren blijkbaar gegrond. Slechts de groote steden Amsterdam en Rotterdam konden toen voor eenige practische ontwikkeling van den aanstaanden geneesheer in aanmerking komen. Nog meer dan thans en zeker met meer grond gingen de jongelieden wier middelen het hun veroorloofden naar Parijs, Weenen of eene Duitsche universiteit het hun hier niet geleerde inhalen. Onze spaarzaam en gebrekkig ingerichte hoogescholen lokten niet, zooals in den bloeitijd van ons land, scharen van buitenlanders.

De uitoefening der Geneeskunst was en bleef geregeld bij de Wet van 12 Maart 1818. De doctoraten in de Genees- Heel- en Verloskunde werden aan de Hoogescholen verkregen, zij gaven bevoegdheden voor de uitoefening der praktijk, maar de getuigschriften voor stad-, plattelands- of scheepsheelmeester, vroedmeester, apotheker, vroedvrouw, oogmeester, tandmeester en drogist werden uitgereikt door de provinciale Commissiën van toevoorzicht. Wat daaraan terecht *moest* komen begrijpt men als men bedenkt, dat een aantal leden dier Commissiën geen wetenschappelijke opleiding hadden genoten, aan doceeren en examineeren niet gewend waren en ook niet gewend werden en dat er niet geëischt werd, dat de candidaat onderwijs had genoten aan eene of andere inrichting van geneeskundig onderwijs.

De regeling der bevoegdheden van al die soorten van geneeskundigen was merkwaardig. Een medicinae doctor mocht, ook al was hij in chirurgie en verloskunde geëxamineerd, in eene stad die takken van bedrijf niet tegelijk met de inwendige geneeskunst uitoefenen. Een plattelandsheelmeester „zal zich het doen van eenige met levensgevaar verbonden kunstbewerking niet veroorloven zonder raad en hulp bij een stedelijk heelmeester of een chirurgiae doctor te hebben gezocht"; dwingt de nood, dan mag

hij doen wat hij niet laten kan, maar hij moet dan daarna binnen 24 uren aan den president van de provinciale Commissie van toevoorzicht kennisgeven. De vroedmeesters mochten wederom geen recepten schrijven.

Er waren evenwel in die oude regeling bepalingen, die hun nut konden hebben. Zoo waren niet alleen zooals thans de medicamenten der apothekers en apotheek-houdende geneeskundigen, maar ook de instrumenten der heel- en vroedmeesters aan toezicht onderwerpen. Jazelfs „grove in de praktijk van eenigen tak der Geneeskunst, begane misslagen" konden tot correctie van den schuldige door de provinciale Commissie en tot „eene gemotiveerde voordragt aan Gedeputeerden Staten" voeren.

Dat deze omslachtige regeling, waarin men nog de sporen van het oude gildewezen kan herkennen, de Geneeskundigen krachtig op verbetering deed aandringen, is te begrijpen. Wij kunnen ons voorstellen wat een last een geneesheer, die trouw en gehoorzaam aan de Wet wilde blijven, in die dagen moet hebben ondervonden en hoe hij zijne patiënten moet hebben geplaagd, met telkens eene andere autoriteit voor hun bed. De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, die in 1848 werd opgericht, ijverde voor éénheid van stand; tal van geneeskundigen van naam wenschten een meer gecentraliseerd geneeskundig toezicht, uitgeoefend door gesalarieerde ambtenaren. Minister Thorbecke diende de drie wetensontwerpen in die het Geneeskundig Staatstoezicht, de uitoefening der Geneeskunst en die der Artsenijbereidkunst regelden en in de lente van 1865 kwamen deze gewichtige wetten tot stand. Zij bleven behoudens eenige wijzigingen van minder belang van kracht tot in onze dagen. Een andere wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van Geneeskundige, Apotheker enz., ook van 1 Juni 1865, werd in 1878, evenwel met behoud der beginselen, gewijzigd.

Wij leven nu lang genoeg onder de heerschappij dezer bepalingen om een oordeel er over te kunnen uitspreken. Het beginsel der wetten die de uitoefening der Geneeskunst en Artsenijbereidkunst regelen en der wet tot verkrijging der bevoegdheden, die tot waarborg voor het publiek de deskundigen dwingt tot het afleggen van practische examens voor Staatscommissiën, hebben goed gewerkt. De Universiteit kan iemand den titel van Doctor verleenen en hem „zeer geleerd" verklaren, bevoegd wordt hij pas na het staatsexamen. De arts, apotheker, tandmeester, vroedvrouw, apothekersbediende verkrijgt dus een uitsluitende bevoegdheid tot het uitoefenen van een beroep. Wie, zonder dat hij het examen met goed gevolg heeft afgelegd, toch Geneeskunst, Artsenijbereidkunst enz. uitoefent als bedrijf, is strafbaar. Daarentegen legt de Wet den geneesheer, den apotheker, der vroedvrouw verplichtingen op. Zij moeten hun bedrijf uitoefenen volgens vastgestelde bepalingen en zijn, onder door de Wet verschafte waarborgen tegen schending van hunne ambtsgeheimen, tot medewerking met de overheid verplicht. Zoo moet de geneesheer de oorzaak van den dood zijner patiënten aan den ambtenaar van den burgerlijken stand opgeven, hij moet verder aan den geneeskundigen ambtenaar mededeeling doen van de gevallen van besmettelijke ziekten, die de „volksgezondheid" bedreigen; de apotheker moet de recepten bewaren om eventueel der Justitie gelegenheid te geven gevallen van vergiftiging op te sporen.

Met één slag is het gekibbel over overschrijding van bevoegdheid tus-

schen de geneeskundigen van verschillenden rang verdwenen, maar het duurverworven voorrecht om, met uitsluiting van niet bevoegd-verklaarden, te practiseeren wordt, — en dit is ook eene algemeene opinie, — niet voldoende gehandhaafd; de aloude kwakzalverij bloeit ook thans nog.

Minder gunstig moet het oordeel zijn over de inrichting van ons Geneeskundig Staatstoezicht. De regeling van 1865 bedoelde een eersten stap, men zou verder zien hoe deze materie verbeterd kon worden: men is blijven staan, ja langzamerhand teruggeschuifeld. In plaats van uitbreiding van het personeel der ambtenaren, betere inrichting hunner middelen van informatie en uitbreiding van het terrein hunner bemoeiïngen, is men liever aan het versnipperen gegaan. Afzonderlijke inspecteurs voor de krankzinnigen, afzonderlijke ambtenaren voor het toezicht op het werk in fabrieken en werkplaatsen zijn er gekomen, de geneeskundigen Inspecteurs werden zoowat gelaten wat ze in 1865 waren, hun aantal werd verminderd en behoorlijke bureaux werden hun onthouden. Dat zij nuttige werkzaamheden verricht hebben, is veeleer aan persoonlijke eigenschappen dan aan de voortreffelijkheid der organisatie toe te schrijven.

Eene wet op het begraven kwam in 1869 tot stand, waarbij het begraven in kerken werd afgeschaft. In verschillende wetten in 1872, 1877, 1884 tot stand gekomen werd de bestrijding van eenige besmettelijke ziekten geregeld, en werd het gevaar hetwelk de volksgezondheid bedreigt door besmetting aangebracht door zeeschepen en handelswaren, tegengegaan. Ook deze wetten bleven, met eenige wijzigingen van minder beteekenis, tot in onze dagen van kracht en de bevolking en de geneeskundigen zijn er langzamerhand aan gewend geraakt. Zij hebben ongetwijfeld veel bijgedragen tot verbetering van den gezondheidstoestand en zij hebben aan vreemdsoortige en ondoelmatige regelingen van vroeger een einde gemaakt.

De hoofdzakelijke bepalingen dezer wetten mogen wel worden ondersteld bekend te zijn. Iedereen weet, dat bij een geval van besmettelijke ziekte een „kenmerk" wordt aangeplakt en dat hij zijne kinderen vóór deze de school bezoeken, moet hebben laten vaccineeren. Verder kan men nu en dan in de dagbladen lezen, dat de invoer van lompen uit besmette plaatsen in het Buitenland verboden wordt en geregeld dat de Regeering in eene of andere havenplaats een geneeskundige heeft belast met het toezicht op schepen, die uit een besmetverklaarde haven komen.

Het staat evenwel niet iedereen meer helder voor den geest, hoe het vroeger was, en vandaar dat ontevredenheid over de fouten, die aan onze tegenwoordige wetten kleven, m. i. wel eens wat sterk op den voorgrond worden gesteld. Van het verloop van besmettelijke zieken wist men vroeger niets, de provinciale Commissiën hadden een opdracht om daarop toe te zien, maar de leden dier Colleges hadden wel wat anders te doen en van de betrekkelijke bepalingen kwam weinig terecht. Het is een groot voordeel, dat het nu anders is. Mathesis is het nog lang niet, maar een in hoofdzaak juist overzicht van wat er op dit terrein voorkomt, wordt jaarlijks geleverd en als er ergens ongunstige toestanden bestaan, komt het, dank zij ook onze dagbladen, onder het oog van overheid en publiek. De vaccinatie is veel verbeterd, niet alleen door de Wet, maar ook door de wetenschappelijke verbetering der methode. Dierlijke koepokstof is algemeen in gebruik; zij wordt lang genoeg geconserveerd om over den gezondheids-

toestand van het kalf waarvan die stof afkomstig is, een oordeel te vellen en zoodoende wordt gevaar voor het kind afgewend of tot een minimum gebracht. Vaccinatie is kosteloos voor iedereen die naar het lokaal wil gaan, dat de gemeente beschikbaar *moet* stellen. In vroeger jaren was voor „gealimenteerden en hunne kinderen" de koepokinenting verplicht en waren er verder provinciale reglementen, die verschillende bepalingen bevatten. In de eene provincie moesten b.v. alle schoolkinderen een bewijs van voldoende vaccinatie overleggen, in een andere gold dit wederom alleen voor de kinderen op scholen, die uit openbare kassen werden in stand gehouden; er bestonden wel plaatselijke vereenigingen ter bevordering der koepokinenting, maar de veelheid der bepalingen en het slappe toezicht maakten ons volk niet zoo weinig vatbaar voor pokken als b.v. het Beijersche, waar de inenting beter was geregeld. De Staat subsidiëert thans een aantal bureaux voor koekpokinenting, de stof wordt kosteloos aan de geneeskundigen verstrekt en in Utrecht is er zelfs aan de Veeartsenijschool eene zeer goede rijksinrichting voor het kweeken van vaccine.

De bepalingen op de quarantaine van 1805 werden door de Wet van 1877 opgeheven. Tegen gele koorts, cholera en pest op zeeschepen gericht, verving de nieuwe regeling een reglement tegen besmetting, zóó barbaarsch, dat het niet werd toegepast. Geneeskundig onderzoek van het besmette schip, afzondering der lijders en ontsmetting zijn thans de maatregelen, die voorgeschreven zijn en toegepast kunnen worden; zeer *vaak* zijn evenwel die bepalingen niet toegepast. Bij het dreigen der cholera in 1892—1894 heeft men er nu en dan partij van kunnen trekken.

Mijn beschikbare ruimte laat niet toe te diep in te gaan op alles wat met deze wetten samenhangt; het is zeker, dat er hier te veèl, daar weder te weinig is bepaald en dat de maatregelen bij eenige ziekten die in de Wet genoemd worden geen doel hebben getroffen. Zoo is van ontsmetting in de praktijk, trots goede reglementen, door het ontbreken van goede organisatiën, bitter we nig terechtgekomen. Precies zooals het in Duitschland, in Frankrijk en elders gaat, bleek ook hier, dat men zich van die maatregelen niet te veel moet voorstellen, of liever dat er nog geruimen tijd zal moeten worden gewacht totdat de juiste begrippen over het tegengaan van besmetting ook in de bevolking algemeen gewaardeerd worden. Zoolang dit niet het geval is, helpen bepalingen niet veel en zoolang ons sterftecijfer aan besmettelijke ziekten laag blijft, is er niet veel kans, dat de belangrijke sommen, die er voor eene goede organisatie van Rijkswege noodig zouden zijn, zullen worden toegestaan. Dat hier en daar, allereerst in Amsterdam, ontsmetting plaatselijk met succes wordt toegepast, is een teeken van vooruitgang in de openbare meening. Ook mag wel worden aangenomen, dat door verbeterde ziekenverpleging en verbeterde opvoeding der geneeskundigen in de praktijk meer ontsmet wordt dan men wel uit de verslagen der geneeskundige ambtenaren zou meenen te mogen afleiden.

Door de Wet van 1865, gewijzigd in 1878 was kennis van de Gezondheidsleer bij het theoretisch geneeskundig examen verplichtend gesteld. In de Wet op het Hooger onderwijs, in 1876 door Minister Heemskerk ingediend wordt bepaald, dat aan elke Universiteit onderwijs zal gegeven worden in de Gezondheidsleer en de geneeskundige Politie. Tot dien tijd

werd de Hygiëne als een bijvak beschouwd, na 1876 evenwel werden de Hoogleeraren benoemd en verrezen, meer of minder vlug, aan onze vier Universiteiten de laboratoria waarin de studenten met de Hygiënische onderzoekingsmethoden konden bekend worden gemaakt. In die werkplaatsen werd de bacteriologie, die nieuwste, zoo vruchtbare tak van wetenschap 't eerst en met voorliefde beoefend.

Eerder dan de anderen, richtten de hoogleeren in de hygiëne in Nederland hunne laboratoria in voor de bacteriologische onderzoekingen en een tamelijk aantal dissertatiën bewijst, dat door hen deze voor de geneeskunde zoo vruchtbare studiën, het eerst zijn gewaardeerd, althans het eerst bij het onderwijs zijn toegepast.

Men kan gerust erkennen dat er nog zeer veel te wenschen overblijft en men kan toch den toestand van het geneeskundig onderwijs en onze geneeskundige verzorging bij vroeger vergeleken, zeer belangrijk verbeterd noemen. In sommige opzichten zijn wij Nederlanders zelfs bij andere natiën vooruit. Onze vroedvrouwen worden in twee Rijkskweekscholen, te Amsterdam en te Rotterdam opgevoed en door een Staatscommissie geëxamineerd. In Engeland daarentegen is het gewichtige bedrijf dezer vrouwen in het geheel niet gereglementeerd. Onze Regeering geeft subsidie aan arme en afgelegen gemeenten om de vestiging van een geneesheer mogelijk te maken. Onze armen worden gratis ook thuis geneeskundig behandeld, eene zeer gewichtige en zeer nuttige gewoonte, die lang niet overal en b. v. niet in Engeland en in de meeste Duitsche landen bestaat. Gewoonlijk zijn daar poliklinieken en ziekenhuizen voor de behandeling van behoeftigen ingericht, maar in hunne woning komt de dokter niet. Veel betrouwbare informatie ontgaat aldaar dus den geneesknndigen ambtenaar, die hier te lande door den geneesheer (als het zonder veel brievenschrijven kan gebeuren) gaarne wordt gegeven.

Ik geloof dan ook, dat het verminderd sterftecijfer aan besmettelijke ziekten niet aan een of anderen maatregel, maar aan een groot aantal veranderde omstandigheden moet worden toegeschreven en dat daarbij zeker ook de verbeterde ziekenverpleging een rol speelt. In hoever de verminderde vooroordeelen tegen ziekenhuizen alleén hieraan zijn toe te schrijven, of wel dat de groote resultaten der chirurgen, de meer in alle kringen der maatschappij verspreide begrippen over besmetting, een grooter vertrouwen in het kunnen van den geneesheer een invloed hebben uitgeoefend, is niet uit te maken. Zeker is het dat de beschaafde vrouwen, die thans in de groote ziekenhuizen een belangrijk deel van de verpleging op zich genomen hebben, tijdens en door haar werk de volksgezondheid bevorderen. Een geregelde toeloop van patiënten die aan besmettelijke ziekten lijden naar de ziekenhuizen, sticht veel meer nut dan de doelmatigste ontsmettingsmaatregelen *na* afloop van het ziektegeval. Tijdens de ziekte produceert de lijder smetstof en verspreidt hij die in zijne omgeving, gevaar voor anderen teweeg brengend. Als hij dan onder toezicht is van geoefend personeel, is dat gevaar zeer sterk verminderd. De vermindering van vlektyphus kan in direct verband worden gebracht met de vermeerderde gelegenheid tot goede verpleging van de lijders aan deze ziekte. De talrijke gevallen van lijders aan diphterie die door de populariteit van de behandeling met serum naar de ziekenhuizen

worden gezonden, zijn zooveel bronnen van besmetting minder onder de bevolking.

Hierboven heb ik gezegd, dat de typhussterfte in Nederland zoo sterk verminderd was. Het is inderdaad niet met juistheid te berekenen, hoeveel van die vermindering aan het verdwijnen van den vlektyphus is toe te schrijven. Men hield vroeger de beide soorten van typhus, die wij nu als totaal verschillende ziekten moeten beschouwen, niet uit elkander Maar in de latere jaren is vlektyphus, afgezien van enkele epidemieën in visschersdorpen, zeker al zeer zeldzaam geweest en de geregelde vermindering van buiktyphus of febris typhoïdea is een in ons land en in de andere beschaafde landen in het oog vallend verschijnsel.

Men brengt het in verband met de verbetering, die de verzorging met drinkwater heeft ondergaan. Wij kunnen ons thans in gedachte haast niet meer verplaatsen in den toestand van het jaar 1850, toen Nederland nog geen enkele drinkwaterleiding had, toen zeer bedenkelijk water uit zoogenaamde leggers, schuiten die het uit de Vecht aanvoerden, het gewone drinkwater van dat gedeelte der Amsterdamsche bevolking was, hetwelk niet over regenwater kon beschikken.

In plaatsen op een zandgrond gelegen leverde en levert de bodem nog goed drinkwater, bij behoorlijken aanleg der pompen, maar een groot en welvarend gedeelte van het land was genoodzaakt regenwater, of, bij gebrek daaraan, water uit slooten en vaarten te drinken. Afgezien van alle gevaren voor besmetting is gebrek aan drinkbaar water bij zulk eene waterverzorging in warme zomers niet zeldzaam geweest en zeker is door de moeilijkheid van zich water te verschaffen de zindelijkheid niet bevorderd. In Engeland waren de waterleidingen al veel vroeger aangelegd dan op het Vasteland. Hamburg had haar „Wasserkunst" pas in 1849 gebouwd, Amsterdam en Haarlem kregen haar duinwaterleiding in 1853, toen volgde den Helder in 1856 en daarna duurde het achttien jaren voor er weer een waterleiding tot stand kwam. In 1874 werden de waterleidingen te Rotterdam en te 's Gravenhage gebouwd en daarna kwamen tal van andere gemeenten tot het inzicht dat het bevorderen van eene goede drinkwaterverzorging een volksbelang is. Niet minder dan 52 waterleidingen werden er in dien tijd in Nederland aangelegd, waardoor in de behoefte aan drinkwater van ongeveer $^{2}/_{5}$ der bevolking kan worden voldaan. Er is in deze kunstwerken 36 miljoen gulden belegd en de rente die dit kapitaal heeft opgebracht is zuiver 5 %. Niet alleen groote steden, ook kleinere plaatsen ontvangen thans zuiver, gecontroleerd water van een gelijkmatige samenstelling, waarbij de gevaren, die door verontreiniging van dat gewichtige voedingsmiddel dreigen, geheel of nagenoeg geheel zijn opgeheven.

Een tweede zeer belangrijke en voor de volksgezondheid heilzame factor is de daling der prijzen van de voornaamste voedingsmiddelen. De Centrale Commissie voor de Statistiek heeft over het verbruik van voedingsmiddelen en enkele genotmiddelen in 1895 een onderzoek gepubliceerd. Het loopt van 1852—1891 en is verkregen door de landbouwverslagen, de statistiek van den in-, uit- en doorvoer en de finantieele statistieken over opbrengst van accijnsen en andere rechten te raadplegen.

Hier en daar heeft men cijfers moeten schatten, b.v. hoeveel graan als veevoeder verbruikt werd, hoeveel verloren gaat bij het transport; maar zoowel die berekeningen als die schattingen zijn zeker met de meest mogelijke nauwkeurigheid verricht, zoodat de gepubliceerde cijfers alle belangstelling verdienen. Als men die staten naziet valt allereerst op, dat een mud tarwe, het voornaamste voedingsmiddel, in 1852—1856, 13¼ gulden kostte, in 1887—1891 evenwel slechts 6½ gulden; rogge daalde van *f* 9 tot *f* 5¼; gerst, boekweit, rijst werden ook goedkooper. Het vleesch werd wat duurder, de prijs der aardappelen vertoonde sterke schommelingen in verschillende jaren, maar daalde niet geregeld.

Wat ons verder treft als wij die tabellen bestudeeren is de zeer belangrijke hoeveelheid die per hoofd der bevolking in de laatste jaren meer wordt geconsumeerd. 't Verbruik van tarwe is verdrievoudigd; dat cijfer wordt verklaard door het bijna uitsluitend gebruik van tarwebrood in onze steden. Maar het verbruik van rogge is niet gedaald; dat van gerst en boekweit daalde wel, maar rijst werd er veel meer verbruikt in het laatste 4-jarige tijdperk dan in het eerste. Rundvleesch en varkensvleesch werden in grooter hoeveelheid gegeten; paardenvleesch deed zijn intrede in de volksvoeding van de groote steden. Het verbruik van koffie, thee en vooral van suiker steeg; ook tabak werd meer gerookt.

Men behoeft al de cijfers van dat belangrijke verslag niet voor volkomen juist te houden en inderdaad leiden sommige berekeningen die men er mede kan uitvoeren tot uitkomsten, afwijkende van betrouwbare elders verkregen gegevens; maar het onderzoek toont wel aan, dat er eensdeels vermoedelijk door de dalende prijzen, anderdeels zooals bij het vleesch, niettegenstaande hoogeren kostprijs, van een aantal gewichtige voedingsmiddelen meer onder het bereik van den Nederlandschen consument komt dan vroeger het geval was. En de cijfers voor de bovengenoemde genotmiddelen bewijzen zonneklaar, dat buiten en behalve de noodzakelijke voedingsstoffen ook de genoegelijkheden des levens een grooter plaats in ons volksbestaan innemen in onze dagen dan voor 40 jaren. Een wandeling door eene groote stad en een belangstellende studie van datgene wat er achter de boomen ligt, in vuilniskarren wordt opgehaald en aan de honden, katten, musschen en zeemeeuwen wordt gevoederd, leert ons tevens dat de overvloed van voedingsmiddelen, waarin wij ons in Nederland verheugen, zeer groot kan worden genoemd. En als wij het uiterlijk van de bewoners onzer volksbuurten vergelijken met dat van de armen in andere landen, dan kan deze gunstige meening over de groote mate van welvaart, niet anders dan bevestigd worden.

Uit deze beschouwingen, die menigeen wat al te optimistisch zullen toeschijnen, moge men nu niet afleiden, dat we in zelfgenoegzame tevredenheid het tegenwoordige prijzende, maar stil moeten blijven zitten. Er is hier b.v. maar zeer onvoldoende gezorgd dat de niet-deskundige consument door den kundigen koopman niet wordt bedrogen. Dat moge nu bij de meeste voedingsmiddelen, ookal omdat de prijzen zoo laag zijn, niet van 't allergrootste gewicht zijn, bij enkele en toch gewichtige levensmiddelen ware wel naar verbetering te streven. Vooral het vleesch eischt

nader toezicht. Wij weten dat er in vleesch, hetwelk er goed uitziet, zeer gevaarlijke ziektekiemen kunnen voorkomen, wij weten dat dit vleesch afkomstig is van zieke dieren, die uit nood geslacht worden en dat, waar men geen abattoir heeft en er geen toezicht bestaat op de vleeschwinkels, zulke bedenkelijke waar vrijelijk in consumtie wordt gebracht. Tal van gevallen van vleeschvergiftiging zijn dan ook bekend geworden en zeker werd een nog veel grooter aantal ongesteldheden door zulk schadelijk voedsel veroorzaakt, maar niet herkend. Voor eenigermate aanzienlijke gemeenten moet ongetwijfeld de oprichting van slachthuizen een eisch des tijds worden genoemd.

Zoo zijn er nog veel meer wenschen te uiten, maar toch moet met het oog op wat hierboven is medegedeeld wel worden erkend, dat een belangrijk gedeelte der schade, die kan worden afgewend, ook gekeerd is geworden. Onze Regeering moge niet alles op zijn doelmatigst hebben ingericht, zij heeft toch ook veel gedaan waardoor de resultaten der geneeskundige wetenschap tot nut van 't algemeen konden strekken. Ook uit allerlei kleine maatregelen blijkt telkens den goeden wil. Pasteur vond uit dat door-dolle-honden-gebetenen, op eene bepaalde wijze behandeld, geringe kans hadden om aan de hondsdolheid te sterven. De Redactie van Het Nieuws van den Dag zond den ondergeteekende naar Parijs om deze behandelingswijze te bestudeeren en de Regeering nam later een practischen maatregel en zond de door dolle dieren verwonde Nederlanders, die zelf de reis niet konden bekostigen, op Rijkskosten, naar de inrichting van den grooten Franschman om er zijne behandeling te ondergaan. Roux en Behring ontdekten dat de bloedwei van een met een bepaald vergift behandeld paard, de menschelijke diphterie kan genezen. Het duurde wat lang, maar na rijp overleg kende de Regeering toch een subsidie toe aan Prof. Spronck te Utrecht, onder wiens toezicht dat geneesmiddel hier te lande wordt bereid. Naar de internationale bijeenkomsten der Hygiënisten, zendt ons Gouvernement zijne deskundige raadslieden, om er te hooren welke vorderingen de wetenschap heeft gemaakt. Het veiligheidsmuseum te Amsterdam ontvangt eene belangrijke Rijkssubsidie voor de aanschaffing van toestellen, die den patroon en den werkman kunnen leeren, hoe de gezondheid en veiligheid in fabrieken moet bevorderd worden. Ziedaar maar enkele voorbeelden, die ik evenwel niet meende te mogen verzwijgen, omdat er zoo dikwijls met ontevredenheid op gewezen wordt als de Regeering noodig geachte maatregelen *niet* neemt.

Maar wat ook gunstigs gezegd kan worden van den gezondheidstoestand en van de belangstelling onzer overheid in de volksgezondheid, een zeer belangrijke groep van consideratiën komt hier te lande nog niet tot haar recht. Wat schadelijk is, jà daar wil men na behoorlijk bewijs en gezet overleg, wel tegen optreden, maar wat slechts hinderlijk is, daar bemoeit men zich liever minder mede.

Wij hebben wel wettelijke bepalingen, die ook op „hinder" letten, maar hij, die in de praktijk van de toepassing daarvan een en ander gezien heeft, krijgt toch den indruk, dat er al *erg* veel hinder moet worden ondervonden, vóór er een eind aan kan gemaakt worden. Zoo kwam er in 1875 een Wet tot stand, die schade, gevaar en hinder zou afweren van de buren van een aantal met name genoemde fabrieken en werkplaatsen.

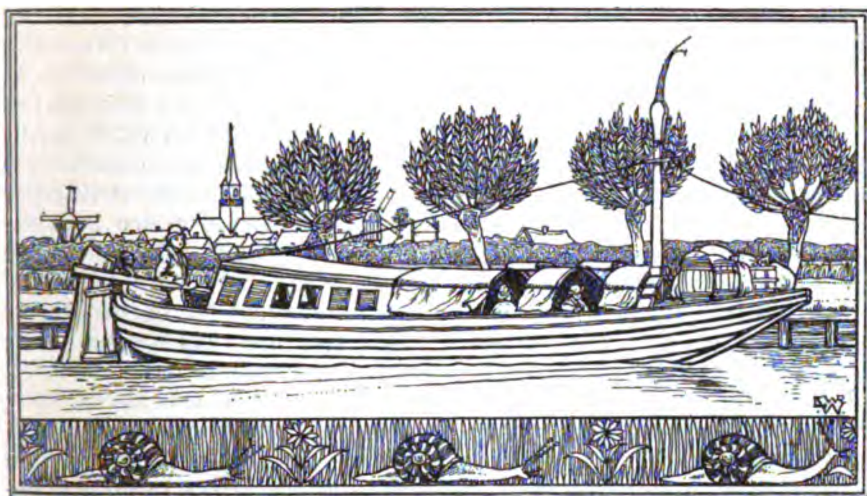
Eene bij deze wet bedoelde inrichting mag niet worden tot stand gebracht, vóór dat de buren gehoord zijn en zonder dat aan de voorwaarden waarop de vergunning gegeven werd, wordt voldaan. Zeer belangrijke hinder, die iemand tot verhuizen kan dwingen, kan niettemin heel goed door het bedrijf van een buurman veroorzaakt worden en namelijk alle sterk gedruisch gevende bedrijven, zooals blikslagerijen, muziekscholen en dergelijke kunnen ongestoord het leven der omwonenden tot eene dagelijksche kwelling maken. Het toezicht op de bedrijven tot wier uitoefening de vergunning werd verleend is ook alles behalve goed geregeld en de langzame gang onzer rechtspleging, schrikt menigen ontevredene af, en onderdrukt het toch gerechtvaardigde verlangen om in zijn eigen huis geen overlast te ondervinden.

Met een behoorlijk onderzoek naar den woningtoestand der armen zijn wij hier in Nederland pas begonnen en men behoeft niet te ontkennen, dat men in eene slechte woning, bij een overigens behoorlijk bestaan, oud kan worden, om dit punt, voor het gevoel van behagelijkheid voor breede volksklassen, van groote beteekenis te achten.

Wij hebben in onze Wetten geen recht begrip van hinder neergelegd. Wat de Duitschers „Grober Unfug" noemen kennen we hier niet. Het verlangen naar „comfort" mag bij dezen of genen ontwikkeld zijn, in het algemeen wordt het niet door de overheid ondersteund en het is hartelijk te hopen, dat de daartoe geroepenen eens zullen gaan inzien, dat niet alleen de grove gebreken, de schade en het gevaar moeten worden afgeweerd, maar dat ook de hinder alle aandacht verdient en dat een volk heel gezond en heel welvarend kan zijn, maar toch slecht gehumeurd wordt als het bij zijne dagelijksche onaangenaamheden niet geholpen kan worden.

2 Februari 1898.

XVII

DE VOORTBEWEGING

DOOR

C. VAN NIEVELT.

Terwijl het Nederlandsche volk, in het tijdperk dat wij hier thans gedenken, zich in gelijken marschpas met de beschaafdste natiën van Europa voortbewoog op allerlei gebied des geestes, der politiek, des openbaren levens, en wat dies meer zij, — gelijk ons zoo kundig en bondig op andere bladzijden geschetst — stond en zat het ook lichamelijk niet stil. Dat is te zeggen: als volk bleef het, Goddank, op de spanne gronds van welke het nu eenmaal onafscheidelijk is, uit welke het voortkwam, en in welke het, zoo ooit tot verdwijnen gedoemd, zal moeten ondergaan. Maar als verzameling van individuen ontwikkelde het in de jongst verloopen halve eeuw eene bewegelijkheid, die het nimmer tevoren had gekend. Het liet zich niet vastroesten, voorwaar. Verstaan wij onder beweging, in dit hoofdstuk, een zich verplaatsen van het eene punt naar het andere, een afleggen van distantie, dan moet erkend worden dat onze middelen en vermogens hiertoe in de laatste vijftig jaren vermeerderd zijn op eene schaal, waarvoor schipper Rietheuvel, bijgenaamd „de Mottige" Hildebrand's vriend, die de spoorwegen al „gedaan" liet hebben nog vóór zij er waren, een gat in de lucht zou slaan. Inderdaad, wèl bekeken, bleven er tusschen 1849 en 1898 slechts twee toestellen tot persoonlijk vervoer zichzelf gelijk en onveranderd: 's menschen beenen, in wier uiterst primitieven

stijl van zich achter elkaar aan te slingeren geen merkbare verbetering ontstond, en dan — niet te vergeten — de oud-eerwaardige vigilante.

Gaarne beplakt de historicus elk min of meer afgebakend tijdperk met eene etiket. Welnu, zoo er op het tijdperk, waarmede wij uit bijzonder oogpunt ons hier bezighouden, eene etiket past, dan zou daarop geschreven moeten staan: „Overgang van de stervende trekschuit en het zieltogende zeilschip op het vliegende zee-salon — van de diligence op den harmonica-trein — en van het voetwandelen op de velocipède.‟ — Dit, niet àl te nauw genomen, klopt zoo ongeveer.

Van schipper Rietheuvel gesproken: zijne trekschuit lag omstreeks het jaar 1850 nog niet op het kerkhof — al waren hare dagen geteld, hare gezelligheid en haar humor reeds vervlogen. Met zichzelf verlegen, bespot en beschaamd, doorkroop zij nog jaren lang de Schie en de Leidsche Vaart, den Ouden Rijn en nog tal van andere rustig conservatieve wateren. Het jagertje zong niet meer, de „knol‟ liet den kop hangen, en het eertijds zoo fiere hoo-o-o met twintig o's bij eene brug, en het voorheen zoo zelfbewuste hu-u-u met vijftig u's bij eene schoeiing — het klonk, ach, uit den bibberenden mond van Kees den schippersknecht als een *morituri te salutant*. Maar toch liet er zich af en toe nog eene oude juffrouw vinden, die, gedwongen tot den grooten tocht van Den Haag naar Leiden, de veiligheid van de goede schuit verkoos boven de snelheid van den snooden spoorwagen; of een fossiele heer, die ook op reis van zijnen langen gouwenaar niet laten kon; of zelfs wel een grasgroen studentje, dat zoo volstrekt geen haast had bij een uitstapje van Delft naar Rotterdam, en dat het besparen van een paar dubbeltjes reiskosten niet onaangenaam meende te kunnen doen samengaan met het genieten van de stil contemplatieve stemming, aan welke een gemoed, van illusiën nog vol en zonneglans uitstralend tot zelfs over spoelingbakken, zich zoo gaarne overgeeft. Die troffen elkaar dan in het dompige roefje, of in den geblakerden stuurstoel, — caricaturen, een beetje verlegen met hun eigen figuur, wanneer zij in de verte de witte rookslang van den trein zagen voortschieten, en met de ingehouden vraag op de lippen: „Ei, zijn wij eigenlijk wel recht bij ons verstand? Zal men niet straks ons alle drie te kijk zetten in een kabinet van rariteiten?‟... Toch kwamen zij waar zij wezen wilden, alle drie, juist bijtijds voor hunne zaakjes, volmaakt op orde met hunne zenuwen; en wij weten niet, wat het studentje betreft, of die uren, gedurende welke dat manneken, zijn sigaartje rookend en knipoogend in het zonnetje, zijne studies maakte van koebeesten in het etgroen, en van melkende boerinnetjes, en van poldermolentjes aan de wetering, en van de intieme achterzijdjes van Hollandsche boerehoevekens aan den waterkant, en van den Overschieschen kerktoren aan den wazig wegdoezelenden Hollandschen gezichteinder, — wij weten niet of die uren nu juist de meest waardelooze te achten waren van zijn bestaan.

Ja ja, eene ware schildpad onder de vervoermiddelen was die oude „barge‟ — even taai als langzaam. Is zij zelfs nú, op den huidigen dag, wel finaal uit de rij der reisgelegenheden geschrapt? — Een boude mond, die het zou durven beweren. Wellicht, als men ons land doorsnuffelt van Dan tot Berseba, of van den Dollart tot de Schelde, ontdekt men ergens in een achterhoekje nog een levend exemplaar, dat daar stil zijn vaartje vaart,

vrachtjes vervoerend van stille menschen, houw en trouw nog gebleven aan de oud-vaderlandsche spreuk: Zoetjes aan — dan breekt het lijntje niet!

Om nu van een speciaal gemoedelijk en humoristisch aangelegd op een bijzonder stoer en manhaftig slag van keerlen — of, met namen genoemd, om van schipper Rietheuvel zaliger op wijlen kapitein Bontekoe over te springen —, zoo meent niet, o jongelieden, in uwe rugwaartsche kortzichtigheid, dat het zeilschip, het passagiersschip, de ranke, slanke, blank gevleugelde Oostinjevaarder, in het jaar 1850, of zelfs in het jaar 1860, reeds op den inventaris van de rommelkamer prijkte. Niets minder dan dit. De oude en afgedane dingen, o jeugd, de onmogelijkheden en bespottelijkheden uwer geavanceerdheid, liggen meerendeels veel minder ver àchter u, dan gij denkt. Over onze edele barken en klipperfregatten, onze Rotterdamsche „Jasons" en „Argo's" en „Cosmopolieten", mitsgaders over al de glorie en al de ellende van hun dartelen onder de Passaten en van hun dobberen onder de Linie, werd het doodvonnis eerst geveld op den 25sten April 1859, toen De Lesseps te Port Saïd den eersten steek met de spade deed tot vereeniging van de Roode met de Middellandsche Zee. Het doodsklokje luidde voor hen eerst op den 16den November 1869, zijne droeve tonen mengende in de fanfaren en het feestgedruisch, waarmede de Khedive het Suez-kanaal deed openen. En feitelijk voltrokken werd aan hen het scherpe oordeel eerst na het in werking treden van de Maatschappij *Nederland*, wier eerste boot op den 18den Mei 1871 uit Nieuwediep naar ons Indië in zee stak.

Men had „de mail". Reeds vroeger had men haar: de Engelsche, en de Fransche. Maar die gelegenheden kwamen, met al wat er aan vast zat — het extra reisje naar Plymouth, Southampton, of Marseille, en de onvermijdelijke snoeptochtjes in Egypteland, en te Aden, en te Pointe-de-Galles, en te Singapore, — voor *pater familias* wel wat heel erg kostbaar uit. Dat was goed voor jongelui, die tweede klasse reisden, of voor enkele repatrieerenden met welgespekten buidel; maar als men vrouw en kind en baboe op sleeptouw had, dan behielp men zich maar liefst nog met eene zeilgelegenheid. Eerst toen men van eene Hollandsche kade op den stoomer stappen kon, rechtuit naar Batavia, zonder óverlading, had de mailboot het pleit gewonnen en het arme zeilschip — voor zoover het de onmogelijke concurrentie al niet wanhopig had opgegeven — afgedaan, voorgoed.

Men denke zich de verandering, binnen zoo weinige jaren, in de betrekking tuschen moederland en kolonie, in de wijze waarop eene reis naar Indië en terug als onderneming of gebeurtenis in een menschenleven werd beschouwd en geschat. Java en Nederland eenvoudig tot op een derde van den afstand naar elkander toe gehaald! — Wat een besparing van tijd, van ongemak, van onzekerheid, en van tranen! — Scheiden doet wee; ach ja, scheiden doet moeder ook nú nog wee. Maar toen moeder een dertig of veertig jaar geleden haar jongen naar den Oost moest laten vertrekken, was het voor moeders gevoel en moeders zorg toch nog heel iets anders, dan het op den dag van heden is.

Daar ging hij aan boord, met zijne rood beschreide oogen, en kroop weg in de muffe hut, die hem maanden lang tot verblijf zou moeten strekken. Daar nam de sleepboot hem op touw — langzaam, vooràl langzaam.

Daar zeilde hij, als 't den wind beliefde — bij vleugjes wel eens snel en lekker, maar dikwijls ook in 't geheel niet, of den verkeerden kant uit, en meestal langzaam — och Heer, zoo tergend langzaam. Of hij ziek lag, of verging in een storm en reeds voor de haaien was — moeder zou er niets van weten. Een haastig gekrabbeld lettertje misschien van hem, na vele weken aangebracht door een gepraaid schip. Maar in den regel niets — in maanden niet — tot hij eindelijk van uit Batavia zijne aankomst zou kunnen óverbrieven. Dan was hij er, behouden aan wal — nu ja. Maar wat een tocht, wat een afstand — als tusschen de eene planeet en de andere! Men kon haast even goed dood voor elkaar zijn! Als moeder hem eens terugriep, in uitersten nood, dan zou hij wel komen — zeker wel. Maar wat een eindelooze oceanen, wat een stormen en gevaren, wat een halve eeuwigheid van tijd tusschen hem en haar! — Ach, wat het scheiden zoo bitter droef, vaak zoo troosteloos maakte, was de waarlijk niet denkbeeldige kans, dat er geen wederzien in dit leven meer op zou volgen.

En thans — — daar stapt hij op het breede dek van den zeevasten stoomer, die aan den kant reeds ligt te briesen en te trillen van ongeduld, om binnen korter dan den hem gezetten tijd nog, immer korter, den afstand te verslinden. Handdrukken, afscheidskussen, zakdoeken en snikken — maar niet meer zooals eertijds: want — „'t is immers bijna uit en thuis nu! 't Is haast een overvliegertje geworden!".... Daar vliegt hij, spottend met de nukkige elementen. Een salon vol menschen omdwarrelt hem met gezelligheid, muziek en conversatie. Hij spijst als een heer aan eene table d'hôte. Wat zee krijgt hij te zien, en heel veel kusten van vreemde landen.... interessante tocht! Het jonge mensch amuseert zich zoowaar! — En om de vijf of zes dagen een brief naar huis, tot moeders geruststelling en opvroolijking. Dan, na evenveel weken als oudtijds maanden, als men thuis eigenlijk eerst recht begint te merken dat hij weg is, zit de jongen al zijn paitje te drinken en zich met diverse sambals den mond te verbranden in het *Hôtel des Indes*. Een dag of wat later reeds brengt eene volgende mail hem een epistel van moeder, waarin zij hem schrijft dat zij van dat boek, dat hij vergat — met nog eene kleine verrassing er bij — maar gauw een postpakketje heeft gemaakt. Het wordt tusschen den jongen en zijne lieven een keuvelen van week op week, gezelliger, vertrouwelijker en hartelijker haast, dan praten. En in geval moeder hem mocht toeroepen: „kom!" — — de telegraaf is er óók nog — —, dan kan hij binnen vier weekjes, zoo noodig, haar om den hals vallen.

Zóó het varen in 1860 — en zóó het varen in 1890. Londen thans naast de deur. Amerika een wipje. Indië te bezoeken, heen en terug, binnen den duur van eene wat ruim genomen zomervacantie. En het éénige wonder dit: dat er niet veel, véél meer tòtòks zijn, die, al hanteeren zij niet de vlugge pen van onzen Justus, lust krijgen om louter voor hun plezier eens een toertje te gaan maken door gewesten, naar welke men een dertig of veertig jaar geleden nog hoofdschuddend heentuurde als naar het eindje van de wereld.

Veel radicaler en ingrijpender, dan de verandering in de voortbeweging per vaartuig, was in onze halve eeuw de verandering in de voortbeweging per as. Denken wij ons, om dit goed te kunnen overzien, weer even terug in het jaar 1849.

Toen hadden wij in ons land nog slechts den spoorweg van Amsterdam over Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Delft en Schiedam naar Rotterdam, en den spoorweg van Amsterdam over Utrecht naar Arnhem. Het allereerste Nederlandsche lijntje — zij het in 't voorbijgaan nog eens herinnerd — werd op 20 September 1839 geopend tusschen Amsterdam en Haarlem. Hierop volgde in 1842 de verbinding tusschen Haarlem en Leiden, in 1843 de verbinding tusschen Leiden en Den Haag en tusschen Amsterdam en Utrecht, in 1845 de verbinding tusschen Utrecht en Arnhem (eerst in 1856 gevolgd door eene aansluiting aan het Duitsche spoorwegnet te Emmerik), en in 1847 de verbinding tusschen Den Haag en Rotterdam.

Alzoo, terug naar het jaar 1849. Een Amsterdammer kon toen op den spoorweg direct tot Rotterdam en tot Arnhem reizen — verder in geen enkele richting nog. Een Rotterdammer was er nog schraler aan toe, daar hij enkel maar den Hollandschen IJzeren Spoorweg tot Amsterdam te zijner beschikking had. Wilde hij zijne familie bezoeken te Arnhen, dan moest hij een ganschen dag heen en een ganschen dag terug op de stoomboot zitten. Wilde hij naar de Goudsche kaasmarkt, — op de boot maar weer; want de spoorweg van zijne stad naar Utrecht, de Rijnspoor, werd eerst in 1855 geopend, op den 30sten van de maand Juli. Wilde hij naar Dordt, — de stoomboot; want het spoor daarheen kreeg hij, zoo hij 't nog beleven mocht, eerst op 1 November 1872. Wilde hij naar Antwerpen, — nogmaals de stoomboot; want de spoorwegbrug over het Hollandsch Diep, bij Moerdijk, kreeg pas op primo Januari van het zooeven genoemde jaar haren eersten passagierstrein te torsen. En toch mocht hij, die Rotterdammer van het jaar 1849, zich nog zoo bevoorrecht achten boven zijne grootouders, die eens, op een plezierreisje naar Den Bosch — het is historisch — drie dagen en drie nachten onderweg waren, opgesloten in het kajuitje van den beurtschipper, met eigen beddegoed, eigen koffiegerei, eigen messen en vorken, een bal gehakt, een pot boter en een grooten trommel vol kadetjes aan boord!

Hoe dan reisde men in die dagen, waar de spoortrein nog niet liep en geen waterweg door natuur of menschen was gegraven? Bij voorbeeld van Gouda naar Utrecht, of van Utrecht naar Zwolle, of van Meppel naar Leeuwarden? — Wel, men begon met zoo weinig mogelijk te reizen, of in 't geheel niet. En als het m o e s t, dan reisde men per diligence, per diligence van Van Gend en Loos. Men stond 's ochtends ontzettend vroeg op, men wikkelde zich in pelsjassen, mantels en bouffantes, men stopte zich de zakken vol boterhammen, men bezat zijne ziel in lijdzaamheid — en was er in den wagen al geen plaats meer, dan kroop men in den bijwagen. Er waren menschen die àltoos met den bijwagen kwamen. Zoo zijn er, merkwaardigerwijze, nóg.

Ja, de diligence, de gele diligence van Van Gend en Loos, heeft — volstrekt niet als curiosum of antiquarische phantasie, maar als officieel erkend en onontbeerlijk vervoermiddel — zelfs de taaie trekschuit nog vele jaren overleefd; en iemand behoeft waarlijk niet zooveel grijze haren op zijn hoofd te hebben, om over de langzaam opkomende symptomen van het „wagenziek worden" te kunnen meepraten en zich de montere deuntjes te herinneren, die een ironische postiljon op zijn hoorn toeterde, tot aan-

blazing van de bijna uitgedoofde levensvonk in de verkleumde, verstijfde. dooreengerammelde passagiers.

Wij willen niet àl te diep terugdenken in het verleden, voor de oogen van den teergevoeligen, in het reizen zoo vertroetelden hedendaagschen medeburger geen àl te zwarte schrikbeelden ophalen uit den nacht der tijden. Wij willen voor wellicht onsympathieke ooren niet oprakelen de lijdensgeschiedenis dier tante van ons, die A. D. 1862 noodzakelijk van Amsterdam naar Groningen moest, en, haar veege lijf niet durvende toevertrouwen aan de ongewisse wateren van de Zuiderzee, heel van Utrecht af, over Amersfoort, Harderwijk, Hattem, Zwolle, Meppel en Assen, zichzelf benevens hare karbies en haar schoothondje had over te leveren aan de genade en ongenade van die gele kast op wielen. Neen, onze rugwaartsche blik beperke zich tot het tijdsverloop na den 6den Juni 1864, toen de Nederlandsche Centraalspoorwegmaatschappij hare baan ontsloten had tot aan de hoofdstad van Overijsel, maar de Staatsspoor van dáár tot in het hart der beide noordelijkste provinciën nog ettelijke jaren tot de vrome wenschen onzer geduldige natie zou moeten blijven behooren. Wij volgen dan, op een winterdag in het jaar 1866, een lief Rotterdamsch meisje, door eene nicht in de noordsche academiestad te logeeren genoodigd, op hare expeditie van Zwolle naar Groningen. Wij zijn in den geest getuige van de met drukke briefwisseling aangewende, doch, helaas, zonder gewenschten uitslag gebleven pogingen der bezorgde ouders, om het zoete, onbereisde kind onder geleide en hoede te stellen van den een of anderen deftigen, boven elke verdenking van galante onbezonnenheid verheven ouden heer, of van deze of gene waakzame, als anti-compromitteerende factor natuurlijk nog hooger te waardeeren duenna. Wij zien het arme juffertje, reeds vermoeid door het gebommel in een der destijds nog alles behalve snelle sneltreinen, des avonds te Zwolle in de diligence een bescheiden plaatsje in beslag nemen. Wij zien haar weggedoken in haar hoekje, schuw zich onmerkbaar makend voor een met attenties dreigenden wijnreiziger, of voor een met rare grappen òm zich werpenden heereboer, vergeefs haar best doende om wat te slapen, rusteloos door de eindelooze uren heen knipoogend tegen het walmen van een oliepitje — door-en-door koud, half ziek en jammerlijk overspannen, na een ganschen nacht hotsens en botsens, in den vroegen morgen eindelijk te Groningen afgeleverd. Wij zien het, en, met een beeld van lateren datum voor onze oogen — hoe vlug en gemakkelijk en onbedenkelijk onze jongere dochteren tháns naar alle windstreken uit logeeren vliegen —, stemmen wij onzen lofzang op den „goeden ouden tijd" alweder een paar toontjes lager.

Op 1 September 1868 was de spoorwegverbinding van Holland met Leeuwarden, op 1 Mei 1870 die van Holland met Groningen voltooid, — en zoo de postiljons van Van Gend en Loos toen nog hoorn bliezen, dan deden zij het in hun vrijen tijd en voor hun eigen genoegen, of wel bij wijze van een *de profundis* over het verscheiden van hun eenmaal zoo hoog aangeziene, zoo nuttige, populaire en romantische beroep. Ter ruste daalde zij, de oude diligence — ter ruste naast de voorvaderlijke trekschuit en den verweerden oostinjezeiler. Zij waren alle drie geweest wat zij waren, en hadden gegeven wat zij hadden en gedaan wat zij konden, — en méér kan geen ding ter wereld. Zij hadden, om met Schiller te spre-

ken, *„den Besten ihrer Zeit genug gethan"*, en dus *„gelebt für alle Zeiten"*.

Van nu af, na 1865 ongeveer, ging het met den spoorwegbouw in de Nederlanden hand over hand. En met de uitbreiding der lijnen hield de verbetering der inrichtingen tamelijk wel — mopperaars moeten er óók wezen — gelijken tred. Wie herinnert zich nog de primitieve wagens op de Hollandsche lijn en den Rijnspoor, de beruchte zeiltjeswagens, in welke de ongelukkige reiziger zat prijsgegeven aan de indringerigheid van regen, sneeuw en wind, aan al de onhebbelijkheden der elementen? — — Duizend vingers gaan omhoog. „Ik! ik! ik!" roepen duizend stemmen. „Ik", jammert er een, „had aan zoo'n beestenkar de langste apothekersrekening te danken, die ik ooit te betalen had!" — „En ik", klaagt een ander: „deed de chronische rheumathiek er in op, die mij plagen zal tot mijn laatsten snik!" — — Zeer wel. Gelieft dan te erkennen, wanneer gij in den goed verwarmden coupé van een harmonica-trein uw biefstukje met gebakken aardappelen hebt verorbert en u daarna behaaglijk tegen de kussens drukt tot het knappen van een uiltje, gelieft dan te erkennen dat er verbetering gekomen is. Grieven — zoo veel als gij wilt. Maar de waarheid bovenal!

Binnen de spanne van éénen dag kan thans een koopman uit Alkmaar zijne zaken gaan afdoen te Maastricht, en weer thuis zijn. Schier geen plaatsje van eenige beteekenis meer, dat niet door middel van de ijzeren tweelingstaven aan het overige Europa vastgeklonken is — zoo niet met een regelrechten spoorweg, dan ten minste met eene stoomtram. Wel laat schipper Rietheuvel's Onderaardsche Schietblaasbalk nog steeds op zich wachten. Maar het profetische woord van Hildebrand, in 1837 neergeschreven, is vervuld geworden: „Dan eerst, als de Nederlandsche natie langs uwe gladde banen, o spoorwegen, dagelijks door elkander zal geschoten worden als een partij weversspoelen, zal er welvaart en bloei en leven en spoed in ons dierbaar vaderland heerschen!"

En als deze dingen, naar des profeten woord, alreeds hunne voleinding naderden — ziet, daar geschiedden nog andere teekenen, van groote verwonderlijkheid, barende verbazing en ontsteltenis onder degenen die ze aanschouwden. En de lieden, die het zagen, schuddeden hunne hoofden, zich slaande op de borst en zeggende tot elkander, een iegelijk tot zijnen naaste: „Wat kan dáár goeds uit worden?" — —

Er ging eene klacht op uit de menigte van de kinderen der menschen, rijzende met een groot geluid, als van zeer vele stemmen: — „Ach, hoe zijn wij toch zoo misdeeld onder alle schepsel, waarvan deze aarde wemelt! Zijn wij niet het edelste en machtigste van al wat daar adem heeft? En toch werd er geen ander wezen schier van nature tot eene langzamere en moeizamere voortbeweging gedoemd, dan wij. Zelfs de pad, die uit modder is en gansch zeer afzichtelijk, kan nog springen. Zelfs de slang, die valsche, Eva's verleidster, veroordeeld om op haren buik te gaan, schiet — ook al neemt zij niet den staart in den mond en maakt zich tot een hoepel — op hare sluipgangen sneller en sierlijker voort. Maar wij — geen meter hoog kunnen wij ons boven het stof van den weg verheffen. Het water is ons doodelijk, het luchtruim ongenaakbaar. Voet bij voet moeten wij zwoegen, in het zweet onzes aanschijns, om na uren een nietigen afstand te hebben afgelegd, op welken de redelooze dieren, die onze slaven zijn, ons in een

oogwenk achter zich laten. Nu bezitten wij spoorwegen en stoomschepen, zeer snel van vaart, die ons ijlings heendragen van het land der opgaande totaan het land der ondergaande zon. Maar wat nutten ons dezen tot die soort van beweging, welke ons bij ons dagelijksch bedrijf en tot behoud van onze gezondheid immers óók nog noodig blijft? — Ach, hoeveel beter toch zou het ons zijn geweest — om voor een oogenblik nu eens de vermaarde apen-theorie te laten gelden — hoeveel beter zou het ons zijn geweest, indien het zóó beschikt ware geworden, dat de „heer der schepping" zich uit een voorvader Vogel, in plaats van uit een voorvader Aap, hadde mogen ontwikkelen: indien ons twee rappe vleugelen in steê van een paar loome beenen gegeven hadden mogen zijn!" — —

En nauwelijks was deze verzuchting geslaakt, of — ziet! — daar vertoonde zich op een fraaien dag, nu een kleine twintig jaar geleden, op 's heeren weg een jonge man, hoog gezeten op eene wonderlijke machine — een heel groot wiel vóór, een heel klein wiel achter, daar tusschen een zadeltje, en aan weerskanten twee beugels, welke de jonge man met zijne voeten in eene draaiende beweging bracht, op deze wijze met verbazende, angstverwekkende, steeds tusschen voortrollen en omvallen zwevende snelheid zich voorttrappelend..... Wie was deze jonge man? Wie was deze eerste wielrijder in Nederland — deze zonderling, waaghals, baanbreker, held, die niet schroomde zich te laten nagapen als een giraf en zich te laten uitlachen als een kunstenmaker? Wandelt hij nog onder de levenden? Kan men zijnen naam niet te weten komen en zijne beeltenis niet bemachtigen, opdat men hem een monument doe verrijze en hem vereeuwige in de vaderlandsche geschiedenisboekjes, met minstens evenveel aanspraak op onsterfelijkheid, als Willem Beukelszoon van Biervliet, die het haringkaken uitvond, of als Jan van der Heyden, den genialen vader van de straatlantarens?

Wie hij geweest moge zijn, hoe zijn naam en welke zijne geboorteplaats, — het rijwiel was in het land. Der menschheid noodgeklaag had de goden vermurwd. Den mensch waren vleugelen — niet aan de schouders — maar dan toch aan de voeten gewassen.

Doch niet in éénen dag volbracht zich deze metamorphose van het kruipende in het vliegende dier. Jaren lang nog moest het duren, vóór het stalen tweelingrad, de voetbevlerker, zich feitelijk bij ons had ingeburgerd, zich ontworsteld had aan dat stadium zijner wordingsgeschiedenis, waarin het slechts door zeer koene, althans zeer ondernemende mannen bestegen werd. Bestegen, ja, dat is het woord — bestegen of besprongen. Zoolang het zijn heil in de hoogte zocht, bleef het weinig beter dan eene curiositeit, een stuk speelgoed voor roekelooze knapen en gymnasten. Waarlijk populair werd het eerst, toen het uit Engeland herboren tot ons kwam — geen langspakig, halsbrekend monstrum meer, maar eene bevallige, handelbare machine, laag bij den grond, voor de kortste beenen pasklaar, even zacht als snel op pneumatische banden daar heenzwevend. Toen werd de vreemde, aanvankelijk slechts spotlust en wrevel verwekkende toestel voor ons volk een waarachtig stuk leven; het speeltuig werd een ding van practischen ernst, een gezondheids- en ontspanningsmiddel binnen het bereik van duizenden. Niet enkel wilde knapen — mannen ook, mannen van elken leeftijd, namen het stalen paardje, vlugger dan

ros en rijtuig, tusschen de knieën. En de meisjes en vrouwen — — —

Ja — natuurlijk mochten die weer aan het toekijken genoeg hebben. Broêr reed uit, papa reed uit, galant reed uit, — en mama met de dochters..... Stil! Zacht wat! — Zij staken de hoofden al bij elkaar. Déze verlokking van vrijheid en pret was haar nu toch te sterk, déze tirannie van fatsoen en betamelijkheid te onduldbaar. Zij rebelleerden. Zij vochten zich los!

Wie, zoo vroegen wij daareven, was de man, die het eerst in Nederland een toertje ondernam op de ouderwetsche, hooge velocipède? — Wie, zoo vragen wij thans, was het schaapje, dat het eerst heen durfde over de smalle brug, hopende, maar alles behalve zeker nog, dat de groote zusterkudde wel volgen zou? Wie was de vrouw, de Nederlandsche vrouw, die het eerst in Nederland zich verstoutte uit te rijden op de fiets?.... Dat men haar opspore, en hare trekken beitele in marmer, of afgiete in eeuwentartend brons, en het borstbeeld van deze koene maagd verheffe naast het borstbeeld van dien onvertsaagden jongeling, in al de tempelen van den Genius des Vooruitgangs! Want de afgrond, over welken dat smalle stegje gespannen lag, de afgrond der openbare meening, is breed en diep — en het vermetele schaapje moet toch wel gepopeld hebben bij het betreden van die zwiepende plank. Ja, de daad dier vrouw was stout — op het kantje af van driestheid. Maar hare overwinning is er des te grooter om geweest. Geen zege werd ooit zoo snel en zoo volledig behaald. De mannen in de knie gezonken. De Hydra der publieke opinie onthoofd. Heirlegers van vooroordeelen gemitrailleerd. De wegen open. Het rijwiel aan de vrouw.

Waaróm ook niet? Ei, zegt, waaróm ook niet? — Waarom ook voor haar niet de weldaad, door deze zoo eenvoudige en toch zoo wijd òm zich grijpende vinding aan onzen tijd bewezen! Waarom ook voor haar niet de rozen op de wangen, door kamerlucht verfletst, — de glans in de oogen, door het gepeuter aan voddige handwerkjes of het gedroom over ziekelijke romannetjes dof geworden, — de kostelijke roes van het uitvliegen, van het op eigen wieken drijven, van het zich verlaten op eigen kracht en behendigheid? Waarom ook voor haar niet een weinigje vrijheid en jool en avontuur — een trotseeren van wat regen zonder paraplu en van wat zonnegloed zonder parasolletje — een leeren vinden van den weg in het land dat ook het hare is — een zich oefenen in de beginselen van zelfstandigheid en zelfvertrouwen? — Waaróm toch niet? — — Ontaarding! Verwildering! heeft men geroepen. Ten onrechte. Het wielrijden heeft, voor zoover men kon waarnemen, niet de vrouw verlaagd — maar de vrouw heeft het wielrijden veredeld.

Genoeg. Vertoogen hebben hier geen plaats; slechts feiten. De vrouw heeft zelf haar pleit in handen genomen — de vrouw heeft gewonnen. Samen willen was samen wagen — samen wagen was samen winnen. Nu klapt Publiek in de handjes. *Rien ne succède comme le succès.*

Daar zwermen zij nu, als de bijen in de bloeimaand — mannetjes en wijfkens, bont en kruiselings door elkaar. Uitgestorven straatwegen zijn herleefd. Landelijke herbergen en uitspanningen, sedert het verdwijnen van de voorvaderlijke diligence in doodslaap gezonken, bloeien weder op. Tot in de afgelegenste plaatsjes brengt het fietsend volkje zijn geld, zijne drukte, zijn levenslust, den zuurdeesem van zijn kosmopolitisme. Duizenden.

wier blik over het land nooit verder placht te reiken dan tot hetgeen er te zien is uit een spoorwegvenster, werden vraagbaken in de topographie. Duizenden, die even gaarne kruierswerk zouden zijn gaan verrichten, als 's zomers eene voetreis te aanvaarden, doorzwoegen thans het Koninkrijk in alle denkbare richtingen, tarten vermoeienis, stof en zonnebrand, zijn vroege opstaners geworden, nemen slappen drank en mageren kost voor lief. Duizenden, die zich voor niets meer warm konden maken en zichzelf reeds hadden opgegeven als reddeloos aan lamlendigheid ten prooi, zijn ten slotte nog, als herjongd, in ijverende liefde ontstoken voor — — de fiets. Ons volk — ha! wie had 't een twintig jaar geleden durven droomen! — ons stijve, rustige, gemaklievende, honkvaste volk, dat een dozijn spreekwoorden uitdacht tot lof der langzaamheid, is, juist in eenige zijner voorheen meest bewegingschuwe elementen. een volk van sporters, van harddravers en torenspitsjagers geworden.

Ziedaar het wonder van het laatstverloopen decennium. Ziedaar de kroon op het werk eener halve eeuw van voortbeweging.

Maken wij de hoofdsom van het verkregene op.

De middelen tot voortbeweging werden ook in ons land vermeerderd, uitgebreid en versneld in eene mate, die de met de scherpste toekomstbrillen gewapende menschen van het jaar 1849 zich bezwaarlijk hebben kunnen voorstellen. De behoefte ààn en de gewoonte vàn voortbeweging namen hierdoor in alle volksklassen op reusachtige schaal toe. Het reizen — snelle, gemakkelijke, veilige en betrekkelijk goedkoope voortbeweging — werd binnen aller bereik gebracht.

In 1849 hadden wij onder zeil naar Indië drie of vier maanden werk; — in 1898 stuwt de stoom ons over binnen acht-en-twintig dagen. In 1849 sukkelden wij per trekschuit, per raderboot, per diligence, of, bij de gratie, hier en daar langs een eindje spoorweg, van de eene naar de andere stad; — in 1898 snorren wij op gladde, voortreffelijk aangelegde banen in alle denkbare richtingen heen, binnen onze eigen grenzen geen noemenswaardige afstanden meer kennende. In 1849 was eene buitenlandsche vacantiereis eene onderneming, tot welke slechts weinigen de kosten, den tijd en den moed bijeen konden krijgen; — in 1898 mag men wel zeggen dat ook onder de beslist niet bemiddelden de minderheid bestaat uit hen, die zich niet minstens éénmaal in hun leven een uitstapje veroorloofden naar Brussel, of naar het Zevengebergte, of den Rijn op tot Rüdesheim. In 1849 had de burger tusschen woning en kantoor gebruik te maken van zijne beenen — wat wel gezond voor hem was, maar hem dwong tot huizen binnen den gordel zijner stad; — in 1898 vergunt hem de alomtegenwoordige tram zijne roosjes te kweeken en zijne kippen te houden achter eene half rustieke huizinge in eene frissche buitenwijk. In 1849 maakte men heel wat ophef van een voettochtje door de Veluwe — zoo van Amersfoort dwars door de onherbergzame binnenlanden naar Het Loo, of van Zutfen langs den „fulpen zoom" tot Rhenen; — in 1898 wipt men op de fiets, trappelt zich binnen zeven dagen door al de elf provinciën heen, en komt weer thuis, zoo kalm en leuk alsof men even om een zakje sigaren was geweest.

En nu de gevolgen van dit al. De uitwerking er van; en de inwerking. De uitwerking op ons leven en bedrijf. De inwerking op ons weten en

denken en voelen..... Een foliant eischen zij tot eene bloote nawijzing van hare ontelbare vertakkingen. Op eene bladzijde slechts mogen zij hier vluchtig worden aangestipt.

Gezwegen hier van de omwenteling, door den stoom gewrocht in handelsverkeer en internationale verhoudingen, in den stand van nijverheid en akkerbouw, met dien onoverzienbaren nasleep van grootere en kleinere maatschappelijke *ups and downs* — een waren kometenstaart. Voet bij stuk gehouden. Het oog slechts gevestigd op de persoonlijke voortbeweging, de verplaatsing van ons eigen zelf, zooals wij daar in onze huid steken, de lijfelijke kinderen van onze vaders. Dan reeds doet eene vergelijking van hetgeen is met hetgeen was ons suizebollen.

Het reizen een ding voor allen, in bezigheid en tot genot. Ieder bij machte om — zij 't noch vaak, noch ver — eens een luchtje te scheppen dáár, waar niet zijn eigen dialect gesproken wordt, zijn eigen klokketoren klept, zijn eigen koetjes grazen, zijn eigen peentjes groeien, zijn eigen baantje hem vasthoudt in den sleurgang tusschen bakermat en kerkhof. Vakgenooten — ambachtslieden, onderwijzers, kunstenaars, artsen, predikanten, industrieelen — in staat gesteld tot mondelinge gedachtenwisseling, collegiaal overleg en behartiging van gemeenschappelijke belangen. Friezen met Zeeuwen, Limburgers met Zaanlanders door elkaar geworpen in een voortdurend *chassez-croisez* — elkaar de broederhand reikend over een tafeltje bij Krasnapolsky, zaken met elkaar besprekend, als man met man elk in zijn eigen tongval. Nederlanders uit verschillende plaatsen van Nederland met elkander, Nederlanders ook met buitenlanders in telkens herhaalde aanraking gebracht. De blik verruimd, vooroordeelen weggevaagd, eigendunk getemperd, de rechtmatige waardeering van den vreemdeling toegenomen, de wereldkennis verrijkt, de gemeenschapszin verbreed, het humaniteitsbegrip verhoogd, natie tegenover natie eene schrede nader gebracht tot de stemming, die daar jubelt uit het

Seid umschlungen, Millionen!
Diesen Kuss der ganzen Welt! — —

Alles het werk van de spoorwegen.

De spoorwegen echter, terwijl zij dien hoorn vol goeds over ons uitstortten, maakten ons uitlandig, deden ons min of meer tot kosmopolitisme neigen, verlokten ons om het schoon der natuur en het zoet der ontspanning ietwat uitsluitend in het buitenland te gaan smaken, geringschattend wat er bloeit en rijpt in eigen tuin. Dit was een exces in de tegenovergestelde richting van den vroegeren kikvorschgeest, die ons aan den rand van ons slootje den lof deed kwaken van ons poldertje.

Welnu, het rijwiel heeft deze fout gecorrigeerd. De fiets, ons heenvoerend langs allerlei binnenwegen, nooit betreden voorheen, heeft ons het eigenaardige en vertrouwelijke lief en mooi van den eigen bodem eerst recht geopenbaard — heeft ons tot het inzicht geleid, dat onze groene, vochtige vlakten toch minder misdeeld zijn van schoon, dan de wulpsche heuvelen en de trotsche wouden en de machtige bergen daar in den vreemde ons deden gelooven, — dat ons Holland voor zijne kinderen althans eene liefelijkheid bezit, stil fluisterend tot het binnenste van hun gemoed — één̈ig en innig en echt.

Of er ook stemmen opgaan, die in het door ons aangeslagen accoord een wanklank zouden kunnen mengen: waarschuwende stemmen tegen overdrijving, misbruik, verwaarloozing van hóógere belangen der menschelijke cultuur, — wij laten ons daardoor niet brengen van de wijs. Om de groote en algemeene voordeelen der gewonnen voortbeweging was het ons in dit opstel te doen. Laten de kleine en bijzondere nadeelen elders een napluizer vinden.

Beweging was het, in de jongste vijftig jaren wonderbaar versneld en vermeerderd, beweging was het, die onze natie weder opschudde tot wakkerheid en vaardigheid, om, na den langen slaap van uitgeputte kracht, den slaap van verval en vernedering, weder mee hare oude, taaie kniepezen te beproeven in den wedloop der volkeren. Beweging is het, die onze dochters verfrischt en haar tot sterkere moeders zal maken van een sterker geslacht. Beweging, die onze zonen rijziger en flinker uit de kluiten schieten doet, bereid — daar is geen twijfel aan — meer dan ooit bereid om het sporttuig te verwisselen tegen het geweer, en al die dartele kracht, in spel gewonnen, zoo nood het eischt met heiligen ernst, met alles offerende geestdrift te wijden aan het Vaderland en zijne jonge Koningin. Beweging, die, gaande en komende, de oogen openend en het oordeel scherpend voor de juiste maat tusschen het goede in den vreemde en het goede tehuis, ten slotte des Nederlanders gehechtheid aan oud-Holland's grond, oud-Holland's heim, oud-Holland's instellingen, slechts kon verduurzamen en versterken.

XVIII

DE VROUWEN-BEWEGING

DOOR

JONKVROUWE JELTJE DE BOSCH KEMPER

In een overzicht van Nederlands geschiedenis van de laatste halve eeuw mag een hoofdstuk, aan het werk der vrouw gewijd, niet ontbreken, te minder nu dit overzicht moet strekken tot feestgave op den dag, waarop in Nederland het door eene Vrouw gevoerde regentschap eindigt, en de inhuldiging plaats heeft van eene Jonkvrouw als Koningin.

Objectiviteit is moeielijk in het algemeen en ten opzichte van dit onderwerp in het bijzonder. Men moet volstaan met haar te hebben gewild.

In elke groote beweging openbaart zich tweeërlei richting: de eene is forsch van daad en taal, de andere is er op uit om hervormingen voor te bereiden en ze daarna rustig door te zetten. In den Nederlandschen aard ligt het voor de laatste de meeste sympathie te koesteren. Deze algemeene opmerking ga aan ons overzicht vooraf.

Wat wordt dan nu onder *„vrouwen-beweging"* verstaan?

Allereerst de poging om in de vrouw het besef te wekken van de afhankelijkheid harer positie in de maatschappij, van den zwaren strijd om het bestaan, die daaruit voortvloeit en van de noodzakelijkheid om zich van die afhankelijkheid te bevrijden.

Ten tweede wordt onder vrouwen-beweging verstaan de poging om de belangstelling der vrouw in het sociale leven te wekken, eene belangstelling, die eene halve eeuw geleden bij de Nederlandsche vrouw zoo goed als sluimerde.

De vrouw begon hare werkzaamheid op het gebied van het openbaar leven met philanthropische bemoeiingen;
daarna wordt de vraag luid om betere opleiding voor haar;
eindelijk wordt het een medeleven met de groote sociale bewegingen en een medevoelen van de groote sociale vraagstukken.

Denken wij ons terug in het jaar 1849. De Nederlandsche vrouw verwijlde toen met haar denken en zorgen het liefst in eigen omgeving. Haar leven werd vervuld door haar gezin. De niet-gehuwde bracht soms haar tijd door met de beoefening der schoone kunsten. Enkelen begonnen in te zien, dat zij iets konden doen ten bate van min-bevoorrechten, een gevolg van opgewekt, godsdienstig leven. Lezen wij het, in 1801 verschenen, boekje: „Liefdadigheid in Amsterdam," van N. S. Calisch, dan treft ons hoe eerst alleen bij de weeshuis-besturen wordt gesproken van dames-regentessen, van diakonessen en bestuurderessen. Trouwens, waar het toezicht op de verzorging van kinderen en van oude lieden betrof, waren sedert lang reeds voor die taak vrouwen aangewezen om naast de regenten in het bestuur plaats te nemen. Wij herinneren aan de deftige Regentessenstukken van Frans Hals en diens tijdgenooten, in onze musea en weeshuizen aanwezig. Dat plaats nemen van dames-regentessen in het bestuur van weeshuizen is gebleven tot op dezen dag. In de verschillende Israëlietische Gemeenten waren verscheidene dames-bestuurderessen werkzaam bij de vele instellingen van armenzorg.

In 1843 werd het eerst gesproken over zieken-verpleging, wel te verstaan: door Protestantsche vrouwen. De Katholieke Kerk toch heeft sedert eeuwen reeds hare geestelijke zusters, tot wier plichten ook het ziekenbezoek behoort. In Januari 1844 werd de „Vereeniging voor Ziekenverpleging" te Amsterdam gesticht, wier ziekenverpleegsters thans bekend zijn onder den naam van „de zusters van de Prinsengracht," vrouwen, „die na behoorlijk onderricht in het behandelen der kranken te hebben ontvangen, niet om een loon, maar alleen gedreven door eene zich zelfopofferende liefde, gevloeid uit een geloovig hart, zich naar de ziek- en sterfbedden zouden begeven, waar hare hulp mogt worden ingeroepen." [1]. In 1881 lezen wij van een getal van tien pleegzusters en vier noodhulpverpleegsters, buiten het gesticht wonende.

Te zelfder tijd werd in Utrecht door Mejuffrouw A. H. Swellengrebel het eerste Diaconessen-Huis geopend, met hulpvereenigingen in Rotterdam, den Haag, Amsterdam en elders.

Bewaarscholen — dat was omstreeks dien tijd het wachtwoord. De Anna-Paulowna-school, de Louise-school, [2]) de Sophia-school — deze namen spreken van de belangstelling der Nederlandsche Vorstinnen. In denzelfden tijd zien wij ook de naaischool opkomen, even als werkverschaffing aan behoeftige vrouwen in den vorm van uitgegeven naaiwerk. Van die scholen en vereenigingen bestaan er vele nog, terwijl andere plaats maakten voor inrichtingen, meer beantwoordende aan de tegenwoordige behoeften.

---

[1]) Tekst van het Prospectus.

[2]) Naar Prinses Louise, Kroonprinses van Zweden, geboren Prinses der Nederlanden.

De eerste crèche of bewaar-inrichting voor kleine kinderen was in 1847 geopend; in 1849 volgde de school voor havelooze kinderen, eene navolging van de ragged-school in Engeland.

De Zondagsscholen, van de verschillende kerkgenootschappen uitgaande, werden toen nog niet door de vrouw, als tot hare werkzaamheid behoorende erkend, evenmin als zij zich bemoeide met de uitdeelingen of bereidingswijze van warme spijs voor onvermogenden.

In 1851 kwam eene Dames-Vereeniging tot stand tot „opbeuring van boetvaardigen," die zich al spoedig in betrekking stelde met het kort daarna opgerichte Asyl Steenbeek. Deze dames bezochten ook vrouwelijke veroordeelden in de gevangenis. Met groote belangstelling werd destijds de overkomst van Mrs. Fry uit Engeland begroet. Verder lezen wij omstreeks 1848 van een „vrouwen-hulpzendeling-genootschap."

Weldadigheid beoefenen uit godsdienstigen zin — dat was eene halve eeuw geleden veler vrouwen werk. Een schoone taak voorzeker, al willen wij niet vragen hoeveel zuurdeesem er nog was overgebleven van het vroegere regentessenschap in besturen en regeeren, en hoeveel gebrek er nog was aan medeleven en in persoon opkomen om te helpen.

Naast dat geven van aalmoezen door rijken aan armen breekt het besef zich baan, dat de beste hulp toch is: het meisje beter op te voeden. Ik, nu eene ruim zestigjarige, herinner mij levendig die eerste lezing eener vrouw. Elize van Calcar sprak over het Fröbel-onderwijs in aansluiting met hetgeen Mevrouw van Marenholtz daaromtrent in ons land was komen meêdeelen. En nu eenmaal de vrouw een denkbeeld, dat haar lief is, in het openbaar heeft verdedigd en toegelicht, komt ook de bespreking op papier aan de orde. Over opvoeding en over het werk der vrouw komen brochures uit. Lijvige boekdeelen worden geschreven — men denke slechts aan de historische romans van Mevrouw Bosboom-Toussaint. „Het Huis Lauernesse, geschreven tot beantwoording van de vraag: welken invloed had de Hervorming op het huiselijk en burgerlijk leven der Nederlanders. Verschenen in 1840, beleefde het een negenden druk.

Ook is in 1870 uitgekomen de brochure *„het Recht der Vrouw,"* van de hand eener geachte huismoeder. Zij somt daarin al de bekende Wets-artikelen op, die de rechtstelling der vrouw benadeelen. Eerst 25 jaren later wordt het boekje herdrukt, gelezen en herlezen. Vrouwenbladen verschijnen zonder dat de modes of handwerken het hoofdthema zijn. *Onze Roeping*, daarna *Ons Streven* en de thans nog wekelijks verschijnende *Huisvrouw*, die alle vestigen er de aandacht op, dat er behalve het huiselijk leven nog een groot arbeidsveld voor de vrouw openligt. In '78 bood dit laatste blad als premie aan hare lezeressen: Aanhalingen uit John Stuart Mill's *„Slavernij der vrouw."* Zoo komt Agatha in *„Onze Werkkring"* er tegen op, als zou er voor het beschaafde meisje niets anders te doen vallen dan wachten op een huwelijk. *„Aide-toi et Dieu t' aidera,"* roept zij den jongen vrouwen toe. Toch blijft het arbeiden voor loon nog aan bedenking onderhevig.

Reeds een honderd jaar geleden had het Genootschap: *„Deugd en Kunde"*

den verkoop van dameshandwerken in haar programma opgenomen; ook andere vereenigingen hielpen op dezelfde wijze, in stilte.

In 1870 stichtte Betsy Perk de vrouwen-vereeniging *„Arbeid adelt"*. Vol belangstelling toog men naar Delft om die eerste Tentoonstelling van dames-handwerken te zien. H. M. Koningin Sophie liet zich het beste, dat er was ingezonden, aanwijzen en stelde groot belang in het pogen der Bestuurderessen. H. M. aanvaardde het protectoraat der Vereeniging. Door moeilijkheden, in den kring der bestuurderessen gerezen, scheidde in '72 een deel zich af, om onder den naam van *Tesselschade* haren weg te vervolgen.

Beide Alg. Ned. Vrouwen-Vereenigingen bloeien nog heden ten dage. H. M. de Koningin-Regentes is welwillend over beide Beschermvrouw en de Zuster-Vereenigingen wedijveren, wie harer het meest de onvermogende beschaafde vrouw behulpzaam zal kunnen zijn in het verkoopen van hetgeen zij arbeidde, in het aanwijzen van geschikte betrekkingen. Aan eene door sommigen gewenschte hereeniging van *„Arbeid adelt"* en *„Tesselschade"* staat allereerst in den weg de volkomen liquidatie der Vereenigingen, door de wet gevorderd voordat eene derde Vereeniging zich op de puinhoopen van beide tot vernieuwd leven zou mogen ontplooien. Beide echter hebben het vaandel, waaronder zij nu ruim 25 jaar arbeidden, lief, en wat nood! — beide bieden hulp, zooveel in haar vermogen is. Naast elkander of met elkander werkende — het verschil is niet van zooveel belang, dat het de moeite en den omslag van zulk eene totale hernieuwing loonen zou.

Eene merkwaardige prijsvraag werd te dien tijde uitgeschreven door de Vereeniging ter Bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid in Nederland en luidde: „Door welk onderwijs en langs welken weg kan de aanstaande vrouwelijke bevolking in staat gesteld worden om (buiten den stand van dienstbode) vóór het huwelijk in eigen onderhoud te voorzien, en in gehuwden staat zegen en welvaart in den huiselijken kring te helpen ontwikkelen."

Elise van Calcar beantwoordde in '73 deze vraag in haar boekje: *„De Dubbele Roeping der Vrouw."* Zij spreekt het uit, dat de eenzijdig huiselijke en gemoedelijke opvoeding onvolledig is bevonden voor den eisch des vrouwelijken levens in onzen tijd. „Onvoldoende voor de gehuwde vrouw, omdat zij intellectueel te zeer ten achter blijft bij hare wederhelft, en hare moreele moederplichten niet behoorlijk volbrengen kan."

„Onvoldoende voor de ongehuwde vrouw, omdat zij haar hulpeloos laat en ongeschikt om in eigen onderhoud te voorzien en als zelfstandige burgeres op te treden."

De toon, dien Elise van Calcar laat hooren, is de echo, die John Stuart Mill wist te wekken voor zijn betoog.

Deze vraag naar beroepen voor vrouwen wordt steeds met grooter aandrang herhaald. *„„Lucratieve betrekkingen."* *„Wat kan mijne dochter worden?"* *„Bewaarschool* en *emancipatie der vrouw* in onderling verband," later *„Beroepskeuze der vrouw,"* *„Wenken voor vrouwen die geheel* of *gedeeltelijk in eigen onderhoud moeten voorzien,"* zijn boekjes die gretig ontvangen worden; 't zijn als zoovele teekenen des tijds.

Het „Nut van 't Algemeen" geeft in 1865 eene brochure uit van Dr. S. Piccardt: *„Moet de werkzaamheid der vrouw worden uitgebreid?* Eenige

opmerkingen met betrekking tot eene belangrijke vraag van onzen tijd." Ds. J. P. de Keijser, uit Arnhem, schrijft in 1870: „Van rijkswege werden er vijftien burgerscholen gesticht, voor meisjes niet één. Aan burgerscholen voor meisjes werd niet gedacht. De Hoogere Burgerscholen door gemeentebesturen opgericht, genieten de rijkssubsidie van *f* 7000; de éénige Hoogere Burgerschool voor Meisjes, door een wakker gemeentebestuur gesticht, zal nu *f* 2000 krijgen, „niet zonder bange zuchten van gemoedelijke kamerleden, die vreezen, dat het nu met de deugd en de godsdienst onzer dochteren op een eind loopt."

Cornelia bespreekt de brochure van A. J. Vitringa over *Opvoeding en Emancipatie der vrouw*, maar zij wil meer: zij verlangt voor haar ook werk op kunst- en handelsgebied. Toch eindigt zij haar pleidooi met te zeggen, dat „de vrouw stil en huiselijk blijven moet."

Eerst weinig, maar telkens meer wordt er aangedrongen op de opening van Hoogere Burgerscholen voor Meisjes. Het is bijna vermakelijk van den toen zoo fellen strijd tegen het Middelbaar Onderwijs voor de vrouwelijke jeugd te lezen; doch — geen enkele schrede voorwaarts wordt ooit op een nieuwen weg gezet of angstvallige zielen zien slechts gevaar, indien zij het al niet heftig afkeuren, dat men den platgetreden weg verlaat. De onlangs gevierde vijf- en twintigjarige herdenking der Gemeentelijke Middelbare scholen voor meisjes te Rotterdam en te Amsterdam heeft van geheel andere dingen gesproken dan van onvrouwelijkheid en verwaandheid.

Door Mevrouw de Wed. Storm van der Chijs wordt na hare terugkomst uit Amerika gewezen op al hetgeen aldaar voor de opleiding der jonge vrouw wordt gedaan en warm strijdt zij voor het oprichten van Industrie-scholen voor de vrouwelijke jeugd. Weldra wordt er eene in Amsterdam ('65), daarna in den Haag ('76), en in Arnhem ('79) opgericht; van die alle is H. M. de Koningin-Regentes Beschermvrouw. Sedert '85 is eene zeer uitgebreide school met voortreffelijk ingericht onderwijs te Rotterdam geopend, en eene kleine, bescheidene Industrieschool in Alkmaar kwam tot stand, eene die als voorbeeld kan strekken van vakopleiding voor leerlingen op kleine plaatsen woonachtig. H. M. de Koningin-Regentes toonde Hare belangstelling in deze school door het schenken van eene gift. Ook Zwolle maakt zich gereed eene Industrie- en Huishoudschool voor meisjes op te richten. Het industrieel- of ambachts-onderwijs voor meisjes is in ons land nog zeer weinig uitgebreid. De verschillende kookscholen leiden wel dienstboden op, voor die te Utrecht is dit de hoofdwerkzaamheid; de Industrie-scholen geven onderwijs in de verschillende afdeelingen van naaiwerk: linnen-, lingerie-, costuum-naaien, borduren en eenige andere vakken; de Kunstnaaldwerkklasse, deel uitmakende van de Rijks-school voor Kunst-nijverheid te Amsterdam, biedt gelegenheid aan om te leeren ontwerpen en borduren, maar voor tal van andere werkzaamheden is geen andere dan privaat-opleiding te bekomen.

Naast deze zich steeds uitbreidende vrouwenbeweging komt ook in Holland de drukte-makende kant der „Emancipatie". Het woord had spoedig een slechten klank. Men sprak van „Emancipatoria" en vond dit een vruchtbaar thema voor hatelijkheden en stekelige toespelingen.

De mannen lachten er om, de vrouwen ergerden en bedroefden zich om het dwaze optreden van enkelen harer. Emancipatie, zich vrij maken van ketenen, het was een terugslag op het boek „Slavernij der vrouw"; de vrouw voelde in zich de gelijkheid van het mensch-zijn met den man, maar veel te veel zochten zij die vrijheid in dwaze uiterlijke dingen. De verhalen van vrouwen, die revolvers op reis meenamen, die rookten en zich in manskleeren staken, maken ons thans nog ongeduldig.

Daarbij brengt deze wijze van doen haar niet verder in den moeilijken strijd om het bestaan. Het „Self-Help" wordt een gebod voor menige vrouw, want de geërfde fortuinen worden minder, het „gezeten-zijn" van geslacht tot geslacht neemt af. Menig jong meisje, dat in weelde werd groot gebracht, is op rijperen leeftijd genoodzaakt haar brood te verdienen. Het getal van haar, die ongehuwd genoeg bezitten om onafhankelijk te leven, is bitter klein in tegenstelling van de zeer velen, die werken moeten om den broode.

Er zijn in Nederland bijna 700.000 vrouwen boven den leeftijd van 18 jaar, die voor zich zelve te zorgen hebben, terwijl zij nog dikwijls belast zijn met de zorg voor ouders of weezen in de familie. Van jaar tot jaar begint men duidelijker in te zien, dat kennis, ontwikkeling, algemeene bruikbaarheid absoluut noodig zijn om een waardige plaats in de maatschappij in te nemen en om niet te verhongeren. Wel erkende menige vrouw nog niet dat arbeiden om loon hooger staat dan het zoogenaamd fatsoen, dat een schijn van onafhankelijkheid wil bewaren en daarom in stilte iets tracht te verdienen; het oprichten der vrouwen-vereenigingen „Arbeid adelt" en „Tesselschade" met haar werken voor geld, maar onder den sluier der anonimiteit was een teeken des tijds.

Waar men echter werken wil, doet zich ook de behoefte aan ruimer arbeidsveld gevoelen. In 1873 wordt op de economische beteekenis van het werk der vrouw gewezen, wel nog allermeest met het oog op haar zelve en haar gezin, maar het is als de eerste toon van een aanzwellend, vol accoord.

En welk is dan het arbeidsveld der vrouw? Allereerst nemen wij het Lager Onderwijs. Teekenend is, dat het getal van 2763 vrouwelijke Hoofden van scholen, Onderwijzeressen en kweekelingen in 20 jaar gestegen is tot 6824, terwijl het getal onderwijzers slechts ruim verdubbelde. Met vreugde zien wij hoe de vrouw dit gebied telkens meer verovert. De omgang met jonge kinderen, het inleven in hun belangen, het ligt toch der vrouw zooveel nader dan den man. Bekwame schrijvers wijzen telkens op het moederlijk gevoel, der vrouw als ingeschapen; hier kan zij die gave ontplooien.

Verblijdend was het in hooge mate, dat de Regeering onlangs in Apeldoorn eene Rijks-Kweekschool voor Onderwijzeressen stichtte. Het getal van zulke Rijks-Kweekscholen voor jongens is zes. Wel zijn er drie Gemeentelijke Kweekscholen voor Onderwijzeressen, en eene voor Onderwijzers en onderwijzeressen te Amsterdam, doch deze zijn in den regel alleen bereikbaar voor leerlingen, inwoners der plaats. Het Rijk daarentegen verleent voor velen op de Rijks-Kweekscholen de kosten van huisvesting en verpleging. De aanvraag om plaatsing in Apeldoorn is zóó groot, dat ons het: „dankbaar, maar niet voldaan," op de lippen komt.

Mochten dan ook de Gemeente-besturen gaan inzien, dat het billijk is der onderwijzeres voor arbeid gelijk aan dien des onderwijzers, ook gelijk loon toe te kennen, en ook dat het voorrecht van hoofd der school te worden, wanneer er van gemengd onderwijs sprake is, voor beiden moet openstaan. Het vernederende van een onrechtvaardigen toestand in het onderwijs-vak ware dan voor de vrouw weggenomen. Thans behoort het nog tot eene loffelijke uitzondering, dat eene gemeente geen verschil maakt tusschen het salaris van mannelijke en van vrouwelijke arbeidskracht. Men voert aan, dat de man, wanneer hij huwt, het gezin moet kunnen onderhouden, maar hoevele onderwijzeressen hebben te zorgen voor bejaarde ouders of ziekelijke zusters, en in de lagere rangen is ook voor den onderwijzer het salaris te gering, om uitzicht te geven op een rondkomen met vrouw en kinderen.

Bij het Middelbaar Onderwijs waren in '95 125 leeraressen werkzaam op 24 scholen; van 53 leerlingen in '68, was het getal in '95 gestegen tot 1311, terwijl thans ook vele meisjes gebruik maken van de lessen op Rijks- en Gemeentelijke Hoogere Burgerscholen voor jongens en op de Gymnasia, tenminste daàr, waar een angstvallige Gemeenteraad haar niet den toegang weigert. Moge in andere landen de vraag: of gezamenlijke opvoeding van jongens en meisjes, de co-éducation, gewenscht is, aanleiding geven tot heftig debat, in Nederland spreekt men er niet veel over, doch handelt en — met de beste resultaten. De geest onder de jongens wordt minder ruw, en die onder de meisjes eenvoudiger en natuurlijker. De opwassende mannen en vrouwen zullen straks minder vreemd tegenover elkander staan en dus beter en gemakkelijker samenwerken.

Toen in 1871 Aletta Jacobs zich liet inschrijven als studente in de medicijnen te Groningen, ondervond zij al heel weinig sympathie. Slechts zeer enkelen konden erkennen wat er goeds school in den moed om een ongewoon arbeidsveld te betreden. Ook hier weder niet die heftige strijd als in het buitenland, waar der vrouw de toegang tot de academische lessen ontzegd werd, maar de eenvoudige oplossing van ieder, die in staat is het toelatings-examen af te leggen, toe te laten met het voor ieder gelijke recht ook de volgende examens te doen en te mogen promoveeren. De sexe heeft niet te maken met de te verwerven kennis. In de eerste jaren volgden slechts enkelen het gegeven voorbeeld, maar weldra nam het getal vrouwelijke studenten toe; aan iedere universiteit zijn er thans meerdere. Alle faculteiten worden door haar vertegenwoordigd, al is de studie der Medicijnen wel het meest gekozen vak, en daarna die der Letteren. Mocht de studente in de Theologie, evenals die in de Rechten, te Utrecht en te Leiden ingeschreven, over eenigen tijd haren Doctorstitel behalén, dan zullen zij met de Doctor in de Chemie, die wij reeds bezitten, het bewijs leveren, dat geen enkel vak van wetenschap voor de Nederlandsche vrouw gesloten is. Er zijn al heel wat dissertaties door vrouwen geschreven en ook in het openbaar verdedigd, en voor het meerendeel staat haar werk in het geheel niet achter bij dat der mannelijke collega's. Mocht het weldra in ons land worden als in Amerika, waar de eenige vraag is, wie het meest uitmunt als specialiteit, waar mannen en vrouwen afwisselend

zitting hebben in de openbare ziekenhuizen, zoodat het verschil in sexe geheel op den achtergrond komt.

Ook als onderwijzeres op het gebied der Fraaie Kunsten is een wijd veld voor de vrouw geopend. Heel wat diploma's van verschillenden aard zijn er te behalen voor de ijverige en werkzame jonge vrouw. Naast de van Regeeringswege ingestelde examens in nuttige en fraaie handwerken en teekenen, voor gymnastiek en vrije- en orde-oefeningen, zijn er op het gebied van toonkunst, tooneelspel-kunst, boekhouden, kookschool-onderwijs, ziekenverpleging, bewaarschoolwezen, enz. examens uitgeschreven, want er is thans geen vak van onderwijs of van ernstigen arbeid of de vraag naar eene akte van bekwaamheid wordt aan de zich-aanbiedende voorgelegd. De eisch van bekwaamheid wordt van jaar tot jaar dringender. Er wordt in ons vaderland heel wat afgewerkt tusschen September en Juli, door leerlingen en onderwijzers. Het kleine begin van veel werk is in deze halve eeuw tot grooten wasdom gekomen.

Bijvoorbeeld: het getal ziekenhuizen, kinder-ziekenhuizen, destijds geheel onbekend, herstellingsoorden, toevluchten voor allerlei krankte en ellende, is op groote schaal toegenomen; spraken wij van 10 en 4 verpleegsters, en enkele diaconessen in het jaar '51, thans zijn er meer dan twee duizend. Het beste van hetgeen er omstreeks '49 werd geboren, groeit en bloeit. De halve eeuw-feesten van het Diaconessen-huis in Utrecht en van de Heldring-gestichten gaven getuigenis van groote uitbreiding. Hier ligt dus een groot arbeidsveld voor de vrouw open.

Langzamerhand verlangt men op ieder gebied meer naar juistheid van benaming. Het heette dat de verpleegster geen loon ontving, maar al betaalde het huis geen loon in klinkende munt, op huisvesting en onderhoud, kleeding en zakgeld had zij recht, en het huis rekende op de weldadigheid van de verpleegden; de verpleegster kwam niet met een tarief, maar met de aanbeveling de inrichting te steunen. Of de zieke nu voor de verleende hulp een vooraf bepaalde som betaalt, of dat hij een geschenk heeft te geven, met de zich-pijnigende vraag of het bestuur dat wel genoeg zal vinden, terwijl zijn beurs toch geen grooter gift toelaat, in beide gevallen wordt er betaald en de eerstgenoemde wijze van betalen is eenvoudiger en juister. Zoo is als van zelf het zieken-verplegen een beroep geworden. Enkelen meenen, dat de aureool van zelf-opofferend helpen daarmede van het hoofd der verpleegster is gerukt, alsof toewijding aan het werk en het ontvangen van loon daarvoor, iets met elkander hebben uit te staan. Dit zou beleedigend zijn èn voor de onderwijzeres, èn voor den geneesheer, èn voor zoo menige vrouw, in welke betrekking ook, die hare beste krachten aan het werk wijdt, maar — intusschen leven moet en zorgen voor den ouderdom.

Ook op dit gebied diploma's. Diploma's van Roode Kruis en Witte Kruis, van tal van ziekenhuizen, evenzeer verscheiden in hun eischen als de eenvoudige blauwe japon en de witte muts der eerste diacones, met al de soorten costuums der hedendaagsche verpleegsters.

Overal uitbreiding, bijna geen enkel gebied van ellende: blindheid, doofstomheid, kinderverwaarloozing, misbruik van sterken drank, dierenmishandeling, honger en naaktheid, of daar naast staat tot hulp gereed

eene of andere vereeniging waaraan de vrouw een werkzaam aandeel neemt. En toch — de hulp blijft altijd beperkt en de ellende is zeer groot.

Naast de werken der chariteit, naast de pogingen tot meer ontwikkeling en uitbreiding van kennis, naast zooveel dat gedaan wordt ook om vreugde en ontspanning te geven aan hen, die ze zoo zelden genieten kunnen, blijft de vraag: hoe zooveel duizenden te helpen, en deze vraag komt heden met telkens grootere klem ook tot de vrouw.

De vraag: hoe zich-zelf te helpen door het bekomen van beter onderwijs en van betere opleiding tot het vervullen van zoogenaamde vrije beroepen, is toch slechts van belang voor een zeer klein getal in verhouding tot de vele duizende proletariërs-vrouwen, die gedrukt gaan onder de economische achterstelling bij den man.

De beter onderwezen vrouw heeft leeren nadenken over de toestanden, die haar omringen; juist nu hare oogen open zijn gegaan voor wat daar verheffends is in het zichzelf te kunnen helpen, nu wordt ook het solidariteits-gevoel bij haar wakker. Zij komt in aanraking met de economische quaestiën, niet alleen waar die haar zelve raken, maar ook bij de beantwoording der vraag: „hoe kan ik anderen helpen;" zij ziet in, dat de maatschappelijke- en de rechts-toestand der vrouw verbetering eischt. Beide hangen te zamen, omdat het gebonden-zijn door de wet belemmerend werkt, waar de vrouw in het maatschappelijk leven wenscht op te treden. In den gewonen normalen toestand, waarin de man het onderhoud voor zijn gezin verdient met de practische hulp zijner vrouw om dat verdiende loon met zuinig overleg om te zetten in hetgeen ieder lid van het gezin van noode heeft, vraagt men niet of de wet ook moeilijkheden geeft, maar waar tegenspoed of boos opzet in het spel komen, daar is het bitter hard, dat de vrouw haar eigen verdiend loon niet voor haar zelve of hare kinderen mag behouden; dat de man *het recht heeft* het haar af te nemen; dat hij het geërfde eigendom zijner vrouw mag ontvreemden, zonder dat zij er kennis van draagt; dat de vrouw geen handteekening mag zetten, zonder daarin door haren echtgenoot te worden bijgestaan. Het getuigenis van den eersten den besten van de straat geroepen man is van kracht, waar het burgerlijk-rechterlijke handelingen betreft, als daar zijn: het getuigen bij huwelijk, bij aangifte van geboorte, bij sterfgeval, bij het maken van een testament en de vrouw, die in waarheid getuige zou kunnen zijn, omdat zij de toedracht van zaken kent, heeft geen recht hare stem uit te brengen. De moeder mag zelfs geen lid van een familieraad zijn. De voogdijschap over de kinderen van broeder of zuster of trouwe vrienden is der vrouw ontzegd; een verafstaande mannelijke bloedverwant, aan de kinderen soms geheel vreemd, moet daartoe worden aangewezen. Daarom is het wetsontwerp tot wijziging en aanvulling van de bepalingen in het Burgerlijk Wetboek omtrent de vaderlijke macht en de voogdij door den Minister van Justitie in '97 ingediend, met zoo groote ingenomenheid door de Nederlandsche vrouw begroet. Weliswaar is op dit oogenblik dit ontwerp weder ingetrokken, doch de belofte is gegeven het nogmaals ter tafel te brengen. Dit ontwerp toch behandelt de belangen van kinderen, die men heeft zien geboren worden en opgroeien.

En is zij geen slag in der vrouwen aangezicht, die brutale alinea in het Burgerlijk Wetboek „het onderzoek naar het vaderschap is verboden; het onderzoek naar het moederschap wordt toegelaten?" De vrouw wordt veroordeeld, als zij in haren angst om het kind te verbergen, of in de onmogelijkheid om het te onderhouden, kindermoord begaat, doch de vader mag zich ongestraft onttrekken aan zijne plichten. Het adres om afschaffing van dit verbod, van het onderzoek naar het vaderschap, geteekend door 10560 personen, in November 1896 der Koningin Regentes aangeboden, wacht nog op gunstige beschikking.

De billijkheid gebiedt te erkennen, dat naast het aandeel in de plichten, de vrouw ook recht heeft op de voordeelen, door de wet aan den man verzekerd.

Zonder schuld harerzijds kan de wet zoo knellend worden, dat slavernij niet langer een woord, maar een drukkende, vernietigende werkelijkheid is. „Slavin", het woord klonk eertijds zoo overdreven, maar menig geval leert, dat het juist is. Daarbij: slavernij, gebondenheid, kweekt van zelf daartegenover den heerscher, den absoluten wil. Slaaf- of meester- zijn, beide schijnt mij even vernederend, waar het geldt de verhouding van mensch tot mensch, want het mensch-zijn staat boven het verschil in sexe.

De rechtstoestand der vrouw eischt dus verbetering. Het rechtvaardigheidsgevoel dergenen, die regeeren, doet nu en dan daaromtrent voorstellen, ook onze Kamers der Staten-Generaal tellen hare feministen, die voor de belangen der vrouw opkomen. Wij noemden reeds het ontwerp op de voogdij, de toezegging, dat wellicht te eeniger tijd den arbeidsters in de fabrieken de steun van het toezicht eener vrouw zal worden gegeven, dat het actief en passief kiesrecht voor de vrouw, die aan het hoofd harer eigene handelszaak staat, zal worden verkregen. Maar de verbeteringen gaan langzaam, zeer langzaam. Nu is het zeker waar, dat niet alle vooruitgang van de wet afhangt, want in den diepsten grond is het niet de wet, die de maatschappij regeert, maar door het leven zelf ontstaat de wet. Te ontkennen is het echter niet, dat verouderde wetten zéér belemmerend zijn. De wensch om invloed te kunnen oefenen op de keuze van hen, die geroepen zijn de wetten vast te stellen, heeft „de *Vereeniging voor Vrouwen-Kiesrecht*" doen geboren worden. Door het houden van openbare vergaderingen, het verspreiden van geschriften, het indienen van verzoekschriften bij de bevoegde macht en het medewerken aan elke wettige beweging, die leiden kan tot vrouwen-kiesrecht, tracht zij dit doel te bereiken.

Ook de maatschappelijke toestand der vrouw eischt verbetering, en die hervorming moet in hoofdzaak van haar zelve uitgaan. De dichter kent haar een hart vol liefde toe, welnu in dien invloed van mensch op mensch ligt een wijd veld voor haar open. Wij noemen slechts onderwijs, armenzorg, Toynbee-werk, weezen- en zieken-verpleging, gevangenis-toezicht, inspectie van werkplaatsen, waar vrouwen arbeiden, er is bijna geen gebied te noemen, waarop de vrouw geen invloed ten goede zou kunnen oefenen. De onafhankelijke, bekwame vrouw gebruike hare krachten om in den fellen strijd op het arbeidsveld de gejaagde en afgebeulde arbeidster den weg te wijzen, hoe, door onderlinge aanéénsluiting kan worden opgekomen tegen steeds toenemende loonsverlaging; niet om haars zelfs wille

alléén, maar ook opdat de arbeidsmarkt voor man en vrouw beide niet meer overvoerd worde. Zij trachtte het daarheen te leiden, dat, indien mogelijk, de gehuwde vrouw thuisblijve ter wille van man en kinderen; zij dringe aan op wetten, die haar beschermen tegen overmatigen arbeid, tegen nachtarbeid en tegen arbeid in voor haar schadelijke bedrijven, tegen zwaar werk vóór en na hare bevalling, ter wille van haar zelve en van het komende geslacht. Mannen en vrouwen beide hebben recht op de bescherming der wet, tegenover ieder die misbruik maakt van hunne economische zwakheid. De onafhankelijke vrouw stelle zich dus in dienst van hare arbeidende zuster, niet door het geven van aalmoezen, maar door inzicht en meêleven in haar dagelijkschen toestand. De Nederlandsche vrouw kan daarin met vrucht ter schole gaan bij de Engelsche, die reeds wijzen kan op menige overwinning, terwijl wij nog nauwelijks den voet hebben gezet op het veld der vakvereeniging voor arbeidsters.

Als van zelf hebben onze beschouwingen ons tot het heden gebracht en wij hooren de vraag: gaat nu de vrouwen-beweging over de geheele linie eendrachtig verder, of zijn ook dààr groepen en partijen op te merken, elkander, helaas, wel eens het monopolie van vooruitgang betwistende? Wij noemen de *Vrije Vrouwen-Vereeniging*, opgericht te Amsterdam, in Oct. 1889, die zich ten doel stelt, het bevorderen van het maatschappelijk belang der vrouw en hare geestelijke en staatkundige ontwikkeling, en wier orgaan het blad *„Evolutie"* is. De gelijkstelling van man en vrouw wordt tot het uiterste door haar verdedigd.

De iets oudere Christelijke partij, vertegenwoordigd door den *Nederlandschen Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* voert ongeveer sinds 15 jaren strijd tegen onzedelijkheid, ook in onze Overzeesche Bezittingen. Van jaar tot jaar wordt de belangstelling in haar werk grooter.

De *Vereeniging tot Behartiging van de Belangen der Vrouw*, te Rotterdam, stelt zich ten doel: de vrouw meer burgerlijke en staatkundige rechten te doen verkrijgen, haar ontwikkeling te bevorderen en haar maatschappelijken toestand te verbeteren door het houden van bijeenkomsten, door openbare lezingen, door het verspreiden van boeken en geschriften en door het indienen van verzoekschriften bij de bevoegde macht.

De *Werklieden-Vrouwen-Vereeniging* gevestigd te Rotterdam, heeft ten doel: hare leden meer tot elkander te brengen in vriendschappelijken omgang, door bespreking van zaken op de toestanden der vrouw betrekking hebbende; meer algemeene kennis en ontwikkeling te verspreiden, de kennis te verrijken en de algemeene beschaving bevorderlijk te zijn, bij voorkomende ziekten of rampen elkander zedelijk en stoffelijk te steunen en verder alles aan te wenden wat tot zedelijke verheffing der vrouw nuttig en doenlijk wordt geacht.

De *Buurt-vereening*, welke tracht: de leden tot elkander te brengen in vriendschappelijken omgang, het gemeenschapsgevoel op te wekken, ontwikkeling en welvaart onder de leden te bevorderen, elkanders belangen, die der gezinnen en der buurt, te bespreken en te behartigen en gelegenheid te geven tot vermaak en uitspanning door het houden van samenkomsten en het geven van gelegenheid om datgene te leeren of te verkrijgen, waaraan behoefte bestaat, sluit zich bij bovengenoemde Vereeniging aan.

De *Vrouwenbond* te Groningen, de Vereeniging *Thugatêr* (wier doel is: de voortdurende verbetering van het onderwijs en de behartiging van de belangen der vrouwen, die onderwijs geven en der oud-onderwijzeressen, en die inzonderheid hare zorgen wijdt aan de ontwikkeling en de vorming der onderwijzeressen en aan haren stoffelijken welstand, zoowel in den leeftijd van kracht als in den gevorderden leeftijd) en de *Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken* en *den Rechtstoestand der Vrouw* geven te zamen het blad *„Belang* en *Recht"* uit, trachtende daardoor mee te werken tot de verheffing der vrouw.

Ook is de *Vereeniging „Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid"* sedert '96 opgetreden, ten einde de uitbreiding van den werkkring der vrouw in Nederland te bevorderen.

Mochten deze alle iets bijbrengen om de oorzaak van zooveel ellende, van zooveel arbeid onder zweet en tranen weg te nemen.

In onze overbevolkte Europeesche maatschappij is de verhouding verbroken tusschen hetgeen de mensch behoeft voor zijn dagelijksch leven: voedsel, kleeding, woning, onderwijs, ontspanning, en hetgeen hij door zijn arbeid onder het tegenwoordig productiestelsel kan ontvangen. 't Is niet het arm- of rijk-zijn, dat ten slotte vrede en vreugde in het leven brengt, het is het genoeg-hebben in verband met hetgeen men bezit of kan verdienen. Alleen een klaar inzicht in den weg, dien ieder daartoe heeft te gaan, kan leniging brengen in de nu dikwijls hopelooze ellende.

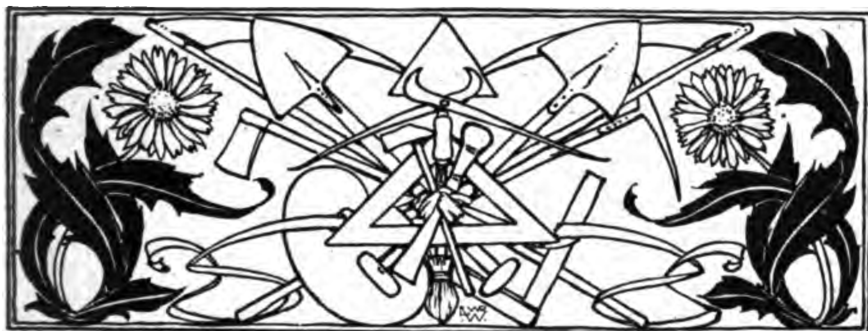
Onderlinge solidariteit van mannen en vrouwen, van gegoeden en onvermogenden kan alleen, en dan nog zeer langzaam, tot verbetering voeren.

Vele vrouwen, deelende en meelevende in de vrouwenbeweging, zijn ervan overtuigd dat de strijd zich niet beweegt om het verschil in sexe. De maatschappij bestaat uit mannen en vrouwen, de belangen van beide zijn niet te scheiden. Op den huidigen oogenblik echter verkeert de vrouw in slechter conditie dan de man; door eeuwen-lange terugzetting is hare plaats in het maatschappelijk werk ingenomen; daarom moet de verbetering van hare positie op den voorgrond staan, want alleen door het samenwerken van beide geslachten kan iets goeds worden geboren. Onderlinge strijd brengt verwarring en vertraging.

De Vrouwen-beweging is slechts een stadium van overgang, totdat beide èn man èn vrouw, met het eigenaardige van ieders natuur, aanleg, krachten en gaven, geen hooger ideaal zullen kennen dan vooruitgang op ieder gebied, aldus tot stand brengende dingen, waarvan men nu nog slechts droomt.

Mocht een volgend geschiedschrijver kunnen getuigen, dat de welvaart, het gelukkig-zijn van heel het Nederlandsche volk. krachtig toenam onder de regeering van Koningin Wilhelmina

XIX

DE ARBEIDERSBEWEGING

DOOR

Dr. J. Th. DE VISSER,

Predikant bij de Ned. Hervormde Gemeente te Amsterdam en Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

---

nder de meest belangwekkende verschijnselen, die zich heden ten dage in het leven der beschaafde volken voordoen, behoort de zoogenaamde *Arbeidersbeweging.* Zij dankt haar ontstaan aan eene soortgelijke stemming als in het midden en het laatst der vorige eeuw de burgerij beheerschte, namelijk aan een levendig gevoel van onvoldaanheid met den bestaanden maatschappelijken toestand. Op de vreugdezangen van den derden stand, van wege zijne vrijmaking door de verbreking van het feodale juk, zijn de klaagtonen gevolgd van den vierden stand. Zelfs gingen deze op de lippen van zeer vele arbeiders in tonen van bitterheid over en spreekt thans een aantal vlammende blikken uit toornige oogen van haat. Maar al kan dit bij lange na niet van de meerderheid worden gezegd, toch golft ongetwijfeld tegenwoordig door den geheelen vierden stand het gevoel, dat de maatschappij niet beantwoordt aan zijne rechtmatige wenschen. Bij velen ging dat gevoel over in ontevredenheid en niet weinigen begonnen te gewagen van verongelijking, eene overtuiging, die hen tot de leuze: „recht voor allen" drong.

Bij den eersten oogopslag komt ons genoemd verschijnsel vreemd voor. Het valt toch niet te ontkennen, dat de positie van den werkman in onze dagen in vele opzichten beter is dan die van den arbeider uit vroegeren tijd. Voor de wet staan thans allen gelijk. De mindere heeft politieke rechten verkregen. De afscheiding der standen verloor veel van hare vroegere scherpte. Over 't algemeen is de bejegening der hooggeplaatsten van de lagerstaanden zachter en humaner dan voorheen. Intelligente

jongelieden uit de volksklasse klimmen gemakkelijker op de maatschappelijke ladder omhoog. Daarbij komt, dat verschillende gebruiksartikelen als graan, rijst en suiker goedkooper werden, wat eveneens het geval is met de veelgebruikte petroleum, en eene keurige kleeding voor zeer weinig geld te verkrijgen is. Eindelijk kunnen de werklieden in ons vaderland er gelukkig mede zijn, dat bij de grondwetsherziening van 1848 het recht tot vereeniging en vergadering is erkend en bij de herziening van het strafwetboek in 1881 de beperkende bepalingen zijn opgeheven, die tot nog toe voor de oprichting van vakvereenigingen hadden gegolden.

Toch nam niettegenstaande dit alles het gevoel van onvoldaanheid, ja van ontevredenheid, bij de werklieden over het algemeen meer toe dan af.

Hiervoor zijn verschillende oorzaken te noemen.

In de eerste plaats vergete men niet, dat de werkman, tengevolge van veranderde maatschappelijke toestanden, bij toeneming aan de voorheen natuurlijk geachte ongelijkheid is ontwend. De tijd toch was voorbij, waarin een bepaalde stand, hetzij door geboorte, hetzij door historische beteekenis, of ook wel omdat hij eene verheven instelling vertegenwoordigde, zooals de geestelijkheid, in algemeene schatting uitblonk. De afscheiding der standen was nu geene vanzelfheid meer, maar veeleer was de mogelijkheid voor iederen laaggeplaatste geopend om zich hooger op te werken. Slechts één hinderpaal stond hem hierbij gewoonlijk in den weg. Men moest, hetzij voor zichzelf hetzij voor zijne kinderen, tot bereiking van dit doel, in den regel over eenig geld kunnen beschikken. Want dit was, in plaats van andere machten, *de* macht geworden. Maar dit nu kon men niet meester worden, tengevolge van de zoogenaamde loonwet. Deze was de Rubico, die men niet over kon. Te pijnlijker deed dat velen aan, omdat de groot-industrie bij de vrije concurrentie ontzaglijke kapitalen in het bezit van enkelen bracht en de werkman, in de overtuiging daartoe te hebben medegewerkt, zelden iets daarvan genoot. Het scheen derhalve alsof de maatschappij de ideeën van gelijkheid, die zij voorheen had opgewekt, thans zelf tegenstond. En dat kweekte misnoegen!

Daarbij kwam iets anders. Van lieverlede waren de genietingen en de geriefelijkheden van het leven onder het bereik van steeds meerderen gebracht. De betrekkelijk lage prijs toch, waarvoor zij beschikbaar werden gesteld, maakte dat de kleine burgerman er zelfs van genieten kon. Maar terwijl nu een aantal menschen op deze wijze hun leven veraangenaamden, vroeg menige werkman zich af, waarom ook hem dat genot niet was bereid. Hierbij dient vooral in aanmerking te worden genomen, dat de geest des tijds de uithuizigheid in de hand gewerkt en die godsdienstigheid uit veler harten weggenomen had, welke zich uit overtuiging van wereldsche vermaken speent. In de gemoederen van velen nam de jaloerschheid eene plaats in en met haar hare tweelingzuster de ontevredenheid. Men wilde wel wat meer genieten, doch het loon was daartoe te klein!

Maar niet alleen stond men voor den muur van de loonwet, als men in de wereld vooruit of van de wereld genieten wilde, maar ook voldeed het loon soms niet eens voor het noodzakelijk levensonderhoud. De huurprijzen waren in de grootere plaatsen zeer gestegen; vleesch, boter en kaas werden steeds duurder. Ook eischte de opvoeding der kinderen meer.

Voor verschillende fondsen moest er iedere week iets worden afgezonderd. En over 't algemeen werd de loonstandaard, staande onder den invloed van de wet van vraag en aanbod, niet verhoogd. Zelfs werd de toestand voor menigen werkman benard, toen de stoom op steeds ruimer schaal werd toegepast en dientengevolge slechts enkelen konden verrichten, wat voorheen door velen gedaan werd. Ook geraakten velen broodeloos, wanneer de patroon zijne oude machine verving door eene van de nieuwste soort, die nog weder meer handen overbodig maakte. Ja, zelfs had het treurige feit plaats, dat de werklieden onder elkander gingen concurreeren en de een tegenover den ander den patroon zijne krachten voor lageren prijs aanbood, uit vrees van in den grooten wedstrijd met zijn huisgezin zonder eten te zijn. Wat moest daarvan anders het gevolg zijn dan dat de loonen daalden? En dat, in een in menig opzicht duurderen tijd? Dat, terwijl men ook voor zijn deel gaarne genieten wilde van wat de wereld te genieten schonk? Dat, waar men de illusie der gelijkheid had gekoesterd?

Bij zulk een stand van zaken is het begrijpelijk, dat de werklieden zich begonnen te vereenigen en elkander de vraag voorlegden: „wat zullen wij doen?" Maar het was dan ook niet meer dan natuurlijk, dat als eerste eisch dit woord van hunne lippen werd vernomen: „lotsverbetering door loonsverhooging."

Het eerste gemeenschapsleven onder de werklieden werd echter op zeer bescheiden voet en op practische wijze ingericht. De vrees voor huiselijke ellende, voor het geval dat door ziekte of werkloosheid het gewone loon niet ontvangen werd, bracht hen op het denkbeeld, samen eene kas te vormen, waaruit alsdan het noodige zou kunnen worden verkregen. Het lag in den aard der zaak, dat zich daarbij in den regel beoefenaren van hetzelfde vak vereenigden. Deze toch ontmoetten elkander het meest en hadden dezelfde belangen. Aan de beoefenaren der typografie en aanverwanten vakken komt de eer toe, hiermede te zijn begonnen. In 1843 kwam te 's-Gravenhage de vereeniging: „Door eendracht 't zaam gebracht" en in 1849 te Amsterdam de vereeniging: „Voorzorg en Genoegen" tot stand. Nadat in de volgende jaren op verschillende andere plaatsen het voorbeeld van den Haag en Amsterdam gevolgd was, kwam het in 1866 tot eene aansluiting van vele dezer vereenigingen en daarmede tot de oprichting van „de(n) Algemeen Nederlandsche(n) Typografenbond." Uit de bedoeling, waarmede deze Bond werd opgericht, blijkt, dat zich in het vereenigingsleven eene andere behoefte dan de zooeven genoemde op den voorgrond had gedrongen. Het was die naar *loonsverhooging* en regeling van den werktijd. Niet lang daarna zien wij dan ook in dien geest zich andere vereenigingen tot Bonden vormen en alzoo den Meubelmakersbond, den Sigarenmakersbond en den Timmerliedenbond ontstaan. Het is merkwaardig, dat de Meubelmakersbond, in zijne eerste jaarlijksche vergadering, het denkbeeld der *coöperatie* zoo krachtig op den voorgrond stelde, dat hij besloot eene reservekas op te richten voor eene winkelvereeniging. Verder echter dan om te komen tot loonsverhooging en coöperatie reikte het streven dezer werkliedenvereenigingen niet; vooral was het haar om de verhooging der loonen te doen. Maar aan de sociale kwestie deed men nog zeer weinig, al lokten de samenkomsten van de bestuurders van verschillende vak- en werkliedenvereenigingen velerlei gedachtenwisseling, ja zelfs de

aansluiting in bestuursbonden uit, die van zelf de belangen van de gemeenschappelijke werklieden meer op den voorgrond brachten.

Over 't algemeen onderscheidde zich echter de Nederlandsche arbeidersbeweging reeds in dezen aanvang, zoowel als in de latere dagen, door groote gematigdheid. Noch de geest van Multatuli, noch het streven van den Dageraad, zelfs toen deze de sociale vraagstukken aan de orde bracht, noch de geestdrift der Belgische werklieden voor de Internationale hadden op de Hollandsche werklieden veel vat. Wel werd in 1869 in Amsterdam de eerste Nederlandsche sectie der Internationale opgericht, straks door eene te 's Gravenhage en Utrecht gevolgd, maar tegelijk ontstond dientengevolge eene krachtige strooming, die de werklieden in tegenovergestelde, namelijk in nationale richting stuwen wilde. Rotterdamsche werklieden of liever de de Rotterdamsche Bestuursbond geeft den stoot, Amsterdam biedt haar machtigen steun en in 1871 komt het tot de oprichting van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond. Opmerkelijk is het, dat in die dagen juist uit Friesland zich stemmen deden hooren, dat een onoverkomelijke scheidsmuur tusschen de Internationale en de Fr. Werkliedenvereeniging was opgetrokken, omdat de eerste zich op hare congressen tegen den godsdienst en *vóór de afschaffing van den eigendom* had verklaard. Tegen dezen geest der Nederlandsche werklieden waren de Dageraadsmannen en de Internationale niet opgewassen. Deze laatste beweging ging kwijnen. Zelfs in haar boezem ontwaakte nog een geest van gematigdheid. Sommigen wilden aan de arbeidende klasse slechts *een deel* der staatsmacht verleenen. Maar het Haagsche congres van 1872 bracht aan de Internationale in Nederland den genadestoot toe, terwijl intusschen het nieuw opgerichte Alg. Ned. Werkliedenverbond rustig zijn weg vervolgd had. Het bewoog zich op de lijn der andere Nederlandsche vakverbonden, waar het vooral in het krijt trad voor *loonsverhooging* en *coöperatie.* Zelfs werden ten bate daarvan twee congressen belegd, waarop de wenschelijkheid van de oprichting van winkelvereenigingen, voorschotvereenigingen, met afzonderlijke spaarbanken verbonden, en van bouwvereenigingen krachtig uitgesproken, en verklaard werd, dat men veel waarde hechtte aan het spoedig tot stand komen eener wet op de coöperatie. Langzamerhand breidde zich echter de kring zijner bemoeiingen uit. Het gaat ijveren voor eene wettelijke regeling van den arbeid van kinderen; richt een algemeen begrafenisfonds op; lokt eene adresbeweging uit in zake afschaffing van plaatsvervanging; spant zich in tot het verkrijgen van kosteloos lager en middelbaar, voorbereidend en voortgezet onderwijs en tot invoering van leerplicht. Eene eerste plaats neemt naast dit alles evenwel het algemeen stemrecht in. Maar ook de socialistische beweging, die inmiddels weder hare kracht was begonnen te openbaren en straks onder andere vormen de oude Internationale zou doen herleven, deed inmiddels ook in zijn midden haren invloed gelden. Het trad in 1878 met een Program op, dat in vele opzichten navolging van het Program van Gotha kon worden genoemd en waarin bepalingen als deze: „het Verbond erkent het bijzonder eigendom, *mits ontsproten uit plichtmatigen en rechtvaardigen arbeid*", duidelijk op de inwerking van den socialistischen geest wijzen. Toch bleven zijne leiders aan den anderen kant steeds moedig positie nemen tegenover de socialisten en het nationaal karakter van het Verbond handhaven. Zij kwamen er ook nooit toe, vijandig te gaan staan tegenover de bezittenden,

maar wenschten overleg en samenwerking met dezen. Eveneens weigerden zij beslist over te gaan tot het oprichten van gemengde vereenigingen, waarvan niet slechts handwerkslieden, maar ook onderwijzers, kantoorbedienden enz. leden waren, omdat hunne leuze steeds bleef verheffing van den werkmansstand en nimmer werd: „omverwerping der bestaande orde met gemeenschappelijke kracht." De beweging bleef er eene „waarin de werklieden zich op hunne wijze en in hunne taal konden uitspreken over hun toestand en over de daarop betrekking hebbende maatschappelijke vraagstukken", en het principe werd gehandhaafd van een *„zuiver* Werkliedenverbond, dat langs de lijn van staatkundige en maatschappelijke hervorming naar verbetering streefde van den zedelijken en stoffelijken toestand der werklieden, en geen confessioneel karakter droeg als Patrimonium noch revolutionnaire banen betrad." Vooral echter langs den weg der politieke actie trachtte men van lieverlede zijn doel te bereiken. Wij hebben slechts Art. 2 der Statuten van 1879, in 1889 voor het laatst in enkele opzichten gewijzigd, te vergelijken met dat der Statuten van 1873 en 1876, om van de waarheid hiervan te worden overtuigd. Dáár worden als middelen, waardoor het Verbond zijn doel tracht te bereiken, genoemd: 1. het verkrijgen van het algemeen stemrecht; 2. het oefenen van invloed op 's lands Bestuur of Vertegenwoordiging; 3. de overgang van het recht om oorlog te verklaren van het Hoofd van den Staat op de Volksvertegenwoordiging; 4. de afschaffing der militie en verplichte oefening in den wapenhandel; 5. de herziening van het belastingstelsel; 6. het in het leven roepen van wetten op de uitoefening van den arbeid en ter bescherming van het leven en de veiligheid der arbeiders; 7. de opdracht van het toezicht op de uitvoering dier wetten aan Rijksinspecteurs, bijgestaan door eene adviseerende commissie; 8. de oprichting van staatswege van kamers van arbeid; 9. de bevordering van het openbaar onderwijs; 10. het aanstellen van commissiën door den staat, belast met het toezicht op de levensmiddelen. Evenwel kwam het, hoezeer men ook poogde langs den weg van staatkundige hervorming den toestand te verbeteren, niet tot aansluiting van het Verbond bij eenige politieke partij, hoewel onomwonden erkend werd, dat men dichter stond bij de liberale partij dan bij eenige andere en dat het Verbond, zoo het kiezen moest, voorzeker eene plaats zou innemen aan de zijde van de uiterste richting in die partij, de democratische of radicale, die de grens aangeeft tusschen het liberalisme en de sociaal-democratie. In dien geest sprak en handelde dan ook steeds de wakkere Voorzitter van het Verbond de heer B. H. Heldt, vooral als lid der 2e Kamer, waartoe hij in 1885 te Sneek was gekozen en als hoedanig hij later voor Amsterdam zitting nam. Dat men echter steeds beslister tegenover de beginselen der sociaal-democratie positie nam, kan vooral hieruit blijken, dat in 1888 de woorden van het Program van 1878: „het Verbond erkent het bijzonder eigendom, mits ontsproten uit plichtmatigen en rechtvaardigen arbeid" aldus gewijzigd werden: „het Verbond erkent het bijzonder eigendomsrecht en tevens het recht van den staat om dit in 't algemeen belang te wijzigen."

Het is niet te ontkennen, dat het Verbond, vooral in zijn bestuur, groote activiteit heeft ontwikkeld. Steeds stond men op zijnen post, vooral waar het de propaganda voor het algemeen stemrecht, algemeen, kosteloos

onderwijs, verplicht schoolgaan en verzekering van het lot van den ouden werkman gold. Nu in strijd met de socialisten dan aangevallen door Patrimonium, gingen de leiders met groote volharding op den door hen ingeslagen weg voort. Te meer verdient dit waardeering, omdat de stroomingen des tijds zoo ongunstig op de ontwikkeling van het Verbond werkten, dat zelfs in 1887, toen het ledental, dat vroeger 5500 had bedragen, tot 2730 was gedaald, de vraag ernstig werd overwogen of er in Nederland wel plaats voor eene vereeniging als het Nederlandsch Werkliedenverbond bestond. Met den heer Heldt traden in den loop der jaren het meest op den voorgrond: Th. de Rot, F. Spliethoff, A. Post, J. Th. Scheepers, F. Mol en in den laatsten tijd D. de Klerk, die bij de verkiezingen in 1897 tot lid der 2e Kamer in het district Rotterdam II werd gekozen. Geregeld worden in het Orgaan: „de Werkmansbode", onder Redactie van Heldt, de belangen van het Verbond bepleit, terwijl er meer dan één bewijs is te noemen voor de stelling, dat het zich in de laatste jaren heeft versterkt en is uitgebreid. Het is eigenaardig, hoezeer het er, in afwijking van andere groepen van werklieden, steeds op uit is, bij behoud van eigen standpunt, samenwerking te zoeken met de andere groote arbeidersvereenigingen. En dit alleen, omdat zijn hoofddoel blijft: „zedelijke en stoffelijke verheffing van den werkman" en het meer dan ooit, juist door de teleurstellingen, die het bij dit streven ondervond, overtuigd is, dat op dit gebied, wellicht meer dan op eenig ander, het woord waarheid is: „eendracht maakt macht".

De socialistische elementen begonnen duidelijk te gevoelen dat in de richting, die het Alg. Ned. Werkliedenverbond zich koos, hunne doeleinden niet zouden worden bereikt. Het was de smedenvereening „Volharding" te Amsterdam, die in 1878 eene gemengde Vereeniging oprichtte, Sociaal-Democratische Vereeniging genoemd. Zij nam het programma der Duitsche socialisten, het zoogenaamde Program van Gotha, in beginsel over. Echter beteekende haar werkzaamheid in het eerst weinig, totdat den 7en Sept. 1878 Domela Nieuwenhuis voor haar optrad met de vraag: „Wat willen de socialisten?"

Van dat oogenblik begint in ons vaderland de sociaal-democratie hare kracht te ontwikkelen. Nieuwenhuis werd de groote propagandist zoowel als schrijver als spreker. Zijn blad „Recht voor allen", verschijnend onder het motto: „Alleen wie de vrijheid van anderen liefheeft, is zelf de vrijheid waard", wordt steeds gretiger gelezen; de zalen, waarin hij optreedt, worden steeds voller. „Het kapitaal revolutionneert dag aan dag. De wanorde heerscht; het socialisme wil orde. Langs den weg der hervorming, liefst en als het *kan* — langs den weg des gewelds, als het *moet*" — zoo klinkt de grondtoon van zijn woord, 't welk als dat van een echten volksredenaar helder als glas, snijdend door zijne tegenstellingen, aangrijpend in zijne eenzijdigheid is. In 1881 verbinden zich de verschillende opgerichte vereenigingen tot één Sociaal-Democratischen Bond, die in 1883 „Recht voor allen" als zijn orgaan overneemt, nu ook onder het andere motto: „De arbeiders zijn de rots, waarop de kerk der toekomst moet worden opgebouwd." Verbazingwekkend is de vlucht, die deze beweging nu neemt, dank zij vooral den niets ontzienden ijver harer leiders. „Demonstreeren helpt meer

dan petitionneeren": dat is de regel, die wordt toegepast. Men reist naar alle zijden heen, niet alleen om zelf als spreker op te treden, maar ook om zich van het debat, waar anderen aan het woord zijn, meester te maken. Monstermeetings worden gehouden, optochten georganiseerd, colporteurs uitgezonden. Eene socialistische jongelingsvereeniging, eene socialistische onderwijzersvereeniging, eene socialistische vereeniging van spoorwegpersoneel, eene socialistische kantoor- en winkelbediendenvereeniging worden opgericht, terwijl tal van vakvereenigingen zich bij den Sociaal-Democratischen Bond aansluiten. Vooral in Friesland, in Twenthe en in Amsterdam ontwikkelt de beweging groote kracht. Met het kapitaal moest vooral het militarisme het ontgelden. Protesten tegen de bloedwet waren legio en de propaganda in de kazerne werd onder de voornaamste acties gerekend. Ten gevolge van een en ander maakten de leiders telkens kennis met de politie en werden tal van processen tegen hen gevoerd. Nauwelijks was de een uit de gevangenis ontslagen of de ander vond er weder eene plaats. Geene enkele veroordeeling maakte echter zooveel sensatie als die van Nieuwenhuis, naar aanleiding van het hoofdartikel in R. v. A. van 24 April 1886 getiteld: „de koning komt!" Tot 12 maanden celstraf veroordeeld, werd hij, na 7 maanden te hebben gezeten, op den verjaardag (31 Aug.) der prinses, losgelaten. Onbeschrijflijk was de geestdrift, waarmede zijne partijgenooten hem begroetten. Hij zelf waarschuwde voor persoonsvergoding en trad niet „verbeterd", maar „verbitterd" in het strijdperk terug. Krachtiger werd nu nog de propaganda voortgezet. Het aantal afdeelingen steeg in 1888 tot 38, dat der aangesloten vereenigingen van 45 tot 78. Ook op het gebied van het staatkundig leven ging de sociaaldemocratie zelfs hare macht toonen. Ten gevolge van de Grondwetsherziening in 1887 en het daarbij uitgebreide kiesrecht zouden den 6 Maart 1888 de nieuwe verkiezingen plaats hebben. Socialisten en radicalen gingen samen en onder den naam van „Volkspartij" gordden zij zich vooral aan tot het verslaan der liberale partij, „de vleeschwording van vurig eigenbelang". In Schoterland werd Nieuwenhuis gekozen. „Uit den kerker in de kamer" zoo schreef Recht voor Allen. De gekozene zelf overschatte echter de beteekenis zijner verkiezing niet. Reeds vroeger had hij een enkele maal gewaarschuwd tegen het koesteren van te hooge illusiën, toen men op groote schaal den strijd voor algemeen stemrecht voerde en ook nu verklaarde hij terstond: „mijne plaats moet bovenal blijven onder 't volk en niet onder hen, die een klein deel des volks vertegenwoordigen". Hij wenschte dan ook in de Kamer alleen te protesteeren, waarvan hij slechts eenmaal afweek, toen hij een wetsontwerp op de gedwongen winkelnering indiende. In het volgende jaar — wederom een bewijs, dat hij van de parlementaire actie niet veel heil verwachtte — bracht hij op het gewone jaarlijksche congres van den S. D. Bond de vraag te berde, of hij al dan niet lid der Tweede Kamer blijven zou. Bevestigend werd zij door de vergadering beantwoord. Hemzelf werd het echter steeds duidelijker, dat de parlementaire actie niet alleen weinig zou baten tot oeconomische bevrijding van de arbeidersklasse, maar dat zij, gelijk zoo vaak de politiek doet, ook de socialisten zou nopen tot transigeeren. Het duidelijkst bewijs daarvan gaf hem het congres te Parijs in 1889, dat, vooral ter wille van het politieke streven, verklaarde, dat de opheffing der

kapitalistische orde voltooid zou zijn door het in gemeenschap brengen der productie*middelen*, en daarom geen paragraaf opnam, waarin gezegd werd, dat, zoolang het individueel eigendom niet was vervangen door de gemeenschap, het kwaad niet in zijn hartader was aangetast. Dit Marxistische collectivisme nu was voor den communist Nieuwenhuis eenvoudig verwatering van het socialistisch beginsel.

Nog een ander gevaar school, naar zijne overtuiging, in de zucht, om langs parlementairen weg het socialisme te doen zegevieren. De vrijheid van beweging en elk verschil van meening zouden op die wijze onder de socialisten worden opgeheven. Want ter wille dier gemeenschappelijke actie zou een vast afgesloten dogmatiek worden gemaakt en de congressen zouden concilies van Marxistische kerkvaders worden, die de leer vaststelden. Dit sprak hij onomwonden op het internationale congres te Londen in 1896 uit. En toen dit congres zich desniettemin handhaafde als vergadering van parlementaire socialisten, verliet hij de zaal en brak hij van dit oogenblik volkomen met de buitenlanders.

Reeds vóór dien tijd was het hier te lande tot eene breuk met velen zijner partijgenooten, naar aanleiding dierzelfde kwestie, gekomen. Onder de leuze: „algemeen stemrecht" had zich in Friesland eene Volkspartij gevormd, die een mengsel was van radicalen, landnationalisators en socialisten. In zulk eene combinatie nu moest, naar zijne meening, het socialistisch beginsel verzwakken. Duidelijk bleek dit reeds op de in 1891 te Drachten gehouden meeting voor landnationalisatie, waarvan Recht voor Allen schreef: „Eigenlijk is het een meeting van den Bond van landnationalisatie en om nu de socialisten te vangen, doet men het onder de vlag der Volkspartij." Maar het meest bleken hem daarvan de gevaren, toen hij bij de nieuwe verkiezingen in datzelfde jaar in Schoterland het onderspit dolf en voor Mr. Treub, den radicaal, moest wijken. Op den weg der Volkspartij voortgaande, zou het socialisme door het radicalisme op sleeptouw worden genomen en eindelijk vermoord. Daartegen wenschte hij van nu af aan met alle kracht te waken. Hij ontmoet hierbij veel tegenstand. Echter neemt eene vergadering, in 1891 door den Centralen Raad van den S. D. Bond met verschillende propagandisten belegd, toch deze motie aan: „de vergadering overwegend, dat het voortdurend samenwerken van afdeelingen van den S. D. Bond met andere vereenigingen leiden moet tot verwatering van het socialistisch beginsel, is van meening, dat in het isolement hare kracht zit." Ook op de Jaarvergadering van den Soc. Dem. Bond in 1891 in Constantia te Amsterdam wordt de revolutionnaire taktiek gehandhaafd en besloten „dat geene afdeeling van den S. D. B. als zoodanig kan aangesloten zijn bij de eene of andere combinatie, hetzij van politieken hetzij van socialen aard, die zich ten doel stelt eenig onderdeel van het soc. dem. program te willen verwezenlijken". Wel klimt het verzet, maar Nieuwenhuis wijkt niet en behaalt weder in den Bond de overwinning, als deze in 1892 besluit „met alle middelen, vredelievende en gewelddadige" tot zijn doel te willen komen. Dit geschiedt echter niet zonder groot verlies. Twaalf propagandisten, waaronder bekende figuren als van der Goes, Fortuin, Helsdingen, Vliegen, Van Kol en Troelstra, scheiden zich af. Eene samenkomst wordt op 26 Aug. 1894 te Zwolle door hen belegd, nadat de S. D. Bond, voortgaande op de aangewezen lijn, nog in 1893 had

uitgesproken „onder geen voorwendsel, zelfs niet voor de agitatie, aan de verkiezingen te willen meedoen." Zij stichten „de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland", die zich, op het eerste congres in 1895 te Deventer gehouden, in haar Beginselprogram en in haar Verkiezingsprogram, op het Marxistische standpunt plaatst. Daarmede was dus de strijd, die reeds de oude Internationale, in de personen van Marx en Bakounin, had verdeeld en die zich sedert 1889 op alle internationale socalistencongressen had doen gelden, ook op Nederlandschen bodem een voldongen feit geworden. Wie zal het in dien kamp winnen? In de eerste tijden, althans zeer waarschijnlijk, de nieuw-georganiseerde partij. Zelfs Domela Nieuwenhuis erkende dit, toen hij op de laatst gehouden Jaarvergadering van den Soc. D. B. in 1897 verklaarde, dat de naaste toekomst aan de parlementaire, maar de eindtoekomst aan de antiparlementaire socialisten zijn zal. Ook de kracht, die zij aanvankelijk ontwikkelt, pleit vóór die veronderstelling. Reeds bestaat zij uit 51 afdeelingen met 2200 leden en telt haar orgaan: „de Sociaal-Democraat" 2300 abonné's. Daarbij had zij bij de verkiezingen in 1897 het geluk, twee harer beste krachten eene plaats in het Parlement te verzekeren nl. Mr. P. J. Troelstra en H. H. van Kol (Rienzi), die aldaar, de eerste welsprekend en gevat, de laatste ernstig en warm, beiden hare belangen bepleiten. Voor hen is de klassenstrijd een politieke strijd, waarvan èn de vakbeweging èn de staatkundige agitatie onderdeelen zijn. Langs dezen weg vleien zij zich den tegenstand, dien de kapitalistische klasse biedt aan den economischen ontwikkelingsgang der maatschappij, welke zich in het laatste stadium van het tijdperk der particuliere productiewijze bevindt, te breken. Aangemoedigd door hun aanvankelijk succes, schrijden zij onverschrokken voort. Zij gevoelen zich sterk; zij rekenen op de overwinning. Een hooge toon van geestdrift schalt van hunne lippen. De kring hunner aanhangers groeit steeds aan. Mannen van talent, letterkundigen, artisten, predikanten zoeken plaats onder hunne banieren. Zij droomen niet, vloekend het heden, van het utopia der toekomst, maar gaan, met het parlementaire wapen in de vlugge hand, voort, om aan iederen tegenstander elken duim grond te betwisten. En het gevolg van hun strijdvoeren en van hunne tactiek in 't algemeen blijkt zeker uit niets zoo duidelijk als uit het feit, dat zelfs Domela Nieuwenhuis op de laatstgehouden vergadering van den Soc. Dem. Bond den stroom niet meer keeren kon, die van de stembus wel iets verwacht en de leden althans persoonlijk bij de verkiezingen wil vrijlaten. Met meerderheid van stemmen werd daar in dien geest besloten. Nieuwenhuis echter wilde ook zijnerzijds niet van wijken weten en legde daarop het Redacteurschap van „Recht voor Allen," jaren lang door hem waargenomen, neder. Van dat oogenblik is, kunnen wij zeggen, de kracht van den Bond gebroken. Tal van afdeelingen hebben hem verlaten en hoewel „Recht voor Allen" nog onder de Redactie van eene daartoe aangewezen commissie wordt uitgegeven, is van de uitgave niet veel meer te verwachten, te meer nu Nieuwenhuis een eigen blad „de vrije Socialist" heeft opgericht. Er is dan ook werkelijk aanleiding tot de klacht, die het blad „de Klok", onder redactie van G. L. van der Zwaag, den scherpzinnigen afgevaardigde in de Tweede Kamer voor Schoterland, in zijn Meidag-artikel nu onlangs slaakte: „De strijd der broeders loopt thans niet meer tusschen de Soc. Dem. Ar-

beiderspartij, den Socialistenbond en de Anarchisten; de Socialistenbond viel ook nog in twee en van louter broederschap. Wat moet er zoo terecht komen, niet alleen van de broederschap onderling, maar ook van het uitoefenen van kracht naar buiten, van het bekampen van den *algemeenen* vijand, het kapitalisme?" Maar merkwaardig is daarbij ook de verklaring: „Neen, wie broederschap, wie organisatie wil, die moet een deel van zijne persoonlijke vrijheid offeren. Ook in ons leger is discipline noodig. Al willen we deze niet opgelegd zien door aanvoerders, wij moeten ze toch ons zelf opleggen voor de algemeene zaak." Want deze woorden wijzen op de diepe klove, die Nieuwenhuis en de zijnen ook van Van der Zwaag met zijne volgelingen scheidt. Die persoonlijke vrijheid toch wenscht eerstgenoemde in geen enkel opzicht te zien prijs gegeven. Daarom „geen dogmatiek, geen parlementaire actie." Zoo woelt de strijd onder de partijgenooten voort, die de eigen kracht verzwakt en de oorzaak kan worden, dat de socialistische beweging in Nederland, die dreigde eene aardbeving te worden, waardoor schrikkelijke verwoesting zou worden teweeggebracht, ten slotte eene onweersbui blijkt te zijn, die wel schade berokkent, maar toch voornamelijk de lucht in Nederland zuivert.

Ook van positief-christelijke zijde begon men langzamerhand te trachten op het arbeidersvraagstuk in te grijpen. En dat zoowel van Protestantschen als van Roomsch-Katholieken kant. Zelfs nam die werkzaamheid in de laatste jaren zulk eenen omvang, dat deze vereenigingen, althans wat de getalsterkte harer leden aangaat, de tot nu genoemde verre overtreft.

Op een kouden voorjaarsdag in 1876 waren op de Lindengracht te Amsterdam, ten huize van den heer W. C. Beeremans, een negental mannen bijeen. De reden van hun samenkomen lag in hunne bezorgdheid over de richting, die de arbeidersbeweging in Nederland van lieverlede had genomen. Want de Internationale had volgens hen tal van werklieden doen breken met God en Zijn gebod, en het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, door het opnemen in zijne statuten van de bepaling, dat het zich de bevordering en uitbreiding van het neutraal-, staats-openbaar-, lager- en middelbaaronderwijs ten doel stelde, besiist partij gekozen voor de liberale richting. De arbeiders werden dus voortgestuwd op eenen onchristelijken weg, ja geprikkeld tot verzet „tegen Jezus souvereine oppermacht, tegen het christendom en de door God gestelde ordeningen". Dit nu wilden deze mannen niet langer zwijgend aanzien. Hunne conscientie drong hen, er eenen dam tegen op te werpen en zij wenschten dat doel te bereiken door „de samenwerking van allen, die de opperheerschappij van God en Zijnen Christus wilden erkennen en dies buigen voor elke door Hem gestelde macht". Eene Christelijke Vereeniging van werklieden moest worden opgericht „die beslist, met open vizier, den strijd aanvaardde tegen ieder in het bijzonder, maar ook tegen allen te zamen, die hun het Vaderlijk erfdeel (Patrimonium), namelijk de vrijheid van God door Zijn woord te dienen, wilden ontrooven". Zoo spraken zij en om een begin te maken, werd aan een viertal uit hun midden opgedragen, een ontwerp op te stellen, dat tot grondslag ter bereiking van dat doel zou moeten dienen. Het waren de heeren W. C. Beeremans, K. Kater, B. Poesiat en J. Witmond.

Terstond togen dezen aan het werk. Eene kleine brochure werd gedrukt en verspreid, om de geesten wakker te schudden. Verschillende samenkomsten hadden plaats, op eene waarvan de ontworpen statuten werden vastgesteld, die den 19en Maart 1877 de Koninklijke goedkeuring verkregen. Art. 1 luidde: „Er bestaat een Nederlandsch Werkliedenverbond, onder den naam van Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel), hetwelk in de overtuiging, dat Gods Woord en de traditiën onzes volks de vertrouwbare grondslagen eener Christelijke Maatschappij uitmaken, zich ten doel stelt: de kennis daarvan te verbreiden, om de liefde daartoe op te wekken, ten einde op deze grondslagen de belangen der maatschappij in haar geheel, die der werklieden in het bijzonder, door alle geoorloofde middelen te bevorderen. Het is gevestigd te Amsterdam".

Men ontwikkelde van stonde aan groote kracht. Volksvoordrachten werden gehouden; eene Chr. Volksbibliotheek werd opgericht; grond voor een op te richten Tehuis voor werklieden gekocht, waarop later het gebouw „de Vrede" verrees. Tot officieel orgaan koos men het weekblad „de Werkmansvriend", dat door den heer J. Wolbers te Utrecht geredigeerd en in 1887 vervangen werd door een eigen orgaan „Patrimonium", onder redactie van den voorzitter van het Verbond K. Kater. Deze laatste begon terstond, met de heeren Poesiat en Beeremans, in „de Werkmansvriend" stukken te schrijven, die, met zijne persoonlijke bemoeienissen, aan Patrimonium vooral eene plaats hebben verzekerd. Hevig werd door hem in de arbeidersbeweging gegeeseld wat tegen Patrimonium's beginsel inging. „Loonsregeling, uitsluitend naar vraag en aanbod, zonder te rekenen met de behoeften der werklieden en omstandigheden des tijds, alsook met plaatselijke gelegenheden, is afwijking van Gods Woord". „Werkstakingen zijn van christelijk standpunt geoordeeld, maar eene maatschappij, op materialistische leest geschoeid, heeft geen grond om te beweren, dat werkstakingen ongeoorloofd zijn". „Staatshulp van Lasalle en zelfhulp van Schultze-Delitzsch lossen de sociale kwestie niet op; zij zijn buiten God hersenschimmen, phantastisch opgesmukte droombeelden, die, in toepassing gebracht, onhoudbaar en ondoelmatig blijken en daardoor de ontevredenheid in de hand werken, terwijl samenwerking van alle rangen en standen bij beide op zijde wordt geschoven." Hier worden dus vaste lijnen getrokken. Vooral echter van Staatsalmacht en Staatsalbemoeiing toont Patrimonium's Voorzitter zich een bitteren vijand. Het was dan ook een der hoofdpunten van verschil tusschen Patrimonium en de Christelijk-sociale partij in Duitschland, dat deze laatste den Staat overal wilde intrekken, wat Kater in geenen deele begeerde.

In elke actie nu, die van het Verbond uitgaat, komt zijn beslist antiliberaal standpunt uit. In 1878 biedt eene Commissie uit het Hoofdbestuur een adres aan den Koning aan, waarin de bezwaren tegen het wetsontwerp op het lager onderwijs waren uiteengezet. Enkele jaren later kant het zich tegen het ontwerp tot het tegengaan van overmatigen arbeid en van verwaarloozing van kinderen, omdat het souvereine recht der Overheid beperkt is door Gods Woord en dit den ouders het recht op de kinderen verleent. Alleen kan misdadig exploiteeren van kinderen, wat den arbeid betreft, vallen onder de bepalingen der Strafwet. Het wil ook niet deelnemen aan eene meeting, uitgeschreven door het Bestuur der Unie, ten einde het Neder-

landsche volk zijn gevoelen openbare, hoe het wil geregeerd worden, als het Oranjehuis uitsterft, omdat het van volkssouvereiniteit niets wil weten. Bij het ijveren voor uitbreiding van kiesbevoegdheid stelt het als eisch, dat alleen zij kiezer zullen worden, die meerderjarig, geboren Nederlander, hoofd van een gezin zijn; die bovendien kunnen lezen en schrijven, geen oneerbaar bedrijf uitoefenen en geen oneerbaar vonnis te hunnen laste hebben. Dit anti-liberale was eigenlijk hetzelfde als het anti-revolutionnaire standpunt, gelijk Kater op de Jaarvergadering van 1883 zeide: „Patrimonium sluit zich niet aan bij de anti-revolutionnaire partij, maar staat hare beginselen voor". Omtrent vraagstukken als: de coöperatieve consumtie, de protectie, althans het heffen der graanrechten, arbeidsraden liet Patrimonium zich toen ter tijd ongunstig uit.

Bij toeneming openbaarde zich evenwel, al was het Verbond niet bij eenige politieke partij aangesloten, de begeerte, om te trachten langs politieken weg verbetering in den toestand der arbeidende klasse te brengen. Vooral uit Friesland kwam drang in die richting, niet het minst in 1888, toen een anti-liberaal ministerie aan de regeeringstafel had plaats genomen. Men begeerde toepassing van het program van actie der anti-revolutionnaire partij waar het de sociale kwestie gold. In 1889 openbaarde zich dat streven nog krachtiger en drong Patrimonium bij de regeering aan op het geven van kiesbevoegheid aan de mannelijke hoofden van gezinnen, met geheim stemrecht, en op splitsing van de meervoudige kiesdistricten; verder op verhooging van invoerrechten op bewerkte goederen en op afschaffing van noodeloozen Zondagsarbeid. Een jaar later vraagt het Verbond om handhaving der Zondagswet, verbetering van het kazerneleven en ook om invoering van den persoonlijken dienstplicht. En toen er weinig aandacht aan deze wenschen der arbeiders scheen te worden geschonken, nam de ontevredenheid in hunnen kring op onrustbarende wijze toe.

Toch kwam deze niet alleen niet tot eene uitbarsting, maar werd zij zelfs getemperd door den talentvollen greep, om te trachten op andere wijze de oogen voor de sociale belangen der werklieden te openen. Wij bedoelen het plan tot het houden van een Sociaal Congres. Dr. A. Kuyper nam daarvan het voorzitterschap op zich en opende het in 1891 met eene schitterende rede: „Het sociale vraagstuk en de Christelijke Religie." „Het was het doel van het Congres niet" — zeide de spreker — „in openlijk tournooi het zwaard met den tegenstander te kruisen, maar om in besloten vergadering de vraag te bespreken: Wat den belijders van den Christus te doen staat met het oog op de sociale nooden van onzen tijd". De sociale quaestie werd nu in de secties van Christelijk-religieuse, maatschappelijke en staatkundige zijde bezien. Onder de genomen conclusiën is o. a. die in zake werkstakingen belangrijk: „het recht van werkstaking, mits nooit als politiek instrument of als moedwillige contractbreuk, mag van een christelijk standpunt niet worden ontkend", evenals die met betrekking tot de kamers van arbeid: „Het is gewenscht, dat in de kamers van arbeid de belangen der patroons en der arbeiders zich vrij, zelfstandig en geleidelijk doen gelden." De gevolgen van het congres deden zich terstond in Patrimonium gevoelen. Zoo betuigde de Jaarvergadering van 1892 adhaesie aan de zoo even genoemde conclusie met betrekking tot werkstakingen en stelde men in 1894 uit de verzamelde grondstoffen zijn

eigen sociaal program op. Patrimonium vraagt daarin o. a. om vrijmaking van het onderwijs en vrijmaking van den dag des Heeren; om toelating van het onderzoek naar het vaderschap en het weren van binnen- en buitenlandsche loterijen; om verbetering van de rechtspositie van soldaat en matroos; om regeling van de allopathische en homoeopathische geneeskundige bediening, zoodat ook een gewoon werkman en zijn gezin voldoende geneeskundige verzorging kunnen vinden; om regeling van het arbeiderspensioen bij ouderdom, verminking of ziekte; om het vaststellen van verplichte bepalingen voor het arbeiderscontract; om eene organisatie van den arbeid, allereerst door het oprichten van gemengde kamers van arbeid van patroons en werklieden, zoo in steden als ten plattelande; om de invoering van een goed leerlingenstelsel en de bevordering van ambachtsonderwijs; om de onbewoonbaarverklaring van niet met eere voor een mensch bewoonbare huizen; om de beperking van het erfrecht tot minder graden; om het openen van de gelegenheid voor de inwoners eener gemeente, om bij erfpacht een plek voor woning en akker ter bebouwing of ook gelegenheid voor de uitoefening van een ander bedrijf te vinden; om vaststelling van bindende bepalingen voor het pachtcontract; om bescherming van den arbeid door een tarief van inkomende rechten, door het doen ophouden van arbeid in de gevangenissen en door het herstellen van de toleenheid tusschen Nederland en zijne koloniën. Uit een en ander blijkt duidelijk, dat de lijnen op sociaal gebied thans vaster en breeder getrokken zijn dan te voren en uitzetting van de grenzen der staatbemoeing dringender wordt begeerd. Maar, terwijl deze vragen vrijmoedig tot de Overheid worden gericht, handhaaft het Verbond even stoutmoedig het standpunt „dat het vasthoudt aan de belijdenis, dat het God is, die, gelijk alle natiën, zoo ook ons regeert; dat door Hem eene Overheid in ons land is ingezet, die het zwaard draagt, den kwaden en niet den goeden tot vreeze; dat in de trouw en liefde voor het koninklijk stamhuis van Oranje het cement van ons volksbestaan ligt; en dat onder de hoede van Oranje rijken en armen, aanzienlijken en geringen, allen in hun stand, alleen dan op Gods zegen, waaraan het al gelegen is, hopen mogen, zoo Gods woord in huisgezin en maatschappij tot richtsnoer blijft."

Uit dit program nu werd, met het oog op de verkiezingen van 1897, een Verkiezingsprogram opgesteld, waarin werd uitgesproken wat men als het eerst en meest noodige wenschte voorop geplaatst te zien. Dit geschiedde, nadat eene motie van dezen inhoud was aangenomen: Het Nederl. Werkliedenverbond Patrimonium, gehoord de algemeene beraadslagingen over de punten, door het Verbondsbestuur opgesteld en hetgeen daarbij is opgemerkt over het concept-program der anti-revolutionaire partij, is van meening, dat Patrimonium als zelfstandige partij nimmer mag afwijken van den eisch, dat de steun van Patrimonium bij verkiezingen van leden der Tweede Kamer onvoorwaardelijk afhankelijk is van de instemming met deze punten van sociaal belang. Daaruit blijkt, dat wat Kater in 1883 sprak: „Patrimonium sluit zich niet aan bij de anti-revolutionaire partij, maar staat hare beginselen voor" door de troebelen der tijden, ook door die in dit Verbond heen, de geest van Patrimonium is gebleven. Het wenscht eene zelfstandige arbeiderspartij te blijven, die wèl langs den weg der wetgeving betere toestanden voor

de arbeiders in het leven tracht te roepen, maar die zich niet laat inlijven bij eene of andere politieke partij. Daarbij staat zij met hare christelijke democratie principieel tegenover de socialistische democratie, hoewel ook zij met bewustheid en gestrengheid de grenzen der staatszorg uitzet. Zij vraagt in heldere en nuchtere taal „ook voor de lagere klasse medezeggenschap, als uitvloeisel van een zedelijk recht." Haar streven is het, er toe mede te werken, dat de bourgeoisperiode zoo spoedig mogelijk overgaat in de democratische periode. Maar hierbij blijft haar beginsel van de verwerping der volkssouvereiniteit en van de erkenning der souvereiniteit Gods gehandhaafd. En doordien zij zich houden wil aan Jezus' woord: „Zoek *eerst* het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle dingen zullen u worden toegeworpen", blijft zij door eene diepe klove gescheiden van allen, wier stem, met de passie der oude Romeinen, zich aldus doet hooren: „panem et arcenses" d. i. geef ons brood en levensgenot.

Patrimonium is een boom, waaraan vele takken en talrijk gebladerte prijken. Het bezit meer dan 160 afdeelingen en 13,000 leden. Zijn weekblad „Patrimonium" verschijnt sinds 1887 geregeld, onder Hoofdredactie van K. Kater, wien de christelijke-democratische arbeiderspartij in Nederland ontzaglijk veel heeft te danken en die haar nog immer steunt met woord en pen.

Behalve Patrimonium is van Protestantsche zijde onder de Arbeidersvereenigingen de Christelijke Werkmansbond te noemen. In 1890 ontwaakte in den boezem van enkele hervormde werklieden te Rotterdam de begeerte, om een Bond op te richten, die het „voor werklieden door werklieden" tot zijne leuze koos. Zij waren van oordeel, dat de bestaande werkliedenvereenigingen te veel het zwaartepunt van hunne werkzaamheid in het agiteeren naar buiten leggen en daarom wenschten zij zich nu in de eerste plaats te werpen op de ontwikkeling van eigen kracht. In zeker opzicht kozen zij zich derhalve een bescheiden arbeidsveld. Noch de medewerking van den werkmansstand tot oplossing der sociale kwestie op publiek terrein, noch zijne verheffing door politieke middelen stelden zij zich ten doel, maar de vereeniging der arbeiders onder de leuze: eigen hulp. Zij gingen daarbij uit van de erkenning der onmisbaarheid van het christelijk geloof en wilden derhalve voor alle dingen werkzaam zijn, om de liefde tot het evangelie onder de werklieden aan te kweeken. Daarbij overtuigd van de groote beteekenis van de volkskerk, de machtige draagster van het Protestantsch beginsel te midden van het Nederlandsche volk, begeerden zij tevens de gehechtheid aan haar onder de leden te versterken. Zij werden daartoe te eer gebracht, omdat zij nog onder den indruk waren van den schok, waaraan gene ten tijde der zoogenaamde doleantie in 1886 had bloot gestaan. Maar daarnevens wilden zij de vraag beantwoorden: „wat vermogen de werklieden zelf ter voorziening in hunnen stoffelijken nood?" Het kwam hun voor, dat vooral drie omstandigheden het leven van een werkmansgezin kunnen verontrusten, te weten: de ziekte van den man of den kostwinner, zijn ouderdom, tengevolge waarvan hij niet meer werken kan en zijn overlijden, waardoor de weduwe zonder middelen van bestaan achterblijft. Deze overwegingen leidden genoemde mannen tot

de oprichting van den Werkmansbond met daaraan verbonden pensioen-, zieke- en weduwfonds. In 1890 kwam deze Vereeniging te Rotterdam tot stand. Niet lang daarna geschiedde hetzelfde te Utrecht, Amsterdam en Middelburg en den 26en Dec. 1894 vereenigden zich deze vier tot afdeelingen van den Christelijk-Nationalen Werkmansbond. Daarmede was de grondslag van het gebouw gelegd, waarop sedert dien tijd, vooral door de zorgen van de heeren W. A. Genneken en A. van Ooy, president en secretaris van het Hoofdbestuur, krachtig is voortgebouwd. Reeds 23 afdeelingen werden opgericht, te zamen met een getal van 6878 leden. De Bond geeft een Orgaan uit, getiteld „de Voorzorg," onder hoofdredactie van schrijver dezes, die de eer genoot op den stichtingsdag tot Eere-Voorzitter te worden benoemd. Volksvoordrachten worden geregeld gehouden, teneinde de leden omtrent vraagstukken van christelijk-historischen en christelijk-socialen aard in te lichten. En alle kracht wordt ingespannen, om den staat der kassen, ook door middel van den steun van meervermogenden, tot eene hoogte op te voeren, waardoor het mogelijk is, in de straks genoemde omstandigheden den leden van voldoende hulp te voorzien. Ook beproeft een enkele afdeeling door den aankoop van grond, die dan door werklieden, die leden zijn, wordt bewerkt, in geval van werkloosheid in hunne dagelijksche behoeften te voorzien.

Arm aan actie naar buiten, verstoken van een program, concentreert deze Bond al zijne kracht op het streven, zijne leden op te leiden in christelijk-hervormden geest en middelerwijl elkander als broeders hulp te bieden in tijden van stoffelijken nood. Dit streven is aanvankelijk met groot succes bekroond en het blijkt steeds duidelijker, dat zeer vele christelijke werklieden een dergelijk vereenigingsleven begeeren. Er zijn dan ook zoovele illusiën in nevelen ondergegaan, die men zich in arbeidskringen van het politiek agiteeren had voorgesteld, dat menigeen oordeelt, op eigen kracht en onderlinge hulp te zijn heengewezen. Welnu! de leden van den Chr. Werkmansbond willen zien, hoever zij het hiermede kunnen brengen en wenschen, in stede van krijg te voeren tegen maatschappij of staat, elkaar als lotgenooten te heiligen en te sterken in 's levens strijd.

Ook de Roomsch-Katholieken waren reeds tijdig begonnen zich hier te lande te vereenigen. In 1868 werd te Amsterdam zoowel als te Bergen-op-Zoom eene afdeeling van de St. Josephs-Gezellen-Vereeniging opgericht, die later door enkele andere werden gevolgd. Vooral die te Amsterdam ontwikkelde, inzonderheid onder de voortreffelijke leiding van den onlangs gestorven Jhr. van Nispen van Sevenaer, groote kracht. Zij beoogt de christelijke vorming van den handwerksstand en bezit een Hospitium voor overgekomen leden.

Eenige jaren later kwamen hier en daar in Noord-Brabant en Limburg op zichzelf staande vereenigingen tot stand als de „St. Josephs-Kring" en de „St. Lambertus-Vereeniging." In 1885 volgde Friesland met zijne Friesche „St. Bonifacius-Vereeniging," die zich later aansloot bij den Bond van R. K. Werklieden-Vereenigingen in het Aartsbisdom Utrecht. Toch was dit alles nog van weinig beteekenis in vergelijking met den omvang en de beteekenis, die de beweging onder de Roomsch-Katholieke arbeiders sinds de

jaren 1888 en 1891 verkreeg, het jaar van de viering der Leofeesten en dat van de uitvaardiging van de Encycliek „Rerum Novarum." Van dien tijd af begint eene organisatie, die haar gelijke in ons vaderland niet vindt. Drie groote groepen komen tot stand: de Ned. R. K. Volksbond onder Patronaat van St. Willebrordus in het diocees Haarlem (Bondsorgaan: „de Volksbanier"), de Bond v. R. K. Werklieden-Vereenigingen in het Aartsbisdom Utrecht (Bondsorgaan: „de Katholieke Werkman") en de Limburgsche R. K. Volksbond onder Patronaat van den H. Joseph. Daarbij komen nog in Noord-Brabant en Limburg verschillende op zichzelf staande vereenigingen. Van eerstgenoemde, namelijk den R. K. Volksbond, die het meest van zich doet spreken en die in zijne eigene werkzaamheid het leven en streven der andere corporaties in hoofdzaak weerspiegelt, wordt hier het karakter geteekend.

In Februari 1888 was het 10 jaar geleden, dat Joachimo Pecci, na een conclave van 1½ dag, met groote meerderheid van stemmen tot Paus gekozen werd. Met geestdrift en dankbaarheid werd, ook door de Katholieken in ons vaderland, die gebeurtenis herdacht en niet het minst in Amsterdam vierde men de zoogenaamde Leofeesten met grooten luister. Een machtig loflied steeg op — zonder wanklanken, neen met een enkelen dissonant, komende uit de keel van den Katholieken werkman. Zijne vrome ziel drong hem tot deelname, maar tot verschillende feestelijke samenkomsten zag hij zich, vanwege de betrekkelijk hooge entreegelden, den toegang ontzegd. Dit deed zeer; de een sprak dit uit tegen den ander en in de overtuiging, dat ook op dit gebied de wenschen eer vervuld zouden worden, wanneer velen te zamen, dan wel enkelen op zichzelf optraden, werd onder leiding van den heer W. C. J. Passtoors een vereenigingskring van Katholieke werklieden gevormd, waaruit weldra de Nederlandsch Roomsch-Katholieke Volksbond werd geboren. Den 4en Maart 1888 kwam deze, onder het Patronaat van St. Willebrordus, tot stand.

Wat willen deze mannen? Geene verloochening, maar verbroedering der standen; geene socialistische democratie, maar ook geene plutocratische aristocratie. Zij komen op voor de rechten van den mensch, maar ontkennen dat alle menschen gelijk moeten zijn. De werkelijkheid met hare tallooze onderscheidingen wordt door hen aanvaard, maar de onnatuurlijke afscheidingen vinden in hen tegenstanders. Deze werklieden eeren hunne patroons, maar vragen van hen ook liefde. Hun borst trilt, als zij zich wagen aan de voorstelling van eene gemeenschappelijke levenssfeer, waarin de individualiteiten tot haar recht komen, maar tevens één band van trouw allen omstrengelt. Uit dat oogpunt moet hun streven worden bezien. Het socialisme kan geen hardnekkiger tegenstanders hebben dan zij zijn. In Art. I der statuten wordt reeds dadelijk uitgesproken, dat deze Bond bedoelt „vooral den werkmansstand en de kleine burgerij te beveiligen tegen de sociale dwalingen van onzen tijd." Het manifest, in 1893 verschenen, onder het opschrift: „wat wil de Ned. R. K. Volksbond?" noemt het socialisme „een vijand, die moet worden bestreden, daar hij godsdienst en gezag ondermijnt en aanspoort tot daden van geweld." En op het congres van Katholieke Vakvereenigingen, in datzelfde jaar gehouden, sprak een werkman onder applaus van degenen, die hem hoorden: „Ik wil de leer en de beginselen der socialisten veracht

zien, echter niet de menschen zelven." Deze mannen, die prijsstellen op „godsdienst, familie en eigendom", zijn dus opgestaan, om den strijd tegen het socialisme te voeren, dat deze naar hun gevoelen vernietigen wil. Het is eene geduchte schaar; van de overwinning zeker, schrijden zij in vaste gelederen voort en reeds bleek het bij meer dan eene werkstaking, dat zij, als het tot een treffen komt, van geen wijken weten.

Maar daarbij treden zij even krachtig op tegen het materialisme en het individualisme van dezen tijd. Zij zuchten onder het rampzalige werk der revolutie, die, wat er nog van de oude gilden over was, vernietigde en den werkman, alleen en ontwapend, overleverde aan het machtig kapitaal. Het is hunne overtuiging dat bij het verkeerde, dat het gildewezen eigen was, toch zijn hoofddenkbeeld, „te weten, de zorg voor de producenten nevens en naast de zorg voor de consumenten" voor de maatschappij onontbeerlijk is, en zij komen er tegen op, dat onder de leuze van vrijen arbeid eene diepe klove tusschen consument en producent te voorschijn geroepen is. Want tengevolge daarvan hoopt het kapitaal zich opeen en geraakt anderzijds de werkman in een staat van toenemende afhankelijkheid en ellende. Zoo wordt de samenleving gegrond op de overheersching door de eene klasse van de andere, terwijl zij rusten moet op de samenwerking en verbroedering van beide. Met het oog daarop werd terstond het beginsel aangenomen, dat personen uit alle standen tot den Bond zouden kunnen toetreden. Op deze wijze zou toenadering tusschen patroons en werklieden worden vergemakkelijkt en in eigen kring de sociale vrede kunnen worden voorbereid. Werkelijk zijn dan ook in den N. R. K. Volksbond de meest verschillende klassen der maatschappij vertegenwoordigd en behooren niet alleen opperlieden, timmerlieden en metselaars, maar ook priesters, advocaten, doctors en journalisten tot zijne leden. En men houdt dit beginsel vast, ten diepste overtuigd dat de toekomst berust op de samenwerking van heer en knecht.

Dit tweevoudig streven nu geschiedt in den geest en volgens de beginselen der R. K. Kerk. Liefde tot haar had, tijdens de Leofeesten, den stoot tot de oprichting van den Bond gegeven, haar wil zou ook het richtsnoer bij het werk der Bondsleden zijn. Van hare zijde toonde de geestelijkheid hare ingenomenheid met dit streven. Z. D. H. de Bisschop Mgr. C. J. M. Bottemanne schonk aan de Statuten zijne goedkeuring en voegde den Bond eenen geestelijken raadsman toe. De Heilige Vader zond zelfs eene betuiging van sympathie en verbond aan het lidmaatschap niet te versmaden voordeelen. Een geestelijk adviseur werd aan elk bestuur toegevoegd en ook het Centraal bestuur kreeg een geestelijke in zijnen kring. En dit alles is door de leden met dankbaarheid aanvaard, omdat het belang der kerk hen boven alles gaat niet alleen, maar ook omdat deze de grondslagen aanbiedt voor een betere maatschappij. Want haar beeld is immers dat der weldoenster, die de geldelijke offers der rijken besteedt tot opheffing der meest ongelukkige schepsels in stoffelijken en in geestelijken zin, die hare priesters uitzendt voor allen en den rijke leert, dat hij zijne talenten niet mag begraven. Daarom klinkt de leuze dezer werklieden: „Voor God en Kerk, Vorstin en Vaderland."

De oprichters van den Ned. Roomsch Katholieken Volksbond hebben alzoo getracht, hier te lande een werk op touw te zetten in denzelfden

vorm, waarin Albert de Mun dit in Frankrijk in zijne „cercles" deed en doet. En zij zijn hierin geslaagd, niet slechts door de hun terstond door de geestelijkheid aangeboden hulp, maar vooral door het oordeel, dat Paus Leo XIII den 15n Mei 1891 in de Encycliek „Rerum Novarum" uitsprak over de hedendaagsche maatschappij. Daarin toch, stond geheel in hunnen geest, te lezen: „De vorige eeuw heeft de bestaande corporaties der arbeidende klasse vernietigd, zonder eene andere vereeniging daarvoor in de plaats te stellen; de maatschappij en de wetgeving verlaten hoe langer hoe meer de schuts van den voorvaderlijken godsdienst, en aldus geschiedde het, dat handwerkslieden en arbeiders, op zichzelf staande en onbeschermd ten buit vielen aan de gevoelloosheid der bezitters en aan de teugellooze hebzucht der concurrentie." En ook dit was volkomen hunne meening: „Geen voedsel mag worden gegeven aan de stelling, dat de samenleving rust op den klassenstrijd. Neen, de toekomst berust op de samenwerking van meesters en arbeiders. De arbeidersvereenigingen moeten in dien geest hare verbindingen sluiten." Was het wonder, dat de geestdrift werd aangewakkerd, nu het hoofd der Katholieke Kerk aldus had gesproken? Achttien afdeelingen, gezamenlijk met 16000 leden, worden achtereenvolgens in het diocees Haarlem, waarbinnen zich de werkzaamheid van den Bond bepaalde, opgericht, waarbij zoowel de welsprekende mond van Dr. Schaepman als de groote toewijding van den heer Passtoors onwaardeerbare diensten bewees. Ook Gildebonden van houtbewerkers, kalk- en steenbewerkers, typografen, lederbewerkers, metaalbewerkers en schilders ontstonden. In 1893 werd een congres van Katholieke vakvereenigingen en in 1895 een tweede vakcongres uitgeschreven, die beide uitmuntend slaagden. Had men zich reeds in 1891 tot de Regeering gewend met het verzoek tot bescherming van den arbeid, daar waar de Regeering als werkgeefster optreedt, krachtig ging men nu in deze richting voort. Adressen werden naar 's-Gravenhage gezonden, waarin werd aangedrongen op Zondagsrust en Zondagsheiliging, Kamers van arbeid of arbeidsraden en Pensionneering van den ouden werkman. Ook omtrent de uitbetaling van loonen aan 's Rijks-werkplaatsen, de vooruitbetaling van drie maanden pensioen aan de door het Rijk gepensionneerde werklieden en militairen, en de uitbetaling van loon ook voor de algemeen erkende christelijke feestdagen werden conclusiën genomen en, in een adres verzameld, aan H. M. de Koningin-Regentes gericht. Enkele afdeelingen stuurden adressen aan gemeentebesturen, waarin geijverd werd voor het vaststellen van bepalingen omtrent minimum loon en maximalen arbeidstijd. Bovendien legt men zich zeer op de vermeerdering van het aantal vakvereenigingen toe, en spant men zich in om door middel van onderling gevormde kassen, zieke leden, weduwen van leden en werkloozen tijdelijk van hulp te voorzien. Het orgaan „de Volksbanier", onder redactie van Passtoors, komt wekelijks in handen van 11000 leden. Zoo werkt men naar buiten en naar binnen, en ontwikkelt deze Bond van lieverlede groote kracht. Zijne leden staren onverschrokken in de dwarreling van den donkeren baaierd, en staan onwankelbaar in het vertrouwen, daarin orde te zullen scheppen en licht te zullen doen verrijzen, omdat zij in den dienst zijn van die Machtige kerk, welke de oude maatschappij zal overleven en de nieuwe zal oprichten. In dat geloof roepen zij heeren en knechten tot samen-

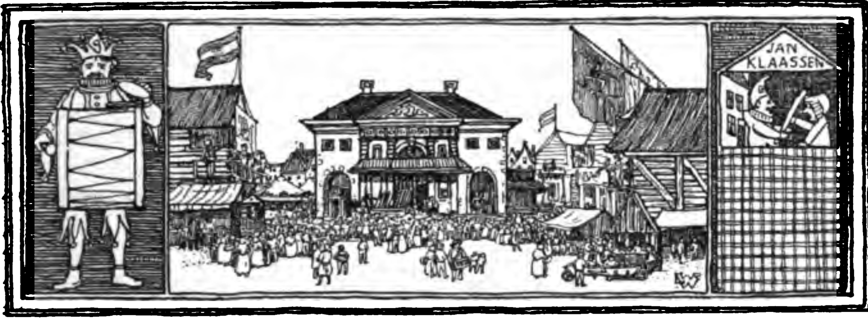
werking op met het stoute woord op de lippen: „De *vrede* in de maatschappij, de *verzoening* der standen zal u tot belooning zijn."

Hiermede zijn de voornaamste vereenigingen van arbeiders genoemd, uitgezonderd de Vakvereenigingen, die in grooten getale worden aangetroffen, maar waarop hier ter plaatse niet verder kan worden ingegaan. Slechts twee, waarschijnlijk de gewichtigste, willen wij noemen. Ten eerste de Vereenigingen van het Nederlandsch Spoorwegpersoneel, thans drie in getal: de Anarchistisch-gezinde fractie „Steeds Voorwaarts", de Parlementaire „Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren" en de Anti-Sociaal-Democratische Bond „Recht en Plicht". Ten tweede de Algemeen Nederlandsche Diamantbewerkersbond, met zijn 10 afdeelingen: de Brillantslijpersbazen-Vereeniging, Brillantslijpersknechten-Vereeniging, Brillantsnijdsters- en Snijders-Vereeniging, Brillantverstellers-Vereeniging, Kapslijperspatroons-Vereeniging, Kapslijpersknechten-Vereeniging, Kapverstellers-Vereeniging, Roosjesslijpers-Vereeniging, Roosjesverstellers-Vereeniging en Roosjessnijdsters- en Snijders-Vereeniging. Deze gezamenlijke afdeelingen van den Diamantbewerkersbond hebben een getal van 6000 leden. Zij zoowel als de vereenigingen van het Ned. Spoorwegpersoneel hebben hare eigen organen en vertegenwoordigen op het terrein der Vakvereenigingen eene groote macht. En naast deze beide heeft in de laatste tientallen van jaren letterlijk een net van dergelijke combinaties ons land overdekt. Het „werklieden, vereenigt u!" vond bij duizenden ingang. Eene organisatie van den vierden stand is tot stand gekomen, die bewondering afdwingt en dat te meer, naarmate het Nederlandsche volk armer is aan publieken geest.

Achter de uitwendige verschijnselen des tijds, die ieder waarneemt, staan dus niet alleen meer de ideeën, opgekomen in het brein der geleerden, of de speculatiën van de geldmannen of de raadslagen der vorsten, maar vereenigde zich ook het werkmansleger tot eene macht. Maar neen! dat woord is niet juist. Een leger of eene krijgsbende, uitgaande op doodslag en het behalen van buit, vormt de hollandsche werkmansstand niet. Daarvoor heeft hij over 't algemeen te veel christenzin, eerbied voor het onderscheid van rangen en klassen, en niet het minst vaderlandsliefde. Wèl zit er bij hem de vrijheidszin zoo diep in, dat hij tot geen prijs als een slaaf wil worden behandeld en is, bij de ontwikkeling van de gemeenschapsidee, in klimmende mate bij de werklieden over de geheele linie de behoefte ontwaakt, om, als lid dier gemeenschap, in zijne volle waarde te worden erkend, maar de groote meerderheid koos bij dit streven partij voor den weg van orde. Maar langs dezen wordt nu ook ijverig het doel nagejaagd, om, door middel van *wetgeving* en van *ambachtsorganisatie*, verbetering in den toestand der arbeiders te brengen. De eene vereeniging moge meer in de eene dan in de andere het zwaartepunt harer werkzaamheid leggen, van beide verwachten alle heil. Daartegenover verschillen echter alle onderling, zoowel waar het de vraag geldt, welk standpunt de wetgever tegenover de sociale kwestie moet innemen, als waar het aankomt op den vorm van hun vereenigingsleven. En dit zal zoo blijven, omdat alle arbeidersgroepen onder den invloed willen staan van bepaalde beginselen, die over 't algemeen zeer uiteenloopend zijn en het godsdienstig standpunt misschien

nergens zoo grooten invloed oefent als hier. Maar hoe ook in den socialen strijd verschillende van principe, bijna zonder onderscheid hebben de Nederlandsche arbeiders daarin getoond, dat zij karakter hebben. Daarom des te meer verdient de werkman een welwillend oor, of, zoo dit niet mogelijk schijnt, een nobelen tegenstand. Wie tegenover hem anders handelt, onteert zichzelf, maar ontketent ook hartstochten, van welker uitbarsting hij de verantwoordelijkheid draagt. Dit is echter gelukkig de geest niet van duizenden patroons, die, al doorzien zij voor een groot gedeelte de beteekenis niet van den socialen kamp, toch een hart voor den werkman toonen. Zoo behoort het ook. De werkman hebbe eerbied voor den heer, de heer oefene zorg voor den werkman! Op den grondslag van zulk eene verhouding en samenwerking kan alleen een behoorlijk samengevoegd staatsgebouw verrijzen. Die zedelijke band alleen houdt de maatschappij bijeen. Maar deze grondslag wordt niet gelegd en deze band niet vastgesnoerd, zonder eene wederzijdsche zelfverloochening, die leeft uit het beginsel: „Ik ben onder u, als een die dient!" „Als de christenheid daarnaar één dag handelde" — zoo riep Kingsley eens uit — „zou de wereld 's avonds bekeerd zijn." Laat ons het eens beproeven, zoo meester als knecht!

XX

UIT HET LEVEN

DOOR

JUSTUS VAN MAURIK.

De tijden veranderen en wij met hen; terwijl ik deze woorden schrijf valt mijn blik op de portretten van mijn grootouders, die in vergulde, ouder-wetsche medaillonlijsten in mijn kamer hangen.

Ik blijf er in gedachten een poos op staren, — mijn oogen beginnen te knippen en 't komt me voor, dat mijn grootvader zijn goed, rond, gezellig gelaat langzaam naar mij toewendt. Zijn kort gepoederd haar, zijn hooggekraagde jas en deftige witte das, zijn mooien jabot, zie ik duidelijker dan anders, — 't lijkt wel of hij me vriendelijk toeknikt.

Ik zag den goeden man nooit, maar ik heb zijn goed humeur, zijn degelijkheid, dikwijls genoeg hooren beschrijven door mijn grootmoeder.

Haar herinner ik me nog zoo goed.

Zij was een deftige, slanke vrouw met zwaarmoedige bruine oogen en gepoederd haar, dat slechts even onder een fijne kanten kornet te voorschijn kwam Ze was altijd ernstig, maar vriendelijk en mijn eerste herinnering aan haar is, dat ik, wanneer ik 's Zondags bij haar kwam, op de kanapee mocht zitten en in den grooten Prentenbijbel kijken en dat zij dan vertelde van Jozef of van David en Goliath. Ik weet nog best dat ik er een zeker genoegen in vond om met mijn kleine vingers langs haar zware moirée-zijden japon te strijken, omdat daardoor een eigenaardig piepend geluid ontstond.

'k Herinner me ook dat zij altijd een zilveren reuk-doosje in den zak had, dat zij een kanten fichu droeg, en over haar kornet een grooten zijden hoed. 't Staat mij weer duidelijk voor den geest, hoe eenmaal, toen grootmoeder bij ons thuis zou dineeren, iemand bij ongeluk op dien hoed.

die onder haar Thibet-omslagdoek op een stoel lag, ging zitten; de goede vrouw werd toornig:

„Goeie help! wat 'n lompheid, mijn hoed is totaal bedorven!"

„Kom moeder," zei mijn vader, „zoo'n snuifschepper kun je altijd weêrom krijgen."

„Neen, jongen! zulke hoeden worden er tegenwoordig niet meer gegedragen. Sedert je vaders dood — dus nu al ruim zes jaar — heb ik hem gebruikt en hij is nòg als nieuw. Kom daar nú eens om, de degelijkheid gaat de wereld uit; 't is prulleboel wat ze op dit moment maken en de vrouwen drillen zich maar op met al die ijdele wufte vodden. — Ik gruw er van — en 't is met de mannen al evenzoo. Kijk me zoo'n jas eens aan, die je draagt — je kunt alle driejaren wel een nieuwe aan. Je goeie vader heeft zijn trouwrok op onze zilveren bruiloft nog aangehad, dat klinkt anders hè?"

Ik heb menig genoeglijk dagje bij grootmoeder gesleten; zij woonde destijds op den Achterburgwal vlak tegenover een heel hooge steenen brug, waar 't toesleedje dat haar naar de kerk bracht — van vigelantes hield ze niet — slechts met moeite tegen op werd gezeuld.

't Was zoo gezellig bij haar in huis; in de breede marmeren gang stond een koperen emmer met een witgeschuurden puthaak er naast, schuins over de staande klok met bewegende scheepjes. Een eindje verder was de parapluiestander en daarboven hing het ouderwetsche weerglas, waar grootmoeder altijd op tikte vóór zij uitging. In de binnenkamer met hooglicht zat zij gewoonlijk bij de uittrektafel, in haar grooten stoel, met een warme stoof onder de voeten en den Bijbel op haar schoot. Zij las nooit iets anders. Voor haar was het woord Gods *alles*, „het begin en einde van alle wijsheid." Je grootvader, „zei ze," las vroeger Jacob Cats en later las hij ons voor uit Maurits Lijnslager, Sara Burgerhardt of Willem Leevend, maar ik houd niet veel van die wereldsche boeken, ik vind in de Schrift mijn troost, mijn wegwijzer en toeverlaat." Dan lei ze haar zilveren bril op het boek en knikte mij toe: „Ja jongen! jij zult in je leven Gods woord ook wel noodig hebben — niemand blijft vrij van zorgen en bekommernissen en je moet vroeg leeren, die op den Heer te werpen."

Als ik haar te druk werd, schelde grootmoe — ze had altijd een zilveren schel, naast haar werkdoos op tafel, onder haar bereik: „Neem hem een poosje mee Geertje", zei ze dan tot de stemmige meid, die al haar kinderen had zien geboren worden, en ik verhuisde naar de keuken, waar ik me dikwijls beter amuseerde dan in de kamer.

Geertje was een model-meid, altijd helder als een brand, in jak en rok en met een neepjesmuts op, zonder geutje bovenin. „Ieder 't zijne", beweerde zij, in de juffrouwenkornet hoort 'n geutje, maar een dienstmeid doet 't zonder; je moet niemand naar de kroon steken — ik zou me schamen de destansie uit 't oog te verliezen. De tegenwoordige dienstmeisjes zijn allemaal hittepetitten, die japonnen dragen en mooie mantels, maar geen hemd aan 't lijf. En 't volk? 't Is ook al van 't hondje gebeten; gewone burgermenschen laten d'r eigen mevrouw noemen. — En dàt komt toch alleen maar de edelheden toe."

Geertje was een artiste in haar vak; zij kookte, bakte en braadde overheerlijk en 'k heb menig pannekoek van haar gehad. Zij bakte ze met zóóveel innige toewijding dat haar rimpelig gelaat van inspanning glom in het licht van de spaarlamp, die onder den grooten schouw den vettigen, witten bakdwalm rossig kleurde. Haar korte ineengedrongen figuur wierp een slagschaduw op de tegeltjes van den muur en in den vuurpot op de stooktafel knetterden en vlamden de talhouten en blokjes, die zij met kwistige hand er in wierp.

Bij de buren had men een fornuis aangeschaft en van die nieuwe gevaarlijke dingen: lucifers. Grootmoeder liet zich belezen om ook zoo iets te nemen, maar tegen die nieuwigheid kantte de trouwe Geertje zich met al de kracht, die in haar was. „Wat 'n dwaasheid!" zei ze, ik breek een zwavelstok in vieren voor de zuinigheid en ze smijten die dure houtjes bij hoopen weg — onzin, allemaal nieuwigheid, uit den duivel! — en een fornuis! — nooit! Dat ijzeren onding er uit of ik."..... Geertje bleef!

Soms kwam er bezoek Zondags — in 't namiddaguur; deftige dames en heeren. Dan sloeg Geertje de opgestroopte mouwen naar beneden, bond zich een zwart zijden boezelaar voor en bracht het likeurkeldertje en 't blad met de Madérakaraf en de met ruitjes geslepen glazen binnen. — Ik kreeg een koekje uit de zilveren trommeltjes, die uit het trumeaukastje kwamen en Geertje een glas wijn, waarvan ze me wel eens liet meeproeven. Voor een van de vaste bezoekers, den ouden neef Jaspers, werd een lange pijp met een penneschachtje er op in 't hoekje van den schoorsteenmantel bewaard. Hij had eigenhandig zijn naam op den pijpekop geschreven, want hij mocht rooken als hij kwam; en ik mocht hem de pijp, 't tabakskistje met den hazesprong er in en 't koperen komfoortje aangeven. Er was ook een kistje geel gespikkelde, lange, dunne sigaren, die aan de jongere heeren werden gepresenteerd, bij hun vertrek.

Als 't avond werd kwam grootmoeders factotum met de lamp; — een mooie kolom met een grooten matglazen ballon op den wijden koperen rand, gevuld met patentolie.

„Wat 'n prachtig licht toch tegenwoordig," zei de goede vrouw menigmaal. — „Toen je grootvader nog leefde hadden we ook lampen, maar veel kleiner en niet zoo goed... en toen wij trouwden, wisten wij van geen lampen af; we brandden kaarsen. Als 't donker werd kwam de meid binnen, zette twee kandelaars met dikke vetkaarsen van zes in een pond op tafel, een snuiter op een bakje er tusschen en zei, dat was zoo gebruikelijk in deftige burgerhuishoudens: Goeden avond meneer en juffrouw en hier is het licht!

Nu hebben we méér licht met één lamp, dan met een dozijn kaarsen en wie weet of jelui niet later nog veel mooier licht krijgt. — Ja 'k zou over vijftig jaar wel eens willen terugkomen om overal een kijkje te nemen.

Ik zie nu al dagelijks hoe alles verandert en misschien ook verbetert, maar ik voor mij kan me met al dat nieuwe nog niet vereenigen. Ik blijf maar 't liefst in mijn oude doen, en ik kleed me, zooals ik dat van jongs af aan gewend ben, ik kan er niet toe besluiten om de Parijsche modes, die door de vrouwen van onzedig gedrag worden voorgeschreven te volgen en dat doen onze dames toch, de Hollandsche degelijkheid gaat er uit — 't is allemaal Fransche wind — dat is nog een treurig

gevolg van de overheersching. Ik heb die meegemaakt in mijn jeugd; och heere! wat 'n tijd!

't Is warm geworden in mijn kamer — de thermometer op mijn schrijftafel wijst 70° — 't gasgloeilicht brandt minder goed dan anders dunkt mij, of 't ligt aan mijn oogen, die moe zijn van 't staren op mijn werk. Ik sluit ze, leg de pen even neer, en blijf een poosje achterover geleund in mijn stoel zitten. Als ik mijn oogen weer open zie ik onwillekeurig naar grootmoeders portret. Zonderling! — 't is alsof het grooter is geworden, 't beweegt. De vergulde lijst wijkt terug en rekt zich uit tot een gelig, flauw omlijnd ovaal en 't beeld groeit met snelheid meer en meer. Het treedt naar voren en begint te leven. De oogen zien mij aan, om den mond speelt een glimlach en terwijl de lijst alleen nog een groote open lichtruimte vertoont, komt de strenge, zwarte gestalte der oude vrouw langzaam vooruit. Ik zie duidelijk de diamanten speld op haar fichu, den trouwring, den robijn aan haar vingers, onder de lange kanten manchetten, en haar fijne kornet. Ik hoor het ritselen van haar kleed, — als levend schrijdt zij voort;de lijst is ledig.

'k Ben doodkalm gebleven — ik voel geen schrik, zelfs geen verwondering als zij, geheel en al zooals ik haar voor veertig jaren heb gekend, naast mij komt staan en rondziende zegt: „'t Is kalm en rustig hier, mijn jongen! — maar vreemd — o, zoo vreemd! Die boekenkast ken ik nog, die was van je grootvader — die stoel was de mijne — die pendule heb ik jaren gebruikt, — maar wat is dat?" Zij wijst op mijn gasgloeilicht.

— Dat is gas!

Langzaam schudt zij het hoofd, niet begrijpend.

Ik leg haar uit, dat na haar lamp met patentolie andere lampen gebruikt werden, dat na die de petroleum kwam, en dat na de petroleum het gas en 't electrisch licht zijn gekomen.

„Wonderlijk, wonderlijk! en wat is dat?"

„Mijn vulkachel!"

„Vreemd! en dat knopje daar?"

„Een electrische schel."

Onhoorbaar gaat zij de kamer door — verwonderd alles bekijkend, eensklaps wijst ze op een schilderij aan den wand, zeggend; „'n Mooie copie van den Schuttersmaaltijd die herinner ik me nog uit 't Trippenhuis — wie heeft die geschilderd?"

„'t Is geen schilderij, 't is oléographie, steendruk," zóó worden er duizende afdrukken gemaakt tegenwoordig."

„Slecht voor de kunstenaars dunkt me.... en dat daar aan den muur?"

„Een telefoon! daar kan ik door spreken met wien ik wil, door de geheele stad, door 't heele land zelfs."

„Onmogelijk!"

„Luister zelf," ik schel een paar vrienden op, die mij antwoorden, ik laat haar hooren, zij schudt het grijze hoofd en zegt zachtjes: „Onbegrijpelijk! ik versta woorden, ik hoor stemmen, maar ik herken ze niet, en glimlachend: „'t Is ook al zoo heel lang geleden dat ik hier was — ik ken niemand meer...." en terwijl ik wil opstaan om haar een stoel te geven, zie ik haar langzaam door de kamer naar de deur gaan — en plotseling verdwijnen.

Als ik haar volgen wil, kan ik niet, ik ben als aan mijn stoel gegroeid.

De ledige lijst vóór mij is steeds grooter en wijder geworden. Zij heeft den geheelen wand uitgehold — ik zie er doorheen in een groote ruimte, waar grauwe dampen in dikke, wollige kringen dooreenwolken.

'tWordt donker in mijn kamer, mijn gloeilicht gaat plotseling uit — alleen mijn vulkachel werpt nog onder uit de luchtopening een rosachtig schijnsel over het vloerkleed.

Ik onderscheid geen enkel voorwerp meer in mijn kamer, dan 't witte blad papier, dat voor mij ligt en het groote ovale vak op den muur dat lichter en lichter wordt. De grauwe damp lost zich op in lichtblauwe wolken, die langzaam doorschijnend worden en een beeld doen zien dat mij boeit. Ik zie in mijn ouderlijk huis, — op oudejaarsavond. —

Onze fabriek is vroeger dan anders gesloten, de werklieden zijn, voor ze heengingen, op 't kantoor gekomen om hun patroon „een goed uiteinde" te wenschen en hebben als tegenbeleefdheid een uitnoodiging ontvangen om op Nieuwjaarsmorgen chocolaad te komen drinken.

De geheele familie is naar de avondkerk geweest, waar 't plechtig was en warm door de gemoedelijke preek, 't licht, de stoven en de vele menschen. We hebben thee gedronken in de huiskamer en zitten nu allen om de groote ronde tafel op de *zaal*, die alleen bij feestelijke gelegenheden gebruikt wordt. Mijn vader, mijn moeder, mijn zuster, een paar familieleden en kennissen, die, omdat ze geen eigen tehuis hebben altijd op oudejaarsavond gevraagd worden — zie ik lachend en pretmakend met de overigen, spelend het klok en hamerspel. — Ik zie hoe tante Jetje, een oude jongejuffrouw, die niet tegen haar verlies kan, haar eigen kaart uitgooit, daardoor knorrig wordt en eindelijk pruttelt dat we veel te veel warmen wijn en punch drinken. Zij drinkt slappe koffie, maar ze propt zich vol met moeders eigengebakken snipperbollen en beignets. We spelen voor afwisseling één en twintig totdat 't tijd is voor 't souper. Dan eten we gebraden kastanjes uit de mooie oude tinnen kastanjevazen, die tusschen de twee groote kandelabres met waskaarsen op tafel zijn gezet. Haringsla is er, roastbeef en gehakt, roode wijn en rijnwijn. 't Gesprek aan tafel wordt gerekt en hokt een beetje totdat het buiten langzaam twaalf uur slaat.

Vader staat op en zegt 't glas opheffend: „Nieuwjaar, kinderen! God zegene het! Wel gefeliciteerd! Zij 't een heerlijk jaar voor allen."

Buiten wordt een paar malen geschoten; tante Jetje springt er meteen: „O, Gussjes!" van op.

Dan loopen allen haastig naar de huisdeur om op stoep staand, de torenwachter te hooren blazen. Van den ondersten trans klinkt zijn hoorn; hij blaast: *Lieve schipper vaar mij over* en *Wilhelmus*, beide even valsch, maar toch klinkt er voor ons iets plechtigs in die tonen, wegstervend in den stillen sterren-helderen nacht.

De buren op de stoep links en rechts luisteren ook — en wenschen elkâar over de stoepleuningen heen: Veel heil en zegen!

De nachtwacht komt voorbij en zegt, even aan zijn karpoetsmuts tikkend, van achter zijn dikke wollen bouffante een schor: „Veel heil en zegen, mevrouwen en meneeren." Hij krijgt op stoep een glas warmen wijn en

een paar sigaren — gisteren is hij er nog geweest „om een turfje." Zijn nieuwjaarsfooi zal hij morgen halen.

't Wordt te koud buiten — de torenwachter heeft ook gedaan: hij toetert nog maar zoo'n beetje na. We gaan weer aan tafel en dan komen de dienstmeiden binnen. Ze zien er uit om door een ringetje te halen, zij rieken naar groene zeep en haar handen zijn nog klam van 't wasschen, omdat ze nu één voor één aan mijnheer en mevrouw en aan al de anderen een hand moeten geven en een wensch uiten, dien de gasten, als zij heëngaan met klinkende munt beantwoorden.

't Wordt een oogenblik duister.

't Oudejaarsavondtafereel lost zich op in donkere wolken, maar na een paar seconden breekt een lichtstraal door en schijnt een vroolijk zonnetje over een helderen winterdag. Ik zie drukke beweging in de straten, overal wenschende, vroolijke menschen. De nachtwacht brengt een prent — de vuilniskarreman, de aschkarvoerder, de waldieper en de lantaarnopsteker snellen langs de huizen — allen met prenten.

Een aanspreker komt de stoep op. Neen! ik vergis me, 't is vaders oudste vriend, een dominee, die in de Oude Kerk gepreekt heeft en die vóór hij naar huis gaat, even aanwipt. Onwillekeurig moet ik lachen als ik mij eensklaps herinner, dat destijds de evangeliedienaars hetzelfde costuum droegen als de aansprekers, die eerst eenige jaren geleden hun plechtgewaad hebben verwisseld voor de livrei van de dienaars der begrafenisondernemingen.

Dan zie ik een troep beschonken lieden, die den nieuwjaarsdag misbruiken — even als nu nog te dikwijls gebeurt — en ik glimlach over den diender, die heel gemoedelijk, met zijn wandelstok dreigend, zegt: „Toe, jongens ga jelui nou netjes naar huis, hè? dan is d'r geen kwaad aan boord."

Wat 'n goeden vaderlijken diender; hij draagt een hoogen hoed, met een koperen stadswapen er voor, een lange kuitendekker en een sabel die kiekeboe speelt uit zijn jas... maar zoo heel goedig is hij toch ook niet, want hij rost een paar straatbengels ongenadig af, omdat zij hem „koperslager" en „blikhoed" schelden en zich onhebbelijk aanstellen voor de koffiehuizen in de Kalverstraat.

In die cafés is 't druk; in de Karsseboom, bij Allebrandi, in 't Grand Café Restaurant op den hoek van den Dam en in meer anderen, geeft de kastelein op Nieuwjaar vrij gelag aan de habitués en presenteeren de Jan's saucijsenbroodjes of vleeschpastijtjes met een allervriendelijkst: „Alles goeds, heeren!"

't Is intusschen avond geworden.

Volgens den almanak is 't lichte maan en daarom branden de straatlantarens niet — 't gas is nog te duur om er kwistig mee te zijn.

De lucht is in den namiddag betrokken en zwaar hangen de sneeuwwolken over de slecht verlichte stad. 't Blijft echter druk en woelig in de straten, totdat de koffiehuizen gesloten worden en de schouwburgbezoekers, die op het Leidscheplein Gijsbrecht van Aemstel en Kloris en Roosje, of bij Duport of Van Lier een ander stuk zagen vertoonen, naar huis gaan. Zelfs in de altijd volle Nes wordt het stiller; hier en daar straalt nog licht uit de bekende dans- en speelhuizen en voor de lage glazendeur van

„Aaltje" joelt een troepje aangeschoten heertjes, die speetjes gebakken paling willen gaan eten of broodjes met eieren en zuur.

Bij „Toontje" klinkt nog trompet, viool en bas, vroolijk noodend tot een dansje; buitenlui, die met of zonder hun vrouwen in stad Nieuw-jaar vieren, halen daar hun hart op.

Nacht!

Alles is rustig geworden, de meeste menschen zijn gaan slapen, 't gerij in de straten heeft opgehouden en slechts enkele voetgangers bewegen zich nog hier en daar haastig voort over de glibberige, vochtig uitslaande keien. Een rijtuig ratelt, snel voortbewogen, door de eenzame straten; 't is een vigilante, waarmee iemand „de meester" gehaald heeft, na eerst in allerijl om de baker te zijn geweest.

Een paar nachtwachts loopen, met den ratel onder den arm, de bonte muts diep over oogen en ooren getrokken, zachtjes met elkander pratend, voort.

„Twee uur, heit de klok! Twee uur!" roepen ze om beurten, als twee klokslagen van den Westertoren langzaam en zwaar door de vochtige lucht galmen en uit de verte andere klokken zwakker, als echo's, daarop antwoorden.

„Twee u-u-ur!"

Zij gaan, slenterend naar hun huisje, dat aan den walkant staat en waarin de vuurpot met glimmende kolen, het blikken keteltje vol koffie, een stuk brood en een pijp hen wachten.

Nauwlijks hebben zij hun wanten uitgedaan, zich een oogenblik gewarmd en gemakkelijk in hun hoekje gedrukt om een klein uiltje te vangen, of van den torentrans klinkt, een trompettoon langgerekt en pijnlijk door den nacht.

„Tà-tâa! tà-tà-tàtâ â h!" blaast de wachter.

Zij springen eensklaps op.

„D'r is brand, Hein, maar waarzoo?" zegt de een.

„'t Zal me benieuwen," antwoordt de andere, zijn ratel grijpend.

Haastig loopen zij de Keizersgracht op en zien omhoog naar den toren vanwaar met geregelde tusschenpoozen het brandsignaal blijft klinken.

„Brând! Brâ-ând!" roepen de wachts, op een sukkeldrafje om de kerk loopend, want zij zien aan hun kant geen sein; de lantaren, die de torenwachter uithangt is aan de andere zijde.

„Daar heb je 'em!" roept Hein, omhoogwijzend. „Dáár! 't zal zeker wel in de Jordaan wezen; — 'r is even kijken!" en als beide hun pas versnellend, onophoudelijk ratelend en roepend, op de brug voor de Leliegracht staan, klinkt hun reeds van verschillende zijden, flauwer of sterker de onheilspellende roep: „Brâ-ând!" tegen.

Een roode gloed vertoont zich aan den hemel in 't Noordwesten.

„'t Is ver-af, Hein! Ik denk op een van de paden."

„Kan wel wezen," bromt Hein en gaat haastig de Prinsengracht op. Bij de Rozenstraat woont een brandmeester, die altijd een goede fooi geeft als „'t wachie" bij tijds waarschuwt.

De andere is vooruitgeloopen en schelt reeds luid en lang aan een bovenhuis, een eind verder.

Een raam wordt eindelijk opengeschoven.
„Wie daar?"
„De wacht juffrouw!"
„Wat is er?"
„Brand, juffrouw! Uwes man is immers van 't piket?"
„Juistement! dankie, 'k zal 'm roepen — waar is de brand?"
„Nog niet bekend juffrouw, maar ik denk zoo om en bij de Raampoort."
Een ander raam in 't huis er naast gaat open.
„Wachie! Wachi-e e!"
„Juffrouw?"
„'t Is toch niet in de Rozenstraat, wèl?"
„Secuur niet juffrouw, veel verder!"
„O, zoo! dan heb *ik* er maling an!"
Plof! het venster valt toe.

Van den toren blijft het alarm-signaal akelig, lang gerekt, hoorbaar en als te voorschijn getooverd door die tonen komen eensklaps van alle kanten geheel en halfgekleede menschen, die een oogenblik naar de roode lucht turen en zich dan haastig in de richting van dien gloed voortspoeden. Buiten de Raampoort brandt een molen; de weërschijn der vlammen, die den hemel eerst karmozijn kleurde, wordt feller.

Nu en dan schieten massa's vonken, krachtig opgestooten uit het vuur naar boven. De omtrek wordt verlicht, de lucht lichter geel en vurig en tegen dien schijn steken de silhouetten van gevels, schoorsteenen en daken scherp zwart en spookachtig af.

'tWordt rumoerig in de straten en op de grachten; de geheele Jordaan komt op de been. Mannen met een enkelen jekker over hun borstrok of hemd, vrouwen in nachtjak en rok en op sloffen, sommige met haar zuigeling aan de borst, spoeden zich voort naar den brand.

Hier en daar komt licht in de huizen. De bewoners staan weer op — ze voegen zich bij de aangroeiende menschenmenigte.

Daar ratelt reeds een brandspuit, aan touwen voortgetrokken, door een troep schreeuwende en vloekende mannen langs de Rozengracht. Flambouwen, haastig ontstoken, gevaarlijk afdruipend, verlichten rosachtig gril de witte bretels en baaien borstrokken van sommige stoere spuitgasten, die zich geen tijd gunden om een jas of jekker aan te schieten.

De wagen met de perspomp en de slangen volgt, voortgeduwd en gesjord door jongens en mannen, die hun armen en kelen niet sparen.

Van de Baangracht nadert een andere spuit, in razende vaart voortgesleurd door een troep menschen, die met luide kreten en verwenschingen elkander tot spoed aanzetten.

„Vooruit! — Vooruit — dan!" schreeuwen ze, „trek dan toch, we moeten 't eerst over de brug anders haalt de spuit van de Keizersgracht de premie — Vooruit!"

En zij razen voort, met woest geweld alles omverwerpend wat hen in den weg komt, als een hoop baarlijke duivels, beschenen door de fakkels, bespat en geschroeid door de vonken der pekkransen, die zij meêvoeren.

De menschenmassa groeit voortdurend aan; uit allerlei stadsgedeelten loopen zij bijeen, meerdere spuiten komen en het volk holt bij voorkeur de spuiten na. Op de brug voor de Raampoort komt een opstopping, ge-

drang — eindelijk gaat 't weer goed! — men volgt elkander, bedaarder nu. Een brandmeester met zijn nummerplaat om den hals en zijn staf in de hand, dringt haastig met beide ellebogen duwend door de menigte. Hem volgen een paar schutters, die loopend nog een of ander équipementstuk in orde brengen, hun geweer hindert hen in de volte en de chacot balanceert op hun hoofd. Zij hebben brandpiket en konden niet gauw genoeg hun loopplaats bereiken, nu willen ze nog probeeren om bij den brand te komen en de boete te ontloopen.

Overal op de Baangracht worden vensters en deuren geopend; de menschen kijken in nachtgewaad uit hun ramen naar den brand, die heviger schijnt te worden; zij wisselen van gedachten met de ellebogen op de raamkozijnen of stoepleuning rustend.

„Alweêr een brandje op Nieuwjaar!" roept een oude juffrouw, uit haar venster liggend, tot haar buurman, die met een witte slaapmuts op en in zijn overjas op stoep staat.

„'t Komt tegenwoordig in de mode juffrouw, eeuwig en altijd is er brand van 't ouwe in 't nieuwe; nou! hum! ik zeg niks, hoor!"

„Mensch! je mag van je evennaaste geen kwaad denken, dat's onchristelijk!"

„Ik zeg immers niks, maar suspicie mag je toch hebben, hé?"

„Dat's uw zaak. Ik wou dat m'n Hannes al wêerom was; hij is pijpvoerder weet je?"

„'n Lekker baantje — mijn broêr is schutter, die loopt bij een brand altijd een verkoudheid op."

„Ze hebben driemaal de premie gehad verleden jaar, zijn spuit is d'r als de kippen bij, ze hebben de laatste maal ieder twee-vijf-en-zeventig gedeeld."

„Hum! en een nat pak op den koop toe."

„Nou ja — maar 't is toch ook voor je evennaaste...... Hè! kijk me dat nou!" en ze wijst op een troepje zingende en hossende jongens en meiden, die gearmd naar den brand gaan.

„Hè, wat 'n vee van Laban! — die maken d'r reëel een pretje van; 't is zondig, den Heere verzoeken, zeg ik!"

„Dat's altijd zoo geweest hier in Amsterdam — afijn! — ik heb er 't mijne van; 't kan wel tot morgenochtend branden. Wel te rusten juffrouw!"

„Genacht buurman — ik kruip ook maar weer onder de wol!"

Juist als zij haar venster sluiten wil, ziet zij een luitenant van de schutterij, die met een sigaar in den mond, zijn witte kastoren handschoenen dichtknoopend, vrij kalmpjes voorbij marcheert en schamper roept zij hem toe: „Haast je maar niet jongeheer! Als je komt zal 't wel zoo wat gedaan wezen en pas op je mooie pakkie dat 'r geen vonkie op valt!"

Feller wordt de gloed, de vlammen gaan hooger op en als van een reusachtig vuurwerk, dat in de verte afgestoken wordt, spatten eensklaps millioenen vonken en vuurstralen omhoog. De wieken van den molen beginnen brandend te draaien; de lucht wordt een vuurzee gelijk. Witte stoomwolken, geel-zwarte rookkolommen, doortintelt van gloeiende sprankels, vliegen op in de roode, steeds feller zich kleurende lucht.

Ik hoor het loeien der vlammen, het knetteren van het vuur; 't knappen en vallen van binten en balken, het sissen der blusschende waterstralen en 't hijgend piepen en knarsen der spuiten.

De luide stemmen der door elkander joelende menschen, de schorre kreten der halfgeblakerde pijpvoerders, die van hun standplaats den spuitkommandeurs angstig toeschreeuwen: „Water, nummer vier, water!" of „Nummer negen water!" het dreunend zuchten der perspompen klinken mij allengs flauwer in de ooren.

Het geheele tafereel wordt onduidelijker, — eindelijk verdwijnt het in één zwartgrijze rookmassa, druk dooréén woelend in zware rollende kringen, die, langzaam zich openend, mij, als opdoemend uit een nevel, een bekend, goedig gelaat doen zien.

Barend, onze oude knecht, staat voor mij. Hij was lang pijpvoerder bij spuit zeven.

Ja, zóó zag hij er uit toen hij heel oud was: zijn haar en baard bijna wit, zonder boventanden, met gouden ringetjes in de ooren, zijn gelaat vol rimpels en groeven, maar in zijn oogen nog een schittering, een vonk van kracht en om zijn mond den trek van goedige grappigheid, dien hij zelf niet wist dat hij bezat. Ik hoor hem, dunkt mij, weêr met komischen ernst beweren: „D'r is tegenwoordig geen aardigheid meer aan een brandje, meneer! Door die nieuwerwetsche brandweer is de boel uitgespoten voor 't goed en wel begonnen is — en, rojaal gezeid, aan een brandje zit voor een burgermensch dan ook geen kaplaken meer. Ik ben zelf te dikwijls bij goeie branden geweest om niet te weten, dat er, zonder dat je 't helpen kon, wel 'reis een of ander bruikbaar stukkie huisraad aan je vingers bleef kleven — de assurantie verdient toch nog genoeg, hé? En dan uit 't puin, uit de ruwiene — — Nou! Hum! We zullen 't alle dagen samen mogen deelen wat daaruit door brave lui — hum!..... gevonden werd. Afijn! wat dàt betreft is 't wel goed dat die brandweer 'n regelement gemaakt heeft — en de assurantie wrijft in d'r handen, dat snap je!"

Die goeie Barend, zoo eerlijk als goud, een brave kerel! Meer dan dertig jaren bleef hij het factotum in onze familie — een levend geschiedboek, want hij herinnerde zich alles, van iedereen, en wist dat op een eigenaardige leuke manier weêr te geven.

Hij was voor zijn doen ontwikkeld, las veel en wist meê te praten over Susanna Bronkhorst, zoowel als over Jacob v. Lennep's Pleegzoon en de Caméra van Hildebrand; — met trots vertelde hij: „Ik heb Dickens gelezen en Bullwer, net zoo goed als Multatuli, Dumas en Sue. Lezen is drinken en eten, meneer! — Ik zou m'n laatsten cent naar de leesbibliotheek brengen!"

Als knaap heb ik menigmaal gretig geluisterd naar de verhalen uit zijn zeemanstijd. Hij was bootsman geweest, maar om zijn ziekelijke vrouw zooals hij zei: „op droog geloopen en vast blijven zitten". Hij scheen erg veel van haar te hebben gehouden, want toen zij gestorven was klaagde hij: „'k Heb geen kind of kraai in de wereld en weinig aardigheid meer in m'n bestaan. M'n Jans mis ik zoo aan alle kanten; ik krijg 't in de peiling dat Barend er nou ook maar tusschen uit moet."

Toch is hij in de tachtig geworden — ik heb hem, toen ik zelf reeds lang huisvader was, helpen begraven, heel netjes in een zwarte koets, met een koetsier, die een huilebalk droeg en zes aansprekers in rok en kuitenbroek en met driekante steekjes. Ik had een krans van groen en

bloemen medegenomen, dat begon hier juist meer algemeen in de mode te komen — en de aansprekers namen, toen zij mij den krans op de kist zagen leggen, met eerbiedig verwonderde gezichten hun steekjes nog een extra keer af.

Kort voor zijn dood bezocht ik Barend nog. „'t Deed hem goed dat meneer nog eens kwam," zei hij. „Je wil wel 'reis wat anders praten, dan wat de ouwe mannen hier zanikken. Als ik meneer zie, komt me zooveel in gedachten — een half menschenleven! — Och heere ja! mijn Jans hé? 'n Goed wijf; U mocht d'r ook wel. — Zou ze nou weten dat ik hier zóó vastgemeerd lig? Ik heb 't anders niet kwaad in 't huis, maar je wordt zoo hokvast. Ik voel me nog niemendal oud, maar m'n beenen verlakken me. 'k Zou nou geen krijgertje meer met je kunnen spelen meneer; daar was je dol op toen je een knaapie was. Nu doe je 't zelf met je kinderen.... hard loopen kon je, nou! 'k Rappeleer me dat ik, toen u een jaar of twaalf was, 'reis 'n lange jacht op je gehouwen heb, meneer! Je was uit huis gedrost om te gaan kijken naar 't ophangen van Kemper, een moffenjongen, die in de Diemermeer een heele boerenfamilie had uitgemoord. Mevrouw uws moeder, was als de dood dat u zoo iets zien zou en stuurde me je achterna om je terug te halen. 'k Zag u vlak bij 't Leidscheplein loopen; daar kreeg je me inééns in de gaten en toen ging je d'r van door! Je was als water, meneer, ik moest 't opgeven, maar de executie heb je ten minste niet gezien en dat was maar goed ook, want 't is 'n onmenschelijk beroerd gezicht. Heel goed dat ze kort daarop de doodstraf hebben afgeschaft, evenals 't geeselen en brandmerken. Brrr! dat was zoo ellendig! Op de Nieuw Markt aan de St. Anthonies-waag stond dan 't schavot en je kon de arme zondaars grachten ver hooren gillen, als ze onder beulshanden waren. Nu hoor je daar alleen maar de lieve stemmetjes van de vischdametjes, als ze elkanders doopceel lichten.

Ja, ja! d'r is heel wat veranderd sedert ik als scheepsjongen met mijn schip door 't Noord-Hollandsch kanaal kwam. Toen was 't aan 't Nieuwediep nog een goeie boel, een druk vertier en door 't kanaal werden we met paarden voortgetrokken, later kwam ereen sleepboot voor de schuit. Ja! ik heb Holland op zijn smalst zien graven — ik heb 't Ooster en Westerdok vol schepen gekend en 'k heb 't ook later gezien, toen je er door schieten kon, zonder niet anders te raken dan per gratie de schoorsteen van een boot.

'k Heb met de jol gevaren aan de Nieuwe Stadsherberg — 'k lei altijd aan de Jachthaven. Daar placht meneer uw vader 's avonds wel r'is een glaasje bier te drinken en van 't mooie gezicht over 't IJ te profiteeren. Alles weg! Ze hebben de frisschigheid van de stad weggenomen door daar aan dien kant 't station te plakken. Och, heere! wat hebben ze daarmee getobd, dan zakte 't hier, dan zakte 't daar en als ik beleef dat 't klaar komt en in gebruik genomen wordt zal 't me wonder doen of 't stand houdt.

Weet u wat me spijt? Ik had wel 'reis zoo'n groote Mailboot van binnen willen zien; ik kan me maar niet voorstellen hoe zoo'n ding 't rooit om in dertig of veertig dagen naar Indië te komen. Nou ja, 't Suez-kanaal snijdt een heel eind weg af, maar zoo'n boot moet toch weêrgaasch goed doorzetten hoor! In mijn tijd voeren we om de Kaap en als je 't 'm dan

in negentig dagen leverde, was je meer dan content..... Hè ja, weet u wel meneer, dat u 't eerst van je leven met mij gevaren hebt? Niet! nou maar 't is zoo 't Was op 'n Zondag in de Wetering — met 't schuitje van mijn neef den groenboer. Toen zijn we naar Stadlander geroeid, rappeleert u je dat niet, er was 's middags muziek; je hadt er een wip, een schommel, een kijkspul van mikroskopen en andere snaarderij. Mijn Jans was er ook bij, toch wel een goeie vrouw geweest, hè? Ze had nog een zak krakelingen voor je meegenomen. Jongens, jongens, meneer je beet er in als een visch in z'n aas.

Jans had zelf nooit getwijfeld, meneer! maar ze was dol op kinderen, daarom was ze ook zoo op je gesteld; je kon geen kwaad bij d'r doen. — Zij heeft u ook nog je eerste palmpaasch gegeven, een heele groote. 'k Had hem zelf gemaakt van een stok met 'n broodhaantje er boven op, zes of acht vlaggetjes van klatergoud en papier, een uitgeblazen ei er aan, twee krentebroodjes en een stuk of wat vijgen, en palmtakken en oranjewimpeltjes. — Je ziet die dingen tegenwoordig haast niet meer hè? Jammer, want de kinderen verdiverteerden d'r eigen erg mee op Palmzondag. D'r was nog een heele negotie in; overal aan de snoepkeldertjes en in bakkerswinkels zelfs zag je ze staan.

'Is net of de kinderen tegenwoordig te vroeg oud worden, hé? Ze maken d'r nou kleine bleeke perfestertjes van, door al 't leeren, maar 't vermaak wat ze hebben is zuinig. U hebt je beter geamuseerd hè? overal moest je bij wezen. Ik ben dikwijls met u uit geweest, naar 't Bergje in 't plantsoen aan de Willemspoort, daar in dien tuin bij den molen, 'n caroussel was d'r, 'n poppenkast en in later jaren speelde er 's avonds een zomertheater.

Ik ben ook eens met u en je zus naar 't Doolhof op de Prinsengracht geweest. Och ja! uw Mama, zei altijd: geef de kinderen maar met Barend mee, dan zijn ze goed bezorgd. 't Was dáár een heele aardigheid; je had er een doolhof van kleine begroeide haagjes en in 't midden een koepeltje met een beeld. Op de plaats stond een groote fontein, die rook niet lekker, want hij was van 't water uit de Prinsengracht en dan had je de bedriegertjes. — Heere, heere! wat konden de meisjes gillen als die fonteintjes in eens onder d'r rokken spoten. Kan u je nog voorstellen dat, er een zaal was vol mekanieke poppen? En dat je tegenover die beelden op een hooge trap zat, bij wijze van banken boven mekaar? 't Was er effectief vermakelijk.

Je zag er Haman ophangen, de Koningin van Sceba in haar heerlijkheid en Salomo, verschillende vorsten en grootheden. Afijn 't was zoo'n soort van wassenbeeldenspel, en een orgel had je er ook, daar speelde een oud mannetje op. 'n Akelige muziek; de honden, die de lui altijd maar mee namen, begonnen d'r regelier van te zingen. U kreeg de stuipen op je lijf, meneer, toen van Speijk zijn pistool zou afschieten en uwes zus was bang voor Bestje van Meurs, die de kruimels van haar mond veegde en voor de Reus Goliath en zijn vrouw, een kanjer van een voet of vijftien. Ja, d'r waren toen wel aardige dingen voor de jeugd hier in Amsterdam. In de Roomtuintjes buiten de Muiderpoort, in Rozenburg en Frankendaal in de Meer zijn we ook wel 'reis samen geweest. Ik heb u leeren loopen over de kettingbrug en de Hermiet laten zien, die zijn hoofd en hand

bewoog. Uw vader had nooit tijd om mee te gaan, maar ik werd nog al 'reis gekommandeerd om de viktalie te dragen, want in zoo'n tuin nam je de ménage mee, maar thee, koffie, bier of wat je drinken wou was er te krijgen. 't Is jammer dat die theetuinen zoo langzamerhand allemaal zijn opgedoekt; 't was een onschuldig vermaak en 't koste weinig geld. Weet u waar 't ook plezierig was? Hier, in den tuin van 't Bestjeshuis aan den Binnenamstel, 'k heb menigmaal de mand met broodjes er heen. gebracht. Soms ging uw Mama d'r met een heele troep kinderen heen — daar konden ze ravotten naar hartelust! En als d'r gegeten werd mocht jelui kijken hoe de bestjes, d'r rantsoen naar binnen speelden; 't was wat vreemds voor de jeugd, maar de ouwe vrouwen en mannen hadden er de duvel aan gezien. 't Is dan ook niet pleizierig, al ben je maar 'n verpleegde, dat de rijkeluiskinderen je de brokken uit den mond komen kijken.

„Uw vader was lid van den kerkeraad en daardoor had de familie vrijen toegang tot dien tuin — 't publiek mocht er nooit in. Ze hebben nu ook een heel stuk van die mooie boschjes en lanen afgenomen voor 't nieuwe gebouw... 'k had nooit gedacht dat ik er zelf nog zou inzitten.

Toen ik nog goed loopen kon, kuierde ik alle dagen geregeld door de stad en 'k heb me dikwijls verwonderd over alles wat ik veranderd zag. Zoolang je dagelijks in je werk bent merk je dat zoo niet op omdat je dan eigenlijk in zoo'n klein kringetje rondloopt als een blind molenpaard, maar als je toch niets anders te doen hebt begin je alles zoo 'reis na te gaan. Ik kende m'n eigen stad niet meer; waar 't Hollandsche station stond en de trekschuit naar Haarlem afvoer, heb je nu huizen, grachten en een plein. Van de Schans en de Buitensingels, van 't Paardenwed over de gevangenis, waar de stalhouders d'r paarden lieten zwemmen en de kleine jongens een badje namen, is niemendal meer te vinden; alles is stad geworden. Het Vondelpark heb ik zien aanleggen, wat een heerlijkheid voor de stad — vroeger had je daar weiland en moestuinen — en waar nu 't Weeshuis staat was Tivoli, een zomertheater. Die heele rijke buurt van de Vondelstraat heb ik zien komen. Heere, Heere! wat is alles veranderd waar je maar heen kijkt. De Nieuwezijds Achter- en Voorburgwal gedempt, het Fransche pad weg, de Westerstraat gekomen, al de poorten weg, behalve de Muiderpoort, die hebben ze voor de rariteit maar laten staan, het Damrak dicht, overal nieuwe straten die je nooit hebt hooren noemen en allerlei ouwe gezellige dingen voor goed naar de maan.

Onder de hooge Sluis bij Stille heb u ook wel 'ris een advokaatje gedronken, hè? Daar heb ik uw kamerbuks nog 'reis gebracht. U was toen lid van een schietcollege, dat daar oefende. 't Kon er druk genoeg toegaan 's winters, als er ijs was, of als er vuurwerk op den Amstel werd afgestoken. En de Berebijt, waar de fijnste dames en Heeren hun schaatsen onderbonden, ook al zoo goed als verdwenen — ik heb dáár voor de deur heel wat uurtjes met U gemarteld, om je te leeren schaatsenrijden. Je bent er nooit een bolleboos op geworden! Neen, u hield meer van komedie en dergelijken, dat zat er al vroeg bij je in, meneer! Toen ik je nog naar de avondschool moest brengen, overdag ging je al alleen, heb ik wat dikwijls last gehad om je de poppenkast of de rarekiek voorbij te krijgen die op den Dam werd vertoond. Ik heb wel 'reis tegen uw vader gezeid: meneer ik kan hem waarachtig niet houwen, hij is me te glad en op den

Dam ben ik hem alle oogenblikken kwijt, wat of de jongeheer dáár toch voor raars vindt, begrijp ik waarachtig niet, 't is toch een plein als een ander."

Neen! destijds was het dat in 't geheel niet; in mijn herinnering komt de Dam eensklaps in zijn vroegere gedaante te voorschijn.

Dáár staat 't Paleis; de Beurs, de Nieuwe kerk, de groote manufactuurwinkel van Heijmans op 't hoekje van de Kalverstraat, 't Kommandantshuis zie ik duidelijk voor mij, beschenen door een vroolijk zonnetje.

Midden op den Dam vertoont een koorddanser zijn kunsten, een groote drom nieuwsgierigen in wijden kring om hem geschaard, zien toe; een buitelende paljas houdt den menschenkring op de vereischte afmeting en een draaiorgel begeleidt de sprongen en pironetten van den kunstenmaker.

't Monument versiert den Dam nog niet.

Tal van kleine kraampjes, kruiwagens met fruit en andere koopwaar geven een schilderachtig aanzien aan het plein, dat nog geen verzamelplaats van tramwagens is. Voor 't kantoor van van Gend en Loos en voor de Expeditie van Koensz, hoek van de Eggertstraat, staan de logge omnibussen van Langeveld en Koensz die „op de Spoor" rijden.

Voor de Beurs wachten een menigte heeren, totdat de beursklok zal ophouden te bengelen; kwartier over drieën precies, dwingt zij hen om in te gaan. Vijfentwintig cents boete betaalt hij, die te laat komt, ten voordeele van 't Burgerweeshuis.

Achter 't kommandantshuis komen eenige kinderen in verschoten kermispakjes gestoken op stelten loopen en dansen. Een dikke matrone met hooggelen omslagdoek en een roode baret met witte veeren op, begeleidt hun ongracelijke, lange passen met luide of zachtere slagen op de groote trom, die zij voor haar omvangrijk lichaam torst. Een donker uitziend man met een haviksneus en in een geruit piassenpak speelt er bij op de klarinet.

't Is vroolijk op den Dam, want de politie laat er allerlei straat-artisten ongehinderd toe. De dienders, nu zonder stokken en niet meer in kuitendekkers en met hooge hoeden, maar in korte jassen en met képis op, zien met welgevallen, de handen op den rug houdend, naar de verschillende kunstenmakers en negotianten, alleen nu en dan deze of gene naar zijn patent of permissiebiljet vragend.

Voor 't Paleis op de kleine steentjes, die nog niet in den reuk van heiligheid staan, maar iedereen vrijelijk toelaten, staat een man met geleerde honden en gedresseerde kanarievogels en voor de Nieuwe kerk vertoont een hercules „het verbrijzelen van een steen met de bloote hand."

De schippers, die met hun tjalken en schuiten tot vlak bij de Beurs het Damrak in kunnen varen, laten een oogenblik hun bezigheden rusten en vermeien zich op den Dam, drinken een glas bier in „de Bisschop", eten lekker zuur, lever en eieren bij Simon, gerookte paling en mosselen bij Naatje of mootjes haring en gesneden uitjes bij lange Bertus, die met zijn kruiwagen aan de Vischsteeg staat.

Als 't donker wordt op het plein, verschijnen tegelijk met het kunstlicht, dat nog meer te wenschen overlaat dan thans, de verschillende avondvermakelijkheden. Bij de Nieuwe kerk vertoont een man de Rare-

kiek, en levert voor drie centen, de mooiste *wereldtableaux* *„Men ziet de Empereur Napoleon in z'n eenzelvigheid op Sint Helena"* en *„de Kindermoord van Bethlehem, met 't mekanieke geschreeuw der onnoozele schapen."* De groote poppenkast, met levende kinderen er in als acteurs, concurreert met de kleine waar *„Trijn en Jan, au naturel met de dood van pierlala bakkeleien"* en voor 't Paleis dragen Isaäk met de viool en Roossie met de guitaar, beide op stoelen staande, verlicht door brandende vetpotten en kaarsen, zingend en spelend de huiselijke twist voor van „Harmen de gewillige hoorndrager en zijn vrouw brutale Stijn.

En overal verlichte zuur- en fruitkraampjes, kruiwagens en karren met koopwaar, die door een menigte menschen worden omringd.

De hedendaagsche Nieuwmarkt op Zaterdagavond is nog een flauwen weerschijn van 't geen de Dam voor veertig jaren was.

Ouwe Barend! hoe kon je zeggen, dat de Dam een plein is als elk ander. Voor mij is hij altijd de spiegel geweest waarin ik het leven, het bedrijvig gedoe der gansche stad zag.

Ik heb er in 't gedrang gezeten, als kind, toen 't Monument werd ónthuld. Ik heb er als knaap: „Hoezee!" geroepen als de Koning in stad kwam en zich met de Koningin en den Kroonprins op het balkon van 't Paleis vertoonde.

Dat waren oogenblikken, die mij nooit uit 't geheugen zullen gaan. Ik zie nog de vorstelijke rijtuigen, omstuwd door een opgewonden menigte, aankomen — ik benijdde destijds de straatjongens, die achter op 's Konings rijtuig hingen en ongehinderd meereden. Heerlijk moest het zijn, dacht mij, zoo ongegeneerd te mogen meëjubelen — maar *ik* mocht zoo iets niet doen, want ik was een *jongeheer*. Ik ging op een Fransche School, waar de meester „Mesjeu" heette en de hulponderwijzers secondanten werden genoemd.

Ik heb van uit de ramen der consistoriekamer der Nieuwe kerk, de Parade op den Dam gezien — 'n mooie parade van weinig militairen en veel schutters, met corpsen muziek voorop en een reusachtigen Tamboer Majoor, die met zijn stok manoeuvreerde als een equilibrist zoo buitengewoon zelfs dat de majoor van de schutterij moeite had om zijn paard in bedwang te houden, dat verschrikt door de zwaaiende bewegingen van dien goudgeknopten stok begon te steigeren, en het leven van zijn berijder in gevaar bracht. Maar de held bleef, hoewel doodsbleek, toch in den zadel zitten en hield nog menige inspectie met klimmend succes.

Ik zie in mijn verbeelding allerlei menschen, die ik vroeger gezien heb of gekend over den Dam loopen. Als in een camera obscura komen ze voorbij. — Zonderling! ik hoor ze praten ook.

Daar bij den Vijgendam loopt blijkbaar zeer gehaast de kleine, gebrilde apotheker uit de Halsteeg....

't Grijze ventje gaat naar een zieke, die hem heeft laten roepen:" omdat de Dokter voor een visite al gauw een gulden rekent en de apteker iemand is, die zóóveel recepten klaar maakt voor allerlei kwalen, dat hij per saldo nog wèl zoo goed weet wat iemand mankeert." Als hij de medicijnen levert geeft hij, als vriend, gratis een consult en zet bloedzuigers en andere dingen, als 't noodig is, op den koop toe. Hij houdt zijn klantjes te vriend, niet zoo zeer om de kleine hoeveelheden rhabarber of kina die hij verkoopt, maar om de leverantiën van hypocras, bij huwe-

lijken, van siroop van punch in den winter en van bessennat en limonade siropen, die hij ten allen tijde fabriceert.

Ik zou dien apteker uit duizenden herkennen -- al was 't maar alleen aan den duffen, zoetigen reuk van zijn jas, die altijd in zijn winkel aan den kapstok, naast de risten papaverbollen hing.

Kijk! hij blijft even staan en ziet glimlachend naar een jongmensch, die verbazend rood en warm op een paar houten wielen rijdt, die hij met de voeten voortbeweegt. — Verschillende menschen kijken met hem naar die nieuwigheid.

„Je kan die wagens krijgen op de Schans bij de Zaagpoort" zegt een man, die er alles van schijnt te weten, want hij voegt er bij: „In een schuur bij de Lijnbaan staan der wel 'n twintig. Meneer Timmer verhuurt ze, maar je mag wel eerst akrobaat worden voor je daarop rijdt."

Daar zie ik onze oude krantenvrouw aan komen — de ziel kàn haast niet meer, haar stramme beenen willen niet meer voort. — Zij blijft een oogenblik praten met den brievenbesteller, die naast haar op den stoep staat:

„'t Is tegenwoordig een moord, d'r bennen wel zesmaal meer kranten dan vroeger en ze bennen wel drie maal zoo groot, je sjouwt je een ongeluk. 'k Ben 's avonds dood op als 'k thuis kom."

„Nou en ik dan juffrouw, kijk me zoo'n tasch vol brieven en drukwerk 'reis aan — ik ben nou vijftien jaar bij de post, maar ik sta elk jaar op nieuw versteld, van de massa's brieven, die d'r meer komen — 't is of de menschen niets anders doen dan schrijven. — Dat komt omdat de post zooveel goedkooper is, zie je! Vroeger kostte een brief zeven, acht soms tien stuivers —, nou drie stuivers en 'n dubbeltje en als 't doorgaat dat er 'n postvereeniging over de heele wereld komt zul je ze nog goedkooper hebben

Achter het Kommandantshuis komt eensklaps een oploopje. 't Schijnt niet van ernstigen aard, want de menschen lachen en gieren van pret; allerlei dwaze uitroepen klinken dooreen — giegelend duwen eenige stoeiende jongens en meiden elkander voort, naar een natte plek in de straat, waar een dunne waterfontein tusschen de keien omhoogspuit. Eenige leegloopers en nieuwsgierigen maken een kring om den straal, die allengs dikker wordt.

„Een pijp gesprongen van de waterleiding! — dat gebeurt hier maar eens!" roept een slager met een mand op den nek, „kijk wat 'n kledderboel!"

„Dat heb je te verwachten van al die nieuwighedens," zeurt een dikke juffrouw met haar groote groene paraplui gesticuleerend. „De menschen nemen 't omdat 't gemakkelijk is, maar 't is dood water, flauw, Bah! Neen dan hou ik me maar liever bij 't levende Vechtwater. Menschlief! 'k heb er schuiten vol van opgedronken."

„Ieder zijn meug" antwoordt een stukadoor — „geef mij dan assieblief frisch duinwater en, hou jij 't schuitwater maar, ouwe tante!"

„Ik ben jou ouwe tante niet!" bromt de juffrouw.

„O! ik ken d'r!" lacht opeens een jongen: — „'t is de matres uit de Koestraat; ze houdt een bewaarschooltje. Je moet zien hoe de kindertjes,

twee dik, in d'r onderhuis, over 't hekkie hangen — en ze leert ze de catechismus ook, nietwaar, potjerol?"

"Potjerol jij zelf! 't Zal d'r je nog naar gaan, akelige treiter!" De juffrouw schommelt nijdig verder.

Allerlei beelden wisselen elkander in anachronistische wanorde af.

Op 't Damrak komt het bevlagde en groen gemaakte sjeesje aanrijden, dat van de Haringpakkerij komend den eersten Nieuwen haring in stad brengt.

Voor de Beurs staan de schutters, die 't brandpiket komen overnemen en bij de Kalverstraat marcheeren de militairen die naar de garnizoenskerk gaan — de zoogenaamde kerkparade met muziek voorop.

Daar heb je waarlijk den Straatprediker ook, die zoo zalvend spreekt, zoo mooi een psalm inzet met zijn hooge neusstem, maar zoo slecht tegen de op zijn hoofd gemikte koolstruiken kan, dat hij, zich zelf vergetend, eindelijk vloekend en razend de straatjongens nazet.

Voor een slagerswinkel zie ik dezelfde jongens neerhurken, over elkander vallend bijna, om toch goed te zien hoe de baas een os slacht, zich vermakend met den doodsangst van het arme dier. — Goed dat we tegenwoordig een abbattoir hebben, denk ik, als ik mij herinner hoe telkens en telkens weer, de noodkreten van varken of rund door onze straten klonken en hoe de jeugd er pleizier in vond, die aan te hooren.

De Kalverstraat!

't Is nacht, alle winkels zijn gesloten er is bijna niemand meer op straat, maar eensklaps komen van alle kanten, uit alle stegen, bejaarde vrouwen, gewapend met bezems, emmers en krabbers. 't Zijn de straatveegsters der vrouwenbrigade, die in 't holst van den nacht, als alles slaapt, de straat schrobben en reinigen voor een schamel loon. Menig zieltje zonder zorg, dat vroeger overdag, met haar zijden sleep de keien van Dam, Rokin of Kalverstraat veegde, vond later midden in den nacht op datzelfde plaveisel een stukje eerlijk brood, door den bezem en 't sloof dat de brigade haar verstrekte. De schuierwagens der Stadsreiniging hebben die arme boetelingen voor goed verdrongen.

Een paar nieuwe huurrijtuigen rijden over den Dam, met verwondering staren de menschen de witte glimmende hoeden der koetsiers aan. Zij lachen om hun hel-roode vesten en leverkleurige lange jassen en spottend klinkt het scheldwoord: "Aapje!" 't Publiek is nog niet gewend aan de stationneerende rijtuigen — alleen de vreemdeling ontdekt dadelijk het groote nut en 't gerief dier kleine onsterke en ongemakkelijke rijtuigjes.

Daar waggelt een melkboer voort op witgeschuurde klompen, aan zijn juk met koperen beslag draagt hij de volle dekselemmers, die meestal toevallig opengaan als 't plasregent. Onder zijn peenkleurig haar is nog geen plaats voor de gedachte, dat er eenmaal een Melkinrichting, een Maatschappij zal komen, die de melk niet vervalscht en toch geld verdient.

De eerste Naaimachinewinkel, het eerste confectie magazijn zie ik

openen! De naaimachine, verbeterd, wordt een handelsartikel — iedereen erkent haar nut, iedereen gebruikt haar. — De confectiemagazijnen nemen onrustbarende afmetingen aan — de kleërmaker wordt er door gepijnigd, zijn loon wordt tot een minimum gebracht, maar iedereen kan voor een kleinigheid een „heer" zijn als zijn gezicht er maar naar is."

Alles menheert en mevrouwt toch tegenwoordig, zegt een man die met eene reclamebord en reclamepak rondloopt, voor een klêerenbazaar. „'t Kost nu maar een bagatel om uit je stand te gaan, 't zit bovendien zoo in de lucht; de dienstmeid wordt nijdig als je haar *vrijster* noemt en de juffrouw, die zelf de aschketel aan de deur zet 's morgens, laat zich *mevrouw* noemen door de groente*vrouw*, die nu *juffrouw* heet. Ik was vroeger een flinke *baas*, maar ik wou te gauw *meneer* worden en daardoor ben ik nu een *man* die met 'n heerenpak aan voor een Bazaar loopt. Vat je 'm? Asjeblieft meneer — 'n prijscourant van 't goedkoopste en beste kleedingmagazijn in Nederland!

Een hoogopgeladen sleperskar met volle waschmanden rijdt voorbij. De bleeker, die zelf in stad komt en een eind naast de kar meêloopt vermoedt nog niets van de Stoomwasch-Inrichtingen der toekomst.

Met zijn groen trijpen zak over den schouder gaat hij zijn vaste klanten bezoeken, wasschen aannemen of geld ophalen — maar eerst daalt hij af in den grooten schaftkelder op den Dam, om brood en koffie te gebruiken — tegenwoordig komen de bleekers bij Kras — en dan begint hij zijn tocht door de stad.

„He! dat is toevallig! Juffrouw Pietersen — hoe vaart u?" Hij was haar bijna tegen 't lijf geloopen; ze wordt ook zoo dik, hè? Hij had haar bijna niet herkend.

„Altijd nog baker Juffrouw?"

„Och mensch ja! maar 't is tegenwoordig geen liefhebberij meer, hoor! Die jonge snijboonen, die pas uitgestudeerd en dokter of meester bennen, hebben de wijsheid in pacht. Nou! hum! 't mag voor mijn part zoo wezen, maar niemand maakt me wijs dat je 't bakeren uit een boek kan leeren. Ze kijken je op je vingers en ze zaniken met die ontsmettende methode dat je er de kriebel van krijgt. Als 't zoo doorgaat raakt de baker heelemaal op de flesch en je zal zien, per saldo ten slotte, draaien ze Verpleegsters in ons vak — dan kun je ons op zolder hijschen, de vuurmand staat er toch al lang en de schommelwieg ook — ze willen van geen warm water zelfs meer weten, 't is een mooie boel! Geen wonder dat 't menschdom achteruit gaat. Je zult zien en beleven dat ons heele nageslacht nog opgevreten wordt van de rimmetiek."

Een deftig dames-theetje, een saletje.

Hoe knusjes zitten de eerzame juffers daar bijeen, ieder met een handwerkje of een breikous. Zij onthalen elkander nu en dan op een vers, heel lief gedeclameerd, door deze of gene belletrisch-gezinde. Zij drinken thee, ze eten gebakjes en als haar mondjes niet eten of drinken babbelen zij — over koetjes en kalfjes, over de dienstboden, die hoe langer hoe onuitstaanbaarder worden, over de toiletten en eindelijk, maar dan met halve stem, over de mannen.

Foei! die mannen; ze willen er geen van allen een hebben — wat denken die pedante schepsels wel — ze willen alle jongejuffrouwen blijven. 't Huwelijk is toch een loterij met een te groot aantal nieten — geen man wordt in hun Theetempel toegelaten, hoogstens mag de een of andere broer of neef even op den drempel verschijnen, om zus Annekootje of nicht Miebet af te halen en misschien juffrouw Jeanriette, die bij de andere dames, niet zoo erg in tel is „omdat ze zoo los met de heeren kan doen,” en passant thuis te brengen. — Hum! Jeannette is vrijgevig. — Nu dan gauw! als niemand kijkt voor 't thuis brengen op stoep eventjes en op m'n wang hoor! O, foei! geen twee!

Och! die saletjes hadden toch ook hun goede zijde, er kwamen gewoonlijk huisvaders en huismoeders van.

Twintig jaren later!

Een Vrouwen-vergadering! Een presidente, een secretaresse — een aantal oude jongejuffrouwen, zonder thee, zonder koekjes. Speechen — Weg met de heerschappij der mannen, vrouwenarbeid, gelijke rechten voor de vrouw!

Vrije liefde! Geen huisvaders — geen huismoeders — onnoodig! De maatschappij is verrot, de vrouwen moeten worden geëmancipeerd — de mannen — Bah! — ellendelingen!

Veel onzin! maar veel waars ook wordt er gesproken, door vrouwen die wel ontwikkelder en geleerder dan vroeger — maar minder vrouwelijk zijn!

Veertig jaren later!

Vrouwen-socialisten, en — anarchisten. Vergaderingen, betoogingen, optochten, couranten en organen van de vrouwenbeweging — vrouwelijke doktoren, apothekeressen, telegrafisten, telephoonjuffrouwen, tandartsen, advocaten zelfs.

Vragen om vrouwenkiesrecht — denkbeelden waarvan de eerzame huisvrouwen van A° 1848 hoofdschuddend zouden hebben gegruwd! Propaganda-comités voor die ideeën — vele volgsters, een menigte zelfs, maar gelukkig blijven er nog genoeg moeders voor de kinderen, nog genoeg vrouwen voor de mannen over; de wereld verandert, maar gaat niet ten gronde door die vrijere opvattingen, door al het nieuwere, dat haar beroert!

Daar is weer een tafereel — een beeld uit het verleden, woelig en druk.

't Is Kermis! — joligheid en pleizier zwaaien haar scepter in de Amstelstad. Op de Beurs trommelt, toetert en joelt de jeugd naar hartelust. „Je kan ze reëel ruiken meneer,” zegt de Beursopzichter, „als ze de Beurs af zijn hangt de lucht van de lieve kindertjes nog uren lang tusschen de pilaren. 't Is een oud gebruik maar een penitentie voor de buurt want hooren en zien vergaat je acht dagen lang.”

Ziedaar de Botermarkt! Rembrand is er nog niet te midden van een bloementuin — hij staat nog op 't Kaaspleintje naar de Heerengracht te kijken en Thorbecke moet nog komen.

Het Oude Waaggebouw bestaat nog en herbergt 't politiebureau.

De markt zelf, waar anders allerlei kraampjes met koopwaar en de echte boekenstalletjes staan, is nu ingenomen door een menigte spellen

schiet-salons en tenten, kramen, Turksche schommels en draaimolens.

Tegenover de Halvemaansteeg waar in „De Halve Maan" gedanst wordt, fatsoenlijk en netjes, staat: De Geest, Maju! daar worden „Spectres Impalpables" vertoond en voortdurend is 't stikvol in de telkens duister wordende tent. Al zouden de kermisvrijsters en vrijers er ook niet ingaan om de waarlijk fantastische voorstellingen, het vooruitzicht om elkaar in 't donker even een zoentje te kunnen ontstelen is op zich zelf reeds aantrekkelijk genoeg.

Midden op de markt staat de bekende firma Blanus met haar paardenspel. De artisten zijn juist op hun paarden buiten gekomen en maken parade voor de tent.

„Alloh! alloh!" schreeuwt de spelrecommandeerder, „Alloh, staat niet te twijfelen, boeren en burgers. Vooruit aan 't bureau! Plaatsen van tien, zes en vier stuivers, en mooie staanplaatsen van een dubbeltje!" de laatste waarschuwing is gegeven, de lichten zijn aangestoken en de muzikanten gaan naar binnen, Vooruit!"

„De Jonge Hagenaar" daarnaast, doet zijn best om door zijn corps muzikanten de stem van Blanus te overblazen. De pias overtreft zich zelf in grappigheid en „de sterke man" verricht op de estrade van de tent, gratis, eenige verbazingwekkende toeren.

In De Vier Kroonen vertoont men 's middags voor de lieve jeugd een gedistingeerd Jan Klaassen Théater: „Zonder vloeken, dames en heeren! en van zedelijk gehalte!" en 'savonds om acht uur geregeleerde avondrepresentatie: „De dood van Rolla en na dezelve: De minnaar in de kist, Ballet pantomine-arlequinade, aangenaam hoog-fatsoenlijk en leerrijk om te aanschouwen!" De spellebaas met lange bakkebaarden in pelsjas en witten hoed schreeuwt dit den volke met heesche stem luide toe en geeft als lokaas ten slotte aan Arlequin en Colombine gelegenheid op 't balkon der tent een pas-de deux te dansen.

Het poppetjesspel van Gebroeders Ouvrier, de menagerie van Bidel, de Café-concert-tent van den Toom en de groote acrobaten en koorddanserstent, het honden- en apenspel en de kleinere tentjes met „Dikke of schoone Loewisa's en Wonderkinderen ontbreken niet en de waarzeggende Zeeuwsche-dame, juffrouwen in „den spiegel des geheims" trekt even als de Domino-spelende honden en „Een uurtje in de hel" het Amsterdamsche volk en de buitenlui als met magische kracht naar binnen. 't Is van af den middag reeds voortdurend vol, aanhoudend stroomen de bezoekers naar de Botermarkt — langs den Kloveniersburgwal en door de Reguliersdwarsstraat, aan weêrskanten bezet met een rij kleine kraampjes waar voornamelijk gerookte paling, sinaasappelen, koek, en speelgoed, te koop zijn.

En onophoudelijk klinkt een hijgend: „Hosse, hosse, hosse!" of het kermisliedje door de levendige straten en over de markten.

De geheele stad heeft voordeel van de kermis, want een menigte buitenmenschen komen van heinde en verre te Amsterdam kermishouden. Op de Westermarkt staat het vol koek-, speelgoed- en galanteriekramen, waar van alles te koop is. Langs de Keizersgracht wordt door Oldenburgsche of Hannoveraansche kooplieden de pottenmarkt gehouden en op de Toren- en Donkere-sluis lokken Friezinnetjes met mooie gouden kappen

tot 't eten van: *lekkere wafeltsjies* en noodigen kraakzindelijke juffrouwen in jak en rok, vriendelijk tot 't gebruiken van poffertjes: *„in een vrij kamertje en met zulver bediend."* Hier en daar staan op de hoofdgrachten bij sommige bruggen de bekende wafelkramen, die meer voor de fijne clientéle bakken en de wafels aan huis bezorgen.

Op de Nieuwmarkt spiegelt de Botermarkt zich als 't ware af, alleen met dat onderscheid, dat daar minder spellen en meer groote Beignetskramen, de Gezonde apotheek en de bekende Poffertjes en Zuurkramen van Vulsma en anderen staan. Het Amstelveld herbergt 't cirkus Wollschläger, de voorganger van Carré, en Ernst Basch, de onovertroffen prestidigitateur. Op 't Koningsplein troont Rappo, de koning der athleten en Stoete en Jacqui voeren er in hun schouwburg *„De oude Korporaal"* of *de Schipbreuk der Medusa"* op.

In de stad is het overal vol, druk en pleizierig, de Café's en Bierhuizen maken goede zaken. Voor het beroemde lokaal van Roetemeier in de Amstelstraat maken de menschen zelfs queue. Ze worden niet eerder binnengelaten vóór weer een aantal anderen er zijn uitgegaan. De deur wordt bewaakt door een sterken portier, die telkens zijn onverbiddelijk: *„assieblieft, dames en heeren, niet dringen; je komt er toch niet in vóór je beurt!"* laat hooren.

't Is daar bij Roetemeier een zeer eenvoudig bierhuis, men zit er op houten banken en vaten zelfs en de eenige weelde die er is, bestaat uit de levensgroote karikatuur-teekeningen, door een handig artist op de gewitte muren gemaakt. Maar 't bier is er goed en Trui de eierenvrouw loopt er voortdurend van den een naar den ander, met gepelde eieren en schoteltjes vol zuur.

't Café Krasnapolsky is nog in wording, maar trekt toch reeds tal van bezoekers en in de Komeet in de Gravenstraat is ter gelegenheid van de Kermis een fontein gemaakt om welke de bezoekers dansen en springen, als de muziekanten, achter groen en bloemen verscholen, een vroolijk wijsje aanheffen.

In Frascati in de Nes, wordt 't uitgaand publiek vergast op muziek in een Italiaansch, Chineesch of Japansch décor; de directie zorgt ieder jaar voor een andere versiering der zaal. Dáár komt de chic zoowel als de burgerman — al naar mate het een avond van één gulden of van vijftig cents is. In de schouwburgen worden kermisstukken gegeven, die dikwijls de finantiën der Directie voor 't geheele seizoen op streek helpen, al lijdt de kunst ook groote schade bij die voorstellingen.

Met Kermis gaat iedereen uit, omdat 't uitgaan, 't pleizier, jool en uitgelatenheid in de lucht zitten.

't Volk spaart voor 't Kermishouden een jaar lang, 't pot zijn extraatjes er voor op, 't stelt al zijn uitgaan, al zijn pret-hebben uit totdat de Kermistijd daar is — maar dan haalt het ook zijn hart op en stelt zich gedurende dien korten tijd, in tenten, kramen of mallemolens, schadeloos voor een heel jaar van droge saaiheid, van rondloopen in den tredmolen van den strijd om het bestaan. 't Is veertien dagen lang opgewonden, dol, razend van jolige pret om dan weer drie honderd één en vijftig dagen lang te reikhalzen naar de volgende Septembermaand.

Het volk heeft weinig gelegenheid om zich te vermaken en toch heeft

het evengoed als de burgerklasse, de meer gegoeden, behoefte aan vermaak, aan ontspanning, aan dwaasheid. 't Zoekt van oudsher een aequivalent voor de verveling van zijn dor, eentonig bestaan in wilde vlagen van opgewonden losbandige pret. De Pinksterdagen en de Hartjesdag bewijzen ieder jaar op nieuw dat het volk nog niet volkomen genoeg heeft aan Volksconcerten, volksvoorstellingen en ander veredeld volksvermaak. 't Wil losbarsten van tijd tot tijd, 't wil joelen, zingen, schreeuwen, zelfs, even als een kind dat somtijds om een niets giert en lacht en zingt alleen omdat het een uiting moet geven aan zijn behoefte tot luidruchtigheid. Pinksterblommen en Hartjesjagers! 't zijn allen aartspretmakers, zij offeren, 't is waar, in te ruime mate aan Bachus, zij zijn de voortdurende ergernissen van afschaffers en puriteinen, maar zij bestaan nog altijd, want aan hun wild gezang, aan hun uitspattingen heeft nog geen veto der vroede vaderen een einde gemaakt. De kermisganger echter is verdwenen want de kermis is afgeschaft en slechts de halfvasten-kramen en mallemolens herinneren nog flauwtjes aan haar bestaan.

'k Ben moe geworden en stil in mijn stoel zittend rust ik eenige oogenblikken uit. Mijn geest is nog vervuld met al de beelden en herinneringen uit vroeger tijd, die hij moest opnemen en verwerken. Ik voel een zekere duizeligheid, een warme dofheid in het hoofd; mijn oogleden worden zwaar, ik kan ze niet meer openhouden.

'tSuist in mijn ooren; halfbewust hoor ik allerlei zachte geluiden, allerlei stemmen dooreen; 't is alsof men druk rondom mij fluistert.

Zonder dat ik moeite doe om die stemmen te verstaan, hoor ik ze toch duidelijker en duidelijker en eindelijk versta ik er eene geheel en al: — „Jongenlief," zegt ze.... maar dat is grootmoeder, die daar spreekt!

Ik wil haar verder hooren, haar zien, — ik wil opstaan — ik kan niet! Een looden matheid houdt mij vast aan mijn stoel. In mijn onmiddellijke nabijheid hoor ik iets als 't ruischen van een zijden kleed en een slanke, zachte, oude hand wordt liefkozend op mijn hoofd gelegd.

'tIs grootmoeders hand! Zij beweegt de fijne vingers langzaam als magnetiseerend over mijn haar. — Ik wil haar aanzien — onmogelijk! Ik ben roerloos en mijn oogen blijven gesloten. Maar ik weet dat zij naast mij staat — ik voel haar nabijheid, ik hoor haar ernstige vriendelijke stem in mijn oor.

„Jongenlief!" fluistert zij mij toe. „Kind! — ik ga weer heen — ik heb mijn wensch gehad, want ik heb overal mogen rondzien, waarnemen en ondervinden, met de snelheid van 't licht... maar ik heb zoo weinig begrepen, zóó droevig weinig. Ik dank God dat ik niet meer hoef te leven; ik zou 't niet kunnen, want met de tijden veranderen ook de menschen — Vaarwel!"

Als ik eindelijk mijn oogen weer kan openen is er niemand in mijn kamer, mijn gaslicht brandt helder — alles is even als altijd — en uit hun ovale, ouderwetsch vergulde lijsten zien de portretten van mijn grootouders glimlachend op mijn schrijftafel neer.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

EENE HALVE EEUW

EENE HALVE EEUW

1848—1898

NEDERLAND

ONDER DE

REGEERING VAN KONING WILLEM DEN DERDE EN HET REGENTSCHAP
VAN KONINGIN EMMA

DOOR NEDERLANDERS BESCHREVEN

ONDER REDACTIE VAN

DR. P. H. RITTER

TWEEDE DEEL

HISTORISCH GEDENKBOEK UITGEGEVEN DOOR „HET NIEUWS VAN DEN DAG" BIJ DE INHULDIGING VAN
KONINGIN WILHELMINA

AMSTERDAM — J. L. BEIJERS & J. FUNKE — 1898

EENE HALVE EEUW

1848—1898

HISTORISCH GEDENKBOEK

UITGEGEVEN DOOR

HET NIEUWS VAN DEN DAG

BIJ DE INHULDIGING VAN

KONINGIN WILHELMINA

TWEEDE DEEL

AMSTERDAM
J. L. BEIJERS & J. FUNKE
1898.

TWEEDE DEEL

WETENSCHAP, KUNST EN GODSDIENST

INHOUD VAN HET TWEEDE DEEL

WETENSCHAP, KUNST EN GODSDIENST

Blz.

I **De Geestelijke Wetenschappen,** door PROF. MR. W. VAN DER VLUGT. 1

II **De Exacte Wetenschappen,** door PROF. DR. A. A. W. HUBRECHT... 71

III **Het Hooger Onderwijs,** door JHR. PROF. DR. B. H. C. K. VAN DER WIJCK.. 83

IV **Het Middelbaar Onderwijs,** door DR. D. DE LOOS............... 107

V **Het Lager Onderwijs,** door D. DE GROOT..................... 119

VI **Bouw- en Beeldhouwkunst,** door C. MUYSKEN.. 139

VII **De Schilderkunst,** door DR. A. BREDIUS..... 163

VIII **De Etskunst,** door PH. ZILCKEN............................ 187

IX **Onze Kunstnijverheid,** door J. R. DE KRUYFF.................. 197

X **Kunstverzamelingen en Kunstwetenschap,** door DR. C. HOFSTEDE DE GROOT............. 219

XI **De Muziek,** door DANIËL DE LANGE......................... 227

XII **Letteren en Taal,** door PROF. DR. J. TE WINKEL................ 243

XIII **Het Tooneel,** door J. H. RÖSSING 343

XIV **De Kerkgenootschappen,** door PROF. DR. H. C. ROGGE........... 393

XV **Geestelijke Stroomingen,** door PROF. DR. P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE..... 407

XVI **De Toekomst,** door DR. P. H. RITTER............ 429

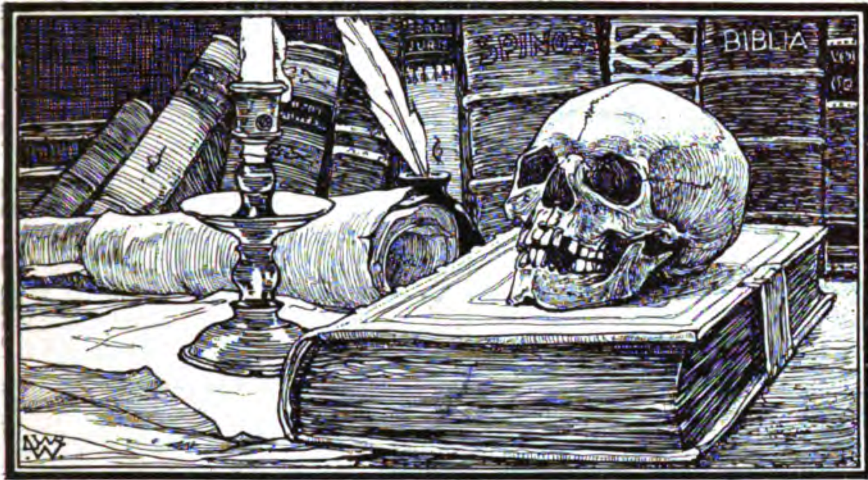
Registers, bewerkt door J. F. GEBHARD JR.

A. Zaakregister... 445

B. Naamregister... 457

Een groot verleden is een plicht der toekomst.

A. S. C. Wallis.

I

DE GEESTELIJKE WETENSCHAPPEN [1]

DOOR

Mr. W. VAN DER VLUGT,

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden.

I. Wijsbegeerte en Godgeleerdheid.

r was eertijds eene legende in omloop — misschien een stukje geschiedenis — van eene vraag en een antwoord, op een' gedenkwaardigen dag des jaars 1849 gewisseld in de Utrechtsche senaatskamer tusschen den jongen Opzoomer en den ouderen Vinke. De jongere had zoo juist zijne lofrede ten einde gebracht op „de wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende". Nu nam hij de handdrukken, de woorden van dank, van twijfel en van critiek der ambtgenooten in ontvangst. „Collega," zoo zal Vinke den nieuweling hebben toegesproken, „ik mag immers in U een' „philosophus eclecticus" begroeten?" Waarop de aangesprokene zal hebben geantwoord met de ondubbelzinnige afwijzing: „Daarvoor blijve ik bewaard, Professor!"

Gebeurd, of niet, die korte woordenwisseling kenschetst — grootendeels althans — den loop, dien, sinds het midden dezer eeuw, de wetenschappen van den mensch ten onzent hebben genomen. „Samenlezen", „bijeenhou-

---

[1]) Verstandige lezers hebben nauwelijks de verzekering noodig, dat het hier volgende niet kon zijn geschreven zonder den raad en zelfs de hulp van velen. Hun allen zij hier openlijk dank gebracht.

den", dat was de leus geweest in het tijdperk, dat ten einde spoedde, den leeftijd, waarin bovenal Van Heusde en Van der Palm den weg hadden gewezen aan het denkend Nederland. Om innerlijke geslotenheid, om éenheid en afronding niet, om rijkdom en volledigheid van ons geestesbezit was het dien mannen in de eerste plaats te doen. Van de nalatenschap der eeuwen mocht geen kostbaar stuk te loor gaan. „Er is" (schreef Van Heusde en die zinsnêe spreekt boekdeelen) „er is bij latere wijsgeeren, „in de eerste plaats bij den grooten Kant, veel te vinden, wat de leer van „Socrates met haar „ken U zelven" nader ontvouwen en verklaren kan; „en bovenal is het duidelijk, dat men door die aldus aangevulde Socrati„sche leer de ware leeringen van het Christendom eerst werkelijk kan — „doorgronden." Inderdaad: hier vierde de zin voor verzoening, die alles wil omvangen, zijn' hoogtijd. Wat, naar zijn' aard, maar amper zich verdroeg, werd toch, zoo goed het ging, met smaak en luchtigjes aanéengestrengeld door een' van buiten omgelegden band. Was er veel ongelijkslachtigs — om te beginnen — in hetgeen onze geestelijke voorouders nu hier dan daar hebben gewrocht, geen nood! het lievelingsbeeld der Romantiek, alreeds in 1827 door Victor Hugo's manifest gemeen goed geworden van het letterminnend Europa, het beeld eener menschheid, die kind is in Israël, jongeling in Hellas, jonkman in Rome, volwassen in de volkeren van Germaanschen stam, hielp alle rimpels effenen. Liet voorts ook deze en gene onzer zielsbehoeften bezwaarlijk zich met andere rijmen, leefden, bijvoorbeeld, de diepere onderstellingen van zedelijk streven en Godsdienstig geloof op een' voet van gewapenden vrede met sommige beginselen van het natuuronderzoek, het hongeren naar gerechtigheid, het dorsten naar heiliging werd eenvoudig verklaard en gerechtvaardigd tevens uit een eigen zielsvermogen, een afzonderlijk zintuig voor het bovenzinnelijke, en... de wapenen konden wêer worden gestrekt. Het scheen wel, of in den geest dezer lieden een bekend apostolisch woord zich dus vertolkte: „onderzoekt de dingen derwijze, dat Gij al wat U goed schijnt moogt behouden."

Met dien geestesarbeid, die de ideeën samenlas en schikte, als bloemen tot een' ruiker, wilde de jonge Opzoomer — hij, dien omstreeks eene kwart eeuw lang het puik der opgroeiende geslachten zich tot gids zou kiezen — niets gemeen hebben. Man uit éen stuk zou hij zelf —, gewrocht uit éen gietsel — zijne wijsbegeerte zijn. Aanvankelijk was nog de Duitscher Krause zijn held, bespiegeling, hoogstrevende gedachtenbouw — het teeken, waarin hij de beginselloosheid zijner vóorgangers dacht te overwinnen. Maar dat was in den tijd van het voorbereidend zoeken. Zich zelf gevonden had Opzoomer, toen hij — de Nederlandsche Stuart Mill — het geloof van Auguste Comte: geen heil buiten het opsporen van regelmaat in zinnelijkwaargenomen feiten, vertolkte in zijne „wijsbegeerte der ervaring".

Men kent de kerngedachte van Comte's betoogen, trouwens reeds vroeger door zijn' broodheer en leidsman De Saint Simon verkondigd; het was de aanprijzing van den weg der nieuwere natuurvorschers als den éenigen, waar ons verstandsgebruik voor zijne moeite het loon vindt. Er heerscht, dus leerden beiden, eene vaste orde in de opéénvolging der hoofdvormen van 's menschen geestesarbeid. Eerst denkt hij zich de wereld als bezield, geregeerd door Goden, ten slotte door een' éenig God geschapen en onder-

houden. Dan volgt het overgangstijdperk, dat der bovennatuurkunde: eene poging tot bemiddelen tusschen de hoofdonderstellingen van het geloof, dat begint te wankelen, en de uitkomsten der ervaring, die zich aangordt tot haar' zegetocht. In het eind heeft ook dat hinken op twee gedachten uit: door waarneming alleen bouwt langzaam zich de mensch zijn weten op. Welnu: het aanbreken van dat derde tijdvak ook in het geestesleven zijner landgenooten te verhaasten, hen mede — en wel zoo spoedig mogelijk — den zegen te doen deelachtig worden, dien de breuke met de halfheid der bespiegeling hun die haar aandurfden, moest brengen, dat koos zich Opzoomer tot levenstaak.

Opzameling van hetgeen contact met de dingen buiten ons den zinnen waar te nemen geeft, verbinding van het gelijksoortige, scheiding tusschen het ongelijke: zou waarlijk alle vruchtbare denkwerkzaamheid in dat éene blijken op te gaan, dan moest — dit liet zich niet vermijden — worden te niet gedaan het taaie vooroordeel van Descartes' Fransche, gelijk van Kant's Germaansche epigonen, waarnaar ons beeld der buitenwereld, nu ja, uit bouwstof, die van buiten komt, is opgetrokken, maar nooit toch zonder dat het denken zelf van het zijne daaraan toedoet. In strijd dus zonder kwartier tegen dien vijand ontving „de wijsbegeerte der ervaring" van haren voorvechter den vuurdoop. „Aangeboren begrippen", „organische vatbaarheden", „waarnemings- en denk-vormen „apriori"", de tegenstanders mochten waarde hechten aan die onderscheidingen, voor Opzoomer waren zij slechts de wisselgestalten, waarin steeds dezelfde weërpartij, de „bovennatuurkunde", de koningin van gisteren, zich verstak, om uit hetgeen haar restte van haar rijk, hare gelukkige mededingster: de natuurstudie, te weren. En over alle samen ging het vonnis: die dingen — ruimte, tijd, oorzakelijkheid en wat dies meer zij, — die aan de ervaring wetten heeten voor te schrijven, zij zijn veeleer uit haar gewonnen, zij zouden niets zijn zonder haar.

Merkwaardig, dat geen baanbreker, hoe stout, ooit aanhang wint van eenige beteekenis, tenzij hij dading plege met het éen en ander, wat op de wegen, die men vroeger volgde, veler liefde had. Aan dat noodlot is ook Opzoomer niet ontkomen. Van hem, die ten slotte aan de kunstleer voor ons richtig verstandsgebruik geene andere taak toedacht, dan de wegen der nieuwere natuurwetenschap ook den arbeiders in de dingen des geestes aan te bevelen, van hem mocht men hebben verwacht, dat hij de verschijnselen van wat men vóór hem wel ons „hooger" leven noemde mede had toegelaten binnen zijn gezichtskring, zeker, maar slechts als feiten die om oorzakelijke verklaring vroegen. Ons onderscheiden van schoon en leelijk, van goed en kwaad, onze voorkeur voor het ééne, onze afschuw voor het andere, gepaard aan de onuitroeibare bijgedachte, dat beide — vóorliefde en tegenzin — niet toevallig zijn, maar rechtmatig, ons zoeken eindelijk om der wereld als geheel een doel, een' zin te mogen toeschrijven, hij mocht ook van die dingen den oorsprong hebben nagespoord, gelijk de natuurvorscher dat doet van beweging en scheikundige verwantschap van groei en versterving; doch hun goed recht, hunne redelijkheid? Wat vraagt daarnaar de studie der natuur? En ziet! Na de uitvallen, het verweer, de zegekreten volgde de overgave. Boven en behalve de waarneming der zinnen, te voren niet

slechts als geheel-, neen als alleen-vertrouwbaar aangeprezen, onthulde ons Opzoomer ten slotte vier andere kenbronnen nog van waarheid in het gevoel voor lief en leed, — voor schoonheid, — voor zedelijkheid, en het godsdienstige gevoel. Let wel: hier waren, naar zijne bedoeling, geene verzamelwoorden, waarmede slechts groepen van onderling verwante zielsverschijnselen werden aangeduid. Neen: hier waren bronnen van bereikbare waarheidskennis. Van Heusde's „zielsvermogens" naspokend in den gedachtenbouw des opvolgers, die niets zoo schuwde als den naam, de rol van een' „philosophus eclecticus"! De bloempjeslezende wijsbegeerte was gewroken.

Lokte die lap uit het vaandel der ouderen velen naar Opzoomer's kamp, die anders licht waren weggebleven, het ding hield sommigen op den duur verwijderd, wier ijver voor de methode der natuurvorschers ten minste even onverdacht was als de zijne. Die vijanden van alle vergelijk vonden, sinds '71 ongeveer, een' woordvoerder, wiens stem klonk als eene trompet, in Dr. J. van Vloten, een' standaard in de door dezen omhoog geheven Spinoza-vaan. Van Vloten was het geluk beschoren, dat zijn speurzin hem tot de ontdekking bracht eener verzameling brieven, als bouwstoffen voor de levensgeschiedenis van den eenzamen onbegrepene stellig niet te versmaden. Nu is er zeker in Spinoza's hoofdwerk veel, wat den onverzoenlijken, door Opzoomer's laveeren teleurgesteld, moest klinken als het einde der wijsheid. Voor wie geen winst in waarheidskennis gelden laat buiten zulke oordeelen, waardoor, zoo mogelijk in de vormen der wiskunde, wordt rekenschap gegeven van het onbeoogd verband der dingen, voor hem is de „Ethiek", mits hij den mystischen slotzang wegredeneere, een program, eene belijdenis, haast zou men zeggen eene „openbaring". De aanspraak op exactheid, waarmee, reeds blijkens den bouw van zijn vertoog, de Schrijver u tegemoet trad, zijne prediking van evenwijdigheid tusschen orde en verband der „dingen" en der „ideeën", (eene vondst die de vlag van het materialisme prijsgeeft om in hoofdzaak de lading te redden), het dubbele vonnis over het geloof aan werkzame doelbeooging en aan wilsvrijheid, boven alles dat Olympische: „niet goed en niet afkeuren, begrijpen alleen", waarmede de ontleding der hartstochten werd ingeleid, vormden niet die gedachten het evangelie, „de blijde boodschap" voor de „mondig" geworden menschheid onzer eeuw? In gebondenheid aan dat woord den Godsdienst der ongodsdienstigen te prediken, werd Van Vloten niet moede. Hij stichtte eene gemeente. Maar, wat meer waarde had voor studie en wetenschap: hij wekte op tot nieuwe onderzoekingen. Vergeefsch is eene beweging niet geweest, die tot zulke uitkomsten geleid heeft, als de standaardeditie van Spinoza's geschriften, door Van Vloten en Land bezorgd, het gelijke monument voor Geulincx, door Land alleen gesticht, en dan nog, de inkleeding nu daargelaten, Meinsma's vondsten met opzicht tot „Spinoza en zijn' kring".

Dreigender schenen de wolken, die inmiddels van elders zich samenpakten boven Opzoomer's collegezaal. Zij kwamen van Koningsbergen. Reeds in 1864 had, van „critische" zijde, Land den aanval geopend met een geharnast „Gids"-artikel, waar de leer der Utrechtsche school, gelijk de Meester nog onlangs haar in zijn „Wezen der kennis" had bepleit, gewraakt werd als „dienstbare wijsbegeerte". Weinige land- en tijdgenooten hebben den schrijver dier critiek geëvenaard in de mate, waarin hij veelzijdigheid

van kennis wist te paren aan schier angstvallige precisie. Ook was de lezing van zijn proza, dat alleen maar juist wilde zijn, haast altijd voor den vakman een genot. In de schatting der meesten echter deed die kunsteloosheid naast den zwier van Opzoomer, de elegantie van Pierson, of Van der Wijck's verrassende wendingen, den schrijver schade. Het artikel trok, al om die reden, de aandacht niet, die het verdiende. En daar kwam nog iets bij. In een land, waar men gaarne over de grenzen ziet, eer men zijne richting neemt, verscheen het, op zijn minst, een jaar te vroeg. Het duurde nog tot 1865, eer Liebmann's wapenkreet: „Terug naar Kant" in Duitschland begon te weêrklinken van katheder tot katheder. Eerst nu, maar nu ook allengs meer, ging het spannen voor „de wijsbegeerte der ervaring". Een veeg teeken was het, dat zelfs de getrouwen eerlang niet meer volstrekt standvastig bleken. Daar was, bijvoorbeeld, Allard Pierson. Misschien had hem, sinds den beginne, eene schakeering van zijn' vriend en leermeester gescheiden. Zoon van het „réveil", was hij aan Opzoomer's positivisme tegenover de zinnenwereld hierom vooral zoo sterk gehecht, omdat het hem, meende hij, een' vrijbrief gaf, om, waar het bovenzinnelijke ter sprake kwam, naar hartelust te gaan grasduinen in mystiek. De gevoelsleer, voor Opzoomer kalmeerend aanhangsel, was hoofdzaak voor hem. Toch moet het den Meester zijn geweest, alsof hem iets ontzonk, toen deze discipel, te Heidelberg bevriend geworden met Helmholtz en Kirchhoff, een paar malen het den Gids-lezers kwam verklappen, hoe ginds ook die helden der natuurstudie ontvankelijk bleken voor het „Terug naar Kant". En zelfs de trouwste der getrouwen: Van der Wijck! In 1872 verscheen het eerste deel zijner „Zielkunde", een romp, helaas tot heden romp gebleven, schoon velen gaarne het werk zagen voltooid. Dat in dit boek, op Spencer's voorbeeld, den enkeling zekere geestesvatbaarheden werden toegeschreven, reeds eer hij nog geboren was, streed in beginsel met de wijsbegeerte der „ervaring" niet; die aanleg toch heette nog steeds verworven door de bevindingen der vóorgeslachten. Maar dat hier „het zelfbewustzijn", „datgene wat ons innerlijk leven" nog tot „iets meer" maakt, „dan een blooten afloop van gebeurtenissen", gekenschetst werd als „een oorspronkelijk feit", dat riekte te veel naar eene der hoofdbladzijden uit de „Kritiek der zuivere rede", om niet in Utrecht te klinken als een begin van afval.

De stoot echter kwam — ironie der gebeurtenissen! — van een doctor in de wis- en natuurkunde, Van Spruyt. Er is, natuurlijk, hier geen sprake van, de gaven en de kennis van elk der denkers, in deze bladzijden genoemd, op een goudschaaltje te wegen. Doch zoo het alleen op hunn' feitelijken invloed aankomt over de Nederlandsche wijsbegeerte dezer 50 jaren, dan staat met Opzoomer slechts Spruyt op dezelfde lijn. In 1871 opende hij het vuur; er werd maar zwak geantwoord. Zeven jaren later verscheen het standaardwerk over de leer der aangeboren begrippen. Het zette met beslistheid weêr de hoofdgedachte overeind van Kant, die Opzoomer voor goed waande te hebben omgekegeld. „Onze geest" — in dier voege trok de schrijver zelf zijne slotsom, — „onze geest geeft apriori aan zijne „kennis (hare) objectiviteit". Het blijkt ons, dat „zich in den mensch eene „rede openbaart, die niet de speelbal is van den stroom der gewaar„wordingen, maar die integendeel slechts sommige (daarvan) als bruik-

„bare bestanddeelen harer levens- en wereldbeschouwing kan toelaten.“ „Wat de (oorzaaksbeschrijving) ons leert is slechts het voorkomen, dat de „dingen hebben, als men ze van een bepaald standpunt beziet.“ „Wie dit „resultaat van weinig beteekenis acht, heeft waarschijnlijk nog niet veel „nagedacht over de vraag, met welke redelijke gronden hij zijne waardeering „der dingen zou kunnen verdedigen.“

Het is, om met een nieuw beginsel door te dringen, niet genoeg, dat men geleerd zij en verzekerd van zijne zaak, en de gave des woords bezitte; men moet daarbij zijn' slag slaan op den rechten tijd. Dat was het vooral, wat Spruyt deed overwinnen in een teeken, waarin het ouderen — een' Paulus van Hemert bij voorbeeld — niet was gelukt. Nu ja: de pleiters voor „ervarings“-wijsbegeerte verstomden niet geheel. L'Ange Huet onder anderen sloeg in haren geest zijne „nieuwe oplossing“ van het oude vraagstuk der oorzakelijkheid voor. Maar de openbare meening onder de geletterden was „om“. Hoe levenskrachtig het stekje was, dat Spruyt van den boom der critische wijsbegeerte had gepoot in Nederlandschen grond, bewees de overvloed der takken, waarin het eerlang uitschoot. Ook van Kant's eigen arbeid was te zijner tijd de bevruchtende werking openbaar geworden bovenal in de veelheid der richtingen, waarin men alzoo had gepoogd de lijnen, door hem aangestippeld, door te trekken. Daar waren, onder de „diadochen,“ Kantianen geweest in de eerste plaats. Natuurlijk! Maar naast de apostelen had men zelfstandige voortzetters gezien: een' Fries, onder meer, die de taak, door Kant begonnen: het opsporen van voorwaarden en grenzen onzer kennisverwerving, slechts te volvoeren achtte langs den weg van waarneming der zielsverschijnselen; niet te vergeten, bovenal, de heldenreeks van Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer en Von Hartmann, wien „de alvermaler“ slechts den dienst scheen te hebben gedaan van terreinbereider voor hunne vernieuwde „bespiegelingen over het bovenzinnelijke“. Welnu: zoo iets zag men sinds '80 ook ten onzent. Hier insgelijks bracht — het spreekt van zelf — de Kant-beweging wel allereerst Kantianen voort. Als hun brevier mag men wellicht betitelen de keurige „Inleiding“ van Land, al hield des schrijvers schuwheid voor leuzen en plaknamen ook elke zinspeling op de school, waarbij hij ingedeeld wilde worden, in zijne pen terug. Doch hier niet minder deden tevens zulke „epigonen“ zich op, wien de „kritiek der zuivere rede“ niet eindpaal was, maar uitgangspunt. Met Fries laat Land's geniale leerling zich vergelijken: de Groninger hoogleeraar Heymans, van allen, die onder het juk des Koningsbergers waren doorgegaan, nog het meest de man naar Opzoomers hart. Want, achtte hij, met Fries, de raadselen, die Kant onopgelost had laten staan, slechts door zielkundig onderzoek te ontwarren, die zielsstudie moest — zijne intreerede sprak het uit — naar de methode der natuurvorschers door waarnemingen en proeven, zoo mogelijk door meten en berekenen, tot weten trachten te komen. Gelijk Van Heusde in Opzoomer's gevoelsleer gewroken was op het „positivisme“, aldus nam thans in Heymans' „psychologisme“ de positivist, als het ware, zijne „revanche“ op het „apriori“ der Kantianen. „Ervaring?“ had hun Spruyt geleerd: „Eene schoone zaak! Maar de gesteldheid van den geest schrijft haar de regelen voor, die zij moet volgen.“ „Zeer zeker!“ viilde thans weer Heymans aan; „slechts kan methodische ervaring

enkel mij die gesteldheid leeren kennen." En hij voegde de daad bij het woord. Zijn „laboratorium" voor proefondervindelijke zielkunde is als een teeken en eene belofte, dat Nederland niet langer vreemd zal blijven aan de studiën, waarvoor in Duitschland Weber en Fechner, Wundt en Münsterberg den weg hebben geëffend. Ten slotte de metaphysische lijn. Hier valt één naam te noemen, maar van een' man, wiens stem klinkt voor drie: Bolland, de autodidact en „omnis homo", wijsgeer van beroep, taalvorscher in zijne vrije uren, in de tekstcritiek der schriften en de inleidingswetenschap geen vreemde, en kerkhistoricus uit neiging. Door den profeet van het onbewuste, Von Hartmann, in de wijsbegeerte binnengeleid, is hij zijn' eersten gids niet onvoorwaardelijk trouw gebleven. Hem laat in de betoogen van den pessimist vooral dit ééne onbevredigd, dat deze veel te vaak zich vergenoegt met de onontwijkbaarheid van zekere onderstellingen aan te wijzen, zonder dan tevens het aannemelijke in het licht te stellen der daarin opgesloten gevolgtrekkingen. Met zekere baldadigheid vermeit zich, omgekeerd, Bolland erin bij voorkeur de onoplosbare tegenstrijdigheden bloot te leggen, waarin ons denken altijd eindigt met zich het hoofd te stooten, als in zoovele stegen, die niet zijn te vermijden, maar doodloopen één voor één. In het stelsel van zijn' meester — daarop wijst hij gaarne — ontbreken zulke „zakstegen" zoo min als in één ander. Toch heeft ten slotte niemand, naar het hem toeschijnt, gelukkiger dan Von Hartmann, in beeld gebracht, wat aan ons brandende verlangen naar kennis van het onkenbare, aan ons hunkeren naar het nimmer waar te nemen ding, dat in ons waarnemen zich aankondigt maar zich omsluiert tevens, bij den hedendaagschen stand van de onderzoekingen en onderstellingen der wetenschap, indien al geen bevrediging, ten minste lessching bieden kan. Zoo is de kring gesloten; rechtzinnige Kantianen, psychologische en bespiegelende „epigonen": geene groep — men ziet het — bleef onvertegenwoordigd.

Ja, zelfs de criticus van het criticisme: Aenesidemus-Schulze heeft zijn' Nederlandschen dubbelganger gevonden in Mr. Du Marchie van Voorthuysen. Zijne „theorie der kennis van Immanuel Kant" was een geschrift van den eersten rang, een proefstuk-meesterstuk. De vaderlijke schroom, die het nagelaten werk niet in den handel wilde zien gebracht, was zeker in den geest van den persoon des schrijvers, maar allerminst door het gehalte van zijn werk gewettigd. Het mocht gezien worden! Er ligt over dezen vroeggestorvene en zijn' arbeid iets als een sluier des noodlots. Hem zelven haalde de dood te spoedig in; zijn boek — de vergetelheid. Het kon een standaardwerk gebleven zijn voor langen tijd, had niet de voortzetting van Vaihinger's reuzenarbeid het overbodig gemaakt weinige jaren na zijne geboorte. Hoe dat zij: als maatstaf van hetgeen Kant bij haar verschijnen voor Nederland beduidde, verliest deze studie niet licht hare waarde. Men wijdt geene schatten van vernuft aan het afbreken van een' gedachtenbouw, of velen moeten daarin woning hebben gekozen.

Geen losse aanéénrijging, maar een gesloten, afgerond systeem: hetzelfde streven, dat de drijfkracht bleek van de wijsgeerige beweging dezer 50 jaren, bepaalde tevens aard en richting van het Godgeleerde denken in dat tijdperk. Hier was de hoofdman Scholten. Een karakter van graniet, tot leiding geven geboren. Een behouder: nooit gaf hij een steunsel van

tot dusver prijs vóordat hij zich verzekerd hield een beter te hebben gegrepen. Een leerstellige geest: beslissen, kiezen of deelen was zijn element, in het midden liet hij niets. Een bouwmeester: wat geen verband hield, niet tot een geheel zich samensloot, was voor hem waardeloos. De faculteit te Utrecht, wier voedsterling de jonge Scholten was, stond om hare geleerdheid hoog in aanzien. Maar zij was kind van haren tijd. Tusschen steilheid en verstandelijkheid zocht zij een' middelweg. Het was de weg van bijbelsch wondergeloof, door eene drieledige keten van bewijzen aangedrongen. Voldoende waarborg — heette het — stelt boven twijfel dat ieder boek der Schrift het werk is van den geloofwaardigen ooggetuige, wiens naam het draagt. De wonderen, die zij meldt, verdienen dus geloof. Doch zijn die wonderverhalen waar, dan ook de leeringen van hen, wier zending door hunne bovennatuurlijke krachten werd gestaafd. En zoo werden dan voorts die leeringen ontvouwd, bepleit als eene schriftuurlijke dogmatiek, waarin van stelselmatigheid niet veel viel te onderkennen.

Zulk onderwijs mishaagde Scholten. Hij verwierp het niet (hij had niets beters!) maar legde evenmin zich er bij neer. En wat hem te Utrecht tegenstond, daarvoor bood Groningen geen' troost. De Godgeleerdheid van het Noorden, die, trouwens, destijds reeds hare frissche jeugd achter den rug had, was voor een' geest als Scholten veel te zwevend. Daar bracht hem het herdersambt op zijne eerste standplaats in aanraking met het Calvinisme van ons platteland. Dat was een staalbad! Aan de rechtzinnigheid der vaderen werd hem klaar wat in zijne opleiding ontbroken had. Hij ook, hij dorstte voortaan naar rechtzinnigheid, naar onversaagd doordenken langs recht toe recht aan gespannen gedachtenlijnen. Reeds de intreërede te Franeker klaagde de Godgeleerdheid zijner meesters aan wegens ontrouw aan de leer op het stuk der menschheid van Christus. Te Leiden gaf eerlang vooral de studie van Schweizers „Glaubenslehre", een standaardwerk uit de school van Schleiermacher, aan hetgeen hij wilde bouwen vaster vorm. Hij werd zich allengs meer bewust, dat op niets minder dan het hoofdpunt der gereformeerde leer, op het stuk der vóorbeschikking, hij vrij wat dichter bij de vaderen van Dordt dan bij de professoren van Utrecht met hun geloof aan onveroorzaakte wilskeuze stond. Zoo rijpte ten slotte zijne „Leer der Hervormde Kerk".

Het was een machtig boek. Zijn' opgang deerde het niet, dat het verscheen in het revolutiejaar, waarin zoovele dingen dezer wereld hoofden en harten vervulden. Er steekt voor het nageslacht eene zekere „vis comica" in het meesterschap, waarmeê deze „wilde" ettelijken pijlers van 's lands kerk, wien hij voor het minst een halve ketter scheen, hunne eigen „heterodoxie" betoogde. Zelf had hij te rijkelijk geproefd van den Duitschen boom der kennis, om te denken aan teruggaan tot 1619. Hij wenschte een Calvinisme, bijgewerkt „up to date." Maar wie — zoo pleitte hij — hem van dat bijwerk een verwijt mocht maken, niet zij, die op de wijs der faculteit van Utrecht, den toon aangaven in de kerk van Koning Willem I. Hij wilde wel vooruit, maar bleef in de oude lijn. Zij waren afgeweken, aangetast door Arminiaansche en Sociniaansche smetstof!

Het spreekt van zelf, dat in den pennestrijd, dien Scholtens boek ontketende, ook de schriftuurlijkheid der daarin voorgedragen leer niet onbetwist bleef.

Een verwijt, dat Scholten allerminst koud liet. Dat bracht hem van de dogmengeschiedenis terug tot de uitlegging des bijbels. Hier evenmin als elders betoonde hij zich een' afbreker uit moedwil. Terwijl al sedert jaren Opzoomer de studenten in de Godgeleerdheid, die zijne lessen volgden, op Tübingen wees als op de stad des lichts, bleef Scholten nog tot 1864 de wegen van Ferd. Chr. Baur en zijne volgelingen mijden. Slechts in één opzicht stond hij van den aanvang af aan hunne zijde: het wetenschappelijk onderzoek — daar week hij niet van af — in wijsbegeerte, dogmenhistorie, tekstcritiek moest vrij zijn. Geene vrees voor ongewenschte uitkomsten mocht immer het doen afbuigen van het pad, dat ook in studie van de dingen dezer wereld als het eenig-redelijke werd gevolgd. Voorshands intusschen bepaalde zich de overeenstemming tot dat „credo". Nog toen in 1857 de dichter Da Costa aan Scholten de ontkennende uitkomsten voorspelde, waartoe die „vrijheid" van het onderzoek moest leiden, verweerde zich de aangevallene met ongehuichelde ontzetting.

De dichter kreeg gelijk. Willens of onwillens, ééns scheepgegaan op het vaarwater der „vrije" critiek, dreef Scholten meer en meer in Tübingsche richting af. Onder de jongeren die vooruitgingen en ten slotte den Meester medetroonden verdient Busken Huet apart te worden vermeld. Zijne „Brieven over den Bijbel" moesten op den dralende een diepen indruk maken. Van den „canon" des Nieuwen Verbonds brokkelde, ook onder Scholtens handen, nu deze brief dan gene weg. In 1864 verscheen het boek met dat veelzeggend vóórzetsel in den titel: „Het evangelie *naar* Johannes". En sedert aldus de bestanddeelen der „Heilige Schrift" zich achter elkaar groepeerden in historische diepte, kwam ook het verband der dingen, die zij vermeldden, onder eene nieuwe belichting te staan. „De vinger Gods" in den zin der wondergeloovigen verdween; „organisch" scheen in het oudste Christendom zoo goed als elders de ontwikkeling der gebeurtenissen te zijn geweest. Nu echter moesten Scholten en de zijnen ook in die uitkomsten zich leeren thuis gevoelen. Hoe dat geschieden zou? Hoe de verwerping van Gods wonderdadige tusschenkomst in 's werelds loop en 's menschen leven zich liet bepleiten als eene aanwinst voor het geloof? Er was maar één manier. Deze: dat thans met nadruk onderstreept werd Gods macht, Gods tegenwoordigheid in alle dingen, geene uitgezonderd. Het was terwijl die gedachtenreeksen zich begonnen vast te schakelen in zijn' geest, dat Scholten zijn tweede dogmatisch meesterwerk: „De vrije wil", in het licht zond, een boek waarnaast, van de pleidooien in gelijken trant, slechts het 20 jaren oudere prijsantwoord van Schopenhauer zich op één lijn laat plaatsen. En zoo dan rees allengskens, steen voor steen, dat stelsel van een „idealistisch monisme" omhoog, waarin Scholtens wereldbeschouwing „post varios casus" hare eindgestalte zou vinden. De regelmaat, het verband, die de bewegings-en de zielsverschijnselen verbinden tot één wereld, zij wezen hem op eene diepste werkelijkheid van geestelijke natuur. Dien geest dan, tijdeloos bewerker van alle tijdelijk gebeuren, dien Almachtige, Die den vrede maakt en het kwade schept, Hem noemde Scholten „God". En in het Christendom, mits tot zijne eerste zuiverheid hersteld, bleef hij de reinste uitdrukking van ons leven in den dienst des Eeuwigen vereeren, die in de historie zich voordoet.

Zoo was de centrale figuur. Ook den invloed, die van dezen machtige

uitging, heeft men zich niet te denken als een' dwang tot volgzaamheid. Volgelingen door dik en dun heeft hij op den duur niet vele gehad. Hij was de levenwekker, de bezieler, omdat de meerderheid der Godgeleerde schrijvers in dit tijdvak door hem tot bezinning waren genoopt, door hem wel vaak tot tegenspraak geprikkeld. Om met zijne wijsbegeerte van den Godsdienst te beginnen! Hier dringt zich allereerst de naam op van een' discipel, als weinigen begaafd: van Dr. A. Kuyper. Niet onmogelijk, dat Scholten zich tegenover dezen soms heeft te moede gevoeld, als zekere toovenaarsleerling, die met de geesten, door hem opgeroepen, het niet al te goed kon vinden. De schim van Calvijn, door hem tot nieuw leven gewekt, maar onder handhaving zijner zelfstandigheid, voer in het lichaam van den jongere, om dreigend tegen de volgelingen des Meesters op te staan. Uit het Utrechtsche kamp bleef men — dat spreekt! — den ontrouwen kweekeling al evenmin het antwoord schuldig. Het best verweerde zich aan die zijde de hoogleeraar Doedes. Niet, dat hem eigen vaardigheid op alle wapenen tot een' geduchten tegenstander maakte; maar hem stond, dank zijner belezenheid en zijn geheugen, een rijk arsenaal ten dienste, waar hij in ieder hoekje thuis was. Bezwaarlijk kon hij gelukkiger zijn vertrouwen hebben geplaatst, dan toen hij tegen Scholten's bondgenooten Schleiermacher en Schweizer, zich zelven een denker van Ulrici's gaven tot raadsman en helper koos.

Niet minder belang hadden de toevoegselen, de amendementen, de tegenwerpingen, door Scholten's vertoogen uitgelokt van de zijde dergenen, die in beginsel stonden op denzelfden grond als hij. Hier stelde zich steeds zuiverder, steeds scherper, deze vraag: wat dringt ons om te gelooven? Is het onze toenemende erkentenis van de macht der buitenwereld over ons, allengs ook van den samenhang, de éénheid, die in dat machtige geheel zich ons onthult? Of zijn het veeleer zielsbehoeften, de drang naar zelfverwezenlijking, naar vastheid, bovenal, voor ons vertrouwen op de stem van het geweten, die onafwijsbaar de verzekerdheid ons in het hart leggen: er wordt in het groot heelal voor U gezorgd, op U gerekend? Scholten had, het bleek ons, op den eersten term van dat „dilemma" meer dan op den tweeden nadruk gelegd. Eene éénzijdigheid, die niet kon missen uit te lokken tot protest. Het kwam, in den beginne, vooral van Hoekstra. Dat, naar de lessen der historie, de erkenning van het bovenzinnelijke aanvankelijk opkomt langs den weg, dien Scholten had gewezen, werd door zijn tegenstander niet geloochend. Maar het is, zoo docht hem, juist de groote daad geweest van Israël's profeten, dat zij den „Machtige" ons ook, neen, in de eerste plaats, als „Heilige" hebben gepredikt. En bovenal: sinds een veel grootere dan zij ons in het verkeer met dien „Heilige" den „Vader"-naam heeft op de lippen gelegd, is het zwaartepunt in hetgeen ons dringt tot gelooven uit onze wereldkennis naar onze zielservaringen verplaatst. Het goed recht toch van dien drang is onomstootelijk. Juist omdat wij deel uitmaken van het geheel der dingen, moet er tusschen ons en het geheel eene samenstemming worden aangenomen, die ons verbiedt de blijvende behoeften onzer ziel als ijdel te beklagen. Wat in die richting Hoekstra alleen voor vakgenooten verstaanbaar had gemaakt, werd door zijn' leerling De Bussy voor ruimer kringen vertolkt.

Vooral omstreeks het jaar '70 groeide het verzet. Het uitte zich in de

„Ethische" beweging. Haast van den aanvang waren er onder Scholten's jongeren geweest, die, door veel onrecht in 's werelds loop gepijnigd, onbevredigd door 's meesters „theodicee", en nochtans niet van zins om het geloof aan een' God van heiligheid te verzaken, dan maar liever met den „leekedichter" naar „dualisme" overhelden. Het „monisme", zoo zij het niet geheel wilden prijsgeven, bleef voor hen enkel een „monisme in hope". Dat „dualisme" verhief thans, vooral bij monde van Hooykaas en Van Hamel, hartstochtelijker dan ooit zijne stem, en, voerde ook al de school van Scholten hare beste mannen in het vuur, het liet zich niet tot zwijgen brengen. De wapenen rustten wat, maar waren niet gestrekt, toen Scholten, door de wet daartoe verplicht, in 1881 den leerstoel afstond aan zijn' discipel en reeds sinds jaren zijn' ambtgenoot: Rauwenhoff. Deze poogde het woord te spreken der verzoening. Zes jaren na zijn optreden verscheen zijne „Wijsbegeerte van den Godsdienst", een werk, in 't Vaderland, natuurlijk, meer afgebroken dan geprezen, maar in den vreemde als een monument geroemd. Het droeg, hoe kon het destijds anders? in scherpe tegenstelling tot de geschriften van Scholten, den Koningsbergschen stempel. Gelijk voor Kant, was ook voor Rauwenhoff „de plicht" „le rocher de bronze", waarop geheel de rest gegrondvest werd. „Ik moet gelooven" — dus luidde de bewijsvoering — „in mijzelven als mensch. Dan moet ik ook „gelooven in mij zelven, als beheerscht door de wet, die zich als de wet van „mijn wezen in mij openbaart. Maar dan moet ik ook gelooven in eene „zoodanige gesteldheid van de wereld, dat die wet daarin heerschen kan." Wat inhoudt, dat de wereld, naast hare zinnelijke, eene zedelijke orde kent, wier aard de dichtende verbeelding in geloofsvoorstellingen aanschouwbaar tracht te maken. De verzoening, die de schrijver beoogd had, werd niet door hem bereikt. Zoo rechts als links stond ieder op zijn stuk. Voor De Bussy was zijn gemoedsgetuigenis: „Uw Vader weet, wat Gij van noode hebt." genoeg; de „wereldorde" liet hem koud. Bruining integendeel, meer dan Rauwenhoff aan Scholten trouw, achtte in dit Kantianisme de waarheid onderstboven gekeerd. In steê van de erkentenis der wegen Gods op de onbedrieglijkheid van het „Gij zult" te bouwen, oordeelde hij, dat onze plichten slechts hierom waarlijk plichten zijn, wijl hunne vervulling strookt met het wereldplan des Heeren. Zoo golfde de stroom der twistgeschriften voort; zoo zal hij wel blijven golven „in omne volubilis aevum". En onderwijl de arme Protestanten dus twistten over den rechten weg, vernamen de bespiegelende geesten in het andere derdedeel des volks alweder wat précieser, waàr hún rechte weg te vinden was. Den 4en Augustus 1879 richtte Leo XIII deze vermaning tot de vorsten der kerk: „Terwijl wij het uitroepen, dat ieder wijs woord, iedere „nuttige ontdekking, aan wien ook te danken, zal worden ontvangen me „een welwillend en erkentelijk gemoed, sporen wij u allen aan, Eerwaarde „Broederen.... om de gulden wijsheid van den Heiligen Thomas te her„stellen en te verbreiden zooveel mogelijk, tot steviging van het katholiek „geloof, tot heil der maatschappij en tot bevordering aller wetenschappen." Van de zonen der kerk, die dat woord ter harte namen, onderscheidde zich Pater De Groot in die mate, dat hem de eer te beurt viel geroepen te worden, als tolk van „den engel der school", naar de gemeente-universiteit te Amsterdam.

En nu de Schrift-critiek. Hier komt wel ieder het eerst de naam te binnen, niet van een' strijder tegen Scholten, maar van een' medewerker. Een' medewerker van gelijk kaliber als de hoofdman zelf: Kuenen. Het geschiedde in de dagen, toen de strijd over „de leer der hervormde kerk" Scholtens aandacht van de Dogmenhistorie terugvoerde naar de critiek der teksten, dat hij zijn' grootsten leerling wist te doen opnemen in de faculteit, opdat de jongere voor de verklaring van de boeken des Ouden Verbonds het werk zou kunnen doen, dat hij — de Meester — voor de uitlegging van evangeliën, handelingen en brieven deed. Het was hoog tijd, dat de voor Kuenen weggelegde taak werd aangevat. De Duitsche vlijt was, in de ontleding van den „Pentateuch" vooral, ons destijds ver vooruit. Voor de onderzoekingen van Ewald, laat staan dan: voor de „waaghalzerijen" van Vatke en George, hadden onze Godgeleerden wel zeker eenige aandacht, maar weinig hart getoond. Dat moest — zoo hoopte Scholten — met Kuenen's optreden een' keer nemen. En Kuenen heeft die hoop vervuld.

Tusschen 1861 en '65 verschenen achtereenvolgens de drie deelen van zijn „Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds": een wonderwerk van geduld, zorgvuldigheid, conscientie. Het schitterde niet door stoutheid of vernuft. Het opende geene nieuwe vergezichten. Het maakte alleen, volledig en precies, de slotsom op van wat tot dusver op dit veld verkregen was. Het deed dat zeer behoedzaam, nooit angstvallig. Het gaf u zijn' auteur te kennen als een' behouder, maar een' naar Scholtens trant, wiens geest voor iedere overtuigende bewijsvoering openstond. Zijne eerlijkheid wekte vertrouwen, zijne grondigheid schonk u het gevoel; dat Gij bij dezen vraagbaak veilig waart. Kortom het boek veroverde zijn' schrijver in den kring der vakgenooten, zoo binnen de grenzen als daarbuiten, weldra de plaats van een' „praetor," die de opstellen zijner medescholieren naziet, corrigeert en dan in hoogsten aanleg zegt, hoe het wezen moet.

Ook voor het corrigeeren van eigen werk schrikte, waar het pas gaf, Kuenen niet terug. Dat zou al spoedig blijken. In hetzelfde jaar toen het laatste deel van het „Onderzoek" de pers verliet, ontvouwde Graf de hypothese, die, sedert zijn' naam heeft gedragen. Hij zette, maar met klem van redenen ditmaal, eene gissing weder overeind, door Vatke al vóór jaren zonder veel betoog verkondigd. De priesterwet — dit was in het kort hare strekking — de priesterwet in het zoogenaamde „boek der oorsprongen", een goed $^{2}/_{5}$ deel dus van den „Pentateuch", was niet, gelijk men vroeger aannam, overoud, maar kon pas in en na de ballingschap allengskens zijn ontstaan. De kennismaking met die vondst deed voor Kuenen een licht opgaan over een' knoop van vragen, wier ontwarring in zijn eigen boek hem nooit geheel bevredigd had. Hij betuigde aan Graf zijne instemming, mits deze nog één stap verder wilde gaan: de geschiedverhalen in „het boek der Oorsprongen" moesten het lot der priesterwet deelen. Nog even vóor hij stierf, vond Graf gelegenheid om aan dat voorstel tot uitbreiding der vondst, door hem gedaan, zijn zegel te hechten.

Het is moeilijk de beteekenis dier ontdekking voor onzen blik op de geschiedenis van Israëls Godsdienst te hoog aan te slaan. Sinds de priesterwet in Exodus, Leviticus en Numeri erkend was voor een, met den tooi

van het verleden omhangen, toekomstideaal der in de ballingschap gevoerde Joden, werd die geschiedenis een verslag aangaande de wegen Israëls naar Jahwe, in stede van, als vroeger, een aangaande de wegen Jahwe's met Israël. Zelfs hier kwam dan een groeiproces de plaats innemen van bovennatuurlijke leiding. Men begrijpt, wat een boek van Kuenen's hand beduiden moest, waar, onder het licht, door zulk eene vondst ontstoken, „de Godsdienst van Israël" in opkomst en ontwikkeling werd geteekend. Dat tweede hoofdwerk zag in 1870 het licht. Er kunnen, naast Darwin's „Origin of species", niet veel boeken worden genoemd, die zooveel vooroordeel hadden te overwinnen, en het zoo glansrijk overwonnen hebben, slechts — door de macht der evidentie. Dat geestverwanten in de oude Wereld en de Nieuwe zijne uitkomsten aanvaardden, dat die van Duitschland zelfs den machtigen Ewald in het eind verzaakten om Kuenen en Wellhausen aan te hangen, was reeds veel. Maar zeldzamer triomf mocht het voor Kuenen heeten, dat allengs mannen van meer dogmatische richting: ten onzent Valeton en Wildeboer bijvoorbeeld, in Engeland Robertson Smith en Driver, zijne wegen volgden, en ook zijne slotsommen grootendeels beaamden. Toen Kuenen in 1882 zijne lezing van deze dingen nog eens in bondiger vorm ontvouwde voor een Britsch gehoor, was zij al gemeen goed geworden van het meerendeel der bevoegden.

Veel meer dan Scholten, vormde Kuenen eene school, eene school, die hem, na zijn' dood, een gedenkteeken zou stichten, kostbaarder dan marmer. Het was eene nieuwe vertaling van het Oude Testament. In 1854 reeds had de synode der Nederlandsche Hervormde Kerk den stoot gegeven tot eene soortgelijke herziening van de andere helft des statenbijbels, die na 14 jaren gereed kwam; Scholten en zijn ambtgenoot Prins waren toen onder de arbeiders geweest. Sinds '85, dus bij Kuenen's leven nog, en onder zijne leiding, werd een begin gemaakt met de verbeterde overzetting van den Joodschen canon. Zijn dood brak het werk niet af, het werd voortgezet en voltooid. Helaas, zal van de drie, die het deden, maar één, de Hoogleeraar Oort, ook de verschijning van het boek (althans zoover men hier voorspellen mag) beleven. Zijne medearbeiders: Hooykaas en Kosters, ontvielen hem, toen de taak hare voltooiing naderde.

Het onderzoek naar het ontstaan der oud-christelijke letterkunde leidde voorshands veel minder dan de studie van de wording der oud-Joodsche tot éenstemmigheid. Het gebouw der Tübingers, waarin aanvankelijk zoovelen zich hadden thuis gevoeld, geraakte uit zijne voegen. Hun hoofdpijler was de verzekerdheid geweest, dat de eerste vier der op Paulus' naam gestelde brieven door den apostel zelven zullen zijn geschreven. Zijn verhaal aan de Galaten van den weêrstand, dien hij om des beginsels wille den zuilen der Jeruzalemsche gemeente uit de Joden geboden had, moest dus historie zijn; een stuk historie, waarover later de schrijver der „Handelingen" met bedoelingen van vrede opzettelijk heengegleden was. Alreeds in Scholten's bloeitijd had de voortvarende Straatman in de hoofdbrieven een tal van tusschenvoegsels pogen aan te wijzen. Daar zagen, te beginnen met 1882, de „Quaestiones Paulinae" van den Amsterdamschen hoogleeraar Loman het licht. Zij wilden aantoonen, dat voor het minst de uitwendige lotgevallen der Paulinische letterkunde in niet geringer mate twijfel wettigden omtrent hare echtheid, dan bij voorbeeld de levensloop

van het vierde evangelie aangaande zijne authenticiteit. Wat later, in 1886, kwamen de „Verisimilia" van Pierson en Naber. De beide vrienden trachtten daarin onder meer het betoog te leveren, hoe de vier groote bewijsstukken der Tübingers éen voor éen te weinig samenhangen, om uit de pen van den heidenapostel, gelijk men zich hem voorstelt, te kunnen zijn gevloeid. Aanvankelijk scheen de bui te zullen overdrijven. Germanen, die het weten moesten, verklaarden Loman's geesteskind voor „dood geboren", en in het „Theologisch Tijdschrift" gaf Kuenen een gemotiveerd advies, waarom hy de „Verisimilia" (laat het nu maar zacht gezegd worden!) hoogst onwaarschijnlijk achtte. Maar het gerommel was niet meer van de lucht. Toen, in 1888, ook een buitenlander, de Bernsche Hoogleeraar Steck, den brief aan de Galaten onder handen nam in gelijken trant als de drie Amsterdamsche haeretieken, verbreidde zich tot ruimere kringen het inzicht, dat die baldadigen vragen hadden gesteld, die verdienden te worden overwogen. De theorie, die met name Loman in breede lijnen ontwierp, met de hoop, dat zij langzaam aan, als werk-hypothese, die der Tübingers mocht vervangen, loochende de historische werkelijkheid van den heidenapostel niet. Slechts plaatste zij hem veel dichter bij de Christenen uit de Joden, dan waar inzonderheid de schrijver van den brief aan de Galaten hem stelt. Na zijn verscheiden moest zich, uit de verhalen van zijn' persoon en arbeid eene Paulus-legende hebben gevormd in kringen van bekeerde heidenen. En op den naam van den held dier verdichting zouden dan de vier brieven zijn gesteld, die met toenemende beslistheid hem schilderden als den vijand der wet en den apostel der vrijheid, met welke Christus de zijnen had vrijgemaakt. In een merkwaardig „Gids"-artikel van 1888 ontvouwde Loman ten slotte eene soortgelijke onderstelling met opzicht tot den Stichter zelven des Christendoms. Aan de nadere uitwerking dier gissingen heeft voornamelijk de Leidsche hoogleeraar Van Manen zijne groote krachten gewijd. Een werk, in elk geval van blijvende verdienste. Want, ligt ook de toekomst dezer denkbeelden „op de knieën der goden", slechts aan de houdbaarheid der proeven van bearbeiding zal men hunne waarde vermogen te kennen.

Reeds bij herhaling was hier sprake van de uitbanning des wonders uit de geschiedenis — de bijbelsche incluis —, gelijk Scholten en Kuenen hunne discipelen leerden haar te verstaan. Die opvatting, welke ook de „gewijde" historie voor niet meer gelden liet dan een organisch proces, moest van zelf den gezichtseinder der belangstelling verruimen. Het soortelijk verschil tusschen den Godsdienst van Israël en de Godsdiensten der andere volkeren viel weg. Waarom dan niet aan deze dezelfde aandacht geschonken? Waarom niet daar even goed naar stichting en leering gezocht? Hoe spoedig die sluitreden, die vraag ook den beschaafden onder de ongeleerden tot bewustzijn kwam, bewees eene merkwaardige onderneming van den boekhandel: de uitgave van „de voornaamste godsdiensten", door A. C. Kruseman bezorgd. Tusschen '65 en '84 zagen de deelen dier reeks achtereenvolgens het licht. Zij waren niet voor vakgeleerden alleen, maar ook voor den wijden kring der geletterden bestemd; den schrijvers was, voor het overige, vrijheid gelaten met opzicht tot de wijze, waarop zij meenden zich te moeten kwijten van hunne taak. Ook hier uitte zich de vrijheid in verscheidenheid. Tot de meest gelezen deelen

der rij behoorden wel de twee, waarin Rauwenhoff, wijsgeerig en smaakvol gelijk het zijn aard was, de geschiedenis had geschetst van het Protestantisme. Doch zijn werk was een leesboek, niets meer, dat op beteekenis voor de wetenschap zelfs geen aanspraak maakte, en dan ook grootendeels niet uit de bronnen was geput. Geheel anders de dubbel zoo omvangrijke „Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme", de bijdragen, door Allard Pierson geleverd. Het kon niet missen: smaakvol en wijsgeerig was zij niet minder. Maar de omvangrijke bronnenstudie verried zich hier op iedere bladzijde. En.. het boek bleef tot vóór weinige jaren ongelezen, ongekend, wellicht omdat de auteur met zijne fijne onpartijdigheid, zijn' afschuw van platgetreden paden, den Roomschen te veel Protestant was en den Onroomschen te weinig. Drie werken echter uit de reeks behoeven, daar Kuenen's „Godsdienst van Israël" reeds genoemd is, nog eene afzonderlijke vermelding. Het zijn: dat van Dozy, van Kern en van Tiele.

Dozy's „Islamisme" was — hoe kon het anders? — het werk van een' man, met alle bronnen voor de kennis van zijn onderwerp uit eigen aanschouwing gemeenzaam. Slechts had de schrijver, gedachtig aan den kring van lezers waarvoor zijn boek bestemd was, het den stempel van een wetenschappelijk geschrift met opzet onthouden, door elken omhaal van bewijsplaatsen te mijden. Eene gebeurtenis echter in de wereld der geleerden was het verschijnen van dit werk door het tweede, dat, ter nadere opheldering van den oorsprong des „Islam's", in 1864 er op volgde. Dat was het opzienbarende vertoog over „de Israëlieten te Mekka". Eene ware verrassing! De korte zin der bewijsvoering, — een wonderwerk van kennis en vernuft —, was deze: dat tusschen Israëlieten en Moslemen de verwantschap nog veel nauwer zou zijn geweest, dan men tot dusver algemeen had ondersteld. Immers: als stichters van het heiligdom te Mekka, als eerste vierders ook van het veelszins vreemde feest, dat Mohammed in zwang vond en bestendigde, wees Dozy den stam der Simeonieten aan, die, naar luid eener bekende plaats in het 1e boek der Chronieken, was uitgeworpen uit het rijk der kinderen Israëls, kort vóór dat David den troon besteeg. Doch ziet! Zoo vast verzekerd als Dozy, zoo licht gewonnen als een enkele zijner leerlingen, zoo ongeloovig was de schaar der vakgenooten. De hypothese werd naast vele zusteren bijgezet. De kansen harer opstanding schijnen gering.

Het Buddhisme te schilderen was aan Kern toevertrouwd. „Toevertrouwd" in dubbelen zin! Zijn werk, het laatste van de rij, maakte, met den „Godsdienst van Israël", het meeste gerucht. Hier namelijk vond men met alle middelen, die volledige heerschappij over zijne stof den schrijver verschafte, een vermoeden toegelicht, aanvankelijk slechts vragenderwijs geopperd, en vóor hem nog alleen door Sénart met redenen gestaafd. Van een' historischen Buddha — aldus Kern — weten wij niets. De pit zijner levensgeschiedenis is een zonnemythe. Hij zelf de zon; de wet, die hij predikt, het licht; zijn „Nirvana" de zonsondergang. Zelfs de historie van het Buddhisme in de eerste eeuwen na zijne „stichting" schuilt, naar des schrijvers oordeel, weg in nevelen. Met name de verhalen van het eerste concilie duidt hij mythisch uit hetgeen, na het wegzinken der zon, aan den hemel gebeurt: de schemering, haar' strijd tegen de maan, het langzaam

zich verzamelen der sterren. Eerst met den tijd van koning Açoka, het midden der derde eeuw vóor Christus, trekken de nevelen op. Dat alles sluit en klopt als in een wiskundig betoog. Nochtans.... ook zelfs betoogen van die kracht gelukt het niet steeds iederen vakman te overreden. De Duitscher, dien deskundigen op dit gebied Kern's evenknie achten, Oldenberg, blijft aan een' historischen „nucleus" in de Buddhalegende gelooven. De Brit Rhijs Davids gaf tot heden zich al evenmin gewonnen.

Ten slotte: „de Godsdienst van Zarathustra". Het boek wordt hier vermeld, omdat de auteur daarmeê zijn eerste groote proefstuk leverde in een vak, waarin hij sedert meester worden zou. Wat namelijk de Haarlemsche uitgever Kruseman met gelukkigen tact had gevoeld, dat was reeds eerder volbewust erkend door den Rotterdamschen predikant Tiele. De Godsdienstwetenschap moest haren gezichtskring wijder trekken. Was voor haar Israël niet langer „het uitverkoren volk", noch de canon der Christenen „de blijde boodschap" in den ouderwetschen zin, dan mochten voortaan alle Goden-dichtingen en eerediensten der „heidenen" met gelijk recht om hare aandacht vragen. Die slotsom te hebben getrokken en in daden omgezet is Tiele's roem. Met zijn' vriend Max Müller deelt hij de eer, de grondslagen te hebben gelegd voor de vergelijkende Godsdienstwetenschap. En toen onze regeering, vóor alle andere, een' leerstoel oprichtte, van waar dat vak — zijn vak — zou worden onderwezen, was Tiele de geroepene. Met behoedzame nauwgezetheid verbreedde hij slechts gaandeweg het terrein zijner onderzoekingen, de stof zijner geschriften. Op zijne schets van het Parsisme volgde eene vergelijkende historie der Egyptische en Mesopotamische religiën. Toen kwam „de groote ommegang" — gelijk een leerling zich uitdrukte —: de geschiedenis van dén Godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten. En ten slotte brachten sinds 1876 de „Outlines" ook den belangstellenden buiten de grenzen onzes lands rechtstreeks een overzicht van Tiele's uitkomsten onder de oogen. Man van tact, gelijk weinigen, is Tiele hierdoor vooral in zijne taak zoo gelukkig geslaagd, dat hij zich vrij wist te houden zoowel van peuterigheid als van „den Franschen slag". In nesterijen ging hij niet onder. Maar met tweedehands wijsheid zich te vergenoegen was evenmin zijn aard. Kortom hij was noch een snuffelaar, die nooit een boek tot stand brengt, noch een dier knutselaars, die uit een half dozijn werken van vakgenooten een zevende samenflansen. Hij was een bouwmeester, die het werk van anderen gebruikte, maar er toezicht op hield, hoe zij het gedaan hadden, en, zoo, persoonlijk ervoor in kon staan.

Meester van een' feitenschat als geen wijsgeerig denker over Godsdienst beheerscht had vóor hem, koesterde Tiele in het eind de verklaarbare eerzucht, dien schat te bezigen als breeden grondslag voor eene nieuwe wijsbegeerte der religie. Mocht hij een' bouw, voorzichtig op zulk een voetstuk gemetseld, niet grooter hechtheid, langer duur toedenken, dan vroegeren getimmerten, bij gebreke dier fundeering, was beschoren geweest? Dat plan is voor de helft volvoerd in de eerste reeks der voorlezingen, door Tiele, náar den wensch der „Gifford trustees", te Edinburgh gehouden. Ook wie op het stuk van de methode der wijsbegeerte zijne geestverwanten niet zijn, verlangen naar de opwekking en onder-

wijzing, die deze studiënreeks — de kroon op Tiele's levenswerk — na hare voltooiing hun belooft.

Van Tiele en zijn' jongeren ambtgenoot: Chantepie de la Saussaye mag zonder overdrijving worden getuigd, dat ieder hunner voor de vergelijkende geschiedenis der Godsdiensten meer heeft gedaan dan één harer beoefenaars elders.

Was het Tiele's verdienste den blik van de beoefenaars der Godsdienstgeschiedenis te hebben verruimd, niet minder dank oogstte, een' menschenleeftijd vroeger, de Amsterdamsche hoogleeraar Willem Moll, omdat hij de oogen van wie zich aan de vaderlandsche kerkhistorie wijdden had gescherpt. Moll behoorde tot de eersten, die erkenden, dat er eene vruchtbaarder wijze was om zich te verdiepen in den voortijd, dan stichtelijke, menschkundige, of ook alleen rhetorische opmerkingen ten beste te geven bij hetgeen zij van Gibbon, Robertson en andere voorgangers konden vernemen. Het gaat ons inderdaad bij het doordringen in de toestanden en gebeurtenissen van weleer, gelijk bij onzen omgang met de natuur. Beide het verleden en de natuur „geven" zich niet aan den „flâneur". Zij willen met liefde worden opgezocht en nagegaan in kleinigheden. Dat besefte Moll en daaraan dankt onze wetenschappelijke letterkunde hare verrijking, behalve met ettelijke kortere studiën van zijne hand, bovendien met zijne beide hoofdwerken: de „geschiedenis van het kerkelijk „leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen", en de „kerk„geschiedenis van Nederland vóór de hervorming". Het reformatietijdperk zelf gaf in niet minder kunstvollen miniatuurarbeid zijn smaakvolle ambtgenoot De Hoop Scheffer ons te zien. Terwijl zijne leerlingen Acquoy, Wybrands, Rogge met geestdrift wandelden in zijn spoor, werkte zijn voorbeeld aanstekelijk ook in Roomschen kring. Wellicht overtroffen sommige navolgers den Meester in talent van voorstelling en onderhoudenden schrijftrant. Acquoy's monographie over „het klooster te Windesheim en zijn invloed" zou ook Moll zelven tot eer hebben gestrekt. Jammer, dat een man van zulke gaven voor studie en mededeeling, als aan Acquoy waren geschonken, het predikambt niet vroeger mocht vaarwel zeggen voor een professoraat! De historie der Nederlandsche hervormde kerk, die hij alleen kon —, die hij ook wilde schrijven, de geschiedenis van het Christendom, waarvan reeds stukken voor de pers gereed lagen, om zulke werken te doen rijpen bleek eene academische loopbaan van 20 jaren te kort.

II. Geschiedenis en taalstudie.

Het ligt voor de hand, nu wij de gewijde studiën verlaten, om ons te begeven naar de profane —, aan de vaderlandsche kerkhistorie de geschiedenis van ons volk in zijn geheel, in al zijne levensuitingen zich te laten vastknoopen. Het eerste derde deel der eeuw was voor den bloei der geschiedschrijving geen gunstige tijd. Het geslacht van toen doorleefde te veel historie om het verleden onbevangen te kunnen doorvorschen. Het restauratietijdperk volgde op de omwentelingsjaren. Maar de omwenteling trilde nog in de restauratie voort. De school van Bilderdijk donderde tegen de traditiën van Wagenaar. De talrijke „middelstof" vermeide zich

in vaderlandslievende ontboezemingen, parafrasen en ampliatiën in proza op den tekst der „Hollandsche natie". Het mag, bij deze gelegenheid, wel met nadruk worden herinnerd: de stoot tot beterschap zou niet gekomen zijn zonder Oranje. In 1835 maakte Groen van Prinsterer een' aanvang met de uitgave van het huisarchief der dynastie. Wie zulk een verleden hebben, schuwen het licht niet. „La maison d'Orange Nassau" — dus schreef de uitgever in de opdracht van het 1e deel aan Z. M. den Koning — „peut librement ouvrir ses archives." Thans, na eene halve eeuw, is het er nog ver van af, dat alle andere regeerende huizen even onbevreesd hunne geheime briefwisselingen openleggen voor de vierschaar der wetenschap. Niet licht kon Willem I dat werk aan waardiger handen hebben toevertrouwd. In den „phalanx" van Bilderdijk's discipelen was Groen met Da Costa de begaafdste. De Christen-Platonist naast den gedoopten profetenzoon! Groot was, gelijk de omvang van Groen's kennis, de scherpte van zijn' speurzin. Bewonderenswaardig de fijnheid zijner karakterteekeningen, de aanschouwelijkheid van zijn' bondigen schrijftrant. De gaven van den geschiedkundige als onderzoeker en artiest waren dus hem waarlijk niet ontzegd. Van al die deugden gaf het „Handboek", dat in 1846 werd voltooid, overvloedig blijk. Bezat hij echter tevens de rechterlijke eigenschappen van den geschiedvorscher? De onpartijdigheid, vooral, die zich niets menschelijks, bij voorbeeld: zelfs geene paapsche stoutigheden, vreemd acht? Het is eers genoeg ook voor een' man van zijn gehalte, een goed eind weegs voor de nieuwere geschiedschrijving te hebben gebaand. Dat een ander de eerste was om den weg te betreden, Groen-zelf zou hem dien roem niet hebben misgund.

De „andere" was Bakhuizen van den Brink. Toen hij, in 1844 en volgende jaren, na lange zwerftochten door velerlei bespiegeling en wetenschap, tot rust was gekomen in den vreemde, en aan „de Gids" zijne verhandelingen afstond over de eerste jaren van onzen vrijheidsoorlog, over Andries Bourlette, over Hendrik van Brederode, over den tienden penning, erkenden, wie tot oordeelen bevoegd waren, in die „cartons" een' nieuwen aanvang. Hier was een bronnenkenner niet alleen —, hier was een onvooringenomen geest aan het woord, die zonder aanzien des persoons, hetzij paap of geus, de overtuigingsstukken wikte en woog, en zijn „verdict" gaf, even onbevangen, als had het niet onzen eigen heldentijd gegolden, maar veeleer eene episode uit den kamp tusschen de Hyksos en de dynastie van Thebe. Dat voorbeeld moest verwante keurnaturen wekken tot navolging. Den grooten hoop der geletterden won het niet licht. Maar uitverkoornen leerden aan deze schetsen het verstaan, dat goede wijn geen' krans —, en een groot verleden, mits het waarlijk groot zij, geen' partijman als beschrijver vraagt.

Onder de verwante geesten was Robert Fruin. Hem hadden, reeds vóor Bakhuizen, Otfried Müller en Niebuhr, maar bovenal de oude Thucydides tot de kennis van zijn' aanleg voor geschiedvorsching gewekt. Het voorbeeld echter van den 13 jaar ouderen vriend miste zeker zijne werking niet. Wat Fruin vermocht, zijn eerste werk reeds: de „Tien jaren", in 1856 verschenen, gaf daarvan de volle maat te zien en te waardeeren. Minder dan één, in deze bladzijden vermeld, heeft dit boek eene breede kenschetsing noodig. Want meer dan de meeste is het onder landgenooten

geliefd en beroemd. Zoo Kant gelijk heeft met zijne leer van het onzelfzuchtig welgevallen, dat een waarachtig kunstwerk door schijn van spelende te zijn tot stand gekomen wekt, dan was geen schrijver echter kunstenaar met de pen dan deze. Wellicht overtrof hem Bakhuizen in schilderachtigheid. Hoe dat zij: in éen opzicht won Fruin het weêr van zijn' voorlooper. Gaf deze, tuchteloos, van zijn' overvloed altijd wat minder dan hij, met overleg, eruit had kunnen putten, liet hij, na iederen ingehaalden oogst, op het akkertje nog heel wat na te lezen over, Fruin's werk was *af*. De uitkomsten van het vóoronderzoek waren in zijn geschrift verwerkt zonder rest. Geene aren bleven achter op het veld, door hem gemaaid. Voor het overige: Bakhuizen's gelijke in rechterlijke deugden: in fijnheid van onderzoek naar herkomst en waarde der bronnen, in menschenkennis bij het ontleden van karakters en drijfveeren, in oog voor den dieperen samenhang van het schijnbaar onverbondene, in rechtvaardigheid bovenal jegens elk en een' iegelijk, hij mocht dan Roomsch wezen, of calvinist, of libertijn, Hollander of Spanjool, Franschman of Brit. „Liever Turksch dan paapsch": dat kon een paradoxe geest Fruin's leuze hebben genoemd in zoover als deze den Turk van voorkeur jegens Roomsch of onroomsch mocht hebben vrijgeacht, — een' zin dus waarin het even goed kon heeten: „liever Turksch dan geus". Zoo was hij in zijn boek, zijn eerste en éenige —, zoo bleef hij door heel de reeks-artikelen, die het volgde, heen: in zijne „Gids"-opstellen, zijne „bijdragen" tot den door Nijhoff het eerst saamgebrachten bundel van dien naam, zijne voordrachten voor de „academie", zijne „chips from a Dutch workshop", die nu en dan terechtkwamen in „Kunstbode" of „Spectator". Scherp afgebakend was aanvankelijk het tijdperk, waarbinnen Fruin met zijne studiën zich opsloot. Het omvatte de eeuwen, die met de vestiging der Bourgondische heerschappij haar' aanvang — en met den val der oude republiek haar einde nemen. Het beginpunt werd misschien bepaald door zekere voorkeur, die Fruin — als Ranke — aan den politischen draad in de lotswisselingen der voorgeslachten schonk; de eindpaal — door de ervaring dat nog niet alle geslachten van ons land met het openleggen hunner familiepapieren even gul waren als het koningshuis. Eerst sedert 1863 werd ook het veld der middeleeuwen ontgonnen; daar echter trokken volkshuishouding en rechtsleven het sterkst hem aan, weshalve het beter is op die studiën terug te komen in een ander verband. Hoe zouden honderden hem hebben gedankt, had hij de vruchten van zijn' arbeid willen samenvatten in een werk naar het model van Groen's handboek! Maar zijn waarheidszin stelde aan de zekerheid van hetgeen hij ging meêdeelen te hooge eischen, dan dat hij daaraan denken mocht. Hem ontbrak voor zulk een ondernemen de mate van „gewetenloosheid", die, naar Goethe eens zeide, geen man der daad ooit missen kan.

Gelukkig was althans van éen uit zijne school het geweten minder nauw. „Zijne school". Want hoe getrouw ook Fruin zich bleef gedragen naar de spreuk, „dass der Lehrer Mittel, nicht Zweck des Lernens sei", dat zulk een man discipelen kweekte, dien het eene eer was zich naar hem te noemen, had niets vreemds. De beide Muller's, Sillem, Bussemaker, Colebrander volgden hem dichter op den voet; wat verder, in meer populariseerenden trant, Dr. D. C. Nijhoff en Mr. W. H. De Beaufort. De waaghals echter, die bestond. wat Fruin steeds had vermeden. — die eene volledige geschiedenis

op het touw zette van het Nederlandsche volk, was Blok. Zijn werk is thans nog onvoltooid, maar vordert met bedaarden spoed. Wie zulk eene taak niet boven zijne krachten keurt, moet verdacht zijn op veel critiek, veel tegenspraak, somtijds in zaken, waar voor tweeërlei inzicht ruimte is, maar somtijds ook gegronde. Over het geheel echter genoot het boek eene dankbare ontvangst. Men prees het doel: aan Nederland een volledig beeld te schenken van zijn' levensloop, dat beter dan de geschriften van Wagenaar en Bilderdijk voldeed aan de eischen dezes tijds, dat ook over het belangrijkst deel onzer historie een' vreemde (Motley), hoe welsprekend hij mocht zijn, niet steeds het laatste woord liet. Maar daarenboven waardeerde men den uitslag; den tact, bijvoorbeeld, waarmeê de Schrijver uit den bajert onzer middeleeuwen het sprekendste, het vermeldenswaardigste had uitgekozen, maar onvermeld gelaten veel, wat licht slechts den lezer zou hebben verward; ook de locale kleur, die hij, door het aanhalen van allerlei pasquillen en pamfletten, gegeven had aan zijne schildering van het voorspel tot den 80 jarigen oorlog. In éen opzicht beduidde dit werk, gelijk trouwens ook geschriften van andere leerlingen, eene afbuiging buiten des Meesters lijn. De geest des tijds bracht het mede, en ook het voorbeeld van buitenlanders als Thorold Rogers en Lamprecht oefende hier zeker zijn' invloed, dat de politische geschiedenis naar Ranke's hart eenigermate werd overvleugeld door wat men, meer met een instinctief gevoel, — dan met een klaar besef van het beoogde, „sociale" historie noemt. Op dat, slechts vaag te omschrijven, maar zeer aantrekkelijk gebied hielden spoedig weêr eenige jongeren: Kernkamp, Brugmans, hun' „senior" gezelschap.

Behalve de geschiedschrijving naar Fruin's beproefden trant, gaf tot de betere kennis van het verleden ook het opdelven en openbaar maken van bouwstoffen een' machtigen stoot. Neemt men alleen wat het historisch genootschap te Utrecht sinds zijn ontstaan in 1845 tot heden daarvoor heeft gedaan, dan heeft men reeds eene kleine boekerij van ver over de honderd, veelal lijvige deelen. Gewestelijke vereenigingen trokken zich insgelijks, schoon op bescheidener schaal, dat belang aan. Wat die beweging bovenal begunstigde, was de opkomst van een geordend archiefwezen. Bakhuizen stelde, door betere inrichting van het rijksarchief, een voorbeeld. De referendaris De Stuers bevorderde de zaak zooveel hij kon. En zijn kunnen bleek hier als elders niet gering. Het was zijn werk, dat de oude archieven der provinciën door 's lands regeering werden genomen onder hare hoede en bestiering. Het goede voorgaan des rijks vond navolging in ettelijke gemeenten. Zoo men tot heden nog veelal de plaatselijke schatten onverzorgd laat, voor scheurpapier, gelijk dat vroeger wel gebeurde, verkoopen vroede vaderen hen niet meer.

Hoe machtig ook, de school van Fruin had niet het rijk alleen. De Meester, trouwens, zou niets minder gaarne gezien hebben dan dat. Van Vloten, onder anderen, Wijnne, Brill gingen hun' eigen weg. In heerschappij over de taal, in warme kleurenpracht der schilderingen, en daardoor in geliefdheid bij het lezend Nederland kon echter van die zelfstandiger geschiedbeoefenaars niet éen zich meten met Jorissen. Licht zal zijn werk in ruimer kringen nog genoten zijn dan de „Tien jaren" en de „Gids"-artikelen van Fruin. Er was hier iets als het verschil tusschen

Macaulay's schitterende „essays" en het, hoe boeiend ook, toch altijd stemmiger verhaal van Ranke. Wie weet, of niet de tegenstelling dier partijen het „relief" van beider werk in de oogen van den lezer heeft verhoogd? Maar tegenover Fruin in menige slotsom stelde zich eerlang een zoon der Moederkerk: de geneesheer te Hoogwoud, Dr. Nuyens. In zijne „Geschiedenis der Nederlandsche beroerten" beschreef hij met talent den opstand onzer vaderen, gelijk zich deze moet hebben voorgedaan aan koning Philips, aan Granvelle en Barlaimont. Het verschijnen van het laatste deel viel samen met het begin der historische gedachtenisvieringen, waartoe de overgang van het derde naar het vierde kwartaal der eeuw den geuzenzonen overvloedig stof bood. Dat lokte, haast op iederen gedenkdag, het Roomsche kamp tot harde woorden uit. Geheel de worsteling van drie honderd jaar geleden ontbrandde weêr, ditmaal slechts op het papier. Er vloeide veel inkt; doch niet vergeefs. De „spelbrekers" — met Nuyens aan hun hoofd — waren geharnast genoeg, om van den overkant het keurvendel in het veld te brengen. Hunne lezing der gebeurtenissen drong tot scherper overwegen van menige vraag, die anders licht, als afgedaan, zou zijn met rust gelaten.

Eén tijdperk van het verleden trok blijkbaar hen. die niet tot Fruin's discipelen behoorden, zoo min aan als hem zelven. Het was het jongste: onze eigen eeuw. Nogtans ontbrak het hier nooit aan mannen die de ondankbare taak niet schuwden het zeer voorloopige werk te doen, waartoe het nog armelijk materiaal in staat stelde. Zelfs was voor Jorissen „de Fransche tijd" zijn eigenlijk te huis. Een' grondslag, waarop met vertrouwen kan worden voortgebouwd, legde in zijne „Staatkundige geschiedenis tot 1848" de vlijtige en nauwgezette De Bosch Kemper. Van het tijdperk, dat met het omwentelingsjaar begon, werd nog alleen de loop der gebeurtenissen aan weêrszij van het binnenhof geschetst; met — in den besten zin — voorname onpartijdigheid, maar ook geen' wijderen horizont dan van den Vijver naar den Hofsingel, door Baron Rengers; levendiger, boeiend, en van een standpunt, dat vrijer uitzicht gunde over de grenspalen der residentie heen, door De Beaufort in eene nog onvoltooide reeks van „Gids"-artikelen. Hier valt nog veel te doen. Moge al wellicht de politieke dorheid van het tijdvak — zoo zijn er in den loop der eeuwen meer geweest — den lust tot onderzoek veeleer ontmoedigen dan prikkelen, de omkeer, door onze eeuw gewerkt in het maatschappelijk leven, is ernstige aandacht waard.

„Es wächst der Mensch mit seinen höheren Zwecken", sprak Goethe. Dat ook volkeren grooter worden door de verruiming van hun' gezichtskring, de verbreeding hunner taak, niets bewijst het zoo treffend, als de schatten van vlijt en talent, door ons volk van 3 tot 4 millioen zielen aan de studie van verleden en heden zijner Indische bezittingen besteed. Hier behoeven wij voor geene koloniale mogendheid, ook voor de grootste niet, de oogen neêr te slaan. Zoo is het na den tijd van Coen alreeds geworden. Zoo bleef het in de gloriedagen, de eeuw van Maetsuycker en Van Goens. Toen volgde een tijd van slapte. Maar sinds de wekstem van baron Van Hoëvell onze eeuw kwam grijpen in het gemoed, zijn al spoedig de mannen van wetenschap gekomen in de vóórhoede dergenen, die zich beijverden den achterstand bij te passen, waarin

Nederland tegenover zijn' Archipel was geraakt. Hier is de rijkdom van hetgeen werd gedaan zoo overstelpend, dat streven naar volledigheid verleiden zou tot eene ontstemmende opsomming van namen. Een paar grepen dus alleen; misschien niet éens de gelukkigste! Beginnen moet men wel met de vermelding der groote bronnen-publicatie. Van 1862 af bezorgde J. K. J. De Jonge de uitgave eener breede rij van archiefstukken, die licht verspreidden over onze vestiging en ons verblijf op Java; kostbare overzichten over den inhoud vergemakkelijkten de raadpleging. Terwijl Van Deventer voortarbeidde aan de taak, die De Jonge had onvoltooid gelaten, verrichtten achtereenvolgens P. A. Tiele en Heeres met zeker niet minder zorg voor de geschiedschrijving onzer „Buitenbezittingen" gelijken voorbereidingsarbeid. Ten deele met behulp der aan het licht gebrachte bouwstoffen, kon veel werk voortaan beter worden gedaan. Over de gesteldheid der Sunda-eilanden, eer onze vaderen er kwamen, deed Groeneveldt uit Chineesche, Van der Lith uit Arabische reisjournalen nieuw licht opgaan. Het verhaal der lotswisselingen van Java besloeg in het standaardwerk van Veth eene ruime plaats. Van wat deze zoo wonderwel ingelichte getuige „de auditu" nog niet vermocht te weten, of niet behoefde te vermelden, werd sedert alweer heel wat aangevuld door de onderzoekingen, die ter plaatse Brandes instelde, en voorts door Klerck de Reus in zijn verhaal van het beheer der Compagnie. Het cultuurstelsel vond in Van Soest een' uitvoerigen —, in N. G. Pierson een' beknopten geschiedschrijver. Het tafereel, dat Kielstra ophing van onze wapenfeiten buiten Java, het relaas, dat Louw gaf van den oorlog tegen Dipo Negara, zij verdienden ruimschoots den lof, die hun ten deel viel. Doch genoeg. Bij het vermelden der tropeeën, door Nederlandsche weetgierigheid en vlijt op een gebied, waar nog voor kort een goed deel braak lag, allerwege gesticht, komt u onwillekeurig Boileau's verzuchting in de pen: „Grand roy, cesse de vaincre, ou je cesse d'écrire".

Een woord nog over de geschiedenis der letterkunde. Hier komt wel het contrast tusschen de twee helften onzer eeuw recht helder aan het licht, als een van aanroeren en aangrijpen, van liefhebberen en doortasten. Overbekend is de beweging der romantiek, die, toen de reuzenstrijd tegen Napoleon het Duitsche volk met kracht had doen ontwaken tot nationaal zelfgevoel, als een opwekkende bries over steden en akkers kwam waaien, omwerpend de idolen van wereldburgerschap en „redelijke verlichting", waarvoor een vroeger geslacht zijn' wierook had gebrand. De droom der „reine menschelijkheid" was uitgedroomd; de Duitscher voelde zich opnieuw Germaan, fier op de dingen, die hem van den vreemdeling onderscheidden, als op zijn eigenst eigendom. Dat gaf hem ook op de dingen van voorheen een' anderen blik. De middeleeuwen, in den pruikentijd als het rijk der duisternis veracht, zij kwamen thans, als zijn verleden, hem het naast aan het hart te liggen. De groote tijd brak aan van de gebroeders Grimm, van Lachmann en van Eichhorn. Iets van dien schok werd ook in Nederland gevoeld. Het is waar: als hulpmiddel der vaderlandsche oudheidkunde, als bestanddeel, ook later, in het onontbeerlijk minimum van professorale kundigheden, was voor het minst een deel der middelnederlandsche letteren door onze vakgeleerden nooit uit het oog verloren. Thans echter diende iets meer te worden gedaan. Men kon, waar Grimm

en Lachmann en Gervinus aan deze zaak hunne krachten gaven, waar een vrijwilliger als Bilderdijk zijn' ijver toonde op zijne manier, aan de academiën er moeilijk meer van tusschen. Toch ging daar het werk, alleen fatsoenshalve gedaan, niet recht van harte. De middeleeuwen bleven voor wie haar zoo maar half en half terugriepen tot het leven, een stuk-historie „waarover nevelen der ruwheid en onbeschaafdheid hingen". Maerlant kon er nog door. In het „epos" had men niet den rechten smaak.

Jonckbloet kwam, en het werd anders. Hij maakte — philologisch — ernst met het vak. Zijn „specimen": eene inleiding en toelichting tot het derde deel van Velthem's „Spieghel historael", was de eersteling eener reeks van tekstuitgaven en monografieën, waardoor, met eene werkkracht en eene zaakkennis, die ons eerlang naast onze buren in het gelid brachten, vooral de bloesemweelde van het Nederlandsche heldendicht in eere werd hersteld. Onverdroten bleef Jonckbloet jaren lang zich in die lijn bewegen. Ook voerde hem ons eigen dichterlijk verleden van zelf tot de beoefening van het oud-Fransch. Zijne „étude sur le roman de Renart", zijn boek ook over „Guillaume d'Orange" waren mijlpalen op den ontwikkelingsweg van het vak, dat destijds in Frankrijk zelf Paulin Paris tot aanzien bracht. Toen Jonckbloet de vóóroefening, met dat stukwerk verworven, toereikend achtte, verrees tusschen 51 en 55 zijne „geschiedenis der middelnederlandsche dichtkunst". Haar hoofdinhoud werd eerlang op zijne beurt verwerkt in een geschrift, dat nog veel rijker stof omspande: de „geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde". Dat zou de kroon zijn. Is het de kroon geweest? Jonckbloet was, toen hij dit boek gaf, op een keerpunt gekomen. De kleinigheden der tekstcritiek hadden voor hem veel van hare aantrekkingskracht verloren. Ook was de overvloed van onuitgegeven schatten zoo rijk niet meer als toen hij begon. Hij wilde voortaan breeder werk doen. Zijne historie der letteren zou de Nederlanders opleiden tot onverbloemder zelfkennis, een tegengif hun toedienen tegen de nationale eigenliefde en pralerij, die Jonckbloet — zonderling genoeg! — in het geslacht van Bakhuizen en Fruin nog even welig waande te zien voortwoekeren als onder de tijdgenooten van Helmers. Aesthetisehe critiek werd dus voortaan hem meer dan geschiedkundige hoofdzaak. Man van smaak echter, — van kunstzin was Jonckbloet niet. De maatstaf zijner beoordeelingen moest daarom bij de ééne of andere wijsgeerige schoonheidsleer der Duitschers worden geleend. Dus met eene soort van „common-sense-aesthetiek", als met een tweehandsslagzwaard, gewapend, sabelde dan nu Jonckbloet er lustig op los. Niet slechts de helden van de conventioneele verzenmakerij onzer 18 eeuw, een Hoogvliet en een Feitama, moesten het ontgelden. Ook de grootsten — Vondel bijvoorbeeld — lieten menige veer zitten. Bleef Jonckbloet, aldus schrijvende, op de oude hoogte? Was niet met name zijne acte van beschuldiging tegen Vondel, als tooneeldichter, enghartig en onbillijk? Het kan wezen; maar ons eindoordeel over hem zelven door dit zijn later werk te laten bepalen ware stellig niet billijker. Jonckbloet was in zijne jonge jaren onder de groote padvinders van dat tijdperk een der grootsten geweest. Dat bewijst de betrekkelijk breede rij van hen, die, ten deele zonder zijne lessen te hebben gevolgd in hun' studententijd, zijn voetspoor nagingen. Enkelen mogen daaronder zijn te noemen,

wien de letterkunde gemakkelijker lauweren dan de taalstudie beloofde. Anderen leverden te degelijk werk, om aan zulk een vermoeden voet te geven. Onder dezen koos Te Winkel meer dan Jonckbloet den weg der zuiver historische verklaring, terwijl bij Kalff het aesthetische veeleer den boventoon voert. Ten Brink gaf, naast pennevruchten van anderen aard, oorspronkelijk werk in zijne navorschingen over het kluchtspel en den schelmenroman. Een' snuffelaar van talent niet minder dan van ijver betoonde zich Penon, de zorgvuldige kenner vooral van Vondels en Huygens' dichtwerk. Het oud-Fransch werd evenmin verwaarloosd. A. G. Van Hamel en Salverda de Grave vormden zich onder de leiding van Gaston Paris tot gewaardeerde medearbeiders in den wijngaard, waar Jonckbloet de eerste Nederlandsche werkman was geweest. Inderdaad: als „Flanor" eens dat keurcorps zijner geestelijke zonen had gemonsterd, hij mocht in vreê zijn heengegaan.

Het ging met onze geschiedvorsching sinds Groen en Bakhuizen van den Brink, als met de wijsbegeerte van oud-Hellas sedert Socrates. Het „ken U zelven", met verdubbeld ijvervuur betracht, deed afbreuk aan het onderzoek der dingen in het ronde. De studie der wereldgeschiedenis geraakte op den achtergrond. Er was een oogenblik, waarin voor haar iets beters scheen te wachten. Toen Dozy, de grondige kenner van het Arabische verleden, haar te onderwijzen kreeg aan de universiteit van Leiden, koesterde hij de hoop, een seminarie te mogen oprichten, waar het vak in zijn geheel zou komen tot zijn recht. Maar daartoe was onmisbaar de verrijking van den boekenschat der hoogeschool met tal van werken, die ontbraken, en... de middelen bleven hem ontzegd. Was daardoor van eene school onzer landgenooten onder de ontdekkers op dit ruime veld geen sprake, geheel liet Nederland zich er niet onbetuigd. „Toutes les sciences se tiennent." Tot een' onderzoekingstocht over een' afgepaalden strook van het groote gebied kon deze en gene in den loop van zijn' arbeid op een aangrenzend studieveld licht aanleiding vinden en opwekking. Zoo geschiedde het, bijvoorbeeld, met Tiele, wien zijne bekende vertrouwdheid met de godsdiensten van Mesopotamië de onderscheiding verwierf te worden uitgenoodigd tot het beschrijven van de vóór-Perzische geschiedenis der volkeren in het Tweestroomenland. Hij kweet zich van die opdracht in zijne „Babylonisch-Assyrische Geschichte" (1886—1887), een werk, waarvoor geheel de schat van bouwstoffen, sinds de ontcijfering van het spijkerschrift en vóór de vondst van Tello (in 1881) aan het licht gebracht, met zaakkennis en critische behoedzaamheid verarbeid was.

Eigenaardig was ook de weg, die Allard Pierson bracht tot zijne studiën over de historie der oudheid. Hij had in 1875 gepoogd de hoofdtrekken te teekenen eener „levensbeschouwing", die tegenover de hemels-gezindheid der Christenen, tegenover de „wijsgeerige halfheid" ook der „modernen" en inzonderheid der Leidsche school, het beginsel stelde „leven voor de aarde". De „ideaalvorming", waardoor zulk leven moest worden gewijd, kon echter — meende hij — de handwijzingen der classieke modellen uit het verledene niet ontberen. Als zoodanig waardeerde hij vooral de vijf „religiën", waarin achteréenvolgens ons geslacht is opgevoed: de religie van Iahvë, — van Hellas, — van het oude Christendom, — van

het Katholicisme, en — van de Protestantsche wereld. Dat vijftal stond nog steeds hem voor den geest, toen hij in 1886 het plan opvatte om de „geestelijke voorouders" te beschrijven, waaraan wij één voor één de onstoffelijke goederen danken, wier som onze beschaving uitmaakt. De monografie over Israël was van dat plan de eerste vrucht; de tweede die over Hellas. Al voortwerkende, verloor hij het leidend denkbeeld van den aanvang eenigermate uit het oog; het geestesbezit der Hellenen werd minder als bestanddeel van het door ons alreeds verworvene, dan om hetgeen wij daaruit nog kunnen overnemen, geschilderd. Vakmannen hadden op de waarde dier „essays", vooral van „Israël", veel af te dingen. Ook kan men hun ten deele bijvallen. Pierson schreef niet als onderzoeker, veel meer als „impressionist". Maar toch als een, naar wien te luisteren de moeite rijkelijk loonde. Eén ernstig bezwaar had de schrijver met beide boeken, inzonderheid met „Israël", te overwinnen. De breede schaar van lezers, die hij wenschte, drong tot beknoptheid. Maar hij, die niet alleen van Israël en Hellas verhalen —, ook over die twee volkeren het zijne zeggen wilde, had rijke stof. Van daar een eigenaardig proza, het inhoudrijkste in betrekkelijk klein bestek, dat ooit uit eene Nederlandsche pen, — of het moest de pen van Hooft of Thorbecke geweest zijn, — is gevloeid, een mozaiekwerk van veelzeggende aphorismen, nooit duister, sierlijk haast altijd, maar op den duur vermoeiend. Toch was — eene onverdachte hulde! — vooral van „Hellas" de opgang groot. Getuige het dit feit, dat het werk na Pierson's dood, en door geen' mindere dan Dr. Kuiper, wordt voortgezet. Men was er kennelijk dankbaar voor, hier te lande, in onze taal, en door een' man van Pierson's kennis en gaven, iets te vernemen van wat oud-Hellas had gedacht, gevoeld, gewerkt, na zooveel jaren, waarin onder kenners wel haast alleenlijk dit de vraag geweest was: van welke woordvormen het zich had bediend. Dat eindelijk het rijk schoorvoetend het voorbeeld is gaan volgen zijner hoofdstad, door voor het minst aan twee zijner universiteiten de historie der klassieke volkeren weêr te doen onderwijzen naast hunne talen, wie zal ontkennen, dat het althans ten deele aan Pierson's „Hellas" kan te danken zijn?

Ook onze schoonste bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwen kwam van een' man, die zijne loopbaan als geleerde niet met geschiedvorsching had aangevangen. De eersteling van Dozy was eene Arabische woordenlijst geweest. Toch werd welhaast terstond daarna de lust in hem gewekt zich te wagen aan eene geschiedenis der Musulmannen in Spanje. Het teekent den man van geweten, geduld en ijzeren werkkracht, dat hij daarop niet minder dan 15 jaren besteedde aan vóorarbeid. Zijne zelfverloochening vond haar loon. Niet slechts bevestigde het bronnenwerk zijn' aanvankelijken indruk van de onbetrouwbaarheid der vroegere schrijvers over deze stoffe tot besliste overtuiging. Het bracht hem op het spoor van kostbare documenten, wier bestaan tot dusver onbekend gebleven was: een Arabisch handschrift, onder andere, dat de eerste stellige gegevens inhield omtrent het leven van den „Cid". Nadat die voorbereidingen reeds in twee werken van beteekenis zich vruchtbaar hadden betoond, verscheen hét boek in 1861. In sterker mate nog dan Fruin's „Tien jaren" onderscheidde het zich door zekere zedigheid, haast zou men van „preutschheid" spreken, als wilde het den lezer

zoo min mogelijk verraden van den „labor improbus", en (mag men er wel bijvoegen) „quam maxime fide dignus", die achter iedere bladzij steekt. Nog laat het zich lezen als een roman,... maar als een ridderroman van louter moord- en strijdtooneelen. „Vechthistorie", zegt het heden meesmuilend. Doch schrijf eens andere geschiedenis van een volk, welks chronieken, welks gedichten zelfs van louter vechterijen melding maken! Wat in de „histoire" als proeve van geschiedschrijving, gelijk ook in het later werk, het „Islamisme", met grond bevreemden mag, het is de nuchtere verstandelijkheid, die den auteur, als Gibbon, vreemd laat blijven aan den geest, den geloofsijver der natiën door hem geschilderd. Wat, daarentegen, bovenal in het eerste boek bewondering verdient, het is juist dit, dat Dozy, nu bijna 40 jaar geleden, en puttende uit zulke bronnen, in zoo betrekkelijk ruime mate zich een' auteur betoont naar het hart van onzen tijd. Zijne uitgesproken voorkeur voor teekenachtige bijzonderheden, intieme trekjes, die ons het dagelijksch leven der beschreven volkeren als het ware doen betrappen op heeterdaad, zijne karakterschets der Arabieren van Arabië in het 1e-, der Christenen van Spanje in het 2e deel, zij zijn als profetieën van de „cultuurhistorie" dezes tijds.

„The rest is silence", of was het tot vóor kort. Aan den wedijver der volkeren om uit de bouwstof van allengs zich openende archieven de wereldgeschiedenis der jongste vier eeuwen te doen herrijzen, gelijk zij is geweest, begint Nederland pas deel te nemen. De onderzoekingen van P. L. Muller en Blok, de studiën ook van Krämer zijn hier de eerste boden van den nieuwen dag.

Het verbaast wel niemand, zoo wij, scheidende van de geschiedenis, om over de taalvorsching iets te zeggen, allereerst stilstaan bij den hernieuwer der oud-vaderlandsche philologie, bij Cobet. Maakt, over het geheel, het geleerden-geslacht, dat kort vóór en kort na Waterloo werd geboren, den indruk van niet al te zachte geneesmeesters, die hunne wetenschappen — bleekzuchtige schoonen! — door sterke bloedinspuitingen herstelden tot nieuwe kracht, Cobet won met zijne operatie den luidsten bijval. Wellicht verklaren zich de toejuichingen voor een deel hieruit, dat het bloed, waarmede hij de kunstbewerking verrichtte, Nederland's bloed was en, behoudens eenige droppelen van Britschen oorsprong, over het geheel van vreemde smetten vrij. Om de philologie, die door den Zwitser Wijttenbach eenigermate in „manier" was ontaard, weêr op te wekken tot nieuw leven, had Cobet slechts de traditiën te heropenen van Hemsterhuis en Valckenaer. Hij deed het, maar met eene virtuositeit, die hem verhief tot minstens — den gelijke zijner modellen. Geen uit den prachtigen phalanx zijner groote academievrienden: Jonckbloet, De Vries, Dozy, kwam hem op zij in de godengave der intuïtie. Ooren en oogen waren hem daarbij als om strijd met eene verwonderlijke geoefendheid behulpzaam. Hij gevoelde bij instinct, wat het Helleensche taaleigen niet alleen, neen, wat de aard van elken tongval veroorloofde te zeggen, en wat niet. Zijne kennis van handschriften, te Parijs en in Italië opgedaan, was zoo rijk, dat hij, naar Holwerda's getuigenis, geen bedorven plaats kon zien, of eensklaps stond zij in de lettervormen van het manuscript hem voor den geest, en, mét de blijkbare copieerfout, was dan de oorspronkelijke lezing dra ontdekt. Cobet was een geniaal „artiste". Zijne beste tekstverbeteringen — hier is dezelfde zegsman

weêr aan het woord — deden denken aan de restauratiën, die Leonard en Rafaël, na eerst de kunst der oudheid onverpoosd te hebben doen inwerken op hun' geest, aan hare verminkte schatten ondernamen.

Geleerden wekken, maar genieën trekken. Geen wonder, dat om dezen man — vooral eene school zich vormde, talrijk en geestdriftig. Zelfs een Naber, een Van Herwerden zagen, zoolang hij leefde, tot hem op met eene piëteit, die nooit vervloeide in een gevoel van kameraadschap. Hoe warm moest dan niet de vereering zijn, door jongeren — Polak, Van Leeuwen, Hartman, Boissevain — hem toegedragen. Ook mag het teekenend heeten, dat, zoolang Cobet den scepter voerde, ja nog langer, het Latijn eenigszins in den hoek geraakte. Onder hen die zich de verschoveling aantrokken blijft Suringar door zijne geschiedenis der oude scholiasten bekend. Boot en Cornelissen bearbeidden met voorliefde het proza, Francken, Karsten en Hartman de poëzie. Eene grillige contrast-werking hield Woltjer, den philoloog-calvinist, geboeid door den vrijdenker Lucretius, terwijl de onrechtzinnige Van der Vliet zich wijdde aan de taal der kerkvaders. Dat pater Wilde krachtig opkwam voor de echtheid der briefwisseling tusschen Plinius en Traianus, lag, daarentegen, voor de hand.

Is nu de invloed, dien Cobet door zijne school geoefend heeft, der wetenschap tot zegen geweest? Het geschil, dat in die vraag zijn' angel vindt, zal hier, natuurlijk, niet beslecht, maar mag ter wille der volledigheid ook evenmin verzwegen worden. Eén argument tot lof der school kon wel geen man van ernst weêrspreken, en niemand wilde dat ten slotte ook doen. Het was dit: dat de classieke geest zich niet liet grijpen, niet liet nagevoelen en nadenken door wie, hoe „philosophisch" ook, na vluchtige kennismaking met de oudheid maar aanstonds over haar wat gingen keuvelen. Veeleer was daarvoor eene vertrouwdheid met geheel den letterschat der classieken noodig, die niemand zich verwerft, tenzij voor hem op dit gebied geen kleinigheden bestaan. Slechts werd van lieverlede twijfel geopperd, of tot dat doel niet elders, en met name in Duitschland, al reeds sinds jaren nieuwe wegen waren ingeslagen, die Cobet ten onrechte bleef mijden. Was waarlijk met de tekstverbetering van der Hellenen letterkundige nalatenschap voor het recht verstand hunner beteekenis in de wereld het mogelijke verricht? Kon allereerst de kennis hunner taal geen licht ontvangen uit een vergelijkend bestudeeren van andere verwante talen? Kon ook de feitenloop, die den geschiedschrijvers van Hellas zelven vaak enkel als eene bloote opéenvolging zich had voorgedaan, den kenner veler volkeren zich niet openbaren als zoo bepaald door innerlijk verband? Cobet weerde al zulk vragen af door geestig spotten met de „comparativi", met hunne voorbarigheden en de tweeslachtigheid zelfs van den woordvorm — „linguistiek" —, waarmede zij hun vak betitelden. Een enkele zijner volgelingen, die de geopperde bezwaren gezetter - antwoord waardig keurde dan zulk een' kwinkslag, bracht zich ter snede Goethe's woord te binnen: „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister." Maar dan drong weêr de twijfelaar zijne vragen aan met op te merken, dat, sedert Winckelmann en Wolf en Niebuhr en Boeckh en Karel Otfried Müller, juist Goethe's landgenooten allerminst den weg naar het meesterschap plachten te zoeken in die zelfbeperking, welke Cobet zich en den zijnen oplegde. En van den overkant der oostelijke grens

weêrklonk het van lieverleê veelvuldiger, als wilde men de vraag der twijfelende landgenooten onderstrepen: „de Hollandsche philologie gaat onverpoosd haar' weg; maar het is de weg der toenemende veréenzaming."

Wién ook het voeling houden met onze buren koud mocht laten, wel allerminst Cobet's bewonderaar en tegenvoeter: De Vries. „Drei Seelen, zum mindesten! wohnten.... in seiner Brust", en konden het, al klinkt dat vreemd, best samen vinden: de ziel van het 18e eeuwsch Menistendom, verstandelijkheid en sentiment, verliefd op 's lands verleden, maar toch daarnaast bekoord door „les lumières"; de ziel van Griekenland en Rome, of liever: van de classieke philologie der vaderen, in het ouderlijk tehuis wellicht nog hooger geëerd dan zelfs de Doopsgezindheid; en eindelijk: de ziel der romantiek, reeds in den knaap door zijne bewondering voor Bilderdijk gewekt, en in zijn' studietijd gevoed, versterkt aan de bronnen, die de Grimm's en Lachmann hem ontsloten. Een „eclecticus" derhalve, ongetwijfeld! Maar een, ontgloeid als weinigen, in die onstuimige geestdrift voor précisie, die den bestokers van het oudere „eclecticisme" hunne kracht schonk. Sinds Jonckbloet eens in de societeit „Minerva" dien kleinen jongen van het eerste jaar uit het hoofd een' versregel van Melis Stoke had hooren te pas brengen, waren Jonckbloet en „Thijs" boezemvrienden en bondgenooten. Toch kwam er op den duur verdeeling van arbeid. Taalstudie in den engeren zin, en dan nog liefst de woorden te bespieden in hunne wording en met nauwkeurigheid hunne beteekenis te omschrijven, dat was — De Vries gevoelde het steeds duidelijker — zijn levenselement. Aan Jacob Grimm, aan „Apapa", gelijk hij met de kinderen van Wilhelm hun' grooten oom betitelde, bleef hij daarbij met heel zijn hart verknocht. Maar niet met geheel zijn verstand aan de Duitsche school. Hij was zich zelf. Veel liever dan bij den flikkerglans der Duitsche systeemzucht koos hij zijn spoor bij het droge licht, dat de classieke philologie der vaderen hem voorhield. Haar zin voor vastheid en scherpte in het nagaan van bijzondere problemen werd zijn model en richtsnoer. In het kort: met zijn' arbeid schoot uit den stam der Germaansche taalwetenschap een nieuwe Nederlandsche tak. Natuurlijk waren in den beginne vooral de middeleeuwen het veld zijner werkzaamheid. Intusschen moest allengs — de omstandigheden drongen — de oude liefde voor eene andere worden verzaakt. Het nieuwere Nederlandsch, het Woordenboek en, in verband daarmeê, het spellingvraagstuk, door de taalkundige congressen al sedert de eerste samenkomst in 1849 aan de orde gesteld, verlangden voortaan zijne volle kracht. Toch trok De Vries op het arbeidsveld, waar hij de tweede helft zijns levens zou besteden, zich niet terug, om de terreinen, tot hier door hem beakkerd, nu verder over te laten aan hun lot. Men spreekt thans veel onder natuurvorschers van voortplanting door splijting. Waar zag men ooit dat feit op grooter schaal dan in de lotgevallen van het door De Vries bekleede professoraat? Telkens weêr stiet zich een nieuw leervak — apart van den moederklomp af: eerst de geschiedenis des vaderlands, toen de historie der letteren en het Oud-Germaansch. Het laatste werd de taak van Cosijn: een' kweekeling van Utrecht, pas na zijn' studietijd met De Vries in aanraking gekomen; minder onstuimig dan deze, maar wijsgeeriger, in het trekken zijner slotsommen behoedzaam, nuchter, en boven alles fijn grammaticus. In zulke handen gelegd, kon

het vak eene hooge vlucht nemen; en zoo geschiedde het ook. Ten slotte moest voor het middelnederlandsche woordenboek worden gezorgd. De Vries had in 1864 een' aanvang ermêe gemaakt, maar daarbij het moeten laten; het werk was sedert weder opgenomen door Verwijs, Jonckbloet's oudsten discipel, en aan zijn' leermeester in geestesgaven en karaktertrekken veelszins verwant; hem nam de dood te vroeg uit zijn' arbeid weg. Gelukkig kwam er voortgang in de zaak, toen eindelijk een man van zeldzame werkkracht en vlugheid zich haar aantrok; dat was Verdam, die vroeger reeds door scherpe tekstcritiek zijne sporen had verdiend. Zoo waren dan voortaan de mark-gewesten van het te groote rijk vertrouwd aan jongeren, waarop staat te maken viel. Ook bij de zorg voor het hem gereserveerd gebied omringde zich De Vries met raadgevers en helpers. De oudere Te Winkel was zijne rechterhand bij het regelen der spelling. Voor het woordenboek mocht hij aanvankelijk eveneens op dien „fidus Achates" rekenen. Nieuwe medewerkers kwamen en gingen na Te Winkel's overlijden. Zonder een' staf van discipelen, wien het eene eer was hem ter zijde te mogen staan, bleef een levenwekker als De Vries nooit. Niet minder dan Jonckbloet mocht ook hij in vrede scheiden uit zijn werk. Bij de jongere leerlingen zijner school: Kluyver, J. W. Muller, Beets en Boekenoogen blijft het Woordenboek in veilige handen.

Er was daareven sprake van den leerstoel voor het oud-Germaansch. Elke universiteit had sinds de nieuwe wet den haren. Terwijl Cosyn van de taal der Angelsaksen hoofdzaak maakte, en te Utrecht Gallée met zijne oud-Saksische navorschingen eenigszins in de buurt bleef van zijn. Leidschen ambtgenoot, waagde het Symons, als een oude Vikinger, veel verder te gaan zwerven van huis, door zich — en dat met roem! — te wijden aan de beoefening van het oud-Noorsch. Ook Van Helten maakte zich door oud-Germaansche studiën verdienstelijk. Reeds de arbeid van die vier bewijst, dat, vergeleken met een vroeger tijdperk, de horizont der Nederlandsche taalkennis niet onbelangrijk was verruimd. De geleerde echter, die haar de wijdste vergezichten, waarin zij ooit gestaard had, opende, was Kern. Het gaat niet aan, in een verslag als dit, waar het om de veroveringen der wetenschap en niet in de eerste plaats om de veroveraars te doen is, van Kern's werkzaamheid een samenhangend beeld te ontwerpen. Zij is daarvoor te veelzijdig. Zijne bijdrage tot de Godsdienstgeschiedenis vond al eerder eene plaats. Van hetgeen hij voor de kennis der Archipeltalen gedaan heeft, zal later nog een woord worden gezegd. Hier is slechts sprake van den Sanskritist en den beoefenaar der vergelijkende taalstudie. Twee titels, twee karakters, die wel naar hunne begrippen te onderscheiden, maar niet in werkelijkheid te scheiden zijn. De waarde toch van het Sanskrit is niet alleen, zelfs niet hoofdzakelijk gelegen in den rijkdom, de verbreiding en den invloed der Sanskrit-literatuur. Zij wordt door dit ééne vooral bepaald, dat wij hier staan voor eene taal van zeer hoogen ouderdom en, vergelijkenderwijs, van nog doorzichtigen bouw. Eerst hare kennis heeft het inzicht mogelijk gemaakt in de onderlinge verwantschap van de talen der Indo-Germaansche volkerengroepen, den weg tot geschiedkundige verklaring van de grammaticale regelen en vormen in al die talen gebaand. Nu ligt de kracht van Kern hierin, dat hij niet slechts het Sanskrit in zeldzame

mate — maar ook een zeer groot deel der jongere zustertalen genoegzaam meester is en tot zijn' dienst bereid heeft, om telkens door verrassende parallellen, die niemand vóor hem in den zin kwamen, nieuw licht te brengen in den bajert van afstamming, verwantschap, kruising, inwerking, die hier te ontwarren valt. Tot zekere hoogte is er gelijkenis tusschen Kern en Cobet. Deze, trouwens, placht onder de roos vaak te betuigen, dat, zoo maar alle „comparativi" geleken op zijn' jongeren ambtgenoot, er nog wel kans ware op verstandhouding. Zoo goed als Cobet is Kern ongevoelig voor wat in Duitschland wordt beoefend onder den naam van taal-philosophie. Al neemt hij, gelijk alle machtige geesten, scherp afgeteekende beginselen tot zijn richtsnoer, zijne uitgebreide feitenkennis behoedde hem toch steeds voor het ontwerpen, of aanvaarden van breede theorieën over het ontstaan der taal en hare ontwikkeling, als waarmede onze oostelijke naburen zooveel spoediger gereed zijn. Hij ziet te goed, hoe menigmaal die algemeenheden haar aanzijn enkel danken aan voorbarige gevolgtrekking uit een stel gegevens, dat op een te beperkt waarnemingsgebied werd verzameld. Met Cobet blijft voorts ook Kern getrouw aan de oud-Nederlandsche voorkeur voor het onderzoek van bijzonderheden boven omvattende bespiegeling. Zijne talrijke opstellen handelen meest over concrete onderwerpen: over bepaalde oud-Germaansche, of Nederlandsche woorden, bepaalde plaatsnamen, bepaalde tongval-eigenaardigheden, bepaalde klankovergangen. Niet minder eindelijk dan van Cobet werkt ook zijn onderwijs door de massiviteit en de zekerheid zijner kennis bezielend, ja electriseerend op de hoorders. Begaafde leerlingen drukken dan ook zijn spoor. Hier mogen slechts de namen staan van Speyer, Uhlenbeck en Caland. Heeft zich de laatste tot heden vooral door studie van het Iranisch en van Oud-Indische gebruiken naam gemaakt, aan Uhlenbeck heeft men het, inzonderheid, te danken, dat de groep der Balto-Slavische talen is ingelijfd bij het uitgestrekt gebied, waarop onze vergelijkende linguistiek met allengs zekerder tred zich beweegt.

Eene eereplaats bekleedde Nederland van ouds in de studie van het Semitisch Oosten. Tijdens de dagen van Erpenius en Golius was Leiden voor de beoefenaars dier wetenschap het middelpunt. Onze handel op den Levant bracht niet slechts Nederlanders naar die streken, maar soms ook Oosterlingen in onze havensteden. Wie het „album academicum" uit het tweede kwartaal der 17e eeuw doorbladert, ontmoet daar, zeker eerst tot zijne verwondering, herhaaldelijk namen als Mohammed Ben Hali Mauritanus, of Sadia Hierosolymitanus, of Zaädas Abraham Maroccencis, wier dragers, min of meer geletterde Moslemen, door Golius tot opfrissching zijner kennis, zullen zijn vastgehouden en ingeschreven als burgers der hoogeschool. Merkwaardig, dat, tegelijk met de Levantijnsche commercie, ook de Levantijnsche eruditie begon te kwijnen. Het bleek, dat deze, om jong te blijven, het levende verkeer niet missen kon met het voorwerp harer belangstelling. Zelfs de goudmijn, die de consul te Stamboel: Levinus Warner in zijne handschriftenverzameling aan Leiden had besproken, was onvoldoende om de school van Golius te vrijwaren voor verarming. De „école des langues orientales" te Parijs, wat later Fleischer en zijne medearbeiders te Leipzig waren in de eerste helft der eeuw beslist hare meerderen.

Totdat ons land achtereenvolgens drie mannen het aanzijn schonk, die het herstelden in zijn' voorrang. De eerste was Dozy. Sinds hij, als jongmensch van 25, in zijne bekroonde prijsverhandeling — „dictionnaire détaillé des noms de vêtements chez les Arabes" — tot het oude woordenboek van Golius eene aanvulling geleverd had, waarmeê hij zich terstond eene plaats veroverde onder de oriëntalisten van beteekenis, is tot het einde zijn arbeid op dit veld onafgebroken, zijn roem steeds klimmende geweest. De „histoire des musulmans en Espagne" met de geschriften die haar voorbereidden, het „Islamisme" ook met de geniale „hypothese", die aan zijne beschrijving zich vastknoopte, werden te hunner plaatse al vermeld. Kort vóór het verschijnen van het geschiedkundig hoofdwerk, was in het jaar 1859 de uitgave voltooid der „Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne", een proefstuk van internationale coöperatie. Het was teekenend en van goede vóórbeduiding voor hetgeen de toekomst in dien trant zou brengen, dat hier een Brit, een Franschman en twee Duitschers op voorstel van den Nederlander zich tot een werk van zulk gewicht hadden vereenigd. Het is niet van deze plaats, zelfs maar de groote werken volledig op te sommen, waarmeê Dozy's wonderbare arbeidskracht de kennis van het vak zijner keuze zonder ophouden bleef verrijken. Genoeg, dat alle zonder onderscheid zijn geesteswapen met de vier kwartieren voerden: soliditeit en volledigheid naar den inhoud; en, naar den vorm, zoover het pas gaf: puntigheid en sobere elegantie. Slechts mag in geen geval gezwegen worden van die laatste boekdeelen in de rij, waarmede hij tot zijne eerste liefde: de aanvulling der bestaande woordenboeken, terugkeerde. Niet van het kleine deeltje „Oosterlingen", eene verklarende lijst van ettelijke Nederlandsche woorden, die uit eene taal van den Levant afkomstig zijn. Noch ook van Engelmann's „glossaire des mots espagnols et portugais empruntés à l'arabe", door Dozy voor den tweeden druk „bewerkt", dat wilde hier zeggen: „in rijkdom van inhoud verviervoudigd". Noch eindelijk van zijn lijvig „supplément", dat geen mindere dan de oude Fleischer prees, als de uitstekendste proeve in hare soort. „Mijn programma is afgewerkt", zoo sprak, na de voltooiing van zijn boek, de schrijver zelf. En inderdaad: weinige geleerden hebben der wereld een monument nagelaten, zoo één, zoo voltooid, als het levenswerk van dezen man.

Een hoofdbestanddeel in het ambt van een' leeraar der wetenschap, gelijk van een' opvoeder, is: zich zelven overbodig te maken, zoodat, als zijn uur slaat, zijn heengaan nauwelijks eene leegte doet ontstaan. Ook van dien plicht kweet zich Dozy met zorg en met geluk. Toen hij moest scheiden, stond zijn leerling De Goeje gereed om aan de spits der vakgenooten zijn opvolger te zijn. Reeds als student had deze uit de Arabische letteren de werken over aardrijkskunde zich uitgekozen tot hoofdvoorwerp zijner aandacht. Van zulk een werk, „het boek van Roger", dagteekenend uit het midden der 12e eeuw, werd in 1866 het deel, dat op Africa en Spanje betrekking had, door meester en discipel samen vertaald en van eene verklarende woordenlijst voorzien. Die arbeid was de voorlooper der „bibliotheca geographorum arabicorum", eene indrukwekkende reeks van tekstuitgaven met critische ophelderingen en registers, die van veel zorg getuigden; zij was van De Goeje's hand alleen. Toen hij inmiddels ook

aan de geschiedschrijvers zijne zorgen was gaan wijden, en met zijn' vriend De Jong eenige „fragmenta historicorum arabicorum" in het licht gezonden had, werd het hem duidelijk, dat in die lijn met vrucht niet voort te werken viel, eer het moeder-werk, waaruit de latere geschiedboeken meerendeels waren voortgesproten — de kroniek van Tabari — critisch onderhanden genomen en in druk verschenen zou zijn. De poging toch van Kosegarten om van die kroniek eene Latijnsche vertaling te bezorgen was indertijd maar zeer ten deele geslaagd. Het was geen kleinigheid het werk van Tabari te herstellen in zijn geheel uit de brokstukken, die in tal van boekerijen over de gansche wereld verspreid waren geraakt. De Goeje slaagde er in de onderneming op het getouw te zetten en krachtig te doen voortschrijden, dank zij der toewijding waarmede een stoet van helpers uit alle landen zich schaarde onder zijne leiding. Toen een der meest belovenden uit dien kring: Stanislas Guyard, ontijdig was weggerukt, vermeldde de „revue critique", als een' zijner eeretitels, dat hij tot medearbeid aan den „Tabari" was uitgenoodigd door „le maître reconnu des arabisants de l'Europe".

Hem, dien zoo gaarne vreemdelingen volgden, ontbraken ook in het eigen land de volgelingen niet. Houtsma, Van Vloten, Juynboll en Van Gelder gingen vooral op de paden der geschiedvorsching hem achterna. L. W. C. Van den Berg bezorgde uitgaven van Arabische rechtsboeken. Geen hunner echter zal het wel wraken, zoo hier, als derde in de straks vermelde trits, een andere leerling van De Goeje wordt genoemd: Snouck Hurgronje. In zekeren zin verdient hij meer nog dan zijne beide voorgangers den eerenaam van „Golius redivivus"; in zoover namelijk, als hij tot boekenstudie zich niet heeft bepaald, maar het semietisch Oosten is gaan zien met eigen oogen. Gelijk onze groote Arabist der 17e eeuw Marokko en het Turksche rijk bezocht, zoo vestigde zich Snouck, nadat zijn proefschrift over „het Mekkaansche feest" reeds groote verwachtingen had gewekt, geruimen tijd in het hart der Muselman'sche wereld: te Mekka. Het was een stout stuk, door énkelen slechts vóor hem bestaan, door geen' met rijker vrucht. Aan slagen mocht alleen een onderzoeker denken, die in de taal en de geleerdheid der Moslemen zich met hetzelfde gemak als zij bewoog en zoo den schijn kon wekken en doen voortduren, als was hij een der hunnen. Het gelukte. En toen de „held" — in dubbelen zin — der wetenschap teruggekeerd was naar zijn vaderland, werd de oogst van hetgeen hij had ontdekt en waargenomen geordend en beschreven in de twee deelen van zijn standaardwerk: „Mekka". Het eerste gaf eene plaatsbeschrijving en dan — uit bronnen, vroeger niet bekend, — eene historie der heilige stad. Het andere schonk uit al de volheid van des Schrijvers kennis en ervaring eene schilderij van het Mekkaansche leven, niet, gelijk vroegeren het geteekend hadden, in de roezige banaliteit der feestweken, maar veeleer in de karakteristieke intimiteit, die het vertoont, of liever nog verbergt, gedurende de rest des jaars. Het is — vooral de 2e helft — een prachtig boek. Met het vroolijk krachtgevoel, dat ook in het werk van zijn' vriend Wellhausen vaak treft, in lossen, hier en daar zelfs „burschikosen" trant, strooit de schrijver gedurig schatten om zich heen van kennis der instellingen, der zeden en gebruiken, der sekten en der scholen, der godgeleerdheid en der canonieke rechtsstudie, gelijk zij leven in de

hoofdstad des Islams. Van groot belang was onder andere de vaststelling van het feit, dat zelfs aan deze heilige plaats het canonieke recht der Moslemen over hun leven nagenoeg geen zeggen heeft, buiten de sfeer van Godsdienst en familie nog slechts als leer bestaat, maar in practijk door vaak zeer heterodoxe overlevering is onttroond. In den werkkring, waartoe eerlang het vertrouwen der regeering te Batavia den Schrijver riep, zou die bevinding zijn' blik op menschen en op dingen verhelderen en zich aan nieuwe ervaringen bevestigen tevens.

Met Snouck gaan thans ook wij van het Semitische naar het Maleische Oosten. Dezelfde bezige drukte, die bij het in oogenschouw nemen van de geschiedvorsching in die contreien ons zoo trof, ontmoet ons weder, nu wij tot de taalstudie ons wenden. Ook hier een leven en eene bedrijvigheid, als had een rijk van minstens 40 millioen zielen de bloem zijner geleerden tot bestudeering van den talenschat des Archipels aan het werk gezet. Het waren niet slechts dienaren der „wetenschap om haar zelve", die op dit veld zoo ijverig zich weerden. De zending en het bijbelgenootschap, door hun verlangen om der Archipel-bevolking de boodschap des heils te brengen in hare eigen taal, hadden aan het werk, haast overal waar het werd begonnen, ruim hun deel. De loop dier studiën, hoe kan het anders? is door de opkomst der vergelijkende methode in twee, vrij scherp zich van elkander onderscheidende, stroomen gesplitst. Uit den ouderen rijst, uitstekend boven vak- en tijdgenooten, de gestalte omhoog van Roorda, den schepper der Javaansche taalwetenschap. Hoe loffelijk ook de pogingen in dien zin van wie hem vóorgingen mochten zijn geweest, het was enkel liefhebberen naast het magistrale onderzoek van dezen grondigen geleerde, die zijn leven aan het studievak zijner keuze gaf. Zijne grammatica, zijn woordenboek stelden alles in de schaduw, wat van dien aard tot dusver het licht gezien had. Een schat van teksten, door hem aan den dag gebracht, met zorg hersteld en scherpzinnig toegelicht, ontsloot een literair verleden, welks rijkdom weinigen hadden vermoed. Wat, kortom, door een' specialist, die zich in het Javaansch als in zijne vesting opsloot, voor de kennis dier taal kon worden gedaan, dat deed Roorda. En de vrij breede rij dergenen die tot dezen dag voortwerken in zijn' trant: Keyser, Meinsma, Vreede, Poensen, Jansz, bewijst, hoe die methode levensvatbaar blijft, zelfs naast de vergelijkende. Te worden ontgonnen door een' man als Roorda is niet aan ieder studieveld beschoren. Nog kon het Madoereesch, om zijne verwantschap met het taaleigen der Javanen, bij het licht, dat Roorda had ontstoken, zijdelings baat vinden. Maar andere talen deelden in het vóorrecht dier beide niet. Toch bleef geene enkele ondoorvorscht. Het Maleisch, hoe schamel en onbeholpen, hoe arm aan lettervruchten naast de deftiger zuster, mocht niettemin nog roemen op eene schare van getrouwen, die ijverig de misdeelde naspoorden in hare gangen. Gelukkiger door het gehalte der specialisten, die er hun werk van maakten, waren wel geene andere talen dan het Makassaarsch-Boegineesch, dat door Matthes en Niemann —, en het Atjehsch, dat door geen' mindere dan Snouck Hurgronje in bouw en woordenrijkdom werd onthuld.

Eene nieuwe toekomst echter brak voor deze nasporingen aan, toen ook op haar de beginselen der vergelijkende taalvorsching begonnen te worden

toegepast. Hier zijn het twee hoofdlieden, die de aandacht vragen. Eén, die op dit terrein zich maar behoeft te toonen, of weldra volgt een gansche tros van leerlingen hem na. Het is Kern. Het meesterschap over de talenfamilie der Indo-Germanen was op den duur hem niet genoeg. Sinds het jaar 70 ongeveer begon hij, als het ware, zich te verdubbelen, door in de wetenschap der talengroep beoosten het Sanskrit-gebied gelijkerwijze orde en licht te brengen, als hij het in de kennis der westelijke — had gedaan. Zijne „Kawi-studiën" waren eene gebeurtenis; zij droegen met Cohen Stuart's uitgave der Kawi-oorkonden bouwstof aan van hooge waarde voor de verklaring van het oud-Javaansch. Tot Fidji zelfs nam hij naar het Oosten zijne vlucht, getuige het zijne proeve over de op dat eiland gesproken taal en hare verwanten in Indonesië en Polynesië. Hem volgden, het werd reeds opgemerkt, discipelen in eene dichte rij. Brandes, Adriani, Jonker, Juynboll..., het bestek verbiedt hier meer te noemen dan hunne namen. Aangaande een' enkele — Van Ronkel — zij vermeld, dat hem zijne vertrouwdheid met de Semitische-, zoowel als met sommige der Archipel-talen in staat stelde tot vruchtbare vergelijkingen tusschen oud-Arabische teksten en hunne overzettingen of omwerkingen in deze en gene inlandsche idiomen.

Slechts éen kon op het gebied der linguistiek van Nederlandsch-Indië met Kern zich meten. Het was Neubronner van der Tuuk. Sneed reeds de omstandigheid, dat hij geleerde was „tout court", zonder een „munus professorium", hem de gelegenheid tot rechtstreeksche schoolvorming af, ook zijn gemoedsaard drong hem niet om aansluiting bij medearbeiders te zoeken. Hij was een éénzame. Zelf had hij, goeddeels, zich gevormd. Zelf zocht en vond hij tot het einde zijn' weg. Hij mocht dat doen, hij deed het met vrucht, omdat hij een oorspronkelijke geest was, een man van fijn, gelukkig taalgevoel. Hoofdoogmerk zijner navorschingen was: den zin der woorden zuiver en scherp te omschrijven. Hoe dat hem afging, bewijst het Kawi-Balineesch-Nederlandsch woordenboek, dat na zijn' dood — tot heden nog maar voor een deel — verscheen. Ook het Bataksch werd door zijne en Niemann's studiën voor het eerst toegankelijk gemaakt.

„De taal is gansch het volk." Taalvorsching leidt van zelf er toe het volk te bestudeeren. Dat bleek reeds aan de richting, die vooral door Snouck bij zijne Arabische studiën werd ingeslagen. En in de ontwikkeling onzer Archipel-wetenschap wordt het ten overvloede gestaafd. Daar ook volgde de volkenkunde het onderzoek der idiomen op den voet. Nu heeft, juist in de halve eeuw, die ten einde loopt, zich in dat vak eene omwenteling voltrokken van diepgaande beteekenis. Gelijk alle onderzoek uit verbazing ontspringt, maar ten slotte op verklaring aanstuurt, zoo is het inzonderheid ook met dit studievak geschied. Zijn aanvang was alleen beschrijvend; zelfs koos men zich in den eersten aanvang liefst tot voorwerp zijner beschrijvingen, wat, door een scherp contrast met het van huis bekende, het meest verwonderde, het sterkst de aandacht trok. Die kindertijd, de voorkeur jegens het anecdotieke, was in het midden onzer eeuw voorbij. De gedachte echter, dat met het beschrijven van gelaatskleur, wezenstrekken, leef- en denkwijs, zeden en gewoonten de taak der volkenkunde was gedaan, hield tot vóor kort nog stand. Uit dat beginsel leefde een man als Veth. Wat zijne hoofdwerken over Java

en over Borneo's Westerafdeeling tot onze kennis van de inwoners dier landen hebben toegebracht, kan niet gemakkelijk te hoog worden aangeslagen. De vlijt en de nauwgezetheid, daaraan ten koste gelegd, verdienen bewondering. De uitkomst is eene schilderij, even volledig als getrouw. Slechts blijft het bij schilderen. Voor wie de toestanden, waarom het hier gaat, niet enkel zien maar ook begrijpen wil, heeft Veth's geduldwerk slechts de waarde eener geordende verzameling van bouwstoffen. En op begrijpen gingen steeds meer de geesten uit. De „ethnographie" — dit is de omwenteling, waarop straks gedoeld werd — verlangde „ethnologie" te worden. De feiten moesten, eenmaal vastgesteld, nu ook verklaring vinden. Zoo goed als elders zocht men hier in veel omvattende hypothesen aanvankelijk het middel om met dat verklaringswerk wat op te schieten. Drie onderwerpen waren het vooral, tot wier begrip de nieuwere „ethnologie" aan zulke omvangrijke onderstellingen zich waagde: het ontstaan en de eerste vormen van het familieleven, — van geloof aan het bovenzinnelijke, — van gemeen goed geworden dichting: mythen, sagen en sprookjes. Omstreeks den overgang tusschen het derde en het laatste vierdedeel der eeuw ontbrandde over de juiste lezing van elk dier drie processen heftige strijd. Naast de theorieën, die tot dusver koers hadden gehad, kwamen nieuwe in omloop; de aanhangers der vroegere hadden het hard te verduren. Onhoudbaar heette het denkbeeld, dat het monogaam gezin onder des vaders leiding de oercel was te achten van het familieleven; eene reeks van oudere gestaltenissen des samenlevens, deels zeer zonderlinge, moesten die zoogenaamde „oercel" zijn voorgegaan. Onhoudbaar insgelijks: het dogma, waarnaar het geloof aan eene ongeziene wereld uit het vermenschelijken van dingen en gebeurtenissen in het ronde was ontkiemd; de geheimzinnigheden van schaduwvorming, droomen, sterven verklaarden — zei men — dat geloof veel beter. Onhoudbaar eindelijk: de voorstelling, als zouden de eerste mythen noodzakelijk natuurmythen zijn geweest; de wensch om zich van onbegrepen gebruiken, hoe ruw dan ook, eene soort van rekenschap te geven moest de oudste menschen minstens even vaak tot het dichten dier verhaaltjes hebben gebracht. In het midden van dat kampgewoel wierp zich met geestdrift Wilken. Hij koos op ieder der betwiste punten voor de ontwerpers der nieuwere aanschouwingen partij. Maar hij deed het nooit, zonder redenen te geven. Men weet niet, wat in dezen man het hoogste te waardeeren: zijn' ijver in het verzamelen, zijne behoedzaamheid in het schiften, zijn talent in het ordenen, of zijne overtuigingskracht in het betoogen. Vooral in het eerste der drie gedingen, straks vermeld, nam hij herhaaldelijk deel aan het débat: al wat uit het leven van de volkeren des Archipels kon worden aangevoerd tot steun voor de bekende „matriarchaatstheorie" van Bachofen, van Morgan en M'c Lennan, hij stelde het in het licht. Had hij gelijk? Of niet? De zaak blijft steeds in onderzoek. Maar dat is ook geenszins de hoofdvraag. Zelfs indien alle drie de theorieën, die Wilken vóorstond, achterna onhoudbaar bleken, zij zouden nog, als werkhypothesen, onberekenbare diensten hebben gedaan. Vooral door zijn' arbeid. Het is geen zwakke lof, en toch de nuchtere waarheid, te zeggen, dat niet eene enkele groep van lagere volken tot heden zoo volledig bestudeerd werd, als de volkeren van ons Indië. En dat het zoo is, aan niemand komt daarvoor meer

dank toe, dan aan Wilken. Toch: allerminst aan hem uitsluitend behoort die dank. Velen brachten tot den uitslag het hunne bij, met hem. Het zou eene breede lijst worden van geleerden, zendelingen, ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, zoo hier zelfs maar van de verdienstelijksten eene opsomming werd beproefd. Vermeld zij slechts het geprezen werk van Riedel over „de sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua", zoomede de magistrale studie van Snouck over „de Atjèhers", een boek, zooals men van dezen schrijver, maar ook wel haast van hem alleen, mocht hebben verwacht.

Zoover ten slotte de Nederlandsche volkenkunde de grenzen onzer bezittingen overschreed, hield zij toch, zakelijk of persoonlijk, met het op dat veld gedane werk verband, ging zij, als het ware, daarvan uit. De korte afstand tusschen den Archipel en China, de rol, die zonen van het gele ras in onze Indische wereld spelen, richtte van zelf de blikken naar „het hemelsche rijk". Deskundigen roemen om strijd de bijdragen tot de kennis van dat nog veelszins raadselachtige land, die wij aan Schlegel en De Groot te danken hebben. De schrijver, eindelijk, die tot dusver de omvangrijkste verhandeling leverde over een onderwerp van algemeene „ethnologie", de geleerde en scherpzinnige ontleder van het strafrecht der lagere volkeren, Dr. Steinmetz, was door de aanstekelijke geestdrift van zijn' leermeester Wilken voor het vak zijner keuze gewonnen.

III. RECHTSGELEERDHEID.

A. *Inleiding, Staathuishoudkunde, Rechtsgeschiedenis.*

De stof van het laatst vermeld geschrift herinnert juist ter snede aan hetgeen ons thans nog rest te doen, een kort verslag over den gang der rechtsgeleerdheid en harer hulpwetenschappen. In geen der studievakken, waarop tot hier onze aandacht viel, is het verband tusschen bespiegeling en practijk zoo nauw en zoo ingewikkeld tevens. Recht toch heeft uit zijn' aard een dubbel aangezicht; het is niets, tenzij het in zekeren zin zich plaatse boven den positiven feitenloop, bevelend het éene, verbiedend het andere, in éen woord: critisch schiftend, wat het met zijn' stempel teekenen zal, wat niet; maar het is ook, andererzijds, zeer weinig, zoo het niet zelf, in het midden van dien feitenloop, een feit is van overmachtige positieviteit, doorzettend, in den regel, wat het verordende. Iets ideëels dus, ongetwijfeld; maar niet zoo louter-ideëel dat het kan volstaan met uitspraken over „was geschehen soll, ob es gleich niemals geschieht"; iets zeer reëels, ten andere, gewis; slechts nimmer zoozeer opgaande in „realiteit", dat het met elk voldongen feit zich vereenzelvigt. De moeite, die het inheeft om zulk een' Proteus vast te grijpen en te houden, verklaart het, hoe een volk, als het onze, dat reeds in het algemeen zich met bespiegeling over dingen dezer wereld ongaarne inlaat, bijzonder traag is in het peilen der diepten, die hier zich openen voor des denkers voet.

Toen de 19e eeuw de laatste helft van haren loop begon, had, nog niet lang geleden, op tweeërlei rechtsgebied eene gebeurtenis plaats gegrepen, waardoor voldoening was verschaft aan eene geestesbeweging van langen adem. Twaalf jaren te voren ongeveer waren onze wetboeken —, een tiental jaren daarna was de herziening onzer grondwet tot stand gekomen. Twee feiten, die onze „vrijzinnige" burgerij vrijwel aan den eindpaal

brachten harer wenschen. Wat nu was over het algemeen —, wat was inzonderheid ten onzent de maatstaf van critiek, de leiddraad tot ideaalvorming geweest, dien zijn verleden en omgeving den stedelijken middelstand aan de hand deed, sinds deze in de tweede helft der voorgaande eeuw begon te pruttelen en te droomen? Geen beter middel, om, als met een' enkelen slag, de gedachtenwereld voor ons op te roepen, waarbinnen zulk eene klasse, terwijl zij toenam gaandeweg in kracht en zelfbewustheid, inmiddels leefde en zich bewoog, dan eene herinnering aan het beeld, dat de eerzucht van de besten uit haar midden het liefst zich koos tot ideaal. „Noem mij uw' held," dus zou men eene maatschappelijke groep even goed als u of mij kunnen toespreken, „en ik zal u zeggen, wie Gij zijt." Welnu: gelijk in de drie-standen-maatschappij der latere middeleeuwen de hoogere standen deels den heilige, deels den ridder, den held der toewijding derhalve in elk geval, vereerd hadden als hunne modellen ter navolging, zoo was het bewonderd type in den kring van nijveren en neringdoenden, met één woord: in de goede burgerij, de held der onversaagde eigen hulp: de opkomeling, de „selfmade man". En de inrichting van maatschappij en staat, waarop die lieden zich spitsten, als op de toekomst naar hun hart, moest dus noodwendig eene zoodanige wezen, waar zulk een „held", als daar gekenschetst werd, zich het best kon thuis gevoelen; — in de ordening van familie en vermogensrecht, een rijk der gelijkheid: geene majoraten en fideïcommissen, geene aangeboren voorrechten noch dienstbaarheden, niets van dat alles, waardoor het recht vooruit u beter kansen in den wedloop schonk dan mij; — voorts: in den opbouw van het staatsbestel, een rijk der broederschap: wat aan het begrip van inzetting herinnerde, zooveel het maar even kon vervangen door genootschappelijke vormen; het praerogatief van den regeerder door geboorterecht besnoeid, het regeeringsrecht van de gekozenen der mondige burgers naar krachten uitgebreid;— in het regelen, eindelijk, van beroepskeuze en verkeer, een rijk der vrijheid: gebroken, zoo met corporative- als met staatsvoogdij; vertrouwen gesteld in ieders eigen zorg voor eigene belangen, en in die vóorbeschikte overeenstemming, die uwe en mijne verstandige eigenbaat ten slotte zonder botsing, zonder wrijving gedijen doet te algemeenen nutte. Ziedaar, in het kort, het program, dat, dank zij den gebeurtenissen, straks genoemd, van zijne volledige uitvoering in nationale vormen nog hoogstens een paar schreden bleef verwijderd.

De sterke geeft geen rekenschap. Maar de verslagene roept hem ertoe op. Naarmate de „vrijzinnigen" nader kwamen tot hun doel, te zwakker werd onder hen de behoefte om bij herhaling zich en anderen reden te geven van de geprezen juistheid hunner beginselen. Het meest geschiedde dat nog op het stuk der „vrijheid" van contractsluiting en verkeer, waar trouwens ook de talrijkste hindernissen — invoerrechten, rijks- en plaatselijke accijnsen, belemmeringen, bovenal, van „vrije" nijverheid en „vrijen" arbeid in Oost-Indië — nog altijd vielen op te ruimen. Voor het overige nam de arbeid der verwezenlijking te zeer de krachten in beslag, om tot den arbeid der rechtvaardiging nog vele vrij te laten. Zoover „vrijzinnige" juristen naar redenen bleven zoeken voor hunne vrijzinnigheid, was jaren lang een werkstuk uit Van Heusde's „Socratische school" — de „Encyclopaedie" van den geleerden Den Tex — hun voornaamste catechismus.

Toch ontbrak het, natuurlijk, in die kringen niet aan zoo iets als een stel van leidende gedachten, zij het dan ook veelal in een' staat van half begrip. Het verbreidst mag wel een schema van overtuigingen zijn geweest in den trant dergene, die zich de groote leider Thorbecke had gevormd: een verstandelijk idealisme, uit de drievoudige lijfspreuk der vrijzinnigen het meest op vrijdom van belemmeringen der individueele krachtsinspanning nadruk leggend, en daarom ook in zijn politisch levenswerk steeds meer op een gelukkig evenwicht van organen, dan op een overwicht van het volksorgaan bedacht. Gevoed met het merg der machtige philosophemen, die in zijne jongelingsjaren Duitsche denkkracht schiep, stond Thorbecke het dichtst bij dien vleugel der in Frankrijk als „doctrinair" gekenschetste school, die met Constant, Cousin en Guizot zijne opperste beginselen liever dan aan de overzijde van het Kanaal, aan genen kant des Rijns verkoos te zoeken. Op het diepst gelegen scheidingspunt van denkende juristen: de vraag: welk element — het ideëele of het reëele — in het recht primeert? koos Thorbecke beslist den eersten term. Hem was de macht — de wetgevende incluis — dienaresse des rechts, niet het recht bloot schepsel, wilsgewrocht der macht. Hoofdzaak derhalve voor het rechtsleven docht hem dit: aan het „juist rechtvaardig nationaal verstand", waardoor op iederen tweesprong in dat leven „het rechte" moest gegrepen worden, zooveel het maar kon, de leiding, de beslissing te verzekeren. En dat doel achtte hij het best bereikt in een verband van elkander wederkeerig beperkende organen, gelijk het ten onzent onder zijne leiding in 1848 was voltooid.

Was hier dus „de winnende hand" allerminst „mild" met proeven tot verantwoording harer daden, te milder was de verliezende — met hare critiek. Eene critiek, trouwens, waarin wij weder allerminst een zuiver Nederlandsch verschijnsel hebben te zien. Sinds Waterloo toch en het heilig verbond den zegetocht der burgerlijke beginselen van 89 was komen stuiten voor een' tijd, had ook in wetenschap en letteren eene „restauratie" zich baan gebroken met ontstuimige kracht. De Duitsche romantiek was grootendeels in het vaarwater dier restauratie uitgemond. Zelfs Frankrijk — bakermat der revolutie — had aan dezelfde beweging der geesten tol betaald. Alom was men, in een' onwelwillenden zin, de balans op gaan maken van het tijdperk, dat met de samenkomst der Staten-Generaal te Versailles was geopend. Hoe stond de omwentelingsleer tot de vruchten van den omwentelingstijd? Behoorde haar de eer van zijne zegeningen, maar niet de schande zijner tekortkomingen? Of was zij omgekeerd, voor deze verantwoordelijk, aan gene vreemd? Hare vrienden, natuurlijk, hielden het eerste vol. Maar die het andere beweerden, voerden jaren lang ten oosten en ten zuiden onzer grenzen het hoogste woord.

Wat Nederland in dezen onderscheidde, het was, dat er de vaan der anti-revolutionnaire beginselen gedurende dertig jaren gevoerd werd door een' man, onder allen, die in de tweede helft der eeuw aan rechts- en staatsbespiegeling zich waagden, alleen door Thorbecke geëvenaard. Die man was Groen van Prinsterer. Zelfs van zijne geestverwanten in den vreemde is geen zijn meerdere geweest. De graaf De Maistre was genialer in zijn denken, wegsleepender in zijn schrijven. Stahl won het in omvang van wijsgeerige kennis en in bouwmeesterlijke gaven. Maar niemand evenaarde de fijnheid van Groen's geest en de slagvaardigheid zijner pen. Een vast

gedachtensysteem moet men in zijn werk niet zoeken. Hij leefde onder wisselende invloeden. In „ongeloof en revolutie" was hier en daar de réactionnaire romantiek van Von Haller aan het woord. Wat later scheen hem Stahl bekeerd te hebben tot voorkeur jegens het moderne boven het oudere Staatsbegrip althans in zoover, als ook hij „eene publiekrechtelijke „Staatséenheid" verkoos boven „de samenvoeging van eene menigte bij- „zondere rechten zonder wezenlijke ordening of verband". Tegelijk deed hem zijne geschiedvorsching, de dagelijksche omgang met den vromen vrijheidszin der vaderen, veelmeer dan Stahl, bij het ontvouwen van zijn evangelisch Staatsrecht op zulke dingen als de „burgervrijheid", ja zelfs den „republikeinschen" grondtrek van ons koningschap den klemtoon leggen. In dat proteïsche school, zeker, voor een deel het geheim van zijn succès bij twistgeschrijf; hij was ongrijpbaar. Doch, was hij al geen stelselbouwer, aan enkele leidende gedachten bleef hij van den aanvang tot den dood getrouw. Men mag in hoofdzaak die gedachten dus omschrijven: „Tot „aan het optreden der nieuwere Staatswijsheid erkende het Christelijk „Europa het Evangelie als den grondslag aller Staten, het Wetboek aller „volkeren. Men zag in elken Staat, gelijk in elk gezin, eene inzetting des „Heeren, zoodat het gezag geheiligd, de gehoorzaamheid geadeld en de „plicht van overheid en onderdanen door Gods wil en wet bepaald en „aangedrongen werd. Daartegenover is dit het wezen der nieuwere wijs- „begeerte, dat zij den mensch stelt boven God, het geloof aan de Openbaring „beneden het vertrouwen in eigen inzichten. Zoo werd met haar op elk „gebied „de revolutie" permanent. Er bleef geen ander richtsnoer dan, in „de wijsbegeerte: persoonlijk verstand, in de schoone kunsten: persoon- „lijke smaak, in de Staatkunde: persoonlijke wil. Uit die volslagen omwen- „teling aller normale verhoudingen van gezag en ondergeschiktheid is geene „redding mogelijk, tenzij in terugkeer tot het beginsel, van welks verzaking „de bajert dagteekent, in nederig buigen voor het „Daar staat „geschreven"."

De wetenschappelijke beteekenis van den man, die, langer dan een kwart eeuw, dat „Carthago delenda" bij alle gelegenheden en in steeds nieuwe vormen van toepassing herhaalde, is niet, dat hij het zwijgend Calvinistisch volk geprikkeld, aangemoedigd heeft om zich op nieuw, als vroeger, te doen gelden. Veeleer bestaat zij hierin, dat, dank zij hem, de rechts- en staatsgeleerdheid van ons land behoed is voor toenemende ondiepte, voor verzanding. Een beroerder van ideeën als hij moest geestverwant en tegenstander nopen tot het volgen van zijn voorbeeld. Reeds zijn eerste optreden lokte protesten, tegenschriften uit. Onder de drie, die thans nog niet vergeten zijn, was één slechts van een jurist: Opzoomer's „Staatsrechtelijk onderzoek". Rechtstreeks meer tegen Stahl dan tegen Groen zich keerend, bepleitte Opzoomer eene staatsleer en eene staatspraktijk, „waar de leidende beginselen der regeering alleen in ('s volks) overtuiging „van hetgeen de staat noodig heeft gelegen zijn." Hij doopte, uitdagend, het regeerstelsel naar zijn hart met den naam „volkssouvereiniteit", voegde er echter in één adem bij, dat hij dien naam slechts wilde aanvaarden in den zin, waarin ook Burke dat zou hebben gedaan. Een voorbehoud, dat, de veelzijdige geestverwantschap tusschen Burke en onze anti-revolutionnairen in aanmerking genomen, de vraag mocht wettigen, of hier niet veeleer woorden tegenover woorden, dan beginselen tegenover beginselen

werden geplaatst. De beide anderen uit het genoemde drietal waren geschiedkenners. Het verweer des éénen — Jonckbloet — maakte in zijn' tijd een' zekeren opgang. Vermoedelijk meer bij geestverwanten dan zelfs bij twijfelaars. Het mengelmoes toch der gedachtenreeksen, waar soms de toon klonk van verstandelijk idealisme, dan weêr die van het primaat der macht, waar, doorgaand, het diep contrast tusschen den schrijver en zijne weêrpartij onder stichtelijkheden van pantheïstischen huize werd verbloemd, kon kwalijk eene finale afrekening met „Ongeloof en revolutie" heeten. De derde aanval eindelijk kwam van Fruin. Hij legde er zich vooral op toe, éenzijdigheden te verbeteren in Groen's voorstelling van gebeurde dingen. Veel meer terloops werd dan nog hier en daar ook in beginselen positie genomen tegenover Groen op het standpunt, straks als dat van Thorbecke gekenschetst. Al kon men voor het historische erkentelijk zijn, de beknoptheid van het wijsgeerige deel des betoogs maakt het verklaarbaar, hoe een diepzinnige geest als de „Gids"-redacteur Heemskerk ook nu nog onvoldaan bleef.

Er kwam sedert 1870 wat meer vastheid van teekening in de belijdenissen Die préciseering viel samen en hing ook ten deele samen met het verschijnen van den man, op wiens schouders ten slotte Groen's mantel zou neêrvallen: van Dr. A. Kuyper. Het valt niet gemakkelijk het werk te kenschetsen van een' schrijver, wiens kunde niet minder ongemeen is dan zijne denkkracht en vaardigheid, maar die, als leider van een dagblad, zijne vertoogen over recht en staat steeds op het papier moest werpen voor de vuist. Veel minder nog dan van Groen was van zulk een' aanvoerder te verwachten, dat hij de eerste voorwaarde nakwam eener echt wetenschappelijke gedachtenwisseling: de weêrpartij te nemen op haar best; haar niet in den mond te leggen wat hoogstens uit hare beweringen zou kunnen —, maar dan ook daaruit eerst zou moeten worden afgeleid. Hoe dat zij: de verscherping van den evangelischen stempel, dien Groen zijner rechtsbeschouwing had opgedrukt, tot een' gereformeerden —, de opvijzeling inzonderheid van het Calvinisme, als „oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden" had in elk geval dit voordeel, dat zij ook ter overzijde tot minder doezelig omlijnen der grondgedachten en verlangens drong. Onder de „vrijzinnigen" gaf reeds in 70 Tellegen uitdrukking aan de wenschen eener groep, die tegenover de Duitschgezindheid van Thorbecke's idealisme hare eigen voorliefde voor de „ervarings"-wijsheid en de geluksbespiegeling der nieuwere Britten plaatste, en, veeleer dan, met den leider, in uw' en mijn' vrijdom van molest —, in nationale zelfbepaling het „palladium" wilde zien geëerd. Nog had het prijsantwoord van Spruyt den gang onzer bezinning over het kenvermogen niet uit de richting van Auguste Comte omgeleid in de lijn van Kant's critiek, daar kwamen ten jare 1874 twee juristen van naam met eene rechts- en staatsleer voor den dag, beslist en uitgesproken van Duitsch-idealistischen oorsprong. Mr. Levy ga voorop. Onwrikbaar in zijne trouw jegens den pas gestorven hoofdman, waagde hij met tact en met geluk eene poging om „het ideëele in recht en staat" eerst op te hangen aan den categorischen imperatief van Kant en het daarnå macht te laten oefenen over de wereld der verschijnselen door tusschenkomst van dat volks-ethos, dat reeds Von Savigny had aangewezen als den voedingsbodem van levensvatbaar

stellig recht. Hoe verdienstelijk, intusschen, die proeve van verzoening tusschen critische wijsbegeerte en historische rechtsbeschouwing wezen mocht, als teeken des tijds deed zij in waarde onder voor de opmerkelijke bekentenis, die Buys te zelfden jare aflegde in zijne rede over „de(n) strijd tusschen Staat en Maatschappij". Buys had aanvankelijk met hart en ziel het program der ouderwets-vrijzinnigen, gelijk het hierboven werd geschetst, beleden en bepleit van a tot z. Zijne toespraken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Amsterdam en te Leiden, zijne vroegere „Gids"-artikelen ook -- toelichting en critiek der kamerdebatten naar het model van Prévost Paradol — gaven voor „liberale" ooren noch een onzeker noch een valsch geluid. „Er is een tijd geweest" (met die woorden wees hij aan het slot der rede van 74 zelf op zijn verleden terug) „toen ook ik nog geloofde, dat de onbeteugelde Maatschappij, geheel aan eigen krachten overgelaten, de beste Staat was". „Maar voor het licht der ervaring" (dus luidde het verder) „is dat lieflijk geloof geweken". Wat wel vóor alles hem begeven had, het was de verzekerdheid, dat mededinging zonder breidel noodzakelijk de besten kroonde en dus een volk, waar hare gelauwerden den toon gaven, in zelfregeering den veiligsten weg vond tot een rechtvaardig bewind. Die ontgoocheling stelde zijn hart open voor de uitkomsten, waartoe gedegen studie van Engeland's verleden den Duitscher Rudolf Gneist gevoerd had. Zelfregeering in de vormen van parlementarisme was, volgens Gneist, — en Buys zeide daar „amen" op -- slechts hierom op Britschen bodem zoo uitnemend geslaagd, omdat de natie er in haar „zelfbestuur" een' waarborg tegen uitspattingen van partijdrift en tegelijk eene practische oefenschool tot rechtszin had gevonden. Bij het blootleggen der wijsgeerige grondslagen, waarop zijne nieuwe staatsleer rustte, diende Buys het geluk in zoover niet, als Lorenz Stein, dien hij, met Gneist, daarbij tot leidsman koos, naar Hegeliaanschen trant van termen zich bediend had, waar misverstand haast onvermijdelijk was. Het wachtwoord: „de staat meester over de maatschappij", aanneembaar, mits de beide termen genomen werden in den ideëelen zin van geestesrichtingen, die in het politische- en het sociale leven zich zoeken te belichamen, klonk wel wat „Pruisisch", zoo men daarbij dacht aan eene concrete staatsmacht en eene concrete samenleving, door gene te drillen en te fatsoeneeren.

Ontleeningen uit den woordenschat van Hegel waren niet het eenige, wat de vraag kon doen rijzen, of soms de woordvoerders der „vrijzinnigen", „de hoofden onzer academies" zich aangordden om „het absolutisme (te) gaan verdedigen". Van Opzoomer's hand zag tegelijkertijd eene studie over „de grenzen der staatsmacht" het licht, wier slotsom dus den volke werd geleeraard: „Er is voor den Staat maar één groot beginsel: het is de bevordering van het ware volksbelang. Al het andere is nooit meer dan regel". Het was de rekbaarheid vooral van Opzoomer's orakelspreuk, wat den wijsgeerigsté onder de anti-revolutionnairen de pen in handen gaf tot een protest. Aldus ontstond „Gezag en vrijheid" van De Savornin Lohman. Het boek was tweeledig, als zijn titel. Een autoritaire aanhef en daarna de ombuiging naar het vrijheidlievend voorbehoud, waarom het was te doen. „Onderwerping aan gezag", zoo heette het in de eerste helft, „is eene noodzakelijke voorwaarde van 's menschen bestaan". Zelfs

werd dan nader dat gezag, met eene wending die aan von Haller herinnerde, bepaald, als toekomend, niet aan „de rede", niet aan een begrip, maar aan een' mensch. Dat klonk wel barsch, maar het vervolg bracht alles zoo terecht, dat de eindindruk die barschheid deed vergeten. „Noodzakelijk", dus immers heette het daar, „is in de maatschappij gezag alleen voor de beslissing van met elkander strijdige belangen". Al wat daarbuiten valt behoort dus tot de staatstaak niet. Het boek was rijk van inhoud, rijk door wat het u te leeren —, maar bovenal door wat het u te denken gaf. Of het pogen van den schrijver was geslaagd, ja zelfs geslaagd kon zijn? blijve hier in het midden. In elk geval is een „alarmkreet" voor de zaak der vrijheid steeds een goed werk, en overbodig nooit. Slechts zou door billijker omschrijving van het standpunt des vijands het boek in blijvende waarde hebben gewonnen.

Zoo naderde het jaar 78, merkwaardig door het optreden van Spruyt. Voortaan minder dan ooit behoefde — mocht men meenen — de rechtsgeleerde wereld verdacht te zijn op eene herleving van het „positivisme", dat reeds Opzoomer zelf op geen veld van toepassing met zoo weinig geluk had voorgestaan als hier. Ook wie nog uit de slotsommen der „model-studie" — der natuurwetenschap — gevolgen meenden te mogen trekken, voor den rechtsgeleerde van gewicht, ook zij — getuige het Lotsy — wilden nog liever naar Spinoza genoemd worden dan naar Comte. Doch ziet: tegen alle redelijke verwachting in, roept, juist tien jaren na de zegepraal van Spruyt, een man van fijne oorspronkelijkheid zijne broeders in Themis tot den dienst van het „positivisme" terug. Het was Hamaker, en zijn programboekje voerde tot titel „Het recht en de maatschappij". Anders dan de meeste vakgenooten, die aan beginselvragen hunne aandacht hadden gewijd, kwam Hamaker van het private recht. Hoe laat het, vroeg hij, zich verklaren dat door de bank onze daden stroken met de rechtsbepalingen, waaronder wij leven? Omdat wij ons naar de bepalingen richten? Zoo meent de meerderheid. De schrijver echter antwoordt, omgekeerd: omdat de bepalingen niets anders doen dan ons gewone handelen constateeren, beschrijven. Daarom ook is de wetenschap des rechts bloot constateerend evenéens. „De nieuwe richting", aan het slot van het boekje den juristen aanbevolen, „verwerpt het gansche denkbeeld van regelen, die de mensch zou behooren op te volgen. Het is haar om causaliteit, niet om logica, om beschrijven, niet om redeneeren te doen. Zij is niet practisch, maar theoretisch". Het ging Hamaker als thans op een ander gebied Rostand. Een doodgewaand „genre" riep hij tot het leven terug, eenvoudig omdat hij talent had en durfde. Zijn consequent positivisme maakte machtiger indruk dan het halve van Opzoomer ooit had kunnen maken. Protesten bleven niet uit; dat Van der Wijck deed hooren was kort maar krachtig, dat van Levy breedvoeriger. Doch juist zij bewezen, dat Hamakers woord had gepakt.

Mochten vrienden van Kant door de wederopstanding der „ervarings"-wijsbegeerte zijn bedroefd, zij konden zich dan later troosten met eene wending, die, weder na een tiental jaren, zich aankondigde in den betoogtrant der „Calvinistische" school. Gedoeld wordt hier op „Calvinisme en Rechtswetenschap" van Mr. Anema Een boekje, waaraan, nog afgezien van het accent der innigheid, dat erin doorklonk, wellicht eene plaats zal blij-

ken toe te komen in de historie onzer rechtsbespiegeling. Tot dusver namelijk, waren des schrijvers geloofsgenooten in hunne getuigenissen op dit stuk zich steeds blijven bewegen langs de lijnen, reeds door hunne eerste geestelijke voorouders gevolgd. Niet: wat het recht beveelt? was hun de hoofdvraag; maar veeleer deze: wie dat in laatsten aanleg uit te maken heeft? Of: in een spraakgebruik, dat namelooze ontreddering heeft gesticht: wien (God, dan wel den menschen één voor één) de „souvereiniteit" behoort? Het werkje, nu, waarvan hier sprake is, was een geheel nieuwe aanvang in dit opzicht, dat het met de vroegere inkleeding der hoofdvraag brak en het geschil tusschen de rechtsleer des „geloofs" en des „ongeloofs" poogde over te brengen naar het terrein van de critiek onzer denkwerkzaamheid. Daar nam de schrijver, wel is waar, tegenover Kant positie. Doch die partijkeuze deed weinig afbreuk aan de voldoening, waarmede, bleek zijn vóorgaan te worden nagevolgd, de keuze van het nieuwe terrein het hart der „critische idealisten" mocht vervullen.

Een paar malen reeds kwamen in het hiervoorgaande punten van aanraking ter sprake tusschen de grondvragen der rechtsgeleerdheid en van de voornaamste harer hulpwetenschappen: de oeconomie. De bekeering, waarvan Buys in 1874 zijnen hoorders rekenschap deed, kenschetste al de koersverandering, die, tusschen het midden en het einde dezer eeuw, geheel het oeconomisch onderzoek ons te aanschouwen geeft. Men herinnere zich nog eens de inrichting der maatschappij, die der klasse, waardoor hier en elders de omwenteling was teweeggebracht, voorzweefde als haar ideaal; het was eene zoodanige ordening, waarin de „held" dier klasse, de „man van zaken", zich zoo min mogelijk belemmerd vond bij het kloek, verstandig nagaan zijner eigene belangen. Een vreedzaam strijdperk moest de samenleving worden, een strijdperk, waar aan ieder, wie hij zijn mocht, gelijkelijk de vrije kans geopend werd om in wilskracht, vaardigheid, vindingsgave, doorzicht zich te meten met alle overigen, en zonder hinder den vollen prijs van vermogen en aanzien te verwerven, voor den uitnemendste in de beoefening dier burgelijke deugden weggelegd. De ingenomenheid met zulk een ideaal kon echter — ook daarop werd alreeds gewezen — nooit ten volle worden verantwoord, tenzij men mocht gerust zijn op een geloofsartikel, dat de verstandelijke Godsdienstigheid der 18e eeuw met voorliefde had ontwikkeld en bepleit: de verzekerdheid van zekere vóorbeschikte harmonie tusschen alle welbegrepene eigene belangen. Slechts dan mocht men veilig van wetgevers en bestuurders vergen, dat zij den ondernemingsgeest „lieten begaan", indien te wachten stond, dat het vrije spel aller beleidvolle baatzuchtigheden ten slotte strekken zou te meesten nutte van „het algemeen".

Toen de tweede helft der eeuw begon, was, van de beide hoofdbeginselen in dat programma, het éene — de gelijkheid — lang verkregen. Wat haar van ouds had in den weg gestaan, was sedert 1795 met zorg uit onze rechtsorde verwijderd. Minder volledig was tot hier de zegepraal der „oeconomische vrijheid" geweest. Voor haar moesten de geesten nog worden verwarmd. Bij dat werk de leiding te hebben genomen is de roem van Vissering.

Den man, wiens naam daar werd genoemd, karakteriseert men het kortst, door hem den titel te geven van den Nederlandschen Bastiat. Niemand

had snijdender dan de schrijver der „harmonies économiques" gepleit voor de volstrekte begeerlijkheid van overheidsonthouding op het stuk der volkswelvaart. Ten deele was hem dat pleidooi niet zwaar gevallen. Dat vrijheid van bedrijfskeuze en verkeer de voortbrenging hielp vermeerderen in ongedachte vaart, daarover waren niet veel woorden noodig. De feiten spraken. Of echter aan dien rijkdom ook de onderscheiden groepen, die tot zijne voortbrenging hadden meêgewerkt, een passend deel verwierven, één voor één? aangaande dat punt was men min gerust. Britsche oeconomisten van naam — Ricardo, Malthus — hadden te dien opzichte dingen geleerd, die met de harmonie-leer nu juist niet volkomen strookten. Ook scheen hier de ervaring niet even toeschietelijk. Toch: Bastiat was op dit stuk, zoo goed als op het eerste, onwankelbaar. Gedeeltelijk steunend op de leer van Smith nopens de ruilwaarde der dingen, gaf hij zich alle moeite ten betooge, dat, overmits „Natuur" hare gaven schenkt om niet, alleen verrichte of althans uitgespaarde moeite een voorwerp waarde geeft en daarmeê rijkdom schept. Laat dus de ruilingen van goederen en arbeid slechts door het ongehinderd spel van vraag en aanbod worden bepaald, geene andere winst wordt dan op den duur behaald, geen andere rijkdom dus in het eind bezeten, dan die verworven is als tegenwaarde voor anderen betoonde diensten. Ziedaar het schema van gedachten, door Bastiat ontvouwd, door Vissering naar geest en hoofdzaak met smaak en goed gevolg voor Nederland vertolkt. Classiek blijft onder al zijne pleidooien in dien trant het verhaal van „Solke-Oom" en hoe deze preêkte over de middelen tot volksgeluk. Wij mogen van de hoogte onzer wijsheid meesmuilen over die goedmoedigheid naar hartelust. Bastiat zelf heeft in zijne beroemdste pamfletten niets geleverd, dat in het „genre" van Fransche polemiek voorbeeldiger heeten mocht dan Vissering's meesterstuk in het kader van echt-Nederlandsch fijn en gemoedelijk vermaan.

Vissering riep niet in de woestijn. Het „handboek der practische staathuishoudkunde" — zijn hoofdwerk — beleefde vier uitgaven. Jongere tijdgenooten — De Bruyn Kops, Tellegen — sprongen met geschriften, die niet minder lezers vonden, hem krachtig bij. Nogtans ontbrak het reeds in zijn' bloeitijd niet aan teekenen, die aan zijne rooskleurige beschouwingen het tegendeel voorspelden van een lang leven. Zijns ondanks vloeiden somtijds uit zijne eigen pen bladzijden van donkere feiten-schildering, waardoor de vraag wel kon gewettigd worden: of men dat alles óók moest „laten begaan"? Van meer belang intusschen nog was dit, dat reeds in de eerste jaren van Vissering's openbaar leven een oudere dan hij als schrijver over staathuishoudkunde zich begon te onderscheiden, wiens overtuigingen, bij alle gelijkheid in de hoofdstrekking, toch weêr van Vissering's denkbeelden verschilden in eene schakeering van eenige beteekenis. Die oudere was Mees.

Het onderscheid betrof de prediking der vóorbeschikte harmonie in het oeconomisch leven. Zij bleek inderdaad steeds moeilijker te handhaven. Die harmonie, zoo ging men langzaam aan begrijpen, is doel, geen feit. De alzijdige afhankelijkheid der menschen over en weêr, waarmede hare voorvechters haar hadden veréénzelvigd, was toch voorwaar iets anders, — geheel iets anders daar vooral, waar zij met machtverschillen ging gepaard. Als ik u niet missen kan, en gij kunt niet buiten mij, en als dan verder gij de sterkste zijt van ons beiden, dan is het tegendeel van har-

monie —, dan is uwe overmacht, mijn knechtschap het gevolg. Bedenkingen van dien aard tegen de idylle van Bastiat lagen niet slechts „a priori" voor de hand. De ervaring drong haar ook een' iegelijk op, die niet moedwillig blind was. En tot die blinden behoorde Mees allerminst. Hij was oorspronkelijker dan Vissering, dieper, meer onderzoeker, minder pleiter. Liever dan steeds de Franschen te volgen in hun' oorlog zonder kwartier tegen bescherming en socialisme, ging hij uit op onbevangen verklaring van de levensverschijnselen der maatschappij. Waar die verklaring aan het licht bracht, dat, bij volledige vrijheid van verkeer, de belangen niet steeds evenwijdig liepen, waar, onder meer, Ricardo's rentetheorie den grondbezitter, in zekere omstandigheden, liet winst behalen uit het toenemen der voortbrengingsmoeite, ontveinsde zich Mees zoodanige uitkomst niet. Daarmeê hing samen, dat hij „welbegrepen eigen belang" tot het naderbrengen eener betere toekomst even ongenoegzaam keurde als zedelijke veredeling broodnoodig, dat, laat ons zeggen: de vermaningen tot ingetogenheid, waarmede Malthus zijn somber boek had besloten, door hem met warmte werden beaamd. Kortom: het samenstel der leeringen, waardoor de „vrijzinnigen" hadden beproefd hun program der staatsonthouding wetenschappelijk te rechtvaardigen, geraakte onder de handen van dezen man wel eenigszins uit zijne voegen. Toch was, ter andere zijde, Mees een te overtuigd discipel van Ricardo, te zeer doordrongen van de diensten die deze, met zijn gestreng afdenken van abstracte gedachtenreeksen, bewezen had aan het begrip der oeconomische feitenschakelingen, om voetstoots zich gewonnen te geven aan de slotsommen van hen, in wier oogen geheel de wetenschap, door Adam Smith hernieuwd, werd meêbetrokken in het vonnis over de doctrine van Bastiat. Zoo wedervoer Mees wat een' grootere zoo vaak gebeurt: beklemd te raken tusschen uitersten, wier dooddoeners meer in het gehoor lagen dan de fijnheid zijner dialectiek. Pas op den duur is men rechtvaardiger gaan denken van den man, die Ricardo evenaarde in oorspronkelijkheid, overtrof in conscientie en orde, die het internationaal bimetallisme bepleit heeft vóor Cernuschi en de nieuwe waardeleer bevroed, gespeurd vóor Jevons en Karl Menger.

Wie de stoutmoedigen waren, die storm liepen op geheel de staathuishoudkunde van tot dusver? Het was „de historische school". Zij opende onder nieuwe vormen den ouden strijd der „realisten" tegen het „nominalisme". Er zou wel reden zijn geweest tot bevreemding, zoo de herlevende zin voor concrete dingen in tegenstelling tot abstracte begrippen, de drijfkracht der romantiek, het motief ook van G. Hugo en F. K. von Savigny, de oeconomie met rust had gelaten. En nog meer, zeker, als men doof was gebleven op den duur voor de ketelmuziek van wanklanken, die velerwege zoo pijnlijk contrasteerde, met het belangenconcert, waarvan men had gedroomd. Dat geschiedde dan ook niet. De strijders tegen abstractie en quietisme kwamen op van alle kanten. Aanvankelijk waren zij in het voordeel. Als het saldo der oeconomie door sommigen werd opgemaakt in dezen zin, dat uit het samenwonen, samenhandelen en samenruilen der verstandsegoïsten, waarmede zij te opereeren placht, het maatschappelijk leven zich liet opbouwen in zijn gehéel, dan klonk het overtuigend inderdaad, denzulken, met een beroep op het „organisch" karakter der sociale structuur, de bedenking voor de voeten te hooren

werpen, „dat alle feiten binnen (hare) sfeer samengesteld en samengeweven zijn, en wel in dier voege, dat intellectueele, ethische, politische motiven gestadig in elkander grijpen" en zich dooréenslingeren tot ingewikkelde knoopen. En als, al verder, de natuurnoodwendigheid van „het oeconomische motief" dezen en genen de spotvraag op de lippen legde: of de pretensie van een klimmend getal philanthropen om zulk eene natuurkracht met wetten te willen beteugelen wel veel verschilde van de dwaasheid eens konings, die „halt" zou willen gebieden aan den opkomenden vloed, dan was een beroep op onze dammen en dijken, met wier behulp dat „halt" roepen ons toch niet kwaad gelukt is, wel zeker op zijne plaats. In dien geest deden zich dan ook, ten onzent, gelijk elders, verscheidene stemmen hooren. Het breedst gemotiveerd was het requisitoir, dat in 1879 Mr. Levy gaf met zijn „Engelsch cathedersocialisme". Maar het was niet het éenige in zijne soort. Verscheidene jongeren, Pekelharing, bij voorbeeld, Borgesius, Kerdijk, waren ten deele Levy vóorgegaan, of stemden, anderdeels, met hem in.

Het werd tijd, in de eischen en verweeren der oudere en der nieuwere oeconomie het kaf te scheiden van het koren en dus eene poging te doen tot verzoenen, zoo mogelijk te komen tot een verdict. Het eerste ondernam, beknopt, maar met veel tact, Greven in zijne academische „oratie". Het laatste, het stoutere, beproefde eerlang een student, die door Greven „ad summos honores" werd gepromoveerd: Heymans. Niet velen komt het toe, in hun' eersteling, hun proefschrift, een' worp te wagen, als waartoe Heymans zich hier verstoutte. Niet velen gelukt het, hun recht tot dat waagstuk te staven zooals Heymans het deed. Hij handhaafde met kracht de oirbaarheid, ja, de onontbeerlijkheid van de abstractiën der ouderen, in gelijken zin, maar dan ook onder hetzelfde voorbehoud, als dat zou dienen te geschieden met de abstractiën van het natuuronderzoek. Als een natuurvorscher de wetten wil opsporen der slingerbeweging, dan denkt hij zich een stoffelijk punt, dat gewicht heeft, zoo opgehangen aan een' draad van absolute lenigheid, dat weêrstand van wrijving niet valt te overwinnen. Wanneer, gelijkerwijs, de oeconomist de werking wil bestudeeren van „het oeconomische motief"; denkt hij zich menschen, door dat motief bij uitsluiting voortbewogen. Beiden gaan daarbij uit van het inzicht, dat enkel door zulk denkend isoleeren éener kracht de exactheid zich benaderen laat, waarnaar de drang om te begrijpen streeft. Beiden echter weten ook, dat geene enkele concrete slingerbeweging de volstrekt zuivere belichaming is der abstracte slingerwetten, geene enkele concrete verkeersdaad de uitdrukking der „oeconomische" wetten-alleen. Zoo dan beijveren zich de „epigonen" van Smith, Ricardo, Malthus niet om het proces van voortbrenging en verdeeling des rijkdoms te omschrijven in zijne veelzijdigheid, maar om de werking na te gaan van éen bepaalde kracht: huishoudelijke eigenbaat, in dat proces. Daarnaast is eene meer samenvattende beschouwing der dingen mogelijk, gerechtvaardigd, gewenscht zelfs. Maar wegens het nauw verband, dat tusschen het oeconomisch leven „in concreto" en andere feitenreeksen in het maatschappelijk bestaan, — recht, Godsdienst en zoo meer. — te erkennen valt, moet die beschouwing zich noodzakelijk verwijden tot volle „sociologie".

Vereischte het stilstaan bij dat proefschrift nog rechtvaardiging, zij

zou te vinden zijn in het feit, dat langs de lijnen, die het trok, de dingen verder metterdaad hun' loop hebben genomen. De oeconomie, allereerst, is vóor en na in Nederland zoo min als op het Britsche eiland of in Oostenrijk bevreesd geworden voor de paden der abstractie. Adres, bij voorbeeld, aan de nieuwere waardeleer, door het proefschrift van d'Aulnis ten onzent voor het eerst bekend gemaakt. Adres ook aan de schoone studie over „Handel en handelspolitiek" van Beaujon, die toch, als geschiedschrijver onzer zeevisscherijen, wel wist wat „historische „opvatting" —, en, als „statisticus", — wat „inductie" was. Adres, wel bovenal aan het leerboek van Pierson, naast het „Overzicht over eenige hoofdstukken der staathuishoudkunde" van Mees de rijpste vrucht onzer oeconomische literatuur. De schrijver heeft gebroken, kort en goed, met de apologetiek, waartoe hun harmonistisch vooroordeel de Franschen drong en -- met slechts weinig uitzonderingen -- dringt. Als Mees deed, neemt ook hij onwraakbare uitkomsten der ouderen aan, al spreken zij van „harmonie" veel minder dan van haar tegendeel. Ricardo's rentetheorie aanvaardt hij; de leer van Malthus treedt bij hem welhaast te zeer naar voren. De gebreken onzer samenleving, waartegen socialisten ijveren, ja zelfs het onafscheidelijk verband tusschen sommige gebreken en de grondslagen harer inrichting worden door hem niet miskend. Al eerbiedigt hij die grondslagen, zijn eerbied is, evenals van Buys, „geene blinde vereering meer". „Het eigenbelang heeft", volgens hem, „behalve vóorlichting, breideling noodig." Maar zijne methode versmaadt het abstraheeren, het ontleden, het deduceeren, evenmin als de methode der wiskundige natuurstudie dat doet. Zijne waardeleer is, in hare hoofdtrekken, de leer der „aprioristen" Jevons en Menger, zijne kapitaalrentetheorie — die van hun' geestverwant Von Böhm Bawerk. Kortom: al bouwt hij anders dan zijne voorgangers, hun gereedschap heeft hij niet weggeworpen. „No workman quarrels with his tools", of hij moet betere hebben.

Van den anderen kant ontbreken de proeven eener meerzijdige, eener synthetische opvatting van maatschappelijke levensverschijnselen niet. Slechts dijt zij — weder eene bevestiging der profetie, die Heymans waagde — van zelf tot sociologische beschouwing, hetzij van het verleden, hetzij van het heden uit. Van de eerste, de terugziende sociologie, is reeds gesproken, toen de namen werden vermeld van Blok en die hem volgden. De andere, de actueele —, vindt hare bekendste vertegenwoordigers in Treub, Cort van der Linden en bovenal van Houten. De „bijdragen", die deze heeft gepoogd te leveren „tot de kennis van God, eigendom en familie", hebben hier en ginds eene ergernis gewekt, waarvoor men veel gevoelen —, eene bestrijding uitgelokt, die men vaak toejuichen moet. Maar noch des Schrijvers gemis aan meêgevoel voor wat licht anderen zeer moet doen, noch het paradoxale in zijne natuur mag doen voorbijzien, dat men hier staat voor werk van hoogen rang. Wie uit Godsdienstige of politische vooringenomenheid deze goudmijn van kennis en bovenal van gedachten ondoorvorscht laat, doet slechts zichzelven schade.

Een verschijnsel, eindelijk, zoo ingewikkeld en zoo machtig als het „socialisme", kon door onze geleerden niet worden verwaarloosd. Het vond in Quack een' sympathiek geschiedschrijver, wiens arbeid uit het oogpunt van volledigheid nog zijn gelijke zoekt, — in d'Aulnis een'

bestrijder, wiens critiek door te grondige kennis en te gezond doordenken werd ingegeven en bestuurd, om niet zeer dikwijls „raak" te wezen.

Veel beslissender dan in de oeconomie is de zegepraal van den, sinds het eind der omwentelingsperiode ontloken, historischen zin in de eigenlijke rechtswetenschap geweest. Niets valt, zelfs bij eene oppervlakkige vergelijking onzer rechtsgeleerdheid — nu met haar verleden van vóor vijftig jaren, terstond zoozeer in het oog als de ontstentenis, nagenoeg, van beoefenaars der vaderlandsche rechtsgeschiedenis toen, de betrekkelijke talrijkheid van dat gilde thans.

„Ontstentenis-*nagenoeg*." Wie het opgroeien van dezen jongsten tak aan den boom onzer rechtsstudie beschrijven willen, hun past het, met erkentelijkheid, vier mannen te gedenken, die, reeds eer onze eeuw de vijftig haalde, door woord en voorbeeld tot zijne verzorging hadden opgewekt. Vooraan sta Thorbecke met zijne schets van eene geschiedenis onzer provinciale burgerlijke wetgeving tijdens de republiek. Dan volge de veelzijdige De Wal. Nog was hij niet geroepen tot zijne academische werkzaamheid, toen hij zijne bijdragen in het licht zond tot de historie en oudheden van Drente en over den invloed van het heidendom op het Germaansche recht. En de katheder had hij nauwelijks beklommen, daar prijkte, onverplicht, op de „series lectionum" een college, door hem te geven, waar over het ontstaan onzer rechtsbronnen en over Nederlandsche rechtsantiquiteiten zou worden gehandeld. De derde in het kwartet was Sloet van de Beele. Zoo vroeg als in 1845 werd door hem een aanvang gemaakt met de uitgave eener breede rij van stad- en marke-rechten. Noode brak hij dat werk af, toen de staatkunde hem riep tot bezigheden, eindelijk tot de beslommeringen van een bestuursambt, die voor een' tijd al zijne krachten vergden. Hij keerde tot de perkamenten terug, zoodra het land zijne diensten niet meer vroeg. Van die tweede periode aan zijne schrijftafel waren het Geldersch oorkondenboek en een tal van opstellen de vrucht. Ten vierde — de éenige nog in leven —: de baron Lintelo de Geer van Jutphaas. Geen zijner vóorgangers omvatte een ruimer gezichtsveld dan het zijne. Vertrouwdheid met de „leges barbarorum", de gedenkstukken, waarin tijdens en na de volksverhuizing de rechtsoverleveringen werden te boek gesteld der stammen van Germaanschen bloede, bewezen zijne studiën over de „Ewa" der Chamaven en de „lex Frisionum". Zelfstandig bearbeider onzer rechtsbronnen betoonde hij zich in eene verhandeling over de leer van het bewijs naar oud-Friesch recht. Als uitgever deed hem zijn Drentsch landrecht van 1614 kennen en waardeeren. En dat hij steeds het oog hield op wat de letteren in den vreemde ons leeren konden over oud-Nederlandsche rechtstoestanden, zijne critische aankondiging van meer dan éen werk gaf daarvan duidelijk blijk.

Het bleef rondom die pioniers voorshands betrekkelijk éenzaam. Hoe, trouwens, liet iets anders zich verwachten? In Duitschland zelfs, dat toch reeds sedert 1823 het standaardwerk van Eichhorn bezat, moest Zöpfl nog een vijf en dertig jaren later het erkennen, hoe op geen ander veld van onderzoek zoozeer als hier het ongewisse aller paden de wegbereiders stemmen moest tot alzijdige toegeeflijkheid. Het is waar, dat Zöpfl zelf krachtig bijdroeg tot het doen aanlichten van een' schoonen dag. De Geer verzuimde niet zijne landgenooten op de hoogte te houden van hetgeen

die arbeid uitleverde. Maar wat vermocht het? In belangstelling, in studie, en mitsdien ook in kennis stonden zij bij den nabuur te ver achter om aan het verhaal van zijne vorderingen meer aandacht te schenken, dan zij beleefdheidshalve den verhaler schuldig waren.

Men mag deswege onze vaderen niet hard vallen. Twee oorzaken maken hun achterblijven begrijpelijk en verschoonbaar. Wij hadden — dit vooreerst — sinds 1809 onder wetboeken geleefd. In Duitschland was het streven naar dien zegen door Von Savigny's overwicht ontmoedigd. Was het dan wonder, dat men hier te lande niet veel gevoelde voor eene geschiedvorsching, wier practisch nut tot juist verstand des rechts, dat was, veel min dan bij den nabuur scherp in het oog sprong? En voorts kwam daar iets anders bij: Nog altijd trokken den onderzoeker in die dagen de latere middeleeuwen — de jaren der rechtsspiegels en der stadboeken — het krachtigst aan. Dat achtte men hèt tijdperk. Doch hoe kon men verwachten, met studie dier periode op te schieten, zoolang het aan critische uitgaven van bronnen tot hare kennis wel niet volkomen, maar in elk geval te zeer ontbrak?

Van bronnenuitgaven derhalve moest de victorie beginnen. Tot dusver waren op dit stuk onze gewesten zeer ongelijk begunstigd geweest. Het best was Friesland er aan toe, sinds Von Richthofen zijne „friesische Rechtsquellen" had in het licht gezonden; een paar voorname stadboeken had men er bovendien aan den dag gebracht. Naast Friesland maakte Groningen geen slecht figuur, dank zij den arbeid van het genootschap „pro excolendo iure patrio", een' arbeid die na vele jaren van verslapping opnieuw ter hand werd genomen door eenige jongeren, in de eerste plaats en met kracht door den archivaris Feith. Voor Drente, wegens de taaiheid zijner ouderwetsche rechtsgebruiken boven de andere provinciën leerzaam en belangwekkend, maakte zich, na het verschijnen van De Geer's omvangrijk werk, het vorschergeslacht der Gratama's — Lucas Oldenhuis, Seerp en Menno — verdienstelijk. Overijssel eindelijk liet zich niet onbetuigd in het werk der vereeniging voor zijn recht en zijne geschiedenis „Et ce fut tout". Behalve dien dageraad in het Oosten, was het vóór 70 vrij wel nacht.

Om en bij dat jaar begonnen eenige geleerden — met name De Geer en J. A. Fruin — van lieverlede ook over Holland en het Sticht wat lichtglans te doen schijnen door het openbaarmaken van stadboeken en dingtalen, uit die provinciën afkomstig. Maar recht op dreef kwam die arbeid pas, sedert in 1879 de „vereeniging" was geboren „tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandsche recht", onder wier willigste werkers behalve den reeds genoemden Fruin, eene eervolle vermelding toekomt aan Mrs. Pols en S. Muller Fz. Meestal bepaalden zich zij, die oorkondenpublicatiën gereed maakten voor de pers, tot het weërgeven van den tekst; eene korte inleiding over de handschriften, die geraadpleegd waren, werd daaraan toegevoegd, soms kwamen ook verwijzingen er bij en vergelijkende tabellen. Drie uitgaven, intusschen, waren veel meer verzorgd, zoodat zij het midden hielden tusschen bloote openbaarmaking en bearbeiding der stukken. Den tekst, ten eerste, van de rechtsbronnen der stad Utrecht, door Mr. Muller aan het licht gebracht, ging een volledig boekdeel als inleiding vooraf, waarin de wording van het bestuur der bisschopsstad uitvoerig was geteekend. Een dergelijk „opus supererogatorium" voegde

Pols aan zijne „Westfriesche stadsrechten" —, Fockema Andreae aan „het recht der stad Vollenhoven" toe. Beiden gaven eene stelselmatige beschrijving van het recht, door hen aan de vergetelheid ontrukt; de laatste, voor zoover familie- en vermogensrecht betrof, onder vergelijking der Vollenhovensche bepalingen met stad- en landrecht van het gewest.

Zoo was er eerlang materiaal genoeg; de bouwlieden konden komen. En er kwamen. Zelfs had een enkele niet op het mijnwerk van anderen gewacht. Onder de eerste en beste proeven van bearbeiding eener nog niet éens aan het licht gebrachte massa behoorde Nortier's „bijdrage tot de kennis van het burgerlijk proces in de 15e eeuw binnen de stad Leiden". Inmiddels echter was, door het voortgezette onderzoek der Duitschers, het arbeidsveld aanzienlijk verruimd. Zij hadden den Frankischen tijd getrokken binnen zijne grenzen. Die vroegere middeleeuwen deden thans den lateren eene scherpe mededinging aan. De aandacht der geleerden verplaatste zich wel niet, maar verdeelde zich over beide tijdperken. Zooveel te meer werd op het verbreed gebied nu voortaan leiding noodig. Te rechter tijd droegen daarvoor de wetgevers zorg. De nieuwe regeling van het hooger onderwijs vermeldde leerstoelen voor het oud-vaderlandsche recht. Behoudens eene zeer korte tusschenpoos, waarin wij twee van die katheders rijk waren, is het bij eene enkele tot hier gebleven.

Natuurlijk was de leiding niet voor àllen eene behoefte. Beproefde werkers vonden hun' weg alleen. Zoo bovenal wel Robert Fruin. De beste gids voor anderen had voor zich geene gidsen noodig. Zonder zich veel te bekommeren zelfs om hetgeen vakgenooten in den vreemde deden, met wijsheid zich tot éen periode — den tijd der spiegels en der stad-rechten — bepalend, gaf hij, vooral in de academie van wetenschappen, eene reeks verhandelingen ten beste, waarin zich geene zijner gaven ooit verloochende. Niet min zelfstandig werkte een oudere tijdgenoot: De Vries — de staatsraad —, aan zijn classieke boek over „het dijk- en molenbestuur in Holland's noorderkwartier", — een jongere: Isaäc Telting, aan zijne „Schets van het oud-Friesch privaatrecht".

De meesten echter, die hier begonnen zich te weeren, waren mannen van een later geslacht, door „het nieuwe vak" tot graven naar, wie wist hoe onverwachte? vonden uitgelokt. En de oogst was niet gering, zoo in verhandelingen van meer algemeenen aard, als ook en bovenal in studiën over onderwerpen van privaatrecht. Als werk van de eerste soort onderscheidden zich Van Riemsdijk's Veluwsche nasporingen, de Friesche van A. Telting, de Drentsche van S. Gratama. Pleyte beschreef den rechtstoestand van de marken in Nederland, J. A. Feith het gericht te Selwerd. Op het pad van het specialere privaatrechtsonderzoek ging de eerste leeraar in het vak — Andreae — vooraan met zijne bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis, èn noten bij de „Inleiding" van De Groot. Hem volgden leerlingen in vrij grooten getale. Daaronder Pelinck en Overvoorde met verhandelingen van huwelijksrecht, Baert met eene studie over „de erfopvolging bij de Franken en Friezen", Krom in zijne, door Andreas Heùszler met lof vermelde, dissertatie over „erfhuisrecht", Roelofs, Wessels Boer en Bezemer in hunne geschriften betreffende grondrente en eigendomsoverdracht.

Dus is er een begin; maar veel meer voorshands niet. Er moet nog

heel wat worden voortgewerkt aan de Nederlandsche rechtshistorie, eer zij in haar geheel en duidelijk voor ons open ligt. Wat het meest bevredigt, is wel dit: de weg, waarop men zich bevindt, schijnt de juiste. Men houdt zorgvuldig het oog op hetgeen van schrijvers in den vreemde valt te leeren. De rechtsbronnen der onderscheidene gewesten worden met critische scherpte en ook door middel van onderlinge vergelijking ontcijferd en verklaard. Toenemende kennis van den Frankischen vóortijd heldert veel op, wat duister ware gebleven zonder haar. Kortom: onze landgenooten komen met anderen, inzonderheid met de Duitschers, in den pas, die hen dan ook als medestrijders beginnen te waardeeren.

Zelfs die waardeering echter, waarbij zich binnenslands de dank aansluit van taalgeleerden en geschiedvorschers, is nog op verre na niet genoeg. De beste vrucht van deze studiën laat zich wachten, zoo lang de practische rechtsgeleerden onverschillig —, de aanstaande — op een' afstand blijven. En dat is steeds het geval. Voor meer dan 99 ten honderd onzer rechterlijke ambtenaren en practizijns is het recht der vaderen „darkest Africa". En daar nu „onbekend maakt onbemind", daar tot het erkennen van de mogelijke onmisbaarheid der dingen, die wij zelven missen, eene mate van ootmoed noodig is, waartoe „de man der practijk" — vooral slechts zelden zich verheft, gaan redenaars en schrijvers over recht wel haast eenparig de rechtshistorie vóor den Franschen tijd met stilzwijgen voorbij, en zien zij te éenen male over het hoofd, ja, loochenen zij, wanneer zij het durven, dat in het bijzonder ons burgerlijke recht, zoover het nog leeft in zeden en aanschouwingen, stoelt op Germaanschen wortel, weshalve ook zijne kennis niet veel meer licht ontvangt uit het „Corpus iuris" van Justiniaan dan de studie onzer taal uit een Latijnsch „idioticon". En dan, natuurlijk! Zoo de ouden zongen, zoo piepen de jongen. Als Papa, die een beklant advokaat is, en Oom, die zit in den Hoogen Raad, er zonder die geleerdheid zijn gekomen, hoe zou dan de zoon —, de neef op studie wijzer en vlijtiger willen wezen dan zij?

Eén overweging kan de vorschers naar onze rechtshistorie troosten. De overmachtige mededinger van weleer: het Romeinsche recht, vindt in de schare onzer rechtsgeleerden, die nog wel allen indertijd van kennis zijner geschiedenis en beginselen hebben blijk gegeven, wel haast geen' enkelen getrouwe meer. Zelfs zijne getitelde vertegenwoordigers — slechts van de Nederlanders is hier sprake — wijden meerendeels hunne vrije uren liever aan andere dan aan Romanistische studiën. Goudsmit, een kwart eeuw lang de gids, die de meerderheid onzer rechtsgeleerden in hope had rond te leiden door de kronkelgangen der Pandecten, was onovertroffen als leermeester... van hedendaagsch burgerlijk recht. En Goudsmit's min of meer zijn de Pandectenleeraars thans haast allen. De geniale Kappeyne heeft kans de laatste vruchtbare romanist van Nederland te zijn, tenzij een jongere soms zich opdoet, die neiging toont en bekwaamheid tevens om de „hereditas" met al hare „sacra" te aanvaarden.

IV. RECHTSGELEERDHEID.

B. *Wetenschappen van het stellige recht.*

En nu: het stellige recht. Hetzelfde contrast, dat reeds herhaaldelijk tusschen den staat der geesten bij den aanvang en tegen het einde van

dit 50-jarig tijdperk werd waargenomen: oncritische voldaanheid toen, critische rusteloosheid thans, het vertoont zich hier niet minder. Eene halve eeuw geleden waren onze wetboeken nog jong. Wetenschap en rechtspraak hadden sinds weinige jaren pas zich aangegord om uit de bouwstof, die de „leges" boden, het stelsel op te trekken van haar „ius". Met moed toog men aan het werk. De makers onzer wetten hadden hun profijt gedaan met de ervaringswijsheid, die de practijk der Fransche wetboeken had gekweekt. Hun werk was daardoor over het algemeen wel zoo geslaagd, dat een niet overcritische tijd het met goeden moed aanvaardde, als grondslag voor verderen arbeid. Tusschen rechtswetenschap en rechtsleven ontspon zich dan ook een verkeer, waar beiden baat bij vonden. Geleerden, die geen ambt aan de practijk verbond, trachtten toch veelal op de hoogte te komen van hare nooden en gebruiken. Omgekeerd, ontbrak het nooit aan pleitbezorgers en magistraten, die het meerendeel van hun' vrijen tijd besteedden aan studie- en penwerk. Van lettervruchten der eerstgenoemden zal later nog sprake zijn. Wat de anderen, de wetenschappelijke „practici" betreft, zij hier, alleen onder de leden van ons hoogste rechtscollege, herinnerd aan gestorvenen als Hingst, Van Bemmelen en Kist, aan levenden als Coninck Liefstingh, A. A. de Pinto, Feith en Eyssel. Eén schakel, het is zoo, tusschen rechtspraak en wetenschap had sterker kunnen zijn. Critische samenschikking en beoordeeling van vonnissen, in Frankrijk en België gebruikelijk en dubbel heilzaam, was tot heden bij ons te schaarsch. Het voorbeeld, dat, nu deze, dan weêr gene, maar niemand met grooter nauwgezetheid en volharding dan Faure poogde te stellen, werd gewaardeerd, zeer zeker, maar genoegzaam nagevolgd toch niet. Van moeilijk te overschatten waarde voor het verband tusschen studeerkamer en rechtzaal was, eindelijk, de Nederlandsche juristenvereeniging, waar sinds nu wel haast 30 jaren vakgenooten van allerlei gading elkaar ontmoeten, om van elkaar te leeren. De schrijver dezer bladen matigt zich, natuurlijk, geen vergelijkend oordeel aan over verhandelingen van zeer uitéenloopenden inhoud. Hij citeert uit het hoofd, wat hem getroffen heeft, zonder het te willen stellen boven hetgeen hij overslaat. Maar dan zal niemand zeker het wraken, dat, onder andere, praeadviezen als dat van Pynacker Hordijk over het wettelijk erfdeel, van Moltzer over de oorzaak der verbintenis, van Molengraaff over de zelfstandigheid van het handelsrecht, van Levy over het papier aan toonder, van Greven over verzekering tegen ongelukken, door hem voor de literatuur onzer wetenschap eene winst worden genoemd, die blijft.

Twee mannen bovenal hebben aan de uitlegging en toepassing van ons materieel privaatrecht gedurende het grootere deel dezer halve eeuw hare wegen voorgeteekend: Opzoomer en Diephuis. Hunne personen scheidde een afgrond. Wie Opzoomer noemt, hij noemt talenten, glans, versatiliteit, vroeg verworven roem, aan polemische stoutheid bovenal te danken, een zelfvertrouwen eindelijk, dat de grenzen van overmoed te nauwernood in acht nam. Aan het tegendeel van dat alles herinnert de naam van Diephuis. Een virtuoos niet, een werkman; geen vonkje schittering, louter soliditeit; een geest, gelijk een huis met vensters enkel aan éen zijde, zonder uitzicht op wijsbegeerte, theologie, kunst of fraaie letteren, op niets het oog gericht dan op het recht alleen; een man, die nooit door fijne degenstooten

roem —, maar op den duur door zorgvol metselwerk vertrouwen, invloed won; een stille in den lande, eer tot kleinmoedigheid dan tot overmoed geneigd. Toch bleken die contrasten éenes geestes kinderen, omdat zij zonen waren van denzelfden tijd. Zij bezagen de wetboeken, het werk, dat beiden gingen verklaren, met ongelijke oogen, maar door gelijke glazen. Romantiek was den één als den ander vreemd; verstandelijkheid hun gemeenschappelijk element. Zoo was hun ook het voorwerp hunner studie bovenal verstandsproduct, verdietsching dier finale, immers „natuurlijke" rechtsorde op voet van vrijheid en gelijkheid, die in den „Code Napoléon" haar' over het algemeen geslaagden afdruk had gevonden. Van daar het oncritische in beider houding; de hoofdgedachten der wet worden als vanzelfheden aanvaard; zelfs de „critiek" door Opzoomer telkens aan het werk der wetgevers geoefend, is de critiek, niet van den „criticus", maar van zijn' tegenvoeter, den „corrector". Van daar ook het onhistorische hunner methode; een product van verstandswerkzaamheid — alleen moet als een syllogisme voor zichzelf spreken, genetische verklaring niet behoeven; voor Diephuis is dan ook, zoo niet het wetboek, dan althans de „code" eene „generatio aequivoca", een ding zonder verleden; en Opzoomer, al haalt hij somtijds de geschiedenis van een instituut wat dieper op, is toch, zoo het kan, nog iets beslister in zijn voornemen, zoodanige „flosculi" wellicht als eene verpoozing, maar nooit tot toelichting te laten dienst doen. Uit dien gemeenen bodem van gedachten ontwikkelden zich nu, naar beider geestesaard, twee werken, hemelsbreed verschillend van toon en uitvoering. Opzoomer's boek, in den studententijd begonnen en, zonder dat ooit de schrijver de lucht had ingeademd van raadkamer of pleitzaal, onmiddellijk voortgezet in het professorale studeervertrek, behield een studentikoos cachet. „Die achterlijkheid onzer wetgevingskunst! Het werk was toch ten slotte zoo eenvoudig. Men had de dingen alleen maar goed te zeggen. Men deed het zoo stumperig." En met onmiskenbaar talent werden al die stumperigheden uitgevorscht, uitgezift en uitgemeten, zoolang tot alle lezers wel verzekerd zijn moesten, dat zij zelven het beter zouden hebben gedaan. Diephuis, integendeel, was sedert jaren magistraat, toen hij op de katheder werd geroepen. Het werk der wetgevers begrijpen, niet bespotten of verachten, bleek zijne leuze, opbouwende uitlegging zijn doel. Levenslang bleef hij die leus, dat doel getrouw, herziend, omwerkend, aanvullend op heden den arbeid van gisteren en eergisteren, zelf geduld oefenend, en klaarblijkelijk geduld ook onderstellend bij zijne lezers. Ten slotte vond de éene en de andere het succes, dat hij verwachten mocht. Opzoomer werd de opwekkende, de tot denken prikkelende metgezel der leerjaren, Diephuis de vraagbaak tijdens de ambtelijke loopbaan.

„De wet, de gansche wet, en niets dan zij": dat was de schering en de inslag der methodologie van Opzoomer en Diephuis. Het kon op den duur bij die manier niet blijven. Het wetsbegrip, waarmeê zij samenhing, was daarvoor te verouderd. Niet voor niets had de „historische" school de waanvoorstelling eener „natuurlijke" en dus finale rechtsorde sinds jaren reeds bestookt, niet te vergeefs het ingeprent aan wie haar hooren wilden, dat elke wetgeving, de Napoléontische incluis, als vrucht der rechts-idée in haren tijd, met dien tijd zelven slechts uit zijn verleden was te verstaan. Dus moesten op den duur der geschiedkundige uitlegging de

teugels wat worden gevierd. Het eerst, allicht, bij de bearbeiding van het handelsrecht, een organisme, naar aard en oorsprong uit conventie en usantie veel meer dan principieele speculatie levende. En inderdaad is in de beide standaardwerken over dat vak, bij Holtius en bij Kist, de deur, waardoor men uitgaat naar het verleden, al op een' kier gezet. Iets dergelijks vond men in de twee nieuwere leerboeken over burgerlijk recht: het boek van Land en — van C. Asser. Hier weêr, als in het werk der twee vermaardste uitleggers, verscheidenheid van deugden, herleidbaar tot het verschil in gaven der auteurs: grooter originaliteit bij den één; meer streven naar afronding, meer voorzichtigheid bij den ander. In beider arbeid echter eene kennelijke breuke met de exclusive schriftgeleerdheid van voorheen; de wet niet slag op slag gehouden aan haar woord, haar tekst gebruikt als uitgangspunt veeleer tot het onderkennen van wat zij met hare bepalingen uit het leven voor het leven vermoedelijk heeft bedoeld.

De dag kwam, dat anderen een' stap verder gingen. De wetgeving, hoe goed ook in haar' tijd, beleefde eerlang haar' vijftigsten verjaardag. Geen wonder, zoo het leven onzes volks haar wat begon te ontgroeien. Terstond na 48, in de wittebroodsweken der parlementsregeering, zou men voor dat beginnend euvel genezing hebben gezocht bij den wetgever. Sinds echter die goede dagen voorbij waren, had hij aan prompte afdoening van zaken zijne trouwe Nederlanders niet verwend. Kon dan het heil wellicht van elders komen? Bijvoorbeeld van eene rechterlijke macht, die zelfstandiger dan tot dusver het recht poogde te vinden? Die vraag kwam in de lucht, toen, met korte tusschenpoozen, drie academische oraties werden uitgesproken, waarin zij drieërlei verschillend antwoord vond. D'Ablaing te Leiden toonde zich het minst meêgaande; voor hem was er geen recht buiten de „regula" der wet; van haar alleen kon dus verbetering, zoo noodig, worden verlangd. Geheel anders: Moltzer te Amsterdam; aan een „dictum" der wet, mits ondubbelzinnig, achtte hij den rechter strict gebonden. Maar vrijer dan tot hier wilde hij dezen zich zien gedragen tegenover de dooddoeners eener Romanistische dogmatiek, die nog maar al te zeer het „ius", uit onze „leges" opgebouwd, bleef overheerschen; aanknoopend aan de allereerste onder de „regulae iuris" der Romeinen zelven, bepleitte Moltzer tegenover dat „caput mortuum" de erkenning naast de wet van iets als een levend recht, van „heerschende beginselen, welke, den handelenden partijen „in dien conciesen vorm vaak onbewust, aan de rechtsverhoudingen onzer „hedendaagsche maatschappij ten grondslag strekken". Drucker, die kort daarna te Groningen optrad, verkoos een' middelweg, waarop hij echter het dichtst bij Moltzer in de buurt bleef. Eenmaal in gang, werd de beweging langs dat hellend vlak niet licht gestuit. Toen weêr na eenigen tijd de jongere Naber te Utrecht belijdenis kwam doen van zijn geloof, betoogde hij, hoe de Romeinsche rechtsgeleerden allereerst het voorbeeld hadden gegeven der meest volstrekte zelfstandigheid met opzicht tot hunne eigen dogmen, zoodra in een' voorhanden „casus" hun rechtsgevoel daartegen in verzet kwam. Van nu af bleef de Utrechtsche faculteit aan de spits der beweging. Eene vrijheid, als door Moltzer en door Naber voor den jurist geëischt werd tegenover de leerstellingen zijner wetenschap, Hamaker, in zijn programboekje, boven vermeld, betoogde hare onaanstootelijkheid ook

tegenover eene verouderde wet. En Tichelaar, een kweekeling van Utrecht, bracht, bij zijn optreden als „lector" in de sleutelstad, Leiden in last, door van die uiterste vrijmoedigheid een praecedent te noemen, gesteld door niemand minder dan.... Papinianus in hoogst eigen persoon!

De stem van Utrecht vond weêrklank buiten het Sticht. Juristen, aan wier woord door velen werd gehecht, — Levy, Houwing, Treub — betuigden met de hoofdzaak hunne instemming. Zij allen wilden onze rechterlijke macht niet meer gebonden zien aan „het systeem der wet", maar vrij om de wegen van het moderne rechtsgevoel te volgen, behalve waar de tekst der wet ons bond. Nog meer wellicht dan alle formulieren van beginselen veroverden menig hart de gelukkige proeven hunner toepassing, die vooral Molengraaff en Drucker in het tijdschrift onder hunne leiding leverden. Trouwens: zoo hier als elders bleven de wateren der „sociale" beweging klimmende. „Ons burgerlijk recht zal sociaal zijn, of het zal „niet zijn." had Gierke gezegd, en Drucker sprak het hem na. Wat vreemds, zoo bij dien drang van het getij, voor het verzetten der bakens steeds meer verwacht, geëischt werd van „die schöpferische Kraft der Jurisprudenz"? Toch: alle hoop, dat, op den duur, ook de wetgevende macht daartoe het hare doen zou, gaf men nog niet verloren. Het voorbeeld, door de Duitschers met hun burgerlijk wetboek gesteld, schonk frisschen moed. De uitbreiding, ten onzent, van het kiesrecht wekte blijde verwachtingen. Van daar, naast de aanwijzing van wat eene vrijere rechtspraak zou vermogen, allengs ook studiën, plannen nopens hetgeen de wetgeving eerlang zou kunnen doen. Van daar, bij voorbeeld, het pleidooi van Molengraaff voor onderzoek naar het vaderschap, de poging van Moltzer om te bemiddelen tusschen „landbouw en kapitaalbelegging", de nasporingen, door Drucker ter zake van het arbeidscontract ingesteld. Hier weder gingen, naar men ziet, over het algemeen dezelfde leiders vóór. Zij openden, om hun' eischen kracht bij te zetten, een' nieuwen weg van onderzoek, tot hier te weinig betreden: de vergelijkende wetstudie. Wat Thorbecke in zijne „Aanteekening" ten zegen had doen strekken voor ons staatsleven, wat Vissering weinig tijds daarna gedaan had voor de wissel-wetgeving, wat weder 39 jaren later Levy op het spoor dier voorgangers had beproefd ten nutte van ons handelsrecht in het gemeen — een onderzoek naar hetgeen de vreemdeling met zijne wetten ons leeren kon, — de jongeren, Drucker, Molengraaff vooraan, namen dat werk weêr op met critisch beleid en daarom ook met toenemenden bijval.

Zoo levendig als op het gebied van materieel privaatrecht, zoo stil, vergelijkenderwijs, is het in de studie van het burgerlijk proces. Hier valt één naam slechts te vermelden, maar... een geëerde naam. Ver boven de oudere handleidingen in dezen doolhof verheft zich het standaardwerk, waaraan Faure een groot deel van zijn leven heeft gewijd. Het is een monument van wetenschap en tevens voor de praktijk een onschatbare vraagbaak.

Geen deel der rechtsstudie, dat zijne beoefenaars, ook de onwijsgeerigsten, meêdoogenloozer plaagt met diepgaande problemen, geen, dat getrouwer alle schokken en schommelingen nagevoelt, die de algemeene wijsbegeerte doortrillen, dan de studie van het strafrecht. Slechts volgt dat nagevoelen vaak pas op grooten tijdsafstand van de eerste schudding. Niet zelden deelt eene nieuwe beweging der geesten, die op het veld der philosophie

ontsprong, pas aan de studie des misdrijfs zich mêe, nadat zij in haar eigenlijk tehuis alwêer door nieuwere gedachtenreeksen is verdrongen. Zoo is het in deze 50 jaren ook met de Nederlandsche strafrechtswetenschap gegaan. Het „positivisme", sinds '78 in onze critiek van het kenvermogen overwonnen, houdt tegenwoordig blijde inkomste in de strafrechtsgeleerdheid.

In de wetgeving van Napoléon, waardoor aanvankelijk ook ten onzent het grootere deel der rechtsorde was aangepast aan „de beginselen der revolutie", bekleedde het strafrecht eene plaats apart. Het was het eenige bestanddeel in dien arbeid, welks voorschriften meerendeels niet door den geest, die de omwenteling teweeg bracht, maar door den man, die haar bedwong, waren gedicteerd. Het strafrechtsideaal van den derden stand — de „déclaration des droits de l'homme et du citoyen" gaf daar getuigenis van — was het systeem van „verlichte" zachtzinnigheid, dat Beccaria en, op zijn voetspoor, Diderot en Voltaire hadden aangeprezen. Hoe ver bleef Bonaparte's wetboek van dat ideaal verwijderd! Niet maar eershalve had Napoléon zelf zich ingelaten met de voorbereiding. Zijne belangstelling, zijne zorg was daarbij in de eerste plaats gericht geweest veel min op het beveiligen van leven en eigendom der burgers dan op het verdedigen van den staat en van zijne destijds oppermachtige organen tegen de lagen, hun zoo rechts als links gelegd. En fluweelig allerminst was de hand, die op den schuldige neêrkwam. Had indertijd alreeds de „wetgevende vergadering" door menige zachtmoedigheid der „constitueerende" een' streep gehaald, de „Code pénal", met zijn herstel van „le carcan" en van de door handafkapping verzwaarde doodstraf, liet dat aanvankelijke rechtsomkeerd nog verre achter zich. „Tendre plus fortement le „ressort de la justice criminelle et contenir plus énergiquement les hommes „dans le devoir", dus had de keizer zelf de strekking van zijn strafwetboek omschreven, en zijne omschrijving was juist.

Men mocht verwachten, dat na het einde der Fransche heerschappij dit pronkstuk van gelegenheidswetgeving wel het allereerst door de „vrijzinnigheid", die hier aan het bewind kwam, zou zijn op zij gezet. Doch ziet! toen onze burgerlijke- en handelswetgeving ten slotte haar beslag kreeg, bleef juist het strafwetboek der Franschen overeind; het besluit van 13 nam voorloopig slechts de ergerlijkste misstanden, die het vreemde werk ontsierden, weg. Aan pogingen, zeer zeker, tot bevrijding ontbrak het, zoo na als vóor dat tijdstip, niet. Maar de eene na de andere faalde; in 1827 kwam de eerste mislukking; 1839 zag het schip in de haven stranden; 1846, vol hoop begonnen, zou weder in teleurstelling eindigen; 1847 bracht nieuwe ontgoocheling. Zoo moest men zich getroosten het monument van Fransch Caesarisme maar liever stuksgewijs wat te vermenschelijken; de wetten van 1851 en 1854 waren op dien weg mijlpalen van beteekenis; zelfs bracht het gedenkwaardige jaar 1870 verlossing van de nachtmerrie aller menschlievende rechtsphilosophen: de doodstraf.

Anderhalve week na de dagteekening der wet, die de galg onder de Nederlandsche oudheden verwees, geschiedde de eerste stap tot de herziening van ons strafrecht in hoofd en leden, waarop ten slotte zegen rusten zou. Met het ontwerpen van een nieuw wetboek werd eene commissie belast, die in haar midden de beste kenners telde van „den Code",

de warmste voorstanders tevens van zijne hervorming in een' milden geest: De Wal, sinds jaren reeds hoogleeraar in het vak te Leiden, Pols, door de fijnheid van zijn' juridischen zin nog meer dan door den omvang zijner kennis als medewerker aangewezen; De Pinto, die zijne sporen al verdiend had met een uitnemend plan voor de hervorming van ons strafproces; Modderman eindelijk, de wijsgeerigste van allen, geleerd, scherpzinnig, en vol geestdrift, dien bij het begin reeds van zijne loopbaan de Duitscher Mittermaier als een' criminalist van het echte ras begroet had. Den 13en Mei 1875 werd het ontwerp den koning aangeboden. Den minister Smidt behoort de eer, het, namens de regeering, te hebben aanhangig gemaakt. Het kwam in het najaar van '80 bij de tweede kamer in behandeling. Door Modderman, die met dat doel het ministerambt had aanvaard, warm en talentvol verdedigd, doorstond het gelukkig de vuurproef der beraadslagingen, zoodat het op 3 Maart 1881 door Z. M. mocht worden goedgekeurd. Het trad, na lange voorbereidselen, den 1en September '86 in werking.

Onder welke opzichten het wetboek, naar den wensch der ontwerpers, een ander en een beter was te achten dan zijne voorgangers, zij zelven vatten dat ondubbelzinnig samen in deze zinsneê hunner toelichting: „(De veel„heid der onteerende straffen, de miskenning van het element der zedelijke „verbetering,) de... gelijkstelling van poging en volbrachte daad, van „daders en medeplichtigen, de... fransche leer over herhaling van misdrijf, „de onvoldoende voorschriften over ontoerekenbaarheid,... de ongelijke „maat, waarmeê de „Code" meet, als hij schier alle misdrijven tegen het „staatsorganisme en het staatsgezag met ongerechtvaardigd zware, de „misdrijven tegen bijzondere personen niet zelden met betrekkelijk veel te „geringe straffen bedreigt, dat alles en veel meer toont aan, dat een nieuw „Nederlandsch wetboek (iets anders) moet zijn dan eene revisie van den „Code Penal" op (ruimere of minder) ruime schaal." Dat woord liet geen opening voor twijfel. Napoléon's stempel moest verdwijnen uit ons strafrecht. Aan de „vrijzinnigheid" van '89 behoorde ook hier ten slotte het overwicht, de zege te worden verzekerd.

Er is geene reden om in het ontwerp de hand van Modderman bij voorkeur boven die zijner medearbeiders te willen ontdekken. Elk hunner was zijne portuur. Zijne verdediging echter van het gemeenschappelijk werk in het parlement bewees, dat hij eigen zielsgedachten erin terugvond. En die gedachten droegen een' scherpen muntslag. Leerling — bijna, in elk geval oprecht vereerder van Scholten, was Modderman een ouderwets„vrijzinnige" in hart en nieren, maar bovendien gezalfd met een oliedrupje van het „spiritualistisch monisme" des Meesters. Den hartewensch zijner geestverwanten om deze wereld te mogen duiden als een rijk der harmonie kwam wel geen „credo" zoo te stade als het Leidsche van die dagen. Modderman eigende het zich toe, welhaast van Alpha tot Omega. Het heelal, gewrocht van louter Wijsheid en Liefde. Dwaling en Zonde daarom geene wezenlijke machten tegenover God, maar slechts de gevolgen eener nog onvolkomen éenheid met Hem. Zelfs de misdadiger, derhalve, naar zijn innigst wezen een man van goeden wille. De straf dus ook, zoo zij de rechte is, harmonische synthese aller belangen, die vroegere rechtsleeraars, éenzijdig, stuk voor stuk hadden bepleit. Synthese, inzonderheid·

van de belangen dier twee hoofdpartijen, door het oude strafrecht altijd onverzoend gelaten: de gemeenschap, die hare rechtsorde beveiligen, en den misdadiger, die in zijn bestaan zich handhaven, ja, het, zoo mogelijk, verrijken wil. En eene synthese, die ten slotte hare kortste uitdrukking vindt in de spreuk: straf — geen kwaad. Niet een enkel rechtmatig belang des veroordeelden mag, naar luid van die spreuk, de straf aantasten; zij moet, zoo mogelijk, strekken tot zijne verbetering. Maar, als gevoelig leed, schenke zij, vóor alles, bevrediging aan het redelijk verlangen dér gemeenschap naar veiligheid voor hare rechtsorde.

Het kenschetst den geest des wetboeks, dat een man, wien die gedachten levensrichtsnoer waren, voor de beginselen, erin neërgelegd, — behoudens een enkel (de strafbaarstelling van het overspel) — vol geestdrift op de bres stond. Met het Duitsche, dat vooraf was gegaan, en het Italiaansche, dat in 1888 volgde, vormt het onze de trits der monumenten van milde strafrechtsordening, die het jongste derde-deel der eeuw tot stand zag komen. Zijn algemeen strafminimum, zijn strafstelsel, dat opsluiting in gemeenschap pas toelaat na een verblijf van 5 jaren in de cel, zijne voorwaardelijke invrijheidstelling als overgang uit den kerker naar de maatschappij, getuigden onmiskenbaar van eene minstens even nauwlettende zorg voor den kwaaddoener als voor de openbare orde, die hij schond. Nu had men dan, zoo mocht het schijnen, ook hier een' vasten grondslag gewonnen, waarop rechtspraak en wetenschap tot in lengte van dagen konden voortbouwen, even ongestoord, als dat op het veld van het private recht sinds '38 was geschied. En waarlijk, men toog aan den arbeid. De monografieën en tijdschriftartikelen, waarin het groote werk werd toegelicht, elk vraagstuk, dat zich voordeed bij zijne aanwending, met zorg gesteld en opgelost, vormden eerlang eene boekerij van eenigen omvang. Van het wetboek in zijn geheel ondernam Mr. Noyon eene doorloopende verklaring, wier aanvang veel beloofde en algemeen werd gewaardeerd.

Nogtans: zoo het al aanvankelijk van harte ging, het was niet voor langen tijd. Reeds spoedig openbaarde zich naast ingenomenheid critiek. De zaak had nauwelijks haar beslag gekregen, daar tastte Van der Hoeven eene der hoofdgedachten: de onderscheiding tusschen rechts- en wetsdelicten, aan. Dat was een veeg teeken. En inderdaad: om voor eene reeks van jaren der strafrechtsgeleerdheid te kunnen dienen tot een onbetwist fundament, moest het wetboek vroeger zijn verschenen, ten tijde dat het geloof van „vrijzinnigen" als Modderman aan de „natuurlijke" goedheid van „den" mensch en zijn' geleidelijken „vooruitgang" nog was aan de winnende hand. Dat begon met het vierde kwartaal der eeuw al anders te worden. De leer van Darwin ving haar' zegetocht aan. Sinds daar „de afstamming van den mensch" werd voorgesteld op de bekende wijze, moest ook de „homo sapiens" getrokken binnen den kring der natuurwezens, wier aard en gedragingen men zonder rest meende te kunnen verklaren uit louter doellooze oorzakelijkheid en buiten alle hulp van „bovennatuurkunde" om. Zoo kon het niet anders, of onder doordenkende geesten, zou vroeg of laat de eisch worden gesteld: geene wetenschappen, voortaan, van den mensch, geene rechtsgeleerdheid mitsdien ook, tenzij zich voortbewegend langs de doorgetrokken lijnen van exact natuuronderzoek. Omver de luchtkasteelen der bespiegeling! Feitenstudie, werkhypothesen,

en dan: de toetsing van deze aan heel het beschikbaar materiaal, dat moest alom de weg zijn.

In het licht van zulke eischen maakte eene gedachtenwereld, als die ons strafwetboek had voortgebracht, op velen den indruk van eene achtergeblevene uit den pruikentijd. Nog had, zoo al niet hare methode, voor het minst de kern harer gevolgtrekkingen het kunnen houden, waren slechts de feiten zoo vriendelijk geweest, hare rooskleurige verwachtingen niet geheel te logenstraffen. Dan helaas! Over nagenoeg het gansche vasteland van ons werelddeel brachten de cijfers der statistiek slechts teleurstelling. Het bleek maar al te klaar: door de vermenschelijking van het strafrecht liet zich het geboefte niet paaien. En wat de cijfers inzonderheid bedenkelijk maakte in veler oogen, het was de toeneming der gevallen van misdadige gewoonte. De „récidive" vermenigvuldigde zich met eene vaart, die den aanwas der algemeene misdadigheid ver voorbijschoot. Wel bracht een man van groot vernuft de beduchtheid van velen onder woorden, toen hij uit deze dingen de slotsom trok, dat het kwaaddoen bezig was eene kostwinning te worden.

Daar kwam dan de tegenstroom aanrollen uit Italië en Frankrijk. Machtig klonk zijne stem. Als de eerste fout aller strafrechtsgeleerdheid tot dusver, werd deze aangewezen, dat zij uitsluitend rechtsgeleerdheid was geweest. Het misdrijf — zeide b.v. Garofalo — is niet alleen —, zelfs niet in de eerste plaats, een rechtsbegrip; het is bovenal uiting van een misdadig karakter. In stede van de daad op zich zelve, losgemaakt van haar' bedrijver, dient dus de wetenschap voortaan dien mensch, den misdadiger, te kiezen tot haar voorwerp. En zij moet dat doen, niet om — gelijk Ferri zich smalend uitdrukte — „éenlettergrepig" over hem te redekavelen, maar om hem te leeren kennen voor wat hij is. Doet zij dat, dan wordt zij dra genezen van hare Platonische begoocheling: „vrijwillig slecht is niemand"; dan ziet zij het spoedig in: er zijn misdadige naturen, lieden, die het kwade doen, omdat zij het niet laten kunnen, omdat zij, naar de erkentenis van een' der virtuosen in het „genre", omdat zij het „zoo prettig" vinden. Dezulken te onderkennen van de rest, hunne boosaardigheid te begrijpen uit hare oorzaken, en zoo der maatschappij verdedigingsmiddelen aan de hand te doen tegen hare vijanden van binnen: dat is de gewichtigste taak, die deze school aan de „misdrijfkunde" der toekomst stelt. Reeds aanstonds gaan hare getrouwen, bij het toepassen hunner beginselen, in drie richtingen uitéen. Darwinisten onder hen zijn geneigd in erfelijken aanleg de hoofdoorzaak te zoeken van menige misdadige natuur. Stam- en geestverwanten van Hipp. Ad. Taine richten, integendeel, hunne blikken liever op invloeden der omgeving, waarbinnen een boosdoener is opgegroeid. Geneeskundigen, eindelijk, zijn er, die bij voorkeur denken aan verwording van het zenuwstelsel. Doch, hoe verdeeld, tegenover den „metaphysicus", den vijand, maken allen, als „positivisten" eendrachtig front. De internationale criminalistische vereeniging deed die eendracht weldra zichtbaar uitschijnen in de wereld.

Het is de beteekenis van den Amsterdamschen hoogleeraar Van Hamel, dat hij niet slechts die nieuwe scholengroep in Nederland —, neen, bovendien ook Nederland in haar vertegenwoordigt, — zijne verdienste, dat hij het doet met critische behoedzaamheid, zonder vooroordeel, zonder over-

ijling, blijkbaar nog meer voor hare methode dan voor hare aanvankelijke uitkomsten gewonnen. En reeds staat hij daarin niet alleen. Juristen van naam vielen hem in beginsel bij. Ook zijn ambtgenoot te Utrecht, Simons, betoonde zich van de nieuwe wegen niet afkeerig. De tijd moet aan het licht brengen, wat uit deze gedachten worden zal. Wie er geen vrede meê hebben, kunnen nogtans bij haar veldwinnen zich neerleggen, als bij een' verklaarbaren ommezwaai in de spiraalbeweging, die voor de wetenschappen van den mensch wel onvermijdelijk schijnt. De „nuova scuola" is nauw verwant aan de „historische school" in rechtsgeleerdheid en volkshuishoudkunde, iets verder maar toch altijd nog verwant aan het „realisme" der middeleeuwen. Tegenover de éenzijdige abstractiën der omwentelingsphilosophie, die uitging van het begrip „individu" als een in zijn wezen onherleidbaar iets, en daarna uit optelling harer éenlingen een rijk dacht te verkrijgen van algemeene gelijkheid in welberekende deugd, tegenover dien catechismus der oud-„vrijzinnigen", laat zich ook hier het pleit begrijpen voor eene concreter opvatting der dingen, die, omgekeerd, de veelheid neemt als het oorspronkelijke — hetzij dan den stamboom onzer voorgeslachten, hetzij de samenleving onzes tijds — en dan uit haar een' iegelijk onzer — de éenheid — verklaart als hare vrucht. Dat is de zin der „moderne" leus: „Geene fictiën van geïsoleerde individualiteit, de waarheid der hereditaire en sociale solidariteit". Zoolang het „principium individuationis" nog onontraadseld blijft, zal ook naar dezen kant vóorbarig doordraven moeilijk zijn te keeren. Maar had de „concrete" school ons niets anders geschonken dan de studie van Simon van der Aa over rijksopvoedingsgestichten en de geschriften, waarin Van der Hoeven en Mr. Loosjes de aandacht vestigden op onze deerlijk verwaarloosde „crimineele statistiek", zij zou niet vruchteloos zijn geweest.

Ook hier trok het procesrecht veel minder dan het materieele — den zin voor wetenschappelijke studie aan. Geheel onvruchtbaar evenwel was het jongst verleden voor het vak der strafrechtspleging niet. Mr. A. A. De Pinto bezorgde van het met roem bekende werk, waarmede indertijd zijn bloedverwant, de landsadvokaat, onze letteren had verrijkt, eene nieuwe uitgave, die al den lof, haar toegebracht, verdiende.

Gezwegen mag eindelijk niet worden over wat het ontwerp voor een militair strafwetboek, door Van der Hoeven te boek gesteld, ook voor den man van wetenschap had te beduiden.

De groei onzer staatsinstellingen was in zoover voorspoediger dan de lotgevallen van ons strafrecht, als de grondwetsherziening van 48 geschiedde op haar' tijd, zoodat de geest, die haar had ingegeven, nog wel een kwart eeuw lang ook den arbeid in haar' dienst — wetgeving, toepassing en verklaring — kon blijven bezielen. Hierboven werd in het kort de zin geken-schetst, waarin de leider der herziening, Thorbecke, zijn werk wilde hebben verstaan. Zijn rechtsidealisme dacht zich onze constitutioneele monarchie als dienaresse des rechts. Daarom mocht zij éen absoluten wil niet erkennen. Daarom moest zij een samenstel wezen van onderling elkaar beperkende organen. Zoo immers waren beraden initiatief en overleg van wetten of andere maatregelen, uitvoering en verantwoordelijkheid het best verzekerd. Na 48 had de aanvoerder der „vrijzinnigen" wel wat anders te doen dan onze letteren nog verder te verrijken met geschriften van

zijne hand. Toch behoort hem onder de publicisten van het laatstverloopen vijftigjarig tijdperk de eereplaats, omdat zijne wetsontwerpen en zijne adviezen in het parlement, niet te vergeten ook de „narede" bij het laatste deel der reeks, waarin die redevoeringen zijn verzameld, richting en leiding hebben gegeven aan de studie onzer staatsinstituten niet minder dan aan hunne practijk.

Met liefde werd die studie beoefend. Het duidelijkst spreekt dat uit het getal der proefschriften, wier schrijvers hunne stof aan het staatsrecht hadden ontleend: een getal, dat betrekkelijk groot mag heeten, als men bedenkt, dat tot de afschaffing van het souverein besluit in 1876 deze wetenschap niet meêtelde onder de examenvakken. Bevoorrecht, trouwens, was zij in het gehalte der mannen, die aan meer dan éen onzer inrichtingen van hooger onderwijs haar vertegenwoordigden. Om het leerzame der tegenstelling, die zij vormden, zij hier nog even het tweetal, waarvan vroeger al de rede was, vermeld: Tellegen en Buys. Meer dan zijn jongere ambtgenoot te Leiden, meer ook dan Thorbecke, was Tellegen tot het einde toe de vleesch geworden λογος van het unitarisch patriottendom der voorgaande eeuw. Er zijn menschen, wien rechtschapenheid zoozeer natuur is, dat zij haar, als vanzelf sprekend, ook bij anderen onderstellen. Daaruit ontstaat gevaar voor eene zekere leemte; wat de natuurlijkste zaak der wereld schijnt, krijgt niet, als onmisbaar, den klemtoon, noch kan hier voor de tragiek zijner ontstentenis het rechte gevoel ontkiemen. Tellegen behoorde tot dat ras; en van daar de eigenschap, die hem als den erfgenaam stempelde van de Voltairianen der vóorgaande eeuw: eene nuchtere verstandelijkheid, eene doorzichtige voorstelling der dingen. Hem was het recht niet in de eerste plaats een kategorische imperatief, waaronder alle eigenwilligheid zich heeft te buigen, maar veeleer vrucht, product van uw en mijn, van aller „common sense". Eene opvatting, die nauw verband hield met de plaats, door hem aan Vissering's zijde onder de staathuishoudkundigen bekleed. Want slechts indien onze belangen nooit wezenlijk in strijd geraken, is verstandig inzicht voldoende om mij de grenzen te doen erkennen en eerbiedigen, die uwe levensfeer van de mijne gescheiden moeten houden. Gespeend aan Thorbecke's wijsgeerig idealisme, moest Tellegen ook minder hechten aan dat geloof in het evenwicht der machten, dat in des Meesters staatsleer zoo eng met haren grondslag samenhing. Voor éen absoluten wil achtte ook hij de constitutioneele monarchie te moeten bewaren. Maar voor een, die beslissend óverwoog, koesterde hij geen vrees. Mits het de wil der geregeerden was. Een hoofdtrek, ook deze, uit de levensbeschouwing dier middelklasse, die ten onzent in 1798 voor het eerst haar' haan had doen koningkraaien. Zij had geen open oog, die klasse, voor wat al heldenzin en geestkracht er schuilen kunnen in de deugden der persoonlijke trouw en dynastieke loyauteit. Te spoedig was ook Tellegen hier met het éenzijdig smaadwoord „hondendeemoed" klaar. Zij kon een mannelijk karakter, een mannelijk volk desgelijks zich op den duur niet denken, tenzij het zijne mannendeugd betoonde in eigen-meesterschap. Nationaal zelfgevoel, dat zich niet uiten zou in drang tot nationale zelfbepaling, voor deze lieden, voor Tellegen ook, was het iets als „een ijzeren blok-hout". Zoo werd Tellegen voor hoorders en lezers de kam-

pioen van het parlementarisme op democratischen grondslag; en een kampioen, gelijk die zaak zich nauwelijke een' betere kon wenschen. Want, was al het orgaan voor wijsbegeerte hem ontzegd, te fijner was zijn tast- en speurzin tot het onderkennen van de signatuur eener rechtsorde, niet zoozeer in het leerstellig verband, dat zij, als stilstaande gedacht, op een gegeven punt des tijds u vertoonde, maar veeleer in de richting, die zij, als voortgaand, zich ontwikkelend, kortom: als levend recht, hoofdzakelijk bleek te volgen. In die gave werd hij door geen' land- en tijdgenoot, ook door Buys niet, overtroffen. Zijne „wedergeboorte van Nederland", het betoog, hoe 1813 niet in het algemeen 1798 had ongedaan gemaakt, maar het veeleer voortgezet, vervuld, was in die soort van werk zijn meesterstuk.

Meer dan Tellegen was Buys wijsgeer, althans in dezen zin, dat zijn geest wijsgeeriger was gestemd, dat hij, om het zoo te noemen, voor de diepten der wijsbegeerte een fijner gevoel bezat. Hoe hij, begonnen met te zitten aan de voeten van Thorbecke, ten slotte trad op de Hegeliaansche paden, die Lorenz Stein gewezen had aan Gneist, dat werd hierboven reeds vermeld. Aanvankelijk was de vrucht dier koersverandering in hoofdzaak deze: dat hij in zijne ontvouwingen van karakter en methode des publieken rechts, de tegenstelling tot het private in het licht stelde met toenemenden nadruk. „Privaat recht is privaat belang; publiek daarentegen „is dienstplicht ten nutte der gemeenschap. Zijne oefening, mitsdien, de „medearbeid aan het verwezenlijken der staatsidee in tastbare realiteit, eischt, „onderstelt, behalve gaven des verstands, nog tevens, neen in de eerste „plaats, karakterdeugden: gemeenschapsgevoel, toewijding, zoo noodig: offer„vaardigheid. Ook heeft zijne studie om dezelfde reden eene eigene methode „noodig. De grensbepalingen van geoorloofd doen en laten hebben een' „anderen zin, wanneer zij subjecten betreffen, waarvan het ééne, als gemeen„schapsorgaan, staat boven de weêrpartij, als ondergeschikt lid, een' ande„ren-, waar zij bemiddelen tusschen twee, die naast elkaar staan op „gelijken grond. Is hier, bij het uitleggen en aanwenden, verkaring van „den tekst der wet voldoende, dáar moeten, naast hetgeen de zin der „woorden leert, ook overwegingen van publieke doelmatigheid zich altijd „meê doen gelden." Door woord en daad vooral de zielen van talrijke studentengeslachten te hebben gewonnen voor de verruiming en verheffing des gemoeds, waaraan zulk staats-idealisme woorden gaf, dat is, ook in de wetenschap, de hoofdbeteekenis van dezen adellijken geest.

In het laatstvermelde deel zijner doctrine werkte bij Buys nog het leerstuk van de scheiding der drie staatsmachten na, dat hij met Thorbecke aanvankelijk had beleden. Ook door den vader immers van dat leerstuk was rechtspraak tot „les différends des particuliers" beperkt, en dus de volle toepassing van het publieke recht, als „uitvoering", opgedragen aan kroon en ministers. Intusschen had sinds omstreeks 1865 juist tegen die doelmatigheidsmethode in het staatsrecht zich onder Duitsche geleerden meer dan éen stem verheven. Het publieke recht, zoo leerde Otto Bähr, mocht dan publiek zijn, zooveel men wilde; zijn rechtskarakter had het toch met het private gemeen. Wanneer éenmaal aan het tal van overheidsdaden, dat dagelijks ingrijpt in mijne levenssfeer, de wet bepaalde lijnen heeft voorgeteekend, of zekere grenzen heeft gesteld, dan

heb ik juridische aanspraak op de inachtneming van dat alles, evengoed als op de naleving van het Burgerlijke Wetboek te mijnen opzichte door mijn' buurman, of — van het andere Wetboek voor materieel privaatrecht door mijn' handelsvriend. En scheen nu de eerbiediging dier aanspraak welbeveiligd, waar men het laatste woord in deze dingen liet aan de doelmatigheidsoverwegingen der wederpartij, der uitvoerende overheid, ook al was deze voor hare beslissingen verantwoording schuldig aan de openbare meening, zich uitend in de kamers? Vooral de Britsche studiën van Gneist strekten om die twijfelingen te onderstrepen. Het modelvolk, dit bewezen zij, had hier van ouds een' anderen weg gekozen dan zijn lofredenaar De Montesquieu aanprees. Het had den burger tegen machtsoverschrijding zijner overheid gevrijwaard op dezelfde wijze in hoofdzaak als tegen trouweloosheid van een' schuldenaar, of benadeeling door een' dief. Voor déze kwade kansen werd sinds eeuwen reeds de Brit, gelijk de vastelander, beveiligd door eene rechtspraak, waar zekerheid voor ernstig en onpartijdig oordeel gezocht was bij de onafhankelijke positie van hen, die het oordeel wezen. De wetten, waarop die veiligheid berustte, ter uitlegging en handhaving toe te vertrouwen aan eene rij van gecontrôleerde en contrôle oefenende instantiën, uitloopend, als in hare spits, in de partijmeerderheid des parlements, daaraan had, in Engeland zoo min als elders, ooit een verstandig mensch gedacht. Welnu: juist in gelijken trant was onder Britten ook van eeuwen her des burgers wettelijk eigen-meesterschap beveiligd tegen bemoeizucht der politie —, de wettelijke maat ook zijner jury-, belasting- en militieplichten verdedigd tegen regeeringswillekeur, niet door een interpellatierecht van „Lords" of „Commons" (met of zonder den ruggesteun eener „steeds wakkere" openbare meening), maar veeleer door eene inrichting des bestuurs, die dit ompantserde met de waarborgen van rechtspraak. Bewijs te over, hoe het volk, dat alle overigen in staatsontwikkeling was voorgegaan, het publieke recht veel meer over één kam geschoren had met het private-, dan de leer der „trias politica" ons had doen gelooven. Waarom dan die tweeledigheid der uitleggingsmethode? En waarom, naast de burgerlijke- en de strafrechtspraak, niet ook eene administrative —, in hoofdzaak op dezelfde leest geschoeid? Die vragen legden zich, in Duitschland allereerst, aan een steeds toenemend getal juristen op. Sinds '65 reeds werd door Von Gerber de „juridische methode" ook voor het Duitsche staatsrecht bepleit. Laband ging sedert '76 verder; hij pleitte niet alleen: hij gaf, op groote schaal, eene proef. En wat de „administrative rechtspraak" aangaat, zij werd voor Oostenrijk door den minister Unger, voor Pruisen door de bemoeiingen van Gneist eerlang ook in wetgeving en practijk op deugdelijke grondslagen gevestigd.

Die gebeurtenissen misten ten onzent hare werking niet. De eerste, die de aandacht zijner landgenooten op de ideeën van Von Gerber en Laband vestigde, was Mr. Levy, hier als altijd op den uitkijk en in de voorhoede. Een proefschrift van ongewone verdienstelijkheid, door een' leerling van Buys geschreven en verdedigd, kondigde in 1883 zijn' vervaardiger Krabbe aan, als den jongeren leider op het nieuwe spoor. Bij die twee is het tot heden in hoofdzaak gebleven. De vruchten, die aanvankelijk Laband's methode in Duitschland opbracht voor dit vak der wetenschap, lokken blijkbaar ten onzent nog niet velen tot het betreden derzelfde wegen uit. Men

vreest voor begripskloverij, die, in den waan het wezen der zaken na te vorschen, inderdaad slechts bij de omlijning van gangbare woordbeteekenissen naar eene précisie zoekt, als de onvastheid van het spraakgebruik niet toelaat. Van de twee Meesters, straks genoemd, was Tellegen daarvoor zoo beducht, dat hij den veldtocht van Laband tegen het doelmatigheidselement in de uitlegging van het staatsrecht met leede oogen aanschouwde. Buys kwam, gelijk zijn opvolger zou getuigen, onder Laband's bekoring; maar onder Laband's vaandel kwam hij niet. Gunstiger, daarentegen, was het onthaal, dat aan het tweede postulaat der nieuwe leer, den eisch van administrative rechtspraak, in Nederland ten deel viel. Terwijl ook nu weêr Tellegen zijn voorbehoud stelde, en, mits men, politisch, handelde in zijn' geest, naast dat juridische waarborg-instituut vooral bleef hechten aan parlementscontrôle, was het hier Buys, in wien de nieuwe zaak terstond haar' invloedrijksten pleiter won. Het verschil tusschen beider verwachtingen op het stuk van parlementarisme verklaart, met opzicht tot zijn correctief, ten volle het vóorbehoud des ouderen, gelijk de blijde ingenomenheid, die de jongere betoonde. Wel hield Buys zijn beweren vol, dat rechtspleging in bestuurszaken geheel iets anders was, een' anderen blik op de dingen onderstelde, en daarom andere menschen eischte dan in burgerlijke- en strafprocessen. Maar het streven om aan de spits harer instantiënreeks een onafhankelijk rechtscollege de plaats te doen innemen der partijhoofden, die elkaar afwisselen als meesters in de departementen van algemeen bestuur, dat streven had zijne instemming en zijn' steun.

Van de twee idealen, waarvoor aldus ten slotte de studentengeslachten te Groningen en te Leiden werden gewonnen: de volksstaat en de rechtsstaat, liet geen geheel en al zich verwezenlijken binnen het kader onzer staatsinstellingen, gelijk zij sedert 48 waren geweest. Vooral hare stroefheid met opzicht tot het eerstgenoemde wekte allengs wrevel in te breeder kringen, naarmate zich de „sociale" eischen vermenigvuldigden en op hunne inwilliging door den burgerstaat geringer kans bestond. Eene nieuwe grondwetsherziening kwam welhaast aan de orde. Eer echter de zaak haar beslag kreeg, verschenen over de staatsregeling, waaronder wij nu meer dan dertig jaren hadden geleefd, drie werken, ongelijk in omvang, ongelijk ook in geest en strekking, maar nog het minst ongelijk in waarde: „de practijk onzer grondwet" van den oud-minister Heemskerk, het standaardwerk van Buys, en de schets, die de hoogleeraar De Hartog van onze instellingen leverde voor het handboek van Marquardsen. Het laatstgenoemde, voor vreemdelingen in de eerste plaats bestemd, maakte minder dan de andere aanspraak op rechtstreekschen invloed bij 's wetgevers arbeid; het was een leerboek, en dan nog wel een, waaraan vooraf een eng bestek gesteld was; maar om het te kenschetsen in zijne waarde, zegt men met het woord „uitnemend" niets te veel. De beide andere werken beoogden een practisch doel en bereikten het. Als leiders der ontwerpcommissie gaven de auteurs aan het hervormingswerk zijne richting. Buys mocht nog in een laatste deel de som opmaken van de winsten, die verkregen —, en ook —, die niet verkregen waren.

De herziening-zelve, wier „handelingen" door Mr. Arntzenius met zorg voor eene afzonderlijke uitgave werden gereed gemaakt, verbruikte, natuur-

lijk, stroomen-inkt voor „kantteekeningen", memoriën, verslagen en nota's van zeer verschillende waardij. Er waren daar enkele stukken bij, wien hun wetenschappelijk gehalte eene plaats verzekert onder het werk, dat duren zal. Zoo: de studiën van Roëll over de administrative rechtspraak; zoo ook: de beide nota's van den geleerden Farncombe Sanders: één over hetzelfde onderwerp, en eene andere over de troonsopvolging. Zoo eindelijk: geheel het voorloopig verslag der eerste kamer. Het was geen al te onwaardige zwanenzang, wat de burgerstaat van 48, eer hij voor eene nieuwe ordening plaats maakte, in die vertoogen van een paar zijner uitnemendste vertegenwoordigers gaf te hooren.

Sinds de nieuwe bedeeling een' aanvang nam, werd onze publicistische literatuur nog met twee uitgaven van beteekenis verrijkt. Oppenheim, die eerst Tellegen te Groningen en daarna Buys te Leiden verving, gaf zijn doorwrocht „Gemeenterecht", dat velen doet verlangen naar een „provincierecht" van dezelfde bevoegde hand. Van Idsinga, eindelijk, handelde, in een werk, welks twee deelen eigenlijk twee boeken vormden, over „de administrative rechtspraak en de constitutioneele monarchie"; hij deed het met eene zaakkundige uitvoerigheid, die, al vermoeide zij, éenparige bewondering vond, met een' polemischen ijver, die meêsleepte, ook waar men tot protest werd uitgelokt, en met eene scherpte van vernuft, die u boeide, zelfs als zij scheen te ontaarden in gekunsteldheid of hypercritiek.

Niet minder dan geschied- en taal- en volkenkunde, vond ook de rechtswetenschap, sinds Nederland allengs meer oog kreeg voor de ethische zijde zijner positie als koloniale mogendheid, in Indië een arbeidsveld, even dankbaar als uitgestrekt. Verkwikkend is het ook hier weêr op te merken, hoe wakker de taak werd aangevat, hoe nauwgezet men de problemen stelde, hoe ruim de blik was, waarmeê veelal hunne oplossing werd beproefd. Het kost thans eenige moeite, zich voor te stellen, dat, toen de halve eeuw, die nu ten einde spoedt, begon, Van Höevell pas zijne intreê deed in het parlement, om daar den beslissenden strijd aan te binden, voor de zaak der gerechtigheid jegens de wingewesten over zee. Na 13 jaren, toen de kampvechter zich terugtrok, was zijne zaak ten principale zoo goed als gewonnen. Nu echter kwamen pas de bijzondere vragen aan de orde, die tijdens het conflict over de hoofdzaak meer op den achtergrond waren gebleven. Hoedanige houding schreef de nieuwe koers het moederland in tal van oeconomische vragen voor? Wát diende er, sinds het buitsysteem werd losgelaten, te worden gewijzigd in den bouw en de verrichtingen des bestuurs? Waar, onder andere, was de juiste weg, die ons vergunde het middelaarschap der inlandsche hoofden te behouden en tevens het volk te vrijwaren voor hunne knevelarij? Hoe het recht en de rechtspleging te regelen voor de maatschappij der Europeanen? voor de verhouding tusschen dezen en den inlander? voor de inlandsche wereld zelve? voor het verkeer met vreemde Oosterlingen, inzonderheid met het gele ras? Zou ons gezag met zijn' sterken arm de inboorlingen bewaren bij al de zeden en gebruiken van hun „adat"? ook de ongerijmde, ook de verwerpelijke in onze oogen? Zou het, omgekeerd, die lieden allengs kneden naar ons beeld en onze gelijkenis? Of was ook hier wellicht eene „via media" de beste? En, indien ja, waar lag zij?

Ziedaar slechts enkele vragen uit de vele, die men thans moest-, en die men gaandeweg ook durfde stellen en ontwarren. Het lag voor de hand hier bij den grooten buurman, bij de Britten in Hindostan, raad te zoeken, het gewenschte licht te ontsteken aan eene nieuwe wetenschap der vergelijkende rechtsgeleerdheid; die weg werd bovenal door Pistorius, Van der Lith en Abendanon ingeslagen. Het was echter allerminst verboden den Brit zijn' gang te laten gaan, en het richtsnoer ónzer daden te zoeken in de studie ónzer eilanden alleen. Daartoe bepaalden zich de meesten. Weer opent zich ook hier eene lange galerij; onder de zoekers naar het juiste antwoord op tal van oeconomische raadselen, treedt naar den voorgrond N. P. Van den Berg. Uit de juristen in meer eigenlijken zin valt het heel wat moeilijker eene keus te doen; De Waal, De Louter, Immink, L. W. C. Van den Berg, Winkel, Nederburgh, Margadant... het veiligst is, de namenreeks niet verder te vervolgen, omdat, hoe langer zij wordt, te grooter de onbillijkheid moet schijnen, die den verzwegenen geschiedt. Opdat niemand worde overgeslagen, zij hier het gebruik gevolgd, dat de oud-arische huisvader in acht nam bij den dagelijkschen maaltijd met de zijnen: na het plengoffer aan de voorgangers, die met name zijn vermeld, nog een tweede, den „rishis", den ongenoemden altegader, in stilte toegebracht!

Ten slotte: het internationale recht, van ouds een veld, waar de juristen van ons land inzonderheid zich t'huis gevoelden. Men dient hier tweeërlei gebied te onderscheiden: het volkenrecht en het internationale privaatrecht. Er zijn een aantal regelen — tractaatsbepalingen en usantiën — die, hetzij in oorlog, hetzij in vrede, de staten binden over en weêr; zij vormen samen het internationaal publiek-, of volkerenrecht. Er zijn daarnaast beginselen, als leiddraad dienend tot de oplossing der vraag: van welke wetgeving — de Nederlandsche bijvoorbeeld, of de Fransche — een toestand zijne rechtsfiguur ontvangen zal, dien aanvankelijk de éene evengoed schijnt te moeten bestrijken als de andere; dat is het internationale privaatrecht. Op beiderlei terrein zijn oudtijds mannen van Nederlandschen stam baanbrekers geweest. Men kan het eerste niet noemen zonder te denken aan De Groot en Bijnkershoek, het andere evenmin, of men herinnert zich de gebroeders Voet. Een' tijd lang had het, in de tweede helft der eeuw, den schijn, als sliep men hier op de oude lauweren in. Het proefschrift van Tellegen over het recht op de zee, inzonderheid de „territoriale" zee, een werk, in Duitschland als classiek geprezen en benuttigd, verscheen vóordat de eerste helft een eind nam; en daarna was het geruimen tijd zeer stil. Nogtans: wát Taine ook poge ons wijs te maken van onze afhankelijkheid met opzicht tot het „milieu", een enkele man brengt soms een' keer. En zoo geschiedde het ook hier.

„De man" in dit geval was T. M. C. Asser. Reeds had hij door verscheidene geschriften eenige vermaardheid en door zijne bemoeiingen voor het afschaffen der Rijntollen veler dank verworven, toen hij in 1878 zijn' naam verbond aan eene gebeurtenis, die voor de wetenschap, gelijk voor de practijk van het volkerenverkeer ten slotte een zegen blijken zou. Het was de oprichting van het instituut voor internationaal recht. Na een' schijnbaren doodslaap was sinds eenigen tijd het denkbeeld weder opgewekt ten leven, dat, voor het minst bloot stoffelijke geschillen van ondergeschikt belang, wanneer zij tusschen staten mochten rijzen, wel konden worden

uit den weg geruimd door de beslissing van een' onpartijdige. De eerste uitspraak van dien aard had keizer Napoléon III gegeven in een conflict tusschen de regeering van Egypte en de maatschappij voor het Suez-kanaal. Dat gaf een' hoopvol grijsaard, Franz Lieber, Duitscher door geboorte, maar sedert jaren burger van Amerika, vrijmoedigheid, om, toen het bekende Alabama-vraagstuk zich dreigend plaatste tusschen Engeland en de Vereenigde Staten, met nadruk op te komen voor beslechting ook van dezen twist op dezelfde vreedzame wijze. Het tractaat van Washington in 1871 beantwoordde voorshands in hoofdzaak aan zijne wenschen. Er woei een wind van internationale verzoening. Een Gentsch advocaat, welbespraakt en vlug met de pen: Gustave Rolin Jaequemyns, achtte dat tijdstip gunstig, om ettelijke beoefenaars van internationaal recht samen te brengen in een genootschap, dat met meer kracht dan zijne leden tot dusver veréénzaamd hadden geoefend, zou trachten éenheid te brengen in het mengelmoes der leeringen en wenschen, waarvan hunne wetenschap het schouwspel bood. Een elftal gaf aan zijne stem gehoor; daaronder mannen, die destijds in hoog aanzien stonden, als Bluntschli, De Laveleye en Lorimer. Al spoedig bleek het, dat de eenige Nederlander, die tot de stichting had meëgewerkt, het bij die eerste daad niet laten zou. Hij legde, in verbond met den Italiaan Mancini, reeds aan het tweede congres, dat te Genève gehouden werd, eene schets voor van eenige algemeene beginselen, die, mocht men ooit geraken tot eene overéenstemming nopens het voorkomen van internationale moeilijkheden ter zake der private procédure, als wegwijzers zouden kunnen dienst doen. De aanvankelijke bijval zijner medeleden schonk hem moed om in een' „cyclus" van vertoogen zijne grondgedachten verder uit te werken. Aan het congres in Den Haag onderwierp hij een verslag over eene algemeene regeling van de bevoegdheidssferen der rechtscolleges; aan dat te Zürich een tweede over het oplossen van conflicten op het stuk der proces-formaliteiten. Toen dat rapport in 1877 was aangenomen, volgde op het congres te Parijs een derde, dat over de tenuitvoerlegging der vonnissen handelde. Nog niet tevreden met het werk, dat hij voor dien „cyclus" had verricht, liet zich Asser in de plaats van Levin Goldschmidt, die verhinderd was, eene nieuwe taak opdragen voor het congres, dat Oxford in 80 zou vereenigd zien; het was eene memorie over conflicten van wetgeving in zake handelsrecht. Drie korte slotsommen, door den steller zelven uit dat stuk getrokken, mochten in 1882 te Turijn de goedkeuring verwerven van het instituut. Op die wijze had de stichting van Rolin al heel wat klaarheid gebracht, éenstemmigheid bereikt, wegen gewezen, toen de Nederlandsche regeering te goeder ure het besluit nam, onder hare zusteren van Europa in gelijken trant eene soort van aanvoering op dit gebied zich toe te eigenen, als Asser onder zijne broederen in het instituut zich verworven had. Onder zijne leiding daagde in 1893 en 1894 binnen Den Haag een nieuw congres, ditmaal niet van geleerden, die niets meëbrachten dan het gezag hunner namen, maar van gemachtigden, door de regeeringen eener achtbare statenrij met behoorlijke lastbrieven toegerust. De uitkomst was een verdrag, waartoe ten slotte elf Europeesche landen toetraden, tot het toelaten tusschen de rechterlijke macht in den éenen staat en den anderen, van „rogatoire commissiën", en voorts tot het gelijkstellen van aller

ingezetenen met opzicht tot gerechtelijke „cautie", onbetaalden rechtsbijstand en lijfsdwang. Eene begeerlijke kroon op den arbeid van den man, die inmiddels nog tijd had gevonden niet slechts om met Rolin, Rivier en Westlake de redactie te vormen der „Revue de droit international et de législation comparée", maar ook om van het internationaal privaatrecht eene schets te geven, waaraan in vele landen een erkentelijk onthaal ten deel viel.

Ongetwijfeld is Asser een man der wetenschap. Zijne belezenheid, zijn scherp oordeel, zijne grondige manier van werken geven hem op dien titel alle aanspraak. Onder zijne vakgenooten echter staat hij op dien vleugel, die het getrouwste voeling houdt met de practijk. Vooruit, naar mogelijke resultaten is bij voorkeur zijn blik gericht, niet omhoog naar „blauwe" idealen, noch omlaag naar dieper liggende beginselen. Van daar, ten deele, ook de practische tact, de lenigheid in het terrein verkennen, het voorbereiden, het onderhandelen, dat alles, kortom, wat hem tot den diplomaat onder de geleerden maakt. Geheel andere naturen zijn de twee, die, als vertegenwoordigers van het internationaal privaatrecht, naast hem een woord verdienen: zijn opvolger te Amsterdam, Jitta, en Hamaker te Utrecht. Hen trekken, meer dan Asser, de grondvragen betreffende karakter en methode van hun studievak aan. En bij de oplossing dier vragen zijn beiden al evenmin beducht voor hetgeen de man, wien het om practische uitkomsten te doen is, veeleer vermijden zal: de paradoxie, of, liever nog, de heterodoxie. Het is een schouwspel, dat boeit en prikkelt: die beide schrijvers, wederom in denkwijze en gemoedsaard antipoden, van tegengestelde uitgangspunten en langs verschillende wegen te zien komen tot slotsommen, die nagenoeg samenvallen. Men heeft, namelijk, bij het antwoord zoeken op de vraag. wat wel het internationale recht mag zijn? de keus tusschen twee wegen. Men kan de menschheid zich denken als eene som van staats-volkeren en dan nog van stammen, groepen met allengs minder bepaalden bouw. Men kan haar ook opvatten als eene éenheid, waarbinnen staten en stammen slechts het karakter vertoonen van segmenten. In het licht der eerste beschouwing doet zich alle internationaal recht vóor als een geheel van toegeeflijkheden terwille van een rustig samenleven, vrijwillig door de volkeren over én weêr beklonken. Voor wie, integendeel, de andere meening huldigt, is internationaal recht menschheidsrecht, en komt het geheel der rechtsbetrekkingen van staat tot staat op éen lijn met de regelen, die in ieder land noodig zijn omtrent de verhoudingen tusschen gewestelijke- en gemeentebesturen. Welnu: de tweede term van dat dilemma is het wat beide denkers, straks genoemd, het meeste aantrekt. Hunne geesten zijn van verschillenden huize. Behoort Jitta onder hen, die gaarne, zoo zij nog durven, het woord recht spellen met eene hoofdletter aan het begin, Hamaker lacht met dat gebruik, of, nu ja, hij constateert het als bestaande, maar wacht zich wel om het te volgen. En nogtans komen de idealist en de positivist, de éen van bespiegeling niet afkeerig, de ander, met bewustzijn voor het minst zich aan die zwakheid nooit te buiten gaande, ten slotte bij denzelfden eindpaal samen: „Le droit international privé", zegt de éen, „n'est autre chose que le droit privé considéré au point de vue des exigences de la société universelle des individus." „Wie",

spreekt de ander, „de internationale regeling der rechtspraak overziet, moet wel tot het besluit komen, dat de menschheid éen en ondeelbaar is niet alleen, maar ook voelt, dat ze het is.” Het is mogelijk, dat die theorie, gelijk velen beweren, te vroeg komt. Hoe dat zij, hare predikers kunnen zich bemoedigen met de gedachte, dat „te vroeg” met iederen dag wat mindert, terwijl „te laat” integendeel van dag tot dag verergeren zou.

Hebben de drie juristen, tot hier genoemd, vooral op het internationaal privaatrecht zich toegelegd, het volkenrecht, en meer bijzonder — in oorlogstijd vond een' beoefenaar van groote zaakkennis en nobele beginselen in den generaal Den Beer Poortugael. Zijn „oorlogsrecht” beleefde reeds meer dan éen uitgaaf, en werd, tot zekere hoogte, door „het internationaal maritiem recht” gecompleteerd. Het boek is een pleidooi voor menschelijkheid en goede trouw ook bij de „rechtsvordering van den natuurstaat”, voor eerbied jegens de rechten der onzijdigen, en voor de levensbelangen der zwakkere staten. Met die karakteristiek is tevens de vinger gelegd op wat beoordeelaars uit de rechtsgeleerde wereld de wonde plek schijnt in den arbeid des generaals. Door sommigen is gevraagd, of hier wel steeds het verschil was in het oog gehouden tusschen stellig recht en wenschen aangaande hetgeen dat recht zou moeten zijn. Een juristenstand echter, die een werk als dit aan een' hoofdofficier overliet, en zelf tot heden niets beters leverde, mag uit den aard der zaak zulke twijfelingen slechts fluisterend opperen. En in elk geval hebben de vakmannen van het instituut, die den generaal uitnoodigden tot medearbeid aan hun „manuel des lois de la guerre sur terre”, met de daad het bewijs geleverd, dat zij hem eerden als éen der hunnen.

Eene bijdrage van waarde tot onze bekendheid met de historie van het vak is eindelijk de studie van Mr. Reiger over Alberico Gentili, den voorlooper van De Groot. Het geschrift beoogde den invloed te bepalen, dien de Italiaan op de ontwikkeling van het volkenrecht en „in specie” op onzen beroemderen landgenoot heeft geoefend. De slotsom was, dat, viel al zoodanige invloed niet te miskennen, het Delftsch orakel steeds de meerdere bleef in ruimte van blik, diepte van studie en talent voor systematiek.

Aan het einde van zijn' arbeid stelt zich een oogenblik de Schrijver dezer bladen eene ontmoedigende vraag: Wat doet dit lijvig hoofdstuk in een boek, dat tot een vaderlandsch gedenkboek is bestemd? Zeker: het spreekt van groote gaven en stalen werkkracht; het verhaalt van mannen, bij tientallen, gelijk eene uitgebluschte natie ze nooit had doen geboren worden. Doch „waar”, zoo mocht wellicht een zoeker klagen, „is in de „Nederlandsche wetenschap, wier laatst verloopen 50 levensjaren hier „werden verteld, de Nederlandsche stempel? Het is alles aansluiting aan „het werk van vreemden: Opzoomer volgt Comte, Spruyt Kant, Scholten „wordt geïnspireerd door Schleiermacher, Kuenen werkt samen met Graf, „De Vries treedt in het spoor van Grimm, Wilken van Tylor en van Morgan, „Van Hamel brengt ons de ideeën der „nuova Scuola”, Buys die van „Stein en Gneist. Noem mij den man, van wien een iegelijk moet getuigen: „„zijn werk is Nederlandsche wetenschap”, in den zin waarin de botste — „zelfs den Marissen en Mauve de eer geeft „hun werk is Nederlandsche „„kunst””! En het antwoord? Het is dit: er is in deze halve eeuw geene

Nederlandsche geleerdheid in dien zin geweest; en dat juist is de roem der Nederlandsche geleerden. „De wetenschap kent geen landsgrenzen." Gelijk een geslacht, al is het een van helden, in het staatsleven slechts dan waarachtig groot wordt, als het eigen grootheid niet, maar slechts de eere des gemeenen lands bedoelt, zoo wordt een volk ook, zelfs een natie van genieën, in het rijk van wetenschappelijk onderzoek enkel groot, als het zich zelf, zijne eigenaardigheden, zijne overleveringen en zijne vooroordeelen vergeet bij het streven naar de waarheid, die algemeen menschelijk is. De eerste helft dier dubbele stelling is in geen geslacht aangrijpender verzinnelijkt, dan in het voorgeslacht van Haar, Wie met dit boek eene hulde wordt gebracht. Haar te doen zien, hoe ook de andere helft in deze 50 jaar getrouw betracht is door Haar volk, mengt in die hulde zeker niet een' wanklank.

II

EXACTE WETENSCHAPPEN

DOOR

Dr. A. A. W. HUBRECHT,

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht.

---

ijftig jaren uit de geschiedenis der exacte wetenschappen schijnt eene kleine spanne tijds. Toch brengen iedere nieuwe vijftig jaar talrijker en grooter verrassingen mede dan de daaraan voorafgaande, en naar de zichtbare uitkomsten te oordeelen, is de vooruitgang der wetenschap niet eene gelijkmatige, maar eene versnelde beweging. Wie dacht in 1848 aan bacteriën, wie hadde toen aan phonograaf of telephoon geloofd, wie niet met heilserum en X-stralen gespot? De spectraal-analyse was nog een gesloten boek en met de photografie van onzichtbare sterren, met vloeibare dampkringslucht en met telegrafie zonder draad zou ieder den draak gestoken hebben.

Thans in 1898 zijn al deze en tal van andere uitkomsten op ieders lippen. En niet gering is het cijfer van hen die, van de exacte wetenschappen alleen deze vruchten kennende, grond meenen te hebben voor de verzuchting dat de natuurwetenschap wel op onverwachte wijze en in sterk toenemende mate aan allerlei — eveneens toenemende – materieele behoeften van den mensch tegemoet komt, maar dat zij juist dientengevolge aan hooge en ideëele opwellingen en uitingen van den menschelijken geest, aan kunst en aan godsdienst afbreuk doet. Wie geneigd zijn om de exacte wetenschappen als materialistisch te doodverwen, moeten het uit den aard der zaak ook afkeuren dat bij het onderwijs aan die wetenschappen een steeds belangrijker plaats toegekend werd.

Zij zien echter over het hoofd hoe de reusachtige omvang van het ondoorgrondelijke in vergelijking tot de geringe maat van het voor ons

toegankelijke en bekende zóó luide spreekt tot den natuuronderzoeker, die telkens daartegen stuit, dat juist de natuurstudie meer dan eenige andere den mensch tot bescheidenheid stemt. En zij vergeten dat de beoefenaars der natuurwetenschappen niet het oog hebben op materieel voordeel voor zichzelven of voor wie ook, maar slechts geleid worden door een machtig streven om de waarheid, kan het zijn de volle waarheid te doorgronden, de waarheid om haars zelfs wil.

Dat enkele natuuronderzoekers juist in dit streven eene voldoening gevonden hebben, grooter dan de kunst hun vermocht te verschaffen en een gemoedsvrede, duurzamer dan de godsdienst hun bood, ontneemt den kunstenaar of den godsdienstigen mensch het recht te beweren dat deze berusting en deze gemoedsvrede van lagere orde zijn.

Trouwens deze laatsten, die de natuurwetenschap niet van nabij kennen, beoordeelen haar naar zichtbare uitkomsten zooals die hierboven werden opgesomd en naar de wijzigende invloeden die deze telkens weder op het verkeersleven en op de sociale verhoudingen kunnen uitoefenen.

De ware en juiste beoordeeling moet echter veel dieper in het wezen van de zaak doordringen. Het stoomvermogen en de telegraaf, de chinine en de hersenchirurgie, de koolteerproducten en de verbeterde suikerbietenteelt, zouden voorzeker zonder de natuurwetenschap niet tot stand gekomen of ingevoerd zijn. Maar zij zijn van die wetenschap uitvloeisels en toepassingen, welke dikwijls niet door de natuuronderzoekers zelve werden aangegeven, maar welke wij aan een breeden kring van gereedstaande uitvinders en industrieelen te danken hebben, die hunne tenten buiten de eigenlijke werkplaatsen der wetenschap hebben opgeslagen en die met groot talent van ieder lichtstraaltje dat uit die werkplaatsen naar buiten doordringt gebruik weten te maken om de toepassing op groote schaal, ten bate der geheele menschheid en.... met vooruitzicht op winst, voor te bereiden. Gevallen als die van Lord Kelvin en van Louis Pasteur, waarbij de geleerde, die in het diepere wezen der natuurgeheimen is doorgedrongen tevens zelf de toepassing van hetgeen door hem vastgesteld en uitgemaakt werd, in handen neemt, zijn betrekkelijk zeldzaam.

En toch moeten wij, om de vraag te beantwoorden wèlke de vooruitgang der wetenschap tusschen 1848 en 1898 geweest is en welke Nederlanders daaraan een werkzaam aandeel hebben genomen, juist in die binnenste werkplaatsen rondzien, waar weinige, maar hoogbegaafde geesten van de waarneming der feiten opklimmen tot hunne oorzaken en zoodoende bijdragen om telkens weder een gedeelte — hoe klein ook — van het wereldraadsel op te lossen. Tallooze verspreide en alleenstaande waarnemingen worden dan op eenmaal tot een bundel vereenigd, die in de hand van den meester tot een wapen wordt, waarmede hij nieuwe moeilijkheden overwint. En wanneer wij dan onder zijne hoede een top hebben beklommen, van waar hij ons een onverwacht vergezicht over den samenhang der dingen, zoowel in de doode als in de levende natuur, doet aanschouwen, dan gevoelen wij dat deze leiders der menschheid waarlijk evenmin de afstomping als het verlies van den zin voor het ideale in de menschenziel zullen te weeg brengen.

Vier gedachten, vier grondstellingen, afgeleid uit de waarneming en getoetst aan de feiten, hebben het gebouw der natuurwetenschappen sedert

1848 bijkans tot op den grond toe gewijzigd. Twee daarvan liggen op het gebied der natuurkundige, twee op dat der biologische wetenschappen. Alle vier hebben zij weder tot een groot aantal aan hen ondergeschikte of van hen afgeleide gevolgtrekkingen gevoerd en ook buiten het gebied der natuurwetenschap hebben zij een machtigen, omwentelenden invloed uitgeoefend op het menschelijk denken.

Was men reeds vroeger tot de overtuiging gekomen dat de materie niet vernietigd kan worden, en dat de vernietiging, die wij bij verbranding of verdamping meenen waar te nemen, slechts eene schijnbare is, zoo hebben wij thans, dank zij Joule, Mayer en Helmholtz, die gelijktijdig tusschen de jaren 1840 en 1850 verschillende onderdeelen van dit spannende probleem bewerkten, daarnaast de zekerheid erlangd dat ook van het in de natuur aanwezige arbeidsvermogen niets kan verdwijnen of verloren gaan. De wet van het behoud van arbeidsvermogen is een van die groote grondgedachten, zooals er slechts enkelen per eeuw aan den schat van het menschelijk weten worden toegevoegd. Arbeidsvermogen is aanwezig in den uit het geweer vliegenden kogel (arbeidsvermogen van beweging), in den gespannen haan van dat geweer (arbeidsvermogen van plaats) en in het nog niet ontstoken kruit (scheikundig arbeidsvermogen). Brengt de schutter het geweer in den aanslag en beweegt hij de trekker dan is chemisch arbeidsvermogen in de spieren van zijn vinger omgezet in arbeidsvermogen van beweging van zijn vingertop; hierdoor wordt het arbeidsvermogen van plaats van den haan omgezet in warmte (nog een andere vorm van arbeidsvermogen), door deze warmte wordt het chemisch arbeidsvermogen van het kruit vrijgemaakt en gedeeltelijk in warmte, gedeeltelijk in arbeidsvermogen van beweging van den nu afgeschoten kogel omgezet, welke laatste, wanneer hij tegen den schijf afketst of daarin binnendringt, op de plek van aanraking of indringing het grooter deel van zijn arbeidsvermogen verliest, hetgeen daar ter plaatse weder als warmte wordt teruggevonden.

Allerwege en in de geheele natuur nemen wij dus eene voortdurende vormverandering van de stof waar, edoch zonder eenig verlies van materie, allerwege geschiedt eene voortdurende omzetting van arbeidsvermogen in de meest wisselende volgorde, mede zonder eenig verlies, doch met dien verstande dat elke omzetting gepaard gaat met de vermeerdering in het heelal van het arbeidsvermogen in den vorm van warmte, zoodat door straling ten slotte een toestand in het leven zal worden geroepen, waarin elke verdere omzetting van arbeidsvermogen onmogelijk wordt.

Heeft dus de wet van het behoud van arbeidsvermogen onze denkbeelden omtrent duizenderlei bewegingsverschijnsels en wordingsprocessen belangrijk gewijzigd en heeft het begrip van de eenheid der natuur door dat onvernietigbare arbeidsvermogen en de onvergankelijke materie in beteekenis gewonnen, dan kan het ons niet verwonderen dat denkers en natuurvorschers daardoor voortreffelijk voorbereid waren om omstreeks 1860 dat andere grondbeginsel in triomf binnen te halen, dat ons nu niet alleen de levenlooze, maar ook de levende natuur als een samenhangend geheel voor oogen zou stellen, het grondbeginsel der evolutieleer.

De geologen hadden medegewerkt om haar pad te effenen. In de geschiedenis van de aardkorst hadden zij ons groote perioden leeren onder-

scheiden, die, millioenen jaren uiteenliggende, vooral herkenbaar zijn door de fossiele overblijfselen van talrijke levende wezens. Het primaire, het secundaire en het tertiaire tijdvak zijn elkander in de geologische geschiedenis onzer planeet opgevolgd; gaandeweg verkreeg de dieren- en plantenwereld een ander, onmiskenbaar hooger ontwikkeld karakter. Aan dat primaire tijdvak was nog een veel langere periode voorafgegaan, waarin de eerste sporen van leven op aarde moesten zijn opgetreden. Terwijl nu ten tijde van Cuvier aan hevige omwentelingen, aan zoogen. cataclysmen gedacht werd waarmede de éene periode eindigde en de volgende aanving en die tevens het bestaande leven uitdoofden, hetwelk door een nieuwe „schepping" wederom te voorschijn moest geroepen worden, hebben Lyell en anderen ons voor goed bewezen dat aan zoodanige cataclysmen niet gedacht mag worden, maar dat de aardkorst zeer geleidelijk geworden is wat zij thans nog is en dat wel dank zij langzame maar steeds voortdurende processen, die op dit oogenblik geheel op dezelfde wijze werkzaam zijn als in het secundaire of in het primaire tijdvak. Eene geleidelijke ontwikkeling dus. En waar eene telkens zich herhalende „schepping" van nieuw leven de aanwezigheid in zich sloot van een arbeidsvermogen dat niet in de hierboven opgesomde, in elkaar overgaande categorieën paste, zoo was de meer eenvoudige en meer aannemelijke voorstelling deze, dat ook de levende wezens, planten en dieren, die de aarde gedurende die opeenvolgende tijdvakken bevolkt hebben, in samenhangende erfopvolging uit elkander zijn te voorschijn gekomen. In zeer vele gevallen geschiedt die opvolging zonder eenige uitwendige verandering en vinden wij dezelfde soort in het primaire, het secundaire, het tertiaire tijdvak en ook nog thans in leven; in zeer vele andere gevallen echter ging die ontwikkeling gepaard met langzame wijziging. Dan ontstonden er nieuwe soorten en de geschiedenis der fossiele overblijfselen leert ons dat die wijziging veelal gepaard gaat met hoogere ontwikkeling, met specialisatie in deze of in gene richting. Zoo is op de periode der visschen en amphibia, die der reptilen, op deze die der zoogdieren gevolgd, en terwijl in het begin der tertiaire periode de meeste zoogdieren nog weinig gespecialiseerd waren, zijn zij het thans in hooge mate en is onder hen de mensch niet alleen de verst gevorderde vertegenwoordiger van het leven op aarde, maar heeft hij door de ontwikkeling van zijn spraak en zijne rede een plaats in de natuur erlangd, die hem in staat stelt over die plaats na te denken.

Darwin heeft onze oogen geopend voor hetgeen reeds Grieksche wijsgeeren hadden ingezien en geleerd: hij heeft de laatste twijfelingen weggevaagd en thans is de langzame evolutie van het leven op onze planeet evenzeer het gemeengoed der natuurwetenschap geworden als de leer van het behoud van arbeidsvermogen. Men zegge niet dat daarmede aan ons voorstellingsvermogen een te hooge eisch wordt gesteld, maar bedenke dat bij den aanvang van het individueele leven van plant en dier telkens door ons onder het mikroskoop een waarlijk niet minder ingewikkelde evolutie van het eenvoudige tot het samengestelde, van het ei tot het volwassen wezen, en nog wel in zooveel korter tijdsverloop, op den voet kan worden gevolgd.

Toen deze denkbeelden zich na 1859 spoedig baan braken bezat Neder-

land twee voortreffelijke vertegenwoordigers van de oude school der natuur-historici in Jan van der Hoeven en H. Schlegel, beiden vermaarde dierkundigen, die aan de Leidsche hoogeschool en het Leidsche museum verbonden waren. Zij hebben zich echter met de nieuwe inzichten niet kunnen verzoenen. Merkwaardig mag het heeten dat tien jaren vóór Darwin's hoofdwerk het licht zag, te Utrecht door Donders eene inaugureele oratie werd uitgesproken die toen reeds de evolutie ten volle huldigde. Donders heeft met enkele anderen tot de voorloopers van Darwin behoord, hij voelde wat in aantocht was, al werd door hem de sleutel nog niet gegrepen dien Darwin door zijne uiteenzetting van het begrip „natuurkeus" ons in handen heeft gegeven.

Donders was toen nog eerst een dertigjarige officier van gezondheid: in de veertig jaren die daarop gevolgd zijn, en die geheel in het door ons hier behandelde tijdperk vallen, heeft hij meer dan anderen de Nederlandsche natuurwetenschap naar binnen en naar buiten glansrijk vertegenwoordigd. Hij was een reus op zoo velerlei gebied dat zijn machtige persoonlijkheid onuitwischbare sporen heeft achter gelaten.

Een ongewone harmonische ontwikkeling van gaven, zoowel des verstands als des gemoeds, maakte hem van zelf tot een leider der menschen, van wien in alle richtingen groote invloed ten goede is uitgegaan.

Op het gebied der physiologie alsmede op dat der oogheelkunde heeft hij zich wereldvermaardheid verworven en zoowel het physiologisch laboratorium der Utrechtsche universiteit als het ooglijdersgasthuis aldaar mogen zijne scheppingen genoemd worden.

Maar in zijne intreê-rede: „de harmonie van het leven eene openbaring van wetten" kwam hij het naast aan een van de groote generalisaties van deze eeuw. Hij die Helmholtz tot zijn persoonlijke vrienden telde, heeft het in die dagen gevoeld, hoe van de nieuwe leer van het behoud van arbeidsvermogen ongeformuleerde gedachtenreeksen uitstraalden, die op het gebied van de wetenschappen van het leven het soortsbegrip en de soort-wording in een geheel ander licht zouden brengen.

Over evolutie en over behoud van arbeidsvermogen moet in die dagen in Utrecht menig woord gewisseld zijn. Met Donders waren daar G. J. Mulder, de chemicus, de ontdekker van de proteïne als gemeenschappelijk bestanddeel van de verschillende eiwitstoffen die in de geheele levende natuur een zoo overwegende rol spelen en Buys Ballot, de latere meteoroloog, die de nieuwe denkbeelden gretig in zich opnamen. Zelfs zijn aan Buys Ballot in den aanvang de verwijten van oudere, minder vèrziende ambtgenooten niet gespaard. Diezelfden hebben hem echter nog kunnen toejuichen en bewonderen toen hij er langzamerhand in geslaagd is van eene zeer gebrekkige gelegenheid tot meteorologische waarnemingen aan den Smeetoren te Utrecht te verhuizen naar Zonnenburg, waar het Nederlandsch Meteorologisch Instituut zijne schepping geworden is en de vaderlandsche scheepvaart zóó goede diensten bewezen heeft, dat na zijn dood aan de Bilt een op grootschen voet ingericht nieuw gebouw voor dat Instituut werd gevestigd, waar Buys Ballot's naam als die van een der grondvesters van de meteorologische wetenschap in hooge eer wordt gehouden.

Buys Ballot was echter niet alleen meteoroloog, hij was ook physicus

en hij heeft reeds in 1849 een merkwaardig werkje in het licht gegeven: „Schets eener physiologie van het onbewerktuigde rijk der natuur", waarin met sommige profetische volzinnen uitkomsten worden aangeduid, die vele jaren later zouden worden verwezenlijkt, o. a. door de beide Amsterdamsche hoogleeraren van der Waals en van 't Hoff. Deze hebben het arbeidsvermogen nagespeurd daar waar het op voor ons oog veel minder zichtbare wijze voortdurend aanwezig is en toch ook voortdurend meetbare werkingen uitoefent, het arbeidsvermogen dat binnen de enkelvoudige of samengestelde stoffen en lichamen als arbeidsvermogen van beweging der allerkleinste deeltjes, der moleculen en atomen, voorhanden is.

De oude voorstelling dat de materie die een vast lichaam, een vloeistof of een gas samenstelt zonder ingrijpen van buiten in rust verkeert is geheel opgegeven en heeft plaats gemaakt voor eene die zich die kleinste deeltjes in voortdurende levendige beweging denkt, beweging niet alleen om vaste evenwichtsmiddelpunten als bij de quadrille in de balzaal, maar beweging die ook naar buiten gericht is en oorzaak wordt dat zelfs ieder gas, in welk vat ook besloten, een zekere drukking op de wanden uitoefent als gevolg van de tegen die wanden aanbotsende gasmoleculen. Was er geen wand aanwezig dan zouden de meesten dier deeltjes de hoofdmassa van het gas verlaten hebben en feitelijk is dan ook na korteren of langeren tijd van een niet opgesloten gas niets meer terug te vinden: dank zij hun eigen arbeidsvermogen zijn de gasdeeltjes allerwege verspreid: zij zijn er in geslaagd een zoo groot mogelijke ruimte in te nemen.

Hetzelfde vinden wij in vloeistoffen, en ook, edoch in gewijzigde mate, in vaste lichamen; ook dáár zijn de kleinste deeltjes in voortdurende beweging, ook daar zijn er sommigen dier deeltjes die aan het gemeenschappelijk verband ontsnappen en vrij worden in de omgevende atmosfeer. Al deze bewegingen nemen toe door verwarming; nieuw arbeidsvermogen wordt dan aan het bestaande toegevoegd, nieuwe evenwichtstoestanden ontstaan.

Dat spel der moleculen, op zich zelve eene voorstellingswijze door den menschelijken geest uitgedacht, maar toch telkens door proefneming te toetsen en te constateeren, boeide in hooge mate de aandacht der twee zooeven genoemde natuurkundigen. Zij vervolgden het met hun geestesoog in de meest verschillende phases, zij trachtten te doorgronden in hoever het verband houdt, zoowel met de physische als met de chemische eigenschappen der verschillende stoffen. En zij hebben de uitkomsten in wetten geformuleerd, die voor het juist begrip van velerlei ingewikkelde natuurverschijnsels onverwacht veel licht hebben gebracht.

Hadden Clausius en Maxwell zich reeds bepaalde voorstellingen gevormd omtrent gassen, voorstellingen welke hen in staat stelden van de wetten van Boyle en Gay-Lussac bevredigende verklaringen te geven, de groote verdienste van Van der Waals is zeker wel geweest dat hij, die voorstellingen wijzigende en uitbreidende, niet alleen de theorie der gassen meer volkomen maakte, maar bovendien in een enkele formule het gedrag van gassen en vloeistoffen wist samen te vatten. Hij overbrugde daarmede de kloof tusschen twee aggregaatstoestanden, die vóór hem als geheel geïsoleerd van elkander werden beschouwd. De brug werd gevonden in den kritischen toestand der stof, den toestand waarin men met

hetzelfde recht de stof gasvormig kan noemen als vloeibaar, den toestand waarin de stof zich gelijkmatig over de geheele ruimte, waarbinnen zij is opgesloten, verbreidt, terwijl eerst eene verlaging van temperatuur het mogelijk maakt dat zij zich splitst in een ijler gedeelte (het gasvormige) en een dichter gedeelte (het vloeibare).

Heeft van der Waals zich oorspronkelijk alleen bezig gehouden met de bestudeering van een enkele stof in haar gasvormigen en vloeibaren aggregaatstoestand, van 't Hoff kwam er toe mengsels van twee vloeistoffen te beschouwen en wel mengsels, die gewoonlijk verdunde oplossingen genoemd worden, waarin de eene stof, de opgeloste, slechts in uiterst geringe hoeveelheid verbreid is te midden van een tweede stof, het oplossingsmiddel.

Hij heeft aangetoond hoe de opgeloste deeltjes zich gedragen alsof zij een gas geworden waren, waarvan de moleculen tegen den wand aanbotsen en met groote snelheid vrij heen en weder vliegen. Het uiteenrukken der moleculen, dat plaats vindt wanneer de op te lossen stof met het water in aanraking komt, is voldoende om ze te bevrijden van de banden die hen onderling bijeenhielden en zoo volgen die oplossingen de physisch-chemische wetten van Boyle, Mariotte, Gay Lussac en Avogadro, die men tot zoolang alleen bij gassen van toepassing had geacht.

Een machtigen greep deed van 't Hoff ook toen hij de eigenschap van sommige stoffen om het polarisatievlak van het doorvallend licht te doen draaien, in zijne voorstelling verbond aan de groepeering van atoomcomplexen om het atoom koolstof, en de stelling uitsprak dat slechts dàn een invloed op het gepolariseerde licht zich deed gelden, wanneer de vier verbindingswaarden van het koolstofatoom door vier onderling verschillende atoomgroepen werden verzadigd, welke men zich dan gelegen moest denken in de hoekpunten van een tetraeder, zoodat nog twee groepeeringswijzen mogelijk waren waardoor de stof òf rechtsdraaiend òf linksdraaiend kon zijn.

Dit asymmetrisch koolstofatoom is het uitgangspunt geweest voor de opbouwing van de stereochemie, een nieuwen tak der scheikunde, waarin men de eigenschappen en eigenaardigheden van hoogst samengestelde stoffen tracht te verklaren uit de ruimtebetrekkingen tusschen verschillende samengestelde bestanddeelen der moleculen, ruimtebetrekkingen welker aantal veel grooter is dan wanneer men zich voorstelt dat alle atomen die een molecule opbouwen in een plat vak om het koolstofatoom gelegen waren.

Deze stereochemie, door van 't Hoff gegrondvest, heeft het een von Baeyer mogelijk gemaakt zijn triomfen te vieren en opent voor de scheikunde van de stikstof een veld dat belooft niet minder vruchtbaar te zijn dan de scheikunde van de koolstof.

En waar een leek glimlachend de schouders ophaalt wanneer een scheikundige hem spreekt over een tetramethyl-diamido-benzohydrol, dan vergeet hij dat deze omslachtige nomenclatuur en de daaraan beantwoordende verkorte schrijfwijze, de zoogenaamde „structuur-formule", met één oogopslag antwoord geeft op tal van vragen: hoe die chemische verbinding verkregen wordt; hoe zij zich gedraagt tegenover andere; welke verbindingen zij verder nog wèl, welke niet meer kan aangaan; waarom

er nog andere, met haar zoogenaamd „isomere" verbindingen moeten bestaan, waarom zij eene verschillende draaiingsrichting aan het gepolariseerde licht moeten geven enz. enz.

De structuur van de molecule der eenvoudige, zoowel als der samengestelde stoffen, treedt ons dus voor oogen als een ingewikkeld systeem van kleine deeltjes die slingeren om een gemeenschappelijk zwaartepunt, terwijl de molecule zelf, wier karakter door den aard van die bewegingen der haar samenstellende atomen bepaald wordt, op hare beurt door warmte, door electriciteit en door licht tot nieuwe eigen bewegingen kan gedrongen worden, wier einduitwerking zal afhangen van de omgeving, waarin die bewegingen plaats vinden.

Had de studie der oplossingen het gebied ontsloten dat men zoowel kon rekenen tot het terrein der physica als tot dat der chemie te behooren, meer en meer bleken de chemische en de physische eigenschappen der stoffen met elkander in een nog onvoldoend gekende wisselverhouding te staan, en meer en meer werden de onderzoekers er toe geleid om aan de hand van de vorderingen die de mechanica der moleculen maakte eene physische d. w. z. eene mechanische verklaring te geven van de chemische feiten en om thermodynamische beginselen toe te passen op de chemische wetenschap. Bakhuis Roozeboom met zijne reeks proefondervindelijke onderzoekingen en van der Waals met zijne theoretische beschouwingen op dit gebied, nemen onder de bewerkers van dit arbeidsveld een eerste plaats in, waarbij niet te vergeten is hoe de mathematicus Korteweg door zijne verhandeling over plooipunten den weg daarheen zeer merkbaar effende. Toch bleek hetgeen daarbij aan het licht trad zoo ingewikkeld te zijn, dat die andere stoute gevolgtrekkingen waartoe de chemie in het begin dezer eeuw neiging getoond had, om namelijk de verschijnselen van het leven zonder meer als physische en chemische reacties op te vatten, voorloopig weder veel verder buiten het bereik van het menschelijk kennen verplaatst werden. Niettemin mag de twintigste eeuw hoop voeden de moleculaire mechanica steeds meer voor den menschelijken geest doorgrondbaar te zien worden en daarmede, nadat de samengestelde processen in de niet-levende moleculen zullen ontraadseld zijn, een eindweegs nader te komen tot de mechanische wetten, die de nog zoo oneindig samengesteldere bewegingen van de allerkleinste *levens*eenheden beheerschen.

Wij komen thans tot de derde der vier grondgedachten die de natuurwetenschappen in 1898 rijker zijn dan in 1848. Ik bedoel de rol welke toegekend wordt aan den ether. Hadden de lichtverschijnselen de natuuronderzoekers er sedert het eerste vierde deel dezer eeuw toe gebracht in den ether te zien de alomtegenwoordige middenstof, die aan onsamendrukbaarheid en aan rigiditeit van vorm uiterste ijlheid paart; die alle ruimten tusschen de moleculen doordringt; die door de daarin voortijlende planeten niet in verstoring gebracht wordt, zich niet mede verplaatst; die toch ook weer voor een deel aan de moleculen der lichamen gebonden is en door deze moleculen verdicht wordt, — toen de derde kwarteeuw bijna ten einde was stond een man op, Clerk Maxwell, die ons dien ether deed kennen als drager ook der electrische en der magnetische verschijnselen,

en de lichtbeweging terugbracht tot electrische en magnetische schommelingen. Eerst werden de voorstellingen van Maxwell meer beschouwd als een mathematisch spel dan als eene physische theorie en al waren er ook onderzoekers — onder deze in de eerste plaats de Leidsche hoogleeraar Lorentz — die de beteekenis van Maxwell's meesterwerk gevoelden en aan zijne ontwikkelingen uitbreiding gaven, algemeene erkenning van de reusachtige beteekenis van Maxwell's gedachtenreeks ontstond eerst toen de proeven van Hertz onafwijsbaar noodzaakten de juistheid van de grondstellingen van Maxwell te aanvaarden. Maar daarmede traden ook de theoretische onderzoekingen van Lorentz weder meer op den voorgrond, onderzoekingen die hem ten slotte leidden tot zijn „Versuch einer Theorie der electrischen und optischen Erscheinungen in bewegten Körper", welke theorie, toen in 1897 te Leiden door Zeeman den invloed ontdekt werd dien het magnetische veld heeft op den aard van het door een lichtbron uitgezonden licht, oogenblikkelijk in staat bleek te zijn dit volkomen onverwachte feit te verklaren en bijzonderheden bij het optreden er van te voorspellen, die later door het experimenteel onderzoek werkelijk aan den dag zijn gebracht.

En nu de laatste en vierde grondgedachte, die het geheele aanzien van de exacte wetenschappen in 1898 zoo anders maakt dan in 1848. Zij ligt weder op biologisch terrein en was in 1848 reeds duidelijk geformuleerd. Toch is zij eerst in de daarop volgende halve eeuw tot rijpen wasdom gekomen en wij mogen veilig zeggen dat die wasdom nog slechts een eerste jeugdstadium kenschetst. Immers de door mij bedoelde „cel-theorie" van Schleiden en Schwann, die ons den grootsten gemeenen deeler van het geheele planten- èn dierenrijk heeft leeren kennen, bevindt zich op dit oogenblik in een zeer belangrijk stadium van verder-ontwikkeling en nauwkeuriger formuleering. Waar wij bladeren en bloemen, wortel en stam van de planten, huid, bloed, spieren en beenderen van de dieren hebben leeren kennen als opgebouwd uit of gevormd door de kleine levende eenheden, die men cellen (of, met Sachs, energiden) genoemd heeft en wij er hierboven reeds aan herinnerden, dat de zoo eindeloos verschillende vertegenwoordigers van het planten- en dierenrijk allen bij den aanvang van hun individueel bestaan uit een enkele zoodanige eenheid, de eicel, voortkomen, daar begrijpt men hoe de wetenschap van het leven hare aanvallen als in een brandpunt gericht heeft op de studie van de levende cel. Wat daaromtrent ontraadseld werd moest noodzakelijk algemeene gevolgtrekkingen wettigen. In Nederland heeft zich te dien aanzien vooral Engelmann verdienstelijk gemaakt, die èn de vrijlevende eencellige wezens èn de weefselelementen tot antwoorden op zijn vragen gedwongen heeft. Zijne baanbrekende studiën over den invloed van licht van verschillende golflengte op bacteriën, over de spiercontractie, over de hartswerking enz. trokken dermate de aandacht, dat hij de hem zoekende aantrekkingskracht van een groot centrum der wetenschap niet heeft kunnen weerstaan, en van 't Hoff derwaarts gevolgd is.

Wie ons niet verlaten heeft en toch ook op dit gebied nieuwe wegen aanwees, het is de botanicus Hugo de Vries. Naast de scherpe waarneming en het telkens herhaalde experiment bediende hij zich op mees-

terlijke wijze van de abstracte voorstelling, van de verbeeldingskracht en drong daarmede dóór binnen in de cel. Was voor een halve eeuw de cel de kleinste levenseenheid, zoo hebben de nieuwere technische verbeteringen aan het licht gebracht, dat de cel zelve weder een mikrokosmos is, dat daarbinnen meer gewichtige deelen, en materiaal van mindere waarde in rijke afwisseling naast elkaar voorkomen. Maar tevens dat groei, ontwikkeling en vermenigvuldiging van de cel en hare onderdeelen, volgens volkomen scherpe wetten plaats vindt.

De Vries heeft eenheid gebracht in onze voorstelling van hetgeen daar geschiedt; hij heeft, voortbouwende op hetgeen door Darwin over de zoo uiterst samengestelde erfelijkheids-vraagstukken geleverd was, tevens aangevuld en verbeterd hetgeen door Darwin's meest directen volgeling, Weismann, als grondslag van verdere gevoltrekkingen gesteld was. Darwin's hypothese der pangenesis werd door de Vries vereenvoudigd en de kleinste levenseenheden, de gemmulae van Darwin, de Vries' pangenen, werden in haar rol bij het ontstaan van het individu en van de soort nader omschreven.

Die kleinste levenseenheden, waarvan er een onnoemelijk groot aantal in de cel bijeenliggen, sommigen in krachtige werking, anderen ingehuld, onwerkzaam en latent, bestaan op hun beurt uit duizenden moleculen met wier onophoudelijke onderlinge bewegingsverschijnselen wij zoo straks kennis maakten.

De kleinste levenseenheid is nog zoo ontzettend veel samengestelder dan de meest samengestelde moleculen, zij bezit eigenschappen, die nog zoo geheel onopgehelderd zijn, al ware het slechts de „assimilatie," het vermogen tot het vormen van nieuw, gelijkwaardig levend materiaal uit niet levende grondstoffen, dat natuuronderzoekers, die er zooals de Vries in slagen om onze voorstellingen te verscherpen en te vereenvoudigen, een dubbelen dienst aan hunne wetenschap bewijzen en het doordringen der mechanica ook op dit gebied voorbereiden.

Maar bovendien heeft de Vries op ander terrein den band gelegd tusschen de denkbeelden omtrent de stoffelijke moleculen, die bij van 't Hoff leefden, en de feiten zooals zij zich in de levende organismen voordoen. De Vries' ontdekking van de isotonische coëfficienten is voor van 't Hoff de laatste stoot geweest waardoor hij in 1886 gebracht werd tot zijne beschouwingen over de verhouding van stoffen in verdunde oplossingen, beschouwingen welke eene zoo buitengewone vruchtbaarheid bleken te bezitten. Tot die ontdekking van het bestaan van isotonische coëfficienten werd de Vries gebracht door zijne onderzoekingen omtrent den turgor in de planten. Deze turgor, zijnde de telkens wisselende spanning tusschen celwand en celinhoud, waarvan de groote beteekenis voor de lengtegroei vooral door de Vries in het licht is gesteld, speelt een overwegende rol bij talrijke verschijnselen van het plantenleven.

Proefnemingen over het ontstaan van variëteiten, door de Vries in het groot aangevat, beloven nog rijpe vruchten voor de evolutieleer te zullen opleveren.

Waar wij eene korte samenvatting hebben trachten te verkrijgen van de gewichtigste gebeurtenissen op het gebied der exacte wetenschappen en

van het aandeel dat Nederlanders daarin gehad hebben, daar kunnen wij ten opzichte van dit laatste zeer tevreden zijn.

De bescheidenheid, die bij ons zielental en bij het cijfer onzer quadraatkilometers zou passen, wordt overstemd door de overtuiging, dat Nederland in de afgeloopen halve eeuw niet alleen een groot aantal vlijtige werkers, die met groote begaafdheden toegerust waren, in den dienst der exacte wetenschappen heeft kunnen stellen, mannen wier namen hier niet zijn genoemd, maar dat in de hoofdrichtingen waarin zich die wetenschappen bewogen hebben, baanbrekers van Nederlandschen landaard mede hunne bijdrage leverden tot die moeilijkste opgave, die de wetenschap aan hare beoefenaars stelt: het geven van geheel nieuwe inzichten in den samenhang der dingen. Daartoe is meer noodig dan vlijt en begaafdheid: daartoe moet men, met zeer omvangrijke kennis toegerust, op het gunstige tijdsgewricht zijn doel richten op de zwakke plek die belooft te kunnen worden bres geschoten en bovendien beschikken over hetgeen een Engelsch schrijver de definitie van het genie genoemd heeft: „an infinite capacity for taking pains."

Welke Instituten zijn er in Nederland sedert 1848 verrezen waar de wetenschap om haars zelfs wille gediend wordt? Tallooze! Te Leiden wist Kaiser het gebrekkige astronomische waarnemingsvertrek boven het universiteits-gebouw te doen vervangen door een observatorium, dat zijn plaats onder de groote observatoria, tusschen welke de astronomische werkzaamheden methodisch verdeeld worden, dadelijk heeft ingenomen en deze onder de leiding van Van de Sande Bakhuyzen, waardiglijk handhaaft. Het kryogene laboratorium, het Boerhaave laboratorium, het zoötomisch laboratorium, allen te Leiden, ook in deze hebben onderzoekingen plaats gevonden die ver buiten de grenzen van ons vaderland zijn bekend geworden. Aan de andere rijks-universiteiten, aan die te Amsterdam en aan de polytechnische school te Delft bestaan ten aanzien van de hulpmiddelen waarmede de exacte wetenschappen beoefend en verder gebracht kunnen worden, eveneens onvergelijkelijk gunstiger toestanden dan vóór vijftig jaren. Aan den Helder is door de Nederlandsche Dierkundige Vereeniging een zelfstandig zoölogisch station gevestigd en op botanisch gebied vallen behalve de universitaire laboratoria het phytopathologisch instituut te Amsterdam en vooral de in onze koloniën tot zoo reusachtige vlucht gekomen Buitenzorgsche plantentuin te vermelden. Deze laatste is onder de krachtige leiding van Treub tot eene inrichting geworden van internationale beteekenis en bewijst daarnevens aan de wetenschap den indirecten dienst, dat hij aan deze laatste vrienden verwerft in kringen die haar anders verre blijven en die toch straks weder geroepen zullen worden om de voor wetenschappelijk onderzoek noodige geldmiddelen te verschaffen. Naast de groote beteekenis die 's Lands Plantentuin voor de verschillende Indische cultures bezit, heeft menig nieuw en oorspronkelijk onderzoek op botanisch gebied, dat daar door geleerden van allerlei landaard werd aangevangen, de groote waarde van die instelling voor de ontwikkeling der botanische wetenschap aan de geheele wereld getoond. Trouwens in de koloniën zijn de exacte wetenschappen in het door ons besproken tijdvak ook nog langs anderen weg gediend. De triangulatie van Java, de waarnemingen

aan het magnetisch-meteorologisch observatorium te Batavia, de Sumatra- en later de Borneo-expeditie, zijn merkteekens van de toewijding die door Nederlanders voor de wetenschappelijke ontginning van hunne overzeesche bezittingen wordt beschikbaar gesteld, terwijl het maritiem onderzoek in den Indischen Archipel hetwelk in het kroningsjaar door Max Weber en zijn staf staat aangevangen te worden, ons velerlei nieuwe geheimen van het dierlijk en plantaardig leven op groote diepten van den oceaan belooft te zullen ontsluieren.

Niet alleen in de tropen, ook in het hooge Noorden hebben Nederlanders zuiver wetenschappelijke vraagpunten, die nooit eenigerlei omzetting in dividenden beloofden, ten koste van veel inspanning, met trotseering van levensgevaar nagespoord. De herhaalde kruistochten van de Willem Barents in de Arctische zeeën, waarbij officieren en geleerden in offervaardigheid hebben gewedijverd; de tocht van de Varna, die door de in het vaderland achtergeblevenen met zooveel spanning werd gevolgd, zij zijn daarvan de onloochenbare bewijzen.

Wij zien ons dus gerechtigd uit al het voorafgaande met vertrouwen af te leiden, dat onder de regeering van H. M. Koningin Wilhelmina, eene regeering die naar wij hopen in lengte en in voorspoed aller verwachting moge overtreffen, de beoefening der natuurwetenschappen in Nederland op een peil zal worden gehouden, hoog genoeg om de tradities van de vorige halve eeuw en van de vele die daaraan zijn voorafgegaan en die Huygens, Leeuwenhoek, Swammerdam en Boerhaave onder hare zonen telden, niet te beschamen.

III

HET HOOGER ONDERWIJS

DOOR

JHR. DR. B. H. C. K. VAN DER WIJCK,
Hoogleeraar aan de Rijks Universiteit te Utrecht.

---

aarom is het een eer voor een volk en een gewichtig landsbelang bloeiende Universiteiten te bezitten?

Zij, die aan de spits der bevolking staan, moeten door breede ontwikkeling gidsen voor velen kunnen zijn. Men dient tot hen op te zien als tot vertegenwoordigers der beschaving van hun tijd. Alleen onder dat beding kunnen zij de massa omhoog trekken.

Er is een onderwijs dat, wat zijn hoofdstrekking betreft, voorbereidt tot publieken dienst, tot het vervullen van tegenwoordige behoeften: denk aan den ingenieur, den scheepsbouwmeester, den Indischen ambtenaar, den notaris. Hier komt het vooral op toepassing der kennis aan. [1])

Er is een ander onderwijs, welks hoofdstrekking daarin bestaat, dat het den leerling tot de bronnen der kennis voert en hem zijn weg in de wetenschap doet vinden. Dit laatste is het academisch onderwijs. Het is bestemd de mannen te kweeken, die door zelfstandige beoefening van wetenschap haar verder brengen en, gelijk Thorbecke het uitdrukte, „het licht ontsteken, dat aan de maatschappij in haar geheel den weg moet wijzen."

Zeker, dat laatste onderwijs kan tevens dienen om mannen voor de practijk te vormen: aanstaande rechters, predikanten, geneesheeren. Het

---

[1]) De namen: „hooger en middelbaar onderwijs" doen denken aan een verschil van rangorde. Toch is dat niet de bedoeling. Welk verstandig man zou meenen, dat het onderwijs der Polytechnische school lager staat dan dat der eerste klasse van een gymnasium? Het is een verschil in karakter, dat door die misleidende termen wordt aangeduid.

moet er zelfs toe dienen volgens de wet, die met zooveel woorden aan het hooger onderwijs opdraagt: „de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt." Doch ook zoo blijft eigen studie òf zelf doel, òf onmisbaar middel tot bereiking van het doel.

Nu spreekt het van zelf, dat iemand, om b.v. botanicus of historicus te worden, niet van den beginne af zich uitsluitend aan botanische of historische studiën behoort te wijden. Studie van het gansche samenstel der wetenschappen, die samen één kring uitmaken, is de voorafgaande eisch; men wordt het deel niet meester, zoo men niet te huis is in het geheel. Of, om nogmaals de woorden van onzen grooten staatsman te gebruiken: „Dezelfde grond, die bij de wet van 1865 aan geneeskundigen den eisch, eenheid van stand genoemd, deed stellen, geldt voor alle faculteiten, dat namelijk de specialiteit op algemeene vorming moet rusten en eerst uit deze, als een tak uit den stam, voortspruiten kan."

Er zij over het geheele land verspreid eene geestelijke keurbende, wier leden de vruchten plukken van breed aangelegde wetenschappelijke studie: hoogheid van zin en warme liefde tot waarheid. Hun brein worde reeds in de ongelingsjaren met stevige spijs gevoed, opdat zij later een afkeer mogen hebben van hol woordgerinkel en zinledig marktgeschreeuw. Zij moeten de meest verschillende vermogens, die van waarneming, classificatie, redeneering in zich ontwikkeld, door het beoefenen van fraaie letteren smaak en verbeelding gevormd hebben, door wijsgeerig onderzoek tot een diep besef van het mysterieuse van wereld en leven zijn opgeklommen, om in den edelsten zin des woords mensch te zijn en op de omgeving een verheffenden invloed te oefenen.

Eere derhalve onzen grooten Willem van Oranje, die aan Leiden, als loon voor de verdediging der stad, eene universiteit schonk! Eere ons vroom en vroed voorgeslacht, dat in iedere provincie een hoogeschool oprichtte, een bolwerk der hoogste vrijheid, die door eigen onderzoek en nadenken verworven wordt.

Natuurlijk was het een betrekkelijke vrijheid, welke in de zeventiende eeuw aan de hoogescholen heerschte. Ons zou zij onduldbare tirannie toeschijnen. Het was toen niet veilig met „de zuivere leer" in botsing te komen. Eerst thans is het hooger onderwijs zoo vrij als het kan wezen, vrij als de vogel in de lucht. Wat waarde heeft en duurzaam is groeit niet op in éénen nacht. Of zullen wij het kaarslicht onzer vaderen duisternis noemen, omdat onze oogen thans verwend zijn door gas en electriciteit?

Het licht der provinciale Athenaea werd achtereenvolgens gebluscht en de gemeenten, die ze herbergden, zijn thans voor een deel doode steden. Waarlijk een groot verlies voor eens zoo schitterende middelpunten van intellectueel leven! Het kon niet anders. Toen Scholten jong professor te Franeker was, gaf hij geen college, daar er geen enkel student was in de theologie. Natuurlijk werd het Athenaeum opgeheven. De middelen van vervoer werden in die mate veilig, goedkoop en talrijk, dat het geen bezwaar meer opleverde den student ver van huis te zenden. Op het einde der vorige en in het begin dezer eeuw werd er nog in de kerken gebeden, als iemand de moeilijke en gevaarlijke reis van Leeuwarden naar

's Gravenhage of van Groningen naar Amsterdam moest ondernemen. Thans zijn er geen afstanden meer. Vandaar dat, toen het organiek Besluit van 1815 door een wet zou worden vervangen, in ernst de vraag werd gesteld of zelfs drie academies de intellectueele krachten van ons land niet te boven gingen.

Volgens de thans in zwang zijnde opvatting des woords, welke van de oorspronkelijke hemelsbreed afwijkt, behooren Universiteiten het geheel der kennis te omspannen. Alle wetenschap is één. Beoefenaars van zeer uiteenloopende vakken, studenten zoowel als docenten, moeten op dezelfde plaats aanwezig zijn, elkander kunnen voorlichten, den weg wijzen. Dit is een gebiedende eisch van vruchtbare studie. Intusschen zijn er groepen van wetenschap, die onderling inniger samenhangen dan met andere: vandaar de onderscheiding in faculteiten. Het is van belang, dat de beoefenaren van nauw aan elkaar verwante vakken door een sterker band worden saamgehouden.

Het Organiek Besluit van 1815, onder welks heerschappij het hooger onderwijs tot 1876 heeft geleefd, erkende onze vijf Faculteiten. Aan de theologische Faculteit kwam de voorrang toe; hare docenten waren tevens academiepredikers; aan wie leeraren der Hervormde Kerk wilden worden was door den Staat de verplichting opgelegd om academisch onderwijs te genieten. Dit strijdt met den hedendaagschen eisch van scheiding tusschen kerk en staat: het was een uitvloeisel en de nawerking van het vroeger bestaan eener staatskerk.

In andere opzichten was het Organiek Besluit vrijzinnig. Het schonk gelegenheid om overeenkomstig den eisch der steeds aangroeiende wetenschap nieuwe leerstoelen te stichten. Vooral in latere jaren werd de stat der hoogleeraren uitgebreid, verre buiten de grenzen, die voor het gewone getal in elke faculteit waren getrokken. Intusschen bleef het hooger onderwijs aan de willekeur van ministerieele beschikkingen en koninklijke besluiten prijs gegeven. Zoo werd door het ministerie Schimmelpenninck, wegens klachten over gebrekkige voorbereiding tot het hooren der academische lessen in 1845 een streng staatsexamen ingesteld, waaraan alle toekomstige studenten zich hadden te onderwerpen; door het ministerie Thorbecke, dat van een ander beginsel uitging, werden de deuren der universiteit in 1850 onvoorwaardelijk voor allen opengezet; het ministerie Van Reenen herstelde in 1854 het jus promovendi der Latijnsche scholen en verordende tevens een academisch toelatingsexamen voor wie niet het bewijs konden overleggen door het bestuur eener erkende school voor de studie rijp te zijn verklaard. Telkens triumfeerde een ander inzicht; veel stond op losse schroeven.

Wel was in de Grondwet van 1848 bepaald, dat alle openbaar onderwijs bij de wet zou worden geregeld, liefst reeds in de eerste zitting der Staten-Generaal, in geen geval later dan in de daarop volgende; maar dit voorschrift bleef een doode letter. De wet op het Hooger Onderwijs, waaronder wij thans leven, kwam eerst in 1876 onder het ministerie Heemskerk tot stand. Ook hier werd het spreekwoord bevestigd: niets is zoo duurzaam als het voorloopige.

Door de wet van 28 April 1876 wordt de geschiedenis van ons hooger onderwijs gedurende de laatste halve eeuw in twee perioden gescheiden. Noodig is het ze afzonderlijk te schilderen.

Van de voorbereiding tot de universitaire studies hangt zeer veel af. Is zij gebrekkig, komen de jonge mannen onrijp voor hooger onderwijs aan de academie, dan blijven de colleges en de examina op een laag peil. Hoe was de toestand in dit opzicht tusschen 1848 en 1876?

Er waren Latijnsche scholen en daarnaast ook gymnasia. Bij de laatstgenoemde instellingen werd met klassiek een zekere dosis modern onderwijs verbonden, maar dit in zoo bescheiden hoeveelheid, dat de studie van Latijn en Grieksch, welke allerwege hoofdzaak was, er nauwelijks door werd verzwakt. Het veld, waarop de knapen hadden te arbeiden, was beperkt. Met uitzondering van weinige uren, die aan wiskunde en misschien aan levende talen werden geschonken, hield men hen uitsluitend met de klassieke oudheid bezig.

Daarin raakten zij goed t'huis, althans in de groote steden, waar het onderwijs dikwijls weinig te wenschen overliet. Met erkentelijkheid konden later mannen als b. v. Opzoomer, Pierson, Kuenen, de Veer aan de jaren op de schoolbanken terugdenken. „Er werd ons niet velerlei ingegoten" verklaart eerstgenoemde; we voelden ons zelf, we voelden ons in het bezit onzer onverbrokkelde kracht en tevens van een methode, een flinke manier van werken." Juist omdat men de methode van werken beet kreeg, viel het hem, die vooruit wilde, gemakkelijk door vrije studie leemten in zijn kennis aan te vullen.

Daarmede was het onmetelijk voordeel gewonnen, dat zelfopleiding met zich brengt. Men moet niet alles van anderen leeren: enkel dan groeit men op tot een man van karakter, die er een eigen oordeel op na houdt, als men niet voortdurend aan den leiband loopt, maar, zoover dit geschieden kan, zijn eigen onderwijzer is.

Intusschen was niet alles licht. Zelfs de kleinste steden hadden hare Latijnsche scholen. Sommigen hadden twee docenten, anderen slechts één. Er waren gemeenten, waar de predikant vijf uur per week in Latijn en Grieksch les gaf; niet op Zaterdag, want dan moest hij zijn preek maken; overigens iederen werkdag één uur lang. Zelfs slechte scholen hadden het recht discipelen tot de universiteit te promoveeren, en zij maakten daarvan overvloedig gebruik. Rijp en groen kwam aan de academie.

Het gevolg was, dat de academische examens in den regel niet moeielijk waren. Er werd minder geëischt dan thans, ook om deze reden, dat ieder hoogleeraar vele vakken vertegenwoordigde. Bij de juridische faculteit was het bekend, dat de ergste brekebeen ten slotte den eindpaal zijner studies kon bereiken. Wat de medici betreft, nog hoor ik den voortreffelijken van Deen na een promotie wrevelig uitroepen: „alweer een moordenaar gepatenteerd!" Toch werden er toen gelijk thans bekwame rechtsgeleerden en geneesheeren aan de maatschappij afgeleverd. Van de goede studenten kwam soms onder de leiding van uitnemende professoren misschien meer te recht dan later het geval was. Men had tijd voor vrije studie.

Door veelsoortige examens en den eisch van talrijke testimonia werd voor de veelzijdige ontwikkeling van den toekomstigen geleerde gezorgd. Onverschillig bij welke faculteit men was ingeschreven, moest men beginnen met letterkundig-voorbereidende colleges bij te wonen. Van allen werd het afleggen van een examen in wiskunde geëischt: òf het zoogenaamd klein-, òf het groot-mathesis. Er golden enkele vreemde bepalingen. Zoo hadden de literatoren lessen over astronomie, de theologen, als zij naar den doctorstitel dongen, colleges over landhuishoudkunde bij te wonen. Booze tongen beweerden wel eens, dat de wetgever het zoo besteld had, ten einde professoren, die anders te weinig emolumenten zouden genieten, aan een behoorlijk inkomen te helpen. Men neme in aanmerking, dat toen ter tijde ieder college aan den hoogleeraar werd betaald. Wat daar ook van moge zijn, aan de wijsbegeerte was een ruime plaats in het algemeene onderricht verzekerd. Alle studenten moesten op de lessen over logica, de theologen tevens op die over metaphysica, de literatoren en natuurphilosofen op die over metaphysica en geschiedenis der wijsbegeerte teekenen. Zoo werd eenigermate aan de traditie der middeleeuwen vastgehouden, toen in de facultas artium niets anders dan philosophie werd onderwezen.

Menig testimoniumcollege werd druk bezocht. Schier alles hing in dit opzicht van den hoogleeraar af. Intusschen waren er te talrijke verplichte lessen. De studenten werden ondersteld van 8 tot 3 uur voortdurend van het eene college naar het andere te hollen. Wie houdt dat vol? Geen wonder dat met het uitreiken der getuigschriften soms de hand moest worden gelicht. Men redde zich dan met een compromis. Zoo bestond aan ééne der universiteiten een tijd lang de gewoonte, dat wie zich niet op het college van logica had vertoond, een werkje van Trendelenburg te bestudeeren kreeg. Goede vrienden vereenigden zich, zaten 's avonds met hun jeugdig hoofd gebogen over de bladzijden van den Duitschen peripateticus, spraken met elkander over de questies, die zich voordeden. Na enkele dagen was men in staat de vragen te beantwoorden, die op het tentamen over logica gesteld werden. Op die wijze bleef men tenminste niet geheel vreemd aan de scientia scientiarum.

De professoren waren in de periode, waarmede wij ons thans bezig houden, meestal deftige heeren. Ik heb er gekend, die altijd in rok en witte das verschenen. Ofschoon het getal der hoogleeraren in den loop der jaren werd uitgebreid, had toch schier ieder heterogene vakken voor zijn rekening. Thans zijn er in onze academieplaatsen vele professoren; toen waren er weinigen en zag het publiek tot die weinigen met eerbied op. Men beschouwde hen als schepselen van een hoogere orde. Zelfs de medici onder hen vertoonden den klassieken stempel. Van een Latijnsch geschrift van den Utrechtschen hoogleeraar in de medicijnen A. C. G. Suerman verklaarde een beoordeelaar in de „Göttinger Anzeiger": „Als het onderwerp niet tot onzen tijd behoorde, zouden wij meenen een gedenkstuk uit de oude wereld voor ons te hebben; de fijne urbaniteit van een Cicero gaat hier gepaard met de juiste en kernachtige schrijfwijze van een Celsus."

Toch won het gebruik der landstaal voortdurend veld. Het bleek op den duur onmogelijk den nieuwen, gistenden wijn van het hedendaagsche

weten in de oude zakken uit te gieten. De medici en natuurphilosofen gingen er het eerst toe over zich van het Nederlandsch te bedienen. De leden der andere faculteiten volgden het voorbeeld, maar langzaam. Ook bleef het Latijn de officieele taal. Tot op de invoering der nieuwe wet werd het jaarlijks door den aftredenden rector gesproken bij zijn verhaal van de lotgevallen der academie. De eerste, die het waagde in de moedertaal een inwijdingsrede te houden, was Mr. C. W. Opzoomer. Hij kreeg daarover harde woorden te hooren. Was men bang voor wat thans als „University-extension" wordt aanbevolen? Zeer zeker zou de bedoelde oratie niet in dezelfde mate een ferment in de wereld der geesten zijn geworden, ware zij in een doode taal uitgesproken. Het is een winst voor ons volk, dat de omheining is weggevallen, waarachter wetenschap en onderzoek vroeger voor de nieuwsgierige blikken der buitenstanders wegscholen. De academie mag zich niet in aristocratische zelfgenoegzaamheid van de haar omgevende menschenwereld afzonderen: zij behoort het leven der natie, waarin zij wortelt, mede te leven, een open oog te hebben voor al de vragen en belangen, waardoor het gemoed der massa in beweging wordt gebracht; zooveel mogelijk licht te verspreiden naar alle kanten; daarom spreke zij de taal des volks.

Iedere medaille heeft hare keerzijde. De degelijkheid en de vruchtbaarheid van het academisch onderwijs hebben bij de afschaffing van het deftige Latijn zeer zeker gewonnen. Maar de stroom van vreemdelingen, Duitschers, Engelschen, Zweden, Hongaren, die vroeger over onze grenzen trok, om de lessen onzer beroemde professoren aan te hooren, bleef voortaan weg.

Ik sprak daar van beroemde professoren. De wetenschap wordt aan de universiteit niet enkel onderwezen, maar tevens voortgebracht. Zoo goed werd het nog onlangs door Prof. Mac Leod gezegd: „de denkbeelden en gedachten, die later aan nieuwe ontdekkingen en uitvindingen het aanzijn zullen geven, zijn thans in de hoogescholen aan het kiemen." Iederen dag doen zich vragen voor, welke enkel door kalme studie en met behulp van de wetenschappelijke middelen, waarover een universiteit beschikt, kunnen worden opgelost.

Daarom is het te betreuren, dat de leus: „redding door bezuiniging" veel langer dan noodig was op onze universiteiten is toegepast. Men verplichtte de hoogleeraren, zooals het toen heette, „met een boor te zagen en met een zaag te boren!" Het instituut der professores extraordinarii, dat had kunnen dienen om uitnemende krachten voor de wetenschap te behouden, werd misbruikt om voor een deel het tractement van een gewoon hoogleeraar uit te sparen. Zoo verkeerde wat een zegen voor de universiteit had kunnen zijn in een vloek.

Jaren lang leden vele academische instellingen gebrek. Vooral te Groningen, maar ook elders werden gegronde klachten over de karigheid der subsidiën vernomen. Er ontbraken leerstoelen, laboratoria, instrumenten, boeken, assistenten, bedienden. Zelfs een man als de wereldberoemde scheikundige G. J. Mulder, de vriend des Konings, was, gelijk hij zelf verhaalt, niet in staat aan het Rijk de noodige middelen voor zijn onderwijs te ontwringen. Hij zag zich genoopt om, wilde hij zijn navorschingen niet afbreken, al zijn collegegelden voor uitgaven ten behoeve van het

laboratorium te besteden. Vrij algemeen spande men zich in om door ijver en vernuft te vergoeden wat aan uiterlijke toerusting ontbrak.

Mijn bestek veroorlooft geen uitweiding; ik zal dus enkel eenige namen van vermaarde dooden in de herinnering terugroepen. Door Peerlkamp, Bake, Cobet werd de aloude luister der Leidsche philologie gehandhaafd; Matthys de Vries en Jonckbloet verwierven een grooten naam als beoefenaars der Nederlandsche taal en letterkunde, Kaiser blonk uit als sterrekundige, Dozy als orientalist, Jan van der Hoeven als zoöloog; J. T. Buys schreef zijn commentaar op de grondwet en oefende met name vóór 1874 politieken invloed uit; Scholten en Kuenen trokken de oogen der wereld tot zich door wat zij als wetenschappelijke beoefenaars der theologie, als stichters der moderne richting deden. Te Utrecht leefden en werkten Schroeder van der Kolk, die als hervormer van onze krankzinnigengestichten zich den dank van een geheel volk heeft verworven, Holtius door zijn frissche commentaren op het handelsrecht, Otto van Rees door zijn handelsgeschiedenis van Nederland gunstig bekend, Buys Ballot, die als meteoroloog, Donders, die als physioloog en ophthalmoloog in alle vijf werelddeelen worden vereerd, naast hen Pieter Harting, die met zijn mikroskoop de wereld van het kleine deed kennen en Opzoomer, koning op ieder gebied, dat hij betrad. Als hoofden van scholen stonden te Groningen zoowel de anti-revolutionaire criminalist Gratama als de scherpzinnige, liberale historicus Tellegen hoog in eere, terwijl van Deen door zijn ontdekkingen op physiologisch gebied en Frans Ermerins door zijn uitgave van Hippocrates zich een eerezuil stichtten. Ik zou er meer kunnen noemen: Limburg Brouwer den geschiedschrijver, Star Numan, die Groen van Prinsterer voor Stahl wist te winnen, Diephuis wiens nauwkeurige commentaar op het burgerlijk recht de schrijftafel van iederen jurist siert. Ook nog in later tijd veelbelovende jonge mannen als W. Modderman en R. Mees, die door een te vroegen dood werden weggerukt. Doch ik maak niet op volledigheid aanspraak. Onder ongunstige omstandigheden werd er veel voor de wetenschap, veel voor het onderwijs gewrocht.

Iedere universiteit had haar eigen stempel, zoodat er van wederzijdsche aanvulling sprake kon zijn. Dat kwam niet zoozeer uit bij de natuurkundige faculteiten, waar de vorschers in hoofdzaak ééne lijn plegen te trekken, als wel binnen den kring van de wetenschappen des geestes; hier staat dikwijls school aan school, richting aan richting over. Terwijl in Leiden met groote virtuositeit de conjecturaalcritiek beoefend werd en bedorven teksten der klassieken door aanvulling van leemten, omzetting van plaatsen, uitwerping van onechte regels en verzen, zoo niet het ideaal der volkomenheid bereikten, dan toch leesbaar werden gemaakt, beijverde men zich te Utrecht en te Groningen in de eerste plaats liefde voor de oudheid, zin en belangstelling voor het antieke denken en gevoelen te kweeken. Ook hier wil ik enkel gestorvenen noemen. Als vertegenwoordigers van het humanisme genieten tot op den huidigen dag ook in het buitenland mannen als van Heusde en Karsten vermaardheid. De eerste stierf reeds in 1839, maar hij bleef voortleven in zijn talrijke, met den goddelijken Plato dwepende school, terwijl de tweede om zijn fijne en verstandige toelichtingen op de fragmenten der oude philosofen nog thans gaarne geraadpleegd wordt. In de grijze bisschopsstad werd door theologen

als Bouman, Royaards, Vinke uit de geloofwaardigheid van de schrijvers des Nieuwen Testaments tot die der wonderen en voorspellingen, uit deze tot het goddelijk gezag van Jezus en de Apostelen en tot de waarheid van hun leer opgeklommen; ook later onder den scherpzinnigen Doedes den vurigen kanselredenaar van Oosterzee en den gemoedelijken dichter ter Haar bleef Utrecht's theologische faculteit het bolwerk der orthodoxie. In Groningen daarentegen bloeide in die zelfde periode de school, die door Hofstede de Groot, Pareau en Muurling werd gesticht en met behulp van de onderscheiding tusschen bijbelwoord en Gods woord tot een vrijer beschouwing voerde, terwijl te Leiden zich het merkwaardig verschijnsel voordeed, dat door conservatieve naturen als Scholten en Kuenen alle kluisters werden verbroken, welke het streven naar eenheid en samenhang, naar een verstaanbare opvatting der geschiedenis van Christendom en Israël konden belemmeren.

Van Utrecht uit werd wijsbegeerte als een stelsel over het land verspreid: eerst door den Duitscher Schröder een getemperd Kantianisme, vervolgens door Opzoomer het empirisme; te Leiden daarentegen werd vooral aan de geschiedenis der wijsbegeerte gearbeid, door Scholten op zijn boeiende colleges, later door Land, aan wien wij critische uitgaven van Spinoza en Geulincx verschuldigd zijn.

Intusschen was de toestand onzer universiteiten, zooals reeds bleek, verre van volmaakt. Met de nieuwe wet, zoo hoopte men, zou het morgenrood van een heerlijker dag door de kimmen breken.

Het stond van meet aan vast, dat de vrijheid van onderwijs moest worden erkend, ook dat de toegang tot de examina voor allen moest open staan, onverschillig waar zij hun kundigheden hadden verworven. Vrije studie was de zinspreuk waaronder de nieuwe orde van zaken werd ingevoerd.

Inderdaad in menig opzicht een *nieuwe* orde van zaken, hoewel niet iedere verandering eene verbetering was. Volgens het oude stelsel betaalde men éêns voor elk college ƒ30 of ƒ15, en had dan het recht dit levenslang bij te wonen. Nu werd er bepaald, dat de collegegelden in de staatskas zouden worden gestort, en dat men telken jare, om toegang tot alle lessen te erlangen, ƒ200 zou hebben te betalen. Zoo werden de studiekosten grooter en het werd gewoonte daarop uit te sparen. Terwijl de voorbereiding voor een examen meestal twee jaren vereischt, en men vroeger beide jaren alle colleges bezocht, die men gebruiken kon, werd het thans gewoonte zich het tweede jaar òf in het geheel niet òf slechts voor enkele lessen te laten inschrijven. Het onmiddellijk gevolg der nieuwe wet was dus: minder gebruik van het onderwijs.

Nuttelooze, schadelijke nieuwigheden werden ingevoerd. De voorzitters der faculteiten, vroeger één jaar in functie, worden thans voor vier jaar gekozen, zoodat iemand dertig jaar en langer lid van een faculteit kan zijn, zonder dat aan hem de beurt komt den presidialen hamer te voeren.

Bij ontstentenis van den Rector trad vroeger als prorector de waardigheidsbekleeder van het vorige jaar op; thans wordt hij vervangen door den in levensjaren oudsten assessor, die misschien pas kort te voren een

catheder heeft gekregen en dus gevaar loopt de rechten en de plichten van het rectorsambt niet te kennen.

De rustende hoogleeraren zijn niet meer als vroeger adviseerende leden van den senaat, maar werden door de nieuwe wet buiten den universitairen kring gebannen. Donders koesterde het plan zich op zijn 70ste jaar ten minste als privaatdocent te doen inschrijven!

Het academisch fonds, waaruit de curatoren vroeger konden putten, en waarvan zij een zoo nuttig gebruik plachten te maken, werd ingetrokken.

Hier ware het beter geweest alles bij het oude te laten.

Er waren moeilijker onderwerpen, bij welker regeling veel op het spel stond. Zij betroffen het getal der universiteiten, dat der faculteiten, de academische graden en examina, het voorbereidend hooger onderwijs.

Het scheen de bedoeling de sedert jaren door de regeering verwaarloosde en dientengevolge kwijnende Groninger hoogeschool prijs te geven. Door Amsterdam werd Groningen gered. Hoe roemrijk ook het verleden van het Athenaeum Illustre der hoofdstad was, nog altijd zag het zich verplicht zijn discipelen door de Staatsfaculteiten te laten examineeren. Het vroeg de bevoegdheid om titels en graden te verleenen. Veel pleitte voor de inwilliging van dien wensch. Door afschaffing der testimonium-colleges zou aan het twee en een halve eeuw oude athenaeum de doodsteek worden toegebracht. Zijn professoren zouden verliezen wat zij met de docenten der rijksuniversiteiten gemeen hadden, het recht, dat zij sedert 1815 bezaten, de voor examens noodige getuigschriften uit te reiken. Wie zou voortaan nog hun colleges bezoeken? De vraag was dus, of men een instelling van hooger onderwijs zou opofferen, welke ten allen tijde gevierde mannen onder hare docenten had gekend, in de laatste jaren professoren als den Tex, Schneevoogt, de Bosch Kemper, van Geuns, Moll, Marinus des Amorie van der Hoeven, Veth, E. Modderman, enz. Kon zij wel gemist worden? Voor den handel en tevens voor de rechtswetenschap was het van belang, dat er advokaten en rechters bleven, die van het begin hunner studiën af te midden van het bedrijvige leven der groote koopstad waren opgeleid. En waar zou een geneeskundige school kunnen bestaan op zoo ruime schaal ingericht en over zoo rijke hulpmiddelen beschikkende als die van Amsterdam? Zij, die Groningen wilden behouden, vereenigden zich met wie aan de hoofdstad het examen- en promotierecht wilden schenken; zóó kwam door een compromis een regeling tot stand, die juist het tegendeel was van wat beoogd en verwacht werd.

Thans erkent ieder, die de overvolle gehoorzalen b.v. der medici te aanschouwen krijgt, dat wij aan vier universiteiten niet te veel hebben. Maar wie kon een kwarteeuw of een halve eeuw geleden vermoeden, dat het aantal der studenten in die mate zou klimmen? Het „Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1849" weet ons te zeggen, dat er op 1 Jan. 1848 bij de verschillende faculteiten onzer drie hoogescholen 1025 studenten waren ingeschreven. „Van dit getal waren er te Leiden ingeschreven 322 aldaar en 115 elders studeerenden, te Utrecht 322 aldaar en 16 elders studeerenden, te Groningen 240 allen aldaar studeerenden; op dat zelfde tijdstip bedroeg het aantal studenten aan het Athenaeum

Illustre te Amsterdam 128. Dus waren er in Nederland toen alles te zamen: 1153 studenten. In het eerste jaar na de invoering der wet 1877/'78 bedroeg het aantal studenten reeds 1606, waarvan 627 te Leiden, 401 te Utrecht, 189 te Groningen en 389 te Amsterdam. Gedurende den cursus 1895/'96 bereikte het aantal studenten het cijfer 3076, waarvan 851 te Leiden, 708 te Utrecht, 452 te Groningen, 973 te Amsterdam aan de gemeentelijke, 92 aan de Vrije Universiteit [1]). Dus zijn er thans bijna drie maal meer studenten dan in 1848. Wanneer in dezelfde verhouding het aantal hoogescholen ware toegenomen, zouden wij er op dit oogenblik negen moeten hebben. Natuurlijk moet de sterke aanwas van het getal studeerenden voor een deel aan toeneming der bevolking, voor een ander deel aan vermeerdering der welvaart, voor een derde deel daaraan worden toegeschreven, dat sedert 1865 alle toekomstige geneeskunstoefenaren eene academische opleiding moeten zoeken. De medici vormen dan ook een zoo sterk contingent van onze studenten, dat zij nagenoeg de helft er van uitmaken.

Een tweede netelige vraag was in 1876 of de faculteit van godgeleerdheid niet behoorde te worden opgeheven. Betoogd werd dat, daar alle kerkgenootschappen, krachtens de Grondwet, voor de wet gelijk staan, het niet aanging een faculteit te handhaven, wier bestemming het was kweekelingen te vormen voor één bepaald kerkgenootschap. Ondoenlijk ware het, dat begreep ieder, die faculteit zoo in te richten, dat zij gelijkelijk bruikbaar werd voor het Katholiek episcopaat en voor de Protestantsche geestelijken. Doch aan de universiteit, die het geheele menschelijk weten heeft te omspannen, mocht de studie van den godsdienst nochtans evenmin als die van het recht worden gemist. Er werd, om alle bezwaren te ontduiken, door de Regeering voorgesteld het theologisch onderwijs bij de faculteit van Letteren en Wijsbegeerte in te lijven: daar zou het goed te huis zijn, want het was deels exegetisch, deels historisch, deels wijsgeerig van aard. Te recht werd geantwoord, dat het logisch zou zijn dan ook de faculteit der rechten hetzelfde lot te doen ondergaan, daar immers ook het juridisch onderwijs exegese, geschiedenis en wijsbegeerte omvat. Recht en godsdienst zijn beiden zelfstandige levensuitingen van den mensch en moeten dus beiden of wel geen van beiden door een eigen faculteit vertegenwoordigd blijven.

Het einde der schermutselingen was, dat de theologische faculteit bij de nieuwe wet behouden bleef. Doch niet op den ouden voet. De staat zorgt thans enkel voor het bezetten van wetenschappelijke leerstoelen. De lessen, door den Staat aangeboden, worden aan niemand meer opgedrongen. Wil de kerk tot vorming van hare toekomstige leeraren zich van de universiteit bedienen, het staat haar vrij. Zelfs wordt het haar vergund voor haar bijzondere doeleinden, voor vakken als dogmatiek en pastoraal, hoogleeraren aan te stellen, maar de Staat, schoon op historische gronden bereid „kerkelijke" hoogleeraren te betalen, benoemt ze niet, erkent ze niet als leden van den akademischen senaat, niet als zijn ambtenaren. Zoo werd de toestand deze, dat er aan iedere rijksuniversiteit

[1]) De bovenstaande cijfers zijn ontleend aan de „*Jaarcijfers uitgegeven door de Centrale Commissie voor de Statistiek.*"

twee kerkelijke hoogleeraren worden aangetroffen, die de theologen tot predikant opleiden. De gemeente Amsterdam volgde aanvankelijk het door den Staat gegeven voorbeeld en bekostigde eveneens twee kerkelijke hoogleeraren; later begreep men voor zoo'n bijzonder doel niet uit de openbare kas te mogen putten; dientengevolge verdwenen de kerkelijke hoogleeraren uit de hoofdstad; de toekomstige predikanten moeten zich nu ter voltooiing van hun opleiding tot een Rijksuniversiteit wenden.

Intusschen werd later door Amsterdam aan het Katholiek episcopaat toegestaan voor eigen rekening aan de gemeentelijke universiteit een kerkelijken hoogleeraar aan te stellen. Den 1sten Oct. 1894 hield de Dominikaan J. V. de Groot in de schoone aula der universiteit zijne intrede met eene rede over de wijsbegeerte van den H. Thomas van Aquino. Deze uitbreiding van het academisch onderwijs geeft stof tot blijdschap. Onze eeuw kan nog wel iets leeren van den Doctor Angelicus, al ware het maar alleen de manier om op edele wijze polemiek te voeren.

Men mag er zich over verblijden dat aan de wet op het hooger onderwijs een andere wet, die van 1865, is voorafgegaan, waarbij voor de medici eenheid van stand en staatsexamen werden ingevoerd. De droevige ondervinding, bij die medische staatsexamens opgedaan, heeft ons behoed voor de invoering van algemeene staatsexamens. Donders, die, gelijk Thorbecke, oorspronkelijk een voorstander van staatsexamens was, zag zich spoedig verplicht te getuigen, dat zij veel ruimer spel aan het toeval lieten dan academische examens. Zeer middelmatige kandidaten worden toegelaten, uitstekende nu en dan afgewezen. Geen wonder: niemand weet vooraf waarover de vreemde examinator het hebben zal; men mag zich voor geen enkel onderwerp bijzonder interesseeren, daar het op een gegeven oogenblik noodig zal zijn duizend verschillende vragen te kunnen beantwoorden; *de omnibus aliquid* wordt de eenig veilige leus; lust in studie wordt gedood; studie ontaardt in volpompen vóór en leegloopen na het examen.

Wijselijk werden bij de inrichting van de nieuwe orde van zaken de academische examens op den ouden voet gehandhaafd. De Faculteiten werden op nieuw aangewezen tot het afnemen der theoretische examens, zoowel aan hen, die enkel den titel van arts begeeren als aan de toekomstige doctoren. Dit geschiedde bij de artsenwet van 1878.

Aan de academische graden in geneeskunde werd voorts gedeeltelijke ontheffing van de staatsexamens, aan de academische graden bij de overige faculteiten werden practische bevoegdheden vastgeknoopt. Zoo kunnen de doctoren in de rechten zich als leden der balie doen inschrijven of naar een magistraatszetel dingen, en zijn de kandidaten in de letteren aan gymnasia benoembaar. Alleen aan het nieuw ingestelde doctoraat in de wijsbegeerte werd geen bevoegdheid verbonden. Tot op den huidigen oogenblik werd het dan ook door niemand begeerd. Het strekte enkel om aan de philosophie een eervolle begrafenis te bezorgen.

Examens moeten er zijn, al ware het maar alleen om richting aan de studie te geven. Ook mogen zij niet te licht worden gemaakt, zullen zij een waarborg van geschiktheid opleveren. Aan den anderen kant niet te

zwaar, daar dan de studie te zeer aan banden wordt gelegd. Moeilijk is het hier de rechte maat te houden. Moeilijk bovenal voor examineerende specialiteiten, die uit liefde voor hun vak geneigd zijn overdreven eischen te stellen. Goed examineeren is een zware kunst. Of die kunst met vrucht beoefend wordt hangt niet in de eerste plaats van eenig voorschrift af, maar van de wijsheid der examinatoren. Toch is het niet onverschillig hoe de zaak op het papier is geregeld. De wet van Heemskerk had de groote verdienste niet de vakken op te sommen, waarover het examen moet loopen, maar aan een licht te wijzigen academisch statuut die regeling over te laten. Kunnen wij dus tevreden zijn? Wordt er sedert 1876 door de examens bereikt wat er redelijker wijze van mag worden verwacht?

Men kan een voortreffelijk geleerde wezen zonder daarom een gelukkig docent te zijn. In den jare 1876 zijn enkele professoren er helaas in geslaagd aan Regeering en Volksvertegenwoordiging wijs te maken, dat hun lessen, omdat zij over testimoniumvakken liepen, voor minder belangrijk golden dan de colleges over wetenschappen, in welke een examen was voorgeschreven. Dat was louter phantasie. De colleges van Opzoomer b. v. wisten onder de oude bedeeling steeds een talrijke schare te lokken. Naar waarheid kon mijn ambtgenoot Spruyt er van getuigen: „Weinig voordrachten waren beter geschikt om de menschwording van een groen te bevorderen dan de inleiding in de wijsbegeerte, die de Heer Opzoomer ons onder den naam van logica gaf."

De toestand is thans deze, dat men in allerlei wetenschappen doctor kan worden, zonder ooit de oogen geopend te hebben voor die diepere wereld- en levensvragen, zonder wier overdenking er aan de beschaving van den knapsten vakgeleerde iets wezenlijks ontbreekt. In 1876 redeneerden de machthebbers aldus: „Schrijven wij de logica als testimoniumcollege voor, dan laden wij den schijn op ons haar niet zoo onmisbaar te achten als de examenvakken. Maken wij van haar een examenvak, dan wordt de examenstudie te uitgebreid. Ergo, willen wij Scylla en Charybdis beiden vermijden en de logica in het geheel niet als algemeen studievak voorschrijven." Dat besluit was niet zeer logisch. Om het vermoeden af te weren, dat men de scientia scientiarum niet hoog genoeg stelde, gaf men den indruk haar voor overbodig te houden. Op die wijze is de maatregel dan ook uitgelegd. De afschaffing der testimoniumcolleges is weinig aan de vrije studie ten bate gekomen, maar heeft in den regel tot verwaarloozing van die wetenschappen geleid, waarin niet ondervraagd wordt, terwijl de vakken, waarin wel geëxamineerd wordt, bij sommige faculteiten thans te talrijk zijn. Laat mij hier citeeren wat reeds dertien jaar geleden in een opstel getiteld: „Behoud der classieke opleiding" werd neergeschreven. Na de opmerking van Prof. Paulsen te hebben meegedeeld, dat er heden ten dage niet meer dan vroeger gewerkt wordt, maar dat de *vorm* van den arbeid een andere is geworden, daar men thans zoo velerlei als een *taak* oplegt, gaf ik de volgende woorden te lezen. „Nu de wijsgeerige voorbereiding ontbreekt, welke in het brein der jongelieden ideeën doet post vatten, wordt het aan het toeval van dikwijls slecht gekozen liefhebberijlectuur en omgang overgelaten, met welke denkbeelden over recht en onrecht, over mensch en wereld, over godsdienst en zede-

lijkheid, over staat en maatschappij zij hunne loopbaan als burgers zullen binnentreden". Het ware raadzaam tot het testimoniumstelsel terug te keeren. Om verzet van de zijde der kerkelijke partijen af te weren zou aan leeraren van vrije instellingen van hooger onderwijs onder zekere voorwaarden het recht kunnen worden geschonken getuigschriften uit te reiken, welke met die der universiteitsprofessoren op éêne lijn zouden staan.

Intusschen stelle men zich den huidigen toestand niet ongunstiger voor dan hij is. Als instellingen van onderwijs kunnen onze universiteiten de vergelijking met die van het buitenland wel doorstaan. De colleges gaan hier meestal dieper en zijn degelijker, daar de professor niet verplicht is met het oog op een dreigend staatsexamen het veld zijner wetenschap ieder jaar geheel af te jagen. De Nederlandsche medici maken in den vreemde een goed figuur. Enkel door hun op grootschen voet ingerichte laboratoria, waar men onder leiding van mannen van den allereersten rang zich practisch kan oefenen, winnen de Duitsche hoogescholen het van de onze.

Bij de nieuwe wet werden verschillende oude doctoraten gesplitst. Dit was in menig geval gebiedende noodzakelijkheid. Bij vakken als zoölogie en botanie komt het op een getrouw en rijk voorzien geheugen aan, verder op een vaardig gebruik van den mikroskoop en een handigheid in het doen van proeven, welke enkel door langdurige oefening kan worden verkregen. De wiskunstenaar heeft geheel andere talenten van noode. Terecht begreep men dat verschillend aangelegde geesten niet moesten worden gedwongen denzelfden studiegang te doorloopen, en dat het wijs is ieder de wet van zijn eigen natuur te laten volgen. Doch die splitsing werd ook toegepast, waar geen diepgaand onderscheid van methode haar raadzaam maakte en evenmin de wenschelijkheid bestond reeds vroeg tusschen uiteenloopende wegen van studie een keus te doen. Zij sleepte een splitsing der bevoegdheden na zich, gelijk wij later zullen zien, welke, in de practijk, bij het onderwijs, nadeelig is. Misschien zou niet iedere splitsing der oude doctoraten in de academische wereld bijval hebben gevonden, had men er niet het middel in gezien om tot een hoog noodige uitbreiding van den staf der hoogleeraren te komen.

Van examens en graden gesproken: aan uniformiteit moest een groot vaderlandsch belang niet zijn ten offer gebracht. De stroom van onze Afrikaansche stamverwanten, die zich thans over de Schotsche universiteiten uitstort, diende tijdig in zijn natuurlijke bedding te zijn teruggeleid. Onder de vroegere bedeeling was de Kapenaar aan onze academies een bekende en geliefde figuur. Thans is er bijna geen enkele meer. Als Afrika geheel Engelsch wordt, dan komen wij op gelijken voet tegenover de Boers te staan als Russen, Noren en andere vreemdelingen. Dat ware een stoffelijk, maar vooral een groot zedelijk nadeel; het zou aan ons gevoel van fierheid een knak toebrengen en den naam van oud-Holland kleiner maken in de wereld. Reeds werden we verdrongen uit Ceylon, Japan en andere oorden. Zullen wij ook dezen keer door eigen schuld de vlag hebben te strijken?

Aan zoogenaamde vrije universiteiten, welke met haar onderwijs een bijzonder doel beoogen, komt volgens de thans geldende wet de bevoegdheid tot het verleenen van titels en graden niet toe. Het monopolie der openbare instellingen is natuurlijk een groot nadeel voor een stichting als

de universiteit op Calvinistischen grondslag te Amsterdam, een voortdurende ergernis voor de aan haar verbonden kundige mannen. Zoolang zij een succursale blijft van de openbare universiteiten, kan zij onmogelijk tot krachtigen bloei geraken. Aan den anderen kant is het duidelijk, dat het hooger onderwijs niet aan het gevaar mag worden blootgesteld te eeniger tijd door verderfelijke concurrentie zijn wetenschappelijk karakter te verliezen. Om een groote schare discipelen te lokken zou een vrije universiteit, kreeg zij het examenrecht, er op den duur licht toe vervallen hare kweekelingen binnen den kortst mogelijken tijd en op de goedkoopste wijze voor de uitoefening van een zeker beroep klaar te maken. Van moeilijke onderzoekingen en bevordering van echt wetenschappelijken zin zou dan weinig terecht komen. Door staatscontrôle ware zoodanige verbastering niet tegen te houden, want iedere regeering, die het waagde de vrije school in haar beweging te belemmeren, zou luide klachten over geloofsvervolging te hooren krijgen en een machtige partij, die over al de verlokkingen en verschrikkingen van den godsdienst beschikt, tegen zich in het harnas jagen.

Gelukkig bestaat er hier te lande geen officieele wetenschap. Aan een zoo bekwaam en geleerd man als de Berlijnsche hoogleeraar Stahl was, zou in de laatste kwarteeuw stellig meer dan eens een catheder in staatsrecht zijn aangeboden. Het is waar, een Minister kan in den slechten zin des woords partijman zijn. Doch dan trooste men zich met het denkbeeld, dat hij niet het eeuwige leven heeft. En in den regel is in ons gelukkig vaderland de raadsman der Kroon een fatsoenlijk man, die zijn zware verantwoordelijkheid beseft en naar zijn beste weten het algemeen belang behartigt. Indien de anti-revolutionaire richting aan de hooge scholen des rijks weinig professoren telt, vindt dat hierin zijn verklaring, dat de beste krachten der groep voortdurend ten behoeve van eigen inrichtingen te Amsterdam en te Kampen worden gewonnen en dus voor de staatsscholen niet beschikbaar zijn.

Kolossaal is de verandering, welke op het gebied van het *voorbereidend* hooger onderwijs door de wet van 1876 heeft plaats gegrepen. Vroeger was er schijn noch schaduw van toezicht op de gymnasia; curatoren en gemeentebesturen deden wat goed was in eigen oogen; leervakken, lesuren, duur van den cursus, alles hing van de wijsheid dezer colleges af. Thans hebben alle gymnasia denzelfden zes-jarigen leergang, hetzelfde aantal uren voor ieder vak. Nog een kleine schrede verder in die richting en de Minister zal op zijn horloge ziende kunnen zeggen: nu wordt overal in de zooveelste klasse het zooveelste vers van het zooveelste boek van de Ilias verklaard. Vroeger was ieder kandidaat in de letteren bevoegd, om alle vakken te onderwijzen. Door zijn aanstelling tot praeceptor aan een gymnasium werd hij klasseleeraar, en niet zelden werden hem door curatoren lessen opgedragen, voor welke hij zich eerst nog zelf had te bekwamen. Thans zijn er enkel vakleeraren en mag niemand een wetenschap onderwijzen, waarin hij niet vooraf examen heeft afgelegd. Vroeger werd het gymnasiaal onderwijs gedurende het eerste academiejaar, het eerste jaar der gulden vrijheid, aan de universiteit zelve voortge-

zet en daar op hooger peil gebracht. Vóor dat de studenten uit alle oorden des lands zich splitsten in vijf faculteiten, zaten zij met elkander op dezelfde collegebanken en sloten vriendschap; de universiteit was toen meer dan een groep van vijf scholen. Thans wordt de geheele letterkundige propaedeuse op het gymnasium doorloopen en is er om die reden een zesde jaar aan den ouden cursus toegevoegd, een jaar, waarin het schrikbeeld van het eind-examen, dat in tegenwoordigheid van met het vetorecht gewapende regeerings-commissarissen zal worden afgenomen, docenten en discipelen voor oogen staat. Het spreekt van zelf, dat, nu er voor een volledige uitrusting der gymnasia wettelijke maatregelen zijn getroffen, hun aantal is geslonken. Van de 70 gymnasia, die er in 1848 waren en te zamen 241 leeraren en 1888 leerlingen telden, zijn er slechts 29 overeind blijven staan, maar deze zijn dan ook goed bevolkt met nagenoeg 2500 leerlingen en er wordt door 430 leeraren ernstig en degelijk onderwijs gegeven [1]), gelijk het gunstig cijfer der jaarlijks bij het eindexamen geslaagden, hetwelk ruim 90 pCt is, afdoende bewijst.

Naar den uiterlijken schijn te oordeelen, bloeien thans de gymnasiën. Toch is de toestand niet in alle opzichten bevredigend.

Uit specialiteiten wordt de staf der leeraren aan de gymnasia saamgesteld. Ieder uur verschijnt een andere professor voor de klasse. Zóó gaat de opvoedende kracht van het onderwijs voor een deel verloren. Van een hartelijke betrekking tusschen leeraren en discipelen kan niet meer in dezelfde mate als vroeger sprake zijn. Wie, om iets te noemen, voor het Latijn der discipelen verantwoordelijk is, behoeft zich niet om hun Hollandsch te bekreunen, want voor dit vak is er weer een ander docent met een ander diploma. En het gevolg? Daar grijnst „dat kinderachtig en onbeholpen Nederlandsche opstel", dat volgens Prof. Naber, die van den beginne af als regeerings-commissaris de gymnasiale eindexamens heeft bijgewoond, door de kandidaten aan het einde van den zesjarigen cursus geleverd wordt. Verdiende de vroegere toestand, waarbij zooveel mogelijk vakken in ééne hand vereenigd werden, vooral in de lagere klassen, misschien de voorkeur? Vele stemmen verklaren thans: met het vakstelsel dient te worden gebroken; de klasseleeraars alleen kunnen het gymnasium redden.

Er worden twaalf vakken aan het gymnasium onderwezen. Is dat te veel? Men zegge wat kan worden geschrapt. Fransch, Duitsch en Engelsch natuurlijk niet. Men moet die talen althans in zoover leeren verstaan, dat men later zich kan inwerken in het boek van een uitheemschen geleerde over het eigen studievak. Dat doel wordt, geloof ik, bereikt: in zoover beantwoordt dus het gymnasium aan zijn bestemming, welke is voorbereiding tot de universitaire studiën. Kan iets dergelijks worden getuigd van de natuurstudie aan het gymnasium? Gelukkig worden in de laagste twee klassen enkele uren aan natuurlijke historie gewijd. Goed waarnemen is, zooals Prof. Woltjer zegt, een kunst, „die bij alle studies onmisbaar is en daarom door oefening moet worden gekweekt." Ook mag

[1]) De cijfers zijn ontleend aan het „Tijdschrift van het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën", te Utrecht, bij J. G. Broese, in 1848 uitgegeven, verder aan de „Jaarcijfers door de centrale commissie voor de statistiek."

een beschaafd mensch van den tegenwoordigen tijd niet doof en blind zijn voor wat in de hem omringende natuur bestaat en geschiedt. De gymnasiale cursus moet daarbij strekken om de geesten te proeven, om aan het licht te brengen in welke richting ieder leerling door smaak en aanleg wordt gedreven. Uit dat oogpunt is het verkeerd, dat de studie der natuur gedurende het derde en vierde jaar wordt gestaakt. In het vijfde jaar wordt zij weder opgevat. Tevens grijpt dan splitsing plaats tusschen toekomstige medici en natuurphilosofen aan den eenen, aanstaande theologen, literatoren en juristen aan den anderen kant. De beginselen van physica en chemie worden, en terecht, aan de eersten op het gymnasium ingeprent. Enkel de voorbereidende school geeft gelegenheid om de moeilijkheden uit den weg te ruimen, door welke de juiste opvatting van nieuwe begrippen wordt gedrukt. Later kunnen de publieke lessen met vrucht worden aangehoord. Maar het bleek dat de propaedeuse der aanstaande genees- en natuurkundigen onmogelijk geheel naar de gymnasia was over te brengen. Was het dus wel wijs ook hen zes jaar aldaar te willen vasthouden en dat ondanks den langen duur hunner universitaire studiën?

De tegenwoordige regeling heeft ten gevolge, dat de toekomstige medici er veelal de voorkeur aan geven den cursus eener Hoogere Burgerschool ten einde toe te volgen. Zoo worden zij beter voorbereid voor de lessen aan de universiteit. Tevens krijgen zij dan niet twee doode talen te leeren, welke hun, naar zij meenen, bij de academische studiën niet te stade komen. Wel missen zij nu het recht hier te lande te promoveeren; maar zij gaan, hier eenmaal tot arts bevorderd, eenvoudig den doctorstitel in Duitschland halen.

Wil men de universiteiten niet geheel in beroepsscholen doen ontaarden, waar verschillende groepen van studenten naast elkander wonen, zonder met elkander in levenwekkend geestelijk verkeer te treden, dan dient het er op te worden aangelegd alle toekomstige muzenzonen weder naar de gymnasia te lokken.

Maar dat zal moeilijk gaan. Want Latijn en Grieksch dienen aan de gymnasia de hoofdschotel te blijven. Zonder dat houden zij op gymnasia te zijn. Trouwens is er om het verstand te slijpen naast de mathesis geen beter middel dan de studie dier doode talen. Zal het onderwijs vormend zijn, dan moet het den leerling in staat stellen, zijn eigen kracht te beproeven. Bij geschiedenis en aardrijkskunde heeft hij enkel op te nemen wat hem wordt aangeboden, leert hij niet op eigen beenen staan. Maar bij de mathesis moet hij zelf vraagstukken oplossen, zelf bewijzen vinden. Zoo is ook menige volzin in Latijn of Grieksch een noot, die men niet kan kraken, zonder dat het oordeel wordt gescherpt, want toepassing van grammaticale regels, keuze tusschen verschillende beteekenissen van hetzelfde woord, volharding, nadenken, inspanning komen daarbij te pas. Ook bij Milton, Goethe, Shelley, Hugo, Hérédia vindt men moeilijke plaatsen, maar zij kunnen niet aan knapen ter ontcijfering worden voorgelegd, daar de inhoud boven hun bevatting gaat. Bovendien heeft de grammatica der levende talen niet een zoo groote paedagogische waarde als die der oude. De fijnste vernuften, zoo schijnt de ondervinding te leeren, komen uit de school der klassieken. Het is wenschelijk dat ook in het vervolg de bloem der natie de humaniora blijve beoefenen.

Doch men moet niet meer wenschen dan bereikbaar is. Vermoeid van geest verlaat menige kweekeling thans het gymnasium. Het is een drijven en jagen en haasten gedurende het laatste jaar om bij de talrijke vakken, waarover het eindexamen loopt, een redelijk figuur te maken. Toch zijn de vruchten soms verre van schitterend. Wederom citeer ik wat een zoo voortreffelijk deskundige als Prof. Naber uit zijn rijke ervaring meedeelt. „Zelden komt het voor, zegt hij, dat een examinandus Homerus of eenvoudig Grieksch proza zonder hulp tamelijk vlot kan vertalen. Het blijft hakkelen en strompelen. In het Latijn is het resultaat niet noemenswaard beter." Met liefde voor de studie der oudheid bezield behoorde de gymnasiast zijn school te verlaten. Gebeurt dat thans? Luider dan ooit weerklinkt het geroep: „Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?" Achter ons, zoo zegt men, groeit een jeugd op, die binnen weinige jaren de humaniora als ballast over boord zal werpen.

Dit ware een groot nadeel voor de beschaving. Het leven van de bloem der natie zou er minder menschwaardig door worden. Maar men schildert den toestand te zwart af, wanneer men verzekert, dat de jonge generaties het hedendaagsch gymnasium haten. [1]) Ik ken frissche en belangstellende studenten, die met erkentelijkheid terug zien op de jaren, welke zij in de school hebben doorgebracht. De ingenomenheid met de gymnasiale opleiding zou nog levendiger en algemeener zijn, indien er meer vrijheid werd gegund. Aan het ongelukkig experimenteeren der regeering met programmas van onderwijs en eindexamen kome een einde. Proeven in die richting behooren aan de deskundigen, aan de door ondervinding tot paedagogen gerijpte leeraren te worden overgelaten. Enkel zij weten wat wenschelijk en bereikbaar is. Van hen heeft men niet te wachten, dat zij bij het verlaten van het gymnasium het verstaan van moeilijk Attisch proza en dramatische poëzie zullen eischen! En waarom den leeraren der gymnasia de beleediging aangedaan hen te wantrouwen? De dwarskijkers der regeering doen zeker evenveel kwaad als goed. Zoo het onderwijs, vooral in het laatste jaar, ophoudt ontwikkelend te zijn en in dressuur ontaardt, dan geschiedt dit uit vrees voor het vetorecht. De staat behoeft niet voor regelmaat te zorgen; het onderwijs zal nergens dalen tot het vroegere lage peil, wanneer aan ieder gymnasium een flinke staf van leeraren blijft verbonden. Is er niet een inspecteur, naar wiens adviezen met eerbied dient geluisterd te worden, daar de regeering alle gymnasia, die der drie grootste steden slechts uitgezonderd, door het rijkssubsidie in hare macht heeft? Van gemeentelijke willekeur en een ongepaste zuinigheid, die zichzelve zoude straffen, is thans weinig te duchten. Verkeerd is het Frankrijk met zijn bemoeizieke en vrijheiddoodende bureaukratie steeds tot voorbeeld te kiezen. Laat ons liever veel aan persoonlijk initiatief der leeraren overlaten en naar Engeland zien, waar het doel der opvoeding niet het afleggen van een examen is, maar het op eigen voeten leeren staan. De kolossale fout der hedendaagsche opvoeding is dat men te zeer den nadruk legt op wat iemand weet, niet

---

[1]) Sedert deze woorden werden geschreven, hebben de gebeurtenissen er haar zegel op gedrukt. Men denke aan de adressen der Leidsche en Utrechtsche studentencorpsen ten behoeve van het Grieksch.

op wat hij is. Onze knappe rectoren en docenten zullen onder een régime van vrijheid met lust arbeiden aan hun schoone taak en geen studenten aan de universiteit afleveren, die naar hun innige overtuiging nog niet rijp zijn voor de academische lessen.

Zelfs aan sommige vrije gymnasia zou men, zoolang er een inspecteur is, die werkelijk toezicht houdt, het jus promovendi kunnen schenken.

Veredeling van smaak en gemoed worden niet ongestraft bij de opvoeding verwaarloosd Men denke aan de Russische nihilisten, die uit scholen te voorschijn kwamen, in welke schier uitsluitend de wetenschappen der stof beoefend werden. Maar de letterkundige propaedeuse mag onze toekomstige medici en natuurphilisofen niet te lang ophouden; de billijkheid gebiedt, dat hun gelegenheid geschonken worde één jaar vroeger het gymnasium te verlaten. Velen willen verder gaan en den leerlingen der Hoogere Burgerschool het recht zien geschonken in medicijnen en natuurwetenschappen doctor te worden. Het onmiddellijk gevolg ware, dat het gymnasium een groot deel zijner discipelen verloor, want ieder toekomstig geneesheer en natuurkundige zou voortaan den meer „practischen weg" kiezen, welke door de Hoogere Burgerschool ontsloten wordt. En wanneer voor deze belangrijke groep aanstaande leden van den geleerden stand Latijn en Grieksch beiden eens overtollig waren verklaard, zou men er, door de kracht van het beginsel voortgesleept, spoedig toe komen voor de toekomstige juristen althans het Grieksch te laten vallen. Daarmede zou aan de tegenwoordige gymnasia de doodsteek zijn gegeven. Voortgaande in dezelfde lijn zou men de universiteiten moeten opheffen, de medici naar de hospitalen eener wereldstad zenden, de natuuronderzoekers naar een polytechnicum, juristen en theologen naar voor hen ingerichte seminaria en de literatoren, die men niet meer zou kunnen gebruiken, aan hun eigen lot overlaten. Dat alles ware zeer practisch, maar verderfelijk. Intusschen, de eerste schrede in die richting is reeds gezet, toen ondanks de eenheid van stand, de classieke opleiding voor de artsen overtollig werd verklaard!

Toen de wet van 1876 eens was aangenomen, werd zij voorloopig flink toegepast. Anders dan bij de landsdefensie bleek men niet enkel op versterking van de doode, maar tevens op die van de levende strijdkrachten bedacht. Door den Minister Heemskerk en zijn opvolgers werden nieuwe catheders gesticht. Om slechts een enkel voorbeeld te noemen: de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, welke te Groningen vóór 1876 slechts vijf hoogleeraren telde, heeft thans tien professoren en nog één privaatdocent. Dat het aantal professoren niet eenvoudig toegenomen, maar verdubbeld is, moet als een gevolg van de vooruitziende wijsheid van het Gemeentebestuur worden aangemerkt. Op kosten der gemeente werden er bij tijds lectoren voor levende vreemde talen aan de universiteit verbonden, zoodat Groningen de aangewezen plaats werd om later van de Regeering catheders te erlangen voor Engelsch, Fransch en Duitsch. Ook te Utrecht telde de Faculteit voor Letteren en Wijsbegeerte vóór 1876 slechts vijf leden: thans treft men bij haar zeven professoren en vijf privaatdocenten aan. De medische Faculteit klom te Utrecht van vier tot

acht professoren. Daarenboven worden er bij haar drie lectoren, die eveneens rijkstractement genieten en zes privaatdocenten aangetroffen. Zoo werden de leerkrachten bij alle faculteiten en aan iedere academie versterkt. Kostbare gebouwen verrezen en verrijzen nog steeds. Aan opheffing van een academie is, nadat er zooveel kapitaal aan de stoffelijke hulpmiddelen der wetenschap werd besteed, minder dan ooit te denken, tenzij, gelijk te Leuven indertijd is geschied, een Kerk, die zooveel geld kan krijgen als zij noodig heeft, mocht goedvinden een universiteit met toebehooren aan te koopen. Toch werd reeds in 1879 door Afdeelingen der Tweede Kamer opnieuw overwogen „of, vooral ook met het oog op onze financiën, de *drie* Rijksuniversiteiten konden behouden blijven." De Minister Kappeyne kende zijne Pappenheimers. Opheffing, pleitte hij, zou geen *dadelijke* bezuiniging zijn. Aan het sterk aangegroeid personeel zou wachtgeld moeten worden uitgekeerd en concentratie der studenten aan de behouden inrichtingen vermeerdering van kosten na zich sleepen. Zóó werd de voorbijgaande vlaag van zuinigheidskoorts bezworen. Toen zij uitgewoed had, werden op nieuw belangrijke verhoogingen toegestaan.

Kan men zeggen, dat de opvolgende regeeringen volgens een vast plan handelden?

Door de wet van 1876 waren de drie rijksuniversiteiten op den voet van gelijkheid gesteld. Vloeit daaruit voort, dat de Regeering voor haar niet enkel in dezelfde mate, maar ook op dezelfde manier heeft te zorgen? Niemand kan ernstig meenen, dat een voordeel aan de eene gegund aanspraak aan de overigen geeft. Men eische niet, dat iedere universiteit een volledige vertegenwoordiging der wetenschap zij. Want dan zou de verdeeling van den arbeid, welke op het gebied der kennis met den dag toeneemt, allerwege door een even groote splitsing van leerstoelen gevolgd moeten worden. Er zijn wetenschappen, die nog in het geheel niet in het universitair program zijn opgenomen. Behoort zoo spoedig mogelijk de gelegenheid om ze te beoefenen aan iedere universiteit te worden opengesteld? In de wet vindt zoodanig verlangen geen steun. Ook zal de groei der wetenschap er niet door belemmerd worden, wanneer hier deze, ginds andere verwante vakken in één hand geconcentreerd blijven, mits er maar tevens voor ieder dier vakken ten minste aan één universiteit een specialiteit besta, die over alle gewenschte middelen van onderzoek beschikt. Het doel moest zijn de drie universiteiten des rijks elkander te doen aanvullen, zoodat zij te zamen een zoo volledig mogelijk geheel uitmaken. Doch welke continuïteit van gedragslijn is er bij gestadige wisseling van ministeries en bij vlottende kamermeerderheden te verwachten? Daarom ware het wenschelijk, dat aan de tot één lichaam verbonden rijksuniversiteiten zelfbeheer werd geschonken. Dan zou, om een voorbeeld te noemen, de zaak aldus kunnen worden geregeld, dat wie na de voltooiing van zijne algemeene studies specialiteit in geologie wilde worden te Groningen terecht kon, waar thans een geologisch museum met daarbij behoorenden tuin voor *f* 120.000 wordt ingericht, terwijl de aanstaande chemicus misschien zijn schreden haar Leiden, de physicus naar Utrecht had te richten. Natuurlijk zou tevens aan iedere universiteit voor den gewonen student de gewone opleiding in physica, chemie en geologie moeten verkrijgbaar zijn.

Dat elke uitgaaf voor hooger onderwijs in den Haag vooraf bedisteld moet worden is een belemmering, waardoor veel goeds wordt tegengehouden. Ook pleit voor decentralisatie, dat, daar de staatstaak zich voortdurend uitbreidt, de regeerders spoedig niet meer tegen haar zullen zijn opgewassen. Voorts dienen de universiteiten op eigen voeten te worden gesteld, ten einde ze te beveiligen tegen aanslagen der veldwinnende democratie. Caliban zegt wel, dat hij, na te zijn gewasschen en gekamd, even goed als ieder ander kunsten en wetenschappen zal kunnen beschermen; maar wat leert de werkelijkheid? Reeds thans heet het schande, dat de studenten, zonen der door het lot bevoorrechten, den staat op zoo hooge kosten jagen, terwijl er vergelijkenderwijs weinig uit de openbare kas ten bate van het onderwijs van het kind der armen komt. Indien zóó wordt gesproken door personen, die zelve eens telgen der universiteit waren en dus beter kunnen weten, wat heeft men dan te verwachten van energieke mannen met ledige hersenen, die, op de golven der democratie omhoog gedragen, door hun daden wellicht spoedig zullen toonen, dat voor hen universiteiten geen instellingen van publiek nut zijn! Wijs beleid zou het wezen de universiteiten zoo spoedig mogelijk onafhankelijk te maken van eene elken afzonderlijken begrootingspost uitpluizende en bevittende kamermeerderheid. Laat ons hopen, dat het plan, door den oud-minister de Savornin Lohman onlangs aangeduid, om de universiteiten met een vaste som te doteeren en ze tot zelfstandige stichtingen te maken, in ernstige overweging zal komen.

Wanneer er zelfregeering aan de universiteiten wordt verleend, zal er met hetzelfde geld meer gedaan worden dan thans. Ook zal het niet meer voorkomen, dat er met kwistige hand schatten aan instellingen van onderwijs worden uitgegeven, maar vervolgens door schrielheid in een klein détail het geheele effect verloren gaat. B.v. de regeering beveelt, dat verbandmiddelen in het academisch ziekenhuis enkel aan hen, die een bewijs van onvermogen hebben opgehaald, gratis worden verstrekt. Nu verloopt de chirurgische polikliniek en het materieel voor het onderwijs gaat ontbreken, daar de patienten er thans de voorkeur aan geven zich in private instellingen te doen behandelen, waar zij niet door een schare studenten zich omstuwd zien.

Vreemdelingen als Donellus, Bernouilli, Scaliger, Pestel, Wyttenbach schitterden in vroegere eeuwen aan Nederlandsche hoogescholen. Waar het noodig bleek voor den bloei van onderwijs en wetenschap werd niet geschroomd ook in later tijd enkele buitenlanders naar onze universiteiten te roepen. Schier in koor verklaren de deskundigen, dat door die vrijzinnige handelwijze kliniek, chirurgie, physiologie uitnemend gebaat zijn. Omgekeerd werd de vaderlandsche wetenschap geëerd door de aanstelling van enkele Nederlanders aan uitheemsche hoogescholen. Alleen in de laatste twee jaren kwamen vijf zulke benoemingen voor: onze beroemde scheikundige van 't Hoff en de Amsterdamsche physicus Dr. Dubois werden aan de universiteit van Berlijn verbonden; de bekende Anglist Stoffel kreeg een uitnoodiging om als hoogleeraar te Marburg op te treden, maar zag zich verplicht haar om gezondheidsredenen af te wijzen; aan Dr. Hugo de Vries werd de catheder van den beroemden Sachs te vergeefs aangeboden; Dr. J. P. Kuenen werd professor in de physica aan het

University-College te Dundee. Natuurlijk is de vreemde taal in de meeste gevallen voor Nederlanders een beletsel om bij vacatures in het buitenland te worden aanbevolen. Men mag er zich over verheugen, dat er althans enkelen zijn, die zoo goed Duitsch of Engelsch spreken, dat zij voor een buitenlandsch professoraat in aanmerking kunnen komen. Doch tevens, dat het er slechts *enkelen* zijn, want anders zou de taal onzer letterkundigen en geleerden ophouden Nederlandsch te zijn en ons volk rijp worden om door een grooten nabuur te worden ingelijfd. Met Neerland's taal staat en valt het volk.

Met blijdschap kunnen wij getuigen, dat het antisemitisme, hetwelk elders in Europa tot hemeltergend onrecht lokt, in Nederland, het klassieke land der vrijheid, nog niet is doorgedrongen. Bij de aanstelling van hoogleeraren wordt naar afkomst noch geloofsbelijdenis gevraagd. Onder onze studenten zijn geen Jodenvervolgers. Onze tempels der Muzen zijn kweekscholen van edele humaniteit. In zekeren zin thans meer dan ooit te voren. Tweemaal in de laatste dertig jaren werd een scherpe strijd op godgeleerd gebied gevoerd tusschen professoren: den eersten keer tusschen Opzoomer en Doedes, den tweeden keer tusschen Kuenen en Allard Pierson. Doch later, toen de eenige dochter van Opzoomer trouwde, was Doedes getuige bij het huwelijk, en toen Kuenen ter aarde werd besteld, zag men Pierson bloemen strooien in het graf. Het beruchte odium theologicum van vroeger dagen is verdwenen. Laat ons zorgen, dat niet te eeniger tijd odium politicum er voor in de plaats kome!

Over de thans levende professoren onzer universiteiten voegt het den ambt- en tijdgenoot te zwijgen. Alleen zij dus vermeld, dat de geestelijke atmosfeer, waarin men ademt, niet meer dezelfde is als dertig, veertig jaar geleden. Toen vleide men zich, dat door de zegeningen der vrijheid en door de grootsche ontdekkingen der natuurkundigen de aarde langzamerhand een paradijs zou worden. Verspreiding van kennis zou ontvolking der gevangenissen en algemeene welvaart ten gevolge hebben. Volgens de beproefde methode der natuurstudie zouden de wetenschappen des geestes vernieuwd, de moraal en misschien zelfs de godsdienstleer op onwankelbare grondslagen gevestigd worden. Nu wij aan het eind der eeuw staan, blijkt veel van dat alles een schoone droom te zijn geweest. Er wordt gevraagd, of de stoom ons geslacht beter en gelukkiger heeft gemaakt, en men heeft geen reden te hopen, dat de electriciteit thans de gouden eeuw zal doen aanbreken. Het parlementarisme, dat aan de volken bezonnen zelfregeering zou verschaffen, is in diskrediet geraakt. Meer en meer wordt ingezien, dat het dwaasheid van sommige groote natuurkundigen was ons een wereld zonder mysteriën te beloven. Onder de hoofdmannen der wetenschap telt men geen enkelen advokaat van het materialisme meer. De behoefte om de grondslagen uit te vorschen, die het trotsche gebouw der kennis dragen, wordt door velen zoo diep gevoeld, dat, moest er op dit oogenblik een wet voor het hooger onderwijs worden geschreven, de philosophie misschien hare oude eereplaats zou herwinnen. Wetenschap heet niet langer voldoende om den mensch zijn weg door het leven te doen vinden. De ziel der groote schare is ledig, waar zij de oude krukken van geloof en zedewet heeft weggeworpen. De beschaafden zien in, dat juist onze tijd, die de hoogste belangen van staat en maatschappij aan

het welbehagen der massa overlevert, dringend behoefte heeft aan door allen erkende zedelijke waarheden. Men hunkert naar een vast kompas, men vreest, dat, mocht de godsdienst bestemd zijn uit te sterven, ons geslacht een prooi der barbaarschheid zou worden. Waar overtuigingen aangaande het onzienlijke ontbreken, heerscht nochtans een verlangen om het gemoed te ontsluiten voor indrukken van een hoogere wereld. Men zoekt op allerlei wegen naar een verloren schat. De ontastbare werkelijkheden verrijzen weder aan den horizont. Vooral onder de jongeren wint een geestesrichting veld, die naar mysticisme zweemt. Niet zonder overdrijving spreekt men van een bankroet der wetenschap, nu de beloften, welke sommige geleerden zich verstout hebben in haren naam af te leggen, onvervulbaar blijken.

In waarheid vertoont het wetenschappelijk harnas thans minder scheuren dan ooit te voren. De wetenschap is meer dan vroeger wat zij wezen moet om aan haar ideaal te beantwoorden: één geheel. De steeds voortgaande verdeeling van den arbeid heeft haar in dit opzicht niet geschaad. Er zijn thans groote gedachten en leidende beginselen, door welke de beoefenaars van zeer verschillende vakken zich laten besturen. Zoo is de wet van behoud van arbeidsvermogen nu de ziel van het geheele natuuronderzoek. Waar men een halve eeuw geleden werkingen van niet tot elkaar herleidbare krachten meende te moeten erkennen en onder haar aan de levenskracht, een onregelmatig, maar steeds doeltreffend handelenden Proteus, den hoogsten rang inruimde, wordt thans éêne steeds identische energie erkend, die zich onder zeer uiteenloopende vormen aan de zinnen openbaart. Er wordt niet meer gedroomd van drie groote door slagboomen gescheiden rijken der natuur. Door de cellentheorie en de afstammingsleer heerscht nauw verband tusschen alle geleerden, die zich met de verschijnselen des levens bezig houden. Het onderling bevruchtend verkeer tusschen de wetenschappen is levendiger dan ooit te voren. Iedere vooruitgang op het éêne gebied ontsteekt licht op het andere. De Röntgenstralen wijzen den chirurg zijn weg. Philologen, die de over de geheele oude wereld verspreide inscripties ontcijferen, verschaffen den historicus de gegevens om het grijs verleden voor onze oogen op te bouwen.

Men klaagt soms over de splijtzwam, waardoor de professorale catheders zijn aangetast. Maar om de feiten en methoden eener wetenschap te beheerschen, om tevens als zelfstandig vorscher te kunnen optreden, is het thans noodig zich te beperken. Ook Thorbecke zou, kon hij uit zijn graf herrijzen, erkennen, dat een Mommsen, die de oude geschiedenis uit hare bronnen opdelft, tot onmacht ware gedoemd, indien men hem tevens het werk van een von Sybel, van een von Treitschke of een Robert Fruin wilde laten verrichten. Het universitair onderwijs is niet van dilettanten gediend. Weefselleer, ontwikkelingsgeschiedenis, anatomie van den mensch, vergelijkende anatomie, embryologie, physiologie der zinnen, physiologische chemie zijn of worden den physioloog van de schouders afgenomen, opdat hij zich met vrucht aan zijn eigen studie wijden moge. Splitsing der wetenschappelijke taak na voorafgaande breede opleiding is thans meer dan ooit vereischte en zal het in toenemende mate blijven.

Ter aanvulling van dit tafereel der hedendaagsche wetenschap dient er nog op gewezen, dat de nuchtere en bedachtzame zin van den Nederlander zich niet verloochent in de manier, waarop hij het vak zijner keuze

beoefent. Ik zou er meer voorbeelden van kunnen geven; kortheidshalve citeer ik alleen wat Dr. Hugo de Vries zegt: „Terwijl elders de afstammingsleer bezig is de geheele botanie in zich op te zuigen en de kennis der planten verdrongen wordt door die der plant, vormt Nederland, waar door professoren en studenten nog gebotaniseerd wordt, eene gunstige uitzondering." Onderzoek en wetenschap, schoon in hoofdtrekken internationaal, behouden nogtans hun nationale eigenaardigheid.

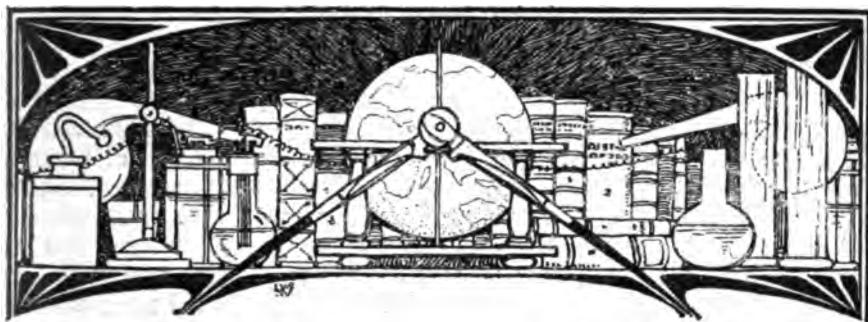
De signatuur van den huidigen student is dat hij ernstiger, minder zorgeloos en luchthartig is dan zijn vader en grootvader het waren in de blijde dagen der jeugd. Ik wil daarmee volstrekt niet zeggen, dat er thans weinig gelachen wordt of dat de dolle invallen achterwege blijven: zoolang de lente lente blijft, de nachtegalen zingen en de rozen bloeien, zal ook de jeugd soms uitgelaten van levenslust zijn. Maar is het niet opmerkelijk, dat de jonge mannen bij feestgelagen thans matiger zijn dan vroeger de deftige heeren met grijze haren en in aanzienlijke betrekkingen? Zelfs onder de studenten zijn thans enkelen, en dat niet zelden de besten, die den blauwen knoop dragen. Zeker, het zou jammer zijn, wanneer er een tijd moest komen, waarin „de druiven van den Johannisberg door een koemaagd werden opgegeten." Doch getuigt het niet van een diep besef van den ernst der tijden, wanneer vroolijke studenten, om een nationale zonde met goed gevolg te bestrijden, tot een ascetisme overgaan, waarvan vroeger zelfs door monniken niet het voorbeeld werd gegeven? De jonge mannen laten zich thans meer dan vroeger aan de openbare zaak gelegen liggen. Zij bekennen dikwijls kleur en werpen zich in het strijdgewoel der staatkundige partijen, voordat zij de volle maat hunner ontwikkeling hebben bereikt. Vroeger wist de student eenvoudig welke staatkundige groepen er waren; maar hij behoorde tot geen van haar. Ik zal hier niet van vooruitgang spreken, ik wijs enkel op dit teeken der tijden, waardoor de vroeger zoo afgesloten kring der Muzenzonen dichter bij de groote maatschappij komt te staan. Ook tengevolge van het zwoegen en sloven voor de thans zoo moeielijke examens schijnt de huidige student niet meer met een zoo kalm geweten als vroeger dikwijls het geval was te lanterfanten. Men leeft op het einde dezer eeuw onder hoogen druk. Telkens hooren wij van gevallen, waarin de arbeid des geestes tijdelijk gestaakt en aan de overspannen hersenen voorloopig rust gegund moet worden. De maalstroom van ons veelbewogen leven voert zelfs de zwakke sekse met zich mee. Jonge dames, wier hoogste zorg het weleer zou zijn geweest zonneschijn te brengen in het ouderlijk huis, nemen thans deel aan den scherpen wedstrijd, welke in alle klassen der maatschappij wordt gevoerd: zij scheppen zich een taak buitenshuis, treden naast de mannen in het gelid om te ijveren voor een openbaar belang, of wel bezoeken de collegezalen. Naar gelang het tijdstip nadert, waarop de aanvallige dochter van Oranje als koningin van den staat der Nederlanden zal worden ingehuldigd, neemt het aantal harer zusteren toe, die in het album studiosorum een plaats opeischen. Vrije ontplooiing van alle krachten is thans het ideaal!

Een ideaal, om hetwelk naar veler meening een achterlijke wetgeving

zich niet genoeg bekreunt. Er wordt gezegd: „De non-valeurs dalen niet snel genoeg, de wel-valeurs rijzen niet omhoog." Ik begrijp die klacht niet geheel. De onwaardigen uit de hoogere standen zinken als molensteenen, terwijl velen uit de onderste klassen hoogere sporten der samenleving bereiken, enkelen zelfs in de eerste rijen, aan de spits der natie komen te staan. Maatregelen om de onbemiddelden bij drommen omhoog te doen klimmen schijnen ongewenscht. Een geleerd proletariaat is een vloek voor een volk, een bron van ontevredenheid en beroering.

Mogen onze universiteiten, gelijk tot dusverre, zich gunstig blijven onderscheiden van de hoogescholen van menigen vreemden staat, nooit broeinesten van staatkundige partijschappen worden, maar door stille bevordering der wetenschap het vaderland steeds hooger doen rijzen in de schatting der wereld. Dan zullen zij onze positie in Europa sterk maken en luister bijzetten aan de regeering van Koningin Wilhelmina!

IV

HET MIDDELBAAR ONDERWIJS

DOOR

DR. D. DE LOOS,

Directeur van de Hoogere Burgerschool met Vijfjarigen Cursus te Leiden.

INLEIDING.

De wet op het middelbaar onderwijs is op 2 Mei 1863 door Koning Willem III bekrachtigd; art. 95 bepaalde, dat zij vóór of op 1 Juli 1863 zou ingaan; zij is dus meer dan dertig jaar in werking. In het begin dezer eeuw bestond er in ons land geen eigenlijk gezegd middelbaar onderwijs; alle scholen werden gerangschikt òf onder het lager onderwijs, òf onder het hooger onderwijs, hetwelk behalve de universiteiten, ook de zoogenaamde Latijnsche scholen en de gymnasia omvatte.

In 1808 benoemde Koning Lodewijk Napoleon eene commissie, aan welke hij opdroeg hem een volledig overzicht te geven van de inrichtingen van openbaar hooger onderwijs en voorts van alle inrichtingen, welke daarmede hetzij direct, hetzij indirect, in verband stonden. In haar verslag maakt de commissie wel melding van „middelbaar onderwijs", maar zij bedoelt daarmede de Latijnsche scholen, wier verbetering haar noodzakelijk toescheen. De inlijving van ons land bij het Fransche Keizerrijk verhinderde de uitvoering der voorgestelde verbeteringen.

In de volgende jaren maken de Koninklijke Besluiten meermalen melding van middelbaar onderwijs, zonder echter nauwkeurig aan te geven, waarin het bestaat. Toen in 1848 de Dubbele Tweede Kamer der Staten-Generaal aan de Regeering vroeg, wat men onder middelbaar onderwijs had te verstaan, antwoordde de Regeering: „Wat door middelbaar onderwijs moet worden verstaan, zal door de wet, op dit onderwerp te maken, worden bepaald. De aard der zaak en de reeds bestaande industrie-scholen toonen genoegzaam, wat onder het middelbaar onderwijs zal moeten worden gerangschikt."

In 1854 diende de Minister van Rheenen een wetsontwerp in op het lager en middelbaar onderwijs, hetwelk echter het volgende jaar werd ingetrokken. De zaken bleven onveranderd tot in 1862, toen de Minister Thorbecke een wetsontwerp op het middelbaar onderwijs aan de Tweede Kamer aanbood, hetwelk in het volgende jaar werd aangenomen, na slechts enkele wijzigingen van gering belang te hebben ondergaan.

Aan Thorbecke komt de eer toe eene wet te hebben ingediend en verdedigd, die nu gedurende 34 jaar bijna onveranderd van kracht is geweest en voorzeker als een weldaad voor ons vaderland moet worden aangemerkt.

Een eigenlijke omschrijving of bepaling van middelbaar onderwijs geeft de wet niet; volgens art. 1 behooren daartoe alle vakken, welke volgens deze wet worden onderwezen aan de scholen, waarover zij zich uitstrekt. Wat de ontwerper zich door middelbaar onderwijs heeft voorgesteld, blijkt evenwel duidelijk uit de Memorie van Toelichting. Daar toch vindt men:

„De benaming, middelbaar onderwijs, heeft niet op zichzelf een vaste beteekenis; zij erlangt die eerst door eene wet of een bepaalde inrichting. Wanneer men lager onderwijs volksonderwijs noemt in dien zin, dat het als eerste aanvang van ontwikkeling, gelijkelijk bestemd is voor allen, en hooger onderwijs bestemd acht voor het kleine getal van hen, die opleiding zoeken tot eene betrekking of werkzaamheid, waartoe geleerde vorming vereischt wordt, dan omvat het tusschen beide inliggende gebied van het middelbaar onderwijs de vorming van die talrijke burgerij, welke het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht."

„Nijvere maatschappij" niet enkel in hare richting op landbouw, fabriekvlijt of handel, maar in den meest uitgebreiden zin genomen, is het daarbij blijkbaar om kennis der tegenwoordige wereld en om toepassing op economische en technische diensten te doen."

Naar het inzien van Thorbecke moet het hoofdkarakter van het van Staatswege te regelen middelbaar onderwijs *algemeene* voorbereiding zijn tot eene groote verscheidenheid van maatschappelijke betrekking, beroep of dienst. Het is de meening niet voor eene bepaalde industrie af te richten, noch de scholen tot werkplaatsen te maken. Hetgeen hij voorstelt, is niet, de praktijk zelve in hare bijzonderheden te doen leeren, maar geest en zintuig der leerlingen zoo te ontwikkelen, dat zij voor de praktijk bekwaam worden.

Volgens de wet worden de scholen van middelbaar onderwijs verdeeld in *openbare* en *bijzondere*. De bijzondere behooren tot de uitzonderingen, zoodat wij ons kunnen bepalen tot de openbare.

De openbare scholen van middelbaar onderwijs zijn:

1°. de *Burgerscholen*, voornamelijk bestemd voor aanstaande ambachtslieden en landbouwers; zij worden weder onderscheiden in dagscholen en avondscholen.

2°. De *Hoogere Burgerscholen*, welke, goed ingericht, tot opleiding moeten dienen van allen, die, zonder geleerde vorming te verlangen, zich wenschen voor te bereiden om in de beschaafde en steeds voortgaande maatschappij

te verkeeren. Zij worden verdeeld in hoogere burgerscholen met *driejarigen* cursus en die met *vijfjarigen* cursus.

3°. De *Landbouwscholen.*

4°. De *Polytechnische School.*

I. BURGERSCHOLEN.

Reeds in den loop der discussiën over deze wet, spraken eenige leden van de 2e Kamer der Staten-Generaal het vermoeden uit, dat de burgerscholen niet zouden worden bezocht door de jongelieden, waarvoor zij bestemd zijn. En dit vermoeden heeft zich bewaarheid wat de burgerdagscholen betreft, die nooit hebben gebloeid. In 1874 bestonden er nog vijf, maar thans is er nog slechts ééne, namelijk die te Leeuwarden. Gelukkig kan men hetzelfde niet zeggen van de burgeravondscholen; enkele hebben zooals de wet bepaalt, slechts een cursus van twee jaar, vele een cursus van drie jaar, sommige zooals die te Rotterdam, Leiden en Groningen een cursus van zes jaar. Die te Rotterdam draagt den naam van „Academie van Beeldende Kunsten en technische Wetenschappen," die te Leiden dien van Mathesis Scientiarum Genitrix." Men mag zeggen, dat de burgeravondschool eene onverwachte uitbreiding heeft verkregen, die niet door de wet is voorgeschreven; vele gemeenten getroosten zich groote opofferingen om de school zoo goed mogelijk te maken. Het aantal scholen bedraagt thans 38 en het aantal leerlingen bedroeg op 1 Januari 1896 5510.

Elke gemeente van meer dan 10 duizend zielen is verplicht minstens één burgerdag- en avondschool te stichten; men kan echter van de Koningin ontheffing verkrijgen van de oprichting eener dagschool, als het blijkt dat door de avondschool voldoende voorzien wordt in de behoeften van het onderwijs.

Volgens de wet moet er op de dagschool worden onderwezen: *a.* wiskunde, *b.* de eerste beginselen der werktuigkunde, *c.* die der natuur- en scheikunde, *d.* die der natuurlijke historie, *e.* die der technologie of der landbouwkunde, *f.* de beginselen der aardrijkskunde, *g.* die der geschiedenis, *h.* die der Nederlandsche taal, *i.* de eerste gronden der staathuishoudkunde, *k.* het hand- en rechtlijnig teekenen, *l.* de gymnastiek.

De Gemeenteraad bepaalt, of de beginselen der technologie of die der landbouwkunde zullen worden onderwezen; hij kan ook beide vakken laten onderwijzen. Bij de opgenoemde vakken van onderwijs kan ook nog dat in het boetseeren en in eene of andere vreemde taal gevoegd worden. De Gemeenteraad bepaalt tevens, welke van de opgenoemde vakken aan de avondschool onderwezen zullen worden.

VAKSCHOLEN.

1. AMBACHTSSCHOLEN. — Zooals wij gezien hebben, konden de burgerdagscholen niet blijven bestaan; toch gevoelde men in vele steden behoefte om gedurende den dag onderwijs te geven aan aanstaande werklieden; men trachtte daarin te voorzien door de oprichting van ambachtsscholen. Reeds vóór de wet in werking trad, had Amsterdam het voorbeeld gegeven,

hetwelk in 1870 gevolgd werd door Rotterdam. Tegenwoordig is het aantal ambachtsscholen 20; zij verschillen van elkaâr door het aantal vakken, dat er onderwezen wordt. Aan alle scholen wordt het timmeren, aan de meeste het smeden, voorts aan vele scholen het meubelmaken, het schilderen, het bankwerken en het houtdraaien onderwezen. Naast het practische onderwijs vormt een theoretische cursus aan de meeste scholen eene voortzetting van het lager onderwijs.

De ambachtsscholen zijn gesticht door particuliere vereenigingen en ontvangen subsidiën van de gemeente, de provincie en den Staat. Vele dezer scholen hebben langen tijd te worstelen gehad met geldelijke moeilijkheden, maar sedert de Staat aan de meeste subsidie verleent, is haar toestand zeer verbeterd. Het gezamenlijk aantal leerlingen bedroeg 2373 op 1 Januari 1896.

Afwijkende van de inrichting der ambachtsscholen wordt aan de openbare avondschool te Enschedé practisch onderwijs gegeven in bleeken, verven, drukken en weven; ook aan deze school is een theoretische cursus, waar o.a. onderwijs wordt gegeven in het Nederlandsch, het ambachtsteekenen, de theorie van het weven, de compositie, boekhouden enz.

De Kweekschool voor machinisten te Amsterdam. — Deze school, die veel overeenkomst heeft met de ambachtsscholen, werd gesticht in 1878 en hare kosten worden gedekt door toelagen van de gemeente en de provincie, door contributiën van donateurs en door de schoolgelden. Het onderwijs wordt verdeeld over twee jaar in vier halfjaarlijksche cursussen. Behalve in het theoretisch onderwijs, dat zich uitstrekt over wiskunde, natuur- en werktuigkunde, materialenkennis, Nederlandsche, Engelsche en Hoogduitsche talen, het handteekenen en het rechtlijnig en machine-teekenen, wordt ook onderwijs in de praktijk gegeven, namelijk in smeden, bankwerken en draaien en de behandeling van stoomwerktuig en ketel. Om een einddiploma der school te kunnen verkrijgen, moeten de leerlingen na het afloopen der school minstens een jaar in een fabriek werkzaam zijn geweest. Vele leerlingen worden geplaatst op suikerfabrieken in O. Indië of bij de groote stoombootmaatschappijen, zoowel hier te lande als in O. Indië; ook worden vele geplaatst op fabrieken in de Transvaal. In den laatsten tijd zijn er twee nieuwe afdeelingen aan de school verbonden, namelijk 1° de afdeeling „*Technici*" bestemd voor jongelieden, die in de nijverheid in algemeenen zin een toekomst zoeken. Het onderwijs wordt gegeven in een driejarigen cursus in zes afdeelingen, en het schoolgeld bedraagt *f* 150 per jaar voor externen en *f* 600 voor internen. 2°. De afdeeling „*Scheepsmachinisten*" bestemd voor jongelieden, die daartoe wenschen te worden opgeleid. De cursus duurt één jaar en in dien tijd kunnen de leerlingen, die goed lager onderwijs hebben genoten, voldoende ontwikkeld worden om later aan de gestelde theoretische eischen voor de staatsexamens, voor diploma A. en B. te voldoen. Het schoolgeld is bepaald op *f* 4 per maand.

2° Industriescholen voor meisjes. — Er zijn thans vier dergelijke scholen met een gezamenlijk aantal van bijna 800 leerlingen; er wordt onderwijs gegeven in nuttige en fraaie handwerken, op sommige in het maken van bloemen van papier en van leder, in het boekhouden, in lithographie, in het graveeren op hout, in het schilderen op zijde, hout of porcelein, in het

teekenen, in het Fransch en in de pharmacie. Somtijds wordt er nog een cursus van lager onderwijs gegeven, tot onderhoud van het vroeger geleerde. De scholen zijn gevestigd te Arnhem, 's-Hage, Rotterdam en Amsterdam en genieten alle een subsidie van den Staat, de provincie en de gemeente.

3°. TEEKENSCHOLEN. — Deze hebben in den laatsten tijd een hooge vlucht genomen; vooral is dit een gevolg van het subsidieeren door den Staat. Er zijn drie Rijksinstellingen, namelijk de Rijks Academie van Beeldende Kunsten in 1870 gesticht, de Rijks Normaalschool voor teekenonderwijzers in 1881 opgericht en de Rijksschool voor Kunstnijverheid eveneens in 1881 gesticht en alle drie gevestigd te Amsterdam. Deze drie scholen te zamen kosten aan het Rijk *f* 81.000. Voorts heeft men te 's-Hage de Academie van Beeldende Kunsten, eene particuliere inrichting, die door de provincie en het Rijk gesubsidieerd wordt, te Haarlem de Teekenschool voor Kunstnijverheid, eene school gesticht door het Museum van Kunstnijverheid der Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, welke van den Staat, de provincie en de gemeente eene jaarlijksche subsidie ontvangt tot een gezamenlijk bedrag van *f* 7500; alleen te Amsterdam zijn er, behalve de drie genoemde Rijksscholen acht scholen van meerderen of minderen omvang, waarvan er zes eene Rijkstoelage ontvangen tot een gezamenlijk bedrag van *f* 18.250. De reeds genoemde Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam kan men ook hieronder rangschikken. Het gezamenlijk aantal scholen, waarbij het onderwijs enkel bestaat in teekenen en aanverwante vakken of wel, waarbij het teekenen op den voorgrond treedt, bedraagt minstens 70; de meeste ontvangen van den Staat, de provincie en de gemeente een jaarlijksch subsidie.

Verreweg het grootste aantal dezer scholen zijn bestemd voor aanstaande ambachtslieden; wij zien dus dat ook hier getracht wordt het gevoel voor het schoone bij den minderen stand op te wekken en te ontwikkelen.

II. HOOGERE BURGERSCHOLEN.

Men onderscheidt ze volgens de wet in die met driejarigen en die met vijfjarigen cursus; bij uitzondering zijn er ook een paar met vierjarigen cursus. De Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp zegt daarover, dat voor het grootste aantal jongelieden een driejarige cursus aannemelijk is, gedurende welken onderwijs in de wiskunde, de beginselen der natuurkunde en natuurlijke historie, geschiedenis en aardrijkskunde, talen en teekenen wordt gegeven. Meer uitgebreide hoogere burgerscholen, met vijfjarigen cursus, in eenige aanzienlijke gemeenten te vestigen, zouden de vorming van hen, die hunne studiën zoo ver kunnen voortzetten, moeten voltooien. De bedoeling van den wetgever was, om in deze scholen gedurende de eerste drie jaren gelijk onderwijs te doen geven als aan die met driejarigen cursus. Dit laatste is echter thans volstrekt niet het geval, daar aan de meeste scholen met vijfjarigen cursus de eerste drie jaren geen afgesloten geheel vormen doch de laatste twee jaren eene voortzetting daarvan zijn. Ook heeft zich niet geheel bewaarheid, dat de hoogere burgerscholen voor het grootste deel met driejarigen cursus zouden zijn, want het aantal

met vijfjarigen cursus bedraagt 36, dat met driejarigen cursus 24, dat met vierjarigen cursus 2; daarenboven kan men bij deze scholen rekenen: de handelsschool te Amsterdam en de school voor nijverheid en handel te Enschedé. Ook te Rotterdam heeft men aan den driejarigen cursus klassen voor handelsonderwijs verbonden. Toch is de voorspelling uitgekomen wat de stad Amsterdam betreft, welke vier scholen met driejarigen cursus en slechts ééne met vijfjarigen cursus telt; een tweede school met vijfjarigen cursus zal nog in dit jaar worden geopend. Het aantal Rijksscholen met vijfjarigen cursus bedraagt 11, dat met driejarigen cursus 10; van de gemeentescholen zijn er 21 met vijfjarigen cursus en slechts 5 met driejarigen cursus gesubsidieerd. De overige scholen zijn niet gesubsidieerd. De bevolking der hoogere burgerscholen is langzamerhand zeer toegenomen: die met vijfjarigen cursus telden in het jaar 1864 slechts 750, die met driejarigen in 1865 slechts 47 en volgens het laatste Rijksverslag bedroeg op 1 Januari 1896 het gezamenlijk aantal 6816 leerlingen.

In 1871 stond de Minister van Binnenlandsche zaken toe, dat er ook *meisjes* konden worden toegelaten op de Rijks hoogere burgerscholen voor jongens en vele gemeentescholen hebben dit voorbeeld gevolgd. Voor de kleine steden kan dit verklaard worden door het feit, dat zich daar geen hoogere burgerscholen voor meisjes bevinden; voor de steden, waar dit wel het geval is, bestaat er eene andere reden. Het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus voor jongens geeft o.a. het recht om de studiën voor arts en apotheker voort te zetten aan de Universiteiten, maar de kundigheden, die voor dit examen vereischt worden, kunnen *niet* worden verkregen op eene meisjesschool. Het is dus eene gunst als de Minister het verzoek toestaat; daarom wordt er door eene onzer vrouwenvereenigingen eene poging gedaan om de toelating van meisjes als een recht te verkrijgen. Het aantal meisjes, dat op 1 Januari 1896 de lessen aan de jongensscholen volgde, bedroeg 475.

In den aanvang van dit hoofdstuk hebben wij reeds in hoofdzaak de vakken genoemd, waarover het programma eener school met driejarigen cursus loopt. Het programma eener vijfjarige school is uitgebreider, ja men mag, mijns inziens, wel zeggen *te uitgebreid;* de vakken toch zijn, behalve de reeds genoemde: mechanica, scheikunde, kosmographie, staatsinrichting van Nederland, staathuishoudkunde en boekhouden.

Het diploma van het eindexamen geeft verschillende rechten, o.a. zooals reeds gezegd is, om de universitaire examens af te leggen voor arts en apotheker en ook voor tandmeester; voorts om te studeeren aan de Polytechnische school ten einde den titel van ingenieur en technoloog te verkrijgen; ook is het diploma onmisbaar om de betrekking van O. I. ambtenaar te erlangen; eindelijk dient het als aanbeveling bij vele betrekkingen.

Het eindexamen is van 1865 tot 1895 met goed gevolg afgelegd door 6635 leerlingen; ongeveer 14 pCt. werd afgewezen. Het komt mij belangrijk voor den werkkring op te geven, dien zij gekozen hebben volgens de statistiek, welke daarvan tot 1895 door den schrijver dezes is opgemaakt; zij die nog voor het een of ander vak studeeren, zijn ook daarbij opgenomen: O. I. ambtenaren 978, ingenieurs en technologen 1271, doctoren in de wis- en natuurkundige vakken 181, doctoren in de medicijnen 71, doctoren in

andere vakken 134, artsen 912, apothekers 195, officieren 460, in den handel 459, in fabrieken werkzaam 213, bankinstellingen 144, onderwijs 258, landmeters 83, ambtenaren bij het boschwezen in O. I. 27, registratie en belastingen 244, post- en telegraafdienst 164, verschillende betrekkingen 497, ambteloos 25, overleden 157, werkkring onbekend 162.

Men moet echter niet meenen, dat de vele leerlingen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, die geen eindexamen hebben afgelegd, hunne carrière hebben gemist, daar de meeste de 3e klasse verlaten na examen te hebben afgelegd voor de Cadettenschool te Alkmaar, het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord, of geplaatst worden op handelskantoren, in fabrieken, enz. Te betreuren is het voorzeker, dat de Militaire School te Haarlem en de Artillerie-cursus te Delft zijn opgeheven, daar deze zulke uitmuntende uitkomsten hebben opgeleverd, die voor ons middelbaar onderwijs nog niet vergoed zijn door het opnemen onzer leerlingen aan de Militaire Academie te Breda.

De scholen met driejarigen cursus mogen zich in de laatste jaren in grooten bloei verheugen; enkele gemeenten getroosten zich daarvoor vele financieële offers, o. a. mag dit van Amsterdam gezegd worden. Van deze scholen doen ook vele leerlingen admissie-examen voor de Cadettenschool, het Instituut voor de Marine, voor machinist-leerling te Hellevoetsluis, voor de Kweekschool voor machinisten te Amsterdam; vele worden geplaatst op kantoren, in fabrieken of wijden zich aan het een of ander ambacht.

Hoogere burgerscholen voor meisjes. — Zooals gezegd is, zijn er vele scholen voor jongens, waar ook meisjes worden toegelaten; gewoonlijk hebben deze dan het voornemen om een examen af te leggen. De wet van 1863 treedt niet in bijzonderheden betreffende het middelbaar onderwijs voor meisjes. In Art. 21 dier wet leest men: „De inrichting van middelbare scholen voor meisjes, door gemeentebesturen, provinciën of bijzondere personen met of zonder subsidie te stichten, wordt aan de stichters overgelaten, behoudens voorwaarden, aan verleende subsidiën te verbinden."

Er zijn thans 12 middelbare scholen voor meisjes, waarvan er 11 door gemeenten zijn gesticht en 1 eene bijzondere school is; vroeger waren er twee meer, namelijk die te Goes en te Middelburg, welke in 1885 en 1886 zijn opgeheven. Deze opheffing was het gevolg van een voorstel der toenmalige Regeering, om de jaarlijksche subsidie ten bedrage van *f* 3500 à *f* 5000 voor elke school in te trekken, welk voorstel helaas! door de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd aangenomen. Dit besluit was niet te billijken, daar vele gemeenten zich bij de oprichting groote offers hadden getroost, bestaande o. a. in het stichten van schoolgebouwen, het aanschaffen van schoolmeubelen, *nadat* eene vorige Regeering subsidie had toegezegd.

Het aantal leerlingen bedroeg op 1 Januari 1896 voor alle lessen 1311, voor enkele lessen 53, dus totaal 1364.

De gemeenten zijn geheel en al vrij in het opmaken van het programma van onderwijs; aan alle scholen onderwijst men wiskunde, natuur- en scheikunde (of wel enkel natuurkunde), natuurlijke historie, geschiedenis, aardrijkskunde, de vier moderne talen, handwerken en teekenen; op enkele

scholen wordt er nog bijgevoegd het onderwijs in de staatswetenschappen, het boekhouden, den zang, op ééne school dat in de gezondheidsleer, op eene andere school dat in de schoonheidsleer. Het aantal leeraressen aan de scholen verbonden bedraagt 125, dat der leeraren 36. In de meeste vakken zijn de vereischte bevoegdheden voor de leeraressen dezelfde als die voor de leeraren aan jongensscholen; ofschoon het aantal lesuren der eersten gewoonlijk kleiner is dan dat der laatsten, is het toch voor vele dames eene zware taak als leerares werkzaam te zijn. Niettemin worden deze betrekkingen door vele dames zeer gewenscht, niet enkel wegens de financieele voordeelen daaraan verbonden, maar ook wegens de geachte positie in de maatschappij.

III. LANDBOUWSCHOLEN.

Rijkslandbouwschool te Wageningen. — Deze school is in den laatsten tijd zeer uitgebreid en omvat thans vier geheel op zich zelf staande afdeelingen ieder met een eigen Directeur. Het geheel staat onder een Hoofddirecteur en een der Inspecteurs van het middelbaar onderwijs is bepaaldelijk belast met de inspectie van het landbouw-onderwijs.

I. De afdeeling „*Landbouwschool*" met een tweejarigen cursus is bestemd om aan leerlingen, die later den practischen landbouw zullen uitoefenen, de kennis en ontwikkeling bij te brengen, die voor eene doelmatige uitoefening van het landbouwbedrijf onmisbaar zijn. Aantal leerlingen 42 bij den aanvang van den cursus 1896/97.

Aan deze afdeeling is verbonden:

a. een éénjarige voorbereidingsklasse ten behoeve van hen, die geen voldoend lager onderwijs hebben genoten; zij dient tevens als voorbereidingsklasse voor de afdeeling „Tuinbouwschool". Aantal leerlingen 23 bij den aanvang van den cursus 1896/97.

b. een éénjarige klasse voor den Indischen landbouw, ten behoeve van hen, die, zonder breede voorontwikkeling, zich voor de Indische cultuur wenschen te bekwamen. Aantal leerlingen op hetzelfde tijdstip 3.

II. De afdeeling „*Tuinbouwschool*" met tweejarigen cursus is bestemd voor aanstaande kweekers, die voor hunne vorming een overzicht van het geheele vak en tevens practische opleiding wenschen te erlangen. Hierbij behoort ook nog een tweejarige cursus, waarin meer wetenschappelijk onderricht in tuinbouw wordt gegeven. Het eerste toelatingsexamen werd afgenomen in September 1896 en de plechtige opening der school had plaats op 3 October 1869. De eerste cursus ving aan met 12 leerlingen.

III. De afdeeling „*Hoogere burgerschool*" met vierjarigen cursus; hier wordt in hoofdzaak het leerplan gevolgd van de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus. Aantal leerlingen 103 op 1 Mei 1897.

IV. De afdeeling „*Hoogere Land- en Boschbouwschool*". Deze omvat een tweejarigen cursus voor Nederlandschen en een tweejarigen cursus voor Indischen landbouw en is bestemd voor de opleiding van wetenschappelijk gevormde landbouwkundigen, zoowel voor Nederland als voor Nederlandsch-Indië. Zij is toegankelijk voor hen, die een hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en voor hen, die genoemde afdeeling III hebben doorloopen en is bestemd voor aanstaande landbouwers, die een meer wetenschappe-

lijke opleiding verlangen, voor toekomstige administrateurs van bezittingen in Nederland en in Indië enz.

Het onderwijs omvat, naast de landbouwvakken, de natuurwetenschappen, staathuishoudkunde, teekenen, landmeten en waterpassen.

Zij, die deze afdeeling hebben doorloopen, kunnen een staatsexamen afleggen, waardoor zij den titel van landbouwkundige verkrijgen. Het diploma van landbouwkundige geeft het recht de studiën voort te zetten voor het groot ambtenaarsexamen, dus hetzelfde recht als zij bezitten, die het eindexamen der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus hebben afgelegd. Het aantal leerlingen bedroeg op 1 Mei 1897 voor de Nederlandsche afdeeling 1e klasse 12, voor de Indische afdeeling 1e en 2e klasse 29.

Aan het einde van den cursus wordt aan hen, die de Indische afdeeling hebben doorloopen, gelegenheid gegeven tot het afleggen van een vergelijkend examen om als Rijksalumni te worden toegelaten tot den cursus voor de opleiding van technische ambtenaren bij het Boschwezen in Ned.-Indië. Deze cursus werd op 1 Mei 1897 gevolgd door 19 leerlingen.

Uit een en ander zien we, dat de Rijkslandbouwschool eene instelling is, die in velerlei richting werkt. Ook aan het practische deel wordt de noodige tijd besteed, zooals aan akker- en weidebouw, veeteelt, zuivelbereiding, ooftboomteelt en warmoezerij, houtteelt, hoogland- en laaglandcultures. In het laboratorium worden de leerlingen geoefend in melk- en grondonderzoek, het zetmeelgehalte van aardappelen bepaald enz. In de proeftuinen en op de terreinen worden o. a. al de gewassen door de leerlingen zelf gezaaid en zooveel mogelijk verzorgd.

Voor de afdeeling „Tuinbouwschool" staat de bloementeelt, de boomteelt, de warmoezerij en het tuin-architectuur-teekenen op het programma.

Landbouw-winterscholen. — Zij hebben ten doel aan jongelieden van het platteland eenige kennis van den landbouw te verschaffen in een tweejarigen cursus van October tot Maart. Zij zijn gevestigd te Groningen, Goes, Sittard, Dordrecht, Schagen en Leeuwarden.

Tuinbouw-winterscholen zijn gevestigd te Huldwijk, te Aalsmeer en te Tiel.

VAKSCHOLEN EN ANDERE INRICHTINGEN VAN ONDERWIJS.

1°. *School der vereeniging voor vakonderwijs in de zuivelbereiding* in Friesland, gevestigd te Bolsward met een Rijkssubsidie van *f* 5000. Het doel der school is, om door theoretisch en door practisch onderwijs bekwaam technisch personeel voor de zuivelfabrieken te vormen. 2°. *Vakzuivelschool* der Geldersch-Overijselsche Maatschappij van landbouw. 3°. *Gerard Adriaan van Swieten-Tuinbouwschool.* Deze school is in 1884 gesticht door den majoor F. H. L. van Swieten op de terreinen der Maatschappij van Weldadigheid en heeft ten doel degelijke tuinlieden te vormen, die bekend zijn met groentenbouw, vruchtenteelt, bloementeelt en de behandeling van koude en warme bakken, bloemen- en druivenkasten. Het onderwijs is gratis voor de onvermogende leerlingen, de andere betalen schoolgeld. Het Rijkssubsidie bedraagt *f* 2500. 4°. *Gerard Adriaan van Swieten-Boschbouwschool.* De bouw dezer school werd in 1887 evenals die der vorige geheel bekostigd door den Heer van Swieten; de kosten van onderhoud en instandhouding worden

grootendeels gevonden uit het van Swieten-fonds. Het doel dezer school is het vormen van degelijke boschbazen, die bekend zijn met alles, wat omtrent houtcultuur van ondergeschikte beambten, zoowel theoretisch als practisch, verlangd kan worden en die in staat zijn de werkzaamheden zelf uit te voeren. Ook hier geldt dezelfde regeling van het schoolgeld. Rijkssubsidie *f* 2500. 5°. *Gerard Adriaan van Swieten-Landbouwvakschool.* Zij is ook gesticht door den Heer van Swieten en heeft ten doel de leerlingen hoofdzakelijk in kennis te stellen met datgene wat de wetenscbap aan de hand doet, om het landbouwbedrijf op de meest voordeelige wijze in te richten; het onderwijs is dus geheel ingericht om flink ontwikkelde practische landbouwers te vormen. Rijkssubsidie *f* 2600. 6°. *Vereeniging „Landbouwonderwijs" te Middelharnis.* Deze geeft een cursus over landbouwonderwijs en ontvangt daarvoor een Rijkssubsidie van *f* 2000. 7°. *Tuinbouwwandelleeraar.* Deze ambtenaar, aangesteld door het Hoofdbestuur der Maatscnappij van Tuinbouw en Plantkunde, houdt in verscheidene plaatsen cursussen, die de algemeene sympathie meer en meer ondervinden. 8°. *Cursus in tuinbouwkunde,* gegeven door de Vereeniging van Tuin- en Landbouw te Maastricht. 9°. *Cursussen in paardenkennis.* Deze werden in den winter van 1895/96 van wege de Friesche Maatschappij van Landbouw in 8 plaatsen gegeven. 10°. *Wintercursussen.* In den laatsten tijd worden in 71 plaatsen cursussen gehouden, namelijk in 10 plaatsen in Friesland, 3 in Noord-Holland, 6 in Zuid-Holland, 11 in Noord-Brabant, 8 in Gelderland, 6 in Overijsel, 6 in Zeeland, 2 in Limburg, 13 in Groningen, 4 in Drente, 2 in Utrecht. 11°. *Cursussen ten behoeve van onderwijzers* bij het lager onderwijs. Zij zijn bestemd voor hen, die zich wenschen te bekwamen voor het afleggen van het examen voor lager onderwijs in de landbouwkunde. Zij werden gegeven in 10 verschillende plaatsen in den winter van 1895/96. 12°. *Cursussen in hoefbeslag,* werden op 16 verschillende plaatsen gegeven. 13°. *Rijkslandbouwleeraren.* In alle provinciën zijn thans Rijkslandbouwleeraren aangesteld; terwijl 4 *Rijkstuinbouwleeraren* werkzaam zijn. 14°. *Zuivelconsulenten.* De zuivelconsulenten zijn niet door de Regeering aangesteld, doch door de Maatschappij van landbouw; een groot deel der kosten wordt echter door het Rijk gedragen. Tot nog toe zijn er 7 zoodanige ambtenaren aangesteld; waarschijnlijk echter zal binnen kort iedere provincië een dergelijken ambtenaar bezitten.

IV. POLYTECHNISCHE SCHOOL.

De Polytechnische School werd in 1864 te Delft geopend en verving de toenmalige Koninklijke Academie voor civiele ingenieurs; deze laatste telde in 1863 259 studenten, waarvan er 163 waren ingeschreven voor de studie van ingenieur en 96 voor talen, aardrijkskunde en ethnologie van onze O.-Indische bezittingen. De laatste gingen over naar de Indische inrichting te Leiden, door het Rijk gesticht, of naar die te Delft, door de Gemeente opgericht. Nadat eerst gedurende een paar jaar het aantal leerlingen verminderde, nam later het aantal langzamerhand toe, zoodat dit gedurende den cursus 1876/77 289 bedroeg en voor den cursus 1895/96 428, waaronder 77 zoogenaamde toehoorders, die niet den volledigen cursus voor ingenieur of technoloog volgden, waren ingeschreven. Bij den aanvang

van den tegenwoordigen cursus waren er ingeschreven 89 voor civiel ingenieur, 136 voor civiel en bouwkundig ingenieur, 5 voor civiel, bouwkundig en werktuigkundig ingenieur, 5 voor civiel en werktuigkundig ingenieur, 2 voor bouwkundig ingenieur, 2 voor scheepsbouwkundig ingenieur, 13 voor scheepsbouwk- en werktuigkundig ingenieur, 144 voor werktuigkundig ingenieur, 1 voor technoloog en werktuigkundig ingenieur, 45 voor mijnen-ingenieur, 58 voor technoloog, 4 voor alle lessen en 67 voor enkele lessen, te zamen 571, dus een zeer groot aantal.

De diploma's van ingenieur en technoloog worden afgegeven door Commissiën, daartoe door den Minister van Binnenlandsche Zaken benoemd. Zooals reeds gezegd is zijn er thans 67, die niet den volledigen cursus voor ingenieur of technoloog volgen; onder hen zijn er, die trachten zich te bekwamen voor eene akte, die bevoegdheid schenk voor het geven van onderwijs in de wiskunde of in de natuurkundige wetenschappen of wel in het hand- en rechtlijnig teekenen aan eene school voor middelbaar onderwijs.

Voor het hand- en rechtlijnig teekenen kunnen zij volgen, behalve de lessen in die vakken, de lessen over het bouwkundig projecteeren en de geschiedenis der bouwkunst, over decoratieve kunst en ornament. Een cursus in meten en wegen is bijzonder bestemd voor hen, die zich voor de betrekking van adjunct-ijker der maten, gewichten en weegwerktuigen wenschen te bekwamen.

Voor hen, die zich meer bijzonder op de studie der electrotechniek wenschen toe te leggen, bestaat daartoe gelegenheid door het bijwonen van een cursus over dat vak en door het deelnemen aan daarmede in verband staande practische oefeningen. De titel van electrisch ingenieur kan echter hier te lande nog niet worden verkregen.

Het onderwijzend personeel bestond bij den aanvang van den loopenden cursus uit 20 hoogleeraren, 8 leeraren en 20 adsistenten; daarenboven is er een bibliothecaris en een administrateur aan de school verbonden. Afzonderlijke hoogleeraren zijn in den laatsten tijd benoemd voor bacteriologie en microchemie.

De school bezit, behalve een groot aantal gewone leerzalen, een groot en schoon laboratorium voor physica, daarenboven twee laboratoria voor scheikunde, een voor delfstof- en aardkunde, een voor bacteriologie, dat op 28 September jl. geopend werd, voorts 17 teekenzalen, een boetseerzaal en een afzonderlijk en doelmatig ingericht gebouw voor het landmeten en waterpassen en de geodesie. Een microchemisch laboratorium is in aanbouw. Wegens het zeer groote aantal leerlingen in dezen cursus is het aantal en de grootte der lokalen verre van voldoende; het is voor de eer van ons land te hopen, dat daarin spoedig verbetering kome.

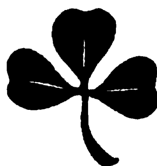
Vele binnen- en buitenlandsche reizen worden door sommige hoogleeraren met de leerlingen gedaan, o. a. met het doel de hulpmiddelen der schoone bouwkunst uit te breiden, om kennis te maken met nieuwe stations-emplacementen in Duitschland, om machinefabrieken te bezichtigen, enz.

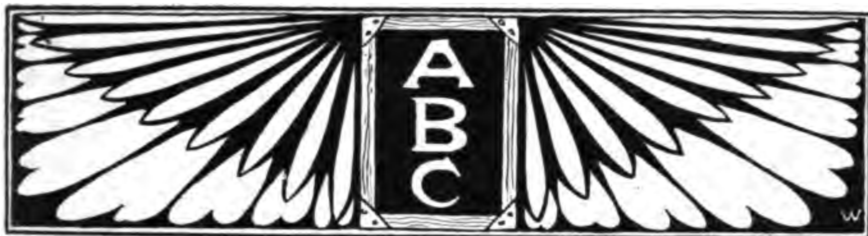
Ook door adspiranten voor het mijnwezen in Ned.-Indië werden voor rekening van het Rijk buitenlandsche reizen gedaan, gewoonlijk van 12

maanden, ten einde door geologische tochten en door het bezoek van mijnen en smelterijen of wel door verblijf aan de mijn-academie te Clausthal hunne kennis op practisch gebied uit te breiden.

Aan het einde van dit overzicht gekomen hebben wij kunnen opmerken, dat het middelbaar onderwijs in alle standen der maatschappij nuttig werkt. Vooral het onderwijs in het teekenen en in de landbouwkunde is in de laatste jaren aanmerkelijk uitgebreid en verbeterd; evenzoo is dit het geval met het ambachtsonderwijs. Niet dat wij het middelbaar onderwijs volmaakt vinden, dat zij verre; wij blijven wenschen, dat het leerplan en de eindexamens der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus vereenvoudigd zullen worden, dat er meer eenheid kome in de programma's der scholen, hetgeen ten voordeele zal zijn voor de kinderen van zoovele officieren en ambtenaren bij overplaatsing, dat het recht van promotie worde toegekend aan aanstaande medici en natuur-philosophen, die het eindexamen der hoogere burgerscholen met goed gevolg hebben afgelegd, dat de salarissen der Rijksleeraren worden verhoogd of althans met meer billijkheid worden geregeld, dat de opleidingsgelegenheden om te kunnen voldoen aan de zeer zware eischen, bij het akte-examen van het middelbaar onderwijs in de nieuwe talen gesteld, mogen worden vermeerderd.

Dit alles neemt niet weg, dat wij het middelbaar onderwijs een zegen voor ons vaderland mogen noemen.

V

HET LAGER ONDERWIJS

DOOR

D. DE GROOT,

Schoolopziener te Utrecht.

In Augustus 1896 is in de Raadzaal eener aanzienlijke gemeente door haren burgervader een kort en zakelijk pleidooi gehouden, waarvan ik hier een klein gedeelte laat volgen. 't Was voor eene der nieuwe scholen, die daar in de laatste jaren gebouwd werden.

„Het is ons (B. en W.) altijd voorgekomen, dat het van groot belang is, de scholen ruim en goed in te richten met goede lokalen en ruime vestibules, waardoor het verblijf in de school wordt veraangenaamd. Daaraan is het mede te danken, dat het gaan naar de school voor de jeugd niet meer is eene straf, maar een genoegen is geworden."

„Uit mijne jeugd herinner ik mij, dat het gaan naar de school in de bekrompen lokalen, die men destijds had, niet zeer aangenaam was. Ik had verwacht, dat mijne kinderen ook dikwijls „schoolpijn" zouden hebben, eene pijn, die tegen het begin van den schooltijd altijd zeer erg was, maar in den regel na het eerste uur weer was verdwenen, evenals dat met mij vroeger het geval is geweest. Maar tot mijne groote verwondering heb ik opgemerkt, dat die vroeger zoo algemeene schoolpijn thans verdwenen is. Voor een groot deel is de reden daarvan gelegen in de betere lokalen, waarin nu het onderwijs gegeven wordt. Ik weet nog zeer goed, hoe men vóór 30 en 40 jaar gezeten was in nauwe lokalen en op ongemakkelijke banken, arm aan arm. Al konden de kinderen zich destijds van de reden geen rekenschap geven, het gevoel van malaise, dat daardoor ontstond, heeft toch ontegenzeggelijk op hun moreel grooten invloed gehad.

„Indien thans het onderwijs veel geld kost, en ook de scholen, die worden gebouwd groote offers van de gemeentekas vragen, dan blijkt toch

aan den anderen kant, dat de kinderen genieten van hun verblijf in goede lokalen. Dit zal ook zeker aan het onderwijs ten goede komen. In het belang van het onderwijs is het samenbrengen van honderd kinderen in twee klassen in één lokaal niet gewenscht. Het verdeelen over meer lokalen kost echter wat meer. Het geld, dat aan het bouwen van goede scholen wordt besteed, is inderdaad goed besteed."

Toen daarop het kort verslag van de gemeenteraadszitting in de gezellige kringen kwam, bleek het weer, hoe gaarne wij terugdenken aan het lief en leed onzer jeugd, met name aan de schooljaren. 't Is mij meermalen en ook elders gebleken — en door mijne bestendige en jarenlange aanraking met school, ouders en kinderen mij zeker meer dan zeer velen — dat de kennis der oudere school- en onderwijstoestanden wordt onderhouden, doordien ze de stof schijnt te geven voor leerende, vermanende, maar ook voor vermakelijke mededeelingen, waarbij de oude school het deerlijk aflegt tegen de tegenwoordige. Toen dan ook voor enkele weken de vriendelijk dringende uitnoodiging tot mij kwam, om in dit Gedenkboek eenige bladzijden te wijden aan de ontwikkeling van het lager onderwijs in de jongste 50 jaren, was het mijne overtuiging, dat het tamelijk overbodig was de vroegere toestanden te schetsen evenzeer als de tegenwoordige, — dat aanduiden voldoende kan heeten; maar dat een heenwijzen naar de factoren dier ontwikkeling wenschelijk is te achten. Meer dan een heenwijzen zal het trouwens niet kunnen zijn bij den beknopten omvang, dien mijn opstel moet hebben.

Mijne schooljaren kwamen 20 jaar vroeger dan die van den geachten burgervader. Tusschen beide tijdstippen hadden nog al aanmerkelijke verbeteringen plaats, zoowel in de schoolinrichting als in 't onderwijs. Er was ook een groot onderscheid tusschen de stadsscholen (de openbare en de diaconie-scholen) en de bijzondere scholen der 2de klasse, die in de grootere plaatsen doorgaans de eenige burgerscholen waren, terwijl daarnevens dan alle openbaar onderwijs bestond in eenige armen- en tusschenscholen. Van deze openbare scholen heb ik er gekend (en niet slechts in mijne jeugd, maar nog lang daarna) die, in den spiegel van onzen tijd gezien, eene schrille tegenstelling vormen met de zorg der overheid in onze dagen. Bijna alle van die scholen bestonden uit één locaal en bevatten tot 200, 300 kinderen en soms nog veel meer. Licht werd er aangebracht, indien mogelijk, aan beide zijden en van achteren, soms ook van voren. De stadsscholen waren overbevolkt, de leerlingen zaten er opeengepakt aan lange schooltafels met smalle bank of zitting, zonder rugleuning en zonder behoorlijken steun voor de voeten. De banken echter waren voor de grooteren laag genoeg om geen anderen steun te behoeven dan den vloer, een' vloer van klinkers. Voor de schrijvers, dat is voor de meergevorderden, die voor schrijf- en leesboek een' lessenaar behoefden, heb ik nog smalle dubbele lessenaars gekend, en bij de *abé*-klanten, die op het bord leerden, bankjes zonder lessenaar. Om geen plaatsruimte te verliezen stonden de schooltafels zoo dicht bijeen, dat ze slechts eene nauwe passage lieten voor de leerlingen, maar ook voor den Meester, die nog al eens helpen moest b.v. bij de sommen. Van klassikaal rekenen had men nog geen begrip. In hoedanige atmosfeer de jeugd in die scholen zat, is niet te gissen. Er werd geventileerd met tuimelramen, tochtramen, en daarom

liet men ze des winters maar dicht, bij de sobere kachelverwarming. 's Zomers daarentegen zette men bij de ramen ook de schooldeuren maar open, in weerwil van het dàn vooral naar buiten klinkend gonzend gebabbel dergenen, die zich moesten bezighouden, wanneer „Meester met anderen leerde." In den regel zaten alle leerlingen met het gezicht naar denzelfden muur gekeerd; soms was dat anders. Die muur — werkmuur noemt men hem nu — zag er heel wat anders uit dan tegenwoordig: hij was kaal, geen wandkaart, geen plaat en geen borden zelfs, waar men die uitsluitend op ezels gebruikte.

Dat het onderwijs op zulke scholen niet veel kon beduiden, al bestond het alleen maar in lezen, schrijven en rekenen, is licht te begrijpen.

Ik sprak tot dusverre van de groote en overgroote armen- en tusschenscholen in de grootere steden, terwijl daar in het onderwijs van kinderen uit gegoede standen werd voorzien door 't bijzonder onderwijs, nl. in bijzondere scholen der 2de klasse, d. i. „de zoodanige, die zonder eenigerhande vasten onderstand of bezoldiging haar onderhoud geheel en al vinden uit het provenu van de schoolgelden en kostpenningen, der af- en aankomende leerlingen." Doorgaans verkeerden deze scholen, waaraan nog al hoog schoolgeld werd geheven, in veel beteren toestand dan de bijzondere scholen der 1ste [1]) klasse en de openbare. [2])

In kleinere steden en te platten lande had men in den regel alleen openbare scholen, en deze werden er bezocht door de kinderen van alle standen, wat in dien tijd op de betere verzorging der schoolbelangen van merkbaren invloed was. Toch waren ook die scholen zeer gebrekkig. Voor eene school van 200 à 250 leerlingen b.v. meer dan twee onderwijzers te hebben scheen destijds voor een gemeentebestuur eene weelde. En de Schoolverordeningen schreven daaromtrent niets voor. We leerden lezen, schrijven en rekenen; we lazen soms in „De Aardbol" en in „de Vaderlandsche geschiedenis van Wester." Overigens leerden we van de aardrijkskunde namen van werelddeelen, landen, steden, rivieren, eilanden enz., die we van 't bord konden opschrijven. Wandkaarten en platen waren er nog niet. Voor een goed deel was en bleef het onderwijs hoofdelijk, in weerwil van het desbetreffende voorschrift in de Algemeene Schoolorde van 1821, dat de school moest verdeeld worden in drie klassen, die ieder binnen elken schooltijd onderwijs moesten ontvangen. En machinaal was 't onderwijs in de hoogste mate.

De bijzondere scholen der 2de klass vonden alleen in de grootere

---

[1]) „De zoodanige, die — of bij - sluiting behooren, hetzij tot eenige diaconie of eenig godshuis, van welke gezindte ook, hetzij tot de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, hetzij ook tot eenig ander, geheel op zichzelf staande gesticht — of ten eenenmale komen ten laste van een of meerdere personen, die zich tot derzelver oprichting en geregeld en toereikend onderhoud verbonden of onderling vereenigd hebben."

[2]) „Dezulke, die uit eenige publieke, hetzij lands-, departementale, plaatselijke geestelijke, kerkelijke of eenige andere openbare kas hoegenaamd geheel of gedeeltelijk rechtstreeks onderhouden of gesteund worden, of behooren tot een gesticht, hetwelk op eenigerhande wijze uit eene publieke kas onderhoud of vasten onderstand ontvangt."

plaatsen een behoorlijk, soms een rijkelijk bestaan. De bloei der school hing voor een goed deel af van de zorg, die aan hare inrichting en haar onderwijs besteed werd. En er waren onder deze goede scholen, zoodat er dan ook voor den Wetgever geen bezwaar was in art. 68 van de Wet van 13 Augustus 1857 de bepaling op te nemen, waardoor die scholen door de gemeentebesturen als openbare lagere scholen, met de daaraan werkzame hoofden, minstens den 2den rang bezittende, konden worden overgenomen. Dit was voor een deel de oorsprong van de openbare burgerscholen.

Dezelfde gunstige bepaling werd niet gemaakt voor de bijzondere scholen der 1ste klasse, dus ook niet voor de zoogenaamde Nuts-scholen, en onder deze waren er, die een welverdienden goeden naam hadden.

De bijzondere scholen der 2de klasse, waaraan ook vreemde talen, wiskunde enz. werden onderwezen, heetten gewoonlijk „instituut", en omdat aan zoodanige ook dikwerf eene kostschool was verbonden, noemde men ze ook kost- en dagscholen. En deze — die soms een zeer uitgebreid program hadden — waren niet slechts in de steden, maar ook te platten lande, en sommige hadden eene wijdverbreide reputatie, b. v.: „het Huis van opvoeding en onderwijs te Noortheij", waar van 1851 tot 1854 zelfs de oudste zoon van Koning Willem den Derden, de prins van Oranje, onder leiding evenwel van zijn gouverneur Jhr. Casembroot, leerling was; het Instituut-Van Kinsbergen te Elburg; het Instituut-Kapteijn te Barneveld; het Instituut-Stuart te Vianen.

Ongetwijfeld heeft de Wet van 1806 veel goeds bewerkt. Door haar is gevestigd een nationaal onderwijs; nochtans minder door hare bepalingen en verordeningen dan door den invloed der mannen, die dat onderwijs hebben opgebouwd door hunne betere denkbeelden over de inrichting van het onderwijs en de opleiding van onderwijzers mee te deelen, en direct of indirect daartoe mee te werken. Als zoodanig moeten in de eerste plaats genoemd worden Adriaan van den Ende, de ontwerper en uitvoerder der Schoolverordeningen, Teissèdre l'Ange, Nieuwold, Wester, Berkhout, Visser, Van Swinderen, Prinsen, Petrus de Raadt, Brugsma, R. G. Rijkens, Nassau, Görlitz.

Er was echter te weinig geregeld, te veel was er verwacht van de bereidwilligheid van hen, die voor de oprichting en instandhouding der scholen waren aangewezen.

Volgens art. 12 der Wet mocht „geen lagere school ergens, onder welken naam ook, bestaan of opgericht worden, zonder uitdrukkelijke vergunning." Dat werd de grootste grieve tegen de regeling van 't onderwijs, die sedert 1830 met groote felheid werd aangevallen, en waarin het milde Koninklijk besluit van 2 Januari 1842 weinig verandering bracht. De klachten hielden aan tot de grondwetsherziening van 1848, die in art. 194 (thans art. 192) opnam de bepaling: „Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en bovendien, voor zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen." Alleen deze bepaling reeds maakte dus eene nieuwe lager-onderwijswet noodzakelijk. Eerst aan den vijfden Minister van Binnenlandsche Zaken na de grondwetsherziening, den heer Van Rappard, gelukte het de nieuwe wet

tot stand te zien komen. Op 13 Augustus 1857 werd ze in het Staatsblad No. 103 door den Koning uitgevaardigd.

Met het voorafgaande beoogde ik te herinneren aan wat er was van ons lager-schoolwezen vóór de organisate door de wetten van 1857—1889 En dat was niet veel. De hervorming moest geschieden op de beginselen, vervat in art. 194 der grondwet van 1848 (art. 192 der tegenwoordige):

„Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

„De inrichting van het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld.

„Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.

„Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en bovendien voor zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen.

„De Koning doet van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven."

De Wet van 1857 (op 1 Januari 1858 in werking getreden) zette de Nederlandsche lagere school op aanzienlijk hooger peil. Vele bezwaren van administratieven, maar ook van pedagogischen aard deden zich nochtans op van tijd tot tijd, zoodat herhaaldelijk pogingen tot wetswijziging werden aangewend, maar mislukten (in 1867 voorstel-De Brauw, 1868 een ontwerp tot wetswijziging van Heemskerk, 1876 voorstellen-Moens, 1876 een wetsontwerp ter geheele herziening van de Wet van 1857 door minister Heemskerk). Eindelijk kwam in 1878 eene nieuwe Wet tot stand: ze werd ontworpen en verdedigd door den minister Mr. Kappeijne van de Coppello. De Koning bekrachtigde haar op 17 Augustus 1878, en ze trad in werking op 1 November 1880.

De organisatie en de ontwikkeling van ons tegenwoordig lager onderwijs hangen nauw samen met de wetsbepalingen, waaronder ze tot stand kwamen; nochtans kunnen ze hier niet in de volgorde van die bepalingen besproken worden. Van eene vluchtige bespreking der hoofdzaken is in dit opstel slechts sprake.

Het openbaar onderwijs. Te allen tijde heetten scholen, die van overheidswege geheel of ten deele werden bekostigd, openbare, en alle overige bijzondere scholen. Deze werden door liefdadige vereenigingen en personen onderhouden. Terwijl de openbare scholen zich gunstig ontwikkelden onder de bepalingen der Wetten van 1857 en 1878, bleven die scholen, zoowel wat de lokalen als de inwendige schoolregeling betreft, in een achterlijken toestand.

Het openbaar onderwijs moet zijn, naar luid der Grondwetten, die elkaar opvolgden: „een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering." In weerwil van dit voorschrift was die zorg onder de Wet van 1806 zeer onvoldoende. Zij bevatte daartoe wel de wenschen, miste de vereischte stellige voorschriften. Deze werden opgenomen in de Wet van 1857 en verscherpt en uitgebreid in die van 1878, wat betreft de scholen, de onderwijzers en de kosten van 't onderwijs.

Met het oog op den achterstand van 't openbaar onderwijs had dan ook de Wetgever van 1857 in art. 70 als overgangsbepaling een uitstel van 3 jaar verleend tot het inwerkingbrengen der voorschriften betrekkelijk: het getal der scholen (artt. 16 en 17), het aantal onderwijzers (art. 18), de jaarwedden (artt. 19 en 20) en de kosten van 't onderwijs (artt. 31—35).

Ook de invoering der Wet van 1878 eischte veel voorbereiding, zoowel van de zijde der Regeering als van die der gemeenten. De bepaling der inwerkingtreding dier Wet werd daarom aan den Koning overgelaten, die later daarvoor het tijdstip van 1 November 1880 bepaalde.

Deze Wet was van zeer groote gevolgen. De allervoornaamste bepalingen waren: 1°. Het voorschrijven van vaste regelen voor den bouw en de inrichting der lokalen, waarin openbaar lager schoolonderwijs wordt gegeven, alsmede omtrent het aantal kinderen, dat daarin mag worden toegelaten (art. 4). En in verband daarmee: dat het afkeuren van voor de gezondheid schadelijke of van onvoldoende ruimte voor het aantal schoolgaande kinderen voorziene lokalen voortaan is opgedragen aan de Inspecteurs van het geneeskundig Staatstoezicht (art. 5).

2°. Voortaan zullen, onder zekere bepalingen, kweekelingen alleen tot eigen oefening en onder het rechtstreeksch toezicht en de leiding van een' bevoegde mogen worden toegelaten (art. 8).

3°. Voor zooveel doenlijk wordt aan hen, die het gewone schoolonderwijs hebben genoten, gelegenheid gegeven herhalingsonderwijs te genieten (art. 17).

4°. De voorschriften met betrekking tot de vaststelling van 't leerplan, en de regeling van uren voor het godsdienstonderwijs in de schoollokalen (artt. 21 en 22).

5°. Het aantal onderwijzers aan elke school wordt aanzienlijk uitgebreid, terwijl voortaan, onder zekere voorwaarden, 't bezit der akte als hoofdonderwijzer vereischt wordt (art. 24).

6°. De minima der jaarwedden worden belangrijk verhoogd (art. 26). De onderwijzers verkrijgen voortaan recht op pensioen na volbrachten vijf-en-zestigjarigen leeftijd (art. 38), en wegens opheffing der school of opheffing van betrekking wordt wachtgeld verleend aan hoofden en onderwijzers, respectievelijk hoogstens voor vijf of twee jaar (art. 39).

7°. Aan de gemeenten wordt door het Rijk 30 % uitgekeerd van alle kosten van haar lager onderwijs.

8°. Het Rijksschooltoezicht bestaat nu uit den Minister, met de uitvoering der Wet belast, inspecteurs-, districts- en arrondissements-schoolopzieners.

Het bijzonder onderwijs. Onder de Wet van 1806 mochten bijzondere scholen zonder uitdrukkelijke vergunning van de overheid bestaan noch opgericht worden (art. 12 der Wet). En in 't algemeen, d. i. voor elke soort van scholen, gold art. 2. dier Wet: „De departementale besturen zorgen, dat alomme zooveel mogelijk, binnen hun departement gelegenheid voorhanden zij, om der jeugd behoorlijk onderwijs te doen erlangen; maar dat echter voor eene onbepaalde toelating van scholen of onderwijzers, vooral ten platten lande, derzelver aantal niet te zeer vermeerdere." Deze laatste bepaling drukte op de bijzondere scholen.

Krachtens de grondwet van 1848 stelde de lager-onderwijswet van 1857 het bestaan en de oprichting van bijzondere scholen vrij, behoudens haar artt. 4, 5, 37-39 en 63 (thans art. 4 1ste lid, 5, 51—54 en 73). Als beginsel dezer Wet gold, dat bijzondere scholen geen subsidie van het Rijk konden genieten, wel van de provincie of de gemeente „onder zoodanige voorwaarden als het gemeente- of provinciaal bestuur noodig acht" (art. 3). Op zulke scholen zijn evenals op de openbare toepasselijk verklaard het 1ste en 2de lid van art. 23 (thans art. 33)[1]), en onder de Wet van 1878—1884 bovendien de artt. 4 en 5,[2]) alsmede de voorwaarde, dat aan die scholen onderwijs gegeven wordt in eene of meer vreemde talen en in de wiskunde. De aard dezer scholen was die van de vroegere bijzondere scholen der 2de klasse: der instituten. Men vindt ze meestal in kleinere plaatsen als substituten van gemeentelijke burgerscholen met uitgebreid leerplan, ten getale nog van 99 in 1880, van 65 in 1885, van 47 in 1890 en van 28 in 1895. Van de scholen der 1ste klasse hebben zich tot heden eenige Nutsscholen met eere staande gehouden, terwijl meerendeels de overige scholen dier soort als armen- en tusschenscholen van de diaconieën der verschillende kerkgenootschappen, en door deze en door liefdadige vereenigingen of personen onderhouden, bleven voortbestaan als gezindtescholen.

De Wet van 1806 wilde de openbare school toegankelijk doen zijn voor kinderen van alle gezindten. Het Reglement voor 't lager schoolwezen en het onderwijs luidt te dien aanzien: „Alle *schoolonderwijs* zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelven opgeleid worden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden" (art. 22). „Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen om de schoolkinderen van het *onderwijs in het leerstellige* van het kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den schoolmeester (art. 23). Diezelfde beginselen werden neergelegd in de grondwet van 1848. Daarna echter gaf de behandeling der onderwijs-wetsontwerpen aanleiding tot heftigen strijd, waaruit allengs geboren is, wat men noemt den *schoolstrijd*, den strijd tegen de openbare school. Hierbij kwam de moeite, die de bijzondere school had om haar onderwijs te bekostigen, om het vol te houden tegenover de openbare school. Hare voorstanders beklaagden zich, dat zij bovendien moesten bijdragen in de kosten voor de openbare school, voor zooverre die niet uit de opbrengst der schoolgelden werden gekweten.

---

[1]) „Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle *christelijke en maatschappelijke* deugden."

„De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden".

[2]) Deze hebben betrekking op den bouw en de inrichting alsmede de afkeuring der schoollokalen.

Toen na de grondwetsherziening van 1887 de Kamers waren ontbonden en de verkiezingen van Maart 1888 eene anti-liberale meerderheid in de Tweede Kamer bracht, kwam het ministerie Mackay aan 't bewind. In April 1889 diende de minister Mackay een ontwerp in tot wijziging der lager-onderwijswet, dat in de Tweede Kamer, met medewerking van liberale leden, eenigszins gewijzigd werd aangenomen, en waarvan men pacificatie van den schoolstrijd tegemoet zag. Deze wetsherziening kwam tot stand 8 December 1889. Ze was van groot finantiëel voordeel voor het bijzonder onderwijs, doordien nu ook aan bijzondere kweekscholen en normaallessen en aan hoofden van scholen rijksbijdragen worden verleend voor de opleiding van onderwijzers, alsmede aan bijzondere scholen, mits zij staan onder het bestuur van eene instelling, of vereeniging, die rechtspersoonlijkheid bezit, en onder de voorwaarden, die vervat zijn in art. 54*bis* der Wet. Terwijl door dit nieuwe wetsartikel, in verband met eene wijziging van art. 3, het verleenen van eene rijksbijdrage werd bewerkt, is het toestaan voortaan van gemeente-subsidie door dezelfde wijziging van art. 3 opgeheven, gelijk dit ten aanzien van de provincie reeds geschiedde in 1878.

In 't jaar 1891 werd voor 't eerst de rijksbijdrage volgens art. 54*bis* verleend ten bedrage van *f* 717 940,53, en vervolgens in 1892: *f* 785 274,10; in 1893: *f* 837 199,18; in 1894: *f* 883 074,34; in 1895: *f* 921 390,96,— voor respectievelijk 987, 1023, 1048, 1074 en 1090 bijzondere scholen. In 1895 werden gesubsidiëerd het navolgend aantal scholen: in Noord-Brabant 159 met *f* 148 383; in Gelderland 134 met *f* 98 695; in Zuid-Holland 247 met *f* 241 983; in Noord-Holland 152 met *f* 161 829; in Zeeland 42 met *f* 23 912; in Utrecht 77 met *f* 66 024; in Friesland 113 met *f* 55 283; in Overijsel 42 met *f* 32 074; in Groningen 53 met *f* 34 491; in Drente 11 met *f* 7462; in Limburg 60 met *f* 51 149, — centen niet meegerekend.

Deze scholen zijn onder de bepalingen van art. 54*bis*, vooral sub. 4°, nl. dat het aantal onderwijzers (met inachtneming van het bepaalde bij art. 88 2de en 3de lid) moet voldoen aan de voor de openbare scholen gestelde eischen, in artt. 23 en 24, het 3de lid uitgezonderd, aanmerkelijk verbeterd, en voor zooverre mijne ervaring gaat, zijn de lokalen in beteren toestand dan vroeger gekomen.

De kosten van 't lager-onderwijs. In de N. R. Ct. van 5 December 1897 kwam een schetsje voor van 't oude schoolwezen te Rotterdam, en daarin: dat uit de vroedschapsrekeningen blijkt, dat in 't laatste deel der vorige eeuw Rotterdam vijf diaconie-scholen had, in woonhuizen gevestigd, en waarvoor de vroedschap toestond eene jaarlijksche subsidie van *f* 2500; zij kostten bovendien aan 't diaconie-bestuur *f* 4000 's-jaars. Elke school moest plaats hebben voor 200 kinderen. De jaarwedde der onderwijzers (hoofden) werd vastgesteld voor de drie oudsten op *f* 700, voor de beide anderen op *f* 500, onder gehoudenheid daarvoor geschikte lokalen te huren, en te zorgen voor ondermeesters. In 1806 werden twee dezer diaconiescholen stads-armenscholen. Die gehoudenheid der onderwijzers (hoofden) om te zorgen voor ondermeesters of kweekelingen, voor 't schoonhouden der lokalen, voor 't aanmaken der kachels enz. is op zeer vele plaatsen

gebleven tot zeer lang onder de wet van 1806, terwijl art. 32*d* der wet van 1857 eerst de ouders der leerlingen voorgoed onthief van de kosten der schoolboeken en der schoolbehoeften. Genoemd art. 32 der Wet van 1857, gelijk als art. 44 der latere wetten, omschreef de kosten, en deze waren onder eerstgenoemde wet betrekkelijk gering, omdat nog bijzonder weinig zorg werd gedragen voor de schoolgebouwen, de schoolmeubelen, de schoolbehoeften, en bij de jaarwedden der hoofd- en hulponderwijzers hielden de meerderheid der gemeentebesturen gaarne rekening met de minima, d.i. respectievelijk *f* 400 en *f* 200.

Maar onder de Wet van 1857 kwamen alle kosten van art. 32 voor rekening der gemeente, die nochtans (art. 33) ter gemoetkoming in deze kosten eene bijdrage van ieder schoolgaand kind mocht heffen, bedeelden en onvermogenden uitgezonderd. De kosten (art. 44) onder de Wet van 1878 werden aanzienlijk grooter, maar (art. 45) het Rijk vergoedde een deel dier kosten: tot 1889 30%, daarna echter vrijwat minder.

Ik laat hier een overzichtje volgen van de kosten der gemeenten en van 't Rijk van 1878—1895, na aftrek der inkomsten (schoolgelden subsidiën enz.)

	Kosten voor 't Rijk.	Kosten voor de Gemeenten.	Totaal der kosten.
1878	867 710,56	5 997 632,22	6 865 342,78
1879	1 219 055,55	5 883 144,05	7 102 199,60
1880	2 224 236,85^5	5 523 004,64	7 747 241,49^5
1881	4 665 228,24	5 533 715,28	10 198 943,52
1882	6 047 760,38	6 984 070,91^5	13 031 831,29^5
1883	6 623 501,89^5	8 402 876,13	15 026 378,02^5
1884	5 885 661,50	7 468 227,77^5	13 353 889,27^5
1885	3 706 105,72^5	7 401 040,01^5	11 107 145,74
1886	3 974 638,68^5	7 477 493,19	11 452 131,87^5
1887	4 527 580,49^5	6 905 100,06	11 432 680,55^5
1888	4 495 416,65	6 954 960,93	11 450 377,58
1889	4 374 451,60^5	6 823 219,28	11 197 670,88^5
1890	4 371 614,17^5	6 900 662,82	11 272 276,99^5
1891	5 535 677,65	7 749 792,72^5	13 285 470,37^5
1892	5 857 686,31^5	8 493 264,94^5	14 350 951,26
1893	5 657 240,41	8 154 280,76	13 811 521,17
1894	5 841 122,54^5	7 961 866,62^5	13 802 989,17
1895	5 948 007,80^5	8 147 097,79	14 095 105,59^5

Van invloed op deze bedragen waren de Wetsveranderingen 1o. met betrekking tot het vereischt aantal onderwijzers (art. 24) in 1878, 1884 en 1889; 2o. met betrekking tot het bedrag der Rijksbijdrage (artt. 54 en 54*bis*) in 1889.

In het volgend overzicht worden de afzonderlijke uitgaven en inkomsten, door Rijk en gemeente te zamen in 1895, aangegeven:

Uitgaven.

Onderwijzend personeel	*f*	10 064 338,03^{5}
Vergoeding voor vrije woning en huur van schoollokalen	„	171 075,66
Nieuwe schoollokalen	„	1 046 006,40^{5}
Onderhoud van schoollokalen	„	530 319,58^{5}
Schoolmeubelen, schoolbehoeften, vuur en licht enz.	„	1 229 399,17^{5}
Pensioenen aan onderwijzers	„	360 392,01
Rijkswachtgelden aan onderwijzers	„	753,74^{5}
Opleiding van onderwijzers	„	1 191 894,56^{5}
Arrondissements-bibliotheken en onderwijzers-bijeenkomsten	„	7 585,92
Vergelijkend onderzoek voor hoofden van scholen	„	11 382,07^{5}
Akten-examens	„	92 362,88
Schooltoezicht	„	164 799,84^{5}
Aanmoediging van getrouw schoolbezoek	„	41 981,12
Subsidiën van het Rijk aan bijzondere scholen	„	921 390,96
Subsidiën van de gemeenten aan bijzondere scholen	„	37 528,99^{5}
Uitkeeringen tusschen gemeenten	„	59 645,52^{5}
Andere uitgaven van gemeenten	„	136 567,81^{5}
Totaal	*f*	16 067 424,31^{5}

Inkomsten.

Schoolgelden	*f*	1 636 453,84^{5}
Bijdragen van onderwijzers voor hun pensioen	„	200 103,27
Examen-gelden	„	34 597,00
Bijdragen door gemeenten van andere gemeenten ontvangen voor schoolgaande kinderen	„	59 535,89^{5}
Opbrengst van bijzondere fondsen	„	41 628,71
Totaal	*f*	1 972 318,72
Zuiver bedrag der uitgaven in 1865	„	14 095 105,59^{5}

De scholen. Bij 't begin van 1896 telde ons land 4442 lagere scholen en daarvan waren 3052 openbare en 1390 bijzondere. Onder laatstgenoemde zijn nog 28 (met 1313 leerlingen), die door eene gemeente gesubsidieerd worden (blz. 7), ééne er van tevens met Rijksbijdrage (art. 54*bis*), terwijl van de 1362 overige bijzondere scholen 1089 aanspraak maken op de Rijksbijdrage (blz. 8).

Aan openbare scholen, die (art. 49) door de uitgaven tot eene behoorlijke inrichting van haar lager onderwijs hulp behoefden, werd in 1895 als subsidie verleend in de gewone kosten *f* 263 250 en in de buitengewone *f* 175 334,50, samen *f* 438 584,50.

Bij 't einde van 1880 waren er 3880 scholen, van welke 2771 openbare en 1109 bijzondere. De subsidiën krachtens art. 36 (thans art. 49) bedroegen in 1881 voor gewone kosten *f* 46 445,55 en voor buitengewone *f* 55 957,42^{5}. Met het oog op de invoering der wet van 1878 werd in 1880 door Rijk en provincie ieder in de buitengewone kosten van hulpbehoevende gemeenten *f* 600 879,70^{5} bijgedragen.

De Wet van 1878 stelde èn in 't belang der openbare gezondheid èn in dat van 't onderwijs, hooge eischen aan den bouw en de inrichting der schoollokalen, waarin openbaar lager onderwijs wordt gegeven. De maatregelen tot dusverre getroffen, laatstelijk in de wet van 1857, waren gebleken niet tot eene afdoende verbetering der schoollokalen te kunnen leiden. 't Klonk mooi art. 4 dier Wet: „Geen onderwijs wordt gegeven in lokalen, die door den districts-schoolopziener verklaard zijn voor de gezondheid schadelijk te wezen of van onvoldoende ruimte,“ — maar tot hoeverre kan een lokaal heeten niet schadelijk te zijn voor de gezondheid en niet van onvoldoende ruimte voor het aantal kinderen? In 't algemeen had dat artikel weinig gunstige uitwerking.

Het toezicht op de schoollokalen is nu opgedragen aan de inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht, die desvereischt zich kunnen doen voorlichten o.a. door het schooltoezicht. En bij Koninklijk besluit zijn algemeene regelen vastgesteld omtrent den bouw en de inrichting der lokalen, waarin openbaar lager onderwijs gegeven wordt, alsmede omtrent het aantal kinderen, dat daarin mag worden toegelaten.

Deze maatregelen hebben doel getroffen, en sedert zijn dan ook de scholen geworden, wat ze nu zijn. Over hare behoorlijke inrichting kan geen verschil meer bestaan; alleen over mildere of zuiniger toepassing van het Koninklijk besluit, dat den bouw en de inrichting der lokalen regelt. En aan zoodanig meeningsverschil hadden we in Augustus 1896 te danken de korte vergelijking, waarmee ik dit opstel begon.

Enkele bepalingen uit bovenbedoeld Koninklijk besluit mogen hier volgen, om van 't geheel een denkbeeld te geven.

Art. 5. Elk schoolvertrek wordt voor niet meer dan 100 leerlingen bestemd.

Vertrekken voor meer dan 50 leerlingen worden zoo ingericht, dat zij, door eene afscheiding, in twee doelmatige vertrekken kunnen worden verdeeld.

Art. 6. De vlakke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 0.8 M^2. voor iederen leerling.

De lichamelijke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 3.6 M^3. voor iederen leerling.

De hoogte tusschen den vloer en de zoldering bedraagt ten minste 4.5 M.

Art. 7. De afstand tusschen den werkmuur en de voorste bank is ten minste 1.3 M.; de overige gangpaden langs de muren of de afscheiding zijn ten minste 0.6 M. breed en de gangpaden tusschen de naast elkander geplaatste rijen banken hebben eene breedte van ten minste 0.4 M.

De afstand tusschen den werkmuur en de leuning der daarvan verst verwijderde banken is niet grooter dan 6.5 M.

Art. 8. De wanden van het schoolvertrek zijn licht en mat gekleurd.

De vlakken der schoolborden zijn mat.

Art 9. Het schoolgebouw is in allen deele stevig en eenvoudig.

De buitenmuren hebben ten minste 0 23 M. dikte.

Art. 10. De lichtramen worden zoo geplaatst en ingericht, dat het schoolvertrek voldoende en doelmatig verlicht zij en dat te sterk invallend licht worde getemperd.

Zij worden bij voorkeur geplaatst in den muur ter linkerzijde der leerlingen en nimmer in den werkmuur.

Het bovengedeelte der in de muren aangebrachte lichtramen moet ten allen tijde gemakkelijk kunnen worden geopend.

Art. 11. Indien de vloer van het schoolvertrek niet geheel van hout is, behooren althans de vrije ruimte vóór den werkmuur met hout belegd en de zitbanken van voetplanken of latten voorzien te zijn.

Art. 12. De deuren van het schoolvertrek zijn niet in onmiddellijke gemeenschap met de buitenlucht.

De gangen en portalen zijn behoorlijk verlicht, ten minste 2 M. breed en niet lager dan 2.5 M.

Art. 13. De schoolbanken worden voorzien van eene lendenleuning.

De schoolbanken hebben niet meer dan twee zitplaatsen.

Het tafelblad van een voldoend aantal dezer schoolbanken wordt ingericht voor de handwerken voor meisjes.

De leerlingen. Op 31 December 1880 behoorden tot de dagschool 287 338 jongens en 257 277 meisjes, van welke aan

	openbare	bijzondere	totaal
jongens beneden 6 jaar	8037	1949	9986
meisjes 〃 6 〃	7228	1665	8893
jongens van 6 tot 12 jaar	183100	47979	231079
meisjes 〃 6 〃 12 〃	155009	61108	216117
jongens boven 12 jaar	35160	11113	46273
meisjes 〃 12 〃	19273	12994	32267

De werkelijke bevolking van ons land was destijds 4060580 en het vermoedelijk aantal kinderen 517259 (259579 j. en 257680 m.) van 6 tot 12, van welke vermoedelijk 28515 jongens en 41570 meisjes, samen 70085 de school verzuimden, d. i. ruim 9⅓ %.

Het aantal dagscholieren, die kosteloos onderwijs ontvingen, was 230750 aan de openbare en 37636 aan de bijzondere of 268386 aan alle scholen.

Op 1 Januari 1896 behoorden tot de dagschool 364847 jongens en 336985 meisjes, van welke

	openbare	bijzondere	totaal
jongens beneden 6 jaar	5670	2931	8601
meisjes 〃 6 〃	5145	2979	8124
jongens van 6 tot 12 jaar	219756	77266	297022
meisjes 〃 6 〃 12 〃	183907	101588	285495
jongens boven 12 jaar	42884	16340	59224
meisjes 〃 12 〃	26536	16830	43366

In 1895 was het aantal dagscholieren toegenomen met 11266 (6797 aan de openbare, 4469 aan de bijzondere) tegen 7037 (3150 aan de openbare, 3887 aan de bijzondere) in 1894.

Op 1 Januari 1896 was de werkelijke bevolking van ons land 4859451 en het aantal kinderen boven 6 en beneden 12 jaar 643918 (324665 j. en 319253 m.), van welke 60552 (27337 j. en 33215 m.) of 9⅖ % geen onderwijs genoten.

Het aantal dergenen, die toen kosteloos onderwijs ontvingen, was

235183 aan de openbare en 57938 aan de bijzondere, of 293121 aan alle lagere dagscholen.

Verbodsbepalingen omtrent het arbeiden van kinderen beneden de 12 jaren bestonden in 1894 in 146 gemeenten, en in 1895 in 143. Door het uitloven van openbare belooningen en eereblijken werd het schoolbezoek aangemoedigd door 268 gemeenten in 1895, door 266 in 1896; de uitgaven daarvoor bedroegen in 1895 *f* 41981,12.

Het Jaarverslag over 1895 en 1896 laat bij deze opgaven volgen: „Zooals uit bovenstaande blijkt, werden de gewone middelen tot bestrijding van het schoolverzuim ook in 1895 in sommige gemeenten toegepast."

„Ten aanzien van het schoolverzuim kan hier slechts herhaald, hetgeen reeds zoo dikwijls in vorige verslagen werd opgemerkt."

„Hoewel daarmede ook in 1895 hier en daar, voornamelijk in steden, bevredigende uitkomsten werden verkregen, is opnieuw gebleken, dat die middelen over 't algemeen weinig tegen het schoolverzuim vermogen; de over het schoolverzuim ontvangen berichten luiden al even ongunstig als in vorige jaren."

„Het aantal gemeenten, waar verbodsbepalingen tegen het arbeiden van kinderen beneden de 12 jaar bestonden, verminderde met drie. Aan de bestaande verbodsbepalingen werd meestal niet of onvoldoende de hand gehouden."

„Behoudens enkele gunstige uitzonderingen deden de gemeentebesturen niet al wat in hun vermogen is om het schoolverzuim te beteugelen. De meesten lieten er zich zelfs al heel weinig aan gelegen liggen, ja, er waren er, zooals ook in het vorige verslag is opgemerkt en door de bij de Regeering ontvangen ambtsberichten opnieuw wordt bevestigd, bij wie blijkbaar de toeleg bestond, in plaats van het schoolbezoek aan te moedigen, dit tegengingen ten einde de kosten van meer onderwijzend personeel te besparen."

Het aantal leerlingen, die in 1880 uitsluitend eene avond- of herhalingschool bezochten, bedroeg aan de openbare scholen 13197 jongens en 3696 meisjes, aan de bijzondere 3994 jongens en 2403 meisjes, samen 23290 leerlingen.

In de volgende jaarverslagen is het aantal der avondschool-bezoekers van dat der bezoekers eener herhalingschool gescheiden, en over 1881 aldus: avondschool, openbare: 6556 j. en 1485 m.; bijzondere: 2054 j. en 771 m.; totaal 10866 leerlingen. En voor de herhalingscholen, openbare: 4949 j. en 1051 m.; bijzondere: 790 j. en 1161 m.; samen 7951 leerlingen.

Avondscholen zijn meerendeels derde schooltijden, aanvulling van 't onderwijs der dagschool. b.v. Fransch of teekenen of nuttige handwerken. Herhalingscholen volgens art. 17 der Wet willen het geleerde herhalen, dus bevestigen, en het uitbreiden. Daarbij kunnen andere vakken worden opgenomen naar de plaatselijke behoeften.

Op 1 Januari 1896 bezochten uitsluitend avondscholen, openbare: 1477 j. en 379 m.; bijzondere: 910 j. en 356 m.; samen 3122 leerlingen. Destijds werd herhalingonderwijs genoten door 18786 leerlingen, nl. aan openbare scholen door: 12468 j. en 3513 m.; aan bijzondere door: 1733 j. en 1072

m. Dat schijnt een verblijdende vooruitgang, waarvoor men dankbaar zou willen zijn, — maar het aantal herhalingscholen is nog zoo gering, heeft het getal van 550 nog niet kunnen bereiken, en er is feitelijk achteruitgang. Hoe jammer! 't Hoogste getal was 540 in 1894, en 't hoogste getal der leerlingen was voor de avondschool 4114 in 1894, en voor de herhalingschool 20153 in 1892. Men ziet hier weer de wrange vruchten van 't: „voor zooveel doenlijk" nl. in art. 17: „Voor zooveel doenlijk wordt aan hen, die het gewoon lager onderwijs genoten hebben, gelegenheid gegeven tot het genieten van herhalingsonderwijs."

De onderwijzers. De traktementen der schoolmeesters onder de Wet van 1806 waren over 't geheel klein en zeer klein. Er waren er tot aan de Wet van 1857 van *f* 150 en *f* 200, met eene woning en de winst op de schrijf- en leerbehoeften, die „Meester" aan de leerlingen leverde.

Soms genoot hij ook een deel der schoolgelden. Niet zelden moest hij, zooals ik reeds opmerkte, zelf de kweekelingen of den ondermeester betalen, en was het schoonhouden der school, het aanmaken van de kachel en dergelijke voor zijne rekening. De bovenmeester droeg dat werk weer op aan de kweekelingen of aan den ondermeester, die doorgaans kostganger was van den schoolmeester. Zoo werden de onderwijzers genoemd onder de Wet van 1806.

De Wet van 1857, met eene minimum-jaarwedde van den hoofdonderwijzer van *f* 400, met vrije woning, en van *f* 200 voor den hulponderwijzer (art. 19), met vooruitzicht op pensioen, was voor zeer velen eene uitkomst. Het vaststellen van een minimum was goed, maar dat minimum was veel te laag, en tal van gemeentebesturen hielden er zich bij de regeling der jaarwedden zooveel mogelijk aan. „Dit was wel tegen de wenschen van den Minister, die de Wet had voorgesteld, maar goede wenschen, die geen wettige bevelen zijn, hebben meestal niet veel kracht. Zoo ging men met de jaarwedden der hulponderwijzers (art. 19) dikwijls niet hooger dan men wel moest, en gaven de minima aanleiding tot hongerlijden."

De Wet van 1878 stelde in art. 26 1ste lid vast als minima: voor het hoofd der school, boven eene vrije woning, *f* 700; voor de onderwijzers met rang van hoofdonderwijzer, die volgens art. 24 moeten aanwezig zijn in scholen met meer dan vier onderwijzers, *f* 600; voor alle overige onderwijzers *f* 400. Het 2de lid van art. 26 voegt daaraan toe: „Door Ons kan, Gedeputeerde Staten der provincie gehoord, voor elke provincie bepaald worden, waar en tot welk bedrag het minimum der jaarwedde voor de verschillende onderwijzers aan de onderscheidene klassen van scholen hooger zijn zal dan het bedrag in de voorgaande zinsnede bepaald." Dit is niet geschied.

En hoe staat het nu met de belooning na de inwerkingtreding der Wet van 1878, d.i. na 1 November 1880? Voor de beantwoording dier vraag laat ik hier van de jaarwedden van het onderwijzend personeel een overzichtje van de jaren 1880, 1885, 1890 en 1895 volgen: A. hoofden van openbare scholen; B. onderwijzers en onderwijzeressen, volgens art. 24 aan openbare scholen werkzaam.

Tabel A. Hoofden van scholen.					Tabel B. Onderwijzers.				
Inkomsten	1881	1885	1890	1895	1881	1885	1890	1895	*)
tot *f* 499	1				116	129	1358	289	28
" " 599	1				853	934	1361	2787	208
" " 699	424	3			2413	3613	2672	2638	517
" " 799	847	1120	1124	1049	814	1054	1224	1235	494
" " 899	402	482	481	543	407	478	608	837	505
" " 999	272	329	314	320	152	247	371	540	450
" " 1099	225	241	257	262	160	234	264	423	395
" " 1199	103	114	110	119	65	144	146	202	198
" " 1299	110	136	132	139	60	94	162	140	135
" " 1399	58	70	72	85	10	22	36	88	84
" " 1499	53	62	70	71	9	22	31	119	113
" " 1599	45	62	66	52		7	10	61	61
" " 1699	32	40	36	57		1	10	18	18
" " 1799	41	42	48	60			1	3	3
" " 1899	76	90	102	121				6	6
" " 1999	6	26	28	22				4	4
" " 2099	22	18	30	41			1		
" " 2199	10	6	6	11					
hooger	27	57	66	82					
Totaal....	2755	2898	2942	3034	5059	6979	8255	9390	3219 *)

Tabel A. Inkomsten beneden *f* 1000 werden genoten in 1878 door bijna 53% der hoofden; in 1879 door ruim 53%; in 1880 door bijna 70%; in 1881 door ruim 71%; in 1885 door 67%; in 1890 door 65% en in 1895 door bijna 62%. De vooruitgang is waarlijk nog niet groot sedert de uitvoering der Wet van 1878.

Tabel B. Uit deze blijkt, dat het meerendeel der jaarwedden van de klasse-onderwijzers niet boven *f* 700 gaan, nl. niet van bijna 61%.

In de laatste kolom, met een *), is aangegeven hoeveel van de in de voorgaande kolom vermelde klasse-onderwijzers in 't bezit waren van eene akte als hoofdonderwijzer, nl. 3219, van welke 3091 bovendien den vereischten leeftijd hebben, om aan 't hoofd van eene school te staan. Daarop bestaat dus weinig vooruitzicht voor dat groote overcompleet, en wordt de verplichting te grooter om de positie van deze volledig bevoegden te verbeteren. In 1857 was de verhouding veel gunstiger: er waren 2478 openbare en 944 bijzondere scholen, samen 3422, en 't geheele aantal hoofdonderwijzers bedroeg 3450; er was dus maar een overcompleet van 28. In 1880 was de verhouding nog gunstig. Nu is ze zeer ongunstig: de ongelijke verhouding van het aantal hoofden en het aantal klasse-onderwijzers, die nu reeds is, zooals uit de tabellen blijkt: 3034 hoofden tegenover 9390 klasse-onderwijzers aan openbare scholen, d. i. 1 : 3, maakt de kans om hoofd eener school te worden zeer gering.

De toeneming van 't getal der klasse-onderwijzers is een gevolg der

wettelijke bepaling door hoeveel onderwijzers het hoofd moet worden bijgestaan. In de wet van 1857 was het getal ten minste: bij meer dan 70 leerlingen door een' kweekeling; bij meer dan 100 door een' hulponderwijzer; bij meer dan 150 door een' hulponderwijzer en een' kweekeling; voor elke 50 leerlingen meer nog een' kweekeling, voor elke 100 nog een' hulponderwijzer. Die bijstand was veel te gering.

In de Wetten van 1878—1889 tellen kweekelingen niet meer voor onderwijskracht, en wordt in 1878 het getal onderwijzers aldus bepaald, ten minste: één voor meer dan 30 leerlingen; twee voor meer dan 70; drie voor meer dan 120; vier voor meer dan 170. Bij meer dan 200 op elk 40tal een, en bovendien nog één meer, zoodra het geheele getal schoolgaande kinderen een zuiver veelvoud van 40 met meer dan 24 overtreft. In 1884 ten minste: één bij meer dan 40; twee bij meer dan 85; voor elk 40tal leerlingen meer dan 85 een onderwijzer meer. En wanneer het aantal onderwijzers meer dan 4 bedraagt, moeten ten minste: twee hoofdonderwijzer zijn en meerderjarig, en drie bij meer dan acht. In 1889 ten minste: één bij meer dan 40; twee bij meer dan 90, en voor elk 55tal boven 90 nog een. Bij meer dan 4 onderwijzers moeten ten minste twee hoofdonderwijzer zijn en meerderjarig, en drie bij meer dan acht.

Vorenstaande bepaling van 't getal klasse-onderwijzers heeft zeer gunstig gewerkt naast de aanhoudende verbetering van de leermiddelen en de methoden van onderwijs, wat hier in kort bestek moeilijk kan worden besproken. Inzonderheid ook heeft tot geleidelijke verheffing van ons lager onderwijs krachtig bijgedragen de meer algemeene en degelijker theoretische, maar ook practische opleiding van het onderwijzend personeel.

De bepaling van 1889 was een achteruitgang en is eene vruchtbare oorzaak geworden van overbevolkte klassen. Verscheiden gemeente-besturen nochtans houden zich aan eene vroegere bepaling, deels omdat de schoollokalen in de jaren 1879—1889 gebouwd zijn, toen de bepaling kleiner klassen eischte, deels omdat ze deze in 't belang van deugdelijk onderwijs voorstaan.

De opleiding tot onderwijzer. Er is een tijd geweest, dat men eene opzettelijke theoretische en practische opleiding voor den onderwijzer niet noodzakelijk achtte, — dat men het geven van onderwijs niet hooger stelde dan een handwerk, waartoe technische vaardigheid in lezen, schrijven en rekenen en wat nuttige kennis voldoende scheen. Evenals de krullenjongen bij 't ambacht moest de kweekeling, van zijne schooljaren af, in en door de school tot het meesterschap komen, — dat was de gedachte, waaraan zeer velen vasthielden, het nog betreurende, dat de wetgever van 1878 den kweekeling als zelfstandige werkkracht in de school uitsloot en hem daar voortaan alleen nog eene plaats gunde om onder het toezicht en de leiding van een in hetzelfde vertrek aanwezigen bevoegde werkzaamheden te verrichten. En dit is voor zijne practische vorming noodig, maar ook voldoende.

Het moet nochtans erkend worden, dat de Wetgever van 1857 in 't eerste lid van art. 12 getuigde van de noodzakelijkheid van een degelijk onderwijs voor den kweekeling gedurende vier jaar: „Tot opleiding van onderwijzers zijn er ten minste twee Rijkskweekscholen en worden van

Rijkswege aan enkele der meest voortreffelijke lagere scholen normaallessen verbonden." Maar voor de overgroote meerderheid gold het 2de lid van dat art. 12: „De opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen op de lagere scholen wordt zooveel mogelijk van Rijkswege bevorderd." En bevordering in dezen heette de hierboven vermelde bepaling, dat de bijstand van 't hoofd, zoo niet was een kweekeling alleen,dan toch ten minste voor de helft uit kweekelingen bestond.

De Wet van 1878 liet het aantal Rijkskweekscholen en Rijksnormaallessen onbepaald, en liet toe, dat aan kweekscholen, door eene gemeente opgericht en onderhouden, eene bijdrage uit 's Rijks kas kan verleend worden, en in de Wet van 1889 onderging, ten behoeve van 't bijzonder onderwijs, art. 12 de wijziging, dat eene Rijksbijdrage kan worden verleend: „1°. aan gemeentelijke en bijzondere kweekscholen; 2°. aan normaallessen en hoofden van scholen, voor elk der door hen opgeleide personen, die de akte, bedoeld in art. 56 onder *a*, hebben verkregen, volgens door Ons bij algemeenen maatregel van bestuur te stellen regelen en voorwaarden." De sub 2°. bedoelde normaallessen zijn bijzondere inrichtingen.

In 1861 werden 3 Rijkskweekscholen geopend ('s-Hertogenbosch, Haarlem en Groningen) en voor en na was het aantal normaallessen vermeerderd. 't Aantal opleidingsscholen bleek voortdurend onvoldoende. In 1877 kwamen de Rijkskweekscholen te Deventer en te Middelburg, en in 1879 nog die te Nijmegen en te Maastricht; alle 7 voor onderwijzers, en met Rijks-lagere scholen (leerscholen) voor de practische oefeningen der kweekelingen. In 1896 werd eene Rijkskweekschool voor onderwijzeressen gevestigd te Apeldoorn. Den Bosch heeft geen Rijkskweekschool meer.

Op nog 94 plaatsen zijn Rijksnormaallessen. Gesubsidiëerde gemeentelijke kweekscholen zijn: te Amsterdam (voor onderwijzers en onderwijzeressen), te Leiden (voor onderwijzers en onderwijzeressen) en te Groningen (voor onderwijzeressen), en twee niet-gesubsidiëerde (vormscholen) te Rotterdam, eene voor onderwijzers en eene voor onderwijzeressen.

Over 1895 werd de Rijksbijdrage genoten door 12 bijzondere kweekscholen, en op 31 December van dat jaar werden op de bij het Koninklijk besluit van 3 April 1890 (Staatsbl. no. 34) gestelde regelen en voorwaarden door 131 bijzondere normaallessen en 113 hoofden van scholen onderwijzers en onderwijzeressen opgeleid.

Op 31 December 1895 werden de navolgende kweekelingen opgeleid: aan 6 Rijkskweekscholen 507 mannelijke; aan de gemeentelijke kweekscholen 143 m. en 452 vr.; aan de Rijksnormaallessen: 1900 m. en 1874 vr.; samen aan de openbare inrichtingen: 2550 mannelijke en 2326 vrouwelijke. Aan de bijzondere inrichtingen: 1225 mannelijke en 1648 vrouwelijke, en bij hoofden van scholen: 151 mannelijke en 108 vrouwelijke kweekelingen.

Meer en meer dringt de meening door, dat het aantal kweekscholen met volledigen cursus voor de theoretische opleiding en eene welingerichte leerschool voor de opleiding der kweekelingen in de practijk van 't onderwijs, aanzienlijke uitbreiding behoeft met evenredige inkrimping van 't aantal normaallessen.

Om een denkbeeld te geven van de zorg der Overheid óm de opleiding te steunen, geef ik hier een overzicht van de uitgaven in enkele jaren:

Uitgaven van het Rijk.	In 1881.	In 1885.	In 1890.	In 1895.
Rijkskweekscholen.	f 473 943,25^{5}	f 456 284,99^{5}	f 350 212,98^{5}	f 368 230,30^{5}
Gemeentel. kweekscholen..........	„ 23 442,72	„ 39 823,68	„ 40 139,88	„ 39 373,95
Bijzondere id......	„ 14 000,00[1])	„ 14 000,00[1])	„ 42 732,49	„ 79 839,16
Rijksnormaallessen	„ 477 070,07^{5}	„ 612 160,16^{5}	„ 413 605,76	„ 459 731,45^{5}
Bijz. normaallessen	—	—	—	—
en Opleiding door hoofden v. scholen	—	—	—	„ 76 800,00[2])
Totaal....	f 988 456,05 [3])	f 1122 268,84	f 846 691,11^{5}	f 1023 974,87
Uitg. d. gemeenten	„ 88 624,37^{5}	„ 137 542,21^{5}	„ 158 919.04^{5}	„ 166 771,60^{5}

Wanneer we overzien en vergelijken de lager onderwijs-toestanden van de eerste helft dezer eeuw met die der tweede helft, dan is het verschil treffend groot, maar aanzienlijk groot ook nog het verschil tusschen vóór en na de Wet van 1878. Door deze toch:

ondergingen de schoollokalen, allengs ook de schoolbanken, borden enz., uit een hygiënisch en onderwijskundig oogpunt eene afdoende verbetering; een goed klassikaal onderwijs werd mogelijk gemaakt door eene meer doelmatige verdeeling der schoolruimte in afdeelingen of vertrekken voor de verschillende klassen of groepen van leerlingen, die te zamen worden onderwezen; door meer en betere hulpmiddelen bij dat onderwijs; door de aanzienlijke vermindering van het aantal leerlingen eener schoolklasse en inzonderheid door eene algemeen betere opleiding, en daardoor klom het peil van 't onderwijs aanmerkelijk; de keuze der leerstof, de leermethoden en de leermiddelen waren in den jongsten tijd een voorwerp van uitnemende zorg van ons onderwijzend personeel;

er kwam eene aanvankelijk veel betere behartiging van de belangen der onderwijzers — nog niet algemeen en nog niet voldoende, maar toch die in vele gemeenten reeds leidde tot eene verbetering van jaarwedden, en die leiden moet tot verhooging der bij de wet gestelde minima en tot periodieke verhoogingen, — die ook leiden moet tot de overtuiging, dat, voor de aanmerkelijk veranderde verhouding tusschen het aantal hoofd- en het aantal klasse-onderwijzers, het een billijke eisch is geworden, dat onderwijzers, wettelijk bevoegd om aan 't hoofd eener school te staan, in eene meer zelfstandige verhouding tot de school komen.

Ik ben begonnen met een citaat, ik wil er ook met een (twee) eindigen.

„De Staat heeft zeer groot belang bij het volksonderwijs, en is alleen

[1]) f 7000 voor de kweekschool te Arnhem en f 7000 voor die te Groningen

[2]) De uitkeeringen geschiedden volgens Kon. besluit van 3 April 1890 (Staatsbl. n°. 34) voor de eerste maal in den loop van 1892 en bedroegen in 1892: f 29900, in 1893: f 41350, in 1894: f 90000, en in 1896: f 74250.

[3]) In 1880 waren de uitgaven van het Rijk: f 964844,82^{5} en der gemeente: f 68593,52^{5}.

in staat te zorgen, dat er overal en te allen tijde eene volksschool zij. Maar het behoort zeker niet tot zijne roeping de vrije school tegen te werken of te bemoeilijken tot nadeel van de nationale ontwikkeling."

„Nadat in 1848 slechts schoorvoetend en door den drang der omstandigheden het onderwijs vrijverklaard was, heeft het bijzonder onderwijs onder voor zijne ontwikkeling weinig gunstige omstandigheden, waartoe de bepaling van de Wet van 1857 en vooral die van 1878 het hare bijbrachten, eene zoodanige uitbreiding verkregen, dat, nu meer dan 27% van de schoolgaande kinderen eene bijzondere school bezoeken, de wetgever, die het volksonderwijs wil behartigen, daarmede rekening dient te houden" (Minister Mackay, 1 Mei 1888, in zijne openingsrede van de nieuwe Kamers van de Staten-Generaal).

Uit het vorenstaande is gebleken, dat de wetswijzigingen van 1889 voor de voorstanders van 't bijzonder onderwijs stof tot tevredenheid gegeven hebben.

Ten slotte nog een woord over: het **Schooltoezicht.** Het onderwijs is zoo langzamerhand geworden een der gewichtigste takken van rijks- en gemeentedienst. 't Is daarom niet te verwonderen, indien èn het Rijk èn de gemeentebesturen eene groote zorg wijden aan een geschikt en oordeelkundig toezicht op elken tak van onderwijs.

Tot het jaar 1878 werd het toezicht op het lager onderwijs alleen van rijkswege uitgeoefend, en dit Rijkstoezicht bestond onder de wet van 1857 uit drie trappen: *a.* plaatselijke schoolcommissiën; *b.* districts-schoolopzieners; *c.* provinciale inspecteurs.

De school-wetgever van 1878 was van oordeel, dat het plaatselijk overheidstoezicht in overeenstemming met de gemeentewet niet dan bij burgemeester en wethouders kan berusten. Hij stelde nochtans prijs op het behoud der bestaande plaatselijke commissiën van toezicht, die door getrouw schoolbezoek en het voorlichten van het gemeentebestuur omtrent te nemen maatregelen en uit te vaardigen verordeningen wezenlijke diensten bewezen en, goed samengesteld, verder veel nut konden stichten.

Art. 52 der onderwijswet van 1857 beschouwde ze als de onderste sport van het Rijkstoezicht, en de wet van 1878 maakte ze tot plaatselijke instellingen, waarvan de werkkring wordt omschreven bij art. 74. De Wetgever wilde nochtans de gemeenten, haar ondanks, niet tot instelling van plaatselijke commissiën van toezicht verplichten, en stelde ze daarom facultatief (art. 70).

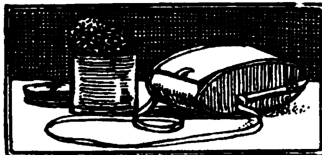
De 2de sport van 't Rijkstoezicht onder de wet van 1857 vormden de districts-schoolopzieners (art. 65), die evenals de tegenwoordige arrondissements-schoolopzieners uit 's Rijks kas eene som bij abonnement als vergoeding voor hunne reis- en verblijfkosten genoten, maar geen bezoldiging. De provinciale inspecteurs, onder de wet van 1857, hadden evenals de tegenwoordige 3 inspecteurs en 25 districts-schoolopzieners, boven vergoeding voor bureau-, reis- en verblijfkosten eene jaarwedde.

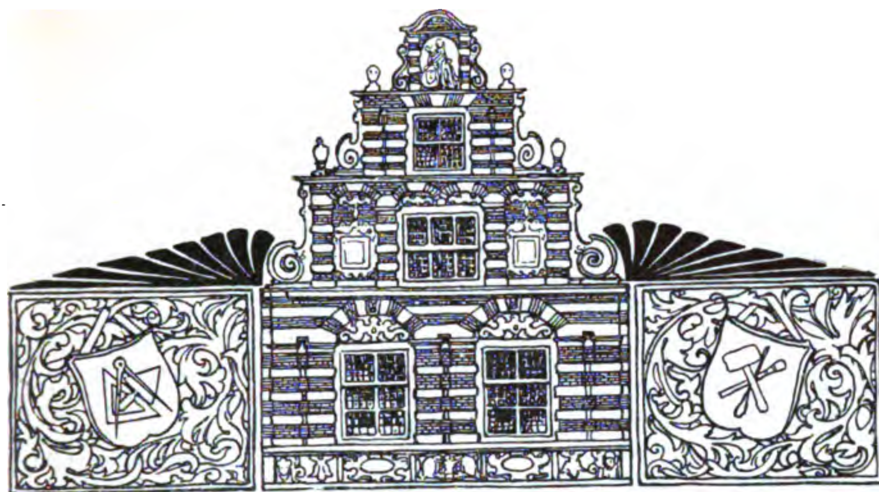
Het behoud van onbezoldigde schoolopzieners bij de wet van 1857, evenals onder die van 1806, was licht te verklaren uit de groote toewijding, welke door de laatstbedoelde schoolopzieners aan den dag werd gelegd. Onder die 76 mannen waren er velen, die het volksonderwijs als den hefboom der maatschappelijke ontwikkeling van heeler harte

dienden, en ik onthoud me, ofschoon ongaarne, slechts van 't noemen van namen, omdat mijne kennis partiëel is. Maar.... de bediening van 't schoolopzienerschap vorderde toen weinig tijd in vergelijking van thans, nu vooral het bureauwerk en de examens zooveel van een' arrondissements-schoolopziener eischen, dat het niet-bezoldigen van zoodanige betrekking reeds daarom eene oorzaak wordt van zeer beperkte keuze. En er was dan ook reeds in 1878 ernstig sprake, zoowel bij de Regeering als bij de Tweede Kamer, om af te zien van onbezoldigd Rijkstoezicht. De minister Kappeijne zei in zijne Memorie van beantwoording: „Er blijft..... één vraagstuk over: dat van bezoldigde of onbezoldigde schoolopzieners. En ook hierbij laat zich het verschil van meening nog nader bepalen. Immers het gemengd stelsel volgens hetwelk de zorg voor het lager onderwijs Rijks- en gemeentezaak tevens is, leidt noodwendig tot krachtiger tusschenkomst van het Rijkstoezicht en maakt de aanstelling van bezoldigde schoolopzieners noodzakelijk. Alles komt dus hierop neer, of men met bezoldigde, ook onbezoldigde schoolopzieners behouden wil.. .. Er is veel aan gelegen, niet aanstonds althans, een te groot aantal bezoldigde schoolopzieners noodig te hebben; want men behoeft voor die betrekking eene keurbende van uitgelezen mannen, aan wie men eene billijke jaarwedde toelegt. Waarom zal, behalve liefde voor het onderwijs en zucht naar eervolle werkzaamheid, de wensch om voor de vervulling eener opengevallen plaats van districts-schoolopziener in aanmerking te komen, of zich voor andere benoemingen aanspraak te verwerven, niet een vrij sterke prikkel zijn?" Ik geloof, dat de laatste gedachte zeer veel van hare waarde heeft verloren, al blijft voor sommigen het arrondissements-schoolopzienersschap een marche-pied.

De toekomstige Wetgever zal m. i. niet meer staan voor de vraag: of er nog tweeërlei schoolopzieners zullen zijn, naast 3 of 5 inspecteurs. 't Is wellicht — of zeker — juist gemeend: in ons drieërlei toezicht zijn de inspecteurs: het adviseerend, de districts-schoolopzieners het administreerend en de arrondissements-schoolopzieners het pedagogisch element in hoofdzaak. Ten opzichte van laatstgenoemden dreigt de kwalificatie voor menig arrondissements schoolopziener onjuist te worden, tengevolge der administratieve bemoeiingen.

Het is een onafwijsbare eisch geworden, dat het Rijkstoezicht worde uitgeoefend door bezoldigde inspecteurs en schoolopzieners, en „dat in de toekomst bij nieuwe benoemingen van leden van het Rijkstoezicht gebroken worde met de traditie, dat het onderwijs behoorlijk gecontroleerd en beheerd kan worden door niet-deskundige autoriteiten, die hun gezag hoofdzakelijk aan hun stand en hunne macht te danken hebben".

VI

BOUW- EN BEELDHOUWKUNST

DOOR

C. MUYSKEN.

De kunst is een kunnen, een macht of vaardigheid van den mensch om de schoonheid zinnelijk voor te stellen. Zij, bij wie dit „kunnen" tot groote ontwikkeling komt en tot zichtbare resultaten voert, zijn de bouwmeesters, de schilders en de beeldhouwers: de „beeldende kunstenaars". Beeldhouwer en schilder ontleenen hunne voorbeelden aan de natuur; de bouwmeester vindt ze daar niet, maar ontleent ze aan zichzelf. De Bouwkunst heeft dus de menschelijke scheppingskracht tot grondslag. Deze ontstaat en ontwikkelt zich uit het menschelijk samenleven. De noodzakelijkheid voor den mensch om zich tegen de ruwheden van het klimaat en tegen de aanvallen van menschen en dieren een rustige en veilige woonsteê te scheppen en daarin en van daaruit met anderen werkzaam te zijn, was eerste aanleiding en doel van het bouwen. De behoeften van den mensch en der samenleving met juistheid na te gaan en te erkennen is dus de eerste voorwaarde voor eene vruchtbare werkzaamheid van den bouwmeester.

Beschaving en Bouwkunst gaan dan hand aan hand. Zoo wordt de Bouwkunst in algemeenen zin het concrete begrip van de geheele menschelijke werkzaamheid op bouwkunstig gebied, omvattende zoowel den eenvoudigen grafsteen of grafheuvel als de feestelijk getooide balzaal, zoowel de eenvoudige leemen hut als het weelderige paleis, het eenvoudige offerblok in het woud als de grootsche kathedraal eener wereldstad.

In het bouwen zetelt de oorsprong van iedere constructie (stoffelijke samenstelling), die uit de behoeften ontstaat en zich ontwikkelt. Hoe de verhouding zijn moet tusschen de enkele, voor practische doeleinden dienende, bouwconstructie en den architectonischen kunstvorm blijft een van de moeielijkste vraagstukken der kunstphilosophie, de eigenlijke strijdvraag der partijen, die tot nu toe naar gelang van haar standpunt tegenover de klassieke kunst eenerzijds of tegenover de middeneeuwsche kunst anderzijds, zich in twee hoofdgroepen laten verdeelen.

Over het grondbeginsel van de Aesthetica der Bouwkunst; over de vraag hoe kan de in vormen uitgedrukte constructieve functie voor den beschouwer in aesthetisch opzicht waarde hebben, schoon zijn, heerscht nog allerwege onzekerheid, oneenigheid.

De invloeden, die de ontwikkeling der Bouwkunst beheerschen, zijn in hoofdzaak de politieke en economische toestanden, de ontwikkeling van kunst- en godsdienstzin, de zeden, de aard en de leefwijze van een volk, de voorhanden of gemakkelijk te verkrijgen bouwstoffen en de bouwgewrochten uit vroeger tijd.

De tijdperken van bloei en verval in de geschiedenis der volken vallen samen met die in de Bouwkunst. Een tijdperk van verval in de Bouwkunst en niet het minst in de Nederlandsche is de eerste helft der 19e eeuw.

De studie der klassieke en iets later ook der middeneeuwsche kunst, het navorschen en opmeten van bij voorkeur Grieksche en Romeinsche gebouwen beheerschte de werken der Bouwkunst. Deze beweging noemt men in aansluiting aan de op letterkundig gebied gelijktijdig ontstane, de klassieke (Grieksche en Romeinsche), en de romantische (Romaansche en Gothische) richting in de Bouwkunst. Voorts behandelde men het uitgestrekte gebied der historische kunstvormen met onverschilligheid.

De oude bouwwerken uit andere stijlperioden werden verwaarloosd, verminkt of afgebroken. Ter wille van het verkeer of van den dienst, zoo het heette, sloopte men tal van merkwaardige poortgebouwen, raadhuizen, waaggebouwen en woningen onzer schilderachtige steden. De eerbied voor het oude was verdwenen. Hierbij paarde zich stilstand op het gebied van techniek en nijverheid: het ambacht kwijnde. Beperkt in de geldmiddelen, werd men bij het bouwen merkwaardig zorgeloos in de keuze en het gebruik der bouwstoffen. Men was zich niet bewust, dat voor het maken van een deugdelijk artistiek bouwwerk het verwerken van deugdzaam materiaal eerste vereischte is en dat juist het karakter der klassieke en middeneeuwsche stijlen op het gebruik van echt materiaal berust.

De deugdzame steenconstructies der Grieken en Romeinen, ook die der middeneeuwen, werden op weinig uitzonderingen na met pleister en hout nagemaakt. De Bouwkunst is voor een groot deel in handen van den timmermansbaas. Elders, waar men den steen meer ter beschikking en in de nabijheid heeft, is het beter gesteld. Daar verrijzen meer getrouwe en zuivere reproducties van de oud-Grieksche en Romeinsche Bouwkunst. Zoo o.a. in München, Parijs en Londen.

Bouwkundige scheppingen, zooals kerken en synagogen, stadspaleizen, buitenverblijven, kazernen en burgerwoningen zien wij in dien tijd uitsluitend samengesteld uit elementen, die aan de Grieksche en Romeinsche

Bouwkunst zijn ontleend, en daarbij onderworpen aan zekere stelregelen der „vijf bouworden", (orden van Vignola), waardoor zij een groote algemeenheid van karakter bezitten: houten frontons zware hardsteenen kolommen dragende, gemetselde muren door van hout getimmerde hoofdgestellen bekroond, koepelvormige torens van hout, vensters en deuren met antieke lijstwerken van hout omtimmerd. Men bouwde niet, men timmerde.

De Raadhuizen van Rotterdam, Utrecht (bij uitzondering geheel in steen) en Dordrecht, en het Academie-gebouw te 's-Gravenhage geven het typische van dien tijd weer.

Ook de ontwikkelingsgang der bouwmeesters en de hun ten dienste staande leermiddelen waren gebrekkig. Het atelier, het medewerken in de teekenzaal van den architect en op de bouwplaats was het voornaamste onderwijs. Eigenlijke vakscholen bestonden er niet. Het maken van reizen naar Italië en Griekenland, het doen van opmetingen en het maken van reisschetsen was slechts voor weinig uitverkorenen weggelegd. Te Antwerpen, Parijs of Rome werd dan de opvoeding voltooid. De Bouwkunst was in Nederland omstreeks het midden dezer eeuw een vervallen en verwaarloosde kunst. En de Beeldhouwkunst insgelijks.

De Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, dit inziende en te recht meenende, dat ook de Beeldende Kunst tot hare bemoeiingen behoorde, schreef in het jaar 1842 een prijsvraag uit.... „om de redenen te vernemen van de weinige vorderingen der Bouwkunst in ons Vaderland". Te zelfder tijd verscheen Mr. Jacob van Lennep's leerdicht „de Bouwkunst", waarin hij haar verheven doel bezong. Er komt dus belangstelling. Maar eerst na het jaar 1848 doen toenemende welvaart, vermeerdering van het verkeer, spoorwegbouw en stedenuitleg nieuwe behoeften ontstaan, waarvan de bevrediging allereerst der techniek en vooral der Bouwkunst ten bate komt. Het moderne leven gaat nieuwe en hoogere eischen stellen, die het arbeidsveld van den architect en van den ingenieur aanmerkelijk verruimen.

De steden breiden zich uit, eene bijzonder snelle ontwikkeling van den particulieren woningbouw gaat daarmede gepaard. Naast het moderne huurhuis verrijzen kleinere woningen en winkelhuizen voor den burgerstand; arbeiderswoningen voor den werkman; vereenigingsgebouwen, kantoor- en bankgebouwen; hôtels en paleizen in de steden; villa's en landhuizen, kasteelen en kasteeltjes op het land. De zin voor huiselijkheid en behagelijkheid stelt hoogere eischen ook aan de inwendige inrichting van de woning.

Reeds dadelijk komt een geheel nieuwe factor een minder gunstigen invloed op de Bouwkunst oefenen: het winstgevende bouwbedrijf, de speculatie-bouw beheerscht den nieuwen uitleg der steden en bepaalt in vele gevallen, helaas voor goed, de physionomie der nieuwe stadswijken. Door strenge voorschriften noch scherp toezicht van overheidswege geleid of beperkt, ontstaat door het initiatief en den ondernemingsgeest van den bouwbaas of speculatiebouwer die overvloed van in technisch en artistiek opzicht gebrekkige bouwproducten, die in korten tijd een soort artistiek proletariaat hebben voortgebracht. De gevolgen dier speculatie, de overproductie met de daarvan onafscheidelijke „Krach" blijven niet uit en keeren nu periodiek terug.

De eisch „snel en goedkoop", bij het moderne bouwvak op den

voorgrond tredende; het zoeken naar bevrediging der meest uiteenloopende behoeften en voorwaarden, onder één dak als het ware saamgedrongen, deden evenwel de ingespannen werkzaamheid, het streven naar smaakvolle oplossingen ontstaan, waardoor deze bouwperiode zich van elke vroegere onderscheidde en waarvan deze lichtzijde is aan te wijzen, dat de kwijnende Nijverheid en de Kunstnijverheid een krachtigen stoot tot ontwaken en ontwikkeling er door ontvingen.

Slaan wij, alvorens verder te gaan, een vluchtigen blik op de groote steden en stippen wij aan wat van 1850—1870 is ten uitvoer gebracht.

Wij vestigen de aandacht in de eerste plaats op Amsterdam, waar de eerste stoot tot uitbreiding der stad aan de Oostzijde werd gegeven door Sarphati met den bouw van het Paleis van Volksvlijt en den daarmede gepaard gaanden aanleg van het Frederiksplein, het Oost- en Westeinde en de Sarphatistraten.

Het Paleis van Volksvlijt, op initiatief van Sarphati (in navolging van het glazen-paleis te Londen, dat in 1851 bij gelegenheid der eerste Nijverheid-tentoonstelling verrees), naar de plannen van Cornelis Outshoorn in 1855—1864 gebouwd, is een der eerste en sierlijkste tentoonstellingsgebouwen uit dien tijd en mag nog heden als een gelukkig resultaat beschouwd worden van de eerste pogingen om het ijzer op eenigszins groote schaal in de Bouwkunst toe te passen. Daarop volgde het Amstel-Hotel, van 1864 tot 1867 mede door Outshoorn gebouwd. In den zelfden tijd werden de huizen der Sarphatistraat, grootendeels op speculatie, opgetrokken. De uitbreiding aan de Z. W. zijde, tusschen de jaren 1870 en 1880 vallende, bepaalt zich tot den aanleg van het Vondelkwartier en het Vondelpark met zijn Monument voor Vondel van den beeldhouwer Royer. Deze mag met de eerstgenoemde een der weinige goed geslaagde uitbreidingen van Amsterdam genoemd worden.

De omvangrijkste stads-uitleg van 's-Gravenhage bepaalt zich tot den aanleg van het Willemspark met het Willemsplein (of Plein 1813) als centrum en de zich daarbij aansluitende straten. Hoofdzakelijk villabouw, ten deele ook speculatiebouw, kan deze uitbreiding, evenals de zich gelijktijdig ontwikkelende villabouw langs den Scheveningschenweg, goed geslaagd heeten. Het Willemsplein werd tevens bestemd tot plaats voor het monument ter herinnering aan de gebeurtenissen van het jaar 1813. Voor dit monument werd een prijsvraag uitgeschreven. Het ontwerp, ingezonden onder het motto „Eben Haezer", werd in 1864 bekroond.

De ontwerpers waren van der Waayen Pieterszen en Koelman. De uitvoering van het beeldhouwwerk werd aan Simons opgedragen. Van den schilder en beeldhouwer Koelman verrees eenige jaren later op de Ruïne te Leiden het standbeeld van van der Werff.

Te Utrecht, waar naar de plannen van den nog steeds gewaardeerden tuinarchitect Zocher de zeer goed geslaagde Singelaanleg reeds vóór 1850 was tot stand gekomen, heeft de uitbreiding der stad daarna voornamelijk plaats langs en in den omtrek van „de Maliebaan". Te Haarlem volgt de uitbreiding der stad de gesloopte en door Zocher goed aangelegde Bolwerken om de stad; terwijl te Arnhem de terreinen aan de Oostzijde langs den gedempten fraai aangelegden St. Jans- en Eusebiussingel en

langs den Velperweg voor bebouwing bestemd, voor een groot deel ook voor den speculatiebouw worden in beslag genomen.

Te Rotterdam ontwikkelt de stad zich uit den aard der zaak eerst langs de rivier, waar tevens een fraaie parkaanleg tot stand komt, terwijl, nadat de rivier was overbrugd, aan de Zuidzijde een geheel nieuwe stad met uitgebreide Handelsinrichtingen verrijst. Ook om de oude stad komen nieuwe wijken. Bij de uitbreiding der laatste jaren springt vooral in het oog, dat de leiding daarvan in goede handen is.

De bouwkunstige scheppingen omstreeks dezen tijd van Regeeringswege tot stand gekomen, grootendeels nog onder leiding van de Waterstaat- en Spoorweg-ingenieurs en van de militaire genie, zijn de stations van de Staatsspoorwegen, de gevels der Rijks Hoogere Burgerscholen en de Kazernen.

Landsgebouwen als van den Hoogen Raad en van het Ministerie van Koloniën op het Plein te 's-Gravenhage, het Gemeente-Ziekenhuis te Rotterdam, hadden Rose tot bouwmeester. In 1839 overgegaan van het Wapen der Genie tot de burgerlijke loopbaan, bekleedde Rose (1801—1878) gedurende vele jaren het ambt van Gemeente-architect te Rotterdam, waar hij een zijner best geslaagde werken, het reeds vermelde Ziekenhuis, uitvoerde. Minder gelukkig waren zijne pogingen om door uitgebreide toepassing van het ijzer in de Bouwkunst voor de architectuur onzer eeuw een modern karakter te scheppen.

Bij de zoo even vermelde gebouwen van Koloniën en Hoogen Raad, bij de inwendige herstelling of liever gezegd „verminking" van de groote zaal op het Binnenhof, werken door hem als landsbouwmeester uitgevoerd, is hij in die pogingen niet geslaagd. Naast Rose waren, en met beter gevolg, als architecten werkzaam: Metzelaar te Rotterdam en Godefroy te Amsterdam. Iets later viel te prijzen de arbeid van Van den Brink.

Met het vermeerderen der bouwuitvoeringen op wereldlijk gebied met het rijker toevloeien der hulpmiddelen (ook der geldmiddelen) ontwikkelt zich „de Bouwtechniek." Het deugdzame materiaal wordt gemakkelijker verkrijgbaar, aan de keuze daarvan wordt meer gewicht gehecht. Het gebruik van surrogaten, het pleisteren wordt daardoor minder algemeen.

De bergsteen in verbinding met den baksteen wordt weder toegepast. Ook het ijzer wordt meer gebruikt, evenwel alleen nog maar als constructief hulpmiddel en dan bekleed. Men laat het liever nog niet zien.

Het spreekt van zelf, dat deze vooruitgang en deze bedrijvigheid ook der Beeldhouwkunst, al zij het ook weinig, ten bate komt en dat de Kunstnijverheid de hulp zoekt bij den uitvoerenden bouwmeester en deze ook voor de nijverheid moet werkzaam zijn. Diens invloed is nog bepaald noodzakelijk bij de artistieke inwendige inrichting der gebouwen. De zin voor eigenlijk monumentaal-beeldhouwwerk blijft sluimeren.

Voor décoratief schilderwerk, voor kunst-smeedwerk, voor beelhouwwerk, ook voor de meubels, was de bouwmeester uitsluitend op zichzelf aangewezen. Kunst-industrieëele teekenaars en décorateurs waren nog zeldzaamheden.

Maar de politieke gebeurtenissen van het jaar 1870 bleven niet zonder invloed ook op de Bouwkunst. Na de oorlogsjaren 1870 en '71 breekt voor het Duitsche Rijk een tijd van bloei en voorspoed aan, die het bouwvak en de kunstnijverheid zeer ten bate komt en zich allereerst in de Noordelijke steden openbaart. Ook in Oostenrijk, voornamelijk te Weenen, ontstaat na de tentoonstelling van 1873 zoowel bij de stichting van particuliere als van openbare gebouwen een lust voor en streven naar schitterende monumentaliteit, die op geheel Duitschland een grooten invloed oefenen. Daarbij treedt de Italiaansche Renaissance als voornaamste stijlvorm op. Geheel Duitschland, vooral Zuid-Duitschland, komt onder den invloed der Weener School. Daarna herleeft de zin voor den Oud-Duitschen stijl, de Duitsche Renaissance. Eene groote bedrijvigheid op Kunstgebied ontwikkelt zich in geheel Europa bij Staat, Gemeente en particulieren. Nederland, oppervlakte en zielental in aanmerking genomen, blijft hierbij niet achter.

De uitbreiding der steden wordt nu in bepaald voorgeschreven banen geleid, waarbij met de meerdere eischen van het verkeer, met de verscherpte voorschriften der hygiëne, met de toenemende zorg voor lucht, licht en water meer rekening moet worden gehouden. Voor de groote steden ontstaan de meest gewichtige vraagstukken, het vaststellen van uitbreidingsplannen, waarbij de hulp van den architect onontbeerlijk wordt.

In Nederland, waar men helaas tot nu toe dergelijke vraagstukken maar al te lichtvaardig behandeld had, waarbij met de meest gewenschte bebouwing en een artistieke ruime opvatting tot het verkrijgen van fraaie stadsgezichten en parkaanleg veel te weinig rekening werd gehouden, komt men, waar het nog niet te laat is, tot een beter inzicht.

De zeer moeielijke taak bij de uitbreiding eener stad: het daarbij vaststellen van een goed plan, werd door menig Gemeentebestuur te licht geacht, ja niet zelden vergeten, of bij goeden wil door gebrek aan eene behoorlijke wettelijke regeling van Regeeringswege, waarbij de gemeentelijke bevoegdheid tot een minimum wordt teruggebracht, zeer bemoeielijkt.

Even gewichtig als het vaststellen van een plan van uitbreiding en het uitvoeren daarvan, is het in stand houden en bewaren van oude stadsgedeelten, vooral bij die der Nederlandsche steden met een zoo bepaald schilderachtig karakter. Zoo zorgzaam als men moet zijn om het nageslacht iets goeds na te laten, zoo behoedzaam dient men te zijn met het instandhouden van datgene wat het voorgeslacht naliet aan *ons*.

Door het sloopen der vestingwerken om verschillende steden wordt aan de behoeften aan geschikt bouwterrein te gemoet gekomen. De steden, die daarbij een goed bestudeerd uitbreidingsplan vaststelden en daaraan vasthielden, plukken daarvan thans de vruchten.

Nijmegen en Groningen, wier gemeentebesturen vooraf een uitbreidingsplan deden ontwerpen door den reeds overleden architect Bert Brouwer, hebben thans alle reden zich daarover te verheugen.

Daarbij treedt de speculatiebouw weder in sterke mate op. De meer vrijstaande woonhuizen, de villa's, bouwt men allengs minder in het centrum der stad maar in den omtrek of bij de dichtstbijgelegen landelijke gemeenten, die dan met goede verkeersmiddelen aan de stad worden verbonden. Tal van villakoloniën, meestal door den bouwspeculant tot

stand gebracht, niet altijd tot sieraad van de schoone natuur, trekken den stedeling meer en meer naar buiten.

Bij deze manier van bouwen, die zich op min of meer aantrekkelijke wijze bijna overal vertoont, springt het niettemin in het oog hoe door handigheid, door verscheidenheid en ongedwongenheid deze betrekkelijk kleine vraagstukken telkens op andere en betere wijze met het oog op de eischen van het moderne leven worden opgelost. Door den zin voor landelijkheid verrijzen tal van landhuizen en kasteeltjes en komt door het daarbij letten op plaatselijke gesteldheden óf eigenaardigheden van den bodem en de omgevende natuur de pitoresque architectuur bijzonder tot ontwikkeling.

Als voorbeeld hoe op onbekrompen wijze destijds dergelijke bouwtypen door het particulier initiatief tot stand kwamen, zij o. a. gewezen op het kasteel Oud-Wassenaar, een uur ten Noorden van 's-Gravenhage van 1876—'79 voor een vermogend Haagsch ingezetene door den architect Muijsken gebouwd. Dit omvangrijke landhuis met de noodige ondergeschikte gebouwen van berg- en baksteen in den geest der oud-Hollandsche Renaissance opgetrokken, evenals de in Engeland uit ruime beurs gebouwde landhuizen beantwoordende aan alle voorwaarden van comfort en hygiëne, mag wel als de meest ideale moderne oplossing uit dien tijd genoemd worden. Met een groote vrijheid van behandeling en vooral er op bedacht aan de eischen van comfort te voldoen, weet de Engelsche architect ook aan het geheel een artistieke bekoorlijkheid te geven, die vooral voor landhuizen ook voor ons groote aantrekkelijkheid heeft.

Gelijktijdig met den particulieren woningbouw is een niet minder gewichtige factor, een veel betere en meer degelijke, op de ontwikkeling der nieuwe Bouwkunst van invloed: de Kerkbouw en wel allereerst de Katholieke Kerkbouw.

Daar de Katholieke eeredienst van heden weinig afwijkt van dien van vroeger eeuwen en de eischen van den eeredienst weinig verandering met zich brengen, ligt het voor de hand dat de middeneeuwsche kunst, de Gothische Bouwstijl, uitsluitend zijn bouwstijl wordt.

De gebakken klei, de baksteen, in ons land zoo gemakkelijk ter beschikking, wordt, met toepassing van den bergsteen voor lijstwerken en fijnere details, bij dien kerkbouw het hoofdmateriaal.

Het gewichtigste aandeel aan de vlucht, door de Kerkelijke Kunst in de tweede helft dezer eeuw in Nederland genomen, moet worden toegekend aan den architect Dr. P. J. H. Cuypers, den Katholieken Kerk-bouwmeester bij uitnemendheid. Naast hem waren de bouwmeesters Tepe te Utrecht en Margry te Rotterdam in denzelfden geest en met goed gevolg werkzaam, evenals de bouwmeester Bleys met zijne meer in den Renaissancestijl ontworpen koepelkerken te Amsterdam en te Hoorn.

Onder de vele kerken, die Cuypers in bijna elke plaats van eenige beteekenis bouwde, noemen wij als de best-geslaagde die van het Heilige Hart in de Vondelstraat te Amsterdam, de St. Catharina te Eindhoven, de St. Jacobus te 's-Gravenhage, de St. Lambertus te Vechel, de St. Barbara te Breda, de St. Bonifacius te Leeuwarden en anderen te Nijmegen,

Delft, Hilversum. Zijn zoon Joseph Cuypers heeft met verschillende kerken, reeds naar zijn plannen uitgevoerd, en met zijn laatste ontwerp voor de Kathedraal te Haarlem getoond op het gebied van den Katholieken Kerkbouw de voetstappen zijns vaders te drukken.

Bij den Katholieken Kerkbouw treden de eischen van het moderne leven minder gebiedend op: de kunst der middeneeuwen laat zich daardoor met meer gemak en beter gevolg daarop toepassen; groote bezwaren zijn daarbij niet te overwinnen. De platte grond en de indeeling der Kerk blijven in hoofdzaak als vroeger. Het is begrijpelijk, dat de hooge vlucht der Katholieke Kerkelijke Bouwkunst ook ten bate moest komen van de Beeldhouwkunst en van de takken van Kunstnijverheid, die op de stoffeering van den schitterenden eeredienst betrekking hebben en de oprichting van werkplaatsen voor kerkmeubelen en kerksieraden, zooals die te Roermond, te Utrecht en te Rotterdam ten gevolge had.

Bij den kerkbouw der Protestanten is het anders gesteld, — behoefte aan nieuwe kerken wordt minder gevoeld. Het bezit van het meerendeel der oude groote kerkgebouwen, onverschilligheid op godsdienstig gebied sedert het midden dezer eeuw en gebrek aan geldmiddelen waren zoovele bezwaren voor de ontwikkeling van den modernen Protestantschen kerkbouw. In Duitschland daarentegen, waar het bezit der oude kerken niet zoo groot is, tracht de Protestantsche kerkbouw zijn Katholieken concurrent in bijna even zoo belangrijke als talrijke kerkgebouwen ter zijde te streven. Eerst zich aansluitend bij de Middeneeuwsche vormen, in baksteen uitgevoerd, krijgt hij later door de geheel andere eischen een meer zelfstandig en modern karakter, zich daarbij aansluitende aan den Renaissance-stijl. Tal van prijsvragen ter verkrijging van goede ontwerpen werden en worden aldaar uitgeschreven.

Onder de weinige Protestantsche Kerken, in den laatsten tijd hier verrezen, wijzen wij op den herbouw der Groote Kerk te Hoorn van 1881 tot 1884 door Muysken, op de Kerk door den architect Jesse in 1885 te Katwijk gebouwd, op die te Apeldoorn door Verheul in 1890, op de Kerk te Scheveningen door Roelof Kuipers, op die te Amsterdam door Vixseboxse, op de Remonstrantsche Kerken te Utrecht door Nieuwenhuis, te 's-Gravenhage door van Nieuwkerken, te Rotterdam door Evers en Stok; op de Protestantsche Kerk te Feijenoord bij Rotterdam door den architect Hooykaas en eindelijk op den herbouw van de Kerk te Schagen door van der Steur.

Deze kerken dragen allen een min of meer modern karakter; bij toepassing van berg- en baksteen en bij grooten eenvoud inwendig heeft de Oud-Hollandsche Renaissance de bouwmeesters daarbij hoofdzakelijk geïnspireerd.

Vrij algemeen was men van meening, dat de Protestant afkeerig is van kunst wanneer het zijn kerk, betreft. Dat de Protestantsche kerk een ander aanzien moest krijgen dan de gepolychromeerde, met altaren, beelden en symbolen rijk getooide Katholieke Kerk en de bouwmeester hier in de eerste plaats heeft te zorgen voor rustigen, stichtelijken eenvoud, ligt voor de hand. Maar deze voorwaarden behoeven de kunst en een artistieke behandeling van het uit- en inwendige der kerk geenszins in den weg te staan. Bosboom, de groote meester, die zoo juist die stichting en stem-

ming in een protestantsche kerk wist weer te geven, heeft ons dit geopenbaard.

De teekenen van herleving ontbreken dan ook hier evenmin. Kerkbesturen en bouwmeesters hebben getoond, dat de artistieke zijde van den Protestantschen kerkbouw hun niet onverschillig is. Dit zien wij o.a. bij de onlangs te Rotterdam ingewijde Remonstrantsche kerk, waar de bouwmeesters Evers en Stok door de vrijheid en zelfstandigheid, hun door een verlicht kerkbestuur verleend, zoowel in- als uitwendig eene even verdienstelijke als oorspronkelijke bijdrage op het gebied van den modernen kerkbouw hebben geleverd.

De verwaarloosde toestand, waarin vele gedenkteekenen der Nederlandsche Geschiedenis en Kunst verkeerden, begon belangstelling te wekken. Provinciale, Gemeente- en Kerkbesturen sloegen de handen ineen om, meerendeels door het Rijk daarbij gesteund, deze voor ondergang te behoeden.

Zoo werd o.a. aangevangen met de restauratie van den Dom te 's-Hertogenbosch onder leiding van den architect Hezemans, nog heden met steun en onder toezicht van het Rijk voortgezet, — met den Dom te Utrecht onder leiding van den architect Nieuwenhuis met steun en onder Regeeringstoezicht begonnen, later zonder subsidie van het Rijk, dank zij den geldelijken steun van een Utrechtsch Burger, met goed gevolg voortgezet. Zoo ook de St Servatiuskerk te 's-Hertogenbosch onder leiding van den architect P. J. H. Cuypers, de St. Bavo-Kerk te Haarlem onder leiding van van der Steur, de St. Walburg te Zutphen en sedert kort de Eusebius-kerk te Arnhem, inwendig door den architect Posthumus Meyes, uitwendig door Boerbooms.

Als gelukkig geslaagde herstellingen van profane Bouwkunst noemen wij de Raadhuizen te Gouda en te Heusden, de Waterpoort te Sneek, door Gosschalk, de herstelling van het zeer merkwaardige Raadhuis te Bolsward onder leiding van het Bestuur v. d. Mpij. tot Bev. d. Bouwkunst, het Raadhuis en de nog in gang zijnde restauratiewerken van het Valkenhof te Nijmegen onder leiding van den stadsbouwmeester Weve, onder toezicht eener gemeentelijke Commissie en die van de Abtdij te Middelburg, onder leiding van den architect Frederiks.

Het bestudeeren, opmeten, in teekening brengen en herstellen der oudnationale monumenten oefenden een gunstigen invloed op de moderne Bouwkunst. Er openbaart zich een streven om daarbij de vormen der Oud-Hollandsche Renaissance in toepassing te brengen.

Deze met goeden uitslag bekroonde beweging om aan de Vaderlandsche Kunst een eigenaardig karakter te geven, steunende op de kunstwerken der XVIe en XVIIe eeuw, daarbij rekening houdende met de bouwstoffen, die het land oplevert, ontstaat gelijktijdig met die in België en Duitschland en houdt tot heden stand.

Gebouwen, waarin o. a. dit streven omstreeks 1870—1880 zich duidelijk uitspreekt, zijn die van den architect Gosschalk bij zijn Israëlitisch Ziekenhuis, bij het Broekerhuis en bij vele woonhuisgevels, allen te Amsterdam, naar zijn ontwerpen uitgevoerd, bij verschillende woonhuisgevels van den bouwmeester Bleys, bij het Kasteel Oud-Wassenaar door den architect Muysken, bij de zeevaartkundige school van W. en I. Springer te Amsterdam.

Van beteekenis voor de Bouwkunst was het uitschrijven eener nationale prijsvraag door het Gemeentebestuur van Amsterdam voor een nieuwe Beurs. Nadat reeds in 1882 tot het dempen van het zuidelijk deel van het Damrak was overgegaan en het aldus verkregen terrein voor den beursbouw werd bestemd na eene vergeefsche poging om de beurs aan den Dam te doen verrijzen, werd in 1884, na vaststelling van een programma de prijsvraag door den Raad uitgeschreven,, waarop een tweehonderd plannen inkwamen. De vervaardigers van een vijftal dezer ontwerpen werden tot een nieuwen prijskamp toegelaten op een in 1885 vastgesteld programma, met het verblijdend resultaat dat alle prijzen konden worden toegekend.

Deze prijsvraag was een gebeurtenis in de bouwkundige wereld. Van de vijf bekroonde plannen waren er twee door Nederlanders ontworpen, het eene door de Heeren Berlage en Sanders — het andere door Groll en Ohman. Aan het ontwerp van den Franschen architect Cordonnier *te Rijssel* werd in 1886 de eerste prijs toegekend.

Maar tot den bouw kwam het niet. Nog een tiental jaren werd besteed aan het indienen en aannemen van allerlei plannen, het opperen van allerlei denkbeelden omtrent de plaats, totdat in November 1896 de Raad nogmaals het gedempte Damrak voor den bouw aanwees, *f* 1.300000. voor den bouw toestond en aan den architect Berlage het maken der plannen opdroeg.

Met de ontwikkeling der Bouwkunst in de practijk gaat hare wetenschappelijke ontwikkeling hand aan hand. De wetenschappelijke en artistieke beteekenis van het vak gaat vooruit. [1]) Het getal der wetenschappelijk gevormde architecten neemt toe. Het bouwkundig onderwijs wordt verbeterd en uitgebreid. De literatuur vermeerdert; op het gebied der aesthetica en der constructie verschijnen belangrijke werken.

Bij de studie der kunstgeschiedenis, bij het onderzoek der historische bouwwerken staat den beoefenaar een schat van boekwerken, plaatwerken, periodieke geschriften en photographische reproducties ten dienste, die hij vroeger moest missen en die hem thans bijna overstelpen. Dit alles is te danken aan het particuliere initiatief, gesteund door de ontwakende belangstelling en de medewerking van de overheid. Het uit zich door het stichten van Vereenigingen, die periodieke geschriften doen verschijnen, door het uitgeven van boek- en plaatwerken over Kunstgeschiedenis en Constructie, door verbetering van het onderwijs, door het houden van tentoonstellingen en congressen.

Het initiatief van Regeeringswege bepaalt zich hoofdzakelijk tot de verbetering van het onderwijs, tot toezicht op kunstinstellingen en historische monumenten, tot de oprichting van eene Afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken.

---

[1]) Dat de Bouwkunst als tak van Wetenschap en Kunst weder officieel wordt erkend, daarvan levert de benoeming van den architect P. J. H. Cuypers tot Doctor Honoris Causa door de Hoogeschool te Utrecht in het jaar 1886 het bewijs. Dit feit werd in de bouwkundige wereld dan ook met ingenomenheid begroet.

Toen na de veelbewogen tijden van 1830 „de Maatschappij tot aanmoediging der Bouwkunst,“ die sedert 1814 als eenig lichaam van dien aard in Nederland had bestaan, hare werkzaamheden staakte, verliep een twaalftal jaren eer in eene vergadering van bouwkundigen te Amsterdam, 26 Januari 1842, een nieuwe Vereeniging „de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" werd gesticht. Aanvankelijk trachtte zij, te Amsterdam gezeteld, hare roeping na te komen door het houden van bijeenkomsten, het uitloven van eereprijzen voor de best gekeurde ontwerpen en verzamelingen, het houden van tentoonstellingen.

Reeds spoedig werd haar werkkring uitgebreid door het bezorgen van een tijdschrift, door het opmeten en uitgeven van afbeeldingen van oude gebouwen en historische overblijfselen, door het uitschrijven van prijsvragen, het vormen van een bibliotheek, het bevorderen van het onderwijs in de Bouwkunst, het houden van tentoonstellingen en het stichten van Afdeelingen in de voornaamste plaatsen van ons land.

In 1880 werd bij een ingrijpende wetsherziening tot stichting van een Maatschappelijk Gebouw besloten, waardoor aan de behoeften aan vergaderzaal, bibliotheek en lokalen voor eene permanente tentoonstelling van bouwmaterialen werd tegemoet gekomen. Dit gebouw, in de Marnixstraat te Amsterdam, werd in 1885 betrokken en als zetel der Maatschappij aangewezen.

Voor de meest uiteenloopende vraagstukken wordt het advies van haar Bestuur herhaaldelijk ingeroepen, zoo bij den uitleg van steden, het uitschrijven van prijsvragen, het beoordeelen der prijsontwerpen bij stichting of in stand houden van openbare gebouwen, bij scheidsrechtelijke uitspraken enz. Meermalen bleek het nut en de noodzakelijkheid eener dusdanige Vereeniging, die, onder het Beschermheerschap van den Koning en later van de Koningin-Regentes, waar het noodig was openlijk en zelfstandig tegenover Regeering en particulieren krachtig voor de belangen van de Bouwkunst en hare beoefenaars konde optreden. [1])

In 1855 werd nog de Vereeniging Architectura et Amicitia te Amsterdam en in 1887 Bouwkunst en Vriendschap te Rotterdam gesticht, die, ongeveer hetzelfde doel beoogende als hare oudere zuster, voor de Bouwkunst nuttig werkzaam zijn. Een der oudste Vereenigingen, hoewel zooals haar naam ook aanduidt, niet uitsluitend aan de Bouwkunst gewijd, is het Genootschap Mathesis Scientiarum Genetrix, in het jaar 1795 te Leiden gesticht. Door het geven van onderwijs in Bouw- en Beeldhouwkunst, door het openen van een cursus in bouwkundig teekenen en boetseeren, is ook zij aan de ontwikkeling van beiden bevordelijk geweest.

Een steeds toenemende belangstelling in de overblijfselen onzer nationale Bouwkunst en Kunstnijverheid, vooral uit het roemrijk tijdperk der XVIe en XVIIe eeuw, openbaart zich; de Oudheidkunde en de Archaeologische

---

[1]) Toen de Maatschappij in 1892 haar vijftigjarig bestaan herdacht, mocht zij terug zien op vruchtbaren arbeid. De Heer Rieber, Algemeene Secretaris der Maatschappij, heeft toen in eene doorwrochte studie, de historie der Maatschappij te boek gesteld.

studiën worden met ernst beoefend; met het verzamelen van antiquiteiten wordt begonnen, het getal verzamelaars neemt toe.

De Oudheidkundige tentoonstelling, in 1858 te Amsterdam gehouden, deed aller oogen opengaan voor den rijkdom van kostbare en merkwaardige voorwerpen, die als herinneringen aan een roemrijk voorgeslacht nog worden bewaard en den wensch doen ontstaan om door een blijvende verzameling van oudheden den weg te banen tot een grondige beoefening der Nederlandsche Oudheidkunde. De stichting van het Oudheidkundig Genootschap, waartoe deze tentoonstelling den eersten stoot zou geven, kwam nog in datzelfde jaar te Amsterdam tot stand met het doel „de kennis der Nederlandsche oudheden te bevorderen en in bijeenkomsten te bespreken al wat tot de oudheid gerekend kon worden en met het doel den grondslag te leggen tot een Museum van Oudheden.

Deze Vereeniging, onder Koninklijke bescherming, wierp ook voor de Bouwkunst vruchten af, vooral toen later door „het waken voor de instandhouding van gebouwen en voorwerpen, welke belangrijk zijn voor de kennis van het voorgeslacht" haar werkkring zich uitbreidde en eene periodieke uitgave Nederlandsche Oudheden onder redactie van de architecten van Arkel en Weissman tot stand kwam.

Een jongere zustervereeniging, die meer uitsluitend historie en oudheden van 's Gravenhage behartigt, is de Vereeniging „die Haghe" te 's Gravenhage.

Vereenigingen, hetzelfde doel beoogende, zijn: het Utrechtsch Genootschap, reeds in 1840 gesticht — het Friesch Genootschap te Leeuwarden — Oud-Dordrecht te Dordrecht en het in 1897 opgerichte Genootschap Gelre te Arnhem.

Behalve de verschillende uitgaven, die door de zorg der Vereenigingen het licht zagen, zijn de navolgende boekwerken voor de studie der Nederlandsche Bouwkunst bijzonder vermeldenswaard:

Geschriften van Eyck van Zuylichem (1858—1867) onder den titel van Les églises Romanes et Ogivales dans les Pays-Bas verschenen.

Handleiding tot beoefening van den Griekschen Bouwstijl, door H. P. Vogel, 1863.

Aesthetika door J. van Vloten in 1865, 2e druk 1871.

Geschiedenis der Bouwstijlen door Eug. Gugel, Hoogleeraar a/d Polyt. School te Delft 1871, waarvan een 2e veel vermeerderde druk in 1886.

Documents classés de l'Art dans les Pays-Bas du Xe au XVIIIe Siècle, door I. I. van Ysendijk, bij afleveringen 1880—1890 te Brussel verschenen.

Die Renaissance in Belgien und Holland von Ewerbeck und Neumeister, bij afleveringen 1886—1888, bij Seeman te Leipzig verschenen.

Renaissance in Holland, door Dr. Georg Galland, 1882, en Geschichte der Holländische Baukunst und Bildnerei van denzelfden schrijver, 1890.

Geschriften in het Buitenland, die bij de studie der Bouwkunst algemeen worden gevolgd en op de ontwikkeling daarvan ontwijfelbaar grooten invloed hebben gehad zijn:

Der Stil in den technischen und tektonischen Künste oder Praktische Aesthetik van Gottfried Semper, 1860—1863.

en de belangrijke werken van Violet le Duc, in Frankrijk tusschen 1870 en 1880 verschenen, o.a.:

Dictionnaire de l'Architecture, 1875, Dictionnaire du Mobilier, Entretiens sur l'Architecture enz.

Bij het onderwijs bepaalt zich het particulier initiatief (behalve bij de hierna te noemen Academiën) uitsluitend tot stichting van scholen voor den Ambachtstand en teekenscholen, die het bouwvak ten bate komen. Men begreep dat de bestaande Rijks- of Gemeenteinrichtingen van onderwijs voor den architect, die hierna worden vermeld, door het Rijk moesten worden hervormd.

Reeds in 1861 was men te Amsterdam voorgegaan met de stichting der eerste Ambachtsschool (van de Mij. v. d. Werkenden Stand), die in 1884 door een tweede werd gevolgd. Het duurde tot 1870 eer Rotterdam het voorbeeld volgde. Sedert kwamen van jaar tot jaar in gemeenten door Rijk, Provincie en Gemeente gesteund, door het particulier initiatief ambachtsscholen tot stand, en wel naar volgorde, te Groningen, 's Gravenhage, Arnhem, Goes, 's Bosch, Utrecht, Leeuwarden, Middelburg, Zwolle, Leiden, Breda, Gorcum, Dordrecht, Bodegraven, Zutphen, Haarlem en Alkmaar, scholen, die in hooge mate tot de vorming van goed onderlegde ambachtslieden en bij het bouwvak betrokkenen bijdragen.

Eerst sedert de laatste jaren, nadat o.a. de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst in 1885—'86—'88 door adressen de aandacht der Regeering op eene regeling van het ambachtsonderwijs van Rijkswege had gevestigd, trekt dit onderwijs, en in klimmende mate, de belangstelling der Regeering, die daarvan door het verleenen van geldelijke subsidie blijken geeft.

Van verschillende zijden wordt thans op de noodzakelijkheid eener wettelijke regeling van het ambachtsonderwijs gewezen.

Behalve de ambachtsscholen bestaan er nog een 45 tal teeken- en industriescholen. Van de laatste een viertal voor de vrouwelijke jeugd.

Andere scholen, die de gelegenheid boden zoo al niet voor opleiding tot architect of beeldhouwer dan toch tot het genieten van een verbeterd teekenonderwijs en daardoor aan Bouw- en Beeldhouwkunst bevorderlijk waren, kwamen te gelijkertijd tot stand, op dezelfde wijze gesubsidieerd door Rijk, Provincie en Gemeente.

Zoo werd o.a. te Amsterdam de school voor Kunstambachten in 1880 gesticht en de Quellinusschool, aan welke in de latere jaren een beeldhouwer van naam, Bart van Hove, als Directeur werd verbonden en waar reeds menig bekwaam beeldhouwer of beeldsnijder werd gevormd. Zoo werd o.a. het Museum van Kunstnijverheid met daaraan verbonden cursussen te Utrecht opgericht, met den architect Houtzagers tot Directeur. En vooral worde niet vergeten de School en het daaraan verbonden Museum te Haarlem, gesticht door de Maatschappij van Nijverheid, aan het hoofd van welke school de beeldhouwer von Saher reeds vele jaren nuttig werkzaam is.

De vele wereldtentoonstellingen der laatste vijftig jaren, van welke die in 1851 te Londen de eerste was en die gevolgd werd door de steeds in omvang toenemende tentoonstellingen te Parijs in 1867, te Weenen in 1873, te Philadelphia in 1876, te Parijs in 1878 en 1889, te Amsterdam in 1884, te Chicago in 1890, te Antwerpen in 1896,

te Brussel in 1897, hebben ook aan de studie en ontwikkeling der moderne Bouw- en Beeldhouwkunst groote diensten bewezen. Het was voornamelijk de architect, die daarvoor met den ingenieur en den beeldhouwer de plannen van aanleg en de reusachtige gebouwen moest tot stand brengen en versieren.

Van beteekenis ook voor Bouw- en Beeldhouwkunst waren de Kunstnijverheid-tentoonstellingen met daaraan verbonden wedstrijden, in 1877 te Amsterdam en in 1888 te 's Gravenhage, evenals die van Bouwkunst te Amsterdam in het jaar 1882, bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Mij. t. Bev. d. Bouwkunst en de jaarlijksche tentoonstellingen in Mei in het gebouw dierzelfde Maatschappij, alwaar geregeld tentoonstellingen plaats hebben van ontwerpen, naar aanleiding van door haar of anderen uitgeschreven prijsvragen. Oudheidkundige tentoonstellingen volgden op de reeds vermelde van 1858 te Amsterdam, te Utrecht en Delft, in Friesland en Overijsel en (de meest merkwaardige) te Amsterdam in 1876, die aan het ontstaan van het Amsterdamsch Museum den stoot gaf.

Gelijk op elk ander gebied wordt ook in de Bouwkunst in de latere jaren het houden van Congressen met daaraan verbonden tentoonstellingen beschouwd als een krachtig middel om de belangen harer beoefenaren te bevorderen. Zoo ging Frankrijk met de Congressen te Nice in 1884 en te Parijs in 1889 voor. Nederland was er vertegenwoordigd. De behandelde onderwerpen betroffen het onderwijs, den artistieken eigendom, prijsvragen, het diploma van den architect en zijn honorarium. In Nederland kwam in 1892 ter viering van het vijftigjarig bestaan van de Mij. t. Bev. d. Bouwkunst het eerste Congres onder eere-voorzitterschap van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid tot stand. Het Congres was verdeeld in drie secties: Kunst, Constructie en Sociale questies. Onderwerpen ter behandeling in de 1e sectie waren: *a.* het ideaal der kunst met betrekking tot de maatschappelijke orde, *b.* het verband tusschen Bouwkunst en Kunstnijverheid, *c.* de invloed der ijzerconstructie op de hedendaagsche Bouwkunst, *d.* het schoone in de Kunst is subjectief, *e.* de Heraldiek in de Bouwkunst, *f.* over het uitschrijven van prijsvragen.

In de 2e sectie werden behandeld:

a. het nut en de resultaten voor het onderzoek van bouwmateriaen, *b.* de keuring daarvan en de proefstations, *c.* ijzerconstructiën, *d.* centrale verwarming, *e.* het onderwijs in de hygiëne aan architecten, *f.* de toepassing van de hygiëne bij den bouw van goedkoope woningen.

In de 3e sectie *a.* de vraag: Wat kan in het belang van den arbeider gedaan worden tot bevordering van goede woningen, *b.* wettelijke bepalingen tot het opruimen van oude en niet aan de maatschappelijke eischen voldoende woningen, *c.* wettelijke bepalingen omtrent den duur van den arbeidsdag, *d.* het opnemen van bepalingen in bestekken omtrent loon en arbeidsduur.

In 1895 volgde een Congres te Berlijn, meer in het bijzonder ter bespreking van den kerkbouw voor het Protestantisme, waar niet alleen de architecten maar ook de geestelijkheid geroepen was haar oordeel uit te spreken over den bouw der Protestantsche kerk. De vragen,

die behandeld werden, betroffen den algemeenen aanleg en inrichting der kerk, artistieke gezichtspunten betreffende de wijze van uitvoering, de keuze van den bouwstijl, de verbinding der kerk met torens en de artistieke inwendige versiering.

Het laatste Congres van Bouwkunst werd gehouden in 1897 te Brussel bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Société Centrale d'Architecture de Belgique met daaraan verbonden retrospectieve tentoonstelling. Nederland was aldaar door eene collectieve inzending van ontwerpen en door de Besturen der Vereenigingen vertegenwoordigd. De onderwerpen, op het Congres behandeld, waren:

1. Restauratie van gebouwen. Over dit onderwerp ontspon zich een uitvoerig debat, waarbij uitkwam, dat over de daarbij te volgen beginselen de meeningen nog zeer uiteenliepen.
2. Over het onderwijs in de Bouwkunst.
3. Over het diploma van den architect.

Inziende, dat particulier initiatief alleen niet voldoende is, gaat ook de Regeering langzaam aan belangstelling toonen in de kunst en verleent zij allengskens steun en medewerking. Ook aan de bouwkunst. Zij doet dit door het onderwijs te verbeteren, door nauwgezetter toezicht op kunstinstellingen en historische monumenten, door het instellen eener commissie, die op de overblijfselen van vroegere kunst heeft toe te zien, ze in stand heeft te houden en bij het stichten van nieuwe bouwwerken haar van advies heeft te dienen en eindelijk door het stichten eener afzonderlijke afdeeling van Kunsten en Wetenschappen onder het Departement van Binnenlandsche Zaken.

Vóór de stichting der Polytechnische school in 1863 werd onderwijs gegeven in de Bouw- en Beeldhouwkunst en in het bouwkundig teekenen, aan de Academies te Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage, 's Hertogenbosch en van Rijkswege aan de Kon. Academie te Delft en de Militaire Academie te Breda.

Bij uiterst gebrekkige hulpmiddelen bestond het onderwijs in de Bouwkunst voornamelijk in het nateekenen der „zuilenorden volgens Vignola" en het ontwerpen van Grieksche tempels of van zeer ondergeschikte gebouwen. Men volgde daarbij een dorre, nuchtere teekenmethode. Het artistieke element trad bij dit onderwijs in 't geheel niet op den voorgrond. Mannen als te Winkel te Delft en Storm van 's Gravesande te Breda, hebben niet vermocht een school te vormen of een nieuwe richting in het onderwijs te brengen. Zij, die zich tot architect wilden vormen, begaven zich nog ouder gewoonte naar Antwerpen, Hannover, Berlijn, Parijs of Rome om hunne studiën te voltooien.

De wet op het Middelbaar onderwijs hield rekening met het onderwijs en de opleiding van den architect; bij de stichting der Polytechnische school in 1863 werd een leerstoel voor de Bouwkunst opgericht en door een bouwmeester uit den vreemde, den Hoogleeraar Eugen Gugel, ingenomen, waarbij aan den architect Morre als leeraar, later als hoogleeraar, het onderwijs in de constructie werd opgedragen. Het onderwijs in de Beeld-

houwkunst werd toevertrouwd aan den hoogleeraar der Academie van Beeldende Kunsten te 's Gravenhage, den Heer Lacomblé, bekend o. a. door zijn „Faam" op het Loo en het standbeeld voor Tollens te Rijswijk.

Dadelijk gingen er stemmen op tegen de opleiding van den architect aan eene Polytechnische school. Zij was, meende men, alleen mogelijk aan de Hoogescholen voor kunst, daar waar schilder- en beeldhouwkunst tevens werden onderwezen. Die meening heerschte onder de vaklieden vrij algemeen, niettegenstaande reeds toen de Polytechnische scholen te Hannover, Zürich, Praag, Weenen en München allen ook voor de vorming van den architect waren aangewezen. Toen dan ook in 1870 bij de wet op de regeling van het onderwijs in de Beeldende Kunsten van Rijkswege de Rijks-Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam werd gesticht en daarbij in het leerprogramma het onderwijs in de Beeldhouwkunst wel, maar dat in de Bouwkunst niet was opgenomen, werd algemeen de wensch gehoord en drong men er bij de Regeering op aan, alsnog een leerstoel daarvoor op te richten. Men meende dit met te meer klem van redenen te kunnen doen, nu door de gelijktijdige opheffing van de bestaande Academie (gemeentelijke), waar het bouwkundig onderwijs in het leerprogramma wel was opgenomen, aan de burgerij van Amsterdam voor goed de eenige gelegenheid voor onderwijs in de Bouwkunst werd ontnomen. Maar spoedig zou aan dat bezwaar, voor een deel althans, worden te gemoet gekomen.

Toen de Regeering door de stichting der Polytechnische school een eerste schrede tot de wetenschappelijke ontwikkeling der Bouwkunst had gedaan, een schrede die voor de nationale Bouwkunst heilzame gevolgen heeft gehad, begreep zij terecht dat daarmede de verbetering van het handwerk moest samengaan. Het rapport over de Kunstnijverheid-Tentoonstelling te Amsterdam in 1877 toonde dit op welsprekende wijze aan en gaf der Regeering aanleiding tot eene tweede gewichtige stap op kunstgebied door de stichting van de Rijksschool van Kunstnijverheid te Amsterdam in 1881, met den architect J. R. de Kruyff als Directeur, die als de ziel van genoemde tentoonstelling en als opsteller van het belangrijke rapport als vanzelf daarvoor was aangewezen.

Niet enkel tot het stichten en subsidieeren van inrichtingen van onderwijs bepaalt de Regeering zich. In 1860 bewerkte de Kon. Academie van Wetenschappen het optreden eener commissie tot het opsporen, het behouden en het bekend maken van overblijfselen der vaderlandsche kunst uit vroegere tijden, die echter door gebrek aan geldmiddelen en medewerking in 1870 haar mandaat nederlegde, daarbij wijzende op de noodzakelijkheid eener Rijkscommissie. Door belangrijke geschriften en door den drang van kunstkenners en kunstvrienden wordt de Regeering uit hare onverschilligheid gewekt.

In 1873 verschijnt in *de Gids* een opstel van Jhr. Mr. Victor de Stuers, getiteld: „Holland op zijn smalst." De schrijver betoogt daarin, dat de kunst is een nationaal belang; wijst er op van hoeveel gewicht een goede verzorging onzer kunstschatten is; toont aan, dat de Staat er belang bij heeft, dat zooveel mogelijk onze historische monumenten worden onderhouden, kunstvoorwerpen niet vernield of uit het land

worden verwijderd; opzettelijke slooping van historische gebouwen zooveel doenlijk worde tegengegaan en bij het stichten van nieuwe Rijksgebouwen ook aan de kunst de verschuldigde eerbied worde verleend. „Wij moeten er eindelijk toe overgaan," zegt de Heer de Stuers in zijn Gids-artikel, pg. 383, „om het systeem te volgen, dat in alle „beschaafde landen aangenomen is: de instelling namelijk van een vast „opzettelijk daartoe georganiseerd lichaam, speciaal bestemd om van wege „den Staat te waken en te adviseeren, overal waar de belangen van kunst „en geschiedenis dit eischen."

Dit met kennis van zaken en overtuiging geschreven opstel gaf mede den stoot tot een meer krachtig ingrijpen der Regeering, tot de opening van een nieuw tijdperk in onze kunstgeschiedenis, niet het minst in die der Bouwkunst.

Met voldoening zag men toen den Gids-schrijver geplaatst aan het Hoofd der Afdeeling Kunsten en Wetenschappen, die in 1874 bij het Departement van Binnenlandsche Zaken werd ingesteld. Nu meende men was de toekomst der kunst, ook die der Bouwkunst, verzekerd. Wanneer de Referendaris aan minder hartstochtelijkheid kalmer beleid had weten te paren, had hij zeer zeker aan die verwachting meer kunnen beantwoorden. Wanneer het Hoofd der Afdeeling Kunsten en Wetenschappen met meer objectiviteit en minder noodeloos kwetsend en afbrekend ware opgetreden, zou men, in plaats van zijn raad dikwerf te vermijden, zijn adviezen meer op prijs hebben gesteld. Dan zou de strijd en verdeeldheid, die sedert jaren in de bouwkundige kringen heerscht, humaner van karakter en minder groot van omvang zijn geweest en zou partijstrijd althans in mindere mate zijn ontstaan.

Ongeveer te zelfder tijd wordt in verband met de nieuwe regeling en als de eigenlijke ziel daarvan door de Regeering de commissie van adviseurs ingesteld, die geroepen werd over de overblijfselen van vroegere kunst te waken, ze in stand te houden en bij het stichten van nieuwe bouwwerken haar te adviseeren en ter zijde te staan. Deze commissie werd met ingenomenheid begroet. Het hoofd der Afd. K. en W. nam als secretaris in die commissie zitting — eene uitstekende regeling zou men meenen, waarbij de Referendaris in overleg met zijne medeleden aan alle werkzaamheden der commissie kon deelnemen. Maar reeds spoedig werd men in die opvatting teleurgesteld. Door strijd in eigen boezem, hoofdzakelijk door het drijven in ééne richting van enkele leden, bracht de commissie na een vijfjarig bestaan zichzelve grafwaarts. Nadat drie leden gelijktijdig hun ontslag hadden ingediend, werd op voorstel van den Minister Kappeyne van de Coppello de commissie ontbonden, zonder dat daarvoor eene andere regeling in de plaats trad. Het systeem, dat volgens den Heer de Stuers „in alle beschaafde landen is aangenomen," een commissie van advies in zake kunst, werd hiermede weder voor goed losgelaten.

Alles wat tot den werkkring der commissie behoorde werd nu geconcentreerd in den persoon van den Referendaris en deze daardoor belast met al datgene, wat vroeger aan de geheele commissie, samengesteld uit personen van verschillende richting, was opgedragen. De gevolgen konden niet uitblijven en werden dan ook spoedig gevoeld. Adressen van verschillende kunstvereenigingen o. a. van de Mpij. tot Bev. d. Bouwkunst,

die allen de strekking hadden de Regeering te bewegen tot het weder instellen eener commissie, geschoeid echter op eene andere leest dan de vorige, bleven tot heden zonder eenig gevolg. Bij het laatste adres te dier zake evenwel, naar aanleiding van een begrootingspost der Afd. K. en W., door het Bestuur van genoemde Maatschappij in 1895 bij de Tweede Kamer ingediend, toonde de meerderheid, door het aannemen van een amendement van de commissie van rapporteurs, met de strekking van dat adres (instellen eener commissie) mede te gaan. De Minister van W., H. en N. toonde dit evenzeer, toen Z. Exc. in 1896 eene commissie van vijf leden instelde om haar van advies te dienen in zake de herstelling en instandhouding van de Groote Zaal en het Gerechtshof op het Binnenhof, de meest belangrijke historische bouwwerken van Nederland. Voor zoover bekend, is door den Referendaris der Afd. K. en W. nimmer eene poging gedaan om in de ontstane leemte te voorzien, hetgeen te meer bevreemding wekt, wanneer men zich herinnert dat hij in 1873 schreef:

„Een leemte (waarin de instelling eener commissie van adviseurs „zal kunnen voorzien) is het gemis van elke artistieke contrôle bij de „stichting van nieuwe monumenten...., hier opent zich (voor haar) een „ruim veld van werkzaamheid. Want indien de Regeering goed geïnspireerd „is, zal zij voortaan geen gebouw meer stichten zonder het advies van „zulk eene uit ware deskundigen samengestelde commissie." [1])

Het ontwerpen der Rijksgebouwen en het geven van advies berust nu uitsluitend bij twee bouwkundigen: aan het Departement van W. H. en N. met den titel van Rijksbouwmeester, de heeren C. H. Peters en D. E. C. Knuttel, bij den heer Lokhorst aan het Dep. van Binnenlandsche Zaken met den titel van Rijksbouwkundige en bij den civ. en bouwk. Ingenieur Metzelaar aan het Dep. van Justitie met den titel van architect-ingenieur. De wenschelijkheid van het oprichten van een afzonderlijk Bouwdepartement aan het Dep. van W., H. en N. b. v., belast met alles wat van Rijkswege wordt gebouwd en waar zich de bouwkundige krachten concentreeren, is dikwerf uitgesproken. De noodzakelijkheid van het vormen van een vast korps rijksbouwkundigen, zooals voor den Rijks Waterstaat reeds lang bestaat, springt telkens in het oog.

Als nieuwe bouwwerken, door de ontbonden Commissie gedurende hare vijfjarige werkzaamheid tot stand gebracht, noemen wij o.a. het Rijksmuseum te Amsterdam en het Paleis van Justitie te 's-Gravenhage, het eerste gebouw, naar het ontwerp van Dr. P. J. H. Cuypers, het tweede naar de plannen van C. H. Peters. Aan het tot stand komen dier gebouwen nam de Chef der Afd. K. en W. een werkzaam aandeel.

De „officieele Bouwkunst", van welke men sedert gewaagt en die zich door middeneeuwsche neigingen kenmerkt, ontmoette in den aanvang weinig sympathie en belangstelling. Tegen het exclusieve streven van Staatswege werd dikwerf verzet aangeteekend. Niettemin moet worden erkend, dat door de gezonde beginselen van constructie menig bouwwerk in deze richting zich van zijne voorgangers gunstig onderscheidt.

In 1875 werd ter verkrijging van een ontwerp voor het Rijks-Museum

---

[1]) Zie het Artikel „Holland op zijn smalst," pg. 398 en pg. 402.

door het Rijk een prijskamp uitgeschreven onder de architecten Cuypers, Eberson en Vogel. Op voorstel eener commissie van beoordeeling werd het plan Cuypers bekroond, van welk project, in den geest der Renaissance ontworpen, bij de uitvoering op ingrijpende wijze is afgeweken, wat zeer te betreuren blijft.

Het Rijksmuseum is het hoofdwerk van Cuypers op het gebied der niet gewijde kunst, waarbij deze voortreffelijke bouwmeester van Katholieke Kerken zich van zijne voorliefde voor de Kerkelijke kunst niet heeft weten los te maken. De sterke voorkeur voor den raiddeneeuwschen bouwstijl springt in het oog vooral bij de rijke polychrome binnen-architectuur, die, hoe verdienstelijk op zichzelve, den indruk van het tentoongestelde schaadt. Dit doet zich het sterkst gevoelen in de zaal, waar de „Nachtwacht" van Rembrandt is geplaatst, niettegenstaande getracht is die zaal een ander karakter te geven.

Sedert de inwijding van het Museum, in 1884, is het na herhaalde proefnemingen nog niet mogen gelukken eene verlichting aan te brengen, die het meesterwerk van Rembrandt even goed tot zijn recht doet komen als in zijn vroegere sobere omgeving in het Trippenhuis. Zou men hieruit niet mogen afleiden, dat eene dergelijke van onze nationale binnen-architectuur der 17e eeuw zoo zeer afwijkende architectonische omgeving niet voor alle Hollandsche meesterwerken uit die bloeiperiode der Nederlandsche kunst geschikt is?

Het meerendeel van de schilders dier Kabinetstukken toch schilderde voor 17e eeuwsche woonkamers en men mag wel aannemen dat een zeventiende-eeuwsche binnenarchitectuur daarvoor de beste omgeving is. Het Mauritshuis te 's-Gravenhage, door Jacob van Campen en Pieter Post van 1633 tot 1644 gebouwd (wel is waar in 1704 voor een deel uitgebrand en eerst in 1820 tot Museum ingericht) bevestigt deze meening.

Daar is de omgeving zoowel in- als uitwendig even rustig; daar wordt de bezoeker door geen sterk op den voorgrond tredende binnenarchitectuur van de met oordeel en smaak geordende kunstwerken afgeleid. Het Museum voor Moderne Kunst te Amsterdam, door den krachtigen steun van een Amsterdamsch Patriciër voor weinige jaren door de Gemeente gesticht naar de plannen van den architect Weissman, destijds Gemeente-bouwmeester, voldoet althans in dat opzicht door zijn sobere binnen-achitectuur en goede verlichting evenzeer.

Het toezicht op en de instandhouding van historische monumenten, aanvankelijk aan de commissie van adviseurs toevertrouwd, werd na de opheffing dier Commissie voor een groot deel overgelaten aan het hoofd der Afdeeling, die daarin door zijnen vriend Dr. Cuypers als deskundig adviseur krachtig werd bijgestaan. Critiek op hun werk kon niet uitblijven. Omtrent het restaureeren van oude gebouwen en de beginselen daarbij in acht te nemen loopen de meeningen nog zeer uiteen. In het meervermelde adres van het Bestuur der M. t. Bev. d. Bouwkunst in 1895 aan de 2e. Kamer gericht en door velen in den lande gesteund, werd er dan ook op aangedrongen „dat het onderhoud en de instandhouding van de „historische monumenten en gebouwen voortaan mocht worden toevertrouwd „aan meerdere personen, die in onderling overleg werkzaam zijn.... niet uitsluitend bestaande uit personen van dezelfde opvatting en inzichten."

Als laatste blijk van belangstelling in de Bouwkunst van Rijkswege vermelden wij nog het openen van de gelegenheid tot het dingen naar den *Prix de Rome*. In de wet van 26 Mei 1870 tot regeling van het onderwijs van Rijkswege in de Beeldende Kunsten werd bepaald, dat ook voor de beoefenaars van de Bouwkunst wedstrijden zouden worden gehouden, waarbij op aanbeveling van de Commissie van toezicht hoogstens gedurende vier achtereenvolgende jaren de overwinnaars met een jaargeld van *f* 1200 werden begunstigd. Niet vóór het jaar 1894 werd de eerste wedstrijd aangekondigd, nadat het Bestuur van de Mij. t. Bev. d. B. zich herhaaldelijk tot den Minister van Binnenlandsche Zaken had gewend, om er op te wijzen, dat sedert de invoering der wet van 1870 nog nimmer zulk een wedstrijd voor Bouwkundigen had plaats gehad. Voor deze, evenals voor den in 1897 aangekondigden wedstrijd, bleek geene deelneming te bestaan, wat naar het schijnt zijn grond vindt in een verkeerde regeling en minder juiste inrichting van het programma.

Wanneer wij, aan het einde onzer taak gekomen, ons afvragen wat de Nederlandsche Bouwkunst van nu vergeleken met die van vijftig jaar geleden kenmerkt, dan kan in het kort het antwoord dit zijn: betere constructie bij minder beperkte keuze van bouwstoffen, artistieker opvatting bij grooter belangstelling van het publiek. Berg- en baksteen treden als hoofmateriaal op, terwijl in den laatsten tijd het uitsluitend gebruik van bergsteen geen zeldzaamheid meer is. Wij zien daarbij, dat men, evenals overal, getracht heeft de vormen van alle stijlperioden dienstbaar te maken aan de eischen en behoeften door de moderne samenleving den bouwmeester gesteld.

Uit het meerendeel der werken spreekt duidelijk, dat de Bouwkunst en de Kunstnijverheid uit het roemrijk tijdperk der XVIe en XVIIe eeuw zijn herleefd. De pogingen om ook de bouwkunst der middeneeuwen, de Kerkelijke Kunst, aan het moderne leven dienstbaar te maken zien wij uit den aard der zaak met goed gevolg bekroond, daar waar de behoeften en eischen meer overeenkomen met die der middeneeuwen, n. l. bij den Kerk- en Kloosterbouw ten dienste van den Katholieken Godsdienst. Op dat gebied en in die richting is in Nederland in de laatste vijftig jaren veel tot stand gekomen, dat waardeering verdient.

Maar voor het meerendeel is de Renaissance de natuurlijke en breede grondslag geworden voor de nieuwe bouwkunstige scheppingen en dat in de ruimste beteekenis: van de met Gothische elementen nog sterk doortrokken vroeg- Renaissance af tot aan het einde van den Rococo-stijl.

Met voldoening mag daarbij gewezen worden op de gebouwen in de laatste jaren verrezen, allereerst op die door de groote uitbreiding van het verkeerswezen tot stand gekomen, op de nieuwe stations met hunne ruime overkappingen, op het Centraal-Station te Amsterdam naar het ontwerp van Cuypers en van Gendt, waarin wij evenwel duidelijk den bouwmeester van het Rijksmuseum herkennen; op de stations te Delft en Schiedam door den architect Posthumus Meyes, naar wiens ontwerp ook het administratiegebouw der Holl. IJz. Spoorweg Mij. is uitgevoerd; op het station te 's-Gravenhage door Margadant, op de nog later gebouwde stations van den Staatsspoorweg, te Nijmegen naar de plannen van den

Rijksbouwmeester Peters, te Vlissingen naar het ontwerp van Schill en Haverkamp en op het station te Groningen van Gosschalk en te 's-Hertogenbosch van Eduard Cuypers, en eindelijk op het administratiegebouw van den Staatsspoor te Utrecht naar het ontwerp van den architect-ingenieur Klinkhamer.

Voor gebouwen op ander gebied verrezen, wijzen wij o. a. op het Universiteitsgebouw te Utrecht van de architecten Gugel en Nieuwenhuis, in 1892 voltooid; en op de nieuwe Statenzaal te Leeuwarden, waarbij men met weinig goed gevolg getracht heeft den middeneeuwschen bouwstijl toe te passen, daar de vergaderzaal het karakter heeft gekregen van een katholieke bidkapel, waaraan twee monsterachtige vulkachels een modern karakter moeten verleenen. Wij wijzen ook op het bijna voltooide postkantoor te Amsterdam, waarbij aan het ornamenteele beeldhouwwerk een ruime plaats is verleend. De vele niet gemotiveerde torens schaden, jammer genoeg, aan het overigens zeer verdienstelijke werk van den Rijksbouwmeester Peters en geven daaraan een onrustig silhouet, waardoor de statige kalmte en de nobele verhoudingen van het meesterwerk van Van Campen, het Paleis op den Dam, nog meer indruk maken.

Ons bestek gedoogt niet, dat wij lang stilstaan bij de bouwmeesters en hunne veelsoortige werken in den laatsten tijd tot stand gekomen — bij de vereenigings- en bankgebouwen, bij landhuizen en villa's, bij den woning- en winkelbouw der groote steden.

Van de talrijke architecten noemen wij o. a. J. Verheul D.Zn. met zijn schouwburg te Rotterdam, J. Springer met dien te Amsterdam, Eduard Cuypers, Poggenbeek en Berlage als architecten van groote Kantoor- en Bankgebouwen, A. Salm GBzn. als verdienstelijk Bouwmeester van sierlijke villa's en grootsche stadswoningen; de architecten van Arkel te Amsterdam, Mutters te 's-Gravenhage als uitvoerders van smaakvolle werken bij den winkel- en woningbouw. Bij al deze werken openbaart zich een streven, om het uit- en inwendige meer behagelijk en artistiek in te richten. Niet alleen aesthetisch-goed, maar ook hygiënisch-goed is de eisch dien men thans aan de woning stelt. Die eischen der moderne samenleving treden voor den architect gebiedend op. Hij moet zijn kunst meer dan vroeger daarmede in overeenstemming brengen en vóór alles rekening houden met de beschikbare geldmiddelen. Hij moet de moderne woning zoo goed mogelijk verlichten, verwarmen, ventileeren, daarin aanbrengen het gas, het water, den electrischen stroom en, rekening houdende met de eischen der hygiëne, zorgen voor een goeden afvoer van faecaliën, van huis- en hemelwater.

De groote werkzaamheid op bouwkundig gebied komt, wel is waar langzaam en in zeer bescheiden omvang, ook ten bate van de Beeldhouwkunst, niet zoozeer van den beoefenaar der Monumentale Beeldhouwkunst als wel van den beeld- of houtsnijder, die meer voor de kunstnijverheid werkzaam is. Het aanbrengen van beeldhouwwerk aan de gevels wordt wel weder meer toegepast maar bepaalt zich toch hoofdzakelijk tot ornamenteel en figuraal beeldhouwwerk. Ook inwendig wordt de medewerking van den beeldsnijder bij de stoffeering en betimmering van de woning weder vereischt. Er zijn daarvoor in Nederland talentvolle krachten beschikbaar.

Tot het aanbrengen van meer monumentale beelden of beeldgroepen komt het zelden, omdat men daarvoor merkwaardig onverschillig is.

Rijk aan monumentale beelden of beeldgroepen is Nederland niet. Vermeldenswaard zijn die van Rembrandt te Amsterdam en Lourens Jzn. Koster te Haarlem van de hand van Royer, vóór 1870 Hoofdleeraar a/d Academie te Amsterdam; dat van Hugo de Groot te Delft, van Erasmus te Rotterdam, van Spinoza te 's-Gravenhage, van Jan van Nassau, te Utrecht, door Stracké; het standbeeld van Tollens te Rijswijk en de Faam op het Loo van Lacomblé, aan wien ook voor kleinere kunstwerken als medaillons en busten en voor zijn onderwijs aan de Pol. School en de Haagsche Academie ruimschoots de hulde toekomt, die men hem onlangs op zijn zeventigste jaar heeft gebracht.

Wordt in het ontwerp van een gebouw meer monumentaal beeldhouwwerk opgenomen, dan ziet men na voltooiing wel de plaats daarvoor aangewezen, maar zelden wordt na verloop van tijd de ledige plaats bezet, wat allicht den bouwmeester bij het maken van zijn ontwerp aanleiding geeft beelden en monumentaal beeldhouwwerk liever maar weg te laten of tot een minimum te brengen.

Als uitzonderingen daarop wijzen wij op den Schouwburg en het Gymnasium te Amsterdam, het laatste gebouwd door de stadsbouwmeesters de Greef en B. Springer — op het gebouw van de Teylers-Stichting te Haarlem, waarvan de beeldgroepen en het beeldhouwwerk werd opgedragen aan Bart van Hove, die behalve hiermede ook met zijne busten van Bosboom, Rochussen, Bles en Opzoomer en met verschillende kleinere kunstwerken in de rij der jongere beeldhouwers thans een eerste plaats inneemt.

Dat vermogende particulieren meer monumentaal beeldhouwwerk bestellen blijft tot de uitzonderingen behooren. De gelegenheid is voor hen, jammer genoeg, te gemakkelijk en de verleiding te sterk om beeldhouwwerk, dat zij te Parijs en Rome geheel gereed en afgewerkt voor zich kunnen zien, aldaar aan te schaffen, vergetende dat zij, door den Nederlandschen beeldhouwer een opdracht te doen de nationale kunst zouden steunen.

Verdienstelijke krachten ontbreken niet. Wij kunnen immers, behalve op de reeds genoemden, wijzen op een Prof. Leenhoff, die, vroeger te Parijs, sedert 1890 zijn onlangs overleden kunstbroeder F. Stracké aan de Rijksacademie te Amsterdam is opgevolgd; op Junger, leeraar aan de Rijksschool voor kunstnijverheid, Pier Pander, Keller en Teixeira de Mattos; op Van den Bossche en Crevels, Zijl, Mendes da Costa, Hesselink, Scholts, Jacobs Bourguignon, Ode en Retera die allen min of meer, zij het dan ook niet met monumenten, dan toch met kleinere kunstwerken zich een goeden naam hebben verworven en den bouwmeester bij zijne bouwwerken zoo in- als uitwendig krachtig ter zijde kunnen staan. En onder de vrouwelijke artisten noemen wij gaarne Minca Bosch Reitz, die ook in het buitenland, te Weenen, Berlijn en Antwerpen de gouden medaille behaalde. Als jongste onder de jongeren noemen wij ten slotte Edama v. d. Tuuk en Faddegon, werkzaam voor 's Rijks munt, en Wortman, die in 1897 den Prix de Rome verwierf.

De tijdgeest, de politieke en sociale toestanden, de democratie stellen met sterken drang de Bouwkunst tal van nieuwe vraagstukken, die door nieuwe constructies oplosbaar en uitvoerbaar zijn geworden.

Onder het materiaal, dat thans op de moderne wijze van bouwen een grooten invloed oefent, speelt het ijzer een hoofdrol. Zijne constructieve vormen passen en schikken zich al zeer weinig in de ons nagelaten kunst- of stijlvormen; wij vinden daaronder bijna niets om ons bij het zoeken naar den schoonen vorm behulpzaam te zijn, zoodat daar, waar dat materiaal bij eenigen omvang wordt toegepast, inderdaad nieuwe vormen te voorschijn treden.

De grootsche gebouwen van metaal van de laatste wereldtentoonstellingen, de stationsgebouwen met hunne ijzeren overkappingen hebben aangetoond hoe men met weinige steunpunten ontzagwekkende ruimten kan overspannen, waarbij de kunst van den bouwmeester rekening moet houden met de wetenschap van den ingenieur, terwijl diens wetenschap zich meer en meer moet paren aan de kunst en den smaak van den bouwmeester.

Zoo dikwijls door kunstkenners en leeken, van welke richting ook, den eisch van een zelfstandigen, modernen stijl wordt gesteld, geschiedt dit onder beding, dat de nieuwe stijl de juiste en niet te miskennen uitdrukking van den tijdgeest zij. Gewoonlijk zijn dan reeds dadelijk de meeningen omtrent datgene waardoor de tijdgeest zich dan kenmerkt evenzeer verdeeld als over de vraag welken weg tot het verkrijgen van een nieuwen stijl moet worden ingeslagen.

In de laatste vijftig jaren gaf men zich de grootste moeite langs historisch-philosophischen weg te doorgronden of het klassieke dan wel het romantische ideaal aan onzen tijdgeest het meest beantwoordt. Ook waren er, die door eene samenwerking van beiden tot een modern ideaal trachtten te geraken, welke laatste pogingen ten eenenmale schipbreuk leden.

De meening, dat de bouwkunst zich verder moet ontwikkelen uit zich zelve op grond van geheel gewijzigde maatschappelijke toestanden en dat (zonder daarom de verschuldigde piëteit voor de historie te verliezen) het heil der bouwkunst niet meer alleen in de antiquarische en archeologische studiën te zoeken is, vindt weinig tegenstanders. Men verlangt, dat zij een meer zelfstandig standpunt zal innemen door een ruime toepassing van de nieuwe technische hulpmiddelen, die nieuwe constructiewijzen bij het ontwerpen der bouwwerken voortbrengen.

Aannemende, dat iedere bouwvorm min of meer uit de constructie is ontstaan en allengs tot kunstvorm is geworden, of dat er althans een constructieve grondslag is, die den vorm beheerscht, mag men besluiten, dat nieuwe constructies ook nieuwe vormen zullen doen ontstaan en dat, nu werkelijk zooveel nieuws op constructief gebied de Bouwkunst ten dienste staat, daaruit vormen zullen opkomen, die allengs zullen leiden tot een nieuwen stijl.

De elementen van hervorming die zeker een beslissenden invloed zullen hebben op de practijk van den modernen architect, zijn voorhanden. Een streven om zich los te maken van vroegere stijlperioden, een zelfstandig zoeken naar nieuwe bouwvormen openbaart zich overal, uit den aard der zaak het sterkst bij het jongere geslacht.

Deze pogingen, evenals die welke op het gebied van schilderkunst en letterkunde reeds eerder tot uiting kwamen, verdienen in hooge mate waardeering en belangstelling, al bevredigen zij maar weinigen.

Berlage heeft met zijne laatste twee werken, op het Sophiaplein te Amsterdam en in de Prinsenstraat te 's-Gravenhage, getoond zich aan de spits eener beweging te willen stellen, die in Engeland wel het sterkst maar toch min of meer overal reeds eenigen tijd is waar te nemen. In zijn, thans publiek geworden, Beursplan toont hij op dien weg te willen voortgaan. In menig opzicht onderscheidt dit ontwerp zich van zijne voorgangers. Het kenmerkt zich door groote soberheid en eenvoud, die door de uitsluitende toepassing van een zelfde hoofdmateriaal (den baksteen), door het zoo min mogelijk aanbrengen van eenig sprekend lijst- of beeldhouwwerk, door het zooveel mogelijk vermijden van een levendige licht- en schaduwwerking zijn verkregen.

Of die soberheid en eenvoud, die reeds in sterke mate uit de teekeningen spreken, in de werkelijkheid bij een zoo omvangrijk gebouw niet al te zeer den indruk van nuchterheid en armoede zullen geven, is eene vraag waarop eerst het jaar 1903, wanneer de beursbouw geheel zal zijn voltooid, ons het antwoord zal kunnen geven. Moge dan blijken dat bij dien bouw de Nationale Moderne Bouwkunst niet een schrede achterwaarts, maar eene schrede voorwaarts heeft gedaan.

De tijd van gisting en strijd, dien wij thans beleven, werpe voor de moderne bouwkunst rijke vruchten af!

VII

DE SCHILDERKUNST

DOOR

DR. A. BREDIUS,

Directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen.

De Geschiedenis van onze Hedendaagsche Schilderschool kan nog niet worden geschreven. Een zuiver beeld van wat men eens noemen zal: „De Hollandsche school der XIXe eeuw" kan eerst gevormd worden, wanneer die eeuw een geruimen tijd tot het verledene behoort. Maar wat wij wellicht wèl kunnen, is: een blik werpen op de ontwikkeling onzer kunst in dat tijdperk en met vage lijnen aangeven in welke richting de schilders zich in dien tijd bewogen, nagaan hoe zij zochten en wat zij bereikten.

Uitgenoodigd een beknopt overzicht te geven van onze Schilderkunst gedurende het tijdvak 1848—1898, de vijftig jaren van rust en vrede onder Z. M. Koning Willem III en H. M. de Koningin-Weduwe, Regentesse, die Beiden op Hunne wijze toonden der kunst een goed hart toe te dragen, [1]) — wacht den schrijver eene dankbare taak. Immers, op welk ander gebied ons kleine landje ook te kort schoot, dit kan naar waarheid worden verklaard: onze schilders hebben in die halve eeuw Neêrlands roem gehandhaafd en zich de waardige nazaten getoond van onze groote zeventiendeeeuwers, wier namen, heel de wereld door, schitteren onder de namen

[1]) Ik acht het overbodig hier in den breede uit te weiden over al wat H.H. M.M. voor kunst en kunstenaars gedaan hebben, hoevele jeugdige schilders, dank vorstelijke subsidiën, hunne studie konden voortzetten, hoevele kunstwerken werden aangekocht ter verrijking van de Koninklijke paleizen en kunstportefeuilles.

van de grootste, de allergrootste der kunstenaars van het penseel. En staan wij verstomd, als wij de boeken opslaan, de musea doorwandelen, ons afvragende: hoe was het mogelijk, dat het kleine Nederland in die ééne zeventiende eeuw zoo talrijke kunstenaars voortbracht, zoovele uitnemende mannen met zoovele degelijke leerlingen, knappe navolgers, een reeks van schilders als van alle landen van Europa alleen Italië kan aanwijzen — de geschiedschrijvers van Neêrlands kunst in de tweede helft der negentiende eeuw zullen eenmaal even verbaasd zijn, wanneer zij de reeks dier knappe schilders nagaan, welke in die vijftig jaren hier werkten, en aan Europa toonden dat nog in dit kleine landje een rijke Kunstader klopt, kunstwerken voortbrengend, die onder het beste mogen worden gerangschikt, van wat die halve eeuw opleverde.

De eerste helft der XIXe eeuw was voor onze kunst een tijd van diep verval. Het was alsof er in Nederland geen groote kunst meer bloeien kon. De knapste kunstenaar, die toen hier werkte, was een vreemdeling! De uitmuntende portretschilder Hodges, die zich in de voorgaande eeuw te Amsterdam vestigde, stak onzen Pieneman's en Kruseman's de loef af. Deze beoefenden — vooral de oude Pieneman — de figuurschildering in den saaien trant van David en dergelijke meesters, die hun heil slechts in Grieksche of Romeinsche kostuumkennis zochten. Ary Scheffer, die lang te Parijs gewoond had, wist uit de richting van David los te komen, om evenwel geheel en al der romantische school in de armen te vallen: het werd al „Paul Delaroche" wat er aan was. Met dat al wist hij door zijn sentimenteele schilderijen, die goed waren van teekening en zeer „aangenaam," van kleur, gedurende zijn leven den roem van „een der grootste historieschilders van zijn tijd" te handhaven.

Als coryphee̊ën in het landschapschilderen werden beschouwd Barend Cornelis Koekkoek, Wynand J. J. Nuyen en Andreas Schelfhout; in het zeeschilderen: de groote Johan Christiaan Schotel, Antonie Waldorp, iets later Louis Meyer. Zij allen verbeeldden zich navolgers te zijn van hunne XVIIe eeuwsche voorbeelden; maar — kan dezen meesters ook thans nog een woord van waardeering voor hunne zorgvuldige teekening niet onthouden worden — hoe door en door valsch was toch hun kleurgevoel, hoe peuterig en onwaar komt ons thans het meerendeel hunner schilderijen voor!

De portretkunst werd betrekkelijk nog het best beoefend. Hodges had iets medegebracht van de groote en elegante portretschilderkunst, die sedert het einde der XVIIIe eeuw in Engeland de meesterstukken schiep, die thans nog onze bewondering wekken. Maar alles wel beschouwd, zag het er uit alsof de Hollandsche schilderkunst zou ondergaan in een bedroevend eclecticisme.

Toen kwam er kentering. En de omwenteling in onze kunst, die gedurende de laatste vijftig jaren voltrokken werd, kan men in het kort kenschetsen als: de terugkeer van het stijve classicisme en vooral van een ziekelijk romantisme tot de goede, oude beginselen der Hollandsche kunst, tot dat gezonde realisme, dat zich bepaalt tot het weergeven van

de Natuur, van de eenvoudige werkelijkheid, maar deze weergeeft geadeld en gewijd door het schildersoog, dat ze in zich opnam.

Toen David met zijne Grieksche en Romeinsche voorstellingen in den aanvang dezer eeuw in Frankrijk den hoofdtoon voerde, trok die kunst met den Franschen overheerscher ons land binnen. En toen er in Frankrijk reactie kwam, toen het romantisme daar de antieke tooneelen had verdrongen, toen men Faust en Gretchen schilderde in plaats van Hero en Leander, volgden onze schilders wederom die uitheemsche richting op den voet. Eerst allengskens werden zij weder zichzelf. Eerst langzamerhand verkregen zij weder hunne geheele onafhankelijkheid, de onafhankelijkheid, die hunne zeventiende-eeuwsche voorgangers zoo groot had gemaakt. Want ook in het begin der zeventiende eeuw had men een dergelijk verschijnsel in onze schilderkunst waargenomen. Toen was het de Italiaansche kunst, welke slaafs na te volgen sommigen onzer Hollandsche meesters — ik noem slechts een Heemskerck, een Goltzius, een Cornelis van Haarlem, — geheel van de wijs bracht en ons kunstgewrochten naliet, die noch visch noch vleesch zijn. Eerst met mannen als Rembrandt en Hals, als Jan Steen en Ruisdael, die uit hunne omgeving putt'en, zich niet stoorden aan Italië's verlokkingen en toonden dat in hunne oorspronkelijkheid hunne kracht lag, begon de glorierijke kunstperiode van Neerland's „Gouden Eeuw."

En zoo is het ook nu gegaan. Bosboom kwam met zijn kerken en zijn deelen, met zijn regenten-kamers en — kon het van „dichterbij" gehaald zijn? — met zijn atelier-hoekjes; Rochussen teekende zijne vaderlandsche historie-tafreelen; Bisschop schilderde zijn Hindelopers; Bilders (1811) en Roelofs (1822) gaven onze Hollandsche weiden en bosschen op ware en eenvoudige wijze weder; Israels (1824) keerde uit Parijs terug, zijne romantische historiestukken gauw aan den kapstok hangende, om zijne visschers, zijne trouwe Scheveningers te vinden, die hij op zoo éénige wijze zou verheerlijken. Hij werd het hoofd eener school, die nog bloeit en rijke, rijpe vruchten draagt. Toen kwamen de Marissen en Mesdag — de groote Hollandsche school der XIXe Eeuw was geboren!

Hierbij dient evenwel te worden opgemerkt, dat de herinnering aan de groote, echt Hollandsche school der XVIIe Eeuw bij onze hedendaagsche meesters weder werd verlevendigd door eenige buitenlandsche schilders. In den tijd van Koekkoek en Schelfhout werkten er in Engeland een aantal knappe landschapschilders, die op veel vrijere wijze, met veel minder „manier" en met een frisscher en natuurlijker koloriet schilderden. De knapste: John Constable, die feitelijk zijn tijd ver vooruit was, trok naar Parijs — in het Louvre ziet men nog een zijner meesterstukken — en zijn voetspoor volgden de uitnemende Fransche landschapschilders, die wij in één adem noemen, als wij spreken van de „Ecole de Barbizon." Daubigny heeft dit zelf eens uitgesproken: „Crome, Turner en Constable zijn onze meesters. Wij volgen maar." Welnu, die Engelschen hadden behalve van de natuur, ijverig studie gemaakt van onze oude landschapschilders, van Ruisdael en Hobbema bovenal, die nergens beter vertegenwoordigd zijn dan in de Engelsche verzamelingen.

Onder de mannen, die zich het vroegst ontworstelden aan het romantisme

en met de gelikte, gladde en weeke schilderkunst braken, wordt de eerste plaats zeker wel ingenomen door JOHANNES BOSBOOM. Hij werd in het jaar 1817 te 's Gravenhage geboren. Daar ook overleed hij (1891); daar ook werd hij ten grave gedragen door zijn kunstbroeders, onder wie er wel geen enkele was, die hem zijn roem misgunde. Want allen gevoelden: wie daar ter ruste werd gelegd stond zoo hoog, dat niemand hunner het wagen zou zich boven hem te plaatsen.

BOSBOOM richtte in 1836 zijn eigen atelier in, nadat hij met SAM VERVEER en HUIBERT VAN HOVE bij den ouden BART J. VAN HOVE (1790) zijne eerste studiën had voltooid. Zijne vroegste werken — hij exposeerde reeds in 1833 — ademen nog den geest zijns leermeesters en het heeft zelfs betrekkelijk lang geduurd eer BOSBOOM zich in zijne schilderijen had losgemaakt van het al te afgewerkte, al te fijn uitgevoerde zijner voorgangers. Als zijn leermeester schilderde hij stadsgezichten, meest uit zijn vaderstad en hare omgeving gekozen, doch reeds vroeg toonde hij zijne voorliefde voor het inwendige onzer oude kerkgebouwen. De heerlijke lichteffecten die de invallende zonnestralen op de witte muren en zuilen onzer kerken tooveren, werden voor hem een nooit uitgeputte bron van studie. Hij heeft ons geleerd, welk eene oneindige verscheidenheid van tonen die schilderachtige doorzichten van zulk een Godsgebouw — van de helderst verlichte plekjes af tot in de donkerste hoekjes toe — opleveren. Maar hij schonk ons meer. Met zijne meesterhand wist hij op soms zeer kleine, nietige paneeltjes, op een klein stukje papier, al de grootheid van een gothiek kerkgewelf zóó vast te kluisteren, dat het ons treft en bezielt Dit vermocht slechts het genie! En wij prijzen ons gelukkig in BOSBOOM's bezit, als in dat van een onzer geniaalste negentiende-eeuwsche kunstenaars.

Het was ook het schilderachtige lichteffect, dat BOSBOOM er toe bracht zijne boerendeelen te scheppen, waarin het hoog-invallend zonlicht zulk eene verrukkelijke toonschakeering oplevert. En al zijne werken heeft hij bevolkt met forsch en zeker geteekende figuurtjes, liefst gestoken in zeventiende-eeuwsche kleederdracht. Wij weten het uit zijn mond, hoe hooge waarde hij toekende aan het teekenen; wij hebben hemzelf hooren bekennen dat men zonder goed te teekenen ook niet goed kan schilderen — wat in onze dagen maar al te veel wordt vergeten.

En als dat van REMBRANDT, met wiens toets de zijne, vooral in den laatsten tijd van zijn schilderen veel overeenkomst heeft, werd BOSBOOM's werk steeds soberder, grootscher, breeder. Het heerlijkst zijn die forsche en breede studiën, die men na zijn dood in de zaal van „Pulchri" mocht bewonderen. Gelukkig kan men er nog enkele van genieten in 's Rijks-Museum en in MESDAG's rijke collectie. In laatstgenoemde verzameling vindt men ook nog een schat van die uitmuntende teekeningen, die door velen met mij nog boven BOSBOOM's schilderijen worden gewaardeerd. Bovenaan staat wel zijn groote aquarel „De kerk te Alkmaar", (mede bij MESDAG), die ik niet aarzel een van BOSBOOM's groote meesterstukken te noemen. Verhevener beeld van het inwendige van een gothiek kerkgebouw heeft nooit menschenhand geschapen. Welk een ruimte, diepte, tinteling van licht en donker! Welk fijn gevoel woonde in dien kunstenaar!

De eigenlijke historie-schilderkunst werd door Hollandsche schilders maar zelden met geluk beoefend. Gelijk ik reeds aanstipte, was zij in de eerste helft dezer eeuw meer dan ooit ontaard. Het was vooral Rochussen, die op dit gebied nieuw leven bracht en — natuur.

Charles Rochussen neemt eigenlijk eene geheel eigene plaats in onder de meesters, die, in het begin dezer eeuw geboren, tot in het einde van die eeuw werkzaam waren. Hij aanschouwde het eerste levenslicht in 1814 te Rotterdam en overleed aldaar in 1895, na van 1849 tot 1869 te Amsterdam gewoond te hebben. Hij bestudeerde de schilderkunst bij Nuyen en Waldorp in den Haag. Op de teekenacademie aldaar werd bij hem de grond gelegd voor die zeldzame vaardigheid in het figuurteekenen, die hem maakte tot den eersten Hollandschen illustrator dezer eeuw. Want het boek-illustreeren was zijne specialiteit. Met een ongeloofelijk gemak teekende hij al wat hij maar wilde — liefst ingewikkelde historische tafereelen, waarbij hij dan de grootste nauwgezetheid betrachtte in de détails, de costumes, enz. Zijne vroegere werken zijn nog geheel onder den invloed van den romantischen Nuyen, maar later werd hij natuurlijk, wáár in zijne teekening en ook werd zijn kleur beter. Toch: een colorist was Rochussen nooit. Het is altijd, op zijne teekeningen bovenal, of hij bang is voor kleur. Kleuren duidt hij slechts aan, teekening is bij hem alles. Maar wat wij vooral in dezen meester bewonderen, is de grenzenlooze fantasie, die hem ten dienste stond voor die duizenden van teekeningen, meest historische voorstellingen uit alle tijden, en meest uit de geschiedenis des vaderlands. Met welke uitnemendheid zijn zijne composities geschikt! Met welk eene zekerheid is elk figuurtje geteekend! Welke fijne smaak spreekt uit al zijn werk, het zij een groote schilderij, eene teekening, de titel of de versiering van een boek of wat dan ook.

Met een enkel woord worde hier melding gemaakt van Herman ten Kate, (1822—1891), leerling van C. Kruseman. Zijn debuut, in 1843, was een proeve van sentimenteel romantisme, maar een bezoek aan het eiland Marken deed hem natuurlijker onderwerpen kiezen, tot hij zich geroepen gevoelde binnenhuizen uit vorige eeuwen te schilderen, rijk „gestoffeerd" met figuren in de kleurrijke en schilderachtige kostumen dier tijden. De groote bewondering, die zijne tijdgenooten koesterden voor ten Kate's kunst, wordt niet meer door ons gedeeld. Wij achten dergelijke tooneelmatige kunst maar al te dikwerf oppervlakkig en hol. Zijne kunst mist het spontane geniale van Rochussen, wat vooral uitkomt bij vergelijking van beider teekeningen. Maar voor den tijd en den smaak blijft het kenschetsend, dat deze meester nog lang gezocht en gevierd werd.

Gelijktijdig met Ten Kate vierde David Bles (geb. 1821 te 's-Gravenhage) zijne triomfen. Ook hij zocht bij voorkeur zijne figuren te hullen in een kostuum uit vroeger eeuwen, liefst in het smaakvolle gewaad uit de tweede helft der achttiende eeuw. Ook Bles bezocht C. Kruseman's atelier. Zijne vroege werken waren almede van romantiek doortrokken — te Parijs had Robert Fleury hem onder handen gehad — maar in het vaderland terug, vond hij het terrein, op hetwelk hij al zijn leven met succès zou voortwerken. Het schijnt dat Jan Steen's geestige schilderijen, op welke die groote meester soms een klein motto schreef, b.v.

„Soo als de ouden songen pijpen de jongen"

of

„Wat baet er kaers of bril
Als d'uyl niet sien en wil,"

niet zonder invloed op Bles gebleven zijn. Ten minste, omstreeks 1845 schilderde hij een aantal stukken met onderwerpen aan Cats' „Sinne- en minnebeelden" ontleend, en meest gaf de meester een pikante naam aan al wat verder in zijn atelier ontstond. En zijn werk vond grooten bijval en maakte hem een langen tijd tot een onzer populairste artisten. Wie kent niet zijne „Oranjeklanten en Keezen", zijn „troostbare weeuwtje", „de schoenmakerswinkel", „om de minne van de smeer", enz? Een gevoelige trek in menig stuk bracht hem weder nieuwe sympathieën; meer dan eens moest hij zijn „ledige stoel", zijn „heele en halve rouw", herhalen. Zijne stukken zijn met zorg geteekend, habiel in elkaar gezet en soms aardig verlicht. Nu en dan schilderde Bles ook een portret. Maar in 's Meesters schilderstrant is overigens weinig verandering gekomen: hij is zichzelf steeds gelijk gebleven.

Tot onze meer conservatieve schilders, die, zooals in het midden dezer eeuw verscheidene onzer meesters deden, in plaats van nieuwe banen op te zoeken enkele groote zeventiende-eeuwers tot voorbeeld kozen, behooren Stroebel en Scholten.

Johan Stroebel (1821) moet in het tijdperk zijner ontwikkeling onvergetelijke indrukken in zich hebben opgenomen van Pieter de Hoogh's binnenhuizen, met hunne heerlijke zonnelichten, hunne schilderachtige doorkijkjes, hun licht en hun donker. Er is ten minste bijna geen werk van Stroebel, waarbij wij niet denken aan dat groote, haast zou ik zeggen: dat onbereikbare voorbeeld van de Hoogh's beste werken. Stroebel heeft het ver gebracht in die richting en ons menigmalen doen zien in welke mate hij zijn zon kan doen schijnen in binnenplaatsen, raadzalen, regentenkamers of voorportalen, met alle daaraan verbonden effecten.

Hendrik Jacobus Scholten (1824), leerling van Greive en Pieneman, is opgevoed in het tijdperk van het romantisme, en min of meer dier richting trouw gebleven. Omstreeks 1850 begon hij historiestukken ten toon te stellen: verscheidene kleinere genre-scènes, meest in zeventiende-eeuwsch kostuum nevens meer omvangrijke werken, als: Cornelis de Witt, gedwongen op zijn ziekbed het Eeuwig Edict te herroepen; Amalia van Solms op het Huis ten Bosch Gerard Honthorst ontvangende; Willem I, die afscheid neemt van den Graaf van Egmont, en vele anderen.

Steeds toont hij een vaardig en nauwgezet teekenaar te zijn en van ordonnantie zijn zijne stukken voortreffelijk. In zijn zijde- en satijn-schilderen doet hij ons aan de Leidsche Meesters van de XVIIe Eeuw, aan Dou en de Mierissen denken. Sedert 1863 bewaart de Heer Scholten in Teyler's Museum te Haarlem den heerlijken schat van prenten en teekeningen, door zijne aankoopen sedert dertig jaren aanzienlijk uitgebreid en verrijkt.

Christoffel Bisschop (1828) ontwikkelde zich onder den invloed der romantische school. Hij was leerling van W. H. Schmidt te Delft en kwam

later — omstreeks 1850 tot 1855 — onder de leiding van GLEIRE te Parijs. Maar den echten, stoeren Fries behaagde die richting volstrekt niet. In zijn „eigenste" land, in Friesland, ontdekte hij wat hij te Parijs niet gevonden had: zijne oorspronkelijke, persoonlijke kunstuiting. Bij voorkeur waren het zijne Hindeloper binnenhuizen, door hem met bravour weergegeven, die algemeen de aandacht trokken. Een zeldzame hoogte bereikte hij in het schilderen van schelle zonlicht-effecten en dat licht liet hij bij voorkeur schijnen op sterk kleurige voorwerpen, waartoe hem de Hindeloper vertrekken met hunne witgekalkte muren, en bonte meubels en soms bij zijne portretten fraaie Perzische tapijten rijkelijk in de gelegenheid stelden. Ook het stilleven vond in hem een der kranigste beoefenaars. Wie ze kent, de voortreffelijke stillevens in BISSCHOP's eetzaal, die weet welk een kracht en pracht van kleuren de meester op dit gebied weet te ontwikkelen. In BISSCHOP's werk zijn licht en kleur de hoofdmomenten. Een schilderij van BISSCHOP op eene tentoonstelling straalt u van verre te gemoet als een door de zon beschenen prisma. Zoek in zijne figuren niet veel uitdrukking: kleur en pittige, breede schildering zijn bij dezen meester alles. Zijne echtgenoote, eene Engelsche, Mevrouw KATE BISSCHOP—SWIFT, beoefent mede met talent de schilderkunst en toonde zich in hare portretten en figuurschilderijen eene waardige leerling van haren Meester-Gemaal.

Hoewel zijn vaderland ontrouw geworden, behoort ALMA TADEMA toch tot de Hollandsche School. In 1836 in Friesland geboren, ontving hij zijne opleiding te Antwerpen, onder WAPPERS en DE KEYZER. Geen wonder dat het historie-schilderen hem bovenal aantrok, te meer wijl hij met voorliefde studie maakte van de geschiedenis. In 1861 kwam een van zijne eerste stukken: „De opvoeding van de kinderen van Clovis" in het bezit van den Koning van België, doch al spoedig vestigde zijn liefde zich op tooneelen uit het leven der Grieken en Romeinen. Deze hebben zijn roem gegrondvest en hem eene geheel bijzondere plaats aangewezen in onze negentiende-eeuwsche School. Terwijl bijna al onze groote kunstenaars min of meer het impressionisme huldigen, de détails expresselijk verzakende om het hoofdmotief des te meer tot zijn recht te laten komen, woekerend meer met groote lijnen en kleureffecten dan met het uiterst voltooide en afgewerkte, zien wij bij TADEMA eene, soms aan DOU en diens school herinnerende fijnheid van teekening en achevé, een zekere gladheid, die ons een werk van Tadema onder de werken van onze hedendaagsche Meesters gehangen, als een anachronisme doen lijken. Maar wat men tegen deze manier gevoele, in die manier heeft deze eenling voortreffelijke werken geleverd. Die werken spreken van een groot gevoel voor compositie, van meesterschap in het teekenen, van ernstige studie van de Oudheid. En soms weet hij in zijne enkele figuren zulk eene poëzie te leggen, dat wij het al te bestudeerde, het al te afgewerkte vergeten. Ik herinner aan dien Griekschen jongeling, op een bank gelegen, een Sphinx ondervragend, aan zijne „Droomerij" en dergelijke kleine composities. Zeer uitgebreide tooneelen uit het leven der Grieken en Romeinen gaf hij in tal van grootere stukken. Ik denk aan zijn „Bloemmarkt te Pompeï", zijn „Feidias", zijn „Ave Caesar", zijn Egyptische tafereelen, alles, bijna

zou ik zeggen: te wetenschappelijke kunst. Maar in alles toont Tadema zich een fijngevoelig en voornaam Kunstenaar.

August Allebé, in 1838 te Amsterdam geboren, schildert — waarom moeten wij haast beginnen te zeggen: schilderde? — ook geestige genrestukjes, aan welke hij een kort titeltje geeft: „Nadagen", „Niet thuis"; „Statistiek" enz. Maar welke kunstjuweeltjes zijn die werken! Bij hem vinden wij zulk een fijn gestemd licht en donker in zijne binnenhuizen, zulk een meesterschap in de teekening, zulk een ware en diep gevoelde expressie in zijne figuren, dat ik niet aarzel zijne helaas! zoo schaarsche werken tot het beste te rekenen, dat onze negentiende-eeuwsche School in die richting schonk. 's Rijks Museum bezit van zijne poëtische binnenhuizen er een, dat door zijn rijk licht-en-donker het dichtst komt bij de kunst van Bosboom. Voortreffelijk zijn ook zijne teekeningen, o.a. zijne studies uit „Artis", den bekenden zoölogischen tuin in Amsterdam.

Als Directeur der Rijks-Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam offert Allebé reeds sedert jaren al zijn tijd en al zijn krachten aan de ontwikkeling onzer jeugdige kunstenaars; vandaar dat zijn kunstrijk penseel bijna tot werkeloosheid is gedoemd.

Als verdienstelijk genreschilder worde hier vermeld A. Bakker Korff (1824—1882), door sommigen de Hollandsche Meissonnier genoemd. Dit evenwel ten onrechte, want hij miste de miniatuur-achtige uitvoerigheid van dezen Franschman. Maar hij had de gave zijn „oude jongejuffrouwen", die hij bij voorkeur, ja bijna uitsluitend schilderde, voortreffelijk te karakterizeeren. Gaarne koos hij het kostuum en de meubels van het einde der achttiende eeuw en van zijn onderwerp maakte hij altijd een aantrekkelijk schilderijtje. „Onder de palmen," „Courantlezing," en „Hooglied II vs. 1" zijn algemeen bekend. Men zou het dien stukken niet aanzien, dat zij gepenseeld zijn door een leerling van „Kruseman's zolder." Bakker Korff overleed te Leiden, waar hij sedert 1856 woonde.

Gerke Henkes (geb. 1844) beweegt zich min of meer op hetzelfde terrein; alleen zijn zijne stukken soms grooter, ja hij schildert zelfs levensgroote figuren. Maar meer geest dan Bakker Korff wist te leggen in zijne kleine kopjes, kunnen wij er toch niet in ontdekken. Soms nadert zijne manier het karikatuur-schilderen. Liefst kiest hij de burgerluidjes tot zijne modellen. Zijn „Sollicitatie", in het Haagsche Gemeente-Museum, is een goed specimen zijner kunst.

Pieter en David Oyens (29 Juli 1842, te Amsterdam), hoewel Hollanders van geboorte, hebben lang in Brussel gewoond en hunne kunst is niet geheel en al Hollandsch gebleven. Toch is er in hunne krachtige lichteffecten, hun intensief koloriet, iets dat hunne nationaliteit aanstonds verraadt. Wellicht zijn het nog het meest hunne onderwerpen en de min of meer Fransche opvatting dier onderwerpen, die ons een oogenblik doen twijfelen of die schilder in zijn fluweel jasje en baret, die aardige modelletjes in verschillende studiën van uit- en aankleeden geconterfeit, zóó door een Hollander werden geschilderd. Deze tweeling-broeders-schilders hebben bij Portaels te Brussel geleerd. Later nog iets bij P. Greive te Amsterdam en toen toog David naar Brussel en Pieter naar

Parijs. Maar weldra was het tweelingpaar weder samen, en tot aan den dood van Pieter (1894) toefden zij beiden in Belgie's hoofstad. Thans woont David weder in het vaderland. Hunne schildertrant heeft veel overeenkomst. Eigenaardig is het, dat de broeders elkander geregeld als model gebruikten in hunne schilderijen. Dikwijls schilderden zij elkander — voor den ezel werkzaam, naar het model schilderend, eene courant lezend. Hun werk munt uit door een zeer krachtige kleur, door breeden toets, door fraaie lichteffecten. Wellicht is David's werk met nog iets meer brio en gemak geschilderd dan dat van Pieter.

Willy Martens (Samarang 1856), schildert meest groote figuren buiten, goed van teekening en frisch van kleur, ook degelijke portretten.

G. H. Breitner (Rotterdam 1857) een geniaal en veelzijdig Meester onder de Jongeren, doet ons nu eens breed gesmeerde, meesterlijk gepenseelde Amsterdamsche grachten bij winter zien, dan weer levendige scènes uit het leven onzer soldaten, waarbij hij toont het paard in zijne evolutiën met voorliefde te hebben bestudeerd. Ook avondeffecten — de Dam bij het vallen van den avond, met kunstlicht-effecten — zijn prachtige impressies vol werkelijkheid en kracht.

Isaäc Israëls (1857) gaat haast nog verder in zijn zoeken naar krachtigen, kleurrijken indruk en volgt daarbij Breitner soms op den voet.

P. de Josselin de Jong (1861), een uitnemend teekenaar, die ook menig voortreffelijk portret schilderde, laatstelijk dat van Professor Tiele, wijdde in den laatsten tijd zijne krachten aan het bestudeeren van het leven van den arbeider. Hetzij hij een boer aan den ploeg schildert, fabrieksarbeiders het gloeiend erts bewerkend of sjouwerlieden steenkolen uitladend aan een vaart — steeds bewonderen wij zijn groot vermogen van opmerken, zijn vlekkelooze teekening.

Marius van der Maarel (1857), een Meester in het „in toon" schilderen, vergast ons op zijne gedistingueerde portretten, vol fijn kleurensentiment.

Wally Moes (geb. te Amsterdam in 1857) vond in Laren in het Gooi, de onderwerpen voor hare meeste schilderijen. Zij is eene degelijke figuurschilderes, die persoonlijk werk te aanschouwen geeft, eigenaardig van onderwerp en kleur. Soms ligt er eene groote levendigheid van uitdrukking in hare goed gemodelleerde Laarder vrouwtjes; en hare portretten — ik denk b.v. aan het opmerkelijk portret van hare Moeder — zijn vol van leven en karakter.

Jan Veth (geboren te Dordrecht 1864), de portretteekenaar bij uitnemendheid, weet in zijne meesterlijke teekeningen, die bijna allen in steendruk worden gereproduceerd, het minutieus nauwkeurige te vereenigen met een breede, groote opvatting van zijn model. Dikwerf gelukte het hem zeldzaam karaktervolle, „sprekende" beeltenissen te scheppen, zulke, waarbij men onwillekeurig uitroept: „Dat is die of deze dóór en dóór!" Zijne geschilderde portretten hebben ook die eigenschap, maar kleur blijft voor Veth nu eenmaal bijzaak. Hij is meer teekenaar dan schilder. Als eens de negentiende-eeuwsche photografieën lang verbleekt zijn, zal men Veth

dubbel dankbaar blijven voor de éénige wijze, waarop hij de gelaatstrekken onzer beroemde mannen voor het nageslacht bewaarde. VETH etst ook en wel met een zeer persoonlijk talent. En even persoonlijk is de krachtige stijl, waarin hij over Kunst en Kunstenaars menige belangrijke bijdrage schrijft.

HENDRIK JOHANNES HAVERMAN (Amsterdam 1857), bewandelt met goed gevolg het door VETH ingeslagen pad. Niet altijd zijn het echter beroemde personen, die hij vereeuwigt. Zoo heeft hij eens een baker bij herhaling met zeldzame toewijding geconterfeit. HAVERMAN's portretten, zoowel de geschilderde als de geteekende, zijn eveneens van groote getrouwheid en getuigen van het gemak en het meesterschap, waarmede hij de teekenstift hanteert.

Geheel anders THÉRÈSE SCHWARTZE (Amsterdam, 1851). Hare elegante, de studie van VAN DIJCK en de moderne Franschen verradende portretten doen ons in de eerste plaats de schilderes in haar bewonderen. Met mannelijke bravour hanteert zij het penseel of het pastel, maar met vrouwelijken tact weet zij intusschen hare modellen op het gunstigst te doen uitkomen. Ten behoeve van het schilderachtige van haar werk zou zij concessies doen, die een VETH zich niet zou durven veroorlooven. Van hare kinderportretten vooral gaat eene zeldzame bekoring uit.

Ook in het werk van BRAMINE GRAMMONT HUBRECHT (geb. 1855) zou men eer een mannelijke hand vermoeden, dan de teêre vrouwelijke hand, die het schiep. Hare portretten verraden bij veel talent ernstige studie. Zij vermag, wat den tegenwoordigen portretschilders zoo zelden gelukt, op het doek het karakter der modellen weer te geven. En aan deze gave paart zij kleurgevoel en vastheid van teekening. Ook met pastel heeft zij veel schoons geleverd. Als haar meesterstuk zou ik het groote pastel-portret van hare Moeder wenschen te noemen.

JOZEF ISRAËLS! Ieder onzer, die de kunst liefheeft, ziet bij het hooren van dien naam het een of ander werk van den grooten Meester voor zich. Grauwe, somberkleurige schilderijen, volstrekt geen meesterstukken van teekening; onderwerpen, meest aan het leven der nederigen, der eenvoudigen ontleend. Een visschersfamilie aan tafel om een schotel dampende aardappelen; een oud man aan het ziekbed zijner vrouw; een kind, spelend met een klompje; een paartje, wandelend in een avondlandschap; een meisje, in de duinen gezeten; een schipper zijn anker losmakend in het zilte nat; een paar kinderen, zich vermakend aan het strand. Maar hoe eenvoudig het onderwerp, hoe sober en schijnbaar onzeker die teekening en kleur, wat was de indruk groot, dien dat kunstwerk op u maakte, bij u achter liet! Die man, die daar gebroken neerzit aan de sponde van zijn overleden gade; die vrouw, die daar hare tranen, echte tranen met haar voorschoot afveegt voor het sterfbed van haren ouden echtgenoot, ze doen uw gemoed trillen van meêgevoel, ze stemmen u dadelijk innig weemoedig. Die verweerde tronies van oude Scheveningers, ze geven u in eens een zuiver beeld van het harde zwoegersleven dier wakkere zeelûi, zij wekken belangstelling bij u op in hun lot. Die belangstelling voelt ge ook ontwaken voor de eenvoudige liefde van dat vrijend paartje, zoo

ongekunsteld samen wandelend langs het koren; voor die aardige visscherskinderen, die zoo'n pret hebben bij het plassen in het water; voor de jonge vrouw, die naar het bootje tuurt, dat haren man veilig te huis zal brengen. Waar komt die sympathie voor deze menschen in eens vandaan? Ik zal het u zeggen. Israëls is een dichter, een groot dichter met het penseel. En hij weet u met zijne poëzie meê te sleepen; te doen gevoelen, wat hij toen hij schilderde, wilde dat gij eenmaal bij de beschouwing van zijn doek gevoelen z o u d t.

Niemand heeft juister en schooner ISRAËLS werk gekarakteriseerd dan Jan Veth, in het Gedenkboek [1]), dat in 1895 ter eere van ISRAËLS verscheen. Hoe gaarne schreef ik hier een en ander af! Duidelijker is ons nooit gezegd, dat *deze poëet der ellende geen lyricus van nature is, maar dat men in hem vooral een groot dramatisch talent te onderkennen heeft. Èn droefheid èn ellende zijn hem voor de bijzondere expressie van dat dieper gelegen reëele, dat hij van nature nastreeft, meer dan iets anders dankbare stof gebleken.....* ISRAËLS *muze is er eene, die het grof-aardsche verteederd, en het gevoeligste door merg van hard bestaan gesterkt wil zien."*

Dikwijls heeft men ISRAËLS vergeleken met REMBRANDT; hem den „REMBRANDT der XIXe eeuw" genoemd. Niet juist. REMBRANDT bezat ook in de hoogste mate de gave het zieleleven, zooals hij dat wenschte uit te drukken, weer te geven op het doek. Maar REMBRANDT was daarbij en boven alles s c h i l d e r, verbazend kolorist, en, voelen we bij hem den adem des geestes in de expressie zijner figuren, tevens staren we vol bewondering op zijn meesterlijke „factuur," zijn overweldigende kleur. En ISRAËLS, zegt VETH weer zoo juist, *„lacht wat met de „belle peinture," hij weet nauwelijks wat schilderen is. Morrelen in een verflaag, tastend naar het levensmysterie, dat uit den schijn der dingen spreekt, dát is voor hem schilderen. Hij zal geen mooi geschilderd brok aanwijzen in eenig werk, — wat raken hem delicatessen van factuur! — maar spreken zal hij van hoe een figuur het doet, en van hoe wèl een tafereel van uitdrukking begrepen is.... Met.... stuntelige middelen niets dan één grooten adem te doen voelen, dàt is het juist waarvoor* ISRAËLS *er is."*

Maar ISRAËLS heeft niet altijd geschilderd zooals nu. Toen hij uit Parijs kwam, waar hij bij den academicien PICOT uit den regen — KRUSEMAN's „zolder" — in den drop geraakt was, was hij nog „romantisch aangehaucht" en zijne werken uit dien tijd verraden nog dien tijd. Een van de eerste schilderijen, waarin hij zijn groot talent en zijn nieuwe manier begon te openbaren is de in 1851 geschilderde „Gang naar het kerkhof" (Stedelijk Museum, Amsterdam). Daar vinden wij zijn fijn sentiment reeds uitgedrukt, naast een beetje „academie" een ietsje „romantiek." Van dien tijd af ging het „semper crescendo," en als REMBRANDT vond ISRAËLS steeds met minder middelen grooter kracht van expressie, gaf hij grooter intensiteit van leven aan zijne kunstwerken. De beste Franschen, die ISRAËLS omstreeks 1850 te Parijs zag, bijv. Decamps, en niet het minst onze groote zeventiende-eeuwsche meesters, REMBRANDT bovenal, zijn

---

[1]) Gedenkboek (Keuze-Tentoonstelling) van Hollandsche Schilderkunst uit de jaren 1860—1892. Amsterdam, C. M. van Gogh.

niet zonder invloed geweest op zijne ontwikkeling, altijd in zooverre men bij zulk een meester van „ontwikkeling" gewagen mag. Meer dan eenig ander schilder van onzen tijd heeft ISRAËLS (die 27 Januari 1824 te Groningen geboren werd) een groote school gevormd, en ik zal trachten eenigen van zijn beste leerlingen of navolgers hier te gedenken.

D. A. C. ARTZ (1837—1890), die in zijns levensbloei der kunst ontviel, schilderde bij voorkeur dezelfde onderwerpen als zijn meester. Het waren bijkans uitsluitend Scheveningsche modellen, die zijne doeken bevolkten. Hij trachtte naar zuiverder teekening, soms naar krachtiger coloriet dan zijn groot voorbeeld. Een zijner beste werken bevindt zich in 's Rijks-Museum te Amsterdam — een boerenfamilie bij Grootmoeder aan tafel. Maar zijne stukken missen het spontane en het groote sentiment van ISRAËLS. Men ziet het zijn modellen, bij alle voortreffelijkheid der teekening, te veel aan dat ze „model stonden." Dit is niet het geval met de uitmuntende werken van

BERNARDUS JOHANNES BLOMMERS, (1845), leerling van BISSCHOP, maar den invloed van ISRAËLS niet verloochenend. Hij is geen slaafsch navolger van den Meester, al is zijn kunst aan diens schilderijen verwant. BLOMMERS komt ons vooral in zijn tafereelen uit het kinderleven het oorspronkelijkst voor. Groote bekoring ligt in zijne, het leven afgeluisterde, huiselijke tooneeltjes van de Scheveningers. In hoe hooge mate hij zijn onderwerp meester is, toonen ons de intiemste bewegingen en standen zijner figuren, de uitdrukking in zijne aantrekkelijke kinderkopjes. Soms schildert hij grootere werken: het vertrek van de pinken, vischafslag aan het strand en dergelijke gevallen. Van

ALBERT NEUHUYS, (1844), kan men bijna hetzelfde zeggen als van BLOMMERS. Toch zijn beiden min of meer oorspronkelijk. NEUHUYS treft ons vooral door zijn coloriet, dat zeldzaam krachtig is. Veel houdt hij van een sterk zonlicht, dat zijn interieurs doet tintelen en fonkelen. Hoe breed gesmeerd zijne doeken soms zijn, men ziet het zijn figuren aan, dat deze eerste rangs Meester weet wat teekenen is.

PHILIP SADÉE, (1837), schildert bij voorkeur uitmuntend geteekende groepen van Scheveningers aan het strand, soms bezig met den vischhandel, soms in afwachting van de terugkeerende bommen, of zich vermakend onder elkander. Een enkele keer laat hij ons zijne visschers des Zondags zien in het kerkgebouw, aandachtig luisterend naar Gods Woord, terwijl een vroolijk zonlicht speelt door de kerkramen. Hoofdzaak is bij hem het figuur, terwijl zijne groepeering steeds smaakvol is en wel overwogen. Ik noem SADÉE hier, omdat ook hij Scheveningers en Scheningsters tot het onderwerp zijner schilderijen koos, maar hij heeft zijn eigen, verzorgden schildertrant en men kan niet zeggen, dat zijne kunst onder den invloed staat van ISRAËLS.

J. S. H. KEVER, (1854), staat weder dichter bij den Meester en zijne flink getoetste binnenhuizen doen ons in hem een knap colorist waardeeren. Hetzelfde geldt van

Petrus van der Velden, (1837), en den ouderen Hendrik Valkenburg, (1826—1896).

Op eigen wijze schildert

Tony Offermans, (1854), die bij Blommers leerde; zijne fraai verlichte werkplaatsen met goed geteekende figuren en soms ook een mooi landschap, zijn frisch en krachtig van kleur.

Erger dan met elken anderen tak onzer schilderkunst zag het er in de eerste helft der negentiende eeuw uit met het landschap. Wat zouden Ruisdael en Hobbema wel gezegd hebben van een Koekkoek, een Schelfhout! Wij, die de degelijke Engelsche Meesters, bovenaan Constable, die de groote Fransche landschapschilders uit het midden dezer eeuw kennen; die genoten hebben van dien heerlijken climax: Bilders, Roelofs, de Marissen — wij denken bij de peuterige schilderijen der eerstgenoemden aan fijngekleurde prentjes of vervelende oleographieën.

Joannes Warnardus Bilders, (1811—1881), was een der eersten, die zich losmaakten van de traditie „Koekkoek" en ons weder frissche natuurlijke landschappen gaf, krachtig belicht, meer en meer wáár van kleur en soms met een poëtisch waas, dat ons Ruisdael's geest herinnert. Vooral zijne landschappen uit Vorden's omgeving behooren tot het beste, dat een Hollandsch kunstenaar in die dagen schilderde. Zijne veel jongere, zeer begaafde echtgenoote, Mevrouw Bilders van Bosse (1837) voert nog het penseel met krachtige, vaste hand. Zij mag de evenknie van haren overleden echtgenoot genoemd worden; hare boschgezichten met fraai verlichte boomstammen, steeds eenvoudig, wáár en breed van opvatting en doen, brengen ons onder de bekoring, die slechts van echte kunst uitgaat.

Willem Roelofs, (1822—1897), die vóór 1850 nog in den minutieusen schildertrant van Koekkoek werkte, leerde, ook door zijn wonen in Brussel (sedert 1848), meer van zijne leermeesters de Winter en den ouden van de Sande Bakhuyzen. Maar bovenal was de natuur zijne leermeesteres. Onvermoeid ging hij bij haar ter schole. En al woonde hij in België, in Holland zocht hij haar op. Voor zijne krachtige, gevoelsrijke, fijnkleurige studies trok hij heel ons land door. Zijn kunstenaarsoog wist overal de schilderachtigste plekjes te ontdekken, zijn kunstenaarshand gaf met dichterlijke bezieling uitdrukking aan wat hij voor die plekjes gevoelde. Wie, die dezer dagen — Februari 1898 — de te 's Gravenhage verkochte studies van den Meester bewonderend genieten mocht, werd niet met eerbied vervuld voor dezen grooten kunstenaar, die zijn eenvoudige onderwerpen tot heerlijke kunstwerken te verheffen wist, door zijn fijn gevoel voor kleur, door zijn wáarlijk aesthetische opvatting. En of het een malsche weide is met een echt Hollandsche vaart, langs welke een eindeloos schijnende weg loopt; een stil water, waarin zich op een warmen zomerdag het geboomte helder spiegelt, of koeien, plassend in het water eener breede rivier, of een boomgaard, schitterend in een helder zonlicht, of het dorpje Katwijk met zijn blonde duinen — altoos treft ons bij Roelofs zijne eer-

lijke, ongekunstelde liefde voor de schoone Natuur, zijn gezonde factuur en zijn rijk gevoel voor de fijne tinten van het nooit volprezen Hollandsche landschap. Wat een ROUSSEAU, een DAUBIGNY waren voor de Fransche School, dat was voor de Hollandsche ROELOFS.

JAN WILLEM VAN BORSELEN, (1825—1892), die bij SCHELFHOUT te leer ging, moet mede worden genoemd onder hen, die bij ons het landschapschilderen vrijer en natuurlijker begonnen te beoefenen. Zijn beste werk doet ons het meest aan ROELOFS denken, maar hij was eenzijdiger in onderwerp en kleur. Zijne landschappen, meest boerderijen aan een vliet gelegen, door wilgenboomen omringd, hebben wel eens iets mats, flets.

JOHAN GIJSBERT VOGEL, (1828), hield zich langer vast aan de oudere manier, doch streefde in zijne landschappen steeds naar het weergeven der natuur zooals hij die zag. In den laatsten tijd is zijne factuur veel breeder geworden.

JULIUS VAN DE SANDE BAKHUYZEN (1834), leerling van zijn vader, H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, is een onzer degelijke landschapschilders, die, van alle gekunsteldheid wars, bovenal de Natuur tot zijn voorbeeld koos. Al ras had hij van de oude richting het onware ingezien. Hij sloot zich aan bij de opvatting zijner oudere kunstbroeders BILDERS en ROELOFS. Zijn nauwgezette aard vergunt hem niet al te ver mede te gaan met het impressionisme onzer dagen, en al is hij allengskens breeder geworden in zijn schilderen, zijne werken zijn „af" en gelijken niet, zooals de werken van sommigen onzer eerste Meesters, meer op studies dan op voltooide schilderijen. Ook BAKHUYZEN zoekt bij voorkeur een poëtisch moment in het landschap, zonsondergangen met schitterende luchten, een gezicht op de vijvers van het Haagsche Bosch met in herfstkleuren gedoste boomen en altijd geeft ons de Meester gezonde, ware kunst.

JAN HENDRIK WEISSENBRUCH, (1824), is een dier frissche impressionisten op wie de officieele leermeesters, hier SCHELFHOUT en de oude VAN HOVE, niet veel achterlieten. De omgeving, in welke hij opgroeide — ROELOFS, BOSBOOM, later ISRAËLS — had veel meer, indirecten, invloed op zijn ontwikkeling. Reeds vroeg toonde hij veel „temperament" te bezitten.

Breed, groot, zag hij ons landschap, en steeds breeder en grooter wist hij het weer te geven. Wij kunnen niet beoordeelen of WEISSENBRUCH soms lang worstelt met een werk, maar gewoonlijk zien zijne stukken er uit, alsof ze zóó op het doek geworpen werden, alsof alles dadelijk „raak" was. „Raak" is het altijd. Raak is het strandgezicht met mooi luchteffect, de rivier met zeilende schepen, de boerenhofstede, de molen aan de vaart. WEISSENBRUCH weet ons in eens te doen meêvoelen wat hij zelf voor dat onderwerp gevoelde en steeds krijgen wij een mooi moment natuur. Zijne lucht- en lichteffecten zijn soms meesterlijk; zijn penseelbehandeling is vlot en geestig. De aquarellen van zijne hand zijn uitstekend, WEISSENBRUCH is wat men noemen kan: een Meester uit één stuk.

PAUL JOSEPH CONSTANTIN GABRIËL, (1828), is ook een dier echte Hollanders, die ondanks een langdurig verblijf in het buitenland, zuiver Hollandsch bleven in hunne kunst. Hij woonde drie-en-twintig jaren lang te Brus-

sel. Maar geen jaar ging voorbij of Holland's dreven trokken hem op nieuw tot zich en openden hem telkens nieuwe bronnen van studie. De zoo typisch Hollandsche „land- en watergezichten" leverden hem de stof voor meesterwerken. Een poosje heeft GABRIËL geleerd bij KOEKKOEK. Later werkte hij met MAUVE bij Haarlem en in Brabant en Oosterbeek. Ook hem was de Natuur de beste leermeesteres. Eerst in den laatsten tijd is GABRIËL ook ten onzent tot zijn recht gekomen en waardeert men zijne fijngevoelde, degelijke kunst. Het best kennen wij zijne polderlandschappen, met veel, veel ruimte en lucht en licht, met zulke fraaie zonlichten soms, dat de warmte u van het doek tegemoet schijnt te stralen. Maar ook donkere dagen, ook avondstemmingen weet de Meester treffend weêr te geven. En bijna altoos is hij gelukkig in het kiezen van een „geval". Dat hij niet eenzijdig is bewezen een paar schilderijen met meesterlijk gedane violen, een heerlijk stukje kleur.

ANTON MAUVE (1838—1888), helaas! te vroeg van ons heengegaan, toonde ook al weinig den invloed zijner leermeesters, P. F. VAN OS en W. VERSCHUUR. Hij had met BILDERS en ROELOFS dat poëtische opvatten onzer Hollandsche natuur gemeen, den eenvoud hunner „gevallen" en een fijn kleurgevoel. Zijne eigenaardigheid bestaat vooral in de ietwat melancholieke tint, die over zijne werken ligt. Maar zelden schijnt een warme zon over zijne herders met hunne kudden op eene onafzienbare heide, zijn ruiters op eenzame landwegen, zijn houthakkers of ploegers aan den arbeid. Meest is het een fijn grijze lucht met een fijn grijzen toon, die het gansche landschap beheerscht. Hoe zuiver is de kunst van dezen Meester! In zijne doeken welk een ruimte! Wat kon MAUVE met een onschijnbaar iets in lijn of toon een meesterstuk maken uit een alledaagsch geval, een doodeenvoudig onderwerp! En hoe hij met waterverven kon tooveren, dat bewijzen zijne aquarellen. Iets volmaakters op dit gebied dan zijne „houtverkooping" in de collectie-Mesdag is niet denkbaar. Onder MAUVE's invloed ontwikkelden zich TER MEULEN en VAN DER WEELE.

FRANÇOIS PIETER TER MEULEN, (1843), een tijd nog leerling van den ouden VAN DE SANDE BAKHUYZEN, heeft zich eigenlijk eerst sedert 1870 geheel aan de schilderkunst gewijd. Als MAUVE trokken hem vooral schapendriften op de heide aan en langs de velden. Ook kennen wij van hem dorpsgezichten en bosschen met knappe stoffage. Zijn streven is: met juistheid de indrukken, die de Natuur op hem maakte, weer te geven. Soms baadt zijn landschap zich in een helder zonlicht, dan weêr in grauwe tonen van een somberen dag. Bij een zeer forsch „faire" vinden wij steeds bij hem het zoeken naar ware natuurstemming en kleuren-harmonie.

HERMAN JOHANNES VAN DER WEELE, (1852), heeft ons in den laatsten tijd in denzelfden trant, met krachtiger coloriet somtijds, zeer goede landschappen geschonken, die bewijzen dat zijn groot talent zich meer en meer ontwikkelt en wij in dezen degelijken kunstenaar een sieraad der „jongeren" bezitten.

De geestelijke Vader van bijna al wat thans bij ons landschap schildert is echter:

JACOB MARIS, de groote „Jaap", zooals zijne kunstbroeders hem noemen.

Hij werd in 1837 in den Haag geboren, was eerst leerling van STROEBEL en, na een verblijf van drie jaren aan de Academie te Antwerpen, van LOUIS MEIJER in den Haag. Daarna toog hij naar Parijs (1865). Werk van den Meester uit die eerste periode ziet men zelden. Het heeft nog een romantisch tintje. In Parijs, waar hij op het atelier van Hebert werkte, werd er dat eerst niet beter op. Uit dien tijd stammen zijne Italiaansche vrouwtjes in nog geacheveerde manier, maar reeds eene meesterhand verradend, krachtig van kleur en lichteffect. Kort na 1870 trok hij naar Den Haag terug, om er verder te blijven. Maar te vergeefs was hij te Parijs niet geweest. Het werk van de groote Ecole de Barbizon — DAUBIGNY, COROT, ROUSSEAU — had diepen indruk op hem gemaakt. Hij gevoelde dat die wijze van de Natuur te zien ook de zijne was. Van dat oogenblik af begon hij zich meer en meer van al wat in zijn werk nog conventioneeel was, los te maken. Ook moeten sommige schilderijen van onze oude Meesters op MARIS een blijvenden indruk hebben gemaakt. „Delft" van den Delftschen VERMEER in het Mauritshuis, die oude en toch altijd zoo moderne schilderij, trok hem o. a. vooral aan; RUISDAEL's fijne luchten niet minder. Het eminente in dezen kunstenaar is dat hij alles schilderen kan, wat hij maar wil. En wàt hij ook schildert, het blijft meesterwerk. Of wij van hem zien een strand met een pink met een heerlijke hooge lucht daarboven; een stadsgezicht bij grauw, nevelachtig weêr of schitterend in zonnelicht; een eenvoudig landschap, soms zóó eenvoudig dat men zou vragen of dat nu een onderwerp voor eene schilderij was; een eenzamen molen of een jongen voor zijn lessenaar spelend op de viool; een baker die de jonggeborene aan de oudere broertjes en zusjes laat kijken; een klein kind in een kinderstoel; een eenvoudig meisjesportret, ja, wat niet al — in elk genre kan MARIS, ik zou haast zeggen: Kàn MARIS geen onbeduidende kunst maken. Altijd weet hij zijn onderwerp door zijne zeldzame heerschappij over lijn en kleur te adelen tot een verheven kunstwerk. En al zou men soms bij een zijner schilderijen op het eerste gezicht aan een studie denken, alles is toch zóó „af", zóó „compleet", dat men er wel beschouwd geen streek aan toegevoegd zou willen zien. Dichtbij gezien lijkt zulk een werk wel eens een onbehoorlijk gesmeer van verf, niets dan breede toetsen schijnbaar in het wilde op en over elkander geveegd. Maar REMBRANDT zou u terugtrekken, evenals hij het deed in zijn laatsten tijd met *„de menschen, die op zijn schilderkamer kwamen, toen zijn werk van nabij bezien er uitzag of het met een metzelaarstruffel was aangesmeert, en zeggen: „de reuk van de verf zou u verveelen""*.[1])

En als ge dan wat achterwaarts treedt, smelten al die toetsen inéén, er komt teekening in de schilderij, de kleuren blijken juist, zuiver, het kunstwerk spreekt tot u in al zijn grootheid en macht! En veel voortreffelijks schept MARIS ook met waterverven.

Eerst geleidelijk begon men JACOB MARIS hier te lande te begrijpen en daarna te bewonderen, zooals het trouwens ook met ISRAËLS is gegaan. Men vond eerst zijn „impressionisme" al te kras. De herinnering aan de

---

[1]) Houbraken.

oude manier, toen men bijna de blaadjes aan de boomen tellen kon, zat er nog te diep in. Dat „impressionisme" was eerst het gevreesde spook. Maar zij, die daar in den aanvang tegen te velde trokken, vergaten dat REMBRANDT's „Joodsche bruidje", zoowel als de laatste werken van HALS te Haarlem, waarvoor zij den hoogsten eerbied en de diepste bewondering koesterden, toch eindelijk niets anders zijn dan zuiver impressionistische kunst.

Een „impressionist" bij uitnemendheid is ook WILLEM MARIS, (1843)-JAAP's jongere broeder. Minder veelzijdig dan JAAP, schildert hij hoofdzakelijk frissche weiden, badende in een zee van zon, met onovertroffen gepenseeld vee, dat zich verlustigt aan den waterkant. Of het melkbochten zijn of stille slootkantjes waar eendjes zich vermaken, van warm zonlicht is alles steeds doortrokken. Hij is *de* schilder van de zon en verstaat het deze weêr te geven in al hare effecten op een Hollandsch weidelandschap. Breed en forsch is zijne manier van schilderen, als die van JAAP; zijn kleur, tot in het gewaagde toe, wonderlijk van intensiteit. De lichtschildering in sommige van zijne stukken, perst ons de hoogste bewondering af. Vele jonge schilders trachten zijne manier te volgen, ik noem slechts: BAUFFE, KOLDEWEY, YVES BROWNE.

Als men over JAAP en WILLEM MARIS spreekt, kan men over THIJS niet zwijgen. Helaas, maar zelden meer ziet men iets van dien mysterieuzen meester, die MATHIJS MARIS heet. Hij is iets ouder dan WILLEM, (hij werd in 1839 geboren) — en vertoeft ook reeds lang in het Buitenland. Te Londen, in zijn eenvoudig atelier, werkt hij soms jarenlang over een zelfde schilderij, zoekend naar het onbereikbare, willende weêrgeven wat het penseel niet vermag weêr te geven. Maar in sommige zijner werken waarin het gezochte toch bijna is bereikt, trachten wij den zoeker te verstaan. In zijn vroegeren tijd schiep hij gewonere dingen die hij alle tot iets buitengewoons wist te maken. Ik wijs op dien meesterlijken ramskop bij MESDAG, op heerlijke boschstudies, die ik eens bij WISSELINGH zag, op het portret dat ik steeds op JAAP MARIS' atelier bewonder, een werk, dat men tusschen een HALS en een VELAZQUEZ hangen kan zonder het te benadeelen. Waarom is deze exceptioneele Meester wegen gaan opzoeken, ver van alle „begane paden" der kunst, wegen op welke wij den kunstenaar bijna nooit kunnen volgen? Nadat hij landschappen had gemaakt, wedijverende met het beste, dat wij kennen; figuurschilderijen vol sentiment van lijn en kleur — wie kent ten onzent niet dat heerlijke werk: het meisje, op den rug liggend, grijpend naar een paar vlinders; dat „Gretchen" bij MESDAG, vol expressie op het fijn gelaat? — zagen wij van hem landschappen, figuren, door een geheimzinnig, nevelachtig waas bedekt, waarbij men vragen moest: „wat zien wij nu eigenlijk?" En soms *bleef* het bij raden: „Is dat daar in de verte een kasteel, of....?" In figuren als zijne „bruid" zocht men dikwerf te vergeefs naar 's Meesters bedoelen: groote naakte figuren, als in een dampbad slechts vaag doend vermoeden hoe schoon van lijn en teekening ze zijn. Wat THIJS MARIS zoekt en dikwerf in hoofdzaak heeft bereikt, is groote têerheid van expressie. Wie eenmaal die heerlijke groote aquarel heeft gezien van een jeugdig paar in de avondschemering, elkaar

van liefde zeggend, zal begrijpen wat ik bedoel. Soms zijn zijne werken als visioenen uit een onstoffelijke wereld..... Zijne etsen zijn evenzeer buitengewoon. En zijne groote ets naar den „Zaaier" van MILLET is een meesterwerk der prentkunst.

In de laatste jaren kwam haast geen werk uit des Meesters werkplaats.

Slechts weinige onzer landschapschilders hebben zoo bijna uitsluitend het winterlandschap tot een onderwerp gekozen als LOUIS APOL (1850). Het teêre, donzige van de sneeuw, neêrgedaald op een dicht geboomte, vond in hem een uitnemend vertolker. Vóór hem hadden wij dat zelden zóó waar en zuiver uitgedrukt gezien: geen wonder, dat APOL's sneeuwgezichten zeer de aandacht trokken. Soms toont hij ons een besneeuwd bosch bij dag, een andermaal bij het vallen van den avond, met een in gloeiende kleuren ondergaande zon. Soms ook verlaat APOL zijn geliefkoosd onderwerp en schidert hij landschappen in zomerdos.

JAN EDUARD KARSEN (1860) heeft weder eene andere opvatting van het landschap gekozen. Hij schildert bijna uitsluitend stadsgezichten soms ook gevallen buiten, bij avondschemering; en het gelukt hem vaak op treffende wijze zijne indrukken tot de onze te maken. Laatst stelde hij eene fraaie studie ten toon: een eenvoudig open landschap bij het vallen van den avond bij een naderende regenbui — waar en schoon gegeven.

W. B. THOLEN (1860) paart aan fijn kleurgevoel eene breede en tevens poëtische opvatting van het landschap. Zijn in ochtendnevelen gehulde vaart en forsche „afzanderij" werden te München algemeen en terecht bewonderd. In zijn „Vijver met schaatsenrijders" (Haagsch Museum) toont hij ook met gemak het figuur te behandelen.

G. J. H. POGGENBEEK, (1853), is mede gerustelijk te rekenen tot onze beste landschapschilders. Aan MAUVE's kleurensentiment herinneren zijne weiden en slootjes, gestoffeerd met zwartbonte koeien. Al zijn werk is heerlijk in stemming en toon.

F. J. VAN ROSSUM DUCHATTEL (1856) schildert bij voorkeur zijne slootkantjes langs een bosch en laat gaarne een schitterende avondlucht zich in het water spiegelen. Zijn werk spreekt van liefde voor de Natuur. In zijn goed begrepen, fijntonige landschappen ligt poezie.

PH. ZILCKEN (1857) is mede een zeer verdienstelijk landschapschilder, maar bovenal talentvol etser. Behalve zijn oorspronkelijke etsen heeft hij een aantal beroemde doeken van Oude en Nieuwe Meesters op voortreffelijke wijze met naald en burin vereeuwigd. Tevens voert hij met gemak de pen. Hij gaf over onze Moderne School hoogst belangrijke studies uit.

TH. DE BOCK (1851) geeft ons meesterlijk breed getoetste, grootsche landschappen, tintelend van zon en licht, of soms wegdommelend onder eene zachte maanverlichting.

G. J. Roermeester (dèn Haag, 1844), schildert landschappen, bij voorkeur winters, met een vaste hand, breed penseel en zuiver en frisch van kleur

Geen grooter contrast is denkbaar dan tusschen de opvatting, met welke onze marineschilders van 1700—1850 de zee schilderden en de wijze waarop dit sedert een dertigtal jaren gedaan wordt door Hendrik Willem Mesdag. Ongeveer twee en een halve eeuw geleden hadden wij een aantal zeeschilders van den eersten rang: de Vlieger, van de Capelle, Ruisdael, Willem van de Velde, om slechts de besten te noemen. Maar na dien tijd werd er op dat gebied weinig goeds geleverd. Een uitzondering maakte Jhr. J. E. Heemskerck van Beest, (1828—1894). Hij was de eerste, die wars van de atelierkleurtjes zijner voorgangers, de zee onvervalscht en wáár begon te schilderen. Op zijne doeken zien wij meestal een schip in volle zee, — geen stranden, geen visscherspinken als bij Mesdag. Water en lucht in schoone harmonie; een flinke, niet gelikte penseel behandeling.

Toen kwam Mesdag. In 1831 geboren, beoefent hij de schilderkunst eerst sedert zijn vijf-en-dertigste jaar. Maar als om de schade in te halen, schildert hij met zeldzame vaardigheid en met een ijver, die van geen verzwakken weet. In zijne somptueuse woning in de Laan van Meerdervoort te 's-Gravenhage ontstaan zijne stormen en kalme zeeën, ochtend- en avondstonden aan het strand, het in- en uitzeilen der pinken — kortom: de zee in al haar schoon, in al haar afwisseling, en altijd op zijne meesterlijke wijze. Er is haast geen moment in de Natuur aan Zee, op Zee, of Mesdag heeft het in zich opgenomen en heeft het daarna weêrgegeven, wáár en ongesierd en daardoor juist, treffend en schoon. Wie zijn heerlijken „Zonsondergang aan Zee" in 's Rijks Museum kent, zal met mij erkennen, dat dit onderwerp vóór Mesdag nooit zóó geschilderd werd. Met groot gemak hanteert hij zijn breed en forsch penseel. Of hij een grijze, in nevelen gehulde zee schildert, of een roodgouden avondlucht, of een zwaar weêr met onheilspellende wolken en een zwarte, sombere zee — bijna altijd geeft deze kunstenaar een zuiveren natuurindruk weêr, in een soms waarlijk grootsch kunstwerk. Men zou al moeielijk raden, wie Mesdag's eerste schreden op de schilders-loopbaan leidde. Het was.... Alma Tadema!

In den grooten bloeitijd onzer zeventiende-eeuwsche School maakten vele Meesters van den eersten rang hun werk van het dierschilderen. Behoef ik te herinneren aan Potter, den strengen realist, die ons met bijna photografische getrouwheid de portretten van menigen viervoeter, hetzij paard, stier, koe, schaap of hond gaf, en, wat men thans ook zeggen moge, in enkele stukken op meesterlijke wijze de poëzie van het landleven heeft verheerlijkt; aan Adriaan van de Velde, die poëzie vaak brengend tot nog hooger uitdrukking; aan Wouwerman, den paardenschilder bij uitnemendheid? Onze eeuw bracht ons in den aanvang den begaafden Kobell (1778—1814), die zich bij eene zoo getrouw mogelijke navolging van Potter bepaalde. Later hadden wij in Wouter Verschuur (1812—1874.

een degelijk paarden-portretteur, die echter weêr al te veel liet blijken, dat hij WOUWERMAN bestudeerd had. Onder degenen, die thans het vee met moderne opvatting, uitstekend van teekening, breed van schildering, krachtig van kleur op het doek brengen, mag ik het eerst wel noemen:

JOHANNES HUBERTUS LE NARDUS DE HAAS (1832). Het zonnige landschap is meest, hoe goed ook geschilderd, bijzaak; om de koeien is het te doen. Maar die zijn dan ook met zeldzaam meesterschap behandeld. Ook ezels werden door DE HAAS met dezelfde virtuositeit op het doek gebracht. Hoewel hij een leerling is van P. F. VAN OS, waren het toch meer de Fransche Meesters, bovenaan Troyon, die invloed op dezen kunstenaar oefenden. Maar hij bleef Hollander in zijn hart, ook ondanks zijn wonen te Brussel (sedert 1857) en hij toonde door zijn krachtdadige bevordering van de belangen onzer Hollandsche Kunst op menige buitenlandsche tentoonstelling, hoe nauw hem die kunst aan het harte ligt.

PIETER STORTENBEKER (1828—1898), leerling van zijn broeder JAN, van den ouden VAN DE SANDE BAKHUYZEN en van TOM, schilderde meesterlijk geteekend vee in de weide. Hij behoort tot degenen, die zich reeds vroeg aan de oude „manieren" wist te ontworstelen en de natuur eenvoudig en oprecht navolgde. Zijne landschappen zijn meest ook al weêr bijzaak. Slechts een enkele maal, bijv. in een klein stukje in het Haagsche Gemeente-Museum, vindt men het meer poëtisch opgevat.

JAN VROLIJK (1846—1896) trachtte daarentegen vooral aan zijn zonnige landschappen meer beteekenis te geven, hoewel hij tevens een degelijk dierschilder was. Steeds en met goed gevolg strevend naar beter en naar hooger, ontviel hij ons, eer zijn talent tot die volle rijpheid gekomen was die elk nieuw werk van hem ons zekerder deed verwachten.

W. C. NAKKEN, (1835), schildert nog steeds zijne goed geteekende Normandische paarden, hetzij ze den hooiwagen van het veld brengen, of in de boerderij worden aangespannen. Door een dikwijls harmonischen, zonnigen toon in zijn landschap en een bevallige compositie, behoudt deze Meester vele bewonderaars, al toont zijne uitvoerige behandeling, ook der détails, dat hij niet is meêgegaan met het „impressionisme."

OTTO EERELMAN (1839) is mede een verdienstelijk schilder van het paard in zijne verschillende bewegingen, voor het rijtuig, de arrenslede, in den circus of op stal. Maar ik voor mij stel zijne flink geschilderde honden — hij heeft soms uitmuntende groepen van deze dieren geëxposeerd — nog hooger. Het is of hij, honden schilderend, het penseel breeder en forscher hanteert. Daarin overtreft hij zijn voorganger C. CUNAEUS (1828—1895) nog een leerling van N. PIENEMAN, die indertijd onze „hondenschilder par excellence" heette.

Nooit heeft het kattengeslacht waardiger vertolker resp. vertolkster gevonden, dan in de talentvolle HENRIETTE RONNER geb. KNIP, (1826), die met smaak gecomponeerde groepen van deze gratievolle dieren schept, en liefst wanneer zij nog in jeugdige uitgelatenheid over elkaêr buitelen, of spelen met wat zij daarvoor maar kunnen grijpen. Geen houding,

geen „uitdrukking" in die diertjes is haar vreemd en men ziet in hare schilderijen, dat zij haar onderwerp geheel beheerscht.

JAN C. VAN ESSEN (1854) toont, nu eens in zijne voortreffelijk geschilderde leeuwenkoppen, dan weêr in enkele uitheemsche vogels, o. a. flamingo's, dat hij die dieren grondig heeft bestudeerd en met smaak weet weêr te geven. Bovendien is hij een zeer goed landschapschilder.

Gansch eigenaardig, meer decoratieve kunst, — maar kunst! — geven ons TH. VAN HOYTEMA en G. W. DIJSSELHOF. VAN HOYTEMA (den Haag, Dec. 1863), teekent, meest met waterverven, vogels en planten, waarbij hij, alles vlak en ornamenteel houdend, groote uitdrukking weet te leggen in zijne dieren. Soms maakt hij een cyclus van zulke teekeningen als illustraties van een sprookje, waarvan er enkele bijv. „het leelijke jonge eendje" en „de twee uilen" in druk verschenen. DIJSSELHOF maakt op dergelijke wijze vooral de planten, zeegewassen en watergedierten tot het onderwerp zijner teekeningen. Wij bewonderen in hem zijne weelderige fantasie, zijne treffende teekening en zijne fijne kleurencombinaties.

Geheel op zichzelf staat M. A. J. BAUER (1867). Minder schilder dan teekenaar en etser, heeft deze jonge, zeer oorspronkelijke kunstenaar zich bovenal aangetrokken gevoeld door het Oosten. In Constantinopel en Egypte verzamelde hij de gegevens voor zijne meesterlijke, met slechts weinige kleuren aangetoetste aquarellen of krijtteekeningen. Hier is het bovenal zijn rijke verbeeldingskracht, de „conceptie", die ons tot bewondering dwingt, evenals in zijne ietwat Rembrandtieke etsen, die ons een geheimzinnig gewemel van Oostersche figuren in of bij zeldzame Oostersche tempels of gebouwen in Zuidelijk zonnelicht of mysterievol schemerdonker te aanschouwen geven. Wij verwachten veel van dezen kunstenaar, die thans in Britsch Indië vertoeft en ons met de pen reeds bij voorbaat vergast op het vele schoons, dat hij daar aanschouwt.

JAN TOOROP (1860) is, men moge denken hoe men wil over de laatste grillige voortbrengselen zijner imaginatie, een hoogst ernstig kunstenaar en bovendien een meester van zeer groot talent. Velen betreuren, dat hij niet voortgegaan is ons op werken te vergasten als zijn „Gezicht op de Theems", zijne aan MILLET herinnerende figurenteekeningen en schilderijen „vervoer van een bomschuit", „na de werkstaking" enz., werken, die den uitnemenden teekenaar, den gevoelvollen kleurenschakeerder doen zien, gelijk zijn portretten den subtielen, aan quattrocentisten herinnerenden karakterontleder openbaren. Maar TOOROP is eene geheel afzonderlijke natuur, in wiens werken, zooals ZILCKEN onlangs zeer juist zeide [1]) „*sporen* te vinden zijn van Javaansche en Noorsche mythologische invloeden, van Engelsche teêrheid en voorname distinctie, vermengd met een eigenaardig coloristen-temperament"..... Zij doen vaag- melodieuse emoties geboren worden, suggereeren fluisterende, onstoffelijke harmoniën, van eeuwenher afkomstig uit de oer-wouden van Java en de sombere Fjörds van Noorwegen". [2]) ZILCKEN denkt hierbij aan die latere werken van den Meester,

1) Elsevier's Maandschrift, 1898.

2) TOOROP'S vader was een Noor, zijne moeder de dochter van een Engelschman, en eene Javaansche

die in lijnen uitgedrukte symbolische en philosophische beschouwingen bevatten, als: de Sphinx, de drie Bruiden, de Rôdeurs, de tuin der Meditatiën, Panis Angelicus, enz. Men spreekt van „program-muziek". Dit zou ik program-teekenkunst willen noemen. De eerste wordt bestreden met de bewering, dat muziek direct, zonder „uitlegging" in hare rijke, niet te vertolken taal tot ons spreken moet. Men zou kunnen vragen, of de Schilderkunst niet eveneens rijk genoeg is, om tot ons te spreken zonder uitlegging, alleen door kleur en lijn en sentiment. Deze symbolische uitingen toch, blijven, zonder commentaar, voor de meesten een gesloten boek. Tracht Toorop niet naar iets onbereikbaars? Hoe dit zij, in ieder geval is het veelzijdige streven van dezen bijzonderen idealist, die in zijn tegenwoordig werken verre staat van al het realisme onzer Hedendaagsche Kunst, in hooge mate merkwaardig. Onlangs exposeerde Toorop ook in weeke pâte in vlak relief gesneden illustraties voor van Eeden's „Lioba", en tevens houdt hij zich bezig met het ontwerpen van artistieke interieurs, waarbij portretten als deel van den wand aangebracht, één zijn met de betimmering.

A. J. Derkinderen (den Bosch, 1859), is eveneens een geheel op zichzelf staand Meester. Derkinderen zou in de XVe eeuw in Italië een rijk veld gevonden hebben voor zijne eigenaardige, soms diepzinnige wandschilderingen en zijn „Mirakel van Amsterdam" zou daar zeker niet door eenig kerkbestuur geweigerd zijn. Dat uitnemende werk en zijne muurbeschildering van het Boschsche stadhuis leeren ons dezen fijnvoelenden Meester waardeeren in zijne gaven van compositie, teekenkunde en bijzondere, sobere kleur-expressie. Zijne persoonlijke opvatting van decoratieve kunst zien wij ook in zijn glasschildering in het Utrechtsche Universiteitsgebouw, een in zijne wat archaïstische illustraties van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel.

De Nederlandsche school had in alle tijden Meesters, die met voorliefde het stadsgezicht behandelden. Reeds Jan van Eyck schilderde op zijne achtergronden een kijkje in Brugge en wie voelt geen bewondering voor de heerlijke stadsgezichten van Jan van der Heyde? In de achttiende eeuw, vooral op het einde, wemelde het van navolgers van dezen Meester. In onze eeuw zette Springer (1817—1891) de serie gezichten op markten en kerken, grachten en straten voort, zonder daarmede juist bijzondere kunstwerken te scheppen. Daarentegen was Jan Weissenbruch (1822—1880), een leerling van Sam Verveer, een voortreffelijk kunstenaar, die het verstond, onze schilderachtige stadsbuurten, meestal door een helder zonlicht beschenen, treffend en aantrekkelijk weêr te geven. Ook zeer uitvoerig gepenseeld, hebben zijne werken dit met zijn groot voorbeeld uit de zeventiende eeuw gemeen: zij geven een grooten indruk weêr van het onderwerp. Zijn leermeester, Samuel Verveer (1813—1876, den Haag), had de overgangsperiode doorgemaakt: uit de romantische richting, met haar valsche atelier-kleurtjes was hij meer en meer losgeraakt en zijn aangeboren kleurgevoel had hem steeds dichter gebracht bij de Natuur. Vooral gelukten hem gezichten in de Amsterdamsche Jodenbuurt, rijk „gestoffeerd" met goed gedane figuurtjes. Later schilderde hij kijkjes in Scheveningen, Noordwijk, Katwijk. Het visschersvolkje leverde hem zijne

geliefkoosde modellen. ELCHANON VERVEER (den Haag 1826), ontleende uitsluitend aan het visschersleven de stof voor zijne onderwerpen en schildert met nog ongebroken kracht zijn oude visschers, zittende aan het strand, hunnen troost zoekend in een pijp tabak of spelend met het opkomend geslacht.

J. C. K. KLINKENBERG (den Haag 1852) is thans zoo wat de eenige, die zich uitsluitend aan het stadsgezicht wijdt. Leerling van BISSCHOP, is het geen wonder dat hij bij voorkeur krasse lichteffecten opzoekt en geen voorliefde bezit voor gladden schildertrant.

Terwijl in de zeventiende eeuw het stilleven- en bloemenschilderen door JAN DAVIDSZ. DE HEEM, ABRAHAM VAN BEYEREN, DANIËL SEGHERS „Societatis Jesu" en RACHEL RUYSCH tot ongekende hoogte was opgevoerd — en is door iemand die hoogte ooit weer bereikt? — werd in de negentiende eeuw deze tak van schilderkunst uitsluitend door het zwakke geslacht beoefend. ADRIANA HAANEN (1814—1895), MARIA VOS en vooral Mejuffrouw G. J. VAN DE SANDE BAKHUYZEN (1826) zetten de oude traditiën voort en haar delicaat penseel vond steeds gretigen aftrek. MARGARETHA ROOSEBOOM (Mevrouw VOGEL, 1843—1896), wist meer dan hare voorgangsters met teêre kleureffecten te woekeren, en soms op uiterst smaakvolle wijze hare theerozen en klimopblaêren te schikken.

Mevrouw MESDAG geb. VAN HOUTEN (geb. te Groningen, 1834), is eene hoogst verdienstelijke schilderes van stillevens, in breede, luchtige manier, soms naar het al te vage zweemend, maar fijn van kleur en smaakvol van ordonnantie. Een lievelings onderwerp: Oostersch brons en koper, citroenen, kleurig vaatwerk, soms bloemen. Ook landschappen schept hare kunstvaardige hand; wel eens zeer sterk verradend den invloed dier heerlijke Barbizon-werken, waaraan het Museum-Mesdag zoo rijk is.

Verre zoude ik de mij toegestane ruimte overschrijden, indien ik nog al onze degelijke jongere kunstenaars hier naar waarde wilde vermelden. Ik noem nog slechts BASTERT (1854), DE ZWART (1862) wier voortbrengselen gelijkgesteld mogen worden, FLORIS VERSTER (1860), J. H. WIJSMULLER (1855), WILLEM WITSEN (1860), H. W. JANSEN (1865), HOYNCK VAN PAPENDRECHT (1858) F. ARNTZENIUS (1864), C. G. 'T HOOFT (1866), W. HAMEL (1860), ANNA KERLING, WILLEM MARIS JUNIOR (1872), van wie wij soms zeer goede werken op onze laatste tentoonstellingen zagen. Werkelijk, alles wettigt ons de naaste Toekomst onzer Schilderkunst met goede verwachting te gemoet te zien. Nog heeft het kleine Nederland een groote Schilderschool, wier voortbrengselen gelijk gesteld mogen worden met het beste van wat thans in Europa wordt gewrocht.

Wellicht is een korte opmerking hier op hare plaats. Terwijl in vroegere eeuwen onze kunstenaars door het gansche land verspreid waren — in de zeventiende eeuw had men o. a. te Amsterdam, Utrecht, Haarlem, Leiden, den Haag, Rotterdam, Dordrecht, brandpunten — concentreerden in onze eeuw de Hollandsche Schilders zich meer en meer. En 's-Gravenhage is sedert lang de stad, waarheen bijna al onze groote Meesters trekken. Kleine groepen van kunstenaars toeven te Amsterdam, enkelen

wonen elders, maar het meerendeel onzer Schilders koos den Haag tot verblijf. Dat bij elkander wonen heeft echter aan hunne individualiteit niet geschaad. Dat groote Meesters, als ISRAËLS, MAUVE, de MARISSEN schoolvormend optraden valt niet te verwonderen; iets dergelijks zagen wij evenzeer in vroegere eeuwen in elk grooter centrum der kunst.

Op het oogenblik bezitten wij twee „St. Lucas Gilden" in den Haag. „Pulchri Studio", het oudste, waar al wat onze School groots en goeds opleverde, thuis was, waar men BOSBOOM, ISRAËLS, BISSCHOP, ROELOFS, de MARISSEN, MESDAG — gedurende jaren hoofd en ziel van Pulchri — MAUVE, DE VERVEER'S, DE WEISSENBRUCH'S, VAN DE SANDE BAKHUYZEN en zoovele anderen jaren achtereen broederlijk samen kon vinden. Een kring der jongeren, strevend naar nieuwe uitingen op kunstgebied, zoekend naar ongekende lijnen en kleuren, achtte het wenschelijk een eigen lokaal voor exposities te hebben, een eigen „te huis", en stichtte „de Haagsche Kunstkring", een Schilders-Genootschap, dat toegang verleent aan elke richting. Hier ziet men de vruchten ook van schijnbaar grillige ontaardingen der kunst, het werk der Symbolisten, der Pointisten, het werk van richtingen die ons eerst verbazen of zelfs bij sommigen den lachlust opwekken, maar die toch dikwijls een ernstig streven te kennen geven naar nieuwe banen op het oneindig gebied der Kunst.

Natuurlijk is bij dat alles veel, dat komt, gaat en verdwijnt. Maar noemde ik daar niet terecht het veld der Kunst oneindig? Hebben wij niet reeds dikwerf gezien, hoe op de meest verschillende wijze kunst, groote kunst ontstond?

Hebben VAN EYCK, HOLBEIN, MORO, TIZIAAN, RUBENS, VAN DYCK, HALS en REMBRANDT niet allen portretten geschilderd op de meest uitéénloopende manieren en schiepen zij toch niet allen onsterfelijke kunst? Ook over die allerjongste kunst zal De Tijd recht spreken. Wat werkelijk goed is, zal voor een pooze wellicht miskend, toch weder komen tot zijn recht — ziekelijke, onware, valsche kunst zal ondergaan.

VIII

DE ETSKUNST

DOOR

Ph. ZILCKEN.

---

e Graveer-Kunst, die in de 16e en 17e eeuw een zoo merkwaardige hoogte in ons land bereikte, gaf geen teekenen van herleving in onze eeuw.

Wel is waar maakte Couwenberg enkele zeer goede gravures en verwierf hij zich hiermede groote reputatie, — en populariseerden Kaiser, Rennefeld, Löwenstam, van Kesteren, Steelink, Taurel, prof. Stang werken van onze oude en nieuwe meesters, maar toch, van eene bepaald zuivere, strakke Kunst van graveeren met het burijn, zooals in Frankrijk bestond, was ten onzent geen sprake.

De Etskunst daarentegen, de kunst om vrij eene compositie op een koperen plaat „neer te schrijven" kan men zeggen, de kunst der „painter-etchers" bereikte eene merkwaardige hoogte in onzen tijd, en het valt niet te ontkennen dat onze etsers, die belangrijke successen behaalden te Parijs, te Berlijn, in Amerika en Italië, een aantal werken van blijvende waarde zullen nalaten.

Het etsen is eene subtiele, niet zoo gemakkelijk te begrijpen uiting van persoonlijk talent, eene kunst die hierdoor minder dan andere het groote publiek bereikt en steeds een beperkt aantal bewonderaars zal tellen, zoolang zij blijft de eigen uiting van een artist.

Alleen wanneer de etser zich op half industrieel gebied verplaatst, wanneer hij de mechanische reproducties van schilderijen, als photogravuren enz., voorbijstreeft, wordt zijn werk vatbaar voor verspreiding. Zijn verdienste als executant in dit genre moge niet geringer zijn dan op het gebied van oorspronkelijk werk, tòch staat de scheppende kracht van den „oorspronkelijken" etser natuurlijk hooger.

Zeer aparte eigenschappen karakteriseeren de mooie Hollandsche etsen, zoowel de origineele als de reproductieve.

Natuurlijk zijn deze eigenschappen equivalent aan die van de Hollandsche schilderkunst in 't algemeen: een fijn en gevoelig begrip van toon, een doordringend waarnemingsvermogen voor atmospherische perspectief en voor „ruimte." Maar in nog hoogere mate dan in de schilderkunst kunnen deze eigenschappen zich in het etsen uiten, daar juist het „wit en zwart", de betrekkelijke „waarde" der tonen, gepaard aan eene groote gevoeligheid van lijn, de eenige factoren zijn van een ets, de eenige middelen om teekening en zeer bepaald ook *kleur* uit te drukken door de harmonische verhouding der betrekkelijke „waarden."

Kenschetsend voor de uitbreiding, welke de Etskunst in Nederland eenige jaren geleden bereikte, was toen het woord van een bekend kunstkenner ten onzent: *„het is met etsen tegenwoordig niet meer bij te houden!"*

Inderdaad heeft dan ook deze bijzondere uiting der teekenkunst een zeer belangrijke uitbreiding gehad in de laatste helft dezer eeuw. In geen land, — in verhouding tot het aantal inwoners, — telde deze kunst zooveel beoefenaars als bij ons, en in onzen tijd is in geen land een zoo homogene groep etsers waar te nemen als in Nederland. Ik zeg opzettelijk „groep", omdat van „school" geen sprake kan zijn, daar de Hollanders etsers zijn met verschillende capaciteiten, van den meest uiteenloopenden aard, en die dáárom medewerken om deze kunstuiting zoo belangrijk te maken, er een zoo particulier karakter aan te geven.

De moderne Hollandsche Etskunst is zoo innig verbonden met de schilderkunst, dat het onmogelijk is over onze etsers niet te spreken als *schilders.*

Zuivere beoefenaars van het *métier,* van de techniek van het etsen, zooals er b.v. velen in Frankrijk en elders enkelen voorkomen, die zich uitsluitend op reproducties naar schilderijen toeleggen, bestaan ten onzent zoo goed als niet. Zelfs díe etsers, die zich in de eerste plaats aan het reproduceeren wijdden, hanteerden bij ons vroeg of laat de schilderskwast, en hierdoor vertoonen hunne etsen altijd een juister begrip van kleur, eene fijnere opvatting van toon, dan traditioneele fransche etsen. Ik zeg hier *Fransche,* omdat op dit gebied de Fransche school toongevend is geweest, en hare invloed zich zoowel in Duitschland als Engeland heeft doen gelden.

Ook zij drukken in hooge mate ruimte en atmospheer in hunne vertolkingen uit, zeer speciale eigenschappen der Hollandsche schilderijen, die niet voorkomen in de hoogst verdienstelijke, uiterst knappe prenten der groote buitenlandsche etsen, waardoor het groote succes, dat de Hollandsche etsen in het buitenland behaalden, voldoende verklaard wordt.

Kenschetsend zijn dan ook de termen, die de buitenlandsche critiek gebruikt om het charme der goede Hollandsche etsen te definiëeren; er is altijd sprake van „légèreté," „perspective aérienne," „profondeur", „enveloppe," „œuvres vibrantes," „aerial perspective," „atmosphère," enz. Nooit wordt bepaald vastheid van uitvoering besproken, maar altijd gewezen op de eigenaardige eigenschappen, die de moderne Hollandsche kunst kenmerken.

Wat Camille Lemonnier schreef van sommige Hollandsche etsen is van toepassing op alle mooie prenten op deze wijze uitgevoerd, en misschien de meest gevoelig geuite definitie van wat goede etsen behooren te geven: „la vie même dans la vibracilité, dans l'ondoyé et le chatoyé de sa lumière, un

mirage charmant, l'aérienne vision d'une chose entre la conjecture et le réel."

Deze enkele regels drukken wonderlijk juist uit, het begrip van leven, van „ruimte"; de teedere luchtigheid, het — wat onze schilders noemen: — „uit-de-verf-zijn," die aan een ets van J. Maris, van Israëls, of van enkele anderen nog, een zoo individuëele en nationale houding geven, wanneer men ze ziet op eene groote internationale tentoonstelling naast de meeste etsen van buitenlanders.

De *origineele* etsen onzer schilder-etsers werden in Nederland zoogoed als nooit uitgegeven, en toch maken deze de gezichtessence uit van wat er op dit gebied ten onzent gepraesteerd werd. Meestal werden van deze platen een zeer klein aantal proeven gedrukt, en onder enkele liefhebbers of kennissen verspreid. In enkele gunstige gevallen een of twee honderdtallen. Maar hierbij bleef het. En toch kan men het aantal verdienstelijke etsen gemakkelijk op eén duizend-tal schatten, wat veel is. Van deze zijn reeds nu talrijke platen verdwenen, en de tijd is reeds daar, dat de enkele bestaande afdrukken hiervan met graagte verzameld, duur betaald worden, en reeds uiterst zeldzaam zijn. Men denke slecht aan etsen van Mauve, M. en J. Maris, en aan sommige van Bauer, die als desiderata worden aangeteekend en op veilingen betrekkelijk hooge prijzen maken.

Uit al het voorgaande kan men zien dat de Etskunst in de tweede helft van deze eeuw van groote beteekenis is geweest in onze kunstgeschiedenis. Daarom zal ik nu trachten aan de mij opgedragen taak gevolg te geven en een beknopt overzicht laten volgen van de werken die op dit gebied ontstaan zijn. Maar alvorens hiertoe over te gaan wil ik de voornaamste etsen vermelden, die als reproducties van schilderijen gemaakt zijn, en een zeer belangrijk deel van deze kunst uitmaken.

Tot de groote prenten, gemaakt door etsers die de schilders-qualiteiten van het origineel trachten weer te geven, met tevens schilders-eigenschappen in de uitvoering hunner platen, behooren genoemd te worden die naar Rembrandt, den Delftschen Vermeer, naar Israëls, Jacob, Matthijs en Willem Maris en Mesdag, — door Dake, Graadt van Roggen, Willem Steelink, van Kesteren en anderen.

Bijna alle deze platen onderscheiden zich van dergelijke door bekende buitenlandsche etsers door een zeer vrije behandeling, door een afwezigheid van droge schoolschheid, door individueele opvatting in de wijze van doen.

Frankrijk, dat in onzen tijd eene belangrijke plaats heeft ingenomen op het gebied der gravures, heeft in dit genre van reproductieve etsen veel fraais geleverd, maar hoe knap ook mannen als Bracquemond, Courtry, Chauvel, enz. zijn, éénzelfde karaktertrek van factuur kenmerkt over het algemeen hunne werken.

Dit is niet bij ons het geval.

Terwijl in Frankrijk de etser zich voornamelijk toelegt op het verkrijgen van „beaux noirs", van mooie, donkere fluweelige krachten, bieden de Hollandsche etsen een uitgebreid gamma aan van tinten, verkregen door allerlei procédé's en zoodoende met groote verscheidenheid den toon der werken weërgevend. Kortom: deze etsen toonen meer gevoeligheid in de behandeling, meer enthousiasme, meer warme sympathie voor de schilderijen, die hun makers weer te geven hadden, dan dergelijke prenten van buitenlan-

ders, die misschien knappere eigenschappen van „doen", maar minder opgevoerde schilders-waarneming, minder intiem begrip van vertolking vertoonen.

Zeer aanzienlijk is ook, in vergelijking met andere landen, ten onzent het aantal uitgaven van etsen.

Ik spreek niet van de talrijke en merkwaardig groote etsen naar oude en moderne schilders, waarop ik zoo even doelde, maar meer bijzonder van de uitgaven in boekvorm of als „albums" en portefeuilles.

Allereerst neemt onder deze de voornaamste plaats in eene reeks van tien *Portefeuilles van de Ned. Etsclub*, en naast deze uitgaven komen die door ondernemende uitgevers op touw gezet, als de albums „8 Etsen naar Mauve", *Mauve*, *Les Maris*, *H. W. Mesdag*, *„Akëddysséril"*, *La Jeunesse inaltérable"* en het belangrijke boek van Scheltema en Holkema's Boekhandel *Moderne Hollandsche Etsers*. De Nederlandsche Etsclub, die een tiental jaren bestond, was zonder twijfel van grooten invloed op de uitbreiding en de ontwikkeling der Etskunst in Nederland.

In 1885 schreef Jan Veth aan steller dezes, zonder hem persoonlijk te kennen, o. a. de volgende regels:

„De Heeren W. A. Witsen, A. J. Derkinderen en de ondergeteekende, „hebben het plan opgevat, ter bevordering van de beoefening der etskunst „onder de jongere Nederlandsche schilders een „Etsclub" op te richten"...

„Al kan men op dit oogenblik nog moeielijk van een „Nederlandsche „etskunst" spreken, zoo meenen wij juist dat deze uitdrukking binnen „eenige jaren geen holle klank meer mag zijn"....

Weldra ontstond de Nederlandsche Etsclub, die binnen enkele jaren dertig leden telde.

Door het uitgeven van de bekende „Portefeuilles" met etsen van de leden werden de onkosten vergoed, van de Tentoonstellingen welke beurtelings te Amsterdam en te 's Gravenhage werden gehouden.

Deze tentoonstellingen waren merkwaardig, niet alleen door de productiviteit, die de leden aan den dag legden, maar ook zeer leerzaam door het tentoonstellen van werken van binnen- en buitenlandsche meesters op het gebied van wit en zwart-kunst.

Tot deze „genoodigden", wier aantal ongeveer vijftig bedroeg gedurende het bestaan van de Ned. Etsclub, behoorden onder anderen artisten als: Jozef Israëls, J., M, en W. Maris, H. W. Mesdag, Ch. Storm v. 's Gravesande, Th. de Bock, Blommers, en buitenlanders als Buhot, Conconi, Forain, Koepping, Raffaëlli, Redon, Rops, Seymour-Haden, Mary Cassatt, Max Liebermann, Whistler, Bracquemond, Desboutin, FantinLatour, Max Klinger, A. Legros, W. Crane, Ricketts, Gaskin, Shannon. Nevens hunne etsen werd ook zooveel mogelijk bijeengebracht en geëxposeerd het werk van overleden meesters als Bresdin, Millet, Hervier, Gaillard, Manet, Meryon e. a.

Hoogst belangrijk, zooals duidelijk is, was deze beweging, die zeer veel invloed had op onze Etskunst, door te laten zien wat op dit gebied in het buitenland gepraesteerd werd, en, ik durf zeggen, onze etsers in de algemeene achting hooger plaatste dan voorheen het geval was geweest.

Omstreeks 1860 was het etsen eene soort liefhebberij, die meer door enkele dilettanten als tijdverdrijf werd beoefend, dan door schilders als een middel om hunne indrukken te uiten.

Toen was het etsen ook eene vorstelijke ontspanning, even als het in

de 18e eeuw een aristocratisch „passetemps" geweest is. De Koningen van Portugal en Zweden en de Gravin van Vlaanderen hebben op niet onverdienstelijke wijze koperen platen bewerkt.

Tot de weinige schilders, die in dien tijd bij ons de etsnaald hanteerden, moet in de allereerste plaats genoemd worden JAN WEISSENBRUCH, die een aanzienlijk aantal kleine platen etste, waaronder enkele uitmuntende voorkomen, en ROELOFS, die er een stuk of twaalf maakte, en, te Brussel, de „Société des Aquafortistes" hielp oprichten. Toen waren in Frankrijk artisten als Méryon, Jacquemart, Fortuny, Flameng, Legros, Millet, Corot, Jongkind, Daubigny, ook aan het etsen en een herleving der etskunst daagde op. Was dit van invloed in ons land? Waarschijnlijk niet, want het is een feit, dat de schilders die in dien tijd begonnen te etsen, er bijna toevallig toe gekomen zijn.

In Pulchri-Studio te 's Gravenhage was een ouderwetsche, houten plaatdruk-pers, en een lid van het Genootschap, de weinig bekende schilder VAN GORKUM kwam op de gedachte deze pers te gebruiken. Hij maakte eenige etsjes, en zijne pogingen trokken de aandacht van JOZEF ISRAËLS, die toen zijne eerste plaatjes begon te bewerken.

Een drukker, niet minder ouderwetsch dan de pers, welke een eeuw minstens oud was, Hubel genaamd, drukte deze plaatjes op hoogst primitieve wijze, met een zwaren, zwarten inkt, en toch, de qualiteiten der plaatjes, die toen ontstonden, waren zóó groot, dat de toenmalige prenten van JOZEF ISRAËLS, JACOB MARIS en MAUVE hoogst merkwaardige producten in hun soort mogen genoemd worden.

Slechts zeer enkele proeven werden gedrukt en thans zijn er van deze bijna nergens te vinden dan in het album van het Genootschap Pulchri Studio. Hier alléén kan men dan ook, op ééne ets na, het compleete „oeuvre" van JACOB MARIS vinden, te zamen een 5-tal plaatjes, die door de volmaakte juistheid van toon op verwonderlijke wijze de kleur zijner schilderijen weêrgeven. Hierbij zijn deze prentjes uiterst gevoelig en gedistingeerd van behandeling. Een dezer, een studie-plaatje met eenige naar de natuur geteekende koppen, is, evenals de andere trouwens ook, door het teedere en smaakvolle doen slechts te vergelijken met de beste etsen van Rembrandt.

Twee dezer platen werden uitgegeven: een „brugje", indertijd in de Kunstkroniek, — en jaren later een „molen", gedrukt op een invitatiekaart voor een tentoonstelling van schilderijen van Maris te Londen. Hoewel de venale waarde voor een Kunstwerk niet van veel belang is, is het toch niet oneigenaardig, dat een afdruk van de eerste dezer plaatjes eenige jaren geleden op een auctie reeds 36 gulden opbracht!

De broeder van Jacob, MATTHYS MARIS, maakte ook een klein aantal etsen, die hij zelf slechts beschouwde als studies van het procédé, maar die door artisten en kenners als unieke preciosa in deze kunst worden beschouwd. Het zijn vrouwenkopjes, of figuurtjes, half zittend onder elegante boompjes, zooals hij ze veel heeft geschilderd. Geheel éénig is de — te Parijs aldus genoemde — *florentijnsche* élégance van deze heerlijke kunstwerken. Al het hooge sentiment, geheel de groote persoonlijkheid van dezen bijzonderen artist zijn in die onbeschrijflijk teêre plaatjes uitgesproken, en zij zullen, met die van Jacob en eenige van Israëls, in de toekomst bijzonder aan geschreven staan.

Tegelijk met Israëls en J. Maris begon ook MAUVE te etsen. In Pulchri zijn dan ook enkele zijner eerste essais, even compleet en rijk van behandeling als zijne latere. Ook in deze plaatjes is geheel zijn persoonlijk en teer talent uitgesproken en het is ten zeerste te betreuren dat er maar enkele afdrukken van bestaan, en in ons land de geheele verzameling dezer etsen, die 18 nummers telt, niet meer bijeen te brengen is.

Het zijn evenzeer kleine plaatjes, die zijn geliefkoosde onderwerpen voorstellen: een meisje met koeien, paarden langs een trekvaart, kudden schapen of houthakkers, alle geestig, raak, pittig gedaan en zeer juist zijn eigenaardigen toon vertolkend.

ISRAËLS daarentegen maakte later enkele groote platen, na een reeks van een vijftiental kleinere.

Unger, de bekende Oostenrijksche etser, had eens, terwijl hij in Holland was, aan ISRAËLS een bijtmiddel aan de hand gedaan eenvoudiger dan het gewone salpeterzuur. Het gemak, dat dit hem aanbood, droeg er toe bij dat hij grootere platen aandurfde.

Zoo ontstonden, na de heerlijk lumineuse en harmonieuse binnenhuizen met arme oude menschen, zoo innig intiem en zoo doordrongen van een beurtelings droefgeestig of rustig landelijk sentiment, een aantal forsch en frisch, lijnig en vast geteekende groote figuren, als de Nettenboetster, de Garnalenvisscher, de Kinderen aan het strand, een Verkwikking, belangrijke platen vol karakter, leven en expressie, misschien ook van een meer moderne kunst-opvatting dan de vorige.

Al zijne etsen echter zijn van een zeer persoonlijke factuur, als spelend met de etsnaald, werkelijk „flaneerend" gedaan. Door en op elkander loopen de lijnen, schijnbaar verward en onbestemd, die evenwel door de groote juistheid van toon meesterlijk kleur en licht uitdrukken en achter hunne verwarring een zeer groote vastheid van ongemeen knappe karakter-teekening verbergen.

De etsen van ISRAËLS zijn gelukkig niet zoo schaarsch als die van de Marissen en Mauve. Verscheidene zijner platen werden uitgegeven en de meeste andere ten minste tot een zeker aantal exemplaren afgedrukt. Zoo hebben zij een veel grootere, zelfs een internationale bekendheid gekregen.

Tot de tijdgenooten van Israëls, die ook nog etsen maakten, moeten ROELOFS, die enkele zeer fraaie plaatjes etste, en JONGKIND gerekend worden.

Deze echt Hollandsche schilder behield, ofschoon te Parijs levend, de karakteristieke eigenschappen van zijne landgenooten. Zijn platen zijn dan ook breed, vast en luchtig behandeld, met een groot en doordringend gevoel van ruimte en licht.

In dien tijd beoefenden BLOMMERS en VROLIJK ook deze kunst, en te Amsterdam werden van MAR. HEIJL een paar series „Motifs de Paysages" uitgegeven.

Met deze laatsten kan de groep etsers die een revival tot stand brachten gesloten worden. Op Israëls na, die later nog eene enkele plaat bewerkte, etsten zij niet meer.

Maar daarentegen vormde zich een groep jongere schilders, die zich met tot dusverre ongeëvenaarde werkkracht op het etsten toelegden.

Voordat ik deze bespreek moet ik echter JHR. STORM VAN 'S GRAVESANDE

noemen, een aparte figuur in onze kunst, die door zijn voortdurend verblijf in het buitenland vele aanhechtingspunten met zijne vaderlandsche kunst heeft verbroken.

Leerling van den genialen Belg Rops, woonde hij eerst vele jaren te Brussel, totdat hij zich niet lang geleden te Wiesbaden, en thans te Berlijn ging vestigen.

Storm van 's Gravesande heeft een grooten naam gemaakt, vooral in Amerika, waar zijn werken zeer gewaardeerd werden om de typisch Hollandsche onderwerpen en de helderheid zijner platen. Daar werden door hoogst begaafde mannen lezingen over zijn werk gehouden, en ook dit droeg bij om zijn naam te verspreiden.

Zeer talrijk is zijn „œuvre". Een 400 platen heeft hij reeds geproduceerd. Meestal zijn zij luchtig en vlot gedaan; met weinig lijnen geeft hij het karakter weer van zijn sujet. Zeer juist geven zijn etsen o. a. de beweging van het langzaam vloeiend water onzer groote rivieren weer.

Jaarlijks kwam Storm in Holland een studiereis maken en zoo kent hij ons land beter dan menige Hollandsche schilder, van de Rietlanden tot Ierseke of Dordrecht.

In de laatste jaren heeft hij zich ook toegelegd op algrafieën, maar wij gelooven dat zijne ware kracht meer ligt in die groote gemakkelijk behandelde, eenvoudige „droge-naald-"platen, waar hij met enkele lijnen de kalmte der Lagunen bij Chioggia of het wild uit-een-spatten van een golf op de Vlissingsche hoofden zeer knap weet uit te drukken. Op het gebied der origineele etskunst is Storm een merkwaardige figuur, die over de grenzen meer bekendheid en succes heeft dan in Nederland.

De jongere schilders, die de etskunst weer begonnen te beoefenen tegelijkertijd te 's Gravenhage en Amsterdam, vormden als van zelf de Nederlandsche Etsclub.

Onder deze komen in de eerste plaats in aanmerking, als geboren etsers zoowel door hun eigenaardige eigenschappen als door hun werkkracht, M. Bauer en Willem Witsen. Beiden hebben, in zeer uiteenloopende richtingen, ongemeen fraaie etsen gemaakt.

Van de overige leden der etsclub onderscheidden zich, in alphabetische volgorde, Etienne Bosch, met vrij talrijke platen, beurtelings realistisch of in eene gewilde stijl-opvatting, als Texel of zijn Jeanne d'Arc. In den laatsten tijd heeft hij architecturale motieven van Frankrijk en landschappen van Italië met zeer eigenaardige hoedanigheden uitgewerkt.

Dijsselhoff openbaarde zijn talent als etser in het onlangs verschenen deeltje „La Jeunesse Inaltérable et la Vie Eternelle", voor hetwelk deze gedistingeerde ornementist een groot aantal versieringen ontwierp, die van eene smaakvolle opvatting en van ongemeen vast talent van uitvoering blijken geven.

Etha Fles, Haverman en Ed. J. Karsen maakten elk slechts eenige etsen, die hun niet tot specialiteiten in het genre kenmerken, maar die niettemin hunne individualiteit zeer duidelijk toonen. A. Koster daarentegen, naast vrij talrijke origineele etsen, waaronder het meest bekend zijn zijne reeks gezichten langs de trekvaart tusschen Delft en 's Gravenhage, voleindigde ook een paar groote reproductie-platen naar Begein en Hobbema.

Van der Maarel en Floris Verster stelden eenige malen voor de

Portefeuille van de Etsclub platen beschikbaar, welke geheel den stempel dragen van echte painter etchings.

M. van der Valk en W. de Zwart daarentegen eigenden zich meer speciaal dit procédé toe en hebben een aantal zeer opmerkenswaardige platen geleverd. De eerste gaf met een juist en gevoelig begrip vele schilderachtige brokken van oud-Amsterdam, en met ongemeene intimiteit indrukken van ons schijnbaar eentonig maar aantrekkelijk polderlandschap.

De Zwart, met zijn machtig koloristen-temperament, gaf ons rustige landelijke sujetten, boerderijen, half bedolven onder het loof van zware iepen, slooten met melkschuitjes of bouwvallige schuren, in sterke tegenstellingen van wit en zwart, in een krachtigen en fraaien toon, die zeer juist kleur uitdrukt.

Bijna alle leden van de Ned. Etsclub beoefenden meer het landschap dan figuur-onderwerpen. Uitzonderingen waren Therèse Schwartze en Jan Veth. Van de eerste verscheen een „Weesmeisje" in een der Portefeuilles.

Jan Veth maakte eenige figuur-studies met zeldzame nauwgezetheid en een streng zoeken naar het weêrgeven van het karakter zijner modellen. Het portret van Dr. Schaepman is een zeer gevoelige uiting van deze opvatting. Ook een oude boer is een zeer verdienstelijk werk, met veel zorg en geduld bestudeerd. Vóór deze platen had Veth eenige gezichten van Dordrecht en Laren geëtst, in een eigenaardige en zeer uitvoerig bewerkten toon.

Willem Witsen heeft eene zeldzame kracht van expressie in zijn etsen bereikt. Bij hem is dit procédé onbeperkt en hij weet, met zijn groote energie en zijn ongemeen technische kennis, bewonderenswaardige effecten te verwerven. Voor hem is een koperen plaat hetzelfde wat voor een schilder zijn doek is: een middel om zijne gedachten uit te spreken, zoo compleet mogelijk. Witsen zal niet beperkt blijven door enkele technische eigenschappen, maar hij zal alle hulpmiddelen aanwenden om van elk zijner etsen een absoluut geheel te maken, een kunstwerk op zichzelf.

Dit is hem meermalen gelukt, vooral in den laatsten tijd. Nog onlangs stelde hij bij v. Wisselingh een aantal prenten ten toon, meest achterbuurten van Amsterdam, oude huizen zich in grachten weêrspiegelend, die hoogst merkwaardig zijn van opvatting, begrip en doorwerktheid, en, ik herhaal het, volmaakte kunstwerken op zichzelf.

Zooals Alberdingk Thijm eenmaal iemand noemde: „de Prins onzer etsers," zoo is thans zeker onze Prins, M. Bauer. Deze is etser geboren als een vorst erfgenaam van een kroon. Hij vereenigt in zich alle eigenschappen, die de bekoring uitmaken van het etsen: een luchtige maar vaste, nooit vermoeide en toch niet oppervlakkige factuur, een onbeperkte fantasie, die hem veroorlooft de meest ingewikkelde composities als spelend neêr te schrijven op somtijds zeer groote platen.

Etsen als „Aladdin", „Een Optocht", „de Koningin van Saba", als zijne talrijke illustraties voor „Akëddysseril", „La Jeunesse Inaltérable", en zoo vele anderen nog zijn éénig in onze kunst, nà Rembrandt.

Met zijne schilders-qualiteiten vereenigt hij in zich die van een uiterst zeldzaam begaafd compositeur, die met evenveel gemak als een ander eenige planken nateekent, de meest ingewikkelde Oostersche optochten en menschenmassa's weet te ordenen.

Bauer heeft een uiterst zeldzaam talent van „visionnair", van met

gesloten oogen te *zien* wat hij wil maken, en zoo wordt de bevolking zijner sujetten geheel homogeen met het „milieu", waarin zij zich beweegt. Zooals hij zeer terecht eens schreef, „men moet die Turksche steden aanzien zooals ze hebben kunnen wezen, en zeker geweest zijn voor een paar honderd jaren." Zoo ook kan hij zijne stadsgezichten stoffeeren. Buiten eenige kwestie is hij een onzer merkwaardigste artisten op dit gebied, niet alleen van heden, maar van geheel onze kunst.

Met hem heb ik het laatste lid van de Ned. Etsclub besproken. Toen deze club had opgehouden te bestaan, na een tien-jarig, actief leven, kwamen nog enkele etsers zich openbaren.

Dupont exposeerde plotseling een reeks prenten, ongemeen knap en raak gedaan. In ééns plaatste hij zich op den hoogsten rang als executant, als virtuoos, door de meesterlijk vrije behandeling zijner meestal Amsterdamsche onderwerpen. Hij bereikte met deze platen een toppunt, zoo hoog dat het hem moeielijk zal zijn op deze wijze verder te komen. Maar wat hij reeds geproduceerd heeft is van blijvende waarde.

Nu blijft mij over nog een aantal etsers te vermelden, die zich niet speciaal aan deze kunst wijdden, of meer door reproductief werk dan door origineelen naam maakten.

In de eerste plaats Graadt van Roggen, die werkelijk uitmuntende platen maakte naar J. Maris en ook een klein aantal hoogst gevoelige origineelen, stads- en duingezichten in de omstreken van Haarlem, die den naam van Ruysdael suggereeren.

Prof. Dake is zeer bekend door zijn krachtige, groote platen naar Rembrandt, van Dijck, J. Israëls, Mauve. Het portret van onze Koningin, dat hij eenige jaren geleden maakte, droeg ook veel bij tot het verbreiden van zijn naam.

H. J. van der Weele maakte vele kleine plaatjes, die voor hem zeer nuttige voorloopers waren van zijn uiterst gevoelige vertolkingen van Mauve, wiens kunst hij met bewonderenswaardige liefde en begrip weêrgaf. Met zeer bijzondere kennis van de factuur van dezen Meester zijn deze platen behandeld en daardoor zoo aantrekkelijk.

Arendzen kan niet in den zuiveren zin een etser genoemd worden; zijne trouwe en zorgvuldig bewerkte etsen zijn meestal reproducties van oude en moderne meesters. Die van Burgemeester Six en Elisabeth Bas zijn zeker zijne belangrijkste en meest geslaagde.

H. G. Icke maakte in zijn vrijen tijd merkwaardige penteekeningen die hem er toe leidden, na eenige kleine essai's het bekende schilderij van Frans Hals in het museum te Brussel te etsen.

Een schilder, die te weinig etst, is P. de Josselin de Jong. Hij heeft alle eigenschappen om een ongewoon etser te zijn. De weinige platen, die hij maakte, zijn knap geteekend, in enkel vaste, frissche, mooi geobserveerde lijnen uitgesproken en behooren tot de zeer goede etsen van onzen tijd.

Ook H. W. Mesdag maakte twee kleine plaatjes die vlug en luchtig geteekend zijn en de eigenschappen zijner schilderijen vertoonen: ruimte, beweging, atmospheer.

E. Stark exposeerde met succes enkele etsen, in zijn vrijen tijd gemaakt, meest kleine schetsen van Hollandsche motieven, in weinig lijnen, rustig gedaan, en een paar grootere platen.

Willem Steelink, de bekende graveur, legde zich in de laatste jaren op

etsen toe. Een zeer fraaie plaat is zijn vioolspeler naar Jacob Maris. Zijn zoon Willem Steelink Jr., die ook schildert, maakte reeds een groot aantal platen voor uitgaven, naar Bosboom, J. Israëls; een zijner beste is de zeer groote reproductie naar Jan van Essen, Royal Prisoners, waarin factuur en kleur zeer goed uitgedrukt zijn.

In den allerlaatsten tijd zijn zich bij deze lijst van namen nog komen voegen Mej. H. de Vries met lijnige, gevoelige etsen, meest landelijke figuurtjes, Nieuwenkamp met kloek en vast gedane stadsgezichten en Monnickendam met oude Parijsche buurten, zeer vlug en handig geteekend, die eenigszins aan de factuur van Dupont doen denken.

Het is niet onaardig statistisch de merkwaardige uitbreiding der etskunst in Nederland na te gaan.

Terwijl in 1883 op de Koloniale- en Uitvoerhandel-Tentoonstelling te Amsterdam in de afdeeling *gravure* alleen aanwezig waren: Arendzen, J. Israëls, Kruseman van Elten, Leenhoff, Löwenstam, D. J. Sluijter, H. Sluijter, W. Steelink, Storm van 's Gravesande, Taurel en Ph. Zilcken, met te zamen 26 etsen, exposeerden te Parijs in 1889: Arendzen, Dake, Mej. van Houten, A. L. Koster, Storm van 's Gravesande, Jan Veth, H. J. v. d. Weele, W. Witsen, Ph. Zilcken bijna het dubbele aantal werken, ruim veertig nommers.

Te Chicago in 1893 was het aantal wederom verdubbeld: ik noteer aldaar ongeveer 80 etsen.

De beide tentoonstellingen te Venetië, in 1895 en 1897 hebben veel bekendheid gegeven aan de moderne Hollandsche etsen, maar tot heden uitsluitend aan oorspronkelijke, aan „eaux-fortes de peintres" zooals zij genoemd worden.

Voor deze twee belangrijke tentoonstellingen was mij de vereerende taak opgedragen de Hollandsche etsen bijeen te brengen. Ik mocht het genoegen smaken mijne pogingen met ongemeen succes bekroond te zien: in '95 kon ik aldaar 75 lijsten met etsen rangschikken, terwijl in '97 het aantal lijsten, waaronder slechts enkele lithografieën aanwezig waren, bijna 160 bedroeg, en, men lette er op, terwijl uitsluitend origineel werk werd toegelaten. Bij laatstgenoemde namen waren zich komen voegen die van Bauer, E. Bosch, Dysselhoff, Siebe ten Cate, Graadt van Roggen, Haverman, van Hoytema, Moulijn, Reicher, E. Stark, Lion Cachet, H. de Vries, Jan Veth, W. de Zwart.

Uit deze gegevens is duidelijk te zien welk een vlucht de etskunst in Nederland in de laatste helft van deze eeuw heeft genomen, een vlucht, die waarschijnlijk haar hoogste punt nu bereikt heeft, maar die daarom niet minder belangrijk is.

Laten wij nu hopen, dat er op de Parijsche Tentoonstelling van 1900 een voldoende ruimte beschikbaar zal zijn om een volledig overzicht te geven van onze etskunst in den laatsten tijd, zoowel wat oorspronkelijk als reproductief werk betreft. Indien dit het geval is, zal deze afdeeling van ongemeen belang zijn tegenover het buitenland, op deze tentoonstelling die een eeuw van groote productiviteit op het gebied der Etskunst zal sluiten.

IX

ONZE KUNSTNIJVERHEID

DOOR

J. R. DE KRUYFF,
Directeur van 's Rijks School voor Kunstnijverheid

---

ver de juiste beteekenis van het begrip „kunstnijverheid" is men het niet altijd eens. En dat zal men ook niet gemakkelijk worden.

Want, afgaande op hetgeen men rekent er toe te behooren, is de benaming niet gelukkig gekozen.

Te oordeelen naar de samenkoppeling van de woorden: „kunst" en „nijverheid" zou men er onder moeten verstaan: al wat door fabrieks- en ambachtsnijverheid wordt voortgebracht en het schoonheidsgevoel kan bevredigen.

Doch gemeenlijk wordt het begrip wat ruimer genomen en óók uitgestrekt over heel het gebied van de décoratieve kunst, dat wil zeggen: tot alle uitingen van beeldende kunst die bestemd zijn deel uit te maken van een te voren bedacht geheel.

De min juiste benaming dateert van de hernieuwde aandacht, die men — vóór ongeveer 50 jaren — aan vele verwaarloosde kunsten en ambachten schenken ging. En zij ontstond, toen men allerlei voorwerpen en samenstellingen (die vroeger òf eenvoudig tot het ambacht òf tot de kunst werden gerangschikt) ging afzonderen tot een nieuwe groep, naar het voorbeeld van onze naburen die in Duitschland spraken over: „kunstindustrie", in Engeland over: „industrial arts", in Frankrijk over: „arts appliqués à l'industrie".

Van lieverlede is men tot het inzicht gekomen dat een kunstambachtsman vóór alles een goede ambachtsman moet wezen en dat zijn werkstuk onvermijdelijk een kunstwerk worden zal, wanneer hij daarin uitdrukking weet te geven van zijn gevoel voor karakter en voor overeenstemming in de verscheidenheid van vorm en kleur.

Vóór vijftig jaren dacht men er ànders over.

Kunstnijverheid werd geacht te zijn: beeldende kunst toegepast op nijverheid, in den ongunstigen zin van het woord: kunst aangehecht aan het voortbrengsel der nijverheid. De schrijnwerker timmerde een doelmatige ruimte tot berging en de beeldsnijder maakte er een buffet of een pronkkast van. De smid vormde in allen eenvoud zijn potkachel, en andere handen waren dan bereid dien aan te kleeden tot een salonhaard.

Kunstenaar en ambachtsman — zoo dacht men — zijn er twee, en voor den kunstambachtsman was geen plaats bij die verderfelijke verdeeling van arbeid.

In de nijverheidskunst zoowel als in de décoratieve kunsten heerschte een tijdperk van verval zooals er zelden een voorkomt.

Al sints „den franschen tijd," waarin zoovele werkplaatsen waren te niet gegaan, kwijnde de ondernemingsgeest.

Het zelfvertrouwen in eigen verbeeldingskracht en kunstvaardigheid was te loor gegaan: men achtte het eenvoudig dwaasheid iets te willen maken dat met het buitenlandsch product kon wedijveren.

Wat „mooi" moest wezen kwam van over de grenzen: alle artikelen van weelde werden ingevoerd. En Frankrijk bij voorkeur had het monopolie van den smaak. Van uit de fransche hoofdstad alléén was nog iets goeds te verwachten: Parijs! Parijs!

En toch, daarginds was over het algemeen genomen, de toestand niet veel beter. In heel Europa was het peil van den kunstsmaak gedaald. De mode was ontaard. Voor het schoone was het gevoel verzwakt: slechts het nieuwe bekoorde. Van over de grenzen was dus evenmin een réactie te verwachten. Een betere strooming kon er niet van uitgaan, bij ontstentenis van een degelijken prikkel, van een vruchtbaar beginsel tot opbeuring en verheffing.

En stilstand was haast overal.

In krachteloozen sluimer was de kunstnijverheid verzonken.

Maar de schoone slaapster zou gewekt worden. Wij schrijven nu vijftig jaren later en overal op haar gebied heerscht leven!

Sinds het jaar '51 in het buitenland voorbereid, slaat de beweging ruim 20 jaren later naar onze landpalen over, en nog geen tien nieuwe jaren zijn verloopen of aller belangstelling is levendig geworden.

Het zelfvertrouwen keert terug en schudt den ondernemingsgeest wakker. En niet zoodra zijn de werkplaatsen heropend of bruikbare artistieke krachten vloeien allerwege toe en brengen ze in luttele jaren tijds tot ontwikkeling en bloei.

Een edele naijver ontstaat.

Regeering van Staat en Provincie, Gemeente en particulieren, patroon en werkman nemen beurtelings het initiatief voor de instellingen tot verheffing van onze kunstnijverheid. De aloude en nieuwere Maatschap-

pijen en Vereenigingen voor industrie en volksontwikkeling dingen als om strijd naar den voorrang aan de spits der beweging.

De Nederlandsche Vrouwen zijn bij verre na de laatsten niet om het groote gewicht van hun invloed en hunne medewerking te erkennen. De Leden van ons Vorstenhuis geven steun en leiding aan de maatregelen tot herleving en veredeling. Tentoonstellingen worden gehouden; Muséa worden aangelegd; Scholen trekken de sluimerende krachten uit het volk tot zich en brengen tot rijpheid de vruchtbare kiemen die — bij gebrek aan voeding — weleer verloren gingen.

De studie der Oudheid neemt een practische richting en de kunstgeschiedenis doet het licht vallen op de onveranderlijke beginselen voor de samenstelling van eigen gedacht Schoon.

De Natuurstudie ontwaakt en wordt de leidsvrouw van een jonger geslacht van kunstenaars. De herleefde Bouwkunst voedt de Bouw-Ambachten en steunt de Versierende Kunsten. Dicht- en Letterkunde gaan als verjongd hun zusteren vóór.

Alle sfeeren zijn bevrucht met oorspronkelijkheid;
een ongekende drang tot scheppen en verbeelden breekt zich baan:
de eerste dag eens nieuwen levens!

Waar is die ommekeer aan te danken, en hoe is dat alles in zijn werk gegaan?

Eerste aanleiding zijn de Wereld-tentoonstellingen.

Van het jaar '51 af, in Londen en later in Parijs en Weenen, waar het beste werd samengebracht van hetgeen voor de wereldmarkt waarde had, vond iedereen wien het aanging de gelegenheid tot vergelijking.

Hij kon er de productiewijze nagaan niet alleen van de oudere lang gevestigde ondernemingen, maar ook van de jongere en jongste werkplaatsen, die de concurrentie had doen ontstaan. Hij kon er ook leeren, dat de goede smaak geen natuurlijk monopolie is van een lang bevoorrechte natie, doch met overleg en oefening kan worden aangekweekt, gelijk alles wat met zorg tot groei en bloei komt, als maar de vruchtbare kiem daartoe voorhanden is. En wie zich dan herinnerde wat in den goeden ouden tijd door eigen voorouders gemaakt was, voelde het zelfvertrouwen ontwaken en den lust gewekt: hetzij om geld en arbeid te wagen in een nieuwe industriëele onderneming van artistieken aard, hetzij op nieuwen en beteren leest te schoeien de oude zaak die nog genoeg levensvatbaarheid had om tot hoogeren bloei te geraken.

In den Ondernemingsgeest van de Nederlandsche Nijveren ligt de kern van den Vooruitgang.

Maar ook een schoone taak was weggelegd voor hen, die door ambt of werkkring of door aanleg en toewijding zich geroepen voelden om de pogingen der Industriëelen te steunen door middel van het Onderwijs: door het organiseeren van Tentoonstellingen, het aanleggen van Muséa en het stichten van Scholen. In dien zin mogen als hoofdoorzaken van Vooruitgang — en naar tijdsorde gerangschikt — genoemd worden:

I. de Wet op het Middelbaar Onderwijs (1863)

II. de Werkkring van Maatschappijen en Vereenigingen (van 1872 af)

III. de Instelling van de Afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken. (1875)

I. De Wet op het Middelbaar Onderwijs leidde tot réorganisatie van de Delftsche Academie en tot de vestiging van een leerstoel voor de schoone Bouwkunst aan de Polytechnische School.

Professor Eügen Gugel (door Thorbecke uit Beieren naar ons land geroepen) deed de oogen opengaan bij velen, welke aan die verruiming van blik hun verderen lust tot studie danken en die later, bij de uitvoering van hunne bouwwerken of ook door middel van het Onderwijs, onze kunstnijverheid krachtdadig gesteund of bevorderd hebben.

Dezelfde Wet riep ook te voorschijn de akten van bekwaamheid in het teekenen en boetseeren.

De zetel voor de hiertoe ingestelde examen-Commissie werd in '73 van den Haag naar Delft (later weêr naar Amsterdam) overgebracht. En een tijdlang waren het prof. Gugel en ook Ad. Le Comte (van '74 af adsistent, van '78—'94 leeraar aan de Polytechnische School) die een groot aandeel hadden in de opleiding van de candidaten voor deze examens.

Aan Le Comte was mede toevertrouwd de studie van het Ornament, en voor de waarde van zijn onderwijs mogen pleiten de namen van enkelen zijner leerlingen: Sluijterman (thans te Delft in zijne plaats werkzaam); Gips, Kerling en Spoon allen beoefenaars van décoratieve kunst; Senf, de chef-schilder aan de Delftsche Aardewerkfabriek; Joost Thooft en Labouchère, de fabrikanten zelve; ook Jan Schouten, de Delftsche glasbrander.

II. De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid was de eerste onder hare zustervereenigingen, die de hooge waarde van kunstbeoefening voor den bloei der industrie openlijk erkende.

Het was in Juli '72, in hare Algemeene Vergadering onder praesidium van Dr. A. Vrolik te Sneek gehouden, dat besloten werd tot de oprichting van een Museum van Kunst toegepast op Nijverheid; en in het jaar '77, bij de viering van het Eeuwfeest der Maatschappij, werd deze stichting door Prins Hendrik der Nederlanden geopend. De Voorzitter, Mr. J. A. Enschedé, van de museumcommissie (die verder bestond uit de Heeren A. C. Kruseman — „als weinig anderen bezield door geloof in den kunstzin van ons volk" — S. J. Graaf van Limburg Stirum, prof. V. S. M. van der Willigen, en F. W. van Eeden) getuigde ervan: „dat slechts een kleine verzameling tot stand „was gekomen, eene kern, die nauwelijks den naam van Museum verdient." Zij bestond uit: gipsafgietsels, galvanoplastische modellen, textiele kunst, glaswerk en céramiek. Maar zij is thans, na twintig jaren — wij kunnen het op onze beurt getuigen — aangegroeid tot een belangrijke collectie, welke alom in den lande nut verspreidt, omdat bij voorkeur voorwerpen worden aangekocht, die geschikt zijn om bij de verschillende departementen van de maatschappij of elders te worden rondgezonden tot het geven van kunstbeschouwingen en het illustreeren van lezingen. Zij is dit geworden onder leiding van hare Commissie en vooral van haren Directeur F. W. van Eeden („wien de maatschappij grootendeels hare beide muséa dankt" zooals destijds Dr. Vrolik in zijn openingsrede zeide). In het jaar

'86 werden door de Regeering voor het Museum van Kunstnijverheid ook de groote zalen aan den voorgevel van het Paviljoen te Haarlem beschikbaar gesteld.

De verzameling werd gesteund door aanzienlijke giften van Koningin Sophie, van de Prinsen Hendrik en Frederik, van den Groot-Hertog en de Groot-Hertogin van Saksen-Weimar en in den lateren tijd: van H. M. de Koningin-Regentes, Beschermvrouw der instelling.

Inmiddels was door de maatschappij — in '79 — een avondteekenschool geopend, een plan, dat tot rijpheid kwam, toen de Staten van Noord-Holland een jaarlijksch subsidie voor 5 jaren aan het museum verleenden, onder voorwaarde, dat dit subsidie ook voor het Onderwijs werd dienstbaar gemaakt. Deze School voor Kunstnijverheid (nu dag- en avondschool) werd zes jaren later naar het Paviljoen overgebracht en onlangs uitgebreid. Zij staat onder leiding van den Dir. Ed. von Saher, tevens Conservator van het Museum, en verleent hieraan, door wederzijdsche wisselwerking, nog meerdere practische waarde.

In de Alg. Vergadering van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, in Aug. '74 te 's Gravenhage gehouden, werd besloten om het 25-jarig bestaan der Vereeniging in 't jaar '76 te vieren in Amsterdam, waar de Afdeeling, aldaar gevestigd, het voornemen had te organiseeren een Tentoonstelling van Kunst toegepast op Nijverheid.

Deze tentoonstelling zou grootendeels de aanleiding worden tot de maatregelen, welke 's Lands Regeering in het belang van onze kunstnijverheid dacht te nemen.

De Tentoonstelling, die ook een rétrospectieve Afdeeling bevatte, was aanvankelijk bedoeld nationaal te zijn; doch later — (op voorstel van Schrijver dezes) — werd zij uitgebreid met een Internationalen Wedstrijd en ter wille van de meerdere voorbereiding werd zij een jaar later gehouden: in den zomer van 1877.

De voorwerpen waren verdeeld in elf groepen, n.l. kunst toegepast op de versiering en stoffeering van gebouwen, de bewerking van onedele en edele metalen, glas- en aardewerk, stoffen voor kleeding en huiselijk gebruik, vervoermiddelen, grafische kunsten, vrouwelijke handwerken, middelen ter verspreiding van kunstzin en goeden smaak. De internationale Wedstrijd omvatte 22 prijsvragen, waarvoor prijzen in geld werden uitgeloofd tot een gezamenlijk bedrag van bijna 19 duizend gulden.

Reeds in het najaar van '75 werd het Voorzitterschap van de Regelings-Commissie aanvaard door den Prins van Oranje, in het volgende jaar ook door Prins Alexander der Nederlanden. Onder-Voorzitters waren: Mr. D. J. Baron Mackay van Ophemert (Lord Reaij), destijds voorzitter van het Hoofdbestuur der Vereeniging (sinds diens vertrek naar het buitenland vervangen door Jhr. den Tex, den Burgemeester van Amsterdam) en Mr. Leonard Wolterbeek: (tevens voorzitter van de kleinere Uitvoerings-Commissie, die verder bestond uit de Heeren: M. H. Hartogh, C. A. A. Dudok de Wit, E. W. B. van Erven Dorens, Mr. W. Heineken, J. H. Rennefeld en de secretarissen: H. J. G. Mijnssen en J. R. de Kruyff).

In de Regelings-Commissie hadden voor de internationale afdeeling o.a. zitting: de Voorzitter der „Union Centrale pour les arts appliqués à l'industrie" te Parijs, de Directeuren van de kunstnijverheidscholen te Weenen, Dresden en München en meer anderen. Voor de Jury van de nat. afd. waren C. Springer voorz. en Joost Thooft secr. Voor de internat. afd. (waaraan door 256 buitenlandsche en 175 Nederlandsche inzenders werd deelgenomen) waren van de Jury: Victor de Stuers Voorz. en C. Muysken Secr.; en verder bestond zij uit twee leden voor elk der aan den Wedstrijd deelnemende rijken, zijnde, behalve Nederland: Oostenrijk, Frankrijk, Italië, België, Denemarken, Zweden en Noorwegen, Pruissen, Beieren en Saksen.

's Lands Regeering verleende aan de Tentoonstelling een subsidie van *f* 20.000; de Gemeente Amsterdam gaf *f* 3,500: aan particuliere giften werd bijeengebracht *f* 6,500, enz.

Het aanzienlijk bedrag aan particuliere bijdragen had de Commissie te danken aan den krachtigen steun haar verleend door Prins Alexander der Nederlanden, die hiertoe de medewerking had ingeroepen van Heeren Commissarissen des Konings in de verschillende provinciën.

Als tweede Voorzitter werden door Prins Alexander geprésideerd twee van de Vergaderingen der Regelings-Commissie, op 20 Januari en 17 Mei '77 te 's Gravenhage gehouden.

In de eerstgenoemde Vergadering gaven tot uitvoerige gedachtenwisseling aanleiding o. a. de navolgende punten: „*1.* het stelsel van „teeken-onderwijs naar voorbeelden in plaat; (wat door de Uitvoerings-„Commissie niet geheel en al verworpen werd, in tegenstelling van de „meening der „Union Centrale" te Parijs); *2.* de Jury van toelating is „voor het binnenland niet, voor het buitenland wel aan te bevelen; „*3.* tot mededinging naar de prijsvragen kan het model niet, doch alleen „het geheel voltooide werkstuk in aanmerking komen; *4.* het uitloven eener „medaille voor den ontwerper, in het bizonder van een bekroond werk-„stuk, zou in strijd zijn met den aard der tentoonstelling (waar uit-„gevoerde werkstukken werden verlangd); *5.* het is niet wenschelijk „bij de beoordeeling der mededingende voorwerpen op derzelver meerdere „of mindere kostbaarheid te letten."

In de tweede Vergadering werd o. a. de Begrooting behandeld, beloopende een totaal-bedrag van *f* 71.350 (later verhoogd tot ruim 90 mille).

Alle deze besprekingen werden door den Prins als Voorzitter geleid.

De Tentoonstelling werd gehouden in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, dat met zijn galerijen en bijzalen gevuld was met inzendingen, die zich ook uitstrekten over het geheele Frederiksplein, dat als vóórplein door bruggen (afkomstig van de kort te voren gehouden Landbouw-Tentoonstelling) met het Paleis verbonden was.

Wegens het overlijden van de Koningin had in alle stilte op den 14den Juni '77 de opening plaats door den Prins van Oranje, vergezeld van Prins Alexander der Nederlanden. Schrijver dezes, die de tentoonstelling had ingericht en bij de ietwat overhaaste opening op dien dag nog de eenige was, die wist wàt er stond, en wàar het stond, mocht het voorrecht genieten om den eersten Voorzitter rond te leiden; en hij was verrast door de veelzijdige kennis en den degelijken smaak waarvan de Prins van Oranje bij alle inzendingen, die niettemin van zeer uiteen-

loopenden aard waren, voortdurend blijk gaf. Trouwens: het verblijf in het buitenland was — ten aanzien van de nijverheids en décoratieve kunsten — juist een uitmuntende leerschool geweest. En duidelijk kwam aan het licht, welke goede Beschermer en ijverige bevorderaar van onze kunstnijverheid Prins Willem als regeerend Vorst zou geworden zijn.

De Tentoonstelling werd later en langdurig bezocht door Koning Willem III, herhaaldelijk door Prins Hendrik der Nederlanden en door meest alle Leden van het Koninklijk Huis.

Door Mr. Tak van Poortvliet, Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid werden op 22 Febr. '78 de onderscheidingen aan de bekroonde inzenders uitgereikt.

De Amsterdamsche Tentoonstelling van '77 is door andere gevolgd.

Zoo werd — bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Departement 's Gravenhage van de Ned. Maatschij. ter bevord. van Nijverheid — in Juni '88, een zeer geslaagde Nationale Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid in den Koekamp te 's Gravenhage geopend, georganiseerd door een Comité van Uitvoering bestaande uit de Heeren: Dr. Lod. Mulder (voorz.), Mr. W. Stortenbeker, A. E. van Kempen, Jhr. Mr. W. Th. Gevers Deynoot en de secretarissen: A. W. Stortenbeker, Jhr. Mr. R. A. Klerck en M. M. Couveé Jr. De Tentoonstelling was in dezelfde elf groepen als de Amsterdamsche verdeeld, toonde in vele der talrijke en degelijke inzendingen reeds duidelijk sporen van vooruitgang, duurde tot in October en beoogde als einddoel: om een eventueel geldelijk overschot te bestemmen voor een Museum van Kunstnijverheid, op te richten in den Haag. Inderdaad is dit museum onder steeds toenemende belangstelling tot stand gekomen en uitgebreid, zeer ten voordeele van de Haagsche Academie voor Beeldende Kunsten (Dir. A. van Delden), bestemd tot opleiding voor het Middelbaar Onderwijs en voor de practische beoefening van nijverheids- en décoratieve kunsten.

In Dordrecht werden in de jaren '92 en '97 Tentoonstellingen gehouden door de Vereeniging voor Vak en Kunst, (wanneer de beschikbare ruimte dit hier gedoogde, een uitvoerige beschrijving overwaard.)

Ook Vak-Tentoonstellingen werden georganiseerd. Onder meer anderen werd bij herhaling door het Kon. Ned. Handelsmuseum (dir. Westerouen van Meeteren en Travaglino) een meubel tentoonstelling ingericht in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam.

III. Alvorens te zeggen wat door de andere Maatschappijen en Vereenigingen gedaan is voor onze Kunstnijverheid, is het — naar chronologische volgorde — hier de plaats om, in hoofdzaak, de bemoeiingen te gedenken van 's Lands Regeering, die uitgingen van de nieuw gevormde Afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen aan het Departement voor Binnenlandsche Zaken (Referendaris: Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers).

Al in den aanvang waren op 's Lands begrooting gelden uitgetrokken om kunstvoorwerpen van Nederlandschen oorsprong voor ons land te behouden en afgietsels van oude gedenkteekenen te doen vervaardigen.

De kunstvoorwerpen werden voorloopig bijeengebracht op de Prinsengracht te 's Gravenhage onder directie van David van der Kellen Jr., later aangevuld en overgebracht naar 's Rijks Museum te Amsterdam, om als onderdeel daarvan te vormen het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst (Een zaak, die in de hoofdstad zelve reeds sedert eenige jaren ook door het Kon. Oudheidkundig Genootschap ter harte was genomen). De afgietsels werden in een der overdekte binnenplaatsen van datzelfde gebouw bewaard. Van deze reproductiën worden door een Rijkscommissie tot vervaardiging en ruiling exemplaren kosteloos verkrijgbaar gesteld voor scholen die door het Rijk gesubsidieerd worden.

In het jaar '77 werd — zooals we zagen — door de Regeering aan de Amsterdamsche tentoonstelling van kunstnijverheid een subsidie verleend van *f* 20.000, blijkbaar daarom zoo ruim, om op die wijze de gewenschte aanleiding te vinden tot een krachtige tusschenkomst op dat gebied. Immers nog gedurende de tentoonstelling werd bij Koninklijk Besluit een tijdelijke Rijks-Commissie benoemd met de taak: „tot het instellen van „een onderzoek naar en het uitbrengen van een Rapport „aangaande den toestand der Nederl. Nijverheid uit het oog„punt van kunst en smaak beoordeeld, alsmede omtrent de mid„delen welke tot verbetering en ontwikkeling van die kunst„industrie zijn aan te wenden, een en ander naar aanleiding van de te „Amsterdam geopende tentoonstelling." Tot Leden werden benoemd: prof. V. S. M. van der Willigen voorzitter, P. N. Muller, prof. E. Gugel, David van der Kellen Jr. en den secretaris J. R. de Kruyff (van wiens hand in het daaraan voorafgaande jaar bij de voorbereiding van de Amsterdamsche tentoonstelling een boekje was verschenen, dat reeds wenken bevatte over den aard der middelen, die tot verbetering leiden konden). Tijdens den arbeid der Commissie is prof. van der Willigen overleden en als Voorzitter opgevolgd door het lid P. N. Muller.

Deze Commissie bracht in Mei van het jaar '78 een lijvig Rapport uit, dat lang niet gunstig luidde en o. m. het volgende inhield: „het „ornamenteel beeldwerk in steen e. d. staat bij ons op een zeer lagen trap „van ontwikkeling; de meubelen zijn overladen met snijwerk en dit „snijwerk is meestal slecht; het gevoel voor een fraaie profileering is „vervangen door ingenomenheid met een schitterend gepolijst oppervlak „en karakterlooze omtrekken; in onze zilver-industrie worden alle betere „eigenschappen verdrongen door zinlooze praal en glans; onze faience„industrie is in verval; de décoratieve schilderkunst is eerst in haar „geboorte; van glaswaren, bronzen weelde-artikelen, garnituren, leder„galanterieën, enz., voorziet ons het buitenland; meubelstoffen, met uitzon„dering van tapijten, worden geheel en al gemist; stoffen voor kleeding „en huiselijk gebruik, die door oorspronkelijke patronen uitmunten, worden „in ons land bijna niet vervaardigd; de vrouwelijke handwerken bederven, „behoudens zeldzame uitzonderingen, allerwege den smaak."

Als middelen tot verbetering werden door de Commissie voorgesteld: *a.* Herziening van het teeken-onderwijs op alle scholen; *b.* Stichting van een kunstnijverheid-museum met daaraan verbonden centrale school, tevens kweekschool voor teeken-onderwijzers; en van industrieële vak-

scholen met daartoe behoorende kunstverzamelingen in de provincies; *c.* instelling van een permanente commissie, belast met de regeling en instandhouding van het teekenonderwijs en de belangen van de kunstnijverheid in het algemeen.

Van deze middelen heeft de Regeering ter hand genomen: *a.* de herziening van het Teeken-onderwijs en van *b.* de stichting van een Rijks-school voor kunstnijverheid.

a. De herziening van het Teeken-onderwijs werd ingeleid door een verslag over de inrichting der teekenscholen in het buitenland, uitgebracht door een Commissie bestaande uit Jhr. Victor de Stuers en Dr. M. Salverda, hiertoe bij Kon. Besluit in Sept. '78 benoemd;

en door een tweede Verslag van de heeren W. B. G. Molkenboer en J. Striening, bij Kon. Besluit in Jan. '80 benoemd tot het instellen van een onderzoek naar de methode bij het teeken-onderwijs in België.

En alinée naar aanleiding van deze rapporten werd in Sept. van '81 in 's Rijks museumgebouw te Amsterdam gevestigd een Rijks Normaalschool tot opleiding van Teekenonderwijzers (Dir.: W. B. G. Molkenboer).

Andere reeds bestaande scholen, waaronder de Haagsche en Rotterdamsche Teeken-Academies, de Kon. school te 's-Hertogenbosch, de Academie Minerva te Groningen breidden zich uit; het teekenonderwijs werd aan Industrie- en Ambachtscholen, ook aan de Industrieschool voor vrouwelijke jeugd te Amsterdam en aan de Rotterdamsche en Haagsche industriescholen voor Meisjes meer op den voorgrond gebracht, en op Burgerscholen en vele Lagere scholen ingevoerd.

En vele oud-leerlingen van de hier genoemde scholen wijdden zich later niet slechts aan het teeken-onderwijs op de Middelbare en Lagere Scholen, doch ook aan de practische beoefening van Nijverheids- en decoratieve kunst.

b. De Rijks-School voor Kunstnijverheid (dir.: J. R. de Kruyff) in het jaar '81 gesticht, is ook in het Rijks-Museum gebouw onder — (of liever boven) — gebracht, een ligging die niet medewerkt tot hare meer algemeene bekendheid. Het aantal leerlingen bedraagt gemiddeld 60 per cursusjaar en zou veel grooter zijn als ook avond-lessen konden worden gegeven (wat veiligheidshalve in dit gebouw niet raadzaam is).

De leerlingen zijn verdeeld over de afdeelingen: voor Bouwkunst en aanverwante kunstambachten (meubelmakers, bewerkers van metalen); voor décoratieve beeldhouwkunst (in steen en hout, voor médailleurs enz). en voor décoratieve schilder- en teekenkunst (waaronder ook céramiek, textiele kunst, boekversiering enz.) Als bij alle dagscholen in Nederland is de afd. voor décorat. schilder- en teekenkunst verreweg het meest bezocht, omdat de kunstvaardigheid hier verkregen in een school kan geleerd worden; terwijl andere kunstambachten, als dat van hout- en metaalbewerking, beter in de werkplaats onderwezen worden. Het meest gediend wordt er dus de décoratieve kunst.

Van den beginne af aan ligt aan het Onderwijs ten grondslag: de Natuurstudie, die van lieverlede overal in de plaats treedt van de nabootsing der historische stijlvormen. Want de studie — en deels ook de toepassing — der historische stijlen had (dadelijk nà den toe-

stand van algeheele verwildering der kunst,) wel eenig nut; en wij zien dan ook, van '60 af, — ruim 20 jaren lang — de Renaissance of Middeleeuwsche of andere stijlen in alle takken van industrie en décoratieve kunst haast uitsluitend beoefend; maar in onze hedendaagsche scholen, en ook reeds door vele uitvoerende artisten, wordt er geen meerdere invloed aan toegekend dan om er aan te ontleenen — (niet meer de vormen zelve, maar) — de beginselen van samenstelling die aan de kunst-uitingen van alle tijden waarde gaven en ook aan die van ons waarde zullen blijven geven. En overigens wordt de Natuur bestudeerd, vooral in haar planten- en dierenwereld, om hierin te vinden de Motieven, die voor allerlei grondstoffen en doeleinden omgewerkt (gestileerd) toepassing vinden in de praktijk.

Deze weêropvatting van de studie der Natuur is almede een der voornaamste oorzaken van den Vooruitgang in onze décoratieve kunst.

In aansluiting met de voorafgaande mededeelingen zij nu in hoofdzaak vermeld wat in het belang der kunstnijverheid gedaan is door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Haar Alg. Vergadering stelde op voorstel van 't Hoofdbestuur in het jaar '83 tien Studiebeurzen, ieder groot *f* 1000.— beschikbaar voor minvermogende leerlingen van de Rijks-School voor Kunstnijverheid. Want jongelieden, die geen vooruitzicht hebben om in een gevestigde zaak te worden opgenomen, konden zich meerendeels het genot van een vierjarige degelijke studie niet veroorloven, zoodat de school — behoudens hooge uitzonderingen — slechts bezocht werd door leerlingen, die een deel van den dag voor hun onderhoud werkten en een ander deel daarvan voor studie konden afzonderen. Overal in het buitenland was men op hetzelfde bezwaar gestuit en zag men het aantal gewone leerlingen eerst toenemen door het instellen van studiebeurzen voor minvermogenden.

De Maatschappij kan met voldoening op haar vrijgevig Besluit terugzien. Immers, onder de oud-leerlingen der school door haar begunstigd, behooren:

L. J. T. Kamman, thans technisch leider van de Eerste Nederlandsche fabriek van papier-stuc (voorheen Bennewitz en Co.); de decoratieve beeldhouwer L. Zijl; de reeds bekende teekenaar Th. W. Nieuwenhuis; de décorateur en teekenonderw. aan midd. scholen te Alkmaar G. P. J. Kalemink; de zilversmid en modelleur Maarten Zwollo; de decorateurs (tevens leeraars) W. Zwier te Amsterdam, V. J. Olterdissen te Maastricht, en anderen.

En het voorbeeld indertijd door „het Nut" gegeven is in later jaren gevolgd door 's-Lands Regeering die, bij Kon. Besluit, geregeld jaarlijks een toenemend bedrag voor studiebeurzen aan leerlingen van 's-Rijksschool voor kunstnijverheid verleent: in het loopende studiejaar 1897—'98 tot een bedrag van *f* 2650.—

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelde — omstreeks denzelfden tijd — een som van *f* 9.000 beschikbaar als eerste hulp bij de stichting van Muséa voor Kunstnijverheid, waarvan (met het oog op de aanzienlijke kosten, die voor zulk een instelling op den duur vereischt worden) slechts Utrecht partij trok, alwaar in Nov. '84 de grond werd

gelegd voor het Utrechtsche Museum voor kunstnijverheid; onlangs — op 30 Nov. '97 — belangrijk uitgebreid, heropend door den Voorzitter A. H. van Beuningen. Aan dit Museum is verbonden een school, jarenlang door de Maatschappij met subsidie gesteund, die door een toenemend aantal leerlingen met vrucht wordt bezocht. Van Museum en School is de architect P. J. Houtzagers Directeur. En leeraar is er T. van der Laars, décorateur-heraldicus te Amsterdam (oud-leerling v. 's-Rijksschool v. Kunstnijverheid.)

Dezelfde Maatschappij steunde met subsidie ook andere Teekenscholen, waaronder de Teekenschool voor Kunstambachten te Amsterdam in een van de eerste — altijd moeilijke jaren — van haar bestaan. En onder meer andere maatregelen nam zij het initiatief voor de instelling van een Centrale Commissie tot voorlichting en ondersteuning van Wedstrijden voor Handwerkslieden, (later tot stand gekomen in medewerking met de Vereeniging voor Fabr. en Handwerksnijverheid, de Maatschappij voor Bouwkunst en het Alg. Ned. Werkliedenbond.)

Van grooten invloed op het hier beschreven deel van den werkkring der Maatschappij was de toenmalige Algemeene Secretaris Mr. A. Kerdijk.

In het Rapport van de Rijks-Commissie van het jaar '78 was o.a. gezegd: „De Vrouwelijke handwerken bederven — behoudens zeldzame uitzonderingen — allerwege den smaak."

Dit verwijt hebben de Nederlandsche Vrouwen zich aangetrokken, in deze vóórgegaan door de Vereenigingen „Arbeid Adelt" en „Tesselschade". En met de daad hebben ze getuigd van haar ernstig en vruchtbaar streven om den gewraakten toestand te verbeteren.

De Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging „Tesselschade" schreef — al in hetzelfde jaar '78 — een prijsvraag uit, die leidde tot de uitgave van Taurel's werkje: de Aesthetiek der Vrouwen handwerken. En later, toen de behoefte zich deed gevoelen aan een vollediger handboek, opende de Vereeniging een nieuwen wedstrijd, waarvoor in '85 bekroond werd: Johanna W. A. Naber, met haar boek: Rechlindis, Handleiding bij het Kunstnaaldwerk, uitgegeven in '87, en later herdrukt, omdat het voor alle beoefenaarsters en examencandidaten een onmisbaar leerboek gebleven is.

Toen in '80 het Staats-examen voor de akten voor Nuttige en Fraaie Handwerken tijdelijk werd afgeschaft, (vijf jaren later werd het van Regeeringswege wêer ingesteld), heeft de Vereeniging Tesselschade in dien tusschentijd de taak overgenomen en gedurende drie achtereenvolgende jaren de belangstelling voor een officieus geijkte kennis en kunstvaardigheid gaande gehouden door een examen af te nemen en een diploma uit te reiken.

In het najaar van '82 werd door de Vereenigingen „Arbeid Adelt" en „Tesselschade" een verzoekschrift gericht aan de Staten-Generaal om aan de Rijks-School voor Kunstnijverheid (naast de drie bestaande Afdeelingen: voor bouw-, beeldhouw- en schilderkunst) een nieuwe Afdeeling te openen voor de theoretische en praktische beoefening van het Kunstnaaldwerk: harerzijds toezeggende om gedurende het

eerste jaar het salaris van eene voorloopig aan te stellen Leerares en *f* 1000.— voor installatie-kosten te geven. Dit verzoek werd ingewilligd, de klasse werd geopend (onder leiding van Mej. I. Winkler, oud-leerlinge van de K. K. Kunstnaaldwerkschool te Weenen). Een jaar later nam de Regeering de tijdelijke verplichting van de Vrouwen-Vereenigingen over en de nieuwe Afdeeling was gevestigd.

De resultaten spreken door den werkkring van de gediplomeerde leerlingen. Hiertoe behooren: Mej. A. Knol die — eerst in vereeniging met Johanna van der Kaay — een atelier opende en dit later alléén beheerde, alwaar uitgevoerd werden de herstelling van het Gobelin-behangsel in de stadhuizen te Leiden en te Kampen en in het Gouvernementsgebouw in den Haag, het dito ameublement voor de Regentenzaal in het Deutsche Hofje te Amsterdam, gobelins, kussens en stoelbekleedingen voor particulieren, een groot aantal verschillende wapens, ook vaandels enz. Mej. Joh. van der Kaay ging zich al spoedig aan het onderwijs wijden, eerst aan het Paviljoen-Museum te Haarlem, en nu sints eenige jaren aan de Industrie-School voor Meisjes te Rotterdam. Oud-leerlingen van de Afdeeling zijn mede de dames: E. W. van 't Hooft te Leiden, Jac. M. de Groot, Marg. Mohrmann en Anna M. Leverington te Amsterdam (deels herhaaldelijk op tentoonstellingen bekroond), de hospitanten Joh. W. A. Naber, (de schrijfster van „Rechlindis)," Mevr. Derkinderen—Besier en vele anderen.

In deze Naaldwerkklasse werd ook uitgevoerd: het op Ieder geborduurde voorschoot dat H. M. Koningin Wilhelmina droeg bij de steenlegging van het Wilhelmina-Gasthuis, op 28 Mei 1891.

Den 10den April '85 vereerde H. M. de Koningin de Naaldwerkklasse — en bij die gelegenheid ook de andere afdeelingen van 's-Rijks-School voor Kunstnijverheid — met een langdurig bezoek. Later gaf H. M. van Hare groote belangstelling blijk door de opdracht aan Hare Lectrice om zich van alle bijzonderheden nauwkeurig op de hoogte te stellen. In het jaar '93 kon een beraamd tweede bezoek geen uitvoering hebben.

Het kort bestek van dit relaas gedoogt niet om uitvoerig stil te staan bij de maatregelen, die door al de Maatschappijen en Vereenigingen en door hunne Departementen en Afdeelingen werden getroffen om ook harerzijds de belangen van onze Kunstnijverheid te dienen. Het is anders verleidelijk al de Kunst- en Vakvereenigingen te bespreken die bevordering van de Beeldende en daaronder van de Décoratieve Kunsten tot het onderwerp maken van hunne doeltreffende zorgen.

Nog enkele feiten dienen vermeld te worden.

De Maatschappij voor den Werkenden Stand te Amsterdam stichtte er twee scholen:

in '62: de Industrie-School, een avondschool, aanvankelijk voor zoons van patroons, later door een aantal vrijplaatsen ook toegankelijk voor werklieden. Zij werd in '88 geréorganiseerd, bij welke gelegenheid als Directeur is opgetreden: B. W. Wierink; het aantal leerlingen nam toen aanmerkelijk toe;

en in '78 de Dagteekenschool voor jonge dames, thans onder directie van jufvr. J. M. E. Kerlen, alwaar met toenemend succès de leerlingen

worden voorbereid voor verschillende akten v. bevoegdheid en voor toelating tot scholen van hooger Kunstonderwijs.

De Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst breidde in het jaar '80 haar werkkring belangrijk uit. Zij stichtte een maatschappelijk gebouw met een Permanente Tentoonstelling van grondstoffen en afgewerkte voorwerpen van bouwkunst en kunstnijverheid en organiseerde ook velerlei speciale tentoonstellingen van décoratief schilder- en beeldwerk, kunstsmeed- en houtsnijwerk, textiele kunst, céramiek, enz. vaak toegelicht door voordrachten.

En de Vereeniging „Architectura et Amicitiae" beweegt zich op datzelfde gebied. Zoo waren op hare tentoonstelling van '91 de eerste proeven te zien van het Atelier voor gebrand glas van Jan Schouten te Delft.

De Vereeniging „Quellinus" dankt den grondslag van hare bloeiende dagschool van dien naam (Dir: Bart van Hove) aan den bouw van het Rijks-Museum, waarbij, in een bouwloods, een school werd geopend voor aankomende beoefenaars van verschillende kunstambachten. De Quellinus-school is de eenige dagteekenschool in de Hoofdstad, die op alle werkdagen geopend is voor een groot aantal leerlingen, vooral décoratie-schilders, die daar ook gelegenheid vinden zich voor te bereiden voor de Rijks-Scholen voor Kunstnijverheid en van Beeldende Kunsten.

„Pour la bonne bouche" zij een voorbeeld genoemd van de samenwerking van Werklieden en Patroons bij de stichting van een der grootste Avond-Teekenscholen in Amsterdam.

In het gebouw in de Spuistraat waar vroeger het Amsterdamsche Werklieden Bond was gevestigd, hadden twee van zijn samenstellende vereenigingen: de schildersvereeniging: „Vooruitgang zij ons doel" en de meubelmakersvereeniging: „Amstels Eendracht", destijds samen met „Concordia inter nos" (de timmerlieden) een bloeiende teekenschool „onder de pannen" (van het huis) ingericht; doch op den duur ontbrak het hun aan de middelen om die school — in de mate waarin zij dat wenschten — te doen beantwoorden aan de hoogere eischen van den tijd. Zij wendden zich om hulp tot de Afd. Amsterdam van de Vereeniging voor Fabrieks- en Handwerks-Nijverheid, welker Secretaris: de Meubelmakers patroon J. H. W. Kemman de zaak bijzonder ter harte nam, met het gevolg dat de school van de beide Werklieden-Vereenigingen („Concordia inter nos" bleef waar zij was) werd verplaatst en uitgebreid ook tot andere kunstambachten dan schilders en meubelmakers; en dat er nu — sints hare réorganisatie in het jaar '80 — onder den naam van Teekenschool voor Kunstambachten (thans: Dir. C. W. Nijhoff) aan duizenden Amsterdamsche werklieden teekenen is geleerd.

Naast de bevordering van het Avond-Teekenonderwijs werd ook een betere Vak-Opleiding (overdag) van den Ambachtsman tot onderwerp van studie gemaakt. De Ambachts-dag-school, een surrogaat voor de werkplaats en slechts in grootere steden in stand te houden, kan op-verrenà niet in de behoefte voorzien.

Op initiatief van de Vereeniging v. Fabr. en Handw. nijverheid vormde zich in het jaar '82 een Commissie, samengesteld uit Vertegenwoordigers van deze Vereeniging, en van de Maatschappij voor Nijverheid,

de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Alg. Ned. Werklieden Verbond (prof. B. H. Pekelharing voorz., B. H. Heldt, secr.) om te overwegen of heil kon worden verwacht van wettelijke bepalingen op den arbeid. Zij bracht in '84 haar Verslag uit (over de Opleiding van leerlingen in handwerk, ambacht en fabriek; den Haag, Gebr. Belinfante, 1884.) wat ook bevatte de „Schets van een Ontwerp van Wet op de opleiding van leerlingen in handwerk en fabriek," een voorstel dus tot wettelijke regeling van het Leerlingstelsel, min of meer in den geest gelijk dit destijds al gevolgd werd bij de Holl. IJzeren Spoorweg-Maatschappij en thans met succès wordt toegepast door de Vereeniging tot verbetering van het AmbachtsOnderwijs in Drente.

Indien de vraag: „School of Werkplaats?" op den duur ten gunste van de laatste mocht worden beslist, dan zal onze kunstnijverheid daar wèl bij varen; omdat de vakopleiding tot meest alle kunstambachten op — voor Kunst en Ambacht beiden: — gezonden grondslag slechts in de Werkplaats kan verkregen worden.

Wanneer al in de voorafgaande bladzijden een ruime plaats moest worden gegeven aan de Tentoonstellingen, Muséa en Scholen en andere maatregelen tot verheffing van onze kunstnijverheid, die behooren tot het middel: Onderwijs, is daarmede niet gezegd, dat juist aan dit middel in hoofdzaak de vooruitgang mag worden toegeschreven. Immers de oorsprong van dien vooruitgang is te zoeken in het oplevende zelfvertrouwen en den ondernemingsgeest van onze industrieelen.

En het is ook wel voorgekomen dat artisten die ze daarin steunden, niet zijn opgeleid in een van de instellingen bovengenoemd.

Een lange geschiedenis zou te schrijven zijn van al de werkplaatsen van kunstnijverheid, die in de jongste 20 jaren zijn ontstaan of tot meerderen bloei zijn gekomen: een Geschiedenis, die zeker vele malen overschrijden zou het driekwart vel druks dat aanvankelijk voor dit opstel beschikbaar was en nu toch al aanmerkelijk is uitgedijd.

In het vertrouwen dat hiertoe later een poging zal worden gedaan, moet Schrijver dezes zich er toe bepalen om hier en daar een greep te doen. Hij kan *zoo min een Catalogus* geven van al de namen der industrieelen en kunstenaars, die ruimschoots verdienen genoemd te worden, *als een Rapport* over den huidigen toestand van onze kunstnijverheid.

En hij beoogt daarom: het licht te laten vallen op enkele feiten, toestanden en personen die — naar zijn bescheiden meening en in aansluiting met het voorafgaande — het karakter van den Vooruitgang in losse omtrekken kunnen teekenen.

Een Nationale industrie, die velen op de lippen zweeft zoodra er sprake is van den goeden naam, dien wij bezig zijn ook over de grenzen te veroveren, is het Aardewerk.

En nauw verbonden met deze industrie is de naam van het stedeken Delft. En denken we aan Delft, dan valt er haast mee samen de naam „Rozenburg." En sinds ruim een jaar kunnen we Rozenburg niet noemen of ook Mijnlieff's fabrikaat in Utrecht vraagt, naast dat van nog andere ovens, zijn aandeel in onze waardeering.

Welk een ommekeer in korten tijd!

Van alle deze heeft Delft de oudste brieven. Immers ook Wolff von Gudenberg, de stichter van Rozenburg, heeft oorspronkelijk de kunst bij Thooft en Labouchère geleerd.

Joost Thooft, een baanbreker voor onze Kunstnijverheid (sinds het jaar '60 aan de Delftsche Academie, daarna practisch werkzaam op Fijenoord, te Hengelo, te Leeds, te Schiedam, door de firma Liernur en de Bruijn Kops belast met den aanleg voor het rioolstelsel aan de Looijersloot te Amsterdam) nam den 12den Juni '76 de laatst overgeblevene echt Oud-Delftsche Aardewerkfabriek, genaamd „de Porceleinen Fles" over van de dames Piccardt, die er gebruiksaardewerk en vuurvaste steenen maakten; en met behulp van den laatsten Oud-Delfschen plateelschilder: den bejaarden Tulk, verschenen zijn eerste proeven: „blauw en wit."

In het volgende jaar trad Le Comte als medewerker toe. En in '84 vond de Associatie plaats van Thooft met Labouchère (die zich reeds van '81 af voor de zaak geïntéresseerd had).

In '89, het Parijsche tentoonstellingsjaar, waar de gouden médaille verworven is, werd aan de Delftsche fabriek uitsluitend nog kunstaardewerk gemaakt: het personeel bedroeg toen 41 man, waaronder 24 schilders; het klom in '94 tot 95 man, waaronder 56 schilders en bedraagt thans meer dan 140 personen, waaronder 90 schilders, (waartoe 19 vrouwelijke behooren). En van heel dit corps décorateurs staat L. Senf bovenaan.

Vooral nà de Tentoonstelling van Chicago werd de afzet in Amerika (alwaar nog alle aardewerk, onverschillig welk, „Delft" werd genoemd) aanmerkelijk uitgebreid.

Naast het décor: „blauw en wit" verscheen in '91 het veelkleurige „Berbas": een créatie van Le Comte, met metaalglans (in het geest van het Oud-Spaansche réflet métallique) van den onder-directeur Offermans. En in '97 het „Jacoba" aardewerk, dat slechts hier en daar ornamenteel verglaasd is.

Het fabrikaat (blauw en wit) is niet meer gelijk aan het Oud-Delftsch: (grauw gekleurde scherf met beschildering op het rauwe ondoorzichtige tinglazuur) maar het is zoogenaamde: „faience fine;" n.l. witte grondstof en- biscuit beschilderd en doorschijnend verglaasd; en hierdoor is het ook minder breekbaar en dus meer geschikt geworden voor dagelijksch gebruik.

Der fabriek heeft het niet ontbroken aan de nationale belangstelling en aan veelvermogenden steun, ook van Leden van ons Vorstenhuis. Reeds in '80 bestelde de Groot-Hertog van Saksen-Weimar tegeltafreelen voor zijn paleis te Weimar. In '87 gaf Koning Willem III Zijn geheele collectie Oud-Delftsch Aardewerk aan de fabriek ten geschenke, en zond plaatwerken met hetzelfde doel.

In '91 bestelde H. M. de Koningin-Regentes een tegeltafreel van groote afmeting „de Schuttersmaaltijd van v. d. Helst" voor den Keizer van Duitschland. In '96 werd aan den Vorst en de Prinses Zu Wied, ter gelegenheid hunner Zilveren bruiloft, door Nederlanders, een staande klok gedeeltelijk van Delftsch aardewerk (compositie Le Comte) aangeboden.

Joost Thooft heeft den toenemenden bloei van zijn stichting slechts ten deele mogen beleven. In '85 moest hij om gezondsredenen Delft verlaten. Vijf jaren later is hij overleden.

Met de Haagsche Plateelbakkerij „Rozenburg" zal — trots haar latere wederwaardigheden — nog lang de naam verbonden blijven van Colenbrander, die gedurende vijf jaren aan haar décor zijn karakter gaf.

De stichting dateert van '83, toen Wolff von Gudenberg, (na een jaar te zijn werkzaam geweest aan de Delftsche fabriek van Thooft en Labouchère), gedurende 1¼ jaar in de Boekhorstraat te 's-Gravenhage begonnen is Delftsch aardewerk te maken. Later legde hij zich toe op het brengen niet alleen van blauw maar ook van andere kleuren onder glazuur. Einde '84 werd de buitenplaats „Rozenburg" aangekocht om er het bedrijf voort te zetten. En van dezen tijd af aan begint de samenwerking met Colenbrander. Maar aan de nieuwe techniek waren moeielijkheden verbonden, ook van geldelijken aard, die ten slotte tot ingrijpende veranderingen leidden.

In '89, na het vertrek van Wolff en Colenbrander, werden de oude modellen en patronen, hoezeer allengs verwaterd, nog een tijdlang gebezigd. Ook trachtte men gebruiks-aardewerk en witte tegels te vervaardigen, totdat in '94, met de komst van den tegenwoordigen directeur Jurriaan Kok, met het oude décor gebroken werd. Hij werd geleid door de overweging dat Colenbrander's werk te hoog stond om zonder diens leiding te worden toegepast. Een geheel ander décor trad hiervoor in de plaats. Maar het schoone, kleurrijke fabriekaat is hetzelfde gebleven en maakt het aardewerk van Rozenburg ook over de grenzen gezocht. En dat onze landgenooten, bij feestelijke gelegenheid, elkaar gaarne „een stel Rozenburg" geven, spreekt voor den toenemenden afzet beter dan cijfers.

Het aardewerk van Rozenburg heeft sints korten tijd tot mededingster de Plateelbakkerij „Holland" van J. W. Mijnlieff te Utrecht.

De witte harde pâte, (zoogenaamd: „half porcelein") wordt óók onder glazuur beschilderd en vertoont een uitgebreid kleurenpalet. Er wordt vaatwerk en tegelwerk gemaakt, ook voor wandversiering, zoowel voor het binnenland als voor uitvoer naar buiten; daar het product — even als dat van onze andere aardewerkfabrieken — ook de Amerikaansche hooge rechten forceert.

Aan deze plateelbakkerij „Holland" die van '94 dagteekent, is verbonden de oude Utrechtsche muurtegelfabriek, waar het bedrijf nog op den ouden voet geschoeid is. Daar is het deeg nog samengesteld uit Doorniksche en Rhijnsche klei; daar wordt nog geschilderd op het ondoorzichtige glazuur en later „gekwaart" en met eikenhout in Delftsche ovens gestookt. Vroeger werd het fabriekaat in het buitenland soms als echt-oud-Delftsch verkocht. Doch later steeg de vraag naar muurtegels dermate, dat zij het vaatwerk geheel verdrongen. In de beide verbonden fabrieken voor muurtegels en voor het nieuwe product wordt al met 18 ovens gestookt, waarvan er 16 werken voor „Holland."

Te Harlingen, in de van ouds bekende fabriek van J. van Hulst, worden in den ouden en ook in den nieuweren trant (deels naar schetsen van teekenaars buiten de fabriek werkzaam, als van T. van der Laars) muurtegels voor wandbekleeding gemaakt die tot in Italië worden uitgevoerd.

In Friesland zijn nog andere ovens in werking en sints verleden jaar zijn ook in de hoofdstad plateelbakkerijen in wording.

Gebruiks-aardewerk, vooral voor tafelserviezen, verspreidt het merk van „Régout" door heel het land.

Proeven met nieuwe procédés, als het geïncrusteerde aardewerk van J. Mendes da Costa worden bij herhaling genomen.

En zoo is het Aardewerk van lieverlede een zeer belangrijke tak van kunstnijverheid geworden, getuigenis van onzen vooruitgang op dat gebied.

Verwant aan de plateelbakkerskunst is het glasbranden, en alweder is het de oude Prinsenstad, die van opgewekt leven en wakkeren ondernemingsgeest blijk geeft. Wèl zijn de ateliers van Roermond en Utrecht met eere bekend. Maar sints een acht-tal jaren steekt Delft ze naar de kroon.

Jan L. Schouten, in '85 als civ. en bouwk. ingenieur gepromoveerd, keert vier jaren later naar Delft terug om — hierin geleid door zijn vriend Le Comte — het glasschilderen en glasbranden te beoefenen. Hij huurt er de graanzolders boven de Kamer van Charitate en in Januari van het jaar '90 komt zijn eerste oventje met proeven uit. Een jaar later ontving hij door den architect Posthumus Meijjes de opdracht voor de herstelling van een oud glas (omstreeks 1650 door Bronckhorst gemaakt) in de benedenhelft van het Noordertransept-venster in de Nieuwe kerk te Amsterdam, en tijdens deze restauratie werd hem, naar Le Comte's ontwerp, ook de bovenhelft van dit venster toevertrouwd.

Het atelier van Gebrand Glas „'t Prinsenhof" te Delft was toen gevestigd. Het personeel nam toe en bestaat thans uit 32 personen (meest jongelieden); de décorateurs J. W. Gips en E. W. F. Kerling werkten een tijdlang mede en ook van andere artisten werden ontwerpen uitgevoerd. Behalve een menigte kleinere werken werden vervaardigd:

te Amsterdam: vensters van de Nieuwe en Oude kerk, de Ev. Luth. gemeente, het Muséum Willet—Holthuijzen, de Amsterdamsche Bank, e.a.,

in den Haag: gebrand glas in de stations S. S. en H. IJ. S. M., in gebouwen van de Remonstrantsche gemeente, het Ev. Luth. Weeshuis en het Zander-instituut. Voorts: in kerken te Haarlem (Sint Bavo), Delft, Deventer, Doetinchem en Schagen; in Delft een trapraam (geschenk van de Burgerij aan haren Burgemeester). Ook in het buitenland, bijv. in verschillende groote villa's te Keulen. En in bewerking is nu o.a. het Gedenkraam in het Zuider-transept van de Nieuwe kerk te Amsterdam (naar de plannen van Otto Mengelberg): een oppervlak van 170 kwadr. meters.

Meerendeels werden deze vensters ontworpen door een kunstenaar, wiens naam in dit Overzicht bij herhaling is genoemd, en die in meer dan één opzicht zal verbonden blijven aan de herleving van onze Kunstnijverheid: Adolf Le Comte. Hij studeerde tot '70 aan de Delftsche Polytechnische school, later aan de kunstnijverheidscholen te Carlsruhe en (onder prof. Wanderer) te Neurenberg. In '73 en '74 was hij practisch werkzaam in het atelier van Ch. Polisch, een der meest bekende décorateurs te Parijs, wiens invloed op zijn décoratieve werken gedurende tal van jaren duidelijk merkbaar is gebleven. Eerst leeraar aan de Haagsche Teeken-Academie, daarna adsistent en Leeraar aan de Polytechnische school, (en dus in Delft gevestigd) beschilderde hij er in '78 de eerste vaasjes voor Joost Thooft. En het mag hem als een niet geringe verdienste worden aangerekend dat hij al spoedig aan het Delftsch Aardewerk van

onze dagen een décor gegeven heeft, dat — deels op het Oud-Delftsch geïnspireerd — niettemin frisch en levensvatbaar is gebleven nu al twintig jaren lang. Tot de wederopkomst ook van deze Oud-Hollandsche tak van industrie heeft hij krachtdadig bijgedragen.

Voor de ontwikkeling van de kunstnijverheid is vereischt het beter inzicht van den Verbruiker zoowel als dat van den Voortbrenger. En een blijk uit velen, dat onze landgenooten gaan waardeeren de pogingen van de fabriekanten om goede dingen te maken, is te vinden ook in den opbloei van onze Tapijt-industrie, vooral in het toenemend gebruik van Geknoopte (of Pluis)-Tapijten. Brussels, Kidder- en Axminster raken op den achtergrond, en Deventer, (Rotterdam)—Kralingen en Amersfoort winnen veld met hun zoogenaamd: „Smyrna."

Het Oud-Turksche fabriekaat, waaraan het onze zijn naam ontleent, was wel-is-waar fijner geknoopt, zoodat ook de patronen veel fijner uitgewerkt konden worden, maar de wijze van vervaardiging door middel van handgetouwen en de aard der grondstoffen zijn dezelfde gebleven.

In Deventer (waar de tapijt-fabriek reeds haar 100-jarig bestaan heeft gevierd) werd voor het maken van Smyrna-tapijten al in April 1829 octrooi verleend. En later, onder het beheer van nu wijlen den directeur W. H. Kronenberg, is de fabriek tot grooten bloei gekomen en heeft zich tot ver over onze grenzen naam gemaakt. De tegenwoordige Directeur P. G. van Schermbeek heeft onlangs veel verbeterde getouwen ingevoerd; het wasschen en drogen der garens en het scheeren der tapijten geschiedt er nu machinaal. Ook worden er de proeven voortgezet met het knoopen van patronen naar Motieven, direct naar de natuur gestileerd. Maar die zullen wel weer verlaten worden, want een samenstel van niet meer dan 145 × 145 pluizen of pooltjes per kwadr. meter (de gewone soort) is hiertoe niet fijn genoeg, zoodat men bloempjes en andere kleinere plantmotieven onnatuurlijk moet vergrooten.

Vooral de patronen in Oud-Oosterschen trant — waar jaren lang haast geen vraag naar was — worden meer en meer besteld; en dat de afnemers ze wenschen, pleit voor hun toenemenden zin voor harmonische kleurverdeeling.

De nabijheid van het Loo was voor Koning Willem III een reden te meer om de fabriek dikwijls te bezoeken en er vele bestellingen te doen. Z. M. gaf er ook telkens fraaie boekwerken ten geschenke. In de Koninklijke paleizen, (o.a. in de groote Burgerzaal van het Dam-paleis) liggen tal van Deventer tapijten.

Maar ook „Smyrna"-tapijten van andere inlandsche herkomst zijn in veler woning, ook in het Haagsche paleis-Noordeinde en het Huis op Soestdijk te vinden. Die zijn van Stevens in Kralingen.

Aan de Tapijtfabriek: „Werklust" te Kralingen, waar sints het jaar '54 gonje, kokos, en dergelijke vloertapijten worden geweven, wordt sints ongeveer 12 jaren ook „Smyrna" geknoopt. De Directie W. Stevens en Zoon (laatstgenoemde is oud-leerling van de Haagsche Teeken-Academie) verheugt zich in den toenemenden afzet van dit product. En geen wonder, want de Kralinger fabriek heeft op de jongste tentoonstellingen den bezoeker overtuigd van haar degelijk samenstel en fraaie patronen. In Brussel exposeerde zij een nieuw fabrikaat van zijdeachtig mohair, een weefsel

van ± 320 pluizen per strekkende meter. Fijnere kwaliteiten komen ook voor bij kerkelijke tapijten met symbolische voorstellingen. Maar de gewone soort, schoon daarom niet minder vast van weefsel, telt hetzelfde aantal pluizen als in Deventer. Ook in Amersfoort worden die zoo gemaakt: dus al een derde Nederlandsche fabriek van „Smyrna" zijn wij rijk. Vroeger in Delft, is nu de zaak onder de Haagsche firma Garjeanne en Mouton in Amersfoort gevestigd; men knoopt er, ongeveer even lang als in Kralingen, pluistapijten. Ze hebben heel bizondere patronen zooals ze van Deventer nòch van Kralingen komen, maar die ons herinneren aan den tijd toen Colenbrander werkte op Rozenburg.

Theodoor Colenbrander is tot in hart en nieren oorspronkelijk; zooals er maar hoogstzelden (in binnen- noch buitenland) artisten zijn. Hij heeft zichzelf gevormd, en geeft ook geheel zichzelf in zijn kunst. Wars van Oudheidkundige stijlen-studie laat hij zich leiden alleen door zijn eigenaardig ontwikkelden schoonheidszin. En, al schijnt het vreemd: hij werkt naar de natuur. Maar hij stileert hare motieven niet en-détail. Zijn fantasie verwerkt natuur-tafreelen. Als hij op Rozenburg een schotel zou penseelen, arbeidt hij 'snachts te voren en heel het landschap, dat hij gezien heeft, verandert dan voor zijn geestesoog en wordt ornamenteel. Tenzij Gij het weet, zult ge het niet herkennen. Ook de namen die hij aan zijn ontwerpen geeft, getuigen er van. Onlangs stelde hij enkele samenstellingen voor tapijten ten toon. Zij heeten: „tuin," „vlammen" en „lente." Slechts in den allerlaatsten tijd treedt hij bij afwisseling meer in bijzonderheden. Zijn kunstopvatting is niet populair: hij werkt voor de fijn-proevers; maar deze waardeeren hem. Evenwel mogen wij wenschen dat de Amerfoortsche Tapijtfabriek ons ook eens wat sprekender kleuren zal geven, meer in Oud-Oosterschen trant.

De bewerking van metalen neemt een belangrijke plaats van onze kunstnijverheid in. En vooral is het de Zilversmidskunst, die aan haast alle binnenlandsche bestellingen kan voldoen.

Het ontbreekt hier dan ook niet aan fabrikanten, die met hun tijd meêgaan en meerendeels gebroken hebben met de karakterlooze modellen, die vroeger gebruikt werden. Naar eigen samenstelling wordt dikwijls wat gemaakt en lang-vergeten of verwaarloosde technieken, als het drijven, het ciseleeren en het émailleeren vinden weêr toepassing. In Amsterdam, in Utrecht, den Haag, Voorschoten, Tilburg en elders worden de voornaamste werkplaatsen gevonden, terwijl Leeuwarden, Sneek en Schoonhoven bekend blijven voor werk in Oud-Hollandschen trant.

Ook aan de Lodewijk-stijlen wordt nog vaak geofferd.

Zoo werd vóór eenige jaren door Koning Willem III aan de Kon. Utrechtsche fabriek voor Zilverwerken (dir. C. J. Begeer) de opdracht gedaan voor een kostbaar zilveren tafel-garnituur in den stijl van Lodewijk XV en in korten tijd werd het (met behulp van leerlingen der Rijks-School voor Kunstnijverheid) gemodelleerd en uitgevoerd.

Wijlen M. J. Lens (leeraar aan Middelbare Scholen) werkte indertijd voor deze fabriek.

En gedurende vele jaren reeds zijn hare ateliers met de nieuwste

werktuigen ingericht voor de vervaardiging van eere-penningen. In dit opzicht kan zij met het buitenland wedijveren.

Naar modellen van Ludwig Jünger (Leeraar aan de daareven genoemde Rijks-School) werden er de médailles vervaardigd van Jhr. Backer, den Staatsraad Asser, voor „Liefdadigheid naar Vermogen" en voor de Haagsche Sportvereeniging. (Van denzelfden modelleur werden aan 's Rijks Munt de penningen gemaakt van prof. Donders, prof. Buijs-Ballot, den Minister van Staat Heemskerk, Dr. Cuijpers, Alb. Thijm, de herinneringsmédaille voor de reguleering van Maas-en-Waal en voor de bekroonden in „de Wedstrijden voor handwerkslieden.")

In de Prijsvraag onlangs uitgeschreven op last van H. M. de Koningin-Regentes werd de heer C. J. Begeer met den eersten prijs bekroond voor de keerzijde van dien penning. (Ook deze firma werd door Koning Willem III vereerd met fraaie plaatwerken naar oude, vooral: fransche zilversmeêkunst).

Voor de bewerking van onedele metalen komen op den voorgrond de werkplaatsen van Vincent te Schiedam (voor ijzersmeedwerk); van Braat te Delft (voor giet- en smeedwerk); van B. van Wijk te 's Gravenhage (voor kopergietwerk). Ook in verschillende kleinere werkplaatsen te Amsterdam, den Haag en elders wordt verdienstelijk smeed- en gietwerk gemaakt.

De Kunstambachten, die verwant zijn aan de Bouwkunst en wier beoefenaars vaak moeten arbeiden in overeenstemming met de stijlvormen van het gebouw, zijn minder vrij in het volgen van nieuwe kunstopvattingen.

De studie der Natuur strekt zich nog maar bij hooge uitzondering uit tot de ateliers voor houtsnijkunst, die verbonden zijn aan onze Meubelfabrieken.

Wèl komen zonen van meubelmakerspatroons de kunstnijverheidsscholen bezoeken, maar hun drijfveer is veeleer de betere kennis van historische stijlvormen dan van de beginselen voor zelfstandige samenstelling. En mogen zij die scholen niet zelden verlaten met een inzicht dat in vele opzichten van hun oorspronkelijke intentie verschilt, toch is het juist voor hen zoo heel veel moeielijker om — in de werkplaats teruggekeerd — zich los te maken van de van oudsher gebezigde modellen en modelboeken, dan het bijv. voor den décorateur van onze dagen is om eens een schets te maken, die van frisscher kunstopvatting getuigt.

De meubelmakerij is veel vooruitgegaan: aan alle opdrachten van artistieken aard kan zij voldoen. En het houtsnijwerk — al is de vraag er naar aanmerkelijk verminderd — neemt in kunstvaardigheid van uitvoering toe.

Doch samengaande met de Bekleedingskunst, die hare producten, helaas, nog meerendeels uit het buitenland betrekt, blijft zij ook meer onderhevig aan de Mode die nu eens uit den Engelschen hoek, dan weer van elders waait. Een verblijdend verschijnsel was daarom een onlangs te Amsterdam in „Eensgezindheid" gehouden tentoonstelling van bedrukte meubelstoffen uit de bekende fabriek (voor Indische Sarongs) van Fentener van Vlissingen te Helmond, naar oorspronkelijke patronen, geteekend door Duco Crop.

Als wij het gebied betreden van de Grafische kunsten, dan zijn wij op den weg, waarop gemeenlijk de eerste schreden worden gezet die naar een nieuwen horizont leiden.

De teekenaar gaat den schilder vóór, en ook den modelleur.

De teekenaar, die niet belemmerd wordt door bewerkelijke en kostbare grondstoffen, is vrijer in zijn beweging.

Hij het eerst kan uiting geven aan de frisschere indrukken, die zijn gemoed ten deel werden. En met luchtigen tred slaat hij de paden in, die dan later voor patroon en werkman zijn gebaand.

Wij zien het ook ten onzent gebeuren.

En in meestal gezonde, maar zeker altijd oorspronkelijke opvatting gaan onze Jongeren hierin het buitenland veeleer vóór, dan dat zij het volgen.

Wel zijn de verkregen resultaten nog van bescheiden aard, ook al, omdat het vertrouwen van industrieelen en uitgevers niet zoo dadelijk gewonnen wordt; maar onder deze zijn toch al gelijkgezinden, die — moedig en ondernemend — hun de hand reiken tot uitvoering van eigen gevoeld schoon.

Meerendeels zijn het oud-leerlingen van de scholen, waar een frissche opvatting van het hedendaagsche onderwijs in décoratieve kunst hen vatbaar maakte om later op degelijken grondslag een eigen richting te kiezen. En vaak op hunne beurt onderwijzer geworden aan avondteekenscholen, leggen zij overdag zich toe op het verluchten en versieren van boeken en banden en het samenstellen van diploma's, kalenders en aanplakbiljetten, of leenen zij hun teekenstift aan industrieele doeleinden van allerlei anderen aard. Tot de voorgangers behooren Dijsselhof, Nieuwenhuis, Lion Cachet, Wenckebach, Lauweriks, de Basel, en overal in den lande zijn er tal van jongeren méér.

Ook wapenkunde en calligrafie hebben hunne beoefenaars: Koopmans in Nijmegen, Lion in den Haag, T. van der Laars (door zijn smaakvollen Oranje-kalender van Het Nieuws v. d. Dag bekend), de familie Grevenstuk, e. a. m.

Voor de bewerking van lederen banden (en-relief) heeft Jos. Merckelbagh naam gemaakt.

Velen hebben zich in het bizonder toegelegd op de décoratieve schilderkunst. Maar zij voelen het bezwaar dat gelegen is in de zeldzame opdracht van een werk. De décoratieve schilderkunst is nog vaak het stiefkind van onze werkgevers en kunstbeschermers. Niet zelden zien wij grootsche woningen of villa's verrijzen, die tot in de geringste bizonderheden getuigen van den vooruitgang onzer kunstnijverheid; (en ook voor kabinet-schilderijen van erkende meesters blijken de kosten van inrichting dan nog rekbaar te wezen); maar voor enkele décoratieve wandpaneelen of voor een dito zoldering, of voor gebeeldhouwden figuralen tooi schijnt maar zelden plaats of geld te zijn overgebleven.

En toch was de zin er bij ons van oudsher levendig voor.

In de 17de en 18de eeuw zien wij in Amsterdam, den Haag, Utrecht en elders de ontvangvertrekken van haast al onze deftige oud-Hollandsche woningen aan wand en zoldering met versierend schilderwerk verrijkt,

dat de namen van Jac. de Wit, Moucheron en de Lairesse, van Terwesten, van Keller, van Dijk en Glauber, en zooveel anderen, heeft doen kennen aan het nageslacht. Wij mogen daarom vertrouwen, dat ook betere dagen zullen aanbreken voor **onze** jonge schilder-décorateurs. Een schoorsteenstuk, een wandpaneel, een zolderingvak vereischen tijdroovende nòch kostbare bewerking.

Hier en daar, bij uitzondering, werd het goede voorbeeld gegeven: Stûrm, Derkinderen, Le Comte, Sluijterman, Witkamp, van der Waaij voerden enkele werken uit.

Want ook voor de Kabinet-schilders, die aan figurale onderwerpen zich kunnen wijden, is het een vruchtbaar gebied.

De tijden zijn voorbij, dat met eenige minachting op de **Versierende Kunst**, als op de Asschepoester onder de Beeldende Kunsten kon worden neërgezien.

In het jaar '49 wist men ternauwernood wie ze was. En 25 jaren later werd ze nog ondergeschikt aan „de vrije kunsten" bevonden.

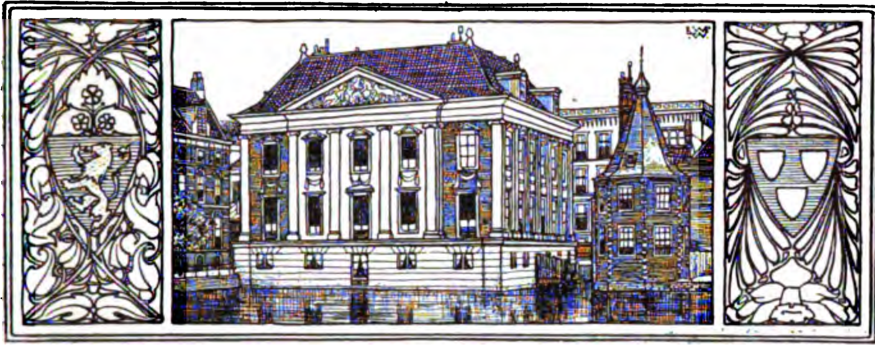
Maar in onze dagen begint door te dringen het besef, dat ze geenszins lager, maar veeleer **hooger** staat;

omdat voor de beoefening van décoratieve kunst dezelfde kunstvaardigheid als van den beeldhouwer of den schilder wordt vereischt,

doch **verhoogd** met de fantasie en de kennis van den décorateur.

Naast de Nijverheidskunsten — en samen onder de vlag van „**Kunstnijverheid**" — gaan ook de Versierende kunsten de plaats hernemen, die haar toekomt.

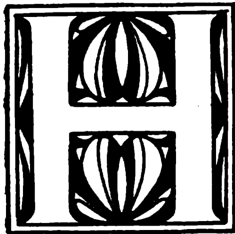
X

KUNSTVERZAMELINGEN EN KUNSTWETENSCHAP

DOOR

Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT,
Directeur van 's Rijks Prentenkabinet.

---

et midden dezer eeuw was voor onze openbare kunstverzamelingen een slechte tijd. Zij in de eerste plaats hadden te lijden gehad onder de financieele gevolgen der jaren 1830—1839, en noch voor aankoopen noch voor onderhoud waren voldoende gelden beschikbaar. Het Rijksmuseum was gemagazineerd in het bekrompen Trippenhuis, het Koninklijk Kabinet van Schilderijen op de geheel ontoereikende bovenverdieping van het Mauritshuis.

Het geheele budget voor deze verzameling bedroeg jaren lang *f* 814 voor onderhoud en aankoopen; omstreeks 1865 schrapte men de „aankoopen", en bracht de som op *f* 800!

Aan het hoofd stonden personen, wier liefde tot de kunst niet voor hun gebrek aan kennis kon schadeloos stellen. Mannen in verschillende betrekkingen, van wie men niet kon verwachten, dat zij hunne persoonlijke belangen ten offer zouden brengen aan de niet of karig bezoldigde functies van museumdirecteur. De catalogi, die den bezoekers den weg moesten wijzen, stonden op een bedenkelijk laag peil. Er moesten buitenlanders opstaan, om te wijzen op den roem onzer schilderschool, op de schatten onzer musea en op de verplichting van het nageslacht om voor eene behoorlijke tentoonstelling en bewaring der oude meesterwerken zorg te dragen. Geruimen tijd waren de werken van Duitschers als Schnaase, Kugler en Waagen, maar vooral van een Franschman: Thoré, als schrijver

bekend onder den naam W. Bürger, de eenige wegwijzers in onze kunstgeschiedenis. De in 1858 en 1860 verschenen „Musées de la Hollande" van dezen laatste, zijne werken over de verzamelingen te Aken, Antwerpen en Brussel, zijne berichten over de tentoonstelling te Manchester, en niet het minst zijne talrijke artikelen in de Gazette des beaux Arts hebben aan het tegenwoordige geslacht den weg gewezen en worden nog heden ten dage niet zonder schade ongelezen gelaten.

Onze musea sliepen den slaap des doods: zij wekten geen belangstelling. Men richtte een standbeeld voor Rembrandt op, doch men liet zijne meesterwerken en die zijner tijdgenooten voor altijd het land uitgaan. Reeds was in 1846 de beroemde verzameling schilderijen van Baron Verstolk van Soelen voor omstreeks drie ton aan Engelsche liefhebbers verkocht, omdat Rotterdam, Verstolks geboortestad, zich bezwaard gevoelde die collectie voor slechts een derde dier som over te nemen. In 1850 volgde de niet minder beroemde galerij van Koning Willem II, waarvan de meesterwerken thans de musea van Petersburg tot Londen en New-York versieren, terwijl slechts dat, wat de toets der echtheid niet kon doorstaan, in het land bleef. En zweefde niet boven de verzameling van Van der Hoop langen tijd hetzelfde lot eener onverbiddelijke verstrooiing in het buitenland, slechts afgewend door de offervaardigheid van enkele Amsterdamsche Maecenaten, die de vijftigduizend gulden successierechten bijeenbrachten, welke de stad onmachtig was te betalen?

Werd in dit geval het gevaar nog ter elfder ure voorkomen, minder gelukkig liep het af met de verzamelingen van Vis Blokhuyzen, die in 1870 voor de som van 50,000 gulden ter beschikking van de stad Rotterdam waren gesteld: hier mislukten de pogingen der kunstvrienden. Zij brachten *f* 28,000 bijeen, doch op het ontbrekende stuitte de zaak af. De eerste kunstveiling alleen bracht reeds *f* 60,000 op; de Rembrandt ging naar Hamburg, de Frans Hals naar Brussel, de Delftsche Vermeer naar het Louvre!

Dit geschiedde in hetzelfde Rotterdam, dat in 1864 zoo zwaar beproefd was door den brand van het Museum Boymans, waarbij behalve een groot gedeelte der teekeningen en prenten en al het porselein, omstreeks drie honderd schilderijen, waaronder meesterwerken van de grootste en zeldzaamste meesters onzer school, waren te gronde gegaan.

Kostbare particuliere verzamelingen vonden den weg naar het buitenland. Geen enkele nieuwe verzameling van oude kunst ontstond. Ontbrak het aan fortuin? Zeker niet. Aan kunstsmaak of aan nationaal eergevoel? Misschien aan beide: het laatste op dit punt in slaap gevallen, de eerste wellicht aangeboren, doch niet ontwikkeld, omdat er geen gelegenheid tot ontwikkeling gegeven, geen waarde aan ontwikkeling gehecht werd.

Verzamelingen of enkele werken uit het bezit der families: van Brienen van de Groote Lindt, de Kat van Barendrecht, Munnicks van Cleef, Quarles van Ufford, Copes van Hasselt, Van Beresteyn, Van Loon, Six, Hodshon Roëll, gingen voor altijd het land uit, zonder dat er iets van belang voor in de plaats kwam. In de vijftig jaren sinds den dood van Willem II is er door geen Nederlander een kunstwerk van den allereersten rang uit onze zeventiende eeuwsche school aangekocht.

Ook bij instellingen van openbaar nut is het verlies groot, de winst

nihil. Tal van gemeente en kerkbesturen en hofjes verschacherden hunne kunstwerken. Ik herinner slechts aan het marmeren oxaal uit de kathedraal van den Bosch, thans een der pièces de résistance van het South Kensington Museum, aan het gebeeldhouwde Koorhek uit de Nieuwe Kerk te Delft, voor brandhout verkocht, aan den prachtigen Jan van der Heijde uit de Westerkerk te Amsterdam, thans in het Wallace Museum te Londen en eindelijk aan de Frans Hals'en uit het Hofje van Beeresteyn, thans bij de Rothschilds en in het Louvre te Parijs.

Naast zooveel schaduw ontbreekt de lichtzijde niet geheel. In 1850 overleed Baron Westreenen van Thiellandt en vermaakte zijne kostbare boekerij en zijne kunstverzamelingen, waaronder vooral de handschriften met heerlijke miniaturen uitmunten, aan het Rijk, helaas onder zulke beperkende voorwaarden, dat het Museum Meermanno-Westreenianum slechts in zeer kleinen kring bekend is en bijna niet bezocht wordt. Tien jaar later volgde de Heer Fodor te Amsterdam het voorbeeld van zijnen stadgenoot Van der Hoop door zijne verzameling moderne schilderijen en oude en moderne teekeningen aan de stad Amsterdam te vermaken.

Ook stedelijke besturen kwamen allengskens tot het besef, dat het bezit van kunstwerken de verantwoordelijkheid voor een goede bewaring en behoorlijke tentoonstelling met zich brengt. In 1863 werd het Stedelijk Museum te Haarlem ingewijd, waarbij voor het eerst de meesterwerken van Frans Hals en zijne school tot hun recht kwamen. In 1869 bereidde Leiden aan de schilderijen en stedelijke oudheden in haar bezit een tehuis in de Lakenhal, dat voor eenige jaren door een „kunstzaal Hartevelt", geschenk der gelijknamige familie, werd vergroot. Hetzelfde deed twee jaren later de stad 's-Gravenhage, toen zij hare oudheden en schilderijen van het stadhuis naar een afzonderlijk gebouw aan de Korte Beestenmarkt overbracht, van waar zij in 1884 naar den beter gelegen en ruimer ingerichten Nieuwen Doelen aan den Korten Vijverberg verhuisden. Het Museum Kunstliefde te Utrecht ging in 1872 door een overeenkomst met de gemeente, waarbij de stedelijke schilderijen er aan werden overgedragen, een uitgebreideren werkkring tegemoet, desgelijks het Dordtsche Museum in 1870, door het belangrijke legaat van een ton gouds, door den heer Dupper vermaakt. In den allerjongsten tijd eindelijk deed de gemeente Rotterdam een stap in de goede richting, door de kredieten voor het Museum Boymans aanzienlijk te verhoogen.

In andere, meest kleinere steden, te vele om hier afzonderlijk te noemen, deden gemeentebesturen, stedelijke of provinciale vereenigingen — zooals het Friesch Genootschap te Leeuwarden — verzamelingen ontstaan, die ieder in haren kring nut stichten, liefde voor het schoone, belangstelling in het verledene aankweeken, bijeen verzamelen, wat nog niet voor goed is verloren. Ook tijdelijke tentoonstellingen van oude kunst of kunstnijverheid zooals er te Amsterdam herhaaldelijk en voorts ook te 's Gravenhage, Delft en Utrecht werden gehouden, werkten ten goede.

Al deze plaatselijke pogingen, hoe loffelijk op zichzelf ook, waren van weinig beteekenis in vergelijking met het steeds dringender en dringender wordende rijksbelang: het verschaffen eener waardige verblijfplaats aan de kostbare schatten, die in het geheel onvoldoende Trippenhuis in kleine vertrekken, op gangen, trappen en portalen waren opgestapeld en

blootgesteld aan het steeds dreigende gevaar van brand en ontploffing in de onmiddellijk nabijgelegen petroleummagazijnen. De eerste pogingen om in dezen, Nederland en Amsterdam onwaardigen, toestand verbetering te verkrijgen, dateeren van het jaar 1862, toen de naderende vijftigjarige herdenking van Nederlands onafhankelijk volksbestaan een aantal kunstlievende mannen op het denkbeeld bracht, een „Museum Willem I" te stichten. De grondslag van dit denkbeeld was ongezond en daarom kon het niet ten uitvoer komen. Men wilde met particuliere middelen en een subsidie van het rijk het museum tot stand brengen. De hierbij onvermijdelijke onderhandelingen gaven aanleiding tot zooveel geharrewar, dat er jaren en jaren voorbij gingen, zonder dat er iets tot stand kwam. In het juiste spoor kwam de zaak eerst, toen Mr. S. van Houten den 4en December 1872 in de Tweede Kamer voorstelde, op de Staatsbegrooting een memoriepost voor den bouw van een Museum uit te trekken. Van af dat oogenblik was in beginsel uitgemaakt, dat het Rijk een waardige bewaarplaats voor zijne kunstschatten zou stichten.

Toch mag het bij de toen heerschende apathie ten opzichte van kunst zaken nog twijfelachtig schijnen, of dit beginsel zou zijn uitgevoerd, indien niet ongeveer terzelfder tijd een man ware opgestaan, bezield met een warme liefde voor de Nederlandsche kunst, begaafd met een ijzeren wil, een groote zeggingskracht en een taaie volharding. Deze man was Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers. Deze schudde de openbare meening wakker in een Gids-artikel van het jaar 1873, „Holland op zijn smalst", waarin hij op de grove, bijna stelselmatige verwaarloozing van alle kunstbelangen hier te lande wees en met klem op verandering aandrong. Zijn stem vond gehoor. Al spoedig werd de Commissie van Rijksadviseurs voor kunstzaken ingesteld, waarvan Jhr. de Stuers de secretaris en een der werkzaamste en invloedrijkste leden werd, terwijl hij tevens spoedig daarop tot Referendaris, Chef der nieuw opgerichte afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken werd benoemd.

Den Rijksadviseurs was geen lang leven beschoren. Eenige jaren na hunne benoeming werd de Commissie reeds weder opgeheven. Het resultaat hunner bemoeiingen ten aanzien onzer musea was gering: het bestond meer in streven dan in bereiken, in het wijzen op de noodzakelijkheid van hervorming, dan in het invoeren ervan.

De aankoopen getuigden meer van goeden wil dan van degelijk overleg. Het feit, dat wederom kunstwerken door en voor den staat werden aangekocht, was van meer beteekenis dan het resultaat.

Aan het particulier initiatief van Jhr. de Stuers danken wij evenwel de met recht beroemde Notice historique et descriptive van de schilderijenverzameling in het Mauritshuis. Vóór dien tijd (1874) wist men hier te lande nauwelijks, dat een catalogus een allereerste eisch is van een verzameling, laat staan dan, dat men een denkbeeld had, hoe zulk een catalogus moet zijn ingericht. Jhr. de Stuers toog aan het werk. Welke moeilijkheden hij te overwinnen, welk een menigte van nasporingen op onontgonnen gebied hij te verrichten had en op welke onovertroffen wijze hij slaagde, zijn niemand beter in staat te beoordeelen, dan zij, die twintig jaar later geroepen waren, zijn arbeid te herzien en naar de eischen des tijds aan te vullen. Zoowel de Catalogue raisonné van het jaar 1895, als

de catalogi die in 1885 van het Museum Kunstliefde te Utrecht en in 1892 van het Museum Boymans te Rotterdam (deze laatste het werk van P. Haverkorn van Rijsewijk) verschenen, zijn geheel naar het voorbeeld van de Notice van Jhr. de Stuers ingericht. Men kan niet anders dan betreuren, dat dezelfde man, die vijf en twintig jaren geleden zoo baanbrekend ten goede werkte, in latere tijden ondanks zijne invloedrijke positie het middel niet heeft weten te vinden om de verschillende krachten, die zich in ons vaderland op kunstgebied bewegen, te vereenigen.

Jaren verliepen er intusschen, sinds de Tweede Kamer in 1872 de stichting van een Rijksmuseum had besloten. Het is hier niet de plaats in bijzonderheden te treden aangaande de geschiedenis van den bouw en den vaak onverkwikkelijken strijd, waartoe hij, voor en na de opening, aanleiding heeft gegeven, noch ook omtrent de verdiensten en gebreken, die het monument uit een praktisch oogpunt bezit, noch eindelijk omtrent zijne bouwkundige waarde, waarover door een meer bevoegde hand op een andere plaats wordt gehandeld. Hier releveeren we slechts het feit: Sinds het jaar 1885 bezit Nederland door samenwerking van het Rijk en de gemeente Amsterdam voor het eerst een tempel, gewijd aan den nationalen kunstroem en daartoe opzettelijk opgericht. Een trotsch gebouw, zooals er sinds Jacob van Campens schepping geen tweede op den vaderlandschen bodem was ontstaan, luid sprekend tot landgenoot en vreemdeling, tot tijdgenoot en nazaat van Nederlands glorie op het gebied van Schilderkunst, Prentkunst en Kunstnijverheid.

Deze kunstschatten waren reeds voor het grootste gedeelte voorhanden. Nieuw was de verzameling gipsafgietsels, wier vorming aan het beleid van Jhr. de Stuers te danken is. De oorspronkelijke schilderijen-verzameling van het Trippenhuis was door testamentaire beschikkingen en geschenken der Duppers, van de Polls en Bickers aanzienlijk vermeerderd. De kern der verzameling oudheden, uit het Mauritshuis afkomstig, was door de energieke belangstelling van Jhr. de Stuers en door de goede zorgen van den heer D. van der Kellen (den auteur der „Nederlandsche Oudheden") aanmerkelijk uitgebreid tot een „Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst." Dit alles was evenwel op vele en dikwijls te moeilijk toegangkelijke plaatsen verspreid om buiten de kringen der ingewijden genot te verschaffen en gelegenheid tot studie te bieden. Vooral de artistieke eigendommen der gemeente Amsterdam: die imponeerende reeks van schutters- en regentenstukken kwam thans voor het eerst tot haar recht en was voor velen eene openbaring.

Het was een gelukkig toeval, dat de opkomst der kunsthistorische studiën gelijktijdig viel met de openstelling van het Rijksmuseum. Vijf en twintig jaren geleden vormden de biografische werken van Immerzeel en Kramm de eenige vraagbaak voor hen, die iets omtrent onze oude artisten wenschten te weten. Thans evenwel werd het door de ijverige doorzoeking der archieven en door de aanwending der vergelijkende kritische methode mogelijk, aan de eene zijde om aan vele der aan het licht gebrachte anonieme kunstwerken voor het eerst den naam van hunnen maker te verbinden, en aan de andere zijde kwamen tal van schildersnamen, die tot dusver alleen klanken voor ons geweest waren, plotseling als tastbare gestalten met een geheele reeks van werken voor

onze oogen. Mannen als Werner van den Valckert, Cornelis van der Voort en Nicolaes Eliasz herleefden uit het stof der archieven en met hen het geheele artistieke Amsterdam uit de voor-Rembrandtieke periode.

Niet alleen aan de studie der Amsterdamsche schilderschool kwam het onvermoeide onderzoek der dokumenten door mannen als het vriendenpaar A. D. de Vries en N. de Roever — voorafgegaan reeds door P. Scheltema — en weldra gevolgd door A. Bredius, J. Six en zoovele anderen ten goede. Omstreeks terzelfder tijd dat Vosmaer zich op zoo verdienstelijke wijze aan de studie van Rembrandt wijdde en dat T. van Westrheene zijne nog heden ten dage gewaardeerde monographiën over Potter en Jan Steen gaf, had van der Willigen reeds door zijne „Artistes de Harlem" den weg gewezen, die ook door een buitenlander, Henry Havard, zij het dan ook met slechts betrekkelijk succes in zijn „l'Art et les Artistes Hollandais" bewandeld werd. In Rotterdam volgden Scheffer en Obreen, deze laatste vooral zich verdienstelijk makend door de uitgave van zijn Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis. Dit werd de voorlooper van het terecht beroemde tijdschrift Oud-Holland, aan wier redactie achtereenvolgens de Vries, de Roever, Bredius en Moes hunne zorgen wijdden, in de medewerking bijgestaan door de élite onzer oudheidkundigen.

Zoo herleefden voor onze oogen de groote meesters der zeventiende eeuw in hun dagelijksch leven, hun lief en leed. Uit doop-, huwelijks- en sterfakten, uit processtukken, testamenten en inventarissen werd steentje voor steentje bijeengebracht voor hunne levensbeschrijving, doch daarnaast werd ook allerminst de hoofdzaak: hunne werkzaamheid als kunstenaar vergeten.

Hierin staat Dr. A. Bredius vooraan. Op het voetspoor van zijnen Duitschen vriend Bode, aan wien onze oude schilderkunst zoo oneindig veel verplicht is, zonder dat de Nederlandsche regeering ooit getoond heeft dit te beseffen, volgde hij diens stelregel, dat de beste Museumdirecteur diegene is, die het meest op den trein zit. Hij bezocht en doorvorschte de particuliere en openbare verzamelingen van Europa naar Hollandsche kunst, en verwierf daardoor eene autoptische kennis, die hem in verband met zijne buitengewone vertrouwdheid met de levensomstandigheden der schilders de eerste plaats verzekert onder de Nederlandsche kunsthistorici, gelijk ook zijn standaardwerk over de Meesterstukken van het Rijksmuseum tot dusver het beste overzicht oplevert over de bloeiperiode onzer school.

Naast deze dubbele verdiensten van archiefvorscher en kunstkenner heeft de heer Bredius in de derde plaats zijne sporen verdiend als museumbeheerder. Het Koninklijk Kabinet van Schilderijen door Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge uit den slaap des doods opgewekt, en door Jhr. de Stuers, gelijk wij reeds zagen, met veel zorg beschreven, werd door hem geheel en al gereorganiseerd. Met kritische kennis en aangeboren kunstsmaak wist hij het onbelangrijke te verwijderen, het uitmuntende in het rechte licht te plaatsen, het harmonieerende te vereenigen en bovenal met vorstelijke onbekrompenheid wilde hij, dat zijne stad en landgenooten mede zoude genieten van hetgeen hij zelf aan kunstschatten bezit. Een dozijn meesterwerken onzer school, waaronder niet minder dan zes doeken

van Rembrandt zetten, naast hetgeen hij op 's Rijks kosten voor het Kabinet wist aan te koopen, aan deze verzameling hoogeren luister bij. Zij zijn te zamen met een aanzienlijk aantal geschenken aan 's-Rijks Museum te Amsterdam de stomme getuigen van eene vrijgevigheid, die onder de Europeesche museumdirecteuren haars gelijke zoekt.

Op niet minder verdienstelijke wijze dan Dr. Bredius en op zijn gebied van dezelfde principiën uitgaande, beoefende sinds een halve eeuw de oud-directeur van 's Rijks Prentenkabinet de heer J. Ph. v. d. Kellen de geschiedenis onzer prentkunst. Hij schiep zich in den Peintre-graveur een monument, waarvan het eerste verschenen deel ons het gemis der toegezegde vervolgen slechts al te zeer doet gevoelen, terwijl hij de verzameling onder zijn beheer op het gebied der vaderlandsche kunst tot de volledigste onder hare zusterinstellingen wist te maken.

Over andere medewerkers moeten wij korter zijn. De verdienstelijke monographieën van den onlangs overleden D. Franken Dzn op het gebied der prentkunst, van Fr. Muller, E. W. Moes en J. F. van Someren op dat der Iconographie, van Fr. Muller en G. van Rijn op dat der historieprenten en van Van Arkel en Weissman op dat der Noord-Hollandsche kunsttopographie — dit laatste werk uitgegeven door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap — mogen hier althans genoemd worden. Op het verwante gebied der architektuurgeschiedenis leverden de Duitscher Dr. Galland, de rijksbouwmeester C. H. Peters en anderen, gewaardeerde bijdragen.

Een belangrijke factor in de ontwikkeling onzer musea mag hier niet met stilzwijgen voorbij worden gegaan. Toen in 1883 de veiling der beroemde verzameling oude teekeningen van den heer Jac. de Vos aanstaande was, voorzagen eenige vermogende en geestdriftige Amsterdamsche kunstvrienden het gevaar, dat wederom het belangrijkste gedeelte naar het buitenland zou verhuizen. Er werd daarom eene vereeniging opgericht, Rembrandt genaamd, die zich ten doel stelde, dit te verhoeden en wel door den Staat of openbare instellingen bij te springen voor het geval, dat de beschikbare fondsen niet toereikend mochten zijn om tot den aankoop van een gewenscht kunstvoorwerp over te gaan. Bij verschillende gelegenheden, zooals bij de genoemde veiling de Vos, bij de veilingen Messchert van Vollenhoven, Pitcairn Knowles en Gijsbert de Clercq heeft deze vereeniging hare diensten bewezen, kunstwerken voor ons land behouden. Een groot aantal der belangrijkste aankoopen van 's Rijksmuseum is met tijdelijke hulp der Vereeniging Rembrandt geschied.

De geschiedenis onzer hedendaagsche schilderkunst wordt op een andere plaats in dit werk behandeld. Wij zijn daarom niet voornemens hier in bijzonderheden te treden omtrent de musea aan haar gewijd. Wij willen slechts de gewichtigste feiten aanstippen. Te Amsterdam kwam, dank zij een legaat der weduwe Lopez Suasso, dank niet minder ook de vrijgevigheid der heeren J. H. en P. van Eeghen een Stedelijk Museum voor moderne kunst tot stand, aan welks uitbreiding eene Vereeniging tot het vormen eener Openbare Verzameling van Hedendaagsche Kunst hare krachten wijdt. Gelijke doeleinden vervolgt eene gelijknamige vereeniging te 's-Gravenhage en streeft ook Teyler's Stichting te Haarlem na. Wat de kunstschilder H. W. Mesdag te 's-Gravenhage op dit gebied heeft bijeengebracht, is in den kring der kunstvrienden algemeen bekend. Door de

vrijgevigheid, waarmede deze verzameling ter bezichtiging wordt opengesteld, komt zij het karakter van een openbaar museum nabij.

Wij staan aan het einde van ons overzicht. Uitteraard heeft het beknopt moeten zijn en op vele punten onvolledig. Toch trof ons, vergeleken met vijftig jaren geleden, een groote vooruitgang in het aantal, in den rijkdom, in de inrichting en in het bestuur onzer verzamelingen, alsmede in den invloed, dien zij uitoefenen. Ook de beoefening der kunstgeschiedenis is met den tijd meegegaan en staat op een gezonden, wijl wetenschappelijken grondslag.

Vragen wij evenwel, zijn wij, waar wij zijn *moeten*, staan de musea van het land van Rembrandt op gelijke lijn met die van andere landen, dan mag het antwoord, helaas! niet bevestigend luiden.

Zijn onze grootste meesters: een Cuyp en een Hobbema, een Pieter de Hooghe en een Jan van de Cappelle, een Metsu en een ter Borch het best vertegenwoordigd in hun eigen land? Komen de schilderijen in onze musea het best tot hun recht in de omgeving, waarin zij zijn geplaatst? Spreken zij zoo doende een levende taal tot hun volk? Wordt dit volk opgeleid tot bewondering, tot eerbied voor het grootste wat het voorgeslacht heeft nagelaten? Begrijpt het, dat zijne gymnasiasten en zijne studenten van heden, zijne volksvertegenwoordigers en ministers van morgen zijn en dat de laatste nooit belangstelling voor kunst zullen voelen indien het den eersten niet wordt ingeprent? Beseft het ziine verplichting zijne kunstschatten te bewaren, op waardige wijze ten toon te stellen, de meest ontwikkelden zijner zonen op te leiden tot getrouwe hoeders van dit kostbare eigendom?

Al deze vragen doen ons blozen, wanneer wij denken bijv. aan de plaatsing der Nachtwacht, aan den toestand van 's Rijks Ethnographisch Museum, aan den gestadigen uitvoer der grootste kunstschatten naar het buitenland, aan de volkomen afwezigheid van jongelieden van ontwikkeling, talent en smaak, die zich voor betrekkingen aan onze musea voorbereiden, ook aan het gemis van eene gelegenheid om zich daartoe te bekwamen voor hen die zulks zouden begeeren.

Zoo zouden wij verder kunnen vragen naar veel, wat nog niet zoo is, als het wel *konde*, wel *moest* zijn. Waartoe evenwel? Wij sloegen den blik onderzoekend achterwaarts, en ontdekten sporen, neen meer dan sporen van vooruitgang, zien wij hoopvol voorwaarts, dan ontwaren wij het beeld eener lieftallige Koningin, opgeleid door eene voortreffelijke Moeder in de liefde voor het schoone, in den eerbied voor het grootsche verleden en zelf reeds blijken gegeven hebbende van een warm hart voor den kunstroem van haar volk.

Kan het anders, of onder Hare regeering zullen ook onze musea meer en meer aan hunne bestemming gaan beantwoorden, zullen zij groeien tot wat zij behooren te zijn: Monumenten van onzen volksroem, Hoogescholen voor onzen volkssmaak.

April, 1898.

XI

DE MUZIEK

DOOR

DANIËL DE LANGE,

Directeur van het Conservatorium te Amsterdam.

---

ie den tegenwoordigen toestand van de muzikale kunst in Nederland vergelijkt met dien van voor vijftig jaar, mag gewagen van grooten vooruitgang. Zonder grootspraak mag hij verklaren, dat de muzikale ontwikkeling in ons vaderland op dit oogenblik minstens op eene lijn mag worden geplaatst met die onzer naburen, indien zij al niet daarboven mag worden gesteld. Het muzikale leven van de laatste halve eeuw in Nederland te schetsen staat derhalve gelijk met het volbrengen van eene dankbare taak.

In den aanvang van ons tijdvak had de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst reeds grooten invloed geoefend. Zij was in 1829 opgericht door wijlen A. C. G. Vermeulen. Nieuw leven wekte zij door de uitvoering van grootere en kleinere werken voor solo, koor en orkest, door het stichten van muziekscholen, door het ondersteunen van jonge lieden in de voortzetting hunner studiën en door het bekronen van compositiën. Twee jaren vóór haar, in 1827 dus, was de Koninklijke Muziekschool te 's-Gravenhage gesticht. Groot was hare beteekenis. Verschillende jongere kunstenaars van meer dan gewoon talent traden op den voorgrond, o. a: Joh. J. H. Verhulst, Jan C. Boers, Frans Coenen, R. Hol, Ernst Lubeck, Jan A. en Gerrit J. van Eyken.

Van de oudere kunstenaars, op welke het muzikale Nederland van 1848

zich beroemen kon, herinneren wij aan J. H. LÜBECK, den Directeur der Koninklijke Muziekschool: aan J. H. VAN BREE, muziekdirecteur te Amsterdam; aan WOUTER HUTSCHENRUYTER, muziekdirecteur te Rotterdam. Deze twee reeksen van namen lezende, zal men moeten toegeven dat, Nederland te dien tijde roem kon dragen zoowel op hetgeen de ouderen volbrachten als op hetgeen beloofd werd door de jongeren.

Tot kenschetsing van het muzikale leven in het algemeen moet er op gewezen worden, dat in bijna alle steden van eenige beteekenis een muziekgezelschap bestond, ten doel hebbende het geven van concerten met orkest en solisten. Er waren gezelschappen onder van eerbiedwaardigen ouderdom. Wij noemen slechts „Caecilia" te Arnhem, het „Collegium Musicum Ultrajectinum" te Utrecht en „Felix Meritis" te Amsterdam. Bovendien bestonden er in de meeste steden Zangvereenigingen, die jaarlijks grootere of kleinere koorwerken uitvoerden. Vooral Mannenzangvereenigingen bloeiden. Kleinere vereenigingen bepaalden zich tot het meer intieme gebied van de Kamermuziek.

Een overzicht, zelfs een beknopt overzicht van deze lichamen, zou een te groote ruimte eischen voor de korte schets voor dit Gedenkboek gevraagd. Wij moeten ons daarom beperken tot de personen en instellingen, die in de laatste halve eeuw meer bepaald op den voorgrond traden. De lezer zal daaruit zelf kunnen opmaken hoe in het algemeen in dat tijdvak de toonkunst zich in ons land heeft ontwikkeld.

De man, die ontegenzeggelijk op het tijdvak 1848—1880 het meest zijn stempel heeft gedrukt is: JOH. J. H. VERHULST. [1]) Verhulst bezat niet alleen groot muzikaal talent, had niet alleen groote algemeene kennis — Verhulst was eene geheel eigenaardige persoonlijkheid: Verhulst was eene figuur.

Aanvankelijk onder Koning Willem den Tweede, later ook onder Koning Willem den Derde, bekleedde Verhulst de betrekking van Kapelmeester der Hofmuziek, eene betrekking, die thans niet meer bestaat. Eigenlijke werkzaamheid bracht zij niet mede: zij was niet veel meer dan een titel. Buitendien was Verhulst Directeur van de Zangvereeniging der Mij. t. B. v. T. te Rotterdam. In die dagen vooral nam hij eene eigenaardige plaats in als componist. Hij immers was een der eersten, die voor hunne vocale composities gebruik maakten van Nederlandsche woorden. Hij gaf daardoor aan zijne koorwerken en liederen een nationaal karakter. Dit doel bereikte hij inzonderheid door zijne eenstemmige liederen, waaronder er zeer vele zijn, die bij geen vreemden tekst hadden gepast en bij geen ander volk hadden kunnen ontstaan. Als dirigent was hij het voorbeeld van het opkomend geslacht — onder de jongeren ontkwam niemand geheel en al aan zijn invloed. Van dien invloed maakte Verhulst steeds gebruik om wat hij goed, edel en schoon achtte, te doen zegevieren. Leerling van MENDELSSOHN en van SCHUMANN de boezemvriend, heeft Ver-

[1]) JOH. J. H. VERHULST; geb. 19 Maart 1816, overl. 17 Jan. 1891 te 's-Gravenhage. Hij begon zijne studiën aan de Koninklijke Muziekschool en zette ze voort te Leipzig onder de leiding van F. MENDELSSOHN BARTHOLDY. Hij was beroemd als componist en als dirigent. Zijn hoofdwerken zijn: Mis voor solo, koor en orkest; gemengde en mannenkoren en een groot aantal liederen op Nederlandschen tekst.

hulst de werken van deze twee kunstenaars het burgerrecht in Nederland verschaft. Maar ook de werken van HAENDEL en vooral die van BEETHOVEN, vonden in Verhulst een zoo geniaal herschepper, dat men ze eerst door hem in al hun schoonheid leerde kennen.

Voor Rotterdam, waar Verhulst behalve als Directeur der Zangvereeniging ook als Leeraar in de compositie aan de Muziekschool van de Mij. t. B. d. T. verbonden was, is hij de grondlegger geweest van de groote ontwikkeling, die het muzikale leven van 1854 tot 1884 aldaar kenmerkte, waarbij evenwel niet uit het oog mag worden verloren, dat het langdurig bestaan van de Duitsche Opera tevens een bijzonderen invloed op dat leven geoefend heeft. Vóór de oprichting der Duitsche Opera bestond te Rotterdam het concertgezelschap „Eruditio Musica", opgericht door de Heeren C. MÜHLENFELD, B. TOURS, [1]) en S. GANZ. [2]) Dit was het eenige gezelschap, dat concerten met orkesten gaf. Na het vertrek van den Heer Mühlenfeld trad WOUTER HUTSCHENRUYTER [3]) als Directeur dezer concerten op.

Herinnerd dient te worden, dat in vele plaatsen, en zoo ook te Rotterdam, waar een orkest optrad, dit was samengesteld uit muzikanten, die tegelijkertijd eene kruideniers- of andere dergelijke handelszaak hadden, en uit enkele dilettanten, en dat er buitendien van de meeste oudere orkestwerken geen partituur in handen was van den dirigent, die zich dus moest behelpen met eene aangeteekende eerste vioolpartij. Een en ander bedenkende, zal men begrijpen hoe groot de ommekeer was, toen in 1861 de Duitsche Opera werd opgericht onder de leiding van een man als SKRAUP. Ook diens opvolger, de beroemde HERMANN LEVI, droeg veel bij tot Rotterdams muzikale ontwikkeling. Eerst in dien tijd begon men in te zien hoe de kunst behoort te worden beoefend.

Na den dood van de Heeren Tours en Ganz werden de concerten van „Eruditio Musica" voortgezet door het Bestuur der Duitsche Opera. Later kwamen zij onder de leiding van de Mij. t. B. d. T., die ze tot op heden onder denzelfden naam doet voortbestaan.

Ook aan de Muziekschool van „Toonkunst" [4]) heeft Rotterdam veel te danken. Daar was het onderwijs in de verschillende vakken steeds aan de beste handen toevertrouwd. Aanvankelijk stond deze inrichting onder het onmiddellijk toezicht van het Bestuur der Maatschappij, maar later stond de school onder de directie achtereenvolgens van de heeren W. BARGIEL, F. GERNSHEIM, en R. VON PERGER, terwijl op dit oogenblik de Heer J. SIKEMEIER [5]) als directeur van het instituut fungeert. Mannen als VERHULST,

---

[1]) B. TOURS, geb. 10 Aug. 1797, overl. Maart 1864 te Rotterdam. Hij was vooral bekend als zeer degelijk violist en als goed organist.

[2]) S. GANZ, geb. 18 (?) te Elberfeld, overl. 1859 te Rotterdam. Hij was de neef van de zeer bekende toonkunstenaars van dien naam te Berlijn. Zijne hoofdwerkzaamheid vond hij als violoncellist te Rotterdam, waar hij verschillende leerlingen vormde, o. a. J. Verhey en Daniël de Lange.

[3]) WOUTER HUTSCHENRUYTER, geb. 28 Dec. 1796, overl. 9 Nov. 1878 te Rotterdam; bekend als componist en dirigent. Hoofdwerken: een Opera, drie symfonieën, eene ouverture, cantaten en missen voor koor en orkest, vijf concerten enz.

[4]) Gebruikelijke verkorting voor: de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst.

[5]) J. W. Sikemeyer, geb. 16 Juni 1838, te Amsterdam; beroemd pianist.

Dupont, Carl Schneider, Tours, Ganz, Paling, Hegar, Wirth, Csillag, Eberle, S. de Lange, Haase enz. enz., volgden elkaër in den loop der tijden als leeraars op. En de school kweekte kunstenaars, op welke het vaderland trotsch mocht zijn.

Voor wij van Rotterdam afscheid nemen, worde nog vermeld dat hier, in het jaar 1854, onder leiding van Verhulst het vijf-en-twintig-jarig bestaan van „Toonkunst" schitterend werd gevierd; schitterend niet alleen door de uitvoering, maar ook door de tegenwoordigheid van hooge gasten, van welke wij alleen Liszt en Rubinstein behoeven te vermelden, om aan te toonen dat dit feest eene belangrijke gebeurtenis was op muzikaal gebied.

Wij moesten aanvangen met de groote figuur van Verhulst, en wijl diens eerste werkkring te Rotterdam lag, was het aangewezen om het muzikale leven aldaar te beschrijven. Maar nu dit is behandeld, haasten wij ons om den lezer te voeren naar de hoofdstad, en hem te leiden door de geschiedenis onzer kunst te Amsterdam.

Hier bestond „Felix Meritis", de Societeit van Amsterdam, die zich niet alleen het onderling gezellig verkeer harer leden ten doel stelde, maar die ook werkzaam was op het gebied van wetenschap en kunst. Een groot deel van hare inkomsten besteedde zij aan concerten. Daar traden de voornaamste uitvoerende kunstenaars op, daar werden de orkestwerken ten gehoore gebracht door de beste muzikale krachten der hoofdstad. Aan het hoofd van het orkest stond J. B. van Bree [1]), later Joh. M. Coenen [2]). Deze werd in 1863 vervangen door Verhulst. Verhulst bleef Directeur tot in 1887, toen Julius Röntgen [3]) hem opvolgde. Maar niet lang zou Röntgen deze concerten leiden. In het begin van 1889 werd tot ontbinding der Sociëteit besloten. Met haar verdween eene der eigenaardigste inrichtingen van ons land. De algemeene ontwikkeling der hoofdstad heeft aan Felix Meritis veel te danken gehad.

Naast Felix Meritis gaf de Zangvereeniging van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst jaarlijks twee of drie uitvoeringen van grootere of kleinere werken voor koor en orkest. Bovendien bestonden er een groot aantal kleine gezelschappen, die in intiemen kring de muziek beoefenden en een aantal mannenzangvereenigingen.

In tweeërlei opzicht onderscheidde de hoofdstad zich van alle andere plaatsen. Vooreerst bezat Amsterdam eene inrichting, die uitsluitend de beoefening van orkestmuziek ten doel had. Zij bezat een vast orkest, dat regelmatig oefeningen hield en geregeld tweemalen per week een concert gaf. Wij bedoelen de stichting van J. Eduart Stumpff, genaamd

---

[1]) J. B. van Bree, geb. 29 Jan. 1801, overl. 14 Febr. 1857, te Amsterdam. Hij was beroemd als dirigent en als componist. Zijne hoofdwerken zijn: de opera Sappho, ouvertures, missen voor koor en orkest, liederen enz.

[2]) Joh. M. Coenen, geb. 28 Jan. 1825 te 's Gravenhage, bekend als dirigent en componist. Voornaamste werken: eene symphonie, verscheidene ouvertures, de cantate „Ada van Holland" voor koor en orkest, balletten, eene opera, enz.

[3]) Julius Röntgen, geboren 1855 te Leipzig; bekend als pianist, componist en dirigent. Voornaamste werken: composities voor kamermuziek, koorwerken, klavierconcert, enz.

„Het Park", welke stichting, vooral onder de latere leiding van W. STUMPFF [1]) op de ontwikkeling van het muzikale leven der hoofdstad grooten invloed geoefend heeft. Ten tweede bestond te Amsterdam de Maatschappij „Caecilia", die het ondersteunen van oude kunstenaars en weduwen en weezen van kunstenaars beoogde. Tweemalen 's jaars gaf deze Maatschappij eene uitvoering, uitsluitend van werken voor orkest. De beste krachten der hoofdstad werkten daarbij samen. De uitvoeringen mochten beschouwd worden als de hoogste uitingen der kunst in Nederland.

Van hare oprichting af tot het jaar 1857 stond de Maatschappij „Caecilia" onder de leiding van J. B. VAN BREE, van 1857 tot 1865 onder die van F. B. BUNTE, en van toen af tot enkele jaren voor zijnen dood onder die van VERHULST. Daarna traden achtereenvolgens als directeuren op DANIËL DE LANGE en MR. HENRI VIOTTA, terwijl thans WILLEM MENGELBERG aan het hoofd dezer concerten staat.

Door de voortdurende samenwerking der leden van het Park-orkest en door de zeer strenge oefeningen, die gedurende een groot gedeelte van elk seizoen als voorbereiding voor de Caecilia-concerten gehouden werden, kon men te Amsterdam uitvoeringen van orkestwerken genieten, welke aan hooge eischen voldeden. Bij de concerten van Felix Meritis werkte steeds het Park-orkest mede en daardoor waren de uitvoeringen dezer Maatschappij in het algemeen beter dan de orkest-concerten elders in het land.

Bovendien vonden vereenigingen en particuliere personen in het groote Amsterdam gelegenheid tot het geven van uitvoeringen van allerlei aard. Op dramatisch gebied was het somtijds een Italiaansch, dan weder een Duitsch operagezelschap, dat voorstellingen in de hoofdstad gaf. De kunst werd daardoor vele malen gediend, ja, aan zulke gezelschappen dankte het vaderland wel eens het verblijf van kunstenaars, die op de vaderlandsche kunst invloed oefenden. Als zoodanig kunnen genoemd worden de Heer G. A. HEINZE [2]), Mevrouw A. COLLIN—TOBISCH [3]) en haar echtgenoot ROBERT COLLIN. Wat niet wegneemt, dat de kern van het muzikale leven bestond in de muziekgezelschappen, hierboven genoemd.

Het jaar 1864 bracht in het Amsterdamsche leven een ommekeer te weeg. In dat jaar toch werd het Paleis voor Volksvlijt ingewijd en reeds in het volgend jaar werd er een orkest aan verbonden. Ouderen van dagen zullen zich nog wel herinneren, wat die concerten hebben beteekend.

De dirigent, JOH. M. COENEN, wist door de verscheidenheid der programma's en de kracht van zijne leiding duizenden en duizenden toehoorders naar de Zondag- en Donderdag-concerten te trekken.

Inmiddels was VERHULST te Amsterdam opgetreden als Directeur van de

---

1) W. STUMPFF, geb. 22 Aug. 1862, te Amsterdam. Bekend als orkest-directeur. Van 1868 tot 1883 was hij directeur van „Het Park" te Amsterdam.

2) G. A. HEINZE, geb. 1 Oct. 1820 te Leipzig. Beroemd als componist en dirigent. Voornaamste werken: Sancta Caecilia, Die Auferstehung, Vincentius van Paola, allen voor soli, koor en orkest; ouvertures, gemengde koorwerken voor mannenkoor met en zonder orkestbegeleiding, enz.

3) Mevrouw A. COLLIN—TOBISCH, geb. 6 Dec. 1837 te Weenen. Bekend als Altzangeres en Leerares, leerlinge van Mevrouw MARCHESI.

Zangvereeniging van „Toonkunst", van de concerten van „Felix Meritis" en van de Maatschappij „Caecilia".

Onder zijne leiding werden er door „Toonkunst" ook volksconcerten gegeven, zoodat die dagen inderdaad voor de muziek in de hoofdstad een tijdperk van buitengemeenen bloei vertegenwoordigen. En dit standpunt bleef Amsterdam handhaven, ongeveer vijftien jaren lang. Maar de dramatische kunst, die in het buitenland reeds geruimen tijd eene belangrijke plaats voor zich had opgeëischt, begon langzamerhand ook hier te lande zich te doen gelden. Te Rotterdam, waar eene Duitsche opera bestond en te 's Gravenhage, waar het Koninklijk Fransche Opera-Gezelschap sedert jaren invloed oefende, ontwikkelde de dramatische kunstzin zich naast het muzikaal concert-leven. Maar te Amsterdam, waar beide gezelschappen slechts van tijd tot tijd voorstellingen kwamen geven, kan van regelmatige ontwikkeling op dat gebied geen sprake zijn. En bovendien boog een samenloop van omstandigheden ook het concert-leven in eene andere richting. Wegens financiëele bezwaren moest de vennootschap „Het Park" worden ontbonden. Eene samensmelting van de orkesten van het vroegere „Park" en van het „Paleis voor Volksvlijt" leverde geen gunstige uitkomsten op. Met het afbreken van de oude Parkzaal ging een lokaal verloren, voor uitvoeringen van koor en orkest door zijn omvang zeer geschikt. Wel trachtten verschillende kunstvrienden in de plaats van het Park-lokaal een ander aan de kunst gewijd gebouw te stichten, maar vele jaren duurde het eer het tegenwoordige Concert-Gebouw verrees.

De jongeren van vroeger waren intusschen de ouderen van heden geworden en in den boezem van het nieuwe geslacht werden eischen wakker, aan welke de ouderen niet meer konden voldoen. De orkesten, niet meer, gelijk vroeger, zich regelmatig oefenend, namen het hooge standpunt van weleer niet meer in. De slechte uitkomst van de samensmelting der twee orkesten had geleid tot nieuwe afscheiding. Het orkest van het „Paleis" was blijven voortbestaan. Daarnaast was door het Bestuur van den Parkschouwburg — deze was verrezen op de plaats van het vroegere „Park" — een orkest samengesteld, dat onder de leiding van den Heer W. Kes behalve voor de begeleiding der balletten ook voor concerten werd gebruikt. Deze concerten konden geen stand houden: na korten tijd ging de Parkschouwburg-Maatschapppij en gingen met haar de concerten te niet. De leden van het aan die Maatschappij verbonden orkest, in hoofdzaak leden van het vroegere Park-orkest, vereenigden zich nu onder den naam van „Amsterdamsche Orkest-Vereeniging" en gaven, onder leiding van den heer J. F. Wedemeyer, gedurende enkele jaren concerten in het Gebouw voor den Werkenden Stand. Toen in het jaar 1888 het Concert-Gebouw geopend werd en daar onder de leiding van Kes een nieuw orkest werd samengebracht, konden vele leden der Orkest-Vereeniging eene nieuwe verbintenis verkrijgen en loste deze vereeniging zich als het ware op in het orkest van het Concert-Gebouw.

Maar in dien tusschentijd had eene gebeurtenis plaats gegrepen, van het grootste belang voor het muzikale leven in de hoofdstad. Door eenige vereerders van Wagner's kunst met Mr. Henri Viotta [1]) aan 't hoofd,

---

[1]) Mr. Henri Viotta, geb. 16 Juli 1848 te Amsterdam; bekend als Wagner-

werd de „Wagner-Vereeniging" gesticht. Zoowel door concerten als later door opera-voorstellingen maakte deze Vereeniging de dramatische kunst bij ons publiek bekend. Haar mag men dank weten voor belangrijke diensten aan de ontwikkeling der kunst op dramatisch gebied in de hoofdstad bewezen.

Toch was de opening van het Concert-Gebouw in het muziekleven van Amsterdam het eigenlijke keerpunt. Van toen af nam de instrumentaalmuziek opnieuw een hooge vlucht, dank zij de zeer ernstige bemoeiingen van den heer W. KES[1]) en later van den Heer W. MENGELBERG. [2]). Op dit oogenblik mogen wij ons op dit gebied veilig meten met het beste, dat in het buitenland bestaat.

Voor een eenigszins volledig beeld van het muziekleven in de hoofdstad moeten wij nogmaals eenige jaren terug gaan. De vroeger reeds genoemde kunstenaar G. A. HEINZE had in 1862 eene Vereeniging gesticht onder den naam van „Excelsior", welke zich ten doel stelde de grootere en kleinere werken voor koor van godsdienstig karakter in de Hersteld-Luthersche Kerk uit te voeren. Door Predikanten en Kerkbesturen van deze gemeente gesteund, slaagde de heer HEINZE er in menig werk bekend te maken bij een publiek, dat zonder deze uitvoeringen zeker van zulke genietingen verstoken had moeten blijven. Later breidde „Excelsior" haren werkkring uit: zij gaf hare uitvoeringen niet meer in een kerkgebouw maar in verschillende lokalen. Na het aftreden van Heinze als directeur, stond gedurende enkele jaren Julius Röntgen en daarna Henri Viotta aan het hoofd der vereeniging.

Op het gebied van de Kamermuziek deden FRANS COENEN [3]) en BUNTE gedurende vele jaren door hunne quartet-avonden het publiek van de werken der oudere en nieuwere componisten genieten. Ook de pianist HENRY COENEN, broeder van FRANS, maakte zich verdienstelijk door zijn Trio-matiné's. Toen de uitvoeringen reeds eenige jaren waren gestaakt

---

dirigent en muzikaal-literator. Werken: Muzikaal-Lexicon, Hedendaagsche Toonkunstenaars, Maandblad voor Muziek, enz.

[1] W. KES, geb. 16 Febr. 1856 te Dordrecht, beroemd dirigent, violist en componist; maakte zijne studiën bij Böhm, David, Joachim en Wieniawski; kwam in 1877 naar Amsterdam als solo-violist van het Park-Orkest; trad later op als dirigent van het Parkschouwburg-Orkest, van de Zangvereeniging der Mij. t. B. d. T. te Dordrecht en daarna als dirigent van het Concertgebouw-Orkest te Amsterdam. Na enkele jaren orkest-directeur te Glasgow te zijn geweest, treedt hij thans op als Directeur van het Philharmonisch Gezelschap te Moscou. Voornaamste werken: De Taucher, Ballade voor soli, koor en orkest; Concert voor viool en concert voor violoncel; ouvertures, enz.

[2]) WILLEM MENGELBERG, geb. 28 Maart 1871 te Utrecht; bekend als muziekdirecteur en pianist; directeur van het orkest van het Concertgebouw te Amsterdam.

[3]) FRANS COENEN, geb. 26 Dec. 1826 te Rotterdam; ontving zijne eerste opleiding van zijnen vader; trad reeds op twaalf-jarigen leeftijd als violist op; was later leerling van MOLIQUE en VIEUXTEMPS; was in 1847 directeur der zangvereeniging te Rotterdam; maakte van 1848—1854 reizen als violist door America; vestigde zich daarna te Amsterdam, waar hij tot 1895 bleef; oefende te Amsterdam grooten invloed als violist, quartetspeler en Directeur van Conservatorium en Muziekschool; is als componist bekend door zijn: Maria Magdalena, Elia op Horeb, Albrecht Beyling, allen voor soli, koor en orkest; symphonieën, ouvertures, quartetten, trio's, missen en vooral door zijne studiewerken voor viool.

zijn zij opnieuw tot stand gebracht door Röntgen, Joseph Cramer, W. Kes en Henri Bosmans. De Afdeeling Amsterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst zette kort daarna deze uitvoeringen voort. Toen daarna de Heeren MESSCHAERT [1]) en RÖNTGEN lieder-avonden begonnen te geven, werd de medewerking van den beroemden Nederlandschen Zanger eveneens voor deze kamermuziek-avonden verworven.

Ook in het Onderwijs ging Amsterdam steeds vooruit. De muziekschool van „Toonkunst" telde van hare oprichting af de voornaamste kunstenaars onder haar leeraar-personeel. Aanvankelijk was zij ingericht als eene vereeniging van op zichzelf staande cursussen, maar in 1877 werd in de school meer eenheid gebracht door de benoeming van Frans Coenen tot Directeur. Toch, èn Coenen èn eenige andere kunstenaars, meenden dat eene inrichting, waar dilettanten samen met kunstjongeren onderwijs ontvingen, aan vakstudeerenden geen waarborg kon opleveren voor eene degelijke theoretische en practische vorming. Daarom besloten Frans Coenen, Daniël de Lange [2]), Joh. M. Messchaert, Julius Röntgen, Joseph Cramer [3]), en Henri Bosmans aan het Bestuur van de Amsterdamsche Afdeeling van „Toonkunst" de oprichting van een Conservatorium voor te stellen. Het bestuur ontving dit voorstel met warme ingenomenheid en weldra werd zij geopend, de eenige inrichting in ons Vaderland, die uitsluitend aan de opleiding van jonge musici is gewijd. Deze instelling werd ook van officiëele zijde met belangstelling begroet. H. M. de Koningin-Regentes behaagde het op te treden als Beschermvrouwe. Zoowel de Gemeente Amsterdam als de Provinciale Staten van Noord-Holland verleenden aan de stichting eene subsidie. Van de hier gebodene gelegenheid tot opleiding werd door de jonge, studeerende musici met gretigheid gebruik gemaakt. Dit bewijzen de jongere, in deze inrichting gevormde kunstenaars en kunstenaressen, van welke reeds verscheidene zoowel in het binnen- als in het buitenland een goeden naam hebben verworven.

Hoofdleeraressen en leeraars aan deze inrichting zijn: de Dames S. Bosmans—Benedicts [4]), Mej. C. van Zanten [5]), en de H.H., J. Röntgen, L. Coenen [6]),

---

[1]) JOH. MESSCHAERT, geb. 22 Aug. 1857 te Hoorn. Beroemd Concert-Zanger.

[2]) DANIEL DE LANGE, geb. 11 Juli 1841 te Rotterdam; leerling van zijnen vader S. de Lange, J. F. Dupont, Joh. J. H. Verhulst, S. Ganz, F. Servais, en B. Damcke; bekend als dirigent, componist en violoncellist; maakte aanvankelijk concertreizen in Duitschland, Oostenrijk en Rusland; vestigde zich daarna te Parijs; kwam in 1870 naar Amsterdam; volgde Dr. J. P. Heye op als Algemeen Secretaris der Mij. t. B. d. T. en F. Coenen als Directeur van Conservatorium en Muziekschool, dirigeerde het Amsterdamsch a capella-koor. Hoofdwerken: twee symphonieën; cantaten voor soli, koor en orkest; liederen enz.

[3]) JOSEPH CRAMER, geb. 19 Febr. 1844 te Wageningen; bekend violist; gedurende vele jaren solo-violist van het orkest in het Paleis voor Volksvlijt; thans Hoofd-Leeraar aan Conservatorium en Muziekschool en Hoofd van het Amsterdamsch Strijkquartet.

[4]) Mevrouw S. Bosmans—Benedicts, geb. 23 Oct. 1861 te Amsterdam: bekende pianiste en leerares, weduwe van den bekenden Violoncellist Henri Bosmans.

[5]) Mej. C. van Zanten, geb. 2 Augustus 1855 te Dordrecht; beroemde dramatische zangeres en voortreffelijke leerares.

[6]) L. Coenen, geb. 29 Maart 1856 te Amsterdam; bekend pianist, voortreffelijk leeraar; leerling van Frans Liszt; vroeger te Parijs thans te Amsterdam.

W. Mengelberg, Joseph Cramer, A. Spoor [1]), I. Mossel [2]), J. B. C. de Pauw [3]), Bernard Zweers [4]) en D. de Lange.

Alvorens de hoofdstad te verlaten, moeten wij nog melding maken van de pogingen, die in de laatste jaren zijn aangewend om de dramatische kunstwerken uit den vreemde voor het Nederlandsche publiek toegankelijk te maken en om de Nederlandsche componisten aan te wakkeren ook op dit gebied hunne krachten te beproeven. Door den heer J. G. de Groot werd in 1886 een Nederlandsche Opera gesticht. Ofschoon deze instelling met groote moeielijkheden had te kampen en ofschoon ook thans nog een Nederlandsche Opera (niet meer onder directie van den heer de Groot maar onder directie van den heer C. v. d. Linden) slechts met groote moeite in het leven gehouden kan worden, wijl elke subsidie aan deze instelling ontbreekt, toch heeft zij ontegenzeggelijk een goeden invloed gehad op de ontwikkeling van het muzikale leven in Nederland. Vooreerst mogen wij wijzen op enkele werken van Nederlandsche componisten, welke in die jaren werden uitgevoerd, b.v. „Brinio" van S. van Milligen; „Floris de Vijfde" en „In de Branding" van Richard Hol; „Albrecht Beyling" van Henri F. R. Brandts Buys; „Leydens Ontzet" van C. van der Linden; en meer andere. In de tweede plaats moet er op worden gewezen, dat de Nederlandsche Opera aan verschillende uitvoerende kunstenaars en kunstenaressen de gelegenheid verschaft om hunne gaven voor de muzikaal-dramatische kunst te ontwikkelen. Vóór er eene Ned rlandsche Opera bestond ging de invloed van vele uitvoerende zangers en zangeressen verloren. Die invloed wordt thans meer en meer gevoeld. Toch — eerst voor het volgend geslacht zal de groote waarde van deze kunstuiting duidelijk op den voorgrond treden.

Hier worde nog de naam vermeld van den man, die, ofschoon zelf geen musicus, grooten invloed heeft geoefend op de ontwikkeling onzer kunst in Nederland: *Dr. J. P. Heye.*

Als Algemeen Secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst heeft Heye veel tot stand gebracht. Hem danken wij de oprichting van de *Vereeniging voor Noord-Nederland's Muziekgeschiedenis*, eene vereeniging, van welke een glans is uitgegaan over Nederland's muzikaal verleden. En ieder is het bekend, dat Heye's gedichten bijna allen componisten uit het vorig geslacht tot tekst hebben gediend voor hunne werken.

Van Amsterdam kan dus worden getuigd, dat het muzikale leven zich aldaar in een tijdperk bevindt van vooruitgang en bloei.

Dit kan niet worden gezegd van de derde stad des Rijks, van 's Gravenhage. Eenmaal stond de Residentie aan het hoofd van de muzikale

---

[1]) A. Spoor, geb. 23 Sept. 1867 te Amsterdam; bekend violist; na vele buitenlandsche reizen vestigde hij zich te Amsterdam.

[2]) I. Mossel, geb. 22 April 1870 te Rotterdam; een der beste violoncellisten van den tegenwoordigen tijd.

[3]) I. B. C. de Pauw, geb. 31 Maart te Brussel; voortreffelijk organist.

[4]) Bernard Zweers, geb. 18 Mei 1854 te Amsterdam; beroemd componist; zijn hoofdwerken zijn: drie Sinfonieën, Reien voor Vondel's Gijsbrecht van Aemstel voor koor en orkest, Liederen, enz.

beweging in Nederland. In 1848 waren in 's Gravenhage kunstenaars werkzaam als J. H. Lubeck [1]), Directeur der Koninklijke Muziekschool, der Koninklijke Hofmuziek, der Diligentia-Concerten en der Zangvereeniging van „Toonkunst;" Verhulst, van der Does [2]), Mevrouw Offermans van Hove [3]), Dunkler [4]), e. a. De Koninklijke Muziekschool kon wijzen op oud-leerlingen als Joh. J. H. Verhulst, J. C. Boers [5]) van der Does, J. H. Bekker, W. F. G. Nicolaï enz.

Het orkest was, dank zij den krachtigen steun van officiëele zijde aan het Kon. Fransche Opera-Gezelschap verleend, voortreffelijk samengesteld. Het gevolg hiervan bleef niet uit, want ook in de concerten werkte het orkest, met voortreffelijke krachten versterkt, mede. Terecht werd dat orkest in die dagen als een der beste, indien niet als het beste van Nederland beschouwd. Hierbij kwam nog, dat aldaar de toekomst voor de kunstenaars zekerder was dan elders in ons land. Zij konden zich dus rustiger aan hunne taak wijden.

Deze, voor ons land zeldzame, toestand duurde eene reeks van jaren voort, totdat met het overlijden van Lubeck eene belangrijke verandering plaats greep. Niet aan één persoon werd op nieuw de leiding der verschillende muziek-inrichtingen toevertrouwd, neen, men benoemde den heer W. F. G. Nicolaï [6]) tot Directeur der Koninklijke Muziekschool, en tot Directeur van de Zangvereeniging, terwijl Verhulst de directie der Diligentia-

---

[1]) J. H. Lubeck, geboren 11 Febr. 1799 te Alssen, overleden 1868 te 's Gravenhage; beroemd als Orkest-Directeur en directeur der Koninklijke Muziekschool; als componist bekend door: Psalm voor Soli, koor en orkest, Cantate bij de nationale feestviering ter herinnering aan 1813, enz.

[2]) van der Does. geb. 6 Maart 1817 te Amsterdam, overl. 30 Juli 1878 te 's Gravenhage; beroemd pianist; was vele jaren de muzikale raadsman van Koning Willem III.

[3]) Mevrouw S. Offermans van Hove, geb. 31 Juli 1829 te 's Gravenhage; beroemde sopraanzangeres.

[4]) F. Dunkler, geb. 24 Febr. 1816 te Namen, overl. Oct. 1878 te 's Gravenhage; beroemd als Directeur van het muziekcorps der Grenadiers en Jagers. Zijn arrangementen van Sinfonieën, ouvertures en zijne fantasieën op opera's behooren tot het beste op dit gebied.

[5]) J. C. Boers, geb. 4 Aug. 1812 te Nijmegen, overl. 1896 te Delft; beroemd als dirigent en componist; ontving de eerste opleiding van zijnen vader, voltooide haar aan de K. M. S. te 's Gravenhage; was te 's Gravenhage en te Parijs achtereenvolgens lid van verschillende orkesten; werd in 1839 benoemd tot orkestdirecteur van de opera te Metz; keerde na twee jaar terug; stichtte te Nijmegen eene gemengde zangvereeniging en de liedertafel Caecilia; werd in 1853 benoemd tot stads-muziekdirecteur te Delft, en bleef daar tot zijn dood werkzaam. Als componist is Boers bekend door verscheidene werken voor soli, koor en orkest, door orkestwerken en kleinere meerstemmige liederen. Buitendien was hij algemeen geeërd als kenner van oude kunst.

[6]) W. F. G. Nicolaï, geb. 20 Nov. 1829 te Leiden, overl. 25 April 1896 te 's Gravenhage; maakte zijne studiën aan de K. M. S. te 's Gravenhage; zette ze voort aan het Conservatorium te Leipzig en — later, voor het orgel — te Dresden onder J. F. Schneider; is bekend als componist, organist en dirigent; stond gedurende meer dan vijf-en-twintig jaren aan het hoofd der Koninklijke Muziekschool; was een langen tijd redacteur van het Tijdschrift Caecilia; was medeoprichter der Toonkunstenaars-Vereeniging en van deze Vereeniging vele jaren Algemeen Voorzitter. Zijne voornaamste werken zijn: Bonifacius, Das Lied von der Glocke, Jahve's Wraak, allen werken voor soli, koor en orkest; Cantaten, Liederen (daaronder: „Loverkens") e. m. a.

concerten werd opgedragen. Reeds kort na zijne benoeming bedankte Nicolaï als Directeur der Zangvereeniging. In zijne plaats trad de Heer A. Seiffert op. Na Seiffert werd de dirigeerstaf gevoerd door S. de Lange Jr. en W. Kes. De vereeniging wordt thans geleid door den heer A. B. H. Verhey.

Deze verdeeling bracht onder de kunstenaars verdeeldheid. En toen langzamerhand de overwegende invloed van de Fransche Opera begon te verminderen en vermindering van subsidie bij dit gezelschap tot bezuiniging dwong, toen kwam het eenmaal zoo bloeiende muzikale leven der Residentie tot verval. Dit was merkbaar aan de uitvoeringen, dit was merkbaar aan de samenstelling van het leeraar-personeel der Koninklijke Muziekschool. Zondert men de leeraars voor zang en klavier en misschien ook die voor viool uit, dan levert eene aanstelling als docent aan eene inrichting voor muziek-onderwijs op zichzelf geen voldoenden waarborg voor een behoorlijk materiëel bestaan. Zoodra dus de gunstige toestand, waarin de leden van het orkest verkeerden, achteruit ging, moest men zich bij de benoeming van leeraars wel tevreden stellen met de personen, die zich voor de betrekking aanboden.

Maar niet alleen de achteruitgang bij het Fransche Opera-Gezelschap was oorzaak van den achteruitgang van het geheele muzikale leven in den Haag. Ook het overlijden van den eminenten Dunkler deed de glans er van verbleeken. Na hem daalde het peil van de stafmuziek van het corps Grenadiers en Jagers. Het gevolg van eenen ander is geweest, dat men voor orkestuitvoeringen zijn toevlucht heeft moeten nemen tot het engageeren van orkesten van elders en dat zelfs bij de laatste benoeming aan de Koninklijke Muziekschool een kunstenaar gekozen werd, die zijne woonplaats heeft niet in de Residentie maar in de hoofdstad.

Aan deze niet rooskleurige beschouwing kunnen wij evenwel toevoegen, dat de nawerking van den bloeitijd nog waarneembaar is. Onder de kunstenaars der tegenwoordige generatie immers zijn er velen, die hunne opleiding aan de Koninklijke Muziekschool te danken hebben. Tevens mag de verwachting worden uitgesproken, dat het muziekleven in de Residentie eene betere toekomst te gemoet gaat. In den laatsten tijd zijn teekenen waar te nemen van nieuw leven. Wij spreken hier den wensch uit, dat mannen als Mr. Henri Viotta, de tegenwoordige Directeur der Koninklijke Muziekschool en N. P. Bouman, de tegenwoordige Directeur der kapel van het corps Grenadiers en Jagers er in mogen slagen het thans kwijnende leven te brengen tot vernieuwden bloei.

Naast Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage heeft in den loop der laatste vijftig jaren Utrecht een zeer bijzonder en zeer hoog standpunt op muzikaal gebied ingenomen. Op dit gebied blonk Utrecht reeds in het midden dezer eeuw uit. De Heer J. H. KUFFERATH [1]) oefende toen grooten invloed, terwijl mannen als Dr. F. C. Kist, oprichter en redacteur van het muzikaal tijdschrift „Caecilia", door hunne algemeene ontwikkeling den bodem als het ware ontvankelijk maakten voor de kunst.

---

[1]) J. H. KUFFERATH, geb. 1797 te Mülheim, overl. 28 Juli 1864 te Wiesbaden. Bekend als Directeur en componist.

Toch dagteekent de groote muzikale ontwikkeling van Utrecht van later. In het seizoen van 1863/64 werd RICHARD HOL [1]) te Utrecht benoemd tot Directeur van de Zangvereeniging „Toonkunst" en van het Muziek-Gezelschap, „Collegium Musicum Ultrajectinum." Deze kunstenaar, die reeds door zijne compositiën en als Directeur, eerst aan de mannenzangvereeniging „Amstels Mannenkoor" en later ook van de zangvereeniging van „Toonkunst" te Amsterdam een zeer goeden naam verworven had, wist door zijn talent op elk gebied der toonkunst een beweging te wekken van zulk een kracht, dat Utrecht gedurende eenige jaren aan het hoofd stond van het muzikale leven in Nederland. Hol werd gesteund door het talent, de toewijding, den ijver van mannen als Jhr. Mr. J. C. M. van Riemsdijk, Dr. P. Templeman van der Hoeven e. a. Hoe groot het overwicht van Hol was als Directeur, blijkt o. a. uit het feit, dat het muziekgezelschap „Diligentia" te 's Gravenhage hem uitnoodigde om naast Verhulst enkele concerten aldaar te dirigeeren. Na het overlijden van Verhulst werd Hol tot diens opvolger gekozen terwijl hij reeds veel vroeger werd benoemd tot Directeur van de Koninklijke Mannen-Zangvereeniging „Caecilia" aldaar. Toen Hol eenige jaren te Utrecht gevestigd was, richtte hij aldaar eene Muziekschool op van de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst. Deze school bereikte een hoogen trap van ontwikkeling onder den invloed van Hol, bijgestaan door vele voortreffelijke leeraars en leeraressen. Kunstenaars, die thans als zoodanig eene eerste plaats in ons land innemen, genoten daar hunne opleiding.

Nevens de school waren de uitvoeringen voor koor en orkest wegens hun schoonheid vermaard in het gansche land. De muziekfeesten van „Toonkunst" werden dikwijls te Utrecht gevierd en altijd kon men zeker zijn van hun slagen. Hierbij mag nog worden gevoegd, dat Hol steeds een geopend hart heeft gehad voor den vooruitgang zijner kunst, zoodat in zijne omgeving naast de ouderen steeds de jongeren aan het woord kwamen.

Behalve de inrichtingen, die onder Hol's leiding stonden, bezit Utrecht nog zijn „Tivoli", dat in verband met het muziekcorps der schutterij het bestaan van een eigen orkest verzekert. Gedurende langen tijd stond dit orkest onder leiding van den Heer C. Coenen, totdat, eenige jaren geleden, aan Wouter Hutschenruyter [2]), den kleinzoon van den bekenden

[1]) RICHARD HOL, geb. 23 Juli 1825 te Amsterdam; beroemd componist en dirigent; ontving onderwijs van den organist Martens en aan de Koninklijke Muziekschool, van Bertelman; trad in de eerste jaren zoowel in binnen- als buitenland als pianist op; werd in 1854 Directeur van „Amstels Mannenkoor" in 1857 Directeur van de Zangvereeniging van „Toonkunst" te Amsterdam en in 1862 Stads-muziekdirecteur te Utrecht; is te Utrecht nog steeds werkzaam; is buitendien Directeur der Maatschappij „Diligentia" en der Kon. Mannenzangvereeniging „Caecilia" te 's-Gravenhage. Voornaamste werken: David, De Vliegende Hollander, Psalm 23, werken voor soli, koor en orkest; symphonieën, ouvertures, Floris de Vijfde en de Branding opera's; Leiden's Ontzet, Heiligerlee-Cantate; Bede en Krijgslied voor solo, mannenkoor en orkest; missen, mannen- en vrouwenkoren; paedagogische werken, enz.

[2]) WOUTER HUTSCHENRUYTER Wz. geb. 15 Aug. 1859 te Rotterdam; bekend als dirigent, pianist en componist; maakte zijne studiën aan de Muziekschool te Rotterdam; was in de eerste jaren Directeur der Zangvereeniging „Euphonia" en onder-Directeur der schutterij te Rotterdam. Later was hij eenigen tijd

toonkunstenaar van Rotterdam, de leiding ervan werd opgedragen. Dit orkest verhoogt de muzikale beteekenis van Utrecht, welke stad nog steeds een der belangrijke muzikale middelpunten is van ons land.

Wij mogen Utrecht niet vaarwel zeggen alvorens den naam te hebben genoemd van Mej. C. van Rennes [1]), die door haar werkzaamheid een geheel eigenaardige plaats in ons land inneemt. Deze zeer begaafde vrouw heeft haar werken geheel gewijd aan de muzikale ontwikkeling der kinderen. Zoowel door het uitgeven van een groot getal kleine kinderliederen, als door het geven van onderwijs heeft Mej. van Rennes zich een grooten naam gemaakt.

Overbodig mag het worden geacht van alle steden in het bijzonder den muzikalen ontwikkelingsgang na te gaan. De meeste plaatsen toch volgden van verre of van nabij het voorbeeld van de vier muzikale hoofdplaatsen van Nederland. Toch moet nog in het bijzonder de aandacht worden gevestigd op Groningen. Daar stelt de sociëteit „De Harmonie" een bedrag — en dat uit eigen middelen — beschikbaar, aanzienlijk genoeg voor het instandhouden van een orkest. Ofschoon ingericht op bescheiden voet, neemt dit orkest toch eene waardige plaats in, de muzikale kunst in het Noorden des lands hoog houdende. Aan het hoofd van dit orkest stond gedurende een reeks van jaren de Heer J. H. Bekker [2]). In 1897 trok hij zich terug, en werd hij opgevolgd door den Heer M. H. van 't Kruys [3]).

Onder de plaatsen, die meer dan andere op den voorgrond treden, noemen wij nog Leeuwarden en Arnhem. Gelijk meestal het geval is, danken die plaatsen haar verhoogd muzikaal leven der aanwezigheid van een of meer inwoners, die in het bijzonder hunnen invloed doen gelden om de kunst eene harer waardige plaats te doen innemen. Te Leeuwarden ontmoeten wij zulk een man in den kunst-maeceen JHR. MR. A. E. VAN BOELENS VAN EYSINGA; te Arnhem was het de muziek-directeur H. A. MEYROOS [4]).

---

tweede Directeur van het Concertgebouw te Amsterdam en thans is hij Directeur van het Stedelijk Orkest te Utrecht. Voornaamste werken: Concert voor klavier, Suite en Symphonie voor Orkest, enz.

[1]) Mej. C. van Rennes, geb. 2 Aug. 1858 te Utrecht, bekende componiste en onderwijzeres.

[2]) J. H. BEKKER, geb. 5 Jan. 1826 te Winschoten; bekend orkest-directeur; was in hoofdzaak werkzaam als Directeur van het orkest van de „Harmonie" te Groningen en was tevens Directeur der Zangvereenigingen te Groningen en te Leeuwarden.

[3]) M. H. VAN 'T KRUYS, geb. 8 Maart 1861 te Oudewater; bekend organist en componist; maakte zijne studiën aan de Koninklijke Muziekschool te 's Gravenhage; was langen tijd organist van de Groote Kerk te Rotterdam. Voornaamste werken: Concerten voor orgel en orkest, twee opera's, enz.

[4]) H. A. MEYROOS, geb. 10 Febr. 1830 te Enkhuizen; bekend als dirigent en componist; was in hoofdzaak werkzaam te Arnhem als Directeur van de Zangvereeniging en van de „Caecilia"-concerten. Voornaamste werken: Enkhuizen Ontwaakt, Alkmaars Ontzet en „o Welt, wie best du so wunderschön!" voor soli koor en orkest.

Nog verdienen enkele kunstenaars-familiën eene afzonderlijke vermelding. Zoo vinden wij in het Oosten de familie Brandts Buys [1]), in het zuiden de familie Bouman [2]), en door het geheele land verspreid de familie Bekker [3]).

Ook mogen niet onvermeld blijven de namen van enkele organisten, die een grooten roep hadden of nog hebben: J. A. van Eyken [4]). J. Bastiaans [5]), S. de Lange Sr. [6]), J. Worp [7]) W. F. G. Nicolaï, S. de Lange Jr. [8]), M. H. van 't Kruys, J. A. Wagenaar, W. Petri, N. de Vries, en de sedert geruimen tijd hier gevestigde Belgische organist J. B. de Pauw.

---

[1]) C. A. Brandts Buys, geb. 3 April 1812 te Zalt-Bommel; was muziek-directeur en organist te Deventer.

Zijne zonen: M. A. Brandts Buys, geb. 31 Oct. 1840 — L. F. Brandts Buys geb. 30 Sept. 1847 — en H. F. R. Brandts Buys, geb. 20 April 1850, zijn allen bekend geworden als componisten en dirigenten van talent.

De kleinzoon Jan Brandts Buys, thans te Weenen gevestigd, is eveneens als componist beroemd.

[2]) G. W. Bouman, geb. 31 Jan. 1803, overl. 14 April 1886.
H. P. „ „ 15 Nov. 1830.
C. L. „ „ 5 Juli 1833.
J. W. „ „ 21 Oct. 1837.
J. F. „ „ 4 Mei 1847.
L. C. „ „ 2 Dec. 1852.
A. J. „ „ 18 Oct. 1854.
M. J. „ „ 29 Oct. 1858.
F. W. „ „ 7 Juni 1866, overl. 1897.
C. „ „ 2 Febr. 1861 (Zoon van C. L.)

Alle leden van deze familie nemen eene eervolle plaats in het muzikale leven van ons land in.

[3]) J. H. Bekker, geb. 5 Jan. 1826 te Winschoten.
P. R. „ „ 23 Mei 1828 „ „ overl. 9 Juni 1873 te Utrecht.
C. A. „ „ 1830 „ „
O. J. „ „ 1835 „ Middelburg.
J. „ „ 27 Dec. 1865 (Zoon van C. A.)
L. Veerman—Bekker, geb. 3 Dec. 1871 te Utrecht, (dochter van P. R.)
C. A. Bekker, geb. 20 April 1872 (Zoon van O. J.)

De leden dezer familie zijn als uitvoerende kunstenaars en dirigenten hoog geacht.

[4]) J. A. van Eyken, geb. 26 April 1823 te Amersfoort, overl. 24 Sept. 1868; te Elberfeld; beroemd organist en componist; leerling van zijnen Vader, van J. Schneider en van F. Mendelssohn. Voornaamste werken: Ouverture en Reien voor Vondel's Lucifer; Cantaten voor koor en orkest; sonaten voor orgel, enz.

[5]) Joh. Bastiaans, geb. 1812 te Twelloo, overl. 16 Febr. 1875 te Haarlem; beroemd organist; leerling van Friedrich Schneider en F. Mendelssohn. Voornaamste werken: sonaten en variatiën voor orgel, vierstemmig koraalboek, enz.

[6]) S. de Lange Sr., geb. 9 Juni 1811, overl. 15 Mei 1884 te Rotterdam; bekend organist; tot aan zijn dood organist der Groote Kerk. Composities voor orgel en één- en meerstemmige liederen zijn van hem bekend geworden.

[7]) J. Worp, geb. 24 Dec. 1821 te Broek in Waterland, overl. 21 April 1895 te Groningen; bekend organist en componist; bekend door werken voor orgel en theoretische werken over muziek.

[8]) S. de Lange Jr., geb. 22 Febr. 1840 te Rotterdam; beroemd organist en componist; maakte zijne studiën te Rotterdam, Leipzig, Weenen en Brussel; maakte vele kunstreizen; was achtereenvolgens verbonden aan de inrichtingen voor muziekonderwijs te Lemberg, Rotterdam, Bazel, Keulen, en thans te Stuttgart; vertoefde eenigen tijd te Parijs en was gedurende zeven jaar Directeur van de Zangvereeniging van „Toonkunst“ te 's Gravenhage. Voornaamste werken: symfonieën, werken voor kamermuziek, oratorium „Mozes”, orgel-sonates, kleinere koorwerken, liederen, enz.

Wilden wij hier nog bijvoegen eene vermelding van de uitvoerende kunstenaars, die in het buitenland eene eervolle plaats bekleeden, wij zouden vreezen den omvang van dit gebiedend korte overzicht verre te overschrijden. Waarheen men toch de blikken wendt, bijna overal ontmoet men de namen van Nederlandsche musici en in de meeste gevallen nemen zij belangrijke plaatsen in.

Evenmin kunnen wij in het bijzonder stil staan bij de beoefening van den à-capella-zang, die in ons land zulk een hoogen trap van ontwikkeling heeft bereikt. Mogen wij volstaan met in herinnering te brengen welk een eereplaats het à-capella-koor te Utrecht onder leiding van Jhr. Mr. J. C. M. van Riemsdijk innam; welk een buitengewoon succes het Amsterdamsch a-capella-koor onder leiding van D. de Lange, heeft verworven; welk een goeden naam het „klein koor à-capella" onder leiding van den Heer Anton Averkamp [1]), nog handhaaft; hoe het „Vocaal-kwartet" overal werd gewaardeerd, om van verdere dergelijke vereenigingen in allerlei plaatsen van ons land te zwijgen. Zeker staat de ontwikkeling op dat gebied in Nederland ver boven die in andere landen.

Ten slotte worde hier nog vermeld, dat nu ruim twintig jaren geleden, op het voorbeeld hunner kunstbroeders in Duitschland, onze toonkunstenaars een eigen b o n d hebben opgericht. Het was in het jaar 1875 dat G. A. Heinze eenige zijner kunstgenooten bijeenriep en met hen de N e d e r l a n d s c h e T o o n k u n s t e n a a r s - V e r e e n i g i n g stichtte. Met Heinze hebben Hol, Nicolaï, Meyroos, Stumpff en anderen deze vereeniging krachtig gesteund. De bedoeling was: in de muzikale kunst het nationale element meer op den voorgrond te doen treden en onder de toonkunstenaars meer verbroedering tot stand te brengen. Van allen, die het met de kunst ernstig meenen, verdient deze bedoeling groote waardeering, en dat de kunstenaars tot bevordering van dit doel de handen ineen hebben geslagen, mag beschouwd worden als een verblijdend teeken des tijds.

Aan het einde gekomen van dit overzicht van den ontwikkelingsgang van het muzikale leven in Nederland in de laatste vijftig jaren, bekruipt den schrijver een gevoel van angst. Zoo vele namen ziet hij voor zich van personen, niet door hem genoemd, en die toch ook in het muzikale leven hun aandeel hebben; zoo menig feit ging hij met stilzwijgen voorbij, ofschoon het toch niet onbelangrijk mag worden geacht — om iets te noemen: de werkzaamheid der mannen-zangvereenigingen. Maar de eng begrensde ruimte, welke de redacteur van dit Gedenkboek hem slechts mocht toestaan, dwong hem tot eene keuze.

Alleen worde hier nog, en dit met dankbaarheid, herdacht de buitengewone belangstelling, die Koning Willem de Derde steeds in de muzikale kunst heeft getoond. Koning Willem was niet alleen een ontwikkeld muziekkenner — Z. M. hield zich zelfs met muzikale compositie bezig — maar gedurende een aantal jaren stelde Hij eene reeks van begaafde jongelieden in staat hunne studiën onbezorgd voort te zetten. Zelfs werd

---

[1]) A. AVERKAMP, geb. 18 Febr. 1861; bekend componist en paedagoog. Werken: symphonie, ouvertures, één- en meerstemmige liederen, enz.

door Z. M. te Brussel een school gesticht, onder leiding van Cabel, tot opleiding van jeugdige Nederlandsche zangeressen en zangers. Van deze nemen er verscheidene in de muzikale wereld een roemvolle plaats in, zooals Mevrouw A. Elischer Verhulst [1]), Mevrouw S. Bosmans-Benedicts Joseph Hollman [2]), Louis Coenen, Jacob Kwast [3]), Willem Kes en vele anderen. Zeer zeker is het te betreuren, dat Z. M. later gemeend heeft deze stichting niet te moeten bestendigen.

„Wie den tegenwoordigen toestand van de muzikale kunst in Nederland vergelijkt met dien van voor vijftig jaar, mag gewagen van grooten vooruitgang. Zonder grootspraak mag hij verklaren, dat de muzikale ontwikkeling in ons vaderland op dit oogenblik minstens op eene lijn mag worden geplaatst met die onzer naburen, indien zij al niet daarboven mag worden gesteld." Met deze woorden vingen wij deze schets aan. De welwillende lezer, die ons tot hiertoe gevolgd heeft, kent thans de gronden, waarop deze uitspraak berust.

Elk rechtgeaard mensch verblijdt er zich in, wanneer er zonder opwinding of overdrijving goeds te zeggen valt van zijn Vaderland. Welnu op muzikaal gebied bekleedt Nederland thans in de wereld eene eervolle plaats.

Is het ons dus geoorloofd te roemen — het is ons nochtans niet geoorloofd voldaan te zijn. Een hoog punt te bereiken is moeielijk — moeielijker nog is: het te handhaven. En eerste vereischte om het te handhaven is: verder te willen. Voldaanheid werkt verslapping, verslapping werkt daling en daling is gemakkelijker dan klimming en geschiedt sneller tevens.

Onder de regeering van Koningin Wilhelmina rijze zoo mogelijk nog het peil van Nederland's muzikale leven. Het rijze én om de kunst zelve én om haren invloed op de beschaving. Vooral: kome er verheffing in den zang des volks; kome Nederland meer en meer onder de bekoring van het lied, waarvan de dichter gezegd heeft, dat het nooit gehoord wordt uit den mond der boozen.

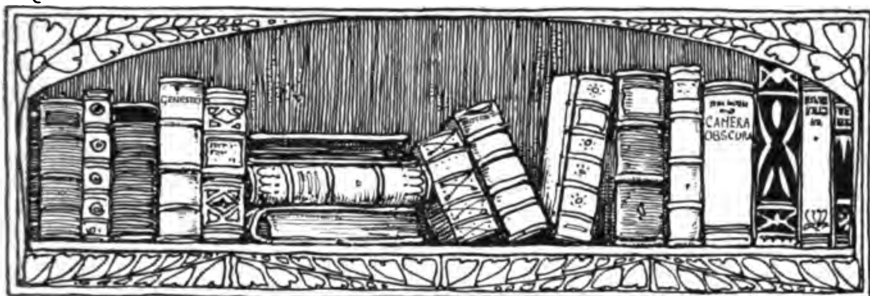
---

[1]) Mevrouw Anna Elischer Verhulst, geb: 25 Aug. 1858 te Amsterdam; pianiste van naam; woonde geruimen tijd te Leipzig, daarna te 's-Gravenhage en is thans te Londen.

[2]) Joseph Hollman, geb. 16 Oct. 1852 te Maastricht. Beroemd violoncelvirtuoos.

[3]) Jacob Kwast, geb. 23 Nov. 1852, te Dordrecht; bekend pianist en pianoleeraar; vroeger te Keulen, thans te Frankfort a/M.

XII

LETTEREN EN TAAL

DOOR

Dr. J. TE WINKEL,

Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

Wie de uitnoodiging aanneemt, in een beperkt aantal bladzijden een overzicht te geven van de geschiedenis der litteraire kunst in Nederland gedurende de tweede helft der negentiende eeuw, weet, dat hij een waagstuk onderneemt en slechts weinigen zal bevredigen. Velen zal hij moeten teleurstellen, anderen wellicht — ook zonder het te bedoelen — krenken. Teleurstellen zal hij in de eerste plaats hen, die zeer terecht meenen, dat van de Nederlandsche letteren niet mag uitgesloten worden wat in het Nederlandsch sprekende deel van België door dichters en prozaschrijvers is geleverd en wat meer en meer eene eenheid is beginnen te vormen met het werk der Noordnederlanders, al blijft er ook in taal, toon, neiging en strekking een merkbaar onderscheid tusschen het geheel der Noord- en der Zuidnederlandsche litteratuur waar te nemen. Toch maakt de aard van het werk, waarvoor dit overzicht bestemd is, de uitsluiting der Zuidnederlandsche geschriften noodzakelijk.

Teleurstellen zal hij vervolgens allen, die eene ontleding of uitvoerige bespreking van bepaalde kunstwerken verlangt of eene volledige vermelding der geheele reeks van schrijvers en schrijvertjes, die in dit tijdperk zijn opgetreden en die, als zij hun' naam of dien van anderen niet aantreffen, misschien aan geringschatting of partijdige willekeur zullen denken. Maar beperkte ruimte verbiedt elk streven naar volledigheid.

Teleurstellen, krenken zelfs zal hij weer anderen door het, altijd eenzijdig, persoonlijke van zijne voorstelling, terwijl daarentegen een kleurloos

verhaal van feiten of een zelfverloochenend huldigen van wat men afkeurt evenzeer zou worden gewraakt. De geschiedschrijver der letteren, die zich op zijn wetenschappelijk standpunt wenscht te handhaven, heeft zich ook dán reeds met groote voorzichtigheid en bezadigdheid te wapenen tegen de opwellingen van eigen sympathie en antipathie, wanneer hij het vèr verleden moet schilderen, dat toch min of meer als object tegenover hem staat, zooals de natuur tegenover den natuuronderzoeker; en hij heeft zich daarbij nog vooral toe te leggen op het ontwikkelen eener elastische fantasie, die hem in staat stelt zich in te denken en in te voelen in den geest en de ziel van het voorgeslacht en de voornaamste vertegenwoordigers er van. Uiterst moeielijk wordt dat echter bij het schilderen van den tijd, dien hij zelf heeft doorleefd, inzonderheid wanneer hij in dien tijd ook zijne eigen wenschen en idealen heeft gehad en mee heeft gewerkt tot de verwezenlijking van hetgeen hem als ideaal voor oogen stond. Dan nemen onwillekeurig de tegenovergestelde denkbeelden een polemisch karakter voor hem aan en gevoelt hij de neiging tot bestrijding opkomen, die het recht begrijpen verhindert en het waardeeren afhankelijk maakt van eene grootere of geringere mate van ridderlijkheid.

Bij het ondernemen van het waagstuk, zooals ik het schrijven van een overzicht onzer letteren in de laatste halve eeuw noemde, wist ik van te voren, dat men mij dès weinig dank zou weten; maar als anderen zich door die overweging evenzeer lieten terughouden, zou dit werk moeten verschijnen zonder overzicht onzer letteren en zou het beeld van onzen tijd, daarin gegeven, hinderlijk onvolledig zijn. Het nageslacht zou vragen, of onze litteraire kunst dan bij een deel onzer tijdgenooten zóó weinig in tel was, dat er geen afzonderlijk opstel aan behoefde gewijd te worden.

Den moed tot dit waagstuk ontleen ik aan het bewustzijn, dat ik in dezen tot de meestbevoegden behoor. Het zou valsche nederigheid zijn, als ik beweerde mijne bevoegdheid in twijfel te trekken; maar men zal in mijne ongevraagde verklaring, vertrouw ik, geene poging tot zelfverheffing zien: 't is alleen eene geloofsbelijdenis in concreten vorm. De geschiedenis van zijn eigen tijd, vooral waar het meer psychische dan materiëele feiten geldt, onbevangen te beschouwen en onpartijdig te schilderen, staat in niemands macht, maar de meeste kans om hierin niet al te ver van de waarheid te blijven heeft hij, die zich jarenlang met geschiedbeoefening heeft beziggehouden en er zich daardoor aan heeft gewend alles, ook hetgeen om hem heen gebeurt, met een historischen blik te bezien. Zoo iemand is er steeds in de eerste plaats op uit, het antwoord te zoeken op de vragen: hoe ontstond het? wat bedoelde het? wat bereikte het? en wat was er het niet bedoelde gevolg van? Eerst daarna vraagt hij — zoo hij althans aan de mogelijkheid van beantwoording dier vraag niet wanhoopt — welke waarde heeft het voor de maatschappij?

Hij staat niet bewonderend of antipathisch tegen de kunstenaars over, maar nadert ze zoo dicht mogelijk, om hun ontwikkelingsgang na te gaan en de nawerking te ontdekken van de invloeden, die van buiten op hen hebben gewerkt. In zóóver verschilt hij slechts van den psycholoog, dat de kennis van het geestelijk proces voor hem geen hoofddoel of einddoel is, maar middel om de ontwikkeling en verspreiding der denkbeelden (kunstdenkbeelden) en voorstellingen te leeren kennen in de maatschappij.

Voor hem hebben die individuen de grootste beteekenis, die in den ruimsten omvang de heerschende denkbeelden der maatschappij in zich samenvatten, en nog meer zij, in wie nog onvolgroeide denkbeelden van het verleden hunne volle rijpheid verkregen.

Voor hem is het heden niet belangwekkender dan het verleden, al staat hij er met zijne sympathie misschien dichter bij. Om beide in dezelfde afmetingen te zien, moet hij het heden met het verkleinglas bekijken, terwijl hij het vèr verleden met den telescoop naar zich toetrekt. Hij gelooft niet aan de groote voortreffelijkheid van zijn eigen tijd, omdat hij zulk een geloof in alle tijden aantreft, als een prikkel tot krachtgevend zelfvertrouwen bij den een, als dronkenmakend, maar ook verdoovend genotmiddel bij den ander, maar bij beiden als beletsel om het oog des geestes te laten weiden over de ruime vergezichten der historie, die ons verheffen terzelfder tijd, dat zij ons onze individueele onbeduidendheid doen gevoelen.

Verouderd is voor hem niets van hetgeen ooit heeft geheerscht, en hij laat het aan de wisselende mode over, het haar tijdelijk antipathische als zoodanig te stempelen, daar zijne kennis van eene eeuwenheugende geschiedenis hem geleerd heeft, hoe het dood gewaande soms na langen tijd herleeft, het oude, schijnbaar afgeleefde, vaak met jeugdige kracht weer opnieuw optreedt en het wezenlijk nieuwe zeldzaam is. Daarom betreurt hij ook niet de verandering in den smaak, die hij als een slechts tijdelijk — en noodzakelijk — verschijnsel kan beschouwen, en geraakt hij noch in verbazing noch in extase over het nieuwe, omdat hij het soortgelijke uit vroegere perioden kent, en weet welke kracht en duurzaamheid het bezit.

Dat alles verbreekt voor hem eenigszins de betoovering, die op zoovelen levenslang wordt geoefend door den afgod hunner jongere jaren, zoodat zij in hunne conservatieve trouw al het nieuwe miskennen, maar het schenkt hem ook de zelfstandigheid, die er noodig is om iets meer te zijn, dan de tolk van de tijdsomstandigheden, iets meer dan de bazuin, waardoor de tijd zijn grillig spel van telkens afwisselende tonen ten gehoore brengt. Die zelfstandigheid nu is voor den geschiedschrijver een onvoorwaardelijk vereischte. Op haar meen ik mij te mogen en zelfs te moeten beroepen, wanneer mijn beeld van de laatste vijftig jaar mocht blijken niet in allen deele overeen te stemmen met de voorstelling, die de kweekeling van het heden zich er misschien van gevormd heeft.

I.

Met de tweede helft onzer eeuw brak er voor onze letterkunde een kalme tijd aan. Van 1830 af was het roerig en rumoerig geweest. Het was een tijd geweest van opgewekt letterkundig leven, zooals onze litteratuur er maar zelden een heeft gekend. En het scheppend vermogen had zich, vooral bij de jongeren, in die twintig jaar buitengewoon krachtig geopenbaard. Tegen een gematigd, reeds door vroegeren Duitschen invloed wat ondermijnd, classicisme was de romantiek opgekomen, niet slechts de bedaarde, droomerig fantastische van Walter Scott, maar ook de opgewondene van Victor Hugo en zelfs de hartstochtelijke van Byron, waarvan het roman-

tische eigenlijk meer den geheimzinnig fantastischen vorm dan hét wezen uitmaakte. In dat wezen toch voerden oud en nieuw op leven en dood een heftigen kampstrijd, waarin de woeste aanvalskreten, met sarcasme en ironie afgewisseld, snerpend door de dommelende trillingen van het weemoedigst gevoel heenkrijschten of den toon verhoogden van de somber zwartgallige rouwklacht en van de machtelooze smartkreten over de monsterachtige wereld met hare schitterende ellende. Dat Byronianisme, hoezeer bij de overplanting naar onze streken wat verdund en verslapt, had zelfs bij ons een oogenblik in de poëzie den boventoon gekregen door den rusteloozen voortbrengingsdrang van mannen, als VAN LENNEP, BEETS, MEIJER en TEN KATE, en van BEETS in het bijzonder.

Ten slotte hadden alle vier zich meer of minder uitdrukkelijk van hunne Byrondweperij bekeerd. Met zijne vertalingen van Byron's gedichten, met wonderverhalen als „De Paradijsroos" was VAN LENNEP niet voortgegaan, met de „Nederlandsche Legenden" nauwelijks; BEETS had op eene zelfde reeks van vertalingen en oorspronkelijke verhalen als José, Kuser en Guy de Vlaming zijn „Ada van Holland" laten volgen, op „Minone" zijne guitige volkstafereeltjes in liedvorm. MEIJER, wiens vrijbuitersverhaal „De boekanier" van de meeste vertrouwdheid met Byron's poëzie blijk geeft, schonk acht jaar later in „Heemskerk" een vaderlandsch verhaal, waarin de romantiek zoo tam is geworden, als men maar wenschen kon. TEN KATE, die maar een oogenblik door Byron was meegesleept, doch in zijne weemoedig-weelderige „Rozen" Hugo's Orientales had trachten te evenaren, en legenden had gedicht als „Het verloren Paradijs", „St. Christophorus", „Eeuwigheid" en andere, had toch bijna terzelfder tijd in Braga de scherpste pijlen uit het onbekende op het Byronianisme afgeschoten en was geëindigd met in „De Durgerdamsche Visschers" een' toon aan te slaan, die aan NIERSTRASZ met zijn braven loods Frans Naerebout herinnerde.

Toch bleef de romantiek ook in hunne latere gedichten haren invloed doen gevoelen, vooral ook in de beeldrijker, weelderiger, klankrijker taal, waardoor hunne poëzie zich tegenover die van hunne voorgangers kenmerkte. Ook was het leerdicht en wijsheidpredikend lierdicht niet meer de meest geliefde dichtvorm gebleven, maar had het moeten wijken voor den verhalenden dichttrant, die den twee eeuwen heugenden Alexandrijn van zijne heerschappij had beroofd. De strijd was heftig geweest, al was die ook niet altijd eerlijk met open vizier gestreden, maar de aanvallen waren meest op den man af geweest, en menig zwakkeling van de oude school was morsdood geslagen.

De hoofden dier school echter hadden het overleefd. Er was door wederzijdsche toenadering eene verzoening tot stand gekomen, zoodat men van gedichten als BOGAERS' „Togt van Heemskerk naar Gibraltar", van zijne romancen en balladen en zijne schilderachtige tafereeltjes, zooals het winterlandschap „De Schaatsenrijder" en het zomerstukje „Het zeebad te Schevelingen", evenals van de „St.-Paulusrots" van TER HAAR en zijne kleinere gedichten, als zijne „Elegie aan een spelend kind", zijn „Huibert en Klaartje", „Abd-el-Kader" en „De dochter van Herodias" met evenveel recht kan beweren, dat zij uit de school van TOLLENS zijn voortgekomen, als dat zij onder den nieuweren invloed der romantiek zijn ontstaan.

Die ineensmelting der strijdende elementen had het ook aan TOLLENS

mogelijk gemaakt, zich als gevierd volksdichter te handhaven tot aan zijn' dood in 1856. Niet alleen verrees er toen terstond op zijn graf te Rijswijk een gedenkteeken als eene plechtige, eerbiedige hulde; maar binnen korten tijd was zelfs het geld voor een standbeeld bijeengebracht. En al mocht ook van sommige kanten de opmerking gemaakt worden, dat Tollens in dezen toch moeielijk Vondel kon voorgaan, en al was het ook reeds vóór de onthulling noodig, dat De Jager optrad om den dichterrang van Tollens tegen de bedenkingen van Beets te handhaven, sinds 1860 schitterde toch het marmeren beeld van Tollens in zijne hagelblanke witheid uit het groen van het Rotterdamsche Park den wandelaar tegen, als dankbare hulde aan den man, die — hoe men ook over zijne poëzie moge oordeelen — het zeldzaam vermogen had bezeten om minstens dertig jaar lang den kunstsmaak van zijn volk te leiden, eene school te stichten met een eigen stempel en meer dan één geslacht van verrukking en aandoening te vervullen door de veredelende, zoetklinkende muziek van zijne vedelsnaren.

Toch, toen de oude speelman met zijne vedel was afgetreden en de toejuichingen waren verstomd, gevoelde niemand meer eenige leegte, en werd men er zich onmiddellijk van bewust, dat Tollens in de laatste twintig jaar veeleer dan de leider in de republiek der letteren bij ons geweest te zijn, beschouwd was geworden als haar eerevoorzitter, wiens adviezen wel werden geëerbiedigd, maar slechts door eene wegsmeltende partijgroep behartigd. Daarentegen had een kleine kring van tot dwepens toe bewonderende leerlingen, door de woordvoerders der romantiek gesteund, niet nagelaten te wijzen op de eenige grootheid van Bilderdijk, die door zijne grommige ontevredenheid over den democratischen en liberalen eeuwgeest zoowel het volk als de volksleiders van zich had vervreemd en in 1831 bijna onopgemerkt van het wereldtooneel was afgetreden.

In Da Costa echter was hij herleefd. Deze had, „Gevoel, Verbeelding, Heldenmoed", de eigenschappen, die hij zelf in zoo hooge mate bezat, van den dichter eischend als de onmisbare voorwaarde voor het scheppensvermogen van den kunstenaar, den geest des tijds in de vurige, beeldrijke taal van het Oostersch profetisme geschilderd en bestreden in zijne indrukwekkende tijdzangen. De eerste korte, ook in bundels „Poëzie" vereenigd, hadden nog niet algemeen de aandacht getrokken, maar toen hij in het Instituut zijn „Vijf-en-twintig jaren. Een lied van 1840" had voorgedragen, waarin hij met korte, maar treffende trekken schetste wat er in Europa was voorgevallen sinds het kanon van Waterloo hem in de ooren had gedreund, toen was er eene algemeene verrukking zelfs over vele mannen van andere richting gekomen, omdat de lier, die sinds lang niet meer in dichtmuziek had gesproken, nu op eens weer in stroomende galmen bruiste van hemellust, en dat zoo forsch en klankrijk, als men het te voren nog niet van haar had gehoord. Sinds dien tijd waren, met telkens kortere tusschenpoozen, ook andere groote tijdzangen van Da Costa verschenen: „Aan Nederland in de Lente van 1844". „Wachter wat is er van den nacht?" „1648—1848", „Rouw en Trouw" en ten slotte in 1850 „De Chaos en het Licht". Bij deze waren andere tijdzangen als van Ten Kate en Ter Haar in het niet verzonken. Men hoorde er de taal van Bilderdijk in, maar verjongd. Die taal had een rhetorisch voorkomen,

't is waar, en wemelde van woorden, die slechts in de verhevenste poëzie konden worden gebruikt; maar daaronder mengden zich toch ook zoovele brutaal aan de spreektaal ontleende uitdrukkingen, dat men er telkens een val van het verhevene tot het banale in had kunnen zien, als men door 's dichters gloed niet was meegesleept en niet in den waan was gebracht, dat het rhetorische in dezen dichter natuur was, evengoed als de er tusschendoor spelende klanken uit het dagelijksch leven. Zoo hinderde ook de stroetheid der versificatie, het gedurig enjambeeren niet. De dichter sleepte mee, over stronken en steenen, 't is waar, maar toch mee. Geen wonder, dat DA COSTA's poëzie zich tot op onzen tijd heeft gehandhaafd en zijne verzen tot de meest gelezene in de tweede helft onzer eeuw hebben behoord, schoon de menigvuldige toespelingen op halfvergeten gebeurtenissen er ten slotte een commentaar bij noodig maakten.

Evenals de poëzie was ook het proza gedurende die twintig jaar in zijn wezen veranderd. De welluidende rhythmus der evenredig gebouwde zinnen van VAN DER PALM's redevoeringen en toespraken, waaraan wel het parallelisme der Hebreeuwsche poëzie een eigenaardig karakter gaf, maar waarin van den Oosterschen gloed en den stoutprofetischen toon maar weinig te bespeuren viel, omdat de redenaar aan kunstmatige eenvoudigheid de krachtigste werking toeschreef.... die bedaarde, bezadigde welsprekendheid had op den duur hare bekoorlijkheid verloren voor een jonger geslacht met wakkeren geest, dat zich door woord- en zinmelodie niet in slaap wilde laten wiegen, maar geschokt en geroerd, geprikkeld en verrast wenschte te worden.

Als woordvoerder van dat jongere geslacht was JACOB GEEL opgetreden met zijne verhandeling over het proza en later met zijn geschrift „Onderzoek en Phantasie." Vooreerst had hij, ook door zelf in deze geschriften het voorbeeld te geven, aangedrongen op het schrijven van beknopte, inhoudvolle zinnen, die afronding en regelmatigen rhythmus niet langer door overbodige, zinledige woordklanken moesten zoeken te verkrijgen, maar door afwisseling van bouw en verrassende wendingen moesten trachten te boeien. Overmaat van duidelijkheid achtte hij slaapverwekkend: den lezer moest iets uit te denken en aan te vullen overblijven. Ook wees hij op het noodzakelijk verband tusschen het karakter van den schrijver en zijn' stijl, dat niet door het volgen van een bepaalden schrijftrant mocht worden uitgewischt, evenmin als er over alle onderwerpen op dezelfde manier mocht worden geschreven, daar de stijl ook behoorde overeen te stemmen met den aard van het onderwerp waarover en de strekking waarmee geschreven wordt. Verder had hij betoogd, dat taak en arbeidswijze van den dichter en die van den prozaschrijver in wezen zoo zeer verschilden, dat allicht wie aanleg had voor de poëzie dien niet had voor het proza en omgekeerd. Een slecht dichter kon zeer goed een voortreffelijk prozaschrijver worden, en moest zich dan ook door de meening, dat poëzie eene hoogere uiting van litteraire kunst was, niet laten weerhouden bij het proza te blijven, want die meening was ongegrond. Goed prozaschrijven was even moeielijk als goede verzen dichten en eischte evenveel studie en oefening. Wie daarin uitmuntte, verdiende den eerenaam van kunstenaar evengoed als de dichter.

Dat pleidooi had algemeen ingang gevonden, en wie het vroeger beneden

zich zouden geacht hebben anders dan tot leering en stichting proza te schrijven, waren nu ook met eigenlijke kunstwerken in proza voor den dag gekomen. De roman, die vroeger alleen goed genoeg voor het groote publiek werd geacht, dien ernstige, letterkundig ontwikkelde mannen slechts bij uitzondering lazen en waarvan het schrijven altijd nog min of meer verontschuldigd had moeten worden door het hoog opgeven van de moreele strekking of voorgesteld was als het werk van verloren oogenblikken, kwam nu meer en meer in eere. Veel droeg daartoe zeker ook bij, dat een edelman als Walter Scott, die als dichter bij de jongeren zoozeer in aanzien was, de poëzie aan Byron overlatend, overgegaan was tot het schrijven van romans, die niet slechts van veel vinding en dichterlijke voorstelling, maar bovendien ook van grondige historiestudie getuigden, zoodat zij inderdaad konden aanvullen wat in de geschiedwerken zelf te vergeefs werd gezocht.

Geen wonder dan ook, dat DAVID JACOB VAN LENNEP een gunstig oor had gevonden voor zijne opwekking om op zulk een voorbeeld ook onze eigen geschiedenis meer algemeen bekend en geliefd te maken in den romanvorm. Mej. M. J. DE NEUFVILLE was de anderen vóór geweest met haren roman „De schildknaap." AARNOUT DROST, een van de toongevers onder de jongeren, was gevolgd; maar JACOB VAN LENNEP was het geweest, die met zijn „Pleegzoon," zijn „Roos van Dekama" en zijne novellenreeks „Onze Voorouders" voor goed den historischen roman tot een geliefd kunstgenre had gemaakt, daarbij krachtig gesteund door OLTMANS met zijne beide romans, van welke „De Schaapherder" het meest nabij was gekomen aan het beste, wat men van Scott bewonderde. Anderen waren gevolgd. Mej. TOUSSAINT, die zich bij haar eersteling „Almagro" eer door Byron en Hugo dan door Scott had laten bezielen en vervolgens met haar „Graaf van Devonshire" en „De Engelschen te Rome" uitheemsche onderwerpen had gekozen, was er door POTGIETER toe gebracht, in den geest van Scott het verleden van haar eigen volk in romanvorm te schilderen, en had met haar „Huis Lauernesse" zulk een aanschouwelijk beeld van de opkomst der Hervorming in ons land gegeven, te gelijk van zooveel historie- en karakterstudie getuigend, als geen andere Nederlandsche roman ooit te bewonderen gegeven had, dat van dien tijd af niet alleen haar naam als uitmuntende kunstenares was gevestigd, maar ook de hooge kunstwaarde van den historischen roman onbetwistbaar was gestaafd.

Ook buiten den historischen roman was er vóór 1850 genoeg proza verschenen. Schetsen van en verhalen uit het alledaagsche leven waren toen juist geene nieuwigheid geweest. De romans van Wolff en Deken hadden reeds meer dan één geslacht beziggehouden. Loosjes, De Wakker van Zon en Kist hadden daarna die soort van litteratuur vertegenwoordigd; maar het moraliseerende van den inhoud en de langdradigheid van den stijl, die allerminst voldeed aan hetgeen GEEL verlangde, had ze door andere schilderingen van het dagelijksch leven verdrongen.

Ook hier was GEEL door zijn voorbeeld weer de wegwijzer geweest. Hij had Sterne's „Sentimental Journey" vertaald en daarmee de aandacht gevestigd op het humoristische genre, zooals de Engelschen dat op eigenaardige manier hadden beoefend en met toenemende liefde nog beoefenen zouden. Van Dickens waren de „Sketches" en „Pickwick-papers" al ver-

schenen en genoten; en het eerste werk, dat gedeeltelijk ook onder dien invloed verschenen was, de „Camera Obscura" van HILDEBRAND-BEETS was te gelijk bij ons het meesterstuk in dit vak geweest. Later was deze verzameling van schetsen en verhalen nog wat uitgebreid, en spoedig waren ook anderen met soortgelijke werken opgetreden, zooals JONATHAN-HASEBROEK met „Waarheid en Droomen", KLIKSPAAN-KNEPPELHOUT met zijne „Studententypen" en C. E. VAN KOETSVELD met zijne „Schetsen uit de Pastorie te Mastland".

Al deze werken hadden den grooten familietrek van het humoristische met elkaar gemeen, maar verschilden onderling naar gelang van het karakter der schrijvers. Men heeft den humor gekenmerkt als de afwisseling of dooreenmengeling van den half spottenden, half vriendelijk-opwekkenden glimlach met den als ter sluiks weggepinkten traan: een lach door de tranen heen, of nog liever de uiting van zacht gevoel achter een' glimlach verborgen. Die lach kon de oppervlakte van het leven gelden, dat wat men er van te zien krijgt, als men niet door den buitenkant heen kan dringen: het prozaïsche en in zijne kleinheid bespottelijke der schijnbare realiteit. Dat bestudeerden de humoristen dan ook zorgvuldig om het in zijne kleinste eigenaardigheden treffend te kunnen weergeven. Maar daarachter school de ware realiteit, de ziel van den mensch met hare grootsche, edelmoedige, teedere opwellingen, maar ook met hare lage, boosaardige, zelfzuchtige neigingen; met hare oogenblikken van verrukking en zaligheid, of doffe neerslachtigheid en stomme smart. De humoristen gevoelden te fijn om het masker van de wereld te kunnen afrukken en de verborgen realiteit te zien zooals zij is. De aanblik van dien Medusakop zou hen versteend hebben. Zij deden, geheel in overeenstemming met ons volkskarakter, dat in dezen nauw aan het Engelsche verwant is, zij vertoonden de buitenzijde van het leven, maar op eene wijze, die duidelijk te kennen gaf, hoe weinig ernstig zij het daarmee namen; de binnenzijde duidden zij slechts van verre aan of ontveinsden zij, maar op eene manier, die te kennen gaf, dat die binnenzijde eigenlijk alleen hunne ernstige belangstelling wekte. Het contrast tusschen het uit- en inwendige gaf reeds op zich zelf aan hun werk eene komische tint, ook al streefden zij er niet opzettelijk naar, zooals zij dikwijls wèl deden, het komische der tegenstelling te doen uitkomen. In de humoristische schetsen speelt de menschelijke ziel als 't ware verstoppertje met zich zelf. Blijft het bij een spel, dan is het genre onwaar, tot huichelachtigheid toe; dan maakt de schrijver op ons den indruk van een kermisgast, die in zijn bont harlekijnspak grimassen vertoont en zijn vernuft uitstalt. Maar is de schrijver humorist van nature, dan is zijne wijze van voorstellen de edelste, meest kiesche vorm, waaronder het fijnste gevoel weerklank kan vinden in de ziel van den gelijkgestemde. Te plompe zielen of te bekrompen geesten echter zien in den humor niets hoogers dan caricatuur of laffe heiligschennis.

Het spreekt wel van zelf, dat ook bij ons de humor niet altijd een diamant van het zuiverste water is geweest, doch zooals hij in de eerste helft onzer eeuw is opgetreden, is hij toch over het algemeen waar en vervalt hij slechts zelden in het gekunsteld grimasachtige. Natuurlijk is niet bij ieder humorist het gevoel even diep en innig. Het minst is het dat zeker bij VAN LENNEP, die te veel behagen schepte in de oppervlakte van het leven om door het daarachter verscholene ontroerd te worden.

Hij is dan ook, ondanks zijne dolle invallen en zijn oog voor het komische, maar zelden echt humoristisch. Het meest was hij het in zijn „Ferdinand Huyck," tevens zijn oorspronkelijkste, eigenaardigste werk, dat dan ook niemand, ook hij zelf niet, gewaagd heeft na te volgen. Het is eene merkwaardige, welgeslaagde dooreenmenging van Scott's romantiek met Dicken's humor en Van Lennep's eigen schalke ondeugendheid en eene studentikooze dwaasheid, zooals die met een tikje overdrijving door Klikspaan voor de vergetelheid is bewaard. Als historische roman geeft de „Ferdinand Huyck" een veel juister beeld van de 18de eeuw, dan een der andere romans doet van den tijd, waarin VAN LENNEP ons tracht te verplaatsen. Hij had er dan ook geen opzettelijke historiestudie voor behoeven te maken, zooals voor zijne andere werken, omdat hij van zijne jeugd afaan met menschen uit de 18de eeuw had verkeerd en, ook voor kleinigheden, een geheugen bezat, dat niets liet glippen.

Hoe groot het verschil tusschen den humor van den een en dien van den ander kon zijn, komt het best uit wanneer men dien van VAN LENNEP en van HASEBROEK met elkaar vergelijkt: eene enkele trilling van weemoedig gevoel, ter nauwernood waarneembaar soms te midden van de ongeveinsde vroolijkheid bij den eerste; een enkel flauw glimlachje op het betraand, min of meer knorrig gelaat van den ander, den gevoeligen Jonathan, die zijn pseudoniem had ontleend aan de „Essays" van Charles Lamb, den eersten Engelschen humorist, met wien men hier in vertaling had kennis gemaakt.

De man, die hem bij ons had ingeleid, was POTGIETER geweest, en deze was het tevens, door wien ongetwijfeld de grootste invloed op onze litteratuur is geoefend sinds hij in 1837 het tijdschrift „De Gids" oprichtte, vooral met het doel, een eind te maken aan de heerschappij van YNTEMA's „Vaderlandsche Letteroefeningen", waarin partijdige machtspreuken of water-en-melkphrases de plaats innamen van critische beschouwingen, die bij de groote verscheidenheid der gevolgde richtingen hoog noodig waren. POTGIETER opent bij ons eene nieuwe periode in de critiek, en wel eene glansperiode. Met gestrengheid trad hij op, maar met waardige en onpartijdige gestrengheid, nooit vechterig, veel minder schelderig. Zijne critieken waren kleine kunststukjes op zich zelf, en zelfs de ongunstigste sterker in de positie dan in de negatie: modellen van opbouwende critiek.

POTGIETER was voorstander van de romantiek, maar gematigd, zooals GEEL, bij wien hij zich op stilistisch gebied geheel aansloot en wiens stijlopmerkingen hij zelfs op de poëzie toepaste, nu en dan tot overdrijving toe. Als vijand van óverduidelijkheid en uitvoerigheid werd hij duister door te groote beknoptheid. Als vijand van te groote gelijkmatigheid en eenvoudigheid werd hij niet zelden gekunsteld bizar in zijn stijl. Zinrijk wilde hij in de eerste plaats wezen, maar de gedachten perste hij dikwijls zóó samen, dat zij niet meer in staat waren te treffen. Zijne gedichten vereischten te veel nadenken om te kunnen schokken of roeren, en toch verkeerde hij in den waan, dat juist beter zóó te kunnen doen dan door woordenrijke duidelijkheid. Onder de dichters der vorige periode waren er daarom maar weinige, aan wie hij zich eenigszins verwant gevoelde, maar onder die weinige was er één, op wien hij zoo in het bijzonder de aandacht vestigde, dat gedurende de tweede helft onzer eeuw bijna

geen andere zooveel gelezen en bewonderd is als deze: A. C. W. STARING.

Heeft de kunstopvatting van POTGIETER eene halve eeuw bij ons geheerscht, dan is het in de gedichten van STARING geweest, dat men haar huldigde, niet in die van POTGIETER zelf. Meer dan van zijne verzen, zelfs dan van zijne „Liedekens van Bontekoe", had men genoten van zijn proza, zijne novellen en schetsen, bijna alle reeds geschreven vóór het midden onzer eeuw. Ook van deze geldt, wat wij van zijne critieken opmerkten: meerendeels zijn het beschouwingen over maatschappelijke toestanden en over de kunst van het heden of het verleden, en soms gaat de bespreking in hekeling over; maar de vorm maakt ze tot kunstwerken van hooge waarde. De Jan-Saliegeest vooral was het, waartegen hij te velde trok, en zijne geliefkoosde manier om dat te doen was, zijne tijdgenooten te wijzen op den glanstijd van ons land, de 17de eeuw met hare verbazende krachtsontwikkeling op elk gebied. Die eeuw ook als bloeitijd der letteren te bewonderen had hij geleerd van den veelzijdigen JERONIMO DE VRIES, den eersten geschiedschrijver onzer dichtkunst, den vriend van BILDERDIJK en van TOLLENS te gelijk.

Die bewondering had hij gemeen met zijn' vriend BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, die als geschiedvorscher die eeuw had liefgekregen, en voor hare poëzie vooral gevoel had, voorzoover zich daarin de Nederlandsche volksgeest op de eigenaardigste wijze uitte. Dat geschiedde naar zijne meening het meest in het realistisch-comische genre, in den Warenar van Hooft, het kluchtspel van Bredero, het hekeldicht van Vondel. Daarvoor heeft Bakhuizen ieders belangstelling gewekt in historische verhandelingen, waarvan de artistieke vorm voor dien van POTGIETER's opstellen niet onderdeed. Door er allen nadruk op te leggen, dat de nationale kunst hare kracht altijd had gevonden in natuurlijk vernuft en aanschouwelijke schildering der werkelijkheid, heeft hij er ongetwijfeld veel toe bijgedragen, dat onze kunstenaars van de tweede helft onzer eeuw vooral ook op dat gebied hunne krachten zijn gaan beproeven.

En POTGIETER verheugde zich daarin, want een goed patriot was hij in de eerste plaats. Vandaar dat de van elders ingevoerde romantiek hem maar matig behaagde en nooit volkomen bevredigde, en dat hij bij groot verschil in artistieke richting toch ook in de school van TOLLENS het een en ander te waardeeren vond. Zoo kon onder de heerschappij van POTGIETER's critiek tusschen oud en nieuw, tusschen de wilde romantiek van BEETS en VAN LENNEP en de nationale didactiek van TOLLENS eene verzoening tot stand komen, en kon POTGIETER het gedaan krijgen, dat zijne schepping, „De Gids", omstreeks het midden van onze eeuw op het gebied der letteren het gezaghebbend tijdschrift werd, waarvoor ook de vroegere tegenstanders zich gewillig bogen en waarvan het jonge Holland de uitspraken als orakels begroette.

II.

Het tijdperk 1830 tot 1850 is in de geschiedenis onzer letteren eene glansperiode geweest, door vruchtbaren scheppingsdrang, frisch en krachtig leven gekenmerkt. De kunstopvatting, uit de worstelingen van dien tijd geboren, heeft het geheele derde kwart onzer eeuw beheerscht. Het meeste

en beste wat in de tweede helft onzer eeuw is gelezen, waarmee vooral op de scholen de jeugd tot litterair genieten is opgeleid, dagteekent van vóór 1850. De voornaamste werken uit dien tijd zijn daarna telkens weer gedrukt en herdrukt, en duizenden hebben zich gevoed met den overvloed, door die vruchtbare jaren opgeleverd. Omstreeks het midden onzer eeuw, als de vrede op letterkundig gebied is gesloten, breekt er een kalme tijd aan, waarin zonder schokken en zonder strijd de kunst in dezelfde richting meer dan dertig jaar achtereen blijft voortgaan, zij het ook met afnemende kracht en slechts langs een klein gedeelte van de nieuwe banen, die de vorige periode geopend en geëffend had.

Tot de kalmer, rustiger stemming van het midden onzer eeuw heeft zeker ook veel bijgedragen, dat op staatkundig gebied de voorstanders eener meer democratische, parlementaire richting zich bevredigd konden gevoelen door de invoering eener nieuwe grondwet, die aan het volk grooter invloed op het staatsbestuur had verschaft. Het spreekt wel van zelf, dat terwijl niet alleen hier te lande, maar in geheel Europa, de democratische beginselen op verovering uit waren en daarbij buitenslands, met name in Frankrijk en Duitschland, niet zelden de grenzen van orde, bezadigdheid en fatsoen ver overschreden, ook de poëzie zich met den strijd bezig had gehouden. Wij noemden reeds de tijdzangen van Ter Haar en Ten Kate en wezen vooral op de beteekenis van die van Da Costa. Het waren echter veeleer uitingen van een reactionairen geest geweest, dan opwekkingen tot hervorming van het staatsbestuur, en zij konden dan ook alleen hierom een over het algemeen gunstig onthaal vinden, omdat zij in 't bijzonder tegen de oproerige handelingen buitenslands optraden, die hier te lande vrij algemeen ook door de liberale of democratische partij werden afgekeurd. De richting, die hier zegevierde, is maar zelden in eenig gedicht van beteekenis verheerlijkt. Van den aanvang af heeft de liberale richting een min of meer prozaïsch karakter gehad. Haar poëtisch uitgangspunt waren de democratische gedichten van Tollens geweest, hare overwinning had zij te danken gehad aan hare practische manier van handelen en aan de overtuigende kracht harer verstandelijke redeneering, en daarop heeft ook hare verdere heerschappij berust. De richting der reactie daarentegen bleef zich ook verder in verzen uitspreken, maar minder heftig dan te voren, nu het bleek, dat door eene gematigde hervorming het dreigend gevaar van omverwerping aller maatschappelijke instellingen was afgeweerd.

Volkomen gerust waren nochtans niet allen. Da Costa, die in 1850 zijn apocalyptisch lied „De Chaos en het Licht" uitgaf, mocht dan ook door zijn geloof aan de eindelijke zegepraal van het licht een Godsrijk profeteeren, dat den Chaos vervangen zou, den Antikrist zag hij toch met schrik meer en meer naderen; en Ter Haar vroeg in dat zelfde jaar in zijn gedicht: „Het communisme onzer dagen" angstig aan de tweede helft der eeuw, die was aangebroken, wat zij zou brengen, vloek of zegen. Over de wonderen van stoom en electriciteit, over den snellen vooruitgang der wetenschap verheugde hij zich; maar met vurig schrift zag hij in de wolken geschreven: „De Roode Republiek!" 't gekroonde communisme, een nieuw schrikbewind, dat weer als voorheen de guillotine te werk zou stellen. Of zou het dreigend anarchisme misschien het despotisme van een uit het graf verrezen Napoleon mogelijk maken? De leerstellingen van Proudhon,

Caret en Leroux hoorde hij met schrik verkondigen. Zij zouden kunst en wetenschap dooden, den wedijver als prikkel der industrie verlammen en de menschen tot werkezels verlagen. Zij zouden door het verheerlijken van zingenot en vrije liefde het huwelijk en zoo het familieleven, den grondslag der maatschappij, ondermijnen, als niet die nieuwe leeraars besloten, in de nog onbewoonde vlakten van Amerika hun Utopia te stichten, waar dan alleen tot schade van hen zelf en de hunnen de ijdelheid hunner droomen zou blijken. Tegenover de nieuwe leer stelde hij de oude leer van Christus, die ook vrijheid, gelijkheid en broederliefde wilde brengen, maar langs andere wegen, en aan wier zegepraal de Christen, en dus ook hij, niet mocht twijfelen.

Reeds binnen enkele jaren was de gloed der vurige letteren, die Ter Haar ontsteld hadden, verbleekt, en waren het andere gebeurtenissen die zijn' geest bezig hielden: in de eerste plaats de beweging tot afschaffing van de slavernij in Amerika, waartoe „Uncle Toms cabin" van Mevr. Beecher Stowe zulk een krachtigen stoot had gegeven. Ter Haar behoorde tot de breede schaar harer bewonderaars, en hare meesterlijke schildering der ontvluchting van Elize met haar kind uit de afschuwelijkste slavernij werd door hem in 1853 overgebracht in verzen, die nog lang eene groote populariteit mochten genieten.

In hetzelfde jaar, waarin „Eliza's vlucht" verscheen, trad een ander, jonger dichter met een geheel ander soort van tijdzang op den voorgrond, J. A. Alberdingk Thijm met zijn „Voorgeborchte en andere Gedichten." Zijne vroegere dichtbundels waren door de critiek als te duister gestempeld en hadden slechts weinig de aandacht getrokken; met dezen bundel veroverde hij zich onder de vaderlandsche dichters eene plaats, en wel eene zeer bijzondere. Hij trad op als de Katholieke dichter, en zulk een hadden we sinds Vondel niet gehad. Zijn gedicht is een getuigenis voor de absolute waarheid van zijn kerkgeloof, uitgestort in een tijd, waarin de consequentie der liberale beginselen, die door de tegenstanders voor halsstarrig doctrinarisme werd uitgekreten en de heftige Aprilbeweging veroorzaakte, de gelijkstelling van alle geloofsovertuigingen doordreef en aan het Katholicisme de vrijheid schonk, zijne eigene hiërarchische kerkinrichting ook in ons land in te voeren, zoodat de Katholieken hier niet meer als in partibus infidelium behoefden te leven.

Over de poëzie, die met de Aprilbeweging in verband staat, zal ik verder niet uitweiden; wel achtte ik het van belang op te merken, dat de herleving eener Katholieke poëzie daarmee samenvalt. Ook schonk Thijm haar in dien tijd een eigen orgaan in het tijdschrift voor Nederlandsche oudheden, nieuwe kunst en letteren, „De Dietsche Warande," dat hij in 1855 stichtte en tot 1886 bleef besturen, ja grootendeels zelf volschreef, hetzij onder zijn eigen naam, hetzij onder dien van Pauwels Foreestier. „Het Voorgeborchte," waarin Thijm zich, evenals Da Costa deed, van den Alexandrijn bediende, heeft den vorm van een bezoek aan het doodenrijk, onder blijkbaren invloed van Dante's Divina Comedia; en zoo is dan ook hier een heidensche Virgilius des dichters leidsman; maar deze Virgilius is een Nederlandsche protestant: Willem Bilderdijk, zijn leermeester in de poëzie, wiens wezen hij reeds vroeger in een zijner voortreffelijkste gedichten: „Bij het borstbeeld van Bilderdijk" (1844) had geschilderd met al de liefde van den

dankbaren leerling en het diepindringend begrijpen, waartoe bewondering het kan brengen.

Meer en meer nam ook over 't algemeen de bewondering voor Bilderdijk toe, en Da Costa was het, die daartoe het meest bleef bijdragen. Sinds hij in 1847 's meesters onvoltooid epos „De ondergang der eerste wareld" met uitgebreide verklaring had in het licht gezonden, hield hij zich onafgebroken bezig met het uitgeven der verzamelde dichtwerken van Bilderdijk en diens tweede vrouw. In 1859 was dat werk voltooid en werd het door Da Costa afgesloten met een uitvoerig karakter- en levensbeeld „De mensch en de dichter Willem Bilderdijk". Een jaar nadat hij dit grootsche gedenkteeken voor den geliefden meester had opgericht, overleed hij. Een stout schilderende geschiedzang „De slag bij Nieuwpoort" was het laatste forsche accoord van die lier, die nu niet langer meer ruischen zou.

Maar met zijn dood hield de vereering van Bilderdijk niet op. Hofdijk en vele anderen traden in zijn voetspoor. Dat een krachtig verzet daartegen ook niet kon uitblijven, spreekt van zelf. Bilderdijk had de democratische vrijzinnige denkbeelden van zijn tijd reeds voor het verderf der maatschappij uitgekreten, toen zij nog in hunne opkomst waren; nu zij de heerschappij hadden erlangd zonder de maatschappij in het verderf te storten, moest er van hunne belijders wel een protest uitgaan tegen de aangroeiende ingenomenheid met den geheelen Bilderdijk. Ook was zijn handel en wandel tot in de kleinste bijzonderheden nagespoord en was het aan den dag gekomen, hoe weinig hij in zijn leven een heilige was geweest, die het verdiende, dat er zooveel kaarsjes voor hem werden gebrand. Oneerlijk en onbetrouwbaar was zijn karakter altijd geweest, zooals gebleken was na studiën als van Simon Gorter en H. E. Moltzer, om maar een paar als voorbeelden te noemen, en zooals later (1891) door een omvangrijk werk van Kollewijn nog bevestigd werd. Kon zulk een man een groot dichter zijn? vroeg men zich af. Moest ook zijne poëzie niet even onwaar zijn, als hij zelf?

Slechts wie door zijn diep besef van de eenzijdigheid aller individueele kennis er toe geleid werd ook de waarde eener van de zijne afwijkende overtuiging te erkennen en daarbij Bilderdijk's karakterloosheid kon verklaren als gevolg eener zielsziekte, zooals ik in 1890 heb gedaan, hield op, zich aan den mensch Bilderdijk te ergeren en kon afgescheiden daarvan den dichter Bilderdijk blijven vereeren. Waar zijn op het gebied der poëzie toch beteekent wat anders dan waar zijn in de moraal. Om als dichter waar te zijn — en dat geldt van den lierdichter vooral — moet men de ontvangen indrukken en de gemoedsstemmingen zonder bemiddeling kunnen en ook willen weergeven in den zich daarvoor als opdringenden woordvorm, zoodat er tusschen indruk en uitdrukking de nauwste verwantschap bestaat. Om waar te zijn als mensch op moreel gebied, moet men zijne woorden en daden in overeenstemming kunnen en willen brengen met eene gevestigde individueele overtuiging, die zich wel allengs kan wijzigen, maar die onafhankelijk behoort te zijn van de indrukken of begeerten van het oogenblik.

Door dat niet in te zien en den Bilderdijk hunner verbeelding in de plaats te stellen van den historischen Bilderdijk, zijn sommigen in den laatsten tijd er toe gekomen, zijne poëzie als rhetorische woordenpraal af

te keuren en hem zelfs voor de rhetoriek zijner navolgers aansprakelijk te stellen, alleen omdat in hun eigen mond diezelfde poëzie inderdaad rhetorische woordenpraal zou wezen; maar daartegenover hebben anderen, zooals PIERSON en BYVANCK, op grond van de studie door hen van DA COSTA gemaakt, ook weer in den laatsten tijd de overtuiging trachten te versterken, dat om zulk een machtigen invloed te oefenen als Bilderdijk heeft gedaan, hij wel een scheppend dichter van groote beteekenis heeft moeten wezen.

Zoowel met zijne gedenkrede „Isaac da Costa" (1865), als met zijn voor de cultuurhistorie onwaardeerbaar geschrift „Oudere Tijdgenooten" (1888) heeft ALLARD PIERSON ons een helderen blik gegeven in het wezen en werken, bidden en denken, getuigen en strijden der mannen en vrouwen van het Réveil: de godsdienstige beweging van het midden onzer eeuw, die er op uit was, de starre dogmatiek van het Calvinisme te bezielen met een hoogeren geloofsgeest en alzoo meer overeenstemming te brengen tusschen de leer en het leven. De naam Réveil klinkt krijgshaftig, en bij al hunne vroomheid en wellevendheid waren de aanhangers er van ook inderdaad strijders.

Naast hen waren er ook vredelievender aanhangers van de orthodoxe leer, en ook deze getuigden van hun geloof niet zelden in poëzie. ALBERTINE KEHRER was eene van deze. Jong gestorven, liet deze zachtzinnig dwepende vrome dichteres een klein bundeltje poëzie na, dat na haren dood in 1853 door BEETS bij het publiek werd ingeleid. Hooge kunstwaarde schreef niemand er aan toe, en zeker zou het ook op zich zelf niet verdienen hier nog eens ter sprake te komen, als het niet eene critiek van POTGIETER had uitgelokt, die van eenige hardheid niet is vrij te pleiten en als over het graf der jonggestorvene heen aan BEETS en zijne geestverwanten den handschoen toewierp.

Zooals al POTGIETER's critieken echter had ook deze eene verdere strekking dan het boekje te treffen, dat er aanleiding toe gaf. POTGIETER's veroordeelend vonnis trof de piëtistische poëzie in het algemeen en wel zóó afdoende, dat zoetelijke vroomheid en stichtelijke droomerij in het derde kwart onzer eeuw zich minder dan ooit te voren in versvorm hebben geuit, of, als zij het deden, haren weg namen buiten de kringen der eigenlijke letterkundige beschaving. Zelfs de stichtelijke dichtbundels, die BEETS, HASEBROEK en TEN KATE in dien tijd nog in 't licht zonden, trokken niet meer algemeen de aandacht, maar bleven binnen den kring der vroomheid, waarvoor zij bestemd waren.

POTGIETER hield van pittige, versterkende, gezondmakende poëzie en was — schoon anders zijn vriend niet — in dezen de geestverwant van J. P. HEIJE, die telkens weer de verzameling zijner kernachtige volksliederen uitbreidde, waarmee hij, in den geest der 17de eeuw, maar onder pseudo-middeleeuwschen vorm, de onverschilligen en de droomers tot vroede kloekheid, tot handen-uit-de-mouwsteken opwekte, terwijl hij met de jeremiaden van Pietje-Bedroefd den draak stak. Zoo had POTGIETER ook vroeger gedaan en bleef hij voortgaan te doen, o. a. in zijn bekend „Haesje Claesdochter op 't Prinsenhof" (1856), waarin hij de schim van het energieke voorgeslacht zijnen tijdgenooten liet toeroepen, dat slechts vernieuwing behouden kon, dat wie stilstond achteruit moest raken en wedstrijd in het voorwaarts gaan, de leus der ouden, ook die van onzen tijd moest zijn. Dan zou de handel weer vleugelen, de wetenschap weer

invloed krijgen en zouden de eerekransen, die den schedel van een Bicker of een Hooft sieren, weer voor de koenen en knappen uit hun nageslacht voor 't grijpen liggen. Vooral zijn geliefd Amsterdam gold dat lied, en die stad, gold ook wat later zijne wakkerschuddende klacht bij „Het nieuwe tolhuis" (1859) en zijn „Visioen", in 1863 als bede gericht tot Vissering, den profetischen schepper van IJmuiden. Als Amsterdam er fier op is, dat het in de tweede helft onzer eeuw niet meer de doode stad der eerste helft is gebleven, maar, ver buiten zijne oude singels uitgelegd, wemelt van gewoel en warrelt van beweging, dan is het verplicht daarbij dankbaar de opwekkend-bestraffende taal van Potgieter te gedenken, die ook in het geheele land den vooruitgang krachtig heeft bevorderd.

Vooruitgang op geestelijk en ook op stoffelijk gebied was zijn ideaal en het voorgeslacht zijn voorbeeld. Daarbij bezat hij die vroomheid der vaderen, die een moedig vertrouwen schenkt, maar zich liefst niet in stichtelijke woorden uit, veel minder zich met theologische haarklooverijen of godsdienstgeschillen bezighoudt. En toch waren die in zijn tijd aan de orde van den dag, ook onder zijne naaste geestverwanten. Eene geweldige schaar had reeds een geruimen tijd vóór 1850, misschien opgeschrikt door de koperen bazuin, waarmee Da Costa het réveil had geblazen, maar ongezind zich onder diens banier te scharen, gebroken met het orthodox kerkgezag. Van Groningen was, bij monde van het tijdschrift „Waarheid in liefde" (sinds 1837) de beweging uitgegaan om den geest van het evangelie der liefde weer in de protestantsche kerk te doen heerschen als de ware geest van het Christendom. Maar gebroken had deze nieuwe richting nog niet met het geloof aan de ingrijpende wondermacht van God. Dat te doen was voorbehouden aan de tweede helft der eeuw, waarin de zoogenaamde „moderne" richting optrad met hare critiek van het kritiekste, van de geloofwaardigheid der bijbelverhalen, en met hare vaste overtuiging, dat de goddelijke macht zich nooit anders dan op natuurlijke wijze d. i. volgens de onveranderlijke wetten der natuur had geopenbaard. Met het eerste kenmerkte hare theologie zich als historische wetenschap, met het tweede als populaire bondgenoote der natuurphilosophie; maar op het gebied van den godsdienst bleef zij geestverwant van de evangelische school der Groningers, waaruit hare aanhangers ten deele voortkwamen, al ging haar licht ook te Leiden op. In haar afkeer van blind geloof aan overgeleverd gezag en van gestrenge stelselzucht vond zij aanhang bij de talrijke wereldlingen, die in kunst of wetenschap of wat dan ook te overvloedig voldoening vonden om bovendien nog aan godsdienst behoefte te hebben voor hun hart.

In onze poëzie wordt het godsdienstig element dezer vrijzinnige beweging vertegenwoordigd door Petrus Augustus de Genestet. Theoloog wilde deze niet zijn, en predikant, zooals hij was, ter nauwernood. Hem trok de negatieve dogmatiek der modernen al even weinig aan als de vroegere positieve, want eigenlijk was hem iedere uiterlijke godsdienstvorm tegen de borst; maar de godsdienst des harten hield hij hoog en daaraan heeft hij in zijne poëzie de vriendelijkste en gevoelvolste uiting gegeven. Het eerst was hij opgetreden met de langere gedichten „Fantasio" (1848) en „De St.-Nikolaasavond" (1849), die in verhaaltrant en versvorm „De Maskarade" van Beets tot voorbeeld hadden en, evenals dat gedicht, van

bewondering voor Byron getuigden, schoon het Byronianisme ver was van dezen dichter vol levenslust. Zoo bewonderde hij ook Da Costa, hoe weinig hij ook geestverwant van hem was. Van onze oudere dichters vereerde hij Vondel en Hooft wel, maar Huygens en Cats waren hem toch eigenlijk liever. Van ingenomenheid met Tollens heeft hij niet bepaald blijk gegeven. Toch was hij het, die de opengevallen plaats van Tollens heeft aangevuld, met zijn in 1851 verschenen bundel „Eerste Gedichten" en vooral toen tien jaar later zijne laatste gedichten („Laatste der eerste", doopte hij ze) het licht hadden gezien. Weinige maanden later betreurde Ter Haar zijn' dood in het roerend gedicht „Op het kerkhof te Roozendaal".

Geen dichter uit het derde kwart onzer eeuw is bij zijne tijdgenooten zóó populair geweest als hij, juist omdat hij zong van hetgeen ieder het naast aan het hart lag, evenals Tollens had gedaan: van het lief en leed in den kleinen familie- en vriendenkring, van hetgeen er omging in de harten, veel meer dan van hetgeen er broeide in de hoofden. Huiselijke poëzie gaf hij, maar in een nieuweren vorm, die er den schijn van het toen zoo geschuwde „huisbakkene" aan ontnam, ook omdat hij — weer evenals Tollens — een' afkeer had en aan den dag legde van stijfheid en gemaakten ernst, en daarentegen natuur en eenvoud hoog stelde en zelf in practijk bracht, zij het ook met eenige coquette ijdelheid, die hem tot een waardig leerling maakte van den welsprekenden Ab^{m}. des Amorie van der Hoeven, als redenaar, ook als officiëel redenaar, den plaatsvervanger van Van der Palm.

Een gevoelsman was De Genestet bovenal, maar iemand van zacht en fijn gevoel, die zich bij zijne, meest lyrische, gedichten bijzonder op welluidendheid en keurigheid van taal toelegde, om onder ruwen, slordigen vorm dat gevoel niet te versmoren. Ook was zijn geloof een gevoelsgeloof: de mensch mocht dan op aarde in raadselen wandelen, de natuur mocht hard en wreed en het wezen der godheid voor den wijsten priester onverklaarbaar zijn, ondanks alles wat twijfel wekken moest aan Gods liefde, gaf hij zich met blind geloof over aan den Hemelschen Vader, dien niemand hem zou kunnen ontrooven. Peinzensmoede was hij zoo gekomen tot hetgeen wij de quintessens kunnen noemen van het eigenlijk godsdienstige in de vrijzinnige theologie. Dat blijmoedig vertrouwen op God sprak zich in de meeste zijner liederen uit, al leerde de ondervinding hem allengs, dat een kruis met rozen het levenslot is van iederen mensch, dat men om den levenslust te kunnen bewaren stervensmoed behoort te bezitten en in de school des levens moet leeren zonder bitterheid, zij het ook met een' traan in het oog, het „fiat voluntas" te fluisteren.

Ware De Genestet een Zondagskind gebleven zooals in zijne jongere jaren, en had hij meer levenskracht om zich heen gezien en zelf bezeten, dan zou misschien zijn vernuft zijn gevoel hebben overheerscht, en hem ten slotte gemaakt hebben tot een blijmoediger humorist, dan zij waren, wier zuchtjes hij Judaszuchtjes, wier gevoelig voordoen hij laria noemde: de humoristen van beroep. Maar voor den humor van het werkelijke leven had hij oog, en zag hij het kinderspel aan den rand van het pasgedolven graf, dat met afgenomen petjes gestaakt werd, toen de lijkstoet naderde, dan kon hij niet nalaten dat tafereeltje in versvorm af te beelden. Liever

echter stelde hij zijn vernuft in dienst van de satire. De in 1860 tot een' bundel vereenigde korte, pittige, treffende en toch slechts zelden hatelijke "Leekedichtjes" bewijzen dat: alle hebben betrekking op de kerkelijke toestanden en theologische harrewarrerijen en treffen meest de onverdraagzaamheid, de eigengerechtigheid, de behoud- en stelselzucht, het gewichtig-doen, de witte das. Zoo bleek het wel, dat hij niet aan de zijde der rechtzinnigheid stond, maar evenmin had hij vrede met die menschen, die er zich in verheugden te weten, dat zij niets anders dan chemische praeparaten waren, terwijl hij voor de vrijzinnigheid van Jan Rap de diepste minachting toonde.

Naast De Genestet zouden ook eenige andere dichters genoemd kunnen worden, zooals b.v. zijn vriend C. P. Tiele en W. B. J. van Eyk, die, zonder hem te evenaren, in zijn' geest schreven; maar ons bestek veroorlooft ons alleen bij de meest eigenaardige en meest oorspronkelijke dichters stil te staan; en opmerkelijk, schoon jammer, is het, dat de periode 1850 tot 1870 aan zulke dichters bijzonder arm is. De dichtwerken van beteekenis, die in dezen tijd verschenen, zijn, behalve de reeds besprokene, op zeer enkele uitzonderingen na, van mannen, die reeds vóór 1850 hun' naam gevestigd hadden, van J. P. Hasebroek, A. J. de Bull, S. J. van den Bergh, van den kinderdichter J. J. A. Goeverneur, en vooral van Potgieter, Hofdijk, Beets en Ten Kate.

Potgieter had, na in 1865 uit edelmoedige vriendschap voor Busken Huet de redactie van zijn tijdschrift „De Gids", schoon met een bloedend hart, verlaten te hebben, met Huet samen tot afleiding eene reis ondernomen naar Italië, waar zij de herinneringsfeesten voor Dante bijwoonden, die de geheele letterkundige wereld in den geest meevierde. Ook hier te lande. De uiterst nauwkeurige vertaling in rijmlooze terzinen, die in 1864 van de Divina Comedia door A. S. Kok was bezorgd, heeft er ongetwijfeld het meest toe bijgedragen om dat werk hier te doen kennen en bewonderen. Zij prikkelde anderen tot navolging en wel in de eerste plaats Hacke van Mijnden, die zulk eene vertaling, ten laatste in rijmende terzinen, als zijne levenstaak beschouwde en in 1867 eene prachtuitgave, opgeluisterd met platen van Doré, eener vertolking van het eerste deel aan zijne vrienden schonk, gevolgd door een tweede en derde, maar het laatste eerst in 1873 na zijn' dood. Daarna gaf Ten Kate nog eene vertaling van de Hel (1876) en Joan Bohl nog weder eene nieuwe van de geheele Divina Comedia (1876—83).

Alzoo kon destijds iemand, die Dante wilde bezingen, op volle belangstelling rekenen, en reeds daarom was Potgieter's „Florence" (1868) de vrucht van zijne reis, een werk, dat de aandacht moest trekken. Het was bovendien een gedicht in twintig zangen, het langste dat hij ooit had gemaakt, en zeker het meest geschikt om zijne kunstopvatting en dichtgaven te doen kennen; maar als men bedenkt, dat het in overeenstemming daarmee alleen genoten kan worden door hem, die over veel kennis, veel artistiek gevoel en veel tijd beschikt en van herseninspanning niet afkeerig is, dan zal men begrijpen, hoe weinig het er toe heeft bijgedragen om liefde voor poëzie te wekken bij een jonger geslacht, dat er reeds op de (hoogere-burger-) schoolbanken mee werd vervolgd. Zeker niet minder inspanning vereischt het begrijpen en ge-

nieten van de reeds vroeger gedeeltelijk verschenen gedichten uit „De Nalatenschap van den Landjonker," die Potgieter omgewerkt en vermeerderd in 1875 uitgaf, onder den schijn van de landjonker zelf niet te wezen. De dood verhinderde hem in hetzelfde jaar een groot gedicht in vele zangen ter verheerlijking van „Abraham Lincoln" te voltooien.

Hofdijk liet in den aanvang dezer periode verschillende gedichten: zijne vijf bundels balladen „Kennemerland" (1850—52) en zijn gedicht „Helene" (1854) spoedig op elkaar volgen en wendde zich daarna tot het historisch proza, o. a. tot het schrijven van eene „Geschiedenis der Ned. Letterkunde," die ongetwijfeld menig jongmensch van liefde voor onze letteren heeft kunnen vervullen, al was de stijl er van nu en dan wat te pathetisch. Eerst op hoogen leeftijd keerde hij, met zijne verbeelding zich naar onze Indiën verplaatsend — wat zelden door onze dichters werd gedaan — tot de poëzie terug en schreef hij „In 't harte van Java" (1881), „In het gebergte Di-Eng" (1884) en "Dajang Soembi" (1887), zijn zwanenzang.

Beets ging voort verscheidene dichtbundels in 't licht te zenden, van „Korenbloemen" (1853) af tot „Winterloof" (1887) toe. In vele klinkt de toon van De Genestet. Men denke b.v. aan het gevoelvolle versje „Als de kinderen groot zijn." In zijne ode „De Taal" vertoonde hij zich nog eens in zijne volle kracht van schildering, maar langzamerhand kwam hij tot de poëzie van den ouderdom, die ook wel door jongeren, als E. Laurillard (met „Peper en Zout" 1867) werd beoefend, het spreukdicht, bij hem de vrucht van een rijpen geest en ook dikwijls geestig, maar meer door keurigheid van dictie dan door dichtelijken gloed op den naam van poëzie aanspraak makend: overigens geheel passend in een' tijd, waarin Staring veel gelezen werd en Huygens bijzonder in de mode was.

Ten Kate was van al zijne tijdgenooten verreweg de vruchtbaarste dichter en bereikte zijn hoogtepunt in het schitterend gedicht „De Schepping" (1866). In menig opzicht doet het denken aan Bilderdijk's „Ziekte der Geleerden," waarmee het den taalrijkdom en vooral de vindingrijkheid in het taalgebruik gemeen heeft; maar wat daar naast het schilderende didactisch is, is hier lyrisch. Ook is het geen verzet tegen den geest der eeuw, maar veeleer eene verheerlijking van den vooruitgang der wetenschap, niet het minst der theoretische en toegepaste natuurwetenschap. Bovendien is het eene poging om de uitkomsten van het modern natuuronderzoek in overeenstemming te brengen met het bijbelsch scheppingsverhaal. Dat die poging mislukken moest, spreekt van zelf, maar dat vermindert de waarde van het gedicht niet, omdat het hoofdzakelijk gebeurt in de achtergevoegde aanteekeningen. Kenmerkend voor den prozaïschen geest van den tijd, waarin het verscheen, is het, dat de critiek zich allermeest met die aanteekeningen bezig hield en het gedicht beoordeelde, alsof het eene wetenschappelijke verhandeling was. Voor de schoonheid had het publiek meer oog dan de kunstrechters. Ten Kate noemde het zijn „leste en beste lied." Nu, het beste was het zeker, en daarom is het voor den dichter zelf te bejammeren, dat het ook zijn laatste niet was. Wat verder nog gevolgd is: „Planeten" (1869), „Jaargetijden" (1871), enz., tot „De Nieuwe Kerk" (1885) toe, dat weer wat meer aan den vroegeren Ten Kate herinnert, het heeft alles slechts kunnen strekken om hem bij het jongere geslacht in discrediet te brengen. Ten Kate dichtte veel te gemakkelijk; slapend kon

hij dichten zoogoed als wakend, en zoo begon hij meer en meer den indruk te maken van een broodschrijver, die zijne verzen bij de el verkocht tot voor scheurkalenders en verjaardagsalbums toe. Toch heeft hij onder eene zee van vertalingen er ook later nog wel geleverd, die voor zijne vertolking van „Tasso's Jeruzalem verlost" (1856) niet behoeven onder te doen, hetzij van honderden kleine versjes uit allerlei talen, hetzij van „Het boek Job" (1865) en „De Psalmen" (1872), of van „La Fontaine's fabelen" (1868) en „Milton's Paradijs verloren" (1880).

Naast deze oude bekenden slechts enkele nieuwe verschijningen, zooals b.v. E. Laurillard, die, behalve onderhoudend proza, ook vele goedgebouwde en aardig bedachte gedichten gaf van zijn „Primulae Veris" (1853) af tot „De Marsch der Menschheid" toe; G. H. J. Elliot Boswel, wiens „Verzamelde Gedichten" in 1878 verschenen; J. E. Banck, o.a. met „Zeepbellen" (1860) en „Verspreide Gedichten" (1868), en verder — wat opmerking verdient — van beteekenis vooral een paar komische dichters.

Tot dusver had men het voornamelijk moeten stellen met de verzen van Van Zeggelen, den dichter van „Pieter Spa," die, hoewel herhaaldelijk gedrukt en in 1859 voor het eerst verzameld uitgegeven, niet hoog stonden aangeschreven in de letterkundige wereld, waar „blijgeestigheid" en „luim" over het algemeen woorden van kwaden reuk waren geworden. Maar in 1859 verscheen er een bundel, waarvan de inhoud te dol was om nog blijgeestig of luimig te kunnen heeten, namelijk „De Gedichten van den Schoolmeester." De vader daarvan was juist overleden en Van Lennep, die ze uitgaf, werd door velen voor den dichter er van gehouden, ofschoon hij van den werkelijken dichter, Gerrit van de Linde, in den bundel zelf een kort levensbericht had gegeven, dat te onrechte voor pure verdichting werd gehouden. Inderdaad mag men twijfelen, of Van Lennep met al zijne dwaasheid en al zijn vernuft in staat zou geweest zijn om zooveel gekheid bijeen te brengen, als hier gevonden werd; maar aan niemand was die zeker beter besteed, dan aan hem. Trouwens ook aan honderden met hem was zij wel besteed: men gevoelde zich gelukkig, nog eens hartelijk te kunnen lachen, wat men bijna was afgewend te midden van de precieuse nuffigheid, die langzamerhand voor de stijve deftigheid van het eerste kwart onzer eeuw in de plaats was gekomen en waarvan zelfs een man als De Genestet met al zijn streven naar natuurlijkheid zich niet had kunnen ontdoen. Men lachte om de „onmogelijke" invallen, de verrassende wendingen, de malle contrasten in het werk van een man, die zich door eene bijna cynische afwezigheid van allen ernst scheen te onderscheiden. Scheen, omdat de ernst, waarmee deze man inderdaad het leven opvatte, slechts eene enkele maal door het masker der dwaasheid heengluurde voor wie oogen had om te zien. Voor deze werd het bespottelijkst verhaal van „De boterham en de goudzoeker" zelfs eene akelige tragedie met de snijdend sarcastische slotmededeeling van den nu eindelijk van zijne geldzorgen verlosten en eenzaam achtergebleven huisvader tot zijn oudsten zoon: „nu is er brood genoeg in huis, want de kinderen zijn aan de maatschappij afgeleverd en je moeder is dood." De ingenomenheid met deze gedichten steeg tot bewondering, toen de eene navolging voor, de andere na, die zij uitlokten, jammerlijk mislukte en het daardoor bleek, hoeveel vernuft, hoeveel kunstvaardigheid en hoeveel taal-

kunst er vereischt werd om zoo goddelijk dwaas te kunnen zijn als deze Schoolmeester.

Niet minder bewondering wekten de studentenliederen, die in 1867 als „Snikken en Grimlachjes van Piet Paaltjens" in een klein bundeltje verzameld verschenen. Piet Paaltjens was de spookachtige caricatuur, die de predikant Frans HaverSchmidt vóór en tijdens zijn studentenleven (1850—57) van zichzelf teekende, wanneer hij met zijne vrienden mee vroolijk en verstandig wilde zijn. Alles in die onzinnig-dwaze, maar technisch voortreffelijke verzen is moordende parodie van de geestigste soort. In de „romances" en in de „tijgerlelies," zooals gedroomde wreed reine dichterliefjes genoemd werden, was het de romantiek in 't algemeen, die getroffen werd; in de „immortellen" was het vooral Heine, die het misgelden moest. Maar wat is het nu, dat aan deze parodieën eene zoo hooge waarde geeft, terwijl het genre op zichzelf zoo laag staat? Niet de kunstvorm alleen, maar de innerlijke waarheid. Deze parodie was geen bekrompen bespotting van hetgeen men niet begrijpen wil of kan, want daarin is eene zekere lafheid, die ten slotte ergernis verwekt. Maar om zóó te kunnen parodiëeren, als HaverSchmidt deed, moet men hetgeen men parodiëert door en door kennen, het doorvoeld hebben, het hebben lief gehad, het nog liefhebben.

Heine, de Duitsche Byron in 't klein, was destijds en ook later nog de lievelingsdichter der studentenwereld. Natuurlijk. De student is jong, hartstochtelijk, fantastisch, romantisch, en komt, zóó gestemd, de lessen der wijsheid aanhooren van mannen met rijpe ervaring, die veel hebben nagedacht en veel ijdel hebben bevonden. Niet weinigen leeren de wijsheid alleen van buiten en hun geest wordt nooit ouder dan vijf en twintig jaar; maar anderen trachten hunne jeugd met de wijsheid van den rijperen leeftijd te assimileeren: gaat hun dat gemakkelijk af, dan worden zij jonge oudemannetjes; kost het hun moeite en strijd, dan vindt de poëzie van Heine weerklank in hun gemoed. Maar, voor wie fijn gevoelt, ligt er in die poëzie iets daemonisch, als in de wisseling van hoogdoen en vriendelijk zijn der coquette vrouw. Men gevoelt er zich betooverd door, maar 't is geen zoete, 't is eene spookachtige betoovering, die angst inboezemt, ook voor zich zelf, want men weet, dat toch eigenlijk ieder zijn eigen daemon is, en.... dan maakt men gedichten als de Snikken en Grimlachjes van Piet Paaltjens om den vrede des gemoeds terug te krijgen. Gelukt dat maar half, dan schrijft men gedichten als „De drie studentjes," waarin de grenzen tusschen parodie en ernst ineensmelten.

Levenslang heeft HaverSchmidt den Heiniaanschen daemon moeten bestrijden, maar hij deed het later niet meer of hoogstens nog eene enkele maal op dezelfde manier. In plaats van zijn ziekelijk gevoel te parodiëeren zocht deze geestige man met zijne droomerige kinderziel, die niets liever deed dan zijne eigene kinderstemmingen nog eens te doorleven, zich van dat gevoel te bevrijden door het te versteenen in den meest realistischen kunstvorm. Zoo versteende hij zijne smart over den dood van een zijner kinderen in zijn verhaal „Mijn Broertje," een dier humoristische prozaschetsen, die eerst in enkele jaargangen van den almanak „De Liefde sticht," daarna (in 1876) verzameld onder den titel „Familie en Kennissen" het licht zagen. En toch is hem de daemon ten laatste te machtig geworden!

Beter bestand tegen den invloed van Heine, dien hij hooglijk bewonderde en aanvankelijk, misschien wat al te getrouw, navolgde, was CAREL VOSMAER, zooals uit vele verzen en prozastukken blijkt, die verzameld werden in zijne drie bundels „Vogels van diverse pluimage" (1872—75); maar de groote kracht van dezen kunstkenner als dichter lag elders en zou eerst in eene volgende periode blijken. In het tijdvak vóór 1870 heeft VOSMAER met al zijne geestdrift voor schoonheid en kunst weinig gedaan om de poëzie te doen bloeien.

Dat was ook geen gemakkelijke zaak. De tijd was prozaïsch. Wèl verkondigde men luide de stelling, dat poëzie iets verheveners moest zijn, dan didactiek in versvorm, maar dat kon de poëzie te minder redden, omdat vooral in dien tijd ons volk niets liever verlangde dan didactiek. Mocht die niet in verzen gegeven worden, welnu, dan kon men het doen in den prozavorm, die immers toch door Geel voor een echten kunstvorm was verklaard. Zoover was het gekomen, dat men omstreeks 1870 menigeen kon hooren beweren: de poëzie behoort, evenals de godsdienst, tot de eigenaardigheden van een beschavingstoestand, die in Europa voorbij is; spoedig zou niemand meer in den hinderlijken maat en rijmvorm schrijven, daar men zooveel beter en duidelijker in proza kon zeggen wat men te zeggen had: het proza zou de eenige kunstvorm der toekomst zijn.

III.

Dat sinds 1850 de prozageschriften in aantal zouden toenemen, kon verwacht worden. Alleen reeds de verbetering van het lager onderwijs moest dat ten gevolge hebben. Behoorlijk Nederlandsch te schrijven werd voor alle beschaafden mogelijk en ook noodzakelijk. Kon men aan oudere dames de vroeger zoo gewone onbeholpenheid in stijl, taal en spelling nog vergeven, bij de jongere begon dat meer en meer als een teeken van slechte opvoeding aangezien te worden. Ook in de lagere standen nam het aantal analphabeten gaandeweg af. Er werd dus veel geschreven, en daar de grens tusschen didactisch en belletristisch proza, ten spijt van sommige aesthetici, in de practijk niet te trekken viel, werden ook in de kringen der letterkundige beschaving allerlei geschriften tot de fraaie letteren gerekend, die eigenlijk populair-wetenschappelijk, staatkundig, critisch of polemisch waren, indien zij zich maar door zekeren kunstvorm of stijlverdienste onderscheidden.

In overeenstemming daarmee nam ook het aantal tijdschriften toe, al moesten de oude „Vaderlandsche Letteroefeningen" na in 1861 haar honderdjarig bestaan gevierd te hebben, in 1875 aan uitputting bezwijken, ofschoon zij getracht hadden met hun tijd mee te gaan. Daarentegen werd de in 1844 opgerichte „Tijdspiegel", vooral onder redactie van den Arnhemschen predikant J. P. DE KEYSER, een invloedrijk critisch tijdschrift, waarin ook gedichten, novellen en schetsen verschenen en dat voornamelijk de moderne theologie populariseerde, zooals ook (sedert 1866) „Los en Vast", de schepping van VAN GORKOM en DE VEER, deed. Het tijdschrift handhaafde zich tot op onzen tijd evenals het tijdschrift „Nederland," waarin menig later geliefd schrijver debuteerde; „Los en Vast" hield eerst voor een paar jaar op te verschijnen.

De „Konst- en Letterbode," die reeds van 1788 dagteekende en vooral wetenschappelijke mededeelingen deed, maar ook critieken leverde, en de „Tijdstroom" smolten in 1860 samen met het weekblad „De Nederlandsche Spectator", dat in 1856 was opgericht en bijna geheel alleen volgeschreven door den ouden heer Smits, d. i. Mark Prager Lindo. Sinds dien tijd heeft de Spectator, iedere week samengesteld op eene bijeenkomst der voornaamste Haagsche medewerkers, naast „De Gids" den grootsten invloed geoefend op den ontwikkelingsgang onzer litteratuur, eerst onder leiding van Bakhuizen van den Brink, die in 1865 overleed, later onder die van Lindo en vooral van Vosmaer, die er sinds 1864 onder het pseudoniem Flanor de, na zijn dood ook afzonderlijk uitgegeven, „Vlugmaren" in schreef. Met teekenstift en scherpe pen critiseerde de Spectator niet alleen de werken der kunst, maar ook de onderzoekingen der wetenschap en de handelingen der staatkunde. In de politiek steeds naar links sturende tot over de grenzen van het Thorbeckianisme heen, stond hij op wetenschappelijk gebied ook voor de geestelijke wetenschappen de methode der natuurwetenschap voor. Van theologie wilde hij weinig weten: slechts enkele leden van de club behoorden tot de richting der modernen; de meeste waren min of meer wijsgeerige vrijdenkers. Hunne belangstelling voor staatkunde en wetenschap, in dien tijd noodzakelijk nauw verbonden met die voor opvoeding en onderwijs, heeft op hunne kunstbeschouwing grooten invloed geoefend. Zij hebben vooral het verstandelijk realisme in de kunst op den voorgrond gebracht en de strekkingskunst bevorderd.

De vader van den Spectator, Lindo, had dat reeds van te voren (1851—52) in zijne, later nog weer voortgezette „Brieven en Uitboezemingen" gedaan en ook in andere geschriften, zooals de „Afdrukken van Indrukken" (1854), waarin ook stukken — en wel de aantrekkelijkste — van zijn vriend Lodewijk Mulder opgenomen waren. Als Engelschman van geboorte werkte Lindo er als van zelf toe mee, aan de hier reeds zoo gevierde Engelsche letterkunde nog meer invloed te verschaffen, o. a. door vertalingen van Sterne, Fielding en Thackeray. Van den laatste nam hij de bijtende hardheid, de uiterlijke ongevoeligheid over, van de beide anderen de hebbelijkheid om zijne verhalen met spottende opmerkingen, bespiegelingen of redeneeringen af te breken, opdat de lezer daarover toch vooral niet zijne eigene gedachten zou hebben, maar met den schrijver zou meedenken. Zijne romans, waarvan sommige niet eens konden voltooid worden, terwijl andere, als „Clementine" (1857) onder het schrijven van den brief- in den verhaalvorm overgingen, doen dan ook hun uiterste best om zelfs de zwakste illusie te verstoren, dat zij werkelijk gebeurde dingen zouden verhalen. De held van alles is de heer Lindo zelf, de handeling: het schrijven van den roman. Alleen in Lindo's „Uittreksels uit het Dagboek van Janus Snor" (1860) blijft de schrijver achter de schermen; toch is het verhaal meer pikant dan boeiend. Over het algemeen kan men Lindo's werken het best kenmerken als magazijnen van nurksche menschenkennis, bijeengebracht door een geestig man met weinig gevoel, een speurneus voor „snobbery" en vrij wat minachting voor het menschdom in zijn geheel. Leerzaam mogen zij zijn, verheffend zijn zij niet. Andere leden van de Spectatorclub zijn realisten met meer of minder geest, zooals Gerard Keller, die eerst in zijn „Neteldoekjes" de Haagsche kringen teekende

(1854) en vervolgens verschillende romans schreef, waarvan „Het huisgezin van den Praeceptor" (1859) en „Van huis" (1867) op den voorgrond verdienen te komen.

De afkoelende invloed van den Spectator heeft ook een realist trachten te maken van den idealistischen JAN JACOB CREMER, wiens ware natuur het duidelijkst en innemendst uitkomt in de idyllische novellen, waarin het leven der Overbetuwsche boeren, ten deele in hun eigen bekoorlijken tongval, wordt geïdealiseerd, en die hij zelf wist voor te dragen met een talent, waarover slechts ééne stem van bewondering was. Met „Wiegemie" debuteerde hij (1853) in dit zijn eigen genre. Van de volgende is het verhaal eener reis van twee Betuwsche boeren naar de Amsterdamsche kermis in den dolkomischen trant een oorspronkelijk meesterstukje. Maar met zijn „Op de Kniehorst" (1858) opende hij eene reeks van elf grootere Overbetuwsche novellen, die hem in zijne volle kracht deed kennen en die in 1877 met „'t Reuske van 't darp" werd besloten. De kern van elk dezer verhalen is de eene of andere ondeugd, weggedoezeld tot donkeren achtergrond van een over het algemeen helder en opwekkelijk tafreel, het donkerst in „'t Pauweveerke", vol dramatische beweging: eene tragedie in 't klein. Toch, hoezeer moreel van 't begin tot het einde, zijn deze novellen nooit moraliseerend of preekerig en door een schat van fijne trekken en geestige wendingen het tegendeel van didactisch. Het groote publiek, dat van sentiment houdt en in zijn eenvoud maar niet kan begrijpen wat de kunst er aan heeft, de werkelijkheid te copiëeren, waarvan iedereen het origineel om zich heen ziet, bewonderde deze novellen meer, dan de toenmalige kunstrechters, die er wel wat van uit de hoogte op neer zagen en CREMER in hun schuitje wilden nemen.

Hij liet zich overhalen en schreef realistische romans, waarvan „Dokter Helmond en zijne vrouw" (1870) de verschrikkelijkste is. Een vroegere, „Anna Rooze" (1868) is een pleidooi voor verschillende verbeteringen in de maatschappij, zooals voor de afschaffing der preventieve hechtenis, en tegelijk een pleidooi voor de moderne theologie, waarvoor hij ook reeds in zijne novelle „Kees Springer in en buiten de Kerk" (1860) had gepleit. Een derde roman „Hanna de freule" (1873), die meer kunsteenheid bezit dan de vorige, is de uiting van zijn meegevoel voor het ellendig bestaan der fabrieksarbeiders, waarop hij ook reeds vroeger in zijn „Fabrieks-kinderen" (1863) de aandacht gevestigd had. Hier komt CREMER's idealisme weer meer uit, maar in de dertig jaar, die er sedert zijn verloopen en waarin het arbeidersvraagstuk aan de orde van den dag is gekomen, meer dan iets anders, is CREMER, die er het eerst de harten voor ontroerd heeft, onder de ijveraars der sociale beweging in vergetelheid geraakt, misschien nog het meest, omdat wat bij hem als eene bede der liefde met gevoel werd voorgedragen, nu als een eisch der rechtvaardigheid met hartstocht wordt uitgeschreeuwd op weinig minder ruwen toon, dan waarin de vele geschriften van Jan Holland, d. i. A. J. VITRINGA, de maatschappelijke gebreken zijns tijds hekelden, zonder dat men inziet, welk ideaal den schrijver zelf daarbij toch wel voor oogen stond. Zijn uitvoerigste werk, een soort van roman, „Darwinia", schildert eene monstermaatschappij, waarin de theorie van Darwin opzettelijk in toepassing wordt gebracht, en die in zoover kenmerkend is voor de tweede helft onzer eeuw, dat

daarin ter bestrijding van het Darwinisme gedaan wordt wat velen in ernst trachten te doen, namelijk der wetenschappelijke verklaring van den afgelegden ontwikkelingsgang der individuen en der maatschappij te gebruiken als eenigen gids op den weg, die vooruit ligt. Men vergeet daarbij, dat voor den mensch het doel, het voorgestelde ideaal, de voornaamste beweegkracht is, en dat die onmiddellijk wordt verlamd, wanneer men zich haar gaat voorstellen als het natuurlijk gevolg eener oorzaak, al is zij dat inderdaad ook. De zuivere wetenschap kan alleen het verleden verklaren; iedere voorspelling, die zij daaruit voor de toekomst afleidt, is geestmoordend, want zij brengt hem, die haar aanneemt, tot het verlammend besef, dat hij niet meer is dan eene in beweging gebrachte machine. Wie weten wil moet omzien, wie vooruit wil moet gelooven; aan deze noodzakelijkheid ontkomt geen sterveling.

Mijne lezers mogen mij dit kleine brokje philosophie vergeven, nu ik tot het vermelden der theologisch-wijsgeerige romans ben genaderd. Deze moesten in onze eeuw wel in zoo groot aantal elkaar opvolgen, dat ik om niet al te onvolledig te schijnen, er maar enkele zal noemen, en wel in de eerste plaats de met gloed en overtuiging geschreven romans van Elise van Calcar-Schiotling: eene geheele reeks, die in 1850 met de veelgeprezen „Hermine" werd geopend en in 1892 met „Vruchten van het gezaaide" misschien nog niet eens gesloten is. De eerbiedwaardige schrijfster, die met nooit verflauwend enthousiasme een lang en werkzaam leven gewijd heeft aan de bevordering der geestelijke ontwikkeling, bij vrouw en kind vooral, toonde in al wat zij schreef de grootste belangstelling voor de godsdienstige en wijsgeerige stroomingen van den tijdgeest, waarbij Da Costa en Schotel hare eerste wegwijzers waren, en vond ten slotte de oplossing der grootste levensraadselen in het spiritisme, of het spiritualisme, zooals zij zelf het bij voorkeur noemt, dat reeds spoedig aanhangers genoeg had gewonnen om, toen zij in een uitvoerigen roman „De kinderen der eeuw" (1873) teekende, ook in de romanlitteratuur te mogen optreden. Sinds 1877 predikte zij het in haar tijdschrift „Op de grenzen van twee werelden," en wel verre van te bezwijken onder den spot en de ernstige bestrijding der tegenstanders, heeft het meer en meer aanhang gewonnen, zij het ook op het eind van deze eeuw meer onder den naam van theosophie.

Van de romans, die aanhangers trachtten te werven voor de moderne theologie, vermeld ik alleen die van den Keppelschen predikant A. H. van der Hoeve en van den veldprediker J. Hoek, in 't bijzonder als type diens „Agatha" (1868), waarin, meer preekerig dan plastisch, eene jonge vrouw door haar voorbeeld toont, hoe uitmuntend de beginselen der moderne richting geschikt zijn, liefde en vrede te brengen in den huiselijken kring. Een beeld van het kerkelijk leven in Nederland was toen reeds door Pierson gegeven in zijn min of meer Goethiaanschen roman „Adriaan de Mérival" (1866), waarvan de held de moderne richting voorstaat tegenover orthodoxe en evangelische, pantheïstische en katholieke mededisputanten, maar waarin ook een aesthetisch voelend materialist (natuurlijk een medicus) optreedt, zooals er toen verscheidene voor den dag begonnen te komen tot grooten schrik van de geloovigen, ook van de moderne. Dat Pierson dezen man als een vriend trachtte binnen te leiden, maakte het boek bij zijn verschijnen belangwekkend.

Algemeene belangstelling wekte in 1871 ook een korter, maar keurig gestileerd verhaal, de novelle „Hilda", van eene schrijfster, die zich lang achter het pseudoniem Constantijn verborgen heeft weten te houden, maar die later gebleken is, dezelfde Mevr. Storm--van der Chijs te zijn, welke enkele jaren vroeger, even als de roman- en tooneelschrijfster Betsy Perk en de avonturierster Mina Kruseman, het land had rondgereisd, overal voordrachten houdend om voor de zoogenaamde emancipatie der vrouw aanhangers te winnen. De heldin van dit verhaal is in zoover geëmancipeerd, als zij de vrijzinnigste theologische denkbeelden met goed gevolg bepleit tegen een orthodox predikant en daarbij zelfs een parallel trekt tusschen Christus en Spinoza. De liefde voor die denkbeelden is in haar samengeweven met, vindt als 't ware haar houvast in hare dwepende liefde voor een medicus (geestverwant van zijn vakgenoot in Adriaan de Mérival) die er eigenlijk de vader van is, maar die als getrouwd man hare genegenheid niet dan platonisch mag beantwoorden en wiens betoovering zij ten laatste ontvlucht in een lazaret van het Roode Kruis. De abstracte verstandsovertuiging der vrouw steun zoekend in eene meer concrete genegenheid: dat was een toen nog tamelijk nieuw motief, maar zou later in menigen roman worden herhaald en psychologisch ontleed. Hier echter was het de schrijfster evenzeer te doen om een beeld te geven van den strijd der theologische richtingen, waaraan destijds het geheele volk met hart en ziel deelnam.

Iets later (in 1872) werd het tafreel van een even veelkleurig godsdienstig-wijsgeerig leven met groote plastische kunstvaardigheid geschilderd door den geleerden P. A. S. van Limburg Brouwer, maar in veel vroegeren tijd en in het verre Oosten. Het was het beeld van den kring, waarvan eenmaal de wijsgeer-koning Akbar, de groote Mogol, het middelpunt uitmaakte. Daarin vertoonden zich niet meer de kleine schakeeringen van het Christendom, maar de groote verscheidenheden der wereldgodsdiensten: het Pârzisme, het Brahmanisme met zijne verschillende secten, het Boeddhisme, de Islam en het Christendom, en het laatste juist niet als het hoogste en edelste van alle. En boven die godsdienstige voorstellingen zweefde de dichterlijke wijsbegeerte van Firdoesi. Menig jong Nederlander gevoelde bij het lezen neiging om zich door de Indische wijsheid te laten meesleepen; maar de eenigszins droomerige bespiegeling en kalme gelatenheid van den Oosterling contrasteerde te veel met den strijdlustigen aard van den Germaan om er hem vollen vrede mee te doen hebben. Ook was de meesterlijk geteekende Irawati eene bijna heilige schoonheid, die hij wel kon bewonderen, maar voor wie het hem moeielijk viel in gloed te ontsteken; en dat was nu juist iets waaraan men behoefte begon te gevoelen.

Daarom hadden dan ook reeds eenige jaren vroeger de schilderingen van onze eigene Oost meer geestdrift verwekt: eerst de schetsen „Uit het Indische leven" van den rusteloozen advocaat der Javanen, W. R. Bn. van Hoëvell, nog in hetzelfde jaar (1860) in de schaduw gesteld door den „Max Havelaar" van Multatuli (Ed. Douwes Dekker). De opgewondenheid, waarmee het groote publiek dat schitterend werk begroette, pleit voor den volksgeest. Dat was nu eens geen koude realistische miniatuurcopie, geen magazijn van menschenkennis, maar een naklank van de

romantiek: eene mengeling van stout-verheven, rhetorisch-dichterlijke taal en van duchtigen spot met de droogstoppelige materiëele werkelijkheids-vergoding. Dat was een stoot aan de verbeelding en een greep in het hart. Men droomde mee van geluk en leed mee met den dwependen en plotseling zoo wreed uit den droom gewekten Saïdjah, en gloeide van verontwaardiging over de verdrukking der arme Javanen in dat heerlijke Insulinde, dat onder zijn gordel van smaragd zooveel ellende verborg. Het boek was zóó mooi, dat het niet anders dan waar kon zijn. Eerst vele jaren later is men langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat Multatuli een tweede Bilderdijk was, wèl waar als kunstenaar, als dichter in proza, maar tegelijk onwaar, door en door onwaar, als zedelijk mensch. Zijn neef Swart Abrahamsz gaf in 1888 de pathologische verklaring van dat raadsel; maar het groote publiek, dat door Multatuli zoo innig werd veracht, was als betooverd door zooveel waarheid van kunstuitdrukking en wilde de illusie behouden, dat het recht had medelijden te gevoelen en verontwaardigd te zijn. Zoo willen de kinderen het niet gelooven, als men hun zegt, dat de sprookjes, waar zij zich hebben ingeleefd, nooit zijn gebeurd; en wilt gij er hen van overtuigen, dan worden zij wrevelig en wijten u de verstoring der heerlijke illusie. „En Multatuli zelf ergerde er zich over, als men zijn boek mooi vond", zeggen zij dan: „hij verklaarde immers zelf alleen waar te hebben willen zijn".

Leven en werken van Multatuli, ook in verband tot den opgang, dien hij gemaakt, de omvangrijke litteratuur, die hij uitgelokt, den invloed, dien hij geoefend heeft, vormen een hoogst belangrijk onderdeel van de geschiedenis onzer letterkunde in de tweede helft onzer eeuw, zoodat ik niet dan met moeite, door gebrek aan ruimte gedwongen, mij beperk. Op den „Max Havelaar" volgde nog eene reeks van geschriften van Multatuli, die alle meer gelezen en bewonderd zijn, dan eenig ander grooter kunstwerk. Het omvangrijkst zijn de „Ideeën", die van 1862 tot 1877 bij stukken verschenen en vooral over politieke en maatschappelijke toestanden, en ook wel over kunst, meest polemisch, handelen. De schrijver deed er zich in kennen als een volkswijsgeer, die oude, overbekende, dikwijls zelfs reeds lang weerlegde, denkbeelden in treffenden orakelvorm verkondigde aan een publiek, dat van zoo iets nog nooit had gehoord en er de hoogste wijsheid in zag. Wie daarentegen wat beter op de hoogte was, gevoelde niets zoo zeer als de juistheid van den titel. 't Waren „ideeën", prikkelend maar niet bevredigend, aanloopjes op een wijsgeerig probleem, maar als van den clown, die u beet neemt en vóór hij den sprong waagt lachend terugloopt. Toch zijn er ook romantische gedeelten in, zooals de hier en daar verspreide en zoozeer — ook door Vosmaer — geprezen geschiedenis van Woutertje Pieterse, het kind-Multatuli met zijn fantastisch zieltje zonder evenwicht, rondwarend in eene wereld van domheid en bekrompenheid. Multatuli, die alles eer was dan realist, kon die wereld niet anders teekenen dan als caricatuur met satirieke bedoeling; nu, dat kon geen kwaad; maar dat ook het arme Woutertje een caricatuurtje moest worden, is jammer.

Door Multatuli was algemeene belangstelling in onze Oost gewekt: de koloniale politiek begon zelfs een tijdlang onze staatkunde te beheerschen, al werd Multatuli zelf er buiten gehouden. Vreemd is het dus niet, dat

ook de romanschrijvers zich van de Oost meester maakten. De realistische schildering van het leven der Europeanen en half-Europeanen op Java, die Jan ten Brink in zijn „Oost-Indische Dames en Heeren" (1866) gaf, was de voorlooper van vele andere dergelijke schetsen of romans, en de eersteling van eene geheele reeks van novellen en romans, waarin dezelfde schrijver in den heerschenden trant de Nederlandsche heeren en dames teekende, daarbij, misschien wat al te zeer in het oog vallend, neuzen van verbeelding plakkend op gezichten van herinnering, niet omgekeerd. Boeiend verteller is hij in elk geval. Wat echter Ten Brink van de andere realisten onderscheidt, is een, soms bijna naïef, optimisme, dat verwarmt, al ontsteekt het ook niet in gloed. Ware hij minder humaan, dan zou zijn vernuft hem misschien veroorloofd hebben geestiger te zijn, maar juist die humaniteit heeft de harten voor hem veroverd van hen, die niet zoo oppervlakkig waren om alleen oog te hebben voor den tooneelmantel, waarmee hij zich soms tot eigen amusement, en met meer eenvoud dan men wel denkt, weet te drapeeren. Daarbij is zijne kunstliefde en zijn voortbrengingsdrang als „een vuur dat niet wordt uitgebluscht," ook bij ontmoedigende miskenning.

De romans van Ten Brink spelen over 't algemeen in den middelstand of onder de hoogere burgerij, en dat is ook gewoonlijk de kring, waarin de romanschrijvers of schrijfsters in dezen tijd hunne helden en heldinnen zochten. Slechts enkele kan ik er van vermelden, die mij toeschijnen den meesten opgang te hebben gemaakt; en dan noem ik eershalve het eerst twee dames: Mevrouw Bohn—Beets met „Onze buurt" (1861) en Christina Mulder met „Lief en leed uit eene kleine wereld" (1869); vervolgens Schimmel met „Het gezin van baas van Ommeren" (1870) en „Verzoend" (1882), het type van een intrigeroman, en Johan Gram o. a. met „De familie Schoffels" (1870) en „Een Haagsch fortuin" (1878), en eindelijk den gewezen predikant Hendrik de Veer, als redacteur van „Het Nieuws van den Dag" de opvolger van zijn collega Simon Gorter, die met zijne „Letterkundige Studiën", en den voorganger van een ander collega P. H. Ritter die later met „Ethische" en met „Paedagogische fragmenten" bijzonder de aandacht trok. 't Was minder door zijne romans, dat De Veer zich een verdienden naam maakte, dan wel door zijne kleine schetsen en verhalen, zooals zijne „Kerstvertellingen" (1878), maar vooral door zijn „Trouringh voor het jonge Holland" (1867), waarin hij op aantrekkelijke manier het vaderlandsche famieljeleven idealiseerde, in opzettelijke tegenstelling tot het Fransche, dat kort te voren door Gustav Droz in zijn „Monsieur, Madame et bébé" ook geïdealiseerd, maar daarmee voor den Nederlander nog geen ideaal van een famieljeleven geworden was. Met deze reeks van min of meer samenhangende schetsen werkte hij mee aan hetgeen m. i. het hoogste doel der kunst behoort te zijn: verheffing en veredeling van den mensch door het objectiveeren van verheven en edele denkbeelden en stemmingen in een concreten schoonen vorm. Dat er hooger vlucht kan genomen en grootscher adel kan geopenbaard worden, wanneer men zich niet tot den huiselijken kring beperkt, is waar; maar beter een laag zwevende Daedalus, dan een neerploffende Icarus.

Ongelijk minder verheffend en veredelend was de uitvoerige roman, waarmee Van Lennep in 1865 het land in rep en roer bracht, „Klaasje

Zevenster", wèl vermakelijk en onderhoudend, min of meer spannend zelfs. Niet het verschijnen van dezen roman zelf is in de geschiedenis onzer letterkunde een gedenkwaardig feit, maar de wijze waarop deze roman is ontvangen en besproken. Het publiek was vooral nieuwsgierig naar de ware geschiedenis, die men hier in romanvorm gebracht achtte. Klaasje, die op 't eind van den roman sterft, zou niet dood zijn, beweerde men, maar nog ergens leven, en dat was pikant. En de critiek vertoonde zich hierbij ook van een zeer eigenaardigen kant. Slechts enkelen, zooals SCHIMMEL en POLAK, beschouwden den roman als kunstwerk, maar anderen veroordeelden het werk, omdat de schrijver er de aristocratie in verheerlijkte, alsof een romanschrijver om kunstenaar te mogen heeten, propaganda moest maken voor de democratie; en zeer velen schreeuwden moord en brand over dat fameuze derde deel, dat de dames beweerden over te slaan, als zij den roman lazen. Daarin kreeg de lezer een zeer bescheiden kijkje in eene wereld, waarvan ieder het bestaan kende, maar waarover niemand schreef. Het jongere geslacht zal zich de ergernis, die de schrijver wekte, nauwelijks kunnen begrijpen: niets is sinds dien tijd zoozeer veranderd als de meening over hetgeen men zeggen mag en zwijgen moet.

Met de „Klaasje Zevenster" is eene quaestie ter tafel gebracht van de grootste beteekenis voor de litteraire kunst en de moraal tegelijk. In hoever mag ook het lage en gemeene stof voor den kunstenaar zijn? Is de uitspatting der zinnelijkheid grooter kwaad, dan de huichelachtigheid, waarmee zij wordt ontveinsd? Wordt het kwaad beter bestreden door het in 't volle licht te plaatsen, dan door het in 't duister te laten? In het duister woekert het onkruid voort, ja, maar doodzwijgen is een machtig moordtuig. En eindelijk: is het edeler de waarheid te zeggen dan haar met den mantel der liefde te bedekken? Al die vragen vloeiden voort uit den strijd over de meerdere of mindere gepastheid van VAN LENNEP's ondeugendheid.

Over deze strijdvragen had MULTATULI met zijne Oostersche denkbeelden over zinnelijkheid reeds wat vroeger zijne meening uitgesproken. Het opnemende voor Mevrouw Pruimers en later telkens weder trok hij te velde tegen preutschheid en schijnheilige onzedelijkheid, en zoo heeft ook hij een groot aandeel aan de verandering, die er in dezen gaandeweg heeft plaats gevonden, maar die nu ook de grenzen van het wenschelijke heeft bereikt, zooal niet overschreden.

Min of meer aan het vorige verwant, ofschoon daarover zonder werkelijke of voorgewende schaamte kon gesproken worden, was het vraagstuk, dat Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT aandurfde in haar roman „Majoor Frans" (1874), het vraagstuk, in hoever de vrouw zich heeft te onderwerpen aan de conventioneele regels van het fatsoen, die den man niet zijn opgelegd, en ook in hoever fierheid en zelfstandigheid kunnen behooren tot de trekken van het vrouwelijk karakter zonder het evenwicht der ziel te verbreken en de vrouw te vermannelijken, d. i. in de maatschappij misplaatst en derhalve ongelukkig te doen worden. De wijze nu, waarop die ten deele sociale, maar meer nog psychologische quaesties worden opgelost in den vorm van een wel langzaam voortschrijdend, maar daarom niet minder boeiend verhaal, bevestigde de reeds algemeen heerschende

overtuiging, dat deze kunstenares in de rij der romanschrijvers verreweg de eereplaats verdiende. In zóóverre was deze roman ook eene verrassing, dat Mevr. Bosboom-Toussaint daarin met goed gevolg den briefvorm had gekozen, die al in 1740 door Richardson was ingevoerd, maar nu al sedert lang voor verouderd gold en eene belemmering werd geacht voor wie er prijs op stelde door levendigen, vooruitbrengenden verhaaltrant te boeien. Nog verassender was het, dat zij daarmee — en later zou zij het nog eens doen met haar roman „Langs een Omweg" (1877) — het gebied van den historischen roman verliet, waarop zij zich totnogtoe uitsluitend, als op haar eigen domein, had bewogen.

Van Lennep had voor haar op dit gebied de vlag moeten strijken en had het verlaten na in 1850 nog eens daarop zijne krachten beproefd te hebben met „Elisabeth Musch". Het was hem slecht bekomen. De critiek had — aan de kunst in de tweede plaats denkend — zijn werk veroordeeld, omdat het, in strijd met de historie, eene wufte, losbandige vrouw idealiseerde en iemand als Jan de Witt tot een werktuig van intrigeerende boosheid verlaagde. Toch had Van Lennep zich in een ander opzicht naar de eischen van den tijd geschikt en de levendigheid van verhaaltrant, de kunst der romantische dooreenvlechting van verrassende avonturen opgeofferd aan fijner karakterteekening en diplomatischer gesprekvorm.

Na Van Lennep traden nog vele anderen nu en dan met een historischen roman op: Chonia (d. i. J. C. Kinderman) o. a. met „De val van La Rochelle" (1853) en „Een flauwe in dagen van kracht" (1855); Elise van Calcar met haar van gloeiende bewondering voor Savonarola getuigenden roman „Een star in den nacht" (1853) en later met haar „Johan Stephan van Calcar" (1861) en haar „Eedgenooten" (1888); Lodewijk Mulder met zijn „Jan Faessen" (1856); Rosmade (d. i. Evert Masdorp) met zijn tafreel uit den Frankentijd „De Heidenpriester van Harrago" (1858); Arnold Ising o. a. met „De Graaf de Saint Ybar" (1867), een historisch getrouw beeld van den diplomatieken kring, waarin het sluiten van den Munsterschen vrede werd doorgedreven; en Catharina van Rees, het eerst met „De Duitsche eik" (1870). Hofdijk kwam niet tot het schrijven van een historischen roman, al gaf hij aantrekkelijke romantische schilderingen van het leven onzer voorvaderen in zijne „Historische Landschappen" (1856) en vooral in de zes deelen van „Ons Voorgeslacht" (1858—64).

Van allen was het alleen Hendrik Jan Schimmel, die den wedstrijd op dit gebied met Mevr. Bosboom-Toussaint volhield, in 1851 begonnen met zijne novellen over „Napoleon Bonaparte en zijn tijd", waarbij zich later nog „De vooravond der Revolutie" (1886) aansloot. Daarna bewoog hij zich een oogenblik in de zestiende eeuw, om zich dan verder geheel in te werken in de geschiedenis der zeventiende eeuw, met name in het tijdvak van Prins Willem III.

Met zijn „Mary Hollis" (1860) en zijn „Mylady Carlisle" (1864) verplaatste hij zijne lezers in Engeland en aan het Engelsche hof. Zijn „Sinjeur Semeyns" (1875) speelt in ons eigen land en geeft, beter dan eenig geschiedwerk in staat was te doen, een levend beeld van den ellendigen toestand in het jammer- en wonderjaar 1672. De titelheld is echter niet het middelpunt, waarom het verhaal zich beweegt, maar wordt dat eerst in een veel later verschenen vervolgroman „De kapitein van de Lijfgarde"

(1888), waarin men met Prins Willem oversteekt naar Engeland en later naar Ierland om de vestiging van het Oranjebestuur daar met staatsmanswijsheid en veldheerstalent als opnieuw te zien gebeuren.

En nu Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT zelf. Welk een rijkdom van fijngeteekende en toch kleurrijke, diepwijkende en toch ook weer hoogopkomende tafreelen! Sedert zij met haar „Huis Lauernesse" het verleden van haar eigen vaderland tot het voorwerp van hare studie en het uitgangspunt harer fantasie had gemaakt, heeft zij verder ook daar bij voorkeur de stof harer grootsche scheppingen gezocht, van hare drie romans uit het Leicestersche tijdvak (1846—55), haar „Graaf Pepoli" (1860), „Frits Millioen en zijne vrienden" (1868) en „De Delftsche Wonderdokter" (1870). Van hare andere romans, hoe vermeldenswaard overigens, noem ik nog alleen „Raymond de schrijnwerker" (1879), die de dagen der Restauratie in Frankrijk schetst, omdat hij zich door den vorm zoo eigenaardig van al hare andere kunstwerken onderscheidt: het is een verhaal, maar geheel in gesprekvorm; toch levendig en zich ontwikkelend als een drama, maar te lang en evenmin bestemd als geschikt om vertoond te worden. Het is een proefstuk, waarin de schrijfster heeft willen toonen, dat zij ook tot de grootste zelfbeperking in staat was, als om hen te logenstraffen, die haar te groote breedheid, te nauwkeurige schildering van kleine bijzonderheden verweten, waardoor hare oudere romans den invloed van Walter Scott verraden. Deze openbaarde zich ook in het streven om door het gebruiken van ouderwetsche woorden de historische kleur van hare verhalen te verhoogen, ofschoon die oude woorden dikwijls te sterker doen uitkomen, hoe geheel modern hare personen zijn. Dit toch is voor den waarachtigen kunstenaar onvermijdelijk: hij moge nog zooveel studie van het verleden hebben gemaakt — en Mevr. BOSBOOM stond daarin bij geen enkel schrijver van historische romans ook maar in eenig opzicht achter — hij moge de gebeurtenissen van het verleden met de meeste historische trouw verhalen en de archeologische reliquieën treffend weten te copiëeren, zoodat aan het oud kostuum niets ontbreekt, het voorgeslacht is nu eenmaal dood en niet meer aan het spreken te brengen. Hunne stem klinkt alleen in de eigen werken, die zij nalieten, met flauwen toon na; en konden zij uit hunne graven verrijzen, zij zouden als vreemde spoken rondwaren in onze moderne maatschappij. Mevr. BOSBOOM kon slechts hare eigen vrienden en bekenden, de personificaties van haar eigen denken en voelen vóór ons plaatsen in eene oude omgeving, en zij moest het ook doen om ze ook onze vrienden te doen worden. Had zij het niet gedaan, dan zou zij ons wassenbeelden hebben voorgesteld; en dít nu is eene groote verdienste, die Mevr. BOSBOOM met SCHIMMEL gemeen heeft: zij kent den mensch, zij dringt tot op den grond der harten door, begrijpt de karakters in hunne zwakte en hunne kracht, en slaagt er zóó in, ons levende personen voor te stellen, waaraan wij ons verwant gevoelen en die tegelijk onze belangstelling wekken.

Vraagt men mij, wie ik van beiden het hoogst stel, zonder ook op den ander iets te willen afdingen, SCHIMMEL of Mevr. BOSBOOM, dan is mijn antwoord zonder aarzelen: de laatste. En vraagt men mij het waarom, dan moet ik antwoorden, dat er bladzijden noodig zouden wezen, om dat te betoogen. Alleen dit. SCHIMMEL drukt ons met zijne neiging

tot pessimisme soms ter neer, Mevr. Bosboom weet ons altijd te verheffen. Zij verhoogt door den adel van haren geest, die op iedere bladzijde harer werken uitschittert, het peil onzer gemoedsstemming, en dat ééne is reeds voldoende om aan haar den palm toe te kennen. Dat zal het ook wel geweest zijn, waarom zelfs bij iemand als Busken Huet de ijskoude stem der critiek op de lippen wegstierf, toen hij ook haar wilde bespreken, waarom hij in volle bewondering voor haar talent zijne machteloosheid bekende.

IV.

De Gids was aanvankelijk uitsluitend een letterkundig tijdschrift geweest, maar langzamerhand had Potgieter toegegeven aan den aandrang zijner mederedacteurs, van Gerrit de Clercq in het bijzonder, om er een algemeen en inzonderheid politiek tijdschrift van te maken, zooals het dan ook met zijn twaalfden jaargang in 1847 is geworden. Daarmee heeft het zijn letterkundigen invloed wel niet prijs gegeven, integendeel misschien nog wat vergroot, maar Potgieter's eigen taak als criticus was er binnen enger grenzen door teruggedrongen, en daaraan was het waarschijnlijk te wijten, dat zijne critische opstellen allengs zeldzamer werden, ja, dat hij ten slotte niet ongaarne den geesel der critiek aan jongere handen overgaf.

Hij deed dat in 1862, en de man, die hem aanvaardde, was een gewezen Waalsch predikant, Conrad Busken Huet, een kleinzoon van Coosje Busken, de vriendin van Betje Wolff, maar overigens langs alle lijnen afstammeling van geletterde réfugiés. Van daar zijne sympathieën voor de Fransche taal en letterkunde en zijne geringe neiging om zich met hart en ziel Nederlander te gevoelen.... zeer geschikt dus ook om een bekrompen chauvinisme te bekampen en den soms te opgeblazen nationalen trots te fnuiken; doch van den anderen kant ook weinig overtuigd van de groote kracht tot zelfstandige ontwikkeling, die van een fier nationaal zelfgevoel kan uitgaan en ook onder de critische leiding van Potgieter inderdaad uitgegaan was.

Bij Huet stond het vast, dat Nederlanders van oudsher kooplui en kruideniers waren, met hoogen eerbied voor geld en weinig ideëelen zin; dat zij daarom ook in hunne poëzie altijd burgerlijke anti-aristocratische nuttigheidsvereerders geweest waren en dat het hun van nature aan verbeelding en over het algemeen aan kunstenaarsaanleg had ontbroken. Wat hier op kunstgebied was gebeurd, droeg bijna geheel het merk van vreemden invloed, meende hij, en zijn laatste groote werk „Het Land van Rembrand" (1882—84) werd ontworpen om die stelling te bewijzen, ofschoon de macht der feiten bij het kenschetsen der 17e eeuw den schrijver tot billijker oordeel dwong.

Dit groote geschiedbeeld — Huet's meesterstuk — is een kunstwerk, meer dan een werk van wetenschap, „De beste historiestijl," zeide hij zelf aan het slot van het werk, „is nog altijd de stijl van Rembrand. Veel weglaten, veel overdrijven en op een klein getal feiten of beweegredenen veel licht doen vallen." Daarmee stelde hij aan den geschiedschrijver denzelfden eisch, dien Geel indertijd aan den dichter had gesteld, om hem alzoo ken-

merkend van den man der wetenschap te onderscheiden. Op die wijze hadden in de middeleeuwen de Germanen hunne epische geschiedenis voortgebracht, en men is niet ver van de waarheid af, als men „Het Land van Rembrand" met den naam van modern epos bestempelt, al is het ook geen nationaal epos.

Huet was kunstenaar, meer dan iets anders. Hij was het ook in zijne critieken, waarvan de eerste drie jaar achtereen in „De Gids" verschenen, en die, herdrukt en door andere gevolgd, niet minder dan vijf en twintig bundels uitmaken, terecht door den schrijver als „Litterarische fantasiën" betiteld. Alle kenmerken Huet als een' man van vernuft en verbeelding vèr boven het gewone; maar hij kon, evenmin als vele andere geestige mannen, de verleiding weerstaan om vernuftig te zijn ten koste van de waarheid, en het groote publiek te winnen door het te doen glimlachen. Dat de schichten van zijn vernuft ook slachtoffers maakten, deerde hem weinig, omdat hij nu eenmaal geen hoogen dunk had van de kunstvaardigheid der Nederlanders. De verbeelding, waarover hij beschikte, zou hem in staat hebben kunnen stellen, zich in den geest van de schrijvers, die hij beoordeelde, te verplaatsen; maar liever nam hij die schrijvers tot uitgangspunt om pikante kunstbeelden te fantaseeren, waarop zij van verre genoeg geleken om er voor door te kunnen gaan, maar waarin hunne vrienden hen moeielijk konden herkennen.

Bovendien voerde Huet hier de methode van zijn Franschen tijdgenoot Sainte-Beuve in, die hier te lande onkiescher was dan in het zooveel grootere Frankrijk. Hij bracht verband tusschen kunstwerken en handelingen, tusschen leven en geschriften. Terecht, in zoover een kunstwerk geen machinewerk is, maar het voortbrengsel van eene menschenziel, die zich vormt en uit onder den invloed van de levensomstandigheden, waarin zij zich bevindt. Aan deze waarheid onder ons meer ingang te hebben verschaft, is eene van Hüet's verdiensten; en de geschiedschrijver onzer letteren zal er hem gewis dankbaar voor zijn; maar zulk eene verklarende litteratuurbeschouwing, die voor het verleden — hoewel moeielijker en daarom gevaarlijker — voor zoover mogelijk mag worden geëischt, wordt den criticus van het heden verboden door eene heilige macht, die de Romeinen met het woord „nefas" aanduidden. Huet heeft de letterkundige wereld, waarin hij leefde, aangezien voor een physiologisch laboratorium, waarin hij de vivisectie op menschen heeft toegepast en aan het volgend geslacht heeft gedoceerd.

Geen wonder, dat de zoo gemartelden en hunne vrienden in verzet kwamen en verlangend uitzagen naar eene gelegenheid om hem ten val te brengen. Die zou spoedig komen, reeds in 1865. Toegevende aan zijne neiging om met levende personen te handelen, alsof het overledenen waren, had hij zich niet ontzien in een opstel „Een avond aan het hof" de koningin met twee hofdames sprekende in te voeren om een afkeurend vonnis te vellen over een jaarboekje, waarin de meeste letterkundigen bijdragen hadden geleverd. En terzelfer tijd had hij, misbruik makende van de slofheid of het goed vertrouwen zijner mederedacteurs, buiten hun weten in „De Gids" een ander opstel doen plaatsen, waarin hij de vrijzinnige koloniale staatkunde bestreed, die juist door de Gidsredactie werd voorgestaan. Door het opstel niet te onderteekenen maakte hij er ook

zijne mederedacteurs verantwoordelijk voor. Het gevolg was, dat hij de Gidsredactie verlaten moest, en sinds dien tijd had hij een groot deel van zijn crediet verloren, ofschoon men zijne groote talenten, die hij bij voortduring te werk stelde, bleef waardeeren. Na een verblijf van verscheidene jaren in de Oost vestigde hij zich te Parijs en daar overleed hij in 1886 plotseling met het grievend gevoel van miskend te zijn.

Die miskenning had hem het pijnlijkst getroffen, toen hij opgetreden was met een kunstwerk in engeren zin, zijn' roman „Lidewijde" (1868), waarmee hij zich had willen zuiveren van den blaam, dat alleen in afbreken zijne kracht zou bestaan. Met dezen roman, die ongetwijfeld gunstiger ontvangst had verdiend, wilde hij door zijn voorbeeld toonen, wat de roman wezen moest om te beantwoorden aan hetgeen hij de roeping der kunst achtte, namelijk „hartstochten op te wekken, als zelf uit den hartstocht geboren." Passie, leerde hij, is in de kunst het eerste vereischte, passie het tweede, passie het derde. De nieuwere Fransche romanschrijvers hadden reeds vóór hem die leer in practijk gebracht, de Nederlanders schrikten er tot dien tijd over 't algemeen nog voor terug, doch spoedig zou dat anders worden. Dat echter in dezen roman van alle hartstochten juist de sexueele gekozen was om de waarheid der stelling te bewijzen, was zeker eene onvoorzichtigheid, die tot misverstand aanleiding moest geven en veel ergernis verwekken, zooals hier te lande, naar wij vertrouwen, iedere zucht, om bij voorkeur echtbreukromans te schrijven, wel altijd zal blijven doen.

Natuurlijk bleef Busken Huet met zijne letterkundige essais, zooals dergelijke opstellen toen werden genoemd, niet alleen staan. Beets was hem daarmee ook reeds vóór geweest, daar zijn eerste bundel „Verpoozingen meest op letterkundig gebied" reeds van 1856 dagteekent, wat later gevolgd door zijne zeven stukken „Verscheidenheden" (1859—85). Gematigder dan de Fantasiën van Huet, zijn zij dikwijls niet minder geestig en fijn van opmerking. Nog minder dan die van Huet bepalen deze aesthetisch-critische beschouwingen zich tot de geschriften van Nederlandsche tijdgenooten. Ook het verleden en het buitenland werd er in besproken, evenals in de meeste latere essais, in de twintig deelen „Litterarische Schetsen en Kritieken" en in de andere studiën van Jan ten Brink, in de kleinere verzamelingen van P. Bruyn, Simon Gorter, H. E. Moltzer, D. C. Nijhoff, H. J. Polak, P. F. Th. van Hoogstraten, G. Jonckbloet, W. Otto, W. G. C. Byvanck en W. G. van Nouhuys, en in Gidsartikelen als van Ch. Boissevain, J. N. van Hall, A. G. van Hamel en anderen. Ik moet mij weer tot het noemen van namen bepalen; hunne geschriften en den invloed dien zij ook op den ontwikkelingsgang onzer letteren hebben gehad, te bespreken zou hier te veel ruimte eischen; van de wetenschappelijke monographieën over onze letterkunde zwijg ik geheel, evenals over de periodieke critiek in tijdschriften, week- en dagbladen. Alleen mag ik niet nalaten te vermelden, dat sedert 1877 het zoogenaamde „groene" weekblad „De Amsterdammer" met zijne critieken vrij wat invloed oefende, en dat in den laatsten tijd een geestig schrijver, die zich onder het pseudoniem J. van den Oude verbergt, in „Het Nieuws van den Dag" geregeld keurige boekbeoordeelingen geeft.

Vermelding verdient verder nog, dat sedert 1875 ook een geïllustreerd

weekblad „Eigen Haard" wordt uitgegeven, waarin de stift van den houtgraveur en de pen van den schrijver elkaar wederkeerig steunen. Ook vele andere letterkundige weekbladen: Portefeuille, Leeswijzer, Lantaarn, enz. (nu reeds weer overleden) begonnen er te verschijnen sinds in 1869 de afschaffing van het dagbladzegel aan de pers gelegenheid tot groote ontwikkeling had gegeven.

Van jaar tot jaar nam het aantal dag- en weekbladen toe op bijna ongelooflijke manier. In 1869 verschenen er 14 dagbladen, in 1880 was dat getal geklommen tot 32, in 1890 tot 54, in 1894 tot 62. Nog sterker nam het aantal bladen toe, die eens of meermalen per week of per maand uitkomen, namelijk van 146 in 1869 tot 325 in 1880, tot 520 in 1890, tot 698 in 1894, dus te zamen van 160 in 1869 tot 760 in 1894. Naar verhouding steeg het aantal het sterkst in Zuid-Holland en wel van 26 tot 193, d. i. van minder dan een zesde tot meer dan een vierde van het geheel.

Ook de omvang van vele bladen werd grooter en het gehalte beter, wat ook een merkbaren invloed op onze letterkunde oefende. Tot dusver toch was in de dag- en weekbladen, die niet uitsluitend aan de letterkunde gewijd waren, maar zelden over kunst gesproken, nauwelijks anders dan voorzoover zij tevens publieke vermakelijkheid was. Nu werd dat anders. Niet alleen bevatten de bladen telkens aankondigingen, ook wel critieken van pas verschenen werken, die daardoor spoediger onder de aandacht van het publiek kwamen, maar bovendien gaf de rubriek feuilleton, vooral bij de groote bladen, gelegenheid tot uitvoerige letterkundige beschouwingen, ja zelfs tot het publiceeren van novellen en romans. Zoo werd wie vroeger niet anders dan krantenlezer was geweest, van zelf romanlezer, en dat was zeker vooruitgang. Ook werd daardoor voor de romanschrijvers zelf de gelegenheid om hun werk gehonoreerd te krijgen vergemakkelijkt. Maar de schaduwzijde mag niet verzwegen worden. Sommige bladen behielpen zich met vertalingen van broodschrijvers, die noch hunne eigen taal, waarin, noch de vreemde taal, waaruit zij overbrachten, goed verstonden, en gewenden alzoo hunne lezers aan het genieten van erbarmelijk broddelwerk. En ook de oorspronkelijke romans konden er niet beter op worden, als zij brokje voor brokje moesten geschreven worden en liefst zóó, dat in ieder feuilleton een eenigermate afgerond geheel kon komen, dat dan soms moest uitgerekt worden tot de vereischte lengte. Zoo kreeg men veel kunst bij de maat, geproduceerd met de zweep van den redacteur er achter, die ook de critici dreef om voor de wachtende stoompers de aankondigingen klaar te stoomen. Van critiek uit gunst of afgunst spreek ik niet eens — ik wil optimist zijn; maar critiek naar een eersten indruk en overijlde repliek, een dikwijls hatelijke, op de zwakheden van het groote publiek speculeerende pennestrijd tusschen kunstenaar en beoordeelaar, ook tusschen kunstenaars onderling, was er niet zelden het gevolg van, en kon er natuurlijk niet toe bijdragen, het aanzien van de kunst te verhoogen. Hoe dat echter zij, de algemeene belangstelling werd gewekt en dat had ook weer zijne goede zijde.

Aan wijsgeerige aesthetica heeft ons volk zich nooit te buiten gegaan en men moet tot Frans Hemsterhuis op het eind der 18e eeuw teruggaan, om bij ons eene wijsgeerige schoonheidsleer, en dan nog wel in het Fransch

verkondigd, aan te treffen. Voor de latere wijsgeeren was zij bijzaak, zoo deze haar al niet geheel en al lieten rusten. Bijzaak was zij in de tweede helft onzer eeuw zelfs voor den Utrechtschen hoogleeraar C. W. OPZOOMER, ofschoon deze, zelf een smaakvol kunstenaar als redenaar en als vertaler van Grieksche en Engelsche treurspelen, toch de verdienste had, in zijne wijsgeerige werken ook de aesthetica eene beschouwing waardig te keuren. Behalve in zijn afzonderlijk geschrift „Het wezen en de grenzen der kunst" (1875), behandelde hij haar het uitvoerigst in zijn hoofdwerk „De waarheid en hare kenbronnen" (1859). De geheele door OPZOOMER verkondigde wijsbegeerte is echter niet meer de heerschende wijsbegeerte van onzen tijd en dus evenmin zijne aesthetica. Naast de zinnelijke waarneming als kenbron der waarheid werd door hem nog de innerlijke gewaarwording als zoodanig aangenomen, en zoo gaf hij voor het aangeboren begrip terug, een aangeboren drieledig gevoel in de plaats, waarvan het schoonheidsgevoel een onderdeel uitmaakte. Dat gevoel is, volgens hem, algemeen menschelijk en leert ons, dat in harmonie het wezen van den schoonen vorm bestaat (ook Hemsterhuis had dat geleerd), terwijl de schoonheid van den inhoud der kunstwerken te vinden is in de kunstgedachte, die in den menschelijken geest wordt geboren, zoodat nabootsing der natuur (of der buitenwereld) nooit een waar kunstwerk kan voortbrengen.

Maar zoo hield hij dan het schoonheidsgevoel voor een element, terwijl het met recht moet gehouden worden voor eene verbinding van tallooze elementen, die de aestheticus juist moet trachten in hare oorspronkelijke bestanddeelen te ontleden, en daartoe deed OPZOOMER zelf geene poging. Had hij het beproefd, dan zou hij wel niet de werkelijke elementen gevonden hebben, want deze liggen verborgen in de kiemen zelf van het psychische leven en tevens in den duizendvoudigen invloed door de buitenwereld op ieder individu afzonderlijk geoefend; maar hij zou tot het besef hebben moeten komen, dat iets, wat wij schoonheidsgevoel noemen mogen, eerst te voorschijn treedt in eene ontwikkelingsperiode van het menschelijk geslacht, waarvoor „algemeen menschelijk" niet meer dan een vaag begrip is, even vaag als alle soortbegrippen meer en meer worden. Hij zou dan misschien hebben ingezien, dat de natuurwet der vermenigvuldiging niet alleen geldt voor de menschen zelf, maar ook voor hunne gevoelstoestanden, zoodat de kring van hetgeen als schoon gevoeld kan worden zich steeds verder en verder uitbreidt, al houdt ook bij de individuen de ontwikkeling van het vermogen om met eens anders schoonheidsgevoel mee te gevoelen daarmee nog geen gelijken tred.

Bij de theorie van OPZOOMER is men lang blijven staan, want „Eene studie van het Schoone en de Kunst," enkele jaren vroeger (1856) door VOSMAER in het licht gezonden, had in andere, min of meer Platonische, bewoordingen en met wat meer sceptische terughouding toch niet veel anders geleerd, dan dat een ingeschapen schoonheidsgevoel, een aprioristisch zielsbegrip, onze eenige aesthetische basis is. Aan den kunstenaar stelde hij tot taak, de stof te vergeestelijken en alzoo hemel en aarde tot eene innige eenheid te doen samensmelten. Later hoopte men van OPZOOMER's leerling PIERSON, te Amsterdam hoogleeraar in de aesthetica geworden, eene schoonheidsleer te ontvangen, die ongetwijfeld een anderen

grondslag zou gehad hebben, dan die zijns meesters; maar verder dan tot eene inleiding is het bij hem niet gekomen: het voorportaal tot een tempel, dien hij niet vermocht op te bouwen.

Is de aesthetica dus verwaarloosd, de studie van de geschiedenis der letterkunde is in de tweede helft dezer eeuw een groot eind vooruitgekomen, wat vooral te danken is aan de werkzaamheid van W. J. A. Jonckbloet. Van zijne volledige „Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde" verscheen het eerste gedeelte in 1868. Van den zeer veel uitgebreiden derden druk zag het laatste der zes deelen eerst kort na zijn' dood in 1886 het licht. Over de verdiensten en gebreken van dat werk als wetenschappelijk geschiedwerk kan hier niet gesproken worden; maar daar het ook een aesthetisch-critisch werk is en als zoodanig zeer veel heeft bijgedragen tot de vorming van het critisch oordeel zijner tijdgenooten, mag het niet onvermeld blijven. Eigenlijk rustte Jonckbloet's aesthetisch oordeel niet op een bepaalden wijsgeerigen grondslag, al was de kunstphilosophie van Hegel en de daarop grootendeels berustende geschiedbeschouwing van Gervinus niet zonder invloed op hem gebleven; maar desniettegenstaande had hij van verschillende onderdeelen der kunst, bepaaldelijk van de dramatische, nog meer bepaald van de tragische kunst, eene zeer besliste opvatting. Hij wenschte nevens de betrekkelijke waarde der schrijvers voor hun tijd ook hunne absolute waarde voor alle tijden te bepalen en wel op grond van kunstregelen, door onderzoek en ervaring ontdekt en gegrond zoowel in het wezen van den mensch als in den aard der kunstvakken zelf. Aan de veranderlijkheid van het wezen der menschen en den aard der kunst geloofde hij blijkbaar niet, en zoo kon hij spreken van valschen, bedorven smaak, indien in sommige tijden de mensch andere eischen aan eenig kunstvak stelde, dan hij zelf deed. Het natuurlijk gevolg was dan ook, dat hij menig dichter van het verleden onbillijk moest beoordeelen en in onze letterkunde veel moest afkeuren, wat betere beoordeeling had verdiend; doch met Huet was hij het eens, dat ons volk eigenlijk nooit veel kunstgevoel had bezeten en dat het overdreven patriotisme was, meer te prijzen dan te laken. Eene dichtsoort, die vooral veel onder ons beoefend was en door Bilderdijk de lyriek van den ouden dag was genoemd, namelijk de didactiek, werd door Jonckbloet onvoorwaardelijk veroordeeld als de uiting van burgerlijke nuttigheidszucht. Met Bakhuizen van den Brink achtte hij de kracht onzer kunstenaars gelegen in het geestig weergeven van de werkelijkheid, en daarom stonden zij, die dat hadden gedaan, het hoogst bij hem aangeschreven. Als bewonderaar van Shakespeare, die voor den vertegenwoordiger van de romantiek werd gehouden, het meest misschien omdat de Duitsche romantiek hem in eere gebracht had, keurde hij de classieke richting in de dramatische dichtkunst, die Hooft en Vondel bij ons volgden, af, omdat z. i. slechts ééne richting de ware kon zijn.

In de rede, waarmee hij in 1877 te Leiden de katheder voor Nederlandsche letterkunde innam, verantwoordde hij zich tegenover de voorstanders van andere richtingen: tegen Huet, die niet van regels wilde weten, maar goed- of afkeurde naar „de eenvoudige beginselen van gezond verstand en goeden smaak," waarbij dan als vanzelf sprekend door den criticus moest worden aangenomen, dat hij zelf daarover beschikte; en

tegen Van Vloten, die in 1876 een geheel boek had geschreven om Jonckbloet's critische uitspraken te weerleggen. Dat Van Vloten, die ook overigens met nooit verzwakkenden ijver gewerkt heeft om onze letteren meer bekend en geliefd te maken, in menig opzicht billijker oordeelde dan Jonckbloet deed, wil ik gaarne toegeven, al berustte ook zijn oordeel meer op zijn subjectieven smaak, dan op een bepaald aesthetisch beginsel. Maar aan de hartstochtelijke, niet altijd billijke en ridderlijke wijze van polemiseeren, waardoor hij soms oneerlijk werd tegenover zijne tegenstanders, dermate zelfs, dat hij hen met spot en grofheden in de oogen van een daarin groeiend publiek zocht te benadeelen, had hij het te wijten, dat hij bij mannen van smaak en kennis het gezag van Jonckbloet niet kon ondermijnen. Ook vond hij op zijne beurt een niet malschen berisper in A. C. Loffelt, terwijl er verder alle aanleiding was, om hem van „slechte manieren" te beschuldigen. Ongelukkig heeft zijn voorbeeld vrij wat navolging gevonden en hebben vele latere critici, zelfs op dit gebied, waar goede smaak boven alles moest heerschen, een' toon aangeslagen, die op week- of jaarmarkt nog maar nauwelijks door de eischen der concurrentie zou kunnen verontschuldigd worden.

In zijne rede kwam Jonckbloet ook op tegen de denkbeelden, door mij aangaande de taak van den geschiedschrijver der letteren uiteengezet in mijne monographie over „Maerlant's werken" (1877) en later uitvoeriger in den tweeden druk daarvan (1892), en in toepassing gebracht in mijne „Bladzijden" (1882) en mijne „Geschiedenis der Ned. Letterkunde" (1887). Uitgaande van de stelling, dat „ieder aesthetisch oordeel berust op den individueelen zieletoestand als product van physieke gesteldheid en geestesopvoeding," die voor ieder individu verschillen zonder dat er eene algemeene norm valt aan te wijzen, waaraan zij moeten voldoen, had ik aan de wetenschap der aesthetica tot taak gesteld: 1e te classificeeren (systematiseeren), doch uitsluitend met het doel algemeen verstaanbaar over kunstwerken te kunnen redeneeren; 2e psychologisch te verklaren, omdat mooi en leelijk vinden een psychisch verschijnsel is, en 3e historisch voor te stellen, d. i. kunstwerken en kunstopvattingen van het verleden in hunne eigenaardigheden te doen begrijpen en in hun historisch verband te doen kennen. Men moest daarbij dan even objectief wenschen te zijn als bij ieder ander wetenschappelijk onderzoek, en daarom bij de psychologische verklaring zich zooveel mogelijk trachten te verplaatsen in den geest van den kunstenaar, wiens werkzaamheid men wil leeren kennen, en bij de uiteenzetting der historische ontwikkeling de meeste aandacht wijden aan de krachtigste factoren der ontwikkeling en niet juist aan die kunstwerken of kunstrichtingen, waarmee men persoonlijk het meest ingenomen is, omdat men dan het grootste gevaar loopt, een valsch beeld te geven van de kunstgeschiedenis, zooals die zich inderdaad heeft toegedragen. Was het daarbij natuurlijk onmogelijk zich van zijne subjectiviteit geheel te ontdoen, men kon toch op litteraarhistorisch gebied streven naar eene zelfde onpartijdigheid van voorstelling als men dat behoort te doen bij ieder — ook het geringste — voorval, waarvan men verslag geeft. Verwaarloost men dat, dan geeft men verkeerde inlichtingen: men vertelt dan, in plaats van de gebeurtenissen zelf, zijne eigene meening daarover.

Naast de historische wetenschap echter staat de persoonlijke critiek. Deze heeft ten doel, te getuigen van eigen smaak en kunstopvatting op eene wijze, die in staat is ook anderen daarvoor te winnen, hetzij door middel van redeneering, hetzij door den hartveroverenden vorm der kunst zelve. Zij staat buiten alle wetenschap en wenscht geene waarheid te leeren, maar sympathie en antipathie te wekken. Vraagt men nu, of het mogelijk is, ingenomenheid te toonen en sympathie te wekken voor iets, waarvan men niet bewijzen kan, of het die ingenomenheid verdient en waarvan men zelfs moet aannemen, dat het alleen relatieve waarde heeft, dan is het voldoende ter beantwoording te wijzen op vriendschap en liefde voor personen, die immers ook niet berusten op de overtuiging, dat die personen haar meer dan anderen waard zijn. Wij hebben hier te doen met eene tegenstrijdigheid, die in het wezen van den mensch (althans zooals dat nu is) schijnt te liggen: de mensch kan de schoonheid van een kunstwerk genieten en tegelijk weten, dat die schoonheid niet bestaat, zoodat het hem niet bevreemden mag, als anderen er niet of niet zoo sterk door getroffen worden. Op dezelfde wijze kan ieder mensch zich vrij gevoelen in zijn doen en laten en toch weten, dat hij tot al zijne daden en gedachten onverbiddelijk is gedetermineerd. Die tegenstrijdigheid moge moeielijk te verklaren zijn, zij is er niet minder een feit om. En vraagt men nu verder of het besef van de betrekkelijkheid der schoonheid ook geen invloed oefent op de practijk, dan luidt het antwoord: wel zeker oefent het invloed, want het legt de zedelijke verplichting op, het aesthetisch oordeel van anderen te eerbiedigen en bij de critiek alles te vermijden wat naar personaliteiten zweemt.

Terwijl personen het onderwerp kunnen zijn van het historisch onderzoek, heeft de critiek zich tot denkbeelden te bepalen, en wil zij dat liefst in concreten vorm doen, door het bespreken van kunstwerken zelf, dan kieze zij alleen zulke, die zij bewondert en waarvoor zij ook bij anderen bewondering wil wekken. Zoo krenkt zij niemand: zij schenkt bevrediging aan de begeerte om sympathie te vinden en bestrijdt indirect, zonder pedante eigenwijsheid, het antipathische door het op den achtergrond te laten. In 1887 werden deze stellingen door mij in een vlugschrift verkondigd tegenover de vooral door Huet in zwang gebrachte critiek, waaraan ik de lusteloosheid toeschreef, die er destijds op letterkundig gebied heerschte. De herleving onzer letteren als „Een Volksbelang" beschouwende, gaf ik te kennen, dat ik die alleen verwachtte van eene, ook anderen bezielende, gemotiveerde uiting van bewondering, als verzet tegen de in mijn oog min of meer diabolische neiging tot afkeuren, welke toch even weinig als de zucht tot bewonderen op positieven grondslag berustte, daar al onze kunstbegrippen subjectief zijn.

Omstreeks denzelfden tijd, waarin Jonckbloet zijne litteraarhistorische werken schreef, zagen ook nog andere, schoon veel minder omvangrijke, meer populaire geschiedenissen onzer letteren het licht: zoo van Hofdijk, van Alberdingk Thijm (in het Fransch) en van Jan ten Brink. Deze geschiedschrijvers waren alle drie zelf kunstenaar: van daar misschien dat zij gematigder waren in hunne afkeuringen en er meer naar streefden, de waarde te doen uitkomen van de kunstenaars, die zij als hunne meesters in de kunst beschouwden. Die kunstenaars hebben zij ook in eigen kunstwerken

doen herleven in hunne kunsthistorische novellen, die als een nieuw genre in de tweede helft onzer eeuw onze litteratuur verrijkten.

THIJM ging voor en schreef eene geheele reeks van zulke novellen, die later bijna alle verzameld werden in zijne „Verspreide verhalen in proza" (1879—84), waarin Vondel en Hooft, Tesselscha en Baertgen Hooft, Stalpaert van der Wiele en Pieter Langendijk (naast Peter den Grooten) optreden, en ook schilders als Jacob de Witt en Gerard de Lairesse, ook een bouwmeester als Jacob van Campen, eene papiersnijkunstenares als Johanna Koerten, en anderen. Vondel alleen is de held van een vijftal novellen, die in verband gebracht zijn met afbeeldingen van hem in verschillende perioden van zijn leven en daarom gezamenlijk onder den titel „Portretten van Joost van Vondel" (1876) uitkwamen. Wij vinden er Vondel geteekend met meer dan bewondering, met bijna mystieke devotie, en naast hem Tesseltje met eene eerbiedige liefde, die aan den vrouwendienst der riddertijden herinnert.

TEN BRINK had reeds in 1859 zijn werk over Bredero's leven en schriften met eene novellistische schets geopend. Later maakte hij dien door hem zoo goed bestudeerden en zoozeer bewonderden geestigen liedjeszanger en comediedichter tot den held van zijne novellen „De eerste liefde van Bredero" (1874) en „De Bredero's" (1893). Van evenveel vaardigheid om zich in het verleden te verplaatsen en dat — bij de gesprekken zelfs gedeeltelijk in de taal der zeventiende eeuw — voor den geest der lezers te doen herleven, zoodat waarheid en verdichting een elkaar doordringend geheel vormen, getuigt ook zijne uitgebreide novelle „Jan Starter en zijn wijf" (1889) en zijn laatste werk „Brechtje Spieghels" (1898), een fijn kabinetstukje met Hooft als hoofdpersoon.

Verschillende figuren uit onze letterkundige geschiedenis zijn ook in novellistischen trant verdienstelijk geschetst in WILLEM OTTO's „Etsen en Schetsen" (1882). In de muzikale wereld voerde CATHARINA VAN REES hare lezers met hare „Muzikale novellen" (1876), met historisch-romantische levensschetsen van Chopin en Bach, en ook van Beethoven, onder den titel „De Koning der Symphonieën" (1882). Vóór W. P. WOLTERS Tasso koos tot held voor zijn uitvoerigen roman „Lucretia d'Este" (1888), had hij reeds in verschillende kunsthistorische novellen o. a. schilders als Rembrand en Jan Steen, Van Dijck en Lievens, met groote aanschouwelijkheid in hunne werkzaamheid afgeteekend.

Zooals ook uit deze novellen blijkt, werd de betrekking tusschen dicht- en schilderkunst, waarvan onze litteratuurgeschiedenis reeds in vroegere perioden de sprekendste voorbeelden levert, ook in den loop onzer eeuw al nauwer en nauwer. Na POTGIETER traden ook andere letterkundigen, zooals SIMON GORTER en LOFFELT als kunstrechters der plastiek op; en vooral ALBERDINGK THIJM, die zelfs in 1876 tot hoogleeraar in de aesthetiek en kunstgeschiedenis aan de Academie van beeldende kunsten was benoemd. HOFDIJK teekende platen (meest landschappen) bij zijne eigene werken, en zoo ook CREMER, die juist omgekeerd uit den schilderskring in dien der woordkunstenaars overtrad. JOHAN GRAM werd de geschiedschrijver der Haagsche schildersclub (1881).

Hetzelfde karakter, dat de litteraire kunst in onze eeuw bezat, vertoonde zich ook in de schilderkunst. Het vlakke, perspectieflooze van Pieneman's

groote doeken paste uitnemend bij de poëzie van TOLLENS en zijne tijdgenooten. Daarentegen getuigt POTGIETER's proza van den invloed der bewondering, die hij voor Mierevelt's portretten en den Schuttersmaaltijd van Van der Helst koesterde, door hem boven Rembrand's Nachtwacht geprezen. Historische galerijen, dikwijls, zooals met name bij Rochussen, de bewijzen leverend van grondige archeologische studie, vormen het spiegelbeeld der latere historische romans. Van CREMER's idyllische Overbetuwsche novellen zijn de idyllen uit het visschersleven van Jozef Israëls en Elchanon Verveer de pendanten, terwijl de humoristische voorstelling der werkelijkheid in de litteratuur gepaard gaat met de algemeene ingenomenheid, waarmee de teekeningen van Alexander Verhuell werden begroet, en tallooze genrestukjes in een' trant, waarin vooral David Bles en Bakker Korff uitmuntten. Opmerkelijk in overeenstemming daarmee is het dan ook, dat de eerste omvangrijke studie over een onzer oude meesters — door T. VAN WESTRHEENE — aan Jan Steen was gewijd (1857), terwijl wat later ARNOLD ISING de geestige stukjes van Cornelis Troost gebruikte ter verklaring van ons kluchtspel in het begin der 18de eeuw (1864, 1879).

Niet lang echter zou het duren, of Van der Helst moest in de algemeene waardeering zijne plaats inruimen aan Rembrand en Frans Hals, voor welke CAREL VOSMAER door zijne voortreffelijke studiën (1863—1877) bij zijne landgenooten dezelfde bewondering wekte, als hun reeds buitenslands ten deel viel. Meer waar realist dan al zijne voorgangers in de keus zijner onderwerpen, maar meer idealist tevens in zijne persoonlijke opvatting van die werkelijkheid, werd Rembrand in het tweede kwart onzer eeuw ook voor onze woordkunstenaars de groote leermeester, in wiens tooverachtige lichteffecten zij tevens de plastische wederga vonden van de vage woordklanken, waarin zij hunne stemmingen trachtten weer te geven.

Maar VOSMAER, de vereerder der grillig fantastische romantiek, en desniettegenstaande ook de oprechte bewonderaar van Rembrand's ideëel realisme, was als kunstkenner een man van de grootste veelzijdigheid, zoodat hij in het laatste gedeelte van zijn leven bij ons de woordvoerder werd van de classieke kunst, de vertegenwoordiger van een, tijdelijk en slechts in engeren kring, herlevend hellenisme. 't Was echter niet de attische litteratuur uit den tijd van Athene's grootheid, die VOSMAER het meest aantrok, en in zoover werkte bij hem de oude liefde tot de romantiek dus nog voort. Reeds vroeger had hij, ook door vertaling, zijne ingenomenheid met de idyllen van Theocritus uit de nadagen der Grieksche beschaving getoond, maar nu was het vooral de epische poëzie uit den verren voortijd, waaraan hij zijne liefdevolle belangstelling wijdde. Hij was begonnen met eene reis naar Londen op Homerische wijze vermakelijk en kunstig tevens te beschrijven in de hexameters van zijn „Londinias" (1873) vóór hij het reuzenwerk ondernam, eerst de „Ilias" en vervolgens ook de „Odussea" te vertolken in de versmaat van het oorspronkelijke. Met talent heeft hij zich van zijne taak gekweten, en al konden de eigenlijke philologen hem ook verwijten, nu en dan ter wille van de taal, waarin hij overbracht, zich eene zekere vrijheid te hebben veroorloofd, zijne meeste lezers zullen hem dankbaar geweest zijn, dat hij er zich voor gehoed heeft door te groote woordgetrouwhéid niet nog meer dan toch

reeds onvermijdelijk is een indruk van stijfheid en gekunsteldheid te wekken bij het vertalen van gedichten, zóó eenvoudig van taal en voorstelling als de Homerische.

Vosmaer's meesterstuk als dichter (althans naar mijn oordeel) is echter zijne lieflijke idylle „Nanno" (1883), een beeld uit de wereld der Grieksche eilandbewoners der zesde eeuw, en dus van een' tijd, toen de toestanden, waarin de Odyssee ons verplaatst, nog niet geheel voorbijgegaan waren, maar de nieuwere beschaving toch reeds hare komst begon aan te kondigen. De dichter is er uitstekend in geslaagd, de volle sereniteit van het Grieksche gemoedsleven, als weerspiegeling van het helderblauwe, wolklooze hemelgewelf daarboven, voor den min of meer zwaarmoedigen Germaan zóó verlokkend in beeld te brengen, dat hem een heimwee bevangt naar een' tijd, waarin zooveel vriendelijke helderheid van gemoed kon worden aangetroffen in een koninkrijk als dat van Aphrodite, zoo zonnig en frisch tegelijk. Bovendien is de taal dezer idylle als muziek van lieflijken klank en afwisselenden rhythmus. En toch was het gedicht een anachronisme in den tijd, waarin het verscheen. Slechts weinigen hebben het genoten, en tot navolging heeft het niet opgewekt. De geesten waren te troebel geworden, de zielen te pessimistisch om zulke poëzie te kunnen waardeeren.

Niet lang te voren had Vosmaer onder den indruk eener Italiaansche reis ook reeds een' roman „Amazone" (1880) geschreven, die ondanks de fijn psychologische karakterontwikkeling toch in de eerste plaats den indruk maakt van een pleidooi voor antieke kunst en Horatiaansch epicurisme in den vorm van hoogst beschaafde gesprekken, gehouden te midden van Italia's kunstschatten en bloeiende natuur, die den lezer met benijdbare aanschouwelijkheid voor oogen getooverd worden. Als verhaal moge dit werk zwak zijn, het is dat toch minder dan Vosmaer's onvoltooid nagelaten roman „Inwijding" (1888), die niet beter dan als eene „school der kunst" kan worden gekenmerkt.

V.

Met de meeste van de laatst besproken werken zijn wij reeds een geheel eind in het vierde kwart onzer eeuw gekomen, al waren het bijna alle werken van oudere schrijvers, die reeds vóór 1840 het levenslicht zagen. Van hetgeen door deze op het gebied der dramatische kunst geleverd werd, spraken wij nog niet, omdat het tooneel vóór omstreeks 1870 nog in een vrij erbarmelijken toestand verkeerde en eerst daarna tot een zekeren bloei is gekomen. Veel later toch dan eenige andere dichtvorm heeft zich in onze eeuw de dramatische bij ons verjeugdigd.

Het Fransch-classieke treurspel, slechts weinig gewijzigd door de bemoeiingen van Wiselius, had zich op het tooneel kunnen handhaven gedurende de geheele periode, waarin de romantische dichtkunst hier hare zegepralen vierde. Johannes Hilman hield het in eere met H. H. Klijn en deed dat nog na het midden onzer eeuw met zijn „Karel de Stoute" en „Karel van Anjou" (1861). Zijn ijver voor alles wat het tooneel betreft was groot en zijne verdiensten ten aanzien van de acteurs en de

materieele belangen van den Amsterdamschen Schouwburg niet gering; maar evenmin als zijn eerste treurspel „Demetrius" (1838) konden zijne latere stukken het beschaafde publiek boeien. Het was meer en meer onverschillig geworden voor het treurspel, en het grootere publiek vermaakte zich intusschen met prozastukken uit het Fransch of Hoogduitsch. Van oorspronkelijke stukken was er, afgezien van de gelegenheidsstukjes van Van Lennep, nauwelijks sprake geweest, zoodat reeds daarom alleen een blijspel als de „Neven" van Helvetius van den Bergh in den trant van Molière's grootere stukken, maar minder geestig en wat te veel moraliseerend, in 1837 ook onder de geletterden de grootste toejuiching had kunnen vinden en voor een oogenblik beschouwd had kunnen worden als profeet van eene betere toekomst. De dichter zelf had echter niets meer geleverd dan een klein stukje in verzen, „Hieronymus Jamaar" (1838) en zich verontwaardigd teruggetrokken, toen zijn laatste blijspel, in proza, „de Nichten" in 1841 met minder ingenomenheid ontvangen was dan zijn eerste tooneelstuk. Na hem had niemand meer door een blijspel in verzen de aandacht getrokken.

Eerst in 1847 trad de romantiek ten tooneele, om het classieke treurspel te verdringen, en wel met „Twee Tudors" van Hendrik Jan Schimmel. Wie, zooals de dichter zelf het eenigszins verwachtte, mocht vermoeden, dat er hier bij de voorstelling van dat stuk een storm in 't klein zou zijn opgestoken, zooals er in het groot gewoed had, toen omstreeks twintig jaar vroeger Casimir Delavigne en Victor Hugo in Parijs hunne romantiek voor het classieke treurspel in de plaats wilden stellen, bedriegt zich. Daartoe was het schouwburgpubliek veel te onverschillig, en zelfs Klijn, de patriarch van het classieke drama, kon glimlachend de vertooning aanzien zonder vrees voor onttroning. Het onmiddellijk volgende stuk van Schimmel, de „Joan Wouters" werd, evenals zijn „Gondebald" (1848) herhaaldelijk onder veel bijval vertoond, maar meer door rederijkers dan door tooneelspelers van beroep, en het waren dan ook eer stukken om gedeclameerd, dan om gespeeld te worden, alleen reeds om de lyrische ontboezemingen, die er in voorkwamen. Van dien aard waren ook de tooneelstukken, die Hofdijk dichtte, zooals „Theda" (1854) en later nog „De Vrouw van den vrijbuiter" (1867) en „Een booze eed" (1868).

Eerst in vervolg van tijd, toen Schimmel zich meer de latere treurspelen van Schiller, dan die van Victor Hugo tot voorbeeld had genomen, verwierf hij zich met zijne tooneelstukken in rijmlooze verzen terecht den naam van de eerste tooneeldichter zijns tijds te zijn, zooals vooral door zijn „Napoleon Bonaparte" (1851), „Juffrouw Serklaas" (1857) en „Struensee" (1868), het laatste zeker het beste der drie, omdat er meer gloed en meer tragische werking in gelegd is, dan in de beide andere, waarbij de dichter misschien om het verwijt te ontgaan, dat hij aan het lyrisch element te veel plaats gunde, tot het juist tegenovergestelde vervallen is, tot geestigen dialoog, vol fijne zetten en tegenzetten, maar zonder veel hartstocht en bijna diplomatisch koel. Van Schimmel's laatste stukken heeft zijn „Zege na strijd" (1878) wel den meesten opgang gemaakt, doch toen waren de omstandigheden ook veranderd en was de onverschilligheid ook geweken, waaronder Schimmel voor het tooneel had moeten werken; toen werd zelfs zijne vroegere vertaling van den „Louis XI" van Casimir

Delavigne opnieuw ten tooneele gevoerd, evenals die van Geibel's Sofonisbe (1876) en Ponsard's Lucretia (1884).

De beweging tot verheffing van het tooneel was reeds tusschen 1860 en 1870 voorbereid. Wie in het tooneel eene leerschool des volks zagen, hadden er zich al lang aan moeten ergeren, dat het volk uit de zoogenaamde „draken", die daar vertoond werden, zoo weinig goeds, zooveel verkeerds leerde. Vertalingen uit het Fransch van melodrama's, die het best gekenmerkt kunnen worden als dramatiseeringen van verhalen uit het geïllustreerd politienieuws, van vaudevilles met avonturen uit den demimonde of wat nauw daaraan verwant is, kermisstukken van monsterachtige platheid en flauwheid, en daarnaast nu en dan nog een enkel pathetisch Kotzebuetje, ja zelfs nog wel eens de ontzettende Aballino, en in 't gunstigste geval een intrigestuk van Scribe, een roerstuk van Birch—Pfeiffer of Cormon en Grangé en eene vroolijke „posse" van Benedix, daarop werd het publiek vergast, dat in den schouwburg geen tempel der kunst, maar eene zaal van publieke vermakelijkheid zag.

En het beschaafde publiek, dat kostbare Fransche en Duitsche operagezelschappen steunde, kwam in den Nederlandschen schouwburg bijna nooit. Toen te Rotterdam in 1865 het Taal- en Letterkundig congres werd gehouden, had men geen ander Nederlandsch stuk kunnen vinden om de congresleden op te onthalen, dan het onbeduidende blijspelletje „Willem van Focquenbroch of de Amsterdamsche Rederijkers", in 1810 door een' onbekende in 't licht gezonden. Nieuwe Nederlandsche stukken, behalve de enkele van Schimmel en Hofdijk, die toch slechts eene enkele maal vertoond werden, omdat de acteurs aan verzen ontwend waren, verschenen er niet. Zelfs Van Lennep, die als commissaris van den Amst. schouwburg voorheen voor bepaalde gelegenheden of om acteurs te gerieven nog wel eens een toepasselijk stukje had geschreven, en ook eens, samen met De Bull, een treurspel „De Val van Jerusalem" (1850) had vervaardigd, scheen daarin geene aardigheid meer te hebben. Alleen kort vóór zijn dood schreef hij nog, in 1867, ter opluistering van de feesten bij de onthulling van Vondel's standbeeld, in verzen een dramatisch tafereel „Een dichter aan de bank van leening", het beste van alles wat hij aan het tooneel heeft geleverd. Blijspelen in verzen als „De Karakterlooze" en „De Schijnheilige" (1865) van Hilman waren niet te onrechte onopgemerkt voorbijgegaan. Eene groote bijzonderheid was het, toen in 1864 het beschaafd publiek door Cremer's „Boer en Edelman", in 1865 door diens „Emma Berthold" naar den schouwburg werd gelokt; en toch moest dat publiek meer belangstelling toonen voor het nationaal tooneel, als de hoogste uiting van nationale kunst.

Het tijdperk van het dichterlijk verhaal was met de romantiek voorbijgegaan. Wel werd nog in proza verhaald in den roman, maar deze had ook al meer en meer een dramatisch karakter aangenomen. Nu zou het dramatische tijdperk (van 1870 tot 1885) volgen, waarna dan het lyrische onze eeuw zou besluiten. De Duitsche aesthetiek had betoogd, dat er geen hoogere letterkundige vorm bestond dan het drama, ook omdat het de meest objectieve was; en daarmee stemde men uitdrukkelijk of stilzwijgend in. In Jonckbloet's „Letterkunde" zou weldra ons treur- en blijspel het uitvoerigst worden behandeld, ook al meende de schrijver, dat

op dat gebied de kracht onzer dichters niet gelegen was; zijne geschiedenis onzer zeventiende eeuw is bijna geheel tooneelgeschiedenis.

In 1867 besloot de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen eene jaarlijksche bijdrage te geven tot opleiding van jeugdige tooneelspelers, en twee jaar later kwam J. N. van Hall op het Taal- en Letterkundig congres te Leuven voor den dag met het voorstel om een „Nederlandsch Tooneelverbond" op te richten. Met geestdrift werd dit voorstel ontvangen, in 1870 was het Verbond gesticht. Van alle kanten werd voor het tooneel geijverd, eene tooneelschool werd geopend, een tijdschrift voor het tooneel uitgegeven, allerlei tooneelstudiën werden in het licht gezonden. De Amsterdamsche schouwburg, in 1774 van hout opgetrokken, werd na honderd jaar, vooral door Hilman's bemoeiingen, in steen omgebouwd en na in 1890 door brand vernield te zijn, herbouwd en in 1894 weer geopend. Ook de tooneelspelers zelf, waaronder destijds vele uitstekende kunstenaars gevonden werden, werkten gaarne mee. Men werd zorgvuldiger in de keus der stukken, en voortreffelijke critici, zooals P. Haverkorn van Rijsewijk, gaven geregeld uitvoerige beoordeelingen van het spel en de gespeelde stukken.

Aanvankelijk was er ook groote ijver om nieuwe drama's te maken, door het uitschrijven van prijsvragen nog aangewakkerd. Een treurspel in verzen, „George de Lalaing, Graaf van Rennenberg" door D. F. van Heyst, werd in 1871 bekroond. Andere stukken in verzen verschenen later, zooals de „Maria van Utrecht" (1873) van Schimmel's vriend H. Th. Boelen, die ook reeds vroeger zich als tooneelschrijver had doen kennen; als de „Juliaan de afvallige" (1874) van Marcellus Emants, die eerst veel later (1886) zijn „Adolf van Gelre" in 't licht zond; als de „Chandosse" (1877) van E. de Chateleux, de "Rebekka" (1882) van H. G. Roodhuyzen, en, als de laatste in deze soort, de „Herodes" (1885) en de „Jan Masseur" (1887) van D. M. Maaldrink.

Te midden van al deze stukken neemt eene eigenaardige plaats in Multatuli's „Vorstenschool", reeds in 1870 uitgegeven, maar eerst in 1875 vertoond. Minder goed dan de andere stukken door de critiek ontvangen, en inderdaad als dramatisch geheel hoogst onbevredigend, is dit stuk, door de acteurs beter dan eenig ander stuk in verzen vertoond, zóó geliefd geworden bij het publiek, dat het steeds op het repertoire is gebleven, terwijl andere niet meer dan een slechts tijdelijken en dan nog maar matigen bijval hebben gevonden. Een eenzijdig kunstbewonderaar moge zich aan zulk een verschijnsel ergeren, begrijpelijk, ja zelfs natuurlijk is het, voor wie bedenkt, dat het niet de hoogere dramatische kunstvorm is, die het publiek pakt, maar in de eerste plaats de inhoud. Ook van het tooneel wil het publiek sympathieke denkbeelden hooren verkondigen, al gebeurt dat ook in preeken of redevoeringen; en wanneer eene koningin als Louise met geestdrift getuigt van hare liefde voor het lijdende volk, dan is dat alleen genoeg om de toeschouwers in vervoering te brengen.

Het aantal drama's in verzen, gedurende den bloeitijd van het tooneel verschenen, is niet groot — want ik liet slechts enkele onvermeld — maar de tijd was ook overigens der poëzie niet gunstig. Meer werd er in proza voor het tooneel geschreven, en was het mij te doen om titels

op te geven, ik zou met eene geheele lijst voor den dag kunnen komen. Toch wil ik niet beweren, dat onze dramatische kunst evenzeer heeft gebloeid als ons tooneel. Het spel was veel beter, vooral veel meer verzorgd, dan in vijftig jaar het geval was geweest; de belangstelling van het publiek evenaarde die, waarmee het spel van een Snoek, eene Wattier was bewonderd, en daardoor was ook het maatschappelijk aanzien der acteurs gestegen; op kostumes en decoratie werd meer gelet, dan vroeger; het toezicht kwam in handen van bekwame mannen, die studie van het tooneel hadden gemaakt, zooals b.v. J. H. Rössing te Amsterdam; enz., maar de scheppingskracht onzer schrijvers was daaraan niet geëvenredigd. De meeste lieten op eene niet ongunstig ontvangen eersteling nog slechts een enkel of een paar onbeduidende stukken volgen, alsof het slechts eene kennismaking met het tooneel had gegolden en op dit gebied, evenals op dat van iedere kunst, niet eerst door studie en onafgebroken werkzaamheid de kunstenaar zijn hoogtepunt bereikt. En toch, mocht de heerschende meening, dat de dramatische kunst de hoogste is, misschien eenzijdig en overdreven zijn, de moeielijkste kunst is zij zeker, want zij moet voldoen aan de eischen van het groote publiek en de keurbende te gelijk, zij moet ieder het zijne geven en ook aan het schellinkje kunnen behagen zonder den fijnproever te doen wegvluchten van ergernis. Van den lierdichter moge ook een salon-, ja een boudoirstukje waarde hebben, de romanschrijver moge, al naar gelang van zijne lezers, kabinetstukjes of grofgeteekende en schrilgekleurde reclameplaten kunnen leveren, de dramaticus, die allerlei toeschouwers in den schouwburg voor zijn werk vereenigd ziet, kan niet slagen, dan met groote kunst, te gelijk stout gedacht en ontworpen en tot in kleine bijzonderheden zorgvuldig afgewerkt. Maar voor groote kunst worden ook groote kunstenaars vereischt, en die zijn uit den aard der zaak zeldzaam.

Toen van Glanor (d. i. H. Beijerman) in 1873 te Rotterdam het tooneelspel „Uitgaan" was vertoond, heerschte er algemeene opgetogenheid: men was niet verwend, en zulke stukken had men maar zelden gezien. Toch bleek de beschaafde taal, waarin het geschreven was, ten slotte de hoofdverdienste; als drama was het hoogstens middelmatig; en vreemd was het dus niet, dat het tweede, in 1874 bekroonde, drama van dezen schrijver „Zijn Geheim" tegenviel. Een ander bekroond stuk van hetzelfde jaar, „Het blauwe lint" van Gerrard Keller werd beter ontvangen, maar al spoedig in de schaduw gesteld door het vermakelijke blijspel „De kiesvereeniging van Stellendijk" (1876) van Lodewijk Mulder, dat zich op het repertoire heeft weten te handhaven en nog in 1898 een wel wat cynisch, maar overigens goed geslaagd pendant, „De candidatuur Van Bommel" door J. de Koo heeft uitgelokt. Andere niet onverdienstelijke tooneel- of blijspelen werden geleverd door Johan Gram, o. a. „De patiënten" (1881), door G. J. Kolff, o. a. „De vossenjacht" (1882), door P. Brooshooft o. a. „Zijn meisje komt uit" (1883), door F. van Eeden o. a. „De student thuis" (1886), door M. W. van der Aa o. a. „Een ministerieële crisis" (1887) en door Emile Seipgens „Rooie Hannes" (1888). In hetzelfde jaar, waarin het laatste verscheen, werd ook een vroeger (1872) door Emants uitgegeven blijspel „Jonge harten" vertoond. In den laatsten tijd hebben — en ook terecht — het meest de aandacht getrokken de beide stukken van W. G. van Nouhuys,

„Eerloos" (1892) en „Het goudvischje" (1893) en bovendien „Lotos" (1893) van Mevr. SNIJDER VAN WISSENKERKE.

Slechts twee schrijvers hebben jaren achtereen voor het tooneel gewerkt, en, zonder juist het hoogste in die kunst te bereiken, het nationaal karakter van ons tooneel met talent in eere weten te houden: de tooneelspeler ROSIER FAASSEN en de geestige novellist JUSTUS VAN MAURIK. De eerste gaf tafereelen uit het volksleven, die hij, als grondig kenner van het tooneel, handig in elkaar wist te zetten, terwijl zij, door zachtkens op het gevoel te werken en toch ook eenige vroolijke tooneeltjes te bevatten, en door zonder veel gepreek een zedelijk veredelenden invloed te oefenen, voortreffelijke volksstukken mogen worden genoemd. Zijne voornaamste en grootere tooneelspelen zijn „Annemie" (1878), „Zonder naam" (1882), „Zwarte Griet" (1882), „Hannes" (1883), en „Platijn en Co. (1885), terwijl ook zijne kleine stukjes, zooals „De werkstaking" (1872), „Manus de snorder" (1878), en „De ledige wieg" (1878), dikwijls en met veel bijval zijn vertoond.

VAN MAURIK daarentegen is een geestig blijspeldichter in echt Oudhollandschen trant, en als zoodanig ook hekelaar van de dwaasheden en verkeerdheden zijns tijds. Dat toonde hij reeds in zijn tweede stuk „Een bittere pil" (1874), waarin hij den draak stak met de emancipatiedenkbeelden, door MINA KRUSEMAN met veel marktgeschreeuw verkondigd, o.a. ook in een tooneelstuk „De echtscheiding" (1874). Van VAN MAURIK'S latere stukken, die zich op het tooneel wisten te handhaven, noem ik alleen „Janus Tulp" (1879), waarin de malle trots van den parvenu, „S. of Z." (1881), waarin de Jodenverachting, „Fijne beschuiten" (1883), waarin de schijnvroomheid, en „Men zegt" (1885), waarin de lasterlijke babbelzucht gehekeld wordt. In zijne laatste klucht „De anarchisten" (1895) trad hij o. a. op tegen het taalbederf der Nieuwegidsers, terwijl de klucht „De slempers", die hij in 1895 samen met den handigen revuefabrikant A. REYDING maakte, eene nabootsing is van de kluchten onzer voorvaderen. Van de laatste werden er ook nu en dan enkele opnieuw vertoond: van Hooft de Warenar, Van Bredero Moortje, Van Bernagie Het studentenleven, van Asselijn Jan Klaasz en Van Langendijk Krelis Louwen. Ook van Vondel werden een paar stukken bij bepaalde gelegenheden nog eens ten tooneele gebracht, in 1898 zonder bepaalde aanleiding de Joseph in Dothan.

Toch moest wel het grootste deel van het repertoire door vertalingen worden ingenomen; sedert 1870 meest uit het Fransch van Dumas en Sardou, uit het Duitsch van Moser en l'Arronge, sedert 1889 ook uit het Noorsch van Henrik Ibsen. Maar ook buitenlandsche dramatische dichtstukken werden, in versmaat vertaald, ten tooneele gevoerd, zooals Grillparzer's Saffo (1875), Parodis' „Rome vaincue" (1881) en Ponsard's „Charlotte Corday" (1882) door BOELEN, De Bornier's „Fille de Roland" (1877), Molière's Tartuffe" (1880) en „Misanthrope" (1885) door ALBERDINGK THIJM, Coppée's „Luthier de Crémone (1876) door J. N. VAN HALL, diens „Grève des forgerons", Theuriet's „Jean Marie" en andere stukken door J. L. WERTHEIM.

Het spreekt wel van zelf, dat in dezen tijd geen tooneeldichter meer in eere kon zijn, dan Shakespeare. Aan VAN LENNEP moet de eer gegeven worden, het eerst dezen door zijne vertalingen van „Romeo and Juliette"

(1852) en „Othello" (1854) vrijwel onverminkt bij ons op het tooneel gebracht te hebben. J. Moulin volgde met vertalingen van andere stukken, C. W. Opzoomer met den „Julius Caesar" (1860) en A. S. Kok, de Dantevertolker, gaf na eerst een paar treurspelen in metrischen vorm te hebben overgebracht eene nauwkeurige prozavertaling van den geheelen Shakespeare (1872—80). Toch werden er eerst verschillende stukken van Shakespeare bij ons vertoond, toen L. A. J. Burgersdijk achtereenvolgens alle werken van den Engelschen dichter, alles samen genomen niet onverdienstelijk, metrisch vertaalde (1884—88), doch slechts gedeeltelijk met die zorg, welke daarvoor bovenal wordt vereischt, en met te groote zucht om het reuzenwerk spoedig voltooid te hebben. Onder alle stukken van den Engelschen tragicus wekte behalve de Hamlet er geen zoozeer de belangstelling als de Macbeth, wat voor den laatsten tijd vooral mag toegeschreven worden aan het geheimzinnig spookachtige en somnambulistische, dat het stuk kenmerkt en dat nu — ook blijkens den bijval, dien Ibsen hier van vele kanten gevonden heeft — bijzonder in de mode is. Niet alleen is het stuk bij ons vertaald door Moulin, Kok en Burgersdijk, maar ook door H. B. Pekelharing (1877) en in den laatsten tijd zelfs nog tweemaal: door Edw. B. Koster (1895), die het plan om den geheelen Shakespeare nog eens te vertalen voorloopig heeft moeten opgeven, en door Jac. van Looy (1897).

Toch is naast Shakespeare in den laatsten tijd ook de Grieksche tragedie weer meer in eere gekomen, aanvankelijk misschien ten gevolge van het door Vosmaer's invloed tijdelijk opbloeiend hellenisme, maar later zeer zeker uit eene andere oorzaak dan ingenomenheid met de classieke kunst. In de lyrische periode van het eind onzer eeuw, waarin op muzikaal gebied Wagner met zijn ideaal van samensmelting der kunsten zijne triomfen viert, heeft het voor dertig jaar al te eenzijdig als hybridisch veroordeeld lyrisch drama weer vrij wat aanhang gewonnen. Er zijn acteurs opgetreden, die dramatische verzen voordragen alsof zij half zingende vooral den klank moesten doen uitkomen, onverschillig of daarmee de zin verduisterd wordt of niet. Toch heeten zij dat niet meer „verzen voordragen," zooals vroeger, maar met eene platte vertaling van het Fransch „verzen zeggen," ofschoon zij met zulk eene voordracht hoogstens eene stemming kunnen wekken, maar ons niets „zeggen" in den gewonen zin des woords. Opmerkelijk is het ook, dat de reizangen van Vondel's Gijsbreght, waarvan er al sinds menschenheugenis twee werden weggelaten, in de laatste jaren weer alle — en zeker volkomen te recht — ten gehoore worden gebracht, als het stuk more majorum omstreeks Nieuwjaar wordt herspeeld. Konden zij in koor gezongen worden, dat zou zeker nog beter zijn. Nu zijn de Grieksche tragedies wel in de eerste plaats muziekdrama's: in de oudste, van Aeschylus, zijn de koren zelfs hoofdzaak, en van die van Sophocles maken zij nog een zeer belangrijk gedeelte uit. Daaruit is de vernieuwde ingenomenheid er mee waarschijnlijk grootendeels te verklaren.

Van Aeschylus is in het laatste kwart onzer eeuw de Orestie tweemaal vertaald: door Prof. H. van Herwerden (1878) en Prof. A. Pierson (1882). De „Agamemnon" vond bovendien nog vertolkers in Burgersdijk (1887) en Prof. W. Hecker (1888), die beiden ook den „Prometheus" overbrachten (1887 en 1890). Euripides bleef op den achtergrond. Het laatste der van

hem vertaalde stukken was de „Alcestis" (1864) door S. J. E. RAU; maar Sophocles vooral wekte de belangstelling. De „Philoctetes," reeds in 1855 door RAU vertaald, werd in 1882 nog eens overgebracht door Prof. J. VAN LEEUWEN, die een jaar te voren ook reeds de „Ajas" had vertolkt. Van de drie treurspelen, door VAN HERWERDEN in het Nederlandsch overgebracht (1881), verscheen zelfs de „Koning Oedipus" in 1896 op het tooneel en vond daar zooveel bijval, dat men het in het volgend jaar durfde ondernemen, ook de „Antigone" te spelen. Daarvan waren reeds vroeger drie vertalingen geleverd: door A. J. TEN BRINK (1862), door C. W. OPZOOMER (1868) en door VAN HERWERDEN (1890), en in 1897 verschenen er nog gelijktijdig twee: van VAN LEEUWEN en van WILLEM KLOOS, terwijl in het zelfde jaar ook nog eene vertaling van den „Oedipus te Colonus" door G. H. BETZ het licht zag. Van de beide laatst verschenen „Antigone's" werd die van VAN LEEUWEN voor de vertooning gekozen, en terecht; want al moge zij hier en daar wat te vrij het Grieksch weergeven en misschien wat al te eenvoudig van taal zijn, de vertaling van KLOOS is geschreven in eene taal, die nu en dan duisterder is, dan op het tooneel kan geduld worden. Sommigen hebben haar als dichterlijk geprezen, maar wat dichterlijk is en wat prozaïsch in eene taal, die moeielijk te begrijpen is en buiten het kader van het eigenlijk Nederlandsch valt, is niet uit te maken, omdat de maatstaf daarvoor te eenemale ontbreekt.

VI.

Het geslacht, dat na 1840 geboren werd en omstreeks 1870 begon te toonen, wat het op letterkundig gebied vermocht, trad in het voetspoor zijner voorgangers, maar — wij mogen het niet verzwijgen — met minder vaste schreden. Wel nam het aantal schrijvers en vooral schrijfsters eer toe dan af en ontbrak het niet aan liefde tot de kunst, maar veel oorspronkelijks en eigenaardigs werd er niet voortgebracht, en grootsche, indrukwekkende figuren vallen 'er moeielijk aan te wijzen. Dat neemt echter niet weg, dat er, vooral in proza, ook na 1870 veel is geschreven wat op zich zelf verdienstelijk mag worden genoemd, en dat er ook wel eene geleidelijke verandering te bespeuren is, zooals ook bij de ontwikkeling van denkbeelden op ieder ander gebied nauwelijks anders mogelijk was.

De historische roman, vroeger het meest gevierde van alle romangenres, werd aanvankelijk niet verwaarloosd. Zelfs hoopte men eenmaal eene tweede BOSBOOM—TOUSSAINT te zullen bezitten in de dochter van Prof. OPZOOMER, die, na eerst onder het pseudoniem A. S. C. Wallis een paar Duitsche treurspelen te hebben geschreven, waarin de trant van Schiller bedriegelijk getrouw was nagebootst, een uitvoerigen, degelijk bewerkten historischen roman in het licht zond, getiteld „In dagen van strijd" (1878) d. i. gedurende de voorbereiding van den opstand tegen Spanje. Wat bij de jeugd der schrijfster de hoogste verbazing wekte, was hare fijne karakterteekening en haar wijsgeerige zin, waardoor haar verhaal veel meer den indruk maakt van eene worsteling der geesten dan een oproerig verzet en den aanvang van een bloedigen oorlog te schilderen. De roman prikkelde tot nadenken, maar liet, wat den vorm, vooral wat de al te

Duitsch gekleurde taal betreft, nog vrij wat te wenschen over. 't Was een te groote geest in een te zwak lichaam, maar die geest maakte in elk geval indruk.

Eerst vijf jaar later — en de zorgvuldige historiestudie der schrijfster maakt dat begrijpelijk — verscheen er van haar een tweede roman, „Vorstengunst": een tafreel uit denzelfden tijd, maar ditmaal in Zweden gedurende de mislukte hervormingspolitiek van den idealistischen Person: een dubbelganger van den lateren Struensee. Ook deze roman maakte indruk: toch werkte hij eer neerdrukkend dan verheffend. 't Is eene tragedie, waarvan de aanvankelijk zoo sympathieke held ondergaat door eigen schuld; doch wat dezen roman van andere tragische werken onderscheidt, is, dat de schrijfster, vervoerd door de zucht om een psychisch proces tot in de strengste consequenties te vervolgen, haren held ook zedelijk te gronde doet gaan ondanks hare bedoeling om hem als held te doen sterven. Wat er van eene kleine karakterfout onder den invloed der omstandigheden kan worden, ziet men hier in afschrikwekkenden, haast wreeden vorm met bijna logische noodzakelijkheid bewezen. Zou zoo' iets mogelijk zijn? vraagt men zich onwillekeurig af; en gelukkig antwoordt de geschiedenis: neen; want de inderdaad zoo deerlijk vervallen staatsman was nooit zoo groot een man geweest, als de idealiseerende schrijfster hem bij zijn optreden deed voorkomen. Toch, hoe onbevredigend de roman ten slotte moge zijn, de eer, een grootsch onderwerp met stoute fantasie te hebben aangedurfd, mag men aan Wallis niet onthouden. Het was haar laatste groote werk. Huiselijk geluk hooger stellende dan dichterroem, heeft zij de pen weggelegd en met den man harer keuze haar vaderland verlaten.

Andere historische romans werden nog geschreven door J. Huf van Buren, pseudoniem van J. A. Heuff Az., die de middeleeuwen koos voor zijne werken: „De Kroon van Gelderland" (1877) met een vervolg „Hertog Adolf" (1886), met „De mannen van Sint Maarten" (1882), „De laatste der Arkels" (1885), enz. Slechts een enkelen historischen roman schonk de staatsman W. H. de Beaufort, toen hij nog Gidsredacteur was, in zijn „Prins of Koning?" (1885). Een door de romanschrijvers nog maagdelijk gelaten veld bebouwde Werumeus Buning, toen hij met zijne „Marinestudiën van de 17e eeuw" (1888) het zeewezen van onze heldeneeuw in een romantisch kleed stak, terwijl Melati van Java (pseudoniem van Marie Sloot) met haar „Van Slaaf tot Vorst" (1888) eene der laatste proeven gaf van een kunstvak, dat zijn tijd schijnt gehad te hebben, al verschijnt er zoo nu en dan nog een enkele, van het gewone genre afwijkende, nabloeier, bv. van G. H. Betz de „Dames en heeren uit de vorige eeuw" (1897), waarin het historisch beeld van het leven onzer vaderen belangwekkender is, dan het romantisch stramien, waarop het beeld geborduurd is; en van Maurits Wagenvoort (ook vroeger onder het pseudoniem Vosmeer de Spie opgetreden) „Maria van Magdala" (1897), waarin zoowel de bekeering dezer sympathieke zondares, als het verraad van Judas Iskarioth psychologisch verklaard wordt in een wel wat zwaren, maar over 't algemeen ideëel gehouden vorm.

Vreemd is het wel niet, dat de historische roman in de laatste jaren minder beoefenaars heeft gevonden, want wil hij zijn naam met eere

dragen, dan vereischt hij veel studie en bij lang en bedaard nadenken veel meer verbeelding en vinding dan een roman uit het dagelijksch leven, omdat men er niet vrijelijk bij mag toegeven aan het spel zijner verbeelding, maar alleen van den grondslag der historische feiten uit zijne vlucht mag nemen. Slechts weinigen zijn er, die genoeg vinding hebben om van alle gegevens wat goeds te maken; maar geen enkele heeft dat wel telkens op staanden voet. Het schrijven van een historischen roman eischt dus tijd, en wie heeft dien nog in het laatste kwart onzer eeuw! Een opmerkelijk verschijnsel is het, dat bij letterkundige werken de omvang al kleiner en kleiner wordt. Een roman in twee deelen wordt eene zeldzaamheid. En toch is het uitgeven zooveel goedkooper geworden. Zou het publiek geen uitvoerige werken meer willen lezen? Waarom niet? Twee kleine boeken is evenveel als één groot, en alles lezen kan men toch niet. Neen, aan de schrijvers ligt de schuld. Zij hebben eene koortsachtige drift niet slechts om hun hart uit te storten, maar ook om te weten hoe men die uitstortingen zal ontvangen. Het schrijven zelf is bij velen niet meer de hoofdzaak, maar het geschreven hebben en beroemd te worden of ten minste genoemd. Is het ongepaste onhoffelijkheid, als ik beweer, dat die roemzucht vooral eigen is aan de schrijfsters, van wie men zou kunnen zeggen, dat zij in het laatste kwart onzer eeuw in aantal de schrijvers overtreffen, ten minste voor zoover er sprake is van romans. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde heeft dan ook hare deuren niet meer gesloten kunnen houden voor zoo grooten aandrang van begaafde vrouwen.

Het schrijven van korte novellen en schetsen uit het volksleven trekt haar echter blijkbaar minder aan, en toch zijn er, sinds Cremer daarmee zoo grooten opgang maakte, niet weinige en daaronder zeer verdienstelijke verschenen, zoo als de „Schetsen uit het Markensche volksleven" (1862) van S. Coronel; de „Texelsche vertellingen" (1867) en andere verhalen uit het leven op hetzelfde eiland, door D. Dekker; „Walchersche schetsen" (1875) door H. Beunke en tafreelen „Uit het Zeeuwsche Volksleven" (1884) door F. Nagtglas; „Etsen naar het (Noordbrabantsche) leven" (1881) door Hollidee (d. i. E. A. Rovers), „Uit Limburg" (1881) en andere Limburgsche schetsen en novellen, zooals „In en om het kleine stadje (1887) door Emile Seipgens, en ter kenschetsing van het volksleven in dezelfde streek de „Limburgsche novellen" (1890), „Van Limburgs bodem en grenzen" (1891—92) en het min of meer historisch verhaal „De bokkenrijders" (1895), waarin Limburgsche toestanden van het eind der 18e eeuw geschetst worden door L. H. J. Lamberts Hurrelbrinck; eindelijk nog idyllische, aan Cremer herinnerende, „Overijselsche novellen" (1883) van P. Heering, en schetsen „Uit de Graafschap" (1887) van D. M. Maaldrink.

Ongelijk veel meer opgang dan een van deze maakte echter Justus van Maurik met zijne vermakelijke schetsen en typen uit het Amsterdamsche volks- en straatleven, sinds hij in 1878 met zijne eerste novelle „Mie de porster" optrad, die het volgend jaar met meer andere dergelijke Amsterdamsche novellen en schetsen opnieuw werd uitgegeven in den bundel „Uit het volk." Later verschenen nog verscheidene even gunstig ontvangen bundels van hem: „Van allerlei slag" (1881), „Met z'n achten" (1883),

waarin de vermakelijkste schets van alle „Klaas Komijn op de beurs" voorkomt, „Burgerluidjes" (1884), „Uit één pen" (1886) en „Papieren Kinderen" (1888). Bij zoo groote vruchtbaarheid in het komische genre spreekt het van zelf, dat de schrijver zich niet altijd gelijk heeft kunnen blijven. Als men met tal van aanhalingen het bewijs zou willen leveren, dat gewilde grappigheid ook bij dezen joligen schrijver niet zelden in flauwiteit is ontaard, dan zou dat zeker mogelijk zijn, ofschoon die grappen van minder allooi toch nog te verkiezen zijn boven den wat sentimenteelen ernst, waarmee de vroolijke tafereelen soms worden afgewisseld; maar eene gezonde critiek laat het minder geslaagde liefst ter zijde om op het vele te wijzen, dat van echt oudvaderlandsch oorspronkelijk vernuft getuigt en van een bijzonder scherpen blik voor het grappige, dat het volksleven te zien geeft aan iemand, die kijken kan en gevoel heeft voor het komieke. Bovendien mag men VAN MAURIK een waar weldoener van zijne medemenschen noemen, omdat hij de kunst verstaat, hen nog eens hartelijk aan het lachen te brengen in een tijd, waarin de geheele wereld een gezicht zet, zóó gewichtig, als moest de afgeschafte witte das weer in de mode komen, een gezicht zóó bedenkelijk, als ware er ieder oogenblik eene wolkbreuk te duchten, en zóó ernstig bij de minste kleinigheid, dat men er het besef van hetgeen waarlijk ernstig is door zou gaan verliezen.

Ook het Indische leven vond bij toeneming beschrijvers: vooreerst in den officier M. TH. H. PERELAER, die, na eerst o.a. een ethnographischen roman „Borneo" (1881) geschreven te hebben, groote sensatie verwekte met zijn' strekkingsroman „Baboe Dalima" (1886), met klem opkomend tegen het opium-monopolie der Nederlandsche regeering in Indië; een werk, dat, indien waarheid meer op de gemoederen vermocht dan dichterlijke kunst, grooter beroering had moeten veroorzaken dan Multatuli's Max-Havelaar, wat echter in de verte niet het geval was; vervolgens P. A. DAUM, die onder het pseudoniem Maurits o. a. een roman uit het ambtenaarsleven schreef, met den titel „Hoe hij Raad van Indië werd" (1888). Verder hebben verschillende schrijfsters het leven in Indië geschetst, o. a. Melati van Java (d. i. MARIE SLOOT) in „De jonkvrouw van Groenenrode" (1874) en „De familie van den Resident" (1875), door vele andere romans en novellen gevolgd, waarvan de geschiedenis in Nederland speelt; Annie Foore (d. i. Mevr. IJZERMAN—JUNIUS) in de schetsen „Uit ons Indisch familieleven" (1877—87) en „Bogoriana" (1889); en THERESE HOVEN in „Onder de Palmen en Waringins" (1893) en andere aantrekkelijke verhalen.

Gedeeltelijk in Indië, gedeeltelijk op de Zeeuwsche stroomen speelt de zeemansroman van P. VAN OORT „Schipper Verduin" (1880); maar nergens werd het leven van den kloeken ronden zeeman met zoo groote aanschouwelijkheid en, vooral in den bijna gephonografeerden gesprekvorm, met zooveel liefde voor de werkelijkheid voorgesteld, als in de „Marineschetsen" (1880) van ARNOLD WERUMEUS BUNING, die later nog meer dergelijke schetsen leverde, bestemd om in onze letterkunde classiek te blijven, o. a. den bundel „Uit en thuis met de Tromp" (1887) en „Binnen en buiten boord" (1894).

Ook anderen bleven half photografisch, half humoristisch het dagelijksch leven of onderdeelen er van weergeven, zooals bv. Piet Vluchtig (d. i. FRITS SMIT KLEINE) deed met de Haagsche ambtenaarswereld in zijn bundel

„Haagsche Hopjes" (1883). Scherpe satire op nauwkeurig waargenomen personen en toestanden gaf in „Kippeveer" (1888) de caricatuurteekenaar Cosinus, die zich later als J. A. Heuff ontpopte. Een ander hekelaar trad onder het pseudoniem Maurits Smit op in F. M. Jaeger, die, het eerst in „Dilettantenspiegel" (1887), met veel vernuft het geliefhebber in de kunst belachelijk maakte, en in latere geschriften ook tegen andere dwaasheden in de maatschappij lachende te velde trok, vooral ook tegen verschillende uitingen van neurasthenische pseudogenialiteit, 't laatst in de drie novellen „Zonderlingen" (1897). Van geheel anderen aard zijn de dichterlijk idealiseerende werken van Carel van Nievelt: „Phantasien" (1874—1883), „Chiaroscuro" (1882), „Herman Wolsink" (1889), enz. Nu eens de goed waargenomen werkelijkheid idealiseerend, dan weer eene ideëele werkelijkheid fantaseerend, schonk de zuster van Mevr. IJzerman—Junius onder het pseudoniem Johanna van Woude tal van veel gelezen boekjes, waarvan „Een Hollandsch binnenhuisje" (1888) vooral opgang maakte.

Het getal van eigenlijke romans in het laatste kwart onzer eeuw is legio, zoodat ik een groot aantal schrijvers onvermeld moet laten, en van anderen slechts enkele werken kan noemen als vertegenwoordigers van verschillende levensopvattingen en schrijfmanieren. Van de vele romans van H. T. Chappuis vermeld ik daarom alleen „Op de Beukenhorst" (1876), „Vrouwenharten" (1891) en „Twee moeders" (1892); van F. A. Buis (d. i. A. N. J. Fabius) „Ontwaakt" (1880) en „Marie Hudde (1893); van Willem Otto „Gelukskinderen" (1884), van C. Terburch (d. i. J. Esser Jr.) „Willem Norel" (1889), van W. G. F. A. van Sorgen „Porcelein" (1890) en van J. de Meester „Een huwelijk" (1890).

Van de meest moderne romans, door mannen geschreven, kan ik slechts een drietal als typen noemen, en van die drie gun ik van harte den voorrang aan „Vrij?" (1897) van Frits Lapidoth. Het behoort tot die romans, welke eene veel besproken quaestie tot onderwerp hebben. In dezen roman is de vrije liefde dat onderwerp, en gaarne erken ik, ondanks mijne geringe ingenomenheid met het behandelen van quaesties in romanvorm, dat de wijze, waarop de schrijver hier zijne taak heeft vervuld, niet verveelt, maar integendeel van menschenkennis, schilderende vertelgave, fijnen smaak en keurigen stijl getuigt. Voor zoover deze roman ook een betoog is, komt het hier op neer, dat de natuur der vrouw voor haar het huwelijk noodzakelijk en de vrije liefde noodlottig maakt. „De roman van Bernard Bandt" (1897) van Phocius (d. i. H. J. Robbers) is een tweede type Een verhaal is het nauwelijks te noemen: van het begin tot het einde is het beschrijving in de precieuse modetaal van een deel onzer moderne romanschrijvers: eene beschrijving door iemand, die daar talent voor heeft en, omdat velen niet meer eischen, de perken van zijn talent niet tracht te overschrijden. Wat beschreven wordt, is de alledaagsche, ten deele platleelijke werkelijkheid, zeer realistisch weergegeven, en de opwellingen en emoties van een onbeduidend jongmensch, beschreven met vrij wat kennis van eenvoudige psychische verschijnselen en sympathie voor eene hoogere levensopvatting dan de keus van de stof zou doen vermoeden. Een derde type levert ons de bundel „Een Koning" van Ary Prins, in hetzelfde vruchtbare jaar 1897 verschenen, maar een werk van zes jaren arbeids, naar den vorm stijlloos gebazel in eene voor enkele regels potsierlijk

schijnende, maar bij verder voortlezen duizelig makende taal bijna zonder werkwoorden; naar den inhoud eene verzameling gruwelverhalen, waarin de viesbloederige akeligheden met zooveel welgevallen worden uitgesmeerd, dat men van dat welgevallen nog akeliger wordt dan van de akeligheden zelf. Om deze drie moderne-romantypen te kunnen kenmerken, heb ik uit de vele romans, in den laatsten tijd verschenen, drie uitgekozen zonder er voor te willen instaan, dat zij de beste of karakteristiekste zijn. Ik benijd den geschiedschrijver, die over dertig jaar zal doen, wat mij nu is opgelegd. Hij zal in den tijd, den grooten zifter van het deugzame en zwakke, den bijna onmisbaren raadsman hebben, dien ik nu moet ontberen.

Dien raadsman mis ik bovenal nu ik mij wenden moet tot de dames, uit welke ik — en gelukkig nog maar alleen als schrijfsters — eene keus heb te doen. Doodelijk verlegen sta ik, als ik moet kiezen, welke ik zal vermelden van de vele romans, waarop Louise Stratenus en Catharina Alberdingk Thijm een niet te veel eischend publiek vergastten; welke van Franciska Gallé, die met „Agnes" en „De ziel van wilg en beek" (1871) zich het eerst als romanschrijfster deed kennen, en van M. van Walcheren (d. i. Mevr. Hoyer—van der Feen), die grooten opgang maakte met hare eerste novelle „Penserosa" (1874). Wat later traden op Josephine Meurs—Giese o.a. met „Lentestormen" (1879) en „Sphinx" (1890), M. W. Maclaine Pont, o. a. met „Verborgen schuld" (1880), Geertruida Carelsen (d. i. Mej De Leeuw) met „Vertellingen en Schetsen" (1886), Louise de Neve met „Aleide Ploegers" (1892), Elize Knuttel—Fabius met „Marianne" (1893), enz.

In den allerlaatsten tijd onderscheidde zich met een twaalftal lieve, eenvoudige „Confetti" (1898) Anna Kouberg (d. i. Berkhout), die reeds wat vroeger met goed gevolg onder het pseudoniem Tine van Berken was opgetreden, en trok Anna de Savornin Lohman zeer de aandacht met hare novelle „Vragensmoede", die door „Levensernst" en spoedig daarop door „Het ééne noodige" (1897) werd gevolgd. In de laatste novelle gaat zij vooreerst te keer tegen de orthodox-protestantsche wereldbeschouwing en den bekrompen kring, waarin deze heerscht, en behandelt zij vervolgens, het wezen der vrouw psychologisch ontledend en devote liefde tot een bewonderden man, ook al wordt die niet beantwoord, voor haar als het ééne noodige voorstellend, eene soortgelijke stof, maar in anderen geest, als Anna Ekker in haren roman „Afgoden" (1897) en als Mevr. Goekoop—De Jong van Beek en Donk, maar weder met geheel andere idealen, in den feministischen strekkingsroman „Hilda van Suylenburg" (1897). Denkbeelden van den dag verkondigend, werd deze roman veel gelezen, ofschoon hij, behalve misschien in de typeering van enkele personen, geen eigenlijk kunstwerk is, maar eene goede bloemlezing van aanteekeningen gemaakt uit of naar aanleiding van studiën over de vrouwenbeweging, die door een mager verhaal als met een ik-en-een-jijtje aaneengeregen zijn. Modern naar den inhoud, herinnert de roman naar den vorm aan de werken van Willem Kist en anderen uit het begin onzer eeuw. Geheel in den geest des tijds is, wat den inhoud betreft, ook de laatste der vele en veelsoortige romans, waarmee Cornelie Huygens reeds twintig jaar lang onze leestafels voorziet. Deze laatste, „Barthold Meryan" (1897), is een getuigenis van hare bekeering tot het socialisme, waarvan zij in dit

werk de beginselen uiteenzet en waarvoor zij op deze manier aanhangers tracht te winnen, in den zoeten waan, dat strekkingsromans daarvoor geschikt zijn, ofschoon de ondervinding bewijst, dat dienende kunst al heel licht tot de onhandigheden van Jocrisse vervalt en benadeelt wat zij tracht te bevorderen.

De romanschrijvers en schrijfsters zijn met hunne kunst geleidelijk voortgeschreden op de lange baan, die van 1830 tot het einde onzer eeuw loopt, en waarvan het besluit, ook zonder opzettelijke richtingswijziging, in menig opzicht verschilt van het begin. In de eerste, romantisch-epische periode, die door de romans van Van Lennep gekenmerkt wordt, waren avontuur- of intrigeromans aan de orde. De romanhelden werden slechts oppervlakkig gekarakteriseerd, eer nog getypeerd; alle kunst werd aan de beschrijving van uiterlijkheden, geleidelijke verwikkeling en verrassende ontknooping besteed. Meer en meer echter begon men werk te maken van karakterteekening, en wel, in overeenstemming met hetgeen in de dramatische kunst werd verlangd, van de langzame ontwikkeling der karakters te midden en ten gevolge van de handeling. In dezen karakterroman heeft Mevr. Bosboom-Toussaint bij ons het hoogste bereikt. De invloed van Walter Scott was meer en meer geweken voor dien van andere Engelsche schrijvers, zooals Bulwer, George Eliot, Ouida, of ook van Fransche als George Sand en Octave Feuillet, in mindere mate ook van Duitsche als Freytag of Spielhagen en bij enkelen ook van Auerbach.

Doch ook in andere landen, en in Frankrijk het eerst, veranderde de karakterroman allengs van aard. In plaats van uit de daden der menschen hunne karakters op te maken door middel van eene intuïtieve verbeelding, en alzoo de practische menschenkennis als grondslag voor de karakterteekening te gebruiken, begonnen de schrijvers te liefhebberen op het gebied der wetenschappelijke psychologie, die juist in het laatste kwart onzer eeuw een zoo geliefd studieveld was geworden. En die liefhebbers trachtten nu ook de natuurwetenschappelijke methode der geleerden te volgen: zij gingen proefondervindelijk te werk; doch daar ieder slechts één sujet tot zijne beschikking had, waarop hij zijne proeven kon nemen, namelijk zich zelf, begonnen de schrijvers eene ijverige studie van zich zelf te maken, zich opzettelijk in verschillende omstandigheden te brengen, ten einde te weten te komen, wat zij daaronder zouden gewaar worden en gevoelen. Zij beijverden zich te doen als Heine's aap, die zijn eigen staart braadde om tegelijk objectief dat braden waar te nemen en zich ook subjectief des bradens bewust te worden. Dat zich van binnen bekijken valt samen met de neiging tot de lyrische poëzie, die, zooals wij reeds opmerkten, de poëzie van het laatste gedeelte onzer eeuw is geworden. Maar daar iedere ernstige studie gepaard gaat met liefde voor en hooge waardeering van het object der studie, leidde deze zelfbeschouwing tot groote zelfingenomenheid, tot een geloof aan de middelpuntigheid van eigen persoonlijkheid. Een krachtigen steun vond dat geloof in het wetenschappelijk subjectivisme of relativisme, dat de buitenwereld leert beschouwen als gewrocht van wil en voorstelling.

Bij gezonde naturen bezit eene dergelijke wetenschappelijke overtuiging

een tegenwicht in de behoefte om met die wereld van eigen voorstelling mee te leven, alsof het eene echte buitenwereld was; maar wanneer door ziekelijke afwijkingen het evenwicht verbroken is, begint het subjectivisme onbeperkt te heerschen en de eenige prikkel te worden voor alle daden. Ongelukkig is juist het laatste kwart onzer eeuw overvloedig in ziekelijke afwijkingen van neurasthenischen en hysterisch-melancholischen aard. Tegelijkertijd werden deze ziekelijke afwijkingen ook wetenschappelijk bestudeerd, bv. door mannen als Charcot en Lombroso, en deze brachten allerlei vraagstukken onder de aandacht van leeken, die er als ongehoorde wonderen het grootste belang in begonnen te stellen: hypnotisme, somnambulisme en dubbelleven, nauwe verwantschap van genialiteit en perversiteit, ontoerekenbaarheid en erfelijkheid. Dat alles werd interessant gevonden en aangegrepen als stof voor den roman: ook hier te lande, en in 't klein bijna door ieder, die het moderne leven meeleefde. Zoo werd geboren wat wij den pathologischen roman kunnen noemen, met zielszieken als helden, levende in eene ook bij voorkeur als ziek voorgestelde maatschappij. „Something is rotten" scheen het wachtwoord van dezen tijd, telkens herhaald, of slechts met moeite teruggehouden. De groote hartstocht van dezen tijd werd de hartstocht om medelijden te gevoelen met al wat ongelukkig schijnt, maar het meest met den ongelukkige, die men zelf is. Tevredenheid werd in veler oog eene ondeugd; zelfs in de zon behoorde men alleen de vlekken te zien. Eene aesthetiek van het leelijke bestond niet meer: want het leelijke was mooi geworden.

Dat een groot kunstenaar ook met deze elementen wel een groot kunstwerk kan scheppen, wie zal het betwijfelen? In Zola heeft men er het overtuigend bewijs van. Als geniaal dichter heeft hij een kolossaal pathologisch epos gewrocht, waarin één zielziekte optreedt in de verscheidenheid van hare eigenaardige openbaringsvormen; en opdat wij gelooven zouden aan de waarheid van zijne voorstelling, heeft hij de leelijke werkelijkheid, die zij noodzakelijk tot achtergrond moest hebben, zoo nauwkeurig bestudeerd, dat hij den indruk heeft kunnen maken van naturalist te zijn van top tot teen. Zóó is hij ook genoemd, maar hij neemt zijne lezers beet: hij is alles eerder dan naturalist, want vèr boven zijne grootsche schepping staat hij zelf, de schepper met zijne onuitputtelijke verbeelding, de idealist in merg en been; en hij lacht in stilte de prozaïsche schepselen uit, die zijn werk bewonderen of beschimpen als photografie eener belangwekkende of afstootende werkelijkheid, er zich in verkneukelend, een ideëel kunstwerk geschapen te hebben, eene reusachtige tragedie met den ten ondergang gedoemden daemon der zielsziekte tot held en den triomf der geestelijke gezondheid als catastrophe.

Vergelijken wij nu met Zola den Nederlandschen romanschrijver, die in de laatste tien jaar den meesten opgang gemaakt heeft, Louis Couperus. Ook hij heeft ons in zijne werken zielszieken, gedegenereerden, geschilderd: in „Eline Vere" (1889), „Noodlot", „Extase" en „Eene illusie". Ook hij heeft met scherpen blik de werkelijkheid waargenomen en met stipte zorgvuldigheid afgeteekend; maar daar zijne verhalen meestal spelen in meer aristocratische kringen, dan die van Zola, is de omgeving zijner helden en heldinnen niet zóó plat, in elk geval niet zóó grof en vies als

zij bij Zola dikwijls is. 't Schijnt zelfs, dat onze schrijver van Zola's werkelijkheid een' afkeer gevoelt. Niet in kroegen en bordeelen, niet in de krotten der armoede en ellende voert hij ons, maar in salons en boudoirs laat hij ons in kleine bijzonderheden al het platte der alledaagsche werkelijkheid zien: de verfijnde luxe der mode, geschilderd in de daarbij passende Fransche magazijnwoorden; de geheimen van het toilet, ingefluisterd in de taal der modistes en maîtres-tailleurs. Hij doet ons het kleven der veelsoortige pomades, de streeling der huid door lenige zijde of donzig fluweel voelen, en leert ons het onderscheid ruiken tusschen verschillende parfums met eene zaakkennis, die menigen kapper beschaamt. Zoo geeft hij ons voor het grofzinnelijke het fijnzinnelijke, voor het vieze het viezerige te zien, te ruiken, te voelen; en in die wereld van platheid is het, dat zijne zielszieken wegkwijnen en ten slotte ondergaan. En toch, trots zijne verwantschap met Zola, maakt hij met zijne werken niet denzelfden indruk als deze. De oorzaak daarvan is, naar het mij voorkomt, dat Couperus niet als Zola staat boven de wereld zijner fantasie: het lyrische van de periode, waartoe hij in tegenstelling tot den ouderen Franschen meester behoort, dwingt hem, in zijne helden ook een deel te leggen van zijne eigen ziel, mee te deelen in hunne futile, ongezonde belangstelling; en door zijn talent van schrijven en de fijnheid zijner psycho-pathologische opmerkingen wekt hij ook bij zijne lezers, wanneer hun zenuwleven ten minste niet volkomen gezond is, eene neiging om met zijne helden en heldinnen te sympathiseeren en alzoo min of meer het proces der wegkwijning met hen mee te doorleven. Daardoor geven zijne — ieder op zich zelf staande — ziektegeschiedenissen aan menigen lezer een gevoel van onlust, in plaats van den diepen en in waarheid verheffenden indruk, dien Zola wekt, dat de geestelijk-zieke moet ondergaan, zal de wereld behouden blijven in hare frischheid en kracht.

Met zijne latere romans, afgezien van den laatsten „Metamorfoze" (1897), heeft Couperus het gebied der pathologie verlaten, met zijn „Majesteit" (1894), „Wereldvrede" (1895) en „Hooge troeven" (1896). Vooral „Majesteit" werd daarom door menigeen met vreugde begroet, en „Wereldvrede" kan er eigenlijke het tweede deel van genoemd worden. Met deze werken heeft de schrijver zich losgerukt van de hem naar beneden trekkende koorden van het lyrisme en heeft hij eene vlucht genomen, die hem als een meester verheft boven de wereld zijner schepping. Hij heeft zijne hooge idealen neergelegd in die schepping, al wilde hij ook waar blijven en daarom tevens die idealen voorstellen als op onze wereld alsnog onvatbaar voor verwezenlijking. Zijn werk is in zekeren zin een historische roman, maar het onderwerp is eene historie, die nog maar voor een klein deel, onder andere namen, is gebeurd en in haar geheel nog gebeuren moet of althans nog gebeuren kan. Met die romans heeft Couperus als kunstenaar zich vrijgemaakt, en dat heeft ook een gunstigen invloed gehad op zijn stijl. Van nuffige gemaniëreerdheid heeft hij zich grootendeels (schoon nog niet geheel) ontdaan; zijne taal is dichterlijker, artistieker geworden. Of eindelijk door hem ten volle bereikt zal worden wat het hoogste in den stijl is: edele eenvoudigheid bij grooten rijkdom en onmiddellijke duidelijkheid en waarheid van uitdrukking? Wij willen het hopen en vertrouwen.

VII.

Aan de spits der jongere dichters, die tusschen 1840 en 1860 het levenslicht zagen, staat zonder twijfel H. J. A. M. SCHAEPMAN, de veelzijdig begaafde: geleerde, staatsman, redenaar en bovenal en in alles dichter. Vroeg ontwikkeld, trad hij reeds op in de periode der ouderen en wel met een gedicht, dat hem aanstonds stempelde tot den Katholieken dichter bij uitnemendheid, het gedicht „De Paus" (1866). In taal, toon en stijl toonde het ten duidelijkste den invloed van Bilderdijk en diens school, waaraan de dichter ook later getrouw bleef, zoodat hij met volle recht de Da Costa van het Katholicisme mocht worden genoemd. Ook waren het voornamelijk tijdzangen, waarin hij verder, evenals eenmaal Da Costa, zijne dichterlijke geestdrift uitstortte, zooals het gedicht in zes zangen ter verheerlijking van Paus Pius IX: „De Eeuw en haar Koning" (1867), door „Het lied des Konings" (1869) gevolgd; en wat later onder den indruk van den voor Frankrijk en zijn' keizer zoo tragisch verloopen oorlog met Duitschland: „Parijs" (1872) en „Napoleon" (1873). Alle zijn zij rijk aan stoute beelden, die elkaar als verdringen, soms ook wel zoodanig in elkaar opgaan, dat de lezer genoodzaakt is, door in gedachten het ontbrekende aan te vullen, de anders hinkende metáphoren tot haar recht te doen komen: een gebrek dat men overigens gaarne wil vergeven, omdat het getuigt van den gloed, die den dichter bezielde, toen hij schreef.

Afwijkend van inhoud en daardoor ook van toon is de dichterlijke behandeling der legende van „St. Maria, de zondaresse van Egypte", maar daarentegen mag weer als een zang des tijds beschouwd worden het schilderend loflied ter eere van „Vondel", omdat het gezongen werd in 1867 toen Vondel's standbeeld werd onthuld. Getuigt dit loflied van de liefdevolle studie, door SCHAEPMAN aan Vondel gewijd, ook uit de andere gedichten blijkt duidelijk, hoe grooten invloed Vondel's poëzie op hem heeft geoefend. SCHAEPMAN's laatste en uitvoerigste dichtwerk, „Aya Sofia" (1886), gewijd aan de in moskee verkeerde heilige Sophiakerk te Constantinopel, voert met de verbeelding naar het verleden terug, ofschoon de geest daarbij toch steeds van het heden vervuld blijft.

Als Katholiek dichter had SCHAEPMAN zich spoedig een groot aanzien verworven naast THIJM, dien hij bestemd scheen als hoofdvertegenwoordiger der Katholieke poëzie op te volgen. Toch is hem van de zijde zijner geloofsgenooten, bij alle bewondering voor zijne dichtgaven, nooit die innige vereering ten deel gevallen, die THIJM zoo ruimschoots heeft ondervonden. THIJM en SCHAEPMAN zijn dan ook zeer verschillende persoonlijkheden, geschikt om elkaar aan te vullen, niet om elkaar te vervangen. Vandaar dat SCHAEPMAN, ofschoon THIJM's „Dietsche Warande" nog voortbestond, voor zijne studiën en beschouwingen ook een eigen orgaan, „De (later „Onze") Wachter" (1871—83) uitgaf, waarmee hij in zijne kringen domineerde. Als indrukwekkend strijder, met metaalklank in zijne redenaarsstem zoowel als in het erts, waaruit hij zijne verzen giet, vormt SCHAEPMAM eene opmerkelijke tegenstelling tot THIJM, die, ondanks zijne strijdlustige natuur, het meeste overhelde tot mystieke devotie, waarin hij zelfs had kunnen opgaan, als hij in wat latere periode had geleefd. In zekeren zin zou men daarom de allermodernste poëzie eene

bastaarddochter kunnen noemen van THIJM's Muze, terwijl die van SCHAEPMAN, ondanks haar lyrischen vorm, zich blijft aansluiten bij den ouden trant der groote meesters, die hem frisscher voorkwam dan de nieuwere manier der jongeren.

Daar SCHAEPMAN zelf (in 1883) den stoot heeft gegeven tot het vormen van eene zelfstandige Katholieke staatspartij, mag er ook sprake zijn van eene uitdrukkelijk Katholieke poëzie, door bepaalde dichters vertegenwoordigd, gedeeltelijk ook in tijdschriften, die reeds door hun titel kleur bekennen, zooals „De Katholieke Illustratie" en „De Katholieke Gids". Tot deze dichters behooren de Dantevertaler JOAN BOHL, die in 1885 o. a. een' bundel „Canzonen" uitgaf, en Pater BERNARDUS VAN MEURS met zijn eersten, maar later van inhoud belangrijk gewijzigden bundel „Rijm en Zang"; met zijne honderd (in nieuwen druk tweehonderd vijftig) puntdichtjes, als „Pepermuntjes" (1875, 1888) gepresenteerd, en met zijne vriendelijke gedichtjes in Betuwschen tongval, samengevat onder den bescheiden titel „Kriekende Kriekske" (1879). Naast deze staan, als jongeren, de beide priesters, die wij ook reeds als schrijvers van letterkundige studies noemden, P. F. Th. VAN HOOGSTRATEN, wiens bundel „Gedichten" (1893) oud en nieuw in zich vereenigde, en G. JONCKBLOET, het eerst opgetreden met „Vlindertjes" (1881) en later o. a. met eene overbrenging van „Jesaia in Nederlandsche verzen" (1888); en, onder de jongsten, E. Th. J. BROM o. a. met „Felice en andere Gedichten" (1892) en A. M. J. BINNEWIERTZ met „Gedichten" (1898).

Buiten dezen kring staat Soera Rana (d. i. J. ESSER Jr.), van wien voor 't eerst in 1868 een bundel „Gedichten" verscheen, drie jaar later door eene nieuwe verzameling gevolgd. De titel van een derden bundel, „Met een meeuwepluim" (1884), is kenmerkend voor den aard dezer poëzie en herinnert, schoon de vorm moderner is, aan de „Windekelken" van HASEBROEK. Eene adelaarsvlucht, het is waar, neemt de dichter niet, maar vlucht is er in zijne poëzie toch wel. Het zijn liedjes van een zanger, die als kind de teeder-weemoedige gamalangtonen opving voor geheel het leven, die later genoot van de middeleeuwsche volksliederen en de Duitsche echo's daarvan in onzen tijd, en wiens ziel zich nog gaarne vermeit in de sprookjeswereld der jeugd, waarin de dieren spreken als natuurmenschen, zooals zij het ook doen in de kinderversjes van GOEVERNEUR, die aan duizenden onder ons al sinds eene halve eeuw den eersten indruk hebben gegeven van eene wereld der verbeelding. Verder moge Soera Rana bij voorkeur de poëzie vinden binnen den beperkten omtrek van huis en haard: voor velen, die poëzie van schoonheid niet kunnen scheiden, is het geen zaak haar daarbuiten op te zoeken, als zij niet verzekerd zijn, geheel uit eigen oogen te kunnen zien, en dus de pessimistische spiegelbeelden te kunnen missen, waaruit de werkelijkheid ons tegenwoordig van alle kanten met vertrokken facie tegengrijnst.

Een dichter van gelijke stemming was C. HONIGH, voor wien de lente des levens met haar vroolijken zonneschijn en hare zalige liefdedroomen zoo heerlijk bloeide, toen Potgieter in 1871 zijn eersten liederenbundel aanbeval als een geur- en kleurrijken bloesem, die rijpe vruchten voor de toekomst beloofde. Ook daarin een lieflijke naklank van middeleeuwsche lyriek, zelfs nu en dan in taal en rhythmus middeleeuwsch, maar overigens in een fijn gevoeld Nederlandsch, welluidend als zachte muziek. Deze

bloesem is ongelukkig niet tot vrucht gerijpt. Op zijne Lente volgde „Geen Zomer", en zoo noemde hij dan ook zijn tweeden en laatsten bundel (1880). Voor dezen te gevoeligen man was het leven al spoedig te zwaar geworden, omdat het niet van alle schoone dichterdroomen de verwezenlijking kon brengen.

Dat het leven een strijd is en ook zijn moet, besefte reeds van zijn optreden af MARCELLUS EMANTS. Als vertegenwoordiger van een jonger geslacht begreep hij, zich baan te moeten breken, en wel een eigen baan. Met SMIT KLEINE stichtte hij (1872) voor zijn jong Holland in „Spar en Hulst" een eigen orgaan, dat, later als „De Banier" herdoopt, voortbestond tot 1880. Maar Jong Holland schaarde zich niet in dichte gelederen onder die banier en Oud Holland, dat eer met onverschilligheid dan belangstelling haar had zien ontplooien, rouwde het niet, dat zij ten slotte moest ophouden te wapperen, kort nadat EMANTS' eerste groote gedicht „Lilith" verschenen was als eene geloofsbelijdenis in het gewaad der allegorie. Voor verhaal en samenspraak is daarin de rijmlooze vijfvoet gekozen. Naar den inhoud is het gedicht eene tragedie van den wellust die het menschelijk geslacht uit het Eden der zaligheid heeft verdreven. Lilith is voor den modernen dichter wat Lucifer was voor den middeleeuwer en voor onzen grooten zanger der zeventiende eeuw: de naar de aarde gebannen engel des lichts, die voor het menschelijk geslacht — in dit gedicht haar eigen nakroost — tot een engel des verderfs wordt. Maar Lucifer werd gebannen om zijne eer- en heerschzucht, die hier geallegoriseerd optreden als dienende, later onafhankelijk geworden zusters van Lilith; en Lilith zelve, de zinnelijke lust in vrouwengestalte, wordt van Gods troon weggestooten alleen omdat zij als gehoorzame dienares in volle onschuld genoten had van de zaligende omarming der godheid. De vloek der verbittering, die dat onrecht uitlokt, is de weerklank van het pessimisme in het hart van den dichter. Of hij op zijne beurt het recht had zich Jehova voor te stellen, gelijk hij in dit stout gefantaseerd poëem heeft gedaan, als een Oostersch despoot, die naar willekeur zijne uitverkorenen verheft en vernedert? Of hij de grootste helft van de waarheid aanschouwde, toen hij liefde en vriendschap evenzeer in den wellust zag ondergaan als gemoedsvrede en idyllische bekoring? EMANTS behoort tot de zonen van Prometheus. Ook is het Oostersche, maar door het Christendom naar het Westen overgebracht, geloof hem vreemd, dat er verband bestaat tusschen de zaligheid van den wellust en den zegen, die er op rust, daar alleen hij den mensch in staat stelt, zich boven het eindige te verheffen door het aartsvaderlijk bewustzijn van onsterfelijk voort te zullen leven in een zich telkens verjeugdigend nageslacht. Wie bezield is door dat geloof, kan een gedicht als „Lilith" niet schrijven; maar, evenmin kan hij dat, in wiens gemoed eene snaar meetrilt, wanneer hem uit de classieke oudheid de lofliederen tegenklinken voor de „alma Venus", die, overal waar zij zich vertoont, de aarde met bloemengeur vervult en doet zwellen van overvloed. EMANTS echter is geen vriend der classieken: het is alsof de bergen en fjords van het Noorden een somber en diep gepeins in hem gewekt hebben, dat zich ergert aan de luchtige vroolijkheid der Olympiërs, en dat hem ook zijn tweede gedicht, „Godenschemering" (1883) ingaf. Daarna is EMANTS weer tot zijne oude liefde, het tooneel

teruggekeerd, en heeft hij het proza, als kunstvorm gekozen om in novellen fijn psycho-pathologische studiën te geven, zooals hij er reeds tegelijk met „Lilith" eene in zijn „Fanny" had geschonken. En toch had hij de eerste dichter van het eind onzer eeuw moeten worden, als de beloften bij zijn optreden in vervulling gegaan waren.

In zijne wereldbeschouwing aan Esser, maar door zijn gevoel nog nader aan Emants verwant is de bescheiden, maar daarom niet minder verdienstelijke dichter W. L. Penning, die zijne eerste gedichten onder den titel „De tienden van den oogst" in 1882 onder het pseudoniem M. Coens uitgaf en ze later door eene „Schakeering" (1886) in proza en poëzie liet volgen, om zich in den allerlaatsten tijd nog eens in „Benjamins vertellingen" (1898) te laten hooren. Met dit laatste werk schildert hij in aantrekkelijk eenvoudigen trant een verleden, dat hij vroeger had bezongen met zacht en innig gevoel, waarvan, ondanks de eenigszins weemoedige bijtrillingen, de grondtoon eene blijmoedige en daardoor ook voor anderen opwekkelijke, verwarmende liefde is.

Tusschen de poëzie van Emants en die van Honigh staan de liedbundels van hun' tijdgenoot M. G. L. van Loghem, die zich het eerst als de Sneeuwbloem (Fiore della Neve) van het Noorden voorstelde aan het publiek, waarvoor hij zong van de Roos uit het Zuiden, de Spaansche Rosaura met al hare weelderige schoonheid en verraderlijke grilligheid. Op dit verhaal in liederencyclus „Eene liefde in het Zuiden" (1881) volgden van hem nog andere in denzelfden trant: „Liana" (1882), „Van eene Sultane" (1884). enz. Zij dragen alle denzelfden stempel van het romantische. Het verhaal dient er slechts om de liederen te verbinden en den dichter te veroorlooven zijn hart te wijden aan eene andere, denkbeeldige wereld, dan die waarin hij leeft en die zijn gevoel niet bevredigt. Het is de wereld der zinnelijke schoonheid, die hem bekoort en verwarmt zonder hem juist in gloed te zetten. Met zijne poëzie vertegenwoordigt Van Loghem in onze litteratuur van het laatste kwart onzer eeuw het gematigd, zich beheerschend sensualisme der verbeelding, dat nog terecht een heiligen schroom heeft voor het later brutaal optredend sensualisme der werkelijkheid. Zijne dichtbundels spreken dan ook meer tot de zinnen dan tot het gevoel en den geest, en zij doen dat vooral door de taalmuziek die er uit tegenklinkt en waarin de dichter m. i. nauwelijks door een enkelen van de later opgetreden dichters is geëvenaard, ondanks hunne theoretisch gewilde, kunstig berekende klankspelingen in eene nieuwe, daarvoor opzettelijk gevormde taal.

Met zijne kleine bundeltjes voert van Loghem ons terug naar de romantiek van Victor Hugo, zooals die vijftig jaar vroeger door Beets en Ten Kate bij ons was ingeleid. Ook de echte romantiek der middeleeuwen herleefde met haar lieflijk wondergeloof in Honigh's bewerking der Sproke van Beatrys (1879) en hare fantastische avonturenjacht in den Walewein (1890), dien G. H. Betz vernieuwd van taal en rijk geïllustreerd uitgaf, maar dien hij door episodische uitbreiding van het oude verhaal noodeloos trachtte op te sieren, zonder daarmee echter een persoonlijken weerklank van de Oudbritsche romantiek te willen geven, zooals Tennyson had gedaan. Romantisch in Duitschen geest en vrijen rhythmus, een voortklinken van Vosmaer's poëzie uit zijne eerste periode, naar het mij voorkomt, zijn de

„Gedichten" (1885, 1891) van P. A. M. Boele van Hensbroek, waarbij zich weer aansluiten de „Aquarellen" (1887) van Marie Boddaert, de „Bonte Schelpen" (1887) van Elise Knuttel-Fabius, de „Zangen der Zee" (1888) van Louise van Nagel, en de „Noordzeekinderen" (1892) van Florentijn (d. i. W. C. Capel). Ook enkele anderen, die later tot proza zich zouden bepalen, traden aanvankelpk als dichters op, zooals W. G. van Nouhuys, die onder het pseudoniem G. Waalner eerst „Poëzy" (1879) en later „Gedichten en Gedachten" (1882) uitgaf, en Louis Couperus met de liefdezangen, waaruit hij „Een Lent van Vaerzen" (1884) vormde, en vervolgens met zijn „Orchideeën (1886) in poëzie en proza.

Van de dichters uit deze periode kunnen wij, als wij Schaepman en Emants uitzonderen, zeggen: meer zacht gevoel dan stoute verbeelding, meer teerheid dan kracht, meer lieflijke droombeelden dan verheffende gedachten. Zich krachtig te handhaven, toen de stormen opstaken, wie van hen heeft dat vermocht! Wie van hen heeft toen pal gestaan voor de kunst, die hem lief was, pal gestaan met het vlammend zwaard der verdediging in de sterke vuist!

Was het te voorzien, dat er stormen zouden opsteken? Uit de windstilte, die er aan voorafging, zou men het misschien hebben kunnen opmaken. Het is bekend, dat er na 1870 jaren lang niet alleen op het gebied van handel en landbouw, maar ook op ieder ander, lusteloosheid heerschte. Het woord „malaise" lag in ieders mond bestorven. Vooral ook ten aanzien van de poëzie nam die lusteloosheid hand over hand toe bij het publiek, dat voor verzen meer en meer onverschillig was geworden. Reeds merkten wij op, dat het er na aan toe was, poëzie voor iets verouderds te verklaren, dat weldra voor goed zou worden verdrongen door het proza. Het verstand was al te eenzijdig ontwikkeld, met het gevoel werd gespot als met eene zwakheid, en te veel verbeelding werd gevaarlijk geacht, zoodat zelfs voor kinderen sprookjes als die van Moeder de Gans werden afgekeurd. Daarbij kwam, dat de vertegenwoordigers der verstandsverheerlijking dikwijls menschen waren van halve of kwart kennis, die van niets wilden hooren, dan van het weinige, dat zij meenden zeker te weten en dat voor hen *de* wetenschap was, of wereldwijzen, die vooral het verstand aanbaden, omdat zij daarin het middel zagen om in de practijk vooruit te komen, zonder te beseffen, dat vooruitgang in aanzien en geldbezit het geluk nog niet aanbrengt. Voor deze was alleen goed wat nuttig scheen. Die geschriften waren het beste, waar wat uit te leeren viel. Vandaar dat zuivere kunst minder in tel was, dan die werken (romans meestal), die het nuttige met het aangename vereenigden en in min of meer artistieken vorm quaesties van den dag behandelden. Inhoud werd hooger geacht dan vorm. De vorm van een kunstwerk was reeds goed genoeg, als de stijl maar behoorlijk was. Verder moest een kunstwerk in geen enkel opzicht in strijd komen met de uitkomsten der wetenschap. Wie deze over het hoofd had gezien, heette een slecht kunstenaar. In den historischen roman werd een vergrijp tegen de geschiedenis zwaarder aangerekend dan een tegen de kunst. Op het tooneel bedierf voor menigeen een anachronisme in kostuum of decoratief den indruk van het beste drama. Wie het dagelijksch leven schilderde, moest dat doen met de getrouwheid van den photograaf. Met

de werkelijkheid werd eene ware afgoderij gepleegd, en bij karakterteekening, die in den roman allengs hoofdzaak was geworden, moest men zoo nauwkeurig alles verklaren en motiveeren, dat ten slotte niet meer menschen en gebeurtenissen de stof der romans werden, maar de abstracte ontwikkeling der karakters. En werd er gezondigd tegen de eischen des tijds, dan was de critiek dadelijk bij de hand om in geestige bewoordingen, of, als die ontbraken, in straffe termen hare ontevredenheid uit te spreken. Prijzen gebeurde met een genadig knikje, maar zelden zonder dat het hinkende paard achteraan kwam in den vorm van een zondenregister: dikwijls ook liep het hinkende paard voorop. Dat moest de kunstenaars ontmoedigen. Wat zij met teer gevoel hadden neergeschreven, werd met ruwe hand betast en beduimeld. Als een emmer koud water plaste de critiek op het vuur van hunne geestdrift en doofde het uit. En erger nog! Ook de lezers leerden daardoor critisch te worden en namen niet meer vertrouwend in de hand, wat de kunst hun bood, in de verwachting, onder den invloed van het kunstwerk te zullen geraken; neen, zij maakten onder het lezen hunne op- en aanmerkingen om die te berde te kunnen brengen, als het werk besproken werd. Wie onvoorwaardelijk bewonderde, zou den schijn op zich geladen hebben, of hij nog nooit iets had gelezen, of hij de werken der groote genieën niet kende, waarbij toch immers niets van het nieuwe te vergelijken was. Dat de critiek altijd even ernstig was, behoeft daaruit nog niet te volgen. Met een zeker apparaat van critische termen was men criticus.

Geen wonder, dat tegen zulk een toestand — ik moge dien misschien wat te donker geteekend hebben, maar onjuist, meen ik, niet — verzet moest ontstaan, vooral onder de jongeren, die behoefte kregen om weer in vuur te geraken en te bewonderen. Tegenover het verstand wilden zij aan het gevoel zijne rechten hergeven, ja, het moest in de kunst weer hoofdzaak worden en haar de onafhankelijkheid terugschenken, die zij als dienares van moraal, philosophie en politiek had verloren. De kunstenaar moest meer zijn dan photograaf der werkelijkheid. De schilders konden dat het eerst begrijpen, omdat zij van zelf met den photograaf in concurrentie waren gekomen en het publiek op weg was de lichtbeelden te verkiezen boven hunne penseelingen der werkelijkheid, die toch zóó getrouw niet konden zijn, als wat het zonlicht in verbond met de chemie wist voort te brengen. Zij zagen in, dat hun doel een ander moest wezen: het weergeven van den persoonlijken indruk, dien hun kunstenaarsoog van de werkelijkheid had gekregen. Reeds hadden zij Frans Hals en Rembrand leeren bewonderen als degenen onder onze oude schilders, die het meest in dien geest hadden geschilderd: nu stelden zij ook onder hunne tijdgenooten het hoogst, wie daarnaar het meest hadden gestreefd: Bosboom en Israëls vooral, en dan ook jongeren als Mesdag, Mauve en Maris, die weldra de toongevers in de schilderswereld waren geworden, en ook voor de woordkunstenaars de leermeesters. Wat was ten slotte die zoo vergode werkelijkheid voor den kunstenaar? Een fantoom zijner voorstelling, leerde immers de wijsbegeerte reeds sedert het optreden van Kant. Niet in die werkelijkheid was de waarheid te vinden, niet buiten den mensch, maar in zijn' geest, in zijn hart. Waarheid was voor den kunstenaar de zuivere onvervalschte afbeelding of verklanking van zijn geest en gemoed, zijn

eigen zelf. Daarom was het lierdicht de hoogste kunstvorm; ook in episch verhaal en drama moest de subjectieve klank van het lierdicht zich doen hooren. De scheiding der kunstvormen was willekeurig geweest: het product van abstraheerende aesthetica; in hun wezen waren alle kunstvormen één en zelfs de beeldende kunsten waren nauwer aan de poëzie verwant, dan men vroeger had geleeraard. Zij verschilden alleen in de middelen, waarmee zij werkten, en voor den dichter was het woord het middel.

Maar dat woord was tevens een deel van hem zelf: het ging van hem uit en moest dus ook, om eene ware uiting te zijn van zijn eigen zelf, door hem in heel zijne kracht, in zijne volle beteekenis worden begrepen. Het moest voor hem leven. Dat deed het niet voor ieder. Er had zich, zooals te allen tijde en overal waar de litteraire kunst zich ontwikkelde gebeurd is, eene poëtische en rhetorische taal gevormd, verschillend van de alledaagsche spreektaal en gewone schrijftaal door het handhaven van overigens verouderde woorden en zinswendingen, door het gebruiken van nieuwe woordscheppingen, die den dagelijkschen spreekkring nog niet binnendrongen of, als te hoogdravend, daarvoor ook ongeschikt waren, maar vooral verschillend door eene beeldrijkheid, die in het gewone didactische en betoogende proza nauwelijks kon worden geduld, omdat beelden slechts vage of eenzijdige voorstellingen wekken, waardoor zij ongemerkt den scherpsten geest op een dwaalspoor kunnen leiden. De kunst daarentegen wil in vervoering brengen, zoowel in de Duitsche als in de Nederlandsche beteekenis des woords, en spreekt daarom gaarne in beelden. Langzamerhand echter krijgen die beelden eene even bepaalde beteekenis, als ieder ander woord; dan dalen zij ook af tot de gewone taal, die ook versteende beeldspraak is, en verliezen zij voor den kunstenaar hunne eigenaardige waarde, al moet hij ze blijven gebruiken, zooals hij het doet met alle gewone woorden, mits ze maar niet plat of onedel zijn. Wanneer echter die beelden versteenen zonder in de gewone prozataal opgenomen te zijn, dan vormen zij eene traditioneele dichtertaal, die, ofschoon langs historischen weg ontstaan, den indruk maakt van het conventioneele. Worden zij gebruikt in de oorspronkelijke beteekenis, waarin zij beelden waren, en treden zij, blijkens den samenhang, in hun beeldend karakter op, dan herleven zij weer voor een oogenblik; maar doen zij dat niet, dan zijn zij als gedroogde bloemen met strooachtig uiterlijk en muffen reuk; en de poëzie, waarin zij in al te groot aantal voorkomen, verraadt er zich door als niet onmiddellijk uit de ziel van den dichter voortgekomen, als niet waar in hare uiting. Zij is proza, maar vertaald in eene aangeleerde dichtertaal; en omdat zij zelve niet uit het levend taalgevoel is geboren, kan zij ook moeielijk leven wekken door hare taal.

Men had nu allengs genoeg gekregen van die taalwassenbeelden met hunne glazige oogen en eischte nieuwe beelden. Was de bestaande woordenschat niet toereikend om ze daarmee voor den geest te doen verrijzen, dan kon men nu weer nieuwe woorden vormen door samenstelling en afleiding, zonder zich te laten afschrikken door een schoolmeesterachtig: „dat zegt men niet!" maar dat met een profetisch: „dat zal men zeggen!" beantwoordend. Evenzoo kon men uit tongval of alledaagsche spreektaal woorden en spreekwijzen in de poëzie invoeren, die tot dusver ondichterlijk hadden geklonken, maar zouden ophouden dat te doen, als de gedachte

van den dichter ze maar wist te adelen. Tevens zou de breede kloof, die er tusschen spreektaal en schrijftaal bestond, een weinig kunnen worden vernauwd. Zoo zou de taal in haar geheel verfrischt en verjeugdigd worden, terwijl de poëzie zich trachtte los te maken van de geijkte phrases der dichtertaal en meer naar waarheid in het woordgebruik streefde.

Ook die nieuwere denkbeelden en verlangens waren niet zonder eenzijdigheid. Tegenover het tyranniek nivelleerend objectivisme, dat in zijn overmoed het objectieve met het absolute had vereenzelvigd, en ter wille van den band der samenleving te weinig ruimte liet voor de ontwikkeling der persoonlijkheden, legden de nieuweren allen nadruk op de waarde van het subjectieve, alsof in die richting der oneindigheid het absolute dan wel te grijpen ware; zonder genoegzaam in aanmerking te nemen, dat de objectieve wereld, zij moge dan eene fictie zijn, voor den subjectiefsten mensch eene noodzakelijke fictie is. Zij vergaten, dat ook van den dichter, evenals van ieder mensch op ieder gebied, het hoogste streven moet zijn, zich eene wereldbeschouwing te verwerven, waarbij men tegelijk in zijne ondergeschiktheid aan de buitenwereld kan berusten — als het deel berust in zijne ondergeschiktheid aan het geheel — en tegelijk zich van zijne onafhankelijkheid als individu kan bewust blijven; want wie dat niet geleerd heeft, verstaat de kunst van leven niet, en die kunst is voor levende wezens de voornaamste, ja, de alomvattende kunst.

VIII.

De nieuwere kunstopvatting had niet alleen aanhang gevonden bij vele jongeren, zooals ook min of meer uit hunne poëzie was gebleken, maar ook bij verscheidene ouderen. Tot de laatste behoorde o. a. WILLEM DOORENBOS, die met zijn zelfstandig en ruim begrip van geschiedenis en letterkunde jaren achtereen over die vakken boeiende en bezielende voorlezingen hield en omstreeks 1880 ook een' kring van leerlingen had gevormd, bereid om de nieuwere opvatting te verkondigen en in kunstwerken te belichamen. Met anderen stichtten zij te Amsterdam een letterkundigen kring, dien zij onder het patronaat van VOSMAER's dubbelganger Flanor stelden. In het weekblad „De Amsterdammer" zagen zij een tijdlang hunne beschouwingen geplaatst; maar de jongsten en driftigsten onder hen, verstoord over het weinig gunstig onthaal, dat zij bij „De Gids" hadden gevonden, haakten naar het einde der leerjaren en het oprichten van een eigen orgaan, waarin zij voor hunne denkbeelden zouden kunnen strijden. Dat eigen orgaan verscheen in 1885 onder den titel „De Nieuwe Gids".

Toch dagteekenen de aanvoerders het begin der nieuwe beweging niet van dat jaar, maar van eenige jaren vroeger, omdat zij als hun voorganger beschouwden den jong gestorven JACQUES PERK, die in 1878 zich het eerst had laten hooren en wiens nagelaten „Gedichten" in 1882 waren uitgegeven met eene voorrede van VOSMAER en eene inleiding van KLOOS. De vorm er van was opmerkelijker dan de inhoud, die, op het ideëele gericht, van hooggestemd zelfgevoel en groote kunstliefde getuigde. Historisch het meest opmerkelijke er van was de keus van den sonnetvorm, waarin zelfs een geheele cyclus „Mathilde" gedicht was. Voor eene richting, die vormschoon boven belangwekkenden inhoud stelde, was het sonnet

een aantrekkelijke strophenvorm. Onze vertaling „klinkdicht" bewijst reeds, dat klinken, en wel door middel van grooten rijmrijkdom, er van oudsher het wezenlijke van geacht werd. In die talen nu, waarin het gemakkelijk valt, ongedwongen rijmen te vinden, in de Romaansche talen dus, behoort het te huis, en dat Petrarca er zijne liefde in had vereeuwigd, maakte het al vroeg tot een hoofdvorm der renaissance-poëzie, een troetelkind ook van Ronsard en zijne school. Vandaaruit kwam het in de 16e eeuw ook tot de Engelschen en tot ons, en in den aanvang van de 17e eeuw hebben onze beste dichters er hunne krachten aan beproefd. Doch in de Germaansche talen, waarin bijna alleen de wortelklanken der woorden klemtoon hebben en de uitgangen afgesleten of klankloos geworden zijn, kon dientengevolge wel grooter rijmverscheidenheid heerschen, omdat de rijmklanken talrijker zijn, maar de groepen van bijeenbehoorende rijmklanken zijn daarom zelf ook weer kleiner dan in de Romaansche talen met hare klinkende uitgangen en golvende accentuatie. Zoo is het dan voor den dichter in eene Germaansche taal veel moeielijker zonder gezochtheid en zinverwringen te rijmen, dan voor een Romaan, en vereischt dus voor hem het maken van sonnetten een groot meesterschap over de taal. Wie dat niet bezit, vervalt allicht tot erbarmelijk geknutsel, en afkeer daarvan deed al spoedig bij ons, zooals trouwens ook in Frankrijk, den sonnetvorm in onbruik geraken. Met de romantiek herleefde het klinkdicht op het eind van de 18de eeuw, maar strenger werden toen nog de eischen, die men er aan stelde, zoodat het bij ons maar zelden, in Duitschland nu en dan door de groote meesters werd beproefd. Perk stelde zich dezelfde strenge eischen als b.v. Schlegel en Goethe hadden gedaan, en wist daaraan — zijn jeugdigen leeftijd in aanmerking genomen — bewonderenswaardig goed te voldoen.

Gelijke en steeds toenemende kunstvaardigheid bij het „beeldhouwen" van sonnetten, zooals Perk het noemde, spreidde spoedig daarna Hélène Swarth (later mevr. Lapidoth) ten toon, die zich van dezen vorm wel niet uitsluitend, maar toch telkens weder en blijkbaar bij voorkeur bediende in hare, elkander op den voet volgende, bundels „Bloemen" (1883), „Blauwe bloemen" (1884), „Beelden en Stemmen" (1887), „Sneeuwvlokken" (1888), „Rouwviolen" (1889), „Passiebloemen" (1891), enz. Moeielijk zal men in de tweede helft onzer eeuw iemand kunnen aanwijzen, die zóó met de taal weet te tooveren, als deze dichteres. Zonder ooit die taal of den zin geweld aan te doen, weet zij aan hare sonnetten eene klankrijkheid en welluidendheid te geven, die in verrukking brengt. Daarbij is hare fantasie in het vinden van treffende beelden schier onuitputtelijk, hare taalschepping inderdaad taalverrijkend. In den geest der nieuwere aesthetiek is hare poëzie de ware, onvervalschte uitdrukking van de door haar ontvangen indrukken en van haar diep en innig gevoel. Wat den inhoud betreft, vertellen ons hare gedichten in chronologische volgorde de poëtische geschiedenis van een fijngevoelend vrouwenhart, waarin de liefde de eerste plaats inneemt. Na Eliza Post, op het eind der 18e eeuw, had geene vrouw het gewaagd de geheimen harer liefde zoo zonder eenigen schroom voor het publiek te onthullen, dat gelukkig uit bewondering voor den meesterlijken vorm met kiesche belangstelling die openbaringen heeft ontvangen. Aan belangstelling heeft het der dichteres niet ontbroken, en de geschiedenis

van een vrouwenhart — vooral als het klopt in de borst van eene kunstenares als HELENE SWARTH — is ook inderdaad belangwekkend. Gaarne wil men, hare sonnetten lezend, zich daarmee een oogenblik vereenzelvigen; maar te ontkennen valt het niet, dat daarbuiten nog eene geheele wereld ligt, die ook onze belangstelling verdient, en van die wereld vernemen wij door haar niets anders, dan wat daarvan toevallig met haar in aanraking kwam. Dat is de schaduwzijde der subjectieve poëzie, dat zij zich in zoo engen kring moet blijven bewegen, terwijl de neiging tot objectiveeren in staat kan stellen, de geheele wereld met den geest te omvatten.

Sinds PERK en HELENE SWARTH den sonnetvorm in eere brachten, is hij de hoofdvorm der lyrische poëzie van den laatsten tijd geworden: de geliefkoosde vorm der Nieuwegidsers en hunne leerlingen. Ongelukkig past die vorm eigenlijk maar half bij hunne kunstopvatting. Hij dwingt tot zelfbeperking, ernstig nadenken, oefening in de techniek, en verleidt zelfs den nauwgezetsten kunstenaar al te licht tot geknutsel. Regelmaat en strenge evenredigheid is de groote eisch, dien hij stelt. Zoo moet hij dan eene belemmering zijn voor wie spontane uiting, onmiddellijke uitdrukking van impressies het hoogst stelt en breken wil met de tradities aangaande klemtoon, caesuur en zuiverheid van rijm. Door dat laatste toch te doen hebben de Nieuwegidsers sonnetten geschreven, die door de vaders van het sonnet zouden gewraakt worden, en is het woord sonnet zelf voor hen een fossiel geworden, dat met „klinkdicht" niet meer te vertalen is. De vorm van vele hunner sonnetten is zóó, dat men verwonderd vraagt, waarom zij dan toch zoo angstvallig vasthouden aan die veertien versregels, in vier strophen door den druk afgedeeld, en aan dat bepaald aantal rijmklanken in bepaalde volgorde, terwijl de strophen enjambeerend in elkaar overgaan en toonlooze lettergrepen voor het oog als rijmklanken voorkomen zonder te klinken, dan in strijd met de toonregels onzer taal. Nu heeft het er veel van, of die sonnetachtige veertien verzen de onmisbare uniform zijn, waarin de nieuwere lyriek moet optreden om een fatsoenlijk uiterlijk te hebben.

Bij het eerste verschijnen van „De Nieuwe Gids" traden als redacteurs op: FREDERIK VAN EEDEN, FRANK VAN DER GOES, WILLEM KLOOS, WILLEM PAAP en ALBERT VERWEY. Over twee van deze kunnen wij kort zijn. PAAP had zich in 1884 door „Bombono's," een paskwil op eenige vertegenwoordigers der oude en moderne letteren, doen kennen, maar was geen kunstenaar in den engeren zin des woords, en heeft zich dan ook spoedig, de redactie verlatend, bij voorkeur aan de rechtspraktijk gewijd, om eerst in den allerlaatsten tijd met een roman voor den dag te komen. VAN DER GOES was door belangstelling in het tooneel tot de letteren gebracht, maar, zelf geen kunstenaar, bepaalde hij zich tot de critiek. Hij scheen bestemd, de Potgieter of Busken Huet der jonge generatie te worden; maar al spoedig bleek, dat hij de vlucht zijner mederedacteurs niet kon volgen. Zoolang zij tegenover ouderen den brutaal-familiaren toon aansloegen, waarmee zij hunne jeugdige bedeesdheid trachtten te overwinnen, kon de stem van VAN DER GOES meeklinken in het koor, want bij hem was die toon natuur: hij kende geen verlegenheid. Toen het evenwel in „De Nieuwe Gids" werd uitgesproken, dat de kunstenaar een fijner bewerktuigd wezen moest zijn dan de gewone stervelingen, en dat alleen even

fijngevoeligen als hij zelf hem konden begrijpen, moest het openbaar worden, hoe weinig de persoonlijkheid van VAN DER GOES in dien kring paste. In taal, stijl en kunstgevoel week hij ook al te zeer van de anderen af. Geestig te zijn zonder grofheid viel hem moeielijk; scherp te denken werd hem door het eenigszins fanatische van zijne geestesrichting belet, terwijl hij boeien moest door brutalen spot, daar de breedsprakige alledaagschheid van zijn' stijl anders licht zou hebben vermoeid. Zijne roeping was eene andere dan die van letterkundig criticus, en aan deze gaf hij gehoor, toen hij als hekelaar van de gebreken der maatschappij meeging strijden in het socialistische kamp.

De andere drie waren de eigenlijke Nieuwe Gidsmannen; maar zij hadden ook medewerkers buiten de redactie: aanvankelijk vooral FRANS NETSCHER, L. VAN DEYSSEL (d.i. KAREL ALBERDINGK THIJM), JAC. VAN LOOY en A. ALETRINO, alle prozaschrijvers. Zij zelve waren de dichters, met HELENE SWARTH, die vele van hare sonnetten het eerst in „De Nieuwe Gids" deed verschijnen. De eerste aflevering van het nieuwe tijdschrift wekte eenige verbazing, maar van anderen aard dan de latere zouden doen. Het prospectus, schoon in een deftig ouderwetschen stijl opgesteld, had op iets geheel nieuws voorbereid: daarin was gewezen op het bestaan van een „niet onbelangrijk verschil" met de denkbeelden der ouderen en op „groote wijzigingen," die dringend noodig waren en door dit tijdschrift zouden worden aangebracht. En wat de eerste aflevering bracht, was geheel in den geest van hetgeen reeds door vele andere jongeren was geleverd. VAN EEDEN gaf daarin het eerste gedeelte van zijn allegorisch-satirisch sprookje „De kleine Johannes," dat wel den dichterlijken aanleg van den schrijver bewees, maar niet zijne oorspronkelijkheid, daar het, behalve aan Woutertje Pieterse, sterk herinnerde aan de sprookjes van Hauff en nog meer aan die van Andersen, die al jaren lang de grootste bewondering hadden opgewekt en zich alleen door wat meer beknoptheid onderscheidden. VERWEY gaf er een deel van zijn nog in hetzelfde jaar volledig verschenen gedicht „Persephone," dat den leerling van VOSMAER verried. Alleen een viertal sonnetten van KLOOS hadden in hunne droomerigheid iets, bij ons althans, nieuws, ofschoon in de Duitsche en de nieuwere Fransche poëzie wel verwante verzen te vinden waren. Wat in den vorm toen nog onbeholpenheid scheen, bleek later opzet. De aesthetiek werd alleen vertegenwoordigd door een Fransch opstel over de suggestieve kunst en door eene verhandeling over het sonnet, die nu juist zooveel nieuws niet leerde.

Het nieuwe tijdschrift zou slechts weinig de aandacht getrokken hebben, als het niet spoedig polemisch, en wel op eene ongewoon heftige wijze, was opgetreden. De strijd echter werd niet met ridderlijke wapenen gevoerd, maar met den dorperlijken goedendag, vooral dikwijls met ridiculiseering en ironie, waarmee de lachers en de vrienden van slawatraakwat gewonnen konden worden. Onder de velen, wien men te lijf ging, behoorden in de eerste plaats TEN BRINK en TEN KATE. VAN EEDEN deed dat in spotverzen met zijne afzonderlijk uitgegeven, inderdaad niet onvermakelijke, „Grassprietjes door C. Paradijs" (1885); VERWEY deed het herhaaldelijk met zekere jongensachtige pedanterie, VAN DEYSSEL met een wild vernuft, dat zich niet kon bedwingen, ook in den strijd een middel

van kunstuiting zoekend, VAN DER GOES op eene wijze, die ten slotte door zijn' medestander NETSCHER (in „Lastertongen" 1890) moest worden afgestraft, toen het alweer TEN BRINK was geweest, dien hij op onridderlijken trant zocht te grieven en belachelijk te maken. En toch was TEN BRINK een van de weinigen, die den moed zijner overtuiging bezat en de geestkracht, om te midden van de stormen, waaraan hij was blootgesteld, zijne zelfstandigheid te bewaren. TEN KATE was de oude leeuw, die getergd werd, terwijl hij de klauwen niet meer kon uitslaan, maar had minder recht dan anderen om zich over de bespotting te beklagen, omdat hij immers zelf in zijne jeugd als Bragiaan het voorbeeld had gegeven en alzoo maaide wat hij gezaaid had. Maar in één opzicht had men zijn voorbeeld toch niet gevolgd. Men had verzuimd op te merken, dat iemand als TOLLENS door TEN KATE was gespaard. Maar Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT, POTGIETER, BEETS' dubbelganger Hildebrand, tot zelfs HOFDIJK toe, waren toch met eenige waardeering in „De Nieuwe Gids" besproken. 't Is waar. Ook kon alleen door die woeste aanvallen de aandacht van het droomerig publiek worden getroffen. Ook dat is waar. Maar zelfs op de kermis laten de directeur van het circus en zijne eerste rijders het tromslaan aan anderen over en trachten zooveel mogelijk zelf als „heeren" op te treden. Alleen als het personeel wat heel klein is.... Nu, dat was het hier ook.

Daarom waren het de leden van de bent ook zelf, die elkaar den hoogsten lof toezwaaiden. Door zelf zijne bewondering voor mooie kunst uit te spreken moest men er ook bij anderen liefde voor suggereeren: dat zagen zij terecht in; maar daar zij buiten hun kring niet veel bewonderenswaard achtten, moesten zij die theorie wel ten opzichte van elkaars verzen en proza in practijk brengen, tot verbazing van velen, die dat te weinig fijngevoeld vonden, om het als ernst te kunnen opvatten, daar de woorden, waarin de bewondering werd uitgegoten nog gezwollener waren, dan de lofdichten der 18e eeuw.

Er kon aan mystificatie gedacht worden, sinds de Nieuwegidsers getoond hadden, daarvan niet afkeerig te wezen, toen zij de waardeloosheid der dagelijksche critiek wilden bewijzen. KLOOS en VERWEY namelijk hadden een voor de grap samengeflanst gedicht „Julia" uitgegeven (1885) onder het reeds vroeger door J. DRABBE aangenomen pseudoniem „Guido," en daarop de recensies afgewacht. Het gedicht was zoogoed als onopgemerkt voorbijgegaan; alleen de aan tijdschriften verbonden recensenten hadden het beroepshalve moeten inzien, en sommige van hen hadden er met welwillende goedkeuring over gesproken. Er kon dus bij het onthullen van de mystificatie een vlugschrift opgesteld worden over de onbevoegdheid der toenmalige critiek, om ook op die manier te bewijzen, wat door niemand werd betwijfeld, dat de critiek gewoonlijk evenmin ernstig werd bedoeld, als men er zich ernstig om bekommerde, tenzij zij pikant en hatelijk was.

Overigens werden door de Nieuwegidsers naar aanleiding van bepaalde geschriften, en ook wel in het algemeen, aesthetische beschouwingen geleverd, waaruit bleek, dat zij de nieuwere beginselen huldigden met toenemende consequentie, ofschoon het ook voor hen eerst langzamerhand duidelijk werd, wat voor de oudere, afgekeurde kunstdenkbeelden in de plaats moest komen. In hoofdzaak kan men hunne richting,

evenals die van de jongere, hun bevriende schilderschool, de impressionistische noemen. Eerst heette het, dat „kunst een stuk leven reëel moest weergeven, maar rijker en intenser door het gevoel van den kunstenaar." Later noemden zij kunst „de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie". Nog later legden zij er den nadruk op, dat litteraire kunst de „in woordgeluid weergegeven emotie" moest zijn. Of iedere emotie bij gelijke intensiteit ook gelijke waarde had, ieder stuk leven evenveel recht had, weergegeven te worden, dat lieten zij in 't algemeen onbeslist, ofschoon sommige hunner dienaangaande van gevoelen verschilden.

Wel gold ook voor hen de leus: „de kunst om de kunst!" Oorspronkelijk beteekende dat zeker, dat de kunstenaar niet uit roem- of winstbejag zijne kunstidealen aan den smaak van het publiek mocht ten offer brengen; maar allengs was het in gebruik gekomen, om te kennen te geven, dat de kunst niet mocht dienen om wijsgeerige of zedelijke beginselen te verkondigen, doch haar doel in zich zelf moest hebben; en in dien zin werd het ook door „De Nieuwe Gids" opgevat. Dat de kunst geen dienares kan zijn zonder zich te verlagen, heeft de ondervinding duidelijk genoeg geleerd; maar dat een kunstwerk evengoed inmoreel als moreel kan wezen, behoeft er nog niet uit te volgen. 't Is waar, volgens de abstraheerende aesthetica zijn kunst en zedelijkheid twee, en de immoreelste kunstschepping blijft in abstracto een kunstwerk; maar in het afgetrokkene moge het aan het schoonheidsbegrip voldoen, de kunstenaar, die het schept, is geen Abstractie, maar een persoon, en naarmate een kunstwerk meer individueel is, zal het ook meer het moreel gevoel van zijn schepper uitdrukken en meer moeten spreken tot het moreel gevoel van den lezer. Doet het dat niet, dan is het abstracte, geen levende kunst; en het komt mij voor, dat de Nieuwegidsers terwille van hunne theorie ons wat al te veel abstracte kunst hebben gegeven. Zeker vertoont zich de sexueele moraal bij sommigen al in uiterst sensueelen vorm.

Nauw met de zedelijkheidsquaestie is, door eene begrijpelijke verwarring bij het oppervlakkig publiek, de vraag verbonden, in hoever de kieschheid en welvoeglijkheid door den kunstenaar in acht genomen moet worden. Het komt mij voor, dat in het schaamtegevoel, in het vaag besef, dat er intieme zaken zijn, die in de binnenste binnenkamer van het hart moeten besloten blijven, de grenzen van moraal en kunst elkaar raken, en dat wie in dezen schaamteloos onbescheiden is, de grenzen der kunst heeft overschreden. Dat nu is voor sommige Nieuwegidsers niet duidelijk geworden. In hun' ijver om ook in dezen te breken met de traditie vervielen sommige van hen tot een afstootend cynisme.

Geen hunner deed dat meer dan Van Deyssel, die daardoor met zijn roman „Een Liefde" (1887) en nog meer met zijn tweeden roman „De kleine Republiek" (1888) zelfs de ergernis van sommige zijner bentgenooten opwekte. Onbillijk echter zou het wezen, alleen naar die, nu reeds bijna vergeten, romans Van Deyssel te willen beoordeelen, die om zijn voortreffelijk proza, zijn kunstenaarsgloed en de intensiteit zijner emoties onder de Nieuwegidsers eene eereplaats inneemt. In Van Deyssel huizen of, laat mij als geschiedschrijver liever zeggen: huisden eigenlijk twee zielen, die zich maar zelden geheel onafhankelijk van elkaar uitten. De

eene is zijne echte, eigen ziel, de ziel van A(lberdingk) J(unior), die zich het zuiverst openbaarde in de keurige levensschets van zijn vader (1893). Daarin gaf hij voortreffelijk de indrukken weer, die hij zelf levenslang in het ouderlijk huis had ontvangen: zij mogen geheel persoonlijk en daarom niet altijd de juiste zijn, dat pleit niet tegen de kunstwaarde der biografie. De andere ziel van VAN DEYSSEL echter was als een zeer gevoelige phonograaf, waarin de meest verschillende litteraire scheppingen haar stemgeluid hebben achtergelaten. Werd die ziel in beweging gebracht, dan klonken, zooals in de meeste der in 1894 „Verzamelde Opstellen", de oude tonen weer, als door een geluidsreflector met verhoogden klank begiftigd, en alleen in de korte pauzen kon dan de andere ziel even aan het woord komen. Dan hoorde men weder den stortvloed van scheldwoorden, waarmee eens op het tooneel Sijmen sonder Soeticheyt en Teuntje alias Roert-mij-niet elkaar voor hun eigen onuitputtelijk vermaak hadden overstelpt tot een zenuwstuip er een einde aan maakte. Dan voelde men weer de breede geluidgolven van Multatuli's proza, waarin deze, op zijn hoogen troon geklommen, als alweter en machthebbende zijne orakels verkondigde. Dan klonk weder de plastische en drastische vuilnistaal, die van de meest naturalistische brokken uit Zola's Assommoir en Nana in zijne herinnering waren achtergebleven. En tusschen dat alles door hoorde men dan de andere ziel, die jubelde over de heerlijkheid der goddelijke kunst.

Vertegenwoordigde VAN DEYSSEL onder de Nieuwegidsers het temperament, dat bij den gloed der opwinding tot den toestand van extase overging, VAN EEDEN was onder hen de wijsgeer-dichter. Dat toonde hij vooral in zijn lied van de smart „Ellen" (1891), dat zich voordoet als een groot visioen of als de uitbeelding van het vurig verlangen om het absolute te grijpen met een pessimistischen en toch op het ideale gerichten geest, die aan den geest van het Boeddhisme verwant is. Heb ik daarmee het karakter er van misschien niet juist geteekend, dan strekke mij tot verontschuldiging, dat de dichter zijn best heeft gedaan het vage en verstandelijk-onvatbare zijner voorstelling weer te geven door daaraan adaequate zwevende, raadselachtige woorden, gedeeltelijk van eigen vinding. De „Verzen" van KLOOS, in 1894 verzameld uitgegeven, getuigen, althans voor een deel, van even ideëele richting, die tot devotie nadert, en van een in artistiek verklanken van zielebeelden bijzonder geoefenden geest.

Te bejammeren blijft het, dat de Nieuwegidsers bij hun loffelijk streven om meer frischheid te geven aan eene kleurloos geworden dichtertaal, zich niet strenger hebben weten te beheerschen en, ontrouw geworden aan hun eigen leus, dat woorden met de emoties samen moeten gevoeld worden, voor die emoties woorden zijn gaan opzoeken en fabriceeren, om ten slotte in woord- en klankscheppingen op te gaan. Die onzalige zucht werd het eerst opgemerkt in FRANS NETSCHER's „Miss Nelly", eene schets, waarmee de schrijver voor het oog zijner lezers eene zangeres deed verrijzen, eigenaardig in al hare bewegingen door allerlei „flipflapjes" van licht beschenen. 't Was nieuwe kunst: het onderwerp was in hooge mate onbelangrijk, maar in de voorstelling, in de woordkleur lag de waarde. Vraagt men of het hooge kunst was? Het antwoord op die vraag hangt af van de idealen, die men stelt, en later zal NETSCHER zelf het daar-

voor ook minder hebben gehouden, dan voor eene nuttige stijloefening, of, is dat woord te plat, voor eene proeve van taalkleurmengeling. Schildering met woorden, ook met nieuwe — en die vielen daarbij het meest in het oog — was er de hoofdzaak; en zoo is dit schetsje de doos van Pandora geworden, die NETSCHER zelf nog maar even opende, maar waaruit spoedig de kleine monstertjes in zwermen ontsnapten, om op de bladzijden van „De Nieuwe Gids" neer te strijken.

Ik noem ze monstertjes, omdat het niet genoeg is, een nieuw woord te maken: het moet ook een goed woord zijn. En onder de nieuwe woorden waren vele onvoldragen vruchten van verbeelding of spontanen scheppingslust. Andere waren ontkiemd in engere kringen: zij behoorden tot het schildersbargoensch, het koffiehuisplat of het modetaaltje der kostmeisjes, waar zij aan de behoeften voldeden en volkomen begrepen werden. Uit de enge kooi ontsnapt en in sonnetten of hoogopklinkend proza debuteerend, moesten zij niet- of misverstaan worden. In het schildersatelier opgevangen, kropen zij rond over de grijsgrauwe paneeltjes van ALETRINO. Kunstmatig gekweekt en dan opgeprikt, overkleefden zij het blijkbaar eerst in gewone menschentaal geschreven proza („Gekken" en ander proza) van JAC. VAN LOOY. Bij VAN DEYSSEL (het meest in zijn tweeden roman en in sommige zijner opstellen, zooals bv. „Menschen en bergen") paarden deze voedsterkindertjes eener nevelachtige verbeelding — koppelingen met vele geledingen en lange slingerstaarten — zich met de eigen, ongezochte woordscheppingen van een kunstenaar vol taalgevoel en zeggingsgave, zoodat men zou willen uitziften, als het mogelijk was.

Het ergste was, dat de nieuwe taal, bestemd om impressies te vertolken en te wekken, weldra alleen kon begrepen worden langs den weg van woordontleding en gissing, en ook dan nog niet altijd. Menig overigens niet onverdienstelijk stuk proza of poëzie is door die taal ten deele onbegrijpelijk geworden en zal voor het nageslacht volkomen onverstaanbaar zijn. Ook VAN EEDEN, die inderdaad zoo goed en zoo duidelijk kan schrijven, leerde die taal aan en maakte daardoor voor mij en vele anderen — och, laat ons het eerlijk bekennen, voor allen, ook voor den VAN EEDEN van eenige jaren later — zijn „Johannes Viator" (1892) tot een kabbalistisch geschrift. Of het werk de reusachtige inspanning der ontraadseling loonen zou? Zelfs KLOOS is er niet vrij van gebleven, ofschoon hij zelf eenmaal in HERMAN GORTER de onverstaanbaarheid zijner „Verzen" (1890) zonder terughouding had afgekeurd door te zeggen, dat deze „hoe langer hoe meer een taal schreef zóó onbegrijpelijk voor het meerendeel der menschen, dat het antwoord van velen, zelfs zeer erg welwillenden, slechts een lachbui is," en daarbij „zijne woorden combineerde als niemand vóór dezen, de wetten van prosodie en grammatica verwaarloosde en in zijn beeldspraak zoo vreemd is, dat men er blind voor blijft."

Dezelfde gebreken zijn ook reeds, schoon in mindere mate, eigen aan GORTER's eerste en groote gedicht „Mei" (1889). Het kondigde zich als „een nieuw geluid" aan, en was dat ook inderdaad. Mocht het lentegevoel, dat er in werd „uitgezegd," ook al niet nieuw zijn, daar het ook reeds vroeger door de pastorale poëzie (bij ons bv. door Hooft's Granida) was gewekt, het „mooie fluitgeluid", dat er uit tegenklonk, was wèl nieuw, en daarop kwam het vooral aan. Begrepen, in den gewonen zin

des woords, behoefde het niet te worden, maar de lentestemming met al het sensueele, dat er in trilde, moest worden gevoeld uit de klanken niet minder dan uit de beelden. Ook de woordklanken zelf werden door den dichter als beelden gevoeld; zij waren de symbolen van kleuren, ja meer, in 's dichters geest aan kleuren onmiddellijk geassocieerd.

Dat was geen dichterlijke vinding, maar het uitvloeisel eener psychische eigenaardigheid van verscheidene, ook zeer prozaïsche, maar in het zich abstraheerend bewust maken van gewaarwordingen ongeoefende menschen, om bij het hooren van klanken tevens eene kleurvoorstelling te krijgen en bij het zien van eene kleur tevens eene klankvoorstelling. De nieuwe poëzie der Fransche decadenten, die grooten invloed op de Nieuwegidsers oefende, had op dat psychisch verschijnsel opmerkzaam gemaakt, zooals zij ook tot de overdrijving van woordspeling en woordschepping had aangemoedigd. In opstand gekomen tegen het nationaal Fransche en in de academische kringen óververfijnde classicisme, waren de Fransche decadenten teruggegaan op het half-Italiaansche classicisme van den renaissancetijd, zooals dat door Ronsard en de Pleiade tot heerschappij was gebracht. Aan deze hadden zij de kunst afgezien, nieuwe ongehoorde woorden te maken, en de Nederlandsche decadenten brachten dat herboren Ronsardisme naar onze litteratuur over. Vandaar ook, dat hun proza overvloeit van Fransche en classieke woorden, vooral kunsttermen, die zij moeielijk konden vertalen, omdat dan de klankkleur, die voor hen het voornaamste was, zou verloren gegaan zijn. Ook de Nederlandsche tijdgenoooten van Ronsard, zooals Van der Noot, begonnen zij te bestudeeren, maar blijkbaar zonder veel winst voor zich zelf.

IX.

Toen het duidelijker geworden was, welke richting „De Nieuwe Gids" in 't vervolg meer en meer zou nemen, begonnen de ouderen, die er aanvankelijk veel verwachting van gehad hadden, zelfs DOORENBOS en VOSMAER, zich er van terug te trekken. 't Werd hun te kras. En ook onder tijdgenooten vond hij maar zeer weinig aanhang. Men ergerde zich er aan of spotte er mee. Alleen de toen nog zeer jongen, die nog weinig andere litteratuur kenden, voelden zich aangetrokken door hetgeen „allernieuwst" en dus juist als voor hen bestemd heette, en die ingenomenheid wies op hun' leeftijd tot dwepende bewondering. Anderen daarentegen ergerden er zich het meest aan, dat de kunstdenkbeelden, die zij bij zich zelf hadden gevoeld en ook nu en dan geuit en waarvan zij eene verjonging der litteratuur hadden verwacht, nu in „De Nieuwe Gids" door eenzijdige overdrijving tot caricaturen geworden waren, alsof men ze opzettelijk had willen parodieeren. Persoonlijke uiting en echt gevoel hadden zij verlangd, maar niet zulk een zelfgenoegzaam subjectivisme en zulk een ziekelijk, onmannelijk gedroom, gedweep en geklaag. Taalklank en taalkleur begeerden zij, maar niet in de hooge zenuwtonen eener door hartstocht of woede uitgezette vrouwenstem, en niet in de warreling van schrille kleuren, die het doet schemeren voor de oogen. Daarbij kwamen dan nog de onbeschofte aanvallen op oudere kunstenaars, de neiging bij

sommigen tot het vies en schaamteloos naturalistische, en eindelijk de gekunstelde, duistere taal.

Uit afkeer van de laatste eigenaardigheden stichtten dan ook eenige jongere letterkundigen, die overigens in menig opzicht geestverwanten van de Nieuwegidsers waren, een eigen tijdschrift „Holland—Vlaanderen," dat echter slechts kort heeft bestaan. EDW. B. KOSTER, die onder de redacteurs met onderscheiding verdient genoemd te worden, sprak in de voorrede voor een' bundel „Gedichten" (1888) uit, in hoever hij met de richting van „De Nieuwe Gids" instemde en in hoever niet; maar met die gedeeltelijke instemming was „De Nieuwe Gids" niet gediend. Een ander tijdschrift, dat onder redactie van SCHIMMEL en TEN BRINK, (die in 1898 werd vervangen door F. LAPIDOTH) en zich heeft weten te handhaven, verscheen in 1891 onder den titel „Elseviers geïllustreerd Maandschrift". Daarnaast wordt sedert 1896, nog een ander, eveneens geïllustreerd, tijdschrift, „Woord en Beeld" uitgegeven onder litteraire redactie van SMIT KLEINE en VAN NOUHUYS.

Intusschen had „De Nieuwe Gids" zijn hoogtepunt bereikt. Sommige redacteurs en medewerkers waren in de oogen van de andere op eenige punten te ver gegaan, 't zij in het grof realistische, 't zij in het sensueele, 't zij in het mystiek-nevelachtige, 't zij in het taalverduisteren. Er ontstond oneenigheid, ook in vlugschriften openbaar gemaakt, en van de oude redacteurs bleef ten slotte alleen KLOOS over. VERWEY stichtte met VAN DEYSSEL in 1894 een nieuw orgaan, het „Tweemaandelijksch tijdschrift", dat zich aankondigde als opgericht ter „verdediging van het goed recht van alle gezindten" op kunstgebied en dat dus eene verzoening wilde tot stand brengen tusschen „den toekomstmensch en den behoudsman", die er beiden aan 't woord mochten komen. Daarnaast verscheen nog sinds 1895 een algemeen weekblad „De Kroniek", onder redactie van een ander (politiek) oud medewerker van „De Nieuwe Gids", P. L. TAK. VAN EEDEN trok zich in zijne eenzaamheid terug. FRANS NETSCHER, die zich reeds vroeger van „De Nieuwe Gids" had afgescheiden, na prozastukken te hebben uitgegeven onder den schilderstitel „Studies naar het naakt model" (1886) en het eenvoudiger opschrift „Menschen om ons" (1888), trad in 1896 als redacteur op van een maandschrift „De Hollandsche Revue", dat beloofde zijne lezers op de hoogte te zullen houden van het beste wat er op litterair gebied zou verschijnen, en op zóó voortreffelijke wijze tot dusver zijne belofte gehouden heeft, dat het op weg is, het meest gezaghebbend critisch tijdschrift te worden, vooral wanneer het nog wat strenger zich tot het bespreken van het beste beperkt en zich niet bekommert om de kleine blaaskaakjes, die meenen, dat het om een groot kunstenaar te worden genoeg is, zich op te blazen in de eene of andere richting, alsof er geen barsten aan was.

Intusschen hebben ook de voornaamste oudere tijdschriften zich gehandhaafd: het best de „Tijdspiegel", die sinds 1885 over het geheel genomen het zuiverst de geleidelijke historische ontwikkeling der kunstideeën vertoont, waardoor de kunst zonder groote sprongen, ook zonder bokkesprongen, zonder oogenblikken van stilstand of gedwongen teruggang, zóóveel is vooruitgegaan, als zij in verhouding tot de tijdsruimte en in overeenstemming met de ontwikkeling der geestelijke wetenschappen doen moest.

Ook zelfs de oude Gids is, onder de hoofdleiding van J. N. VAN HALL,

een veelgelezen tijdschrift gebleven, ondanks de theatrale verklaring van VERWEY: „Ik zeg het voor ieder wie het hooren wil: De Gids gaat dood". Toch is Potgieters's tijdschrift niet meer wat het geweest is (ik spreek natuurlijk alleen van het litterair gedeelte), zelfs niet meer wat het tot 1885 was. Aanvankelijk had „De Gids" de aanvallen van zijn jeugdigen naamgenoot trachten te pareeren door genadig te wijzen op hetgeen er goeds was in de nieuwe richting en de buitensporigheden er van te vergelijken met die van de Fransche decadenten; en ook wel door het opnemen der parodiëerende sonnetten van Fortunio, waarvan het echter, als men het niet wist, moeielijk viel uit te maken, of zij parodieën waren der Nieuwe-Gidssonnetten of omgekeerd. Vervolgens, toen „De Gids" zijn vijftigsten verjaardag had gevierd, bezweek hij voor de verzoeking om met zijn hem opgedrongen petekind in hetzelfde zog mee te gaan varen; maar hij deed dat op een' afstand met eene zekere beschroomdheid, die zich telkens van het allernieuwste en allergewaagdste onthield, om daartoe eerst te komen, als „De Nieuwe Gids" reeds iets anders en ergers had uitgedacht; en zoo heeft „De Gids" op zijn ouden dag nu en dan het publiek verbaasd met de bokkesprongen, die de Nieuwegidsers hem eenige jaren geleden hadden voorgedaan, maar waarvoor zij nu te bezadigd en te ernstig geworden zijn. „De Oude Gids" zal ook daarin wel volgen; althans in de eerste nummers van 1898 treft men eene keurige novelle aan van HENRI BOREL, getiteld „Het jongetje", die zich zorgvuldig van taalfratsen heeft onthouden en toch frisch van taal is, die psychologisch volkomen waar is en toch eer ideëel dan hinderlijk realistisch, maar waarvan het opmerkelijk is, dat een der jongeren van voor vijf en twintig jaar haar had kunnen schrijven, zooals ik zeker weet, dat zij in dien tijd is gedacht, gevoeld en doorleefd. Of zij voor vijf en twintig jaar door het groote publiek zou genoten en of zij toen in „De Gids" opgenomen zou zijn, is echter de vraag.

En nu nog het vervolg der geschiedenis van „De Nieuwe Gids".

Van zijne vroegere vrienden verlaten, had KLOOS voor zijn tijdschrift een mederedacteur gevonden in P. TIDEMAN, doch de korte tijd, waarin zij samen „De Nieuwe Gids" redigeerden, is zulk een donkere tijd geweest, dat wij er maar liefst niet over uitweiden, er zeker niet te hard over oordeelend, als wij aan de redacteurs de bedoeling toedichten, proefondervindelijk te hebben willen bewijzen, dat in Nederland de nabootsing van een completen Verlaine eene onmogelijkheid is. En daarmee maakte „De Nieuwe Gids" den indruk van een vuurwerk, dat uitgeknetterd had, of van eene serpentine, die uitgedanst was.

Gelukkig is de dichter KLOOS daarbij niet ondergegaan. In 1895 begon hij, met H. J. BOEKEN (dichter van het lyrisch drama „Helena", enz.) als mederedacteur in plaats van P. TIDEMAN, eene nieuwe reeks van „De Nieuwe Gids", waarin hij zich wist te herstellen, zooals uit verschillende ideëele, schoon wat al te mystiek-devote sonnetten bleek, en wel het meest uit den geheelen cyclus, die den titel van „Adoratie" (1897) draagt. Ook in andere opzichten blijkt uit deze nieuwe reeks duidelijk, dat voor „De Nieuwe Gids" de periode voorbij is, die wij wegens hare verwantschap met eene letterkundige beweging van de tweede helft der vorige eeuw, eene Nederlandsche „Sturm- und Drangperiode" kunnen noemen.

De uitvoerigheid, waarmee ik haar, mijn eng bestek in aanmerking genomen, heb behandeld, bewijst, dat ik haar voor eene belangwekkende episode in de geschiedenis onzer letteren houd; maar ik wensch er den nadruk op te leggen, dat ik het woord „episode" hier gebruik in de eigenlijke, oorspronkelijke beteekenis. Niet de Nieuwe-Gidsbeweging alleen, niet zij in 't bijzonder heeft de litteraire kunst geleid tot waar zij na vijftien jaar is gekomen. In den grooten stroom der letterkundige ontwikkeling vormde zij slechts een afzonderlijken binnenstroom, onderscheiden door eigen kleur. Hare grootste verdienste bestaat hierin, dat zij op kunstgebied de energie heeft verhoogd en tot nadenken over schoonheid en kunst ook hen heeft opgewekt, die vroeger slechts matig en in sleur meegaande de kunst genoten of heetten te genieten. Wat zij gedaan heeft om den vooruitgang te bevorderen, heeft zij echter in gelijke mate weer te niet gedaan door de enormiteiten, waartoe zij verviel.

Die enormiteiten nu waren m. i. aan twee principiëele — de kiem des doods in zich dragende — fouten te wijten. Vooreerst hebben de Nieuwegidsers, in strijd met hun theoretisch subjectivisme, op hoogen toon gesproken, alsof zij de waarheid in pacht hadden (de waarheid!), vergetende, dat de nieuwere kunstopvatting een tegenwicht moest zijn tegen de eenzijdigheid, waarmee de oudere had geheerscht, maar op hare beurt niet even eenzijdig mocht worden. Vervolgens hebben zij de onhandigheid gehad, tegelijk als aesthetici en als kunstenaars op te treden. De geschiedenis der kunst leert, dat eene periode van groote kunst aan het einde hare bekroning vindt in een groot aesthetisch stelsel, en dat steeds van de schoolsche toepassing van zulk een stelsel het verval der kunst dagteekent. En nu hebben zij, ondanks hun theoretischen afkeer van schoolsche kunstleer, te veel over de aesthetiek gedacht en geschreven om aan de verzoeking te kunnen weerstaan, die abstracte beginselen ook in practijk te gaan brengen. Vandaar eene opzettelijke, gewilde kunst, eene aankleeding van abstracties. Vandaar die doode kunstscheppingen, die te zonderlinger uiterlijk kregen, naarmate zij meer moesten dienen als belichaming van enkele afzonderlijke geloofsartikelen uit hun ook op zich zelf reeds wat eenzijdig credo.

Na die buitensporige proefnemingen in allerlei richting om hunne theorieën in allerlei opzichten zoo consequent mogelijk in practijk te brengen, zijn de Nieuwegidsers ten slotte tot hun uitgangspunt van 1880—1885 teruggekeerd, of liever tot hetgeen de kunstopvatting van dien tijd bij bedaarde, geleidelijke ontwikkeling na vijftien jaar worden moest. Dat valt het duidelijkst in het oog, als men de groote overeenkomst opmerkt, die er bestaat tusschen Verwey's „Persephone", waarmee „De Nieuwe Gids" werd geopend, de „Niobe" van Koster, die eens door de Nieuwegidsers in een' hoek werd gezet en tegenwoordig medewerker van „De Nieuwe Gids" is, de „Eva", het episch-lyrisch verhaal in vier zangen, waarmee Frits Lapidoth, die zich nooit bij „De Nieuwe Gids" heeft aangesloten, in 1897 onze litteratuur verrijkte, en de „Bragi" van hetzelfde jaar, waarmee een der jongste dichters, J. B. Schepers, in „De Nieuwe Gids" is opgetreden. In deze vier gedichten is niets wezenlijks, waarmee iemand uit de generatie 1840—1860 zich niet gemakkelijk kan vereenigen, zoo hij althans niet blijft zweren bij de eerste indrukken zijner jeugd.

Ook de andere, door oud-Nieuwegidsers uitgegeven tijdschriften leeren ons hetzelfde. VERWEY, die een tijdlang den indruk zijner verzen (bv. in een in 1887 uitgegeven bundel) door de gemaniëreerdheid zijner taal had verzwakt, schrijft nu glasheldere poëzie, al valt het hem ook moeielijk (en dat is zeer verklaarbaar) te erkennen, dat „De Nieuwe Gids" indertijd in de opwinding der jeugd zijn doel voorbijgeschoten heeft.

Dat heeft onlangs HERMAN GORTER eerlijk bekend in de voorrede voor zijn' dichtbundel „De school der poëzie" (1897) en in het socialistische tijdschrift „De Nieuwe Tijd", waarvan hij mederedacteur is geworden. Daarin kenmerkte hij de Nieuwe-Gidsrichting als „burgerlijke navolging der Engelsche poëzie (Shelley) van 't begin dezer eeuw", d. i. als modern-romantisch en aristocratisch (want dien zin heeft „burgerlijk" in den mond der socialisten). Hij verklaarde, dat „zij alleen was opgegaan in zelfverheerlijking en zelfverblinding, alles op 't spel had gezet ter wille van impressie, ontroering of hartstocht, en in vereenzaming verder was gegaan dan bij ons ooit eenige poëzie", terwijl „haar dood nog werd verhaast door het democratisch Fransche naturalisme, dat in Van Deyssel had gebloeid." GORTER is hier de Kronos, die zijn eigen kroost verslindt. Hij is nu tot het besef gekomen van de waarheid eener vroegere opmerking van VAN EEDEN aan zijn adres, dat bij hem „de uiting van gemeenschapsgevoel ontbrak"; maar bij VAN EEDEN zelf was van dat gemeenschapsgevoel, althans in zijne poëzie, b. v. zijne in vele opzichten aantrekkelijke tragedie van het recht, „De gebroeders" (1894), meer gebleken door den inhoud, dan door den vorm, daar dat gevoel zich daarbij wel vooral openbaart in de zorg om eene taal te schrijven, die ieder beschaafd landgenoot onmiddellijk kan verstaan. GORTER verwacht, dat „de poëzie tot de gewenschte hoogte zal stijgen", als „niet aandoening alleen, noch ook het oppervlakkig gezicht der wereld, maar de wetten zelve, waarnaar deze zich bewegen," worden gezocht, en daartoe heeft hij zelf zich neergezet aan de voeten van Spinoza. Hij had eene slechter plaats kunnen kiezen. Maar om met Spinoza te kunnen meedenken, zal hij ook Descartes' methode moeten volgen, en dat zal hem van de poëzie tot de mathesis leiden. Zoo staat te duchten, dat GORTER voor de poëzie verloren zal gaan. Doch bij Spinoza zal hij niet kunnen blijven staan: die leermeester zal hem voeren tot waar hij ook Kant heeft gebracht. Ook zal zijn blijkbare tegenzin tegen het naturalisme hem wel niet blind kunnen doen blijven voor de grootheid van Darwin; en dan zal hij, met Kant en Darwin als leermeesters, misschien kunnen meewerken tot het opbouwen der wijsbegeerte van de twintigste eeuw, de samensmelting der grootsche gedachten van deze beide geestelijke reuzen tot één geheel.

Zoo schijnt er dan eene verzoening tot stand gekomen of althans in voorbereiding te zijn tusschen de ouderen en jongeren. Het heette soms, dat zij als door eene breede kloof van elkaar gescheiden waren; maar ook die uitdrukking behoorde tot de vele groote woorden, die in het laatste kwart onzer eeuw zijn gehoord. Het scheidsmuurtje was kunstmatig en schijnt nu ingestort. 't Zou ook wel eene historische curiositeit zijn geweest, als nu eens de wet van oorzaak en gevolg niet had gewerkt, en de denkbeelden, die het voorgeslacht in den geest zijner nazaten had gezaaid, zich ontwikkeld hadden tot eene geheel andere plant dan waarvan

het zaad was gewonnen. Wat de kunstrichting betreft, heerscht tusschen de meeste ouderen en jongeren nu niet veel grooter verschil dan er wel altijd bij verschil van leeftijd en peroonlijkheid zal moeten heerschen, en ook gewenscht is, daar eenvormigheid voor de kunst de dood zou zijn.

Slechts eene kleine groep van epigonen of decadenten van de Nieuwegidsers, die te laat geboren of te laat bekeerd zijn en wien hunne geestelijke vaders min of meer de hand boven het hoofd moeten houden, onderscheidt zich nog van de overigen door te volharden bij de enormiteiten van het voorbij gegane, of, zooals zij zelf zouden zeggen, het „voorbije" tijdperk, waarin zij, als het meest in het oog vallend, ook het wezenlijke van hunne leermeesters zien.

Slechts in één opzicht zou er, ook onder de jongeren, misschien sprake kunnen zijn van twee afzonderlijke groepen, die ik meen het best te kenmerken door ze als bewonderaars der „schoonheid" en aanhangers der „mooiheid" te onderscheiden. De eerste grootere groep schrijft, ook in poëzie, eene taal, die zich geleidelijk uit de oudere ontwikkeld heeft, en die, schoon niet bij allen volkomen dezelfde, als de algemeene Nederlandsche schrijftaal geldt. De tweede, kleinere groep gebruikt dezelfde taal alleen als zij niet aan kunst „doet", maar bedient zich, zoodra zij den dichtermantel omhangt of ook maar romans of schetsen schrijft, van een afzonderlijk taaltje, dat zij met den naam van „artiesten-idioom" bestempelt. Het is niet alleen vol van nuffige woorden uit vreemde talen en wonderlijke monsterscheppingen, zooals de Nieuwegidsers ze indertijd gebruikten, maar ook van gesubstantiveerde infinitieven en adjectievisch verbogen bijwoorden. Vele van die nog sinds kort ingevoerde termen en van oudere, maar als lievelingswoorden meer in de mode gekomen uitdrukkingen zijn in hun kort leven of kortstondigen bloei zoo herhaaldelijk gebruikt, dat zij nog meer versleten en banaal geworden zijn, dan eenig woord uit de als verouderd verworpen dichtertaal van het midden onzer eeuw. Zelfs goede oude woorden brengen die aanhangers der „mooiheid" door ze telkens weder te gebruiken in plaats van de synoniemen, waarmee men ze vroeger afwisselde, allengs in discrediet. Hebben zij op die wijze niet reeds woorden als „intens" of „emotie", ja zelfs als „het mooie" met een of ander abstract substantief, „het geziene", „het gevoelde", enz. enz. tot verschrikkelijke banaliteiten gemaakt, die men bijna niet meer in ernst durft neerschrijven? Ook hun zinbouw is niet meer die van gewone menschen. Onder den invloed der telegramtaal, of misschien in navolging der stippelmanier van schilders als Toorop, laten sommigen allerlei voor het recht verstand onmisbare verbindingswoorden en andere partikels weg, tot de lidwoorden toe. Zoodra zij dat precieuse taaltje schrijven, achten zij zich kunstenaars evenals eenmaal de decadenten der Pleiade, die met moeite zich leerden buigen onder de harde plak van Malherbe en wier laatste nageslacht in het hotel Rambouillet bezweek onder den geestigen spot van Molière.

Zouden wij zonder een' Malherbe of Molière van die gemaniëreerdheid verlost kunnen worden? Ik geloof het wèl. Onze tijden zijn veel te ernstig. Natuurlijke oprechtheid en eenvoud worden tegenwoordig te dringend geëischt om ons te doen gelooven, dat dat artiesten-idioompje eene toekomst zal hebben. Met de twintigste eeuw zal het voor onze letterkunde weer

„al pays en vree" kunnen zijn en zal onze kunst zich weer rustig en geleidelijk kunnen ontwikkelen.

En of daarmee dan alles gered zal wezen? O neen, volstrekt niet, want om het begin der twintigste eeuw tot eene glansperiode onzer litteratuur te doen worden, is een helder kunstbegrip, een zuivere smaak, eene algemeene belangstelling in de kunst en een opgewekt artistiek leven niet voldoende. Het voornaamste blijft daarbij nog te wenschen over: de groote kunstenaars. Laat ons hopen, dat uit de rijen onzer tegenwoordige dichters enkele bevoorrechten op den voorgrond zullen treden om aan de komende eeuw een hoogeren luister te schenken, dan de stervende eeuw bezat, of dat er groote onbekenden onder ons verkeeren, die later in staat zullen blijken de regeeringsjaren van Koningin Wilhelmina te maken tot een bloeitijd onzer poëzie.

X.

Is schrijven, ook voor wie geen eigenlijk kunstenaar is, eene kunst, die men zich alleen door onderwijs van anderen en zelfoefening kan eigen maken en waarbij men altijd min of meer een ideaal voor oogen heeft, dan heeft men ook het recht de schrijftaal in de eerste plaats eene kunsttaal te noemen. De spreektaal moge er de grondstoffen voor geleverd hebben en er nieuwe voor blijven leveren, reeds met de eerste poging die er gedaan is, om de woorden in schriftteekens af te beelden, heeft men met bewustzijn en opzettelijk een ander doel nagejaagd, dan vanzelf zonder opzet door het spreken wordt bereikt. Men heeft een vorm gezocht, waarin men zijne denkbeelden minstens even goed als langs den weg van het gehoor aan anderen zou kunnen meedeelen langs den weg van het gezicht. Aanvankelijk beproefde men dat met het beeldschrift, maar al zeer vroeg heeft men daarvan het omslachtige en onvoldoende ingezien en is men op de gedachte gekomen, zich van een klankschrift te bedienen, dat zoo goed en zoo kwaad als het ging bij benadering de klanken aanduidde, om door die klankbeelden de herinnering aan woorden en vervolgens aan voorstellingen en gedachten te wekken. En nu kon het blijken, hoe geschikt het zintuig van het gezicht was om de functie van het gehoor over te nemen. Wie eenmaal had leeren lezen, kon reeds binnen betrekkelijk korten tijd het schrift begrijpen zonder zich de afgebeelde klanken voor den geest te roepen. De verbonden letterteekens wekten de denkbeelden onmiddellijk op.

De gevolgen van dit psychisch verschijnsel konden niet uitblijven. Naar nauwkeurige afbeelding der klanken behoefde nu niet meer algemeen gestreefd te worden; ja ter bevordering van het verspreiden der geschriften over streken met grootere of kleinere dialectverschillen was het zelfs gewenscht, dat er aan volkomen juiste klankafbeelding minder waarde werd gehecht. Zoo kon het schrift ook klanken blijven afbeelden, die uit de spreektaal verdwenen waren, maar er voor den lezer toe bleven bijdragen om hem de aangeduide gedachten onmiddellijk voor den geest te roepen. Zoo konden schrijf- en spreektaal ieder haar eigen ontwikkelingsgang aannemen en ten slotte in het oog vallend van elkaar gaan verschillen in buigings- en vervoegingsvormen, in zinbouw, ja zelfs in

woordenschat. En zoowel het behouden van het verouderde als het invoeren van nieuwe vormen en woorden was bij de schrijftaal grootendeels het gevolg van nadenken en overleg, ook van onderling overleg, van bewuste scheppingskracht, onder contrôle van taalkundige critiek. Dat geeft ons het recht, de schrijftaal in de eerste plaats een voortbrengsel te noemen van de taalkunst, waarvan de eigenlijke taalkunde slechts een onderdeel is.

De geschiedenis der Nederlandsche schrijftaal in de tweede helft onzer eeuw zou zeker eene afzonderlijke behandeling verdienen; maar daar het eerst ter elfder ure was, dat mij verzocht werd aan mijn overzicht der geschiedenis onzer Letteren ook nog eene schets van de ontwikkeling onzer Taal toe te voegen, meende ik — den korten tijd, die mij overblijft, in aanmerking nemend — de schrijftaal, die toch reeds bij de behandeling der letteren ter sprake moest komen, omdat dichter en prozaschrijver wel vooral woordkunstenaars zijn, verder ter zijde te mogen laten, om mij voor ditmaal te bepalen tot eene geschiedenis der spreektaal in de laatste halve eeuw. Deze toch mocht hier niet ontbreken, omdat, al was men ook niet vrij van overdrijving, toen men de taal „gansch het volk" noemde, toch zeker eene geschiedenis van ons volk niet volledig zou kunnen geacht worden, waarbij gezwegen werd van de veranderingen in de wijze, waarop zich dat volk in zijne levende taal uit.

De moeielijkheid is hier, dat het Nederlandsche volk zich niet uit in éēne bepaalde taal, maar in eene groote verscheidenheid van talen. Wanneer ik dat zeg, heb ik niet het oog op het zeer individueele van de taal, op het onloochenbare feit, dat eigenlijk ieder individu zijne eigene taal spreekt en schrijft, de eenige die hij volkomen begrijpt. Hoe waar dat moge zijn, en hoe gaarne ik erken, dat de schrijftaal van een enkel groot dichter in eene zeer uitvoerige taalgeschiedenis afzonderlijk zou kunnen behandeld worden, de individueele spreektaal kan natuurlijk in de taalgeschiedenis, zelfs in de omvangrijkste, geene plaats vinden. Wèl behooren tot de taalgeschiedenis de tongvallen, die in de verschillende gedeelten van ons land worden gesproken, want deze zijn de eigenlijke spreektalen van het volk.

Maar daarnaast heerscht overal in het land bij een groot gedeelte der bevolking, het meest in de steden, maar toch ook op het platteland, nog eene andere spreektaal, die Lambert ten Kate het „gemeenlandsch dialekt" noemde, en die wij nu met den naam van „algemeene beschaafde spreektaal" bestempelen. Sommigen spreken bij afwisseling die taal of hun dialect, voor anderen is het de eenige taal, waarin zij zich uiten. Die beschaafde spreektaal is nog wel niet overal volkomen dezelfde: ook daarin openbaren zich nog gewestelijke eigenaardigheden, doch zij streeft er meer en meer naar, eene algemeene taal te worden. Daarentegen vertoont zij weer verschillende schakeeringen naar gelang van de omstandigheden, waaronder zij gesproken wordt: als aaneengeschakelde toespraak bij plechtige gelegenheden, als debattaal in vergaderingen, als visitetaal tegenover hoogergeplaatsten of halfbekenden, als gemeenzame omgangstaal onder vrienden of in den huiselijken kring, enz. enz.

Deze beschaafde spreektaal wordt gewoonlijk Hollandsch genoemd, en niet geheel te onrechte, want van alle Nederlandsche tongvallen staat die van Zuid-Holland en Kennemerland haar het naast; maar haar met

dien tongval te vereenzelvigen gaat in het geheel niet aan. Ook tegenover haar kan er van Zuidhollandsch dialect sprake zijn, en de tongval der Zuidhollandsche eilanden staat er nog verder van af evenals die van Noord-Holland, hetzij die van Water- en Amstelland (met het Amsterdamsch inkluis), hetzij die van den Zaankant of West-Friesland. Wat er Hollansch in de beschaafde spreektaal gevonden wordt, is grootendeels aan het Zuidhollandsch dialect ontleend; wat er niet-Hollandsch in is, is er grootendeels door de schrijftaal in gekomen, en die schrijftaal is in oorsprong Zuidnederlandsch (meer in het bijzonder Brabantsch), slechts langzamerhand gewijzigd onder den invloed der Noordnederlandsche en wel bepaaldelijk Hollandsche en Utrechtsche dialecten. Het zal wel ongeveer juist zijn, als men zegt, dat na eene ontwikkeling van twee à drie eeuwen het Zuidhollandsch zich bij de beschaafden tot eene beschaafde en door verbreiding over het geheele land tot eene algemeene beschaafde spreektaal heeft ontwikkeld onder den invloed van en in aansluiting aan de schrijftaal.

Woorden en zinswendingen konden onmiddellijk aan de geschriften worden ontleend. Woorden uit de schrijftaal, dio men nooit had gezegd, noch ooit had hooren zeggen, kon men in het gesprek mengen en zoo, als zij bijval vonden, in de spreektaal invoeren. Invloed op de uitspraak kon de schrijftaal alleen oefenen door het hardop voorlezen van geschrifen, d. i. door het interpreteeren der schrijfteekens. Daar deze niet de bedoeling hebben, phonetisch juist de klanken af te beelden, moet ieder lezer er de klanken van zijne eigene spreektaal voor in de plaats stellen of wel die eener spreektaal, welke hem als een ideaal voor den geest staat en waarvan hij, schoon in het dagelijksch leven door de sleur der gewoonte het ideaal veronachtzamend, zich opzettelijk bij voorlezing bedient. Hij heet dan „dettig" te spreken bij wie zoo iets „onnatuurlijk" vinden, of „beschaafd en nauwkeurig" bij wie „zorgvuldig spreken" op prijs stellen.

De schrijftaal nu met haar beperkt aantal klankteekens geeft aanleiding tot vereenvoudiging van den klankrijkdom der dialecten en daarmee tevens tot het fixeeren van wat aanvankelijk ideëele klanken zijn, maar langzamerhand de zoogenaamd „zuivere" klanken der beschaafde spreektaal worden. Naarmate dat meer gebeurt, naar die mate bevestigt en vereenvoudigt zich de beschaafde spreektaal ook meer en meer, en het is zeker eene van de belangrijkste taalverschijnselen der negentiende eeuw, dat zich in dien tijd de beschaafde spreektaal hooghartiger heeft afgewend van de dialecten, om zich onder patronaat der schrijftaal tot eene van de tongvallen kennelijk onderscheiden afzonderlijke taal te ontwikkelen.

Zelfstandig geworden, in die mate zelfs, dat zij voor menigeen reeds de eenige spreektaal is, de taal, die hij zijne moedertaal mag noemen, omdat hij haar van kindsbeen van zijne moeder heeft gehoord, kon deze taal zich volgens dezelfde taalwetten gaan ontwikkelen, als die welke de nieuwere taalwetenschap voor alle spreektalen en dus ook voor de oorspronkelijke dialecten heeft aangewezen, maar zij kon het spoediger en veelzijdiger, omdat zij in voortdurende aanraking bleef met de schrijftaal.

Daardoor echter wordt, wat men zich figuurlijk als haar onbewust werkenden ontwikkelingsdrang voorstelt, ook meermalen belemmerd, en vervormt zij zich ook naar opzettelijke voorschriften van hen, die met bewustzijn duidelijkheid en ondubbelzinnigheid, sierlijkheid en welluidend-

heid najagen, en met hun ordenend verstand de analogie, die reeds van nature bij iedere taalontwikkeling eene rol speelt, consequent in practijk trachten te brengen. Deze factoren hebben de ontwikkeling der schrijftaal reeds van den aanvang af beheerscht: zij zijn voor haar altijd de in haar wezen zelf gelegen drijfveeren ter ontwikkeling geweest. De beschaafde spreektaal, als dochter uit het huwelijk van schrijftaal en dialect, moet zich min of meer door diezelfde motieven bij hare ontwikkeling laten leiden, of zij houdt op aan haar doel te beantwoorden en wordt een nieuw dialect naast de oudere tongvallen.

Bovendien, zoolang die oudere dialecten nog naast haar bestaan, moet zij trachten hare zelfstandigheid tegenover deze te handhaven. Reeds van de prilste jeugd hunner kinderen af doen zorgvuldige ouders hun best, den dialectischen invloed der dienstboden op de taal van hun kroost door verbeteren en voorpraten te verzwakken en zoo mogelijk geheel tegen te gaan. Zij wenschen, dat hunne kinderen evengoed door beschaafde taal als door beschaafde manieren zich van minder welopgevoeden zullen onderscheiden. Sommige klanken, woorden en uitdrukkingen worden als plat afgekeurd; en het komt mij voor, dat juist in de laatste helft onzer eeuw de ouders zich ook in dat opzicht meer aan de opvoeding hunner kinderen gelegen laten liggen, dan vroeger. In elk geval is daaraan op de lagere school door de onderwijzers grootere zorg besteed dan voorheen. Alleen in den allerlaatsten tijd begint die zorg hier en daar wat te wenschen over te laten, ten deele ook omdat de te groote klassen het den onderwijzer moeielijk maken, zich met zijne leerlingen individueel bezig te houden.

Ongetwijfeld is in de laatste vijftig jaar de beschaafde spreektaal dichter tot de schrijftaal genaderd, dan vroeger het geval was, al is de kloof tusschen beide hier te lande nog breeder dan in sommige naburige rijken. Al te groote ijver voor „spreek zooals gij schrijft" heeft wel eens over het hoofd doen zien, dat spreektaal en schrijftaal twee in wezen en bedoeling verschillende uitingen van den menschelijken geest zijn, en dat de spreektaal evenmin het volkomen nauwkeurig klankbeeld der schrijftaal kan wezen, als de schrijftaal het schriftbeeld der spreektaal, schoon grootere toenadering bij ons nog mogelijk is.

Tegen het eenzijdig doctrinarisme der schrijftaalsprekers, dat zich vooral in de eerste helft onzer eeuw ijverig heeft geweerd, is, door eene begrijpelijke reactie, na het midden onzer eeuw, bij monde vooral van Taco Roorda, een ander doctrinarisme opgestaan, dat sedert 1893 in de „Vereeniging tot vereenvoudiging van de schrijftaal" zijne meeste voorstanders telt, en dat zooveel mogelijk het „schrijf zooals je praat" in toepassing zoekt te brengen, van die verplichting alleen de kunstenaars uitzonderend.

Over den invloed, dien dat doctrinarisme op de schrijftaal van sommigen begint te oefenen, handel ik nu niet. Alleen zullen zij, die alzoo de historische verhouding van beschaafde spreek- en schrijftaal tot elkaar zoeken om te keeren, er natuurlijk het hunne toe bijdragen om den invloed van de tegenwoordige schrijftaal op de beschaafde spreektaal te doen afnemen. Bedoelt hunne werkzaamheid niet eene volslagen anarchie, dan dienen zij het aan de schrijftaal ontnomen gezag op de beschaafde spreektaal over te brengen, maar dan wordt het ook noodig in die spreektaal zelf het

criterium der beschaafdheid tegenover de straattaal of de tongvallen te zoeken en eene soort van spraakkunst der spreektaal vast te stellen, zooals trouwens ook reeds is gedaan. Het komt mij echter voor, dat persoonlijke willekeur en taaltirannie daarbij een hinderlijker rol moet gaan spelen, dan wanneer met bezadigdheid de meerdere of mindere beschaafdheid der spreektaal aan de schrijftaal der meest gevierde schrijvers wordt getoetst.

Er bestaat overigens weinig gevaar, dat het doctrinarisme der eene of der andere taalpartij met hare opzettelijke schoolsche bemoeiingen ooit eenigen invloed van beteekenis zal oefenen, niet alleen omdat zij elkaars krachten verlammen, maar vooral ook, omdat de spreektaal zich door geen taalleeraars laat dwingen, maar zich van zelf ontwikkelt en vervormt onder den invloed van duizenderlei maatschappelijke en persoonlijke omstandigheden van allerlei aard. Deze maken, dat zij als 't ware zwevende tusschen twee magnetische polen (schrijftaal en dialect), die hare aantrekkingskracht beide op haar doen gevoelen, nu eens wat meer naar de eene, dan weder wat meer naar de andere zijde wordt getrokken, maar om ten slotte toch meer en meer te naderen tot de schrijftaal, die, wederkeerig zelve onder haren invloed gekomen, de toenadering gemakkelijk maakt, al is geheel samenvallen van beide talen ook eene onmogelijkheid en, met het oog op de vrije ontwikkeling van beide, ook niet eens gewenscht.

XI.

Een der meest in het oog springende verschijnselen uit de geschiedenis onzer beschaafde spreektaal in de tweede helft dezer eeuw is de uitbreiding van haar woordenschat. Heeft de schrijftaal duizenden van nieuwe woorden aangenomen, in de spreektaal zijn er honderden ingevoerd, hetzij onmiddellijk door de spraakmakende gemeente gevormd, hetzij eerst geschreven en vervolgens uit de schrijftaal overgenomen. De veranderingen in zeden en gewoonten, denkwijzen en wenschen eischten klankvormen ter uiting of aanduiding van dat nieuwe. Maar ook de ontdekkingen der wetenschap en de veelzijdige toepassing harer theorieën hebben aan allerlei nieuwe inrichtingen en voorwerpen het aanzijn gegeven of andere gewijzigd en zoo in verscheidene soorten gesplitst, zoodat vooral het aantal samengestelde woorden ter nadere onderscheiding voor die soorten sterk moest toenemen, terwijl met het van elders ingevoerde nieuwe dikwijls een vreemd woord onveranderd of min of meer vernederlandscht onder de woorden der spreektaal werd opgenomen. Wie de taal ook in deze richting bestudeert, kan in hare geschiedenis het spiegelbeeld der volledige beschavingsgeschiedenis van ons volk vinden.

Zoo heeft de meer democratische regeeringsvorm van 1848 allerlei woorden in onze spreektaal ingevoerd, die of geheel nieuw waren of te voren slechts nu en dan waren geschreven. Daar het jeugdig parlementarisme zich het zooveel oudere en meer ontwikkelde Engelsche in menig opzicht tot voorbeeld nam, kwamen er als van zelf ook Engelsche woorden in de mode, als *budget* (naast „begrooting"), *club*, en daarvan de jongere samenstelling *kamerclub*, *meeting* en *speech*, de beide laatste ook door de couranten onder het volk gebracht, dat, door het schrift er mee bekend ge-

worden, ze ging uitspreken, alsof ze naar Nederlandsche spelregels geschreven waren en met het „meten" van candidaten of het „uitspuwen" van woorden in verband stonden. Partijnamen ontstonden als *clericaal* en *christelijk-historisch*, *behoudend* en *vooruitstrevend* ('t laatste nog jong, zooals over het algemeen het *streven* zonder nader aangeduid doel), *socialistisch* (of *sociaal*, zooals het volk zegt) en *radicaal*, dat nu ook absoluut gebruikt kan worden, terwijl men vroeger alleen van „radicaal bedorven," enz. kon spreken. Tamelijk nieuw zijn ook nog *monsterverbond*, *kiesplicht*, *stemplicht*, *dienstplicht*, *leerplicht*, *schoolplicht*. Tot het allernieuwste (sinds 1897 bekend) behoort ook *stempotlood*.

Nieuwe wetten hebben nieuwe woorden ingevoerd, zooals *inkomstenbelasting*, *vermogensbelasting* (sinds 1892), *bedrijfsbelasting* (sinds 1893) en *rijwielbelasting* (sinds 1897), alle, met het *plakzegel* (sinds 1882) uit de tweede helft onzer eeuw dagteekenend en in zoover waarlijk taalverrijkend, dat zij geene andere woorden op dit gebied hebben verdrongen, behalve alleen *patentbelasting* of *het patent*.

De invoering van het *postzegel* (in 1852) breidde het woordenboek der posterijen aanmerkelijk uit. Niet alleen toch gaf het aanleiding tot het vormen van samenstellingen als *postzegelverzamelaar* en *postzegelalbum*, maar ook van woorden als *postwissel* en *postquitantie*, *briefkaart* (sinds 1871), *postcouvert* (sinds 1876) en *postblad* (sinds 1883). Daarbij kwamen verder *postspaarbank* (sinds 1880), *postpakket* (sinds 1881), enz. Was het woord „telegraaf" zelf al niet nieuw, eerst toen in 1845 hier te lande de eerste electrische telegraaf werd aangelegd, kwam het woord in de spreektaal, evenals *telegram* en *kaarttelegram*; en met de zaak is ook het woord *telephoon* met het werkwoord *telephoneeren* („spreekdraad" bleef totnogtoe tot de schrijftaal beperkt) geheel en al een kind van het laatste kwart onzer eeuw.

Eene wet van 1863 voerde *middelbaar onderwijs* in en bracht daarmede deze reeds in het begin onzer eeuw gemaakte vertaling van „instruction moyenne" op ieders lippen, evenals de vroeger alleen nu en dan gebezigde woorden *landbouwschool* en *hoogere burgerschool* (als vertaling van „école civile supérieure"). Sinds dien tijd kent men ook het woord *akte-examen*, en wie dat heeft afgelegd, heet nu *leeraar*: een titel, die zelf niet nieuw is, maar vroeger in de spreektaal weinig werd gebruikt, en dan nog liefst voor „predikant", waarvoor het nu wegens de dubbelzinnigheid in onbruik begint te geraken. Zoo zijn ook woorden als „schoolmeester" of „meester" (althans in dezelfde engere beteekenis) aan het wegsterven, sinds de wet van 1878 de uitdrukking *hoofd der school* heeft ingevoerd, waarvan de spreektaal *schoolhoofd* gemaakt heeft. Daar die wet ieder, die onderwijs geeft, „onderwijzer" noemt, is het woord „hulponderwijzer" nu sinds twintig jaar een historische term geworden. Daarentegen heeft *aanteekening* de nieuwe beteekenis van „bevoegdheid tot het onderwijzen van een bepaald vak" gekregen. *Opgaan* voor een examen schijnt mij in de onderwijswereld ook een woord uit de tweede helft onzer eeuw, in den zin van „examen gaan doen," gemaakt naar de meer en meer verouderende uitdrukking „opgaan naar het bedehuis". Modern zijn ook woorden als *schoolmuseum*, *schoolwandeling*, *schoolbaden*, waarbij dan nog *kindervoeding* en *vacantiekolonie* behooren. Het *aanschouwingsonderwijs* dankt, met de *ziele-*

beelden, zijn naam wel reeds aan Pestalozzi, die er de vader van is, maar eerst in de laatste helft onzer eeuw spreekt men er vaak genoeg over, om het een woord uit de spreektaal te mogen noemen. Bewaarscholen, waar nu *gefröbeld* wordt, zijn er nog wel, maar „kleine-kinderschooltjes" of „matressen-schooltjes" niet meer; daarentegen *kinderbewaarplaatsen* en *speeltuinen* (in plaats van „kindertuinen", zooals men ze vóór 1850 in aansluiting aan hun eersten voorstander Fröbel eene enkele maal noemde). De bij de wet op het hooger onderwijs van 1876 nieuw ingevoerde leden der *eind-examencommissie* zijn al spoedig minder officiëel met den naam van *dwarskijker* aangeduid, maar dat woord zelf was nog tamelijk jong, daar het eerst algemeen in gebruik gekomen is sinds in 1862 een Japansch gezantschap ons land bezocht.

Bij het krijgs- en zeewezen zijn evenzoo vele nieuwe woorden ingevoerd. Geheele wapens verdwenen of zijn van naam veranderd. „Lancier" is reeds een historische naam geworden, en om te weten wat een „kurassier" is, moet men reeds hoog bejaard, wat een „dragonder" is, niet al te jong zijn. De voorheen alleen uit Duitschland of Hongarije bekende naam *huzaar* is nu inheemsch geworden en bij den kleinsten straatbengel bekend. Daarentegen is over het woord „remplaçant" nu de doodsklok geluid. De tweede helft dezer eeuw heeft den naam *achterlader* aangenomen voor geweren, die den ouden „laadstok" overbodig maakten en den naam er van ten doode doemden. Figuurlijk spreek men nog wel van „iemand het pistool op de borst zetten", maar in werkelijkheid gebruikt men in dat geval de veel jongere *revolver.* De marine rust sinds het midden onzer eeuw allerlei nieuwe schepen, *pantserschepen,* uit: sinds den Amerikaanschen oorlog (1862) *monitors,* en vervolgens *ramtorenschepen* en *torpedobooten.* Ook heeft deze halve eeuw ons met *dynamietbom* en *dynamietpatroon* verrijkt, waarover zelfs in een land met zoo weinig mijnen als het onze druk wordt gepraat.

In 1881 deed het nieuwe wetboek van strafrecht op aanwijzing van De Vries een sinds lang verouderd woord *afdreiging* (voor „chantage") herleven; eene andere, door De Vries toen voor „homicide" voorgeslagen vertaling „ontlijving", werd niet aanvaard. De *drankwet* (zelf een nieuw woord) van hetzelfde jaar is oorzaak geworden, dat het woord *vergunning* eene zeer eigenaardige beteekenis heeft aangenomen, zoodat men het in de oude beteekenis nauwelijks meer durft gebruiken. Ook *in kennelijken staat* is sinds dien tijd, zelfs zonder de vroeger noodzakelijke aanvulling, eene nieuwe, algemeen begrepen uitdrukking voor „dronken" geworden. De voorbereiding tot dien staat werd eertijds in het „wijnhuis" gegeven, doch dien naam hoort men tegenwoordig maar zelden meer: hij is verdrongen door de ook reeds bedaagde woorden „tapperij" of „kroeg"; maar in den laatsten tijd is daarvoor een deftiger naam uitgevonden: *proeflokaal,* als vertaling van „salle de dégustation", niet te verwarren met het even jonge woord *proefstation.* Wie zich aan het proeven in de eerste gelegenheid te buiten gaat, wordt in beschaafde kringen meer en meer *alcoholist* geheeten. Zijn tegenbeeld is *geheelonthouder,* de voorstander der *melksalons,* de verbruiker van het in *kogelfleschjes* bewaarde *spuitwater* of van den overouden drank, die onder den Engelschen naam „squash" als iets nieuws zoozeer in de mode is gekomen, dat het woord reeds tot *kwast* is vernederlandscht.

De spoorwegen zijn bij ons al een jaar of tien ouder, dan het midden onzer eeuw. Toch zijn de meeste woorden, die daarop betrekking hebben, eerst in de tweede helft der eeuw gevormd of algemeen in gebruik gekomen. De samenstelling *locaalspoor* dagteekent van omstreeks 1878. Nieuw zijn alzoo *spoorwet, spoornet, spoorlijn, spoortrein,* ook verkort tot *spoor* en tot *trein,* waarnaast *goederentrein, sneltrein, bommeltrein* (een te vergeefs bestreden germanisme), *pleiziertrein* en ten slotte zelfs *harmonicatrein.* Voor *spoorwagen* heeft men ook *wagon,* dat wat ouder, en *coupé,* dat wat jonger is; voor *kolenwagen* gebruikt men ook *tender. Station* was niet nieuw, wel *stationschef,* evenals *wisselwachter.* Aan de Duitschers ontleende men *halte,* aan de Engelschen *stoppen.* Nieuw is *retourbiljet,* nieuwer *rondreisbiljet,* allernieuwst *kilometerboekje.* Ook de *tram,* aanvankelijk *tramway* en toen door het volk *tramwáái* genoemd, is bij ons nog geen vijftig jaar oud. Sinds er aanleiding was gekomen om van *stoomtram* te spreken, ontstond als tegenstelling ook *paardentram.* De oudere „omnibus" is er grootendeels, de „diligence" bijna geheel door verdrongen; den vroegeren „char-à-bancs" kent niemand meer.

De gassen waren in de natuurwetenschap al lang bekend, toen omstreeks het midden onzer eeuw het lichtgas in de algemeene spreektaal werd ingevoerd door het stichten van *gasfabrieken,* het werken der met huid en haar van de Engelschen overgenomen *gasfitters,* het in gebruik brengen van *gaslantaarns, gaslampen, gaskrauen, gasornamenten, gashouders, gasmeters, gaskomforen, gaskachels* en *gasgloeilicht.* Het Engelsche „burner" vertaalden wij met *brander,* dat als marinenaam uit den tijd onzer zeeoorlogen nog maar alleen in de herinnering voortleefde. In *concurrentie* (ook dat woord is eerst allengs in de spreektaal gekomen) daarmee zag men al spoedig de *petroleum* verschijnen, aanvankelijk door het volk meestal *peterolie* of *petroléum* genoemd. De *lucifer* dagteekent reeds van even vóór 1850, maar zonder zwavel van een tiental jaren later. Deze heet nog altijd *Zweedsch,* ofschoon hij tegenwoordig ook elders dan in Zweden wordt vervaardigd. Intusschen is met de zaak ook het woord „zwavelstok" bijna geheel in onbruik geraakt. De vroegere quaestie of „open haard" een pleonasme was, is reeds lang van de baan. De „huiselijke haard" bestaat bij velen nog maar in de verbeelding of de herinnering: nu moet men van de huiselijke *vulkachel* spreken, als men zich niet te rhetorisch wil uitdrukken. Als verbeterde inrichting der openbare brandblussching heeft men in de tweede helft onzer eeuw in verschillende steden onder Duitschen naam eene *brandweer* ingevoerd, en woorden gemaakt als *brandschel* en *brandkraan.* Ook eene samenstelling als *stoombrandspuit* was met de zaak voor vijftig jaar nog onbekend, en lang zal het niet meer duren of niemand weet meer, wat „brandemmers" zijn.

Ter drukkerij begint in den laatsten tijd ook de *zetmachine* ingevoerd te worden, om te zetten wat in de laatste jaren door velen reeds met de *schrijfmachine* op papier is gebracht. Daar werkt tegenwoordig naast de verouderende „handpers" de vroeger onbekende *stoom-* of *snelpers,* en er worden niet meer alleen boeken en almanakken, platen en prenten gedrukt, maar ook *scheurkalenders* en *mottoalbums, chromolithographieën* en *oleographieën.* Men illustreert er boeken en weekbladen (waarvan sommige zelfs *illustraties* genoemd worden) en *reproduceert* er handschriften en oude

gravures door middel van de *photogravure*, de *photozincographie*, de *photolithographie* de *phototypie* en sinds 1883 ook de *autotypie*.

Al die namen konden eerst ontstaan nadat de *photographie* was uitgevonden en bekend gemaakt. Dat laatste gebeurde in 1847, maar het duurde nog eenige jaren vóór zij hier te lande algemeen bekend werd, zoodat het woord in onze spreektaal eerst uit de tweede helft onzer eeuw dagteekent, evenals het woord *portretalbum*, dat men vóór dien tijd evenmin kende als de zaak. Geheel door de *photogrammen* verdrongen werden de wat oudere (in 1839 door Daguerre bekend gemaakte) *daguerreotypen* op glas, die nu reeds als oudheden worden beschouwd. De *stereoscoop*, ofschoon reeds in 1838 uitgevonden, is toch eerst na 1850 hier algemeen bekend geworden, en omstreeks dien tijd begon het woord „optica-spiegel" met het er door aangeduide kijktoestel buiten gebruik te raken. Van nog later tijd zijn de *phonograaf* en de *kinematograaf*.

De hooge vlucht, die de nijverheid nam, heeft gemaakt, dat onze taal met allerlei nieuwe woorden verrijkt is, waarvan eene opsomming te veel plaats zou innemen. Aan den ijver om haar te bevorderen danken wij den nieuwen, uit het Duitsch vertaalden, naam *wereldtentoonstelling* en het overnemen van het Engelsche woord *jury*, dat wij bij onze rechtspraak niet kennen, maar dat allengs ook voor de commissie van beoordeeling bij allerlei andere wedstrijden is ingevoerd. Van onzen tijd is ook de onderscheiding van eén onderdeel der industrie door de samenstelling *kunstnijverheid*, terwijl voor de nijverheid buiten de fabrieken het woord *huisvlijt* werd ingevoerd en voor de huisvlijt uit liefhebberij het Zweedsche woord *slöjd*.

In vroeger tijd zou men bij huisvlijt in de eerste plaats aan de huismoeder hebben gedacht, aan haren schoonmaakijver en wrijf- en poetsbedrijvigheid, of aan het zwaartepunt harer dagelijksche werkzaamheid, de spijsverzorging. Van alle kunsten heeft de kookkunst ons wel het minst nieuwe woorden aangebracht, zelfs al is de *kookschool* iets nieuws en het koken daarmee een onderwijsvak geworden. Deze kunst echter was reeds eeuwen lang met zooveel toewijding beoefend, dat het moeielijk moest vallen, er iets nieuws, althans iets beters in uit te vinden. De *kunstboter*, waarvan tusschen 1880 en 1890 sprake begint te zijn, moge het eerste wezen, het laatste zeker niet. Nieuw is het *verduurzamen* van levensmiddelen in *blikjes*. De zaak is algemeen ingevoerd en zoo heeft men ook het woord niet kunnen tegenhouden, hoeveel tegenstand het onder de taalbeoefenaars ook heeft moeten vinden. Nieuwe Nederlandsche spijsnamen zijn overigens zeldzaam: een woord als *erwtenworst* uit den oorlog van 1870 behoort nu reeds bijna tot het verledene. De spijskaart der huisdieren daarentegen schijnt voorgoed met het woord *hondenbrood* verrijkt. Nog moet opgemerkt, dat in de keuken de „vuurpot" door het *kookfornuis* is vervangen en dat in den laatsten tijd als gedeeltelijke plaatsvervangster daarvan de uit het Noorden afkomstige *hooikist* begint op te treden.

Nadat de Duitschers hier met een, ook voor hen vreemd, woord het *turnen* in eere hadden gebracht, is allerlei *sport* met het Engelsche woord daarvoor en voor allerlei bewegingen en voorwerpen, die er mee in betrekking staan, bij ons bijzonder in de mode gekomen. Men zou van de *sporttermen* een afzonderlijk woordenboek kunnen samenstellen. Toen omstreeks 1870 het woord *velocipède* hier meer algemeen bekend werd, voorzag De Vries

reeds den grooten opgang, dien dit vervoermiddel zou maken, en stelde hij in het Leidsche Dagblad een Nederlandsch woord voor, om het lange vreemde woord te vervangen. Hij dacht *wieler* uit, met de samenstellingen *tweewieler* en *driewieler* en de afleidingen *wieleren* en *wielenaar;* doch de liefhebberij nam toen spoedig weer af en de voorgestelde woorden raakten in vergetelheid, tot een jaar of vijftien later de liefhebberij opnieuw ontwaakte en tot een waren hartstocht aangroeide. De naam velocipède was intusschen meer en meer verdrongen door het veel kortere *fiets,* waarvan niemand totnogtoe den oorsprong heeft kunnen opsporen; en naast deze fiets kwam ook de *tandem* in gebruik. In de spreektaal zijn deze woorden nu de meest gewone, maar het gebruik van een Nederlandsch *rijwiel* (met *rijwielschool*) begint toch reeds meer en meer door te dringen met *wielerbaan* en het werkwoord *wielrijden,* dat zelfs gepatroniseerd is door den *wielrijdersbond.*

Die *bond* is eene van die veroenigingen, zooals er sinds dertig jaar zoovele zijn gesticht en nog ieder jaar gesticht blijven worden, van *weerbaarheids-* en *vredebond* af tot *bakkers-* en *boerenbond* toe. Zelfs heeft men er niet tegen op gezien aan eene dezer vereenigingen, die onlangs haar einddoel heeft bereikt, den veellettergrepigèn naam *antidienstvervangingsbond* te geven. Sinds de nieuw opgerichte vereenigingen onder Duitschen invloed hun naam kozen, heeft het woord „bond" ook het mannelijk geslacht aangenomen, dat het in het Hoogduitsch heeft. Tot omstreeks 1870 had men bij ons van „het bond" gesproken, en nu is zelfs door het Woordenboekgezag „de bond" gewettigd. Te opmerkelijker is deze geslachtsverandering in de spreektaal, omdat daarin juist in den laatsten tijd zich de neiging openbaart om aan eertijds mannelijke of vrouwelijke woorden het onzijdig geslacht toe te kennen, iets wat trouwens ook reeds in sommige oudere taalperioden heeft plaats gevonden.

Eéne vereeniging is hierheen in de tweede helft onzer eeuw uit Engeland overgebracht, die zich door een zeer bijzonderen naam onderscheidt, het *heilsleger* (vertaling van „salvation-army", zooals de in 1865 in Engeland gestichte vereeniging heet). De leden er van worden algemeen met den naam van *heilsoldaten* bestempeld. Tegen dezen opwekkelijken naam steekt droevig af de uit een langen doodslaap tot nieuw leven gewekte naam eener andere godsdienstige sekte, die der *doleerenden.* Intusschen openbaart zich de vaderlandslievende neiging om voor „condoleeren" de Nederlandsche uitdrukking „deelneming betuigen" te gaan gebruiken, evenals voor „feliciteeren" die van „gelukwenschen", en zoo ook op de kaartjes het P. C. en P. F. door M. D. en M. G. te vervangen.

Zeker is het aantal nieuwe woorden, dat in de laatste halve eeuw onze spreektaal heeft verrijkt, niet gering te noemen, als men ziet, dat ik er reeds een paar honderd, die mij als van zelf voor den geest kwamen, zonder naar eenige volledigheid te streven bijeen wist te brengen.

Dat er daarentegen ook weer oudere woorden in onbruik zijn geraakt, met de voorwerpen, die zij aanduidden, spreekt van zelf. Op het gebied van de kleeding met hare afwisselende en zoo kortstondige mode zijn vele uit het midden onzer eeuw te noemen, die het tegenwoordig geslacht nooit meer gebruikt en niet eens meer alle begrijpen kan. Men denke aan *almaviva* en *schanslooper,* aan *stropdas* en *soupieds,* aan *kornet* (met *karkas*) of *neepjesmuts,* aan *spencer* en *bayadere,* aan *reticule* en *ménagère,* aan

crinoline en *queue* (of *cul de Paris*). Zelfs heeft het algemeene „wandelstok" het engere *rotting* bijna geheel verdrongen en is *valhoed* verouderd in een tijd, waarin men reeds van zijne jeugd af moet leeren tegen een stootje te kunnen of zijn balans te houden. Wie nu nog van *slaapmuts* spreekt, doet het meestal om minder eerbiedig een persoon aan te duiden, evenals wie zich van het woord *snuiter* of *smeerlap* bedient, daar de echte snuiter door de *stearinekaarsen* ontbeerlijk geworden is en de eigenlijke smeerlap met de *toeslee* den weg van het *pijpensleetje* is opgegaan. Wie beweert, niet „onder de plak" te willen zitten, heeft niet altijd meer eene duidelijke voorstelling van wat eene *plak* eigenlijk was.

Oude muntnamen waren in het midden van onze eeuw nog bekend, al waren de munten zelf toen reeds niet meer in omloop; maar tegenwoordig is er menigeen, die niet meer weet, wat een *vierduitsbroodje* kost of hoe onbeteekenend men zijne meening wel acht, wanneer men die geen *oortje* waard noemt. Van *daalder* en *schelling* moge men de juiste waarde misschien nog vrij algemeen kennen, een *stooter* is voor de meesten (vooral de beschaafden) reeds eene geheimzinnige waardebepaling geworden, evenals de *dukaat*, die menigeen met het weer herleefde „gouden tientje" zich op zijn minst gelijkwaardig denkt, en van geen *gouden rijder* weet te onderscheiden. Van *ducaton* praat ik niet eens.

Zoo komen nieuwe woorden in omloop als nieuwe munt; als deze slijten zij af en raken zij ten slotte uit de wandeling. Komt een oudere van jaren soms nog eens voor den dag met een *potstuk* uit den spaarpot zijner jeugd, dan kijkt het jongere geslacht vreemd op en is dan zeer geneigd den ouden heer zelf een oud potstuk te noemen, al kent het ook de eigenlijke beteekenis van dat woord niet recht meer, omdat wij nu in den tijd der *spaarbankboekjes* leven.

XII.

Moeielijker dan den juisten tijd der invoering van bepaalde voorwerps- of toestandsnamen te bepalen, valt het uit te maken, wanneer meer algemeene woorden, zij 't ook in verband met geestelijke stroomingen en aan de orde gestelde quaesties, voor het eerst in de spreektaal zijn opgenomen, nadat zij reeds veel vroeger geschreven waren, want deze hebben zich soms eerst met moeite baan moeten breken. Het is nog geen twintig jaar geleden, dat het woord *baanbreken* zelf voor eene afkeurenswaardige nieuwigheid werd uitgekreten, voor een germanisme, dat bestrijding verdiende. Uit de pogingen door taalleeraars gedaan om zulke woorden uit de taal te weren, kan men bij benadering afleiden, dat zij tijdens die pogingen nog niet algemeen in gebruik waren, want aan hetgeen eenmaal burgerrecht in de taal heeft gekregen tornen alleen dwazen, hoe verkeerd of onnederlandsch het oorspronkelijk ook moge zijn.

Zoo mag men aannemen, dat de uitdrukking *aanstalten maken* en *in 't onderhavige geval* vóór het midden onzer eeuw nog weinig werden gezegd, al werden zij ook reeds in 't begin dier eeuw geschreven, daar Siegenbeek, met de geheele Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde achter zich, ze nog in 1847 bestreed, wat de laatste betreft in overeenstemming met Bilderdijk, die haar zelfs „gedrochtelijk" had genoemd, waarmee Ver-

wijs het nog in 1878 eens was. Andere, door Siegenbeek in 1847 bestreden germanismen zijn niet ouder, voor een deel zelfs jonger, tijdens zijne bestrijding nog slechts bij enkelen in gebruik en nu zonder veel kans op uitbanning in de beschaafde spreektaal opgenomen, zooals *zich afgeven met*, *bijval*, *brokstuk*, *zich eigenen*, *ingeburgerd*, *ter inzage zenden*, *opvallend*, *opvoeren* (van een tooneelstuk), *voorliefde*, *vrijgevig*, *vrijzinnig*, enz.

In 1860 bestreed Van Vloten de toen nog jeugdige germanismen *stukwerk*, *onomwonden* (voor „onbewimpeld") en *goedmoedig* (voor „goedhartig"). Menigeen zal zich nog kunnen herinneren, dat De Vries levenslang woorden als *minstens*, *hoogstens*, enz. als Duitsche namaak heeft zoeken te weren, en dat hij evenmin vrede had met het gebruik van woorden als *het binnenland*, *het buitenland* ter vertaling van „In- und Ausland," dat sedert 1806, toen wij ministeriën van binnen- en buitenlandsche zaken kregen, niet kon uitblijven, al konden — naar zijne, ook niet ongegronde, meening — die woorden niets anders beteekenen, dan „het binnenste en het buitenste gedeelte van het land". Maar al bezat men ook „binnenslands" en „buitenslands", men kon het zonder zelfstandige naamwoorden niet meer stellen, en evenmin zonder een woord als *buitenlander*. Ieder zegt en schrijft ze nu zonder eenigen schroom. Het Duitsche *welstand* bleek naast het Nederlandsche „welvaart" ter schakeering van beteekenis onontbeerlijk en, sedert de Grondwet van 1887 en de Kieswet van 1897 het opnamen, is het, hoe ook uit taal- en zelfs uit staatkundig oogpunt bestreden, als Nederlandsch gestempeld.

Hopeloos is ook de strijd geworden tegen een germanisme als *bijdrage*, nu zelfs de heer-bedelaar en de liefdadige instellingen om „eene kleine bijdrage" beginnen te vragen. En toch was het voor vijftig jaar nog slechts in het meervoud, als namaak van het Duitsche „Beiträge," en bijna alleen als tijdschrifttitel in gebruik. *Inname*, *opname*, *overname*, enz. zijn nu ook, na langdurig verzet ondervonden te hebben, druk bezig „inneming," enz. te verdringen, en „inpakken" wordt nu meer en meer, ten minste in eene bepaalde beteekenis, door het Duitsche woord *verpakken* vervangen, nadat *verpakking* reeds iets vroeger was ingevoerd. Het germanisme *doelmatig* heeft het in de laatste halve eeuw niet alleen van „doeltreffend" gewonnen in den strijd tusschen de spraakmakende (of in dezen spraakstelende) gemeente en de taalbeoefenaars, maar ook reeds tot het vormen van andere woorden als *kunstmatig*, *rechtmatig*, *plichtmatig*, enz. het voorbeeld gegeven.

Deze germanismen en vele andere, die men nu nog maar alleen in bepaalde kringen hoort, zijn voor een deel door Duitsche handel en nijverheid in onze spreektaal gekomen, meer nog door bemiddeling van circulaires, prijscouranten en advertenties, dan door mondeling verkeer. Voor een ander deel zijn zij afkomstig uit wetenschappelijke, vooral populair-wetenschappelijke, geschriften van mannen, die hun vak beter verstaan dan hunne taal en gewoon zijn over hun vak allerlei werken in vreemde talen te lezen. De leek, die tegenwoordig veel meer van zulke geschriften leest dan vroeger, kan ze zelf daaruit in de spreektaal overbrengen, maar meestal doen zij daar het eerst hunne intrede door de volksvoordrachten en courantenverslagen. Verder komen vreemde termen en zinswendingen uit de publieke en sociale wetenschappen in de alge-

meene spreektaal door de dicht bij de schrijftaal zich aansluitende redevoeringen in de beide kamers, de debatten in kiesvereenigingen, de toespraken op meetings, enz.

Ook de toegenomen belangstelling in de kunst heeft allerlei nieuwe woorden uit buitenlandsche kunstbeschouwingen en kunstverslagen in onze spreektaal ingevoerd of onder den invloed daarvan aan bestaande woorden eene gewijzigde beteekenis toegekend. Er zijn er bij, die eene Duitsche herkomst verraden, maar de meeste zijn uit Fransche geschriften overgenomen en dan gebracht in dien nationalen vorm, waarin het Nederlandsch reeds sinds eeuwen gewoon is, zijne Graeco-Latijnsche kunstwoorden te brengen, die daardoor het halfslachtig karakter van bastaardwoorden aannemen en met elkaar eene woordenrijke stadhuis- of geleerdentaal uitmaken. Het komt mij voor, dat in de tweede helft onzer eeuw veel meer dan in de eerste helft uit die taal woorden in de beschaafde spreektaal zijn ingedrongen, wat wel zal samenhangen met de begeerte naar „university-extension" of verbreiding van wetenschapsextract onder het volk.

Opmerkelijk is vooral onder beschaafde of zelfs minder beschaafde leeken het toenemend gebruik van medische termen. Wat vroeger „zenuwzinkingkoorts" heette, wordt nu *typhus* of *typheuse koorts* genoemd, en de „briefjes" van besmettelijke ziekten hebben een lastig woord als *diphtheritis* zelfs reeds onder het lagere volk in gebruik doen komen, met *serum* er bij. Van *désinfecteeren* en *antiseptisch* spreken zelfs barbiers en haarsnijders, zooals dienstboden van *bacteriënvrije, gesteriliseerde* en *gepasteuriseerde melk*. *Koortsthermometers* zijn reeds in vele gezinnen voorwerpen van huiselijk gebruik geworden, en wie vroeger niet anders wist of koorts was koorts (gewoon, anderdaagsch of derdendaagsch) heeft nu den mond vol van *intermitteerende koorts* en *malaria*. Wie vroeger alleen van „tering" sprak, spreekt nu liefst van *tuberculose;* wie vroeger alleen „verkoudheid" kende, gewaagt nu ook van *bronchitis*. Nu „constateert" men ook als leek een *maagcatarh*, wanneer men vroeger alleen beweerde, dat „de maag van streek" was; en sinds de „griep" epidemisch en onder zoo verschillende gedaanten is opgetreden, is het oude, bijna geheel vergeten woord *influenza* een woord van den dag geworden.

Meer en meer begint men ook *accoucheur* te noemen wie vroeger eenvoudig „dokter" of „meester" heette; en spreekt men ook nu nog wel meestal, zooals vroeger, van den „dokter," zelfs al bezit de geneeskundige eigenlijk dien titel niet, men bedient zich bovendien toch ook reeds van het eertijds deftige woord *arts*, dat men op de naambordjes lezen kan, en weet in elk geval van *artsexamen* en *semi-artsen* te praten, wat eerst sedert de nieuwe wet op de geneeskunde (1865) mogelijk was. Pleegzusters en ziekenverpleegsters kende men reeds lang, maar *wijkverpleegsters* zijn er nu bijgekomen. Zielkunde en zielsziekten zijn onderwerpen van algemeene belangstelling geworden, en ieder weet nu te praten van *neurasthenie* als van eene kwaal des tijds. Magnetiseurs en somnambules waren vroeger bekend: *hypnotiseurs* zijn eerst in het laatste kwart onzer eeuw meer algemeen ter sprake gekomen, en *suggestie* is zulk een gewoon woord geworden, dat men het ook reeds telkens hoort gebruiken, wanneer er niet bepaald van suggestie in hypnose sprake is.

Van den anderen kant zijn ook vele Fransche woorden in onzen tijd door goede Nederlandsche vervangen, niet alleen in de schrijftaal, want daarin is dat al lang gedaan of beproefd, maar ook in de spreektaal. Het is nog niet zoo lang geleden, dat men in gemengd gezelschap niet anders dan van *chemise*, *pantalon* en *troisième* mocht spreken; ook nu wordt men nog wel eens op die woorden vergast, maar voor velen hebben zij een viezigen bijsmaak gekregen, en onbeschroomd begint men er de Nederlandsche „hemd, broek en onderbroek" voor in de plaats te stellen. Vreemde woorden toch worden spoedig plat, zoodra Jan en alleman ze gaat gebruiken, en daardoor raken wij gelukkig vele van die indringelingen weer kwijt. Zoo is ook *galant* door het Nederlandsche „aanstaande" vervangen. Sommige woorden hebben het geluk spoedig aannemelijke vertalingen te vinden; van andere klinken die vertalingen eerst wat stijf, zoodat men ze alleen durft schrijven; maar voeren de moedigen, die zich aan een spotlach niet storen, ze in de spreektaal in, dan weten zij zich daar soms ten slotte te handhaven. Tegenwoordig kan men reeds dikwijls *regenscherm* voor „parapluie" hooren zeggen, ofschoon een nieuw opkomend wonderlijk modewoord, *spuit*, dat nu nog wat plat klinkt, eenige levensvatbaarheid schijnt te bezitten.

Groot is de verandering, die de vrouwelijke voornamen in de laatste vijftig jaar hebben ondergaan, zoodat zelfs in de lagere standen eeuwenheugende verkortingen in onbruik komen, als Mietje, Grietje, Pietje, Koosje, Wimpje of Mientje, Betje of Lijsje, Heintje of Jetje, Kaatje of Trijntje, Keëtje of Neeltje, Aaltje of Daatje, Jansje, Naatje, Nansje of Antje. Mooie, volle namen wil men nu aan zijne dochters geven, en de Regeering heeft dat in de hand gewerkt door verkleinwoorden uit de registers van den burgerlijken stand te weren. Toch worden in het dagelijksch leven die lange namen weer verkort, maar op andere manier dan vroeger, en wie eertijds de bovengenoemde namen droegen, heeten nu: Marie of Mary, Margareta of Greta, Petronella of Nelly, Jacoba of Coba, Wilhelmina of Willy, Elisabeth, Lize of Betsy, Henriëtte of Hanny, Hendrika of Rika, Katharina of Cateau, ook Teau, Cornelia, Cor of Corry, Alida, Johanna, Jo, Anna of Nancy. Zooals men ziet, doet zich hierbij groote liefde voor den Engelschen y uitgang voor. Samengestelde voornamen als Annemie, Bettemie, Betteko, Wimmeko, Annekee en Miebet zijn nu uiterste zeldzaamheden en toch waren ze in het midden onzer eeuw nog tamelijk gewoon.

Vele oude woorden zijn van beteekenis veranderd of opeens, na lang slechts flauw te hebben geleefd, modewoorden geworden, en dan meestal ook met eenige wijziging in de beteekenis. Zoo spotte in 1864 Beets nog met eene uitdrukking als *spoorloos verdwijnen*, waarin „spoorloos" de beteekenis had aangenomen van „zonder een spoor na te laten," terwijl men het vroeger voor „buitensporig" gebruikte; en wie kent het nu nog in de oude, wie nog niet in de jongere beteekenis? Uitdrukkingen, die Beets op het Taal- en Letterkundig Congres te Rotterdam in 1865 nog als neologismen belachelijk kon maken, schijnen ons overoud, zooals *zelfzucht* (voor eigenliefde), *het welslagen* (voor „de goede uitslag"), *verwikkeling* (dat omstreeks 1830, maar toen nog slechts in de schrijftaal, is ingevoerd), *persoonlijkheid* (voor persoon), *richting* (voor partij), *halfheid*, enz. Ook adjectieven, als *passend* (voor

gepast), ***onhoudbaar*** (voor onverdedigbaar), ***ongenietbaar*** (voor „geen genot opleverend," terwijl het vroeger synoniem was van oneetbaar) en ***onbewust*** (voor onmerkbaar of ook voor onopzettelijk). Ook werkwoorden, als ***vergemakkelijken*** (voor „gemakkelijker maken"), ***beheerschen***, ***gelden voor*** (voor „doorgaan voor"), ***in 't leven roepen*** (voor maken), ***ergens in opgaan***, enz. Onder de nieuwe modetermen rangschikte hij toen ook: ***geen idee van***, ***geen sympathie voor iets hebben***, en het misbruik, dat er van het woord *fantasie* werd gemaakt. Toch kende hij woorden als *fantasiekostuum*, *fantasiehoed*, *fantasiejas*, enz. toen nog niet. Van *practisch* en *onpractisch* bejammerde hij het, dat het, als tiranniek modewoord, zoovele andere goede woorden verdrong. „Practisch," zeide hij, „is = bruikbaar; practisch is = uitvoerbaar; practisch is = nuttig; practisch is = ter zake; practisch is = van zessen klaar; practisch is wat u of mij conveniëert. Practica est multiplex."

Nog altijd is practisch een lievelingswoord gebleven; maar er zijn er later nog andere van even ruime toepassing bijgekomen. Wat is in de laatste kwart eeuw al niet *typisch* genoemd! Er waren menschen, die alles, wat zij voor 't eerst van hun leven zagen, typisch heetten, en daarmee brachten zij het woord zoo zeer in discrediet, dat men er toe heeft moeten komen, het tot *typig* te vervormen, om het nog in zijne eigenlijke beteekenis te kunnen behouden. Iets minder opgang maakte het adjectievisch gebruik van de bijwoordelijke uitdrukking *apart*, in den zin van eigenaardig. Men kon toen hooren spreken van eene „aparte manier van converseeren," zonder dat daarmee juist een apartje bedoeld werd. Reeds wat ouder was het jonge-meisjeswoord *gezellig*, in de algemeene beteekenis van „genoegen gevend". Brieven waren gezellig, maar ook japonnetjes en flaconnetjes. En tegenwoordig verkeeren wij in den moesson der *leukheid*. Zijne oude beteekenis van „droogkomiek" heeft *leuk* nu geheel verloren: 't is een algemeen epitheton geworden, voor al wat men prijzen wil. Het tegenovergestelde van leuk is nu *idioot*. Zelfs wandelstokken en knipmessen kunnen nu, al naar gelang van den smaak der sprekers, leuk of idioot zijn, tenzij men er de voorkeur aan geeft, ze met een ander modewoord uit de militaire wereld *kranig* te noemen. Ieder is nu kranig wie in zijne soort niet doodgewoon is, tot schoenpoetsers en keukenmeiden toe. *Gewoon* daarentegen beteekent in de spreektaal van velen ook al niet meer „wat dagelijks voorkomt," maar is nu juist het tegenovergestelde van gewoon geworden, en dus ongeveer „buitengewoon of bijzonder." Uit eene vroeger nu en dan gebruikte uitdrukking, als „dat vind ik gewoonweg leelijk" of „dat vind ik leelijk, gewoonweg" (gewoonweg = sans phrase) ontstond de verkorte zegswijze, die nu voor een gezellig samenzijn een onmisbaar ingrediënt schijnt te wezen: „dat vind ik leelijk, gewoon" of „dat vind ik gewoon (= onvoorwaardelijk, bijzonder) leelijk." Het medelijden heeft een algemeen woord, *zielig*, voor al wat jammer of beklaaglijk is ingevoerd. *Kleinzielig* (in plaats van het oudere kleingeestig) ontvingen wij al vroeger uit de pen van Dr. A. Kuyper.

In 't gevlei komen, voor wat vroeger platweg „gatlikken" genoemd werd, en *zijn draai nemen*, voor wat voorheen „zijn karakter verloochenen" heette, zijn jeugdige euphemismen uit de politieke — gewoonlijk wat meer krijgshaftige — taal, die de Standaard heeft ingevoerd en die als partijtaal zou kunnen aangeduid worden. Opmerkelijk toch is het, dat allengs alle hoofd-

partijen eene eigene, in menig opzicht zelfs internationale, wijze van spreken hebben aangenomen, waaraan zij te herkennen zijn, ook àl gebruiken zij dezelfde woorden. Maar die woorden hebben dikwijls eene geheel andere beteekenis bij de eene partij, dan bij de andere. Vooral eigenaardig is de neiging der socialisten om sterk teekenende woorden te gebruiken voor personen, zaken of toestanden, die men zich geheel verkeerd zou voorstellen, indien men de woorden in de oudere en nog steeds meer gewone beteekenis wilde opvatten. Ware hunne taal over het algemeen wat artistieker, dan zou hunne woordenkeus ons kunnen verleiden, naar het gebied der politiek verdwaalde dichters in hen te zien, te meer daar inderdaad reeds verscheidene van de modernste dichters ijveraars zijn geworden voor de sociaal-democratische politiek.

Uit dergelijke politieke, maar ook uit andere kleinere, kringen komen soms woorden in de algemeene spreektaal. Zelfs de in haar oorsprong voor den taalgeleerde grootendeels onnaspeurlijke dieventaal heeft er eenige opgeleverd. Andere ontstaan in de studentenwereld, vele ook in de kringen der schilders en tooneelspelers. Het tooneel heeft met een nieuw genre uit Frankrijk ook den daarvoor gebruikelijken naam *revue* bij ons ingevoerd, en, als de allernieuwste vinding, ook het woord *lachsucces* als reclamewoord voor een grappig tooneelstuk.

XIII.

Dat de acteurs al niet minder invloed op het spraakgebruik kunnen hebben, dan de andere openbare sprekers, is te begrijpen. 't Is daarom van belang op te merken, dat er in het laatste kwart onzer eeuw op het tooneel meer en meer naar gestreefd wordt, natuurlijk te spreken, den declamatietoon, althans bij het proza, af te wennen, en de schrijftaal, die de souffleur voorleest, beter in spreektaal om te zetten. Het vervangen van „gij" door „u" en „je" of „jij" behoort tot de meest kenmerkende veranderingen in de tooneeltaal, omdat ook in de spreektaal „gij" al zeldzamer en zeldzamer wordt, behalve natuurlijk in de Betuwe, Noord-Brabant en verder in Zuid-Nederland, waar het te huis behoort. Van den kansel zou „jij" en „u," ofschoon het er wel eens beproefd is, vooralsnog zeker te gemeenzaam klinken. Toch is De Genestet's bede: „Verlos ons van den preektoon, Heer! Geef ons natuur en waarheid weer!" niet geheel onverhoord gebleven; maar de groote ruimte der kerkgebouwen in de steden en de slechte acoustiek van de meeste dezer maakt het noodig, met luider stem dan in het gewone gesprek of althans in langzamer tempo en met scherper articulatie te spreken, zoodat de preektoon wel altijd vrij wat zal moeten blijven verschillen van den gemeenzamen of zelfs maar deftigen spreektoon.

Ook de acteurs zullen op het tooneel wel nooit ongestraft kunnen spreken alsof zij te huis waren, en zich wel in de eerste plaats moeten blijven toeleggen op duidelijke articulatie en gemarkeerde intonatie, waarbij de gewone omvang der stem, die een kwart of een kwint bedraagt, zal moeten toenemen tot een sexte of zelfs tot een octaaf. Daarbij zullen zij moeten voortgaan te zorgen voor zuivere uitspraak zonder dialectische bijmengsels, zooals zij trouwens ook sedert de oprichting der Tooneelschool reeds hebben

gedaan. Toch is de tijd nog niet gekomen, waarop men van een voorbeeldig Tooneelnederlandsch kan spreken, zooals men in Duitschland van het „Bühnendeutsch" spreekt, dat daar zelfs een zeker gezag heeft als type van beschaafde uitspraak.

Wèl heeft men van de beschaafde uitspraak in den laatsten tijd, ook om hygiënische redenen, meer werk gemaakt dan vroeger. Zelfs wordt hier en daar reeds methodisch onderricht in het spreken (stemvorming en uitspraak) gegeven, ook als onderdeel van het zangonderwijs. Dat eene zuivere uitspraak alleen nog in geenen deele den acteur maakt, en dat hij nog oneindig meer dan eene welluidende spreekmachine moet zijn, is waar, maar toch is het veldwinnen van de overtuiging, dat ieder, die in het openbaar moet optreden, zich met ernst op het behoorlijk uitbrengen der klanken moet toeleggen, een vooruitgang van den laatsten tijd. Daarbij wordt dan aangedrongen op middelrifs- in plaats van borstademhaling, op verschuiving der klankvorming van de keel naar den mond, op bestrijding der Hollandsche slaptongigheid en op verlaging der toonhoogte, waarvan het gemiddelde allengs gestegen is, omdat een verhoogd zenuwleven er toe leidt, niet alleen in figuurlijken, maar ook in eigenlijken zin te hoogen toon aan te slaan.

Zoo staan, ook zelfs ten opzichte van het uitbrengen van klanken, de richtingen van natuurlijk en kunstmatig spreken tegenover elkaar, elkander dwingend het juiste midden te houden. Er wordt zelfs reeds op aangedrongen te bepalen, op welke lettergrepen van een woord de klemtoon behoort te vallen, daar dienaangaande niet in alle gewesten eenstemmigheid heerscht. Bedenkt men echter, dat geleidelijke klemtoonverplaatsing tot de bekende verschijnselen in de taalgeschiedenis behoort, gedeeltelijk ook samenhangend met de wijziging in de beteekenis en de functie der woorden in den zin, dan kan men de voorspelling wagen, dat al te strenge voorschriften in dezen wel spoedig verzet zouden uitlokken, als hinderlijk voor de vrije ontwikkeling der taal. Ook hierbij mag de spraakkunst slechts eene ideëele norm aangeven en niet het gezag van een wetboek voor zich eischen.

Trouwens de beschaafde spreektaal heeft uit haar aard reeds neiging tot normaliseeren, gedeeltelijk onder den invloed van de spelling der schrijftaal, maar niet uitsluitend. De spelling met NG van woorden, waarin niet N + G, maar alleen eene gutturale N wordt gezegd, en met SCH, die men aan 't eind der woorden of vóór toonlooze klinkers als S uitspreekt, heeft geene verandering kunnen brengen in de uitspraak dier klanken, ofschoon het onderwijs daarop in de eerste helft onzer eeuw wel dikwijls heeft aangedrongen, en niet het onderwijs alleen, want een zoo weinig naar deftigheid strevend man als Kinker toonde zich geen vijand van die uitspraak door nog in 1829 te zeggen: „of het echter buiten het gemeenzaam gesprek verkieslijk zij, die CH geheel en al te onderdrukken en of het niet beter ware, dat openbare sprekers een flaauwen keeladem na de S deden hooren, zal ik niet onderzoeken." Toch is na 1850 de opzettelijk, ten minste gedeeltelijk, ingevoerde uitspraak van die CH meer en meer afgenomen en nu uit de beschaafde spreektaal zoogoed als geheel verdwenen. Misschien heeft daartoe nog wel het meest de zucht naar welluidendheid bijgedragen, die zich ook tegen het afzonderlijk spirantisch

uitspreken der G van NG heeft verzet, ofschoon dat laatste tegenwoordig nog wel, vooral in 't Noordoosten van ons land, gebeurt, in strijd met de uitspraak van het daar heerschend dialect.

Verder heeft het onderscheiden van IJ en EI in het schrift niet kunnen beletten, dat deze beide klanken in de uitspraak al meer en meer zijn samengevallen, zooals zij dat voor een paar eeuwen het eerst in het Rijnlandsch dialect hebben gedaan. Dat in de tongvallen van meer dan de helft van ons land de IJ als lange I wordt uitgesproken, heeft daartoe zeker meegewerkt. 't Viel daar gemakkelijker den eenen klank aan den anderen gelijk te maken, dan eene nieuwe klankschakeering aan te leeren. Ook het onderscheid tusschen de scherpvolkomen EE en OO en de zacht volkomen E en O verdwijnt uit de uitspraak der beschaafden meer en meer, op voorgang van de Rijnlanders. Voor vijftig jaar werd het nog door de meerderheid der beschaafden in acht genomen, zelfs nog in Zuid-Holland, bv. te Rotterdam, waar het ook nu verloren schijnt gegaan te zijn, zoodat de „Vereeniging tot vereenvoudiging van de schrijftaal" zelfs tot het voorstel heeft kunnen komen, om het ook in het schrift af te schaffen, wat zij voor IJ en EI nog niet heeft aangedurfd, evenmin als voor de AU en OU, niettegenstaande ook die klanken bij de meeste beschaafden niet meer, zooals vroeger, verschillen. Eene uitspraak van AAU wordt nu zelfs dialectisch geacht, en reeds in 1865 schreef L. A. te Winkel: „De spelling *blaauw, flaauw,* enz. stelt eene uitspraak voor, die niet de gewone is, in het oor der groote meerderheid onaangenaam klinkt en stellig niet tot de beschaafde gerekend wordt." Daarom werd die spelling toen ook afgeschaft, en dat heeft er nog meer toe bijgedragen om ook de uitspraak zelf te doen wegsterven.

Zoo hebben ook, vermoedelijk onder den invloed van het schrift, verscheidene woorden, die vóór 1850 ook in Zuid-Holland nog met lange I werden uitgesproken, den IJ-klank aangenomen. Nog in 1844 toch beweerde de Hagenaar Changuion, dat de IJ door alle beschaafden werd uitgesproken als IE in *andyvie, gerijf, grijnen, ijlen* en *mijt* (kaasworm) en door velen in *ijdel, ijver, houtmijt* en *tijger.* Nu spreekt ieder beschaafde in Holland ze met IJ uit, behalve enkele ouderen, en behoudens eenige oneenstemmigheid bij *grienen* of *grijnen* en de door de spelling aangemoedigde uitspraak van *gerief* met IE. De ook gewettigde spelling van *iep* met eene IJ heeft de IJ-uitspraak bij dat dialectwoord niet kunnen invoeren, maar wel gaf de vroegere spelling van *koffij, fabrijk, muzijk,* enz. „aanleiding, dat sommigen in die woorden werkelijk eene IJ lieten hooren," zooals in 1863 werd opgegeven als grond om die woorden in 't vervolg met IE te schrijven.

Een paar op zich zelf staande woorden met U in plaats van UI zijn in de laatste jaren genormaliseerd. Nog na het midden onzer eeuw kon men ook in Holland meermalen *duzend* en *duvelsche jongen* hooren zeggen: nu is het eerste zelfs bij ouderen zeldzaam, het tweede afnemend. Sterk afnemend is, behalve bij *vers,* ook de *ae*-uitspraak bij *waereld, kaerel, paerel* en *paers* en zegt men meer en meer *wereld, kerel, parel* en *paars.* De normaliseerende invloed der schrijftaal heeft dat bewerkt. Deze werkt er ook toe mee om een samenvallen van de zachtkorte o met de scherpkorte o voor te bereiden. In Holland althans is in de laatste vijftig jaren het aantal woorden met zachtkorte o af- en dat met scherpkorte toegenomen,

vooral waar op dien klank eene R volgt. Invloed der Oostelijke tongvallen trouwens heeft daartoe ook het zijne gedaan.

Opmerkelijk is het, hoe sedert het verbeterd onderwijs van 1857 de spreektaal van beschaafde Hollanders allerlei dialectische eigenaardigheden heeft afgelegd, zoodat tegenwoordig de platte spreektaal in Holland veel verder afstaat van de taal der beschaafden dan vroeger. Amsterdamsche I's voor E, als in *bin* en *minsch*, zal men uit den mond der beschaafden weinig meer hooren, en evenmin EU's voor E's, als in *veul, teugen*, die voor vijftig jaar nog min of meer voor aristocratisch doorgingen, evenals *peerd* of *paerd*, *steert* of *staert* voor *paard* en *staart*. Ook heeft de Amsterdamsche, en algemeen Hollandsche, verkleiningsuitgang *ie* bij *huisie, koppie*, enz. het bij de beschaafden tegen *je* verloren, zooals de meervoudsuitgang *es* van *kippes*, enz. nu door beschaafde Rotterdammers niet meer gebruikt wordt. Deze hebben ook al sinds vijf en twintig jaar hun *heit* voor *heeft* opgegeven, zooals de beschaafde Amsterdammers hun overoud *het* of wat jonger *heb* voor *heeft*. De beschaafde Hagenaars streven naar eene heldere uitspraak der A, die in het plat Haagsch als AE klinkt; en van dien aard zouden wij nog veel meer kunnen opsommen, om te doen zien, hoe de invloed van het Hollandsch dialect ook op de uitspraak van het beschaafd Nederlandsch is afgenomen en meer en meer eene bij de schrijftaal aansluitende beschaafde uitspraak begint te heerschen.

XIV.

Dat de beschaafde spreektaal tegenwoordig veel minder dan vroeger met het Hollandsch dialect mag gelijkgesteld worden, zal zeker niemand betreuren, want algemeen is men het er wel over eens, dat geen tongval zoo leelijk is, als het plat Hollandsch der groote steden. Maar ook dat plat Hollandsch is sinds het midden onzer eeuw niet meer geheel onveranderd gebleven. Het heeft merkbaar, vooral in zijn' woordenschat, den invloed der beschaafde spreektaal ondergaan en is naar lagere maatschappelijke kringen teruggedrongen. Toch klinkt het nog onwelluidend genoeg, al klinkt het ook wat anders dan voor vijftig jaar.

Te Amsterdam althans schijnt in dien tijd eene groote verandering te hebben plaats gehad. Ter Gouw toch wist nog verschillende taalschakeeringen te herkennen in verschillende wijken der stad, en deze zijn nu samengevallen. De lange A hoort men nergens meer als EE uitspreken, en evenzeer is de eigenaardige A-uitspraak (lang aangehouden A met korte A als naslag), die voorheen de Amsterdammers zoo kennelijk onderscheidde, aan 't wegsterven, verdrongen door de nu algemeen geworden uitspraak van A als OA. Ook de UI, die vroeger veelal als de EU van 't Fransche MEUBLE werd uitgesproken, klinkt tegenwoordig veel meer als OI.

Toch hebben niet alle bewoners van andere gewesten er vrede mee, dat zij hunne dialectische uitspraak voor de algemeene, die zij nog Hollandsch noemen, moeten prijsgeven, om den naam te hebben van beschaafd te spreken. Menig Fries kan nog niet inzien, waarom het onbeschaafder zou zijn U en IE te zeggen, dan UI en IJ; en verre verkiest hij zijne SK en zijne als zachte K uitgesproken G boven het harde en zachte schuringsgeluid SCH en G, vooral wanneer hij door vele Amsterdammers die G als

eene harde CH hoort uitspreken. Zeker kan het niet ontkend worden, dat er eenige willekeur is in het uitsluitend beschaafd noemen van de klanken, die onze schrijftaal afbeeldt, en groote bekrompenheid zou het van den Hollander zijn, een overigens beschaafd Fries van onbeschaafd spreken te betichten, als hij *skuut* voor *schuit*, *wien* voor *wijn*, ja zelfs als hij *foet* voor *voet* of *suur* voor *zuur* zegt. Men kan het b.v. Johan Winkler niet euvel duiden, dat hij, zooals hij in 1887 verklaarde, „de eigenheden zyner eigene aangeborene gouspraak, voor zoo verre deze eveneens goed, oud, algemeen Nederlandsch zyn, ten volle wil doen gelden, tegen de byzonderheden van het overheerschende Holland". Er is zeker iets eerbiedwaardigs in dat verzet, maar tevens getuigt het van te veel zelfstandigheid om, bij de algemeene zucht tot navolging, veel kans op goed gevolg te hebben.

Alleen door bemiddeling van de schrijftaal is er gelegenheid, dialectische eigenaardigheden, die niet Hollandsch zijn, in de spreektaal te brengen. Bevelen zij zich op de eene of andere wijze aan, dan worden zij ook wel, evenals andere nieuwigheden, uit de schrijftaal overgenomen door Hollanders, die ze eerst als ze geschreven zijn voor goed Nederlandsch gaan houden. Inderdaad zijn er op die wijze reeds verscheidene woorden en uitdrukkingen in de laatste vijftig jaar uit de Oostelijke en Noordoostelijke gewesten in de beschaafde spreektaal, ook der Hollanders, ingevoerd. Woorden als *stoer* en *sneu* b.v., die aan den taalgeleerde zelfs door hunne klanken zich terstond als niet Hollandsch verraden, en die voor vijftig jaar nog door geen enkelen Hollander werden gezegd, kan men nu telkens ook van geboren Hollanders hooren.

Merkbaren invloed schijnt mij ook de verhuizing uit andere gewesten, vooral van Friezen en Groningers, naar de groote Hollandsche steden en met name naar Amsterdam op de spreektaal daar te hebben geoefend, en dat er onder deze ook vele onderwijzers gevonden worden, die, uit het Noorden afkomstig, op de kweekschool te Groningen zijn opgeleid, maakt dien invloed nog meer verklaarbaar. Evenmin mag buiten rekening gelaten worden de invloed, die jaren lang op de lagere school in het geheele land is uitgegaan van de reeks leesboekjes, door den Groninger L. Leopold opgesteld, en onmiskenbaar Groningsch getint, wat overigens aan hunne waarde niets te kort behoeft te doen.

Maar hoeveel de tongvallen ook tot de verandering van de algemeene beschaafde spreektaal mogen hebben bijgedragen en nog zullen kunnen bijdragen, die tongvallen zelf worden door het levendig verkeer, dat na het aanleggen van een voortdurend zich uitbreidend spoorwegnet overal is ontstaan, en door het onderwijs op de scholen meer en meer in hunne eigenaardige natuurlijke frischheid bedreigd en binnen enger kringen teruggedrongen.

Het Stadsfriesch is, zooals men weet, geen eigenlijk Friesch, maar Hollandsch met Friesch accent gesproken en vol van Friesche eigenaardigheden, die er een bepaald Onhollandsch karakter aan geven en het bijna tot een zelfstandig dialect maken. „Toch begint", zeide Winkler in 1874, „ook te Leeuwarden, Sneek, Harlingen, enz. de stadstongval te kwijnen en gaat er dagelijks veel eigenaardigs van verloren. Vooral de echt Friesche woorden, uit de Friesche taal overgenomen, slijten er uit en worden door Hollandsche vervangen. Uitdrukkingen als deze:

„Ik wudde soo kel, ik fiel op 'e knibbels del," die voor vijftig jaar nog zeer algemeen waren, kent men bijna niet meer. Men zegt nu: „ik wudde soo ferskrikt, ik fiel op 'e knieën neer." Men verwisselt dus de Friesche woorden *kel, knibbel, del* met Nederlandsche, hoewel men deze laatste toch nog op Friesche wijze blijft uitspreken." Ook Friesche woorden als *skrielens* (= schrielheid), *grootens, roodens*, enz. (van skriel, groot en rood gevormd) raken daar langzamerhand in onbruik, ofschoon, zegt Winkler, „men nog wel eens een gezonde, blozende, frissche, friesche maagd, die liever een fijn, bleek, hollandsch dametje zou schijnen, kan hooren klagen: „'k hè zun last fan roodens in miin gezicht."

Het Landfriesch heeft zich beter gehandhaafd, maar sinds er in de eerste helft onzer eeuw (omstreeks 1820) eene nieuwe Friesche letterkunde is herleefd met eene grammatisch geordende schrijftaal, zijn de dialectische schakeeringen in het Friesch zelf beginnen uitgewischt te worden. Nu spreken Waldjers en Klaikers, de bewoners van Westergoo, Oostergoo en het Friesche deel van Zevenwolde reeds bijna hetzelfde algemeene Friesch, terwijl in de eerste helft onzer eeuw in den geheelen Zuidwesthoek nog een sterk afwijkend dialect werd gesproken, dat overhelde naar den tongval, die zich nog in Hindeloopen gehandhaafd heeft, waar men nu drie talen spreekt: het Oud-Hindeloopensch, het Landfriesch en het algemeene Nederlandsch. Hoe lang zich het eveneens zeer eigenaardige Schiermonnikoogsch zal handhaven, nu het eiland eene Duitsche zeebadplaats geworden is, is de vraag.

Het Westfriesch van Noord-Holland is wel reeds meer dan twee eeuwen lang verhollandscht, maar ging ook in den laatsten tijd nog voort, zijn Friesch karakter te verliezen. In 1896 schreef Boekenoogen: „De taal, die in dit gewest wordt gesproken, heeft door den steeds sterker wordenden invloed van de Hollandsche spreektaal veel van hare eigenaardigheden verloren. In de steden, met haar vlottende bevolking en druk verkeer met vreemdelingen, wijkt de taal van den gezeten burger slechts weinig af van de algemeen gangbare taal der beschaafden en ook op het platteland wint deze meer en meer veld". Van de Zaanstreek zeide hij: „Menige ouderwetsche vorm leeft alleen nog in den mond van ouderen van dagen en wordt niet meer door het opkomend geslacht gebezigd. Aan den anderen kant kennen de jongeren allerlei eerst sedert kort onder invloed der Hollandsche spreektaal ontstane vormen.".

Het Strandhollandsch van Wijk-aan-Zee is in de laatste vijftig jaar geheel door het Kennemerlandsch verdrongen, daar het verloop der zeevisscherij de oorspronkelijke bewoners dwong naar Egmond of Zandvoort te verhuizen. Het dialect van Schokland, dat zelfs in twee verscheidenheden, die van Ens en die van Emmeloord gesproken werd, heeft sedert 1859 opgehouden te bestaan, toen alle Schokkers hun onbewoonbaar verklaard eiland moesten verlaten en zich te Kampen, Vollenhove, Genemuiden, Volendam en op Urk gingen vestigen.

Het dialect der stad Groningen onderscheidde zich reeds van oudsher van dat der Ommelanden, al had dat laatste ook, van de stad uit, daar het oorspronkelijke Friesch verdrongen; maar in de stad zelf heerscht naast het plat Groningsch der lagere bevolking ook nog een Groningsch der beschaafden, dat allengs ook tot de lagere burgerij begint door te

dringen en dat, vóór de spoorwegverbinding met het Zuiden tot stand kwam, ook de taal der Groningsche aristocratie was, waarvan de jongere leden tegenwoordige zoogoed als uitsluitend het algemeene Nederlandsch spreken, natuurlijk met eenige dialectische zinswendingen en een eigenaardig, spoedig herkenbaar accent. Het beschaafd Groningsch onderscheidt zich van het plat der provincie o.a. door de uitspraak van de OA ongeveer als de gerekte o van *tot*, tegenover het Ommelandsch, dat deze OA ongeveer als de gerekte o van *op* uitspreekt. Ook buiten de stad dringt deze, nu algemeen als beschaafder aangenomen, OA-uitspraak meer en meer door. Verder zegt het beschaafd Groningsch voor de Nederlandsche UI, evenals in de Friesche steden, U, terwijl het eigenlijk Groningsch den oorspronkelijken OE-klank bewaard heeft. Eene beschaafde dienstbode in de stad Groningen spreekt nu met hetzelfde gemak beide dialecten en tegen „Hollanders" zooals daar allen genoemd worden, die niet uit Groningen, Friesland of Drente komen, ook de op school geleerde algemeene spreektaal. Zulk eene dienstbode zal b.v. aan de Hollandsche dochter des huizes vragen, of „Mevrouw *'t huis*" is, en op het ontkennend antwoord hare kameraad toeroepen: „Mevrouw is *niet in huus*", terwijl deze dat aan den „boer" bij de voordeur overbrengt in den vorm: „Mevrouw is *neit in hoes*". Zoo is ook het Groningsch zelfs in de Ommelanden op weg, geleidelijk zijne oorspronkelijkheid te verliezen en door de algemeene spreektaal terug gedrongen te worden. In 1886 zeide Molema er van: „Den opmerkzamen toeschouwer kan het niet ontgaan zijn, dat de tongvallen met elken dag van hunne eigenaardigheden verliezen en eene ineensmelting met de schrijftaal onvermijdelijk te gemoet gaan."

Voor Overijsel vernemen wij hetzelfde. „In de laatste jaren", schreef Draaijer in 1896, „heeft het dialect van Deventer danig geleden. Het getal *vleesèters* is er op onrustbarende wijze gestegen en dat der *vleisèters* in dezelfde mate gedaald".

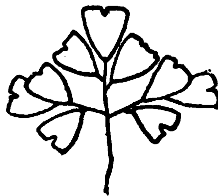
En Gelderland. In 1865 gaf Kern nog voor de omstreken van Groenloo de SK op als beginklank van de woorden, die in het Nederlandsch SCH hebben, terwijl Gallee in 1895 vertelt. dat het hem slechts nu en dan, vooral bij oude boeren in de Westelijke streken der graafschap Zutfen mocht gelukken, die SK te hooren. Ook deelt hij mee, dat „om Vorden en meer plaatsen in het Westen de jongere boer thans geregeld als *huus* uitspreekt wat de oudste boeren nog *hoes* noemen, maar dat meer Oostelijk in de afgelegen broek- en heidegronden de OE-klank nog meer bewaard is gebleven.

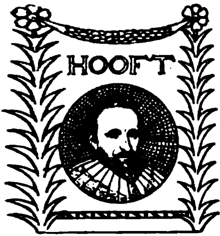
Aan alle kanten worden dus belangrijke wijzigingen in de tongvallen gedurende de tweede helft onzer eeuw opgemerkt en wordt het veldwinnen der algemeene spreektaal waargenomen. Het zuiverste heeft in dezen tijd het dialect zich misschien in Oost-Brabant en Limburg gehandhaafd, omdat overal elders reeds ruim twee eeuwen lang schrijftaal en daarbij aansluitende spreektaal door het lezen van den Statenbijbel en het aanhooren van de preektaal der vooral na 1795 ook uit andere streken afkomstige predikanten bekend was geraakt, terwijl de kortere kanseltoespraken der Katholieke priesters zich, vooral op de dorpen, nauwer bij den gewestelijken tongval aansloten. En in Zuid-Limburg, met name te Maastricht, was de spreektaal der beschaafden, door de oude betrekkingen

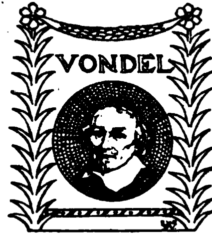
van Maastricht tot Luik, in onze eeuw nog het Fransch. Dat is zelfs nu nog wel ten deele het geval, maar het schoolonderwijs heeft er ook reeds het algemeen Nederlandsch ingevoerd, en vooral heeft dat voorstanders gewonnen sinds de Zuidlimburgers zich door het bezoek onzer Koninginnen in 1895 meer Nederlanders zijn gaan gevoelen, dan vroeger.

Doch niet alleen daar, maar ook over het algemeen heeft men het aan de Koninginnen te danken, dat het Fransch in de hoogere kringen meer en meer voor het Nederlandsch moet wijken. Was het Fransch eene kwart eeuw geleden nog de gewone omgangstaal van den adel en van wie zich daarmede gelijk wilde stellen, omdat Fransch ook de hoftaal was, en spraken zelfs Haagsche ambtenaars en winkeliers nog dikwijls een — inderdaad zeer eigenaardig — Fransch: dat is in de laatste jaren veel veranderd. Het uitgeven van een in het Fransch opgesteld „Journal politique, commercial et littéraire de la Haye," zooals er van 1830 tot 1849 verscheen, zou nu eene gevaarlijke financiëele onderneming zijn.

De *residentie* is nu de *hofstad* geworden en het Nederlandsch de officiëele taal van het hof, zooals ook wel niet anders mogelijk was in een tijd, waarin een „Algemeen Nederlandsch Verbond" kon worden gesticht, dat zich ten doel stelt, de belangen van den Nederlandschen stam en daarmee ook van de Nederlandsche taal, zoowel in Zuid- als in Noord-Nederland, zoowel in Zuid-Afrika als in andere deelen der wereld, ernstig te bevorderen, en dat een machtig middel belooft te worden om het Nederlandsch volksgevoel te versterken. Zal de Nederlandsche stam zich overal krachtig kunnen ontwikkelen, dan zal hij zijne taal moeten hoog houden, want in de taal alleen openbaart zich de eenheid van een stam, en eenheid is kracht.

XIII

HET TOONEEL

DOOR

J. H. RÖSSING,

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letteren.

Verval van het tooneel in 1848. Pogingen ter opbeuring.

Uit het wezen van het volk is het Tooneel voortgekomen. Volk's gelooven, hopen en twijfelen, strijden en streven, — volk's godsdienst- en burgerzin, volk's spot en humor heeft het Tooneel geopenbaard.

Volk's karakter was en is, en zal zijn: het karakter van het oorspronkelijk, van het nationaal tooneel.

Het Tooneel vindt zijn oorsprong in de kerk. Uit de kerk verplaatst het zich naar de kerkhoven, naar de straat, voor stadhuizen, voor of in openbare gebouwen.

Naast het geestelijke ontstaat het wereldlijke tooneel.

Naast de Passie-spelen en Moraliteiten: de Abele- en Zinnespelen.

Naast deze, en, gaande voor deze: de Sotternieën en Kluchten.

Uit de sotternieën en kluchten, uit den nuchteren zin, uit het behagen in goede boerden spreekt het scherpst het Nederlandsch karakter, het wezen van het volk.

Het Tooneel is in den aanbegin, bij de wording der burgerij, innig saamgeweven met het maatschappelijk en godsdienstig leven.

De Kamers van Rhetorica zijn de plaatsen, waar de vraagstukken van den dag besproken worden, waar politiek en godsdienst de gemoederen bewegen, waar in spelen van sinne uitgebeeld en tot klaarheid gebracht worden vragen en twijfelingen, die hoofd en hart vervullen.

De aanzienlijkste burgers, burgemeesters en schepenen, dichters en schilders, allen die kunst beoefenen, allen die belang stellen in het openbare leven, in beschaving, ontwikkeling en vooruitgang, in het welzijn van stad

en land, zijn leden der kamers van Rhetorica en noemen zich Rederijkers.

De Rederijkers bevorderen en verbreiden door samenkomsten, door refereinen en tooneelvoorstellingen de nieuwere denkbeelden, door pracht en praal van optochten bevorderen zij den kunstzin.

De Rederijkers spreken in den aanvang gewrongen en verfranschte taal.

Uit de verfransching zich loswerkend, strijden en streven zij voor zuivere, voor eigene taal.

De rederijkerskamer te Amsterdam: *In Liefde Bloeyende*, gaat hierin alle kamers voor.

De strijd voor eigene en zuivere taal, van Fransche inmenging en Latijnschen dwang vrij, valt samen met den strijd om de vrijheid. Het volk wil zich zelf-zijn; de taal wil zich zelf zijn. Een vrije taal, een vrij volk!

Een schoone dageraad voor taal en tooneel in de 17e eeuw gaat open als voor een wijle oorlog's onweer rust van ruischen.

Het Nederlandsche volk is zich-zelve bewust geworden in den strijd met Spanje. Al wat er goed's en groot's, edel's en verheven's in het volk schuilt, komt in het licht.

In het hart van het land, in de wijdvermaarde koopstad Amsterdam sticht Dr. Samuel Adriaensz Coster, in navolging van Italië eene vrije Academie, waarin wetenschap en kunst zal onderwezen en beoefend worden, vrij voor een iegelijk en voor het eerst in de landstale. Voor den geleerde zal er plaats zijn, voor den kunstenaar, ook voor den zeeman. Nut en vermaak zullen er hand aan hand gaan.

De opening dezer Academie, *Eerste Nederduitsche Academie* genaamd, 1617, gevierd den eersten dag met de vertooning van het treurspel: *Moordt begaen aen Willem bij de gratie Gods Prince van Orangiën*, door G. van Hoghendorp, lijfgarde van Prins Maurits, en den tweeden door die van het blijspel: *Warenar*, door Pieter Cornelisz Hooft, duidt in de keus dezer spelen aan wat de leden der Academie hoopten en verwachtten van het tooneel: bevordering van historie en volksleven, het waardeeren van het voorgeslacht en het zien van en behagen scheppen in de werkelijkheid.

De Academie mengt zich sterk in de vraagstukken van den dag, zij ontroert de gemoederen.

Zij bindt den strijd aan tegen de heerschzucht der predikanten en tegen vreemde indringers. Het blijspel acht zij ongeschikt tot behandeling dezer kwestie, zij kiest er het treurspel voor. Het bestaan der Academie is een voortdurend strijdvoeren.

Voor de kunst bewijst de Academie onschatbare diensten. De blijspelen en kluchten van Coster, Brederoo en Hooft doen niet onder voor de komische tafereelen der beroemde Hollandsche schilders.

Toch beantwoordt de Academie niet aan haar eigenlijk doel. Zij wordt teleurgesteld in de beoefening der nutte wetenschappen. Zij moet het bij een pogen laten. Slechts het tooneel blijft haar.

Twintig jaar later heeft zich de Academie opgelost. Maar dan ook heeft Amsterdam eene afzonderlijke schole der geleerdheid: het *Athenaeum Illustre*, 1632, en eene afzonderlijke schole voor nutte kunst: den Schouwburg, *Door Yver in Liefde Bloeiende*, 1637. Kunst en Wetenschap hebben zich zelfstandig, nevens elkander ontwikkeld

De eerste Schouwburg te Amsterdam gebouwd ter plaatse waar de Academie stond, Keizersgracht bij de Runstraat, wordt geopend 3 Januari 1638.

Vondel doet er als openingsstuk zijn *Gysbreght van Amstel* vertoonen, een historiespel, getuigende van godsdienstzin en onvoorwaardelijk geloof, van liefde voor stad en onderzaten, voor haardstede en altaar, verheerlijkende de oprechtste trouw.

Vondel roemt in *Gysbreght van Aemstel* de grootheid van Amsterdam en in Amsterdam die van de verbonden provinciën.

Amsterdam en de provinciën zijn in den strijd tegen Spanje sterk, krachtig en machtig geworden. Ontdekkingstochten zijn ondernomen; het geschut der vloot dondert op alle vier de winden.

Als eens de vrede het vreedzame Y bestraalt en 't oorlogsonweer rust van ruischen, zal Amsterdam zijn de stad der steden, gansch Europa deze stad tot admiraal kiezen.

In den strijd tegen Spanje wonnen de kunsten veld en raakten de nutte wetenschappen op den troon.

Toen *Gysbreght* gespeeld werd, daagde voor Nederland de tijd, bekend als de tijd van glorie en roem.

Dat was de tijd — welks beteekenis een Potgieter als in marmer of metaal, in woorden heeft gebeiteld — „de tijd, waarin de weegschaal der volkeren van Europa door hare vorsten niet ter hand werd genomen, of de Hollandsche Maagd wierp er mede haar oorlogsfakkel of haar olijftak in — de tijd, dat de Hollandsche vlag werd begroet als de meesteresse ter zee, waar ook ochtend- of middag- of avondlicht de oceanen van beide wereldhalfronden vergulden — de tijd, waarin de Hollandsche handel den moed had de boeien te verbreken, hem door den beheerscher der beide Indiën aangelegd — de tijd, dat Holland naar kennis dorstte, kennis waardeerde, kennis lief had, en in menig vak van studie de vraagbaak der beschaafden werd — de tijd, waarin het door zijn arbeid geëerbiedigde, om zijn goud benijde en voor zijn kennis gevierde Holland door deze driedubbele kroon de rozen der kunst vlechten mocht, waarin het gehoor voor muziek, waarin het zin voor poëzy had en zich in beider lieflijke bloesems verheugen mocht.”

Tot aan het laatste vierde deel der 17de eeuw heeft het tooneel het karakter van het volk grootendeels bewaard, is het tooneel geweest eene uiting van volk's leven.

Voor het tooneel zijn vele jaren gelijk eenen dag.

De honderden stukken, geëischt door een vermaaklievende menigte rekenen te dien aanzien niet mede. Men hebbe slechts te letten op de tooneelwerken, die in tijden van verhoogd geestesleven, in tijden van volk's blijdschap of droefheid, in meer of minder schoonen vorm uiting geven aan wat de natie denkt, aan wat de natie gevoelt.

Pieter Corneliszoon Hooft leeft in zijne treurspelen in 's lands historie. Gelijk in latere jaren Fr. von Schiller schildert hij in het verleden het heden, en doet in het heden schoone toekomst hopen. Regels als het in 1612 geschreven en vertoonde *Geeraert van Velzen:*

Den oopenbaeren Dwinghelandt
Met moed te bieden wederstandt,
En op den harssenpan te treeden;
Om, met het storten van zijn bloedt,
Den vaderlande 't waardste goedt,
Den gulden vryheyt te bereeden;
  Dat is, van ouwder hercoomst wydt,
Bij d' aldertreffelycxt altijdt
Beloondt met eerebeelden dancklyck.
De roem is uytgheblaesen, met
Gheleertheyts heldere trompet,
In schrift, en dichten onverganckiyck,
  De lofkrans groenens nimmer moê,
Die comt het hayr der sulkcken toe,
Die 't al, voor 't alghemeene waegen.

Deze regels waren naar het hart der natie; zij vertolkten de edelste gevoelens van den tijd. De dwingeland uit het verleden was de dwingeland van het heden.

Samuel Coster en Joost van den Vondel houden in de treurspelen: *Iphigenia*, *Palamedes* en *Lucifer* den tijd een spiegel voor.

Vondel's eerste treurspel: *Het Pascha*, behoort als zijn *Gysbreght* nog in zekeren zin tot de Middeleeuwen: het eene is een *Paaschspel*, het andere een *Kerstspel*.

Het Pascha, half mysterie, half gewijd-historiespel, schildert in het verleden der Joden het heden der Hollanders en opent de verwachting op de toekomst, waarin de Hollanders als de kinderen Israëls uit den vreemden diensthuize zullen worden uitgeleid.

De beste Nederlandsche treurspeldichters hebben in hun treurspelen gesproken als in symbolen: de historie van het verleden was de geschiedenis van het heden. In het heden zagen en profeteerden zij de toekomst. Hunne kunst was eene levende, was eene volksuiting.

Het zoogenaamde klassieke Nederlandsche treurspel der 17e eeuw heeft de stof ontleend of aan den bijbel of aan de historie.

Velerlei zijn de invloeden geweest op het Nederlandsche treurspel. Die invloeden hebben het in zijne oorspronkelijkheid schier doodgedrukt. Invloed van het oude Rome, dat met voorliefde werd nagebootst; invloed van Italië, Spanje en Engeland deed oorspronkelijkheid inboeten.

De deftige, de zoogenaamde klassieke treurspelen werden schier verdrongen door de romantische.

Aan het einde der zeventiende eeuw doet Fransche invloed zich duchtig gelden; in de eerste helft der achttiende eeuw en nog vele jaren later beheerscht de Fransche geest het Nederlandsche tooneel. Een zucht tot „likken en vijlen", doodt het leven in de kunst. Aan het einde der achttiende eeuw helpt het burgerlijke Duitsche drama het oorspronkelijke geheel en al verdringen.

De treurspelen worden berijmde historie; de geest van het verleden duidt niet meer het heden, en sluit het toekomende uit. De geest van het volk spreekt niet meer. Het eigene wordt geminacht; al wat Fransch is, verheven. Het tooneel spelt de vast naderende Fransche overheersching, het te loor gaan van eigen volksbestaan; de vernedering. De historiespelen worden burgerlijke treurspelen; de tooneelspelen gaan onder in zedelijke schouwspelen. Het blijspel houdt zich, door Langendijk, het langst staande.

Aan het einde der achttiende eeuw dreigt het proza der Duitsche burgerlijke spelen het rijm te vervangen. Hoe weinig dichterlijk de treurspelen en verzen dier dagen ook waren, het rijm belette dat een iegelijk vertaalde. Met het proza brak de vertaalwoede der ongeroepenen aan.

Naar het Duitsche burgerlijke tooneelspel luisterde het publiek aan het einde der achttiende eeuw met gretige ooren. De treurspelen van Fr. von Schiller, blakende van vrijheid en jeugd, vonden hier bij versuften ouderdom en verslapte jeugd geen genade. Een dichter als Mr. Willem Bilderdijk keerde zich met afschuw van Fr. von Schiller. In de negentiende eeuw zou J. Kinker en na hem H. J. Schimmel de schoonheid doen gevoelen.

De achttiende eeuw eindigde en viel in aanbidding neer voor *Aballino, de groote Bandiet*, en vond het opperste genot bij *Menschenhaat en Berouw.*

Het verval van het Tooneel naderde zeker en gewisselijk. Eerst zou de natie ten ondergaan en bij hare wederoprichting het tooneel. Want in de dagen van Neerland's vernedering en val schrikte het tooneel op en greep naar historiestukken, hoewel naar berijmde historie; maar de kunstenaars en kunstenaressen wisten er ziel in te leggen, wisten — wat vroeger zij noch de hoorders begrepen hadden — in de historie te duiden op verband met eigen heden. De Amsterdamsche Stadsschouwburg werd in den Franschen tijd een leerschool der geschiedenis, eene woning der vertroosting voor de verdrukte Nederlanders.

Bij een der eerste bezoeken van Koning Lodewijk Napoleon aan den Stadsschouwburg speelde men er, symbolisch genoeg, *Hamlet*. De Nederlandsche natie verscheen voor den vertegenwoordiger van den grooten Keizer met de vraag: *Te zijn of niet te zijn*!

De geschiedenis van het treurspel is de geschiedenis van het blijspel.

Het blijspel der zeventiende eeuw, echt Hollandsch, denzelfden karaktertrek vertoonend als de kluchten en sotternieën der middeleeuwen, als de roman van den Vos Reynaerde, had zijn vollen wasdom bereikt in de scheppingen van Coster, Hooft en Bredero. Uit zin voor het rijke leven, uit liefde voor de werkelijkheid was het ontstaan, en had het het karaktervolle leven voornamelijk van het mindere volk geteekend.

De overvolheid van leven ontaardde bij navolging in ruwheid en platheid. De navolgers hebben het gewaagd alles op het tooneel te brengen; het schoffeeren niet uitgesloten.

De algemeene veroordeeling der vieze en platte kluchten bracht den achttiende-eeuwer er toe ook de spelen van een Bredero te veroordeelen en den toen levenden blijspeldichter Langendijk, hoe verdienstelijk ook, te stellen boven hem.

Reeds in het midden der achttiende eeuw is het of er geen Vondel, geen Bredero, geen Hooft, geen Coster ooit geweest zijn. Een enkele maal wordt een hunner stukken vertoond. Het verleden is vergeten. Daarom heeft het heden van toenmaals geen toekomst gehad. Het einde der achttiende eeuw spelde voor het tooneel den zekeren en gewissen val.

Het tooneel zou nog in den aanvang der 19[de] eeuw door de onnavolgbare kunst van enkele tooneelkunstenaren vlagen van opbloei, van grooten bloei zelfs, kennen.

Eer vijftig jaar verloopen waren, was het tooneel in Nederland dood, de Nederlandsche tooneelschrijfkunst verleerd, de Nederlandsche tooneelspeelkunst gedaald en had het ontwikkelde Nederlandsche publiek aan het tooneel den rug toegekeerd. De eenige redding voor het tooneel was scherpe, niets sparende critiek. Met 1843 vangt die critiek aan.

Jaren en jaren heeft zij te arbeiden tot eindelijk haar wenschen vervuld worden en een betere dag aanbreekt.

Gesteund in haar werk door den machtigen steun van Z. M. Koning WILLEM III, zal zij voornamenlijk door den onbezweken moed, den onverflauwden ijver en het zelf-de-hand-aan-de-ploeg-slaan van den dichter H. J. SCHIMMEL, op betere banen geraken en een schooneren dag spellen. Ook zijn pogen, zal gelijk ieder menschelijk pogen, zwakheden en mismoedigdheden toonen, doch hij en weinige anderen hebben de slapenden wakker geschud en gedwongen hen te volgen op nieuwen, beteren weg.

SCHIMMEL en tijdgenooten zullen, ieder in hun eigen taal, het verval van het tooneel in 1848 getuigen en de middelen aanwenden tot verbetering.

Slechts door de belangstelling van KONING WILLEM III wordt die verbetering bereikt.

Het tijdschrift: *De Spectator* schrijft in 1847 over het tooneel. „Het spektakel staat de kunst naar 't leven! De aan ons Tooneel heerschende anarchie bedreigt den ganschen Amsterdamschen Schouwburg met eene algemeene ontbinding en dat zal niet kunnen afgewend worden, zoo niet spoedig de vele, ten onzent aanwezige bruikbare elementen tot een goed geheel worden saamgevoegd."

Om den toestand te begrijpen, heeft men slechts drie vragen te doen:

I. Hoe stond het vroeger met ons tooneel geschapen?

II. Hoe staat het er nu mede?

III. Waar moet dat heen?

Uit de beantwoording dezer drie vragen zal het blijken, dat het Tooneel weldra bij ons zal hebben afgedaan.

Tot het jaar 1820 werd de Amsterdamsche schouwburg bestuurd door ANDRIES SNOEK en THEODORUS JOHANNES MAJOFSKI.

Slechts korten tijd had Mevrouw WATTIER met hen de zorgen der directie gedeeld; spoedig waren zij er uitsluitend mede belast.

Groote liefde voor de kunst bezielde beide directeuren. SNOEK wist als acteur de klip te ontzeilen, die hem als directeur onmogelijk zoude hebben gemaakt.

SNOEK bezat, behalve zijn onnavolgbaar talent, de gave om jongere artisten te ontwikkelen, om de vertooningen op uitnemende wijze voor te bereiden.

SNOEK en MAJOFSKI hebben bewezen dat een tooneel inzonderheid kan bloeien als kunstenaars aan het hoofd staan.

Onder SNOEK en MAJOFSKI heeft het nationaal tooneel, of juister, de nationale tooneelspeelkunst den hoogsten bloei bereikt.

NAPOLEON en de Fransche kunstenaars hebben gebogen voor het talent van een SNOEK en WATTIER, en erkend, dat de een de grootste treurspelspeler en de andere de grootste treurspelspeelster was van geheel Europa.

SNOEK en MAJOFSKI genoten slechts eene subsidie van 10,000 gulden.

Toch hadden zij een gezelschap louter van kunstenaars en kunstenaressen, wier namen nog in dankbaar aandenken voortleven. Men denke slechts aan mannen als: ROMBACH, BEYNINCK, JELGERHUIS, EVERS, enz., aan vrouwen als: WATTIER, GREVELINK, FREUBEL, KAMPHUYZEN, ADAMS, enz. Men leze de waardeering van den grijzen tooneelspeler en dichter WESTERMAN, den vader van den stichter van: *Natura Artis Magistra* te Amsterdam, over deze menschen, wier voornaamste doel was bij de vertooning van eenig tooneelwerk eenheid en samenhang te bevorderen.

In 1820 werd de Amsterdamsche schouwburg niet weder verhuurd; zij zou op nieuw bestuurd worden van wege de stad, die in 1795 het gebouw en het beheer uit de handen der Regenten van het Wees- en Oûemanhuis had genomen, waarin het sints 1637 geweest was.

De stad stelde in 1820 tot commissarissen aan de heeren: VAN NAAMEN, WARIN, HARTSINCK, HOOFT, VAN SLINGELANDT, VAN 'S GRAVENWEERT, PAULY en de NEUFVILLE.

Tot 1824 werd de goede, de oude richting, gevolgd. Toen echter sloeg men een weg in, die ten verderve zou leiden. De commissarissen besloten opera, feërieën en ballet voor te staan.

Treur- en blijspel raakten op den achtergrond; alle gelden werden besteed aan de overige genres. Behalve 25,000 gulden, moest de stad er jaarlijks nog vele duizenden guldens bijleggen.

De commissarissen werden onmogelijk. Zij traden in 1840 af.

Zeven tooneelisten namen daarop het bestuur in handen. Dit zevenhoofdig bestuur bestond uit de heeren: REINIER ENGELMAN, A. PETERS, C. J. ROOBOL, P. SNOEK, A. P. VOITUS VAN HAMME, balletmeester; J. E. DE VRIES decorateur en schilder, en M. WESTERMAN.

Dit bestuur had bij het optreden reeds de ontbinding in zich. PETERS was te spijtig om er deel van uit te maken, P. SNOEK een oud man, WESTERMAN, een achtenswaardig grijsaard. ENGELMAN en ROOBOL waren de eenige geschikten; doch deze zouden weldra al hun macht verliezen door den invloed van een balletmeester als v. HAMME, — en een décorateur als DE VRIES. De luister, waarin het tooneel zich onder het bestuur van ANDRIES SNOEK gekoesterd had, ging aan het tanen.

Groote artisten verkozen niet onder het zevenhoofdig bestuur te staan: Mevrouw MULLER en de Heer EVERS zeiden het tooneel vaarwel.

De ongeschiktheid van het nieuwe bestuur sloot zich bij die van het oude aan door de opheffing van het fonds ter ondersteuning van tooneelisten, die het emeritaat verdiend hadden. Het nieuwe bestuur zou met melodrama, ballet en opera de kunst dooden.

Onder het ruw en razend werken in het melodrama ging het gevoel voor het schoone, de goede smaak, al meer en meer verloren. Door overspanning werden de physieke middelen hoe langer zoo meer uitgeput. Het publiek begon den schouwburg te mijden, wars van de verschrikkelijkheden, die het slechts een korten tijd kippenvel konden bezorgen.

Onder de artisten heerschte verdeeldheid. Het bestuur wist orde noch gezag te handhaven. Kabaal en intrige waren aan de orde van den dag.

Het genootschap voor uiterlijke welsprekendheid, door JELGERHUIS gesticht de oefenschool der tooneelisten, ging te niet.

De kunstliefde van het bestuur ging zoo verre, dat het met den aanvang

des jaars met de eeuwenoude traditie wilde breken, en het deed vragen: zou eene vertooning van *Gijsbreght van Aemstel* nog volk trekken?

ANTON PETERS, die de kunst van SNOEK in eere hield, voltooide de oneenigheid der bestuurders. Hij scheidde zich af en ging naar het tooneel in den Haag. Eene uitstekende kunstenaresse, Mevrouw NARET KONING, de leermeesteres van Mevrouw KLEINE—GARTMAN en Mevrouw CHR. STOETZ, wist hij over te halen mede te gaan, gelijk menig ander.

PETERS beoogde den val van het tooneel te Amsterdam, zonder de kracht te hebben dat te 's Hage of te Rotterdam te verheffen.

De beroeringen in Europa in 1848, waarvan ons vaderland door het wijs beleid van KONING WILLEM II bevrijd bleef, werkten in het tooneel. De ernstige waarnemer zag in het tooneel achter de schermen den geest der eeuw.

Van een décorateur en een balletmeester, van JAN EDUARD DE VRIES en van VOITUS VAN HAMME, directeuren van den stadsschouwburg te Amsterdan, zou voortaan de kunst en de ontwikkeling der letterkunde afhangen. Deze heeren zouden moeten voltooien de ontwikkeling van het doel der stichting van den schouwburg: bevordering en opbouw der Nederlandsche taal, en het volk een spiegel voorhouden van historie en volksleven.

Dit beginsel: het voortkomen van den schouwburg uit het volk, was dezen heeren ganschelijk onbekend. Het tooneel als zedelijke kracht in de maatschappij zouden zij vervangen door ijslijkhêden en dartelheden. De Nederlandsche taal zouden zij den nek doen breken.

In 1848 daalde het Nederlandsch tooneel tot beneden het nulpunt.

Het Tooneel zooals het thans bestaat — leest men in „*Spectator*" van 1848 — is de vergaarbak van al het onreine; de bak, waarin het half talent en de middelmatigheid de embryo's te vondeling legt, zeker, als ze zijn daar verplegers te vinden, die hun verwant zijn naar den geest.

Kabaal en intrige! ziedaar de demonen, die achter de coulissen van den schouwburg rondspoken; ziedaar de kwelduivels die den tooneelisten het bestaan als mensch, als artiste verbitteren: ziedaar de bron der tweedracht, die in eigen ingewand leert wroeten, en eene inrichting misvormt, welke een zegen voor de maatschappij kon zijn, maar te dikwerf een vloek wordt voor velen.

Zoo kwijnde en kwijnt bij ons het tooneel; het beeld dat vroeger een zoo symmetrisch geheel uitmaakte, verstierf van lid tot lid. De schouwburg, eens het palladium van onze taal, van onze letterkunde, werd een toevlucht voor goochelaars, athleten en zwaardvechters.

In 1849 was de toestand nog ernstiger.

„Het tooneel — zoo is in 1849 geboekstaafd — het tooneel kan zelfs niet meer voldoen aan de laagst gestelde eischen: het werkt verderfelijk op hart en hoofd bij de laagste en minst gevormde volksklasse, door de voorstellingen van gezochte en gedrochtelijke toestanden: van een wereld, waarin wezens zich bewegen alleen uitgebroed door de verbeelding der waanzinnigheid, wezens, wier aanblik het zedelijk gevoel pijnlijk aandoet, even als een hedendaagsche strafoefening der menschelijke gerechtigheid.

„Neen — zooals het tooneel thans is, wenschen ook wij zijn ondergang!"

Schouwburgbestuur en beoefening der kunst in 1849 veroordeeld; voor de kunstenaars niet meer gezorgd, door ontbinding van het genootschap

voor uiterlijke welsprekendheid, door het te niet gaan van het fonds ter ondersteuning van oude tooneelkunstenaren.

Uit alle geschriften dier dagen een zelfde klacht en jammer over het verval van het tooneel.

Een oud-tooneelminnaar, zich de dagen van vroeger, van SNOEK en WATTIER, herinnerend, vergelijkt die bij de toenmalige van zijn tijd, van en voor 1849.

ANTJE KAMPHUIZEN — de overgrootmoeder van de huidige operazangeres BETSY KAMPHUIZEN — had hij nog gekend in de dagen, spelende naast en met Mevr. WATTIER en GREVELINK. Hij had haar — het „mooie en lieve Annetje" zijner jeugd — mee helpen vieren als eene tweede WATTIER.

Dat was in 1849 veertig jaar en meer geleden, een tijd, toen wij nog, in weerwil dat wij verfranscht waren, of misschien wel juist daarom, een nationaal tooneel bezaten en er prijs op stelden.

Toen, hoezeer WATTIER in volle kracht en majesteit den scepter der tragedie hield, hoezeer nog de herinneringen bij een ieder levend waren van het aandoenlijk en verheven spel van HELENA SNOEK, hoezeer GEERTRUIDA GREVELINK, door hare zuivere stem, diepe studie en waardigheid van voorkomen en gebaren reeds de toejuichingen verwierf van elk, wiens smaak niet verbasterd was, toen — zeg ik — werd ook ANNA MARIA KAMPHUIZEN, de zuster van den grooten ANDRIES SNOEK, gevierd en gelauwerd; ja, wekte bij een overgroot deel van 't publiek niet zelden een geestdrift op, die alle beschrijving te boven gaat.

En thands (1849): — Jaren zijn verloopen: ANNA MARIA KAMPHUIZEN geeft een benefiet: zij kiest een treurspel, dat vroeger de levendigste belangstelling wekte: — een schaarsch, een koel, een onverschillig publiek neemt plaats: slechts hier en daar heeft een enkele grijsaard, wien de herinnering van vroeger dagen, de erkentenis voor vroeger gesmaakt genot hierheen heeft gevoerd, een handgeklap over bij de opkomst der eenmaal zoo gevierde; — zij speelt, en, zijn de krachten ook verzwakt, nog altijd toonen stand, houding en gebarenspel de geroutineerde en met de oude overlevering bekende kunstenares aan, van wie nog altijd te leeren valt: en nauwelijks brengt het applaudissement van enkele welwillenden der bejaarde en begaafde vrouw een afscheidsgroet.

En toch, het was een afscheidsgroet; — want weinige maanden later, en op een tijdstip, dat het nationaal Theater in duigen spatte, stierf, als wilde zij dat verschijnsel niet overleven, ANNA MARIA KAMPHUIZEN, zij, die eenmaal weelde en roem gekend had, — arm en vergeten!"

Nooit is een val zoo diep en zoo vernederend geweest als die van het nationaal tooneel, kort voor en na de tweede helft der 19e eeuw. Slechts het laagste en domste publiek schonk het nog aandacht. Het eene verval wekte het andere. De hoofdschuld lag bij de onbevoegde bestuurders. Zij kozen slecht repertoire, voornamelijk bestaande uit melodrama's. De eene overdrijving volgde op de ander. De tooneelisten spraken niet, maar bulderden. De onvergelijkelijk schoone stem van ANTON PETERS zou door het schreeuwen in *Aballino of de groote bandiet* schor worden. De jammerlijkste vertalingen deden de tooneelisten een Hollandsch spreken, dat onverdragelijk was om aan te hooren. De onnatuurlijkheid der taal maakte hen in hun

spreken onnatuurlijk. Zij werden in alles onnatuurlijk. Het tooneel was gaan staan buiten de ontwikkeling, buiten de beschaving, buiten het volk.

Het jonge Holland, dat in 1837 *De Gids* had opgericht, zag met voorname minachting op het tooneel neer. Toen het er zich eindelijk mee bemoeide, spraken BAKHUIZEN V. D. BRINK en POTGIETER er het anathema over uit.

Het tijdschrift *Spectator* gevoelde echter kracht door onverbiddelijk af te breken en de erbarmelijke dagblad-critiek van toen tot beter inzicht te drijven, door ernst en spot een betere toekomst te bewerken.

J. A. ALBERDINGK THIJM en H. J. SCHIMMEL waren de hoofdleiders. Van hen ging allerlei pogen uit. Wat geschiedde, geschiedde door hen.

Den 21sten Mei 1849 richtten *Vertegenwoordigers der Letterkunde* een adres aan het Bestuur der stad Amsterdam, in naam der letterkunde, die zoo lang met stilzwijgen, maar toch ook met ergernis het wroeten en wrijten der middelmatigheid had gadegeslagen, welke reeds zoo lang in het zoogenaamde „heilig koor" met looden scepter regeerde.

De Letterkunde verwachtte niets van het tooneel zoo lang het eene speculatie bleef van een privaat persoon, die altoos de hartstochten eener wufte menigte niet leiden, maar te gemoet komen moest om te eer en te zekerder winsten te rapen. Zij trok zich terug omdat zij de kunst, de vorm voor de schoonheid, zag verkeeren in een vorm voor het wanstaltige en de instelling aan de dramatische kunst gewijd de vloek en de schande zag worden van eene stad, van eene natie, die, hoewel dikwerf ten onrechte bij den nabuur beleedigd en gekrenkt, te dien opzichte de minachting, waarmêe ze bejegend werd, helaas! ten volle verdiende.

Thans echter, nu door lang voorziene, maar toch beklagelijke omstandigheden, die schouwburg bijkans ten val is gebracht en nu slechts eene radicale hervorming herstel kan te weeg brengen, verheft zij, schoon niet daartoe uitgenoodigd, hare stemme, om zoo mogelijk te verhoeden, dat het bestuur van den schouwburg weder gesteld wordt in handen van een privaat-burger, welke, wat kracht hem ook ter zijde sta, wat kunstliefde hem ook beziele, onmogelijk in staat zal zijn het diep vervallene op te richten of het ten ondergang snellende op te houden in zijn hollende vaart.

Daarom wendden vertegenwoordigers der Letterkunde met gepasten eerbied, maar ook met betamelijken ernst zich tot H.E.A. en verzochten het Bestuur der stad, het directorium van den Hollandschen schouwburg niet weder af te staan aan wie het wagen zoude, om mogelijk materieel voordeel, voor een jaar het tooneel in pacht te nemen en als houder te doen bespelen; maar om veeleer eenigen, door HEA. daartoe bevoegd geacht, te benoemen, welke in hoedanigheid van commissarissen beschikken mochten over de subsidie door HEA. toegestaan of nog toe te staan; met kennis van zaken zouden kunnen beraadslagen over de aan te wenden middelen om het tooneel te doen worden wat het moet en kan zijn: EENE ZEDELIJKE KRACHT IN DE MAATSCHAPPIJ; en om het lot van den verarmden, ontmoedigden tooneelspeler wezenlijk te verbeteren!

En welke resultaten leverde de indiening van dezen brief?

De klaagtoon van de opstellers geeft het antwoord.

„O! — roepen zij uit — „we bekennen het met schaamte, omdat we

Hollanders zijn; — bekennen het met wederwil en ergernis, omdat we ons kunstenaars noemen — *geene, voor het minst geene gunstige.*

„Het Bestuur van de hoofdstad onzes lands heeft zich niet bewust gevoeld van zijn verplichtingen. Het heeft eene onwetendheid durven vertoonen, die in de 17e eeuw reeds VONDEL deed grijpen naar den geeselriem der satyre, reeds in de 17e eeuw onze natie prijs gaf aan de bespotting der beschaafde naburen, en die de onbekendheid schijnbaar wettigde, waarover het Hollandsche Vaderland, dat Japan van Europa, zich te beklagen had.

„Het Bestuur van de hoofdstad onzes lands heeft eene onwetendheid durven bekennen van de edelste belangen der menschheid — de geestelijke, de aesthetische, voor 't minst gelijkstaande met de moreele, de religieuze, of liever samenvloeiende met deze, want de Godsdienst en de Kunst zijn in hare hoogste opvattingen één; eene onwetenheid te schuldiger, omdat de 19e eeuw leert hoe het volk, het door den burger-aristocraat zoo lang verachte gepeupel, aesthetische opvoeding behoeft, en hoe eene verkeerde leiding en richting der letterkunde het purper der tronen kan doen bezoedelen met het slijk der straten; hoe één gedachte, hoe onwaar ook, gehuld in de schoone vormen der kunst, de grove spieren kan doen zwellen van der Jacobijnen arm, die zich uitstrekt naar een koningskroon om er mêe te hoepelen over barricade en puin.

„Het bestuur van de hoofdstad onzes lands heeft bewezen waaruit het is samengesteld, — Nederland! — beter: vernederd land.

„Tot in uwe raadzalen, waar de groote en kordate mannen uit uw gouden eeuw, geteekend en op doek gebracht door den vinger des meesters, in al hunne omgevingen spreken van moed en van kracht; tot in uwe raadzalen ligt de zwaar gepruikte JAN SALI — die de eer om daar te verschijnen meent verdiend te hebben, omdat hij te wijzen heeft op een paar koffers met geld en een leeg hoofd — op fluweelen kussens in te dommelen totdat wellicht de geest onzer eeuw, in den vorm van een misleid en opgeruid volk, de bajonet proeft op het rif des lamzaligen.

„HET BESTUUR VAN DE HOOFDSTAD ONZES LANDS HEEFT *Vijf en-twintig duizend gulden*, GEGAARD DOOR DEN NIJVEREN BURGER, ALS SUBSIDIE TOEGEWEZEN AAN EEN SCHOUWBURG, DIE TOT BESTUURDERS ONTVANGT: DE HEEREN VOITUS VAN HAMME, DEN SCHEPPER DER HARLIKINADES, EN HAMMECHER, DEN REGISSEUR, ALIAS DRILLER EN KORPORAAL VAN HET CORPS DE BALLET.

„Mijne Heeren van het Bestuur der wijdvermaarde stad Amsterdam! We wenschten Keizer te zijn van het Aziatisch-Japansche rijk.

„We zouden u allen eenvoudig de *buiksnijding* bevelen.

„Gij zult niet weten wat dit beteekent; -- maar wij zeggen het u bij deze: — zij is de zelfmoord, waartoe in Japan alle ongehoorzame of ongeschikte ambtenaren worden veroordeeld."

Te Rotterdam en 's Gravenhage was de toestand van het tooneel niet beter, veeleer erger. Men heeft slechts met een beroep op de historie van het Tooneel Dr. JONCKBLOET's *Physiologie van den Haag*, of de ontboezeming van een verontwaardigd Hagenaar te lezen. In dezelfde periode roept deze zijnen landgenooten toe: „Maar Nederlanders! gij, die zoo juist redemeeren kunt, die zulke kunstige syllogismen op elkander kunt stapelen,

herinnert gij u den tijd uwer jeugd niet meer; gij ouden van dagen, staat WATERLOO en QUATREBRAS — gij mannen in de kracht des levens, staat LEUVEN en HASSELT u niet meer voor den geest; — gij jongelingen, hoordet gij nooit uwe vaders verhalen van den dapperen HERTOG VAN SAXEN-WEIMAR?

En klopte dan uw hart niet even sterk van liefde, van heilige begeestering, van edele zelfopoffering voor dat land, „waar eens uw wiegjen stond", en waar gij hoopt, dat ook eenmaal „uw graf zal gedolven worden?"

En bij de gedachte, dat dat vaderland beleedigd, die vlag geschonden, dat leed verguisd zou worden, knarsetandet gij dan niet even sterk van edele verontwaardiging, vloeide het oude, bedaarde, maar reine Nederlandsche bloed dan niet even snel naar uwe vierkante blonde Germaansche koppen, als wanneer men uwe moeder of uwe geliefde zou beleedigen?

En in dien angstigen, woesten tijd, toen aller boezem beklemd hijgde en aller harten ingenepen waren, toen eerzuchtige liberalen, verbonden met Kempische Koeiwachters, mijnwalen en Fransche en Spaansche vagebonden het Belgische volk tegen u ophitsten en: „Vive la France" brulden; toen de koopman in zijne geldelijke middelen, de moeder in het leven harer lievelingen op het grievendst aangetast werden, toen handel en nijverheid kwijnden en alles rouw droeg; wie zorgde toen, dat uwe haardsteden, uw have en goed verdedigd werden; — wie schaarde de Hollandsche jongelingen in de gelederen van PRINS WILLEM en hertog BERNARD VAN SAXEN-WEIMAR, met één woord? wie werfde uwe soldaten.

Wie dat deed, Nederlanders? DAT DEED UW NATIONAAL TOONEEL!

Gij zoudt tegenwoordig hebben moeten wezen bij de voorstellingen van: *Het dorp over de Grenzen* en andere gelegenheidsstukken, om te zien, hoe de Nederlandsche strijdbare jeugd bij honderden naar het stadhuis ijlde om zich in te laten schrijven in de gelederen, om hun bloed te gaan plengen, om u en uwe soep en uwe coupons te beschermen.

Welnu, Nederlanders!

Want TOT U ALLEN wil ik spreken.

In dit jaar viert gij het halve eeuwfeest van uwe onafhankelijkheid, den vijftigsten verjaardag van het tijdstip, waarop de Fransche overweldiger met zijne windbuilige, glorie-snoevende Janitsaren, die u zoolang op het trouwe Bataafsche hart getrapt had en uwe kleingeestige twisten en verdeeldheden tot voorwendsel genomen, om zijn tyrannieken vrijheidsboom in uwe nijvere koopsteden te planten, die uwe zonen in RUSLAND en SPANJE door honger, koude en het zwaard liet omkomen, die uwe inkomsten tot een derde verminderde; — spaarzame, nijvere Hollanders! in dit jaar viert gij het vijftigjarig jubilé van de verjaging en verdrijving dier vijanden van uw land, van uw volk en van uwe taal.

En in dat zelfde jaar geeft de gemeenteraad uwer Residentie schatten gouds uit, om: 1e. het gebouw van de Fransche opera te verfraaien en op te sieren; 2e. die opera zelf te exploiteeren;
terwijl hij HET NATIONAAL TOONEEL *in uwe residentie onfeilbaar te gronde doet gaan.*

Toen het tooneel voor goed scheen verloren, kwam er redding.

Mannen als JACOB VAN LENNEP, H. J. SCHIMMEL, HOFDIJK, A. J. DE BULL

en anderen hadden den deerlijken toestand van het tooneel onder de aandacht van Z. M. KONING WILLEM III gebracht.

Z. M. oordeelde dat deze toestand niet bestendigd mocht blijven, zon op middelen ter verbetering en benoemde eene Commissie ter beraming en opgave der middelen tot herstel van het Nationaal tooneel.

Den 20sten Mei 1851 bracht deze rapport uit, gesteld door haar secretaris A. J. DE BULL.

Met hoofsche buiging nadert in den geest de Commissie Zijne Majesteit, de heugenis verfrisschende aan het verleden ter bewijsvoering wat een koninklijke hand vermag, waar het de belangen van het tooneel geldt, tot voorbeeld stellend LODEWIJK XIV van Frankrijk, en NAPOLEON I te Moskou het reglement vast stellende voor de *Comédie Française*.

De aandacht der Regeerders zou ook thans veel vermogen.

Op nieuw — zegt het verslag dan — heeft het Tooneel in FRANKRIJK en DUITSCHLAND thans weder de opmerkzaamheid der regeeringen tot zich getrokken. Sinds de laatste jaren door Staatkundige veranderingen, door het langzamerhand uitslijten der grenzen, die 't zich zag aangewezen of door min strenge handhaving van verouderde bepalingen, meer en meer aan zich zelf overgelaten en gedaald tot eene bloote geldspeculatie in handen van particuliere ondernemers, zijn de buitenlandsche tooneelen de stookplaatsen geworden van oproervuur en burgerkrijg; leerscholen van slechte zeden en der maatschappelijke orde vijandige begrippen.

De verderfelijke geest, dien de buitenlandsche dramatische letterkunde ademt, woei ook tot ons over.

't Zou niet moeilijk zijn aan te toonen, welk heilloos zaad er verborgen ligt in het meerendeel der stukken, in de laatste jaren hier te lande vertoond. De bitterheid, waarmeê al wat rijk is in de meeste voortbrengselen der buitenlandsche Dramatiek wordt verguisd of bespottelijk gemaakt; de eenzijdigheid, waarmee al wat op de lagere sporten van den maatschappelijken ladder is geplaatst, wordt opgehemeld; het gedurig putten van onderwerpen uit de troebele bronnen der laagste hartstochten, om aanschouwelijk voor te stellen wat redelijkheid zelf verbiedt te bespreken, dat alles geeft ons grond om de strekking, die ons Tooneel door buitenlandschen invloed erlangd heeft, eene hoogst gevaarlijke te noemen.

De slechte samenstelling van het repertoire bedierf de tooneelspelers en 't publiek, dat nog den schouwburg bezocht, te gelijker tijd. De gedrochtelijke melodrama's, die in 't Buitenland, gedeeltelijk door dezelfde oorzaken, aan de orde van den dag kwamen, werden ook hier beproefd om het lusteloos en afkeerig geworden publiek te prikkelen. Der tooneelspeelkunst werden daardoor doodelijke wonden toegebracht, en, de hoofdgebreken, welke wij haar thans zien aankleven, dagteekenen reeds van dien tijd, even als de ziekelijke neiging, welke wij nu en dan bij 't publiek waarnemen, zich openbarende in zucht voor 't onnatuurlijke en overdrevene. Meer en meer raakten allen het spoor bijster. De loffelijke pogingen van het „*Genootschap voor Uiterlijke Welsprekendheid*" tot aankweeking van tooneelisten aangewend, werden verijdeld, daar op het tooneel vaak verwoest werd, wat in dien kring was ontkiemd.

De geschiedenis van den Schouwburg wordt een *chaos* voor 't oog van den toeschouwer; een veld vol distels en doornen, waarin enkele schoone

graanhalmen medelijden wekken. De directiën wendden de onoordeelkunstigste, de slechtst gekozen middelen aan, om zich staande te houden. De inwerking van het Stadsbestuur, die, zoo zij nimmer bij machte was iets goeds te stichten, althans nu en dan veel kwaads gekeerd had, had middelerwijl opgehouden; en de stad steunde voortaan minder dan ten halve: want zij steunde alleen met geld. De Letterkunde, die zich in de laatste jaren in Nederland schoon begon te ontwikkelen, en zich in ver schillende vormen gelukkig uitte, durfde de hand niet reiken aan het Tooneel, daar deze dán alleen kon hopen te worden aangevat, als zij met bloed bemorst was, een oproertoorts zwaaide, of het heilige verguizen en het eerbiedwaardige aanranden durfde. 't Verval van het Nationaal Tooneel werkte de oprichting van kleinere schouwburgen in de hand, waarin 't verstrooide, verwende publiek zich om verschillende hoofd- en bijzaken „thuis" gevoelde. De hoofdtooneelen dongen elkaêr naar 't leven en iedere weêrzijdsche slag was een doodsteek aan de algemeene zaak van het Nationaal Tooneel; want wat het eene aan de andere ontnam in bekwame tooneelisten, was noch groot verlies aan het eene, noch groote winst ter andere zijde, omdat alleen een goed *geheel* waarde heeft, en men elkaêr weerszijds in de onmogelijkheid bracht tot de samenvoeging daarvan te geraken.

En thans kunnen wij aan deze schets van het verval des Nationalen Schouwtooneels de laatste trek toevoegen; wij zullen haar aan het Tooneel in de Hoofdstad ontleenen, daar dit de sterkstsprekende oplevert. Het nationaal Tooneel in Nederland zonk met een woord zóó diep, dat wij op den Hollandschen Schouwburg in de Hoofdstad, nadat de Danskunst de Tooneelspeelkunst haast verdrongen had, Engelsche boksers, koorddansers, springers en goochelaars van ginds en her, en, om van meer niet te gewagen, een Duitsche opera-troep elkaêr zagen afwisselen!

Om in den ontredderden toestand van het tooneel een begin van verbetering te brengen — oordeelde de Commissie verder — zijn goede stukken eerste vereischten. Daaronder verstaan wij die dramatische voortbrengselen, waaruit een edele geest spreekt, waarin gezonde denkbeelden en begrippen heerschen, juiste voorstellingen van natuurlijke toestanden gevonden worden, en waarin zuiver gevoel is uitgedrukt in zuivere taal, waarin, met één woord, de karakters en toestanden *waar*, de vormen, *schoon* zijn en waarvan de strekking *goed* is.

Zonder zulke stukken *geen goede Tooneelspelers*.

Even slecht als stukken en tooneelspelers, even veel laat het bestuur te wenschen over en het publiek, dat den schouwburg bezoekt.

Als middelen tot verbetering, stelde de commissie voor, zich het eerst te bepalen tot de opgave van die, welke dadelijk te beproeven zijn:

Eene vereeniging der verstrooide krachten.

Eene directie, die van het Tooneel niet uitsluitend een geldzaak behoeft te maken en beantwoordt aan de vereischten in den loop van het rapport aangegeven.

De aanstelling van kundige, gestrenge Regisseurs.

Het invoeren van vaste emplooien.

Een goede keus van stukken: zooveel mogelijk Nationaal of niet met onze Nationaliteit strijdig althans. En om tot de samenstelling van een repertoire in dien zin te geraken:

Aanmoediging der bekwame Nederlandsche schrijvers.

Eindelijk — verbetering der lokalen.

Als een middel, dat wel dadelijk in 't werk gesteld diende te worden, maar waarvan de vruchten eerst later te verwachten zouden zijn, gaf de Commissie aan:

De stichting eener opleidingschool, overeenkomstig de behoefte van den tijd; waarin geen slaafsche navolging geleerd, maar zoodanig onderwijs gegeven wordt in de noodzaaklijke vakken, dat de kweekelingen zich geheel vrij, zelfstandig ontwikkelen.

De Commissie bood Zijne Majesteit ten slotte de breede omtrekken aan van het plan, dat haars inziens, gevolgd zou kunnen worden, ten einde die middelen met vrucht te beproeven:

I. Er zal eene inrichting worden tot stand gebracht, met het doel om in Noord- en Zuid-Nederland het nationaal Tooneel waardiglijk te vestigen.

II. Aan het hoofd der Inrichting plaatst zich de Koning als Beschermheer.

III. Hij stelt het Hoofdbestuur in handen van onbezoldigde Commissarissen, gekozen uit de steden, waar gespeeld wordt; de plaatselijke uitgebreidheid zal hun getal bepalen. Bij vacature dragen zij een nieuwen ambtgenoot ter benoeming aan den Koning voor.

IV. Op voordracht van Commissarissen benoemt de Koning een Directeur, waarbij als regel geldt, dat geen acteur benoembaar is. Hij zal een vaste jaarlijksche bezoldiging en een aandeel in de winst genieten. Zijne werkzaamheden zullen bestaan, in:

a. 't opsporen van geschikte sujetten;
b. het sluiten van engagementen;
c. het regelen van 't repertoire,

dat door Commissarissen in overleg met hem ontworpen en vastgesteld wordt. Zij bepalen zijne verdere werkzaamheden in eene instructie en hunne goedkeuring wordt bij 't sluiten der engagementen volstrekt vereischt.

V. Naast den Directeur wordt op dezelfde wijs een controleur benoemd, die eene vaste jaarlijksche bezoldiging en een aandeel in de winst geniet. Hij is belast met de dagelijksche administratie. Zijne overige werkzaamheden worden door kommissarissen in eene instructie bepaald.

VI. Om te voorzien in verschillende dadelijke behoeften der inrichting, zal zij terstond aan haar doel kunnen beantwoorden, wordt eene negotie gesloten van *f* 100.000 bij aandeelen van *f* 100, jaarlijks 40 aandeelen af te lossen.

De aandeelhouders zullen, naar gelang hunner inschrijving, persoonlijk vrijen toegang in de schouwburgen, tot den werkkring der inrichting behoorende, genieten.

VII. Commissarissen zullen zich wenden aan de provinciale en stadsautoriteiten tot het verkrijgen van subsidiën, welke autoriteiten het recht hebben, daarover toezichthouders te benoemen, alsmede over de Lokalen door haar afgestaan.

VIII. Binnen 3 maanden na het sluiten van ieder speelseizoen zal de balans worden opgemaakt. De gelden, na aflossing der negotiatie en na uitbetaling van een dividend van 5 pCt. restende, zullen als zuivere winst aangemerkt, en verdeeld worden in:

1/5 voor de aandeelhouders.
1/5 voor den Directeur.
1/5 voor den Controleur.
1/5 voor het Fonds tot aankweeking van Tooneelisten.
1/5 voor een kas tot ondersteuning van oude en hulpbehoevende leden van het personeel.

IX. Alle wijzigingen in de vast te stellen Hoofdbepalingen van de wet voor het Nationaal tooneel zullen aan de goedkeuring en bekrachtiging des Konings onderworpen worden.

De leden der commisie, bestaande uit de heeren: Mr. J. van Lennep, J. H. Burlage, H. J. Schimmel en A. J. de Bull, allen te Amsterdam, en de heer J. W. Holtrop te 's-Gravenhage eindigden het uitvoerige rapport

met eerbiedig aan Zijne Majesteit „de hoop te kennen te geven, dat het Haar behagen zou mogen zich te plaatsen aan het Hoofd der inschrijvers bij de hierboven geopperde negotiatie. Niet zoo zeer om de waarde van het goud uit de koninklijke hand gevloeid, maar omdat Nederland te allen tijde volgde, waar zijn Koning voorging".

De Commissie had het voorrecht spoedig op haar rapport een schrijven te ontvangen van Zijne Majesteit, aldus luidende:

Het Loo, den 27 Junij 1851.

Aan de Heeren:
Mr. J. VAN LENNEP, J. H. BURLAGE, H. J. SCHIMMEL, A. J. DE BULL te *Amsterdam*.
J. W. HOLTROP te *'s Gravenhage*.

De Koning heeft mij opgedragen U te schrijven, dat Hoogstdezelve met zeer veel belangstelling gelezen heeft Uw rapport, ter beraming en opgave der middelen tot herstel van het Nationaal Tooneel.

Zijne Majesteit kan zich met de algemeene strekking daarvan goed vereenigen, en verklaart niet ongenegen te wezen om den titel van Beschermheer aan te nemen. Gaarne zou de Koning zien, dat men, bij het daarstellen, of, liever het weder in leven roepen van een waar Nationaal Tooneel, *Amsterdam* beschouwde als den hoofdzetel van de instelling, waar de Hoofddirectie moet gevestigd zijn, en van waar naar elders de Tooneelspelers gezonden zouden kunnen worden, om volgens vast te stellen regels in andere plaatsen te spelen. Alsdan zoude de Koning, in de verwachting dat de nu toegestane Provinciale en stedelijke toelagen aan het Tooneel verzekerd bleven, eene aanzienlijke subsidie jaarlijks geven, en tevens deel nemen in de door U voorgestelde negotiatie, ter verbetering en verfraaijing van het Schouwburglokaal te *Amsterdam*, enz.

Misschien zoude het au concours brengen van een door de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut uitgeschreven scenario, en het met een gouden medaille bekroonen van het best geschreven tooneelstuk, dat dien ten gevolge ten tooneele zal moeten worden gevoerd, nog meer veerkracht ontwikkelen, en de letterkundigen aanmoedigen, vooral wanneer men konde verkrijgen, dat een zeker droit d'auteur gegeven werd, aan hen die voor het tooneel schrijven.

De Koning magtigt U, naar Uw beste oordeel, de noodige publiciteit aan het behandelde te geven.

Ik heb de eer mij hiermede van 's Konings bevelen te kwijten.

De Kamerheer, particulier Secretaris des Konings,
(w. g.) DE KOCK.

De plannen waren goed, de ijver brandende, de belangstelling en de offervaardigheid des Konings groot..... en toch kwam van het geheele plan niets. Het zou ruim twintig jaar duren aleer dit, zij het ook ten deele, verwezenlijkt werd.

In die tijdruimte daalde het tooneel in Amsterdam, Rotterdam en den Haag nog dieper. De weldenkende, de verstandige, de kunstlievende burger bezocht het tooneel niet meer.

In Amsterdam werd de toestand verslimmerd door het verrijzen van „Salons des Variétés," waar de kleine en meer gegoede burger zich geheel thuis gevoelde en het gaan naar den grooten Schouwburg verleerde.

Het eerste Salon te Amsterdam, het *Salon des Variétés* van DUPORT werd opgericht, omstreeks 1843, in de Nes.

Heel het uitgaande Amsterdamsche publiek voelde zich in de huismoederlijke, burgerlijke inrichting op zijn gemak. De schrijver der *Physiologie van Amsterdam* bezingt den lof der *Salons*, waaruit geheel de inrichting blijkt. „De vieze stal aan de Leijdsche Poort, — zegt hij en hij bedoelt er den Stadschouwburg mede — met dat vieze fluweel van vóór de schepping

en die reusachtige vetvlak, die zich den naam van voorscherm aanmatigt, haalt immers niet bij ons nette, zindelijke zaaltje in de Nes.

Laat derhalve — gij doet wél! — laat den morsigen, afgelegen, duren Stads-schouwburg den grooten der aarde — die er niet kwamen, — U, burgerlieden alleen, behoort het *Salon des Variétés!* Daar hebt gij te zeggen, daar zijt gij baas; daar geniet gij drie volle uren voor niet meer dan vijf en zeventig centen; daar hebt gij uwe koffiekamer onder het bereik uwer stem; daar brengt uw loodje u zelfs nog de rente op van een lekker glaasje orgeade, een verkwikkenden bowl punch, een frissche teug limonade of een half fleschje rooden wijn; dáar komt in de tusschenbedrijven een deftige, eerzame knecht uwe bevelen — want hier beveelt gij! — afwachten en brengt u op uwen wenk het glas uwer voorkeur; daar leunt gij gemakkelijkjes tegen het over de leuningen der banken heen gepractiseerde stommeknechtje aan, waar gij het glas, dat uwe lafenis bevat, naast uwe snuifdoos op nederzet; daar luistert gij en verkneukelt u in de kortswijl van JUDELS en neuriet in uw geest de bekende zangdeuntjes na, terwijl gij de kronkelende dampen uwer sigaar, of ook wel van uwen gouwenaar, met liefdevolle oogen nátuurt; daar vereenigt zich alles wat u genoegen verschaffen kan, daar alles, wat uwe zinnen kan afleiden van de beslommeringen des levens en van de verkeerde en geestelooze uitspanningen van koffiehuizen of nog erger!"

De aantrekkelijkheid, die het „Salon des Variétés" van Duport in de Nes bezat, maakte het mogelijk dat BOAS en JUDELS, om verschil van meening van DUPORT gescheiden, even vóór 1850 een tweede „Salon des Variétés" konden openen in de Amstelstraat.

Ook daar ging men heen, gekleed als men wilde, ook daar zat men rustig en wel onder het rooken van pijp of sigaar en het drinken van punch, bier of koffie, in den toegangsprijs begrepen, te genieten van de vaudevilles, te luisteren naar de coupletten op de gebeurtenissen van den dag.

Maar.... de salons schenen almede niet geroepen om de kunst te bevorderen. Het toeval wilde echter, dat bij DUPORT artisten kwamen als Mevrouw KLEINE-GARTMAN en anderen, onder de goede leiding van den régisseur AMELUNG, — en bij BOAS EN JUDELS talenten als SUZE SABLAIROLLES, CORIJN-HEILBRON, VICTOR DRIESSENS, MORIN, enz.

In die dagen stelden de salons den Stadsschouwburg in de schaduw.

De toekomst van het tooneel werd donkerder en donkerder. Met bekommering en bange verwachting sloeg men die gade. De zedelijke achteruitgang van een volk openbaart zich immers het eerst in de ontaarding van zijne openbare vermakelijkheden.

De Fransche drama's van PERICOURT, DENNERY, DUMANOIR, MALLEVILLE, ROUGEMONT, DUCANGE, enz., in allerslechtst Hollandsch vertaald, gaven speciaal Fransche toestanden te zien, in al hunne afgrijslijkheid en voorgesteld met de meeste overdrijving, waardoor de verbeelding geschokt, maar gemoed en gevoel niet gestreeld werden, integendeel koud bleven.

„Dit strekt — riep een Hagenaar, Dr. *Schnarfitna*, uit — „om het Germaansche familieleven en het gevoel der Nederlandsche natie langzamerhand te ondermijnen en ten laatste geheel uit te roeien".

Wat werd in den Amsterdamschen Stadsschouwburg in 1863 met voorliefde en vaak gespeeld?..... *De gelaarsde kat*, als drama en als ballet.

Op deze wijze diende men daar de kunst, en bevorderde er de Neder landsche taal- en letterkunde, niettegenstaande de directie van vorst, provincie en stad vele voordeelen genoot.

In den Haag was de toestand van het Nederlandsch tooneel in dezelfde jaren het jammerlijkst. De zin voor het Fransch vermoordde er al wat naar Hollandsch zweemde.

De Haagsche gemeenteraad begunstigde financieel en anderszins de Fransche opera. Het Hollandsche tooneel kende hij niet.

Het tooneel te Amsterdam, Rotterdam en den Haag — elders had men wel schouwburgen, maar geen tooneelgezelschap — was en bleef in verval.

Te Rotterdam heeft men het eerst bij het gezelschap van Albregt en van Olleffen teekenen van verbetering waargenomen.

Het heugelijk verschijnsel had het te danken aan deugdelijke critiek, geoefend door de Nieuwe Rotterdamsche Courant.

De critiek der bekwame en ervaren lieden, afbrekend, spottend en opbouwend, heeft het nationaal tooneel voor ondergang behoed.

Zij heeft allen uit dommel en slaap wakker geschrikt. H. J. Schimmel heeft èn critiek geoefend en is een nieuwen bouw begonnen. In het geloof aan het tooneel werd hij door Jacob van Lennep gesterkt, — naar het tooneel werd hij gedreven door den zin voor welsprekendheid, zich openbarend in den tooneelspeler Anton Peters, — naar het tooneel richtte hij de oogen omdat daar de plaats is om tot een groote menigte in woord en beeld te spreken, om het koude woord vleesch te doen worden.

Het volk was zijn verleden vergeten. Vergeten niet in den zin, dat het de schoollessen in historie niet meer in het hoofd had. Dat niet. De historie zat juist te zeer in het hoofd, ganschelijk niet in het hart.

De gebeurtenissen hadden er toe medegewerkt. De verkeerd toegepaste woorden van vrijheid, gelijkheid en broederschap, de uitblussching van den geest, door de Fransche overheersching, werkten nog na. Het ontbrak den nationalen geest aan veerkracht. Weinig was noodig om dien op te wekken, maar opgewekt moest hij. Dat heeft ook een Mr. Jacob van Lennep begrepen toen hij in het tweede vierendeel der eeuw stukken schreef, als: *De roem van twintig eeuwen*, *Een Amsterdamsche Winteravond*, *Het Dorp aan* en *Het Dorp over de Grenzen*.

Dergelijke gelegenheidsstukken werkten als eene openbaring. Bij den opstand van België werden honderden door de vertooning in den stadsschouwburg van *Het Dorp over de grenzen* door geestdrift aangegrepen en meldden zich daags daarna als vrijwilligers aan. In de houten loods op het Leidscheplein — zoo noemde men den schouwburg — werden in die dagen treffende tooneelen van vaderlandsliefde afgespeeld. De schutters uit andere plaatsen, de studenten der verschillende hoogescholen werden daar op hun doorreis naar België ontvangen en toegejubeld. De zanger Vrugt zong er zoo wegslepend, dat er de traditie nog van bewaard wordt, en op gansch eenige wijze het: „Wie Neerlandsch bloed!"

Le reveil du Lion!

In den schouwburg van de hoofdstad des rijks, gesticht tot palladium van eigen taal en eigen kunst, de kenmerken van een eigen natie, ontwaakte voor een wijle Holland's leeuw.

Helaas!..... De leeuw slechts voor een wijle. Hij geraakte spoedig weder in den dommel, voor vele jaren.

Toen men in Rotterdam voor het tooneel, dank zij critiek, licht zag dagen, was en bleef het te Amsterdam en in den Haag nog nacht. Onbevoegde critiek bestendigde er dien toestand, vooral de critiek der dagbladen, eene critiek, waarover tijdschriften als *De Spectator* zich nu eens boos maakten, dan weer ergerden.

Het voorbeeld van *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* — HAVERKORN VAN RIJSEWIJK in het bijzonder heeft groot nut gesticht — werd gevolgd door *Het Vaderland*, waar de bekwame en koelverstandige A. C. LOFFELT tooneelcritiek ging oefenen. Te Amsterdam wekte de tooneelbeoordeeling van F. C. DE BRIEDER in de *Amsterdamsche Courant* bewondering van een iegelijk om scherpte van waarneming en fijnheid van geest.

Aleer het mogelijk werd dergelijke deugdelijke critiek te geven, was veel gestreden.

Het Jonge Holland van 1837 had in den aanvang het tooneel te zeer geminacht om er aandacht aan te schenken, te meer, daar BAKHUIZEN VAN DEN BRINK er den staf over had gebroken.

Maar in 1843 en 1848 en 1850 dacht het Jonge Holland, het veelbeteekend *Jonge Holland* er aan zijn stem te laten gelden. Dat gaf aanleiding tot de treflijke beoordeelingen en veroordeelingen in *„De Gids"*, meesterlijk geschreven door POTGIETER en H. J. SCHIMMEL, later voortgezet door F. C. DE BRIEDER en Mr. J. N. VAN HALL.

Van 1880 tot heden wordt in alle toongevende dagbladen ernstig werk van tooneelcritiek gemaakt. Dientengevolge heeft de tooneelcritiek in het tijdschrift: *Het Tooneel*, uitgediend.

VERBETERING IN DEN TOESTAND.

Het jaar 1848 deelt de 19de eeuw in twee deelen. De herziening der grondwet, en het beleid van Koning Willem II voorkomen omwenteling.

Er breekt een tijd van nieuw leven aan. Wetten regelen en bevorderen in de allereerste plaats het onderwijs, wetten nemen belemmeringen van het openbare en bijzondere leven weg.

Eene nieuwe strooming gaat door de maatschappij, een tiental jaren tevoren aangekondigd door eene nieuwe strooming in de letterkunde, oprichting van *„De Gids"* en weldra door zangen van de *„Braga"*. Critiek werd verheven tot kunst.

De toeleg der toenmalige regeering, der liberale regeering van THORBECKE, was, onder meer, wetenschap en kunst van de officieele bescherming te verlossen, en over het algemeen, aan de maatschappelijke werkzaamheid wat haar taak is toekennende, vermenigvuldiging van scheppend vermogen, het individueele te bevorderen.

Het scheppend vermogen te bevrijden van druk, het individueele te bevorderen, zijn twee belangrijke factoren voor de kunst.

Was in de letterkunde reeds vóór 1848 in dien geest eene omwenteling begonnen, op het gebied van het tooneel was in 1848 nog alles bij het oude, bij het verval van na 1820.

Wel hadden op 1 Januari 1849 de Thomasvaer's in hunne Nieuwjaars-

wenschen van de herziene grondwet gerept, wel had JUDELS in het *Salon des Variétés* te Amsterdam de herziening bezongen — de invloed van een nieuwen tijdgeest bleef voor het tooneel krachteloos.

Het tooneel dommelde niet, het sliep.

In 1830, bij de ontwaking van den volksgeest, sprak het tooneel eerst spade.

Eerst toen de groote kanselredenaar ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN in 1830 in de *Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen* een voordracht had gehouden *Over den zedelijken invloed van het Schouwtooneel* en er op geduid had dat het de plicht van het tooneel was in die dagen den volksgeest gaande te houden, eerst toen voelde Mr. JACOB VAN LENNEP zich aangespoord tot het dichten van *Het Dorp over de Grenzen.* Dat geschiedde eerst twee maanden na het uitbreken van den Belgischen opstand.

Het treurspel kreeg voor goed den doodsteek. In de dagen van den strijd met België ontraadde de censuur het vertoonen van tragedies, omdat zij te zeer vervuld waren van staatsverandering en het opstaan tegen het wettig gezag.

De burgerlijke tooneelspelen van IFFLAND en KOTZEBUE, de tooneelwerken van BIRCH PFEIFFER en R. BENEDIX, de Fransche drama's en melodrama's door decadenten van het romantisme, door averechtsche navolging van VICTOR HUGO, ALEX. DUMAS en ALFRED DE VIGNY hadden de overhand.

Met het verval van het tooneel gaat samen het verval der tooneelspeelkunst en de wansmaak van het publiek.

Het scheen of uit dien nacht nooit een morgen zou dagen.

In 1847 sterft de groote tooneelkunstenares NARET KONING te 's Gravenhage, zij, die het natuurlijke in de kunst in wezen had gehouden.

WARD BINGLEY, de eminente tooneelkunstenaar, spelende voornamenlijk in Rotterdam en 's Gravenhage, ontviel der kunst almede.

In hetzelfde jaar als NARET KONING ontvalt aan het tooneel F. A. ROSENVELDT, de grootvader der thans levende artisten LOUIS en FRITS BOUWMEESTER, en Mevr. THÉO BOUWMEESTER, ruim 80 jaar oud. In 1846 had hij zijn 60 jarige verbintenis aan het tooneel gevierd. Op zijn 80ste jaar had hij nog *Sanche* in LANGENDIJK'S *Don Quichot* gespeeld. Met hem ging heen de laatst overgeblevene der oude school van echte kunstenaars, waarvan hij de laatst in leven gebleven leerling was.

Het zag er donker uit voor het tooneel. Middel ter opleiding van jonge kunstenaars bestond niet meer, het fonds opgericht voor oude tooneelkunstenaars niet meer in wezen, de weldenkenden en ontwikkelden met afkeer er voor vervuld.

Wachter, wat is er van den nacht? vroeg men. Het antwoord was: duisternis alom.

Toch gloorde een enkele maal een vonk in de asch.

In den tooneelspeler ANTON PETERS scheen de oude, groote tooneelspeelkunst, die van ANDRIES SNOEK, te herleven. Het aangename uiterlijk en de goede manieren, de wonderschoone stem, de uitnemende wijze van zeggen deden hem in *Hamlet* van DUCIS lauwer bij lauwer behalen. Maar hij stond en bleef alleen, vooral na den dood van Mevrouw NARET KONING.

Schier in het verborgene bleef de vonk voor het betere smeulen.

Er waren tooneelisten, die gevoelden dat het tooneel buiten het leven bleef. Zij maakten deel uit van genootschappen, waar wetenschap en

kunst, in 't bizonder welzeggenskunst, werd beoefend. Men vond te Amsterdam hen eerst in genootschappen als het nog bestaande V. W., naar men zegt, opgericht door den tooneelist J. VAN WEL.

In een handschrift van den acteur J. JELGERHUIS Rz., berustende op het stedelijk archief te Amsterdam, leest men van hem, op het jaar: 1818 —, 4 Juni sterft JAN VAN WEL, de Hollandsche Pierrot. Men begraaft hem met Pauken en Trompetten in de Oude Luthersche kerk, als Lid van het college V. W., waar ik toen President van was en eene lijkrede hield bij zijn graf voor een talrijk gehoor."

De beoefening der uiterlijke welsprekenheid en de belangen van het tooneel werden mede bevorderd door het in 1836 opgerichte D.(oor) O.(oefening) G.(rooter), dat in 1872/73 zou te niet gaan.

Het meest zou tot de wederoprichting bijdragen de weldra te stichten rederijkerskamer „*Achilles*" onder de zinspreuk: *Met der tijd wordt de spruit een boom.* In dat genootschap deed de kern der ontwikkelde jongelieden van Amsterdam zich inschrijven, waaronder enkele studenten. Ook de jonge H. J. SCHIMMEL en zijn vriend, de student PEKELHARING.

In het archief van dit niet meer bestaand genootschap, berustende in het stedelijk archief van Amsterdam, leest men onder de eersten, die zich op de eerste vergadering, 2 April 1846, deden voorstellen: L. J. VELTMAN, boekhouder. Weinige jaren later verbond hij zich aan het tooneel.

L. J. VELTMAN werd door waarachtige liefde tot de kunst naar het tooneel gedreven. Eene goede betrekking gaf hij er voor prijs. De beoefening der welsprekenheid was hem lief. Trouw ging hij ter kerke, om te luisteren naar het voordragen der preek door A. DES AMORIE V. D. HOEVEN en vol genot te smaken bij diens verwonderlijk schoone voordracht.

Toen COQUEREL, de vermaarde Fransche kanselredenaar, hier te lande kwam, was VELTMAN onder zijn gehoor. Thans nog, op den hoogen leeftijd van in de tachtig, weet VELTMAN met kracht en schakeering van stem deze kunstenaars van het woord na te bootsen.

Door velen werd het komen-aan-het-tooneel van een jong ontwikkeld en beschaafd acteur, van L. J. VELTMAN, in die dagen als een lichtpunt beschouwd. Het blijkt uit de waardeering van het Tijdschrift: *De Spectator* van April 1847, dat jaar aan jaar het tooneel ten bloede toe geeselde. „In den heer Veltman" — leest men daar — „en wellicht reeds op vasten grond, zien wij een goed acteur te gemoet. Zijn eerste debuut, *Eduard* in: *Eduard in Schotland*, hoe ellendig de rol ook zij, leverde bewijzen te over, qu'il a la conscience de la vérité dans l'art. Dat was ten minste een débutant, die terstond bewees, dat men zonder schreeuwen en chargeeren wel effect kan maken, en zelfs veel; dat was een débutant, wiens herhaald optreden wij met verlangen verbeiden, omdat wij vast gelooven in onze gunstige meening versterkt te zullen worden en ons in een gunstig verschiet te mogen verheugen."

Dit waren en bleven gunstige verschijnselen.

Alles kwam aan op de tooneelstukken. Deze beheerschen het tooneel in zijn geheel en vormen de tooneelisten. En de tooneelstukken waren veelal beneden peil, onnatuurlijk en slecht vertaald.

De band met de 17de eeuw was door de 18de verbroken. Om dien band weder te bevestigen, slechts pogingen werden gedaan. Een bewijs echter,

dat men den band bleef gevoelen: Dr. K. Sybrandi sprak in 1841, in zijne door Teylers tweede genootschap bekroonde verhandeling: *Vondel en Shakespeare als treurspeldichters*, de waarheid uit: „Het strekt onze natie weinig tot eer, dat zij de poëzie van haren Vondel maar al te zeer verwaarloost".

De verwaarloozing van Vondel's verzen werd ook door tooneelisten gevoeld. Om en na 1846 gingen jonge Amsterdamsche acteurs, als zij in *Gysbreght* of in eenig ander stuk in verzen te spelen hadden, naar den ouden tooneelspeler Vroombrouck om zich te oefenen. Hij zelf muntte in het verzen zeggen uit en was volkomen bekend met de goede oude school. Vroombrouck moest, door jicht gekweld, van het tooneel blijven. Vroombrouck, eigenaar geworden van een koffiehuis op het Leidscheplein, richtte daar een vereeniging op, genaamd: *De Ontspanning*, eene oefenschool voor tooneelisten en liefhebbers, om zich onder zijne leiding in het verzen zeggen, het declameeren te oefenen.

Op eene der oefeningen werd aldaar in het jaar 1849 opgericht: de maatschappij: Apollo, ter ondersteuning van invaliede tooneelisten en van weduwen en weezen. De jonge lieden, door de kwaal van Vroombrouck herinnerd aan de zorg voor den ouden dag, en willende tegen gebrek in de toekomst verzekerd zijn, voelden zich tot die oprichting gedrongen. Vooral door den 2den regisseur en Tooneelmeester C. J. Mienikus en den tooneelspeler Piet Barbiers ontstond uit: *De Ontspanning* de *Maatschappij Apollo*. In den aanvang telde zij slechts twintig leden. Snel breidde zich dit aantal tooneelisten en dat der donateurs uit, toen het Hare Majesteit Sophie, Koningin der Nederlanden behaagde het bestuur eene aanzienlijke bijdrage te zenden en het beschermvrouwschap over de Maatschappij te aanvaarden. In 1875 bestond deze 25 jaar. In dat tijdperk heeft de maatschappij: *Apollo* aan jaarlijksche uitkeeringen aan weduwen en weezen van oude en gebrekkige kunstenaars verstrekt een som van 27.395 gulden. De staat der kas op 30 September 1874, was, als volgt: Vast fonds 2½ pCt. Werk. Schuld *f* 27.000 nominaal. Uitkeering *f* 27.900. In 't geheel alzoo *f* 54.900, behalve een batig saldo in kas en depositokasvereeniging van *f* 1101.73.—Tot op dit oogenblik werkt de maatschappij: *Apollo* nog zegenrijk.

Drie lichtpunten heeft men alzoo in den donkeren toestand van vóór en na 1848 in het oog te houden: I. het ontstaan van belangstelling voor Vondel's poëzie; II. het bewustzijn bij tooneelisten dat oefening en voorbereiding onmisbaar zijn; en III. het stichten van een fonds voor den ouden dag.

De Rederijkerskamer Achilles, wier streven o. a. was aansluiting bij de nieuwe litteraire ontwikkeling, blies die vonk ook krachtig aan door de vertooning van enkele van Vondel's en Bredero's werken.

Want niet alleen weder-aansluiting bij de poëzie en het treurspel van Vondel, ook het doen herleven van het oude echt Hollandsche blijspel, het blijspel van Bredero en de zijnen, was het streven der nieuwe litteraire richting, zooals die zich in het tijdschrift: *De Gids* openbaarde en geopenbaard had. De student Matthys de Vries, de latere Hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde aan de Hoogeschool te Leiden, had in 1843 een prijsvraag beantwoord, door genoemde Universiteit uitgeschreven. Bakhuizen v. d. Brink zou in *De Gids* daarover een oordeel uitspreken. Dat

oordeel was een welsprekend pleidooi voor het oude Hollandsche blijspel, dat hij verklaarde niet dood te zijn

In hetzelfde tijdschrift: *De Gids* verschenen de warme en meesterlijke pleidooien van POTGIETER voor de 17e eeuw, voor VONDEL, voor HOOFT, voor HUYGENS. *Achilles* volgde, en vertoonde, zooals gezegd, VONDEL's treurspelen en een blijspel van BREDEROO.

Achilles, werkdadig gesteund door het jonge lid H. J. SCHIMMEL, stond ten halve nog op ouden bodem. De treurspelen van WISELIUS, het bastaard-klassieke, beschouwden de meesten als meesterstukken, alhoewel zijn treurspel: *Karel, Kroonprins van Spanje* tot de nieuwere, tot de romantische richting ging behooren. Het romantisme won hier laat en langzaam veld, hoe krachtig ook voorgestaan door het tijdschrift: *De Spectator*. De strijd er tegen was hevig. Het vond koppig verzet bij HENDRIK HARMEN KLIJN, bij TOLLENS en anderen. In een der jaargangen van *Spectator* komt een vers voor „toegedicht aan Tollens" waaruit de strijd blijkt.

„Nog houdt het schriklijk pleit der dolle Romantisten
En Grieksch-klassieken aan. Ik laat de dwazen twisten.
'k Verafschuw 't middeleeuwsch — ik vloek hen allemaal.
Zoo „aard'gezind" als ooit gekeerd uit de ovensfeeren,
Leg ik het speeltuig neêr, en tijg aan 't recenseeren,
En zal die jonge school... *Quos Ego!*... Heila wat!
'k Dank Romer noch Heleen mijn gaven....

Mr. JACOB VAN LENNEP, POTGIETER, H. J. SCHIMMEL, W. J. HOFDIJK en anderen behooren tot de tooneeldichters van de Romantische school, die in haar ware wezen hier niet gebloeid heeft, tenzij in de drama's en melodrama's der Fransche decadenten.

Mr. JACOB VAN LENNEP heeft zich gevierd gezien als dichter van gelegenheidsdrama's; hij staat ten opzichte van den vorm nog half in de vorige eeuw. In de eerste dekaden na 1850 schrijft hij zijne beste dramatische werken: *Een Amsterdamsche Jongen* en *De Vrouwe van Waardenburg*.

H. J. SCHIMMEL, kind van den nieuweren tijd, treedt naast J. A. ALBERDINGK THYM op een strijdros naar voren. Hoofd en hart vol van de poezie der drama's van FR. VON SCHILLER, VICTOR HUGO en ALFRED DE VIGNY, wil hij onmiddellijk hervormer zijn. Hij debuteert met: *De twee Tudors*, eene al te getrouwe herinnering aan FR. VON SCHILLER. In het motto, dat hij voor het stuk koos, school zijne litteraire en dramatische geloofsbelijdenis van toen en later: „De kunstenaar ontleent, voor zijn werk, aan de natuur verschillende bestanddeelen, doch geeft ze niet terug zooals hij ze gevonden heeft, maar voegt ze saam tot de uitdrukking van eene gedachte, tot de uitdrukking van een ideaal, waarvan reeds vooraf zijne ziel vervuld was." In die geloofsbelijdenis zou SCHIMMEL's kracht en zwakheid blijken. Bij zijn optreden in 1847 als dramatisch auteur vaardigde hij een formeel progamma uit. „Het mag — verklaarde hij — een vermetel en misschien ook ijdel pogen genoemd worden in den tegenwoordigen tijd de hand aan Melpomene's dolk te slaan.

Melpomene is vernederd; de vorstin is onttroond, niet door eene van gelijken rang en adel maar door eene halfnaakte ribaude uit de heffe des volks.

Voor eenigen tijd, fluisterde een stem, toen bij weinigen gehoord, „de

poëzie is niet van onzen tijd," die stem is allengs luider geworden en wordt thans bij allen vernomen.,

De zaak der miskende poëzie is dikwerf verdedigd. Men toonde aan, dat zij niet voorbij kan gaan; dat zij eeuwig dezelfde blijft; dat men haar gevoelt en geniet, ook bij de harmonieën en melodieën der muziek, bij de plastische voorstellingen van schilder en beeldhouwer; want dat de poezie de schoonheid is, één met God en de menschheid. Men antwoordde, dat mogen haar wezen, haar geest altoos dezelfde blijven, haar vorm naar de immer nieuwe behoeften en eischen van den mensch moet worden gewijzigd. Men eischte alzoo nieuwe vormen — nieuwe vormen ook in de dramatische poezie.

De Fransche tragoedie was altoos bij ons inwonende; zelfs onze oorspronkelijke dramatische producten getuigen van de inwerking van den franschen smaak; ze zijn nabootsing van denzelfden vorm.

Zij bezit, wie zal het ontkennen, schoonheden, die elke eeuw heeft gestempeld en voor echt erkend, maar ook gebreken, die veel van hare schoonheden vergeten doen. Het immer toepassen van opgedrongen regels — de drie eenheden genoemd — de vervelende situatiën der helden en heldinnen met hunne *confidents;* het modernizeeren van Grieken en Romeinen, volgens de dichters, wel niet uitsluitend, maar toch het best voor het treurspel geschikt, de lang gerekte dialoog, veeltijds volslagen gebrek aan handeling, — ziedaar wat haar ongeschikt doet zijn voor een tooneelpubliek der 19de eeuw.

Victor Hugo — wiens hoofd de aureool van het genie omgeeft en die toch in zijne dramatische producten zoo dikwerf de grondwet der kunst, in zijne voorstelling van hetgeen niet aesthetisch voor te stellen was, heeft overschreden — Victor Hugo verdeelde het tooneelpubliek in drie klassen: de massa, de vrouwen en de denkers, waarvan de eerste: handeling, boeiende situatiën, voor welken prijs ook verkregen, de tweede: hartstocht, de derde: karakterschildering eischen; en de dichter, die een vorm wist te scheppen, waarin aller wenschen werden bevredigd, zou onbepaald heerschen over zijn tijd. Ik geloof met hem, dat tot verzinnelijking dezer ideeën de oude vorm ongeschikt is; en ik wilde met hem ons drama, niet ons tooneelspel, dat zich bij voorkeur ophoudt in den burgelijken, den meest prozaïschen kring des burgelijken levens, maar het drama, dat de poëzie doet huwen aan de historie: of liever den historischen roman van Walter Scott in een dramatisch kleed."

Schimmel is aan dat programma tot op dezen dag getrouw gebleven. Hij heeft de historie van eigen land, van Prins Willem I uit de 16de eeuw tot Koning Willem I in deze eeuw op het tooneel gebracht, met voorliefde een genie te aanschouwen gevend als Willem III, stadhouder van Holland, koning van Engeland, hem soms plaatsend tusschen de twee groote zeehelden, Michiel Adriaansz. de Ruyter en Cornelis Tromp.

Een historische school heeft Schimmel niet gesticht, al behoorden auteurs als Ruys en W. N. Peypers tot zijne decadenten.

Met de jaren werd Schimmel moderner; vooral toen hij tot het begrip kwam, dat Shakespeare de ware meester voor den dramaturg is.

Strijd heeft het Schimmel gekost uit de stroefheid der deftigheid te komen. Het wezen der namaak-rederijkers van vóor en na 1850 is te zeer

inwonende bij hem gebleven. Bij het lezen en zien vertoonen zijner drama's kan men zich den auteur aan den arbeid niet anders voorstellen dan in stijven staatsierok, ongenaakbaar voor zijn kamerdienaar.

Gelijk de tooneelisten uit SCHIMMEL's eerste periode en nog lang er na, zich steeds priesters noemden en bij plechtige gelegenheden ten tooneele kwamen als Druïden, in lange witte gewaden, met groote baarden, eikenkransen op het hoofd, even bijzonder verschijnt SCHIMMEL in die periode als dramatisch auteur. Het natuurlijke in het volle leven faalde, niet het leven. Ieder drama is geweest als een strijd om door de duisternis tot het licht te komen.

Het viel Schimmel moeilijk en het is hem moeilijk blijven vallen: proza te schrijven. Aan het zijne heeft hij zich moeten ontworstelen en is er mede blijven worstelen. Enkele zijner burgerlijke drama's verlammen hem door het proza in het gaan. Het kost hem inspanning proza te schrijven, dat niet op stelten gaat. Teekent hij karakters, stijf van pittigheid, dan slaat zijn geest vonken. Zijn dat rijk begaafde burgervrouwen als *Juffer Serklaas* in het drama van dien naam, als *Vrouw Moes* in *Zege na strijd*, dan is hij de meest oorspronkelijke Hollandsche auteur, dan is hij nationaler dan in de meeste zijner historische drama's. Vrouwen als *Juffer Serklaas, Vrouw Moes* en *Vrouw van Ommeren* zijn Hollandsch in merg en gebeente; portretten harer verwanten naar den geest ontmoet men in onze Hollandsche schilderschool, ontmoet men wat meer zegt, in het goed burgerlijk Hollandsche leven. *Vrouw Moes* is eene nakomelinge in de zijlinie van Elisabeth Swartenhondt-Bas, wier beeltenis in 's Rijks Museum prijkt.

SCHIMMEL's werken voor het tooneel — er werd in 't voorbijgaan reeds op gewezen — is niets geweest dan strijd voeren. Geharnast heeft hij zich steeds vertoond, en het stroeve, het stijve, het diplomatische en het hooghartige komen voort uit den onbewusten wrevel om steeds en ten allen tijde ten oorlog te moeten gaan, om het tooneel en den volksgeest uit zijn doodslaap te wekken. Legt hij het harnas af, wordt hij gewoon mensch, dan is hij Hollander, soms gevoelsmensch bij uitnemendheid, dan wordt hij door jufter *Serclaes*, het weeuwtje van den Kneuterdijk te 's Gravenhage, door vrouw *Moes*, door vrouw en baas *van Ommeren*, door juffrouw *Paats* bezocht. Dan begroet het Hollandsche volk SCHIMMEL als den besten zijner zonen, als eigen bloed.

Het te groote streven naar het uitdrukken eener gedachte, de overgroote liefde tot speling van het vernuft, de zucht tot hoofsche redeneering, het blijven zitten in de klemmen der intrige, hebben SCHIMMEL parten gespeeld, vooral door den invloed van SCRIBE, een poos zelfs onder die van SARDOU. De tooneelwerken, onder dien invloed ontstaan, behooren tot zijne zwakste. Zoodra teekent hij echter niet, eerlijk, zonder bijvoegsel, zonder te veel spitsvondigheid, zonder vermooiing, wat hij ziet, of hij is zich zelf weder en toont denzelfden, kenmerkenden geest der Hollandsche kunst, door alle eeuwen sterk zich openbarend in de schilderkunst: *met welbehagen en vreugde nascheppen de natuur zooals zij zich aan het oog opdoet, de menschen zooals zij zich vertoonen.*

Hoe vele auteurs van 1848 tot thans groepeeren zich om SCHIMMEL, wier namen schier vergeten, wier werken waardeloos zijn! Zij volgden na en

vergaten dat alle kunst, de Hollandsche kunst in het bijzonder, wil zij blijvend zijn, het leven behoort nader te komen. Zij hebben niet als SCHIMMEL eene roeping gehad: het Hollandsche volk aan zich zelf te hergeven door het groot verleden levend te maken, door te doen gevoelen het wezen van eigen leven en te doen vermoeden het geheimzinnige achter dat leven. De geest der eeuw en de geest der tijden zijn hun vreemd gebleven; SCHIMMEL zijn beiden geopenbaard.

W. J. HOFDIJK, Schimmel's vriend en tijdgenoot, warmer, en voller van dichterlijk leven, maar minder gebreideld en minder critisch dan hij, een vriend van Oranje, een Watergeus of 17e eeuwsch soldenier gelijk in zijn optreden, heeft het drama, het historische, het romantische, het hyper-romantische menige malen beoefend, maar .... als lyricus. Het lyrische alleen is steeds en ten allen tijde de dood van het dramatische geweest. Welke treffelijke schoonheden, lyrische schoonheden, de tooneelwerken van HOFDIJK ook bevatten, het zijn geen drama's. HOFDIJK's groote lyrische gaven blinken daarom te schooner, terwijl niet vergeten wordt dankbaar te gedenken de belangstelling in het tooneel, die hij door zijn bezielenden invloed heeft opgewekt.

Boven HOFDIJK staat als historisch dramatisch dichter H. TH. BOELEN, vroeger vaak schrijvende onder den aangenomen naam N. DONKER. Hij behoort nog tot de levende tijdgenooten van H. J. SCHIMMEL en heeft zich als deze met het treffelijke drama: *Maria van Utrecht*, op historisch terrein bewogen.

Het historische drama in de tweede helft dezer eeuw heeft nog een verdienstelijk dichter gehad: D. F. VAN HEYST. Hij heeft minder stroef dan zijn voorgangers, een drama geschreven ontleend aan de geschiedenis van Groningen: *George de Lalaing, Graaf van Rennenberg*. Niet ontbloot van karakterteekening, is het minder puntig dan Schimmel's drama's. In tooneelwaarde doet het voor de zijne niet onder, ja, staat er misschien boven. De dichter v. HEYST zal zelf dankbaar moeten erkennen, dat hij bij SCHIMMEL ter schole is gegaan, en niet zonder vrucht.

De historische drama's van HUF VAN BUREN, MAALDRINK en MARCELLUS EMANTS verdienen bloot vermelding.

Een pogen tot het schrijven van een drama, ontleend aan de historie, aan de jongste historie, aan die van Indië, is: *De laatste Radja van Lombok*, oorspronkelijk treurspel in 5 bedrijven door PAÄLI.

Dit drama, waarvan de deugdelijkheid door eene vertooning niet is bewezen, behoort wat stof aangaat, tot de uitzonderingen. Aan het groote Indische rijk, onder bestuur van Nederland, wordt aan letterkunde even als aan dramatiek weinig de aandacht geschonken. Slechts *Sidin, eene episode uit den oorlog met Atjeh* door JAN C. DE VOS en *Zijn Meisje komt uit* door P. BROOSHOOFT en *Oerang Bahroe* (*Nieuwelingen*) door A. S. H. BOOMS, maken hierop eene uitzondering.

Neërlands Indië heeft geen eigentlijk gezegd tooneel. Er zijn geen Hollandsche schouwburgen en geene Hollandsche tooneelgezelschappen. Wel heeft men getracht die te verkrijgen, doch de pogingen zijn mislukt. Een echt *Neêrlandsch-Indisch tooneel* blijft ontbreken.

Met de troonsbestijging der Koningin in September a.s. gevoelen enkelen zich weder aangegord tot het schrijven van drama's, ontleend aan de ge-

schiedenis des lands. MARCELLUS EMANTS heeft voor een feestavond in 's Gravenhage bij gelegenheid van de inhuldiging van KONINGIN WILHELMINA geschreven een historisch klein drama: *Loevesteyn*, dat het heldenfeit van HERMAN DE RUITER in herinnering brengt. Vele historische-drama's, voor dezelfde plechtige gelegenheid, zien het licht als boek, zonder hoop ooit vertoond te worden.

Over gelegenheidsdrama's zwijgt doorgaans de critiek. Zij zijn voor en bij gelegenheid geboren en vergaan met de gelegenheid.

Een historisch drama, waarvan men groote verwachting heeft: *Zonsopgang* van Mr. J. VAN SCHEVICHAVEN, komt 15 Augustus 1898 ten tooneele in den Stadschouwburg te Amsterdam.

H. J. SCHIMMEL's werkzaamheid voor het tooneel heeft zich niet bepaald bij het dichten van drama's.

Door het in aanraking komen met het tooneel, het tooneelwezen en de tooneelisten — voor zoo velen een droeve ontgoocheling — leerde hij inzien, dat zij die zich opgeworpen hadden tot leiders, ongeroepenen waren, dat kunstleiding en ontwikkeling der tooneelisten veel te wenschen overlieten, als gevolg van het ontbreken eener opleidingsschool. Wilde het tooneel aan zijne roeping beantwoorden, dan moest het geheele tooneelwezen in den grond herzien en gebracht worden op de hoogte der beschaving en ontwikkeling.

De goede plannen der commissie, door Z. M. den Koning benoemd, hadden gefaald. De eenmaal gewekte geest der hervorming was echter levende gebleven. *De Maatschappij tot Nut van 't algemeen* steeds ijverende voor volksbeschaving en in 't tooneel een machtigen hefboom ziende, legde aan eene commissie uit haar midden de vraag voor: *„Welke middelen moeten worden aangewend om de belangstelling in het Nederlandsch tooneel te verlevendigen en het te maken tot eene gelegenheid van gepast vermaak voor alle standen onzes volks?* Het in 1867 uitgebracht verslag gaf o.a. den raad jonge menschen door doelmatig onderricht op te leiden tot tooneelist. De secretaris, de heer P. M. G. VAN HEES, greep de zaak aan. De kas stelde eenige gelden ter beschikking. Als eerste leerlingen traden toe: MARIE SABLAIROLLES, eenige dochter van SUZE SABLAIROLLES; L. VAN DAM, thans Mevrouw VAN KORLAAR, ANNA SABLAIROLLES en WILLEM VAN KORLAAR, de huidige directeur van den stadsschouwburg te Amsterdam.

Na 1848 waren de Nederlandsche Taal- en Letterkundige congressen tot stand gekomen. Op een in 1869 te Leuven gehouden congres sprong de toen nog jeugdige Mr. J. N. VAN HALL — ook bekend door zijne *Tooneelstudiën en Schetsen* in *De Nederlandsche Spectator van* 1866 — in de bres voor de verbetering van het Nationale Tooneel, met het verblijdend gevolg, dat voor Noord- en Zuid-Nederland een Tooneelverbond werd gesticht.

Op eene algemeene vergadering, korten tijd daarna te Amsterdam gehouden, werd de werkzaamheid van het Tooneelverbond geregeld.

Het Nederlandsch Tooneelverbond wilde de verbetering van het Tooneel in Noord- en Zuid-Nederland en trachtte dit doel te bereiken door:

a. De oprichting en instandhouding van eene Tooneelschool te Amsterdam.
b. De aanmoediging van verdienstelijke tooneelkunstenaars en tooneelkunstenaressen.

c. Het bevorderen van oorspronkelijke tooneellitteratuur.
d. Het uitgeven van een tijdschrift, gewijd aan de algemeene belangen van het Nederlandsch tooneel.
e. Het houden van voordrachten, bijeenkomsten en openbare vergaderingen, en het doen geven van voorstellingen door personen, die tot de bestaande schouwburgen behooren of tot tooneelkunstenaars worden opgeleid.
f. Het oefenen van invloed op tooneeldirectiën, ten einde in gemeenten, waar geen tooneel is gevestigd, van tijd tot tijd voorstellingen te doen geven.
g. De bevordering van een degelijke tooneelcritiek.
h. De zaak van het Nederlandsch tooneel in Noord- en Zuid bij de regeeringen voor te staan.

Al spoedig was de oprichting van eene Tooneelschool hiervan het gevolg. Mevrouw Kleine-Gartman werd daar naast den directeur, den heer Rennefeld, de bezielende leerares.

De eerste leerlingen: Anna Sablairolles, Tonia Poolman, Mientje Bourette en de Jongeheer Schulze verbaasden, na afloop der studiejaren, alle belangstellenden door hunne beschaving, door hunne taal, door hunne manieren en door hun frisch jeugdig spel. Zij hebben door hun optreden aan het tooneel het pleit voor de tooneelschool gewonnen.

De president van het Tooneelverbond, de heer H. J. Schimmel, zag al spoedig in, dat wilden de bemoeiingen van het verbond vruchten dragen, het 't niet enkel bij bespiegelingen moest laten, maar handelend diende op te treden. Hiertoe werd hij bijzonder aangedreven door Mevr. Kleine-Gartman en krachtig gesteund door A. C. Wertheim. Deze drang gaf aanleiding tot de stichting der Vereeniging: *„Het Nederlandsch Tooneel"*, wier statuten werden goedgekeurd bij koninklijk besluit van 16 Februari 1876.

De grondslag dezer vereeniging was vrij wel gelijkvormig aan dien, waarop in vroeger tijd de Commissie, door Z. M. den Koning benoemd, een nieuw gebouw had hopen op te trekken.

De Vereeniging bracht door aandeelhouders een kapitaal van ƒ 100.000 bijeen, vereenigde bijna alle artisten der gezelschappen van W. Stumpff en L. J. Veltman, resideerende te Amsterdam, dat van Albregt en Van Ollefen, gevestigd te Rotterdam en dat van Valois te 's Gravenhage.

Toen de Vereeniging 1 September 1876 den Stadsschouwburg te Amsterdam zou openen met *Sofonisbe* van Geibel, door H. J. Schimmel vertaald, richtte zij vooraf een enkel woord aan de beschaafden in Nederland in het algemeen en tot de voorstanders van het nationaal tooneel in het bijzonder, bij wijze van programma.

Het voegt haar — heet het in dit programma — rekening te houden met de middelen en de eischen van het tegenwoordige, zoodat zij haar optreden reeds voldoende verklaard en gerechtvaardigd acht, als zij in het driejarig tijdvak, haar voor de proefneming gegund:

1. De inrichting van het tooneel
2. De tooneelspeelkunst vermag te verbeteren.

Wat het eerste betreft:
a. door een onpartijdig beheer te voeren, een beheer, dat aan alle talenten recht laat wedervaren en allen beschermt tegen favoritisme aan den eenen en achteruitzetting aan den anderen kant, wat moeilijk te vermijden is, waar rechter en partij in één persoon vereenigd, en de acteur tevens directeur is;
b. door van lieverlede het isolement, waarin alles, wat het tooneel betreft, tegenover het beschaafd publiek verkeert, te doen ophouden;
c. door een prestige te doen ontstaan, een prestige, dat personen van goeden

aanleg en uit fatsoenlijken kring den moed zal geven zich aan de Tooneelspeelkunst te wijden;

en wat het tweede aangaat:

a. door de overal verspreide en versnipperde krachten langzamerhand te verzamelen onder één beheer;

b. door de vaststelling van een goed repertoire, zorg voor den litterairen vorm der stukken en voor de juistheid van costumes en décoratief.

In dit programma deed de Vereeeniging een beroep op den kunstzin harer tijdgenooten, hen wijzende op het voorbeeld van Z. M. den Koning Willem III, die steeds oog en oor toonde te bezitten voor alles, wat de ontwikkeling van zijn volk bevorderlijk kon zijn en aan de Vereeniging zijn krachtigen en machtigen steun heeft verleend.

Aan deze bijdrage kan de ruimte niet worden verleend, om de geschiedenis van *Tooneelverbond* en van *De Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* te beschrijven, hoe kort ook. Slechts op enkele verschijnselen en algemeenheden kan gewezen worden.

Het Tooneelverbond en *De Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* zijn ontstaan op het juiste oogenblik.

De critiek van *Spectator* en *Gids*, het streven van *Achilles*, het verbeterd lager onderwijs, de invloed van het jeugdige middelbaar onderwijs, dat studie der Nederlandsche letterkunde op haar programma schreef, de afschaffing van het dagbladzegel, de meerdere belangstelling in het openbare leven, verkregen door het oprichten van nieuwe dagbladen, het komen van deze onder ieders bereik, het geven van deugdelijke tooneelbeschouwingen in vele bladen hadden den grond voor nieuw leven bereid. Aan de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* komt de eer toe het eerst werkdadig, volgens goed principe, te zijn opgetreden. Op het verbreken van den band der 17de eeuw door de 18de was in den aanvang der 19de eeuw gewezen. De rederijkerskamer *Achilles* meende dien aan te hechten door de rederijkerskamers der 17de eeuw na te volgen, vergetende dat de tijd een geheele andere was; dat wat zij deed, kunstmatig moest zijn, en geen nieuw leven kon bevorderen. Zij nam verstorven vormen aan. Met de oprichting der *Academie* in 1617 was het ware wezen, de reden van bestaan der rederijkers reeds te niet. De rederijkerskamer: *Achilles* heeft tal van rederijkerskamers in ons land doen ontstaan en de lust tot déclamatie aangemoedigd. Deze kamers stonden evenals *Achilles* buiten het leven en waren geene uiting van nieuw, eigen leven. *Achilles* had iets schoolmeesterachtigs en iets nuchters. De leden wilden lessen uitdeelen aan beroepstooneelisten en gaven vertooningen, waaraan voor het tooneel te veel ontbrak.

Het doel was goed, men verwachtte er te veel van.

Achilles heeft niet door averechtsche navolging der 17de eeuw nut gesticht; wèl door het wijzen op de verwaarloosde schatten der dramatische letterkunde der 17de eeuw en op enkele goede stukken der 18de en uit den aanvang der 19de eeuw.

Achilles heeft met en naast de critiek in de eerste helft der laatste halve eeuw krachtig bijgedragen tot aanknooping van den verbroken band, tot voortzetting der historische lijn, door de 18de eeuw verlaten.

Zou voor de dramatische kunst een nieuw tijdperk van oorspronkelijkheid aanbreken, dan moest voortgegaan worden langs historischen weg. Dit zou geschieden. De critiek had het terrein verkend en hielp het zuiver houden.

De grondslagen voor een nieuw gebouw konden gelegd worden. De historische lijn zou worden gevolgd.

In 1855 vangt Mr. JACOB VAN LENNEP aan *Vondel's* complete dichtwerken uit te geven in verband met zijn tijd en leven, een kostbaar en kostelijk werk in 12 deelen. Een eerzuil voor hem en der Gebr. BINGER. Deze Vondeluitgave geeft aanleiding tot menig andere: van J. VAN VLOTEN, ALBERDINGK THIJM, UNGER, ALBERT VERWEY enz., ongerekend de uitgave van enkele dramatische werken door EELCO VERWIJS, en anderen.

In 1859 verschijnt: GERBRAND ADRIAENSEN BREDERO. *Historisch-aesthetische studie van het Nederlandsche blijspel der 17e eeuw,* door JAN TEN BRINK, als beantwoording van eene prijsvraag uitgeschreven door de Hoogeschool te Groningen.

Dr. H. E. MOLTZER, later Hoogleeraar in de Ned. taal en letteren te Groningen en Utrecht, geeft in 1874 een studie uit: *Shakespeare's invloed op het Nederlandsche tooneel.* In 1862 was Dr. H. E. Moltzer gepromoveerd op eene dissertatie: *Geschiedenis van het wereldlijk tooneel in Nederland gedurende de Middeleeuwen.* Later gaf Dr. H. E Moltzer uit: *Middelnederlandsche dramatische poezie.*

In 1873 verschijnt in druk van C. N. WYBRANDS, het bekroonde antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door de Leidsche Hoogeschool: *Het Amsterdamsche Tooneel van 1617 tot 1772.*

Dr. J. H. GALLÉE, thans professor aan de Hoogeschool te Utrecht, promoveert in 1873 op eene *Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooning in de Nederlanden, gedurende de Middeleeuwen.*

A. C. LOFFELT vestigt op zich de aandacht door een brochure: *Ons Tooneel* (1873.) en andere historische studiën.

J. H. RÖSSING beantwoordt een prijsvraag uitgeschreven door de Hoogeschool te Groningen: *Dr. Samuel Coster, stichter en onderhouder der eerste Neder-Duitsche Academie.* Een paar jaren te voren, 1873, was van hem verschenen: *De eerste periode van het Amsterdamsche tooneel* (Tijdspiegel); en *Stichting en feestelijke opening van den nieuwen Schouwburg te Amsterdam in* 1774. In later jaren bijdragen over tooneel, tooneelspelers en tooneelspeelkunst.

Dr. A. J. KRONENBERG promoveert in 1874 op eene dissertatie: *Het kunstgenootschap: Nil Volentibus Arduum.*

M. A. PERK, predikant te Amsterdam, geeft in 1876 uit: *De Kerk en het Tooneel*

FERDINAND VON HELLWALD, *Geschichte des Holländschen Theaters.* 1874.

P. HAVERKORN V. RIJSEWIJK. *De oude Rotterdamsche Schouwburg.* 1882.

Dr. R. A. KOLLEWIJN, promoveert te Leipzig op een proefschrift: *Gryphius und Vondel.*

Dr. WORP promoveert op eene dissertatie over JAN VOS. In 1892 schrijft hij over den invloed van SENECA.

Dr. J. TE WINKEL, Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam, doet in 1881 het licht zien: *Vondel als treurspeldichter* in het 2de deel der *Bladzijden uit de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde.*

Mr. W. G. F. A. VAN SORGEN zendt in 1885 in het licht: *De Tooneelspeelkunst te Utrecht en De Utrechtsche Schouwburg.*

W. P. MEIJER, *Pieter Langendijk, zijn leven en werken.* 1891.

F. Z. MEHLER, *Pieter Langendijk.* 1892.

Dr. G. KALFF geeft in 1895 in het licht: *Litteratuur en Tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw.*

KLAAS POLL promoveert 8 Juli 1898. *Over de tooneelspelen van den Leydschen Rederijker Jacob Duym.*

Deze opgave, verre van volledig, vermeldt slechts een enkel Duitsch of Hollandsch werk of geschrift over den invloed der Nederlandsche dramaturgie op de Duitsche; geen enkel over den invloed der Nederlandsche dramaturgie op de Deensche en Zweedsche, evenmin als over Nederlandsche tooneelspelers in Hamburg, Kopenhagen, Stockholm, enz.

Bij deze speciale studiën, die zoowel de aandacht in het binnen- als buitenland trokken en zeer gewaardeerd werden, zijn niet vermeld, vele studiën o.a. van Dr. JAN TEN BRINK, A. C. LOFFELT, FRANK V. D. GOES, HUF VAN BUREN, de histories der letterkunde door Dr. W. J. A. JONCKBLOET, Dr. J. VAN VLOTEN, Prof. J. A. ALBERDINGK THIJM, Dr. DOORENBOS, Prof. MOLTZER, TACO H. DE BEER, Dr. G. KALFF, waarin een groote plaats aan zelfstandige studie van het Nederlandsche drama en het tooneel gewijd is. Dr. JONCKBLOET heeft in zijne uitgebreide letterkunde, aan het tooneel en al wat het tooneel betreft eene nauwlettende en veelomvattende studie gewijd. Het is hier niet de plaats om over verschil van gevoelen te getuigen, hoe oneens men het moge zijn omtrent zijne critiek op VONDEL's treurspelen, en het afwezig-zijn van critiek of kortzichtig oordeel over het tooneel sedert de stichting van het Nederlandsch Tooneelverbond en de oprichting der Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel, terwijl hij vaak geput heeft uit onzuivere bron. Deze opmerkingen beletten niet den ongeveinsden eerbied uit te spreken voor het resultaat der jarenlange en nauwgezette studie door Dr. JONCKBLOET gemaakt van de geschiedenis van het Nationaal tooneel.

Niet genoemd zijn ook de treffelijke studiën van Dr N. BEETS over de schoonheden in de reien van *Vondel's* treurspelen, de studiën over *Vondel* door L. J. E. RAU, J. W. BROUWERS, J. DYSERINCK, H. B. KLÖNNE, G. F. DRABBE, H. J. ALLARD, bovenal de keurige van J. A. ALBERDINGK THIJM, enz., de uitgaven van Nederlandsche dramatische schrijvers in ROELANTS' *Letterkundig Pantheon*, die bij SURINGAR en de *Zwolsche herdrukken*, de studiën van wijlen Prof. ALLARD PIERSON, van Prof. A. G. VAN HAMEL, de studiën van dramatische kunst in Tijdschriften, als: *Het Tooneel, Taal en Letteren* en *Oud-Holland*, in de *Tooneelalmanakken* door N. DONKER (TH. BOELEN), enz.

Gaat men na hoe vele deugdelijke en grondige historische en aesthetische studiën op tooneelgebied in Nederland in de laatste 25 jaar het licht hebben gezien, hoe de beoefening van tooneelgeschiedenis tot Wetenschap is verheven, hoe vele treffelijke uitgaven van oudere dramatische schrijvers het licht hebben gezien, waar onder vele uitblinken naast Mr. JACOB VAN LENNEP's *Vondeluitgave*, LEENDERTZ' bezorging van de werken van P. C. HOOFT, Dr. G. KALFF's uitgave van alle de werken van BREDERO, hierin terzijde gestaan door vele geleerden; Dr. KOLLEWIJN's uitgave van alle de werken van Dr. S. A. COSTER en de koninklijke en kunstrijke uitgave van VONDEL's *Gysbreght van Aemstel* door L. SIMONS Mz., dan mag men in alle oprechtheid getuigen, dat wat tooneeluitgave van vermaarde Nederlandsche schrijvers en de geschiedenis van het Tooneel betreft, Nederland voor geen land ter

wereld onderdoet, zelfs, wat deugdelijkheid en helderheid aangaat, andere natiën overtreft.

Deze studiën en vele nieuwe, critische uitgaven van dramaturgen uit vorige eeuw hebben de belangstelling in het tooneel helpen ontwaken en levendig houden.

Tooneelverbond, Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel en de tooneelgezelschappen te Rotterdam hebben de gevolgen er van ondervonden.

Het Tooneelverbond heeft alreeds het 25 jarig bestaan gevierd. Toen heeft het mogen herdenken de belangstelling in en de opwekking tot liefde voor het tooneel bij de beschaafden, die het tot kort voor de oprichting minachtten, de resultaten der tooneelschool, de vooruitgang der dagbladcritiek, welke de beste tijdschriften naar de kroon steekt of overtreft. Thans mag noch het Tooneelverbond noch de Tooneelschool zich in de groote belangstelling van vroeger meer verheugen. De zending van het Tooneelverbond schijnt vervuld; de tooneelschool blijft echter alle aandacht vragen.

De Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel uit groote en zuivere liefde voor het tooneel met enthousiasme voor de kunst opgericht door mannen die de verbetering en ontwikkeling der kunst eene ernstige roeping achtten, is thans toevertrouwd aan hen, die deze geestdrift niet in gelijke mate kunnen hebben, aan opvolgers, wien het niet aan ijver en wil faalt om hun betrekking naarstiglijk en nauwgezet te vervullen. Van hen, die van de oprichting getuige waren, is nog één in leven en functie, de heer W. Stumpff, de directeur, thans lid van den Raad van Beheer. Het geheele nieuwe bestuur kan hij ten allen tijde voorlichten omtrent het wezen der Vereeniging: *Het Nederlandsch Tooneel* en omtrent de taak, die het heeft te vervullen.

In den loop der jaren heeft de Vereeniging de sympathie der beschaafden in Nederland voor het Tooneel gewonnen.

Er zijn echter jaren van moedeloosheid en stilstand geweest. Dat was in de periode, toen er alom in den lande ontevredenheid met bestaande toestanden heerschte, in de periode dat de Vereeniging door het afbranden van den Stadsschouwburg geen eigen gebouw bezat en het socialisme zich luidruchtig openbaarde. Het beheer der Vereeniging had niet gelet op de teekenen der tijden. Het had het oude repertoire blijven handhaven. De denkenden en vooruitstrevenden konden zich niet langer tevreden stellen met tooneelwerken, waarin alleen liefde het hoofdmotief was, of waarin aan den vooruitgang geweld werd aangedaan. Zij wilden tooneelwerken, die iets te zeggen hadden, die te denken gaven, die in verband stonden met het leven. Het moderne repertoire van Henrik Ibsen eischte men.

Jonge mannen te Amsterdam, alle kunstenaars, literatoren en journalisten kwamen bijeen en vormden eene vereeniging om door verschillende tooneelisten — des noods door liefhebbers — een werk van Henrik Ibsen ten tooneele te doen brengen en een blijspel van Molière, op eene wijze die klaar en helder zoude toonen wat men begeerde, wat men wenschte.

Deze vereeniging: *Tooneelvereeniging* genaamd, deed na volijverige studie in het *Grand-théâtre A. van Lier* te Amsterdam, einde Maart 1888, vertoonen: *Nora* van Henrik Ibsen en *Belachelijke Hoofsche Joffers* van Molière. Een groote schare van de eersten uit de stad, de eersten op het gebied van

kunst en letteren, staat en wetenschap woonde deze vertooning bij, die in ieder opzicht uitmuntte, ook wat regie, monteerlng en verlichting betreft. Deze vertooning was in het bijzonder het programma der journalisten. Zij toonden er mede, wat hun grootste wensch was; dat zij niet afkeurden om af te breken; dat zij niet scherp oordeelden om te veroordeelen, maar uit liefde voor het schoone, uit liefde voor het betere, om het tooneel eene afspiegeling te doen zijn van het zich vernieuwende leven.

Na deze modelvoorstelling ontbond de Tooneelvereening zich. Zij had den nieuwen weg gewezen. Zij had getoond wat critiek en publiek eischten: ander repertoire, wáár spel, creatie, betere regie, betere monteering en verlichting.

De richting werd bijzonder opgemerkt door den directeur van een klein theater, van de *Salon des Variétés*, door wijlen Kreukniet. Hij sloeg deze richting in, ter zijde gestaan door een begaafd en ontwikkeld regisseur als Henri van Kuyk, vervuld van liefde voor de nieuwere dramatiek.

Toen gebeurde weer, wat kort na den aanvang der tweede helft van de 19de eeuw geschied was: het kleine tooneel wekte meerder belangstelling dan het groote.

De Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel werd langen tijd in de schaduw gesteld door de *Salon des Variétés*. De ontwikkelde bezoekers, de kunstenaren, ja zelfs de voornamen verleerden den weg naar hare voorstellingen en kozen dien naar de salon.

Daar werden met algeheele toewijding de meeste werken van Henrik Ibsen op voorbeeldige wijze gespeeld; de aangrijpende Russische, de moderne Duitsche van Hauptmann en Sudermann, de symbolische van Maeterlinck en de ware Fransche drama's van Brieux, enz.

Een der schoonste kunstwerken door het *Salon des Variétés* ten tooneele gebracht, het moderne muziekdrama, de pantomime: *De Verloren Zoon* deed algemeen, ook door critiek in dagblad of tijdschrift, sympathiek erkennen, dat deze vertooning de stoutste verwachting overtroffen, het hoogste kunstgenot geschonken had. Gelijk door buitenlanders de vertolking van Ibsen's tooneelwerken in de Salon beter geoordeeld werd dan die bij hen te lande, zoo verklaarden vooral Franschen, dat de vertooning van *De Verloren Zoon* door den heer Henri Poolman (den vader), Mevr. de Boer-Van Rijk (de moeder) en Mevr. Anna Rössing-Sablairolles (*De Verloren Zoon*), hooger stond dan die te Parijs of te Londen. Zij is het hoogste en reinste kunstgenot geweest, hier te lande in de laatste tien jaar gesmaakt. Ook het meest artistieke.

Door den ontijdigen en droeven dood van den beminnelijken en voorbeeldigen directeur Kreukniet spatte het gezelschap der *Salon* uit elkander. In de herinnering blijft voortleven wat onder zijn bestuur en onder leiding van Henri van Kuyk door roeping en liefde voor de kunst beproefde en jongere artisten hebben vermocht als: Mevr. Betsy Holtrop-van Gelder, Mevr. Mulder-Roelofsen, de heer Willem Royaards, en later: de heeren Henry Poolman, Henry van Kuyk, v. Sprinkhuyzen, Jan Malherbe, Lambertus Smith, Anna Rössing-Sablairolles, Anna Beukers, Julia Ude, enz.

De voorstellingen van het Noorsche en Moderne Duitsche en Fransche en soms Russische repertoire in het Salon hadden zulk een roep dat Hollandsche artisten van andere gezelschappen die zoo veel mogelijk

bijwoonden en tooneelartisten uit andere landen er kennis van namen, want de roep was tot in het buitenland doorgedrongen. Het bestuur van het Salon hield verband met de *Freie Bühne* te Berlijn, het *Théatre libre* te Parijs en het vrije tooneel te Londen. Voor het hier later komende Fransch gezelschap van het *Théatre libre*, directeur ANTOINE, hetzelfde repertoire spelende, viel de wedstrijd niet licht.

Voor de *Tooneelschool* werd het eene onderscheiding, dat de meeste dezer jonge artisten, verbonden aan het gezelschap van het Salon kort of lang hare leerlingen waren geweest.

Bij de ontbinding van het gezelschap van KREUKNIET ging de richting niet verloren, al werden de leden aan verschillende andere tooneelen verbonden.

In Rotterdam was een nieuw tooneelgezelschap, optredende in den nieuwen Schouwburg: *Tivoli*, onder directie van JAN C. DE VOS en WILLEM VAN KORLAAR almede de richting, aangewezen door de Tooneelvereeniging, gevolgd. Dit gezelschap, voornamenlijk uit jonge krachten bestaande, geleid door een literair en artistiek man als JAN C. DE VOS, debuteerde met een werk van SHAKESPEARE: *Veel leven om niets* en een Hollandsch kluchtspel: *Studentenleven* van BERNAGIE. Dit debuut was haar programma. Eenige jaren bleek dat programma geenszins eene ijdele belofte. In den *Tivoli-Schouwburg* genoot men deugdelijk werk, deugdelijk gespeeld, deugdelijk van mise-en-scène en monteering. Over de vertooningen lag in den aanvang iets jongs en artistieks, het karakteriseerende van den directeur-regisseur-acteur JAN C. DE VOS, die het voorrecht had nieuwe moderne Hollandsche tooneelwerken van meer dan gewone beteekenis ten tooneele te brengen, tooneelwerken van EMANTS, VAN NOUHUYS en Mevr. SNIJDER VAN WISSENKERKE.

VAN NOUHUYS werd als dramatisch auteur door JAN C. DE VOS ontdekt, gelijk Mevr. SNIJDER VAN WISSENKERKE de schrijfster der symbolische drama's. De groote verwachting, door het bestuur van den *Tivoli-Schouwburg* opgewekt, ging niet geheel in vervulling. Te ontijdig ontbond zich de directie, na weinige jaren bestaans.

Maar de richting, de richting der *Tooneelvereeniging* bleef, ook na het uiteenspatten van dit gezelschap.

Te Amsterdam werd zij voortgezet met hoogen ernst en goeden uitslag door de *Nederlandsche Tooneelvereeniging*, onder artistieke leiding van CHRISPIJN en het industrieel beheer van ADRIAAN V. D. HORST en HOMEYER. Zij ook speelde het moderne repertoire en werd krachtig gesteund door de vermaarde regie van CHRISPIJN.

In 1897 verliet CHRISPIJN deze vereeniging om zich als regisseur te verbinden aan de *Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel.* Alweder bleef het principe der *Tooneelvereeniging* van 1888 behouden. Tot opvolger van CHRISPIJN werd benoemd HENRI VAN KUYK. Niemand meer dan hij is deze richting toegedaan, eene richting vóór ieder ander door hem gevolgd. Onder zijne regie komt de *Nederlandsehe Tooneelvereeniging* tot meerder bloei. Hare werkzaamheden zijn vergemakkelijkt door het spelen in een goeden schouwburg: *De Hollandsche Schouwburg* in de Plantage.

De *Tivoli-Schouwburg* te Rotterdam zag een nieuw gezelschap binnen zijn muren, thans onder directie van WILLEM MULDER en FRITS BOUWMEESTER.

Ook dit volgt grootendeels de richting der *Tooneelvereeniging* van 1888. Bovendien doet de kunstliefde van een der directeuren, den heer FRITS BOUWMEESTER, er het oude Hollandsche blijspel herleven; terwijl hij met den ander, WILLEM MULDER, het treurspel van VONDEL, *Jozef in Dothan* voor het voetlicht heeft gebracht.

De invloed en uitwerking der eerste en eenige vertooning der Tooneelvereeniging is groot geweest. Door de voortzetting der richting in het *Salon des Variétés* waren de oogen van het ernstige publiek voor goed geopend. Duidelijk zag het 't onderscheid tusschen de tijdverdrijfkunst en de ernstige kunst, 't onderscheid tusschen tooneelisten ingedommeld door de zekerheid van hun bestaan en de jongere artisten, vol sympathie voor de kunst, strijdend voor hun bestaan.

De Koninklijke Vereeniging: Het Nederl. Tooneel leed er onder en zou er nog meer onder lijden toen het, door het afbranden van den Stadsschouwburg, na de vertooning van MAALDRINK's *Terugkomst van den koloniaal* en het uitspreken van een vers ter gelegenheid van den verjaardag van KONING WILLEM III, in den nacht van 19 Februari 1890, genoodzaakt werd in de eerste jaren te spelen in het Grand-Théâtre A. v. Lier. De kracht van de Koninklijke Vereeniging: *Het Ned. Tooneel* was gebroken.

Dat er geen overdrijving schuilt in deze opmerkingen bewijzen de woorden van H. J. SCHIMMEL, den toenmaligen president der Kon. Vereeniging zelf. In het vierde deel zijner dramatische werken, bladzijde 207 klaagt SCHIMMEL over den toestand, aldus: „De Vereeniging, die zich tot doel had gesteld het Nederlandsch tooneel te hervormen en te vervormen tot eene instelling van hoog genot en tevens van ontwikkeling des geestes, was tot het lage peil afgedaald van een ondernemer, die hoe langer hoe meer gedwongen is zich te voegen naar den smaak der groote menigte, *die Vereeniging verloor haar aureool.*

SCHIMMEL's hope was teleurgesteld. Opgewektheid om nog aan het hoofd van den Raad van Beheer *der Kon. Ver. Het Nederlandsch Tooneel* te blijven bij de opening van den nieuwen Schouwburg, in 1894, begaf hem. Het openingsstuk, dat hij er voor dichtte, *In de Directiekamer*, was het laatste, wat hij voor de Vereeniging deed.

Een geheel ander bestuur was de zorg der *Koninklijke Vereeniging* toevertrouwd. Slechts Mr. W. G. F. VAN SORGEN en de heer W. STUMPFF waren als leden van den Raad van Beheer uit den ouden in den nieuwen toestand medegegaan. Van deze leden, W. STUMPFF voor het administratieve, Mr. W. G. F. A. VAN SORGEN, Mr. VAN LOGHEM voor het litterder een H. GOMPERTZ voor het financieele werd, toen veel gevergd. Door hunnen ijver, krachtig gesteund door den regisseur P. H. DE LEUR werd het bestaan der *Kon. Ver. Het Nederlandsch Tooneel* op nieuw bevestigd.

Mr. W. G. F. A. VAN SORGEN, afgaande op de lessen van het verleden en rekening houdende met de nieuwe strooming van het heden, heeft allergelukkigste grepen gedaan ten opzichte van het repertoire, zoodat men fluisterde van een nieuwe koers. Evenzoo Mr. M. G. L. VAN LOGHEM. Bracht Mr. VAN LOGHEM: *Een feeks getemd* op het repertoire, gelijk *De Maagd van Orleans* en IBSEN's *Vrouw der Zee*, Mr. VAN SORGEN: *Veel leven om niets, Koning Oedipus* en *Antigone* van SOPHOCLES. Door het geniale spel

van een tooneelspeler als LOUIS BOUWMEESTER hadden deze Grieksche treurspelen een buitengewoon succès. In deze richting voortgaande, deed de Heer VAN SORGEN ten tooneele brengen IBSEN's: *John Gabriel Borkman.*

Het mag eene merkwaardigheid heeten, dat twee jonge schilders van Europeeschen naam, BREITNER en BAUER voor IBSEN's drama een décors schilderden, zoo waar en echt, als zelden op eenigen schouwburg te genieten viel.

Mr. VAN SORGEN, wien de adel in de kunst boven alles ging, had nog meer schoone plannen. In den aanvang van 1898 nam de dood hem weg. Oprecht werd hij betreurd door allen, die met het tooneel in betrekking stonden, als een edel mensch.

Mr. VAN LOGHEM volgde VAN SORGEN op, gelijk hij hem was voorgegaan. Hij hoopt in de goede richting voort te gaan. In de weinige maanden, dat hij weder debuteert, heeft hij het geluk gehad het publiek met twee oorspronkelijke stukken van meer dan gewone beteekenis kennis te doen maken. *Eene Kriezis* van MARCELLUS EMANTS en *De Candidatuur van Bommel* door J. DE KOO, Redacteur van het *Het Weekblad: De Amsterdammer.*

De Candidatuur van Bommel behoort tot het beste wat de tooneelschrijfkunst in vele jaren heeft voortgebracht, en is door en door Hollandsch.

Met het blijde feit te besluiten met een goed Hollandsch tooneelwerk als: *Eene Kriezis* en een uitstekend blijspel als: *De Candidatuur van Bommel* eindigt het tooneeljaar 1898 en wordt de periode van 50 jaar tooneel geschiedenis op schitterende wijze afgesloten, vol hoop voor de toekomst.

Als deze eeuw ten einde is, bestaat *de Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* 25 jaar. Als de vraag opgeworpen wordt: of die vereeniging in dat tijdsverloop nut heeft gesticht en aan haar roeping beantwoord heeft, kan gewezen worden op afdwalingen en tekortkomingen, maar ook op niet alledaagsche deugden en voordeelen.

Zij heeft beschaafden en ontwikkelden weder den weg naar eigen tooneel geleerd; jongelieden van goeden huize de tooneelloopbaan doen kiezen, de werken van *Shakespeare*, vertaald door DR BURGERSDIJK, op het repertoire gebracht; de vertalingen aan bevoegden opgedragen; de beschaving aan het tooneel algemeen gemaakt; en de volle sympathie van wijlen Z. M. KONING WILLEM III gewonnen. Het weder komen van het hof in den Koninklijken Haagschen Schouwburg en de groote belangstelling van het Haagsche publiek behoort tot hare schoonste overwinningen. Niet gering zijn hare verdiensten ten opzichte van décors en costuum. Het geregelde administratieve beheer, de opofferingen van vele honderdduizenden mogen mede dankbaar worden erkend. Den stand der tooneelisten heeft zij bovendien grootelijks verheven. Te midden van het streven om dat alles te bereiken verleende wijlen Z. M. KONING WILLEM III, uit hooge waardeering en belangstelling, der Vereeniging het predicaat: *Koninklijk* en verhoogde de aanvankelijke subsidie van *f* 10.000 jaarlijks tot *f* 25.000, eene subsidie, ook na het overlijden van KONING WILLEM III door H. M. de Koningin-Regentes gehandhaafd. Schoone jaren voor de *Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* zijn de eerste zes jaren geweest. Zij had een gezelschap zoo groot als zelden bijeen was gebracht en daaronder artisten van zeldzame gaven: Mevr. KLEINE—GARTMAN, Mevr. ALBREGT—ENGELMAN, Mevr. CHR. STOETZ,

Mevr. ELLENBERGER en later Mevr. S. DE VRIES, enz.; heeren als: JAN ALBREGT, L. J. VELTMAN, D. V. OLLEFEN, C. SPOOR, P. A. MORIN, BACICHALOUPI TOURNIAIRE, C. VAN SCHOONHOVEN, DE JONG, enz., tot regisseur den vermaarden L. KETTMAN en een tooneelmeester als de kunstzinnige FRANS STEMMERIK. De vertooningen van *De Danicheff's* van P. NEWSKY, bovenal van SHERIDAN'S *Lastertongen*, van de nieuwe werken van SARDOU, van DUMAS, van AUGIER, van PAILLERON, van H. J. SCHIMMEL, van JUSTUS VAN MAURIK, van D. F. VAN HEYST, van HUF VAN BUREN stonden gelijk met triomfen en werden vooral na de eerste drie jaar door de beschaafden en aanzienlijken bezocht. Iedere première was toen een gebeurtenis.

Het tweede drietal jaren in het bijzonder behooren tot de roemrijkste. In die periode hadden zich vele en zeer goede artisten afgescheiden, aan wie de bespeling van den Stadsschouwburg werd toevertrouwd, terwijl de Vereeniging in het Grand-Théâtre A. van Lier in ballingschap ging. Doch de komst aan het tooneel der eerste leerlingen der tooneelschool, van TONIA POOLMAN, ANNA SABLAIROLLES, MIENTJE BOURETTE en van den jongenheer CORNELIS SCHULZE, de komst van een zeldzaam groot kunstenaar als LOUIS BOUWMEESTER en later van zijne zuster FRENKEL-BOUWMEESTER verkondigden een nieuwen dag. Vlekkeloos schoon zijn vertooningen geweest als: *Niemand sterft van blijdschap*, van E. DE GIRARDIN, van *Een wereld, waarin men zich verveelt*, van PAILLERON, behalve de reeds genoemde en die van COPPÉE. Voor het eerst werd een treurspel van SHAKESPEARE, vertaald door Dr. L. A. J. BURGERSDIJK, naar den eisch vertoond, met LOUIS BOUWMEESTER en juffrouw JOSEPHINE DE GROOT, ex-pensionnaire van Z. M. Koning Willem III, in de hoofdrollen. In die jaren trad de *Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* in eerlijken wedstrijd met het beproefde gezelschap der *Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten*, onder directie van LE GRAS, VAN ZUYLEN en HASPELS, gevestigd te Rotterdam. Dit gezelschap was ontstaan uit leden van het Rotterdamsche gezelschap, onder directie van ALBREGT en VAN OLLEFEN, dat roemrijk in den lande bekend stond en veel bijgedragen heeft om het natuurlijk spreken en natuurlijk spelen te bevorderen. Het verhield zich in dit opzicht scherp tegenover het Amsterdamsche gezelschap. Een ander soort repertoire, werkte het natuurlijke van dien tijd in de hand: het repertoire van SARDOU, dat de kracht werd van dit gezelschap. Toen dit nu een oorspronkelijk Hollandsch werk, in beschaafde en natuurlijke taal geschreven, het blijspel *Uitgaan* van GLANOR (HUGO BEYERMAN, destijds adjudant van PRINS ALEXANDER) opvoerde, was de naam van dit gezelschap, als het beste van het land, voor goed gevestigd. Dezen goeden naam bleef het behouden tot aan de ontbinding. De bestuurders ALBREGT en VAN OLLEFEN hebben hun gezelschap vrijwillig doen opgaan in het zich vormende gezelschap der *Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel.*

Weinig jaren vóor dien tijd had het gezelschap van ALBREGT en VAN OLLEFEN verlies geleden door afscheiding van enkele der beste leden, als: WILLEM VAN ZUYLEN, DIRK en JAAP HASPELS, LE GRAS enz. Deze tooneelisten konden zich niet vereenigen met de gestie van ALBREGT en VAN OLLEFEN in de dagen, dat zij directeuren waren èn van den grooten Schouwburg te Rotterdam èn van den Stadsschouwburg te Amsterdam, waarover hun na de verbouwing — het met steenen muur ommantelen van het houten gebouw — in 1874 dat beheer was toevertrouwd.

Het gezelschap van Le Gras, Van Zuylen en Haspels onderscheidde zich nog in 't bijzonder door ontwikkeling en beschaving der leden, door natuurlijk spel en de goed overdachte en welverzorgde regie van Le Gras. Het had het voorrecht voor het eerst *Vorstenschool* van Multatuli ten tooneele te brengen op gansch eenige wijze, even als Vriend Frits van Erckman-Chatrian en menig oorspronkelijk, echt Hollandsch tooneelwerk, als: *De Kiesvereeniging van Stellendijk* door Lodewijk Mulder, en de beste typige drama's van Rosier Faassen. Het optreden van dit beschaafde gezelschap was steeds eene gebeurtenis, vooral toen zich Mevr. Catharina Beersmans en wijlen Mevrouw Sophie de Vries aan dit gezelschap hadden verbonden. In de volheid van bloei waagde het eene reeks voorstellingen te Londen te geven, die de goedkeuring en de bewondering der Engelsche critiek wegdroegen om de natuurlijkheid en waarheid, het goede samenspel en de regie.

Hoe zeer ook ondersteund, moreel door voorname Rotterdammers en de *Rotterdamsche afdeeling* van: *Het Nederlandsch Tooneelverbond* en geleid door de uitnemende critiek van Haverkorn van Rijsewijk, brak na verloop van jaren, een moeilijke tijd voor het gezelschap aan. Juist in dien tijd verhoogde Z. M. Koning Willem III de subsidie der *Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* tot 25,000 gulden. De Vereeniging achtte toen de gelegenheid gekomen het Rotterdamsche gezelschap mede onder haar beheer te nemen. Dit gelukte. Slechts Willem van Zuylen ging niet mede. Hij richtte een eigen gezelschap te Rotterdam op, dat weinig jaren heeft bestaan.

De Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel plaatste aan het hoofd der nieuwe afdeeling, de afdeeling: Rotterdam, den heer H. L. Berckenhof, thans Redacteur-correspondent der *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te Amsterdam. De geschiedenis dier afdeeling is eene lijdensgeschiedenis van het begin tot het einde. Weinig licht valt op haar. In drie jaar verloor de Vereeniging aan haar de belangrijke som van *f* 75,000. Zulk een voortbestaan werd een onmogelijkheid. De Vereeniging maakte het der Rotterdamsche afdeeling gemakkelijk zich weder tot een zelfstandig gezelschap te vormen; onder den naam: *Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten*, onder directie van Le Gras en Haspels. Weldra voegde Willem van Zuylen zich weder bij deze, zijne oude kameraden. Door een artistieken leider als A. J. Le Gras en een financiëelen als Jaap Haspels, keerde het gezelschap weder tot zijn ouden bloei terug. Het invalide worden van A. J. Le Gras werd een zware slag voor het gezelschap. Merkbaar werd welk een invloed op spel en regie van hem was uitgegaan. Een tweede gevoelige slag trof het door den dood van Jaap Haspels in 1897. Aan repertoire en uitvoeringen werd het merkbaar, aan het betere bij andere gezelschappen. Het tracht zich thans door nieuw bloed weder op te heffen tot de hoogte van vroeger. Dit zal bij vasten wil en ware kunstliefde ongetwijfeld gelukken, want het vele, dat de Rotterdamsche gezelschappen en dit in 't bijzonder voor waar en natuurlijk spel en goede regie gedaan hebben, is niet vergeten.

Een geheel eenige plaats in de tooneelwereld heeft ingenomen A. van Lier (geb. 2 Nov. 1812, overl. 8 Jan. 1887), in leven directeur van het

Grand-Théâtre in de Amstelstraat te Amsterdam. Den 8sten Januari 1852 werd hij er directeur van. Het was opgericht aan het einde der vorige eeuw en droeg den naam: *Hoogduitsche Schouwburg*. Het eerst zijn er opera's van Mozart opgevoerd. De naam *Grand-Théâtre* werd in later jaren noodig, omdat er gezelschappen van verschillende vreemde natiën, alsmede Hollandsche optraden. A. van Lier verstond uitnemend de kunst van het directeurschap, eene kunst, die hij aan zijne drie zoons: Lion, Isouard en Jozef van Lier heeft nagelaten.

Wijlen professor J. A. Alberdingk Thym waardeerde hoogelijk A. van Lier. „De heer Van Lier" — zeide hij — „is een directeur, die, als men het zoo eens uitdrukken mag, „van de piek af aan gediend heeft." Nourri dans le serail il en connait les détours. Weinig directeuren van schouwburgen hebben zoo veel energie ontwikkeld als hij; met onvermoeiden ijver was hij er steeds op bedacht om èn publiek èn artisten aan zich te verplichten. Een aantal beroemde tooneelisten hebben in zijn theater gespeeld, gelijk eene Rachel voor, en eene Ristori, een Rossi, eene Agar, na '50, en de groote Engelsche Hamlet-vertolker Forbes Robertson in 1898 en weinig jaren te voren kunstenaressen als Sarah Bernhardt en Eleonore Duse in den Stadsschouwburg. Talrijke portretten en souvenirs van buitenlandsche artisten, *Dem lieben Herrn Director v. Lier gewidmet*, of het onderschrift: *A mon cher et aimable Directeur*, bewijzen dat de gasten die in zijn theater optraden, de aangename en joviale wijze, waarop hij hen als directeur-gastheer behandelde, wisten te waardeeren, terwijl het publiek eveneens, bij verschillende gelegenheden, blijken gaf dat het zijn moeite en zorgen om de buitenlandsche sommiteiten der tooneelspeelkunst in Nederland te laten optreden, op hoogen prijs stelde.

Als klarinettist was A. van Lier zijn loopbaan begonnen en was tegelijk als chirurgijn en als mede-eigenaar van een lithographisch établissement werkzaam. Korten tijd slechts vervulde hij deze betrekkingen, daar hij eerst uit liefhebberij en later meer als vak de tooneelspeelkunst beoefende. In 1831 associeerde hij zich weer, voor korten tijd, met Judels en daarna te Rotterdam met Eduard Bamberg; terwijl hij iets later in den Amsterdamschen Stadsschouwburg in de jonge zangpartijen optrad. Ook als dansmeester genoot hij in die dagen eene welverdiende reputatie.

Op den 8sten Januari 1852 aanvaarde hij met den heer Schoeman het directeurschap van den Hoogduitschen Schouwburg te Amsterdam, eene associatie, die in 1857 door het uittreden van den heer Schoeman eindigde. Sedert dien tijd bleef Van Lier alleen directeur van het *Grand Théâtre*, dat zijn eigendom werd. In 1841 en later in 1874 deed hij dien schouwburg verbouwen en vergrooten; terwijl nog later het Zomertheater in de Plantage door hem werd gebouwd. Dit ging in 1895 in andere handen over, en wordt thans als volksschouwburg bespeeld door het gezelschap der firma Stoel en Spree.

Aan A. Van Lier is het te danken geweest, dat buitenlandsche artisten als Emil Devrient en Sarah Bernhardt Amsterdam met een bezoek vereerden. Hij voerde Ernst Possart, Ludwig Barnay, Friederike Gossmann, Julie Herlinger, Bogumil Dawison,, Theod. Döring, Clara Ziegler, Marie Seebach, Franziska Ellmenreich, Junkermann e. a. tot ons. Na A. van Lier's dood volgden zijne zoons hierin het voorbeeld huns vaders en verleenden

zoowel aan Engelsche en Oostenrijksche operetten als aan Fransche en Italiaansche Opera gastvrijheid.

Vaak waren *Duitsche gezelschappen* bij van Lier een der grootste aantrekkelijkheden van Amsterdam en menig jong Duitscher, die in Amsterdam zijn heil had gezocht, vond „die Heimathsprache", zijne „Bühne", zijn „Leben und Lieben" zóó teruggegeven, dat hij bij Van Lier kon vergeten dat hij in een vreemd land was.

Al de Hollandsche artisten — twee maal heeft het gezelschap der Koninklijke Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel" er herberg gevonden — hetzij behoorend tot een eigen gezelschap van v. Lier of tot een ander — hebben er steeds gaarne gespeeld.

In den loop der halve eeuw zijn er schouwburgen verrezen en verbouwd, en schouwburgen verdwenen. De Amsterdamsche Stadsschouwburg, sedert 1774 een houten gebouw, werd voornamelijk door het drijven van Johannes Hilman in 1874 met steenen omhulsel ommanteld en van binnen gerestaureerd. In 1890 brandde hij af. Op dezelfde plaats verrees een nieuwe, geopend in 1893.

Tijdens de koloniale tentoonstelling werd in de Plantage een groote schouwburg gebouwd en feestelijk geopend in bijwezen van Z. M. Koning Willem III. De eerste directeur was er Raffalovich, na hem Anton Voitus van Hamme, J. G. de Groot, e. a. In den schouwburg werd door J. G. de Groot weder een Hollandsche Opera gesticht. Een Duitsch Operettengezelschap, onder directie van Siegmund Lautenburg, is er opgetreden, verschillende Hollandsche gezelschappen, specialiteitengezelschappen, welk maar wilde. Rentegevend werd dit groote gebouw niet. Thans staat het doorgaans leeg. De Hollandsche Operetten werden bij voorkeur gegeven in den Schouwburg *Frascati*, onder directie van Gustave Prot en Zoon.

De Fransche schouwburg op de Erwtenmarkt werd veranderd in een kerk voor de zending onder de Joden; de Fransche Schouwburg op den Singel bij het Koningsplein is afgebroken. Een gebouw voor kantoren verrees er. De Volksschouwburg van Jan Gras in de Elandsstraat en die van Grader op de Schans bij de Weteringspoort verdwenen almede.

In verschillende andere plaatsen van het land verrezen schouwburgen of werden er gerestaureerd. Eigen gezelschappen bezaten zij niet. Troepen uit Amsterdam of Rotterdam bespeelden die. Tot de beste nieuwere Schouwburgen behooren die te Arnhem, ingewijd met *Emma Berthold* van Cremer, die van Groningen en vooral die van Rotterdam in de Aert van Nesstraat.

In 1617 had Amsterdam een eigen schouwburg gehad, en in 1638 een eigen Amsterdamsch tooneel, een eerst, geregeld tooneel in Nederland. Noch de 250 jarige stichting van dien schouwburg, noch het ontstaan van het eerste tooneel zijn gevierd of herdacht.

Van de *Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* had het initiatief behooren uit te gaan, niet te vergeefs op haar stempel voerende het afbeeldsel van het oude blazoen van den eersten schouwburg: *Door IJver in Liefde Bloeyende*, een symbool uit de vereeniging van Coster's *Academie* met de Rederijkerskamer: *In Liefde Bloeyende*, Die kamer was voortgekomen uit het leven der Amsterdamsche burgerij en door keizer Maximiliaan van Oostenrijk met voorrechten begiftigd tijdens zijn bezoek aan Amsterdam

in 1487, naar aanleiding waarvan hij aan de stad het recht schonk boven haar wapen de keizerskroon te voeren.

Het repertoire van 1848—1898.

Vele duizenden in aantal zijn de tooneelwerken, in Hollandsche Schouwburgen gedurende deze halve eeuw gespeeld. Van de meesten is weinig overgebleven, zelfs de namen zijn vergeten. De meeste duizenden hebben gediend tot tijdverdrijf eener vermaaklievende menigte. Zij hebben den smaak van den tijd gediend en zijn met dien tijd vergaan. Bij het doorlezen en doorzien van honderden en honderden komt de verveling over den lezer. Vaak staat hij verbaasd, dat vroegere geslachten er genot bij hebben gesmaakt. De verwondering, dat gedurende eene zoo lange periode, van 1848 tot ongeveer 1870, de beschaafden en ontwikkelden het Hollandsche Tooneel niet bezochten en er afkeer van hadden, wijkt bij het lezen van al deze ontaarding.

Eigenaardig en kenmerkend, dat zoo vaak eene poging gewaagd werd tot het betere, de beschaafden en ontwikkelden onmiddellijk den schouwburg vulden. In de memoriën van H. J. Schimmel, den man die van 1848 tot heden een beteren weg heeft helpen banen, door woord, daad en geschrift, leest men dit telkens en telkens. Ook den opgang van enkele andere auteurs van naam, voor en na hem, overdenkende, komt men tot het verrassend resultaat, dat meest alle deze dramatische werken, hoog uitstekende boven de duizenden, zich naar den geest aansluiten bij de goede der 17de eeuw, dat zij vervolgen de historische lijn, die haar uitgangspunt heeft in de Middeleeuwen, in de goede boerde, de sotternie, zelfs tot in *Reinaert de Vos*, stammend uit den tijd dat de dieren spraken, uit de kindsheid des volks.

Hieruit blijkt dat zelfs bij het diepst verval het nationale wezen nooit vernietigd is, dat het de taaie levenskracht heeft bezeten om in de verwording niet mede ten onder te gaan.

In de treurige jaren na den dood van Andries Snoek en Wattier, tijdens het uitsterven der kunstgenooten, die hen volgden, wordt in het jaar 1837, in den Amsterdamschen Schouwburg een stuk vertoond, dat bij beschaafden en ontwikkelden en ook bij minder beschaafden een opgang maakte, als men zich — gelegenheidsdrama's uitgezonderd — niet meer herinnerde. Dat was *De Neven*, blijspel van Helvetius van den Berg. Avond aan avond stonden de rijtuigen tot ver in de Leidschestraat. Anton Peters, een pas beginnend acteur, met een geluid als muziek, voornaam in z'n doen — volgens tijdgenooten herinnert Ernst Possart in alle opzichten aan hem — speelde de hoofdrol zoo buitengewoon schoon, dat het publiek buiten zich zelf van verrukking geraakte, dat vurige bewonderaars hem na afloop aan de tooneeldeur opwachtten en in triomf naar zijne woning brachten. En deze gevierde, rijk aan lauweren, arm aan geld, genoot een gage van zeven gulden 's weeks en had zich de zwarte jas voor *De Neven* moeten huren!

Waarom maakte nu *De Neven* zulk een opgang, zulk een indruk zelfs op een jonkman als H. J. Schimmel, dat men er de sporen in zijne werken van vindt en dat hij adspiranten voor de Vereeniging: *Het Nederlandsch Tooneel* een proef liet afleggen in *De Neven*? — Het antwoord ligt voor de hand. Zelfs een oppervlakkige lèzing geeft dat antwoord. *De Neven* gaf tusschen

al de onwaarschijnlijkheden, al het on-Hollandsche, al den bombast, al het overzoetige of al het drakerige der in slecht Hollandsch vertaalde stukken,— het waarschijnlijke, het Hollandsche, het eenvoudige, het natuurlijke te genieten in voor dien tijd natuurlijke, eenvoudige, onopgesmukte taal. Bovendien *De Neven* was een greep uit het leven, gaf uiting en bepaling aan begrippen en denkbeelden, die heerschende waren en werden, maar nog geen vorm hadden gevonden. De denkbeelden in *De Neven* waren de denkbeelden, die opkwamen, die het recht van den derden stand uitspraken en bevestigden, en erkenning vroegen voor ontwikkeling en beschaving, den echten adel eerende, doch beschouwende als tot een verleden tijd.

Emile Augier, de Fransche dramaturg heeft in zijne tooneelwerken meermalen het recht van den derden stand in beelden duidelijk gemaakt, en eerbied geëischt voor studie en arbeid, en den adel den weg der verzoening gewezen met den door werkzaamheid rijkgeworden burgerstand.

Vergelijkt men zijn *Schoonzoon van m'nheer Poirier* of een ander Fransch stuk, hetzelfde onderwerp behandelende, vooral *Talent en Geboorte* met *De Neven,* dan ontwaart men het echte Hollandsche van het laatste allerduidelijkst, dan ontwaart men dezelfde kenmerken bij Helvetius van den Berg's tooneelspel als bij de Nederlandsche schilders der 17e eeuw, het zeer bijzondere, het eigene: waarheid, juistheid van opmerking, het zien der werkelijkheid met schalkschheid en het weergeven der realiteit in haar ware wezen, niet op 'n enkel oogenblik als photografie. Zoodra de Hollander zich-zelf durft zijn dan ontbreekt geen kunstelement. Dit al viel waar te nemen bij *De Neven.* Het blijspel verlevendigde het bewustzijn van het nationale en bevestigde het begrip, dat Nederland een nationaal tooneel heeft, omdat dit zich onderscheidt door iets eigens, dat geen andere natie bezit en gelijk is aan het karakter van het Nederlandsche volk. In *De Neven* sprak de ontluikende moderne geest, die de macht van verstand en talent stelt boven overgeërfden adel en den waren adel, den adel van gemoed, geen bestaan ontzegt. Door dit begrip vorm te geven sloot het blijspel *De Neven* zich aan bij het middeleeuwsche in Nederland geliefde dichtwerk: *Reinaert de Vos,* waarin de toenmalige ontluikende moderne geest de macht van het verstand stelt boven de domme kracht, waarin de voortreffelijkheid der helden in ridderromans en de ijzeren baronnen der werkelijkheid bestond. De geest, het erfdeel van den zich ontwikkelenden poorter, maakte zich vroolijk over de gebreidelde macht der stoffelijke kracht.

Vele zijn de jaren, die liggen tusschen het ontstaan van het blijspel *De Neven* en van Lodewijk Mulder's *Kiesvereeniging van Stellendijk,* tusschen 1837 en 16 Oct. 1877. Het bevat de jaren van verval en de jaren van verheffing. Opbouwend en afbrekend is in die periode gearbeid door Schimmel en de zijnen. Het volk was voor een halve eeuw zijn verleden vergeten en moest dit weder leeren door den breeden mond van het tooneel. Dat stelde Schimmel zich tot doel, gelijk Mr. Jacob van Lennep. Hield een navolging van ondergegane en doode vormen en toestanden. van het 17de eeuwsche Rederijkerswezen Schimmel soms den voet verlamd, hij ving ook aan den nieuwen dag te spellen door Prins Willem van Oranje weer in het licht der kunst te stellen, gelijk Hoghendorp het deed in 1617, bij het uittreden uit het Rederijkersdom. Schimmel heeft in den loop dezer eeuw een van de krachtigste factoren van het tooneel in het werk

gesteld door beoefening van het historische drama, overtuigd dat een volk, klein in aantal, sprekende eene taal binnen enge grenzen beperkt, behoefte heeft tot versterking van het nationaliteitsbewustzijn het nationaal verleden te leeren kennen, niet alleen door verhaal, door betoog, maar door aanschouwelijke voorstelling.

In de periode tusschen 1837 en 1877, omvattende 40 jaar, heeft men zich moeten ontworstelen aan onnatuurlijke taal, aan het opgeschroefde, aan het holle rijm, zelfs aan het doodsche der jamben. Hiertoe heeft medegewerkt CREMER door zijne tooneelstukken *Boer en Edelman* en *Emma Berthold*. Het krachtigst evenwel GLANOR met het tooneelspel: *Uitgaan*. Ook dit tooneelwerk is door de verheerlijking van huislijk leven echt Hollandsch. De voornaamheid en natuurlijkheid van taal bracht de taal, gesproken op het tooneel, reuzenschreden voorwaarts en bevorderde het natuurlijk spel.

De tooneelspeler ROSIER FAASSEN werd door het voorbeeld van CREMER gedrongen voor het tooneel te schrijven: *Annemie*, *Zonder naam*, *Zwarte Griet*, enz. De vorm, zegt men — is veelal de vorm van het Fransche drama. Goed! Ondanks de beweerde Fransche navolging zijn FAASSEN's drama's voor een deel door en door nationaal, door en door Hollandsch om scherpte der waargenomen tafereelen uit het volksleven, waarin bij de wedergave niets is vermooid, alles weergegeven uit welbehagen in het waargenomene. Ontdoe FAASSEN's drama's van de beweerde navolging en het beste, het Hollandsche, blijft over, dat gelijk is aan de kunst in de middeleeuwen hier te lande, aan de kunst van Nederlandsche blijspeldichters en schilders der 17de eeuw.

Groot behagen in het leven van het Amsterdamsche volk dreef den Amsterdammer JUSTUS VAN MAURIK er toe te schrijven voor het tooneel.

Groot behagen in het leven van het Amsterdamsche volk dreef JUSTUS VAN MAURIK tot het nateekenen van typen, in verschillende tooneelspelen. Het rederijkerdom heeft hem in den beginne een der zijnen genoemd. Levenslust heeft hem niet doen verstijven in doodsche vormen, in eene richting, behoorende tot een verstorven tijd. Als goed opmerker nam hij scherp menschen en toestanden, gebeurtenissen en richtingen waar, en als hij deze voor het tooneel nabootste, hoorde men bij hem den goed ronden Hollandschen lach klinken. Zijn talent beloofde onmiddellijk en met even gelukkig gevolg hem den weg te doen gaan van BREDEROO en enkelen zijner volgelingen. De Hollandsche deftigheid en de schoolsche wijsheid beduidden hem, dat hij niet in de kluchten moest blijven steken, maar het hoogere blijspel en de comédie moest gaan beoefenen en SCRIBE en SARDOU tot voorbeeld nemen. JUSTUS VAN MAURIK heeft door dezen raad tooneelspelen geschreven en blijspelen, in vorm en wezen niet beneden, maar boven de Duitsche tooneel- en blijspelen van ADOLPH L'ARRONGE staande, en ver boven de kluchten van GUSTAV VON MOSER, twee Duitsche auteurs, in zijn tijd en thans nog steeds en overal op het Hollandsche repertoire voorkomend. Van ADOLPH L'ARRONGE heeft het blijspel *Dokter Klaus* bijna twintig jaar op het repertoire van alle Hollandsche tooneelen gestaan evenals *Ultimo* van GUSTAV VON MOSER.

JUSTUS VAN MAURIK's tooneelwerken kunnen even glansrijk de vergelijking doorstaan bij latere Duitsche kluchtspelen, bij die van SCHÖNTHAN en KADELBURG.

De gulle vroolijkheid en de blijde kijk op het leven hebben Justus van Maurik voor ondergang behoed. In al zijne latere werken, voor de deftige menschen, in al zijne tooneel- en blijspelen dartelt de vroolijkheid. Ontdoe J. van Maurik's werken van het weinigje conventioneels, van het sentimenteele, van het schoolsche, veel en het beste blijft, het echt Hollandsche, het weergeven van de werkelijkheid. Justus van Maurik heeft zijne modellen niet bespied of beloerd, hij heeft met welbehagen hen nagebootst.

Justus van Maurik is ook hierin Hollandsch, dat hij niet alleen doet lachen, maar ook wil leeren. Hierin volgt hij weer de historische lijn van het nationaal tooneel, aanvangend vóór en vervolgd door Joost van den Vondel, die het tooneel beschouwde als een *leerzaam tijdverdrijf*.

Kostelijk was het eerste optreden van Justus van Maurik met *Een bittere pil*, (1874), belachende de dwaasheid van het overdrevene der toen opkomende emancipatie der vrouw. Geheel zichzelf, geheel de nakomeling van Bredero toonde hij zich in Janus Tulp (1879), den scheerder-aanspreker. Het geheele eerste bedrijf is een meesterstuk, ieder persoon in dat bedrijf leeft: Janus Tulp zelf, de scheerdersjongen en tante Betje. Met *Janus Tulp* vestigde Justus van Maurik zijn naam.

Al de volgende tooneelspelen behandelen eene kwestie: *S* of *Z* (1881), het vooroordeel tegen de joden; *Fijne Beschuiten* (1883), de schijnvroomheid; *Men zegt*... (1885), de gevolgen der babbelzucht. In *Françoise's opstel* (1887), hoeveel goeds het ook bevat, was Justus van Maurik het minst zichzelf, te veel leerling van Sardou. De meeste tooneelwerken van Justus van Maurik hebben groote aantrekkelijkheid om de kinderen, die er in voor komen, eenvoudig en natuurlijk — als kinderen zijn.

Justus van Maurik komt de groote verdienste toe, dat hij in een tijd, levende van navolging, oorspronkelijk durfde zijn; dat hij luid-op durfde lachen in een tijd van overgeleverde deftigheid en vaderlijkheid; dat hij zich heeft durven losscheuren van de rederijkers; dat hij, ook in zijn latere werken, den tijd een spiegel heeft voorgehouden; bovenal dat hij, sinds *De Neven* — en guller dan in *De Neven* — sints vijftig jaar en meer, weer de echte, goed-ronde Hollandsche lach in de doodsche schouwburgzalen heeft doen weerklinken; dat hij door zijn taal medegewerkt heeft de tooneeltaal en de schoolmeestertaal te verdrijven; dat hij was en is gebleven een oprecht Amsterdammer, een titel, waarop Bredero zich verhoovaardigde, en dien hij achter zijn naam, aan het hoofd van alle zijne werken heeft doen drukken. Als eens Justus van Maurik het leven begeeft, en ook voor hem *Janus Tulp* ontboden zal worden, om het somber bedrijf te volvoeren, kan — door eenvoudige naamsverandering — op zijn graf hetzelfde vers gebeiteld worden, als Vondel voor Brederoô heeft gedicht.

Hier ligt Justus, heen gereisd,
Daar de boot geen veergelt eischt
Van den Geest, die met zijn kluchten
Holp aan 't lachen al die zuchten.

Het voortzetten van de historische lijn, het bestendigen van eene nationale tooneelschrijfkunst is ook bevestigd geworden door Lodewijk Mulder's *Kiesvereeniging van Stellendijk*, uitnemend voor het eerst gespeeld, 16 Oc-

tober 1877, door het Rotterdamsch gezelschap Le Gras, Van Zuylen en Haspels. De verschillende kiezers zijn allen typen. Behagen in de werkelijkheid heeft ook dezen auteur gedreven haar zonder vermooiing weer te geven. Hoe zwak de bouw, hoe los de intrige zij — de schoolmeesters schuddeden het hoofd — het echt Hollandsche, het nationale, het oorspronkelijke der typen, het goedlachsche dat hunne nuchterheid en de overdwaalschheid der heeren, opwekten, de spot met het krenterige en het klein-doen van sommige Hollanders, hebben het een lang leven verzekerd en buitengewonen opgang.

Uit *De Kiesvereeniging van Stellendijk* blijkt, hoe duf en suf het openbare leven in 1877 hier te lande was. Het deelnemen aan het openbare leven blijkt in 1877 nog een last te zijn, hoe eer hoe beter af te schudden. Het is of het kiezen geen hoogere belangen geldt; het kiezen is niets dan een noodzakelijk kwaad. Van volksbelangen wordt niet gesproken; geen woord gerept. Hetzelfde neemt men waar in de latere blijspelen, wat artisticiteit betreft, hooger staande dan *De Kiesvereeniging van Stellendijk*, in Van der Aa's *Eene ministerieele Crisis*, enz.

Eerst als Multatuli's *Vorstenschool* ten tooneele komt, is er sprake van *het volk*. In die periode is er eene ontwaking van volksbewustzijn, door velen niet opgemerkt. Het verbeterd lager onderwijs zal vruchten gaan dragen in de onderste lagen der maatschappij. Het volk is nog niet voldoende zich zelf bewust, het heeft meer kennis noodig, en zal dra betere levensvoorwaarden eischen.

In *Vorstenschool* nog de klacht:

Het Volk
Is laag gezonken, moeder! ziel en hart
Gaan onder, bij aanhoudend stoffelijk lijden.
De gloed van hooger geestdrift wordt gedoofd,
Als 't leven slechts één kamp is met het lage,
Als niet te sterven 's levens eenig doel is
En uitgesteld bezwijken hoogste prijs.

De Koningin wil hierin verbetering brengen en zoodoende zich eene plaats veroveren in het hart des volks.

Nog geen twintigtal jaren later als het volk, de zich krachtig ontwikkelende vierde stand zelf voor zijn rechten opkomt, begrijpt dat kennis macht is, verspreiden de kampvechters te Amsterdam deze regels aan de hoeken der straten op strooibiljetten, om aan te dringen, de vertooning van *Vorstenschool* te gaan bijwonen.

In de eerste jaren, dat *Vorstenschool* voorbeeldig gespeeld werd door het gezelschap van Le Gras, van Zuijlen en Haspels te Rotterdam, heeft men geheel andere gedeelten geprezen of gelaakt, niet vermoedende, dat later het volk er weerklank van eigen lijden in zou vinden en menig vers als propagandamiddel zou gebruiken. Men bleef hangen aan den vorm, en er eene kwade bedoeling, eene af te keuren strekking in zien. Anderen gispten het tooneelwerk omdat het zondigde tegen de wetten en regels.

Vorstenschool staat door het aangehaalde hooger dan door het vele woordgeschermutsel en de talrijke spitsvondigheden.

Langzamerhand wordt het volk mondiger, zich zelf meer bewust. Uitbreiding van kiesrecht geeft het 't recht om deel te nemen aan het openbare

leven. Een nieuw blijspel: *De Candidatuur van Bommel* geeft er uiting aan. Als de verpersoonlijking van den zelfgenoegzamen burger, half ingeslapen, half te lui, om zich lid te gevoelen der gemeenschap en die gemeenschap te dienen, uit zijn dommel geschud wordt, is hij gedwongen om met het volk rekening te houden. Het volk is als kiezer zijns gelijke geworden.

Tusschen 1837 en 1898 liggen ruim zestig jaar. Dat is de tijdruimte voor de groote verandering op maatschappelijk- en tooneelgebied.

In 1837, in *De Neven*, wordt voor den adel des geestes hetzelfde recht gevraagd als voor den adel der geboorte; in 1837 doemt in *De Neven* de zelfgenoegzaamheid van den burger op; in 1898 is adel van den geest niet gelijk aan, maar verheven boven adel van geboorte, en heeft in *De Candidatuur van Bommel* de zelfgenoegzaamheid geen recht van bestaan meer en heeft de ingedommelde en zich zelf genoeg zijnde burger te rekenen met het volk. Ook het tooneel predikt: „de toekomst is aan het volk!"

Tooneel- of blijspelen als *De Candidatuur van Bommel* zijn nationaal, hebben iets eigens, omdat zij vorm geven aan het zijn en het denken der natie. Zij staan er niet buiten, integendeel zij houden er verband mede, en geven aan onuitgesproken wenschen vorm. *De Candidatuur van Bommel* vervolgt in de kunst bovendien de historische lijn: waarneming met welbehagen van de werkelijkheid en nuchteren zin tot spot. De zelfvoldane m'nheer van Bommel heeft rekening te houden met het volk, tot in de kleedij van zijn huisknecht, want alsof het in MAERLANT's tijd was, bij de opkomst der poorters, hoort men als het ware de eeuwenoude vraag uit *Wapene Martijn*: „Waarom is de een edel, de ander vrij?"

Zoo blijkt dat in de laatste 50 jaren het nationale in de tooneelschrijfkunst is ontwaakt. Groote meesterstukken heeft het niet het aanzijn gegeven. Wèl kunstwerken van waarde, de vergelijking met buitenlandsche kunnende onderstaan. Aansluiting met de 17de eeuw, het weder en verder gaan langs de historische lijn, is verkregen. Het blijspel heeft dit bewerkt, een kunstvorm den Nederlander eigen.

Het oorspronkelijke drama en het treurspel hebben op weinig treflijks te wijzen. Slechts H. J. SCHIMMEL maakt hierop eene uitzondering met zijne historische drama's. De groote en eervolle plaats, die hij in dat opzicht heeft verworven, is alreede in 't licht gesteld. Na hem verdient genoemd: HUF VAN BUREN met *Buat*, D. F. VAN HEYST met *Graaf van Rennenberg* en in het burgerlijke drama vooral W. G. VAN NOUHUYS met *Goudvischje*.

Er zijn in de laatste 50 jaar wel nog vele stukken, zeer vele stukken zelfs, in het Hollandsch geschreven; zij vergaan echter met den tijd, omdat zij niet van hun tijd waren en zich niet voortbewogen langs historische lijn. JOHAN GRAM, SMIT KLEINE, G. KELLER, M. B. MENDES DA COSTA, JAN C. DE VOS, JACQUES GREIN en vele anderen hebben wel lieve tooneelstukjes en goede groote stukken gemaakt, doch deze wortelen in het Hollandsche leven en wezen met luchtwortels.

Niet onbetuigd in de tooneelschrijfkunst heeft zich gelaten MARCELLUS EMANTS. Zijne tooneelwerken munten uit door correctheid en logisch denken. Zijne drama's zijn verstandsdrama's. Zij behandelen doorgaans huwelijksquaesties. De verhouding van man en vrouw bezorgt MARCELLUS EMANTS

slapelooze nachten. Scherpte van waarneming is hem in hooge mate eigen, doch het is bij hem meer beloeren dan met welbehagen waarnemen. Tot het meest frissche tooneelwerk van EMANTS behoort *Jonge harten* en tot het geestigste zijn laatste tooneelstuk: *Eene Kriezis*, veel hebbende van eene uitbreiding van een zijner kleinere werken, zeker wel het geestigste, *Onder Ons*, dat vele en groote punten van gelijkenis vertoont met het vroeger geschrevene Russische blijspelletje: *Eene boedelscheiding*.

Het weder-aansluiten bij de zeventiende eeuw hebben vooral bewezen de vertooningen van Vondel's *Leeuwendalers* bij de 200-jarige herdenking van zijn dood (1879); van *Jozef in Dothan* door Amsterdamsche jongelui, kort na de viering van VONDEL's 300-jarig geboortefeest (1887) en in 1898 door het gezelschap van den Tivoli-schouwburg te Rotterdam; door het spelen van een gedeelte van P. C. HOOFT's *Granida* door JAN C. DE VOS en ANNA SABLAIROLLES bij de gedachtenisviering van zijn 300 jarigen geboortedag; later door het spelen van enkele werken van BERNAGIE en LANGENDIJK, door leerlingen van het Amsterdamsche gymnasium.

Van groote beteekenis zijn geweest het op 't repertoire brengen der treurspelen van SHAKESPEARE, echt en onvervalscht, naar de vertaling van Dr. L. A. J. BURGERSDIJK; van Noorsche stukken als: *De handschoen* van BJÖRNSON, *Nora*, *Spoken*, *Hedda Gabler*, *John Gabriël Borkman*, *enz.* van IBSEN.

In het eerste tooneelwerk, een zeer gewaardeerd tooneelwerk van W. G. VAN NOUHUYS: *Eerloos* heeft men invloed van IBSEN meenen te bespeuren. Het zwakst is VAN NOUHUYS — misschien, omdat hij te veel heeft willen geven, in *In kleinen kring*. Toch mag dit stuk om „Kleinmalerei" en de goede waarneming het meest Hollandsch genoemd worden. Het heeft iets eigens en bepaald Hollandsch.

Het spelen van de werken van IBSEN valt tusschen 1889 en 1898. In die tusschenruimte hebben mede plaats op het repertoire gekregen vele moderne Duitsche werken, *De Eer* en *Fritsje* van SUDERMANN en *De Wevers* van G. HAUPTMANN, enz.

Fransche werken zijn in alle genre's in de laatste 50 jaar gespeeld; het meest van ALEX. DUMAS, vader en zoon; van EM. AUGIER en VICTORIEN SARDOU bij voorkeur; van PAILLERON, van BRIEUX, van ALFRED DE MUSSET, enz., de tallooze vertalingen der Fransche melodrama's niet medegerekend.

Van het Italiaansche repertoire werd betrekkelijk weinig overgenomen: de drama's door RISTORI hier gespeeld en *Droeve Min* vertaald door GIOVANNI (Mr. J. KALFF JR.), meesterlijk gespeeld door JAN C. DE VOS.

Vermelding verdient, dat de tekst van *Gysbreght van Aemstel*, vooral door de bemoeiingen van J. A. ALBERDINGK THYM, weder hersteld is.

Een eenig verschijnsel door de geheele wereld is het feit dat een historisch drama als *Gysbreght* meer dan 250 jaar op het repertoire is gebleven.

Zeer opmerkelijk mag genoemd worden, dat in de dagen van een jonger geslacht, het geslacht van 1880, dat ging getuigen en scherpe eischen stellen, zich verklarende voor het naturalisme, gespeeld werd en gansch voortreffelijk, in het zelfde jaar dat door hen *De Nieuwe Gids* werd opgericht: *Het Moortje* van Bredero. Dat geschiedde bij het *Breêrofeest*.

Het Moortje werd gegeven zonder weglating van eenige beteekenis. Dit was niet het geval geweest bij de vertooning van Hooft's *Warenar*. J. A.

Alberdingk Thijm had dit, van wat men meende dat aanstoot zou kunnen geven, ontdaan. De uitkomst leerde echter, dat ook de Hollander van heden niet opziet tegen een maneschijntje en de taal van Bredero bij voorkeur onveranderd geniet.

De generatie van 1880, de *Nieuwe Gidsianen*, hebben zich niet in de eerste plaats, betrekkelijk weinig aan het tooneel gelegen laten liggen. Frank van der Goes en Lodewijk van Deyssel schreven critiek, Lodewijk van Deyssel een vurig en treflijk artikel over *Alex. Dumas* in de *De Dietsche Warande*. Hij bezondigde zich zelfs aan een tooneelspel, welks val geweldig was.

Fred. van Eeden was gelukkiger. Hij had beter kijk op het tooneel. *De Student thuis* heeft een eerste bedrijf, kostlijk van waarneming, dat de werkelijkheid weergeeft zooals zij is. De volgende bedrijven zijn flauw, onwaar en zwak. Even Hollandsch en oorspronkelijk als het eerste bedrijf van *De Student thuis* is *Het Poortje*, dat als geheel hooger staat en van waarneming zuiverder is. Het historisch-anachronistisch blijspel *Frans Hals*, voorafgaande aan beide stukken, getuigt van blijde uitgelatenheid des geestes.

Studenten en leerlingen van gymnasia hebben in de latere jaren de oude en goede gewoonte gevolgd een enkele maal in den schouwburg eene vertooning van een klassiek treurspel of blijspel te geven. Amsterdamsche gymnasiasten hebben in den Stadsschouwburg te Amsterdam Sophocles' *Antigone* gespeeld in het Grieksch; Utrechtsche studenten in den schouwburg te Utrecht: *Koning Oedipus;* Amsterdamsche studenten in den Parkschouwburg te Amsterdam: *Het Spookhuis* van Plautus. Bij alle stukken geschiedde de instudeering door Dr. M. B. Mendes da Costa, zeer ervaren in het Grieksch.

Hooge voldoening hebben deze vertooningen geschonken. Het goede ge volg hebben zij gehad, dat de *Koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel* zoowel *Oedipus* als *Antigone* op het repertoire heeft gebracht.

De fijnere kunstuiting der laatste tien jaren heeft ook het tooneel aangedaan. De tegenwoordige Mevrouw Simons-Mees heeft het sensitieve drama: *Droomleven*, bij Le Gras en Haspels te Rotterdam doen spelen. *Droomleven* is het ijlste en meest artistieke der drama's uit de laatste jaren. In dit drama speelde Alida Klein vol poëzie en liefelijkheid. Mevrouw Snijder van Wissenkerke streefde haar daarin ter zijde met *Lotos* en *Lucie*, waarin de tooneelspeler Willem Royaards door zeer bizondere gaven heeft uitgemunt. Er is nog veel te zeggen over het repertoire der laatste 50 jaar. Gebonden aan ruimte, is verdere uitbreiding onmogelijk.

Dit staat vast, dat het repertoire grootelijks vooruit is gegaan, dat hetzij het ook met tusschenruimten van vele jaren, op het echt Hollandsche, op het nationale wijzen kan. Uit het repertoire blijkt vooral dat de band met de 17de eeuw weder is aangeknoopt.

Tooneelisten van 1848—1898.

Het heeft niet in de bedoeling gelegen uit te wijden over de artisten in de Nederlandsche tooneelspeelkunst, evenmin als over *Het zangspel* en *De Nederlandsche Opera*, beide laatste genre's behoorende tot de muziek.

Een enkel woord over de tooneelisten moge echter een plaats vinden.

Het verval van het tooneel trof de tooneelisten in het algemeen. Wendde men zich af van het tooneel, men keerde ook den tooneelisten den rug toe, de groote massa, die even natuurlijk spraken, zich gedroegen en kleedden als de helden der melodrama's. Onder de massa's hebben zich steeds mannen en vrouwen bevonden van groote bekwaamheid.

De beste artisten treft men aan in de kunstenaarsgeslachten. Een kunstenaarsgeslacht vormde b.v. MAJOFSKI, wiens eene dochter huwde met NARET-KONING — haar zoon bekleedt een hooge betrekking in de muzikale wereld te Frankfort — wiens andere dochter zich in het huwelijk begaf met STOETZ, en zich STOETZ-MAJOFSKI noemde. De dochter der laatste, wijlen Mevr. CHR. STOETZ, vertoonde, gelijk haar zoon VAN WESTERHOVEN nog vertoont, dezelfde eigenschappen als de stamvader: humor, natuurlijkheid en met welbehagen weergeven der werkelijkheid.

Een tweede kunstenaarsgeslacht was dat van JELGERHUYS, stamvader van artisten als Mevr. KLEINE-GARTMAN en P. A. MORIN. De lessen in gesticulatie en mimiek, door hem in het licht gegeven, vond men bij beide artisten, in het bijzonder bij de groote kunstenares, Mevrouw KLEINE-GARTMAN terug.

Een derde kunstenaarsgeslacht is dat der ROSENVELDT's, FRITS en LOUIS BOUWMEESTER en Mevrouw THÉO BOUWMEESTER vertoonen al de karaktertrekken van hun grootvader en vader. Gelijk Mevr. KLEINE-GARTMAN en SUZE SABLAIROLLES buitengewoon groote tooneelspeelsters zijn geweest, zijn de BOUWMEESTER's, in 't bijzonder LOUIS BOUWMEESTER, tooneelspelers van den eersten rang. Als hun vader en grootvader zijn zij in de eerste plaats karakterkomieken en daarna helden in het drama, zich soms verheffend tot treurspelers van den eersten rang.

L. J. VELTMAN staat eenig in zijne grootheid, als de zuivere verpersoonlijking der romantische school, als de laatste, die de school van JELGERHUYS volgde in gesticulatie en mimiek. Niet tot een tooneelgeslacht, wel zich vormende tot een tooneelgeslacht, behoorden SUZE, MINA en HENRIETTE SABLAIROLLES. In haar spel viel haar fransche afkomst waar te nemen. SUZE stond ver boven allen; zij zou — ware zij niet jong gestorven — Mevrouw KLEINE-GARTMAN hebben overtroffen. Tooneelisten, die haar gekend hebben, dragen haar in ieder opzicht, als confrateres en artiste hooge achting toe en roemen haar geestigheid.

JAN ALBREGT, een komiek, die nog steeds zijn gelijke zoekt, een kunstenaar van den eersten stempel, behoorde minder tot een tooneelgeslacht dan zijne vrouw, Mevr. ALBREGT-ENGELMAN, wier moeder en vader voorname artisten waren.

Iedere periode van het tooneel in verval of bloei, wijst telkens op goede artisten. In den tijd van verval is echter de meerderheid van zeer gering gehalte. Leeft het tooneel meer op, dan verdwijnt het virtuoze.

Deze tijd in het algemeen doodt het virtuozendom. De eenling gaat in het geheel op. Het kenmerk der Hollandsche tooneelisten en der Hollandsche tooneelspeelkunst is nooit verloren gegaan. Dezelfde eigenschappen, die men bij de eerste Hollandsche tooneelisten geroemd heeft, roemt men nog: eenvoudigheid en waarheid, en van allen te zaam het goede samenspel.

Hierdoor onderscheidde zich de Hollandsche tooneelspeelkunst van de Vreemde. Dit is erkend en bewonderd door de Engelschen, toen het gezel-

schap van Le Gras, Haspels en Van Zuylen te Londen voorstellingen gaven, alsmede erkend en bewonderd toen *De Nederlandsche Tooneelvereeniging* te Berlijn Hollandsche tooneelspeelkunst heeft doen genieten.

Het kenmerk der Hollandsche tooneelspeelkunst is hetzelfde als dat der Hollandsche tooneelschrijfkunst en der Hollandsche schilderkunst: de werkelijkheid met welbehagen waarnemen en die, zonder vermooing, met welbehagen weergeven. Niet alleen staan, maar in een atmosfeer.

Willem III eerde niet alleen de kunst maar ook de artisten. Aan Mevrouw Kleine-Gartman, aan Mevr. Théo Bouwmeester en aan Louis Bouwmeester heeft Zijne Majesteit koninklijke onderscheidingen toegekend.

De Koningin-Regentes Emma heeft aan de Nederlandsche tooneelartisten nog grooter blijken van waardeering gegeven. Had Z. M. Kouing Willem III aan den acteur en directeur Tjasink een huisorde verleend, de Koningin-Regentes heeft zoowel den tooneeldirecteur W. Stumpff als de tooneelartisten L. J. Veltman en Rosier Faassen verheven tot Ridders in de Orde van Oranje-Nassau. Om de kroon op haar werk van waardeering te zetten, heeft Hare Majesteit tooneelartisten in het Paleis tot tooneelvoorstellingen genoodigd.

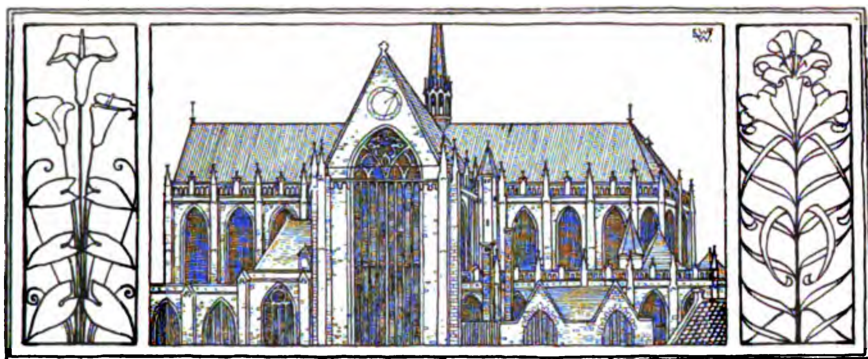
Alle teekenen zijn daar, dat Koningin Wilhelmina, als Zij de regeering zal hebben aanvaard, de tooneelspeelkunst en de tooneelartisten zal blijven waardeeren.

Moge Haar het voorrecht ten deel vallen, dat onder Hare regeering het tooneel worde een levend tooneel, een tooneel voor het volk door het volk.

De weg er toe is bereid; de groote wegbereider is geweest de thans 75-jarige tooneeldichter H. J. Schimmel.

Aan H. J. Schimmel de blijvende eere en waardeering, dat uit den nacht van 1848, en uit 1898 het morgenrood eener betere toekomst gloort: het volk hergeven aan zichzelf, de kunst dienstbaar gemaakt aan het leven, maar wortelende in het leven, het tooneel teruggebracht tot zijn oorsprong, weder verheven tot de hoogste en heiligste volksuiting.

XIV

DE KERKGENOOTSCHAPPEN

DOOR

Dr. H. C. ROGGE,
Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

---

n onze volksgeschiedenis van de jongste vijftig jaren bekleedt de godsdienst een zeer voorname plaats. Op welk ander gebied van het maatschappelijk leven ook gewichtige veranderingen hebben plaats gegrepen, hier deden zich allerlei verschijnselen voor, die niet minder de aandacht verdienen. Godsdienstzin is een der kenmerken van ons volkskarakter; in alle vormen onzer samenleving, op het gebied van wetenschap en kunst, overal trilt de polsslag van het godsdienstig leven. De verschillende stroomingen, die in kerkelijke kringen worden waargenomen, de wrijving van denkbeelden, de ijver der partijen, het streven naar bevrediging eenerzijds van het denkend verstand, anderzijds van het vroom gemoed, ze getuigen dat welke andere groote vraagstukken er in staat en maatschappij ook aan de orde waren, dat van den godsdienst niet minder hoofden en harten in beweging bracht.

Vergelijken wij den kerkelijken toestand van heden met dien van vóor vijftig jaren, dan valt reeds dadelijk op te merken, dat het aantal belijders der verschillende godsdiensten aanzienlijk is toegenomen. Dit kan ons niet bevreemden, als wij bedenken dat de geheele bevolking met ruim anderhalf millioen zielen vermeerderd is. Maar deze uitbreiding kwam niet allen evenzeer ten bate. Eene vergelijking van de uitkomsten der derde met die der zevende tienjarige volkstelling is in dit opzicht bijzonder leerrijk. Zij doet ons zien, dat de Evangelisch Lutherschen het minst (18 pCt.), de Christelijk Gereformeerden het meest (369 pCt.) zijn vooruitgegaan: dat

de Roomsch Katholieken, met welke de Oud-Katholieken vrijwel gelijken tred hielden, minder in aantal hebben gewonnen (36 pCt.) dan de Nederlandsch Hervormden (45 pCt.), om van de overige protestantsche kerkgenootschappen niet te spreken; dat de Hersteld Lutherschen (126 pCt.) en de Remonstranten (203 pCt.) een veel hooger trap van bloei bereikten dan de Evangelisch Lutherschen en Doopsgezinden. Deze verhouding tusschen de kerkgenootschappen hangt voor een goed deel samen met de verschillende richtingen, die in den loop van dit tijdperk zich deden gelden, evenals het opmerkelijk verschijnsel, dat het cijfer dergenen, die bij geen kerkgenootschap zich aansloten of wier geloofsbelijdenis onbekend bleef, in 1889 199 pCt. hooger was dan in 1849. De geringer aanwas der Waalsche kerk (22 pCt.), de sterkere van de Joden (De Nederl. Israelieten 66, de Portugeesche 57 pCt.) laat zich gemakkelijk uit bijzondere oorzaken verklaren.

Dit verschijnsel stond in verband met eene gewichtige gebeurtenis, waarbij wij in de eerste plaats hebben stil te staan: de volledige scheiding namelijk van kerk en staat, waardoor aan de eerste vrijheid van handelen werd gegeven. Met de grondwetsherziening van 1848 vangt inderdaad eene nieuwe periode aan in onze Nederlandsche kerkgeschiedenis. De art. 164, 165 en 170 hielden in, dat ieder zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid mocht belijden; dat aan alle kerkgenootschappen in het Rijk gelijke bescherming zou worden verleend; dat de tusschenkomst der regeering noch bij de briefwisseling met de hoofden der onderscheiden kerkgenootschappen, noch bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften werd vereischt, behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet. Deze vrijheid heeft een aantal nieuwe groepen van gelijkgezinden doen ontstaan, die zich meerendeels tot zelfstandige kerkgenootschappen vereenigden, deed predikers van bijzondere leerstellingen te eerder aanhangers vinden, en werkte de verbreiding van secten in de hand. Maar bovenal hebben de bestaande kerkgenootschappen hiervan dankbaar gebruik gemaakt, om zich overeenkomstig hunne bijzondere behoeften in te richten.

De Roomsch-Katholieke kerk trok reeds dadelijk hiervan partij. Sedert de revolutie van 1795 aan het bestaan van eene staatskerk een einde had gemaakt en de Roomschen met de Protestanten op één lijn waren gesteld, was het zielental der eersten sterk toegenomen, vooral in het zuiden, waar dat der laatsten voortdurend verminderde. Intusschen was en bleef de Roomsche kerk hier te lande eene missie onder het bestuur van pauselijke legaten en vicarissen. Het concordaat van 1827 was door de afscheiding van België zoo goed als onuitgevoerd gebleven en de overeenkomst met de regeering van 1841 had evenmin tot een erkend onafhankelijk bisschoppelijk bestuur geleid. Thans werden door den H. Stoel onderhandelingen met het ministerie aangeknoopt, die eindelijk de pauselijke breve van 4 Maart 1853 ten gevolge hadden, waarbij de Nederlandsche kerk werd verheven tot eene zelfstandige kerkelijke provincie met vijf diocesen. Zij zou voortaan onder het bestuur staan van den aartsbisschop van Utrecht, wien 's-Hertogenbosch tot zetel werd aangewezen, en van vier suffragaanbisschoppen te Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond. Het aartsbisdom en de bisdommen werden verdeeld in decanaten en in elk seminariën met twee afdeelingen opgericht ter opleiding van geestelijken. Door de pauselijke breve van 1858, waarbij kapittels

werden gevormd van een proost met acht kanunniken, was de kerkinrichting voltooid, en alzoo de hiërarchie van de zestiende eeuw, hoewel gewijzigd naar den tegenwoordigen toestand, hersteld.

Sedert de R. Katholieke kerk niet meer bestuurd werd door een internuntius als vice-superior van de Hollandsche missie maar door Nederlandsche kerkvoogden, is zij belangrijk toegenomen in beteekenis en invloed, heeft zij voortdurend gewonnen in aanzien en kracht. De geestelijkheid wijdde zich met geestdrift aan hare heilige roeping en de leeken deden door gehechtheid aan de kerk en offervaardigheid van hun godsdienstijver blijken. Kloostergemeenten leefden weer op en alom rezen de torenspitsen omhoog van nieuwe of vernieuwde kerkgebouwen. Volgens „Het Katholieke Nederland", het Gedenkboek, in 1888 uitgegeven ter herinnering aan het gouden priesterfeest van Leo XIII, waren er sedert 1853 416 kerken gebouwd, 136 hersteld of uitgebreid, terwijl 831 begraafplaatsen gewijd werden. De kerkelijke kunst begon weder te bloeien en de zonen der moederkerk verhieven mede hun stem onder de beoefenaars van wetenschap en letterkunde. De katholiek bepleitte zijne belangen in de vergaderzalen van stad en land en verlangde gehoor bij de behandeling van maatschappelijke vraagstukken. Mannen- en vrouwenkloosters van verschillende orden, kerkelijke congregatiën, geestelijke broeder- en zusterschappen kwamen overal te voorschijn; hier openden zij bewaarscholen en belastten zij zich met het lager, straks ook met het middelbaar en gymnasiaal onderwijs, omdat de neutrale staatsschool niet aan hunne behoeften voldeed; ginds verzorgden zij weezen en ouden van dagen, elders wijdden zij zich met edele zelfverlooching aan de verpleging van kranken en de zorg voor verwaarloosden en krankzinnigen. Het St. Anthonius-gasthuis te Rotterdam, het St. Elisabeth's-gasthuis te Amsterdam, om van andere liefdadige instellingen te zwijgen, zijn monumenten van den zegenrijken arbeid der Katholieken in de tweede helft dezer eeuw. De Nederlandsche kerk heeft hare zendelingen in onze Oost- en West-Indische bezittingen; op sociaal gebied werken de R. Katholieke Volksbond, de Twentsche fabrieksarbeidersbond en de St. Jozefsgezellen; de nooden der armen trekken de Vincentius en andere vereenigingen zich aan. Het Nederlandsch Katholicisme delft uit de archieven de bouwstoffen op van zijn verleden, het heeft zijne volksgeschriften en organen. Zijne geschiedenis sedert het herstel der hiërarchie heeft schier op elk gebied voor ons maatschappelijk leven bewezen, welk een kracht het ontwikkelen kan.

Naast de groote kerk leefden de Oud-Katholieken in stilte voort, zonder propaganda te maken, vasthoudende aan hunne oude kerkelijke traditiën. Al konden zij het Vaticaansch Concilie van 1870 niet erkennen, toch bleven zij den Paus beschouwen als het hoofd der kerk, wien zij kennis gaven van elke nieuwe bisschopskeus, waarop telkens weder de traditioneele veroordeeling volgde. Onder hun aartsbisschop te Utrecht en de bisschoppen van Haarlem en Deventer staan 27 geestelijken, die aan eene eigene kweekschool te Amersfoort hunne opleiding ontvangen, aan het hoofd van kleine gemeenten. De leden van het kerkgenootschap maken slechts een 207de gedeelte der geheele katholieke bevolking uit.

Het was te verwachten, dat het herstel der bisschoppelijke hiërarchie op het protestantsche deel der natie diepen indruk zou maken. Hoewel een

maatregel van zuiver godsdienstigen aard, die niets vijandigs bedoelde, bracht toch de pauselijke allocutie van den 7den Maart 1853, in vele opzichten kwetsend voor het protestantsch gevoel, in alle hervormde kerkgenootschappen eene groote beroering te weeg. Ook het ministerie, dat vooraf eene mededeeling wachtte van de wijze waarop de nieuwe regeling zou plaats hebben en den tijd van haar in werking treden, bleek verrast te zijn. Men vreesde niet minder dan dat Rome een beslissenden stap had gedaan, om geheel Nederland weder tot de alleen zaligmakende kerk te brengen. De staatsman Groen van Prinsterer, de hoogleeraar Vreede, de predikant Van Oosterzee benevens zoo vele anderen verhieven hiertegen met nadruk en ernst hun stem. Ouderen van dagen herinneren zich de geweldige Aprilbeweging, met hare heftige vlugschriften en dagbladartikelen, met hare noodkreten en adressen. Het ministerie Thorbecke vond in het antwoord des Konings, gegeven aan de commissie, die hem op het paleis te Amsterdam een dier adressen met duizende handteekeningen overreikte, aanleiding om zijn mandaat neder te leggen. De Tweede Kamer werd ontbonden. Andere raadslieden der kroon brachten met eene nieuwe kamer de Wet tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen tot stand, waarin aan alle bezwaren werd te gemoet gekomen, door de grenzen af te bakenen, binnen welke elk zich vrij zou bewegen, en waarborgen te geven tegen ergernis en overheersching. Langzamerhand kwamen de gemoederen tot kalmte; de tijd heeft doen inzien, dat men het gevaar voor het protestantisme sterk overdreven had. De spanning van weleer heeft allengs plaats gemaakt voor meer toenadering en waardeering. Maar de herleving van de Roomsche kerk heeft de Protestanten aangespoord tot verdubbelde waakzaamheid om de beginselen der Hervorming te handhaven en te verdedigen. Uit de Aprilbeweging zijn de Evangelische Maatschappij en de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-vereeniging geboren, die met andere reeds bestaande genootschappen zich hebben gewijd aan de geestelijke en stoffelijke belangen van het protestantisme. Stelde de eerste zich bij hare oprichting in September 1853 ten doel de kennis van het Evangelie onder Roomsch-Katholieken te verspreiden, na de pauselijke encycliek en den syllabus schroomde zij niet den strijd met Rome aan te binden. Door het uitgeven en verspreiden van periodieke en andere geschriften, door de kennis van onze vaderlandsche geschiedenis in allerlei kringen te bevorderen, door haar stem te doen hooren in dagbladpers en kiesvergadering, greep zij alle wapenen aan om te voorkomen, dat staat en maatschappij door het ultramontanisme overvleugeld zouden worden. Eene andere was de werkkring der Vereeniging, die zich noemt naar den Zweedschen koning. Moge al de Duitsche Vereeniging te Leipzig tot hare oprichting in November 1853 hebben mede gewerkt, van den aanvang heeft zij zich zelfstandig geconstitueerd, om te helpen voorzien in de geestelijke behoefte van Protestanten, die levende te midden van eene overwegend Roomsche bevolking, wegens gebrek aan voldoende middelen tot instandhouding van hun kerkelijk leven, in gevaar verkeeren voor het protestantisme verloren te gaan. Van het belangrijk kapitaal door contributiën, giften en legaten bijeengebracht, werd ongeveer een derde besteed ten behoeve van gemeenten in Noord-Brabant en Limburg, waarvoor H. M. de Koningin Regentes sedert 1893

jaarlijks duizend gulden schonk, terwijl het overige onder buitenlandsche gemeenten verdeeld werd. Zoo is de herleving van de Roomsche kerk in Nederland in hare gevolgen een zegen geworden voor het protestantisme.

De zelfstandige organisatie van het Israëlitisch Kerkgenootschap is mede een vrucht van de grondwetsherziening van 1848, en zoo wij dit kerkgenootschap in de tweede plaats noemen, geschiedt zulks omdat het vóor dien tijd onder eene uitgebreide en sterke staatsvoogdij had gestaan. Reeds in 1850 werd er eene constitueerende vergadering bijeengeroepen, het duurde echter nog twintig jaren eer de nieuwe organisatie haar beslag kreeg. Sedert 1870 bestaat het Nederl. Israëlietisch kerkgenootschap uit eene vereeniging van vrije gemeenten, die ten behoeve van hare vertegenwoordiging in het hoogste bestuur en de vestiging van opperrabbinaten in ressorten verdeeld zijn. Eene Centrale Commissie van 21 afgevaardigden, ter behartiging der algemeene belangen, vergadert eenmaal in het jaar te Amsterdam, waar eene Permanente Commissie van drie leden gevestigd is. Het Portugeesch Israëlietisch Kerkgenootschap bestaat uit de aansluiting der twee eenige gemeenten Amsterdam en 's Gravenhage, wier gemeenschappelijke belangen door eene hoofdcommissie bestuurd worden. Tot de algemeene belangen, die in beide kerkgenootschappen door hunne centrale besturen geregeld worden, behooren de vorming van godsdienstonderwijzers en rabbijnen aan beider seminariën, alsmede het beheer en de bestemming der toelage, die zij uit de staatskas genieten. De vrijheid van beweging wekte ook hier nieuw leven; als een uitvloeisel toch van de grondwetsherziening mag de oprichting van de Maatschappij tot nut der Israëlieten beschouwd worden, in een tijd toen de Joden nog reglementair van het lidmaatschap der Maatschappij tot nut van 't Algemeen uitgesloten waren. Zij stelde zich ten doel de bevordering van goede zeden, deugd en beschaving overeenkomstig den Israëlitischen godsdienst, terwijl de behandeling van godgeleerde en staatkundige vraagstukken aan hare bemoeiingen vreemd moesten blijven. Dat denkbeeld was uitgegaan van Mr. A. de Pinto in Den Haag, bij wien een achttal mannen van naam, waaronder de hoogleeraar Goudsmit, zich hadden aangesloten. Werkte deze Maatschappij in de eerste jaren door voorlezingen en het uitgeven van geschriften, later bracht zij bij voorkeur philanthropische instellingen tot stand en stichtte zij een schoolfonds om onvermogende ouders te steunen in de opvoeding hunner kinderen, dat zijne inkomsten steeds zag vermeerderen en voortdurend een weldadigen invloed oefent. Voegen wij hierbij, dat de voor veertig jaren in Frankrijk opgerichte „Alliance Israélite Universelle" onder de Nederlandsche Israëlieten vele leden telt, die de duizenden uit Rusland verjaagde Joden gastvrij opnamen om hunne uitwijking naar Amerika te bevorderen en te bekostigen, daarin bijgestaan door milde bijdragen van landgenooten uit andere kerkgenootschappen. Opmerking verdient dat in deze Alliance orthodoxe en liberale Joden eendrachtig samenwerken, waardoor ook hier een gemeenschappelijk belang verdraagzaamheid kweekt.

Het wordt tijd dat wij ons met de Protestantsche kerken in het algemeen en met de Nederlandsch Hervormde Kerk in het bijzonder bezig houden. Aan den treurigen toestand, waarin de laatste sedert 1795 gekomen was. had koning Willem I een einde gemaakt, door haar een regle-

ment te geven, waarin de staat zich allerlei rechten ten aanzien van het kerkbestuur had voorbehouden. Wel was de koninklijke invloed gaandeweg verminderd, maar de zelfstandigheid der kerk werd eerst in 1848 erkend en nog nader in 1853 bevestigd door bovengenoemde Wet op de kerkgenootschappen. De Algemeene Synode, bestaande uit dertien predikanten en zes ouderlingen, gekozen door de provinciale kerkbesturen, werd het hoogste wetgevend, besturend en rechtsprekend lichaam. In 1861 werden de koninklijke collaties opgeheven en in het volgend jaar hield het Departement van eeredienst op te bestaan. Toen in 1866 door intrekking van de provinciale reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen aan de kerk ook het vrij beheer over hare goederen werd gegeven, werd de laatste band losgemaakt, die nog aan het staatskerkelijk karakter herinnerde. Zelfs werd drie jaren later de maatregel van overgang vervallen verklaard, waarbij aan een College van Toezicht was opgedragen deze aangelegenheid verder met de kerk te regelen. Al bleef dit College sedert zijne werkzaamheden voortzetten, omdat de synode zich tot dusverre ongenegen toonde eene zaak af te doen, waarop met ernst en volharding werd aangedrongen: van staatsvoogdij is geen sprake meer. In 1870 deed de staat afstand van het laatste dat hij zich nog had voorbehouden, waardoor de ondersteuning uit 's lands kas aan de kerk als een recht verzekerd bleef. De geheele scheiding van kerk en staat leidde bij de nieuwe regeling van het hooger onderwijs vanzelf tot de opheffing van eene theologische faculteit, uitsluitend ingericht ten dienste van de Nederl. Hervormde Kerk. Zorgden de Katholieken en de andere protestantsche kerkgenootschappen voor de opleiding hunner priesters en leeraren, de Hervormde kerk benoemde sedert een tweetal hoogleeraren bij elk der universiteiten, aan welke het onderwijs in de kerkelijke vakken werd opgedragen, die na 1877 niet meer in het program van de faculteit der godgeleerdheid waren opgenomen.

De voor de kerk zoo weldadige bepalingen der grondwet van 1848 zijn natuurlijk allen overigen kerkgenootschappen ten bate gekomen. Zoo hield voor de Evangelisch-Luthersche kerk, die hare eerste kerkelijke organisatie aan Willem I te danken had, alle koninklijke invloed op. De Remonstranten genoten reeds vroeger veel vrijheid en onder de Doopsgezinde gemeenten waren er niet weinigen, die geene toelaag uit de staatskas hadden gevraagd en ontvangen. Anders was het echter gesteld met de Christelijk Gereformeerden. De bij den aanvang van dit tijdperk reeds bestaande afscheiding van predikanten en gemeenteleden, die tegenover de vrijzinnige richting vasthielden aan de oude leerstellingen en geen vrede hadden met het bestuur der Hervormde kerk, had na vrij wat beroering geleid tot het stichten van een groot aantal gemeenten, die onder zekere voorwaarden erkend werden, toen men over deze beweging een billijker oordeel begon te vellen. Toch duurde het nog tot 1870 eer de Kerk der afgescheidenen met andere kerken op ééne lijn werd gesteld. Sedert kon zij onbelemmerd zich uitbreiden en haar kerkbestuur regelen. De gemeenten vormden een zelfstandig kerkverband met classicale en provinciale vergaderingen en eene driejaarlijksche algemeene synode. Zonder eenigen geldelijken steun van den staat bouwden de Christ. Gereformeerden kerken, onderhielden zij predikanten en scholen en zonden zij zendelingen uit. In 1854 richtten zij te Kampen eene eigene kweekschool op, aan welke bij

haar vijf-en-twintig jarig bestaan onder leiding van de docenten Brummelkamp, Van Velzen en die na hen kwamen meer dan honderd predikanten gevormd werden. Bij hare vereeniging met de Nederl. Gereformeerde kerken telde zij meer dan 180,000 leden in 380 gemeenten met ruim 300 predikanten.

De jongste uittreding van duizende doleerenden uit de Hervormde Kerk ligt nog versch in het geheugen. Zij was een gevolg eenerzijds van het veld winnen der moderne richting in de kerk, wat niet zonder invloed bleef op de besluiten der Synode, anderzijds van de Wet op het Hooger Onderwijs, die aan de faculteit der godgeleerdheid een ander karakter gaf. In 1879 ontstond de Vereeniging voor hooger onderwijs op gereformeerden grondslag, en een jaar later werd in het koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam de Vrije Universiteit ingewijd, waaraan Dr. Abr. Kuyper, de ziel dezer geheele beweging, als hoogleeraar optrad. Aan de leerlingen dezer Universiteit werd echter de toegang tot het predikambt in de Hervormde kerk geweigerd, terwijl duizenden in den lande hen als voorgangers begeerden. Eene scheuring kon niet uitblijven. De Amsterdamsche kerkeraad verzette zich met Dr. Kuyper in zake het beheer der kerkelijke goederen tegen de beslissing van het hooger kerkbestuur, hetgeen in 1886 aanleiding gaf tot een conflict, dat eindigde met de afzetting van dit college en schorsing van alle predikanten, ouderlingen en diakenen, die zich tegen de kerkelijke verordeningen bleven verzetten. De staat bleef buiten het geschil. Nadat de klagende kerken en predikanten hunne eischen door de hoogste kerkelijke en wereldlijke rechtbanken zagen afgewezen, constitueerden zij zich tot eene zelfstandige Nederl. Gereformeerde kerk, rustende op den grondslag der oude confessie. De leden dier kerk, volgens de laatste volkstelling 181000, getroostten zich de grootste offers om kerkgebouwen te doen verrijzen, in het onderhoud van predikanten en onderwijzers te voorzien, een eigen gymnasium op te richten en door benoeming van meerdere hoogleeraren de Vrije Universiteit ook te doen strekken tot opleiding van rechtsgeleerden en litteratoren. In 1892 besloten de Synoden der Christelijk en der Nederl. Gereformeerden zich te vereenigen onder den naam van Gereformeerde Kerken. Tegen die vereeniging verzetten zich de director van het gymnasium te Zetten met eenige kerken. Op een vergadering te Utrecht werd besloten de zuivere Gereformeerde kerk te handhaven. Klein in beginsel nam deze spoedig toe in bloei. Zij telt reeds 49 gemeenten en richtte in Den Haag eene eigene kweekschool op.

Deze kerkelijke beroeringen waren het gevolg van de verschillende richtingen, die in de protestantsche kerk op den voorgrond traden. Het tijdperk dat achter ons ligt vertoont ons niet het beeld van een effen waterspiegel, nauwelijks hier en daar door een zachte koelte gerimpeld, maar van een woelige zee met tegen elkander inbruisende stroomingen en hooggaande golven bij hevigen stormwind. In 1848 verkeerde men nog midden in het Reveil; het rationalistisch-supranaturalisme en het humanisme der Groninger school hadden door reactie geestdrift gewekt voor de oude belijdenis. Maar een schrik voer door de kerkelijke gelederen, toen eene nieuwere wereldbeschouwing de godsdienstige overtuiging gelijken tred wilde doen

houden met de natuurwetenschap, toen de geschiedenis en de oorkonden van het Christendom werden onderworpen aan eene onverbiddelijke critiek en de strijd werd aangebonden tegen verouderde voorstellingen en kerkvormen. Busken Huet's Brieven over den Bijbel waren voor duizenden als een donderslag bij een helderen hemel. De Leidsche Hoogeschool werd eerlang de kweekplaats der modernen, die op de kansels en in geschriften hunne denkbeelden onomwonden verkondigden. Het was te verwachten dat zij, die vasthielden aan den bijbel en de daaraan ontleende geloofsbegrippen, die in kerkelijke instellingen en gebruiken de bevrediging vonden voor hunne godsdienstige behoeften, niet kalm zouden blijven toezien. Gelijk te voren Groen van Prinsterer en Da Costa, zoo traden thans Van Oosterzee, Doedes, Chantepie de la Saussaye en hunne geestverwanten tegen Scholten, Kuenen, Opzoomer en hunne volgelingen in het krijt. De grenslijn tusschen Orthodoxen en Evangelischen ter eener en Modernen ter anderer zijde teekende zich steeds scherper af. Reeds was er in 1862 eene Confessioneele Vereeniging opgericht, welke zich ten doel stelde het belijdend karakter der Hervormde Kerk te handhaven en hulp te verleenen aan gemeenten en personen. Het Synodaal besluit van 1867, waarbij aan de gemeenten vrijheid werd gegeven door mannelijke stemgerechtigden hare kerkeraden te doen kiezen, bracht niet weinige moderne predikanten in pijnlijke verhoudingen. Enkelen, zooals Allard Pierson en Huet, begrepen hun ambt te moeten neerleggen. Anderen, met Réville aan het hoofd, waren van oordeel, dat de modernen in de kerk eene heilige roeping te vervullen hadden. Zij sloten zich verder aaneen en begonnen te Amsterdam jaarlijks samen te komen tot bespreking van hunne beginselen en belangen. Doch er diende ook gezorgd te worden voor de moderne gemeenteleden, die op tal van plaatsen met orthodoxe predikanten en kerkeraden de minderheid uitmaakten. In 1870 ontstond de Nederlandsche Protestantenbond: eene vereeniging van allen, die wilden samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen, zoo binnen den kring der kerkgenootschappen als op ieder ander gebied. Hoewel alleen gericht tegen het Confessionalisme, verkreeg de Bond een modern karakter, toen het bleek dat de Evangelischen aarzelden zich er bij aan te sluiten. Hij breidde zijne bemoeiingen uit over het geheele land, voorzag overal door prediking en zondagscholen in de godsdienstige behoeften der vrijzinnige minderheid, hield protestantendagen en trachtte door populaire voorlezingen, stichtelijke blaadjes en het samenstellen van een liederenbundel zijne denkbeelden omtrent godsdienst en christendom te verspreiden. In 157 afdeelingen en 13 correspondentschappen telt hij thans 18000 leden.

De Synode had en heeft nog altijd te midden van dezen strijd der meeningen eene uiterst moeielijke taak te vervullen. Zij was en bleef uit den aard harer samenstelling overwegend modern. Haar streven was gericht op het beramen van middelen, ten einde bij verschil van richting het kerkverband te bewaren. Daarom herzag zij hare reglementen, ten einde daaruit weg te nemen wat aan modernen het blijven in de kerk niet mogelijk maakte, en zint zij voortdurend op maatregelen, die aan de kerkelijke behoeften van alle partijen in elke gemeente te gemoet kunnen komen. Met dit al heeft zij niet kunnen voorkomen, dat vele modernen zoo predikanten als gemeenteleden de Hervormde kerk verlieten. Sommigen sloten zich bij

andere kerkgenootschappen, met name de Remonstranten en de Evangelisch-Lutherschen aan, en de beide Amsterdamsche predikanten Hugenholtz richtten aldaar in 1878 een Vrije gemeente op, geheel op moderne leest geschoeid. Zij viert geen Hemelvaart en Pinksterfeest, zij kent doop- noch avondmaalsbediening, zij laat zich niet in met armverzorging; zij wil alleen door prediking, godsdienstonderricht en geschriften het licht der vrije vroomheid laten schijnen in maatschappij en huisgezin. Zij telt ongeveer 1180 leden.

Het was te verwachten, dat de moderne richting, die zoo veel onrust te weeg bracht in de Hervormde kerk, ook aanhangers zou vinden bij de andere van oudsher bestaande kerkgenootschappen. Zoo was het bij de Doopsgezinden. De overgroote meerderheid der gemeenten, die elk hare zelfstandigheid hebben behouden, al vereenigden zij zich in 1811 tot eene Algemeene Doopsgezinde Sociëteit, beriep in dit tijdperk moderne predikanten, die hunne opleiding ontvingen aan de Amsterdamsche kweekschool onder S. Muller en Van Gilse, Hoekstra en De Hoop Scheffer, in wier geest hunne opvolgers voortwerken. Wel nam het aantal gemeenten, thans 128, toe, doordat sluimerende tot nieuw leven ontwaakten, of de aanwezigheid van vele Doopsgezinden in Den Haag en elders aanleiding gaf tot aansluiting en het beroepen van een eigen leeraar, maar het modernisme heeft hierop slechts indirect invloed uitgeoefend. Een strijd als die in de Hervormde kerk, kan zich in een kerkgenootschap zonder geloofsbelijdenis en kerkordening niet voordoen. Toch waren er ook hier, die geen vrede hadden met de meer vrijzinnige denkbeelden en gehecht bleven aan hun bijbelsch Christendom. Zij vonden hun middenpunt in de Vereeniging tot handhaving van Gods onfeilbaar woord in de Doopsgezinde gemeente, die voor enkele jaren te Amsterdam ontstond.

De invloed der veranderde inzichten omtrent den godsdienst en het christendom deed zich bij de Lutherschen eenigszins anders gevoelen. Er zijn in Nederland ruim 84,000 Lutherschen, verdeeld in twee kerkgenootschappen. Voor den oppervlakkigen beschouwer verschillen zij hier te lande weinig van de Gereformeerden; men mist bijv. in hunne kerken wat in Duitschland nog aan het katholicisme herinnert. Toch is het aantal echte Lutheranen, die aan de Augsburgsche geloofsbelijdenis trouw blijven, niet gering, en in deze halve eeuw sterk toegenomen, in tegenstelling met hen die er mede gebroken hebben. Het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap is verreweg het grootst, tellende 49 gemeenten met 61 predikanten. De Hersteld-Lutherschen, die in 1891 hun eeuwfeest vierden, hebben maar éène groote gemeente in Amsterdam en 8 kleinere, met 11 predikanten. Eene vergelijking met het ledental vóór vijftig jaren doet echter zien, dat de laatste 126 de eerste slechts 18 pCt. zijn toegenomen. De nieuwe richting is de oorzaak van dit verschijnsel; zij toch vond de meeste aanhangers bij de Evangel. Luthersche kerkeraden en predikanten, en kreeg de overhand in hunne Synode. Uit de reglementen verdween al het confessioneele; het gezangboek, dat in 1884 het oude verving, ademde een anderen geest; zelfs verklaarden de modernen, bij monde van een hunner uitnemende woordvoerders, Luthers leer en schriftbeschouwing niet meer te aanvaarden. De reactie hiertegen ging uit van de Herstelden of eigenlijk van het Nederlandsch Luthersch Genootschap voor uit- en inwendige zending, waarbij zij meerendeels zich aansloten. In 1872 werd dat Genootschap

gesticht door L. C. Lentz, hoogduitsch predikant bij de Evangelischen te Amsterdam, een steunpilaar der geloofsbelijdenis. Het bevorderde eene zuiver Luthersche prediking en reikte de hand aan alle geloovigen. Van dat genootschap gingen eene diaconessen-inrichting, eene zending op de Batoe eilanden en andere stichtingen uit. De drang der omstandigheden bracht toenadering tusschen de beide kerkgenootschappen. Van de oude veete was niets meer te bespeuren; de vroegere verbittering had voor meer waardeering plaats gemaakt. In 1874 werd de beroepbaarheid voor predikanten en proponenten wederzijds toegelaten; beide kerkgenootschappen verkregen hierdoor een ander karakter. Het Evangelische met zijne vrijzinnige kweekschool, waarvan Domela Nieuwenhuis en A. D. Loman sieraden waren, en zijne aristocratische kerkinrichting, sluit zich aan bij de moderne beweging in andere kerkgenootschappen, hoewel een niet onaanzienlijk deel hiervan afkeerig blijft. Het Herstelde, dat zijne eigene predikanten vormt en eene democratische kerkinrichting heeft, houdt vast aan de Augsburgsche geloofsbelijdenis, zonder daarom streng confessioneel te zijn en werkt vooral zegenrijk op het gebied van het christelijk leven.

In geen kerkgenootschap hebben echter in den jongsten tijd zulke belangrijke veranderingen plaats gehad, als in dat der Remonstranten. Zeven dorpsgemeenten stierven uit en werden opgeheven; daarentegen herkregen die van Delft en Amersfoort hunne vroegere zelfstandigheid. Doch wat inzonderheid opmerking verdient is, dat in Arnhem, waar men sedert 1676 van geen Remonstranten meer had vernomen, dat in Groningen, Meppel, Lochem, Hoogeveen, Doesburg en nu laatstelijk zelfs in Dordrecht, steden die ook in de 17de eeuw vreemd waren gebleven aan den kerkelijken strijd, thans Remonstrantsche gemeenten zijn verrezen. Het waren uitgetreden modernen, die zich bij de Broederschap aansloten, terwijl 16 Gereformeerde predikanten tot haar overgingen. Zij zelve bleef dus het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid huldigen, dat zij altijd had voorgestaan, en wijzigde hare reglementen overeenkomstig de nieuwe begrippen. Had Abraham des Amorie van der Hoeven, als predikant te Rotterdam en daarna als hoogleeraar aan het Seminarium te Amsterdam, het kerkgenootschap tot een nog ongekenden bloei opgevoerd, de hoogte waarop het thans staat overtreft verre die van een halve eeuw geleden. Het aantal gemeenten en predikanten is ongeveer hetzelfde gebleven, maar het zielental is meer dan driemaal grooter. Het overbrengen van de kweekschool naar Leiden in 1873 hing samen met den geest, die de Broederschap meer en meer kenmerkte. Doch al is zij door den loop der omstandigheden het kerkgenootschap der modernen geworden: waar zij de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven in bescherming neemt tegen elken dogmatischen dwang, staat zij nog altijd op den bodem van het oude remonstrantisme.

Het onvoorwaardelijk geloof aan de leer der onfeilbare kerk sluit in het katholicisme alle verschil van richting uit. Mitsdien bleef het buiten den strijd der partijen, die eene andere wereldbeschouwing en het wetenschappelijk onderzoek elders deden ontbranden. Alleen onder de Israëlieten vertoonden zich analoge verschijnselen. Hier waren vrijzinnigen, die zich weinig of niet bekommerden om de voorschriften van bijbel en Talmud, en orthodoxen die beiden in eere hielden. De eersten, wier aantal toe-

neemt, hebben, voor zoover zij de kerk en hare instellingen blijven steunen, geen pogingen aangewend om afzonderlijke gemeenten te vormen. Zij die openlijk met het jodendom braken, gingen niet tot andere kerken over. De geestelijkheid, hoe verdraagzaam en toegevend overigens, om alle elementen bijeen te houden, nam meer en meer een behoudend standpunt in en trachtte door prediking en geschriften de geloovigen te overtuigen van de zedelijke waarde der godsdienstige voorschriften. Intusschen is het niet zonder beteekenis dat aan de klassieke opleiding der opperrabbijnen en aan hunne wetenschappelijke en letterkundige vorming bijzondere zorg wordt besteed.

De wrijving van gedachten over de belangrijkste vraagstukken van den godsdienst, gevoegd bij de vrijheid van belijdenis, door de Grondwet gewaarborgd, had mede ten gevolge, dat nog andere kerkelijke vereenigingen uit hunne schuilhoeken te voorschijn traden, en telkens nieuwe groepen zich vormden. De kerk die zich noemde naar den in 1834 afgezetten predikant van Benthuizen hield zich dáár en in enkele Zeeuwsche plaatsen staande, maar deed weinig meer van zich hooren. De volgers van den voormaligen proponent der Hersteld-Lutherschen, Kohlbrugge, mochten nog lang de gemeenschap met hem onderhouden, toen hij te Elberfeld eene eigene gemeente had opgericht, maar brachten het niet tot eene kerkelijke organisatie. Daarentegen kwamen in Amsterdam en in andere steden Oud-Gereformeerde gemeenten op, die zoomin van de Afgescheidene als van de Hervormde kerk wilden weten. Hier en daar hoorde men van Vrije Evangelische gemeenten, die, hoewel elk op zichzelf staande, toch sedert de laatste jaren onderling verbonden zijn. Zulk eene gemeente werd o.a. bij de opkomst van het modernisme door den gewezen doopsgezinden predikant Jan de Liefde te Amsterdam opgericht, zij ging echter, sedert de kerkeraden in de Hervormde kerk meerendeels door orthodoxen werden bezet, bij zijn dood te niet. Alleen de door hem gestichte Vereeniging tot heil des volks bleef in wezen, die in vele plaatsen Zondag-, havelooze kinder- en andere scholen opende en op allerlei wijze voor de inwendige zending werkt. Datzelfde doet de door H. W. Witteveen gestichte Zendingsgemeente te Ermelo, door haar Huis der Barmhartigheid en andere instellingen voor lijders naar lichaam en geest. Buiten maar tevens voor de Hervormde kerk werkt de geheel zelfstandige Nederl. Hervormde gemeente te Doetichem van Ds. J. van Dijk. Om van hare Groen van Prinsterer-school voor christelijke onderwijzers, hare Lucas-stichting voor Christelijke geneesheeren en andere stichtingen te zwijgen, heeft zij reeds meer dan 25 jaren door hare Vereeniging tot opleiding van rechtzinnige predikanten aan de kerk onschatbare diensten bewezen. Bedenkt men dat deze en andere instellingen, ook bijzondere kerkelijke vereenigingen, ja de Gereformeerde Kerken met hare kweekscholen of Vrije Universiteiten gedragen worden door de offervaardigheid van duizenden in den lande, dan kan dit bewijs van belangstelling in den godsdienst onder Protestanten, gevoegd bij de trouwe opkomst ter kerke wel opwegen tegen de overigens zeer gegronde klacht over toenemende onkerkelijkheid. Een geheel ander karakter vertoonen de Baptisten-vereenigingen, die na 1828 zich te Amsterdam, Zutfen, Stadskanaal en elders vormden. Vasthoudende aan hunne opvatting van den doop, werken zij samen met het Heilsleger alsmede

met andere kerkgenootschappen, wier hoofddoel is zondaren tot Christus te brengen.

Secten, die in andere landen opstonden, hebben hier nooit veel aanhangers gevonden. De Kwakers en Methodisten verdwenen geheel. Van aanhangers der Mormonen werd alleen bij gerucht iets vernomen. Landgenooten, die John Darby in Fransch-Zwitserland leerden kennen, hebben van daar en uit Pau zijne denkbeelden omstreeks 1860 wel overgebracht, doch slechts in een twintigtal plaatsen houden nog Darbisten hunne samenkomsten, die te minder in het oog vallen, omdat zij alle kerkelijke instellingen en ambten verwerpen. Ook de Apostolische kerk, door Irving te Londen gesticht, wilde hier weinig wortel schieten, want al gevoelde Isaäc Capadose zich bijzonder tot haar getrokken, toen de eerste apostel in 1851 overkwam, duurde het nog tot 1867 eer in Den Haag de eerste geregelde godsdienstoefening en eene apostolische handoplegging plaats had. Zij telt niet meer dan zeven gemeenten.

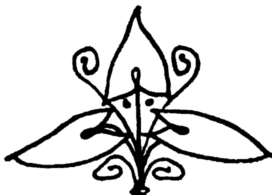
Dat in het land der vrijheid bij uitnemendheid vreemdelingen hier ongehinderd hunne godsdienstige samenkomsten kunnen houden, spreekt van zelf. De Waalsche gemeenten, die reeds dagteekenen van het begin der Republiek, maken deel uit van de Nederl. Hervormde kerk, maar vormen een zelfstandig kerkressort. Een voorstel in de Synode gedaan om hen in die kerk op te lossen, werd met algemeene stemmen verworpen. In de nog bestaande zestien gemeenten, met haar 24 predikanten, mocht de nieuwe richting niet weinig aanhangers vinden: zij bracht er geene beroering te weeg. De Anglikaansche kerken te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, die onder het bestuur van de „Colonial and Continental Church Society" staan, zijn in ledental niet vooruitgegaan. Nog sterker verminderden de Presbyteriaansche gemeenten in dezelfde steden, en de Schotsche gemeente te Rotterdam. De Duitsche Evangelische gemeenten, in bovengenoemde steden, staan onder den Berlijnschen Opperkerkeraad en hebben hare eigene predikanten, voor wier toelating van staatswege geene bijzondere goedkeuring wordt vereischt. Te Amsterdam vormde zich voor weinige jaren op gelijke wijze eene Scandinavische gemeente, meer bepaald ten behoeve der tijdelijk hier aanwezige zeelieden. De Hernhutters, die onder het patronaat van de prinses-weduwe van Oranje, Maria Louise, zich in de vorige eeuw hier hadden neergezet, bleven in kleinen getale bestaan, en wel te Zeist, de voormalige heerlijkheid der graven van Nassau, waar Zinzendorf eens op het slot eene Synode hield, en te Haarlem. In eerstgenoemde gemeente hebben zij in dit tijdperk veel nut gesticht met hunne uitnemende jongens- en meisjesscholen, ofschoon de eerste in bloei afnam door de invoering der wetten op het lager en middelbaar onderwijs. Zij gingen voort met ijverig voor de zending te werken, vooral in Suriname, en De Zeister Missionsfeste zijn het voorbeeld geworden voor onze nationale zendingsfeesten. Leden van de Grieksche kerk en Mohammedanen werden alleen bij de Russische en Turksche gezantschappen en consulaten gevonden. Het aantal der eersten bedroeg bij de laatste volkstelling 37. Zij hebben een eigen geestelijke, die bij bijzondere gelegenheden dienst doet in de Grieksche Kapel van het paleis Zorgvliet in Den Haag.

Zoo doet zich in het afgesloten tijdperk het godsdienstig kerkelijk leven aan ons voor in groote verscheidenheid; dank zij de grondwet van 1848, die alles uit den weg ruimde, wat aan de vrije uiting der godsdienstige overtuiging en het vormen van zelfstandige kerkelijke vereenigingen hinderlijk kon zijn. Wie weet hoeveel godsdienstige vereenigingen van gelijkgezinden er bovendien nog gevonden worden onder hen, die bij de volkstelling schuil gingen onder de duizenden, waarvan het kerkgenootschap onbekend bleef. Vrij was de theologische wetenschap, die aan onze hoogescholen in een Hofstede de Groot en Pareau, een Scholten en Kuenen, een Van Oosterzee en Doedes, uitnemende vertegenwoordigers vond. Wat al geleerde mannen hebben in dit tijdperk niet geleefd, en ons monumenten van hunne vruchtbare werkzaamheid nagelaten: Opzoomer, Rauwenhoff en Pierson in hunne wijsgeerige, Moll en Acquoy in hunne kerkgeschiedkundige geschriften, Beets, die zoovelen overleefde, in zijne „Stichtelijke uren"! De Doopsgezinden kunnen op een Hoekstra en Sepp wijzen, de Lutherschen op een Milliës en Loman, de Remonstranten op een Tiele, die sedert jaren ook aan de Leidsche universiteit de geschiedenis van den godsdienst onderwijst. En hoevele namen moeten nóg worden genoemd door hem, die in later jaren het doorwrochte werk van Sepp: „het godgeleerd onderwijs in Nederland" zal vervolgen! In de predikkunde ging van Abraham des Amorie van der Hoeven, die als hoogleeraar aan de kweekschool der Remonstranten te Amsterdam bij den aanvang van dit tijdperk op het toppunt van zijn bloei stond, een weldadigen invloed uit. Naar het voorbeeld van dezen redenaar bij uitnemendheid werden andere wegen ingeslagen. Schriftverklaring en leerstellig betoog maakten meer en meer plaats voor de prediking van een godsdienstig geloof, dat het geheele menschelijk leven in de sfeer zijner beschouwing opneemt. Onverschillig welke richting men was toegedaan, trad de persoonlijkheid van den voorganger meer op den voorgrond, en dat was het wat aantrok en stichtte in de prediking van Van Oosterzee en Domela Nieuwenhuis, van Meyboom en Spijker, van Ten Kate en Hasebroek, om slechts enkelen te noemen. Heeft de strijd der partijen in de protestantsche kerk in den aanvang voedsel gegeven aan onverschilligheid: sedert de richtingen zich scherper afteekenden en in hunne woordvoerders mannen vonden, die zich volkomen van hunne heilige roeping bewust waren, ontwaakte vernieuwde belangstelliing.

De terugblik op het godsdienstig leven in de afgeloopen jaren zou niet volledig zijn, indien wij ten slotte niet gewaagden van den steeds toenemenden ijver om in de maatschappij gebreken te herstellen, nooden te lenigen, misdeelden en verwaarloosden te gemoet te komen, gevallenen terecht te brengen, kortom het werk der liefde te vervullen. Want dat de godsdienst niet vreemd is aan de sociale beweging van onzen tijd, behoeft geen betoog. Het mag niet uit het oog worden verloren, dat door de verschillende kerkgenootschappen de zucht is gewekt, die het meer ontwikkeld en bevoorrecht deel van ons volk bezielt, om op allerlei wijzen het geluk en het welzijn van allen te bevorderen, terwijl zij het voorbeeld bleven geven door op hun terrein en met de middelen die hun ten dienste staan voortdurend te werken. Ik denk hier niet alleen aan weezen en

weduwen, kranken en ouden van dagen, doofstommen, blinden en idioten, maar ook aan de zorg voor gevangenen, zeelieden en militairen, aan tehuizen voor dakloozen en kinderbewaarplaatsen, aan bestrijding van dronkenschap en ontucht, aan de Heldring-stichtingen te Zetten, Nederlandsch Mettray en de Inrichting te Neerbosch, aan het Leger des Heils en Vereenigingen voor opvoeding en onderwijs. Millioenen werden alzoo geofferd voor godsdienstige doeleinden, want allen die strijden voor waarheid en recht, ijveren tegen al wat den mensch onteert en verlaagt. Zij wijden hunne krachten aan het heil hunner medeburgers, zij worden gedreven door den heiligen geest, die sedert eeuwen het beste deel der menschen bezielt. Waren vreemdelingen, die in den bloeitijd der Republiek, ons land, inzonderheid het rijke en welvarende Holland bezochten, niet uitgesproken in lof over onze christelijke weldadigheid: Nederland behoefde ook in de tweede helft dezer eeuw bij geen enkele beschaafde natie achter te staan, waar het geldt de reinste aandoeningen van het godsdienstig gevoel in daden om te zetten.

Het godsdienstig karakter van ons volk heeft in het afgeloopen tijdperk zich dus niet verloochend. Sluit deze bladzijde onzer geschiedenis zich waardig bij vroegere aan, zij behelst niet enkel de herinnering aan veelbeteekenende feiten, maar wettigt ook in dit opzicht de beste verwachtingen van eene toekomst, die met de troonsbeklimming van Koningin Wilhelmina aanbreekt.

XV

GEESTELIJKE STROOMINGEN

DOOR

Dr. P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

> There would perhaps be no more valuable service to the world than to take the life of to-day and show what sort of life it is infolding for the next generation.
> *The New World* Dec. 1897 p. 695.

een geschiedenis zonder ideeën.

Het verhaal van daden en gebeurtenissen heeft slechts waarde voor zoover het ons leert verstaan wat zij uitdrukken en uitwerken. Naast de tafereelen van hetgeen de Nederlanders in de laatste 50 jaar op menig gebied verricht hebben mag dus in dit gedenkboek de poging niet ontbreken in omtrekken de geschiedenis der ideeën te schetsen welke dat tijdvak hebben beheerscht. Hiermede wordt niet bedoeld een aanhangsel der kerkelijke, politieke of litteraire historie, veeleer een algemeene karakteristiek van het leven, denken en gevoelen in het Nederland der jongste halve eeuw. Zullen bij de beschrijving daarvan religieuze denkbeelden en motieven op den voorgrond treden, dit is minder een gevolg van den kerkelijken, theologizeerenden aard van ons volk, dan van de waarheid der opmerking, dat „de denkbeelden, die de wereld vervormd hebben, te „allen tijde tot op het jaar 1897 de religie tot achtergrond hebben" [1]).

---

[1]) S. A. Naber, Allard Pierson herdacht p. 97.

Van wat men objectiviteit gelieft te noemen kan bij het hier bedoelde overzicht geen sprake wezen. Ook al dringt de schrijver zijn voorkeur of tegenzin niet op, ook al vindt hij den maatstaf voor zijn oordeel niet in eene vaststaande doctrine: elke beschrijving van geestelijke stroomingen brengt eene waardeering mede. En die waardeering is moeilijk. Er zijn legioenen van ideeën ingeslopen, opgeschoten, uitgebazuind, er zijn overal zoovele „remueurs d'idées". Hoe nu de groote ideeën te onderscheiden van de slechts luidruchtig verkondigde, de vruchtbare van de doodloopende, de echte van de aangewaaide, de stroomingen der oppervlakte van de stroomingen in de diepte? Hoe te bepalen of de menschen de ideeën slechts ondergaan, dan of deze werkelijk bij hen leven? In een tijd als den onze zijn er ook onder woordvoerders en leidslieden velen die zelf niet weten van welken geest zij zijn. De geschiedschrijver, die aangaande tijdgenooten of pasgestorvenen toont dit te beseffen, schijnt vermetel; maar die het vergeet is onnoozel.

Er zijn mannen die met hun talent eenvoudig op den stroom der ontwikkeling meedrijven; zij volgen den tijdgeest, al schijnt soms de schittering hunner gaven hun een persoonlijk karakter te verleenen. Anderen, doctrinair in actie of reactie, trachten hun tijd te beheerschen. Enkelen, zelfstandig gerijpt in geestelijken strijd, bezitten die vastheid van karakter en overtuiging, waardoor zij van de wereldsche omgeving zich onafhankelijk gevoelen.

Hier is het echter niet te doen om een beeldengalerij van groote of bekende gestalten. Enkele namen te noemen, van enkelen den invloed te vermelden is onvermijdelijk. Doch het doel blijft de geestelijke stroomingen na te gaan. In de andere opstellen van dit gedenkboek zullen de mannen van verdiensten op verschillend gebied de hulde ontvangen die hun toekomt. Daarvoor is in deze schets geen plaats. J'en passe et des meilleurs.

De schok die in 1848 Europa beroerde werd ook in Nederland gevoeld, schoon minder hevig dan elders. Alarmisten hadden gesidderd toen het roode spook der revolutie nabij scheen te komen, de uitkomst beschaamde hun vrees. In 1848 begon te onzent de heerschappij der liberale bourgeoisie, welke in Thorbecke haren leidsman of liever haren meester had gevonden.

Thorbecke, type van den oud-Hollandschen regent, was allerminst voorstander der democratie; tuchteloosheid en revolutie verfoeide hij; wat hij bedoelde en bereikte was: door den parlementairen regeeringsvorm het staatkundig en maatschappelijk leven te sturen in de koers der liberale beginselen van *vrijheid* en *rede*. Het „denkend deel der natie" moest den toon aangeven; en dat heeft het vele jaren gedaan, hetzij Thorbecke aan het bewind was of niet. Want de stuwkracht van het liberalisme was zoo groot, dat ook de conservatieve oppositie, zonder eigen krachtig beginsel, zich in dezelfde richting bewoog. Indien het waar is dat „niets de krachten eener partij meer uitput dan regeeren" [1]), dan is de latere uitputting der liberale partij, welke gedurende ruim 30 jaar schier onafgebroken heeft geregeerd, zonder haar krachten te vernieuwen in den parlementairen strijd met een

[1]) *W. H. de Beaufort,* Geschiedkundige opstellen II p. 227.

tegen haar opgewassen oppositie, alleszins te verklaren. Wij moeten de geestkracht bewonderen waarmede Thorbecke en tal van kundige liberale staatslieden aan zijn zijde, gedurende al die jaren bijna geheel den staatkundigen arbeid hebben verricht, en hun beginselen in wetten en instellingen belichaamd, welker gebreken ons nu wel scherp in het oog springen, maar die toen uitdrukten wat bij een groot deel des volks leefde.

Het heerschende liberalisme kenmerkte zich aanvankelijk te onzent gelijk in geheel Europa door grooten overmoed. „Alles Neue, was das „19e Jh. geschaffen, ist nur ein Werk des Liberalismus" schreef von Treischke. Destijds was Macaulay bij ons de geliefkoosde geschiedschrijver. Gelijk hij op de tegenstanders in het verleden, zoo zagen de liberalen met minachting en medelijden neer op de achterlijken die de heerschende meeningen niet omhelsden. Met dezulken behoefde men eigenlijk niet te rekenen. De dag der verlichting was aangebroken, de weg betreden waarop de vooruitgang der beschaving gewaarborgd was. Vrijheid, ontwikkeling, verdraagzaamheid: bij die leuzen wond men zich op. Dat het met de toepassing dier vrijzinnige denkbeelden niet alles zoo vlot ging als men eerst verwachtte ondervonden de leidslieden al spoedig. Niemand zag het vroeger en scherper dan Buys, een der invloedrijkste woordvoerders van het liberalisme, die zelf wel nooit het staatstooneel betrad, maar die door zijn opstellen in *de Gids* voor de liberale partij bij de stembus en in het parlement de levende consciëntie werd, en hare misslagen haar niet slechts als fouten maar als plichtverzuim en ontrouw toerekende.

Het eerste struikelblok dat het liberale bestuur op zijn weg ontmoette was van kerkelijken aard: het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Veel gedruisch en monsteradressen, tranen in de oogen des konings en van hen die bij den troon zich kwamen beklagen over Roomsche stoutigheid, de val van het eerste ministerie Thorbecke: ziedaar de vermaarde Aprilbeweging van 1853. De Roomschen, heden ten dage de vijanden der liberalen, steunden toen op Thorbecke, wiens beginsel van verdraagzaamheid hun vrijheid bij de regeling van hun kerkelijk bestuur verzekerde.

Bij die gelegenheid nu kwam de antipapistische felheid bij het volk der Geuzen krachtig aan den dag. Geprikkeld door Roomsche aanmatiging maakte men zich op om de protestantsche traditie onzer natie te handhaven. Dat die antipapistische felheid nog heden onverflauwd voortleeft, heeft menigeen met verbazing bij de stembus van 1897 bespeurd. Thorbecke echter had geen vermoeden van de kracht waarmede dat protestantsch besef in ons volk leefde. In wat zooveler hartstochten opwekte zag hij alleen een weinig belangrijke „kerkelijke nieuwigheid", wat onvoorzichtig ingevoerd, onschadelijk op zichzelf. Dat gemis aan overeenstemming met het volksgevoel kostte aan Thorbecke in 1853 zijn portefeuille.

Gelijk in dit ééne geval zoo heeft de liberale partij doorgaande de beteekenis van den godsdienstigen factor te gering geacht. Men mag voorzeker aan het liberalisme geen bestrijding van het Christendom ten laste leggen, noch zijne woordvoerders, waaronder geloovige Christenen niet ontbreken, voor vijanden van den godsdienst uitmaken. Maar het valt niet te loochenen, dat het liberalisme geen bolwerk opwierp tegen veler onverschilligheid voor den godsdienst.

De liberalen stelden in den staat en overal waar verschillend gezinde lieden elkander ontmoetten, den eisch van *neutraliteit*. Zij gingen daarbij uit van de dwaling, dat de eenige weg om overtuigingen te doen eerbiedigen is ze te verzwijgen of buiten werking te stellen. Alle overtuigingen moesten vrij zijn, maar een privaat karakter dragen en uit het openbare leven met zorg geweerd worden. Deze neutraliteit nu is in strijd met de menschelijke natuur en heeft op allerlei gebied veel kwaads gebrouwen. Niet het minst in onze koloniën, waar de vrijzinnige politiek scheen te gebieden de prediking van het Evangelie, als gevaarlijk voor orde en rust, uiterst behoedzaam toe te laten, dikwijls bepaald tegen te werken. De westersche verdraagzaamheid reikte liever de hand aan den fanatieken Mohammedaan dan zij den christen-zendeling beschermde.

Zijn voornaamsten triomf behaalde het liberalisme door de regeling van het onderwijs in zijn geheelen omvang, al werd de wet op het L. O. in 1857 door den antirevolutionairen minister van der Brugghen, en die op het H. O. 20 jaren later door den conservatieven minister Heemskerk ingediend. De periode van 1848 heeft onder haar voornaamste kenmerken het geloof aan de macht der wetenschap. Verstandelijke ontwikkeling was de leus van het liberalisme. Het welonderwezen kind zou een goed mensch, een nuttig burger worden; scholen moesten de gevangenissen overbodig maken; mits het onderwijs neutraal bleef, geen zaden van dweepzucht en godsdiensthaat uitstrooide. Sprak de wet van 1857 van „christelijke en maatschappelijke deugden", door de openbare school aan te kweeken, tegen zulk een Christendom boven geloofsverdeeldheid hadden de liberalen geen bezwaar. Van orthodoxen kant had men geen woorden genoeg om uiting te geven aan den toorn en de minachting over dit door den Staat erkennen van een Christendom zonder dogmen en wonderen, onbepaald en zwevend. Aan beide zijden zagen enkelen in, niemand echter met genoegzame helderheid, dat de niet zeer gelukkige uitdrukking *Christendom boven geloofsverdeeldheid* een gezonden zin kan hebben. Immers ook rechtzinnigen kunnen beamen dat in de wereld die onder den invloed van het Evangelie verkeert, zelfs van het niet volledig beleden christelijk geloof zedelijke krachten uitgaan, welke allen ten bate komen, ook hun, die zich buiten de christelijke gemeente plaatsen.

Wat echter hiervan zij, dit idealistische inzicht oefende geen invloed op de strijdende partijen. De uittocht der orthodoxe onderwijzers begon, eer nog voor hen de onmogelijkheid gebleken was om aan de openbare school werkzaam te blijven.

Deze laatste omstandigheid vermindert de rechtmatigheid der klachten, later door de voorstanders der „christelijke scholen" tot vervelens toe herhaald. Klaagden deze over den toenemend ongodistischen geest onder openbare onderwijzers, men antwoordde hun dat het de uitkomst was van een aftrekkingsom Zij zelf hadden de christelijke onderwijzers tot het verlaten der staatsschool gedrongen. Was men niet uitgepraat over de verdrukking, het onrecht hun aangedaan, die als staatsburgers voor de neutrale school moesten bijdragen en daarenboven hun eigen bijzondere scholen geheel bekostigden: daar stond tegenover dat de onbruikbaarheid dier openbare school lang niet overal evident was. De drang van het geweten ontbrak niet, maar was toch vaak met doctrinaire beschou-

wingen gemengd, en viel soms bedenkelijk met partijdwang samen.

Dat de *schoolstrijd* tal van jaren de aandacht zoozeer in beslag genomen heeft, bij velen een soort van monomanie geworden, aan beide zijden met zoo groote verbittering gevoerd is: dit is ons volk niet ten zegen geweest. Het was een verademing toen het ministerie Mackay, met medewerking van vele liberalen, door subsidieéren der bijzondere scholen een pacificatie tot stand, en de gemoederen ten aanzien der zoolang brandende quaestie eenigszins tot bedaren bracht. De schoolstrijd had de liberale partij evenzeer uitgeput als haar tegenstanders aan kracht doen winnen.

Bij het miskennen der godsdienstige behoeften, welke in de school bevrediging eischten, kwam nog het uitsluitend intellectualistisch karakter door het liberalisme aan het onderwijs gegeven. Kennis aanbrengen, opdringen desnoods: dat was het ééne noodige. Vandaar naast den verderfelijken schoolstrijd de tweede wrange vrucht: de *examens*. Indien door iets, dan verdienen wij door onze examens den naam van de Chineezen van Europa. De examens bederven het onderwijs voor de leerlingen, die tot het bereiken van zeker doel gedrild worden; zij brengen onrust in tal van huisgezinnen, waar men weken lang in spanning leeft of de kinderen, soms kinderen niet ouder dan 7 of 8 jaar, zullen „overgaan". Zij veroorzaken niet minder geestelijke stoornis, jacht en ellende voor de onderwijzers, die een reeks van acten moeten behalen en voor plaatsing zich aan steeds repeteerende examens moeten onderwerpen. Op dezen weg nu kan geen vruchtbare kennis verkregen worden. Het geslacht onder de nieuwe wetten onderwezen, is noch bekwamer noch gelukkiger dan vorige geslachten. Het geestelijke voedsel gedijt niet. De zuur verdiende hoofdonderwijzersacte geeft geen waarborg dat de bezitter zonder grove fouten Nederlandsch kan schrijven; evenmin als het diploma A eindexamen gymnasium, dat de student gemakkelijk Latijnsch proza kan verstaan of weet wie Cromwell geweest is. Bij al het vele leeren voor examens kent men steeds minder. De geest bewaart alleen wat vrijwillig verworven is, hij stelt geen prijs op opgedrongen wetenschap. Waartoe dient deze dan? Niemand weet het te zeggen. Toch schijnt het niet anders te kunnen. De mensch wordt vaak zijns ondanks in een bepaalde richting voortgestuwd. Hij gelijkt ook soms op dien man uit het sprookje, die zoo wanhopig was, omdat hij den steen der wijzen.... gevonden had, en nu niet wist wat hij er mee doen moest.

Veel van het gezegde geldt ook van het Middelbaar Onderwijs, waar de overlading met leervakken dadelijk in het oog springt, al is hier de kans op sterke hoofden, die van het onderwijs profijt kunnen hebben, grooter dan bij de kinderen der lagere school. Ook hier echter is meer aan de eischen der leervakken dan aan hun opvoedende kracht gedacht. „Burgerschoolontwikkeling" zal stellig niemand voor de juiste vertaling houden van wat de Engelschen noemen. „liberal education".

Het spreekt vanzelf dat een wet op het Hooger Onderwijs minder kan bederven dan die op het L. O. en M. O. Er is nog geen examen om professor te worden; ettelijke hoogleeraren vertegenwoordigen vakken waarin nooit iemand hen heeft geëxamineerd. Neutraliteit kan aan geen hoogleeraar opgelegd worden; aan de hoogeschool heerscht vrijheid. Op de hoogte der wetenschap kan geen wet veel schaden: een Cobet, een

Kuenen, een Donders, om geen levenden te noemen, blijven wie zij zijn onder elke regeling. In de halve eeuw die achter ons ligt wist de Nederlandsche geleerdheid in philologie, historie, natuurwetenschappen, ja schier in alle vakken, haar ouden roem te handhaven. De warme hulde door geheel Europa aan Leiden's hoogeschool bij haar 300-jarig feest gebracht gold waarlijk niet alleen haar verleden maar evenzeer haar heden. Dien luister kon de wet op het H. O. ook in de laatste 20 jaren niet doen tanen. Zij is overigens een jammerlijk product van wetgeving; want al legt zij de studie der geleerden niet aan banden, zij regelt het onderwijs voor studenten op veelszins onoordeelkundige wijze.

Dat die regeling zooveel te wenschen overlaat, kan des te meer bevreemden, omdat het aan juiste en diepe inzichten over deze materie te onzent niet ontbroken heeft. Had men maar overwogen en behartigd wat Brill schreef over de inrichting der Gymnasia, Vissering in zijn belangrijke reeks van artikelen over H. O., G. J. Mulder in zijn *getuigenis in zake hooger onderwijs*, vol van rijke en vruchtbare gedachten. Dit behartigen bleef achterwege minder uit onwil dan uit onmacht. Regeering en parlement vermochten geen andere wet op het H. O. in het Staatsblad te plaatsen, dan eene die eene mozaiek vertoonde van allerlei amendementen onder zeer tegenstrijdige invloeden ingediend. Zelfs een halfslachtige theologische faculteit, volgens de wet zuiver wetenschappelijk, feitelijk ten dienste der protestantsche kerkgenootschappen, werd bij amendement in de wet ingevoegd.

Ook in de kerk wonnen de liberale denkbeelden veld, wier aanhangers zich hier de *modernen* noemden. Op dit terrein trad, evenals op de andere, de wetenschappelijke arbeid op den voorgrond; de moderne richting heeft in de studeerkamers haar oorsprong, en in het voortreffelijk gehalte harer wetenschappelijke onderzoekingen vierde zij hare triomfen. De boeken door de vertegenwoordigers der moderne theologie geschreven handhaafden den roem der hollandsche geleerdheid ver buiten onze grenzen. Er bestond voor de modernen niet weinig aanleiding om het hoofd hoog te dragen en op het overwonnen standpunt der tegenstanders neer te zien.

Geen beweging onzer periode is meer in ideaal licht gezien en beschreven dan de opkomst der moderne richting. Het waren glorierijke, blijde dagen, toen Scholten, de laatste die van een Nederlandschen theologischen katheder een school heeft gesticht, voor een gehoor dat hij boeide en vasthield, zijn stelsel ontvouwde; toen Kuenen zijn eerste lauweren behaalde; toen Pierson met zijn *Richting en Leven* en de Genestet met zijn *Leekedichtjes* door vernuft en aantrekkelijke, soms weemoedige poëzie de nieuwe richting tot het gemoed lieten spreken. Die dagen hebben niet lang geduurd. De „hartstocht der werkelijkheid," door Pierson als het bezielend beginsel geprezen, noopte weldra hemzelf, Busken Huet en vele anderen om de kerk te verlaten, sommigen onder hen tevens om met het Christendom geheel te breken. Het „wij blijven" van Réville (prozaïsche vertaling van „nous maintiendrons") klonk daartegenover meer als een nuchtere kennisgeving dan als een medesleepende getuigenis. Zij die „bleven" hadden iets van hun prestige verloren; zij waren niet meer zoo voorlijk, zoo op de hoogte van den tijd en van de wetenschap; zij begonnen

iets te krijgen van een conservatieve middenpartij, ook van links, o. a. door van Vloten, met hoon overladen.

Ontstonden alzoo onder modernen scheuringen, eigenlijk had aan de moderne richting wezenlijke eenheid van den aanvang ontbroken; immers zij miste de noodwendige voorwaarde: gemeenschappelijke wijsgeerige beginselen. Orthodoxe bestrijders brandmerkten vaak de modernen kortweg als naturalisten, wat zeer onbillijk was tegenover de theïsten en de pantheïsten onder hen. De leidslieden waren van den beginne reeds verdeeld: er waren monisten en dualisten, deterministen en voorstanders van vrijen wil. Scholten, Opzoomer, Hoekstra polemiseerden tegen elkander, soms heftig en vinnig. Later volgde de strijd tusschen de verstands- en de gemoedsrichting, intellectualisten en ethischen, wereldbeschouwing of levensbeschouwing. Rauwenhoff's *wijsbegeerte van den godsdienst* vond onder modernen niet weinig tegenspraak. Niemand kan de ongemeene denkkracht miskennen door velen hunner ook in den wijsgeerigen arbeid aan den dag gelegd. Maar wat daarbij tevens zonneklaar bleek, was dat de moderne richting alleen in enkele negatieve en formeele stellingen, het afwijzen van het supranaturalisme vooral, niet in een gemeenschappelijke wereldbeschouwing haar eenheid bezat.

Op kerkelijk gebied is de leus der modernen *vrijheid*. Gelijk de liberalen in het algemeen, zoo zien ook zij voorbij, dat vrijheid wel voorwaarde voor het leven maar niet het leven zelf is, en dat de strijd voor vrijheid alleen dan beteekenis heeft wanneer een krachtig leven de knellende banden die het drukken niet meer dulden kan. Zulk een krachtig godsdienstig leven nu heeft deze richting minder gekweekt dan te verwachten was. Het is hoogst onbillijk haar den Jan-Rap-geest veler harer volgelingen te verwijten, door haar eigen voorgangers het scherpst gehekeld. Het is echter een betreurenswaardig feit dat zoowel moderne predikanten als velen hunner geestverwanten in de gemeenten aan kerk en godsdienst den rug hebben toegekeerd. De ijverige voorgangers trachten op verschillende wijze, vooral door den Protestantenbond, de modernen in de verstrooiing bijeen te houden. Maar in verhouding tot de van ouds in Nederland talrijke liberale burgerij zijn de moderne kringen zeer geslonken. En een krachtig type van unitarische vroomheid, gelijk in Engeland en Amerika, moge bij enkele individuen en in kleine kringen bestaan, het oefent op onze geestelijke atmosfeer weinig invloed.

De oorzaken voor dit vervloeien dezer beweging zijn niet eenvoudig. Voor een deel zijn zij hierin te zoeken, dat de modernen, die met hun godsdienstig geloof op de hoogte der wetenschap en der ontwikkeling hunner eeuw willen blijven, op een zeker punt komen, waarop zij moeten kiezen: óf zij maken alle wisselingen van den tijdgeest mede, maar behouden dan van het geloof alleen een zeker nevelachtig idealisme misschien, óf zij houden aan dat geloof vast, maar verliezen dan hun aanspraak op den titel van geavanceerden, waarlijk „modernen". Tegen die keuze nu zien velen op, of liever zij zien er het klemmende niet van in.

Een andere oorzaak ligt in het al te polemische karakter, waarmede vele modernen zijn opgetreden. Zij vonden het zoo verbazend belangrijk dat wonderen onmogelijk zijn. De kritiek van bijbelsche verhalen en voorstellingen stond ook op den kansel te zeer op den voorgrond. Zij predikten

verlichting en hooghartig stelden zij de oude wereldbeschouwing aan de kaak. Terwijl zij in de kerk voor vrijheid opkwamen, hebben zij andere vrijzinnige richtingen van zich gestooten, die beneden het peil der wetenschap bleven. Dit nu is stellig zoowel der moderne als anderen richtingen tot schade geweest. Wanneer wij rondzien hoe het elders in het Protestantisme gesteld is, dan ontwaren wij, dat tot de liberale richtingen in de kerk allen behooren, die voor kerkleer en confessioneel onderscheid betrekkelijk onverschillig den nadruk leggen op individueele vroomheid. Tegenover strakke Calvinisten of kerkelijk Lutherschen zijn Methodisten en Piëtisten de liberalen. In Engeland zal men tot hen niet alleen de Unitariërs maar ook de Independenten rekenen. Te onzent is het echter heel anders gekomen. Men heeft aan beide zijden aanstonds de grenslijnen getrokken in het erkennen of verwerpen van bovennatuurlijke feiten, de bijzondere openbaring aan Israël en in Christus. De modernen sloten buiten wie supranaturalist was, dat eischte de wetenschap en de ontwikkeling onzer eeuw. Werd van de overzijde iets beweerd dat hun goedkeuring wegdroeg het was een vrucht van den boom der kennis, die alleen binnen hun erve geplant was. En aan de rechterzijde was ieder orthodox, die maar tegenover de modernen wonderen verdedigde, hij mocht dan Calvinist wezen, Methodist of wat ook.

Tot nogtoe verwijlden wij in het kamp der liberalen, het wordt tijd naar hun tegenstanders om te zien. Aan het begin van ons tijdvak staat Da Costa met zijn tijdzangen, de kring van het *Réveil* vooral te Amsterdam, Groen van Prinsterer met zijn *Ongeloof en Revolutie*, kortom de geheele beweging zoo meesterlijk geteekend in A. Pierson's *Oudere tijdgenooten*.

Hun denkbeelden waren van verschillende herkomst. Da Costa was door Bilderdijk aangegrepen, maar vooral gevoelde hij zich als christen de ware nazaat van Israël's profeten. Het Réveil was ontstaan onder Fransch-Zwitserschen invloed; in dien kring viel de nadruk op de onvergelijkelijke waarde van het inwendig leven met God. Groen had Stahl bestudeerd, wiens christelijk-historisch stelsel hij zelfstandig ontwikkelde tegenover de abstracte wijsbegeerte die op de revolutie uitloopt; fijn en scherp wees hij al de vertakkingen der revolutionaire theorie aan door geheel het moderne leven. Wat nu die verschillende mannen en kringen met elkander verbond, was hun gemeenschappelijk geloof en hun gemeenschappelijke strijd tegen het liberalisme. Men gevoelde de tegenstelling tusschen de wereld en God als een volstrekte tegenstelling, en vond haar terug in den strijd tusschen het „liberale ongeloof" en de „geloovigen". Maar men wilde niet, gelijk de *afgescheidenen*, een kerkelijke vroomheid aankweeken in afzondering van de „groote" kerk en van de wereld. De mannen van het Réveil waren geen stillen in den lande, zij wilden de wereld bekeeren, althans hun getuigenis aan de wereld doen hooren.

Er was aan deze zijde evenveel kloeke werkzaamheid bij de leidslieden en meer actieve deelneming bij de volgelingen dan in het liberale leger. Die volgelingen bestonden uit vele predikanten, uit aanzienlijken, ook uit kringen der burgerij; de lagere volksklasse behoorde voor een deel tot de „afscheiding", voor een deel zou zij eerst later, bij de uitbreiding van het

stemrecht in de Ned. Herv. Kerk, op het tooneel komen. Ook in de beweging van het Réveil speelden stand en kring een zekere rol. De puntige vertoogen van Groen in *de Nederlander* en in de blaadjes *Aan de kiezers* troffen stellig doel, maar onmiddellijk slechts bij lezers met zekere mate van ontwikkeling; om populair te zijn moest Groen's proza in een anderen toon gezet worden. Behalve met die vertoogen werd de veldtocht gevoerd met tal van protesten en manifesten, door predikanten, „vrienden der waarheid" in vergaderingen onder velerlei naam en vlag, tegen den geest der eeuw geslingerd. Allerlei aanleidingen hielden de actie levendig: de schoolwet van 1857, een of andere uit haar verband gerukte uitdrukking, als b. v. het „wespennest van fabelen" waarmede Opzoomer het Christendom zou hebben vergeleken, het beroep van den predikant Meijboom te Amsterdam, het onstuimige optreden van den predikant Zaalberg te 's Gravenhage.

Niet alleen echter door openlijk getuigen tegen het liberalisme, ook door warmer, bezielender prediking van het Evangelie dan men in de laatste tientallen van jaren van Nederlandsche kansels gewoon was te hooren, werkte de richting, die in veel opzichten evenzeer een „nieuwe" was als de z. g. „moderne". Het werk der inwendige zending, met ongemeene kracht door Heldring te Hemmen ter hand genomen, was een middel van vereeniging. Die Gestichten te Zetten, die hun armen tot redding van verlorenen over het geheele land uitbreiden, waren en blijven tot heden een der zuiverste uitdrukkingen van dien christelijken geest, die toen over ons vaderland woei en krachtig blijft tot „getuigen en redden". Niet minder dan de polemiek, schoon op andere wijze, hield de christelijke philanthropie het besef levendig van de tegenstelling met de wereld.

Aanvoerder in den strijd was gedurende een reeks van jaren Groen van Prinsterer. Door zijn hooge positie en uitnemende kunde moesten de hoofden der liberalen hem wel als evenknie te woord staan. Groen heeft door den hartstochtelijken gloed van zijn overtuiging, door zijn zelfbedwang in het heetst van den strijd bewaard, door zijn scherpe dialektiek en fijne ironie (hij kende als weinigen Plato), door jaren lang hetzelfde altijd puntig te herhalen, het denken en handelen van een groot deel onzes volks beheerscht. Wat hij inprentte was voor velen onomstootelijke waarheid. Dat de conservatieven slechts de onzelfstandige achterhoede der liberalen vormden; dat deze zelf het beginsel der volkssouvereiniteit huldigend op den stroom der revolutie meedreven, zoodat echt-liberaal eigenlijk radicaal is; dat schoolwetagitatie plichtsbetrachting was; dat hij zelf in zijn strijd was „een staatsman niet! een evangeliebelijder": — dat waren van die gevleugelde woorden, die evidente denkbeelden door Groen in het hart van een groot deel van ons volk, ook van het „volk achter de kiezers" gegrift. Want al bereikte zijn woord dat volk zelf maar zelden, een heirleger van kleinere publicisten, minder nobel, minder kiesch dan de groote leidsman, maakte weldra diens heilige overtuigingen tot den inhoud van het vulgaire denken en het vulgaire gevoelen van duizenden.

Niet minder dan bij de liberalen vertoonden zich ook aan de rechterzijde allerlei verschillen, voorteekenen eener scheuring die echter bij Groen's leven nooit volkomen werd. Dat Da Costa zich in Stahl's denkbeelden niet te huis gevoelde, kon Groen niet recht hebben, maar het

maakte toch geen scheiding tusschen de vrienden. Wel deed de schoolwet van 1857 een kloof ontstaan tusschen Van der Brugghen en Groen. Van der Brugghen had over staatsrecht eigen wijsgeerige denkbeelden, minder helder en minder scherp, maar wellicht dieper dan die van Groen; Groen heeft in hem nooit anders dan den afvalligen geestverwant gezien. Steeds meer bleek het, dat velen Groen in zijn politieke actie niet volgden; Beets noemde later eens de poging om wat er nog van Christendom in de openbare school mocht doordringen daaruit om der wille van het beginsel te verwijderen, niet minder dan „misdadig".

Ook op kerkelijk gebied kwam het verschil uit. Groen achtte de zuivering der Ned. Herv. kerk door de handhaving harer leer, immers bij art. 11 van haar Algemeen Reglement voorgeschreven, plichtmatig en eenvoudig; en daarin volgden hem de confessioneelen. Anderen verwachtten weinig van kerkelijke processen en wilden den geestelijken weg van getuigenis tot het geweten blijven bewandelen. Zeer enkelen gevoelden dat aan de kerkelijke agitatie een groote dwaling kleefde: alsof er een kerkleer bestond die onveranderlijk vaststaande uitwendig kon gehandhaafd worden. Ook onder de volgelingen van Groen, die met hem ten strijde trokken voor de leer, waren er weinigen, misschien geen enkele, die alle artikelen der kerkelijke geloofsbelijdenis onvoorwaardelijk beaamden. Hebben niet nog heden streng gereformeerden hun „gravamina", alleen gewettigd door het vreemde, voor burger en boer onverstaanbare woord? Toen men zich dus opmaakte om de loochenaars der waarheid te bannen, moest eerst die waarheid worden vastgesteld. Daarbij zag men een dingen, een loven en bieden; als men maar bleef vasthouden aan enkele leerstukken of feiten, hoogst willekeurig als hoofdzaken aangemerkt: de onfeilbaarheid der Schrift, de Godheid van Christus, of welk ander minimum van geloof men in der haast had klaargemaakt.

Onder de predikanten nu waren er een aantal der meest invloedrijken die Groen niet, of slechts van verre, volgden. Groen moedigde hen aan als zij een stap deden van toenadering, juichte hun toe als zij tegen het moderne ongeloof getuigden, gingen zij hun eigen weg, dan lokte hij over zulke onverklaarbare afwijkingen verklaringen van hen uit; persoonlijk verbrak hij den band der vriendschap met hen niet. Beets en Hasebroek onttrokken den invloed van hun persoon en het gezag van hun naam aan een strijd waaraan zij niet met hun hart konden deelnemen. Doedes en Van Oosterzee, zeer uiteenloopend, de eerste de scherpzinnige exegeet, de andere de laatste groote apologeet eener supranaturalistische orthodoxie met meer omvang dan scherpte van geleerdheid, vormden als hoogleeraren te Utrecht de groote scharen van jongelieden die de orthodoxe kringen hun toevertrouwden, tot predikers eener gematigde, dogmatisch weinig bepaalde, apologetisch of rhetorisch gekleurde rechtzinnigheid. Het sterkst kwam de tegenstelling met Groen uit bij den hoofdman der „ethisch-irenischen" (want een partijnaam moest er wezen), D. Chantepie de la Saussaye, lange jaren Waalsch predikant te Leiden, later bij de hollandsche gemeente te Rotterdam, de laatste 1½ jaar van zijn leven hoogleeraar te Groningen.

La Saussaye heeft zich nooit veel met politiek ingelaten; in 1857 wankelde hij tusschen Van der Brugghen en Groen. Hij was de meest principieele bestrijder van Scholten, van wiens *Leer der Hervormde Kerk* hij een

critiek leverde die zelf tot een boekdeel is uitgedijd. Meer dan eens heeft hij de „crise religieuse" zijner dagen profetisch toegelicht. A. Pierson heeft hem met Herder vergeleken, hij was echter minder humanistisch getint dan deze, en zag de tegenstelling tusschen het Godsrijk en de wereld niet minder absoluut dan Groen. Maar hij liet die scheiding niet samenvallen met die der partijen, hij achtte niet dat de moderne kritische wetenschap en de liberale ontwikkeling uit den booze waren. Zeer verschillende stroomingen ontmoetten elkander in zijn diepen geest. Hij reikte de hand aan da Costa, den profetischen Israëliet, hij gevoelde zich „issu de Calvin", het Réveil had hem tot Vinet geleid, zijn voorliefde voor Duitsche speculatie was allengs overgegaan in geestverwantschap met Duitsche theosofen, die hij dagelijks las, maar in wier omgang hij de nuchterheid van zijn Franschen geest niet verloor. Hij heeft geen stelsel nagelaten, geen standaardwerk geschreven, geen school gesticht, maar op velen, die misschien andere paden bewandelen dan hij, heeft hij een onuitwischbaren indruk gemaakt, waarvan niemand met meer liefde getuigt dan de tegenwoordige Leidsche hoogleeraar J. H. Gunning. Zoo heeft La Saussaye vele vruchtbare zaadkorrels uitgestrooid; zijn *Leerredenen* worden na 30 jaren meer gelezen dan ooit, en het blijkt wel dat deze „eenzame strijder" een man is geweest „die na zijn dood nog lang zal spreken."

Deze zoo bont geschakeerde orthodoxe kringen bleven lange jaren min of meer bijeen. Toch vertoonde zich telkens verschil van beginsel onder de broederen. Hier de richting die partij wilde vormen, „zuivere toestanden" maken, het wel gedisciplineerde leger der geloovigen ten strijde voeren tegen het ongeloof, met duidelijk omschreven doel en plan in staat en kerk bepaalde maatregelen doorzetten. Ginds zij, die een open oog hadden voor de wereldsche praktijken ook bij „geloovigen", die daarentegen wereld en maatschappij niet van waarheidskiemen verstoken achtten, en door getuigenis en prediking het Christendom als een zuurdeeg in ons volksleven wilden doen werken. De eerste richting was in veler oog de zuivere, onvervalschte; de tweede min of meer van verdacht allooi, gematigd, half.

Na het teekenen der twee groote partijen moge een terugblik volgen op de behandelde periode, die ongeveer de helft der laatste 50 jaren beslaat. Haar grens, natuurlijk niet nauwkeurig te bepalen, ligt tusschen 1870 en 1880. Dat derde kwart onzer eeuw nu ligt nog betrekkelijk niet ver achter ons. De laatste vertegenwoordigers van dat geslacht leven nog, en wij, hunne zonen, zijn in die omgeving opgevoed. Toch zijn toestanden, stemmingen, behoeften zoozeer veranderd, dat wij op dien tijd reeds eenigszins als op een historisch verleden terugzien.

In geheel Europa verkeert men onder den indruk dat het einde dezer eeuw arm is aan zelfstandige mannen, aan groote gestalten. Karakterschaarschte: daarover sprak Beets reeds in de schitterende redevoering waarmede hij het professoraat aanvaardde. Allerwege klaagt men: „la scène est vide." Hier en daar een „grand old man." De jongere geslachten zijn even knap, knapper misschien; maar het is beschavingsdressuur. Er is onstuimige drift genoeg; maar bij oproerlingen. Er is weinig kracht van wil onder de tucht van rede en geweten. Wij zijn niet arm aan ideeën, maar

wel aan de geestkracht om ze te ziften en tot geestelijk bezit te maken. Waar zijn onder ons geslacht mannen van den stempel van Da Costa, Thorbecke, Groen?

Toch zien wij niet met onverdeelde bewondering en sympathie op het pas vervlogen tijdvak terug. De mannen van dien tijd hebben de beginselen, waarvoor zij met zooveel ernst streden, niet tot het levend bezit weten te maken hunner zonen. Wij achten de vruchten van hun strijd over het geheel wrang. Zou het niet mogelijk zijn de redenen daarvan op te sporen? Want het is een dooddoener van gewijzigde omstandigheden te spreken. Ook is het geen vaste wet dat elk geslacht het werk van het onmiddellijk voorafgaande gering acht. In elk geval is het goed dat wij ons oordeel daaromtrent vestigen, al is dit nog niet het eindoordeel der geschiedenis.

Het eerst valt onze aandacht op het reeds aangeduide gemis aan wijsgeerige vastheid. Bij alle partijen ontbraken de philosophische grondslagen. Dit nu is hachelijker dan de meesten meenen. In veelbewogen tijden, wanneer nieuwe eischen van het leven en nieuwe onderzoekingen der wetenschap den geest voor vele verwarrende probleemen plaatsen, heeft de wijsbegeerte de taak — niet om die probleemen op te lossen, wat veelal onmogelijk is, maar — om aan den geest zijn evenwicht te doen bewaren of terug te geven, hem sterk te maken in de branding van den tijd, hem in staat te stellen de nieuwe kennis vruchtbaar te gebruiken. Deze taak nu heeft de wijsbegeerte dier eerste 25 jaren niet begrepen, in elk geval niet vervuld. Opzoomer scheen er aan te voldoen, zijn empirische philosophie was wel aanstonds gereed maar ook spoedig verbruikt; heden gelooven weinigen meer aan zijn methode der natuurwetenschap als het toovermiddel om orde te brengen in onze kennis. Het idealisme van Scholten was een veel dieper stelsel, maar zijn beste leerlingen gevoelden spoedig hoe moeilijk het zich aan het leven liet opdringen.

Ook na den arbeid dezer mannen is er in Nederland vrij wat gephilosopheerd, maar ieder begint weer van meet af en staat met zijn beschouwingen op zich zelf. De heilzame tucht eener philosophische opleiding der aanstaande woordvoerders en leidslieden heeft al te lang ontbroken. Dankbaar zij erkend wat latere hoogleeraren in de wijsbegeerte te dezen aanzien gedaan hebben en doen: Van der Wijck leverde voor het eerst een zielkunde; de beide van wege het Stolpiaansche legaat bekroonde boeken van Spruyt en van Heijmans, de *Inleiding tot de wijsbegeerte* van Land, mogen minder schitterend zijn en minder geruchtmakend dan de half polemische, al te theologisch gekleurde wijsgeerige werken en verhandelingen van het vorige geslacht, zij zijn veel beter geschikt om den geest voor onvastheid en verwarring te behoeden.

Ontbrak dus in dit oudere tijdvak de eenparige en vruchtbare wijsgeerige arbeid, juist daardoor waren de overtuigingen des te meer in den verkeerden zin doctrinair. Er bestaan twee typen van overtuigingen. Het eerste strak, onbuigzaam, exclusief, bij hen die zeker zijn de waarheid te bezitten en haar mogen noch willen prijsgeven of besnoeien Daartegenover meeningen die zich voor beter geven, niet meer willen zijn dan de phase der waarheid die men nu juist ziet, met levendig besef dat dwaling steeds mogelijk is en dat de meening van den tegenstander stellig recht van bestaan heeft: overtuigingen zoo sceptisch en slap, dat zij ophouden over-

tuigingen te zijn. Het oudere geslacht vertegenwoordigde het eerste type, het onze lijdt aan de tweede kwaal

Bestaat er niets boven beide vormen? Men kan volkomen zeker zijn en toch belijden „wij kennen ten deele", vast staan met een „ik kan niet anders" en toch de waarheid zelf hoog stellen boven eigen inzicht, en dat toonen door eigen inzicht gaarne haar ten offer te brengen. Wanneer tegenstanders elkander ontmoeten niet in het erkennen van enkele vage algemeenheden maar in het huldigen van een hooger beginsel, reiken zij elkander de hand, blijven tegenstanders, doch gevoelen zich in dat hoogere bondgenooten. Zoo geschiedde het in de beste dagen van het Engelsche parlement, wanneer „his majesty's most loyal opposition" zoodra een vaderlandsch belang sprak het bewind der tegenpartij steunde. Zoo wist onze Willem III Tromp te bewegen weer onder „bestevaer" de Ruyter te varen.

In elk geslacht zijn zij die zulk een zelfverloochening weten te oefenen weinigen in getal. In onzen politieken en kerkelijken strijd in die 25 jaren is er niets van te bespeuren geweest. Geen twijfel dat Groen en Thorbecke beiden Nederland lief hadden; maar dat gemeenschappelijke vaderland heeft hen nooit tot elkander gebracht. Geen twijfel dat onder de strijdende theologen mannen waren met meer dan gewone mate van waarheidsliefde; toch hebben zij nooit het gevoel gehad dat iets hen met elkander verbond.

Dit is hetgeen wij in het oudere geslacht missen, en daardoor heeft de felle strijd zoo weinig vruchten gedragen. Onmeedoogend en strak trok men de lijnen der doctrinaire overtuigingen en bracht er vaak hooge levensbelangen aan ten offer. Zoo streed men in het „fatale jaar 1864" in het Ned. Zendeling Genootschap over het optreden van Zaalberg als feestredenaar, over het al of niet tijdige van het afleggen van zekere verklaringen door de jaarvergadering, en niemand stond op om deze beuzelingen op zijde te zetten en te wijzen op het belang dat daar uitsluitend behartigd moest worden: de zending in Indië. Zoo is ook de conservatieve partij in den staat te gronde gegaan en kwijnt de evangelische (groningsche) in de kerk. De beginsels dreven naar de uitersten; dat de middenpartijen typen vertegenwoordigen, die in den volksaard en het volksleven wortelen, kwam niet in aanmerking.

Ons publiek stelde in den strijd dier dagen veel belang en verslond gretig de brochures waarin hij gevoerd werd. Het is de laatste tijd geweest — op spoedigen terugkeer bestaat weinig kans — waarin predikanten grootendeels den toon aangaven der publieke opinie. In die dagen schreven Darwin, Renan; ons publiek rilde van hunne beweringen, fragmentarisch bekend uit brochures van predikanten, die meestal deze schrijvers ook maar van hooren zeggen kenden. In die dagen verschenen de werken van Carlyle, Thackeray, Eliot; ons publiek kreeg er iets van onder de oogen in leesgezelschappen, maar zag overigens met spanning uit naar het antwoord van Ds. A. op de jongste brochure van Ds. B. De groote gebeurtenissen op het wereldtooneel in 1866 en 1870 ontroerden velen minder dan de „motie Keuchenius" of wat de Synode besluiten zou. Kan het ons verwonderen dat de reactie gekomen, en vooral voor kerkelijke quaestiën de belangstelling verflauwd is?

De brochures doen ons het leven dier periode medeleven en geven er

ons toch een scheeve voorstelling van. Zij doen ons eigenlijk onaangenaam aan. De beginselen worden er wel heftig maar gemeenlijk vrij oppervlakkig behandeld. Die vlugschriften getuigen veelal van de geprikkelde stemming hunner auteurs. Vinnige aanvallen, toelichting van eigen houding, verklaring dat men elkander de broederhand geeft of weigert: ziedaar de weinig aantrekkelijke bolster waar wij vaak nauwelijks een kern in vinden. Slechts zelden waren er modellen van polemiek bij, gelijk in 1864 de strijd tusschen Groen en Fruin, waarbij het stellig niet zacht toeging, maar waarover geen der twee geschiedschrijvers het oordeel der historie behoeft te vreezen. Maar overigens.... hoe gaarne willen wij vergeten, hoe zelfs mannen als Opzoomer en Scholten, en zoovele anderen, elkander bejegend hebben!

Toch mogen wij niet onbillijk zijn. Die hartstochtelijkheid en prikkelbaarheid hingen voor een deel samen met de toewijding aan beginselen en de kracht van overtuiging. Wij hebben dat verleerd met onze karakterlooze „waardeering," wij die, gelijk Réné Doumic het onlangs noemde, „volontiers bénisseurs" zijn. Toen echter kwam men voor de waarheid op, tijdig en ontijdig. „Maar zelden serieus": dat was het ernstigste verwijt, door Buys aan onze geheele journalistiek, zelfs de „toongevende bladen" niet gespaard [1]). Toen durfde men zulk een verwijt uitspreken, omdat men zich van eigen ernst bewust was. Daarom, hoeveel gebrekkigs aan dien strijd ook kleefde, kleinzielig was hij niet, want de woordvoerders waren „serieus", zij kwamen op voor beginselen die hun heilig waren.

Van de litteratuur werd nog niet gerept, niet alsof zij van weinig waarde ware geweest, maar omdat zij in die dagen op de geestelijke atmosfeer weinig invloed oefende. Men ging gaarne naar een lezing om een novelle van Cremer of *de Schepping* van ten Kate te hooren. Degelijke lieden lazen de romans van mevrouw Bosboom Toussaint; een kleine kring genoot van Potgieter en Alberdingk Thijm. Maar men zou verlegen wezen hieruit „geestelijke stroomingen" afteleiden. Wel komen daarvoor in aanmerking drie schrijvers die vele lezers boeiden en de gemoederen op andere banen leidden. Zij vormen den overgang tot den nieuweren tijd.

A. Pierson had eerst door Da Costa tot het Réveil daarna door Opzoomer tot het moderne kamp behoord; met zijn hart bleef hij aan die beide voorgangers zijner jeugd levenslang getrouw, al vond zijn verstand op den duur geen rust bij eenig stelsel. Hij noodde Nederland te gast aan de vele welvoorziene tafels waaraan hij zijn artistieken geest had gevoed, maar waarvan hij altijd weer was opgestaan om elders schoonheid te zoeken. Zoo wist hij zijn plooibaar talent telkens te vernieuwen, en werd de eenige groote woordvoerder der eerste 25 jaren die zich ook in de tweede volkomen te huis gevoelde.

Anders weer Busken Huet, die Nederland en de theologie voor goed had verlaten en uit den vreemde ons volk toeriep om toch de deuren wijd open te zetten voor de groote wereld-litteratuur, die ons van onze burgerlijke bekrompenheid moest genezen. Zijn vaak roekelooze, ook dikwijls schromelijk oppervlakkige litteraire kritieken hebben den gezichtskring van velen ruimer gemaakt, maar vermochten niet aan den geest heilzame leiding te geven.

---

[1]) Misverstand: *de Gids* Juli 1865.

Den breedsten kring van vereerders heeft Douwes Dekker (Multatuli) gehad, vooral onder de onrijpe jeugd en halfbeschaafden, die hij wist te boeien door den rijkdom van zijn vernuft, het opzichtige van zijn stijl die voor natuurlijk doorgaat en toch zoo rhetorisch is, en niet het minst door de vulgariteit van zijn gevoel.

Bij den overgang tot de tweede helft van ons tijdvak kan het ons niet verwonderen dat de atmosfeer een geheel andere is geworden. Het jongere geslacht in de „godsdienstlooze" scholen gevormd, onder den waan der wetenschap opgevoed en voor een groot deel van dien waan teruggekomen, brengt andere traditiën en een andere stemming mede. De toestanden zijn ingewikkeld en samengesteld. Factoren als de toeneming der bevolking, de uitbreiding van het verkeer, de ontwikkeling der industrie ontsnappen veelal aan 's menschen willekeur, en dringen de eischen van het materiëele leven op den voorgrond.

Daarenboven werken van allerwege de meest veelsoortige geestelijke invloeden. Er zijn tal van bewegingen: een onderwijzers-beweging, een vrouwen-beweging, een theosofische beweging, een onthouders-beweging, en meer andere nog; velen nemen er aan deel met hoogen ernst, maar menigeen is ook op den uitkijk of er geen nieuwe beweging te maken is, waaraan hij zijn naam kan verbinden.

En dan: hoeveel wordt er gelezen en doorbladerd, van hoeveel verspreidt de journalistiek een oppervlakkige kennis!

De gedachten en gevoelens heerschen epidemisch. Overal is er geestelijke anarchie. Onder ontwikkeling verstaat men veelal niet anders dan op de hoogte te wezen van de ideeën die juist op het tapijt zijn, zich in staat te betoonen mede te doen met hetgeen op het oogenblik in de wereld omgaat. Velen wandelen „kranig" rond, blij als zij een livrei dragen die hen wat kleedt.

Dit is wat het eerst in het oog valt. De mode, en wat de Franschen noemen „le cabotinage," de aanstellerige ijdelheid van tooneelspelers. Ernst is veel moeilijker en schijnt schaarscher geworden. Toch is hij aanwezig bij tal van mannen en vrouwen die goed en vruchtbaar werk doen en leven met hun hart. Maar de „geestelijke stroomingen" die wij in deze tweede periode waarnemen schijnen minder zuiver dan die der eerste.

Het liberalisme bestaat nog in Nederland; maar hoe ver zijn wij van den overmoed der oude dagen! De liberale ideeën hebben grootendeels teleurstelling gebracht toen zij het leven beheerschten. Daarbij komt dat het zwaartepunt van het politieke leven nu elders ligt dan 30 jaar geleden. De maatschappelijke vraagstukken hebben een wig in de liberale theorie en praktijk gedreven.

Vrijheid hadden de liberale staatslieden en economisten gepredikt, de staat onthoude zich van hetgeen zijn roeping als rechtsvereeniging te buiten gaat, *laisser-faire* is de eerste wet op maatschappelijk gebied. Toen Buys in de Koninkl. Akad. van Wetensch. het levensbericht van Vissering voorlas, constateerde hij met weemoed en bezorgdheid het verlaten van dat standpunt: men begaf zich nu op een weg waarop stilstaan onmogelijk is en waarop „mijlpalen en herkenningsteekenen" ontbreken. Aan het uiteinde van dien weg ligt een stelsel „dat de dood is voor de individueele vrijheid

„en een graf voor het beste wat onze moderne beschaving heeft gewrocht." Intusschen gaan heden ten dage de meeste liberalen half onwillig dien weg der sociale politiek op, evenmin geneigd het beginsel der individueele vrijheid prijs te geven als in staat het te redden. Men ziet in dat een socialistische staat ondenkbaar is en op een bedelaarskolonie of een gevangenis zou gelijken. Waar echter de grens is van het „uitvoerbaar socialisme," of het geraden is voorloopig langzaam daarheen koers te houden, en dan om te keeren zoodra het noodig blijkt.... wie vermag het duidelijk te zeggen?

Wat echter de liberalen zich moeilijk kunnen laten welgevallen, is dat hun overtuigingen zedelijk zooveel lager getaxeerd worden dan die hunner tegenstanders. Het is belachelijk, dat radicalen en socialisten overal in Europa zich opwerpen als de vertegenwoordigers der „zedelijke politiek"! De liberalen zijn de „bourgeois satisfaits," de egoisten, die de economisch zwakkeren onbarmhartig aan hun lot overlaten. Nu evenwel is een groote „verteedering der harten" [1]) over ons gekomen; Quack's arbeid een leven lang aan *de Socialisten* besteed, eindigt met een „kreet voor de gemeenschap."

Gemeenschapszin is het modewoord van onzen tijd. Het schijnt dat die deugd nieuw ontdekt, het schijnt ook dat het woord voor velen verstaanbaar is. Met vaderlandsliefde schijnt die „zin" weinig te maken te hebben, ook niet met christelijke barmhartigheid; meer met progressieve belastingen en landnationalisatie. De plaats van den „gemeenschapszin" in redevoeringen en courantartikelen is nog wel voor een poos verzekerd; zijn wortelen in de menschelijke natuur zijn echter evenmin blootgelegd als zijn vruchten in de samenleving gebleken.

Onder de geestelijke stroomingen te onzent vertoont zich dus ook een socialistische, die hier ter plaatse niet als theorie, als stelsel, onze aandacht bezig houden, maar alleen als gezindheid ter sprake komen moet. Ook als zoodanig nu is zij verre van eenvoudig. Er is zonder twijfel in veler „sociale gezindheid" gevoel van eigen medelijden met anderer nood, er is ook gevoel voor recht in, waarbij evenwel recht verkeerdelijk wordt opgevat als gelijkheid. Dit een en ander in het socialisme is wat een Fransch schrijver onlangs noemde „de l'évangile aigri." Maar er mengt zich niet weinig begeerlijkheid en nijd bij, en onder de beschaafde standen gemis aan overtuiging, die drijft naar de ideeën van den dag.

Het op den voorgrond treden van „sociale quaestiën" werkt steeds ontbindend op een volk. De „klassenstrijd" verscheurt de volkseenheid; de strijd niet om ideeën maar om stoffelijke goederen verlaagt het zedelijk peil. Het verschil der standen, die als de geledingen der maatschappij zich organisch samen kunnen voegen, elke stand gehecht aan eigen traditie en gewoonten, wordt dan opgelost in de demokratische waardeering alleen naar het geld. De geldzucht en genotzucht in alle standen, van de hoogste tot de laagste, kweekt de ontevredenheid en den onderlingen wrok. Zoo noopt dan de „sociale gezindheid" vele jongeren hiertegen den strijd aan te binden, door eenvoudiger levenswijs, bestrijding van weelde, onthouding van alcohol. Daardoor zal men den materialistischen geest bezweren en de

---

[1]) *A. Pierson,* Een schrede voorwaarts 1888.

verschillende kringen der maatschappij weer verbroederen. Zulke ernstige pogingen dragen er toe bij aan de sociale beweging hier en daar een zedelijk-godsdienstig karakter te geven, en doen haar in veler schatting niet weinig goed. Wie zal de studenten van Klikspaan niet verre achterstellen bij hedendaagsche academieburgers, die onthouders-vereenigingen oprichten en aan Toynbee-werk doen? Velen juichen ook over stichtingen als *Ons huis*, waar de standen met elkander zullen leeren omgaan en aan de kleine burgerij en het volk allerlei kennis van wetenschap en kunst wordt bijgebracht. Of nu de werkman den omgang en het onderwijs begeert en gebruiken kan, zooals het hem geboden wordt, met wegcijfering zoowel van zijn eigen stand als van dien der heeren en dames die zich bij hem indringen: — ziedaar een van die vragen, waarover in Engeland mrs Ward in haar Marcella toont met vrucht te hebben nagedacht. De tafereeltjes die zij teekent kunnen misschien ook ons wat leeren.

Zien wij dus de liberale partij zich niet of aarzelend bij de radicale en sociale aansluiten, haar tegenstanders hebben belangrijk aan invloed gewonnen. In de eerste plaats zijn de Roomschen met meer nadruk dan te voren in staat en maatschappij opgetreden, al zijn zij ook in aantal niet vooruitgegaan. Wij zagen reeds dat bij de verkiezingen van 1897 uitsluitend de vrees voor Rome aan de liberalen en „vooruitstrevenden" de zegepraal verschafte. Inderdaad zien vele Protestanten in elke handeling, elk optreden van Roomsche zijde, elke benoeming van een Katholiek, den zwartsten toeleg, een driestheid zonder weerga. „Wij zijn een Protestantsch land": hoort men dan, ook uit den mond van velen wier Protestantsch geloof ver te zoeken is.

Intusschen is de mate van invloed dien de Roomsche kerk in ons midden oefent alleszins verklaard en gewettigd. Zij is machtig door haar eenheid, haar organisatie, zij biedt een haven aan schipbreukelingen, zij oefent sterke bekoring op ontredderde gemoederen die behoefte hebben aan geestelijke voogdij. Haar prestige is nog belangrijk vermeerderd doordat uit haar midden mannen zijn opgestaan van groot talent, kunstenaars wier gebouwen elken dag tot het geheele volk, dichters wier zangen tot vele gemoederen spreken. Naar buiten valt de gestalte van Schaepman het meest in het oog. Hij trekt aan en stoot af door de macht van zijn woord; zijn poëzie vol gloed verheerlijkt wel dikwijls den paus maar slaat toch ook vaak een Nederlandschen toon aan, zoodat onder de Vaderlandsche dichters zijn plaats verzekerd is tusschen da Costa en ten Kate. In de Staatkunde is hij een man van grooten invloed, wel niet leider der katholieke partij maar toch, ook waar hij eigen wegen bewandelt, een trouw zoon zijner kerk.

Met de Roomschen verbonden bij de stembus en in de Tweede Kamer is de antirevolutionaire partij. Onder haar aristokratischen léidsman Groen telde zij haar aanhangers slechts bij honderden, en in het parlement bij enkelen; zijn demokratische opvolger A. Kuyper heeft haar in den lande georganiseerd, tot krachtige actie aangevoerd, tot groote macht, zelfs reeds aan het bewind gebracht. Wanneer men hetgeen dit talentvol en energiek partijhoofd tot stand heeft gebracht, vergelijkt met zijn grootsche plannen, dan kan men van mislukking spreken. Zijn partij kan alleen in verbond

met de Róomsche macht ontwikkelen; zijn toeleg om de Nederl. Herv. kerk hetzij uiteen te doen spatten hetzij in bezit te nemen is uitgeloopen op de stichting der „doleerende" kerken, een tweede afscheiding die zich met de eerste heeft vereenigd; zijn Vrije Universiteit bestaat uit één enkele, weinig voltallige faculteit en de fragmenten van twee andere. Deze bouwmeester zorgt altijd eerst voor den opzichtigen gevel, waaraan het huis dat er achter staat niet altoos beantwoordt. Toch is deze journalist, agitator, kamerlid, hoogleeraar een machtig man in Nederland. Geen partijhoofd beschikt over gedweeër volgers. Hij weet hoe men spelen moet op het „klavier der volksconciëntie", hoe men op de verbeelding werkt en de geestdrift wakker houdt, nu door een indrukwekkend volkspetitionement, dan door een „aanval op Seinpost", jaarlijks door een gewichtige „deputaten-vergadering". Nu eens is hij de ook door tegenstanders met het „eere-saluut" begroete, gevierde vertegenwoordiger der pers, dan de geleerde die een lijvige theologische encyclopedie schrijft, dan weer de vinnige kerkelijke en politieke kampioen. Tot den strijd wil hij soms alle belijders van Christus rondom zijn standaard vereenigen, straks zijn alleen de zuiver gereformeerden de ware broeders met uitwerping van „ethischen" en andere ontrouwen, of wel hij voert de keurbende der „gauche" aan tegen de „mannen met dubbele namen" verdacht van conservatisme. Met enkele anderen (o. a. den schrijver die zich L. van Deyssel en ook A. J. noemt) veroorlooft hij zich de abnormale weelde van meer dan één stijl: den zoetelijken, van „honig uit den rotssteen", den vlijmenden der „driestarren", den majestueus breeden der groote redevoeringen, waarin de pronkende leuzen worden uitgegeven van „soevereiniteit in eigen kring", „verflauwing der grenzen". Behalve door dit alles heeft Kuyper invloed door den fellen haat dien hij inboezemt, en die bij velen een monomaan karakter heeft aangenomen.

Sedert de „doleantie" is de kerkelijke strijd grootendeels gestaakt, doch niet de politieke. Vooral onder leiding van A. W. Bronsveld, wiens *Stemmen voor Waarheid en Vrede* met haar maandelijksche „kroniek" een zeer invloedrijk orgaan zijn, hebben velen aan de rechterzijde het partijverband met de antirevolutionairen, waarvan zij langen tijd de achterhoede vormden, verbroken, om eerst als achterhoede der liberalen, onlangs als „christelijk-historische" partij, vooral door den invloed van predikanten, bij de verkiezingen sedert jaren een niet onbelangrijk gewicht in de schaal te leggen. Deze partij is nog aan het opkomen; of zij eigen politieke gedachten bezit, of zij vermag voort te bouwen op die van Van der Brugghen, zal nog moeten blijken. Zij leeft tot nog toe grootendeels van haar strijd tegen Rome en tegen Kuyper. Zij leeft echter ook van de overtuiging dat belijdenis en prediking des Evangelies door den politieken partijdwang schade leden. Kon zij er in slagen aan het beginsel van christelijke vrijheid een inhoud te geven naar de behoeften van ons volk, dan zou zij een zegenrijke toekomst kunnen hebben. Zulk een inhoud vindt men echter niet toevallig onder een politieke improvisatie.

Noch met het publieke leven noch met godsdienstige overtuigingen bemoeit zich de nieuwe richting, die sedert 1880 in onze letterkunde is op-

gekomen. Haar artistieke waarde te bepalen, haar verband met Fransche „naturalisten", „decadenten", „symbolisten" op te sporen, behoort tot de geschiedenis der letterkunde. Dat een revolutie in de litteratuur met een richting in het leven samenhangt, mag evenwel bij de beschrijving der geestelijke stroomingen niet vergeten worden.

Het revolutionaire nu dezer richting blijkt reeds uit het met alle regelen spottende taalgebruik van ettelijke schrijvers in de *Nieuwe Gids*, vooral echter uit het hartstochtelijk en onophoudelijk hoonen van het nietige, het conventioneele, het matte, het onechte van de hollandsche litteratuur onzer eeuw. Door dat geniale schelden zien velen ten onrechte voorbij, dat de beweging toch volstrekt niet uitsluitend revolutionair, en ook niet antinationaal is, dat integendeel deze jongeren wel degelijk de klassieke schrijvers uit onzen grooten tijd kennen en vereeren, dat zij onze taal (hoe vreemd zij ook met haar omspringen) liefhebben en aan onze litteratuur en door onze litteratuur aan ons volk een grootsche toekomst willen bereiden. Het moet worden een hooge en groote „passiegroei in het lage land", tot roem van Holland. Want kunst; Huet had het reeds gezien en zij zullen het waar maken; is bovenal passie. Wat hebben de „lieden van stemming en de lieden van dierlijkheid" met „de *gedachte* in de kunst" te maken?

Wij moeten dus niet naar gedachten zoeken in deze litteratuur, maar wel de stemming beschrijven, indien dat zonder „gedachte" mogelijk is. Die stemming nu is allereerst een artistieke. De kunst is de hoogste levenszaak, niet een liefhebberij voor heeren en dames. Voor *het woord* hebben sommigen dezer schrijvers een mystieke vereering. In schitterende bladzijden verheerlijkt van Deyssel het proza en Kloos de poëzie.

En dan spreekt uit de producten dezer school een „intens", een toomeloos levensgevoel. Alles is nieuw geworden. Deze schrijvers maken zich los van de „burgelijke poëzie", en over 't geheel van al de idealen der „heerschende maar ondergaande klasse." Zoo gevoelen enkelen zich met sociaal-demokraten min of meer verwant, maar zij bedoelen toch iets anders. Voor het meerendeel hunner is ook het Christendom dood, de „komende mensch" zal „de koning der vreugde" zijn, niet de „vaalbleeke Christus aan het kruis". Daarmede echter willen zij geen afstand doen van intuïtief erkennen van „Gods essentie", waarvan Gorter getuigt op een wijze waarin wij den vertaler van Spinoza herkennen.

Overigens zijn de schrijvers die het meest door het groote publiek gelezen worden niet de meest echte vertegenwoordigers der nieuwe richting. Couperus behoort maar half tot den kring; zelfs heeft *de Gids* (de oude), die zoo gaarne wat meê zou doen zonder dat het recht lukken wil, hem aanvaard. Couperus schildert de ellende van het willenloos, ontzenuwd geslacht zonder een kracht te kennen die daarboven verheft. Zijn beide jongste werken kondigen echter een nieuwe ader in zijn talent aan. De tweede der nieuwe schrijvers die naar buiten werkt is Van Eeden, wiens pantheïstische mystiek (men kan ook van theosophie spreken) het meest aanleiding geeft om een philosophischen inhoud in de nieuwste litteratuur te vinden. Ingewijden beschouwen Van Eeden echter als den schrijver die den toegang tot het binnenste heiligdom niet ontsluit, hij moet de schare voorbereiden tot het hooger genot der *Sonetten* van Kloos, Verzen van Gorter en proza van Van Deyssel.

De nieuwe richting is in zoover de heerschende geworden, dat vijf of zes schrijvers en dichters van meer dan alledaagsch talent haar volgen, en dat Nederland, behalve wat deze vijf of zes geleverd hebben, in de laatste 20 jaren geen noemenswaardige litteratuur bezit. Toch kan men deze nieuwe letterkunde niet populair noemen. Zij eischt in haar lezers zekere artistieke ontwikkeling. De orakeltaal harer woordvoerders wekt vaak den lachlust op. Bovenal komt zij veelal in botsing met gewoonten en begrippen bij ons, gelukkig, nog inheemsch. Men zal den Nederlander niet zoo spoedig overtuigen dat het zoo verwerpelijk is een braaf mensch te wezen, en dat waar „emotie" spreekt plicht zwijgen mag.

Toch oefent de „Nieuwe-Gids-richting" invloed ook buiten de kring van hen die er toe behooren. Men weet nu eenmaal dat het *de* richting is van den dag, en men wil niet achterblijven. Het is der moeite waard om bij te wonen hoe de heer A. of mevrouw B. willen toonen dat zij „begrijpen" (meest het werk van eergisteren, door de toongevers reeds als „onecht" veroordeeld), en den smadelijken glimlach te zien waarmede een ingewijde die toevallig in het gezelschap is, deze zielige pogingen gadeslaat.

In al het voorgaande is er zoo dikwijls, zoo uitsluitend gewag gemaakt van het breken met traditiën, het inslaan van nieuwe wegen, dat het verwonderen kan te hooren van conservatieve neigingen in ons volk. De liberale, de antirevolutionaire, de demokratische, de radicale, de nieuwe-kunststroomingen: — laten zij nog terrein over voor conservatieve geestesrichting?

Hoe vreemd het ook schijne, die vraag is stellig bevestigend te beantwoorden. Een groot deel van ons volk houdt van vooruitgang, maar in burgerlijken braven zin Zeer velen blijven aan kerk en godsdienst gehecht. Het aristokratische gevoel, dat aan het historische, de traditie, stand en kring, huis en woonplaats verkleefd blijft, is door het luide geroep der demokraten nog niet uitgestorven. In weerwil van het verbazend groote verkeer dat de verschillen afslijpt, leeft het provincialisme nog, en vertoonen zelfs de steden van Holland, die zoo dicht bij elkander liggen, ieder een eigen type. Trots de koffiehuizen, de pleziertreinen, de clubs, de „bonden", de tallooze vergaderingen, congressen en tentoonstellingen, bestaat er nog huiselijkheid; wij vieren nog oud-hollandsch onze jaardagen, St. Nicolaas en Oudejaarsavond, ook de „familiedagen" van het vorige geslacht zijn nog niet in onbruik geraakt. De poëzie die ten slotte nog het meest onder ons leeft is die der versmade „onder-onsjes", die aan echt Hollandsche gevoelens een ware uitdrukking gaven, en die door de „groote" litteratuur van later dagen nog niet uit de harten zijn gebannen.

Hoe vast geworteld zulke conservatieve gevoelens en gewoonten zijn en welke zedelijke kracht zij vertegenwoordigen, kan natuurlijk niemand bepalen. Het is onmogelijk als met een thermometer het leven der volksziel op te nemen. Welke beginselen leven het diepst in de harten? Wat bezit ons volk nog voor houvast? Hoever zijn de overtuigingen ondermijnd? Niemand onzer weet het. Het is opmerkelijk hoe vaak — en nog opmerkelijker hoe betrekkelijk kalm — verzekerd wordt dat groote omkee, ringen, vreeselijke schokken aanstaande zijn, dat wij op een vulkaan leven-

dat het water tot boven aan den dijk staat. Dergelijke uitspraken gaan langzamerhand behooren tot den gereeden rhetorischen voorraad. Gelooft men het werkelijk? En, indien men het gelooft, acht men het dan een waardige, een verstandige, een vergefelijke houding de katastrophe slap berustend af te wachten?

De „malaise", hier gelijk elders, laat zich niet loochenen. Hij komt voort uit de uitbreiding der maatschappij, uit de toenemende zucht naar weelde en genot, maar vooral uit geestelijke oorzaken. De idealen van het vorige geslacht zijn voor een goed deel bereikt, maar hebben teleurgesteld. Wij hebben ontwikkeling, wij hebben vrijheid, wij hebben welvaart, wij hebben kiesrecht; maar nu vraagt men allerwege: *wat* hebben wij aan dat alles? Het is of de blijdschap van ons geweken is. Als wij door de vreugdelooze straten onzer nieuwe wijken wandelen, met den „revolutiebouw" der slecht getimmerde, zwaar verhypothekeerde huizen, dan gevoelen wij ons beklemd.

Veler overtuigingen zijn geschokt De vaste grondslagen van het leven: *God, eigendom, familie* zijn al te veel op populariseerende wijze voor een onrijp publiek als *probleemen* behandeld. De universitaire opleiding maakt velen sceptisch. Wij zien met bezorgheid dat theologanten, die in Bijbel en Christendom alleen de ingewikkelde kritische questiën hebben leeren zien, nu met mystiek, ascese, sociale gezindheid de leegte van hun agnosticisme aanvullen. Wat zal er van de staatkunde en de rechtspraak worden, indien de „juristen der 20e eeuw" geen anderen maatstaf voor het recht leeren kennen dan de „wisselende behoeften der maatschappij"?

Zoò staan wij vragend „ op den drempel der 20e eeuw". Zal de groote revolutie komen reeds zoo dikwijls aangekondigd? De geschiedenis antwoordt op die vraag door ons de voorwaarden te leeren kennen voor het uitbreken van revolutiën. Wanneer een krachtig leven de belemmeringen verbreekt die het gevangen houden; of wanneer materieele nood en ondermijnde overtuigingen elkander ontmoeten en de overhand krijgen, dan staat een omwenteling voor de deur. Zullen deze factoren te onzent samentreffen? Dat hangt stellig grootendeels af van de toestanden bij onze machtiger naburen. Inmiddels is het even gevaarlijk zich te wiegelen in valsche gerustheid als telkens loos alarm te maken.

Het is ontnuchterend te bedenken dat ook 50 jaar geleden, in 1848, velen meenden dat alles 't onderst boven zou gaan. De voortgang der beschaving schijnt een zekere behoefte aan groote woorden mede te brengen. Intusschen zijn woorden, al zijn zij hol en leeg, niet onschadelijk.

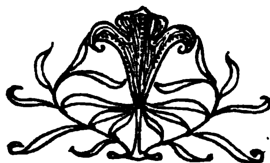
De ernst der tijden die wij beleven dringt ons om onze geestelijke hulpmiddelen te monsteren. Bij velen bestaan die in een vaag geloof aan den „vooruitgang der menschheid"; bij anderen in kalme, dagelijksche plichtsbetrachting; bij ware Christenen in het geloof aan den levenden God die regeert en wiens wegen oordeel en verlossing brengen.

Gelijk gezegd: het *facit* laat zich niet opmaken. Bij onze berekeningen kunnen wij echter niet zwijgen van een schadepost, dien wij ons geheele tijdvak door gevoeld hebben: het gemis aan levendig besef onzer nationale eenheid, aan groote gemeenschappelijke vaderlandsche belangen. Men tracht zulke belangen kunstmatig te maken: schoolwet, dienstplicht, kiesrecht, komen met min of meer reden daarvoor in aanmerking; maar dit alles

verdeelt meer dan het vereenigt. In 1863 is het 50jarig feest onzer onafhankelijkheid luisterrijk gevierd; het monument te 's Gravenhage getuigt het; maar onze groote gedenkdagen van „voor 300 jaren" wekten weinig geestdrift. In werkdadige belangstelling voor onze Transvaalsche stamgenooten heeft men een verjongend bad gezocht voor ons Vaderlandsch gevoel; maar dit verre belang is slechts in enkele kringen levendig behartigd. Schier alles scheidt de zonen van hetzelfde vaderland, weinig bindt hen samen.

Toch ontbreekt gelukkig niet wat ons vereenigt. „Een christen en een Nederlander" noemde Beets zichzelf. Welnu het Christendom vereenigt. Hoe vaak ook verloochend, hoe verschillend ook opgevat: het Christendom is toch niet voornamelijk een twistappel maar een band der eenheid. Het verbindt de menschen onderling, het brengt de standen tot elkander, het geeft aan het nationale gevoel wijding en diepte. Voor ons heerlijk „Wilhelmuslied" hebben wij toch nog meer dan aesthetische voorliefde. Hoe klinkt daar de christelijke en de Nederlandsche toon! Als wij dat zeggen gevoelen wij hoe ook Oranje vereenigt. Onder de Republiek was Oranje nog vaak een partijnaam, onder het koningschap niet meer. Alle partijen scharen zich om de vaan van Oranje. Met het oog op onze jonge Koningin, die wij straks zullen huldigen, en met het oog op ons dierbaar Vaderland herhalen wij het oude lied:

Mijn schilt ende betrouwen
Sijt ghij, o Godt mijn Heer,
Op u soo wil ick bouwen,
Verlaat mij nimmermeer.

XVI

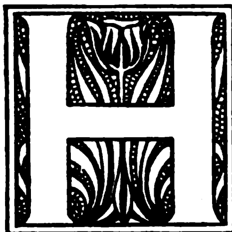
DE TOEKOMST

DOOR

Dr. P. H. RITTER.

Nihil rerum mortalium tam instabile ac fluxum est quam potentia non sua vi nixa.

GOETHE.

et peinzen over de toekomst kan evenzeer de betrachting zijn van een duren plicht als een toegeven aan de zucht tot ijdele bespiegeling. „Hoe lang nog" — zoo vraagt de jongeling, vrij spel latend aan zijne ontluikende phantasie — „hoelang nog zal de huidige europeesche beschaving bestaan? Hoelang nog zullen er tusschen het uralisch gebergte en den atlantischen oceaan kunsten worden beoefend en wetenschappen gekweekt, fabrieken worden gedreven en akkers worden bebouwd, parlementen vergaderen en ministeries aan het bewind komen en weder aftreden? Zullen — zoo gaat hij voort — zullen eenmaal, en zoo ja: wanneer, Londen en Petersburg, Berlijn en Parijs, Amsterdam en Weenen het lot ondergaan van Babel en Ninive, van Ecbatana en Thebe, van Tyrus en Sidon? Indien ja, door welke kracht zal het geschieden? Zal de verwoesting, als zij komt, gebracht worden door klassenhaat of door rassenhaat? Zal de massa, van klassen-fanatisme bevangen, uit petroleum geboren vlammen voeden met de werken van het genie, de maatschappij te niet doen in vuur en in bloed? Of zal de rassenhaat den haat der „onterfden" vóór zijn, de buitenlandsche eerder uitbarsten dan de binnenlandsche krijg? „Avond vóór eene nog nooit aanschouwde revolutie" heeft een

staatsman onzen tijd genoemd. Zal deze voorspelling te niet worden gedaan wijl eerder nog dan zij Hamerling's visioen in vervulling kwam en met de vernielingsmiddelen, in hare eigene laboratoria uitgedacht, de europeesche beschaving werd verwoest door millioenen bij millioenen, die zich op elkander stortten onder het uitschreien van een waanzinnig

„Auf zu den Waffen! Blöder Germane, Armer Barbar dort über dem Rhein!
Wir sind's, die lenken Europas Geschicke, Herrscher der Welt muss der Franke sein!

Auf zu den Waffen! Wahnwitziger Franke, Windiger Fant dort über dem Rhein!
Wir sind's, die wägen Europas Geschicke, Herrscher der Welt muss der Deutsche sein!

Auf zu den Waffen! Romane, Germane, Wir sind der Koloss und ihr seid klein!
In uns ruhn künftig Europas Geschicke, Herrscher der Welt muss der Slave sein!"?

Of zal, nóg eerder, het einde komen uit andere werelddeelen? Uit Amerika, uit China en Japan, uit Indië? Zullen de volken van Europa te gronde worden geconcurreerd door de volken daarginds? Zijn niet de afstanden omgekeerd evenredig aan de snelheid van het vervoer en hoe groot zal die snelheid des vervoers tusschen de andere werelddeelen en Europa wel zijn binnen vijftig, binnen twintig, binnen tien jaren? Wat zal er overblijven van Europa's landbouw en industrie, wanneer de schatten, door den rijken bodem daarginds geleverd, wanneer de producten door den arbeid van de millioenen daarginds — hoe groot is hun aantal en hoe gering zijn hunne behoeften! — tegen een in Europa veracht loon voortgebracht, tengevolge van vermeld vervoer worden voortgebracht en geleverd zoo goed als onder onze oogen? Deze en dergelijke vragen komen wel eens op, maar onverstandig wie den lust om te zoeken naar een antwoord niet wederstaat. Door te dringen in het verschiet is den mensch niet vergund. Waardiger dan wanneer hij de hand uitsteekt naar de zegelen, waarmede dit boek is gesloten, handelt hij wanneer hij zijne onbekendheid aangaande den dag van morgen leert beschouwen als eene wijze beschikking. Dat hij uitging, niet wetend waarheen, is niet zonder reden opgeteekend als eene van de schoonste karaktertrekken eens aartsvaders.

Maar er is nog een ander bepeinzen van de toekomst. Drijven wij ook als een stroohalm op den vloed des tijds, ook een stroohalm biedt weerstand, en gaat niet de mensch, dewijl hij een zelfbewust wezen is, een stroohalm in weerstandskracht verre te boven? Van de vraag nu, waarin zijn weerstandsvermogen bestaat, mag niemand zich ontheven achten. Laten ze komen, de omkeering en de verwoesting: wat er komt hebben wij te aanvaarden. Maar ze mogen niet komen door onze schuld. Product van een ongekend aantal factoren, ontsnapt de toekomst aan alle menschelijke berekening. Maar elke menschelijke handeling is dier factoren een, reden waarom diezelfde onbekende toekomst nooit mag ophouden onze gedachten te vervullen en oogpunt tevens waaruit zij moet worden beschouwd. Wie in dezen zin nooit aan de toekomst denkt is zedelijk krank. Wie de kalmte, onmisbaar voor een onverdeeld genieten van het heden, ontleenen aan de overweging, dat, komt de zondvloed, hij eerst komen zal na hen, die staan schuldig aan landverraad. Aan toekomst-phantasieën verspilt geen verstandig man zijn kostbaren tijd. Evenmin vergeet, wie nog eenig zedelijk besef bezit, dat

hetgeen worden zal besloten ligt in het heden. Elke eeuw oogst, wat aan den akker des tijds werd toevertrouwd door hare voorgangster. De zonden der vaderen worden bezocht aan de kinderen — geen waarheid meer bestreden, nochtans geen waarheid inniger waarheid dan deze. Van niemand wordt het onmogelijke gevraagd — maar wie er prijs op stelt waardig te leven en rustig te kunnen sterven, die sta voor zijn deel rein tegenover wat er komen zal na hem.

Dit nu hebben het nadenken en de ervaring der leidslieden ons overgeleverd, dat er niets zoo wankel staat in de wereld als aanzien niet gedragen door eene daaraan beantwoordende beteekenis; als vorm zonder inhoud; als naam zonder daad; als gestalte zonder gehalte. Traditiën kunnen voor eenigen tijd onverdiende reputatiën, onrechtmatige bevoegdheden, ongegronde rechten op eerbied in stand houden, maar niet langer dan voor eenigen tijd. De eerste de beste storm vaagt ze allen weg als uitgebrand vuurwerk, alleen overlatende wat nog bestaanskracht overhield in zichzelf. Dat er raadselen zijn in de wereld is voor twijfel niet vatbaar. Van onverdiend leed zijn wij iederen dag getuige en van onbegrepen en onbegrijpelijke smarten is het leven vol. Eene zedelijke wereldorde is niet zoo zeer vrucht onzer ervaring als wel voorwerp van ons geloof. Toch wordt zij ook wel ervaren. Zicht- en tastbaar immers is eene zedelijke wereldorde in de hachelijkheid van alle onverdiend aanzien. Ervaren wordt zij in de folteringen, in stilte ondergaan door ieder, wiens geestelijke en zedelijke krachten te kort schieten tegenover de eischen der bevoegdheid, hem door de menschen toegekend en door hemzelf niet afgewezen. Dagelijks en in ieders nabijheid wordt zij bewezen, gelijk zij bewezen werd in de tijden, die achter ons liggen, door den val van personen en zaken, van staten en volkeren, van verbonden en wereldrijken, die geen bestaanskracht hadden in zichzelf. En deze stelling gaat ook door in positieven zin. Er zijn daemonische machten, er is tegenwerking en miskenning, dom vooroordeel, boosaardig welbehagen in het bederven van wat goed is, ruw geweld van opgezweepte hartstochten; maar genomen in het algemeen en gezien over een groot tijdsbestek bijten deze allen de tanden stomp op wat in zichzelf goed is. Soms wordt het massief goede wel door de boosheid overmocht, maar wanneer het geschiedt, dan teekent de boosheid daarmede minstgenomen toch haar eigen doodvonnis, terwijl het goede in zijn bezwijken zegeviert. Wie wenscht na te denken over de toekomst kiest een veiligen weg, als hij een onderzoek instelt naar de eischen, die uit deze twee stellingen voortvloeien voor de vijf sferen des levens, dat is, als hij met die stellingen voor oogen nadenkt over den individu, het huisgezin, de maatschappij, de kerk en den staat.

De kleinste levenssfeer is die van den individu. Wij kunnen afdalen van de menschheid tot het volk, van volk tot provincie, van provincie tot gemeente, van gemeente tot gezin, maar dan komen wij aan de sfeer, met welke de verdeeling eindigt: de sfeer van den ondeelige, den individu. Wij laten den strijd van den dag rusten of de soort moet worden opgeofferd aan den individu dan wel de individu aan de soort. De menschheid leeft nu eenmaal in de afzonderlijke menschen en hetzij men zich richt tot de soort hetzij tot de enkelen, in beide gevallen zijn het individuën,

met welke men zich bezig houdt. Geen bestaan nu is er voor den individu duldeloozer, althans zoolang er nog een schaduw van fierheid in hem is, dan een bestaan bij de gratie van anderen. Nu werd in de laatste vijftig jaar de bevolking van Nederland elk kwartier uurs met een burger of burgeres vermeerderd. Een kind kan uitrekenen hoe lang dit nog zoo kan voortgaan, de Zuiderzee als drooggemalen en alle heide als ontgonnen bij de oppervlakte van den bodem medegerekend. Wij zijn nog niet zoo ver: er is nog veel heidegrond woest en lustig varen nog de booten tusschen Enkhuizen en Stavoren. Toch zou zulk eene berekening haar nut hebben, want zij zou herinneren aan de wet, dat er weldra een te kort is, wanneer aan eene tafel voortdurend maar nieuwe gasten en niet voortdurend ook nieuwe spijzen komen, de aandacht vestigen op de noodzakelijkheid om dan nieuwe spijzen te halen uit den kelder, of zoo die is uitgeput, van buitenaf. De nu gesloten halve eeuw heeft zich gekenmerkt door uitbreiding van de welvaart in steeds dieper lagen des volks. De toeneming der bevolking, waarop wij wezen, is een goed teeken. Maar nu zijn er dan ook honderd sollicitanten naar ééne betrekking. Waar blijven de negen-en-negentig? Van de kruizen, die een minister te dragen heeft, is het begeven van eene opengekomene plaats het zwaarste.

Een nieuw woord is bezig in te dringen in de nederlandsche taal: het woord „altruïsme". Tegenstelling van „egoïsme," beteekent het: leven voor anderen. Er zij vreugde over het feit, dat dit altruïsme voortdurend meer teekenen van leven geeft. Maar wie nu het altruïsme van anderen opneemt ònder de factoren van eigen bestaan, die maakt eene ernstige fout. Daarentegen is de oude raad, dat een mensch de noodige hulp liefst bij zichzelf moet zoeken, nog niet versleten. Aan de overbevolking der aarde zijn wij nog niet toe: de overbevolking is alleen maar plaatselijk, zeggen de geleerden. Andere geleerden deelen mede, dat er omtrent emigratie in de eerste honderd jaren nog geen verstandig woord te zeggen valt. Dat het eerste waar is, wordt door de negen-en-negentig ondervonden. Dat het tweede waar is zou hen moedeloos kunnen maken. Liever ontspringe uit de wrijving dezer twee naar elkander toe wentelende steenen de vonk van de vinding. Het is nu eenmaal niet genoeg, dat een mensch werken kan en werken wil, hij moet ook nog een markt zoeken voor zijn waren. Vroeg op, in alles stipt, in niets te laat, weinig behoeften, het hoofd koel en bij de zaak, geen vergissingen, geen opzien tegen eerlijk werk al is het nederig en zwaar, trouw ook in het geringste, is er geen plaats in eigen land dan een plaats gezocht in den vreemde en op den voor-de-hand-liggenden plicht zich geworpen als een tijger op zijn prooi — door dezulken, zoo wordt beweerd, is er op de wereld nog wel een bestaan te vinden, voor hetwelk zij geen sterveling behoeven te danken. Maar het vinden van zulk een bestaan is een plicht ook voor wie leven van de renten der hun nagelaten bezittingen, ook voor wie een voorsprong hebben te danken aan den goeden naam huns vaders. Ook deze zullen wel doen zich voortdurend te herinneren, dat slechts een op eigen kracht berustend bestaan eene verzekering is voor de toekomst. Wie niet verzorgt wat hij heeft, verliest het. Niet verzorgde aanleg verbleekt, een niet verzorgde akker wordt een wildernis, niet verzorgd kapitaal brokkelt af, een niet verzorgde geërfde goede naam wordt

een aanklacht. De vreeselijke wet der atrophie, door de natuurwijsgeeren ontdekt, werkt ook in het leven van den individu en legt hem de verplichting op, wil hij eene erfenis de zijne noemen, haar dan door arbeid ten tweede male te veroveren. Wie wat hij heeft niet in dienst stelt van een zedelijk doel, diens gehalte is niet in overeenstemming met zijn gestalte. In de toekomst ligt zijn val. Kortom, hoe wij de zaak van den individu keeren of wenden, het eind der redeneering is altijd weer, dat hij aangewezen is op zichzelf en dat zijne zekerheid omtrent den dag van morgen opgesloten ligt in zijne waarde op den dag van heden.

Menschenwaarde — om der wille van hare erkenning en opdat zij steeds hooger zou worden aangeslagen is de geschiedenis der menschheid des strijdens vol geweest. Dit is de brug, die het socialisme verbindt met het Christendom, dat beiden vollen nadruk leggen op de waarde van den individu. Als een hymne uit statige orgelbuizen klinkt ons uit de Evangeliën toe: „van u zijn zelfs al de haren des hoofds geteld." Gewoonlijk staan, wie een slecht beginsel hebben, zelf er boven, en wie een goed beginsel hebben, zelf er beneden. Op den laatsten van deze twee regels hebben de christenen geene uitzondering gemaakt. Maar daardoor is hun beginsel niet aangetast. Edel is 's menschen natuur, kostelijk zijn aanleg, verheven zijn wezen. Even ver staat hij boven het dier als de geschiedenis der beschaving boven de natuurlijke historie. „Geweten en gevoel, bewustzijn van een hooger doel en drang naar beter dingen," zijn ook in den minst begaafde althans in kiem voorhanden. De halve eeuw, thans gesloten, zag ook in Nederland de waarde van den individu hooger aanslaan. Noemen wij de afschaffing der slavernij, waartoe Willem III in 1862 het besluit teekende, dan bevinden wij ons op deze lijn. Hoe hooger de waarde van den individu wordt aangeslagen, hoe hooger het peil is der beschaving. Maar wederom, wie onder de factoren van zijn bestaan de waarde mederekent, door anderen daaraan toegekend, maakt eene foutieve rekening. Beter is het te bouwen op de waarde, die men hééft. „Ik heb mijn zaak op niets gesteld," zong Göthe. Wie zijn zaak op niets van anderen stelt, maar op de waarde, die hij door onafgebroken arbeid en een edel gemoedsbestaan inderdaad bezit, die is op den goeden weg. De erkenning van anderen komt dan ook wel, en te eerder, naarmate men er zich minder moeite voor geeft. Wie een ander middel begeert te weten om met eere door de wereld te komen, late deze bladzijden verder ongelezen. Wij voor ons kennen geen anderen weg, dan dien van smart en arbeid.

De kleinste uit individuën samengestelde kring is het huisgezin, een samenleven van menschen zóó verheven van karakter, dat het als de inrichting wordt beschouwd, waarin maatschappij, staat en menschheid hun voorbeeld hebben te zien. De uitnemendste eeretitel voor een vorst is „vader" des vaderlands, voor eene vorstin „moeder" van haar volk. In het bekende: gij zijt allen „broeders", heeft de moraal haar schitterendst ideaal uitgesproken. De geschiedenis der godsdiensten maakt ons bekend met vele namen, door den zoekenden en tastenden mensch gegeven aan het Opperwezen, maar hoog boven alle namen rijst het onze „Vader" uit. En inniger is de betrekking tusschen den mensch en zijn God niet weergegeven, dan in het: „kinderen" Gods. Zoo heeft de mensch van het

beste en heiligste dat hij bezit, van zijn zedelijk ideaal en zijne betrekking tot den Oneindige het afbeeldsel gevonden in den kleinen kring van het gezin. Dat gezin is gebouwd op het monogamische huwelijk, zedelijke instelling, door welke in de eerste plaats de vrouw wordt beschermd en geëerd. Te huwen moge den man niet kunnen worden opgelegd als een plicht, het moge begrijpelijk zijn dat èen Kant, een Leibniz, geen huwelijk verkozen dan een met de wetenschap, dit neemt niet weg dat het huwelijk is een zedelijke steun, een prikkel tot arbeid, eene macht, meer beschavend dan de geheele cultuur, jeugd en belangstelling in het leven bewarend tot in hoogen ouderdom, ja tot aan het einde des levens. Over de toekomst te schrijven en niet over het huisgezin, staat gelijk met te spreken over den boom en niet over zijn wortels, want in de huiskamers der gezinnen wordt de toekomst des volks voorbereid.

Geen gestalte zonder gehalte, of de toekomst is hachelijk. En nu leert de huwelijks-statistiek, dat er van elke duizend mannen, die in de jaren '85 tot '96 huwden, er 308 nog geen 25 jaren hadden bereikt. Er is geen groote kennis van de toestanden toe noodig, om te gissen hoe weinigen van die 308 huwelijken aanvingen zonder schuld, en om zich voor te stellen wat er moet worden van een huwelijk, dat reeds aanving met te leunen op anderen. Even hachelijk staat het met huwelijken, gesloten uit overwegingen buiten het eenig ware motief. 's Lands toekomst hangt af van den ernst, waarmede dit gewichtigste aller verbonden behandeld wordt. Dit mag althans met vreugde worden getuigd, dat in de laatste jaren bij velen de dag des huwelijks tevens was de dag, waarop de man een contract sloot, door hetwelk de toekomst zijner vrouw in geval van zijn overlijden niet geheel onverzekerd zou zijn. Dat dit een zedelijke eisch is, moge meer en meer in het bewustzijn van ons volk worden opgenomen. En dit voornamelijk voor de vrouw, maar toch voor haar niet alleen. Geen beginsel dient dieper te zinken in het hart van een volk, gelijk in dat van den individu, dan het beginsel van voorzorg. Geeft de vader daarvan het voorbeeld, dan dringt het zonder dat woorden noodig zijn in de harten ook der kinderen Der kinderen — hoop der toekomst. Hoe zullen wij onze kinderen pantseren voor den strijd des levens? In zijne „Reden an die deutsche Nation" zegt Fichte, dat de opvoeding den wil van het kind zóó moet vormen, dat men er zich voortaan op verlaten kan; dat wie nog door zichzelf en door anderen vermaand moet worden om het goede te willen, nog geen beslisten en vaardigen wil bezit; dat een vasten wil te hebben beteekent: wat men wil te willen voor alle eeuwigheid; en dat zulk een vasten en feilloozen wil in den mensch te wekken, het doel der opvoeding moet zijn. Hoe is dat doel te bereiken? Dat het kind zijne ouders gehoorzamen zou, is voorgeschreven door den staat en door de godsdienst en wie van die voorschriften een haar breedte zou willen afdoen, zou meer doen dan hij zich wel bewust is. Toch staat het hachelijk met de opvoeding, wanneer zij alleen aan uitwendige wetten hare kracht ontleent. Den wil des kinds te oefenen, hem sterk te maken en hem de ware richting te geven, is een werk van tijd en van toewijding. Er wordt veel vergaderd en er wordt veel geluisterd naar voordrachten ter volksontwikkeling. Zeker, aldaar wordt de toekomst des vaderlands behandeld. Maar de toekomst des vaderlands ligt ook in dezen zestienjarigen

jongeling, in dit twaalfjarig meisje. Er wordt veel genoten op concerten en in den schouwburg. Maar als nu de kinderen, wier gemoed zoo ontvankelijk is, terwijl de ouders daar zijn, van anderen beginselen opnemen, die hen later doen mislukken, dan is dat genot te duur betaald. Een huwelijk, gesloten door motieven buiten het huwelijk; gesloten, terwijl aan de levensvoorwaarden niet kan worden voldaan door eigen krachten; een huwelijk, waar de levensvreugde gezocht wordt elders dan binnen de eigen woning — en insgelijks eene opvoeding, waar de eerbied den ouders bewezen niet aan de eerbiedwaardigheid der ouders maar aan uitwendige geboden wordt ontleend; waar „een vloed van ruwe en bittere woorden de onmacht van het gezag verraadt," zulk eene opvoeding en zulk een huwelijk is gestalte zonder gehalte, is van opvoeding en huwelijk de caricatuur. Maar wordt het huwelijk begonnen niet door kinderen maar door volwassenen; wordt het klein opgezet; rust het op een heilig beginsel; is de vrouw wonderdoenster, uit oud nieuw makende en van weinig veel; ontleenen de vermaken hunne beteekenis aan hun geestelijken achtergrond; is des vaders voetstap als in erts en in koper; wordt er gewoekerd met den tijd; wonen er matigheid en eenvoud, eerbaarheid en eerbied voor orde en ouderdom, eerbied voor de dingen eener onzienlijke wereld; wordt er gewerkt door allen, dan is het huisgezin bestand tegen den onspoed, levert het krachtige mannen en edele vrouwen aan de gemeenschap, dan is het huisgezin het zout der maatschappij en profetie eener onbedorven toekomst.

De nederlandsche maatschappij van de laatste vijftig jaren vertoont een grooten vooruitgang in de stoffelijke welvaart. [1]) Het stoffelijk levensgeluk is met niets meer gemoeid dan met 's menschen woning. Nu klom de bevolking van 100 tot 161, maar het aantal woningen klom van 100 tot 202. En dat de welvaart zich in steeds dieper lagen uitbreidde blijkt hieruit, dat het aantal woningen met één haard in verhouding tot de bevolking afnam. Elk nieuw geslacht was in deze halve eeuw hooger van lichaamsgestalte dan het vorige; de gemiddelde levensduur steeg van 33 tot 44 jaren; het verbruik van voedingsmiddelen per hoofd en per jaar werd veel grooter; in 1850 berustte er in de spaarbanken 4 millioen gulden, in 1895 daarentegen 72 millioen, kortom: de laatste halve eeuw toont grooten vooruitgang aan in den aanwas der bevolking, in den gemiddelden levensduur, in de lichaamslengte, in de huisvesting, in de voeding, in het spaarbankwezen. En hoeveel meer zou nog te noemen zijn. Vestigen wij alleen nog de aandacht op het onderwijs. In 1848 nog stond een jongeling van 14 jaren onderwijs te geven aan eene klasse van honderd leerlingen, in een lokaal met nog twee of drie, soms met nog meer van zulke klassen. Die kazerne-scholen zijn verdwenen. Thans staat elke klasse — enkele uitzonderingen daar gelaten — in een afzonderlijk lokaal, is niet grooter dan 40 à 50 leerlingen en wordt geleid door een onderwijzer, die niet jonger is dan achttien jaar. Twintig jaren geleden nog had de kweekeling, jongeling van 14—18 jaren, vijf uren daags onderwijs te geven, om dan in de avonduren voor zichzelf te studeeren —

---

[1]) Zie Mr. J. d'Aulnis de Bourouill: De ontwikkeling der volkswelvaart, in Eene Halve Eeuw, Deel I, pag. 349.

thans mag de kweekeling geen dienst meer doen als werkkracht bij het onderwijs en kan hij al zijn tijd gebruiken voor zichzelf.

Wanneer feiten nog bewijskracht bezitten, dan bevindt onze maatschappij zich, wat het stoffelijke betreft, op den goeden weg. Niettemin wordt er geklaagd. De welvaart nam toe — de ontevredenheid nam ook toe. Wel is het moeielijk den omvang dier ontevredenheid te bepalen. Er is kans dien omvang te groot te stellen, wijl de ontevredenen zich uiten en daarentegen zij, die den vooruitgang erkennen, zich niet uiten. Maar geklaagd wordt er, en nu meer dan vroeger, toen de menschen het minder goed hadden. Nu heeft ontevredenheid deze goede zijde, dat zij tegen inslapen behoedt, dat zij leven prikkelt en wetenschap. Eene andere vraag is het, of de heilstaat, waarvan men een beeld ontworpen heeft, vatbaar is voor verwezenlijking. Mannen met eminente hoofden en edele harten, die niets liever begeeren dan alle menschen gelukkig te maken, antwoorden op die vraag met een droeven glimlach. Wij zien om ons heen de maatschappij zich scheiden in twee deelen: aan de eene zijde wie met handenarbeid hun brood verdienen, aan den anderen kant de anderen. Die scheiding is ongezond. Het volk is één, en moet één blijven. Van het woord „maatschappij" mag de werkelijkheid geen bespotting zijn. Er zij geen klove tusschen naam en wezen, tusschen vorm en inhoud. Wankele maatschappij, die niet op maatschap berust! Niet aan den sterken arm van den staat moet de maatschappij haar toekomst ontleenen, maar aan haar eigen fundamenten. Met geweld kan iemand het zwijgen worden opgelegd, maar daarmede is zijn denken nog niet veranderd. En om dat denken te veranderen, dáárom juist moet het te doen zijn. Hoe is dat denken om te zetten? Vooreerst: niet door een hooghartig zich afwenden. Wij wonen in een vrij land: dat ieder zich uitspreke, ook aan wie anders denken staat het vrij dit te doen. Maar die anders denken moeten dan ook van dit recht gebruik maken. Doen zij het niet, blijven de theorieën, volgens welke alle menschen, indien maar de gemeenschap alles bezit en de staat voor alles zorgt, het zoo goed zullen hebben, dat slechts zeer weinigen er iets bij zouden verliezen, — blijven die theorieën onwedersproken, dan kan langzamerhand een volkswaan postvatten, die eindelijk moeielijk meer is op te heffen. En in de tweede plaats: wie ontevreden is over of in verzet komt tegen de inrichting der maatschappij, mag daarin geen gelijk hebben. En daarin zal men geen gelijk hebben, wanneer maar algemeen de regel wordt toegepast van Kant: handel zoo, dat gij de menschheid zoowel in uw eigen persoon als in den persoon van ieder ander nooit enkel als middel, maar altijd ook als doel beschouwt. [1])

De welvaart is toegenomen — het is niet te loochenen dan tegen beter weten in. Toch wordt er meer dan vroeger geklaagd. Is dan de welvaart kweekster van ontevredenheid? Die vraag ligt voor de hand en men zou geneigd zijn haar toestemmend te beantwoorden. Toch late men de gedachten liever niet in die richting dwalen. Het isolement van wie met de handen arbeiden moet ophouden. Zij moeten weten, zij moeten gevoelen, zij moeten ondervinden dat er harten voor hen kloppen; ondervinden, dat zij niet worden beschouwd louter als middel, maar dat zij tevens worden beschouwd als wezens, die een doel in zichzelf hebben. Met

[1]) Grundlegung zur Metaphysik der Sitte. Ed. Hartenstein, IV, 277.

algeheele instemming laten wij hier de woorden volgen, door Fr. Paulsen [1]) aan dit onderwerp gewijd. „De sociale vraag is niet alleen eene vraag van politiek en oeconomie, maar ook eene vraag van de moraal; niet eene vraag voor de maatschappij in haar geheel, maar ook eene vraag voor ieder in het bijzonder. Zal zij ooit worden opgelost, dan moet zij worden opgelost in ieder huis. Iedere vrouw, die eene dienstbode; iedere landbouwer, die eenen knecht; iedere meester, die gezellen en leerlingen; iedere ondernemer, die arbeiders houdt, moet medearbeiden. Wie over den tijd en de krachten van een ander beschikt, neemt daarmede op zich een deel van de verantwoordelijkheid voor diens leven en welzijn. Dat gezag plichten oplegt, geldt ook voor den arbeidgever. Wie zich er alleen op spitst, hoe hij de grootste hoeveelheid werk geleverd krijgt, die regeert de menschen niet, hij exploiteert ze. De heer is zijnen ondergeschikten niet alleen loon schuldig, maar vóór alles een goed bestuur, dat is: leiding, een goed voorbeeld, ernstigen regel. Dit is zeker niet gemakkelijk, gemakkelijker is exploiteeren en „laten gaan". Deze plicht geldt vooral tegenover jonge gezellen, leerlingen, dienstboden. Tegenover dezen heeft de arbeidgever ook als opvoeder eene taak. Eene huisvrouw, die haar jeugdig dienstmeisje leert arbeiden, haar reinheid leert en orde, huiselijke deugden en spaarzaamheid, lost ook een deel van het maatschappelijk vraagstuk op, en niet het kleinste. Een en ander vereischt evenwel veel inzicht, goeden wil. ernst en geduld. Men schrijft gemakkelijker een boek over de sociale quaestie of over de emancipatie der vrouw."

Hier nu ligt een schoone taak voor de kerk. Hoe, zal iemand vragen, heeft de kerk dan nog eene toekomst? Open uwe oogen, en zie hoe haar invloed afneemt bij den dag. Door hare fondsen, door hare diaconie houdt zij zich nog staande, maar het is een treurig bestaan, dat zij voortsleept! Hield hare uitbreiding gelijken tred met die der bevolking? Nam het aantal van hare gebouwen en van haar dienaars in de laatste vijftig jaren insgelijks toe als van 100 tot 161? De predikant Rade, te Frankfort a. M., heeft getracht te weten te komen wat zes millioen arbeiders bij verschillende takken van nijverheid, waaronder vier millioen protestanten, denken en uitspreken over de belangrijkste vragen van het godsdienstig en zedelijk leven. De heer Rade verspreidde eene in onderdeelen uitgewerkte vragenlijst in breede kringen en ontving een groot deel daarvan terug, nauwkeurig beantwoord. Er bleek uit, dat de kerk allen invloed op de arbeidersscharen verloren heeft. Zoo is het in Duitschland. In Nederland is het wel anders, maar het kon veel beter. En hoe staat het met de andere deelen der bevolking? Welk percentage onzer staatslieden, hoogleeraren, leeraren, onderwijzers, officieren, rechtsgeleerden, geneesheeren, schilders, schrijvers, ambtenaren, musici, kooplieden is nog kerksch? Er zijn nog wel tot aan de treden van den kansel gevulde bedehuizen, maar hoe is hunne verhouding tot het geheel? Zijn niet duizenden bij duizenden van de kerk vervreemd? Kan men met grond gelooven aan de toekomst der kerk, of wijst integendeel alles er op, dat de kerk, dat alle kerken te zamen, zullen inkrimpen tot den omvang eener enkele secte? Zijn de dagen van de godsdienst niet geteld? Kerk en godsdienst zijn twee, zoo

[1]) System der Ethik. Bd. II. S. 482.

werpt men tegen. Maar is niet het kerkelijk leven de betrouwbare aanwijzer van de hoogte, waarop het godsdienstig leven staat? Aldus wordt er gesproken, en aldus werd er eveneens in het eind der vorige eeuw gesproken, toen Schleiermacher zijne „redenen over de godsdienst" uitgaf, gericht tot de „beschaafden onder hare verachters". Deze dingen zijn niet nieuw. Niet nieuw de bezwaren tegen de godsdienst, reeds in de eerste eeuw vóór onze jaartelling door Lucretius geopperd en in de afgeloopen halve eeuw in Nederland nog weder herhaald door den taal-virtuoos Multatuli. Maar lang vóór Lucretius werd in het oosten een psalm gedicht van „het hijgend hert en de waterstroomen" en die psalm werd tot heden toe gezongen en men zal hem wel blijven zingen. De broodvraag, zegt men, is thans aan de orde. Goed, maar de stelling, dat de mensch bij brood alleen niet leven kan, is nog niet gevallen, en zal nooit vallen — — want dat hij bij brood alleen niet leven kan, dát juist is het wat den mensch mensch maakt. Of kunst en wetenschap dan misschien de godsdienst zullen aflossen? De kunst is uit de godsdienst voortgekomen evenals de wetenschap. En eer dan aan te nemen, dat deze twee dochters ooit hare moeder zullen kunnen vervangen, dient gevraagd te worden of zij hunne moeder ooit zullen kunnen ontberen. Der godsdienst dankt de kunst tot op den huidigen dag hare beste scheppingen, de wetenschap hare hoogste en diepste theorieën. Godsdienst, kunst en wetenschap — deze zijn de drie geestelijke machten, van welke, indien eene, dan zeker de eerste niet te ontberen is. Gelijk eenmaal kunst en wetenschap uit de godsdienst geboren werden, zoo voeren zij, mits genomen in haar hoogsten vorm, weder naar de godsdienst terug. En geen van deze drie kan buiten de ontwikkeling van een der beide anderen. Omtrent de toekomst van de godsdienst kan men gerust zijn. Over de maatschappij, waaruit gebed en psalmtoon verdwijnen, breidt zich langzaam maar zeker eene ontwijding uit, tegen welke de eigen natuur van den mensch ten laatste in verzet komt. De heer Rade nam waar, dat sommigen onder de arbeiders reeds een verdrag tusschen hunne denkbeelden en het Christendom gevonden hadden. In alle kringen der maatschappij worden zij nog aangetroffen, die in eenvoud hun plicht betrachten en voor zichzelf bewaard hebben, wat zij den schat huns harten achten. Welk reiziger zou, gesteld hij ontmoette een stam zonder godsdienst, durven vermelden: „toen kwamen wij bij een volksstam, die zoo beschaafd was, dat er geen spoor van godsdienst werd aangetroffen." Hij zou wederstaan worden door de élite der menschheid. Hachelijker staat het met geenerlei zaak in de wereld, dan met eene, wier aanspraken niet worden gedekt door haar eigen inhoud, en die dus steun behoeft van elders. Van elders behoeft de godsdienst geen steun. Geen steun, omdat zij een middel zou zijn om de menschen kalm te houden en onderworpen. Dit cynisme onderga de verachting, die het verdient. Neen, de godsdienst, indien zij niet minder wil zijn dan zij is: zaak des harten, centraal-bewustzijn van den individu, besef van verbonden te zijn aan een hooger leven, heeft in zichzelf de macht om allen twijfel te wederstaan en alle stormen van den tijd te trotseeren. Dit bewijst de historie en in ieders gemoed is eene stem, die dat mede getuigt. Hiervan is de kerk nu draagster. Aan dit godsdienstig bewustzijn der menschheid geeft zij uiting. Zou zij geen toekomst hebben?

Toch is hiermede van de godsdienst niet alles gezegd en dus ook niet van de kerk. Wij spraken van het nieuw opgekomen woord „altruïsme" Dit woord werd geboren in de scholen der wijsbegeerte, maar het Evangelie heeft een ander woord. Het Evangelie spreekt van „liefde." Er is onderscheid tusschen deze twee. Altruïsme werd voortgebracht door het denken, de liefde komt uit het hart; altruïsme heeft den bijsmaak der theorie, liefde is wierook des levens; altruïsme is als tegenstelling van egoïsme in zijn oorsprong een strijdwoord, de liefde denkt niet eens aan zichzelf maar verblijdt zich in het geven; het altruïsme houdt in dat „alter" nog de scheiding vol tusschen mensch en mensch, de liefde, die alle dingen overwint, heeft ook deze scheiding te niet gedaan; bij altruïsme hoort men nog raderen knarsen, als de bloemen alzoo is de liefde. Altruïsme kan alleen helpen, de liefde kan ook genezen; aan wanverhoudingen een einde maken kan het eerste, den mensch verzoenen met het lot en met zichzelf kan alleen de tweede. Altruïsme staat tot liefde als het mechanische staat tot het organische; als genoeg staat tot overvloed; als betoog staat tot lied; als proza staat tot poëzie; als kunst staat tot natuur; als het eindige staat tot het oneindige. Het altruïsme vermag veel: wie zal het wraken? En meer altruïsme dan er is, kome er in de wereld. Maar den mensch tot een beter mensch maken, dat kan de liefde alleen. Het altruïsme kan worden voorgeschreven, het is plichtmatig, maar de liefde laat zich niet gebieden. En nu is het deze wondere kracht; deze teedere, maar tot heden ook door het ruwste en machtigste geweld niet overwonnene; deze louterende, die nog nooit door een mensch bespot en gehoond werd of die haar bespotte en hoonde hield een gevoel van onvoldaanheid over; nu is het deze geheimzinnige, wier vermogen nog door geen dichter ten volle werd bezongen; deze de menschen tot menschheid en de menschheid met haar God verbindende macht, die de vrucht der godsdienst is en die in de kerk wordt gepredikt. „Ga heen en troost mijn volk," deze opdracht, eens een profeet gegeven, is ook de opdracht der kerk. Legt zij het den mensch op als een plicht, trouw aan haar te zijn, dan zou zij daarin geen ongelijk hebben, maar daaraan, als aan een macht buiten haar gelegen, zou zij geen kracht kunnen ontleenen. Maar is zij eenvoudig wat zij inderdaad is: verkondigster van eene blijde boodschap, vertolkster van 's menschen centraal-bewustzijn, profetes van de vreugde die de liefde brengt, heraut van eene ideale toekomst, dan staat zij, hoe hare vormen ook wezen mogen, vast als een rots en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen. Schrille tonen klinken door alle landen. Wij zijn het met Paulsen eens, dat die kreten niet in de eerste plaats voortkomen uit nood. Aan bewijs ontsnapt het, maar gevoelen laat het zich, dat ze vooral voortkomen uit een duister gevoel van verlatenheid. Dat isolement moet ophouden. Niet door eene andere inrichting van den staat, niet door eene algemeene onteigening. Alsof deze geen palliatieven zijn! Dat isolement wordt minder met elk menschenhart, dat tot liefde bekeerd wordt. En de verhevene taak het kapitaal der liefde onder de menschen grooter te maken, het besef te verlevendigen dat zij allen zijn van éenen bloede en allen geoordeeld worden door één geweten, de verhevene taak om menschen met menschen te verzoenen, ziedaar de taak der kerk. Wie zich tot die taak aangordt behoeft niet te vreezen,

dat zijn arbeid vergeefsch is. Niet snel moge de oogst komen, maar komen moet hij. Een menschenhart is niet van steen. Zoekt de kerk hare kracht in te dienen; hare kracht in het openbaren van den mensch aan zichzelf; hare kracht in het schilderen van het menschelijk ideaal, predikende dat hij de meeste is, die het meeste lief heeft — dan heeft niet alleen zij zelf eene toekomst, maar verzekert zij ook de toekomst der maatschappij.

Wij zijn genaderd aan de vijfde en laatste sfeer des levens: den staat. Moet het huisgezin den staat tot voorbeeld strekken, dan is de staat, die niet meer wil zijn dan rechtsgemeenschap, den vader gelijk, die niet meer doet dan zijne kinderen nu en dan bestraffen; de staat, die zijne bemoeiingen tot in kleinigheden uitstrekt, den vader, die wil en energie en eigen vinding, dat is zoo ongeveer het beste, in zijne kinderen doodt. Is de staat enkel rechtsgemeenschap, dan dreigt het gevaar dat de zwakken worden vertreden; grijpt hij al te zeer in, dan wordt hij een ondragelijk juk. Met dat ingrijpen dient om nog eene andere reden voorzichtigheid te worden betracht. Wat de staat beslist moet hij ook doorvoeren, ten laatste met den sterken arm. De staat kan niets voorschrijven, zonder aan het voorschrift eene poenale sanctie te hechten. En nu dient dwang zoo lang mogelijk te worden vermeden. Zeker zal die staat de sterkste zijn, die het juiste midden op den duur weet te bewaren. Wij voor ons verwachten voor de toekomst het meeste heil van een voortschrijden — om met Opzoomer te spreken — in dien „conservatief revolutionairen" geest, „welke den echten hervormer eigen is, die ook wat te sloopen is heeft liefgehad en het nog liefheeft om al het goede, dat er aan verbonden was, en die wat bruikbaar bleef in het nieuwe gebouw weet in te voegen." Althans de historie leert, dat hervormingen, uit anderen geest voortgevloeid, weder te niet gingen, terwijl de verbeteringen, die zich aansloten aan het bestaande, en dus niet afgingen van de historische lijn, wortel schoten en stand hielden.

Van de wijze waarop eene natie wordt bestuurd, hangt hare toekomst voor een groot gedeelte af. „Een volk" — aldus Fichte in de aangehaalde redenen. — „kan door en door bedorven zijn en nochtans niet slechts blijven bestaan, maar zelfs glansrijke daden verrichten, indien maar de regeering niet eveneens bedorven is." Is alzoo des volks toekomst ten nauwste betrokken bij zijne regeering, dan dient er ernst gemaakt te worden met de vraag, hoe een volk zich zulk eene goede regeering verzekeren kan. Is eene goede regeering, — goed, in den zin waarop wij thans het oog hebben — eene partij-quaestie? In geenen deele. Het bestaan van partijen is een bewijs van belangstelling in de publieke zaak. Partijen zijn aan het algemeen belang bevorderlijk. Zij ronden elkander af — parallellogram van krachten, waarvan de resultante zich beweegt in de veilige richting, die tusschen de uitersten ligt. Niet de partijen zijn voor een land gevaarlijk, maar de factie, die den staat met verderf bedreigt. Goed is de regeering, bij welke slands penningen in eerlijke bewaring zijn; die het recht handhaaft zonder aanzien des persoons; die geen verslapping toelaat van de tucht; onder wier bestuur veiligheid is van goederen en personen; voor welke het welzijn des volks eenig richtsnoer van handelen is, kortom: goed is de regeering, welke bestaat uit mannen van zedelijke beginselen, uit mannen

van karakter. Hier is het woord, dat wij noodig hebben. Goed is de regeering, die tot in haar binnenste zedelijk is van karakter. Zulk eene dekt hare macht door haren inhoud, haar aanzien door hare beteekenis, haren naam door hare daden. Daaraan ontleent zij vastheid en kracht — geen factie kan haar brengen in gevaar. Waarvan Nederlands toekomst afhangt? Niet in de eerste plaats daarvan of de eene partij aan het bewind zal komen dan wel de andere, maar of de mannen door de kiezers naar de raadzaal van gemeente, provincie en land afgevaardigd, mannen van karakter zijn. Mannen van karakter, dat zijn, volgens de inhoudsvolle definitie van Beets, mannen die weten wat zij willen en toonen wie zij zijn; van karakter, dat zijn mannen, die niets beoogen dan het onpersoonlijke recht, Romeinen, die als 's lands belang het eischt, zonder zich te bedenken zeggen: vrouw, kind, vriend, geestverwant, eigen voordeel, wat heb ik met u te doen? Wie meent, dat een lid der tweede kamer niet anders is dan een honderdste deel dier kamer, dwaalt. Is dan alles wat ooit gezegd werd omtrent persoonlijken en onwillekeurigen invloed louter verzinsel? Neen. Eén man, een MAN, kan eene gansche vergadering afhouden van onrecht, alleen reeds door het uitspreken van de woorden: „daar doe *ik* niet aan mede.” De toekomst van Nederland hangt er van af, of de kiezers zich laten vertegenwoordigen door mannen van karakter. De toekomst van Nederland hangt er van af, of het wordt bestuurd door de geestelijke en zedelijke élite der natie.

De toekomst van Nederland. Die sluit ook in onze onafhankelijkheid van andere staten. Dat Nederland binnen eenige uren door eene overmacht neembaar zou zijn, is een zeer verbreide waan, maar geen waarheid. Doet Nederland wat het kan, dan bezit het binnen enkele jaren eene verdedigingsstelling, die in passieve sterkte wellicht in de gansche wereld hare wedergade niet heeft. [1]) Toch is zulk eene stelling noch de eenige, noch de algenoegzame waarborg voor de onafhankelijkheid eener natie. Heerscht onder een volk verdeeldheid en onrecht, is de goede trouw verdwenen, is het traag en vadzig, teert het op den roem des voorgeslachts, gevoelt het niets meer voor ideale goederen en heeft het daarbij de regeering, die zulk een volk verdient, dat is: die dezelfde eigenschappen bezit — dan is het ook door zulk eene sterke verdedigingsstelling niet te redden, want het heeft den dood in eigen leden en waar het doode lichaam is, daar vergaderen zich de gieren. Onze toekomst als natie hangt af van ons kapitaal aan geloof, aan zelfbeperking, aan tucht, aan moraliteit. Wie zichzelf niet rein houdt en onbesmet, verraadt niet alleen zichzelf en zijn huisgezin, hij pleegt ook verraad aan zijn vaderland. Geloof en geestkracht, orde en deugd, zedelijk merg, zijn voor eene natie, ook voor eene, die zoo klein is als de onze, bolwerken, elke overmacht te sterk.

Hiermede hebben wij, zij het dan ook vluchtig, een gang door de vijf sferen des levens gedaan. Maar hieraan moet nog iets worden toegevoegd. Elk volk behoort tot de menschheid en moet zoo mogelijk iets voor die menschheid beteekenen. Nu is het voor eene natie, zoo klein als de onze,

---

[1]) Zie: Leger en Defensie, door Generaal-Majoor W. Rooseboom, in Eene Halve Eeuw, Deel I, blz. 178.

niet weggelegd mede te spelen in het Europeesch concert. Over vrede en oorlog heeft zij niet te beschikken. Toch is er een terrein, waar zij met de andere volken kan wedijveren, waar zij iets voor de andere volken zou kunnen zijn: het terrein van den geest. Drieërlei zijn de geestelijke machten: godsdienst, wetenschap en kunst, en deze drie zijn wereldtalen tevens. Augustinus en Calvijn, Rafaël en Bach, von Helmholtz en von Ranke hebben gearbeid voor meer dan een volk, evenals Thomas à Kempis en Erasmus, Rembrandt en Sweelinck, Leeuwenhoek en Dozy. Op geen der drie terreinen heeft Nederland zich onbetuigd gelaten in der eeuwen loop, in elk der drie zoeke het in de toekomst zijn glorie. Vooreerst op godsdienstig gebied. De stelling, dat alles zijn kracht heeft alleen in zijn innerlijk gehalte, is wederom van toepassing op dit terrein, maar hare toepassing is op geenerlei gebied zoo noodzakelijk, zij zelf ten opzichte van geenerlei gebied zoo onwillig aanvaard. Het beginsel der gewetensvrijheid, waaraan, diep opgevat, behalve de erkenning van 's menschen recht, de overtuiging ten grondslag ligt, dat de waarheid geen steun behoeft van buiten, dat beginsel is door Nederland veroverd, en wel voor de gansche menschheid. Het is geen ijdele verheffing, wanneer wij dit zeggen. De beste geesten in heel de wereld getuigen het. Al zou de nederlandsche natie niet anders hebben gedaan dan dit, dan zou haar naam alleen reeds daardoor niet kunnen verdwijnen uit de wereld-geschiedenis. Zoo leven dan nu ongehinderd naast elkander in het éène vaderland: roomsch en onroomsch, jood en christen, zij die hunne godsdienstige overtuiging voor zichzelf houden en die de godsdienst een overwonnen standpunt achten. Hier vonden fransche protestanten in het eind der zeventiende eeuw, hier vonden duitsche katholieken na 1870 een vrijen en gastvrijen bodem, hier vindt de jood een tweede vaderland. Wij hebben slechts om ons heen te zien in Europa, om te weten, dat er voor Nederland op dit gebied nog een taak te vervullen blijft. De gruwel van het antisemitisme, die, dank zij onze traditiën, hier nooit wortel vatten kon, maar die elders den christennaam onteert, kan onze hulp noodig maken. Zou iemand de nederlandsche natie eene uitgebluschte natie noemen, hem zou ten antwoord kunnen dienen, dat dit volk in het beste dat er is: de vrijheid des gewetens, de gansche wereld vooruit was en nog is. Die gewetensvrijheid is het aan Nederland toevertrouwde pand, is onze trots, onze kracht, is het teeken, waarin wij willen leven en sterven. Het is waar: die vrijheid heeft een keerzijde, die vooral in de laatste jaren merkbaar wordt. Met de vrijheid komt ook de bandeloosheid binnen. Zullen wij daarom iets afdoen van het kleinood, dat wij bezitten? Men zij voorzichtig. Vooral, wijl immers de uitbarstingen van hen, die niet kieskeurig zijn in hunne woorden, toch haar eigen dood sterven. Scheld-succes is nederlaag. Wat waar en goed is, wordt door het geschetter van anderen niet aangetast — staat de zaak dier anderen niet goed, dan zullen zij ook door geschetter niets bereiken. Alleen argumenten hebben kracht.

Gelijk aan haren arbeid op godsdienstig gebied, zoo dankt de nederlandsche natie haren goeden naam ook aan wat zij voortbracht in wetenschap en in kunst. Leverden wij aan de menschheid niet een wijsgeer van den rang van Plato of Kant, toch kunnen wij Spinoza noemen en in de verte ook Geulincx. Vloeit Nederland niet over van muzikale scheppingskracht, leverden wij niet een Palestrina, niet een Händel,

wij roemen toch op Sweelinck. En heeft onze letterkunde niet een Dante of Shakespeare, wij zijn toch gelukkig met onzen Vondel. Wel is het een bewijs voor de grootheid onzer zeventiende eeuw, dat de drie grooten, die wij kunnen aanwijzen in wijsbegeerte, muziek en letteren: Spinoza, Sweelinck en Vondel, allen leefden in dien tijd. Maar naast die betrekkelijke zwakheid — betrekkelijk, als men de getalssterkte van ons volk in aanmerking neemt — maar naast die zwakheid: welk een kracht in de natuurwetenschappen, in de oostersche talen, in de schilderkunst! Zal Nederland in de toekomst den naam handhaven, dien het hierin eenmaal eerlijk verdiende? Een onzer philosofen [1]) gewaagde van „dienstbare wijsbegeerte." Er is in het algemeen eene dienstbare wetenschap: eene wetenschap, die zich voegt naar practische behoeften, eene andere, die werk levert uit de tweede hand, en beide hebben reden van bestaan. Maar de ware, de groote wetenschap, is de wetenschap, geschept uit de bronnen en uitsluitend beoefend om haars zelfs wil. Voor zulk eene wetenschap hart, hartstocht te bezitten, niet vragende of de waarheid, die men zoekt, iets zal toebrengen aan iemands stoffelijk levensgeluk, dat is de ware wetenschappelijke zin, en eene natie, waarin deze leeft, heeft eene toekomst. Wie zulk een wetenschappelijken zin in zich draagt, zulk eene liefde voor het zoogenaamd „onpractische"; wie, terwijl om hem heen overal de stoffelijke quaesties zich dringen op den voorgrond, de liefde behoudt voor en al zijn krachten schenkt aan het verwerven van een louter ideaal goed, die doet alleen misschien meer voor de toekomst van zijn volk dan voor die toekomst verricht wordt door vele anderen, van wier arbeid de vruchten zicht- en tastbaar zijn. Evenmin als men den honger stillen kan met de uitkomsten der vergelijkende taalstudie, of met eene door diep nadenken opgezette theorie omtrent de atomen, evenmin is die honger te stillen door het aanschouwen van eene schilderij of het aanhooren van een lied. Niettemin ligt in deze „dwaasheden" de adel van de menschelijke natuur, en zou — duizendmalen is het gezegd en nog is het niet genoeg gezegd — het practische geen dag zonder dit onpractische kunnen bestaan. Niet voor wie zich aan wetenschap en kunst wijden met hun gansche hart, — zij hebben in hun werk hun loon, — maar voor de anderen is eerbied jegens wie het schoone scheppen en de waarheid ontdekken een zegen. Wien gij eerbied toedraagt, van diens grootheid ontvangt gij een deel. Daarom wordt dan ook — en ten rechte — de beschaving eener natie afgemeten naar de mate, waarin zij de menschen eert, die arbeiden met den geest.

Wat is eene natie? — zoo is gevraagd door Ernest Renan. Volgen wij zijn maatstaf, dan is eene natie ziel en lichaam te gader — een tolverbond is geen vaderland; geestelijke familie — niet eene massa, door den uitwendigen vorm van den bodem vereenigd. Eene natie is ziel in het verleden — geestelijk beginsel in het heden; ziel, door het gemeenschappelijk bezit van een schat van herinneringen, geestelijk beginsel door het gemeenschappelijk gevoel in het heden, de begeerte om saam te leven, den wil om de erfenis, die men ontving, onverdeeld te bewaren. Van alle vereering is die der voorouders de meest wettige. Waren zij het niet, die een volk maakten tot wat het is? Een volk is niet een geïmproviseerd

[1]) Dr. J. P. N. Land, Inleiding tot de wijsbegeerte, blz. 31.

ding. Een heldentijdperk, groote mannen, ware roem in het verleden, dat is het sociale kapitaal, aan hetwelk eene nationale gedachte kan ontspringen. De innigheid der liefde is evenredig aan de gebrachte offers en Sparta's lied aan de voorvaderen: „wij zijn wat gij waart, wat gij zijt zullen wij zijn" is in al zijn eenvoud de hymne van elk vaderland." Van elk vaderland. Maar wij kunnen dit niet lezen zonder te denken aan het onze. Wij hebben een gezamenlijk verleden, wij hebben een heldentijdperk en wij hebben een geestelijk beginsel, dat ons samen bindt in het heden. Dit beginsel is het beginsel der vrijheid. Haar hebben onze vaderen veroverd ten koste van nameloos wee. Goed en bloed hebben zij er voor geofferd, evenals hij, die hun vriend, hun broeder, hun leidsman, hun vader was: Willem van Oranje, met wiens naam de nieuwe geschiedenis aanvangt. Wij hebben waren roem — den roem, die op het gebied des geestes ligt. Dat beginsel der vrijheid, die beteekenis naar den geest, wijzen ons het spoor, dat wij moeten volgen. En telkens wanneer Nederland zich een oogenblik bezint, wijl een nieuw tijdperk wordt ontsloten, kan het niet beter dan zich voor den geest te roepen, wat zijn groote mannen, dienaren van het ware en het schoone, zijn geweest, niet beter doen dan zich te verdiepen in het verheven geschenk der gewetensvrijheid, aan de wereld gegeven door de doodsverachting van de Nederlanders der zestiende eeuw en het genie van Prins Willem den Eerste.

Aan zulk een punt des tijds bevindt Nederland zich heden. Een nieuw tijdperk wordt geopend met de inhuldiging van Koningin Wilhelmina. Niets zoo wankel als wat geen kracht heeft in zichzelf — niets zoo vast als wat op eigen kracht berust. Daarom is er geen troon in de wereld zoo vast als de Hare. Wij willen niet onder vreemde hand, wij willen geregeerd worden door eigen, dat is door Oranje. Nederland en Oranje hebben te zamen éene geschiedenis. Het weefsel van beider glorie is niet te ontvlechten. Niet op wapengeweld rust Wilhelmina's troon, maar op de heilige herinnering, overgeleverd van geslacht tot geslacht; op den eerbied, dien wij koesteren voor het bloed, dat door hare aderen stroomt; op onze liefde voor hare gratie en jonkheid. Hoe zal de toekomst zijn? Van de toekomst zij Wilhelmina's stralende jonkheid de blijde profetie! Kenne Nederland zichzelf, binde Nederland zichzelf, verheffe Nederland zichzelf! Zoeke vorstin en volk de schittering der toekomst in eigen kracht — maar vernieuwe voortdurend ieder, man en vrouw, jongeling en grijsaard, hoog en laag, die eigen kracht aan de bron van kracht, die zich door het zoekend menschenhart vinden laat in de eenzaamheid.

Hoe zal de toekomst zijn? Zal werelddeel opstaan tegen werelddeel, stam tegen stam, klasse tegen klasse? Is hij aanstaande, de gruwel der verwoesting? Wij weten het niet. Dit eene is ons bekend, dat geen macht of geweld het besef van verwantschap met den Eeuwige zal kunnen scheuren uit het menschenhart. Wie dat besef bewaart en beschermt, het koestert als eene moeder haar zuigeling, die wacht kalm en onverschrokken den komenden tijd. Onder de wisseling der uitwendige dingen heeft hij in zichzelf een „onbewegelijk koninkrijk."

EINDE VAN HET TWEEDE EN LAATSTE DEEL.

REGISTERS

BEWERKT DOOR

J. F. GEBHARD Jr.

A. ZAAKREGISTER.

De getallen, niet voorafgegaan door een romeinsch cijfer, verwijzen naar het 1e deel.

A.

Aardappel-nijverheid 311, 312.
Aardewerk 297, 298. II 210—213.
Aardrijksk. Genootschap 218.
Academie (Coster's) II 344.
Academie te Delft (Koninklijke), 128. II 116.
Academie (Kon Militaire) 173.
Academisch onderwijs II 83, 84, 103, 104, 105, 106.
Academische Examens II 86, 87.
Accijnsen 198, 203, 204, 207, 210.
Achilles (Rederijkerskamer) II 363, 364, 365, 371.
Achterlaad-gesch. Artillerie 175.
Administratieve macht 126.
Administrat. Rechtspraak II 65.
Admissie-examen H. O. II 85.
Adres der Tweede Kamer 1849 199, 215.
Adviseur voor Zeevisscherijen (Rijks) 279.
Afscheidingen (Kerkelijke) II 403. 414.
Afzonderl. opsluiting 190, 191.
Agrarische wet 122.
Algemeene Geschiedenis II 24, 25, 26.
Algemeen Nederlandsch Werkliedenverb. 406, 407, 408, 412.
Algem. Stemrecht 406, 407, 410.
Alluvium 221, 223.
Altruïsme II 432, 439.
Ambachtsonderwijs in Drente (Vereeniging tot verbetering van het) II 210.
Ambachtsonderwijs in Indië 128.
Ambachtsscholen II 109, 110. 151, 205, 209.
Ambtsvelden 123.
Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij (Ned.) 335, 339.
Amstel's Mannenkoor II 238.
Amsterdam (Muziek te) II 230, 231, 232, 233, 234, 235.
Amsterdammer (De) II 275.
Amsterd. Universiteit II 91.
Amsterdam-Deli-Compagnie 290.
Anarchisten 412.
Anglikaansche kerken II 404.
Aniline 292, 293.
Annexatiën in Ind. 117, 118, 119.
Ansjovis 273, 280.
Anti-revolutionnaire beginselen II 38, 39. 40, 41, 415, 416, 417, 423. 424.
Apeldoorn-Dieren (kanaal) 239, 245.
Apollo (Maatschappij) II 364.
Apothekers 371.
Aprilbeweging 65, 66. II 396, 409.
Arabisch II 31, 32.
Arbeid adelt 394, 396.
Arbeid (vrije) 123, 124.
Arbeidersbeweging 403, 406, 416, 422.
Arbeiderspartij (Sociaal-democrat) 411.
Arbeids-Inspectie 407.
Arbeids-organisatie 349, 404, 407, 415, 421.
Arbeidsvermogen (Behoud van) II 73. 74, 75, 76.
Arbeidstijd 420.
Arbitrage (Internationale) 103.
Arbitrage-beding in handelsverdragen 102.
Archiefstudie II 18, 19, 20, 22. 224.
Archives de la Maison d'Orange-Nassau II 18.
Architectura et Amicitia II 149.
Arendsburg (Tabakmaatsch.) 290.
Armverz. (Geneeskundige) 374.
Aroe-eilanden 162.
Artill.-vermeerdering 167, 168.
Artillerie der Marine 152
Arts-examens II 93.
Artsenijbereidkunst 371.
Asahan Tabakmaatsch. (Nederlandsche) 290.
Astronomische plaatsbepalingen 128.
Atjeh-oorlog 82, 118. 119, 120, 130, 150—160, 205, 215.
Atjeh-scheepvaart 160.
Atjehsche wateren 154.
Athenaea II 84.
Atoomcomplexen II 77.
Atrophie II 433.
Avondscholen II 131.
Avondschool te Enschede II 110.
Avond-teekenscholen voor werklieden II 209.

B.

Bacteriologische onderzoekingen 374.
Baker 440.
Baksteenbouw II 143.
Bali-expeditie 143.
Bali 163.
Balletten II 349, 350, 353.
Bandjar-expeditie 148.
Bank (Koloniale) 297.
Bank (Nederlandsche) 211.
Banka 294.
Baptisten II 403.
Baten uit de Cultures 121, 122, 130.
Bazaarpacht 124.
Beaumont-geweer 175.
Bebouwde Oppervlakte 263.

Bedrijfs- en andere inkomsten (Belasting op) 207, 208, 209.
Beeldende Kunsten (Rijks-Academie van) II 111, 154.
Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage (Academie van) II 111, 203, 205.
Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam (Akademie van) II 109, 111, 205.
Beeldhouwkunst II 143, 159, 160.
Beeldspraak II 305.
Beers-Maatschappij 299.
Beetwortelsuiker 288, 306, 307, 308, 309.
Begrafenis Koning Willem III 59.
Begraven 372.
Behoud van arbeidsvermogen II 73, 74, 75, 76.
Belang en Recht 402.
Belastingen (Gemeentelijke) 199, 204.
Belastingen (Rijks) 198, 208, 209.
Belastingstelsel 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 407.
Belastingwetten-Pierson 91.
Beschermende rechten 251, 257, 258, 309, 414, 415.
Besmettelijke ziekten 369, 371, 372, 373, 374.
Bestuursbonden 406.
Beugvisscherij 267, 268, 276.
Beurs te Amsterdam II 148, 162.
Beurtschepen 383.
Bevaarbaarheid 226.
Bevloeiingen 262.
Bevoegdheden van gepromoveerden II 93, 95.
Bevolking 228, 231, 351, 352, 367, 368.
Bewaar-inrichtingen 393.
Bewaarscholen 392.
Bewapening 95.
Beweging der moleculen II 76, 77.
Bezuiniging 166, 196, 197, 202, 212.
Bier 311.
Bijbel (Brieven over den) II 9, 400.
Bijzondere Scholen II 120, 121, 122, 124, 125, 126, 137, 410, 411.
Bilderdijk-studiën II 255, 256, 414.
Billiton 294.
Binnenhuizen II 170.
Blandong-diensten 123.
Blijdschap in het Koningshuis 32.
Bodem 217—232.
Boerenbonden 265.
Boerenboter 305.
Boetvaardigen (Opbeuring van) 393.
Pomschuiten 274, 280.
Bomvrije gebouwen 178.
Bond van R. K. Werkliedenvereenigingen 417, 418.
Boni-expeditie 145.
Borneo (Tabakscultuur op) 290.
Boschbouwschool 261.
Boschbouwschool (Ger. Adr. van Swieten) II 115.
Boschbouwschool (Hoogere Landen) II 114.
Bosschen 228, 262, 265.
Bosschen in Indië 123, 131.
Boschwezen in Ned. Indië (Opleiding voor) II 115.
Bot 280.
Boterbereiding (fabriekmatige) 256, 257, 264, 304, 305.
Boter (Kunst-) 257, 304.
Botermarkt (de) 441.
Boterwet 260, 305.
Bourgondische Kreits 4.
Bouwdepartement II 156.
Bouwkunst II 139—159.
Bouwkunst (Geschiedenis der) II 140, 141, 149, 161.
Bouwkunst (Herleving der) II 144, 158, 159, 199.
Bouwkunst (Maatschappij tot aanmoediging der) II 149.
Bouwkunst (Maatschappij tot bevordering der) II, 149, 151, 156, 158, 209.
Bouwkunst (Onderwijs in de) II 151, 200.
Bouwkunst (Tentoonstellingen) II 152, 209.
Bouwkunst (verval der) II 141, 142.
Bouwkunst (Wetenschappelijke beoefening van de) II 148, 149, 150, 154, 161.
Bouwkunst-Congressen II 152, 153.
Bouwkunst en Vriendschap II 149.
Bouwland 263, 264.
Bouwmeesters (Rijks-) II 156.
Bouwtechniek II 143.
Bouwtoezicht II 144.
Bouwvereenigingen 406.
Brandbluschmiddelen 429, 430, 431.
Branderijen 310.
Brandverzeker. (onderlinge) 265.
Brieven over den Bijbel II 9, 400.
Bruikbaarheid van den bodem 226, 227.
Buddhisme (Het) II 15.
Burger dag- en avondscholen II 108, 109, 205.
Burgerlijk beheer in Indië 120.
Burgerlijk Wetboek 182, 184. II 53, 55.
Burgerlijke Rechtsvordering 182.
Burgerlijk proces 187, 188.
Burgermaatschappij II 43, 421.
Buitenl. betrekkingen 97—116.
Buitenl. hoogleeraren II 102.
Buitensingels 435.
Buitenzorgsche Plantent. II 81.
Buurtspoorwegen 237, 320.
Buurt-vereeniging 401.

C.

Cacao 285, 316, 317, 341.
Cacao-boter 317.
Cacao-fabrieken 316, 317.
Cadettenschool 174.
Caecilia (Mpij.) II 231, 232.
Caecilia (Tijdschrift) 237.
Caecilia, te Arnhem II 228.
Caecilia (Koninkl. Mannenzangvereeniging) II 228.
Camera Obscura II 250.
Capella-koren (A.) II 241.
Cataclysmen II 74.
Catalogi van Kunst-Musea II 219, 222, 223.
Cel-theorie II 79, 80.
Censusverlaging 82.
Centraalspoorweg 236, 329.
Céramique (Société) 298.
Chineesche koelies 289.
Chloroform 366.
Cholera 368, 369, 373.
Christelijke en maatschappelijke deugden II 125.
Christ.-Historische partij II 424.
Christelijk-sociale partij in Duitschland 413.
Christel. Werkmansb. 416, 417.
Christelijke Zending 127.
Code Pénal 183, 188, 189.
College voor de Zeevisscherijen 269, 273, 274, 275, 280.
Collegium Musicum Ultrajectinum II 228, 238.
Comptabiliteitswet 121.
Concertgebouw II 232, 233.
Coëfficiënten (Isotonische) II 80.
Comité van Defensie 136, 177.
Confectie-magazijnen 440.
Confessioneele Vereenig. II 400.
Congo-akte 106, 107.
Congressen (Hygiënische) 377.
Congres (sociaal) 414.
Conservatieve partij 81. II 419.
Conservatorium II 234.
Consignatie 293, 296, 297.
Constantia 410.
Constitutioneele Staat 13.
Coöperatie 405, 406.
Coöperatieve aankoopvereenigingen 265.
Coöper. zuivelfabrieken 265.
Costa-Rica-packet 102.
Coster's Academie II 344.
Couranten II 276, 421.
Crêches 393.
Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam (Internation.) 297.
Critiek (Letterkundige) II 251, 256, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 308, 309, 310.

Critische wijsbegeerte II 6, 7.
Croup 369.
Cultures (Baten uit de) 121, 122, 130.
Cultuurbanken 296.
Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden 297.
Cultuurstelsel 121, 346, 347.
Cultuurwet 75.
Curaçao 131, 132.
Cursussen voor onderwijzers (Landbouw-) II 116.

D.

Dagbladen II 276, 421.
Dagbladzegel 205.
Dag-teekenschool voor jonge dames II 208.
Dajaks-expeditie 146.
Dam 436, 437.
Dames-saletje 440, 441.
Darbisten II 404.
Decoratieve kunst II 205, 206, 208, 209, 217, 218.
Defensie 165, 212.
Defensie (Comité van) 136, 177.
Defensievloot gemodernis. 152.
Delftsch (oud-) Aardewerk 297.
Delfstoffen 294.
Deli 288, 289.
Deli-Mpij. 289, 290, 347.
Deli-Batavia-Maatschappij 290.
Deli-Cultuurmaatschappij 290.
Deli-expeditie 149.
Denemarken (zuivelbereiding in) 256, 257, 304.
Departementen van Algemeen Bestuur 127.
Depôt-escadron 167.
Deugd en Kunde (Genootsch.) 393.
Diaconessen-Huis 392, 398.
Diaconiescholen II 120, 121.
Dialecten II 321, 322, 323, 338—342.
Diamant 298, 299.
Diamantbewerkersbond 421.
Dichtheid der bevolking 368.
Diensttijd-verlenging 172.
Diepgang 243.
Diepzee-onderzoek II 82.
Dieren-schilders II 181, 182, 183.
Dierkundige Vereeniging (Nederlandsche) II 81.
Diffusie 306, 307.
Directeur-generaal van Landbouw 263.
Dijken 223, 224, 231.
Dijkbreuk van 1861 239.
Dijksgeslaagden 241.
Dijkverbeteringen 241.
Diligence 380, 383, 384.
Diligentia-concerten II 236, 238.
Diluvium 219, 220, 228, 229.
Diphtherie 369.
Dirigenten (orkest) II 228.
Distilleerderijen 310.
Djambi-expeditie 144.
Djambi-rivier 161.
Doctoraten (splitsing van) II 95.
D. O. G. II 363.
Doleantie 416, II 399.
Domeinen 211.
Doode hand (goederen in de) 205.
Doodstraf 189, 190, 433.
Doolhof 434.
Doopsgezinde Gemeenten II 401.
Dordtsche Museum II 221.
Dordtsche Petroleum-Industrie-Maatschappij 295.
Dorpsvertellingen II 265, 292.
Draaiende torens 141.
Drama (Historisch) II 365—369.
Driehoeksmeting 128, 217.
Drieslagstelsel 228, 229.
Drijvende batterijen 137.
Drinkwater 375.
Droge-naald-etsen II 193.
Droogerijen 345.
Droogmakerijen 223, 224, 230, 231, 366.
Duinen 229.
Duinwater 438.
Duitsch-Evangelische Gemeenten II 404.
Dwangarbeid 189.

E.

Echtscheiding 184, 185.
Eclecticus II 1.
Economische hervormingen in Indië 122, 123.
Edi (bevrijding van) 159.
Eendracht 't zaam gebracht (Door) 405.
Eenheid van bewapening 133.
Eenheids-zin II 428.
Eereteekenen (Militaire) 179.
Effectenbelasting 205.
Eigen Haard II 276.
Eigennamen II 333.
Eindexamen Hoogere Burgerscholen II 118.
Eisenbahn-Verwaltungen (Verein Deutscher) 329.
Electra (Maatschappij) 326.
Electrische en optische verschijnselen II 79.
Electr. Verlicht. 325, 326, 327.
Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift II 315.
Emancipatie van Slaven 202.
Emancipatie der vrouw 395.
Encycl. „Rerum Novarum" 418.
Enquête (Landb.) 1886—92 260.
Enquête (Marine) 137.
Epidemieën 368.
Erfpacht 415.
Erfpachts-ondernemingen 122.
Erfrecht 415.
Eruditio Musica II 229.
Ervaringswijsbegeerte II 2, 3, 5, 40, 42, 418.
Escompto-maatschappij (Ned.-Indische) 297.
Ether II 78, 79.
Ethische richting II 10, 11.
Ethisch-Irenischen II 416, 417.
Ethnographisch Museum II 226.
Etskunst II 187—196.
Etsclub (Nederlandsche) II 190, 193, 195.
Evang. Maatschappij II 396.
Evolutie 401
Evolutieleer II 73, 74, 75, 80.
Exacte Wetenschappen II 71, 81, 82.
Examens II 411.
Excelsior II 233.
Expeditiën (Wetenschappelijke) II 82.
Exploitatie van Staatsspoorw. (Maatsch. tot) 238, 328, 329.

F.

Fabrieken 300, 301.
Fabriek- en Handwerksnijverheid in Nederland (Ver. tot bevordering van) 394, II 201, 209.
Faculteiten (vijf) II 85, 92.
Faecaliën-afvoer 366.
Faïence-fabriek 298.
Faillissementwet 185, 186.
Felix Meritis (Maatschappij) II 228, 230, 231, 232.
Feuilletons II 276.
Feijenoord (Mpij. voor Scheeps- en werktuigbouw) 304.
Figuur-schilderkunst II 171.
Financiën 195, 216.
Financiën (Indische) 121, 122, 130, 131, 132.
Flores-expeditie 144.
Fodor (Museum) II 157.
Fondsen (pensioen-, zieke- en weduw-) 417.
Fonds van den Landbouw 253.
Franken 2.
Fransch in de hofstad II 342.
Fransche Overheersching 10.
Fransche wetgeving 182, 193.
Friesch II 339, 340.
Friesch Genootschap II 150, 221.
Friesche Werkliedenver. 406
Fröbel-onderwijs 393.

G.

Gasfabrieken 325.
Gasthuizen 374.
Gecombineerde manoeuvres 164.
Gedachtenopenbaring (vrijheid van) 192.
Gedistilleerd (Acc. op) 204, 311.
Geestelijke Adviseurs 419, 420.
Geestelijke Stroom. II 407, 428.
Geestelijke Voorouders II 24, 25.
Geestelijke Wetenschappen II 1.
Geldersch dialect II 341.
Geldleening (Koloniale) 130.
Gele koorts 373.
Gelijkheid voor de Wet 14.
Gelre (Genootschap) II 150.

Gemaniëreerdheid II 319.
Gemeenschapszin II 422, 427.
Gem. financ. 202, 203, 204, 206.
Geneeskunst 365, 370, 371, 373, 374, 377.
Geneeskundige dienst der landmacht 174.
Geneesk. Staatstoez. 371, 372.
Geneeskundig examen 373.
Geneeskundige politie 214, 373.
Geneeskundige Wetten 370.
Genie-vermeerdering 168.
Geologische opnemingen 128.
Gepantserde schep. 137, 141, 151.
Gereformeerde Kerk (Christelijk) II 398, 399.
Geref. Kerken in Nederl. II 399.
Germanismen II 330, 331.
Geschiedenis II 17, 26.
Gesch. der Ideëen II 407, 408.
Geschiedenis (Koloniale) II 22.
Geschiedenis der Letterk. II 22, 23, 244, 245, 278, 279, 280.
Geschiedenis (Parl.) II, 21, 408.
Geschiedenis van het Tooneel II 344—351.
Geschiedenis en kunst (Nederl. Museum voor) II 204, 223.
Geschiedenis van het Nederlandsche Volk II 20.
Geschiedenis der Nederlandsche beroerten II 21.
Geschiedk. Drama II 365—369.
Geschiedkundige Romans II 249, 271, 272, 290, 291.
Getal d. onderwijzers II 124, 134.
Getrokken kanonnen 140.
Gevangenis-arbeid 415.
Gezagsuitbr. in Indië 117, 119.
Gezondheidsleer 373, 374.
Gezondheidstoest. 365, 374, 377.
Gids (De) 197, 251, 252, 259, 264, 273, 274, 316, 352, 361, 365.
Gids (De Nieuwe) II 308—317, 319, 425, 426.
Gijsbrecht van Aemstel II 345, 350.
Gildewezen 419, 420.
Gist- en Spiritusfabr. 310, 311.
Glas 297, 298.
Glasbranden II 213.
Glycerine 314.
Godgeleerdheid II 7—17, 412—414.
Godsdienst II 437—440.
Godsdienstgeschiedenis II 17.
Godsdienstprediking II 405.
Godsdienstvrijheid II 405.
Godsdienstzin II 393, 405, 427.
Goud 295.
Gouvernements-Cultures 121.
Gouvernements-Marine 119, 120.
Graadmeting, Internationale 218.
Graan-magazijnen 310.
Graanrechten 250, 258, 350.
Grafische Kunsten II 217.
Graveerkunst II 187, 196.
's-Gravenhage (Muziek te) II 235, 236, 237.
Grebbe-linie 177.
Grenadiers en Jagers (Kapel der) II 237.
Geuzen der Noordzee 276, 279.
Grint 228.
Groen van Prinsterersch. II 403.
Groenvoeder 264
Grofsmederij (Kon. Ned.) 303.
Grondbelasting 207, 209.
Grondwet 62, 120.
Grondwet in zake Defensie 170.
Grondwetherziening 89, 90, 195. 206, II 60, 64, 65.
Grondwettige hervormingen 15.
Groninger school II 257, 399.
Groningsch dialect II 340, 341.
Groot-Ambtenaars-examen 128.
Guinea (Kust van) 117, 148, 149.
Guinea (Nieuw) 144, 161, 162, 163.
Gustaaf-Adolfvereeniging (Nederlandsche) II 396.
Gymnasia II 86, 96, 97, 98, 99, 100.
Gymnasium Willem III 127.

H.

Haagsche Kunstkring II 186.
Haardsteden 354, 355.
Haghe (Die) II 150.
Halmaheira-opstand 161.
Halve Eeuw 1—16.
Handel 281, 340, 346, 347, 348, 359, 360.
Handelsrecht II 54.
Handelsstelsel 125.
Handelsverdragen 102, 111.
Handelsvloot 337.
Handelmaatschappij (Nederlandsche) 289, 296, 317, 346.
Handelsbank (Ned.-Ind.) 296.
Handelsvereeniging Amst. 297.
Handwerken (Nuttige en fraaie) II 207.
Handwerkslieden (wedstrijden voor) II 207.
Haringvisscherij 267, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 277, 280.
Haring (Nieuwe) 439.
Haringbuizen 273, 280.
Harmonie, te Gron. II 239.
Hartevelt (Kunstzaal) II 221.
Hartjesdag 444.
Havenverbeteringen 244, 331, 338.
Havenwerken (Indische) 129.
Havenversterking in Indië 138.
Havanna-packet 102.
Haven te Scheveningen 274.
Hedendaagsche Kunst (verzameling van) II 225.
Heerendiensten 123, 124.
Heide-ontginning 264, 265.
Heide-mpij. (Nederl.) 262, 265.
Heilsleger II 406.
Heldring-gestichten II 406, 415.
Helling 224, 225.
Hengstveulen-depôt 262.
Herhalings-onderwijs II 124, 131, 132.
Herdenkingen van 1572 enz. 29, 30.
Hernhutters 404.
Hersteld Evang. Luthersche Kerk II 401, 402.
Hervormde Kerk (Nederlandsch) II 397, 398, 400.
Hervormingen in Indië (Economische) 122, 123.
Hinderwet 377, 378.
Historieprenten II 225.
Historie-schilderkunst II 167—169.
Historische Economie II 45.
Hoefbeslag 261, II 116.
Hofmuziek II 228, 236.
Holland-Amerika-lijn 335, 339.
Holland op zijn smalst (Gids-artikel) II 154, 222.
Hollandsche Waterlinie (Nieuwe) 176, 177, 178.
Hollandsche Revue (De) II 315.
Holland-Vlaanderen (Tijdschrift) II 315.
Hondsdolheid 377.
Hongersnood 365.
Hoofdcursussen 173.
Hooger Onderw. II 83, 85, 410 411,
Hooger Onderwijs voor Meisjes 397.
Hoogleeraren II 89, 90, 104, 405, 411, 412.
Hoogere Burgerscholen II 108, 111, 112, 113, 114, 205, 411.
Hoogere Burgersch. in Indië 128.
Hoogerberoep 183.
Hoogte 224, 225.
Huiden 346.
Huisgezin II 433—435.
Huisvrouw (De) 393.
Humaniora II 98, 99, 100.
Humor II 249, 250, 251, 258, 261, 262.
Huwelijk van Koning Willem III (Tweede) 37.
Huwelijkswetgeving 184, 194, 399.
Hydrographische opnemingen 128.
Hygiënische Congressen 377
Hygiënische maatregelen 366, 375, 377.
Hypotheekrechten 205, 207, 210.

I.

Iconographie II 225.
IJmuiden 331, 332.
IJmuiden (visschershaven te) 280.
IJsbrekers 242.

IJsmijnen 243.
IJstijd 219, 220.
IJzer-constructie II 161.
IJzeren stoomschepen 138.
Impressionisme II 178, 179, 311.
Indigo 291, 345.
Indigo-cultuur 121, 291, 292, 293.
Indische Begrooting 121.
Indische Bijdrage 122, 130.
Indische Financiën 121, 122, 130, 131, 132, 215.
Indische instelling te Delft 128.
Indische Landbouw-ondern. 293.
Indisch Landbouw-onderw. 261.
Indisch Leger 119.
Indisch Muntwezen 120.
Indisch Recht II 65, 66.
Indisch Regeerings-Reglement 67, 120—124, 127.
Indische Romans II 267, 268, 269, 293.
Indische Talen II 33—36.
Ind. Territoriale wateren 162.
Indische Wetboeken 126.
Ind. Zeemacht 119, 120, 141.
Individu II 431—433.
Indragiri-rivier 161.
Industrieele Eigendom 109.
Industrieschool (av.sch.) II 208.
Industriescholen voor meisjes 395, II 110, 151, 205.
Ingenieurs (opl. v.) II 116, 117.
Ingenieurs (Kon. Instituut van Nederlandsche) 300.
Inhuldiging Koning Willem III 21, 233, 234.
Inklaringen 338, 359.
Inkomsten-belasting 206.
Inlandsche bevolking 121, 123, 124, 126, 127, 131, 132.
Inlandsche hoofden 123, 124.
Inspecteurs (Geneeskund.) 372.
Inspecteur v. landb-onderw. 261.
Inspecteurs van het Lager Onderwijs II 137.
Instituut (Koninklijk) van Nederlandsche Ingenieurs 300.
Instructie 193.
Instructie-bataljon 172.
Instructie-Compag. Artill. 173.
Insulinde (Stoomvaartmpij.) 334.
Internationaal Privaatrecht 112, II 67, 68, 69.
Internationale Arbitrage 103.
Internationale Conferentiën 's Gravenhage 113, 114, II 67.
Internation. visscherij-bep. 271.
Internationale Landbouwtentoonstelling 259.
Internationale Crediet- en Handelsvereen. Rotterd. 297.
Internationale (Nederlandsche Sectie der) 406, 412.
Invoer 348, 359.
Invoerrechten 205, 208, 209, 414, 415.
Inwendige Zending II 415.
Irvingianen II 404.
Islamisme (Het) II 15.
Isotonische coëfficiënten II 80.
Israël (de Godsd. van) II 13.
Israëlieten te Mekka (De) II 15.
Israëlitische Kerkgenootschappen II 397.

J.

Jaarboekje (Staatkundig en Staathuishoudkundig 350.
Jaarwedden van onderwijzers II 124, 126, 127, 132, 133.
Jan-Salie-geest II 252, 256, 257, 353.
Java (Stoomvaartmpij.) 334.
Jenever 310.
Josephs-Gezellenvereen. (St.) 417.
Josephs-Kring (St.) 417.
Juristenvereen. (Nederl.) 193, 194.
Jus promovendi Latijnsche scholen II 85.
Jute 319.

K.

Kaapsche Studenten II 95.
Kaarsen 313.
Kaas 304.
Kalverstraat 439.
Kamermuziek II 228, 233, 234.
Kamer-Ontbindingen 67, 76, 77.
Kamers van Arbeid 407, 414, 415, 420.
Kamp 172.
Kanalen 245, 246, 330.
Kanalenwet 85.
Kanaalmaatschappij (Amsterdamsche) 331.
Kanaalgelden 331.
Kanonneerbooten 136, 141.
Kapok 346.
Karakterschaarschte II 417, 418.
Karama-rivier 162.
Katheder-socialisme II 46.
Katholieke Kerk (Roomsch) II 394, 395, 423.
Katholieke Kerk (Oud-) II 395, 396.
Katholieke Poëzie II 254, 299, 300, 423.
Katholieke Werkman (De) 418.
Katoen 346.
Katoen-nijverheid 317.
Kazerne-verbetering 176.
Kenbronn. der Waarh. II 4, 277.
Kerk II 437—440.
Kerkbouw II 145, 146, 147, 152.
Kerk en Staat (Scheiding van) II 394.
Kerkgenootschapp. II 393—406.
Kerkgeschiedenis II 17.
Kerkelijke hoogleeraren II 92, 93, 398.
Kerkelijke Liefdadigheid II 406.
Kerkparade 439.
Kermis 441, 442, 443.
Keulsche Vaart 245.
Kiesrecht 361, 362, 400, 406, 414.
Kieswet-ontwerp Tak 92.
Kieswet Van Houten 93.
Kiezers 362, 363, 400, 414.
Kina 290, 291, 324, 344, 345.
Kina-cultuur 122, 290, 291.
Kininefabr. (Amsterdamsche) 324.
Kinderarbeid (Wet op den) 82.
Kinkhoest 369.
Klaasje Zevenster II 270.
Klassenstrijd II 422.
Klassieke Letteren II 26, 27.
Klei 223, 229, 230, 231.
Klinische Scholen 370.
Klok (De) 411.
Knoeierijen in den boterhandel 257, 304, 305.
Koepokinenting 372, 373.
Koffie 284, 285, 340, 341, 376.
Koffie-cultuur 121, 122, 284, 285.
Koffiebladziekte 291.
Koffieprijzen 200, 202.
Koffie-pellerij 315, 316.
Koffiehuizen 443.
Koloniën 117—132.
Koloniale Baten 198, 201, 203, 205, 210.
Koloniale Bank 297.
Koloniale Geschiedenis II 22.
Koloniale Geldleening 130.
Koloniale Nijverheid 282, 347.
Koloniale Politiek 71, 75.
Koloniaal Verslag 120.
Koningschap (Het) 26.
Koningin-Regentes 40, 41, 42, 43.
Koninklijk Huis en Staten-Generaal 51—60.
Koninklijke Academie te Delft II 116.
Koninklijke Muziekschool II 227, 236, 237.
Koninklijke subsidies aan jonge schilders II 163.
Koninklijke subsidies aan jonge toonkunstenaars II 241, 242.
Konínkl. Nederlandsche Stoombootmaatsch. 335, 336, 339.
Konst- en Letterbode II 264.
Koophandel (Wetboek van) 182, 185.
Kosten van het Lager Onderwijs II 126, 127, 128.
Kostscholen II 122.
Krakatau 161.
Krijgsgeschiedkundige nasporingen 176.
Krijgsschool (Hoogere) 174.
Krijgsschool voor Officieren 173.
Krijgsverrichtingen in Indië 117, 118, 119.
Kroniek (Weekblad: De) II 315.
Kunsten en Wetenschappen (Afdeeling voor) II 155, 156, 203, 222.
Kunstgeschiedenis 199, 219, 220, 223, 224.
Kunst (Letterk.) II 243, 277.

Kunst (Muzikale) II 227, 242.
Kunst (Verzameling van Hedendaagsche) II 225.
Kunstnaaldwerk 395, II 207, 208.
Kunst toegepast op Nijverheid (Museum van) II 200.
Kunst toegepast op Nijverheid (Tentoonstellingen van) II 201, 202, 203, 204.
Kunstnijverheid II 143, 149, 197—218.
Kunstnijverh. (Rijksschool voor) 395, II 154, 205, 206, 207, 208.
Kunstschatten naar het buitenland II 220, 221, 226
Kunstverzamelingen II 219-226.
Kunstzin II 226, 277-283, 305, 310, 311, 420.
Kunstambachten (School voor) II 151, 209.
Kunstkring (Haagsche) II 186.
Kunstkroniek II 191.
Kunstliefde te Utrecht (Museum) II 221, 223.
Kunstboter 257, 304, 305, 306.
Kustmanoeuvres 164.
Kustvaart (Indische) 125.
Kustverdediging 139.
Kustvisscherij 270, 271, 272, 274.
Kwakkuil 275, 277.
Kwakzalverij 372.
Kweekschool voor Machinisten II 110.
Kweekscholen voor Onderwijzers II 135, 136.
Kweekscholen voor Onderwijzeressen 396.
Kweekelingen II 124, 134, 435.

L.

Laboratoria II 81.
Lager Onderwijs II 119, 410, 411.
Lambertus-Vereen. (St.) 417.
Land-Mail 381.
Land van Rembrand (Het) II 273.
Landaanwinst 224.
Landbouw 249—266.
Landbouw-bespreking op het Huis ten Bosch 249, 254.
Landbouw-afdeeling aan het Departement van Binnenl. Zaken 263.
Landbouw-Ministerie 258, 263.
Landbouw-Enquête 1886-92, 260.
Landbouw-Maatschappijen (Provinciale) 252, 254, 258, 259.
Landbouw-Commissies (Provinciale) 252.
Landbouw-Vereeniging (Centrale) 253.
Landbouw Vereeniging (Koninklijke) 254.
Landbouw-Comité 260.
Landbouw-Raad 259.
Landbouw-onderwijs 252, 254, 261, 262.
Landbouw-scholen II 109, 114, 115.
Landbouwsch. (Rijks-) 252, 261.
Landbouw-leeraren (Rijks-) 260, 261, 264.
Landbouw-vakscholen 261.
Landbouw-winterscholen (Rijks-) 261.
Landbouwvakschool (Ger. Adr. van Swieten) II 116.
Land- en Boschbouwschool (Hoogere) II 114.
„Landbouwonderwijs te Middelharnis (Vereeniging) II 116.
Landbouw-cursussen 252, 261.
Landbouwkennis (Wetenschappelijke) 250, 254, 255, 266.
Landbouwkundig Staatsexamen II 115.
Landbouw-voordrachten 255.
Landbouw-ondernemingen (Indische) 293.
Landbouw-maatschappij (Ned.-Indische) 297.
Landbouwnijverheid op Java 120, 122.
Landb.-crisis 251, 258, 265, 266.
Landnationalisatie 410.
Landsgebouwen II 143.
Landschap-schilderkunst II 175—180.
Lantaarn (De) II 276.
Latijn op de colleges II 87, 88.
Latijnsche scholen II 86.
Leekedichtjes II 259, 412.
Leeningen 205, 213, 214, 215.
Leer der Hervormde Kerk (De) II 8.
Leerdammer Glasfabriek 298.
Leerlingen der lagere scholen II 130, 131, 132.
Leerlingenstelsel 415, II 210.
Leerplicht 408.
Leerstoelen (Uitbreiding van) II 91, 104.
Leeswijzer (De) II 276.
Leger 165, 180, 407.
Leger (Indisch) 119.
Legerwet-ontwerp Bergansius 170.
Leger-organisatiën 171.
Leger des Heils II 406.
Lekdijk 241.
Lengte (Lichaams-) 353.
Leo-feesten 418, 419.
Letteren II 243—320, 420.
Letterkundige Kunst II 243.
Letterkunde (Geschiedenis der) II 22, 23, 244, 245, 278, 279, 280.
Letterkunde (Maatschappij der Nederlandsche) II 292.
Letterkundige Critiek II 251, 256, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 308, 309, 310.
Letteroefeningen (Vaderlandsche) II 251, 263.
Levensduur 352, 366, 367.
Levenseenheden (kleinste) II 80.
Levensvoorwaard. 352, 374, 402.
Levenswijze 424, 425.
Leveringen (gedwongen) 121.
Liberalen II 41, 44, 45, 409, 410, 415, 421—423.
Lieder-avonden II 234.
Liefdadigh. (kerkelijke) II 406.
Lijfstraffen 189, 433.
Lilith II 301.
Limburg en de Duitsche Bond 98, 168.
Limburgsch dialect II 341.
Linnen 320.
Litterarische Fantasiën II 274.
Lloyd (Rotterdamsche) 333, 334, 339.
Loggerschepen 273, 274, 280.
Lombokexpeditie 103.
Londensch Tractaat 1824 118, 125.
Longziekte van het rundvee 253.
Loonen 404, 405, 406, 413, 420.
Los en Vast II 263.
Loss 220, 229.
Lucas-Stichting II 403.
Luthersche Kerk (Evangelisch-) II 401, 402.
Luthersche Kerk (Herstel Evang.) II 401, 402.
Luxemburg-tractaten 99, 100.

M

Maas" (Maatschappij „De) 304.
Maatschappij II 435—437.
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 394. II 121, 122, 206, 207.
Maatschappij tot aanmoediging der Bouwkunst II 149.
Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst II 149, 151, 156, 158, 209.
Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (Nederlandsche) 371.
Maatschappij van land- en tuinbouw 253.
Maatschappij van Landbouw (Hollandsche) 259.
Maatschappij van Landbouw (Friesche) 256, 259, 260.
Maatschappij van Landbouw (Geldersche) 259.
Maatschappij van Landbouw Geldersche-Overijselsche) 265.
Maatschappij van Landbouw (Noordbrabantsche) 259.
Maatschappij van Landbouw (Nederlandsche) 259.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde II 292.

Maatschappij ter bevordering van Nijverheid (Nederlandsche) II 200.
Maatschappij tot bevordering der Toonkunst II 227, 230, 231.
Maatschappij voor den Werkenden Stand II 208.
Maatschappelijke ontwikkel. 16.
Machinebouw 300, 301.
Machinisten (Kweekschool voor) II 110.
Magnetisch-metereologisch Observatorium te Batavia II 82.
Magnetische veld (Het) II 79.
Majolika 297.
Malaise in den landbouw 258.
Mannen-zangvereenigingen II 228
Manoeuvres (Marine) 164.
Manoeuvres (Veld-) 172.
Manufacturen-uitvoer naar Indië 318.
Margarine 304, 305, 306.
Marine 113—164.
Marine (Verval der) 135.
Marine (Indische) 119, 120.
Marine (achteruitgang der Indische) 141.
Marine-personeel 142.
Marinehulp aan Koopvaardijschepen 163.
Maritiem onderzoek II 82.
Maritieme stellingen 164.
Markten 340.
Marokko-demonstratie 164.
Mathesis Scientiarum Genitrix II 109, 149.
Mauritshuis II 157, 219, 222, 224, 225.
Max Havelaar II 267, 268.
Mazelen 369.
Mechanica der moleculen II 78.
Medische politie 214, 373, 415.
Medisch Onderwijs 370, 373, 374. II 92.
Medusa in Japan 147.
Meel 310.
Meisjes (Hooger Onderwijs voor) 397.
Meisjes (Middelbaar Onderwijs voor) 112, 113, 395.
Meisjes (Industriescholen) II 110. 151, 205.
Melkinrichting 439.
Melodrama II 349, 351.
Menschheid II 441—443.
Merken 274.
Merwede-kanaal 245. 338.
Mesdjid ingenomen 151.
Meststoffen (Kunst-) 264, 265.
Metaphysische wijsbegeerte II 7.
Meteorologisch Instituut II 75.
Mettray (Nederlandsch) II 406.
Meubelfabrieken II 216.
Meubelmakersbond 405.
Middelbaar Onderwijs II 107, 108, 118, 153, 410, 411.
Middellandsche zee 164.
Mijnwezen (Opleiding voor) II 117.
Mijnwezen (Indisch) 128, 129.
Militaire Akademie (Koninklijke 173.
Militaire school 173.
Militaire Spoorwegcommissie 176.
Militair Strafrecht 178, 179. II 60.
Militaire verkenningen 176.
Militaire ziekenverpleging 176.
Militiewet van 1861 167.
Minahassa 295.
Mineralogische opnemingen 128.
Minimumtarief met Frankrijk 112.
Ministerie-Thorbecke (Eerste) 63.
Ministerie Van Hall-van Reenen 67.
Ministerie van der Brugghen 68.
Ministerie Rochussen 69.
Ministerie van Hall-van Heemstra 70.
Ministerie Baron van Zuylen 71.
Ministerie Thorbecke (Tweede) 72—74.
Ministerie Fransen van de Putte 75.
Ministerie Van Zuylen-Heemskerk 76.
Ministerie Van Bosse-Fock 78.
Ministerie Thorbecke (Derde) 79.
Ministerie De Vries 82.
Ministerie Heemskerk (Tweede) 83.
Ministerie Kappeyne 84.
Ministerie Van Lynden 86.
Minist. Heemskerk (Derde) 88.
Ministerie Mackay 90.
Ministerie van Tienhoven 91.
Ministerie Roëll 92.
Ministerie Pierson 93.
Moderne Richting II 257, 258, 265, 266, 267, 400, 401, 412, 413.
Modewoorden II 334.
Moleculen II 76, 77, 78, 80.
Monarchie en Grondwet 11.
Monitors 139.
Monopoliën in Indië 124, 126, 131.
Monument 1813 II 142.
Mormonen II 404.
Motie Keuchenius 76, II 419.
Muntwezen (Indisch) 120.
Museum te Amsterdam (Rijks-) II 156, 157, 209, 219, 222, 223. 224, 225.
Museum Willem I II 222.
Museum Van der Hoop II 220.
Museum-Fodor II 221.
Museum-Sussso II 225.
Museum te Haarlem (Stedelijk) II 221.
Museum te 's-Gravenhage (Gemeentelijk) II 221.
Museum Boymans II 220, 221, 223.
Museum „Kunstliefde" te Utrecht II 221, 223.
Museum Meermanno-Westreenianum II 221.
Museum (Dordtsche) II 221.
Museum (Ethnograph.) II 226.
Muziek II 227—242.
Muziekgeschiedenis (Vereeniging voor Noord-Nederl.'s) II 235.
Muziekscholen II 227—229, 234, 236, 237.

N.

Naaimachine 440.
Naaischolen 392.
Naamlooze Vennootschappen in Indië 293, 294, 347.
Nachtwacht II 226.
Natie II 443—444.
Natuurkeus II 75.
Nederland (Tijdschrift) II 263.
Nederland (Stoomvaartmaatsch.) 333, 334. 339, 381.
Nederlandsche Taal II 28, 29.
Nederl. op de colleges II 88.
Nederlandsche Nijverheid 297.
Nederlandsche Oudheden II 150.
Nederlandsch Tooneel (Kon. Vereeniging: Het) II 370, 374, 377—380.
Nederlandsche Toonkunstenaarsvereeniging II 241.
Nederl. Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij 335, 339.
Nederlandsch-Indische Handelsbank 296.
Nederlandsch-Indische Landbouwmaatschappij 297.
Nederl.-Indische Escomptomaatschappij 297.
Netten 273, 280.
Neutraliteit II 410, 411.
Neutraliteit in 1870 169.
Nias-expeditie 148.
Nieuw-Guinea 144, 161, 162, 163.
Nieuwere Letteren II 306—320, 425, 426.
Nieuwe Gids (De) II 308—317. 319, 425, 426.
Nieuwe woorden II 324—335.
Nieuwjaarsdag 428.
Nieuws v/d Dag (Het) 377, II 217, 269.
Nijverheid 214, 281, 282, 347.
Nijverheid (Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van) II 200.
Nijverheids-onderwijs 318, 319.
Nisero 157.
Noodlijdende Gemeenten 206.
Noordzee-grenzen 276, 279.
Noordzeekanaal 203, 213, 244, 330, 331, 337.
Noordzee-politiedienst 276.
Noorthey (Het huis van onderwijs en opvoeding te) II 122.

Normaal-lessen II 135, 136.
Normaalschool voor Teeken-onderw. (Rijks-) II 111, 205.
Normaal-schietschool 175
Nummers van visscherschep. 274.
Nut van 't Algemeen (Maatschappij tot) 394, II 121, 122, 206, 207.

O.

Observatorium 128, II 81.
„Oceaan" (Ned. Stoomvaart-maatschappij) 339.
Oefeningstijd der Militie 167, 168.
Oefenings-divisiën (Marine) 163.
Oefeningstochten 142.
Oefeningsreizen Prins Hendrik 134.
Oesterteelt 274, 280.
Olie 312.
Oleïne 314.
Ombiliën-kolenvelden 295.
Oorlogschepen 303.
Onderwijs (Hooger) II 83, 85, 410, 411.
Onderwijs (Middelbaar) II 107, 108, 118, 153, 410, 411.
Onderw. (Lager) II 119, 410, 411.
Onderw. (Medisch) 370, 373, 374.
Onderwijs in Indië 127, 128.
Onderwijzeressen 396, 397, 398, 402.
Onderz. Telegraafkabels 110.
Onderzoek naar het vaderschap 400, 415.
Onderzoekingen in Indië 128.
Ongebouwde eigendommen 205, 207, 209.
Onrust (moord op De) 146.
Ons Huis II 423.
Ontbinding van de Tweede Kamer 65, 76, 77.
Onteigening bij Vestingbouw 178.
Ontsmetting 373.
Onzijdigheid in 1870 169.
Oogstverband 297.
Oorkondenboeken II 48, 49, 50.
Oorlogsverklaring 407.
Oorspronkelijke etsen II 187, 189.
Oorspronkelijke Tooneelstukken II 365—369, 383—390.
Oostersche Talen II 30—36.
Oosterspoorweg 236, 329.
Opbeuring v. boetvaardigen 393.
Opbrengst van Landbouwproducten 264.
Opcenten 198, 204, 207.
Openb. scholen II 120, 121, 123.
Openbare werken 214, 233—248, 337, 338, 358.
Openb. werken in Indië 129, 130.
Opera (Nederlandsche) II 235.
Opera (Fransche) II 232, 236, 237.
Opera (Duitsche) II 229, 231, 232.
Opera (Italiaansche) II 231.
Operette II 382.
Opium 124, 125.
Opleiding tot onderwijzer II 134, 135, 136.
Oranje (Het Huis van) 17—59.
Organieke Wetten 63, 64.
Organiek Besluit van 1815 H. O. II 85.
Organisten II 240.
Orkest-dirigenten II 228.
Orkest-vereeniging (Amsterdamsche) II 232.
Oud-Dordrecht (Genootschap) II 150.
Oud-Holland (Tijdschrift) II 224.
Oud-Hollandsche Renaissance II 146, 147.
Oudheden (Nederl.) II 150.
Oudheidkundig Genootschap (Koninklijk) II 150.
Oude Kunst (Tentoonstelling van) II 221.
Oudejaarsavond 427.
Overijselsch dialect II 341.

P.

Paardenfokkerij 252, 261, 262, 264
Paardenkennis (Cursussen in) II 116.
Pachtprijzen 251, 252.
Pacificatie van den Schoolstrijd II 126.
Painter-etchings II 194.
Paketvaartmaatschappij (Kon. Nederlandsche) 334, 339.
Paleis voor Volksvlijt II 142, 231, 232.
Palmpaschen 434.
Pandhuizen 124.
Pangeneu II 80.
Panharing 280.
Pantserschepen 137, 138, 153, 164.
Papier 321.
Parasitische Politiek 70.
Parelvisscherij 162.
Park-Orkest II 230, 231, 232.
Parkschouwburg-orkest II 232.
Parlementaire Socialisten 411.
Passenstelsel 124.
Patentbelasting 207, 209.
Patrimonium 412, 413, 414, 415, 416.
Peintre-graveur II 225.
Pellerijen 314, 315, 316.
Pelmolens 314, 315.
Peper 283.
Peraequatie 207.
Percentage 207.
Personeele Belasting 208, 209.
Persoonlijke Dienstplicht 82, 169, 170, 180, 414.
Pest 373.
Petroleum 129, 295.
Petroleum-maatschappij Moeara-Enim 295.
Petroleum-maatschappij Sumatra-Palembang 295.
Phaëton (Maatschappij) 327.
Philanthropie 392, 398.
Philologie II 26—30.
Philosophie II 1—7.
Philosophie van het Recht II 36—43. 57—59.
Phytopathologisch Instit. II 81.
Plantentuin te Buitenzorg 128, II 81.
Plateelbakkerij II 210—213.
Plattelands-heelmeester 370.
Pleegzusters 392, 398.
Plooipunten II 78.
Pokken 369.
Polemiek II 103, 420.
Politie (Geneeskundige) 214, 373.
Politiedienst op de Noordzee 276.
Polytechnische school II 109. 116, 117, 153, 154, 200.
Portefeuille (De) II 276.
Portretten II 172, 194.
Posterijen 211, 214, 358, 359.
Post- en Telegraaf-Unie 109.
Postduivendienst (Militaire) 175.
Postzegels 359.
Preanger-stelsel 123.
Prediking (Godsdienst-) II 405.
Prentenkabinet ('s Rijks) II 225.
Preventieve hechtenis 193.
Prijzen der landerijen 251, 252. 255, 256.
Prijzen der landbouwproducten 251, 255, 288.
Prijzen der voedingsmiddelen. 357, 376, 404.
Privaatrecht II 52, 53.
Prix de Rome II 158.
Proclamatie Koning Willem III 19.
Proclamatie van 1866 25.
Proclamatie feest 1874 22.
Proclamatie 40-jarige regeering 23.
Productiviteit (verbetering van) 258.
Proefstations 260, 264.
Proefvelden 261, 264.
Program van Actie (Antirevolutionnair) 414, 415.
Program van Gotha 406, 408.
Program-teekenkunst II 184.
Progressieve heffing 209.
Protestantisme (Het) II 15.
Protestantenbond (Nederlandsche) II 400, 413.
Proteïne II 75.
Proza II 248, 263.
Publieke Werken 214, 233, 337, 338, 358.
Pulchri Studio II 186, 191.
Pupillenschool 174.

Q.

Quarantaine 373.
Quartet-avonden II 233.
Quellinus-school II 151, 209.

R.

Raad van State (Regentschap) 39.
Radicalen 407, 410.
Ramschepen 139.
Realisme II 252, 303, 304, 347.
Reduitstelling Amsterdam 176, 178.
Reederij 339.
Rechten der Kroon 24.
Rechtswezen (Indisch) 126, 127.
Rechtswezen 181—194.
Rechterlijke instellingen 183.
Rechterlijke organisatie 184.
Rechtsbijstand 186, 187, 188.
Rechtspractijk II 52.
Rechtsbronnen II 48, 49, 50.
Rechtshervorming II 54, 55.
Rechtstoestand der vrouw 399, 400, 402.
Rechtsgeleerdheid II 51—70.
Rechtsgeschiedenis II 48—51.
Rechtsbewustzijn 181, 185, 193, 194.
Rechtsbegrippen II 42, 54, 55.
Rechtsphilosophie II 36—43, 57—59.
Recht voor allen 408, 411.
Regeerings-reglement voor Ned.-Indië 67, 120—124, 127.
Regentschap Raad van State 39.
Registratie 205, 207, 209, 210.
Rekenkamer 202.
Relief 224.
Rembrand (Vereeniging) II 225.
Remington-karabijnen 175.
Remonstrantsche Broederschap II 402.
Renaissance (Oud-Hollandsche) II 146, 147.
Repeteergeweer 154, 175.
Rerum Novarum (Encycliek) 418.
Reserve-kader 174.
Restauratie van gebouwen II 153, 154, 155, 157.
Reteh-expeditie 145.
Réveil (Het) II 256, 399, 414, 415.
Revue (De Hollandsche) II 315.
Revolutiegeest 349, 350, 408, 410. II 38.
Revolutionnaire tactiek 410.
Rhijnspoorweg-maatschappij (Nederl.) 236, 238, 328, 383.
Rijks-Academie van Beeldende Kunsten II 111, 154.
Rijks-adviseurs voor Kunst II 155, 157, 222.
Rijksbijdrage in de kosten voor Lager Onderwijs II 124, 127.
Rijksgebouwen II 143.
Rijks-Landbouwschool te Wageningen II 114, 115.
Rijks-Landbouwleeraren II 116.
Rijks-Middelen 198, 202, 203.
Rijks-Museum te Amsterdam II 156, 157, 209, 219, 222, 223, 224, 225.
Rijks-Tuinbouwleeraren II 116.
Rijnvaart-regeling 108.
Rijschool 175.
Rijst 282, 283, 345, 346, 376.
Rijstpellerij 315.
Rijwielen 208, 380, 386, 387, 388.
Rivierbeheer 243.
Rivier-verbetering 242, 243, 246, 252.
Roeping (Onze) 393.
Romans II 249, 290—298.
Romans (Historische) II 249, 271, 272, 290, 291.
Romantiek II 245, 246, 254, 284.
Romeinen 2.
Roode Kruis 398.
Roodvonk 369.
Roomboterfabrieken 305.
Roomsch-Katholicisme (Het) II 15.
Roomsch-Katholieke Volksbond (Nederlandsch) 418, 419.
Rooverij op zee 274, 275.
Rotterdam (Muziek te) II 229.
Rotterdam-Harwich 332.
Rotterd. Lloyd 333, 334, 339.
Rottingstraf 126.
Rozenburg (aardewerkfabriek) 298.
Ruimtebetrekkingen der moleculen II 77.
Runderpest 253.
Rundveestamboeken 259, 264.

S.

Samalangan-expeditie 155.
Sanitaire conferentiën 110.
Sanskrit II 29, 30.
Scandinavische zeemansk. II 404.
Schaalrechten 250, 252.
Scheepvaart 336, 337, 339, 381.
Scheepvaart-regelingen 105.
Scheepvaart-regeling Atjeh 160.
Scheepvaartwetten (Ind.) 125.
Scheepsbouw 301, 302, 303, 304, 337, 339.
Scheepvaartrechten 198.
Scheepsmacht in Indië 143.
Scheiding van Kerk en Staat II 394.
Scheidsrechterl. beslissingen 102.
Schelde" (Kon. Maatsch. „De) 303, 339.
Scheveningen (Haven te) 274.
Schietschool (Normaal-) 175.
Schilderkunst II 163—186.
Schildersch. (Holl.) II 163, 185.
Schoolcommissies II 137.
School-localen II 119, 120, 124, 129, 130.
Schoolstrijd II 125, 126.
Schooltoez. II 124, 129, 137, 138.
Schoolverzuim II 131.
Scholenbouw II 124, 129, 130.
School voor Nijverheid en Handel 318, 319.
Schouwburg te Amsterdam II 345, 377.
Schrift-critiek II 12, 400, 414.
Schrijftaal II 321, 322, 323, 324, 339.
Schrobnetvisscherij 267, 271, 275, 276, 280.
Schuld (Nationale) 202, 203, 205, 213, 214.
Schutsluizen 245, 331, 332.
Schutterijen 168, 169.
Selaroe 162.
Serum 374, 377.
Sferen des levens (Vijf) II 431—441.
Siak-tractaat 118.
Siam 162.
Sigaren 322, 323, 324.
Sigarenmakersbond 405.
Slavernij 126.
Slavenhalers Borneo 161.
Sledekoetsen 234.
Sleepnetten 275.
Smedenvereeniging „Volharding" 408.
Snelheid van Spoor- en Tramwegen 237.
Sociale vraagstukken 392, 399, 400, 402, 403, 404, 414, 415, 419, 420, 421.
Sociale wetgeving 194, 351, 363, 364, 378, 399, 400, 401, 402, 406, 407, 415, 420, 421.
Sociaal Congres 414.
Socialisme 350, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 419, II 47, 422.
Sociaal-democratische Vereeniging 408.
Sociaal-democratische Bond 408, 409, 410, 411, 412.
Sociaal-democratische Arbeiderspartij 411.
Sociaal-Democraat (De) 411.
Sociologie II 46, 47, 421.
Sonnetten II 306—308.
Souvereiniteit van Oranje 18.
Spaarbanken 357, 406.
Specerijen 283, 346.
Specerij-perken 126.
Spectator (De) II 348, 350, 352, 363, 365.
Spectator (De Nederl.) II 264.
Speculatie-bouw II 144.
Spelling II 336, 337.
Spiering 280.
Spoorweg-beweging 69, 228.
Spoorwegen 234, 235, 236, 237, 327, 328, 329, 330, 383, 384, 385, 388.
Spoorweg-aanleg 202, 203, 205, 384.
Spoorwegmaatschappij (Hollandsche IJzeren) 235, 236, 238, 328, 329, 330, 383.
Spoorwijdte 238.
Spoorweg-overeenkomsten 109, 238, 239, 328.
Spoorwegcomm. (Militaire) 176.

Spoorwegen in Indië 129, 130.
Spoorwegpersoneel (Vereeniging van) 421.
Spreektaal II 321, 322, 323, 324, 335, 336, 337.
Staat II 440—441.
Staat van oorlog en beleg 178.
Staathuishoudkunde II 43—47.
Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje 350.
Staatsbegrip II 37—43.
Staatsbegrooting 197, 211, 358.
Staatsbemoeiïng 62, 194, 351, 363, 364, 406, 407, 413, 415, 420, 421.
Staatsburgerschap 360, 361, 407, 416.
Staatscommissie van 1886 voor den Landbouw 260.
Staatscommissie voor Grondwetherziening 88.
Staats-examen 1845 H. O. II 85.
Staats-examen Landbouwkunde II 115.
Staats-instellingen II 60, 64, 65.
Staatsloterij 211.
Staats-onthouding II 44, 421.
Staatsspoorwegen 211, 213, 236, 238, 328, 330, 384.
Staatsrecht II 60—65.
Staatstoezicht (Geneeskundig) 371, 372.
Staatszorg voor het onderwijs II 123.
Stadsgezichten II 184, 185.
Stadsscholen II 120, 121.
Stafschool 173.
Standaards 180.
Standbeelden II 142, 160.
Stapelplaats 338.
Station te Amsterdam (Centraal) II 158.
Station (Zoölogisch) II 81.
Statistiek 218, 350—357, 359, 366, 369, 375, 376.
Statistiek der Kerkgenootschappen II 393, 394.
Stearine-kaarsen 313, 314.
Steden (groote) 351, 368.
Steden-uitbouw II 142, 143, 144.
Steenbakkerij 297.
Steenkolen 295.
Steenkolen-ontginningen 128, 130.
Steenlagen 218, 220, 229.
Stellig Recht II 51, 52.
Stelling Amsterdam (Reduit) 176, 178.
Stemrecht (Algemeen) 406, 407, 410.
Stereochemie II 77.
Sterfgevallen in het Koningshuis 35, 36.
Sterfte-statistiek 352, 366, 367.
Sterkendrank 275, 279.
Stichtelijke Poëzie II 256.
Stillevens II 169, 185.
Stoomfregatten 136.
Stoomgemaal 247.
Stoomschepen 234, 235, 302, 381, 382, 383.
Stoomschepen (Marine) 136, 138, 141.
Stoomtramwegen 237, 385.
Stoomvaart-maatschappijen 333, 334, 335, 336, 339.
Stoomvaart (Indische) 120, 129.
Stoomwezen 300, 350.
Strafrecht 183, 190, 191, 193, II 56, 60.
Strafrecht (Militair) 178, 179.
Strafwetboek 86, 87.
Strafvordering 182, 193.
Strandhollandsch II 340.
Strandroof 144.
Streven (Ons) 393.
Stroo-carton 322.
Structuur-formule II 77, 78.
Studenten II 105, 106, 423.
Suasso (Museum-) II 225.
Subsidies aan bijzondere scholen II 126.
Subsidies aan jonge schilders (Koninklijke) II 163.
Subsidies aan jonge toonkunstenaars (Koninkl.) II 241, 242.
Successie-belasting 205, 206, 208, 209, 210.
Suez-kanaal 106, 107, 347, 381.
Suez-tractaat 106, 107.
Suiker 286, 287, 288, 306, 307, 308, 309, 342, 343.
Suiker-accijns 205, 206, 210.
Suiker-cultuur 121, 123, 286, 287.
Suikerraffinaderij 309.
Suiker-crisis 123, 287.
Sumatra-tractaat 110, 118.
Sumatra (blokkeering Noord-) 150, 158.
Suriname 131, 132.
Surinaamsche grensregeling 102.

T.

Taal (Nederlandsche) II 28, 29, 320—342.
Talen (Indische) II 33—36.
Tabak 288, 289, 290, 322, 343, 344, 376.
Tabak-cultuur 288, 289, 290.
Tabakspacht 124.
Tabak-Mpij. Arendsburg 290.
Tapijten II 214, 215.
Technologen (opl. voor) II 117.
Teeken-academies II 205.
Teekenscholen II 111, 151, 205, 208, 209.
Teekensch. voor kunstnijverh. te Haarlem II 111, 151, 201.
Tekort 196, 214.
Telegraaf 211, 214, 358, 359.
Telegraphie in Indië 120, 129.
Tentoonstellingen van Bouwkunst II 152, 209.
Tentoonst. van landb. 254, 259.
Tentoonst. van vrouwenarb. 402.
Territoriale wateren (Indische) 162.
Tesselschade 394, 396.
Testimonia II 87, 94.
Teweh-rivier 161.
Teyler's-stichting II 225.
Thee 286, 341.
Thee-cultuur 285, 286.
Theetuinen 435.
Theologie II 7—17.
Theologische faculteit II 92, 405.
Thugatèr (Vereeniging) 402.
„Tien jaren" II 18, 19.
Tijdspiegel (De) II 263, 315.
Tijdstroom (De) II 264.
Tijdschriften II 251, 252, 263, 264, 273, 308, 315.
Tijdzangen II 247, 253, 254.
Timmerliedenbond 405.
Tin-ontginningen 128, 294.
Tirailleurs-compagniën 167.
Tivoli, te Utrecht II 238.
Tivoli-schouwburg te Rotterdam II 376.
Toekoe Oemar's afval 160.
Toekomst II 429—444.
Toleenheid met de Koloniën 415.
Tolgebied 125.
Tollen 208.
Tongvallen II 321, 322, 323, 338—342.
Tooneel II 283—290, 343—392.
Tooneel (Pogingen tot opbeuring van het) II 352 - 358, 360, 361.
Tooneel-critiek II 348.
Tooneelgesch. II 344—351.
Tooneelschool II 370, 371.
Tooneelstukken (oorspronkelijke) II 365—369, 383—390.
Tooneelverbond (Nederlandsch) II 369, 370, 374.
Tooneel (Tijdschr.: Het) II 361.
Tooneel (Kon. Vereen.: Het Nederl.) II 370, 374, 377—380.
Tooneelvereen. II 374, 375, 377.
Tooneelvereen. (Nederl.) II 376.
Tooneel (Duitsch) II 381, 382.
Tooneelistenfamilies II 391.
Toonkunst (Mpij. tot bevordering der) II 227, 230, 231.
Toonkunstenaarsvereen. (Nederlandsche) II 241.
Topographische opnemingen 128, 218.
Torpedobooten 151, 153.
Toynbee-werk 400. II 423.
Tramwegen in Indië 129, 130.
Transito-handel 338.
Trawlvisscherij 267, 275.
Trekschuiten 235, 380.
Triangulatie van Java II 81.
Trippenh. II 219, 221, 222, 223.
Trou-ringh II 269.
Tuchthuis 189.
Tuinbouw-onderwijs 252.
Tuinbouwschool te Wageningen (Rijks-) II 114, 115.

Tuinbouwschool (Ger. Adr. van Swieten) II 115.
Tuinbouw-school 261.
Tuinbouwk. (cursussen) II 116.
Tuinbouwwandelleeraar II 116.
Tuinbouw-winterscholen (Rijks-) 261.
Tweemaandel. Tijdschr. II 315.
Twentsche nijverheid 317.
Typhus 369, 375.
Typografenbond (Algemeen Nederlandsche) 405.

U.

Uitspraak II 336, 337, 338.
Uitvindingen 426.
Uitvoer 348, 359.
Uitvoerrechten 205.
Ultrajectinum (Collegium Musicum) II 228, 238.
Universitair onderwijs II 83, 84, 103, 104, 105, 106.
Universiteiten 31, 370. II 85, 91, 95, 96, 399, 403.
Utrecht (Muziek te) II 237, 238, 239.
Utrechtsch Genootschap II 150.
Utrechtsche linie 176.
Utrechtsch Museum voor kunstnijverheid II 207.

V.

Vaandels 180.
Vaccinatie 365, 372, 373.
Vaderlijke macht 399.
Vaderschap (onderzoek naar het) 400, 415.
Vaderlandsche Letteroefeningen II 251, 263.
Vakvereenigingen 404, 405, 418, 420, 421.
Vakonderwijs in zuivelbereiding te Bolsward II 115.
Vakzuivelschool der Geld.-Ov. M. v. L. II 115.
Vanille 283
Variëteiten II 80.
Variétés II 358, 359, 375.
Varna-expeditie II 82.
Veeartsenijk. onderw. 252, 253.
Veefokkerij 262, 264.
Veehouderij 251, 258, 262.
Vee-typhus 259.
Vee-uitvoer 258, 264.
Veeverzekering (onderlinge) 265.
Veeziekten (besmettelijke) 258, 264, 377.
Veiligheid der arbeiders 407.
Veiligheidsmuseum 377.
Veldmanoeuvres 172.
Velocipède 380.
Venen 221, 223, 228, 230, 231.
Venezuela-verwikkelingen 101.
Verbetering van het Lager Onderwijs II 136, 137.
Verdedigings-liniën 176, 177.
Verdedigingschepen 137, 138.
Vereeniging en vergadering (Recht van) 404.
Vereeniging voor N.-Nederland's Muziekgeschiedenis II 235.
Vereeniging tot verb. van den maatschappel. en den rechtstoestand der vrouw 402.
Ver. voor Vrouwenkiesr. 400.
Ver. voor Ziekenverpleging 392.
Vergelijkende Godsdienstwetenschap II 16.
Vergiftiging 371.
Verkenningen (militaire) 176.
Verkoopvereenigingen v. vruchten en groenten 265.
Verlenging van diensttijd 172.
Vermogensbelast. 207, 208, 209.
Vermogensrechten 192.
Versperringen 139.
Vervorming van Schepen 139.
Vesting-oorlog 172.
Vestingen (schadelijke) 176, 177.
Vet 312.
Veterinaire dienst 253, 262.
Vigelante 380.
Villa's II 144, 145.
Vijf sferen des lev. II 431-441.
Visschershaven te IJmuiden 280.
Visscherij-overeenkomsten 109.
Visscherij-conferentie 1881 275.
Visscherij-Tract. 1882 275, 276.
Vischpacht in Indië 124.
Vischtorpedo's 152.
Vlagvertoon 142.
Vleesch 376.
Vlektyphus 374, 375.
Vlissingen-Queensboro 336.
Vlootverbeteringsplannen 140.
Vlugmaren II 264.
Vocaal-quartet II 241.
Voeding 355, 356, 357, 375, 376.
Voedingsmid. 356, 375, 376, 407.
Volkenrecht II 66, 67, 69.
Volksbanier (De) 418, 420.
Volksbond (N. R.-K.) 418, 419.
Volksdichters II 247, 253, 256, 258.
Volksinvloed op de Regeering 9.
Volksleven 423, II 426, 427.
Volkspartij 409, 410.
Volksschouwburgen II 382.
Volkstellingen 367.
Volksvermaken 443, 444.
Volksvertegenwoordig. 61—96.
Volkswelvaart 349—364, 404.
Voogdij 399.
Voorschotvereenigingen 406.
Voortbeweging 234—239, 379, 388, 389, 390.
Vooruitgang sinds 1848 12. II 351—364, 435.
Voorzorg (De) 417.
Voorzorg en Genoegen 405.
Vorderingen der wetenschap II 103, 104, 413.
Vormverandering der stof II 73.
Vreemde woorden II 332, 333.
Vrije arbeid 123, 124.
Vrije Gemeente II 401.
Vrije Socialist (De) 411.
Vrije Universiteit II 95, 96, 399, 403.
Vrije Vrouwen-vereeniging 401.
Vrije Wil (De) II 9.
Vrijhandel 251, 258, 350, 360.
Vrijhavens (Indische) 125.
Vrijheid 350, 404.
Vrijheid van onderwijs II 84, 90.
Vrijheid van zeevisscherij 272, 273, 277, 280.
Vrijwillige Geldleening 196.
Vrijzinnigen II 41, 44, 45, 409, 410, 415, 421—423.
Vroedvrouwen 374.
Vrouw (Vereeniging tot behartiging van de belangen der) 401.
Vrouwenarbeid (Nationale Tentoonstelling van) 402.
Vrouwen-beweging 391, 395, 399, 400, 401, 402, 441.
Vrouwenbond 402.
Vrouwen-hulpzendeling Genootschap 393.
Vrouwenkiesrecht 400, 441.
Vrouwen-opleiding (Geschriften over) 394, 395.
Vrouwenvereeniging (Werklieden 401.
Vrouwen-tijdschriften 393.
Vuur- ton- en bakengelden 205.
V. W. II 363.

W.

Waalsche Gemeenten II 404.
Waarnemingen (Natuurwetenschappelijke) II 72.
Wagner-Vereeniging II 233.
Wandammen 162.
Wapenkunde II 217.
Waskaarsen 313, 314.
Waterleidingen 366, 375, 438.
Waterlinie (Nieuwe Hollandsche) 176, 177, 178.
Waterlinie (Zuider-) 177.
Watermijnen 139.
Waterpassingen 218.
Waterstaat 214, 243, 358.
Waterstaats-werken in Indië 130.
Waterweg Rotterdam 203, 243, 332, 333, 337.
Watersnood 1861 240.
Weekbladen II 276.
Weerbaarh.-vereenigingen 168.
Welstand 360, 361, 362, 404.
Wereld-Tentoonstellingen II 151, 152, 199.
Werkenden Stand (Maatschappij voor den) II 208.
Werkliedenverbond (Algemeen Nederl.) 406, 407, 408, 412.
Werkliedenvereenigingen (R.-K.) 417, 418.
Werklieden-vrouwenvereen. 401.
Werklieden-pensioenen 408, 415, 420.

Werkmansbode (De) 408.
Werkmansbond (Christelijke) 416, 417.
Werkmansvriend (De) 413.
Werkstakingen 413, 414.
Westfriesch II 340.
West-Ind. Maildienst 335, 339.
Wet op het Hooger Onderwijs 83, II 85, 90, 91, 100, 410.
Wet op het Middelbaar Onderwijs 72, 73, II 108, 200, 410, 411.
Wet op het Lager Onderwijs 1806. II 122.
Wet op het Lager Onderwijs 1857. 68, II 123, 410.
Wet op het Lager Onderwijs 1878. 84, II 123.
Wet (gewijzigde) op het Lager Onderwijs 1889. 91, II 126.
Wetboek Napoleon 182.
Wetboeken (Indische) 126.
Wetensch. (Exacte) II 71, 81, 82.
Wetenschappen (Geestelijke) II 1.
Wetsverklaring II 52, 53.
Wielrijden 386, 387, 388, 389.
Wielrijders (Militaire) 175.
Wijsbegeerte II 1—7, 277, 418.
Wijsbegeerte van den Godsdienst II 11.
Wijsbegeerte van het Recht II 36—43, 57—59.
Wil (De vrije) II 9.
Wilhelmina's geb. (Prinses) 28.
Willem III bij Volksrampen 33, 34, 240.
Willem-Barentstochten II 82.
Winkelnering (Gedwongen) 409.
Winkelvereeniging 405, 406.
Wintercursussen voor landbouw enz. II 116.
Witte Kruis 398.
Woeste gronden 231, 262, 265.
Woeste gronden (Uitgifte van) 122.
Wol 321.
Wonderkuil 275, 277.
Woningen 353, 354, 355, 378, 415.
Woord en Beeld (Tijdschrift) II 315.
Woordenschat II 324—335.

Z.

Zaansch dialect II 340.
Zalm-tractaat 277, 278.
Zandverstuivingen 222, 223, 262.
Zangvereenigingen II 228.
Zeeland (Stoomvaartmpij.) 336.
Zeep 312, 313.
Zeemacht in Indië 119, 120.
Zeerecht 185.
Zeerecht in oorlogstijd 104.
Zeeroof 143, 144.
Zee-schilders II 181.
Zeevisscherijen 267—280.
Zeevisscherij (Wet op de) van 1818. 269, 270.
Zeevisscherij-Comm. van 1854. 269, 271.
Zeevissherij (Wet op de) van 1857. 272.
Zeevisscherijen (College voor de) 269.
Zegel 205, 206, 208, 209, 210.
Zegenvisscherij 278.
Zeildoek 320.
Zeilschepen 135, 380, 381, 382.
Zelfstandigheid der Universiteiten II 102.
Zending in Indië (Christel.) 127.
Zendeling-Genootschap (Nederlandsch) II 419.
Zendeling-Genootsch. (Vrouwen-Hulp-) 393.
Zeventiende Eeuw II 165, 168, 252, 256, 257, 344, 345, 346.
Ziekenhuizen 374.
Ziekenverpleging 374, 392, 398.
Ziekenverpleging (Militaire) 176.
Zilverprijs 255.
Zilversmidskunst II 215, 216.
Zondagsrust 414, 415, 420.
Zondagsscholen 393.
Zoölogisch Station II 81.
Zuider Waterlinie 177.
Zuiderzee 164.
Zuiderzee (drooglegging van de) 248.
Zuiderzee-visscherij 273, 277.
Zuid-Nederl.. Letteren II 243.
Zuivelconsulenten 260, II 116.
Zuivelproducten 256, 264, 304.
Zuivelscholen II 115.

B. NAAMREGISTER.

A.

Aa, Mr. J. Simon van der, II 60.
Aa, M. W. van der, II 287, 387.
Abendanon, II 66.
Ablaing, Mr. W. M. d', II 54.
Abrahamsz, Swart, Dr. Th., II 268.
Ackersdijk, Mr J, 360.
Acquoy, Dr. J. G. R., II 17, 405.
Adriani, N., II 34.
Agatha, (Mej. de Goeje) 393.
A. J., II 312, 424.
Alberdingk Thym, Dr. J. A., II 194, 216, 254, 280, 281, 288, 299, 300, 312, 365, 372, 373, 381, 389, 390, 420.
Alberdingk Thym, Catharina, II 295.
Alberdingk Thym, Karel, II 309, 311, 312, 313, 315, 390, 424, 425.
Albregt & Van Ollefen, II 360, 370, 379.
Albregt, J. H., II 379, 391.
Albregt-Engelman, Wilhelmina, II 378, 391.
Aletrino, A., II 309, 313.
Allard, H. J., II 373.
Alexander, Prins, † 1848 52.
Alexander, Prins van Oranje, 30, 32, 36, 48, 53, 57, 179. II 201, 202.
Alexander V. H., II 282.
Allebé, August, II 170.
Alma Tadema, L., II 169, 170, 181.
Alphen, M. W. L. van, 49.
Amalia, Prinses Hendrik, 35, 53, 55.
Amelung II 359.
Anema, Mr., II 42, 43.
Ange, Josué Teissédre l', II 122.
Anna Paulowna, Koningin, 35, 54, 392.
Apol, Louis, II 180.
Arendzen, P. J., II 195, 196.
Arkel, G. van, II 150, 159, 225.
Arntzenius, Mr. A. R., 88, 89, II 64.
Arntzenius, F., II 185.
Artz, D. A. C., II 174.
Asselijn, Thomas, II 288.
Asser, Mr. C., II 54.
Asser Jr., Mr. C. D., 116.
Asser, Mr. T. M. C., 88, 97, 107, 109, 110, 112, 115, 116, II 66, 67, 68, 216.
Aulnis de Bourouill, Mr. J. baron D', 349 II 47, 435.
Averkamp, Anton, II 241.

B.

Backer, Jhr. Mr. C. H., II 216.
Baert, Mr., II 50.
Bake, Dr. J., II 89.
Bakhuis Roozeboom, Dr. W. H., II 78.
Bakhuizen van den Brink, Dr. R. C., II 18, 19, 20, 23, 24, 252, 264, 278, 352, 361, 364.
Bakhuyzen, Dr. H. G. van de Sande, II 81.
Bakker Korff, A., II 170, 282.
Ballot, Dr. C. H. D. Buys, II 75, 89, 216.
Bamberg, Eduard, II 381.
Banck, Mr. J. E., II 261.
Barbiers, P., II 364.
Barends, M. B., 299.
Bargiel, Woldemar, II 229.
Bas, F. de, 48.
Basel, K. de, II 217.
Bastert, N., II 185.
Bastert, J. N., 88.
Bastiaans, Johannes, II 240.
Baszanger, 298.
Baud, G. L., 20.
Baud, J. C., 64, 67.
Bauer, M. A. J., II 183, 189, 193, 194, 195, 196, 378.
Bauffe, II 179.
Beaufort, Mr. W. H. de, 47, 103, 115, II 19, 21, 291, 408.
Beaufort, Jhr. Mr. K. A. Godin de, 41, 90, 205.
Beaujon, Mr. A., II 47.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. G. J. Th., 38, 88, 115.
Beeloo, A. J. H., 153.
Beels, C., luit. t. z. 2e kl. 161.
Beer, Taco H. de, II 373.
Beer Poortugael, J. C. C. den, 85, II 69.
Beeremans, W. C., 412, 413.
Beersmans, Catharina, II 380.
Beets, Dr. A., II 29.
Beets, Dr. Nicolaas, 28, 29, 33, 42, 48, 50, 379, 380, 385, 432, II 246, 247, 250, 252, 256, 257, 259, 260, 302, 310, 333, 334, 373, 405, 416, 417, 428, 441.
Begeer, C. J., II 215, 216.
Begein, II 193.
Begram, W. C. M., 34.
Beijeren, Abraham van, II 185.
Beijerman, H., II 287, 379, 385.
Beijnen, Dr L. R., 29, 47.
Beijninck, T. C., II 349.
Bekker, J. H., 47.
Bekker, J. H., II 236, 239, 240.
Bekker, Het geslacht, II 240.
Bemmelen, Mr. P. van, II 52.
Berchem, L. van, 298.
Berckenhoff, H. L., II 380.
Beresteijn, van, II 220.
Berg, L. Helvetius van den, II 284, 383, 384.
Berg, Mr. L. W. C. van den, II 32, 66.
Berg, Mr. N. P. van den, 294, II 66.
Bergansius, J. W., 41, 90, 91.
Bergh, J. G. van den, 88, 260.
Bergh, S. J. van den II 259.
Bergsma, Mr. J. H., 92.

Berken, Tine van, II 295.
Berkhout, Mr. J. J. Teding van, 82.
Berkhout, A. J. II 122.
Berlage Nzn., H. P., II 148, 159, 162.
Bernagie, Dr. Pieter, II 288, 376, 389.
Bernelot Moens, J. C., 290.
Bertelman, J. G., II 238.
Betz, G. H., 72, 73, 74, 95, 204.
Betz, Mr. G. H., II 290, 291, 302.
Beukers, Anna, II 375.
Beuningen, H. A. van, II 207.
Beunke, H., II 292.
Bezemer. Mr. W., II 50.
Bicker, De familie, II 223.
Bynkershoek, Cornelis van, II 66.
Byvanck, Dr. W. G. C., II 256, 275.
Bilderdijk, Mr. W., II 17, 18, 20, 23, 28, 247, 252, 254, 255, 256, 268, 278, 299, 330, 347, 414.
Bilders, J. W., II 165, 175, 176, 177.
Bilders—van Bosse, Mevr., II 175.
Binger, Gebroeders, II 372.
Bingley, Ward, II 362.
Binkes, J. W., 88, 115.
Binnewiertz, A. M. J. II 300.
Bisschop, C. II 165, 168, 169, 185, 186.
Bisschop—Swift, Mevr. K., II 169.
Blanken, J. W., 72.
Blanus, 442.
Bleys, A. C., II 145, 147.
Bles, David, II 160, 167, 168, 282.
Blink, Dr. H., 224.
Bloem, J. C., 88, 89, 205, 206.
Bloemen Waanders, F. G. van, 88.
Blok, Dr. P. J., 1. 45, 49. II 20, 26, 47.
Blommers, B. J., II 174, 175, 190, 192.
Blussé van Oud-Alblas, Mr. P., 78, 79.
Boas & Judels II 359.
Bock, Th. de, II 180, 190.
Boddaert, Marie, II 303.
Boeken, H. J. II 316.
Boekenoogen, Dr. G. J, II 29, 340.
Boele van Hensbroek, P. A. M., II 303.
Boelen, H. Th., II 286, 288, 368, 373.
Boer, Mr. Wessels, II 50.
Boer-Van Rijk, Mevr. De, II 375.
Boerbooms, II 147.
Boerhaave, Harmanus, II 81, 82.
Boers, J. C., II 227, 236.
Bogaers. Mr. A., II 246.
Bogaert, C. H., luit. t. z. 1e kl. 150, 155.
Bohl. Mr. Joan, II 259, 300.
Böhme, Aug. J. F., II 233.
Bohn-Beets, Mevr., II 269.
Boymans, II 220, 221.
Bois, Dr. H. du, II 102.
Bolland, G. J. P. J., II 7.
Boissevain, Ch., II 275.
Boissevain, Dr. U. Ph., II 27.
Booms, A. S. H., II 368.
Booms, G. P., 79.
Boon Molema & de Cuik 303.
Boot, Dr. J. C. G., II 27.
Borch, Gerard ter, II 226.
Borgesius, Mr. H. Goeman, 153, 154, 206, 263, II 46.
Borel, Henri, II 316.
Borret, Mr. E. J. H., 76.
Borselen, J. W. van, II 176.
Bosboom, Johannes, II 146, 147, 160, 165, 166, 170, 176, 186, 196, 304.
Bosboom—Toussaint, A. L. G., 46, 233. 393. II 249, 270, 271, 272, 273, 290, 296, 310, 420.
Bosch, Etienne, II 193, 196.
Bosch, J. graaf van den, 254, 284, 296, 346.
Bosch, P. ten, 149.
Bosch Reitz, Mina, II 160.
Bosdijk, J. F., 233.
Bosmans, Henry, II 234.
Bosmans-Benedicts, Sarah, II 234, 242.
Bosscha, Dr. J., 46. 49.
Bossche, van den, II 160.
Bosse, Mr. P. P. van, 20, 70, 74, 78, 81, 84, 85, 105, 196, 201.
Boswel, G. H. J. Elliot, II 261.
Botje Ensing & Co. 303.
Bottemanne, Mgr. C. J. M., 419.
Bourbon, C. L. de, 133.
Bouman, Dr., H. II 90.
Bouman, Het geslacht, II 240.
Bourette, Mina, II 370, 379.
Bourguignon, Jacobs, II 160.
Bouwman, N. A., II 237.
Bouwmeester, Frits, II 362, 376, 377, 391.
Bouwmeester, Louis, II 362, 378, 379, 391, 392.
Bouwmeester, Theo Frenkel—, II 362, 379, 391, 392.
Bowier, Jhr. M. W., 144.
Braam Houckgeest, Van, luit., ter zee, 149.
Braat, II 216.
Brabant, de, kolonel, 148.
Brandes, Dr. J. L. A., II 22, 34.
Brandon, N. D., 313.
Brandts Buys, C. A., II 240.
Brandts Buys, Marius A, II 240.
Brandts Buys, Ludwig Felix, II 240.
Brandts Buys, Henri F. R., II 235, 240.
Brandts Buys, Jan, II 240.
Brauw, Jhr. Mr. W. M. de, 88.
Brauw, Jhr. Mr. W. M. de, II 123.
Bredero, Gerbrand Adriaensz, II 252, 281, 288, 344, 347, 364, 365, 372, 373, 385, 386, 389, 390.
Bredius, Dr. A., II 163, 224, 225.
Bree, J. B. van, II 228, 230, 231.
Breitner, G. H., II 171, 378.
Brieder, F. C. de, II 361.
Brienen van de Groote Lindt, Van, II 220.
Brill, Dr. W. G., 27, 49, II 20, 412.
Brink, A. J. ten, II 290.
Brink, Dr. Jan ten, II 24, 269, 275, 280, 281, 309, 310, 315, 372, 373.
Brink, Dr. R. C. Bakhuizen van den, II 18, 19, 20, 23, 24, 252, 264, 278, 352, 361, 364.
Brink, van den, II 143.
Brocx, L. G., 78
Broese, J. G., II 97.
Brom, E. Th. J., II 300.
Bronckhorst, Jan van, II 213.
Bronsveld, Dr. A. W., II 424.
Brooshooft. Mr. P., II 287, 368.
Brouwer, Dr. P. van Limburg, II 89.
Brouwer, Mr. P. A. S. van Limburg, II 267.
Brouwers, J. W., II 373.
Browne, Yves, II 179.
Brugghen, Mr. J. J. L. van der, 68, II 410, 416, 424.
Brugmans, Dr. H., II 20.
Brugsma II 122.
Bruijn, P., II 275.
Bruijne, J. A. de, 66.
Brummelkamp A., II 399.
Brunswijk, Hertog van, 8.
Brusse, P., 345.
Buis, F. A., II 294.
Buys, Mr. J. T., 25, 45, 46, 48, 88, 115, 269, 275, II 41, 43, 47, 61, 62, 63, 64, 69, 89, 409, 420, 421.
Buys Ballot, Dr. C. H. D., II 75, 89, 216.
Buyskes, P. J., luit. t. z. 1e kl., 146.
Bull, A. J. de, II 259, 285, 354, 355, 357, 358.
Buning, A. Werumeus, II 291, 293.
Bunte, F. B., II 231, 233.
Bürger, W., II 220.
Burgersdijk, Dr. L. A. J., II 289, 378, 379, 389.
Burlage, Mr. J. H., II 357, 358.
Busken, Coosje, II 273.
Bussemaker, Dr. K. H. Th., II 19.
Bussy, J. I. le Cosquino de, II 10, 11.

C

Cachet, C. A. Lion, II 196, 217.
Caland, A., 332.
Caland, P., 243, 332.
Caland, W., II 30.
Calcar-Schiotling, Elise van, 393, 394, II 266, 271.
Calisch, N. S., 392.
Calkar, Dr. F. J. P. van, 220.
Campagne, C. J. van Looke-ren, 292.
Campen, Jacob van, II 157, 159, 223.
Capadose, I, II 404.
Capel, W. C., II 303.
Capelle, Jan van de, II 181, 226.
Cappelle, 220.
Carelsen, Geertruida, II 295.
Carré, Oscar, 443.
Cartesius, II 3, 318.
Casembroot, Jhr. E. A. O. de, 71, II 122.
Casembroot, Jhr. F. de, 146.
Cate, S. ten, II 196.
Cats, Jacob, 424, II, 168, 258.
Changuion, II 337.
Chappuis, H. Th., II 294.
Chateleux, Engelbert de, II 286.
Chonia, II 271.
Chrispijn, II 376.
Clemen, A., 289.
Clercq, Mr. Gerrit de, II 273.
Clercq, G. de, II 225.
Cobet, Dr C. G., II 26, 27, 28, 30, 89, 411.
Coen, Jan Pietersz., II 21.
Coenen, Frans, II 227, 233, 234.
Coenen, Henry, II 233.
Coenen, Louis, II 234, 242.
Coenen, Joh. M., II 230, 231.
Coenen, C., II 238.
Coens, M., II 302.
Colenbrander, Dr. H. T., II 19.
Colenbrander, Th., II 212, 215.
Collin, Robert, II 231.
Collin-Tobisch, Anna, II 231.
Comte, Ad. Le, II 200, 211, 213, 218.
Conrad, F. W., 235.
Constantijn II 267.
Coquerel, Athanase, II 363.
Cordonnier, II 148.
Corijn-Heilbron, Mevr., II 359.
Cornelia, 395.
Cornelissen, Dr. J. J., II 27.
Coronel, S., II 292.
Cosijn. Dr. P. J., II 28, 29.
Cosinus, II 294.
Costa, Mr. Is da, 45, 48. II 9, 18, 247, 248, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 266, 299, 400, 414, 415, 417, 418, 420, 423.
Coster, Laurens Jansz., II 160.
Coster, Dr. Samuel, II 344, 346, 347, 373, 382.
Couperus, Louis, II 297, 298, 303, 425.
Couvée Jr., M. M., II 203.
Couwenberg, H. W., II 187.
Cramer, Joseph H., II 234, 235.
Cremer, J. J., II 265, 281, 282, 285, 292, 382, 385, 420.
Cremer, J. T., 215.
Cremers, Mr. E. J. J. B., 73, 77, 86, 88, 115.
Cremers, Mr. J. J., 55.
Crevels, II 160.
Croockewit, 294.
Crop, Duco, II 216.
Cuyp, Albert, II 226.
Cuypers, Dr. P. J. H., II 145, 147, 148, 156. 157, 158, 216.
Cuypers, Jos., II 146.
Cuypers, Eduard, II 159.
Cunaeus, C., II 182.

D.

Dake, C. L., II 189, 195, 196.
Dam van Isselt, E. J. W. van, 64.
Daum, P. A., II 293.
Dedem, Mr. W. K. baron van, 91.
Deen. Dr. J. van, II 86, 89.
Deykerhoff, C., 160.
Deyssel, L. van, II 309, 311, 312, 313, 315, 390, 424, 425.
Deken, Agatha, II 249.
Dekker, E. Douwes, 406, 432, II 267, 268, 270, 286, 293, 312, 380, 387, 421, 438.
Dekker, D, II 292.
Delden, Mr. A. van, 82, 84.
Delden, A. van, II 203.
Delprat, F. A. T., 79.
Derkinderen, A. J., II 184, 190, 218.
Derkinderen—Besier, Mevr., II 208.
Descartes, II 3, 318.
Deventer, M. L. van, II 22.
Diephuis, Mr. G., II 52, 53, 89.
Dijckmeester, Mr. H. J., 84.
Dijk, J. van, II 403.
Dijk, Ph. van, II 218.
Dyserinck, H., 41, 90.
Dyserinck, Dr. J., II 373.
Dijsselhof, G. W., II 183, 193, 196, 217.
Doedes, Dr. J. I., II 10, 90, 103, 400, 405. 416.
Does, Ch. van der, II 236.
Does de Willebois, Jhr. Mr. P. J. A. M. van der, 88, 106.
Does de Willebois, Jhr. Mr. van der, te Venetië, 116.
Donders, Dr. F. C., II 75, 89, 91, 93, 216, 412.
Donker, N., II 368, 373.
Donker Curtius, Mr. D., 20, 62, 66.
Donner, J. H., 60.
Doorenbos, Dr. W., II 306, 314, 373.
Doorn, Jhr. E. C. U. van, 66.
Dorens, E. W. B. van Erven, II 201.
Dou, Gerard, II 168.
Dozy, Dr. R. P. A., II 15, 24, 25, 26, 31, 89, 442.
Draaijer, II 341.
Drabbe, G. F., II 373.
Drabbe, J., II 310.
Drabbe, Vriemoet, luit. t. z. 149.
Driessens, Victor, II 359.
Drost, Aarnout, II 249.
Drucker, Mr. H. L., II 54, 55.
Dubois, Dr. H., II 102.
Duchattel, F. J. van Rossum, II 180.
Duymaer van Twist, Mr. A. J., 85, 86.
Dullert, Mr. W. H., 34, 67, 87.
Dunkler, F., II 236, 237.
Dupont, J. F., II 230, 234.
Duport, J. Ed., 428, II 358, 359.
Dupper, L., II 221, 223.
Duuring & Zoon, G., 283.

E

Eberle, Oscar, II 230.
Eberson, II 157.
Edama van der Tuuk, II 160.
Eeden, F. W. van, II 200.
Eeden, Frederik van, II 184, 287, 308, 309, 312, 313, 315, 318, 390, 425.
Eeghen, J. H. van, II 225.
Eeghen, P. van, II 225.
Eerelman, O., II 182.
Eyck, Jan van, II 184, 186.
Eyck van Zuylichem, van, II 150.
Eyk, Dr. W. B. J. van, II 259.
Eyken, G. J. van, II 227.
Eyken, J. A. van, II 227, 240.
Eysinga, Jhr. Mr. F. J. J. van, 55.
Eysinga, Jhr. Mr. A. E. van Boelens van, II 239.
Eyssell, Mr. A. P. Th., II 52.
Ekker, Anna, II 295.
Eliasz, Nicolaas, II 224.
Elischer-Verhulst, Anna, II 242.
Ellenberger, Wilhelmina, II 379.
Elliot Boswel, G. H. J., II 261.
Elout van Soeterwoude, Jhr. Mr. P. J., 67, 85, 87.
Emma, Koningin, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 56, 57, 59, 60, 89, 91, 97, 172, 179, 180, 208, 394, 395, II 163, 201, 211, 216, 226, 234, 392, 396.
Emants, Marcellus, II 286, 287, 301, 302, 303, 368, 369, 376, 378, 388, 389.
Ende, Adriaan van den, II 122.
Engelman, Reinier, II 349.
Engelmann, Dr. Th. W., II 79.
Engelvaart, A., 79
Enschede, Mr. J. A., II 200.
Erasmus, II 160, 442.
Ermerins, Dr. F., II 89.

Erpenius, Thomas, II 30.
Essen, Jan C. van, II 183, 196.
Esser Jr., J., II 294, 300, 302.
Evers, II 146, 147.
Evers, II 349

F.

Faassen, Rosier, II 288, 380, 385, 392.
Fabius, A. N. J., II 294.
Fabius, Vice-admiraal G., 84.
Faddegon, II 160.
Faure, Mr. R. T. H. P. L. A. van Boneval, II 52, 55.
Feen, Mevr. Hoyer—Van der, II 295.
Feitama, Sybrand, II 23.
Feith, Mr. J. A., II 49, 50.
Feith, Mr. P. R., II 52.
Fentener van Vlissingen, II 216.
Fiore della Neve, II 302.
Flanor, II 264, 306.
Fles, Etha, II 193.
Flier, Dr. G. J. van der, 32, 49.
Florentijn, II 303.
Fock, Mr. C., 78, 81.
Fockema Andreae, Mr. S. J., II 50.
Fodor, C. J., II 221.
Foore, Annie, II 293.
Foreest, Jhr. Mr. C. van, 71.
Forstner van Dambenoy, H. F. C. baron, 68.
Fortuyn, J. A., 410.
Francken, Dr. C. M., II 27.
Franken Dz., D., II 225.
Frederik Hendrik, 7.
Frederik, Willem George, prins, 36, 60.
Frederik, Prins der Nederlanden, 30, 35, 48, 57, 179, II 201.
Frederiks, J. A., II 147.
Frenkel—Bouwmeester, Theo, II 362, 379, 391, 392.
Freubel, II 349.
Fruin, Mr. J. A., II 49.
Fruin, Dr. R. J., 45, II 18, 19, 20, 21, 23, 25, 40, 50, 104, 420.

G.

Gabriël, P. J. C., II 176, 177.
Galland, Dr. G., II 150, 225.
Gallé, Francisca, II 295.
Gallee, Dr. J. H., II 29, 341, 372.
Ganz, S., II 229, 234.
Garjeanne & Mouton, II 215.
Gediking, F., 49.
Geel, Jacob, II 248, 249, 251, 263, 273.
Geer, Mr. B. J. Lintelo baron De, 88, 115, II 48, 49.
Geerling, F. L., 88.
Geertsema, Mr. J. H., 61, 74, 77.
Gelder, Dr. H. D. van, II 32.
Gend & Loos, Van, 383, 384, 436.
Gend, A. L. van II 158.
Génestet, P. A. de, II 11, 257, 258, 259, 260, 261, 335, 412.
Genneken, W. A., 417.
Gericke, W. L. A., 88, 152.
Gernsheim, Friedrich, II 229.
Geulincx, Arnold, II 4, 90, 442.
Geuns, Dr. J. van, II 91.
Gevers van Endegeest, Jhr. Mr. D. T, 68, 254.
Gevers Deynoot, Jhr. Mr. W. Th., II 203.
Giese, Josephine Meurs—, II 295.
Gilse, Dr. J. van, II 401.
Giovanni, II 389.
Gips, J. W., II 200, 213.
Glanor, II 287, 379, 385.
Glauber, Johannes, II 218.
Gleichman, Mr. J. G., 84, 205.
Goeje, Dr. M. J. de, II 31, 32.
Goeje, Mej. de, (Agatha) 393.
Goekoop—De Jong van Beek en Donk, Mevr., II 295.
Goens, Rijklof van, II 21.
Goes, F. van der, 410, II 308, 309, 310, 373, 390.
Goeverneur, J. J. A., II 259, 300.
Godefroi, Mr. M. H., 70, 71, 183.
Godefroy, II 143.
Gogch, C. M. van, II 173.
Gogel, J. J. A., 198.
Golius, Jacobus, II 30, 31, 32.
Goltstein, Mr. J. K. baron van, 104.
Goltstein, Mr. W. baron van, 83. 86, 88.
Goltzius, Hendrik, II 165.
Gompertz, H., II 377.
Goossens, Pope & Co., 327.
Gorkom, Dr. G. van. II 263.
Gorkom, Dr. K. W. van, 290, 324.
Gorkum, Van, II 191.
Görlitz, II 122.
Gorter, Simon, II 255, 269, 275, 281.
Gorter, Herman, II 313, 314, 318, 425.
Gosschalk, J., II 147, 159.
Goudsmit, Mr. J. E., II 51.
Gouw, J. ter, II 338.
Graadt van Roggen, J. M., II 189, 195, 196.
Grader, J., II 382.
Gram, Johan, II 269, 281, 287, 388.
Grammont—Hubrecht, Mevr. Br., II 172.
Gras, Le, van Zuylen & Haspels, II 379, 380, 387, 392.
Gras & Haspels, Le, II 380, 390.
Gras, A. J. le, II 379, 380.
Gras, Jan, II 382.
Gratama, Mr. B. J., II 89.
Gratama, Mr. L. Oldenhuis, II 49.
Gratama, Mr. M., II 49.
Gratama, Mr. S., II 49, 50.
Grave, Dr. J. J. Salverda de, II 24.
Gravenweert, Mr. J. van 's, II 349.
Greef, de, II 160.
Grein, Jac. T., II 388.
Greive, P. F., II 170.
Greve, C., 327.
Grevelink-Hilverdink, Geertruida, II 349, 351.
Greven, Mr. H. B. II 46, 52.
Grevenstuk, A., II 217.
Grobbee, W. J. L., 88. 205.
Groen van Prinsterer, Mr. G., 18, 25. 26, 45, 54, 63, 64, 67, 68, 81, II 18, 19, 38, 39, 40, 89, 396, 400, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 423.
Groeneveldt, W. P., II 22.
Groll, II 148.
Groot, Hugo de, 30, II 66, 69, 160.
Groot van Krayenburg, Jhr. J. P. Cornets de, 71.
Groot, D. de, II 119.
Groot, Dr. J. J. M. de, II 36.
Groot, Pater J. V. de, II 11, 93.
Groot, J. G. de, II 235, 382.
Groot, Josephine de, II 379.
Groot, Mej. Jac. M. de, II 208.
Groot, Dr. P. Hofstede de, II 90, 405.
Groot, Dr. C. Hofstede de, II 219.
Gugel, E., II 150, 153, 159, 200, 204.
Guido, II 310.
Gunning Jr., Dr. J. H. II 417.

H.

Haanen, Adriana, II 185.
Haar, Dr. B. ter, 66. II 90, 246, 247. 253, 254, 258.
Haarlem, Cornelis Cornelisz. van, II 165.
Haas, J. H. L. de, II 182.
Haase, Paul, II 230.
Hacke van Mijnden, J. C., II 259.
Haes, R. L. de, luit. t. z. 1e kl. 146.
Hall, Mr. F. A. van, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 80, 104, 196, 250, 328.
Hall, Dr. H. C. van, 254.
Hall, Mr. J. N. van, II 275, 286, 288, 315, 361, 369.

Hals, Frans, 392, II 165, 179, 186, 195, 220, 221, 282, 304.
Hamaker, Mr. H. J., II 42, 54, 68.
Hamel, W., II 185.
Hamel, Dr. A. G. van, II 11, 24. 275, 373.
Hamel, Mr. G. A. van, II 59, 69.
Hamme, A. P. Voitus van, II 349, 350, 353.
Hamme, Antoine Voitus van, II 382.
Hammecher, II 353.
Harrenstein, B., 285, 342.
Hartevelt, II 221.
Harting, Dr. P., II 89.
Hartman, Dr. J. J., II 27.
Hartog, Mr. L. de, II 64.
Hartogh, Mr. A. F. K., 187, 188.
Hartogh, M. H. II 201.
Hartsen, Jhr. C., 41, 90.
Hasebroek, J. P., 45, II 250, 251, 256, 300, 405, 416.
Haspels, D., II 379.
Haspels, J., II 379, 380.
Hasskarl, Dr. J. K., 290, 324.
Havard, Henry, II 224.
Havelaar, J. P., 41, 90, 109.
Haverkamp, D. H., II 159.
Haverkorn van Rijsewijk, P., II 223, 286, 361, 372, 380.
Haverman, H. J., II 172, 193, 196.
Haver Schmidt, F., II 262.
Hecker, Dr. W., II 289.
Heeckeren van Kell, Mr. W. Baron van, 84, 100.
Heem, Jan Davidsz de, II 185.
Heemskerck, Maarten van, II 165.
Heemskerck van Beest, Jhr. J. E., II 181.
Heemskerk Azn., Mr. J., 71, 76, 77, 78, 81, 83, 84, 88, 89, 90, 115, 259, 373, II 64, 85, 94, 100, 123, 216, 410.
Heemskerk Bzn., Mr. J., 67, II 40.
Heemstra, Mr. S. baron van, 20, 34, 70, 71, 72, 328.
Heeres, Mr. J. E., II 22.
Heering, P., II 292.
Hees, Mr. P. M. G. van, II 369.
Hegar, E., II 230.
Heijden, Jan van der, 386, II 184, 221.
Heijden. K. van der, 155, 156.
Heije, Dr. J. P., 25, II 234, 235, 256.
Heyl, Mar., II 192.
Heymans, Dr. G., II 6, 46, 47, 418.
Heyst, D. F. van, II 286, 368, 379, 388.
Heim, Jhr. Mr. H. J. van der, 83.
Hein, J. W., 55.
Heineken, Mr. W., II 201.
Heinze, G. A. F. G., II 231, 233, 241.
Heldring, O. G., 398, II 406, 415.
Heldt, B. H , 115, 407, 408, II 210.
Helmers, J. F., II 23.
Helsdingen, W. P. G., 410.
Helst, Bartholomeus van der, II 282.
Helten, Dr. W. L. van, II 29.
Hemert, Paulus van, II 6.
Hemsterhuis, Tiberius, II 26.
Hemsterhuis, Frans, II 276, 277.
Hendrik, Prins der Nederlanden, 30, 32, 35, 37, 47, 48, 53, 56, 134, 135, 142, 239, 294, 332, 336, II 200, 201, 203.
Henkes, G., II 170.
Herwerden, Dr. H. van, II 27, 289, 290.
Hesselink, II 160.
Heuff Azn., J. A., II 291, 294, 368, 373, 379, 388.
Heukelom, Mr. C. van, 75.
Heukelom, F. van, 328.
Heusde, Mr. Ph. W. van, II 2, 4, 6, 37, 89.
Hezemans, C., II 147.
Hildebrand, II 250, 310.
Hilman, J., II 283, 284, 285, 286, 382.
Hingst, Mr. S. J., II 52.
Hobbema, Meindert, II 165, 175, 193, 226.
Hodges, Ch. H. II 164.
Hodshon-Roëll, II 220.
Hoek, J., II 266.
Hoek, Dr., P. P. C., 279.
Hoekstra Bzn., Dr. S., II 10, 401. 405, 413.
Hofstede, J. P., 109.
Hoeve, A. H. van der, II 266.
Hoëvell, Dr. W. R. van, 64, 67, 68, II 21, 65, 267.
Hoeven, Jhr. Mr. F. P. van der, 278.
Hoeven, Mr. H. van der, II 58, 60.
Hoeven, Dr. Jan van der, II 75, 89.
Hoeven, Abraham Des Amorie van der, II 258, 362, 363, 402, 405.
Hoeven, Mr. M. des Amorie van der, II 91.
Hoeven, A. Pruys van der, 157.
Hofdijk, W. J., II 255, 259, 260, 271, 280, 281, 284, 285, 310, 354, 365, 368.
Hoff, Dr. J. H. van 't, II 76, 77, 79, 80, 102.
Hogendorp, G. K. van, 18, 30, 360.
Hoghendorp, G. van, II 344, 384.
Hogerzeil, H. V., 47.
Hoyer-van der Feen, Mevr., II 295.
Hoynck van Papendrecht, J., II 185.
Hoytema, Th. van, II 183, 196.
Hol, Richard, II 227, 235, 238, 241.
Hollidee, II 292.
Hollman, Joseph, II 242.
Holsboer, Mr. Ph. A., 278.
Holtius, Mr. A. C., II 54, 89.
Holtrop, J. W., II 357, 358.
Holtrop-Van Gelder, Betsy, II 375.
Holwerda, Dr. A. E. J., II 26.
Homeyer, J. A., II 376.
Honigh, C., II 300, 301, 302.
Hooft, Pieter Cornelisz., II 25, 252, 258, 278, 288, 313, 344, 345, 347, 365, 373, 389.
Hooft, C. G. 't, II 185.
Hooft, F. X. R. 't, 143.
Hooft, Mej. E. W. van 't, II 208.
Hooghe, Pieter de, II 168, 226.
Hoogstraten, P. F. Th. van, II 275, 300.
Hoogvliet, Willem, II 23.
Hoop, Adr. van der, II 220, 221.
Hooykaas, Dr. I., II 11, 13.
Hooykaas, II 146.
Hordijk, Mr. C. Pijnacker, II 52.
Horst & Co., Ter, 319.
Horst, A. van der, II 376.
Houbraken, Arnold, II 178.
Houckgeest, van Braam, luit. t. zee. 149
Houten & Zoon, C. J. van, 317.
Houten, Mr. S. van, 80, 82, 92, 215, II 47, 222.
Houten, Mej. van, II 196.
Houtsma, Dr. M. Th., II 32.
Houtzagers, P. J., II 151, 207.
Houwing, Mr. J. F., II 55.
Hove, Bart van, II 151, 160, 209.
Hove, B. J. van, II 166, 176.
Hove, Huibert van, II 166.
Hoven, Therese, II 293.
Hubel II 191.
Hubrecht, Dr. A. A. W., II 71.
Hubrecht, Mevr. Br. Grammont, II 172.
Huet, A., 332.
Huet, C. Busken, II 9, 259, 273, 274, 275, 278, 280, 400, 412, 420.
Huet Dr. J l'Ange, II 6.
Huf van Buren, J., II 291, 368, 373, 379, 388.
Hugenholtz, Dr. Ph. R., II 401.
Hugenholtz Jr., P. H., II 401.
Hugenholtz, J. F. ter Bruggen, 71.
Huygens, Constantijn, II 24, 258, 260, 365.
Huygens, Christiaan, 7. II 82.

Huygens, Cornelie, II 295.
Huyssen van Kattendijke, W. J. C. ridder, 72, 138, 140.
Hulsebos, Dr. G. A., 48.
Hülsmann, Dr. J. H. H., 281.
Hulst, J. van, II 212.
Hurrelbrinck, Mr. L. H. J. Lamberts, II 292.
Hutschenruyter, Wouter, II 228, 229.
Hutschenruyter Wzn., Wouter, II 238.

I.

Icke, H. G., II 195.
Idsinga, van, II 65.
IJntema, II 251.
IJsendijk, L. L. van, II 150.
IJzerman, J. W., 295.
IJzerman-Junius, Mevr., II 293.
Immerzeel Jr., Johannes, II 223.
Immink, Mr. A. J., II 66.
Ising, A., II 271, 282.
Israëls, Joseph, II 165, 172, 173, 174, 176, 178, 186, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 282, 304.
Israëls, Isaac, II 171.

J

Jacob, F. 's, 294.
Jacobs, Dr. Aletta, 397.
Jacobs Bourguignon, II 160.
Jaeger, F. M., II 294.
Jager, Dr. A. de, II 247.
Jäger, J. G., 72.
Jan van Nassau, Graaf, 30 II. 160.
Jansen, H. W., II 185.
Jansen, J. C., 91, 154.
Jansen, W. H., Staatsraad 107, 110, 139.
Jansen, 49.
Janssen, P. W., 289.
Jansz, P., II 33.
Jelgerhuis Rz., J., II 349, 363, 391.
Jesse, II 146.
Jitta, Mr. D. Josephus, II 68.
Jolly, luit. ter zee 2e kl., 144.
Jonathan, II 250, 251.
Jonckbloet, Dr. W. J. A., 31. II 23, 26, 28, 29, 40, 89, 278, 279, 280, 285, 353, 373.
Jonckbloet, G., II 275, 300.
Jong, J. de, II 379.
Jong, Dr. P. de, II 32.
Jonge, Jhr. Mr. J. K. J. de, II 22, 224.
Jongkind, II, 191, 192.
Jonker, Dr. J. C. G., II 34.
Joosten & Co., J. A., 285, 340.
Jorissen, Dr.Th.Th. H., II 20, 21.
Josselin de Jong, P. de, II 171, 195.
Judels, N., II 359, 362, 381.
Juynboll, Dr. A. W. Th., II 32, 34.
Junger, Ludwig, II 160, 216.
Junghuhn, Dr. F. W., 290, 324.
Jurgens, Anton, 305.

K.

Kaay, Johanna van der II 208.
Kaiser, Dr. F., II 81, 89.
Kaiser, J. W., II 187.
Kalemink, G. P. J., II 206.
Kalff, Dr. G., II 24, 373.
Kalff Jr., Mr. J., II 389.
Kalff, M., 48.
Kamman, L. J. T., II 206.
Kamphuizen—Snoek, Anna M., II 349, 351.
Kan, Dr. C. M., 49, 217.
Kappeyne van de Coppello, Mr. J., 75, 83, 84, 85, 86, 87, II 51, 101, 123, 138, 155.
Kapteyn, Instituteur, II 122.
Karl Alexander, Groothertog van Saksen, 52, 60, II 201, 211.
Karsen, J. E., II 180, 193.
Karsten, Dr. S., II 89.
Karsten, Dr. H. T., II 27.
Kat van Barendrecht, de, II 220.
Kate, Lambert ten, II 321.
Kate, J. J. L. ten, 26, 37, 47, II 246, 247, 253, 256, 259, 260, 261, 302, 309, 310, 405, 420, 423
Kate, Herman F. C. ten, II 167.
Kater, K., 412, 413, 414, 416.
Kehrer, Albertine, II 256.
Keyser, Dr. S., II 33.
Keyser, J. P. de, 395. II 263.
Kellen Jr., David van der, II 204, 223.
Kellen, J. Ph. van der, II 225.
Keller, Gerard, II 264, 265, 287, 388.
Keller, Johan Hendrik, II 218.
Keller, II 160.
Kemman, J. H. W., II 209.
Kempen, A. E. van. II 203.
Kempenaer, Mr. J. M. de, 20, 25, 62, 133.
Kemper, J. M., 50.
Kemper, Jhr. Mr. J. de Bosch, 25, 50, 55, 350, 360 II 21, 91.
Kemper, Jonkvr. Jeltje de Bosch, 391.
Kerdijk, Mr. A., II 46, 207.
Kerkwijk, J. J. van, 57.
Kerlen, Mej. J. M. E., II 208.
Kerling, Anna, II 185.
Kerling, E. W. F., II 200, 213.
Kern, Dr. J. H. C., II 15, 29, 30, 34, 341.
Kernkamp, Dr. G. W., II 20
Kes, Willem, II 232, 233, 234, 237, 242.
Kesteren, C. L. van, II 187, 189.
Kettmann, L., II 379.
Keuchenius, Mr. L. W. C., 25, 76, 90, 91.
Kever, J. S. H., II 174.
Kielstra, E. B., II 22.
Kievits, Joh., 303.
Kinderen, A. J. der, II 184, 190, 218.
Kinderman, J. C., II 271.
Kinker, J., II 336, 347.
Kinsbergen, J. H. van, II 122.
Kist, Dr. F. C., II 237.
Kist, Mr. J. G., II 52, 54.
Kist, Willem, II 249, 295.
Klein, Alida, II 390.
Kleine—Gartman, Maria Johanna, II 350, 359, 370, 378, 391, 392.
Kleine, F. Smit, II 293, 301, 315, 388.
Klerck, Jhr. G. J. G., 86, 87.
Klerck, Jhr. Mr. R. A., II 203.
Klerck de Reus, G. C., II 22.
Klerk, D. de, 408.
Klijn, H. H., II 283, 284, 365.
Klikspaan, II 250, 251, 423.
Klinkenberg, J. C. K., II 185.
Klinkhamer, Jacob F., II 159.
Klönne, H. B., II 373.
Kloos, Willem, II 290, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 425.
Kluit, J. M. P., luit. t. zee 1e kl., 159.
Kluyver, Dr. A., II 29.
Kneppelhout, J., II 250, 251, 423.
Knol, Mej. A., II 208.
Knuttel, D. E. C., II 156.
Knuttel—Fabius, Elize, II 295, 303.
Kock, Jhr. De, II 358.
Koekkoek, B. C., II 164, 165, 175, 177.
Koelman, II 142.
Koensz, J. P., 436.
Koetsveld, Dr. C. E. van, 23, 32, 36, 46, 47, 48, 56, II 250.
Koetsveld, D. van, 269.
Kohlbrugge, II 403.
Köhler, Generaal, 34.
Kok, Dr. A. S., II 259, 289.
Kok, Jurriaan, II 212.
Kol, H. H. van, 410, 411.
Koldewey, II 179.
Kolff, G. J., II 287.
Kollewijn, Dr. R. A., II 255. 372, 373.
Koo, J. de, II 287, 378.
Koopmans, J., II 217.
Kops, Mr. J. L. de Bruyn, 360, II 44.
Korff, A. Bakker, II 170, 282.
Korlaar, Willem van, II 369, 376.
Korlaar—Van Dam, Mevr. L. van, II 369.
Korteweg, Dr. D. J., II 78.
Kossmann, Dr. E. F., 49.
Koster, A., II 193.

Koster, A. L., II 196.
Koster, Edw. B., II 289, 315, 317.
Kosters, Dr. W. H., II, 13.
Koubert, Anna, II 295.
Krabbe, Mr. H., II 63.
Krämer, Dr. F. J. L., 49, II 26.
Kramm, Ch., II 223.
Krasnapolsky, 389, 440, 443.
Kreukniet, M., II 375, 376.
Kroef, A. J., luit. t. zee 1e kl., 145.
Krom, Mr. C. C. N., II 50.
Kronenberg, Dr. A. J., II 372.
Kronenberg, W. H., II 214.
Kruseman, A. C., II 14, 16, 200.
Kruseman, Cornelis, II 164, 167, 170, 173.
Kruseman, J. A., II 164.
Kruseman van Elten, II 196.
Kruseman, Mina, II 267, 288.
Kruyff, J. R. de, II 154, 197, 201, 202, 204, 205.
Kruys, M. H. van 't, II 239, 240.
Kuenen, Dr. A., II 12, 13, 14, 69, 86, 89, 103, 400, 405, 412.
Kuenen, Dr. J. P., II 102.
Kufferath, J. H., II 237.
Kuhn & Co., 308.
Kuyk, Henri van, II 375, 376.
Kuyper, Dr. A., 85, 44. II 10, 40, 334, 399, 423, 424.
Kuiper, Dr. K., II 25.
Kuipers, R., II 146.
Kwast, Jacob, II 242.

L.

Laars, T. van der, II 207, 212, 217.
Lacomblé, E., II 154, 160.
Lairesse, Gerard de, II 218.
Land, Dr. J. P. N., II 4, 6, 90, 418, 443.
Land, Mr. N. K. F., II 54.
Lange, Samuel de, II 230, 234, 240.
Lange Jr., Sam. de, II 237, 240.
Lange, Dan. de, II 227, 231, 234, 235, 241.
Langendijk, Pieter, II 288, 346, 347, 362, 389.
Langeveld, 436.
Lapidoth, Frits, II 294, 315, 317.
Lapidoth—Swarth, Helene, II 307, 308, 309.
Laurillard, Dr. E, II 260, 261.
Lauweriks, M., II 217.
Leemans, W. F., 330.
Leenhoff, F., II 160, 196.
Leendertz Wzn., Dr. P., II 373.
Leeuw, Mej. A. G. de, II 295.
Leeuwen Jzn., Dr. J. van, II 27. 290.
Leeuwen, A. M. Schagen van, 84.
Leeuwenhoek, Antonie, II 82, 442.
Lefeldt, W., 256.
Legrand, L., Fransch gezant, 112.
Lely C., 262. II 152.
Lennep, Mr. David Jacobus van, II 249.
Lennep, Mr. Jacob van, 432, II 141, 246, 249, 250, 251, 252, 261, 269, 270, 271, 284, 285, 288, 289, 296, 354, 357, 358, 360, 362, 365, 372, 373, 384.
Lens, M. J., II 215.
Lentz, Ludwig C., II 402.
Leopold, L., II 339.
Leur, P. H. de, II 377.
Leverington, Anna M., II 208.
Levi, Hermann, II 229.
Levy, Mr. I. A., II 40, 42, 46, 52, 55, 63.
Leycester, Robert Dudley, graaf Van, 9.
Liefde, Jan de, II 403.
Liefsting, Mr. F. B. Coninck, II 52.
Lieftinck, J. H., 343
Lier, A. van, 428, II 377, 379, 380, 381, 382.
Lier, Gebroeders Van, II 381.
Liernur & de Bruyn Kops, II 211.
Lievens, Jan, II 281.
Lightenvelt, Mr. L. A., 20.
Lijnden van Sandenburg, Mr. C. Th. graaf van, 81, 83, 86, 87, 100, 205, 275.
Lilaar, Mr. F. G. R. H. van, 78, 79.
Limburg Brouwer, Dr. P. van, II 89.
Limburg Brouwer, Mr. P. A. S. van, II 267.
Limburg Stirum, M. D. graaf van 82.
Limburg Stirum, S. J. graaf van, II 200.
Linde, G. van de, II 261.
Linden, Mr. G. M. van der, 67.
Linden, Mr. P. W. A. Cort van der, II 47.
Linden, C. van der, II 235.
Lindo, M. P., II 264.
Lion Cachet, C. A., II 196, 217.
Lipman, Mr. S. P., 62.
Lith, Mr. P. A. van der, II 22, 66.
Lodewijk Napoleon, Koning, II 107, 347.
Loeff, Mr. H. C. Verniers van der, 109.
Loffelt, A. C., II 279, 281, 361, 372, 373.
Loghem, Mr. M. G. L. van, II 302, 377, 378.
Lohman, Jhr. Mr. A. F. de Savornin, 41, 88, 91, 115, II 41, 102.
Lohman, Anna de Savornin, II 295.
Löhnis, F. B., 249, 261.
Lokhorst, II 156.
Loman, Dr. A. D, II 13, 14, 402, 405.
Looy, Jac. van, II 289, 309, 313.
Lookeren Campagne, C. J. van, 292.
Loon, familie Van, II 220.
Loos, Dr. D. de, II 107.
Loosjes, A., II 249.
Loosjes, Mr. C., II 60.
Lorentz, Dr. H. A., II 79.
Lorié, D. J., 220, 222.
Lotsy, Mr. M. L. C., II 42.
London, Mr. J., 71, 72.
Louise, Prinses Frederik, 35, 55.
Louise, Koningin van Zweden 52, 392.
Louter, Mr. J. de, II 66.
Louw, P. J. F., II 22.
Löwenstam, H., II 187, 196.
Lubeck, J. H., II 228, 236.
Lubeck. Ernst, II 227.
Luden, H., 328.

M.

Maaldrink, D. M., II 286, 292, 368, 377.
Maarel, M. van der, II 171, 193.
Maas, A. E., 273.
Mackay, Mr. Æ. baron, 67.
Mackay, Mr. Æ. baron, 38, 41, 85, 89, 90, 91, II 126, 137, 411
Mackay van Ophemert, Mr. D. J. baron, II 201.
Mac-Leod, N., 133.
Maerlant, Jacob van, II 23, 388.
Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. P. van der, 72, 73, 74, 99, 111.
Maetsuycker, Jan, II 21.
Majofski, Theod. Joh., II 348, 391.
Maju, 442.
Malherbe, Jan, II 375.
Manen, Dr. W. C. van, II 14.
Marenholtz, Mevr. van, 393.
Margadant, D. A. N., II 158.
Margadant, II 66.
Margry, II 145.
Maria Louise van Hessen-Cassel, II 404.
Maria, Prinses Hendrik, 37, 49, 56.
Maria, Prinses van Wied, 32, 55.
Marianne, Prinses, 35, 57.
Maris, Jacob, II 69, 165, 175, 177, 178, 179, 186, 189, 190, 191, 192, 195, 304.
Maris, Willem, II 69, 165, 175, 179, 186, 189, 190.
Maris, Matthijs, II 179, 180, 189, 190, 191.
Maris Jzn., W., II 185.
Martens, Willy, II 171.
Martens, organist, II 238.
Masdorp, E., II 271.
Matthes, Dr. B. F., II 83.

Maurik Jr., Justus van, 382, 423, II 288, 292, 293, 379, 385, 386.
Maurits, Stadhouder, 6.
Maurits, Prins, †1850, 35, 52, 53.
Maurits, II 293.
Mauve, Anton, II 69, 177, 180, 186, 189, 190, 191, 192, 195, 304.
Maximiliaan van Oostenrijk, II 382.
Mees, Dr. R., II 89.
Mees R. Azn., Dr. R. P., 112.
Mees, Mr. W. C., II 44, 45, 47.
Meester, J. de, II 294.
Mehler, F. Z., II 372.
Meyboom, Dr. L. S. P., II 405, 415.
Meijer, A., II 246.
Meijer, Louis, II 164, 178.
Meijer, Dr. W. P., II 372.
Meijier, W. de, 92.
Meyjes, geb. Star Numan, A. W. Posthumus, 49.
Meyjes, C. B. Posthumus, II 147, 158, 213.
Meyroos, H. A., II 239, 241.
Meinsma, J. J., II 33.
Meinsma, K. O., II 4.
Melatie van Java, II 291, 293.
Melis Stoke, II 28.
Mendes da Costa, J., II 213.
Mendes da Costa, Dr. M. B., II 388, 390.
Mendes da Costa, II 160.
Mengelberg, Otto, II 213.
Mengelberg, Willem, II 231, 233, 235.
Merckelbagh, Joh., II 217.
Mesdag, H. W., II 165, 166, 179, 181, 186, 189, 190, 195, 225, 304.
Mesdag—Van Houten, Mevr., II 185.
Messchaert, Joh. M., II 234.
Metsu, Gabriël, II 226.
Metz, Jac S., 299.
Metzelaar, II 143, 156.
Meulen, F. P. ter, II 177.
Meurs, Bernh. van, II 300.
Mienikus, C. J., II 364.
Mierevelt, Michiel, II 282.
Mieris, Frans van, II 168.
Mijer, Mr. P. 25, 71, 75, 76.
Mijnlieff, J. W. II 210, 212.
Mijnssen, H. J. G., II 201.
Milliës, Dr. H. C., II 405.
Milligen, S. van, II 235.
Mirandolle, Mr. C. J. F., 87.
Modderman, Mr. A. E J., 86, 87, 190, 191, II 57, 58, 91.
Modderman, Mr. W., II 89.
Moens, A., 84, II 123.
Moes, E. W., II 224, 225.
Moes, Wally, II 171.
Mohrmann, Mej. Marg., II 208.
Mol, F., 408.
Molema, H., II 341.
Molengraaff, Mr. W. L. P. A., II 52, 55.
Molkenboer, W. B. G., II 205.
Moll, Dr. W., II 17, 91, 405.
Moltzer, Dr. H. E., II 255, 275, 372, 373.
Moltzer, Mr. J. P., II 52, 54.
Monnikendam, II 196.
Morin, P. A., II 359, 379, 391.
Morre, G. J., II 153.
Mossel, I., II 235.
Motley, J. L., 44, II 20.
Moucheron, I., II 218.
Moulijn, II 196.
Moulin, J., II 289.
Mühlenfeld, C., II 229.
Muysken, C., II 139, 145, 146, 147, 202.
Mulder, Dr. G. J., II 75, 88, 412.
Mulder, Lodewijk, II 203, 264, 271, 287, 380, 384, 386.
Mulder, W., II 376, 377.
Mulder—Roelofsen, Aleida, II 375.
Mulken, J. J. van, 78, 79.
Muller, Samuel, II 401
Muller, Frederik, II 225.
Muller, Dr. J. W., II 29.
Muller, Dr. P. L., 47, II 19, 26.
Muller Fzn., Dr. S., II 19, 49.
Muller, P. N., II 204.
Muller—Westerman, Mevr., II 349.
Muller, Christine, II 269.
Multatuli, 406, 432, II 267, 268, 270, 286, 293, 312, 380, 387, 421, 438.
Munnicks van Cleef, II 220.
Mutsaers, J. A., 20.
Mutters, II 159.
Muurling, Dr. W., II 90.

N

Naamen van Eemnes, Mr. A. van, 40, 88, 115.
Naber, Dr. S. A., II 14, 27, 97, 99, 407.
Naber, Mr. J. C., II 54.
Naber, Johanna W. A., II 207, 208.
Nagel, Louise van, II 303.
Nagtglas, F., II 292.
Nakken, W. C., II 182.
Napoleon I, 182, 188, 306, II 22, 53, 56, 57, 253, 355.
Naret Koning-Majofski, Mevr., II 350, 362, 391.
Nassau, H. J., II 122.
Nederburg, C. B., 269.
Nederburgh, Mr. S. C. H., II 66.
Neufville, Mejuffr. M. J. de, II 249.
Netscher, Frans, II 309, 310, 312, 313, 315.
Neuhuys, Albert, II 174.
Neve, Louise de, II 295.
Nicolai, W. F. G., II 236, 237, 240, 241.
Niemann, Dr. G. K., II 33, 34.
Nienhuys, J., 288, 289.
Nierop, Mr. A. S. van, 74, 75.
Nierstrasz, J. L., II 246.
Nierstrasz C. Jzn., J. L., 84.
Nieuwenhuis, Dr. F. J. Domela, II 402, 405.
Nieuwenhuis, F. Domela, 408, 409, 410, 411.
Nieuwenhuis, Th. W., II 206, 217.
Nieuwenhuis, II 146, 147, 159.
Nieuwenkamp, II 196.
Nieuwkerken, van, II 146.
Nieuwold, J. H., II 122.
Nievelt, C. van, 379. II 294.
Nijhoff, Is. An., II 19.
Nijhoff, Dr. D. C., II 19, 275.
Nijhoff, C. W., II 209.
Nispen van Pannerden, Jhr. Mr. C. E. J. F. van, 69.
Nispen van Sevenaer, Jh. Mr. C. van, 88, 115.
Nispen tot Sevenaer, Jhr. H. C. J. M. van, 417.
Nobel, Mr. C. J. R., 55.
Nolthenius, W. J. A., kapitein ter zee 153.
Nolthenius, R. P. J. Tutein, 233.
Noot, Jonker Jan van der, II 314.
Nouhuys, W. G. van, II 275, 287, 303, 315, 376, 388, 389.
Noyon, Mr. II 58.
Nuyen, W. J. J., II 164, 167.
Nuyens, Dr. W. J. F., II 21.
Numan, Mr. C. Star, 46. II 89.
Numan, Mr. O. W. Star, 17.
Numan, A., 253.

O.

Obreen, Fr. D. O., II 224.
Odé. II 160.
Oemar, Toekoe, 157, 158, 160, 161.
Offermans, Tony, II 175.
Offermans-van Hove, Mevr. S. J. H., II 236.
Offermans II 211.
Ohman II 148.
Oyens, D., II 170, 171.
Oyens, P., II 170, 171.
Oldenbarnevelt 6, 66.
Olivier, Mr. N., 72, 74.
Ollefen, D. van, II 379.
Olterdissen, V. J., II 206.
Oltmans, J. F., II 249.
Oort, Dr. H., II 13.
Oort, P. van, II 293.
Ooy, A. van, 417.
Oosterzee, Dr. J. J. van, II 90, 396, 400, 405, 416.
Oppenheim, Mr. J., II 65.

Opzoomer, Mr. C. W., II 1—6, 9, 39, 41, 42, 52, 53, 69, 86, 88, 89, 90, 94, 103, 160, 277, 289, 290, 400. 405, 413, 415, 418, 420.
Opzoomer, A. S. C. Von Antal-, II 290, 291.
Os, P. F. van, II 177, 182.
Otto, W., II 275, 281, 294.
Oude heer Smits, De, II 264.
Oude, J. van den, II 275.
Outshoorn, C., II 142.
Overvoorde, Mr. J. C., II 50.

P

Paäli, II 368.
Paap, Willem, II 308.
Pahud, C. F., 67.
Palm, J. H. van der, II 2, 248, 258.
Pander, Pier, II 160.
Parean, Dr. L. G., II 90. 405.
Passtoors, W. C. J., 418.
Pauw, J. B. C. de, II 235, 240.
Pauwels Foreestier, II 254.
Peerlkamp, Dr. P. Hofman, II 89.
Peijpers, W. N., II 366.
Pekelharing, Mr. B. H. II 46, 210
Pekelharing, H. B., II 289, 363.
Pel, J. L. J. H., 156.
Pelinck, Mr. E., II 50.
Pels Rijcken, G. C. C., 140.
Penning, W. E., 304.
Penning, W. L., II 302.
Penon, Dr. G., II 24.
Perelaer, M. Th. H., II 293.
Perger, Rudolph von, II 229.
Perk, M. A., II 372.
Perk, Betsy, 394, II 267.
Perk, Jacques, II 306, 307, 308.
Pesch, Dr. A. J. van, 353.
Pestel, F. W. von II 102.
Peters, Anton, II 349, 350, 351, 360, 362, 383.
Peters, C. H, II 156, 159, 225.
Petit, Majoor W. L., 83.
Petri, W., II 240.
Pfeiffer, W. F., 51.
Philips & Co. 327.
Phocius, II 294.
Piccardt, Dr. S., 394
Piccardt, de dames, II 211.
Pické, Mr. C. J., 74.
Pieneman, J. W., II 164, 281.
Pieneman, Nicolaas, II 164, 182.
Piepers, W. A. M., 301.
Pierson, Dr. A., II 5, 14, 15. 24, 25, 86, 103, 256, 266, 277, 289, 373, 400, 405, 407, 412, 414, 417, 420. 422.
Pierson, Mr. N. G., 26, 91, 93, 206, 207, 208, 214, II 22, 47.
Piet Paaltjens, II 262.
Piet Vluchtig, II 293.
Pieterszen, v. d. Waayen, II 142.
Pijnacker Hordijk, Mr. C. 87, II 52.
Pinto, Mr. A. de, II 397.
Pinto, Mr. A. A. de, 190, II 52, 57, 60.
Pistorius, II 66.
Plaat, van der, 143.
Pleyte, Dr. W., II 50.
Poensen, C., II 33.
Poesiat, B., 412, 413.
Poggenbeek, G. J. H., II 180.
Poggenbeek, F. W. M., II 159.
Polak, Dr. H. J., II 27, 270, 275.
Polim, Panglima. 159.
Polisch, Ch., II 213.
Poll, Dr. K., II 373.
Poll, Mr. W. van de, 48.
Poll, Jhr. J. S. R. van de II 223.
Pols, Mr. M. S., II 49, 50, 57.
Pont, M. W. Maclaine, II 295.
Poolman, W., 328.
Poolman, Tonia, II 370, 379.
Poolman, Henri, II 375.
Poortman, Mr. K. A., 75.
Poortugael, J. C. C. den Beer, II 69
Post, Pieter, II 157.
Post, Eliza, II 307.
Post, A., 408.
Potgieter, E. J., II 249, 251, 252, 256, 257, 259, 260, 273. 281, 282, 310, 316, 345, 352, 361, 365, 420.
Potter, Paulus, II 181.
Prins, Arij, II, 294, 295.
Prins, Dr. J. J., II 13.
Prot & Zoon, Gustave, II 382.
Prinsen, P. J., II 122.
Putte, J. Fransen van de, 26.
Putte, I. D. Fransen van de, 46, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 83, 84, 86.

Q.

Quack, Mr. H. P. G., 47, 48, 50. II 47, 422.
Quarles van Ufford, II 220.

R.

Raadt, P. de, II 122.
Raffalovich, II 382.
Rahusen, Mr. E. N., 109, 267, 275, 278.
Randwijck, Mr. A. J. graaf v., 88.
Rappard, Mr. A. G. A. Ridder van, 68. II 122.
Rappard, Mr. H. A. ridder v. 84.
Rau, S. J. E., II 290, 373.
Rauwenhoff, Dr. L. W. E., II 11, 15, 405, 413.
Reay, Mr. D. J. Mackay Lord, II 201.
Reede Czn, van, 303.
Reekers, Mr. F. J. M. A., 277.
Reenen, Jhr. Mr. G. C. J. van, 48, 66, 68, 78, II 85, 108.
Rees, Mr. O. van, II 89.
Rees, O. van, 85.
Rees, Catharina v., II 271, 281.
Regout, P., 298. II 213.
Reicher, II 196.
Reiger, Mr. W. A., 195 II 69.
Reyding, A., II 288.
Reilingh, Mr. W., 297.
Reitz, Mina Bosch, II 160.
Rembrandt van Rijn, 7, 441. II 157, 160, 165, 166, 173, 178, 179, 186, 189, 194, 195, 220, 225, 226, 273, 281, 282, 304, 442.
Rengers, Mr. W. J. van Welderen baron, 62, 71. II 21.
Rennefeld, J. H., II 187, 201, 370.
Rennes, Catharina van, II 239.
Retera, II 160.
Reuchlin, 69.
Reus, G. C. Klerck de, II 22.
Reuther, A. E., 86.
Réville, Dr. A., II 400, 412.
Rieber, C. T. J. Louis, II 149.
Riedel, J. G. F., II 36.
Riemsdijk, Jhr. Mr. J. C. M. van, II 238, 241.
Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H. F. van, II 50.
Rienzi (H. H. van Kol), 411.
Rijk, J. C., 20, 133.
Rijkens, R. G., II 122.
Rijn, G. van, II 225.
Rijsewijk, P. Haverkorn van, II 223, 286, 361, 372, 380.
Ritter, Dr. P. H., II 269, 429.
Robbers, H. J., II 294.
Rochussen, Charles, II 160, 165, 167, 282.
Rochussen, J. J., 69, 70, 71, 80.
Rochussen, Jhr. Mr. W. F., 87.
Roelants, H. A. M., II 373.
Roëll, Jhr. Mr. J., 84, 88, 92, 115, II 65.
Roëll, Jhr. W., 154.
Roelofs, W., II 165, 175, 176, 177, 186, 191, 192.
Roelofs, Mr. R. J., II 50.
Roermeester, G. J., II 181.
Roest van Limburg, Mr. T. M. 77, 78, 79.
Roetemeijer, 443.
Roever, Mr. N. de, II 224.
Rogge, Dr. H. C., II 17, 393.
Roggen, J. M. Graadt van, II 189, 195, 196.
Roijaards, Dr. H. J., II 90.
Roijaards, Willem, II 375, 390.
Rombach, G. C., II 349.
Ronkel, Dr. Ph. S. van, II 34.
Ronner—Knip, Mevr. H., II 182.
Röntgen, Julius, II 230, 233, 234.
Roo van Alderwerelt, J. K. H. de, 84, 85, 86.
Roobol, C. J., II 349.
Roodhuyzen, H. G., II 286.
Roorda, Dr. Taco, II 33, 323.
Rooseboom, W., 165, II 441.

Roozeboom, Dr. W. H. Bakhuis, II 78.
Rose, H. S. J., 243.
Rose, II 143.
Rosenveldt, F. A., II 362, 391.
Rosmade, M. P., II 271.
Rössing, J. H., II 287, 343, 372.
Rössing—Sablairolles, Anna, II 369, 370, 375, 379, 389.
Rot, Th. de, 408.
Rovers, E. A. II 292.
Royer, L., II 142, 160.
Ruys van Beerenbroek, Jhr. Mr. G. M. L. H. 41, 90.
Ruijs & Zoon, W., 334.
Ruijsch, Rachel, II 185.
Ruijsch, Dr. W. P., 116.
Ruijsch, A., II 366.
Ruisdael, Jacob van, II 165, 175, 178, 181, 195.
Ruijssenaers, Mr., te Dresden, 116.
Ruijtenschild, Dr. G., 36, 54.
Ruyter, Michiel Adriaansz. De, 7. II 366, 419.
Ruijter de Wildt, de, luit. t. z. 2e kl. 146.
Rutgers van Rozenburg, Jhr. Mr. J. W. H., 84.

S.

Sablairolles, Suzanna, II 359, 369, 391.
Sablairolles, Mina, II 391.
Sablairolles, Henriette, II 391.
Sablairolles, Marie, II 369.
Sablairolles, Anna, II 369, 370, 375, 379, 389.
Sadée, Ph., II 174.
Saher, Eduard von, II 151, 201.
Saksen—Altenburg, Prins Albert van, 49.
Saksen-Weimar-Eisenach, Groothertog Karel Alexander, 52, 60, II 201, 211.
Saksen-Weimar, Hertog Bernhard van, II 354.
Salm G. Bzn., A., II 159.
Saltet, Dr. R. H., 365, 377.
Salverda, Dr. M., II 205.
Salverda de Grave, Dr. J. J., 49.
Sande Bakhuyzen, Dr. H. G. van de, II 81.
Sande Bakhuyzen, H. van de, II 175, 176, 177, 182.
Sande Bakhuyzen, Julius van de, II 176, 186.
Sande Bakhuyzen, Mej. G. J. van de, II 185.
Sanders, Mr. A. J. W. Farncombe, 88, 115, II 65.
Sanders, Th., II 148.
Sarphati, Dr. S., II 142.
Sassen, Armand, 259.
Saussaye, Dr. D. Chantepie de la, II 400, 416, 417.
Saussaye, Dr. P. D. Chantepie de la, II 17, 407.
Scaliger, Josephus Justus, II 102.
Schaepman, Dr. H. J. A. M., 65, 115, II 194, 299, 300, 303, 423.
Scheepers, J. Th., 408.
Scheffer, Ary, II 164.
Scheffer, J. H., II 224.
Scheffer, Dr. J. G. de Hoop, II 17, 401.
Schelfhout, A., II 164, 165, 175, 176.
Scheltema, Dr. P., II 224.
Scheltema & Holkema's boekhandel, II 190.
Schepers, J. B., II 317.
Schermbeck, P. G. van, II 214.
Schevichaven, Mr. J van, II 369.
Schill, Th. G., II 159.
Schimmel, H. J., II 269, 270, 271, 272, 284, 285, 315, 347, 348, 352, 354, 357, 358, 360, 361, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 377, 379, 383, 384, 388, 392.
Schimmelpenninck, Mr. R. J. graaf, 71, 72, 76.
Schimmelpenninck van der Oye, van de Poll, W. A. baron, II 85.
Schimmelpenninck van der Oye, Mr. W. A. A. J. baron, 38.
Schimmelpenninck van der Oye, Mr. A. baron, 84.
Schlegel, Dr. H., II 75.
Schlegel, Dr. G., II 36.
Schmidt, W. H., II 168.
Schnarfitna, Dr., II 359.
Schneevoogt, Dr. G. E. Voorhelm, II 91.
Schneider, C. D. H., 92.
Schneider, Carl, II 230.
Schoeman & van Lier, II 381.
Scholten, Dr. J. H., II 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 69, 84, 89, 90, 400, 405, 412, 413, 416, 418, 420.
Scholten, H. J., II 168.
Scholts, II 160.
Schoneveld Westerbaan & Co., 313.
Schoolmeester, De, II 261.
Schoonhoven, C. van, II 379.
Schotel, Dr. G. D. J., II 266.
Schotel, J. C., II 164.
Schouten, J. L, II 200, 209, 213.
Schröder, J. F. L., II 90.
Schroeder van der Kolk, Dr. J. L. C., II 89.
Schroeder van der Kolk, Dr. J. L. C., 220.
Schulze, C. J., II 370, 379.
Schwartze, Therese, II 172, 194.
Seghers, Daniël, II 185.
Seiffert, A., II 237.
Seyffardt, A. L. W., 91.
Seipgens, Emile, II 287, 292.
Senf, L., II 200, 211.
Sepp, Dr. C., II 405.
Sickesz van de Cloese, Mr. C. J., 249, 263.
Siegenbeek, Dr. M., II 330, 331.
Sybrandi, Dr. K., II 364.
Symons, Dr. B., II 29.
Sypesteyn, W. Kaars, 269.
Sikemeier, Joh. H., II 229.
Sillem, Mr. J. A., II 19.
Simons, Dr. G., 68.
Simons, Mr. D., 181, II 60.
Simons Mzn., L., II 373.
Simons-Mees, Mevr., II 390.
Simons, II 142.
Six, Jhr. Mr. W., 86, 87.
Six, Jhr. Dr. J., II 224.
Six, de familie, II 220.
Skraup, Franz, II 229.
Sleyden, Ph. W. van der, 92, II 156.
Sloet tot Oldhuis, Mr. B. W. A. E. baron, 64, 67, 254.
Sloet van de Beele, Mr. L. A. J. W. baron, II 48.
Sloet, 69.
Sloot, Marie, II 291, 293.
Sluyter, D. J., II 196.
Sluyter, H. II 196.
Sluyterman, T. K. L., II 200, 218.
Smidt, Mr. H. J., 84, 87, 91. II 57.
Smit & Zoon, E. J., 304.
Smit, K., 302.
Smit & Zoon, L., 304.
Smit, W., 327.
Smit van den Broecke, A. J. de, 136.
Smit, Maurits, II 294.
Smith, L., II 375.
Snijder van Wissenkerke, Mr. F. W. J. G., 109.
Snijder van Wissenkerke—Claut van der Mijll, Mevr. M. C. A., II 288, 376, 390.
Snijders, J. A., 326.
Snoek, Andries, II 287, 348, 349, 350, 351, 362, 383.
Snoek, Helena, II 351.
Snoek, P., II 349.
Snouck Hurgronje, Dr. C., II 32, 33, 34.
Soera Rana, II 300.
Soest, G. H. van, II 22.
Someren, J. F. van, II 225.
Sophia, Koningin, 30, 35, 48, 51, 56, 392, 394, II 364.
Sophia, Groothertogin van Saksen, 32, 36, 37, 45, 49, 52, 60, II 201.
Sorgen, Mr. W. G. F. A. van, II 294, 372, 377, 378.
Speyer, Dr. J. S., II 30.
Spies, C. J. van der Hegge, luit. ter z. 2e kl. 159.
Spijker, Dr. H. J., II 405.
Spinoza, Benedictus, 7. II 4, 42, 90, 160, 267, 318, 425, 442, 443.

Spliethoff, F., 408.
Spoon, II 200.
Spoor, André, II 235.
Spoor, C., II 379.
Sprenger van Eyk, Mr. J. P., 88, 92, 204, 208.
Springer, B., II 160.
Springer, C., II 184, 202.
Springer, J., II 147, 159.
Springer, W., II 147.
Sprinkhuijzen, A. van, II 375.
Spronck, Dr. C. H. H., 377.
Spruyt, Dr. C. B Haar, II 5, 6, 40, 42, 69—94, 418.
Stadlanden, 434.
Stang, Rudolf, II 187.
Star, J. M. van der, 88, 115.
Staring, A. C. W., II 252, 260.
Staring, W. C. H, 218, 254.
Stark, E., II 195, 196.
Steelink, W., II 187, 189, 195, 196.
Steelink Jr., W., II 196.
Steen, Jan, II 165, 167, 281, 282.
Steinmetz, Mr. S. R., II 36.
Stemmerik, F., II 379.
Steur, van der, II 146, 147.
Stevens & Zoon, W., II 214.
Stieltjes, T. J., 176.
Stirum, S. J. graaf van Limburg, II 200.
Stoel & Spree, II 381.
Stoete & Jacqui, 443.
Stoetz—Majofski, Mevr. II 391.
Stoetz, Christine, II 350, 378, 391.
Stoffel, II 102.
Stok, II 146, 147.
Stoke, Melis, II 28.
Stork, C. F., 300, 303.
Storm van 's-Gravesande, Jhr. C. M., 72.
Storm van 's-Gravesande, Ch., II 190, 192, 193, 196.
Storm van 's-Gravesande, II 153.
Storm van der Chijs, Mevr., 395. II 267.
Stortenbeker, A. W., II 203.
Stortenbeker, J., II 182.
Stortenbeker, P., II 182.
Stortenbeker, Mr. W., II 203.
Stortenbeker, 49.
Straatman, J. W., II 13.
Stracké, F., II 160.
Stratenus, Louise, II 295.
Striening, J., II 205.
Stroebel, J., II 168, 178.
Stuart, Instituteur, II 122.
Stuart, Dr. A. B. Cohen, II 34.
Stuart, Mr. A. J. Cohen, 330.
Stuers, Jhr. Mr. Victor A. L. De, II 20, 154, 155, 156, 202, 203, 205, 222, 223, 224.
Stuers, Mr. A. L. E. Ridder de, te Parijs, 116.
Stumpff, J. Eduard, II 230.
Stumpff, Willem, II 231, 241, 370, 374, 377, 392.
Sturm, G., II 218.
Suasso, weduwe Lopez, II 225.
Suerman, A. C. G., II 87.
Suringar, Dr. W. H. D., II 27.
Suringar, Hugo, II 373.
Swammerdam, Jan, II 82.
Swart Abrahamsz, Dr. Th., II 268.
Swarth, Helene Lapidoth—, II 307, 308, 309.
Sweelinck, Jan Pietersz, II 442, 443.
Swellengrebel, Mej. A. H., 392.
Swieten, J. van, luit.-Generaal 151, 154.
Swieten, F. H. L. van, II 115.
Swinderen, Jhr. G. R. G. van, 55.
Swinderen, van, II 122.

T

Taalman Kip, W. F. van Erp, 86.
Tadema, L. Alma, II 169, 170, 181.
Tak van Poortvliet, Mr. J. P. R., 84, 85, 87, 91, 92, 261, II 152, 203.
Tak, P. L., II 315.
Taurel, C. E., II 187, 196, 207.
Teyler van der Hulst, Pieter, II 225.
Teyssmann, J. E., 283, 290.
Teixeira de Mattos, II 160.
Telders, J. M., 331.
Tellegen Mr. B. D. H., 88, 115, II 40, 44, 61, 62, 64, 66, 89.
Telting, Mr. A., II 50.
Telting, Mr. J., II 50.
Templeman van der Hoeven, Dr. P., II 238.
Tepe, II 145.
Ter Borch, Gerard, II 226.
Terburch, C., II 294.
Terwesten, Augustinus en Mattheus, II 218.
Tets van Goudriaan, Jhr. Mr. J. G. H. van, 70, 71.
Tex, Mr. C. A. den, II 37, 91.
Tex, Jhr. Mr. C. J. A. den, II 201.
Thijm, Dr. J. A. Alberdingk, II 194, 216, 254, 280, 281, 288, 299, 300, 312, 352, 365, 372, 373, 381, 389, 390, 420.
Thijm, Catharina Alberdingk, II 295.
Thijm, Karel Alberdingk, II 309, 311, 312, 313, 315, 390, 424, 425.
Tholen, W. B., II 180.
Thomas à Kempis, II 442
Thooft, Joost, 298.
Thooft & Labouchère, Joost, II 200, 202, 210, 211, 212, 213.
Thorbecke, Mr. J. R., 11, 13, 24, 25, 46, 54, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70. 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 94, 95. 96, 199, 200, 360, 361—371, 441, II 25, 38, 40, 48, 55, 60, 61, 62, 83, 85, 93, 104, 108, 112, 200, 361, 396, 408, 409, 418. 419.
Thoré, II 219.
Tichelaar, Mr. P. A., II, 55.
Tideman, P., II 316.
Tiele, Dr. C. P., 26, 29, 46, II 15, 16, 17, 24, 171, 259, 405.
Tiele, Dr. P. A., II 22.
Tienhoven, Mr. G. van, 91, 112.
Tjasink, J., II 392.
Tollens Czn., H., II 154, 160, 246, 247, 252, 253, 258, 282, 310, 365.
Tom, II 182.
Toom, Den, 442.
Toorenenbergen, Dr. J. J. van, 48.
Toorop, Jan, II 183, 184, 319.
Tour van Bellinchave, Mr. M. W. baron Du, 88.
Tourniaire, C. B., II 379.
Tours, B., II 229.
Toussaint, A. L. G. Bosboom-, 46, 233, 393. II 249, 270, 271, 272, 273, 290, 296, 310, 420.
Trakranen, N., 76.
Travaglino, Mr. J. A. N., II 203.
Treub, Dr. M., II 81.
Treub, Mr. M. W. F., 410, II 47, 55.
Troelstra, Mr. P. J., 410, 411.
Tromp, Maarten Harpertsz., 7.
Tromp, Cornelis, 7, II 366, 419.
Troost, Cornelis, II 282.
Tulk, II 211.
Tuuk, Edama van der, II 160.
Tuuk, Dr. H. Neubronner van der, II 34.
Twist, Mr. A. J. Duymaer van, 85, 86.

U.

Ude, Julia, II 375.
Uhlenbeck, G. H., 72, 73.
Uhlenbeck, Dr. C. C., II 30.
Unger, J. H. W., II 372.

V.

Valckenaer, L. C., II 26.
Valckert, Werner v. d., II 224.
Valeton Jr., Dr. J. J. P., II 13.
Valk, M. van den, II 194.
Valkenburg, H., II 175.
Valois, II 370.

Vandevelde, J. A., luit. t. z. 1e kl. 146.
Veeckens, F. Zegers, luit. t. z. 149.
Veer, H. de, II 86, 263, 269.
Velde, Adriaan van de, II 181.
Velde, Willem van de, II 181.
Velden, P. van der, II 175.
Velthem, Lodewijk van, II 23.
Veltman, L. J., II 363, 370, 379, 391, 392.
Velzen, S. van, II 399.
Venema, A., 255.
Verhey, A. B. H., II 237.
Verheyen, Jhr. Mr. J. B. A. J. M, 88, 115.
Verheul Dzn., J., II 146, 159.
Verhuell, Mr. Alexander, 48. II 282.
Verhulst, Joh. J. H., II 227, 228, 229, 230, 231, 234, 236, 238.
Verhulst, Anna Elischer, II 242.
Vermeer, de Delftsche, II 178, 189, 220.
Vermeulen, A. C. G., II 227.
Verschuur, W., II 177, 181, 182.
Verspijck, Jhr. G. M., luit-generaal 151.
Verster, Floris H., II 185, 193.
Verstolk van Soelen, baron, II 220.
Verveer, Elchanon, II 185, 186, 282.
Verveer, Sam, II 166, 184, 186.
Verwey, Albert, II 308, 309, 310, 315, 316, 317, 318, 372.
Verwijs, Dr. E., II 29, 330, 372.
Veth, Dr. P. J., II 22, 34, 35, 91.
Veth, Jan P., II 171, 172, 173, 190, 194 196.
Vincent, II 216.
Vinke, Dr. H. E., II 1, 90.
Viotta, Mr. Henri A., II 231, 232, 237.
Visser, Dr. J. Th. de, 403, 417.
Visser, J. II 122.
Vissering, Mr. S., 86, 87, 205, 359, 360. II 43, 44, 45, 55, 61, 257, 412, 421.
Vitringa, A. J., 395. II 265, 266.
Vixseboxse, G. W., II 146.
Vlieger, S. de, II 181.
Vliegen, W. H. 410.
Vliet, Dr. J. van der, II 27.
Vlissingen, Fentener van, II 216.
Vloten, Dr. J. van, II 4, 20, 150, 279, 331, 372, 373, 413.
Vloten, Dr. G. van, II 32.
Vlugt, Mr. W. van der, II 1.
Voet, J. H., 20.
Vogel, H. P., II 150, 157.
Vogel, J. G., II 176.
Vogel--Rooseboom, Mevr. Marg., II 185.
Vollenhoven, Mr. J. Messchert van, 84, II 225.
Vondel, Joost van den, 7, 30, 45, 48. II 23, 24, 142, 235, 240, 247, 252, 254, 258, 278, 281, 285, 288, 289, 299, 345, 346, 347, 353, 364, 365, 372, 273, 377, 386, 389, 443.
Voort, Cornelis van der, II 224.
Voorthuysen, Mr. E. du Marchie van, 28, 48.
Voorthuysen, Mr. H. du Marchie van, II 7.
Vos Jbz., Jacob de, II 225.
Vos, Maria, II 185.
Vos, Jan C. de, II 368, 376, 388, 389.
Vosmaer, Mr. C., II 224, 263, 264, 268, 277, 282, 283, 289, 302, 306, 309, 314.
Vosmeer de Spie, II 291.
Vreede, Mr. G. W., 25, II 396.
Vreede, Dr. A. C, II 33.
Vries, Jeronimo de, II 252.
Vries Azn., Mr. G. de, 81, 86, 88, 115, 183, 269, II 50.
Vries, Dr. Matth. de, 27, 29, 47, 48, II 26, 28, 29, 69, 89, 326, 328, 331, 364.
Vries, Dr. Hugo de, II 79, 80, 102, 105.
Vries Azn., Mr. A. D. de, II 224.
Vries, N. de, II 240.
Vries, Mej. H. de, II 196.
Vries, J. Eduard de, II 349, 350.
Vries, Sophia de, II 379, 380.
Vrolijk, Jan, II 182, 192.
Vrolik, Dr. A., 68, 328, II 200.
Vroombrouck, II 364.
Vulsma, 443.

W.

Waay, N. van der, II 218.
Waayen Pieterszen, Van der, II 142.
Waal, E. de, 78 79, 332, II 66.
Waalner, G., II 303.
Waals, Dr. J. D. van der, II 76, 77, 78.
Wagenaar, Jan, II 17, 20.
Wagenaar, J. A., II 240.
Wagenvoort, Maurits, II 291.
Wal, Mr. J. de, 25, 33, 48, II 48, 57.
Walcheren, M. van, II 295.
Waldorp, A., II 164.
Waldorp, J. J. A., 242.
Wallis, A. S C., II 290, 291.
Warner, Levinus, II 30.
Wattier—Ziesenis, Anna Cornelia, II 287, 348, 349, 351, 383.
Weber, Dr. Max, II 82.
Wedemeijer, J. Frans, II 232.
Weele, H. J. van der, II 177, 195, 196.
Weissenbruch, J. H., II 176, 186.
Weissenbruch, Jan, II 184, 186, 191.
Weissman, A. W., II 150, 157, 225.
Weitzel, A. W. P., 82, 88.
Well, Jan van, II 363.
Wenckebach, L. W. R., II 217.
Werff, Pieter Adriaansz van der, 30, II 142.
Wermeskerken—Junius, Mevr. van, II 294.
Wertheim, A. C., 48, 287, II 370.
Wertheim, J. L., II 288.
Wessels Boer, Mr., II 50.
Wester, Hendrik, II 121, 122.
Westerhoven, L. van, II 391.
Westerman, Marten, II 349.
Westerouen van Meeteren, F. W., II 203.
Westrheene, T. van, II 224, 282.
Westreenen van Thiellandt, Baron, II 221.
Weve, II 147.
Wichers, Jhr. H. O., 84.
Wied, Wilhelm, Prins van, 47, 55, II 211.
Wierink, B. W. II 208.
Wiegerink & Co., H. F., 304.
Wybrands, Dr. Æ. W., II 17.
Wijbrands, C. N., II 372.
Wijck, Jhr. Dr. B. H. C. K. van der, II 5, 42, 83, 94, 418.
Wijck, Jhr. Mr. H. van der, 117.
Wijck, Jhr. H. M. van der, 92.
Wijk, B. van, II 216.
Wijnne, Dr. J. A., II 20.
Wijsmuller, J. H., II 185.
Wilde, Pater, II 27.
Wildeboer, Dr. G., II 13.
Wildt, De Ruyter de, luit. t. zee 2e kl., 146.
Wilken, Dr. G. A., II 35, 36, 69.
Willem I, Prins van Oranje, 5, 9, 18, 44, II 84, 366, 384, 444.
Willem Lodewijk, 6.
Willem III, Prins, 7, 19, 44, 45, II 271, 366, 419.
Willem IV, Prins, 8, 9.
Willem V, Prins, 8.
Willem I, Souvereine Vorst en Koning, 10, 11, 18, 26, 62, 90, 98, 196, 236, 244, 245, 296, 330, 346, II 8, 18, 366, 397, 398.
Willem II, Koning, 11, 19, 35, 52, 62 93, 95, 96, 133, 165, 176, 234, II 220, 228, 352, 354, 361.
Willem III, Koning, 11, 13, 19, 21, 22, 23, 25, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 46, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59,

91, 97, 133, 166, 172, 176, 179, 195, 208, 233, 239, 240, 249, 250, 253, 254, 260, 265, 269, 331. II 122, 163, 203, 211, 214, 215, 216, 228, 226, 241, 242, 348, 355, 358, 369, 371, 378, 380, 392, 433.
Willem, Prins van Oranje, † 1879, 30, 35, 48, 52, 56, 142, 179, 239, 332. II 122, 201, 202, 203.
Wilhelmina, Koningin, 38, 41, 42, 43, 44, 56, 57, 60, 91, 93, 96, 113, 153, 164, 180, 245, II 195, 208, 226, 392, 444.
Willem Beukelszoon, 268, 386.
Willigen, V. S. M. van der, II 200, 204, 224.
Willink, J. P. M., 143.
Wilton, B., 304.
Winkel, II 66.
Winkel, Dr. J. te, II 24, 243, 279, 280, 372.
Winkel, Dr. L. A. te, II 29, 337.
Winkel, Te, II 153.
Winkler, Dr. J., II 339, 340.
Winkler, Mej. I., II 208.
Winter, de, II 175.
Wintgens, Mr. W., 71, 75.
Wirth, Emanuel, II 230.
Wiselius, S. Jzn., II 283, 365.
Wisselingh, E. J. van, II 179, 194.
Wit, Jacob de, II 218.
Wit, C. A. A. Dudok de, II 201.
Witkamp, P. H., 48.
Witkamp Jr., E. S., II 218.
Witmond-Berkhout, Mevr. A., II 295.
Witmond, J., 412.
Witsen, Willem, II 185, 190, 193, 194, 196.
Witt, Joan de, 7, 66, II 271.
Witteveen, H. W., II 403.
Wolbers, J., 413.
Woldring, S., luit. t. z. 2e kl. 159.
Wolff, Elisabeth Bekker-, II 249, 273.
Wolff, C. E., 327.
Wolterbeek, Mr. L., II 201.
Wolters, W. P., II 281.
Woltjer, Dr. J., II 27, 97.
Worp, J., II 240.
Worp, Dr. J. A., II 372.
Wortman, II 160.
Woude, Johanna van, II 294.
Wouwerman, Philip, II 181, 182.
Wttewaal, J., 254.
Wyttenbach, Daniël, II 26, 102.

Z.

Zaalberg Pz., J. C., II 415, 419.
Zanten, Cornelia van, II 234.
Zeeman, Dr. P., II 79.
Zeggelen, W. J. van, II 261.
Zijl, L., II 160, 206.
Zilcken, Ph., II 180, 183, 187, 196.
Zon, Mr. P. de Wakker van, II 249.
Zuylen van Nyevelt, Mr. J. P. P. baron van, 64, 71.
Zuylen van Nyevelt, Mr. J. P. J. A. graaf van, 71, 75, 76, 77, 78, 99.
Zuylen, W. van, II 379, 380.
Zwaag, G. L. van der, 411, 412
Zwart, W. de, II 185, 194, 196.
Zweers, Bernard, II 235.
Zwier, W., II 206.
Zwollo, Maarten, II 206.

VERBETERINGEN.

DEEL I.

Blz. 169	regel	13	van boven	*staat*	1869,	*lees* 1859.
„ 220	„	19	„ „	„	geslaagd,	„ gelaagd.
„ 260	„	13 en 18	„ „	„	Van den Berg,	„ Van den Bergh.
„ 328	„	37	„ „	„	T. van Heukelom,	„ F. van Heukelom.
„ 328	„	38	„ „	„	A. Vrolijk,	„ A. Vrolik.
„ 330	„	45	„ „	„	W. F. Lemans,	„ W. F. Leemans.
„ 441	„	43	„ „	„	naar de Heerengr.;	„ naar den Kippenhoek.

DEEL II.

„ 19	„	46	„ „	„	Colebrander,	„ Colenbrander.
„ 91	„	28	„ „	„	Marinus,	„ Martinus.
„ 109	„	4	„ „	„	van Rheenen,	„ van Reenen.
„ 227	„	2	„ „	„	J. H. van Bree,	„ J. B. van Bree.
„ 229	„	37	„ „	„	J. W. Sikemeyer,	„ J. H. Sikemeier.
„ 237	„	35	„ „	„	N. P. Bouman,	„ N. A. Bouwman.
„ 269	„	25	„ „	„	Christina Mulder,	„ Christine Muller.
„ 287	„	36	„ „	„	Gerrard Keller,	„ Gerard Keller.
, 295	„	26	„ „	„	Anna Kouberg,	„ Anna Koubert.
, 409	„	10	„ „	„	von Treischke,	„ Von Treitschke.

PREMIËN

Het Nieuws van den Dag stelt voor de geabonneerden nu en dan een premie verkrijgbaar, hetzij een boek, een kaart of ets.

Deze premiën zijn ook verkrijgbaar voor geabonneerden op een der Weekbladen.

Sedert de oprichting van **Het Nieuws van den Dag** werden de volgende premiewerken uitgegeven:

Bij den jaargang.

1872. S. GORTER, Een jaar levens voor de dagbladpers. 2 deelen.

1873. J. J. CREMER, Hanna de Freule. Roman.

1874. J. J. CREMER, Daniël Sils. Roman.

1875. Dr. JAN TEN BRINK, Slachtoffers en helden der Fransche revolutie. Met 57 houtgravuren.

1876. Dr. JAN TEN BRINK, De opstand der Proletariërs. Geschiedenis der omwenteling van 18 Maart 1871.

1877. H. DE VEER, Overtroffen. Roman.

1878. CD. BUSKEN HUET, Parijs en omstreken.

1879. H. DE VEER, Half bloed. Roman.

1880. A. L. G. BOSBOOM-TOUSSAINT, Raimond de Schrijnwerker. Novelle.

1881. J. J. L. TEN KATE, Victor Hugo's Lyrische Poëzie.

1882. J. HARTOG, De Patriotten en Oranje van 1747--1787.

1883. Herinneringen aan Amsterdam in 1883. Album van 18 platen, betreffende de Internationale en Koloniale Tentoonstelling, in kleuren gedrukt.

1884. HENRI RALOFF, Het Prinsesje. Roman.

*1885. H. DE VEER, Moderne schaduwbeelden. Een viertal schetsen en verhalen.

1887. EMERICH MADÁCH, De tragedie van den mensch. Dramatisch gedicht naar het Hongaarsch bewerkt en ingeleid door A. S. C. Wallis Met platen.

*1888. Mr. M. G. L VAN LOGHEM, (Fiore della Neve), Victor. Roman.

*1891. GEERTRUIDA CARELSEN, Berlijn. Met 30 platen door Hendrik Klijn.

*1892. A. WERUMÉUS BUNING, Menschen zooals er meer zijn. Voordrachten. Geillustreerd door L. W. R. Wenckebach.

*1894. JOHAN GRAM, 's Gravenhage in onzen tijd. Met 80 illustratiën en 3 Photo-chromo-drukken naar Apol, Bosboom, Henricus, Israëls, Kerling, Klinkenberg, Koster, Rochussen, Sadee, Verveer, Weissenbruch en Wenckebach. Dit prachtwerk in roy. 8vo. circa 300 bladz. met 80 illustratiën wordt den geabonneerden geleverd voor *f* 1.25.

*1895. ELISE SOER, Ward. Oorspronkelijke roman.

Overdrukken van feuilletons:

GEORGE OHNET, De Industriëel van Pont-Avesnes.

*MARIE BODDAERT, Sturmfels.

*FRANÇOIS COPPÉE, Eene jeugd.

*ORISON SWETT MARDEN, Worstelen en overwinnen. Uit het Engelsch vertaald door G. J. VAN HARTE, met eene voorrede van Dr. P. H. RITTER.

Van de boekwerken gemerkt met een * is nog een klein getal beschikbaar. Ook aan nieuwe geabonneerden op HET NIEUWS VAN DEN DAG of op een der Weekbladen, zal op verlangen een exemplaar, tegen 65 cents per boekwerk bij vooruitbetaling, franco worden toegezonden. — Gram, 's-Gravenhage kost *f* 1.25; Marden, Worstelen en Overwinnen *f* 0.90. Bij afhaling aan ons Bureau betaalt men 50 cents; Marden, Worstelen en Overwinnen 75 cents.

KAART.

Kaart van den Ned. Ind. Archipel, bewerkt door Dr. C. M. KAN, Hoogleeraar te Amsterdam. Schaal 1 : 6000000. Met toelichting. 2½ blad groot imperiaal formaat gedrukt in 12 verschillende tinten en kleuren.

Toelichting 8vo. 116 bladz. Compres gedrukt.

Kaart met Toelichting. . . . . *f* 3.—

ETSEN.

*H. W. MESDAG, **Voor Anker,** door C. L. VAN KESTEREN.

Verhoogde prijs. . . . . *f* 6.—

A. MAUVE, **Naar huis**, door C. L. VAN KESTEREN.

Verhoogde prijs. . . . . *f* 6.—

J. W. BILDERS, **Langs het Bosch,** door C. L. VAN KESTEREN.

Prijs. . . . . *f* 3.—

L. APOL, **Wintermorgen**, door C. L. VAN KESTEREN.

Prijs. . . . . *f* 3.—

De Ets naar Apol is het laatste werk van wijlen den Heer C. L. van Kesteren.

Deze Etsen zijn gedrukt op zwaar en Chineesch papier, ter grootte van 95 bij 70 Centimeter.

EEN VERGETEN HOOFDSTUK.

EEN
VERGETEN HOOFDSTUK.

BLANKE SLAVEN.

SUPPLEMENT OP HET HISTORISCH GEDENKBOEK „EENE HALVE EEUW"

1848—1898.

Premie van „Het Nieuws van den Dag".

Met teekeningen van JAN DE WAARDT.

AMSTERDAM. — S. L. VAN LOOY. — 1898.

BOEK-, COURANT- EN STEENDRUKKERIJ G. J. THIEME, NIJMEGEN.

SUPPLEMENT

OP

„EENE HALVE EEUW."

(Premie van het Nieuws van den Dag.)

EEN VERGETEN HOOFDSTUK.

MET TEEKENINGEN

VAN

JAN DE WAARDT.

AMSTERDAM. — S. L. VAN LOOY. — 1898.

INHOUD.

		Bladz.
	INLEIDING	7
I.	DE AARDEWERK- EN GLASFABRIKATIE	13
II.	DE LUCIFERSINDUSTRIE	17
III.	DE LOODWITFABRIKATIE	20
IV.	DE TABAKSINDUSTRIE	26
V.	DE SUIKERBAKKERSINDUSTRIE	31
VI.	DE BAKKERSINDUSTRIE	34
VII.	DE LANDARBEID	38
VIII.	DE KONFEKTIE-INDUSTRIE	46
IX.	HET VERKEERSPERSONEEL	55
X.	HOE HET VOLK ZICH VOEDT	61
XI.	HOE HET VOLK WOONT	73
XII.	SLOTHOOFDSTUK	85

Aan Hare Majesteit de Koningin.

BIJ gelegenheid uwer inhuldiging, Mevrouw, zijn er vele geschriften uitgekomen ter verheerlijking van het tijdvak dat achter ons ligt, om u te zeggen, dat gij de regeering aanvaardt over een volk, te midden waarvan welvaart en voorspoed in bizondere groote mate worden gevonden. Een der grootste en meest gelezen dagbladen, het *Nieuws van den Dag*, heeft een historisch gedenkboek doen uitgeven onder redaktie van dr. P. H. Ritter, getiteld: Eene halve eeuw, 1848—1898. Na de lezing ervan moet elkeen en alzoo ook gij, Mevrouw, den indruk krijgen dat het Nederlandsche volk een bij uitstek tevreden en welvarend volk is. Het heeft er allen schijn van, alsof men u heeft willen rondleiden in een soort van luilekkerland, waar alles vrede en vooruitgang ademt, waar des avonds als de natuur na een schoonen zomerdag zich kalm ter ruste legt, ook alle burgers van Nederland in staat zijn geweest hun kinderen te voorzien van het noodige voedsel, en geen enkel den nacht onder den blooten hemel of in een krot behoeft door te brengen. Maar, Mevrouw, al hebt gij ook een exemplaar van dat werk ontvangen en al is namens u in een schrijven van dankzegging sympathie met den inhoud betuigt, vergun mij om u te wijzen op een leemte van dat boek, waardoor al is alles waar wat daarin geschreven is, toch de volle waarheid niet tot u is gebracht.

Hoe leeft mijn volk? ziedaar de vraag die wel eens bij u moet oprijzen en als gij die twee dikke boeken hebt doorgelezen, dan zult gij wel niet in staat zijn die vraag te beantwoorden. En heusch niet door uwe schuld, neen men heeft u daaromtrent al heel sober ingelicht.

Elke medaille heeft eene keerzijde. Welnu, men heeft u slechts de eene, de mooie zijde der medaille laten zien en precies gedaan alsof er geene andere bestond. Het is daarom een plicht van

schrijver dezes, om deze leemte aan te vullen en u althans eenigszins op de hoogte te stellen van de wijze waarop uw volk leeft en werkt en tobt, opdat gij niet eenmaal zult kunnen zeggen: ik wist niet dat de toestanden zoo slecht waren, men heeft mij altijd verteld dat mijn volk gelukkig en tevreden leeft. En het beste, dunkt ons, is, om niet af te gaan op persoonlijke ervaringen, die den schijn van partijdigheid niet kunnen ontgaan, maar om gebruik te maken van meestal officieele berichten en mededeelingen, zoodat wel verre van overdreven te zijn het geheel onzer beschrijving veeleer beneden de werkelijkheid blijft. Wij zullen telkenmale de bronnen aangeven, waaruit wij putten, opdat gij zelve in staat zult zijn ons op onze gangen door het leven te kontroleeren en zelfs door raadpleging ervan nog vollediger van alles op de hoogte kunt komen. Want neem de verzekering van ons aan, dat het ons om waarheid en alleen om waarheid te doen is. In het weekblad, de Hervorming, het orgaan van den Nederlandschen Protestantenbond schreef ds. L. Knappert in het nummer van 9 Oct. 1897:

„Er is nog één euvel, waarop althans met ernst kan worden „gewezen, door allen, die land en koningin oprecht liefhebben. „De koninklijke bezoeken aan de provincies des rijks waren prachtige dagen van algemeene geestdrift. En men spreekt van een „nieuwen tocht door de landen na de inhuldiging, die zeker niet „minder alom zal worden gemaakt tot eene „joyeuse incomste" „der jonge koningin in hare trouwe steden en dorpen.

„Maar één ding. Laten wij niet elkander de dwaasheid napra„ten, dat *Hare Majesteit daardoor het volk leert kennen*. Niet op „de thans gebruikelijke wijze. Het is ook door en door onnatuurlijk; „van onze steden, behalve Den Haag, kent de koningin alleen de „straten met vlaggen en groen getooid, aan weerszijden een dichte, „juichende menigte; kerken, museums, gasthuizen, tentoonstellings„zalen in Zondagschen pronk. En van haar volk kent zij? Gerokte „en witgedaste heeren, die buigen en enkele plichtmatige woorden „antwoorden op haar vragen; enkele vrouwen uit de hooge stan„den, langs wie zij voortwandelt op haar *Cour's;* soms den directeur „van een museum, die haar uitlegging verschaft, of den voor„zitter van een feestcommissie. Maar alles haastig en officieel. „Meest van al kent zij militaire uniformen. Geen stad kan zij „bezoeken of er is groot vertoon van legermacht en schittering „van rood en goud en gekletter van wapens. Ook hier is het nog „niet zoo erg als... elders, waar vorstelijke dames in huzaren„uniform voor haar eigen ruiterregiment aanrijden. Maar ook om „onze koningin is al militair cordon genoeg, waarover het moeielijk

„zijn zal heen te zien. Want achter al deze uniformen staat het „volk en het kan niet naderen. Het blijft van verre. Het ziet „den schitterenden stoet, op en neer dansende ruiters, officieren „voor en achter; het juicht de vorstinnen toe in haar staatsiekoets. „Maar het kan zich niet vertoonen in zijn wezenlijk leven. En de „koningin rijdt langs hen heen, naar andere uniformen, naar andere „galarokken.

„Neen, zij kan niet doen, wat koningen uit de sprookjes deden, „die met houthakker en smid, met boer en herder wandelden „en keuvelden en overnachtten in hunne huizen. Zelfs niet wat „echte koningen deden, Peter van Rusland, Frederik de Groote, „die incognito wandelingen maakten door de straten en spraken „met den soldaat op wacht, den huurkoetsier, den bakker achter „zijn toonbank. Zóó leerde Jozef II van Oostenrijk zijn volk ken-„nen. Voor een vrouw is deze weg afgesloten.

„Doch zou het al te naïef zijn te hopen, dat er eenmaal een „tijd zal komen van koninklijke bezoeken, zoo weinig officieel „mogelijk, waarbij de vorstin als een gewoon mensch zal kunnen „zien uit eigen oogen. Dagen, waarin zij, slechts vergezeld van „eene enkele getrouwe, zal binnengaan in de school, een fabriek, „eene boerenwoning, een hut in de veenstreken? Waarvoor zou „zij te vreezen hebben? Is het te sprookjesachtig, dat zij in per-„soonlijke aanraking zou komen met vertegenwoordigers van „allerlei klassen, en dat men toegang zou hebben tot haar, om te „vertellen van wat er genoten en geleden, gewerkt, gedacht, „gehoopt wordt onder de talrijke groepen harer onderdanen? „Of zal zij, de koningin van het gansche volk, altijd omringd „blijven van „hoffähige" grootwaardigheid-bekleeders en spoorrin-„kelende krijgslieden, die met haar uitrijden en haar ten paleize „terugbegeleiden, haar houdende in éénzelfden dampkring van „onnatuurlijkheid, van de ten hove geijkte, fatsoenlijke, staatkun-„dige denkbeelden?

„Al wie oprecht koningsgezind is onder ons; al wie onze „koningin wil steunen en haar troon schragen, hij hope op een „tijd, waarin het haar gemakkelijker zal worden gemaakt — al „erkennen wij dankbaar dat er af en toe een streven in deze „richting valt waar te nemen — haar volk te leeren kennen, dagen, „waarin zij zal kunnen doordringen tot wat er in de natie, naast „militaire toewijding en heldendaden, ook aan burgerlijke toewijding „en heldenmoed en arbeidskracht, vroomheid in velerlei vorm, „onkunde en kennis, vreugde en smart, overvloedig gevonden „wordt."

Ziet, Mevrouw, dat is niet de taal van iemand, die u kwaadgezind is, maar die u een welmeenenden raad geeft, voortgeweld uit zijn hart.

Toen gij met uw moeder indertijd een reisje gemaakt hebt door Friesland, toen was er iemand, door en door bekend met de toestanden van die arme provincie, die zich vrijwillig aanbood om u te begeleiden en binnen te voeren in hetgeen daar geleden werd door duizenden. Het antwoord was afwijzend.

Wij hebben betreurd dat het aan de omgeving uwer moeder steeds gelukt is om elke poging tegen te houden, die gedaan is om haar en u op de hoogte van het leven des volks te brengen.

Misschien vindt men het vervelend en eentoonig, wat wij u gaan meedeelen; het zijn dan ook geen belangwekkende schipbreuken, geen veldslagen, geen avonturen, geen rooververhalen, die wij vertellen, en toch de wereld waarin wij u rondvoeren, ofschoon liggende naast u in uw onmiddellijke nabijheid, is u zeker nog meer onbekend dan de binnenlanden van Afrika met zijn bevolking.

Het volk, waarover gij het bewind aanvaard hebt, kan verdeeld worden in drieën:

1°. de zoogenaamd bovenste tienduizend (upper ten thousand) de klasse van menschen, die leven van de opbrengst van hun kapitaal, hetzij dit bestaat in grond, in effekten, enz. en die, hetzij ze werken of niet, toch leven omdat zij anderen voor zich laten werken;

2°. de breedere klasse van tusschenpersonen, die leeft door betaling van behoorlijke traktementen, zoodat zij het betrekkelijk goed hebben; dat zijn de geestelijke leidslieden der groote massa, een klasse van menschen, die zelven in afhankelijkheid van de eerste klasse, doen en laten moeten wat hun wordt voorgeschreven;

3°. de arbeidende klasse, verreweg de talrijkste, die in volslagen afhankelijkheid leven van de anderen, omdat zij buiten werk gerakende ook direkt buiten brood zijn. Dat zijn de blanke slaven onzer dagen. Want wat is een slaaf? Een slaaf is elkeen, die afhankelijk is van een ander, zonder wien hij geen onderhoud heeft.

Mevrouw, gij hebt nog niet lang geleden uw belijdenis afgelegd als christinne, en zijt dus ingewijd in de leer van dien edelen Jezus die tot grondslag zijner zedenleer maakte het beginsel: wat gij wilt dat de menschen u doen zullen, doet hun ook alzoo. Jaarlijks zingt

men op het Kerstfeest ter zijner eer: Vrede op aarde! en intusschen staan de christelijke staten met christelijke vorsten bij de gratie Gods aan 't hoofd en met christelijke regeeringen naast zich tot aan de tanden toe gewapend, en in de vernielings- en moordkunst heeft men het op een verbazingwekkende hoogte gebracht. 3 Millioen jonge mannen staan in vollen vredestijd onder de wapenen, weggerukt aan den kring der hunnen, weggerukt aan den nuttigen arbeid en jaarlijks wordt daaraan uitgegeven een som van 2000 millioen gulden. Als wij elk op een jaarlijksch inkomen rekenen van *f* 500 — en op het platteland, is men blijde als men die som verdient! — dan zouden daarvan alleen 4 millioen arbeidersgezinnen kunnen leven. Elke dag kost 10 millioen gulden, elk uur dat voorbij gaat, verslindt 4 tonnen gouds. Zou niet de edele menschenvriend Jezus ons allen toeroepen: geef mij het geld dat verspild wordt aan oorlogsuitgaven en ik zal elken voet gronds op den aardbol koopen, ik zal elken man, elke vrouw, elk kind een kleeding verschaffen waarop koningen trotsch zouden zijn, ik zal zorgen dat geen kind meer gebrek heeft aan voedsel, ik zal een school bouwen op elken heuvel en in elk dal de geheele aarde door, ik zal overal onderwijzers aanstellen, die de rechtvaardigheid voorstaan en de waarheid dienen, ik zal als weleer alle huichelachtige priesters en staatslieden, die het evangelie des vredes prediken op den kansel en in de gehoorzaal, terwijl hun handen bevlekt zijn met bloed hetzij door eigen medewerking hetzij door medeplichtigheid, als onwaardige dienaren des volks wegjagen, omdat zij spelen met 's lands belangen en de welvaart vernietigen ten eigen bate. En al kwamen al de rijk geuniformeerde machthebbers, al de grootwaardigheidsbekleeders de borst behangen met ridderorden, rechters en priesters te zamen om hem den mond te snoeren als een opruier en een verleider der schare, hij zou hun weerstaan en liever wederom aan 't kruis worden geslagen dan ontrouw te worden aan zijn roeping als mensch.

En als dan het: In menschen een welbehagen! op de lippen wordt genomen, vraagt men zich dan nooit af: in welke menschen? ook in die zwoegers, die tobben moeten van den vroegen ochtend tot den laten avond zonder iets te smaken van de genietingen die de aarde zoo ruimschoots oplevert? Och, Mevrouw, denkt gij wel eens aan het lijden van de voortbrengers der artikelen, die gij gebruikt? Als gij in zijde of fluweel daarhenen gaat, hebt gij dan wel eens een oogenblik gedacht aan de ellende der spinners en wevers, der naaisters die al dat schoons maakten? Als gij met die rijke kanten getooid zijt, weet ge dan wel dat de arme kantmaaksters het zure stukje brood, dat zij daarmede verdienen, bekoopen met blindheid of den

dood? Als gij des ochtends warm brood verlangt en eet, denkt ge dan wel eens aan die bakkers die 16 à 18 uur arbeiden en die 's nachts bij den oven staan in plaats van in hun bed te rusten? Als gij u warmt aan den haard, gestookt met kolen of turf, hebt gij dan wel eens overwogen wat voor werk er verricht moet worden door die mijnwerkers, die het daglicht schier niet zien en die leven in de diepste ellende, aan die veenarbeiders die met vrouwen en kinderen gekromd gaan onder den zwaren arbeid? Zijt gij wel eens afgedaald in een mijn, om u zelve daarvan te overtuigen? Schrijver dezes wel en als hij terugdenkt aan die streek waarin alles zwart is tot de lucht die men inademt, aan dat verblijf in die donkere holen onder den grond, dan gaat hem nog een rilling over het lijf, zelfs bij den gloed van den warmen haard. Als gij geld gebruikt of laat gebruiken, denkt ge dan aan die stumpers die de edele metalen opdelven voor anderen zonder er zelven van te genieten? Als gij een glas aan de lippen zet, denkt ge dan ook aan die glasblazers die bijna verschroeid worden bij de ovens? Als gij uw gelaat in den spiegel beziet, overweegt gij dan wel eens hoe de menschen, die u hiertoe in staat stellen, vergiftigd worden in de kwikzilvermijnen? En zoo zouden wij kunnen voortgaan met alle artikelen die wij verbruiken, maar door de gewoonte zijn wij zoodanig verhard dat wij ons van dat alles geen rekenschap geven. Er kleeft bloed, aan elk voorwerp dat wij tot ons nemen en dat bloed schreit ten hemel, want het is afkomstig van menschen, waarin toch ook welbehagen is betuigd even goed als in ons. O, als wij dat alles nagaan, dan vragen wij ons zelven wel eens af, wanneer in vervulling zal treden de profetie van den profeet Ezechiel: „ik zal het steenen hart uit uw vleesch wegnemen en zal u een hart van vleesch geven. Ik zal u een nieuw hart geven en een nieuwen geest in uw binnenste"?

Men make zich van deze dingen niet af met het algemeene praatje, dat zulke dingen misschien elders gebeuren, maar niet ten onzent, want wij maken ons dan schuldig aan de eigengerechtigheid van den Fariseër, die God dankte niet te zijn als die anderen, maar veel beter en braver en vroomer.

Mevrouw, wij zullen dit gaan staven met bewijzen, en hopen dat gij ook ons met aandacht zult willen volgen in hetgeen wij aanvoeren.

I.

IN de jaren 1886 en 87 had van staatswege een enquête plaats naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen. Onder de personen, die een verhoor ondergingen, behoorde de groot-fabrikant Regout te Maastricht, chef van de glas- en aardewerkfabriek aldaar.

Welnu, nadat gekonstateerd was, dat de vier stokers in de glasblazerij *nooit een dag vrij hadden*, ook niet op de feestdagen, dat er een nacht- en een dagploeg was, die 18 uren achter elkander werken tegen een verdienste voor de smelters van 3 en 4 frank daags en de stokers *f* 2.25, zei de voorzitter, mr. Verniers van der Loeff, wien de eer toekomt dat hij het onderzoek onpartijdig leidde:

8114. V. Die arbeid voor fondeurs en stokers is dan toch nog al inspannend?

A. Jawel, maar zij beklagen er zich nooit over, in 't minst niet. Indertijd heb ik hun aangeboden met behoud van hun geld één dag in de week vrij te geven, maar zij hebben het niet gewild.

8115. V. Waarom niet?

A. Och, zij zijn dat werken zoo gewoon.

8116. V. Laten wij elkander eens goed verstaan. Gij hebt, zegt gij, die menschen een dag vrij willen geven, met behoud van hun loon, en zij hebben daarvoor bedankt?

A. Ja zeker.

8117. V. Dus naar uwe verklaring was de liefhebberij in het werken zoo groot, dat zij zeiden: neen, mijnheer, wij bedanken u voor

den vrijen dag, laat ons maar liever werken, wij zijn dat zoo gewoon?

A. Ja.

8118. V. En wanneer hebt gij dat voorgesteld?

A. Een jaar of tien geleden.

8119. V. Na dien tijd zijt gij zeker niet op die zaak teruggekomen?

A. Neen.

8120. V. Gij zult mij toestemmen dat het wel wat fabuleus klinkt? En dat het al heel zonderling schijnen moet dat, wanneer men niet alleen wat uw fabriek betreft, maar in het algemeen aan een arbeider of wie ook zegt: ik zal u een dag in de week vrij af geven en toch uw volle loon betalen, dat dan de arbeider antwoordt: ik dank u vriendelijk, laat mij maar werken. Dat grenst aan het exorbitante! Is het inderdaad wel zoo?

A. Het is toch zoo.

8121. V. En hebt gij nooit meer geprobeerd om die menschen die weldaad te bewijzen?

A. Neen.

8122. V. Dus gij laat werken van 1 Januari tot 31 December met *vier* dagen in het geheele jaar vrij.

A. De stokers hebben geen enkelen dag vrij.

8123. V. Goed, die dus hebben van 1 Januari tot 31 December niet één enkelen dag vrij. En de anderen hebben vier dagen vrij in het heele jaar?

A. Ja.

8124. V. Zoodat die menschen geen Zondag vrij hebben? Nooit?

A. Neen.

En toen de voorzitter hem vroeg hoe hij wel het lot van die menschen vond, toen zei hij heel leuk:

„Alle menschen zijn in de wereld niet even gelukkig; de een heeft het harder dan de ander."

Op de vraag of er verbetering mogelijk was, erkende Regout dat dit zeer goed kon, maar het zou kosten na zich slepen en „zooals de zaken tegenwoordig gaan, zal er heel veel op de werklieden bezuinigd moeten worden om de zaken staande te houden". Altijd bezuinigen op de werklieden, maar ondanks de moeite om de zaken staande te houden, kan elk arbeider weten, dat Petrus Regout met zoo wat niets begon en dat nu reeds 11 Regouts behooren tot de hoogst aangeslagenen in de provincie Limburg. Waar zijn die vermogens anders vandaan gekomen dan uit den arbeid der werklieden?

Hij verzekerde dat het nachtwerk niet schadelijk was voor de jongens en durfde de vraag van den voorzitter: „dus gij noemt dit

nachtwerk van *kinderen* in de fabriek *zes nachten* achtereen, een werk dat *spelenderwijs* verricht wordt? beantwoorden met: „ja"!

Op de vraag of het geen weldaad zou zijn, als die kinderen hun nachtrust terugkregen, antwoordde hij: „zeer zeker, ik heb zelf kinderen". Maar op de vraag van den voorzitter: „maar die laat gij toch niet des nachts werken?" antwoordde hij: „och, ik weet wel dat de studenten ook wel eens niet naar bed gaan zonder daarom ziek te worden." Het gedwongen nachtwerken van kinderen op de fabriek werd alzoo gelijk gesteld aan het vrijwillig nachtbraken van studenten! Hij vond het werken in de fabriek wel niet „zoo gezond als des zomers te Scheveningen of des winters te Nizza", maar hij begreep niet dat „de menschen van het glasslijpen de tering krijgen" en buitendien de arbeid „is een noodzakelijk kwaad, het is niet anders mogelijk."

Toen de voorzitter vroeg: „maar gij zult de menschen toch niet laten werken, tot ze er dood bij neervallen?" antwoordde hij: „pensionneeren doen wij ze niet."

Wie meenen mocht dat er daarna aan die fabriek heel wat verbeterd is, die bedriegt zich schromelijk, want blijkens volkomen vertrouwbare mededeelingen werd bericht tijdens de werkstaking van 1896, dat met zeer kleine wijzigingen de toestand op de fabriek nog precies dezelfde was als tien jaar geleden.

Nemen wij drie steden van gelijke grootte, te weten: Leeuwarden, Nijmegen en Maastricht, dan stierven aan tering

te	Leeuwarden	55	personen
„	Nijmegen	101	„
„	Maastricht	226	„

Dus te Maastricht *viermalen meer* dan te Leeuwarden! Dr. Wintgens getuigt: „de kindersterfte is te Maastricht buitengewoon hoog en bedraagt gemiddeld 30 %. Tijdens mijn ambtelijk verblijf in Limburg heb ik jaarlijks nagegaan, waaraan dit verschijnsel moet worden toegeschreven en nu bleek geregeld, dat van de kinderen, die te Maastricht komen te overlijden, gemiddeld het ²/₃ gedeelte geboren is uit ouders van den arbeidenden stand. Voor een deel schrijf ik ook de groote kindersterfte onder de fabrieksbevolking toe aan den toestand der woningen." In het eerste jaar (1892) bedroeg de sterfte der kinderen:

te	Leeuwarden	105
„	Nijmegen	204
„	Maastricht	283

Dus te Maastricht in het gezonde Limburg *twee en een halve maal meer* dan te Leeuwarden!

Zoo geheel naar waarheid schreef mr. van Houten eens: „het is een hoogst treurig verschijnsel, dat nog steeds zoovelen onzer natuur-

genooten zoo al niet van honger sterven, dan toch tengevolge van gebrekkige voldoening hunner eerste levensbehoeften een prooi worden van de tallooze, daaruit voortspruitende ziekten en kwalen, dat ongezonde, overmatige en te vroege arbeid een aantal vroegtijdig wegrukt, dat het grootste gedeelte der menschen op een zèer laag standpunt van geestelijke ontwikkeling blijft, omdat zij alle krachten moeten inspannen tot voldoening hunner meer dringende stoffelijke behoeften."

Het werken op glas- en aardewerkfabrieken is uit den aard der zaak moordend wegens de gloeiende temperatuur alsook wegens de groote afwisseling van temperatuur.

Op de witglasfabriek van de firma Jekel en Co. te Leerdam, waar meer dan 500 menschen werken, worden ook veel meisjes aangetroffen, die de randen der glazen met een soort door gas verwarmd beiteltje doen springen, waarna andere meisjes, die glazen weer een oogenblik in een gasmond houden om de oneffenheden van de randen te herstellen. Dat werk is moordend. Die meisjes dragen haast geen kleeren, een blauwe bril beschermt de oogen en boven haar hoofd zijn ventilators aangebracht, die versche lucht aanvoeren. Zij blijven meestal op de fabriek tot ze trouwen en verdienen ± *f* 4.— per week. De glasslijpers verdienen vrij hooge loonen, maar zijn ook gauw op.

II.

WANNEER vroeger gewezen werd op de moordende werking van 't gebruik van fosforus in de luciferfabrikatie, dan werd dit steeds uitgemaakt voor overdrijving. Maar het jongste verslag van den Inspekteur van den arbeid Kuyper over 1895 en 96 deed een licht opgaan, waarover velen verbaasd stonden. Hij toch verklaarde dat meerdere gevallen van fosfor-nekrose voorgekomen waren, daar vrij veel witte fosforus en tot een hoog gehalte in de pâte verwerkt wordt. Hij vernam de bizonderheden van zeven ernstige gevallen, maar hij vermoedt dat minder ernstige gevallen met spoedige genezing veelvuldig voorkwamen en dat ook ernstige gevallen door den dood aan zijn onderzoek zijn onttrokken.

Een man aan de fabriek te Breda had een beenzwelling aan den ruggegraatswervel bij de 7e rib, die door de gevaarlijke plaats niet geopereerd kon worden, doch door een ervaren medicus werkelijk voor een nekrosepatiënt werd verklaard. Door goede voeding en inwrijving met sterke zalven kon de man, nadat hij op 20 Juli 1895 het gasthuis verlaten had, in dezelfde fabriek, maar nu verwijderd van de fosfordampen, het werk hervatten.

Een ander, die geopereerd zou worden aan de bovenkaak, stierf door een hartaandoening op 14 Mei 1895.

Een vrouw was herhaaldelijk geopereerd en had, sedert zij 5 Oktober 1896 met een zwaar verminkte kaak en een gat in den mondhoek het gasthuis verliet, niet meer in de fabriek gewerkt.

Een andere vrouw was gedurende $2^1/_2$ jaar lijdende geweest, doch na herhaalde operaties, hoewel afzichtelijk verminkt, hersteld. Zij werkt nu weer met haar man in dezelfde fabriek.

Een gehuwde vrouw, die van haar 10e jaar in een luciferfabriek had gewerkt, was nog voortdurend patiënte, hoewel zij sedert eenigen tijd de fabriek had verlaten. Een groot deel van de kaak alsook een deel van het been onder de oogholte was reeds weggenomen. terwijl waarschijnlijk nog een vierde operatie, na hare bevalling, moest plaats hebben.

Een ongehuwde vrouw, door invaliditeit van den vader, reeds jong naar de fabriek gezonden, was sedert 1891 ongeveer vier jaren ziek geweest en door angst voor de operatie eene zeer ernstige patiënte geworden. Eenigszins hersteld werkte zij weer op de fabriek om mede in de behoeften van het gezin te voorzien.

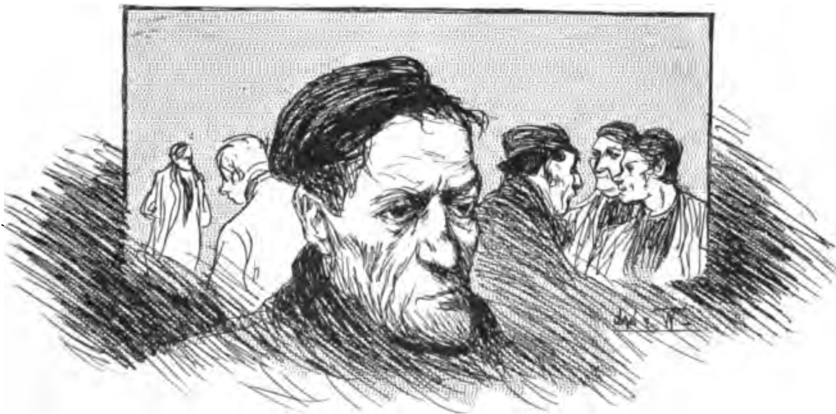
De laatste patiënt werd in 1895 voor 't laatst geopereerd en is een jong gehuwde vrouw, die eerst sedert 1889 in de luciferfabriek werkte en bij wie, ruim eene maand na het verlaten van de fabriek. zich de ziekte openbaarde. Zij mist nu reeds het grootste gedeelte van de onderkaak en de kans bestaat, dat de ziekteverschijnselen zich zullen herhalen. Daar men weet dat ontslag volgt, zoodra de afschuwelijke ziekte zich openbaart, houdt men haar zoo lang mogelijk geheim en dan is er dikwijls niet veel meer aan te doen. Had men bij het openbaren der eerste verschijnselen direkt hulp ingeroepen, misschien zou de ziekte voorkomen zijn geworden.

Toch is die witte fosforus niet noodig voor de fabrikatie en zoo zij al noodzakelijk was, dan nog moest de vraag vooraf gesteld worden: is de mensch om de produktie of wel de produktie om den mensch? In het laatste geval moest de produktie verboden worden, opdat niet de menschen als slachtoffers vallen ter wille van de lucifers. Het is niet te ontkennen dat ze verbazend goedkoop zijn, maar als de produktie ervan noodzakelijk den ondergang van menschen tot gevolg heeft, dan zijn ze duur, veel te duur gekocht, want, gelijk een Engelsch schrijver, Robert Blatchford [1]), over dezen tak van produktie sprekende zoo terecht zegt, men vergeet in rekening te brengen:

[1]) Internationale Bibliotheek: Robert Blatchford, Het heden en de toekomst.

a. 100 vrouwen vóór haar tijd gestorven door overmatigen arbeid;
b. 200 kinderen gestorven aan te voorkomen ziekten;
c. 10 knapen door verwaarloozing en honger gedreven tot een misdadige loopbaan;
d. 6 meisjes gedreven tot de schande der prostitutie door dezelfde oorzaak:
e. de kosten van onderhoud van tallooze gebroken mannelijke en vrouwelijke paupers;
f. armen-graven voor bovengenoemden;
g. kosten van onderhoud van Armbesturen;
h. verhooging van belasting ter bekostiging van politie en gevangenissen;
i. armendokter, handelaar in vervalschte jenever, doodkistenmaker en een deel van den tijd, door de ministers besteed om te betoogen dat „men zich niet mag bemoeien met de vrijheid van het arbeids-contract," noch „knoeien aan den economischen balans tusschen voortbrenger en verbruiker."

Dit alles moet bij de luciferrekening gevoegd worden, om te zien of het werkelijk waar is dat de lucifers zoo goedkoop zijn en dan zal het antwoord waarschijnlijk geheel anders luiden.

III.

BOVEN een fabriek, waar loodwit wordt gefabriceerd, kan geen toepasselijker woord worden geplaatst dan hetgeen Dante boven de Hel plaatste: „wie hier binnengaat, moet de hoop laten varen."

Deze soort fabrieken is dan ook het laatste toevluchtsoord van wanhopigen op de levenszee, die nergens meer uitkomst zien en als de drenkeling zich vastklemmen aan elken strohalm.

Te Rotterdam staan een paar zulke fabrieken, waar gewerkt wordt van 's ochtends 6 tot 's avonds 9 uur met één kwartier tusschenpauze des ochtends en des namiddags en anderhalf uur schafttijd voor het middageten. Te zamen maakt dit een wekelijksche werktijd van 80 uur en dat tegen een loon van *f* 8.00.

Gaan de meeste werklieden van andere fabrieken des avonds om 8 uur huiswaarts, des winters reeds om 6 uur, in deze fabrieken duurt de werktijd, in plaats van korter, langer dan elders. Prof. Oliver schrijft over dit bedrijf:

„Het feit blijft bestaan dat als een meisje enkele weken of maanden werkt in zoo'n fabriek, sporen van loodwitvergiftiging zich openbaren, nl. koliek, verstoppingen, braken, hoofdpijn, pijn in de leden en blindheid. Vergiftiging is het einde. De dood staat gelijk met strychnine vergiftiging. Vrouwen staan er erger aan bloot dan mannen. Zij loopen ook gevaar als ze daar werkzaam zijn geweest, om miskramen te krijgen of doodgeboren kinderen." Zelfs wanneer de

kinderen op natuurlijke wijze ter wereld komen, leven zij zeldzaam. „Ik heb vrouwen gekend," zoo zegt onze dokter, „die op natuurlijke wijze kinderen ter wereld hadden gebracht, voordat zij in de loodwitfabriek kwamen, maar sinds ze daar geplaatst waren, hadden zij òf alleen miskramen òf brachten doodgeboren kinderen ter wereld."

De methode van loodwitbereiding, die in die fabrieken gevolgd wordt, is erg antiek en elders reeds lang vervangen door betere stelsels. Ja wegens zijn grooter levensgevaar — de droge bereiding veroorzaakt veel stof, die zeer vergiftig is — is zij elders verboden. Die methode heet eigenaardig de Hollandsche, daar zij hier te lande niet verboden is en de Hollanders dus de buitenlanders ongestraft kunnen onderkruipen.

Zoo is er voor een goed ondernemer altijd nog wel wat te verdienen in de wereld, al gaat het ook ten koste van menschenlevens.

Het begin van vergiftiging vertoont zich door slecht uitzien, 8 dagen geen ontlasting, totaal verlies van eetlust, slaperigheid. Later komen dan gewoonlijk de bekende vreeselijke koliekpijnen. Het percentage van sterfte is onder de loodwitarbeiders hooger dan in eenige andere industrie en niet de helft der doodsgevallen, direkt veroorzaakt door het vergif, komt ergens voor in de officieele statistiek, daar de menschen in den regel weggezonden worden, voordat zij ziek en op zijn.

De gewone verlamming van hand en voorarm komt vooral voor bij hen, die het natte loodwit verwerkt hebben, de molenaar, de vormer en de schulpenwasscher, daar deze met de handen in het loodwit zitten. Deze verlamming is dikwijls ongeneeslijk en treedt soms zeer heftig en plotseling op. Zoo is een geval bekend van iemand, die maar bleef doorwerken totdat hij ineenstortte. Hij werd toen in de loods gelegd en men poogde hem bij te maken met azijn; na anderhalf uur kon hij overeind gezet worden en deed hij allerlei dwaze dingen zooals zich half naakt uitkleeden en als een beschonken mensch liep hij over de plaats. Wezenloos werd hij thuis gebracht door een kameraad, die zelf reeds te ongelukkig is om flink uit de voeten te komen. De man was na een paar maanden nog ziek. Het loon werd volgens gewoonte uitbetaald tot op het uur, waarop het ongeval plaats had.

Andere personen, die in elkander zakten, stierven in het ziekenhuis of thuis.

Gezichtsstoringen komen hier niet of zelden voor, wel krankzinnigheid. Zoodra zulks bemerkt wordt, zendt men den patiënt weg.

De menschen, die lang op de fabriek hebben gewerkt, zien er

erg bleek uit of liever geel en mager. Het zijn precies wandelende geraamten.

Men zegt dat er vele arbeiders slachtoffers worden, omdat zij verzuimen de voorzorgsmaatregelen te nemen, die de patroons verlangen.

Zoo staat in een der fabrieken aangeplakt:

„De menschen die hier werken, worden in het belang hunner gezondheid aangeraden zich bij iederen rusttijd goed handen en gezicht te wasschen, veel melk te drinken, goed vet te eten en vooral geen zuur te gebruiken."

Melk drinken, veel melk! Vet eten, vooral goed en vet eten! En dat van acht gulden in de week! Het wasschen van handen en aangezicht kan anders zoo duur niet zijn, maar het schijnt nog te duur voor den fabrikant, want de eenige waschgelegenheid is een vervalput van het warme machinewater, vijf voet diep, met modderbezinksel. Dáár moeten de werklieden omheen hurken. Bij gebrek aan zeep, die ook zoo duur is, wascht men de handen meestal met paardenmest, wat goed afneemt, maar de put is door loodwit, vetdeelen, enz. dadelijk zóó drabbig, dat het heusch geen wasschen meer is en men niet veel lust zal gevoelen zijn gezicht daaraan te wagen.

Een schaftlokaal bestaat niet! De een eet zijn boterham in de loods, de ander in het giethuis, de vormkachel enz. waar het overal stoffig is van loodwit.

In Engeland heeft een geneeskundig onderzoek plaats bij alle arbeiders en hier krijgt men het treurige maar zeer natuurlijke feit, dat mannen en vrouwen, die werkelijk ziek zijn, alle pogingen aanwenden om zich gezond voor te doen, want zij vreezen dat de dokter hen zal afkeuren en dan gaan zij de fabriek uit. Maar zoo ver is men in ons land nog niet gevorderd en van geneeskundig onderzoek geen sprake.

Stel u nu voor een groote schuur, het grootste lokaal waarin van beneden tot boven paardenmest wordt opgestapeld, met duizenden aarden potten als bloempotten, laagsgewijze daarin geplaatst. In elken pot is een opgerold stuk in platen gegoten lood en een scheutje azijn, dat het lood eerst moet aantasten, waarna het koolzuur der mestbroeiing de verdere omzetting tot loodwit volbrengt.

Zietdaar het vruchtbaar arbeidsveld: het zetten van die hoopen en na een week of zes het uithalen, hoop voor hoop. Het lood is dan geheel of gedeeltelijk verteerd en ziet wit. Dan begint de grootste ellende, de vergiftiging. De stukken, die niet geheel verteerd zijn, moeten geklopt worden, waarbij het loodwit poedervormig of korstvormig afvalt; wat er over blijft, wordt later opnieuw tot platen

DE MENSCHEN DIE HIER WERKEN
WORDEN IN HET BELANG HUNNER
GEZONDHEID AANGERADEN VEEL
MELK TE DRINKEN, GOED VET TE
ETEN EN VOORAL GEEN ZUUR TE
GEBRUIKEN.

gegoten. Dit kloppen veroorzaakt zooveel stof, dat de twee kloppers een doek voor den mond hebben. Zulk een doek belemmert de ademhaling in hooge mate en voorkomt het inademen van stof zóó weinig, dat als ze den doek na afloop van 't werk verwijderen, het loodwit hun rondom neus en mond zit. Onder dat kloppen werken in hetzelfde lokaal verschillende mannen in de mest en ademen dus diezelfde stof ongestoord in. De stukken lood die in de mest geheel verteerd zijn tot loodwit, vindt men als witte korsten en stukken (schulpen) in de potten, deze moeten gekneusd worden in de klopmachine, wat in hetzelfde lokaal nog meer stof veroorzaakt dan het kloppen. Ook deze man draagt een doek voor mond en neus.

Het „slechte" wordt gesorteerd van het „goede", beiden gaan op hun beurt automatisch naar den molen in een belendend lokaal. Hier wordt het in een kuip met warm water geroerd en aanhangend vuil en mestdeeltjes afgeschuimd. Tien liggende molensteenen, in afdalende reeks geplaatst, zoodat het fabrikaat langs goten van het ééne paar steenen naar het andere valt, malen het loodwit fijn.

Daarna wordt het in een oven, „de vormkachel" genaamd, zacht gedroogd en dan in een anderen oven, de „droogkachel" genaamd, geheel droog gemaakt tot kleine brooden. Het uithalen van dezen laatsten oven is een heet, benauwd en stoffig werk. Die dit doet, heeft soms iets voor zijn mond, meestal niet.

Een wagen vol van die broodjes wordt met een vreeselijke stofwolk uitgestort in een kamertje, „de buil" genaamd, waar twee op hun kant loopende molensteenen de broodjes tot poeder malen. De man, „builder", verkeert voortdurend in zulk een stof, al heeft hij behalve zijn twee deuren ook zijn beide raampjes open, dat de meesten spoedig ziek worden, hoewel hij een doek vóór heeft.

Nu wordt het witte poeder in hetzelfde lokaal gevoerd naar de „zeef" een builmolen, hellende in een gesloten kist geplaatst. Toch is die kist niet zoo goed gesloten, of zij laat nog veel stof door. Het grove (de „grutten") moet weer opnieuw onder de steenen. Het fijne wordt in vaatjes gestampt en de wereld ingezonden.

De meeste arbeiders, die zich voor de fabriek aanmelden, weten dat het een ongezond vak is. Menigeen zegt: „als ik daarheen moet, schiet ik mij liever dood." Sommigen moeten reeds na een week of zes wegens hevige koliekpijn naar het ziekenhuis, waar hun als welkom tegenklinkt: „wat doe je ook op de loodwitfabriek?" En bij het verlaten wordt den patiënt toegevoegd: „Zorg dat je er nu niet weer heengaat, want anders kunnen wij je niet meer helpen!"

Velen komen er twee- of meermalen, sterven daar dan of komen weer aan de fabriek terug om werk te vragen.

Het loodwitgif verbleekt zoo, dat men van een neger, die op een der fabrieken werkte, zei: de man is bijna blank geworden!

Het is zeer moeilijk om zoo'n fabriek te bezoeken, want de fabrikanten vreezen dat het innerlijke wereldkundig zal worden gemaakt.

In spijt van alle voorzorgsmaatregelen is de geheele loodwit-industrie een doodelijke en de fabrikatie gaat steeds ten koste van de gezondheid en het leven der bewerkers.

IV.

IN ons land wordt een vrij bloeiende tabaksindustrie gevonden, maar terwijl de arbeiders in dat vak zorgen voor genotsmiddelen van anderen, ondervinden zij de treurige gevolgen van het werk dat zij gedwongen zijn te doen.

Het vorige jaar schreef de heer V. Winkler Prins, arts te Rotterdam, een belangrijk artikel over de tabaksarbeiders, waarin hij tevens zijn ervaringen meedeelt, opgedaan als dokter van een groot ziekenfonds.

Er zijn veel huisarbeiders in dit vak en ook velen, die na gedanen werktijd voor een kleinen kring van afnemers sigaren fabriceeren. Dit geschiedt ook al niet uit weelde, want welk arbeider zou niet graag vrij af hebben na zijn volbrachte dagtaak, die in den regel al lang genoeg duurt? Zij werken dan in een vertrek, meestal groot vier bij vijf meters, dat dient voor woon-, slaap-, kook- en eetvertrek. De meeste gezinnen zijn talrijk en verkeeren dus allen in dat vertrek. Voor een der ramen staat een houten tafel ± 1 bij 2 meter groot, aan de rechterzijde bekleed met blik voor het afsnijden der sigaren en tevens een hoop ineengerolde tabaksbladen, afvalsel en binnengoed, alles bedekt met de noodige tabakstof. De lucht die men daar

inademt, is scherp en prikkelt de slijmvliezen, zoodat men bij het binnentreden een soort van beklemd gevoel krijgt, dat u doet hoesten. De leden van het gezin zien er allen bleek en „klierachtig" uit en steeds zult ge in zulke woningen hooren kuchen en hoesten. „Gebrek aan zuurstof, gebrek aan voedsel, gebrek aan reinheid en overmaat van met tabakstof en ziektekiemen bezwangerde inademingslucht" — zietdaar den toestand, dien men aldaar als regel vindt volgens onzen dokter. Zelfs in de beste fabrieken schijnt het onmogelijk de lucht in de werkplaatsen voldoende van de tabakstof te zuiveren. Het vak brengt mede, zoo zegt hij, dat de menschen onafgebroken zittend werk hebben, dat bovendien veel te lang (± 11 uur) duurt. De voeding is meestentijds bizonder slecht, bestaande uit brood en aardappelen, terwijl ze alleen des zondags vleesch eten en dan nog in zeer beperkte mate. Het beetje spek of rundervet, dat men dagelijks bij de aardappelen krijgt, komt zoo goed als niet in aanmerking. De woning bestaat meestal uit één kamer, waar alles geschiedt, en dus elkeen kan zich voorstellen, welk een atmosfeer daar in den regel wordt aangetroffen.

Longtering, tuberculose vraagt dan ook in dit vak een groot aantal slachtoffers. Het sterftecijfer bedroeg in Baden van 1887 tot 1893 voor het geheele groothertogdom 0.28 %, maar voor de tabaksarbeiders bedroeg het aldaar ± 2 %, *dus meer dan zevenmaal hooger.* En onder de 110 sterfgevallen van sigarenmakers, die aldaar voorkwamen, waren 62, dus meer dan de helft, veroorzaakt door longtering. Geen wonder dus dat de kontributies, wekelijks door de tabaksarbeiders te storten, ten einde bij ziekte een zekere wekelijksche uitkeering te kunnen ontvangen, veel hooger zijn dan bij de ziekenvereenigingen der andere bedrijven. Behalve tuberculose komen onder hen vele gevallen voor van catarrhen van neus-, keelholte, strottenhoofd en luchtpijpvertakkingen, die meestal chronisch worden, omdat de patiënt zijn beroep meestal niet *wil* laten varen. Dat *wil* van den dokter is zeer misplaatst, want geen mensch zal voor zijn pleizier een vak blijven uitoefenen dat hij weet nadeelig voor hem te zijn, hij had moeten schrijven: niet *kan* laten varen. Want wat moet hij gaan doen? En hoe vindt hij anders onderhoud voor zijn gezin?

Onder de maag- en zenuwziekten is het voornamelijk de nikotine, die haar vergiftigende werking uitoefent. Hoofdpijnen, duizeligheid, flauwten, plotselinge bleekheid als gevolg van hersenanaemie komen dikwijls voor. De nikotine is bij de zware, slechte soorten in 6—8 %, bij de lichte, goede soorten in 2—4 % aanwezig.

Onder de ziekten van het bloed zijn het vooral de bleekzucht en de bloedarmoede die in aanmerking komen. En dan nog de vele

ziekten, die meestal het gevolg zijn van de onzedelijke verhoudingen tusschen de mannelijke en vrouwelijke arbeiders. Op jeugdigen leeftijd verdienen zij een betrekkelijk hoog loon, dat den weg opent tot alkoholisme en te vroegen seksueelen omgang.

De stoornissen in de menstruatie, die bij jonge tabaksarbeidsters zoo dikwijls voorkomen, moet in verband staan met de inademing der

tabakstof. Uit nauwkeurige onderzoekingen te Nancy, waar men een staatsfabriek heeft, grootendeels bezet door vrouwen, is gebleken dat van 84 kinderen uit sigarenmaaksters geboren, in de eerste twee jaren 31 stierven of 37 %, een cijfer meer dan het dubbel van de sterfgevallen onder de kinderen beneden de twee jaren van de arbeidende klasse te Nancy, waar zij 17 % bedroegen.

Onder de sigarenmakers komen weinig oude menschen voor. Zeer velen sterven reeds tusschen 15 en 25 jaar.

De dokter meent dat de schadelijke gevolgen tegengegaan kunnen worden: 1°. door een korteren arbeidsduur; 2°. door een betere

regeling der loonen, zoodat aan een jongen van 12 tot 16 jaar betrekkelijk niet zooveel en aan den volwassene betrekkelijk niet zoo weinig per week wordt uitbetaald; 3°. het geven eener wekelijksche ondersteuning aan dengenen, die door of gedurende den arbeid invalide is geworden; 4°. het geven van een zeker pensioen aan ouden van dagen, b.v. op 60jarigen leeftijd; 5°. een verbod op sigarenarbeid in het huis van den arbeider.

Ofschoon de gebrekkige inrichting der fabrieken zeer veel bijdraagt om den gezondheidstoestand der tabaksarbeiders te benadeelen, toch zou men verkeerd doen te meenen, dat bij goed ingerichte fabrieken de toestand veel zou verbeteren, want zoolang de levensvoorwaarden zoo slecht zijn, zoolang kan er geen verbetering komen. Voeding, woning, werktijd — zietdaar de faktoren die verandering eischen.

V.

AFSCHUWELIJK is het werk dat hier verricht wordt. Blootgesteld aan een temperatuur, waarbij het schier niet is uit te houden en dan bij afwisseling plotseling aan de buitenlucht, moet men wel een lichaam van ijzer en staal hebben om het te kunnen uithouden.

Uit de enquête-verslagen herinneren wij aan hetgeen de direkteur eener suikerfabriek, de heer W. Spakler, verklaarde.

Mr. A. Kerdijk vroeg den directeur of het niet wenschelijk zou wezen, dat voor jongens beneden 18 jaar de nachtarbeid werd afgeschaft. Antwoord: „ik weet niet, wat er tegen zou kunnen zijn, dat zij 's nachts werken."

Toen de heer Kerdijk den directeur vroeg of „als hij morgen een nieuwe fabriek ging bouwen, hij dan de stoven zou laten zooals zij zijn", was het antwoord: „neen, ik zou ze anders bouwen". En toen de heer K. daarop vroeg: „zoodat met andere woorden, op dit punt het bezwaar, aan het bedrijf verbonden, door verbeterde inrichting...." viel de heer Spakler hem in de rede met deze vraag: „wat noemt gij een bezwaar, aan het bedrijf verbonden? Omdat een werkman het moeilijk vindt, is het daarom een bezwaar, aan het bedrijf verbonden?"

De heer Kerdijk antwoordde: „zeer zeker een bezwaar aan *den arbeid* in uw bedrijf verbonden, wanneer de werkman zich moet blootstellen aan een hooge temperatuur."

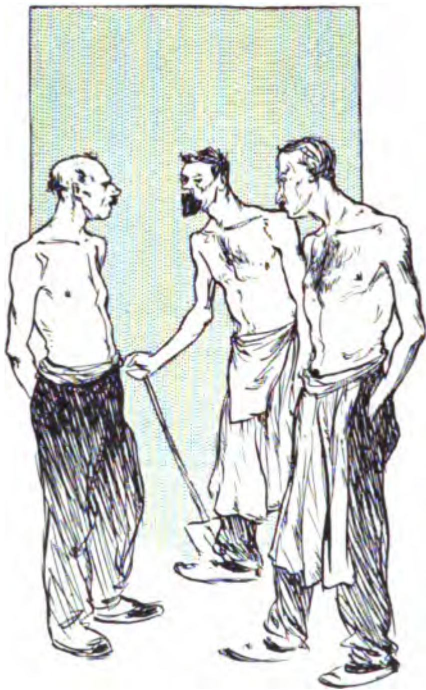
De heer Spakler zei: „waarom"?

En toen moest de leek den fabrikant terechtwijzen door te

zeggen: „omdat zulk een temperatuur een abnormale en voor het lichaam hoogst nadeelig is."

Er wordt aan die fabriek gewerkt van 's ochtends 6 uur tot 's avonds 5½, beurtelings dag en nacht met een gezamenlijken schafttijd van 1½ uur. Stokers en machinisten hebben eenmaal per week een arbeidsdag van.... achttien uur; zij komen des zaterdagsavonds om 6 uur en blijven tot zondagmiddag 12 uur, de uren van zondagmorgen 6 tot 12 worden hun niet betaald, want de patroon meent, dat de arbeider dit voor de zaak moet over hebben!

Denkt u een oogenblik in, wat het zeggen wil, om 18 uur aan één stuk in dienst te zijn! En hun eenige vrije dag in de week, de zondag, wordt hun zoodoende ook ontnomen, want ze moeten hem slapende doorbrengen, willen zij den volgenden dag weer eenigszins frisch op het werk komen.

Afschuwelijke toestanden in één woord!

Op de andere suikerfabrieken is het nog heel wat slechter gesteld.

Voor de enquête-kommissie verklaarde de direkteur Barke der Westersuikerraffinaderij, dat jaarlijks *f* 10.000 wordt uitgegeven voor het schoonmaken der fabriek, maar „de werklieden moeten de gereedschappen schoon houden, de gereedschappen zijn zoo goed als op eenige fabriek, dat die door het werkvolk goed moeten worden onderhouden, spreekt vanzelf" — zoo voegde hij eraan toe. Wat dit van zelf sprekend goed moeten worden onderhouden der gereedschappen voor de arbeiders beteekent, blijkt hieruit dat zij man voor man per jaar gemiddeld 200 uur overwerk gratis moeten verrichten, terwijl voor het overige de fabriek in een toestand van groote onzindelijkheid verkeert.

Verbeeldt u verder dat de schaftplaats op de vierde verdieping is, een geheel onvoldoende ruimte, waar men zich tevens moet uiten aankleeden, de arbeiders zitten er op den grond hun brood te eten. De arbeiders rusten als het fabrikaat hun wil laten rusten, want zij zijn slechts onderdeelen van de suiker, die bij de filtratie zich weinig stoort aan de behoefte aan rust van een arbeiderslichaam. Is

de benaming van „suikerslaven" zoo misplaatst? Daarbij komt dat een 20tal jongens dienst doet, die naar huis gestuurd worden met 6 à 7 gulden, terwijl alles erop wijst dat tengevolge van verbeteringen aan de machines deze arbeidskrachten meer en meer de volwassenen zullen verdringen. Aan de Amstelsuikerraffinaderij werken er reeds 50 voor 5 à 7 gulden en die „jongens" hebben een leeftijd van 16 tot 30 jaar en zooals de zaken staan, is er alle vooruitzicht dat de dertigjarigen vijftigers zullen worden en dan nog jongens heeten, ja misschien blijven zij hun leven lang jongens, totdat zij op straat worden gezet zonder iets. Om één enkel staaltje uit die fabriek te geven, zij vermeld dat op de binnenplaats de eenige drinkwaterkraan is, waaruit de arbeiders drinkwater kunnen krijgen en men begrijpt dat in zoo'n fabriek en werkende onder zoo'n atmosfeer nog al veel gedronken wordt. Als men op de 8ste verdieping is en men wenscht een slok frisch water te drinken, dan moet men een beevaart naar die binnenplaats doen.

De suikerbakkers arbeiden in buitengewone temperaturen, in wolken stoom en stof, grootendeels in slecht gereinigde en slecht geventileerde lokalen, verstoken van alle geriefelijkheden voor de zorg des lichaams, zelfs van de noodzakelijkste hulpmiddelen voor reiniging en verfrissching, hun schafttijden doorbrengende in vuile kamers met bedorven atmosfeer, alle nadeelen dragende van den zoo ongezonden nachtarbeid, des zondags slechts gedeeltelijk vrij en slachtoffers van een bovenmatigen arbeidstijd. Versuft zijn dan ook de meeste suikerbakkers, gedoemd als ze zijn om hun slavenketenen te dragen en gedoemd om als slaaf te sterven. De hongerzweep van den modernen slavendrijver werkt heel wat krachtiger dan de werkelijke zweep van den voormaligen slaveneigenaar.

VI.

ALS er één bedrijf is, dat er ongelukkig aan toe is, dan geldt het van de lieden, die ons het dagelijksch brood bereiden. Het oude gezegde: „bakkers zijn stakkers", is volkomen juist. Want niet alleen dat zij een langen, zwaren werktijd hebben, maar zij moeten hem des nachts besteden en daardoor hebben zij feitelijk geen leven. De werktijd van de bakkers bedraagt meermalen van 114 tot 120 uur per week, in den regel nog van 96 tot 104 uur.

In den laatsten tijd is er een beweging ontstaan in de bakkerswereld om te streven naar afschaffing van den nachtarbeid. Alle geneeskundigen zijn overtuigd van het nadeelige van dien arbeid, elk rechtschapen mensch moet het volkomen gerechtvaardigde van dien eisch inzien en toch stuit die beweging af op schijnbaar onoverkomelijke bezwaren, zoodat ondanks alle pogingen de nachtarbeid nog in vollen gang is.

Ziet ook hoe slecht de bakkers er in den regel uitzien. Gewoonlijk begeeft zich de bakkersknecht des avonds om 7 uur aan den arbeid. Als anderen hun dagtaak verricht hebben en huiswaarts keeren, dan gaat hij zich opsluiten in zijn dikwijls kleine en benauwde en altijd warme bakkerij. En daar werkt hij door, aan de kneedbank en voor den oven, den geheelen avond en den ganschen nacht, zonder tusschenpoozing — een enkele maal, haastig, zonder te zitten, een boterham etend — tot in den ochtend en den voormiddag, dat is tot 10 of 11 uur van den anderen dag. En als hij dan naar huis gaat, dan is het om te eten en te slapen, want voor iets anders rest hem geen tijd.

Huiselijk leven kent hij niet, mag hij niet kennen. Zijn kinderen ziet hij schier niet en van gezellig samenzijn met zijn vrouw, kan geen sprake zijn. In de fabrieken is het iets beter gesteld, maar de nachtarbeid is ook daar nog regel. Er bestaan ook nog bakkerijen, waar

men de Zondagsrust niet kent en zoowel Zondagsavonds en Zaterdagsavonds aan den arbeid moet tijgen.

Als men gedachteloos bidt: „geef ons heden ons dagelijksch brood," weet men dan wel dat men het neemt uit de nachtrust van den bakker? Dit zijn geen gruwelen die enkele malen voorkomen, dit is de geregelde gang van zaken gedurende al de 52 weken van het jaar. Dit komt

niet voor op het een of ander verafgelegen plekje, gelegen buiten onze Europeesche beschaving, neen, dit alles vindt plaats in het gezegende Nederland! O, als men er aan denkt dat 't warme broodje, dat men 's ochtends aan zijn ontbijt eet, gereed kwam door eèn gedurende een geheel etmaal afgebeulden werkman, dan kunnen wij ons niet voorstellen dat men dit tegen dien prijs kan wenschen.

Er wordt dikwijls over geklaagd, dat de bakkers zoo drinken, wij zullen het niet ontkennen, maar vindt men dit zoo vreemd? Men zal meer doen om hen van den drankduivel te verlossen, door hen niet zoo overmatig lang te laten werken en door hen gezonde, flinke woningen te bezorgen, zoodat zij hun gezellig tehuis kunnen verkiezen boven de kroeg, dan door alle filantropie kan worden tot stand gebracht. Men vergete ook niet dat filantropie ontzedelijkend werkt zoowel op dengenen die geeft als op dengenen die ontvangt. De gever gevoelt zich een braaf mensch, die boven anderen staat, de ontvanger gevoelt zich vernederd, al ware het alleen omdat hij voor 't gegevene dank-je moet zeggen, terwijl hij het bij een goede regeling verdienen kon door zijn arbeid. En dat is toch verre te verkiezen.

Als allen hun levensgeschiedenis, hun zwaren strijd om het bestaan, eens konden vertellen, hun aanhoudenden strijd tegen zorg en ontbering, tegen armoede en ellende, o Mevrouw, uw hart zou van steen moeten zijn om niet te breken.

VII.

HOE wordt de landarbeider altijd idyllisch beschreven, alsof zijn lot, in afwijking van dat van den arbeider in de steden, zooveel gelukkiger en beter is! In gedichten bezongen zou men werkelijk meenen dat hij het zooveel gemakkelijker heeft.

Maar zij die dit zeggen en bezingen, kennen den landarbeid niet.

Daar zien wij ze uitgaan in het vroege voorjaar, om ondanks den kouden, snerpenden oostenwind het land in te gaan en te werken. Een zestal mannen, gewapend met een stevigen stok met ijzeren punt, gaat vooruit en steekt van afstand tot afstand gaten in den grond. Elk hunner wordt gevolgd door twee vrouwen of kinderen, die al kruipende op hun knieën langs den kouden, vochtigen grond de mannen achterna gaan, om de pootaardappels te laten vallen in elk der gemaakte openingen en ze dan met de handen in den kouden, vochtigen modder wroetende weer aan te vullen met aarde. O rekent er op dat die vrouwen en kinderen ten gevolge van den snerpenden wind, de doorweekte kleeren der knieën en het wroeten met de hand in den natten grond, vreeselijk veel te lijden hebben van de koude. Legt haar handen eens naast de uwen en gij zult het onderscheid zien.

Of gaat naar de veenderijen, waar gij de mannen ziet staan met groote, tot over de knieën reikende klomplaarzen aan en een spade ziet hanteeren met een 1 à 2 meter langen steel. Daarmede steekt hij

groote klompen klijnaarde uit den grond los, die hij meerendeels van onder het water te voorschijn haalt en daarna in den naast hem staanden bak stort, terwijl hij van tijd tot tijd met een emmer, voorzien van een langen stok, een hoeveelheid water daarover heengiet. Een ander in hetzelfde kostuum staat in den bak en trapt de klompen klijn stuk, maakt ze fijn en mengt ze vervolgens aan met water tot een dikke brij. Daarna schept hij de derrie met een holle schop uit den bak en spreidt ze op behoorlijke dikte over den grond naast het water uit. Soms verlaat hij den bak, om wadende door de derrie, met een stokje te meten of de vereischte dikte is verkregen. Dan zien we een eind verder een man en een vrouw, bijna niet meer te onderscheiden omdat zij hetzelfde gekleed zijn, met een paar plankjes onder de voeten en met een paar stevige stokjes, evenzeer van plankjes voorzien, op die eenigszins opgedroogde derrielaag, steunende op die van ronde plankjes voorziene stokken in half gebogen houding al huppelende over de klijnlaag heen en weer stappen, ten einde deze in elkaar te persen. Weer verder zien wij twee anderen, ieder met plankjes onder de voeten, elk hunner heeft een breed mes in de hand, in den vorm van een smalle spade, voorzien van een stevig houten handvatsel en zoo lang als de klijnlaag dik is en ze snijden daarmede de zwarte stof in vierkante klompen, zoo groot dat ze na het drogen den vorm hebben van een baggelaar of sponturf.

Zwaar, ontzettend zwaar is de arbeid van dien turfgraver en zijn vrouw, wier handen bijna den vorm van klauwen hebben aangenomen en die zeer spoedig door het voortdurend bukken een voorovergebogen houding krijgen.

Het leven van de trekkers is geen menschenleven meer. Hun tijdelijke woning gedurende 8 à 10 weken bestaat uit een uit planken getimmerd hok, soms met rieten wanden. Eén, hoogstens twee kleine ruitjes heeten het daglicht door te laten, de rook gaat door een gat in het dak óf door de deur, ook al door de reten der planken. Zoo'n hok dient in den herfst of winter voor varkens- of schapenstal. Op den grond zijn een soort van bakken gemaakt, die als bedsteden dienst doen. Daarin wordt wat drooge ruigte gestrooid en — het bed van die menschen, in wien God toch ook welbehagen heeft, is klaar. Als dekking heeft hij een linnen zak met ruigte, tenzij ze een deken kunnen meenemen, maar dat is reeds een teeken van welgesteldheid. Gewoonlijk wemelt het daar van vlooien, zoodat de nachtrust alleen verklaard kan worden uit de overgroote vermoeidheid. Gedurende den geheelen nacht wordt het vuur in de tent onderhouden ten einde de kille voorjaarslucht althans eenigszins te verwarmen. Deze trekkerstenten zijn bestemd voor 3 tot 10 span werklieden, de

trekker en de menger vormen een span. Veelal blijven zij steeds in hun kleeren, totdat zij zoo mogelijk des Vrijdagsavonds naar huis gaan en zich verkleeden. Het voedsel bestaat hoofdzakelijk uit brood en pannekoek met spek. Het beslag wordt aangeroerd met water uit de veenplas. Ook de koffie wordt daarvan gezet.

In de streken, waar de veeteelt het middel van bestaan uitmaakt, gaan de arbeiders in den regel des zomers om 3 à 4 uur naar den boer en keeren 's avonds om 9 à 10 uur terug, zoodat zij een werkdag

hebben van 17 à 18 uur. Des winters wordt om 5 uur des ochtends begonnen met het voederen en melken, terwijl dit des avonds om 7 uur ongeveer is afgeloopen, de werkdag bedraagt dus in dat jaargetijde 14 uur. In de niet drukke tijden is hun een schafttijd van twee uren gegund op het midden van den dag.

Met het maaien en hooien is de werkdag ontzettend lang. Des ochtends om half drie à drie uur is de maaier al in het land, om met uitzondering van kleine tusschenpoozen door te werken tot midden op den dag. Is het dan erg warm, dan neemt hij 1 à 1½ uur rust

om daarna weer zijn werk te vervolgen tot des avonds 9 à 10 uur. Een werkdag van 18 uren is dan lang geen zeldzaamheid.

In de hooiing is de werkdag niet minder lang, van rusten is dan bijna heelemaal geen sprake. Het gebeurt meermalen dat hooiers, bevangen door de hevige warmte, de felle lichaamsinspanning, gebrek aan rust, overmatig en slecht drinken flauw vallen of een zonnesteek opdoen.

Vrouwen en kinderen werken mede en ze hebben dan veelal even lange werktijden. Alleen de gehuwde vrouwen keeren gewoonlijk des voormiddags — en niet eens altijd! — één uur eerder van het veld huiswaarts, om de pot te koken. Dat is dan voorwaar geen uur van rust, integendeel van „schreppen en scheuren", van verhoogde inspanning en gejaagdheid. Soms wordt de zorg voor de pot overgelaten aan een kind, dat thuis op een jonger broertje of zusje past. Soms neemt de vrouw de kinderen mee en als ze nog heel klein zijn, dan bindt zij ze vast aan den kruiwagen, zoodat ze evenals een geit met een pen in den grond en aan een stuk touw niet verder kunnen gaan. Ook gebeurt het wel dat de vrouw het eten klaar maakt vóórdat zij naar 't werk gaat, om het dan in een deken gewikkeld warm te houden in het pas verlaten bed.

In een brochure van Graphoo, getiteld: Buiten en binnen onzen kring, eene bijdrage tot de kennis onzer maatschappelijke toestanden, wordt er op gewezen hoe in de provincie Groningen de boerenknechts en boerenmeiden worden behandeld door de boeren, hoe gereformeerde boeren, zelfs kerkeraadsleden, daaraan meedoen.

Als na een langen dag van zwaar en moeilijk werk de avond is gedaald en in den langen winter, in 't voor- en najaar, de duisternis invalt en ook die dienstbaren aanspraak hebben op de ruste, voor ieder menschenkind weggelegd, strijken knechts

en meiden neer in dat sombere, ongezellige hok met zijn leemen vloer. Gelukkig mogen ze zich dan nog rekenen, wanneer hun een klein olielampje wordt verstrekt, wel nauwelijks voldoende, elkaar in flauwe omtrekken te onderscheiden, maar dat dan toch de kille en akelige duisternis breekt .... Geen kachel of knappend haardvuur spreidt in dat hok zijn weldadige warmte. Zijn ze verkleumd, welnu op den koestal is het warm. Ze kunnen hun bedstede, in den duister rondtastende, nog wel vinden. Ze slapen dàn in den regel ook achter de koeien. Dit moge een oningewijde eenigszins vreemd schijnen, inderdaad een goede maatregel, daar het op dien koestal warm is. Bedgordijnen zijn, dit spreekt vanzelf overtollige weelde. Behalve des Zaterdags- en Zondagsavonds gaan de dienstbaren dan ook zeer vroeg naar bed. Dikwijls slapen knechts en meiden in elkaars onmiddellijke nabijheid. In hoeverre dit samenwonen, onder zulke omstandigheden, in overeenstemming is met de goede zeden, mogen deskundigen uitmaken. Ieder, die eenigszins nadenkt, *moet* tot de veronderstelling komen, dat zulk samenwonen, zonder vuur en licht, bij gemis van eenige bezigheid, van personen van onderscheidene kunne op een leeftijd, waarin de hartstochten zoo licht ontvlammen, zich, op zijn zachtst uitgedrukt, niet altijd openbaart in onschuldige kibbelarijen. Een „tehuis" ontbreekt hun ten eenenmale! Ze zoeken daarvoor dan vergoeding op allerlei wegen. Vandaar dat ze veelal den Zaterdag- en Zondagavond doorbrengen in een of ander kroegje van minder allooi, op onze dorpen bekend als „boerenknechten- en meidenherberg."

En die schrijver heeft volkomen gelijk, als hij het doet uitkomen dat de boeren, ook de christenboeren, hun knechts en meiden beschouwen alleen als onmisbare werkkracht in de boerderij, als een „noodzakelijk kwaad" en niet als hun naasten.

Een ander soort arbeid is de vlasbereiding, een zeer schadelijke arbeid waaraan vrouwen en kinderen zoowel als mannen deelnemen. Het braken en slijpen heeft des winters plaats, ook al bij wijze van werkverschaffing. Het eerste wordt in den regel door mannen, het laatste door vrouwen en kinderen verricht. O, wie ooit de braakschuur bezocht en daar die mannen al kuchende en hoestende, gehuld in

dichte stofwolken, aanschouwd, die heeft een onvergetelijken indruk opgedaan, waarbij een vloek haast niet kan uitblijven. Dante heeft bepaald de braakschuur niet gekend, anders had hij het braken zonder twijfel ook opgenomen onder de helsche straffen! Het telkens op en neer bewegen van de schaarvormige messen bij braken en slijpen geeft aan het lichaam een voortdurend schokkende, stootende beweging, die in staat is een gezond mensch ziek te maken. En dat scherpe, fijne stof, dat in neus, oogen, ooren en keel dringt tot in de longen, dat steekt en prikkelt en een aanhoudenden hoest bezorgt. Niet dan uit wanhoop gaan de menschen de braakschuur in, omdat ze zeer goed weten dat als ze er uit komen, ze zoo goed als gebroken zijn. Toch heet het een zegen, dat des winters het braakhok bestaat voor de werkloozen!

In andere streken laat men steenen kloppen (vlintenklopperij), maar ook dat is een zeer ongezond en moordend werk. Men ziet de arme slachtoffers langs de wegen zitten bij weer en wind, om ternauwernood beschut door een riet hun handen stuk te slaan en hun oogen bloot te stellen aan groote gevaren. Men moet al zeer verhard zijn om dat werk te kunnen verrichten. Het is eigenlijk onbeschrijfelijk en niets zou beter zijn dan om zichzelf daarvan te overtuigen en dan te vragen of dat nu wel menschenwerk is, te meer als men weet dat het machinaal geschieden kan en dus geen noodzakelijkheid kan worden genoemd.

Nog één soort werk, en we stappen van het land af, een werk dat u als vrouw bizonder moet treffen. Hebt gij haar nooit gezien, de vrouw, die een breeden riem of een stuk zeildoek over borst en schouders heeft, waaraan een touw bevestigd is om een groote schuit door het kanaal te trekken, die wegens den weerstand van het water slechts langzaam vordert. En haar kinderen, een jongentje van 10 en een meisje van 12 jaar helpen haar een handje. Die hoogroode gelaatskleur, die sterk bezweete aangezichten, die langzame slepende tred, zij allen getuigen hoe zwaar dat werk is. En dat doen dikwijls vrouwen, die in hoogst zwangeren toestand zijn.

Heeft zij niet veel van een trekdier die vrouw, dat sieraad der schepping met haar kinderen? O, wij hebben wel wetten en verordeningen tegen mishandeling van dieren, waardoor de voerman gestraft wordt die zijn paarden of honden afbeult, maar wanneer de scherpe geesel van den honger vrouwen en kinderen dwingt tot paardenwerk, dan mag dit straffeloos geschieden! Scheldt niet dien schipper, die daar gemakkelijk bij het roer ligt te sturen, die vrouw en kinderen in de drukkende warmte dien zwaren trekarbeid laat doen, want wie zegt u hoe lang de man niet reeds getrokken heeft, tot hij door hitte

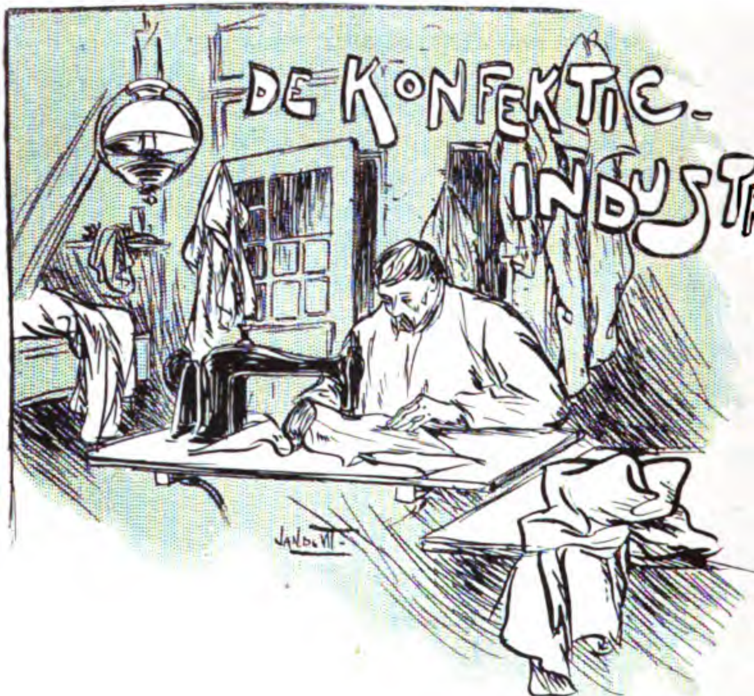
en vermoeienis uitgeput er bij neerviel? Stilliggen der schuit beteekent verlies van loon en dat kunnen ze niet missen en daarom voort vrouwen en kinderen totdat gij niet meer kunt. Wees blijde als de vrouw niet zwanger is of zwak en uitgeput, bewaar uw klacht voor de zieken en zwangeren.

Intusschen dit neemt niet weg dat het schande is, wanneer zulke dingen geschieden in onze negentiende beschaafde eeuw!

De dichters mogen het landvolk prijzen en verheerlijken. wie op de hoogte is van den zwaren arbeid, hun opgelegd, hij zal niet zoo dwaas zijn mede zijn stem te paren in het koor van lofredenaars.

Is het waar, dat te Uddel bij Apeldoorn de arbeiders op de Kroondomeinen in de wintermaanden verdienen van 10 tot 30 cents, gelijk de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* onlangs vertelde? De heer Stigter wilde het goed maken door bij het vermelden van dit feit in *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland*, te zeggen: „als dit waar is, dan durf ik wel een goudtientje te wedden dat de koninginnen het niet weten. Wie wil die weddenschap aangaan?" Bij zulke loonen kan elkeen begrijpen hoe hoog het pijl van welvaren, hoe hoog de armoede ook daar gestegen moeten zijn.

VIII.

ONDER de treurigste vakken behoort ook zeker dat der kleermakers. Vooral sinds de konfektie-magazijnen zich meester gemaakt hebben van de produktie, tengevolge waarvan tallooze kleermakers huisarbeiders zijn geworden, die voor de magazijnen de goederen moeten vervaardigen. Nog erger wordt de toestand, als er een tusschenpersoon bij in het spel komt, bekend onder den naam van „zweeter", die natuurlijk ook zijn voordeel eruit moet halen. Als men staat voor die prachtige gebouwen met schoone spiegelruiten, dan denkt men niet aan de naamlooze ellende, die ligt opgestapeld in die mooie, ten toon gestelde kleeren. En wanneer wij in die magazijnen koopen, dan vermoeden wij niet, hoe wij zoo goedkoop en net gekleed gaan ten koste van het bloed en zweet der kleermakers en -maaksters, die thuis in een ellendig verblijf voor 'n hongerloon een ontzettend langen arbeidsdag hebben te werken.

In het Sociaal Weekblad, Jaargang 1895, No. 11, vonden wij iets over de konfektiewerkers te Groningen. Het was een gesprek met een konfektiewerker aldaar en luidde aldus:

Ja, ziet u, als we nu een heel pak maken, dat is jas, broek en vest, dan krijgen wij *f* 2.00 als je 't met garen doen mag, en als je d'er zij voor gebruiken moet, dan komt d'er een kwartje op.

En hoe lang werk je daar nu wel over?

Ja, ziet u, als je heel hard werkt één dag. Och, u begrijpt, dat mòt wel, anders verdien je er niet an.

En hoeveel uur werk je dan wel?

Van 's morgens 6 tot 's avonds 11, maar van de week was ik nog niet klaar, toen heb ik tot 3 uur gezeten, maar dat kon ik niet goed doen, die borst weet u.

't Was zeker dan wel een beetje eigen schuld, dat je zoo laat pas klaar was, hè?

Nee meneer, ik was om 8 uur naar den kepeur (coupeur) gegaan en hij wou 't pak zoo niet ânnemen; 't was niet goed geperst en de linkerarm zat niet goed!

En krijg je nu het garen betaald?

Neen meheer, dat moeten we zelf koopen. Ik reken — laat eens zien — dertig cent garen voor een pak.

En wat krijgt ge nu voor een broek?

60 of 75 cent; als 't met zij moet, dan 75.

En maak je ook wel eens kinderpakjes?

Zeker, meheer, verleden hebben wij d'er nog...

O zóó en hoeveel krijg je daar nu wel voor?

Een daalder.

En krijg je nu altijd voering en zoo genoeg, en kom je nooit te kort? dan moet je het zeker zelf betalen?

Neen mijnheer, dat niet, maar ze spelen wel op: een ander doet het er mede en jij niet; maar zelf bijkoopen, neen, dan schiet er niets over.

Hoelang doe je wel over een jas?

Ja, zoo pas heb ik er een weggebracht, daar was ik van van ochtend 6 uur aan bezig geweest, tot zoo straks (ongeveer 6 uur),

maar nu had mijn vrouw mij geholpen. Anders zou ik 't zoo niet doen. Ik reken voor een pak van 's morgens 6 tot 's avonds 11, maar dan moet ik ook niet uit moeten om goed of werk te halen.

En die man verklaarde, dat als hij een goede week had, hij zeven gulden haalde en anders *f* 6.75!

De firma Hollekamp te Amsterdam betaalt voor een winterjas van *f* 1.— tot *f* 2.75, voor pantalons van 40 cents af, voor vesten 12½ cent tot 30 cent, voor zomercolberts van 62½ cent tot *f* 1.25, voor een gekleede jas van *f* 2.20 tot *f* 3.—

Te Rotterdam bij de firma Esders kan men onder de gunstigste omstandigheden met een werkdag van 18 tot 20 uur daags verdienen

8 à 10 cent per uur, terwijl men zelf zijn machine moet koopen en natuurlijk bij korter werktijd daalt het uurloon.

In Groningen en Friesland maakt men voor de firma Mulder en Levi geheele costuums (jas, broek en vest), voor *f* 1.25, *f* 1.50 en *f* 1.75.

Bij de firma Peek en Cloppenburg staan de loonen iets hooger, men kan daar met een zeer langen werktijd 10 à 12 cent per uur verdienen, maar daar moet dan weer alles af.

In Tilburg worden witte pantalons voor het leger gemaakt tegen de kapitale som van elf centen per stuk.

Een kleermaker, die voor een bestelden winkel (geen konfektie dus en waarvan ook geen konfektie verbonden is) werkt, verdient gemiddeld 350 gulden per jaar, waarvan hij zich den eenen tijd dood werkt en den anderen zich dood slaapt en dan moet hij maar zien hoe hij er

mede rondkomt. Van dit geld moet nog alles af en wordt men nog aangeslagen in de belasting.

De zweeter nu is een tusschenpersoon, die het werk aanneemt voor de konfektionairs en dan levert hij het den patroon voor 25 à 30% minder dan de vakman het kan doen. Voor den patroon is het gemakkelijk, want hij heeft maar met één persoon te maken en deze zorgt nu dat het werk klaar komt, bij voorkeur door halfwassen en het liefst zoekt hij zijn helpers op het platteland, want die betaalt hij

minder en kan hij beter naar zijn hand zetten. Dikwijls wordt ook de bepaling gemaakt, dat zij 60 of 70 uur per week moeten werken voor den kost enz., en wat daarboven komt, is dan zijn verdienste. Zoo zijn er jongelieden van 17 à 18 jaar die 90 uur per week werken en des Zaterdags *f* 1.50 ontvangen. Hooger dan *f* 2.50 brengen zij het nooit en dan werken ze meermalen langer dan 100 uur.

Er zijn zweeters, die 100 tot 150 jassen per week maken met ten hoogste twee halfwassen in den kost en 3 à 4, die betaald worden met 4, 5 en 6 cent per uur.

Overigens de vrouwen nemen een krachtig aandeel aan de werkzaamheden en deze konkurrentie is doodelijk voor den man, omdat de vrouw denzelfden arbeid geregeld goedkooper doet.

Uit het Sociaal Weekblad, jaarg. 1895, No. 9, ontleenen wij het volgende schetsje:

Langs een paar vervallen trappen van een ouderwetsch, zonderling gebouwd huis, strompelde ik naar boven en bereikte na halsbrekende klimtoeren den zolder, die voor werkplaats diende. Een dakkamertje, spaarzaam verlicht door een raam en een paar glazen pannen in het dak, diende of moest althans dienen tot verblijfplaats voor zes personen en drie machines; hoezeer 't mij ook een raadsel was hoe zij daar een verblijfplaats konden vinden en ik zelf inderdaad ternauwernood wist hoe mij in deze beperkte ruimte te wenden en te keeren. Een gat in het dak, waardoor langzaam de motregen heen sijpelde moest zeker tot ventilatie dienen, maar was niet voldoende om de door een hoop gloeiende houtskolen, die in een strijkbout stonden te smeulen, verpeste lucht door versche te vervangen. De geheele omgeving met de natte, naakte muren, waarvan de kalk afgebrokkeld was, droeg den stempel der diepe armoede. Die stempel lag ook op het gelaat der meisjes die daar zaten te werken, waarbij een van wellicht 14 jaar, met haveloos voorkomen, en trekken als van een oude, vervallen vrouw, en een paar anderen van tusschen de 15 en 20 jaar, allen armoedig gekleed, waarvan een met een pokdalig gelaat, die, zooals de jonge man mij later vertelde, trouw de socialistische vergaderingen bezocht, tusschenbeide het Vrijheidslied of andere socialistische liederen uitgalmde. Op mijn vraag om eenige inlichtingen omtrent de loonen, arbeidsverdeeling, werktijd, enz. scheen de ondervraagde slechts aarzelend te willen antwoorden. De reden daarvan was dat die werkman, die zelfs door overmatigen arbeid een bloedgeld kon verdienen, toch eigenlijk op zijn beurt nog een, zij 't ook nog zoo klein exploitateur van arbeidskracht was, dat hij nog min of meer de funktie van *sweater* vervulde en mij dan ook niet in 't bijzijn der meisjes de prijzen die hij voor het werk betaald kreeg, wilde mededeelen. Eerst toen ik hem potlood en papier gaf om 't een en ander op te schrijven, zoodat niemand buiten ons het medegedeelde zou te weten komen, ging hij daartoe over. Ik wil hier een klein lijstje laten volgen, dat echter zeker slechts zeer onvolledig de loonen weergeeft welke met dezen arbeid verdiend worden. Voor broeken kreeg hij betaald *f* 0.20, *f* 0.30, *f* 0.40 en *f* 0.50. Een volslagen werkman kan van die broeken voor *f* 0.20 werken 8 stuks per dag, echter met dit voorbehoud dat men een werktijd van 's ochtends 7 uur tot 's avonds 12 of 1 uur een dag wil noemen. Het gezamenlijk bedrag van het loon van acht broeken

is niet het zuiver overschot dat den werkman als arbeidsloon toevalt. Daarvan moeten nog vele onkosten af. Daarvan moeten af de kosten van fournituren, zooals 5 à 6 klossen garen van 7½ cent. Wanneer de naalden breken 5 cent; 25 centen houtskool in de week, dagelijks een kan petroleum en natuurlijk nog vele andere kleine zaken die van 't zuur verdiende loon afmoeten en 't zoodoende inderdaad tot een „bloedgeld" doen slinken. Jassen betalen *f* 0.50, *f* 0.60 en *f* 0.80 en bij de vraag of hiermede wat meer verdiend werd, was het antwoord dat met een personeel van 6 personen 8 jassen van 60 cent het stuk, per dag afgewerkt werden. En eigenaardig was 't tevens te hooren hoe bijna wiskunstig de loonen van verschillende kleedingstukken berekend waren. Kon men bijv. van broeken van 20 cent 8 stuks per dag afmaken, dan kon men van die van 40 cent slechts 4 afwerken, terwijl bij jassen en andere kleedingstukken juist dezelfde rekening gemaakt werd. Ten slotte vroeg ik het totaal bedrag dat de meisjes konden overhouden, waarop het antwoord was: een meisje met machine, bij een werkdag van 's ochtends 7 uur tot 's avonds 10, 11 of 12 uur *f* 2.50 à *f* 3 wekelijks, en een meisje, handwerkster, zonder machine dus, ongeveer *f* 2 of minder per week.

Om te begrijpen hoe zij voor zulk een loon kunnen gaan werken en hun levensonderhoud er bij vinden, moet men de levenswijze kennen van de gezinnen, waaruit deze meisjes en laat mij er bijvoegen ook dikwijls de mannelijke arbeiders in dit vak, voortkomen. Meestal dienen daar een of twee kamers (kamers dikwijls van hetzelfde gehalte als de boven beschreven werkplaats) voor een gezin van 8 of 10 personen. Wat men aan bedsteden en ledikanten te kort komt, wordt zooveel mogelijk verholpen door een paar op den grond uitgespreide stroomatrassen, waar dikwijls personen van tweederlei kunnen door elkander een slaapplaats op vinden."

Is het wonder dat dit loon bloedgeld wordt genoemd en dat zulke magazijnen onder de kleermakers gewoonweg betiteld worden met den naam van moordhol?

In den katalogus der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid te 's Gravenhage staan eenige opgaven vermeld van vrouwen-hongerloonen, die wij hier onder uw aandacht willen brengen.

Pantalon. Naailoon voor de werkster 6 ct. te Amsterdam, arbeidsloon voor den sweater 15 ct., ondernemerswinst 10, stof 65, verschot 5 ct.

Geborduurde nachtjapon. Naailoon 25 ct. te Nijmegen, verkoopprijs *f* 3.25.

Schortje. Naailoon 3½ cent te Amsterdam.

Schortje. Naailoon 2 ct. te Amsterdam; voor die 2 ct. moet de werkster het garen ook nog leveren. Werktijd voor 1 schortje 1 1/2 uur.

Schortje. Naailoon 4 ct. te Amsterdam. Garen door de werkster te betalen; — aan de fabriek geknipt.

Schort. Naailoon 5 1/2 ct.

Boezeroen. Naailoon 12 1/2 ct. te Amersfoort zonder knippen; met knippen 15 ct. Gewoonlijk kan de werkster met moeite 2 stuks per dag afmaken.

Manshemd. Naailoon 8 ct. te Nijmegen.

Schort. Naailoon 1 ct. te Nijmegen.

Kinderjurkje. Naailoon 5 ct. te Nijmegen.

Vrouwenhemd. Naailoon 4 ct. te Nijmegen.

Manshemd. Naailoon 12 1/2 ct. te Haarlem; grondstof 17 1/2, ondernemerswinst 15, verkoopsprijs 45 cts,

Vrouwenbroek. Naailoon 10 ct. te Haarlem. Ondernemerswinst 20, grondstof 30, verkoopsprijs 60 ct.

Vrouwenbroek. Naailoon 7 1/2 ct. te Haarlem,

Vrouwenhemd. Naailoon 10 ct. te Haarlem. Ondern. winst 20, grondstof 15, verkoopsprijs 45 ct.

Mansbroek. Naailoon 12 1/2 ct. te Haarlem, ondern. winst 22 1/2, grondstof 35, verkoopsprijs 70 ct.

Sloop. Naailoon 3 ct. Haarlem, ondern. winst 12, grondstof 5, verkoopsprijs 20 ct.

Mansbroek. Naailoon 10 ct. Haarlem, ondern. winst 15, grondstof 30, verkoopsprijs 55 cent.

Laken. Naailoon 4 ct., ondern. winst 21, grondstof 20, verkoopsprijs 45 cent.

Boezeroen. Naailoon 4 1/2 ct. te Groningen. Per dag kunnen er 10 worden afgemaakt, als een tweede persoon de draden hecht en andere kleine diensten doet, dus een verdienste van plm. 45 ct. per dag.

Dezelfde. Naailoon 7 1/2 ct. als de werkster ze ook knipt, garen bij levert en de knoopsgaten maakt.

Vrouwenhemd met kantje. Naailoon 7 1/2 ct. te Eindhoven.

Handdoek. Naailoon 1 1/4 ct. Twee vlugge naaisters maken samen op een langen dag 100 stuks af, dus 62 1/2 cent verdienste voor ieder.

Een laken met kopstuk (zak die voor kopstuk dient.) Naailoon 2 1/2 ct. te Eindhoven.

Zakken. Loon voor het repareeren van 30 zakken *f* 1.25. Hiervan moet echter een streng touw à 42 1/2 ct. bekostigd worden, dus zuivere verdienste *f* 1.12 1/2.

Bedzak. Naailoon 12 ct. te Geldorp. Daar het goed te zwaar is voor een handmachine, moet hiervoor een trapmachine gebruikt worden, die in 1 jaar versleten is.

Carton met kousen, in drie verschillende toestanden van bewerking:

a. kous, zooals die van de machine komt. Loon 1 ct. voor 4 hieltjes inbreien na het steken oprapen.

b. dezelfde, met wit aangegeven wat met de hand er aan gewerkt is. Loon 1 ct. voor 2 kousen dichtnaaien. Een meisje dat van 's morgens half 7 tot 's avonds 6 werkt kan hiermee hoogstens *f* 1.15 per week verdienen.

Dienstboden-japon, naailoon *f* 2 per week. Deze japon wordt op maat gemaakt door meisjes, die 6 à 7 japonnen per week af moeten hebben, zoodat het naailoon op 30 à 40 cts. per japon komt.

Pantalon, drie meisjes, waarvan één het machinewerk doet, een tweede knoopsgaten maakt, een derde afhecht, enz., enz., maken in de week gemiddeld 100 pantalons samen. Naailoon voor elk *f* 2.50 of *f* 3 in de week; pl. m. 45 cts. per dag.

Dienstboden-japon. De leerlingen, die gewoonlijk deze japonnen vervaardigen, moeten 35 cts. per week leergeld betalen. De patroon ontvangt *f* 1 voor iedere japon.

Vrouwenhemd. Naailoon 7 1/2 ct. te Breda, hiervan gaat af bijna 2 ct. voor garen. Een flinke naaister werkt er 2 1/2 uur over.

Schort, naailoon 4 1/2 ct. te Amsterdam.

Pakje, naailoon (behalve borduursel op het vestje de knoopsgaten en knoopen aanzetten en het elastiek doorrijgen) 85 cts. Verkoopsprijs *f* 7.25. Deze pakjes worden alleen gemaakt door naaisters die 4 jaar op het atelier werkzaam zijn.

Pakje, naailoon, op dezelfde wijze als bij het voorgaande 45 ct., verkoopsprijs *f* 4.25. Deze pakjes worden gemaakt door meisjes, die 2 jaar op het atelier werkzaam zijn.

Strik, naailoon *f* 1 per week, verkoopsprijs per stuk 50 ct. Een handig naaister kan 3 dozijn per dag afmaken.

Hier zijn niet vermeld de loonen bij, die door damesvereenigingen als Arbeid adelt, Tesselschade gegeven worden en die ook bijzonder laag zijn.

Een kleermaker uit Amsterdam verklaarde voor de enquête-kommissie op Januari 1887:

„Ik verklaar u, dat ons vak, wat de kunst betreft, met rassche schreden achteruit gaat... Het gebrek aan vooruitzichten maakt de aanstaande werklieden losbandig en brengt hen er toe om maar wat werk in elkaar te knoeien, enkel om centen te verdienen, daarbij komt nog, dat er ook geen tijd voor hen overschiet om te leeren... Zij moeten in den zomer werken van 5 of 6 uur des morgens tot 12 uur 's avonds. Ik heb zelf in mijn jeugd van Vrijdagmorgen vóór Pinksteren tot den tweeden Pinkerdag altijd gewerkt en gedurende dien tijd misschien 3 uur geslapen."

Wij durven iedereen vragen of dit wel menschelijk werken mag heeten! Het behoeft geen betoog, dat alleen aan slaven, gedreven door den honger, zulk een werktijd gegeven wordt, maar niet aan vrije menschen!

IX.

ALLEN hebben het grootste belang erbij, dat het personeel der verkeersmiddelen niet afgebeuld is, want in de handen daarvan stellen wij feitelijk onze veiligheid en ons leven.

Nu bestaat er een wet op den spoorwegdienst, waarin staat:

„de diensttijd van de beambten en bedienden van de spoorwegdiensten wordt zoo geregeld, dat zij, behoudens onvoorziene omstandigheden, onafgebroken, geheel vrij en buiten elken dienst en elke bemoeienis van den spoorweg zijn, des nachts gedurende *acht* uren en bij nachtdienst gedurende *tien* uren."

Dus de wet laat toe, dat men het personeel 16 uur daags in dienst houdt en nu zal elkeen begrijpen dat deze tijd veel te lang is, om van het personeel de noodige opmerkzaamheid te vorderen.

Was het spoorwegpersoneel van ijzeren konstruktie evenals de machines, die slechts stoom en smeer behoeven om uren achtereen ingespannen te zuchten en te suizen, het zou nog iets zijn, maar het bestaat uit menschen van vleesch en bloed, die dus een zorgvolle behandeling behoeven om in goeden staat te blijven. Het publiek denkt in den regel niet aan gevaren, als het in den trein zit en in vol vertrouwen geeft het zich over aan de zorg van het personeel,

niet wetende dat het overwerkt is en dus de veiligheid in hun handen niet goed kan worden toevertrouwd.

Hoort wat een machinist eens schreef:

„door zulke lange dienstdagen wordt ons huiselijk- en familieleven verwoest. Ons huis is voor ons niets meer dan een slaapstee. Onze kinderen zien we soms in geen 4 of 5 dagen, want 's morgens als we gaan, slapen ze en 's avonds of 's nachts als we thuis komen evenzoo. Maar er is meer. Door die lange dagen aanhoudend in alle weer te staan, dikwijls nog niet eens den tijd hebbende om het medegenomen eten zittende te nuttigen, wordt onze gezondheid in gevaar gebracht. En worden we ziek, dan is het alweer ons gezin, dat daardoor lijdt, want bij ziekte wordt onze bezoldiging bekort.

Hier zou nog veel meer bijgevoegd kunnen worden: o.a. lusteloos- en onverschilligheid, kortom ons menschzijn verdwijnt geheel en al onder dat aanhoudend en langdurig afbeulen. En 't publiek! Wanneer ik een dag 14 à 15 uren onafgebroken dienst heb gedaan als machinist en mijn leerling of stoker eveneens, echter met dat onderscheid, dat deze op zoo'n dag 3 à 4000 kilo steenkolen moet verstoken, dan vraag ik ieder in gemoede af: wie kan van ons vergen, als wij dan na genoemde 14 à 15 uren nog een rit van bijna of ruim 100 kilometers met een personentrein maken moeten en wel bij avond dat wij dien rit *wakende* afleggen? Neen, meer slapende dan wakende worden zulke laatste ritten volbracht! En juist bij avond is de meeste waakzaamheid noodig. Het reizend publiek nu dat in den trein een dutje maakt of, als het voorkomt, gezellig zit te keuvelen, weet niet dat het waken voor *hun* veiligheid toevertrouwd is aan menschen die door te langen diensttijd niet meer waken *kunnen*. Wisten ze dat, ze zouden hartelijk bedanken 's avonds te reizen of wel ze zouden er bij de bevoegde macht met kracht op aandringen om hierin verandering te brengen."

Bij de enquête, die plaats had over het spoorwegpersoneel, antwoordde ingenieur Verloop in zijn verhoor op de vraag: het komt mij voor dat de dienst lang is, is het wel eens voorgekomen dat zij langer dan 16 uren achtereen dienst deden? het volgende: Jawel. En toen hem gevraagd werd: ook wel eens meer dan 18 of 20 uren? antwoordde hij: ook wel, maar dan volgt er gewoonlijk een rustdag op.

En ook de opzichter van Leeuwen zei: „de diensttijd wordt veelvuldig langer dan is voorgeschreven." Hij verklaarde dat de menschen soms zoo lang moeten werken, dat zij hun dienst niet meer naar behooren kunnen vervullen.

Maar de oud-hoofdingeneur Fynje vond, dat „het mindere personeel *om den aard van hun werk* geen behoefte aan rustdagen heeft"!

De een verklaarde dat hij „den Zondag nooit vrij heeft"; treinsmeden hebben vrij des Zondagmiddags om 4 uur om de 14 dagen; treinpoetsers hebben om de 8 weken een halven Zondag vrij; kondukteurs hebben een „vrijen dag" om de 8 weken; lampenisten hebben een „vrijen dag" van 6 uren; wegers en ladingmeesters een vrijen Zondag om de 4 weken; stationsarbeiders hebben een vrijen dag per maand en dan soms eerst nog een paar uur vegen; wisselwachters en rangeerders een vrijen Zondag om de zes weken; stationsarbeiders, tevens dienstdoende wisselwachters met een loon van 96 cents hebben een vrijen Zondag om de 30 à 40 dagen.

Zietdaar wat de enquête leerde en zulke afgewerkte lui moeten zorgen voor de veiligheid! Vreemd dat er niet veel meer ongelukken gebeuren!

„Een machinist, die met zijn stoker 27 uur achtereen dienst had gedaan, reed in volle vaart (slapende) een hoofdstation voorbij, een botsing was het gevolg waarbij gewonden en dooden, de machinist kreeg gevangenisstraf, de schijn was gered, maar de ware oorzaak lag in den overmatig langen diensttijd, dien men dien beambte had opgelegd." En toch de machinist kreeg straf en de spoorwegmaatschappij liep vrij. Elke machinist staat met zijn eenen voet in de gevangenis. Wanneer de heer van Beuningen, chef exploitatie goederenvervoer Rijnspoor verklaarde, dat „de beambten nog al hard werken"; wanneer de heer Bingham den dienst soms „zeer zwaar" noemt en bij toe-water „zoo lang en zooveel gewerkt wordt dat men niet kan begrijpen, hoe de menschen het uithouden", dan mag men gerust aannemen, dat de diensttijd overmatig lang en inspannend is.

Een staaltje van hondsche behandeling is het volgende: een kondukteur Staatsspoorweg, wiens vrouw moest bevallen, vroeg aan een inspekteur een dag vrij. Het antwoord luidde: „wat, vrij voor de bevalling van je vrouw? De maatschappij heeft wel den man in dienst, maar zij heeft niets te maken met de vrouwen van het personeel."

Op de vraag wie dan zijn vrouw en de overige kleine kinderen moest bijstaan, daar hij in een vreemde plaats was, ontving hij ten antwoord: dat gaat ons niet aan, ze moet zichzelve maar helpen. De kondukteur zei toen vertoornd, dat hij zijn vrouw niet als een hond zou laten liggen en dat hij dus vrij zou nemen met of zonder verlof. En hij deed aldus. De inspekteur had den moed niet de zaak door te zetten, maar, wetende waarom hij wegbleef, liet hij de zaak blauw-blauw.

Spoorwegwachteressen, in wier hand de geheele veiligheid

berust, verdienen één kwartje per dag van 12 uur. Langs de lijn Rotterdam-Zwaluwe passeeren dagelijks circa 50 treinen, zoodat zoo'n vrouw voor elken trein passeeren ½ cent daags ontvangt. Als de man als wegwerker of stationsarbeider *f* 1.10 per dag heeft en de vrouw als wisselwachteres 25 cents met vrije woning en een stukje grond, dan brengen zij het te zamen tot *f* 8.35 of *f* 9.45. En wie dan

het budget van zoo'n gezin opmaakt, die zal spoedig ondervinden hoe het steeds eindigt met een tekort.

Maar men neemt het zoo nauw niet met die menschen, een ingenieur gaf eens bij een vraag om loonsverhooging ten antwoord: *een werkman heeft niets anders noodig dan een stuk brood en een aardappel!*

Op de vraag aan den heer van de Wall Bake of in den regel het loon voldoende was, antwoordde hij: *ik hoop het!* Dat is karakteristiek. Hij durft blijkbaar niet zeggen: ja, maar spreekt nu de

hoop uit dat het zoo is. Gemakkelijk kon hij beter weten. De ingenieur Verloop antwoordde op de vraag of de materieele en maatschappelijke toestand der beambten voldoende was, met deze woorden: „ja, onze beambten schijnen tevreden te zijn". Dat *schijnen* van den een is even typisch als het *hopen* van den ander! En geen wonder dat zij den schijn aannemen van tevredenheid, want „zoodra één onder hen te vrij mocht worden of men bespeurt dat hij tot de socialisten behoort, dan wordt hij ontslagen, want een dergelijk persoon bederft al de anderen."

Vraag: is dat al eens voorgekomen?

Antwoord: „zelden, wij zorgen zooveel mogelijk dat zij niet worden opgenomen. Men kan zulke lieden wel niet om deze reden afwijzen, maar er bestaan meestal wel andere redenen, die daartoe aanleiding geven."

De ploegbaas van Esch in het enquête-verslag zegt dan ook: „de menschen hebben een hard leven tengevolge van het geringe loon." En Frowijn te Zwolle: „ik wenschte wel dat het lot van die menschen een beetje beter kon worden. Het is waar: een goed werkman komt meer loon toe dan een slecht, maar dat neemt niet weg dat de positie van die arme lieden onhoudbaar is, wanneer zij geen ondersteuning van de eene of de andere inrichting genieten."

Dus te lange arbeidstijd en te laag arbeidsloon!

Bij een feest konstateerden de direkteuren der Darlington spoorwegmaatschappij, dat aan hunne lijnen geen druppel bloed kleefde. Kan dit getuigd worden van een onzer maatschappijen?

Welke lange diensttijden zijn in gebruik bij de trams? Ook van dat personeel geldt dat de mannen hun kinderen bijna niet kennen, want zij slapen nog als zij des ochtends het huis verlaten en ze slapen weer wanneer zij vermoeid van hun langen werktijd thuis komen.

En dan het lot der arme zeelieden, die hun leven blootstellen aan gevaren en bezwaren! Hoe hard is hun leven!

Maar waar zouden wij eindigen, indien wij voort wilden gaan om alle werklieden te schetsen in hun lot, in hun dikwerf naamloos lijden? Wij namen slechts eenige bedrijven als zoovele staaltjes, maar wij konden de rij langs zijn gegaan, om het lot van alle anderen na te gaan en wij hadden overal hetzelfde gevonden.

Gaat het lot onzer dienstboden eens na, die alle huiselijke diensten voor anderen mogen verrichten, om te leven in onderaardsche keukens en te slapen onder de dakpannen.

Denk aan hetgeen Generaal Booth [1]) schreef: „maar Dives (de rijke man) vond dat Lazarus (de arme man) zijn lompen en won-

[1]) Internationale Bibliotheek: William Booth, In Engeland's donkerste wildernissen en de weg ter ontkoming.

den te aanschouwelijk toonde en daarom werden er ook maar korte metten met hem gemaakt in den naam van wet en orde. En daar wij een dag hebben, lord-Mayor's dag, waarop al de weldoorvoede, in 't bont gekleede burgervaders in prachtige koetsen in optocht door de stad gaan, waarom zouden wij dan ook niet een Lazarusdag hebben, waarop de hongerlijdende werkeloozen en de uitgemergelde werklieden van Londen, in lompen gehuld, met hunne magere, hongerige aangezichten en uitgeteerde vrouwen en kinderen, een optocht van wanhoop, langs onze groote straten, voorbij de grootsche paleizen en schoone gebouwen van ons weelderig Londen houden? Want deze mannen worden langzaam maar zeker door het drijfrad onzer hedendaagsche maatschappij verzwolgen."

Wat van Londen geldt in 't groot, dat is even waar van alle andere steden, ja van het platteland, van overal.

Wij deelden niets anders mede dan de waarheid. Aan u, staat het om te onderzoeken. En wij vreezen dat onderzoek niet, juist omdat wij meenen een goed werk te doen door uw opmerkzaamheid hierop te vestigen.

X.

MEN is zeer spoedig bij de hand om te vertellen dat de algemeene welvaart steeds aan het stijgen is. Niet lang nog geleden, bij de behandeling der staatsbegrooting ten vorigen jare, beriep minister Pierson zich op de cijfers van de centrale kommissie voor de statistiek, om zijn bewering te staven dat de algemeene toestand in menig opzicht bevredigend is.

Naar aanleiding van des ministers woorden deed mr. Brooshooft een onderzoek in de Haagsche arbeiderswijken en zijn bevindingen heeft hij neergelegd in een brochure, getiteld: Officieele en feitelijke waarheid. Waar hij kwam, bemerkte hij de algemeene overtuiging dat de zaken verkeerd gaan, steeds slechter worden en moeten uitloopen op iets dat niet te bepalen is, maar in ieder geval verandering brengt. „De eene mensch zal den ander opvreten" of „wij zullen het niet beleven, maar er moet te eeniger tijd revoluusje komen" — zietdaar gezegden, die zoo wat overal schering en inslag waren. Hij scheidde de huishoudens in vier hoofdgroepen:

I. zij die tijdelijk of duurzaam geen of geheel onvoldoende verdiensten hebben;

II. zij die gemiddeld 4 à 5 gulden per week maken;
III. zij die geregeld 8 à 10 gulden per week verdienen;
IV. zij die meer verdienen.

De twee eerste groepen vormen verreweg de meerderheid en als men aan alle Haagsche arbeidersgezinnen in ruil voor hun tegenwoordigen toestand het geheele jaar door een vaste wekelijksche verdienste van zes à zeven gulden per week aanbood, dan zouden zeer zeker 75% gretig toehappen.

Men hoort spreken van loonen van 15, 20, 25 centen per uur en neemt dan aan dat die arbeiders b.v. 10 uren per dag werkende, *f* 1.50, *f* 2. *f* 2.50 per dag, d. i. *f* 9, *f* 12, *f* 15 per week verdienen. Maar als men een gemiddeld loon van 5 tot 8 gulden aanneemt, dan komt men veel nader aan de waarheid. Ziethier de begrootingen van 6, 10 en 14 gulden per week:

A. Zes gulden per week.

(man, vrouw en zes kinderen).

Huishuur (één kamer met kleine bergplaats)	*f* 1.25
brood	„ 1.40
aardappelen (4 dagen).	„ 0.80
rijst (3 dagen, gekookt in gewoon water)	„ 0.35
vet.	„ 0.35
zout	„ 0.03
petroleum (½ kan per dag)	„ 0.21
kleeren, schoenen of klompen, reparatie, enz. . . .	„ 0.40
kolen, cokes, turf.	„ 0.40
melk (2 cent per kan)	„ 0.14
1 pond zeep.	„ 0.07
1 pond soda.	„ 0.02
2 ons koffie	„ 0.22
kleine verteringen (barbier, tabak, enz.)	„ 0.30
garen, band en onvoorziene uitgaven	„ 0 06
	f 6.—

In de eenige kamer slapen 4 der kinderen naast elkaar op een matras op den grond, de twee kleinsten bij vader en moeder in bed. Alle kosten zijn te laag en als ze rondkomen, dan moet men niet vergeten hoe. Bij zulke gezinnen is geen sprake van vleeschgebruik en al zeggen alle statistieken in de boeken ook dat het vleeschgebruik per persoon is toegenomen, de arbeiders met zulk inkomen zullen ten antwoord geven: best mogelijk, maar wie dan mijn portie krijgt, dat weet ik niet, maar ik krijg haar niet.

B. Tien gulden per week.

(man, vrouw en zes kinderen).

Huishuur	*f* 1.75
bos (geneeskundige hulp)	„ 0.60
brood.	„ 1.64
aardappelen	„ 1.20
boonen of erwten	„ 0.20
groenten	„ 0.30
rijst of meel (voor pap)	„ 0.20
vet (reuzel of afval)	„ 0.70
boter	„ 0.40
petroleum	„ 0.36
kolen, cokes, turf	„ 0.50
koffie, suiker en andere kruidenierswaren	„ 0.90
zeep en soda	„ 0.10
kleeren, schoenen of klompen, reparatie	„ 0.75
melk	„ 0.20
zakgeld, barbier, tabak, kleine verteringen	„ 0.30
schoolgeld	„ 0.15
	f 10.25

Dit gezin komt dus tekort, ofschoon alles zoo krap mogelijk is gesteld. Van vleeschgebruik geen sprake en toch de arbeiders, die het geheele jaar door *f* 10.— 's weeks verdienen, dat zijn de geluksvogels.

C. Veertien gulden per week.

(man, vrouw en acht kinderen).

Huishuur (1 vertrek en een zolder)	*f* 2.—
bus	„ 0.60
begrafenisfonds	„ 0.30
brood.	„ 2.45
aardappelen (vijf dagen)	„ 1.25
rijst (in melk gekookt) Zaterdags	„ 0.25
boonen } Zondags	„ 0.25
vleesch } Zondags	„ 0.30
spek (eens per week).	„ 0.25
ander vet	„ 0.40
groenten (5 dagen)	„ 0.35
boter	„ 0.50
olie om te bakken	„ 0.06
kolen, cokes, turf en hout	„ 0.65
melk	„ 0.35
meel	„ 0.15
petroleum (1 kan per dag tegen 6 cent)	„ 0.42
koffie.	„ 0.48
suiker (4 ons à 9 cent).	„ 0.36
stroop en andere kruidenierswaren	„ 0.15
zeep, twee pond	„ 0.14
Transporteeren	*f* 11.66

Transport . .	f 11.66
soda, twee pond	„ 0.04
stijve wasch (stijfsel, strijken, enz.)	„ 0.15
kleeren	„ 1.—
schoenen of klompen	„ 0.50
barbier, tabak, zakgeld	„ 0.40
schoolgeld	„ 0.25
	f 14.—

Vleesch voor 30 cent met z'n tienen, dus elk voor 3 cent vleesch. Dat is ook geen gebruik van vleesch, maar ruiken of hoogstens proeven. En hoe sober zijn alle andere posten toegemeten! Geen cent voor onvoorziene omstandigheden, zooals toch in elk gezin, vooral in 'n groot gezin, voorkomen. En hoe weinigen zijn er die f 14.— per week verdienen! Als men nu eenvoudig deze begrootingen nagaat, en men leest dan de statistieke cijfers, die gegeven worden, dan staat men verbaasd, wanneer men zoo hoogelijk opgeeft van de vermeerderde welvaart der arbeidende klasse. O die cijfers, die cijfers waaruit men distilleeren kan wat men wil!

Ook op de Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid te 's Gravenhage, afdeeling maatschappelijk werk, vindt men het volgend arbeidersbudget (man, vrouw en drie kinderen) van ongeveer 8 gulden per week:

Huur	f 1.75
bus	„ 0.20
brandstof	„ 0.50
petroleum	„ 0.30
aardappelen	„ 0.72⁵
brood	„ 1.52⁵
groenten	„ 0.27⁵
boter en vet	„ 0.85
gort, rijst, meel, boonen, erwten	„ 0.30
koffie en thee	„ 0.40
suiker en stroop	„ 0.20
melk	„ 0.35
zout	„ 0.02
zeep	„ 0.06
soda en chloor	„ 0.05
stijfsel	„ 0.03⁵
blauwsel	„ 0.01
tabak	„ 0.10
peper, azijn, olie, enz.	„ 0.06
lucifers, garen, band, sajet, spelden, naalden, knoopen	„ 0.20
	f 7.91
eieren	f 0.00
kaas	„ 0.00
vruchten	„ 0.00

vleesch	*f* 0.00
reparatie huisraad	„ 0.00
vernieuwing beddegoed	„ 0.00
gordijnen	„ 0.00
poets- en schuurgoed, dweil, bezem	„ 0.00
vaatwerk, keukengereedschap	„ 0.00
kleeding	„ 0.00
schoeisel	„ 0.00
huishoudlinnen	„ 0.00
schoolgeld, extra lessen voor vakopleiding	„ 0.00
levensverzekering, pensioenfonds	„ 0.00
boeken, lektuur	„ 0.00
courant, weekblad (vakblad)	„ 0.00
postzegels, postpapier	„ 0.00
versterkende middelen na ziekte	„ 0.00
kleine versnapering op een feestdag	„ 0.00
dag naar buiten	„ 0.00
geschenkje op een verjaardag van 'n kind	„ 0.00
bloemen	„ 0.00
goede muziek	„ 0.00
omnibus of tram bij slecht weer, groote haast of vermoeidheid	„ 0.00
onvoorziene uitgaven	„ 0.00

Zoo'n dorre opsomming van cijfers en posten is vervelend, maar somber welsprekend. En hier spreken wij nog van de gelukkigen(?), want hoevelen zijn er die geen acht gulden thuis brengen?

Onder de beter gestelden behoort de onderwijzer, een hoofdarbeider en och wat 'n zorg en getob heeft ook hij om door de wereld te komen. Hij moet zoogenaamd „zijn fatsoen" nog ophouden, maar in huis is het een voortdurende worsteling, een ontbering van allerlei wat het leven ietwat zou kunnen veraangenamen.

Er zijn 979 onderwijzers met een salaris van *f* 400 à *f* 450
„ „ 1213 „ „ „ „ „ „ 500 à „ 550
„ „ 2957 „ „ „ „ „ „ 600 à „ 650

Verbeeldt u een onderwijzer der jeugd, een man die met opgewektheid moet werken aan de opvoeding van het toekomstige geslacht en die *f* 400 per jaar heeft, wat is het anders dan armoede lijden?

Gaat slechts na:

aan	kostgeld *f* 25.— per maand	*f* 300.—	per jaar
„	lesgeld *f* 1.— per week	„ 52.—	„ „
„	bovenkleeren *f* 0.25 per week	„ 13.—	„ „
„	onderkleeren	„ 4.35	„ „
„	schoenen (2 paar à *f* 2.—)	„ 4.—	„ „
„	een pet	„ 0.45	„ „
„	't ziekenfonds	„ 5 20	„ „
„	boeken *f* 0.25 per week	„ 13.—	„ „
	te zamen	*f* 392.—	

Minister Heemskerk zei eens in de Kamer dat „de onderwijzers heele heeren worden." Vergelijkt dat budget en vraagt of er iets overblijft om den heer uit te hangen! Van *f* 400.— in 't jaar kan men toch zoo goed als niets doen.

Met *f* 500.— heeft men het iets beter, men betaalt wat meer kostgeld, maar het resultaat is dat men elke cent moet omkeeren om rond te komen.

Met *f* 600 à *f* 700 is het nog altijd schraalhans keukenmeester en men kan er heusch geen bokkesprongen van doen. Ja, als men te Amsterdam een traktement heeft van *f* 1000 en met een huisgezin gezegend (?) is, dan leeft men in kommervolle omstandigheden. Rekent slechts: *f* 200.— huishuur, *f* 20.— voor pensioen, *f* 15.— voor inkomstenbelasting. Dan blijft er *f* 765.— voor de huishouding en dus men moet rondkomen met *f* 14 à *f* 15.—.

Vraagt hun eens wat voor leven zij hebben!

En dan zijn er 1119 hoofden van scholen, die een traktement hebben van *f* 700 à *f* 750 's jaars en al hebben zij vrij woning met een tuin, elkeen kan begrijpen dat het daar in die onderwijzerswoningen meestentijds ook zorg en ellende is. Van de 3000 hoofden van scholen hebben slechts 500 een wekelijksch inkomen van *f* 25.— en meer. En van de 8000 onderwijzers slechts 65, zoodat er van de 11.000 onderwijzers slechts 565 een weekloon hebben van *f* 25.— en meer.

Als het nu waar is, hetgeen minister Goeman Borgesius zei: „karige bezoldigingen geven u slechte onderwijzers", dan is het niet in 't belang van het onderwijs, om hen een leven van zorg te laten lijden.

Ook hiervan geldt wat pastoor Wijnen in zijn brochure „De arbeid der kinderen in fabrieken onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd" even ondeugend als waar schreef naar aanleiding van de loonen, die de fabrieksarbeiders te Maastricht verdienen: „indien onze moderne economen de kunst verstaan om daarmede te leven, vooral bij de tegenwoordige duurte der levensbehoeften, dan verzoek ik dringend, dat zij aan onze arme werklieden die kunst eens komen leeren."

En een ander geestelijke P. van Gestel zei open en rond: „het is hier (te Maastricht) een handel in menschen, die leven van hetgeen men voor hen geeft. En het gevolg van dit alles? Klimming van de acties van de fabriek, verhooging met zooveel duizenden van 't batig slot van den fabrikant-eigenaar en — grootere weelde en vertooning, buitensporige uitgaven en verkwistingen of opeenstapeling van millioenen voor de reeds schatrijke erfgenamen."

En hoe de menschen te worstelen hebben met zorg, dat kan gemakkelijk door u worden onderzocht, gij behoeft daartoe niet ver te gaan, gij hebt slechts de loonen te vragen, die aan het personeel van uw hof worden uitbetaald. Onlangs vertelde de *Contrôleur* welke loonen aan het personeel van het hof werden uitbetaald tijdens het leven van uw vader en daar dat blad erbij voegt: „het mag een koninklijke daad heeten, indien koningin Wilhelmina bij de aanvaarding der regeering blijk geeft, de sociale nooden te begrijpen, door haren inferieuren bedienden een meer menschwaardig bestaan te verschaffen", moet men wel aannemen dat sinds dien tijd hierin geen verandering is gebracht. Wij wijten dit niet aan u, die natuurlijk hierop geen invloed hebt kunnen hebben, maar wij brengen het alleen onder uw aandacht, om u te doen zien hoe uw personeel nog niet eens klimt tot de hoogte der begrooting van tien gulden per week.

„Een stalknecht *f* 360.— per jaar, behalve vrije livrei en een aandeel in den „pot", dat gemiddeld *f* 36 per jaar bedroeg;

een rijknecht *f* 480.—, plus livrei en gemiddeld *f* 48.— potgeld; een koetsier evenveel;

de koetsier-majoor en de rijknecht-majoor hadden elk *f* 600 per jaar, plus livrei en *f* 60 potgeld."

Geen dezer brengt het dus tot de begrooting C met *f* 14.— inkomen per week, waarop schraalhans nog keukenmeester is.

Een gehuwd stalknecht met 4 kinderen had voor elk lid zijner huishouding per dag te verteren .... *achttien en een halve cent.*

Wij verwijzen verder nog naar de Arbeidersbudgets, uitgegeven in de Bijdragen van het Statistiek Instituut 1891 en meenen, dat daaruit voldoende blijkt, dat als de verhouding van het verbruik van vleesch van de jaren 1853/56 en 1892/96 zou zijn geworden als 100 tot 152—93, deze vermeerdering niet zoozeer genoten wordt door de arbeidende klasse, die er nog o zoo weinig van krijgt, maar ten goede komt aan de hoogere klassen, die zooveel meer vleesch verbruiken in vergelijking van vroeger.

Uit de verslagen der laatst gehouden enquête ontleenen wij het volgende:

De voorzitter van Patrimonium te Leiden kwam in 't verhoor en het volgende gesprek vond plaats.

Vraag: Bij u wordt wel zelden vleesch gegeten?

Antwoord: Zelden of nooit.

Vr. Hoe is dit in uw gezin?

A. Bij mij geschiedt het nooit.

Vr. Eet gij nooit spek?

A. Somtijds.

Vr. Bestaat dus het voedsel uit aardappelen met vet en groenten?

A. Groenten niet altijd. Het is te kostbaar bij een weekloon van 8 gulden en een huishouden met vrouw en 8 kinderen.

Vr. Maar gij verricht toch overwerk?

A. Ja, maar daarvoor wordt niets bijbetaald, maar ik ben toch tevreden.

De man was blijkbaar bang om onder de ontevredenen, de pruttelaars te worden gerangschikt, maar dit gesprek werpt een eigenaardig licht over de voeding der arbeidende klasse en als zoodanig is het bizonder leerzaam, te meer daar het afkomstig is van een tevreden mensch, dus van iemand die de zaken bepaald niet somberder heeft ingezien dan noodig is.

Anderen hebben het dan ook nog ellendiger. Zoo is er één werkman, die vertelt dat men aardappelen kookt onder een scharretje... om zout uit te winnen.

Tegenover de enkelen, die dagelijks een stukje spek en des zondags een stukje vleesch krijgen, valt dit de massa geenszins te beurt.

Het middagmaal bestaat als regel „uit aardappelen, enkele malen met groenten en vet, maar niet veel."

Een ander gesprek uit de enquête:

Vr. Eet gij in uw gezin vleesch? b.v. zondags?

A. Nooit.

Vr. Spek?

A. In enkele gevallen.

Vr. Is uw maal: aardappelen, groenten met vet gekookt?

A. Groenten niet altijd, veeltijds rijst, maar soms niet eens met melk gekookt.

Nog een ander:

Vr. Wat eet gij 's middags?

A. Aardappelen met een vischje.

Vr. Als gij geen vischje eet, eet ge dan groenten met een stukje spek?

A. 's Zondags wel, maar niet in de week.

Vr. Eet gij vet?

A. Neen.

Een huisbezoeker der Ned. Herv. Gem. had het volgende gesprek:

Vr. Eet de fabrieksarbeider, die het [betrekkelijk] niet slecht heeft, wel eens vleesch?

A. Bijna niet, hoogstens eenmaal in de week.

Vr. Kent gij gezinnen, waar de kostwinner alleen vleesch eet en de anderen niet?

A. Neen; men eet gewoonlijk visch, zooals bokking en pekelharing.

Vr. Geen spek?

A. Weinig. Het middagmaal van zoodanigen arbeider bestaat meestal uit aardappelen met lawaaisaus of rijst.

Vr. Dus niet met vet bereid?

A. Neen. Pot dooreen wordt niet gegeten.

Getuige dr. Weebers verklaarde op de vraag van den voorzitter:

Vr. Dus een gewoon arbeider eet niet elken dag aardappelen, groenten en vet?

A. Somtijds met vet. De aardappelen worden dikwijls gebruikt met wat azijn, meel en peper, dat is dan het middagmaal.

Er zijn vrouwen geweest die hem vertelden dat zij maar eenmaal in de week warm eten kregen.

Vr. En wat aten ze dan de andere dagen?

A. Brood.

Vr. Kreeg de man dat ook of werd er 's avonds eten gekookt?

A. Neen, de man kreeg hetzelfde en de vrouwen hebben mij meermalen gezegd, we nemen dan maar voor een cent of drie bruin vet erbij.

Vr. Hoe gebruiken de menschen dat?

A. In plaats van boter bij het brood. Ik heb er werkelijk dikwijls mee te doen gehad.

En op de vraag van den dokter:

wijt gij dus de slechte gezondheid van vele arbeiders niet aan onmatigen arbeid, wel aan onvoldoende voeding?

antwoordde hij:

aan een en ander. Arbeiden zonder voeding gaat niet.

De mooischrijvers geven hoog op van het Eldorado van Enschedé, van het Twentsch paradijs der arbeiders, enz., waar de arbeiders grondbezitters zijn en aanzienlijke bedragen belegd hebben.

Maar wat leert de enquête?

Alweer we doen een lossen greep en lezen:

Vr. Eet gij in uw gezin vleesch?

A. Nooit.

Vr. Spek?

A. Somtijds, maar zelden.

Vr. Uit wat bestaat gewoonlijk dan uw middagmaal?

A. Uit aardappelen, groenten met vet, soms rijst.

Een ander:

Vr. Wat eet gij 's middags?

A. Aardappelen met boter, maar meestal met azijn en peper.

Vr. Eet gij geregeld een warm middagmaal?

A. O, neen.

Vr. Wat dan?

A. Brood met vet gesmeerd of met een panharing.

Verbeeldt u die grondeigenaren, die zoo zouden eten!

Ernst of kortswijl — mag men wel vragen bij het lezen van zulke berichten.

Zouden onze statistieke verzamelaars zulke dingen niet lezen? Of zou het waar zijn, wat mr. Levy, oud-lid der Tweede Kamer eens verwijtend zei: wij hebben een ministerie van Binnenlandsche Zaken, dat niet weet van de binnenlandsche zaken? Als alle getuigenissen van arbeiders op hetzelfde neerkomen, hoe kan men dan vertellen dat de welvaart is toegenomen met een beroep op een vermeerderd vleeschgebruik? Neen, de gegoeden eten veel meer vleesch, waar vroeger eenmaal daags vleesch werd gegeten, daar doet men het nu twee, soms driemalen en daaruit is die vermeerdering te verklaren. Die menu's, die wij daareven overnamen, verschillen wat van hetgeen

de arbeiders kregen in de XVe eeuw, toen b.v. ten jare 1483 in Duitschland het volgende reglement bestond:

„de op dagtaak aangenomen daglooners, de heerendienstplichtigen, de knechts en de meiden zullen tweemaal daags vleesch en een halve kruik wijn hebben; op vastendagen visch of andere spijzen, die hunne kracht goed kunnen onderhouden."

En als teeken van afgenomen welvaart gold dat in 1533 de Beiersche Staten den schepenen moesten schrijven zorg te dragen „dat de lieden van het volk alle dagen vleesch eten, meer dan twee maaltijden daags hebben en dat men hun in de herbergen gebraad of gekookt vleesch opdissche."

Wegens de moeilijke tijden behoefden de herbergen hun, *buiten de gewone uren der maaltijden*, geen vleesch of gekookte spijzen meer te geven, maar *slechts* kaas, brood of vruchten.

Het is om te watertanden voor onze arbeiders in de XIXe eeuw! De zwarte slavernij was een gruwel, maar in elk geval zij was eerlijk, openlijk, oprecht en... de slaaf stond onder bescherming der wet. Maar wie beschermt den blanken slaaf? En de werkman in onze maatschappij is slaaf „Z'n maag levert hem gebonden over aan ieder, die hem 'n maal aardappelen met azijn betaalt. Hij *is* slaaf, *minus* 't recht op onderstand, *minus* registratiekosten, *minus* gezegelden koopbrief, *minus* rente en risiko. Ja, zonder risiko. Want als-i ziek wordt of ongeschikt om te arbeiden, oud, gebrekkig... welnu, dan huurt men een nieuwen slaaf die werken kan en betaalt hem als z'n voorganger met een mand aardappelen daags."

Multatuli, de groote Nederlandsche denker, de man die veel geleden heeft en daarom gevoel bezat voor het lijden van anderen, noemde den toestand van ons volk in één woord schandelijk. Zevenachtste deel der gehuwde mannen moet de vruchtbaarheid hunner vrouwen verwenschen en zeker zouden de vogeltjes die zoo vroolijk spijs zoeken en *vinden* voor hun jongen, met minachting neerzien op 't verwaand menschdom, als ze wisten hoe schraal de tafel bereid is, waarom het aanzit. Ja, het vee zou den mensch verachten, als 't weten kon hoe slecht de mensch zich voedt."

Er is onder het volk een deun, die luidt: „daar kan de Koning niets aan doen." Welnu, wij beweren niet dat gij als Koningin hieraan iets doen kunt, maar wel beweren wij dat een Koningin zulke dingen weten moet en dat raadslieden behooren te worden weggezonden, die haar onkundig laten over den toestand des volks.

In Multatuli's Vorstenschool, waarvan de lezing u mag worden aanbevolen, omdat dit stuk zooveel stof tot nadenken geeft, laat hij zijn koningin Louise zeggen:

Het eerste wat me ontbreekt, is... kennis, kunde,
En daarom, moeder, zoek ik naar de waarheid.
De Vorsten kennen 't Volk niet, dat hen voedt.
Ze omringen zich met een kordon van mid-
delmatigheid die door gebrek aan zwaarte
Omhoog viel....
Ze hooren wat men hun te hooren geeft,
En zien wat men hun wel wil laten zien,
Maar nooit iets anders dan papier, papier!

En hoe schoon, hoe edel was haar voornemen, toen zij tot haar moeder zei:

'k Wil weten wat het leven in zich heeft.
Ik wil mijn tol betalen voor het recht
Een mensch te zijn. Ik eisch mijn wettig deel
Aan de algemeene taak. En, moeder, als
Ik al m'n kracht ten offer heb gebracht
Aan 't welzijn van m'n medemenschen... dan,
Ja, dan noem ik mijzelve Koningin.
Dan neem ik 't aan als eerelijk verdiend,
Wanneer het Volk mij toejuicht... eerder niet.

XI.

In het jaar 1853 verzocht uw vader, Koning Willem III, aan het Koninklijk instituut van ingenieurs om ingelicht te worden omtrent de vereischten en de inrichting van arbeiderswoningen en omtrent de middelen die zouden kunnen leiden tot verbetering van den hoogst ongunstigen toestand, waarin de arbeidende standen in dit opzicht verkeerden.

En wat leest men in het rapport, dat uitgebracht werd na een plaatselijk onderzoek? Onder meer vindt men daarin het volgende:

„helaas de holen der menschen — en anders mogen wij de woningen van velen uit den mingegoeden stand niet heeten — staan niet zelden achter bij de plaatsen die ten verblijve van vele dieren zijn afgezonderd; de eerste vereischten van leven en gezondheid ontbreken; alles schijnt er op aangelegd om het zedelijk leven, hetwelk in de holen wordt geleid, op den dierlijken voet te handhaven en zoodoende staan die holen als onuitputtelijke bronnen van verderf, alle verstandelijke, vooral zedelijke ontwikkeling tegen en belemmeren den vooruitgang van een gewichtige klasse der maatschappij."

Wij zijn nu 45 jaar verder. En wat is gebeurd om dien erkenden misstand te verhelpen? Weinig of niets. Hier en daar wat door

partikulieren, in eenige gemeenten iets van gemeentewege, maar van rijkswege geschiedde niets. Zeker er zijn duizenden woningen gebouwd, maar die aanbouw strekte alleen tot voorziening in de behoeften der steeds toenemende bevolking. De oude woningen, de slechte, de „holen",

zooals het Instituut ze noemde, bleven bestaan. En... steeds werden bewoners gevonden om ze te betrekken. Wel een bewijs dat men er niet buiten kon, want wie zou zulke „holen" verkiezen boven behoorlijk ingerichte woningen? Gesloopt, opgeruimd werden die holen niet.

Een voorbeeld hoe men te werk gaat.

25 jaar geleden werden te Amsterdam na een nauwkeurig ingesteld onderzoek, van de 5000 kelders die bewoond werden, 3650 afgekeurd als voor de gezondheid nadeelig. Toch zijn in die 25 jaren slechts een honderdtal ontruimd, terwijl ongeveer 400 verdwenen zijn door den aanleg van trottoirs, verbouwing der perceelen, enz. Dus er bestaan nu nog 2500 kelderwoningen, die reeds vóór 25 jaren ongeschikt werden geacht. Maar de kelders zijn te Amsterdam niet de eenige woningen, die den naam van „holen" verdienen. De woningtoestanden in de hoofdstad des lands zijn in één woord allertreurigst.

Hooren wij een getuigenis omtrent de kelderwoningen: „de Amsterdamsche kelderspelonken, met haar drabbig en stinkend slijkwater, met heuren eeuwigdurenden nacht, waarin geen zonnestraal doordringt, evenmin als in eene mijn, met heuren gemengelden polder- en weegluizenstank, met heur onafgebroken watersnood en immer drijvende of plassende planken, — de Amsterdamsche kelderspelonken zijn eenig in hare soort. Hare ongelukkige bewoners herinneren ons eenigszins de troglodieten of holbewoners der voorwereld; want dezen waren nog beter gelogeerd dan zij. Voor waterratten zijn het uitmuntende verblijven, doch voor geene menschen?"

Tijdens de cholera-epidemie van 1866 nam men dan ook waar, dat de kelders broeinesten van besmetting waren, waar de sterfte aanmerkelijk grooter was dan in andere gedeelten der stad.

Luisteren wij naar Helena Mercier, waar zij haar ervaringen meedeelt na een tocht door de Jordaan te Amsterdam, beschreven in haar boekje over Arbeiderswoningen:

> „de hoofdwegen in dit vierkant (ingesloten tusschen Lijnbaans- en Prinsengracht en tusschen Haarlemmerdijk en Leidschegracht), de niet onaardige grachten en de lange, smalle, onvriendelijke straten zijn elken Amsterdammer bekend, maar minder bekend is, wat zich achter deze straten verschuilt, de tallooze gangen en binnenpleintjes, waartoe veelal een poortje in de hoofdstraat toegang geeft. Is men zulk een gang ingetreden, dan gaat het schier geklemd tusschen twee zwarte muren voort, tot men op een tweeden gang stuit, die even smal, maar soms iets korter dan de eerste, een rechten hoek met dezen vormt. De vuile muren zijn aan ééne of beide zijden vol deuren en vensters en op- en rondziende, wordt men schier achter ieder venster een vrouwen-

of kindergelaat gewaar. Ook ziet men hier en daar (hoewel het pas even in den namiddag is) een brandend petroleumlampje, waarbij een armoedige gestalte over naaiwerk zit heengebogen. Treedt men de lage deur van een gelijkvloersche woning binnen, dan staat men meteen midden in 't vertrek, dat de woning uitmaakt en dat ongeveer de grootte heeft van wat in een burgerhuis een spreekkamer wordt genoemd. Hoe donker het hier is, kan men nagaan, als men bedenkt dat men een hoogen muur op nog geen el afstands tegenover zich heeft en dat het weinige daglicht, dat op die wijze door het eenige venster kan binnenvallen, door drie zwarte wanden en een dito zoldering wordt opgeslorpt. Voor het venster een tafel met drie stoelen, daarnaast een stookplaats, waaronder een kacheltje (tevens kookkachel), dit begrensd door een vooruitspringende bedstee met een donker gordijn; op twee schreden afstands aan den wand daartegenover een latafel, waarop en waaromheen eenig keukengerei — ziedaar de woning met haar inventaris. Van waterleiding, gootsteen, privaat, kolenhok, muurkast of tweede bedstee geen spoor, maar sporen van vocht in overvloed."

Dit is geen bizondere woning, die hier beschreven wordt, „'t is er een van duizenden, 't is of ik één blad van een lindeboom schets." En hier wonen niet de meest verarmden, de eigenlijke paupers, neen knappe ambachtslieden, vooral dezulken die een talrijk kroost hebben. In een kelder, gelegen in een der zijstraten van den Haarlemmerdijk, vond zij een weduwe met vijf dochtertjes. „Om den kelder binnen te gaan,

moet men een stoep met vijf diepe treden afdalen, maar in de eigenlijke woning is men dan nog niet. Men is in den voorkelder, waarvan de vloer uit verrotte, losliggende planken bestaat en waarin een handvol turf en hout (de negotie der weduwe) ligt opgestapeld. Dien voorkelder doorgaande komt men aan een scheefhangend deurtje en dit binnentredend staat men in het woonvertrek. Naast die deur is een grootendeels met papier beplakt venster, dat zoo er glas in ware, uitzicht op den voorkelder zou geven. Tot het doorlaten van daglicht is hier trouwens geen glas in de vensterruiten noodig, want het weinigje dat daarvan langs de steile stoep in den voorkelder valt, dringt tot den achterkelder niet door; althans niet voldoende om er iets bij te kunnen verrichten. Bovendien wordt het ook hier weer door pikzwarte muren en de zware donkere balken van de zoldering opgevangen, een zoldering, die met gemak door de hand van elke vrouw van middelbare lengte kan worden bereikt. Gewoonlijk is de vunze lucht in dezen kelder ondragelijk, maar dien dag werd ze door die van chloor geneutraliseerd. Het was n.l. waschdag en de natte wasch, die aan de zoldering was opgehangen om te drogen, hing ons in de enge ruimte waar wij zaten, langs hoofd en schouders heen. Voor het bewonen van dezen kelder, waaraan nooit iets werd gedaan, moest *f* 1.— in de week worden betaald. Vijf bleeke, holoogige meisjes van drie tot twaalf jaar staarden ons gedurende ons bezoek vrij wezenloos aan." Van een beschrijving van de ellendigste der ellendige verblijven in dit „horrible Amsterdam" ziet zij af, omdat zij de woorden niet weet te vinden, die een getrouw beeld geven van hetgeen aldaar te aanschouwen is. Privaten is men daar niet rijk, „dat hebben wij menschen geen van allen," zoo werd haar als de natuurlijkste zaak ter wereld meegedeeld en men behoeft waarlijk niet naar de Londensche „slums" te gaan, om gemiddeld één privaat te vinden op een twintigtal huizen. Daar zijn woningen

genoeg, waar de menschen een voortdurenden strijd hebben te voeren tegen het ongedierte, zoodat vader en moeder in den zomer als de nachten zoel zijn, liever slapen, liggende over de vensterbanken dan in de bedsteden, waar geen sprake van slapen is van wege de wandluizen. O die arme kinderen, die zoo vermoeid zijn dat ze toch inslapen, al krabben zij het vuile vleesch tot bloedens toe tijdens hun slaap! En dan de ratten, die zijn ook dikwijls huisplagen, omdat zij het „kostelijke vet" wegstelen, dat die lui bewaren in slecht voorziene kasten.

In verreweg de meeste huizen bestaat de woning van een heel gezin uit slechts één kamer en dus daar slaapt een geheel huisgezin, volwassen zoons en dochters met de ouders in hetzelfde vertrek. Onuitstaanbaar is de stank 's morgens na het ontsluiten dezer kamers. Daar bevindt zich in dat vertrek ook nog een privaat of liever een hokje, tot berging van het voorwerp (een emmer) dat elken avond in de karren der gemeente-reiniging moet worden geledigd. De gezondheid schijnt daar niet te worden meegerekend, althans de gezondheids-kommissie die toch die dingen weten moet, laat dat alles kalm zijn gang gaan, alsof alles in den haak was.

De kommissie van Liefdadigheid naar Vermogen deelt mede, dat van de onderzochte woningen te Amsterdam bleek dat *de helft geen privaat had.* De faekaliën worden in een emmer bewaard tot 's avonds, wanneer ze door den wagen van den reinigingsdienst worden afgehaald. In de Egelantierstraat herbergt één woning 4 volwassenen

en 7 kinderen. Eén vertrek dient tot slaapplaats voor allen: twee der leden van het gezin slapen in een bedstede, 9 op den grond. In de Tuinstraat woont een weduwe met 4. kinderen, waarvan 2 ziek. Zij bewonen één kamer met één slaapplaats. De twee zieke kinderen slapen in de bedstede, de moeder en de twee anderen op den grond.

En zoo gaat het maar steeds door.

Bij een brand in de Kerkstraat te Amsterdam is gebleken dat de woningtoestand aldaar van dien aard was dat als er ooit een ernstige brand uitbreekt, alle bewoners onherroepelijk gedoemd zijn om levend verbrand te worden, daar de toegangen geen gelegenheid geven om eruit te komen.

Het Donkerst Amsterdam is een wereld op zichzelve, een wereld die men uit eigen aanschouwing gezien moet hebben om te kunnen oordeelen. Eerst als men zelf wel eens halverwege een uitgesleten trap in donker heeft rondgetast naar een vettigen deurknop of klink, eerst als men zelf wel eens is binnengedrongen in zoo'n vunzige „kamer", waarin een heel gezin opgehoopt leeft als haringen in een ton, eerst als men zelf in die spleten en scheuren is geweest, waar de zon nooit binnendringt en waar de lucht steeds verpest is, om te kunnen weten wat er geleden wordt in zoo'n stad en dat naast, soms vlak bij de grootste weelde, eerst dan heeft men recht van meespreken en eerder niet.

Een enkele bladzijde uit het boek der ellende van de hoofdstad. ontleend aan een brochure van mej. Cath. Alberdingk Thijm, moge in staat zijn een tipje op te heffen van een sluier, waarachter zulk een zee van ellende is verborgen. Men leze:

„N°. 1. Man in de gevangenis, vrouw in 't gasthuis (nadat alle huisraad verkocht was), kinderen in 't Bestedelingenhuis; als de vrouw herstellende is, wordt zij ontslagen en de kinderen haar teruggegeven; nu heeft zij geen dak, geen geld, geen verdienste en is nog doodzwak. Waar moet zij heen met de drie kinderen? N°. 2. Meisje uit publiek huis gevlucht, wil niet gaarne in een Doorgangshuis, omdat de stempel van „gevallen vrouw" haar dan steeds bijblijft. N°. 3. Meisje met kind uit de kraaminrichting ontslagen, vreest hetzelfde als N°. 2. N°. 4.

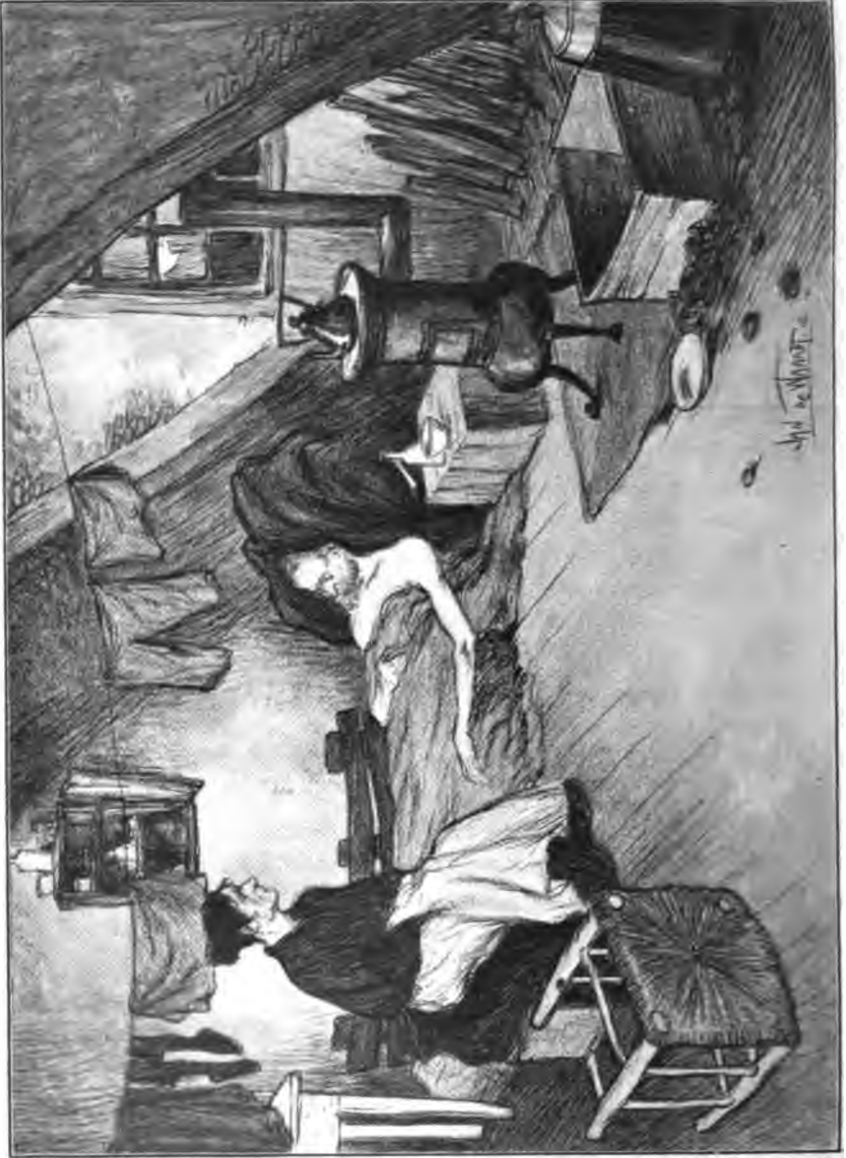
Verlaten vrouw, verkeert spoedig in 't zelfde geval als N°. 1. Zij is werkeloos en zwak, ofschoon niet ziek, heeft vijf kinderen. N°. 5. Vrouw met 4 kinderen, zonder werk, heeft echtgenoot in Transvaal; deze verdient, doch zendt haar niets. N°. 6. Meisje, dat het „publieke leven" verlaat en weer „fatsoenlijk wil worden. N°. 7. Halve idioot, niet gek genoeg voor een gesticht, niet in staat te dienen. N°. 8. Vrouw met kind uit het gasthuis, nog te zwak om te werken. N°. 9. Vrouw met 2 kinderen, man krankzinnig. N°. 10. Verlaten vrouw met 7 kinderen. N°. 11. Man in 't gasthuis, zonder werk, 3 kinderen, alles verkocht. N°. 12. Uit de gevangenis ontslagen, alleenstaande vrouw. N°. 13. Jong meisje, veroordeeld, uit dienst gejaagd, door familie verstooten, moet 3 maanden wachten op de voltrekking van het vonnis. Waarheen? naar een publiek huis of bij ons? N°. 14. Een meisje dat *niet gevallen* is... doch zich gevallen *noemt*... omdat zij vreest anders geen onderdak te krijgen. N°. 15 en 16. Twee kinderen, meisjes van 12 en 13 jaar, die eenige nachten in trappen en politie-bureaux sliepen en haar evenzoo daklooze moeder zoeken. N°. 17. Vrouw met kind, wier man, bootsman bij de marine, vertrokken is zonder haar iets na te laten; zij is sinds 14 maanden zwervende, terwijl de man een rijks bezoldiging geniet: wij lokken een proces uit, waardoor de echtgenoot verplicht wordt voor vrouw en kind te zorgen. N°. 18. Weduwe met open beenen en zeven kinderen."

Ook te Leiden zijn volgens de enquête verslagen de woningen veelal beneden peil. Zoo werd er één huis gemeld, bewoond door 30 gezinnen met 1 gemeenschappelijk privaat en zonder water! Maar de architekt Knuttel verklaarde dat de toestanden in dit huis nog beter waren dan die in de Paradijssteeg en de Paradijspoort.

Voorwaar het zou geen verloren paradijs zijn, als de menschen daaruit verjaagd werden naar betere woningen!

Ziedaar één enkele greep, die gemakkelijk vermeerderd zou kunnen worden met vele anderen. Helaas! het is hier niet de fantasie van den romanschrijver, die aan 't werk is, neen het zijn geen verzinsels maar ware werkelijkheid, zooals zij nog te vinden is. En waar men nu ook komt, in groote of in kleine steden, op 't platteland evenzeer als in de stad, overal kan men u brengen in woningen zoo slecht en ellendig, dat gij niet gaarne uw paarden, uw honden, zelfs niet uw varkens in zulke verblijven zoudt willen huisvesten.

Op de Twijzelerheide, op de Surhuisterveensterheide zoowel als bij Beets en Jubbega-Schuringa, op de Veluwe bij Hattem zoowel als

in Brabant, ja waarheen gij u begeeft, overal zijn woningen in massa's, die niet beschouwd kunnen worden als den mensch waardig. De menschen gewennen aan alles, maar het hart krimpt dikwijls ineen, als men ziet hoe de menschen gehuisvest zijn. De voorwaarden waaronder velen uwer onderdanen opgroeien, zijn van dien aard dat men wel mot' weemoed vervuld moet worden, als men zich voor een oogenblik weet te verplaatsen in hun toestand.

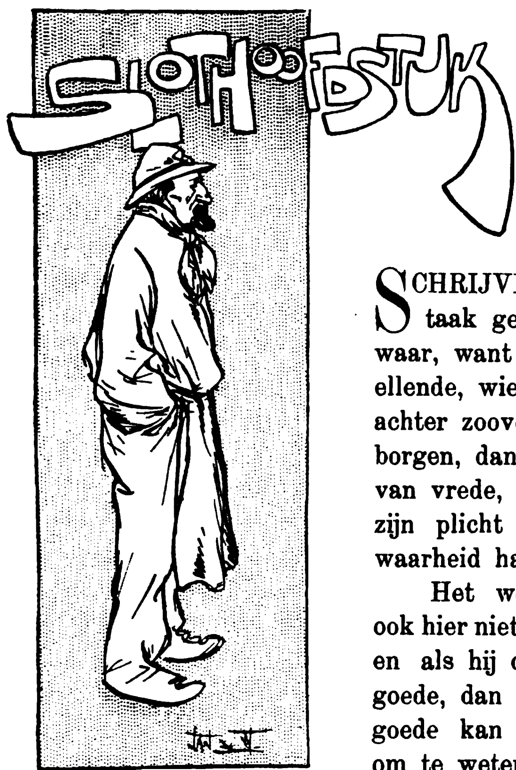
Hebt gij wel eens gedacht wat er in zulke woningen gebeurt, als er een doode is? Wij hebben het met eigen oogen aanschouwd, hoe de overblijvende naast de doode bleef slapen in de bedstede, totdat het kisten geschiedde. En hoe kan het anders, waar men gebrek aan plaats heeft voor alles?

Dan heeft men nog woonwagens, soms netjes en vrij ruim maar soms ook smerig en klein, vooral daar ze geregeld bevolkt zijn door groote gezinnen. En woonscheepjes, zoo benauwd en eng, dat men niet begrijpen kan hoe een gezin erin verkeert. Naamloos is het lijden, wat daar wordt doorstaan!

Daar zijn woningen genoeg, waar elk der huisgenoten een afzonderlijke kamer heeft, waar een kamer is om te ontbijten, een andere om te eten, weer een andere om te zitten, nog een andere om bezoeken te ontvangen of bals te geven en waar dan nog andere kamers het grootste gedeelte des jaars gesloten zijn, om alleen gebruikt te worden bij bizondere gelegenheden, ziët het verschil tusschen zoo'n woning en de eenige kamer waarin het huisgezin van den arme zich moet behelpen om te eten, te slapen, te huizen, te wasschen, te werken, in één woord alles te doen, is toch wat al te groot! Als men weet hoe een volk woont, dan kent men den graad van welstand te midden ervan, want een der eerste dingen, die men ter hand neemt, zoodra men zich roeren kan, bestaat in een betere woning. Zoolang toch de mensch leeft in holen vol rook en vuilnis, waar letterlijk alles ontbreekt wat den mensch geschonken moet worden, wil hij als mensch zijn bestaan kunnen rekken, waar de dampkring verpest is door alles wat er verricht en opgestapeld wordt, waar alles er op aangelegd schijnt om het menschelijk leven op een dierlijken voet te houden en die achterstaan bij de plaatsen, die als verblijven dienen voor vele dieren, zoolang kan er geen sprake zijn van fiere menschen, die in 't volle bewustzijn van menschenwaarde vrij de oogen omhoog slaan, omdat zij op waardige wijze de plaats vervullen, hun door de natuur aangewezen. De vogelen des hemels hebben hun nesten, de wilde dieren hun holen, maar zoo heeft ook de mensch behoefte aan een behoorlijk tehuis en waar aan deze eerste voorwaarde niet is voldaan, daar spreke men niet over welvaart.

Generaal Booth vergelijkt in zijn hiervoor genoemd boek uit het donkere deel van Engeland, het arme uitgeputte deel der menschheid bij het Londensche huurpaard en vindt dan dat het recht van het huurpaard heel wat grooter is dan dat van den armen mensch. Immers het huurpaard heeft drie dingen: schuilplaats voor den nacht, voedsel voor zijn maag en zooveel werk dat hij zijn voedsel met arbeid verdient. En hoe laag die standaard ook is, er zijn millioenen, letterlijk millioenen onzer medemenschen die dezen standaard onmogelijk kunnen bereiken. Is het te veel gevraagd dat de standaard, die voor het huurpaard geldt, op dezelfde voorwaarde als voor dieren, ook een maatstaf zij voor menschen?

XII.

SCHRIJVER dezes is aan het eind zijner taak gekomen. Een treurige taak voorwaar, want wie wroet liever in het slijk der ellende, wie licht liever den sluier op, waarachter zooveel en zoo naamloos lijden is verborgen, dan dat hij idyllische tafreelen schetst van vrede, welvaart en geluk? Maar hij zou zijn plicht te kort doen, als hij u niet de waarheid had gezegd.

Het woord van den apostel Paulus is ook hier niet misplaatst: onderzoek alle dingen en als hij daaraan toevoegt: en behoud het goede, dan zouden wij u vragen hoe men het goede kan behouden zonder een onderzoek om te weten wat goed is? Ik weet wel, dat als gij de moeite neemt dit boek te lezen en gij raadpleegt over de toestanden de menschen uit uw gewone omgeving, dan zal het antwoord luiden: och, dat is ook al van zoo'n ontevredenheidsprediker, zoo'n opruier die er plezier in heeft om de donkere schaduwen des levens zoo sterk mogelijk te schetsen, om op die manier de schare te verleiden. Maar is dat een weerlegging van hetgeen hier gezegd wordt? Het lot van zoovelen die de waarheid onopgesmukt en eerlijk zeiden, was steeds om veroordeeld en verbrand te worden. Waarom werd Jezus gekruisigd? Omdat hij „de schare verleidde".

O, Mevrouw, haat niet wat gij niet kent, veroordeel niet op hooren zeggen, zie verder dan de oppervlakte der dingen, luister naar

iets anders nog dan naar officieele rapporten, mededeelingen en verslagen, leer begrijpen en gij zult anders oordeelen en veel vergeven.

In uw residentie, het schoone 's Gravenhage, is een Tentoonstelling gehouden van vrouwenarbeid, men heeft ook daar een plastische voorstelling gegeven van al hetgeen door de vrouw wordt verricht. Hoe leerzaam zou het zijn geweest, als men daar een fosfornekrose-lijderes in een lucifersfabriek, een vrouw den zwaargeladen kruiwagen met steenen in den oven rijdende, een andere half als man gekleed werkende in de veenderijen, daarnaast een werkster in de waskaarsenfabriek te Amsterdam of te Gouda, een arme, afgetobde naaister die haar gezondheid verwoest door de machine, als men daar de lijderessen onzer negentiende-eeuwsche, zoogenaamd beschaafde maatschappij in levenden lijve ten toon had gesteld!

Daar wordt een strijd, een onmenschelijke strijd gevoerd van allen tegen allen en in plaats van een gemeenschap te zien van menschen, die ernaar streven om met en naast elkander te leven als broeders en zusters, wordt alles gedaan om den haat der menschen tegen elkander aan te kweeken, omdat al te dikwijls in den letterlijken zin des woords den een zijn dood den ander zijn brood is.

Toen verleden jaar de Koningin van Engeland haar jubileumfeesten vierde, toen verscheen er een boekje van een journalist, genaamd Sherard, getiteld: Blanke slaven, dat als een wanklank trilde in het jubelgelui van dien feesttijd. Het was een ijselijk boek, want het onthulde afschuwelijke toestanden, maar de Nederlandsche pers noemde het een goed en nuttig boek en de redakteur van den katholieken *Limburger Koerier* zei „te willen zien dat het werd neergelegd op de treden van den troon, dat het werd gezonden aan al de pairs van het rijk en de afgevaardigden der gemeenten, opdat het den blinddoek van de oogen der machtigen rukke en voor de witte slaven van Engeland verrichte, wat de „Negerhut van Oom Tom" voor de zwarte slaven van de nieuwe wereld volbracht." En het *Algemeen Handelsblad* schreef er over: „de witte slaven, waarvan Sherard voor het eerst de treurige historie verhaalt, zijn niet door eigen schuld onder het juk geraakt. Het zijn geen boosdoeners, geen deugnieten, die een verdiende straf ondergaan. Zij zijn de zondebokken der omstandigheden, der overbevolking, der concurrentie, der scheeve verhoudingen tusschen meester en werkman."

Eerlijk gezegd dat boekje gaf schrijver dezes de aanleiding om dit hoofdstuk, een vergeten hoofdstuk, te voegen bij het verschenen Gedenkboek, want wij kunnen wel als de Fariseër in de bekende gelijkenis zeggen: ik dank u, God, dat wij Nederlanders niet zijn als

die slechte Engelschen, wij zijn veel beter en braver, bij ons komen zulke toestanden niet voor, maar dan toonen wij alleen nog een graad slechter te zijn, want wij voegen de rol van huichelaar nog bij die van den schandelijken mishandelaar. Met een gloeiend ijzer moeten zulke feiten, als wij hier meedeelden en die overal in de wereld bestaan, gebrand worden in de harten der natie. Er moet getoond worden door die feiten, hoe jaar en dag is geleden vlak naast ons, zonder dat wij het wisten of wat nog erger is, zonder dat wij er ons iets van aantrokken.

Wat zal nu de Nederlandsche pers zeggen van dit hoofdstuk, de pers die den Engelschen schrijver prees? Zal zij het ook ons doen? Zal zij het toejuichen dat wij die dingen onder uw aandacht brengen? Of zal zij dadelijk gereed zijn om te spreken van overdrijving? Zal zij klaar zijn om op de gebruikelijke wijze te roepen: o, maar dat is hier heel anders! dat mag in Engeland het geval zijn, maar bij ons is het zoo erg niet! Indien het zoo gaat, o Mevrouw, weet dan dat zij dat doet omdat zij meent u welgevallig te zijn. Wij echter wijzen er u bij voorbaat op en als wij overdreven, dan deden wij het op gezag van officieele kommissies, fabrieksinspekteurs, altemaal personen, die de neiging hebben de dingen eerder schooner voor te stellen dan ze verergeren.

Men verplettert den werkman. Men stompt zijn geest af door inspanning en overmatig langen werktijd, men spaart hem de ongezonde voorwaarden van den arbeid niet. Men neemt niet eens de noodige voorzorgsmaatregelen om hem te behoeden voor schadelijke invloeden. Men vergiftigt hem in fabrieken. Men laat hem dampen en stoffen inademen, die hem bedwelmen en op den duur vermoorden. Men neemt de vrouw. Men ontrukt haar aan haar huis, aan haar gezin. Men maakt een lastdier van haar, erger nog dan van den man. Een leven van schande en armoede wordt dikwijls haar deel.

Men neemt het kind. Men laat het werken op te jeugdigen leeftijd. Men laat het verkeeren onder allerlei schadelijke invloeden. Men gebruikt het, vóór dat zijn krachten voldoende ontwikkeld zijn. Men zendt het de wereld in op een leeftijd, waarop het nog zoozeer behoefte heeft aan leiding, onderricht en ontwikkeling.

En toch, Mevrouw, alle voorwaarden zijn hier te lande aanwezig om allen een gelukkig en goed leven te doen leiden. Wij bewonen een land, dat vruchtbaar genoeg is, om bij goede bewerking alle bewoners rijkelijk te voeden. Daar zijn verkeersmiddelen te land en te water, die de geproduceerde waren overal heen kunnen brengen. Daar zijn flinke havens, die aanvoeren wat noodig is en uitvoeren wat te veel mocht zijn. Daar is scheepvaart langs de kusten en op de

rivieren. Telegraaflijnen en telefonische verbindingen bedekken het land. Wegen doorsnijden alle streken, kanalen zijn gegraven, meren drooggelegd, bruggen geworpen over rivieren en zeearmen. De wind, het licht, de warmte, de stoom, de elektriciteit, het is alles in dienst gesteld van de menschen. En dan heeft men hier een nijvere, kalme bevolking, die wel verre van te lui te zijn om te werken, alles wil aanwenden om de vruchtbaarheid te verhoogen en de produktiviteit te vermeerderen. In dat rijk is geld, kapitaal in overvloed, om alle bronnen van welvaart te exploiteeren. De grond en de industrie brengen in overdaad voort: brood, groenten, vruchten, vleesch, visch, kleeren, schoeisel, brandstoffen, in één woord alles wat noodig is voor het onderhoud des levens.

Er kon voorspoed, vrede, geluk gesmaakt worden in een land, waar letterlijk alles voorhanden is, wat benoodigd mag heeten.

Over dit land zult gij regeeren als Koningin en al ziet gij nu ook evenmin als wij in het koningschap een middel dat alle kwalen heelt, een arcanum voor de ziekten der maatschappij, toch zou het eene schoone, grootsche taak zijn, wanneer gij streefdet naar beterschap en de woorden, in de Vorstenschool door koningin Louise op de lippen genomen, tot de uwen maaktet:

maar, moeder, men kan pogen, strijden....
En als de taak te zwaar is voor z'n schouder,
Dien overdragen op wie sterker zijn,
Of... met het kwijnend volk vergaan!

Want hooger dan ingeschreven te staan in den Almanach de Gotha is het, als men staat in de annalen der menschheid, als men zichzelve tot taak stelt:

een eerzuil wil ik, ja... maar niet van steen,
ik wil 'n eerzuil in het hart des volks!
En als dat hart niet trilt van liefde, bij
't Herdenken aan m'n... pogen — 't slagen staat
In mijne macht niet, moeder! — dan, dan zal
Het mijne schuld zijn, mijne grootste schuld!

Zeker het denken van elke poging, om zich te werpen in den strijd en te arbeiden voor het geluk van allen, is reeds grootsch en al gingt gij onder als Koningin, de menschheid zou u een eerzuil schenken in haar hart als mensch, wanneer gij in toepassing bracht:

Ja, moeder, ja! — dat wie er na ons komt,
De sporen vinde, òf van mijn zegepraal,
Of... van 't bezwijken in m'n eerlijk pogen!

Wanneer allen u vleien, bewierooken, huldigen maar u de waarheid onthouden, toch is er althans een stem tot u gekomen die u heeft ingelicht, en ook van schrijver dezes geldt, dat als het slagen niet in zijn macht staat, het pogen op zichzelf hem 't bewustzijn schenkt zijn plicht te hebben volbracht.

POËZIE.

Nederlandsche Dichters. Met proza van ALBERT VERWEY.

I. JACOB MAERLANT. Met vign. van J. TOOROP. . . *f* 1.—, geb. *f* 1.50

II. P. C. HOOFT. Met vign. van G. W. DIJSSELHOF . . *f* 1.—, geb. *f* 1.50

III. G. A. BREDERO. Met vign. van T. NIEUWENHUIS *f* 1.—, geb. *f* 1.50

IV. ROEMER VISSCHER—FEITAMA. Met vign. van L. W. R. WENCKEBACH . . . . . *f* 1.—, geb. *f* 1.50

V. VAN HAREN en BILDERDIJK. Met vign. van C. A. LION CACHET. *f* 1.—. . . . . geb. *f* 1.50

VI. FEITH—JACQUES PERK. Met vign. van T. COLENBRANDER . . . *f* 1.— geb. . . . . „ 1.50

De zes gebonden deeltjes te zamen in linnen étui met gouden stempels *f* 10.—.

Jacques Perk, Gedichten. Met voorrede van Mr. C. VOSMAER en Inleiding van WILLEM KLOOS. 2e Uitgave. Versierd door T. NIEUWENHUIS. 4°. Geb. *f* 10.—

Prachtuitgave op Hollandsch papier. De lithographische versiering in kleuren is gedrukt op de handpers.

—————, 2e goedkoope uitgave (niet versierd). kl. 8°. *f* 1.90, geb. *f* 2.40

H. J. Boeken, De historie van Floris en Blanchefloer. Met 2 lithographien van M. BAUER. 4°. Op Hollandsch papier . . . . . . *f* 1.90, geb. *f* 2.50

Lucie Broedelet, Idylle. Op Hollandsch papier. . . . . *f* 0.50

G. C. van 't Hoog, Geluk. Verzen. *f* 1.50 . . . . geb. *f* 2.—

Alfred de Musset, De Meinacht. Vertaling van JAC. VAN LOOY . . . *f* 0.30

W. L. Penning Jr., Benjamin's Vertellingen. Een gedicht Met lithographisch titelblad in kleuren van T. NIEUWENHUIS. *f* 3.25 . . . . geb. *f* 3.75

PROZA.

Een pic-nic in proza. Bloemlezing uit De Nieuwe Gids. *f* 1.40, geb. *f* 1.90

Proza-stukken van: A. ALETRINO, DR. CH. M. VAN DEVENTER, L. VAN DEYSSEL, FREDERIK VAN EEDEN, FRANS ERENS, F. VAN DER GOES, JAC. VAN LOOY, ARY PRINS, ALBERT VERWEY, JAN VETH.

Willem Kloos, Veertienjaar Literatuur-Geschiedenis, 1880—93. 2e verm. druk. Met portret van den Schrijver. 2 deelen . . . . *f* 2.90, geb. *f* 3.40

Dichters Verdediging. Shelley's A defence of poetry en Sidney's An apologie for poetrie. Vertaald door ALBERT VERWEY. . . . . . *f* 1.25, geb. *f* 1.75

Dr. D. J. Bierens de Haan, Idee Studies . . . . . . *f* 1.60, gec. *f* 1.90

INHOUD: De held Parzival de Middeleeuwsche mensch; Idee en zwaard; Van de schoonheid in de natuur; Het wijde; Het mysterie in ons zelf; De noodlots-idee; Tijd en eeuwigheid; Door de rede tot aanschouwing: Humor en Ironie.

Dr. Ch. M. van Deventer, Helleensche Studiën. . . . *f* 2.90, geb. *f* 3.25

INHOUD: De kunst van Lysias; Antiphon; De redenaar Andocides; Herodotus; Xenophon; Het vraagstuk van den Krans, bijdrage tot de geschiedenis der Natuurkunde; Glaukon, of Over de moeite, Dialoog; De wolken van Aristofanes; In den trant van Herodotus, een didaktische idylle; Aanhangsel; Aanteekeningen over het vraagstuk van den Krans; Aanteekeningen op Glaukon.

—————, Platonische Studiën . . . . . . *f* 2.90, geb. *f* 3.25

INHOUD: De tweede Hippias, De Protagoras, De Euthydemus, De Eutyphron, Het Symposion, De Phaedrus, De Lysis. De Tyrannenwaanzin, Macht en Recht, Deugd en Weten.

Doctor Juris, De Candidatuur van Bommel. Blijspel in 3 bedrijven. 3e druk. Met teekeningen van JOH. BRAAKENSIEK. *f* 1.— . . . . geb. *f* 1.40

F. van der Goes, Verzamelde Opstellen. 1e bundel . . . . . *f* 1.—, geb. *f* 1.40

INHOUD: Een vrouwetijdschrift; Geschiedenis; Socialistische aesthetiek; Malthusianisme; Mr. M. W. F. Treub; J. C. van Marken; J. de Koo.

Aug. P. van Groeningen, Een nest menschen. Met voorwoord van P. TIDEMAN . . . . *f* 2.75, geb. *f* 3.25

Jac. van Looy, Proza. 2e druk. *f* 2.75, geb. . . . . „ 3.25

—————, Gekken. Reisherinneringen uit Marokko. *f* 2.25, geb. *f* 2.75

F. Roosdorp, Kinderen. Kl. 4to. „ 1.25

Vosmeer de Spie, Felicia Beveridge. *f* 3.25 . . . . geb. *f* 3.90

Charles de Coster, De legende en de heldhaftige, vroolijke en roemrijke daden van Uilenspiegel en Lamme Goedzak in Vlaanderenland en elders. Uit het Fransch door R. DELBECQ. Met 42 platen van J. GONDRY . . . *f* 2.50

Grant Allen, De vrouw die den moed had. Vert. van Mej. MARIE C. E. B(EHEYDT) . . . . *f* 1.90

Rudyard Kipling's Werken. Vertalingen van Mevr. GORTER en Mevr. WILLEUMIER. 4 deelen.

I. Het licht dat verdween. 2e dr. *f* 2.25 geb. . . . . „ 2.75

II. Uit de Bergen . *f* 2.40, geb. „ 2.90

III. Drie Soldaten . . „ 1.40, geb. „ 1.90

IV. Van dieren en kinderen . . „ 2.25 geb. . . . . „ 2.75

M. Maeterlinck, De schat des harten (Le trésor des humbles). Vert. van Mevr. G. M. VAN DER WISSEL-HERDERSCHEE. Met voorwoord van Jo. DE VRIES . . . . . *f* 1.90, geb. *f* 2.40

William Morris, Nieuws uit Nergensoord of Een tijd van rust. Utopische roman. Vertaling van F. VAN DER GOES. . . . . *f* 1.25

Nellie, Schetsen en Fragmenten. *f* 1.— geb. . . . . *f* 1.30

INHOUD: Kennst du den Berg und seinen Wolkensteg? Moeder; Op de hoogte; Bij den waterval; Tweeërlei opvatting; Homerische vrouwentypen; Zoo'n oude leelijke gouvernante; Zwerftochten; Waarom? Iets over kinderlectuur; Ik heb u lief; De gouden sleutel; Aus der goldnen Zeit; Spelevaart; Brieven aan Minette.

———, Onze avonduurtjes en andere paedagogische schetsen . . . . *f* 0.50

INHOUD: Onze avonduurtjes: Prentjes kijken, Prentjes en versjes, Nut en vermaak, De Fröbelmethode, Vergiffenis en straf; Leve het Sprookje; Botanie voor jonge kinderen en nog wat; Vroeg lezen; Een droombeeld.

Bibliotheek voor Jongens en Meisjes.

Onder Redactie van NELLIE.

Vrienden van allerlei slag. Uit het Engelsch van MARY BAMFORD. Naverteld door NELLIE. Geïllustreerd door JAN VAN OORT . . *f* 0.60, geb. *f* 0.90

INHOUD: Voorbericht; Kikkerpraatjes; Nog eenige bijzonderheden over de Kikkers; Bijengegons; Sprinkhanen-gekeuvel; Wat de Krab te vertellen had; De slimme Krab; Een praatvaartje op bezoek; Vlinders; Een rupsenplaag in 1897; De alleenspraak van een Slak; Mierengedachten; Verjaardags-mededeelingen van een Oester; Een kleine vriendin en haar verwanten.

(Voor 10—13jarigen).

Uit verre Landen. De Geschiedenis van den Kleinen ESKIMO KUDLAGO door N. VAN HICHTUM. Geïllustreerd door N. en W. VAN SCHAIK *f* 0.60, geb. *f* 0.90

INHOUD: Inleiding; Waar Kudlago woonde; Voor het eerst op de zeehondenjacht. Hoe Kudlago en zijn vader den zeehond fopten; Hoe de harpoen van Kudlago er uitzag; Kudlago en Toolemak komen weêr thuis; Het feest; Kudlago maakt met zijn vader een nieuwe slede; Barbekark en de vischjes; De berenjacht; De zomer in Groenland; De „Kabloonet": Op de rendierjacht: Wat Toolemak vertelde; Kudlago wil meê naar Engeland; Kudlago wordt gewasschen; Kudlago gaat op reis.

(Voor 8—10jarigen).

Nieuwe deeltjes zijn in bewerking.

Nog eenige Boeken voor Jongelui

van 13—15 jaar.

P. O. Höcker, Assur, de prins der woestijn. Een verhaal uit het bloeitijdperk van het oude Egypte. Bewerkt door ELIS. M. ROGGE. Met lichtdrukplaten en vignetten *f* 1.50, geb. *f* 1.90

Rudyard Kipling, Van dieren en kinderen. Met platen . *f* 2.25, geb. *f* 2.75

Robert M. Ballantyne, Het koraaleiland. Met platen. . *f* 1.40, geb. *f* 1.90

Prof. Rob. S. Ball, Het sterrenland. De wonderen van het Heelal aan een ieder verklaard. Met illustr. *f* 3.30, geb. *f* 3.75

GROOTE LEERCURSUS

VOOR ZELFONDERRICHT.

Deze voortdurend als standaardwerk geprezen uitgave is tevens de goedkoopste en meest volledige methode voor zelfonderricht.

De Fransche Taal door C. A. HOFMAN. In 31 afleveringen. 4to. *f* 4.65, geb. *f* 5.25

De Duitsche Taal door T. G. G. VALETTE. In 31 afl. 4to. *f* 4.65, geb. *f* 5.25

De Engelsche Taal door M. E. BARENTZ. In 31 afleveringen. 4to. *f* 4.65, geb. *f* 5.25

De Italiaansche Taal door A. NUYENS. Compleet in c. 25 afleveringen à *f* 0.20

De Nederlandsche Taal, door de REDACTIE. In 6 afl. 4to. *f* 0.90, geb. *f* 1.40

Handels-aardrijkskunde door Dr. H. BLINK. In 31 afleveringen. 4to. *f* 4.65, geb. . . . . *f* 5.25

Boekhouden en Handelsrekenen door J. D. REIMAN en H. J. FRANCK. In 31 afleveringen. 4to. . . *f* 4.65 geb. . . . . „ 5.25

Vragen en Oefeningen hierbij behoorende . . . . *f* 0.12[5]

Twee voortreffelijke boekjes voor de L. S., die uitnemend voldoen door de eenvoudige, duidelijke en juiste behandeling van het onderwerp.

SCHEIKUNDE.

Dr. Ch. M. van Deventer, Algemeene scheikunde voor beginnenden (Natuurkundige Scheikunde). Met figuren 1.50.

Van dit werk is ook eene Duitsche uitgave verschenen, met voorrede van Dr. J. H. VAN 'T HOFF, te Berlijn, en is een Engelsche uitgaaf in bewerking.

J. J. van Laar, Die Thermodynamik in der Chemie. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. J. H. VAN 'T HOFF. Mit 15 Holzschnitten . . . . *f* 4.25

STERRENKUNDE.

Prof. Robert S. Ball, Het sterrenland De wonderen van 't Heelal aan een ieder verklaard. Met 91 illustraties. Uit het Engelsch onder toezicht van Dr. N. P. KAPTEIJN. *f* 3.30; geb. *f* 3.75

A. Diesterweg, Het heelal en zijne wonderen. Bevattelijke voorstelling der sterrenkunde en sterrenkundige aardrijkskunde. 4e verb. en verm. druk. Op nieuw bewerkt naar de 10e Hoogd. uitgaaf van F. en C. STRÜBING door Dr. W. GLEUNS Jr. Met houtsneefiguren en 2 sterrenkaarten . . *f* 2.25

Beide werken vullen elkaar aan. Het meesterwerk van Prof. BALL is voor beginnenden, dat van Prof. DIESTERWEG voor meer gevorderden.

P. POOT'S

Meetkundige en Rekenkundige Werken.

Complement der Meetkunde, met hoofdstukken over de Nieuwere Meetkunde enz. Met 97 figuren . . *f* 2.75

Voor de Hoofdacte.

Beginselen der vlakke Meetkunde. Met 113 figuren . . . *f* 1.—

Voor U. L. O.; Burgeravondscholen, Normaal- en Kweekscholen, H. B. S. 3 en eerste jaren 5 j. c., H. B. S. voor meisjes.

Verzameling van Planimetrische Vraagstukken. Met de methoden ter oplossing. 2 deelen.
I. Vraagstukken . . . . *f* 0.75
II. Methoden . . . . „ 0.50

Voor Middelbaar en U. L. O. „Deze deeltjes bevatten een zeer deugdelijke manier om de meetkunde onder de knie te krijgen." Dr. H. ONNEN.

Kort begrip der Rekenkunde. 2 deelen.
I. Theorie *f* 0.75. II. Pract. rekenen *f* 0.75

Voor 12—15jarige leerlingen. Voorlooper van:

Leerboek der Rekenkunde 2 dln. Elk deel . . . . *f* 1.50

De hoofdzaken der Theorie worden hier op eenvoudige wijze behandeld. Voor Normaal- en Kweekscholen, Voortgezet L. O. enz.

Practisch Rekenboek, met verklaringen en voorbeelden. 2 deelen.
Dl. I *f* 1.50, Dl. II . . . . . . *f* 0.75

Voor H. B. S., 3 en 5jarigen c., Inrichtingen voor handelsonderwijs, Normaal- en Kweekscholen, waar *toegepast rekenen* wordt onderwezen.

Handelend Aanschouwen. Methode voor het onderwijs in Handenarbeid, Meetkundig rekenen en teekenen in alle klassen der L. S.

Handleiding I. 2e dr. Met 124 fig. *f* 1.25
Legboekje. Met figuren . . . „ 0.25
Teekenboekje . . . . . . „ 0.15

Handleiding II. Met 60 figuren . „ 1.-
Opgaven. 1e st. 260 Vraagst. „ 0.15

Handleiding III Met 80 figuren . „ 1.—
Opgaven. 2e st. 229 Vraagst. „ 0.15

W. F. Elfrink, Goniometrische en Trigonometrische vraagstukken, ten dienste van Hoogere Burgerscholen, Gymnasia en andere inrichtingen voor onderwijs. Met figuren . . . . *f* 0.90

————— —————, Antwoorden op idem. „ 0.50

TEEKENMETHODE.

H. J. Horn Jr., Het nieuwe Leiboekje voor huis en school. Eene reeks afbeeldingen van voorwerpen, methodisch gerangschikt. 12 Nrs. à *f* 0.07[5]. 2e en 3e duizendtal.

Het Nieuwe Leiboekje bestaat uit 10 boekjes, omvattende 4 seriën, en eene reeks „Vooroefeningen" in 2 boekjes samengevat.

De 2 Nrs. „Vooroefeningen" 1a en 1b bepalen zich alleen tot lood-, waterpasen schuine lijntjes in toenemende grootte, los en onderling verbonden.

No. 1 en 2 (1e serie) bevatten afbeeldingen van nagenoeg vlakke voorwerpen, waarvan de grondvormen veelhoeken zijn.

No. 3—5 (2e serie) behandelen zulke voorwerpen, die een cirkel, ellips of eirond tot grondvorm hebben.

No. 6—7 (3e serie) geven afbeeldingen van voorwerpen, die hoofdzakelijk den kubus- of balkvorm vertoonen.

No. 8—10 (4e serie) doen meer den cylinder-, kegel- en bolvorm te voorschijn treden.

P. van Looy, Het teekenen uit het hoofd. Handboek voor den onderwijzer op de Lagere School. Met 110 afbeeldingen . . . . *f* 1.25

LEESMETHODE.

Groot succes had deze uitgave op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid te 's Gravenhage.

C. H. de Jong, Lezen en Praten. Methode voor het aanvankelijk Leesonderwijs.

Boekje A. 4 stukjes. Met 65 plaatjes à *f* 0.25.

Boekje B. 2 stukjes à *f* 0.20.

36 Letterreepen. die de volgende woorden in *druk-* en *schrijfletters* bevatten: oo. koo, kee, kees, toos. koek, noot, kies. doos, roos. ruit, kaas, kist, hoek. kool, riem, tak, jas, zak, bijl, pijp. veer, tol. kom, kachel, muur, mof, wol, mes, gieter, bus, lei, bal, deuk, 2 ruiten. 1 blauwe kous. Allen te zamen . . . . *f* 1.25

Handleiding door C. H. de Jong en H. Goudsmit . . . . . . *f* 1.25

4 fraaie Wandplaten in kleuren door Joh. Braakensiek . . . . *f* 0.90

Bijzonder aanbevolen door de H.H. C. H. den Hertog; Dr. W. Doorenbos; Dr. F. Buitenrust Hettema; J. Ligthart; A. H. Gerhard; Jac. P. Thijsse en vele anderen.

SCHRIJFMETHODES
van GERHARD en HARING.

Met de hoogste onderscheiding bekroond.

Steilschrift. — Rondschrift.

Volgende methodes voor Steilschrift en Rondschrift zijn op hoogst eenvoudige en bevattelijke, doch bovenal practische wijze samengesteld. Alle onnoodige krullen, die in de meeste gevallen aanleiding geven tot onregelmatig en onduidelijk schrift, zijn vermeden. Van geen enkele letter komen verschillende vormen voor. Eenheid en soberheid zijn hier stipt bewaard, terwijl op de afstanden tusschen de lijnen en woorden bijzonder werd gelet. Dit zijn voor den beoefenaar zoowel als voor den onderwijzer groote voordeelen. Gerhard zorgde voor een voortreffelijke methode, terwijl het schrift van Haring meesterwerk is. Aan de uitvoering werd de grootste zorg besteed.

Gerhard's Steilschrift. Met medewerking van J. Haring en onder aanbeveling van Prof. Dr. H. Snellen, Hoogleeraar te Utrecht. 2e en 3e veel verbeterde druk. In 8 cahiers à . *f* 0.10

Methode voor de Lagere School.

A. H. Gerhard, Handleiding voor Steilschrift voor school- en zelfonderricht. Met figuren . . . . . . *f* 0.50

J. Haring's Steilschrift ten dienste van Herhalingsscholen, Kweek- en Normaalscholen, Hoogere Burgerscholen, Gymnasia en voor Zelfonderricht. In 2 cahiers à . . . . *f* 0.25

J. Haring en A. H. Gerhard, Rondschrift. Methodisch geordende reeks van schrijfvoorbeelden in 3 cahiers. Prijs per cahier . . . . *f* 0.25

Methode voor de Lagere School, Burgeravondschool en voor Zelfonderricht.

————, Toelichting omtrent houding der pen, samenstelling van letters enz. bij Rondschrift . . . . . *f* 0.10

J. Haring, Beknopte en practische Handleiding voor het Rondschrift, in 15 voorbeelden. Met Toelichting. In portefeuille . . . . *f* 1.—

Modellen ten dienste van verschillende vakken van Nijverheid. voor Teekenscholen, Ambachtsscholen, Architecten, Opzichters, Teekenaars, Boekhouders e. a.

HYGIËNISCHE GESCHRIFTEN.

Dr. T. R. Allinson, Medische verhandelingen. 3 Bundels. 2e en 3e verbeterde dr. Gecartonneerd. Elke bundel *f* 0.60

————, Rheumatiek. Oorzaken. verschijnselen, gevolgen, behandeling, genezing . . . . *f* 0.25

————, Het boek voor gehuwde vrouwen. 3e druk. Gecartonneerd *f* 0.60

Dr. Anna Kingsford, De ware voeding. Een pleidooi voor den terugkeer tot de natuurlijke en oorspronkelijke voedingswijze van ons geslacht. Uit het Engelsch door F. Nordanus. Met een inleiding door Dr. Frederik van Eeden Gecartonneerd . . . . *f* 0.75

Kookboek van den Nederlandschen Vegetariërsbond, bevattende 350 Recepten. Met inleiding en hoofdstukken over voedsel, de bereiding van spijzen enz. In wasdoek. . *f* 0.75